

CONCILIIUM TRIDENTINUM

TOMUS SECUNDUS

CONCILIUM TRIDENTINUM

DIARIORUM, ACTORUM, EPISTULARUM,
TRACTATUM

NOVA COLLECTIO

EDIDIT

SOCIETAS GOERRESIANA

PROMOVENDIS INTER GERMANOS CATHOLICOS LITTERARUM STUDIIS

TOMUS SECUNDUS

DIARIORUM PARS SECUNDA

FRIBURGI BRISGOVIAE

B HERDER

TYPOGRAPHUS EDITOR PONTIFICIUS

MCMXI

ARGENTORATI, BEROLINI, CAROLSRUHAE, MONACHII, VINDOBONAE, LONDINI, S. LUDOVICI

Trent, Council of.

CONCILII TRIDENTINI DIARIORUM

PARS SECUNDA

MASSARELLI DIARIA V—VII,

L. PRATANI, H. SERIPANDI, L. FIRMANI, O. PANVINII,

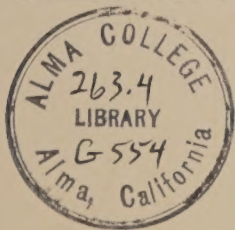
A. GUIDI, P. G. DE MENDOZA, N. PSALMAEI

COMMENTARII

COLLEGIT EDIDIT ILLUSTRAVIT

SEBASTIANUS MERKLE

CUM TABULA PHOTOTYPICA

Property of

CLgA

Please return to

**Graduate Theological
Union Library**

FRIBURGI BRISGOVIAE

B. HERDER

TYPOGRAPHUS EDITOR PONTIFICIUS

MCMXI

ARGENTORATI, BEROLINI, CAROLSRUHAE, MONACHII, VINDOBONAE, LONDINI, S. LUDOVICI

f
BX
830
1545
A2
1901
v.2

Imprimatur

Romae, die 24 Septembris 1911

Fr. **Albertus Lepidi** O. Pr.
S. Pal. Ap. Magister.

Omnia iura reservantur

FRANCISCI XAVERII DE FUNK

MEMORIAE

SACRUM

PRAEFATIO.

LONGE tardius, quam in votis fuerat, secundum hoc diariorum volumen conciliorum historiae studiosis proponere nobis contigit. Variis enim rebus eisque valde adversis — quas qui novit facile retardationem excusabit — factum est, ut tomus hic versus finem anni 1905 imprimi coeptus sexennio demum fere expleto possit prodire. Hinc evenit, ut libris iam ante aliquod tempus editis (ut IOSEPHI ŠUSTA epistularum conciliarium collectione vel CONRADI EUBEL Hierarchia III) nisi in extremis tomi partibus non potuerimus uti. Etiam quod eadem res nonnunquam bis in adnotationibus est tractata (ut p. 383⁴ et 755²), non nimium crimini nobis datum iri speramus, cum non raro multis demum mensibus interlapsis ad opus redire licuerit, et inter singulas partes complurium annorum sint intervalla.

Quantis praeterea cum difficultatibus colluctandum sit in universitate minore, cuius non sunt thesauri sicut ex. gr. bibliothecae regiae Monacensis, vix imaginatur qui non est expertus. Sed maiori etiam incommodo cedit remotum esse a fontibus codicum manu scriptorum, cum vel diligentissima collatione facta novae oriantur quaestiones novaeque dubia.

Tanto gratiore animo eorum mentio est facienda, qui fontium administratores constituti liberaliter petentibus elargiuntur. Inter quos primo loco ponendi sunt bibliothecae tabularioque pontificiis praefecti iam primo volumine commemorati (partim vel vita vel munere interim defuncti), quorum laudibus addere minuere est. Deinde STEPHANUS EIISES, protonotarius apostolicus, qui societatis Goerresianae institutum historicum Romae florens moderatur, probata liberalitate non tantum innumeros codicum locos dubios denuo examinavit, sed etiam aliis in quaestionibus tanta benignitate nos iuvat, ut prius crederes nos interrogandi quam illum respondendi taedium esse capturum. Etiam IOSEPHUS SCHWEIZER codice Vaticano 8685 accuratissime collato nos sibi devinxit.

Praeterea gratiae insignes referendae sunt bibliothecae nationali Neapolitanae, maxime CAIETANO BURGADA bibliothecario, qui Seripandiani diarii A et B ex codicibus Neapolitanis locos dubios revidit; ACHILLI RATTIO Mediolanensi pro collato codice Ambr. H 180 inf.; LUDOVICO OBERZINER Tridentino, qui codicis Trid. Mazz. 4240 lectiones descripsit; bibliothecae Palatinae et tabulario imperiali Vindobonensibus; FR. LUDOVICO DE BAUMANN archivi regii Bavarici directori, eiusdemque consiliario FR. X. GLASSCHRÖDER; bibliothecae regiae Monacensi, imprimis ERNESTO FREYS, GEORGIO LEIDINGER, AEMILIO GRATZL; bibliothecis universitatis Wirceburgensi, regiae Stuttgartiensi, civicae Metensi, quorum administratores eximia semper comitate nobis affuerunt. Gallarum Bibliothecarum Parisinae, Nanceïanae, Remensis, Virdunensis ac maxime S. Michaelis (*Saint-Mihiel*), similiter Hispanarum Matritensis et Scorialensis archivique Simancensis directores egregia benignitate nos sunt prosecuti. LEO DOREZ codices Parisinos Psalmai permultis locis consultavit, AUGUSTINUS HUMBERT non pauca ad vitam et opera Psalmai illustranda suppeditavit. DONATIANUS DE BRUYNE o. s. B. Maredsolanus ut primi voluminis locos complures correxit, ita de hoc tomo optime meruit.

Societas Goerresiana itinerum sumptus pro suis viribus modo integros modo maiorem ad partem subministravit.

His aliisque, quicunque ad opus hoc perficiendum aliquid contulerunt, ex animo gratias agimus. FRANCISCI XAVERII DE FUNK autem praeceptoris carissimi, cui vivo editionem offerre non licuit, iam mortui ponatur in tumulo gratissimi per omne aevum animi documentum.

WIRCEBURGI, mense Augusto MCMXI.

SEBASTIANUS MERKLE.

Hoc secundo tomo continentur:

	Pagina
Praefatio	VII
Prolegomena.	
Cap. I. De tribus ultimis Massarelli diariis	XV
A. De diario quinto	XV
1. De traditione diarii	XV
a) Massarelli codex autographus (M) dimidiam tantum libri partem continet p. XV.	
b) Altera pars ex recensionibus posterioribus est haurienda; recensio Panvinii quando sit orta, et quo differat P (Clm. 152) ab M p. XVI.	
c) Ex M hausti sunt codd. O et A, ille saltem quoad priorem partem; quoad posteriorem ex recensione Panvinii. Etiam B videtur derivatus esse ex M p. XVII.	
d) Panvinii recensionem priorem codice P exhibet U p. XVIII. — Comparantur inter se MUP p. XIX. — Similes U sunt V (qui exhibet diarium anonymum), B ¹ et — ut videtur — G p. XX.	
e) Eandem recensionem nonnihil contractam Francisco Bino perperam tribuunt B ² V ¹ HR p. XXI. Unde error de Bino sit ortus p. XXII.	
2. De aliis eiusdem conclavis scriptoribus	XXIII
a) Bernardinus Maffeus p. XXIV. — De vita et eruditione Maffei p. XXIV. — Eius opera, praesertim diarium conclavis Iulii III p. XXVI. — Diarium Maffeanum corruptum in libro <i>Conclave de' pontefici Romani</i> p. XXVII.	
b) Sebastianus Gualterius Urbevetanus p. XXX. — De Sebastiani vita, muneribus et moribus p. XXX. — Relationes de scripturis ab eo relictis p. XXXIV. — De eius descriptione conclavis p. XXXV.	
c) Petrus Paulus Gualterius (de Brevibus) p. XXXV. — De Petri Pauli vita et doctrina p. XXXV. — Eius diaria p. XXXVIII.	
3. Quae ratio intercedat inter singula conclavis diaria	XXXIX
a) Comparantur inter se Massarellus, Petrus Paulus et Sebastianus Gualterii p. XXXIX.	
b) Connexus inter Massarellum et Petrum Paulum p. XLI.	
c) Gualteriorum libelli inter se conferuntur p. XLIII.	
B. De Massarelli diario sexto	XLV
C. De Massarelli diario septimo	XLVII

	Pagina
Cap. II. De Laurentii Pratani Epilogo	XI.IX
A. De vita Pratani	I
B. Pratani Epilogus	LI
1. Codices opusculi LI. — 2. De libelli indole, fide, tempore	LVII
Cap. III. De Hieronymi Seripandi scriptis conciliaribus	LXI
A. De vita Seripandi	LXI
B. De libris et scripturis a Seripando relictis	LXXV
1. De fatis scripturarum Seripandearum	LXXV
2. De libris non conciliaribus a Seripando compositis	LXXXIV
a) Opera philologica, philosophica, historica p. LXXXIV.	
b) Opera theologica p. LXXXV.	
c) Epistulae p. LXXXVIII.	
d) Scripturae varii argumenti p. XCII.	
3. De scripturis conciliaribus a Seripando vel compositis vel collectis	XCIII
Codices Neapolitani p. XCIII. — <i>Septem volumina originalia</i>	
p. XCV. — Codices Vindobonenses p. XCVIII. — Codices Bar-	
beriniani p. CII. — Alii codices p. CIV.	
4. De commentariis a nobis editis	CV
Fragmenta historiae concilii annis 1545 et 1546 p. CV. — An-	
nales vitae p. CVII. — Fragmenta ad historiam annorum 1561 et	
1562 p. CVIII.	
Cap. IV. De Ludovici Firmani diariis caerimonialibus	CVIII
A. De Ludovico Firmano eiusque inter caerimoniatarum magistros loco	CIX
B. De Firmani diario	CXIII
Codices diariorum caerimonialium p. CXIII. — Ludoviciani diarii	
descriptio p. CXIV. — Eius fides, indoles, fontes p. CXVI.	
Appendix. De diario Hispano concilii Tridentini annis 1551 et 1552	
habiti	CXXII
Cap. V. De Onuphrii Panvinii historia creationis Pii IV	CXXIII
A. De vita Panvinii	CXXIII
B. Panvinii historiae conclavium tempore concilii habitorum	CXXVII
Cap. VI. De Antonii Guidi commentario	CXXXV
A. De vita Antonii	CXXXV
B. Libellus de electione Pii IV	CXXXVII
Cap. VII. De Petri Gundisalvi de Mendoza commentario	CXLI
A. De Petri vita, ingenio, moribus	CXLI
B. De diario	CXLV
Cap. VIII. De Nicolao Psalmaeo et eius scripturis conciliaribus	CXLVII
A. Psalmai vita	CXLVII
B. De libris a Psalmaeo conscriptis	CLV
1. Diaria de conciliis	CLV
De fatis diariorum Psalmai p. CLV. — Codices qui ad nos per-	
venerunt p. CLVII. — Hussonii recensio (H) et eius fontes;	
Hussonii vita et opera p. CLX. — Recensionum gradus p. CLXIII.	
— Editiones p. CLXV.	
2. Alii libri a Psalmaeo conscripti	CLXVII
Appendices	CLXX
I. <i>Nomi de' vescovi quali sono venuti di Francia</i>	CLXX
II. <i>Voyage de Trente à Verdun</i>	CLXXI

	Pagina
Appendix. Synopsis editionum priorum ac nostrae	CLXXII
A. Massarelli diarium VI.	CLXXII
B. Pratani Epilogus	CLXXII
1. Editio Amstelodamensis	CLXXII
2. Editio Le Plat	CLXXIII
C. Seripandi Commentarii	CLXXIII
1. Historia annorum 1545 et 1546	CLXXIII
2. Seripandi annales vitae	CLXXIV
D. Mendozae diarium	CLXXIV
E. Psalmaei fragmenta	CLXXV

VI. Angeli Massarelli Diarium V: De conclavi post obitum Pauli III	I
Appendix. Onuphrius Panvinius De Iulii III vita ante pontificatum	147
VII. Angeli Massarelli Diarium VI: De pontificatu Iulii III	149
VIII. Angeli Massarelli Diarium VII: A Marcello II usque ad Pium IV	245
IX. Laurentii Pratani Actorum sacrae et oecumenicae Tridentinae synodi Epilogus	363
X. Hieronymi Seripandi de Tridentino concilio Commentarii	397
A. Fragmenta historiae concilii annis 1545 et 1546	399
Appendix I. Ex historia 1546	429
Appendix II. Ex historia 1546	431
B. Hieronymi Seripandi Commentarii de vita sua	432
C. Fragmenta ad historiam annorum 1561 et 1562 pertinentia	468
I. Meditationes et acta ab aperto concilio ad primam usque sessionem, quae celebrata fuit die 26. Februarii 1562	468
II. Meditationes et acta post sessionem primam	481
XI. Ex Ludovici Bondoni de Branchis Firmani diariis caerimonialibus excerpta	489
A. Obitus S ^{mi} D. N. Pauli III	491
B. De concilio Tridentino sub Iulio III	492
C. De rebus Romae actis ab anno 1552 usque ad mortem Iulii III	498
D. Conclave et obitus Marcelli II	506
E. Conclave et pontificatus Pauli IV	509
F. Conclave et pontificatus Pii IV (5. Septembris 1559 usque ad 24. Decembris 1563)	518
G. Concilium Tridentinum annis 1560—1563	546

	Pagina
XII. Onuphrius Panvinus De creatione Pii IV papae . . .	573
XIII. Antonius Guidus De obitu Pauli IV et conclavi cum electione Pii IV	603
XIV. D. Pedro Gonalez de Mendoa: Lo sucedido en el con- cilio de Trento	633
XV. Nicolai Psalmai Fragmenta de concilio Tridentino .	721
Appendices: Vota incerti diei vel auctoris. Meditationes Psalmai .	882
Addenda et corrigenda	891
Index nominum et rerum	895

PROLEGOMENA.

CAPUT PRIMUM.

DE TRIBUS ULTIMIS MASSARELLI DIARIIS.

QUAE post quartum Massarellus conscripsit diaria, non eiusdem prorsus pro concilii historia sunt momenti ac priora. Nam quintum est de electione Iulii III, sextum et septimum initia tantum synodi iterum vel tertium congregatae attingunt, cum maiorem ad partem res Romae gestas enarrent. Nihilominus et ipsa collectioni nostrae inserenda duximus, non tantum ut Massarelli diaria integra exhibeamus, sed maxime quia res concilii indagantibus nullo modo historiam medii inter singulas periodos temporis negligere licet. Quod cognoscens Pallavicinus et Iulii III et Pauli IV totos pontificatus est complexus. Tanto magis autem rem gratam historicis facere nobis videmur diaria haec edendo, quia nec Sarpius nec Raynaldus, partim ne Pallavicinus quidem, his fontibus sint usi.

A. De diario quinto.

1. De traditione diarii.

a) Huius libri fata cum fuerint valde infelicia et traditio sit magnam ad partem indirecta, perdifficile est certum eius textum constituere. Quare primo de codicibus operis est tractandum. Archetypus partim ipsius Massarelli manu scriptus est volumen tabularii Vaticani signatum *Concil. 142* (olim *E 119*; supplementum est cod. *Concil. 143*, olim *E 120*, de quo cf. infra n. 2), a nobis vocatum **M**. Est codex chartaceus formae in 4° min. quam vocant, corio viridi involutus, cuius tergum in quinque areas divisum insignibus Clementis XI (ex gente Albanorum, 1700—1721) ornatur. In scidula fusca tergo agglutinata legitur titulus: *Massar. Diaria Conci. Tom. II* (sic, volumen 143 habet numerum *Tom. I*). Ipsi libro praemittuntur folia quattuor, quorum secundum manu recentiori (quae videtur eadem esse ac codicis Barberin. XVI, 28 et Arch. Vat. *Var. Polit. 106*, f. 170—246, de quibus cf. *Concil. Trid. I, LXXXIV s*) inscribitur: *Angeli Massarelli de Sancto | Severino | Episcopi Thelesini | Diarium Conclavis post | obitum Pauli III*. In fol. 1 incipit textus: *De infirmitate, obitu et exequiis Pauli III Pontificis Maximi*. Quae abhinc usque ad fol. 30^v leguntur, scribae manu sunt exarata, sed ab ipso secretario correctae. Pars paginae fol. 30^v et folia 31—46 vacant. Deinde fol. 47—57 iterum leguntur eadem, eiusdemque librarii manu scripta ac fol. 18—30^v (infra p. 18, 11: *Venetis*, usque ad p. 26, 13: *dimittitur congr. h. 20*). Sed fol. 56^r inde a verbis *In qua congregatione* (infra p. 25, l. 21 s) ipsius Massarelli manus incipit, qua tota pars reliqua codicis est scripta. Cumque multae occurrant liturae, mutationes et correctiones, dubium non est, quin formam originalem diarii his in partibus habeamus. At non in omnibus partibus ab ipso auctore scriptis forma originalis superest, cf. p. 65, adn. c; p. 66, adn. a. Continuatur narratio usque ad fol. 84^r (infra p. 67, 3); in fol. 85^r legitur *Iuramentum praestitum a cardinalibus* (infra p. 33, 1 ss), folia 86 et 87 sunt alba, cum in foliis 88^v et 89 narretur distributio cellularum a nobis f. 27, 11 ss inserta (cf. p. 27, adn. g). Deinde pergit Massarellus a folio 90^r (p. 67, 4) usque ad fol. 105^v (p. 78, 15). Sed vix dimidia parte diarii absoluta codex explicit, nec quonam altera pars abierit ullo modo contigit investigare. Scilicet ne id quidem constat, unde vel quando tomus 142 in tabularium Vaticanum sit delatus, cum indices antiqui titulos minus accuratos exhibeant. Inter scripturas Massarellianas, quae in indice Silvii Pauli (cf. *Concil. Trid. I, CIV s*) a. 1610 condito enumerantur, frustra cum quaerimus,

numque inter libros circa annum 1616 per Eustachium Salvatorium descriptos (cf. l. c. p. CVI ss, maxime p. CIX, n. XVI) sit intellegendus, saltem est dubium (cf. l. c. p. LXXXVII, l. 35 ss)¹. Certe Pallavicinus, qui reliqua Massarelli diaria ad opus suum adhibuit, haec ultima non novit, cum nusquam ea commemoret, sive quia nondum in archivo pontificio erant, sive quia inter alias scripturas latebant. Hoc quomodocumque se habet, Petrus 5 Noresius, qui sub Urbano VIII historiam belli a Paulo IV contra Hispanos gesti composuit (v. infra p. XLVIII, 13 ss), Massarelli diario ultimo est usus. Cum autem illa duo diaria — V et VII — eadem fata habuisse videantur, vix dubitare licet Noresii tempore quintum quoque simul cum septimo Romae in aliqua bibliotheca fuisse.

b) Quoniam igitur Massarelli autographus dimidii huius diarii desideratur, ad fontes 10 secundarios est redeundum. At ne exemplaria quidem ab aliis fideliter transcripta illius partis nobis suppeditant, sed recensiones tantum opus Massarelli varie mutatum exhibentes. Ac primus quidem et fere unicus totius diarii testis est Onuphrius Panvinus, qui operi suo peramplio *De varia Romani pontificis creatione* illud inseruit. Vivo adhuc Massarello 15 librum ab illo esse transcriptum variis argumentis probatur. Nam non modo epistula, qua Ioanni Iacobo Fuggero opus illud dedicabat, data est kal. Maiis a. 1563, sed Perinus ait Panvinium a. 1558 denuo laborem esse aggressum et opus quinque tomos complectens cardinali Farnesio dedicasse². Quod tamen argumentum premere nollem, quoniam non omnino constat illud opus etiam Massarelli de electione Iulii III diarium 20 continuisse, quamquam veri est simillimum, cum illa electio iam octo annis antea esset facta, nec desint vestigia respectus ad Farnesium habiti (cf. infra p. 53, l. 13 ss cum adn. d). At clarissime elucet diarium vivo adhuc cardinali Polo, ergo ante 10. Decembris 1558 (quo die mors Romae nuntiabatur, cf. p. 328, l. 11 ss) scriptum esse ex loco p. 48, adn. a, ubi cardinalis ille ut vivus commemoratur (*est*, non *erat*). Denique liber autographus variis locis additamenta habet ab ipso Massarello facta, quae Panvinio non- 25 dum videntur praesto fuisse, ut p. 43, 16 (cf. adn. f); 50, 6 (adn. b); 62, 4 (adn. b); 77, 1 (adn. a)³. Postremo diarium auctori esse restitutum ex eo ipso apparet, quod saltem prior eius pars penes heredes secretarii reperta videtur esse. Utrum finis libri iam apud hos perierit, an demum in tabulario Vaticano, cum certitudine dici non potest; quamquam illud est veri similis, cum alias fieri vix possit, quin saltem disiecta membra 30 inter scripturas tabularii pontificii sint reperta. Praeterea exemplar Vat. Arch. *Varia Polit.* 106, f. 170—246 (A, cf. infra p. XVII, 50 ss), quod ante annum 1610 videtur esse transcriptum⁴, ne litteram quidem habet ultra textum originalem; ergo iam tum codex autographus erat mutilus. Denique initio saeculi XVIII ambo libri (diarium V et VII) involucro circumdabantur, neque amplius quidquam eorum potuit amitti. 35

Iam quia nullum totius diarii exemplar nisi ex Panvinii opere haustum nobis sup-
 peditat, quae inter textum originalem et huius recensionem intercedat ratio, est inquirendum. Et quoniam de ipso Panvinio eiusque vasto quod de varia Romani pontificis electione reliquit opere infra dicemus, nunc aliis quaestionibus sepositis in sola textuum compara-
 tione versabimur. Qua in re utemur Panvinii codice Monacensi (*Clm.* 152; a nobis 40
 P vocatur P), qui, quamquam minoribus scribae erroribus scateat (quorum exempla non-
 nulla in apparatu critico adduximus), nihilominus, praeterquam quod interdum ab ipso
 auctore est correctus eiusque sententias omnino fideliter reddit, solus, quod sciam,
 integrum operis librum decimum continet. Nam falso contenditur⁵ hunc praeterea in
 codice Vaticano 6775 extare, qui potius habet materias et fragmenta variorum eiusdem 45
 operis librorum (v. infra cap. V, B), inter quae sunt prooemium et aliae particulae libri
 decimi, sed minime liber integer.

Titulus igitur eius recensiois, quam exhibet P, hic est: CONCLAVE QUO IULIUS III
 PAPA CREATUS EST. *Acta eius interregni, quod fuit inter obitum Pauli papae III
 et creationem Iulii III pontificis maximi anno Domini CDDXLIX. In quibus infirmitas, 50
 obitus, exequiae Pauli III, conclave et creatio Iulii papae III continentur.* In margine
 interiori, manu ipsius, ut videtur, Panvinii scriptum est: *Ex lucubrationibus meis et*

¹ Si in tabulario vel in bibliotheca papali codex autographus tum fuisset, vix exemplaria pro illis transcripta essent.

² D. A. Perini, Onofrio Panvinio (Roma 1899) 149.

³ Locum p. 56, 23 s non audeo adducere, quia eius-

modi relationes saepius Panvinus omittit, cf. p. 55, 4 s; 57, 17 s; 64, 2 s; 74, 6 s. Argumenta prorsus certa ne reliqui quidem loci sunt.

⁴ Cf. Conc. Trid. I, LXXXIV, 16 ss.

⁵ J. B. Sigmüller, Die Papstwahlbulle (Tübingen 1892) 1.

Angeli Massarelli Septempedani. Sed perpaucae sunt lucubrationes Panvinii. Si enim additamenta, quae leguntur infra p. 4—7 et p. 47, et aliud statim subiungendum excipias, quasi integrum Massarelli diarium reddit, pauca, eaque formalia tantum nec rem tangentia, mutando. Post titulum loco introductionis Massarellianae infra p. 3, l. 1—13 Panvinius aliam habet paulo diversam, quae, ut facilius cum illa conferatur, infra p. XIX iuxta eam ponetur.

Ad illustrandas mutationes a Panvinio factas varias lectiones in primis decem paginis adnotavimus, quibus distinguitur P ab M; eiusdem generis sunt per totum reliquum diarium, quatenus fieri potest collatio, i. e. usque ad p. 78. Ut praecipuas textus Panviniani a Massarelliano diversitates enumeremus, quibusdam locis ille est uberior, cum non tantum argumenta singulis capitibus praemittantur, sed etiam alia additamenta occurrant, ex. gr. p. 35, adn. *g*; p. 37, adn. *c*; maxime p. 39 et 40; p. 42, adn. *e*; p. 48 adn. *a*; p. 55, adn. *m*. Nonnumquam Massarellus corrigitur, ut p. 3, 2 dies, quo Alexander Farnesius creatus sit cardinalis, perperam ab illo dicitur 20. Novembris, qui re vera fuit 20. Septembris, ut mutavit Panvinius; p. 14, 31 Romulus Amaseus recte nominatur Utinensis¹, cum Massarellus eum velit esse Bononiensem; p. 16, 36 recte titulus Madrucii affertur S. Caesaris in palatio; p. 71, 11 cardinalis Farnesii palatium dicitur esse apud S. Laurentium in Damaso; cf. praeterea p. 17, adn. *a*; p. 32, adn. *u*. Econtra uno saltem loco perperam Panvinius mutat, cum (nisi error librarii est) p. 39, 9 cardinales in sacello Sixti congregatos esse dicat, quod fieri non poterat, quia illud sacellum totum cellis erat occupatum (cf. tabulam p. 28). Recte igitur Massarellus in capella Paulina congregationem ait esse factam. In rebus levioribus Massarelli relationes abbreviantur vel omnino omittuntur, ut p. 10, 8 ss; p. 50, 10 ss; p. 53, 13 ss (quae omissio aliis rationibus potest esse facta, cf. supra p. XVI, 21); p. 54, 13 ss; p. 56, 25 ss². Nonnumquam negligentia librarii singula verba exciderunt, ut p. 50, 29; p. 62, 16 (adn. *l*). Rursus lacunae explentur, ut illud *defensor* p. 29, 30; *dissensiones* in titulo p. 64 inter lin. 6 et 7; *miseri cordiae* p. 67, 18 (quae omnia solis coniecturis fieri poterant). Differentias, quae occurrunt in votorum indicibus, valde difficile est dirimere; certe non licet lectiones codicis P a M discedentes ultro negligentiae librarii tribuere, cum Panvinius praeter Massarelli diarium alias relationes ante oculos habuerit, ex quibus fieri potest ut illas vellet corrigere.

Ex hac recensionis Panvinianae cum Massarelli textu collatione apparet, Veronensem quoad res perraro a fonte suo discessisse, neque est cur credamus in reliqua diarii parte eum aliam rationem adhibuisse. Qua de causa non nimis est dolendum, quod dimidia fere pars libri autographi est deperdita. Panvinii enim recensio compensationem praebet, qua meliorem desiderare non possemus.

c) Codex Ottobonianus 2608 (O) quoad priorem partem diarii nititur in Massarelli libro autographo, secunda pars recensionem Panvinii exhibet. Est codex chartaceus in 4° saeculi XVI (vel XVII ineuntis), ligatus pergamento, qui f. 1—308^r continet Massarelli diarium V; fol. 308^v—311 vacant, fol. 312 incipit diarium VII: *De obitu Iulii III et creatione Marcelli II pontificis maximi*, finis (ut infra p. 362, 23) est fol. 489^v³. Quae de fontibus huius codicis diximus, hisce exemplis probantur. O titulo generali (*Angeli Massarelli Diarium conclavis post obitum Pauli III*) caret et solum habet hunc: *De infirmitate, obitu et exequiis Pauli III pontificis maximi*; videtur ergo transcriptus esse ex M, antequam huic titulus ascriberetur eius librarii manu, qui exemplar *Var. Polit. 106* exaravit. Articulus primus (infra p. 3, l. 1—13) accurate eandem formam habet, quae legitur in M, et ubicumque P ab M discedit, O hunc sequitur, ex. gr. p. 4, 14 s; p. 50, 10 ss; p. 57, 17 s; p. 57, adn. *e*: 38; p. 78, 12 s. Omissiones p. 61, adn. *a* et p. 68, adn. *c* indicatae manifesti sunt errores librarii. Maxime codicem O ex M derivatum esse ostenditur errore qui refertur p. 37, adn. *c*. Unde praeterea sequitur O non haustum esse ex *Var. Polit. 106* (A, v. supra p. XVI, 31 ss), qui textui Massarelliano quaedam addidit, quae desunt in O; etiam ex p. 30, adn. *c* elucet differentia inter hunc et illum. His rationibus non obstat, quod p. 52 in quarto voto M legit *Sabinensis*, O cum P *Theatinus*, cum librarius ex indice cardinalium (qui etiam in M est, cf. infra p. 144) scire

¹ Cf. ex. gr. *Tiraboschi*, Storia della lett. Ital. VII, 3, 5, 2; *Giov. Fantuzzi*, Scrittori Bolognesi I, 206.

² De aliis omissionibus v. supra p. XVI, adn. 3.

³ Hinc apparet codicem hunc non continere relationem de conclavi Pii IV, ut putat *Saegmüller*, Papstwahlbulle 44; nam praeter tres versus infra p. 338 et 15 versus p. 341 nil de hoc conclavi in illo diario legitur.

posset his nominibus eundem significari; inter eadem vota M Ferrariensi tribuit cedulam 25, cum O et P habeant 22. Praeterea p. 65 de votis 7 8 9 10 concordant. Quae similitudines, quamquam vix casu declarantur, tamen ne longe quidem sufficiunt ad cognationem probandam; immo videntur ortae esse eo modo, ut O vel derivatus sit ex exemplari quod iam a Panvinio certis locis erat mutatum, vel illorum votorum etiam 5 alium indicem praeter Massarelli librum adhibuerit.

Inde a p. 78, 18 alia manus incipit et cum ea textus Panvinianus, cum usque ad lin. 17 Massarelli verba ex M ad litteram sint reddita.

Huic codici adiungendus videtur Barberinianus XXXII, 177 (numerus hodiernum B non ascripsi; vocamus eum B), quem sero inveni in catalogo, cum tempus non amplius 10 suppedicaret librum ipsum inspiciendi. Sed titulus: *De infirmitate, obitu et exequiis Pauli papae III et creatione Iulii III* videtur indicare differentiam inter ipsum et codicem Barberinianum 2541 (B¹), de quo infra erit disserendum.

d) Codices A et O (et nescio an B) soli sunt, qui saltem priorem diarii V partem secundum originalem Massarelli textum exhibeant. Reliqui omnes recensionem Panvini 15 vel integram vel abbreviatam reddunt. Nihilominus et ipsos, cum partim ad historiam traditionis illustrandam alicuius sint momenti, partim falsis sub nominibus circumferantur, enumerare et saltem obiter describere necesse est.

U Primus omnium nominandus est Urbinas 846 (U), codex chartaceus in folio maximo saec. XVI, ex quo alii postea describendi videntur manasse. Totus constat ex 20 relationibus de conclavibus:

- f. 1 *Summa conclavis Nicolai V, scripta per D. N., oratorem Caesareum. Incipit: Noluit prius inungi Eugenius.*
- f. 8 *Summa conclavis Pii II ab eodem, inc. Conclave in palatio apostolico.*
- f. 12 *Summa conclavis Pauli II, inc. Septimo die ab Ancona reversi patres.* 25
- f. 13^v *Capitula, quae Pius papa III . . . promisit (21. Sept. 1503), et observationes factae in conclavi Iulii III, inc. In nomine Domini Amen. Universis et singulis.*
- f. 33^v *Capitula in conclavi Iulii III, inc. Nos omnes et singuli cum subscriptionibus omnium cardinalium (Le Plat, Monum. IV, 156 ss, cf. infra p. 35¹).*
- f. 37^v *Civitates, terrae et oppida Romanae ecclesiae per sortes distributa cardinalibus ad vitam, inc. R^{mo} D. Augustensi contigit Corinaldo (cf. infra p. 40). In fine legitur: me Ioanne Francisco Bino secretario sortes ipsas legente et in notam recipiente.* 30
- f. 40 *Gubernia distributa ad annum (cf. infra p. 39), quorum in fine iterum legimus: et me Ioanne Francisco Bino secretario sacri collegii in notam recipiente.* 35
Qui indices denuo exhibentur f. 112^v, v. infra l. 50.
- f. 42 sine titulo, index conclavistarum, ut infra p. 122.
- f. 46^v sine titulo (Iuramentum cardinalium, cf. p. 33): *Nos episcopi, presbyteri S. R. E. cardinales* (privilegia conclavistarum).
- f. 48 *Servanda pro observatione canonum, incip. Inprimis quod claudantur fenestrae.* 40
- f. 51 *Conclave Leonis X, inc. Die Veneris 4. Maii 1512.*
- f. 53^v *Conclave Adriani VI, inc. Roma die dominica 1. Dec. nocte sequenti.*
- f. 58 *Conclave Clementis VII, inc. Obiit Adrianus 18. kal. Oct. 1523.*
- f. 67^v *Conclave quo Iulius papa III creatus est. | Acta eius interregni, quod fuit inter obitum Pauli papae III et creationem 45 Iulii III pontificis maximi anno Domini MDXLIX. In quibus infirmitas, obitus, exequiae Pauli III, conclave et creatio Iulii papae III continentur. | In margine additur: Angeli Massarelli episcopi Tolesini (sic), similiter ac Panvinus, cf. supra p. XVI, l. 48 ss.*
- f. 112^v Distributio civitatum etc., ut f. 37^v ss.
- f. 208 *Reformatio conclavis, inc. Ut nemo, ut infra p. 113 ss.* 50

Textus diarii finitur f. 249^r. Sequitur index cardinalium, qui interfuerunt electioni, deinde eorum, qui erant praesentes in Urbe, sed non interfuerunt electioni, tum qui obierunt tempore conclavis, denique qui erant absentes ab Urbe.

- f. 250 *Compendio del conclave di Marcello II, inc. A 23 di Marzo 1555 di sabbato 55 ale 19 hore Giulio III pontefice uscì di questa vita (relatio scripta, ut apparet ex f. 253, a praesente et [cf. f. 255^v] foris missa).*

f. 256 *Acta interregni quatuor mensium dierum septem a morte Pauli III pontificis maximi ad Pii III pontificatum etc., ab Antonio Guido iurisconsulto conscripta anno post Christum natum MDLX.* Incipit: *Ad XV kal. Sept.* (ut infra p. 606). De hac relatione v. plura infra c. VI.

f. 287 *Conclave nel quale fu creato papa Pio Quinto, inc. Nel conclave dove fu creato papa Pio V, il numero di cardinali passava cinquanta.*

In fine codicis, f. 304^v, legitur: *Ant^s Borgarutius Canthianen. scrib^t.* Totus codex eadem manu est exaratus.

Ex ipso titulo, qui in hoc codice diario nostro praemittitur, Panvinianae recensio-
10 eum exemplar esse colligimus, quod lectionibus permultis probatur¹. At non eiusdem recensio-
recensio-
vicinior necdum omnibus Panvinii additionibus interpolata erat. Quae ratio intercedat
inter tres illas formas, facillime cognoscetur, si singulas iuxta se ponemus:

M
(Massarellus, cf. infra p. 3).

[titulo speciali caret]

Paulus III cognomento Farnesius, patria Romanus, Alexander antea vocatus, ab Alexandro papa VI in collegium cardinalium anno Domini 1493 die 20. Novembris cooptatus, creatur pontifex maximus Romae post obitum Clementis VII die 13. mensis Octobris anno Domini 1534, coronaturque die 3. mensis Novembris dicti anni.

Cumque iam per annos quindecim (ut quaedam prophetia de eo nunciaverat his verbis: *Hic non erit frustra, regnabit ad tria lustra*) prudenter foelicissimeque s. apostolicam sedem ac rempublicam christianam gubernasset, faustumque diem suae coronationis novissime maximo plausu publica-
totius Urbis laetitia dominica prae-
terita celebrasset et, ut suae naturae et moris erat, modo huc modo illuc spatium animi recreandi causa accederet, die Mercurii 6. mensis Novembris anno Domini 1549 mane hora 15. recedens ex Vaticano profectus est ad montem Quirinalem, qui nunc Caballus dicitur, in palatium heredum bonae memoriae Oliverii Caraffae cardinalis Neapolitani, ubi satis hilari animo pransus fuit.

Initium infirmitatis eiusdem pontificis.

^a cod. papae.

^b cod. creatus.

^c cod. coronatusque.

^d cod. ac (corruptum ex ai).

¹ Varias lectiones huius codicis in priore diarii parte non semper adnotavimus, cum non sit originalis, sed nonnumquam tantum, ut eius indoles cognoscatur.

² Animadvertendum est hunc errorem postea correctum esse a Panvinio: pater Alexandri Farnesii erat Petrus Aloisius, cf. stemma apud A. v. Reumont, *Gesch. der Stadt Rom* III, 2, 861.

In articulo sequenti U semper habet easdem lectiones ac P, ut p. 3. 15 *Quirinale* (M *Caballinum*), p. 4. 2 PU *autem*, M *vero*; l. 4 PU post *die* (cf. adn. c) add. *Veneris*, post *tota* add. *ipsa*; in titulo ad 4. Novembris PU omittunt *Rmorum DD.*; l. 5 s legunt *rediisset vehementior*; l. 7 PU *coceptum est* (M *ceptum fuit*); l. 8 omitt. *Rmis DD.*; l. 9 *gravioribusque* (M *gravibusque*); l. 14 U habet ut P: *statum, in quo res etc.* At 5 l. 18 P legit cum M: *gratias agendas esse. Rmi DD.* etc.; l. 22 PU *supradictam*; post *morbo* add. *ipsius pontificis*; pro *Domino* PU habent *altissimo*; l. 23 *Paulus ipse III*; l. 24 PU *XXX* (M *III*).

Quae p. 4. 29 ss usque ad p. 7 sunt additamenta in P, omittuntur in U. Aliae similitudines inter U et P, sed interdum etiam inter U et M, sunt p. 7. l. 1: PU *Eu-* 10 *stachii* (M *Eusebii*); l. 2 post *camerarius* PU add. *pontificis defuncti nepos*; l. 5 PU omitt. *sacri ante collegii*; l. 7 PU: *Qui Rmi DD. una cum ipso Rmo camerario loco Qui Rmi DD. cardinales*; l. 10 PU *ecclesiae*, M *ecclesiastici*; l. 11 add. *alii post tres*; l. 8 *Neapolitanus* loco *Theatinus*. Sed l. 13, ubi P falso habet *et loco secundus* (2), U recte legit *secundus*; l. 15 PU habent illud *Urbis*, quod deest in M; l. 17 PU *citra* 15 *pontem* (M *civitatis Leoninae*) et postea *ultra pontem* (M *Urbis Romae*).

Etiam aliis in diarii locis, ut pauca exempla pro multis adducamus, eadem ratio observatur. Ita p. 52 U semper fere concordat cum P; etiam p. 57 non modo l. 17 s (cf. adn. h), sed etiam in aliis casibus easdem uterque habet lectiones; p. 58 complura exempla in apparatu critico adnotantur; p. 77 et 78 usque ad l. 13 quae in adnotationi- 20 bus dicuntur de P, semper valent etiam de U, qui ex. gr. p. 78. l. 8 ss cum P ita habet: «Item quod dicti barones et conservatores petierunt admitti ad custodiam portis conclavis una cum praelatis, cum ipsi praelati, ut aiunt, sint nimis indulgentes in ferculis cardinalium et aliis rebus. . . . Item conquesti sunt, quod secreta conclavis statim per Urbem publicentur, cum adsint multae viae et commoditates mittendi et recipiendi litteras a 25 conclavistis. Super quibus rebus. . . . Primo quoad creationem pontificis, quod nulla diligentia praetermitteretur [*P praetermittitur*] neque hactenus praetermissa fuit, et licet cardinales adhuc concordare non possint [*P poterint*], esse tamen sperandum in Deo, quod cito convenirent» . . .; lin. 18 U et P habent *erunt*, ubi O legit *erant*.

v Eadem prorsus ac codex antea descriptus continet Vaticanus 8685 (V), chartaceus 30 in folio, saeculi XVI, qui ex Urbinatè videtur emanasse. Etiam hic suo loco f. 81—346^v (post conclave Clementis VII) exhibet *Conclave quo Iulius* papa III creatus est. Acta eius interregni* etc., ut in U, supra p. XVIII, l. 44 ss, et ad unguem omnia sicut in U. Sed diarium est anonymum, cum desit nota marginalis, qua ex Panvinio transumpta Borgarutius (cf. supra p. XIX, 7) Massarellum auctorem indicavit. Qua omissione coniecturis de origine 35 libri aditus patefiebat. — Reliquae huius codicis scripturae partim alieni sunt argumenti, partim postea (inter codices Antonii Guidi) erunt tractandae.

Solum Massarelli diarium eiusdem fere recensionis continet Barberinianus 2822 B¹ (olim 2967, deinde XXXV, 66), quem vocamus B¹. Est chartaceus in folio saeculi XVII (vel etiam XVI?) inscriptus: *Acta interregni, quod fuit inter obitum Pauli papae III et 40 creationem Iulii III anno Domini MDXLIX, in quibus infirmitas, obitus, exequiae Pauli et conclave ac creatio Iulii continentur. Auctore Angelo Massarello episcopo Thelesino*. Textus etiam ante 29. Decembris 1549 est Panvinianus, non Massarellianus.

Codicem bibliothecae Atrebatensis 312 non ipse vidi, quare acquiescendum est in descriptione catalogi¹. Qui ita dicit: «312. In quarto maximo sur papier. Conclave 45 Iulii pp. III. XVIe siècle. *Bibliothecae monasterii Sancti Vedasti Atrebatensis*. G. 68. Couvert en parchemin, écriture de chancellerie italienne. Commence: *Conclave quo Iulius papa tertius creatus est. Acta eius interregni quod fuit per obitum Pauli pp. tertii et congregationem* [sic habet catalogus] *Iulii tertii pont. max. anno Domini M.D.XLIX, in quibus infirmitas, obitus, exsequiae Pauli tertii, conclave et creatio Iulii tertii con-* 50 *tinentur*. Incomplet; 268 feuillets.» Ergo etiam hic codex nomine auctoris caret. Sed titulo satis videtur demonstrari eum continere eandem recensionem, quae est in U et V.

* nomen alia manu supra lineam ascriptum.

¹ Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements publié sous les auspices du

ministre de l'instruction publique, tome IV (Paris 1872, 4°), 129.

e) Ad aliud diarium videmur transire describendo codicem Barberinianum 2541 (olim 2964, deinde XXXIII 61¹), qui a nobis vocatur B². Est chartaceus in folio min. saeculi XVII; tergum pergameno coopertum habet insignia Barberinorum et in scidula viridi inscriptionem: *Bini Conclave Iulii III*. In fronte legitur titulus: *Conclave, quo Iulius papa III creatus fuit, per D. Ioannem Franciscum Binum Florentinum, sacri collegii cardinalium clericum*. MDXLIX.

Cui statim adiungimus codicem Vaticanum 8408 (V¹), chartaceum in 4°, qui varios libellos de conclavibus saeculo XVII transcriptos continet:

- f. 1 *Conclave di Paolo III, inc. Fu papa Clemente VII.*
 10 f. 9^v *Conclave quo Iulius papa tertius fuit creatus, per D. Ioannem Franciscum Binum Florentinum, sacri collegii cardinalium clericum. 1549. Acta interregni, quae fuerunt [sic] inter obitum Pauli papae III et creationem Iulii III pontificis maximi anno Domini MDXLIX. In quibus infirmitas, obitus, exequiae Pauli III, conclave et creatio Iulii papae III continentur. Inc.: Qui Paulus papa III et quo genere ortus fuerit. Paulus papa III, cognomine Farnesius etc.*
 15 f. 98 *Conclave di papa Marcello II, inc.: Il card. di Ferrara.*
 f. 110 *Conclave Pauli IV.*
 20 f. 123 *Obitus Pauli IV et conclave cum electione Pii IV. Inc.: Carolo Borromaeo cardinali amplissimo Antonius Guidus S. D. P. (v. infra c. VI, et p. 605).*
 f. 164 *Conclave di Pio IV, inc.: Il conclave, nel quale fu creato Pio IV, per la lunghezza della sede vacante.*
 f. 174^v *Conclave di Pio V, inc.: Nel conclave, dove fu creato Pio V.*
 25 f. 202 *Informatione delle qualità di papa Pio V et delle cose che da quelle dependono, inc.: Nostro Signore nacque nel 1504.*
 f. 207 ss *De morbo et morte Pii V.*

Cum libellus in hoc codice f. 9^v incipiens et codex B² nomine Francisci Bini sint inscripti, qui titulus etiam in codicibus sequentibus occurrit, interrogaverit quispiam, cur inter Massarelli libros hos codices numeremus. Sed ipse titulus nos admonet recensionis Panvinianae in P et U, et textus adeo convenit cum U, ut ne paululum quidem dubitare liceat, quin etiam B² et V¹ exhibeant recensionem vel per ipsum Panvinium vel per alium ex eiusdem textu redactam vel potius contractam. Ab aliis recensionibus haec eo maxime differt, quod non semper integros votorum indices exhibet, sed in B² ad 3. Decembris 1549 nuntiatur non omnia nomina eorum, qui vota obtinuerint, enumeratum iri. Re vera inde ab illo die epitomae tantum votorum dantur; ex. gr. ad 22. Decembris 1549 legimus: . . . *fuerunt datae cedulae, ex quibus hi reportarunt plurima vota: Tranensis 18 [sic], Salviatus 11, Sabinensis 20, Moronus 16 [sic], Polus 23*. Similis nota legitur ad 10. Ianuarii, cf. infra p. 40, adn. c. Hoc modo fit, ut amplitudo diarii valde sit imminuta, quamquam rursus quaedam exhibeantur, quae desunt apud Massarellum, ut sub 2. Decembris 1549 verba privilegiorum a pontifice creando conclavistis praebendorum. Codex V¹ recensionem etiam aliquanto breviorē videtur habere, cum ex. gr. desint verba illa abbreviandi consilium in B¹ exprimentia. Etiam codicis B² (qui ceterum in textu [cf. p. 2, et Corrigenda ad eam pag.] vocatur
 45 simpliciter B, cum alii Barberiniani in constituendo textu non sint adhibiti) lectiones raro et eum tantum in finem adnotavimus, ut eius indoles cognoscatur.

Cum igitur epitome illa diarii Massarelliani immerito nomen Ioannis Francisci Bini prae se ferat, nil magis consentaneum videtur esse, quam ut alius libellus in eodem codice B² f. 168 ss contentus (33 foliorum) ab illo sit compositus. Qui simpliciter inscriptus est *Conclave Iulii papae III* et ita incipit: *Paulo III pontifice maximo quarto Idus Novembris extincto, prestito [sic, Panv. manu propria in Clm. 152 corr. exacto] interim temporis spatio, quo absentes cardinales in Urbem vocarentur ac exequiae novendiales defuncti persolverentur. . . .* Finis hic est: *In scrutinio omnium suffragiis pontifex confirmatur papalibusque vestimentis induitur ac Iulius III desumpto ad libitum nomine*
 55 *nuncupatur* (cf. infra p. 144, adn. 1). Sed ne hoc quidem opusculum est Bini; nam

¹ Nōn XXX, 61, ut (seductus ab Sägmüller, Papstwahlbullen 2) scripsit A. Pieper, Die päpstl. Legaten und Nuntien I (Münster 1897), 2.

Panvinus, qui etiam illud operi suo inseruit (P [= Clm 152] f. 202—228) in capite ad marginem manu propria testatur: *Ex lucubrationibus N. Gualterii Urbevetani, episcopi Viterbiensis, qui hisce comitiis interfuit.*

Panvinii testimonium, quippe qui sit aequalis scripturasque de conclavibus earumque auctores optime noverit, nullo modo respui potest. Nec titulum illum in fronte epitomae Massarellianae ad opusculum secundo loco positum spectare verisimile est, cum idem legatur in capite eiusdem libri in codice V¹, ubi libellus Gualterio per Panvinium ascriptus deest.

Quo autem modo factum est, ut Massarelli diarium Ioanni Francisco Bino¹ tribueretur? Certe non ea de causa, quasi Binus epitomen illam fecisset; nam id minime esset opus litterarium scriptore dignum, qui nomen suum clarum reddere vellet. Immo res multo simplicius evenit. Diarium enim non modo in codice autographo, sed etiam in exemplaribus V¹ et B² anonymum erat. Atqui in instrumentis compluribus diario insertis Ioannes Franciscus Binus, qui ea composuerat, ex prima persona loquitur (cf. supra p. XVIII, 32. 35; infra p. 35, adn. g; p. 40, adn. b, in P et eius cognatis etiam plura inseruntur, cf. p. 35, adn. b). Quid eis, qui inter diarium ipsum et documentum ei additum non distinguebant, sed hoc integram illius partem esse putabant, clarius videbatur, quam Binum esse auctorem totius diarii? Sed haec librarii cuiusdam coniectura, licet obiter rem insipienti videatur quasi certa, accuratius indagantibus refutatione non eget.

Hic rerum status testimonio duorum aliorum codicum, qui et ipsi nomine Francisci Bini inscribuntur, minime potest turbari. Vix enim dubitandum est, quin codex Harleianus 3578, n. 7 Musei Britannici (H), quem commemorat A. Pieper, Die päpstlichen Legaten und Nuntien I, 2, sit exemplar eiusdem diarii, cum titulus codicis secundum Pieperum sit: *Conclave, quo Iulius papa III creatus fuit, per Ioannem Franciscum Binum Florentinum, s. collegii cardinalium clericum.* Qui titulus idem est ac codicum B² et V¹ (cf. supra p. XXI); quare verisimillimum videtur etiam librum esse eundem.

Postremo loco nominandus est codex in archivio Regni Bavarici (*Reichsarchiv*) asservatus: *Instructionum et relationum diversorum nuntiorum apostolicorum tom. II*, qui f. 251—434 diarii Massarelliani recensionem Panvinianam exhibet. Vocamus eum R. Est codex in folio peramplius (foliorum 1102), a tergo pergamenico coopertus, exemplaria scripturarum variarum partim XVI, partim XVII saeculo exarata continens. Ad concilium et ad conclavia spectant ex. gr.

f. 79—85^v *Brevis instructio pro legatis Tridentum ituris Paulus pp. III, inc. Supervacaneum videtur*, cf. Concil. Trid. IV, 268.

f. 87—192^v *Relatione di Roma al tempo di Pio IV et Pio V del Clarissimo Sig. Paolo Thiepolo Ambasciadore Veneto et; inc. Io provo maggior difficoltà.*

f. 193—209^v *Scripturae de causa Parmensi sub Iulio III.*

f. 211—250 *Istruttione di Mr Gio. Francesco Lottini sopra le attioni del conclave, inc. Io posso testificare di cosa veduta con gl'occhi, che l'eletitione del papa procede da Dio solamente.* Cf. H. Laemmer, Zur Kirchengeschichte

¹ Postquam varia undique de Bini vita collegeram, omnia fere iam allata esse inveni a G. Mazzuchelli, Gli scrittori d'Italia II, 2 (Brescia 1760), 1237—1241. Florentiae (quo anno nescimus) natus, sed civis Romanus postea factus, Ioannes Franciscus Binus Carpi a Bernardino Donato Bonturello Veronensi instructus lingua Graeca et Latina, a. 1509 Romam venerat, ubi academiam in domo Huberti Strotii Mantuani coadunatam visitare solebat et celeberrimorum hominum amicitia florebat, ut Petri Bembi, Francisci Berni, Ioannis della Casa, Ioannis Francisci Valerii, Claudii Ptolemaei, Ubalдини Bandinelli, Francisci Turriani, Petri Mellini, Ludovici Beccatelli, Marci Antonii Flaminii, Galeatii Florimontii, Ioannis Mariae Giberti, Iacobi Sadoleti, cuius successor in scribendis brevibus pontificiis sub Clemente VII est factus, quique litteris a. 1527 cardinali Mantuano (cf. inter Sadoleti epistulas) et aliis a. 1539 card. Trivultio datis Binum summis laudibus extollebat (*Bonamici*, De claris pontificiarum epist. scriptoribus 247 s). Post Romae direptionem variis infaustisque casibus iactatus modo Viterbii, modo Vene-

tiis, modo Urbe vetere, denuo Viterbii, deinde (1529) Romae commorabatur. Anno 1533 Bononiam se contulerat, sed brevi Florentiam pertransiens denuo Romam venit, unde Pisam et usque Niciam profectus in aeternam Urbem a. 1534 revertebatur. Quinque annis postea clericus secretariusque sacri cardinalium collegii opera Sadoleti creatus et canonicus S. Laurentii in Damaso, mox etiam S. Mariae Maioris effectus, Marcello II, Iulio III et Paulo IV brevium scriptor serviebat. Anno 1554 (litteris ad Ioannem della Casa Romae 28. Oct. datis, Lettere facete et piacevoli, ed. D. Atanagi, Venetiis 1561, p. 282) *vecchio* se ipse appellat. Mortuus est mense Septembri 1556 (cf. infra p. 298, l. 35 ss; adnotatio 1 p. 299 est corrigenda, cum dubitari nequeat Bini morte secretariatum fuisse liberum) et sepultus in ecclesia S. Mariae Maioris (cf. *Bonamici* l. c.). Praeter epistulas et carmina a Mazzuchello commemorata Binus scripsisse videtur librum *Del perfetto segretario*, de quo Bernardinus Boccarinus in litteris ad Triphonem Bentium 4. Aprilis 1535 datis loquitur (Lettere facete p. 349).

des 16. u. 17. Jahrh. (Freiburg 1863) 178 s; *Th. Müller*, Das Konklave Pius' IV 1559 (Gotha 1889) 269 ss; *J. B. Saegmüller*, Die Papstwahlen und die Staaten 1447—1555 (Tübingen 1890) 57.

f. 251^r—434. **Conclave quo Iulius papa III creatus fuit. Acta inter-**
regni quod fuit inter obitum Pauli papae III et creationem
Iulii III anno Domini MDXLIX, in quibus infirmitas, obitus,
exequiae Pauli et conclave ac creatio Iulii continentur. Per
D. Ioannem Franciscum Binum Florentinum, sacri collegii
cardinalium clericum etc. (Plura v. in fine huius descriptionis).

f. 434^a—493^r *Pauli IV papae obitus et Pii IV conclave et creatio. Carolo Borromeo cardinali amplissimo Antonius Guidus S. P. D., inc. Collegi quanta potui maxima diligentia, cf. infra c. VI et p. 605.*

f. 495^r—535^r *Instruzione et avvertimenti all' Illmo card. Montalto sopra 'l modo col quale si possa et debba governare bene come nipote del papa. Servono ancora per ambasciadori de prencipi. Inc. La dignità del cardinale è per se stessa.*

Sequuntur complures scripturae ex pontificatibus Iulii III et Sixti V etc.

Textus diarii Massarelliani est fere idem ac codicum B² et V¹, cf. supra p. XXI.

Inscriptiones singulorum capitum, quas habet P, partim desunt, partim abbreviantur.
 20 Mendarum exemplar est ditissimum; non semel ex relatione de uno die in aliam transilitur, it aut res falsis diebus ascribantur (cf. 6. et 7. Febr. 1550). Testis ad 1. Decembris (cf. infra p. 33, adn. e, lin. 4 s; p. 40, adn. 6) vocatur *Antonius de Salata*; *iuramentum cardd. Neapolitani, S. Crucis et de Gaddis* (p. 35, adn. g) omittitur. Ad 3. Decembris 1549 R idem habet ac B², cf. infra p. 40, adn. c. Congregationem conclavistarum (p. 41, 4 ss) R suo loco insert, sed perperam 13. Ianuario tribuit, quia antea rem 10. Ianuario gestam (cf. p. 40, adn. g) commemoraverat. Tabula votorum ad 7. Decembris deest, aliae inde a 10. Decembris paucos tantum cardinales enumerant, qui plurima vota acceperunt. Pag. 69, 25 loco *En quo* R habet *usquequo*; verba p. 99, 7—13 omittuntur (quoniam nomina ibi occurrentia inter paucos selectos non nominabantur); nec minus
 30 capitula de reformatione conclavis (p. 114—121) et nomina conclavistarum (p. 122—128) desunt. In fine narrationis (p. 144, 4) R habet: *pontifici vitam longam acclamante deductus est.*

Trifariam igitur quinti Massarelliani diarii traditionem habemus: prioris partis codicem vel autographum vel ab ipso auctore correctum, posterioris partis recensionem
 35 Panvinianam minus mutatam, quae est in codicibus OUV(B²), quodammodo praeterea in B¹B²V¹R(GH²), denique eiusdem partis recensionem Panvinii finalem in P, quae ceterum quoad rem mutationes vel perexiguas vel, ubi sunt maioris momenti, potius additiones habet, id quod ex collata priore diarii parte cum Veronensis recensione apparet.

Quae cum ita sint, neminem nos vituperaturum esse speramus, quod usque ad
 40 p. 10 nostrae editionis Panvinii mutationes omnes, usque ad p. 78 saltem eas quae rem tangere videntur adnotavimus, et reliquae partis textum ex OUP potissimum constituimus.

De usu huius diarii hactenus facto iam diximus nec Sarpium nec Pallavicinum nec Raynaldum libelli notitiam habuisse. Solus quod sciam Hieronymus Lagomarsinius
 45 in editione epistularum Iulii Poggiani¹ duas particulas in adnotationibus excerpserit, quin noverit auctorem diarii, quod anonymum citat secundum aliam recensionem (credo Panvinii) I, 92 (cf. infra p. 43, l. 14 ss) et 112 (infra p. 26, l. 14 ss; p. 32, l. 29 ss etc.).

2. De aliis eiusdem conclavis scriptoribus.

Ioanne Francisco Bino ex eorum numero, qui diaria de electione Iulii III reliquerunt, excluso (cf. supra p. XXI s), nihilominus tres alii de conclavi restant auctores, ex quorum
 50 operibus ea, quae maioris momenti videbantur esse, adnotationibus inseruimus. De quibus, cum per eos non modo Massarelli commentarius, sed etiam historia conclavis non mediocriter illustretur, iam est disserendum.

¹ Iulii Poggiani epistolae et orationes ed. *H. Lagomarsinius* I, Romae 1762.

a) Inter quos primum locum obtinet Bernardinus Maffeus cardinalis, nobilis Romanus, sed ex celeberrima illa gente Veronensi oriundus¹. Patre Hieronymo, matre Antonia Mattei natus est Romae anno 1514. In studia incubuit primo Romae, deinde Patavii, teste Pierio Valeriano in Hieroglyphicis, quorum librum XIV illi dedicavit, duos sequentes libros Achilli et Mario eius fratribus². Hieronymus Nigri cum commendaret Benedicto Lampridio Maffeum Patavium petentem, magnae spei egregiorumque morum adulescentem eum vocat³. Maioribus etiam laudibus Bernardinum extollit litteris ad ipsum datis, cum hic Patavium pervenisset⁴. Qui ut Veronensis factus canonicus in patria, praeterea aliud ibidem beneficium nactus⁵ et, cum Paulus III eum cardinali Farnesio ac sibi ipsi secretarium instituisset, etiam canonicus S. Petri Romae creatus est. 22. Aprilis 1547⁶ ecclesiae Massanensi (Massae maritimae) cedente Farnesio praeficiebatur, 7. Iunii 1549 ad Casertanam transferebatur, et 9. Novembris eiusdem anni resignante Ioanne Petro Carafa cardinali in sedem archiepiscopalem Theatinam promovebatur, quam 14. Iulii 1553 Marco Antonio fratri cedebat. Interim 10. Maii 1549, trigesimo quinto nondum expleto anno, a Paulo III S. Cyriaci in Thermis presbyter cardinalis erat renuntiatus. Interfuit conclavi quo creatus est Iulius III, qui ad Octavium Farnesium pro pace concilianda legatum eum misit⁷. Sed iam 16. Iulii 1553 praematura morte ecclesiae et litteris et amicis cardinalis noster est ereptus. Corpus deponebatur in sacello Maffeorum ad S. Mariam supra Minervam hoc epitaphio insculpto:

D. O. M.

BERNARDINO HIERONYMI FILIO MAFFAEO

S. R. E. presbytero cardinali tituli S. Cyriaci in Thermis.

Vixit annos XXXIX menses V dies XX.

Obiit XVII Kal. Augusti MDLIII⁷.

Qualis quantusque fuerit Bernardinus Maffeus, omnes eius aequales consentiunt, quorum optimis amicitia erat coniunctus. Paucos ea aetate fuisse ait Tiraboschius, qui latine scribendi elegantia, qui eruditione cum eo possint comparari. Paulus Manucius in epistula libris de Romanis legibus praemissa ait ab illo et a Petro Bembo se in Romanarum rerum studia esse introductum⁸, et mortuo Bernardino scripsit: *Sollicitudo, quam mihi ex immaturo cardinalis Maffei, divini hominis, interitu exortam . . . In illo mihi erant omnia, et cum illo mihi omnia perierunt*⁹. Idem ante commentarium in Ciceronis orationem pro Sestio profitetur: *Bernardinus Maffaeus cardinalis, meus ille in omni mihi vita deflendus Maffaeus, Urbis deliciae, lepor, humanitas, exemplum antiqui officii, flos omnium virtutum, amabat haec studia mirifice, eaque quibus poterat rebus (poterat autem pluribus) tuebatur et fovebat . . . et scribebat ipse, ut scis, luculenter et egregie*¹⁰. Onuphrius Panvinus in epistula dedicatoria libri *De ludis saecularibus* ad Achillem Maffeum data ita de mortuo loquitur: *Qui unus ex his praecipue fuit, quibus auctoribus me ad res Romanas veteres observandas et ex omnibus antiquorum monumentis colligendas initio dedi. Cui, si quid didici, si quid in hisce studiis profeci, acceptum refero*¹¹. Denique Iulius Poggianus etiam mortui Maffei auctoritatem sibi vivere te- status est¹².

¹ Franciscus Turrianus in litteris ad Maffeum datis scribit: *Voi come quello che traendo origine di qua, si può dire che siate mezzo Veronese* (Scipio Maffei, Verona illustrata, ed. Milano 1825, part. II, vol. III, p. 268 s; *Fr. della Torre*, Lettere vulgari [Venetiae 1748] 34, apud Tiraboschi, Storia della lett. Ital. t. VII, l. 3, c. 1, § 22). Scipio Maffeus l. c. 269 affert decretum consilii Veronensis (Act. publ. vol. FF, p. 102): *Bernardino Maffeo civi Veronensi cardinali electo publicae congratulationis litterae scribantur*. — A Cervino (Concil. Trid. I, 776⁴, cf. 790⁵) vocatur *parente del Rmo card. di S. Giorgio*, qui erat Hieronymus de Capiteferreo.

² Tiraboschi l. c.

³ Nigri Orationes et epist. (ed. Romae 1797) 14, apud Tiraboschi l. c.

⁴ Ibid. p. 18, apud Tiraboschi l. c.

⁵ Tiraboschi l. c. de canonis Veronensi tantum scit, cum Verona illustrata l. c. 268 dicat Maffeum esse *privilegiato del beneficio di Zevio*.

⁶ Dies 12. Martii 1547 (Concil. Trid. I, 657⁶) corrigendus est secundum W. van Gulik-Eubel, Hierarchia cath. medii aevi III (Monasterii 1910), 254.

⁷ Ciacon.-Oldoinus III, 738.

⁸ Ciacon.-Oldoinus l. c.; Maffei, Verona ill. l. c. 269. Epistula data est 1557, in editione Ioannis le Preux (1590, s. l.) p. 554.

⁹ Maffei l. c.

¹⁰ In editione citata p. 547. Hieron. Lagomarsini in Iul. Poggiani Epistulis I (Romae 1762), 84, adn. g, cf. Tiraboschi l. c., qui addit: *Le quali parole han forse data occasione ad alcuni (ut Ciacon.-Oldoino III 738; C. Carthario, Advocator. sacri consistorii syllab. [Romae 1656] 128) di credere, che il cardinale avesse scritti commenti sulle Orazioni di Cicerone*. Etiam Maffei, Verona ill. l. c. 269 hanc opinionem commemorat.

¹¹ Maffei, Verona ill. l. c. 269.

¹² Poggiani Epistulae ed. Hieron. Lagomarsini I, 84.

Cum ingenium et mores hominis maxime ex amicis cognoscantur, operae pretium est commemorare epistolam 29. Augusti 1542 a Maffeo ad Ludovicum Beccatellum datam, qua hunc consolatur de morte Caspari Contareni cardinalis egregii et haecce addit: *Il cardinale S. Croce vi saluta et mi ha comesso che vi consoli da parte sua con offrirvi la casa et il bene et il male a che starà S. S^{ria} R^{ma}. Io, Lodovico fratello, ho tanto che vi posso ricever in casa co' miei fratelli; pregovi ad accettarla che in ogni modo et in ogni evento haviamo a viver et morire insieme*¹. Quo in vivum Contarinum animo fuerit Maffeus, ex epistulis colligitur, quibus illum certiore faciebat de calumniis Romae contra eum sparsis². Et suae et Iulii III erga Maffeam benevolentiae testimonium edidit Marcellus Cervinus litteris consolatoriis de huius morte ad pontificem missis³. Idem testatur Ioannes Franciscus Binus, cum 8. Octobris 1539 scribat Maffeo: *Sapendo quanto Monsr di Nicastro [Marcellus Cervinus] et voi siate un medesimo, m'è parso superchio scriver ancor a voi quel che scrivo a S. S^{ria}*⁴. Ciaconius Maffeam arctissimo necessitudinis vinculo coniunctum fuisse vult cum Ignatio Loyolensi societatis quae vocatur Iesu fundatore eique opem tulisse ad excludendas e societate ecclesiasticas dignitates⁵. Summas Maffei benevolentiae laudes tribuit Aonius Palearius litteris mox citandis. Praeterea celeberrimi ac doctissimi quique eius aetatis homines litterarum commercium cum illo frequentabant, ut Hannibal Carus⁶, Petrus Vectorius⁷, Bartholomaeus Riccius⁸, Antonius Thebaldeus⁹, Angelus Colocius¹⁰, Basilius Zanchus¹¹, Paulus Iovius¹², Franciscus Binus¹³.

Cum Farnesius sub Paulo III, avo suo, negotia publica gereret, Maffeo ut eius secretario innumerae epistolae erant scribendae, quarum permultae leguntur apud *Druffel*, Monumenta Tridentina, aliae commemorantur in collectione *Nuntiatuerberichte aus Deutschland*, Abt. I, aliae in nostrae collectionis volumine primo; multae edentur in epistulario a G. Buschbell curando. Hannibal Carus litteris ad Bernardinum 6. Iunii 1546 Placentiae datis, ubi de cardinali Farnesio dicit, illum alloquitur: *Quanto possiate voi seco, è notissimo*¹⁴. Tanto magis est dolendum, quod collectiones epistularum maximi valoris, ut eae quae ex concilio Tridenti primum et iterum congregato Romam missae erant, quaeque sine dubio penes Maffeam remanserant¹⁵, non amplius inveniantur. Alias epistulas, de rebus litterariis vel familiaribus, significavit Tiraboschius¹⁶.

Permagni inter aequales aestimabatur museum ab Augustino Maffeo inceptum et usque ad Bernardinum continuatum auctumque; nullum aliud frequentius in libris eius temporis commemoratur. Quod non modo lapidibus, inscriptionibus, statuīs, monetis, sed etiam libris manu scriptis opulentissime exstructum erat, ita ut Panvinius in recensendis fastis Romanis, Paulus Manucius in edendis Ciceronis operibus philosophicis, Achilles Staius pro edendo Catullo, Sirmondus pro restituendis concilii Chalcedonensis subscriptionibus usi sint codicibus Maffeanis. Antonius Augustinus exemplar Varronis ceteris integrius ibi vidit, Festi codicem Gothofredus; Notitiam Imperii magnam ad partem eisdem libris Maffeanis Pancirolus debebat¹⁷.

Quid mirum, si Bernardinus, sicut frater eius Achilles¹⁸, his thesauris ad historiam illustrandam adhibebat? Hac de re Bernardi Feliciani testimonium extat dissertissimum: *Bernardinus Maffeus, qui cum alia eruditionis suae monumenta summa cum laude posteris est relicturus, tum Historias quas elegantissime doctissimorum hominum iudicio conscribit*¹⁹. Nec conquevisse Bernardinum in consiliis faciendis, immo saltem quasdam partes

¹ Monumenti di varia letteratura tratti dai manoscritti di Monsignor Lodovico Beccadelli, ed. Giambatt. Morandi I, 1 (Bologna 1797), 82 s.

² Cf. Morandi adnotationem ad Vitam Contareni a Beccatello scriptam l. c. I, 2 (Bologna 1799), 36^{ss}.

³ Ciacon.-Oldoinus III, 738.

⁴ Lettere facete et piacevoli, raccolte per M. Dionigi Atanagi I (Venetia 1561), 261. — Maffei, Verona ill. l. c. 268 refert: (Bernardino) *fù capo insieme con Marcello Cervini dell' Accademia d' architettura, come si ha da Ignazio Danti nella vita del Barozzi*.

⁵ Ciacon.-Oldoinus l. c. 738.

⁶ Lettere familiari del com. Annibal Caro I (Venetiae 1574), 22 226.

⁷ Petri Vect. Epist. p. 42, cit. a Tiraboschi l. c.

⁸ Riccii Opp. II, 316, apud Tiraboschi l. c.

Concilium Tridentinum. II.

⁹ Cf. P. de Nolhac, La bibliothèque de Fulvio Orsini (Paris 1887) 134.

¹⁰ Nolhac l. c.

¹¹ Ibid. 258.

¹² Lettere facete . . . raccolte per Dion. Atanagi I, 86—103.

¹³ Atanagi l. c. 261.

¹⁴ Lettere familiari del . . . Caro l. c. 226.

¹⁵ Cf. A. Pieper, Die päpstl. Legaten und Nuntien I (Münster 1897), 136.

¹⁶ Tiraboschi l. c.: Nigri oratt. et epist. p. 17; Palearii epist. l. I, 18; 4, 24; Claror. viror. epist. Venet. 1568, p. 76; Claror. viror. epist. ad Victor. vol. I, p. 81.

¹⁷ Scipio Maffei, Verona ill. l. c. 271—273.

¹⁸ Maffei l. c. 271.

¹⁹ Bernardus Felicianus in praefatione Moralium Aristotelis a se latine versorum, apud Maffei l. c. 270.

operis executum esse Aonius Palearius tradit, cum scribat: *Maffaeus noster ita a molestiis conatur (me) abducere, ut acerbiter, quam ex significatione rerum indignissimarum accepi, melius feram. . . Homo omnium officiosissimus nihil eorum praeterit, quae vel consolationem adferre, vel adiumento esse possent. Et quoniam ab initio actatis me iis studiis fuisse deditum memoria tenet, quibus ipse magnam gloriam est consecutus, historiam quandam et illustrem explicationem rerum, quam ex notis numismatum antiquissimorum collegit, mihi recitat; et quia puris et electis verbis composita est, numerosa et multiplex, ita me delectat, ut saepe ad multam noctem lectionem producamus. Fructus vero, quem ex liberalitate huius viri capio, is est amplissimus, quod nihil omnino se habere putat, quod non sit meum. Numismata mihi donavit, pecuniam, libros; liberalissime omnia pollicetur¹.*

Praeterea vitae Pauli III a Maffeo conscriptae mentionem facit Bartholomaeus Riccius². Libellus tamen non ad nos videtur pervenisse, nisi in aliqua bibliotheca adhuc latet. Quod optime fieri potest, cum etiam diarii de comitiis, in quibus Iulius III papa creatus est, nullum nisi in Panvinii opere vestigium reperiatur, saltem nomine auctoris appositum; nam sicut Gualterii diarium, quia anonymum erat, in codice Barberin. non agnoscebatur, ita nescio an factum sit etiam de Maffeano.

De origine diarii dubitari nequit, cum non modo indicia in ipso libello contenta in Maffeam convenient, sed Panvinius, cuius non est temere quidquam affirmare, disserte hunc auctorem esse dicat. Et cum ambo fuissent Veronenses, ambo eiusdem cardinalis Farnesii familiares³, ambo necessitate quadam coniuncti cum Cervino, optime de Maffei operibus Panvinius poterat esse instructus. Insertum est opusculum codici iam commemorato Monacensi lat. 152 (P), f. 251^r—264^v, de quo infra videas plura. Probabile est Augustinianum illum eodem modo Maffei libellum tractasse, quo Massarelli diarium, cuius textum quoad formalia mutavit, rebus ipsis, si additiones paucas excipias, relictis intactis. Quin etiam quoad formam hic non tot mutationes ab eo factas esse verisimile est, quia stilus Maffei ipse colorem classicum prae se ferebat. Libellus f. 251 incipit: IULII III PAPAE CONCLAVE. In margine sinistro Panvinius ipse adnotavit: *Descriptum a Bern[ardino] Maffeo cardinali*. Indoles opusculi iam ex primis propositionibus cognoscitur: *Mirum quidem esset, quod quum de pontificis maximi comitiis mentio fieret, tam varia tamque diversa de petitionis adiumento ac praesidio cardinalis illius, qui pontificatum adeptus est, referentur [sic], nisi ad creandum pontificem homines natione, moribus, disciplina prudentiaque dissimiles cum simili quadam auctoritate convenirent, quorum nonnulli aut ambitionis impotentia obcaecati, aut rerum agendarum ignoratione impediti dum decernere aut iudicare nequeunt, quantum proximae quantumque remotae causae inter se distent, et si idem consimilisve finis consequatur, se comitiorum creationisque principes fuisse et sibi persuadent et cum aliis iactant. Ego vero, qui integro animo ac puro (nihil enim privati propriique commodi cogitabam) iis comitiis interfui⁴, in quibus cardinalis ille Montius pontifex maximus creatus esset appellatusque Iulius III, quique quod inter paucos primarios secreto ageretur dignoscendi habuerim facultatem, opere⁵ pretium esse duxi, si omissis eis quae singulis diebus agerentur quaeque ante oculos posita nullo artificio tractabantur, ea conscriberem, quae in causa fuerunt, ut qui longius a pontificatus dignitate distabat, proximior factus est⁶, qui vero proxime⁵ essent maximosque ob id labores susceperant, ope decepti repulsam passi fuerint⁶, quando his tam longe ab humana industria ac diligentia eventibus pie admoneri possimus, Deum maximum summi pontificis renuntiatorem esse⁷. Nulla enim [251^r] alia ratione fieri poterat, ut maior a minori vinceretur, minorque, etsi vicerit, uti tamen victoria neque scierit neque potuerit. Cuius rei causa tam reiecti quam adepti ita insanire aut furere videbantur, ut aliquando in maxima pericula irruerint, pluris facientes quantumvis levem pontificatus adipiscendi obiectam spem incensaeve iam contentionis vel minimum studium, quam cuiusvis commodi, quod comitiorum concordia publicis rebus afferre potuisset.*

Exponam igitur quam brevissime potero quod dicturus sum.

¹ Aonius Palearius ad Faustum Bellantem in illius Epist. I. 3, 7, apud Tiraboschi VII, 3, I, 22.

² Barth. Riccii Opp. vol. II, 316, apud Tiraboschi I c.

³ D. A. Perini, Onofrio Panvinio (Roma 1899) 14. 227 et saepius.

⁴ Codex hic demum parenthesim claudit.

⁵ Sic. ⁶ Correctum pro sunt.

⁷ Haec sententia in omnibus relationum de conclavibus syllogis variatur, cf. ex. gr. praefationem collectionis *Conclavi de pontifici Romani* (s. l. 1667, 4°).

Idque in primis scire opus etc., ut infra p. 26⁴. Post verba *sublatam arbitrabantur* (ib. p. 27, adn., col. sinistra) in codice ita pergitur: *Ceterum si quaedam¹ altius enarravero, opere² pretium me facturum esse arbitror. Paulus III cum iam* etc., ut infra p. 19, adn. 4. Sequitur haec sola propositio: *Porro comitia haec pontifici futuro renuntiando pridie kal. Decembris anno ab ortu Christi (DDXLIX in conclavi de more diligentissime consueto in loco comparato, sacris interea peractis ac sancti spiritus missa prius celebrata haberi coeperunt, et deinde statim verba illa p. 27, adn., col. sinistra: Farnesius, ut sunt iuvenes. In fine singularum adnotationum significatur continuatio. Ubi hoc non est factum, hic supplebimus. Verba sustinere potuerit* (p. 51, adn., col. sinistra) excipiuntur aliis p. 53 adn. 1 *Caesariani, etsi iam*, et huic fragmento adiungendum est aliud p. 51, adn. 1 *Caesariani, Poli repulsa*. A fine huius adnotationis transeundum est ad p. 63, adn. 1, et hinc ad p. 59, adn. 1. Post verba *conficiendam proponere* sequuntur: *Quo tempore et Galli tandem* p. 84, adn. 1, qua finita transilitur ad p. 132, adn. 1, inde tandem ad p. 135, adn. 2; ita ut totus Maffei commentarius in nostra editione exhibeatur.

Quanti momenti pro historia conclavis enucleanda sit Maffei commentarius, rem ipsam spectantibus ultro apparet. Cum enim auctor libelli non modo comitiis interfuerit, sed etiam cardinalis sit, secreta conclavis multo melius cognoscebat quam conclavistae, quibus reliqua diaria debemus. Quare modo confirmat quae alii nobis tradunt, modo corrigit, modo refellit. Ita certum Maffeo nuntium debemus, Farnesium iureiurando promississe Caesarianis se nullo pacto Marcello Cervino suffragaturum esse³, id quod Farnesio ipsi affirmanti⁴ creditum non erat⁵. Neque huic contradicit, quod Maffeus missus erat in conclavi ad Cervinum, ut ei diceret Farnesium pro Polo, Sfondrato et Burgensi intercedere promissi servandi gratia⁶; num praeterea pollicitus sit, se post adventum Gallorum cardinalem de S. Cruce propositurum esse⁷, ut vult Didacus de Mendoza, valde dubitaverim.

Certe Massarellus, Gualterius et Petrus Paulus de Brevibus multo plura nobis narrant, quam Maffeus, qui saepe meditationes potius de rebus conclavis quam res ipsas exhibet; longe enim abest eius libellus, ut sit rerum narratio secundum dies disposita. At rursus multa nobis cardinalis prodit de eis, quae post parietes scenae sint acta, atque etiam ceterarum rerum notitia longe superat illos, qui spectatores potius erant quam actores. Erroris Maffeu arguere nemini adhuc contigit, quamquam opinatus est quidam Maffei relationem, qua duodecim Galli in Burgensem vota sua se collaturos fore polliciti essent, falsam esse, cum hic iam in primo scrutinio (3. Decembris 1549) 12, in secundo (4. Decembris) 14 suffragia habuisset. At vota illa Gallorum fuisse nusquam dicit Maffeus, qui potius vespere 4. Decembris Gallos id promississe, sed, cum Caesariani Burgensis adorationem proposuissent, promissa revocasse refert.

Maffei commentarius a nemine docto, quod sciam, adhuc est adhibitus, nisi a Saegmuellero⁸; nam liber specialis de Iulii III conclavi, qui anno 1898 annuntiabatur⁹, nunquam in lucem videtur prodisse. Et nihilominus maiorem ad partem libellus iam duo fere et dimidium saecula typis est exscriptus, quin quisquam auctorem noverit. Nam — id quod Saegmuellerum fugit, quamquam de libri statim nominandi fontibus disseruit Maffei commentario usus est — relatio illa *Conclave di Giulio III* libro *Conclave de' pontefici Romani* primum anno 1667 edito¹⁰ inserta nil aliud est, si aliqua additamenta nullius paene valoris subtraxeris, quam Maffei commentarius in Italicum sermonem ita versus, ut saepissime non modo color, sed sensus sententiarum alius prorsus sit quam in libro originali. Quod hisce exemplis demonstrabitur:

¹ Cod. *siquaedem*.² Sic.³ Infra p. 59, adn. 1, col. dextra (f. 261^v), cf. 132, adn. 1, col. dextra (f. 262^v), 136, adn., col. sinistra (f. 263^v; Sägmüller, Papstwahlbulen 2 falsos exhibet numeros).⁴ Druffel, Briefe und Akten I, 412. Secundum A. Pieper, Die päpstl. Legaten I, 2¹ eadem instructio integra est apud Gius. Cugnoni, Prose inedite del com. Annibale Caro (Imola 1872) 131—135.⁵ Sägmüller, Die Papstwahlen und die Staaten (Tübingen 1890) 189 s; aliter *idem* Die Papstwahlbulen (Tübingen 1892) 2.⁶ D. de Mendoza 5. Dec. 1549 ad imperatorem, apud Druffel l. c. I, 307.⁷ Druffel l. c.⁸ Sägmüller, Die Papstwahlbulen I, adn. 1.⁹ In folio singulari, quod praefigebatur libro *I. Greving*, Pauls v. Bernried vita Gregorii VII papae (Kirchengeschichtliche Studien II, 1, Münster 1893); cf. Literar. Handweiser 1894, col. 38.¹⁰ L. v. Ranke, Die röm. Päpste III⁷ (Leipzig 1878), 85. Mihi praesto est editio 1667 (sine loco) in 4°, et altera anni 1668 in 12°.

Maffeus:

(Clm. 152, 251^v, infra p. 26, adn. 4): Inprimis scire opus, his temporibus amplissimum cardinalium ordinem fuisse in tres partes discordem, quarum altera Caesaris voluntati studebat, altera Gallorum regi erat addicta, tertia ex his convenerat, qui beneficii gratia ob Pauli III recordationem Farnesianorum familiae fautores fidelissimi extitere. Quae tertia pars ita numero et potestate pollebat, ut omnes pro comperto haberent, ad quam aliarum partium se adiungeret, illi proculdubio creationis victoriam allaturam. Itaque tum Caesariani tum Galli eam sibi conciliare ac prensare nitebantur.

Idem f. 254^v, cf. infra p. 27: Farnesius (ut sunt iuvenes natura ferociores) neque contumeliis neque alterationibus sese temperabat, ita ut ex suis nonnulli, qui, etsi Polo favere negassent, ceteris tamen omnibus, ut illi morem gererent, suffragati essent, iniuriis his provocati a Farnesianis ad Gallos penitus defecere.

Idem f. 254^v, infra p. 30³: Principes Caesaris partium et qui continue in rebus agendis operam suam praestabant, erant Tridentinus, Sfortia, Crescentius; quos Moronus et Maffeus consilio et prudentia adiuvabant. Tridentini, Crescentii ac Moroni sententia fuit, ut statim ingressi comitia Poli petitionem proponerent. Aiebant enim, quod si qui contradicaturi essent, hac celeritate opprimerentur, quodque pontificis creatio magnificentior ac splendor appareret ac sicuti candidatus ex regio sanguine, vitae sanctitate liberalissimisque [255^r] artium studiis omnibus praestabat, ita etiam petitione ceteris antiret. Sfortia ac Maffeus consilium hoc non probabant.

Idem f. 255^v, cf. infra p. 43¹: Quum ad vespertas pridie nonas Decembris Poli adorationem faciendam Caesariani decrevisset, quae adoratio homines etiam adversos quodam stupore haesitantes ad se trahit, [seniores] eam levissimo impedimento produxere. Marcello enim et Verulano, qui lecto aegrotis cubantibus non adfuerunt, fuere inter Caesarianos qui ut Gallis morem gererent simulate consulerant [1], maxime periculosum esse his duobus absentibus tantam rem aggredi. Quibus illi summam fidem adhibentes — ac si cardinalibus ex cubiculo etiam suffragandi facultas data non esset! — nihil veriti Poli petitionem ab adoratione ad suffragia in posterum diem transtulerunt. Quibus etiam in suffragiis, quum nonnullorum promissa summa [secura?] stabiliisque censerent, tabellas ad pontificatum adipiscendum superesse credebant, cum minime providerent in huiusmodi comitiis parvo etiam temporis momento, nedum perpetuae noctis intervallo, maximas animorum mutationes fieri.

Idem f. 256^r, infra p. 43²: Postero die . . . Theatinus cardinalis, qui inter primos Gallorum candidatos erat religionisque expurgandae magistratum gerebat, Polum criminis haereseis accusatum et suspectum renuntiavit. Senes insuper repetierunt acerbam contentionem, quam Gallorum regis legatus regis nomine

Conclavi de' pontefici:

(Ed. 1667 in 4°, p. 123): È da sapere dunque, che questo conclave era diviso e scompartito in tre fattioni, una delle quali concorrevà alla volontà dell'imperadore, la seconda aderiva al re di Francia, e la terza consisteva nelle creature del morto pontefice e di altri cardinali, che da lui erano stati in vita beneficiati e largamente riconosciuti. Era di questi ultimi capo e guida il cardinal Farnese nipote di Paulo III. . . . Era inoltre questa tertia classe tanto numerosa e potente, accompagnato anco da cardinali vecchi di grandissima autorità e scienza de' governi del mondo, talmente che si teneva senza dubbio, che dove aderiva et inclinava questa, si fosse al certo potuto far elezione del pontefice senza impedimento e contraddizione, e però così l'imperiali come li Francesi andavano sempre con diverse arti cercando d'acquistare e guadagnare l'amicizia et benevolenza del cardinal Farnese.

Ibid. p. 125: Era capo delle creature di Paulo III il cardinal Farnese, et benchè fosse giovane et d'animo feroce, et inesperto dell'attioni del conclave, nondimeno si governava da savio e da prudente, havendo fatto intendere alle sue creature, che non negassero di favorire il cardinal Polo, poichè era huomo così esemplare, acciò non avesse data occasione alla parte imperiale, che lo proponeva, di sdegnarsi contro di loro, ma che ognuno l'andasse temporeggiando con saldo e fondato giuditio.

Ibidem: Erano molti li amici del cardinal Polo, et in particolar il cardinal di Trento, Sforza et Crescentio, i quali negoziavano col giuditio et parere del cardinal Morone e Maffei, e furono di parere che subito entrati in conclave dovessero trattare la pratica sua e di veder d'assumerlo al pontificato, poichè pochi erano che gli avessero contradetto, e sarebbe stata una elezione così presta et in persona così virtuosa, come anco per esser di sangue nobile, et liberale con tutti i virtuosi, che facilmente in quel subito non vi haverebbe havuto opposizione in contrario. Solo il cardinal Sforza et Maffei non lodavano questa sì subbita elezione, dicendo etc.

Ibid. p. 126: Gl'imperiali . . . conclusero, che alli 9 di Dicembre¹ alle 9 hore si facesse l'oratione [1] in persona del cardinal Polo, poichè di già credevano esser tanti che bastassero, et con tale spavento dell'adorazione facilmente vi sarebbero concorsi degl'altri, e perchè erano ammalati i cardinali San Marcello² e Verallo³, huomini di grand'auttorità nella parte Cesarea, furono alcuni di parere che non si dovesse venire ad atto tale senza almeno la loro saputa, et però si risolsero a soprasedere il negotio per quel giorno et farlo la mattina seguente per voti et accessi, poichè vi erano molti che havevano promesso di darli sicuramente li loro voti, de quali havevano tante promesse, che non solo vi era il numero bastante all'elezione, ma più di quello che bisognava etc.

Ibid. p. 127: Era da parte de Francesi il card. Turnone⁴, huomo molto religioso et esemplare di vita, il quale intendendo il trattato fatto in favor del cardinal Polo l'accusò pubblicamente d'heresia, et che per questa sola causa, come maggior di tutte, non doveva esser eletto, e che se pure havessero voluto procedere

¹ Pridie non. Dec. erat 4. Decembris; auctor versionis ex *nonis* facit nonam horam noni diei.

² Cardinalis S. Marcelli erat Crescentius; Maffeus dicit Marcellum Cervinum cardinalem S. Crucis.

³ Maffeus loquitur de Ennio Philonardo cardinali Verulano nuncupato, non de Hieronymo Verallo.

⁴ Intellegitur a Maffeo Io. Petrus Caraffa card. Theatinus, non Turnonius.

Maffeus:

impendere predixerat, nisi absentibus Gallis cardinalibus, qui iam in itinere erant, ratio haberetur.

Maffeus f. 257^v, cf. infra p. 50⁸ narrat in Poli tabella reperta esse nomina Moroni, Armeniaci, Maffei (non Cervini), et pergit: «Marcellus etiam paulo post se non posse amplius Polo favere aperte significavit; nec enim aequum nec Deo gratum aiebat in re tanta alicui morem gerere.» Interrogatum Polum, cur non Marcello votum suum dedisset, respondisse ideo id se omisisse, quia scivisset eum a Caesare esse exclusum. Hoc responsum minime probatum esse a Poli amicis. «Nam si Polus de Caesaris indignatione rationem habere voluisset, non Armeniaco, ex odiosissima Caesari atque infestissima natione, suffragium tulisset.» Hinc suspicionem adversus Polum nutritam esse fuisseque qui dicerent «iniquum esse, religionem in potestatem illius ponere, qui iam religioni sit suspectus notaque haeresis inustus».

Auctor paraphrasis ergo non solum cardinalem d'Armaignac Gallum putat esse hominem natum in Armenia, sed etiam quae de Polo dicuntur et in ipsum solum quadrant, de illo intellegit. Similiter in loco sequente Ferdinandum Gonzagam, cardinalis Herculis Gonzagae fratrem, confundit cum Ferdinando rege Romanorum, fratre Caroli V,
5 et litteras ab hoc scribendas opinatur esse alias ei mittendas:

Maffeus:

Clm. 152, f. 259^r, cf. infra p. 51¹: «Mantuanus, qui Salviati petitionis praecipuus erat fautor, quas Farnesius litteras [imperatoris, qui Salviatum excluderent] expectabat, ceu numquam venturas plane ridebat; valere enim plus apud Caesarem suam et Ferdinandi fratris auctoritatem confidebat, quam cuiusvis alterius obtreactionem ac maledicentiam.» At Caesar «ad Ferdinandum litteras dedit sic acerbe atque iracunde scriptas, ut statim illis acceptis fratrique Mantuano nuntiatis ambo ab incepto destiterint».

Ultimo denique exemplo demonstratur, quemadmodum versio sententias Maffei detorserit:

Maffeus f. 260^v (cf. infra p. 59¹ ubi falso, citatur f. 259^v) refert Gallos proposuisse novem cardinales, ex quibus Caesariani quem vellent eligerent. «Quorum cardinalium tres erant natione Galli: Lotharingus nempe, Turnonius ac Bellaius; tres benevolentia [Gallis] addicti: Salviatus, Rodolphus ac Tranensis; tres, ut ipsi aiebant, neutralium partium: Teatinus, Montanus et Marcellus. Quos omnes etsi tunc Caesariani obstinate respuissent, Sfortia tamen in longitudinem prospiciens Montanum³ post multas comitiorum contentiones pontificem futurum nonnullis domesticis constantissime praedixit, quod tunc fieri posse nullus fere existimaverat. Galli etiam illius petitionem obtulerant scientes Caesarianos nullo pacto illum comproburos.»

Ex his collationibus apparet, quam falsae de conclavi opiniones hac Maffeani commentarii recensione excitentur, et quam longe eius auctor a libro originali aberraverit,
10 quamquam textus eius minus videtur fuisse corruptus Panviniano, cum ex. gr. illud

Conclavi de' pontefici:

a questa elezione, si protestava doversi aspettare all'arrivo de cardinali che non erano arrivati, acciò che tutti vi si trovassero, perchè già s'intendeva che erano in viaggio; e tutto ciò faceva egli per non vi essere ancora molti cardinali Francesi, che gli havessero fatta l'esclusione sicuramente.

Ibid. p. 128. . . . Perchè il cardinal San Marcello¹ sperava ancor lui venir a quel grado, si dichiarò non volerci più concorrere, dicendo che non saria stata cosa grata a Dio fare un pontefice con tante contraddizioni. L'istesso fecero molti altri della medesima fattione imperiale, che prima erano stati fautori di lui, sperando ancor essi conseguire quella dignità². Anzi dicevano que non era bene assumere al pontificato un huomo Armeniaco, li quali paesi erano odiosissimi all'imperatore, tanto più che non era in matura età³, sìchè si doveva molto bene a non metter la religione in mano ad un simil huomo, perchè era d'un paese manifestamente pieno d'heretici⁴, il che non haverebbe potuto apportare alla christianità altro che detrimento e danno grandissimo.

Conclavi de' pontefici:

p. 129: Lo [card. Salviatum] favoriva ancora il cardinal di Mantova straordinariamente, il quale ne scrisse al re Ferdinando fratello dell'imperadore, pregandolo caldamente, che dovesse far opera tale, che suo fratello si contentasse dell'elezione sua; il quale ne scrisse all'imperadore, fu però così acerba la risposta, che il re Ferdinando, dato avviso all'istesso cardinale, cessò d'aiutare più il cardinale Salviati.

Conclavi p. 129 s: Perchè il negotio si vedeva andare alla lunga, queste tre (!) fattioni fecero una convention fra di loro, la quale fu che si nominassero nove cardinali, e che l'imperiali pigliassero quale volessero. Et così furono nominati tre Francesi, cioè Lorena, Tornone e Bellai, e tre altri furono nominati di benevolenza (!), cioè Salviati, Ridolfi e Trani, e tre altri dalla parte imperiale (!), cioè Theatino, Monti e San Marcello¹, la qual nominatione fu publicata (!) dal cardinal Sforza, a cui fu apertamente detto da alcuni amici suoi confederati (!), che senza dubio il papato cascerebbe nel cardinal Monti, ancorche si vedesse che l'imperiali non accettavano volentieri alcuno cardinale fatto da Paolo III (!).

¹ Cf. p. XXVIII, adn. 2.

² Maffeus antea narraverat de artibus, quibus factio Gallica quosdam Caesarianos a Polo abduxisset.

³ Maffeus de Poli *immatura prudentia* loquitur.

⁴ Auctor pro *infestissima* videtur legisse *infestissima* vel *infidelissima* vel simile aliquid.

⁵ Codex habet *Mantuanum* (quae vox a nobis p. 59¹ omittitur), quod ita corrigendum est.

Montanus non sit depravatum in *Mantuanus*, sed recte reddatur *de Monte*. Sed non modo omnes paene Maffeanae narrationis subtilitates sunt suppressae, immo gravissimi errores introducti.

b) Sebastianus Gualterius Urbevitanus (*Orvieto*) natus est 22. Ianuarii 1513¹ ex ea gente, quae postea Carolum Gualterium cardinalem edidit, Pallavicini aequalem; frater enim Sebastiani pater erat Raphaelis Gualterii, quem concilii Tridentini rerum scriptor vocat *già mio intrinseco e virtuosissimo amico*, et avus Caroli cardinalis². In instructione postea episcopo Viterbiensi ad regem Gallorum profecturo tradita legimus Sebastianum *esser allevato da pueritia dalla bo. me. del cardinale Trivultio*³, quem Gallis gratissimum fuisse alio loco diximus⁴. Quo mortuo in cardinalis Farnesii familiam videtur receptus esse; certe huius conclavista erat in comitiis, quibus Ioannes Maria de Monte pontifex eligebatur⁵. Ughellus deinde Gualterium nostrum archidiaconum Urbevitanum et ante episcopatum a secretis consiliis Iulii III fuisse narrat⁶, atque etiam a Massarello vocatur familiaris eiusdem pontificis⁷. Secundum instructionem modo citatam Iulius III Sebastianum Gallorum regi gratum fore sperabat non modo ut alumnum cardinalis Trivultii, sed etiam per *l'expeditioni beneficali di Francia passate sempre per mano vostra* (Gualterii)⁸.

Ad dignitatem episcopalem evectus est anno 1551 die 30. mensis Ianuarii, possessionemque ecclesiae Viterbiensis solemniter iniiit die 21. Iunii eiusdem anni⁹. Postea (22. Maii 1553) etiam Urbevitanae ecclesiae administrator videtur deputatus esse¹⁰. Alio anno elapso, 23. Maii 1554, secundum schedas Garampianas datum est *breve Iulii III, quo Sebastianum Gualterium mittit nuntium ad regem Gallorum per revocationem Prosperi* [de S. Cruce] *episcopi Chissamensis*¹¹. Instructiones quattuor ei tradendae datae sunt 19. Maii 1554¹²; in quarum prima vocatur *prelato charo, domestico et confidente a S. B^{ne}*, et additur electionem factam esse *reputandosi ch' haverete da essere parimente grato a S. M^{te}* ex causis supra dictis. Ad aulam regiam pervenit mense Iunio¹³. Quae potissimum exponere regi deberet, cognoscimus ex eisdem instructionibus: mentem benevolam papae in regem, aerumnas rei publicae christianae, quibus ut occurreretur rogandus esset rex, ut pacem faceret cum imperatore, ne Turci et haeretici praevalerent. Eadem fere et quaedam alia cardinali Lotharingo et comestabili erant dicenda. De nuntiatura Gallica Gualterii in schedis Garampianis citantur: 44, T. 6, p. 5 6 7; T. 4, n. 3 4 5; T. 78 Bull. Iulii III p. 188; epistolae nuntii 1554 et 1555: P. 19, p. 144 145; Pio 259, p. 1—27

¹ Annum et diem nativitatibus computavimus ex die obitus et aetate in epitaphio (cf. infra p. xxxiii) relatis.

² Pallavicin. 19, 2, 4.

³ Instructionem exhibet A. Pieper, Die päpstlichen Legaten und Nuntien I (Münster 1897), 176 s.

⁴ Cf. Concil. Trid. I, 408³.

⁵ Massarelli diar. V, infra p. 128. Epistolae Farnesii ad Gualterium inter Lettere del comm. Annibal Caro scritte a nome del card. Farnese I (Padova 1765), 323 (27. Aug. 1550); II, 243 (31. Maii 1555). 293 (7. Iulii 1555). In alia, 15. Iulii 1550 *all' auditore della Camera* [quis sit nescio] a Farnesio scripta legimus de causa di Messer Guido Palelli, commissario della camera, sopra le spoglie che si litigano ... già del Rmo Triulzio. Farnesius dicit se scripsisse al detto Messer Guido, che dovesse consegnare a Messer Sebastiano [qui certe est Gualterius] *quel calamaro, e alli altri quell' altre cose d' argento, che si pretendono contra di lui* (l. c. I, 157 s). In alia eiusdem diei epistula commemoratur Messer Sebastiano, mio segretario (l. c. 159). Non dubito quin idem intellegatur in epistula Antonio Helio episcopo Polensi 28. Iulii 1550 data (l. c. 209): Messer Bastiano. Causa illa de spoliis card. Trivulzii simulatas quasdam videtur excitasse inter Farnesium et Gualterium, cum ille scripsisset epistolam quandam, qua alii contra hunc utebantur; 30. Iulii 1550 enim cardinalis scribit, se minime id fecisse *con animo di nuocere a Messer Sebastiano*, quare causam non esse talem *che meriti la rottura che Messer Sebastiano ha fatta*, rogatque Maffeuum, *che vegga di ridurlo a miglior*

deliberazione (l. c. 212 s; cf. p. 215: *nè per questo mi pare che Messer Sebastiano abbia a venir meco a questa rottura*). Ceterum res brevi videtur esse sopita. In duabus enim epistulis Farnesii 23. Augusti 1550 datis sermo est de Messer Sebastiano Gualterio mio familiare e servitor di Nostro Signore (l. c. 309).

⁶ Ughelli Italia sacra I² (ed. N. Coleti, Venetiis 1777), col. 1421. Ex schedis Garampianis exscripti: 1550 [secundum calculum Florentinum] *kal. Febr. an. 1*; qui dies certe est falsus, cf. G. v. Gulik-C. Eubel, Hierarchia cathol. III (Monasterii 1910), 356.

⁷ Massarelli Diar. VI, infra p. 213, 9.

⁸ A. Pieper l. c. 176.

⁹ Infra p. 213, 9; Ughelli l. c. Quomodo episcopus meritis sit de palatio episcopali Viterbiensi restaurato, de ordinandis parochiis et aliis rebus secundum normam et dispositionem concilii Tridentini nuper celebrati, ex documentis archivi episcopalis Viterbiensis aliqua exhibet A. Sala, Documenti circa la vita di S. Carlo Borromeo, fascicolo conclusionale (Pinerolo 1862) p. 50, n. 13.

¹⁰ Si recte intellexi schedas Garampianas s. v. *Viterbo*, ubi legitur: «Iulii pp. III breve quo Sebastianum deputat ad beneplacitum administratorem ecclesiae Urbevitanae, 42, T. 68, n. 374.»

¹¹ Schedae Garampianae l. c., ubi citatur 42, T. 41, n. 281.

¹² Leguntur omnes apud Pieper l. c. 176—181; prima etiam apud Druffel-Brandt, Briefe und Akten zur Geschichte des 16. Jahrhunderts IV (München 1896), p. 465, n. 438. ¹³ Pieper l. c. 65.

(cf. *Pieper*, Legaten I, 193). *Pieper* l. c. 107² (cf. 190) novit epistulas originales Gualterii 1555 et 1556 in cod. Barberin. LXI, 26; p. 132: *Lettere di Principi* 19 (3464), f. 140—158.

Pauli IV favore Sebastianus non eodem florebat ac Iulii III. Cum Hannibal Rucel-
 5 laius 29. Septembris 1555 ad regem venisset de foedere inter illum et pontificem contra
 Caesarem et Hispanos acturus, nuntius minime colloquiis intererat¹. Anno sequenti Carolus
 Caraffa legatus denuo regem ad aggrediendos Hispanos hortabatur. Quae cum ita essent,
 Gualterius, qui Philippo II nimis benevolus videretur, est revocatus, et 21. Octobris 1556
 10 novus nuntius, Caesar Brancaccius Neapolitanus, qui Hispanis infensissimus erat, a rege
 excipiebatur².

At Pius IV vix assumptus in cathedram s. Petri Gualterium, quippe qui pro eius
 electione promovenda Vitellii cardinalis mandato egisset cum Caraffis³, et Gallicarum rerum
 esset peritissimus, denuo Parisios nuntium destinavit⁴ successorem Laurentii Lentii epi-
 scopi Firmani. Sed sub finem mensis Iunii 1560 demum Sebastianus ad aulam pervenit.
 15 Ubi cum vix sex menses fuisset, bulla indictionis concilii eo pervenit et lis de continua-
 tione oriebatur⁵. Praeterea quoniam nuntius a Guisiorum partibus stabat, qui reginae
 eiusque ministrorum de religione consilii sese opponebant, brevi variis difficultatibus erat
 circumventus. Timebant enim Galli, ne Sebastianus secreta eorum Philippo II Hispaniarum
 regi proderet. Qua suspicione eo usque procedebant, ut retento eius cursore litteras,
 20 in quibus occultorum cum hoc rege tractatum vestigia se inventuros sperabant, inter-
 ciperent⁶. Etiam inter ipsum et cardinalem Ferrariensem, qui tunc legatus in Gallia
 degebat et cum regina matre eiusque consiliariis amicitia coniunctus erat, similitates
 oriebantur, ita ut Pius IV nuntium, cum is identidem petiisset, revocaret⁷. Idem ille
 Prosper de S. Cruce, cui a. 1554 Gualterius successerat quique tunc nuntius apud Lusitanos
 25 erat, huic mense Maio 1561 successor est destinatus; sed sub finem tantum eiusdem
 anni, cum novus nuntius 16. Octobris demum Parisios advenisset, Sebastianus Romam
 poterat reverti⁸. Priusquam tamen ipse cum pontifice colloqui posset, 8. Septembris
 Cyprianum Saracinellum secretarium suum mittebat, qui illum certiore redderet de
 periculis religioni et ecclesiae catholicae apud Gallos imminentibus⁹.

Inde ab illo tempore Gallis, qui a reginae matris partibus stabant, suspectus erat
 Gualterius, quem aiebant semper scripsisse e Gallia vituperando reginae in haereticos
 tepiditatem, deinde Romae dedisse consilia ipsorum petitionibus adversa. Et Aegidius
 de Noailles, abbas de Insula, qui mense Iunio 1561 orator regis Gallorum in curia Ro-
 mana erat, eundem volebat esse auctorem quorundam libellorum papae tunc traditorum,
 35 quibus de Gallorum consiliiis mala dicebantur. Cum igitur Sebastianus mense Novembri
 1562 a Pio IV Tridentum mitteretur, ut concilio interesset, ideo id fieri ille suspicabatur,
 ut cardinalis Lotharingi brevi antea in concilio recepti animum exploraret eumque in
 pontificis partes traheret¹⁰. Tridentum 22. Novembris ingressus¹¹ Gualterius epistulas
 pontificis et cardinali Lotharingo et Lansaco Ferrerioque oratoribus Gallis tradebat.
 40 Cardinalis, cui ille cognitus erat ex diebus nuntiaturae Gallicae, magna eum familiaritate
 dignabatur, questus inter cetera de malignis rumoribus Romae contra se sparsis. At
 episcopi Viterbiensis dexteritate, qui etiam Gallum litteris Romam missis defendebat¹²,
 effectum est, ut omni diffidentia Gallus deposita promitteret se in primo suo conciliari
 eloquio monitum esse patres ad maiores materias aggrediendas¹³. Etiam cardinalis
 45 mentem Simonettae legato adversam huic reconciliabat; neque aliis legatis varia prae-

¹ *Pieper* l. c. 81. ² Ibid. 90. 107.

³ Instructionem Gualterii a Vitellio 23. Dec. 1559 compositam vidit J. Šusta (Die röm. Kurie u. das Konzil von Trient I [Wien 1904], LXXII, adn. 2) in Arch. Vat. Borgh. I, 44.

⁴ Šusta l. c. LXXII primis anni 1560 mensibus id factum esse ait.

⁵ *Pallavicin.* 15, I, 5.

⁶ *Pallavicin.* 15, 14, 4. Certum est Gualterium cum Philippi II ministris de rebus religionis catholicae in Gallia restituendis — idque, si necessarium esset, foedere inter illum regem et pontificem contra Gallos ineundo — egisse, cf. Šusta 176. 191, maxime 250 ss. 255 ss. De litterarum interceptione ibid. 231 s. 239.

⁷ *Pallavicin.* 15, 14, 4. 8. Šusta 176. 179. 188. 191. 267. 272 s. De similitatibus inter legatum et nuntium *Pallavicin.* 15, 14, 5; Šusta 234 s. 297.

⁸ *Pallavicin.* 15, 14, 4; Šusta p. LXXII. 31. 93. 95. 187. 191. 290. Sebastianus proficiscebatur Parisiis 30. Octobris 1561.

⁹ *Pallavicin.* l. c.; Šusta 248 s; 250 ss ipsa instructio Saracinelli.

¹⁰ *Pallavicin.* 19, 2, 4.

¹¹ Litterae Gualterii ad card. Borromaeum 23. Nov. 1562 citatae a *Pallavicino* 19, 2, 5; Astolfi Servantii Diarium ad 22. Nov.

¹² Cf. *Pallavicin.* 19, 8, 4.

¹³ *Pallavicin.* 19, 2, 5; 19, 4, 1—4.

stando officia deerat¹. Litterae abbatis de Insula, quibus ne nimis Gualterio fideret Lotharingus monebatur, adeo non fiduciam eius minuebant, ut potius huic litteras monstraret eiusque hortationibus obsequeretur². Nec minus Lansacum oratorem quod iniqua de se Romam a Simonetta relata essent indignatum Sebastianus placabat³, ita ut ille scriberet ad reginam defendendo Gualterium contra accusationem, quasi mala officia ipsi et Galliae apud pontificem fecisset⁴. Praeterea hic ad captandam Gallorum benevolentiam persuasit legatis, ut supplicationes publicas concilii fieri curarent ad implorandam victoriam armis catholicorum contra Hugonottos, et postea ad agendas gratias pro regis victoria⁵.

Oratores Galli 3. Ianuarii 1563 tradiderant legatis concilii 34 petitiones per synodum tractandas, de quibus iudicium papae prius erat audiendum. Praesidentes episcopum Viterbiensem mittebant Romam, qui simul ea quae cardinalis Lotharingus ei commiserat pontifici exponeret⁶. Medias inter discordias patrum de decreto residentiae primus legatorum migravit e vita, simulque de morte fratris fama incerta, quam certus nuntius brevi sequebatur, ad aures Guisii pervenerat, cum tandem 6. Martii Gualterius revertebatur, quocum familiariter cardinalis de rebus privatis ac publicis deliberabat⁷. Brevi postea Lotharingus iter faciebat Venetias, a quo frustra Viterbiensis eum retinebat⁸. Qui illius naturam melius cognoscebat, quam Ventimilliensis. Nam cum utrique pontifex mandasset ut cum Gallo colloquerentur de itinere Pii IV Bononiam ad coronandum imperatorem et de transferendo concilio, Gualterius rectissime reditum cardinalis expectandum censebat, Vicecomes autem in itinere eum conveniendo repulsam tulit⁹. Pace inter Gallos conclusa, de cuius condicionibus Guisii valde indignabantur, novo vinculo Gualterius utebatur ut cardinalem cum pontifice coniungeret¹⁰; sed ob illius mutabilitatem parum prospere res successit¹¹, et interdum graviorem offensam episcopus contraxit¹². Rursus Ferrerius orator, inter quem et Lotharingum perpetuae paene aemulationes intercedebant, Gualterio rem non semper bene perspiciente nimiumque illi confidente¹³ contra cardinalem utebatur¹⁴.

Ultimum in historia concilii commemoratur Gualterius mense Iulio 1563. Quo tempore cum articuli reformationis, et maxime de matrimoniis clandestinis ac de providendo beneficiis curatis per legatos propositi essent, quibus Guisii consilia de synodo Tridentina celeriter finienda et de legatione Gallica suscipienda turbabantur, hic episcopum Viterbiensem 23. Iulii¹⁵ Romam mittebat, ut pontificem in suam sententiam traheret. Etiam Moroni primi praesidentis memoriale Gualterius tunc perferebat¹⁶. Qua ex legatione non amplius Tridentum est reversus; nusquam saltem ab illo tempore nomen eius in actis concilii invenitur¹⁷. Nec de reliqua eius vita quidquam nobis est traditum,

¹ *Pallavicin.* 1. c., et 19, 4, 1.

² *Pallavicin.* 19, 5, 3, qui varias citat epistulas Gualterii.

³ *Pallavicin.* 19, 5, 2.

⁴ *Pallavicin.* 19, 10, 2 adhibuit litteras 17. Dec. 1562 datas; cf. litteras reginae 10. Ian. 1563 datas apud *H. de la Ferrière*, *Lettres de Catherine de Médicis* I (Paris 1880, 4°), 469.

⁵ *Pallavicin.* 19, 10, 3.

⁶ *Pallavicin.* 19, 11, 1 ss, cf. 19, 9, 6. Iam 26. Decembris, cum legati propter lites de VII. canone residentiae episcopum Vintimilliensem missuri fuissent, cardinalis Lotharingus petierat ut potius Viterbiensem ad id munus eligerent. Quod cum legati renuissent dicentes, Pium IV ipsum ut Vintimilliensem veniret iussisse, Gallus huic res suas committere noluerat. Cf. Paleotti *Diarium originale* (manu scriptum) ad 6. Ianuarii. *Pallavicino* (19, 11, 2) teste pontifex non pure approvo come attissima sua [Gualterii] persona.

⁷ Paleotti *Diar.* orig. ad 6. Ianuarii 1563; *Pallavicin.* 20, 6, 8. 9 (qui provocando ad litteras legatorum 6. datas vult redisse eum 5. Ian.; sed is videtur error esse).

⁸ *Pallavicin.* 20, 9, 3.

⁹ *Pallavicin.* 20, 9, 4. 7. 9.

¹⁰ *Pallavicin.* 20, 10, 1. 2.

¹¹ *Pallavicin.* 20, 7, 1 ss; 20, 12, 6 ss.

¹² *Pallavicin.* 20, 16, 6.

¹³ Cf. maxime *Pallavicin.*, Introd. 4, 5; 21, 5, 2; 22, 2, 1.

¹⁴ *Pallavicin.* 20, 12, 12; 21, 5, 2, cf. 21, 11, 4. Ferrerius, ut concilium dissolveret, proposuerat Gualterio, ut illud post proximam sessionem concluderetur et reliqua ordinarentur per concilia provincialia, constituerenturque legati pro singulis regnis, Lotharingus pro Gallia. Qua de causa etiam hic proposito assentiebat. Gualterius hac in re Saracinellum secretarium suum (uomo litterato, come dimostrano alcuni suoi limati componimenti in una raccolta stampata d' illustri poeti italiani, *Pallavic.* 21, 5, 4) ad Pium IV misit, qui libenter ei aurem commodabat.

¹⁵ Dies colligitur ex epistulis a *Pallavicino* 22, 2, 4 citatis. Qui ait Lotharingum 22. Iulii (in editione *F. Zaccariae*, quae prodit Romae 1833, III, 418, adn. 1 est error typographi: 24 pro 22) respondisse litteris Pii IV a Musotto sibi perlatis, et il d' appresso a quella risposta misisse Gualterium Romam; praeterea adhibet litteras legatorum 22. Iulii ad Borromaeum datas.

¹⁶ *Pallavicin.* 22, 2, 1 ss.

¹⁷ Ultima epistulae Gualterii a *Pallavicino* citatae sunt 17. 18. et 19. Iulii 1563 (*Pallavic.* 22, 2, 1. 4). *Le memorie del Gualterio* bis tantum postea occurrunt: *Pallavicin.* 22, 3, 5 breve pontificium oratori Hispano tradendum eodem fere tempore datum, quo Gualterius Romam veniebat, 4. Aug. 1563; *Pallavicin.* 23, 3, 31

nisi celebrasse eum anno 1564 Viterbii synodum salutarem totaque dioecesi ad regulam Tridentini concilii accurate composita decessisse Viterbii 26. Septembris anni 1566 sepultumque esse in ecclesia cathedrali ante altare maius¹. His addit Ughellus: «In Urbevetana cathedrali eiusdem patria apud ss. sacramenti sacellum in tanti viri memoriam hoc illustre extat elogium²:

D. O. M.

SEBASTIANO GUALTERIO EPISCOPO VITERB.

viro probitate integritate rerum maximarum usu animique magnitudine

ac in secunda fortuna perpetua constantia clarissimo

10 Iulio III Marcello II Paulo IV pontiff. max.

quod catholicae religionis defensor acerrimus

quodque in legionibus in Gallia semel atque iterum obeundis

rebusque in Tridentina synodo praeclare gerendis summa fide summaque prudentia

praeditus esset, gratissimo,

15 suis aliisque omnibus, quod de ipsis bene merendo omnes omnium charites beneficentias-
que superavit charissimo³,

Iulius Gualterius haeres ex test. pos.

Vixit annos LIII mens. VIII dies III. Obiit XXVI Septembris MDLXVI.»

Quanti ingenium et in rebus gerendis dexteritatem Gualterii aestimarent, et Iulius III
20 et Pius IV negotiis ei mandatis clarissime ostenderunt. Nec minus cardinalis Lotharingi gratia documentum est magnae existimationis. Et Hercules Gonzaga cardinalis Mantuanus anno 1560 apud Pium IV intercedebat, ut episcopus Viterbiensis purpuratorum collegio ascriberetur; sed pontifex respondit aliorum creationem magis urgere⁴. Etiam Carolus Borromaeus Gualterio post secundam cardinalium creationem 26. Februarii 1560 factam
25 pollicitus erat, papam proxima occasione eius esse recordaturum, et sunt qui putent, nuntium ea de causa ut revocaretur petiisse, quod expectationi suae non esset satisfactum⁵. Sed rationes a nobis adductae sufficiunt ad petitionem illam probandam. Cur tamen Pius IV Gualterium non ad cardinalatum evexerit, ne coniectura quidem colligere ausim.

30 Ceterum de Gualterii ingenio et moribus iudicium non est facile, cum nimis paucas scripturarum eius reliquias habeamus. Pallavicinus autem, qui plurimas epistulas et alia ab eo scripta noverat, acrimoniam quandam in eo videtur observasse, cum dicat de Prospero de S. Cruce eius successore, *che amorbidito da lunga pratica avea sensi più placidi del Gualterio*⁶. Cui sententiae etiam verba Farnesii supra (p. xxx, adn. 5) relata
35 favent. Et Pallavicinus ipse refert ausum esse Gualterium cardinali Borromaeo (30. Iunii 1563) scribere: *il concilio scandalizzarsi che il papa con quella commessione* [de praecedentia oratoris Galli vel Hispani] *forzasse i legati ad operare contra coscienza e a commetter colpa mortale*⁷. Nec plura scimus de Sebastiani opinionibus theologicis. Nam praeter voti 30. Novembris 1562 de institutione episcoporum ab eo prolati brevissimam
40 epitomen⁸ et paulo uberiores sententiae 19. Decembris de residentia dictae, secundum quam quasi medius inter litigantes stabat⁹, una cedula nobis suppeditat, qua in sessione XXIII (13. Iulii 1563) monebat, ne nimis severe cum curatis inferioribus ageretur¹⁰. Sed ingenii quadam ubertate ac subtilitate eum viguisse non modo inde videtur colligendum, quod duos secretarios sibi ascivisset, quorum unus humanioribus litteris, alter
45 gerendarum rerum sollertia conspicuus erat¹¹, sed magis etiam speciminibus quibusdam a Pallavicino exhibitis. Ex. gr. cum Philippus II rex vellet ut filius Mariam Scotiae reginam

petitio oratorum Venetorum initio Octobris 1563 in concilio facta, cuius exemplum facillime episcopus in rebus concilii versatus Romae poterat invenire vel ab amicis concilio assistentibus accipere.

¹ Ughelli Italia sacra I², 1421.

² Hinc orta videtur coniectura per A. Sala (S. Carlo Borromeo, fasc. conclusionale, Pinerolo 1862, 50) relata ex Bussi, Storia di Viterbo: *onde* (ex cathedrali Viterbiensi) *poi sembra che i suoi resti passassero ad Orvieto*. Quod certe est falsum; nam ex verbis ipsis inscriptionis satis apparet hoc esse cenotaphium.

³ Ughell. clarissimo.

Concilium Tridentinum. II.

⁴ Francisci Gonzagae epistula ad Herculem cardinalem 10. Dec. 1560 data, cf. Šusta, Die röm. Kurie I, p. LXXII. ⁵ Šusta I c.

⁶ Pallavicin. 15, 14, 8.

⁷ Ibid. 21, 13, 2.

⁸ Theiner, Acta II, 183. ⁹ Ibid. 212. ¹⁰ Ibid. 311.

¹¹ De Cypriano Saracinello Urbevetano (cui Felix Gualterius dedicavit opusculum *Il conclave*, cf. Th. Müller, Konklave Pius' IV p. 269) cf. Pallavicin. 15, 14, 4; 21, 5, 4 (supra p. xxxii, adn. 14); 21, 11, 4; 21, 13, 3; de Ludovico Antinoro (qui profecto nuntio remanserat Parisiis ad curanda negotia) 19, 2, 4; 20, 7, 4. 5; 20, 12, 8; 22, 5, 1—3.

uxorem duceret, Gualterius nuntiat: *Erasi il principe invaghito della faccia, il re della dote*¹; Lotharingi inconstantiae apud Pallavicinum 20, 12, 7 facetam exhibet adumbrationem.

Quid mirum, quod concilii rerum scriptor Gualterii relationibus fere continuis ad Borromaeum cardinalem missis libenter ad opus suum fundandum et ornandum est usus? Sed tanto magis est dolendum, quod thesauri Pallavicino patentes nunc vel prorsus 5 interierunt vel saltem oblivione sunt obruti. Ille quidem haec de scripturis episcopi Viterbiensis dicit: *Il registro delle lettere e delle scritture dettate o raccolte dal Gualtieri in questo suo lungo et operoso ministero [Tridentino] pervenne in potere del cardinal Lorenzo Magalotti, che fu segretario di stato del pontifice Urbano VIII, insieme con una conserva di memorie opportunissime alla mia impresa. Ed essendo tutto ciò siccome 10 ad erede rimaso poi ad Orazio Magalotti suo cugino, cavaliere molto intendente e discreto, egli alla mia prima richiesta mi fu cortese d'un tanto aiuto*².

Iam ante Pallavicinum Ughellus (1644) retulerat de libris a Gualterio relictis, cum diceret: *Vir erat doctissimus interque Tridentini concilii patres assedit, eiusdemque 15 acta in 13 volumina accuratissime digessit, quae Paulus Gualterius hactenus diligentissime asservat. In quibus visuntur incredibili diligentia pleraque adnotata, quae in eo concilio tractata sunt atque discussa, ita ut ne latentium quidem quaestionum nodos solutionesque omiserit*³. Non dubium est, quin Le Plat quae de episcopi Viterbiensis vita et scriptis dicit ex Ughello hauserit, et potissimum haec verba: *Fuit Iulio III a secretis. Acta concilii Tridentini in XIII voluminibus accuratissime digessit*⁴. A. Sala 20 ipse Ughellum inter auctores suos commemorat, postquam inter alia dixit: *Scrisse gli atti del concilio di Trento in XIII volumi (Bussi [Storia di Viterbo] in XI vol. — Turiozzi, Memorie storiche di Toscanella) e lasciò un volume di eruditi et eleganti discorsi (Bussi e Turiozzi)*⁵. Quicumque experientia didicit, quam ambiguae et vagae soleant esse scriptorum plurimorum relationes de titulis librorum et codicum, minime 25 cogitabit de actis proprie dictis concilii; nam Gualterius, cum per aliquot menses tantum synodo interfuerit, eius acta componere non potuit, nec credibile est eum Massarelli acta sibi transcripsisse, quae secretarius vix cuiquam commisisset. Immo illa verba non alio sensu videntur intellegenda, quam quo saepissime adhibentur, et significare documenta 30 ad concilium spectantia, ita ut easdem scripturas et Ughellus et Pallavicinus significaverint. Sed tanto obscurius est, quomodo eadem quae Ughellus anno 1644 penes Paulum Gualterium esse vult, Pallavicinus asserat in manibus fuisse cardinalis Magalotti, qui anno 1637 est mortuus⁶, indeque ad Horatium Magalottum transisse. Omnium scripturarum exemplar esse transcriptum propter earum multitudinem vix crediderim, sed potius de errore Ughelli cogitaverim, quippe qui eas vix examinerit, cum Pallavicinus accurate noverit. 35

Nostris diebus Iosephus Šusta de Gualterii nuntiatura Gallica eiusque relationibus egit⁷. Qui ex eis fontibus, quos Pallavicinus novit et adhibuit, nihil amplius vidit; quin etiam quae hic de fati illarum scripturarum tradit, eum videntur fugisse, quod dolendum est. Si enim contigisset scripturas Gualterii, quae olim fuerant penes cardinalem Magalottum, detegere, verisimillimum est multa ex eius nuntiatura inter illas in- 40 venienda fuisse, cum vix episcopus divisionem chartarum fecerit. I. Šusta igitur epistularum a Gualterio ex Gallia missarum nil vidit nisi partim exemplaria, partim epitomas⁸, praeterea quarundam epistularum e Romana curia ad nuntium datarum exemplaria⁹.

¹ Epistulae 17. et 28. Iunii 1563 datae, citatae a Pallavicin. 21, 5, 3.

² Pallavicin. 19, 2, 4, cf. 15, 13, 4.

³ Ughelli Italia sacra I¹ (Romae 1644), col. 327*; ed. Coletti I² (Venetiis 1727), col. 1421.

⁴ Canones et decreta . . . concilii Tridentini ed. Iod. Le Plat (Antverpiae et Lovanii 1779, 4°) p. 558. In capite catalogi conciliarium (p. 346) editor dicit se notulas e variis scriptoribus hausisse.

⁵ A. Sala, op. cit., fasc. conclus. p. 50. Libri a Bussi et Turiozzi scripti non mihi fuerunt praesto. Illius opus (Feliciano Bussi, Istoria della città di Viterbo [Roma 1742 in folio]) non integrum est typis exscriptum, sed teste Mazzuchello conservatur in secretaria Viterbiensi; utrum locus a Sala citatus in priore an in posteriore volumine inveniat, nescio. Ant. Franc.

Turiozzi liber: Memorie storiche della città Tuscania, che ora volgarmente dicesi Toscanella, prodiiit Romae 1778 in 4°. Nisi numerus XI pro XIII apud Bussum est error librarii, auctoris tempore duo ex tredecim voluminibus erant amissa.

⁶ Ciaconius-Oldoinus IV, 538.

⁷ Die röm. Kurie u. das Konzil von Trient unter Pius IV, tom. I (Wien 1904), LXXII—LXXV.

⁸ Archivi publici Mutinensis libellos quosdam describit, deinde Arch. Vat. Var. Polit. t. 9, f. 130—159; Concil. 138; Bibl. Barberin. XVI, 59. 60.

⁹ Biblioth. National. Neapol. XI. G. 3. — Inter notamina mea inveni cod. Vat. lat. 9435 (4° saec. XVI et in. XVII) continere quaedam Sebastiani Gualterii episcopi Viterbiensis, et maxime f. 189: *Istruzione circa le cose di Francia 1561* (ad Pium IV).

Scripturarum Gualterii conciliarium post Ughelli et Pallavicini tempora nullum quantum equidem sciam vestigium invenitur.

Nec libelli quem idem de Iulii III conclavi nobis reliquit mentio post Panvinium videtur esse facta; multo minus ad historiam conclavis componendam a scriptoribus adhibebatur, cum tamen, ut ab homine qui rebus ipse interfuit conscriptus, haud exigui sit valoris. Quin etiam auctorem esse Gualterium unius Panvinii testimonio traditur; nam alter codex, qui opusculum continet, nomine caret. Nihilominus ne minime quidem dubium esse potest, quin Gualterius sit auctor libelli, cum vel unico loco infra p. 139, adn. 2 demonstretur auctorem et praesentem et Farnesio familiarem fuisse.

Fragmenta diarii, quae in adnotationibus nostris primum eduntur, ex Panvinii opere *De varia Romani pontificis electione* sunt commodata, quamquam textus huius codicis peior est illo, quem exhibet Barberin. 2541 (olim XXXIII, 61); huius enim sero notitiam nacti sumus, cum iam maior diarii pars typis esset mandata. Codex ergo Monacensis latinus 152 f. 202^r—228^v Gualterii libellum continet:

ACTA EIUS INTERREGNI ET CONCLAVIS, QUO IULIUS III PAPA CREATUS EST. In margine interiori legitur: *Ex lucubrationibus N.¹ Gualterii Urbevetani, episcopi Viterbiensis, qui hisce comitiis interfuit.* Textus incipit: *Paulo III pontifice maximo IIII idus Novembris extincto, exacto² interim temporis spatio, quo absentes cardinales in Urbem vocarentur, ac exequiae novemdiales defuncti persolverentur, III kal. Decembris hora XXIII unus³ ac XL senatores in Vaticanum ad comitia coeuntes conclave ingressi sunt. Indictoque⁴ statim colloquio oratoribus principum ac quibusdam episcopis conclavis custodiam more maiorum committunt, consuetumque sacramentum ab eisdem exigunt. Caesaris orator ea condicione iuravit, quod si imperator aliquid praecipisset, quod iuramenti formae adversaretur, eo casu minime fidem suam iureiurando obligare velle [sic]. Ea tamen exceptione neglecta ulterius procedunt. Ipsa autem die comitium non clauditur, quod dictus orator multorum senatorum colloquiis impeditus ante septimam noctis horam e conclavi non est egressus.*

Die 30. Novembris plerique senatores ut ab humanis affectibus divinarum rerum meditatione diverterentur, summo mane privatim missam celebrant. Omnibus postea praesentibus, Theatino excepto, qui cubiculo pedem nondum moverat, Tranensis sacri senatus decanus missa celebrata presbyteris quibusdam ac diaconis omnibus eucharistiae sacramentum praebet. In suum deinde cubiculum unusquisque revertitur. Hora 21 Carpentis etc., ut p. 30, adn. 3. (Verba p. 30, adn. 2 relata leguntur f. 202^v.) Finis diarii legitur infra p. 144, adn. 1.

Totum Gualterii diarium exhibere superfluum esse rati eos tantum locos adnotavimus, quibus Massarelli relationes supplentur. Ab his eo maxime differt Gualterii libellus, quod nunquam integra scrutinia exhibet, sed eorum tantum nomina cardinalium affert, qui plurima vota acceperunt. Et hac in re maximam cum Petri Pauli Gualterii Aretini diario similitudinem habet.

c) Petrus Paulus Gualterius seu de Brevibus natus est Aretii anno 1501, ut apparet ex epitaphio infra exhibendo. Fuisse eum archidiaconum ecclesiae Aretinae et praeterea canonicum Romae in ecclesia S. Mariae in Via lata, ex eodem fonte scimus. Quando venerit in Urbem aeternam, non liquet. Sed anno 1532 oportet eum ibi fuisse, cum ab illo incipiat diarium infra commemorandum⁵. Et tribus annis postea vocatur substitutus Blossii, secretarii Pauli III papae⁶, ab ipso pontifice 28. Octobris eiusdem anni *familiaris noster*⁷. Quin ex minuta relatione, quam de Clementis VII itinere Massiliensi anno 1533 facto exhibet, necessario colligendum videtur, ipsum inter pontificis comites fuisse⁸. Petrus Polidorus in vita Marcelli II haec de eo habet: «Petrus Paullum Gualterium Arretinum non vulgari eruditione praeditum Marcelli adscriptum fuisse familiae et eadem usum mensa, tradit

¹ Sic; Panvinus nominis non videtur recordatus esse.

² Haec vox ab ipso Panvinio supra lineam scripta est pro deleto *praestito*, quod librarius loco vocis *praeterito* videtur habuisse.

³ Ab ipso Panvinio supra lin. add.

⁴ Ab ipso Panvinio supra lin. corr. pro *Iditoeque*.

⁵ Cf. infra p. XXXVIII, l. 36 ss.

⁶ Cf. litteras Gualterii 1. Iunii 1535 datas inter Briefe

an Desid. Erasmus, herausgegeben von L. K. Enthoven (Straßburg 1906) p. 154.

⁷ Vat. Arch. Arm. XL, vol. 53, n. 296, f. 269, mandatum de providendo (communicante St. Ehses).

⁸ Cod. lat. Monac. 134, f. 149^v. Etiam in aliis pontificum itineribus, de quibus ibidem narrat, curiam videtur esse secutus.

Sirletus datis ad Seripandum literis»¹. Quamquam nec dicatur ubi invenerit auctor has litteras, nec quo tempore sint scriptae, tamen de veritate huius testimonii dubitari nequit, cum aliunde comprobetur. Marianus enim Victorius² Reatinus, qui et ipse ex Cervini familia erat, in epistula dedicatoria *Institutionibus linguae Chaldaee sive Aethiopicae, quas numquam antea a Latinis visas* Romae 1552 edidit³, ita Marcellum Cervinum cardinalem 5 alloquitur: «Adest tibi et quidem valde familiariter Petrus Paulus Gualterius Arretinus, vir doctus et perhumanus, qui solus ex nostratibus possit errores corrigere et quod in opere aut removendum sit aut etiam addendum indicare. Siquidem ante eum nullus ex Latinis hominibus hac in lingua legitur profecisse. Parum refert quod Ioannes Potken Coloniensis iam pridem Davidicos Psalmos Aethiopice conscriptos ediderit⁴, cum eomet prodente com- 10 pertissimum sit illum non solum linguae ignorasse grammaticam, sed etiam imperitorum quorundam Aethiopum testimonio persuasum existimasse, etiam sine certis grammaticae regulis, solo tantum usu loquendi consuetudine [sic] percipi.»⁵

Unde et Marianus Victorius et Petrus Paulus Gualterius linguae Aethiopicae scientiam acceperint, Galeatius Florimontius in epistula ad Seripandum scripta prodit, cum 15 dicat Petrum Aethiopem aliosque Aethiopicae linguae peritos homines, qui tunc maxime Cervini frequentarint domum vel auxerint familiam, in commemorato Victorii opere non exiguum partem habuisse⁶. Clariora etiam sunt verba ipsius Victorii in epistula nuncupatoria iam citata ad Cervinum cardinalem directa (in quibus nescio an Florimontius nitatur): «Discere coepimus (linguam Aethiopicam) Petro Aethiope, viro quidem benigno 20 ac perhumano, suae linguae peritissimo tibi que admodum intimo et familiari, non solum adhortante, verum etiam maxima cum benevolentia perdocente.» In regulis componendis se uno esse dicit «non solum Petri, sed aliorum quoque Aethiopum virorum hac in lingua eruditissimorum ope atque iudicio»⁷. Is Petrus Aethiops teste Polidoro «in marmorea tabula affixa sinistro parieti ecclesiae S. Stephani protomartyris nationis Aethiopum, prope 25 basilicam Vaticanam beati Petri apostolorum principis *Terfa Zior Malbazo Eremita Aethiops cognomento Petrus*» vocatur⁸. Secundum eandem tabulam *ultra capricorni circum nobilissimis parentibus natus erat . . . Hierosolymis in sepulchro Christi aliquot annis mansit. Romam deinde venit, ubi . . . locum commodum suae nationis peregrinis paravit. Testamentum novum lingua Aethiopica⁹, necnon ordinem, quo Aethiopes in 30 baptismo utuntur, et missam Aethiopicam in Latinam conversam multo labore atque magna impensa imprimi curavit. . . . Longo morbo confectus Tibure, quo ob morbum secesserat, obiit 28. Augusti anno salutis 1550, vitae suae 42. integro, mansionis in Urbe duodecimo»¹⁰. Ab hoc ergo Petro institutus «Gualterius missam Aethiopum, qua communiter Aethiopicae nationis et sacri ritus homines utuntur, et quae alio nomine canon 35 universalis appellatur, ex lingua Chaldaea sive Aethiopica in Latinam vertit, ipsamque cum modo baptizandi, quo utitur ecclesia Aethiopum, Romae vulgavit Petrus Aethiops»¹¹. Hoc opus edebatur Romae 1549 in 4^o¹². In capite libri est epistula ad Paulum III ponti-*

¹ Petri Polidori Frentani De vita, gestis et moribus Marcelli II pont. max. commentarius (Romae 1744) 72. Cf. Tiraboschi, Storia della lett. Ital. tom. VII, l. 3, cap. 2, § 3.

² Qui mortuo cardinali Marco Antonio Amulio 2. Iunii 1572 factus est episcopus Reatinus, sed paucis diebus postea, priusquam caperet possessionem, videtur obiisse, cum 3. Iulii eiusdem anni iam successor ei sit datus (Eubel, Hierarchia III, 301).

³ Polidori l. c. 70 s. (citatum ab Hieronymo Lagomarsinio in Poggiani epistulis I, 122 s.); F. Kaulen, Theolog. Literaturblatt I (Bonn 1866), 174 exhibet titulum *Brevis institutio Aethiopicae linguae* opusque a. 1552 in quarto ex typographia congregationis de propaganda fide prodisse ait. Sed ex illa typographia non potuit prodire nisi editio altera, ab Achille Venerio 1630 curata, cum congregatio de prop. fide a. 1622 demum sit fundata. Eundem errorem denuo habet Kaulen in Kirchenlexikon I², 294.

⁴ Psalterium Chaldaeum, Cantica Mosis, Hannae etc., Canticum Salomonis etc. opera Io. Potken (Romae 1513, in 4°), denuo editum in opere: Psalterium in quatuor linguis, Hebraea, Graeca, Chaldaea, Latina (Coloniae

1518, in 4°), cf. Kaulen, Theolog. Literaturblatt 1866, 176⁶; minus accurate Kirchenlex. l. c., ubi annus alterae editionis (1578) videtur esse falsus. In appendice prioris editionis erat brevis grammatica.

⁵ Polidori l. c.

⁶ Polidori l. c. 71. Neque huius epistolae dies vel locus significatur; sed minime est cur eam in dubium vocemus.

⁷ Polidori l. c. 71.

⁸ Polidori l. c. 69; recta nominis forma est *Tasfā-Sion*, cf. I. Guidi, La prima stampa del nuovo testamento in etiopico, Archivio della società Rom. di storia patria XI (Roma 1888). Nescio an sit idem ac frater ille Petrus Ethiops (ubi legendum esset *terfa* loco *tecla*), qui in conclavi Iulii III admittebatur «ex gratia, ut videret hanc ceremoniam», cf. infra p. 126 et p. 87, adn., col. sinistra.

⁹ Prodiit Romae a. 1548 et 1549, cf. I. Guidi l. c., et F. Praetorium, Realencyklopädie III³ (Leipzig 1897), 89; Polidori l. c. 78 ss.

¹⁰ Apud Polidorum l. c. 69 s.

¹¹ Polidori l. c. 73.

¹² «Missa, qua Ethiopes communiter utuntur, quae etiam canon universalis appellatur, nunc primum in

ficem maximum directa, in qua Aethiops ille hoc dicit: «Subiecimus in fine Aethiopicae missae canonem, opus labore et industria Petri Pauli Gualterii Arretini translatum, viri certe tum morum comitate, tum variarum scientiarum studio numquam satis laudati»¹.

De aliis Petri Pauli laboribus his verbis Polidorus refert: «Sanctorum hominum 5 historias a Theodoro, Palladio et Metaphraste Graecis literis traditas Gulielmi Sirleti, Petri Pauli Gualterii, Nicolai Maiorani aliorumque familiarium et amicorum opera ipse cardinalis (Cervinus) latine reddi studuit.»² Haec relatio comprobatur epistulis inter Cervinum Sirletumque missis, quae in bibliotheca Vaticana Codd. 6177 et 6178 asservantur, et quibus etiam quae antea diximus illustrantur. Cervinus Tridento 22. Iunii 1547 scribit 10 Sirleto³ se accepisse litteras fratris Petri Indiani de libro nuper allato, rogatque Sirletum ut illi tradat epistolam ab ipso Cervino adiunctam, et videat librum examinando, quot canones concilii Nicaeni contineat. Sirletus respondet 2. Iulii⁴ se tradidisse fratri Petro litteras Cervini, deinde ipsos duos simul eas monstrasse *Mr Pietro Paulo*, qui se cardinali commendat, sed doleat, quod canones Nicaenos vertere non possit, quia debeat 15 pontificem sequi intra quattuor dies profecturum. Sed canonem missae eum antea esse versurum⁵. In fine epistolae addit Petrum Paulum cardinali esse scripturum de libro fratris Petri. Septem diebus postea idem nuntiat cardinali⁶ Petrum Paulum heri dixisse canonem missae brevi finitum iri, et quoniam pontifex non statim proficiscatur, se alia etiam antea posse traducere⁷. Et cum 13. Iulii Sirletus scripsisset Petrum Paulum probabiliter finisse versionem canonis missae, sed se hominem non invenisse, cum domum 20 mutaverit⁸, 27. Iulii nuntiat illum iam missurum esse cardinali canonem⁹; iterumque indicat 30. Iulii Petrum Paulum et fratrem Petrum canonem esse missuros, rogatque Cervinum, ut receptionem libri eis significet¹⁰. Cui 6. Augusti respondet Cervinus canonem missae sibi gratissimum esse, cum concilium de missa tractet, rogatque Sirletum, ut 25 Petro Paulo gratias agat petatque ab eo, num in eius concilii Nicaeni exemplo plures sint canones, quam in exemplari graeco¹¹. Sed 13. Augusti ille scribebat morbo impeditum se esse, quominus visitaret Gualterium¹²; atque etiam ultimo eiusdem mensis die nuntiat Petrum Paulum non esse Romae, nec fratrem Petrum se vidisse, quem interrogaturus sit, num reliqui 84 canones sint eidem ac 85 canones Graeci apostolorum; 30 praeterea adiungit cum canone Aethiopico convenire missam Graecam s. Ioannis Chrysostomi¹³. Denique 5. Septembris mittit aliam versionem eiusdem missae Aethiopicae factam per *Don Giovanbattista, il quale è cappellano del Rmo Monsr Theatino*¹⁴. Quam se recepis- 35 se Cervinus 18. Septembris indicabat¹⁵. Postremum in epistulis Sirleti, quas ego vidi, Gualterii mentio fit 29. Octobris 1547, cum ille nuntiet cardinali *Mr Pietro Paulo de li Brevi* in bibliotheca cardinalis Carpensis reperisse *un libro de Titelmanno intitolato Col- lationes quinque super epistolam ad Romanos* interrogetque, num Cervinus desideret librum¹⁶.

Ex his Sirleti epistularum locis plura colliguntur. Et ille *frate Pietro Indiano* quidem, de quo loquitur Cervinus, vix est alius quam Petrus Aethiops; nam notiones geographicae Italicorum illius aetatis non erant nimis clarae, nec credibile est duos monachos 40 orientales, utrumque Petrum appellatos, unum possessorem, alterum editorem eiusdem

Latinum conversa», Romae 1549, 4°, cf. *Kaulen*, Theolog. Literaturblatt 1866, 178. Librarii Monacenses Fr. Kluebers Nachf. Nahr & Funk in Catalogo 173 (mense Septembri 1910 edito) obtulerunt n. 591: «Modus baptizandi, preces et benedictiones quibus Ecclesia Ethiopum utitur, cum sacerdotes benedicunt puerperae una cum infante Ecclesiam ingredienti. Item orationes quibus iidem utuntur in sacramento Baptismi et confirmationis. Item Missa qua communiter utuntur, quae etiam Canon universalis appellatur, nunc primum ex lingua Chaldaea sive Aethiopica in latinum conversa. Avec plusieurs curieux bois. 4°. Romae, Bladus 1548 (40 M.). 22 et 24 feuilles. Volume très-rare et curieux. Dédication: Paulo III Petrus Abbas Aethiop. Fol. 3 b: Epistola Claudii imperatoris Aethiopum ad Paulum III missa.» Versionem de industria sensum nonnumquam mutare asserit *F. Werner*, Die abyssinische Kirche, in Zeitschrift für die gesamte kath. Theologie III (Wien 1852), 366. ¹ *Polidori* l. c. 73. ² Ibid. 80.

³ Deinde narratur librum illum continere 120 canones vel plures; post primos viginti esse lacunam.

⁴ Cod. Vat. lat. 6177, f. 299.

⁵ Praeterea de libro fratris Petri additur: post illos 20 canones sequi 84, inter quos unus sit de primatu ecclesiae Romanae. ⁶ Cod. Vat. lat. 6177, f. 308.

⁷ Ibid. f. 311.

⁸ Ibid. f. 307.

⁹ Cod. Vat. lat. 6178, f. 122.

¹⁰ Cod. Vat. lat. 6177, f. 328.

¹¹ Ibid. f. 332.

¹² Ibid. f. 336. Nescio an hic sit idem ac *Messer Giovan Battista Indiano* in rotulo familiarium Pauli IV a. 1555 commemoratus inter capellanos (*Moroni*, Dizionario XXIII, 68).

¹³ Cod. Vat. lat. 6178, f. 127.

¹⁴ Cod. Vat. lat. 6177, f. 343. Liber ille Francisci Titelmansii († 1537, cf. *H. Hurter*, Nomenclator II³ [annos 1109—1563 complectens, Oeniponte 1906], 1307 ss, unde corrigenda est Conc. Trid. I, p. 542, adn. 2) primum prodierat 1529 Antverpiae in 8°, deinde cum epistula apologetica ad Desiderium Erasmus 1530 et 1537 in 12°, cf. *Hurter* l. c. 1308.

¹⁵ Cod. Vat. lat. 6178, f. 117.

¹⁶ Cod. Vat. lat. 6177, f. 104.

codicis fuisse. Deinde Sirleti relatione de habitationis mutatione a Petro Paulo facta docemur, hunc illo tempore nondum (vel non amplius?) Cervini familiarem fuisse, cum alias certe in palatio cardinalis habitasset. Quin etiam, nisi eiusdem Sirleti testimonium a Polidoro relatum extaret, fieri posset, ut Gualterius cardinali familiaris, nec familiae eius unquam ascriptus fuerit; quoniam autem Sirletus diserte dicit *eadem usum mensa esse* 5 Gualterium ac Cervinus, verisimile est eum post mensem Octobris 1547 propter singularia de litteris merita in cardinalis familiam esse receptum. Praeterea epistulae illae ostendunt versionem missae Aethiopicae ad concilii de missa deliberationes promovendas esse adhibitam. Denique Sirletus iam vivo Paulo III Gualterium vocat *Pietro Paulo de li Brevi*, et in brevi 5. Martii 1546 dato idem pontifex committit priori ecclesiae Fulginatensis 10 ac vicario generali episcopi Spoletani, ut *P. P. G., clericus Aretinus, scutifer de numero participantium et brevium nostrorum secretorum scriptor et familiaris continuus commensalis noster*, manuteneatur in possessione parrochialis¹. Ergo non primum, ut dicit epitaphium et dicere videtur Polidorus², sed de novo a Marcello II latinis epistulis scribendis praeficiebatur, immo iam a Paulo III id munus ei assignatum erat. Th. de Sickel nescio 15 quo familiarium rotulo nisus etiam Iulii III a secretis eum fuisse asserit³, quod negare non ausim, quamquam a Massarello Gualterius inter secretarios non numeratur⁴.

Anno 1559 collegii cardinalium clericus, a. 1564 praeterea archidiaconus Aretinus est electus. Illud munus cum a. 1568 *propter ingravescentem aetatem et aegritudines* resignasset⁵, obiit anno 1572 secundum epitaphium in ecclesia Romana S. Mariae in 20 Via lata ei positum, quod ex Martinelli libro, qui *Primo trionfo della santa croce* inscribitur, exhibet Bonamicus⁶:

D. O. M.

PETRO PAULO GUALTERIO

presbytero, civi et archidiacono Aretino, huiusce ecclesiae canonico, et sacri cardinalium 25 ordinis a secretis, qui cum Marcello II pontifici maximo in latinis epistolis scribendis egregiam operam navasset, ac aliis pontificibus ob vitae probitatem, disciplinarum peritiam et linguarum varietatem gratus fuisset, vel [!] degens Romae annos LV ibidem in omnibus fortunae eventibus totus ex se pendens aureaque mediocritate contentus suos non minus virtutum suarum exemplo, quam beneficiis honestavit. Stephanus et Raphael fratres moesti posuerunt. 30 Vixit annos LXXI, menses V, dies VII. Obiit d.⁷ MDLXXII.

Praeter opus iam commemoratum et nonnullas epistulas, quae Gualterium hominem non modo doctum, sed etiam facetum ostendunt⁸, nihil quantum sciam typis ab eo mandatum est. Sed extat liber manu scriptus, cuius fragmentum inter opera Panvinii asservatur in bibliothecae regiae Monacensis codice lat. 134, f. 149—175 sub hoc titulo: 35 *Petri Pauli de Brevibus vocati Arretini Diaria Clementis VII et Pauli III Romanorum pontificum temporum partem complectentia etc.* Incipiunt ab Anno salutis 1532 (27. Iunii), sed non usque ad annum 1565 pertingunt, ut legitur in folio non numerato ante fol. 149 (*Petri Pauli Gualterii Arretini, collegii cardinalium S. R. E. secretarii, Diaria ab anno salutis CDDXXXII usque ad annum CDDXLV*) et in catalogo⁹, immo tantum ad 25. Iunii 40 anni 1544. Totus codex continet exemplaria scripturarum a librario Panvinii transumpta. Ubi sit liber originalis Gualterii, inquirere non potuimus remoti ab Urbe, cum vel in tabulario vel in bibliotheca Vaticanis eum superesse verisimile sit. Aliud illius fragmenti exemplar teste Garampio (in schedis) est in Arch. Vatic. λ 58, f. 333 ss¹⁰; aliud extat in codice n. 269 bibliothecae nationalis Romanae Victorio-Emanuelianae f. 270—296 (cf. Conc. 45

¹ Arch. Vat. Arm. XLI, t. 35, n. 168, f. 292 (quod perbenigne mihi scripsit St. Ehses).

² Polidori Vita Marcelli II p. 120: «Petrus Paulum Gualterium integritate morum, eruditione atque prudentia notum, ab epistolis brevibus constituit.»

³ Ein Ruolo di famiglia des Papstes Pius IV, Mitteil. des Inst. f. österr. Geschichtsf. XIV (1893), 552 s.

⁴ Cf. Massarelli Diarium VI, infra p. 154, 3 ss.

⁵ Cf. v. Gulik-Eubel, Hierarch. III, 97⁶. 99.

⁶ Philippi Bonamici De claris pontificiarum epistolarum scriptoribus liber (Romae 1753) 254.

⁷ Sic; dies et mensis non videntur fuisse legibiles; vel d. est error typographi pro a[nno].

⁸ Duae leguntur inter *Lettere facete et piacevoli . . . raccolte per M. Fr. Turchi* l. 2 (Venetiis 1601), p. 203 ad 209, et directae sunt al Sig. Claudio Tolomei, *principe del regno della virtù* (ad quem in eadem collectione p. 270 ss sunt litterae Io. Fr. Bini); tertia apud L. K. Enthoven, Briefe an Desid. Erasmus (Straßburg 1906) p. 154, n. 129, scripta ad Des. Erasmus 1. Iunii 1535. Cf. infra p. 130⁴.

⁹ Catalogus codicum mss. bibliothecae regiae Monacensis III², I (= Catal. codd. lat. I, 1, 1892), p. 34.

¹⁰ St. Ehses perhumaniter mecum communicavit hodiernas signaturas Arm. XII, t. 58, vel Diar. t. XI, ps. 2, f. 333^r—372^v.

Trid. I, p. C, 29 s). Ex quorum altero Panvinii textus videtur esse derivatus, quoniam alias non intellexeretur, cur ad eundem annum epitomator pervenerit. Raynaldus, qui usus est diario¹, qua in bibliotheca illud viderit silet. Relationes saltem in fragmento Monacensi sunt admodum breves nec quidquam aliud continent praeter facta, vel ubi iudicium auctor
 5 profert, est laconicum; ut f. 152^v refertur de allocutione, qua Carolus V, dum Romae esset, 17. Aprilis 1536 *in sala paramentorum* in regem Gallorum *valde invectus sit cum omnium satisfactione*; f. 154^r (ad 22. Decembris 1536) legitur: *Archiepiscopus Salernitanus constanter renuit pileum* (cardinalicium); *quod mirum est in nostro tempore*; vel f. 155^r ad 25. Iunii 1537² nuntiatur mors Guidonis de Medicis cardinalis et archi-
 10 episcopi Theatini, *qui ecclesiam illam alias dimiserat, non erubuit, cum esset cardinalis, illam iterum acceptare*. Certe Gualterii autographus usque ad annum 1569, qui in titulo codicis Monacensis significatur, narrationem perducebat.

Cuius operis pars diarium de conclavi Iulii III eo magis videtur fuisse, quia sine ulla introductione incipit: «Die 29. Novembris 1549 celebravit missam de spiritu sancto
 15 R^{mus} card. Salviatus» etc.

Comitiis ipsis interfuisse Gualterium ex eius libelli compluribus locis, et maxime p. 141, adn. 2, colligitur. Ultro apparet ex indicibus conclavistarum infra p. 124 et 128, qui Petrum Paulum inter conclavistas cardinalis Maffei enumerant³. Huc accedit testi-
 20 monium Panvinii, qui etiam hoc opusculum operi suo *De varia Romani pontificis creatione* inseruit (cod. lat. Monacensis 152, f. 229—250^r) et in capite hanc notam margi-
 nalem apposuit: *Ex lucubrationibus Petri Pauli de Brevibus Arretini, qui hisce comitiis interfuit*. Alium libelli codicem vidimus nullum, sed fieri potest, ut in bibliothecis Italicis plus uno exemplaria, fortasse auctoris nomine carentia, inveniantur. Ceterum quamvis textus Panvinianus sit corruptus, tamen haud difficile est vulneribus eius mederi.

25 Initium diarii paulo antea exhibuimus; finis legitur infra p. XLIII, l. 7 ss. Indoles libelli maximam similitudinem habet cum episcopi Viterbiensis diario; ergo non oportet eadem repetere quae supra dicebantur. Sed etiam cum Massarelli et Firmani notationi-
 bus Petri Pauli opusculum non pauca habet communia, quare iam de causis harum similitudinum est inquirendum.

30 Nemo quantum sciam Petri Pauli de Brevibus diarium hucusque nec novit neque adhibuit, multo minus typis est demandatum. Nos ea excerpimus, quae vel novi aliquid ad aliorum auctorum relationes afferant, vel ex quibus affinitas inter ipsum et has cognoscatur⁴.

3. Quae ratio intercedat inter singula conclavis diaria.

Unusquisque eorum, qui commentarios de conclavi scripserunt, ipse huic interfuit, Maffeus et Massarellus, Sebastianus et Petrus Paulus Gualterii. Omnes igitur earum
 35 rerum, quas litteris mandarunt, testes erant et spectatores. Sed fieri potest, ut unus alterve vel in certa parte conclavis detentus vel aliquo negotio occupatus vel morbo impeditus non omnia ita viderit vel audierit, sicut alii. Pro talibus ergo rebus narrandis ad alios ei confugiendum erat. Quod tanto facilius fiebat, quia singuli inter se familiaritate quadam erant coniuncti. Maffei tamen libellus, cum sit generis diversi ab aliis, ex hoc
 40 numero est secernendus. Reliquorum autem similitudines unde sint ortae, facile hinc cognoscitur, et maxime, cur Massarelli et Petri Pauli de Brevibus, qui eiusdem cardinalis Cervini familiares erant, saepissime inter se convenient commentarii. Quamquam alia testimonia desunt, tamen ambobus magnum inter se usum fuisse non est ambigendum, ut ad 2. Aprilis 1550 Massarellus refert se cum Petro Paulo — qui sine dubio est
 45 *de Brevibus* — ad S. Chrysogonum matutinarum audiendarum causa ivisse⁵.

a) De scrutiiniis auctores nostri tabulas publicas, ad quas interdum lectores remittunt, ante oculos videntur habuisse. Quare ubi de votorum numeris consentiunt, non est necessarium cogitare, quasi unus ab altero nomina et numeros transcripserit, cum fieri possit, ut omnes eodem fonte sint usi. Differentiae, quae sunt inter singulos libros, libra-

¹ Raynaldus ad. a. 1539, n. 25 (locus est in Clm. 134, f. 165^v), cf. Conc. Trid. I, 413^b.

² C. Eubel, Hierarchia III, 331 ex actis consistorialibus iam 20. Iunii 1537 Ioannem Petrum Caraffam nominatum esse archiepiscopum refert; videtur ergo Gualterius de die mortis errasse.

³ Qui hinc argumentum repetere vellet, Gualterium ex Maffei familia fuisse, certe erraret; nam saepissime familiares unius cardinalis conclavistae alterius erant.

⁴ Diversus a nostro est Petrus Paulus Aretinus ord. Praed., cf. Conc. Trid. I in indice s. v. Aretio.

⁵ Cf. infra p. 165, l. 29 s.

riorum negligentia ortae videntur esse. Sed de reliquis relationibus aliter res sese habet. In his concordantia nullo alio modo potest esse effecta, quam ut unus ex alterius notationibus hauserit. Quod aliquibus exemplis probatur:

Massarellus:

p. 66, 1: Dum autem R^{mus} de Cibo vota legeret . . . , dedit R^{mo} card. Tranensi 30, errore linguae lapsus. Qui sonus R^{mo} decano dulcis fuit, et dum ridere cepit, movit risum toti collegio, sed multis quidem ingratum.

p. 73, 2: Dum autem ad altare proficiscitur cum voto R^{mus} de Gaddis, scamnum deiicit et omnia quae intus servabantur: atramentarium, calami, pulvis, in terram ceciderunt, fracto scamno. Quae dum ineptus colligit, non magis quam ex casu scamni risum movit R^{mis} Dominis, Mantuano praesertim, et ut vicino, et ad risum pronomi natura ipsa.

p. 95, 11 ss: Finito scrutinio hora 19½ R^{mus} D. card. Tranensis decanus admonuit R^{mos} DD. de quibusdam quae intellexerat tractata fuisse a cardinalibus, quae impedirent electionem pontificis; praesertim vero conventum esse, ne daretur accessus nisi de consensu alterius partis. Et tanquam officio decani debitum obsecravit ipsos R^{mos} Dominos per viscera misericordiae Dei nostri, ut posthabitis humanis affectibus et memores iuramenti, quod praestaverunt, intenderent omnibus viribus omnique charitate electioni pontificis, neve paterentur tantam in dies iacturam fieri bonorum ecclesiae Romanae in stipendia militum conscriptorum pro defensione Urbis et aliarum civitatum et locorum sedis apostolice, atque etiam in alios sumptus, quae in hac sede vacanti fieri occurrunt.

Deinde R^{mus} D. card. Sabinensis legit cap. *Ubi periculum* de elect., ut omnes R^{mi} sibi in memoriam revocarent, quod ipsi in electione pontificis facere tenerentur sequi facturos iuraverint.

Demum R^{mus} Geennensis paucis respondit, excusans non impediri ab illis electionem pontificis, confitens ab utraque parte erratum, et ab altera parte et ab illa, primum adinventam haec ad impediendam creationem R^{mi} Poli, et quotidie fere a suis unus pontifex proponebatur, et si hactenus noluerunt acceptare exterum, possent recipere Italum, ut Moronus, qui heri tot votis expetitus fuit.

Postmodum, cum omnes surrexissent, R^{mus} decanus circulo facto

Petrus Paulus Gualterius
(de Brevibus):

Clm. 152, f. 236^v: Eadem die dum Cibo vota legit, dedit decano errore linguae lapsus vota 30. Qui sono [!] dulcis decano fuit, et dum ridere coepit, movit risum toti collegio. Eadem die habitus est sermo etc., ut infra 66^l.

Ibid. f. 237^r: Dum ad altare proficiscitur cum voto card. Gaddus, scamnum deiicit et omnia quae intus servabantur: atramentarium, calami, pulvis in terram ceciderunt, fracto scamno. Quae dum ineptus colligit, non magis quam de casu scamni risum movit cardinalibus, et Mantuano praesertim et^a ut vicino et^b ad risum pronomi natura ipsa.

Ibid. f. 241^v: Finito scrutinio admonuit [decanus] cardinales de quibusdam quae intellexerat tractata fuisse a cardinalibus, quae impedirent electionem pontificis, praesertim vero ne daretur accessus nisi de communi consensu totius partis.

Et tanquam officio decani debito obsecravit per viscera misericordiae Dei nostri Iesu Christi, ut posthabitis humanis affectibus et memores eorum quae^d iuraverant intenderent electioni pontificis, nec paterentur tantam in dies fieri iacturam bonorum ecclesiae Romanae in sumptus ad stipendia militum.

Deinde card. Sabinensis legit capitulum *Ubi periculum*, ut omnes cardinales illud in memoriam revocarent.

Deinde Giennensis paucis respondit, excusans non impediri ab illis electionem pontificis, confessus ab utraque parte erratum, et ab altera parte primum adinventam haec ad impediendum creationem Poli, et quod quotidie fere unus pontifex proponeretur, et si nollent exterum, acciperent Italum, ut Moronus, qui heri [242] tot votis repertum [!] est.

Postmodum decanus circulo facto amantissime loquutus^f est omnes car-

Sebastianus Gualterius:

Clm. 152, f. 212^r (cf. infra p. 66^l): Cybo dum vota recenseret, lapsu linguae 30 decano tribuit, qui mendaci sono allectus maiori quam deceret gaudio exultat, quod omnes suffragiorum numero superasset, effusus senatorum risum excitavit.

Ibid. f. 214^v: Gaddus quum ad altare proficiscitur, scamnum deiicit ac omnia quae intus asservabantur, atramentum, denique calami, pulvis in terram cadunt, fracto scamno. Illaque dum inepte colligit, senatoribus cunctis, Mantuano praesertim eius vicino, effusam ridendi occasionem tribuit [!].

Ibid. f. 220^r: Suffragiis collectis enumeratisque decanus in senatu refert aliquorum colloquiis decretum esse, ne accessus cuiquam exhiberetur nisi omnium patrum factionis suae consensu, id quod pontificis electionem impedire et ab omni pietate alienum esse dicebat^g. Per viscera igitur Iesu Christi senatores omnes rogavit, ut abiecto tandem principum studio quod iureiurando Deo optimo maximo promississent, id christiana charitate perficerent^g, neve paterentur ipsarum dissidiis Dei ecclesiam in maiorem rerum suarum iacturam evadere ac militares copias maximo aere alieno conflato Petri substantiam absorbere. Haec decanus.

Tum Theatinus ad revocandum sacrorum canonum memoriam caput *Ubi periculum* recitat.

Demum Geennensis ab utraque parte erratum esse confessus est, sed ab ipsis Gallis primum, qui votorum et accessuum liberam esse potestatem in ipsius Poli electione suis conventibus, adhibito etiam iureiurando, prohibuerint, novumque pontificem quotidie proponerent. Obtestatur igitur Gallos omnes, quod si peregrinum et alienigenam (patriam potius et genus, quam virtutem spectantes) renuerent, ipsum Moronus Italum ac superiori die tot suffragiis expetitum caperent.

Tandem decanus circulo facto patres omnes admonet et obsecrat,

^a Panvin. id. delevit.

^b a Panvinio mutatum ex sed.

^c cod. decebat.

^d Cod. qui.

^e cod. proficerent.

^f sic, in initio lineae; certe volebat scribere

aliquotus.

Massarellus:

amanter alloquutus est omnes R^{mos} eosque rogavit, ut canones observarent; multis etiam a R^{mis} aliis Dominis verbis ultroque citroque habitis amicissime ad maturandam electionem, tandem hora 20½ omnes concordēs recesserunt.

Petrus Paulus Gualterius
(de Brevibus):

dinales, ut canones observarent; multis esse^a ab aliis cardinalibus verbis ultro citroque habitis amicissime de maturanda electione, tandem combusta fuerunt vota, admissi conclavistae ad capiendā scamna, factique sunt diversi circuli a diversis cardinalibus, in quibus multa dicta sunt ad eam rem spectantia.

Sebastianus Gualterius:

ut sacrosanctis sanctionibus, non autem principum studio intendentes pontificem celeriter pronuntiarent. Et quum plerique annuissent, colloquium absolvitur.

Casu has similitudines ortas esse vix quisquam credit. Sed nequaquam Gualterios e Massarello hausisse verisimile est, immo alius articulus statim tractandus Petrum Paulum Gualterium demonstrabit auctorem, Massarellum imitatore, idque eodem fere modo, quo in actis primorum mensium concilii componendis Severoli commentarium est secutus¹.
5 Secretarius enim concilii ipse testatur, conclavistas superfluos 5. Februarii 1550 eiectiones esse e conclavi (p. 137, l. 3 ss); unde, quamquam nullo verbo id prodatur, etiam ipsum tunc exisse consentaneum est. Nam cum cardinalis S. Crucis iam 22. Decembris 1549 conclave reliquisset Massarello remanente², quis credit domino egresso secretarium relictum esse post reformationem, praesertim cum etiam cardinalem Cibum exeuntem
10 conclavistae secuti essent?³ Massarellus igitur, ut diarium suum compleret, alius conclavistae narrationem commodare coactus erat. Nec dubium esse potest, quin Petri Pauli libellus is fuerit, ex quo alias quoque particulas antea a nobis adductas hausit. Praeterea idem iam anno 1544 Gualterii diarium transcripserat⁴.

Artissimus inter Massarelli et Petri Pauli de Brevibus de 7. Februarii 1550 textum
15 connexus ex hac collatione apparet:

Petrus Paulus de Brevibus:

Clm. 152, f. 247^r: Die Veneris 7. Februarii in LX. scrutinio Transensis 23, Salviatus 18, Sabinensis 23, Polus 21 suffragia obtinuerunt.

Quoniam heri card. Guisius, dum ambularet forte fortuna super curriculum, amplexus card. Farnesium dixerat

velle tandem descendere in unum quem sciebat illi placere, et Farnesius responderat se non defuturum,

nominaveratque Guisius cardinalem de Monte et Farnesius annuerat,

inceptum est hoc mane spargi rumorem fore ut breve [1] cardinalis de Monte papa crearetur, et rem habere originem a Guisio et Farnesio, penes quos erat electio pontificis ob eorum auctoritatem.

Post prandium omnes cardinales convenire in cappella Pauli, sicut consueverant, ratiocinandi [1] gratia, et inter multos habitus est sermo de creando cardinale de Monte in papam. Et ita visum est Guisio posse habere rem pro facta, quod hora 23. mandavit expediri nuntium unum per dispositos equos ad regem Chr^{mum}, qui referret cardinalem de Monte fuisse creatum papam.

^a sic, *perperam lecto ēe pro ēt* (= etiam).

¹ Cf. Conc. Trid. I, p. XLIX, I ss; XCH, 22 ss.

² Cf. infra p. 71, l. 9 cum adn. I.

Concilium Tridentinum. II.

Massarellus:

(7. Febr. 1550.) Vota enumerantur p. 139.

p. 139, 8 ss: Quare heri sero, dum card. de Guisa, ut saepe consueverat, deambulare supra porticum, quae in ipso conclavi includitur, amplexus card. Farnesium dixit maximum esse dedecus eorum, ulterius creationem pontificis protrahere, et ut tandem haec mora rumperetur, paratum se esse ad conferenda suffragia sua in unum ex eis, quos etiam ipsimet Farnesio gratissimos esse sciebat, nominavitque illi primum cardinalem S. Crucis. Cumque Farnesius in eum se non posse consentire multis rationibus excusasset, Guisius proposuit illi cardinalem de Monte. Quem card. Farnesius summopere sibi placere respondit. Quod ubi ab utroque saepius repeteretur et rem serio agi pervenisset, atque illinc recessissent, ipsum de Monte pontificem creaturos ex data invicem fide statuerunt. Et licet res haec inter eos duos tantum secreto peracta fuisset, fieri tamen non potuit, quin ad multorum aures pervenisset. Quapropter hoc mane illucescente die exiit vox quaedam incerto auctore in conclavi, quod brevi card. de Monte pontifex salutaretur, convenientibus in id R^{mis} DD. cardinalibus de Guisio et Farnesio, penes quos ob eorum auctoritatem et suarum partium fautores pontificis electionem esse repositam nemo ambigebat.

Post prandium autem convenire omnes cardinales in sacello Pauli ratiocinandi causa, ut antea quotidie consueverant, et inter multos habitus est sermo de creando card. de Monte in pontificem, quod quidem paucis admodum ingratum videbatur. Hi enim, qui Caesareas partes tuebantur, nihil quod ei opponerent afferebant, nisi tantum, quod quadam vana opinione in vulgus ferebatur, nominari inter exclusos in litteris

³ Infra p. 105, adn. 3.

⁴ Cf. supra p. xxxviii, 45 s; Conc. Trid. I, p. c, 29 ss.

Petrus Paulus de Brevibus:

Adveniente nocte discessere cardinales e capella, et illi, quibus negotium cordi erat, non cessabant a practicis faciendis. Circa horam primam cum dimidia noctis card. Farnesius, S. Florae, S. Angeli, Crescentius, Medices, Cornelius et Sabellus ingressi cubiculum Maffei rem maxime urgebant^a notam^b describentes. Obtulerat [247^v] Guisius vota XXI. His addebantur Gaddus et Visensis. Deerant VIII vota, opus enim erat XXXI, quum essent in conclavi XLVII cardinales. Quare descriptis^c his quos supra nominavi habebatur numerus integer votorum.

Audierunt Hispani rem serio agi, voluissentque rem impedire. Convenerantque in cella Burgensis cardd. Patceccus et Cauriensis.

Sed Mapheus missus a Farnesio et aliis iam disposuerat multis rationibus agens, ut Burgensis daret votum suum.

Farnesius ut nihil ageret nisi communicato negotio cum Hispanis, ingressus est cubiculum Burgensis ac multis verbis explicavit omnes actiones suas ab initio ingressus conclavis, affirmans se nihil unquam egisse vel cogitasse, quin^d omnia communicaverit cum Hispanis.

Et quoniam Hispani dicebant cardinalem de Monte fuisse exclusum ab imperatore, repetiit Farnesius omnes litteras, quas imperator scripserat, in quibus etsi aliqui tanquam exclusi nominabantur,

nulla tamen fiebat mentio de cardinali de Monte. Addiditque se semper in particularibus congregationibus palam dixisse, nolle quod cardinalis de Monte intellegeretur pro excluso.

Respondebat acriter Patcieccus et protrahebatur sermo, donec venit card. Visensis ac multis et bonis verbis hortatus est omnes, ut vellent concorditer devenire in eam creationem.

At Patceccus valde sese opponebat. Cauriensis et Burgensis iam quieverant. Oravit Patcieccus Farnesium ut vellet paululum expectare; velle tantum verbum facere cum Mantuano et Tridentino.

Volitabant interim Galli per conclave laeti

invisabantque singuli et praesertim Guisius ac Ferrariensis cardinalem de Monte.

Fueratque [248^r] missus Medices ad Mantuanum, ut exponeret^e ei in quo statu res essent; non posse impediri creationem; hortaretur ut et ipse invisere^f cardinalem de Monte. Obtulit Mantuanus se id facturum, et egressus e cubiculo ingressus est cellam Tridentini, ubi erat Patcieccus et de la Cueva.

Massarellus:

imperatoris, quod tamen falsum omnino erat. A regiis vero uno ore promotio haec summo opere commendabatur, totaque hodierna dies in hac consultatione pertransiit.

Adveniente tamen nocte cardinales ex capella discesserunt, et illi, quibus negotium cordi erat, non cessabant a practicis faciendis. Circa vero horam primam noctis card. Farnesius, S. Florae, S. Angeli, Crescentius, Medices, Cornelius et Sabellus ingressi cubiculum R^{mi} D. Maffei rem maxime urgebant vota^gque sibi adhaerentium dinumerabant. Cardinalis enim Guisius obtulerat pro card. de Monte 21 vota, quibus addebantur cardd. de Gaddis et de Silva. Deerant tamen 8 vota; nam 31 pontificem creabant, cum essent tunc in conclavi 47 cardinales. Verum additis his viginti tribus octo superius numeratis, habebatur integer numerus votorum.

Cum haec ita agerentur, cardinales Hispani, quibus card. de Monte minus gratus erat, rem iam serio tractari et prope concludi audierunt, eamque turbare atque impedire voluissent. Convenientesque in camera R^{mi} D. Burgensis cardinales Paceccus et Cauriensis modum perquirere conabantur. Mittitur eo interim card. Mafeus a R^{mo} Farnesio et septem aliis superscriptis ad card. Burgensem, quem multis rationibus persuadere conatus est, ut etiam et ipse una cum aliis conveniret, iamque eum in eorum sententiam deduxerant. Nec multo post R^{mus} Farnesius, ut nihil concluderet, nisi prius communicato consilio cum Hispanis, prout antea in omnibus suis actionibus facere consueverat, ingressus est etiam ipse cellulam R^{mi} Burgensis ac multis verbis declaravit omnes suas actiones in hac creatione pontificis ab initio ingressus conclavis usque ad eam praesentem diem, quibus comprobavit se nihil unquam egisse, quin omnia prius cum ipsis cardinalibus Hispanis communicaverit.

At quoniam Hispani asserebant cardinalem de Monte fuisse exclusum ab imperatore, repetiit ipse Farnesius omnes litteras, quas ipse Caesar scripserat super hac creatione pontificis, et quos sibi gratos, quosque sibi displicere declaraverat, in quibus omnibus nulla prorsus mentio habita fuit de ipso card. de Monte. Addiditque ipse Farnesius, se in particularibus congregationibus habitis coram ipsis Hispanis palam semper eum dixisse se nolle, quod card. de Monte intelligeretur aut haberetur penes eum pro excluso. Cui quidem acriter respondebatur a card. Pacecco, protrahebaturque sermo, donec card. de Silva venit et ipse ad cameram R^{mi} Burgensis et multis ac piis verbis hortatus est omnes, ut attentata publica utilitate vellent tandem concorditer devenire in illam sententiam.

At Paceccus valide se opponebat, verum Burgensis et Cauriensis iam acquieverant. Cumque Paceccus aliud impetrare non potuisset, oravit Farnesium, ut saltem vellet paulum expectare, donec faceret de eo verbum cum R^{mis} Mantuano et Tridentino.

Percurrebant interim Galli per conclave laeti suosque confirmare, alios vero in eorum sententiam deducere conabantur, invisabantque singuli, praesertim Guisius et Ferrariensis, R^{mus} de Monte, quem ut bono esset animo hortabantur, suamque rem iam in tuto esse asserebant. Fuerat eo tempore missus card. de Medices ad Mantuanum, ut ei exponeret, quo in statu res esset, ostenderetque hanc creationem impediri non posse, atque etiam cohortaretur, ut et ipse in aliorum sententiam conveniret. Quod quidem se facturum Mantuanus obtulit, discedenteque cardinali de Medices ipse Mantuanus egressus est e cubiculo suo et ivit ad cellulam R^{mi} Tridentini, ubi erat Paceccus et La Cueva, simulque negotium perpendebant.

^a incertum, an correctum ex uigebant.
est ascriptis.

^d cod. quum.

^b cod. notā (pro uota), cf. Massarellum.

^e corr. ab ipso Panv. pro apponeret.

^g sic, corrigendum

^f cod. invisere.

Petrus Paulus de Brevibus:

Missus fuit Maffeus ad Polum, cum quo invenit Augustanum, et ad id eos hortatus est.

Obtulerunt illi, si viderent plenum numerum votorum, se accessuros.

(Egressus interim . . . ut p. 141, adn. 2.)

Massarellus:

Nec multo post mittitur a Farnesianis R^{mus} Mafeus ad card. Polum, cum quo erat R^{mus} Augustensis, eosque multis rationibus persuadere conatus est, ut etiam illi cardinali de Monte adhaerere vellent. Obtulerunt illi, si viderent plenum numerum votorum, se accessuros.

Post illa verba continuatur narratio Gualterii eisdem fere verbis, quae leguntur apud Massarellum, usque ad finem relationis de 7. Februarii. Petrus Paulus autem in fine [f. 249^r] addit: *Fuerunt amota omnia ornamenta cubiculorum et ita ordinata, ut facile summo mane possint transportari.* Deinde sine titulo novum diem indicante pergitur: *Hora 12. incoeperunt (!) cardinales ire ad cameram papae, etc.,* ut p. 143, l. 30 ss. Sed ordo sententiarum non est amplius idem, et loco ultimorum versuum Massarelli (p. 144, l. 3 s) Petrus Paulus ita habet: *Portatus deinde in palatium ad cameras papales quotidie aliquas gratias faciebat, ita ut neminem dimiserit inauditum. Audivit quotidie multos cardinales cum multa patientia, et hilariter recepit omnes qui eum adiverant, praesertim osculandorum pedum gratia.*

Adiunguntur duae relatiunculae, de 22. et 24. Februarii 1550, eadem fere continentes quae Massarellus ad hos dies adnotat (p. 156, 8 ss; 157, 1 ss), sed quoad verba ab his valde diversae. In fine ultimae relationis (f. 250^r) legitur: *Interfuit celebritati maximus populus, licet maxime plueret.*

Nec minor est cognatio inter Petri Pauli ac Sebastiani Gualteriorum diaria, id quod 15 verbis iuxta se ponendis demonstratur:

Sebastianus Gualterius (ep. Viterb.):

1. Clm. 152, 207^r (infra p. 54¹, 10. Dec. 1549): Cauriensis in eo scrutinio oblitus voti dum vacuis manibus ad altare proficiscitur, omnibus ridendi occasionem praebuit. Cornelius praesertim ob deletam oblivionis notam [cf. 6. Dec., f. 205^v] magnopere gaudebat.

2. Ibid. 208^r (infra p. 58¹, 14. Dec. 1549): Card. S. Angeli eo scrutinio ad altare usque profectus est vacuis manibus — singrapham enim in scamno reliquerat —, et nedum in risum, sed in cachinum totum senatum excitat.

3. Ibid. f. 213^r (cf. infra p. 69³, 20. Dec.): Quum autem ea die Augustanus et Cornelius e regione cubiculi decani una ambularent exiissetque decanus, interrogavit eum Cornelius, quid agendum esset in die nativitatibus Christi Domini nostri. Cui decanus cessandum esse a scrutinio ac tres missas per sacristam celebrandas esse respondit. At Augustanus ultro in colloquium se ingerens dixit: Quis ergo ea die portam sanctam aperiet? Ad quae decanus portam sanctam solum pontificem aperire posse respondit. Eligamus igitur, ait Augustanus, pontificem. Eligatis vos, replicat decanus; iam enim vobis voluntatem nostram perspectam fecimus. Nos vero, respondit Augustanus, antea nostram vobis ostenderamus. Tunc decanus vocem extollens: Qualisnam fuit vestra haec voluntas? Nonne sacratissimis legibus caveri certo scitis, pontificem creari non posse, nisi accersitis consultisque ad tranctandum de electione episcopis? Vos vero comitio nondum inito et antequam conclave ingressi fueritis pontificem creare nobis nedum inconsultis, sed neglectis, spretis ac reiectis ausi estis, et postquam intra haec sacri comitii claustra clausi fuimus, tumultuosa seditione pontificem facere conati estis. Conati sumus, inquit Augustanus, (parum, ut visus est, iratus) pontificem eligere et eligemus etiam, quum non nisi pium et sanctum christiano gregi pastorem tradere intendamus, qui non corporum tantum, sed animarum quoque salutem incun-

Petrus Paulus Gualterius (de Brevibus):

Clm. 152, 233^v (10. Dec. 1549): Card. Cauriensis oblitus cedulae dum ad altare proficiscitur vacuis manibus, movit risum toti collegio, dum redit ut acciperet, praesertim vero card. Cornelio, cui deleta oblivione [1] nota videbatur; nam et ipsi paulo ante idem casus acciderat.

Ibid. 234^v: Card. S. Angeli eo die oblitus voti profectus est usque ad altare, quod non solum risum, sed etiam cachinum movit toti collegio, oblivionisque notam ceteris delevis ut supra.

Ibid. f. 236^r (20. Dec.): Eadem die dum essent simul in capella Xysti decanus, Augustensis et Cornelius et intra se amicabilem loquerentur, interrogavit Cornelius decanum, quid facturi essent in die nativitatibus Domini. Cui decanus: cessare debere a scrutinio in die illa et celebrari per sacristam tres missas.

Cui subdidit Augustanus: Quisnam vero aperiet portam sanctam?

Ad quae decanus portam sanctam non posse aperiri nisi per summum pontificem. Eligamus igitur, inquit Augustanus, pontificem. Cui decanus: Eligatis vos. <Cui Augustanus:>^a Nos iam ostendimus vobis voluntatem nostram.

Tunc decanus parum altius loquens Quae fuit, inquit, ista vestra voluntas? Nonne scitis disponi per sacros canones tractatum electionis pontificis pertinere praecipue ad episcopos cardinales? Vos vero antequam conclave intraretis, papam creaveratis nobis inconsultis et spretis ac ita neglectis, ac si essemus pulvis; postea vero illo sero tumultuose et seditiose papam eligere voluistis.

Ad quae Augustanus parum (ut visum est) iratus Conati, inquit, sumus eligere, et eligemus, quum non nisi pium et sanctum virum eligere intendamus, <qui non corporum tantum, sed animarum quoque salutem incun-

^a Parvinus ipse supra lin. addidit.

^b Haec ex Sebastiano Gualterio inseruimus sensu postulante.

^c Cod. pergit: et animarum corporumque quoque respondit decanus curam habere debet, quum . . .

Sebastianus Gualterius (ep. Viterb.):

bat. Corporum quoque, inquit decanus, curam habere debet pontifex, quum dum in mundo simus, animi sine corpore esse nequeant. Vos igitur, replicat Augustanus, ambitiosum [213^r] potius, quam bonum et pium eligere intenditis. Vestra potius (inquit decanus) electio ambitionis nota abundat. Ego enim ab ineunte aetate nec quicquam egi nec agam in posterum, quod etiam et animi conscientiam suspectam reddat. Sed quisque abundat proprio sensu ac sibi ipsi sapiens videtur. Scimus, ait Augustanus, quattuor praeteritos pontifices, qui ambitione pontificatum adepti sunt, longe plura perdidisse quam acquisivisse Romanae ecclesiae, etsi ego semper defensurus sim ac omni honore prosequuturus Pauli III nepotes, quos ille tot opulentissimis sacerdotiis profanisque dignitatibus exivit [vel erexit?]. Falleris, inquit decanus; praeteriti enim pontifices et praecipue Paulus imperium Romanae ecclesiae propagaverunt. — Dicit Germania, ait Augustanus, dicat Anglia, dicat Ungaria. Tunc decanus: papatum ego non ambio, hoc tantum appeto, ut pontifex eligatur, qui turbulentissimis his temporibus ecclesiam regere et gubernare non ignoret. — Camerarius, qui illuc advenerat congressumque audiverat, Nihil aliud curaturi sumus, ait, quam ut optimum opportunumque eligamus. Abiens igitur decanus versus Augustanum Haec, inquit, inter nos dicta sint. Cui ille capite annuit.

4. Ibid. f. 214^r (cf. infra p. 70¹, 22. Dec.): Cogor, inquit (Polus), aut sequi Sabinensis exemplum aut causam adducere cur non sequar, ut me invidiae et ambitionis onere liberem. Egi pluries cum his omnibus, qui in me suffragia contulerunt, presertimque cum ipso Farnesio, ut, si hactenus amicitiae vel benivolentiae concessissent, posthac ab instituta suffragandi voluntate desisterent, idemque reppete publice cogor. Eos igitur omnes per viscera Iesu Christi etiam atque etiam rogo, ne tantum benivolentiae tribuant, ut diutius in comitio perseverandum esse cogitent ac christianum gregem pastore carentem in graviora pericula adduci permittant.

Ibid. f. 215^rs (cf. infra p. 77³, 78¹⁻²): Episcopi qui conclavis ostia adservabant, peregrinos multos Romam advenisse praefectis significant, eosque anxios esse, quod portam sanctam minime aperiri vidissent, ac utrum consueta indulgentias consequi valerent ambiguae [sic!]. His igitur de rebus aliquod fieri S. C.^d flagitabant^e. Populus vero Romanus ideo pontificis electionem protrahi iratus^f, quod comitia non arctis clausis spiraculis prohibitis cibariis, sed solutis nefario exemplo synodalibus legibus patentibusque in omnem commoditatem foribus haberentur. Adsunt igitur tres viri ipsius conclavis custodes, seque custodiam suscepturos minantur, si maiori in posterum diligentia non uterentur.

Patres igitur his de rebus hora 22. in cappellam Pauli coeunt ac S. C. decernunt, ut Rotae auditores ac minores poenitentarii basilicae divi Petri bullam Clementis VI de anno iubilaei diligentius perlegerent ac si^g quid invenirent quod peregrinis opitulari possit, id totum promulgarent ac futurum pontificem ratum habiturum promitterent. Nullum etiam conclavistam in comitio recipi neminemque ex his, qui conclave detinerentur, nisi gravi aegritudine laborantes dimitti statuerunt. Postremo eos qui comitio praesiderent sedulo operam daturus esse respondent, ne comitii claustra in [sic] omnibus pateant, populumque Romanum admoneri curant, ne alienis officiis immisceri auderent.

Petrus Paulus Gualterius (de Brevibus):

Corporum quoque, respondit decanus, curam habere debet, quum anima non possit esse sine corpore, neque corpus sine anima, dum sumus in hoc mundo. Propterea, inquit Augustanus, vos ambitiosum potius quam bonum et [236^v] pium eligere intenditis. Vestra electio ambitiosa est, non nostra, respondit decanus. Ego ab ineunte aetate mea nihil unquam egi nec ago nec agam donec vixero, quod contradicat meae conscientiae. Sed quisque abundat in suo sensu. Scimus, inquit Augustensis, quattuor praeteritos pontifices, qui per ambitionem adepti sunt pontificatum, multo plus perdidisse quam acquisivisse ecclesiae, licet ego sim semper defensurus et omni honore prosequuturus^a nepotes Pauli, quos tot honoribus erexit.

Falleris, inquit decanus; praeteriti pontifices quos dicis, et praecipue Paulus, multa acquisiverunt ecclesiae. Dicit, inquit Augustanus, Germania, dicat Anglia, dicat Ungaria. At decanus Ego certe, inquit, non curo de vestro papatu nec volo esse papa; curo et curabo semper ut eligatur unus qui sciat regere ecclesiam.

Advenerat interim camerarius et cum Cornelio dixit: Omnes in hoc intendimus. Erat futurus longior sermo (etc., ut infra p. 69, adn., col. dextra). Et duobus vel tribus spatiis factis [decanus] ad Augustanum conversus Haec, inquit, R^{mo} Domine, inter nos dicta sint. Cui Augustanus capite annuit.

Ibid. f. 237^r: Deinde Polus repetens dicta a Theatino

dixit se pluries egisse cum Farnesio (et aliis)^b,

ut, si quid amicitiae vel in eum amoris dedissent^c, desisterent^e, nec ulterius id facerent^e; et nunc idem reppetebat [!], addens: si spiritu ducerentur, eos minime prohibere, sed remittere eorum conscientiae. Quod si id quoque electionem tardaret, orat ut etiam ab hoc desisterent, animumque converterent ad creandum pium et probum pontificem.

Ibid. f. 238^v: Eadem die praelati qui custodiebant portam conclavis, alloquuti sunt deputatos dixeruntque venisse Romam multos peregrinos ut consequerentur indulgentias anni iubilaei, et esse anxios quum non vidissent aperiri portam sanctam, dubitarique ab eis, an possent consequi consueta indulgentias, orareque sacrum collegium, ut aliquid de ea re decernerent. Praeterea populum Romanum conqueri de nimia libertate conclavis, a qua maxime provenire dicebant dilationem creationis papae;

et ni praelati providerent, se omnimodam curam et custodiam conclavis suscepturos.

Congregati itaque cardinales hora 22. in capella Pauli, quoad annum iubilaei decreverunt quod auditores Rotae et minores poenitentarii S. Petri examinarent bullam Clementis VI super anno iubilaei et quidquid per eum disponebantur ad consolationem peregrinorum publicarent, offerrentque futurum pontificem id ratum habiturum. Quoad custodiam conclavis cardinales deputatos daturus curam, non ita liberum esse^h. Populum Romanum debere esse contentum eo munere, quo in ea reungebatur, faceretque quisque suum officium. Decretumque est, ne quis novus conclavista ulterius intromitteretur neve aliquis egredi posset, nisi gravissimo morbo laboraret. Et in eam sententiam fuit per deputatos cardinales responsum praelatis.

^a Cod. prosequuturos.

^b Panvin. ipse add. supra lin.

^c Panvin. numerum pluralem mutavit in singularem, sed mutationem rursus videtur (propter illud et aliis) delevisse.

^d = Senatus consultum; corr. ab ipso Panv. pro Sanctae Crucis.

^e cod. flabibant.

^f sic, ratus?

^g cod. se.

^h sic.

Sebastianus Gualterius (ep. Viterb.):

Petrus Paulus Gualterius (de Brevibus):

Ea die nunciatum est Caesarem litteris plerosque suarum partium senatores admonuisse, ut Salvato, Rodulpho ac S. Crucis ita obsisterent, ne pontificatu potirentur, Didacumque Mendocium legatum suum reprehendisse, quod omne studium, operam ac diligentiam ad attollendum Salvatum contulerit.

Eodem mane fuit dictum venisse litteras a Caesare, per quas admonebantur sui, ne eligerent Salvatum in papam, reprehendebatque Didacum de Mendocia oratorem suum, quod in id praeter mentem suam multo studio et variis artibus [f. 239^r] incubisset.

Uter horum auctor, uter imitator sit, difficile est definitu; nam cum in articulo tertio episcopus Viterbiensis habeat illud (*Augustanus ultro in colloquium se ingerens*, quod apud Petrum Paulum de Brevibus deest, ita ut hic ex illo videatur hausisse, rursus apud hunc quaedam inveniuntur, quae desunt in libro alterius. Quare modo Sebastianum ex Petro Paulo, modo hunc ex illo hausisse, modo unum alterius narrationem voce traditam secutum esse videtur verisimile, nec duos fontes, immo unum extare statuendum est, ubi ambo verbatenus consentiunt. Consensus in quarto articulo propterea minus nobis videtur probare, quod orationes aliorum vel documenta redduntur, quorum argumenta, etiamsi per complures tradantur, certe quoad res et saepe etiam quoad verba convenire consentaneum est.

* * *

Omnino his nostris disquisitionibus id saltem ostendisse nobis videmur, unius Massarelli diarium hactenus ad plures auctores perperam esse delatum unumque fontem, cum variis nobis recensionibus sit traditus, pro pluribus esse usurpatum. Econtra et Gualteriorum commentarii, quibus passim Massarelli relationes vel supplentur vel illustrantur, maiore digni sunt aestimatione, quam quae adhuc eis est tributa. Denique omnium trium relationes nonnunquam unum tantum fontem repraesentant, cum duo ex tertii libro hauserint¹.

Hoc unum addamus, Gualteriorum relationibus semper eosdem dies esse ascriptos, sub quibus nostra editio eas exhibet, Maffei autem narrationem, cum non per singulos dies sit distributa, eis diebus esse a nobis adiunctam, ad quos pertinere nobis sit visa.

B. De Massarelli diario sexto.

Quanto difficilior erat Massarelliani diarii quinti textum restituere, tanto simplicior est traditio sexti, quod in eodem Archivi Vaticani codice *Concil. 91* extat, unde diaria secundum, tertium, quartum hausimus. Cum eius descriptionem iam in primo volumine (Prolegg. p. LXXXVHS) dederimus, lectores illuc remittantur.

Finito Diario quarto f. 338^r, post intermissa sex folia alba non numerata, f. 339^r incipit quintum usque ad finem codicis f. 418 pertingens et, si f. 108^r—412^v (cf. p. 232, adn. b, et p. 236, adn. a) excipias, integrum ipsius secretarii manu exaratum. Indoles huius libri eadem fere est ac quarti, eoque a tertio differt, quod nusquam originalem formam exhibet, sed textum lituris correcturisque carentem, qui in notulis antea scripto mandatis videtur niti². Praeterea non raro singulis relationibus tituli praemittuntur argumentum indicantes, qui nusquam reperiuntur in diariis primo, tertio vel quarto; quos brevitati studentes in articulis minoribus omittendos esse censuimus³. Quasdam partes postea denuo scriptas esse colligendum videtur ex p. 205, adn. b; 211, adn. a.

Maxima vis diarii posita est in variis relationibus de vita Iulii III privata ac publica et de multis hominibus doctrina vel rerum gestarum meritis insignibus. Nec quae de initiis concilii Tridentini iterum congregati narrantur, sunt contemnenda, quamquam ne a longe quidem eam aequent ubertatem, qua priora diaria, et praecipue primum ac tertium, excellunt. Hoc non inde effectum est, quod Massarellus non amplius cum Cervino erat⁴; nam secretarius pontificius⁵ non minus quam secretarius cardinalis secreta noverat. Immo studium ea litteris mandandi, quae ab aliis audierat, non amplius idem erat in eo ac prioribus temporibus, cum eiusmodi rerum novitas eum movisset; id quod maxime inde apparet, quod ne in concilio quidem diarium continuavit, cum annis 1545 et 1546 plurima de colloquiis cum Madrucio aliisque praelatis habitis nobis tradiderit.

¹ Sero apud *Maurenbrecher*, Karl V, p. 219 inveni inter *libros de Berzosa* archivi Simancensis esse hunc: Conclave et creatio Iulii III papae. Nescio an sit Massarelli.

² Cf. Conc. Trid. I, xc. ³ Cf. infra p. 155, adn. a.

⁴ Ut opinatur *A. v. Druffel*, Theol. Literaturblatt XI (Bonn 1876), 403.

⁵ Hoc munere re vera Massarellusungebatur (cf. Conc. Trid. I, LXXIV, 3 ss), quamquam negat *Druffel* l. c. 404.

Usi sunt hoc diario et Odericus Raynaldus et Sfortia Pallavicinus¹, ille libro autographo (cuius folia semper adnotantur), hic probabiliter exemplari Burghesiano, quod pro diariis secundo, tertio et quarto adhibuit; nescio an id ea de causa fecerit, quod liber originalis eodem tempore a Raynaldi sociis excerpabatur. Editionem principem eandemque unicam ante nostram curavit Philippus Woker in opere ab 5 *I. de Döllinger* publicato: *Ungedruckte Berichte und Tagebücher zur Geschichte des Konzils von Trient I* (Nördlingen 1876), 259—326. Sed ea editio minime est integra, immo quae minoris momenti Wokero videbantur sunt deleta, sicut idem fecerat in edendo diario primo, cf. *Concil. Trid. I, LXXXVII*. Praeterea textus non nititur in diario autographo, sed in codice Tridentino Mazzettin. 4250 (al. 115), qui quamquam 10 paulo minus est mendis deformatus, quam cod. 4237 (al. 102, cf. *Conc. Trid. I, LXXXV*), tamen exhibet textum corruptum, et librarius, qui exemplar quo usus est Woker transcripsit, ignorantia vel negligentia novos videtur errores addidisse. Quorum nonnullos A. de Druffel correxit². Sed praeter illos ingens paene multitudo invenitur, id quod aliquot exemplis apparebit:

15

p. 151, l. 2	Woker omittit <i>dicere</i>	p. 199, l. 27	Woker scribit <i>proximum pro ipsum</i>
3	habet <i>videbantur pro videbuntur</i>	l. 28	" <i>2 [= duorum] pro dictorum</i>
7	" <i>fortem " forsan</i>	p. 201, l. 1	" <i>iterum pro item</i>
10	" <i>opus " onus</i>	l. 35	" <i>haeresique pro hucusque</i>
in titulo post l. 11	Woker omittit <i>papae</i> , et legit <i>atque pro ac</i>	p. 202, l. 18	" <i>Mecanatis loco Menaechmi</i>
l. 12	Woker habet <i>eam autem pro quam</i>	l. 32	" <i>iudicio haereticorum loco iudicio haereseos</i>
l. 14	" omittit <i>felicissima</i>	p. 204, l. 22	" <i>Rausa loco Barga</i>
l. 18	" <i>quod</i>	p. 207, l. 12	" <i>nostris loco novis</i>
l. 21	" legit <i>praescripsisse pro perscripsisse</i>	l. 15	" <i>Bartholomeum loco Bartolum</i>
l. 27	" <i>tum " tunc</i>	p. 210, l. 6	" <i>summum loco sanctissimum</i>
p. 152, l. 3	" <i>instituit " statuit</i>	l. 24	" omittit <i>dos</i>
l. 6	" <i>maxime " minime</i>	l. 25	" scribit <i>et coram loco earum</i>
l. 6/7	" <i>se tenens " ad id se teneri</i>	l. 39	" <i>loquens loco laqueus</i>
l. 7	" <i>usufructibus " ac fructibus</i>	p. 212, l. 12	" insert <i>vexatione post B^{is} Suae</i>
p. 153	plurimae sunt corruptelae in nominibus, ut	p. 214, l. 32 s	" scribit <i>praefatam creationem loco festum creationis</i>
l. 16	Woker legit <i>Philos. Roverellam pro Philos Roverellam</i>	l. 38	" <i>annexis loco iannettis</i>
l. 20	" <i>Gallectum loco Gallettum</i>	p. 215, l. 14	" <i>ista loco tota</i>
p. 154, l. 4	" <i>s. sedem loco S^{tem} S.</i>	p. 216, l. 3	" <i>Carolo loco cardinali</i>
l. 6	" <i>Canonnum loco Cannanum</i>	p. 218, l. 8	" <i>Domino loco dictam</i>
l. 7	" <i>Camerinensem, Diaconum loco Camerinensis diocesis (cf. Conc. Trid. I, LXXV, adn. 11)</i>	p. 219, l. 22	" <i>Cauriensis loco Curiensis³</i>
l. 8	" <i>Triplonem Bencium de Assiso loco Triphonem B. de Asisio</i>	p. 221, l. 10	" <i>Urbe Parmensi loco rebus Parmensibus⁴</i>
l. 12	" <i>Costillum loco Cortellum</i>	p. 222, l. 2	" <i>procuratore facienda loco provisionibus faciendis</i>
p. 155, l. 3	" <i>sublevinus loco subticuimus</i>	p. 223, l. 4	" <i>cum quibus hanc loco qui hanc</i>
p. 157, l. 22	" <i>Luisam Borgiam loco turrem Borgiam</i>	l. 26	" <i>prout loco primo ut</i>
p. 160, l. 41	" <i>pensione loco possessione</i>	l. 27	" omittit <i>me</i>
p. 162, l. 27	" <i>proficiscitur loco pontificaliter</i>	p. 224, l. 3	" scribit <i>facere loco faceret³</i>
p. 167, l. 5	" <i>fidelem loco filialem</i>	l. 6	" <i>saluti gloriaeque loco saltem</i>
p. 175, l. 14	" <i>Marci cursoris loco magistri cursorum</i>	l. 6	" <i>Maiestatis suae loco Maiestati suae</i>
p. 175, l. 25	" <i>innumerabilique loco inenarrabilique</i>	l. 6	" <i>supersedens loco superseden-</i>
l. 31	" <i>et aliter loco licet alias</i>	l. 6	" omittit <i>mille (aureis)</i>
p. 177, l. 6	" <i>subscribente loco subscribendis</i>	l. 14	" scribit <i>Luccam loco Loianum</i>
p. 178, l. 21	" <i>et manus loco omnibus</i>	l. 33	" <i>eram loco erat</i>
p. 185, l. 12	" <i>Amosen loco Amaseum</i>	p. 225, l. 2 s	" <i>atque — expectare loco ut-</i>
p. 187	Woker relationes de 21. et 22. Augusti in unam contraxit, item p. 202 s relationes de 28. et 29. Novembris, et sic saepius.	"	" <i>praesidentibus loco compres-</i>
l. 20	Woker scribit <i>responsum asseruit pro responsurum annuit</i>	p. 226, l. 31	" <i>sidentibus</i>
p. 188, l. 21	" <i>provisionem pro possessionem</i>	p. 227, l. 8	" <i>sub loco suo</i>
p. 199, l. 7	" <i>consistorialibus pro conc[iliu]</i>	p. 228 s	nominum permulta sunt corrupta.
		p. 229, l. 15	Woker legit <i>conservationem loco continua-</i>
		l. 19	" <i>eadem loco ea quae</i>

¹ Ille locis a nobis citatis, hic inde a libro 11, c. 6 usque ad l. 12, c. 1.

² Theol. Literaturbl. XI (Bonn 1876), 405.

³ Hunc errorem corrigere in editione nostra sumus obliti, cf. *Corrigenda* in fine voluminis.

⁴ Ita corrigas etiam apud nos loco *re Parmensi*.

p. 229, l. 23	Woker legit	oratoribus loco omnibus	p. 237, l. 3	Woker legit	magistro cursorum loco m.
p. 230, l. 23	"	praesentis loco praeteriti			cerimoniarum
p. 231, l. 14	"	Dominis Urbem loco ad Urbem	l. 7	"	Flaes — Soliensis loco Flac-Solonensis
l. 19	"	legatorum loco praelatorum	l. 25	"	legatum loco vicelegatum
p. 232, l. 11	"	12 milia loco 200 milia	l. 27	"	praevis loco provisionibus
p. 234, l. 35	"	acuta loco (h)ausia	p. 238, l. 29	"	per veram loco Prevesam
p. 235, l. 2	"	Franciscus loco Francus	p. 240, l. 22	"	omittit praeteriti
l. 18	"	Aurelii loco Asculi	l. 22	"	scribit ingentes sunt loco ingentissimi
l. 25	"	lacum loco locum	l. 27	"	Filiscus loco Fliscus
p. 236, l. 2	"	prosperam loco propensam	l. 28	"	Didonus loco Bondonus
l. 14	"	ipso loco pro	p. 242, l. 2	"	Vausman loco Naueman
l. 28	"	nonnulli ex [ea] loco si ulli	p. 243, l. 7	"	omittit nunc
		ulla ex ¹	l. 10	"	scribit videlicet loco universale.
l. 29	"	omittit ii maxime deberent			
l. 37	"	legit expensis loco provisione			

Si Wokero crederemus, quidam in processione a societate Vexilli (p. 166, l. 13 s) adeo terribilem musicam fecissent, ut se ipsos ea flagellarent; at Massarellus non scripsit *musica*, sed *scutica se flagellabant*.

5 Iudicium ergo de editione etiam huius diarii minime potest esse melius quam de aliorum; quin multo plures liber hic habet mendas, quam opinatus est Druffel. Sed quoniam Woker usus est exemplari per librarium quendam scripto et ad maturandam editionem premebatur, minor pars culpa in eum recidit. At oportuisse meliorem textum hominibus doctis proponere nemo negabit.

C. De Massarelli diario septimo.

Hoc diarium extat autographum in tabulario Vaticano *Concil. t. 143* (olim *E 120*).
 10 Involucrum et forma sunt eadem ac tomi 142 (cf. supra p. XV, l. 13 ss). Post folium album sequitur titulus: ANGELI MASSARELLI *episcopi Telesini Diarium a Marcello II ad nostra tempora, quod in dies conscribitur*. Sed nomen auctoris minime ab ipso Massarello est scriptum, immo eadem manu, quae titulum tomi 142 addidit, et qua codex Barberin. XVI, 28 exaratus videtur esse. Alia manus etiam posterior illa ascripsit verba
 15 *Episcopi Telesini*. Folium sequens habet numerum 19 et inscriptionem (sine textu) DE CONCLAVI, ELECTIONE ET PONTIFICATU PAULI PP. IV, alterum folium cum numero 20 est album. Post quod incipit diarium fol. 1: *De obitu Iulii III et creatione Marcelli II pontificis maximi*. Nomina cardinalium p. 250 ss uno tenore in codice sunt scripta, non singula singulis versibus distinguuntur. Folia 1—4 sunt autographa, a folio 5^r
 20 incipit manus librarii, quae usque ad f. 23^v (infra p. 263, 28) pertingit, unde Massarellus usque in finem libellum perducit. Ceterum quae scribe exaravit, ab ipso secretario sunt correctae².

Quoad indolem liber diario sexto est proximus. Relationes maiorem ad partem videntur esse scriptae eisdem fere diebus, quibus res fiebant, quamquam interdum ordine
 25 praepostero³ non semper id factum esse monstratur. Quin etiam longiore spatio interiecto quaedam relatiunculae videntur esse scriptae⁴, pro quibus tamen notulae suo tempore factae videntur praesto fuisse auctori⁵. Certe errores de singulis diebus, quibus res sint ascribendae, facile irrepebant. Maxime sub finem libri studium diaria conscribendi videtur elanguisse in Massarello, cui nec valetudo nec otium sicut prioribus diebus sup-
 30 peditabat; nec novitas rei amplius eum incitabat, qua iuvenis quondam ad res litteris mandandas raptus erat. Extremam partem diarii septimi non anno 1561, sed satis postea ex conciliarium catalogis et ex actis compilatam esse si quis contenderit, non ausim negare. Quin etiam morte videtur impeditus esse auctor, quominus opus continuaret, cum id media in propositione praecidatur.

35 Omnium Massarelli diariorum hoc unum minime videtur innotuisse. Cum enim de conclavibus nil fere contineret, nec Panvinii recensione, sicut diarium quintum, divulga-

¹ Illud ulli etiam nos omisimus, cf. *Corrigenda* in fine huius tomi.

² Cf. infra p. 257^{d.o} 258^{d.o} 261^b 262^d 263^b.

³ Cf. ex. gr. p. 276^c 288^a 290^b 291^a 292^a 305^b 306^b 313^a 321^e 341^e 342^{a.c.o.}.

⁴ Cf. p. 347, adn. c.

⁵ Cf. Conc. Trid. I, xc.

batur, ita ut ne unum quidem eius exemplar usquam me vidisse meminerim. Etiam apud Pallavicinum frustra eius vestigium quaeritur. Raynaldus bis citat *Diarium Pauli IV apud eundem* [i. e. card. Spadam] *to[mus]* 9¹. Sed cum ambobus locis antea citaverit *Petrus Nores in vita Pauli IV l. 4*, ambiguum relinquit, utrum diarium sit eiusdem auctoris an anonymum; cumque Massarelli diario septimo nomen, ut vidimus, postea 5 demum sit ascriptum, fieri posset ut illud significetur. At priore loco certe intellegi nequit, quoniam res ibi narratae non inveniuntur in eo. Altero loco idem fere refertur, quod legitur apud Massarellum infra p. 329s ad 31. Ianuarii 1559; sed quisquis commentarios diurnos scribebat, eiusmodi res eis inserere debebat. Et vix Raynaldus, si Massarelli libro esset usus, *Pauli IV diarium* appellasset, cum etiam Marcelli II et Pii IV 10 pontificatus comprehendat. Ergo nec Raynaldum Massarelli diarium ultimum novisse dicemus.

Certa autem libri vestigia apud *Petrum Noresium* inveniuntur. Qui Nicosiae in insula Cypro natus anno 1570 cum patre (celebri illo Iasone Noresio) in Italiam venerat 15 Pataviique habitaverat. Mortuo genitore Romam missus a tutore 29. Novembris ingrediebatur Urbem et mox a generali Iesuitarum commendatus in cardinalis Cynthii Aldobrandini familiam recipiebatur. Hic primis Clementis VIII pontificatus annis scribere incipiebat opus quattuor libris divisum cui titulus: *Storia della guerra di Paolo IV sommo pontefice contro gli Spagnuoli*, quod documentis auctum *Lucianus Scarabellus* in lucem edidit anno 1847². Sed propter partes a Silvestro Aldobrandino, Clementis VIII patre, in 20 illis dissidiis actas veritus ne pontifici liber displiceret, eum seposuit. Brevi postea epistulis secretis scribendis a pontifice praefectus cum per plus triginta annos nullis aliis studiis se dare potuisset, tandem opere reassumpto duos primos libros 7. Martii 1640 in casa di Monsignor Bonvisi, tertium in deserto S. Isidori 30. Maii 1641, quartum ibidem 11. Aprilis 1644³ absolvit. Ab Aldobrandinis enim a. 1628 transierat in servitium 25 cardinalis Ludovisii, deinde cardinalis Maffei Barberini et, cum ex huius gratia excidisset, Hieronymi Bonvisii, qui et ipse postea purpura ornabatur, praeceptor erat, donec ab Urbano VIII in gratiam restitutus denuo Barberinis inserviebat. Quo anno mortuus sit nescimus. Certe inter vivos erat anno 1645, sed cum valde processisset diebus suis verisimile est brevi postea eum obiisse⁴. 30

Inter fontes a Noresio adhibitos Massarelli diarium VII fuisse vix quisquam dubitabit, qui hasce similitudines consideraverit:

Massarellus.

Infra p. 281, l. 26ss: Pontifex ob nonnullas causas eius animum moventes dimisit octo ex eius intimis familiaribus, qui fuerunt Ill. DD. Pompeius Picolomineus, filius ducis Amalfiae, Franciscus⁵ Matthaeus, frater germanus ducis Atri, Ioannes Antonius a Tolfa, filius marchionis ---, nepos pontificis ex sorore, Caesar Borgia ex familia Alexandri VI, Sigismundus Sarracenus Neapolitanus, ex linea femini pontificis affinis, Fabricius de Sanguine, Antonius Cabavillus, nobiles Neapolitani, Michelangelus Regiensis.

Idem p. 302, l. 29ss: Hodie primum in aula magna palatii apostolici, quae dicitur regum, [Paulus IV] indutus pontificaliter pluviali et mitra ipsam audientiam publicam dare cepit praesentibus cardinalibus deputatis sacrae inquisitionis, videlicet Rodulpho Carpensii, Ioanne Compostellano . . .

(sequuntur nomina cardinalium et aliorum assistentium).

Noresius.

L. c. p. 23: Otto camerieri del papa (Pompeo Piccolomini, figliuolo del duca d' Amalfi, Francesco Matteo, fratello del duca d' Atri, Giovanni Antonio della Tolfa, nepote del papa, Cesare Borgia, della casa d' Alessandro VI, Sigismondo Saracino, Fabrizio dei Sanguini, Antonio Catavilla [sic], Michelangelo da Reggio) non per altro, che per essere per lo più del regno di Napoli e possedervi alcuni beni . . . , licenziarono.

L. c. p. 171: Comparve quel giorno il papa nella sala regia in abito pontificale con piviale e mitra, dove già erano radunati i cardinali . . . della congregazione del Sant' Ufficio dell' Inquisizione: Carpi, San Giacomo . . .

(sequuntur nomina sicut apud Massarellum).

Similiter quae de deputatis ad formandum processum privationis Caroli V imperatoris et Philippi regis Neapolitani refert Massarellus p. 303, l. 8ss, leguntur eisdem paene verbis apud Noresium p. 172.

¹ Raynaldus ad a. 1559, n. 30 32.

² Archivio storico Italiano XII (Firenze 1847).

³ Ex litteris ipsius Petri Noresii citatis a Scarabello l. c. xxii s.

⁴ De vita Noresii cf. praefationem Scarabelli l. c. xx—xxvii. Pallavicinus, qui saepe laudat opus No-

resii, 13, 11, 12 et in epistula ad marchionem Durazzum a. 1658 data (in editione Historiae concilii per F. A. Zaccariam curata et Romae 1833 impressa III, 200, post libri XIV cap. IX) honorificentissime et de auctore et de opere loquitur.

⁵ Noresius ergo hanc lectionem (cf. 281°) praefert.

Massarellus.

Noresius.

Idem p. 307, l. 9 ss: Deinde lecta fuit bulla in hac die [in cena Domini] legi consueta . . . in qua . . . excommunicati sunt de novo ii qui Urbem invaserunt ac civitatem Beneventanam et civitates Campaniae et maritimas ad Romanam ecclesiam pertinentes, quarum aliquae nunc a praege Neapolitano, duce Albae, detinentur et occupantur, necnon omnes cuiuscumque dignitatis aut gradus, etiam regalis vel imperialis vel cardinalitiae, qui eis auxilium vel consilium aut favorem dederunt vel ipsis quomodolibet adhaeserunt et adhaerent.

Idem l. c. l. 31 ss: Hac die Veneris sancta in missa celebrata in sacello pontificio . . . non est facta mentio Caroli V imperatoris, atque ideo ea oratio, quae in ipsa celebratione missarum pro imperatore ab ecclesia fieri solet . . . Pro aliis tamen ecclesiae adversariis, ut sunt haeretici, schismatici, Iudaei, Sarraceni, oratum est, ita ut peiori ac abominabili loco pontifex habeat Carolum V imperatorem, quam haereticos, schismaticos, Iudaeos et Sarracenos.

Idem l. c. p. 182: Il giovedì santo, in leggersi, come è in uso, la bolla *in Coena Domini*, si scomunicarono di nuovo quelli che invasero Benevento e le città di Campagna e marittime pertinenti alla sede apostolica allora occupate dal duca d'Alva, et ogn' altro di qualunque grado e dignità, imperiale e cardinalizia, che in qualsivoglia modo avesse dato o desse aiuto o consiglio o favore a questi usurpatori, o v' avessero aderito o v' aderissero.

Idem l. c. p. 182: Venerdì santo nella messa celebrata nella cappella pontificia si tralasciò di fare menzione di Carlo V e l' orazione solita dirsi per l' imperatore, dichiarando di peggior condizione degli eretici, scismatici, giudei ed altri infedeli, per li quali non lascia mai di pregar in tal giorno la chiesa santa.

Ex his locis, licet alibi Massarellus per Noresium, vel hic per illum corrigi possit¹, necessario videtur colligendum esse, Thelesini episcopi librum Noresio dum opus suum scriberet praesto fuisse, quamquam rarius illum adhibuerit et res quasdam, quae inde haurire potuisset, neglexerit. Igitur etiam tomus *Concil.* 143 iam ante illud tempus, quo Pallavicinus opus suum componebat, Romae erat, sed vel in bibliotheca privata asservabatur, vel disiecta eius membra (cf. p. 336, adn. a) inter indigestas archivi Vaticani scripturas latebant. Primus ac quod sciam solus Iosephus Garampus relatiunculas quasdam operi suo priusquam ederetur suppresso² inseruit, ita ut pauci hactenus sciverint existere hoc diarium, pauciores, quid contineat.

CAPUT SECUNDUM.

DE LAURENTII PRATANI EPILOGO³.

Laurentii Pratani⁴ ut de vita traditiones rarissimae, ita operis codices sunt paucissimi. Quin libellum ne tum quidem, cum typis esset divulgatus, ab oblivione contigit liberare. Nam Iodocus Le Plat, iuris canonici quondam in universitate Lovaniensi professor, qui collectioni monumentorum concilii Tridentini ab se editae illum inseruit⁵, hunc titulum inscripsit: *Rerum in sacra et oecumenica synodo Tridentina sub Paulo III pontifice maximo feliciter gestarum epilogus per Laurentium Pratanum Nervium, nunc primum editus*. Latuit ergo doctorem Lovaniensem, editionem vere principem — id quod mox demonstrabitur — duabus fere aetatibus antea in lucem prodisse, et latuit etiam paene omnes et priores et posteriores, ut Ioannem Franciscum Foppens⁶, J. Le Maistre d'Anstaing⁷ — qui ne secundam quidem editionem noverat —, E. H. I. Reusens⁸, I. I. Vos⁹.

¹ Cf. Massarell. 297, 20, ubi nomen suppeditat a Noresio p. 132; vel 298, 3, ubi hic p. 132 lacunam explere sinit. Rursus Massarelli relatione p. 302, l. 15 ss corriguntur quae narrat Noresius de diebus, quibus capta sint Ostia aliusque locus munitus.

² Citari solet sub titulo *Saggi di osservazioni sul valore delle antiche monete pontificie*, saepiusque a nobis adhibebatur.

³ De Pratani vita ac libello egimus in *Revue d'histoire ecclésiastique* V (Louvain 1904), 787—793.

⁴ Formam nominis vernaculam variant auctores. Inscriptio tabulae mox citanda videtur habuisse *De les Pré* (cf. Vos, Les dignités etc.; integros librorum titulos v. infra); *Bibliothèque Française* VII, 72: *del-Pré*; *Le Plat* VII, 1; p. VIII *Del Pré*; *Le Mairse d'Anstaing* II, 296 exhibet *Després*, p. 323 (quin animadvertat iterum de eodem homine agi): *de Lesprés*; *Reusens* in Biographie Nationale, publiée par l'Académie Royale de Belgique V (Bruxelles 1876), col. 782: *Des Prés*; Vos: *de le Pré*. Forma authentica, quam ipse Pratanus documento infra (p. I, l. 18 ss) citando subscripsit, est *de la Pree*.

Concilium Tridentinum. II.

⁵ *I. Le Plat*, Monumentorum ad historiam concilii Tridentini potissimum illustrandam spectantium amplissima collectio VII, 2 (Lovanii 1787, 4°), 1—30.

⁶ *I. Fr. Foppens*, Bruxellensis, metropolitanae ecclesiae Mechliniensis canonicus: Bibliotheca Belgica, sive virorum in Belgio vita scriptisque illustrium catalogus librorumque nomenclatura, continens scriptores a clarissimis viris Valerio Andrea, Auberto Miraeo, Francisco Sweertio aliisque recensitos usque ad annum 1680, t. II (Bruxellis apud Petrum Foppens 1739, 4°), 812.

⁷ *J. Le Maistre d'Anstaing*, Recherches sur l'histoire et l'architecture de l'église cathédrale de Tournai II (Tournai 1843), 296 323: Pratanus «écrit l'histoire (du concile), laquelle est restée manuscrite».

⁸ Biographie Nationale V, 782 (cf. adn. 4).

⁹ *I. I. Vos*, Les dignités et les fonctions de l'ancien chapitre de N. D. de Tournai I (Bruges 1898), 299 s. (Quem librum ipse non vidi, sed P. Donatianus De Bruyne O. S. B. Maredsolanus quaedam ex eo compluribusque aliis libris excerpta perhumaniter mihi transmisit.)

A. De vita Pratani.

Ut primum de vita Pratani paucis disseramus, quo anno natus sit ex inscriptione statim exhibenda colligitur. Nam cum 1. Aprilis 1577 fuerit quinquaginta octo annorum, natum esse eum oportet anno 1519. Versus annum 1545 iuvenem inter canonicos ecclesiae cathedralis S. Mariae Tornacensis esse ascitum libentius credemus, quam comitem eum fuisse Caroli de Croy Tornacensis et Francisci Sonni Boscoducensis (postea Ant-verpiensis) episcoporum ad Tridentinam synodum proficiscentium¹, quoniam neuter concilio 5 annis 1545 et sequentibus congregato interfuit et Sonnius, qui ceterum non ante annum 1562 factus est episcopus, anno 1551 demum ad concilium, idque ipse theologus, mittebatur. Nec minus falsum est quod volunt Le Maistre d'Anstaing eumque secutus Reusens, Pratanum ut theologum missum esse concilio interfuturum magnasque eius 10 ibidem partes fuisse². Nam nusquam inter theologos conciliares enumeratur, neque ita de quaestionibus inter doctores agitatis se praebet instructum, ut credere liceat eum ex illorum numero fuisse.

Nihilominus dixerit quispiam traditionem illam defendi posse, si de Pratani cum Carolo de Croy episcopo itinere non ad concilium, sed ad dietam Vormatiensem mense 15 Maio anni 1545 inceptam cogitaverimus, et fieri posse ut re vera vel saltem hominum opinione consilium fuerit ex dieta iter Tridentum versus continuandi. Quam coniecturam quominus probemus obstat documentum, de quo solita benignitate certiores nos reddidit Stephanus Ehses, quodque conservatur in tabulario gubernii Oenipontani. Est instrumentum a Pratano nostro 11. Augusti 1547 confectum et subscriptum de Sigismundi Phaedrii de 20 Diruta³ in suffraganeum Tridentinum electione. Subscriptio autem haec est: *Et ego Laurentius Pratanus, alias de la Pree, clericus Cameracensis dioecesis, publicus apostolica auctoritate notarius et in archivio Romanae curiae matriculatus*⁴. Unde apparet non Tornacensis, sed Cameracensis dioecesis clericum fuisse Pratanum, et facile colligimus non cum Carolo de Croy Tornacensi, sed cum Roberto de Croy Cameracensi 25 episcopo eum concilio interfuisse, quod optime congruit cum eis quae aliunde sunt nota. Cameracensis enim cum mense Aprilis 1545 misisset procuratorem⁵, 8. Iunii 1546 ipse Tridentum pervenit⁶. Cumque dubitari possit utrum cum procuratore an cum ipso episcopo Laurentius iter fecerit, ex ipso libello satis clare elicitur eum ab initio deliberationum conciliarium Tridenti fuisse, ergo non demum comitem episcopi, sed iam pro- 30 curatoris eo venisse⁷. Quo tempore Cameracensis episcopus e concilio discesserit nescimus. Certe post 16. Iulii 1546⁸ non amplius commemoretur, quin ne in actis translationis quidem concilii⁹ nomen eius occurrit. Quare brevissimum tempus concilio videtur astitisse. Pratanum vero iam ante huius adventum in Madrucii servitia transisse crediderim, quoniam per longum illud tempus, priusquam concilium aperiretur, vix satis occupatus erat 35 et nescio an sumptus pro victu difficulter ei suppeditabant. Cardinalis autem Tridentinus iuvenem latine scribendi facultate pollentem iurisque peritum sine dubio libentissime penes se retinuit.

Mortuo Paulo III Laurentius dominum suum Romam novi pontificis eligendi gratia proficiscentem sequebatur ac donec Iulius III electus erat in conclavi permanebat¹⁰. 40 Etiam quattuordecim fere mensibus elapsis adhuc secretarius nobis occurrit eiusdem Madrucii, cuius nomine legatum praesidentesque concilii denuo Tridentum convocati in civitatem intrantes salutabat die Mercurii 29. Aprilis 1551. Oratio ipsa inter acta

¹ Reusens, Biogr. Nat. V, 682.

² Reusens l. c.: «Il fut envoyé comme théologien au concile de Trente. . . Pratanus prit une part très-active aux travaux du concile et écrivit l'histoire des huit sessions . . . jusqu'au 11 mars 1547.» *Le Maistre d'Anstaing* II, 296 scripserat: «Desprès . . . fut un habile théologien et prit part en cette qualité aux travaux du concile de Trente», et p. 323: «Envoyé au concile de Trente comme théologien, y écrivit l'histoire de cette célèbre assemblée.» Dubitari vix potest quin Reusens ex Le Maistre hauserit.

³ Cf. Conc. Trid. I, 486⁶. 543, 11 ss.

⁴ Innsbruck, Statthalterei-Archiv caps. LVI, p. 75.

⁵ Conc. Trid. I, 170, 25.

⁶ Conc. Trid. I, 553, 32.

⁷ Non ergo ad coniecturam recurrendum est, canonicum Tornacensem, qui certe Granvellano Atrebatensi episcopo et Caroli V ministro cognitus fuerit, per hunc vel ex Belgia vel ex dieta Vormatiensi (cf. l. 15) cum litteris ad cardinalem Tridentinum missum esse; nec Pratani legatio causa fuit, cur Madrucius initio anni 1545 bis Romam petierit de foedere inter Paulum III et imperatorem concludendo acturus. (De Madrucii itineribus cf. *W. Friedensburg*, Nuntiaturber. aus Deutschland Abt. I, tom. VIII [Gotha 1898], 25.)

⁸ Conc. Trid. I, 444, 7.

⁹ Cf. Conc. Trid. I, 466, 30 ss.

¹⁰ Pratanus inter conclavistas Madrucii etiam post reformationem conclavis remanentes enumeratur, cf. Massarelli *Diarium* V, infra p. 127.

concilii nobis est tradita¹. Nescio an remanserit Pratanus in servitiis cardinalis Tridentini, donec is sub Pio IV legationem Picenam suscepturus Tridento abibat. Certe reversus erat in patriam anno 1565, quo ecclesiae et abbatiae S. Amandi in Pevelo, quam cardinalis Granvellanus videtur habuisse in commendam, vicarii generalis munus gessit². Denique
 5 mense Februario anni 1573, cum Iacobus Robertus archidiaconus Tornacensis mortuus esset, Guilbertus de Ongnies episcopus archidiaconatum, quem antea ad dignitatis gradum evexerat, 3. Martii 1573 Laurentio nostro contulit³. At paucis hic annis dignitate fruebatur. Nam anno 1577 e vita excessit, ut apparet ex inscriptione tabulae votivae, quae
 10 cathedrali ecclesia Tornacensi in sacello sub invocatione S. Michaelis archangeli:

«Ce présent tableau a été donné à la chapelle Flamanghe par feu de bonne et heureuse mémoire Mr M. Laurent del Pré, prêtre, archidiacre, chanoine de Tournay et vicaire général de S. Amand en Peuel, lequel étant âgé de cinquante-huit ans, passa de cette fragile et mortelle à meilleure et éternelle vie le 1. d'Avril MV^cLXXVII. Priez Dieu pour son âme»⁴.

15 Praeterea titulus quem eius tumulo inscripsere nobis traditur:

«Ingenium cuius meritis Europa recepit
 Per ora vulgi principumque laudibus,
 Qui simul eloquio, linguis, doctaque poesi
 Calamoque carus omnibus pernotuit,
 20 Munus in hoc clero magni sortitus honoris
 Laurentius Pratanus hic tandem iacet.
 Hic cineres, sursum mens est, laus orbe vagatur.
 Umbrae, viator, quam velis praestes opem.»⁶

Nobis neque illius doctae poeseos exemplum neque aliud quidquam quod Pratani calamo
 25 scriptum sit praeter Epilogum innotuit, neque de eius ingenio aut moribus praeter id quod ex illo opusculo colligi potest aliud scimus. Id tantum videtur constare, ex gente nobili eum ortum esse⁷.

B. Pratani Epilogus.

1. Codices opusculi.

Libri de concilio per Pratanum conscripti primum quantum sciam vestigium Valerius Andreas exhibet in sua *Bibliotheca Belgica* anno 1623 scribens: «Laurentius Pratanus,
 30 Nervius, canonicus in patria, scripsit anno 1547 Tridenti existens *Historiam rerum in synodo Tridentina gestarum* ad Othonem Truchsesium cardinalem et episcopum Augustanum. Vidi illam manuscriptam in pergamento apud V. R. & Cl. Dion. Villerium, canonicum Tornacensem»⁸. Quibus verbis in secunda operis editione (omissis *V. R. et Cl.*, et nomen minus abbreviando *Dionys.*) addidit: «Cuius bibliotheca hodie est ecclesiae
 35 cathedralis, in qua tamen hic scriptor non comparet»⁹. Andreae editionem primam secutus Franciscus Sweertius anno 1628 haec de Pratano habet: «Laurentius Pratanus, Tornacensis canonicus, interfuit concilio Tridentino scripsitque *Historiam rerum in synodo Tridentino* [sic] *gestarum* ms. in bibliotheca Dionysii Villerii canonici»¹⁰. Nec

¹ Acta genuina ss. oecum concilii Tridentini ed. Aug. Theiner I (Zagrabiae 1874, 4°), 475.

² Vos I. c. Qui errare videtur duos Pratano vicariatus generales ascribendo, unum S. Amandi in Pevelo Tornacensis — quem iuxta inscriptionis illius testimonium ad mortem usque retinuit —, alterum (certe anno 1572) cardinalis Granvellani, qui primus erat episcopus Mechlinensis (1561—1581), cum veri similis sit Granvellanum fuisse abbatem commendatarium S. Amandi et Laurentium apud hanc ecclesiam eius vicarium. Qui si vicarius Mechlinensis fuisset, certe hoc in inscriptione illa exprimeretur, et Foppens, qui ipse Mechlinensis canonicus fuit (cf. supra p. XLIX, adn. 6), hoc scivisset et commemorasset. Neque eodem tempore Pratanum duobus locis vicarium — non dico generaliter praebendarium: nam praebendarii non omnes ad praesentiam personalem obligati erant, cum apud vicarium omnino esset necessaria — fuisse credibile est.

³ Vos I. c.

⁴ *Bibliothèque Française* ou histoire littéraire de la France, tome V, première partie, année 1725 (Amsterdam 1725, 8°), p. 75.

⁵ *Bibliothèque Française* I. c.; *Le Plat* I. c. VII, 1, p. VIII; Vos I. c. (cum paucis differentiis orthographicis).

⁶ *Le Maistre d'Anstaing* II, 323.

⁷ *Reusens*, Biogr. Nat. I. c.

⁸ *Valerii Andreae* Desselii I. C. Bibliotheca Belgica (Lovanii 1623, 8°) 574.

⁹ *Valerii Andreae* Desselii I. C. Bibliotheca Belgica: de Belgis vita scriptisque claris. Editio renovata et tertia parte aucta (Lovanii 1643, 4°) 623.

¹⁰ *Athenae Belgicae* sive nomenclator inferioris Germaniae scriptorum. *Franciscus Sweertius* [bibliopola] Antverpiensis digessit et vulgavit. Accessit eodem auctore succincta XVII eiusdem inferioris Germaniae provinciarum necnon praecipuarum orbis bibliothecarum et academiarum luculenta descriptio (Antverpiae 1628, fol.) p. 513.

minus auctores posteriores Andream exscripserunt. Ita ephemeris *Bibliothèque Française* (1725) iam laudata his verbis libellum commendat: «Cet auteur mérite d'autant plus de fois, qu'il a vû lui-même ce qu'il raconte, et qu'il prend à témoin de la vérité de sa relation un cardinal, qui l'eût pû convaincre de la moindre fausseté qu'il eût avancée. Son ouvrage étoit resté entre les mains d'un chanoine de Tournay nommé Denys 5 Villerius; mais il ne se trouva point après sa mort dans les livres qu'il avoit légués à son église, et il a été enseveli jusqu'ici dans de profondes ténèbres»¹. Foppens (1739) relationem Andreae ad verbum paene repetit². Le Plat (1787) acquiescit in reddendis et Andreae et Sweertii relatiunculis, quibus addit inscriptionem tabulae supra a nobis exhibitam³. Nec I. Le Maistre d'Anstaing⁴ vel E. H. I. Reusens⁵ vel I. I. Vos⁶ 10 novi quidquam attulerunt.

Iam de fati illius codicis accuratius est inquirendum. Dionysius Villerius, qui 20. Novembris 1620 diem obiit supremum⁷, sine dubio Pratanum collegam anno 1577 mortuum de facie noverat. Quare codicem Epilogi ab ipso auctore ei traditum fuisse autographum tanto magis conicere licet, quia teste Andrea in pergamento scriptus erat, quod 15 vix praeter illum quisquam fecisset. Mortui Villerii bibliotheca integra reposita erat apud Hieronymum de Winghe, eius collegam, qui et ipse anno 1619 codices, quos ipse possidebat, capitulo legaverat. Cum etiam hic anno 1638 decessisset, duplex catalogus conficiebatur, qui — teste P. Donatiano De Bruyne — manu scriptus conservatur in bibliotheca Tornacensi cod. 239; prior pars libros Villerianos, posterior Winghianos complectitur. Tribus 20 annis postea prodiit Sanderi Bibliotheca Belgica (tom. I Insulis 1641, 4°; tom. secundus anno 1643 sequebatur), in qua p. 208—223 enumerantur «Libri manuscripti bibliothecae cathedralis ecclesiae Tornacensis, et primo codices mss. qui sunt in bibliotheca R^{di} D. Hieronymi de Winghe canonici Tornacensis, nunc in bibliotheca publica ecclesiae cathedralis, solerte studio et cura R. D. Ioannis Baptistae Stratii decani, et donationibus 25 clarissimorum virorum Hieronymi Winghii, Dionysii Villerii ac Claudii Dausqueii, eiusdem ecclesiae canonicorum, inchoata, et luculenta editorum voluminum supellectile instructa.» Neque in hoc catalogo neque in illo manuscripto Pratani Epilogus invenitur. Valerii Andreae Bibliothecae Belgicae anno 1643 editae relationem iam supra exhibuimus. Duo catalogi annis 1645 et 1678 exarati (Bibl. Tornacensis cod. 240 et 241) similiter silent 30 de libello⁸. Nihilominus hoc silentio non probaretur Epilogum non amplius inter libros Villerii fuisse — nam ob parvitatem facile neglegebatur, si ex. gr. cum alio libro conglutinator erat —, nisi alio loco postea comparuisset. Eisdem de causis minime videtur impossibile, quin aliquando codex autographus reperiatur, ut exemplar Pollinganum, quod deperditum putabatur, luci est redditum. 35

Nam cum post mortem Villerii canonici codex Tornacensis evanisset, annorum fere centuria interlapsa (1725) subito ephemeris illa *Bibliothèque Française* Epilogum typis exscriptum hominibus litteratis proponebat. Editor verbis, quibus introducebat opusculum (cf. supra l. 2 ss), satis indicabat eodem se usum esse exemplari, quod olim Villerii canonici fuisset. Et re vera textus editionis, si paucissimos locos et mendas, 40 quae ultro in transcribendo libro irrepere solent, excipias, talis est, ut optime possit e manu Pratani prodire. Quod etiam aliis de causis minime a vero est alienum. Nam codici Tornacensi, sive in Belgia remanserat sive Parisius erat translatus — quo plurimi saeculo XVII libri manu scripti undique terrarum congerebantur —, non minus ad librariorum Amstelodamensium prela via patebat, quam Francisci Vargae vel Caroli 45 Vicecomitis epistulis, quae paucis annis antea, partim furtive⁹, in eadem Amstelodamensi

¹ *Bibliothèque Française* l. c. 73.

² *Foppens*, Bibliotheca Belgica II, 1739 (v. supra p. XLIX, adn. 6), p. 812: «Laurentius Pratanus ... [ut supra p. LI, l. 29 ss, usque ad verba:] episcopum Augustanum. Exiit illa manuscripta in pergamento apud Dionysium Villerium, canonicum Tornacensem, cuius bibliotheca hodie est ecclesiae cathedralis.» Ultima Andreae verba, quibus refertur codicem non amplius reperiri, apud *Foppens* non leguntur; sed vix quisquam inde colliget librum tunc fuisse restitutum. Cf. infra l. 33 ss.

³ *Le Plat* VII, 1, p. VII s. Inscriptionem unde sumpserit, infra monstrabimus.

⁴ Duobus locis supra p. XLIX, adn. 7 et p. L, adn. 2 citatis.

⁵ Biographie Nationale (cf. supra p. XLIX, adn. 4) V, 782.

⁶ *I. I. Vos*, Les dignités (supra p. XLIX, adn. 9) p. 299 s.

⁷ Hoc et complura alia de fati Villeriani codicis P. Donatiano De Bruyne benignissime nobiscum communicavit.

⁸ Bibliothecae illius praefecti rogante P. Donatiano De Bruyne magna cum diligentia catalogos veteres examinabant, quin ullum vestigium reperirent.

⁹ Ioannes Aymon anno 1707 varios codices ex bibliotheca regia Parisina furatus erat, inter quos epistulas Caroli Vicecomitis episcopi Ventimiliensis, quas Amstelodami typis mandavit (p. LIII, adn. 1). Cf. *Leop.*

civitate typis erant impressae¹. Parisinos codices editorem principem vidisse iam inde apparet, quod Psalmai quoque diarium ex Baluzii libris manu scriptis se publici iuris facturum pollicetur, si Pratanus placuisset. Quod consilium Hugonis editione, quae eodem anno 1725 in lucem prodiit, videtur esse turbatum.

- 5 At quae deinceps Tornacensis codicis fuerunt fata? Le Plat, qui alteram post Amstelodamensem — quam eum ignorasse iam supra monuimus — editionem adornabat, de fonte suo haec narrat: «Exemplar huius [sc. Villeriani] ms. codicis, prout asservatur in bibliotheca abbatae Rodensis, officiosissime in meos usus describendum curavit eiusdem abbatae praesul dignissimus»². Haec abbatia Rodensis non potest alia esse quam quae
10 Germanice *Klosterrath*, Gallice *Rolduc* vocatur, prope Aquisgranum in Hollandiae provincia Limburg sita et anno 1793 suppressa. Fuerat abbatia canonicorum regularium s. Augustini, et abbatem, de quo dicit Le Plat, vix dubitari licet fuisse Ioannem Iosephum Hagen (1757—1781), qui theologiae quondam in ipso monasterio fuerat professor et mortuus est eodem anno, quo Leplatianae collectionis tomus primus in lucem prodiit³.
15 Codicem Rodensem — quod aliquis coniecerit — eundem fuisse ac Tornacensem, qui in illam abbatiam esset translatus, ipsis Leplatii verbis excluditur, qui diserte de exemplari codicis Villeriani, non de hoc ipso loquitur.

- Cum ergo autographum Pratani deperditum lugeamus, nil intentiori curae nobis videtur esse quam unde Rodensis codex sit haustus quonamque abierit explorare. Quod
20 eo difficilius est, quia ipse Le Plat relationem suam in dubium vocavit, cum alio loco dicat se textum Pratani sumpsisse «ex codice ms. bibliothecae Pollinganae»⁴. At haec discrepantia solvitur alia eiusdem narratione, quam exhibet de alio diario eiusdem voluminis: «Ficleri descriptionem historicam tomos quattuor maioris molis expletem asservat instructissima abbatae Pollinganae in Bavaria bibliotheca, cuius codicis ms. exemplar
25 ope et officio viri amplissimi abbatis Rodensis nactus sum»⁵. Atqui codex Pollinganus Pratani idem est ac Ficleri; nam illius opusculum adiunctum est codici Monacensi latino 11571° (olim Polling. 201°), qui est tertium volumen diarii Ficleriani vel potius continet documenta hoc illustrantia. Minime ergo cum Druffelio⁶ dicemus adnotationem illam de Pratani codice Pollingano esse falsam — quod ideo putabat Druffelius, quia neque
30 inter libros ex abbata Pollingana in bibliothecam Monacensem translatos neque in illius catalogis veteribus canonici Tornacensis Epilogum (quippe qui libellus etiam in catalogo Monacensi deest) inveniebat, indeque ne in Pollingensium quidem bibliotheca eum unquam extitisse temere coniciebat. Immo etiam Pollinganos Epilogi codicem habuisse clarum est, idque solum quaeritur, quae ratio intercesserit inter hunc et Rodensem. Cumque narratio,
35 quam Le Plat exhibet in praefatione, sine dubio posterior sit eiusdem adnotatione marginali, verisimile est illa errorem huius adnotationis esse correctum; nam facile Le Plat putabat etiam Pratani libellum se ex eadem Pollingana bibliotheca accepisse, ex qua Ficleriani diarii exemplar commodatum erat, cum potius fieri posset ut Rodenses in ipsorum bibliotheca Epilogum iam antea habuissent et tunc temporis Pollingani canonici Epilogum
40 quasi in mutuum acciperent ab illis, quibus Ficleri librum describendum credidissent.

At haec quoquo modo se habent, certe Le Plat (L) ex eo codice, qui Pollinganae quondam bibliothecae fuit hodieque est Monacensis (P), textum editionis suae hausit. Nam certi errores huius editionis nisi ex illo exemplari non poterant oriri, ut hisce exemplis demonstratur:

- p. 371, l. 18 L *approbaret* — P *approbare*, sed post ipsam vocem est fibra rava in papyro similis literae *z*, qua scriba textus L in errorem est inductus;
p. 380, l. 22 L *coeperere* — P *in*-[finis lineae] *coeperere*
p. 381, l. 29 L *nullis* — P *multis*, sed simile voci *nullis*
p. 382, l. 28 L *tantum* — P *tantum* pallido atramento deletum, quod neglexit L
p. 390, l. 14 L *commodam* — P *commodo* minus clare deletum
p. 391, l. 19 L omittit *in*, quod vix apparet in L.

Delisle, Le cabinet des manuscrits de la bibliothèque impériale I (Paris 1868), 329—332.

¹ Lettres et mémoires de François de Vargas, de Pierre de Malvenda et de quelques évêques d'Espagne, traduits de l'Espagnol, avec des remarques par Mr Michel Le Vassor, 1. éd. Amsterdam 1699, ² 1720. — Lettres, anecdotes et mémoires historiques du nonce Visconti... par Mr Aymon, ci-devant prélat théologal, et jurisconsulte gradué à la cour de Rome. Amsterdam 1719, 8°, 2 partes.

O. Harrassowitz, bibliopola Lipsiensis, catal. 327 (1910), n. 385 offert editionem 1719. ³ *Le Plat* VII, 1, p. VIII.

³ Cf. *I. Lennartz*, Die Augustinerabtei Klosterrath² (Aachen 1901) 77 s.

⁴ *Le Plat* VII, 2, p. 1 in margine.

⁵ *Le Plat* VII, 1, p. VIII.

⁶ *A. v. Druffel*, Monumenta Tridentina. Beiträge zur Geschichte des Konzils von Trient, Heft 3 (München 1887), p. 275¹.

- p. 378, l. 9 omittit *omni*
 l. 25 legit *praestituta* pro *praestitutus*
 p. 379, l. 19 „ *inquireretur* pro *inquiratur*
 l. 28 omittit *et*
 p. 380, l. 20 legit *Bachinalia* pro *bacchanalia*
 l. 31 „ *Sitholi* pro *Filioli*
 l. 36 „ *depravatique* pro *aut depravati*
 p. 381, l. 29 „ *nullis* pro *multis* (cf. supra p. LIII, l. 48)
 p. 382, l. 2 „ *illa* pro *ea*
 l. 28 *perperam* insert *tantum*
 p. 383, l. 21 omittit *et offensione*
 l. 23 legit *ante* pro *antea*
 p. 384, l. 16 transponit verba
 p. 385, l. 17 legit *Et vestigio* pro *E vestigio*
- p. 386, l. 1 legit *constituendum* pro *considendum*
 l. 3 „ *commendato* pro *commendata*
 l. 24 „ *concilia* pro *consilia*
 p. 387, l. 1 „ *deduxit* pro *traduxit*
 p. 388, l. 1 „ *reparata* pro *recuperata*
 p. 389, l. 15 „ *contumaciam* pro *pertinaciam*
 l. 23 „ *proponit* pro *proponitur*
 p. 390, l. 4 „ *decreta* pro *decreto*
 l. 14 „ *commodam* (P *delevit commodo*)
 p. 391, l. 19 omittit *in* (cf. supra p. LIII, l. 51)
 p. 392, l. 2 legit *sancien-dis erat reparandis* pro *reparandis erat sanciendum*
 p. 393, l. 8 legit *imprudentesque* pro *impudentesque*
 l. 15; p. 394, l. 28 et 30 habet aliam seriem verborum.

Contra hos locos minime valet numerus parvus lectionum meliorum, quas exhibet L. Quibus minime probatur editorem Lovaniensem etiam alio meliore codice usum esse; nam primo aspectu apparet illas correcturas nil aliud esse quam coniecturas, quae facile nullo adiuvante codice unicuique in mentem veniunt, ut L

- p. 366, l. 25 pro *ceu* correxit *seu*
 p. 367, l. 1 „ *concessus* correxit *consensus* (ita semper)
 p. 370, l. 17 „ *praeparant* correxit *praeparent*
 p. 371, l. 25 „ *praesidentibus* correxit *praesentibus*
- p. 383, l. 24 pro *Castellimaris* correxit *Castellimari*
 p. 387, l. 25 „ *qui* correxit *quam*
 p. 390, l. 22 „ *sine* correxit *sive de*
 p. 392, l. 27 „ *voluere* correxit *noluere*

Has paucas Iodoci Le Plat correcturas seu coniecturas si excipimus, textus, quo longius absunt ab archetypo (A), eo sunt corruptiores. Et B ipse, quamvis totius triadis longe sit optimus, variis mendis, quas tamen vix cuiuscumque textus editor vitare potest, minime caret. Nonnullae tamen — ut illud *legatis* p. 369, 35 — iam in ipso A videntur fuisse, cum eiusmodi errores non raro auctoribus obveniant, et lacuna p. 374, 36 orta esse potest versus in A per negligentiam librarii desecto. Lectionum partim certe falsarum partim dubiarum, quae ex B in P et L transierunt, indicem supra p. LIV exhibuimus.

Ex his omnibus apparet neque codicem Pollinganum neque — si unquam detectus erit — Rodensem constituendi textus fontes nobis esse vel fore. Praeterea editio Lovaniensis non amplius ut testis propria iuxta Antverpiensem valebit; immo haec ut editio princeps, donec Pratani liber autographus, vel qui alius huius editionis fons fuit, luci redditus erit, loco codicis est censenda. Nihilominus lectiones P et L in apparatu editionis nostrae retulimus, non solum ut cognoscatur quemadmodum textus sensim sit corruptus, sed maxime ut lector argumentationem nostram examinare possit.

Nec minus clarum est, cum hic ramus traditionis non omnino sit solidus, valde exoptandum esse, ut codices Epilogi ex aliis familiis orti investigentur. Quae explorationes quamquam plus semel sunt frustratae, tamen non omnino fuerunt vanae.

Primum commemorandus est codex, cui in indicibus tabularii Vaticani est titulus: *Epilogus concilii Tridentini* (*Armar. X, tom. 118*). Cum titulus Epilogi satis sit singularis, minime dubitabam quin Pratani libellus codice contineretur. At bis frustra hunc petivi. Nam et anno 1896 et 1908 respondebatur librum non amplius inveniri. Quod tanto magis est dolendum, quia verisimile est ab ipso Pratano, dum Romae annis 1549 et 1550 pro electione Iulii III cum Madrucio commoraretur, operis sui exemplar — probabiliter ipsius manu scriptum — curiali cuidam esse datum, ex cuius hereditate nescio qua via in tabularium pontificium transierit. Huic opinioni id favet, quod auctoris nomen non erat ascriptum. Nam propter magnam de Iulio III et de Marcello II iudiciorum libertatem habebat Flandrus cur nollet in curia sciri libellum a se esse scriptum. Ob eam vehementiam dubium videtur, utrum a lectore indignabundo libellus sit deletus, an casu perierit. Sed facillime fieri potest ut opusculum ob parvitatem minus conspicuum alii volumini sit conglutinatum, ut exemplar Pollinganum, et forte fortuna aliquando reperiatur.

Eidem fato alius codex, quem (signatum *class. XXXII, 5*) olim conservabat bibliotheca Magliabecchiana Florentina (hodie nationalis), quemque et ipsum bis frustra quaesivi, videtur succubuisse. At huius saltem exemplar ad nos usque pervenit, bibliothecae civicae Tridentinae codex Mazzettinus (al. 4240), scriptus s. XVIII, chartaceus in quarto (T). Qui qualis sit breviter exprimi potest: est exemplar codicis praeclari summa vel levitate vel ignorantia scriptum, cuius

vitia maiorem ad partem secunda manu (T¹) — nescio an P. Mazzoleni, qui collectionis Mazzetinae est auctor — corriguntur. Ad illustrandam codicis indolem pauca exempla pro multis sufficiant.

p. 365, in titulo T	<i>Holvium</i>	T ¹ corr.	<i>Nervium</i>
l. 6	„ <i>deniceps</i>	„ „	„ <i>deinceps</i>
l. 7	„ <i>imperata</i>	„ „	„ <i>insperata</i>
l. 18	„ <i>est</i>	„ „	„ <i>etiam</i>
p. 366, l. 2	„ <i>admouerat</i>	„ „	„ <i>admonuerat</i>
l. 9	„ <i>acciperent</i>	„ „	„ <i>acciperent</i>
l. 12	„ <i>etatis</i>	„ „	„ <i>aetatis</i>
l. 25	„ <i>videntur</i>	„ „	„ <i>viderentur</i>
l. 33	„ <i>aude</i>	„ „	„ <i>avide</i>
p. 368, l. 1	„ <i>sicut</i>	„ „	„ <i>scilicet</i>
l. 2	„ <i>omittit dimidiam lineam</i>	„ „	„ <i>supplet</i>
p. 372, l. 14	„ <i>prothenstariis</i>	„ „	„ <i>prothonotariis</i>
p. 374, l. 24	„ <i>ut lebant</i>	„ „	„ <i>volebant</i>
p. 376, l. 15	„ <i>Carbellimani</i>	„ „	„ <i>Castellimaris</i>
p. 380, l. 9	„ <i>traditi ossibus</i>	„ „	„ <i>traditionibus</i>
p. 381, l. 7	„ <i>sed</i>	„ „	„ <i>seu</i>
l. 12	„ <i>quibuscunque</i>	„ „	„ <i>utriusque</i>
l. 18	„ <i>contenidebat</i>	„ „	„ <i>contendebat</i>
p. 383, l. 10	„ <i>ex</i>	„ „	„ <i>ei</i>
l. 29	„ <i>moribus</i>	„ „	„ <i>morsibus</i>
l. 36	„ <i>decreto</i>	„ „	„ <i>peccato</i>
p. 384, l. 14	„ <i>Preñs</i>	„ „	„ <i>Pientinus</i>
p. 385, l. 24	„ <i>esecutum</i>	„ „	„ <i>exutum</i>
p. 386, l. 14	„ <i>praetensebant</i>	„ „	„ <i>praetexebant</i>
l. 15	„ <i>seditione</i>	„ „	„ <i>seditionis</i>
l. 20	„ <i>disturbatis rebus</i>	„ „	„ <i>disturbatoribus</i>
l. 26	„ <i>inclementini</i>	„ „	„ <i>Tridentini</i>
l. 28	„ <i>navis</i>	„ „	„ <i>nautis</i>
l. 29	„ <i>arbitria</i>	„ „	„ <i>astutia</i>
l. 30	„ <i>viribiter</i>	„ „	„ <i>viriliter</i>
p. 387, l. 16	„ <i>suorum seniorum nuo</i>	„ „	„ <i>suos sententiarum numero</i>
p. 389, l. 35	„ <i>vitaeque</i>	„ „	„ <i>vitaque</i>
p. 390, l. 6	„ <i>promeridianis</i>	„ „	„ <i>pomeridianis</i>
l. 41	„ <i>otervatur</i>	„ „	„ <i>obtestatur</i>
p. 392, l. 6	„ <i>oecumenicum</i>	„ „	„ <i>oecumenicum</i>
l. 9	„ <i>obioren</i>	„ „	„ <i>obicientibus</i>
l. 19	„ <i>quod</i>	„ „	„ <i>quomodo</i>
p. 393, l. 1	„ <i>autem</i>	„ „	„ <i>auctoritate</i>
l. 3	„ <i>autem</i>	„ „	„ <i>auctoritatem</i>
l. 5	„ <i>intorchideretur</i>	„ „	„ <i>intercluderetur</i>
l. 5	„ <i>deentrant</i>	„ „	„ <i>deerant</i>
p. 394, l. 14	„ <i>commesturam</i>	„ „	„ <i>commeatum</i>
l. 17	„ <i>Lemere</i>	„ „	„ <i>temere</i>
l. 34	„ <i>ulla em ora</i>	„ „	„ <i>ulla mora.</i>

Ne abbreviaturam *kal.* quidem scriba intellegebat, sed modo *R^{os}*, modo *SL^{os}*, modo *SL^{or}*, modo *LL^{as}* scripsit, et verborum distinctionem incredibilem habet.

Sed huiusmodi errores qui non sunt correcti secunda manu, haud difficulter sanantur, et in reliquis codex est inaeestimabilis pretii. Nam non modo lacunas in B (cf. p. 387, 3; 30—32) explere sine eo non possemus, sed etiam de falsis lectionibus emendandis, de dubiis confirmandis esset desperandum.

Ceterum dubitari potest, utrum lacunae illae in B ortae sint neglegentia librarii, an Pratanus saltem illa verba p. 387, 30 ss. mortuo Iulio III vel Marcello II ex autographo suo ipse deleverit, ne memoriam eius laederet¹.

Cum igitur ita de codicibus res sese habeat, neminem fore spero qui me vituperet, quod ex B et T textum recensuerim. De praefenda hac vel illa lectione alii aliter iudicabunt; ceterum mihi conscius sum nec leviter nec temere rem administrasse.

2. De libelli indole, fide, tempore.

Iam de ipso libro et de eius indole, ac primum quidem de titulo paucis est disserendum. Valerius Andreas et Franciscus Sweertius libellum inscriptum esse volunt *Historiam rerum in synodo Tridentina gestarum*². At cum huius testimonium, quippe

¹ Cf. infra p. LVIII, l. 35 ss.

² Cf. supra p. LI, l. 30 ss.

qui librum numquam viderit et in sola Andreae relatione nitatur, omni pondere careat, neque illius auctoritatem valde magni aestimabimus, ubi ipsius operis codicibus erroris arguitur; nam cum viderit libellum apud Villerium, qui iam anno 1619 mortuus erat, — *Bibliotheca Belgica* primum prodiit 1623 — nescio quot annis postea facile memoria saltem de titulo libri eum fefellit¹. B autem in capite totius articuli (p. 72 et rursus p. 77) hunc titulum exhibet: *Rerum in sacra et oecumenica Tridentina synodo feliciter gestarum Epilogus, per Laurentium Pratanum Nervium* (quem titulum repetunt P et L); sed in capite ipsius libelli (p. 78) alium: *Actorum sacrae et oecumenicae Tridentinae synodi Epilogus*. Eundem habet T. Ergo codicum consensus huic titulo suffragatur, quem praeterea aliae rationes commendant. Nomen historiae nimis est generale, cuius loco nunquam nomen singularius Epilogi esset inventum, cum facillime fiat ut loco tituli singularis ponatur alius magis vulgaris. Deinde inscriptio caerimoniosa *Rerum . . . feliciter gestarum Epilogus* in Pratani opus parum videtur convenire, cum ibi narrentur res secundum auctoris sententiam minus feliciter gestae et ab ipso vehementer vituperatae. Iure igitur meritoque titulum in B secundo loco exhibitum, quocum T consentit, prae-
tulisse nobis videmur.

De tempore quo exaratum sit opusculum si quaeris, Valerius Andreas anno 1547 Epilogum tribuit². Utrum hoc ex ipso codice hauserit, fortasse quia epistolae dedicatae dies ascriptus erat, an inde coniecerit, quod mense Martio illius anni relatio desinit, decerni non potest. Steph. Ehses autem verba p. 372, 18 (card. Cervinus *pontificem Romanum futurum se Paulo III defuncto astronomicis rationibus iam pridem est vaticinatus*) vult eo tempore Pratanum scripsisse, cum iam cardinalis de Monte in Pauli III successorem electus esset³, cuius re vera oratio illa sit, quam Pratanus perperam Cervino tribuat. Quae sententia, quamvis sit speciosa, non satis tamen fundata mihi videtur. Nam primum, cum semel auctor Cervinum inducat loquentem, minime quae de primo praesidente postea facta sunt huc licet afferre, immo post Marcelli II electionem librum conscriptum esse oporteret, quod certe ne ipsi quidem Stephano Ehses videbitur. Praeterea illis temporibus, quibus opinionum contrariarum sectatores acerrime inter se digladiabantur, facile adversario, qui pontificis auctoritatem extolleret, suspicio affigebatur quasi ipse pontificatum aspiraret, et cum astrologia tum plurimi aestimaretur⁴, non derant qui hac ratione eum futura explorasse dicerent. Quare illa verba non posterioris originis indicia nec vaticinia post eventum mihi videntur esse⁵, immo ipsis Andreae sententia probatur. Nam Iulius III statim postquam electus erat de concilio Tridentum revocando tractabat, quo imperialium et maxime Madrucii cardinalis animi ei reconciliabantur. Eo tempore Pratanus certe non ita de concilii praesidente scripsisset, sed potius verba acriora, quae primo impetu litteris mandaverat, videtur extinxisse⁶. Omnino auctoris vehemens de rebus per legatos gestis et maxime de translatione concilii indignatio recentem rei memoriam ostendit. Denique extrema libelli verba, quibus relatio de ultima Tridentina sessione concluditur: *Atque hic Tridentini concilii fuit exitus*, nimis clare illud temporis spatium significant, quo nondum reassumendi concilii spes erat, quae, ut diximus, mox Iulio III electo concipiebatur. Multo minus scribi potuerunt electo Marcello II anno 1555, cum denuo interim concilium esset congregatum. Recte igitur Pratanus Epilogi nomen opusculo indidit, quo statim finito concilio totum eius ordinem magnis quasi passibus percurrens iudicium suum et de actis et de actoribus enuntiat.

Quae fides sit habenda Pratano rebusque ab eo narratis non plane constat. Et primum quidem si quaeritur, num auctor noster potuerit scire veritatem, verisimile non est eum deliberationibus patrum interfuisse. Nam ad congregationes generales, in quibus summa laborum fiebat, non licebat adire nisi praelatis et oratoribus; non ergo patuissent Pratano, etiamsi theologus concilii fuisset, qui, ut iam diximus, minime erat. Theologorum autem conventus non eius ponderis tunc erant, quod postea eis contigit; quare posito eum illis interfuisse, paucissima eorum quae libello continentur inde cognovisset.

¹ Andream minus accurate citare librorum titulos dicit etiam Hurter, Nomenclator III² (1564—1663), 484.

² Cf. supra p. LI, l. 30   ³ Conc. Trid. IV, 543⁴.

⁴ Paulus III priusquam consistoriorum dies statueret astrologos audiebat, cf. Iacobi Hurtadi de Mendoza relationem apud L. v. Ranke, Die römischen Päpste I⁷ (Leipzig 1878), 160. Etiam Iacobus Lassus 16. Maii

1549 Ferdinando regi scribebat *que por la astrologia le [Paulum III] avian puesto en gran miedo* de principio mensis Maii, apud Druffel, Briefe und Akten I (München 1873), n. 296. Cf. etiam Conc. Trid. I, 362, 30 ss¹¹.

⁵ Revocaverim igitur quae infra p. 372¹ coniecturam ab Ehses prolatam secutus scripsi.

⁶ Cf. infra p. 387, l. 30 s; supra p. LVII, l. 10.

Hinc intellegimus unde non pauci errores, licet levioris momenti, in Pratani libellum, maxime ubi de concilii deliberationibus agitur, irrepserint. Non raro enim fallitur de die¹, de patrum loquentium vel de rerum ordine. Tamen magno errore duceretur qui semper Pratani relationem, ubi a reliquis fontibus discedit, reiceret, cum huiusmodi discrepantiae saepe indicia sint singularis diligentiae. Ita certe 29. Decembris 1545 de conficiendis decretis agebatur, cum non modo Pratanus id referat², sed etiam Severolus significet³. Praeterea notum est fontes nostros non raro deficere; quare auctoris nostri narrationes facillime ibi inseruntur, ubi Severolus — acta publica enim ante 1. Aprilis 1546 omnino non sunt consideranda⁴ —, quin accuratius rem exponat⁵, diversas ait fuisse patrum sententias. Deinde Pratanus 4. Ianuarii 1546 secundum praesidentem loco primi inducit loquentem⁶, concedo; sed etiam in hoc errore verum latet, cum 13. Ianuarii Cervinus uberrime de titulo decretorum egerit⁷, et rectissime 4. Ianuarii dissidias inde Laurentius noster ortas esse refert, quod minus caute legati se prius pontificem consulturos esse ostenderint⁸. Nam hoc eos illo die dixisse, quamvis taceant ipsi (in epistulis Romam scriptis) et Severolus, cum certitudine cognoscitur non modo litteris Conc. Trid. I, 13¹ per nos allatis, sed etiam ex verbis quae paucis diebus postea dixit Massarello cardinalis Tridentinus⁹.

Rursus minime cum vero congruit, quod auctor noster praelatos qui decreta cum legatis conficerent, 29. Decembris deputatos esse vult¹⁰, cum hoc 22. Decembris sit factum¹¹. Apparet praeterea eum parum distinxisse episcopum Augustae Praetoriae ab episcopo Augustae Vindelicorum¹². Omnino de tempore, quo res gestae sint, minus accurate videtur esse instructus, cum maxime primis concilii mensibus congregationes — sed eas tantum, quae de eisdem quaestionibus habebantur — inter se vicinas confundat¹³. At hic attendendum est Pratanum minime congregationum acta velle exponere, immo *ea potissimum compendio coacervare, quae extra theologorum altercationes inter patres agitata sint*¹⁴. Si igitur quae de ipsis congregationibus narrantur a Pratano, ab aliis oportet eum audisse propterea erroribus illa non carent, auctoritati scriptoris hac re non obtrectatur, quia vis libelli non versatur in exponendis quaestionibus per theologos vel canonistas tractatis, sed in monstrandis consiliis vel affectibus, quibus moti homines egerint.

Longe aliter ergo res se habet, ubi tractatus vel sermones extra concilium narrantur, qui facilius memoria tenentur. Etiam Druffel concedit Pratanum quasi semper bene de rebus Tridenti gestis esse instructum¹⁵; cum autem quae eius fuerit condicio nesciverit, quatenus nuntii originales ei suppeditaverint erui non posse opinabatur, quia relationes cardinalium ab imperatoris partibus stantium desint¹⁶. Iam autem quia constat Laurentium Madrucii familiarem fuisse adeoque eius favore viguisse, ut 29. Aprilis 1551 ad praesidentes concilii salutandos deputeretur¹⁷, non amplius unde notitiam rerum hauserit licet dubitare. Nam Tridentinus cardinalis, maxime si de secretarii consilio historiam synodi conscribendi sciebat — quod consilium tamen minime ab initio videtur constituisse¹⁸ —, sed etiam si de hac re nil ei notum erat, certe, qua erat animi alacritate, familiari suo de rebus quibus ipse movebatur narrabat atque etiam quae inter ipsum et legatos vel eorum assecclas acta essent exponebat. Praeterea alios praelatos imperiales varia de concilio eidem suggestisse facile credemus. Hac de causa Epilogus — qui utinam non esset adeo brevis! — permagni nobis est aestimandus. Est enim unicus fons ex imperialibus partibus manans de eisdem rebus, quae ab altera tantum parte per reliquos auctores nobis narrantur.

Quae cum ita sint, mirum non est, quod Pratani relationes saepe ab aliis fontibus discrepant, quod ipse multa narrat quae ceteri silent, quod longe aliter de eisdem rebus

¹ Cf. statim infra. ² Infra p. 371, 15 s.

³ Conc. Trid. I, 10, 14, coll. 10, 36 ss.

⁴ Cf. Conc. Trid. I, p. XLIX.

⁵ Ex. gr. episcopus Asturicensis non modo 4. Ian. 1546, sed etiam 29. Decembris 1545 (infra p. 371, 22 s) videtur dixisse.

⁶ Infra p. 372, 16 ss. ⁷ Conc. Trid. I, 374, 19 ss.

⁸ Infra p. 372, 9 s; 25 s.

⁹ Conc. Trid. I, 370, 33 ss.

¹⁰ Infra p. 371, 27 s.

¹¹ Cf. ex. gr. Severolum Conc. Trid. I, 9, 27 ss.

¹² Infra p. 374, 34; 375, 4.

¹³ De erroribus vel negligentis Pratani cf. infra 365¹ 366⁴ 368² 369¹ 370¹ 371⁶ 372¹ 373¹ 380¹ 381³ 385² 388³ 392⁴ 393² 394¹.

¹⁴ Cf. infra p. 368, 41 ss.

¹⁵ Druffel, Monum. Trid. 305¹.

¹⁶ Ibid. 360.

¹⁷ Theiner, Acta I, 475; infra p. 492, adn. 5, cf. supra p. L, l. 41 ss.

¹⁸ Cf. errores supra l. 18 ss enumeratos; infra p. LXI, l. 1 ss.

iudicat. Legati enim minime omnia quae fecissent vel dixissent Romam nuntiabant, quia periculum erat ne vituperarentur a pontifice. Nec minus Severolus, praeterquam quod solas congregationum deliberationes tractandas sibi proposuerat, etiam de his caute scribebat, ne quae legati Romanos latere volebant proderet illorumve gratiam amitteret¹. Massarellus autem etiam post 1. Aprilis 1546² rerum privatim inter legatos et cardinales imperiales tractatarum eas tantum noverat, quarum ipse nuntius fuerat, cum Pratanus easdem res facillime a patrono audiret. Quare Pratani libellus, ubi de eiusmodi rebus agitur, aliorum auctorum silentio minime refellitur, et narratio illa p. 376ss iniuria opugnatur a Druffelio³ et Ehses⁴, ut infra p. 377, adn. 2 et accuratius alio loco⁵ ostendisse mihi videor.

Alia est quaestio, num Pratanus ea fuerit integritate ut, si verum poterat cognoscere, cognitum sine ira et studio narraret. Et hac de re iudiciis quae de concilii praesidentibus eorumque asseclis pronuntiat, non optima opinio excitatur. Ut Flandrus enim et familiaris Madrucii fideliter partes Caroli V imperatoris secutus dominum suum et praelatos imperiales summis laudibus extollit (p. 374, 22; 375, 10; 377, 6. 26; 386, 22ss; 387, 31). Imperatorem ipsum laudat, qui officio boni principis nulla in parte defuerit (p. 366, 14), qui iustissimis de causis reformationem ante dogmata tractandam esse voluerit (p. 374, 21ss; cf. 384, 20ss) meritoque minatus sit eis, qui concilii transferendi occasiones tanto studio disquisissent (p. 388, 2ss). Propterea maxime ei displicet Cervinus cardinalis, quem nulla alia de causa Farnesio in Roboreti oppido aegrotanti continuo adfuisse arguit, quam ut discessum concilii moliretur (p. 386, 34ss). Praeterea ei obicit, quasi pontificem maximum Paulo III defuncto se futurum astronomicis rationibus iam pridem sit vaticinatus (p. 372, 18ss) et cautius quam verius sit locutus (p. 372, 20). De ipso et de primo praesidente iniquissimum deinde profert iudicium, quasi reipublicae christianae commodum ipsorum ambitioni postponerent (p. 373, 3). Similiter cardinalis de Monte iracundiam plus semel acius reprehendit, et nihilominus amborum legatorum dolos perhorrescit. Praelatos ait animadvertisse *callidam praesidentium astutiam* eorumque *fucata magis quam speciose valida argumenta infregisse* (p. 374, 3ss); eosdem non ignorasse *praesidentes monstri aliquid alere, fucumque . . . , quin etiam figmentum hoc esse* (p. 378, 1s). Vituperat *praesidentes suo more simulantes* queriturque de eorum *mendaciis* (p. 377, 18 11). Strenuus libertatis concilii defensor acriter invehitur in eos, qui *pontificis auctoritatem supra concilium elevare niterentur* idque agerent, *ut conciliorum Basiliensis, et Constantiensis decreta infirmarentur* (p. 374, 4). Quin ipsum Paulum III vituperat, quod diploma conflasset *minis et execrationibus refertum in eos omnes episcopos, qui fratrum episcoporum, etiam legitime occupatorum, acciperent ad concilium suffragia* (p. 366, 7ss).

His de causis fidem non praebendam esse censeo Valerio Andreae, cum dicat Pratani opusculum directum fuisse ad Ottonem Truchsessium cardinalem Augustanum, quem de omnibus fere illis rebus contrarium sensisse constat. Praeterea, si auctor usu quodam hoc coniunctus fuisset, certe procuratorum eius eam rationem habuisset, ut saltem eorum adventum commemorasset; re vera de hoc omnino silet et, quod magis mirandum est, confundit episcopi Augustae Praetoriae procuratores cum illis Augustae Vindelicorum, et cum quasi reprehendendo dicat solius Ottonis oratores esse admissos ad concilium, aliorum praelatorum nullos (p. 375, 4ss), non admodum favere videtur Augustano. Et denique cur Madrucii secretarius librum a se compositum alii cardinali dedicasset? Nescio an opinio haec inde sit orta, ut casu epistula ad Truchsessium directa codici Tornacensi fuerit adiuncta, quam Andreas pro dedicatoria sumpserit. Verisimilius etiam est, hunc duos cardinales Germanos qui et imperatoris et pontificis favore pollebant ac saepius inter utrumque mediatores erant, parum distinxisse⁶.

Quamvis ergo Pratani libellus neque erroribus careat neque sine ira et studio scriptus sit, tamen qui diceret auctorem eo cupiditatis processisse, ut sciens falsa scriberet, certe maximam ei iniuriam inferret. Qui potius comparandus videtur cum Hippolyto Romano vel Tertulliano, qui colorem proprium rebus a se narratis inducebant, sed minime res ipsas fingeant. Neque minusculi errores illi, quos supra indicavimus, pravi animi argumenta possunt usurpari, cum non intellexeretur, quid auctoris vel patroni interfuerit,

¹ Cf. Conc. Trid. I, p. XLV, 5 ss; XLVI, 5 ss.

² Cf. ibid. p. XLIX, 8 s; XCII, 42 s.

³ Monum. Trid. 305 359 s.

⁴ Conc. Trid. IV, 574⁴.

⁵ Histor. Jahrbuch XXXI (1910), 305—322.

⁶ De eius suspecta in talibus rebus fide v. p. LVIII¹.

utrum ita an aliter res se haberet; sed inde potius sunt orti, quod opusculum non eodem tempore quo res fiebant scribebatur neque auctoris memoria scriptis commentariolis adiuuabatur¹.

Reliquum est, ut de usu Epilogi hactenus a rerum scriptoribus facto pauca addamus. Sarpius Pallavicinusque ne id quidem sciebant, Pratanum de concilio scripti quidquam reliquisse. Nam Valerii Andreae et Francisci Sweertii de scriptoribus Belgis opera, praeter quae tunc nil usquam de Pratano eiusque libello legebatur, etiam Servitae confutorem latuerunt; et si non latuissent, historiae canonici Tornacensis ut perditae ibidem mentio fiebat. Obscura tantum traditio videtur obtinuisse, cardinalis Tridentini familiarem quendam de concilio, idque minus in favorem Romanae curiae, opusculum condidisse. Nam epitomae illius Sarpianae² codex Corsinianus 1276 (olim Col. 41 A 7) manu posteriore scriptum huncce habet titulum: *Diario del concilio di Trento. Otto libri de Adamanzio di Fiorenza Agostiniano, teologo del cardinal Madruzzi*. Prataniani libri vestigium ante annum 1725 invenimus nullum.

CAPUT TERTIUM.

DE HIERONYMO SERIPANDO EIUSQUE COMMENTARIIS.

Inter primores saeculi XVI homines, sive doctrinam sive morum probitatem sive pietatem spectaveris, numerandus est Hieronymus Seripandus. Cur post tria et dimidium saecula nondum existat vita hoc eximio viro vel aliqua ex parte digna³, non videtur nisi inde intellegendum, quod in permultis ac maxime variis muneribus sit versatus scriptorumque tantam multitudinem reliquerit, ut longo tempore magnisque itineribus opus sit ad ea perquirenda, cum per complures ac maxime dissitas bibliothecas sint dispersa. Nobis in eo erit acquiescendum, ut exponamus quae ad diiudicandos et illustrandos Seripandi commentarios a nobis editos sunt necessaria.

A. De vita Seripandi.

Cum ipse Seripandus annales vitae suae scripserit, accuratius de eius vita sumus instructi quam de plurimorum eius aequalium. Natus est Troiae in Apuliae civitate 6. Maii 1493⁴ patre Ferdinando Seripando, matre Loisia (Isabella) Galeota ex illustrissimo equitum Neapolitanorum sedili, quod Capuanum vocabant. In baptismo Troiani nomen accepit. Adhuc vagienti pater et Tristanus frater, mox etiam mater erepti sunt. Franciscus patruus et Antonius frater puerum fovebant. Grammaticam ceterasque proximas artes primum sub Francisco de Leioia, deinde sub Iacobo Caietano, qui Charon dicebatur, triennio discebat. Mox sub Ioanne Traiectensi et aliis quibusdam iureconsultis legum

¹ Ut Massarellus interdum ex notulis suo tempore factis diaria componebat, cf. supra p. XLVII, 25 ss.

² Cf. Conc. Trid. I, p. XXII, 38 ss; XXIV, 12 ss; XXXVI, 16 ss. Quam operis Sarpiani epitomen fontem Sarpii fuisse quidam somniabant. Primus quantum sciam Ioannes Baptista Morandus canonicus Bononiensis hoc commentum protulit in praefatione secundi voluminis libri a se editi *Monumenti di varia letteratura tratti dai manoscritti di Monsig. Lodovico Beccadelli* (Bologna 1804, 4°). Sed postquam duobus codicibus saeculi XVII (cf. Conc. Trid. I, p. XXII, 38 ss; XXIV, 12 ss) et saeculo XIX ab egregio illo G. Calenzio demonstratum erat, quomodo re vera res se haberet, O. Braunsberger (*Entstehung . . . der Katechismen des sel. Petrus Canisius* [Freiburg 1893] 49 ss; deinde in b. Petri Canisii epistulis et actis I, 754 s) errorem redintegravit, sed anno 1905 (Canisii epist. IV, 53) verum rei statum (quin tamen errorem illum expresse corrigeret) a nobis l. c. ostensum significavit.

³ Adumbratio vitae, rerum gestarum et scriptorum est apud Tiraboschi, Storia della lett. Ital. t. VII, l. 2, c. 1, § 24 s; cf. Pallavicinum passim, maxime 20, 7, 6 ss. Ex quibus auctoribus vita, quae a Francisco Linquito scripta

opusculo *Prediche di Girolamo Seripando* (Salerno 1856; est repetitio editionis illarum *Prediche sopra il simbolo*, quae a Marcello Seripando curata prodierat Venetiis 1567; sed novae editionis praeter 4^{1/2} quaterniones [usque ad p. 44] neque in Neapolitana bibliotheca nationali nec Brancacciana quidquam vidi) praemittitur, est hausta. Etiam apud Torellum (cf. p. LXII⁸) VIII, 436 ss est brevis vitae descriptio. Articulus, quem Pius Keller scripsit in Kirchenlexikon XI (Freib. 1899), 194 s, non minus mendosus est quam brevis, idque postquam frater Felix Milenius scripserat vitam Seripandi brevem illam quidem, sed ex huius *ephemeri, manuscriptis ac litteris familiaribus, ex chronica ordinis, Garimberto, Petramellario et aliis collectam*, quae legitur in fronte libri inscripti: «Hieronymi Seripandi . . . in divi Pauli epistolas ad Romanos et Galatas commentaria, industria fr. Felicis a Laurino theologi, congregationis S. Ioannis ad Carbonariam de observantia ex ordine eremitarum s. Augustini vicarii generalis. Neapoli 1601.» Cf. praeterea *Ciaconium-Oldoinum* III, 905—907. Succinctam de Seripandi vita ac scriptis narrationem praemittit I. Šusta operi Die römische Kurie und das Konzil von Trient I (Wien 1904), p. LVI—LXVI. ⁴ Sed cf. infra p. LXXII⁵.

studia aggressus biennio sic profecit, ut admirationem pareret. Annum agens decimum quintum, cum Dominicani ex monasterio S. Catharinae ad Formellum frustra eum allexissent¹, ordinem eremitarum sancti Augustini est ingressus, motus non tantum fama fratrum observantium congregationis S. Ioannis ad Carbonariam, quae iam diu per Campaniam florebat, sed etiam nomine sermonibusque facundissimis Aegidii Viterbiensis, qui tunc temporis insigni doctrina et eloquentia clarus longaque rerum gerendarum experientia probatus prior generalis, anno autem 1517 a Leone X cardinalis creatus est². Seripandus igitur Neapoli 6. Maii 1507 ab Aegidio³ in ordinem est receptus Hieronymusque vocatus. Initio anni 1508 per aliquot menses videtur fuisse Romae (nescio an vocatus ab Aegidio), sed brevi Neapolim reversus sub Paulo Gennazzanensi et Antonio de Padilla Hispano bonis artibus operam daturus; sub quibus Graecae linguae et dialecticae rudimenta paucis mensibus didicit. Mense Maio 1510 generalis adulescentem Romam advocat, ut Viterbii Graecas litteras, Romae dialecticam disceret. Deinde Neapoli et Suessae, quam Augustinus Niphus decorabat, annis duobus studiis vacat, sub Ioanne Bruno physico Aristotelis Praedicamenta, sub Francisco (qui postea ordinem ingressus vocabatur Cyprianus) eiusdem *περὶ ἑρμηνείας* legendo. Eodem tempore subdiaconatus et diaconatus ordines suscepit. Anno 1513 Romae presbyterio initiatus Analyticis sub Ioanne Barolitano regente, philosophiae sub Augustino Pedemontano et Ioanne Ariminensi se dedit eo successu, ut sequenti anno magister studii et scriptor ordinis crearetur. Aegidius generalis cum anno 1515 Etruriam et Bononiam visitando comitem Seripandum sibi adiunxisset, 25. Iunii Senas lectorem misit, ubi simul sub Theophilo regente theologiae operam navaret. Sed iam mense Decembris Neapolim revertebatur, 5. Februarii 1516 Surrenti contiones quadregesimales incepturus, quas maximo cum applausu habebat, nec multae sunt inter maiores Italiae urbes, in quibus Hieronymus non praedicaverit⁴. Et Carolus quidem V imperator nullum libentius contionatorem audiebat, quam Seripandum, quem primo loco inter theologos collocabat. Etiam Paulus III eidem a. 1539 iam vicario ordinis electo mandabat, ut Margaritae Austriae, Octavii Farnesii uxori, quandoque in ecclesia S. Spiritus praedicaret.

Mense igitur Iunii 1516 Hieronymus noster Senas reversus Bononiam mittebatur, ubi philosophiae se dabat sub Petro (Pomponatio) Mantuano, theologiae sub Alexandro Bononiensi magistro regente; praeterea ipse docens tunc Aristotelis *περὶ ἑρμηνείας*, a. 1517 Analyticorum et 1518, postquam baccalaureus ab Aegidio declaratus erat, Physicae auscultationis libros studentibus legebat. In capitulo generali a. 1519 Venetiis habito regens studii in S. Iacobo Bononiae constitutus Aegidii sententiarum libros usque ad annum 1522, aestate huius anni praeterea Metaphysicam Aristotelicam interpretabatur. Iam 2. Octobris 1519 a Gabriele Veneto priore generali magister pontificia auctoritate creatus erat. Sed non amplius magisterium exercebat, cum anno 1523 vicarius generalis Neapolim ad Carbonariam missus esset, quo munere biennio elapso cessit. Mense Augusto 1526 in Pausilypum montem, ubi monasterium congregationis (S. Mariae de Consolatione) erat, cum Matthaeo Graeco⁵ secedebat, ut Graecis litteris inculceret. Quo tempore quamquam crebris infirmitatibus affligebatur, tamen pestis tunc grassans ei pepercit. Sed Francisci patris morte anno 1527, Antonii fratris⁶ 4. Novembris 1531 summo maerore afficiebatur. Eodem mense anni sequentis (9. Nov. 1532) Aegidii cardinalis obitus dolorem renovabat. Novus ordinis protector factus est Alexander cardinalis Farnesius, qui a. 1534 Clementi VII pontifex

¹ Ciacconius-Oldoinus III, 905 referunt — quo ex fonte, non patet — adulescentem III kal. Octobris 1506 re vera in hoc monasterium ingressum, sed ab Antonio fratre per vim abstractum esse. Quod pro certo affirmare non ausim, cum sileat Milensius.

² De quo cf. infra p. 400, adn. 2.

³ Sic Felix Milensius; *Torellus*, Secoli Agostiniani VIII (Bologna 1686), 437 (ad a. 1563, n. 3): *è fama a lo ricevesse dalle mani del grand' Egidio*.

⁴ Anno 1516 contiones quadregesimales habebat Surrenti, 1517 Caesena, 1518 Arimini, 1519 Bononiae, 1520 Carpi, 1521 Ravennae, 1522 Vicentiae, 1523 Cerviae, 1524 Neapoli, (1525 Romae?), 1526 Fundis, 1527 Capuae, 1528 Neapoli, 1529 Salerni, 1530 Neapoli, 1531 Caietiae, 1532 Venetiis, 1533 Neapoli, 1534 Caietiae, 1535 Romae «iterum» (de contionibus annorum 1536 et 1537 silent annales), 1538 Veronae. Eodem anno 19. Novembris vicarius generalis ordinis a Paulo

constitutus, 24. Maii 1539 prior generalis electus est. Cf. eius diarium apud *G. Calenzio*, Documenti inediti e nuovi lavori letterarii sul concilio di Trento (Roma 1874) 153 ss.

⁵ Matthaeus Devaris seu Avarius Corcyrensis († 13. Iunii 1581) discipulus erat Ioannis Lascaris in collegio Graeco, postea corrector in bibliotheca Vaticana, cf. *P. de Nolhac*, La bibliothèque de Fulvio Orsini (Paris 1887) 159—161. Decreta concilii Trid. in Graecum vertit: cod. Neap. II C 11 (*Calenz.* 287), cf. Vallic. K 12 (ib. 429).

⁶ Qui natus fuerat anno 1485 aetatemque annorum 55, dierum 15 consecutus est, teste ipso Hieronymo in Annalibus ad a. 1531. Milensius in vita citata: Antonius «litterarum candore, morum gratia, sanguinis genere tum omnibus eius temporis studiosis carissimus fuit, tum principibus, praesertim Elysio cardinali Aragonio [cui a secretis erat], ortu et doctrina praestantissimo».

successit. Hunc salutaturus Ianuario mense et iterum mense Novembri Romam Seripandus petiit. Sequenti anno cum Carolus V Tuneto expugnato Neapolim venisset, celeberrimus noster religiosus coram imperatore contionari iubebatur. Gabriele deinde della Volta Veneto, priore ordinis generali, 23. Aprilis 1537 defuncto tumultus in republica Augustiniana oriebantur, Ioanne Iacobo Barba Neapolitano¹, qui inde ab anno 1534 post obitum Hieronymi Melori Fulginatensis² procurator ordinis fuerat, contra Ioannem Antonium Aprutinum³ de munere vicarii generalis certante. Cumque hic tandem 13. Iulii 1537 a pontifice esset probatus, Seripandus Romam a fratribus mittebatur ad vicarium salutandum, qui 24. Maii 1538 in capitulo generali Veronae habito etiam prior generalis est electus. Quo mox senectute consumpto Hieronymus ipse litteris pontificiis 19. Decembris vicarius, et 24. Maii 1539 omnium fratrum Neapoli in capitulo generali congregatorum suffragiis prior generalis pronuntiatur, quod munus per duodecim annos integros gessit.

Brevi post susceptum magistratum hominibus quibusdam doctis suae religionis licentia libros Lutheranorum ad refellendam eorum doctrinam legendi est concessa⁴; inter quos Nicolaus Scutellius Tridentinus, Petrus Aurelius Venetus, Ioannes Hoffmeister Suevus enituerunt. Generalis visitandi ordinis gratia, cum Nicolaum Tridentinum provinciarum Germaniae visitatorem constitueret, Italiam, Galliam, Hispaniam Lusitaniamque peragrabat⁵, ex quo itinere 18. Novembris 1539 incepto non ante 3. Aprilis 1542 Romam revertebatur. In capitulo generali ibidem anno 1543 habito de moderandis religionis constitutionibus agebatur et quinque patribus data est provincia novas componendi, quae deinde a priore generali revisae, in proximo capitulo generali a. 1547 Recaneti celebrato approbatae, et 1549 cum breviario rerum in ordine gestarum typis mandatae sunt⁶. Quanti aestimarent fratres Seripandum eo ostenderunt, quod illis duobus capitulis succedentibus generalatum eius redintegrari voluerunt.

Sed non intra monasteriorum muros eius virtutum fama limitabatur. Summam doctrinae pietatisque gloriam in concilio Tridentino est adeptus, cui ut generalis Augustinianorum ordinis assistebat. Iam 18. Augusti 1542 in suo diario adnotat: «Cum pontifice de synodo Tridentina indicta» [locutus], et 25. Februarii 1543: «Pontifex post sacra generales monet de itione ad concilium.» Sed cum synodum propter bella exorta interim suspendi oportuisset, denuo indicebatur 19. Novembris 1544, et Seripandus iam sub 15. Novembris 1544 refert: «Pontifex mecum de concilio» [loquitur]; deinde sub 27. Martii 1545: «Cardinalis Transensis de itione ad concilium»; denique 11. Aprilis: «Pro Tridentino itinere licentia [datur] a pontifice.»⁷ Die igitur 19. Aprilis iter ingrediebatur, de quo plura in annalibus vitae suae leguntur, et 19. Maii cum generali Carmelitarum, in quem in via inciderat, feliciter Tridentum pervenit⁸. Postero die cum eodem collega ad legatos accessit, qui benigne eum exceperunt; etiam episcopos qui aderant Seripandus visitavit⁹. Sed totos menses ferme sex nihil actum esse postea querebatur¹⁰; tardiores enim erant patres et sero ad concilium veniebant. Quare Seripandus, quo paratior ad disceptationes

¹ Erat figlio del real convento di S. Agostino maggiore di Napoli, teologo anch'egli di prima sfera, il quale poi fu creato vescovo di Terni (L. Torelli, Secoli Agostiniani VIII [Bologna 1686], 190). Qui a. 1537 tentabat fieri vicarius generalis ordinis, l. c. 209, et postea, cum iam Ambrosius Patavinus procurator ordinis electus esset, huius munus pontificio diplomate obtento affectabat, quare Seripandus cum Augustino Pedemontano acta capituli generalis Romae coram pontifice defendebat, cf. Seripandi Annales ad a. 1538 (Torellus hac de re silet).

² Teologo insigne, il quale per lo spatio di anni 16, cioè à dire dall'anno 1518 fino a questo del 1534 aveva esercitata la carica... con gran diligenza, piacevolezza, sofferenza e fedeltà, come per appunto lo celebra nel suo registro il generale Gabrielle da Venetia sotto il giorno 12 di Maggio [1534]: Torelli l. c. 190.

³ Giov. Antonio da cività di Chieti, volgarmente chiamato Aprutino et anche Veronese, per essere stato da' padri di quel convento honorato con la figliuolanza di quello: Torelli l. c. 209.

⁴ Diploma pontificium in cod. Neap. XIII AA 64.

⁵ Itinerarium est in Seripandi annalibus vitae suae, apud Calenzium l. c. 163 ss.

⁶ Cf. Torelli l. c. VIII, 265 s (1543, n. 3); N. Paulus, Der Augustinermönch Joh. Hoffmeister (Freiburg 1891) 167 s. Tiraboschi t. VII, l. 2, c. 1, § 25.

⁷ Cf. Calenzio l. c. 179 ss; infra p. 404, adn. 8; p. 406, adn. 4. 5.

⁸ Itinerarium apud Calenzium 186 s; infra p. 406, l. 31 et adn. 6. Conc. Trid. I, p. 191, l. 9. Torellus VIII, 291 (1545, n. 13) praeterea vult cum Seripando profectos esse episcopum Cataniensem, cuius familiaris ac theologus fuerit Gregorius Patavinus, provocando ad Seripandi registrum. Sed nec Cataniensis episcopus interfuit concilio, neque alius episcopus Siculus vel Neapolitanus cum generali Augustinianorum advenisse legitur. Quare errare videtur Torellus, qui nescio an confuderit episcopum Cataniensem et Gregorium Patavinum cum episcopo Syracusano et fratre Gasparo Siculo (cf. ibid. 299 [1546, n. 10]), quod facile fiebat, cum Seripandus soleat scribere «G» (cf. infra p. 433^a), quod suppleri potest Gregorius et Gasparus. Ceterum Gregorius commemoratur in Seripandi diario ad 1. Nov. 1545, Calenzio 188.

⁹ Infra p. 406, l. 32 ss; Conc. Trid. I, p. 191, l. 16.

¹⁰ Infra p. 407, l. 1.

futuras esset, in sanctorum litterarum contemplatione et accurata quadam tam adversariorum quam catholicorum librorum lectione studium omne tempusque consumebat¹. A medio mense Septembri usque ad medium Octobrem Veronae commorabatur, non modo recreationis gratia, ut crediderim, sed etiam ut bibliotheca fratrum ibi habitantium uteretur². Magnam rerum bene gerendarum spem afferebant episcopi Neapolitani, Hispani, Galli, Siculi brevi post advenientes. Sed non deerant tristiora quaedam omina, ut colloquium Ratisbonense eodem tempore quo synodus inchoanda erat indictum, bellum Germanicum imminens et alia quaedam, quae Seripandus ad concilii auctoritatem debilitandam apta esse censebat³.

Tandem 13. Decembris 1545 synodus aperiebatur, postquam Seripandus in congregatione praeparatoria pridie habita primum sententiam dixerat⁴. De votis ab eo usque ad 3. Februarii 1546 prolatis ipse refert in commentario. Statim initio deliberationum, cum odoratus esset patrum quorundam eam esse mentem, ut magistrorum generalium sententiae consulendi tantum vim haberent, non etiam decernendi, hoc consilium oppugnabat⁵. Rursus eis collegis nolebat assentiri, qui querebantur quod abbates ante generales sententias dicerent⁶. Legatorum admonitione in prima sessione sollenni lecta ita inflammabatur, ut praesidentibus commentariolum de modo in examinandis rebus observando traderet⁷. Sed silentio non dissimulavit, nihil amplius ea de re neque publice neque privatim se audivisse⁸. Nihilominus valde erraret qui hinc colligeret minorem apud legatos Seripandi aestimationem fuisse. Praecipue apud cardinalem Cervinum plurimum valebat, qui conciliaribus in tres classes distributis Seripandum ei interesse volebat, cui ipse praeerat⁹. Priusquam de approbandis sacrae scripturae libris in concilio deliberaretur, idem cum reliquis generalibus a legatis consulebatur¹⁰. Deinde 5. Martii 1546 cum aliis decem deputatus est ad colligendos abusos circa scripturas et invenienda remedia contra eos¹¹, denique 23. Martii provincia conficiendi decreti eisdem demandabatur¹². Maximi autem labores subeundi erant ordinis s. Augustini magistro generali, cum quaestiones de iustificatione tractarentur. Finitis de primo statu iustificationis sententiis archiepiscopus Armacanus et episcopi Bituntinus (Cornelius Mussus), Bellicastrensis (Iacobus Iacomellus), Aciensis (Benedictus de Nobilibus) 15. Iulii deputati erant ad decretum de iustificatione conficiendum¹³. Qui opus 23. Iulii perfecerant¹⁴. Sed iam postero die Seripandus a cardinale Cervino accersitus rogabatur, ut aliud decretum conficeret, quoniam illud non videretur a multis probari. Nec magis ipse Augustinianus noster expectationibus satisfaciebat¹⁵. In congregatione 8. Octobris necessarium duxit patres admonere, ne, dum Lutheranos damnare cuperent, etiam catholicos damnarent, ut Contarenum, Aegidium Viterbiensem, Albertum Pighium aliosque¹⁶. Quo factum est ut in se ipsum haeresis suspicionem apud multos contraheret, et quindecim annis postea adversarii eius consilium Pii IV, qui purpura ornare illum cogitabat, ad irritum redigere conarentur¹⁷. Usque ad initium anni 1547 de nodosis illis quaestionibus in concilio laborabatur¹⁸. Postea (21. Februarii 1547) Hieronymus noster pro aptando decreto de sacramentis per legatos est adhibitus¹⁹.

Concilio 11. Martii 1547 Bononiam translato Seripandus Tridento 14. Martii discessit in illam civitatem migraturus²⁰. Unde saepius propter negotia sui ordinis avocabatur, ut 28. Aprilis Faventiam petebat capitulo congregationis Lombardae interfuturus, deinde Recanetum ad capitulum generale celebrandum contendit, per quod pro alio quadriennio generalis confirmabatur. Finito capitulo electus Romam profectus est, ut pedes ponti.

¹ Sicut ipse testatur infra p. 407, l. 5 ss.

² Calenzio 187; infra p. 407, adn. 1. Sed non ad capitulum generale profectus est Seripandus (quod celebratum erat 1543 Romae et celebrabatur postea 1547 Recanati), ut Conc. Trid. I, 277¹ diximus, neque ad capitulum congregationis Lombardae, quod absente generali Bergami celebrabatur, cf. Torelli VIII, 293 (1545, n. 19).

³ Cf. infra p. 407, l. 8 ss.

⁴ Infra p. 409, l. 1 ss.

⁵ Infra p. 411, l. 29 ss.

⁶ Infra p. 414, l. 8 ss.

⁷ Infra p. 416 ss.

⁸ Infra p. 420, l. 35.

⁹ Conc. Trid. I, p. 475, l. 6 ss; infra p. 426, l. 13; p. 427, l. 4 s; p. 432, l. 23 s. Etiam Tridentinus cardinalis Seripandum honorari volebat: Conc. Trid. I, p. 388, l. 29.

¹⁰ Infra p. 432, l. 25 s.

¹¹ Conc. Trid. I, 36, 2 ss; 509, 21; infra 432, 29.

¹² Conc. Trid. I, 528, 1 ss; infra 433, 2. Hinc error videtur esse ortus, quasi omnia decreta (*i decreti e i canoni*, ait Tirabosch. VII, l. 2, c. 1, § 24) Seripandus composuisset. Idem error de Petro de Mendoza, de Psalmaco, de Paleotto et nescio an de aliis circumferebatur.

¹³ Conc. Trid. I, 560, 18 ss. Theiner I, 183.

¹⁴ Conc. Trid. I, 562, 23.

¹⁵ Infra p. 429 ss.

¹⁶ Conc. Trid. I, p. 105, l. 16 ss. E. Gothein, Ignatius von Loyola (Halle 1895) 486.

¹⁷ Cf. infra p. LXX, l. 9 ss cum adn. 10.

¹⁸ Conc. Trid. I, 578—599. Seripandi ipsius narrationem infra p. 429 ss.

¹⁹ Conc. Trid. I, p. 616, l. 37.

²⁰ Infra p. 434, l. 6 ss.

ficis oscularetur eiusque approbationem acciperet¹. Mense Septembri demum propter sessionem, quae in diem 15. eius mensis indicta erat, Bononiam revertebatur, quin sessio re vera celebraretur². Quoniam rebus concilii parum occupatus erat, non raro sermones ad fratres ordinis sui habebat³. Die 9. Octobris cum aliis praelatis deputabatur ad re-
 5 formandos canones de sacramento matrimonii⁴, et quamquam Massarellus postea uno tantum loco referat de Seripandi partibus in aptandis 2. et 3. canonibus de sacramento matrimonii et canone primo de abusibus sacramentorum in genere⁵, minime tamen dubium est quin in aliis quoque rebus tam eximiae doctrinae hominis consilium a legatis sit expetitum. Protestatione 16. Ianuarii 1548 a procuratoribus imperatoris contra concilium facta
 10 cum de responso eis dando consultaretur, inter alios patres Seripandus 19. Ianuarii pro responso formando deputabatur⁶. Etiam de libro *Interim* vocato hic cum Ambrosio Catharino episcopo Minoriensi notulis excerptis legatorum iudicium praeparaverat⁷, et similiter opinio eius de litteris praelatorum Tridenti remanentium ad summum pontificem (14. Maii 1548) missis audiebatur⁸. Quin etiam de mittendo Augustinianorum generali ad
 15 imperatorem tunc videtur esse cogitatum⁹. Ceterum res concilii magis magisque ad dexterius vergebant, ut 16. Iunii 1548 Seripandus amico scriberet: *Un giorno se sentirà la risoluzione ultima o di questi negozi o di noi stessi*¹⁰, et locum concilii relinquere desideraret. Quod cum ei concessum esset, 24. Augusti Bononia profectus per monasteria Etruriae fratres visitando 27. Septembris Romam pervenit¹¹, neque amplius reversus est
 20 ad concilium, quod 17. Septembris 1548 dissolvebatur.

In Urbe dum Seripandus commoratur, denuo de legatione, eaque ad Carolum V et Henricum Gallorum regem propter res Anglicas per eum suscipienda agebatur¹²; sed mox Paulus III ab eo consilio destitit. Quare generalis Romae debebat etiam eo tempore, quo mortuus est Paulus III et electus Iulius III, donec 22. Iunii 1550 illinc discessit
 25 Umbriam Etruriamque peragaturus¹³. Paulus III et Iulius III — teste Felice Milensio — motu proprio res arduas inter ipsum generalem et congregationem Lombardiae magna cum Seripandi laude et illorum patrum tranquillitate moderabantur¹⁴. Roma, quo generalis 10. Septembris reversus erat, 21. eiusdem mensis Neapolim se contulit, ubi variis infirmitatibus affligebatur¹⁵. His rebus motus 1. Februarii 1551 ad cardinalem Cervinum, qui mortuo
 30 Rodulpho¹⁶ protector ordinis creatus erat¹⁷, pro abdicando magistratu litteras dedit¹⁸, postquam resignandi consilium iam duobus fere annis antea Ioanni Riccio episcopo Clusino, qui postea factus est cardinalis et Politianus vulgariter nuncupatus¹⁹, prodiderat²⁰. Etiam ad capitulum ordinis generale Bononiae tunc congregatum, cum morbo impeditus²¹ interesse non posset, internuntios cum sigillis generalatus ac litteris abnegationis officii suo
 35 digito scriptis misit²². Eius loco Christophorus Patavinus generalis, Gregorius Patavinus procurator ordinis sunt electi²³. Sed ultimo generalatus sui tempore Hieronymus insigne litterarum amoris indicium ediderat, cum ad templum S. Ioannis ad Carbonariam super sacellum ab Antonio fratre gentilicis suis erectum bibliothecam aedificasset, quam et eiusdem Antonii et suis ipsius libris instruxit²⁴, cuique postea Ioannes Lombardus, canonicus
 40 Neapolitanus, Hieronymi familiaris ac Graecarum litterarum studiosissimus, suos addidit²⁵.

¹ Infra p. 434, l. 14 ss. *Torelli* VIII, 303.

² Infra p. 435, l. 10 ss. ³ Infra p. 435, l. 13 ss.

⁴ Conc. Trid. I, p. 708, l. 42.

⁵ Ibid. I, p. 711, l. 21 (17. Octobris 1547). Inter scripturas Seripandi in codice Neapol. IX A 50 collectas f. 55 ss varia inveniuntur, quae ipse pro concilio composuit, cf. *Calenzio*, Documenti inediti 331 ss.

⁶ Conc. Trid. I, 738, l. 20 ss; infra p. 435, 26¹⁹.

⁷ Conc. Trid. I, 765, l. 18 ss; infra p. 436⁷, 437⁸. Iudicium extat in codice bibliothecae nationalis Neapolitanae Arm. IX A 50, f. 334—338 (in exemplari bibl. Barberin. XVI, 13, f. 239—248). Cf. *Calenzio* l. c. 336. De Ambrosii Catharini iudicio cf. *J. Schweizer*, Ambrosius Catharinus (Münster 1910) 181 s.

⁸ Conc. Trid. I, 766, l. 4 s.

⁹ Infra p. 436⁷. ¹⁰ Infra p. 437⁸.

¹¹ Infra p. 437, l. 11 ss.

¹² Infra p. 439, l. 2. 4 cum adn. 3; cf. *Torelli*, Secoli Agostiniani VIII, 318 (1547, n. 3); *H. Hutter*, Nomenclator II³ (Oeniponte 1906), 1509, errat putando re vera Seripandum esse missum. ¹³ Infra p. 440 s.

¹⁴ Cf. infra p. xc, l. 4 ss et adn. 1.

¹⁵ Infra p. 441, l. 38 ss.

¹⁶ Infra p. 113¹; p. 440, l. 7; cf. *Torelli* VIII, 320.

¹⁷ Infra p. 440, l. 9 ss. 20; cf. *Torelli* 321 (1551, n. 2).

¹⁸ Infra p. 442, l. 13.

¹⁹ Vix alius potest intellegi; nam Cervinus, de quo cogitari posset, a Seripando nunquam aliter quam cardinalis S. Crucis appellatur. Cf. infra p. LXXIII, 39.

²⁰ Infra p. 439, l. 5.

²¹ Infra p. 442, l. 32 s.

²² Felix Milensius in vita citata ad annum 1551; *Torelli* 321 (1551, n. 3) exhibet ipsas litteras «Pausilypy in conventu S. Mariae de consolatione die 8. Aprilis 1551» datas; cf. cod. Neap. XIII AA 47, f. 102 (p. LXXXVIII, 52 ss).

²³ Infra p. 443, l. 5 ss; *Torelli* 330 (1551, n. 4).

²⁴ Cf. infra p. LXXV, l. 20; Musotti litteras 17. Iunii 1563 datas apud *Sickel*, Röm. Berichte I, 132.

²⁵ Felix Milensius in vita citata ad annum 1550. Cf. *Angelo Rocca*, Bibliotheca apostolica Vaticana (Romae 1591, 4°) 397: «Seripandus Neapoli in coenobio S. Ioannis ad Carbonariam, ubi habitum ordinis suscepit, bibliothecam Graecam et Latinam insignem ac locupletissi-

Ipse Seripandus interim in conventum qui in Pausilypo erat se receperat, ut litterarum studiis se daret. Concilio, quod Iulius III denuo Tridentum indixerat, non interfuit. Nihilominus otium desideratum non videbatur ei obtigisse. Iam enim 29. Maii 1551 nuntius ei afferebatur de episcopatu Aquilano sibi per imperatorem delato, et 2. Iunii litterae Caroli V hoc confirmabant¹. Statim cum prorege Neapolitano de causis quominus illud onus acciperet impediens² collocutus die 4. Iunii ipsi imperatori easdem causas epistula data exposuit³. Seripandus igitur in Pausilypo remanebat, variis languoribus pressus, rerum publicarum perturbationibus agitatus, Turcarum classis infestationibus territus⁴, sororis⁵ amicorumque mortibus afflictus⁶, cum 3. Martii 1553 ei nuntiabatur decrevisse Neapolitanos eum in Flandriam ad imperatorem pro publicis negotiis tractandis mittere. Noluit petentibus deesse, postquam per cursorem certior factus erat adventum suum gratum Carolo V fore⁷, atque etiam a pontifice rem probari audierat⁸. Igitur 23. Aprilis 1553 iter ingressus et ultimo eiusdem mensis Romae «charitate ingenti generalis» refectus 1. Maii cum pontifice erat, deinde perpetuis pluviis Bononiam venit, unde per Tirolenses, per Bavaros Suevosque profectos Rhenum prope Spiram attigit, quo secundo Coloniam et 29. Iunii Bruxellas feliciter pervenit⁹. De eis quae

mam tum manuscriptorum codicum antiquitate, tum etiam impressorum copia instituit et ornatam non solum imaginibus, verum etiam concinnis codicum compagibus publicae fratrum et aliorum commoditati atque utilitati reliquit. Idem p. 396 refert de aliis bibliothecis Neapolitanis, «ut antiqua illa S. Severini in pulvere quasi neglecta non secus atque illa, quae est Pausilypi in aediculis Augustinianorum a Simone Porcio philosopho doctissimo et quidem insigni [† 27. Aug. 1554, cf. infra p. 447, l. 17] ex testamento ibi relicto in gratiam Hieronymi Seripandi». Etiam Auli Iani Parrasii libros ibi fuisse refert Antonius Augustinus, cf. *P. de Nolhac*, La bibl. de F. Orsini (Par. 1887) 148; infra p. LXXXIV⁸, LXXXVIII, 17.

¹ Conc. Trid. II, p. 443, l. 9. 17. 21. Felix Milensius l. c. addit, Caesarem idibus Iunii ab Augusta ad pontificem praesentationem misisse. — *Thomas de Herrera*, Alphabetum Augustinianum I (Matritii 1644) vult Paulum III a. 1550 inclinasse ad praeficiendum Seripandum ecclesiae Neapolitanae, quin afferret documentum quo id probaret, teste *Torello* (l. c. 323), qui recte admonet iam anno 1549 Rainucium Farnesium fuisse promotum ad illam sedem. *H. Hurter* (Nomenclator II³, 1509) ergo non debuit loqui de celebribus infulis tam a pontifice quam ab imperatore Seripando destinatis, quas hic recusaverit, cum de una Aquilana sciamus.

² Felix Milensius has causas ait fuisse aetatis ac valetudinis defectum, illiusque regionis ac aeris rigorem. ³ Infra p. 443, l. 21 s.; p. 445, l. 1 s.; epitome litterarum apud *Torellum* 336 (1551, n. 11).

⁴ Infra p. 444 s.

⁵ Infra p. 445, l. 31 s.

⁶ Infra p. 445, l. 12. 33 s.

⁷ Infra p. 446, l. 4 ss.

⁸ Infra p. 446, l. 9.

⁹ Itinerarium Seripandi ex eius diario exhibebimus Calenzii (p. 210 ss) textum secuti, sed locorum maxime Germanicorum nominibus — vel typographi erroribus vel scribae incitiae semper fere corruptis — tacite correctis. «Die 1. [Maii 1553] cum pontifice in pulchra specula. — Die 2. Burghetum per Castrum Novum 30 [milliaria]. — Die 6. Interamnium per Narniam 16 [milliaria]. Ubi muli aegrotant. — Die 7. Fulgineum per Spoletum 24. — Die 9. Sigtillum per Nucera 22. — Die 10. Aqualanciam per Cantianum 20. — Die 11. Forum Sempronii 10 [milliaria], die ascensionis. — Die 12. Pisaurum per Fanum 20. — Die 13. Ariminum per Catholicam 26. — Die 14. Caesenam post prandium 20. — Die 15. Imolam per Forlivium 30. — Die 16. Bononiam per hospitium S. Nicolai 20. Ex Urbe hucusque pluviae, muli egrotant tres, omnia dura; Vinc[entius] pro mulis Florentiam. — Die 18. Albertus regens, a quo audio cardinalem Paccem Neapoli-

tano]rum gubernacula accepisse [cf. infra p. 446¹, 449³]. — Die 19. maxillarem dentem ferro eruo. — Die 22. Centum 16 [ita (supple milliaria) legendum videtur pro ib. Calenzii]. Pluvia quotidiana perseverat. — Die 23. Sermetum per Bonidinum 26, sine pluvia, ad Padum. — Die 24. Noheram per Hostiam 20. — Die 25. Veronam 20. Ubi audio Franciscum Donatum Venetorum principem diem suum obiisse. — Die 26. Burghetum per Dulcetum 26. — Die 27. Callianum 17. — Die 28. Tridentum 8. — Die 29. Salornium primum, dein Egnium 20 m[illiaria italica] 7. 4 [p] = g[ermanica milliaria, cf. p. LXVIII, adn. 6] 4; lo[canda] luna, decepti ab hospite. — Die 30. Culmam [Clusam?] per Bolzanum 32 m. 7. [g.] 6. — Die ultimo Brissinonem 12 m. 7. [g.] 2. — Iunius 1553. Die 1. post sacra corporis Christi Stercingum [Sterzing] 20 [mill. ital.], 4 [mill. germ.]. — Suevia. Die 2. Matrignam 20. 4. — Die 3. Insprach 15. 3. — Die 4. Uttevallem [Mittenwald] per Sefelt, ubi Asroasch [?] mirifica hastis visa, 26. 6. — Die 5. Ambergam [Ammergau?] per Pontichirum [Partenkirchen] 26. 5. — Die 6. Sciongaum [Schongau] per Rotempoch [Rottenbuch] 20. 4. Cepera montes mitescere, qui a Veronensi clausura altissimi fuere et asperissimi, et hoc tempore nivosi; iter tamen per vallem satis commodam et aquis irriguam frequentibus. — Die 7. Landspergam per Leder 20. 4, ubi finem habet vallis, desinunt montes, incipit campi aperti planities. — Die 8. pluvia magna et frigus impediunt. Verum post prandium Sterlam [?]. — Die 9. Augustam 20. 4, ubi quies per diem [Cal. dies] (cf. infra p. LXVIII, l. 5). — 10. Piscium et vini munus. — Die 11. rumpitur lecticae vectis egressus Augusta. Susmerausam [Zusmarshausen] 15. 3. — Die 12. Ulmam per Guenspurcum 30. 6. — Die 13. Chepingum [Göppingen] per Gaiselingum 20. 4. Caracciolus obviis. Montes pulcherrimi vineis consiti. — Die 15. [deest 14] sine dubio Esslingen et Cannstatt eo die transibat, cf. infra p. LXVIII, adn. 6] Pretem [Bretten] per Faingum [Vaihingen] 30. 6. — Die 16. Spiram post Rheni magni fluminis transitum navi. Rhenus maxima aquarum inundatio non sine periculo equis transita, maximum Dei auxilium 20. 4. — Die 17. quievi- mus lassii. — Die 18. Vormatiam 20; 6 milliaria Germanica minora. — Die 19. Moguntiam per Openem [Oppenheim] 27. 7. Augusti[nianorum] coenobium. — Die 20. navi secundo Rheni flumine Pignum [Bingen] 26. 6. — Die 21. Navi quoque Linxum [Linz] 60. 14. — Die 22. Navi quoque Coloniam usque 36. 8, dein equo, ex pestilentiae susceptione, Bergam [Bergheim] 16. 3. Vineae nullae. — Die 27. [sic; 23.] Aquisgranum per Iuliam, ubi Bur-

inter ipsum et imperatorem huiusve ministros tractata sunt, propriam relationem Seripandus conscripsit¹. Die 1. Iulii cum Figueroa, 10. cum Maria regina Hungarorum vidua, sorore Caroli V, die 11. cum Dandino legato apostolico, die 12. cum Camaiano nuntio erat, die 16. a Granvella Atrebatensi episcopo vocabatur, ut legationis mandata
 5 exponeret. Paucis diebus postea Mariam, Henrici VIII filiam, ab Anglis reginam creatam esse audivit. Die 2. Augusti coram imperatore ipso de rebus Neapolitanis colloquebatur². Cumque iterum de eisdem rebus cum Atrebatensi episcopo egisset, in consilio imperatoris deliberari inceptum est. Sed subito consultationes interruptae, cum Caesar
 10 Bruxellas egressus contra Gallorum regis ausus exercitum ducere cogeretur. Qui cum 26. Septembris reversus esset, denuo res legationis ab eius consiliariis tractabantur, et sub finem mensis Octobris decreta Caesaris erant conclusa³. Eodem iam tempore de archiepiscopatu Salernitano, qui obitu Ludovici de Turre († 13. Aug. 1553) vacabat, in Seripandum conferendo sermo erat⁴. Chiragra autem Caesaris interveniente subscriptio epistularum usque ad 26. Ianuarii 1554 est dilata⁵. Nec postea statim Seripandus dis-
 15 cessit; immo die 17. Februarii refert de prandio «apud Atrebatensem et Allobrogum (Sabaudiae) principem», qui exercitui imperatoris praeerat, et cum die 24. «multis de rebus cum Atrebatensi» locutus esset, die 25. sermonem habuit apud Carmelitas⁶, quorum provincialem Everardum Billic 10. Septembris multa narrantem audierat «de Hoffmaistero Ulmae ut aiebant ab hereticis veneno extincto»⁷. Praeterea non paucos
 20 alios viros ibi invenit doctrina vel rerum gestarum gloria insignes, ut Marcum Antonium de Mula, rei publicae Venetae oratorem⁸, Rogerium iuvenem ord. s. Aug.⁹, Antonium Florebellum¹⁰, Ioannem Baptistam Castaldum, Romanorum regis exercitum primarium

gundi equites occupant hospitia. Io[annes] Coloniensis Er[emi]ta. — Brabantia. Die 23. [sic; 25.?] Hasselt per Maastrich 36. 8. Augusti[nianorum] coenobium — Die 26. Harselt [sic; Testelt? Aerschot?] per Diestin [Diest] 20. 6. — Die 27. Antverp[er]iam per Liuren [Lierre] 26. 6. — Die 28. Quievimus. Antonius Oria. — Die 29. Bruxellas per Mechlineam. Ubi Caesar erat. Quod Deo gratum patriaeque sit salutare.»

¹ Calenzio l. c. 212 Seripandus scribit: «Quae dein acta sint, alio loco uberius annotata sunt, quae scilicet ad legationis munus attinent omnia.» Cf. infra XCII, 29 ss.

² Calenzio l. c. 212 s. Felix Milensius, qui uberiorem Seripandi relationem prae oculis videtur habuisse, haec addit l. c.: «IV. Non. Augusti ab Adriano intimo Caesaris ostiario in priorem aulam introductus et interrogatus, an cum Caesare loquens sedere vellet — meminisset enim sedentem eum Neapoli concionari solitum, proinde ab eo usque tempore eum forte pedibus laborare —, respondit nec decere nec oportere eum praesente Caesare sedere, qui et probe nosset, quanta ei esset adversus eum regem, in cuius ditione natus esset, reverentia exhibenda; et pedibus atque omnibus corporis viribus adeo firmis divino munere uti, ut stare et loqui pulcherrime possit. Adit Carolum, et in oratore ac principe contendit cum maiestate humilitas, quandoquidem hic in postremo inventus cubiculo nulla loci eminentia, nullo corporis ornatu, nullo nobilium aut saltem cubiculariorum comitatu Caesaris personam ac tanti imperii decus referebat, sed solus humili sella sedens, pedibus ad humiliorem aliam elevatis, ante quam parvus erat abacus serico undulato opertus.»

³ Calenzio 213 s.; p. 214: «Die 30. [Oct.] Atrebatensis et Vargas decreta de rebus omnibus a Caesare conclusa ostendunt et de Salerno loquuntur.» Felix Milensius l. c.: «Eaque vi et gratia pro civitate sua rem habet [Seripandus], ut immunitates, privilegia et confirmationes multorum capitum pro regno Neapolitano ac pro privatis viris impetraret; quae iuxta originale typis traduntur, extantque litterae imperatoris ad urbem Neapolim sub datum Bruxellis XII kal. Ianuarii 1553. Quibus fuse declarat se carissime excepisse Hieronymum in legatum, ac libentissime effecturum quicquid Hieronymus postula-

verat, eoque libentius se eius civitatis fidelitatem atque amorem audivisse, quo eo mediante legato. Tanti Hieronymum faciebat. Imo licet multa essent gravius commissa negotia, quae ne principum aures diutissime occupent, aliis committi solent audienda ac referenda: adeo tamen Carolo Hieronymum audire iucundum erat, ut ab ipso omnia exacte et immediate exquireret. Cumque pro Caesaris maiestate ac pro legati modestia brevibus saepe sermonem concluderet, compellebatur a principe, ut proloqueretur — regium quippe et fidele de eius doctrina et facundia testimonium; nam cum aliis regni Neapolitani oratoribus ne sui quidem conveniendi potestatem ullam unquam fecisset [cf. infra p. 438⁶]. Seripando difficillima oranti et petenti non modo concessit, sed pene ultro obtulit, quasi beneficium accepisset, non dedisset, eius flexanima et regina oratione liberalitatis et benignitatis ianuas coactas patere sensit.»

⁴ Seripandus 30. Octobris et 8. Novembris 1553, Calenzio 214 s. (cf. adnot. praeced.); p. 215: «Die 8. [Nov.] expeditionis finis, et de Salerno conclusum.» Felix Milensius l. c.: «Cogit tunc Carolus [Seripandum], ut Salernitano episcopatu praesit, cui partim pro iubentis auctoritate, partim pro civitatis illius temperie et ad Neapolim vicinitate, tum vero quia eam metropolim et sanctissimam et illustrissimam viri semper rexerunt, respuere nequivit.»

⁵ Calenzio 215: «Die 26. [Ianuarii]: Henricus a Marineo responsum Caesaris refert putantis me iam discessisse. Quo etiam die manu sua subscripsit Caesar et diplomati et epistolis omnibus. Deo gratiae.» Litteris a Felice Milensio citatis (cf. supra adn. 3) dies ascripta est XII kal. Ianuarii 1553, qua die videntur esse compositae.

⁶ Calenzio 216.

⁷ Calenzio 214. Quam fabulam multi scriptores adoptarunt, ut Torrellus VIII, 304 (1547, n. 6), qui praeterea affert locum ex Augustini Ardinghelli o. Pr. libro 'Congeminata vox turturis'. Fabulam refutat N. Paulus, Joh. Hoffmeister (Freiburg 1891) 257 ss.

⁸ Calenzio 212 (21. Iul. 1553). De quo v. statim infra.

⁹ Calenzio 213 (6. Sept. 1553), de quo cf. Torrelli VIII, 315. 337. 506; infra p. LXXXIX, adn. 6.

¹⁰ Calenzio 214 (19. Sept. 1553), de quo v. infra p. 298, l. 36.

ducem¹, abbatem Nerium legatum Ianuensium², Petrum de Soto ord. Praed., imperatoris confessarium³, cardinalem Polum Angliae legatum⁴, et alios. Et non modo contionandi, sed etiam litterarum studiis se dandi occasionem Seripandus in illo itinere invenit. In codice enim Neapolitano signato VII D 13 (cf. *Calenzium* 287 s) variae de iustificatione et de operibus sunt scripturae, quibus auctor diem quo exaratae sint apposuit: Augustae V⁵ id. Iunii 53, Vormatiae XIII kal. Iul. 53, Antverpiae VI kal. Iul. 53, Bruxellis prid. kal. Iul. 1553, Bruxellis . . . 1553, Bruxellis idibus Iul. 1553, Bruxellis XVIII kal. Aug. 1553, Bruxellis nonis Augusti 1553, Bruxellis XV kal. Sept. 1553, Bruxellis kal. Sept. 1553, Bruxellis idib. Sept. 1553, Bruxellis kal. Oct. 1553, Bruxellis XV kal. Nov. 1553, Bruxellis prid. kal. Nov. 1553, denique Bruxellis kal. Ian. 1553⁶.

Omnibus ergo expletis Seripandus, cum primis quattuor Martii 1554 diebus ad salutandos Caesaris ministros, legatos et alios amicos usus esset, 5. Martii reditum in Italiam est ingressus, eoque die Lovanium usque pervenit⁶. 19. Aprilis Bononiae erat, quam 25. egresso, cum iam Imolam pervenisset, «Coccianae litterae e Bononia missae» sunt. Quae ipso teste «nuntiant, Romae die 10. creatum me fuisse ad Caesaris nominationem a pontifice et suo [corrigendumne sacro?] collegio archiepiscopum Salernitanum. Id quod Deo optimo maximo gloria sit oro, mihi autem et Salernitanae ecclesiae laus. Amen.» Romam deinde cum 5. Maii advenisset, die 8. «pontifici gratias egit, a quo benigne exceptus et honorifice tractatus» est. Iam «die 15. a Ioanne Michaeli cardinale Saraceno consecratus est, assistentibus P. Antonio a Capua archiepiscopo Hydruntino, et Ioanne Iacobo [Barba] Neapolitano, episcopo Interamnensi, in capella papae; qui dies fuit feria tertia post pentecosten. Deo gloria et laus»⁷. Ultimo eiusdem mensis, postquam 25. Roma discesserat, Neapolim advenit, et 3. Iunii «in S. Laurentio, magno nobilitatis et populi concursu de tota legatione retulit»⁸. Dum per tres et dimidium menses Neapoli commoratur, «Simon Porcius, multorum ei annorum amicus, vir apprime doctus, diem suum obiit»⁹. Die autem 21. Septembris «datum est ei pallium in ecclesia metropolitana Neapolitana a tribus episcopis: Motulano, S. Marci, Laesinensi». Denique 23. Septembris sollempniter Salernum est ingressus¹⁰, et postero die Carolus V eiusque mater Ioanna capellanum regium creant; anno 1556 idem a Philippo II rege declaratur¹¹, cui Neapoli-

¹ *Calenzio* 214 (18. Oct. 1553).

² *Calenzio* l. c. (21. Oct. 1553).

³ *Calenzio* l. c. 215 (28. Oct. 1553). Qui postea concilio interfuit obitque Tridenti, cf. infra p. 837, 3.

⁴ *Calenzio* 216, cf. 215 (30. Ian. 1554).

⁵ Sic saltem apud *Calenzium*.

⁶ *Calenzio* 217 s: «Reditus in Italiam. Die 5. Lovanium, m[illiaria] Germ[anica] 4, Italica 16. — Die 6. Tire [Tienen] 3. 16. — Die 7. a pituita et febricula quievimus. — Die 8. per Santumdonen [St. Trond?] Tongre [Tongern] 6. — Die 9. per Traiectum [Maastricht] Aquisgranum. Quo cum multa nocte oppressi ingredi non possemus [Cal. possumus], ad hospitium propinquum a muliere ducti perreximus 7, Ital. 36. — Die 10. summo mane Aquisgranum ingressi ob eius noctis incommoda biduo quievimus. — Die 12. per villulam quandam Duram [Düren] 4. — Die 13. per Treiz [Derkum?] Riambac [Rheinbach] 4. — Die 14. per Sinsith [Sinsich?] = Sinzig] Andernach 5. — Die 15. per Confluentiam Propert [Bopert?] = Boppard]. — Die 16. Padirach [Pachirach?] = Bacharach] 4. — Die 17. Pingh [Bingen] 2. Ex tussi graviore et febricula quievimus die 18., accepta cassia. — Die 19. Ondornon [Odernheim?] 4. — Die 20. Vormatiam 3, ubi tussis molestissima cum vigilia et febr. — Die 21. per Ogerosa [Oggersheim] Spiram 6. Quatriduo quievimus ob sanctum triduum ante pascha et paschae diem. Molestia tussis. Pillulae usuales die 23. — Die 26. per Prissel [= Bruchsal] Prettam [Bretten] 4. Mitescit tussis. — Die 27. 3 m[illiaria] longissime usque Faing [Vaihingen]. — Die 28. per Costas [Costat?] = Cannstatt] Esilingam 4. — Die 29. per Chepingum [Göppingen] Gaiselingum 1; equitare incipio. Litterae ex Italia afferuntur a Francisco Galeoto Marii filio. — Die 30. Ulmam. — Die ultimo per Quinz Pruch [Guinz-

purch?] = Günzburg] Susmesausam. [Zusmarshausen]. — Aprilis 1554. Die 1. Augustam 3, ubi Franc[iscus] Gonzaga. — Die 2. per Starlam Lanzpergam 6. — Die 3. per Leder Rottemporch [Rottenbuch] 6. — Die 4. per Ambergam [Ammergau] Pontichiricum [Partichiricum?] = Partenkirchen]. — Die 5. per Vittern Vallem [Mittenwald] Sefelt [Seefeld] 6. — Die 6. Insprach 3. — Die 7. Matrai 3. — Die 8. Sterzen [Sterzing] 4. — Die 9. Brisonem [Cal. Derisionem (sic) = Brixen] 4. — Die 10. per Culmam [Clusam?] Bolzanum 6. — Die 11. per Egnix [sic Cal. = Egna, Neumarkt] S. Michaelem. — Die 12. Tridentum 2. Cardinalis miri affectus. — Die 14. Burghetum per Rovaretum 26 [milliaria Italica]. — Die 15. Veronam 26, per Volarnium. Magnificis aedibus Io. Bap[tistae] del Bene Veron[ensis] recepti. — Die 17. Hostiam per Noheram 30. — Die 18. Bondinum per Sermetum 20. — Die 19. Bononiam per Centum 30. — Die 25. Imolam 20 [De litteris Coccianis v. supra in textu]. — Die 26. Cesenam per Forlivium 30. — Die 27. Ariminum 20. — Die 28. Pisaurum per Catholicam 25. — Die 29. Forum Sempronii per Tabernaculas [sic Cal.] 20. — Die 30. Cantianum per Callium 20. — Maius 1554. Die 1. Nucera per Sigillum 22. — Die 2. Spoletum per Fulgineum 24. — Die 3. Narniam per Interamnium 20. — Die 4. Rignanum per Burghetum 20. — Die 5. Romam per Portam Primam 20.»

⁷ *Calenzio* 218 s. Infra p. 446, l. 22 ss.

⁸ *Calenzio* 219. Infra p. 447, l. 1 s.

⁹ Infra p. 447, l. 17 s.

¹⁰ Infra p. 447, l. 19 ss.

¹¹ Felix Milensius l. c. ad a. 1554 et 1556. Alia videtur esse cappellania maior regni Neapolitani, quam 28. Novembris 1560 refert Seripandus a Philippo rege

tanum regnum anno 1554 a patre traditum erat, cuiusque vice marchio Avalus mense Octobri venerat, ut regni possessionem acciperet¹. Ecclesiam sibi sponsam continua residentia custodiens, Christi oves divini verbi pabulo diligenter nutriens de obitu Iulii III, de electione et praematura Marcelli II morte audiebat. Pauli IV electione nuntiata ad haec
 5 verba movebatur: «Det illi Deus agere de reformanda ecclesia, quae Paulus III in ore habuit! Hic enim dixit et non fecit, Iulius nec dixit nec fecit, Marcellus fecit, quae temporis puncto quo vixit facere potuit, non dixit. Utinam Paulus IV dicat et faciat, imo quae dixit faciat, et qui hactenus potens fuit in sermone, nunc potens sit in opere!»²
 10 At brevi, cum audiret de summa rerum ad Carafios translata, ingemiscebat: «Reformatio ecclesiae friget.»³ In bello a pontifice contra Carolum V et Philippum II gesto utri parti Seripandus faverit, ex eius verbis⁴ haud difficile est intellectu. Praeter pontificii belli terrores Turcarum classis crebris invasionibus miseri incolae cruciabantur; non semel apud monachos Cavenses refugium quaerere Salernitanorum praesul erat coactus⁵.

Sed quanto minus temporum miseria animus ad bona speranda erigebatur, tanto
 15 magis senex verae virtutis exemplaribus laetabatur. Ita cum mense Novembri 1556 audisset Carolum V et imperio et regnis omnibus relictis in Hispaniam navigasse vitae tranquillae desiderio, haec diario suo credidit: «Magnum optimi et christiani regis exemplum, qui suam ante obitum magnitudinem exuere volens et lubens operae pretium duxit, quo mortem rebus et curis humanis expeditus praestolaretur. Magnum Dei et rarum munus
 20 verae et non simulatae mortificationis!»⁶ Duobus annis postea nuntius ad archiepiscopum ex gravi morbo reconvallescentem pervenit Carolum imperatorem diem suum obisse. Quo non mediocriter commovebatur, ut ipse ait; «nam renovavit mihi, inquit, memoriam tum heroicae tanti principis virtutis, tum sanctimoniae et verae christianae moderationis, qua privatus mori voluit, deposito imperio et regnis omnibus, tum beneficiorum erga me et
 25 arti complexus, quo a se me dimisit ad hanc Salernitanam curam»⁷. Nec digniorem prorex Neapolitanus invenire poterat, qui laudum defuncti imperatoris praeco existeret, Seripando; quare hunc rogavit ut Neapolim veniens sermonem haberet in amplissimo funere. Hic sermo de principio, medio et fine rerum dictus 24. Februarii 1559 omnium audientium animos valde commovit. Typis prodiit et Latine et Italice Neapoli 1559⁸;
 30 Italica enim lingua dici, Latina imprimi orationem prorex voluerat. De quo sermone Antonius Portius Patavio VI idus Iunii 1559 scribebat, unum omnium Patavinae academiae sensum fuisse: «quod si Carolo dum vitam ageret funebria iusta curae fuissent, ut erat gravi et singulari iudicio, testamento sibi cavisset ut Seripando hoc munus deferretur; noverat enim vere imperatorios suos labores nullam nisi unius Hieronymi oratoriam artem
 35 illustremque eloquentiam postulare et quasi propriam debitamque efflagitare»⁹.

Imperatorem paucos post menses secutus est Paulus IV pontifex 18. Augusti 1559, cum 17. Novembris 1558 mortuus esset cardinalis Polus, 10. Iulii 1559 Henricus Gallorum rex. Quibus mortibus vehementer praesul percussus 26. Augusti 1559 sermonem habebat «de magnorum virorum laude, qui intra unum annum interiire»¹⁰.

40 Per successorem Pauli, Pium IV, in summum vitae fastigium Seripandus est evectus. Die enim 12. Septembris 1560 pontifex eum Romam vocavit honesto diplomate, vocaturus prius, ut asserebat, nisi eius valetudine et aestivorum mensium labori pepercisset¹¹. Cui morem gerens archiepiscopus 6. Octobris 1560 iter est aggressus Suessaeque mox colloquio Florimontii episcopi veteris amici exhilaratus. In Urbem eodem die 13. Octobris
 45 pervenit, quo Marcus Amulius Venetorum orator eo rediit triumphans¹², cum antea a senatu revocatus esset. Inter utrumque strictissima mox amicitia est orta¹³. Invitatus 19. Octobris a Borromaeo cardinali postero die ad Pium IV accessit, a quo perbenigne suscipiebatur, quique de concilio et de reformatione longius se cum illo collocuturum esse

sibi decretam se modeste reiecisce (infra p. 462, l. 18 s). Quod rex eiusque orator (Fr. Vargas) aegre videntur tulisse, cf. Vargae litteras 28. Ian. 1561 ad regem datas apud *Döllinger*, Beiträge I, 351.

¹ Infra p. 447, l. 11 ss. 30 s.

² Infra p. 449, l. 1 ss.

³ Infra p. 451, l. 13 ss.

⁴ Cf. maxime infra p. 449, l. 21; p. 450, l. 2. 5.

⁵ Infra p. 451, l. 13 ss. 21 ss; p. 452, l. 13 ss. 28 ss;

p. 453, l. 41 ss.

⁶ Infra p. 449, l. 10 ss; p. 450, l. 2 ss; p. 451,

l. 6 s; p. 454, l. 7 ss; p. 455, l. 24 ss; p. 456, l. 1 ss; p. 460, l. 12 ss.

⁷ Infra p. 451, l. 29 ss; cf. p. 455, l. 12 ss.

⁸ Infra p. 457, l. 12 ss.

⁹ Infra p. 457, l. 31 s cum adn. 7.

¹⁰ Felix Milensius l. c. versus finem.

¹¹ Infra p. 459, l. 6 s.

¹² Infra p. 461, l. 14 s. Felix Milensius l. c. ad a. 1560.

¹³ Infra p. 461, l. 18 ss et adn. 5.

¹⁴ *Susta*, Die röm. Kurie I, LXIII; infra p. 462, l. 10.

dicebat¹, id quod 30. Octobris factum est². Cumque mox Hieronymus aegrotaret, pontifex medicos misit, qui eius valetudini consulerent³. Praeter deliberationes de concilio congregando etiam ad tribunal inquisitionis deputabatur archiepiscopus noster, quod quamquam aegre ferebat, declinare non potuit⁴. Congregationibus primum 7. Ianuarii 1561 interfuit⁵. Dolendum est quod commentarius his de rebus ab eo compositus⁶ ad nos non pervenit. Postquam 9. Ianuarii 1561 centuriarum Magdeburgensium tomus ei traditus erat, de quo refellendo cogitaret⁷, congregationibus de reformando indice librorum prohibitorum⁸ et de examinandis litteris patriarchae Aquileiensis⁹ aggregabatur. Denique 26. Februarii 1561, Philippo II et Francisco Varga eius oratore frustra reluctantibus¹⁰, cum septendecim aliis cardinalis creabatur, primumque 3. Martii consistorio interfuit, in quo de Caraffarum causa iudicium a pontifice ferebatur¹¹. In proximo consistorio 10. Martii habito cum titulus S. Susannae ei esset delatus, ipse cum Simonetta et Hosio legatus concilii creabatur¹², Mantuano et Puteo cardinalibus iam 14. Februarii ad illud munus destinatis¹³. Septem diebus postea ipsi et Simonettae crux legationis est data¹⁴. Iam 15. Martii Pius IV, ut Seripandi paupertati succurreret, mille aureos ei miserat cum mandato, ut intra paucos dies Tridentum versus iter arriperet¹⁵. Sed discedendi die interim prorogato 26. Martii legatus Romam reliquit¹⁶, Bononiamque transiens Carolum Sigonium et Franciscum Robortellum iam diu acerrime inter se litigantes conciliavit¹⁷. Mutinae Foscarario episcopo, Corrigii Hieronymo Corrigiensi cardinale visitatis, in Castro Novo coniunctus est cum Hercule cardinale Mantuano, amboque iter prosecuti 16. Aprilis Tridentum advenere¹⁸. Sed usque ad 18. Ianuarii 1562 expectandum erat, donec, praemissa 15. Ianuarii congregatione praeparatoria, solempni sessione concilium aperiri poterat¹⁹.

Atque utinam tum saltem laetiores rerum bene gerendarum spes legatis fuissent! Sed brevi maximae tristitiae causa inde Seripando oriebatur, quod videbat *vera ecclesiae vulnera delitari et omnia simulatione et leviorum rerum tractatione inquinari potius quam mundari*²⁰. Iam 30. Iunii 1561 Placito de Sangro scripserat: *Non potiamo esser accusati che non facciamo il nostro debito secondo che sono stati soliti a farlo i nostri padri. Ma questo morbo è nuovo nè si truova capitolato da Galeno, et però bisognarebbe nuova medicina, la quale come non la so veder in terra, così l'aspetto dal cielo*²¹. Mox quaestione de residentia episcoporum proposita molestissima oriebatur discordia non modo inter episcopos, sed etiam inter ipsos praesidentes²², praesertim cum Simonetta particularibus epistulis diversa ab eis, quae publicis scribebantur, Romam

¹ Infra p. 461, l. 33 ss.

² Infra p. 462, l. 7 ss, cf. 30 ss.

³ Infra p. 462, l. 25. Inter quos erat Simon Pasqua Ianuensis, de quo v. infra p. LXXII, 20².

⁴ Infra p. 462, l. 30 s. ⁵ Infra p. 462, l. 36 ss.

⁶ Infra p. 462, l. 38 s.

⁷ Infra p. 463, l. 1 s; cf. ibid. adn. 1.

⁸ Infra p. 463, l. 5, 8 s; p. 464, l. 19 s. 24. Quibus in congregationibus id Seripandus agebat, ut Paulus Manutius ad imprimendos libros Romam vocaretur, cf. *Susta*, Die röm. Kurie I, 82 ss; infra p. 464, 20 ss⁶.

⁹ Infra p. 463, l. 17 ss.

¹⁰ Maxime propter sententiam de iustificatione a. 1546 ab eo defensam (supra p. LXIV, 32 ss), cf. Vargae epistulas 13. Octobris 1560 et 28. Ianuarii 1561 ad Philippum II datas apud *Döllinger*, Beiträge I, 341. 350 s et Philippi litteras 27. Nov. 1560 datas ibidem 347. Cf. infra p. LXXVI¹. Etiam quod Seripandus capellaniam maiorem refutaverat (supra p. LXVIII, adn. 11), rex et orator aegre ferebant, cf. *Döllinger* 351.

¹¹ Infra p. 463, l. 29 ss. Pauli Manutii litteras gratulatorias ex Cornelio Curtio exhibet *Torellus*, Secoli Agost. VIII, 427 s (1561, n. 5).

¹² Etiam hanc electionem Philippus II et Vargas conabantur impedire, cf. *Döllinger* l. c. 341. 350.

¹³ Infra p. 464, l. 15 ss, cf. p. 463, l. 12 s.

¹⁴ Infra p. 464, l. 25.

¹⁵ Infra p. 464, l. 22 s. Iam 26. Octobris 1560 pontifex ei 500 aureos miserat per Ludovicum [non Iulium, ut

habet *Torellus* VIII, 419 (1560, n. 2); ille 9. Maii 1561 patruo succedebat] Simonettam episcopum Pisauriensem datarium, infra p. 462, l. 3 ss.

¹⁶ Infra p. 464, l. 33, cf. l. 28.

¹⁷ Sed pax non erat diuturna, cf. *Tiraboschi*, Storia della lett. Ital. VII, l. 3, c. 2, § 15; *L. A. Muratorius* in vita editioni operum Sigonii (tom. I, Mediolani 1732) praemissa p. VII; *H. Lagomarsini* in editione epistularum Poggiani II, 318. Seripandus Bononiae erat a. 7. usque ad 10. Aprilis 1561, cf. infra p. 465, l. 9 ss.

¹⁸ Infra p. 465, l. 10 ss; 354, 11 ss; 547, 28 ss. Massarellus (4. Aprilis 1561) rogaverat Mantuanum, ut solemnem ingressum simul cum Seripando faceret, *per fuggir il duplicar così spesso questa cerimonia dell' intrata publica, come per esser più ex dignitate ch' intrassero ambedue insieme, che fra pochi giorni separatamente*: Archiv. Gonzag. Mantuae, busta 1938, cf. *Th. v. Sickel*, Röm. Berichte I (Wien 1895), 50.

¹⁹ Infra p. 466, l. 20, cf. 18.

²⁰ Infra p. 466, l. 31 ss.

²¹ Ex cod. Vindob. 5559, f. 109, apud *Susta* I, LIX.

²² Ludovicus Nuccius, Paleotti auditoris secretarius, 1. Iunii 1562 Astorgio Paleotto scribebat: *Quà è opinione, che questi legati nella cosa della residenza siano divisi, Mantua et Seripando d' opinione, quod declaretur esse iuris divini, et Simonetta al contrario* (Bonon., Archiv. Isolani 78, f. 125^r, cf. Röm. Quartalschr. XI [1897], 50). Quod verum esse ostendit *Pallavicin.* 16, 8, 11 ss et saepius.

nuntiaret¹. His collegae et quorundam aliorum² malis servitiis tantae Pii IV in Mantuanum ac Seripandum irae concitabantur, ut non modo acrioribus litteris eos reprehenderet³, sed etiam de novis legatis mittendis cogitaret, qui eis anteponerentur⁴, ut plus semel durioribus contra eos verbis uteretur, quae per alios statim laesis deferebantur⁵. Nihilominus pontifex Gonzagae cardinali licentiam abeundi a concilio petenti non satisfaciebat, monitus interim, quam sinistre multi illius discessum essent interpretaturi⁶. Secundus praesidens modo Mantuani testimonio⁷, modo propriis epistulis ad Borromaeum cardinalem datis⁸ contra malignorum calumnias se defendebat. Neque hae solae erant angustiae legatorum et maxime Seripandi, qui initio mensis
 10 Iunii 1562 maxime angebatur de periculo dissolutionis concilii, Caesareis Gallisque discessum minantibus, si continuatio concilii — ipsi enim non de continuatione prioris, sed de novo concilio dici volebant — declararetur, Hispanis eandem declarationem vehementer flagitantibus. Augebatur inopia mandato pontificis, ut continuatio expresse proclamaretur. Tanto maior erat laetitia, cum ex insperato alius ex Urbe nuntius mandata priora
 15 retractasset legatisque omnem deliberationem liberam reliquisset⁹. Sed eiusmodi consolationes nimis erant rariae; inter ultima Seripandi commentariorum verba sunt querelae de turbulentissimis concilii fluctibus haud magnam divinae gloriae et dignitatis ecclesiasticae spem ostendentibus, quare septuagenarius ne magna quidem sanitatis conservandae spe laetabatur¹⁰. De ultimis vitae mensibus nil amplius legitur in eius
 20 annalibus¹¹. Sed animo concipere possumus, quo ingenti dolore percussus sit, cum primus legatus laboribus, aerumnis ac calumniis consumptus 2. Martii 1563 praematuram mortem obiisset¹² summaque rerum ad secundum praesidentem redisset. At ipsius quoque vita iam ad occasum vergebat. Vix enim cum aliis legatis scripserat Romam, Gonzagae mortem adeo christianam ac piam exemplo simul invidiaeque fieri posse omnibus¹³, vix petierat particularibus litteris, ut defuncto surrogaretur legatus promotione se prior, ne ipse
 25 esset primus¹⁴, cum 8. Martii in congregatione febris correptus est, propter quam mox de morte dubitare coepit. Bis refectus eucharistia, quam non in lecto cubans, sed vestitus ac genuflexus sumpsit¹⁵, lacrimantibus amicis respondit: *Quare contristamini, quasi in vobis non sit spes?*¹⁶ Non dissimulabat libenter se mori, ne videret maximas calamitates
 30 quas imminere ecclesiae habebat persuasum; quare orabat Deum, ut infirmitas illa esset postrema¹⁷. Multa de sacramentis, de fide catholica, de anteacta sua vita coram nonnullis praelatis et aliis familiaribus suis pie prudenterque disseruit¹⁸, et vocatis multis principalioribus theologis articulos fidei catholicae recitabat iurando per Deum, qui brevi eum esset iudicaturus, semper se illos tenuisse cum certitudine absque ullo
 35 dubio¹⁹. Neque concilii collegarumque in extrema necessitate est oblitus. Nam »cum ad extremum vitae pervenisset, per secretarium suum aliis legatis significavit instare sibi

¹ *Cominciorno a chiarirsi Mantova et Seripando che era vero quello che loro era stato detto, cioè che questo Simonetta si lasciava metter su da alcuni prelati et aggirare come loro piaceva, et che a Roma scriveva lettere particolari et diversamente da quello che nelle lettere comuni si scriveva: Musotti in Summario apud Döllinger, Concil von Trient I, 2, 17. De epistulis Simonettae cf. Pallavicin. 16, 8, 12 ss; 16, 9, 6 ss.*

² Cf. Pall. 16, 8, 12; 17, 3, 6. ³ Pall. 16, 8, 14 s.

⁴ Pallavicin. 16, 8, 13. 15 ss; 16, 11, 8.

⁵ Infra p. LXXVI, adn. 1; 467, 2 ss. Pallavicin. 17, 3, 5 s; 16, 9, 6; Musotti litterae 17. Iulii 1563 datae apud Sickel, Röm. Berichte I, 131, n. 12; cf. Röm. Quartalschr. XI (1897), 381 ss.

⁶ Pallavicin. 17, 3, 4—9; 17, 5, 1.

⁷ Mantuani litterae 16. Sept. 1562 datae apud Döllinger, Concil von Trient I, 2, 41 s; cf. Pallavicin. 16, 5, 5; Sickel, Röm. Berichte II, 95.

⁸ Litterae 17. Maii 1562 datas exhibet Sickel l. c. II, 108—117, cf. Pallavicin. 16, 9, 1 ss (*tra le scritture de' Sigg. Borghesi*); aliae eiusdem consilii epistulae (16. Iulii, 6. Sept., 29. Oct. 1562 datae, cf. Sickel l. c. 95¹) apud Šusta II, 251 ss 339 ss; III, 39 ss.

⁹ Infra p. 467, 10 ss.

¹⁰ Infra p. 468, 2 ss.

¹¹ Quorum finis videtur perisse, v. p. CVIII, l. 6 ss.

¹² Cf. litteras legatorum 3. Martii 1563 datas apud

Sickel l. c. I, 127 s; Pallavicini relationem 20, 5, 4; 20, 6, 1 ss. ¹³ Cf. litteras citatas p. 128.

¹⁴ Litterae 3. Martii datae apud Šusta III, 258 ss.

¹⁵ Hosius et Simonetta 10. Martii Borromaeo scribunt: (Seripandus) *come prudente si è confessato questa mattina et ha ordinato et formato il suo testamento con animo di comunicarsi ancora tosto che possa* (quod fecisse videtur die 11., quamquam legati silent). Die 15. nuntiant: *Egli si è questa mattina comunicato un'altra volta et ha presa l'estrema unctione* (Poggiani epistolae ed. H. Lagomarsinus III, 259 s, cf. Šusta III, 264 s). Cf. Pallav. 20, 7, 6. Paleottus (in diario originali) ad 17. Martii ait conditum esse testamentum «quadriduo antequam decederet». Ludovicus Nuccius, secretarius Gabrielis Paleotti, Astorgio Paleotto 15. Martii scribit: *S. Sria Illma ha fatto testamento et si è comunicata due volte* (Bononiae in Archiv. Isolan. N. 78, f. 439). Firmanus (infra p. 565, l. 43 s): «Die Martis 16. Martii . . . hora 21. accepit extremam unctionem»; qui videtur errare de die, cum legati certe non scripsissent 15. Martii, si 16. demum factum esset.

¹⁶ Cf. 1 Thess. 4, 12; 1 Petr. 3, 15; Pallavicin. l. c.

¹⁷ Mendozae relatio infra p. 674, l. 1 ss.

¹⁸ Cf. maxime Paleottum (diar. orig.) ad 17. Martii.

¹⁹ Paleottus l. c.; Pallavicin. 20, 7, 6. Cf. Šusta III, 276 s.

iam novissimam horam, rogareque illos vehementer, ut quo decet studio hoc concilii negotium tueantur; hinc christianae reipublicae incolumitatem maxime pendere; si strenue ipsi causam hanc agant, fore ut eorum quoque Deus optimus maximus patrocinium suscipiat... Cum familiaribus suis mentionem fecit card. Mantuani nuper defuncti, eius merita ac religionem valde commendans. Dixit paucis adhuc mensibus futurum ut ille a bonis omnibus desideretur, quo tempore obstrueretur os malignantium et loquentium iniqua. «Etiam Carolum Guisium cardinalem Lotharingum consolabatur de fratre paulo antea trucidato. «Sed nihil ardentius loqui videbatur, quam cum de caelesti gloria ei sermo erat, ad quam se ex immensa Dei benignitate iamiam vocari praesentebat, idque palam affirmabat, aliisque ad eam consequendam animum addebat.»¹

Praeterea haec refert Paleottus: «Postquam de eucharistia et de fide catholica multa dixerat, subdidit se etiam nonnulla in animo concepissee, quae diceret de concilio et eius progressu; verum nolle Deum ut illa loquatur; illum haec dictum et aliquando ostensurum. (Haec verba deinde multi patres et praesertim Galli interpretati sunt ab eo dicta, quod papa nollet ac prohiberet eum illa loqui, quae aperienda essent ex salute publica. Nam semper creditum est illum valde favere et illi opinioni de iure divino et aliis multis, ob quae incurrerat offensionem S^{mi} N., perdurabatque adhuc suspitio Romae concepta adversus illum et eius opiniones, cum tamen ab aliis gravissimis patribus ille summo religionis zelo et pietate ea omnia et sentire et loqui putaretur).»¹

Nihil Simonis Pasqua episcopi Sarzanensis, quem Pallavicinus *uomo eccellente in varie scienze, ma raro nella medicina* vocat², aliorumque medicorum diligentia ac sollertia proficiebatur, sed post plures gravis timoris levisque spei vicissitudines Hieronymus Seripandus animam Deo reddidit sanctam vitam morte sancta coronando 17. Martii 1563 hora fere 24.

Die sequenti «cadaver ordinario pompa ad sepulturam effertur. Quamvis enim ille in testamento prohibuisset sibi absque pompa sepulcrum condi, tamen cum nihil vetasset in eo dum cadaver exportandum est, ideo visum fuit congruere illi muneri et gradui, quem hic gerebat, ut non ita privatim ac fere clam ad tumulum deferatur»³. Deponebatur corpus in monasterio S. Marci Tridentino ordinis eremitarum s. Augustini, hac inscriptione posita per Christophorum Patavinum ordinis magistrum generalem, qui ipse in concilio aderat:⁴

HIERONYMO SERIPANDO CARDINALI

concilii Tridentini legato

Christophorus Patavinus

sodalitii eremitarum magister p[osuit].

Vixit annos 70 menses 5 dies 11.⁵

Honoratus Fascitellus autem ord. s. Ben., episcopus Insulanus, unus conciliarium, qui elegantibus carminibus suo tempore clarus erat⁶, hoc in Seripandum distichon composuit, quod et ipsum inscribatur:

¹ Paleottus l. c. Cuius relationem, quamquam tomo III erit edenda, hic inseruimus, cum longius tempus praeterire possit, priusquam tomus ille edetur. — L. Nuccius (l. c.) 15. Martii: *Questa mattina inanzi la comunione presenti molti prelati intendo che fece una mezza predica sopra gli sacramenti della chiesa et maxime l'eucharistia, dicendo quod nunquam dubitaverit ibi adesse verum Christum, et similia protestando.*

² Pallavicin. 20, 7, 6. Qui iam mense Novembri 1560 Romae Seripando astiterat, cf. infra p. 462, l. 25 s.

³ Paleottus l. c. sub 18. Martii.

⁴ Titulus traditur a Felice Milensio in vita saepe citata, a Ciaconio III, 505, et a Torello, Secoli Agostiniani VIII, 439 (1563, n. 11).

⁵ Secundum hanc inscriptionem natus esset Seripandus 6. Octobris 1492, non 6. Maii 1493. Sed quoniam Felix Milensius et Torellus, quos ambos diarium Seripandi integrum (folio primo nondum carens) prae oculis oportet habuisse quique compluribus aliis fontibus utebantur (cf. supra p. LXI³), magis his fidem praebendam esse censeo (cf. p. LXI, l. 25). Rursus cum ille titulus Tridenti componeretur, facile de die nativitatis

errabant, cum annales illos, quos cum aliis scripturis Neapolim cardinalis paucis diebus ante mortem videtur misisse (cf. Musotti litteras apud Sickel, Röm. Berichte I, 132; infra p. LXXVI, l. 21 ss), non amplius Tridenti fuisse verisimile sit facileque memoria falleret. In canonum editione Lovaniensi anni 1567 (p. 481 s) annus nativitatis legitur 1487. Quod fidem tanto minus meretur, cum nusquam alibi probetur et *Le Plat* in sua canonum editione (Lovanii 1779) p. XXXVII dicat illius editionis auctores (et post eos Labbeum et Cossartium) in recensendis diebus promotionum fuisse *halucinatos*; quod etiam de anno nativitatis Seripandi videtur esse factum. — Hic adiungere liceat, huius nomen in epistulis civitatis Neapolitanae dum Bruxellis esset ad eum datis (cod. Vindob. 5560) scribi *Seripanno*.

⁶ Cf. infra p. 674, l. 18 ss. Honoratus Fascitellus, Iserniae in regno Neapolitano natus a. 1502, 17 annorum adulescens s. Benedicti religioni nomen dedit. Ab Iulio III Innocentio de Monte praeceptor datus, 30. Ianuarii 1551 Insulae (*Isola* in Calabria, prope Crotonem, hodie *Cotrone*) episcopus eligebatur et 3. Nov. 1562 Tridentum venit. Iam antea (4. Maii 1562 successor

Si quis honos tumuli, quantum sol lampade lustrat
Terrarum coelique, tuum est, Seripande, sepulchrum.¹

Petrus Gundisalvus de Mendoza episcopus Salamantinus, postquam retulit corpus depositum esse in S. Marco, addit: *para que despues se lleven a Napoles a una capilla, donde il tiene su enterramento*², et Petramellarius³ vult re vera translatum esse corpus Neapolim in ecclesiam S. Iacobi [corrigere: S. Ioannis] de Carbonaria. Quod Felicis Milensii correcturam perperam intellegendo Ciaconius repetit: «Inde (e templo S. Marci) postea Neapolim translatus in ecclesia eiusdem monasterii, in quo habitum eremitarum s. Augustini induerat, quiescit», ibique titulum illum legi opinatur. At nec Felix Milensius nec Torellus de hac translatione sciunt, immo ille diserte Petramellarium (licet ob id tantum, quod ecclesiam eremitarum Neapolitanorum S. Iacobi loco S. Ioannis fuisse falso putarit) erroris arguit. Praeterea Paleottus ait testamento Seripandum mandasse, ut corpus sepeliretur «apud heremitanos . . . , unde in alium locum non transferatur, sed ibi dimittatur, donec ad supremum Dei iudicium omnes evocandi et resurrecturi sumus»⁴, et similiter Ludovicus Nuccius litteris 18. Martii datis de eodem testamento locutus refert: *Ha ordinato . . . di non essere levato mai et portato altrove*⁵. Quis credet fratres Hieronymi contra expressum eius mandatum egisse? Qui potius per principalia religionis monasteria fieri curabant solemnes exequias, in quibus elegantes orationes habebantur. Una ex his, dicta in S. Iacobo Bononiae 2. Aprilis 1563 ab Aegidio Marcherino ord. Praed., in annalibus ordinis est tradita⁶.

De Seripandi testamento haec Paleottus narrat: «Eo mortuo lectum est eius testamentum, quod ab eo conditum fuerat in scriptis, praesentibus multis praelatis et aliis, inter quos ego quoque aderam. In eius principio rationem narrabat, cur obtinisset licentiam testandi⁷, nempe ut occurreret contentionibus et litibus, quae inter eius consanguineos oriri potuissent, deinde, ut aliquos ex familiaribus suis bene de eo meritis agnosceret, et tandem se imitatum exempla aliquorum insignium virorum eiusdem cum eo gradus, qui ita testati fuerant, veluti card. Egidium, Caietanum et Quignones tituli S. Crucis. Commendabat deinde animam suam divinae clementiae et protestabatur fidem catholicam multis verbis. Mandavit corpus suum sepeliri apud heremitanos⁸, quo loco ipsi vellent; sed se cupere non in ecclesia, sed in claustro vel caemiterio humari, sine pompa ulla, absque lapideo tumulo, sed iniecta humo tantum contegi atque lateribus superstratis; unde in alium locum non transferatur, sed ibi dimittatur, donec ad supremum Dei iudicium omnes evocandi et resurrecturi sumus.

Reliquit deinde varia legata familiaribus suis omnibus. Haeredem vero instituit monasterium heremitarum in civitate Neapolitana, ubi habitum religionis assumpsit. Reliquit scripta sua omnia et commentarios a se confectos, nondum tamen editos, eidem monasterio, ut collocentur in bibliotheca a se exstructa; libros vero haereticorum, quos apud se habebat impetrata venia eos legendi ex causa concilii, mandavit omnes statim comburi. Cardinali Montispolitiani⁹ ob eius erga se benevolentiam et officia reliquit argentea quaedam vasa. Reliquam suppellectilem argenteam legavit variis monasteriis eiusdem religionis in diversis civitatibus. Nepoti ex fratre reliquit pauca quaedam bona ab eo designata.»⁹

¹ corr. pro: in ecclesia heremitanorum.

ei est datus) ecclesia propter difficultates exortas renuntiata Romam se receperat, ubi mense Martio 1564 est mortuus. Carmina eius saltem bis edebantur in calce operum Sannazarii; novam editionem instruebat Ioan. Vinc. Meola Neapoli 1776, vita poetae accurata et eleganti praemissa. Cf. *Tiraboschi*, Storia della lett. Ital. tom. VII, l. III, c. 4, § 12; *W. v. Gulik-Eubel*, Hierarchia III, 230.

² Legitur in Mendozae commentario infra p. 674, l. 20 s; apud Felicem Milensium l. c.; apud Ciacon. III, 506; apud Torellum l. c. VIII, 439.

³ Infra p. 674, l. 17 s.

⁴ In Continuatione Panviniani chronici Rom. pontif. (Bonon. 1599, 4°), ap. Milensium l. c. ⁵ Cf. infra l. 32 s.

⁶ Bologna, Archiv. Isolani N. 78, f. 445^r.

⁷ Torelli, Secoli Agost. VIII, 430—444 (1563, Concilium Tridentinum II,

n. 14); ex eo *J. F. Ossinger*, Biblioth. Augustiniana (Ingolst. 1776) 843—846.

⁸ «Anno eodem, quo cardinalis creatus fuerat, paucis post diebus de testamento cogitans, se testari posse a pontifice impetrat»: Felix Milensius in vita citata versus finem.

⁹ Ioannes Riccius, cardinalis 20. Nov. 1551, administrator episcopatus Montispolitiani, mortuus 3. Maii 1574.

¹⁰ Paleottus in diario originali (Bononiae in Archiv. Isolani N. 79) ad 17. Martii 1563. — Cf. L. Nuccii litteras (alteras) 18. Martii 1563 datas (Arch. Isol. 78, f. 445): «Hoggi s'è letto il suo [Seripandi] testamento, nel quale prima si iscusava d' haver ricercato facoltà di testare, per amore delli suoi servidori per poterli lassare qualche cosa, et ancho per imitare molti altri ch' hanno fatto il simile, come il cardinale Egidio et

Describitur Seripandus a collegis homo *di complessione debole*¹. Quod satis probavit ipse in annalibus suis, cum inde ab anno 1525 crebris se infirmitatibus gravatum referat. Talis condicionis hominem calamitatibus iniuriisque magis affligi quam natura robustiores, ultro apparet. In Seripandi diariis permulta inveniuntur indicia, quam saepe angustii, timoribus, inopiis animus eius sit oppressus. Sed qua erat modestia et timiditate 5 semper fere tacebat iudiciumque alta mente reponebat, ne mala augerentur². Quare facetum illud de legatis iudicium: *primus* [Mantuanus] *non audit*, *secundus* [Seripandus] *non audet*, *tertius* [Hosius] *semper legit*, *quartus* [Simonetta] *semper scribit*, *quintus* [Altaemps] *nec audit nec audet nec legit nec scribit*³, ut aliorum, ita Seripandi naturam optime expressit.

Nihilominus et apud collegas et apud reliquos conciliares maxima auctoritate pollebat non modo propter animi candorem, sed etiam ob raram in omni litterarum genere eruditionem. Sacrae scripturae verba, sancti Augustini aliorumque patrum locos memoriae infixata tenens semper ad manum habebat. Praeterea auctores antiquos optime noverat saecularique scientia minime carebat. Iure igitur Iulius Poggianus hanc ei laudem 15 impertiebatur: «Is enim es, qui, cum esset illa macula horum — temporum dicam an hominum? — horrido cuidam et incondito doctrinae generi deditorum, omnem contemnere florem et commoditatem orationis, cum summa eruditione parem copulasti eloquentiam⁴, et studia humanitatis ab aliis discerpta atque divulsa ratione et exercitatione coniunxisti; quare ut vitae ac religionis, sic mentis et orationis tuae excellens ista 20 perfectio esset admirabilis»⁵. Quantae inter grammaticos ob antiquarum litterarum scientiam aestimationis fuerit Seripandus, Hortensii Landi verbis a Tiraboschio excerptis monstratur. Ille enim in dialogis duobus anno 1534 Mediolani editis, quorum unum *Cicero relegatus*, alterum *Cicero revocatus* inscripsit, Hieronymum Antoniumque Seripandos inter collocutores inducit: «Aderat in primis Hieronymus Seripandus una cum amantissimo fratre Antonio 25 Seripando, in quibus omnia sunt, quae aut fortuna hominibus aut natura largitur.»⁶ Et postea haec leguntur: «Hic cum dicendi finem fecisset Aphricanus, Seripandus, qui solitus erat Ciceronem semper in sinu gestare, illum passim pleno ore dilaudare visus est et graviter commotus totusque rubore perfusus *Nae tu*, inquit, *Aphricane* etc.»⁷

altri. Ha ordinato d' essere sepolito senza pompa, in cimiterio et in terra senza deposito, et di non essere levato mai et portato altrove. Ha lassato heredi il monasterio suo di Napoli, et gl' argenti ch' egli havea ha dispensato a diversi monasteri del suo ordine, eccetto uno bacile et bronzo et alcuni candelieri, quali ha lassati all' Illmo di Montepulciano in segno dell' amorevolezza che sempre quel Signor gli ha mostrato. Alli suoi servitori vecchi ha lassato per ciascuno scudi 200 et alcuni mobili, tra quali è il Sor Musotto, ad alcuni altri scudi 100, ad alcuni staffieri scudi 50, et ad altri scudi 20. Ha lassato esecutore del suo testamento quò il suo mastro di casa, et in Roma l' Illmo Amulio.» — Exemplar testamenti extare in cod. Neap. XIII AA 65 sero didici ex *Susta* III, 263, qui et ipse ait heredem principalem institutum esse conventum S. Ioannis de Carbonaria, ove siano condotti tutti i libri che si trovaranno appresso di me, tanto stampati quanto scritti a mano, et tanto li volumi scritti da me non per via di voler componere, ma solo per memoria delli studii miei, siano collocati nella libreria fatta da me nel detto monasterio. Ma tutti li libri di eretici da me tenuti et letti con buona licenza et per conto del concilio siano subito bruggiati, avvertendo che li volumi miei sono a primo tempo quattordici legati [sunt sine dubio illa volumina in memoria subsidium inscripta et alia quaedam infra p. LXXIX, l. 5—23], et ve ne sono alcuni altri sciolti et imperfetti. Executorem testamenti constitutum esse ait *Susta* cardinalem Amulium.

¹ «Con questo signore, ch' è aggravato d' anni et è di complessione debole, bisogna andar molto destro, non essendo atto a portar rimedii gagliardi»: Hosii Simonettaeque legatorum litterae 9. Martii 1563 datae apud *Lagomarsinium* in editione epistularum Iulii Poggiani III, 259.

² C. ex. gr. infra p. 427, 6 ss; 433, 22; 467, 13 s.

³ Litterae Ianuario 1563 datae in bibl. Brancacciana Neap. cod. I A 16, f. 66; cf. *Sickel*, Röm. Ber. V, 64 ss.

⁴ *Tiraboschi* (cf. adnot. sequ.): elegantiam.

⁵ Iulii Poggiani litterae 31. Aug. 1561 ad Seripandum datae in illius epistularum collectione edita per *H. Lagomarsinium* II, 317; cf. *Tiraboschi*, Storia della lett. Ital. VII, l. 2, c. 1, § 25. De Aegidii Viterbiensis schola et ipsa humanioribus litteris excellenti cf. *E. Gothein*, Die Culturentwicklung Süd-Italiens (Breslau 1886) 452 ss; de Seripando ibid. 472, eiusdemque Ignatius von Loyola (Halle 1895) 485 ss.

⁶ Hortensii Landi Dial. (ed. cit.) p. 2, apud *Tiraboschium* l. c.

⁷ Landi Dial. p. 5, citatus a *Tiraboschio* l. c., qui recte dicit dialogum scriptum esse post a. 1529 [saltem post 7. Aprilis eius anni], cum Moronus iam nominetur episcopus. Si verisimile esset Landum certiorum factum esse de morte Antonii Seripandi 4. Nov. 1531 defuncti (cf. *Calenzio*, Documenti 158), hic dies terminus esset ante quem oporteret dialogum compositum esse. At vix hic nuntius Mediolanum perferebatur. Nec mihi videtur probabile che il Seripando venuto a Milano per predicarvi si facesse ivi conoscere ed ammirare (*Tiraboschi* l. c.), cum nusquam in annalibus suis de contionibus illis annis Mediolani habitis quidquam referat. Multo libentius crediderim Landum Bononiae dum studiis vacaret Seripandum vidisse et cognovisse. Nam Landus ibi discipulus erat Romuli Amasei (cf. *Tiraboschi* VII, 3, l. 6), qui inde a 4. Iulii 1514 usque ad mensem Februarii 1520, et iterum inde a mense Octobri 1524 Bononiae docebat (*Giov. Fantuzzi*, Notizie degli scrittori Bolognesi I [Bologna 1781], 208 s). Seripandus autem mense Iunio 1516 in eandem civitatem mittebatur, unde 2. Maii 1523 Neapolim profectus est, ante annum 1534

Ita Seripandus, qui socius erat academiae illius iam a Pontano Neapoli conditae¹, inter philologos non minus quam inter theologos plurimi aestimabatur. Quam bene meritus sit theologus, antequam opera eius et typis exscripta et non exscripta, inter haec maxime eius vota conciliaria, accuratissime sint examinata, definiri non potest. At certe operae pre-
 5 tium esset eius doctrinam exponere². Etiam cum saecularibus principibus, ut Sanseverinis Salernitanis³, cum Columnensibus Fundanis⁴, cum Gonzagis Mantuanis⁵, cum Margarita Austriaca⁶ et cum Farnesiis⁷, cum Caracciolis marchionibus Vici⁸ aliisque familiaritas ei erat. Praeterea cum innumeris suae aetatis hominibus vel stirpe vel doctrina claris litterarium commercium habebat, ita ut ex eius epistulis permulta ad litterarum historiam
 10 illustrandam possint hauriri. Utinam tandem oreretur aliquis, qui omnibus huius eximii viri scripturis aequaliumque testimoniis perlustratis vitam Seripandi nobis describeret!

B. De libris et scripturis a Seripando relictis.

Cum ad cognoscendum Seripandi ingenium plurimum intersit scire cuius generis sint libri aliaeque scripturae ab eo relictæ, operum eius conspectum hic inserere tanto magis ex re esse duximus, quia nemo adhuc universas eius scripturas enumerare vel
 15 describere est tentatus. Ac primum quidem de earum fati disseremus, deinde catalogum exhibebimus, denique de commentariis conciliaribus quasdam quae occurrunt quaestiones solvere tentabimus.

1. De fati scripturarum Seripandearum.

Testamento 10. Martii 1563 condito Seripandus omnem suam litterariam supellectilem monasterio Neapolitano S. Ioannis ad Carbonariam legavit⁹, quod duodecim
 20 fere annis antea magnifica exornaverat bibliotheca¹⁰. Paucis diebus postea, tribusque diebus antequam moreretur, ut omnes scripturae secreto Neapolim transferrentur mandavit¹¹. Sed vigilantiam cardinalis Simonettae, qui etiam de epistulis quae ad cardinalem Mantuanum scriptae erant recuperandis sollicitus erat¹², eiusmodi res non fugiebant. Qui statim mortuo Seripando quid ad Borromaeum cardinalem scripserit, ex huius responso
 25 3. Aprilis 1563 dato cognoscitur: *Il ricordo di ricuperare quelle scritture* [Seripandi] *si haverà a core, et se ne farà la debita diligentia col nuntio di Napoli*¹³. At sive Romae rem nimis lente tractabant, ita ut in oblivionem cederet, sive nuntius Neapolitanus ad Musottum remissus interim cum Simonetta rem contulerat, duobus fere mensibus elapsis cardinalis Moronus, primus inter concilii legatos, cardinali Borromaeo scripsit:
 30 *Intendo che... Seripando bo. me. scriveva di giorno in giorno le cose più notabili di questo concilio, et che questa scrittura si trova in mano di Musotti. Desideravessimo haverla in man nostra, si perchè potrebbe giovar a noi, si ancor perchè non andasse in man d'altri, che per avventura potesse nocere*. Quare Borromaeus Musottum tunc temporis Romae ex mandato domini sui (card. Lotharingi) commorantem iuberet reddere
 35 illam scripturam patroni mortui, idque *in modo tale che non se li desse tempo nè di copiarla, nè quasi di poterla far leggere ad altri*¹⁴. Borromaeum Moroni petitioni ob-

non amplius, si brevissimam commorationem vere 1532 excipias, eo reversurus (cf. eius annales apud Calenzium, Documenti 154 ss.). Quare inter annos 1516 et 1520 Landum Seripandumque simul Bononiae fuisse credibile est, et nescio an simul discipuli Romuli Amasei atque inter se amici fuerint. Eodem tempore fieri poterat, ut Landus alios Neapolitanos inter dialogorum collocutores enumeratos, ut Antonium Seripandum, Placitum de Sangro, Marium Galeottum (*Tiraboschi* l. c.), Bononiae cognosceret, qui vix omnes Mediolanum ante annum 1534 venerat. At etiam probabilius est hanc cognitionem Neapoli esse factam, cum ipse Hortensius Landus dicat Hieremiam Landum sibi, dum ibidem commoraretur, *Centum quaestiones* ab Hieronymo Seripando conscriptas inspicendi copiam fecisse (*Tiraboschi* l. c.; cf. infra p. LXXXIV, l. 26 ss.).

¹ Gothein, Ignatius 485; Culturentwicklung 472.

² Interim cf. *St. Ehes*, Röm. Quartalschr. 1906, 177 ss.

³ Calenzio, Documenti 158 (ad a. 1529); 195 (cf. infra 438, 14); 202 (infra 442, 21); 206 (infra 444, 19 ss.); 207 ss (infra 445, 6 ss 20 s; 446, 16); 208.

⁴ Calenzio l. c. 157 (ad a. 1526).

⁵ Calenzio 161 (a. 1538). Iulia Gonzaga uxor erat Vespasiani Columnae Fundani.

⁶ Calenzio 162 (Febr. 1539); supra p. LXXII, 27.

⁷ Calenzio l. c. et p. 182 (11. Sept. 1543).

⁸ Calenzio 194; infra 437, 1.

⁹ Cf. supra p. LXXIII, l. 21 ss cum adn. 9.

¹⁰ De qua cf. supra p. LXV, l. 36 ss et adn. 24.

¹¹ Quod Philippus Musottus eius secretarius 17. Iunii 1563 cardinali Borromaeo nuntiavit, cf. litteras infra p. LXXVI, 21 ss.

¹² Simonetta, ut ex litteris Borromaei 13. Martii 1562 datis apparet (*Sickel*, Röm. Berichte II, 94), Romam scripserat circa *il ricuperar le lettere importanti che si sono scritte al cardinal di Mantua di bona memoria*.

¹³ *Sickel*, Röm. Berichte II, 94¹.

¹⁴ Moroni epistolae 27. Maii 1563 datae epitomen exhibet *Sickel*, Röm. Berichte V (Wien 1901), 8. Certe Simonetta, qui parum favebat Musotto (*Sickel* l. c. p. 6), suggessit Morono et nuntium illum falsum et illam diffidentiam, quam non merebatur ille Bononiensis.

secutum esse apparet ex litteris Musotti Tridentum interim reversi, qui 17. Iunii 1563 ita illi respondit:

Illmo et Rev^{mo} Signor mio oss^{mo}. Solamente hier sera mi fu data la lettera di V. S^{ria} Illma et Rev^{ma} de li 5, et subito al S^{or} cardinal Morone, offerendomi prontissimo ad essequire quanto volesse comandarmi. Et così serà, se mi si comanderà cosa alcuna, benchè per quanto mi è parso di poter conoscere dal parlar suo, fra le scritture del card. Seripando non si troverà cosa che sia al proposito, perchè se bene sono le medesime materie et le medesime controversie adesso in essere, che erano al suo tempo, è nondimeno tanto differente lo stato loro da quello di quei tempi, che quelle osservazioni et considerationi d'allora parriano sogni. Pure perchè non sono apresso di me, mi pare di dover dire a V. S^{ria} Illma, che sono in Napoli nel monastero de S. Giovanni a Carbonara de l'ordine di s. Agostino ne la libreria del detto S^{or} cardinale, salvo però se 'l maestro di casa sua non havesse mancato di mandarcele, il che non credo. Ma quivi al sicuro credo che si troveranno insieme con molte scritture, massime di riforme mandate da Roma, le quali mi sono accorto solo adesso di non haverle io, et altre scritture, le quali per opinion mia sarà bene provvedere che non si divulgassero. Et perchè la S^{ria} V. Illma et R^{ma} sappia come sta il fatto, ha da sapere che essendo più volte il detto S^{or} cardinale advertito da amici che N. S^{re} haveva dette alcune parole piene di sdegno contro di lui¹, et che alcuno di quei S^{ri} de l'inquisitione ragionava contra de la persona sua molto liberamente², vedendosi vicino al morire, comandò tre di prima che morisse, che tutte le sue scritture fussero secretamente mandate a Napoli. Et perchè la cosa fu fatta in un subito, ve n'andarono di molte scritte di mia mano et d'altri attinenti a questo negotio, le quali io non mi curai ritenere, perchè l'animo mio era di venire a Roma et poi di andarmene sino a Napoli et quivi rihavere ogni cosa.

Appresso di me sono quasi tutte le lettere scritte in commune da li legati et le ricevute da loro³; vi è ancora le cose fatte ne le congregazioni et sessioni⁴ et poco altro di niuna consideratione. Pure qual si sia, se dal card. Morone o altro de' legati si desidererà cosa ch'io habbia, ce la darò; se vorranno intender cosa alcuna di che non ci sia scrittura de pensieri et disegni di quel Signore intorno a questo negotio conciliare (perchè io ne so gran parte) et che me ricerchino, io ce la dirò liberamente et fidelmente. Se da me conoscerò di poter ricordando qualche cosa giovare, non aspetterò di essemme ricercato⁵.

Num re vera ex illis scripturis quid curiae Romanae sit traditum, non liquet. Quamquam enim cum Iosepho Šusta⁶ id verisimile esse dicemus, cum Borromaeus de epistulis — saltem Mantuani — se curaturum scripserit, et ipsae epistolae Seripandi in huius supellectile Neapolitana desint⁷, tamen alio quoque modo potuerunt perire. Si enim Musotti litteras solas spectares, quasi nihil ex scripturis domini sui eum habuisse crederes. At certe non modo tutte le lettere scritte in commune, sed etiam partem earum, quas Borromaeus particulariter ad Mantuanum scripserat, registro suo universali⁸ inseruerat⁹. Et praeterea aliud registrum, nescio num omnium privatarum Seripandi, an earum tantum, quas hic ad Amulium dedit vel ab eo accepit, inter scripturas suas reliquit, ex quo, cum plurimum ad concilii historiam conferat, non semel Pallavicinus hausit¹⁰. Si Musottus similiter ea

¹ F. Vargas, qui ceterum pro virili parte flammam fovebat, 25. Maii 1562 Philippo II scribebat pontificem Seripando *carga la mayor culpa por parescer quel de Mantua se gobierna por él*; pontifex *se ha quejado grandemente diciendo en publico: poenitet me fecisse hominem, y que quisiera pagar 50 000 ducados y no habelle hecho cardenal, y que era enemigo desta santa sede, y por aquí otras cosas harto diferentes de quando le dió el grado y pasó lo que V. M. sabe*. Idem 2. Iunio 1562 nuntiabat: pontifex *ayer me lo [quae antea scripta sunt] dijo á la clara con palabras harto sentidas y poco honrosas al susodicho [Seripando], hasta decir que si él me hubiera creído, no le hubiera hecho cardenal* [cf. supra p. LXX, l. 9 s.]: Colección de Documentos inéditos para la historia de España IX (Madrid 1846), 209. 245. Cf. Šusta II, 153 s.

² Nescio an sit card. Alexandrinus, Mich. Gislerius.

³ Registrum illud universale a Musotto compilatum, de quo agit Sickel, Röm. Berichte V, 1—49.

⁴ Acta illa, de quibus loquitur Pallavicinus 15, 13, 1 (*Diario degli atti e delle congregazioni*), quorumque exemplar est in tabulario Vaticano Concil 52, f. 434 ss (cf. Sickel, Röm. Berichte V, 22 ss).

⁵ Litterae integrae leguntur apud Sickel, Röm. Berichte I (Wien 1895), 131—133.

⁶ Šusta, Die röm. Curie I, LXI. LXV.

⁷ Scilicet epistolae Borromaei ad Seripandum scriptae huiusque responsorum minutae, cf. Šusta l. c. LXII. LXIII.

⁸ De quo cf. Sickel, Röm. Berichte V, 1—49.

⁹ Cf. Sickel l. c. V, 2.

¹⁰ Ubi Pallavicinus ad registrum Musotti provocat, semper, ni fallor, epistulas Seripandi ad Amulium vel huius ad illum citat, cf. 18, 8, 10; 18, 12, 12; 18, 13, 2.

quae inter Borromaeum et dominum suum particulariter acta erant, alios et maxime Simonettam, quem Seripando inimicum fuisse sibi esse non ignorabat, celare cupiens epistulas penes se retinebat¹, si eadem de causa Borromaeo legatisque interrogantibus dissimulabat, cur non fidelis servi officium servare sibi videretur? Utrum ipse adhuc vivens, ne in manus alienas venirent, eas combusserit, an eo mortuo demum sint amissae, dubitari posset. Vel sumamus Seripandum voluisse ut Neapolim cum aliis transferrentur, cum teste Musotto translatio facta sit *in un subito*, facillime minutioris formae libri vel singularia folia amittebantur iam Tridenti vel postea Neapoli². Praeterea ante finem saeculi XVII magnus numerus codicum ex Augustinianorum S. Ioannis ad Carbonariam bibliotheca Batavo cuidam vendebatur³, inter quos fuisse epistulas Borromaei nec contendere licet nec negare⁴. Deinde, cum inter sanctos relatus esset Carolus, reliquiae eius tanti aestimabantur, ut cultores non religioni haberent quin epistulas eius furtive subtraherent. Diaria autem originalia Seripandi factum esse potest ut pontifici sint exhibita; nam quae nunc Neapoli custodiuntur non sunt autographa⁵. Minime tamen cum certitudine id dici potest, cum vix Seripandus praeter autographa etiam exemplaria haberet, sed potius verisimile sit his confectis originalia esse deleta. Postremo mirum esset, quod neque in bibliotheca neque in tabulario Vaticanis diariorum vestigium ullum invenitur, cum e conventu Augustinianorum multo facilius hac via potuissent auferri, ut ordinis cuidam scriptori commodata nunquam restituerentur. Quod ergo scripturae quaedam non amplius Neapoli inveniuntur, non est argumento eas a curia Romana esse ablatas. E contra a vero alienum non nobis videtur cardinalem Borromaeum in Musotti responso acquievisse, cum suppellectilem illam litterariam apud monachos Neapolitanos custoditam sciret, a quibus ut divulgarentur non erat timendum. Rursus, si revera epistulae ei tradebantur, non minus ac aliae scripturae conciliares in palatio ad S. Praxedem eius iussu conditae perire potuerunt⁶.

Nec certior est conjectura, penes Terentium Alciatum — in cuius favorem Urbanus VIII litteris 21. Aprilis 1629 datis omnibus monasteriorum superioribus et maxime Augustinianis S. Ioannis ad Carbonariam Neapolitanis permittebat et commendabat, ut cunctis de concilio Tridentino scripturis utendi copiam illi darent⁷ — partem epistularum, quae de sunt in bibliotheca nationali Neapolitana, remansisse⁸. At saltem cod. Barberin. XVI, 24⁹ ex Alciati suppellectile litteraria potest esse derivatus; nam Urbanus VIII eius fautor, a quo ad refellendum Sarpium monitus erat¹⁰, Barberinus fuit, et cod. Barber. XVI, 67 (nescio an etiam XVI, 66) certe est ex Alciati hereditate¹¹.

Theodorus de Sichel coniebat¹² praeterea aliquot codices bibliothecae quondam cardinalis Bernardini Spadae¹³ a Pallavicino adhibitos, qui epistulas Seripandianas continuerint, ex eadem Augustinianorum Neapolitanorum bibliotheca esse asportatos. Sed nusquam ex Spadanis codicibus Seripandianum quidquam memini a Pallavicino citari¹⁴.

¹ Borromaei epistulas Seripandum, cum alias scripturas Neapolim mitteret, separasse verisimile est non modo propter personam dignitatemque auctoris, sed etiam quia nihil propter eas ab inquisitoribus erat timendum.

² Ita initio saeculi XVII maior pars sermonum in ipso monasterio desiderabantur, cum in catalogo Laderchiano saeculi XVIII enumerentur, cf. infra p. LXXIX, l. 24 s.

³ *Montfaucon*, *Diarium Italicum* (Parisiis 1702) p. 308. Cf. infra p. LXXX, adn. 6.

⁴ Quod Milensius a. 1601 de eis nil dicit, non argumento est eas tunc non ibi fuisse, cum etiam de duabus aliis quae etiam nunc in cod. Neap. XIII B 41 asservantur sileat; Borromaeus tunc nondum inter sanctos relatus erat. Magis hoc esset mirandum, quod, cum multa alia ex illa bibliotheca pro Romanis bibliothecis transcriberentur, Borromaei Seripandique epistulae (praeter huius quinque originales quae sunt Mediolani in bibliotheca Ambrosiana, cf. infra art. 3 in fine) essent neglectae.

⁵ Id quod infra (art. 4) demonstrabitur.

⁶ Cf. *Sichel*, *Röm. Berichte* II, 90 ss.

⁷ *Steph. Ehes*, *Röm. Quartalschrift* XVI (1902), 298 s, cf. *Šusta* l. c. I, LXI.

⁸ Cf. *Šusta* l. c. I, LXI².

⁹ De quo v. infra p. CH, l. 21 ss.

¹⁰ Diserte id ipse dicit in fronte codicis Barberini XVI, 67, cf. *Calenzio*, *Documenti inediti* p. 399. Cf. *Iren. Affò*, *Memorie della vita e degli studi di Sforza card. Pallavicino*, quae a *Fr. A. Zaccaria* praemittuntur suae Pallaviciniani operis editioni I (Romae 1833), LXXXIV. (Affò provocat ad *Mandolsi* Bibliothecam Romanam p. 179); *Sommervogel*, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* I, 147; *Ehes*, *Röm. Quartalschr.* XVI (1902), 298.

¹¹ Titulus et initium codicis XVI, 67 apud *Calenzium* l. c. (de cod. XVI, 66 ib. 398). Anno 1627 Alciatus nonnulla capita pontifici dicitur proposuisse, qui prorsus probaverit opus, cf. *Sommervogel* apud *Ehes* l. c. 298. Non dubito quin hic codex contineat illa capita.

¹² *Sichel*, *Röm. Berichte* I, 77.

¹³ De cuius fati v. *Sichel* l. c. V, 9.

¹⁴ *Pallavicin*. 15, 13, 1 (de quo loco solo cogitari posset) de Musotti operibus est sermo, inter quae videntur fuisse epistulae a Seripando ad Amulium et ab hoc ad illum datae; sed eae minime ex monasterio Neapolitano erant, immo per Musottum mortuo Seripando retentae, cf. p. LXXVI, l. 40 ss.

Hic autem num omnes quibus usus est codices restituerit monasterio illi Neapolitano nescimus. Habuisse se quosdam in manibus ipse testatur 6, 5, I, cum loquendo de commentariis legati, quos vocat *Memorie del Seripando*, dicat: *Si stendono dal principio del concilio fino a' 5 di Febraio 1546, e si conservano nel' archivio de' Signori Barberini. L'originale di ciascuna sua scrittura¹ da citarsi [è] conservato in Napoli 5 nel convento degli Agostiniani di S. Giovanni a Carbonara. E questo l'autore con facoltà di papa Alessandro VII ha fatto venire e veduto². Similiter ergo per Alexandrum VII adiutus est Pallavicinus, ac per Urbanum VIII Alciatus.*

Catalogi veteres cum sint minus accurati, non eam utilitatem praebent, quam ex eis expectaremus. Unus tamen, quem anno 1601 Felix Milensius ad calcem vitae Seripandi adiecit³, propterea maioris est pretii, quod ea tantum opera enumerat, quae ipsius Milensii manus contrectaverint. Nos eum simul cum alio statim exhibendo coniungemus⁴.

Primis saeculi decimi octavi decenniis⁵ catalogus voluminum a Seripando scriptorum pro Baronii Annalium continuatoribus Romam mittebatur, quem hic repetere necessarium videtur. Extat ibi in bibliothecae Vallicellianae codice K II, f. 290, ex quo eum exhibuit Calenzius. Numeri, quos uncis inclusos addimus, signaturam hodiernam codicum bibliothecae nationalis Neapolitanae exhibent, quatenus codices recognoscere potuimus.

«HIERONYMI SERIPANDI

S. R. E. cardinalis et legati in concilio Tridentino

volumina originalia spectantia ad acta, sententias patrum et alia notatu digna quae acciderunt in Tridentino concilio

ex indice operum manuscriptorum ipsius cardinalis, quae servantur Neapoli in bibliotheca coenobii S. Ioannis ad Carbonariam ord. fratrum eremitarum s. Augustini.

- [1] De potestate concilii. [Cf. infra p. XCIV, 38 ss.]
- [2]* Commentaria in epistolas ad Corinthios et Thessalon. ⁶ [VII A 36; infra LXXXVI, 37 ss.]
- [3] De summo bono contra varios philosophos gentiles. [Cf. infra p. LXXXV, I, cf. LXXXIV⁸.]
- [4] De praedestinatione ad M. Antonium Flamineum. [Cf. infra p. XCIII⁸.]
- [5] Historia suae legationis ad Carolum V pro urbe Neapolitana. [Cf. infra p. XCII, 29 ss.]
- [6] Volumen quaestionum synodaliū et aliarum rerum spectantium ad concilia [Cf. infra p. XCIV, 39 ss.]
- [7] Volumen literarum pastoralium cum decretis congregationis Carbonariae.
- [8] Volumen epistolarum doctrinalium.
- [9] Volumen varia continens ad concilia spectantia et testimonia sanctorum patrum de sacrificio missae et de sacramento ordinis decerpta ex literis cardinalis Sirleti. [Cf. infra p. XCIII, 14 s.]
- [10] Epistolarum originalium Seripandi, regum, cardinalium, principum et aliorum, variae eruditionis et doctrinae tomi XX [XIII AA 47—65, cf. infra p. LXXX⁸; LXXXVIII ss.].
- [11] Septem voll. originalia, continentia acta et sententias pro concilio Trid. [Cf. XCV, 13 ss.]
- [12] Adnotationes in omnia opera cardinalis Reginaldi Poli impressa.
- [13] Adnotationes in librum eiusdem cardinalis Poli ms. de quaestionibus sive partibus legatorum Romanorum pontificum in conciliis generalibus.
- [14] Adnotationes in opera eiusdem cardinalis mss.
- [15] Postillae et notae marginales in opus originale ms. Historiae viginti saeculorum cardinalis Aegidii Viterbiensis⁷.

¹ Hic errat Pallavicinus, sed etiam alii, v. infra.

² Cum Alexander VII electus sit 7. Aprilis 1655 et Pallavicinus primum operis sui tomum ediderit a. 1656 (in privilegio eiusdem pontificis 10. Iunii 1656 dato legimus: cum bibliopola opus typis mandari facere intendat), certe per brevissimum tempus Neapolitanis codicibus utebatur. Sed praesto ei erant exemplaria Barberiniana. — Cf. *Pallav.* VI, 7, 5; 8, 7; XI, 4; 14, 5; VIII, 9, 10; X, 2, 3; (XV, 13, 3); XVI, 4, 18; 8, 1; 9, 1.

³ In fronte editionis Commentariorum Seripandeorum in epistulas ad Romanos et Galatas (Neapoli 1601).

⁴ Ea opera, quae etiam in Felicis Milensii catalogo sunt, asteriscis signantur.

⁵ De hoc tempore ideo dubitari posset, quia concilii Tridentini historia iam a Raynaldo erat absoluta nec Seripandi ut medium inter concilium mortui scripturae ultra illud tempus pertinebant; quare potius Raynaldus earum catalogum expetisse videretur. Sed cum Laderchi nomen expresse proferatur, dubium est vanum. Cf. infra p. LXXX, I, 3 ss.

⁶ Milensius haec enumerat ultimo (6.) loco, antequam de contentionibus loquitur, cf. infra p. LXXIX, adn. 7.

⁷ *Montfaucon*, *Diarium Ital.* p. 312 in bibliotheca S. Ioannis de Carbonaria vidit: *Aegidii Viterbiensis Historia viginti saeculorum per totidem psalmos digesta, archetypus ad Leonem X pontificem maximum.*

[16] Postillae et adnotationes in primum librum sententiarum eiusdem cardinalis Aegidii¹.

[17] Oratio cardinalis Aegidii Romani ad regem Galliae Philippum Pulchrum, extracta a Seripando ex chronica D. Marci Guazzo² [XIII F 60].

5 [18] * Volumina XIV³, quorum sex appellavit:

[a—f] * *In memoriae subsidium*, in quibus varia⁴ philosophica, historica, Platonica, scripturalia et theologica leguntur [XII AA 21—26; infra p. LXXXV, 7 ss 19 ss].

[g] Septimum super symbolum apostolicum, Nicenum et Athanasii sermonibus distinctum, quos ad suos habuit archiepiscopus [VIII A 13 vel
10 XIII AA 45, infra p. LXXXVI, 1 ss].

[h] Octavum de iustificatione hominis [VII D 12, infra p. XCIV, 1 ss].

[i] Nonum de iustitia et libertate christiana [VII D 13, infra p. XCIV, 13 ss].

[k] Decimum de libris sacrae scripturae, de peccato originali, de sacramentis in genere, de baptismo, de confirmatione [VIII D 14, infra p. XCIV, 28 ss].

15 [l] Undecimum: orationum ab ipso ut ferebat occasio habitatum [VIII A 3].

[m] * Duodecimum, quod intitulavit *Collecta et excerpta varia ex divo Augustino et aliis* [VII D 15, infra p. XCIII, 10 ss].

[n] * Tertium decimum⁵ [quod intitulavit] *Farraginem concilii*, de his quae Tridenti et Bononiae sub Paulo III tractata sunt [IX A 50], seriemque Tridentinarum actionum ann. 1545 [IX A 49, infra p. XCIV, 48 ss].

20 [o] * Decimum quartum⁶ concionum super orationem dominicam [XIII AA 44 vel 46, infra p. LXXXV, 44 ss], de gratia et libero arbitrio ad M. Antonium Flaminium [XIII AA 22, infra p. XCIII, 16 ss].

[19]⁷ Sex quadragesimalia.

25 [20] Conciones variae, quas habuit infra annum.»

Huic catalogo haec adicitur nota:

*Questi sono tutti i mss. originali del card. Seripando, che si conservano nella sudetta libreria. Vi sono anco molti codici mss. antichissimi, i quali perchè non possono conferire cosa alcuna alla notizia della storia ecclesiastica, ho tralasciato di trascriverli in questo luogo. Quasi tutti i libri stampati della medesima libreria, che sono
30 parecchi, la maggior parte de' santi e di filosofi Platonici e peripatetici, sono pieni nel margine di varie ed eruditissime annotazioni originali. Fra questi sono anco buon numero dell' opere de' più chiari e rinomati scrittori, che nel suo tempo e prima di lui fiorirono, particolarmente de' cardinali, cioè del card. de Cusa, del card. Gasparo Contarini, del card. de Vio e de' cardinali Bessarione ed Egidio Romano. Mi è paruto
35 di dar questa notizia, potendo per avventura servire l' opere di costoro per qualche luogo degli Annali.*

*Acciocchè dunque non si faccia la fatica in vano, benchè la notizia e lo studio di somigliante materia sia sempre profittevole, ho stimato bene prima di dar cominciamento di trascriver il catalogo de tutte l' opere mss. del Seripando, acciocchè biso-
40 gnando di trascorrerne qualched' una sappia dove debba por sicuramente le mani e non camminare alla cieca. Attendo per ciò di sapere in che maniera mi debba regolare per poter tosto impiegare la debolezza delle mie forze in servizio del sapientissimo P. La-*

¹ Nescio an sint commentarii pro lectionibus a Seripando Bononiae inde ab anno 1519 habitis, cf. supra p. LXII, 33; infra p. LXXXV, 1. 10 ss.

² Omnia haec opera (praeter n. 2) non habet Milensius, qui 1. loco enumerat *Constitutiones novas ord. eremitarum cum ordinario ecclesiastico et commentario rerum ordinis a s. patre Aurelio Augustino* [cf. infra p. XCII, 1. 41 ss], 2. loco habet *Orationem in funere Caroli V*, 3. loco quae iam sequuntur.

³ Milensius habet [3] *Volumina quindecim*, cf. adn. 5 et 6 huius pag.

⁴ Add. Milensius.

⁵ Milensius: *Tertiumdecimum et quartumdecimum in epistolas ad Rom. et Gal. (quas modo impressioni tradimus)*. [Catalogus Laderchianus, cum codices tantum manu scriptos enumerat, hunc librum non commemorat.] — *Quintumdecimum: Farraginem* etc.

⁶ Milensius hoc volumen non amplius illis quindecim adnumeravit, sed ut duos libros singulares inducit: [4] *Librum XIX concionum super orationem dominicam*. — [5] *Tractatum de gratia, libero arbitrio et praedestinatione ad M. A. Flaminium*.

⁷ Milensius loco huius et sequentis numerorum haec habet: *Sermones multos qui desiderantur. Constat enim ex diario eius concionum atque itinerum, composuisse illum sex saltem quadragesimalia, et innumeras scripsisse et habuisse infra annum conciones, et — quod incredibilis fuisse laboris ac studii animadverti — fere omnes bibliothecae suae libros annotationibus, correctionibus, glossis, scholiis marginalibus ac interlinearibus illustrasse. Ergo sermones, qui a. 1601 Neapoli desiderabantur, centum fere annis postea ibi extabant, nisi catalogus Laderchianus iam ante a. 1601 est compositus, cf. pag. seq.*

derchi e della sede apostolica¹, a favor della quale impiegherei volentieri; tanta e tale è in me l'affezione verso di lei, tutto il mio spirito etc.²

Huic catalogo annus non est ascriptus; sed aliunde apparet ante annum 1717 eum esse compositum³. Qui annus fatalis fuit bibliothecae S. Ioannis ad Carbonariam, quoniam praestantissimorum codicum, inter quos erant complura volumina Seripandea, numerus haud exiguus tunc Vindobonam asportabatur donum Carolo VI imperatori. Certe auctor catalogi, si recens adhuc memoria spoliationis fuisset, non de ea tacuisset. Diu autem post annum 1718 catalogus nullo modo scriptus esse posset, quoniam a. 1728 iam primus Laderchianorum annalium tomus prodiit. Quin etiam rationibus haud futilibus catalogum iam decimo septimo saeculo compilatum esse quispiam dixerit⁴. Historiam autem translationis illius, quam Neapolitani potius spoliationem vocabant, paucis exponere oportet⁵.

Auctor transportandi codices erat Alexander Riccardus Neapolitanus iurisconsultus, in supremo Hispaniae consilio regens et fisci patronus, quem (cum Pio Nicolao Garellio Bononiensi) a. 1723 Carolus VI bibliothecae palatinae Vindobonensi praefecit. Teste Nicolao Forlosia Neapolitano, Riccardi cliente ac bibliothecae eiusdem tunc custode, hic non ipsos codices auferendos, sed eorum exemplaria transcribenda consuluerat, priusquam codices interirent, quemadmodum iam complures alii deportati essent⁶. Iussu ergo Augusti litteratis aliquot viris mandatum esse, ut id praestarent. Verum cum hi alacriter opus incepissent, post aliquot menses datis ad Riccardum litteris conquestos esse, se destineri a custodibus, aut difficulter manu scripta pervolvendi commodum sibi fieri, causantibus monachis otium sibi non esse bibliothecis vacandi, aut abesse custodes, aut amissas claves, irent, redirent; sed saepe frustra. Tum per comitem Stellam, qui a sacratoribus consiliis Caesari erat, Caietano Argentio, supremi Neapolitani senatus principi, voluntatem regis esse significatam, ut faciliorem illis litteratis ad bibliothecas aditum conciliaret. Et vix aliquo ad hanc rem officio per Argentium praestito certatim monachos ad eum adisse, codices ipsos attulisse, ut ad Caesarem dono mitterentur, et pro eis aut coenobio aut sibi illud et illud beneficium petiisse, quamquam non defuerint, qui contra haec protestarentur⁷.

Capassus hanc narrationem inventam esse vult a Forlosia, ut Alexandrum Riccardum patronum suum excusaret Neapolitanosque consolaretur de iactura. Non de transcribendis exemplaribus, sed de ipsis codicibus originalibus sermonem esse in documentis autographis. At licet in documentis per Capassum prolatis agatur de libris originalibus, minime probatum est ab initio hos esse postulatōs; immo coniecerim hos tum demum esse quæsitos, postquam monachi quominus describerentur recusassent⁸. Et cum imperitiores nonnunquam codices exemplaribus transumptis pretio privari putantes inter originale librum et transcriptum non distinguant, imperatoris ministri facile sibi persuadebant, non multo difficilior monachos commotum iri, ut codices originales pretiosissimos traderent, quam ut exemplaria scribendi copiam praeberent. Re vera initium factum esse libros describendi probaretur codicibus Vindobonensibus 6016 et 6017, qui ex fontibus Neapolitanis sunt hausti, nisi ex quibusdam indicibus⁹ colligendum esset, illos

¹ Hinc collegerim etiam Laderchium Neapolitanis a pontifice commendatum esse.

² Calenzio, Documenti 426—428.

³ Numerus voluminum epistularii Seripandei cum hodierno non convenit, nec demptis voluminibus quae hodie sunt Vindobonae nec additis. Nam illo casu non sunt XX, sed tantum XIX, et hoc casu XXI, si solos codd. Vindob. 5558 et 5559 adieceris, vel XXII, si etiam 5560 connumeraveris. Sed fieri potest ut tomum XIII AA 62 epistulario non inseruerit. Similiter quae volumina auctor catalogi comprehenderit illis *septem voluminibus originalibus* sub n. II commemoratis, minime patet. Quare nescimus, utrum codices Vindob. 5558—5561 etiam prae oculis habuerit necne. At certe habuit Vindobonensem 6025 (n. 5); ergo ante a. 1717 scripsit. Cf. infra p. XCII⁶.

⁴ Cf. supra p. LXXIX⁷; infra p. LXXXV⁶.

⁵ Post ea quae A. Fr. Kollarus in Supplementis ad P. Lambecii Commentariorum editionem secundam (I², Vindobonae 1766, 763 ss) exposuit, accuratius res

est illustrata a B. Capasso, Sulla spogliazione delle biblioteche Napoletane nel 1718. Notizie e documenti (Archivio storico per le province Napoletane III [1878], 563—594).

⁶ Etiam ex bibliotheca S. Ioannis ad Carbonariam sub finem saeculi XVII nonnulli codices a monacho quodam furtive venditi erant, cf. L. Giustiniani, Memorie storiche della R. biblioteca Borbonica (Napoli 1818) p. 55, apud Capassum l. c. p. 565¹; supra p. LXXVII, 8 s. ⁷ Kollarus l. c.

⁸ Cf. quod B. de Montfaucon (Diar. Ital. p. 307 s) narrat: «Dum hos (codices) evolverem et D. Paulo socio quaedam exscribenda tradidissem, occurrit custos interpellatque scribentem, se quod talem D. Mabillonio scribendi copiam fecisset, pulsum olim e monasterio dictitans, nosque ulteriori perquisitione prohibuit; atque in posterum interclusum accessum intelleximus.»

⁹ Cavalcantes nullo verbo significat haec duo volumina pro bibliotheca Caesarea transcripta esse. Cf. praeterea quae infra p. xcv, 17 ss de Montfauconii relatione dicuntur.

iam saeculo XVII esse scriptos. Ceterum et Forlosiae et documentorum a Capasso prolatorum narratio vera est, quoniam una pars monachorum pro tradendis, altera pro retinendis codicibus erat.

Litteris 3. Sept. 1716 a comite Stella ad Argentium datis et a Capasso p. 566 editis monebatur Argentius, ut studeret *per avere o procurare di avere, anche con pagarli o commutarli, li manoscritti che sono annotati nello incluso foglio*, quod exhibet Capassus (docum. I) p. 571—574. Officiosissimi omnium erant Dominicani apud S. Dominicum Maiorem, qui iam 14. Octobris eiusdem anni varia manu scripta per Aloisium Pascalem priorem tradebant¹. Difficiliores se praebebant Augustiniani conventus S. Ioannis ad Carbonariam, qui inter se erant divisi. Cum tandem respondissent se nihil exhibere posse sine licentia generalis, hic vero (11. Oct. 1716), nec sibi licere, nisi papa comprobasset, opera cardinalis de Schrattenbach, Caesarei in curia Romana oratoris, Clemens XI concedebat, ut non modo codices expetiti, sed et alii sponte oblati traderentur.

Novo indice quem Riccardus Argentio miserat haec potissimum commendabantur²:
... Nella famosa libreria de' frati Agostiani di Carbonara moltissimi mss. del card. Seripando intorno al concilio di Trento ed altri, e specialmente tre volumi di Memorie del Seripando [infra p. XCV, 22¹] intorno al concilio, dove D. Nicolò Rossi³ ha osservato la discussione del famoso proponentibus legatis, del dubbio, se il concilio si doveva dir continuato o cominciato, e del titolo repraesentans ecclesiam universalem⁴. — Più volumi di lettere del Seripando ed al Seripando scritte quando fu mandato alla corte Cesarea e Catolica. Tutte le lettere sono originali, e vi si nota una notabilissima osservanza, che le lettere scritte dal comune di Napoli allo imperadore, al principe, alla reina Maria, sono sottoscritte dagli eletti della città, le altre scritte al Seripando, al Vargas ed al famoso Granvela sono sottoscritte dal solo segretario della città. — Un volumetto in pergamena purpurea scritto in lettere d'oro, tutto in maiuscole e senza niuna distinzione fra le parole, che può essere argomento di grandissima antichità. Contiene i vangeli in lingua greca sopra varie feste dell'anno. D. Nicolò Rossi dottamente considerando le feste in esso notate, e riguardando il tempo che tali feste furono nella chiesa stabilite, va argomentando che possa tal ms. essere più moderno del secolo VIII. E se così è, questo volume potrà essere pruova che lo scrivere senza distinzione tra parole non sia veggio solo della più vecchia antichità⁵.

¹ Capasso l. c. p. 566.

² Capasso l. c. p. 574 ss (docum. II). Ante bibliothecam Augustinianorum commemorantur: *Molti volumi della libreria di Valetta, e fra gli altri un antico ms. della sacra scrittura, nel quale la pistola di s. Giovanni non ha le parole tres sunt qui testimonium dant in caelis etc.* (In indice Antonii Mariae Cavalcantis [v. infra] tres enumerantur codices illius bibliothecae, qui apud Collarium [Lambecii comment. I², 768 ss] sunt nn. 14 [qui potest idem esse], 66, 83. Ceterum defectus illorum verborum non est argumentum maxime antiquitatis, cum etiam in codicibus saeculi XIII et XIV observetur, cf. K. Künstle, Das Comma Ioanneum [Freiburg 1905] p. 45 s). — Praeterea in bibliotheca Theatinorum ad SS. Apostolos: *Una filira o papiro egiziano; in eorum archivio inter alia: Un' autografo di Sannazaro 'De partu virginis', che nel margine ha i luoghi della scrittura che l'autore intese di rappresentare ne' suoi versi.* Eiusdem generis codex postea commemoratur inter libros ab Augustinianis exhibitos.

³ Eundem (Nicolaum Alexium Rossium advocatum) Capassus (l. c. 567 s) auctorem esse suspicatur scidulae sine die ac nomine inter Argentii scripturas repertae et sine dubio post indicem supra exhibitum scriptae. Qui auctor adhibitis Mabilionii et Montefalconii operibus se examinasse ait codices bibliothecarum S. Ioannis ad Carbonariam, S. Severini et Montis Oliveti, in quarum prima haec inventa sint: *Codex evangelicus aureis caracteribus et Collectanea pro concilio Tridentino (v. infra in Cavalcantis catalogo p. LXXXII, n. 1. 2), et Dioscoridis codex eleganter descriptus, membranaceus,*

caracteribus uncialibus quadris sine accentibus, adpositis plantarum florumque figuris minio depictis a perita manu (infra p. LXXXIII, n. 110); — *Hieronymus de scriptoribus ecclesiasticis cum Gennadio, codex X saeculi litteris Saxoniciis* (infra p. LXXXIII, n. 24); — *Virgili codex elegantissimus X saeculi cum annotationibus brevibus* (infra p. LXXXIV, n. 32). Auctor adiungit: *si alia non possent haberi, si dovesse far forza ad adipiscendum Dioscoridem.*

⁴ Codex qui hodie est bibliothecae nationalis Neapol. IX A 48 (apud Calenzium p. 327, n. 27) vix potest intellegi, nam verisimiliter hic non ostendebatur exteris, cf. infra p. XCV, 23 ss, sed potius Vindob. 6017, qui in indice Cavalcantis (infra p. LXXXII) est n. 2.

⁵ Capasso p. 576 s. Post descriptam Augustinianorum bibliothecam ultimo loco affertur (p. 577 s): *Nella libreria dei Monaci Benedettini inter alia: I conclavi di Pio IV e di Gregorio XIII, et 24 volumina patrum ecclesiasticorum.* Postremo additur homines litteratos, qui negotium hoc tractent, *queri che non possono giudicare pienamente de mss., perchè li frati che li conservano non permettono che si guardino attentamente...* Solo hanno trovato cortesia appo i frati di Carbonara et alquanto appo i Domenicani. Ma i Teatini, appo i quali si dovrebbe osservare la filira ed altri buoni mss., sono ferocissimi. Ergo non omnes ab initio tam officiosi erant, ut vult Forlosia. — In tertio indice (Capasso p. 578 ss, docum. III) ex bibliotheca Augustinianorum denuo commemorantur *alcuni mss. lasciati dal card. Seripando, fra quali oltre alcune opere di padri greci, vi è un Alcorano scritto in lingua arabica, diviso in più tometti* (v. infra p. LXXXIII, n. 26).

Ex indice iam exhibendo apparebit non tantum illos codices, sed longe plures imperatori a fratribus S. Ioannis ad Carbonariam esse oblatos. Die enim 8. Novembris 1718 *Don Antonio Maria Cavalcanti C*[lericus?] *R*[egularis?]¹ ordinis Theatinorum, cui mandatum erat, ut codices collectos Vindobonam mittendos curaret, se accepisse testatur libros *registrati in cinque pagine*. Indicem (*Notamento dei mss. mandati a Vienna*)⁵ secundum singulas bibliothecas distinctum edidit Capassus l. c. p. 584 ss. Primo loco enumerantur *libri della biblioteca del monasterio di SS. Apostoli* (p. 584—586), secundo *Libri della bibl. di Giovanni a Carbonara* (p. 586—590), tertio *Libri d. b. di S. Severino*² (p. 590—593), quarto *Libri d. b. di S. Domenico Maggiore* (p. 593 s.), ultimo: *Dalla biblioteca di Valletta*³ (p. 594).¹⁰

Omissis aliis bibliothecis ex hoc *Notamento* indicem codicum ex bibliotheca Seripandea depromptorum exhibebimus, sed non textum a Capasso editum, immo aliam recensionem quae est in codice Vaticano lat. 8225, part. I, f. 298^r—299^v. Post numeros uncis inclusos, qui seriem indicis Vaticani significant, in parenthesi posuimus numeros catalogi Cavalcantis, et in fine titulorum additur numerus catalogi Forlosiani,¹⁵ qui est apud Lambecium-Collarium I, 763 ss. Differentias illius *Notamenti* (N) in adnotationibus referemus.

«Volumi e manoscritti di singolar preggio

che ornavano la biblioteca del monastero di S. Giovanni a Carbonara

della città di Napoli, dell' ordine Eremitano di S. Agostino,

trasportati alla Imperiale biblioteca di Vienna

in tempo dell' imperadore Carlo VI re de' Romani,

presi dal Sig^r presidente del consiglio di Napoli D. Gaetano Argento

nell' anno 1717.

[1] Un volumetto in pergamena purpurea^a, scritto in lettere d'oro, tutto^b maiuscole, contenente vangeli sopra varie feste dell' anno. [F. 6; cf. *Kollar*, Supplem. (Vindob. 1792), cod. 7, apud *Capassum* 586².]

[2] Due volumi in quarto di memorie del card.^a Seripando intorno al concilio di Trento. [F. n. 56; Vindob. 6016. 6017; cf. *M. Denis*, Codd. mss. theol. Vindob. ad n. 2321. 2331, citat. apud *Capassum* 586³.]²⁰

[3] (5) Un volumetto d'indice de dogmi e riforme del detto concilio. [F. 49.]

[4] (6) Un volumetto che contiene l'istoria della legazione del card.^a Seripando a Carlo V in nome della città di Napoli^c. [F. 60; Vindob. 6025.]²⁵

[5] (3) Un volume in foglio del Seripando, contenente varie memorie, opuscoli e lettere intorno al concilio di Trento. [F. 57; Vindob. 5561.]

[6] (8) Un volume in foglio di lettere scritte da varj uomini illustri al Seripando et ad altri personaggi. [F. 88; Vindob. 5558.]^d³⁰

[7] (4) Un altro volume di lettere in foglio del Seripando scritte quando fu mandato alla corte Cesarea da Napoli^e. [F. 87; Vindob. 5560.]

[8] (9) Un codice^f latino degli vangeli secondo Luca (ivi si legge *Lucano*) e S.^g Marco in carta purpurea in lettere d'oro quadrate^h. [F. 1.]ⁱ

f. 298^v [9] (10) Un codice in carta pergamena^k in foglio contenente gli vangeli in greco colle glosse antiche^l in greco^m. [F. 2; cf. *Kollar*, Supplem. cod. 4.]³⁵

^a om. N. ^b N add. in lettere. ^c N post hunc codicem habet n. 7: Un volume in foglio del Seripando, contenente varie lettere a lui e da lui scritte, ed alcuni diplomi di vari principi [F. 89, Vindob. 5559].

^d omittitur codex qui est n. 7 apud F, hodie Vindob. 5559.

^e N: Un volume di lettere dal Seripando et al Seripando scritte, quando fu mandato alla corte Cesarea e Cattolica. — Post quattuor primos codices (secundum numerationem N) haec leguntur in N: Tutti gli suddetti manoscritti sono quelli, che sono stati richiesti. Oltre di questi si mandono li seguenti.

^f N F add. antichissimo.

^g N secondo.

^h N add. Manoscritto invero pregiatissimo per la antichità di mille e più anni, e per essere ben trattato.

ⁱ Capassus perperam F 5.

^k N add. antichissimo.

^l N anche; F anco.

^m N add.: Questo manoscritto si rende anche stimatissimo per la sua antichità di settecento e più anni, e per essere intero, di bel carattere e ben trattato, e per altre particolarità, che si possono ben considerare da chi l'osserva.

¹ Aut supplendum est: *Consiliarius Regius?*

² Inter quos primo loco sunt *Due volumi di varii conclavi, tra quali vi è quello fatto allorchè fu eletto*

Pio IV e . . . Gregorio XIII (n. 55); nescio an ille sit libellus Antonii Guidi.

³ Tres codices, de quibus v. supra p. LXXXI³.

- [10] (11) Un codice greco di Dioscoride antichissimo in carta pergamena di lettere quadrate colle figure miniate^a. [F. 70; K. 50.]
- [11] (12) Theodoreti episcopi Cyri epistolae. Manoscritto greco in quarto in pergamena^b. [F. 32; K. 23.]
- 5 [12] (13) S. Dorothei opera, manoscritto greco in carta pergamena in quarto^c. [F. 33; K. 37.]
- [13] (14) Un codice in pergameno in foglio contenente l'esposizione^d di s. Ambrosio sopra il salmo 118 <del' antichità di cinque secoli>^e. [F. 26.]
- [14] (15) Un salterio manoscritto greco in pergamena in ottavo <del' istessa antichità>^f. [F. 12; K. 2.]
- [15] (16) Un comentario fisico di Hesiodo di incerto autore in quarto^g. [F. 67.]
- [16] (17) Diodoro Siculo, manoscritto greco in pergameno in quarto^h. [F. 68.]
- [17] (18) Vibius Sequester de fluminibusⁱ. [F. 69.]
- [18] (19) Due Sannazzari manoscritti De partu virginis, uno in foglio del 1524, 15 l'altro in ottavo del 1523, nella margine de quali vi sono i luoghi della sacra^k scrittura, a quali allude l'autore, e le varie lezioni o siano correzioni fatte dal medesimo. [F. 76.]
- [19] (20) Procli philosophi Platonici theologia, manoscritto greco in foglio^l. [F. 53; K. 58.]
- [20] (21) Lactanti de ira Dei et de opificio Dei vel formatione hominis, manoscritto in foglio di pergamena di carattere longobardo^m. [F. 77.]
- 20 [21] (22) Tertulliani carmen de Jona, eiusdem liber de carne Christi, ed altre opere del medesimo, volume in foglioⁿ. [F. 78.]
- [22] (23) Lycophronis^o Cassandra cum commentariis Ioannis Tzetzes, in pergamena in foglio^p. [F. 84.]
- 25 [23] (24) Valerj Probi grammatica in pergamena, manoscritto molto antico. [F. 73.]
- [24] (25) Un volume in carta pergamena di carattere Sassonico, in cui si contengono S. Girolamo de viris illustribus colla continuazione di Gennadio, Gelasj decretale^q de libris canonicis, Prisciano de laude Anastasj imperatoris, Tertulliani carmen de Iona et^k Claudj sacerdotis de grammatica libri duo^r. [F. 85.]
- 30 [25] (26) Dionis Cassii epitome Romanae historiae per Xiphilinum, codex bombycin^s. [F. 61.]
- [26] (35) Un Alcorano <in più tometti con coverta di vitello>^t. [F. 96.]
- [27] Un volume manoscritto in foglio, contenente varj opuscoli di diverse materie, di diversi caratteri e di varie antichità^u. [F. 86.]
- 35 [28] Prisciano in foglio manoscritto in carta pergamena dell' undecimo secolo^v. [F. 74.]
- [29] Un altro codice parimente di Prisciano in carta pergamena, del decimo secolo^w. [F. 75.]
- [30] Euripide manoscritto Greco in foglio con^x alcune notazioni greche alla margine^y. [F. 90.]

^a *N* add.: al vivo. Il quale certamente deve tenersi in sommo pregio per la sua grande antichità di mille e duecento anni e per la sua bellezza, attestando il P. Montfaucon, che non vi sia esemplare simile in tutta Europa nè per bellezza nè per antichità, e che sia assai più pregiabile di quello che tiene il re di Francia.

^b *N* add.: di sommo pregio per la sua antichità di settecento e più anni, di cui la prima pagina per essere disciolta s'è posta nel corpo del libro, acciocchè non si disperda. Questo manoscritto viene sommamente commendato non meno dal P. Mabillon che dal P. Montfaucon.

^c *N* add.: assai stimabile per l'antichità di più di sei secoli.

^d *N* esposizioni.

^e *N*: commendabile assai per la sua antichità di cinque secoli e più, e per essere di bel carattere e ben trattato.

^f *N*: molto pregiabile per la sua antichità di seicento e più anni.

^g *N* add.: molto commendabile per la sua antichità di più di seicento anni.

^h *N* add.: manoscritto di due cento e più anni.

ⁱ *N* add.: manoscritto lodato da P. Mabillon.

^k *om. N.*

^l *N* add.: d'antichità sopra due cento anni.

^m *N* add.: commendabile per la sua antichità e

per la bellezza et ornamento dei caratteri.

ⁿ *N* add.: anche molto commendabile.

^o *V* Lipphronj.

^p *N* add.: d'antichità sopra trecento anni.

^q *N* decretales.

^r *N* add.: Questo manoscritto è stimabilissimo per la sua antichità di settecento anni et viene molto commendato dal P. Mabillon.

^s *N* add.: ma anche antico.

^t *N*: in lingua Arabica in 19 tomi legati in pelle e ben trattati.

^u *N* add.: quale si rende pregiabile, perchè contiene alcuni opuscoli che sono inediti.

^v *N* add.: molto stimabile non meno per l'antichità, che per la bellezza del carattere.

^w *N* add.: anche pregiabilissimo.

^x *N* ed.

^y *N* add.: d'antichità di tre secoli incirca e ben trattato.

299 v

[31] Un volume in foglio grande manoscritto in pergamena, | contenente alcuni libri della storia di Titolivio^a. [F. 62.]

[32] (33) Un Virgilio in foglio manoscritto in carta pergamena con^b alcune annotazioni alla margine^c. [F. 81.]

[33] (34) Un commento di Servio sopra Virgilio, manoscritto in foglio, in carta pergamena^d. [F. 82.]

[34] (32) Un altro volume in foglio grande in carta pergamena, contenente due decade^e di Titolivio^f. [F. 63.]

Conventu S. Ioannis ad Carbonariam lege anni 1866 suppresso libri eius in bibliothecam nationalem, quae antea Borbonica appellata erat, sunt translati. Huius bibliothecae codices ad concilium Tridentinum pertinentes Generosus Calenzius descripsit. Nostrum iam est scripturas quas Seripandus vel conscripsit vel collegit, per classes distinguendo enumerare, ut quae praeclarus ille homo reliquerit cognoscatur.

2. De libris non conciliaribus a Seripando compositis¹.

Totam de libris per Seripandum conscriptis traditionem valde inconditam enodare paene impossibile est, non modo quia de nonnullis operibus, quos condidisse fertur, praeter titulos nihil traditum est, sed magis etiam, quia ne de titulis quidem auctores consentiunt. Huc accedit, quod eae quoque scripturae, quae ad nos usque pervenerunt, dum in ipsius Seripandi manibus erant, magnam ad partem non videntur fuisse conglutinatae, sed in foliis vel quaternionibus solutis circumvolitabant vel, quae erant conglutinatae, postea divellebantur et novo ordine — si eum ordinem vocare licet — colligabantur. Quare, praesertim cum multi scriptores in reddendis titulis ultra modum sint neglegentes, saepissime dubitari potest, utrum hic an alius codex intellegatur; id quod maxime de eiusmodi libris, qui sunt de rebus a Seripando saepius tractatis, querendum est.

a) Opera philologica, philosophica, historica.

Primus liber a nostro auctore compositus nescio an fuerint

1. *Centum quaestiones*, quas Hortensius Landus testatur illum scripsisse, quasque vult non ab homine quopiam, sed ab angelica mente conscriptas; ita feliciter eum Ciceronis imitorem se praebuisse². Magis divinare licet ex Landi verbis quam cognoscere, philologici argumenti librum fuisse. Qui postea, cum ab ipso auctore, dum totus in theologia versabatur, minoris aestimaretur, amissus videtur esse, quare in catalogo non amplius commemoratur.

Item a Seripando iuvene, priusquam totus theologicis quaestionibus involveretur, scriptos esse hosce libros in catalogo Laderchiano commemoratos censuerim³:

^a *N*: Tito Livio, *et add.*: Commendabile per la sua antichità di quattrocento anni e per la bellezza del carattere, quale viene anche molto stimato da Jano Parrasio. ^b *N* ed.

^c *N* *add.*: stimabile assai per essere antichissimo e scritto più di settecento anni indietro, e viene sommamente lodato dal P. Montfaucon.

^d *N* *add.*: da tenersi anche in sommo pregio per la sua antichità di settecento e più anni.

^e *VN* Deche. ^f *N* Tito Livio, *et add.*: pregiabile assai per la sua antichità di seicento anni incirca, e per la bellezza del carattere.

In fine catalogi N adiungit: Si deve avvertire, che la data del tempo, che si vede apposta al frontespizio di molti manuscritti o dietro la loro coperta, non si è apposta presentemente, ma da molti e molti anni indietro.

¹ Accurata distinctio fieri non potest, quia ex. gr. epistulae partim ad concilium pertinent, partim non; denominationem fieri oportet a parte potiore.

² Apud *Tiraboschi*, *Storia della lett. Ital.* t. VII, l. 2, c. 1, § 24; cf. supra p. LXXIV, adn. 7 in fine.

³ *Calenzius*, *Docum.* 365 codicem Neap. VIII E 40 (in fol.) manu Seripandi scriptum esse asserit videturque eundem auctorem habere tractatum ibi contentorum: *Quaestiones de natura divina adversus Epicurum et adversus Stoicos*, et *Quod nihil sit in rerum natura quod in suum [?] Cal. secum] finem non feratur*. At cum teste Calenzio dubitet catalogus, num sint opera Seripandi, Calenziusque non semel autographos Seripandi videat, ubi nemo alius huius manum cognoscit,

nisi aliud testimoniam accedat, neque opuscula a Seripando composita neque codicem eius manu scriptum esse credo. Et posito, re vera esse manum Seripandi, auctor potest esse alius; nam certe in bibliotheca S. Ioannis ad Carbonariam conservabantur opera Auli Iani Parrasii (*Tiraboschi* l. c. t. VII, l. 3, c. 5, § 8; supra p. LXV, adn. 24.) Quare optime opuscula illa (item p. LXXXV, n. 2) huius vel cuiusdam alius auctoris esse possunt, quamquam in catalogo operum Parrasii (apud *Xaverium Matthaei* in sua editione: A. I. Parrasii *Quaestiones* per epistolam, Neapoli 1771, 8°) illos tractatus non invenerim. Quis enim asseruerit Matthaeum omnia opuscula Parrasii novisse? Eiusdem vitam Parrasii (Neapoli 1771) vel aliam huius vitam non mihi licuit videre.

2. *De summo bono contra varios philosophos gentiles* (catal. Lad. n. 3).

3. *Oratio cardinalis Aegidii Romani ad regem Galliae Philippum Pulchrum, extracta a Seripando ex chronica D. Marci Guazzo* (cat. Lad. n. 17; Bibl. Neap. XIII F 60, cf. Calenzio 366, n. X).

5 4. *Postillae et notae marginales in opus originale ms. Historiae viginti saeculorum cardinalis Aegidii Viterbiensis* (cat. Lad. n. 15).

Haec opera seu opuscula num partim in *Sylva rerum praedicabilium collecta in memoriae subsidium* contineantur, ubi secundum catalogum Laderchianum *philosophica, historica, Platonica leguntur* (cf. supra p. LXXIX, l. 6s), aliis inquirendum relinquo.

b) Opera theologica.

10 Cum Seripandus in capitulo generali, quod mense Iunio 1519 Venetiis habebatur¹, regens studii Bononiensis esset constitutus et deinde Aegidii sententiarum librum primum interpretari incepisset², sine dubio eodem anno sunt ortae:

5. *Postillae et adnotationes in primum librum sententiarum eiusdem cardinalis Aegidii* (cat. Lad. n. 16).

15 Inter annos 1520 et 1539 (usque ad generalatum susceptum) auctor totum fere instituendis adulescentibus et praedicando verbo Dei se videtur dedisse, pro quo usu collectanea congregabat, ut semper aliquid, si ex tempore loquendum esset, promptum haberet. Hoc modo oriebatur

6. *Sylva rerum praedicabilium collecta in memoriae subsidium, ut in titulo volumini praemisso*, sex volumina in 4° min. comprehendens³. Extant in bibliotheca Nationali Neap., signata **XIII AA 21—26** (catal. Lad. n. 18, a—f). Titulus hic est: *In memoriae dumtaxat subsidium F[rater] Hier. Seripandus colligebat, nec eloquentiae, quam alioqui magni faciebat, laudem ullam quaerens, cum lingua vulgo nota essent enarranda, nec eruditionis, cum Christi populum per haec et alia nonnulla ἄρραφα illa*

25 *quidem et ex tempore non ad scientiam, sed ad pietatem institueret*.
Tomo I scriptus est a. 1530, II 1531, III et IV 1540, V 1549, VI 1560 (pro contionibus, quas Salerni ut archiepiscopus habebat).

Tomo quinto haec verba praemittuntur: *In memoriae subsidium F. Hier. Seripandus adnotabat, cum eloquentiae et humanae philosophiae studiis valedixisset, et per*

30 *haec atque alia ἄρραφα et extemporanea fratres suos ad pietatem institueret*⁴.

Quibus statim aliae conciones a Seripando compositae adiunguntur:

7. *Sex quadragesimalia*, i. e. sermonum quadragesimalium collectiones, commemorantur in catalogo Laderchiano n. 19. Milensius in fine vitae Seripandi eas desiderari scripserat; centum fere annis postea in conventu extabant, nisi auctor Laderchii simpliciter

35 catalogum (antiquum) bibliothecae exscripsit, quin libros ipsos inspiceret, quod verisimile est; nam nusquam antea nec postea vestigium illorum invenitur voluminum⁵. Seripandus cum minimū vices sermones quadragesimales variis in Italiae civitatibus habuerit (cf. supra p. LXII⁴), certe sex collectiones olim extitisse oportet.

8. *Conciones variae, quas habuit [Seripandus] infra annum*, in fine catalogi Laderchiani (n. 20) notantur. Quae sine dubio eadem sunt ac *Conciones* quas Calenzius (p. 364) refert esse in bibl. **Neap. VIII A 3**. Codicem ait esse in 4° piccolo, cartaceo; 'sono per lo più concioni ai frati'.

Posterioris temporis sunt hae:

9. *Prediche XIX sul Pater noster*, codex autographus Seripandi in bibl. Neap. **XIII AA 46**, in 4°. Eadem, sed non partim autographae auctoris (ut vult Calenzius), leguntur in cod. **XIII AA 44** (cum aliis scripturis, v. infra), in 4° min.

¹ L. Torelli, Secoli Agostiniani VIII, 56 (1519, n. 3).

² Cf. Seripandi diarium vitae suae ad a. 1519 apud Calensium, Docum. 155; supra p. LXII, 33; p. LXXIX¹.

³ Illa volumina quattuor diversarum materiarum praedicabilium apud Ossinger (p. 841), qui semper fere alios auctores sequitur, quin eos nominet, sine dubio ad haec referenda sunt.

⁴ Calenzio, Documenti 365.

⁵ Etiam alii codices, qui in catalogo commemorantur, tunc videntur defuisse; nescio an per Alciato vel Pallavicinum sint ablati nec restituti, cf. supra p. LXXVII, 26 ss. Cum catalogus sileat non modo de spoliatione anni 1717, sed etiam de venditione sub finem saeculi XVII facta (cf. supra p. LXXX, 4 ss; LXXVII, 8 ss; LXXX⁶), iam antea, et fortasse iam antequam Alciato Pallavicinoque codices traditi erant, videtur esse compositus. Cf. supra p. LXXIX⁷; LXXX, 9 ss.

10. *Prediche sopra il simbolo delli apostoli dichiarato con i simboli del concilio Niceno et di Santo Athanasio dal Padre Seripando arcivescovo di Salerno*, in cod. Neap. **XIII AA 45** in 4° min., fol. 130, scribae manu exarato (non autographo, ut putat Calenzius 366). Sunt 15 sermones, inc. (post indicem duorum foliorum): *Già hormai dui anni...*; manus recentior addidit titulum *Predica prima*. Alius codex eiusdem bibliothecae est **VIII A 13** (Calenzius 364), cui in fine adiungitur alia oratio, cf. infra p. 458, 8². Habiti sunt sermones Salerni sub finem anni 1556, cf. infra 451, 35 ss, postea typis exscripti hoc titulo:

Prediche | de Rever^{mo} Mons. | Girolamo Seripando | arcivescovo di Salerno | che fu poi cardinale et legato | al concilio di Trento | sopra il simbolo degli Apostoli | dichiarato co simboli del concilio Niceno | et di Santo Athanasio. | Col privilegio di N. S. Papa Pio V | et dell' Illustr. Senato Venetiano | (Insignia). In Venetia MDLVII. Al segno della Salamandra, 173 folia (non paginae) in 4°. Editio est curata a Marcello Seripando et litteris 28. Iulii 1567 Neapoli datis dedicata cardinali Amulio. — Exemplaria in bibl. nat. Neap. 12 C 13, et XIII C 25; in bibl. Brancacciana D 142, ex monasterio S. Maria Porta Nuova, Napoli 1614). De fragmento novae editionis v. supra p. LXI, adn. 3.

11. *Oratio in funere Caroli V imperatoris, Neapoli VI Kal. Martii 1559 habita*, iussu cardinalis de Cueva pro rege Neapolitani latino sermone dicta, latino et italico impressa. (*Napoli presso Mattia Cancer 1559* in 4°, exemplum in bibl. nation. Neap. 186 D 32). Manus scripta in cod. Neap. **XIII F 60** (cf. praeterea supra p. LXXXV, n. 3; LXIX, 25 ss).

Iam collectioni *In memoriae subsidium* inscriptae varia ad theologiam dogmaticam pertinentia inserta erant. At Seripandus quaestiones quae illis temporibus agitabantur et quae postea in concilio Tridentino tractabantur, iam compluribus annis antea propriis libris excusserat. Lutheri eiusque sequacium doctrinis maxime de libero arbitrio et de iustificatione lites exortae erant; sed etiam de fontibus fidei, de scriptura et de traditione, et de sacramentis vehementer disputabatur. Quae his de rebus Seripandus conscripsit, quamquam partim ante concilium sunt orta, tamen, quia in ipso concilio in medium ab eo proferebantur et artissime cum eius votis ibi prolatis cohaerent, omnia inter scripturas conciliares a nobis describuntur¹.

Eodem iure libros Seripandi exegeticos, quorum unum ut componeret non modo eodem concilio videtur esse impulsus, sed fortasse etiam ipso durante conscribebat, proximae classi attribuire possemus. Sed quoniam non adeo ut reliquae scripturae ad deliberationes synodales pertinent typisque maiorem ad partem sunt exscripti, hic eos enumerare licet.

12. Prima nescio an sint orta *Commentaria in epistulas divi Pauli ad Corinthios et in I. ad Thessalonicenses*, quae conservantur in bibliotheca nationali Neapolitana **VII A 36**, cod. chart. in 4° (folia non sunt numerata); cf. Calenzium p. 363. Catal. Laderch. n. 2. Typis non prodierunt.

13. *Commentaria in epistolam divi Pauli ad Romanos*, cod. Neap. **VII A 28**, chart. in 4°, foliorum 252, cf. Calenzium p. 363. (Catal. Laderchianus, cum sola manu scripta comprehendat, haec commentaria ut impressa [vide statim infra] non habet). Calenzius codicem inter autographos enumerat, sed eius iudicium minus est certum. Alius codex, isque partim autographus (cum titulo: *Expositio epistolae divi Pauli apostoli ad Romanos*), est Mediolani in bibliotheca Trivulziana n. 378, cod. chart. in 8° saeculi XVI, secundum catalogum Turini 1884 a Iulio Porro editum p. 406, ubi praeterea haec leguntur: *Questo codice... fu scritto da due persone. La prima parte è opera di un amannese qualunque, ma al partire dal cap. VIII sino alla fine è certo di mano dello stesso Seripando, che fece in questi ultimi capitoli non solo, ma anche nei precedenti delle correzioni e cambiamenti notevoli*. Confirmari ait auctor catalogi sententiam suam collata manu huius codicis cum subscriptionibus Seripandi in documentis quae sunt in cod. 1132 eiusdem bibliothecae (n. 5: Instructio Pendasii 9. Apr. 1562, cf. infra p. 483 ss; Šusta, Röm. Curie II, 78 ss) et n. 9: Instructio archiepiscopi Lancianensis 8. Iunii 1562, Šusta l. c. 185 ss). Praeterea de codice illo 378 legimus:

¹ Ossinger, Bibl. Aug. p. 841 inter Seripandi opera enumerat nescio quo fonte usus librum *De arte orandi*. Lugduni 1670, in 12°, cuius nusquam alibi vestigium invenimus.

Una nota che si trova sul cartone in principio, dice che questo codice era nella libreria di Marcello II sommo pontefice e fu vendito in Firenze nel 1811. Hoc ergo erat exemplar ab Seripando ipso auctore in concilio Tridentino oblatum cardinali Cervino, cui opus dedicatum erat, ut statim dicitur. Quare non dubito quin codex sit autographus; nam illo tempore Seripandus nondum Francisco Vopisco scriba utebatur¹.

14. *Commentaria in epistolam divi Pauli ad Galatas*, secundum Calenzium (p. 363) manu scripta in bibl. nat. Neap. VII A 15 ('cartaceo in 4°, di carte 58'), et aliud exemplar VII A 29 ('cartaceo in 4°, di carte 265'); huic — id quod ex differentia numeri foliorum inter ipsum et priorem ultro apparet — *Quaestiones* statim commemorandas adiunctas esse oportet, quamquam silet Calenzius). Haec commentaria typis prodierunt Antverpiae 1567 in 8° apud Christophorum Plantinum, et Venetiis 1569 in 8° apud Bartholomaeum Rubinum. Exemplaria prioris editionis ex. gr. sunt in bibl. nat. Neap. (VII B 31) et in Parisina (v. Ossinger, Bibl. Aug. 841), alterius in bibl. Neap. I A 29. Utrique editioni adiectae sunt

15. 15. *Responsiones ad nonnullas quaestiones ex textu epistolae [ad Galatas] catholicae* (ita in editionibus citatis), seu *De locis epistolae ad Galatas, quibus ad sua confirmanda dogmata abutuntur haeretici, quaestiones LVII* (ita in editione a. 1601, p. 343). Hoc opus si separatim a commentariis considerabatur², facile priorem titulum (cum illud ad Galatas deesset ut superfluum, quoniam huius epistolae interpretatione praecedente ultro eam significari clarum erat) male intellegebant, et vocem *catholicae*, quae ad illam *responsiones* pertinet, perperam cum *epistolae* coniungebant, itaque videtur orta esse opinio, quasi Seripandus etiam epistulas catholicas seu canonicas quae vocantur exposuisset, ut Ossinger (p. 841) primo loco affert *Commentaria in omnes divi Pauli epistolas et septem canonicas*. Nec Felix Milensius nec catalogus Laderchianus nec Calenzius de talibus commentariis quidquam sciunt, quare opinionem illam falsam esse non est dubium. Alter autem titulus videtur causa fuisse erroris, quasi Seripandus librum composuisset sub hoc titulo: *Quaestiones LVII adversus haereses huius temporis*, qualem introducit Ossinger (l. c.) addendo esse manu scriptum, cum illae *quaestiones* sint impressae in tribus commentariorum in epistolam ad Galatas editionibus, quas ipse affert.

30 Omnia tria opera — expositiones epistularum ad Romanos et ad Galatas ac quaestiones LXVII — ipse Seripandus a. 1547 uno volumine comprehensa editurus videtur fuisse, ut colligimus ex praefatione editionis Neapoli a. 1601 per fratrem Felicem a Laurino (congregationis S. Ioannis ad Carbonariam vicarium generalem) adornatae, in qua eadem illa opera sunt coniuncta. Praefatio Seripandi narrat, quomodo, dum Tridenti [a. 1545] sederint otiosi priusquam concilium esset apertum, Cervinus saepius illum interrogasset quid sentiret de eius temporis haeticorum in libros sanctos commentariis. Id se iam — pergit Seripandus — cum Bononiae rursus fere otientur, *quotidie disputantes, nunquam autem quippiam decernentes*³, litteris mandasse ac praefationis loco esse voluisse in suas ad Romanos et Galatas epistolarum commentationes, quas etiam ipsas ad Cervinum scripserit⁴. Postea suorum in Pauli epistulas commentariorum, quos Cervino potissimum auctore instituerit⁵, rationem exponit. De quaestionibus haec dicit: *Ne disputando interpretandi munus interrumperem et divinorum verborum lucem obscurarem, id* (sc. luctari et congrédi cum haeticis) *totum in finem commentarii epistolae quae ad Galatas est reieci*⁶.

45 Apud varios auctores (ut Possevinum, Elssium l. c., Gratianum l. c., et Ossinger l. c.) inter opera Seripandi affertur *Expositio in evangelia quae in quadragesima leguntur ms.* Cum et catalogi sileant neque inter scripturas tale opus commemoratur, illi auctores *Quadragesimalia*⁷ videntur spectasse.

¹ Revocaverim ergo (etiam propter correcturas codicis) dubitationem Conc. Trid. I, XXIV, adn. 3 prolatam.

² Ut fit apud Phil. Elssium, *Encomiasticon Augustin.* (Bruxellis 1654, fol.) p. 297 et apud Thom. Gratianum, *Anastasis Augustiniana* (Antverpiae 1613, 8°) p. 97 s (cf. Ossinger, Bibl. Aug. p. 841), qui *Quaestiones LXVII adversus haereses huius temporis* allerunt, et praeterea habent: *Ad nonnullas quaestiones scripsit ex textu epistolae catholicae [sic] responsiones.*

³ Hinc terminus firmari potest, ante quem praefatio

sit scripta, scilicet ante initium mensis Septembris 1547, quo mense congregationes rariores fieri incipiebant, donec omnino omitterentur. Ergo commentaria ipsa ante illud tempus iam absoluta erant.

⁴ Quas ad Te quoque scripseram, Praefatio dedicatoria p. 4.

⁵ Ad meos nunc venio in Pauli epistolas commentarios Te potissimum auctore institutos, l. c. p. 8.

⁶ L. c. p. 10.

⁷ De quibus v. supra p. LXXXV, 32 ss.

c) Epistulae.

Priusquam ad opera conciliaria Seripandi transeamus, de scripturis ad eius vitae historiam pertinentibus — quas ceterum etiam pro historia ecclesiastica et maxime concilii haud parvi momenti esse apparet — est referendum. Et quoniam de diario aliisque commentariis in hoc volumine editis postea disseremus, nunc epistulas a Seripando datas et acceptas brevi in conspectu ponamus. De quibus in primis hoc est dolendum, 5 quod nec secundum tempus, nec secundum res, nec secundum personas sint ordinatae, sed epistulae maxime diversi argumenti modo iuvenis, modo senis, modo ad principes, modo ad amicos et familiares scriptae vel ab illis acceptae per viginti quinque fere volumina variis in bibliothecis latentia sint dispersae, ita ut ex. gr. unum folium earundem litterarum sit in codice Vindobonensi, alterum in aliquo Neapolitano, textus in hoc, in- 10 scriptio in illo.

Et primo quidem loco ponendus videtur cod. **Vindob. 5559** (cf. supra p. LXXXII, adn. c. d). Est codex in folio foliorum 177, pergamena involutus (titulus in tergo: *Epistolae nobilium virorum*, numerus antiquus 131), cuius epistularum pars in primam Seripandi adulescentiam ascendit; sunt enim epistulae quae ex hereditate Antonii fratris ad eum 15 pervenerunt, interque eas reliquiae Auli Iani Parrhasii, qui bibliothecam suam Antonio Seripando legaverat¹. Ita f. 1 sunt litterae Ludovici XII Francorum regis datae Mediolani 28. Sept. 1506, quibus Aulo Iano Parrhasio commeatum praebet trium mensium ad negotia Neapoli expedienda. Praeterea aliae epistulae publicae ibi leguntur, deinde epistulae Sannazarii (Synceri) ad Parrhasium et ad Antonium Seripandum (*al Mag^{co} et* 20 *R^{do} M. Antonio Seripando, secretario del Illmo et R^{mo} Sr^r cardinale d' Aragona in Roma*, ut in litteris 18. Iulii 1517 datis) et Decii Asprani ad eundem. Sequuntur permultae minutae epistularum a Seripando ad Placitum de Sangro (permultae ab anno 1526 usque ad 27. Febr. 1563, plurimae ex annis 1553 et 1559, ex legatione Flandrica), Decium de Aprano, Augustum et Iulium Coccianos, Diomedem et Ioannem Franciscum 25 Caraffas, Caracciolum marchionem de Vico, ducem et ducissam Amalfitanos, marchionem et marchionissam de Vasto, F. Sanseverinum principem Salernitanorum, Marcum Antonium de Mula (Amulium)² ante cardinalatum, Vincentium Cornelium, Marcellum Pignonem, Carolum Gualterucium, Hieronymum de Morra, Camillum Portiam, Ioannem Bapt. et Prosperum Galeotas, ad viceregem Neapolitanum, ad Iuliam Gonzagam (uxorem 30 Vespaniani Columnae), ad cardinales Amulium, Salviatum, Saracenum, Aragonensem, S. Vitalis, camerarium, Ferdinandum Gonzagam, Granvelam, Caraffam, ad Honoratum Fascitellum episcopum Insulanum (cf. supra p. LXXII, adn. 6) ad Galeatium Florimontium, episcopum Suessanum, ad Guilelmum Sirletum (f. 141 s, 20. Apr. 1562), ad Vincentium Pinellum, ad Ferdinandum, Nicolaum, Alfonsum, Fabricium de Sangro, Aloysium Priulum³, 35 Aloysium de Capua, ad Fabianum Genuensem, Guilelmum Bononiensem, Ioannem Antonium Augustinianos, fr. Hieronymum capucinum compluresque alios; epistulae originales ad Seripandum scriptae a Placito, Nicolao, Fabricio de Sangro. Longe maior pars ad annos 1553—1562 pertinet. Cf. *Susta* I, 33. 48.

Vindob. 5558 (foliorum 90, in folio, numerus antiqu. 130, involutus in perga- 40 mena) continet epistulas Caroli V imperatoris, Philippi II, viceregis Neapolitani (congratulatoriam de cardinalatu 13. Martii 1561), ducum Albae, Ferrariae, Urbini, Mantuae, Bavariae (22. Febr. et 21. Martii 1562), archiepiscopi Salisburgensis, consilii pagi Urii Helvetorum (litterae 16. Iulii 1562 germanica lingua scriptae). Praeterea occurrunt minutae epistularum, maxime ex tempore concilii Tridentini annis 1562 et 1563, inter quas 45 aliquae 4. Martii 1563 ad membra gentis Gonzagarum datae.

Undeviginti volumina epistularum sunt in bibliotheca nationali Neapolitana sub signatura XIII AA 47—66, quorum conspectum *Calenzius* (Docum. p. 353—359) praebet; sed numeris codicum saepius perperam positos rem valde confudit, quare novam descriptionem exhibebimus. Omnes tomī eodem modo ac Vindobonenses sunt in folio et per- 50 gamena involuti.

Neap. XIII AA 47 (foliorum 128) continet epistulas monachorum (omnium fere Augustinianorum) ad Seripandum minutasque responsionum huius inter annos 1539 et

¹ *Montfaucon*, *Diarium Italicum* (Parisiis 1702) 308; supra p. LXV, adn. 24 in fine.

² Cf. infra p. xci, adn. 3.

³ Cf. cod. Neap. XIII AA 57, infra p. xci, 7.

1551, ergo ex tempore generalatus, sed etiam posteriores. Unam scripsit Nicolaus Tridentinus¹ (*Tridentum in edibus dei Marti 3. non Marti 1551*). post hanc multas alias Ioannes Hoffmeister provincialis indiguas: ab anno 1550 usque ad a. 1541 usque ad f. 28°. deinde f. 29—50 sequuntur epistolae eiusdem 1543—47, editae ab A. de L'Isle²; f. 51—61 epistolae Iohannis³ a Spina Galli (*apud Andet in nostra bibliotheca*, sine anno), alia 20 Maii 1551 Bononia; f. 62 Augustini de Bergamo 15. Dec. 1547. Bononia directa; f. 64—81 Guilelmi de Bononia a 1551 Romae datae; f. 82—90 90 epistolae Hispanae fr. Sebastiani Tuscani Ulyssipona missae 1551 et 1551; f. 95 fr. Francisci a Christo (*Coimbrae VI Kal. Nov. 1561*); f. 104—111: Christophori Patavini⁴; f. 116 fr. Marti Tervisint (Bononiae, 23. Maii 1551); f. 118 fr. Die dati della Peña (Bononiae, 8. Iunii 1551); f. 120—123 fr. Gregorii Patavini (Romae a. 1551); f. 124 fr. Augustini Ilcint⁵ (Romae, 1. Aug. 1551); f. 126 128 fr. Rogeru Iuvenis (Brugensis⁶ Tridenti 3. Id. Febr. 1552); Brugis 7. Iulii 1553, cui rescribit Seripandus 23. Iunii 1553 Aquisgranum f. 127 et ult. Aug. 1553 f. 128⁷. Praeterea minutae Seripandi sunt f. 82—83 90 101; f. 102 est exemplar abdicationis generalatus⁷.

XIII AA 48 (*Calensis* p. 356: 53), cuius folia non sunt numerata. Epistulas scripserunt: *Fr. Fabiano da Genova* Romae 6. Iulii, 15. Sept. 1555, 7. 14. 28. Ian., 4. Febr., 18. Marti 1559, 30. Dec. 1560; fr. Iudocus Reyngut, provincialis Colonensis, Brugis 3. Sept. 1553; fra *Simone, Firenze* 24. Oct. 1553⁸; fra *Guar. Antonij* annis 1554 (Romae)—1556; fra *Fabiano da Napoli* (Napoli, annis 1555—58; frate *Adelmo* (daco) da Siena, Roma 12. Sept. 1550, da Vienna 30. Nov. 1555; fra *Andreas Salda*, da San Serio⁹ 17. Febr. 1556; fr. *Giuseppe Veronese*, Roma 4. Febr., 25. Aug., 4. 16. Nov. 1559, 17. Febr. 1560; fr. *Agostino Firizano*, Roma 17. Febr. 1560; fr. *Francesco de Gambassi*, Firenze 30. Dec. 1551; fr. *Amelio* (a tergo: *Di M^o Aurelio Cappuccini*, da Napoli 22. Apr. 1560; fr. *Aurelio della Rucha del ordine di S^{ti} Agostino*, agente dell' Illmo in R^{mo} card. Seripandi, 7. Sept.⁹, 2. Oct., 8. Nov. 1561, 8. Apr., 3. Nov. 1562; fr. *Raphaela da Padova*, Roma 3. Iulii 1561, et alii complures. In folio singulari est fragmentum litterarum 29. Nov. 1558 Neapoli datarum, cuius in tergo Vopiscus adnotavit: *Da Mons⁹ d'untro* (pars est avulsa, sed cf. p. XC⁴). Praeterea insunt minutae Seripandi ad omnes fere eosdem quorum epistulas continet hic tomus.

XIII AA 49 (*Calensis* p. 354: 48): Epistulae annis 1554—61 datae Marcelli Seripandi (qui erat fratris filius), Placidi et Alfonsi Rotarum, Laeli Torelli, Antonii de Feltru, Camilli Portii, Scipionis Ammirati. Intermixtae sunt minutae Seripandi ad Marcellum fratris filium, ad Camillum Portium, ad protonotarium Carneseccum (4. Aug. 1561) et alios. litterae Caroli Gualterum ad Amulum cardinalem 19. Maii 1561. Cf. *Santa* I, 8. 25.

XIII AA 50 (*Calensis* p. 355: 49) continet epistulas originales Augusti Cocciani (qui post a. 1551 electus est protonotarius apostolicus Romae ad Seripandum datas et huius responsa annis 1547—1552, quorum partem *Calentius* Ducum, p. 261—280 publici iuris

¹ Cf. supra p. LVIII 15. 17. *Calensis* Document. 153; *Tridenti* VIII passim (mortuus es 1542).

² Johannes Hoffmeister, Abt von St. Peter in der bayer. Akad. d. Wissensch. III^{te} XIV 6 (München 1878) 171—172. Epistulae a Seripando et Hoffmeisterum datas leguntur sub N. Pawan. Der Augustinermonast. Joh. Hoffmeister (Erlangen 1881) p. 386—438 (ex brevibus ordinis Augustinianorum Romano).

³ Non Hieronymus, ut habet *Calentius*.

⁴ f. 116 est documentum ab ipso et datatum alius loco sub fr. *Andreas di Fato* (Romae, 1551); f. 118 epistulae ad Bononiam p. 1 (procurator Bononiensis fr. *Severinus* *Pinus*) subscriptum (26. Nov. 1551), qui permittit Guilelmo Bononiensi, provinciali Romanorum, ut 60 aureos a Seripando et Bononia accipiat, cum per multos annos eius scriba fuerit.

⁵ Cf. *Conc. Trid.* I in indice s. v. Montecassino.

⁶ Cf. *Calensis* Document. 213 (Seripandi datum ad 6. Septembris 1553): «Rogerius Iuvenis ad me venit (Bruchius), ut pedes et m. cruceos, et supra p. LXVI, l. 217, verumtamen lingua Algeri a Regio, non tamen Regio le jense vocatus, Brugis natus cum eodem a. 1597. Erat provincialis sui or-

dis, et episcopus Tornacensis, cuius in concilio Tridentino erat theologus, non tamen e concilio quovis refutasse. Cf. *Index* Script. Agostiniani VIII, 157 (1552) p. 14. Sanderus De clero Brugensis, scribit ad Rogerium, dum in concilio esset, a Philippo Hesse episcopo Tornacensem nominatum, sed ea temporis aetas illi non vacabat, Sanderus videtur non recte perperam intellexit. Eius nullum et semina ad concilia de sacramento poenitentiae est apud Le Pin IV, 309. In concilio concurrens, fuit ante duo annos antea apud v. p. de 1551 apud v. p. Pauli 1552, et v. d. Belgica (sunt illi eius terrae theologi ad concilium missi accepti subsidium secundum tempus auctoritate anno 1572 — 10 sous, cf. P. F. X. de Ram, Mémoire sur la part que le clergé de Belgique, et spécialement les docteurs de l'université de Louvain, ont pris au concile de Trent (Nouveaux mémoires de l'association royale de Bruxelles XIII, Bruxelles 1846) p. 20. 42.

⁷ Cf. supra p. LXV, l. 34 s et adn. 22.

⁸ A tergo Seripandus habuit, cum perperam, et datum ad 10. Maii 1553 apud v. p. *Calensis* I, p. 270.

⁹ Testatur se recepisse a monasterio S. Iohannis ad Carbonariam 50 aureos pro Seripando.

fecit. Unam vidimus epistolam Laelii Torelli, Florentiae 17. Nov. 1555 datam. Folia partim complicando sunt corrupta et obtrita; locos hac de causa dubios manus posterior inter lineas repetiit. (Idem observavimus in cod. Vindob. 5558 vel 5559.)

XIII AA 51 (*Calenzius* p. 354: 50). In fronte est petitio priorum congregationis Lombardiae ad pontificem (diem non notavi); sequuntur epistolae quas scripserunt *Charolus a Liburno Casalensis* (27. Sept., 26. Nov. 1545 *Genova* Tridentum; 16. Oct. 1545 *Casale*, ad Serip. *Bononie in S^o Iacobo*; 17. Ian. 1546 *Crema* Tridentum simul cum fr. Michael de Castelletto vicario¹, deinde hic solus, Mediolani 18. Ian. 1546); fr. Hieronimo Ferragata di Casale, *Casale* 24. Ian. 1546. Sequuntur bullae pontificiae et similia de congregatione Longobardiae et excerpta ex actis capitulorum; deinde litterae quas fr. Egidio de Como, vicario generale de la congregazione de losservanza de Lombardiae, *Cremona* 9. Febr. 1546 scripsit Seripando, et aliae quas fr. *Charolus de Liburno*, prior S. Mariae de cella Ianue, fr. Philibertus de Pinerolo, prior S. Augustini Saviliani, fr. Ioannes Bapt. de Cherio, prior S. Marię gra[tia]rum Larg² dederunt Saviliani 31. Aug. 1545 ad generalem; denique *Confirmatio concordie inter priorem generalem et fratres congregationis Lombardie interveniente R^{mo} protectore* [cardinale S. Crucis] inite. Iulius pp. III ..., dat. XVI Kal. Apr. anno II (cf. supra p. LXV, 25 ss).

XIII AA 52 (*Calenzius* p. 355: 51): *Loise da Capua* ad Seripandum, Neapoli 30. Aug. 1553³; *Cola Franc[esc]o Vitaliano*, Neap. 3. Oct. 1553; *Duca di Monteleone* 10. Nov. 1553; *Marchese di Pescara* 12. Nov. 1553 et saepius; f. 37 *Fabricius Colonna*; f. 48 *Marcello Pignone* 9. Ian. 1555; f. 50 *Mario Galeota*, Romae 21. Ian. 1555, cui respondet Serip. f. 53, 8. Febr.; f. 56 alia minuta ad eundem 13. Sept. 1559; f. 57 minuta ad Prosperum Galeotam 7. Iulii 1561; f. 58 ad eundem 28. Iulii; f. 61 *Aless[andr]o Cervini*, Roma 17. Aug. 1555 (resp. f. 63)⁴; f. 71 idem *Faenza* 8. Martii 1561 (gratulatoria); f. 65 *Herennius Cervinus* 30. Mai 1559 (minutae ad hunc f. 69, 8 et 10. Dec. 1559); f. 67 *Ricciardus Cervinus* 31. Maii 1559; f. 69^v Serip. ad Sirletum (min.); sequuntur epistolae Caraffarum, Doriarum; f. 81 *Bernabo Caracciolo*, Neap. 17. Ian. 1557 (resp. 18); f. 83^v Seripandus ad Carolum Caracciolum 27. Apr. 1561, al *Marchese di Vico* eodem die [de Carlo Caracciolo nipote]; f. 83^v Serip. al Sr Colan[oni]o Caracciolo; f. 85 s al Sr Ascanio Caracciolo 2. Oct. 1561, 6. Apr. 62 (deletum); f. 91 al duca de Popoli 1. Iuli 1558, deinde al conte di Sarno compluresque alios.

XIII AA 53 (*Calenzius* p. 358: 61)⁵: Epistolae Bernardini de Mendoza viceregis Neapolitani annis 1555 et 1556; Calenzio teste omnes fere reliquae epistolae sunt scriptae annis 1551 et 1552, inter eas complures a Varga; sed cum dicat: *quasi tutte sono scritte al Seripando quale arcivescovo di Salerno*, sibi ipse contradicit. Aliquas directas esse contendit ad Seripandum legatum concilii. *Susta*, Röm. Curie II, 154 ex hoc tomo habet litteras Seripandi ad Amulium datas 25. Maii 1562.

XIII AA 54 (*Calenzius* p. 355: 52): Epistolae Iulii Cocciani protonotarii ad Seripandum Salernitanum archiepiscopum cum huius responsis; in fine Cocciani epistolae ad legatum Tridentum versus proficiscentem.

XIII AA 55 (*Calenzius* p. 356: 54): Epistolae diversorum cardinalium a. 1560—1562 ad Seripandum scriptae cum huius responsis. Qui cardinales sunt Putcus, S. Angeli (Rainucius Farnesius), S. Florac, Tranensis, Lotharingus, Armaignac, Aragonensis, S. Vitalis, Federicus Gonzaga, Amulius, Medices, Augustanus, Cornelius, Portugallensis, Salvatius, Vitellius, Navagerius. Minutas epistularum Seripandi ad Amulium⁶ Navageriumque haud parvi pro historia concilii momenti esse dicit Calenzius.

XIII AA 56 (*Calenzius* p. 358: 62): Primo occurrunt aliquot epistolae ex prima concilii periodo: f. 3 Seripandus ad Cervinum, *Padova* 15. Apr. 1546; f. 4 Cervinus ad Seripandum, *Bologna* 24. Iulii 1547; f. 5 6 11 idem ad eundem, Roma 7. et 14. Febr. et 7. Martii 1551, et saepe postea, cum responsis Seripandi⁷. Longe maior pars vo-

¹ Seripandus a tergo adnotavit: *De pedemontanis sedatis controversiis*. ² Sic, nescio quomodo sit supplendum.

³ Serip. a tergo: [responsum] 8. Oct.; minuta responsi in cod. Vind. 5559, f. 47: [15]53. *Aloysio Capuano* 8. Oct.

⁴ *Druffel-Brandi*, Briefe u. Akten IV, habent hinc (f. 69) litteras Seripandi al *Mgr. nuntio* 29. Maii 1555 datas.

⁵ Abhinc perpaucis adnotationibus propriis exceptis nitimur in Calenzii relationibus.

⁶ Cf. *Susta* I, 77. 83. (bis) 84. 90. 135. 150; II, 35.

40. 190. 205. 209. 254 s. 280 s. 313 (bis) 345; III, 6. 87. 119. 182. 204. 213 (bis); 235 s. 259.

⁷ Ad hunc cod. maxime videtur spectasse Felix a Laurino, cum in dedicatione comment. Seripandeorum (Neap. 1601) ad Bellarminum dicat (f. 2^r): *Testatum hoc* (sc. unum in Cervino et Seripando fuisse animum, unam pietatem, doctrinam unam, unam morum concordiam et comitatem et assiduam consuetudinem) faciunt sexcentae litterae familiares fere coactae in sarcinas.

luminis sunt epistolae ex annis 1550—1563 scriptae a cardinalibus Cervino, Mantuano, Saraceno, Carpeni, Morono, S. Clementis, Madrucio, Granvela, Caraffa, et minutae Seripandi ad nonnullos cardinales, ut Amulium, Hosium et Moronum (cf. *Šusta* I, 82 s). Moroni epistolae omnes directae sunt ad Seripandum ut legatum concilii magnique pretii pro eius historia.

5 **XIII AA 57** (*Calenzius* p. 356: 55): Epistolae inter Seripandum et Paulum Manucium aliosque aliquot missae, dum ille erat legatus concilii; maior pars teste Calenzio est ex annis 1553—1560; notavi nonnullas epistulas quas *Aloise Priuli*¹ scripsit, unam *Londra* 30. Ian. 1555² cum responso Seripandi, nonnullas ab illo *M. Antonio da Mula* (Amulio)³ 20. Maii 1554 et saepius Bruxellis ad Seripandum datas, praeterea multas

10 Donati Rulli, *Londra* annis 1554—1560 missas.

XIII AA 58 (*Cal.* p. 357: 57): Maior pars epistularum pertinet ad annos 1554 et 1555, dum Seripandus erat Salerni; paucae Tridenti sunt scriptae, vel eo directae (cf. *Šusta* II, 153).

XIII AA 59 (*Cal.* p. 357: 58): Epistolae Caroli Gualterucii inter annos 1551 et 1561 datae (cf. *Šusta* I, 55), Apollonii Merendae (Romae) 1553 ss., Vincentii Cornelii annis 1555 et 1556, Francisci Torrensis a. 1555 ss., Antonii Lorenzini 1555, A. Widmanstadii, Francisci Lombardi⁴. Inveniuntur praeterea minutae Seripandi ex annis 1561 et 1562 ad cardinalem Amulium et ad Sirlatum, singulae litterae ab Aloysio Transillo scriptae, qui se *antico servitore* Seripandi appellat, aliae Scipionis Ammirati, nonnullae epistolae Iulii Poggiani quorundamque hominum ex curia Romana Tridentum missae (cf. *Šusta* I, 101).

20 **XIII AA 60** (*Calenzius* p. 358: 59): Continet epistulas ad Seripandum directas, dum erat orator apud Carolum V, et ex annis archiepiscopatus ac legationis, cum illius minutis.

XIII AA 61 (*Calenzius* p. 358: 60): Epistolae annorum 1553 et 1554 cum minutis Seripandi.

XIII AA 62 (*Calenzius* p. 359: 63): Sunt carmina Graeca et Latina ab amicis

25 Seripando dicata vel ab hoc collecta, ergo non propriae epistolae (cf. supra p. LXXX³).

XIII AA 63 (*Calenzius* p. 359: 64): Exceptis tribus epistulis ad Pauli III tempus pertinentibus (15. Nov. 1545; 10. Ian. 1547; 2. Oct. 1549) et res ordinis Augustinianorum tractantibus longe plures sunt ex annis 1555 et sequentibus, paucae ex tertia periodo concilii.

30 **XIII AA 64** (*Calenzius* p. 357: 56) est tomus minimus omnium. Praeter duo brevia pontificia, quorum unum (datum 5. Nov. 1539) dat facultatem Seripando ut permittat doctissimis sui ordinis theologis Lutheranorum libros legere ad eos confutandos⁵, alterum (8. id. Febr. 1544 datum) concedit ova et lactinia diebus prohibitis, occurrunt epistolae cardinalis Ferrerij episcopi Vercellensis a. 1562 datae, aliaeque ex annis 1554—1561.

35 Pauca excerptis *Šusta* I, 47 s; II, 66. 174 s 204 s.

XIII AA 65 (*Calenzius* p. 359: 65), et ipse parvae molis, continet breve Clementis VII datum 26. Oct. 1531, quo permittitur Seripando ut Lutheri aliorumque haeticorum libros confutaturus legat⁶, aliud diploma ad eius generalatum pertinens, tertium ad pallium archiepiscopale, denique aliquot scripturas de vita Seripandi tractantes.

40 Epistulas conciliares proximo articulo reservantes hoc loco opus est alias commemorare. De eis quas Ioannes Hoffmeister ad Seripandum dedit, iam supra p. LXXXIX, l. 2 ss fuit sermo. Vix dubitari potest, quin aliorum quoque epistolae ad generalem missae in eodem archivio ordinis asserventur. Porro qui egregii viri vitam scripturi sunt, animos advertant ad Felicis a Laurino relationem, qui postquam de familiaritate inter Cervinum Seripandumque locutus est, ita pergit: «Testantur et alia epistolarum monumenta Politiani in conventu divi Augustini a me, cum illius loci

¹ Cf. cod. Vindob. 5559, f. 63: minuta Seripandi ad Priulum 22. Martii 1555.

² Nescio an sit error Calenzii, cum dicat binas Priuli litteras datas esse 1535 et 1537.

³ Quem viderat Seripandus 21. Iulii 1553 Bruxellis, cf. *Calenzium*, Docum. p. 212; supra p. LXVII, 20 s; p. LXIX, 45. Minutas Seripandi ad eum et Moronum edidit *Šusta* I, 82 ss, ad Borromaeum III, 18³.

⁴ Haec ex meis notaminibus sunt sumpta.

⁵ Cf. supra p. LXIII, 13 ss.

⁶ Seripandus in praefatione commentariorum in epistulas ad Romanos et ad Galatas (ed. Neap. 1601) p. 2 s dicit se haeticorum non solum commentarios, sed quaecumque ad eam diem (scilicet quando colloquebatur cum Cervino Tridenti a. 1545) extarent opera Clementis VII concessu et Pauli III mandato . . . attentissime legisse atque diligentissime examinasse.

⁷ In praefatione dedicatoria ad R. Bellarminum praemissa editioni commentariorum Seripandi in epistulas ad Romanos et ad Galatas (Neap. 1601) f. 2^r.

thecis tabellariisve publicis, in quas illorum archiva sunt translata — collectiones epistularum, quas Seripandus ad innumeros sui ordinis fratres scripsit, inveniri possunt.

d) Scripturae varii argumenti.

Diarium de vita Seripandi cum in quarto articulo sit tractandum, hic commemorandum est eius *Itinerarium*, quod in *bibliotheca PP. Eremitarum Patavina* Bernardus de Montfaucon vidit¹. Coniceret fortasse quispiam hoc idem esse ac diarium 5 partim a nobis editum, nisi I. F. Ossinger, nescio quo fonte usus, accuratorem titulum exhiberet: *Itinerarium fratris Hieronymi Seripandi archiepiscopi Salernitani in legatione regni Neapolitani ad Caesarem Carolum V, a fr. Iacobo Patavino eius secretario scriptum*, in 4^o². Iacobus Patavinus³, qui Seripandum comitatus erat in itinere⁴, hoc sua sponte videtur descripsisse liberque in conventu, ubi moriebatur, remansisse. 10

Ad eandem legationem pertinent:

Cod. Neap. XI C 47, cuius titulum Calenzius p. 365 habet: *Instruzione a Fr. Girolamo Seripando di quel che aveva a trattare a nome della città di Napoli su le cose pubbliche il 1553 con Carlo V imperatore*. Idem auctor ita codicem describit: «Codice cartaceo in foglio legato in pergamena, originale, con firme autografe 15 e sigilli. Vi è il diploma del vicerè D. Pietro di Toledo, il mandato degli eletti, l'istruzione data al Seripando etc.; interessante per la storia di Napoli.»

Cod. Vindob. 5560 (num. ant. 132), involutus ut 5558 et 5559, in tergo habet titulum: *Epist^{ae} civitatis Neap. circa leg[ationem] ad Carolum V*. Est foliorum 63. Primae litterae sunt Seripandi (exemplar ab ipso scriptum) *Agli eletti della città di Napoli delli 3 di Maggio [1553] da Roma*; deinde sequuntur (f. 2) litterae horum electorum ab ipsis et a Ioanne Antonio Palmerio secretario subscriptae; f. 4 litterae commendaticiae pro Seripando *all' Illmo Sor Monsignor di Ras* [sic, = *Arras*], datae 30. Iunii 1553. Multae aliae epistulae ex hoc tempore et electorum ad alios et ad Seripandum (*R^{do} fra Geronimo Seripanno* [sic] et minutae vel exemplaria epistularum huius; f. 26/35 25 epistula electorum 18. Sept. 1553 data (*al molto R^{do} Sor Maestro Geronimo Seripanno*), quae ab hoc in tergo vocatur *publica*. Praeterea pauca ex anno 1562.

Codd. Neap. XIII AA 60 et AA 61 iam supra p. XCI indicabantur.

Codicem Vindob. 6025 (cf. supra p. LXXXII, l. 24 s) ipse Seripandus significavit cum, postquam advenerat Bruxellas, ad 13. Februarii 1553 in diario scripsit: *Quae dein 30 acta sint, alio loco uberius annotata sunt, quae scilicet ad legationis munus attinent* [Cal. attinet] *omnia*⁵. Catalogus Laderchianus eum commemorat (n. 5): *Historia suae legationis ad Carolum V pro Urbe Neapolitana*⁶.

At nusquam vestigium inveni illius *commentarii*, quem de deliberationibus in congregatione inquisitionis habitis composuit Seripandus⁷. Fieri tamen 35 potest, ut adnotationes eius, quas, cum per brevissimum tempus illis congregationibus interfuerit, parvi voluminis esse oportet, in aliquo epistularum tomo lateant. Sed non minus verisimile est, ut a nuntio Neapolitano cum aliis scripturis sint ablata⁸.

Hic opportune adiungendos censeo duos libros ad historiam ordinis Augustinianorum pertinentes, quorum unus typis exscriptus prodit: 40

Constitutiones novae ordinis nostri cum ordinario ecclesiastico et commentario rerum ordinis Eremitarum a s. patre Aurelio Augustino usque ad sua tempora. Venetiis 1549, denuo Romae 1553 per Antonium Bladum in folio (cf. supra p. LXIII, l. 19 ss et adn. 6). Sed commentarius non est opus Seripandi, immo Panvinii, cf. infra cap. V.

Alter est Neap. XI D 12: *Introito et esito del Seripando*, teste Calenzio (p. 365 s) 45 *in foglio strettissimo a modo di libri di conti*. Incipere librum ait Calenzius a mense

¹ Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova I (Parisiis 1739, fol.), 487 C.

² J. F. Ossinger, Bibliotheca Augustiniana (Ingolstadii 1768, fol.) p. 842.

³ Qui carissimus simulque addictissimus erat Seripando, cf. infra p. 747, 3. 34; 748, 1 ss.

⁴ Ad hunc videntur spectare Seripandi verba in diario ad 15. et 16. Febr. 1554: *Jacopina tragedia divinae admonitionis non negligenda* [sic videtur corrigendum loco negligenda], Calenzio, Docum. p. 216.

⁵ Apud Calenzium, Documenti inediti p. 212.

⁶ Vix est idem liber ac Iacobi Patavini itinerarium; nam praeterea quod historia et itinerarium facile distinguuntur, Montfaucon circa idem tempus vidit hoc in bibliotheca Patavina, cf. adn. 1 huius pag. — Hac historia legationis in catalogo commemorata manifeste probatur hunc ante spoliationem anni 1717 esse compositum, cf. supra p. LXXX, 3 ss et adn. 3.

⁷ Cf. ipsius verba infra p. 462, 37 s.

⁸ Cf. supra p. LXXV, 25 s.

Ianuario 1539 et pertingere ad annum 1550 [sic videtur legendum pro 1540, quod habet Calenzius, cum ipse dicat: *cioè comprende il tempo del suo generalato*].

3. De scripturis conciliaribus a Seripando vel compositis vel collectis.

Longe antea quam quaestiones de fontibus fidei, de peccato originali et de iustificatione in concilio tractari incipiebantur, Seripandus eas et ipse discutebat et per ordinis sui alumnos discutiendas curabat, cum a Clemente VII sibi et a Paulo III theologis quibusdam sui ordinis licentiam libros haereticorum legendi obtinisset¹. Postea non modo permittebatur ei, sed mandabatur, ut illos libros examinaret; ipse enim testatur Paulum III hoc se iussisse, Cervinumque cardinalem nomine pontificis monuisse, ut ad concilium paratus esset². Quare crediderim tomum bibliothecae nationalis

10 **Neap. VII D 15**, in 4°, quem *Calenzius* (Docum. p. 362) ait esse *una raccolta di testi di santi padri ed autori ecclesiastici*, quique in catalogo Laderchiano (n. 18, m) inscriptus esse dicitur *Collecta et excerpta varia ex divo Augustino et aliis*, ortum esse iam ante concilium; nam diversum oportet esse ab eiusdem catalogi n. 9, cum vix eundem codicem bis auctor numerasset. Quo tamen Seripandi excerpta ex Sirleto (i. e. ex epistulis Sirleti Tridentum scriptis [infra CIV, 46], in illo codice n. 9) abierint nescio. — Certe

15 **XIII AA 22** (in 4° min.)³, cui titulus: *Fra Geronimo Seripando ed altri, Lettere varie*, anno 1539 totus a Seripando est conscriptus. Qui primo loco continet tractatum *Della giustificatione*, quem sequuntur duodecim epistulae variorum, et maxime cardinalis Contarini, Marci Antonii Flaminii (quattuor)⁴ ipsiusque Seripandi. Unam hic
20 dedit 6. Iulii 1539 ad Flaminium, qui respondet Caserta 15. Iulii⁵, alteram 31. Iulii, cui Flaminius breviter 6. Augusti respondit⁶. Cum hae epistulae tractatum illum illustrent, clarum est eum eodem anno esse compositum. Si non antea, certe 15. Maii 1538 Flaminium Seripandus prope Veronam primum viderat⁷, quare ab illo de hac quaestione consulebatur. In catalogo Laderchiano codex est sub num. 18, o, et videtur tum col-
25 ligatus fuisse cum contionibus de *Pater noster*, cum ibi dicatur: [volumen] *decimumquartum concionum super orationem dominicam, de gratia et libero arbitrio ad M. Antonium Flaminium*⁸.

XIII AA 44, in 4° min. Post *Prediche volgari XIX sul Pater noster* (174 foliorum, cf. supra p. LXXXV, l. 45 s) sequitur *Copia d'una lettera scritta da Fr. Hieronimo Seripando al Sr Hieronimo Scannapeco, della quale sarà ancor qui incluso il suo originale*, incipiens: *Sig^r Hier. Perchè hoggi do a Mr. Pierantio* [quis intellegatur nescimus] *il trattato della giustificatione.... Roma 23 di Marzo de XLIII*, et postea: *Trattato della giustificatione di Fr. Hieronymo Seripando al Mag^{co} M. Lattantio Tolomei*, incip. *Parmi che di tre dubii*⁹ (25 folia non numerata compresse scripta). Codex non
35 est autographus, ut putabat *Calenzius* (p. 366).

Seripandus ergo, ut voluerant Paulus III et Cervinus, praeparatus erat ad concilium, in quo thesauros collectos largiebatur novosque accumulabat. Ex quibus est

¹ Cf. supra p. LXIII, l. 13 ss; XCI, 30 ss 36 ss et adn. 6.

² Seripandi praefatio dedicatoria ad commentarios epistularum ad Romanos et ad Galatas in editione a Felice Laurinensi Neapoli 1601 curata p. 2 s.

³ *Calenzius* (Docum. p. 366) et numerum (dicit 21) et annum (1543, loco 1539) falsum habet.

⁴ Editae sunt ab E. Cuccoli, M. Ant. Flaminio (Bologna 1897) 270—287, qui p. 269 de codice refert.

⁵ *Cuccoli* p. 279—286.

⁶ *Cuccoli* p. 287.

⁷ Cf. Seripandi diarium ad 15. Maii 1538 apud *Calenzium* p. 161. Sub finem eiusdem anni Flaminium Neapolim veniebat, deinde Casertam se contulit, cf. *Cuccoli* p. 71 s.

⁸ Praeterea auctor catalogi alium eiusdem libelli codicem prae oculis videtur habuisse, cum sub n. 4 adducat proprium librum: *De praedestinatione ad M. A. Flaminium*. Nam de duobus libris eiusdem fere argumenti eidemque dedicatis cogitare vix licet.

⁹ Unde opinio videtur orta esse tractatum libros tres comprehendere, ut omnes post *Possevinum* (Appa-

ratus sacer I [Coloniae 1608], 747) auctores quos inspexi (*Th. Gratianus* 1613, *Phil. Elssius* 1654, *Aloys. Tovellus* 1686, *Ossinger* 1768) habent. Ille autem, cum singula opera non singulis lineis distinguat, sed uno tenore continuet, dubium relinquit utrum illud *libris tribus* coniungendum sit cum titulo sequente (*De hominis iustif.*), an cum praecedente *Quaestiones LXVII*, et in hoc casu posset intellegi de commentariis epistulae ad Romanos, epistulae ad Galatas et de illis quaestionibus, quae tria uno volumine iam a Seripando ipso comprehendebantur, cf. supra p. LXXXVII, l. 30 ss. Posteriorum error ex relatione Possevini (vel eius auctorum) posset esse ortus. Catalogus Laderchianus alium codicem (VII D 13) intellegit, ut ex numero quem ei dat (9) apparet, qui teste Calenzio (p. 364) olim fuit numerus codicis VII D 13. *Ossinger* p. 841 expresse habet: *Libri tres de hominis iustificatione. MS. ad Laurentium* [sic] *Ptolomaeum, in 4°*; ergo certe nostrum codicem XIII AA 44 intellexit. Denique illa de tribus libris opinio redire potest ad codd. VII D 12, XIII AA 22 et 44 in unum opus comprehensos.

Neap. VII D 12 (in folio praefixo: *volumen octavum*, cf. *Calenzium* p. 364), codex in 4° min. ab ipso Seripando exaratus. *De iustificatione*. Praeter ea quae *Calenzius* p. 287 s. de argumento codicis affert (non omnia sunt recta), haec sunt animadvertenda. Fol. 37 est fragmentum *Ex historia 1546*, f. 57 aliud: *Tractationes de iustificatione observationes quaedam. Ex historia 1546*¹. Fol. 27 in fine scripturae: *De iustificatione meditata commendatio F[ratris] Hier[onymi] legimus: Haec quae Tri-* 5
denti scripseram anno a salute MDXLVI dum in concilio essem magister generalis Augustinensium, relegi ac denuo examinavi anno MDLXI Tridentum reversus Pii IIII
pont. max. ad instaurandum concilium legatus, una cum Hercule card. Mantuano, ge-
nere, ingenio, doctrina, humanitate, prudentia, principatus administratione viro plane 10
singulari atque admirabili. Tunc controversiae Baianae occasionem revertendi ad illa studia videntur praebuisse.

Sed complures annos postquam concilium doctrinam de iustificatione firmaverat, et diu antequam tertium synodus Tridentum convocabatur, eae quaestiones Seripandi animus occupabant, ut controversiae de iustificatione et operibus tomo **VII D 13** (in 4° min., '*vol. nonum*') contentae demonstrant, quas in Flandria dum orator apud Carolum V erat componebat, cf. supra p. LXVIII, l. 3 ss. Nescio an lis de Michaelis Baii doctrinis, de quibus facile in Flandria certior reddebatur Seripandus, tunc causa fuerit redintegrandi eas quaestiones.

Huc tertium pertinet volumen, **VII D 16** (in 4°), quod per Franciscum Commendonum, tunc nuntium in Germania degentem, in Seripandi dum legatus concilii erat manus venerat (*Šusta* I, 34 ss): *Propositiones XVIII et censurae earum, quae circumferuntur nomine Sorbonae Parisiensis* (Baii propositiones de gratia et libero [seu servo] arbitrio a Sorbona damnatae et ab auctore defensae, cf. *Pallavicin.* 15, 7, 7 ss; *F. X. Linsemann*, Michael Baius [Tübingen 1867] 26 ss., maxime 34 ss., articuli ipsi 25
ibid. 254 ss.), *Pallavicin.* l. c. usus est hoc exemplari (*La censura de' diciotto articoli e l'apologia ad essa censura sono fra le scritture del Seripando*).

Etiā cod. **Neap. VII D 14** (eiusdem formae) res in prima concilii periodo tractatas continet: *De traditionibus, de libris sacrae scripturae, de peccato originali, de sacramentis in genere, de baptismo, de confirmatione* (*Calenzius* p. 364). Seu fasciculus de traditionibus tunc nondum alligatus erat codici, seu auctor catalogi Laderchiani eum negligentia non indicavit, apud *Ossingerum* (p. 842) affertur ut liber separatus ac proprius (provocando ad *Toppium*, *Bibl. Neapol.* p. 160, col. 2), et alii libri ut unus sub hoc titulo: *De sacramentis in genere, et in specie de baptismo, de confirmatione, de gratia, de libero arbitrio et praedestinatione. MS. ad Antonium Flaminium*. Huiusmodi errores inde sunt orti, quod unus auctor ex aliis, quin ipsas scripturas viderit, catalogos exscripsit.

In catalogo Laderchiano indicatur primo loco liber *De potestate concilii*, quem neque inveni neque num re vera Seripandus scripserit cognovi. Praeterea ibidem (n. 6) affertur *Volumen quaestionum synodaliū et aliarum rerum spectantium ad concilia*. 40
Etiā hoc inter scripturas originales auctoris frustra investigabam. Sed in codice Vindob. 6016 (de quo mox plura) f. 177 incipiunt *Quaestiones synodales. Constantiensis decreti defensiones*, incip. *Decretum concilii Const. sess[ion]e ult^a [Barb. IIII^a] promulgatum* etc., et huiusmodi res usque ad f. 210 pertingunt. Et in fronte codicis Barberin. XVI, 24 (infra describendi) leguntur: *Conciliorum et synodorum variorum differ-* 45
rentiae, dubia et resolutiones, quae ab eisdem verbis incipiunt, et sine dubio eidem textus ibi sunt, cum codex omnino contineat scripturas Seripandeas².

In omnibus fere historiis vel catalogis de vita librisve Seripandi tractantibus invenitur titulus: *Farrago concilii Tridentini*. Quo Calenzius comprehendi voluit tria volumina, quae hodie in bibliotheca nationali Neapolitana signantur IX A 48 49 50³. 50
Sed alio loco (p. 336) cautius dicit: *il titolo di Farrago conc. Trid. pare da lui [Seripando] dato ai tre volumi; nell' inventario il titolo si è: Farrago gestorum in concilio Tridentino*. Unde non cognoscitur, utrum in inventario titulus soli volumini 50, an omnibus tribus imponatur. At quomodocunque hoc sese habet, Seripandus unum tantum volumen ita inscripsit, idque tomum qui hodie est **IX A 50**⁴. Argumento 55

¹ Infra p. 429 ss.² Cf. *Calenzium*, Documenti p. 378; infra p. CII ss.³ *Calenzio* l. c. p. 325.⁴ Argumentum exhibet *Calenzius* 330—336.

sunt verba ipsa Calenzii p. 330, ubi solius tomi 50 titulum esse refert: *Farrago eorum quae in concilio Tridenti et Bononiae tractata sunt sub Paulo III pont. max.*; praeterea catalogi Felicis Milensii et Laderchianus (n. 18, n), qui ambo unum volumen norunt ita inscriptum: *Farrago concilii, de his quae Tridenti et Bononiae sub Paulo III tractata sunt, seriemque Tridentinarum actionum ann. 1545*¹. Etiam Pallavicinus (10, 2, 3) citat *un libro delle Memorie lasciate dal Seripando intitolato Farrago*. Adiectis verbis *Tridenti et Bononiae sub Paulo III* limitatur titulus ad hoc unum volumen²; nam voll. 48 et 49 res ad annos 1561—63 pertinentes continent. Non minus clare probatur illa limitatio codice Barberin. XVI, 13, qui nil aliud quam documenta tomi 50 habet, 10 quae enumerantur a Calenzio p. 331—336; praeter textus decretorum vel articulorum et rerum similium sunt vota Seripandi in concilio dicta ipsiusque manu scripta. Quae cum magis sint editoris actorum, non est cur hoc loco amplius de eis referamus.

Catalogus Laderchianus inter scripturas Seripandi commemorat (n. 11) *Septem volumina originalia, continentia acta et sententias pro concilio Tridentino*. Cum omnes 15 aliae illius catalogi scripturae hucusque a nobis excussae sub propriis numeris ibi afferantur, haec septem volumina diversa esse ab illis oportet. At quonam locorum abierunt? Cur Bernardus de Montfaucon, qui 4. Novembris 1698, ergo certe antequam codicum deportatio in bibliothecam Vindobonensem est facta, Augustinianos ad S. Ioannem de Carbonaria visitavit³, praeter duos tomos in 4°, qui ab eo *Memoriae ad concilium Tridentinum spectantes, a cardinali Seripando collectae* vocantur⁴, nihil a Seripando re- 20 lectum vidit? Aut monachi ea tantum duo volumina, quorum iam exemplaria extabant, scilicet ea quae nunc in tres tomos IX A 48 49 51 sunt divisa, peregrinis monstrarunt⁵, aut — id quod verisimilius duxerim — supellectilem litterariam magni sui cardinalis ut pretiosissimos thesauros custodientes oculisque omnium abscondentes sola exemplaria 25 — hodie codices Vindobonenses 6016 et 6017 — Benedictinis ostenderunt. Si enim duos tomos autographos ostendissent, non plane intellexeretur, cur alios latere voluissent.

Tanto magis ubi illa septem volumina condita sint quaerimus. Sed admodum difficile est, ne dicam impossibile, ex titulo tam vago quidnam auctor catalogi intellexerit elicere. Nihilominus luce clarius est codicem IX A 26, qui simillimus est illi *Farragini*, cum longe maior pars ad primam concilii periodum, pauca ad secundam pertineant⁶, et maxime eos tomos, qui hodie bibliothecae Neapolitanae sunt codd. IX A 48 49 51, inter illos septem fuisse. Hi tres codices, ut iam (l. 22) significavimus, olim duobus voluminibus comprehendebantur, ut quaternionum numeratione hodiedum cognoscitur. Forma omnium trium est in 4° min. quae vocatur, tegumenta sunt ex pergamina. (Pars 35 documentorum sunt autographa Seripandi, pars exemplaria.) Quae singulis contineantur, Calenzius p. 325—330 336—358 fuse enarravit. Sed sciendum est bis quaterniones serie divulsa ac turbata in alium ordinem esse compositos. Primo enim (saepissime, sed non semper) quaterniones per Seripandum ipsum⁷ eiusve secretarium vel per eum, qui scripturas Neapolim missas digerebat, signabantur (I [vol.], 1 [quaternio]; II, 1 etc.), sed vix 40 conglutinabantur⁸. Hinc factum est, ut quando scribebatur exemplar codd. Vindob. 6016 6017, ordo fuerit mutatus; et qui hodie est, rursus diversus est ab illo. Quare multum refert scire cuius voluminis ab initio fuerint et quo ordine intra illud sint secuti. Cum autem quaterniones neque omnes numerati sint, neque omnes remanserint intacti, cum paginarum numeratio modo singulorum quaternionum fuerit propria, modo 45 per totum volumen sit continuata, cum denique non exiguae partes alio sint ablatae — ut infra videbimus —, integrum ordinem restituere non possumus; tamen melius rati aliquid minus sufficiens quam nihil praebere, saltem earum partium, quarum connexum primitivum contigit recognoscere, conspectum exhibebimus, non negantes unum vel aliud documentum ibi fortasse inveniri posse, quod nos fugerit. Exemplarium Vindobonen- 50 sium folia addentes simul quid illa contineant significavimus.

¹ De hac serie Tridentinarum actionum ultimaque parte voluminis quale tunc erat, in articulo sequente erit agendum.

² Quod etiam Pallavicinus semper pro rebus Bononiae actis tantum allegat.

³ Cf. Diarium Italicum p. 307.

⁴ Ib. p. 312.

⁵ At iam 1717 tria volumina erant, supra p. LXXXI, 17.

⁶ Descriptionem dat Calenzius p. 320—323.

⁷ Hoc credendum erit, si ex. gr. numeros infra p. 288, l. 19, vel p. c. 35, vel CIII, 8 in certos locos ex his voluminibus quadrare demonstratum fuerit.

⁸ Merito etiam *Susta*, Die röm. Curie I, LXIV id negat.

TOMUS I.

Ordo Qua- ternio	primitivus folium	Scriptura	Vindobonensis		Neapolitani	
			codicis	folium	codicis	docum. (ap. Ca- lenzium)
1. 2	1—16	<i>Meditationes et acta ab aperto concilio</i> (infra p. 468), cum articulis sequentibus apud <i>Calenzium</i> 325 s.	6017	1—5 ^v	IX A 48	n. 1—4
3. 4	17 ^r —32 ^v	<i>Francisci Torrensis ad Granatensem epistula</i> cum tribus aliis documentis (Cal. 326)	6017	8 ^v —14 ^v	IX A 48	5—7
5	33—40	<i>Meditationes et acta post sessionem primam</i> (infra p. 481 s) et tria alia documenta (Cal. 327)	6017	5 ^v —8 ^r	IX A 48	30—33
6	41—48	<i>Instruptioni</i> (infra p. 483) et tria alia doc. (Cal. 326 s)	?	?	IX A 48	26—29
7	49—51	<i>Francisc. Torrensis circa decretum primae sessionis</i>	6017	25 ^v —27 ^r	IX A 48	25
8	52—54	<i>Ille et Rme Dne, Tametsi illi duo</i> (omitt. Cal.)	6017	27 ^r —27 ^v	IX A 48	?
9—12	55—61	<i>Universos christiani nominis</i>	?	?	IX A 48	34(?)
	62—92	<i>Directio minorum theologorum</i> (Cal. 326) cum 16 aliis documentis	6017	15 ^r —25 ^r	IX A 48	8—24
13	94—118	<i>Bonon. Austunensis episcopi votum de residentia</i> ¹	6017	27 ^v —42 ^v	IX A 48	62
14	120—132	<i>Bulla reformationis 1546 XI kal. Ian.</i>	6017	72 ^v —81 ^r	IX A 51	3
15—20	133—189	<i>Actionum Tridentinarum series</i> (Commentarius ² , infra p. 399—429)	6017	43 ^v —72 ^r	IX A 49	32
21	190—199	<i>Decreti de residentia formae tres</i> . . . per Ant. Au- g[ustinum] et Palleottum	6017	84 ^v —85 ^v	IX A 48	61
22	200—207	<i>De differentia episcoporum, et Episc. Mutinen.</i>	6017	81 ^v —84 ^r	IX A 48	49. 50
23. 24	208—219	<i>Vota Segobiensis, Achadensis, Fr. Torrensis</i>	6017	86 ^r —92 ^r	IX A 48	46—48
25	220—223	<i>Doctrinae et canonum de sacramento ordinis DD.</i> [deputatorum?] accommodatio	?	?	IX A 48	59

TOMUS II.

Ordo Qua- ternio	primitivus folium	Scriptura	Vindobonensis		Neapolitani	
			codicis	folium	codicis	numerus apud Calenz.
1	I	?	?	?	?	?
2	11—36	<i>Decreta praelatorum Galliae a. 1561 mense Oct.</i>	6017	106 ^r —123 ^r	IX A 49	12
3		?	?	?	?	?
4	43—54	<i>Colloquium de religione Poyssiacum</i>	6017	135 ^v —138 ^v	IX A 49	28
5	56—69	<i>Disputata Wiltembergae de auctoritate concilii.</i> — <i>Dieta habita Spirae a. 1544</i>	6017	130 ^r —134 ^v	IX A 49	30. 31
6 ³		?	?	?	?	?
7	76—102	<i>Sententia de postulatis Gallorum</i>	6017	92 ^v —105 ^v	IX A 49	17
8	105—108	<i>Mandata regis Chymi VII id. Sept. 1562</i> (in lat. translata)	—	—	IX A 49	13
9		?	?	?	?	?
10 ⁴		?	?	?	?	?
11	157—226	<i>Ecclesiae abusus et remedia, auctore incerto</i> ⁵	6017	139 ^r —150 ^v	IX A 49	7
12	?	?	?	?	?	?
13	283—316	<i>Acta concilii Trid. sub Iulio III</i>	6016	211 ^r —237 ^v	IX A 51	7 (init.)
14 ^a	317—322	<i>Summa decretorum sub Paulo III</i>	6016	238 ^r —240 ^v	IX A 51	5
14 ^b	323—328	<i>Salvus conductus datus Germanis</i> . . . sub Iulio III	6016	241 ^r —243 ^r	IX A 51	7 (extr.)
15	329—338	<i>Articoli secondi di riforma</i> . . . portati da Mons. di Lanciano	6016	243 ^v —247 ^r	IX A 49	3
16	339—357	<i>Doctrina de sacrificio missae</i> . . . sub Iulio III ⁶ ; — <i>Articuli quattuor haeticor. super euchar.</i> ⁷	6016	247 ^r —256 ^r	IX A 51	7 (med.)
17	359—368	<i>Bulla indictionis concilii Trid. prima a. 1542</i> <i>XI kal. Ian.</i>	6016	256—262	IX A 51	2

¹ Videtur interisse coopertorium, cum titulus manu recentiore sit scriptus supra in fol. 94, et desint folia 93 et 119.

² Prior titulus ex cod. Vind. Tempore catalogi Laderchiani hoc fragmentum illi *Farragini* (cod. IX A 50) erat alligatum, cf. supra LXXIX, 18—20, et infra art. 4.

³ Numerum 6 habet fasciculus apud Cal. IX A 49, n. 11: *Collatio petitionum de reformatione a Gallis et Caesarianis exhibitarum* (4 folia non num., quorum 2 alba), sed cuius voluminis sit, non apparet. Cum praeterea quaternio non habeat numerum sufficientem foliorum ad lacunam inter fasc. 5 et 7 explendam, ne coniectura quidem usus hic eum inseruerim (sed cf. p. XCVII⁵⁶). Nisi n. 9 (*legatorum epistula ad Ferdinandum imperatorem*

26. *Iulii 1562*) omni quaternionis et foliorum numero careret, huc eum pertinere crederem, quia 7 folia habet.

⁴ Possent hic inseri quae in cod. IX A 48 sunt nn. 63—66 (*Lettera del card. Serip. al Borromeo 17. Maggio 62; Card. Borromei ad legatos responsio; Risposta dei legati alle lettere del card. Borromeo* [Vind. 6017, f. 263^v]; *Decretum de residentia propositum die 6. Nov. 62*), quorum 63 in folio primo habet num. 125; fasc. 64: num. 140; fasc. 66: num. 145, sine alia numeratione foliorum.

⁵ Antea fasciculus habuerat propriam foliorum numerationem 1—56.

⁶ Habuerat antea propriam numerationem 1—14.

⁷ Propria numeratio antiquior 15—19.

Ordo primitivus		Scriptura	Vindobonensis		Neapolitani	
Quaternio	folium		codicis	folium	codicis	numerus apud Calenz.
18	369—376	<i>Francisci Maurolyci Siculi abbatis ad legatos et concilium epistula, Messanae kal. Oct. 1562</i>	6016	263—267	IX A 49	1
19	377—384	<i>Annotationes canonistarum in Gallorum de reformatione postulata. Paleotti</i>	6016	268 ^r —272	IX A 49	18
20—23 ^a	385—414	<i>Collecta pro materia de votis monachorum. — De coelibatu. — Consultatio de responsione danda scriptis Bohemiae missis a nuntio Prosp. S. Crucis¹</i>	6016	272 ^v —289	IX A 49	22—24
23 ^b	415—418	<i>Indulgentiae. Lettera di Fra Hieronimo al card. S. Croce²</i>	—	—	IX A 49	25
24	419—426	<i>Paleotti de consilio dato Ferdinando imp. circa res in concilio tractandas iudicium</i>	6016	289—293	IX A 49	4
25	427—448	<i>Reformationis capita Romae examinata (4 articuli)</i>	6016	294 ^r /299 ^v ³	IX A 49	14
26	460—465	<i>P. Soti annotationes in decretum de sacrificio missae reformatum a deputatis</i>	6016	300 ^r —302	IX A 48	39
27	466—471	<i>Decreti de concessione calicis formae tres (Varmiensis, Paleotii, Urbevetai)</i>	6016	302 ^r —303	IX A 48	45
28	472—479	<i>Doctrina de sacrificio missae cum canonib. concepta per deputatos, revisa per Serip.</i>	6016	304 ^r —306 ^v	IX A 48	38
29	480—485	<i>Replicationes circa nonnulla ex petitionibus Gallorum. Per Pal[eottum]</i>	6016	307 ^r —309	IX A 49	19
30. 31	487—503	<i>Litterae imperatoris ad legatos concilii 30. Iuni 1562 (exemplar, cum notis Seripandi)</i>	6016	309 ^r (fragm.)	IX A 49	8
32	504—511	<i>Auriensis episcopi sententia de oblatione Christi in coena</i>	6016	312 ^v —320 ^r	IX A 48	44
33	512—525	<i>Reformatio ab Hispanis concepta Tridenti sub Pio VIII</i>	—	—	IX A 49	6
34	526—533	<i>Confessio Abdisu patriarchae Assyriorum</i>	6017 [?]	194 ^v [?]	IX A 49	26
35	534—543	<i>Articoli di riforma visti et decretati da N. S^{re} mandati per il Pendasio (cum notis Seripandi)</i>	—	—	IX A 49	2
36	544 ss	<i>Testimonia oblationis Christi in coena cum Seripandi iudicio (autographo)</i>	—	—	IX A 48	43

Non credo amborum voluminum qui quondam fuit ambitum his terminis concludi; sed desunt certiora vestigia quibus quae praeterea in eis collecta fuerint cognoscatur. Existunt aliquot fasciculi numero in fronte signati, sed numero quaternionis tantum, non voluminis; paginarum numerationem partim habent, sed eam propriam, non continuam.

5 Quos articulos cum inserere nescierimus, hic enumerare non superfluum duximus.

n. 6. *Collatio petitionum de reformatione a Gallis et Caesarianis exhibitarum* (IX A 49, n. 11; 4 folia non num., quorum 2 alba)⁴.

14. *Lettera del card. di Loreno a Breton suo secretario ch'era a Roma 1. Febr. 1563* (IX A 48, n. 67; 8 folia; numeratio foliorum propria)⁵.

10 18. *Paleotti iudicium de Gallor. difficultatibus circa cap. V doctrinae de sacram. ord. 17. Ian. 1563* (IX A 48, n. 56. 57; 6 folia; numeratio foliorum propria)⁶.

31. *Considerationes quaedam circa difficultates in doctrina et canonibus de sacram. ordinis... 18. Ian. [1563]*

15 38. *Doctrina de sacram. ord. cum 8 canonib. apud me a deputatis conclusa die ult. Ian. 1563* (IX A 48, n. 54; 6 folia; numeratio foliorum propria).

48. *Seripandi censurae in doctrinam et can. de sacramento ordinis 57* (IX A 48, n. 58; 4 folia; numeratio foliorum propria).

20 50. *Doctrina cum canonibus de sacramento ordinis a cardinale Lotor. probata [a tergo: I. 61]* (IX A 48, n. 60; 4 folia; numeratio foliorum propria).

52. *Decreta adversus abusus circa sacramentum ordinis per Pal[eottum]* (IX A 48, n. 55; 2 folia; numeratio foliorum propria).

29. *Caput V doctrinae de ordine cum canone VIII ad me missa per Lotoringum 29. Ian. 63* (IX A 48, n. 53; 2 folia; numeratio foliorum propria).

25 49. 51 continent, in codices Vindobonenses 6016 et 6017 esse transcripta. In quibus haec desunt:

¹ Ex Poli scripturis², cf. infra p. 157, 26 ss⁴.

² Videntur esse litterae apud Calenzio, Documenti inediti p. 259 impressae.

³ Finis videtur esse f. 313 ss. ⁴ Cf. p. xcvr, ad n. 3.

Concilium Tridentinum. II.

⁵ Fragmentum articuli est in cod. Vind. 6017, 263^r. Sed talium documentorum complura exemplaria saepe in eiusdem hominis supellectile inveniuntur.

⁶ Cf. cod. Vindob. 6017, f. 242^v—245^r.

Ex IX A 48:

- (Calenzius p. 327): n. 35. *Decreta concilii Trid. sub Pio IV* (4 folia non numerata, quorum 3 alba).
 40. *Doctrina et canones super sacrificio missae* (sessio XXII) (? folia non numerata).
 41. *Decretum de observandis et evitandis in celebratione missarum* [nisi est 6017, f. 154].
 42. *Decreta de reformatione, super petitione calicis...*
 51. *Doctrina cum canonib. de sacram. ordinis per deputatos correctae et data patrib.* 1. Nov. 1562 (? fol., in primo numerus 209, sed reliqua folia non sunt numerata).
 (Calenzius p. 328): 52. *Archiep. Pragensis ad dubia circa doctrinam et canones de sacramento ordinis* (2 fol. non num.).
 63. 64. 66 cf. p. XCVI, adn. 4.
 (Calenzius p. 329): 68. *Articuli de matrimonio, de quibus theologi disputare coeperunt* 9. Febr. 1563 (duo folia non num.).

Ex IX A 49:

- (Calenzius p. 329): n. 5. *Petitio praelatorum Hispanorum circa institutionem curatorum* (4 fol. non num., quorum duo alba).
 9. *Legatorum epistola ad Ferdinandum imperatorem* 26. Iulii 1562 (7 folia non num.).
 10. *Ferdinandi imperatoris literarum exemplum, quas ad legatos scripserat...* Pragae 12. Aug. 1562 (17 folia non num.).
 15. *Gallorum calamitates circa religionem cum postulatis ad Pium IV* (15 folia non num., cum notis Seripandi)¹.
 (Calenzius p. 330): 16. *Legatorum principis Condei ad S. R. I. principes electores* [oratio] *Francofurti habita* 6. Nov. 1562 (16 folia non num.).
 27. *Concio habita ad patres in conc. Trid. a Iacobo Payva Dandrade Lusitano dom. 11. post Pascha* (10 fol. non num.).
 29. *De conciliis disputationes...* praeside I. Heerbrand (M. Laurentius Phriseus Rottenburgensis ad Tuberum). Tubingae 23. Ian. 1562 hora 7. loco consueto.

Ex IX A 51:

- (Calenzius p. 337): n. 1. *Admonitio atque hortatio legatorum*, Venetiis 1546 impressa.
 4. *Decretum sessionis III*, 8. Apr. 1546 (66 folia num.).
 6. Oratio recitata sub Iulio III post adventum duorum insignium praelatorum Germanorum (electorum Moguntini et Trevirensis), incip. *Cum post restitutam huc synodum*.

Rursus qui codices Vindob. 6016 et 6017 pura exemplaria ex solis Neap. IX A 48. 49. 51 simpliciter transumpta esse putaret, non modo eo erroris argueretur, quod ordo documentorum hic et illic valde differt, quodque non omnia, quae leguntur in tribus Neapolitanis, in Vindobonenses transierunt, sed magis etiam eo, quod hi non pauca exhibent documenta, quae iam frustra quaereres in illis. Quare iam hos duos codices per Cavalcantem ablatos examinemus. Si enim fontes eorum adhuc extant, quo ordine tunc fuerint dispositi inde cognoscetur; si perierunt, tanto pretiosiores sunt illi. Quin etiam si alia praeter eos exemplaria supersunt, ad restituendum textum originale erunt exoptatissimi. Quam praeclara hic sint supplementa Farraginis etiam pro prima synodi periodo, eum qui res concilii novit non fugiet.

Codices Vindob. 6016 et 6017 ex fontibus Neapolitanis manasse, ut cetera omnia sileamus, Cavalcantis catalogo probatur. Cum autem alia ex Augustinianorum bibliotheca librorum deportatio saeculi XVIII initio facta — praeter eam quae pro bibliotheca Vindobonensi fiebat — non sit nota, et rursus in codicibus illis documenta sint, quae non amplius inveniuntur Neapoli, transcriptionem factam esse oportet

¹ Qui fasciculus apud Ossinger p. 842 ut opus proprium enumeratur.

saltem antequam numerosior olim S. Ioannis ad Carbonariam bibliotheca emptis a Batavo quodam codicibus¹ magna suppellectilis parte multaretur. Quam alienationem ponemus inter medium et exiens saeculum XVII, quia Pallavicinus² vix prorsus de ea siluisset, Montfauconius vero a. 1698 eam refert³. — Forma codicum est in 4°, tegumentum pergamena.

Cod. 6016 (al. *Cod. recent. n. 14*), 320 foliorum scriptorum cum tribus albis, in tergo habet titulum: *To. I. Seripandi Adversaria A. 1546*. Scriptus est duabus manibus, quarum una exaravit f. 1—176 et 313—317, altera f. 177—312, et 317—320⁴. Initium videtur perisse, nam fol. 1 incipit textus in media propositione: *libero arbitrio pugnasse, addit, quod si quis dixerit*; est Seripandi de iustificatione sententia, dicta 13. Iulii 1546, a quo documento incipit cod. Neap. IX A 50 (cf. supra p. XCIV, l. 48 ss), cuius hic est exemplar usque ad f. 176⁵. Quae inde a f. 211 usque ad f. 320 leguntur, eorum conspectus est in tabula supra p. XCVI s inde a quaternione 13 tomi II. Inter folia 177 et 210 sunt illae *Quaestiones synodales*, quarum codex originalis non amplius invenitur, cum alterum exemplar sit in codice Barber. XVI, 24 (cf. supra p. XCIV, 40 ss; infra CII, 23).

Folio igitur 177^r (antiquior numeratio ab 1 hic incipit⁶) legimus: *Questiones synodales. Constantiensis decreti defensiones*. Incip. *Decretum concilii Const. sessione ultima promulgatum defendi hac via non potest, ut dicatur...*

f. 178^r *Eiusdem decreti impugnaciones, inc. Prima autem eius decreti impugnatio*.
20 In fine sunt *conclusiones, dubitationes et responsiones*.
f. 187^r *Concilia an possint errare* (usque ad f. 210). Cf. infra p. 417, adn. 6.

Cod. 6017 (al. *Cod. recent. n. 15*), in tergo simpliciter inscriptus *To. II. A. 1563*, habet folia 274. Prima pars (f. 1—150) describitur in tabulis supra p. XCVI, si excipias scripturam f. 123^v—130^r intercalatam: *De libris sanctis collecta Tridenti in concilio sub Paulo III. De LXX interpretibus. Ireneus. Interpretatio LXXII consonat apostolorum traditioni*. Postea loci ex Chrysostomo, Origene et aliis afferuntur⁷, deinde disseritur de *Interpretatione ex Hebreo in Graecum*.

Fol. 151: *Prefatio canonum de sacrificio missae, quae dici potest assertio fidei cath. de sacrificio missae, per Seripandum, qui sibi ipsi scribebat*, incip. *Nullus unquam ab initio*. (Hic incipiebat propria foliorum numeratio, quae iuxta recentiore nonnunquam apparet⁸).

f. 153^v *Articuli 13 de sacrificio missae dati theologis 18. Iulii 1562*.

154^r *Canon de emendatione multarum rerum circa missam*, incipit *Quoniam sacrosanctum*.

35 154^v *Canon de emendatione quarundam rerum circa missam, per Veliensem*, incip. *Cum sacrosanctum*.

155^v *Doctrina de sacrificio missae concepta per Fr. Torrensem*, incip. *Sacrosancta synodus*.

157^r *Doctrina de sacrif. missae correcta per Lancianensem et Laines*.

40 158^r *Episcopi Brixienensis sententia de concessione calicis*, incip. *Negotium, quo*.

159^r *Decretum ultimum de concessione calicis*.

159^v *De concessione calicis condiciones [et] modus procedendi, proposita die 22. Aug. [15]62 patribus*. Man[tuanu]s egit pro petitione Caesaris vehementius.

Articuli duo, super quibus patres dicant sententias: Primus, an communio...

45 160^r R[esponsi]o data Gallorum oratoribus de proroganda dogmatum tractatione. *De oblatione Christi in cena. Serip.*

Die 10. Aug. [15]62. Orator Lansacus... (Sententia de responso dando).

164^r (num. ant. 14) *All' Illmo e R^{mo} mio Mlo [= molto] osservando Monsr Seripando* (textus latinus, *Authores qui asserebant pro sacrificio cenę facere* (litterae Sirleti?)).

¹ Cf. supra p. LXXVII, 10; LXXX⁶.

² Qui a. 1655 codicibus Neapolitanis est usus, cf. supra p. LXXVIII, 6 s et adn. 2.

³ Cf. *Diarium Italicum* 108.

⁴ Hac manuum vicissitudine indicia quaedam videntur praeberi de fontibus diversis, ex quibus singulae partes sint haustae.

⁵ Desunt tantum litterae card. Sfondrati 11. Aprilis

1548 (de *Interim*) datae, quas cod. originalis habet ultimo loco (*Calenzius* p. 336).

⁶ Quod ad cognoscendos fontes videtur esse notandum.

⁷ Haec ex Sirleti epistulis possent esse collecta (cf. catalogum Laderchianum n. 9); sed potius credo esse collectanea ipsius Seripandi, quoniam in titulo Sirletus non nominatur.

⁸ Ergo liber originalis novus hic videtur incepisse.

164^v *Formula archiepiscopi Lancianensis pro VI° et VII° canonibus* (de hierarchia); deinde *Surrentinus* et *Regiensis*.

165^r *De can. VII* [rectius *VI°*], *an sub Iulio III examinatus* [fuerit] *et conclusus*. (Est etiam inter *Acta concilii Trid. sub Iulio III* in cod. Neap. IX A 51, cf. in tabula supra p. XCVI, tomi II quatern. 13).

165^v *Doctrina de sacramento ordinis cum sex canonibus conclusa a deputatis me praesente die 31. Ian. 63.*

167^r *Doctrina* ... [eadem] *per tres deputatos secreto correctae.*

168^v *Formae* [tres] *canonis VII de sacramento ordinis. Copia novi decreti in ultimis verbis licet nulla ita placeat, sicuti iam antea proposita ab Ill^{mis}, desiderata a Lotoringo in doctrina et can. de ordine ad me allata 29. Ian. 63* (2 capita).

169^r *Sententia de doctrina sacri ordinis episcopi Civitatis Castelli*, incip. *Decreta nobis proposita.*

174^r *Doctrina* [sic, videtur legendum *censura*] *doctrinae et canonum prout ex Urbe transmissa sunt et prout cum Lotor[ingo] tractata sunt die 13. Ian. 63.*

174^v *Canon VIII a Paleotto ad Lotor. missus die 14. Ian. 63; mutatus est VII^s in VIII^m et VIII^s in VII^m.*

Annotationes Varmienses in doctrina de sacramento ordinis.

175^r *Canonis de institutione episcoporum formae duae conceptae in congregatione legatorum 14. Ian. 63. R^{mo} D^{no} ac dignissimo generali religiosi ordinis Aug. — R^{me} pater, doctissime, ac dignissime magister generalis*, incip. *Literas Patris tuae* (Dominici Soti, sine die).

175^r *Canon VII de sacram. ord. per Doctorem Payva Lusitan.*

176^r *Collecta a Seripando ad respondendum dictis a Granatensi 3. Nov. 62. Ex Caietano cap. 3 de autoritate pape et concilii.*

176^v *Cap. V doctrinae de ordine cum can. VIII° ad me missa a Lotor. per Senogalliensem et Paleottum 29. Ian. 63* (= Neap. IX A 48, n. 53, Calenzio 328).

177^r *Decreta adversus abusum circa sacramentum ordinis per Sal.* (corrigendum sine dubio *Pal[eottum]*).

178^r *Ratio censurę in doctrinam et canones de sacramento ordinis.*

180^r *Collecta per Seripandum pro sacramento ordinis* (ex s. Thoma Contra gentiles l. 4, c. 74. 75. 76).

181^v *Francisci Torrensis de verbo: Pasce oves meas. «Ill^{me} et R^{me} D^{ne}. Ne illi, qui» ...*

182^v *Collecta pro sacram. ordinis* (sicut f. 180^r; in marg.: *vol. I 272¹; f. 184^r* *Ex cont. lib. 4 de sacramentis*).

184^r *Ex cont. ubi* [sic?] *5^m; antea ibid. f. 184^r: Canon conceptus per Serip.*

185^r *Decreta examinata ante III. sessionem* [1546], incip. *Sapientia abscondita.*

190^r *Discussa in congregatione habita die 1. Apr. [1546] ante III. sessionem. Capita dubitationum* [ad patres missa] (i. num authenticitas Marci cap. ultimi sit ex-primenda) etc.

192^r *Decretum III sessionis 8. Apr. 1546.*

194^r *Decretum de cont[inuatio]ne praecedentiae* [sic]. — *R[esponsi]o data oratorib. Gallis.*

194^v *De patriarcha Assyrorum.*

195^r *Doctrina et canones de sacrificio missę concepta per primos deputatos, Granatensem etc.*

201^r *Modus dicendi theologis minoribus praescriptus, sed non servatus. Duae patrum deputationes factę 20. Iul. 62. — Modus qui posthac servandus erit* (Neap. IX A 48, n. 36, Calenz. 327), incip. *Primo inter omnes theologos.*

201^v *Ad conficiendam doctrinam et canones de sacrificio missae: archiepiscopi Granatensis, archiep. Lancianensis. ...*

202^r *Utantur opera ad colligendos abusos ... Ragusin ...*

202^r *De articulo missae deputatorum Augustae responsio.*

206^r *Oratio legatorum Gallie habita die 29. Maii 62.*

¹ Haec citatio certe est Seripandi ipsius et nescio an respiciat ad volumen I in memoriae subsidium, cf.

supra p. LXXIX, 5 ss; LXXXV, 19; vel ad illud aliud p. XCV, 37 ss, cf. ibid. adn. 2; infra p. CIII, 8.

- 212^r (ant. numerus paginae 64) *Ratio ad legatos Gallos concepta per Beroaldum Santagathen. episcopum.*
- 214^r *Proposita ab oratoribus regis Gallorum legatis 22. Maii 62.*
- 215^r *Capita r[esponsionis] legatorum concilii ad litteras imperatoris 1562 (10 puncta).*
- 5 216^r *Ratio concepta ad postulata ab oratoribus Gallis per Serip. 23. Maii 62.*
- 217^r *Dubia proposita in congregatione theologorum post IV. sess. [1546] de articulo iustificationis. — Idem de sacramentis.*
- Die 7. Oct. [1546] Mem. [= in memoriae subsidium, voti sententiarum ordo]: Proemium. Divisio. Forma. Materia etc.*
- 10 218^r *Ber[nardi] Ser[mo] 1 in epiph., incip. Pro minimo reconciliari possumus... expl. o dulcissima reconciliatio.*
- Die 26. et 27. Nov. [1546] Memoria. Proemium. Legislatio. Testimonia. Firmitas. [218^r] Gratiae certitudo. Nulla contradictio. Nulla heresis. Nulla causa donationis [sic, lege damnationis] etc.*
- 15 219^r *Die 13. Iulii [1546] Memor.; f. 220^r (ant. num. 72) Qualis. Unde. Davide. Paulo etc., deinde Dubitatio et Solutio [= Farrag. n. 2, Calenz. 331].*
- 220^r *2 articuli, 1. Pol., 2. Cath[arini] de poenitentia, gratia etc.*
- 221^r *Sententia dicta die 5. Iunii [1546] de peccati orig. remediis et effectibus.*
- 222^r *Die 10. Dec. 46. Memo. Non dicta usque ad diem 17 [ad Farrag. n. 7,*
- 20 *Calenz. 331]. Excerpta ex Augustino.*
- 223^r *Die 23. Iulii [1546]. Memo[riae] [= Farrag. n. 4, Calenz. 331].*
- 225^r *Doctrina cum canonibus de sacrif. missae emendata ad patrum censuras per Lancian[ensem].*
- 229^r *Can[ones] [27] de iust[ificatio]ne propositi a R^{mis} praesidentibus [1546].*
- 25 231^r *Votum R. Senogalliensis super IX censuris decreti tertii de iustificatione.*
- 233^r *De certitudine gratiae. Ber[nardu]s in serm. super «Qui gloriari, in Dño» etc., incip. Quamvis autem nulli dubium esse potest.*
- 234^r *De forma audiendi haereticos in concilio, incip. Io vi scriverò quello che io trovo nelli concilii (videntur esse litterae Sirleti ex anno 1546).*
- 30 235^r (ant. numerus paginae 87) *Fr. Torrensensis cap. I. de sacrificio missae.*
- 237^r *Tractata in congregatione die ult. Maii et 5. Iunii [1546] (Excerpta ex conciliis et patribus).*
- 239^r *Cap. X—XIII reformationes [sic, corr. reformata vel reformati] decreti tertii de iustificatione [1546] cum consilio; deinde capp. 7. 11. 16.*
- 35 241^r *Quae tractanda videntur post tractatum de sacramentis. Mutinensis, incip. Praecipue hereses protestantium.*
- 242^r *Paleoti iudicium de Gallor. difficultatibus circa caput V. doctrinae... de sacramento ordinis... 17. Ian. 63 (= Neap. IX A 48, n. 56, Calenz. 328).*
- 243^r *Considerationes quaedam circa difficultates in doctrina et canonibus de sacra-*
- 40 *mento ordinis... 18. Ian. [1563] (= Neap. IX A 48, n. 57, Calenz. 328).*
- 245^r *Annotata a theologis in doctrina de sacrificio missae.*
- 249^r *Proposita a R^{mis} praesidentibus ult. Ian. [1546] post 4. sessionem (de iustificatione).*
- 250^r (ant. num. 102) *Circa ea quae secundum statum iustificationis concernunt.*
- 45 250^r *Circa ea quae tertium statum iustificationis concernunt.*
- 251^r *De iustificatione adultorum (abhinc antiquior foliorum numeratio mutata erat, antequam nova apponeretur).*
- 252^r *Decreti tertii de iustificatione censurae IX propositae die 3. Dec. [1546] patribus, non ad generalem discussionem harum censurarum, sed audire hos tantum*
- 50 *episcopos consensisse (novem pro 5. et 6. censura).*
- 253^r *Cap. XIV—XVI reformationes [sic, corr. reformata vel reformati] decreti tertii de iustificatione ex concilio [sic; corrigendum videtur consilio].*
- 254^r *Cap. VI et VII reformata decreti tertii de iustificatione.*
- 255^r *Cap. VIII reformatum decreti tertii de iustificatione cum concilio [sic, cf. l. 52].*
- 55 257^r *Decretum reformatum et in congregatione examinatum 13. Iunii et in concilio [sic, cf. lin. 52].*
- 259^r *Canones reformati decreti tertii de iustificatione. Sunt omnes ut in con[cilio]o Tr[identin]o iacent. Sequuntur canoncs (deest 14., pro quo est lacuna, item 20 [f. 261^r]);*

ultimus est can. 30, sed infra appositis verbis *Si quis* continuatio indicatur. Sed post haec desunt 2 folia, et

263^r (ant. num. 116, deinde mutat. 117, et super hanc 263) legitur fragmentum epistulae: *Per il manco io scarrico la mia conscientia a i piedi di S. Sta*. In fine: *Voi metterete questo in Italiano et il leggerete a S. Sta et al Sig^r card. Borromeo*. 5
(Videtur esse ex litteris card. Lotharingi ad Bretonem secretarium suum, quae est etiam Neap. IX A 48, n. 67, *Calenz.* 329, quam *Pallavicin.* 19, 16, 6 se ait vidisse *fra le scritture del card. Seripando*).

263^v *De decreto residentiae. Cum praecepto divino etc.* Incip. *Noi siamo stato di parere...* expl. *Di Trento 1. Febr. 1563* (IX A 48, n. 66^r). 10

269^r *Doctrina et canones de sacrificio missae reformata per deputatos.*

274^r Epistula ad Seripandum data a Christophoro Calvera[?], Romae III kal. Iulii 1553 [?]¹.

Qualitatem exemplarium si quaeris, Šusta fideliter ea transcripta esse dicit², quod iudicium in universum probari potest. Sed permultas mendas ibi inveniri collato articulo 15 a Šusta p. 155 et infra p. 461, 29 ss. edito facillime apparet³.

Quatenus cum his duobus bibliothecae Vindobonensis codicibus conveniant aliquot Barberiniani, quoniam quid hi contineant singillatim non adnotavimus, aliis inquirendum relinquimus. Sufficiat praeter cod. Barber. XVI, 13 supra (p. XCV, l. 9 ss) commemoratum animum convertere ad 20

Cod. Barber. XVI, 24 (olim 1349), saec. XVII⁴, in folio, foliorum 570, qui cum maxime scripturas Seripandianas ac Guisianas habeat, a Musotto videtur esse derivandus. Praeter illas *Conciliorum variorum differentias* etc. (supra p. XCIV, l. 45) et multa alia ad concilium pertinentia⁵ — inter quae etiam Commentarium infra p. 399 ss. editum — haec continet: 25

f. 1 *Differenza che è tra questo concilio et quelli di Pauolo et Giulio terzi*, incip. *Prima quanto al numero de prelati* (documentum saepe occurrens).

3 *Lettera di Pio IV alli legati* (20. Oct. 1563), incip. *Venerabiles fratres, La venuta del card. di Loreno a Roma*.

7 *Lettera del card. di Loreno alli legati* 9. Nov. 1562, incip. *Hora che io comincio*. 30
Cf. Šusta III, 66.

8 Legatorum responsum 11. Nov. 1562 datum, incip. *Da quello che scrivemmo*. Cf. Šusta I. c.

9^v Mantuanus ad Borromaeum 20. Febr. 1563, incip. *L' obbligo che le tengo*.

12^v Legati ad Zach. Delphinum nuntium 21. (?) Martii 1563, incip. *Sebene non 35*
havemo lettere di V. S^{ria} (cf. *Steinherz*, Nuntiat. III, 257^r).

15^r Delphinus legatis 15. Martii 1563, incip. *La Ces. M^{ta} m' ha mandato*, apud *Steinherz* III, 249 s.

17^r Card. Augustanus pontifici, sine die.

18—22 litterae sine nomine auctoris ac sine die (videntur Musotti), incip. *B^{mo} Padre, 40*
Il card. di Loreno mio signore m' ha commandato ch' io debba dire alla Sta V., che ritrovandosi egli in Venetia conosceva benissimo.

23^r *Re de' Romani alli legati* 14. Febr. 1563, incip. *Maximilianus rex Rom., Pater Franciscus Commendonus*.

23^v Seripandus Borromaco 19. Iulii 1563, incip. *Giovedì passato*, apud Šusta II, 255 s. 45
(ex codice archivi Vat. Var. Pol. 15).

25^r *Delphino in cifra, copia* 15. Apr. 1561, partim apud *Steinherz* I, 353.

¹ Valde mirati sumus apud *Ossinger*, Bibl. Aug. 842 legendo *Memoriarum* Seripandi tomos duos in 4° asservari in Bibliotheca Laurentiana Medicea. Quae licet varia ad nostrae synodi historiam pertinentia habeat (cf. Conc. Trid. I, XXIII), nunquam tamen Seripandaeum quidquam ibi esse comperi. Sed *Ossinger*, qui omnino rem non nimis accurate administravit, inscriptionem paginae 233 in Montfauconii *Bibliotheca bibliothecarum* perperam in paginam praecedentem reiciebat, in qua enumerantur codices bibliothecae S. Ioannis de Carbonaria Augustinianorum Neapolitanorum. Haec

manifesta neglegentia exemplo est, quam caute relationes quorundam auctorum de libris sint admittendae.

² Šusta, Die röm. Curie I, LXV².

³ In quo apud Šusta, qui utitur cod. Vind. 6017, intra paucas lineas legitur *adiacenda loco adicienda; magistri loco ministri; generali loco frugali; permiscere loco permisere; potius loco potissimum*.

⁴ Ita in catalogo; *Steinherz*, Nuntiat. I, 353 ait eum esse saeculi XVI. — Numerum hodiernum non notavi.

⁵ De quibus partim refert *Calenzius*, Documenti 278 s. Cf. Šusta I, LXIII s. LXV s.

- 29^v *Lo que S. Mag^d Cat^a dixē al nuntio*; incip. *Visto lo que el obispo de Terrachina.*
 34 De galeris (navibus) regi Hispaniae concedendis.
 35^v Legatorum responsum ad imperatorem; varia inter illos et hunc.
 43^r Paleottus ad —?, ultimo *Giugno 1563*. Dissuadet concedere praecedentiam
 5 Hispanis, incip. *Desiderarei che chi ha autorità presso N. Sre lo facesse chiaro di quanto danno irremediabile sarà questo caso*. Oratorem Polonum sibi dixisse, si Galli obedientiam pontifici subtraxissent, *actum est etiam de regno suo* (Polono).
 45^r *De traditionibus, ex X^o volumine Seripandi mspto¹.*
 57^r *Instruzione dalli legati a Mons. Visconte* 19. Sept. 1563, incip. *Delle cose*
 10 *ch' in concilio*, cf. *Le Plat* VI, 220—223.
 73^r *Instruzione del vescovo di Viterbo* 8. Oct. 1561, apud Šusta I, 250—254.
 81^r Protestatio oratorum Gallorum 22. Sept. 1563, *Le Plat* VI, 233 ss.
 82^v Biraghi oratio 6.(?) Iunii 1563, *Le Plat* VI, 89 ss.
 Alia, quae codice continentur, maiorem ad partem ex *Iosephi Šustae* excerptis
 15 cernuntur:
 268^r Seripandi relatio de rebus 11. Aug. 1562 et diebus sequentibus tractatis. Šusta II, 313.
 281^v *Loca Lutheri, ubi pessime sentit de episcopatu*, a Seripando collecta. Šusta III, 8.
 290^r Seripandus de tractatis inter legatos et oratores Gallos 21. Sept. 1562, Šusta
 20 III, 5; de 24. Sept., ibid. 8.
 291^r Idem de medio mense Octobri 1562, Šusta III, 34; de mense Decembri 1563, ibid. 112.
 291^v Idem de initio mensis Septembris 1562, Šusta III, 338.
 292^r Idem de mense Novembris 1562, Šusta III, 81.
 25 293^r Idem de fine Octobris 1562, Šusta III, 42.
 294^r—297 Idem de medio Ianuario 1563, Šusta III, 166—168; 171 s.
 298^r Idem de initio mensis Decembris 1562, Šusta III, 100 s.
 299^r Idem de fine Ianuarii 1563, Šusta III, 182. 203 s.
 345^v *Difficultates adductae die 18. Ian. [1563] per card. Lotharingum, nomine*
 30 *doctorum et episcoporum Gallorum*, cf. Šusta III, 173, adn. 1.
 355^r *Canon VIII a Paleotto ad Loringum missus*. (Haec superscriptio propter formam nominis ab ipso Paleotto videtur esse.)
 357^r *Doctrina de sacramento ordinis cum octo canonibus apud me* [Seripandum] a [12] *deputatis conclusa die ultimo Ianuarii 1563*.
 35 399^r Seripandi relatio de 25. Novembris 1562, Šusta III, 87.
 420^r Episcopi Oscensis memoriale contra breviarium Quiñonis, Šusta III, 73.
 423 Memoriale a Granatensi et Bracaraensi legatis traditum, apud *Le Plat* V, 439 ad 442, cf. Šusta II, 313.
 454 s. Seripandus de initio mensis Martii 1563, Šusta III, 252 s. 260 s. (finis meditationum Seripandi).
 40 484^r Idem de fine Decembris 1562, Šusta III, 138.
 485^v *Congressus cum Lotharingo die 12. Dec. 1562*, Šusta III, 110 s.
 489^r *Instructiones quas Biscontio privatim Seripandus dare cogitabat mense Decembri 1562*, Šusta III, 129—131.
 45 544—568 Seripandi epistolae ad Amulium scriptae, de quibus cf. Šusta I, LXIII s. 161 (f. 546). 164 s. (f. 544); II, 40 (f. 546. 550, ex cod. Neap. XIII AA 55, f. 126). 153 (f. 556, nil de fonte). 254 s. (f. 558, ex eodem codice f. 39). 280 s. (f. 559, ibid. f. 141). 345 (f. 560, ibid. f. 145); III, 6 (f. 562, ibid. f. 105). 203 s. (f. 565, ibid. f. 163). 212 s. (f. 566, ibid. f. 170).
 50 Praeter haec omnia codex vota continet plurimorum patrum concilii, quae alibi non invenimus².
 Qui hunc codicem scripsit, ex epistulis Seripandi unicum volumen Neap. XIII AA 55 prae oculis videtur habuisse. At cum fere solas epistulas ad Amulium datas exhibeat, potius coniecerim cum fragmento registri a Musotto compilati usum esse.
 55 Praeterea etiam alia voluminis documenta Musottum demonstrant. Nescio an scriptum sit in usum Pallavicini, qui et Musotti et Seripandi reliquias in manibus habebat. Hunc

¹ Cf. supra p. LXXIX, § 5 ss; C¹.² Cf. Calenzium, Docum. p. 378 s.

codicem cum primo exemplaria tantum ex Seripandi scripturis Neapolitanis continere putaverimus, accuratius examinare omisimus. Postea eum documenta Neapoli non conservata habere aliunde didicimus; sed editionis nostrae pars ad Seripandum respiciens iam erat impressa. Quare appendicem documentorum aliquot ex hoc et ex Vindob. 6017 depromptorum addere in animo erat. Postquam autem Iosephus Šusta ea fere omnia suae epistularum collectioni inseruit, hoc consilio eo magis destitimus, quoniam et actorum et epistularum conciliarium editores non omittent scripturas Seripandianas denuo perlustrare.

Partim eadem legi videntur in codd. **Barb. XVI, 70** et **71**, inter quos quae ratio intercedat examinare non potuimus. Num hi codices pro Alciato vel pro Pallavicino sint transcripti an ex aliis fontibus emanarint — scripturas enim originales eis contineri vix credibile est — ex Calenzii descriptione (p. 390—404) non patet.

Certe, ut tandem quaestioni supra p. XCV, 13 ss propositae respondeamus, in variis his tomis originalibus et derivatis omnia fere, quae in illis *septem voluminibus* catalogi Laderchiani continebantur, nobis sunt tradita. Nam qui fuerit ambitus illorum voluminum, non dicitur in catalogo. In solis duobus Vindobonensibus tomis saltem non minus quam quattuor vel quinque voluminum materia est coacervata, atque etiam, si *Quaestiones synodales* illae¹ vel fasciculus *Gallorum calamitates circa religionem cum postulatis ad Pium IV* (cf. supra p. XCVIII, l. 22 s) ut proprii libri numerantur (ut apud Ossinger p. 842), septem volumina possent expleri.

Si omnia, quae in hac ingenti scripturarum mole quam pervolvimus congesta sunt, consideraveris, facile cognosces quam immensos labores Seripandus pro concilio susceperit; nam innumera fere sunt decreta, canones, consilia, responsa, epistolae et plurima alia, quae ille concepit, et nihil fere in tertia concilii periodo a legatis vel a synodo factum est, cuius ille non imprimis particeps fuerit.

Fons valde pretiosus pro concilii historia cognoscenda sunt epistolae inter Borromaeum cardinalem Seripandumque donec hic legatus concilii erat missae. Epistolae originales maiorem ad partem amissas esse iam supra diximus; ex triginta fere quas Borromaeus ad Seripandum dedit² duae tantum ad nos pervenerunt, eaeque perbreves parvique pretii, quas ex codice **Neap. XIII B 41** publici iuris fecit Calenzius³. At omnium paene exemplaria leguntur in registris conciliaribus codd. Arch. Vat. **Concil. 55**⁴ et **49**⁵. Nec Seripandus multas dedit epistulas ad Borromaeum, quarum solae quinque originales conservatae sunt in codice **Ambros. H 244 inf.** Minutae interierunt omnium. Illarum quinque conservatarum exemplaria extant cum in compluribus bibliothecis tum in codd. **Barb. XVI, 58** (f. 9—43; 132—136⁶) et **XVI, 56** (f. 1—44)⁷, et in cod. **Vat. 3944**; una praeterea ipsius Seripandi (vel Fr. Vopisci?) manu transcripta in cod. **Neap. IX A 49**, n. 63⁸. Edita est una apud Sickel, Röm. Berichte II, 108—117; aliae apud Šusta, Die röm. Curie II, 251 ss. 338 ss; III, 39 ss (cf. supra p. LXXI, 7 ss et adn. 8).

Epistularum quas ad Borromaeum dederat Seripandus deperditarum compensationem quandam praebent, quas idem ad M. Antonium Amulium (*da Mula*) cardinalem e concilio scripsit, quarumque minutae per varios tomos (supra p. LXXXVIII ss a nobis descriptos) sunt dispersae. Earum registrum, ut diximus⁹, compilaverat Musottus, sed codex Spadanus, qui suppeditaverat Pallavicino¹⁰, non amplius invenitur. Nonnullarum exemplaria leguntur in cod. Barber. XVI, 24¹¹.

Postremo negligentiae esset tacere de epistulis a Seripando et Sirleto maxime tempore concilii inter se missis, quae praeter codices iam descriptos (supra p. LXXXVIII ss)

¹ Supra p. LXXXVIII, 24; XCIV, 40; CII, 23.

² Cf. Šusta, Die röm. Curie I, LXII.

³ Documenti ined. p. 360 s.

⁴ Cum appendice in cod. *Nunz. di Germania* 4, cf. Sickel, Röm. Berichte II, 1 ss.

⁵ Fol. 130 ss. De his codd. cf. Sickel l. c. III, 25 ss.

⁶ Cf. Calenzium p. 392.

⁷ In hoc codice sunt sex (cf. Calenzium p. 390), nescio quae alia praeter illas quinque.

⁸ Cf. Calenzium p. 328; supra p. XCVI, adn. 4.

⁹ Supra p. LXXVI, 40 ss et adn. 10.

¹⁰ Cf. supra p. LXXVII, 34 s et adn. 14.

¹¹ Cf. supra p. CIII, l. 45—49. Calenzium p. 378; Šusta l. c. I, LXIV. — Pallavicinus 16, 9, 6 citat litteras 9. Maii 1562 ab Amulio ad Seripandum datas, *come tra le scritture de Sigg. Barberini*. At nec Iosepho Šusta (cf. Röm. Curie II, 154) nec mihi contigit eas invenire. Omnino non recordor me vidisse in bibliotheca Barber. epistulas Amulii. Quare cogitaverim de errore Pallavicini, qui forsitan in registro Musotti illas litteras vidit.

sunt in codd. **Vat. 6179** (Sirleti ad Seripandum); quarum exemplar est **Barber. XVI, 91**¹ et **Vat. 6189**² (Seripandi ad Sirletum, cf. etiam Barber. XVI, 24³). Quanti fecerit legatus excerpta ex patribus a Sirleto congesta, eo ostendit quod proprio volumine ea collegit, ut docet index Laderchianus n. 9 (supra p. LXXVIII)⁴.

4. De commentariis a nobis editis.

Sicut Thucydides belli Peloponnesiaci statim ab initio historiam conscribere sibi proponebat, ἀρχόμενος εὐθὺς καθισταμένου καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων⁵, ita Seripandus vix aperto Tridentino concilio commentarios de eo componere incipiebat. Ipse enim ad 13. Decembris 1545 in diario suo adnotavit: *De quo (concilio) extat alter commentariorum liber*⁶. Et concilio tertium congregato saltem inter praesidentes — nescio an per familiares Seripandi — innotuerat, hunc scripsisse *di giorno in giorno le cose più notabili di questo concilio*⁷. Sed certe Moronus et Simonetta, si unquam variam indigestamque scripturarum Seripandi molem inspexissent, falsa se spe ductos fuisse non dissimulassent. Quae enim diario de vita auctoris continentur, ipsis multo minus nova erant quam nobis, neque eiusdem momenti videbantur. De ipso autem concilio praeter fragmentum historiae ad eius initia pertinens nil nisi documenta, vota, epistolae, commentariola, ut uno verbo dicam, nuda membra inter Seripandi scripturas inveniebantur.

Fragmenta historiae concilii annis 1545 et 1546 — sicut nos inscripsimus libellum titulo in codice originali carentem — tribus codicibus nobis sunt tradita: Neapolitano IX A 49⁸, Barberiniano XVI, 24, Vindobonensi 6017 (supra p. XCVI). Hos duos exemplaria esse omnes consentiunt. Primum et Calenzius⁹ et Woker¹⁰ autographum esse voluerunt. Quod A. de Druffel aliquantulum dubitabat, cum duas in Seripandi scripturis sibi videretur cognovisse manus, quae simillimae inter se essent¹¹. Id primo aspectu prorsus incredibile mihi videbatur, eoque magis, quod Druffel non pauca valde futilia de Massarelli diarii protulerat¹². Nam Seripandi litterarum ductus impressorum typis similes lepidissimi sunt adeoque singulares, ut inter centum vel mille aliorum statim recognoscas. Et nihilominus scriba quidam ita feliciter eos ductus est imitatus, ut aper tissimis demum documentis ad distinguendas cardinalis et scribae manus simus adducti. In codice enim Vindobonensi 5559, f. 74 s. est epistula ad illum directa, in cuius tergo (f. 75^v) argumentum hoc manu quae ipsius Seripandi videbatur scriptum legitur: *1558 del IX di Dicembre, del Sor Placito. Scrive chel cardinal della Cueva vicerè di Nap[oli] prega Monsr nostro R^{mo} che faccia un oratione per l'Imperadore*. Similiter eadem manus aliis litteris f. 76 s. argumentum hoc inscripsit: *1558 del XII di Dicembre. Del Sor Placido. Scrive che è risoluto il card. della Cueva di non voler altro che Monsr nostro R^{mo} di Salerno a lodar l'Imperador. Però si prega S. S^{ria} R^{ma} che vada in Nap[oli]*¹³. Ultro apparet Seripandum non de se ipsum locutum esse ut de *Monsr nostro R^{mo}* vel de *S. S^{ria} R^{ma}*, sed hanc debere esse manum secretarii. Quod non modo supra omnem dubitationem extollitur, sed simul nomen scribae proditur

¹ Calenzius p. 410.

² Litteras a Marcello Seripando ad Sirletum Neapoli 21. Dec. 1567 (fol. 489) vel alias a Francisco Lombardo di *Napoli la domenica dell' olive del 1568* (f. 589^r) ad eundem datas continere aliquid conieceram de Seripandi nostra supellectile litteraria. At Stephanus Ehses, qui benigne illas epistulas examinavit, respondit priorem simpliciter esse gratiarum actionem pro benevolentia, quam Sirletus et ipsi Marcello et eius zio, *Monsignor di Policastro* [Polycastrensis episcopus 1543—1577 fuit Nicolaus Franciscus Misanella Neapolitanus] praestitisset; alteram de Seripando nil continere nisi haec: *Il Sor Marcello Seripando et M. Aurelio, heredi della bo. me. di quello, quem unice diligebas, et a quo plurimum diligebaris, basano le mani di V. S^{ria} Illma*.

³ Calenzius p. 378 commemorat unam epistolam ad protonotarium Sirletum.

⁴ Credibile non est catalogum dicere ipsum illum codicem Vat. 6179. Qui si omnino Neapolim deportatus esset, certe saeculo XVII non amplius ibi

fuisset, sed vel per nuntium Neapolitanum brevi post mortem Seripandi vel certe Pallavicini aetate in curiam Romanam translatus esset.

⁵ Thucyd. Bell. Pelop. I, 1.

⁶ Cf. infra p. 432, l. 22.

⁷ Cf. supra p. LXXV, 30 s.

⁸ Cf. supra p. xcv ss. Hic fasciculus primo erat in fine tomi I Miscellaneorum (supra p. xcvi); deinde (cf. Laderch. 18, n supra p. LXXIX) coniunctus erat cum codice *Farraginem* continentem, qui hodie est IX A 50; denique inserebatur tomo IX A 49.

⁹ Documenti inediti p. 330: *tutta [la cronaca è] autografa del Seripando*.

¹⁰ Qui editionem pro collectione *Döllingeri*, *Unge druckte Berichte und Tagebücher zur Geschichte des Concils von Trient* (Nördlingen 1876) curavit; cf. Döllingeri praefationem p. XIX s.

¹¹ Theol. Literaturblatt XI (Bonn 1876), col. 392¹.

¹² Ib. 393 ss.

¹³ Qua de re hic agatur cognoscas ex locis infra p. 457, l. 31 cum adn. 7; supra p. LXIX, 25 ss.

codice tabularii Vat. *Concil.* t. 66, f. 211^v; ubi f. 209^r—222^r *Rm̃us in Christo Dõminus Bellisarius Balduinus episcopus Sarsinensis* testamentum condit 20. Septembris 1562. Seripandus et Simonetta constituuntur executores, *Marcus Antonius Peregrinus Comensis* notarius instrumentum confecit. In fine additur fides: Peregrinum esse notarium concilii, et subscribitur: *Nos Hieronymus miseratione divina etc. Tridenti die 22. mensis 5 Septembris anno salutis 1562. Franciscus Vopiscus secretarius de mandato* — omnia manu quae videtur esse Seripandi (quasi ipse cardinalis subscripsisset). At scriba videtur vituperationem patroni incurrisse; illa enim fides est deleta et eadem manu a Vopisco additur: *Quando io hebbi quest' instrumento, il cardinal non era in casa. Et tardando a ritornare, io anticipai lo scrivere per non perder tempo et per trovarmi con tempo. 10 Hora mi doglio fortemente d'haver disservito per la molta volontà di ben servire.*

Hic Franciscus Vopiscus ex celebri gente Neapolitana videtur ortus esse. In cod. Vindob. 5559, f. 24—26^v legitur *Epistola de imaginibus coelestibus*, de qua f. 27^v alia manus dicit: *Ascanius Vopiscus auctor*; sed Seripandus hoc deleto adnotavit: *Io[annis] Aloysii Vopisci*. Qui Ioannes Aloysius in Francisci Arsilli de poetis urbanis libello¹ v. 97—104 inter 15 poetas illius temporis² magna cum laude commemoratur³; eius epistulas nonnullas ad Angelum Colocium datas publici iuris fecit Ioannes Franciscus Lancelottus in vita Colocii quam huius carminum editioni⁴ praemisit. Quae inter Franciscum nostrum et illum Ioannem Aloysium Ascaniumque fuerit cognatio, nescimus. Primum in Seripandi annalibus cognomen Vopisci occurrit 26. Februarii 1550⁵; sed nec nomen additur nec quid de eo Vopisco 20 factum sit. Cum autem Franciscus postea inter familiares Seripandi fuerit, tunc primum eum huic praesentatum vel in ordinem receptum esse putaverim. Nec quo tempore in familiam sit ascitus investigare potui. At Iacobi Patavini, quem Seripandus 4. Octobris 1554 dimisit, postquam per sex fere annos in re litteraria pro manu quasi dextera ei fuerat⁶, successor Franciscus videtur esse factus⁷. Ante annum autem 1559 25 eius manum in epistulis patroni me vidisse non contenderim, quoniam ex. gr. de codice Vind. 5559, f. 55 mihi adnotavi a Seripando nomen mittentis (*P. Sangrius*) in tergo ascriptum esse, cum iam dubitem num sit manus Vopisci, de qua prius non cogitaveram. Haec autem quomodocumque se habent, certe Franciscus Vopiscus Tridenti cum domino erat, ubi commentarium de primis concilii mensibus scripsit. Quod manus amborum 30 conferenti facile elucet, et praeterea parvis quibusdam mendis, quae Seripando impossibilia fuissent, probatur⁸.

Sed licet non ante annum 1561 codicem Neapolitanum conscriptum esse hinc sequatur, librum ipsum eodem tempore compositum esse tanto minus eo demonstratum est, quoniam Seripandus iam ineunte concilio ad librum remittebat⁹. At rursus clarissimum ori- 35 ginis posterioris testimonium est p. 406, 15, ubi de anno 1545 locutus auctor dicit: *Eram ego tunc Romae et generalis ordinis mei magister*. Quae verba non possunt scripta esse ante 27. Maii 1551, quo die nuntiatum est Seripando Christophorum Patavinum eius loco generalem esse electum. Eo autem tempore nec Seripandum de concilio cogitasse verisimile est, nec Vopiscum secretarium habebat. Multo magis res conciliares 40 decem fere annis postea ei cordi erant, cum legatus concilii esset nominatus. Et si scripturas quas de iustificatione anno 1546 collegerat, anno 1561 relegebat ac denuo examinabat¹⁰, sine dubitatione sumemus eodem anno, quo expectando patres tempus legati terebant, Seripandum collectanea annorum 1545 et 1546 digessisse commentariumque

¹ Editus est ex. gr. in *Tiraboschi* Storia della lett. Ital. in fine libri tertii tomi tertii.

² Arsilli libellus primum prodiiit Romae 1524, sed aliquot annis antea erat compositus, cf. *Tiraboschi* t. VII, l. 3, c. 4, § 3.

³ Cf. etiam *Tiraboschi* t. VII, l. 3, c. 4, § 7.

⁴ Quae prodiiit a. 1772; Vopisci epistolae sunt p. 87 (*Tiraboschi* l. c. § 7).

⁵ Infra p. 440, 12.

⁶ Infra p. 447, 24; 448, 1 ss; cf. supra p. XCII, l. 9 s.

⁷ In cod. Vind. 5559, f. 128^a est fragmentum litterarum a Seripando ad Placitum de Sangro 22. Dec. 1561 Tridenti datarum, quod incipit: *Qui si è havuta la nuova che li benefici che vacano per il matrimonio di M. Gio[vanni] del Giudice hanno havuto effetto in*

persona di Vopisco. Nostrum Vopiscum intellegi non est certum, cum dubitem pro monacho Seripandum beneficia voluisse. An Franciscus non erat monachus?

⁸ Ex. gr. p. 417, 33 illud quodnam loco quidnam; 420, 23 praefatus loco precatus; 421, 18 colligebantur loco elligebantur (ut saepe scribunt illius aetatis auctores Itali); 421, 44 frequentes loco frequentis. Sero hos locos animadverti: p. 400, 5 si codex Neap. legit: *in sequenti*, certum est indicium Vopisci; nam Seripandus scribit *insequenti*, cf. p. 400, adn. c; similiter, si 400, 9 habet *profectus*, quod est falsum. Sed minime, si ambobus locis recta est lectio, inde probatur Vopiscum non scripsisse codicem.

⁹ Cf. supra p. CV; l. 8 s.

¹⁰ Cod. Neap. VII D 12, f. 27, cf. supra p. XCIV, l. 6 ss.

iam compositum Vopisco describendum tradidisse. Et ultro credibile est, cum ad dirigendum concilium esset vocatus, eum rationem reddere voluisse eorum, quae initiis synodi fecisset quaeque a multis acerrime reprehensa essent, fortasse ut post mortem fama a malevolis conspersa purgaretur. Collectanea autem quibus utebatur non prorsus diversa
 5 fuisse coniciemus ab eis, quae etiam nunc in tomis Neapolitanis VII D 12, IX A 26 48 49 50 51 sunt coacervata. Hoc modo minime inter se repugnat, quod auctor iam incipiente concilio commentariorum librum alterum significat, et rursus hic libellus originis satis posterioris vestigia habet. Commentaria ex periodo prima concilii erant articuli
 10 patribus propositi et a Seripando iussu legatorum cum aliis patribus adaptati, formae canonum et similia, vota de rebus propositis, brevia narrationis fragmenta, ut quae leguntur infra p. 429 ss et 431 s, ex quibus anno 1561 liber proprius conficiebatur. Opus autem inceptum interrompebatur aperto concilio 18. Ianuarii 1562, neque unquam est continuatum. Si iam anno 1546 fragmentum quod nobis superest scripsisset, non intel-
 15 1547 rursus fere otiabatur¹ et 1548 propter intermissionem deliberationum conciliarium discessum parabat², tempus historiam finiendi suppeditasset.

Cum igitur anno 1561 demum commentarius sit conscriptus, non assentiemur Döllingero dicenti non cognosci posse cur libellus non sit continuatus³; quod e contrario optime cognosci potest. Druffelius autem recte quidem animadvertit librum prius alio
 20 ordine fuisse insertum; sed valde errat putando collectanea illa (ut particulae infra p. 429 431) vestigia esse continuationis, quae quondam extiterit⁴, cum nil aliud sint quam fundamenta et materia continuationis scribendae.

Non minus quae idem de titulo libri asserit sunt futilia. Minime Acton aut Woker *Actionum Tridentinarum series a die XIV kal. Iunii anni 1545 usque ad pri-*
 25 *die nonas Februarii 1546* libellum temere inscribere⁵, sed iam codex Vindob. 6017, f. 43, saeculo XVII ex Neapolitano ipso haustus⁶, eandem inscriptionem habet⁷, nec minus haec invenitur in catalogo scripturarum Seripandearum quem 1601 exhibuit Felix Milensius⁸, deinde a. 1686 apud Aloysium Torrellum⁹ — nescio an iam 1644 apud Herreram¹⁰, cuius librum non vidi —, in catalogo Laderchiano n. 18, 2 (cf. supra
 30 p. LXXIX), et apud Ossingerum¹¹. Quare non prorsus negaverim eam in ipsum Seripandum redire; nam licet non amplius legatur in codice Neapolitano, tamen aliquando in folio quod operi praefixum erat scripta fuisse potest. Actonii vel Wokeri librarius titulum ex catalogo bibliothecae nationalis Neapolitanae, qui ex indice Laderchiano derivatus esse potest, videtur commodasse.

De indole libelli pauca superest dicere. Stilus est simplex, nec rursus quadam elegantia caret, quae non modo sacrae scripturae, sancti Augustini aliorumque patrum, sed etiam auctorum classicorum orationem redolet. Fidem Seripandi nemo quantum sciam ad-
 35 dubitavit. Ne id quidem concesserim, quod vult Druffel, auctorem rebus a se narratis nonnumquam colorem quodammodo dedisse¹². Cautè eum locutum esse¹³ non est negandum. In universum si commentarium consideramus, cum nitatur in notaminibus a Seripando factis dum res fiebant, est summa fide dignus et fons valde pretiosus. Pallavicinus hoc cognoscens non semel eo in conscribenda historia sua utebatur¹⁴. Editus est primum a Philippo Woker in Döllingeri collectione saepius citata. Qualis sit editio, ex apparatu nostro critico cognoscitur.

45 Pauca de Seripandi annalibus seu diario vitae suae sufficiunt. Quod in catalogo Laderchiano non commemorantur, non est mirum, cum auctor nil nisi fontes pro historia ecclesiastica, maxime concilii, suppeditare voluerit, diarium autem huc non

¹ Praefatio commentariorum in epistulas ad Romanos et Galatas (ed. Felix a Laurino, Neapoli 1601) p. 3; supra p. LXXXVII, 34 ss.

² Infra p. 436 ss cum adnotationibus; supra p. LXV, l. 15 ss.

³ Ungedruckte Berichte und Tagebücher p. XIX.

⁴ Druffel, Theol. Literaturblatt 1876, 392.

⁵ Ut vult Druffel l. c.

⁶ Cf. supra p. xcvi, l. 44 ss.

⁷ Cf. supra p. xcvi (tom. I, quatern. 15—20), et adn. 2.

⁸ In vita commentarii de epistulis s. Pauli (cf. adn. I huius pag.) praemissa, cf. supra p. LXXIX, 2.

⁹ Seculi Agostiniani VIII, 440.

¹⁰ Alphabetum Augustinianum. Matriti 1644.

¹¹ Bibliotheca Augustiniana (Ingolstadii 1768)

p. 841.

¹² Druffel, Monumenta Tridentina III (München 1887), 292.

¹³ Cf. ex. gr. p. 427, 6 ss.

¹⁴ Cf. Pallavicin. 6, 5; I (supra p. LXXXVIII, l. 2 ss).

pertinere facile putarit. Traditum est diarium unico codice **Neap. IX C 42¹**, quem Calenzius, ut solet, autographum esse asserit², cum manus longe diversa sit a Seripandea, nec huic ita similis, ut illa Francisci Vopisci. Codex est formae quae (apud codicem XI D 12) a Calenzio (p. 366) describitur *in foglio strettissimo a modo di libro di conti*, qualis est forma illorum codicum ex cancellaria apostolica, qui *estratti* (i. e. argumenta 5 epistularum) continent. Sed est mutilus, ut nota postea ei ascripta docet: *Questo preziosissimo ms. non è intero, e manca non sò se nel principio o nel fine. Quello però che manca, è nella biblioteca di S. Agostino nell' Aquila, da dove ne ho io avuto certe memorie... 25 Dicembre 1745. F[ra] Gabriello M[ari]a Lânguèt Agostin[ian]o, figlio di questo conv[ent]o di S. Giovanni a Carbonara. Sed alia manus addit: Si è scritto 10 al P. M[aest]ro Alfieri nell' Aquila, da cui si ha risposta che non v'ha cosa del Seripando in quella biblioteca di S. Agostino³. Certe in principio est mutilus, et videtur deesse unum folium, in quo vita auctoris usque ad annum 1513, a quo incipit codex hodiernus, descripta erat. Num etiam in fine quid perierit, non patet, quoniam ultimis vitae suae mensibus ob varia concilii negotia Seripando fortasse otium deerat continuandi 15 diarium. Codex non liber est a variis erroribus, qui Calenzii vel typographi negligentia sunt aucti. Sed maiorem ad partem lectiones Calenzii — qui primus edidit integrum diarium, Docum. ined. p. 151—254 — sunt lectiones codicis, quem, licet plus semel ipsum inspexerim, propter loci distantiam non quoties voluissem potui conferre, nec bibliothecariis ceterum humanissimis propter dubia minutissima nimis saepe volebam 20 esse molestus. Nihilominus, si totum spectaveris, textum quatenus auxiliis hactenus repertis fieri potest constituisse nobis videmur.*

Diarium sine dubio eisdem fere diebus quo res fiebant litteris mandabatur, quamquam interdum minores relatiunculae postea sunt additae. Ex. gr. p. 457, 23 s verba: *immo eodem die utrumque decessisse cognovi ex Thom[a] Assafen[si]⁴ episcopo, qui eius morti 25 interfuerat*, quibus corriguntur praecedentia, scripta esse non possunt ante annum 1559, quo Anglia expulsus ille episcopus Romam veniebat; quin etiam, cum Seripandus 13. Octobris 1560 demum Urbem intraret⁵, post hunc diem addita esse oportet. Verum huiusmodi additionibus minutissimis neque indoles diarii mutatur nec fidei derogatur.

Codices quibus Fragmenta ad historiam annorum 1561 et 1562 pertinentia traduntur — ut alii cum fragmentis p. 429 ss —, iam supra sunt descripti. De pretio autem horum fragmentorum, quae paene omnia sunt autographa, aliquid dicere superfluum est. Id unum dolemus, quod in codicum Barb. XVI, 24 et Vindob. 6017 eas partes, quae similia documenta Neapoli non amplius inventa continent, sero incidimus, quam ut editioni nostrae inserere potuissemus. Ubi aliquot sunt supplementa 35 eorum quae infra p. 468—488 leguntur. Nunc sufficiat supra p. XCVIII ss ostendisse, quam pretiosa illis codicibus monumenta contineantur. Quae vel actorum vel epistularum editoribus exhaurienda relinquimus.

De Seripando iam plura diximus, quam pro editionis prolegomenis licere nonnullis videbitur. At magnitudine viri eiusque eximiis et de doctrina et de concilio meritis hoc 40 excusetur.

CAPUT QUARTUM.

DE LUDOVICI FIRMANI DIARIIS CAERIMONIALIBUS.

Diaria per magistros caerimoniarum inde a Ioannis Burchardi temporibus scribi solita fontes historiae ecclesiasticae haud spernendos esse quicunque ea vel mediocriter norunt consentiunt. Non oportet cogitare de ipsius Burchardi diariis; quae a Paride de Grassis Bononiensi, fratre cardinalis Achillis de Grassis, relicta sunt, non modo de 45 Romanae curiae, sed de universalis ecclesiae illa aetate rebus luculentos nobis nuntios exhibent. Quorum auctor non dubitabat cum annalibus illis maximis per pontifices apud Romanos antiquos conscriptis opus suum conferre⁶. Etiam de concilio multa in diariis eius temporis contineri Pallavicini historia monstratur, qui saepissime *Diario del maestro*

¹ Non IX G 42, ut habet Calenzius, Documenti inediti p. 365.

² Calenzius l. c. p. 152. 365.

³ Calenzius l. c. p. 152.

⁴ Ita simplicius restitui posse textus videtur.

⁵ Cf. infra p. 461, l. 24.

⁶ Cf. editionem apud Döllinger, Beiträge zur ... Geschichte III (Wien 1882), 363 s.

di cerimonie citat. Ludovici Firmani vero auctoris nomen neque apud illum neque apud Moronum, qui magistros caerimoniarum illius temporis enumerat¹, usquam occurrit. Quare hic de vita et de tempore quo ille officium gesserit pauca sunt dicenda.

A. De Ludovico Firmano eiusque inter caerimoniarum magistros loco.

Magistri caerimoniarum plures iam tunc numero erant, sed maxime duo primi et honore et lucro eminebant². Qui anno 1544 erant Blasius Baronius Martinellus³ de Cesena et Honophrius Pontanus⁴. In Blasii 14. Decembris anni 1544⁵ mortui locum Ioannes Franciscus Firmanus Maceratensis videtur ascendisse, qui certe in archipresbyteratu SS. Celsi et Iuliani de Urbe ei succedebat⁶, et iam inde ab anno 1529 magistris caerimoniarum erat adnumeratus⁷. Paucis annis postea cum etiam Honofrius Pontanus... ob gravem senectutem et adversam valetudinem amplius tale officium exercere nequisset et R^{mus} D. Ioannes Franciscus Firmanus Maceratensis solus in dicto officio remansisset, huic a pontifice Paulo III commissum est, ut suum nepotem iuvenem vocaret et exerceret in tali officio. Hic nepos erat noster Ludovicus Bondonus de Branchis Firmanus, qui 19. Maii 1548 in vigilia pentecostes incepit officium exercere⁸. Quando natus, quo anno mortuus sit Ludovicus, quamdiu perstiterit in statu coadiutoris, frustra investigabam. Certe inter duos primos caerimoniarum magistros ante annum 1561 non connumerabatur, ut mox videbimus. Sed per Iulium III restituto concilio in civitatem Tridentinam designatus est eius caerimoniarum magister⁹. Synodus iam incepta se eo venisse ipse testatur¹⁰; quo die advenit silet. Cum autem primis concilii mensibus relationes eius admodum rae sint, non ante finem mensis Octobris eum Tridenti fuisse verisimile est. Concilii per principum Germanorum contra imperatorem seditionem dispersi exitus est notus. Legato concilii graviter aegrotante¹¹ caerimoniarum magister cum Angelo Massarello secretario 7. Maii 1552 ob metum Lutheranorum Tridento discessit, quod impossibile eis fuisset, nisi cardinalis Madrucius utrique quinquaginta aureos donasset. Ultima eiusdem mensis die Romam applicuerunt¹², ubi eodem die Veronae legatum morbo succubuisse nuntiabatur¹³.

Duos fere annos Ludovicus cum Romae muneri suo vacasset, 14. Aprilis 1553 cardinalem Hieronymum Dandinum episcopum Imolensem, cuius ob longam consuetudinem, amicitiam in minoribus et servitute inter cariores erat familiares, ad Carolum V Bruxellas proficiscentem comitabatur. Ut caerimoniarum non omittendum ei videbatur referre de vestitu: Praefatus vero Ill^{mus} et nos omnes sequaces uniformiter induti eramus suis sumptibus parvis vestibus sericeis, i. e. veluto, pileis similiter feltris etc., omnibusque aliis itinerantibus necessariis¹⁴. Itineris descriptionem diario suo inseruit¹⁵. Die

¹ G. Moroni, Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica XLI (Venetia 1856), 178.

² Moroni, Dizionario l. c. 165. Probatur ex gr. diario Paridis de Grassis, qui libenter de pecuniis sibi aliisque ministris datis refert earumque ex magnitudine oratores principum et populorum iudicat.

³ Baronium eum vocat eius fratris filius, Franciscus Mucantius, cf. infra p. CXII, 48, cum apud Moronum l. c. p. 178 Martinelli cognomen ei tribuatur. Nomen et cognomen integra leguntur in exemplari Onuphrii Panvinii Clm. 144. 145, cf. Catalogum codicum manu scriptorum bibliothecae regiae Monacensis I², 1 (Monachii MDCCCXCII), 35.

⁴ Cf. adnot. sequentem, et infra p. 491, l. 1.

⁵ Secundum Moronum l. c. 178 Biagio durò nella carica sino al 1540, nè più oltre poté esercitarla per la vecchiaia, e morì in Roma d'anni ottantuno nel 1544.

⁶ In diario per ipsum Ioannem Franciscum Firmanum composito (Arch. Vat. Arm. XII, t. 26) f. 107 legimus: Die dominica 14. Decembris [1544] hora 9. obiit D. Blasius de Cesena collega meus in officio caerimoniarum... Per eiusdem obitus [sic] vacavit archipresbyteratus ecclesie SS. Celsi et Iuliani de Urbe alias unius officio magistrorum caerimoniarum, et de consensu D. Honofrii, etiam college mei in dicto officio, dicta die summo mane, videlicet hora 16. vel circa, accepi posses-

sionem dicti archipresbyteratus. De quibus omnibus rogatus fuit D. Alaleonus de Monte S. Marie in Georgio, scriptor archivii.

⁷ Diarium eius (Arch. Vat. Arm. XII, t. 26) incipit a mense Augusti 1529. Cornelius Firmanus in capite sui diarii (Arch. Vat. Arm. XII, t. 31) f. 1 die 22. Augusti 1565 dicit de R^{mo} D. Ioanne Francisco patruo meo colendissimo, qui per triginta quinque annos in dicto officio [magistri caerim.] optime inservierat.

⁸ Ludovici relatio infra p. 491, l. 1 ss. Quo gradu Ludovicus Franciscus fuerit cognatus dubium est. Nam si sororis filius fuisset — id quod ex voce avunculus colligendum videtur esse —, non intellexeretur cur eodem cognomine Firmani fuerit appellatus. Quod infra p. 126, col. 1 vocatur Ioannes Ludovicus Princevallis, clericus Maceratensis (saltem in codd. OP), nescio an sit errore librarii factum, qui confuderit hunc verum cum alio: Pomponius Princevallis, clericus Maceratensis. Nam nusquam alibi illud cognomen occurrit.

⁹ Infra p. 492, l. 27 ss. ¹⁰ Infra p. 492, 37.

¹¹ Cf. Ludovici relationem infra p. 496, 33 ss.

¹² Infra p. 497, 13 ss.

¹³ Infra p. 498, 4 ss.

¹⁴ Infra p. 500, 24 ss.

¹⁵ Cf. infra p. 500, post l. 34; A. Pieper, Die päpstl. Legaten I (Münster 1897), 52¹.

dominica 3. Decembris legatus e Belgia redux Romam est ingressus¹. Mortuis Iulio III et Marcello II Ludovicus comitiis interfuit, quibus novi pontifices eligendi erant, et pro sua parte ad reconciliandos electores conferebat². Nec multo postea, quattuor fere annis post primum iter Belgicum elapsis, iterum cardinalem legatum, eumque Carolum Caraffam, ad Belgas euntem comitaturus proficiscebatur 14. Octobris 1557. Cumque familiares in plures turmas essent divisi ipseque in prima legatum³ praeiret, Mantuae 22. eiusdem mensis accipiebant nuntium a legato, ut praevis euntes providerent omnibus quae necessaria forent ipsi et familiae. Quare statim equos ascendentes die noctuque proficiscebantur Bruxellasque, ubi tunc Philippus II morabatur, 5. Novembris pervenerunt. Mox cum Antverpium suppellectilem empturus petiisset Ludovicus, extra portam eius civitatis ambulans incidit in aliam familiarium legati turmam; qui ad domum ubi ipse hospitabatur perducti *lactissime permanserunt usque ad adventum Ill^{mi} legati*⁴. Hunc usque ad mensem Martium Bruxellis versatum esse *aut in negotiis cum rege aut in conviviis, ludis et venationibus*, auctor noster refert. *Familiares vero otiosos a bove maiori discentes idem fecisse, donec venerit tempus discedendi*⁵. Tandem legatus 12. Martii Bruxellas reliquit, Ludovicus autem omnium familiarium ultimus 19. Martii cum socio profectus per postas, 31. Mantuam, 5. Aprilis Bononiam pervenit, unde 15 dies moratus 20. Aprilis discedens 25. Urbem est ingressus, duos dies post legatum⁶.

Per reliquum Pauli IV pontificatum Ludovicus Romae degens omnia scelera aegrotante et mortuo pontifice per plebem commissa videbat. Conclavi muneris magistri caerimoniarum primarii officia gerens interfuit historiamque eius diario mandavit⁷, qua post Pallavicinum nemo videtur esse usus. Cur Ioannes Franciscus non commemoretur in hoc conclavi, parum liquet⁸. Certum est, Ludovicum 31. Ianuarii 1561 demum sollemniter magistrum caerimoniarum esse nominatum; nam in Arch. Vat. Arm. LII, t. I, f. 228^v est decretum Pii IV pro *Dilecto filio Ludovico Bondonio de Branchis, alias de Firmanis, canonico ecclesiae SS. Celsi et Iuliani in Banchis de Urbe, familiari nostro continuo commensali, in exercendis sacris ceremoniis perito*, quem, inquit pontifex, *clericum seu magistrum caerimoniarum capelle nostre... creamus*⁹. Ergo antea Ludovicus non fuerat proprius magister caerimoniarum. Quo tempore factus sit canonicus ecclesiae SS. Celsi et Iuliani, non apparet. At brevi postquam creatus erat magister caerimoniarum, pontifex ei *concessit regressum supra canonicatum Maceratensem et fecit ei gratiam de compositione* (9. Martii 1561)¹⁰.

Concilio tertium in civitatem Tridentinam convocato iterum Ludovicus magister caerimoniarum deputabatur¹¹. Cui 10. Martii 1561 licentiam ac benedictionem petenti hilariter pontifex dixit: *Vade in nomine Domini in pace, et bene te gere et bono animo esto, quod cito omnes cum gloria redibitis*¹². Sed in tertium annum paene completum synodus ducebatur. Cum eodem Massarello secretario, quocum a. 1552 Tridento Urbem reversus erat, 11. Martii 1561 Roma discedebat, et post quindecim dies (26. Martii) Tridentum perveniebant¹³. Difficultatibus in hac tertia concilii periodo ortis etiam magister caerimoniarum non raro tangebatur, maxime lite illa de praecedentia inter oratores Gallum et Hispanum 29. Iunii 1563¹⁴. Praeterea in tot hominum ecclesiasticis vel saecularibus dignitatibus eminentium crebris adventibus, in tot missis et vesperis sollemnibus, in tot processionibus rebusque similibus non parva erat magistri caerimoniarum fatigatio. Finito concilio eius officium erat, ut omnium conciliarium nomina et cognomina in notam sumeret, et episcopis iuxta eorum promotionem, et theologis iuxta eorum gradum locum daret. Die 13. Decembris cum episcopo Thelesino secretario discedebat Tridento, facientesque iter cum maximo periculo ob continuam et maximam

¹ Infra p. 501, 20.

² Infra p. 507 s 509 s.

³ Qui 21. Octobris Roma discedebat, cf. Massarelli diarium VII, infra p. 318, 1 ss.

⁴ Infra p. 511, 29 ss.

⁵ Infra p. 512, 17 ss.

⁶ Infra p. 512, 20 ss.

⁷ Conclave describitur infra p. 518—531. Cum in prioribus comitiis Ludovicus de Ioanne Francisco avunculo ut magistro caerimoniarum dicat, in hoc conclavi ipse solus commemoratur; quare locus p. 514, 14 nescio an intellegendus sit de morbo magistri primarii.

⁸ In rotulo familiarium initio pontificatus Pauli IV composito (10. Iulii 1555, in Moroni, Dizion. XXIII, 67)

legitur Mons. Giov. Francesco maestro delle cerimonie. Ceterum cf. adn. praecedentem.

⁹ Decretum ipsum datum est 5 kal. Iulii an. primo [1560], registratum to. XX, fol. 163, sed Die ultima Ianuarii 1561 admissum et registratum ex decreto camerae. Collat. et concordat. Hier. de Tarano. — Mirum est, quod Ludovicus de hac creatione silet in suo diario.

¹⁰ Infra p. 540, 48 ss.

¹¹ Breve 4. Martii 1561 datum in Arch. Vat. Concil. 146, v. infra p. 547, l. 2 ss et adn. 3.

¹² Infra p. 541, 4 ss.

¹³ Infra p. 541, 8 ss.

¹⁴ Infra p. 568, 4 ss.

pluviam et frigus insupportabile tandem auxilio Dei post tres annos incolumes redierunt ad desideratam patriam 8. Ianuarii 1564¹.

Sed anno sequenti denuo Romam relinquere Ludovicum oportebat. Mense enim Augusto anni 1565 cardinalis Borromaeus cum legatus totius Italiae creatus discessum ad suam ecclesiam Mediolanensem praepararet, nomine pontificis Ludovico nuntiavit eum secum iter esse facturum. Cui ille paratissimum serviendi se obtulit. Die prima Septembris (sabbato) cardinalis cum 150 ex suis familiaribus iter arripiebat. In castello Monte Rosolo, quod erat cardinalis Alexandri Farnesii, magnifice excipiebantur². Florentiae erant a 7. usque ad 9. Sept.; deinde Firmanus iubetur praeire Bononiam, et, cum venisset Regium, contendere Mediolanum, ut omnia praepararet. In hoc itinere incidebat in *Exc^m D. Gabrielem de Cueva Albrichec* [sic] *ducem, Mediolani gubernatorem, qui vehiculo vectus Ill^m legatum visendi gratia petebat*³. Die dominica 23. Septembris legatus ac Mediolani archiepiscopus hora fere 20. Mediolanum est ingressus⁴. Cardinales Aragonensis et Castiglioneus Mariniani legatum expectaverant. Etiam Moronus cardinalis 8. Octobris Mutina adveniebat. Post captam possessionem ecclesiae aperiebatur concilium provinciale, quod quomodo celebratum sit uberrime a Ludovico exponitur⁵. Finito concilio Firmanus medio mense Novembri legatum Tridentum versus comitabatur *ad obviandum sponas Exc^{mi} ducis Mantuae*⁶ *et principis Florentiae*, quae ambae erant imperatoris Maximiliani sorores, quas cardinalis Madrucius comitabatur. Bononia Ludovicus Florentiam mittebatur, ut necessaria pro receptione et pro nuptiis praepararet. Unde die Iovis 13. Decembris in Urbem pervenit⁷.

¹ Infra p. 571, 16 ss.

² Cf. ipsius Ludovici diarium in codice Arch. Vat. *Aim. XII*, t. 29, f. 387^r. — De hospitalitate Caprarolae a Farnesio praestita uberius refert Firmanus l. c. Quam relationem, cum etiam ad historiam artis quid conferat, hic adiungendum duximus: «Die dominica 2. Septembris Ill^m Farnesius invitavit praefatum Ill^m Borromaeum ad Caprarolam hinc distans [ ] ad 10 miliaria, ubi tunc ipse pro estivo tempore residebat. Qui adveniente praefato Illmo circa ad duo miliaria occurrit, [387^v] et hilari et sereno vultu (ut mos est) non solum Ill^m, sed omnes suos familiares recepit. Me vero ob familiaritatem tamquam creaturam in officio cerimoniarum Sⁿⁱ D. N. Pauli III perhumaniter excepit. Peractis solitis salutationibus Caprarolam applicuimus, ubi praefatus Ill^m Farnesius pulcherrimum et iuxta suam qualitatem nobilissimum palatium construebat, cui perpauca similia inveniuntur, et non solum praeferretur ex nobilissima sculptura et pictura, sed ex excellentissimis viris structura et architectura. De pulcherrimo viridario nihil dicam ac mirabili fonte in ipso mirabiliter constructo, cui similem per plures orbis tam Italiae quam extra diversas partes nunquam vidi, nobiliores dico. Quid multa dicam? Talis domus, talis domus. Sed si quis vellet domum magnitudini animi comparare, vix totus sufficeret orbis. Quid dicam de lautissimo prandio? Certe verbis explicare non possum: Hoc tantum dicam, cenantem Lucullum in Appolline [ ] superasse. Adeo enim pepones optimi ceterique fructus iuxta qualitatem temporis fuere, necnon vina adeo recentia, ut facile posses glaci frigare equare. Omniaque alia tantae fuere bonitatis, ut nihil ultra desiderari posset. Et quod preclarius fuit: non solum Ill^m card. Borromaeus et nobiles viri ei inservientes, verum etiam servi infimae conditionis hilari et letissimo vultu ab eodem Illmo Farnesio et tota eius familia hospitati fuerunt, nec nobiles ipsius Ill^{mi} Farnesii infimis familiaribus Ill^{mi} Borromaei inservire dedignabantur, eisque prandentibus fercula et pocula subministrabant. [388^r] Tantis enim benignitate et rerum omnium opulentia ac comitate et honoribus recepti fuimus, ut parum abfuit quin lacrimando omnes discesserint. Postquam enim pransi fuimus, partim temporis fuit quieti datum, partim enim

[ ] fuit consumptum in visendis nobilissimis picturis ab excellenti Taddeo Luccaro (*supra lin. add.*: et Federico fratre) Urbinatē depictis, amenissimisque viridariis frigidissimisque fontibus ac ornatissimis [*cod.* horatissimis] locis. Tam enim hora 21. appropinquabat [ ], cum Ill^m Borromaeus inde recedere et Viterbium petere decrevit. Et sic recessit, Viterbiumque ingressus est circa horam 23. cum rochetto, mantellecto et mozzetta, sine cruce tamen (quo habitu in itinere semper usus fuit, cruce vero, cum esset per totam Italiam legatus, nunquam uti voluit, nisi in sua iurisdictione civitatis Bononiae et Romandiole, ubi specialiter erat legatus). In ingressu fuit comitatus ab equitibus levis armaturae. Cui in porta civitatis Viterbienses cives in quodam pelvi claves civitatis obtulerunt ipsumque honorifice receperunt, et in domo episcopali hospitati sunt, expensis tamen et lautissimo apparatu eiusdem Ill^{mi} Farnesii, tunc patrimonii legati, qui etiam ibi flumina suae liberalitatis ostendit.

Die 3. a Viterbio summo mane discedens, comitatus a provincie prolegato equitibus levis armaturae usque ad duo miliaria Montemfaliscum applicuit, ibique a proceribus civitatis humanissimis verbis receptus rogatusque ut assumeret prandium, quod cum minime obtinisset, ientaculum obtulerunt, quo sumpto per eius familiares ipse Ill^m ad lacum Vulsinium concessit non sine maximo calore. Ad quem circa meridiem pervenit. Ubi non solum famuli, sed etiam Ill^m cardinalis in caupona extra portam ad Tuscaniam tendentem incommode hospitatus fuit. Et iam Ill^m Borromaeus inde recessurus erat, cum Ill^m card. Simoncellus ipsum convenit atque rogavit, [388^v] ut secum ad proximum locum ad hoc paratum accederet ibique pernoctare dignaretur. Quod cum gratiarum actione renuit, quia omnis intentio erat, quanto citius Mediolanum concedere.

³ Ludovicus Firmanus l. c. f. 388^v—392^r.

⁴ Ingressus et possessio describuntur a Firmano f. 392^v—396^r.

⁵ Concilii et maxime caerimoniarum descriptio est f. 395^v—415^v. Inseruntur preces et cantica cum notis. Sessio ultima erat 3. Novembris.

⁶ Alia manu correctum pro *Ferrariae*.

⁷ Ludovicus Firmanus l. c. 416^r—420^r.

Ubi interim novae res acciderant. Ioannes Franciscus enim avunculus absentia Ludovici videtur usus esse, ut, cum ipse molestias senectutis sentiret, alium consanguineum ad munus caeremoniarum assumeret, qui praeter Ludovicum officio fungeretur. Qua de re ita Cornelius Firmanus in diario suo (*Arm. XII, t. 31*) f. 1 ad 22. Augusti 1565 refert: *In nomine D. N. Iesu Christi. Ego Cornelius Firmanus de Macerata cepi possessionem officii caeremoniarum in ecclesia S. Marci, ubi tunc S^{mus} D. N. Pius IV inhabitabat, et fui admissus vigore motus proprii S^{mi} D. N. a R^{do} D. Ioanne de Amatis episcopo Minorense magistro capelle S. S^{tis}, et a cantoribus dicte capelle receptus, quibus [dedi] solita bibalia in similibus admissionibus dari: reliqui ipsis mercedem unius mensis ratione dicti offitii mihi debitam. Offitium praefatum enim a camera pro pretio 2500 scutorum auri [accepi] cum reservatione duarum partium reddituum et proventuum ipsius officii ac denominationis et loci pro R^{do} D. Ioanne Francisco Firmano, patruo meo colendissimo, qui per triginta quinque annos in dicto officio optime inserviverat, ac cum reservatione tertie partis emolumentorum post ipsius D. Ioannis Francisci obitum pro D. Ludovico de Bondonis ipso vivente cum conditione, quod eo decedente offitium integrum mihi remaneret etc.* Sed patrum valetudo iam pessima erat. Die enim sequente (die Iovis 23. Augusti) Cornelius diario suo haec committit (f. 1^v): *Cum per totam diem maxima anxietate ac timore propter patrum mei infirmitatem [fuissem], osculatus fui pedes S^{mi} D. N. et gratias egi de concessione offitii, et S. S^{tas} mandavit mihi, quod omne meum studium ac operam converterem in adiscendo [sic] caeremonias, cum patruus meus propter senectutem inhabilis esset effectus nec alius reperiretur qui capellę et S. S^{ti} servire posset¹.*

Paucis diebus postea e vivis decesserat patruus (ibid. f. 1^v): *Die 27. dicti mensis [Augusti 1565] obiit R^{mus} D. Ioannes Franciscus Firmanus magister caeremoniarum, patruus meus, quem credideram me habiturum fore magistrum saltem pro anno, ut aliquid de caeremoniis adiscere [sic] potuissem, cum prius nunquam eas vidissem sive observassem. Sic tamen placuit altissimo... Sepultus fuit praefatus patruus meus in ecclesia SS. Celsi et Iuliani, cuius ecclesie per multos annos fuerat archipresbyter etc., et dictum archipresbyteratum [f. 2^r] paucis ante diebus resignaverat mihi, et S^{mus} D. disuniverat ab officio caeremoniarum perpetuo, pro qua disunione solvi ducatos 100 auri in auro de camera. Ex eo, quod Ioannes Franciscus non Ludovicum, sed Cornelium certe natu minorem in archipresbyteratu sibi succedere volebat, colligendum videtur, non optimam inter Franciscum avunculum et Ludovicum concordiam fuisse. Mox Cornelius querebatur de cardinalibus sibi malevolis, qui vellent quod crearetur tertius clericus caeremoniarum isque sibi adversarius, quo ipse extruderetur².*

Sed Cornelius Firmanus praeter Ludovicum unicus remansit magister, ut ex hac Francisci Mucantii relatione apparet: *Die 16. huius mensis [Maii 1573] in vigilia sanctissimę trinitatis in sacristia capellae post vesperrarum celebrationem, postquam papa fuit exutus paramenti, ibidem propter impedimentum transitus aulae regiae praesentibus omnibus cardinalibus ego Franciscus Mucantius osculatus fui pedem S^{mi} D. N. Gregorii papae XIII, gratias illi ingentes agens, quod me ad serviendum S^{ti} S. in officio magistri caeremoniarum delegerit, quod fuit sine praeiudicio duorum magistrorum modernorum, videlicet D. Ludovici et D. Corneli de Firmanis quoad emolumenta et fructus officii, sed cum futura successione in locum alterutrius primo vacaturum de eorundem consensu. Et interim cum provisione 10 scutorum auri quolibet mense et victus in palatio pro me, duobus famulis et uno equo. Qua in re ultra alios mirum in modum fuere propitii Ill^{mi} ac R^{mi} DD. Moronus, Gaeta-Sermoneta, Ferdinandus Medices. Addit se iam decem annis antea pro illo munere propositum fuisse ut nepotem Blasii Baronii de Cesena, olim magistri caeremoniarum, heredemque scriptorum illius. Res tamen tunc effectum caruit, quia officium venale fuit factum³, quod ego emere recusavi. Iam vero, — pergit Franciscus — benignitas Gregorii XIII, cum quo mihi ante pontificatum familiaritas intercessit, me inscio nec procurante... gratis munus obtulit⁴.*

Mox tamen alia mutatio fiebat, et Gregorius XIII ideo Mucantium ad munus caeremoniarum videtur vocasse, quoniam de Cornelio Firmano alia consilia ceperat. Qui cum

¹ Ad haec verba addit alia manus: *Contrarium, erat alius etiam in officio idoneus. Et rursus alia(?): Erat et melior scriptoris [sic].* Nescio an sit Francisci Mucantii, de quo statim infra.

² Cornelii Firmani diarium Arch. Vat. *Arm. XII, t. 31*, f. 28 et 50 (30. Dec. 1565 et 29. Ian. 1566).

³ Cf. supra I. 10.

⁴ *Arm. XII, t. 34*, f. 55^r.

Bernardinus de Cupis episcopus Auximanam ecclesiam resignasset, eius successor est factus 15. Ianuarii 1574¹. De ultimis eius fatibus haec in eius diario leguntur: *R^{mus} D. Cornelius Firmanus Maceratensis archiepiscopus [sic] Auximanus obiit die 4. mensis Iulii 1588*. Deinde infra lineolam: *Aetatis vero suae LII mens. 6 dies 9 hora 19 cum dimidia in die lunae, et acceptis omnibus sanctissimae ecclesiae sacramentis in ecclesia S. Salvatoris de Macerata in pace quievit. | Et ego Curtius Salvatorius nepos illius ad omnia praesens fui*. Et alia manus addit: *Qui [sine dubio C. Salvatorius] obiit die 27. mensis Augusti 1588 die sabbati hora 16*. Et tertia manus: *Flaminius Ubaldinus hanc memoriam avunculi sui [Salvatorii] fecit*². Alius qui Cornelii Firmani nepotem se vocat, Paulus Alaleone, caerimoniarum magister erat a Sixti V temporibus usque ad a. 1637³.

Ex Mucantii relatione cognoscimus Ludovicum anno 1573 magistrum caerimoniarum adhuc fuisse; alias, cum diarium eius ad annum 1568 tantum pertingat, credi posset eum iam tum esse mortuum. Certe non admodum iucundum ei erat, quod collega natus minor ad episcopi dignitatem evehebatur, ipso remanente in gradu humiliore. Quamdiu post annum 1573, quo ultimo commemoratum eum invenimus, munere suo sit functus, frustra investigabam. Sed cum anno 1548, quo officium suscipiebat, annum vigesimum vix longe superasset⁴, ob aetatem diu ultra annum 1580 illud exercere potuit.

De ingenio ac moribus Ludovici si quaeris, a vitiis quibusdam, quibus alios caerimoniarum magistros nonnumquam videmus deformatos, omnino liber videtur fuisse. Nam cum in Paride de Grassis, qui semper quantam pecuniam acceperit diario suo mandat et secundum illius magnitudinem alios extollit, alios detrectat, auri sacra fames saepe offendant, apud Ludovicum non memini de pecunia ne semel quidem fieri sermonem. Non minus odii invidiaeque, quorum apud Paridem aliosque⁵ exempla sunt turpia, apud Firmanum vestigia omnino desunt. Favorem potentium non nimis sectabatur; hoc enim si fecisset, certe cardinalem Caraffam sub Pio IV mortis condemnatum non visitasset in carcere nec coram gubernatore et fiscali illius inimicis eum *cum fletu reliquisset flentem*⁶. Per totum librum veri studiosum sincerumque se praebet, et errores ibi occurrentes ex omnibus aliis fontibus potius sunt orti quam ex malignitate.

B. De Firmani diario.

Priusquam de ipsius Ludovici diario agimus, alia circa idem tempus orta saltem obiter inspiciamus.

Arch. Vat. **Arm. XII, t. 26**, in folio, aluta (quam Itali *pelle camosciata* vocant) viridi coopertus (sicut tomi *Conc. 142* et *143*, cf. supra p. XV s. XLVII s), in tergo portans insignia quae Clementis XI mihi videntur esse (tres montes cum stella), hunc habet titulum Cornelii Firmani manu scriptum: *Ioannis Francisci Firmani Maceratensis, capelle S^{mi} D. N. pape caerimoniarum clerici, et aliorum diariorum tomus XIII, Clementis VII, Pauli III, Iulii III, Marcelli II, Pauli IIII et Pii IIII Romanorum pontificum temporum multa complectens a mense Augusti 1529 usque ad mensem Iulii 1565*. In folio quod huic titulo praemittitur legimus: *Est Pauli Alaleonis magistri caerimoniarum S^{mi} D. N.*, et deinde sequitur tabula eorum quae volumine continentur a Cornelio Firmano scripta. Textus fere omnis a Ioanne Francisco, index partim a Cornelio est exaratus. Exemplaria diariorum caerimonialium saepius occurrunt, ut huius in bibliotheca Barberin. XXXV, 44 et 65.

Arm. XII, t. 27, eiusdem formae, est exemplar partis tomi 26 et tomi 31: *Diaria Ioannis Francisci Firmani Maceratensis caerimoniarum magistri incipientia ab anno 1533 usque ad mensem Iulii 1565, et sic complectentia gesta in ultimo anno Clementis VII, in omnibus pontificatibus Pauli III, Iulii III, Marcelli II, Pauli IIII et in annis V pontificatus Pii etiam IV. Sequuntur a folio 149 usque ad finem diaria sive aliqua fragmenta diariorum Cornelii etiam Firmani, dicti Ioannis Francisci nepotis ac sacrarum caerimoniarum magistri, et complectuntur residuum dicti pontificatus*

¹ W. van Gulik-Eubel, Hierarchia III, 139. Bernardino archipresbyteratus S. Celsi ad 2 menses reservabatur.

² Arch. Vat. *Arm. XII, t. 31*, in folio non numerato in fronte codicis.

³ Cf. *Arm. XII, t. 26* et *t. 28* in fronte; Moroni Concilium Tridentinum. II.

(Dizion. XXIII, 178) eum canonicum ait fuisse S. Ioannis in Laterano.

⁴ Id sequi videtur ex verbis Pauli III infra p. 491, 8.

⁵ Cf. Döllinger, Beiträge III, 364. 368; supra p. CXII, adn. I.

⁶ Infra p. 539, 29 ss.

Pii IV et gesta in duobus prioribus annis pontificatus Pii papae V, et sequitur copiosissimus index rerum notabilium confectus in praesenti anno 1698. Sed sunt 169 tantum folia ad 17. Martii 1568 pertingentia sine indice. (Cf. ad tom. 31.)

Arm. XII, t. 28 est exemplar tomi 29 postea describendi a Paulo Mucantio exaratum (1. Octobris 1602 opus perfectum fuit), qui eum accepisse se dicit a Paulo Alaleone Cornelii Firmani nepote, cf. f. 513^v et 514^r.

Arm. XII, t. 30. Exemplar saeculo XVII transcriptum: *Diario di diverse cose notabili successe nel mondo l'ultimo anno del pontificato di papa Paolo IV Carafa, cominciando il 1. giorno di Settembre 1558 fino a tutto il dì 23. d'Agosto 1559, cioè giorni 5 dopo la morte sua, ch' era seguita al 18 del medesimo dell' istesso anno.* Fol. 1 incip. *Alli 2 [sic] di Settembre 1558 morì Carlo V.* Fol. 229^v finis: *tra l'altre cose scrive al duca d'Alva l'infrascritte, cioè, sed nil amplius sequitur, fol. 230 est album.*

Arm. XII, t. 31, in folio, aluta rubra coopertus. Primo folio numerato praemittuntur septem non signata, in quorum primo est titulus: *Cornelii Firmani Macerataensis magistri cerimoniarum et aliorum diariorum tomus XIII, extrema pontificatus Pii pape Quarti et Pii Quinti initium comprehendens ab anno salutis 1565, die vero 22^a Augusti, usque ad completum 1568.* In folio tertio non signato est tabula eorum quae tomo continentur secundum annos disposita, et infra eam: *Est Pauli Alaleonis.* Alia in foliis praeliminaribus scripta v. supra p. CXII, l. 5 ss. In tomo *Concil. 103, f. 202 est Summarium diarii Cornelii Firmani* (index eorum quae illo diario continentur, additis paginarum numeris; ex. gr.: *Prodigium de facella altaris per se extincta futuram mortem pontificis brevi indicante, prout fuit, pag. 3, vel Obitus Pii pape quarti pag. 3).*

Arm. XII, t. 32, in folio, est exemplar tomi 31. In folio praeliminari legitur: *Est Pauli Alaleonis magistri cerimoniarum S^{mi} D. N.*

Arm. XII, t. 33, in folio (involutus aluta rubra), habet titulum: *Collecta a R^{mo} D. Cornelio Firmano episcopo Auximano, olim magistro cerimoniarum S^{mi} D. N.* [in inventario additur: 1533—1565]. Alia manu: *Pauli Alaleonis magistri cerimoniarum.* Fol. 1: *Tractatus de legato, incip. Quia tam in itinere.* Insunt multae formulae et instructiones de celebrandis actibus festivis et similibus, etiam ex tempore Gregorii XIII. Chronicalia sunt perpauca.

Arm. XII, t. 34, in folio (involutus aluta rubra), in folio praeliminari non signato: *Est Pauli Alaleonis.* Deinde titulus: *Diariorum caeremonialium Francisci Mucantii I. C. Romani.* Incipit a morte Pii V, deinde (f. 2^r) annum primum Gregorii XIII tractat: *Initium autem sumam ab ipso exordio felicissimi pontificatus S^{mi} D. N. Gregorii papae XIII, qui me sua benignitate ad hoc munus vocavit, ut inferius suo loco anotabo [!]. Gesta autem primi anni, quo nondum vocatus fueram, simpliciter describam, prout partim ex scriptis predecessoris mei Cornelii Firmani, nunc episcopi Auximani, partim aliunde collegi, vidi et audivi.* Fol. 55^r *Die 17. eiusdem [Maii] dominica...* Hucusque scripsi quae partim vidi, partim ab aliis qui viderunt collegi... Posthac (Deo dante) diligentius et fusius ea quae occurrent explicabo, a quo ipsemet interero, et anotabo [!] omnia ad officium meum spectantia, postquam ad id munus pontificis benignitate fui admissus, ut statim dicam [sequentia cf. supra p. CXII; l. 37 ss].

Iam Ludovici Bondoni de Branchis Firmani diarium est describendum.

Extat in eadem Archivi Vaticani collectione **Arm. XII, t. 29.** Involucrum est aluta rubra; alia, ut describuntur supra ad n. 26 (p. CXIII, l. 32 ss). Titulus in fronte deest. Initium diarii legitur infra p. 491 s. Quae de exequiis Pauli III et de electione Iulii III narrantur, partim excerpimus in adnotationibus ad Massarelli diarium V a p. 12 usque ad 139. Relationem de 8. Februarii 1550, cum folium amissum fuerit quando articulus infra p. 143 typis mandabatur, hoc loco exhibemus¹. Deinde alia referuntur de 12. et

¹ Firmanus, *Arm. XII, t. 29, f. 34^v*: *In mane in aurora magister cerimoniarum more solito pulsavit campanulam, et omnes R^{mi} cum electo venerunt ad capellam. Et antequam inciperetur missa, stantes cardinales confusim in circulum in medio capellae, R^{mus} electus protestavit, ut supra, et magister cerimoniarum legit infra-scripta verba, videlicet:*

Die Veneris septima Februarii 1550 constituti infra-

scripti R^{mi} Domini S. R. E. cardinales in capella Paulina palatii apostolici intra conclave, in quo praefati R^{mi} erant iam congregati pro electione summi pontificis, unanimiter per viam spiritus sancti elegerunt R^{um} in Christo patrem et D. Ioannem Mariam episcopum Pre-nestinensem S. R. E. cardinalem de Monte nuncupatum in summum pontificem. Quem sicut praemittitur electum in sede pontificia sedere fecerunt et in signum verè et

19. Februarii ac brevissime de 22. (de coronatione papae, ubi additur: *Et in illa die tam in ecclesia quam in platea et per tecta fuit maxima multitudo, quae nostris temporibus unquam visa fuit*, cf. infra p. 156, 25 ss). Die 24. Februarii narratur *Aperitio portae sanctae*. Fol. 36^r ss *Praeparanda pro anno iubilaei 1550*, quibus f. 36^r praecedit nota: *Haec quae sequuntur praeparata fuere tempore fel. rec. Pauli III, ex quibus aliqua praetermissa fuerunt ob eius mortem*. Fol. 39^r *Aperitio portae sanctae cum omnibus caerimoniis*; f. 42^r *Pro clausura portarum aurearum in quattuor basilicis Urbis pro fine iubilaei* (ordo per Paulum III constitutus); f. 44^r *Pro clausura portarum sanctarum ordo servatus per Summum D. N. Iulium III 1551*. Folia 46—54 sunt alba, fol. 55^r habet relationem de 8. Martii 1551, f. 57 de processione Romae 1. Maii 1551 habita et de oboedientia ab ordine equitum S. Ioannis 11. Maii praestita. Deinde est magna lacuna usque ad f. 71, ubi incipit narratio infra p. 492 ss. Lacuna illa ad excipiendas relationes de eis quae dum Ludovicus Tridenti esset Romae acciderint destinata videtur fuisse¹; quae nunquam est expleta.
- 15 Inde a tempore concilii annis 1551 et 1552 congregati usque ad finem tertiae eiusdem concilii periodi a. 1563 quid narret Ludovicus, ex editione nostra p. 492—571 conspicitur². Finita synodo diarium refert de rebus Romae gestis (f. 371^r—387^r)³ usque ad discessum Borromaei Mediolanum petentis, deinde de itinere (f. 387^r—420^r, v. supra p. CXI). Sequuntur notata a D. Cornelio Firmano in mea absentia, dum essem Mediolani, de infirmitate et obitu Pii IV⁴, sed omnia Ludovici manu scripta. Fol. 423 *Ingressus conclavis* et huius historia (f. 424^r: *Die dominico 23. Dec. ... circa horam 4. noctis Ill^{mus} card. Borromeus maximam praticam cum suis sequacibus pro Illmo card. Morono incepit*, resque videbatur effectum habitura) cum electione Pii V. Continuatur diarium eadem manu usque ad 19. Nov. 1568 (f. 478^r)⁵, et legitur etiam titulus: *Die*
- 25 *dominico 21. 9^{bris}*, sed sine textu. Fol. 479^v paucae relatiunculae Cornelii Firmani

legitimae electionis ad osculum oris reverentiam praestiterunt. Prelibatusque R^{mus} D. electus interrogationi mei, notarii et caerimoniarum magistri infrascripti, electionem huiusmodi accepit, protestans quod in sequenti die de mane pro servanda caerimonia scrutiniū ipse R^{mus} D. electus situerentur ad missam cum crocea et habitu cardinalari et in locum in quo ante electionem huiusmodi stare solebat, et per quemcunque alium actum cardinalarem non intendit quoquo modo electioni de se ut praemittitur factū prejudicare, quinimo semper et in quolibet actu electionem praedictam acceptat etc. Actum ut supra praesentibus R^{dis} DD. Ioanne Francisco Bino et Gaspare de Loys, clericis et secretariis sacri collegii testibus etc. Nomina R^{morum} cardinalium, de quibus supra, sunt haec, videlicet: R^{mus} D. Tranensis, R^{mus} D. de Salvatis, et sic de singulis per ordinem scribuntur etc. in instrumento praedicto.

Quibus absolutis fuit celebrata missa [etc. Describuntur caerimoniae notae ex Massarello].

(fol. 36^v) Die 12. Februarii fuit inceptum fabricare suggestum in summitate salarum S. Petri pro coronatione papae, et fuerunt facta repagula in porticu S. Petri, ubi structum fuit solium intra portam sanctam et portam palatii pro aperitione sanctissimi iubilaei.

¹ Sicut durante tertio concilio relationes infra p. 541, 16 ss.

² Folia 243—252 vacant; f. 253 habet initium: *Restituto concilio in civitatem Tridentinam per... Pium III cum ego Lud. Brancus de Firmanis, clericus Romanus, S^{mi} D. N. cerim. mag. ad dictum concilium ---, sed nil sequitur*; f. 254—257 desunt; f. 258 brevis introductio in historiam sub Pio IV, deinde ut infra p. 546.

³ Fol. 371 incipiunt relationes: *Die Martis 18. Ianuarii 1564 ... Ex quibus nonnullas exhibebimus: (f. 374^v) 9. Oct. 1564 venit novum ad Urbem de obitu Ill^{mi} cardinalis de S. Flore camerarii, cum maxima omnium displicentia, quia erat omnibus officiosissimus et benignus, ac etiam humanissimus. Qui obiit [5.] Octobris prope Parmam in oppido [Canedi]. (Lacunas explevi ex v. Gulik-Eubel, Hierarch. III, 25.) — 375^v:*

20. Oct. allatum fuit novum de obitu cardinalis de Burgos. — 25. Oct. venit novum de obitu cardinalis Massiliensis, qui ob maximam senectutem iterum puer devenerat. — 376^r: 2. Nov. card. Vitellotius Vitellius fuit creatus camerarius ecclesiae, cum solutione scutorum 70 milium. — 377^v: 6. Ian. 1565 capitaneus ecclesiae creatur comes Annibal de Altaemps nepos papae, et matrimonium inter praefatum comitem et Ill^{mam} Hortensiam Borromaeam. — 378^r: 16. Ian. Ill^{mus} D. Ascanius de Cornea hora 16. cum iret in cochio sive curru in ponte S. Angeli, a baricello de commissione pontificis captus fuit ... et carceratus in arce S. Angeli (quia Burgarutius civis Perusinus eius culpa occisus sit). — 378^v: coniuratio contra pontificem (Benedicti de Accoltis Aretini). — 383^v: 30. Iulii Alfonsus Caraffa moritur Neapoli 27 annos natus. — 387^r: Die [17.] Augusti apud S. Marcum in consistorio secreto Ill^{mus} card. Borromeus ... creatus fuit totius Italię legatus, cum ipse esset discessurus Mediolanum versus ad visitandam suam ecclesiam et concilium Mediolanense celebrandum, cum ipse esset dictę civitatis episcopus. — Die vero --- dicti mensis in secreto consistorio crucem legationis accepit. ... Eodem mane praefatus Ill^{mus} nomine pontificis mihi [Ludovico] nuntiavit una secum me iter facturum Mediolanum versus. Cui me paratissimum obtuli deservire (Reliqua v. supra p. CXI).

⁴ Fol. 420 pauca de cardinalibus (v. infra p. CXVI, l. 2 s); fol. 421: *Die lune 3. Dec. [1565] pontifex incepit egrotare hora 6. noctis ex febre, et sequenti nocte confessione preeunte post auditam missam sacramentum eucharistie devotissime accepit. — Die dominica 9. Dec. hora 2. noctis pontifex obiit. Eodem die Ill^{mus} card. Borromeus eius nepos, qui rediens ex sua legatione, ut supra dictum est, ex hac causa per postas Romam applicuit et in sero pontificem communicavit suis manibus.*

⁵ Obitus cardinalis Vitellii, cuius corpus deponitur in S. Maria in via lata; et die sequenti pontifex creavit camerarium Ill^{um} card. Alexandrinum eius nepotem, et signaturam gratiae pro [!] obitu Ill^{mi} vacantem dedit Illmo cardinali Capisucco.

(Borromaeum creatum esse maiorem poenitentiarium, sine die); f. 480^r quattuor notulae a 5. Sept. 1565 usque ad 12. Nov. 1565 de cardinalibus, quas Ludovicus f. 420 uberores provocando ad Cornelli adnotationes dederat. Finem faciunt 8 folia alba (usque ad f. 488).

Ludovicum Firmanum in caerimoniarum magistri munere constitutum et omnibus 5
paene quas narrat rebus praesentem optime scire potuisse veritatem non necesse est demonstrare. Paucissima sunt, quae ipse non vidit, ut initia concilii a. 1551, vel res Romae gestas, dum ipse erat in concilio, infra p. 541—546, vel dum sequebatur Borromaeum a. 1565. Nec dubitari licet, num voluerit dicere verum. Nihilominus fides diarii non ultro apparet, priusquam constat de tempore, quo Ludovicus relationes suas litteris 10
mandaverit. Et specie quidem diarii vetamur, ne eisdem diebus quo res factae sint eas scriptas esse credamus; nam per complura folia multorum dierum relationes continentia ne minime quidem inter manus ductum cernitur differentia, quae si ipsis singulis diebus relationes exaratae essent certe intercederet, orta auctoris modo tranquillitate modo concitatione, modo otio modo festinatione, modo meliore, modo peiore calamo. 15
Si vero non statim rebus actis relationes litteris sunt mandatae, alia nobis quaestio obtruditur, utrum sola memoria nisus auctor diarium suum composuerit, an commentariolis usus in memoriae subsidium conscriptis, ut factum esse vidimus a Massarello¹.

Huius quaestionis altera pars est affirmanda. In Archivi Vaticani enim tomis *Concil.* 147 et 148 disiecta inveniuntur diarii cuiusdam membra, quae quo pertineant diu 20
frustra quaesivimus. Quae fragmenta scripta sunt modo epitomarum illarum a secretariis pontificiis ex epistulis nuntiorum aliorumque factarum (*estratti*)² vel diarii Seripandi³ in foliis secundum longitudinem dimidiatis. Sed argumenti nec cum illis nec cum hoc similitudo ulla apparebat, nec cum aliis diariis usque ad illud tempus a nobis perlustratis. Auctorem enim fragmentorum et secundae et tertiae concilii periodis interfuisse clarum erat, quoniam 25
ex utraque notamina aderant. Et quoniam inter scripturas Massarellianas erant, hominem oportebat auctorem fuisse vel officialem vel familiarem vel amicum secretarii. Quae omnia in Ludovicum Firmanum quadrant, qui, ut ex ipsius narratione cognoscitur, illius familiaritate utebatur. Sed firmissimum argumentum inde petitur, quod et manus eadem est, et notamina non modo quoad res, sed quoad ipsa verba conveniunt, quare, 30
simulac Ludovici diarium vidi, de origine illorum fragmentorum mihi constabat. Num haec disiecta membra penes Massarellum fuerint et cum eius scripturis in tabularium Vaticanum perlata sint, non affirmaverim, sed veri similis duxerim reliquias illas secretarii apud magistrum caerimoniarum remansisse et cum huius suppellectile litteraria eo venisse, ubi nunc sunt⁴. 35

Hi commentarioli ergo sunt fundamenta, in quibus praeter in memoria Ludovici diaria nituntur. Ceterum ne ipsi quidem eisdem diebus quibus res fiebant litteris mandabantur, sed certis tantum diebus, quando tempus otiumque suppeditabat auctori. Id quod ex serie relationum non semper secundum tempus ordinarum elucet. Ut et commentariolorum indolem et mutationes in scribendo diario factas illustremus, quosdam 40
articulos ex hoc et ex illis iuxta se ponemus⁵.

[1552.]

Concil. 147, fasc. 6, fol. 5^v (C).

Fol. 6 continet commentariolos Massarelli, formam primam relationis de sessione 25. Ianuarii 1552 habita, deinde initia orationis oratorum ducis Virtembergensis, petitionis oratorum ducis Saxoniae in congregatione 24. Ianuarii 1552 prolatae cum nota Firmani: Copiata.

Die 16. Februarii discessit archiepiscopus Treverensis a concilio causa aegrotationis.

Arm. XII, 1. 29 (F).

Cf. *infra* p. 494, post l. 34.

II. (f. 106^r) Die 16. Februarii archiepiscopus Treverensis elector imperii recessit a concilio egrotationis causa.

¹ Cf. Conc. Trid. I, xc, 2 ss.

² Cf. Sickel, Röm. Berichte I, 65 ss.

³ Supra p. cviii, l. 1 ss.

⁴ Id eo videtur probari, quod in tomo 148, fasc. 4 sunt aliae res ad caerimonias pertinentes: 1545. *Super loco oratoris Caesar. in concilio, opinio clericorum caerim. Romae 1545. Pro resolutione altercationis*; et quattuor

epistulae de ordine sedendi a cardinali camerario. Praeterea descriptiones caerimoniarum in aperitione concilii 13. Dec. 1545. Quae facile Firmanus a Massarello commodaverat.

⁵ Hoc modo simul aliquot relatiunculas in Editione omissas supplebimus. Ordinem relationum in F, ubi differt a C, numeris I, II, III etc. indicavimus.

Die 21. [Februarii] rediit fiscalis e curia Caesarea.

Die Saturni 5. Martii 1552 ingressus est civitatem Tridentinam orator regis Portugallensis.

Die 11. Martii discesserunt Tridento archiepiscopus Maguntinus et Coloniensis.

Episcopus Camerinensis celebravit missam creationis pontificis die 7. Februarii.

Episcopus Oscensis celebravit missam coronationis papae in die cathedrae s. Petri.

Feria 4^a cinerum celebravit episcopus Mindoniensis.

Dominica p^a quadragesimae fuit missa, quam celebravit episcopus Constantiensis.

Dominica 2^a celebravit episcopus Solonen.

^aDie <Veneris>^o 18. martij fuit intimata generalis congregatio pro sequenti die, qui erat dies indictae sessionis faciente de alia preterita <etc.>^e, et in presentia de sac^{to} matrimonii, sed pro impedimentis leg^{mis} etc. non fuit facta, sed loco sessionis habita fuit

[19. Martij] congregatio generalis, in qua maxima fuit controversia de praecedentia inter oratores regis Portugallensis et oratorem regis Romanorum. <Propter quod Ill^{mus} legatus vocavit oratores prelatos in camera^f, et super quod fuit maxima disputatio, an deberent praecedere oratores Portugallenses an regis Romanorum.>ⁱ Tandem resolutio fuit, quod omnes remanerent^f in camera R^{mi} legati, qui exivit cum omnibus praelatis ad congregationem, in qua R^{mus} legatus narravit omnibus, qualiter maxima esset controversia inter dictos oratores. Propter quod petiit consensum patrum, an illis placeret pro illa vice tantum, quod ponerentur sedes dictorum oratorum Portugalliae in medio ipsorum patrum, donec producerent mandatum et literas, deinde discederent. Quod placuit omnibus, et ita factum est. Deinde magister cerimoniarum vocavit dictos oratores, qui venerunt solis^f reverentiis et sederunt in dictis sedibus ad faciem R^{mi} legati et praesidentium positos. Postea exhibuerunt^f literas et mandatum, quae omnia lecta fuerunt a secretario. Deinde R^{mus} legatus iussit ut retraherent se aliquantulum ad cameram ipsius, donec consulerent circa responsum eis dandum. Quod factum est. Tunc secretarius legit responsum alta voce, quo lecto R^{mus} legatus interrogavit^f, an placeret omnibus. Omnes^m responderunt ^{gr} placet. Postea fuerunt revocati dicti oratores, quibus in locis suis sedentibus secretarius iterum legit responsum. Quo peracto fuerunt licentiatii dicti oratores, qui fecerunt aliquam resistentiam in discedendo propter

(omittit F)

(omittit F)

^aIV. Die 11.^b Martij archiepiscopi Maguntinus et Coloniensis electores imperii ob maximos tumultus ortos in Germania, ut suis ecclesiis consulerent et providere, a concilio discesserunt.

I. (f. 105^v)¹ Die 7. Februarii, in die anniversarii coronationis [sic] papae, episcopus Camerinensis celebravit praesentibus Ill^{mis} cardinalibus.

III. (f. 106^r) Die 27. Februarii, in anniversario coronationis papae, in die cathedrae s. Petri, missam celebravit episcopus Oscensis, nulla mentione facta de festo.

^aV. ²Die 2. Martij, feria 4. cinerum, Ill^{mus} legatus benedixit et distribuit cineres, ut supra in candelis, et fuit celebrata missa per R. episcopum N. Fuit sermo et indulgentia.

³Die 6. Februarii^o, dominica 1. quadragesimae, fuit celebrata missa per episcopum Constantiensem. Fuit sermo etc. praesentibus Ill^{mis} etc.

⁴Die 13. Februarii^o, dominica 2. quadragesimae, missam celebravit ut supra episcopus Solonensis. Fuit sermo et indulgentia.

(fol. 106^v)⁵Die 18. Martij fuit intimata generalis congregatio pro sequenti die, qui in preterita sessione indictus fuit pro futura sessione in die s^{ti} Ioseph 19. Martij, quae prorogata fuit causa expectandi nonnullos praelatos et oratores, qui erant cito venturi, ac etiam pro aliis legitimis impedimentis. In qua sessione tractandum erat de sacramento matrimonii.

⁶Die sabati 19. Martij fuit generalis congregatio, in qua propter differentiam de praecedentia inter oratores regis Portugalliae et regis Romanorum multum discussum fuit, et maxima fuit controversia, adeo quod Ill^{mus} legatus vocavit omnes^h praelatos in suam cameram, ubi inter ipsos maxima fuit disputatio, quis eorum deberet praecedere. Tandem conclusum fuit, quod oratores remanerent in dicta camera, et legatus exivit cum omnibus patribus ad congregationem^k, ubi super huiusmodi differentia multa dicta fuerunt. Tandem de consensu patrum ordinatum fuit, quod pro illa vice tantum ponerentur sedes dictorum oratorum Portugalliae in medio ipsorum patrum, donec mandatum ac suas litteras credenciales producerent, deinde discederent. Et ita factum fuit. Tunc magister cerimoniarum vocavit dictos oratores, qui cum solitis et debitis reverentiis sederunt in dictis sedibus ad faciem Ill^{mi} legati et praesidentium positos. Qui oratores litteras et mandatum exhibuerunt^l Illmo legato, quae omnia per secretarium lecta fuerunt. Interim dicti oratores sedebant. Quibus litteris lectis iussu Ill^{mi} legati oratores retraxerunt se ad praedictas cameras, donec patres de responso eis dando consulerent. Tum secretarius legit responsum alta voce, quo lecto ad interrogationem Ill^{mi} legati, an ipsis patribus placeret, omnes responderunt placet. Tum dicti oratores revocati fuere, quibus in suis locis sedentibus secretarius legit alta voce eis responsum. Quo peracto dicti oratores licentiatii fuerunt, qui in discedendo resistentiamⁿ fecerunt causa

^a ordinem inter IV et V mutandum esse litteris a et b positis indicatur.

^b 13 corr., neque amplius

cognoscitur quid antea fuerit scriptum.

^c sic, lege Martij.

^d Incipit alius ductus manus (eiusdem),

litterulae graciliores.

^e supra lineam, et supra hanc vocem: sabathi.

^f sic.

^g supra lineam.

^h sic, non abbreviatum, ita ut non possit legi oratores.

ⁱ in marg. add.

^k cod. congregationem.

^l cod. exhibuerunt.

^m cod. omnibus.

ⁿ cod. restistentiam.

¹ Infra p. 495, l. 5 s.

² Infra p. 495, l. 9 s.

³ Infra p. 495, l. 11 ss.

⁴ Infra p. 495, l. 13 ss.

⁵ Infra p. 496, l. 1 ss.

⁶ Infra p. 496, l. 5 ss.

oratorem regis Romanorum, qui remanserat in camera legati, ut discederet etiam ipse, ne praeiudicium aliquod illis inferat^a. Deinde discesserunt comitati a R^{mo} legato extra portam aule congregationis, et similiter postea fecit oratori regis Romanorum. Deinde fuit clausa congregatio.

Dominica^b 3. in quadragesima (die 20.)^c celebravit episcopus Monopolitanus et fuit sermo etc.

(R^{dus} D. Cornelius concionavit in ecclesia S. Petri die 24. Martii)^d.

In die (♀)^e annunciationis fuit missa in ecclesia S. Marie Maioris, que fuit cantata a quodam presbytero ipsius ecclesie cum diacono et subdiacono. Cui interfuerunt legatus et reliqui patres concilii. *Describuntur caerimoniae eisdem fere verbis ac in originali.* Sermonem fecit archiepiscopus Granatensis post offertorium cantatum.

Eodem die R^{mus} legatus hora 22. egrotavit.

Nil aliud hic dicitur

Dominica quarta [quadragesimae] (27. Martii)^e celebravit episcopus Legionensis, et fuit sermo.

Reliqua pagina vacat et manu Firmani adnotatur:
Copiata (i. e. in diarium transumpta).

Aliud fragmentum (Conc. 148, fasc. 12, f. 12^r—16^v) a 25. Iunii [1562] incipiens pertingit usque ad 27. Sept. 1562 (infra p. 560—562). Relationes magnam ad partem verbotenus congruentes fere omnes aliquantulo sunt breviores, quam in F. Commentarioli sunt de pluribus diebus, quam diarium, sed semper eiusdem tenoris: congregatio ut supra. Differentiae alicuius momenti non occurrunt. Nomina theologorum qui dixerunt semper referuntur.

[1563.]

Conc. 147, fasc. 5, fol. 7^r:

Die Martis 9. Februarii hora 15. theologi minores inecerunt examinare super articulis de sacramento matrimonii. Qui fuerunt divisi in quatuor classes, et quotidie bis in die fiebant congregationes.

De 10. et 11. Febr. nil refertur.

Die 12. Februarii Ill^{mus} de Lothoringia discessit Tridenti^a versus Ispruch ad imperatorem, et die 28. octava^a regressus est

In die cinerum 1563.

Relationes inter se ad verbum paene concordant; sub finem paululum differunt:

Sermonem habuit . . .^b Hispanus, clericus secularis, superpelliceo indutus. Indulgentie fuerunt 50 annorum.

Relationes de 26., 27. et 28. diebus Februarii nil fere differunt.

In capite (8^v) paginae deletum: Dominica 3. quadragesime.

Relationes quae leguntur infra p. 565, 10 ss, in C tales sunt:

^a sic. ^b supra lineam: absente legato.
^c postea insertum. ^d cod. quadrages.

^e add. supra lin. ^f Inter lineas insertum.
^g reliqua pag. vacat. ^h lacuna.

¹ Infra p. 496, l. 27.

² Infra p. 496, l. 28.

³ Infra p. 496, l. 30.

⁴ Infra p. 565, l. 3 s.

oratoris regis Romanorum, qui remanserat in camera legati, et volebant ut etiam ipse discederet, ne praeiudicium ipsis propter hoc inferatur. Tandem comitati ab Illmo legato extra portam aulae congregationis, protestantes super huiusmodi re discesserunt, et orator regis Romanorum similiter comitatus discessit et clausa fuit congregatio.

¹ Dominica tertia quadragesime, die 20. Martii, missam celebravit more solito R^{mus} episcopus Monopolitanus absente Illmo legato. Fuit sermo etc.

² Die Iovis 24. Martii R^{mus} D. fr. Cornelius episcopus Bituntinus concionem habuit in ecclesia S. Petri praesentibus omnibus patribus.

³ Die Veneris 25. Martii, in die annunciationis b. Marię, Ill^{mus} legatus et omnes patres iverunt ad S. Mariam Maiorem, ubi missa cantata fuit per quendam presbyterum dictę ecclesie cum diacono et subdiacono, ut moris est in diebus solennibus. *Describuntur caerimoniae.* . . . R^{mus} Granatensis sermonem habuit post cantatum offertorium.

Eodem die Ill^{mus} legatus hora 22. graviter ex febre continua egrotavit. Quę infirmitas fuit ad mortem. Super hoc aliqua notatu digna referam.

Et nunc sequitur historia in diario infra p. 496 s exhibita, quam memoriter scriptam esse hinc apparet.

Dominica 4^a quadragesimę¹ 27. Martii episcopus Legionensis missam celebravit, fuit sermo etc.

Reliqua pagina, item f. 108^v et totum f. 109 vacant. Abhinc usque ad 7. Maii 1552 nil refertur in diario, sed maior pars folii 108 et integrum fol. 109 vacant.

Diarium f. 333^r:

Die Martis 9. Februarii hora 15. fuit congregatio theologorum, in qua inecerunt examinare super articulis de sacramento matrimonii. Alfonsus Salmeronus tantummodo dixit.

Die 10. fuit congregatio ut supra, in qua dixerunt N., decanus Sorbone, et Nicolaus de Brix.

Die Iovis 11. Februarii fuit congregatio. Abbas Ortolanus disseruit.

Eodem die hora 21. fuit congregatio generalis patrum, in qua ab oratoribus Gallis exhibentur litterae regis.

⁴ Die 12. Februarii Ill^{mus} de Lothoringia discescit^a Tridenti^a versus Ispruch ad imperatorem, et die 28. regressus est.^g

Feria quarta cinerum.

Sermonem habuit quidam theologus^a Hispanus superpelliceo indutus (sermonem habuit)^a. Indulgentie 50 annorum.

Die <Martii>^a quarta^b Martii hora 3. noctis obiit Ill^{mus} card. Mantuanus, cuius corpus delatum fuit Mantum in lectica die Iovis hora 10. cum intorticiis accensis preeunte crucifero ipsius cum cruce.

Die Mercurii 3.^c Martii fuit celebrata missa pro anima ipsius cardinalis a R^{mo} Castrensi praesentibus legatis, oratoribus omnibusque patribus concilii. Et in fine fecit absolutionem more solito.

Dominica 3^a^d quadragesime.

Die 7. Martii missam celebravit R^{mus} episcopus Umbriaticensis praesentibus Ill^{mis} legatis. Sermonem habuit ---^e ord. s. Francisci^f. Indulgentia fuit 25 annorum.

¹ Dominica secunda quadragesime, 7. Martii, missam celebravit R^{mus} episcopus Umbriaticensis praesentibus Ill^{mis} legatis etc. Sermonem habuit quidam theologus ord. s. Francisci. Indulgentia 25 annorum.

Relationes de 8., 12., 14., 15., 16. Martii verbis tantum perpaucis differunt.

Relatio de 17. Martii in C legitur post illam de 21. (cui initio dies 14. ascriptus erat), sed signis suo loco tribuitur.

Relationes sequentes de 17. et 19. Martii item inter se concordant; ad 21. dicitur in C: sermonem fecit ---^e ord. Carmelitarum.

Dominica de passione die 28.^g Martii, relatio ut in F.

Dominica palmarum <4. Aprilis>^h.

Vide infra p. 566, l. 13.

Abhinc usque ad 3. Iunii C f. 13^v relationes semper fere correspondent illis codicibus F; f. 14^v (14^r vacat) caerimonialia de 19. [29.] et 30. Maii, de 2., 5., 7. Iunii referuntur, quae omnia in F combinantur.

f. 15^r relatio de 9. et 10. Iunii (festo Corporis Christi).

f. 16^r: relationes de 11., 15., 16., 21., 25., 28. Iunii, sicut in F f. 342^v et 343^r.

[1563.]

Conc. 147, fasc. 6, f. 16^r ea, quae infra p. 568 leguntur, ita exprimuntur: Et die 29. [Iunii] missam celebravit [episcopus Augustanus] paramentis rubeis. Indulgentia fuit 100 annorum.

Circa principium misse ex improvise comparuit Ill^{mus} comes a Luna orator Cath^{ci} regis. Et cum iam hoc praevisum fuisset ab Ill^{mis} legatis, ab eis accersitus monuit me, ut haberem sedem paratam pro tali eventu. Cui sedem apposui ad pedes scanni cardinalium supra patriarchas, ut melius infra dicam etc. Et cum ego previderem inter oratores Gallos et ipsum comitem praefatum maxima^d controversia^d orituram esse circa praecedentiam, dixi Ill^{mis} legatis quod daturus essem in thurificatione et ad pacem prefatis etc. Qui responderunt quod duo thuribula invenirem et eodem tempore a duobus ministris eis porrigeretur, et ita¹ similiter in dando pacem. Quibus respondi^d hoc^d minime assentire oratores Gallorum, cum iam mihi dixissent quod a me nihil novetur circa cerimonias, et alias si^k facturus sim, quod ipsi discedent non solum ab ecclesia, sed ab obbedientia^d sedis apostolice. Tandem ad eos missus infrascripta proposui, videlicet primo: quod in dando incensum et pacem daretur a duobus ministris, ut supra. Hoc min[ime] placente², quod nemo ipsorum incensaretur et acciperet pacem. Et hoc minime [placente] etc., 3° quod nec Ill^{mi} legati nec ipsi oratores thurificationem et pacem acciperent. Et circa hoc nemo ipsorum volebat assentire, asserentes hoc maximum inferre unicuique ipsorum preiudicium. Super quibus centies missus fui ad [utrumque] ipsorum. Et tandem Ill^{mi} legati, card. a Lotharingia et Madrutius recesserunt ad sacrarium, ubi per horam ---^e

Post fol. 16 in C 147 sequitur (f. 17 s) relatio de deputatione instituta pro causa patriarchae Aquileiensis, tum septem folia alba, deinde in folio integro (non dimidiato) a Firmano incepta, a Massarello continuata. Le cose necessarie da provedersi per il concilio. Denique (totum Massarelli manu scriptum) Cose da provvedere per ciaschedun legato.

Concil. 147, fasc. 6, f. 2.

Firman. 347^r.

Mensis Iulii 1563.

Relationes de 5., 7., 9., 10., 11., 14., 15. Iulii 1563 partim ad verbum congruunt, partim paene ad verbum.

(f. 3^r) Missa de gratiarum actione [18. Iulii] vide infra etc. et f. 3^v legitur relatio.

(345^v) Die dominica 18. Iulii sicut in diario p. 569, l. 9 ss.

Acta concilii Tridentini post septimam sessionem.

Titulus deest.

Die 20. Iulii 1563 dantur patribus exempla canonum de sacramento matrimonii.

concordat verbotenus.

Adventus <21>¹ oratoris ducis Florentie et Senarum.

Adventus oratoris Ser^{mi} ducis Florentie et Senarum.

Relationes verbotenus concordant.

(3^v) Admissio oratoris ducis Florentie.

Admissio oratoris prefati.

(f. 4^r—16^v v. suis locis.)

Relationes ad verbum fere congruunt, etiam aliae de sequentibus diebus et de causa patriarchae Aquileiensis.

(17^r) Iudices deputati, videlicet:

(346^r) Iudices deputati [in causa Aquil.].

^a dies (signo astronomico indicatus) supra lin. add.

^b mutat. pro tertia.

^c corr. pro 4.

^d sic.

^e lacuna.

^f corr. pro Augustini.

^g corr. pro 21.

^h corr. pro 28. Martii.

ⁱ sic, nisi est deletum.

^k haec vox in cod. prorsus est obtrita.

^l supra lin. add.

¹ Infra p. 565, l. 20 ss.

[1563.]

Nomina praelatorum et sequentes relationes concordant inter se, semper fere ad verbum.

(17^v) Congregatio generalis.

(Titulus deest.)

Die sabati 14. Augusti fuit congregatio generalis super decreto de matrimonio etc., et similiter die lune 16., 17., 18., 19., 20. et 21., in qua datum fuit responsum litteris Ser^{mo} praefate ducisse Parmę et Placentię, gubernatricis Flandrię, et patres perfecerunt dicere vota sua de matrimonio etc.

Sequuntur relationes de 3., 5., 7. et 8. Septembris prorsus inter se congruentes.

(18^v) Congregatio generalis prima super canonibus de reformatione.

Die sabati 11. Septembris hora 13. patres in-ceperunt dicere sententias super capitibus reformationis, et similiter die 12. dominico hora 20., die 13., 14. et 15.

Prorogatio octavę sessionis.

Die Mercurii 15. Septembris fuit congregatio generalis, in qua prorogatur 8. sessio usque ad diem S. Martini. Quod approbatum fuit a patribus.

^b Die Iovis 16. Septembris fuit congregatio super praefatis canonibus, et similiter die 17., qua die etiam deputati in causa praefati patriarchę Aquilegiensis absolverunt eum etc.

Die 18. fuit congregatio generalis ut supra, et similiter die dominico 19. hora 20. et die 20.

Petitio oratorum Gallię regis.

Die Mercurii 22. hora 13. fuit congregatio generalis.

Reliqua pagina, et deinde septem folia vacant.

Conc. 147, fasc. 6, f. 1^r.

Die 4. Octobris, in die s. Francisci, R^{mi} legati iverunt ad ecclesiam S. Francisci, ubi missa celebrata fuit per R^{mu} archiepiscopum Panormitanum paramentis albis, praesentibus Ill^{mis} praefatis legatis, oratoribus Cesaris, regis Cath^{ci}, Lusitanie et Venetiarum reliquisque patribus. Absoluta missa praefatus celebrans dedit benedictionem cum mitra, cum nollet benedicere Ill^{mus} Varmiensis non habens cappam^a pontificalem.

Fit mutatio capparum.

In vigilia omnium sanctorum.

Ill^{mi} legati, oratores ac patres omnes^o interfuerunt ad vespas in cathedrali ecclesia, quas R^{mus} D. Petrus de Monte, episcopus Lucerinus, paramentis albis celebravit, et Ill^{mus} Moronus dedit benedictionem etc.

In die omnium sanctorum praefatus R^{mus} missam celebravit praesentibus ut supra. Orationem habuit R^{mus} D. Petrus Ciumel Hispanus. In fine fuit publicata indulgentia centum annorum. Orator regis Cath^{ci} fuit praesens; in thurificatione fuit incensatus post oratores prelatos, cum non essent praesentes oratores Gallorum regis; quia in tali casu cessatum fuisset a thurificatione generali in offertorio, preter celebrantem.

^a sic.

^b in marg.: Absolutio patriarchę Aquilegiensis.

^o vel etc.

^d pro deleto veste (sic).

^e obtrium, ideo lectio incerta.

(346^v) ¹ Die sabati 14. Augusti fuit congregatio generalis super decreto de matrimonio etc., et similiter a dicta die usque ad 21., in qua datum fuit responsum litteris Ser^{mo} praefate ducisse Parmę et Placentię etc., et patres perfecerunt dicere sua vota de matrimonio etc.

(349^r) Congregatio prima generalis super canonibus de reformatione.

Die sabati 11. Septembris hora 13. patres in-ceperunt dicere sententias super capitibus de reformatione, et similiter die 12., et^a die dominico hora 20. Et similiter usque ad diem 15. absque intermissione.

(349^v) Prorogatio octavę sessionis.

Die Mercurii 15. Septembris fuit congregatio generalis, in qua fuit prorogata octava sessio usque ad diem S. Martini. Quod approbatum fuit a patribus. Et similiter die 16. fuit congregatio ut supra.

Absolutio patriarchę Aquilegiensis.

² Die 17. fuit congregatio generalis super praefatis canonibus ut supra, et in eadem congregatione patres deputati in causa R^{mi} patriarchę Aquilegiensis ipsum absolverunt et declararunt eum innocentem et catholicum invitis malignantibus.

Die 18. fuit congregatio ut supra, et die dominica sequenti hora 20. usque ad diem 20.

Petitio oratorum Gallorum regis.

Die Mercurii 22. hora 13. fuit congregatio generalis ut supra, in qua oratores Gallię regis exhibuerunt^a Ill^{mis} legatis aliquas petitiones, videlicet^e.

Firm. 350^r.

Die 4. Octobris, in die s. Francisci, Ill^{mi} legati iverunt ad ecclesiam S. Francisci, ubi missam celebravit R^{mus} episcopus S. Panormitanus, qui erat eiusdem ordinis, paramentis albis, praesentibus Ill^{mis} Varmiensi, Simonetta, Navagerio et Madrutio, oratoribus Cesaris, regis Cath^{ci}, Lusitanie et Venetorum reliquisque patribus. Absoluta missa praefatus celebrans dedit solennem benedictionem cum nolle^a Ill^{mus} Varmiensis benedicere, non habens cappam pontificalem.

In sequentibus diebus quotidie absque intermissione bis in die, exceptis dominicis diebus, in quo [I] semel, fiebant congregationes super praefatis etc.

Vesperę omnium sanctorum.

Die ultima Octobris in vigilia omnium sanctorum omnes legati et patres interfuerunt vespas solennibus in cathedrali ecclesia, quas R^{mus} episcopus Lucerinus paramentis albis celebravit, et Ill^{mus} Moronus dedit benedictionem solennem in altare, et fuit mutatio capparum.

Die 1. Novembris, in die omnium sanctorum, praefatus R^{mus} praesentibus omnibus ut supra missam celebravit. Orationem habuit R^{mus} D. Petrus Ciumel Hispanus. Indulgentia 100 annorum. Orator regis Cath^{ci} fuit praesens, et cum non essent praesentes oratores Gallorum regis, fuit incensatus post oratores prelatos. Nam si oratores Galli interfuisent, nemo preter celebrantem incensatus fuisset, et osculum pacis nemini daretur.

¹ Infra p. 570, l. 17 ss.

² Infra p. 570, l. 38 ss.

[1563.]

(f. r^v) *Ill^{mi} DD. legati cum mantelletis et mozettis rubei coloris, et card. Madrutius cum mantelletto et mozetta violacei coloris venerunt ad ecclesiam, ubi vespere celebrare fuerunt per R^{mu} D. Antonium Mariam Piccolhomineum Senensem, episcopum Ilcinensem, paramentis nigris.

Die 2. in commemoratione animarum praefatus R^{mu} missam celebravit praesentibus Ill^{mis} legatis cappis rubeis, et card. Madrutius violacei coloris. Absoluta missa celebrans deposita planeta in faldistorio accepit pluviale more solito, et cum tempus fuit, ivit ad altare in cornu epistolae et fecit absolutionem more solito.

Reditus Ill^{mi} de Lothoringia ex Urbe in civitatem Tridentinam fuit die Veneris 5. Novembris hora prandii.

(350^v) Eodem die hora 20. Ill^{mi} legati cum mantelletis et caputiis rubeis, et card. Madrutius cum mantelleto et caputio violacei coloris, ac omnes patres iverunt ad ecclesiam, ubi a R^{mo} D. Antonio Maria Piccolhomineo, episcopo Ilcinensi, fuerunt celebrate vespere defunctorum etc. more solito paramentis nigris.

Die sequenti, in commemoratione animarum, praefatus R^{mu} missam celebravit praesentibus Ill^{mis} legatis cum cappis rubeis et card. Madrutio cum cappa violacea. Absoluta missa celebrans deposita planeta in faldistorio et accepto pluviali cum tempus fuit ivit ad altare et fecit absolutionem more solito.

Die 5. Novembris Ill^{mu} de Loteringia reversus est ex Urbe Tridentum, cum inde discessisset die - - -^b Romam versus, et applicuit Tridentum ora^c prandii.

Hac collatione docemur iam prima Ludovici notamina nonnunquam satis neglegenter minimeque eisdem diebus quibus res factae erant litteris esse mandata. Ita relatio de card. Lotharingi itinere Oenipontano (supra p. CXVIII) vel non ante 28. Februarii 1563, quo die redibat, scripta est, vel adnotatio de reditu postea illi de discessu adiuncta. Praeterea
5 iam in commentariolis dies mensis, quo mortuus est card. Mantuanus (supra p. CXIX, l. 1 s; infra p. 565, 10), falsus refertur; sed cum dies hebdomadis recte sit indicatus, facile in diario ipso conscribendo error corripiebatur; ceterum ille dies satis notus erat. Similiter 7. Martii 1563 dominicam secundam quadragesimae (supra p. CXIX; infra 565, 20), non tertiam fuisse haud difficulter auctor cognoscebat. Aliae relationes, quae prorsus de-
10 erant in commentariolis, ut de 10. et 11. Februarii 1563 (supra p. CXVIII), suppleri poterant ex Massarelli actis, aliae ex memoria, ut illa narratio de morte card. Crescentii (supra p. CXVIII; infra p. 496, 33 ss.). Minor pars relationum, eaque de rebus quibus ipse Ludovicus non interfuerat, ex Ioannis Francisci avunculi diariis est hausta. Lacunae in commen-
15 tariolis relictas, quas postea explere nequibat, saltem obtexit, ut supra p. CXVIII (cf. CXIX), cum locum vacuum pro nomine inserendo reliquisset scribens: *sermonem habuit - - Hispanus*, postea simpliciter scripsit: *sermonem habuit quidam theologus Hispanus*.

Relationes minime secundum ordinem temporis transferebantur in diarium, sed pro commoditate modo hae, modo illae. Quo factum est, ut remittatur lector in relationem priorem, quam frustra quaerit in diario. Ita f. 188^r (cf. infra p. 511) legimus:
20 *Trivultius ... non fuit visitatus neque associatus ut moris est, quia tempus hoc non requirebat, quia viae publicae erant omnes lutosae ob Tiberis inundationem, ut supra*; sed nusquam antea de ea re fuerat sermo, cum narrationem de illa inundatione¹ nunquam Firmanus ex commentariolis transumpsisset in librum suum, sed folia 181^r—187^r reliquisset vacua. Valde igitur erraret, qui ex huiusmodi locis concluderet aliud praeter
25 hoc extitisse Ludovici diarium. Etiam pro narrandis eis, quae acciderent ipso ab Urbe absente in concilio (infra p. 541, 16—546, 7), multa folia reservaverat, quae postea minorem tantum ad partem (f. 234—242) explevit (f. 243—258 vacant). De alia lacuna simili modo orta v. supra p. CXV, l. 11 ss.

Indicium originis posterioris est p. 534, 40, cum Firmanus 7. Iunii 1560 Hieronymum de Federicis (hunc enim intellegit) appellet episcopum Marturanum, in quam sedem
30 hic 6. Iulii 1562 demum est promotus, anteaque fuerat episcopus Sagonensis, ut eum recte nominat Panvinus infra p. 592, 5². Hoc modo alii etiam errores in librum irrepsisse verisimile est. Quare ubi Firmanus discrepat ab aliis auctoribus de tempore, cautissime eius relatione est utendum. Verum non modo de tempore, immo etiam de locis vel
35 nominibus nonnunquam erravit. Ita infra p. 501, 24 certe perperam de ecclesia Cerviensi cuidam Iulio collata nuntiat, cum etiam Eubelius in libro de hierarchia catholica³ accuratissime scripto et ex optimis fontibus hausto Scipionem de S. Cruce ab anno 1545 usque ad 1576 episcopum Cerviensem fuisse dicat⁴.

^a Superscriptio videtur esse desecta.

^b lacuna.

^c sic.

¹ De qua cf. Massarelli diarium VII infra p. 315.

² Similiter Cornelius Firmanus in primo sui diarii folio (Arm. XII, t. 31) Ioannem de Amatis ad 22. Augusti 1565 vocat episcopum Minorensem (cf. supra

Concilium Tridentinum. II.

p. CXII, 7), cum 12. Octobris eiusdem anni demum eam ecclesiam acceperit.

³ W. van Gulik-Eubel, Hierarchia III, 179.

⁴ Corrigenda est ergo adnotatio 3 p. 501.

Nihilominus Ludovici liber non pauca valde pretiosa nobis tradit, quae aliunde non suppeditantur. Nec temere Pallavicinus eius diario diligenter est usus. Licet enim Firmanus ut caerimoniarum magister nimis nonnunquam in caerimoniis describendis versetur (cf. ex. gr. 537, 19 ss; 549, 30 ss; 553, 14 ss 35 ss; 555 s; 566, 26 ss.) et res minutiores uberius exponendo sileat de maioribus, tamen commentarius eius non semel supplemento est Massarelli aliorumque diariis.

APPENDIX.

De diario Hispano concilii Tridentini annis 1551 et 1552 habiti.

Huius diarii, quod iam commemoravimus Conc. Trid. I, p. xxxv, 40 ss., quodque aliquando supplementum fore speraveramus relationum nimis parcarum de secunda concilii periodo, duos articulos exhibuimus infra p. 494 et 497 s. Asservatur in archivo generali Simancensi (*Simancas*), in fasciculo qui anno 1896 signatus erat *Estado di Roma*, 10 *legajo 2*, n. 35, hodie signatus est (ut legitur in exemplari per archivi directorem nobis transmisso): *Patronato Real, legajo 21*, f. 73 ss. Titulus est:

Compendio o suma breve de todo lo que se hizo en el concilio general de Trento los años de MDLI y MDLII.

Incipit: *Despues quel enemigo de la humana natura, sembrando como suele zizaña, trabajó de que el concilio general, que se celebraba en Trento el año de MDXLVII, se dividiese.* Auctor valde indignatus de concilii translatione refert novam convocationem 15 a Julio III factam in 1. Maii 1551, et pergit: *Para este primero dia de Mayo ya dicho vinieron a Trento los R^{mos} legados y presidentes con grandissima alegria de los prelados, que allí havian quedado desde el año MDXLVII hasta el de MDLI, y de otros que ya heran venidos assí de Italia como de otras partes.*

El legado y praesidentes viendo que el primero dia de Mayo se acercaba, man- 20 *daron ayuntar todos los prelados que en Trento a aquella sazón se hallaban, a la posada del legado, dó propuesto aquello para que heran venidos a Trento, ordenaron con gran contentamiento de todos ellos, que la continuacion del concilio general se abriesse el primero dia de Mayo, como Su S^{dad} en la bulla ya dicha lo mandaba y ordenaba.* 25

El primero dia de Mayo, que fué Viernes, los R^{mos} presidentes del concilio y prelados que en el se hallaban, fueron a la posada de R^{mo} legado, y de allí se fueron todos a Sant Vigil, que es la yglesia cathedral de Trento, y subieron al choro de la dicha yglesia, dó con mucha solemnidad y musica celebró la missa el legado. Y despues de celebrada él con los doss presidentes delante del altar mayor con sus mitras y capas 30 *de yglesia o de choro, y todos los otros prelados de la misma manera por su anti-guedad sentados en sus lugares, leyó el secretario del concilio la bulla ya dicha de la continuacion del en la ciudad de Trento.... Leida la bulla fueron preguntados todos los prelados, si les placia lo en ella contenido. Y todos ellos respondieron con mucho contentamiento que les placia. Y por el poco numero de prelados que al pre-* 35 *sente havia, y por esperar los que havia nuevas que venian assí d' España como de Ytalia, de consentimiento de todos se publicó la siguiente cession [sic] para el primero dia de Setiembre de MDLI.*

En este medio tiempo de Mayo a Setiembre venieron a Trento muchos prelados de España, Ytalia y de Alemaña, y día de s. Augustin, ques a 28 de Agosto, llegaron 40 *a Trento los archobispos electores de Maguntia y Treveris.*

Augmentado el numero de los prelados que al concilio havian venido, el primero dia de Setiembre el legado, presidentes, prelados y embaxadores de Su M^{dad} y otros principes christianos se fueron a la dicha yglesia cathedral de Sant Vigil, dó celebrada la missa solemne y dicha por el legado y choro la letania y oraciones acostumbadas, 45 *asentados todos por su orden con mitras y capas de yglesia, se leió una exhortacion del legado y presidentes para todo el concilio. Et describitur sessio uberrime, quidque singulae epistulae continuerint exponitur. Similiter reliquae sessiones largissime tractantur (ex. gr. decretorum argumentum exhibetur), sed praeter eas paene nihil vel prorsus*

vulgaria narrantur, nec de ipsis sessionibus novi quidquam affertur. Unica quae non aliunde innotuerunt sunt iudicia de suspensione concilii infra in adnotationibus p. 494 et 497 adiuncta. Finis: *Los prelados, que protestaron et contradixeron la suspension, fueron* (enumerantur duodecim Hispani).

5 Quae cum ita sint, non oportere censemus ultra exponere, cur non integrum diarium huic tomo sit insertum.

De auctore opusculi nil dicitur in codice. Franciscum de Navarra episcopum Pacensem¹ (civitatis quae olim Pax Augusti vocabatur, hodie *Badajoz*) auctorem esse inde coniciebamus, quod dictum nobis erat extare in archivo Simancensi diarium ab illo scriptum, et quod ante libellum est epistula eius Mediolano 3. Augusti 1552 ad Philippum II (*el príncipe de España*) scripta, signata f. 33, qua involvuntur (vel saltem 1896 involuebantur) fasciculi 34. 35. 36. Praeterea idem scribe, cuius est inscriptio huius epistolae (num idem epistolam ipsam scripserit, dubitaverim), diarium videtur exarasse. Etiam n. 34 (v. Conc. Trid. I, xxxii, 30s.) et n. 36 (index conciliarium) eandem manum
15 quae in epistula est demonstrant. At utrum ipse episcopus an quidam eius familiarium auctor sit diarii, nec constat nec multum refert.

CAPUT QUINTUM.

DE ONUPHRII PANVINII HISTORIA CREATIONIS PII IV.

Cum nec Panvinus ipse nec libri ab eo conscripti eiusdem pro concilio sint momenti ac Seripandus eiusque scripturae, et praeterea celeberrimi illius Augustiniani vita a Davide Aurelio Perino sit scripta² aliudque opus de ea sit expectandum³, non necessarium videtur hoc loco longius in eadem re commorari. Quare in vita breviter enarranda et in tractandis eius libris infra editis vel excerptis acquiescimus⁴.

A. De vita Panvinii.

Natus est Onuphrius — vel potius Iacobus, ut in baptismo nominabatur⁵ — Panvinus nell' anno 1530, alli 24 di Febraro⁶, il giorno che Carlo V fu coronato a Bologna da Clemente VII, in Verona patre Onuphrio, matre Bartholomaea, filia Bernardi Mariae Campagnae⁷. Mortuo patre a. 1536 ab Hieronymo Panvinio patruo, qui praebendam tenebat apud ecclesiam cathedralem, postea ab alio consanguineo, Ioanne Baptista Marchesino ord. erem. s. Aug., erudiebatur, qui moribundus Ambrosio Veronensi eiusdem ordinis socio et priori conventus S. Euphemiae puerum commendabat. Hic Ambrosii iussu scholas Danielis Aliensis doctissimi grammatici frequentabat, per quem
30 ad historiam antiquitatis investigandam instituebatur⁸. Cum erat annorum fere duodecim⁹, ipse in monasterium S. Euphemiae est ingressus et Onuphrii nomine nuncupatus.

¹ De quo cf. *Eubel*, Hierarchia III, 184: Fr. de Nav., prior prioratus b. M. de Roncesvalles dioecesis Pampilonensis, nominatus et praesentatus a Caesare, cum dispensatione super defectu natalium, 1542 Maii 22. episcopus Civitatis (Ciudad Rodrigo); ibid. 284: translatus ad Pacensem ecclesiam 1545 Dec. 14.; ibid. 346: 1556 Maii 4. translatus Valentiam, ubi mortuus est 1563 Aprilis die 14. Cf. *Hurter*, Nomenclator II ² (Oeniponte 1906), 1510².

² D. A. Perini, Onofrio Panvinio e le sue opere, Roma 1899.

³ Henricus Schrörs iam tribus abhinc lustris de Panvinio studiis se dederat.

⁴ Praeter libros et articulos a Perino p. 1 s citatos nominandi sunt F. A. Eckstein in *Ersch u. Grubers* Enzyklopädie, Sectio III, tom. XI (Lips. 1838), 1—8; H. Hurter, Nomenclator literarius III (1564—1663; nova editio brevi prodibit, primae editionis est tom. I [1892], 54); R. v. Scherer in *Kirchenlexikon* IX ³ (1895), 1366 s. Paucissima eaque partim falsa sunt

quae refert J. F. v. Schulte, Geschichte der Quellen u. Lit. des canon. Rechts III, 1 (Stuttgart 1880), 446.

⁵ Teste Paulo fratre germano in vita Onuphrii ex codice Ambrosiano A 115 sup., f. 68—79, edita apud *Perinum* p. 214—224.

⁶ Hunc diem ipse Panvinus testatur in litteris ad Hieronymum Ruscellum 4. Nov. 1564 datas apud *Perinum* (p. 224—231) p. 227. De die errat ipse frater Paulus (l. c.), de anno errant omnes fere recentiores.

⁷ Pauli Panvinii Onuphrii vita l. c. p. 214.

⁸ Cf. *Perinum* p. 4. De Danielis Aliensis scholis Panvinus ipse loquitur in praefatione *Pastorum consularium* (Venetiis 1558) p. 17 non num., apud *Perinum* l. c. p. 4².

⁹ In *Antiquitatibus Veronensibus* (ed. P. Frambottus, Patavii 1648 in folio, l. VI, p. 163) dicit Panvinus se historiae studio operam dare incepisse, dum esset adhuc puer neque aetatis duodecimum excedens annum, ... eo ipso tempore, quo sacri Augustinianorum instituti

In hoc conventu primum Seripandus adolescentulum vidit, cum Roma ad Tridentinum concilium profectus Veronam divertebatur¹. Praeterea oratione latina coram generali habita Panvinus eius oculos ad se convertisse traditur². At hoc utrum anno 1545 an 1547 factum sit non constat. N. Comnenus scribit: *Ex epistolis Lazari Bonamici (ep. 18) constat O. Panvinium discipulum eius fuisse*³. Hoc si verum est — nam 5 Bonamici epistulas inspicere mihi non licuit —, Onuphrius a. 1545 iussu generalis ad studium Patavinum missus videtur esse. Duobus annis postea, a 15. usque ad 21. Martii 1547, denuo Seripandus Veronae degebat⁴; et cum Perinus dicat: *nella costituzione della famiglia e degli studii del convento di S. Agostino di Napoli il Panvinio non vi comparisce che nell' anno 1547*⁵, ac praeterea Onuphrius ipse narret: *Io venni la prima 10 volta a Roma l'anno 1547 alli servitii del card. Seripando*⁶, quid veri similis, quam adolescentulum tunc a generali secum ductum esse et mense Iunio inter eius comites Romam venisse? Unde sine dubio Neapolim iter continuabat; nam duobus annis, inde ab a. 1547 usque ad 1549, Neapoli eum in studia incubuisse e fontibus apparet⁷. Ibi Augustino Moreschino de Monte Alcino⁸, theologo, philosopho, iuris consulto, mathematico, et Thaddaeo Guitello Perusino, qui postea ordinis procurator generalis est electus⁹, magistris utebatur, simul cum Francisco Veronensi, Andrea de Paula, Gerardo Neapolitano, Iacobo Troiano, Vincentio Massetano¹⁰. Anno 1549 Seripandus Onuphrium ad sua et ordinis servitia Romam vocabat¹¹. Cuius generis ea fuerint, inde apparet, quod inter opera sua Panvinus primo loco affert: *Un cronico dell' ordine di s. Agostino dal principio del detto ordine in fino al primo anno di Giulio III. Questo lo scrissi a instantia 20 del card. Seripando al' hora generale nel ventesimo anno del età mia, di Cristo 1549, stampato in Roma*¹². Id opus nil aliud fuisse quam illum *Commentarium* a Seripando cum novis ordinis constitutionibus editum optime Perinus demonstravit¹³.

Anno 1551 Christophorus Patavinus in locum Seripandi generalis creatus Panvinium 25 19. Maii promovit primum cursorem¹⁴, 25. Decembris 1552 lectorem, 20. Maii 1553 magistrum studentium¹⁵. Sed bene Perinus iudicat: *L'aridità delle questioni Aristoteliche... male si confaceva col solecito che lo pungeva di andare in traccia dei monumenti dell' antichità*¹⁶. Quid mirum, quod iam aestate 1552 Marcello Cervino cardinali, qui inde ab anno 1550 ordinis Augustiniani erat protector, desiderium significabat, ut a docendi 30 officio absolveretur? Id enim patet ex cardinalis responso 3. Iulii 1552 dato: *Di quel che voi mi scrivete per conto de' vostri studii, alla venuta del generale, che penso sarà verso il Settembre (circa al qual tempo, se piacerà a Dio, mi troverò ancor' io a Roma), si potrà ragionare et deliberare. Intratanto le vacantie della state vi daranno otio*

vestes Veronae assumpsi (Perini p. 4⁸). Et in epistula ad Ruscillum: *Pigliai l' abito di s. Agostino l' anno 1541, de l' età mia 12* (Perini p. 227). Nihilominus idem Perinus (p. 4) asserit: *l' indossò (habitum) nell' undecimo anno*.

¹ Perinus Seripandum Roma discessisse vult il 16 Aprile 1545, giunse a Verona il 13 Maggio dello stesso anno, e ne ripartì cinque giorni dopo, provocando ad *Regest. Hieron. Seripandi Dd. 21, f. 78* (p. 5⁸), quod *regestum* p. 6³ extare dicit in *Archiv. Agostin.*, quod sine dubio significat archivum generalicium ordinis Augustinianorum. Nobis non licuit ex illo fonte haurire; at certe cum diario, ex quo infra p. 406⁶ itinerarium excerpsimus, pugnant quae Perinus ex illo *regesto* affert.

² Pauli Panvinii vita fratris, apud Perinum p. 216.

³ N. Comnenus, *Historia gymnasii Patavini* II, 220, apud Perinum p. 6.

⁴ Infra p. 434, 6.

⁵ Perinus p. 6, provocando iterum ad illud *Regest. Dd. 22, f. 86*; qui de hac altera Seripandi commoratione Veronensi nil scire videtur, cum dicat Panvinium demum anno 1547, cioè due anni dopo che il Seripando andò a Verona, Neapolim abisse.

⁶ Panvinus in litteris ad Hier. Ruscillum datis, apud Perinum p. 227.

⁷ Perinus p. 6³ citat *Archiv. Agostin. Regest. Hieron. Seripandi Dd. 22, f. 76, e Dd. 23, f. 2*.

⁸ De quo cf. L. Torelli, *Secoli Agostiniani VIII*

(Bologna 1686), 421 (a. 1560, n. 8. 9); Ossinger, *Bibl. Aug.* 612 s.

⁹ Torelli l. c. 458 (a. 1564, n. 10).

¹⁰ Perinus p. 7.

¹¹ *Archiv. Agost. regest. cit. f. 85*: Perinus p. 7¹. Quanto dolore Panvinii discessus affecerit Ambrosium Veronensem, qui tunc in civitate Paulae contiones quadagesimales habebat, ostenditur eius litteris ad Aurelium della Rocca [ut Perinus habet; secundum meas schedas litterae directae sunt ad ipsum Panvinium, 24. Iulii 1549] datis in cod. Vat. 6412, f. 380, quas citat Perinus p. 7.

¹² In litteris ad Ruscillum, Perinus p. 228. Latine titulum exhibet in *Antiquitatibus Veronensibus* l. VI, p. 163 (cf. Perinum p. 113): *Augustiniani ordinis Chronicon per annorum seriem digestum a s. patre nostro Augustino ad annum 1550 et creationem Iulii papae III. Liber excusus est Romae apud Antonium Bladum*.

¹³ Perinus p. 113—117. Qui inter alia ex praefatione a Seripando constitutionibus praemissa haec affert: *De compendio vero historiarum ordinis nihil nobis dicendum est, quando in illo opere praefandi curam illis relinquimus, a quibus collectum est; qui etiam illud idem opus uberius et copiosius dare parati sunt, cum a vobis de rebus, quas investigare ipsi non potuerunt, admoniti fuerint* (Perinus p. 116).

¹⁴ i. e. qui cursorie sacram scripturam interpretaretur.

¹⁵ *Archiv. Agostin. Regest. Christophori Patavini Dd. 25, f. 69*, apud Perinum p. 8.

¹⁶ Perinus p. 8.

*di proseguire le cose cominciate*¹. Sed generalis non videtur voluisse licentiam dare cursori vix creato, immo ad lectoris, mox ad magistri studentium gradum evehendo eum consolari. At 20. Augusti anni 1554², motus sine dubio protectoris et alterius cardinalis statim nominandi interventu, Onuphrio facultatem dedit *manendi in Urbe extra ordinem per biennium, dummodo sub nostra potestate non secus maneat, ac si in ordine persisteret*³, et 10. Iunii 1556 eandem facultatem *in alterum insuper biennium* prorogabat⁴, hac usus ratione: *quum studia ista tua latissime patent*⁵, *nec tantum*⁶ *diuturna longaue lectione comprehenduntur*⁵, *sed etiam multorum clarissimorum virorum congressibus, colloquiis, percunctationibus perficiuntur*.

Interim Panvinius, iam antequam Cervinus post nimis brevem pontificatum ecclesiae eripiebatur, novum protectorem nactus et inter cardinalis Alexandri Farnesii familiares receptus erat. In litteris enim 4. Novembris 1564 ad Hieronymum Rucellum datis postquam narravit se a. 1547 primum venisse Romam *alli servitii del card. Seripando*, ita pergit: *Et lo servii 4 anni. Dal qual tempo in qua sono anni 18 che pratico Roma, dei quali li 10 posteriori son stato continuamente al servizio del card. Farnese con honesta condizione et trattamento*⁷. Ergo eodem anno 1554, quo licentiam extra conventum habitandi acceperat, Farnesii familiaris factus erat, et certe in eum finem facultas data erat, ut in illam familiam transiret. Paulus frater eius refert maxime per Curtium Frangipanem⁸, magistrum domus Farnesii, Onuphrium ad cardinalem esse deductum⁹. In cuius domum quot homines doctrinae gloria eminentes convenerint satis notum est¹⁰, et ostenditur epistularum commercio Panvinii cum celeberrimis suae aetatis hominibus, ut Antonio Augustino¹¹, Octavio Pantagatho, Carolo Sigonio, Gabriele Faerno, Nicolao Ormaneto, Carolo Gualterucio, Hannibale Caro, Petro Victorio, Guido Lolgio, Matthaeo Graeco (Devaris), Fulvio Ursino, Gentili Delphino, Horatio Ursino de Toffia, Metello Sequano, Antonio Mureto, Aenea Vico, Benedicto Aegio, Scipione Carteromacho, Paulo Manucio, Adamo Fumano, Guilermo Sirleto, Achille Maffeo, Ioanne Iacobo Fugger et permultis aliis, ut sileamus de cardinalium ipsius Farnesii, Cervini, Moroni, Sabelli, Carpensis, Visensis, Truchsesii, Madrucii, Medicei (qui postea fuit Pius IV pontifex maximus) familiaritate. Villae, quam Farnesius Caprarolae aedificabat, picturis exornandae Onuphrius cum Hannibale Caro consilarii erant, cum res per pictores exprimendas suppeditarent¹².

Saltem eis comitiis, in quibus electus est Paulus IV, Panvinius seu Farnesii seu alius cuiusdam cardinalis conclavista videtur interfuisse¹³, cum eius historiam accuratius exponat¹⁴, nec fontem ex quo eam hauserit in margine, ut alias solitus est, indicet. Quare cum Perinus velit doluisse illum de longa captivitate conclavis¹⁵, si omnino verum est, de electione Pauli IV potius hoc dictum esse censuerim, cum conclavi, quo electus est Pius IV, nisi unum diem non interfuerit¹⁶.

Bello quod Paulus IV contra Hispanos susceperat oriente Panvinius domini sui exemplum imitatus Urbem relinquebat et per Tusciam Flaminiamque Venetias primum, deinde Veronam accessit, ubi suos post decem fere annos primum revisit¹⁷. Unde cum Parmam ad patronum se contulisset, ab omnibus curis liber — sola Pauli IV bulla de regularibus quibus in monasteria redeundum esset terrebar, sed Antonius Augustinus eum consolabatur¹⁸ — et nullis negotiis implicitus libro de cardinalibus ultimam manum imposuit eumque anno 1557 publicavit¹⁹. Hoc opere et nescio an Farnesii auctoritate

¹ Cod. Vat. lat. 6412, f. 1, apud *Perinum* p. 13.

² Perinus licentiam datam esse ait 20. Aug. MDLIII. Sed cum antea de magisterio Florentino 12. Maii 1554 Panvinio commisso dixerit et pergat *poco dopo* ei licentiam illam esse concessam, et praeterea haec, *per biennium* data, 10. Iunii 1556 sit renovata, dubium vix est, illud MDLIII esse errorem typographi pro MDLIII.

³ *Perinus* p. 13, ex *Registro Dd.* 26, f. 37.

⁴ Litterae leguntur apud *Perinum* p. 232 s.; cf. p. 13.

⁵ Ita habet *Perinus* p. 13 et 232.

⁶ Ita conieci; *Perinus* p. 13 habet tamen, p. 232 tam.

⁷ Apud *Perinum* p. 227.

⁸ Per hunc coniecerim motum esse Panvinium ut gentis illius historiam (Mario Frangipani Romae cancellario dedicatam) conscriberet, de qua cf. *Perinum* p. 86.

⁹ Vita apud *Perinum* p. 217, cf. ib. p. 14.

¹⁰ Cf. ex. gr. *P. de Nolhac*, La bibliothèque de Fulvio Orsini (Paris 1887) passim, maxime p. 13 ss.

¹¹ De Panvinii cum hoc et cum Massarello commercio cf. Conc. Trid. I, 1c. ¹² *Perinus* p. 15 s.

¹³ Conclavi, quo eligebatur Marcellus II, Panvinius absente Farnesio (infra p. 254, col. 1) vix interfuit; sed praesens fuit, ut ipse testatur, solemnii creationi et coronationi (infra p. 253²; 255, col. 1).

¹⁴ Cf. adnotationes infra p. 248 ss, 260 ss, et statim postea sub B. ¹⁵ *Perinus* p. 24.

¹⁶ Cf. infra p. CXXVI, 21 ss cum adn. 11 et 13.

¹⁷ Infra p. 575, 15 ss; cf. *Perinum* p. 19, cuius narrationi ceterum Panvinii relatio contradicit.

¹⁸ Cf. excerpta ex huius litteris apud *Perinum* p. 37.

¹⁹ Cf. infra p. 575, 19 s et adn. 4.

motus ordinis Augustinianorum generalis 21. Augusti eiusdem anni Panvinio facultatem concessit, *ut quum voluerit in quacunque universitate vel a quolibet eam auctoritatem habente magisterii insignibus exornari posset*¹, quae insignia cardinalis statim familiari suo contulit². Eiusdem anni 1557 exitu novus magister Venetias proficiscebatur, ut aliis libris suis imprimendis adesset. Fastos magistratuum populi Romani Farnesio patrone, quattuor libros Romanorum principum et unum de comitiis imperatoris Philippo II Hispaniarum regi, Commentariorum reipublicae Romanae libros tres Ferdinando imperatori dedicabat³. Hoc modo imperatori commendatus ad iter in Germaniam faciendum excitabatur⁴. Priusquam tamen proficiscebatur, Placentiam ad cardinalem se conferebat comeatum et epistulas commendaticias petiturus. Quae ei dabantur ea condicione, ut, si forte pontifex moreretur — de cuius gravi morbo nuntiatum erat —, quantocius in Italiam rediret cum Farnesio conclave ingressurus⁵.

Circa idus Iulii Placentia discedens per Veronam iter faciebat. Brixini a cardinale Tridentino honorifice exceptus magistro tabellariorum Oenipontano commendabatur, quocum Augustam, ubi Ferdinandus imperii conventum tunc agebat, 26. Iulii ingrediebatur. A cardinale Augustano⁶ maxima benevolentia tractatus et imperatori commendatus bis cum hoc est collocutus et cuncta quorum causa venerat confecit⁷. Post 20 dies inde discedebat die 16. Augusti. Inter Bolzanum et Tridentum tabellarios mortem Pauli IV cardinali Tridentino nuntiaturus obviam habuit, quare magnis itineribus 24. Augusti Veronam, biduo post Venetias properabat, deinde per Flaminiam et Tusciam perpetuo itinere 12. Septembris Romam pervenit, ubi cardinales iam conclave ingressi erant. Farnesius autem Panvinium in conclave intrare nolebat, *cum illico omnes egressuros pontifice creato speraret*⁸. *Sed per tres menses diesque viginti patres conclusi fuere.* Panvinus igitur, *dum patres altercationibus in conclavi tempus tererent*, Romae permanebat. Cum autem dies Christi natalicius appropinquaret, nec iam spes esset mox creandi pontificem, Farnesius eum cum aliis religiosi hominibus in conclave vocari curavit, ut cardinalium confessiones audirent; quare Onuphrius pridie natalis Domini circa vesperum comitia ingrediebatur⁹, ubi et ab aliis cardinalibus et maxime a Mediceo perhumaniter excipiebatur¹⁰. Cuius sequenti die in pontificem electi pedes osculatus vespere eiusdem diei conclave reliquit¹¹.

Paucis post electionem diebus Pius IV Onuphrium, si Paulo eius fratri¹² credimus, missis ducentis aureis¹³ arcessivit et ut saepius veniret invitavit. Etiam episcopatum eodem teste pontifex religioso offerebat; sed hunc dum esset iuvenis non voluisse tale munus, ne commoditas ei auferretur studendi, eademque de causa potius desiderasse *qualche intratella*. Quare Pium — qui saepius pecunias ei donabat¹⁴ — creasse eum correctorem bibliothecae Vaticanae cum provisione duodecim aureorum mensilium et victu pro se et famulo et equo¹⁵. Praeterea pontifex ipsi et Francisco Avanzato *provinciam dedit, ut vetustissimorum monasteriorum et cathedralium ecclesiarum bibliothecas lustrarent in Siciliae regno et nonnullis aliis provinciis, ut manu scripta Graeca vel Arabica vel Latina colligerent, quae typis excudenda mitterent ad M. Antonium [Amulium] cardinalem tituli S. Marcelli*¹⁶. Ita Onuphrius, cum Cosmus dux eum invitasset, ut Flo-

¹ Perinus p. 235.

² Litterae patentes apud Perinum p. 233—236 (textus nonnunquam corruptus).

³ Infra p. 576, 4 ss.

⁴ Infra p. 576, 12 ss.

⁵ Infra p. 576, 30 ss.

⁶ Farnesii litteras commendaticias ad card. Augustanum (ex cod. Vat. lat. 6412, f. 360) exhibet Perinus p. 22.

⁷ Iam infra p. 577⁵ monui perperam Perinum (p. 23) dicere Panvinium non invenisse imperatorem Augustae et esse fallito quindi lo scopo della sua andata.

⁸ Infra p. 577, 8 ss. Tota Perini relatio de Panvinii in hoc conclavi praesentia est falsa; nos ipsius Onuphrii relationem sequimur.

⁹ Infra p. 577, 31 ss.

¹⁰ Infra p. 578, 4 ss.

¹¹ Infra p. 585, 38 ss. De hoc ergo conclavi certe non potest dici, quod affert Paulus eius frater in vita apud Perinum (p. 218 s, cf. p. 24): *Si dolse della lunga prigionia che haveva sofferto, per non haver potuto studiar per così lungo spazio di tempo ... essendo che*

mai più non era per lassarvi si introdurre per non star tanto tempo ocioso senza poter studiare. Tantopere etiam frater germanus, qui ad ipsius Onuphrii relationes ore et epistulis datas provocat (l. c. p. 217), potuit errare. Nescio an error inde sit ortus, quod Panvinus dixerit se gaudere ex illis causis, quia non debuerit interesse conclavi.

¹² Vita apud Perinum p. 219.

¹³ Certe non avnio riguardo alle gravi fatiche ch' ei sostenne nei lavori del conclave, ut opinatur Perinus p. 24; nam etiamsi Panvinus toto tempore interfuisset comitiis, ut non interfuit, reliqui conclavistae non minores labores essent perpersi.

¹⁴ Apud Eckstein p. 2 sine indicio fontis legitur, pontificem 500 scuta Panvinio pro continuatione Platiniae donasse.

¹⁵ Vita apud Perinum p. 219 s; idem significari videtur ab ipso Onuphrio in litteris ad Ruscellum datis apud Perinum p. 228.

¹⁶ Raynaldus ad a. 1564, n. 53; F. S. Assemani, Bibl. orientalis I, praef. § 5; cf. Fr. Blume, Iter Ital. III, 38.

rentiam in sua servitia transiret, et Farnesii et pontificis respectu ire recusabat¹. Pius V tamen munus illud ei auferebat, sed compensationem promissam nunquam praeuit². Anno 1562 iterum consilium erat Panvinio Germaniam peragraré, quo pontificis, cardinalis Alexandri et ducis Octavii Farnesiorum epistulae eum commendabant³; sed monitus
5 ab Ioanne Iacobo Fuggero de peste in confinibus Tirolis grassante incepto destitit⁴. Sequenti anno abbatias Cassinensem et Cavensem⁵, anno 1565 Neapolim revisebat, ut pecunias a Philippo II rege ei assignatas acciperet⁶.

Ex ultimis Panvinii annis nil fere traditur, nisi omnem tunc operam in componenda historia ecclesiastica eum collocasse, quam idem rex scribere eum iusserat⁷. Illam
10 historiam excusabat, cur non secutus esset patronum ad calores aestivos fugiendos, sed Romae remansisset. Cui 27. Septembris 1565 cardinalis scripsit: *Poichè voi ci havete allegato costè legittima scusa, noi ci siamo contentati che possiate restar a Roma per finir l'istoria che ci scrivete, la quale vi essoriamo a finir tosto, perciocchè habbiamo disegnato di menarvi in Sicilia, dove potrete vedere di molte cose degne della memoria*
15 *vostra*⁸.

Hoc consilium executus est Farnesius hieme 1568. Panvinus ex itinere Neapoli
18. Februarii nuntiabat Sirleto se recepisse *nel viaggio la vita di Paolo III corretta e stampata in Colonia*⁹, sine dubio ex continuatione Platinae, quam eo anno Coloniae cum nova editione operis Platiniani imprimendum curabat¹⁰. In eisdem litteris nuntiat
20 de duobus scribis et uno incisore, qui Romae suis sumptibus laborent. Sed Urbem non amplius erat visurus. Panormi enim febris correptus est, cui frustra Hieronymus Mercurialis amicus, et ipse Farnesii familiaris, mederi conabatur. Diem supremum obiit in conventu Augustinianorum ibidem 7. Aprilis 1568, anno aetatis trigesimo nono, corpusque depositum est in ecclesia illius conventus¹¹.

Vultum Panvinii Ticianus ille aequalis pictura, quae nunc in Columnensium collectione est, optime expressit; exemplum eius praemittitur libro Perini. Imago aere incisa est in tertio folio operis *De ludis circensibus*¹². Ingenium et mores auctoris exprimuntur non modo libris plurimis ab eo editis, sed magis etiam infinitis paene epistulis et ab aliis ad ipsum et ab ipso ad alios scriptis, ex quibus cognoscitur quanti aestimatus sit ab optimis sui temporis hominibus. Pecuniae eum cupidum fuisse non dicet
30 qui scit dona ei collata adhibita esse ab ipso vel ad matrem sustentandam vel ad alendos librarios pro operibus suis scribendis. Quod de Pio IV acerbius iudicaverit¹³, non ingrati animi indicium potest usurpari, cum id veritate historica postulari sine dubio censuerit, et verum illis temporibus facilius toleratum sit, quam nostris.

B. Panvinii historiae conclavium tempore concilii habitorum.

35 Omnia Panvinii opera, quorum numerus et amplitudo est ingens, hic describere nec possibile nec nostrum est¹⁴. Sufficit eorum exhibere conspectum, qui historiam

¹ Perinus p. 220, cf. 32. Panvinus duci (cf. p. 348, 23 ss; p. 350, 15) monumenta Romana ostenderat. Idem ut faceret oratoribus ducis Sabaudiae rogabat da Vercelli 31. Martii 1560 *Matteo conte di Sanmartino, priore di Iorea* [non Farfa, ut habet Perinus 32]. Aestate 1561 dum Farnesius cum sua familia se recipiebat Caprarolam, Panvinus cum eius litteris commendaticii ad Cosmum ducem (Cod. Vat. 6412, f. 339) Florentiam se contulit *per il disbrigo di certo suo negozio* (Perinus p. 25).

² Ib. p. 219.

³ Epistulae (in cod. Vat. 6412) citantur a Perino p. 26, cf. 251. Etiam card. Madrucius litteras commendaticias videtur ei dedisse (Pauli vita, Perinus p. 223).

⁴ Perinus p. 25 s.

⁵ Litterae card. Urbanatis apud Perinum 26³, aliae 27¹.

⁶ Pauli vita apud Perinum p. 221, cf. 27; litterae commendaticiae in cod. Vat. 6412, cf. ib. p. 27³.

⁷ Perinus p. 221 et 27.

⁸ Cod. Vat. lat. 6412, f. 190, cf. Perinum p. 39.

⁹ Litterae (ex cod. Vat. lat. 6189, f. 541) apud Lagomarsinium in Poggiani epist. IV, p. 93, et Perinum p. 39 s.

¹⁰ Cf. Perinum p. 198 s.

¹¹ De die mortis vix dubitari licet respecto titulo in ipsa ecclesia posito (Perinus p. 45); qui licet sit aetatis recentioris (1785), sine dubio in certa traditione conventus nititur. Romae in ecclesia S. Augustini est cenotaphium; translatio corporis nunquam est facta. Quae de causa mortis referuntur: Panvinum vel Pii V vel Farnesii acrioribus verbis ita offensum esse, ut dolore sit mortuus, non modo nullo documento probantur, sed confutantur partim litteris Panvinii ad Sirletum datis. Cf. de his omnibus Perinum p. 36 ss.

¹² Cf. Perinum p. 49 s.

¹³ Cf. ex. gr. infra p. 598, 14; (598, 30 narrat quae alii dixerint, ipse rem excusando;) 600, 31 ss 40 ss.

¹⁴ 'Tot Onuphrius scripsit, ut nihil legere, tot aliena legit, ut nihil scribere posse videatur' (Iac. Gaddus). Indicem librorum a se ipso usque ad a. 1564 scriptorum exhibet Panvinus in epistula ad Ruscellum apud Perinum p. 228—231. In cod. Vat. 7205, f. 55—96, est *Inventario de libri e robbe di fr. Onofrio Panvino Veronese* (ex Fulvii Ursini hereditate), et aliud inventarium in cod. Ambros. I. 129 inf. n. 7 (ex hereditate Ioannis Vinc. Pinelli), cf. P. de Nolhac,

pontificum vel conclavium in tempus concilii Tridentini incidentium tractant. Et vitas quidem pontificum, quibus Platinae opus continuavit, cum sint iam diu typis exscriptae, non necessarium videtur recensere. Tanto maioris pro nostro consilio est momenti librorum de varia Romani pontificis creatione ea pars, quae continet conclavium tempore Tridentinae synodi habitorum historias.

Totius operis decem libros complectentis codex quantum sciam unicus est in bibliotheca regia Monacensi codd. lat. 147—152. In bibliotheca Vaticana Angelus Maius praeter quartum, quintum, sextum septimumque libros nullum observavit, quare dubitabat num integrum opus omnino adhuc extaret¹. Econtra I. B. Säg Müller vult libros II et III extare in cod. Vat. 6777, III, IV et V in cod. 6778, IX et X in cod. 6775². Utinam esset verum! At codicem 6775 alia continere ipse catalogus dicit, et in scida antiqua tegumento codicis anteriori intus agglutinata legitur: *Fragmentum Onuphrii Panvinii complectens vitam ss. Petri et Pauli nec non aliquorum pontificum [vitas] spectantes ad librum De varia Romanorum pontificum creatione, seu exemplar vitarum quibus usus fuit in principio historię ecclesię*. Codex divisus est in duo volumina, quorum alterum incipit: *Tertio* [supra lin. mutat. qu(arto)] *hoc* [historiae ecclesiasticae] *libro sunt in ecclesia mutationes referendae et diversae rerum facies*. Librorum noni et decimi praeter titulum aliqua fragmenta tantum sunt in hoc codice. Etiam codicis 6777 rectius indicat catalogus argumentum: *Eiusdem [Panvinii] apta materiarum collectio de varia Romanorum pontificum creatione ll. X. In libro autem decimo auctor comprehendit conclavia Iulii III, Marcelli II, Pauli IV et Pii V* [sic]. Quae insunt, ad initium operis (librum I et II, ut videtur) pertinent. De cod. 6778 refert catalogus: *Eiusdem De varia creatione pontificis ll. III et IV*. Cod. Vat. lat. 6107 (tria voll. in folio complectens) habet libros IV, V, VI et VII a librario exaratos, sed ab auctore correctos.

Libros tres primos contineri in codicibus Angelic. 83 et 293 ait *Perinus* p. 206. In codice Barber. XXXIII, 124 (hodie 2604) f. 24 ss extat praefatio et textus libri primi; cf. cod. XXXIII, 7 (hodie 2963).

Numeri codicum «Paris. 1050. 96» apud *Schulte* l. c. III, 1, 446 videntur commodati ex Bernardi de Montfaucon Bibliotheca bibliothecarum II, 891° et 901°. At numerus prior est corruptus et re vera est 10050⁴; qui codex tamen non potest nisi epitomen operis vel fragmentum continere, cum praeterea Bellarmini liber de officio primario summi pontificis et *Conclave di Gregorio XV* ibi legantur. Numerus vero 96 pertinet ad bibliothecam Montchal, cuius cod. 96 quarto loco habet Onuphrii epitomen quinque libros comprehendentem (*Montfaucon* 901°). Num codicem Vat. Regin. 453 iure nominet *Schulte*, hoc loco non possumus indagare. Omnino qui de operibus Panvinii accuratam vult exhibere relationem, variarum bibliothecarum codices ipse debebit perlustrare, maxime operis de creatione pontificum, de cuius divisione et ambitu falsissimae sunt opiniones.

Hoc unum addendum videtur, in codice Barb. LI, 76 (hodie 4701), f. 32—53 esse libellum scribae manu exaratum: *Conclave nel quale fu creato papa Pio V* (incip.: *Non è meraviglia, che di quanto è operato nel conclave*), de quo alia manus addit: *scritto da fr. Honofrio Panvinio, conclavista di Farnese*.

Quae cum ita sint, in codicibus Monacensibus 147—152 nobis est acquiescendum.

Opus igitur omne, ab auctore in decem libros divisum, sex tomos (147—152) comprehendit corio involutos et circumcirca auratos. In tegumenti anterioris parte externa conspiciuntur insignia ducum Bavariae aurea, in parte interna sunt eadem aeri incisa modo scidulae quae *ex libris* vocatur. Qua obtegitur alia, probabiliter priorem possessorem — Ioannem Iacobum Fuggerum — indicans. Id si verum est, neque a Panvinio, neque a ducibus Bavariae, sed a Fuggero codices involucro induti essent; sed quoniam insignia Bavarica foris sunt impressa, hoc minus est verisimile. In fronte tomi 147 hice est titulus litteris maiusculis quas vocant ab ipso Panvinio scriptus, cum textus omnium sex voluminum a librariis sit exaratus:

La bibliothèque de Fulvio Orsini (Paris 1887) 116, 262. Alios catalogos antiquos affert *Perinus* p. 213, qui singula opera enumerat p. 57 ss; conspectus p. 189—213. — De Panvinii cum Massarello commercio litterario v. Conc. Trid. I, XCVIII s. — Eiusdem schedas de bullis Romanorum pontificum per-

magni facit *P. Kehr*, Diplomatische Miscellen, Nachrichten der k. Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen philol.-hist. Kl. 1901, 1 ss.

¹ *A. Mai*, Spicilegium Romanum IX (Romae 1843), 515. Sine dubio intellegit codicem 6107, v. infra.

² *Säg Müller*, Papstwahlbulen (Tübingen 1892) 1.

ONVPHRIJ · PANVINIJ · VERONENSIS
FRATRIS · EREMITAE · AVGVSTINIANI
DE · VARIA · ROMANI · PONTIFICIS
CREATIONE · LIBRI · X.

In folio 2 legimus hunc titulum auctoris manu litteris maiusculis praemisum: *Omuphrii Panvini Veronensis, fratris eremitae Augustiniani, in libros X de varia creatione Romani pontificis praefatio ad illustrem et generosum Dominum D. Ioannem Iacobum Fuccarum*¹, *Dominum et cet. baronem et cet.* Deinde librarii manus incipit²:

5 «Orbem terrarum et quae in eo sunt universa non sine maximo Dei consilio providentiaque regi et administrari ita clarum est et omnibus mortalibus persuasum, quam ea quae sensibus experientiae percipi consuevere. Hoc quum multis in rebus iam inde a rerum principio manifestum sit, tum praecipue in re christiana tam certum esse videtur
10 tamque expressum, ut nil certius, nil illustrius, nil denique apertius intelligi possit. Ut enim miranda illa omittam, quibus historiae omnes iam inde a Christi passione refertae sunt, ex quibus certissimis clarissimisque argumentis intelligere facile possumus ex horrendis tempestatibus, inruentibus procellis saevissimisque ventorum turbinibus solo divinitatis gubernaculo Petri navem saepissime receptam et conservatam, illud certe divinitus accidisse nemo est sacrae antiquitatis quamquam leviter peritus qui non intelligat, quod
15 quum in tot tyrannorum et haeticorum persecutionibus, tum in tantis comitiorum dissensionibus, schismatibus et dissidiis, quibus Romanorum pontificum pars maxima creata est, apostolica sedes integra perpetuo et absque labe ulla incorrupta permanserit. Vix enim sanctissimae christianae | reipublicae fundamenta ab apostolis iacta Urbsque Christi vicarii domicilium facta fuerat, quum inimico homine seminante zizania³, malorum
20 hominum malitia Romana sedes exagitari coepit, primum quidem a Romanis imperatoribus, deinde pace a tyrannis parta ab haeticis, qui in ipsum ecclesiae sinum perniciose dogmatum dissidia quotidie immittebant.

Quibus in rebus tradendis quum non defuerint decora ingenia, quae ex earundem descriptione maximam sibi laudem peperere, iis omissis eam ego divinae providentiae
25 partem tractare institui, quae circa variam admodum et inconstantem Romanorum pontificum creationem versata est, rem ob eius varietatem et obscuritatem historiae ecclesiasticae studiosis utilem admodum et necessariam atque (ut existimo) non iniucundam. In cuius explicatione praeter gravissimum sermonem, quem de institutione primatus ecclesiastici in beato Petro apostolo a Christo factum habeo, tot maximarum rerum varii eventus, tot mirabiles casus, tot mutationes mihi sunt referendae, ut nullam praeter hanc existimem
30 historiae sacrae partem, ex qua homines tum ad virtutes capessendas, tum ad bene beateque vivendum instructiores reddi possint, quum in hoc opere omnibus fere sacris antiquitatibus referendis veterumque Romanorum pontificum memoriis revocandis multa salutaria exempla referantur, quibus praeclara facinora extolluntur improbiissimorumque
35 hominum ignavia accusatur, ita ut homines plus hinc doctrinae et prudentiae ac eruditionis haurire possint, quam quantum longissima | hominis aetas afferre vix queat. Si enim is optime dixisse visus est, qui historiam vitae nostrae magistram appellavit⁴, quamam ratione fieri poterit, ut ex his libris tanquam quibusdam facibus ac stimulis ad gloriae atque immortalitatis studium, quae egregiis actionibus comparantur, vehementer
40 non accendamus, in quibus omnibus historiarum nobilissimum dignissimumque argumentum tractatur centumque Romanorum pontificum creationes sigillatim accuratissime et a viris doctissimis prudentissimisque descriptae^a referuntur?

De quibus rebus quamquam decennio ante iussu nobilissimae memoriae Marcelli papae II, qui tunc cardinalis S. Crucis erat, satis abunde (ut tunc mihi videbatur) dis-

^a ab ipso Panv. supra lineam insertum.

¹ De quo v. Allg. deutsche Biogr. VIII (Leipz. 1878), 183; G. Lill, Hans Fugger (Leipz. 1908) 5¹.

² Sigmüller (Papstwahlbull. IX, 515 ss edidisse dedicationem et praefationem operis, quod est in codicibus Monacensibus. At vel obiter collatis horum dedicatione et praefatione cum eis quae leguntur apud Maium l. c. 116 s facile sibi persuasisset, hanc dedicationem

ad Pium IV, illam ad Fuggerum esse directam, ergo utramque prorsus diversam, praeterea in praefatione ad lectorem apud Maium partim ea inveniri, quae sunt in dedicatione ad Fuggerum, et ambarum epitomen tantum esse apud Maium. Re vera hic exhibet dedicationem epitomes, ut ipse diserte dicit, non operis integri.

³ Cf. Matth. 13, 25 ss, 28.

⁴ Cicero, De oratore 2, 9, 36.

putassem¹, eas tamen omnes denuo accuratius explicandas suscepi, tum quia diligentiori examine prior liber indigere mihi visus est, tum ut amicis quibusdam gravissimis viris, a quibus saepe rogatus sum, hac in re morem gererem. Quibus etiam auctoribus a rebus profanis ad sacras historias tractandas me converti, quarum nobilissimam hanc partem, quae de varia Romani pontificis creatione inscripta est, quum a me saepe eam 5 efflagitassent, nunc tandem absolvi.

Continet autem hoc opus libros decem, quibus ecclesiae sanctae eiusque vicarii a Christo institutio primum, deinde omnia, quae circa eiusdem beati Petri apostolorum principis suorumque successorum, Romanorum pontificum, electiones unquam facta sint, commemorantur. Res gravissimae, obscurae et hactenus a nemine (ex tantarum rerum 10 maiestate) tractatae, quibus exponendis maior ecclesiasticae historiae singulorum temporum pars explicatur, multa etiam cognita digna quae iam exolverant, in lucem revocata sunt et sub hominum aspectum ad communem utilitatem producta. Universum vero hoc opus (quamquam gravissimas ob causas² ab eo publicando desistam) cum clarissimi tamen nominis tui praescriptione quin ad te unum nunc mitterem, nulla ratione 15 cohiberi potui, quum unus etiam paene ex cunctorum procerum numero in tota Europa relictus sis avitae virtutis heres, qui omnia recondita et penitus abstrusa antiquitatis monumenta diligentissime perscruteris³, inventa summopere celebras, colis et conservas, non fucate et adumbrate, sed aperte et vere et⁴ ex animo virtutibus faves, studiosos et literatos homines largissima manu complecteris. Quae omnia in unum hominem ita 20 cumulate <a natura>⁵ congesta⁶ fuisse raro invenies. Has igitur ob causas te huius potissimum laboris patronum elegi. In quo si quid quod expectationi tuae respondeat erit, vehementissime laetabor; sin autem, non meae imbecillitatis, sed promptissimi animi rationem habebis, qui ut tibi faceret satis, nullum certe laborem unquam hactenus subterfugit nec in posterum pertimescet. Vale. Romae kal. Maiis anno CIODLXIIJ. 25

4^r

ONVPHRII PANVINII VERONENSIS

FRATRIS EREMITAE AVGVSTINIANI, SACRAE THEOLOGIAE PROFESSORIS
DE VARIA ROMANI PONTIFICIS CREATIONE LIBER PRIMVS.PRAEFATIO⁷.

Variam admodum et multiformem fuisse eam comitiorum rationem, quibus Romani pontifices iam inde a beati Petri apostolorum principis obitu ad nostra usque tempora creari consuevere, ex veterum scriptorum monumentis satis manifestum est. Cuius rei causas et quaequae his consentanea sunt quum his libris enarrare constituerim (res enim est propter argumenti excellentiam maxime cognitu digna neque ab ullo hactenus 30 quod sciam explicata), illud ante omnia animadvertere necessarium fuit, ut eorum, qui in historiis ecclesiasticis haud multum versati sunt, animi inani suspitione liberentur, nullam in comitiis ipsis varietatem praeter eiusdem Romani pontificis auctoritatem et consensum factum fuisse. Quum enim legimus pontifices maximos a praedecessoribus suis vel a clero tantum aut a cardinalibus solis, sive a clero et populo Romano, vel 35 ab uno imperatore legitimis suffragiis renunciari solitos, eiusmodi comitia non nisi ex eorundem decretis et voluntate facta fuisse intelligendum est, qui non casu vel fortuito, sed ita varia temporum conditione exigente (qua nihil magis mutationibus obnoxium est) 40 ipsam creandis summum | religionis christianae antistitem rationem saepius conciliis congregatis et solenni ritu immutavere. Quod ex historiis ipsis et his quae hoc libro afferam veterum scriptorum testimoniis facile percipi poterit. Qua ratione illorum potissimum argumenta tolluntur, qui secretarum historiarum nescii asserere aliquando ausi sunt, ad imperatores vel populum Romanum etiam invito pontifice maximo more maiorum eiusmodi comitia denuo revocari posse, quum alias id factum fuisse facile se demonstrare⁸ posse non ambigant. Hoc autem quam falsum et a veritate abhorrens sit, 45 his libris aperiam, quibus sine Romani pontificis auctoritate id nulla ratione fieri posse veterum exemplo demonstrabo.

^a sic.^b ab ipso Panv. supra lineam insertum.^c a Panv. corr. pro nam.^d cod. coagesta.^e titulus ab ipso Panv. litteris maiusculis add.^f cod. demonstrari.¹ A. Mai, Spicilegium Romanum IX (Romae 1843), 515 testatur se vidisse praefationem ad card. S. Crucis a. 1553 datam.² De his causis coniecturas v. infra p. CXXXIV. 18 ss.

Itaque ut huius rei tractatio omni ex parte absoluta sit, rei initium a Domini et salvatoris nostri Iesu Christi rebus gestis sumam. In cuius vita breviter describenda ecclesiae sanctae et in ea eius vicarii beati Petri apostolorum principis institutionem ostendam, eamque rem gravissimis veterum patrum testimoniis astruam. Postea beati
 5 Petri, qui primus Romanam ecclesiam cum beato Paulo apostolo fundavit, res gestas sanctique Clementis, primi post eum Romani episcopi, Petro vivente subrogationem aperiam. Quibus expositis reliqua quae ad hoc argumentum pertinent diligenter persequar.»

Fol. 5^r incipit textus libri primi. Omnia a librario scripta sunt, sed initio crebrae, postea rariores Onuphrii correcturae et additiones in margine et inter lineas leguntur.
 10 Fol. 148^r finitur l. I (26 capitum), et f. 148^v Panvinus manu propria scribit, cur Reginaldi Poli dialogum iam inserat, *quo beatissimus ille vir de pontificis officio cum Urbinate cardinale se disseruisse finxit, quum post Pauli III papae mortem una in comitio Vaticano reclusi essent*. Qui dialogus a f. 149^r usque ad fol. 241^r pertingit. Fol. 242 incipit Panvinii liber secundus, qui (capitum 27) cum hoc volumine explicit f. 576^r.

15 Alios tomos describere non nostrum videtur, praeter ultimum, qui electiones pontificum tempore concilii factas exponit.

Tomo igitur **CIm 152** Panvinius ipse hunc inscripsit litteris maiusculis titulum:

ONUPHRIJ PANVINIJ VERONENSIS
 FRATRIS EREMITAE AUGUSTINIANI
 DE VARIA ROMANI PONTIFICIS CREATIONE LIBER DECIMUS.

PRAEFATIO.

Et librarius pergit:

«Decimo et ultimo libro eorum, quos de varia Romani pontificis creatione con-
 20 scripsi, ea pontificum maximorum conclavia comprehendere, quae vel ipse vidi vel his interfui, nempe Iulii III, Marcelli II, Pauli III et Pii III, quorum descriptiones vel ab his qui interfuerunt factas habui, vel iisdem referentibus ego digessi.

CONCLAVE QUO IULIUS III PAPA CREATUS EST.

(In margine ab ipso Panvinio: *Ex lucubrationibus meis et Angeli Massarelli Septempedani*.)

Acta eius interregni, quod fuit inter obitum Pauli papae III et creationem Iulii III pontificis maximi anno Domini CIOXLIX. In quibus infirmitas, obitus, exequiae Pauli III, conclave et creatio Iulii papae III continentur.

Qui Paulus papa III, et quo genere ortus fuerit.

1^v

Paulus III papa, Alexander antea vocatus, fuit natione Romanus, | familia Farnesia nobili et antiqua ortus. Patrem habuit Petrum Luisium, matrem vero Ioanellam Caetanam nobilissimam matronam, et avum Ranutium», etc. ut supra p. XIX. Deinde pauca
 30 ex propriis inserens Massarelli diarium V reddit, ut cognoscitur ex nostra recensione infra p. I—145.

Quo diario f. 201^v finito et duobus foliis relictis vacuis sequuntur:

f. 202^r—228^v ACTA EIUS INTERREGNI ET CONCLAVIS QUO IULIUS III
 35 PAPA CREATUS EST. In margine interiore: *Ex lucubrationibus N. Gualterii Urbeveta-
 vetani episcopi Viterbiensis, qui hisce comitiis interfuit*. Cf. supra p. XXXC, 15 ss. Post tria folia alba non numerata sequitur

f. 229^r—250^r IULII III PAPAE CONCLAVE ET creatio. In margine: *Ex lucubrationibus Petri Pauli de Brevibus Arretini, qui hisce comitiis interfuit*. Cf. supra
 40 p. XXXIX, 13 ss. Praeter tres versus fol. 250 est album, quod sequuntur duo alia folia alba, deinde incipit

f. 251^r—264^r IULII III PAPAE CONCLAVE. In margine: *Descriptum a Bern-
 [ardino] Maffeo cardinali*. Cf. supra p. XXVI, 27 ss.

f. 265^r—266^v DE IULII III VITA ANTE PONTIFICATUM. In margine: *Ex
 45 lucubrationibus meis*. Legitur infra p. 146—148.

f. 267^r—272^r Iulius III papa duas bullas pro reformatione conclavis fecit, pri-
 mam strictissimam, quae locum non habuit, alteram mitiorem, quae edita quidem fuit
 et cardinalium subscriptionibus confirmata, sed quia eam pontifex non publicavit — paulo enim post excessit — locum et ipsa non habuit. Prioris exemplum sequens est.

50 Incip. Iulius episcopus.... Ad universalis ecclesiae regimen. (Cf. infra p. 247, 19 ss; 249, 16 ss.)

f. 272^r—277^r *Bulla vero de conclavis reformatione, quae edita quidem fuit, sed non publicata, eiusmodi est.* Incip. *Iulius episcopus.... In eligendis ecclesiae praelatis.* Reliquum folium 277 et tria alia folia non signata vacant.

f. 278^r—290^r MARCELLI II PAPAE CONCLAVE. *Acta eius interregni, quod fuit inter obitum Iulii III papae et Marcelli II pontificatum.* In margine: *Ex lucubrationibus meis.*

278^r—279^r *Iulii III papae obitus* (infra p. 248^{1 2}).

279^r—280^r *Sede vacante* (cardinales tunc Romae et extra Urbem existentes, et quae partim leguntur infra p. 248⁵).

280^r—281^r *Novendialia Iulii III papae* (excerpta infra p. 248⁶ 249²).

281^r tabula cellularum conclavis.

282^r—287^r *Conclave et creatio Marcelli II papae* (Paene integra infra p. 252² 253¹⁻³).

287^r—289^v *Cardinales LVII viventes quando Marcellus II papa creatus est* (non distinguuntur, ut apud Massarellum infra p. 250 ss, praesentes vel absentes, sed secundum ordines et secundum pontifices a quibus creabantur).

289^v—290^r aliquot relatiunculae de diebus ab 11. usque ad 28. Aprilis, quae excerpuntur infra p. 257—259. Fol. 290^r et aliud non signatum sunt alba.

f. 291^r—305^v PAULI III PAPAE CONCLAVE. *Acta eius interregni, quo Paulus III papa creatus est.*

291^r—292^r *Marcelli II papae obitus* (Excerpta infra p. 260—262).

292^r—292^v *Sede vacante* (enumerantur cardinales solis cognominibus); duae relatiunculae de 1. et 3. Maii, quo die advenit card. *Burgensis, alias Coria.*

292^v—293^r *Novendialia Marcelli II papae* (Excerpta infra p. 263¹⁻⁸ 264³).

293^r tabula cellularum conclavis.

294^r—302^v *Conclave quo Paulus III papa creatus est* (Excerpta infra¹ p. 264³ 265¹ 267—272).

303^r—304^v *Cardinales LVI viventes quando Paulus IV papa creatus est* secundum ordines et pontificatus enumerantur.

304^v—305^v relationes de diebus a IX kal. Iunii [1555] usque ad *pridie idus Iunii* 1556².

f. 305^v—310^r *Pauli III papae bulla contra ambientes papatum* (a Panvinio ita inducitur: *Interim Paulus III papa quum sibi persuasisset quosdam cardinales esse qui Romanum pontificatum se adhuc vivo ambirent, adversus eos sequentem edidit bullam*). Incipit: *Paulus episcopus.... Quum secundum apostolum.* Fol. 310^v et alia duo folia non numerata vacant.

f. 311^r—385^v PII IV PAPAE CONCLAVE. *Acta interregni post mortem Pauli III Neapolitani pontificis Romani.* In margine interiore: *Ex lucubrationibus meis.*

311^r—312^r *Obitus Pauli IV papae.* Incip.: *Anno salutis 1559 Pauli III papae pontificatum durissimum ab omnibus existimatum fortuna paulo ante mortem suam illustravit* (pace inter Gallos et Hispanos conclusa). Quae

¹ Hic addantur (ad supplenda ea quae leguntur p. 265, l. 16 ss et adn. 1): *Die Iovis XVII kal. Iunii* [16. Maii] (infra p. 264³) ... *Mantuanus cardinalis in Urbem nocte praecedenti reversus hodie conclave ingressus est.* — *Eodem die Patriceus cardinalis Neapoli pro rege Urbem ingressus postridie conclave intravit.* — *Die Veneris XVI kal. Iunii* [15. Maii], *tertio conclavis, primum scrutinium habitum.*

² *Die Veneris IX kal. Iunii* [24. Maii] *Carolus Borbonius de Vendosme cardinalis in Urbem venit.* — *Die sabbati VIII kal. Iunii* [25. Maii] *card. Mantuanus ex Urbe discessit.* — *Die dominico VII kal. Iunii* [26. Maii] *Paulus III papa sacris missarum solemnibus super aram maximam principis apostolorum celebratis pallioque de eiusdem apostoli corpore suscepto a Francisco card. Pisano priore diaconorum in moeniano Alexandri VI ante basilicam S. Petri (me praesente) Romani pontificatus diadema suscepit, cunctis cardinalibus,*

episcopis, ducibus Ferrariae et Urbini, clero et innumero populi Romani multitudine astantibus. — *Die Iovis III kal. Iunii* [30. Maii] *fuit consistorium publicum pro duce Ferrariae.* — *Die Veneris* cf. p. 272¹. — *Die Martis prid. non. Iun.* [4. Iunii] *Paulus IV proficiscitur ad S. Marcum* (cf. Massarellum p. 273, 4 ss). Sequuntur relationes de 6. (cf. p. 273³), 7., 9., 10., 15., 27. Iunii; 6., 11., 20. Iulii; 27. Aug.; 17., 18., 24. Sept.; (f. 305^v): 28. Oct. (processio ad Lateranum, quam Panv. *die dominico V kal. Nov.* factam esse vult) 1555. Deinde de anno 1556 pauci versus, in quorum fine legimus: *Pridie idus Iunii* [14. Maii] *ego ex Urbe discessi in Lombardiam iturus, neque ad eam amplius vivente pontifice reverti volui. Quo mortuo sede vacante tertio anno et tertio mense postquam [cod. postque] discesseram exactis, anno scilicet CIODLIX pridie idus Septembris ad eam redii* (cf. infra p. 577, l. 30).

sequuntur sunt infra p. 332⁴ 333¹⁴ 337¹ 334¹³⁴ 335² 336⁷ 337³ 340⁶.
De fol. 318^v v. infra p. 339, adn. I in fine.

fol. 320^r—385^v sunt indices suffragiorum a primo scrutinio (*die sabbati ad V id. Sept.* = 9. Sept.) usque ad LXVIII (*die sabbati XVII kal. Ian.* = 16. Dec. 1559). Deinde folium album non numeratum.

f. 386^r—408^v ACTA INTERREGNI QUATTUOR MENSIIUM *et dierum septem a Pauli III papae obitu usque ad Pii III pontificis maximi creationem. Anno salutis CIODLIX. Auctore Antonio Guido Mantuano iureconsulto, qui tum Romae erat.* Titulus totus Panvinii manu scriptus, textus a scriba. Incip. *Ad XV kal. Sept.* Est infra p. 606—632. Cf. Prolegg. cap. VI.

f. 409^r—427^r CREATIO PII IV PAPAE. In margine interiore: *Ex lucubrationibus meis.* Incipit: *Aspero et difficili.* Est infra p. 575—590.

f. 427^r—432^v cf. infra p. 590, adn. f. Post f. 432 tria folia alba non numerata.

f. 433^r—439^v Pontificatus Pii IV (sine titulo), v. infra p. 590—599. Ultima verba in f. 439^v leguntur infra p. 598, adn. u; qui articulus habet duas correcturas Panvinii.

f. 440^r—447^v *Exemplum bullae de reformatione Romani conclavis editae sed non publicatae* (titulus ab ipso Panv. scriptus). Incipit: *Pius episcopus...* In eligendis ecclesiarum praelatis (XIX capita).

f. 448^r—454^v *Bulla conclavis edita et publicata* (titulus ab ipso Panvinio). Incipit eisdem verbis. Dat. 1562, VII id. Oct. Cum subscriptionibus cardinalium. Affixa et publicata 21. Oct. Post duo folia alba non signata:

f. 455^r—492^v *Forma et ratio qua Romanus pontifex creatur et coronatur Ex libro rituali.* (Hic titulus ab ipso Panv.) Deinde duo folia alba.

f. 493^r—506^r *Romanorum pontificum index* (tit. ab ipso Panv.). Tabula, quae de singulis pontificibus initio lineae exhibet annum quo electus est, deinde numerum ordinarium, tum nomen, denique tempus pontificatus secundum annos, menses, dies, ex. gr:

44	1	S. Simon Petrus	Bethsaidensis Galileus.	Sedit annos	24	5	12
1555	226	Paulus III	Neapolitanus	sedit annos	4	2	27
				Vacavit sedes	0	4	7
30	1560	227	Pius IV	Mediolanensis	sedet	- - -	(finis).

Quae ad Panvinii recensionem diarii Massarelliani de conclavi Iulii III et ad Sebastiani et Petri Pauli Gualteriorum et Bernardini Maffei libellos pertinent, iam supra p. XVI s. dicta sunt. Fontes de vitis Iulii III et Pii IV facile Panvinio patebant. Conclavi quo Marcellus II electus est etiamsi non interfuit¹, nihilominus quae de eo narrat haud difficulter ab aliis poterat sciscitari. Num comitiis Pauli IV astiterit, pro certo affirmare non ausim; nam quae de ipso conclavi, licet fuerit brevissimum, affert, non tanti sunt momenti, ut non aliunde accipere potuerit. Nihilominus verisimile videtur eum testem eorum quae narrat fuisse².

De conclavi Pii IV praeter libellum Antonii Guidi (de quo v. infra cap. VI) Panvinius duas exhibet narrationes, quas ex ipsius lucubrationibus affirmat esse. Prior (f. 311^r—385^v, infra in adnotatt. p. 332 ss) saltem in eis partibus, quae res inter comitiorum parietes actas continent, ex aliis fontibus hausta est, cum ipse testetur se ante 24. Decembris 1559 conclave non intrasse³. Et suffragiorum indices quidem ex tabulis publicis, quae in scrutiniiis conficiebantur⁴, vel ex notaminibus privatis singulorum cardinalium⁵ facillime Panvinio patebant, et quae praeter illos de historia conclavis narrat, ut de adventu cardinalium, de eorum in conclave ingressu vel egressu, unusquisque extra hoc constitutus poterat scire. Quare nec de unius nec de alterius partis fide est cur dubitemus.

Alteram vero de Pii IV comitiis historiam ab auctore rebus ipsis praesente conscriptam esse ultro apparet. Quae omni fide digna est, cum Panvinius non modo veritatis amantissimum ubique se praebeat, sed etiam libellus ipse brevi post res actas sit

¹ Cf. supra p. CXXV¹³.

² Quod infra p. 267¹ dicit se ab iis qui toti negotio praefuerint Pauli IV creationis causam accepisse, non est argumentum se non interfuisse; nam conclavista non ultro novit consilia cardinalium, ut cognoscitur collato Maffei libello cum relationibus Gualteriorum et Massarelli.

³ Infra p. 577, 31 ss; cf. supra p. CXXVI, 20 ss.

⁴ Ad has provocat ex. gr. Sebastianus Gualterius, cum ad 10. Dec. 1549 dicat: *Polus supra repetita suffragia assequitur, Moronus 10, Theatinus 11. Alios comitiis nomenclatura indicat* (Cm. 152, f. 206^v); et ad 19. Dec.: *alii ut in scrutiniiis* (l. c. 212^r). Cf. supra p. XXXIX, 46 ss.

⁵ De talibus notaminibus v. infra p. 37, 31 ss.

compositus. Id cum libello ipso demonstretur¹, probatur etiam vita Pii IV Platinae operi adiuncta, quam ante Octobrem 1561² et sine dubio post conclavis historiam Onuphrius conscripsit. Quamquam vitae ea forma, quae infra p. 590 ss legitur, inter XXI et XXII sessiones (16. Iunii et 17. Septembris 1562) est orta, cum illa sessio, in qua *de eucharistia sub utraque specie laicis* [non] *porrigenda tractatum est*, novissima 5 appelletur.

Panvinii vitas pontificum Iulii III (infra p. 146—148), Marcelli II (in adnotatione p. 255 s), Pauli IV (in adnot. p. 271 s) et Pii IV (p. 590—601) collectioni nostrae inserendas duximus, quoniam ad iudicanda Panvinii ingenium et mores maximeque indefessam diligentiam haud inutile est eas mutationes considerare, quae factae sunt in Platinae editione citata anni 1562, in nostra forma et in recensionibus posterioribus. Quae 10 mutationes non modo fiebant ut res novae, quae interim factae essent, adderentur, vel ut aliae, quarum meliorem scientiam auctor nactus esset, rectius exponerentur, sed certe etiam ut offensiones tollerentur. Ut verba, quae infra p. 147, 30 et p. 148, 1 s leguntur, in Platinae editionibus, saltem quae prodierunt Coloniae 1562, 1568 (p. 424) et 1600 15 (p. 354³), sunt ommissa, et illa p. 148, 6 (cf. in ed. 1562 p. 331): *multa quae hodie fere desperata sunt*, in editionibus 1568 et 1600 ita sunt mutata: *multa quae eo tempore depravata erant*, ne in viventis pontificis regimen umbra caderet.

Nihilominus cum in magni sui operis epistula dedicatoria ad Ioannem Iacobum Fuggerum directa Panvinus dicit gravissimas ob causas se ab eo publicando desistere⁴, 20 non huiusmodi eas fuisse crediderim. Nam sicut Iulii III vita, ob cuius verba modo allata Sägmüller putat auctorem opus edere noluisse⁴, perpaucis mutatis⁵ iam antea typis erat exscripta — finitum enim fuisse libellum certe ante Octobrem 1561 supra vidimus —, ita aliae quoque res sine ulla difficultate potuissent mutari. Immo vel ob 25 varios casus in pontificum electionibus libere detectos inquisitionem timebat — ut re vera Bellarminus, *leggendone i primi quattro libri* (ergo non illos de pontificibus saeculi XVI) *lasciò scritto, che il Panvinio in essi si mostra poco riverente alla maestà del sommo pontificato*⁶ —, vel praecavebat ne similes molestiae sibi orerentur, quales per marchionem Massetanum subierat propter historiam Romanorum pontificum Venetiis 1557 editam⁷, quod (p. 327) Innocentium VIII natum fuisse dixerat medico Aaron 30 *nomine, mediocri genere, honorato tamen*⁸.

Sed graviorem etiam conicere licet causam, cur Panvinus opus non publicaverit. Nam cum anno 1562 epitomen eius Pio IV pontifici maximo dedicasset, ut ex epistula ad hunc directa et ab A. Maio edita⁹ elucet — dolendum est quod editor diem epistulae non ascripsit —, et in dedicatione consilium suum esse dixisset opus *in antiquitatis ec-* 35

¹ Ex. gr. Panvinus p. 592, 5 Hieronymum de Fericis recte appellat episcopum Sagonensem, cum Firmanus eum iam 1560 vocet Marturanum (infra p. 534, 40), qui non est factus ante 6. Iulii 1562 (cf. infra p. 592², supra p. CCXI, 29 s).

² In Platinae editione Coloniae apud Maternum Cholinum a. 1562 (in folio) impressa (librarii epistula dedicatoria data est 13. kal. Martii 1562, ergo tunc impressio iam finita erat) p. 342 legimus *proximo mense Octobri anni 1561 Tridenti res* [concilii] *magna, ut creditur, patrum frequentia inchoanda est*. Antea sermo erat de legatis, etiam de Seripando et Hosio, constitutis (qui 10. Martii 1561 creati erant, cf. infra p. 464, 15 ss). Sed haec particula fieri potuit ut libello iam dudum perfecto adderetur.

³ Cf. supra p. CXXX, 14.

⁴ Sägmüller, Die Papstwahlbulen 25.

⁵ Si Panvinus cardinali Borromaeo superstiti de Pio IV paulo antea defuncto ea scribere poterat, quae non tantum infra p. 598, 14. 30 ss; 600, 31 ss. 40 ss; 601, 2 ss. 12, sed etiam in vita Coloniae 1568 fol. (post Platinae librum) edita p. 460. 463 s leguntur: cur respectu cardinalis Innocentii de Monte a Pio IV propter scelera ex Urbe relegati (cf. infra p. 345, 26 ss et adn. 1; 542, 16 ss) de Iulio III eius fautore non ausus esset dicere, quae Romae in omnium ore erant (cf. infra p. 147⁴), maxime cum in vita 1562 edita gene-

raliter significasset, quae illic specialiter dicebantur? (In Platinae editione Coloniae 1562 p. 331 Iulius vituperatur, quod cardinalis *nimie vitae luxuriae et libidinibus intemperanter deditus* fuerit, et p. 333, quod pontifex *nihil prorsus egit, quod valde memoratu esset dignum, qui fruendo potius quam regendo pontificatu totus incumbebat, extracta insano sumptu, ad voluptuarios tantum secessus, . . . elegantissima villa, in qua septuagenarius fere senex per totum pontificatum intempestive comessando lasciviendoque gravissimarum rerum negotiis, magno reipublicae christianae malo, neglectis, genio iucunde suaviterque indulgeret*.) — De Paulo IV iudicium acerbum, licet iustum, quod a. 1562 (p. 336—339) ediderat [ex. gr.: *pontifex iniuriarum valde memor, . . . quo se suosque ulcisceretur; in Carolum V veleri odio incensus*], a. 1568 (p. 431—446) valde mitigavit. Quam vitam Antonio Caraffae mittebat, cf. litteras 18. Februarii 1568 Neapoli ad Sirletum datas et citatas supra p. CCXVII, adn. 9.

⁶ Perinus, Onofrio Panvinio, p. 148, ex cod. Vat. lat. 7030, f. 21. Idem p. 149 commemorat iudicium anonymi in codice Sessoriano (Bibl. nation. Victorio-Emanueliana) n. 236, et alterius in cod. Urbinate 1676, f. 65. Cf. etiam *Angeli Mai* iudicium, Spicil. Rom. IX, 517.

⁷ Cf. infra p. 575, 19 s et adn. 4.

⁸ Perinus p. 33—35.

⁹ A. Mai, Spicilegium Romanum IX, 516.

clesiasticae studiosorum gratiam publicare, cur tandem publicatum non est?¹ Nescio an liber non prorsus probatus sit a pontifice, ita ut auctor multo minus integrum opus edere auderet. Sed etiamsi epitome Pio IV placuisset, indecens Panvinio visum esse coniecerim, ut opus integrum homini minoris condicionis dedicaret, quam cui epitomen
5 nuncupasset. Et si verum est, quod refert Perinus, Onuphrium decem libros quinque tomis comprehensos iam antea cardinali Farnesio dedicasse², satis superque habebat cur rogaret Fuggerum, ne cuiquam libros monstraret³.

Totum opus praeter relationes de Pii IV conclavi iam 1558 videtur absolutum fuisse, quando auctor illud Farnesio dedicabat. Diaria autem de ultimi pontificis electione inter initium anni 1560 et mensem Maii 1563 — nam kal. Maii 1563 data est epistula
10 dedicatoria ad Fuggerum directa — conscripta esse possunt; sed supra vidimus certe anno 1561 ea esse finita. Quare anno 1563 de transcribendo tantum exemplari Fuggeriano agebatur. Librarius vel potius librarii — duo enim videntur esse, quorum manus valde sunt similes — permultis locis textum Panvinii foedarunt; nam non modo verba
15 habent interdum quae nec latina sunt nec italica, sed etiam verborum distinctionem maxime perversam. Quas mendas minorem ad partem auctor sanavit, cui omnia perlegere longum fuisset. At errores non eiusmodi sunt, quin facile corrigantur, ultroque se offerebant coniecturae, quae in vitis pontificum Platinae textu (qui ceterum et ipse corruptus est) postea collato saepissime probabantur. Indoles codicis 152 satis cognoscitur
20 lectionibus eius infra p. 1—10 in apparatu critico relatis.

Sequenti anno Panvinus diaria caerimonialia describenda curabat, ut ostendunt eius litterae 17. Iulii 1564 cardinali Farnesio Caprarolam missae: ... *Perchè son quasi al fine della copia del diario di quel da Cesena*⁴, *ho pregato da parte di V. S^{ria} Illma il cardinal Vitello che mi vogli prestar quel di Leone, che ha havuto dalla guarda-*
25 *robba del papa, che è il più bello di tutti, scritto pur da Paris de' Grassi*⁵. Cum autem ille cardinalis librum non ei dedisset, rogabat Farnesium, ut ab illo peteret. Cetera diaria dicit paene tota esse transcripta⁶. Exemplaribus pro Farnesio finitis alia fecit Panvinus, quae kal. Ianuariis 1565 eidem Fuggero dedicabat⁷.

CAPUT SEXTUM.

DE ANTONII GUIDI COMMENTARIO.

A. De vita Antonii.

Perpauca de Antonii Guidi vita nobis sunt tradita. Farlatus ex urbe Mantua seu potius ex oppido agri Mantuani non ignobili eum originem repetere dicit⁸, et Carolus
30 comes de Arco nomen oppidi *Medole* esse refert⁹. Quo anno natus sit Antonius nescimus. Tamen ex tempore obitus colligi potest, eum circa annum 1530 lucem aspexisse. Praeterea memoriae traditum est parentes puerum Mantuam misisse, ut iurisprudentiae studio se daret. Quo finito laurea est insignitus¹⁰.

In codice tabularii Vaticani *Arm. II, t. 67, f. 203^r—208^v* extat Antonii Guidi *Oratio*
35 *de obitu Eleonorae Austriacae, Francisci regis Ch^{mi} uxoris* (aestate anni 1558, brevi ante

¹ Nec primus liber operis plenioris, quem Panvinus volebat typis exscribi (*Perinus* p. 152), in lucem prodiiit.

² *Perinus* p. 149: *Vi tornò sopra nel 1558, ne compì cinque tomi che dedicò al card. l'arnese*; cf. p. 147: *che prima dedicò al card. Farnese suo Mecenate, e poi a Gian Giacomo Fugger*. Quo exemplar pro Farnesio scriptum abierit nescimus.

³ Cf. epistulas Fuggeri 18. Oct. 1562 datam (ex cod. Vat. lat. 6277, f. 3) et Panvinii ad illum 31. Oct. 1562 scriptam apud *Perinum* p. 152.

⁴ Blasii Baronii Martinelli Caesenatis magistri caerimoniarum (de quo v. supra p. CIX) diarium (1518 ad 1538), cuius exemplar Panvinianum iam est in Clm. 144. 145.

⁵ Paridis de Grassis (supra p. CVIII, 44 ss) diarium caerimoniarum Leonis X, Clm. 142. 143.

⁶ Apud *A. Ronchini*, O. Panvinio, Atti e memorie delle RR. deputazioni di storia patria ... Modenesi e Parmensi VI (Modena 1872), 220.

⁷ Omnia haec diaria sunt in codd. lat. Monac. 132—145 (post t. 134 sequi debebat alius, qui ut scandala continens iussu Maximiliani ducis combustus est), cf. Catalogum codd. mss. bibliothecae regiae Monac. I, 1² (Monachii 1892), 33—35. Epistolam dedicatariam publici iuris fecit *J. C. v. Aretin*, *Beyträge zur Gesch. u. Lit. I, 6* (München 1803), 63—72.

⁸ *Danielis Farlati* Illyricum sacrum IV (Venetiis 1769, fol.), 421.

⁹ *Conte Carlo d' Arco* († c. a. 1880), *Notizie biografiche* ... di circa mille scrittori Mantovani vissuti dal secolo XIV fino al presente [XIX], tom. IV, p. 241 (liber manu scriptus archivi Gonzagensis Mantuani).

¹⁰ *Carlo d' Arco* l. c.

Carolus V fratrem mortuae), incipiens *Maxime vellem, Philippe rex*. Vix dubitandum est quin noster hic Antonius Guidus fuerit, cum alius huius nominis homo non sit notus. Nec crediderim coram ipso Philippo II Hispaniarum rege orationem esse habitam, immo — seu re vera habitam, seu tantummodo conceptam — regi esse dedicatam.

Conclavi, quo Pius IV electus est, Antonium interfuisse Panvinus testatur¹. I. B. Sägmüller, nescio an Bromati libro² nixus, non per totum tempus, quo cardinales erant inclusi, immo ultimis demum comitiorum diebus ibi vult illum fuisse³. Et Th. Müller ait Guidum per aliquantum tempus in conclavi commorasse, ut iussu cardinalium de difficili quadam quaestione iuridica sententiam diceret⁴. Etiam haec assertio, cum Müllerus ipse librum non inspexerit⁵, e Bromato videtur adoptata, quem loco infra p. 621, 12 perperam intellecto errasse crediderim. Nam cur Guidus, si propter illam quaestionem tantum esset accersitus (et deinde dimissus), hoc nullo verbo indicasset? Et ex quo alio fonte illa assertio esset hausta? Econtra Guidum iam antea cum cardinalibus fuisse libello significatur. Nec Farnesii conclavistam eum fuisse credibile est, sed multo probabilius cardinali Mantuano astitit⁶, cui tunc non magna cum Farnesio erat familiaritas⁷. Fieri quidem potuit ut Guidus similiter ac Panvinus aliique⁸ 24. Decembris 1559 in conclave sit vocatus; at non minus fieri potuit, ut Bromatus vel alius Guidum cum Panvinio confunderet, nec verisimile est, illum bis infra unius mensis spatium, sub finem Novembris (p. 621, 12) et denuo 24. Decembris, esse accersitum.

Postea Augustini Valerii, qui 15. Maii 1565 episcopus Veronensis, et 12. Decembris 1583 cardinalis creatus est⁹, in familiam Antonius videtur esse receptus¹⁰. Cui comitis Arcensis nuntio complura alia favent. Nam Valerius artissima amicitia coniunctus erat Carolo Borromaeo cardinali¹¹, cuius Vaticanis noctibus intererat¹², cuique complures libros dedicavit¹³. Praeterea plus uno de conclavibus scripsit opuscula, ut illud De utilitate capienda ex conclavi; Somnium in conclavi, quando creatus fuit Urbanus VII; Soliloquium in conclavi, in quo creatus fuit Clemens VIII¹⁴. Nil ergo magis videtur consentaneum, quam ut etiam familiaris eius scripserit libellum de conclavi, quem Carolo Borromaeo dedicarit. Denique Veronensis episcopus visitator apostolicus in Dalmatiam missus cives Tragurienses Antonio episcopo reconciliavit¹⁵.

Augustini Valerii commendatione¹⁶ Gregorius XIII Antonium Guidum Tragurii Dalmatinae civitatis episcopum renuntiavit 10. Martii 1574. De qua promotione haec in actis consistorialibus leguntur: Gregorius XIII *providit ecclesiae Traguriensi, quae est in provincia Dalmatiae sub dominio DD. Venetorum, per dismissionem R^{di} D. Thomae Sperandei in manibus Sts S. sponte factam et per eum admissam vacanti de persona D. Antonii Guidi, clerici Mantuani, iuris utriusque doctoris, aetate et vitae integritate commendati, cum dispensatione quoad tempus susceptionis sacrorum ordinum*¹⁷. Electus sequenti anno in dioecesim proficiscebatur, et mense Maio non tantum ordines episcopatu inferiores, sed etiam consecrationem episcopalem et regimen ecclesiae iam

¹ In margine Clm. 152, f. 386^r (in capite libelli a Guido conscripti, v. statim infra).

² *Carlo Bromato da Erano* [est anagramma, ut legitur praef. p. IV; verum nomen manu additum est in exemplari regiae bibliothecae Monacensis (quod olim erat conventus Theatinorum Monacensis, inter quem et clericos regulares Ravennatenses commercium quoddam videtur fuisse): *Bartolomeo Carera di Bergamo, prep(osto) de' Ch(ieri)ci reg(ola)ri e penitenzieri nel duomo di Ravenna*], Storia di Paolo IV, Ravenna 1748 (2 volumina in 3 partibus). Mihi tomus primus tantum praesto fuit.

³ Sägmüller, Die Papstwahlbulden (Tübingen 1892) p. 43.

⁴ Th. Müller, Das Konklave Pius' IV (Gotha 1889) p. 263.

⁵ Th. Müller l. c.

⁶ Probatur narrationibus Mantuano valde faventibus infra p. 614, II ss; 618, IO ss; 619, I ss, cum de Farnesio paucissima eaque frigida dicantur, ut 614, 19 ss.

⁷ Cf. infra p. 614, 19 s.

⁸ Cf. infra p. 577, 43 ss.

⁹ W. van Gulik-Eubel, Hierarchia III, 352. 50; Ciaccon-Oldoin. IV, 82 ss.

¹⁰ Carlo d' Arco l. c.

¹¹ Cf. testimonia collecta apud Ciacconium l. c.

¹² Inter Valerii libros est unus cui titulus: Convivium noctium Vaticanarum Romae, Ciaccon. 87.

¹³ De utilitate quae ab illis qui Romae vivunt percipi potest, ad Carolum card. Borromaeum; Epistola consolatoria ad eundem in obitu sui fratris (cf. infra p. 543, I. 30 ss); Libellus de nefario ausu in card. Borromaeum; Episcopus, ad card. Borromaeum. Praeterea scripsit Vitam Caroli cardinalis S. Praxedis, quae videtur esse edita, aliisque libellum: Somnium de Carolo cardinali S. Praxedis. Etiam Federico Borromaeo tres libros nuncupavit: De occupationibus diacono cardinali dignis; Quatenus sint fugiendi honores; Somnium in aedibus S. Praxedis (Ciaccon. III, 87 s). Sed ultimum vix diversum videtur esse ab alio libello Somnium de Carolo card. Praxedis inscripto.

¹⁴ Ciaccon. III, 88.

¹⁵ Farlatus l. c. 423.

¹⁶ Carlo d' Arco l. c.

¹⁷ Farlatus l. c. 422. Apud Eubel l. c. 336 Antonius vocatur *presbyter Mantuanus*. Qui certe error est, cum statim addatur (ut in loco a nobis citato): *quocum dispensatur quoad sacros ordines*. Et in actis consistorialibus vocatur *clericus*.

susceperat, ut tabulae Tragurienses a Farlato citatae et 10. Maii 1575 datae ostendunt¹. Initia pontificatus perdifficilia erant, cum nobiles quidam temere in iurisdictionem castri episcopalis Bussilinae invaderent. Quos cum severitatis ecclesiasticae gladio tactos sacrorum communione privasset, unique eorum 20. Octobris 1576 poenas bulla in cena
 5 Domini constitutas minatus esset, Venetiis accusatus est, quasi publicam quietem perturbaret, potestate episcopali abuteretur plusque sibi arrogaret quam leges domini Veneti permitterent. Sed universa plebe publicis litteris in favorem episcopi intercedente accusatores, priusquam coram iudicibus res ageretur, denuntiationibus retractatis veniam petebant. Nihilominus capituli, cleri totiusque civitatis precibus ut reverteretur Antonius
 10 non obsequendum esse duxit, nisi nobilium meliores erga se animos perspectos haberet. Anno 1579 demum, cum Augustinus Valerius episcopus Veronensis visitator apostolicus Traguriensi ecclesia ac dioecesi lustratis suas hortationes suasionesque interposuisset trinis ad pastorem litteris datis, episcopus civitatem repetebat, per alios viginti quinque annos ecclesiam gubernaturus².

15 Concilio provinciali a. 1587 dum intererat, a satellitibus oppressus, quod semen et causa fuisset omnium dissidiorum, quae inter archiepiscopum et archidiaconum Spalatenses erant, intrepido animo adversarios confudit mediusque per eos ibat. Anno 1595, ut castri Bussilinae aliasque possessiones sibi successoribusque stabiliret, sedis apostolicae auctoritate invocata bullam a Clemente VIII impetravit iura episcopi confirmantem³.
 20 Denique, cum Traguriensem ecclesiam triginta annos gubernasset, moriens reliquit eam anno 1604⁴.

Comes de Arco⁵ animadvertit inter *Carmina poetarum nobilium* a Ioanne Paulo Ubaldino collecta et Mediolani 1563 impressa inveniri carmina Antonii nostri, et in illa *Scelta di lettere di diversi* facta a Bernardino Pino Venetiis 1575 et denuo 1582 esse
 25 quattuor eiusdem epistulas, quas Volta⁶ iudicaverit elegantissimas. Nos neque has neque illas vidimus neque orationem in funere Eleonorae reginae habitam examinavimus. Nec tanti haec nobis sunt momenti ac diarium.

B. Libellus de electione Pii IV.

1. De codicibus opusculi.

Septem Guidiani opusculi codices nobis innotuerunt, sex ad textum constituendum adhibuimus. Inter quos primus est Panvini exemplar in codice **Monacensi lat. 152**⁷.
 30 Certe Antonius et Panvinus inter se erant noti, cum non tantum Romae eodem tempore essent, sed etiam ambo conclavi assisterent. Quod tanto magis eluceret, si verum esset Antonium et ipsum Farnesii conclavistam fuisse; sed id valde dubium esse iam diximus.

Alium codicem habet bibliotheca **Ambrosiana** Mediolanensis signatum **H 80 inf.** A
 35 Est chartaceus in fol. s. XVI, miscellanea continens:

1. f. 1—34 *De alma domo Gregoriana Sapientia veteri nuncupata a card. Nicolao Capocio fundatore usque ad Franciscum Bossium episcopum Perusinum. Item eiusdem collegii constitutiones. Incipit: De superioribus almae domus.*
- 40 2. f. 35 Inscriptiones antiquae in urbe Amerina.
3. f. 63^v—93^r ACTA INTERREGNI QVATVOR MENSIVM DIERVM SEPTEM A MORTE PAVLI IIII PONT. MAX. AD PII IIII PONTIFICATVM AB ANTONIO GVIDO IVRISCONSVLTO CONSCRIPTA. Exemplar bellissime scriptum. In margine inferiore alia manus adnotavit: *Felicibus auspiciis Ill^{mi} card. Federici Borrhomaei Olgiatus vidit anno 1603.*
- 45 4. f. 94 *Francisci Mucantii*⁸ . . . liber caeremoniarum cathedralium collegiatarumque ecclesiarum.
5. f. 142 *Francisci Patritii de numerorum mysteriis opusculum anno 1594 scriptum. Incip. Petieras a me.*

¹ Farlatus l. c.   ² Farlatus 422 s.

³ Farlatus 425. Bulla (15. Iunii 1595 data) legitur ibidem.

⁴ Farlatus 426; W. van Gulik-Eubel, Hierarchia III, 336. Dies obitus non traditur.

Concilium Tridentinum. II.

⁵ Notizie biografiche l. c. 242.

⁶ Diario di Mantova del 1790, citatum a Carolo de Arco l. c.

⁷ De quo v. supra p. CXXXI, 17 ss.

⁸ De quo v. supra p. CXII, 36 ss.

M Tertius est in eadem bibliotheca signatus **Ambr. P 209 sup.**, in 4°, saec. XVI. Titulus est ut in A, nisi quod in fine additur: *anno post Christum natum 1560*. Praeterea deest dedicatio. Fons huius codicis minime est A, nec M fons illius.

U In bibliotheca Vaticana tres sunt codices Guidi libellum exhibentes: **Urbinas 846**,
V quem descripsimus supra p. XVIII s, cf. maxime p. XIX, 1 ss; **Vaticanus lat. 8685**,
V' de quo cf. supra p. XX, 30 ss, et **Vat. lat. 8408**, cf. p. XXI, 7 ss.

R Denique nominandus est codex Archivi regii Bavarici (*Reichsarchiv*), signatus *Instructionum et relationum diversorum nuntiorum apostolicorum tom. II*, de quo plura videas supra p. XXII, 27 ss; qui opusculum habet f. 434^a—493^r, cf. p. XXIII, 10 ss.

Cum nullus horum codicum sit originalis, tanto maiore studio eum cognoscere 10 desiderabamus, quem ex comitis de Arco opere supra citato asservari compereramus Mantuae in patria Antonii inter libros marchionum Capiluporum, quemque, si non autographum, at certe autographo propinquum fore sperabamus. At bis frustra huius bibliothecae visendae causa Mantuam petivimus. Nam et 12. Martii 1908 et sub finem mensis Aprilis eiusdem anni in palatio illius gentis ut copia examinandi codicis praeberetur rogavimus. 15 Modo neuter, modo unus tantum marchionum aderat, quem altero nescio licentiam dare non posse dicebant, et re infecta discessimus. Scilicet optime Ioannes Andresius catalogum illius bibliothecae¹ ab his verbis inceptit: *A che servono i libri, se si tengono abbandonati in un angolo delle case, sottratti agli occhi ed alla notizia delle persone che ne possono profittare, ignorati dagli stessi padroni che li posseggono, e dati 20 in preda a' servi ed agl' insetti che li rovinano? Pur troppo quest' è la sorte di molte biblioteche non solo delle case private, ma delle città eziandio, de' monasteri, de' capitoli e d' altre comunità sì civili che religiose. Questa è anche toccata per qualche tempo a quella della nobile casa Capilupi*. Hoc scribebat Andresius anno 1797. Quid scriberet anno 1910? 25

Quae cum ita sint, ex illo catalogo descriptionem commodavimus²: *CXI. Codice cartaceo in 4 è una miscellanea, che contiene diversi opuscoli*.

1. *Modus eligendi pontifices a beato Petro ad haec tempora, Honuphrio Parvinio fratre Heremitano auctore*. Secundum ea quae refert catalogus est Epitome (supra p. CXXXVIII, 34).

2. *Vita Gregorii papae noni...* teste Andresio incipit *Venerabilium gesta pontificum archivis sunt mandanda fidelibus*. In fine: *Ex bibliotheca Rikardi Salzburgensis, prothonotarii apostolici et praedicti Gregorii IX papae cubicularii*. 30

3. *Ratio cur conclavis usus in creatione Romani pontificis inventus fuerit*. Incip. *Anno dominicae nativitatatis 1268*. Bulla Gregorii IX et creationes pontificum sequentium.

4. *Aeneae Sylvii Piccolominei...* *De morte Eugenii IV et electione Nicolai V* 35
oratio. Inc. *Cupere te, princeps* (Muratori, *Rerum Ital. script.* II).

5. *Conclave in quo creatus fuit Nicolaus papa V 1446*. Transumptum ex Aeneae Silvii oratione.

6. *Ianotii Manetti Florentini praefatio ad A. cardinalem Ilerdensem... in libris de vita et gestis Nicolai V*, tres libri apud Muratori, *Rerum Ital. script.* III, II. 40

7. *Nicolai papae V obitus et Calixti papae III creatio...* *Aenea Silvio Piccolomineo auctore*. Andresius dicit opusculum ignotum esse, *quando non sia incluso ne' suoi commentari*.

9. *Pii II conclave ab eodem inscriptum* [sic]. In fine: *Ex commentariorum I. primo*. 45

10. *Conclave, in quo creatus fuit Paulus papa II*.

11. *Ex diariis Iacobi Volaterrani secretarii apostolici. Sixti IV obitus*. In fine: *Originale est in bibliotheca Vaticana*.

12. *Alexandri papae VI obitus et Pii III conclave et creatio 1503*. Andresio videtur libellus scriptus esse a magistro caerimoniarum. 50

13. *Michaelis Ferni Mediolanensis in Romana curia actoris de legationum Italicarum ad Alexandrum VI... adventu et apparatu, plurimisque ab obitu Innocentii memorandis epistola narrativa ad Iacobum antiquarium*. Epitome.

14. *Capitula quae Pius papa III electus in papam et conclavi existens promisit, iuravit...* 55

¹ Catalogo de' codici manoscritti della famiglia Capilupi di Mantova, illustrato dall' abate Don Giovanni Andres (Mantova 1797, 8°) p. 3.

² Andres l. c. p. 326—333.

15. *Pii papae III obitus et Iulii II conclave et creatio*. Andresius auctorem magistrum caerimoniarum esse conicit.
16. *Conclave Leonis X pont. max.*
17. *Affricani [!] Severoli commentaria rerum diurnalium conclavis Adriani papae VI*
 5 a. 1522.
18. *Quaedam de vita Adriani papae VI et conclave Clementis papae VII*. De Hadriano dici pauca et mala.
19. *Conclave in quo creatus fuit Iulius papa III.*
20. *Conclave nel quale fu creato papa Marcello II l'anno 1555.*
- 10 21. *Conclave nel quale fu creato papa Paolo IV l'anno 1555.*
22. *Acta interregni quatuor mensium et dierum septem a morte Pauli papae IV ad Pii IV pontificatum*. Ab Antonio Guido I. C. Mantuano conscripta anno post Christum natum 1560. Andresius addit: *Questo A. G., come si dice in una picciola giunta, era vescovo di Trau in Dalmazia. Lo*
 15 *scritto è dedicato al cardinale Carlo Borromeo, a cui l'indirizza con una lettera; e si lo stile e l'eloquenza, che l'ordine e il giudizio nella storia fanno onore al Mantovano scrittore.*
23. *Conclave nel quale fu creato papa Pio V 1566*. Andresius auctorem censet esse Camillum Capilupum ex similitudine stili cum opusculo sequente.
- 20 24. *Discorso sopra soggetti passabili [sic; papabili?] di Camillo Capilupi proto-notario*. Andresius addit: *Questo discorso, benchè in un quinterno sciolto, è giustamente compreso in questo tomo di miscellanee, com' altro pure più piccolo su queste materie.*
- Omnes illae de pontificum electionibus relationes collectae videntur esse a Camillo Capilupo¹, qui diu Romae commorabatur, cuiusque patruus Hippolytus Capilupus² con-
 25 clavista cardinalis Mantuani fuit a. 1549³.

2. De restituendo textu et de indole libelli.

Minime dubitamus quin alia non pauca Guidiani commentarii exemplaria in variis conclavium collectionibus per omnes fere bibliothecas dispersis inveniantur⁴. Etiam in Romanos Mediolanensesque codices inopinati incidimus. Quare exemplar nostrum libelli non nobiscum habentes certis tantum locis illos conferebamus, ex quibus singulorum
 30 indoles cognosceretur. Totius V collationem postea Ioseph Schweizer petentibus curavit, codicis A lectiones Achilles Rattius non tantum in locis a nobis ei signatis, sed per multis aliis benigne adnotavit⁵. Codicem R satis neglegenter scriptum non accuratius

¹ De quo Andresius p. 264 haec habet: *Camillo II nato d' 31 Agosto 1531 fu dopo Ippolito il più famoso de' Capilupi. Cameriere di tre papi Pio IV, Pio V e Gregorio XIII fu da tutti stimato ed adoperato in diversi affari. Fu mandato da Pio V a portare il capello e lo stocco all' arciduca d' Austria . . . Successe a suo zio Monsignor Ippolito nel ministero della corte di Svezia in Roma e Napoli. Godè l' intima confidenza del gran duca di Toscana Francesco, e ricevè da' duchi di Mantova premi et onori. Morì [4. Dec. 1604] in patria pieno di gloria politica e letteraria, e fu sepolto nella chiesa di S. Francesco.*

² Andres l. c. 262: *Ippolito, nato agli 8 di Luglio . . . del 1511, è il più profondo letterato di tutti i Capilupi, e quegli forse, che più chiaro nome abbia fatto alla famiglia Capilupi. Poeta latino e volgare, traduttore dal greco e dal latino, filologo e grammatico erudito e sottile accresceva lustro al merito de' Capilupi nella letteratura. Ma vescovo di Fano, nunzio del papa a Venezia, spedito con particolari comissioni al concilio di Trento, internunzio de' re di Svezia pe' loro affari in Roma ed in Napoli, e pensionato dal re di Spagna per peculiari suoi meriti, si guadagnò la stima de' più illustri personaggi dell' Europa, e vedonsi molte onorificentissime lettere a lui dirette da' principi e da' papi, da letterati, da santi, e da soggetti più rispettabili del suo tempo. La morte lo privò del capello che a richiesta del cardinal Ercole Gonzaga il papa Pio IV volevagli conferire [cf.*

*Musottum apud Döllinger, Concil II, 21 et Francisci Gonzagae litteras 11. Maii 1562 ad Herculem datas apud Andres p. 305: la parola e promessa di S. Sta, di far alla prima promozione cardinale il Capilupi], come da varie lettere del card. Ercole Gonzaga, dello stesso Ippolito [epistolae Hippolyti sunt in codd. Capilup. 78. 81. 82. 83. 84; etiam de concilio Tridentino cf. Andres 291 ss] e d' altri si vede. — Eubel, Hierarchia III, 210: *Advenit ad aperiendum concilium 1562 Ian. 13, unde 1562 Febr. 16 recessit*. Episcopus Fanensis erat a 21. Ian. 1560 usque ad 31. Ian. 1567, quo die creatus est successor (Eubel l. c.). Andres p. 296 refert a. 1578 Hippolytum nominatum esse agentem et ministrum regis Sueciae pro Roma et Neapoli, et in codice 84 bibl. Capilup. esse epistulas ad Suecos et Polonos datas. Quo anno mortuus sit non dicit Andresius.*

³ Cf. infra p. 125, col. sinistra; p. 128, col. secunda; alii loci in indice.

⁴ Etiam Hier. Lagomarsinus in Poggiani epistulis I, 308 dicit: *Interregni acta ab Antonio Guidio iuriconsulto diligenter atque eleganter perscripta . . . existant apud me manuscripta*. Praeterea in archivio Simancensi, Estado 2003 (Libros Berzosa II [olim XIII]), f. 179—206, est exemplar libri sine nomine auctoris.

⁵ Post verbum *Viteliotius* p. 611, 27 ab A integram paginam inseri, quae non legatur in nostro textu, Rattius animadvertit. At alio loco illam particulam insertam esse conicio.

examinavimus. Ergo minime, ubi lectio differens alicuius codicis non refertur in apparatu critico, ultro colligere licet eum cum textu nostro congruere. Antonii Guidi autographum aut autographos invenire non contigit. Diximus autographos. Iam enim conclavi vix finito — eodem anno 1560 Guidi acta composita esse in titulo legimus — duae libelli recensiones videntur esse circumlatae, quarum una est in P et A¹, alia in MUVV². Sed etiam A et P non raro inter se differunt³, eademque ratio inter UVV' intercedit⁴. Nullum igitur ex alio derivatum esse apparet. Rursus nonnunquam occurrunt similitudines inter A (cum P) et V'. Utrum in ipsum Guidum hae duae recensiones sint reducendae, an una sit auctoris, altera Panvinii, qui eodem modo illius opusculum ac Massarelli diarium tractaverit, sine Guidi autographis cum certitudine decidi non potest. Illud verisimilius esse dixerit quispiam, quia opusculum cum duabus auctoris dedicationibus sit traditum, unamque recensionem pro pontifice, alteram pro cardinale Borromaeo esse factam. At eiusdem libri duas recensiones eodem tempore Guidum tradidisse vix credibile est; immo unum exemplar Pio IV, alterum eius sororis filio eum obtulisse conicio, Panvinium autem suo modo postea libellum immutasse et, ut eius mos erat, toties immutasse, quoties transcriberet. Sed quis negare audeat, etiam Guidum eadem ratione ac Panvinium agere potuisse? Hinc facillime non tantum duae recensiones, sed etiam earum varietates intelleguntur. In Ambrosianam bibliothecam cum aliqua ex Panvinii litteraria suppellectile sint translata, ultro verisimile est duos Guidi codices ibi inventos esse ex illius Augustiniani hereditate.

Quae igitur ratio in restituendo textu erat sequenda? Cum nos lateat, quae forma sit originalis, ea tantum via eligenda esse videbatur, ut una recensione recepta et huius varietates et alterius recensionis differentias in apparatu critico exhiberemus, quia hoc modo omnis materia in codicibus tradita lectoribus proponebatur. Non dubitamus quin aliorum sententia sit alia; at nostram quoque sanis rationibus niti neminem negaturum esse speramus.

Quicumque legerit Guidi libellum, ab homine prudenti ac faceto illum compositum esse fatebitur. Certe a Massarelli vel Firmani diariis valde differt, quippe quae aridam rerum narrationem exhibeant, cum Mantuanus noster rationes quibus capita partium moverentur exponere studeat. Hac ex parte opusculum maxime cum Maffei de electione Iulii III diario habet similitudinem, quae certe non est ei detrimento.

Dubitatum est utrum Pallavicinus Guidi commentarium noverit adhibueritque necne⁵. Sed haec quaestio iam est soluta. Omnes enim loci ab historico illo citati — si unum excipias, de quo errasse Pallavicinum verisimile est — inveniuntur apud Guidum, nec quicumque veterum librorum et historicorum nimiam in reddendis vel citandis librorum titulis negligentiam novit, cum Müllero eo turbabitur, quod non *Acta interregni*, sed *Il conclave* ab auctore historiae concilii Tridentini citatur. Ultro etiam alius titulus in nostri libelli codicibus legitur⁶.

Pallavicinus igitur 14, 9, 4 in margine habet: *Vedi il conclave e 'l diario del maestro di ceremonie a' 18 d' Aprile* [sic, lege *Agosto*] 1558; significatur locus infra p. 606, 3 ss (et Firmanus p. 516, 17 ss).

Idem 14, 9, 6: *Tutto quel che segue* (de populi in Capitolium concursu) *si contiene o nel diario del maestro delle cerimonie, o nell' istoria del Noves, o nel conclave di Pio IV*; leguntur apud Firmanum p. 516, 28 ss (fons Noresii Massarellus p. 333, 3 ss) et apud Guidum p. 606, 19 ss.

Idem 14, 10, 8: *Diario e conclave*: Firmanus 531, 12; Guidus 631, 34 ss (secundum recensionem codicum Vaticanorum).

Idem 14, 15, 2: *Sta nel conclave*: Guidus 630, 28 ss.

Praeterea Pallavicinus 14, 10, 3 fonte non citato habet narrationem quae est apud Guidum p. 612, 36 ss.

¹ A et P habent communes lacunas p. 607, 4—8^k; 608, 1 s^a; 630, 33—36; aliae lacunae, cum A non totus sit collatus, fortasse nos fugerunt. Cf. praeterea 614, 11^k; 615, 9^k; 617 u^z bb; 618 s; 619 ee.

² UVV' consentiunt inter se, differunt a reliquis: 611, 10^l 29^x; 612, 24—26^w; 613, 1° 3 s^f; 616, 7—9^d 9 s° 17^l 20ⁿ 21°; 617, 21—23 41^{pp}; 618,

28 s^a; 624, 34—36; 625, 1; 626, 20^r; 629, 24ⁿ; 631, 9—15; 632, 4^b.

³ Cf. 607, 14 s^u.

⁴ Cf. ex. gr. 609, 6 ss⁶ 22^k; 617, 41 ad 618, 21; 618, 23^m; 622, 6—9^f 24 s^{aa}, 28—30^f; 623, 6 (ut AP); 623, 16 ad 624, 8° etc.

⁵ Th. Müller, Das Konklave Pius' IV p. 263 s.

⁶ Cf. titulum in nostra editione.

Alio loco (14, 11, 1) habet: *Vedi il conclave e 'l diario del maestro di cerimonie*; sed illa res apud Firmanum tantum¹ (p. 521, 2), non apud Guidum narratur. Nihilominus hinc nulla conclusio potest repeti, quia huiusmodi errores in citando saepius occurrunt Pallavicino.

5 Post Pallavicinum diarium usus est Bromatus in Pauli IV historia², et Hieronymus Lagomarsinius in Poggiani epistularum editione I, 308 f exhibet locum infra p. 623, 10—14, et 310³ alium p. 611, 4—7; hunc F. A. Zaccaria in sua Pallavicini editione ad l. 14, 10, 8 transumpsit.

Silentio non praetereundum est hoc loco aliud eorundem comitiorum diarium a Pallav
10 vicino citatum, cum 14, 9, 7 dicit: *Ottaviano Reverta vescovo di Terracina, che fu legato (come il chiamano) del conclave in quella sedia vacante e scrisse di essa un curioso³ giornale, narra...* Idem diarium citatur iterum 14, 11, 1: *Vedi il diario sopracitato del vescovo di Terracina sotto i 2 di Dicembre* [sic, lege *Settembre*]. Hoc loco narratur audientia oratori Caesareo 2. Septembris 1559 data, de qua etiam Guidus
15 p. 610, 40 refert. Sed minime hinc sequitur huius diarium intellegi, quod perperam Pallavicinus episcopo Terracinensi tribuerit; nam consentaneum est talem rem ab omnibus conclavis scriptoribus referri. Nec quod narratio apud Pallavicinum 14, 9, 7 (quam Müller⁴ falso asserit nusquam alibi esse) etiam apud Panvinium (infra p. 334¹) invenitur, argumento est huius commentarium a Pallavicino pro libro Revertae esse habitum, cum facillime eiusmodi narratiunculae a pluribus diarium auctoribus referri po
20 tuerint. Mirum quidem videtur quod episcopi Terracinensis libellus non receptus est in Panvini corpus; sed eum non extitisse hinc nullo modo licet colligere. Quem certo certius in aliqua conclavium collectione latere existimo; sed si nomen auctoris non est ascriptum, difficile est recognitu.

CAPUT SEPTIMUM.

DE PETRI GUNDISALVI DE MENDOZA COMMENTARIO.

A. De Petri vita, ingenio et moribus.

25 Cum Florezii de Hispania ecclesiastica liber⁵ seriem episcoporum Salamantinorum non ultra saeculum XII perducatur, omnis de vita huius auctoris memoria suppeditat nobis ex duobus commentariorum codicibus, quibus breviarium vitae est praemisum, et libro: D. *Bernardo Dorado*, Compendio historico de la ciudad de Salamanca, Salamanca [1776?], 4°, p. 411 s 421. In duobus codicibus bibliothecae provincialis Toletanae,
30 quos infra describemus, in fronte operis episcopi Salamantini haec leguntur:

Vita del auctor.

*Don Pedro Gonzalez de Mendoza, hijo quinto de Don Inigo Lopez de Mendoza, quarto duque del Infantado⁶, y de Doña Isabel de Aragon su muger, nació en Guadaluaxara año de 1518. Estudió en Alcala las primeras letras y derechos, graduandose de licenciado en canones⁷. De allí pasó a Salamanca, de cuya universidad fué rector⁸.
35 Por su nobleza, virtud y letras le dió el rey Don Phelipe Segundo la abadia de Santillana y el arcedianato de Talavera, dignidad en la santa iglesia de Toledo⁹. Y por*

¹ In textu Pallavicini est error typographi 28 (recte 26) di *Settembre*.

² Cf. Th. Müller l. c.

³ Editiones posteriores habent: *un tragicamente dilettevol giornale*.

⁴ Das Konklave Pius' IV p. 264².

⁵ Florez, España sagrada ²XIV (1786), 281—305.

⁶ Codices manu scripti ab eo collecti hodie sunt in bibliotheca nationali Matritensi, quo transferebantur cum bibliotheca ducum Osunensium (cf. infra p. CXLV, adn. 1).

⁷ *Yo he trabajado de lo que he podido por lo que soy obligado á aquella universidad [Alcalá] y al ser mis padres padrones de ella*, infra p. 709, 19; cf. 707, 24 ss; 701, 8 ss. *Card. Franciscus Ximenesius, qui eam [uni-*

versitatem] ... erexit, voluerit maiores meos et eorum successores eius academiae perpetuos esse patronos.

⁸ Dorado p. 411: *Vino á cursar á esta universidad [Salamanca], siendo rector de ella. Pasó despues á la de Alcalá, en donde se graduó de licenciado en canones. At Petrus ipse testatur: quod primis in ea [Complutensi academia] litteris fuerim institutus* (infra p. 701, 12). Praeterea cum auctor vitae quae est in codicibus Toletanis melius informatum se praebeat, eius relatio ultro esset praeferenda.

⁹ Ordinem presbyteratus non videtur ante episcopatum suscepisse, cum in actis consistorialibus (quae excerpit Eubel, Hierarchia III, 307) simpliciter vocetur *clericus Toletanus*.

muerte de Don Francisco de Lara Manrique, obispo de Salamanca, le presentó en aquel obispado. Confirmó la presentación el pontífice Pío IV en veinte y seis de Junio de 1560 años. Consagróle en Guadalaxara su patria Don Pedro del Castro, obispo de Cuenca en veinte y nueve de Septiembre, fiesta del archangel s. Miguel¹.

Por orden del rey Don Phelipe fué a Trento a asistir ala tercera convocación 5 que de aquel santo concilio hizo el pontífice Pío IV. Llevó por su theologo al insigne doctor Pedro de Fuentidueña, natural de Segovia y doctor Complutense, que valió mucho en el concilio, como se refiere en su vida entre los escritores Segovianos².

Procedió el obispo en el concilio con gran celo y valor y fué muy estimado de los legados y padres conciliares, y el pontífice embió a visitarle desde Roma; y aunque el Illmo Gil Gonzalez en la historia y en el theatro de Salamanca, y Alonso de Hano en su nobiliario escriven, que a darle el pesame de la muerte de su madre, entendemos que no seria sino de la desgraciada muerte de Don Juan de Mendoza su pariente y capitan de las galeras, de la qual hace memoria en esta historia³, no haciendola de la muerte de su madre, come parece la hiziera si huviera sucedido en este tiempo. 15

Episcopus Salamantinus inter primos erat praelatos Hispanos qui ad concilium veniebant. Cum 9. Novembris 1561 archiepiscopus Granatensis et episcopus Calagurritanus, 12. Novembris Ovetensis, 19. Asturicensis et Auriensis, 23. Legionensis episcopi Tridentum ingressi essent⁴, 30. eiusdem mensis Petrus Gundisalvus de Mendoza advenit⁵. Priusquam pontifici adventum nuntiaverat, epistula salutatoria ab hoc missa erat pro eo (sicut pro aliis Hispanis), quam tamen cardinalis Mantuanus non tradebat, cum indignum ei videretur esse prius episcopos a papa salutari, quam hunc ab illis. Praeterea Pius IV iusserat primum praesidentem, che si porti con loro [Hispanis] con tanta humanità et cortesia come intende da ogn' uno, et exceda ancor i termini de l'honorare secondo le qualità de le persone, come verso il vescovo di Salamanca. Cum enim praelatos Hispanos minus Romanae curiae favere nimis notum esset, pontifex eiusque in concilio legati id agebant, ut aliquot ex eis sibi conciliarent⁶. Id in Salamantino et Dertusensi (Martino de Corduba et Mendoza) tanto facilius contigit⁷, quia hi etiam alia de causa aemuli erant Granatensis, qui ut Hispanorum caput se gerebat. Ludovicus Simonetta enim legatus 15. Ianuarii 1562 scripsit Borromaeo: Tortosa et Salamanca, 30 nobilissimi, erano con li legati contro Granata, non potendo sopportar per la loro gran nobiltà che Granata si facesse capo; et questi due contrapesavano alla setta di Vargas⁸. Simul episcopus Ilerdensis (Antonius Augustinus)⁹, postea etiam Pactensis (Bartholomaeus Sebastianus de Aragone) in legatorum partes ducebantur¹⁰.

Ita iam ab initio concilii Petrus noster Mantuano Simonettaeque legatis bona officia praestitit communicando cum eis consilia Hispanorum; quin etiam cum de illa quaestione, utrum concilium sit continuatio prioris an nova synodus, disceptaretur, votum suum in congregatione nationali dictum praesidentibus tradidit¹¹. Neque huiusmodi servitia praemiis carebant. Borromaeus enim cardinalis iam 24. Ianuarii 1562 mandabat Simonettae, ut gratias ageret Salamantino et Dertusensi, et quanto a quell' altro amico, 40 stia sicura che non se ne farà parola ne anche col fratello¹². Similiter Mantuano 7. Februarii scribit: S. Sta lauda infinitamente la bontà del vescovo di Salamanca et la destrezza che V. S^{ria} Illma usa seco, eshortandola a perseverar in mantenerselo amorevole quanto si possi; et in aliis litteris eiusdem diei: pontificem contentum esse de tutto quello che V. S^{ria} Illma mi scrive di sua mano haver passato seco il vescovo di Salamanca per mezzo del suo secretario, iubetque dicere episcopo, che in ogni tempo li mostrerà S. Sta quella 45

¹ Dorado l. c.: La primera accion que hizo fué convocar á synodo diocesano, el que se tubo en la capilla de Santa Catalina intra Claustra de esta santa iglesia por el mes de Noviembre, en el que se confirmó lo actuado en el congregado por su antecesor el Ilustrisimo Señor Don Fr. Diego de Deza [1494—1498], añadiendo algunos decretos . . . y reformando abusos que se havian introducido.

² De Petro Fontidonio cf. p. 680, 26⁹; 681, 47 ss.

³ Infra p. 662, l. 4 ss.

⁴ Cf. infra p. 360 s; Astolfi Servantii diarium ad eosdem dies.

⁵ Massarellus (infra p. 361) et Astolfus Servantius

et conciliarium index in tomo Concil. 8 dicunt advenisse eum 29. Novembris. Sed omnes hi indices a Massarello videntur esse repetendi, qui facilius de die quo venerit episcopus errabat, quam hic ipse (p. 635 in titulo).

⁶ Šusta, Die röm. Curie I, 103 s.

⁷ Šusta l. c. I, 104, 161; Musottus apud Döllinger, Concil. II, 10. ⁸ Šusta I, 161.

⁹ Šusta I, 103 s. 128 s. 158, 309 s; II, 301 et saepius.

¹⁰ Cf. Šusta II, 71. 125. 129. 162. 299. 301. 350. 351. 489. 534. 539. 540.

¹¹ Infra p. 635, 20 s; cf. Šusta I, 14.

¹² Šusta II, 17. Nescio quis intellegatur.

gratitudine che si conviene a così buona intentione¹. Huius grati animi iam specimen ediderat pontifex. Nam 28. Ianuarii Borromaeus Simonettae nuntiarat: *N. S^{re} si è contentato di revalidar l'alternativa al vescovo di Salamanca, et l'ha fatto volontieri per le buone relationi che ha di quel signore, al quale V. S^{ria} Illma può far fede che la S^{ia} S. è inclinata a gratiarlo in cosa di molto maggior momento*². Quae fuerit illa causa minoris momenti, apparet ex eiusdem litteris 23. Februarii ad eundem datis cum facultate testandi pro episcopo, al quale *N. S^{re} ha voluto concedere questa facultà non tanto per li 20 milla, ma per 25 milla, senza spesa alcuna, et l'ha fatto tanto volontieri, quanto non si potrebbe desiderar di più, come io scrivo a S. S^{ria} con la què alligata, che è per risposta de la sua*. Onde prego V. S^{ria} Illma a fargli conoscere da questo l'animo di S. S^{ia} verso lui et il desiderio ch'io tengo di procurargli in tutti i modi che posso tutte le sue satisfattioni. Sarà anche bene che V. S^{ria} Illma gli faccia sapere, che di compositione haverebbe a pagare 2500 scudi, non per altro se non perchè sappia tutte le qualità de la gratia che S. S^{ia} gli fa. Si breve ulla ex causa ei minus conveniret et ipse desideraret bullam, etiam hanc ei concessum iri, *che di quà si farà esseguir tutto con la medesima prontezza*³.

Nec Salamantinus episcopus indignum se tantis favoribus praebebat, immo in omnibus fere differentiis cum legatis contra populares suos stabat. Cum enim mense Maio 1562 denuo lis de continuatione et controversia de institutione episcoporum et de residentia conciliarium animos vehementer commoveret, et legati constituissent huius articuli determinationem differre, Petrus in congregatione Hispanorum consilium protestandi contra dilationem dissuadebat⁴; ita ut Simonetta querendo, quod *tutti gli oltramontani sono uniti adversus Dominum et adversus Christum eius*, addere posset: *eccetto Salamanca, Dertosa, Patti et Nio*⁵. Etiam sub finem synodi Petrus idem consilium protestandi in alia re ad irritum redegit minando, si quis protestaretur, se ipsum contra id esse protestaturum⁶. Similiter mense Iulio 1562 praelati Hispani responsum litteris Philippi regis dandum conceperant; sed Petrus subscribere recusabat, eiusque exemplo alii quoque retinebantur, ita ut litterae non mitterentur⁷. Et cum Granatensis et Braccarenensis archiepiscopi 17. Augusti 1562 nomine praelatorum Hispanorum legatis tradidissent scripturam reformationum⁸, episcopus Salamantinus querebatur apud pontificem, quod sibi non satis copia eam inspiciendi esset data⁹; quare illis significabatur *che non si desse risposta alcuna . . . , se non faranno che da tutta la nazione la cosa sia dimandata*¹⁰. Granatensis cum imperatoris oratoribus conspirationem de concedendo calice ab eo non esse probatam ultro elucet¹¹; omnino res imprudenter vel minus feliciter ab illo gestas non omittit narrare¹². Etiam de episcopo Segobiensi eius iudicium est minus benevolum, cum ex. gr. dicat: *estubo como siempre terrible*¹³. Cumque alii Hispani quererentur, quod nulla dicendi libertas esset in concilio¹⁴, Petrus e contra libertatem maximam ibi fuisse asseverat¹⁵.

In vehementissima illa inter oratores Hispanum et Gallum de praecedentia lite (29. Iunii 1563) Salamantinus aberat¹⁶, ita ut prudentiam suam ostendere non posset. Epistulae, qua Philippus II oratorem capitulorum Hispanorum a concilio expellebat, se

¹ Šusta II, 25 s. Similes litterae eidem Mantuano scribebantur 28. Februarii, Šusta II, 43 s. Denuo 29. Martii gratiae Petro per eundem agebantur, Šusta II, 74, et Vicecomes mense Iunio laudem pontificis ei nuntiabat, Šusta II, 489 (ut consuluerat Simonetta 14. et 25. Maii, Šusta II, 129. 162).

² Šusta II, 18. Haec verba vix iniuria de cardinalatu intellegebantur. Cf. etiam Musottum apud Döllinger, Concil I, 2, 10.

³ Šusta II, 30. Breve ipsum (simul cum brevibus eandem facultatem concedentibus pro episcopis non modo Dertusensi et Ilerdensi, sed etiam pro Ovetensi, Andriensi, Barcinonensi, Aiacensi) mittebatur 23. Maii, Šusta I, 171.

⁴ Cf. infra p. 642, 9 ss.

⁵ Simonetta ad Borromaeum 11. Maii 1562 apud Šusta II, 125. Hac de causa valde mirum erat, quod in Psalmai editione Döllingeriana p. 180 legebatur Petrum nostrum protulisse librum de episcoporum in-

stitutione curialibus contrarium; qui episcopus re vera fuit Almeriensis, cf. infra p. 742, 13 ss et adn. I.

⁶ Infra p. 710, 16 ss.

⁷ Infra p. 646 ss; Šusta II, 301.

⁸ Šusta II, 312 s; altera extat apud Le Plat V, 439—442.

⁹ Borromaei litterae ad legatos 2. Sept. 1562 datae apud Šusta II, 350 s, et Vicecomitis 24. Augusti datae ib. 352.

¹⁰ Litterae Borromaei citatae l. c. 350 s.

¹¹ Infra p. 650, 37 s.

¹² Cf. infra p. 650, 37 s; 651, 1 ss; 655, 43 ss; 669, 33 ss; 686, 12 ss.

¹³ Infra p. 707, 37; p. 659 s refert de errore et confusione Segobiensis; cf. 655, 47 ss; 667, 7 ss.

¹⁴ Ex. gr. p. 655, 46 s; 664, 28 ss.

¹⁵ Infra p. 703, 38 s; 707, 42 ss. Quamquam sibi contradicit, cf. 710, 38 ss.

¹⁶ Infra p. 684, 33.

non consentire non celat auctor noster¹; at num cuiquam praeter diarium hoc confiderit, nescimus. Ubi autem honorem nationis periclitatum putabat, ut in ordine dicendi theologorum mense Februario 1563, non omittebat conqueri apud legatos². Omnino nationis suae splendorem libenter ostentabat, ut ex eius verbis apparet, cum catechismi conficiendi articulus Hispanis esset commissus: *Para el Credo señalaron Españoles, porque parece que son gente a quien se les puede encomendar la fe*³. Sed etiam suarum virtutum non parum sibi conscius erat. Legatorum fiduciam ideo sibi praeberi persuasum habebat, *porque entendian quan desapasionadamente yo tratava los negocios*⁴. Mantuanum cardinalem sibi singulariter favisse gloriatur: *me tenia particular aficion*⁵. Fontidonium familiarem suum ideo ad examinandum canonem a Gallis propositum cum aliis vocatum esse credebatur, *por hacerme a mi el cardenal Moron este regalo, y porque huviese quien me diese quenta del estado en que iban los negocios*⁶. Et cum idem familiaris ab oratore Hispano iussus sermonem habere recusasset, id factum esse Petrus refert, quia *no se atreviera en tan poco tiempo a cumplir con un auditorio como es un concilio, ni con mi honor, ni el suyo*⁷. Obedientia sua medicis exhibita adeo exemplaris ei videbatur, ut scribere non dubitaret: *Nunca creo que han tenido ellos enfermo tan obediente como yo*⁸.

Hominem proprii honoris tam studiosum iura metropolitaram non moleste tulisse nemo opinabitur. Quare non miramur quod *visitationem metropolitano- rum in Hispania non modo inutilem, sed perniciosam et scandalosam esse* censebat, quin concilium momentis verba sit secutum⁹. Eadem ex causa exemptionem capitulorum perhorrescebat¹⁰, quae ceterum malorum multorum fuerat origo. Sed etiam de collegis diversas a suis sententias secutis non admodum benevole sentiebat; nam ut mittamus quae de Granatensi et Segobiensi in commentario scripsit, de episcopo Aliphano non sine fastu loquitur¹¹, quinimo de Antonio Augustino, qui in omnibus fere rebus a partibus Romanae curiae stabat, rem quam ei coram curialibus nocere oportebat non dubitavit narrare¹², ita ut non absit suspicio, quasi aemulatione quadam contra illum sit motus. Etiam cuiusdam vehementiae, ne dicam violentiae fama inter conciliares ei erat aspersa¹³. Rursus Fontidonii familiaris sui res ei cordi erant¹⁴.

De reliquis Petri annis haec in vita citata¹⁵ adduntur:

*Concluso el concilio bolvió a su iglesia de Salamanca, donde Don Gaspar de Zuñiga y Avellaneda arzobispo de Santiago celebró concilio provincial para recibir el general Tridentino y otras cosas, en ocho de Setiembre de 1565 años, celebrando la misa pontifical en la primera sesion el mismo obispo de Salamanca, el qual per orden del rey Felipe II trasladó los huesos de la reyna Doña Juana desde Tordesillas al templo que entonces se fabricaba de San Laurencio en el Escorial. Quando esperaba el premio de tantos trabajos y servicios y gastos, murió en Salamanca de una calentura lenta en diez de Septiembre de 1574 años en los cinquenta y seis de su edad. Fué llevado a sepultar a Guadaluara su patria, donde yace en el monasterio de Nra Sra de los remedios de doncellas huérfanas, que profesan la regla de S. Geronimo, fundacion suya*¹⁷.

¹ Infra p. 695, 32 ss; 697, 8 ss; 698, 17 ss.

² Infra p. 671, 5 ss, cf. Pallavicin. 20, I, 4.

³ Infra p. 689, 6 s.

⁴ Infra p. 642, 26 s. Quod nimis facile acceptavit Pallavicinus dicendo eum *uomo che per mansuetudine della natura inclinava alla pace* (16, 12, 7).

⁵ Infra p. 672, 26 s.

⁶ Infra p. 681, 49 s.

⁷ Infra p. 688, 22 ss.

⁸ Infra p. 679, 37.

⁹ Infra p. 700, 2 ss cum adn. 1; cf. 708, 33.

¹⁰ Cf. eius votum infra p. 700, 31 ss.

¹¹ Cf. infra p. 710, 28 ss; etiam p. 688, 25 non caret *ειρωνεία*.

¹² Vicecomitis litterae 17. Aug. 1562 datae apud Šusta II, 534.

¹³ Cf. infra p. 665, 37 ss.

¹⁴ Cf. infra p. 689, 8 ss.

¹⁵ Inter articulum qui explicit supra p. CXLII, 15 et eum qui est l. 31 ss huius pag. haec de diario leguntur:

Con pretexto y titulo de los pareceres y votos que dió en los puntos y materias que se disputaron y decretaron en el concilio escribió esta historia o mas verdaderamente diario de lo que pasó en esta tercera convocacion del santo concilio hasta su conclusion, obra prudente y necesaria para saber como se procede en los concilios y quam diversos son los juicios humanos en juzgar las cosas. Cui original escrito de la mano de su autor se guarda en la carluya del Paular, de donde sacamos este traslado. Quo sensu codex carthusae S. Paular sit originalis, quo non, v. p. CXLV, 23 ss.

¹⁶ Dorado, Compendio p. 421 refert Petrum ex S. Laurentio Scorialensi in patriam profectum ibique vita functum esse: *sentiendose indispuesto partió á Guadaluara su patria, en donde agravandose el mal con distintos y penosos accidentes murió en diez de Setiembre de 1574.*

¹⁷ Dorado l. c. dicit (inscriptionem reddens?): *Acabóso [ecclesia et monasterium] el año de 1574.*

B. De diario.

1. De codicibus. Bibliothecae nationalis *Matritensis cod. I. 147* (alia numeratio 122, alia 1. 964 et 1. 965; alia 7—5—55), in 12°, saeculi XVI, in duo volumina, foliorum non numeratorum 113 + 143 divisus, est ex bibliotheca ducum Osunensium¹. Involucrum est corium cum ornamentis aureis prelo impressis. In folio primo est titulus quem exhibet nostra editio. In eodem folio verso legimus:

El Maestro Gil González D'Avila, coronista de los muy poderosos monarcas Don Filipe Tercero y Quarto, reyes de las Españas y nuevo mundo, donó esta historia al Illmo y Santísimo convento de Santa Maria del Paular de la Cartuxa, y al muy venerable prior Don Juan de Baeza, en agradecimiento de los muchos favores que recibí de su mano en este convento real en el año 1629 por el mes de Setiembre, y la donó con tal condicion que no² la pueda enajenar en ningun tiempo [sic] ni sacar del convento, por ser la original. Y lo firmó en Madrid a 7 de Setiembre del 1629.

M^o Gil González D'Avila.

In secundo folio sunt insignia (nescio utrum auctoris an possessoris), deinde post duo folia alba alius sequitur titulus: *Los pareceres que e dado en las cosas que se an propuesto en el sancto concilio en las congregaciones, que a avido desde que entré en Trento, que fué ultimo de Noviembre de 1561, son los siguientes.* Tomus secundus in nostra editione incipit p. 674; habet notam: *Este segundo tomo desta historia le donó a este santo convento del Paular el M^o Gil González d'Avila, coronista de las Magestades de los reyes Don Filipe III y IV, y este tomo, como el primero, no puede enajenar el convento.* Nihilominus, nescio qua via, codex monasterio alienatus in bibliothecam ducum Osunensium et cum hac in bibliothecam Matritensem est translatus.

Quamquam Aegidius Gundisalvus codicem dicat originalem, id non eo sensu est intellegendum quasi sit autographus. Immo manus Petri episcopi, quae in compluribus archivi Simancensis epistulis invenitur, longe differt a manu codicis nostri, qui certe a librario est exaratus. Nihilominus originalis vocari potest, cum sine dubio sub oculis auctoris sit scriptus et, ni fallor, huius correctiones, licet paucas easque levioris momenti (cf. ex. gr. p. 661, 34; 687, 14), exhibeat. Adnotationes aliquot (p. 635. 636. 660. 678) ab Aegidio Gundisalvo videntur esse adiectae. Codex est optimae notae, quamquam mendis levioribus non caret³, et clare scriptus. Ultro elucet eum debuisse fieri fundamentum nostrae editionis.

At codicem autographum praeterea extitisse cum sit verisimillimum, fieri potuit ut etiam alia ex eo derivarentur exemplaria eorumque variae lectiones in illum recurrant. Quare alii quoque codices erant examinandi.

At codex Matritensis X. 309 (M) adeo congruit cum O, ut de alio fonte, quam hoc ipso, cogitari non possit.

Similiter codex bibliothecae capitularis Toletanae *Cas. 13, n. 36* originem ex O repetit. Est saeculi XVII, folia non sunt numerata. In ultimo folio legitur *el original desta copia* esse penes D. Gil Gonzalez de Avila, exemplar scriptum esse a. 1629 *para il Illmo y R^{mo} Señor cardenal D. Balthasar de Moscosso y Sandoval mi señor, obispo de Jaen* (alia manus addit: *Asistente al presente en Roma a 15. de Noviembre*). Qua via liber in illam bibliothecam venerit, dicitur in capite: *Dió este libro a esta bibliotheca Don Juan Antonio de las Infantes, canonigo doctoral de esta santa iglesia, año de 1749.*

Eiusdem arboris rami videntur esse bibliothecae provincialis Toletanae codices 9—4 (saeculi XVIII) et 9—17 (saeculi XVII).

Ipse testimonium de se perhibet Vat. lat. 6963, 4°, foliorum 141, in quorum ultimo legimus: *El original d'esta copia la tiene en su poder el Maestro y Chronista Gil Gonzalez de Avila, y se copió en el año 1622 para el muy R^{do} Padre Maestro Fray Domingo Pimentel del orden de s. Domingo y provincial de la provincia de España. E la presente fu cavata dalla sopradetta, e finita l'ultimo giorno dell'anno 1642.*

¹ Quae a. 1886 a re publica est empta, cf. R. Beer, Handschriftenschatze Spaniens (Wien 1894) p. 285. 307 ss. De qua in ephemeride El bibliografo español y extranjero I (1857), 40 (cf. Beer 307) legitur: Se encuentran magníficos códices en vitela, que pertene-

cieron al celebre D. Inigo Lopez de Mendoza, Marqués de Santillana (cf. supra p. CXLI, 31 s et adn. 6).

² supra lineam additum.

³ Cf. ex. gr. 637^a; 641^b; 644^a; 645^a; 666ⁿ; 667^b; 684^a; 701^a; 703^{a d}; 706^a; 708^d.

De alio exemplari, quod olim fuerat in bibliotheca regii monasterii S. Mariae Montiserrati incendio deleta, refert *I. Villanueva*, Viage VII, 148 (cf. *Beer*, 358. 399). Scriptum legitur fuisse exemplar a licentiatio Diego de Colmenares (videtur idem esse qui scripsit *Historia de la insigne ciudad de Segovia* [Madrid 1640, 4°]).

B Codicem Bodleianum, in quo Wokeri editio nititur, nisi ex hac non novimus; nihilo- 5 minus, ubi clarum erat non de errore typographi vel editoris agi, lectionem ut codicis ipsius retulimus. Quem alio ex fonte derivandum esse coniecero quispiam ex nonnullis eius lectionibus¹; at cum certitudine dici non potest, quia eiusmodi mutationes etiam per librarios non raro inducuntur.

Exemplis interdum in apparatu critico exhibitis cognoscitur quomodo ei quoque 10 libri, qui certe ex eodem archetypo sunt derivandi, magis magisque lectiones ab eo diversas induxerint.

S Postremo fragmentum Scorialense maxime ea de causa accuratius considerandum est, quia falsum auctoris nomen saltem in catalogo prae se fert. Hic enim ita dicit: *Historia que ocurrió [?] en el concilio de Trento. Fragmento sumamente curioso, copia 15 del que escribió el Illmo D. Melchor Vosmediano. Escrito en papel a principios del siglo XVIII. Leg. N. 3. 50. H. I. 17.* Re vera codex hodie signatus est *H. j. 20* et corio involutus². Continet miscellanea saeculorum XVII et XVIII (ex. gr. f. 48—61: *Representacion hecha a Felipe II por Arias Montano contra los Jesuitas* [quos iam degenerasse dicit] et nonnulla alia de Jesuitis; f. 100—127 [olim H. I. 31] bulla sabba- 20 tina Carmelitarum, de qua vota Dominicanorum exhibentur; f. 147 [olim H. I. 28] *Lo que se consultó por parte del rey Felipe II sobre el proceder del papa Paulo IV*; f. 179 [olim H. I. 35] Censurae de libro *Catechismo nacional* 1798; f. 213 Reliquiae sanctorum in conventu Scorialensi; f. 369 [olim H. I. 149] epistula ad episcopum quendam Salamantinum), et inter ea f. 377 [olim H. I. 50] illi fragmento praemissam epistulam dedi- 25 catoriam *Al Illmo Monseñor Savo Mellino, arzobispo de Cesarea, y nuncio apostolico de España por nuestro muy Santo Padre Clemente Decimo*. In qua dicitur nuntium, cum paulo antea fuisset in monasterio, adeo benignum se praebuisse, ut auctor epistulae singulare devotionis indicium ei dare decreverit; quare iam se ei mittere exemplar fragmenti in tabulario conventus conservati narrationis ob episcopo Hispano conscriptae, cuius 30 nomen, cum initium et finis desint, ignoretur. *Fecha en el monasterio de San Lorenzo del Escorial en.. de tal mes y año, humile de siervo de V. Sria Illma Fr. Juan de Toledo*. Fol. 378^r refertur fragmentum repertum esse in cella religiosi cuiusdam conventus Scorialensis. Deinde (f. 378) incipit textus *Me parece que no se debería tomar este camino* (infra p. 642, 42) et pertingit usque ad verba (p. 662, 27) *schismata et 35 dissensiones suboriantur*. Conquestus scriptor quod opus non sit integrum addit: *Nota. Se tiene por cierto que el Illmo Don Melchor Vosmediano obispo de Guadix, que concurrió al santo concilio, escribió todo lo acaecido en el con mucha critica y exactitud, y estos escritos aunque privados han dado mucha luz para la verdad de la historia del santo concilio de Trento. Acaso este fragmento será suyo, aunque otros atribuyen 40 estas actas manuscritas al obispo de Salamanca, que lo era entonces y concurrió, el Illmo Don Pedro Gonzalez de Mendoza (no el cardenal)*. Haec quaestio nobis est soluta. Sed num re vera episcopus ille Guadicensis historicam relationem de concilio scripserit quove haec abierit nescimus. Verisimile tamen videtur eum composuisse librum de quaestione aliqua in synodo tractata. Nec monacho Scorialensi praesto fuisse codicem 45 melioris notae nostro O credet, qui lectiones eius cum hoc comparaverit³. Nihilominus aliquot exempla lectionum variantium afferenda esse duximus.

Wokeri editio, cum codex B corruptionibus notabilioribus careat, certe meliorem huius libri textum exhibet quam omnium paene aliorum auctorum, quorum opera com- 50 prehendit. Nos non tantum lacunas aliquot a Wokero relictas explendo, sed etiam ap- tiorem verborum distinctionem adhibendo, singulas relationes disponendo et secundum dies distinguendo argumentaque eis praemittendo, lectiones falsas denique corrigendo legentium commoditati consuluisse nobis videmur.

¹ Maxime p. 637^b; 652^d (est error ex verbo *obsecro* in eadem linea!); 652^f; 653^d; 654^d; 665^fⁱ; 666^o; 697^b; 699^e.

² In fronte scriptum est: *enquadrado 1873*.

³ Ex gr. p. 664^d correctionem fucatam potius

quam veram fecit praeponendo vocem *Florentino* illi *Constantiensi*, cum auctor intellexerit *Basiliense* concilium; 644^o S habet lectionem prorsus ineptam; 652, 20 s omissio est negligentiae indicium; 652^f et 654^f mendas cum O habet communes.

Praeter Pallavicinum (cf. 15, 13, 3), quem codice Vaticano usum esse credimus, nullus rerum scriptor Petri librum quod sciam adhibuit.

2. De indole libri. Petri opus non est proprie diarium, cum saepius, maxime p. 643 ss., generaliter res narrentur nec quibus diebus singulae factae sint significetur. Hae
5 partes sine dubio aliquanto post eventum sunt scriptae. Num in aliis partibus relationes eodem tempore quo res fiebant sint litteris mandatae, an auctor nitatur in commentariolis quae simul cum eventibus scripserit, decidi vix potest. Hoc unum constare videtur, maiorem esse huius libri fidem in rebus narratis, quam in temporibus circumscribendis. Ceterum inde a mense Iulio 1563 (p. 689 ss) ordo rerum melior observatur, et cum in
10 partibus antecedentibus interdum quae tempore erant posteriora narrentur ante priora (ut 655, 12 ss, quae pertinent ad p. 646, cf. 648. 678. 679. 687. 688), alia falsis diebus ascribantur (ex. gr. p. 661, 20), indicio videtur esse relationes inde a p. 689 suis temporibus esse scriptas. Auctoris iudicium, si ea teneris quae superius diximus de eius in adversarios animo, est incorruptum, quamquam finis libri primarius videtur esse, ut
15 quae ipse in concilio dixerit feceritque defendat.

Praeter diarium ipsum episcopus, similiter ac Paleottus et Psalmaeus, documentorum collectionem composuit, quam alteram commentariorum partem appellat. In qua ex. gr. Ferdinandi I libellus reformationum¹ et statuum imperii litterae ad imperatorem suppositiciae cum huius responso similiter falsato legebantur². Non dubito quin
20 existat hic syllabus in hac vel illa bibliotheca. Sed operae pretium vix esset eum investigare, cum omnia quae eo continebantur certe aliunde nobis sint nota.

CAPUT OCTAVUM.

DE

NICOLAO PSALMAEO ET EIUS SCRIPTIS CONCILIARIBUS³.

Nullus ex libris hoc volumine comprehensis tantas difficultates parabat, quantas episcopi Verdunensis commentarii, idque quoniam ea forma, in qua nunc leguntur, ab ipso auctore non sunt conscripti. Quo rerum statu cognito cum vetus controversia de
25 integro vel mutilato Psalmai libro sit finita, alia quaestio erat solvenda, qua potissimum ratione opus primi auctoris sit restituendum et rursus copia rerum pretiosarum a redactore allata legentibus optime suppeditanda. Sed prius de vita auctoris pauca referamus.

A. Psalmai vita⁴.

Nicolaus Psalmaeus natus est anno 1518 Calvomonte ad Erram (*Chaumont-sur-Aire*) in Barensi ducatu, dioecesis Tullensis, humilibus parentibus. Qui puerum litteris

¹ Infra p. 657, 11: *en otra parte las tengo escritas*.

² Infra p. 674, 27: *las quales* (cartas), *porque están escritas en otra parte, no pongo aquí*.

³ De Psalmaeo eiusque commentarii egimus in *Revue d'histoire ecclésiastique* V (Louvain 1904), 794 usque ad 809.

⁴ Nominis forma Gallica modo est *Pseaulme*, modo *Pseaulme*, modo *Psaume*. Fons vitae primarius est liber manu scriptus, qui post varios casus a. 1909 emptus est a bibliotheca municipalis Verdunensi: *Continuation de l'histoire Verdunoise de Richard de Vassebourg, sous la vie de Mr Nicolas Psaume evesque et compte de Verdun, tirée de ses memoires, tiltres et pieces authentiques et particulièrement de plusieurs lettres de l'Illustrissime et Eminentissime prince Charles cardinal de Lorraine archevesque de Reims, et autres grands personnages, touchant les affaires les plus importantes de son evesché et comté et choses notables de la France depuis l'an mil cinqcents quarante huit jusque a septante cinq. Par Matthieu Husson l'Escosfoys* [add. alia manus. *escuyer conseiller secretaire et avocat general du roy au bureau de M^{rs} les trésoriers de France en la ville et generalité de Reims* (nomen supra rasuram,

minus clarum)], *conseiller et garde des seaux au baillage royal de Verdun, puis subdélégué au département dudit Verdun*. Est codex in folio, corio involutus, ipsius Hussonii manu exaratus. Exemplar iam antea in bibliotheca Verdunensi erat, ex quo *N. Frizon* editionem operis hausit, quae ceterum non raro potius est epitome: *Histoire Verdunoise au temps de N. Psaume par Matthieu Husson l'Escosfois*, in collectione *Petite bibliothèque Verdunoise* II (Verdun 1886), 1—145; III (1887), 1—168; IV (1888), 1—172; V (1889), 1—112. Quem librum iam valde rarum debeo eximiae benignitati doctissimi viri Augustini Humbert sacerdotis Verdunensis. — In Hussonii opere niti videtur vita quam *C. L. Hugo* exhibet in praefatione libri *Sacrae antiquitatis monumenta* I (Stivagii 1725, fol.) p. (non numeratis) XI—XXIX; qui ceterum aliis quoque fontibus est usus, praesertim de historia ordinis Praemonstratensis. Hugo (p. XIII) commemorat vitae illius (Psalmai) diaria, quae amanuensis eius intemerata fides posteritati consignavit (in quibus exponatur quantam laudem sibi peperit Psalmaeus in concilio provinciali Trevirensi anni 1549); quorum vestigium frustra quaesivimus. — Praeterea vitae brevium est in eiusdem *Hugonis*

instituendum tradiderunt Francisco patruo, monasterii S. Pauli prope muros Viridunenses ordinis Praemonstratensis abbati¹. Ab hoc postea ad universitates Parisinam, Aurelianensem, Pictaviensem mittebatur². Viridunum reversus abbatiam, quam patruus in eius favorem resignaverat, a. 1538 in commendam accepit. Sed iam anno 1540 ipsam religionem professus habitum Praemonstratensem assumpsit³ ex manibus Nicolai Goberti⁴, 5 episcopi Paneadis et abbatis commendatarii S. Vitonii, episcopi suffraganei Viridunensis, in die conversionis s. Pauli, ecclesiae suae patroni. Tempore quadragesimali sacris ordinibus initiatus festis paschalibus peractis benedictionem accepit. Patruo, cuius gratia in abbatia remanserat, brevi postea vita functo denuo Parisios petebat studia continuaturus, quibus perfectis 16. Decembris 1541 iuris canonici laurea doctorali insignitus⁵ 10 Viridunum rediit.

Mox in gravissimis ordinis negotiis est adhibitus. Miserabiliter enim, ut dicit Hugo, de ordinis Praemonstratensis aucupando regimine dissidebant avidi competitores post fata Virgilio de Limoges. Horum ambitionem rara ambitionis arte praevertens cardinalis Pisanus abbatia [Praemonstratensi] potitur ex concessione Pauli III⁶. In capitulo autem 15 generali ordinis anno 1542 Lauduni (*Laon*) habito Psalmaeus cum litteris ad regem mittebatur rogaturus ut ob multa inconvenientia oritura, si Pisanus esset abbas, provideret⁷. Cui rex cum annuisset, Romam abbas mittebatur. Sed ob incursionem comitis de Fürstenberg, qua abbatiam cum suis relinquere et in civitatem Viridunensem confugere coactus est, non ante finem anni 1543 iter videtur aggressus esse. Romae 20 partim cum cardinali Pisano de abbatia Praemonstratensi agere, partim Norberti ordinis fundatoris canonizationem promovere debebat. In illa causa in vanum videtur laborasse, Norberti canonizatio facta est a Gregorio XIII a. 1582⁸. Tunc Psalmaeus amicitia coniungebatur cum Alphonso Salmerone et Guilelmo Postello Iesuitis⁹.

Communi ordinis voto abbatem ad concilium Tridentinum delegatum esse narrat 25 Hugo¹⁰; sed dum itineri se accingeret, retentum esse a [Carolo] cardinali Lotharingo, ut Viridunensem episcopatum susciperet; 13. Iunii 1548 a Paulo III confirmatus, 12. Iulii possessionem ecclesiae, 26. Augusti consecrationem obtinuit¹¹. Caroli V imperatoris in-

Annal. ord. Praemonstr. II (Nanceii 1736, fol.), 523, et in *Augustini Calmet* (abbatis Senonensis) *Histoire de Lorraine* IV (Nancy 1751, fol.), col. 775—778. In eiusdem operis tomo II, col. 1268 auctor commemorat vitam manu scriptam Psalmai a Matthaeo Hussonio compositam [et ab *Hugone*, Monum. I, XXIII citatam], quam frustra quaesierit. At non est aliud opus, quam illa historia Viridunensis Hussonii, cuius codex autographus iam patriae est restitutus; ex qua (f. 347^v ss) sunt deprompta quae Hugo p. XXIII s exhibet de verbis amicis vester dormit. — Cf. denique articulum scriptum a *Weiss* apud *Michaud*, *Biographie universelle*, nouvelle édition XXIV (sine anno), 443 ss. Libellum *J. van Spilbeeck*, N. Paulme (Précis historiques, Bruxellis 1888/89), quem ceterum nil novi continere mihi dictum erat, non vidi. E contra non neglegendus est *Léon Goovaerts*, *Ecrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémontré*, dictionnaire bio-bibliographique II (Bruxelles 1902), 66—70.

¹ Eiusdem gentis abbas iam fuerat Ioannes Psalmaeus ab anno 1505 usque ad 1517 (*Hugo*, *Annales* II, 521); deinde eius frater filius Franciscus Psalmaeus 1520—1538 (l. c. 522).

² *Hugo*, *Annales* II, 523 dicit Psalmaeum *Romae et Parisiis theologiae et iuris canonici assiduum auditorem* fuisse, quod valde dubitaverim.

³ *Pallavicinus* 21, 8, 1 perperam dicit Psalmaeum fuisse ordinis Benedictinorum.

⁴ De quo cf. *van Gulik-Eubel*, *Hierarchia* III, 286.

⁵ Hussonius (apud *Frizon* II, 11) et *Hugo* (Monum. I, XII) videntur cogitare de theologiae doctoratu. Sed cum theses defenderit Psalmaeus praeside *Rebuffo*, celeberrimo illo canonista (*Hugo*, *Annal.* II, 523, cf. *Schulte*, *Gesch. der Quellen u. Lit. des canon. Rechts* III, 1, 554 ss), ultro apparet de doctoratu iuris canonici agi.

⁶ Verba Hugonis p. XII. Hussonius: *Le cardinal*

Pisan avoit obtenu l'abbaye de Prémontré en cour de Rome et en cela porté un rude coup a toutes celles qui en dependoient. Frizon haec omittit.

⁷ *Hugo*, *Annales* II, 523 dicit a. 1542 Psalmaeum a fratribus abbatem Praemonstrati esse postulatam, sed resistente Pisano cardinali postulationem irritam fuisse.

⁸ Hussonius putat a. 1543 canonisationem esse factam; *Frizon* rem omisit.

⁹ Hussonius (eumque secuti *Hugo* et *Frizon*) loquitur des amitiés qu'il contracta lors et entretint toujours depuis avec saint Ignace, les Rdes pères Salmeron et Postel, comme une lettre de celui ci nous fait voir. Sed in litteris Postelli 26. Nov. 1544 datis, quibus aliquot fratres ex Iesuitis Psalmaeum visuros esse nuntiat, Salmeronis tantum salutes adiunguntur.

¹⁰ Hussonius refert Psalmaeum, dum a. 1544 Romae esset, cum litteris Pisani cardinalis ut abbatem ordinis generalem ad concilium Bononiense esse missum, ut ordinis privilegia confirmanda curaret. At concilium ante 11. Martii 1547 non esse Bononiam translatum satis notum est; nec Psalmaeus postea concilio Bononiensi interfuit. Re vera Psalmaeus ad concilium Tridentinum mense Martio 1545 aperiendum a Pisano missus videtur esse. — *Annal.* II, 523 refert *Hugo*: Anno 1546 patres in generali ordinis capitulo congregati Psalmaeum totius regimini ordinis aggregarunt et P. Iudoci Coquerel, abbas S. Iudoci et vicarii generalis in ordine, crearunt comitem ac laboris socium.

¹¹ De proventuum divisione haec refert *Hugo* (*Annal.* II, 523): (Psalmaeus) ad dioecesim Viridunensem sollicitudinem et praelaturam a Ioanne Lotharingiae principe, Viriduni episcopo et cardinali evocatur a. 1548, puraque ac libera cessione dignitatem transcripsit assignata ei honesta pensione, quae per commutationem postmodum extincta est. Proventus quippe abbatiae in indemnitate cessit Psalmaeus cardinali Carolo a Guisio,

dignationem, quod se inscio episcopus esset factus, cum Bruxellas profectus placasset, 4. Iunii investituram temporalem comitatus Virdunensis accepit. Mox cum magistratibus civitatis, quos iureiurando promiserat se non amoturum esse, differentiae oriebantur, conquerentibus non semel apud imperatorem civibus de illorum insolentia et iniquitate.

5 Quare a pontificis nuntio Bruxellis commorante solutione iuramenti impetrata a. 1549 senatores exosos civibus expulit novosque instituit¹.

Eodem anno Treviri concilium provinciale celebratum est², in cuius decretis condendis plurimum episcopus Virdunensis laborarat. Domum reversus decreta in synodo dioecesana promulgabat typisque exscribenda anno 1549 curabat³. Nec minus 10 saecularia episcopatus negotia agebat; immo non tantum palatium episcopale a fundamenti construxit, sed etiam terras a dominio avulsas recuperavit.

Concilio iterum Tridentum convocato Psalmaeus ab imperatore et archiepiscopo Trevirensi metropolita assistere iussus iam ante primam sessionem, quae 1. Maii 1551 celebrabatur, in illam civitatem advenerat⁴. Et licet non ita eminuerit episcopus Virdunensis inter patres, *ut os et mens concilii diceretur*⁵, nihilominus hominem eius 15 eruditionis, qua ille pollebat, haud exiguas partes egisse consentaneum est. In congregatione generali 23. Novembris 1551 habita cum de reformatione ageretur, commendas omnino tollendas esse censebat, quin eo provehebatur, ut reformationem a praesidentibus propositam vocaret superfluum et praetensam, cum in iure latius contineretur⁶. Quare postero die cum reprehensus esset a Crescentio legato, qui illam 20 assertionem falsam esse aiebat, excusavit se veniamque petiit addens nihil se habere quod afferret⁷. Quod non impedivit quominus 14. Ianuarii 1552 cum aliis septendecim patribus deputaretur pro formandis canonibus de missa et de ordine⁸. Sed brevi postea concilium oportebat suspendi et patres domum revertebantur.

25 Psalmaeus iam aestate anni praeteriti, cum novae inter cives et magistratus Virdunenses querelae essent ortae, episcopo Atrebatensi scripserat petendo, ut sibi permitteretur ab imperatore ad ecclesiam suam redire⁹. Sed 31. Augusti 1551 Granvella¹⁰, et 3. Septembris Carolus V ipse eum hortabatur, *ut istic (Tridenti) omnino sese continere, ac nullo modo inde movere, sed publicam causam sua praesentia iuvare et provehere* vellet; alioquin fore ut imperator contra eum ad privationem et alias poenas in 30 litteris suis expressas procederet¹¹. Sed interim Germanorum principum prodicione concilio soluto et civitatibus quibusdam, inter quas erat Virdunum, Gallorum regi traditis,

suffecto a Ioanne, et is vicissim episcopalis mensae redditus omnes Psalmaeo remisit, necnon iurisdictionem in canonicos S. Pauli, cum iure regressus in temporalia casu interveniente mortis, reservavit eidem. Pacta haec vigorem disciplinae et canonum sacras impugnantia sanctiones Pio IV approbante in legem abierunt, sicque inaudita arte frustatim concisa domus duos habuit dominos imperium ex aequo dividentes.

¹ Hugo p. XIII. Quamquam Hussonius silet, credendum est Hugoni, qui scripturis monasterii S. Vitonii est usus.

² Ipse infra p. 870, 12 s dicit de concilio a. 1548 celebrato; sed hoc erat dioecesanum, nec Psalmaeum ei interfuisse traditum est (*Harduin.* IX, 2061—2078).

³ Hugo p. XIII (Hussonius silet). De editione actorum concilii provincialis Trevirensis v. Frizon V, 149, cf. infra p. CLXVIII, 15 ss. Editionis ne unicum quidem superest exemplar; cogitari posset igitur de errore Hugonis, nisi niteretur in documentis archivi S. Vitonii Virdunensis (Frizon l. c.).

⁴ Cf. infra p. 228, 34. Litterae invitatoriae imperatoris 23. Martii 1551 Augusta datae in Psalmaei actorum collectione apud Hugo I, 218 s, aliae eodem die datae ib. 219 s; litterae archiepiscopi Trevirensis (Ioannis de Isenburg) Ehrenbreitstein 4. Aprilis 1551 datae ib. 217 s. Omnia tria documenta apud Le Plat IV, 214—217. — Praeterea idem archiepiscopus Treviri 1. Iunii 1551 mandavit Psalmaeo, ut ipsum excusaret *aupres les cardinaux legats du pape*, quod nondum comparuisset (Hussonii Historia ms. f. 26^v—27^v) et

2. non. Iunii datae sunt litterae credentiales *in oppido nostro Munthabur (Montabaur, ib. f. 28^r—28^v)*, denique 5. idus Iunii litterae ad card. Crescentium *in oppido nostro Montapur (ib. f. 29^r—29^v)*. Quae omnia Frizon omisit.

⁵ Quod vult Hugo, Monum. I, p. XIV.

⁶ Acta ed. Theiner I, 599^a. Goovaerts p. 67 hanc orationem vult habitam esse in sessione XIII. Quae Hugo et Goovaerts l. c. afferunt de illo *Audite quomodo Gallus iste cantat*, non in secundo concilio, sed in tertio dicebantur, cf. infra p. CLII, 13 ss.

⁷ Theiner l. c. 599^b. 600^b.

⁸ Theiner 645^b. Hugo falsum diem habet. Non ergo, ut L. Goovaerts II, 66 opinari videtur, Psalmaeus solus canones formare iubebatur, sed erat socius deputationis seu quam hodie vocamus commissionis.

⁹ Hae litterae non pervenerunt ad nos, at argumentum earum cernitur ex Atrebatensis responso. — Errat Hugo l. c. p. 250 adn. (et eum secutus Le Plat IV, 243) dicens: *Tantae vero et tam urgentis instantiae genuinam causam praeberuat card. Crescentius, qui in congregatione habita mense Septembris, in qua de reformatione et commendarum abusu agebatur, Psalmaeum liberius in commendas assurgentem corripuerat in fellis amaritudine*. Episcopi oratio 23. Novembris demum, legati correptio illiusque excusatio die sequenti factae sunt. Ergo genuina illius petitionis causa erant motus Virdunenses.

¹⁰ Hussonii Historia ms. f. 25^v—26^v.

¹¹ Litterae apud Hugonem 250 s; Le Plat IV, 243.

quem in vicarium sacri imperii promovere visum illis fuerat¹, Psalmaeus ad suos reversus erat mense Maio 1552². Capitulum ecclesiae cathedralis iam autumnio 1551 litteris ad Henricum regem Galliae confugerat, qui vastationem ab illis arcere paratum se declaraverat³. Et cum episcopus, quem gubernatores Carolo V denuntiaverant, quod minus huic quam Gallo esset deditus, coram imperatore se defendere cogitaret, cardinalis Lotharingus quominus id faceret prohibuit, melius esse consulens, si ad Henricum II se adiungeret⁴, qui interim Virduni patrociniū suscepserat, et iam mense Ianuarii comitatum pro centum milibus hominum et quadraginta milibus equorum a civibus postularat⁵. Quae porro facta sint, Hugonem audiamus referentem.

«Credit suadenti cardinali Psalmaeus, ad Montem S. Ioannis, ubi regia tum versabatur, se confert⁶, regis alloquio — inducente cardinale — fruitur, et protectionis beneficio pellectus protectorem habere regem, modo salva sint imperatoris iura, consentit⁷. Quod qua fide, qua arte conciliare potuerit vir argutus, penes eum sit resolutio⁸. Spe gaudens et regis pollicitationibus exuberans dimittitur episcopus. Revertentis vestigia terebat cardinalis, qui civitatem ingressus regi proxime secuturo ingressum assecuravit. Die Iunii 12. [1552], rebus rite dispositis, e proximo quasi e latebris posiliens rex cum suo comitatu, nullo cive conscio⁹, nullo resistente portas subit, civitatem pervadit et ad episcopale palatium descendit. Cardinalis cum episcopo hospitem quanto possunt honore excipiunt, et magno bellicorum tormentorum fragore adventanti congratulantur. Accurrunt ocus cives, confluent magistratus, et magna populorum stipante caterva rex ad ecclesiam voti causa pergit. Ante maximam templi portam oratione officiosa regem salutavit Psalmaeus¹⁰. Tum rex vultu ad populum verso dixit: 'Virdunensem denuo civitatem sub mea speciali tutela tamquam imperii vicarius suscipiam, vestrae fortunae et felicitati consulam, municipales leges, iura vestra et libertates tuebor, inimicus ero inimicis vestris, et pro incolumitate et salute vestra totum me superimpendam. Si quid aut in moribus aut moenibus vestris innovandum ad tranquillitatis vestrae stabilimentum fuerit, id praestabit cardinalis a Lotharingia¹¹, cui nihil antiquius est, quam ut vos et vestra promoveat. Aderit consiliis et auxiliis suis D. de Tavannes, quem vestrae civitati praeficio gubernatorem.'

Faustis adeo omnibus infausta successerunt praesagia. Gubernator sub publicae securitatis specie suburbanas aedes et muris adiacentia templa praecipit aequari solo. Celebrem et totius Galliae primariam ecclesiam S. Pauli ordinis Praemonstratani, artis miraculum, maioribus fenestris quinquaginta supra trecentis collustratam, fornice eleganti, mausoleis procerum, aris marmoreis splendens, 19. Septembris ad architectonis bellici et Calvinistae iussionem admotis machinis fabri demoluntur, totumque diruunt monasterium tanto impetu, ut vix exscribendi monumentorum lemmata spatium dederint impatientes Calvinistae. Haud dissimilem experta est sortem Dominicanorum domus. Ecclesiae navis et claustralium aedium pars maxima concidit. Quod residuum fuit, cessit vagis Praemonstratensibus ad asilum, et in hospitale seu xenodochium urbis sequestrati sunt Dominicani patres.

¹ Cf. foedus 18. Ianuarii 1552 initum apud A. v. Druffel, Briefe u. Akten zur Gesch. d. XVI. Jahrh. III (München 1882), 346; *Du Mont*, Corps universel diplomatique IV, 3, 33.

² Hussonii historia apud Frizon II, 46.

³ Litterae 30. Nov. in oppido Fontainebleau datae apud Frizon II, 37—42. Paulo postea imperator, ut provideret querelis episcopi contra gubernatores civitatis iurisdictionem illius impediētes, litteris Spirae 29. Ianuarii 1559 datis (Historia Hussonii ms. f. 31^r—32^{bis r}), episcopi iura confirmaverat gubernatoribusque sub gravibus poenis ne ultra impediērent vetuerat. Tanto magis de Psalmai cum Gallorum rege amicitia poterat mirari.

⁴ Cardinalis epistulae ad Psalmaeum 25. Ianuarii et 30. Aprilis 1552 datae apud Frizon II, 43 s. 45 s. Cf. adn. 7. ⁵ Frizon II, 44 s.

⁶ Frizon II, 46 (sicut ipse Hussonius) dicit: *Il* (Psalmaeus) *ne fut pas plus tost arrivé, que le cardinal luy envoya un de ses secrétaires avec lettres de creance,*

datées de Mont-Saint-Jean le 28 May, pour conférer avec luy de plusieurs choses . . . Igitur colloquium in civitate Virdunensi videtur esse factum.

⁷ Hussonius apud Frizon II, 46: *Ce à quoy du rest il estoit desjà bien disposé au paravant, ainsy qu'on le voit par ceste lettre de Jacques Amyot, devenu depuis évesque d'Auxerre et grand aulmosnier de France, qui ex concilio scripserit episcopum Virdunensem esse très affectionné au party du roy.*

⁸ Eadem fide eademque arte id conciliare poterat homo natu et lingua Gallus, qua principes Germani civitates et episcopatus regi Gallorum tradiderant, salvis, ut dicere non erubescerent, sacri imperii iustitiis.

⁹ Hussonius (Frizon II, 48) econtra: *Le roy . . . fut receu en grande joye de tout le peuple, et particulièrement de nostre évesque.*

¹⁰ (Psalmaeus) *le harangua en françois* (Frizon I. c.).

¹¹ *Charte touchant l'estat, regime et gouvernement de la cite de Verdun* 15. Iunii 1552 a cardinali Lotharingo expeditam publicavit Frizon I, 167—182.

Lugebat super desolatione monasterii sui Psalmaeus in rusticano praedio de *Vanau-les-Dames* prope Vitriacum exul voluntarius et gemens¹. Lacrimabilibus litteris cardinalem a Lotharingia velut auctorem calamitatis suae pulsabat iugiter, solatium quaerens, efflagitans remedium; sed non erat qui consolaretur eum². Immo maiorem videt in dies crescere miseriarum segetem. Hinc Tavanneus palatium episcopale invadit, ut spem redditus adversanti episcopo praecludat. Illinc magistratus Psalmaeo infensi prodicionis insimulant apud imperatorem. Quid ageret utrobique vexatus praesul et paene in desperationem actus? Ad Deum... effuso coram aris corde convertitur. Animum altum pristinasque vires resumit, Virdunum [a. 1553] revertitur, dispersos fratres adunat, ma-
 10 num mittit ad aedificia, ecclesiam struit, claustrum cingit et officinis ornat domum ea celeritate, ut ad monasterium rite aptatum migraverint anno sequiore canonici Praemonstratenses. Parem Dominicanis impendit beneficentiam... Ecclesiae restauravit navim, prostratas erexit aedes religiosorum et a xenodochio transtulit ad primitivae habitationis locum. Postea synodum indicit, ut obrepentem haeresim praefocet.³ Haereticos ex
 15 dicione sua pellebat, visitatione dioecesis fidem subditorum explorabat legesque datas executioni mandabat.

Trevirensi archiepiscopo intercedente etiam in Caroli V gratiam episcopus rediit, demonstrans ius imperii Gallica tutela intactum esse vel, si in aliquo violatum esset, id non sibi, sed praevalenti potentiae imputandum esse, cui resistere piaculum fuisset
 20 sola eluendum obsidione et strage civitatis. Et verba factis confirmavit. Nam cum Galli Virdunum aliasque eius dicionis regiones ipsorum legibus subdere tentarent, Psalmaeus tam in senatu quam in regis consistorio principatus sui regalia iura evicit, ita ut imperator omni suspicione deposita tributorum partem ei remiserit⁴. Anno 1553 dioecesana synodo coacta disciplinam ecclesiasticam lapsam restauravit, a. 1554 librum
 25 pro veritate sacrificii missae (*Exposition de la messe*) Gallico sermone edidit. Haereticos, inter quos Ioannem Poincignon et Boucardum gubernatorem, modo regis Gallorum, modo imperatoris edictis, modo armorum vi sequentibus annis coercebat. Ut certitudinem haberet de fide subditorum, professionem fidei typis mandabat, quam subscribi volebat a toto clero, a nobiles, magistratibus et civibus omnibus⁵. Nec misero-
 30 rum inter tot calamitates oblitus initio anni 1558 collegium pro 24 orphanis nutriendis in hospitali S. Iacobi fundavit⁶.

Dum spiritualibus temporalibusque episcopatus et comitatus curis Psalmaeus se implicabat, tertium synodus Tridentina erat convocata, nec spes suberat fore ut sine periculo gregis episcopus Virduno posset abire. Quin nocte quae erat inter 3. et 4. Septembris
 35 1562 hostes exteri cum internis conspirantes civitate potiri tentabant, sed cum ignominia repellebantur, et regii militibus brevi postea advenientibus episcopo civibusque animus confortabatur⁷. Quare cum 22. Septembris Lotharingus cardinalis scripsisset Psalmaeo, se 15. Octobris Divionem venturum, ut cum praelatis Gallis iter Tridentum versus aggrediretur, Virdunensemque ut se adiungeret invitasset⁸, re vera hic ad iter se accingebat et
 40 die 2. Octobris Virduno discedebat. Litteris in vico *Dyenville, près Brienne en Champagne*, 5. Octobris 1562 datis homines deputabat, qui ipso absente spiritualia et temporalia

¹ Episcopus 19. Octobris 1552 Virduno discesserat, *après avoir fait mettre en seureté hors de Verdun ses meilleurs meubles, les tiltres et les papiers principaux de son évesché*. Inde se contulerat Catalaunum in monasterium S. Petri, quo 10. Novembris rex Gallorum advenerat. Hussonius apud *Frizon* II, 57 s.

² Binas litteras cardinalis 20. et 30. Iulii 1552 datas exhibet *Frizon* II, 50 ss.

³ Hugo, Monum. I, xv s.

⁴ Etiam capitulum a. 1560 Ferdinandum imperatorem implorabat, ut scriberet ad regem Gallorum pro conservandis immunitatibus ecclesiae et iuribus imperii, Hussonius apud *Frizon* II, 102, 141 ss. Et Psalmaeus a. 1561 similes litteras ad imperatorem scribebat rogando eum ut intercederet apud regem, ne eius gubernatores ac officiales quid innovarent in civitate, l. c. 128, 143 ss.

⁵ Hussonius apud *Frizon* II, 128.

⁶ *Frizon* II, 82.

⁷ *Frizon* III, 18 s. De bellis eo tempore inter catholicos protestantesque gestis complures epistulae cardinalis Lotharingi eiusque sororis Renatae, abatisae S. Petri Remensis, leguntur ib. 9 ss.

⁸ *Je m'achemine au concile le plus diligemment que je puis, parce que les pères qui sont assemblez à Trente me pressent fort, disant qu'ils se veulent haster. C'est pour quoy je fay mon compte d'estre à Dijon le 15 du mois qui vient, pour de là m'acheminer avec tous les prelatz de l'église gallicane qui s'y doivent trouver. Je vous mettois bien du nombre de ceulx que j'esperois et desirois avoir en ma compagnie; mais... je ne vous en voudrois aucunement retirer pour le besoing que je sçay que le pays a de votre présence... Je serois merveilleusement aysé de vous y veoir, pour la nécessité que nous avons de personnes de votre qualité; car je vois bien que, si on ne donne ordre à quelque réformation dans nostre eglise, les troubles qui y sont du jour d' huy mal aysément se pourront appaiser* (*Frizon* III, 20 s.).

gubernarent¹, 15. Octobris cum cardinali videtur profectus esse, dieque 13. Novembris Tridentum advenerunt². In concilio quae Viridunensis episcopi partes fuerint, ex eius diario apparet. Sed nec cardinalis Lotharingus legati, nec Psalmaeus secretarii munere ornabatur, ut putat Hugo³; quod episcopus cum aliis praelatis 20. Ianuarii 1563 in deputationem pro reformando decreto residentiae⁴, 12. Februarii ad formandos articulos de abusibus ordinis⁵ est electus, minime ideo secretarius concilii erat. Tridento eum frequentibus ecclesiam suam visitasse epistulis Hugo testatur, et pars earum publicata est cum Hussonii libro apud Frizon⁶. Dum Psalmaeus in concilio erat, 11. Februarii 1563 ante cardinalem Lotharingum aliosque episcopos Oenipontem se contulit (ubi Ferdinandus I imperator tunc morabatur) *ad recipiendum feudum comitatus Viridunensis*, et recepit illud 19. Februarii, *habita oratione latina petitoria feudi et excusatoria, quod hactenus propter gravia impedimenta, maxime hereticorum rebellium, non licuit suam adire Maiestatem*⁷. Die 22. Maii 1563 Psalmaeus de abusibus ordinis et, ut aiunt, Romanae curiae loquebatur; votum eius integrum neque inter Theineri acta neque in auctoris diario extat. Sed Paleottus in diario originali a nobis edendo haec habet: *Renuntiatum mihi fuit: cum Viridunensis multa contra abusus Romanae curiae declamasset, episcopus Urbevetanus ad quosdam sibi proximos conversus «Quam multa, inquit, Gallus iste cantat». Tunc episcopus Danesius Gallus, quem forte Urbevetanus non noverat, respondit: «Utinam ad cantum huius Galli excitaretur Petrus et fleret amare.» Et in alia diarii recensione adiecta ad calcem actorum a Theinero editorum addit: *Quam responsionem a reliquis postea Gallis et compluribus Hispanis atque Italis magno plausu celebratam fuisse fama erat*⁸. Ad haec Gallos multos episcopos tanta dicendi licentia... usos palam fuisse omnes audierant, ut quidam... synodum ex Hispanica scabie in morbum Gallicum incidisse dicerent⁹.*

Concilio 4. Decembris concluso Psalmaeus, cum decretis subscripsisset¹⁰ legatisque et cardinali Lotharingo — qui 6. Decembris discedebat — vale dixisset, 12. Decembris et ipse Tridentum reliquit et per Tirolum Sueviamque Trevirim profectus est¹¹, unde Viridunum appulit die dominica 2. Ianuarii 1564. Cui *bona pars populi obviam venit et hilariter excepit, praeter capitulum, quod subticuit eo die*¹². Nescio an indignatum sit, quod episcopus in concilio minus honorifice locutus esset de exemptione capitulorum et de eis, quae expertus esset a canonicis exemptis in rebus ecclesiasticis ordinandis¹³. Die dominica 23. Ianuarii processionem solemnem celebravit, *in qua apud S. Franciscum orationem habuit ad populum, rationem reddens gestorum in concilio Tridentino de fide et moribus, ut agantur gratiae Deo pro fine concilii et fiant preces pro exequutione decretorum*¹⁴. Die 10. Februarii cum capitulo suo communicavit decreta reformationis in concilio publicata, *ne ullam praetexant ignorantiae excusationem*; et 11. Aprilis celebrata est synodus Viridunensis, *in qua quisque serio ad residentiam co-*

¹ Frizon III, 21—23.

² Psalmai litterae 8. Decembris 1562 datae excerptuntur ab Hussonio apud Frizon III, 25 s. Cf. infra p. 723.

³ Monumenta I, praefatio p. XVII.

⁴ Infra p. 826, 30 ss, cf. 824, 22 et adn. 7.

⁵ Theiner II, 738^b; infra p. 832, 23 ss. Deinde 23. Martii a deputatione subdeputatus est ad conficienda decreta reformationis abusuum, infra p. 834, 15.

⁶ Hugo p. XVIII. Epistulas septem vel integras vel excerptas exhibet Frizon III, 25—39. Praeterea alias scripsisse Psalmaeum ex illis ipsis apparet; num eas viderit Hugo nescio. De Psalmai epistulis v. infra.

⁷ Infra p. 832, 1 ss; cf. Antonii Mariae Gratiani litteras ad Commendonum 16. Febr. 1563 Tridento datas apud Döllinger, Beiträge III, 324. Hussonius (f. 85^r) eumque secutus Frizon III, 4 s putant Psalmaeum mense Februario 1562 ad imperatorem profectum esse Viriduno. Sed Fr. Clouët in Hussonii codice autographo f. 85^r in margine recte adnotavit: *Husson par une faute, qui lui est habituelle, confond le vieux style du calendrier avec le nouveau et ne s'aperçoit pas que février 1562 vieux style est février 1563 nouveau style*. Frizon usus est exemplari, non autographo,

quare Clouëtii adnotationem non novit nec Hussonii errorem detexit. Nihilominus etiam mense Februario 1563 Psalmaeum Oenipontem petisse et Hussonius (f. 95^r) et Frizon III, 31 volunt. — Etiam cum cardinali Lotharingo de tribus episcopatibus a rege Gallorum usurpatis videtur esse tractatum ab imperatore, cf. Sickel, Concil 433.

⁸ Calmet, Bibl. Lorraine col. 676 ait Petrum Guerrerum archiepiscopum Granatensem quotiescumque de dicto illo loqueretur addidisse: *Scribantur haec in generatione altera*.

⁹ Paleotti diar. orig. ad 22. Maii 1563, cf. Psalmaeum infra p. 679, 20 ss. Saepe illud dictum citabatur, sed plerumque erraverunt vel de episcopo vel de tempore, ut Hugo p. XIV (cf. supra p. CXLIX, adn. 6), cum Pallavicinus 21, 8, 1 recte rem narrasset. Cf. Bibliothèque Française V (Amsterdam 1725), 76 (praefatio in Pratanum); Calmet, Bibl. Lorr. I. c.; Weiss, Biogr. universelle XXXIV, 443.

¹⁰ Infra p. 877, 31 ss.

¹¹ Infra p. 877, 41 ss ad 880, 44.

¹² Infra p. 881, 1 s.

¹³ Cf. infra p. 871, 16 ss; 872, 2 ss; 873, 2 ss.

¹⁴ Infra p. 881, 8 ss.

actus fuit¹. Cum enim difficillimum esse cognovisset decreta concilii quae doctrinam fidei respiciunt ab omnibus tam repente recipi et probari..., existimabat, donec principes christiani rebus misere constitutis prospexissent, primo quoque tempore nullaque mora interposita decretorum de reformatione publicationi invigilandum esse atque omni studio in id incumbendum, ut sublatis abusibus et emendatis cleri moribus corruptis, qui haereticorum incursionibus viam et locum dedissent, in sua quisque vocatione digne ambularet et quam spartam nactus esset, omni quo posset honoris et ornamenti genere commendaret². De quibus consiliis haec narrat: Constitueram omnia et singula eiusdem concilii decreta in ea quam proxime et novissime celebravimus dioecessana synodo promulgare, atque ex eo tempore tentare et experiri in mea dioecesi, quicquid conferre possem in eam decretorum synodi Tridentinae executionem, praesertim vero in tribus quae subsequuntur capitibus: Primum, ut qui parochialibus ecclesiis praefecti sunt resideant et sibi demandatas oves bonae vitae exemplo, sacramentorum administratione et verbi divini praedicatione pascant et enutrient. Deinde ut parochialibus ecclesiis animarumque regimini praeficiantur viri graves scientia moribusque idonei... Postremo ut in hac nostra dioecesi, quae Franciae, Lotharingiae et Germaniae confinis est, profugis disciplinis aliquod veluti asylum aperiatur, et adversus illiteratam et plus quam ipse vellem in his terris saevientem barbariem optimorum studiorum veluti stationes collocentur et seminaria erigantur, ex quibus clerici scientia omnibusque pietatis et religionis officiis instructi ad ecclesiae gubernacula evocari possint. Sed tamen factum est nescio qua ratione, ut id praestare mihi liberum non fuerit. Interim ne otiosus essem ac viderer huius meae in decretorum sacri concilii Tridentini executionem propensissimae voluntatis contentionem aliqua ex parte remisisse, eas horas, quae mihi a perfungendo mei officii munere vacuae esse potuerunt, in id impendi, ut quae confuse et indigeste quodammodo — propter temporum quibus coactum fuit Tridentinum concilium et negotiorum passim occurrentium quae tractanda erant varietatem — eodem sacro Tridentino concilio decreta fuere sub Paulo III, Iulio III et Pio IV sanctissimis et beatissimis pontificibus maximis praesertim in iis, quae reformationem respiciunt, ea inquam omnia in rubricas et certa capita digererem³. Igitur concilii decretorum editionem adornabat, quae anno 1564 typis exscripta et cardinali Lotharingo dedicata prodiit. In praefatione cardinalem — ut in Metensi, Tullensi et Virdunensi episcopatibus, necnon ducatibus Lotharingiae et Barri s. sedis apostolicae legatum — per viscera misericordiae Dei et Domini nostri Iesu Christi obsecrat et obtestatur, ut dum expectatur concilium provinciale in his legationis suae terris et dominiis, decreta reformationis morum publicare et exequi non differat. Facile enim fore ut haereticorum veneno infecti reducantur, si contra quam ipsi sperant ac nobis obiiciunt, quod reformationem concilii refugiamus, viderint nos in melius vitam emendasse ac in posterum rationem nostram vivendi ad praescriptum decretorum reformationis componere⁴.

Hunc in finem non modo metropolitae Trevirensi scripsit de celebrando concilio provinciali⁵, et 8. Maii 1565 synodum dioecesanam Virdunum convocabat⁶, sed etiam provinciali concilio Remis per cardinalem Lotharingum mense Novembri 1564 celebrato cum Senonensi archiepiscopo consilii causa intererat⁷.

Varias deinde perpressus calamitates anno 1567 monasterii S. Vitonii ruinam, a. 1568 multorum civium peste consumptorum mortes lugebat; at nihilominus non cessabat fidei integritatem non modo in propria dioecesi custodire, sed etiam cardinali Lotharingo petente Metensem peragrabat lustrabatque dioecesim cum plena potestate emendandi, corrigendi et statuendi quidquid ad spirituale et temporale bonum iudicaret conducere. Hugonottis 3. Octobris 1569 apud Moncontorium prostratis Psalmaeus omnes haereticos agro Virdunensi cedere vel ad catholicam fidem redire coegit. 23. Septembris 1570 Iesuitarum collegium in civitate sua condidit multisque patres favoribus adiuvit. Etiam cardinalem Lotharingum hortabatur, ut contra haereses Metis pullulantes eiusdem societatis coloniam deduceret; sed ille ad tempora magis quieta opus differendum esse

¹ Infra p. 881, 29 ss.

² Cf. epistolam dedicatorem editioni decretorum concilii Psalmaeanae praemissam f. 2^r.

³ Ib. f. 2^v s.

⁴ Ib. f. 3^r, et in titulo epistolae.

⁵ Infra p. 881, 35.

Concilium Tridentinum. II.

⁶ In cod. Paris. 3774 A post diarium concilii Tridentini (in folio non numerato) de synodo Trevirensi per duas fere paginas refertur.

⁷ Ibidem duae et dimidia paginae, inc. Dominica 26. Novembris 1564. Acta huius synodi v. apud Harduinum X, 469—572.

respondit. Tamen collegii Mussopontani extructionem anno 1574 episcopus Virdunensis apud Carolum Lotharingiae ducem effecit. Superata deinde Tilliacensium (*Tilly*) seditione anno 1573 librum edidit inscriptum *Portrait de l'église* cardinali Lotharingo dedicatum, quem hic magnopere commendabat¹. Sed paulo postea ipse cardinalis praematura morte est abreptus 26. Decembris² 1574. Psalmaeus, testamenti executor cum 5 cardinali Ludovico Guisio fratre mortui constitutus³, Remas se conferebat, ut necessaria pro sepultura praepararet. Cumque tumulo illum 30. Ianuarii 1575 tradidisset, ad suos reversus⁴ supplicationes publicas faciebat ad avertendas Germanorum equitum turmas. Etiam cum 27. Iunii gravi morbo correptus esset, de seminario secundum decreta concilii Tridentini erigendo cogitabat. Sed mox malo ingravescente — iam diu articulorum 10 doloribus vexabatur⁵ — maximo civium luctu diem obiit supremum 10. Augusti 1575, aetatis suae anno 57. Corpus depositum est in ecclesia cathedrali in sepulchro quod — sicut cardinalis Lotharingus⁶ — ipse vivus sibi faciendum curaverat, cum hac inscriptione⁷:

NICOLAUS PSALMAEUS A CALVO MONTE
AD FLUVIUM ERRAM, HUMILIBUS QUIDEM
SED PIIS NATUS PARENTIBUS
PRIUS S. PAULI AD VIRDUNI MOENIA ABBAS
POSTEA AD EPISCOPATUM VIRDUNENSEM VOCATUS
SANCTE ET RELIGIOSE
DE FUTURA RESURRECTIONE COGITANS
SEPULCHRUM HOC CUM ADHUC IN VIVIS AGERET
SIBI EXTRUENDUM CURAVIT
ANNO DOMINI MDLXXII.

IN EO VERO MORTUI CORPUS
CLERUS POPULUSQUE VIRDUNENSIS MOESTISSIMI
POSUERUNT
ANNO DOMINI MDLXXV DIE 10. MENSIS AUGUSTI.

Cor vero Iesuitis legatum solemnī pompa deferebatur in illorum ecclesiam, ubi ad infimum arae principalis gradum conditum est sub marmorea lamina cum hoc titulo: 30

NICOLAUS PSALMAEUS AMICUS VESTER
DORMIT
ORATE PRO EO
OBIIT DIE X MENSIS AUGUSTI
ANNI MDLXXV AETATIS SUAE LVII.

Exterior Psalmai forma expressa est imagine quae conservatur in museo civitatis Barri Ducis⁸, cuius delineationem exhibet *Frizon* V, inter paginas 116 et 117. Ingenium et mores eius et scriptis et factis demonstrantur. Fuit homo doctrina⁹ et morum innocentia conspicuus, animarum zelo ac pietate excellens, qui ecclesiae reformationem sincere et constanter sectabatur. Quod inter imperatorem et Gallorum regem 40 non raro anceps fluctuabat, difficillimis suae aetatis tempestatibus est excusandum.

¹ Litteras quas omittit Frizon (nescio an etiam Hussonius), exhibet (partim?) *Hugo*, Monum. I, p. XXI numerata). De libello cf. supra p. CXLIX, 39 ss.

² *Hugo*, Monum. I, p. XXI habet 23. Decembris; sed maiore fide dignus videtur *Frizon*, qui V, 190 habet 26. Decembris. Etiam diem sepulturae cardinalis inde cognovimus.

³ Litterae Ludovici cardinalis 1. Ian. 1575 datae leguntur apud *Frizon* V, 57 s.

⁴ *Hugo*, Annal. II, 524: Anno 1574 mortuo cardinale iterum sufficitur abbas S. Pauli Psalmaeus et iure regressus dimissam adiit haereditatem, qua per septem tantum menses dies quindecim potitus est.

⁵ Archiepiscopo Trevirensi 10. Februarii 1565 scripsit: *Je regrette beaucoup que la goutte que j'ai rapporté du concil de Trente, et qui me fait souffrir souvent, me retienne au jour d'huy au point que je*

ne puis monter à cheval (Frizon III, 167). Et saepius hos dolores, quominus ad dietas imperiales veniret, excusabat.

⁶ *Hugo*, Monum. I, p. XXI.

⁷ Titulus legitur apud *Hugo*, Monum. I, p. XXII; *Frizon* V, 93 s.

⁸ *A. Benoit*, Les bibliophiles, les collectionneurs et les bibliothèques des monastères des trois évêchés 1552—1790 (Nancy et Bruxelles 1884) p. 15: *M. de Widranges a donné au musée de Bar-le-Duc le portrait de cet évêque, 1571 anno aetatis suae 57. Il est habillé en noir et a une calotte plate de même couleur. La devise était: Si Deus pro nobis, quis contra nos? (Bois, haut. 0,48, larg. 0,37).*

⁹ Etiam humanioribus litteris satis erat imbutus, cf. infra p. 829, 24, vel illud crastina luce p. 824, 22; 876, 25, cf. Vergil. Aen. 10, 244.

B. De libris a Psalmaeo conscriptis.

1. Diaria de concilio.

Quonam mortui Psalmai scripturae sint perlatae, neque ex testamento neque aliunde cum certitudine cognoscitur. Arthurus Benoit quidem refert: *A sa mort sa riche bibliothèque fut partagée entre les chapitres de la cathédrale et de la Madeleine*¹. Sed unde hoc sciat non prodit. In Psalmai testamento 10. Augusti 1575 condito de libris ab ipso compositis nil omnino legitur. Capitulum cathedrali legavit *un livre pontifical couvert de la croix, le recollement des festes solennelles escript en la main et en cuivre, ... une bible de Robert Estienne, une Glosse ordinaire, les quatre docteurs de l'église in folio, entre lesquels saint Augustin est de la première édition, l'histoire ecclésiastique d'Eusebe et de Nicephore, un cahier des droicts canonique et civil notté de sa main et chiffré*. Collegio Iesuitarum Vir-

dunensi praeter alia destinabat *les œuvres de saint Augustin de la dernière édition et quelques autres livres de théologie à la discrétion de ses exécuteurs*. Similiter fratribus Minimis Virduensibus donabat *quelque partie de ses livres en théologie à la discrétion desdicts exécuteurs*, et à Mr Demetz [uni ex consiliariis suis] *la bible de Plantin en plusieurs volumes*². Capitulum S. Magdalenae ne commemoratur quidem in testamento. Ut capitulum cathedralis librorum ab episcopo scriptorum partem acceperit, saeculo XVII eam alienatam esse verisimile est; nam versus annum 1644 capitulum inopia pressum bibliothecam vendere est coactum³. Edmundus Martène anno 1709 non videbat nisi *un méchant reste d'une bonne bibliothèque qu'ils ont vendue*⁴.

Econtra monasterium S. Vitonii etiam saeculo XVIII tres codices Psalmai possidebat, ut apparet ex catalogo per Petrum Le Court anno 1744⁵ conscripto, qui enumerat:

84. In-folio, papier. [Varia, inter quae sunt:] *Les actes et journaliers du concile de Trente depuis le 1er Mai 1551 jusqu' au 28 Avril 1552, écrit par M. Pseume, évêque de Verdun...*

85. In-folio. *Les actes du concile de Trente et journalier qu'en a fait M. Pseume, évêque de Verdun, depuis le 13 Novembre 1562 jusqu' à sa conclusion au mois de Décembre 1563.*

86. In-folio. *Les mêmes actes mieux écrits dans un volume relié en veau et des éclaircissements des congrégations* [sic] *du concile de Trente*⁶.

Hi codices vix ab ipso auctore illi monasterio erant relictī. Nam — sicut queritur Hugo: *Quas opes de parsimonia sua congesserat Psalmaeus, eas collegio Iesuitarum dotando, conventui Minimorum fundando deputarat, suis minus beneficis pater, licet pastor*⁷ — perpauca testamento Benedictinis Praemonstratensibusque legarat: *Il donne et legue aux deux communaultez de St Paul et St Vannes chacune cent francs*⁸.

De libris vel manu scriptis vel impressis ne unum quidem verbum legitur. Qua igitur via codices illuc sint perlati, numque fuerint originales necne, cum certitudine decidi non potest. Sed in Armandi de Hoquincourt episcopi Virduensis anno 1679 mortui bibliotheca diarium concilii Tridentini, quod postea Hugo ediderit, repertum esse perhibetur⁹. Ceterum dubitari posset, num eo tempore, quo catalogus fiebat, libri illi re vera extiterint amplius in bibliotheca S. Vitonii. Nam in exemplari operis Psalmaeani

¹ Benoit l. c.

² Testament de N. Pseume, évêque et comte de Verdun 1575 apud Frizon V, 112—130 (loci citati p. 122 ss).

³ Benoit l. c. p. 18 s.

⁴ [Martène et Durand.] Voyage littéraire de deux religieux Bénédicteins II, 2 (Paris 1717), 93.

⁵ Sic; U. Berlière (cf. adn. seq.) perperam habet a. 1745.

⁶ Ursmer Berlière, Les manuscrits de l'ancienne abbaye de S. Vanne de Verdun, in Bibliographie moderne I (Paris 1897), 295—308 (exhibet un catalogue complet et détaillé des manuscrits de Saint-Vanne, dressé au milieu du XVIIIe siècle par un religieux de cette abbaye, Dom Pierre Le Court; l'ordre qu'il suit dans sa description correspond aux numéros assignés aux manuscrits dans la bibliothèque de Saint-Vanne. Qui

catalogus est pars illius Histoire de l'abbaye de Saint-Vanne anno 1744 conscriptae, quae conservatur in bibliotheca civica Virduensi, partis III cap. 43. Pierre le Court, natus versus a. 1665, professionem fecit in conventu S. Vitonii a. 1685, mortuus est 8. Maii 1751 in S. Vincentio Metensi, cf. A. Calmet, Bibliothèque Lorraine 308—311; D. François, Bibl. des écrivains de l'ordre de Saint-Benoit I, 224 s; Matricula relig. profess. congreg. SS. Vitonii et Hydulphi [Nancy, Haener, 1782] 29).

⁷ C. L. Hugo, Annales ordinis Praemonstr. II (Paris 1739), 524.

⁸ Testamentum apud Frizon V, 129.

⁹ Benoit, Les bibliophiles p. 17; at illud *le même* que publica le P. Hugo certe non est aliud quam conjectura illius auctoris.

nunc in bibliotheca municipali oppidi S. Michaelis (*Saint-Mihiel*) conservato, cui annus 1740 est inscriptus, haec legitur nota ab Ildephonso Cathelinot, ut opinor, scripta: *Le manuscrit de cet ouvrage était autrefois dans la bibliothèque de Saint-Vanne de Verdun, de la propre main de l'évêque Pseaume. Mais M. Le Tellier, archevêque de Rheims, l'ayant emprunté avec promesse de le rendre, et étant mort presque dans le même temps, on ne l'a plus eu depuis; peut-être sera-t-il tombé entre les mains de M. l'abbé Louvois, qui l'aura mis à la bibliothèque du roi*¹. Accuratus Petrus Le Court a. 1744 in historia S. Vitonii citata (f. 112) refert: *Nous avons le Diarium écrit de sa main qu'il en avoit dressé. Maurice Le Tellier, archevêque de Reims, à qui on le montra, étant à St Vanne en 1697 ou 1698, le demanda avec promesse et serment de le renvoyer. Le prélat est mort sans l'avoir rendu. Ainsi la maison de St Vanne en est privée*².

In his notis — quarum sine dubio etiam prior in Petrum Le Court recurrit — primum hoc est falsum, quod archiepiscopo Remensi autographum librum Psalmai traditum esse volunt. Nam codex Tellerio a monachis S. Vitonii commodatus nullus alius est, quam noster codex T (Parisinus 1531, v. infra p. CLIX, 23 ss), qui cum aliis archiepiscopi libris manu scriptis sub finem anni 1700 bibliothecae regiae est donatus³. Hic autem diarii Psalmaeani recensionem longiorem continet, quae, ut infra demonstrabimus, non ipsius Psalmai opus est, sed Hussonii. Ergo non de illius, sed de huius tantum autographo posset cogitari. At ne Hussonii quidem manu codex est scriptus, sed est exemplar ex H (v. infra p. CLVIII, 22 ss) transumptum, antequam Hussonius ultimam huic manum apposuerit, ergo certe priusquam moreretur; obiit autem circa annum 1675. Si enim Tellerius demum librum describendum curasset, postrema Hussonii additamenta in eo contineri oporteret. Non minus falsa est coniectura, quasi in manus abbatis Louvois codex pervenerit, cum constet libros Tellerii manu scriptos ipso vivente anno 1701 in bibliothecam regiam esse translatos, impressos autem abbatiae S. Genovevae testamento esse legatos⁴. Denique non eo sensu illae notae sunt interpretandae, quasi praeter exemplar Tellerio traditum non alii in bibliotheca S. Vitonii extiterint diarii Psalmaeani vel longioris vel brevioris recensionis codices. Nam ut ponamus codicem M (S. Michaelis) vivo adhuc Hussonio, i. e. ante annum 1675, esse exaratum, certe Edmundus Mar-

¹ Descriptionem cod. S. Michaelis v. p. CLIX, 52 ss.

² Hunc locum ex codice bibliothecae municipalis Virdunensis benigne mihi descripsit A. Humbert.

³ Leop. Delisle, Le cabinet des manuscrits de la bibliothèque impériale I (Paris 1868, 4°), 302 ss.

⁴ De codicibus manu scriptis v. adnotationem praeced., de libris impressis testamentum Caroli Mauriti Le Tellier, quod est in codice 1648, n. 20 bibliothecae municipalis Remensis, datum 5. Novembris 1709 (mortuus est archiepiscopus Parisius 22. Februarii 1710). In quo haec statuuntur: *Je donne à mon église métropolitaine les livres écrits à la main sur du velin et reliés en maroquin avec mesarmes, que j'ay fait faire pour mon usage et celui de mes successeurs. . . . Je donne et lègue à mon neveu l'abbé de Louvois ma maison de Versailles cum supellectile, et varias res Parisiis et Remis existentes, ex. gr. le grand portrait de feu Monsieur le chancelier mon père, qui est un original de Mignard . . . ; mon cabinet de médailles avec son pied . . . ; tous mes tableaux des papes, tous ceux de ma famille (alias imagines gentis suae et regis legat capitulo); celui de mon cher amy Monsieur Bossuet eveque de Meaux, et ie luy recommande de l'imiter autant que luy sera possible dans le zèle que ce grand homme a eu pour le service de l'église et la defense de la vérité jusqu'à sa mort. — Je donne aussi à mondit neveu tous mes papiers d'étude et de curiosité soit imprimés soit écrits dans la main . . . Ma première intention étoit de donner à mondit neveu l'abbé de Louvois ma bibliothèque. Mais réflexion faite, j'ay cru qu'elle luy seroit inutile et même à charge, à cause de l'honneur qu'il a d'être bibliothécaire du roy. Ce recueil de livres est grand et curieux; ie l'ay fait avec beaucoup*

de dépense et de plaisir; car ie n'ay pas cessé d'en acheter pendant près de cinquante ans. Ce seroit grand dommage que ces livres fussent dissipés, comme il est indubitable qu'ils le seroient après ma mort. C'est que n'a persuadé que ie les devois donner à une communauté capable de son service, d'en aider le public et de les bien conserver. Je les donne donc et ie les lègue à la maison des religieux de l'abbaye de St^e Geneviève au mont de cette ville, chanoines réguliers de l'ordre de s. Augustin de la congrégation de France. J'estime cette congrégation autant qu'elle mérite de l'être, et ie suis bien aise de luy donner cette marque de l'amitié que j'ay pour elle et pour le père Polinier présentement son très digne général. — Je prie le dit père Polinier et le père de Riberolles, actuellement prieur de la dite abbaye de St^e Geneviève, ou ceux qui leur succéderont dans ces emplois, de faire mettre immédiatement après mon décès tous les livres de ma bibliothèque tous ensemble dans la seconde partie de leur bibliothèque, dont toutes les tablettes et la menuiserie ont été faites par les soins dudit père Polinier dans le dernier trienné, pendant lequel il a été prieur de ladite abbaye. — Je donne le buste de marbre de feu Monsieur le chancelier mon père avec son scabellon ausdits religieux de St^e Geneviève, pour être par eux placé et conservé dans le même lieu . . . — Je souhaite que tous les livres imprimés ou manuscrits ou portefeuilles qui pourront se trouver m'appartenus au jour de mon décès et qui ne seront point dans la bibliothèque du roy, y soient mis pour enrichir ce dépôt public que j'ay toujours eu fort à cœur de perfectionner. — Mortuo archiepiscopo nil nisi 58 codices liturgici manu scripti tradebantur bibliothecae regiae, Delisle l. c. 304.

tène anno 1709 vidit adhuc in illa bibliotheca *les actes du concile de Trente, recueillis par l'évêque Psaume*¹, et Hugo abbas, qui anno 1725 editionem recensio-
brevioris adornavit², per Augustinum Calmet codicem e S. Vitonio accepit³. Quo ab-
ierint hi codices Vitoniani, cognosci non potest, cum Petri Le Court descriptio sit nimis
5 vaga. Nisi Calmet diserte diceret per suas manus librum monachorum Viridunensium
Hugoni esse traditum⁴, facile crediderim libros statim post Martenii visitationem in
manus Baluzii venisse, codicesque 85 et 86 esse nostros H et H'. Nam Petri Le Court
silentio non prohiberemur quominus hanc coniecturam faceremus, cum post dimidium
fere saeculum, ex quo libri erant ablati, facile oblivio potuisset capere monachos non
10 modo de genere vel numero codicum, immo etiam de personis auferentium⁵. Tamen
propter Calmeti testimonium in dubio est relinquendum, unde et quando codices Parisini
3774 A, 1533 et 1532 in Baluzii possessionem transierint; certe ante a. 1718, quo mortuus est.
Sed quoquo modo res sese habet, ad nos hice codices diarii Psalmaei pervenerunt:

Parisinus 3774 A chartaceus in 8° saeculi XVI, involucro moderno circumdatus, P
15 autographus Psalmai, ita in catalogo describitur: *Codex chart., olim Baluzianus. Ibi continentur 1) Nicolai Psalmai episcopi Viridunensis collectanea theologica. 2) Eiusdem fragmenta, ubi [narratur] de rebus in concilio Tridentino gestis post adventum cardinalis a Lotharingia cum episcopis Gallis. Is codex decimo sexto saeculo exaratus est. Auctor ipse libello hunc titulum inscripsit: Commentarius, diarium seu ephemeris actionum quotidianarum. NPsaulme. Deinde sequitur: Omnia in gloriam dei facite, et iterum nomen NPsalmus E[pi]scopus Viridunensis. In eodem primo folio est numerus Baluz. 904, et infra eum alius deletus: 824, infra quem paene oblitteratus 4485 (?)*. Codex continet excerpta ex sacra scriptura, ex patribus, conciliis et scriptoribus ecclesiasticis de variis quaestionibus fidei et morum, distributa per singula capita. In fol. 2 est *index*
25 *locorum communium* (ultra 30 capita cum indicatione foliorum, in quibus inveniantur). A folio 3 incipit numeratio foliorum a Psalmaeo facta, ubi primum (fol. 1) legitur haec sententia: *State et tenete traditiones quas didicistis per sermonem sive scripturam* [cf. 2 Thess. 2, 14], *doctrinisque variis et peregrinis nolite abduci* [Hebr. 13, 9], deinde superscriptio: *Loci aliquot communes theologici, atque hi praesertim, de quibus hac tempestate non*
30 *levis controversia est. 1. De peccato originis* (loci ex Augustino et Alberto Pighio), postea (fol. 2) 2. *De fide, operibus et iustificatione* (loci sacrae scripturae); f. 4: 3. *De ecclesia, primatu ecclesiae Romanae, deque potestate ecclesiastica et clavibus*, et huiusmodi permulta⁶. Fol. 54—56: *Nouvelles des Huguenots depuis le mois de Septembre 1567*. Post fol. 60 est folium non numeratum cum hoc titulo: 1545. *Fragmenta rerum*
35 *sententiarumque ex optimis quibusdam authoribus inter praelegendum velut per transennam exceptarum atque aliarum quotidianarum actionum commentariolus* (quo titulo totius codicis indoles optime significatur). Sed iam in sequentis folii pagina versa incipit nova paginarum, et inde a pag. 77 foliorum numeratio. Diarium incipit ab illa pag. 1: *Fragmenta eorum quae gesta sunt in concilio Tridentino a tempore adventus*
40 *cardinalis Lotharingii cum episcopis Gallis et episcopo Viridunensi Psalmeo*. Diarium explicit fol. 94, et sequuntur (in foliis non signatis) varia excerpta et notata de conciliis dioecetano Viridunensi et provincialibus Trevirensi et Remensi annis 1564 et 1565 celebratis⁷, de functionibus episcopalibus, de synodis et de ratione eas celebrandi, de administratione sacramentorum, itinerarium (*Voyage de Trente a Verdun per Constance, Basle, Tannes, Nancy*, cf. infra p. CLXXII), praeterea commentarioli sermonum, orationum (etiam, ut videtur orationis coram imperatore 1563 Oeniponte habitae), epistularum, etc.

¹ Voyage littéraire II (1717), 95.

² De qua v. infra p. CLXV, 16 ss.

³ Calmet, Bibliothèque Lorraine p. 777; cf. infra p. CLXV.
⁴ Calmet l. c. p. 777.

⁵ L. Delisle l. c. 305 s refert de codicibus e conventu S. Martini Tornacensis per Tellerium archiepiscopum Remensem acquisitis et addit: *Au XVIII siècle les religieux de Saint-Martin de Tournai ne savaient déjà plus comment ils s'étaient laisser dépouiller d'une partie de leurs manuscrits. Ils s'imaginaient avoir été victimes de la toute-puissante volonté de Louis XIV.*

⁶ Fol. 43: n. 28 *De concilio* . . . ; f. 44^a *Aeneas Syl. in 1. lib. syno. Bas. dixerit posse synodos non tantum*

sine papa, sed etiam eo prorsus invito congregari. — Que libertas ibi esse poterit, ubi pars rea et advocat et deligit iudices pro arbitrio? . . . — Adrianus in comitiis Norimbergae a. 1523 celebratis . . . — Panormitan. in c. Significasti de elect. et Gerson disputat in concilio plus esse credendum simplici laico scripturam proferenti, quam toti concilio ea destituto. — In 4. actione syno. 8°. teste Cusano volebant quidam legatis principum negare omne ius suffragii, sed contendebant eos debere subscribere tantum ut testes. Verum illi contra negarunt penitus se subscripturos, nisi sibi ius suffragii concederetur. Quam eorum petitionem tandem synodus comprobavit.

⁷ Cf. supra p. CLIII, 39 ss.

- Autographi Psalmaeani exemplar optime — idque Stephani Baluzii manu — scriptum est in eiusdem bibliothecae codice 1559 (B), f. 168—206. Codex (olim Baluz. 38, deinde 3887²) est formae maximae, varios fasciculos diversarum formarum manuumque continens, in tergo aureis litteris inscriptus: *Varia concilia* (f. 208 est Psalmaei relatio de gestis in concilio provinciali Remensi a. 1564 celebrato, ex eodem auctoris autographo transcripta¹).
- In codice P nititur **Parisinus lat. 1532** (H'), chartac. saeculi XVII in folio maiori, corio involutus. Numerum antiquum habet Baluz. 333, praeterea alium: *Reg. 3897*. In catalogo legimus: *Ibi continentur 1°) Diarium de rebus in concilio Tridentino gestis post cardinalis Lotharingii cum episcopis Gallis adventum, authore Nicolao Psalmaeo episcopo et comite Virdunensi. 2°) Elucidationes nonnullorum locorum eiusdem concilii a S. R. E. cardinalibus interpretibus deputatis, praelatis et aliis concessae. Is codex ex autographo saeculo decimo septimo descriptus videtur.* Re vera codex est Matthaei Hussonii³ manu exaratus. Primo loco exhibet: *Diarium seu ephemeris eorum quae gesta sunt in concilio Tridentino ab adventu cardinalis Lotharingi cum episcopis Gallis*, incip. *Die ueneris decimatertia Mensis nouembris*. Hoc diarium usque ad f. 128^v pertingit; f. 129—258 sunt illae *Elucidationes* (quas partim exhibet Hugonis editio⁴), quae videntur esse haustae ex codice 16 bibliothecae municipalis Virdunensis⁴. Cum textus huius codicis — praeter differentias infra p. CLXIII, 43 ss indicatas — fideliter redditus sit (etiam quoad errores) in Hugonis editione, licuit hac ut semper praesente codicis loco uti.
- Eadem manu, quae illum codicem exaravit, scriptus est **Parisin. lat. 1533** (H), olim Baluzianus (ut ait catalogus), chartaceus in folio minore, involucro moderno circumdatus. In folio primo non numerato est hinc titulus typis impressus et quasi inter portae arcuatae antepagamento inclusus: *Medulla votorum et sententiarum patrum concilii Tridentini super praecipuis materiis propositis in congregationibus ab adventu eminentissimi Caroli cardinalis Lotharingi cum episcopis Gallis ad consensus solutionem. Ex diario manuscripto Ill^{mi} et doctissimi D. Nicolai Psalmaei episcopi et comitis Virdunensis accurate indagata et publice fideliter reddita per Matthaeum Hussonium l'Escossois, consiliarium regium Virduni, nuper Dominorum archivo regio praesidium a secretis*. In folio sequente idem titulus legitur manu scriptus (omissis tamen verbis *nuper...*); in folio tertio:

«Lectori.

Quid augustum divi Vigili templum aut magnificum conclave Tridentinum ingredi ibique sanctissimos patres pro tribunali sedentes et supreme de rebus religionis nostrae agentes et iudicantes audire diutius praestolaris, benevole lector? Purpuratorumne sacra reformidas capita aut numerum? Tui sunt omnes, si Romanus es, amici, habesque tuto qui te intromittat Psalmaeum omnibus tuis sicut et Caesari regique Chr^{mo} merito non invisum, qui tibi arcana concilii fideliter aperiat cuique indubitanter credas atque committas.

Verum si de ducis tui patria, prosapia, moribus et vita quid percunctaris, Calvomonti ad fluvium Erram in ducatu Barrensi humilibus quidem, sed piis natus est parentibus Petro Psalmaeo et Didetta Morel anno salutis 1514. Iuvenis admodum in monasterio S. Pauli ordinis Praemonstratensis ad muros civitatis Virdunensis, cui Franciscus patruus praeerat abbas, non negligenter educatus et scientiarum elementis apprime instructus et imbutus adolescens Lutetiam Parisiorum, scientiarum omnium emporium, studii causa amandatus, sed inde in patriam revocatus eiusdem monasterii anno 1540 ex resignatione patris abbas et paucos post menses, ne quod in commendam acceperat in animae suae detrimentum verteretur, religiosus factus. Patruo deinde e vivis sublato Parisios regressus, ubi cum studiorum suorum rationem ad colophonem perduxisset, doctoris titulo post clarissimam multarum quaestionum elucidationem praesentibus Ill^{mis} et R^{mis} Carolo a Lotharingia archiepiscopo Remensi, episcopis Nivernensi et Claramontensi, nec non nobilibus multis, a. 1541 sexta die Septembris meritissime est insignitus. Norbertinis canonicis fratribus suis adversa rerum facie Romae maxime tum de recuperanda

¹ Cf. supra p. CLIII, 41 s cum adn. 7.

² De quo v. infra p. CLXI, 18 ss.

³ De qua v. infra p. CLXV, 16 ss.

⁴ V. infra p. CLXVII, 40 ss; supra p. CLV, 29 s.

de manibus card. Pisani Praemonstratensi abbatia et relatione patriarchae Norberti in divorum catalogum ageretur, utilissimus semper visus et habitus. Anno tandem 1548 Viridunensis episcopus ex permutatione feliciter et omnium bono factus.

Hic non haereo, amice lector, ut ea, quae per septem et viginti annorum spatium
5 eo in munere mira et pia gessit noster Psalmaeus, tibi delineare possim, cum omnia peramplo quod de eius episcopatu concivium meorum precibus et consilio¹ edidi volumine² satis videantur expressa. Eum solummodo Deo, sanctis, piis hominibus et principibus gratum nec non ecclesiae Christi non parum utilem fuisse crede, et quae de eo habet R^{us} Pater Mammerotus Praedicatorum ordinis, sanctum ultimi seculi sidus,
10 Mariae Scotorum reginae cappellanus seu confessorius, in commentario suo super Ionam esse verissima. Viri vere humani appellationem promerens, vir cuius est tanta ingenii suavitas, tantus animi candor tantaque erga hominum mores communitas et comitas, ut omnibus natus, omnibus omnia factus videatur, ut omnia Deo lucri faciat; vir, inquam, moribus aureis erga omnes, doctrina, pietate, elogio commendandus, in summa vir
15 huius saeculi locupletissimum ornamentum. En meus, benevole lector, quem scire vis et qui tuus erit, si volueris, qui omnibus totus fuit, Psalmaeus».

Folium quartum exhibet precationem in aperiendis congregationibus recitari solitam (*Adsumus, Domine sancte spiritus* etc.) et locum *ex con[cilio] pro[vinciali] Col[oniensi]*, deinde aliam precationem: *Domine, qui nos iustitiam loqui*. Post haec in folio primo
20 numerato incipit *Diarium. Die veneris decima tertia mensis Novembris* etc.

Priusquam quae inter H et H' intercedat ratio accuratius indagemus, exemplaria ex H derivata enumerare ex re videtur esse.

Inter quae primo loco nominandus est **Parisinus 1531**, olim Tellerianus (T),
chartaceus in folio, titulo carens³; sed alia manus in margine folii primi ascripsit: *Journal de ce qui s'est passé et dit au concile de Trente dans les sessions qu'on a tenu*
25 *sous pie quart, pendant que le cardinal de Lorraine et les evesques de France y ont assisté, écrit par Pseaume, evesque de Verdun, qui a toujours accompagné led[it] cardinal, auquel il devoit sa fortune*. Catalogus autem hunc codici dat titulum: *Diarium concilii Tridentini ab a. 1562 ad finem usque, authore D. Pseaume, Viridunensi episcopo et Ludovici [sic!] a Lotharingia in praedicto concilio comite*. Praemittitur oratio: *In nomine Domini. Amen. Adsumus Domine...*; fol. 2 incipit textus: *Diarium. Die Veneris decima tertia Novembris*. Ex H hunc codicem derivatum esse extra omnem dubitationem ponitur erroribus quibusdam, qui ex obscuritatibus codicis H sunt orti. Ut p. 725, 1 H habet *urceolos*, T legit *viceolos*; p. 726, 26 H *Wicclenistis*, T *Vuic-*
35 *tenistis*; p. 750, 7 H *post papam*, T *postquam*. In relatione de 25. Novembris 1562 T adeo inepte codicem H transcripsit, ut non viderit narrationem interrumpi compluribus paginis interpolatis (58^{a-t} infra p. 739, 31—741, 44), quas signis ibi inserendas esse indicabatur, ubi in nostra editione leguntur; quare interpolationem inter ultimum verbum paginae 58 et primum paginae 59 posuit (infra p. 742, 8 et 9), cum ponenda
40 fuisset in media pagina 58. Rursus T non habet illa additamenta vel correctiones, maxime quae H tremula manu fecit (ut p. 727, 23 ss; 739, adn. k; 741, adn. g; 753, adn. r; 755, 1 ss; 774, adn. l; 778, 1—14 et adn. d; 786, 46—788, 15; 790, 27—38; 791, 23—44; 792, 12; 794, 35; 795, adn. r etc.), quod indicio est illum scriptum esse priusquam hae mutationes in H factae essent, ergo certe priusquam moreretur Hussonius, qui anno 1674 etiam inter vivos videtur fuisse⁴. Hic ergo est codex, quem Le
45 Court et Calmet et Cathelinot autographum Psalmaei esse voluerunt.

Codex autem **Parisinus (fonds nouv.) 11612** (maximae formae, olim Harlayanus
141 [alii numerus: vol. 559], videtur esse saeculi XVII) transumptus est ex T; id quod ultro apparet inde, quod eius titulum gallico sermone scriptum repetit. Qui fontis sui
50 mendas quantum vidimus habet omnes, novis auctas. Hic codex ceterum bellissime scriptus cum sit fons textus Doellingeriani, de huius corruptione non est mirandum.

His codicibus Parisinis adiungendus est cod. **64** bibliothecae municipalis S. Michaelis (*Saint-Mihiel*, Dép. Meuse), chart. in 4°, paginarum 637, corio involutus. Titulus est idem ac codicis H, sed sine verbis: *accurate indagata et publico fideliter reddita*

¹ cod. *concilio*.

² Significat librum supra p. CXLVII, adn. 4 citatum.

³ Cf. supra p. CLVI, 15 ss.

⁴ Cf. infra p. CLXII, 14 ss.

per Matthaeum Hussonium etc., ita ut legentes opus intactum Psalmai prae oculis se habere putarent. In folio verso manu Ildephonsi Cathelinot scriptum est: *Ce ms est imprimé dans le T. 1 du Monumenta sacrae antiquitatis par le Père Hugo abbé d'Étival, mais fort en abrégé; il a passé les vota sententiarum*¹. *Ce qu'on a marqué ici par des barres tirées a chaque page. On trouve aussi dans cet imprimé deux autres ouvrages du même Pseume qui regardent encore la même matière. On pourrait y joindre Reformatio concilii Tridentini que nous avons in 4°, ce qui fourniroit de quoi faire un supplément au concile de Trente in folio*². Sequitur eiusdem alia nota quam exhibuimus supra p. CLVI, 3 ss; fol. 3^r *Breviarium vitae illius* (Psalmai), quod niti videtur in vita ab Hugone editioni suae praemissa. Inter opera Psalmai praecipuum affertur *Medulla*, quam ediderit Hugo, *sed adeo compendiose, ut vota ipsa et sententiae patrum concilii in eo desiderentur. Quae e manuscripto nostro supplenda opere pretium duximus*. Textus est Hussonii recensio, cuius semper codex exhibet lectiones novissimas, ut 724, 31^a *Ioannes Baptista de Grossis Mantuanus, episcopus Regiensis, secundus, satis breviter dixit*; similiter 725, 16^f; 794, 3; 803, 25^m; 803, 32^v (804, 8 ss est quaedam confusio, quae tamen intellegitur ex H); 805, 1^b; 808, 19^o; 810, 7^b; 882, 1^a. Rursus etiam hic codex scriptus videtur esse, antequam articulus p. 727, 23—39 adiceretur, ergo vivente Hussonio. Hoc si verum est, annus libro ascriptus (1740, cf. supra p. CLVI, 1 s) non tempus quo ortus sit, sed quo in possessionem monasterii S. Michaelis venerit significat. Non optimae notae codicem esse inde apparet, quod p. 723, 5 legit: *tres Itali episcopi, Spinellus Bencius et Politianus. Episcopus Montispolitiani multa dixit* — quasi nomina trium Italorum addidisset et quarti votum referret.

Sed non est operae pretium accuratius horum codicum lectiones bonas vel falsas prosequi, cum sint exemplaria nec ad textum constituendum quidquam conferant.

Hunc in finem solus praeter autographum P adhibendus est H, cum multa patrum vota aliaque haud parvi pretii documenta exhibeat, quae alias nobis perissent. Quare hic iam accuratius est inquirendus. Et primo quidem quaeret aliquis, cur non ipsum Psalmaeum, ut qui per totum librum ex prima persona loquatur, qui variorum patrum ut Cauriensis³, Gerundensis⁴, Cenomanensis⁵, Iadrensis⁶, Cyprii⁷, Granatensis⁸ se vota accepisse referat ac sine dubio alia quoque habuerit⁹, qui libros rariores apud unum vel alterum collegam se vidisse testetur¹⁰, auctorem etiam huius longioris recensionis admittamus. Ultro concedimus non Hussonium, quippe qui concilio non interfuerit, his locis loqui, sed episcopum Virdunensem. At ex ipso codicis titulo satis apparet textum non ab auctore, sed ab Hussonio in suam formam esse redactam; nam quomodo hic opus *accurate indagatum* ex Psalmai diario vocare potuisset, si simpliciter transcripsisset? Deinde tota codicis forma, cum sit plenus liturarum et correctionum — non raro loci bis vel ter correcti operiuntur scidis agglutinatis, in quibus novae correcturae leguntur, maxime nomina et sedes episcoporum —, indicio est scripturam esse originalem, non exemplar. Praeterea permulti occurrunt errores, quos non licet reducere in episcopum qui concilio interfuit, minime autem in Psalmaeum. Nam quis credet hunc ne suas ipsius quidem litterulas recte legisse (cuius rei infinita mox afferentur exempla)? Num Psalmaeus in margine adnotasset: *Inquirendum mihi nomen istius, non enim invenio Ambianensem inter episcopos in concilio Tridentino* (infra p. 807, adn. x; cf. p. CLXIV, adn. 2), cum re vera Ambianensis interfuerit (p. 807, adn. 10)? Num Psalmaeus Ioannem Morvillerium episcopum Aurelianensem, qui 17. Ianuarii 1563 ad concilium venit, 17. Novembris 1562 in congregatione loquentem

¹ Hac de quaestione v. infra p. CLXV, 16 ss.

² Hinc orta videtur esse opinio Calmeti, quasi proprium opus Cathelinot composuisset (Bibliothèque Lorraine 248): *Supplément au concil de Trente, in folio, composé des ouvrages de l'évêque Pseume sur ce concil, dont il a les manuscrits [sic!], et y a ajouté la vie de cet évêque en latin avec une préface*.

³ Infra p. 723, 9: *Quod quidem scriptum dicit — excerpta ex libro Ratisbonensi — mihi a congregatione perhumaniter communicavit*.

⁴ Hic p. 728, 30 est intellegendus, qui ib. adn. f vocatur *vir doctus et in communicandis suis suffragiis valde liberalis*.

⁵ Infra p. 770, 1: *Postea* (i. e. post congregationem)

humaniter pro suo more mihi votum suum ... communicavit. ⁶ Cf. infra p. 783, adn. f.

⁷ Infra p. 787, 2 (Cyprius) *copiam sui scripti mihi fecit, ex quo sequentia sumpsit*.

⁸ Infra p. 855, adn. r: ... *ut audivi et ex eius scripto nonnulla excerpti*.

⁹ Exempli gratia sententiae archiepiscoporum Senensis (infra p. 790, 27 ss) vel Pragensis (p. 792, 6 ss) certe scriptas prae oculis habuit.

¹⁰ Apud episcopum Asturicensem se vidisse testatur Eustachium de Zichenis (infra p. 726, 31) et Dialogum quendam de sacramentis (727, 23 s); per Almeriensem accepit Hermannum Zoestium (p. 742, 20 ss); apud Liciensem libellum Bucerii (818, 21 s).

induxisset:¹ Nec Viridunensis episcopus votum, quod p. 883, l. 38 ss Dionysio Graeco episcopo Milopotamensi seniori tribuitur, huic (quem optime noverat, cf. infra p. 873, 16 ss.) potuisset commodare, cum ipse in diario suo originali (p. 728, 28) referat Milopotamensem iuniorem subscripsisse sententiae alterius, i. e. Calamonensis.

- 5 Tanto magis necessarium est scire, undenam hauserit Hussonius materias quas ultra textum codicis P in sua diarii recensione congescit. Huic quaestioni ipse Psalmaeus respondit, cum duobus saltem locis ad alium librum a se compositum lectorem remittat. Nam 15. Maii 1563 in diario suo de Granatensis archiepiscopi voto locutus adiungit: *prout in alio diario*². Eadem citatio invenitur ad 24. Iulii 1563 de
10 sententia cardinalis Lotharingi³. Sed uterque locus est suppressus ab Hussonio⁴. Qui rursus ipse diserte testatur se alio libro Psalmaei usum esse, cum dicat: *Hic non abs re regis litteras nec non duas orationes in dicto Psalmaei nostri manuscripto contentas... annectere non dubitavi*⁵. Sicut igitur Gabriel Paleottus et Petrus Gundisalus de Mendoza⁶, ita etiam Psalmaeus documentorum — et hic maxime votorum —
15 collectionem diario suo adiunxit. Quem *alium librum* Viriduni, Parisius, Nancei in Hugonis reliquiis, in bibliotheca S. Michaelis inter scripturas Ildephonsi Cathelinot frustra investigabamus. Sed Hussonium eo usum esse luce est clarius.

- Huius hominis de vita et muneribus ut pauca hic narremus res ipsa videtur postulare. Cum Hussonius ipse sibi cognomen *L'Escossois* imposuerit⁷, et iam inter Psalmaei familiares appareat *Mr Claude Husson père*, cui centum francos patronus testamento legavit⁸, patres Matthaei ex illis Scotis fuisse conicere licet, qui per Mariam, Caroli cardinalis Lotharingi sororem et Iacobi V Scotorum regis uxorem, vel per Mariam Stuartiam eius filiam in Lotharingiam venerant. Minus accurate Calmet⁹ de Matthaeo Hussonio refert, cum Franciscus Clouët in Hussonii *Continuation de l'histoire Verdunoise*¹⁰ et N. Frizon¹¹ plura de eo exhibeant. Natus est Matthaeus Viriduni 15. Februarii 1599, institutus apud Iesuitas in patria, deinde Parisiis et Mussiponte et in studio iuridico Bituricensi. Postea factus est *conseiller en la salle episcopale de Verdun, grand mayer de l'abbaye de Saint-Vanne, conseiller de la cité, garde des sceaux du bailliage, commis de MM. les secrétaires et intendants des chartes de Sa*
25 *Majesté, intendant des chartes, enfin conseiller au siège présidial*¹². Anno 1638 cum Franciscus Lotharingus episcopus Viridunensis contra Gallorum regem rebellis fugisset, Hussonius iussus est titulos quibus iura regis in tres illos episcopatus niterentur conquirere. Hunc in finem aperiebantur illi omnes collectiones omniaque archiva, unde factus est secundum Clouët *un grand fureteur d'archives*. His auxiliis adiutus complura opera composuit, quorum unum tantum typis est exscriptum a. 1674: *Simple crayon utile et curieux de la noblesse des duchez de Lorraine et Bar et des éveschez de Metz, Toul et Verdun*, in 4° cum figuris.

Inter libros manu scriptos commemorantur *Notes sur Wassebourg*, i. e. Adnotationes in Richardi de Wassebourg, archidiaconi Viridunensis, historiam Viridunensem.

- 40 Huc pertinet codex Parisinus *Fr. nouvelles acquisitions* 7432 (olim collectionis *De Camps* t. CII, in folio, ipsius Hussonii manu exaratus): *Les antiquitez de la Gaule Belgique et de plusieurs principaultez contenues en icelle. Extraictes soubz les viez des evesques de Verdun par Mr Richard de Wassebourg, archidiacre de l'eglise de Verdun. Revues, corrigees et augmentes de plusieurs pieces, tiltres, chartes et actes concernant l'histoire e l'esclaircissement des genealogies des maisons et familles illustres y contenues. Par - -* (hic finis est tituli; sed Hussonium esse auctorem ex manu et exemplari in bibliotheca Viridunensi conservato apparet). In eadem collectione *De Camps, fonds français* 18914, est *Inventaire des archives Verdunoises au XVIIe siècle par M. Husson*, cuius exemplar describitur in Catalogue general des mss... des dép. V, 510.

¹ Cf. infra p. 728, adn. 8; p. 882, adn. 2.

² Infra p. 855, 36.

³ Infra p. 867, 33: *prout in alio libro*.

⁴ Cf. adnotationes criticas 855^s et 867^a.

⁵ Cf. infra p. 738, adn. i. In codice H inde ab interpolatione inter paginas 114 et 115 facta incipit nova foliorum numeratio, quae pertingit usque ad f. 134; sed numeri foliorum scripti sunt in margine inferiore. Hac numeratione non comprehensa est inter-

polatio f. 280^a (infra p. 864, 28 ss et *consilium* illud ib. adn. a indicatum). Nescio an Hussonius initio duos tomos fecerit.

⁶ Cf. supra p. CXLVII, 16 ss.

⁷ Cf. titulum codicis H supra p. CLVIII, 29.

⁸ Frizon, Petite bibliothèque Verdunoise V, 121.

⁹ Bibliothèque Lorraine col. 534 s.

¹⁰ Cf. supra p. CXLVII, adn. 4; in fronte illius codicis.

¹¹ l. c. II, p. III s.

¹² Frizon II, p. III.

Continuationem historiarum a Wasseburgo conscriptarum usque ad mortem Psalmai¹ saepe commemoravimus. In qua permulta attulit documenta, interque ea paene centum Caroli cardinalis Lotharingi epistulas et complures Psalmai ad illum directas. Historiam codicis descripsit Clouët in fronte codicis fol. 2 non numerato.

Alium Hussonii codicem autographum vidimus in bibliotheca municipali Metensi 5 (cod. 969 [219], *ancien fonds D. 91*, in folio, pergamena involutum, 497 paginarum): *Lettres et memoires de l'eminetissime cardinal de Giury, évesque de Metz, protecteur des affaires de France et des ordres de Saint-Benoist et de Saint-Bernard a Rome, tirez des originaux par Mathieu Husson l'Escossois, con[seill]er du roy, cy-devant secretaire de MM. les intendants des chartes de France*². In praefatione dicit se materia- 10 rum collectionem digestam exhibere velle, non historiam, quae demande une meilleure plume que la mienne et plus de loisir que les emplois d'une charge n'en laissent à un aage ausy avancé que le mien. Ergo annis posterioribus suae vitae opus hoc composuit, sicut etiam catalogus codicem fine saeculi XVII scriptum esse vult. Eo anno, quo illud *Simple crayon* editus est (1674), Hussonius adhuc inter vivos videtur fuisse³; 15 quando mortuus sit nescimus.

Alia opera Hussonii a Calmet enumerantur: 1. *Histoire chronologique abregée de la ville de Verdun depuis 514 jusqu' en 1633*. — 2. *Histoire abregée des évêques de Verdun depuis S. Saintin jusqu' à Charles de Lorraine, qui se fit Jésuite en 1631*. — 3. *Histoire de l'abbaye de S. Paul de Verdun*. — 4. *Histoire de l'abbaye de Châtillon, ordre de Cîteaux*. — 5. *Inventaires des titres, actes et pièces authentiques des archives et trésors des chartes de l'évêché, chapitre, monastères, maison de ville et de la cité de Verdun...*, dédié a M. le chancelier Séguier (et conservé en ms. dans sa bibliothèque à St. Germain-des-Prés)⁴. 20

Quis dubitat, quin hic vir, cui omnium civitatum, ecclesiarum, monasteriorum 25 archiva patebant, qui iudex episcopalis Virdunensis erat, qui Psalmai historiam permultis usus documentis conscripsit, huius *librum alium* in manibus habuerit, etiamsi non ipse esset professus? Quo tempore recensionem diarii perfecerit, Fridericus Payen ord. Praem. aequalis eius testatur in libro *Chronique de l'abbaye de S. Paul de Verdun, ordre de Prémontré* (cod. bibl. Virdun. n. 14, scriptus a. 1647) 30 p. 390: (Pseaulme) *s'achemina deux fois au concile de Trente... Il y escrivit pour son usage particulier et pour soulager sa memoire un diaire, depuis le 13e jour de Novembre 1561 [sic, cf. infra p. 723, adn. c] jusqu' à la fin du concile et jusqu' à ce qu'estant de retour à Verdun il en publica les décrets le 10e jour de fevrier 1564*⁵ — *diaire que le sieur Husson, consciller de Verdun et historiographe, a transcrit et mis* 35 *au net cette année 1646 a dessein de le donner au publique à raison de quantité de belles particularités qui s'y voient, qui n'ont pas esté remarquées par ceux qui ont escritte l'histoire du concile de Trente*⁶. Hoc diarium est noster codex H. At quonam Hussonio mortuo ille *liber alius*, quo in componendo diario utebatur, est delatus? Nam librum donec vixit Hussonius penes eum remansisset et inter eius hereditatem fuisse vix 40 licet dubitare. Augustinus quidem Calmet asserit: *J'ai vu une infinité d'ouvrages écrits de sa [Hussonii] main dans la bibliothèque de S. Vanne de Verdun et dans celle de M. Segulier, qui a été donnée au monastère de S. Germain-des-Prés à Paris*⁷. Sed

¹ De tempore quo illam continuationem scripserit Hussonius v. infra adn. 6.

² Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements, t. V (Paris 1879), p. 398 codicem continere ait *la correspondance du card. Giury avec le roi Henry IV et les responses de Sa Majesté; avec le pape et les cardinaux à Rome; avec les princes de la maison de Lorraine, les archevêques de Bourges et de Trèves, les abbés de l'ordre de Prémontré et de Clairvaux etc. On y trouve beaucoup de faits très-intéressants pour l'histoire de Metz et pour celle du protestantisme dans cette ville. Fol. 245^v—248^v est testamentum cardinalis (nati Parisiis 30. Martii 1545, mortui 19. Aprilis 1612), fait en nostre chasteau de Vic 7. Apr. 1612, fr. Anne Descars cardinal de Giury.*

³ Falsa sunt, quae in Revue d'histoire ecclésiastique

V (Louvain 1904), 802 de morte Hussonii annum natalem nescientes coniectavimus.

⁴ Calmet, Bibl. Lorr. 534 s; Clouët in fronte codicis Virdunensis citati.

⁵ Cf. infra p. 881, 29 ss.

⁶ Hunc locum benigne mecum communicavit A. Humbert. Partim legitur etiam apud Frizon V, 166, ubi ex eodem fonte addit Hussonium eodem tempore scripsisse *bien au long* historiam Psalmai, cf. supra p. CXLVII, adn. 4. Sed errat Frizon putando Hussonii autographum Hugoni esse traditum, cum ille iam diu antea transisset in manus Baluzii (cf. supra p. CLVII, 6 ss), cuius (a. 1718) mortui bibliotheca a rege est emptā, cf. p. CLXIII⁸. Neque habebat abbas Stivagiensis recensionem Hussonianam, sed potius breviorē, cf. infra p. CLXV, 16 ss. ⁷ Calmet l. c. 535.

frustra in bibliotheca nationali Parisiensi, quo et codices Segueriani¹ cum ipsis monachorum S. Germani libris², et Baluziani³ et Campiani⁴ sunt translati, frustra inter Hugonis abbatis reliquias Psalmai votorum collectionem quaerebamus. Nisi omnino periit, alicubi eam sine nomine auctoris latere verisimile est. Quam donec contigerit invenire, acquiescendum erit in eis, quae Hussonius inde in Medullam transumpsit.

Plurimum igitur interest scire, quam rationem in adhibendo *alio libro* (quem P' vocamus) ille sit secutus. Hoc cognoscere non possumus nisi collata earum partium, quas H communes habet cum P, forma Psalmaeana cum Hussoniana, quoniam sine dubio et P et P' eodem modo per Hussonium tractabantur. Et hic primum iuvat operis Hussoniani singulos gradus persequi.

Initium sine dubio Hussonius fecit ab H', cuius textus non differt a P, nisi quod interdum verba mutat auctoremque ex tertia persona facit loquentem, quod litterulas Psalmai minus compositas perperam legit, quod nomina et cognomina episcoporum, eaque saepius falsa, addit, cum Psalmaeus sedes tantum indicaverit. Ita H' infra p. 761, 1 loco verborum *Ego vero statim post illum votum dixi* sic habet: *Et statim post illum* [dixit] *Psalmus episcopus Virdunensis, ut sequitur*; p. 801, 24 H' legit: *Sententiam dixit eodem die Nicolaus Psalmus episcopus Virdunensis*; p. 723, 2 *multi loco bona pars*, l. 4 insert est etc.; minus innocenter mutavit p. 734, 1 ponendo et pro *idem Oriensis*, cum hoc modo verba ibi sequentia alii episcopo tribuantur. Exempla secundi generis sunt p. 727, 41 *actus pro articuli*; 732, 17 *concedendam pro convertendam*; 824, 25 *Landicensis pro Buduensis*, quod postea correxit; p. 794, 3 H' primum scripserat: *pennas* [sic] *sequuntur propterea haecque male sonant*, deinde mutavit ut indicatur p. 794, adn. d et e⁵. Aliquot particulas, quas non intellegebat, prorsus omisit, ut p. 735, 4—10; 803, 32 s; 805, 1 s (cf. adn. c). Psalmaeus episcopos simpliciter significaverat *Senogalliensis, Milopotamensis, Cauriensis etc.*; Hussonius semper in conciliarium indicibus⁶ quaerit, qui tunc temporis fuerint episcopi singularum dioecesium, eorumque nomina et cognomina addit. Sed nonnunquam falsum nomen exhibet, sive quia de tempore errabat, sive quia Psalmai verba perperam legebat; ut p. 728, 30 pro *Cauriensis* legit *Vaurensis* et huius nomen praemittit: *Petrus Danesius Gallus*; similiter p. 797, 29 loco *Tervisimus* legebat *Telesinus* et addit nomen: *Angelus Massarellus Septempedanus*; p. 728, 28 episcopum Milopotamensem putabat esse seniores, Dionysium Graecum, qui longe antea dixerat, cum intellegendus sit iunior, Iacobus Surretus (cf. 728, adn. 8); p. 822, 11 primum scripserat funus *Egidii Falcettiae Cingulani, episcopi Britonoriensis* celebratum esse; quod postea correxit: *Ludovici Vannini de Theodolis*. Ex talibus erroribus luce clarius cognoscitur non Psalmaeum ipsum, ut coniecisset quispiam, hanc recensionem fecisse, sed aliquem qui nec concilio interfuerit nec Psalmai litterulas calluerit. Codicem H' autem non excerptum esse ex H probatur quibusdam particulis illius, quae desunt in hoc, ut p. 796, 27 s; 828, 1 ss. Praeterea sententiarum ordo, qui prorsus naturalis est et consentaneus in H', non raro interrumpitur et turbatur eis, quibus H breviorum recensionem excedit. Exempli gratia infra p. 729, 14 legimus: *Finivit verbis Isaiae . . .*, et statim oratio longior additur incipiens: *Quid hic, inquit, stamus otiosi* — ergo minime finis⁷.

Eiusdem recensionis formam paulo posteriorem Hugo in manibus videtur habuisse, cuius editio in reliquis textum H' reddit, sed nonnulla additamenta habet. Ex. gr. epistulae, orationes et petitiones, quas Hugo exhibet p. 370—378 (cf. infra p. 832, adn. q), 389 s (infra 859, adn. b), 395—399 (infra 867, adn. s), non leguntur in H'. Ubi similiter deest relatio infra p. 868, 20—26, et loco verborum *A meridie* l. 27 legitur: *Die 8. a meridie*. Etiam Psalmai votum 17. Septembris 1563 dictum, quod Hugo habet

¹ Cf. L. Delisle, Le cabinet des mss. II, 46, 50 s; 78—99; R. Kerviler, Le chancelier Pierre Seguer (Paris 1874) p. 158—166.

² Delisle l. c. II, 48 ss; III, 326. Non pauci huius collectionis codices 1791 per fures surripiebantur.

³ Delisle l. c. I, 364 ss. Collectio abbatis De Camps saeculo XVII congesta erat (127 volumina a. 1815 empta).

⁴ Delisle l. c. II, 283 s, 333.

⁵ Hinc clare cognoscitur recensionem H' non posse sumptam esse ex H, qui haec verba clarissime scripta

exhibet, ita ut error codicis H' non possit ortus esse ex illo.

⁶ Talis index erat ex. gr. in canonum decretorumque editione Lovaniensi anni 1567, sed is errorum plenus, cf. supra p. LXXII, adn. 5.

⁷ Hoc cognoscens Hussonius postea novam hic incipere voluit orationem et Dolensem episcopum huius voti auctorem inseruit; sed cod. T hanc mutationem, quae postea videtur facta, non habet, quare nec comparet in Wokeri textu.

p. 399—408 (infra p. 869—874), desideratur in H'. Rursus p. 796, 9 H' recte habuerat *Dionysius Graecus ord. s. Fr. episcopus Milopotamensis*; quod Hussonius postea mutavit Iacobum Surretum (iuniorem) inducendo, cuius locus dicendi non erat inter seniores. Has mutationes vel additiones non ab editore, sed ab Hussonio factas esse inde cognoscitur, quod H eadem exhibet¹.

Postremam recensionem exhibet H. Quam Hussonius composuisse videtur, postquam Psalmai *librum alium* adeptus erat, quo in scribendis H' et eo exemplari, ex quo hausit Hugo, adhuc caruerat. Nam si ab initio eum habuisset, cur non usus esset dum scribebat H'? Haec recensio H non in ipso P, qui raro tantum adhibetur, sed in H' nititur, id quod probatur locis quales sunt p. 723, 2, adn. f; 727, 41, adn. n; 728, 32, adn. h; 730, 13, adn. i; 732, 9, adn. h; 28 s, adn. aa; 733, 35, adn. i; 736, 3, adn. l; 738, 1. 9. 11. 29, adn. a d f g; 739, 2, adn. b; 801, 34, adn. bb, maxime autem locis p. 821, 10. 27 s (cf. adn. i); nam eadem ommissio in utroque codice alias valde mirum esset. Non minus H posteriorem esse inde cognoscitur, quod multae lectiones, quae sunt in H', occurrunt etiam in H, sed hic postea sunt mutatae, ut p. 753, 37, adn. r; 783, 19, adn. d; 786, 42, adn. c; 794, 10, adn. o; 797, 29, adn. i; 800, 23, adn. g; 807, adn. e et l; 808, adn. e etc.

Ad illustrandum modum ab Hussonio adhibitum aliquot alii errores enumerentur. Pag. 761, 30 P legit *aio*, H'H *omnino*; 762, 38 P *eterna*, H'H *contraria*; 763, 5 P *etiam*, H'H *tamen*; 1. 33 P *consignent*, H'H *configurent*; 764, 38 P *propterea quod*, H'H *propterea*que; 765, 20 P *ethnicorum*, H'H *Ethnicorum*; 1. 32 P /./ (= i. e.), H'H *Sanctissimi* (legerat *f. f.*); 768, 11 P *elevanda*, H'H *obscuranda*; 779, 34 P *munia*, H'H *comitia*; 794, 6 P *praeterea*, H'H *propterea*; 795, 1 P *ferenda*, H'H *tuenda*; 1. 4 P *non visitabit*, H'H *consolidabit*; 1. 7 P *propterea quod*, H' *et propterea*que, H etc. *praeterea*que; 801, 2 P *censetur*, H'H *constat*; 1. 4 P *hic*, H'H *sic*; 1. 34 P *non modo utilem*, H'H *non modo non esse utilem*; 1. 35 P *symbolum*, H' *obolum*; 802, 34 P *significet*, H'H *probet*; 1. 37 P *enumeratas*, H'H *innumeras*; 1. 39 P *effrenem cupiditatem*, H'H *afferent cup.*; ibid. P *adumbrant*, H'H *adumbratam*; 1. 41 P *quam*, H'H *quando*; 1. 45 P *absolvatur*, H'H *non absolvatur*; 803, 3 P *paterne*, H'H *patrum*; 1. 25 P *renovandus*, H'H *revocandus*; 1. 30 P *omnia* (oia), H'H *vestro* (vro); 1. 32 P: *Catharrus, quem medicus broquium vocavit, impedivit quominus explicatius et liberius dicerem*, H: *Lucas Bizantius de Catharo episcopus Cathareus, impedivit quominus* etc.; 804, 37 P *concubinas cum uxoribus*, H'H *concubinas cum excommunicationibus*; 805, 1 P *Cupimus retinere nomina episcoporum*, H' *Cyprinus*, H (*Philippus Mocenicus Venetus, archiepiscopus*) *Cyprinus*, oppressis aliis in textu, quia non amplius intellegebantur.

Haec exempla, quae facillime continuari possent, satis demonstrant, quemadmodum in eis partibus, quae conferri a nobis adhuc possunt, Psalmai textus per Hussonium sit corruptus. Quis dubitat quin eodem modo reliqua pars sit vitiata (cf. illud *in sibi* vel *in se* pro *morbi* p. 801, l. 15), quae comparari cum episcopi autographo non potest? Quas corruptelas sanare cum non nimis difficile sit in reliquis locis, valde difficile, ne dicam impossibile est, falsa praelatorum nomina vel falsos dies votis ascripta corrigere. Errores de nominibus episcoporum quomodo irrepserint supra demonstravimus. At codex originalis Hussonii hoc saltem adiumentum fert, ut ex scidis agglutinatis vel ex aliis correcturis cognoscamus dubium fuisse compilatorem de nominibus, maxime cum ipse non semel adnotaverit: *Inquirendum mihi nomen istius*². Hinc luce clarius apparet nominibus ab Hussonio exhibitis non maiorem quam coniecturarum auctoritatem inesse.

Sed praeterea in Psalmai *alio libro* (P') non semper dies quibus dictae sint singulae sententiae adiecti videntur fuisse; unde etiam tempora votorum perperam indicantur per Hussonium, ita ut complures sententiae neque auctoribus suis neque diebus certis possint assignari. Huius generis sunt vota illa, quae in appendicem reiecimur, ne falsis locis inserta perturbationem efficiant. Hussonius videtur ea invenisse in P' sine nota diei nominibusque minus clare scriptis, et suo arbitrio inseruisse³. Multo facilius etiam eorum votorum ordo, quae uno eodemque die dicta erant, a compilatore turbabatur, ut 3. Decembris 1562 Pampilonensis ante Lucensem dicebat.

¹ Hugonem non hausisse ex H probatur lacunis huius (et T), quae expleantur in illius editione, ut infra p. 728, 13, adn. g; 781, 30.

² Infra p. 807, adn. x et 10. Cf. praeterea 728,

adn. f; 735, adn. f; 753, adn. r; 783, adn. d; 794, adn. o; 805, adn. b; 807, adn. c; 880, adn. a.

³ Similiter ex. gr. votum p. 782, 33 ss falso loco videtur esse insertum.

Alii errores inde sunt orti, quod indole commentariorum Psalmai parum intellecta nil nisi relationes de sententiis patrum eis contineri Hussonius opinabatur, cum re vera non semel interrumpantur propriis iudiciis auctoris vel meditationibus vel excerptis ex libris ab eo lectis et adumbrationibus votorum ab ipso dicendorum; quin etiam locutiones quibus uti decreverat litteris mandabat. Huc pertinent loci infra p. 731, 34 usque ad p. 733, 28; p. 882, 9 usque ad p. 883, 37¹. Articulum praeterea p. 759, 14 usque ad 760, 3 meditationes esse voti postero die p. 761 ss dicti iam Hussonius cognovit, cum et in H' et in H eum omiserit. Ceterum ad formandum textum eiusmodi errores nullius sunt momenti.

- 10 His perspectis ulteriore expositione non opus est ad probandum, cur praeter Psalmai autographum (P) etiam Hussonii recensione, ut quae pretiosissimas res ex illius *alio libro* (P') attulerit, in textu construendo usi simus². Sed hoc modo utriusque codicis materies est adhibita, ut semper distinctum sit inter librum originale et excerpta redactoris, neque usquam legentes quo ex fonte singula hausta sint ignorent. Ita quae-
15 cumque aequi iudices ab editore postulare poterunt, praestitisse nobis videmur.

- Denique ut de editionibus pauca dicamus, vetus illa lis de Hugonis textu iam est composita. Cum enim constet recensionem brevior in ipsum Psalmaeum redire, longiorem esse opus Hussonii, accusationes ab Ildephonso Cathelinot³, Augustino Calmet⁴, Ignatio de Döllinger⁵, Augustino de Druffel⁶, Nicolao
20 Frizon⁷, Leone Goovaerts⁸ contra Hugonem prolatae, quasi Psalmai diarium mutilasset, sustineri amplius non possunt. Abbas Stivagiensis minime epitomen operis Psalmaeani fecit, immo hoc integrum, quale a monachis S. Vitonii ei traditum erat (recensionem H' vel ei simillimam), exhibuit in libro saepe a nobis laudato *Sacrae antiquitatis Monumenta* I (Stivagii 1725, fol. min.), 327—411 inter alias Psalmai scripturas. Praemittitur enim nostro diario (p. 215—326) alia relatio de synodo annorum
25 1551 et 1552, et ambo comprehenduntur hoc titulo: *Collectio actorum et decretorum sacri oecumenici concilii Tridentini, in duas partes divisa. Prima continet acta et canones ab anno MDLI ad annum MDLII, secunda medullam votorum et sententiarum patrum concilii super praecipuis materiis propositis in congregationibus ab adventu eminentissimi cardinalis Lotharingici cum episcopis Gallis ab anno MDLXII ad finem concilii*, autore Nicolao Psalmaeo, canonico Praemonstratensi, abbate S. Pauli et Vir-
30 dunensi episcopo, eiusdemque concilii secretario et redactore⁹. Post diarium nostrum (p. 411—426) adiunguntur *Elucidationes nonnullorum locorum sacri concilii Tridentini, a Sanctae Romanae Ecclesiae cardinalibus, dicti concilii Interpretibus, nonnullis praelatis et aliis concessae, collectore Nicolao Psalmaeo, episcopo Virdunensi*¹⁰. Media

¹ Hos locos iam A. de Druffel (Theol. Literaturbl. 1876, 511) pro additamentis Psalmai sumpsit.

² Aliae lectiones ad iudicandos codices interdum adnotantur. ³ Cf. supra p. CLX, 2 ss.

⁴ Bibliothèque Lorraine 777: *Le manuscrit d' où ces ouvrages ont été tirés, se conserve dans l'abbaye de S. Vanne de Verdun d' où les R. P. Benedictins, mes confrères, ont eu la politesse de nous les prêter, pour les communiquer à M. l'abbé Hugo qui n'a pas jugé à propos de leur en faire honneur. On m'écrit (lettre de D. Ildephonse Cathelinot de l'an 1644) que le Medulla n'est point imprimé dans son entier, et qu'il en faut près de moitié qu'il ne se trouve complet dans l'imprimé.*

⁵ Ungedruckte Berichte I, p. xxvi: *Statt des bei Le Plat [aus Hugo übernommenen] gedruckten Auszugs geben wir hier das vollständige Diarium ... aus der Bibliothèque nationale zu Paris.*

⁶ Theol. Literaturblatt XI (Bonn 1876), 506: *Von dem Pseaumeschen Tagebuch hatte schon Le Plat ... Bruchstücke mitgeteilt.*

⁷ Petite bibliothèque Verdunoise V, 167¹: *Les omissions de l'abbé d'Étival ont été supplées ... par Döllinger.*

⁸ Écrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémonstré II (Bruxelles 1902), 70: *Ce travail tronqué ... les omissions de Hugo ont été supplées par Döllinger.*

⁹ Cf. supra p. CLII, 1. 3 ss. In capite diarii nostri (p. 327) hinc est titulus specialis: *Secunda pars actorum et decretorum concilii Tridentini ab anno MDLII usque ad concilii finem, continens Medullam votorum etc.*, ut supra, ab adventu Em. card. Loth. cum ep. Gallis ad consensu solutionem. Ex diario manuscripto Illustrissimi et doctissimi Domini Nicolai Psalmai, episcopi et comitis Virdunensis. Adduntur elucidationes nonnullorum locorum eiusdem concilii a S. R. E. cardinalibus, interpretibus, deputatis, praelatis et aliis concessae. — Carolus Ludovicus Hugo natus est in oppido S. Michaelis (Saint-Mihiel) 1667, religionem Praemonstratensium reformatorem professus 15. Iunii 1683 (vel 28. Augusti 1685?), abbas Stivagiensis (Étival) coadiutor a. 1710, ipse abbas 1712, mortuus 2. Augusti 1739. Cf. A. Calmet, Bibliothèque Lorraine p. 512—516; A. Digot, Éloge historique de Charles-Louis Hugo, évêque de Ptolémaïde et abbé d'Étival (Extrait des Mémoires de la société royale des sciences, lettres et arts de Nancy), Nancy 1843. Epistulas quas Blampain, secretarius Hugonis, et hic ipse scripserunt Augustino Calmet, videre mihi non licuit, cum codex 216 olim seminarii maioris Nanciani hoc suppresso non translatus sit in bibliothecam municipalem, sed desideretur, ut mihi dictum est mense Aprili 1910.

¹⁰ Quae elucidationes haustae sunt ex codice 16 bibliothecae municipalis Virdunensis (cuius exemplar

pars (diarium nostrum), quamquam titulum prae se fert recensione Hussonianae (H), tamen textum habet codicis H' paucis additis, cf. supra p. CLXIII, 43 ss. Titulus facile a redactore inscribatur etiam operi originali, cuius exemplar Hugoni videtur suppeditasse.

Editio a Philippo Wokero in collectione Döllingeri (Unge druckte Berichte I, 172—277) curata ea tantum exhibere vult, quae Hugo omiserit, ergo additamenta 5 Hussonii. Quae cum non raro artissime contexta sint cum verbis Psalmai, etiam huius operis particulae repetuntur. Hausta est editio ex codice Parisino 11612, qui est exemplar codicis T (cf. supra p. CLIX, 47 ss), unde ingens multitudo errorum et omnis perturbatio est orta, ut in apparatu nostro critico singillatim demonstratur. Nomina episcoporum falsa igitur non ab Hugone, multo minus a Le Plat (ut somniant Ph. Woker et A. de 10 Druffel), qui illius editionem simpliciter repetivit, sunt inserta. Adhibito codice H, quo caruit Woker, origo errorum facile est detecta. Quare editionis mendosae culpa in eos recidit, qui corrupti codicis corruptum exemplar Wokero tradidere.

De auctoritate et fide diarii si quaeris, distinguendum erit inter opus originale et additamenta Hussonii. Cum autem etiam haec nitantur in commentariis Psalmai, in 15 eis tantum partibus minor fides eis est habenda, ubi redactor textum auctoris perperam videtur legisse vel supplevisse, id quod maxime de nominibus episcoporum et de diebus factum esse monstravimus.

At ipsius quoque Psalmai commentarii nonnunquam caute sunt adhibendi. Cuius non statim ab initio firmum fuisse propositum commentarios scribendi, immo quaedam 20 postea demum litteris mandata esse in primis libelli relationibus haud obscura sunt vestigia, nec desunt in reliquis partibus. Nam non tantum de numero praelatorum, qui dixerint die 16. Novembris 1562, memoria eum fefellit¹, sed etiam sub 17. Novembris verba quaedam primo attribuerat uni oratori, quae postea transtulit ad alium². Quod 25 certe non ei accidisset, si in ipsa congregatione, ut Paleottus, vel statim postea eam relationem scripsisset. Praeterea de die 18. Novembris 1562 nil refert, sed huic diei assignat quae 19., et diei 19., quae 20. Novembris facta sunt³. Similiter die divi Andreae (30. Novembris) locutum esse vult Gaditanum episcopum, qui re vera dixit in congregatione 1. Decembris, et deliberationes, quae die 2. Decembris fiebant, tribuit eiusdem mensis diei primo⁴. Ultero incertitudinem prodit p. 833, 28, ubi legimus: *Die 30 Iovis 18. aut 19. scripsi officiiabus meis.*

Sed hos minutos errores si dempseris, non est cur de Psalmai fide dubitemus. Cui — cum addictissimus esset cardinali Lotharingo multisque Gallis episcopis familiarissimus — maxime cordi erat, ut episcoporum auctoritas non modo conservaretur, sed 35 potius augeretur, et magnopere eis adversabatur, qui Romani pontificis episcopatum universalem propugnabant⁵. Hinc parum favebat praelatis Italis, qui paene omnes hanc sententiam tuerentur, et admodum breviter de votis eorum, quippe quae parvi momenti ei viderentur esse, referebat. Ex quibus unum satis juveniliter dixisse vult⁶, alium excitasse risum dicit⁷, et de aliis assertionem — suo iure — dubitabat⁸. Nihilominus piam multorum mentem laudat, ut rursus vituperat quorundam Hispanorum vel Gallorum acriores in 40 curiam Romanam invectivas⁹. Ceterum expositiones de Gallorum Hispanorumque votis non eo tantum sunt uberiores, quod magis eorum sententiae Psalmaeo placuissent, sed maxime propterea quod a multis eorum, cum ipsi essent amici, vota scripta post congregationes acceperit¹⁰. Neque igitur de omnibus votis in concilio dictis relationes expectabimus apud Psalmaeum, neque omnes pariter copiosas, immo ea maxime, quae in 45

est in codice H', v. supra p. CLVIII, 11 ss). Sed minorem tantum ad partem Hugo illum codicem publicavit, idque, ut bene Frison V, 149 coniecit, quia haec sola cum eo erat communicata.

¹ Vult enim duos Hispanos et tres Italos eo die dixisse, cum sint quattuor Itali (et duo Hispani).

² Verba p. 730, 9 s. *Vae mihi, quia tacui* etc., quae nunc leguntur in voto Segobricensis, primo scripta erant in voto Cauriensis (quem recte debebat vocare Gerundensem), cf. p. 728, adn. i.

³ Cf. infra p. 733, adn. f; p. 735, adn. e.

⁴ Infra p. 750, 12; 751, adn. b.

⁵ Cf. illud *Quam multa Gallus iste cantat* supra p. CLII, 13 ss; cf. p. CLII, 13 ss.

⁶ Alexandrum Sfortiam de S. Flora episcopum Parmensem, infra p. 816, 1.

⁷ Scipionem Bongallum episcopum Civitatis Castellanae, infra p. 797, 18.

⁸ Episcopi Cavensis iunioris, Thomae Casellae, infra p. 800, 28. Alia de causa Graeculum illum carpebat, quippe qui in episcopos Gallos acerbius egisset, infra p. 873, 16 ss.

⁹ Ex. gr. Lugensis Hispani, infra p. 754, 17, sed etiam Metensis, p. 768, 10. Quid sibi velit illud conscripsit sensu liberali concilii Tridentini cui interfuit historiam apud Hurter, Nomenclator III/1564—1603, ed. 2. Oeniponte 1892), 35, non intellego.

¹⁰ Cf. supra p. CLX, 28 ss, sed etiam p. 818, 21 s.

singulis sententiis ei placuissent, scriptis mandabat¹, imprimis locos eloquentia insignes vel argumenta ex sacra scriptura vel ex traditione et invectivas contra curiales. Scientem vero eum falsa rettulisse unquam ne minimum quidem vestigium invenimus.

Haec si tenueris, gratissime quae ex Massarello, Paleotto, Mendoza, Beccatello, Vicecomite, Calino, Gherio aliisque scimus, Psalmai relationibus supplentur augmenturque. Quare editionem mendis et erroribus recensionis Hussonianae quatenus fieri potuit purgatam et hodierno usui accommodatam omnibus gratam fore speramus, qui concilii historiae operam impendunt. Dolendum id tantum videtur, quod diligentia auctoris paulatim elanguit, ita ut de mensibus Augusti et (si ipsius votum p. 868—874 excipias) Septembris 1563 per pauca², de Octobri unam relatiunculam, de Novembri omnino nihil litteris mandaverit.

Diarii de concilio annorum 1551 et 1552 a Psalmaeo conscripti et ab Hugone editi codicem invenimus nullum. Nam ille Viridunensis a Petro Le Court commemoratus³ et sine dubio per Hugonem adhibitus quo devectus sit nescimus. Sed etiam si optimus libri codex suppeditaret, a nova editione fuisset abstinendum. Nil enim aliud est quam syllabus documentorum pertenui narrationis filo inter se connexorum.

2. Alii libri a Psalmaeo conscripti⁴.

I. Primum inter libros a Viridunensi episcopo publicatos pro nobis locum obtinet canonum decretorumque concilii Tridentini editio per ipsum curata anno 1564⁵. Quae eo differt ab omnibus aliis editionibus, quod decreta non ordine chronologico secundum sessiones exhibentur, sed secundum materias, ut ipso titulo indicatur. Collectio est divisa in partes duas, quarum prior *doctrinam fidei*, altera *reformationem* continet⁶. Titulus autem est hie:

CANONES | ET DECRETA | SACROSANCTI OECUMENICI ET GENERALIS CONCILII TRIDENTINI: quae antea sparsim & absque ullo ordine, | prout occurrerant negotia, fuere diversis temporibus propolita Sub Pavlo III, Iulio III, | & Pio IIII. Pontificibus Max. | Nunc primum reuocata in artē & ordinem, & in Rubricas, certaque capita conuenienti methodo digesta. | Summaria quoque singulis quibusque canonibus in id praefixa | sunt, ut paucis declarent ex qua sessione excerptus sit quilibet | Canon, quid item eo tractetur. | Additus est, & sub finem Index Rubricarum, Decretorum & Capitum totius operis. | Auctore Reverendo in Christo Patre D. D. N. Pfal- | meo Episcopo Comite Viridunensi. | Ad Illustrissimum Principem, Reuerendissimumque | Cardinalem à Lotharingia. | VIRDUNI, | Apud N. Bacnetium eiusdem R. Episcopi | & Comitum Viridunensis | Typographum | 1564 (in 4°, 4 folia non numerata [epistulam dedicatorem ad card. Lotharingum continentia⁷], 238 paginae, 4 folia non numerata, quorum tria prima continent indicem rubricarum, quartum est album).

A compluribus libris haec editio typis est exscripta. L. Goovaerts⁸ enim commemorat editionem Parisinam 1564, in 8°, et aliam Remis 1564 in 4° impressam, quas praeter Viridunensem invenit in catalogo *Van de Velde*, Gand 1831, t. I, p. 203 et 204, num. 2510, 2511, 2512. Aliud Viridunensis exemplar eodem referente *offrait en vente il y a trois ans*⁹ *Claudin* bibliopola Parisinus 70 francis¹⁰.

II. Elucidationes nonnullorum locorum sacri concilii Tridentini (codex in 4° mai. bibliothecae municipalis Viridunensis n. 16, neque autographus neque

¹ Infra p. 855, adn. r ipse dicit: *Ex eius [Gratienensis] scripto nonnulla excepsi.*

² Qua de re miratus est etiam Hussonius, cf. infra p. 868, adn. h.

³ Supra p. clv, l. 23 ss.

⁴ In hoc conspectu non diu versabimur in describendis libris, quorum descriptio sufficiens est apud *Frizon*, qui V, 141—173 exhibet bibliographiam Psalmaeanam valde accuratam, praeterea p. 174—184 appendixem. Nihilominus pauca aliunde collecta et a Frizone ommissa adiunximus.

⁵ De qua cf. ex. gr. *G. Calenzio*, Documenti inediti p. 451—453, qui vidit exemplar bibliothecae Angelicae ex libris cardinalis Passionei. Nos uti sumus exemplari bibliothecae municipalis Metensis. (Primum fuerat *Nouitiat. Nancaei Soc. Iesu*, deinde *Collegii Metens.*

Soc. Iesu.) Aliud exemplar est in bibliotheca municipalis Viridunensi (*Frizon* V, 163), aliud (a librariis *Rosenthal* Monacensibus emptum) possidet vir doctissimus *A. Humbert*.

⁶ *Calmet* certe librum non vidit, cum (*Bibl. Lorr.* 777) asserat Psalmaeum publicasse tantum *tous les canons ... touchant la reformation.*

⁷ Excerpta v. supra p. CLIII, l. ss.

⁸ In opere supra p. CXLVII, adn. 4 citato II, 69^a.

⁹ Goovaertsii tomus II prodiiit 1902.

¹⁰ *Frizon* V, 163¹: *Selon M. Beaupré, le livre aurait pu être imprimé à Reims par Jean de Foigny, et Bacquenois aurait seulement imprimé les feuillets préliminaires des exemplaires qui se vendaient chez lui. (Nouvelles recherches, dans les Mémoires de l'Académie de Stanislas, année 1853, p. 292.)*

decisiones tantum ex Psalmai tempore continens) iam commemoratae sunt supra. Cf. de codice *Catalogue général des bibliothèques publiques des départements* III (Paris 1866), 437; *Frizon* V, 147—149. In margine superiore primi folii legitur manu saeculi XVII scriptum: *Mss. D. Psalmai, episcopi Virdunensis, qui concilio Tridentino interfuit. Ex dono D. Husson.* Qui sine dubio est noster Matthaeus Hussonius. 5

III. Exhortationes variae D. N. Psalmai abbatibus ad fratres S. Pauli, incipiendo a die 13. Decembris 1540. Codex in 8° Virdunensis n. 15, autographus Psalmai, *donné¹ à F. Pierre Thienville prieur dudit S. Paul le 19 Decembre 1661 par le sieur Liegault controlleur de la ville et cité de Verdun.* Cf. *Catalogue citatum* l. c.; *Frizon* V, 143—145. 10

IV. Liber eorum quae ab episcopo Virdunensi officium celebranti et eidem assistenti in ecclesia sua cathedrali tam in horis vespertinis quam matutinalibus et supplicationibus cantanda sunt. Codex in folio min. bibl. Virdun. n. 91, quem vulgo Pontificali Psalmai appellant. *Frizon* V, 145—147.

V. Canones et decreta provincialis concilii Trevirensis [cf. *Harduin.* 15 IX, 2139—3154] impressa volunt esse per Psalmaeum Virduni a. 1549. Sed cum ne unum quidem exemplar supersit, cum ne Hugo quidem in manibus videatur habuisse², coniecerim Psalmaeum decreta synodi in sua dioecesi promulgasse, et hinc opinionem ortam esse, quasi typis divulgasset³.

VI. Acta et decreta synodorum Virduni celebratarum per R. P. D.D. 20 Nicolaum Psalmeum episcopum et comitem Virdunensem 1549, 1554, 1557, 1559, 1560, 1561, 1564, 1562 [in synodis archipresbyteralibus quas vocant], 1566, 1567, 1570, 1568, 1571, 1572, 1573, 1574. Visitatio dioecesis Virdunensis (1556). Codex 145 olim seminarii maioris Nanceiani, nunc in bibliotheca municipali Nanceiana [?]. Quem descripsit A. Vacant⁴ ita: *In folio sur papier, d'environ 200 pages* 25 *de diverses écritures. Les 18 premières pages manquent. Quelques statuts, une explication de la messe⁵ et une profession de foi en français⁶ ont été ajoutés.*

VII. Statuts de Nicolas Psaume en 217 feuillets, imprimés en fascicules séparés pour les années 1561, 1562, 1566, 1567, 1570, 1571, 1572, 1573, 1574, 1575, manuscrits pour les années 1549, 1550, 1553, 1554, 1557, 1559, 1560, 1562, 1564, 30 1565, 1568. In codice 146 olim seminarii maioris Nanceiani (cf. n. VI), secundum A. Vacant l. c. 248, qui addit: *Cette collection a été (en s'augmenter) la propriété successive de l'évêque Psaume, de Jean Bousnard, neveu de l'évêque du même nom..., de Nic. Fr. Pulchrone Sauvage, chanoine secrétaire de l'évêché de Verdun 1726.* — *Frizon* V, 160 commemorat tantum: Constitutiones editae in synodo Virdunensi celebrata per R. P. D. Nicolaum Psalmaeum, episcopum... anno 35 D. 1564. Describitur libellus (ex M. Beaupré, *Recherches sur les commencements de l'imprimerie en Lorraine*, 1845): *petit in-4°, 8 feuillets non chiffrés, dont le dernier est blanc. Sur le titre l'écu de N. Psaume avec la devise.*

VIII. Missale secundum usum, ritum et consuetudinem insignis 40 ecclesiae et diocesis Virdunensis, novissime per R. P. D. Nicolaum Psaume... sedulo recognitum et quanta potuit diligentia emendatum... *Impressum Parisiis per Gulielmum Merlin in ponte teloneorum commorantem ad hominis Silvestris signum. Sumptibus R. P. D. Nicolai episcopi et comitis prefati, 1554.* In fine: *Excusum Parisiis industria ac typis Ioannis Amazeur, typographum⁷, pro Gulielmo Merlin, in ponte etc.* In folio. Exemplar in bibliotheca Virdunensi, cf. *Frizon* V, 150—153. Primi folii imaginem exhibet idem IV, 177. 45

IX. Institutio catholica, quam vulgus Manuale vocat, secundum usum diocesis Virdunensis, continens rationem administrandi sacramenta ecclesiastica, cum aliis quamplurimis salutaribus documentis etc., 50

¹ L. Goovaerts l. c. II, 68 hoc verbum perperam interpretatur: *donna au public.*

² Hugo, *Antiqu. monum.* I, p. XIII: *In synodali conventu leges a provinciali concilio constitutas curat vulgari ac postmodum mandari typis* (v. supra p. CXLIX, l. 7 ss.). Non dicit se librum vidisse. Calmet (*Bibl. Lorr.* 777) in Hugonis relatione nititur.

³ Cf. exemplum e nostris diebus adn. 1 huius pag.

⁴ A. Vacant [quondam in seminario maiore Nanceiano professor praematura morte abreptus], *La bibliothèque du grand séminaire de Nancy*, in *Annales de l'Est* XI (Nancy et Paris 1897), 177—277. Descriptio huius codicis p. 248.

⁵ Cf. infra n. X et supra p. CLI, l. 24 s.

⁶ Cf. supra p. CLI, l. 28 ss.

⁷ Sic apud *Frizon*.

Lutetie, excudebat Gulielmus Merlin typographus anno Christi 1554 in 8°, 15 folia non umerata, 180 numerata. Frizon V, 153—155. Exemplar in bibl. Virdunensi; aliud commemorat Goovaerts l. c.

X. Exposition de la messe. Huius libelli, quem anno 1554 vel brevi postea
5 Hugo refert edidisse Psalmaeum¹, exemplar impressum nusquam invenitur; manu scriptum v. sub n. VI. Cf. *Frizon V*, 155 s.

XI. Breviarium secundum usum insignis ecclesiae Virdunensis... mandato R^{mi}... Nicolai Psalmaei... *Virduni, excudebat Nicolaus Bacnetius, dicti Reverendi episcopi typographus, 1560. Exemplar partis hyemalis tantum in bibliotheca*
10 *Virdunensi, cf. Frizon V*, 156—159.

XII. Amuletum adversus religionis mutationem. *Virduni 1563, in 8°, commemoratur a Goovaerts l. c. II, 68. Idem sub titulo Préservatif contre les changements [sic] de religion affertur a Frizon V, 159, qui Hugonis nixus testimonio² impressum vult probabement à Trente en 1563, exemplar vidit nullum. Goovaerts in bibliopolarum catalogis se legisse ait: Préservatif contre le changement de religion, la Haye s. a. in 12°, Elsevir; La Haye, à la sphère, 1682, in 12°. Opusculum sine dubio duabus edebatur.*
15

XIII. Forma precationum pro tribulatione ecclesiae et populi, quam in dioecesi et comitatu Virdunensi vult observari in suplicationibus [sic] generalibus R. D. D. N. Psalmaeus episcopus... *Virduni apud Bacnetium 1564. In 4° min., 12 folia non numerata. Ex Beaupré, Recherches etc. p. 169 apud Frizon V, 161 s.*
20

XIV. Advertissement à l'homme chrestien pour cognoistre et fuir les hérétiques de ce temps lesquels desrobent le paradis aux ames des
25 fidelles soubz pretexte de la parole de Dieu, par N. Psaume, évesque de Verdun. *Rheims, Jean de Foigny. 12 feuillets in-8°, 1564. (Goovaerts II, 68 s titulum et descriptionem sumpsit ex Catal. Lammens, 2e p., page 247, n. 4114, et addit: Le libraire Rosenthal à Munich demandait 30 Mark... pour le n. 2249 de son catalogue LXII). Deest apud Frizon.*

XV. Preces aliquot et orationes, quas R. P. D. Nicolaus Psalmaeus, episcopus et comes Virdunensis fundator, cum Deum habere propitium
30 tum in vita, tum etiam post mortem niteretur, pro vivis et mortuis instituit, et hae ut perpetuo statim anni temporibus persolvantur in cathedrali et collegiata beatae Mariae Magdalenes ecclesiis civitatis Virdunensis, cum Illustrissimi cardinalis Caroli a Lotharingia tum suo
35 nomine curavit. *Virduni apud Martinum Mercatorem, eiusdem R. episcopi et comitis Virdunensis typographum, 1573. In 4° min., 14 folia numerata. Exemplar in bibliotheca Virdunensi. Frizon V, 168—172.*

XVI. Le portrait de l'église. 1573. De quo haec refert Hugo: *Ut sub conspectum*
40 *poneret omnium ecclesiae ordinum necessariam reformationem, singulorum remissos mores in genuino prospectu delineavit et remedia corruptelis eluendis suggessit opportunissima. Huic operi titulum praescripsit Portrait de l'Eglise. Amicissimo suo cardinali a Lotharingia nuncupatum et sub initium Ianuarii 1574 transmissum Parisios. Acceptum perlegit cardinalis et legendum tradidit episcopis et doctoribus, qui curiam*
45 *in San-Germano de Layo comitabantur. Omnes auctoris eruditionem et zelum uno praedicarunt ore et nomine omnium Psalmaeo rescripsit (cardinalis, 14. Ianuarii 1574)³. At num libellus typis sit traditus, iure dubitat Frizon, qui potius manuscriptum Lotharingo missum esse coniectat⁴.*

Hic liber ultimus videtur fuisse Psalmaei. Quatenus auctor fuerit imprimendi alios
50 libros, quos *Frizon V*, 174—184 enumerat, minus ad rem pertinet. Cum Hugo asserat: *Catechismum etiam tradidit ovibus suis, ut illas adversus irrepenes in dioecesim*

¹ Hugo l. c. praef. p. XVII s: *Anno sequenti [i. e. 1554] coegit synodum, in qua disciplinae ecclesiasticae vigorem strinxit novis canonibus, et librum pro veritate sacrificii missae adversus oblatrantes Calvinistas sub hoc titulo divulgavit: Exposition de la messe. Cf. supra p. CLI, l. 24 ss.*

² Hugo l. c. praef. p. XVIII: *Volumen integrum Concilium Tridentinum. II.*

exaravit (Psalmaeus in concilio Tridentino a. 1563), ut titubantes in fide populos confirmaret, et typis editum sub hac epigraphe: Préservatif contre le changement de religion Virduni civibus et suburbanis plebibus, ad defectionem instigatis vehementer, traiecit.

³ Hugo Monum. I, praef. XXI.

⁴ *Frizon, V, 172 s.*

*Calvini errores muniret*¹, nisi illam *Institutionem catholicam* (supra n. IX) intellexit (id quod minus est probabile, cum haec sit potius liber ritualis), omne illius catechismi vestigium deest. Certe iniuria inter Psalmai opera numerantur libelli *Manière de se confesser*. Nam Hussonius, qui de eis refert², non a Psalmaeo, sed ab aliis iussu cardinalis compositos, neque ab episcopo ad cardinalem, sed potius per hunc ad illum eos missos esse dicit. Typis autem eos divulgatos esse nemo omnino tradit.

Econtra extitisse aliquot scripturas Psalmai, quas perditas lugemus, Hugo abbas est testis. Qui non modo de synodo provinciali Treviri anno 1549 habita referens provocat ad *vitae illius* [Psalmai] *diaria, quae amanuensis eius intemerata fides posteritati consignavit*³, sed etiam diserte affirmat: *Litteras tanti episcopi ad rem christianam maiori ex parte pertinentes praelo paratas habemus, dandas aliquando vita comite*⁴. Sed abbate illo paucis annis postea morte abrepto epistolae quo sint devectae frustra indagabamus; neque apud A. Vacant, neque apud U. Berlière, qui de Hugonis supellectile litteraria egerunt⁴, vestigium invenitur. Certe non modo eas intellexit, quas collegerat Hussonius in historia Psalmai⁵; nam ex. gr. litterae cardinalis Lotharingi 14. Ianuarii 1574 ad Psalmaeum missae, quas exhibet Hugo in praefatione Monumentorum (p. XXI), in illo opere non leguntur. Magnae sane non modo pro cognoscenda vita Psalmai, sed etiam historiae ecclesiasticae utilitati esset, si aliquando in lucem protraherentur.

¹ Hugo, Annales ordinis Praemonstr. I (Nanceii 1734), praef. § 16 (fol. k, p. 4).

² Hussonius in opere supra p. CXLVII, adn. 4 citato, apud Frizon IV, 154; cf. Frizon V, 168. Iam Ildephonsus Cathelinot (teste Calmet, Bibliothèque Lorraine 777 s) querebatur (sine dubio a. 1744, cf. supra p. CLXV⁴), que quelques recherches, qu'on ait fait de cet ouvrage à Verdun et ailleurs, on n'a pas pu le découvrir.

³ Hugo, Sacrae Antiqu. Monum. I, praef. p. XIII; cf. Frizon V, 149 s; supra p. CXLVII, adn. 4.

⁴ A. Vacant, La bibliothèque du grand séminaire de Nancy, cf. supra p. CLXVIII, adn. 4; U. Berlière, Notes sur les manuscrits de l'abbé Hugo d'Étival conservés à Nancy, in Compte rendu des séances de la commission royale d'histoire, V. série, tom. VIII (Bruxelles 1898), p. 113—170.

⁵ Sed Calmet (Bibliothèque Lorraine 778) vix aliud quam hunc librum intellexit (nescio an Hugonem perperam interpretatus) referendo: *Un avocat de Verdun à la vie de M. Pseume manuscrite contenant toutes ses lettres*

APPENDICES.

I.

Nomi de vescovi
quali sono venuti di Francia con Monsr Illmo cardinale di Loreno¹.

E primo:		[6] Mons ^r de Soisans ⁵ .
[1] Il R ^{do} Mons ^r de Urcule ² .	[7] » de Mets.	
[2] Mons ^r d'Amians ³ .	[8] » de Verduin.	
[3] » Dumans ⁴ .	[9] » d'Oranges ⁶ .	
[4] » de Meaulx.	[10] » d'Auranse ⁷ .	
[5] » de Chalons.	[11] » de Vance ⁸ .	

Nomi di altri duoi vescovi Francesi, que vennero
duo giorni inanzi che entrasse il cardinale:

[12] Monsr di Neverse⁹. | [13] Monsr di Scenets¹⁰.

Nomi delli abbati:

[14] Monsr de Sciteaulx¹¹. | [15] Monsr de Clerevaux¹².

¹ Archiv. Simancense, Est. 892, n. 149. A tergo manus Hispana addit: *Los obispos y letrados Franceses que llevó consigo al concilio el cardenal de Lorrena*. Index ipse scriptus est manu et lingua Italis, nescio an a quodam ex officialibus concilii. Librarius nomina Gallica vel perperam legit vel male audivit. Cum mors Natalis Paillet (v. infra CLXXI inter doctores) non commemoretur, index scriptus esse videtur inter 13. et 23. Nov. 1562. Huic sententiae etiam favet, quod Nicolaus de Pellevé appellatur episcopus Ambianensis, qui iam 16. Decembris 1562 promotus est ad archiepiscopatum Senonensem. Nescio an index adiunctus sit epistolae legatorum 16. Nov. datae, *Susta* III, 66—72.

² An potius *Uvreux* vel *Uvraulx* = Evreux? Ebroicensis enim (Gabriel de Veneur) et a Ficklero (*Le Plat* VII, 2, 344) et a Servantio inter praelatos Lotharingum secutos numeratur.

³ Ambianensis, Nicolaus de Pellevé, qui postea (16. Dec. 1562, cf. adn. 1) fuit archiepiscopus Senonensis, quo nomine inducitur a Ficklero et Servantio.

⁴ Cenomanensis.

⁵ Videtur potius legendum *Soirans*, sed non est dubium quin intellegatur Suessionensis (Soissons).

⁶ Arausicanus non interfuit concilio; nescio an intellegatur Corisopotensis (*Quimper*), Stephanus Bouchier, vel Xantonensis (*Saintes*), Tristandus Bizet o. s. B., qui ambo eo die advenerunt.

⁷ = *Auranse* (Avrange, Abrincensis).

⁸ Venciensis et a Ficklero et a Servantio inter comites cardinalis nominatur.

⁹ Nivernensis (*Nevers*).

¹⁰ Senecensis (*Sénes*).

¹¹ Ludovicus de Bessay, abbas generalis Cisterciensium.

¹² Hieronymus Souchier, abbas Claravallensis.

Hi duo habent votum decisivum, reliqui vero qui sequuntur non:

Monsr de Boucherard¹ | Monsr de Mamus²
Monsr di Monliraine³.

Nomi delli dottori:

Mons ^r Dupred ⁴	Mons ^r de Brie ¹⁹
» de Sainete ⁵	» de Paylet ¹³
» de Sorthoinne ⁶	» Hugonies cordi-
» de Nerve ⁷	» hier ¹⁴
» de Mayllard ⁸	» Quocquier ¹⁵
» de Fournyer ⁹	» de Mouchy ¹⁶
» de Viagard ¹⁰	» Peltier ¹⁷
» de Verdugn ¹¹	» Brochard ¹⁸

Tre che vi erano prima di nation Francese sono:

[16] Monsr Parisiense¹⁹ | [17] Monsr Vauriense²⁰
[18] Monsr Vabrense²¹.

Li tre Italiani ch'hanno le chiese in Francia sono:

[19] Monsr Sala, Bolognese²².
[20] Monsr de Nimis, Fiorentino²³
[21] Monsr Salviati, alias St Papuli.

Si che sonno in tutto li voti delli Francesi, ponendoci la persona del card. Illmo di Loreno, ventidue.

II.

Voyage de Trente à Verdun per Constance, Basle, Tanne et Nancy²⁴.

De Trente à:

[1] S ^t Michel	[9] Malles
[2] Salone	[10] Gran
[3] Tremgis	[11] Turdre
[4] S ^t Paul	[12] Ryed
[5] Terling	[13] Landech
[6] Maran	[14] Hederlbergæ, mon-
[7] Stiba	» taigne
[8] Schlander	[15] Bloude
	[16] Rankvil

[17] Sperres
[18] Renech
[19] Ronche, à laigle
[20] Arbon
[21] Constans
[22] Chaffoze
[23] Valesheut
[24] Moufles
[25] Renalz

[26] Basle
[27] Milhouse
[28] Tannes
[29] Remiremont
[30] Espinal
[31] Nancy
[32] Toul
[33] S ^t Mihiel
[34] Verdun

¹ Nicolaus Boucherat, procurator ord. Cisterciensis, prior monasterii de Recluso, postea generalis ordinis et a. 1578 consiliarius in parlamento Henrici III, † 1586. Cf. *Le Plat*, Canones p. 373.

² In indicibus complures enumerantur abbates, sed hoc nomen non inveni.

³ Etiam hoc nomen frustra quaesivi.

⁴ Ricardus Dupret, cf. infra p. 834, 9⁸.

⁵ Claudius de Saintes, canon. regul. s. Aug., doctor Sorbonicus, 1574 episcopus Ebroicensis, deinde damnatus ad carcerem perpetuum, in quo obiit 1591.

⁶ Sic? videtur idem esse ac Ioannes Cartougne (J. de Chartougne) ord. s. Ben., apud *Le Plat* l. c. p. 377 commemoratus (idem ac Ioannes Coutignon [l. c. 373], procurator ordinis Cluniacensis, qui postea prior maior eiusdem ordinis obiit Martiniaci 1572?).

⁷ Vix alius est quam Gentianus ille Hervetus (*N* et *H* saepe confunduntur in codicibus), qui familiaris cardinalis Lotharingi erat. Mortuus Remis 1595 sepultus est in vestibulo ecclesiae cathedralis.

⁸ Nicolaus Maillard, decanus facultatis theologiae Parisiensis.

⁹ Robertus Fournier, canonicus Ambianensis.

¹⁰ Videtur idem esse ac Simon Vigor, canon. Parisinus et poenitentarius Ebroicensis, 1572 archiepiscopus Narbonnensis, † 1585.

¹¹ Ioannes de Verdun, ord. s. Ben., cf. infra p. 832, l. 30.

¹² Nicolaus de Bris, cf. infra p. 834⁷.

¹³ Natalis Paillet, mortuus Tridenti brevi postquam advenerat, 24. Nov. 1562.

¹⁴ Apud *Le Plat*, Canones p. 372 commemoratur fr. Iacobus Hugonis ord. s. Franc., procurator episcopi Trecorensis, qui 13. Nov. 1562 advenerit.

¹⁵ Inter theologos Gallos apud *Le Plat* p. 374 est Antonius Croquier, alias Coquier.

¹⁶ Antonius de Mouchy (Demochares, cf. *Le Plat* p. 374 et [nomine corrupto] 371), procurator episcopi Lexoviensis, canonicus Noviodunensis, † 1574. Cf. infra p. 834, 25⁸; 835, 6.

¹⁷ Ioannes Peletier, praefectus collegio Navarrae, † 1583, cf. infra p. 696, 19; 834, 25⁶.

¹⁸ Nescio an sit ille Lazarus Broychot, qui 13. Nov. 1562 Tridentum venit, *Le Plat* p. 374.

¹⁹ Eustachius de Bellay episcopus Parisinus 14. Apr. 1562 advenerat, cf. *Le Plat* p. 356; infra p. 804⁸.

²⁰ Petrus Danesius advenerat 14. Maii 1561, *Le Plat* p. 362; infra p. 735, 4⁴.

²¹ Franciscus de la Valette, episcopus Vabrensis, advenerat 3. Nov. 1562, *Le Plat* p. 367.

²² Iacobus Maria Sala 1554—1564 erat episcopus Vivariensis.

²³ Bernardus del Bene, Florentinus, 13. Iunii 1561 episcopus Nemausensis, 3. Iunii 1562 ad concilium venerat, *Eubel*, Hierarchia III, 273; infra p. 813⁶.

²⁴ Ex Psalmæi diario originali, cf. supra p. CLVII, 44 s. Propter hiemem aliud iter videtur prætulisse.

2 = Salurn.	14 sic? = Arlberg.
3 = sic? = Tramin?	15 = Bludenz.
5 = Terlan.	16 = Rankweil.
6 = Meran.	17 = Bernegg?
7 = Staaben?	18 = Rheineck.
8 = Schländers.	19 sic, = Rorschach.
9 = Mals.	22 = Schaffhausen.
10 = Graun.	23 = Waldshut.
11 = sic? Finster[münz]? » vel Nauders?	24 vel Mentles? = Möhlin?
12 = Ried.	25 sic? = Rheinfelden.
13 = Landeck.	27 = Mühlhausen.
	28 = Thann.

APPENDIX.

Synopsis editionum priorum ac nostrae.

A. Massarelli Diarium VI.

Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit	Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit
pagina	pagina	pagina	pagina
259	151	293	198, 8 <i>S. Marcelli de Urbe</i>
260	151, 23 <i>Papiensem condonavit</i>	294	200, 3 (<i>Mercurii 12. Novembris</i>)
261	152, 25 (<i>De eadem clementia</i>)	295	201, 13 (<i>Die Martis 18. Nov.</i>)
262	153, 7 <i>perspectum erat</i>	296	203, 14 <i>ipsis militibus</i>
263	154, 24 <i>qui restitui mandaret</i>	297	205, 21 <i>copia reperitur</i>
264	156, 2 <i>de Lotharingiaque</i>	298	206, 15 <i>absoluta communione</i>
265	157, 1 <i>convenierunt in sacello</i>	299	208, 7 <i>Principium anni 1551</i>
266	158, 13 (<i>Die 2. Martii</i>)	300	209, 41 <i>consequerentur iubileum</i>
267	160, 6 <i>sa. me. reliquisset</i>	301	210, 36 <i>videlicet prima</i>
268	161, 28 (<i>Die sabbati</i>)	302	212, 10 <i>super re frumentaria</i>
269	162, 39 <i>auro, ipseque pontifex</i>	303	213, 32 (<i>4. Februarii, Mercurii</i>)
270	163, 33 <i>manus et oris</i>	304	215, 11 <i>praestiterant et cardinali</i>
271	166, 3 (<i>4. Aprilis</i>)	305	216, 14 <i>Deinde pontifex</i>
272	167, 22 <i>postea oratoribus</i>	306	217, 11 <i>confici possent</i>
273	168, 21 <i>Sfondratus et Polus</i>	307	218, 14 <i>Die vero Martis</i>
274	170, 13 <i>inclinent quod reducatur</i>	308	220, 17 (<i>Die 27. Martii</i>)
275	171, 19 <i>valore 100 ducatorum</i>	309	222, 5 <i>item in commendationem</i>
276	173, 1 (<i>Die Iovis 15. Maii</i>)	310	223, 27 <i>itinere, nempe mulatis</i>
277	174, 12 <i>marmoreo supra plateam</i>	311	224, 24 <i>Mihi autem cum multis</i>
278	175, 21 <i>Monte ingressus est</i>	312	226, 18 (<i>Die Iovis ultima</i>)
279	177, 30 <i>Pighino et Tolonensi</i>	313	226, 47 <i>sunt patres, at mane</i>
280	179, 10 <i>canonicos per portam</i>	314	229, 14 <i>ad Deum precandum</i>
281	180, 31 <i>oratore Caesareo</i>	315	230, 19 <i>Tridentum. Huic episcopo</i>
282	182, 5 <i>moverunt pontificem</i>	316	231, 18 <i>Tridentinus et orator</i>
283	183, 19 (<i>22. Iulii, Martis</i>)	317	232, 19 (<i>19. Maii, Martis</i>)
284	184, 28 <i>factum accidit</i>	318	233, 25 (<i>29. Maii, Veneris</i>)
285	186, 31 (<i>18. Augusti, lunae</i>)	319	234, 24 <i>Monte una cum</i>
286	187, 34 <i>promiserit. Hoc etiam</i>	320	235, 18 <i>princeps Sabaudiensis</i>
287	189, 1 <i>regno Neapolitano</i>	321	236, 15 <i>expugnatum fuit</i>
288	190, 1 (<i>6. Septembris, sabbato</i>)	322	237, 12 (<i>18. Iunii, Iovis</i>)
289	191, 22 <i>quid in futurum</i>	323	238, 27 (<i>4. Iulii, sabbato</i>)
290	192, 26 <i>convalluit. Fit et hodie</i>	324	240, 2 <i>rex Gallorum</i>
291	194, 21 <i>S. Petri, cui intererunt</i>	325	241, 6 (<i>10. Augusti</i>)
292	195, 28 <i>orator Venetus</i>	326	242, 25 <i>redditur ratio.</i>

B. Pratani Epilogus.

1. Editio Amstelodamensis.

Editionis Amstelod.	in nostra editione incipit	Editionis Amstelod.	in nostra editione incipit
pagina	pagina	pagina	pagina
78	365	90	368, 1
80	365, 13 <i>ordinaria</i>	92	368, 31 <i>proh dolor</i>
82	366, 7 <i>pontifice</i>	94	368, 40
84	366, 22	96	369, 15 <i>concilium</i>
86	367, 4 <i>concilio</i>	98	369, 36 <i>benigne</i>
88	367, 37	100	370, 11 <i>genere dumtaxat</i>

Editionis Amstelod.	in nostra editione incipit	Editionis Amstelod.	in nostra editione incipit
pagina	pagina	pagina	pagina
102	370, 28 <i>cardinales Roma</i>	158	383, 20 <i>mordacissimis</i>
104	371, 7 <i>suffragandi vim</i>	160	383, 37 <i>peccato</i>
106	371, 25 <i>decreta confici</i>	278	384, 13
108	372, 9 <i>in patrum</i>	280	384, 26 <i>in proximi</i>
110	372, 25 <i>sententiae patrum</i>	282	385, 12 <i>ei et proterve</i>
112	372, 38 <i>a patribus</i>	284	385, 29
114	373, 13 <i>patribus prostratus</i>	286	386, 16 <i>tragœdias</i>
116	373, 30 <i>universalem ecclesiam</i>	288	386, 33 <i>postea quorundam</i>
118	374, 15 <i>non multum</i>	290	387, 8 <i>cardinalem</i>
120	374, 32 <i>sententiam suffragiorum</i>	292	387, 21 <i>concilii libertatem</i>
122	375, 11 <i>partem ituram</i>	294	388, 1 <i>recuperata</i>
124	375, 30 <i>ut suarum ditionum</i>	296	388, 18
126	376, 10 <i>sequentem</i>	298	389, 2 <i>sibi succedere</i>
128	376, 25 <i>præcipitur</i>	300	389, 19 <i>dirimendis</i>
130	377, 8	302	389, 36 <i>omnibus decerni</i>
132	377, 24 <i>confessionem fidei</i>	304	390, 15 <i>Suscepere</i>
134	377, 37 <i>Hispani</i>	306	390, 31 <i>Alter præsidens</i>
136	378, 18 <i>sincere</i>	308	391, 5 <i>omnibus</i>
138	378, 36 <i>Deoque psalmis</i>	310	391, 22 <i>fere assenserunt</i>
140	379, 17 <i>scripturas</i>	312	392, 3 <i>residere nolint</i>
142	379, 32 <i>tractandum</i>	314	392, 19
144	380, 12 <i>habebat occulta</i>	316	392, 34 <i>integrum</i>
146	380, 28 <i>sententiam</i>	318	393, 9 <i>frons perfricta</i>
148	381, 11	320	393, 25 <i>forma reliquorum</i>
150	381, 29	322	394, 7 <i>eucharistia sacramento</i>
152	382, 7 <i>qui tunc Venetiis</i>	324	394, 25 <i>quem lenticulari</i>
154	382, 22 <i>præsidentium</i>	326	395, 6 <i>Tridento avolarunt</i>
156	383, 2 <i>oratio Francisci</i>		

2. Editio Le Plat.

Le Plat VII, 2	in nostra editione incipit	Le Plat VII, 2	in nostra editione incipit
pagina	pagina	pagina	pagina
1	365	16	380, 5 <i>de traditionibus, in quibus</i>
2	365, 16 <i>Mense igitur</i>	17	381, 5 <i>supponentes. Remedium</i>
3	366, 31 <i>anni D. MDXXXXV</i>	18	382, 5 <i>Dum hæc</i>
4	368, 3 <i>Tridentina monachis</i>	19	383, 3 <i>obtulerat, cui etiam</i>
5	368, 40 <i>In progressu iam</i>	20	384, 1 <i>variis disceptationibus</i>
6	369, 41 <i>synodus litteras eas</i>	21	385, 4 <i>Ad IV. kal. Iulias</i>
7	370, 35 <i>statuendis, distinguendis</i>	22	386, 10 <i>aliud, episcopi</i>
8	372, 3 <i>visum est, nisi</i>	23	387, 10 <i>revaluisset, Roboreto</i>
9	372, 39 <i>arcanorum concilii</i>	24	388, 11 <i>diversum animum</i>
10	374, 1 <i>ingressum ait esse</i>	25	389, 15 <i>a quibus in medium</i>
11	375, 4 <i>XI kal. Februarii</i>	26	390, 13 <i>ostensum est</i>
12	376, 1 <i>catholica fidei confessio</i>	27	391, 7 <i>Ipsis idibus</i>
13	377, 5 <i>sua manifestum</i>	28	392, 9 <i>niterentur paucis</i>
14	378, 4 <i>III. nonas Febr.</i>	29	393, 6 <i>solutum proferrent</i>
15	379, 4 <i>quoniam tamen pleræque</i>	30	394, 9 <i>Sed quomodo hoc</i>

C. Seripandi Commentarii.

I. Historia annorum 1545 et 1546.

Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit	Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit
pagina	pagina	pagina	pagina
1	399	10	407, 37 <i>Nam III. idus</i>
2	400, 7 <i>conventuales appellant</i>	11	408, 34 <i>pontificis diplomate</i>
3	401, 20 <i>quæ anno MDXXX</i>	12	409, 25 <i>idus eo anno</i>
4	402, 17 <i>inter christianos reges</i>	13	410, 25 <i>sedilia pro praelatis</i>
5	403, 4 <i>tempus cum instaret</i>	14	411, 11 <i>iter ut repente</i>
6	403, 37 <i>Turcarum victoriæ</i>	15	412, 2 <i>meorum, nonne</i>
7	405, 5 <i>animos ad bellum</i>	16	412, 34 <i>trinitatis et incarnationis</i>
8	406, 4 <i>terrarum ecclesia</i>	17	413, 25 <i>nec usitatum</i>
9	407, 3 <i>diebus vetere</i>	18	414, 9 <i>tantum abbas</i>

Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit	Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit
pagina	pagina	pagina	pagina
19	415, 1 <i>praesidium nomine</i>	29	422, 6 <i>adulandi, vel hominum</i>
20	415, 34 <i>arma venerunt</i>	30	422, 39 <i>hominum iudicio</i>
21	416, 21 <i>gratiam affectare</i>	31	423, 22 <i>tractandum esset</i>
22	417, 4 <i>ea dicatur a</i>	32	424, 9 <i>nonnisi divino</i>
23	417, 36 <i>succederet patrum</i>	33	424, 44 <i>procul abesset</i>
24	418, 26 <i>defensione in secundo</i>	34	425, 32 <i>ad fidem attinent</i>
25	419, 5 <i>dubii et anxii</i>	35	426, 20 <i>petitionibus modestiam</i>
26	419, 39 <i>adhibendum esse</i>	36	427, 14 <i>principum legatos</i>
27	420, 27 <i>humanum opus</i>	37	427, 47 <i>vel ob varias</i>
28	421, 17 <i>tres aut quatuor</i>	38	428, 34 <i>bonorum omnium</i>

2. Seripandi annales vitae.

Calenzianae editionis	in nostra editione incipit	Calenzianae editionis	in nostra editione incipit
pagina	pagina	pagina	pagina
188	432, 22	224	450, 12 <i>coniiciuntur</i>
189	433, 7	225	450, 29 <i>Die 6. sermo</i>
190	433, 25	226	451, 11 <i>restituto in eam</i>
191	434, 16 <i>Moniti privatim</i>	227	451, 33 <i>Magnum Dei</i>
192	435, 1	228	452, 19 <i>regem Cathcum</i>
193	435, 17	229	453, 2 <i>Ignoscat Deus</i>
194	436, 9 <i>Sermo ad fratres Bonon.</i>	230	453, 26
195	438, 6 <i>Visitatae post prandium</i>	231	454, 1
196	438, 22 <i>Die 13. cum protectore</i>	232	454, 21 <i>cum magno eorum</i>
197	439, 16	233	455, 3
198	440, 13	234	455, 21
199	441, 4	235	456, 20 <i>convertantur, capiantur</i>
200	441, 22 <i>Die 22. Montem Sansovinum</i>	236	456, 42 <i>Die 7. ex arce</i>
201	441, 39 <i>Die 26. sacrificium</i>	237	457, 17
202	442, 10	238	458, 4 <i>die 14. Salernum</i>
203	442, 26 <i>Die 20. redit</i>	239	458, 24
204	443, 9 <i>Die 31. magnus</i>	240	459, 10
205	443, 31	241	459, 28 <i>maximum creatum</i>
206	444, 13	242	460, 12
207	444, 31	243	461, 3 <i>gravioris alicuius</i>
208	445, 21	244	461, 22 <i>Die 11. per Privernum</i>
209	446, 1	245	462, 11
210—212 med.	LXVI ^o	246	462, 37 <i>necesse habui</i>
212 ss	<i>excerpta p. LXVII s.</i>	247	463, 23
217 s	LXVIII ^o	248	464, 12 <i>Galliae suspecta</i>
218 (25. Apr.)	446, 22—24	249	465, 1 <i>Die 30. qui fuit</i>
—(8./15. Maii)	446, 25 ss.	250	465, 21
219 (3. Iunii)	447, 1	251	466, 7 <i>Verum post octavo</i>
220	447, 19	252	466, 26
221	448, 8	253	467, 13 <i>viam meditaremur</i>
222	448, 27	254	468, 2
223	449, 16 <i>Die 8. confirmatum</i>		

D. Mendozae diarium.

Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit	Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit
pagina	pagina	pagina	pagina
64	635	73	642, 8 <i>residencia</i>
65	635, 20	74	642, 42 <i>este camino</i>
66	636, 24	75	643, 24 <i>hiciesen</i>
67	637, 20 <i>ecclesiae separatos</i>	76	644, 15 <i>dicho</i>
68	638, 7	77	645, 15 <i>illud committat</i>
69	639, 5 <i>ordines non</i>	78	646, 7 <i>ad monasteria</i>
70	639, 38 <i>tamen</i>	79	646, 40 <i>correo</i>
71	640, 29 <i>concionatores</i>	80	647, 35 <i>Dominicos</i>
72	641, 17 <i>munusque</i>	81	648, 23 <i>dixesemos</i>

Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit	Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit
pagina	pagina	pagina	pagina
82	649, 19 <i>cuius auspiciis</i>	127	686, 21 <i>sesion</i>
83	650, 4 <i>hechasen primero</i>	128	687, 6 <i>ipsius dignitatis</i>
84	650, 37 <i>se tuvo</i>	129	687, 40 <i>lastimado</i>
85	651, 34 <i>pastores</i>	130	688, 28 <i>estomago</i>
86	652, 18 <i>solum illis</i>	131	689, 26 <i>en él se condena</i>
87	653, 4 <i>como tengo</i>	132	690, 13 <i>constare</i>
88	654, 1 <i>Quare censeo</i>	133	690, 47 <i>en execucion</i>
89	654, 34 <i>diturus illi</i>	134	691, 34
90	655, 22 <i>viejo entonces</i>	135	692, 24 <i>mandandole</i>
91	656, 3 <i>que la mayor</i>	136	693, 12 <i>non intercludatur</i>
92	656, 35 <i>la mano</i>	137	693, 43 <i>ciudad estubiese</i>
93	657, 31	138	694, 32 <i>como reducirlos</i>
94	658, 25 <i>docere</i>	139	695, 24 <i>iglesia</i>
95	659, 16 <i>se descava</i>	140	696, 16 <i>causa pe hacerse</i>
96	660, 11 <i>el papa Paulo III</i>	141	697, 4 <i>mas duele</i>
97	661, 1 <i>que el papa</i>	142	697, 36 <i>y su compañero</i>
98	661, 35 <i>se usase</i>	143	698, 29 <i>cierto está</i>
99	662, 25 <i>refellantur</i>	144	699, 13 <i>praesertim</i>
100	663, 17 <i>pastore</i>	145	699, 46 <i>fiunt in capitulis</i>
101	663, 50 <i>apostolis</i>	146	700, 28 <i>epistola 2.</i>
102	664, 33 <i>que me parecia</i>	147	701, 12 <i>institutus</i>
103	665, 23 <i>de decir</i>	148	701, 43 <i>concilii aggredi</i>
104	666, 12 <i>como avia</i>	149	702, 26 <i>didicimus</i>
105	667, 5 <i>de consentir</i>	150	703, 16 <i>alioqui</i>
106	667, 39 <i>prius accipere</i>	151	704, 6 <i>al embajador</i>
107	668, 32 <i>estomago</i>	152	704, 40 <i>card. Moron</i>
108	669, 22	153	705, 32 <i>ellos, principalmente</i>
109	670, 18 <i>enviado</i>	154	706, 19 <i>estan comenzados</i>
110	671, 14 <i>entender</i>	155	707, 14 <i>las deseaban</i>
111	672, 18	156	708, 1 <i>estas cosas</i>
112	673, 11 <i>parte ninguna</i>	157	708, 35 <i>cogentes</i>
113	674, 9 <i>vida en tiempo</i>	158	709, 17 <i>casi por todo</i>
114	675, 12 <i>perlados se haga</i>	159	710, 7 <i>inconveniente</i>
115	676, 13 <i>larga, poniendo</i>	160	710, 39 <i>que un concilio</i>
116	677, 8	161	711, 24 <i>pareceres</i>
117	678, 1 <i>hereges, sus ministros</i>	162	712, 14 <i>avia ofendido</i>
118	679, 4 <i>de que acabado</i>	163	713, 3
119	679, 37 <i>de suerte</i>	164	713, 38 <i>menester</i>
120	680, 29 <i>honra muy</i>	165	714, 21 <i>ecclesiasticis</i>
121	681, 34 <i>lo podía saber</i>	166	715, 21
122	682, 16 <i>acceperim</i>	167	716, 5
123	683, 7 <i>in maximis abusis</i>	168	716, 40 <i>voluntad</i>
124	684, 5 <i>lugar fuera</i>	169	717, 33 <i>hay, por parecerlos</i>
125	684, 42 <i>entendia</i>	170	718, 29 <i>session</i>
126	685, 26 <i>entendiese</i>	171	719, 13 <i>presentes</i>

E. Psalmai fragmenta.

Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit (vel est)	Doellingeri- anae editionis	in nostra editione incipit (vel est)
pagina	pagina	pagina	pagina
172	723	182	743, 31 <i>doctorum in hoc</i>
173	724, 6 <i>et sacramenta</i>	183	744, 18 <i>mundi</i>
174	724, 37 <i>aliquem ordinem</i>	184	745, 2 <i>evangelistis</i>
175	725, 26 <i>Ignatium</i>	185	745, 35 <i>excepta</i>
176	726, 18 <i>servare et omnes</i>	186	746, 21 <i>dicere villanum</i>
177, l. 1—5	727, 20 <i>eundem</i>	187	747, 9 <i>μὲν τῆς</i>
177, 6—44	727, 40 s; 728, 1—27	188	747, 41 <i>Quorum solorum</i>
177, 45	882, 1	189, 1—6	748, 27 <i>(esse noverimus)—31</i>
178	882, 2—883, 8	189, 7—fin.	728, 30—32; 729, 1—27
179, 1—40	883, 8 <i>(regere ecclesiam)—37</i>	190	729, 27 <i>electiones</i>
179, 41—45	728, 28 s; 883, 38—41	191	730, 17 <i>idem sentire</i>
180, 1—33	883, 41 <i>(animabus)—884, 18</i>	192	731, 3 <i>minor reformandi</i>
180, 34—fin.	742, 13—21	193	732, 2 <i>fidei, quam</i>
181	742, 21 <i>quæ sequuntur</i>	194	733, 2 <i>abusibus ecclesiasticis</i>

Doellingeri- anae editionis pagina	in nostra editione incipit (vel est) pagina	Doellingeri- anae editionis pagina	in nostra editione incipit (vel est) pagina
195, 1—7	733, 35 (<i>positivi asseruerunt</i>)—39; 734, 34	222, 11—fin. 233, 1—13 14—42	767, 20—45 768, 1—9 766, 38—40; 767, 1—19 (777, 34—39 om. Doellinger) 778, 20 778, 21—38 778, 2—17 778, 17 (<i>civili hoc ita</i>)—19; 779, 1—17 884, 40. 41; 885, 1—14 885, 14 <i>praeconem</i> 886, 10 <i>schismata</i> 887, 12 <i>potentiam qua</i> 888, 1 <i>quae est supra</i> 888, 36 <i>cacteris, non plus</i> 889, 30 <i>Chrysostomus negat</i> —890, 7 779, 18—780, 2 780, 3—13 780, 13 <i>conservationem boni</i> 781, 1—20 781, 21—782, 2 782, 3—12 782, 12 (<i>Dei, maxime</i>) 783, 5 <i>ei commissus</i> 783, 30 <i>officio suo</i> 784, 25 <i>ipsum sequantur</i> 785, 4 <i>fit avaritia</i> 785, 39 786, 29 (<i>beneficia curam</i>)—45 788, 20—38 788, 38 (<i>sequebatur, quia</i>)—41 (786, 46 s; 787, 5—45; 788, 3—19 om. Doellinger) 787, 1—4; 788, 1—2; 789, 1—19 789, 19 <i>dantur propter</i> 790, 4 (<i>beneficia</i>)—20 (790, 21—24 om. Doellinger) 790, 25 s. (790, 27—38; 791, 23—43 om. Doell.) 791, 1—11 791, 11 (<i>postquam visitaverat</i>)—16 791, 17—22; 792, 1—795, 12 795, 13 [om. Doell.] 795, 38 <i>est impleta</i> 796, 29 797, 30 798, 22 <i>protulit sententiam</i> 799, 24 <i>de ea fieri</i> 800, 21 <i>confisi huc</i> 801, 14 (<i>faciunt, quas</i>)—20 (801, 21—803, 33 om. Doell.) 803, 33—38; 804, 1—19 804, 19 (<i>praelatorum</i>)—38; 805, 2 16—22 805, 23 (<i>Dolendum</i>)—39; 806, 1—15 (805, 2—15 om. Doellinger) 806, 15 <i>quae antiquitus</i> 807, 4 <i>hoc opus</i> 807, 34 (<i>episcopi inserantur</i>)—808, 18 (808, 19—36; 809, 1—23 om. Doell.) 809, 24—32 809, 32 (<i>erunt et alios</i>)—42; 810, 13—35 810, 35 (<i>in religionis</i>)—38 (810, 1—12; 811, 1—19 om. Doell.) 811, 20—26; 812, 1—21 812, 22 (<i>reputant</i>)—41; 813, 29— 33, 3—11
195, 8—31 195, 32—fin. 196, 1—15 196, 16—fin. 197 198, 1—18 198, 19—fin. 199, 1. 2 199, 3 200 201 202 202, 7—11 202, 12—39 202, 40/203, 36 203, 37/204, 4 204, 5—fin. 205 206, 1—4 (206, 5 s 206, 7—32 206, 33 s 206, 34 (<i>non- nulla</i>)—207 1. 19 (207, 20 s 207, 22—fin. 208, 1—16 208, 17—fin. 209 210, 1—21 210, 22—fin. 211, 1—29 211, 30—35 36—38 41—44 212, 1—fin. 213 214 215 216, 1—37 216, 39—42 45—48 217, 1—22 23—fin. 218, 1—20 218, 21—fin. 219, 1. 2 3—fin. 220, 1. 2 (220, 3—5 220, 6—fin. 221 222, 1—3 4—10	735, 4—21 734, 5—14 734, 14 <i>doctrina christ.</i> 736, 1—20 736, 21—737, 15 737, 15 (<i>Hispanos</i>)—28 (737, 29—738, 25 omittit Doellinger) 738, 26—739, 12 739, 12 13 (739, 14—30 omittit Doellinger) 739, 31 740, 19 <i>removeatur</i> 741, 7 <i>Actus exorcist.</i> 741, 40 <i>de portu</i> (741, 45—742, 8 om. Doellinger) 742, 9—12 (742, 13—748, 31 apud Doell. 180 ss) 748, 32—749, 17 749, 18—750, 2 750, 3—11 750, 12—30; 751, 11—20 751, 20 (<i>sedis apost.</i>)—37; 752, 19—25 752, 35 (<i>concordibus et ardentibus</i>)—38 751, 7—10; 752, 1—18; 753, 1—17) 753, 17—36 753, 37—44; 754, 16 754, 17—35 (755 et 756, 1—3 omittit Doellinger) 756, 4—27) 756, 30 s; 757, 11—22 757, 22 (<i>ecclesia per nationes</i>)—33 757, 1—10. 34—40; 758, 5—10 758, 10 (<i>Augustinum</i>)—39 758, 1—4; 759, 1—10 (759, 12—760, 1—3 om. Doellinger) 760, 4—21 760, 21 <i>solicite circūvit</i> (761, 1—766, 28 om. Doellinger) 766, 29—32 772, 27—29 768, 10—12 768, 12 (<i>fuit in eo</i>)—769, 12 769, 12 <i>habere debere</i> 770, 18 <i>ordinis, quia</i> 771, 9 <i>iurisdictionem in veteri</i> 771, 42 (<i>episcopi, inspectores</i>)—772, 26 (772, 27—38 cf. Doell. p. 211, 36—38) 772, 42—44 884, 19—21 884, 22 (<i>Aaron, qui</i>)—39 (773, 1—12 om. Doellinger) 773, 13—25 773, 26 (<i>licitum, ut patet</i>)—31; 774, 13—23 774, 24—41 774, 41 42 774, 4—12; 775, 1—24 775, 24. 25 (775, 26—776, 11) 776, 12—39 776, 39 (<i>institutione</i>)—777, 31 777, 32. 33 766, 33—36	233, 43 224, 1—24 25—fin. 225, 1—26 27—fin. 226 227 228 229 230 231, 1—26 (231, 26 s 231, 28—fin. 232 233, 1—26 (27 s 29—fin. 234 235 236 237 238 239 240, 1—21 22—fin. 241, 1—6 7—fin. 242 243, 1—23 24—27 28—fin. 244, 1—8 9—fin. 245 246 247 248 249 250 251, 1—9 10—fin. 252 253 254 255 256, 1—25 28—fin. 257 258, 1—4 5—fin. 259	

Doellingeri- anae editionis pagina	in nostra editione incipit (vel est) pagina	Doellingeri- anae editionis pagina	in nostra editione incipit (vel est) pagina
260, 1—30	813, 11 (<i>esse divini</i>)—28; 814, 1—3 (814, 4—815, 4 om. Doellinger)	270, 30—fin.	852, 2—9
31—fin.	815, 5—12	271	852, 9 <i>Quibus vere</i>
261	815, 12 <i>nostram conscientiam</i>	272, 1—34	853, 1 (<i>custodisti</i>)—25
262	816, 16 <i>comprobatur</i>	35—fin.	856, 41 s; 857, 1—6
263	817, 6 <i>Vult tolli</i>	273	857, 6 <i>Duces sunt</i>
264	818, 8 <i>educatione</i>	274	857, 40 <i>in spiritualibus</i>
265	818, 43 <i>sunt in iis</i>	275, 1—39	858, 23 (<i>neminem laicorum</i>) —859, 4
266, 1—30	819, 29 (<i>Spiritus sanctus</i>)—820, 5 (820, 6—36; 821, 1—11 om. Doell.)	40 s	853, 25 s.
32—fin.	821, 12	42—fin.	(853, 26 [<i>Neque placuit</i>] —855, 34 om. Doellinger)
267	821, 10 <i>admittere</i>	276	855, 35—37
268	822, 12 <i>qui senex</i>	277, 1—8	855, 37 (<i>ecclesiae desolatae</i>)
269	823, 7 <i>meo nomine</i>		856, 29 (<i>et si quid</i>) —35.
270, 1—21	823, 41 (<i>promittunt</i>)—44; 824, 1—13 (824, 14—832, 29 om. Doellinger)	9—23	(856, 36—40; 859, 5—877, 30 om Doellinger)
22—29	832, 30—35 (833, 1—852, 1 om. Doellinger)		877, 31—43 (877, 44—889, 39 om. Doellinger)

VI.

Angeli Massarelli

Diarium quintum:

De conclavi post obitum Pauli III

(a 6. Novembris 1549 usque ad 8. Februarii 1550).

B = Codex Barberinianus XXXIII, 66.

M = Cod. Archiv. Vat. *Concil.* 142.

O = Cod. Bibl. Vat. Ottobonianus 2608.

P = Cod. lat. Monacen. 152, in quantum continet Massarelliani diarii V recensionem Panvinii; aliae partes allegantur Clm.

U = Cod. Vat. Urbin. 846.

Angeli Massarelli^a

Diarium conclavis post obitum Pauli III.

De infirmitate, obitu et exequiis Pauli III pontificis maximi.^b

[Die Mercurii 6. Novembris 1549.]¹

PAULUS III cognomento Farnesius, patria Romanus, Alexander antea vocatus, ab Alexandro papa VI in collegium cardinalium anno Domini 1493 die 20. Novembris cooptatus, creatur pontifex maximus Romae post obitum Clementis VII die 13. mensis Octobris anno Domini 1534, coronaturque die 3. mensis Novembris dicti anni. Cum que iam per annos quindecim (ut quaedam prophetia de eo nunciaverat his verbis:

Arch.
Vat.
Conc.
142, f. 1.

Hic non erit frustra, regnabit ad tria lustra)

prudenter foelicissimeque s. apostolicam sedem ac rempublicam christianam gubernasset, faustumque diem suae coronationis novissime maximo plausu publicaue totius Urbis laetitia² dominica praeterita celebrasset et, ut suae naturae et moris erat, modo huc modo illuc spatiatum animi recreandi causa accederet, die Mercurii 6. mensis Novembris anno Domini 1549 mane hora 15. recedens ex Vaticano profectus est ad Montem Caballinum³ in palatium heredum bonae memoriae Oliverii⁴ Caraffae cardinalis Neapolitani⁴, ubi satis hilari animo pransus fuit.

Initium^d infirmitatis eiusdem pontificis.

Et quoniam flante borea (quo vento maxime delectabatur) | dictum iter ex Vaticano ad Montem Caballinum⁵ pontifex confecerat, statim fere confecto prandio (hora nempe 17.) cepit parumper catharri^f morbo (quem ex ipso frigore contractum aiunt⁵) non

^a *Nomen auctoris, addito de Sancto Severino, episcopi Thelesini posterior manus praemisit.*

^b *Panvinii introductionem exhibuimus in prolegomenis.* ^c *corr. ab ipso Massarello pro Raphaelis.*

^d *P (cuius hic incipit f. 2^r) Initium.* ^e *P Quirinalium.* ^f *sic M et P.*

¹ De hoc sequentibusque diebus iam in fine quarti diarii Massarellus retulit, cf. Conc. Trid. I 872 s.

² Sed »Sua Santità... assai meno che non suole... si mostrò allegra« (Dispaccio di Matteo Dandolo, Roma 9. Nov. 1549, apud *Gius. de Leva*, Storia documentata di Carlo V, vol. V, Bologna 1894, 59¹), idque propter discessum Octavii Farnesii nepotis, qui recusabat redire, sed conabatur recuperare civitatem Parmensem a pontifice ei demptam. Cf. *Pallavicini*, Istoria del concilio di Trento XI 6, 1—3; *Maurenbrecher*, Karl V, Düsseldorf 1865, 214 s; *De Leva* l. c. 55 ss; qui variis relationibus utitur et per *Druffel* (Briefe und Akten I, München 1873, n. 344) et *Ribier* (Lettres et Mémoires d'etat II, Blois-Paris 1666, 252) aliosque editis, atque etiam ineditis.

³ *St^{as} S.* »andata Mercore matina con grandissimo fredo inanti il levar del sole da S. Pietro in Monte Cavallo«: Dandolo ap. *De Leva* V 59¹.

⁴ Cf. de domo, in qua mortuus sit Paulus III, quae adnotavimus (etiam ex Ludovici Firmani diario) ad Massarelli diarium IV, Conc. Trid. I 873, adn. 6. *A. v. Reumont*, Geschichte der Stadt Rom III 2,

Berlin 1870, 502, recte palatium Oliverii Caraffae dicit, cum postea (p. 722) de palatio aestivali a Paulo III in Quirinali monte aedificato loquatur.

⁵ Aliam causam exhibent relationes adn. 2 citatae, et maxime Dandulus apud *De Leva* l. c.: »Dopo ch'ebbe [pontifex] disnato di buonissima voglia, il R^{mo} Farnese gli lesse una lettera scritta a lui dal predetto S^r duca [Ottavio] di molta escusation verso la Stà Sua, ma che lui non potea manchare al suo honore, per il quale non havea da partirse di ove che era, se non haveva Parma, per il quale rengratiava Dio che gli non mancherebbono amici, et che già dal R^{mo} di Trento havea havuto 10000 scudi, et che ancho non gli mancherebbe il Sor Don Ferrante, che fatolo ricercare gli promettea agiuto, et che lo trovava un homo da bene. Alle quali parole S. Stà andò in tanta collera et contra il duca et contra il cardinale [quem cum Octavio consentire non sine causa credebatur], che lamentatosi molto di S. R^{ma} S^{ria} gli vene un accidente, che bisognò portarla sol letto, et sopragiontiale la febre poi et per vomitum et per secessum ne ebbe grande evacuatione.« Cf. Panvinii narrationem infra p. 6, l. 16 ss.

sine aliquali febris suspitione laborare. Adveniente autem nocte et febris et catharrus^a cessarunt, atque ideo tota ipsa nocte et die Iovis subsequenti quievit. Hora vero^b 4. noctis ipsius diei febris et catharrus^a rediit, quo tota nocte laboravit. At illucescente die^c paululum uterque morbus remittitur, atque in eo statu tota^d dies Veneris consumitur.

[Sabbato 9. Novembris.]

Congregatio <R^{morum} DD.>^e cardinalium coram pontifice.

Cum autem adveniente nocte ipsius diei Veneris febris cum dicto catharro vehe- 5
mentior rediisset^f, ac propterea naturam^a prosterni ac morbo cedere videretur, de eius
morte valde dubitari etiam ab ipsomet pontifice ceptum fuit^g. Quare die sabbati 9. dicti
mensis Novembris accersitis omnibus <R^{mis} DD.>^e cardinalibus, qui praesentes erant in
Urbe, coram S^{to} Sua, pontifex ipse quibusdam piis gravibusque^h verbis commendavit eis
ecclesiam sanctamque sedem apostolicam cum universali republicaⁱ christiana, impartitus- 10
que^k est ipsi sacro collegio omnem eius auctoritatem congregandi se et omnia^l faciendi,
quae ad quietem et conservationem status ecclesiastici pertinere dignoscerent. Deinde
2^r R^{mus} D. Alexander S. Laurentii in Damaso | diaconus cardinalis Farnesius nuncupatus,
S. R. E. vicecancellarius, ipsius pontificis nepos, retulit^m ipsis R^{mis} Dominis, <quo in statu
res ecclesiae et sedis apostolicae essent>ⁿ, atque etiam provisiones quasdam ab eo factas 15
post egritudinem^o pontificis, videlicet^p de conscriptione quorundam militum pro defensione
Urbis et de aliquibus auctis in arce S. Angeli, petens veniam, si male tanquam nimiam
forsan auctoritatem sibi arripiens^q fecerit; sin autem bene, Deo gratias <agendas esse.
R^{mi} DD. cardinales>^r pietatem et zelum pontificis in rebus ecclesiae nec non dicti <R^{mi}
D.>^e card. Farnesii diligentiam commendarunt, eisque gratias egerunt. Postea recesserunt 20
hora circiter 17.

[Die dominica 10. Novembris.]

Obitus pontificis^s.

Post congregationem suprascriptam^t invalescente morbo^u, tandem sicut Domino^v
placuit, die dominica 10. eiusdem mensis Novembris mane hora circiter 13.¹ <pontifex
ipse Paulus III>^w obiit, <anno suae aetatis 82>^x, cum sedisset annis XV et diebus VII^y 2.

Translatio corporis <pontificis>^z ex Monte Caballino ad Vaticanum.

Mortuo <pontifice>^{aa} statim eius corpus transfertur ex dicto^{bb} Monte Caballino^{cc} ad 25
Vaticanum, ubi in palatio apostolico in aula, in qua consistoria secreta haberi solent,
deponitur, ac vestibus et ornamentis pontificalibus induitur, omnibusque palam ad oscu-
lum pedis exhibetur^{*}.

P 3^r * *P hic addit*: In basilicam deinde S. Petri delatum et triduo populo Romano in
sacello Xystino expositum, postremo latericio ad tempus tumulo retro organa sepultum 30
est. Cui quidam eiusmodi lusit epitaphium³:

^a sic M et P.   ^b P autem.   ^c P add. Veneris.   ^d P add. ipsa.   ^e om. P.
^f P rediisset vehementior.   ^g P coeptum est.   ^h P gravioribusque.   ⁱ P reipublica.
^k P impartitusque.   ^l hic incipit in P f. 2°.   ^m P rettulit.   ⁿ P statum, in quo res
ecclesiae et sedis ap. eo tempore reperiebantur.   ^o P aegritudinem.   ^p P videtur habere itē.
^q P aripiens.   ^r P dixit. Tum R^{mi} DD. cardinales (ab ipso Panv. correcte pro agendas cum R^{mis}
D. cardinalibus).   ^s P Obitus Pauli papae III.   ^t P supradictam.
^u P add. ipsius pontificis.   ^v P altissimo.   ^w P Paulus ipse III.
^x M add. in marg. ipsius Massarelli manu; P anno aetatis suae LXXXII.   ^y P XXIX.
^z P Pauli III.   ^{aa} P Paulo III.   ^{bb} hic incipit P f. 3^r.   ^{cc} P Quirinali.

¹ In diario IV ad hunc diem: hora 14.

² Relations de Pauli III morte praeter supra allegatas fecerunt: Didacus Lassus ad Ferdinandum regem Romanorum 7. Nov. 1549, apud Druffel, Briefe und Akten I, München 1873, n. 344; et D'Urfé ad regem Gallorum apud Ribier, Lettres et Mémoires d'estat II, Blois-Paris 1666, 252.

³ Ciaconius, Vitae et res gestae pontif. Rom. ed. A. Oldoin. III, Romae 1677, 553: »Ad sepulchrum marmoreum Pauli III in Vaticano ante primam translationem in magnifico tumulo hos versus eius laudem referentes incisus fuisse refert Franciscus Suuertiuss. « Lectiones Panvinii partim ex Ciaconio (C) correxi, sed etiam Ciaconii possunt emendari ex P.

Congregatio prima generalis R^{morum} DD. cardinalium post obitum pontificis.

2 v

<Rumpuntur sigilla piscatorum et plumbatorium, deputantur duo gubernatores Urbis et tres R^{mi} primi ordinum etc.>^a

Eadem die dominica 10. mensis Novembris R^{mi} DD. cardinales, qui praesentes erant in Urbe, convenerunt hora 20. in palatio apostolico, accedentesque prius ad locum,

Discite mortales, fluxa ut^b sit gloria mundi
Et^a terrena brevi tempore regna ruant.
Qui <dudum Petri>^d sacrata in sede sedebam,
Dum tegeret nostrum^e summa tyara caput;
Qui poteram^f dudum populis dare^g iura subactis
— Ante meos reges procubuerunt pedes,
Maximus et Caesar pedibus dedit oscula nostris —,
Numen ut in terris <qui veneratus>^h eram;
Tertius hic condor gelidoⁱ sub marmore Paulus,
Continet haec cineres nunc brevis urna meos.
Pontificem gessi summum ter quinque per annos,
Tempestiva senem me Libitina tulit^k.
Funera non^l lacrymis mea sunt <spargenda: peregi
Naturae cursum, mors nova vita fuit>.^m

Hic fuit natione Italus, patria Romanus, ex patricia nobilique gente Farnesia, P^{3v}
nomine Alexander. Sedit annos XV dies XXIX.ⁿ Obiit in monte Quirinali die solis,
5 hora gallicinii ante lucem IV. idus^o Novembris anno salutis CIOXXLIX, senio confectus
ac naturali morte sublatus. Cuius felicissimo pontificatu universa Italia concordi pace
pacata quievit¹. Vixit annos XXCI, menses VIII, dies X.

De moribus Pauli III papae.

Paulus III iam inde ab eo tempore, quo potiundi Mediolani spe deciderat², non
obscurae Caesari infensus erat, veritus ne Caesar ad totius Italiae imperium aspiraret,
10 praesertim quod ipsi^p, ne unquam uti publicae libertatis defensor commovere se posset,
graves Tridentini concilii compedes inieciisset, quum^q Caesarinae partis praesides ponti-
ficiae dignitati graviter maligneque adversos extitisse didicisset. Quo factum, ut et
Petrus Luisius filius, qui a Caesare nunquam impetrare potuerat (haec alia simultatum
ocasio fuit), ut Parmae et Placentiae munus sibi a patre collatum augusta auctoritate
15 confirmaret, relicto Caesare, non ignaro aut dissimulante patre, ad Gallicas partes sese
converteret, et ipse pontifex alienati animi non obscura signa daret, quum aliquando
iniquius^r, quam christiana flagitaret et pontificia maiestas requirere videretur, Caesarem
Anglo haereseos damnato | adhaesisse^s in suam contumeliam assidue praedicaret³. Hunc P^{4r}
in modum Caesari non dissimulanter iratus de concilii, quod Tridenti in gratiam Caesaris
20 celebrari iusserat, suspensione translationeque apud Bononiam cogitare coepit, et eo quidem
propensius, quod quibusdam factionibus odiosa disputatione ad decretum relatis quorundam
subordinatorum^t praesulum auctoritate dignitatem suam perstringi et offendi cognovisset.
Itaque eiusdem anni, quo Caesar de Germanis victoriam retulit, initio pontificii omnes
a papa admoniti⁴ aeris intemperiem excusantes relicto Tridento Bononiam se contulerunt,
25 nec ullis postea Caesaris aut obtestationibus aut contestationibus adduci potuit pontifex,
ut suos Tridentum revocaret. Qua de causa Caesar sequenti anno Augustae conventu
habito — praefatus: serius quam speraverat concilium speratum finem habiturum — de
eorundem principum imperii consilio librum evulgavit certa religionis capita continentem,
quae omnes passim observarent, donec concilium reficeretur. Unde etiam *Interim*, quasi

^a add. P.   ^b PC mortales fluxa, ut.   ^c C Ut.   ^d C Petri nuper.   ^e P meum (contra metrum).

^f C potui.   ^g C clare.   ^h qui nostra coniectura; C iam veneratus; P dummodo cultus.

ⁱ C gelido condor.   ^k C rapuit.   ^l P num.   ^m P spargenda peregi | Naturae cursum mors

n. v. f.; C spargenda, peregi. Naturae cursum, mors n. v. f.   ⁿ a Panv. corr. pro VII.

^o hoc IV. idus a Panv. corr. pro idibus.   ^p Ita videtur legendum pro ipse codicis.

^q cod. quam.   ^r cod. iniquus.   ^s cod. adhaesisset.   ^t cod. subordinatorum.

¹ Exceptis minoribus bellis contra ducem Urbini, contra Perusinos, contra Ascanium Columnam gestis; cf. M. Brosch, Gesch. d. Kirchenstaats I, Gotha 1880, 169 ss.

² Extincta Sfortiarum domo Paulus III speraverat fore ut ducatus Mediolanensis suae domui obtingeret; sed Carolus V mortuo duce Aurelianensi dabat eum

Philippo filio in feudum. Cf. Brosch l. c. 179. Conc. Trid. I 269, 13 ss; 312, 23 ss; 313, 34.

³ Franciscus Gallorum rex plus semel cum Turcis foedera inierat.

⁴ Haec narratio Panvinii, qui diu familiaris fuit card. Farnesii, non parvi aestimanda est.

ubi pontificis corpus positum fuerat, aliquantulum pro eius anima oraverunt. Deinde in alia maiori aula, <quae pontificum dicitur,>^a omnes congregati sunt. In qua quidem congregatione infrascripta ordinantur et fiunt.

ad certum tempus duraturum, librum ipsum inscripsit. Haec res in pontificis animum altius descendit, et iam apertae^b cum Caesare similitudines concipiebat, quum aliena curantem et quae pontificii muneris erant molestiae sibi solum exhibendae causa contra quam sentiret occupantem graviter scripta epistola accusaret¹.

Sed ante omnia exasperabant eum Placentia erepta et filius occisus, qui alienato a Caesare animo, et ei ubique adversus atque Gallicis partibus addictus, | nuper etiam Ioanni Flisico Andreae Auriæ trucidandi et occupandae Genuae socius atque adeo auctor fuisse falso² dicebatur. Quam ob rem Caesari maxime et suspectus et invisus Caesarianorum consilio conspiratione contra eum a principibus civitatis facta domi confossus fuerat, Placentia in ipso tumultu a Caesarianis incredibili cum pontificis moerore occupata et Parma aegre a pontificiis retenta, ita ut prudens et dissimulare omnia solitus pontifex unam temporis opportunitatem expectare videretur, quæ iniurias illatas tuto possit vindicare. Haec agitantem mors eum intercepta^d, concepta ex dolore simul et ira, quod Octavius nepos, quem post patris necem, veritus ne vitae quoque eius insidiaretur³, in Urbe cunctanter continebat, ipso invito ac vetante^e Roma clam celerrime profectus Parmam vel scriptis litteris minitabundus occupare tentasset et a Camillo Ursino, urbi praesidio a pontifice imposito, non admissus (quod pontifici^f custodiendam, non duci iuveni tradendam putaret) in proxima Turris clarae arce subsistebat. Grandævus namque senex et omnis contumeliae insolens doloris impatientia non multo post in gravem febrem incidit, cui quum diutius resistere nequiret, corporis viribus destitutus, integerrimis alioquin sensibus, quinta post die ad III. idus Novembris paulo ante lucem in Quirinali, quo sese tanquam ad salubriorem Urbis | locum conferre solebat, e vita discessit anno a partu virginis CDDXLIX, aetatis LXXXI, mense VIII et die^g X, pontificatus vero XV, die XXIX^h. Conditus autem est temporarioⁱ monumento in basilica divi Petri, domesticorum humeris per mediam Urbem nulla pompa eodem illatus.

Vacavit tum sedes menses duos dies XXIX. Fuit hic pontifex multis insignibus virtutibus clarus: humanitate, affabilitate, comitate ac liberalitate, praecipue vero prudentia singulari per sexaginta fere annos, quibus publica munera obiit, feliciter collecta. Unus omnium suae aetatis principum aptissime noverat detegere hominum studia, nudare voluntates, scrutari atque introspicere sensuum intimos recessus in magnos scilicet usus publicorum actionum. Ea autem omnia solerter tum assequebatur, quum in negotio dissentienti materiam simulata consultatione praeberet. Hinc collecta parataque habebat responsa, quae legatis daret, excusationeque legitima in alternos usus opportune translata Caesaris et Galliae regis offensionem^k eruditissime devitaret. Hisce virtutibus adiunctam habuit bonarum artium litterarumque egregiam scientiam. In mathematicis autem ei^l prope unica contigit laus⁴; eorum tamen studiorum, quod occulta et exitu plerumque vana sint et alioqui sacratis viris parum digna, culpam substituit. Doctos et eruditos viros amavit, erga | suos vero sanguinis propinquitatem sibi iunctos adeo indulgens, ut et intemperanter eis faveret et ad summos honores aut ad summum auctoritatis locum stabilesque divitias nullo pudore eosdem proveheret. Certe contra voluntatem complurium cardinalium Petro Luisio Parmam et Placentiam, nobilissimas Romanae ecclesiae beneficiarias in Gallia cispadana urbes vectigales, Camerino ecclesiae a nepote Octavio restituto decem millium aureorum annuo tributo imposito addixit⁵, et quod antea factum non meminerant⁶, duos nepotes Farnesios fratres in idem cardinalium collegium adscivit. Sed

^a Mass. manu propria add. in marg. ^b sic. ^c cod. quam. ^d cod. intercoepit.
^e cod. vitante. ^f cod. pontifex. ^g cod. dies. ^h cod. supra lineam addere videtur virgulam, ut legendum sit XXIX.
ⁱ cod. temporario. ^k cod. offensione. ^l cod. et.

¹ De curiae Romanae contra illud *Interim* sententia cf. ex. gr. *De Leva* V 1 ss. Ceterum mihi videtur Panvinus cogitare de illo Brevi vituperatorio post conventum Spirensem a. 1544 a pontifice ad Carolum V misso; cf. Conc. Trid. I 163, 19; IV 364 ss.

² Vix falso: cf. S. T. Belgrano in Archivio stor. Ital. ser. III, vol. 4, part. 1, p. 216 ss; *De Leva* III 350 ss; *Brosch* l. c. 184 s.

³ Neque iniuria hoc verebatur; cf. *De Leva* V 58.

⁴ Cf. Conc. Trid. I 362¹¹. *Druffel* l. c. I 93 222, n. 16; *L. Ranke*, Röm. Päpste I⁷, Leipzig 1878, 160 (qui nullum a Paulo III consistorium habitum esse dicit nisi consultis mathematicis); *J. Burckhardt*, Die Cultur der Renaiss. II⁷, Leipzig 1899, 236 ss.

⁵ Cf. Conc. Trid. I 247 locosque ibi citatos.

⁶ Cf. Conc. Trid. I 313, 33; 357, 3 ss.

Primo R^{mus} D. Guido Ascanius Sfortia, S. Eusebii^a diaconus cardinalis de S. Flora nuncupatus, S. R. E. camerarius^b, praesentavit sacro collegio annulum piscatorium, qui cum recognitus fuisset rumpitur, idemque fit de sigillo, quo bullae plumbantur^c. Postea deputantur tres cardinales, primi ex quolibet ordine, videlicet R^{mus} D. Ioannes Dominicus, episcopus Ostiensis, Trancensis, sacri^d collegii decanus, R^{mus} D. Rodolphus, tituli S. Mariae in Transtib[erino] primus praesbyter Carpensis, et R^{mus} D. Nicolaus S. Mariae in Via lata primus diaconus Rodolphus nuncupati. Qui R^{mi} DD. cardinales curam habeant Urbis, conscribendi milites pro eius defensione, accipiendi pecuniam ex arce S. Angeli pro expensis necessariis quae occurrent, atque etiam ordinandi conclave et custodiam eius, et omnia alia faciendi, quae ad securitatem et quietem^e ipsius Urbis et status ecclesiastici pertinere videbuntur. Deputantur item tres^f cardinales, qui exequias pro defuncto pontifice ordinent et earum curam suscipiant, fueruntque secundi cuiuslibet ordinis, videlicet R^{mus} D. Ioannes Petrus Caraffa episcopus Sabinensis^g, Theatinus^h, secundusⁱ episcopus, R^{mus} | D. Ioannes tituli S. Clementis secundus praesbyter, Burgensis, et R^{mus} D. Franciscus^j S. Marci secundus diaconus, Pisanus nuncupati. Creantur etiam^k duo gubernatores Urbis^l videlicet R^{di} DD. Ioannes Michael Sarracenus Neapolitanus, archiepiscopus Materanus^m <civitatis Leoninae>ⁿ, et Philo Roverella^o Ferrariensis, episcopus Asculanus <Urbis Romae>^p. Item creantur alii duo gubernatores extra Urbem, videlicet R^{di} DD. <Ioannes^r Cam-

superioris eum facti haud^a dubie [poenituit], quum Octavio, Petro Luisio patre interfecto, persuadere conaretur, ut pro Parma Camerinum reciperet; huius vero excusare libet, quod et^b insigni indole et omnium virtutum concursu cunctos honores promeriti dignissimi essent, legibus qui solverentur. Et certe pontifex, qui ex omni natione quosque virtute, doctrina nobilitateque clarissimos hoc sibi dignitatis gradu^c exornandos sumpserat, non erat cur sanguine iunctos iisdem virtutibus illustres illiberaliter excluderet.

Fuit autem statura mediocri, capite non magno, oculis rutilantibus, naso paululum producto, labiis paulo eminentibus, proluxa^d barba, viribus corporis firmis. Et nisi gravioribus vectigalibus tributisque paulo asperior | subditos assidue vexasset^e, nemo ad eum diem per multos annos iucundiores sui^f memoriam reliquisset. Et quamquam recens mortuus non admodum probaretur, insequentium tamen infelici eventu maxime a bonis omnibus et ab infima etiam multitudine desideratus est.

Ex lucubrationibus meis.

Deinde Panvinius statim adiungit: Cardinales tum viventes erant LIII; inter hos in Urbe praesentes erant XXIX, scilicet: 1. Tranensis decanus, 2. Teatinus^g, 3. Carpensis, 4. Burgos, 5. S. Crucis, 6. Visensis, 7. Moro^h, 8. Crescentius, 9. Armeniacus, 10. Coria, 11. Cueva, 12. Sfondratus, 13. Caesius, 14. Durantes, 15. S. Angeli, 16. Verallus, 17. Medices, 18. Maffeus, 19. Rodolphus, 20. Pisanus, 21. Farnesius, 22. Camerarius, 23. Polus, 24. Sermoneta, 25. Ferrariensis, 26. Sabellus, 27. Cornelius, 28. De Capiteferro, 29. Crispus.

Hi vero XXV absentes erant: 1. Salviatus, 2. de Bolonia, Gallus, 3. de Monte, 4. Verulanus, 5. Borbonius, 6. de Turnone, 7. de Givri, 8. Bellaius, 9. Lenoncourt, 10. Medon, 11. Tridentinus, 12. Anebaultⁱ, 13. Augustanus, 14. Rothomagensis, 15. Portugallensis, 16. Patciecus, 17. Guisa, 18. Vendosme, 19. Cibo, 20. Lotharingus, 21. Mantuanus, 22. Gaddus, 23. Auria, 24. Castiglioneus, 25. Urbinas.

Deinde legitur superscriptio. ANGELI MASSARELLI SEPTEMPEDANI IULII III PAPAE | CONCLAVE. | Congregatio prima generalis R^{morum} cardinalium post obitum pontificis. Rumpuntur sigilla piscatorium et plumbatorium, [f. 7^r] deputantur duo gubernatores Urbis et tres R^{mi} primi ordinum etc., et in margine f. 6° legitur ipsius Panvinii manu scriptum Angelus Massarellus hisce comitiis interfuit.

Eadem die dominica 10. mensis Novembris etc., ut apud Massarellum supra p. 5, 1.

^a P Eustachii.

^b P add. pontificis defuncti nepos.

^c P plumbabantur.

^d om. P.

^e P incip. f. 7^v.

^f P add. alii.

^g P Labineus.

^h P Neapolitanus.

ⁱ P et (om. secundus).

^k M add. manu Mass.

^l om. M.

^m P Materanensis.

ⁿ P citra pontem.

^o P Roncrella vel Ronorella.

^p P ultra pontem.

^q P R^{mi}.

^r add. P.

^s cod. aut.

^t cod. ab.

^u cod. gradus.

^v corr. ipsius Panvinii manu pro promissa.

^w ab ipso Panv. corr. pro sibi.

^x sic.

^y cod. Renebault.

pegius episcopus Parentinus^{a)}^{b)} civitatis Viterbiensis^{c)}, et D. Petrus Paulus Cesenatensis episcopus Nepetensis^{d)} Campaniae, qui illorum locorum et eorum <confinium tuitioni>^{e)} vacent.

^{f)} Leguntur litterae R^{mi} D. Iulii S. Petri ad V[incul]a diaconi cardinalis Urbinatis^{g)}, Perusiae et Umbriae legati, scriptae ad agentem^{h)} suum in Urbe, quibusⁱ⁾ significat se audita pontificis infirmitate^{k)} conscripsisse mille pedites pro defensione dictae civitatis Perusinae, 5 pro quorum militum stipendio pecuniam petit.

Item Ill^{is} D. Claudius Durfe, orator Chr^{mi}¹⁾ regis, obtulit sacro collegio omnem suam operam et favorem^{m)} regium in utilitatem, commodum et defensionem ipsius collegii <et sanctae>ⁿ⁾ sedis apostolicae.

Domini etiam conservatores Urbis praestiterunt sacro^o collegio obedientiam, <eorum 10 quoque>^{p)} operam eidem offerentes atque etiam supplicantes ut gratiam, quam eis^{q)} pontifex <die praecedenti>^{r)} fecerat, videlicet ut eximerentur et liberarentur a gabellis molae seu macinae^{s)} (ut vocant) et contractuum, quas <S. S^{tas}>^{t)} ob quasdam necessitates civitatis^{u)} imposuerat, ratam haberent atque confirmarent.

R^{mus} D. card.^o Tranensis decanus^{v)} nomine sacri^{w)} collegii Ill^{reus} D. oratorem prae- 15 fatum^{x)} commendavit et ei gratias retulit, ac dictis DD. conservatoribus laudatis gratiam ab eis petitam confirmavit¹⁾. Solviturque^{y)} congregatio hora 23.

3^v

Nomina cardinalium, qui interfuerunt suprascriptae^{z)} congregationi.

Episcopi:

R^{mus} D. Ioannes Dominicus^{aa)}, episcopus Ostiensis, ^{bb)}Tranensis^{cc)}, sacri^o collegii decanus, Romanus^{dd)}.

R^{mus} D. Ioannes Petrus^{ee)} episcopus Sabinensis, Theatinus^o, Neapolitanus. 20

Praesbyteri^{ff)}:

R^{mus} D. Rodolphus^{gg)} tituli S. Mariae in Transtib[erino] de Carpo, Carpensis.

R^{mus} D. Ioannes tit. S. Clementis, Burgensis, Hispanus.

R^{mus} D. Marcellus t. S. Crucis in Hierusalem Cervinus, Politianus.

R^{mus} D. Michael t. S. Praxedis Visensis, Lusitanus.

R^{mus} D. Ioannes t. S. Stephani in Cel[io] Mon[te] Moronus, Mediolanensis. 25

R^{mus} D. Marcellus t. S. Marcelli de Crescentiis, Romanus.

R^{mus} D. Georgius t. SS. Ioannis et Pauli de Arminiaco, Gallus.

R^{mus} D. Franciscus t. S. Ioannis ante portam Latinam Cauriensis, Hispanus.

R^{mus} D. Bartholomeus t. S. Matthei della Cueva, Hispanus.

R^{mus} D. Franciscus t. S. Anastasiae Sfondratus, Cremonensis. 30

R^{mus} D. Federicus t. S. Pancratii de Cesis, Romanus.

R^{mus} D. Durantes t. SS. XII apostolorum de Durantibus, Brixienis.

R^{mus} D. Rainuccius t. S. Angeli, maior poenitent[iarius], Romanus.

R^{mus} D. Hieronymus t. S. [Martini in Montibus]^{hh)}²⁾ Verallus, Romanus.

R^{mus} D. Ioannes Angelus t. S. [Pudentianae]^{hh)}³⁾ de Medicis, Mediolanensis. 35

R^{mus} D. Bernardinus t. S. [Cyriaci in Thermis]^{hh)}⁴⁾ de Mapheis, Romanus.

Diaconi:

4^r

R^{mus} D. Nicolaus S. Mariae in Via lata de Rodulphis, Florentinus.

R^{mus} D. Franciscus S. Marci Pisanus, Venetus.

^{a)} P Parentinensis.

^{b)} M in marg. ipsius Mass. manu pro deleto Andreas Cornelius Venetus, archiepiscopus Spalatrensis.

^{c)} P add. et provinciae patrimonii. ^{d)} P Nepentensis. ^{e)} P confinen' tuicioni et conservacioni.

^{f)} P praemittit Deinde. ^{g)} M Urbin. ^{h)} P secretarium. ⁱ⁾ P qui. ^{k)} P aegritudine.

^{l)} P Christiani. ^{m)} incip. P f. 8^r. ⁿ⁾ P es (sic). ^{o)} om. P. ^{p)} P eorumque.

^{q)} P add. et populo Romano. ^{r)} P ante eius obitum. ^{s)} P farinae. ^{t)} P ipse Paulus.

^{u)} P Urbis. ^{v)} P diaconus, et add. habitis suffragiis duorum. ^{w)} P ipsius (pro sacri).

^{x)} P add. summopere. ^{y)} P Postea dimittitur. ^{z)} P dictae. ^{aa)} P add. de Cupis, Romanus.

^{bb)} P praemittit cardinalis. ^{cc)} P Treuensis. ^{dd)} om. P (sed cf. adn. v).

^{ee)} P add. Carrafia (sic) Neapolitanus. ^{ff)} Lectiones P, quae tantum formales sunt, abhinc in hoc indice non iam adnotabuntur. ^{gg)} P add. Pius. ^{hh)} om. M et P lacuna indicata.

¹⁾ Cf. diarium VI initio.

²⁾ Ciaconius, Vitae et res gestae pontificum Romanorum et cardinalium III 735.

³⁾ Ciacon. III 736: »Presbyter cardinalis tit. S. Pu-

dentianae, alias Pastoris primo, mox S. Anastasiae ac S. Stephani in Coelio monte, demum ex aliquibus S. Prisca absens renunciatus est.«

⁴⁾ Ciacon. III 737.

- R^{mus} D. Alexander S. Laurentii in Damaso Farnesius, Romanus, S. R. E. vicecancellarius.
 R^{mus} D. Guido Ascanius S. Eustachii Sfortia de S. Flora, S. R. E. camerarius, Romanus.
 R^{mus} D. Reginaldus S. Mariae in Cosmedin, Polus, Anglicus.
 R^{mus} D. Nicolaus S. Nicolai in Car[cere] Tulliano] de Sermonetta, Romanus.
 5 R^{mus} D. Hyppolitus S. Mariae in Acqui[ro] de Ferrara, Ferrariensis.
 R^{mus} D. Iacobus SS. Cosmae et Damiani Sabellus, Romanus.
 R^{mus} D. Andreas S. Theodori Cornelius, Venetus.
 R^{mus} D. Hieronymus S. Georgii ad vel[um] aur[eum] de Capite Ferreo, Romanus.
 R^{mus} D. Tyberius S. Agathae Crispus, Romanus.

[Die lunae II. Novembris.]

Congregatio secunda R^{morum} DD. cardinalium post obitum pontificis.

Lis de custodia conclavis. <Gubernatores et alii officiales prestant [sic] obedientiam collegio, et de quibusdam invasionibus Columnensium.>^a

- 10 Die Lunae II. eiusdem mensis Novembris hora 19. fuit congregatio <R^{morum} DD.>^b cardinalium in palatio apostolico in aula, ubi consistoria secreta haberi solent^c. In qua congregatione^b primum officiales creati hesternae die, videlicet quatuor illi gubernatores, praestiterunt iuramentum fidelitatis sacro collegio, idemque fecerunt aliquot duces peditum conscriptorum pro defensione Urbis. Deinde, quoniam nunc est praefectus Urbis
 15 Ill^{mus} D. Oratius^d | Farnesius dux Castri, ad quem de more (ut praefectum) pertinet custodia et defensio Urbis sede vacante, ita ut sit caput omnium^b militum, qui pro defensione ipsius Urbis et custodia conclavis a sacro collegio conscribuntur, Ill^{mus} D. Didacus a Mendocia orator <Caesariae Maiestatis>^e cum quibusdam imperatorio^f nomini addictis^g ceperat^h conqueri, quod relinquenda esset custodia Urbis dicto Ill^{mo}ⁱ duci Oratio^k,
 20 cum sit gener regis Chr^{mi} et illi multis nominibus addictissimus, et ex consequenti Urbs ipsa^l esset sub dominio regis <Gallorum, — petens>^m ab ipso collegio, ut super <hoc provideret>ⁿ. Alias autem, quod ipse orator intendebat habere in Urbe totidem milites, quos haberet ipse^o dux Oratius^d, ut Caesariani in ipsa Urbe^p non essent inferiores Gallis^l. Quae res cum esset alicuius momenti, de ea actum est in hodierna congregatione, et
 25 post varias sententias constituti sunt locumtenentes ipsius Ill^{mi}^q ducis Oratii^r Ill^{ris}^b D. Alexander Vitellius² et D. Iulianus Caesarinus^s, qui duo cum parti Caesariae adherere profiteantur, videtur^t consultum esse suspicioni^u, quam praedictus^o orator Caesareus^b habere ostenderat^v.

- Item DD. conservatores Urbis nomine^w populi Romani petierunt magna cum instantia <a sacro senatu, ut concederet eis>^x mille pedites stipendiatos, qui simul cum ipso | populo Romano assisterent <pro defensione>^y Urbis. Sed exquisitis patrum sententiarum non placuit faciendam esse huiusmodi concessionem, tum quia esset res nova, quod populus Romanus <quodammodo separatim a sacro collegio>^z arma susciperet et milites conscriptos haberet, tum etiam quia ad ipsam Urbis defensionem^{aa} praepositus est ab
 35 ipso collegio R^{du} D. episcopus Asculanus cum quingentis peditibus cum intentione etiam numerum praefatum augendi, si ita expedire necessitati rerum videbitur.

Praeterea cum ipsi sacro senatui relatum fuisset, Ill^{mm} D. Camillum Columnam³ post obitum pontificis cepisse quaedam oppida (ut est Marinum et alia adiacentia castra), quae

^a add. P.   ^b om. P.   ^c P consueverunt.   ^d P Horatius.

^e P imperatoris.   ^f P aliis Caesareo.   ^g P additis.

^h P coeperat.   ⁱ P add. D.   ^k P Horatio.

^l P add. ut aiebant.   ^m P Gallorum. Quare ipse D. orator Caesareus petiit.

ⁿ P eo providere vellet.   ^o P praefatus.   ^p P in ipsam Urbem.   ^q P add. D.

^r P Horatii.   ^s P ordinem nominum mutat; Panvinii nomen Iulianus Caesarinus deleverat, see supra lineam sua manu restituit.   ^t P add. hac ratione.   ^u P opinioni.

^v P ostendebat.   ^w P add. totius.

^x P eis a sacro sen. concedi.   ^y P defensioni.   ^z P separatim quodamm. a collegio.

^{aa} P add. ultra eos milites, qui pro custodia conclavis et civitatis Leoninae iam ordinati sunt, praep. . .

¹ Mendozae litterae, quibus nuntiaret imperatori, quae fecerat, similiter ineditae videntur esse, ac litterae Caroli V ad cardinales 19. Nov. datae, de quibus cf. p. 29, l. 26 ss.

² Qui fuerat locumtenens exercitus pontificii a

Paulo III ad oppugnandos protestantes imperatori a. 1546 missi. Cf. Conc. Trid. in indice s. v. Vitellius.

³ Cum Columnensibus Paulus III bellum gesserat annis 1540 et sequenti; cf. supra p. 5 adn. 1.

sub ditione sedis apostolicae permanebant, et Ill. D. [Philippum]^a principem Sulmonensem^b ¹ Neptuni castrum intrasse et illud ab obedientia dictae sedis subtraxisse, ordinatum^c fuit mittendum ad eos aliquem nomine collegii, qui cum eis de rebus innovatis et^d de pace et quiete turbata <conquereretur>^e significaretque sacrum senatum non potuisse^f non mirari et egre ferre, quod ipsi statum s. sedis apostolicae manu armata intraverint^g et ⁵ loca ad eandem sedem et sanctam Romanam ecclesiam pertinentia in eorum potestatem redegerint, monendo eos ut desisterent <etc.>^h.

^{5v} <Item R^{das} D. Ioannes Campegius Bono¹niensis, episcopus Parentinus², constituitur commissarius ad conservanda et tuenda confinia sedis apostolicae Senas versus, videlicet Aquependentis et alia vicina loca. Solvitur deinde congregatio hora 23. Cui inter- ¹⁰ fuerunt cardinales in hesterna congregatione nominati, excepto R^{mo} D. cardinale S. Crucis, qui nunc quartana febris laborat.>ⁱ

Reditus R^{mi} D. cardinalis de Meudon.

Eadem die hora 23. R^{mas} D. Antonius tituli S. Mariae in porticu praesbyter cardinalis Aurelianensis, de Meudon³ nuncupatus, natione Gallus, qui diebus elapsis iverat ad quaedam loca status Farnesiani animi recreandi causa, reversus est Urbem. ¹⁵

[Die Martis 12. Novembris.]

Congregatio tertia R^{morum} DD. cardinalium post obitum pontificis.

<Agitur de quibus[dam] provisionibus pro defensione status ecclesiae a quibusdam invasi.>^k

Die Martis 12. dicti mensis Novembris hora 20. fuit etiam congregatio R^{morum} DD. cardinalium in palatio apostolico in loco consueto, in qua acta fuerunt infrascripta, videlicet: DD. conservatores Urbis, cum in hesterna congregatione denegata eis fuerit potestas habendi mille pedites, qui una cum rionibus¹ (quos vocant) populi Romani defensioni Urbis adsisterent, iterum instantes petierunt concedi ad minus 500. Verum ²⁰ eadem ratione etiam quingenti denegati fuerunt, videlicet tum ob rei novitatem et malum exemplum, tum etiam nulla id suadente necessitate.

Item Ill. D. Bonifacius Caietanus, frater R^{mi} D. cardinalis de Sermoneta, constituitur commissarius ad tuitionem et conservationem civitatum et locorum ecclesiae in regione Campaniae mari adiacentium, ut est Terracina et alia circumvicinia loca. ²⁵

Item significatur capitaneum arcis Neptuni adhuc perseverare in fide et obedientia sedis apostolicae. Sed quoniam princeps Sulmonensis oppidum ipsum intravit et in suam potestatem redegit, petere dictum capitaneum, ad eum transmitti munitiones quasdam et vidualia ac etiam aliquorum militum subsidium, cum ipse in statu quo nunc reperitur diu ipsi principi resistere non possit. Placuit mittenda esse omnia quae petit, sed ita ³⁰ caute et forti manu, ut ab adversariis cum sacri senatus dedecore minime intercedantur^m; atque etiam ut nulla dictis DD. Columnensibus excusationis ansaⁿ relinquatur, ordinatum fuit tanto celerius ad eos transmitti nuncium, de quo in hesterna congregatione actum fuerat, ut antequam aliquid ex parte collegii fiat, praemonitos fuisse sciant.

^{6v} Deinde R^{das} D. archiepiscopus Materanus ut gubernator civitatis Leoninae⁴ retulit ³⁵ sacro collegio: iam applicuisse ipsam civitatem quingentos pedites, qui cum sint ex ordinata militia civitatum ecclesiae et de iure teneantur se alere tribus diebus expensis propriis, interrogavit an sacer senatus vellet eos dimitti vel datis solitis stipendiis retineri. Responsum fuit et ordinatum, ut retineantur et solita stipendia tribuantur. ⁴⁰

Conclusum etiam fuit, observandam esse veterem consuetudinem orandi publice pro anima pontificis defuncti a monasteriis et religiosis Urbis, et eis solitas eleemosinas dari, quae licet soleret^o esse 500 ducatorum, placuit tamen dari mille, et tributa est potestas

^a lacuna in M et P (in P non indicata).

^b P Palmonensem.

^c P decretum.

^d om. P.

^e P conqueri debeat.

^f P add. valde.

^g M intraverit; P invaserint intraverintque.

^h P et loca iam occupata restituerent.

ⁱ P pro his omnibus hoc tantum habet: Deinde solvitur

congregatio hora XXIII. Abhinc varias lectiones Panvini, quae ad rem nil faciunt, non amplius adnotabimus, cum ex eis quas exhibuimus, satis cognoscatur, quae ratio inter P et M intercedat. Ubi codex non nominatur, intellegitur M.

^k add. P.

¹ P latine: regionibus.

^m P intercederentur.

ⁿ P causa.

^o sic.

¹ Philippus Lannoy, princeps Sulmonensis.

² Cf. supra p. 7, l. 18; eius vita Conc. Trid. I 587⁴.

³ Cf. Conc. Trid. I 722³.

⁴ Cf. supra p. 7, l. 16.

R^{mo} D. card. Theatino, episcopo Sabinensi, (addito, si ei videretur, D. Ioanni^a Francisco Vannutio) dictam pecuniae summam distribuendi.

Item ordinatur scribendas esse litteras nomine ipsius collegii ad omnes praelatos sub dominio ecclesiastico existentes, ut etiam ipsi in eorum civitatibus et diocesis pro anima dicti pontificis orari procurent et faciant.

Praeterea R^{mus} D. card. Tranensis sacri collegii decanus retulit, qualiter apud R^{dum} D. Nicolaum episcopum Balneoregiensem^b datarium¹ reperiabantur 8000 aureorum, de quibus aliqua deliberatio <feri debebat>^c, et quod consideratis expensis gravibus, quae fieri occurrent in ingressu con|clavis, et attenta paupertate multorum cardinalium, qui nunc in Urbe reperiuntur, videbatur ei, quod dicta pecunia distribui deberet inter ipsos cardinales pauperes. Qua in re etsi a nonnullis propositum fuit considerandum, an expediret id fieri, cum omnino res nova esset et nunquam alias acta, et ne etiam videretur aliquo modo, saltem per indirectum, electionem pontificis pecunia conflari, nihilominus tamen, cum in pura et sincera veritate quamplurimi cardinales maxime indigentes sint, quibus etiam ab ipso sanctae memoriae Paulo III quaedam pecuniae subventiones dabantur, ordinatum fuit, ut tres R^{mi} cardinales primi ordinum^d, videlicet Tranensis, Campensis et Rodolphus una cum R^{mo} D. camerario dictam pecuniam secundum eorum iudicium distribuerent. Vocatoque R^{mo} D. datario iniunctum est ei, ut praefatam 8000 aureorum summam iuxta ordinationem dictorum quattuor cardinalium solveret.

Necnon ipse D. datarius significavit sacro collegio esse penes se multas supplicationes, quarum aliquae erant manu pontificis signatae et datatae, aliquae signatae sed non datatae, extarent tamen de eis parvae datae, aliquae neque signatae neque datatae, et quid de eis faciendum esset. Declaratum fuit, quod signatae et datatae expediantur, reliquae vero omnes retineantur usque ad creationem novi pontificis. Solvitur autem congregatio hora 23., cui interfuerunt cardinales nominati in prima congregatione, addito R^{mo} D. de Meudon.

[Die Mercurii 13. Novembris.]

Congregatio quarta R^{morum} DD. cardinalium post obitum pontificis.

<Agitur de quibusdam debitis sedis apostolicae et assignantur^e 10 milia aureorum pro sepulchro pontificis.>^f

Die Mercurii 13. eiusdem mensis Novembris hora 10. fuit iterum congregatio R^{morum} DD. cardinalium in palatio apostolico in loco consueto, in qua primum R^{mus} D. card. Tranensis, sacri collegii decanus, qui hesternae die proposuerat distribuendam esse inter cardinales pauperes summam pecuniae 8000 ducatorum, quae reperitur apud R^{mm} D. datarium, et aliqui considerarunt esse animadvertendum, ne ob rem insolitam trahi posset in malum sensum, quasi pecunia cardinales ad unum vel alium in creatione pontificis allicerentur, ipse R^{mus} D. decanus probavit hoc tum non esse rem novam, tum etiam non incongruam. Novam enim non esse: adduxit exemplum ante creationem Iulii II, quod idem esset observatum in illa vacatione | sedis, cum etiam maior summa pecuniae tunc reciperetur, et pauciores cardinales pauperes in eo collegio essent, adeo ut maior quoque summa, etiam usque ad 2000 et 3000 aureorum alicui indigenti cardinali data fuerit², et quod propterea non ab re foret, quod etiam nunc idem observaretur, et eo magis, cum in praesentiarum in sacro collegio plures sint, qui necessario in gravibus occurrentibus expensis faciendis aliqua subventionem indigeant, remittens tamen patribus et excusans se, si in hac sua opinione alicuius mentem turbaverit. Idem etiam comprobavit R^{mus} D. card. Rodolphus, se videlicet audivisse pluries a fide dignis et probis viris, qui eo tempore praesentes erant in Urbe, quod <in conclave Iulii II>^h huiusmodi pecuniae distributio facta fuisset. Tandem committitur R^{mo} D. camerario <ac tribus R^{mis} deputatis>ⁱ, ut dictam 8 milium ducatorum pecuniam indigentibus cardinalibus secundum eorum necessitatem distribuat.

^a sic! add. P.   ^b a Massarello super rasuram scriptum.   ^c ita correctum a Massarello pro facienda est.

^d M ordinis (certe error scribae).   ^e cod. assignatur.   ^f add. P.   ^g P externa.

^h add. Massarellus in marg.   ⁱ M in marg.; P comm. tribus R^{mis} DD. dep. a R^{mo} D. cam.

¹ Nicolaus Vernely (Vineus), episcopus Balneoregiensis a. 1545—1563.

Giustinianus (Dispacci dal 1502 al 1505, ed. P. Villari, II, Firenze 1876, 255); cf. Brosch, Iulius II, Gotha 1878, 96.

² Quod probant Nic. Macchiavellus et Antonius

Deinde Ill^{mus} D. Camillus, dominus Sermonetae, supplicavit sacro senatui, ut ei restitui mandaret 10 milia ducatorum, quae mutuo dedit sa. me. <Iulio papae II>^a pro recuperatione civitatum Parmae et Placentiae.

Item R^{mus} D. card. Cornelius petiit sibi reddi 4 milia aureorum ob augmentum cleri^{catus} cameræ apostolicae per eum alias a sa. me. <Paulo papae III>^b empti. 5

Item R^{mus} D. card. Cauriensis retulit se etiam esse creditorem camerae apostolicae in certa pecuniae quantitate per eum dicto Paulo III commodatae etc. Super quibus debitis ita ordinatum fuit, ut R^{mus} D. camerarius dictorum creditorum rationes audiret^c et sacro collegio referret^c, et unicuique iustitia administraretur.

Postremo consideratis tot benemeritis sa. me. Pauli papae III erga ecclesiam et 10 sanctam sedem apostolicam decretum est eius corpus debito honore tumulari, ac pro eius sepulchro conficiendo assignata sunt 10 milia aureorum, quae <ex nunc>^a accipiantur ex arce S. Angeli et deponantur penes aliquem argentarium. Cura autem conficiendi sepulchri demandata est R^{mis} DD. nepotibus Sanctitatis Suae. Postea dimittitur congregatio hora 23. cum dimidia. Cui interfuerunt cardinales qui superius in prima con- 15 gregatione adnotantur, excepto R^{mo} D. card. S. Crucis quartana febris laborante¹.

[Die Iovis 14. Novembris.]

Congregatio quinta R^{morum} DD. cardinalium post obitum pontificis.

<De quodam tumultu in Urbe suborto ob suspicionem militum Hispanorum et de die exequiarum incipiendarum.>^e

Die Iovis 14. eiusdem mensis Novembris fuit | congregatio R^{morum} DD. cardinalium 9^r in palatio apostolico in loco consueto. Quae congregatio hac de causa facta fuit. Nocte enim praeterita cum quidam milites praepositi ad custodiam pontis Milvii viderent quosdam alios milites non longe a dicto ponte Urbem versus venientes, qui tamen non via 20 recta, sed per campos et invia loca incedebant, suspicari coeperunt esse aliquos hostes; et prout facile in id, quod magis timemus, animum advertimus, statim crediderunt esse Hispanos (nam aliqua suspitio, vulgaris tamen, de Hispanis habebatur), nullaque interposita mora celeriter cursu nuncio ad Urbem transmisso id quod verebantur nunciarunt. Quo audito statim capita regionum Urbis arma sumpserunt, et alii ad portam Flaminiam, 25 alii ad Capitolium confugerunt, mirabilique celeritate 10 circiter millia hominum armatorum ad ipsa duo loca decurrerunt. Sicque falsus iste rumor totam Urbem complevit. Cumque ad aures etiam Ill^{mi} D. Didaci a Mendocia, oratoris Caesarei, devenisset, statim ipse 30 orator domum exiens ad ipsa capita regionum | accessit, quibus affirmavit vanam omnino esse suspicionem ab eis ceptam, cum Hispani tam qui sunt in Urbe, quam qui sunt extra 35 eam, nedum contra ipsam Urbem et sedem apostolicam arma minime susciperent, verum etiam pro dictae Urbis et sedis apostolicae defensione vitam libenter exponerent; faciens eos certiores, quod securi ab ipsis Hispanis quiescere possent; ac propterea eos hortabatur, ut arma deponerent. Benigne ipse orator a populo Romano auditus fuit, et ei gratiae relatae sunt. Sed nihilominus in prima opinione perseverabatur et a necessariis 35 provisionibus non cessabatur. Interim falsi rumoris patefacta veritate omnes ad propria remearunt. Et quoniam ipse orator Caesareus grave tulit, quod in Urbe huiusmodi de Hispanis suspitio haberetur, sive quod ipse et sui de populo Romano (si alias talis casus evenisset) formidarent; sive in hac opinione Caesareae Maiestati detraheretur; sive etiam, quod vere Hispani Caesarianique nihil contra Urbem sanctamque sedem demoliri cogi- 40 10^r tarent, summo mane huius diei ipse D. orator accedens ad | R^{rum} D. card. Tranensem, sacri collegii decanum, factum ei retulit, petiitque ab ipso sacro senatu audientiam. Quapropter ipse R^{mus} D. decanus R^{mos} Dominos in hodiernam congregationem vocavit.

In qua congregatione Ill^{mus} D. Didacus orator Caesareus retulit primo: imperatorem esse ecclesiae advocatum, sedis apostolicae protectorem et cuiuslibet etiam particularis 45 cardinalis fautorem et defensorem. Quare cum ipse imperator absit, ipse orator sciens

^a ita M et P.

^b corr. in M eiusdem scribae manu (vel tertia manu?) ex Clemente pp. VII.

^c corr. ex audiat, referat.

^d P statim.

^e add. P.

¹ »Die Mercurii 13. Novembris fuit inceptum fabricare castrum doloris in medio ecclesiae pro exequiis

fiendis.« (Ludovici Firmani Diarium [Arch. Vat. arm. XII vol. 29] f. 17^v.)

mentem Suae Caesareae Maiestatis esse sanctam, piam promptissimamque tum ad publicam utilitatem totius reipublicae christianae, tum erga sanctam istam sedem apostolicam et sacrum senatum, offerebat omnem ipsius Caesaris operam, vires, arma, et potentiam in defensionem et conservationem s. sedis apostolicae et ipsius sacri collegii, tam generaliter, quam etiam particulariter cuiuslibet cardinalis, affirmans ipsum Caesarem paratissimum esse maximeque velle contra quoscumque, qui dictam sedem et collegium invadere aut quoquo modo turbare vellent, omnibus suis viribus et potentia uti, et illorum audaciam vi et armis compescere. Qua in re etiam ipse orator operam suam apud ipsum imperatorem pollicebatur. Conquestus tamen fuit de casu, qui nocte praecedenti acciderat, cum viderit populum Romanum male de Caesarea M^{te} et Hispanis sentire, eisque minime (ut deberent, aiebat, et possent) fidere, rogans sacrum senatum, ut dignaretur providere, ne in futurum idem alias eveniret.

Sacer senatus respondit se primum ingentes gratias referre invictissimo Caesari de tam propenso animo, quem ut catholicus et pius imperator erga christianam rempublicam, sanctam sedem apostolicam et sacrum collegium habebat, deinde etiam de tam benevola clementique voluntate, quam particulariter ipsis R^{mis} DD. cardinalibus ostenderat; omnes simul et quemlibet deperse suae Caesareae M^{ti} plurimum debere et viceversa eorum operam M^{ti} Suae prompto animo offerre¹.

Postea recedente praedicto D. oratore actum fuit inter patres de exequiis pontifici faciendis. Cumque R^{mi} Domini ad ipsas exequias ordinandas deputati retulissent, omnia iam parata esse, decretum fuit, initium eis dari die lunae proxime sequenti. Et dimittitur congregatio hora 23. Cui interfuerunt cardinales superius adnotati, addito R^{mo} D. de Meudon, et dempto R^{mo} D. cardinali S. Crucis.

Adventus R^{mi} D. card. de Gaddis.

Eadem die 14. Novembris R^{mus} D. Nicolaus S. Viti in Macello diaconus cardinalis de Gaddis² nuncupatus, natione Florentinus, applicuit Romam, hora circiter 23^a.

Die Veneris 15. Novembris.

Hac die non fuit congregatio, ne tantum gravarentur R^{mi} DD. cardinales quotidianis congregationibus, sed vacatur disponendis et aptandis cellulis conclavis atque ordinandis exequiis.

[Sabbato 16. Novembris.]

Congregatio sexta R^{morum} DD. cardinalium post obitum pontificis.

De incipiendis exequiis. Petitio Firmanorum. De practicis in conclavi vitandis.

<Augentur 500 pedites pro custodia conclavis. Deputatur dies Martis pro exequiis incipiendis.>^b

Die sabbati 16. eiusdem mensis Novembris hora 20. fuit congregatio R^{morum} DD. cardinalium in palatio apostolico in loco consueto, in qua haec decernuntur.

Primo, cum iam ordinatum fuisset, quod die lunae proxime sequenti inciperentur exequiae pro defuncto pontifice, animadversum fuit: in ipsa die lunae esse festivitatem dedicationis ecclesiae, quae cum in laetitia ab ecclesia celebrari soleat, visum est minime convenire, ut funeralia et luctuosa tractentur; eoque magis, cum ipsa dedicatio sit propria et praecipua festivitas ipsius ecclesiae. Adductum etiam fuit exemplum vacationis sedis ante creationem Hadriani VI, in qua cum occurrissent festa nativitatis Domini, cessatum fuit ab exequiis Leonis X defuncti. Quapropter decernitur ipsas exequias differendas esse usque ad diem Martis proxime futuri, quae erit 19. praesentis mensis.

^a P XXII.

^b add. P.

¹ Sine dubio Mendoza haec nuntiavit imperatori, sed litterae quantum sciam non sunt impressae.

² Fuit Catharinae Galliarum reginae consanguineus, quem Leo X purpura ornavit. Ciaconius eum vult primo S. Theodori, deinde S. Mariae in Domnica [quod dubitaverim, cum usque ad 13. Apr. 1550 card. Cibò hunc titulum habuerit; cf. infra p. 21 adn. 6],

denique 24. Iunii 1550 diaconum cardinalem S. Mariae in Via lata fuisse, quamquam presbyter cardinalis esset. Clementis VII obses Caesarianis datus Neapoli diu detentus erat. Florentiae frustra Cosmum Medicum oppugnavit. Obiit in patria XVII kal. Febr. 1552 (Contelorius ait eum decessisse 17. Februarii, qui error mihi videtur esse ortus ex neglectu illius »kal.«). Cf. Ciaconius III 480.

Deinde oratores civitatis Firmanae supplicarunt sacro senatui pro restitutione castrorum Molliani et Petritoli^a, quae Paulus III ab ipsa civitate separaverat et immediate sedi apostolicae subegerat. Sacer senatus respondit se nolle aliquid in praesentiarum imutare, sed rem omnem reservari ad futurum pontificem.

Postea decretum fuit, quod dum congregationes ipsorum R^{morum} Dominorum fiant, 5
 12^r nihil | in ipsis congregationibus tractetur, nisi quod publicum sit et communem utilitatem respiciat^b et ad bene, canonice legitimeque dirigendam electionem futuri pontificis pertineat, ac propterea cardinales a practicis et aliis privatis negociis dum in loco congregationis sunt abstineant. Hucusque enim soliti erant aliqui cardinales et ante et post congregationem separatim ab aliis secreto de rebus privatis colloqui. Quod valde absurdum indignumque visum est, ut, ubi et quando reipublicae consulturi erant, privatis consularent. 10

Postremo, ut securius tutiusque cardinales in conclavi permanere possint, decernitur, quod ultra quinque millia peditum, qui iam ordinati sunt pro defensione Urbis, conscribantur adhuc alii quingenti, qui una cum 200 militibus Suitensibus^c ordinarie ad 15
 custodiam palatii apostolici et pontificis pro tempore existentis permanentibus assignentur Illmo D. Ioanni Francisco comiti a Pitiliano pro custodia ipsius palatii apostolici et conclavis, neminique dicti milites, nisi tantum ipsi comiti obediant.

12^v Postea solvitur congregatio hora 23. Cui interfuerunt cardinales, qui in hesternae congregatione fuerunt, addito R^{mo} D. cardinali de Gaddis^d. 20

Adventus R^{mi} D. card. Verulani.

Eadem die 16. Novembris reversus est Romam R^{mus} D. Ennius Philonardus de Bauco, episcopus Albanensis, card. Verulanus².

Die [dominica] 17. Novembris.

Hodie ob diem dominicam non fuit congregatio, sed R^{mi} DD. cardinales separatim convenerunt inter se apud hos et illos, quisque apud suos fautores, agentes de practicis et electione futuri pontificis. Idemque fecerunt die lunae 18. dicti mensis³. 25

[Die Martis 19. Novembris.]

Dies prima exequiarum pontificis Pauli III.

Describuntur ceremoniae exequiarum.

Die Martis 19. eiusdem mensis Novembris inceptae fuerunt exequiae pro pontifice defuncto Paulo III. Quae hoc ordine celebrantur. Convenerunt omnes cardinales summo mane apud S. Petrum, ubi in capella, quae Sixti vocatur (in ea enim Sixti IV corpus 13^r
 sepultum est) celebrata fuit missa pro defunctis a R^{mo} D. card. Tranensi, | episcopo Ostiensi, sacri collegii decano, cum ceremoniis consuetis. Habuit sermonem funereum 30
 D. Romulus Amaseus Bononiensis^d, qui vitam, virtutes et pontificatum Pauli III commendavit. Omnes parietes, columnae et loca ecclesiae S. Petri insignibus ipsius pontificis referta erant; atque etiam parietes ipse secabantur a quadam tela linea coloris nigri, in

^a P Moliani et Petroli.

^b P recipiat.

^c P cnitentibus vel enitentibus.

^d P Utinensis.

¹ »Die 16. Novembris fuerunt conductae tabulae et alia ligna pro instruendis cellulis in capella Sixti«. (Lud. Firmanus l. c. f. 18^r.)

² De cuius vita (natus est a. 1466, cardinalis creatus 22. Dec. 1536) cf. *Ciaconius*, Vitae et res gestae pontif. et card. III, Romae 1677, 608; *C. Wirz*, Ennio Philonardi, der letzte Nuntius in Zürich. Zürich 1894.

³ »Die dominico 17. fuit perfectum castrum doloris in S. Petro, et alia omnia necessaria pro exequiis. Magister cerimoniarum habuit principalem curam de exequiis et conclavi, et fuit datum mandatum cursoribus per D. sacristam in hanc formam, videlicet: Cras incipient exequiae fel. rec. Pauli PP. III. in ecclesia S. Petri in capella Sixti, et celebrabit Ill^{mus} D. decanus

episcopus Hostiensis. Post missam idem Ill^{mus} cum quatuor aliis Ill^{mis} paratis cum pluvialibus nigris et mitris facient absolutionem super defunctum, ut moris est, et Ill^{mi} venient cum cappis violaceis. Erit sermo, quem faciet Romulus Amaseus«. (Lud. Firmanus l. c. f. 18^v.)

⁴ Vitam huius doctissimi viri (1489—1552) post Flaminium Scarsellum descripsit *Giov. Fantuzzi*, Notizie degli scrittori Bolognesi I, Bologna 1781, 206 ad 209. Oratio habita in funere Pauli III impressa est (sed dubito, num haec editio fuerit princeps) Bononiae 1563 et dedicata cardinali Farnesio (*Fantuzzi* l. c. 216). Ab Iulio III Amaseus factus est secretarius litterarum apostolicarum, v. Diar. VI init.

qua insignia pontificia depicta erant cum hac inscriptione: PAVLO III. PONT. MAX., et tam litterae ipsae quam insignia ramis olivae circumductis ornabantur.

In medio autem ecclesiae pyra quaedam magna (quam doloris castrum appellant) constructa erat, quae 12 columnis ligneis sustentabatur, et tam pyra quam columnae
5 tela partim serica, partim linea cooperiebantur, cum insignibus et inscriptione supradicta. Tota ipsa pyra cereis et candelis accensis plena erat, sub cuius medio lectulus (ut moris est) appositus fuerat aureo panno coopertus, penes quem quatuor lugubribus induti
10 vestibibus flabellis muscas expellunt ventulumque tanquam praesenti faciunt pontifici. Etsi enim neque muscae adsunt neque pontificis corpus, ita tamen ex quadam antiqua consuetudine observatur.

Circum vero ipsam pyram (quae quadrata est) dum missa celebratur, astant familiares pontificis defuncti, vestibibus lugubribus induti. Dantur enim cuilibet familiari a maiori ad minimum tres cannae (quae est mensura Urbis) panni nigri; et si familiaris nobilis est, dantur etiam eius servitoribus. Loco autem familiarium omnes intelligo, tam praelati^a,
15 quam caeteri omnes, cuiuscumque dignitatis seu conditionis existant, inter quos hoc tempore fuerunt R^{di} DD. - - ^b patriarcha Armenorum (qui paucis ante diebus devotionis causa Romam venerat), <item archiepiscopi Spalatrensis¹, Corcirensis², Naxienensis³, Surrentinus⁴, ac episcopi quamplurimi>^e. Datur etiam idem pannus officialibus curiae Romanae et officialibus Urbis. Et | tam ipsis familiaribus, quam officialibus et caeteris fere
20 omnibus, qui in ecclesia adsunt, dantur candelae, aliquae maiores, aliquae minores, iuxta personae qualitatem, quae dum missa decantatur accenduntur.

In hac prima die exequiarum celebrantur in ecclesia S. Petri 200 missae pro anima ipsius pontificis, in aliis autem singulis diebus durantibus exequiis centum, daturque cuilibet celebranti loco eleemosinae unum Iulium, quod est undecima pars unius aurei.
25 Canonicis vero dictae ecclesiae donantur centum aurei prima die tantum. Clerici autem, mansionarii et cappellani lucentur cereos et candelas, quae remanent ex pyra et aliis locis.

Perfecta missa quattuor primi cardinales, videlicet Theatinus, Verulanus, Carpensis et Burgensis una cum eo, qui celebravit, induti pluvialibus nigris et mitra alba^d orationes legerunt et ceremonias consuetas peregerunt ante lectulum sub pyra positum.

30 Expensae autem omnes, quae in ipsis exequiis occurrunt, fiunt ex pecunia camerae apostolicae.

Congregatio septima R^{morum} DD. cardinalium sede vacante.

<Leguntur litterae nunciorum apostolicorum apud Venetos et Perusii, et de restitutione^e civitatis Parmensis duci Octavio.>^f

Absoluta missa perfectisque hodiernis exequiis omnes R^{mi} DD. cardinales convenerunt in sacrario ipsius ecclesiae b. Petri, quod cappellae, in qua missa celebrata fuerat, coniunctum est.

35 In qua quidem congregatione primum leguntur litterae R^{di} D. Ioannis della Casa⁵, archiepiscopi Beneventani, nuncii apostolici apud Venetos, directae ad sacrum senatum, quibus significat Ill^{mos} illos Dominos audita morte pontificis maximum cepisse dolorem, contristatosque plurimum fuisse de amissione^g tanti pastoris, eosque valde cupere, ut ea futuri pontificis electio fiat, qua ecclesiam Dei indigere cognoscunt. Hortaturque ipse
40 nuncius atque rogat sacrum senatum, ut velit destinare ad ipsos Ill^{mos} Dominos litteras, quae post obitum pontificis aliis principibus scribi solent ab ipso collegio, ne in minori aestimatione quam alii principes, ad quos scriptum est, apud sedem apostolicam esse videantur. Placuit omnibus, ut dictae litterae scribantur.

Deinde lectae fuerunt litterae <R^{di} D. [Antonij]^h Triultii episcopi>ⁱ Tolonensis⁶, 15^r

^a sic. ^b lacuna in M; P nil indicat. ^c om. P, qui loco eorum habet: Item Petro abbati montis Libani cum XII aliis Aethiopis ordinis minorum de observantia.

^d P cardinalitia.

^e cod. restitutionem.

^f add. P.

^g M admissione (sic); P morte.

^h lacuna in M; P nil indicat.

ⁱ P Reverendissimo [sic] D. episcopi.

¹ Andreas Cornelius (Corner), 1514—1563 archiepiscopus Spalatrensis, cf. Conc. Trid. I 577².

² Iacobus Caucus seu Cocus, 1528—1565 archiepiscopus Corcyrensis, v. Conc. Trid. I 184⁶.

³ Sebastianus Lecavela ord. Praed., 1540—1562 archiepiscopus Naxiensis, v. Conc. Trid. I 537⁷.

⁴ Bernardinus Silverius Piccolomini, 1545—1552 archiepiscopus Surrentinus.

⁵ De quo cf. Conc. Trid. I 184¹¹ 306¹.

⁶ Ortus ex domo illa Mediolanensi, quae illo tempore plures ecclesiae dedit cardinales, Antonius Triultius a. 1528 factus erat episcopus Tulonensis, postea

Perusiae^a vicelegati^b, quibus nunciat milites conscriptos pro conservatione et defensione illius civitatis, petens maxima cum instantia ad eum transmitti pecuniam pro stipendio dictorum militum, qui sine eo amplius retineri non possunt; protestaturque quod, si non mittatur ipsa pecunia, et milites recedant et aliquid adversi in ipsa civitate eveniat, id non eius causa vel culpa eventurum. Decretum fuit, quod mittatur ad ipsam civitatem 5 Perusinam unus commissarius cum pecunia, quam expendat iuxta occurrentes necessitates.

Deinde R^{mus} D. Alexander card. Farnesius retulit sacro senatui, qualiter pontifex ante eius obitum, cum iam infirmaretur, scripserat per litteras in forma brevis Ill. D. Camillo Ursino, gubernatori ecclesiae in civitate Parmensi, ut superveniente S. S^{tie} morte 15 restitueret illam civitatem Illmo D. Octavio Farnesio, dicti pontificis nepoti et ipsius civitatis duci; idemque S. B^{do} commisit R^{do} D. Bernardino de Cruce¹, episcopo Comensi, ipsius pontificis intimo familiari, prout ipse Comensis postea scripserat². Quo breve et litteris praesentatis dicto Ill. D. Camillo per R^{dm} D. Antonium Helium³, ipsius pontificis secretarium, ipse D. Camillus noluerit executioni demandare mentem S. S^{tie}, sed velle prius a sacro collegio fidem, quod pontifex sit mortuus et S. S^{tas} eius mentis fuisset, ut civitas 15 ipsa Parmensis dicto duci Octavio restitueretur⁴. Quare ipse R^{mus} D. card. Farnesius rogavit sacrum collegium, ut dignaretur dictam fidem et testimonium per suas litteras Ill. D. Camillo directas concedere, ostendens ipse R^{mus} cardinalis, quod sacrum collegium in hoc nihil aliud faciet, quam iustitiam administrare, cum ipsum collegium alias consenserit, | quod dicta civitas una cum Placentina daretur in pheudum ipsi duci Octavio, 20 et quod nunc certe credit quod non contraveniet iis, quae iam firmaverat et quod ex mente pontificis esse cognoscit, et eo magis, cum sacer senatus confirmaverit alia, quae S. S^{tas} paulo ante obitum fecerat, etiam maiora, ut est confirmatio facta populo^o Romano de liberatione^d a duabus gabellis, quae ad quinquaginta fere millia ducatorum <annui redditus et proventus>^e ascendebant⁵, et id fuerit mera gratia, hoc autem sit pura iu- 25 stitia, cum verus et legitimus dux Parmae sit ipse Ill^{mus} D. Octavius. Et aliis similibus verbis rogavit sacrum senatum, ut fidem et testimonium, quam D. Camillus petit, ei facere dignaretur.

Re in deliberationem posita, licet aliqui pauci contrarium sentirent, ut fuit R^{mus} D. 30 card. Theatinus et quidam alius, tamen, his exceptis, omnibus placuit, quod | dictae litterae scribantur, earumque conficiendarum cura demandata est R^{mo} D. Marcello card. S. Crucis <una cum D. Bino, sacri collegii secretario>⁶^f. Et dimittitur congregatio hora circiter 21. <Cui interfuerunt omnes cardinales, de quibus supra in aliis congregationibus dictum est>^f.

Adventus R^{mi} D. cardinalis Tridentini.

Eadem die 19. Novembris hora prandii ingressus est Urbem R^{mus} D. Christo- 35 phorus Madrutius tituli S. <Stephani in Celio monte>^g, presbyter cardinalis Tridentinus⁷ <nuncupatus>^h.

^a P add. et Umbriae.

^b P prolegati.

^c P Paulo (!).

^d P de deliberatione.

^e add. Massarellus in marg. M.

^f om. P.

^g P Caesarii in palatio.

^h P natione Germanus.

vicelegatus Perusii et a. 1544 vicelegatus Avenionensis. A Iulio III in Galliam nuntius, deinde ad Venetos internuntius missus, denique 1557 a Paulo IV cardinalicia dignitate est ornatus. Ex Galliis legatus rediens apoplexia oppressus est in itinere 7. vel 8. kal. Iulii anno 1559. Cf. *Ciacconius* III 855.

¹ Cf. Conc. Trid. I 591⁸. Anno 1549 Bernardinus ex sede Astensi translatus est Comum.

² Quod Paulus III, motus card. Farnesii et Bartholomaei Cavalcantis precibus, tandem litteras illas edidit, minime praeiudicium est — ut vult *Brosch*, *Geschichte des Kirchenstaates* I 187 ss. — contra narrationem de pontificis morte eiusque causis aliunde traditis, cum et haec et illa relatio optimis testimoniis nitantur. Valde iratum primo fuisse Paulum de foedere ab Octavio cum Caesarianis inito vel inde apparet, quod sub finem vitae suae semper Gallis faverat.

³ Cf. Conc. Trid. I 377⁸ locosque ibi laudatos.

⁴ »Auparavant il (Camillus Ursinus) avoit esté adverty que ledit brief seroit desrobé et subreptice, et

de ma part j'ay bien fait tout ce que j'ay peu pour le lui faire entendre», scripsit 9./10. Nov. 1549 card. Hippolytus Estensis Gallorum regi, *Druffel*, *Briefe und Akten zur Gesch. des 16. Jahrh. I*, München 1873, n. 346, p. 296; cf. *De Leva* V 60.

⁵ Cf. supra p. 8, l. 11.

⁶ De Francisci Bini vita et libello, quem scripsisse dicitur de conclavi, cf. *Prolegomena*.

⁷ Christophorus Madrucius, natus Tridenti a. 1512, in Bononiensi studio institutus, 1539 factus erat episcopus Tridentinus, 1542 etiam Brixinensis. 31. Maii 1542 presbyter cardinalis in pectore quod dicunt creatus, 4. Iulii 1544 enuntiatus et paulo postea titulo S. Caesarii in palatio dotatus est, quem postea, nisi quod supra dicitur error est Massarelli, cum S. Stephani, deinde S. Chrysogoni, denique S. Mariae trans Tiberim titulis commutavit. Praeterea legationem Pice-nam variosque cursu temporis episcopatus suburbicarios obtinuit. Decessit Tibure a. 1578, corpusque in ecclesia S. Onuphrii conditum est. *Ciacconius* III 686 sq.

[Dies Mercurii 20. Novembris.]

Dies secunda exequiarum pontificis.

Die Mercurii 20. eiusdem mensis Novembris peraguntur etiam exequiae pontificis defuncti in <palatio apostolico>^a in loco solito, ubi celebravit missam R^{mus} D. card. Carpensis primus praesbyter, egerunt ceremonias atque orationes solitas legerunt una cum celebrante quattuor alii cardinales, qui sequebantur post eos, | qui hesterna die peregerant, videlicet R^{mi} DD. S. Crucis, Tridentinus, Moronus et Crescentius^b. Reliqua vero omnia observantur prout in hesterna die factum est. 17¹

Congregatio octava R^{morum} DD. cardinalium sede vacante.<Adduntur quidam milites ad custodiam Urbis. Contentio super restitutione Parmae.>^c

Peractis hodiernis exequiis cardinales congregantur in sacrario, de quo heri dictum fuit. In qua congregatione R^{mus} D. archiepiscopus Materanus, gubernator civitatis Leoninae, significavit sacro senatui, applicuisse Urbem septingentos milites^d Spoletinos, interrogavitque, an sacer senatus vellet eos retineri una cum aliis, vel dimitti. Responsum fuit, quod retineantur et eis solita stipendia tribuantur, eorumque ducenti mittantur ad custodiam civitatis Nepetensis (qui locus plurimum natura et arte munitus est, ita ut permagni referat eum tuto conservari), alii vero quingenti assignentur R^{do} D. episcopo Asculano gubernatori | Urbis^e, qui una cum aliis quingentis ipsi antea traditis per-
maneant ad custodiam Urbis. Quod etiam hac de causa factum est, ut aliqua in parte satisfaceret petitioni populi Romani, qui mille pedites sibi concedi petierat, ut superius^f adnotatum est. 17^v

Praeterea DD. conservatores Urbis supplicarunt ipsi collegio pro restitutione quorundam emolumentorum, quae ad officiales ipsius populi Romani pertinere asserebant, et iam a Iulio II et^g aliis pontificibus eis ablata fuerunt. Sacer senatus respondit se non posse in his intromittere, iuxta ordinationem capitis *Ubi periculum* de electione lib. VI², praesertim cum sedes apostolica plurimum sit in praesentiarum exhausta et redditibus diminuta. Quare remittere se hanc rem ad futurum pontificem.

Deinde cum legerentur litterae mittendae ad Ill. D. Camillum Ursinum iuxta decretum factum in hesterna congregatione, R^{mus} D. card. Theatinus^h, etiam si heri | (eo tantum exceptoⁱ) omnes cardinales consenserint, dictas litteras ad ipsum D. Camillum mittendas esse, cepit tamen reclamare et longa oratione persuadere conatus est, quod dictae litterae non scribantur, fundans se maxime in dispositione supradicti capitis *Ubi periculum*, cum cardinales non debeant se intromittere in aliquibus negociis sede vacante, sed vacare tantum electioni futuri pontificis. Et cum postea R^{mus} D. card. Tranensis cepisset in sententiam dicti R^{mi} card. Theatini accedere, magna in ipso sacro collegio contentio et disceptatio orta fuit, cum praedicti duo cardinales contra deliberationem totius collegii venirent et iam acta agere vellent. Verum tum bonitate Dei, tum opera quorundam proborum cardinalium (inter quos R^{mus} D. card. S. Crucis maxime laboravit) res hanc conclusionem cepit, ut <ipsi card. Tranensi>^j quiete et amanter extra congregationem ostendatur, quod collegium habeat | potestatem scribendi dictas litteras, et quod non sit contra caput *Ubi periculum*. Cura autem discutiendi dictas rationes una cum <ipso card. Tranensi>^k demandata est R^{mis} DD. Sfondrato et de Medicis. Et qui persuaderi non possent, iterum rationes suas in futura congregatione afferent^l et se determinationi sacri senatus remitterent. Et ita dimittitur congregatio hora 20. <Cui interfuerunt omnes supradicti cardinales, addito R^{mo} D. Tridentino.>¹ 18^v

^a P ecclesia S. Petri (quod est praefendum).^b M Crescentius.^c add. P.^d P pedites.^e P add. ultra pontem.^f P sed.^g P Sabinensis (quod eundem significat).^h P excipio.ⁱ P ipsis cardd. Tr. et Sabiensi [sic].^j P offerent.^k om. P.¹ Cf. ad 11. Novembris, supra p. 9, l. 29.² c. 3 de electione in VI° (1, 6), constitutio Gregorii X in concilio Lugdunensi II a. 1274: »Cardinales accelerandae provisioni sic vacent attentius, quod se nequaquam de alio negotio intromittant, nisi forsan necessitas . . . urgens incideret« etc. (§ 1.)

nales accelerandae provisioni sic vacent attentius, quod se nequaquam de alio negotio intromittant, nisi forsan necessitas . . . urgens incideret« etc. (§ 1.)

[Dies Iovis 21. Novembris.]

Dies tertia exequiarum pontificis.

Die Iovis 21. dicti mensis Novembris, in tertia die exequiarum pontificis, celebravit missam R^{mus} D. card. Burgensis, orationes vero et ceremonias consuetas fecerunt R^{mi} DD. card. della Cueva, Cauriensis, Sfondratus et Meudon, una cum R^{mo} celebrante. Reliqua autem omnia observata fuerunt, prout in prima die adnotantur.^a

19^rCongregatio nona R^{umorum} DD. cardinalium sede vacante.<Oblatio ducis Urbini. Missio litterarum pro civitate Parmensi, et de Columnensibus.>^b

Absolutis hodiernis exequiis R^{mi} DD. cardinales | convenerunt in sacrario in loco 5
consueto more solito, ubi haec peraguntur. Lectae fuerunt litterae Ill^{mi} D. Guidobaldi ducis Urbini ad oratorem suum Romae existentem destinatae, quibus mandat, ut ipse orator eius nomine <offerat omnem operam, auxilium et favorem sacro senatui et s. sedi apostolicae, cuius>^c bonus et obediens servus existit, referatque milites destinatos Peru-
sium^d pro conservatione illius civitatis (cuius R^{mus} D. Iulius card. Urbinas¹ eius frater 10
legatus est); et quod in eius itinere, dum ex Venetiis reverteretur et pertransiret civitates Romandiolae, earum praefectos in obedientia sedis apostolicae confirmavit et in eis quas-
dam provisiones fecit, et quod semper paratissimus erit ad omnia obsequia ipsius senatus et sanctae sedis apostolicae. Sacer senatus retulit ei ingentes gratias, laudando eius
10^v animum et propensam voluntatem erga | sanctam sedem apostolicam, quae econtra ipsius 15
ducis ^e memoriam semper habebit.

Item leguntur litterae Ill. D. Rodulphi, filii quondam Malatestae Ballioni, cuius bona confiscata fuerunt a Paulo III in rebellione civitatis Perusinae². Quibus litteris ostendit se obedientem filium et servum dictae sedis, cui operam suam promptam offert; rogatque ipsum senatum, ut dignetur ei restituere dicta bona. Decretum fuit respon- 20
dendum, quod senatus non debet et non potest se in his intromittere, sed quod nihilo-
minus ipse D. Rodolphus bono sit animo, quia quilibet ex cardinalibus ei promittit se intercessurum apud futurum pontificem, ut dicta sua bona ei restituantur³, et interim eius animus commendatur laudaturque.

Legitur item quoddam memoriale Ill. D. Flaminii Ursini⁴ a Stabio⁴, qui prae- 25
positus est custodiae civitatis Ananiae cum quingentis peditibus. In quo me|moriali refert se vacare diligenter conservationi ipsius civitatis; sed quoniam custodiendae etiam ab eo sunt duae arces, videlicet Ciperani et Frusoloni, et civitas Ananiae est ampla et non potest commode ex ea milites ad ipsas arces transmittere, cuperet habere ab ipso collegio alios quinquaginta pedites, ut in qualibet arce 25 imponere possit, ne praesidium 30
ad defensionem civitatis iam propositum minuat. Scribit item ipse D. Flaminius cupere, ut a sacro collegio certior reddatur, quid in casu, quo Columnenses manu armata Romam peterent, ipse efficere debeat, an scilicet eos insequi, an in civitate prae-
dicta firmiter permanere. Decretum fuit, quod 50 milites augeantur, et pro eorum stipendio pecunia ad eum mittatur. Quo vero ad casum propositum, sacer senatus quid 35
ei respondendum videatur cogitabit.

20^v Praeterea relatum fuit sacro senatui | conscribi ab aliquibus DD. Columnensibus secreto milites intra Urbem <prope ecclesiam XII apostolorum et regionem>^e, quae Columna vocatur⁵. Ordinatum fuit, quod fiat de hoc diligens inquisitio, et DD. Columnenses, qui intra Urbem sunt, moneantur, ut ab huiusmodi conscriptione abstineant. Quod si obedire 40
neglexerint, procedatur contra eos iuxta formam edicti iam publicati, ne milites ab aliquo^h nisi a sedis apostolicae deputatis conscribantur.

^a P add. dempta oratione, quae in ipsa prima die solum recitatur.^b add. P.^c P offerat sacro collegio omnem operam, auxilium et favorem in defensionem et obsequium sedis apostolicae, cuius.^d P add. ex eius dominio.^e P praemittit gratiam.^f om. P.^g P in regione (om. prope eccl. XII ap.).^h corr. Massarellus pro a quocunque.¹ De vita eius cf. Conc. Trid. I 733⁷.² Reumont, Gesch. der Stadt Rom III 2 483 ss.³ Cf. infra ad 22. Novembris (p. 21, l. 4 ss.).⁴ Nescio an sit frater vel aliter consanguineus illius Ioannis Baptistae, de quo v. Conc. Trid. I 249, 34.⁵ Cf. sub die sequenti p. 21, l. 22.

Item R^{mus} D. Ioannes^a Poggius, episcopus Tropiensis, thesaurarius apostolicus 1, retulit multas expensas necessario faciendas esse, praesertim in dandis stipendiis militibus pro custodia Urbis descriptis, et quod apud eum nihil pecuniae iam remanserit. Quare rogavit, ut provideretur. Ordinatum fuit, ut accipiatur ipsa pecunia ex arce S. Angeli
5 per R^{mos} DD. deputatos, et ipsi thesaurario ac R^{mo} D. camerario assignetur, quae tamen non expendatur, nisi in stipendio dictorum militum. 217

Quo autem ad litteras scribendas Ill. D. Camillo Ursino, quoniam R^{mi} DD. cardd. Tranensis et Theatinus adhuc constanter perseverabant in eorum opinione, quod collegium non deberet et non posset se intromittere in huiusmodi negotio, asserebantque
10 se id ita pro certo atque evangelium firmiter tenere, nullisque rationibus (inquirebant) persuaderi unquam possent, ut contrarium crederent: ne sacrum collegium maiori discordiae et contentioni exponeretur, visum est expedire, ut nulla de huiusmodi re hodie quaestio habeatur, sed quod mandetur executioni decretum iam conclusum et obtentum die Martis 19. praesentis mensis, ut videlicet dictae litterae scribantur iuxta formam eo die
15 praescriptam. Dimittiturque congregatio hora 22.

Adventus R^{morum} DD. cardinalium de Salviatis et Mantuani.

Eadem die 21. Novembris intraverunt Urbem | R^{mi} DD. Ioannes episcopus Portuensis
card. de Salviatis², et Hercules Gonzaga³ S. Mariae Novae diaconus card. Mantuanus^{b 4}. 217

^a M. Iohannes.

^b P. add. cum iam a multis annis abuisset ab Urbe.

¹ De vita muneribusque huius praelati v. Conc. Trid. I 869^b.

² Ioannes Salviatus, Florentiae a. 1490 natus, 26. Iunii a. 1517 a Leone X ad cardinalatum evectus, varios episcopatus obtinuit variisque pro sede Romana legationibus functus est. Henrici Gallorum regis affinis et Cosmi Etruriae ducis patruus, et Gallorum et Caesaris favorem pariter sibi comparare sciebat, sed nihilominus exclusivam quam vocant a Carolo V passus est, cum mortuo Paulo III pontificatui proximus censeretur. Decessit 28. Octobris 1553 Ravennae, sed corpus Ferrariae in ecclesia cathedrali conditum est. *Ciaconius* III 406 ss; cf. Conc. Trid. I 851, 13^b, et infra variis locis.

³ Hercules Gonzaga, Francisci marchionis Mantuae filius, Ferdinandi Gonzagae clarissimi ducis frater, natus est a. 1505 et in studio Bononiensi institutus. Cardinalium numero eum ascripsit Clemens VII a. 1527 et diaconiam S. Mariae Novae ei attribuit, cum iam ab anno aetatis decimo quinto episcopatum Mantuanum gessisset. Magni aestimatus ab omnibus eius temporis principibus Mantuanum ducatum pro defuncti fratris filio ipse per sedecim annos gubernavit. Concilio Tridenti tertium congregato primus legatus praefuit, ubi 2. Martii 1563 e vita migravit. *Ciaconius* III 481 ss.

⁴ Maffeus de his duobus cardinalibus haec narrat (Cim 152, f. 252^r): »Paulus III cum iam ad summam senectutem pervenisset vitamque eius omnes quam brevissimam iudicarent, inter cardinales, qui tali successione digni haberentur [*cod. habent*], Salviatus facilius multo pro suis maximis clarissimisque virtutibus plurimum pollebat. Eoque nomine pontificatum adeptum putabant, quod ex duabus controversiis, quae illius petitioni summo obstare potuissent, potiorem firmioremque — quod Gallorum reginae avunculus esset Caesarique ob id iure suspectus — cardinalis Mantuani auctoritate comminutus affirmabant, alteram vero — quod aliquando Florentinis favisset, ut Florentinorum dominatum vi atque armis faceret popularem — quum Florentinorum dux illius [*corr. ex illi*] sororis filius esset, affinitatis iure suoque [*corr. ex suoque*] ingenio ipsam directam existimabant, iamque Salviatus per multos dies Florentiae una cum duce [252^r] coniunctissime [*corr. ex iunctissime*] atque amantissime

degerat. Paulus igitur Salviati auctoritatem dignitatemque aspiciens [*corr. ex suspiciens*] mirum in modum [*cod. immodum*] timere coepit, quod tunc cum Mantuano cardinale Salviatus summis exultant officiis amicitiam inierat, cuius germani fratris opera Petrum Luisium filium trucidatum Placentiamque abreptum rumor esset. Proinde nepotibus suis posterisque eius consultum cupiens summo studio atque industria conandum censuit, ut Caesar et Florentinorum dux ad veteres suas in Salviatum suspensiones redirent et reconciliata cum illis gratia deperiret.

Aderat tum Romae Mantuani a rebus gerendis familiaris, qui secretissima quaeque negotia cum Salviatio conferebat Mantuanoque per litteras renuntiabat. Mantuanus simili ratione ad omnia respondebat. Iique aut nihil mali adhuc suspicantes aut secretioribus notis quibus epistolas conscribebant confidentes [*Panv. ipse supra lineam add.*] has tabellariis perferendas dabant. Quae etsi suo cuiusque signo summa cum diligentia obsignatae essent, a pontificis tamen ministris interceptae tanto artificio resignatae erant iterumque obsignatae, ut neuter illorum hoc periculum cognoverit, pontifexque satis longo temporis spatio quid occultius inter ipsos ageretur scire potuit [*sic*].

Iisdem artificibus cum internuntio, quem Salviatus postmodum Ferrariam proficiscens Romae reliquerat, usi sunt, adeo quod, quum undique omnia pontifici essent aperta, insidias moliri decrevit, et ut is, qui ingenio erat callido [*cod. calido*], quod animo voluit, per eundem ipsum Salviati internuntium aggredi fidenter est ausus. Itaque cardinali Parisio, cui plurimum [253^r] confidebat, provinciam dat, ut per huius internuntii litteras Salviatio significaretur, pontificem sua opera mirum in modum cupere, ut Ferrariensem dux, apud quem Salviatus ipse hospitabatur in summaque erat existimatione, regem Galliae, ad quem propediem se collaturum nuntiabatur, ut bellum Caesari inferret suaderet, Salviatio insuper Parisius pontificis nomine promitteret ac sponderet beneficium hoc tanti apud se futurum, ut nemini plus deberet. Salviatus veritus, si provinciam recusaret, ne pontificis ira iam pridem in se concitata magis intenderetur, respondit — non ut gratiam iniret, sed ut odium averteret —, mandata sua recepisse, quodque Ferrariensem dux Gallorum regem multis verbis incitavit nec tamen persuasit, quum

[Dies Veneris 22. Novembris.]

Quarta dies exequiarum pontificis.

Die Veneris 22. dicti mensis Novembris, quae fuit dies quarta exequiarum pontificis, celebravit in loco consueto R^{mos} D. card. Moronus, missaque completa orationes et ceremoniae exequiarum consuetae peractae sunt a R^{mo} DD. cardinalibus de Cesis, de Durantibus, Verallo et de Medicis, una cum dicto R^{mo} D. Morono, qui celebraverat (ut moris est), caeteraque omnia acta sunt, prout superius in prima die adnotantur.

5

Congregatio decima^a R^{morum} DD. cardinalium sede vacante.

Pecuniae ex arce S. Angeli sumptae. Petitiones Hectoris Ballioni et card. Tridentini et officialium. Conscriptiones Columnensium.

Post missam et exequias hodiernas fuit congregatio R^{morum} DD. cardinalium in sacrario consueto, ubi primum R^{mi} DD. tres cardinales deputati, videlicet primi cuiuslibet ordinis, una cum R^{mo} | D. camerario retulerunt sacro senatui, se fuisse in arce S. Angeli

22^r^a *M corr. pro VIIIJ.*

ante Caesaris mortem ne belli quidem suspicionem illi inferre decrevisset, cuius obitum, cum iam Caesar totius corporis membris langueret graviusque in dies aegrotaret, facillime non protrahi posse sperabat.

Has itaque litteras per fidissimum a pedibus servum internuncius suo perferendas commisit illique imperavit, ut simulac Parisio perlectae fuissent discenderentur [*cod. descenderentur*], quod internuntius diligentissime se implevisse rescribit. Attamen quo pacto id contigerit, litterae in potestatem pontificis pervenire, quas statim [*ad Caesarem (hoc certe est supplendum, videturque omisum esse errore librarii, qui a voce statim similiter finiente ad aliam delapsus hanc iam se scripsisse crederet)*] mittendas censuit, et ut apud illum fidem plurimam haberent, card. Carpensi, qui cum Salviato apertas inimicitias exercebat, negotium dat. Caesar lectis litteris — ut sunt reges in rebus ad imperium spectantibus accurati ac zelotypi — statim commotus est mirum in modum, aegre ferens cardinalem Mantuanum ac Ferdinandum fratres adeo constanter de fide illius promississe, qui ad primum pontificis maximi nutum [*Panv. corr. ex nuntium*] [253^v] in perniciem suam gravissime conspiraret, iratorque etiam est factus, quod eum non lateret pontificem esse Salviato infensum.

Per idem tempus Florentinorum dux aequabili iuris permutatione cupiebat Ilvae insulae dominatum, non ut imperium propagaret, sed ut fines suos commodius tueri posset; nam fama erat Francorum regem ad illam insulam iam diu animum adiecisse Turcorumque praesidio classee eam aliquando invasurum. Caesar (cuius potestati regulus insule subiectus erat) invito ipso regulo permutationi consentire negabat negotiumque in longius trahebat. Quare Florentinorum dux, ut ad huius negotii finem aliquando perveniret, Salviatum, qui illius reguli erat avunculus, multis verbis rogavit, ut nepotem ad permutationem persuaderet. Quod quum Salviatus negligenter fecisset, ducem maximopere perturbavit ad veteresque suspensiones hoc etiam addidit: si Salviatus pontifex crearetur, se nunquam Ilvae dominatum consequi posse.

Itaque ambo hi potentissimi principes, Caesar et Florentinorum dux, a Salviati benevolentia penitus defecere, hique deinceps, cum iam animo essent commutato, quibusvis calumniis, quae in illum inferebantur, fidem sine controversia adhibebant, ita ut etiam utriusque horum principum familiarissimi suspicionis iniuriam effugere non potuerint, quod propensiores in Salviati benevolentiam censebantur. Verumtamen, etsi utrique id animi haberent conceptum, hoc tamen odium celabant omnibusque officiis amicitia simulantes eum se

prosecuturos ostentabant, sperantes hac vivendi [*cod. uiuendi*] forma et simulatione ipsum Salviatum amoto metu inter oscitantes opprimere et [254^r] Gallorum regi ob hanc apparentem benevolentiam suspicionem inferre.

His itaque artibus a Paulo III pontifice maximo Salviatus circumventus fuit. Quas quidem omnes Sfortiam, ex filia nepotem, ignorare voluit, non propterea tamen quod ei parum fideret aut non amore prosequeretur, sed quod aut S. Florae comitem, eius germanum fratrem, cui Salviati neptis collocata erat, pertimesceret, sive, si forte Salviatus summus pontifex renuntiaretur, ipse demum Sfortia, qui Salviato longe gratissimus erat, nepotes posterosque suos universos apud illum tueretur.

Ceterum ubi summus pontifex, Caesar itidem ac Florentinorum dux hunc in modum erga Salviatum essent, pontifex in humanis esse desiit, et ut mos est omnium cardinalium, in interregno Tridentinus Romam inprimis advolat animo, quod ad eius [instantiam] fieri posset, Salviatum in summum pontificem renuntiandi. Sed quum quaedam, quae [*cod. qui*] postmodum creato pontifice maximo percuperet, cum Mantuano conferret, Mantuanus, Tridentini flagrantis animi atque iracundi ratione non habita, Salviatum ullo unquam tempore illa concessurum aperte negavit. Quo statim effecit, ut Tridentinus, etsi vultu molestiam dissimularet, tamen animum a Salviato penitus averteret ad Polumque applicuerit, cuius petitionem tanto studio ac diligentia aggressus est, ut non solum Mantuanum in suam sententiam traheret, sed, quod maximum erat, ob illatam a Ferdinando fratre iniuriam Farnesio Mantuanum reconciliavit, ita ut familiarissime summaque cum fide Poli petitionem una curaverint.

Rediit interea Salviatus Romam. Qui cum statim cognosceret Caesarem [254^v] et Florentinorum ducem penitus aversos, Mantuanum, etsi non animo mutato, attamen demisso et fracto, non ob hoc suis rebus prorsus desperavit, sed ut is, qui summa rerum experientia pollebat, illam occasionis opportunitatem, quae plerumque temporis est adiuncta, expectandam censuit. Itaque nulla in posterum habita ratione totus quantus erat Gallorum parti se addixit. Quae pars, tametsi suffragiorum latrone longe quam Caesaris esset inferior, erat tamen clarissimorum senatorum auctoritate praecellentissima, necnon eiusmodi comitiorum peritia multo antecellens.^a

Haec non ignorari debent ad illustranda et partim probanda, partim corrigenda ea, quae Maurenbrecher (Karl V 217 ss), Druffel (Briefe und Akten I 223 s 280 310 s), De Leva (V 64 ss) disseruerunt.

et ex ea accepisse quindecim millia aureorum pro occurrentibus expensis sedis apostolicae, ut eis hesterna die iniunctum fuerat¹. Decretum fuit, quod dicta pecunia non expendatur nisi in solvendis stipendiis militum ad custodiam Urbis conscriptorum.

Deinde D. Burgundius, advocatus consistorialis, nomine Ill. D. Hectoris^a Ballioni, filii quondam D. Gentilis, proposuit in sacro senatu, quod cum ipse intellexerit nonnullos cives Perusinos supplicasse pro restitutione bonorum eis ablatorum a sa. me. Paulo III in rebellione illius civitatis², etiam ipse supplicat, ut si id sacer senatus facturus est, ei quoque bona sua eodem tempore sibi ablata restituantur, etsi libenter, quantum ad eum pertinet, expectaret creationem novi pontificis, ne in praesentiarum sacrum collegium maioribus negociis impeditum turbaret.

Item R^{mus} D. | card. Tridentinus rogavit sacrum senatum, ut ei resarciantur damna, quae passus est dum concilium permansit in sua civitate Tridentina, cum multae graves expensae ei extraordinarie necessario faciendae occurrissent, tum pro augenda^b custodia civitatis, tum ob commoditatem et utilitatem praelatorum, quibus plurimas exemptiones concesserat, ex quo redditus suae civitatis valde diminuti fuerunt. Et cum hoc fecerit ob publicum bonum reipublicae christianae et praecipue s. sedis apostolicae, petebat ab ipsa s. sede de dictis damnis recompensari. Responsum fuit, quod sacrum collegium non potest se in huiusmodi negociis intromittere, sed quod R^{mus} D. camerarius rem ipsam audiat ac postea futuro pontifici referat, et quod iustitia expostulat, exequatur³.

Item cubicularii et scutiferi officiales petierunt, etiam sibi dari pannum nigrum, ut adesse ipsi quoque possent exequiis tanquam familiares pontificis^c. Quibus responditur^d, quod | patres super hac re cogitabunt.

Praeterea R^{mus} D. archiepiscopus Materanus, gubernator <civitatis Leoninae>^e, retulit sacro senatui sibi denuo^f nunciatum fuisse, quod conscribantur milites in Urbe in regione, quae Columna vocatur, pro DD. Columnensibus. Decretum fuit, quod huius rei veritas investigetur, et prout heri ordinatum fuerat provideatur.

Postea dimittitur congregatio hora circiter 21. <Cui interfuerunt qui supra, exceptis R^{mis} DD. Verulano et Theatino, et additis R^{mis} DD. de Salviatis et Mantuano>^g.

Adventus R^{morum} DD. cardinalium Cibo et de Lenoncourt.

Eadem die 22. Novembris applicuerunt Urbem R^{mi} DD. Franciscus tituli S. Apollinaris presbyter card. de Lenoncourt⁵, Gallus, et Innocentius S. Mariae in Domnica card. Cibo nuncupatus⁶.

[Die sabbati 23. Novembris.]

Quinta dies exequiarum pontificis.

Die sabbati 23. eiusdem mensis Novembris, quae | fuit dies quinta exequiarum pontificis, celebravit missam R^{mus} D. card. de Crescentiis⁷, egeruntque ceremonias et orationes consuetas sub pyra legerunt quattuor^h R^{mi} DD. cardinalesⁱ una cum ipso R^{mo} celebrante. Reliqua vero peraguntur ut in aliis diebus.

Congregatio XI. R^{morum} cardinalium sede vacante.

<Orator Venetorum et ducis Ferrariae offerunt eorum vires in defensionem sedis apostolicae.>^k

Peractis hodiernis exequiis fuit more solito congregatio R^{morum} DD. cardinalium in sacrario consueto. In qua primum D. - -¹⁷ orator Venetorum retulit sacro senatui, rem-

^a M Hestoris. ^b M agenda (certe per errorem). ^c P add. cum ex privilegio suorum officiorum familiares pontificis (haec in margine) appellantur. ^d sic M et P. ^e P Urbis. ^f om. P. ^g M Cresentiis, P Crescentio. ^h P add. alii. ⁱ P add. qui sequebantur eos qui externa [sic] peragerant [sic]. ^k add. P. ¹ M habet lacunam, P omisso nomine nil indicat.

¹ Quattuor cardinales deputati iverunt ad castrum S. Angeli ad capiendam pecuniam pro expensis necessariis. (Lud. Firmani Diarium f. 19^v.) Cf. supra p. 19, l. 4.

² Cf. supra p. 5, adn. 1.

³ Cui card. de Monte pontifex creatus damna recompensavit, cf. infra Diarium VI (Arch. Vat. Concil. t. XCI, f. 340).

⁴ Cf. sub die hesterna, supra p. 18, l. 37.

⁵ De quo cf. Conc. Trid. I 665¹.

⁶ Innocentius Cybus, Leonis X sororis (Magdalena) filius, annum agens 22. ab avunculo diaconus

cardinalis SS. Cosmae et Damiani ac S. R. E. camerarius renunciatus est 23. Septembris anni 1513. Quem titulum postea commutavit cum S. Mariae in Domnica (et denique, ut vult Ciaconius, S. Mariae in Via lata; at cum teste Massarello [cf. Diarium VI sub 13. Aprilis 1550], qui eodem tempore scripsit, mortuus sit cardinalis S. Mariae in Domnica, hoc error videtur esse). Obiit Romae [cf. Massarellum l. c.] 13. Aprilis 1550 et sepultus est in ecclesia S. Mariae supra Minervam. Ciaconius III 341 s.

⁷ Matthaeus Dandulus inde a 12. Octobris 1548 usque ad finem anni 1550 orator Venetorum Romae

publicam illam Venetiarum, cum primum ei nuntiatus fuisset obitus sa. me. Pauli III, maximum cepisse dolorem, cum cognosceret ecclesiam Dei orbatam fuisse tanto pastore, cuius prudentia et invicta virtute respublica christiana feliciter regebatur, eoque magis Venetos de dicta morte condoluisse, cum multis argumentis cognoverint, ipsum Paulum III paterno amore eos semper persecutum^a fuisse. Laetantur tamen atque consolantur cum
 24^r sciant, | in sacro senatu multos adesse cardinales pontificio munere dignos, sperareque se, quod spiritus sancti gratia eos illuminabit, ut talem in novum pontificem eligant, qualem ipsius ecclesiae necessitas expostulat, et qui calamitatibus praesentis temporis tam circa haereses extirpandas providere queat, quam paci et quieti publicae orbis christiani conservandae augendaeque omni studio vacet. Ad quod faciendum ipse ora-
 10 tor R^{mos} Dominos hortatus est atque rogavit, obtulitque sacro senatui omnes ipsorum DD. Venetorum vires, operam et favorem paratissimum fore in iuvandis promovendis-
 que ipsius sacri collegii et s. sedis apostolicae rebus etc. Deinde orator praedictus praesentavit sacro senatui litteras dictae reipublicae, in quibus idem, quod ipse ore pro-
 nunciaverat, continebatur. Sacer senatus DD. Venetorum pietatem et religionem et erga
 15 sedem apostolicam et sacrum ipsum senatum propensum animum plurimum commendavit et ei gratias ingen^{tes} retulit.

Postea lectae fuerunt literae R^{di} D. archiepiscopi Beneventani, nuncii apostolici apud dictos Venetos, quibus significabat se post obitum pontificis accersitum fuisse ab ipsis Ill^{mis} DD. Venetis, eosque sibi retulisse ea omnia, quae ipse orator exposuerat. 20

Deinde D. - - ^b 1, orator Ill^{mi} D. Herculis ducis Ferrariae, etiam obtulit ut obediens ecclesiae filius et servus se paratum ad omnia obsequia sacri senatus et apostolicae sedis, omnesque eius vires promptas habere ad ipsius senatus et sedis apostolicae auctoritatem defendendam conservandamque, et qualiter ipse dux idem significaverat R^{do} D. Hannibali Bussuto^c Neapolitano, vicelegato^d civitatis Bononiensis², ut videlicet si quid pro conser-
 25 vatione dictae civitatis ei occurreret, sciret se dicti ducis operam in eius favorem promp-
 tissimam habiturum.

Ipsius ducis fide commendata laudataque dimittitur congregatio hora 18. <Cui ultra alias nominatos interfuit R^{mos} D. card. Cibo>^e.

25^r Adventus R^{morum} DD. cardinalium de Monte et Urbin[atis].

Eadem die 23.^f Novembris R^{mus} D. Ioannes Maria episcopus Praenestinus card. 30 de Monte, sacri concilii praesidens et civitatis Bononiensis legatus, qui per quinquennium (ab ipsa scilicet concilii inchoatione) ab Urbe abfuerat, et R^{mus} D. Iulius de Ruvere, S. Petri ad Vincula diaconus card. Urbinas, Perusiae et Umbriae legatus, ducis Urbini frater, Romam redierunt.

Die [dominica] 24. Novembris.

Hodie non fuerunt factae exequiae ob diem dominicam. Licet enim diversimode 35 in aliis praeteritorum pontificum exequiis observatum reperitur, et aliquando ipsius diei^g dominicae rationem habitam fuisse, prout in illis Clementis VII et Leonis X, aliquando non, ut in antiquioribus, placuit tamen sacro senatui hac die ab ipsis exequiis abstinere³.

Deputatio custodum conclavis.

25^v Eadem die dominica 24. Novembris R^{mi} DD. | tres deputati, primi cuiusque ordinis, videlicet Tranensis episcopus, Carpensis praesbyter, et Rodolphus diaconus^b, convenientes 40 apud R^{mm} decanum deputaverunt custodes conclavis infrascriptos, videlicet 48 praelatos, 16 barones et oratores principumⁱ. <Atque>^k oratoribus assignata est custodia <prae-

^a *M P* persecutos (*Massarellus*, ut videtur, vocem abbreviatam scripserat).

^b *lacuna in M, quam P (omisso nomine) non indicat.* ^c *P* Busuto *Conc. Trid. I, 849, 30 vocatur Borutus (an. Bozutus?)* ^d *P* praelegato [*sic*]. ^e *om. P.* ^f *P* XVIII. ^g *M* die.

^h *P* add. una cum R^{mo} camerario.

ⁱ *P* add. atque conservatores Urbis.

^k *P* Quorum prelati et.

fuerat. Eius relatio Romana edita est ab *E. Albèri*, Relazioni degli ambasciatori Veneti ser. II, vol. III, p. 137. Alia excerptis *De Leva* V passim. Opus *B. Cecchetti*, La repubblica di Venezia e la corte di Roma (2 voll., Venezia 1874), quod I 392 s exhibet paragraphum *Gli ambasciatori Veneti alla corte di Roma*, de personis oratorum nil attulit.

¹ Ferrariensis orator fuit Bonifatius Ruggierius, cuius relationum partem habemus apud *Friedensburg*, Nuntiaturberichte aus Deutschland 1533—1559 IX, Gotha 1899.

² Cf. *Conc. Trid. I* 849, 30.

³ Galli electionem protrahabant, cf. infra variis locis.

cipua ostii conclavis)*, <praelatis una cum eis assistentibus>^b, baronibus vero <et conservatoribus custodia primi ingressus portici, quae est ante ostium conclavis>^a. Quae custodia nunquam, neque die neque nocte, intermittatur, sed quarta quoque hora mutatis vigiliis renovetur, ita ut in qualibet vigilia duo oratores, 8 praelati et 4 barones assistant. Praelati autem, qui ad ostium conclavis permanent, cardinalium ferculas, dum intus asportantur^c, inspiciendi curam habeant, ne qua fraus in cedula seu litteris mittendis (quod omnino prohibitum est) intercedat.

Adventus R^{morum} DD. cardinalium Augustensis et Doria.

Eadem die 24. Novembris R^{mi} DD. Ottho Truchses, tituli S. Balbinae praesbyter card. Augustensis, | natione Germanus¹, et Hieronymus S. Thomae in Parione diaconus ^{26r}
10 card. de Auria, patria Genuensis², Urbem applicuerunt.

[Die lunae 25. Novembris.]

Sexta dies exequiarum pontificis.

Die lune in festo s. Catherinae, 25. dicti mensis Novembris, quae fuit dies sexta exequiarum pontificis, celebravit missam in basilica S. Petri in loco consueto R^{mus} D. card. Cauriensis, egeruntque ceremonias consuetas R^{mi} DD. de Armaniaco, della Cueva, Crescentius^d et de Cesis. Aliaque omnia observata fuerunt etc.

Congregatio XII. R^{morum} DD. cardinalium sede vacante.

<Leguntur litterae ducis Urbini et permittitur^e venire Romam D. Fabricius Columna.>^f

15 Absolutis exequiis hodiernis R^{mi} DD. cardinales convenerunt in sacrario consueto. Ubi primum lectae fuerunt litterae Ill^{mi} D. Guidobaldi ducis Urbini³ directae ad sacrum collegium, quibus significat se recepisse litteras ipsius collegii super obitu pontificis, de quo gratias agit offertque se promptum atque paratum ad omnia obsequia sedis apostolicae et sacri senatus, ac refert se in transitu per civitates Ravennatensem | et Ariminensem hor- ^{26v}
20 tatam fuisse illarum civitatum praefectos ad perseverandum in obedientia s. sedis, et eis tanquam vicinum obtulisse operam et favorem suum etc. Et quod etiam destinaverit Perusium mille pedites pro conservatione illius civitatis; sed quod videatur ei addendos esse adhuc alios quingentos pro eius firmiori et tutiori custodia; ostendens se obsequentis-
25 simum atque devotum filium et servum ipsius s. sedis et sacri senatus. Decretum fuit, eum commendandum esse et ei gratias agendas, et quod sacer senatus suae oblationis et officii semper benevolam rationem habebit. Quo vero ad pedites augendos in dicta civitate Perusina, quod mittatur illuc pecunia pro stipendio quingentorum militum, qui tamen non conscribantur, nisi urgente necessitate.

Post haec R^{mus} D. card. Tridentinus proposuit patribus, Ill^{mus} D. Fabritium Colum-
30 nam valde cupere Romam venire et se cum aliis baronibus Urbis ad servitia sacri senatus et sedis apostolicae | praesentare; et quod ipse D. Fabritius summopere exoptet gratiam ^{27r}
sacri senatus consequi. Etsi enim eius pater D. Ascanius in aliquo deliquerit et s. sedem offenderit, se vestigia patris minime insectando obsequentissimum vasallum et filium in

^a add. Massarellus partim in lacuna in textu, partim in marg. M.

^c sic M; P traducuntur.

^d M Crescentius.

^e cod. permittit.

^b om. P (cf. p. 22, adn. k).

^f add. P.

¹ Otto Truchsess, Guilelmi baronis de Waldburg et Sibyllae comitissae de Sonnenburg filius, 26. Februarii 1514 in arce Scheer apud Sigmaringam in Suevia natus, decem annorum puer in academiam Tübingensem mittebatur, deinde universitates Doleensem Burgundiae, Papiensem, denique Bononiensem petiit, ubi cum Alexandro Farnesio, Christophoro Madrucio, Stanislao Hosio auditor fuit Hugonis Boncompagni (postea papae Gregorii XIII). Mox variis beneficiis ecclesiasticis ornabatur [inter quae decanatus Tridentinus], a. 1543 episcopus Augustanus electus, sequenti anno presbyteris cardinalibus titulo S. Balbinae a Paulo III est ascriptus. Scholam, quae gymnasium et universitatem comprehendebat, et seminarium clericorum

a. 1549 condidit, cui a. 1564 Iesuitas praeficiebat. Ab Iulio III pontifice ad titulum S. Sabinae translatus, sub Pio IV episcopus Albanensis creatus, obiit Romae 2. Aprilis 1573. *Ciaconius* III 692 sqq, cuius narratio saepe est corrigenda, cf. Allgemeine Deutsche Biographie XXIV, Leipzig 1887, 634 sqq; *A. Weber* in Kirchenlexikon XII, Freiburg 1901, 114—118, locosque ibi laudatos.

² Hieronymus de Auria (Doria) mortua uxore a. 1528 vel 1529 a Clemente VII diaconiae S. Thomae in Parione, deinde S. Mariae in Porticu est praefectus pluresque episcopatus regebat. Obiit 25. Martii a. 1558 in patria. *Ciaconius* III 501 sq.

³ Cuius frater pridie advenerat (p. 22, l. 32).

omnibus affuturum. Et quod si sacer senatus de eius adventu male aliquid suspicaretur, velle se armatum vel^a inermem iuxta ipsius senatus voluntatem progredi, cum nulla alia de causa id efficere cupiat, nisi ut se paratum et promptum esse ad servitia s. sedis ostendat. Super qua re scrutatis sententiis placuit, quod ipse Ill^{mus} D. Fabritius Columna inermis ut privatus, neminem ex suis militibus secum ducens, Romam veniat¹. Postea 5 solvitur congregatio hora 18^b. <Cui interfuerunt cardinales superius nominati, additis R^{mis} DD. de Monte, Augustensi, de Auria et Urbinatensi, et demptis S. Crucis et Visensi et Verulano ob adversam valetudinem.>^c

27^v

[Die Martis 26. Novembris.]

Dies septima exequiarum pontificis.

Die Martis 26. eiusdem mensis Novembris, quae fuit dies septima exequiarum pontificis, celebravit missam consuetam R^{mus} D. card. Sfondratus. Qua absoluta quattuor 10 cardinales praesbyteri (cum enim perventum est ad cardinales diaconos, qui orationes non legunt et ceremonias funebres non agunt, iterum ad primos praesbyteros cardinales reditur) solitas orationes sub pyra legerunt atque ceremonias consuetas peregerunt, caeteris aliis ut superius in reliquis diebus demonstratum est observatis.

Congregatio XIII. R^{morum} DD. cardinalium sede vacante.<Oblationes D. Ascanii Columnae, ducis Ferrariae et civitatis Firmanae.>^d

Absolutis hodiernis exequiis omnes cardinales congregati sunt in sacrario consueto. 15 Ubi primum lectae fuerunt litterae Ill^{mi} D. Ascanii Columnae, qui se Aprutium pervenisse significat offertque se obsequentissimum ad omnia servitia sedis apostolicae, cuius filium ac servum esse profitetur. Commendatur a sacro senatu eius animus atque gratiae relatae fuerunt.

28^r

Deinde D. Philippus <Rhodus>^e, orator Ill^{mi} D. Herculis, ducis | Ferrariae, retulit 20 se missum fuisse Romam a suo duce, ut eius operam ac obsequium sacro senatui et sedi apostolicae offerat, prout offert, tam pro defensione Urbis, quam etiam civitatis Bononiensis; sicuti etiam idem significaverat D. gubernatori^f illius civitatis. Quae omnia etsi dux ipse iam per alium oratorem suum, qui apud pontificem permanebat², sacro senatui nunciaverat, voluit tamen eadem per expressum nuncium et oratorem repetere, 25 ut eo magis sacer senatus eius^g propensam voluntatem et animum erga sedem apostolicam deditissimum cognoscat. Laudatur dux ipse atque commendatur et ei gratiae referuntur.

28^v

Postea oratores civitatis Firmanae³ obtulerunt <sacro senatui 5 milia peditum tam pro defensione Urbis quam aliorum^h civitatum et locorum sedis apostolicae, et ad omne 30 denique ipsius sacri senatus servitium et obsequium paratissimos. Quibus etiam gratiae actae sunt, et eorum fide erga s. sedem apostolicam commendata dimittitur congregatio | hora 19. Cui interfuerunt cardinales supra nominati, demptis tribus DD. deputatis (inter quos cum sit decanus, verba, quae in ipsa congregatione occurrerunt, facta sunt a card. de Salviatis) ac cardinalibus S. Crucis, Visensi et Verulano.>^c 35

[Die Mercurii 27. Novembris.]

Dies octava exequiarum pontificis.

Die Mercurii 27. dicti mensis Novembris, die scilicet octava exequiarum pontificis, R^{mus} D. card. de Durantibus celebravit missam in loco consueto. <Deinde quattuor cardinales (ut moris est) ceremonias consuetas peregerunt, aliaque solita observantur, de quibus superius dictum est.>ⁱ

^a M et.   ^b P XIX.   ^c om P.   ^d add P.   ^e add. Massarellus in lacuna M (P habuit ab initio).   ^f P prolegato.   ^g P etiam (pro eius).   ^h sic.

ⁱ P ipsi collegio quinque millia peditum ad omnem eius voluntatem et obsequium, quibus etiam gratiae referuntur, dimissa congregatione hora XIX.

¹ Cf. infra ad 26. et 28. Novembris huius pag. 1. 16 et p. 25, l. 23 ss.

² Cf. supra p. 22, adn. 1.

³ Cf. supra p. 14, l. 1.

Congregatio XIV. R^{morum} DD. cardinalium sede vacante.<Divisio cellularum conclavis inter cardinales per sortes.>^a

Missa et exequiis hodiernis absolutis convenerunt R^{mi} cardinales in sacrario consueto. In qua congregatione distribuuntur cellulae conclavis inter cardinales, prout cuique sorte evenit¹. Sunt autem cellulae iam constructae quinquaginta duo^b, quarum quaelibet numero signata est; earumque divisio fit per sortes, ita | ut quot cedulae numero notatae sunt, tot nomina cardinalium schedulis descripta in vasculo ponantur. Deinde singulis extractis nominibus cardinalium singulae cellulae sortiuntur^c. Notandum tamen est, quod cardinales aegroti sorti minime exponuntur, sed eis assignantur cellulae constructae in aula, ubi consistoria secreta haberi solent, qui locus est remotior ac calidior, et vento ac strepitu minime perturbatur, atque etiam ignis commoditatem habet.

Ipsae autem cellulae constructae sunt in palatio apostolico apud Vaticanum in sex aulis maioribus, videlicet aula prima, quae regum appellatur, sacello Sisti, prima et saecunda aula, ubi consistoria publica haberi solent, item prima et secunda, ubi consistoria secreta haberi consueverunt. Suntque longitudinis palmarum viginti, latitudinis vero atque altitudinis quindecim, ex lignis quadratis confectae, quarum pavementum asseribus cooperitur^d, latera autem ac caelum <panno, quae saia vulgo dicitur, viridi>^e, si | cardinales veteres fuerint, si vero creati a pontifice defuncto, violacei coloris teguntur.

[Die Iovis 28. Novembris.]

Die[s] nona et ultima exequiarum pontificis.

Die 28. eiusdem mensis Novembris, quae fuit dies nona et ultima exequiarum pontificis, celebravit missam consuetam R^{mus} D. card. Augustensis². Deinde more solito quattuor praesbyteri cardinales ceremonias egerunt atque orationes solitas legerunt. Caeteraque omnia observantur, quae in prima die dictarum exequiarum peracta fuerunt.

Congregatio XV.^f R^{morum} DD. cardinalium sede vacante.<Recipitur Ill^{mus} D. Fabricius Columna. Audiuntur oratores Bononienses et principis Sulmonensis.>^a

Peractis exequiis cardinales more solito congregati sunt in sacrario consueto. In qua congregatione acta fuerunt infrascripta, videlicet: Primo Ill^{mus} D. Didacus, orator Caesareus, praesentavit sacro collegio Ill^{mus} D. | ^eFabritium Columnam, cuius obedientiam et obsequium obtulit eumque commendavit nomine Caesareae M^{tie}. Deinde ipsemet Fabritius se obedientem filium et vasallum sedis apostolicae praestitit eique ipsitatem suam promptam obtulit, excusavitque patrem suum D. Ascanium³, si etiam ipse idem non fecerit, cum sit absens in Aprutiis, sed ipse etiam sui patris nomine obedientiam ipsi sacro collegio praestabat <et eius operam ad servitia sedis apostolicae promptam offerebat, et ut sacer senatus>^b utrumque commendatum habere dignaretur rogavit. R^{mus} D. card. de Monte (absente R^{mo} decano) ipsius Fabritii <et patris sui>ⁱ obedientiam acceptavit, eorumque propensum animum erga sedem apostolicam commendavit.

Post haec intromissi sunt oratores Bononiensium, videlicet D. Georgius^k Manzolus⁴

^a add. P. ^b P quinquaginta quattuor [sed cf. tabulam p. 28], et add. quot videlicet cardinales vivi reperiuntur. ^c sic. ^d P cooperatur. ^e P cortinis viridibus.

^f Mass. corr. pro 14; sed f. 56^v, ubi ab hoc capite (l. 21 In qua) incipit scriptura Massarelli autographa (cf. in Prolegomenis descriptionem codicis), non correctum legitur 14. (Massarellus ea tantum revidit, quae scriba exaraverat, non quae ipse scripserat.)

^g Quae sequuntur sunt originalis forma Massarelli multaque — sed ea formalia tantum — mutata vel correctae. ^h M add. in marg. ⁱ M supra lineam add. ^k P Gregorius.

¹ Lud. Firmanus l. c. f. 20^r id 26. Novembris factum asserit. »Post missam fuit congregatio more solito, et magistri cerimoniarum posuerunt scabellum in medio circuli congregationis, ubi genuflexi sortiti fuerunt cellulas Ill^{morum} cardinalium in conclavi. Videlicet in conclavi in singulis cellulis erant appensae cedulae cum numeris, et magister cerimoniarum habebat in uno birreto ipsorum cedulas cum nominibus Ill^{morum} car-

dinalium, et in alio bireto cedulas cum numero cellularum, et ego extraxi cedulas.»

² »Cum Ill^{mus} Theatinus esset indispositus, cui congingebat missam celebrare, explevit vices illius, et ipse erat tertius in ordine episcoporum cardinalium.« Lud. Firmanus l. c. f. 20^r.

³ De quo v. supra p. 23. l. 32.

⁴ Alios huius gentis v. in indice tomi I nostri operis.

et D. Ludovicus Rubeus¹, qui <praesentatis litteris XL virorum regiminis illius civitatis>^a retulerunt dolorem, quem civitas illa acceperat ex obitu pontificis, seque obedientes filios et servos sedis apostolicae et sacri senatus praestiterunt^b, significantes conscriptionem mille peditum, quam fecerant pro tutiori conservatione illius civitatis, <atque supplicantes, cum civitas ipsa sit multis gravata oneribus, pro remissione alicuius partis subsidii triennialis>^c. Laudati sunt oratores praedicti <dictumque eis fuit>^d, quod illius civitatis sacrum collegium semper eam, quae decet, rationem habeat.

Deinde nuncius Ill^{mi} D. principis Sulmonensis² et Ill^{mae} D. Isabellae Columnae^e obtulit etiam <sacro collegio>^d eorum obedientiam et servitutum, rogavitque sacrum senatum, ut commendatam habere vellet causam, quam ipsi habent cum D. Ascanio Columna de quibusdam castris, quae causa cum pendeat in Rota, nolit super ea aliquid innovare. Responsum fuit, quod eorum oblatio grato animo recipitur eosque in omnibus sacer senatus semper | commendatos habeat^f. Postea dimittitur congregatio hora 20.^g

[Die Veneris 29. Novembris.]

58^r

Ingressus conclavis.

Die Veneris 29. dicti mensis Novembris mane hora 16. convenerunt omnes cardinales in basilica b. Petri in capella Sisti IV, ubi primum R^{mos} D. card. de Salviatis, episcopus Portuensis, secundus in ordine sacri collegii, celebravit missam solemnem de spiritu sancto cum orationibus et ceremoniis consuetis. Qua absoluta R^{mos} D. [Ioannes]^h Beroaldus, Siculus, episcopus Thelesinus¹³ habuit orationem, hortando R^{mos} DD. cardinales, ut depositis odiis^k et humanis affectibus ac solum reipublicae christianae salutem et honorem Dei prae oculis habentes eum in pontificem eligerent, quo catholica universalis ecclesia et s. sedes apostolica in his turbulentis temporis calamitatibus indiget. Oratione completa omnes cardinales processionaliter bini et bini incedentes iuxta cuiusque ordinis et temporis dignitatem recedentes e dicto sacello ingressi sunt conclave hora 19., precedente cruce et cantoribus cantantibus hymnum *Veni creator spiritus*⁴.

^a *M in marg. corr.* ^b *M corr. in marg. pro obtulerunt, quod ipsum correctum erat loco: esse confimarunt.* ^c *P eamque sacro collegio commendarunt.* ^d *M add. in marg.*

^e *P add. eius uxoris.* ^f *P add. Postremo decernitur subsequenti die celebrata solita missa spiritus sancti intrandum esse conclave.*

^g *Hic Massarellus adiunxerat: XXII. dies conclavis, 17. scrutinium. Die Veneris 20. suprascripti mensis Decembris etc. (ut infra f. 90^r), deinde omnia delevit addens in margine: error.*

^h *lacuna in M et P.*

ⁱ *posteriori (Contelorii?) manu insertum in M; P Telesimos.*

^k *P solitis (loco odiis).*

¹ Commemoratur Conc. Trid. I 836, et apud *Fantuzzi*, *Notizie degli scrittori Bolognesi* VII, Bologna 1789, dicitur de *Lodovico, conte di Pontecchio*.

² Cf. supra p. 10, l. 1.

³ Cuius in episcopatu successor factus est Massarellus a. 1557; cf. Conc. Trid. I, LXXV sq.

⁴ Aliter ac rectius Lud. Firmanus l. c. f. 20: »Absoluta contione (episcopi Thelesini) magister ceremoniarum superpelliceo indutus accepit crucem praecedentibus cantoribus, qui prius genuflexi, et similiter omnes cardinales et alii intonaverunt [*sic*] *Veni creator spiritus*. Finito primo versu omnes surrexerunt et processionaliter bini et bini sequebantur crucem, episcopi, presbyteri et diaconi cardinales. Quos sequebantur prelati et alii nobiles. Et hoc ordine iverunt ad capellam magnam palatii, ubi omnes cardinales in circulum stantes ante altare, Ill^{mus} decanus in cornu epistulae cantavit versus et orationem, prout in cerimoniali, et hec omnia dixit memoriter, quia ibi non erat liber, ubi erant praefatae orationes, quia haec omnia debebant fieri in capella Paulina, ubi erat altare ad hoc paratum, sed propter errorem iverunt ad capellam magnam». Reliqua concordant cum Massarello. Sed fusius describuntur caeremoniae. — De cardinalium factionibus Maffaeus (CIm. 152, 251^r) haec exponit: »Inprimis scire opus, his temporibus amplissimum cardinalium ordinem fuisse

in tres partes discordem, quarum altera Caesaris voluntati studebat, altera Gallorum regi erat addicta, tertia ex his convenerat, qui beneficii gratia ob Pauli III recordationem Farnesianorum familiae fautores fidelissimi extitere. Quae tertia pars ita numero et potestate pollebat, ut omnes pro comperto haberent, ad quam aliarum partium se adiungeret, illi proculdubio creationis victoriam allaturam. Itaque tum Caesariani tum Galli eam sibi conciliare [*videtur esse mutatum in conciliari*] ac prensare [*corr. ex propensare*] nitebantur. Farnesius ob Petri Luisii patris caedem ac Placentiam proditione amissam, quod Caesaris assensu factum crederetur, ad Gallos inclinabat. Verum quum pars illa seniorum cardinalium numero esset referta, quorum nonnulli ob praeclaras animi dotes maximaque in rebus agendis merita candidati erant, desperabat familiae suae incolumitati posse consulere, si parti se illi adiungeret. Quare ut ex iis unus, qui ad cardinalatus dignitatem Pauli beneficio pervenisset [*cod. pervenisset*] pontifex [252^r] crearetur, Caesarianis adhaesit, cum quibus non solum de candidato convenerat, sed pro comperto habuit Caesaris auxilio Parmam recuperari posse, ex qua Octavius frater dura nimis legum militarium interpretatione illius, cuius fidei civitatem illam Paulus custodiendam atque regendam dedit, expulsus fuerat. Sperabatque ut Caesar

<Locus conclavis et forma cellularum.>^a

Conclave in palatio apostolico apud Vaticanum constructum est in loco superius die 27. praesentis mensis descripto^b.

Cardinales qui ingressi sunt conclave die 29. Novembris 1549^c.

115^f

Episcopi: Tranensis, de Salviatis, de Monte, Theatinus, Verulanus^d.

Presbyteri: Carpensis, Burgensis, Lenoncourt, Meudon, S. Crucis, Visensis, 5 Moronus, Crescentius, Tridentinus, de Armaniaco, Cauriensis, Augustensis, de la Cueva, Sfondratus, de Cesis, Durantes, S. Angeli, Verallus, Medices, Mapheus.

Diaconi: Cibo, Rodolphus, Pisanus, Mantuanus, de Gaddis, de Auria, Farnesius, de S. Flora, Polus, de Sermoneta, Ferrariensis, Sabellus, Cornelius <Venetus>^e, S. Georgii, Crispus, Urbinas.

10 <Die autem 4. Decembris intravit conclave card. Geennensis, et interfuit secundo scrutinio, quod ea die factum fuit.>^f

^g Distributio cellularum conclavis¹.88^v

In cappella Sisti prope altare parte sinistra²: 2 Sabellus, 3 Urbinas, 4 Sfondratus, 5 Sermoneta.

In eadem cappella, extra cancellum ferreum, eadem parte sinistra: 6 Salviati, 15 7 Theatinus, 8 Cesis, 9 Cueva, 10 Givri.

In aula regum parte sinistra: 11 Polus, 12 Durantes, 13 S. Angeli.

In aula ante consistorium publicum eadem parte sinistra: 14 S. Georgii, 15 Monte, 16 Lenoncourt, 17 Bellai.

In aula consistorii publici eadem parte sinistra: 18 Crispus, 19 Farnesius, 20 Pisanus, 20 21 Crescentius.

In aula ante consistorium secretum parte sinistra: 22 Burgos, 23 Cibo.

In aula consistorii secreti eadem parte sinistra: | S. Crucis, Ferrariensis.

89^f

In eadem aula parte dextra: Gaddis, S. Flora.

In aula ante consistorium secretum parte dextra: 24 Rodolphus, 25 Medices, 25 26 Mapheus.

In aula consistorii publici parte dextra: 27 Anebau, 28 Castillon, 29 Coria, 30 Borbonius.

In aula ante consistorium publicum parte dextra: 31 Meudon, 32 Verallus, 33 Bolonia, 34 Auria.

In aula regum parte dextra: 35 Tridentinus, 36 Carpensis.

^a add. P.

^b P aulas denuo enumerat, deinde exhibet titulum De cellulis conclavis, et incipit: In conclavi autem tot cellulae concluduntur, quot cardinales tempore obitus pontificis vivunt, qui inpresentiarum sunt numero LIIII, ut inferius describuntur. Quelibet autem cellula suo numero signata est eorumque [sic] divisio et repetuntur cetera ut supra p. 25, l. 4 ss., sed in fine: coelum panno --- (lacuna) vulgo dicitur viridi, si cardinales etc. ut supra l. c. Deinde statim in P adiunguntur nomina cardinalium et alia quae hic a nobis inseruntur in M aliis locis reposita, sed addita monitione (f. 88^v) suo loco reponenda. Cf. adnot. sequentem.

^c M habet haec nomina (f. 115^v) columnis distributa (et iterum f. 116 primam formam Massarelli manu scriptam); P exhibet (f. 30^v ss.) nomina, cognomina, patrias, partim titulos.

^d P nomen ei dat Eonius (pro Ennius). ^e om. M. ^f om. P.

^g M (f. 88^v) legitur scribae manu adnotatum: suo loco reponenda. P (f. 31^v): Distributio autem cellularum conclavis facta est in congregatione generali biduo ante ingressum conclavis, ut supra notatum est, iuxta ordinem infrascriptum, videlicet: In sacello Xysti IIII prope altare parte sinistra [sic] incipit primus numerus. Fol. 32^v est delineatio cellarum conclavis, sed numeri cellis non sunt ascripti; f. 32^v vacat, et sequitur folium album non numeratum; f. 33^v incipit enumeratio eiusdem fere tenoris ac M.

Farnesiam familiam in clientelam acciperet. Nam Farnesius non sui aut fratris causa Caesarem alienum putabat, quum Octavio Margaritam eius naturalem filiam in matrimonium iam collocarat Octaviusque Caesareis partibus semper faverat, sed patris atque avi gratia, quibus iam de medio sublati Caesaris alienationem etiam sublatam arbitrabantur.^a

Postea (f. 254^v) addit: «Farnesius (ut sunt iuvenes natura ferociore) neque contumeliis neque alterationibus sese temperabat, ita ut ex suis nonnulli, qui, etsi Polo favere negassent, ceteris tamen omnibus,

ut illi morem gererent, suffragati essent, iniuriis his provocati a Farnesianis ad Gallos penitus deffecere» [sic]. Continuatur infra p. 30, adn. 3.

¹ Ad illustranda verba addidimus tabulam aularum cellularumque a Panvinio (f. 32^r) depictam. Sed cum numeri cellulis ibi non sint ascripti, nescio num recte posuerim numeros 22 23 37 38, numque cellulas cardinalibus S. Crucis, Ferrariensi, Gaddis, de S. Flora recte assignaverim.

² Cur numerus 1 desit, exponitur infra p. 29, l. 13 ss.

In eadem aula regum prope ostium cappellae Sisti parte dextra cum exitur, infra cancellum ferreum: 37 Geennensis^a, 38 Armaniaco.

In capella Sisti parte dextra cum exitur: 39 Moronus, 40 Vandomus, 41 Cornelius, 42 Tornon, 43 Guisa^b.

5 In cappella Sisti supra cancellum ferreum parte dextra ab altari: 44 Augustensis, 89^v
45 Mantuanus, 46 Tranensis.

Supra gradus dictae cappellae eadem parte dextra prope altare: 47 Visensis, 48 Verulanus.

Advertendum est autem, quod^c cellulae infirmorum non sunt signatae numero, quia non fuerunt expositae sorti, sed eis scienter assignatae. <Omnes itaque cellulae
10 sunt numero 51>^d.

Item advertatur, quod primus numerus non ponitur, quia cellula, quae prope altare cappellae Sisti constructa erat parte sinistra, quae faciebat primum numerum, fuit deleta ob impedimentum, quod afferebat aditui in sacrarium et ad locos communes.

<Quid agatur in primo ingressu conclavis.>^e

^fOmibus autem conclave ingressis convenerunt in sacello minori a Paulo III con-
15 structum^g, quod in ipsum conclave includitur. Ubi postquam aliquantulum oraverunt, 58^r
quisque ad suam cellulam profectus est. Est autem notandum, quod etsi cardinales (contin.)
ingressi fuerint conclave, quia tamen conclave non clauditur usque ad quintam vel sextam horam noctis sequentis, licet iis cardinalibus, qui in ipso palatio apostolico domicilium habent, ad suas domos pransum accedere, ibique per totam diem, si
20 voluerint^h, permanere, ita ut etiam extra ipsum palatium, si domus propinquae fuerint, exire permittatur, sicuti factum est a R^{mo} D. card. Morono, cuius edes non longe a platea S. Petri existunt. Ubicunque autem pransi fuerint, facto prandio omnes intra conclave recluduntur.

Congregatio prima post ingressum conclavis.

58^v

Litterae imperatoris. Iuramentum custodum conclavis.

Hora autem 21. fuit prima congregatio cardinalium post ingressum conclavis, in
25 qua primum Ill^{mus} D. Didacus a Mendocia orator Caesareus retulit sacro senatui: se habuisse litteras ab invictissimo imperatore, qui iam intellexerat infirmitatem pontificis, sed non obitum, scribitque quod casu, quo pontifex obiisset, Sua Cesarea Maiestas optet creari talem in pontificem, qui digne regere possit ecclesiam Dei et quod prosecuturus sit concilium in provincia Germaniae, ubi iam inceptum est; item quod^g sit futurus protector
30 et <defensor>ⁱ domus et familiae defuncti pontificis, cuius familiae Farnesiana ipse imperator testatur se non posse non accipere protectionem; item sit^k affectus familiae Columnensium atque etiam duci Florentinorum^l. Rogavitque sacrum senatum, ut Caesarei desiderii rationem habere vellet. Responsum ei fuit, quod ipsi R^{mi} Domini iuxta vires suas conabuntur spiritus sancti auxilio bonam laudabilemque et qualem ecclesiae necessitas ex-
35 postulat futuri pontificis electionem facere. Quod vero ad concilium pertinet, cum hoc sit munus futuri pontificis, nihil habent quod nunc respondeant. Sed quicunque futurus sit pontifex, sperant eum non defuturum publicae utilitati rei publicae christianae.

Post haec DD. custodes conclavis, videlicet oratores principum, praelati praesentes in curia ac barones ac conservatores Urbis praestiterunt iuramentum fidelitatis in manibus
40 R^{mi} D. decani. Quod iuramentum etsi ab omnibus pure et simpliciter praestitum est, cum tamen Ill^{mus} D. Alphonsus de Picolominibus dux Amalphitanus iuraturus esset, praemisit | quod ipse iurabat se proposita fideliter observaturum, nisi aliter ab imperatore
59^r vel a D. Didaco S. M^{tie} oratore sibi imperatum fuerit². <Quibus verbis utpote ineptis et frivolis responsum non fuit>¹. Deinde dimittitur congregatio hora circiter 23.

^a P Genuensis.

^b P Giusa.

^c P add. quattuor.

^d om. P.

^e add. P.

^f M haec immediate adiungit verbis die 27. praesentis mensis descripto supra p. 27, l. 2; cf. adn. ^b ibid.

^g sic M et P.

^h P noluerint.

ⁱ lacuna in M.

^k P quodsi (sine sit).

^l M in marg.

¹ Hae litterae non videntur esse typis exscriptae. Petrus Paulus de Brevibus, qui et ipse argumentum dat litterarum (ap. Panvinium l. X, Clm. 152, f. 229^r), ait 19. Novembris eas datas fuisse.

² Sebastianus Gualterius Urbevitanus, qui 30. Ia-

nuarii 1551 factus est episcopus Viterbiensis (cf. Massarelli Diarium VI ad diem dictum), quique comitis et ipse interfuit et relationem de eis reliquit, apud Panvinium (l. X, Clm. 152, f. 202^r) hanc condicionem ait fecisse ipsum Didacum Mendozam.

Libertas ingrediendi conclave antequam claudatur.

Sciendum est autem, quod, licet cardinales conclave ingressi fuerint, permittitur tamen per totam hanc primam diem unicuique, tam oratoribus principum et praelatis ac baronibus, quam caeteris quibuscumque conclave ingredi et R^{mo} DD. cardinales al-
loqui, ita ut etiam fercule tam cardinalium quam conclavistarum hac ipsa die intra con-
clave in cornutis^a a familiaribus omnibus associate usque ad proprias cellulas cardinalium 5
deferantur.

Qua hora ii, qui non sunt conclavistae, excludantur a conclave.

Hora vero 4. noctis R^{mi} DD. tres deputati primi cuiusque ordinis, videlicet Tra-
nensis episcopus, Carpensis presbyter et Rodolphus diaconus, una cum R^{mo} D. camerario
euntes per aulas conclavis omnes cellulas perlustrati sunt, omnesque exceptis conclavistis 10
ipsum conclave exire iussi fuerunt. Non propterea tamen ostium conclavis omnino clausum
fuit, atque ideo tota fere nocte aliqui ultra descriptos in ipso conclavi permanserunt.
Ii autem secrete praeter scitum dictorum R^{morum} deputatorum latitaverunt atque summo
mane ante lucis ortum per portulam ostio conclavis relictam exiverunt.

[Die sabbati 30. Novembris.]

Dies II. conclavis. De communione cardinalium.

Die sabbati 30. et ultima dicti mensis Novembris hora 16. omnes cardinales¹ con-
venerunt in sacello Paulino, ubi R^{mus} D. Tranensis decanus celebravit missam, privatam 15
tamen, absque ullis ceremoniis, excepta pace, quae omnibus data fuit. Deinde omnes
cardinales ab eius manu sacram eucharistiam perceperunt, exceptis quibusdam, qui
59^v prius celebraverant vel celebraturi erant. Multi enim devotionis causa quotidie celebrant,
vel in eodemmet sacello Paulino, vel in illo Sisti IV (quod etiam intra conclave con-
clusum diximus), vel etiam in maiori aula, ubi consistoria publica haberi consueverunt. 20
In his enim tribus locis altare continuo paratum existit. Missa vero ac communione ab-
soluta omnes cardinales exiverunt sacellum, et quisque ad propriam cellulam remeavit.

Dinumeratio et perquisitio conclavistarum.

Eadem die, hora autem 20. preceptum fuit nomine DD. deputatorum, ut omnes con-
clavistae convenirent in sacello Paulino. Quibus congregatis praefati tres R^{mi} DD. de-
putati una cum R^{mo} D. camerario accurate omnes cellulas conclavis inspexerunt, maxima- 25
que diligentia quesiverunt, an aliquis extra numerum conclavistarum intra ipsum conclave
latitaret. Deinde accedentes ad sacellum praefatum iniunxerunt^b magistro ceremoniarum,
ut legeret alta voce nomina conclavistarum, incipiens a R^{mo} D. decano, et successive
ordinatim usque ad ultimum, et prout cuiusque cardinalis conclavistae nominabantur
(quilibet enim cardinalis antea ipsi magistro ceremoniarum suos conclavistas praesentaverat), 30
ex sacello exhibant, atque ita conclavistarum dinumeratio et perquisitio facta fuit^c.

Altercatio quorundam cardinalium super inchoatione scrutiniorum.

Et licet suprascripta dinumeratione facta esset iam hora 24., insurrexerunt nihilominus
quidam cardinales³ et congregationem fieri petierunt, ut tanto citius ad scrutinia et electionem

^a Nescio an M aliud, sed non legibile (cortinis?), habeat. ^b M iniunxerunt.

^c Exemplar Var. Pol. 106, f. 19^r insert hic Nomina conclavistarum et officialium conclavis, quae tamen
Massarellus certe alio loco collocari voluit (ut habet cod. Ottonianus).

¹ Theatino excepto, qui cubiculo pedem nondum
moverat: Gualterius Clm. 152, f. 202^r.

² »Eiectis sex, qui impudenti temeritate confisi
sponte non discesserant: Gualterius l. c.

³ Gualterius l. c.: »Hora 21. Carpensis, Triden-
tinus, Mantuanus, Hispani ac reliqui omnes, qui Caes-
arianam factionem in senatu fovebant, decanum ac
senatores quosdam adeunt, comitia differri affectatis
artibus conqueruntur, idque non alia ratione fieri,
quam ut Galli expectarentur... Multi autem dubita-

runt, quod si illa die R^{mi} cardinales in capella Pauli
convenissent, ne ex iis, quibus Gallorum adventus
maximam suspicionem ingerebat, plerosque fore, qui ad
pedis osculum procumbentes Polum essent pontificem
maximum adoraturi. — Maffeus (Clm. 152, f. 254^v):
»Principes Caesaris partium et qui continue in rebus
agendis operam suam praestabant, erant Tridentinus,
Sfortia, Crescentius; quos Moronus et Maffeus consilio
et prudentia adiuvabant. Tridentini, Crescentii ac
Moroni sententia fuit, ut statim ingressi comitia Poli

pontificis veniretur, et eo praetestu^a, ne diutius intra conclave maneretur, et ne ecclesia Dei longiori tempore pastore destituta^b iaceret, adducentes etiam ad hoc exemplum praeteritorum pontificum et aliorum conclavium, in quibus non diu post ingressum conclavis immorati ad scrutinia devotum fuit, ne tempus incassum protraheretur. Ex adverso autem alii replicabant: in re tanti momenti procedendum esse cum debita maturitate exemplo maiorum nostrorum, qui s. sedem apostolicam non modo conservarunt, sed etiam auxerunt, praesertim cum de re ageretur, a qua non unius provinciae aut Urbis, sed orbis salus penderet. | Et ante omnia legendam et iurandam esse bullam aeditam a Iulio II contra simoniace eligentes pontificem; item prius concordandum de modo faciendi scrutinia et dandi suffragia, clausa scilicet^c. Et quod etiam maxime advertendum est, ne veteres consuetudines hactenus in aliis conclavibus observatae praetermittantur, videlicet ut antequam aliquid circa electionem fiat, firmanda sunt certa quaedam capitula a futuro pontifice observanda, quae praeteriri nullo modo debent. Et ita his et aliis rationibus quilibet partem suam defendere conabantur. Que rationes etsi palam ab eis adducebantur, illi tamen (qui Hispani et imperatoris nomini addicti sunt) ideo celerem expeditionem optabant, ne cardinales etiam Galli, qui^d in itinere esse nunciatum fuerat, electioni in tempore adesse possent, cum absque Gallis Caesareis longe potentiores esse crederent et pontificem ad eorum nutum facturos sperarent. Isti vero (qui Galli et regio nomini^e fautores sunt) hac de causa procrastinationem defendebant, ut cardinales praedicti Galli, quos propediem affuturos sperabant, expectarentur; eorum enim adventu Caesareos debiliores reddi arbitrabantur. Qua de re maxima inter aliquos^f cardinales contentio orta fuit, aliis illam, ut Tranensi, de Salviatis, Pisano et Crispo, partem defendentibus, aliis, ut Burgensi, Cauriensi, de Cueva et Cibo, contrarium sentientibus. Quam disceputationem nox adveniens diremit².

Ostium conclavis clauditur.

Hora itaque prima noctis huius secundi diei conclavis ostium omnino clauditur, omnisque prorsus loquendi cum iis, qui foris sunt, atque etiam eos videndi potestas adimitur (tota enim hodierna die licitum fuit petere et in conclave intromittere quascunque res quisque voluerit). Conclavis autem ostium sex serris clauditur, quarum tres intra, tres vero extra consistunt, atque harum quae extra sunt claves oratoribus, praelatis ac baronibus (cuique ordini una), illarum vero quae intra sunt, tribus R^{mis} DD. deputatis prioribus ordinum (etiam cuique una) custodiendae traditae sunt.

^a sic.^b M destita; P restituta.^c P add. an aperta.^d P rectius quos.^e P regii nominis.^f ita recte P; M alios.

petitionem proponerent. Aiebant enim, quod si qui contradicere essent, hac celeritate opprimerentur, quodque pontificis creatio magnificentior ac splendidior appareret ac sicuti candidatus ex regio sanguine, vitae sanctitate liberalissimisque [255^r] artium studiis omnibus praestabat, ita etiam petitione ceteris anteiret. Sfortia ac Maffeus consilium hoc non probabant; seniorum enim invidiam nimiam hac festinatione maiorem fieri verebantur, cuius causa postmodum oppositio obstinatio ac pervicacia futura esset. Sed valuit altera opinio, Polique petitionem impetu quodam ac ardore aggressi sunt. Seniores alia ex parte, qui non solum se a maxima spe deiectionis, sed summa cum iniuria pro nihilo habitos gravissime ferebant, summo studio ut hanc petitionem abrogarent nitebantur. — Quorum tandem diligentia factum est; ut facillime cognosci potuerit senilem prudentiam gravi offensione concitatam plus virum habuisse, quam juvenilem cupiditatem, etiam maxima cum potestate pollentem. Senes itaque quod longo temporis spatio in rebus dubiis agendum didicere quodque in praeteritis pontificum comitiis perite ac prudenter experti fuerant, in memoriam revocarunt. Inprimisque quum cognoscerent nihil sibi magis favere quam temporis tractum, non solum ut spatium haberent ad aliquod dissidium et contentionem inter Caesarianos concitandam, sed ut cardinales Galli iam

iter ingressi commodius expectarentur, demortui pontificis funus a nepotibus quam amplissimum [cod. amplum] curari libenti animo permiserunt, ut imaginibus, exequiis, pompa, laudatione plures dies consumerentur, quibus etiam aliis diebus de industria additis tempus in longius est protractum, quam comitiorum habendorum ratio permittebat. Postmodum, ubi ventum est in comitium, nonnullis commentitiis atque inanibus rebus rursum dignam moram adepti sunt inprimisque sum- [255^v] mopere attendentes, si quid tumultus aut confusionis ad ipsos referatur, ut in diversarum partium conventis [sic] fieri solet, in quibus sicuti nonnulli levibus de causis adiunguntur, ita parva de re ab illis se abstrahunt.* (Continuatur infra p. 36, adn. 2.)

¹ Hoc indicium est, hanc diarii partem postea esse accommodatam, cum conclusio de suffragiis clam dandis non ante 3. Decembris (cf. infra p. 36, l. 19) facta sit. Plura v. in Prolegomenis.

² Firmanus l. c. f. 21: »In sero hora 3. noctis fuit maxima controversia inter quosdam cardinales, videlicet Ill^{mos} de Salviatis, Cibo, de Rodulphis, de Pisanis, Crispum et nonnullos alios ex una parte, ab altera vero Ill^{mos} de Burgos, de Cueva, de Coria, S. Angeli et de Crescentiis super capitula fienda cum novo pontifice. Quod fuit differtum [sic] usque ad sequentem diem.«

De prandio et cena conclavis.

Mane hora 16. magister ceremoniarum pulsata campanella quadam quę in aula regum personat^a, clamat alta voce: *Le cornute* (cornutarum autem nomine nihil aliud intelligas^b quam cistae quaedam | lignęae coreęque, quibus ferculę deferuntur). Et omnes suas cornutas apud ostium conclavis deferunt, ubi sorte exponitur, quis cardinalis prius ferculam habere debeat, ita ut non ordo dignitatis aut temporis inspicitur^c, sed super quam sors ceciderit. Quilibet autem cardinalis cornutas quatuor habet, duas ligneas et duas coreas, et harum duę sunt intra conclave, alię duę extra; ut ferculae, quę a familiaribus deforis in duabus cornutis asportantur, in alias duas cornutas, quę intra conclave sunt, traducantur^d. Antequam autem per fenestram parvulam hostio conclavis relictam ferculae^e per praelatum, cui illius prandii^f custodia incumbit <intromittantur>^g, inspiciuntur diligenter a praelatis, qui eiusdem custodię sunt, atque singulariter unumquodque ferculum porrigitur, ne qua fraus in litteris vel schedulis mittendis intercedat. Qua de causa vinum in apertis vitris deferitur; aqua vero solet ut plurimum <in magnis pilis>^h a quolibet cardinali intra suam cellulam detineri, ne quotidie (quod tamen prohibitum non est) aqua una cum vino <in phialis>ⁱ maiori cum labore atque impedimento^k deferatur. Notandum est autem, quod vasa cuiuscunque generis, quę intra conclave feruntur, ad magistrum ceremoniarum pertinent. Nihil enim ex iis, quę in conclave intromittuntur, ex conclavi exire permittitur, atque ideo quolibet prandio^l novis vasibus, phialis, ollis et omnis generis aliis fercula deferuntur. Quod vero ex prandio vel cena superest, id totum ad magistros^m ceremoniarum spectat, eoque officialesⁿ conclavis sustentantur. At quoniam longe plura supersunt, quam ab iis consumi^o possint, etiamtum a prima die e ferculis quę superfuerunt satis notabilis acervus coactus fuit. Et res profecto miserabilis est omnibusque modis detestanda, quod tot aedilia^p, quibus innumeri pauperes commode vivere possent, ita negligenter perire permittuntur. Id vero ea de causa fit, ut maius malum evitetur, nempe scandala, quę oriri possent ex scriptis, quę cum iis ferculis foris facile emitterentur^q. Advertendum tamen est, quod fercula infirmorum sorti minime exponitur^r, sed quacunque hora asportantur, intromittuntur. Quod autem de prandio diximus, id etiam de cena dictum intelligas.

[Die dominica I. Decembris.]

61^r Dies III. conclavis. Legitur ac iuratur bulla Iulii II contra simoniacos, et eliguntur sex^s deputati pro formandis capitulis conclavis.

Die dominica I. mensis Decembris dicti anni 1549 <hora circiter 16.>^t omnes cardinales (exceptis R^{mis} DD. cardinali^u S. Crucis quartana, et cardinali de Gaddis podagra laborantibus) audita vel celebrata missa convenerunt in sacello Pauli^v². In qua congregatione primo lecta fuit bulla aedita a Iulio II contra simoniace eligentes pontificem³, ac etiam § *Caeterum* cap. *Ubi periculum* de electione l. VI⁴, et Clementina *Ne Romani* eod. tit.^w⁵. Deinde omnes cardinales iuraverunt contenta indictis bulla et § ex Clementina se observaturos esse ea, <his verbis:>^x

^a *M* paene inlegibilem vocem habet; *P* permanet.

^b *P* intelligitur. ^c sic *M*; *P* inspicitur.

^d in *M* deleta sunt: Cardinaliumque fercula separatim una, conclavistarum vero in alia cornutis deferuntur.

^e om. *P*. ^f om. *P* (ut genetivus ostii supplendus sit).

^g *M* in marg., signis hic inserendum indicatur. ^h *M* in marg. corr. pro in aliqua notabili quantitate.

ⁱ *M* in marg. corr. pro in parvis vitris. ^k *M* corr. pro fastidio. ^l *P* add. et cena.

^m *P* magistrum. ⁿ *P* officialis. ^o *M* consummi. ^p sic *M*; *P* aeditia.

^q in hac propositione complura sunt correctae in *M*. ^r *P* exponuntur. ^s *P* vz (abbreviatio pro videlicet, numero VI perperam lecto). ^t supra in marg. *M* additum, et deletum: cum dimidia.

^u *P* add. Sabinensi in celebratione missae occupato. ^v *P* in sacello novo Pauli III.

^w *P* add. a magistro caerimoniarum alta et intelligibili voce coram prefatis cardinalibus. ^x *M* in marg., et addit: vide in alio folio, et f. 85^r exhibet formulam, quam hic inseruimus. Etiam *P* hic eam exhibet.

¹ Cf. infra p. 35, adn. g.

² Firmanus l. c. f. 21^v: »Die dominica, quae fuit prima Decembris et prima de adventu, magister ceremoniarum ivit per conclave pulsando ter campanulam argenteam vocando cardinales ad missam, qui omnes venerunt ad capellam Paulinam cum rochetis et caputiis, ubi sacrista celebravit missam de adventu cum commemoratione spiritus sancti, et magistri ceremoniarum ministrabant ad altare.»

³ Incipit *Cum tam divino* et extat in Magno Bullario t. I, Luxemburgi 1742, 466¹ sqq. De qua cf. L. Wahrmund, Das Ausschließungsrecht, Wien 1888, 12 ss; I. B. Saegmüller, Die Papstwahlen, Tübingen 1890, 7 ss.

⁴ c. 3 § 4 in VI° de elect. I 6. Cf. Wahrmund l. c. 6 ss.

⁵ c. 2 in Clem. de elect. I 3. Cf. Wahrmund l. c. 9 ss.

⟨Iuramentum praestitum a cardinalibus die dominica I. Decembris 1549 de observantia bullae Iulii II contra simoniacos.⟩^a

»Nos episcopi, presbyteri, diaconi S. R. E. cardinales in hoc praesenti conclavi pro electione futuri Romani ac universalis pontificis congregati promittimus et iuramus et vovemus, ac quilibet nostrum promittit, iurat et vovet, quod constitutionem felcis recordationis Iulii II nuper in praesentia nostra alta et intelligibili voce lectam ad unguem observabimus et quilibet nostrum observabit, quodque in huiusmodi futura electione omni privatae affectionis inordinatione deposita et cuiuslibet pactionis, conventionis et obligationis necessitate, nec non conducti et intendimenti contemplatione cessantibus ac nullo arctante^b, sed solum Deo inspirante pura et libera mente ac nuda electionis conscientia, et alias iuxta constitutionem piae memoriae Gregorii X in generali concilio Lugdunensi aeditam in § *Caeterum* simili modo coram nobis lectam vota nostra praestabimus, et quilibet nostrum praestabit. Sic nos Deus adiuvet et haec sancta Dei evangelia.»

Deinde quilibet, incipiendo a R^{mo} decano, tangens ambabus manibus imaginem crucifixi in missali iuxta verba^c consecrationis positi^d protulit eadem verba, videlicet: Sic me Deus adiuvet et haec sancta Dei evangelia^e.

Postea, licet aliqualis disceptatio inter cardinales oriretur circa confectionem capitulorum a futuro pontifice observandorum, placuit tamen maiori parti, ut dicta capitula iuxta consuetudinem in aliis conclavibus observatam conficiantur, electique fuerunt sex cardinales, videlicet Salvat[us], Theatinus episcopi, Crescentius et Verallus presbyteri ac Cibo et camer[ariu]s^f diaconi, qui curam formandi capitula praefata suscipiant, deinde in sacra congregatione aliis cardinalibus per eos acta referant. Dimittiturque congregatio hora 18.

Congregatio prima conclavistarum.

⟨Eliguntur sex deputati pro expeditione privilegiorum quorundam.⟩^g

Eadem autem hora, qua cardinales congregati erant, convenerunt omnes conclavistae in sacello Sixti IV, ubi D. Gaspar <de la Hoz>^h clericus sacri collegii proposuit privilegia et immunitates concedi solitas ipsis conclavistisⁱ, videlicet creantur prothonotarii apostolici comites Palatini ac milites aurati et familiares descripti papae, ita ut omnibus privilegiis gaudere possint, quae^k alii familiares continui commensales descripti papae utuntur. Item quod possint testari de bonis ecclesiae tam active quam passive, creare notarios, legitimare spurios, retinere pensiones, etiam si uxorati fuerint. Quibus etiam conceduntur gratiae expectativae, sive reservationes in tribus diocesibus ad ducentos ducatos. Item quod expediant bullas suorum beneficiorum gratis. Item quod sint exempti et liberi a solutione quorumcunque dationum, impositionum seu gabellarum. ⟨Item datur cuilibet cannas^k panni rosacei a summo pontifice, ut eius coronationem honorent.⟩^l Item conventum fuit inter eos, ut conclaviste eius cardinalis, qui in pontifice assumetur, solvent^m aliis conclavistis pro cellula seu camera domini sui (quae de iure ad conclavistas pertineret) 6 milia ducatorum auri. Licet enim soleret pro dicta camera <4 millibus ducatis>ⁿ in retroactis conclavibus solvi, quia tamen in praesenti conclavi maior numerus conclavistarum existit (cuilibet enim cardinali tres quatuorve^o <etiam non egrotis ex qualicunque>^p causa conclavistae conceduntur), | maiorem etiam summam pecuniarum instituentem censuerunt^q, omnesque se ita observaturos promiserunt <ac iurarunt>^r, electique

^a hunc titulum M apposuit, quia formulam separatam a narratione in alio folio (85^r) adiunxit; P eum omittit; textus iuramenti in P parvas exhibet verborum variationes, quas non adnotavimus. ^b M arctandi.

^c P add. Te igitur et.

^d P positam singulis porrectam a magistro caerimoniarum.

^e Hac formula fiunt superflua verba a Massarello f. 61^r in margine posita: ita me Deus adiuvet et haec sancta eius evangelia, tangendo missale ante imaginem crucifixi, ubi consecrationis verba ponuntur. P (f. 61^r) textui quem supra dedimus haec addit: exosculans formam seu figuram crucifixi praedictam, praesentibus R^{dis} DD. Ioanne Francisco Bino, Gaspare de la Hol [lege Hoz] --- [parva lacuna] secretariis collegii, et Antonio de la Sata [sic] clerico Parmensi testibus ad praedicta habitis et rogatis. Quo iuramento praestito actum fuit de capitulis conclavis a futuro pontifice observandis; circa quae licet aliqua contentio suborta esset, placuit tamen parti maiori etc. ut supra l. 16. — Exemplar Var. Pol. 106 iuramentum in fine huius capituli adiungit, cum scriba ob multas lituras ac correcturas, quae sunt in M fol. 61^r, verum eius locum non cognoverit. ⁱ P de S. Flora (idem).

^g add. P. ^h lacuna in M; P de la Hol. ⁱ P hic adiungit quarum summa infra [f. 47^r] describetur et omittit, quae sequuntur usque ad l. 33: Deinde conventum fuit inter eos. ^k sic.

^l postea additum in M, partim in margine.

^m P solveret.

ⁿ sic M; P minor summa.

^o P quattuor quinqueve.

^p M add. in marg. Antea scripserat tantum: qualiscunque adsit causa.

^q P ipsius Panv. manu corr. pro consueverunt.

^r supra lineam add. M.

fuerunt sex, qui procurare debeant, ut dicta privilegia exequantur, et promissam pecuniam exigant atque equaliter inter conclavistas dividant. Quorum deputatorum nomina sunt infrascripta, videlicet: D. Marcus Antonius Burghesius Senensis, qui est cum R^{mo} D. Cibo, D. Hieronymus de Corigio^a cum R^{mo} D. Farnesio, D. Hernandus^b Mendoza <Hispanus>^c cum R^{mo} D. Cauriensi, D. Franciscus de Auria Genuensis cum R^{mo} D. de 5 Auria, D. Franciscus de Aragonia cum R^{mo} D. Tranensi, D<ominusque Gaspar clericus praefatus>^d de superscriptis omnibus rogatus fuit.

<Disputatio super modo faciendi scrutinium et dandi vota.>^e

¹Facto vero prandio actum fuit inter cardinales (privatim tamen inter hos et illos absque congregatione) de modo faciendi scrutinia et dandi vota. Adhuc enim concordare non poterant, an secrete vel palam et aperte suffragia dari deberent. Varię hinc 10 inde rationes afferebantur, et qui publice ea dari defendebant, hac potissimum ratione movebantur, ut omnia (sicut decet tanti loci maiestas^f ac religio) ingenue ac sincere cum omni puritate fiant, et quod quisque pro bono rei publicae christianae ac felici ecclesiae sanctae Dei regimine expedire cognoverit, libere proferat, nec aliud in corde habeat, aliud ore loquatur. Cui opinioni assentit^g etiam vetus consuetudo sanctorum patrum 15 praedecessorum nostrorum, qui eadem puritate^h et animi candoreⁱ in omnibus eorum actionibus, ac precipue in hac ipsa suffragiorum datione^k usi fuerunt, atque etiam ut hac via fraudibus artibusque ac dolis, quę si secreto darentur, de facili fieri possent, obviaretur. Qui enim male agit, odit lucem. <Ex adverso vero id praecipue afferebatur, ne libertas in ipsis votis dandis quodammodo adimeretur et quisque iuxta suę conscientię 20 serenitatem cui voluerit votum dare non posset, cum ob mundanum respectum seu gratiam non omnes palam quod in animo habent tuto semper proferre audeant, praesertim his temporibus, | quibus Caesarei ex una, Gallicę ex altera tum pollicitationibus et praemiis cardinales in suam sententiam trahere conantur, tum minas et metus iis, qui non secundum suorum principum desiderium electioni consenserint, inferant; atque ideo 25 tutius quietiusque esse, ut vota ipsa secreto secundum cuiusque liberam voluntatem dentur. Et hac via obviam iri scandalis, quae alias inter cardinales oriri possent, si quilibet sciret, qui eum non elegerit, putaretque ipsius odio vel in alterius gratiam factum fuisse.>^l

<Praesentantur sacro senatui litterae imperatoris.>^m

Hora vero circiter 1. noctis orator Caesareus vocatis <ad ostium conclavis>ⁿ R^{mis} DD. deputatis praesentavit eis litteras imperatoris sacro collegio directas², oreque nihil 30 aliud dixit, quam se referre ad ea, quae in dictis litteris continebantur, in quibus sacer senatus liquido cognoscere posset bonam et piam mentem S^{uae} Caesareae M^{ajestatis} erga religionem christianam et sanctam sedem apostolicam.

[Die lunae 2. Decembris.]

IV. dies conclavis.

<Publicantur capitula a futuro papa observanda. Leguntur litterae imperatoris. Firmantur capitula conclavistarum.>^m

Die lunę 2. dicti mensis Decembris hora 16. omnes cardinales convenerunt in sacello Pauli, ubi primo celebravit missam R^{dux} D. sacrista. Qua absoluta magister 35

^a P Corregia.

^b P Herrardus.

^c M in marg.; f. 117^v, ubi denuo enumerantur Deputati conclavistarum 1. Decembris hora 17., legitur frater card. Cauriensis. ^d M correctum pro: D. Nicolaus Casulanus notarius conclavis, qui. P D. Gaspar de la Hol [lege Hoz] clericus collegii praefatus, qui etiam. ^e hunc titulum insert P.

^f sic M et P

^g P assentire videtur.

^h M corr. pro ingenuitate.

ⁱ M corr. pro sinceritate.

^k P latione.

^l Haec omnia in M ductu manus quodam alio idque postea addita videntur, certe quae f. 62 intra <> sunt.

^m insert P.

¹ Firmanus haec sub 2. Decembris narrat.

² Datae sunt Bruxellis 20. Novembris 1549 et extant apud C. Lanz, Correspondenz des Kaisers Karl V, II, Leipzig 1845, 639 sq, n. 617; F. K. v. Moser, Beiträge z. Staats- u. Völkerrecht IV, Frankfurt 1772, 13.

Excerptae apud L. Wahrmund, Das Ausschließungsrecht, Wien 1888, 256, et Druffel, Briefe und Akten I, München 1873, p. 304, n. 350. Simul Mendoza acceperat litteras secretas de cardinalibus eligendis vel excludendis; cf. Maurenbrecher 219; Druffel l. c. 309¹; De Leva V 70.

ceremoniarum clamavit alta voce: *li scabelli*, et quilibet conclavista scabellum suo cardinali attulit. Deinde clauditur dictum sacellum (missa enim publice quibusvis audire volentibus celebratur), et cardinales secreto congregati sunt.

In qua congregatione primum R^{mi} DD. deputati ad formandum capitula futuro pontifici observanda capitula ipsa sacro senatui praesentarunt atque alta voce lecta fuerunt, et ab omnibus unanimiter approbata. <Quae capitula conformia sunt iis, quae in conclave Clementis VII aedita fuerunt¹.>^a <Decretumque fuit, ut cuique cardinali dictorum capitulorum exemplum manu omnium ipsorum cardinalium subscriptum detur.>^b

Deinde lectę fuerunt litterae Caroli V imperatoris ad sacrum senatum destinatae, de quibus heri sero dictum fuit. Quarum litterarum tenor sequitur et est talis^c.

R^{mis} in Christo patribus Dominis N. episcopis, presbyteris et diaconibus sacrosanctae Romanae ecclesiae cardinalium collegio, amicis nostris charissimis, Carolus V divina favente clementia Romanorum imperator. Allatum ad nos est. . . .

Quibus litteris lectis <pia et catholica mens Caesaris commendatur. Deinde>^d decretum fuit, ut crastina die primum scrutinium circa electionem pontificis habeatur. De modo autem, quo suffragia dari debeant, nulla mentio facta est. <Deinde R^{mus} D. decanus proposuit privilegia concedi solita conclavistis, rogavitque patres, ut ea^e observare vellent. Quae capitula cum lecta fuissent, ab omnibus approbantur, decretumque fuit ut ab omnibus cardinalibus subscribantur et a pontifice creando confirmentur.>^f Dimittitur congregatio hora circiter 18.

Iuramentum cardinalis S. Crucis aegroti de observanda bulla Iulii II^g.

Et quoniam R^{mus} D. card. S. Crucis in hesterna congregatione ob adversam valetudinem interesse nequivit ac bullę Iulii II contra simoniace eligentes summum pontificem observantiam iurare una cum aliis cardinalibus minime potuit, ideo hoc mane paulo ante congregationem notarii et secretarii conclavis <una cum magistro caeremoniarum>^h accedentes ad cellulam dicti cardinalis S. Crucis praefatam bullam <et § *Ceterum* cap. *Ubi periculum*>^h coram eo clara voce legerunt et ab eo iuramentum de ea observanda acceperunt.

Obligatio conclavistarum de solvendis sex milibus ducatorum pro camera domini sui in pontificem eligendi.

<Hac eadem die conclavistae cuiuslibet cardinalis obligaverunt se>ⁱ in forma camerae, atque etiam iuraverunt in manibus D. Francisci Bini et Gasparis^k sacri collegii

^a om. P; cf. adn. sequentem.

^b in marg. add. M; P: Quorum capitulorum tenor sequitur et est talis, et sequuntur f. 40° usque ad f. 45^r, ubi additur: Electo papa Iulio III additum est: Ego Iulius catholicae ecclesiae electus episcopus promitto. . . . In fine Fr. Binus, Concordat cum originali. Fr. Binus. ^c Codd. exhibent litteras; P insert titulum Litterae imperatoris etc. ^d P add. supra lineam. ^e P veterem consuetudinem (loco ea).

^f M add. in marg. P (f. 47^r—48^v) et B exhibent verba privilegiorum: Promissio et decretum DD. cardinalium pro conclavistis his capitulis contentum a futuro pontifice approbandum.

^g P (f. 49^r) Iuramentum cardd. Neapolitani, S. Crucis et de Gaddis infirmorum. Et quoniam R^{mus} D. card. Sabinensis Neapolitanus tempore praestiti iuramenti antedicti in congregatione non fuit — erat enim impeditus propter celebrationem missae, quam tunc in cappella maiori celebraverat —, requisitus a magistro caeremoniarum etiam ipse iuravit sub eisdem modis et formis, praesentibus eisdem testibus, in camera sua. Eadem die R^{mi} quoque cardd. S. Crucis, qui quartana, et de Gaddis, qui podagra laborabant, qui in hesterna congregatione ob adversam valetudinem interesse nequiverunt ac bullae ipsi Iulii II contra simoniacos observantiam iurare una cum aliis cardinalibus minime potuissent, ideo hoc mane paulo ante congregationem post praestitum iuramentum a card. Neapolitano notarii conclavis una cum magistro caeremoniarum accedentes ad cellulam ipsorum praefatam bullam et § *Ceterum* cap. *Ubi periculum* de elect. coram eis clara voce legerunt et ab iis iuramentum de ea observanda acceperunt modo et forma praemissis, praesentibus eisdem testibus. In quorum iuramenti in charta exarati [*hoc verbum ipsius Panvinii manu in lacuna insertum est*] fine additum est: Ego Ioannes Franciscus Firmanus de Macerata, magister caeremoniarum de praemissis rogatus de mandato R^{mi} D. decani nomine collegii etc. — Similiter Firmanus f. 22^r de hoc iuramento refert.

^h M add. in marg.

ⁱ P Et licet in superscriptis capitulis conclavistarum quilibet cardinalis obligaverit se ad solvendum 6 m. aureorum omnibus conclavistis casu quo in pontificem eligatur, ad maiorem tamen cautelam hoc die quilibet conclavista obligavit se, et semper singularis numerus ponitur. ^k M deletum Hispani.

¹ Conventio inter cardinales inita de iis, ad quae teneretur pontifex eligendus, apud Le Plat, Monumenta

ad historiam concil. Trid. IV (Lovanii 1784, 4°), 156 usque ad 159. Cf. De Leva V 71 s; infra p. 41, I ss.

clericorum, quod in casu, quo eorum cardinalis eligatur in summum pontificem, solvent aliis conclavistis pro camera dicti sui cardinalis sex milia aureorum.

〈Vacatur practicis ob crastinum scrutinium.〉^a

[Die Martis 3. Decembris.]

63^v

V. dies conclavis. Primum scrutinium.

〈De modo faciendi scrutinium.〉^b

Die Martis 3. dicti mensis Decembris 〈hora 15. cum dimidia congregati〉^c omnes cardinales in capella Pauli audiverunt missam, quam celebravit D. sacrista^d, cardinales 5 autem in ingressu dictę capellę induerunt vestem quam crocciam vocant. Croccia vero est genus vestis, quae imponitur super rochettum et mozzettam, ita ut apposita croccia cappuccium mozzettę appareat. Qui habitus valde similis est habitui monachorum 〈S. Benedicti et〉^e canonicorum regularium S. Ioannis Lateranensis, differt tamen, quia hic violacei coloris est, ille monachorum^f nigri. His itaque habitibus cardinales missae interfuerunt, 10 cui etiam quilibet conclavista interesse potest; celebratur enim ianuis apertis.

Missa vero absoluta magister ceremoniarum¹ clamat alta voce: *Li scabelli*, et mox omnes conclavistae ferunt suo cardinali scabellam, quae ponuntur ante cardinales, ita ut cardinales sedeant in scamnis ordinarię in ipsa capella prope parietes existentibus, et ante se scabellum 〈praedictum quod altius est〉^b habeant. In quibus scamnisⁱ paratur 15 a secretariis ipsorum cardinalium attramentarium, charta et penna et alia instrumenta ad scribendum necessaria. Scabellis autem preparatis^k omnes conclavistae extra capellam exire iubentur.

〈Postea factum fuit verbum de modo dandi suffragia, et licet aliqui, ut Tranensis, Sabinensis et Burgensis et quidam alii publice dari contenderent, paucis tamen inter- 20 positis verbis omnes unanimiter convenerunt, ut vota secreto¹ darentur². Quo puncto absoluto statim〉^m tres cardinales primi cuiusque ordinis, videlicet Tranensis, episcopus Ostiensis, decanus, Carpensis, primus presbyter, et Cibo, primus diaconus, accedunt ad altare, ubi calix aureus patena coopertus praeparatus est, in quo schedulae suffragiorum immittuntur hoc ordine. Antequam ad ipsam capellam perveniatur, quilibet cardinalis fert 25 secum schedulam suam, in qua nomen vel nomina eligendorum scripta sunt. Cum autem tres illi cardinales primi ordinum ad altare pervenissent et calicem inspexissent, R^{mus} D. Tranensis decanus discedens e loco, ubi cum aliis duobus permanebat, ivit ante medium altaris et genuflexus paululum oravit, surgensque et accedens propius ad altare card. Cibo diaconus, accipiens patenam, calicem discooperuit, et decanus ipse sche- 30 dulam suam clausam in ipso calice immisit. Qui calix statim ab ipso card. Cibo patena coopertus fuit, et decanus 〈deosculato prius altari〉^b ad locum suum cum aliis duobus primis ordinum (ut dictum est) revertitur. Tresque ipsi cardinales ante ipsum altare consistunt. Deinde R^{mus} D. card. de Salviatis, episcopus Portuensis, surgens et ipse ad altare accessit, ante quod genuflexus oravit. Postea surgens schedulam suam in dicto 35 calice immisit (discooperta prius per | card. Cibo diaconum patena), ac deosculato altari ad locum suum reversus est, atque eo ordine usi fuerunt omnes cardinales episcopi. Cum vero perventum fuit ad presbyteros, R^{mus} D. card. Carpensis primus presbyter, qui apud altare persistebat, recedens ab aliis consociis et ante altare genuflexit et etiam paululum (ut alii fecerant) oravit, deinde surgens schedulam suam in calicem immisit. 40 Postea surrexit card. Burgensis, secundus presbyter, et idem fecit, et successive omnes presbyteri simili modo cedulas suas in calice praedicto imposuerunt. Presbyterisque absolutis card. Cibo, primus diaconus, ab aliis duobus recedens eodem ordine, quo decanus

^a om. P.   ^b add. P.   ^c P hora circiter XVI inceptum fuit primum scrutinium iuxta formam supra scriptam. Congregati.   ^d P add. episcopus Aprutinus.   ^e P Olivetanorum quando gerunt mantillam sine cuculla, vel.   ^f P insert albi vel.   ^g M corr. pro perpetuo.   ^h M add. in marg.   ⁱ P add. seu scabellis.   ^k P asportatis.   ¹ P secreta.   ^m M add. in marg., deletum Tum.

¹ Hae caeremoniae singulatim et copiose describuntur a Firmano l. c. f. 22^v.

² Maffaeus Clm. 152, f. 255^v: »Tentavere insuper senes atque voti compotes fuere, ut clam suffragia lata essent. Hoc pacto enim facilius ad pontificatum sibi

viam muniri confidebant, quum nonnulli essent qui si suam tegere sententiam possent, bonis ac probis viris cuiusvis partium quam libentissime gratificarent.» Continuatur infra p. 38, adn. 2. Cf. ibidem adn. 1, et Mendozae relationem ap. Druffel I 306, n. 352.

et primus presbyter fecerat, suam schedulam in calicem imposuit. Postea alii diacones successive suo loco cedulas modo praescripto in calice immiserunt. Cedulae autem ita ordinatae erant. <Parabatur papirus longitudinis unius palmi, latitudinis vero duorum digit[or]um, in cuius principio>^a scriptum erat nomen cardinalis eligentis hoc modo:
 5 *Ego M. cardinalis S. Crucis* — et tota haec pars cedulae plicata erat ac sigillo ob-
 signata, ita ut non appareret, cuius illa cedula esset. Deinde sequebatur nomen electi
 vel electorum his verbis: *Eligo in summum pontificem R^{mus} D. <cardinalem talem vel*
tales>^b (licebat enim cuique cardinali unum, duos, tres aut etiam quatuor vel plures
 cardinales nominare), totaque haec cedulae pars etiam plicata erat, sed non clausa neque
 10 obsignata, ita ut nomen electi inspicere et legi poterat. <Quaelibet autem cedula signata
 erat parte exteriori aliquo signo, puta † vel litteris A. B., numero I, II, X, vel etiam ali-
 quo notabili dictu scripturae, utpote: *Domine ostende nobis quem elegeris. Vota mea*
Domino reddam.>^c

Cum vero omnes cardinales cedulas suas dedissent, vocatus fuit magister ceremonia-
 15 rum, qui praeparavit <in medio capellae>^a ante gradus ipsius altaris mensam vel scam-
 num aliis aliquanto maius, panno rosaceo coopertum. Postea ex capella exire praeceptum
 fuit. Tunc calix, in quo vota immissa fuerant, supra dictam mensam depositus est, et
 tres illi primi ordinum cardinales iuxta ipsam mensam, vertentes terga ad altare et faciem
 ad sacrum senatum, in parvis scabellis ad hoc ibidem praeparatis consederunt. Omni-
 20 busque aliis suis in locis residentibus R^{mus} D. card. Tranensis decanus surgens capite
 detecto dixit clara voce haec verba: *In nomine Domini nostri Iesu Christi*, et omnes
 cardinales responderunt: *Amen*. Postea accepit calicem manu sinistra, manumque dextra
 patenam supra ipsum calicem existentem sustentavit, atque ita bis aut ter | calicem
 ipsum movendo atque invertendo schedulas simul miscere procuravit, ita ut cognosci non
 25 posset, quae in primo, quaeque in secundo atque ultimo^d loco immissae fuerant. Deinde
 calicem ipsum [in] mensam immersit, atque omnibus suis in locis consistentibus cedulam
 unam accepit eamque explicando legit, secrete tamen; postea eandem cedulam R^{mo} Car-
 pensis primo presbytero porrexit, qui Carpensis cedulam ipsam etiam secreto legit.
 Deinde eandem cardinali Cibo primo diacono dedit, qui eam clara et alta voce, ita ut
 30 ab omnibus cardinalibus intelligeretur, legit <eamque in calicem remisit>^e, et successive
 omnes cedulae eodem modo lectae et publicatae fuerunt. Dum autem cedulae ipse
 legebantur, adnotabantur ab unoquoque cardinali in folio, in quo omnium cardinalium
 nomina descripta erant, vota quae quisque cardinalis habebat, <hoc>^f ordine. In folio
 verbi gratia scriptum erat Tranensis; ducebatur ab eo nomine usque ad finem folii
 35 una linea hoc modo, videlicet

Tranensis

(et quilibet etiam cardinalis eodem modo et linea signatus erat). Cum vero card. Tra-
 nensis nominabatur in aliqua cedula, cardinales secabant illam lineam parva virgula hoc
 modo: |||||, et quot vicibus Tranensis nominabatur, tot virgulis linea
 40 secabatur, idemque fiebat in nominatione cuiuslibet cardinalis. Atque ut etiam non
 solum numerum votorum, sed etiam quot in unaquaque cedula quave in cedula nominati
 essent cognoscerent, signabatur etiam ab omnibus cardinalibus numerus cedularum, aliqui
 in linea ducta retro nomen cardinalis, ita ut quilibet cardinalis descriptus fuerit hoc modo:
 in medio folii

45 et vota ante, numerus vero cedularum retro adnotarentur, alii hoc modo:

ut virgulae secantes lineam sint vota, numerus vero supra positus sit numerus cedularum,
 id est in qua cedula Tranensis nominatus fuit, vel in prima vel in 3. 4. 8. 12. 13. 27.

^a M in marg.

^b Accuratius P: vel R^{mos} DD. meos cardd. de Monte vel Polum vel Verulanum.

^c M in marg., paulum confuse, ita ut scriptor cod. O male rem intellexerit, atque etiam Var. Pol. 106 f. 204, qui exhibet 17 cedulas cum inscriptionibus, quas cedulas nescio an tunc invenerit insertas Massarelli autographo. P add.: vel Emitte spiritum tuum et creabitur [sic], vel Excita Domine potentiam tuam et veni, vel Salutare tuum da nobis vel quid simile.

^d P alio.

^e om. P.

^f P uno vel alio.

36. etc. nominatus reperiretur, et cum dico numerum cedularum, intelligo quo numero cedula illa ex calice extracta fuerit.^a

65^r Cedulae autem omnibus sicut praefertur lectis et publicatis R^{mus} D. card. Cibo primus diaconus (ii enim tres primi ordinum cardinales vota etiam in suis foliis signaverant) vota ipsa numeravit, deinde alta voce quot quisque cardinalis vota habuit publicavit his verbis: R^{mus} D. card. *Tranensis habet sex vota*. Tunc omnes cardinales responderunt^b: *Sex*, ita ut appareret id quod diaconus ipse adnotaverat concordare cum notationibus aliorum cardinalium, idemque ordo observatus est in omnibus cardinalibus, qui aliqua vota habuerunt. Hodiernique scrutinii vota sic se habuerunt:

Tranensis 12, id est nominatus in cedulis 1 5 7 8	Crescentius 1, in cedula 40.
15 19 20 21 29 35 39 41.	Tridentinus 1, in cedula 27.
Salviati 2, in cedulis 7 15.	Armaniaco 1, in cedula 13.
Monte 5, in cedulis 9 19 28 35 40.	Sfondratus 12, in cedulis 1 2 3 11 12 14 17 18
Theatinus 10, in cedulis 4 5 7 8 14 33 34 38 39 41.	21 26 27 31.
Verulanus 1, in cedula 12.	Cesis 1, in cedula 39.
Borbonus 1, in cedula 22.	Verallus 4, in cedulis 9 16 29 32.
Carpensis 1, in cedula 33.	Cibo 2, in cedulis 8 30.
Givri 1, in cedula 22.	Rodolphus 2, in cedulis 29 30.
65 ^v Burgensis 13, in cedulis 2 4 11 14 16 17 18 24	Lotharingus ^c 2, in cedulis 20 22.
25 26 27 31 36.	Polus 21, in cedulis 1 2 3 4 6 9 10 11 12 17
S. Crucis 9, in cedulis 3 5 10 15 16 19 28 37 40.	18 21 23 24 25 26 27 30 31 33 37.
Moronus 5, in cedulis 13 23 24 25 34.	S. Georgii 1, in cedula 32.

^d Cumque repertum fuisset, quod nemo legitimum numerum habebat¹ (erat enim 10 legitimus numerus 28, quia cardinales existentes in conclavi sunt numero 41, et necesse est per duas partes pontifex eligatur), et in hoc primo scrutinio non admittuntur accessus², ut ex veteri consuetudine observatum est, et ex consequenti pontifex haberi non potuerit, dimittitur congregatio hora circiter 18.

Congregatio conclavistarum.

<Super eorum privilegiis et eis non renuntiandis.>^e

Eadem vero hora, qua scrutinium fiebat, congregati sunt omnes conclavistae in 15 sacello Sisti, ubi DD. deputati retulerunt ea, quae per eos gesta fuerant de privilegiis servandis, quod videlicet in hesternae congregatione omnes cardinales ea approbaverant et <subscripturos ac>^f observaturos promiserant. Deinde, quoniam sub Paulo III defuncto pontifice pecunia conclavistis promissa soluta non fuit hoc pretextu, quod eam alii conclavistae conclavistis pontificis postea dono dedissent, quod tamen donum nunquam factum 20 fuisse asserebatur: ne idem inpraesentiarum eveniat, quilibet conclavista iureiurando promisit, se nemini partem suam dictae summae sex milium ducatorum cessurum esse

^a P add. Aliqui [ita legendum pro alioqui] etiam scribebant cedulas integras, prout legebantur, videlicet sic: 1^a Tranensem, Rodolphum, Burgensem vel S. †; 2^a Sfondratum, de Monte, Carpensem, S. †, Tranensem vel Polum, et sic quattuor cedulas exhibet, et alia de numeratione votorum adiungit. ^b P intendebant.

^c P Hlot haringus.

^d Hic prius inserendum censueram articulum, quem exhibet M separatim f. 117^v, sed quavis quae ibi narrantur post primum scrutinium videantur acta, nihilominus, cum infra ipse Massarellus (et Panvinus), cum Gualterius, Petrus Paulus de Brevibus et Lud. Firmanus (qui causam illius artis non nisi experientia longiori natam exponit) diei 23. Decembris rem attribuant, proculdubio ad hunc pertinet. Quare legitur infra sub die dicto.

^e add. P.

^f add. M in marg.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 203^r: »Licet Farnesius et Caesariani qui tunc fuere maiorem partem collegii efficiebant, Polus suffragia XXI, decanus XII, Theatinus XII, Mantuanus [sic, lege Montanus] V, Rodolphus II, Moronus V consequuntur. Accedendi autem facultatem priori comitio prohibent. . . [203^v] Quum syngraphas adaperas, quae more maiorum exhibendae essent, et dicerent et procurarent, minor tamen pars eas obsignari nulla alia ratione obtinerit, quam quod Farnesius et Caesariani omnem disputationis occasionem eripere volebant.« — P. de Brevibus (l. c. 230^v) Theatino 10, Burgensi 13, S. Crucis 8 tribuit, et addit: »Finito scrutinio primus diaconus legit votorum numerum, deinde vocato magistro caeri-

moniarum combusta sunt vota, quia prima die scrutinii non dantur accessus.« Huius scrutinii extra conclave notitia videtur fuisse rarissima; cum nec Mendoza, qui 5. Decembris scripsit imperatori (ap. Druffel I, 308), nec Serristorus (ap. Canestrini, Legazioni di Av. Serristori, Firenze 1853, 216 ss) de eo quidquam narrent, quare et De Leva (V, 75) de scrutinio 4. Decembris habito ait, »che fu il primo«, totumque scrutiniorum ordinem turbavit.

² Maffaeus, Clm. 152, f. 255^v: »Obtentum etiam ab illis [i. e. senioribus cardinalibus, qui Gallicae factionis erant], ne primo comitiorum die illo quem vocabant accessu, qui voce post latas tabellas ferebatur [cod. ferebantur], uti possent.« Cf. infra p. 43, adn. 1.

aut condonare¹. Actumque fuit de beneficiis <quae vacante sede vacaverunt>^a ad ipsos conclavistas spectantibus, an videlicet omnia simpliciter an tantum reservata et affecta et vacantia apud sedem^b, an etiam familiarium papae et cardinalium, item prothothariorum, accolitorum, nunciorum et aliorum officialium sedis apostolicae, an etiam
 5 reservata sedi tantum, an sedi et papae [ad conclavistas pertinerent]. Et repertum^c fuit, exceptis consistorialibus et quae ab ordinariis iure ordinario conferri possunt, omnia <beneficia affecta>^d et^e quae notantur in extravaganti Ioannis XXII *Ad Romani* De prebend.^f <et dign.>^g ex quadam veteri consuetudine ad ipsos conclavistas pertinere.

Congregatio cardinalium eadem die 3. Decembris (in qua fit distributio terrarum et guberniorum ecclesiae.)^h 66^r

Hora autem 22. eiusdem diei Martis 3. mensis Decembris (in cappella Pauli)ⁱ fuit
 10 congregatio R^{morum} DD. cardinalium, in qua partiti sunt sorte officia civitatum ac terrarum ecclesiae inter ipsos cardinales pro uno anno ad eorum quibus contigerunt libitum danda. Item distributae sunt civitatum ac terrarum gubernia ac administrationes ad vitam cuiusque cardinalis, ita ut cuique cardinali una civitas, terra sive oppidum ecclesiae obvenit, prout in aliis conclavibus fieri solitum est. Distributio autem quae facta fuit,
 15 est infrascripta.^k

Gubernia, praeturae et officia, quae obvenerunt R^{mis} DD. cardinalibus in extractione sortis in conclavi, in congregatione habita die Martis 3. Decembris hora 23. 1549.

Rodulpho <obtigit>^h Tudertum cum praetura et aliis officiis dari solitis.¹

Silva vel Visensi: Monsalbotum^m et mareschalcatumⁿ Marchiae cum praetura <etc.>^o

Augustensi: Narnia cum praetura <etc.>^p

Lenoncourt: Tuscanella et Cornetum cum praetura.

Tridentino: Brisighella cum praetura etc.

Auria: Nursia cum praetura etc.

Ferrariensi: Ravenna cum praetura etc.

Burgensi: Cesena cum praetura etc.

Durantibus: Recanetum cum praetura etc.^q

Carpensi: Interamnis cum praetura etc.^r

Crescentio: Nucera cum praetura etc.

Sabello: Cingulum cum praetura et aliis etc.

S. Angeli: Civitas Castellum cum praetura etc.

S. Crucis: Camerinum cum praetura etc.

Mapheo: Forum Livium cum praetura etc.

Armaniaco: Ausimum cum praetura etc.

S. Georgii: Beneventum cum praetura etc.

Farnesio: Esium cum praetura etc.

Cesis: Roccacontrata cum praetura etc.^s

Cueva: Tolentinum cum praetura etc.

Cauriensi: Faventia cum praetura etc.^t

Morono: Saxoferratum etc.

S. Florae: Ameria cum praetura etc.

Gaddis: Anchona cum praetura et aliis.

Cibo: Ariminum cum praetura.

Medices: Firmum cum praetura etc.

Pisano: Fanum cum praetura etc.

Tranensi: Asisium cum praetura etc.

Theatino: S. Severinum cum praetura etc.

Mantuano: Fulgineum.

<Salviato: Perusium cum etc.>^u

Meudon^v: Anania cum praetura.

Urbinati: Monsfalisci et Orthi^w cum praetura.

Polo: Asculum cum praetura etc.

Cornelio: Imola etc.

Crispo: Fabrianum cum etc.^x

Monti: Viterbium cum etc.^x

^a add. *M* in marg. ^b *P* senem. ^c *P* add. comprobatumque. ^d *P* alia. ^e *P* add. praesertim.

^f *P* presbyt. ^g om. *P*. ^h add. *P*. ⁱ *U* et *P* in sacello Sixti (sed v. infra p. 41, 4).

^k Relationem ipsam *M* neque hoc loco neque alibi exhibet, quamquam in margine legatur ☺ vide sub hoc signo, nec reperitur in exemplari *Var. Pol.* 106. Desumpsi eam ex Arch. Vat. Arm. 11 vol. 44 f. 587 ipsius Massarelli manu scriptam, quem codicem et ipsum *M* appello. Cum quo contuli exemplaria in *P* et *B*.

¹ *P* add. quae idem cardinalis antequam moreretur commutavit cum praetura et aliis officiis dari solitis Rocchae Contradae, quae card. Caesio obvenerat. ^m *B* Mons Abbatum. ⁿ sic *M*; *P* Marescalatus.

^o *P* et aliis officiis. ^p *P* et aliis officiis dari solitis obtigit — et sic semper.

^q *B* hic, certe perperam (cf. adn. sq.) add.: et aliis, quae postea commutavit cum Faventia, quae obvenerat Cauriensi.

^r *P* add.: et aliis officiis dari solitis, quae postea permutavit cum Faventia, quae obvenerat Cauriensi cardinali. Idque ut hic annotare [sic] utriusque cardinalis nomine fuit mihi mandatum ab Hernando de Mendocia fratre de Couria [sic] et Franciscomarie de Casole [sic] secretario cardinalis Carpensis. Qui loquitur est Io. Franc. de Binis, cf. p. 40, adn. ^b.

^s *B P* add. (*P* verba tantum mutavit): quam commutavit cum praetura Tuderti, quae obvenerat bo. me. card. Rodulpho.

^t *B P* add.: quam postea commutavit cum Interamna, quae obtigerat card. Carpensi; hoc autem ex utriusque iussu adnotandum est.

^u adiungit *P* in fine.

^v *M* Medum.

^w *B P* Storta.

^x sic.

¹ Ergo non unicuique conclavistae (ut putat *De Lena* V 72¹), sed cunctis illa summa promissa erat.

² c. 14 *N* de praebend. et dignit. III 2. At non

Ioannis XXII est illud caput, sed Pauli II. Ioannes XXII edidit bullam *Exsecrabilis*, quae recepta est eodem titulo c. 4, et inter extravagantes eiusdem papae tit. III.

Sfondrato: Spoletum cum praetura.
Verulano: Cervia cum etc.^a

Verallo: Reate cum praetura.
Sermoneta: Urbs vetus cum praetura etc.^b

^c Terrae et castra distributae ad vitam inter R^{mos} cardinales et sorte eadem die extractae.

Augustensi: Corinaldum^d.
Arminiaco: Mons sanctus^e.
Medices: Frusinone.
Sabinensi: Sarnanum.
Monte: Monsnovus.
Meudon: Montefano.
Cueva: Monterubbiano.
Visensi: Montedelloimo.
Coria: Castelficcardo.
Verulano: Veruli, permutato cum Bevagna, dato a Lenoncourt^f.
Urbino: Aquapendente, ceduta al card. S. Fiore et preso Bolzena che teneva prima^g.
Ferrara: Tivoli dato a voce dal collegio et non a sorte^h.
Durante: Piperno.
Sangiorgio: Sanginesio.
Lenoncourt: Bevagna in scambio di Veruli lassato a Verulanoⁱ.

Carpi: Alatri.
Cibo: Firentino.
Verallo: Monte de Sta Maria in Casciano.
Crescentio: Offido.
Mapheo: Amandola^k.
S. Crucis: Montelupone.
Cornaro: Montefiore della Marca.
Auria: Civita nova.
Trento: Vissa.
Pisano: Montegranaro.
Sabello: Frascati.
Sermoneta: Montealto.
Sfondrato: Sezza.
Crispo: Castel de la pieve.
Burgos: Montefilatrano.
Morone: Montecastello^l.
Cesis: Montecchie.
Mantova: lassato fuor per sorte, et datoli dal collegio Montefiore et Mondaino in Romagna.

〈Li altri cardinali presenti erano prima provisti de terre, cioè〉^m:

A Ridolfi: Sutri.
Bologna: Massa.
Inghilterra: Bagnarea.

Farnese: Vetralla.
Salviati: Gualdoⁿ.
Trani: Velletriⁿ.

S. Fiore: Bolsena, data al card. d'Urbino et preso Aquapendente.
Gaddi: - - - S. Angelo: Capranicaⁿ.

^p Et absolvitur congregatio hora 23. cum dimidia.

66^r
(contin.)

^a sic.

^b *P* (add. Salviato, cf. p. 39, adn. ^u) adiungit Distributio suprascripta facta fuit die Martis 3. Decembris post prandium a. D. 1549 apostolica sede vacante Romae in palatio apostolico in conclavi et in plena congregatione eorundem cardinalium, qui supra nominati sunt, excepto cardinale S. Crucis ob adversam valetudinem, me Ioanne Francisco Bino protonotario apostolico, sacri cardinalium collegii clerico et secretario ac praesentibus Gaspare de la Hoz, eiusdem collegii etiam clerico, et Antonio de la Lata [*sic*, sed cf. p. 33^e], clerico Parmensi.

^c *B* omitta enumeratione sequenti habet: Die postea 10. Ianuarii 1550 fuit facta inter praefatos cardinales altera distributio aliorum locorum, castrorum et terrarum S. R. E., quarum nomina hic brevitatis causa non ponuntur. — *P* ante enumerationem terrarum quae supra legitur insert: Die 10. Ianuarii 1550. Infra scriptae terrae fuerunt distributae per sortem inter infrascriptos cardinales, card. Ferrariensi sortes ipsas legenti et Ioanne Francisco Bino secretario et clerico collegii in notam recipiente Romae in palatio apostolico in conclavi in uno ex cubiculis supra capellam Pauli existentibus, praesentibus eisdem cardinalibus, quibus terrae distributae sunt, et aliis R^{mb} Dominis ac Paulo de Porto clerico Vicentino [*cod.* vice bino] et Brandelasio [*sic*] de Trottiis, clerico Ferrariensi, praeposito ecclesiae S. Georgii Ferrariae. Haec autem distributio tum [*cod.* potius iam] cum aliis facta non fuit, quia tunc ii cardinales a conclavi erant absentes. Cardinali de Vendosme obtigit S. Elpidus, Castillioni Mons cossarus cum etc. Patricio Caldarola cum praetura etc., Guisio Baucum cum officiis etc., Bellayo Apirus cum officiis etc., Ambrosiae [*cod.* Ambrosiae] Apignanum cum officiis dari solitis, Turnonio Amandula cum omnibus officiis dari solitis.

^d *P* add. postea vero die 4. Decembris permutavit Corinaldum cum Volsiniis [*cod.* uelsiniis], quam card. de Urbino a cardinali de S. Flora in locum Aquapendentis acceperat, ut eorum uterque dixit et ut id notaretur mandavit.

^e *P* add. Cuius oppidi loco eidem cardinali concessa est terra S. Laurentii ad Cryptas in provincia patrimonii, quae per obitum card. Rodulphi vacaverat; oppidum vero Montis sancti vacavit.

^f *sic* Massarellus l. c., linguam mutans; *P* (pergens latine) clarius: Bevagnia, quam permutavit cum Verulis, quae obvenerat cardinali Lenoncourt.

^g *P* clarius et uberius: Aquapendens, quam permutavit cum Vulsiniis, quae obtigerant cardinali de S. Flora, et postero die permutavit Vulsinios cum Corinaldo, quod obvenerat card. Augustano, ut uterque dixit et annotari mandavit.

^h *P* Tibur. Haec civitas fuit restituta card. Mantuano, qui de consensu collegii eam cessit card. Ferrariensi.

ⁱ *P* Verulae, quae permutavit cum Verulano, cui Bevania obvenerat.

^k *P* add. cuius loco eidem cardinali concessa fuit civitas Verulana, quae per obitum card. Verulani vacabat, de consensu cardinalium, Amandula vero vacavit et in sortitione inter septem cardinales postea facta obtigit cardinali de Turnone.

^l *P* add. cui loco Montiscastelli concessa fuit civitas Sutrium, quae per obitum card. Rodulphi vacaverat, de omnium cardinalium consensu; oppidum vero Montiscastelli vacavit.

^m *P* Ceteri cardinales praesentes in conclavi [*certe inserendum est non*] fuerunt expositi sorti, quum prius haberent sua loca, quae eis relicta sunt, videlicet (*et ordo nominum est diversus*).

ⁿ *M* scripsit nomen terrae super puncta, ergo postea addidit. ^o *M* habet puncta, *P* lacunam.

^p *P* omittit quae sequuntur (usque ad p. 41, l. 3) et haec habet: Distributio suprascripta facta fuit die Martis 3. Decembris post prandium a. D. 1549 apostolica sede vacante Romae in palatio apostolico in conclave et in

Post congregationem suprascriptam datur cuique cardinali exemplum capitulorum conclavis a futuro pontifice observandorum¹, ut unusquisque auctenticum de eis transumptum habere valeat.

Congregatio conclavistarum.

Hora vero 24. fuit congregatio conclavistarum in eadem cappella Pauli², in qua DD. deputati retulerunt, qualiter cum irent ad cellulas uniuscuiusque cardinalis, ut subscribi facerent capitula privilegiorum conclavistarum, invenit^a R^{mm} D. card. Crescentium et quosdam sibi addictos nolle dicta capitula subscribere, nisi prius conclavistae renunciarent iuribus suis, quae habere possent super prioratu ---^b, qui nuper vacavit, et pontifex Paulus de eo sibi gratiam fecit, sed morte praeventus non potuit gratiam ipsam absolvere, et quod vereatur, ne aliqui ex conclavistis in dicto prioratu se intromittant et gratiam sibi a Paulo factam impediant. Ideo nolle in sui praeiudicium dicta capitula, inter quae est, quod beneficia vacantia post obitum dicti pontificis spectent ad dictos conclavistas, subscribere. Petieruntque ipsi DD. deputati, quid desuper agendum esset. Reque in deliberatione posita placuit omnibus, ut dictus prioratus relinquatur ipsi R^{mo} D. Crescentio, promiseruntque omnes, se in eo non intromissuros. Et solvitur congregatio hora 1. noctis cum dimidia.

[Die Mercurii 4. Decembris.]

VI. dies conclavis. — II. scrutinium.

66v

Die Mercurii 4. eiusdem mensis Decembris, celebrata prius missa in sacello Pauli per R^{dum} D. sacristam, habitum fuit secundum scrutinium. Antequam autem iretur in suffragia, orta est questio, utrum per accessum recederetur ab iis, quos ille qui accedit^c prius nominaverat in cedula in calicem porrecta. Super qua re cum decanus et alii nonnulli ex antiquioribus contenderent ita esse iuris, ut per accessum intelligantur priora vota antiquari et induci, et fere omnes alii contra sentirent, cum diutius diceptatum esset non sine magno dolore eorum, qui concordiam et expeditionem cupiunt, tandem pro bono pacis conventum est, ut in hoc secundo scrutinio supersederetur a dandis accessibus, et interim questio^a decidatur, ne in posterum possit retardare expeditionem^b. Vota autem in hodierno scrutinio secundo sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet 8, in cedulis 2 3 7 8 17 21 26 38.

Salviati 3, in cedulis 11 15 26.

Monte 6, in cedulis 14 22 28 30 31 33.

Sabinensis 10, in cedulis 2 6 7 8 17 20 26 30

38 40.

Verulanus 5, in cedulis 2 4 7 16 31.

Carpensis 11, in cedulis 1 5 12 13 19 20 21 24

29 37 39.

Burgensis 14, in cedulis 5 6 13 16 17 18 19 24

25 32 33 40 41 42.

Lenoncourt 1, in cedula 15.

Medon^e 1, in cedula 11.

S. Crucis 5, in cedulis 23 30 32 34 36.

Visensis 1, in cedula 16.

Moronus 5, in cedulis 5 9 10 <23 33>^f.

Armaniaco 2, in cedulis 8 10.

Sfondratus 6, in cedulis 1 12 25 27 39 41.

Cesis 1, in cedula 15.

Portugallensis 5, in cedulis 14 18 27 37 39.

Verallus 2, in cedulis 22 35.

Mapheus 1, in cedula 10.

Cibo 2, in cedulis 3 4.

Rodolphus 2, in cedulis 3 11.

Polus 24, in cedulis 1 5 6 9 12 13 14 18 19 20

21 23 24 25 27 28 29 32 33 34 36 37 39 41.

<Ferrariensis 1, in cedula 4>^g.

S. Georgii 2, in cedulis 31 34.

Crispus 1, in cedula 35.

67r

plena congregatione eorundem DD. cardinalium, qui supra, et aliorum, qui in distributione guberniorum etc. nominati sunt usque ad numerum 41, excepto S. Crucis [cruce *cod.*] ob adversam valetudinem, me Ioanne Francisco Bino, protonotario apostolico, sacri eorundem cardinalium collegii clerico et secretario, sortes ipsas legente et in notam recipiente, praesentibus iis qui supra. — Reliquis octo cardinalibus in distributione guberniorum etc. [*cod.* et eorum] nominatis nihil fuit datum, quia de aliis S. R. E. terris ac locis huiusmodi cuilibet eorum alias provisum fuerat. ^a sic M; P invenerunt. ^b lacuna in *codd.* ^c P cecidit.

^d P quomodo [1].

^e sic.

^f P 25 39.

^g P ipsius Panvinii manu inter lineas insertum.

¹ Cf. supra p. 35, 4 ss.

² Cf. supra p. 39, 9.

³ Gualterius, Clm. 152, f. 203^v: »Seniores, qui electionem ob adventum cardinalium Gallorum differre volebant, novam dubitationem et ante illam diem inauditam in medium adducunt: num accessu evanesceret accedentis suffragium. Superiorique ratione factum est, ut illa die [*cod.* dies] facultas accedendi interdicatur.« — Paulus de Brevibus ibid. f. 231^v: »Ortum est dubium, [an] quis dando accessum alteri revocaret

votum illius, in cuius favorem prius dederat, [necne], ita ut votum alteri remaneret, et alteri accessus daretur; et an posset unus dare accessum pluribus. Quum disputatio per horam et dimidiam durasset, concordarunt omnes unanimiter, ut hoc mane pro bono pacis sine accessu procederetur ad scrutinium, et a prandio examinaretur haec quaestio a doctioribus cardinalibus.« [Cf. infra p. 42, 10 ss.] Idem Burgensi tribuit 13 vota, de aliis ipse et Gualterius concordant cum Massarello.

In hoc autem scrutinio interfuerunt 42 cardinales, quia

⟨Ingressus cardinalis Patciechi^a in conclave⟩^b

R^{mus} D. card. Geennensis^c hoc mane applicuit Romam et hora 14. intravit conclave et interfuit scrutinio una cum aliis, iurata prius per eum bulla Iulii II contra simoniacos, et § *Caeterum c. Ubi periculum* de elect., ac capitulis a futuro pontifice observandis. Et notandum est, quod dictus D. card. Geennensis nunquam antea fuerat in curia post suam assumptionem in cardinalatum, sed erat unus ex iis praelatis, qui remanserunt Tridenti post translationem concilii ex illa civitate ad civitatem Bononiensem decretam die 11. Martii 1547.

⟨Disputatio de modo dandi accessus.⟩^d

Facto vero prandio valde disceptatum fuit inter nonnullos cardinales de modo dandi accessus, de qua re etiam hoc mane quaestio orta fuerat. Variae hinc inde rationes adducebantur. Ii enim, qui defendebant per accessum recedi a voto prius in schedula nominato, ⟨[ea ratione movebantur] potissimum, quia alias quis daret duo vota in eodem scrutinio, alii consuetudinem hactenus observatam afferebant⟩^e.

67v Petitio et protestatio regis Chr^{mi}, quod supersederetur ab electione et expectarentur cardinales Galli.

Hora autem 1. noctis Ill^{mus} D. Claudius Durfe, orator Chr^{mi} regis, petiit audientiam a sacro collegio, cui praesentarunt se R^{mi} DD. tres deputati, capita ordinum, atque ei¹⁵ copiam fandi dederunt. Ipseque orator rogavit inprimis nomine regis sacrum senatum, ut supersedere vellet in electione pontificis, quousque cardinales Galli, qui in itinere sunt et iam Centumcellas applicuerunt, Romam veniant et cum aliis electioni praefatae interesse possint, cum tot sint numero, ⟨ut vilipendi non debeant, sed illorum et⟩^f magnae nobilissimaeque ac de ⟨republica christiana et s.⟩^g sede apostolica bene merita Gallicae²⁰ nationis ratio omnino habenda foret. Quod si sacrum collegium fecerit, id quod iustum et decens est et regi ipsi Chr^{mo} rem inprimis gratissimam faciet; alias quod ipse orator nomine dictorum regis, cardinalium et regni protestabatur de nullitate actorum omnium absque praesentia dictorum cardinalium Gallorum. Ostenditque mandatum ipsius regis in eius personam ad dictam protestationem faciendam, quod instrumentum exhibuit at-²⁵ que praesentavit ipse DD. deputatis^h.

Conatus adorandi et salutandi card. Polum in summum pontificem.

Cum vero illico ad aures Caesareorum et eis addictorum pervenisset id, quod orator regius protestatus fuerat, veriti ne ex longiori mora aliquid impedimenti interponeretur, ne card. Polus in summum pontificem crearetur, decreverunt crastinum scrutinium minime expectare, sed quantocitius fieri posset eum pontificem salutare. Verum cum satis votorum³⁰ non haberent, nihil intentatum relinquentes tum hac tum illa via et modis alios in eorum sententiam trahere conabantur. Atque ita elaboratum ab eis fuit, ut iam fere numerum votorum legitimum (nempe 28, qui sunt duae partes 42 cardinalium, qui in praesenti conclavi sunt) haberent¹, atque ideo hora 6. noctis ad adorationem iam praeparati erant,

^a sic.

^b hunc titulum habet P.

^c P Genuensis.

^d add. P.

^e P movebantur potissimum, quia alias quis daret duo vota in eodem scrutinio, et quia, quando quis accedit, videtur de necessitate quodammodo recedere a priori voto, quum accessus dentur datis votis et eo tempore, quo apparet per scrutinium cedularum, non haberi pontificem, et quum videt non fuisse electum, quem in cedula nominaverat, vertit se ad alium cardinalem et dicit: Ego accedo huic vel illi etc. Qui vero contra sentiebant, aliquam consuetudinem, quae in proximis conclavibus ex memoria hominum habetur, et quae ex lectione antiquorum conclavium cognoscitur, afferebant. Quae consuetudo praevaluit. Nimis enim durum indecensque videbatur, quod si aliquis nominasset quempiam cardinalem in cedula et vellet experiri, an ille, qui ab eo nominatus non fuerat, pontifex eligi posset, et propterea ad eum accederet, intelligeretur recedere a primo nominato. Quod etiam esset contra electionem pontificis. Ideo aequior pars et quae accelerandae electioni magis favebat, recepta fuit.

^f M add. partim in marg.

^g M add. in marg.

^h P add. Responsum ei fuit, quod ipsi deputati referent aliis R^{mis} Dominis in crastina congregatione.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 203^v: »Circa horam noctis eiusdem diei Farnesius et Caesariani quum vel competentia suffragia ad electionem Poli habere arbitrantur, vel ut dubii quorundam cardinalium Farnesii iisque timorem incuterent, in unum omnes conveni-

runt initoque consilio de maturanda Poli electione Montanum, Caesium et Gaddum inter caeteros adeunt; quumque ab eis impetrare non possent, ut illa nocte Polum adorarent, ab eis separatim petunt, ut quando Polo unum tantum suffragium deesset, vellent unico

idque ipsi card. Polo significaverant, se scilicet statim ad eius cellulam accessuros et eum in summum pontificem saluturos adoratoriosque. | ^aEx adverso autem cardinales Galli et <qui eorum partes sequebantur> ^brem quoquomodo impedire conabantur diversisque practicis et promissione creandi modo hunc, modo illum etiam ex iis, qui Caesareis 5 favebant, adversariorum colligationem dissolvere satagebant ¹, tum etiam minantes, si Polus pontifex crearetur, se nullo modo eum recepturos, sed de electionis nullitate protestaturos et secessionem facturos, cum cardinalium Gallorum, qui in itinere erant in tam notabili numero, nempe 11, nullam rationem haberi conspicerent. Eoque res pervenit, ut ab ipsa 10 hora 6. usque 8. noctis omnes cardinales extra suas cellulas publice in aulis hac et illac percurrentes permanserunt. Verum cum Galli et alii quidam constanter firmissimeque in earum opinione perseverarent, res ad optatum finem perducere non potuit, sed unoquoque ad cellulam suam revertente dies expectari oportuit, et nos papam habere non potuimus.

[Die Iovis 5. Decembris.]

VII. dies conclavis. — III. scrutinium.

<Quam magnis contentionibus ^cactum sit inter cardinales pro eligendo card. Polo in summum pontificem.> ^d

Die Iovis 5. ^eeiusdem mensis Decembris mane summo ²cardinales utriusque partis 15 iterum ad practicas redierunt, et alter alterum ad se trahere conabatur; neque pollicitationibus et praemiis, neque minis <(ut postea relatum fuit)> ^fparcebatur. Firmiter nihilominus constanterque quique in eorum opinione perseverabant, atque ita omni pudore et verecundia postposita ^ghinc inde palam contendebatur, ut adveniente hora 16.,

^a In eis, quae sequuntur, non pauca in *M* sunt correctae, sed ea rem parum tangentia.

^b *M* corr. pro nonnulli ex antiquioribus. ^c cod. (*P*) consuetudinibus. ^d add. 1'.

^e *M* et *P* 4. ^f *M* supra lin. add., om. *P*. ^g *M* posposita.

tantum accessu promotionem Poli firmare. In quo dicti cardinales ea conditione eorum fidem obstrinxerunt, si videlicet Polus XXVI suffragia [f. 204^r] consequeretur. Qua promissione habita Farnesius et Caesariani per infirmitatem cardinalium Verulani et S. Crucis, quos febris lecto detinebat, rem illa nocte consequi posse minime sperabant, in eorum cellulis [sic] incredibili animi alacritate reversi sunt, Romamque ipsorum amicis significarunt illos Polum sequenti scrutinio papam habituros.

¹ Maffaeus, Clm. 152, f. 255^v: »Sed postremo, quod omnium [quae seniores cardinales Gallicae factionis agebant] maximum fuit: quum ad vespertas pridie nonas Decembris Poli adorationem faciendam Caesariani decrevisset, quae adoratio homines etiam adversos quodam stupore haesitantes ad se trahit, eam levissimo impedimento produxere. Marcello enim et Verulano, qui lecto aegrotis cubantibus non adfuerunt, fuere [Panv. supra lin. add.] inter Caesarianos, qui, ut Gallis morem gererent, simulate consulerant, maxime periculosum esse his duobus absentibus tantam rem aggredi. Quibus illi summam fidem adhibentes, ac si cardinalibus ex cubiculo etiam suffragandi facultas data non esset, nihil veriti Poli petitionem ab adoratione ad suffragia in posterum diem transtulerunt.

Quibus etiam in suffragiis, quum nonnullorum promissa summa stabiliisque censerent, tabellas ad pontificatum adhipiscendum [sic] superesse credebant, cum minime providerent in huiusmodi comitiis parvo etiam temporis momento, nedum perpetuae [256^r] noctis intervallo, maximas animorum mutationes fieri. Quum enim Montius, Caesius Gaddusque accessuros se ad Poli renunciationem polliciti essent, qui tamen ex Gallorum partibus erant, Salvatus viam ac rationem iniit, qua promissum hoc irritum redderet. Mandavit enim Ferrariensi [Panv. supra lin. add.] ut Gallorum cardinalium principi, ut [Panv. supra lin. add.] horum trium cardinalium quemque [cod. quemquam] seorsum obsecraret, Quod ubi Caesarianis rem gratam facere censuissent, suis tamen hoc concederent, ne Polo suf-

fragia ferant, antequam ad sextum, ut dicunt, vigesimumque punctum perventum esset (nam cum creandi pontificis suffragia comitiorum illius anni duo et quadraginta numero essent, octo supra viginti opus erant [cod. erat]) — sic enim et Caesarianis, quibus promissum, fidem servarent, nec a Gallis deficerent [cod. deficerent] —, id plane singuli seorsum ac separatim polliciti fuere. Qua de re seniores animum nonnihil exexerant aliaque statim, quae ad petitionem impediendam accommodata erant, aggressi sunt» (Continuatur in adnotatione sequenti). Cf. Druffel I 311¹⁰.

² Maffaeus l. c. f. 256^r: »Postero die ubi illuxit, Theatinus cardinalis, qui inter primos Gallorum candidatos erat religionisque expurgandae magistratum gerebat, Polum criminis haeresis accusatum et suspectum renuntiavit. Senes insuper repetierunt acerbam contentionem, quam Gallorum regis legatus regis nomine publice impendere predixerat, nisi de absentibus Gallis cardinalibus, qui iam in itinere erant, ratio haberetur. Dies altercationibus consumptus esset, nisi card. Marcellus, summae vir doctrinae, sanctitatis et auctoritatis, controversiam diremisset omnesque in sacellum, ubi velut [cod. velunt] in comitio suffragia fieri solent, [256^v] adduxisset. Quo in loco, solenni prius missa celebrata, tabellae, ut moris est, in maximo calice positae sunt. Quae cum [cod. Quocum] postea adaptatae et lectae ad Poli creationem non suppeterent, ad accessum ventum fuit, in quibus conatum omnem Caesariani posuere. Sed cum quintus et vigesimus accessus latus esset omnesque suspensio animo eventum tantae rei expectarent, nullus ultra accessit, summa etiam ipsorum Gallorum admiratione, quorum nonnulli vasis, vestibus et suppellectili cubacula nudaverunt: nam timebant, ut in publica laetitia fieri solet, ne a concitata populi concursione conclave diriperetur [cod. dirreperetur]. Qui populus cum primariis civitatis iam in forum convenerat. Caesariani enim per occultas vias amicis significaverant nihil esse, quod Poli petitionem impedire posset» (Continuatur infra p. 47, adn. 1.

qua missa celebrari consueverat, praeceptum fuerit magistro ceremoniarum, cui illud onus incumbit, ne campanam^a pulsaret, sed quousque omnes simul convenirent expectaret. Cum vero concordari nullo modo possent, aliqualem secessionem facere ceperunt, et illi, qui Polum cuperant^b, in sacello Pauli, isti vero, qui ei adversabantur, in sacello Sisti congregati sunt, neque isti ad illos, neque illi ad istos ullo modo accedere volebant¹, ex quo ne veniretur ad scrutinium impediatur.

68v Eo interim R^{mus} D. card. S. Crucis, qui ob adversam valetudinem tardius ad locum scrutiniorum petere solebat, ad sacellum ipsum Pauli advenit, cuius vix primo limine ingresso <neque etiam orandi facultate data>^c, facti sunt | ei obviam R^{mi} DD. Carpensis, Moronus, Tridentinus, Mantuanus et Farnesius (qui precipue Poli partes fovebant) secumque loqui velle annuerunt. R^{mus} autem card. S. Crucis, prius oratione ad Deum porrecta, propius ad eos accedens fandi copiam dedit. Illi vero ei retulerunt, quo in statu res se haberent, et quod, licet iam duae partes ad electionem Poli faciendam consensissent, obstabant tamen Galli et quidam alii regio nomine addicti, <ipsique Polo omnino adversabantur>^d, eumque rogavit^e, ut pro bono pacis et quietis ad dictos secedentes orator accedere vellet apud eosque contenderet, ut pro publica reipublicae utilitate et ecclesiae unitate et ad sedanda scandala, quae facile oriri poterant, cum aliis^o concordare vellent. R^{mus} D. card. S. Crucis respondit: se nihil unquam ardentius desiderasse, quam ut pax in ecclesia Dei conservaretur et schismata et dissensiones ab ea pellerentur, et quod sibi mirum in modum displicuerat maximumque dolorem ceperat, cum audiret eos ita discordes esse et simul practicis et disceptationibus pugnare, cum electio summi pontificis pure, syncere, pacifice, quiete et omni humano seposito affectu, solum Deum prae oculis habendo, fieri deberet; et quod hac de causa ipse in neutram partem ire voluerat, neque uni magis quam alteri adherere, sed quod spiritus sanctus in plurimorum mentes inspirare dignaretur, id simpliciter et pura conscientia sequi atque ideo, quantum in ipso erat, bona fide effecturus, ut omnes unanimiter fraterna cum charitate convenirent; libenterque iturum esse internuncium ad dictos Gallos, dummodo aliquis sibi consocius et eorum, quae dicturus et facturus erat, testis existeret. Additusque ei fuit R^{mus} card. Moronus.

Qui ambo ad sacellum Sisti accesserunt, convenientesque primum R^{mus} D. card. Tranensem decanum, eum pluribus verbis R^{mus} card S. Crucis hortatus fuit atque per viscera Dei nostri rogavit, ut paci et quieti ecclesiae omni studio vacare et ipsius ecclesiae unitatem commendatam habere vellet atque inspicere, quo in statu res apostolice sedis ac totius reipublicae christianae facile devenire possent, si ipsi in eorum secessione^f perseverarent, et cum aliis (ut decebat^g) non convenirent, et quod satis eorum conscientiis fecerint^h, cum hactenus, quantum in eis fuerit, electionem de persona Poli turbaverint; sed cum iam coniicere possent, quod spiritus sanctus dictum Polum cupiat, divinae voluntati resistere | nequaquam decebat. Hisque et aliis gravibus piisque verbis conabatur ei concordiam persuadere.

69r Responsum fuit a R^{mo} decano: se etiam valde cupere, ut in ecclesia Dei dissensiones non oriantur, sed omnia pacifice et quiete fiant, sed quod electiones pontificum, prout ipse expertus fuerat, nunquam aut raro absque contentione fieri consueverunt, adducens exemplum Hadriani VI, qui per accessum creatus fuit, et Clementis VII, qui a suis fautoribus, qui plures erant numero, et non a collegio electus fuerat, et quod nunc non est mirum, si in hac etiam aliqua dissensio orta est, idque, ut ipse opinabatur, non sine ratione, cum ab adversariis illegitimis modis ad electionem devenire tentetur, neque minis, neque precibus, neque pollicitationibusⁱ et diversis fraudibus, etiam conviciis parcatur, de quibus facile publica documenta per conclavistarum examinationem et depositionem haberi possunt. Praeterea, quod valde etiam considerandum erat, ne in schisma et scissionem ecclesiae incidamus, cum orator Chr^{mi} regis herisero protestatus fuerit de nullitate electionis et de obedientia subtraenda^k a regno Gallie, si ad electionem non expectatis Gallis, qui [in] itinere sunt, procedatur. Quorum Gallorum, ut de sede apostolica benemeritorum, ratio profecto habenda foret.

^a *P hic inserit* qua signum missae dabatur.

^c *P eis.*

^f *P successione.*

^g *P dicebat.*

^b *sic M et P.*

^h *P fuerunt.*

^e *M in marg.*

ⁱ *M pollicitatibus.*

^d *P add. in marg.*

^k *sic M.*

¹ «Ita ut divisio aperte appareret. Et sic celebratio missae dilata est usque ad horam 18. Et increbuit

rumor, esse aliquos, qui Polum de haeresi accusare volebant.* Paulus de Brevibus, Clm. 152, f. 231 v.

Replicatum ei fuit, non esse credenda omnia quae referuntur, et quod facile suspicari potest falsa esse, quae eis de aliis cardinalibus allata erant. Et iterum eum rogavit de pace universalis ecclesiae, et quod non debent ita de facili praebere aures protestationibus, tum ob indignitatem sacri collegii, tum malum in omne aevum exemplum, ex quo liquido^a fieri potest, ut quotiescumque electio aliquibus grata non esset, liberum cuicumque esset, etiam minori parti, protestationes de nullitate interponere, quousque^b sibi addictus eligatur, atque ideo nulla unquam omnino canonica et pura electio haberetur. Et quo ad Gallos, quod eorum certe ratio maxima habenda est tum ob illius regni nobilitatem et potentiam, tum ob regum Chr^{morum} in rem publicam christianam et precipue sanctam sedem apostolicam merita; sed quod iam diu expectati sunt neque de iure etiam possunt amplius expectari iuxta determinationem cap. *Ubi periculum* de elect. lib. VI.

Varie hinc inde replicationes facte sunt, neque propterea R^{mns} decanus a suo proposito abduci potuit. Itaque R^{mi} DD. S. Crucis et Moronus ad sacellum Pauli revertentes ea, quae per eos acta et dicta fuerant, cardinalibus, qui eos | miserant, retulerunt. 69v

Tandem et horum precibus atque hortationibus et illorum lassitudine, atque ut secessionis verae notam fugerent, in unum omnes cardinales in dicto sacello Pauli <cum habitibus solitis hora circiter 19. cum dimidia convenerunt et scrutinium habendum esse decreverunt>^c, pulsataque campana de more missa a sacrista^d celebrata est. Qua absoluta et scabellis cum instrumentis ad scribendum aptis asportatis atque conclavistis omnibus exire iussis, imprimis R^{mns} D. decanus retulit patribus, qualiter heri sero orator Chr^{mi} regis praesentaverat ipsis tribus deputatis mandatum regium ad protestandum in sacro collegio, ne procederetur ad electionem pontificis, quousque cardinales Galli qui in itinere sunt adveniant, et quod orator ipse protestationem praefatam interposuerat et de nullitate omnium actorum ante dictum cardinalium Gallorum adventum protestatus fuerat, rogans ipse decanus patres, ut illius regis sacer senatus rationem quae convenit habere vellet et dictos cardinales Gallos expectare, ne in alia maiora scandala incidamus et ecclesiae pax perturbetur. Responditque tacite obiectioni cap. *Ubi periculum* de elect., quod non obstat, quia casus noster est novus et non comprehenditur neque fuit consideratus a dicto capitulo, cum ibi tantum loquatur, quod expectentur cardinales absentes per 10 dies; sed quid esset agendum in casu, quo cardinales absentes essent in itinere et aliquo casu praepediti non possent ad locum, ubi electio facienda est, accedere, capitulum illud non loquitur.

Super qua re vota^e Dominorum rogata fuerunt. Et R^{mns} D. Salviatus probavit dicta per Tranensem; de Monte autem dixit, quod si^f expectari de iure possunt et debent, expectentur. Sabinensis autem quod dixerat Tranensis confirmavit. Verulanus remisit se. At Carpensis longiorem moram detestatus fuit, idemque fecit Burgensis. Lenoncourt autem et Meudon Gallos omnino expectari debere et posse comprobarunt.

At card. S. Crucis in neutram partem declinans, sed tantum quod conscientia dictabat et iuri consonum videbatur prae oculis habens, dixit se nihil magis optare, quam ut unitas et pax sit in ecclesia sancta Dei, pro qua etiam sanguinem et propriam vitam libenter exponeret. Ac propterea mirum in modum ei displicuisse ea, quae de protestationibus audiverat, tum ob presens scandalum, quod inde facile oriri posset, tum ob malum in omne aevum exemplum, ut via haec turbandi electiones aperiretur. <Atque ideo, etsi regis Chr^{mi} et illius magni regni de ecclesia Dei et hac sancta sede multis nominibus benemeriti omnem reverentiam rationemque habendam esse ei videatur, tamen quibuscunque protestationibus non obstantibus videtur ei>^g procedendum esse ad eum in pontificem eligendum, quem spiritus sanctus in mentibus patrum inspiraverit, ne tanta cum sedis apostolice et | sacri senatus indignitate^h porta ad scandala suscitanda in electione pontificis aperiat. Quo vero ad Gallos expectandos, sententia sua est, quod si de iure expectari possunt, quod expectentur, sed iuxta determinationem cap. *Ubi periculum*, quod omnium et singulorum consensus requirit ea in re, quae electionem

^a M liquido.^b M quosque.^c M corr. in marg. pro convenerunt, quod in textu deletum est.^d M sacrista.^e P nota, dominorum.^f M sic.^g M corr. partim in margine, pro: viderique sibi nullam prorsus dictarum protestationum habendam esse rationem, sed . . .^h P dignitate.

pontificis retardaret, <ideo, si unus tantum dissentiret, ipse Gallos minime expectandos censet, quia eo casu de iure expectari non possent>.^a

Tantaque gravitate et auctoritate hanc suam opinionem protulit, ut fere omnes cardinales, qui post eum sequebantur, exceptis Gallis et eis addictis, eum sequuti fuerunt. Ferrariensis enim, qui regis et regni Galliae protector est, longa oratione 5 et regum Francorum erga rempublicam christianam, et praecipue ecclesiam Romanam merita exposuit et cardinales ipsos Gallos omnino expectandos comprobavit atque rogavit, petens, quod ad minus per totam hodiernam et crastinam diem a sacro senatu in scrutiniiis faciendis supersederetur.

Verum card. Sfondratus contrariam partem multis rationibus defendit atque dicta 10 et allegata per R^{mum} decanum (quibus antea responsum non fuerat) confutavit, <cum ille dixisset>^b, quod videlicet nos essemus extra casum cap. *Ubi periculum*; quinimo casum nostrum in eodem capitulo expresse comprehensum esse comprobavit, cum ibi dicatur, quod expectatis 10 diebus ad electionem procedatur, et si post ingressum conclavis aliquis cardinalis adveniret, quod conclave aperiatur et una cum aliis, si res erit integra, 15 ad electionem admittatur. Ecce ergo, <inquit>^c quod caput illud consideravit, quod licet expectati essent 10 dies, aliqui cardinales possent esse in itinere, quos tamen expectari non praecipit, sed iis non obstantibus ad electionem procedi. Ita et multo magis dicendum esse in casu nostro, in quo non solum 10 dies, sed iam per 26 dies absentes expectavimus, ut non debeamus neque possimus praetextu absentium quorum- 20 cumque electionem retardare^d.

Tandem per maiorem partem concluditur, quod hoc mane ad scrutinium veniretur. Quod factum est iuxta ordinem in primo adnotatum, votaue ita se habuerunt, videlicet:

Tranensis habuit 14^e, in cedulis 1 3 8 9 11^d 16

18 20 28 31 33 35 37 38.

Salviatis 2, in cedulis 15 18.

Monte 1, in cedula 12.

Sabinensis 16, in cedulis 1 3 8 9 16 18 20 28^e

31 33 34 35 37 38 39 40.

70v | Verulanus <2>^f, in cedulis 24 34.

Carpensis 1, in cedula 39.

Burgensis 6, in cedulis 4 6 7 11 33 37.

S. Crucis 1, in cedula 3.

Moronus 3, in cedulis 7 27 40.

Armaniaco 2, in cedulis 15 27.

Cesis 2, in cedulis 9 41.

Portugallensis 1, ia cedula 41.

Verallus 1, in cedula 28.

Mapheus 1, in cedula 27.

Cibo 5, in cedulis 1 8 10 20 35.

Rodolphus 1, in cedula 16.

Gaddis 1, in cedula 34.

Polus 23, in cedulis 2 5 6 7 10 11 12 13 14 17

19 21 22 23 25 26 29 30 32 36 39 40 42.

Item duos accessus, videlicet Carpensensem et Farnesium, qui fecerunt vota 25.

S. Georgii 1, in cedula 31.

Scrutinio autem facto surrexit card. Carpensis et dixit: Ego volo accedere, in-
veniatur votum meum, quod est signatum tali signo. Quo voto invento resignatum 25
fuit et inventum, quod ipse in sua schedula <elegerat cardinalem - - ->^e. Tunc ipse
dixit: ego accedo ad R^{mum} D. meum card. Polum. Deinde card. Farnesius idem
fecit, et inventa eius cedula, quae signata erat his verbis: *Ostende nobis, Domine, quem ele-*
geris, <in ea nominabatur card. - - ->^a. Tunc ipse Farnesius dixit: Et ego accedo ad
R^{mum} D. meum card. Polum. Postea silentium maximum factum est, et unus alium respi- 30
ciebat, quidam vero capite innuebant atque invitabant, ut alii, qui poterant, etiam ac-
cederent; deficiebat enim unum votum tantum, quia licet vota iam publicata essent
tantum 25, tamen card. de Monte^h promiserat, quod si vota adscendissent ad 26, tunc
ille accessurus erat, ut numerusⁱ 27 compleretur^g; eo enim casu potuisset Polus ipsemet^k
sibi accedere, et numerum^l 28, qui necessarius erat, perficere⁴. At cum nemo post 25. 35
71r surgeret, et paululum immoratum fuisset, | R^{mus} D. decanus interrogavit, an alius vellet

^a om. P.

^b in marg. add. M.

^c M in marg.

^d P 15.

^e P 25.

^f om. M.

^g P nominaverat quosdam cardinales.

^h P insert bona fide.

ⁱ M numerum.

^k P ipse Met Polus.

^l M numerus mutatum ex numerum (certe volebat corrigere vocem numerum l. 34).

¹ Paulus de Brevibus, Clm. 152, f. 232^r: »Quod vero ad subtractionem obedientiae, nefas esse hoc de rege Chr^{mo} credere pro singulari eius et maiorum suorum pietate, ut dixit card. Burgensis.«

² Paulus de Brevibus (l. c.) 13 tantum ei tribuit.

³ Cf. Maffei relationem supra p. 43, adn. 1.

⁴ Hinc solvitur dubium Druffelii (Briefe und Akten I 324, adn. 3), qui accessum viva voce factum parum

distinxit a suffragiis in scrutinio datis; in his nemo sibi ipse vocem dare poterat, accedere autem sibi ipsi licebat, si unum tantum suffragium deesset; cf. etiam Maffei narrationem infra p. 50, adn. 2. Rursus quae Mendoza (l. c. 320; cf. Druffelii adn. 2, p. 324) de pluribus nominibus in singulis tabellis dicit, de scrutinio (cf. supra p. 37, 8), non de accessu sunt intellegenda, cum in hoc unus tantum candidatus isque viva voce nominetur.

accedere, et cum a nemine responderetur, dixit: Finitum est scrutinium, et omnes surrexerunt atque cedulis combustis recesserunt, et ita non sine incredibili omnium admiratione atque certissimae expectationis frustratione etiam hodie pontificem non habuimus*¹.

Hic vero silentio praetereundum minime censui, quod inter ea, quae card. Polo ab adversariis opponebantur, hoc maximum erat, quod esset suspectus de fide et in quasdam novarum opinionum hereses incidisset, praesertim in articulo iustificationis, et quod non ad unguem in omnibus punctis et capitulis reciperet sanctissimum illud decretum de iustificatione publicatum in concilio Tridentino. Ex qua nota, etsi Polus ipse ab aliquibus impetitus [se] purgare^a conatus fuisset, non usque adeo tamen et iis
10 verbis, quibus decebat (ut aiunt), fidem suam expressit, ut omnem prorsus suspicionem tolleret et multorum mentes ad bene de eo quoad fidem sentiendum revocaret². Quare

* *P (f. 67r) adiungit: De certa expectatione pontificatus card. Poli.*

Mira profecto res fuit et vere inter miracula conscribenda, et quam non nisi expressa^b Dei ordinatione factam fuisse credi debet, quod in hodierno scrutinio card. Polus pontifex electus non fuisset. Eius enim electio ita certo hoc mane futura credebatur ex-
15 pectabaturque, ut antequam in scrutinium iretur, omnes fere cardinales (etiam contrariae partis) cellulas suas destruere mandaverint et eorum bona ob tumultum supervenientis populi creato pontifice sub tuto poni procuraverint. Quid, quod conclavistae card. Poli eius vestes et mobilia, quae intra conclave habebant, ob spem certam futurae laetitiae donaverunt? Quid^c, inquam, quod vestes pontificias unus ex conclavistis ipsis
20 Poli (iubentibus cardinalibus eius fautoribus) intra locum scrutinii paratas teneret, ut statim declarato pontifice eisdem indui^d posset? Quid, inquam, quod ipsemet card. Polus verba quaedam formaverat atque etiam quibusdam suis amicis ostenderat, quibus creato pontifice | cardinalibus^e gratias agere decreverat? Id etiam hoc loco non praetermittam, P 67v
quod, quemadmodum intra conclave, ita et foris per Urbem eius electio certo expectabatur adeo, ut hora illa scrutinii omnis populus ad palatium apostolicum causa videndi
25 novum pontificem venerit, totaque platea S. Petri militibus, qui ad custodiam Urbis et conclavis conscripti fuerant, armati erectisque vexillis letitiam publicam facturi perman- sissent, ac aulas ipsius cardinalis, quae sunt in ipso palatio apostolico, amicorum, familiarium populi- que de creatione Poli gratulaturi multitudo complevisset, atque ita sui
30 indubie rem futuram sperabant, ut ipsi card. Polo veluti pontifici creato pontificium prandium preparassent, vestes novas induissent, insignam^f ipsius cardinalis cum clavibus et mitra pontificia confecissent — quid ulterius moror? Nunquam me legisse (legi enim quamplures electiones pontificum antiquorum, etiam ultra XXX, etiam eorum, qui in limine sedis primos gradus posuerit^b, ut Prosper card. de Columna in electione Nicolai V)
35 memini, aliquem ita prope pontificatum fuisse, ut hoc mane cardinalis noster Polus extitit.

De causa, quae praecipue obiciebatur card. Polo.

Variae diversaeque causae ab adversariis card. Poli afferebantur, quibus iure eum in summum pontificem nolle asserebant, tum quia externus esset — experientia enim Itali didicerant, quantum detrimenti ecclesia Dei ab externis | pontificibus passa fuerat —, P 68r
tum quia iuvenis — est autem 45 circiter annorum —, cum videretur nimis periculo-
40 sum summam religionis christianae in iuvenis manu reponere. Item quia in rebus, quae ad rem publicam gerendam pertineant, parum versatus esset. Item, quia exul a patria (nam a rege Henrico VIII ex Anglia pulsus fuerat); verebantur enim (ut aiebant), ne pontificatu adepto de bello contra Anglos gerendo et de libertate patriae vendicanda^b cogitasset^b. Verum eorum, quae ei maxime obstare videbantur, hoc praecipue maioris
45 ponderis erat, quod esset suspectus de fide etc., ut Massarellus supra lin. 5.

^a *P pugnare.*

^b *sic.*

^c *cod. quod.*

^d *cod. induci.*

^e *cod. cardinales.*

^f *sic, italice.*

¹ ,et fuit pontifex in albis' dicit Firmanus f. 24^r. — Maffeus, Clm. 152, f. 256^r (cf. p. 43, adn. 2): »Polus tandem accepta repulsa magnum de se constantiae et gravitatis exemplum dedit. Nam cum Caesariani inexpectata hac re animos fregissent, inter suos solus ipse erectus ac celsus extitit, qua in re non solum

Italorum, sed etiam externorum omnium ore laudatus fuit» (Continuatur infra p. 49, adn. 2).

² Gualterius, Clm. 152, f. 204^v: »Auditum est Theatinum dixisse, se Polo veluti de haeresi notato diem dicturum [*corr. ex diuturnum*], quum is publice professus sit cucullati cuiusdam [*cod. eiusdem*] carmelitae senten-

temerarium forsitan non esset cogitare (ut quidam faciunt^a), divina voluntate hoc factum esse, ut ipse card. Polus ob hanc fidei suae maculam ad summum pontificem minime eligeretur. Nunquam enim in cathedra Petri nedum haereticum aliquem, sed ne minima quidem haeresis labe suspectum legitur consedissee¹.

<Oblatio oratoris Caesaris facta sacro senatui.>^b

<Hac eadem die 5. Decembris^c Ill^{mus} D. Didacus^d Mendoza orator Caesaris signi- 5
ficavit per suas litteras sacro senatui, se promptum^e esse ad omne eius servitium atque
mandatum, et propterea si aliquid per eum faciendum occurreret, praeciperet, quia libenter
omnia exequetur. Hoc autem fecit, ne cardinales Caesaris ob protestationem factam ab
oratore Chr^{mi} regis detererentur.>^f

[Die Veneris 6. Decembris.]

VIII. dies conclavis. — IV. scrutinium.

Die vero Veneris 6. dicti mensis Decembris mane hora 17. omnes cardinales con- 10
venerunt in sacello Pauli, ubi celebrata prius missa per R^{dm} D. episcopum Aprutinum
sacristam alisque de more peractis factum fuit quartum scrutinium, existentibus 42 car-
dinalibus praesentibus et 12 absentibus. Cuius scrutinii vota sunt infrascripta, videlicet:

71^v Tranensis habuit vota 7, in cedulis 10 19 22 25
33 35 42.
Salviatus 2, in cedulis 10 37.
Monte 2, in cedulis 28 34.
Sabinensis 5, in cedulis 12 19 25 30 42.
Verulanus 15, in cedulis 1 3 5 6 13 15 17 21
22 28 30 31 34 35 39.
Carpensis 1, in cedula 8 12.
Burgensis^g 16^g, in cedulis 4 5 6 7 8 9 14 18 24
31 32 35 37 39 40 41.
S. Crucis 4, in cedulis 17 19 25 39.
Morusus 5, in cedulis 8 10 18 32 38.

Armaniaco 2, in cedulis 29 38.
Sfondratus 3, in cedulis 24 33 37.
Cesis 1, in cedula 4^h.
Portugallensis 7, in cedulis 2 11 13 15 16 27 40.
Verallus 5, in cedulis 1 3 21 28 34.
Medices 1, in cedula 41.
Mapheus 2, in cedulis 29 38.
Cibo 11, in cedulis 1 3 5 6 10 21 22 30 31 39 42.
Polus 22, in cedulis 2 4 7 8 9 11 12 13 14 15
16 17 18 20 23 24 26 27 32 33 36 41.
Sermoneta 1, in cedula 34.
S. Georgii 1, in cedula 28.

<Nuntiatur ab oratore Chr^{mi} regis cardd. Gallos brevi perventuros Romam, iterumque petit expectari.>^b

Antequam autem ad hodiernum scrutinium veniretur, orator Chr^{mi} regis petiit audien- 15
tiam a sacro senatu, cumque tres DD. deputati capita ordinum ei loquendi facultatem

^a *P insert et male iudicio meo; est enim card. ipse Polus vir et doctrina et morum institutione sanc-*
tissimus. ^b *add. P.* ^c *P insert hora vero circiter 5. noctis.* ^d *P ipsius Panvinii manu corr. ex*
divus. ^e *M proutum, P paratum.* ^f *add. M in marg.* ^g *codd. perperam 15.* ^h *P 40.*

tiam (qui affirmaverat eleemosynas quas quis facit dum
in peccato mortali existit minime suffragari, nisi post
reditum in gratiam Dei) substinere posse. Ad Polum
igitur legatus mittitur Burgensis, ut eum privatim adeat
ac obiecti criminis purgationem exigit. Cui Polus
in hanc fere sententiam respondit: Non opus esse
illius calumniae rationem publice reddere, nisi ante
apparuerit, quis eam detulisset accusator. Quodsi quis
hanc provinciam suscipere vellet, tunc omnes Dei mu-
nere ita obiectas calumnias se confutaturum, ut delator
[*corr. ex delatorum*] temerariae accusationis poenas
daturus fore speret. Privatim tamen uti res sese ha-
beret recensuit atque ita eius se criminis innocentem
ostendit, ut iam conceptum illius fidei adversam opi-
nionem Burgensis reiecit laetusque recessisse vide-
retur. His consiliis detinebantur decanus, Salviatus,
Montanus, Theatinus, Armeniacus, Lenoncourt, Meu-
don, Caesius, Rodolphus, Pisanus, Gaddus, Sermo-
neta; et caerimoniarum magister se minime scrutini
campanam sonaturum respondit, nisi de mandato de-
cani. Quare cardd. S. Crucis et Moronus eo se con-
ferunt patresque illos [205^v] aliorum omnium nomine
obtestantur, ut privata omni cupiditate abiecta qua de-
cebat forma ad futuri pontificis comitia progredierentur.
[Mendoza (ap. Druffel I, n. 352) accusationem 2. Dec.

vult prolatam esse. Cf. Poli epistolam apud Quirini,
Epistolae Poli IV 58.]

Deventum igitur est antedicta hora ad scrutinium,
in quo ita ab omnibus Polum renuntiari pontifex crede-
batur, ut conclavistae praecinctis vestibus exuti domi-
norum cubicula stragulis caeterisque ornamentis spo-
liaverint [*cod. spoliaverit*]. Sed unius suffragii vel
accessus defectus Polum ea die pontificia dignitate pri-
vavit. Nam tametsi octo supra viginti suffragia bis
tertiam senatorum partem conficiant [*cod. conficent*],
Montanus tamen, Caesius et Gaddus, ut supradictum
est, fidem suam obstrinxerunt se 27. loco accessuros,
si eum 26 suffragia consequutum esse deprehendisset.
Eo subinde addito, quod sibi unusquisque ob unius
tantum suffragii defectum tribuere potest, Poli electio
certa firmaeque putabatur. Sed ex his, qui Farnesio et
Tridentino foedere in Polum suffragia conferre promise-
rant, duos fidem fefellisse compertum est, videlicet Veru-
lanum et Cybo. Tributum eo comitio ingenioso cuidam
artificio fuit, quod Farnesius ac Carpensius non vota con-
scriptis syngraphis, sed accessus in Polum contulerint.

¹ *Multi labuntur errore propter ignorantiam histo-*
riae. S. Hieronymus.

² *Gualterius ei dat VIII (vel XIII?), P. de*
Brevibus XV.

dedissent, nunciavit eis, qualiter quattuor ex cardinalibus Gallis <cito Romam applicituros esse, prout se habuisset dixit ex litteris>^a prioris Lombardię, ducis triremium, quibus <illi vehuntur>^b, ac propterea iterum rogavit, ut eorum adventus, antequam ad electionem procedatur, expectaretur¹.

[Die sabbati 7. Decembris.]

IX. dies conclavis. — V. scrutinium.

<De favore praestito card. Burgensi, et de novo conatu creandi Polum in summum pontificem.>^c

5 Die sabbati 7. eiusdem mensis Decembris, que erat dies, in qua quintum scrutinium fieri debebat, antequam missa celebraretur et scrutinium inciperetur, <vox quaedam publica orta est, card. Polum hoc mane pontificem omnino creari, cum eius fautores>^d tota die hesternae et nocte preterita practicis elaborasse sciretur, et ipsimet aliquos <cardinales, qui Polo adversabantur>^e noviter in eorum opinionem traxisse gloriarentur. Quapropter eorum adversarii
10 veriti ne id accideret, ceperunt palam omnibus ac praesertim cardinali Farnesio (qui princeps erat partis Poline) significare, se in quemcumque alium, etiam Caesareę factionis, potius consensuros, quam in Polum. Et cum illis nominaretur card. Burgensis, nonnulli annuerunt eique vota sua daturos promiserunt, non eo tamen animo atque intentione, ut ipsum pontificem cuperent atque crearent, sed ut alios a card. Polo diverterent. Quare <repente
15 hac abrepta occasione>^f multi ex Caesareis practicas pro dicto card. Burgensi facientes nonnullos in eorum sententiam adduxerunt. Et res eo perducta erat, ut fere numerum legitimum Burgensis haberet. At cum cardinales Itali omnes utriusque partis, paucis exceptis, una cum Gallis inspicerent, dum unum scopulum evadere conarentur, in longe maiorem incidituros^g esse, nempe ut Anglicum fugerent, in Hispanum consentirent, pedem
20 referre ceperunt et alio animum diverterunt. Et quique in eorum primam opinionem atque perseverantiam redierunt, ut scilicet illi Polum foverent, isti ei adversarentur². At-

^a *M corr. pro*: iam applicuerunt Centumcellas, et quod hoc sero vel ad diem crastinum Romam advenient, ostenditque eis litteras . . . ^b *corr. pro*: eos traduxerat. ^c *add. P.*

^d *M corr. pro*: valde dubitatum fuit a Gallicis, ne Polus pontifex crearetur, cum pars adversa . . . *Etiam postea plurima, sed ea omnia levioris momenti, mutata sunt.*

^e *M add. in marg. et signis hic inserenda indicat.*

^f *M in marg.*

^g *sic M et P.*

¹ L. Firmano displicuit Galli petitio. »Praefatus orator petiit audientiam et accitis R^mis deputatis cum nonnullis aliis, qui erant 13 numero, dederunt ei audientiam, qui eandem supradictam cantilenam recantavit et discessit» (l. c. f. 24^v). Cf. Mendozae relationem apud *Druffel*, Briefe und Akten I, n. 352.

Addit idem Firmanus: »Tum R^mus card. de Monte cum licentia deputatorum suos familiares alloquutus est, qui erant ab extra, quibus commisit ut portarent parvas tobaleas et alia linteamina necessaria, et similiter alii fecerunt. Propter quod R^mi deputati ordinem fecerunt, ut unusquisque R^morum facerent polisam de omnibus necessariis, et quod daretur magistro cerimoniarum.»

² Maffeus (CIm. 152, f. 256^v, cf. supra p. 47, adn. 1): »Senes igitur sua vigilantia et solertia a duabus se maximis difficultatibus extricarant. Cum tamen unici dumtaxat suffragii culpa repulsa habita esset, maximo opere verebantur, ne suffragium hoc Caesariani multis modis praensarent [*cod. praensarent, corr. ex praensarent*]. Quocirca alias atque alias machinationes, ut Poli petitionem omnino impedirent, moliti sunt. Quumque optime cognovissent omnes homines innato quodam honoris atque imperii desiderio sibi ipsis plurimum tribuere, [257^v] nonnullos ex Caesarianis ad spem pontificatus adipiscendi excitare decreverunt, qui postmodum hac cupiditate incensi omnem prorsus cogitationem a Polo abduerunt. Itaque plurimis, attamen separatim unicuique, duodecim ex Gallis suffragia promiserunt. Sfortia et Maffeus, quibus hoc prius oblatum fuit, cum fere totius comitii iuniores essent, risum vix tenentes quod prudentiae et modestiae illorum dignum fuerat responsum dedere. Medices et Verallus ipsi etiam promisso

hoc facto separatim Caesarianorum fidem obsecrabant in eorumque esse manu atque potestate summi pontificis designationem affirmabant, atque adeo caecati [*ita conieci; cod. orabat (sic)*] et amentes esse videbantur, ut nullius oratione adduci possent, hanc a senioribus pollicitationem manasse non ea plane de causa, ut eam praestaturi [*sic*] essent, verum ut eos a Polo averterent.

Interea affertur eandem pollicitationem Burgensi cardinali Hispano fuisse oblatam, qua Crescentius statim in spem venit posse quam facillime his seniorum insidiis prospicere atque unius Burgensis levitate multorum gravitati consulere. Nam Burgensis huiusmodi pollicitationis periculum fieri summopere cupiebat firmiterque credebatur Gallos, armis animisque Hispanis infestos, Hispanum, proregis Neapolitani fratrem, in pontificem electuros. Itaque Gallis responsum fuit Caesarianos libenti animo Burgensis gloriae favere, quodque iamiam in sacello omnes concursum facerent, ut una cum eis viva voce illum pontificem declararent. Quod cum seniores patres audivissent periculosumque esse existimarent huiusmodi responsum, etsi illud simulatum cognoscerent, experiri, promissum iam factum aperte negare coacti sunt. Quod Caesarianis maximo opere salutare fuit; nam si quis in posterum ex suis a Gallis eblanditus erat, hoc exemplo a vana spe avocabant. Burgensis saepe et multum cuiusdam ducis Florentinorum legati [257^v] ac Petri a Toledo fratris instigatione levissima quaque spe obiecta inanes hos rumores excitavit, ita ut pro ridiculo ac delectamento comitiorum haberetur» (Continuatur in adnotatione 2 paginae sequentis).

que ita in capellam Pauli hora 18. omnes convenerunt, ubi missam consuetam a R^{do} D. sacrista celebratam cum crociis consuetis audiverunt; asportatisque^a scabellis et instrumentis ad scribendum necessariis ad scrutinium ventum est et suffragia data fuerunt.

Antequam autem in vota iretur, R^{mus} D. card. Salviatus, secundus episcopus, Burgensis, secundus presbiter, et Rodolphus, secundus diaconus (primi enim ordinum scrutatores⁵ erant <et e loco, ubi calix positus erat, discedere non poterant>^b, ut superius demonstratum est) iverunt ad cellulam R^{mi} D. card. Verulani, qui egrotabat, et eius votum acceperunt detuleruntque in capellam Pauli, et card. de Salviatis, qui illud in manu dextra elevata deferebat, in calicem omnibus videntibus immisit, dicens^c haec verba: Hoc est votum R^{mi} D. card. Verulani egroti. Deinde ipse card. Salviatus <a quo secundo loco votum¹⁰ dandum erat (cardinalis enim Tranensis, decanus, iam illud primo loco dederat)>^d, etiam votum suum in ipso calice imposuit, deinde ad locum suum una cum aliis duobus, qui cum eo iverant, reversus est. Postea alii^e cardinales suo ordine vota sua dederunt. Quibus datis, cum Polus ascendisset ad 22 vota et sui quidam quattuor accessus habere confirmarent, ita ut addito quinto papam habituri essent, rogarunt cardinalem S. Crucis,¹⁵ ut ipse etiam accedere vellet, cum ab eo solo (ut aiebant) pontificatus Poli dependeret. R^{mus} vero card. S. Crucis, etsi aperte cognosceret esse fere impossibile, ut Polus pontifex crearetur, cum iam quater reprobatus fuisset, praesertim in tertio scrutinio, in quo unum tantum votum ei defuit, et quod non immerito neque temerarie cogitandum erat, quod Deus ita disponderet et eum nollet, tamen, ne videretur id quod palam in aliis scrutiniiis²⁰ fecerat, dando scilicet votum suum semper card. Polo, non pure, syncere et <ex corde>^f dedisse, sed fecte et subdole, ut humanam tantum gratiam iniret et eo tempore, quo eum papam iamiam futurum inspiceret, pedem referre voluisset vel alias ob ambitionem et sui propriam causam ab accessu dando retardari suspicaretur, praemissa protestatione, quod si hac vice Polus ipse pontifex non crearetur, se amplius Deum non tentaturum²⁵ et in futurum animum suum ad alium diversum esse, annuit desiderio eorum, qui eum rogaverant, atque eius cedula inventa, quae nomine DEVS signata erat, et in ea cardinales de Monte et Verulanum nominaverat, accessit ad dictum card. Polum. Et post eum accessit <card. Geennensis seu Paceccus¹. | Deinde card. Verallus accessit>^g ad card. Burgensem. Cum vero nemo alius accedere vellet, facto fine scrutinii, omnes surrexerunt³⁰ et ad cellulas suas redierunt². Dicti autem scrutinii vota sunt infrascripta, videlicet:

^a *M P semper sic habent.*

^b *M in marg., om. P.*

^c *P add. alta voce.*

^d *M in marg.*

^e *om. P, qui habet tantum et alii omnes.*

^f *P bona fide.*

^g *om. P.*

¹ Cuius cedula habebat Burgensem et Moronum: Paulus de Brevisbus, Clm. 152, f. 232^v.

² Clarius res et consilia illustrantur a Gualterio ac Maffeo. Ille (Clm. 152, f. 205^v) haec refert: »Die 7. Decembris, quum decanus Poli electionem maioribus in dies difficultatibus implicari perspiceret, eorum patrum, qui Polo adversabantur, X suffragia Burgensi offert. Farnesius decani studio deprehenso idem efficit: se suosque ea die Burgensem pontificem adoratos esse spondet. Sed dum quisque cunctatius alterum expectat ac decanus primo loco illum adorare renuit, quibus uterentur artibus deprehenduntur. Idque eo manifestius apparuit, quod in ipso postea scrutinio [Burgensem] XV tantum suffragia recepisse et Verallum illi dumtaxat accessisse compertum est. . . Polus tandem - - - [lacuna in cod. non indicata] vota consequitur, ad quem S. Crucis ac Giennensis accedunt; Burgensis XV, ad quem (ut dixi) solus Verallus accessit.« [Pauli de Brevisbus numeri conveniunt cum Massarellianis.]

Fuit eius diei comitium his succursibus insigne, quod episcopi duo, qui Polum tot suffragiis attolli perspexerant, ne sibi ipsi suffragium praestans ad XXVI vota perveniret, sancire petierunt, ut eius quoque schedula aperiretur, ad quem in posterum accessum esset. Quod omnes ratum habuerunt, etsi vetus consuetudo adversari videretur. Poli igitur syngrapha patefacta in Moronum, Armeniacum et Maffeeum suffragium contulisse deprehenditur, id quod obloquutionis non modicam praeiungit occasionem. Quum enim tres antedictos christianis sacris

praeficere [cod. sacis praeferre] studuerit, qui omnium existimatione pontificatum [206^r] minime essent adepturi quique inter candidatos non numerarentur, deesse in illo eum animi candorem et mentis [corr. ex Montis] synceritatem, quam prae se ferebat [cod. praeferebat, corr. ex pia ferebant], plerisque existimabant. Hac igitur indignatione ita offensos esse credebantur cardinales S. Crucis ac Burgensis, ut ab ipso Polo confestim animum converterint [sic, corr. ex converterunt] vel dicta de causa, vel quod se paribus suffragiis ab illo non iuvare aegre ferrent. Testatus est enim publica concione ipse S. Crucis, quod [cod. quo, mutat. ex qui] illius electio tot machinis urgentibusque in adversum aemulis oppugnaretur ac Deo optimo maximo minime grata videretur, se [cod. si] posthac sancto spiritui minime esse contraventurum.«

Maffeeus (Clm. 152, f. 257^v, cf. p. 49 adn. 2) ita rem exponit: »Seniores, cum hac via [scil. alios cardinales Caesarianos spe pontificatus seducendi] non successerit, alia aggressi sunt. Nam harum copiam longa eos experientia docuerat. Erat in pontificibus maximis creandis inter alias lex haec, quae si cui ad pontificatum adipiscendum unum tantum suffragium defuisset, permittebat suomet suffragio gratificari posse. Itaque seniores huius legis causa necesse esse retulerunt, quod si quis duos iniisset accessus, statim eius tabella resignanda esset, quod facillime a Caesarianis, quibus quorsum senes evaderent ignotum erat, permissum fuit. Quum vero postmodum

Tranensis habuit vota 5, in cedulis 8 24 26 28 33.
 Salviatis 1, in cedula 5.
 Monte 3, in cedulis 2 24 30.
 Sabinensis 8, in cedulis 10 17 21 23 24 37 38 40.
 Verulanus 12, in cedulis 1 2 3 7 10 14 17 18
 19 21 23 30.
 Carpens 1, in cedula 37.
 Burgensis 14, in cedulis 3 4 9 11 15 16 18 20 23
 31 32 36 39 42; item accessum unum, Verallum.
 Lenoncourt 1, in cedula 28.
 S. Crucis 5, in cedulis 6 23 28 33 41.
 Moronus 5, in cedulis 13 22 25 27 39.
 Tridentinus 1, in cedula 25^a.
 Sfondratus 3, in cedulis 4 14 26.

Portugallensis 2, in cedulis 13 22.
 Verallus <5, in cedulis 1 18 30 33 38>^b.
 Medices 1, in cedula 9.
 Mapheus 1, in cedula 25.
 Cibo 9, in cedulis 1 8 10 16 17 19 21 30 38.
 Rodolphus 3, in cedulis 8 12 19.
 Mantuanus 1, in cedula 40.
 Gaddis 3, in cedulis 3 10 40.
 Polus 22, in cedulis 4 5 6 7 9 11 12 13 14 15
 20 22 26 27 29 31 32 34 35 36 39 41. Item
 duos accessus, S. Crucis et Geennensis, qui faciunt
 vota 24. Et cum tres deficerent (eius enim proprium 28 complevisset), papam etiam hodie
 habere non potuimus¹.

^a P 35. ^b P X, in cedulis 1 8 10 16 17 19 21 30 33 38.

Poli tabella, cui duo lati fuerunt accessus, resignata esset et Moroni, Armeniaco et Maffeo favere reperiretur, nonnulli indignati sunt, quum alios longe his digniores in comitio cognoscerent existimarentque Polum ut virum bonum ecclesiae potius communique salutis consulere debuisset, quam [cod. debuissetque] amicis undecunque necessariis. Marcellus etiam paulo post se non posse amplius Polo favere aperte significavit; nec enim equum nec Deo gratum aiebat in re tanta alicui morem gerere. Quodsi tantum (ne beneficiorum immemor etiam videretur [cod. videret]) Farnesio adhuc morem gessit, satis superque factum fuisse, in posterum vero quod e republica christiana esset, id solum sibi agendum constituerat. Polus amicis postmodum percunctantibus ac perquirentibus, quare Marcellum tot gravissimis artibus virtutibusque ornatum non suffragatus esset, ait sibi perspectum fuisse Caesarem magno odio ab illo dissidere, veritumque ob hoc esse, ne si Marcellus pontifex crearetur, maximo ecclesiae detrimento futurus esset. Quod [258^r] responsum minime probare. Nam si Polus de Caesaris indignatione rationem habere voluisset, non Armeniaco ex odiosissima Caesari atque infestissima natione suffragium tulisset. Itaque non iniuria suspicabant Polum Armeniaco favisse, ut potius ipsum prensaret, quam ut conscientiae aut reipublicae consulere. Quod etiam de Morono et Maffeo, alio tamen pacto suspicati sunt. Nam his suffragatus non esset, nisi frustra suffragium latum voluisset; illorum enim adhuc nullus nec per se ipse nec ab aliis aetatis ratione pontificatus dignus habebatur. Quare haec artificii suspicio insitam iam de illo opinionem minuit, senibus quod criminose in illum predicabant aliquam iam fidem haberi coeptum est. Aiebant enim periculosum esse in iuvenem adhuc imperfecta et imatura [sic] prudentia summam religionis ponere, quique ex longinquiore mundi partibus a patria eiectionis statim Britannorum regnum invadere nosque ad barbaras nationes maximis cum periculis ac laboribus adducere non dubitabit. Postremo — id quod etiam ab omnibus accuratius advertendum erat — iniquum esse aiebant, religionem in potestatem illius ponere, qui iam religioni sit suspectus notaque haeresis inustus. Quae omnia ita pie, ita sane a senioribus relata erant, ut vim verborum fere nullus sustinere potuerit.*

¹ Falso Dandulus. (De Leva V 77) Burgensi 26 vota tribuit. — Maffeus (Clm. 152, f. 258^v): »Caesariani Poli repulsa demisso ac pene fracto animo erant, senioresque econtra erecto ac celso. Quumque iam omnia audent, Salviati petitionem aggressi sunt illamque ita opportune atque in tempore iniere, ut magna comitii repentinaque [corr. ex repentina quae] in Salviati gratiam voluntatum mutatio facta sit. Cui quum Farnesius ob stare non posset, favere decrevit Sfortiamque rogavit, ut suum hunc propensum animum studiumque Salviato nunciaret. Qui Sfortia, ut erat moderati animi

et suavissimi et suoapte ingenio ad omnium sibi benevolentiam conciliandam geniti, sui commodi oblivisci maluit, quam ob Pauli memoriam qua pollebat auctoritate — quum ob clarissimam gentis suae familiam, tum ob summam quaestoriae praefecturae dignitatem (ad hunc enim pontificiorum comitiorum [259^r] interregnum spectat) — uti voluerit, his comitiis Farnesio in omnibus prope rebus morem gessit. Nam etsi Farnesius Salviato cessisset, summa tamen ope creationem proferre conabatur. Sperabat enim iamiam alteras a Caesare litteras venturas, quibus Salviatum oppugnare imperabatur [corr. ex conabatur]. Priores enim, cum etiam plerosque alios cardinales a creatione excludissent, ac si rogatae neque impulsu proprio latae essent, auctoritatem nullam adeptae sunt. Mantuanus, qui Salviati petitionis praecipuus erat fautor, quas Farnesius litteras expectabat ceu nunquam venturas plane ridebat; valere enim plus apud Caesarem suam et Ferdinandi fratris auctoritatem confidebat, quam cuiusvis alterius obtreccionem ac maledicentiam. Quare moram quandam [cod. quadam] atque cunctationem ad creandum Salviatum interposuit. Quam si, ut poterat, abiecisset, Salviatus sine controversia pontifex creatus fuisset. Nam paulo post Mantuanus summo cum dolore didicit, reges etiam minimam imperii suspicionem maximae et antiquae cuius [cod. cuiusvis] benevolentiae et familiaritati anteponere. Nam cum Caesari relatum esset unius Salviati oppositione non solum rebus suis consulere posse, sed etiam alienas acquirere, quum Farnesius illi ditionem sponderet, ad Ferdinandum litteras dedit sic acerbe atque iracunde scriptas, ut statim illis acceptis fratrique Mantuano nuntiatis ambo ab incepto destiterint Mantuanusque non solummodo auctorem principemque Salviati petitionis [sic], sed etiam oppositioni se paratum obtulerit. Non defuit qui illum peramanter moneret, quod his causis, quibus a Salviati benevolentia defecerat, isdemmet illi auxilio esse deberet; nam certum [259^v] erat eorum, qui illum apud Caesarem calumniati sunt, malitiam indicare non posse, nisi Salviatus pontificatum assequeretur; tum enim ostendere liceret illum erga Caesarem fuisse talem, qualem et ipse et Ferdinandus frater futurum in se receperant. Quodsi pontificatum non esset adeptus, cum de rebus futuris accusationes factae fuerint, reprobari non poterant semperque se veros accusatores, si casus obtigisset, affirmarent. Postremo animadvertendum, quod cum adversarii illos apud Caesarem calumniis ita aperte oppugnaverint, iterum falsa crimina afferrent, donec Caesaris animum iam [in] suspicionem concitatum in suam et fratris perniciem inflammarent.

Ceterum Mantuanus ita erat iam animo fractus et timoris plenus, ut neque cuiusdam admonitionibus neque precibus locum reliquerit. Hoc itaque pacto Salviatus et Polus, qui competitores [cod. competitores]

[Die dominica 8. Decembris.]

X. dies conclavis.

<Discussio super scrutiniis habendis die dominica.>^a

Die dominica 8. dicti mensis Decembris mane omnes cardinales communicaverunt se, vel missam celebrantes, ut maior pars episcoporum et presbyterorum, vel sacram eucharistiam e manu celebrantis suscipientes, separatim tamen hac et illa hora, et aliqui summo mane, aliqui tardius, iuxta cuiusque commoditatem; qui vero infirmi erant, ut card. S. Crucis et Verulanus, audierunt missam in sacello proprio ab uno ex capellanis 5 celebratam.

73^r Magna hac die inter cardinales disceptatio orta est, utrum ob diem dominicam scrutinium haberi deberet <necne>^b. Multi habendum censebant, adducentes exemplum aliorum conclavium, in quibus die quolibet, postquam scrutinia incepta fuerunt, factum est, quacunque die illud evenerit, sicuti in creatione Clementis VII, item Adriani VI, 10 quo tempore etiam in festo circumcisionis et epiphaniae Domini scrutinium habitum fuit. Nonnulli tamen contrarium sentiebant, vacandum scilicet esse in hac die orationibus et communioni, ut semel saltem in hebdomada Deo tantum^c serviretur et ab omni prorsus humana actione vel negotio abstinereetur atque spiritus sancti gratiam continuis precibus deprecari, ut dignum et bonum pontificem ecclesiae suae reddere dignaretur^d. Et licet 15 tandem facillime utraque pars concordasset, ut ad scrutinium iretur, cum tamen, antequam omnes convenissent et missae singulae absolverentur, esset iam hora 18. cum dimidia, placuit concorditer omnibus, ne tota dies^e ieiuna praeteriretur, scrutinio hodierno supersedendum esse^f.

[Die lunae 9. Decembris.]

XI. dies conclavis. — VI. scrutinium.

Die lunę 9. eiusdem mensis Decembris hora 18., celebrata solita missa et aliis con- 20 suetis de more peractis, factum fuit sextum scrutinium, cuius vota sunt infrascripta.

73 ^v	Transensis habuit vota 7, in cedulis 1 12 18 29 30 31 36 ^f .	Sfondratus 4, in cedulis 7 15 30 37.
	Salviatus 3, in cedulis 26 29 31.	Portugallensis 1, in cedula 14.
	de Monte 3, in cedulis 5 34 35.	Verallus 4, in cedulis 9 16 24 39.
	Sabinensis 8, in cedulis 1 10 12 13 16 17 21 36.	Medices 1, in cedula 20.
	Verulanus 12, in cedulis 9 10 12 13 16 18 21 24 27 34 36 40.	Cibo 2, in cedulis 9 27.
	Carpensis 2, in cedulis 11 17.	Rodolphus 3, in cedulis 18 22 37.
	Burgensis 12, in cedulis 4 6 8 19 20 24 25 26 27 33 39 42. Item tres accessus.	Pisanus 1, in cedula 41.
	Lenoncourt 1, in cedula 41.	Farnesius 1, in cedula 25.
	S. Crucis 6, in cedulis 1 13 21 31 32 39.	Polus 22, in cedulis 2 3 4 5 6 7 8 11 14 15 19 20 22 23 25 26 28 30 32 33 37 40.
	Morusus 8, in cedulis 6 11 14 15 17 19 38 40.	Ferrariensis 1, in cedula 25 ^g .
		S. Georgii 1, in cedula 34.
		Crispus 1, in cedula 10.

Et quia duo erant infirmi, videlicet card. Verulanus <ob aetatem (est enim 85 annorum)>^h et S. Crucis, <qui quartana febris laborabat,>^a missi sunt secundi in ordine, videlicet Salviatus, Burgensis et Rodolphus, ad accipienda eorum vota, prout detulerunt, ordine quo superius demonstratum est. 25

^a add. P et U.^b om. PU.^c P saltem, U salutem.^d M digneretur.^e PU die.^f M deletum 41, et correctum videtur vota 7 ex 8.^g P 22 (videtur praefarendum).^h M in marg.

et comitiorum primores [cod. primiores] candidati extiterant, a pontificatu repulsi sunt maxima cuiuscunque admiratione, qui explosionis causam et rationem cognoverant. Nam Polus solo artificio atque industria [sic] adversariorum nullam fere potestatem habentium expugnatus est, Salviatus vero sola inscitia [cod. insitia] ac negligentia amicorum, in quibus summa vis inerat, quique illius dignitatem non minus quam suam sitiabant, explosus est.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 206^r: »Die 8. Decembris dominice diei religione ab ineundo scrutinio cessant idque maioribus, qui Polo favebant, invititis ac plane reluctantibus. Aiebant enim nulla lege nulloque exemplo prohibitum comitia eo quoque die agi. Que-

rebantur [cod. Quarebantur] insuper eucharistiae praetextu illum quoque diem Gallorum commoditati tribui. Assensere tandem, vel adversariorum pertinacia coacti, vel quod nihil propterea eo comitio facturos esse sperarent. S[enatus] C[onsulto] igitur decretum est, ut post illam diem quibuscunque diebus vel maxima solemnitate insignibus comitia haberentur.«

Paulus de Brevibus, Clm. 152, f. 232^v: »Eoque die a practicis cessatum est. Et quum omnia, quae in conclavi et scrutiniis agerentur, per Urbem publicarentur a conclavistis, admoniti cardinales et conclavistae, ne id facerent, et diligenter conquisitum, unde litterae [f. 233^r] recipiuntur et mitterentur, sed nihil inventum est.«

Et cum datis votis veniretur ad accessus, R^{mus} Durantes accessit R^{mo} Burgensi, cuius Burgensis cedula aperta fuit, ne se ipsum elegisset, et habebat Sabinensem, Carpensensem, Moronum¹; in cedula autem Durantis nominati erant decanus, Sfondratus, Polus. Deinde de S. Flora accessit eidem Burgensi; qui² in cedula habebat Moronum, Portugal-
 5 gallensem, Polum. Postea card. Crescentius accessit eidem Burgensi, eiusque cedula habebat de Monte et Polum. Et ita R^{mus} card. Burgensis habuit 15 vota, 12 in scriptis, 3 per accessus.

<Admonitio contra practicas^a conclavistarum.>^b

Absoluto scrutinio factum fuit verbum a R^{mo} decano, ut conclavistae admonerentur a dominis suis, ne practicis parum honestis turbarent conclave et tentarent animos
 10 R^{morum} cardinalium largitionibus, quemadmodum publice ferebatur, sed ut ipsi etiam iurarent bullam Iulii II contra simoniacos, et unusquisque provideret ad monendos conclavistas suos^c. Postea patres omnes recesserunt hora circiter 20.³

<Eadem die R^{mi} DD. cardd. Tridentinus et Farnesius accesserunt ad cellulam R^{mi} D. card. S. Crucis, qui quartana febris laborabat, ipseque Tridentinus rogavit cardinalem
 15 S. Crucis, ut oblitus preteritorum eum in antiquam amicitiam recipere vellet. (Tridentinus enim ob translationem concilii aliqualem indignationem et odium contra cardinalem S. Crucis, tunc dicti concilii presidentem, conceperat). R^{mus} card. S. Crucis quibusdam piis gravibusque verbis eum certiore reddit, se semper ipsum Tridentinum fraterno amore persecutum fuisse atque, ut decet christianum, amasse observasseque, et nunc eo
 20 magis id facturus erat, quo videbat ipsum Tridentinum eiusdem esse animi erga se. Atque ita ex Dei benignitate isti duo cardinales, qui iam fere per triennium non usque adeo bene inter se convenerant, hac die reconciliati sunt et in antiquam benevolentiam et amicitiam redierunt.>^d

[Die Martis 10. Decembris.]

Dies XII. conclavis. — VII. scrutinium.

Die Martis 10. eiusdem mensis Decembris hora 17. celebrata missa per R^{dum} D.
 25 sacristam more solito, et asportatis scabellis cum instrumentis ad scribendum, factum fuit septimum scrutinium. Antequam autem inciperetur, R^{mi} tres cardinales secundi ordinum iverunt [ad] accipiendum votum R^{mi} D. card. Verulani valetudinarii eo ordine, de

^a cod. praticos.

^b add. P.

^c P add. quod ab omnibus commendatur.

^d om. P (ut minus gratum Farnesio?).

¹ Gualterius l. c. 206^r: »Die 9. Decembris sextum peractum est scrutinium. Polus XXII vota habuit, Burgensis XII, ad quem Crescentius, Durantes et camerarius, patefactis antea quum ipsorum tum Burgensis ex S. C. syngraphis. Crescentius Montanum et Polum nominaverat, Durantes decanum, Sfondratum vel Polum, camerarius Moronum, Polum et Portugalensem, ipsius vero Burgensis syngrapha, qua Sabinensis, Carpensensis ac Moronus [206^v] nominabantur, confestim praeibit mutatae erga Polum voluntatis inditium, quum nec voto nec accessu illum nominaverit. Decanus quum tres accessus in Burgensem collatos esse perspiceret, Tradita, inquit, nobis hac die a Deo optimo maximo est occasio, si a ceteris ad ipsum Burgensem virum integerrimum et omni commendatione dignum accedatur. Longa igitur cohortatione suam hanc sententiam replicat [sic; explicat:], Montanus ac Theatinus illud idem comprobant, non tamen alium quemquam ad accedendum alliciunt.« Similiter narrat Paulus de Brevibus, Clm. 152, f. 233^r.

Altius Maffeus (f. 258^r, cf. p. 50, adn. 2) rem perspexit: »Caesariani, etsi iam a petitione Poli spem omnem eiecissent, attamen ne studium atque benevolentiam erga illum minuere viderentur, decreverunt singulis diebus in suffragiis ferendis illi [cod. illis] viginti et quattuor tabellis gratificari, quod itidem et seniores, ne minorem potestatem ac pertinaciam erga suos osten-

derent, Theatino totidem suffragia [258^v] constituere, ita ut per multos dies nihil aliud actum sit in comitiis, quam tempus terere atque ab utraque partium principibus levitatis ac firmitatis suorum periculum facere. Nam etsi nomen illius, qui suffragium per tabellam ferebat, obsignatum esset, attamen ab his, qui huic rei praeerant, ex quibusdam signis agnoscebatur. Quod cum aliqui hoc fieri nullo pacto posse existimarent, fidem aliquando fallere non dubitabant, sicuti Burgensis. Qui cum Polo ita, ut promiserat, per tabellam minime gratificatus esset, aliquo signo illum notare, ut aliis exemplum esset, Caesariani decrevere. Itaque officium erga illum simulantes illi duos accessus tulere, quibus latis cum eius tabella resignaretur, statim Burgensem levitatis puduit illamque dum excusare voluit, sua excusatione fidei inconstantiam longe magis perfidiosam fecit.»

² scilicet Durantes.

³ L. Firmanus l. c. f. 25^r: »Fuerunt diminutae epulae a praelatis portam conclavis ab extra custodientibus. Sacrista fecit pro sua commoditate portare panem et vinum de domo sua, sed magister ceremoniarum hoc non permisit, quia hoc non convenit nisi cardinalibus. — Fuit etiam clausa fenestra, ubi post creationem pontificis ostenditur crux populo. Causa fuit, quia cardinales et conclavistae per eam quotidie ostendebant se populo et erat maximum scandalum.«

quo supra dictum fuit. Datisque suffragiis inventum est infrascriptos cardinales habuisse vota que sequuntur, videlicet:

Tranensis habuit vota 4, in cedulis 16 17 24 34.
Salvatus 4, in cedulis 14 15 24 39.
Monte 6, in cedulis 11 14 19 27 30 42.
Sabinensis 11, in cedulis 4 13 17 19 25 30 32
36 37 41 42.
Verulanus 5, in cedulis 16 22 34 36 38.
Carpensis 2, in cedulis 25 41.
Burgensis 12, in cedulis 1 6 9 12 21 22 23 25
31 32 38 40.
Meudon 1, in cedula 22.
S. Crucis 8, in cedulis 1 7 19 29 30 34 37 40.
Moronus 10, in cedulis 2 3 6 10 15 20 21 23
28 41.

Armaniaco 1, in cedula 37.
Augustensis 2, in cedulis 1 39.
Sfondratus 5, in cedulis 4 5 28 32 39.
Portugallensis 1, in cedula 20.
Verallus 3, in cedulis 36 38 40.
Cibo 2, in cedulis 11 13.
Rodolphus 4, in cedulis 10 16 24 39.
Mantuanus 2, in cedulis 2 27.
Gaddis 1, in cedula 27.
S. Flora 1, in cedula 26.
Polus 22, in cedulis 2 4 5 6 7 8 9 10 11 12 15
18 20 21 23 25 26 28 33 35 39 41.
Sabellus 1, in cedula 26.

Cardinales in hoc scrutinio¹ praesentes fuerunt numero 41^a, existente infirmo card. Verulano et absentibus 12.

74^v

⟨Nuntiat ab oratore Gallo adventus quattuor cardinalium Gallorum.⟩^b

Eadem die hora 23. nuntiatum fuit R^{mis} DD. deputatis ab oratore Gallo, quattuor 5 cardinales Gallos applicuisse die dominica praeterita portum Livornii et brevi perventuros Romam.^c

⟨Reductio custodiae conclavis et Urbis ad 3 milia peditum.⟩^b

Item Ill^{mus} D. Oratius, dux Castri, petiit a sacro senatu pecuniam pro stipendio dando secundi mensis militibus conscriptis ad defensionem Urbis. Sed quoniam omnia 10 quieta in Urbe erant nec ullo ex loco foris timendum videbatur, placuit pro minori dispendio sedis apostolice, numerum sex millium peditum, qui iam conscripti erant et stipendium in primo preterito mense habuerunt, ad tria millia reducendum esse.

⟨Hac die permissum fuit [exire] ex conclavi D. Emilius Verallum^d Romanum, qui egrotabat, conclavistam R^{mi} D. card. Veralli, et in eius loco intromissus est alius conclavista.⟩^e

15

[Die Mercurii 11. Decembris.]

Dies XIII. conclavis. — VIII. scrutinium.

Die Mercurii 11. eiusdem mensis Decembris hora 17. cum dimidia celebrata prius de more missa per R^{dam} D. sacristam et asportatis scabellis solitis actum fuit octavum scrutinium. Inprimisque R^{mi} Domini secundi ordinum iverunt ad accipiendum votum card. Verulani egroti, ordine de quo supra dictum est. Vota autem dicti scrutini sunt infrascripta, videlicet:

20

75^r

Tranensis habuit vota 8, in cedulis 3 5 6 17 25
28 32 40.
Salvatus 4, in cedulis 13 15 31 37.
de Monte 6, in cedulis 3 6 12 30 38 40.
Sabinensis 8, in cedulis 6 27^f 28 30 31 32 38 40.
Verulanus 7, in cedulis 3 5 17 20 24 31 36.
Carpensis 4, in cedulis 9 10 27 42.
Burgensis 14, in cedulis 7 9 13 14 16 18 19 21
22 23 24 26 41 42.
S. Crucis 10, in cedulis 2 5 12 16 25 26 28 30
32 42.
Sylva 1, in cedula 1.

Moronus 10, in cedulis 4 7^g 10 11 18 19 27 35 37 39.
Sfondratus 6, in cedulis 1 8 14 22 29 39.
Durantes 3, in cedulis 4 21 22.
Portugallensis 1, in cedula 11.
Geennensis 2, in cedulis 8 21.
Verallus 3, in cedulis 16 20 26.
Cibo 2, in cedulis 24 36.
Rodolphus 2, in cedulis 20 36.
Mantuanus 4, in cedulis 10 13 15 25^h.
Gaddis 1, in cedula 17.
Polus 22, in cedulis 1 2 4 7 8 9 10 11 12 15
18 19 21 22 23 27 29 33 34 37 39 42.

Suffragiis² lectis R^{mis} D. Augustensis accessit R^{mo} D. Burgensi; cedula autem ipsius Augustensis habebat Polum.

^a P 42.

^b add. P.

^c P add. rogavit atque instantanter petiit eos expectari.

^d nomen et cognomen postea alio atramento insertum in M.

^e om. P.

^f P 26.

^g P 17 (certe perperam).

^h P 26 (corr. ex 25).

¹ Gualterius (Cm. 152, f. 207^r), et ad verbum fere congruens Paulus de Brevibus (ib. f. 233^v): «Cauriensis in eo scrutinio oblitus voti dum vacuis manibus ad altare proficiscitur, omnibus ridendi occasionem praebuit. Cornelius praesertim ob deletam

oblivionis notam magnopere gaudebat.» Numeros ambo habent eosdem.

² Gualterius Polodat XXV vota, P. de Brevibus in omnibus concordat cum Massarello. — Mendozae et Serri-
stori numeros ut semper fere falsos non amplius referemus.

In hoc scrutinio R^{mus} D. Sfondratus oblitus voti sui, dum it ad altare et redit ad scannum, oblivionis notam delet^a caeteris cardinalibus, qui lapsi memoria sunt superioribus diebus, non sine risu totius collegii.

⟨Fuerunt praesentes in hoc scrutinio 41 cardinales, egrotante R^{mo} Verulano et absentibus cardinalibus duodecim superius notatis⟩.^{b 1}

[Die Iovis 12. Decembris.]

XIV. dies conclavis.

⟨Ingressus quattuor cardinalium Gallorum in conclave, videlicet Bellay, Guisae, Ciastillon et Vandomi⟩^c,
(et de mutatione animorum).^d

Die Iovis 12. dicti mensis Decembris, hora circiter 13., applicuerunt Urbem quattuor R^{mi} DD. cardd. Galli, videlicet de Bellai, Guisa, Castillon et Vandomus, qui cum trimibus ex Massilia usque ad portum Liburnii venerant, et inde equis dispositis Romam profecti sunt, et cum paululum apud oratorem Chr^{mi} regis quievisset, ingressi sunt conclave hora 15. una cum conclavistis ordinariis, receptique fuerunt maximo cum honore ab omnibus R^{mis} cardinalibus, et usque ad eorum cellulas comitati sunt. Quæ | cellulae prius eis consignatæ (etiam in distributione generali) et ordinatae fuerant.^e 75v

Horum^f autem quattuor cardinalium adventu partes Caesareae valde demissae sunt et Gallicae aucte, cum absque eis maxime timendum erat. At tandem diu expectati 15 venerunt, et quidem in tempore. Nam cum Caesarei et eorum fautores post longos labores, practicas et omnis generis diligentiam iam perspexissent, se card. Polum pontificem creare minime posse, cum adversarii numero 19 in eorum proposito firmiter perseverarent, alio animum divertere coacti^g sunt et card. Burgensem natione Hispanum iterum fovere ceperunt. Totaque die hestern^h et nocte preterita practicas pro eo 20 actissimas fecerunt, diversisque persuasionibus modo hunc modo illum tum voti tum accessus promissione in eorum sententiam trahere conati sunt, ita ut nonnullosⁱ ex iis, qui Polo adversabantur, ut cardinalem de Monte et quosdam alios, iam lucrati fuerant, eoque res perducta erat, ut iam fere numerum legitimum cardinalis Burgensis haberet. Atque ideo hoc mane eum pontificem creaturos certo sperabant, quum ecce iam nuntius 25 allatus est, praedictos cardinales Gallos Romam applicuisse. Ex quo nuncio perterriti^k Caesarei de pontificatu Burgensis desperarunt et iterum ad card. Polum tanquam ad eorum firmissimam anchoram reversi sunt.

Cuius card. Poli fautores sunt infrascripti, videlicet: Carpensis, Burgensis, de Sylva, Moronus, Crescentius, Tridentinus, Cauriensis, Augustensis, Cueva, Sfondratus, Durantes, 30 Geennensis, S. Angeli, Medices, Mapheus, Mantuanus, Auria, Farnesius, S. Flora, Sabellus, Cornelius, Urbinas. Qui vero Polo adversabantur, sunt qui sequuntur, videlicet: Transensis, Salviatus, de Monte, Sabinensis, Verulanus, Lenoncourt, Meudon, Armaniacus, Cesis, Verallus, Cibo, Rodolphus, Pisanus, Gaddis, Ferrariensis, Sermoneta, S. Georgii, Crispus, (et eis modo adduntur Bellay, Guisa, Ciastillon et Vandomus).^l

Cardinalis autem S. Crucis in neutram declinabat, neque uni magis quam alteri adherebat. Cardinali enim Polo iam quinquies votum suum dederat, et cum eum pontificem creari etiam ex quadam Dei evidenti dispositione | non posse conspexisset, animum 35 mutare coactus fuit.^m 76r

^a M delit.

^b om. P.

^c postea add. M, partim in marg.

^d add. P.

^e P add. Hi modo et forma supradictis iuraverunt publice praesentibus isdem [sic] testibus.

^f P Horam autem, quatuor etc.

^g P conati.

^h P externa.

ⁱ P nullus.

^k M pterriti.

^l M in marg.

^m P add. paratus nihilominus, iterum ei suffragia daturum, si quando mutatis adversariorum animis spem adesse respiceret, eum pontificem creari posse.

¹ Firmanus l. c. 25^v: »Fuerunt subscripta capitula observanda a futuro pontifice per R^{mos} cardinales.«
— Gualterius (Clm. 152, f. 207^v), et congruenter P. de Brevibus (ib. f. 233^v): »Nihilque ea die accidit

memoria dignum, nisi Sfondrati quoque oblivionem ob relictam in scamno syngropham ideo animadvertendum [sic] esse existimabimus, quod priores lapsus abstergerit [sic] ridendique occasionem et ipse praebuerit.«

IX. scrutinium.

⟨Mutatio scrutatorum votorum et aliorum deputatorum ob adventum suprascriptorum quattuor cardinalium.⟩^a
Mutatio quorundam conclavistarum.

Rebus igitur sic stantibus ad novum scrutinium ventum est. Quare mane eodem, hora 17., celebrata prius missa consueta per R^{dm} D. sacristam, omnes cardinales in sacello Pauli convenerunt, asportatisque scabellis et instrumentis ad scribendum necessariis, primum lecta fuit bulla Iulii II et § *Caeterum* cap. *Ubi periculum* de elect., et per supradictos quattuor cardinales Gallos, videlicet Bellay, Guisa, Castillon et Vandomum, dictae bullae et paragraphi observantia promissa ⟨et iurata⟩^b fuit. Deinde tres cardinales secundi cuiusque ordinis iverunt ad accipienda vota R^{morum} DD. cardinalium Verulani et S. Crucis, qui egrotabant. In quo est advertendum, quod per adventum cardinalis de Bellai cessavit prioritas card. Carpensis, qui ante eius adventum erat primus presbiter, atque ideo loco card. Burgensis, qui erat secundus presbiter, ipse card. Carpensis ivit cum aliis secundis, episcopo et diacono, ad dicta duo vota accipienda; et R^{mus} card. Bellay loco card. Carpensis scrutator votorum factus est. At quoniam numerus cardinalium auctus est, et ut omnis suspitio infidelitatis in votis legendis numerandisque deleteretur, cum omnes tres primi ordinis, videlicet Tranensis, Bellay et Cibo, factionis Gallicae censerentur^c, additi^d eis sunt tres alii cardinales ultimi cuiusque ordinis, qui fuere Sabinensis episcopus (egrotante R^{mo} Verulano episcopo Albanensi), Mapheus presbiter et Vandomus diaconus, atque ita unus ex Caesareis (nempe Mapheus) scrutator factus est. Scrutinio autem facto et votis collectis inventum fuit cardinales habuisse vota infrascripta, videlicet:

Tranensis habuit vota 9, in cedulis 7 8 14 18 19
 23 25 29 34.
 Salvatus 4, in cedulis 4 13 14 19.
 Monte 10, in cedulis 10 13 16 18 28 31 34 40
 42 46.
 Sabinensis 11, in cedulis 8 9 18 21 25 28 29 31
 34 38 39.
 Verulanus 8, in cedulis 8 10 14 23 27 34 38 45.
 Carpensis 3, in cedulis 2 37 39.
 Burgensis 12, in cedulis 2 3 10 12 15 17 21 26
 32 35 37 42.
 S. Crucis 9, in cedulis 7 9 13 20 28 38 42 43 44.
 Moronus 11, in cedulis 1 3 6 12 17 22 24 30
 33 36 39.
 Crescentius 1, in cedula 43^e.

Cauriensis 1, in cedula 11^f.
 Augustensis 2, in cedulis 17 26.
 Sfondratus 6, in cedulis 6 11 24 30 32 41.
 Portugallensis 1, in cedula 1.
 Geennensis 3, in cedulis 5 33 35.
 Verallus 3, in cedulis 4 27 43.
 Cibo 3, in cedulis 4 23 27.
 Rodolphus 5, in cedulis 4 7 19 25 31.
 Pisanus 1, in cedula 45.
 Mantuanus 4, in cedulis 5 11 16 35.
 Polus 23, in cedulis 1 2 3 5 6 11 12 15 17 20
 21 24 26 30 32 33 35 36 37 39 40 41 44.
 S. Georgii 2, in cedulis 16 29.
 Ferrariensis 1, in cedula 45.

Deinde R^{mus} D. S. Flora accessit cardinali Burgensi, cuius¹ cedula habebat Moronum, Sfondratum, Polum, et post eum accessit eidem Burgensi R^{mus} Sabellus, cuius cedula habebat Moronum, Polum. Ac deinde accessit eidem Burgensi² card. Cornelius, cuius cedula habebat Sfondratum, Polum, Moronum³, finiturque scrutinium hora 19. ⟨Cui interfuerunt 44 cardinales, egrotantibus Verulano et S. Crucis et septem absentibus.⟩⁴

⟨Hodie permittuntur exire ex conclavi D. Nicolaum Siccum Mediolanensem, conclavistam R^{mi} D. card. Augustensis, et D. Franciscum Aspram, conclavistam R^{mi} D. card. de Monte, egrotos. Quorum loco remittuntur pro D. Sicco Mauritius - -^k et pro D. Aspra Michaelangelus Spata Interamnensis. Item exivit conclave D. Marcus Antonius Burghesius Senensis, conclavista R^{mi} D. de Cibo, cum esset advocatus pauperum et non posset abesse a curia, etiam id petentibus gubernatore et officialibus Urbis. Eius autem loco intromissus fuit D. - -^l⟩^m 2.

^a add. P.   ^b P iurata corr. ex observata.   ^c P ipsius Panvinii manu corr. ex conserventur.

^d M addati.   ^e P 42.   ^f M hunc ponit post S. Georgii, sed signis hic eum insert.

^g P eisdem, Burgensis.   ^h P add. et ita Burgensis habuit XV vota, XII in cedulis, III per accessus.

ⁱ M postea add., partim in marg.; om. P.   ^k lacuna in M.   ^l lacuna in M, et aliud nomen

(. . . Cornelius commendatarius Cypri, Vicen. [?] rursus deletum.   ^m om. P.

¹ sc. S. Florae. — P. de Brevibus (Clm 152, f. 234) Morono X, Augustensi XI vota tribuit.

² Gualterius, Clm. 152, f. 208^r (ad 13. Dec.):

» Patribus nuntiatur Nicolaum Siccum, Augustani cardinalis conclavistam, qui se aegrotum finxerat et [cod. ut]

e conclavi egressus est, mutatis ad celeritatem equis ad Caesarem se contulisse. Alii repentinum hunc discessum ea ratione factum esse praedicabant, ut Tridentini nomine Salviati electionem Caesari commendaret mandatumque, quod is Patcieco dederat ad eam impedi-

Ingressus R^{mi} D. card. de Turnone, Galli, in conclave.

* Hora autem circiter 1. noctis R^{mus} D. card. de Turnone, natione Gallus, ingressus est conclave. Hic unica triremi solus ex Massilia recedens applicuit hesternae die Centumcellas, et inde lectica (cum valetudinarius esset) Romam vectus est. Recipitur ab omnibus cardinalibus, ut moris est, maximo cum honore, atque invicem^b amplexatis ad suam cellulam ducitur^c.

[Die Veneris 13. Decembris.]

XV. dies conclavis. — X. scrutinium.

<Mutatio scrutatorum.>^d

Die Veneris 13. supradicti mensis Decembris hora 17., celebrata prius de more missa per R^{um} D. sacristam et instrumentis ad scribendum necessariis asportatis, primum lecta fuit bulla Iulii II contra simoniacos et § *Caeterum* cap. *Ubi periculum* de elect. lib. VI., et iurata eius observatio per R^{um} D. card. de Turnone, qui hoc mane primum
10 scrutinio interfuit. Deinde mutati sunt scrutatores, et loco cardinalis de Bellay praepositus est card. de Turnone, qui nunc est primus presbiter. Postea tres secundi ordinum iverunt ad accipiendum votum R^{mi} card. Verulani aegroti; sed loco card. Carpensis, qui heri mane erat secundus presbiter, propositus fuit card. de Bellai, qui eum praecedat. Quod votum immissum fuit per R^{um} D. Salviatum, qui illud detulerat, in calice scrutiniis
15 ordine superius descripto. Et successive vota omnia data fuerunt. Quibus numeratis inventum est cardinales infrascriptos habuisse vota quae sequuntur, videlicet:

Tranensis habuit vota 9, in cedulis 4 5 16 17 23
26 38° 40 45.

Salviatus 6, in cedulis 1 4 7 9 16 42.

Monte 9, in cedulis 1 4 11 19 20 24 26 43 44.

Verulanus 1, in cedula 46.

Bellay 5, in cedulis 25^f 39 40 41 46.

Carpensis 4, in cedulis 18 25 31 44.

Burgensis 8, in cedulis 8 13 18 27 29 31 36 47.

S. Crucis 5, in cedulis 6 9 24 28 30.

| Moronus 5, in cedulis 10 20 27 29 37.

Tridentinus 4, in cedulis 3 28 32 34.

Armaniaco 2, in cedulis 9 41.

Augustensis 4, in cedulis 3 13 34 44.

Sfondratus 5, in cedulis 12 25 32 33 36.

Cesis 2, in cedulis 12 46.

Durantes 1, in cedula 22.

Giennensis 2, in cedulis 10 29.

Guisa 5, in cedulis 14 26 33 39 42.

Verallus 1, in cedula 19^g.

Medices 2, in cedulis 15 47.

Cibo 1, in cedula 21.

Rodulphus 7, in cedulis 5 7 16 23 38 42 45.

Mantuanus 2, in cedulis 10 15.

Farnesius 2, in cedulis 11 32.

Polus 23, in cedulis 2 3 6 10 11 13 15 18 20
21 22 25 27 29 30 31 32 33 34 35 36 44 47.

Ferrariensis 1, in cedula 40.

S. Georgii 3, in cedulis 7 17 19^l.

77^v

<Cui scrutinio interfuerunt 46 cardinales, egrotante R^{mo} Verulano et absentibus septem>^{h 2}.

^a P *praemittit* Eadem die applicuit Romam R^{mus} D. card. Turnonius et hora circiter 1. noctis ingressus est . . . ^b P *insert* deosculatis et.

^c P *add.* ubi praesentibus isdem [*sic*] testibus bullam Iulii II et reliqua iuravit ut supra.

^d *add.* P. ^e P 30. ^f P 38. ^g P 29.

^h M *postea add.*; P U: Finitur autem scrutinium hora 19., cui interfuerunt 46 cardinales, aegrotante Verulano et 7 absentibus.

dam, revocaret. Alii ea de causa missum putabant, ut Caesarem certiorum faceret, quibus difficultatibus Poli electio opprimeretur. Omnes finctam [*sic ab ipso Panvinio scriptum pro tam scribae*] simulatamque in hunc finem aegritudinem [*cod. agitudinem*] manifesta querela execrabantur; nemo tamen inventus est, qui in senatu de his rebus publice conquestus sit. — Firmanus l. c.: Post introitum R^{morum} [cardd. Gallorum] exivit de conclave D. Nicolaus Seccus, capitaneus iustitiae Mediolani, qui erat conclavista R^{mi} de Augusta, et causa [*sic*] exeundi finxit se egrotum esse. Qui postea in sequenti die discessit de Urbe cum maxima diligentia Mediolanum versus, unde nuncium ad imperatorem misit, ut dictum est. — Exivit post ipsum D. Marcus Antonius Burghesius advocatus consistorialis, qui cum esset advocatus pauperum, ob eius absentiam multi

Concilium Tridentinum. II.

patiebantur. — . . . Dum R^{mi} essent in scrutinio, magister ceremoniarum aperuit ostium conclavis et misit extra conclave D. Franciscum de Aspra conclavistam R^{mi} card. de Monte, qui graviter egrotabat.

Gualterius l. c.: »Ea die cardinales omnes, qui Polum eligere studebant, in Tridentini cubiculum coeunt ac firma deliberatione decernunt, ne prioris voluntatis quicquam remittant neve obiectis a Gallis machinis cedant aliumve quam ipsum Polum candidatum progredi patiantur« [*cod. patiantur*].

¹ Sabinensis seu Theatinus nec a Massarello nec a Panvinio nec a Gualterio nominatur; Paulus a Brevis decem eum vota accepisse vult: »Theatinus 10 et Polus 23 vota tulere« (Cim. 152, f. 234^r).

² Firmanus l. c. f. 26^r: Praelati custodes ab extra epulas iterum diminuerunt, quod nemini placuit.

[Die sabbati 14. Decembris.]

XVI. dies conclavis. — XI. scrutinium.

⟨Die sabbati 14. eiusdem mensis Decembris hora 16. cum dimidia, celebrata prius missa consueta per R^{dum} D. sacristam et asportatis scabellis et instrumentis ad scribendum necessariis, factum⟩^a fuit XI. scrutinium, cuius vota sunt infrascripta, videlicet:

<p>Tranensis habuit vota 8, in cedulis 1 3 15 16 33 34 35 38. Salviatus 4, in cedulis 1 5 23. De Monte 7, in cedulis 4 15 34 39 44 46 47. Sabinensis 9, in cedulis 19 20 23^b 31 38 42 43 44 46. 78^r Verulanus 6, in cedulis 4 8 25 35 38 47. Turnonius 2, in cedulis 5 16. Bellaius 4, in cedulis 3 8 22 30. Carpensis 3, in cedulis 12 13 20. Burgensis 10, in cedulis 7 9 10 13 27 29 32 33 41 45^c. Meudon 1, in cedula 43. S. Crucis 5, in cedulis 2 5 28 37 45. Moronus 8, in cedulis 17 18 20 24 26 27 28 32. Tridentinus 5, in cedulis 6 13 18 26 28. Armaniacus 1, in cedula 21. Augustensis 2, in cedulis 7 10.</p>	<p>Cueva 2, in cedulis 30 36. Sfondratus 3, in cedulis 12 22 41. Cesis 1, in cedula 42. Durantes 1, in cedula 40. S. Angeli 1, in cedula 21. Guisa 6, in cedulis 8 9 16 17^d 33 37^e. Verallus 3, in cedulis 15 31 37. Cibo 1, in cedula 25. Rodolphus 4, in cedulis 33 34 35 46. Lotharingus 1, in cedula 9. Mantuanus 2, in cedulis 11 18. Gaddis 2, in cedulis 3 25. Auria 1, in cedula 36. Polus 23, in cedulis 2 6 7 9 10 11 12 13 14 18 20 21 22 24 26 27 28 29 32 36 39 40 41. Ferrariensis 5, in cedulis 5 19 36 42 43. S. Georgii 2, in cedulis 1 31. Vandomus 1, in cedula 30.</p>
--	--

Cui scrutinio¹ interfuerunt 46 cardinales, egrotante R^{mo} Verulano. Perficitur autem hora 18¹/₂^f.

78^vExitus R^{mi} D. card. Verulani ex conclavi.

5

Eadem die 14. Decembris hora 19. perfecto scrutinio R^{mus} D. card. Verulanus exivit conclave ob eius morbum valde ingravescentem, addita onerosa aetate annorum 83. Sed quoniam indecens visum fuit, ut cardinalis ante electionem pontificis ex conclavi exiens libere cum omnibus commercium haberet, decretum est, ut dictus R^{mus} Verulanus contineret se intra arcem S. Angeli una cum conclavistis, quos secum ducebat (ex quin- 10
que^g enim conclavistis duo cum eo exiverunt et tres remanserunt in conclavi), donec futurus pontifex eligatur, et cum nemine nisi medicis et familiaribus necessariis loqueretur².

Diligentia conveniendi inter cardinales utriusque partis.

Hodie maxime elaboratum est inter cardinales utriusque partis, ut, si possibile foret, aliqua concordia in pontifice creando fieret, atque ideo omnibus cardinalibus huius et illius partis separatim in sacellis Sixti^h et Pauli convenientibus diversi nuncii hinc inde 15
missi sunt, praesertim ex principalioribusⁱ, ita ut multoties etiam per aliquod notabile temporis spatium Farnesius cum Guisa, Tridentinus cum Vandomo, Turnonus cum Mantuano ⟨colloquuti fuerunt⟩^{k3}. Variique tractatus hinc inde habiti sunt, verum in nemine¹

^a PU Die sabbati 14. eiusdem m. D. hora 16. cum dim. post missam consuetam celebratam.

^b PU 25. ^c PU 46. ^d P 19. ^e M 47 (at 46 tantum erant cardinales).

^f PU hanc exhibent formam Absolvitur autem scrutinium hora 18. cum dimidia, cui interfuerunt 46 cardinales, uno aegrotante. ^g P quibus. ^h P Xysti. ⁱ P primioribus.

^k P colloquerentur. ¹ P nullo.

¹ Paulus de Brevibus Clm. 152, f. 234^v: »Card. S. Angeli eo die oblitus voti profectus est usque ad altare; quod non solum risum, sed etiam cachinum [sic] movit toti collegio, oblivionisque notam ceteris delevit, ut supra.« Idem ad verbum fere narrat Gualterius ib. f. 208^v. P. de Brevibus.

² Firmanus l. c. f. 26^r: »Fuit ordinatum a R^{mis} deputatis, ne polisae pro rebus necessariis exirent de conclavi absque subscriptione ipsorum 4 deputatorum.«

³ Gualterius Clm. 152, f. 208^r: »Hora 23. Galli omnes, qui Polo resistebant, ad altare maius capellae Xysti de his rebus [sc. Poli extrudendi causa] congregiuntur. Guisius, qui eius factionis princeps erat, reliquorum sententiam postulat, essetne ipsorum aliquis legatus mittendus, qui Polum [f. 208^v] ob-

testaretur, ut ab incepta pontificatus petitione desisteret nec ipsius causa rempublicam christianam diutius periclitari pateretur. Seniores illius sententiam minime approbant. Hoc tantum eorum conventu decernunt, ut eorum suffragia in Tranensem, Salviatum, Montanum, Sabinensem ac Rodolphum conscriptis in eorum [cod. earum] nomen syngraphis dividerentur, et a Sabinensi sequenti die inciperetur, licet huic conventui non interfuit. Ceteri gratiae ac fortunae suae periculum in ea die facere recusarunt, quod ostentationis causa, ut aequarentur scilicet Poli suffragia, id fieri certo sciebant. Absolutaque est congregatio, in qua Galli octo, Tranensis, Montanus, Salviatus, Rodolphus, Ferrariensis, Crispus, S. Georgii, Sermoneta, Verallus ac Pisanus interfuerunt.«

adhuc concordare potuerunt. Galli enim^a proposuerunt novem cardinales, <tres Gallos, videlicet>^b Lotharingum, Turnonum, Bellay, et tres Italos sibi addictos, scilicet Salviatum, Rodolphum et Tranensem, <item tres alios Italos,>^c quos neutrales fore censebant, videlicet Sabinensem, de Monte^d et S. Crucis. Caesarai vero cum Farnesianis et eorum^e sequacibus^f solum Polum velle firmiter responderunt¹. Dura nimis profecto atque execrabilis visa est haec eorum tam obstinata voluntas, ut nunquam alium nisi tantum^g Polum nominaverint, quasi^h nullum alium ex tot probatissimis viris, qui in hoc sacro senatu in praesentiarum reperiuntur, pontificatu dignum iudicaverint, et quasi in uno tantum card. Polo gratia spiritus sancti circumscriptaⁱ maneret, et ab eo solo totius reipublicae christianae salus penderet, cum maximo omnium populorum scandalo et praesertim Urbis, qui quotidie clamant^k ad postes ostii conclavis, ut pontifex eis^l reddatur, atque omnes religiosi et clerus quolibet mane processionaliter ad ostium conclavis usque^m proficiscentes magnis vocibus supplices Deum orant, atque eius genitricem ac sanctos sanctasque invocant, ut cito pontificem summum populo christiano restituere et ecclesiam sanctam, modo viduam mestamque sponso suo orbatam, consolari ac Christi gregem, qui nunc per invia et deserta loca pastore destitutus vagatur, ad ovileⁿ dominicum reducere et denique afflictam vacuumque sedem apostolicam suo sibi capite reddito implere ac pacare dignetur.

[Die dominica 15. Decembris.]

Dies XVII. conclavis. — XII. scrutinium.

Die^o 15. supradicti mensis Decembris, licet esset dominica tertia adventus Domini, tamen visum est R^{mis} Dominis fieri scrutinium, ne morae assentire^p viderentur neve in posterum traheretur in exemplum, quod diebus dominicis scrutinium non fiat, atque haec prava (ut multis videbatur) consuetudo invalesceret. Celebrata itaque hora 18. missa consueta per R^{dm} D. sacristam aliisque de more observatis factum fuit 12. scrutinium, cuius vota sunt quae sequuntur, videlicet:

Tranensis habuit vota 4, in cedulis 12 30 35 41.
Salvatus 1, in cedula 30.
Monte 4, in cedulis 42 43 45 46.
Sabinensis 21, in cedulis 2 5 6 7 10 12 14 17
25 27 28 30 32 34 35 38 40 41 42 43 44.
<Item unum accessum cardinalis de Monte.>^q
Verulanus 2, in cedulis 27 45.

Carpensis 2, in cedulis 5 21.
Turnonius 1, in cedula 39.
Bellay 1, in cedula 7.
Burgensis 9, in cedulis 1 15 17 19 20 21 26 33 38.
Lenoncourt 1, in cedula 7^r.
S. Crucis 10, in cedulis 3 6 9^a 15 16 31 34 37
40 43.

^a P vero. ^b M corr. in marg. pro: ut; P videlicet, tres G., scilicet.

^c P Item tres alios, Item alios. ^d P habet de Monte ante Sabin. ^e P coram.

^f P fautoribus. ^g P solum. ^h P insert vero. ⁱ P arcsumscepta. ^k P clamat.

^l P ei. ^m P atque. ⁿ P ovilem. ^o M del. dominica. ^p P more essentire.

^q M habet tantum in marg. access. 1. ^r Positus erat in M post Guisa (p. 60), sed signo hic inserendus indicatur. ^s P 19.

¹ Maffaeus Clm. f. 259^v: »Diuturnitas comitiorum hoc etiam amplius adepta fuit, quod de utraque partium consensu nonnullae concordiae conventiones sibi ipsis invicem oblatae essent, in quibus Gallorum haec fuit, quod ex novem ab illis cardinalibus praepositis Caesariani quem vellent aliquem eligerent. Quorum cardinalium tres erant natione Galli: Lotharingus nempe, Turnonius ac Bellaius; tres benevolentia addicti: Salvatus, Rodolphus ac Tranensis, tres, ut ipsi aiebant, neutrarum partium: Teatinus, Montanus [ita certe legendum, cod. habet Mantuanus] et Marcellus. Quos omnes, etsi tunc Caesariani obstinate respuissent, Sfortia tamen in longitudinem prospiciens post multas comitiorum contentiones pontificem futurum nonnullis domesticis constantissime praedixit, quod tunc fieri posse nullus fere existimaverat. Galli etiam illius petitionem obtulerant scientes Caesarianos nullo pacto illam comprobaturus. Cuius rei argumento erat Guisium, qui non solum Montani [cod. Mantuani] vitia publice enarrabat, sed Gallorum legato litteras misit [cod. missit], ut suo nomine regi nunciaret, Montanum [cod. Mantuanum] vitam sacerdotio indignam omnique

impuritate refertam degere, animo itidem esse ita facili et levi, quod etsi regis beneficio pontificatum adeptus esset, statim tamen Caesarii totum sese addixisset [cf. Ribier, Lettres et Mémoires II 268].

Caesariani, postquam Polum renunciandi spe deiecti essent, [261^r] animum ad Sfondratum adiecerunt. Quum enim comitiorum exitum ad quandam ex his, qui neutram in partem inclinari videbantur, cardinalem venturum existimarent, illum ipsum Sfondratum esse posse sperabant, idque eo magis, quod Caesarianis Farnesius se nullo pacto Marcello suffragaturum iureiurando obstrinxerat. Quam tamen de Sfondrato deliberationem, ne impediretur, quoad poterant celabant, atque ut ab hac re [add. Panv. supra lin.] Gallorum animos penitus averterent esseque firmos et concordos ostenderent — fama enim erat, non amplius voluntate, sed necessitate quadam Polo suffragari —, Morono maiorem suffragiorum numerum tulere, quam cuivis alii cardinalium in illis comitiis hactenus latum [sic] fuerit.

Post haec per multos dies nihil aliud actum est quam novas sibi invicem pactiones ad tempus potius differendum quam ad creationem conficiendam proponere.*

Morus 8, in cedulis 3 5 8 11 16 21 33 36.
 Tridentinus 2, in cedulis 8 13.
 Armaniacus 2, in cedulis 17 32.
 Cauriensis 1, in cedula 19.
 Augustensis 2, in cedula 13.
 Sfondratus 3, in cedulis 18 23 38.
 <Cesis 3, in cedulis 14 24 44.>^a
 Durantes 1, in cedula 24.
 Geennensis 1, in cedula 11^b.
 Guisa 2, in cedulis 1 25.
 Verallus 6, in cedulis 2 10 15 35 41 42.
 Medices 1, in cedula 26.

Cibo 1, in cedula 27.
 Rodolphus 2, in cedulis 6 32.
 Lotharingus 1, in cedula 1.
 Mantuanus 4, in cedulis 11 14 22 25.
 Gaddis 2, in cedulis 23 39.
 Polus 23, in cedulis 1 3 4 5 8 9 11 13 16 18
 19 20 21 22 23 24 26^c 29 33 37 38 39 46.
 Sabellus 1, in cedula 18.
 Cornelius 1, in cedula 28.
 S. Georgii 3, in cedulis 10 28 44.
 Crispus 4, in cedulis 2 12 34 40^d.

Antequam vero vota darentur, R^{mi} DD. tres deputati iverunt ad accipienda vota trium cardinalium egrotantium, videlicet S. Crucis, Bellay et Cibo, quae vota more solito immissa fuerunt per R^{mm} D. card. Salviatum in calicem scrutiniorum. Votisque collectis atque dinumeratis R^{mus} D. card. de Monte, cuius cedula (quae aperta fuit) habebat R^{mos} Burgensem, S. Crucis, Verallum, accessit R^{mo} Sabinensi, habitis honorificentissimis verbis 5 de eius vitae integritate. Verum cum nemo eum sequeretur, finitum est scrutinium hora 19^a.

Hoc mane antequam scrutinium haberetur, omnes cardinales vel celebrarunt vel communicarunt se ob diem dominicam, privatim tamen, et aliqui in sacello Sixti, aliqui in sacello Pauli, hac et illa hora, prout unicuique videbatur². Sed nihilominus missam communem omnes cum crociis consuetis audiverunt. Interfuerunt autem huic scrutinio 10 cardinales 43, tribus supradictis aegrotantibus et R^{mo} Verulano absente <qui heri invalescente eius morbo exivit ex conclave, absentibus vero ab Urbe septem>^{e 3}.

<Mutatio cellulae^f cardinalis S. Crucis aegroti.>^g

R^{mus} card. S. Crucis ob invalescentem eius morbum cum^h exire vellet e conclavi <et de hoc enixe rogaretⁱ DD. deputatos>^k, ne talis tamen et tantus vir amitteretur⁴,

^a Hic insertus est in *M* post Guisam (et Lenoncourt), sed huc trahendum esse significatur.

^b O in cedulis 1 25 (scriptor delapsus est ad lin. sequentem). ^c om. *P*.

^d Deletum in *M*: Cui interfuerunt cardinales 46, cum card. Verulanus (abhinc in marg.) ob ingre-
 scentem eius infirmitatem heri ex conclavi exiverit, absentibus vero ab Urbe septem.

^e *P* intra Urbem, VII vero ab Urbe. ^f cod. cedulae.

^g insert *P*, qui textum sequentem sic formavit: Cum R^{mus} card. S. Crucis ob invalescentem eius morbum exire vellet ex conclavi, et de hoc enixe rogaret R^{mos} DD. deputatos, ne tanto et tali viro collegium careret, concessit ei sunt aulae quae extra conclave sunt, sacello Xysti adiunctae, ubi sacrista apostolicus [cod. apostolicum] hospitium habere solet, apertoque hostio, quo ex dicto sacello Xysti ad illas itur, intra conclave inclusae fuerunt, dataque ei [cod. eis] potestas est videndi lumen solis ex fenestra, quae eius [corr. a Panv. pro eis] fidei demandata est — alias enim nulla fenestra patet in toto conclavi —, et concessum ei fuit, ut cuocom [sic] suum intromitteret in conclavi [sic], ut res intro concoqui possent. Quae comoditas [sic] specialis est et nulli alteri concessa, ipsi autem indulta [cod. indultae] ob suam probitatem, ingenuitatem, praestantesque ac singu-
 laris [sic] corporis et animi dotes. ^h *M* et. ⁱ *M* rogaret. ^k *M* in marg.

¹ Firmanus l. c. f. 26^r: »R^{mus} Theatinus habuit vota 22 et R^{mus} Polus 23.«

² »Et aliqui diaconi sumpserunt eucharistiam, et presertim Polus, qui eam de manibus card. Guisii sumpsit. Et cardinales Hispani ac alii card. Farnesium sequentes indignati sunt, quod decanus solus certum processum ab extra allatum cupit [sic]: Paulus de Brevibus Clm. 152, f. 234^v. Clarius loquitur Gualterius l. c. f. 208^v: »Antequam scrutinium inciperetur, maximus inter patres rumor est obortus. Querebantur enim Hispani notarium inquisitionis privatim ad ostium conclavis decanum ipsum colloquutum [sic] fuisse, idque contra veterem consuetudinem ac pessimo quodam exemplo factum esse. Decanum insuper in huiusmodi rebus nimia licentia uti. Verebantur enim, ne is notarius aliquid [cod. aliquid] attulisset, quod vitam et mores Poli suspectos redderet. Iactaverat enim saepe saepius decanus se id certo facturum. Sed re perspecta, ut se a calumnia liberaret, notarium illum ideo accersitum esse affirmavit decanus, ut secum prelati multis presentibus [cod. perperam add. quod factum esse dicebat] de his rebus, quae ad [f. 209^r]

societatem quandam pertinebant, cuius is rogatus fuerat, alloqueretur. Sicque ea molestia Hispani liberantur, ut ne verbum quidem de his rebus loquuti fuerint.«

³ Gualterius Clm. 152, f. 209^r: »Tridentinus per syngrapham hortatus est enixe Guisium, ut Polum in cubiculum [sic] conveniret secumque [sic, = cum eo] aliquantisper alloqueretur. Huic Guisius, qui omnium suae factionis cardinalium sententiam rogaverat, respondit: se quotidie in capella Pauli esse ibique Polum suae cupiditati satisfacere facile posse. Ideo autem Galli ac Itali, qui Gallum sectabantur, eo conventu Guisium prohibuerant, ne secreto hoc congressu favoris aliquid ipsi Polo adderetur.«

⁴ Gualterius Clm. 152, f. 209^r: »Farnesius, qui plurimum presidii atque consilii in illum contulerat, illius opera carere aegre ferebat.« Ideo concessas esse Cervino cameras sacristae. »Quod etsi veteri consuetudini et omnium comitiorum memoriae adversum videretur, ea tamen erat probitatis et continentiae illius opinio, ut nedum mansiones ipsas, sed fenestrarum quoque liberum usum concedere non dubitaverint.«

concessę ei sunt camerae, quae extra conclave <erant, ubi sacrista habitare solebat, ruptoque ostio>^a intra conclave inclusę sunt, et data est ei potestas videndi lumen naturale ex finestra, quae eius fidei demandata est (alias enim nulla finestra patet in toto conclavi), et concessum est coquum suum <intromittere in conclave, ut res intus concoqui possent.

5 Quę commoditas notabilis est ob virtutem tanti viri>.^{b 1}

[Die lunae 16. Decembris.]

Dies XVIII. conclavis. — XIII. scrutinium.

80r

Die lunę 16. eiusdem mensis Decembris hora 17. celebrata prius missa consueta per R^{dm} D. sacristam et asportatis instrumentis ad scribendum necessariis factum fuit XIII. scrutinium, cum prius tres R^{mi} DD. <ad hoc>^c deputati ivissent ad accipienda vota R^{morum} DD. cardinalium de Bellay, S. Crucis et de Cibo egrotantium. Huius autem

10 scrutinii vota sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habuit vota 6, in cedulis 1 6 9 12 18 23.

Salviati 3, in cedulis 6 20 35.

Monte 7, in cedulis 1 6 11 14 20 23 43.

Sabinensis 24, in cedulis 1 3 5 6 8 9 11 12 14

15 18 20 22 23 25 28 29 30 33 34 35 39

43 46.

Carpensis 2, in cedulis 22 24.

Bellay 1, in cedula 31.

Burgensis 10, in cedulis 5 21 24 27 30 32 33

36 40 45.

S. Crucis 7, in cedulis 4 16 33 37 43 44 45.

Visensis 1, in cedula 12.

Moronus 9, in cedulis 2 4 10 21 26 28 36 38 41.

Tridentinus 1, in cedula 17.

Augustensis 2, in cedulis 7 22.

Cueva 1, in cedula 8.

Sfondratus 4, in cedulis 13 17 31 44.

Portugallensis 15, in cedulis 2 5 7 10 13 17 21

24 26 27 31 37 40 42 44.

S. Angeli 1, in cedula 39.

Guisa 2, in cedulis 8 34.

Verallus 2, in cedulis 15 33.

Medices 1, in cedula 32.

Rodulphus 2, in cedulis 9 14.

Pisanus 1, in cedula 3.

Mantuanus 2, in cedulis 10 25.

Gaddis 1, in cedula 35.

Castillion 2, in cedulis 20 46.

Farnesius 1, in cedula 24.

Polus 23, in cedulis 2 4 7 10 13 16 17 19 21 22

24 26 27 28 30 31 32 36 37 38 40 42 44.

| Ferrariensis 2, in cedulis 3 39.

Sabellus 1, in cedula 39.

Cornelius 1, in cedula 34.

S. Georgii 2, in cedulis 15 29^d.

Crispus 2, in cedulis 12 46.

Vandomus 2, in cedulis 3 8.

80v

<Tractatus conveniendi inter partes et propositio quorundam cardinalium.>^e

Et quoniam cardinales Hispani Caesareoque nomini addicti adhuc firmiter perseverabant in card. Polo, ut eum pontificem eligerent, et econtra cardd. Galli regiaeque partis fautores constantissime dictum Polum recusabant ac nihilominus <rebus sic stantibus>^f nemo ad pontificatum ascendere posse dinoscebatur, praefati cardinales regii etiam

15 ipsi unum ex suis proponere et omnibus viribus fovere decreverunt, tum ut Poli emulus foret, tum ne cardinales regios minoris auctoritatis esse in conclavi quam Caesareos ostenderetur. Quapropter in hesterno scrutinio proposuerunt R^{mm} D. card. Theatinum, episcopum Sabinensem, cui 22 vota dederunt, eidemque hoc mane alia duo addiderunt. Ex quo

20 card. Poli vota superarunt, cum ipse 23 iam a multis scrutiniis semper habuerit, iste vero ad 24 ascenderit. At cum neque regii neque Caesarei numerum legitimum soli efficere possent, variae ex utraque parte collocationes et tractatus habiti sunt, ut si qua

via fieri posset, in unum omnes concordarent. Frustra tamen et in cassum omnia recidebant, cum utrique^g constanter, ne dicam obstinate, in suo proposito permanerent. Verum cum Caesarei magis ab aequo secedere viderentur et de solius card. Poli pro-

25 positione multis modis arguerentur, tandem, cum tota hac die in practicis elaboratum fuisset, hora circiter 3. noctis, convenientibus omnibus cardinalibus Caesareis in sacello

^a om. O.

^b M add. in marg. (paginae reliqua parte completa).

^c M add. supra lineam.

^d P 19.

^e insert P.

^f M in marg.

^g P utrinque.

¹ Firmanus l. c. f. 26^r: »R^{mm} card. de S. Cruce, qui erat egrotus, volebat exire de conclavi, sed ad instantiam quorundam R^{morum} cardinalium remansit, et fuerunt ei concessae camerae R^{di} D. sacristae, quarum porta aperta fuit, quae est prope cornu altaris capellae Sixti, quae porta erat clausa cum cemento et lapidibus. Et quia fenestrae erant apertae, fuerunt clausae et sigillatae. — De mandato R^{morum} deputatorum intromissa

fuit magna quantitas storarum pro cooperiando pavimentum corritoris seu lodiae, ne frigus redderet cardinalibus per eam ambulantiis [sic].« — Gualterius Clm. 152, f. 209^r: »Eadem die circiter horam 3. noctis Alexander Rufinus ac tres alii Pisani familiares praefectorum consensu conclavi dimituntur novoque exemplo ea die omnibus exeundi facultas est attributa.«

Pauli, postquam inter se diu disceptarunt, card. Polum paulisper relinquere et ad <alios suae factionis>^a convertere decreverunt, missisque tribus oratoribus ad cardinales regios, videlicet Augustensi Germano, Geennensi Hispano et Farnesio Italo, significaverunt illis eorum animi mutationem, <atque ne viderentur obstinati>^b, Polo derelicto proposuerunt eis R^{mos} DD. card. Carpensem et Burgensem. R^{mi} vero cardinales regii (qui etiam ipsi 5 in unum convenerant apud cellulam cardinalis | de Guisa, eorum caput^c) cardinales ipsos Caesareos summopere commendarunt atque laudarunt, quod card. Polum reliquissent^d. Quo autem ad alios duos propositos, quod ipsi considerabunt et id facient, quod spiritus sanctus suggeret eis^e. Quod responsum oratores ipsi suis retulerunt, et deinde omnes, tam isti quam illi, ad proprias cellulas^f remearunt hora 5. noctis. 10

[Die Martis 17. Decembris.]

Dies XIX. conclavis. — XIV. scrutinium.

Adveniente autem luce <diei Martis 17. dicti mensis Decembris>^g iterum cardinales utriusque partis ad practicas redierunt. Cumque regii invenissent, Caesareos adhuc eius esse animi, ut vota sua card. Polo tribuerent, idem et ipsi facturos autumarunt atque ad card. Sabinensem reversi sunt. Verum quoniam^h multiⁱ ex eisdem regiis Sabinensem ipsum recusabant <atque ideo>^j eum pontificem futurum minime sperabant, vota sua 15 etiam alio^k diverterunt, et exemplo Caesareorum, qui in hesterno scrutinio Portugallensi^l

^a P alium, tamen suarum partium.

^b M add. in marg. (pro et in textu); om. P.

^c sic.

^d M relinquissent; P a card. Polo recessissent.

^e M cedulas.

^f M in marg.; P ita incipit: Illucescente autem die quae fuit Martis . . .

^g P quondam.

^h P multis.

ⁱ P utpote qui.

^j P alii.

^k om. P, certe negligentia scriptoris.

¹ Gualterius Clm. 152, f. 209^v: »Prima hora noctis Germani et Hispani accersito Farnesio in cubiculum Tridentini conveniunt ibique inter ipsos conferunt se ab adversariis nimia animi pertinacia [sic] accusari, quod Polum duntaxat pontificem proponerent, neminem alium sacri ordinis eo honore dignum existimarent maximamque propterea [sic] caeteris patribus iniuriam inrogarent. Ad delendam igitur obstinationis maculam mittendos esse oratores aliquot praedicant ad ipsum Guisium eumque eorum nomine certiore faciant: se ideo in ipsum Polum oculos coniecisse illumque pontificem facere statuisse, quod is maxima animi moderatione, iustitia, pietate praeditus exquisitis sacrae theologiae litteris instructus universae reipublicae christianae principatu suo maximum esset [cod. esse] allaturus incrementum et Gallorum regi videri posset non ingratus; ac tandem, ut conceptam pertinaciae opinionem a Gallis auferant, Carpensem et Burgensem proponant. Fuit ab omnibus haec sententia approbata.

Giennensem igitur, Augustanum et Farnesium ad id peragendum legatos mittunt. Hi meditatis orationibus ab his turbinibus orsi, quibus Petri navis presenti tempore agigaretur, mandata referunt. Tranquillitati ecclesiae, non autem principum gratiae consulendum esse dicunt [ab ipso Panv. corr. pro dixerunt]. Tandem illi persuadent, vel ut aliquem ex his tribus, quos antea dixi, eligant, vel vice versa tres alios suae partis nominent, quorum unum ipsi eligere possint.

[f. 210^r] Haec illi. At Guisius pro <rei gravitate modicum temporis ad respondendum deposit, omnibus deinde suae factionis> [inclusa ab ipso Panv. in marg. superiori add.] senatoribus adveccatis id negotium agendum decernendumque proponit, ipsorum omnium sententia auditis oratores illos vocari iubet et cum Ferrariensi et Crispo, qui secum profecti fuerant, in hanc fere sententiam loquitur. Laudat in primis ipsos, quod tandem de extollendo Polo animum averterint, quando illius electio maiora in dies subire discrimina facile posset [videtur Theatini artes significare]. Recte illos egisse dixit, quum ad illos trans-

ierint; qui etsi omni honore digni viderentur, maiorum tamen in hac re vestigia sequi velle, qui non proposito hoc modo, sed scrutinio eligi pontificem maximum sacratissimis legibus sanxerunt [sed tredecim scrutinii ad finem optatum non perventum erat, propterea aliam viam illi aggrediebantur]. Quodsi illi quos nominant dignos reputent, ut pontificiae dignitati praeficiantur, ipsorum gratiae ac existimationis periculum scrutinio facerent. Se enim suosque abiecta etiam sui principis gratia illis tantum suffragia praestaturus fore, quos [cod. quod] sacri [sic] spiritus vis atque impulsio eo ministerio dignos ostendisset. Quod vero ad aliorum trium partis suae propositionem attinet, maturius consultum.

Hoc igitur accepto responso oratores in suas mansiones revertuntur tacita quadam murmuratione Guisii superbiam arguentes, quod is in proprium cubiculum eos accersiri elato animo iusserit, ipsi vero ad illum omni prorsus ambitione exuti accesserint, quodque minus liberali responso [cod. responsio] usus fuerit (Ad intellegendum hunc respondendi modum cf. p. 63, adn. 5.)

Paulo aliter Paulus de Brevibus ib. f. 235^r: »Eadem die circa horam noctis tertiam, quum Galli dixissent saepius, Hispanos fugere creationem pontificis, fuit ab ipsis Hispanis in eorum congregatione privatim habita decretum, quod Giennensis, Augustanus et Farnesius mitterentur ad Gallos eisque proponerent Burgensem, Carpensem et Polum, et utrum vellent ex iis eligere [cod. eligerunt]; se esse paratos creare quem ex illis elegissent. Quod ab ipsis factum est. Responsumque a Gallis, se tempus velle ad deliberandum. Paulo post missus est ab eis card. Crispus, qui Gallorum nomine Hispanis respondit: Pontificis creationem secundum veterum morem per scrutinium fieri solitam esse, eundemque morem ab eis esse observandum. Proinde proponerent in scrutinii quos vellent; se bonae electioni non defuturos. Res sane displicuit multis, quibus bonum publicum curae erat, et nonnulli valde admirati sunt, quod card. Farnesius cum duobus aliis ad proponendum curam suscepisset.*

plurima vota, nempe 16, <non serio sed honoris causa>^a dederunt, etiam et ipsi cardinalem de Guisa eadem ratione aliquo notabili votorum numero decorare decreverunt¹. Quare cum advenisset hora 16. cum dimidia, missa consueta celebrata est et scrutinium factum fuit, accedentibus prius R^{mis} DD. cardinalibus Salviato, Carpeni et Rodulpho
5 ad accipienda vota R^{morum} cardinalium de Bellay² et S. Crucis egrotantium. Vota autem hodierni scrutini sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet vota^b 1, in cedula^c 33.
Salviatus 2, in cedulis 6 33^d.
Monte 4, in cedulis 30 32 34 40.
Sabinensis 18, in cedulis 1 5 6 8 9 11 14 15 17
22 30 31 36 38 40 43 45 46.
Turnonius 1, in cedula 36.
Bellay 2, in cedulis 14 15.
Carpensis 9, in cedulis 10 19 21 23 24 25 35
37 41.
Burgensis 11, in cedulis 2 10 18 19 21 23 24
25 35 37 41.
Lenoncourt³ 1, in cedula 11.
S. Crucis 6, in cedulis 1 13 17 31 34 39.
Sylva 1, in cedula 7.
| Moronus 10, in cedulis 2 3 10 16 20 21 29 32
35 42.
Tridentinus 1, in cedula 4.
Augustensis 3, in cedulis 12 19 44.
Sfondratus 7, in cedulis 3 7 20 25 26 27 32.

Cesis 2, in cedulis 34 38.
S. Angeli 1, in cedula 28.
Guisa⁴ 18, in cedulis 1 5 6 8 9 11 14 15 17 22
30 33 36 38 40 43 44 45. Item 2 accessus.
Verallus 2, in cedulis 14 45.
Cibo 1, in cedula 46.
Ridolphus 2, in cedulis 5 17.
Lotharingus 2, in cedulis 36 43.
Mantuanus 4, in cedulis 9 20 22^e 27.
Gaddis 1, in cedula 6.
Ciattillion 1, in cedula 4^f.
Farnesius 3, in cedulis 8 9 28.
S. Flora 1, in cedula 28.
Polus 23, in cedulis 2 3 4 7 10 12 13 16 18 19
20 21 23 24 25 26 27 28 35 37 39 41 42. 81^v
Ferrariensis 2, in cedulis 1 46.
S. Georgii 2, in cedulis 31 46.
Crispus 1, in cedula 12.

Votisque datis R^{mus} D. card. Farnesius, cuius cedula habebat R^{mos} DD. Polum, Sfondratum, de Sylva, accessit R^{mo} D. cardinali de Guisa⁵. Deinde accessit eidem car-

^a *M in marg*^b *sic M.*^c *M delet p^a.*^d *P 36.*^e *P 21.*^f *P 44.*

¹ Maffaeus Clm. 152, f. 259^v: »In his difficultatibus et comitiorum longitudine cum aut Caesaris aut Francorum regis auctoritate omnes fere cardinales, qui longe alios et prudentia et aetate aetabant, a pontificatu excluderentur, nonnulli perturbati aetatum ac meritorum ratione anxio sollicitoque animo pontificatum ambierunt, qua [f. 260^r] de re tam ipso comitiorum conclavi quam extra maximos labores ac molestias excipere. Sed quamvis hi vana cupiditate efferrentur [cod. efferrentur], tamen ab utraque partium principibus illorum levitatem sustineri opus erat. Adeo enim afficiebantur, ut si minima re illis principes adversati essent, defecissent [cod. defecissent]. Itaque infirmissimas illorum spes firmissimas esse simulabant, timebantque iterum, si quid ipsi verebantur; fieri enim non poterat ut alia via, quam re ipsa pertentata, a manifestissimis erroribus liberarentur. Ex qua in illos principum observantia ortum est aliquando, ut nonnulli existimarent se quasi digito pontificatum attigisse, cum attamen quam longissime abfuissent [cod. obfuissent]. Porro in ferendis [cod. inferendis] suffragiis et syngraphis perlegendis quamquam, ut supra dictum est, nomen ferentis obsignaretur, tamen singuli a quovis suarum partium studio se dignoscebantur. Quare cum id tuto fieri posse existimarent, magnum aliquando suffragiorum numerum in alicuius gratiam ferebant, qui etsi pontifex ob hoc creari minime posset, tamen honore hoc amplissimo ornari videbatur [cod. videbantur]. Galli Guisium admodum iuvenem ea ratione cohonestarunt [cod. cohonesti sunt], cui Farnesius maioris honoris gratia, quum diversarum partium esset, accessum tulit. [Sed cf. infra adn. 5.] Sic etiam alii alios honorarunt. Sed quum nonnulli prospicerent posse aliquando his honorariis collatis suffragiis tot accessus adiungi, ut pontifex insciis atque invitis ipsis crearetur, hanc novam ambiendi speciem damnabant periculosamque esse aiebant. Nam cum Sfortia Lusitanorum regis fratrem umbra ac eblanditi honoris

specie amplecti vellet [cod. vellent], Viseus, qui regni illius exul erat [cod. exulera], a Caesarianis ad Gallos defecerat [sic] [260^v] statimque Teatino accessum tulerat. Itaque Tridentino hanc dignitatis speciem affectanti aperte repugnarent eoque libentius, quod a Gallis nonnulla suffragia eblanditum fuisse rumor erat.»

² Firmanus ad hunc diem l. c. f. 26^v: »R^{mus} de Bellay, qui aegrotabat, venit [habitationem] ad cameras magistrorum cerimoniarum, quae sunt clericorum capellae, quae respondent supra magnum cortile, quarum apertae erant fenestrae. Ubi stetit per multos dies, et nos magistri cerimoniarum habuimus suam cellulam.»

³ Paulus de Brevibus l. c. f. 235^r: »Lenoncourt XI«.

⁴ Firmanus l. c. f. 26^v: »fuit ... scrutinium, in quo R^{mus} de Guisa habuit vota 24«. At P. de Brevibus l. c. f. 235^r: »Guisius XIX«. Eundem numerum exhibet Gualterius l. c. f. 210^v, addens: »Quod ea ratione factum esse plerique dicebant, ut suffragia pridie in Portugallensem collata exaequari ostenderet.«

⁵ Paulus de Brevibus l. c. f. 235^r: »Ea die hora 3. noctis Guisius ipse questus [cod. quaestus] est cum Farnesio, quod Caesar eo auctore mitteret 10 milia peditum Germanorum [corr. ab ipso Panv. pro pedites Germanos] ad expugnationem Parmae, addens se non passurum, quod Camillus Ursinus relinqueretur indefensus, curaturumque, ut ei ex parte sui regis auxilio mitterentur [sic]. Dictumque est ipsum Guisium aegre tulisse accessum Farnesii in suum ludibrium potius quam aut in gratiam aut favorem [f. 235^v] factum. [Quod iniuria putabat, cf. supra p. 62 adn. 1.] Ortaque est maior difficultas in creando pontificem, utraque parte in obstinatione et indignatione semper magis crescente.« — Gualterius l. c. f. 211^v: »Quum postea Guisius audivisset, Germanas copias Caesaris iussu Octavio Farnesio missas esse, ut bellum Parmensibus inferret, nec aequo animo ferre posset quod Farnesius senator, qui pridie orator fuit, loquendi

dinali de Guisa R^{mus} D. card. de Sylva, cuius cedula habebat S. Crucis, Angliae Polum. Postea, cum nemo alius vellet accedere, finitur scrutinium (cui interfuerunt 44 cardinales, egrotantibus Bellay et S. Crucis, absente in Urbe card. Verulano etiam egroto, ab Urbe autem absentibus septem)^{a 1}.

⟨Exiverunt hodie ex conclavi D. Philippus Gerius, conclavista R^{mi} D. card. S. Angeli 5 et D. ---^{b 2}, conclavista R^{mi} D. card. Tridentini, qui erant egroti.⟩^{c 3}

⟨Deploratio contra dissensiones^d cardinalium.⟩^e

Respicite, queso, legentes, quo in statu res christianae adductae sint, et in quae incidimus^f tempora, ut postquam viginti dies pro eligendo summo pontifice frustra con-

^a om. P, qui finit hora circiter XVIII.

^d huius vocis loco M habet lacunam.

^b lacuna in cod.

^e M postea add.

^c om. P.

^f P incidimus.

provinciam suscepit, quum illud munus non ipsi iuveni et dignitate posteriori, sed collegis equidem senioribus conveniret, idque ea ratione dumtaxat factum esse putaret, ut maximo apertoque odio in Caesaris gratiam regias partes prosequi videretur, ipsum Farnesium adiit eumque arguit, quod nimis aperte inimicitias cum rege suo exerceat. Minatus est igitur ipsum regem urbem Parmam omnibus regni viribus sacrosancto senatui adversaturum ac minaci protestatione monuit [cod. movit], ne iniuriam, damnum bellumque Parmensibus inferat, nisi communis huius contumeliae regem ipsum [f. 212^r] ultorem habere velit. Huic Farnesius gravi ac moderato sermone respondit. (Gualterii continuationem v. in fine adn. sequentis.)

¹ Gualterius Clm. 152, f. 210^v: »Demum, tum senatoribus tum conclavistis omnibus praesentibus ac rei exitum expectantibus, Guisius Polum interpellat secumque [sic] in hanc sententiam loquitur: Cur ipsum [Polum] ante illam horam non convenisset secumque privatim de his rebus non egisset. Quum aliis, tum ea ratione maxime se excusavit, quod mirum immodum [sic] sibi verendum esset, ne privato colloquio suspectus his esse posset, qui partes regias sectarentur ipsumque omnibus adhibitis machinis oppugnare statuerent [sic]. Demum gratulatus est, quod suo e Galliis adventu plerosque senatores ita recte de eius fide et integritate sentire adinvenerit, et eum aliis multis omni virtutum ordine conspicuis praeferre pontificemque creare decrevisset. Maximo deinde eius caussa dolore confici, quod obiectionibus nequaquam negligendis sua electio oppugnaretur, quando omnium ore minus idoneus existimaretur qui pontificiae [f. 211^r] dignitatis gravissima onera ferre ac moderari posset, repentinusque illius e Tridento discessus plerosque episcopos in eam sententiam perduxerit, ut discussioni articuli de iustificatione interesse noluerit, vel quod de fide minus recte sentiens a receptiori sententia dissentiret, vel quod Caesaris animum in ea re se graviter offensurum esse pertimesceret. Tandem summis precibus ab ipso contendit, ut eas quas pateretur obiectiones aequo animo ferret, et quando suam electionem maioribus in dies difficultatibus implicari perspiceret, ne pateretur pertinaci pontificatus cupiditate comitia longius protrahi, neve alium eligi impediret, qui temporale [cod. temporalis] ecclesiae dominum regere praesentibusque necessitatibus occurrere sciat.

Hactenus Guisius. Cui Polus gravi ac moderato sermone respondit. Excusationem imprimis veluti non necessariam dixit; satis superque suammet negligentiam accusare, quod eius adventu non ea sibi officia praestitisset, quae eximiis animi dotibus ac singulari suae erga illum observantiae deberentur. Quem in errorem se nulla alia de causa incidisse ait, nisi ut suspicione ambiendi pontificatum careret. Scire enim poterat, omnia quae praestitisset officia in hanc partem omnes homines esse interpretaturos. Quod vero ad gratula-

tionem suam pertinet, se libero ore fateri, quod quamvis aliorum senatorum gratia, non autem propria virtute suffragia sit consequutus, non posse tamen illum non magnopere laetari ex tam grata et benevola animi sui significatione. Suas deinde omnes actiones tum caeterorum patrum tum ipsius censurae subicere obtulit, et licet falsas ac calumniosas obiectiones maxime egre ferre inficiari non posset, id tamen aequi bonique faceret servatoremque nostrum imitari, qui dum [f. 211^v] nobiscum fuit maximis iniquissimis ac innumerabilibus iniuriis fuerit a suis persecutoribus affectus. Caeterum se nullo unquam tempore desiderio pontificatus flagrasse nec illicitis praesentationibus se immiscuisse. At si Dei optimi maximi munere pontifex crearetur, utique ipsum Deum veluti ingenuarum mentium fautorem tantum sibi gratiae impartiturum [sic] fore sperare, ut ditionem ecclesiae tueri ac regere quantum in se esset commode posset; idque totum non hominum opinione, sed Dei iudicio relinquere, qui uti omnes animi motus cognoscit, ita eum e Tridentina synodo ob solam adversae valetudinis causam discessisse non ignorat, et quamvis nec pontificatum ambiat nec se illicitis pollicitationibus immisceat, nolle tamen aliam diligentiam adhibere, ne patres in quem vellent eorum suffragia conferant. His ultro citroque dictis solutus est conventus.

Et f. 212^r (continuatio adnotationis praecedentis): »Caesariani ac Farnesiani in cubiculum Tridentini rursus conveniunt ac fide obstringuntur, nunquam se Caesaris voluntati adversaturos fore. Cybo fidem tradere recusavit, ne Salvatio ac Rodolpho consobrinis fidem fallere ac iura sanguinis violare videretur. Hunc Mantuanus proprio exemplo repraehendit [sic], quod si is [sic] quoque, ut Caesari obsequeretur, ab amicitia Salvati desciverit. Sed hoc nec quicquam ipsum movit, quinimo maturius hoc consulturum esse respondit.

² Cf. infra ad 31. Dec. Gualterii relationem.

³ Gualterius l. c. f. 210^v: »Philippus Gorius [sic], a secretis card. S. Angeli, ac familiaris quidam Tridentini conclavi dimittuntur. Farnesius ad sublevandam ingentium curarum diuturnam molestiam, utque hilariores redderentur omnium animi, Gabrielem Selvagium in comitium recipi obtinet. Et antea idem Gualterius (f. 210^r): »Guisii germanus praefectorum consensu in conclave recipitur. Plerique tamen ipsum reiici petebant, quum lege cautum esse dicerent, episcopos in comitium minime admittendos esse, is autem ecclesiae Trecensi quoad XXVI. aetatis annum attigisset administrator datus esse dicebatur. Sed quoniam ante obitum Pauli III [f. 210^v] procuratorem constituisse compertum est, ut administrationi renuntiaret ac primo consistorio cessio fieri deberat, constitutionem episcopos a conclavi excludentem in huiusmodi casu locum non habere patres declarant. Quinimo etsi illam sedes apostolica ratam non habuerit, posse tamen ad saecularia vota arbitrari suo quandocunque transire.

sumpsimus, et quod iam omnis populus christianus uno ore quotidie acclamant, ut tandem pontifex ei reddatur — ecce, inquam, qualem animum cardinales reipublicae consulendi habeant, ut in hodierno scrutinio | viginti vota uni iuveni 23 circiter annorum, videlicet cardinali de Guisa (viro alioqui probatissimo nobilissimoque <ac plane digno>^a) dederint, non equidem (ut ipsimet confitentur) eo animo, ut eum pontificem facerent, sed ut eius nobilitatis et regii favoris (est enim multis nominibus Chr^{mo} regi acceptissimus et omnium aulicorum primas) rationem habere viderentur. Sic profecto res se habet, ut hac tempestate tot in hac sublimi cardinalitia dignitate reperiantur, qui hominibus magis quam Deo placere studeant. Ita namque Deo teste ab aliquibus cardinalibus, cum eis proponerentur viri omni ex parte dignissimi, ut in pontificem eligerent, sic, inquam, responsum est: «Non placet imperatori quod talis eligatur», et e contra Gallici: «Non placet regi nostro, quod talis in pontificem eligatur.» At quid mirum, cum peccata nostra eo precurrerint^b et iram Dei adeo provocaverint, ut longe peiora mereamur? Sed tu, Domine, si iniquitates observaveris, quis sustinebit?¹

[Die Mercurii 18. Decembris.]

Dies XX. conclavis. — XV. scrutinium.

Die Mercurii quattuor temporum, 18. suprascripti mensis Decembris hora 18., missa consueta per R^{dam} D. sacristam celebrata, asportatisque scabellis et aliis instrumentis ad scribendum necessariis factum fuit XV. scrutinium, cum prius R^{mi} DD. tres cardinales deputati ivissent ad accipienda vota R^{morum} DD. cardinalium de Bellay, S. Crucis et Ferrariensis egrotantium. Votaque data fuerunt in cedula infrascriptis, videlicet:

^e 1. Prima cedula habebat: Sabinensem, Burgensem, S. Crucis, Verallum.	24. Sabinensem, Lotharingum, Rodulphum.
2. Burgensem, Moronum, Polum.	25. Turnonum, S. Crucis, Armaniacum.
3. Tranensem, Sabinensem, S. Georgii.	26. Carpensem, Burgensem, Polum.
4. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.	27. Sabinensem, Salvium, S. Georgii.
5. Polum, Moronum, de Monte.	28. Sabinensem, S. Georgii, Verallum.
6. Tridentinum, Sfondratum, Polum.	29. Sabinensem, Tranensem, Rodulphum.
7. ^d Sabinensem, Lorenum, Bellay.	30. Sabinensem, Lotharingum, Borbonium, Bellay.
8. ^e Sfondratum, Polum, Burgensem.	31. S. Crucis, Polum.
9. ^f Sabinensem, de Monte, Turnonum.	32. Augustensem, Carpensem, Polum.
10. ^g Moronum, Sfondratum, Polum.	33. Sabinensem, de Monte, Verallum, Vandomum.
11. Polum, Sfondratum, Burgensem, Moronum.	34. Burgensem, Moronum, Polum.
12. Tranensem, Sabinensem, Cesis.	35. Sfondratum, Polum.
13. Sfondratum, Moronum, Burgensem, Polum.	36. Burgensem, Sfondratum, Polum.
14. Burgensem, Polum, Moronum.	37. Polum, Moronum, Sfondratum, Geennensem ⁱ .
15. Sabinensem, Salvium, Rodulphum.	38. Polum, Burgensem, Moronum, Sfondratum.
16. Armaniacum, Mantuanum, Ferrariensem, Polum ^h .	39. Augustensem, Medicen, Polum.
17. Moronum, Polum.	40. Sabinensem, Lotharingum, Verallum.
18. Salvium, Sabinensem, Cesis.	41. Burgensem, Polum, Carpensem, Moronum.
19. Monte, Moronum, Sfondratum.	42. Burgensem, S. Crucis.
20. Moronum, Polum.	43. Tranensem, de Monte, Sabinensem, Lotharingum.
21. Moronum.	44. Sabinensem, de Monte, Mantuanum.
22. S. Crucis, Angliae Polum.	45. Sabinensem, Moronum, Cibo.
23. Sabinensem, Rodulphum, Turnonum.	46. Sabinensem.

Quorum votorum summa est infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Turnonius 3,	Tridentinus 1,	Verallus 4,	Mantuanus 2,
vota 4,	Bellay 2,	Armaniacus 2,	Medices 1,	Polus 23,
Salvatus 3,	Carpensis 4,	Augustensis 2,	Cibo 1,	Ferrariensis 1,
De Monte 6,	Burgensis 13,	Sfondratus 10,	Rodulphus 4,	S. Georgii 3.
Sabinensis 19,	S. Crucis 5,	Cesis 2,	Lotharingus 5,	Vandomus 1.
Borbonus 1,	Moronus 16,	Geennensis ⁱ 1,		

^a M add. in marg.^b P pervenerint.^c Eorum, quae sequuntur sub hac die, prima forma extat f. 114; ergo hae notationes non sunt prorsus originales, cf. Prolegg.^d haec vota vult P fuisse in cedula 8, et septimam habuisse Moronum, Sfondratum, Polum (cf. in M ced. 10 et notas sequentes). ^e P haec vota dat sub numero 9. ^f P 10. ^g P 7.^h add P.ⁱ P Genuen.¹ Ps 129, 3.

Concilium Tridentinum. II.

^a Dum autem R^{mus} de Cibo vota¹ legeret (ei enim, ut primo diacono, incumbit onus legendi et numerandi vota, postquam omnia data sunt) dedit R^{mo} card. Tranensi 30, errore linguae lapsus. Qui sonus R^{mo} decano dulcis fuit, et dum ridere cepit, movit risum toti collegio, sed multis quidem ingratum².

[Die Iovis 19. Decembris.]

Obitus card. Verulani.

Die Iovis 19. eiusdem mensis Decembris nocte praecedenti hora 11.^b R^{mus} D. 5 Ennius Philonardus episcopus Albanensis, card. Verulanus nuncupatus, patria de Bauco <a Paulo III die [22. Decembris 1536 cooptatus]>^c obiit Romę in arce S. Angeli, quo iverat die sabbati praeterita 14. dicti mensis, cum exiret ex conclavi ob eius ingravescentem infirmitatem. Cuius anima requiescat in pace⁸.

Dies XXI. conclavis. — XVI. scrutinium.

Eadem die 19. Decembris hora 17., celebrata prius missa consueta per R^{dum} D. 10 sacristam asportatisque instrumentis ad scribendum necessariis, factum fuit XVI. scrutinium. Accedentesque tres R^{mi} Domini ad hoc deputati ad accipienda vota R^{morum} DD. cardinalium de Bellay, S. Crucis, itum est in suffragia, et cedulae datae sunt sub tenore infrascripto, videlicet:

1.edula [habet]: Burgensem, S. Crucis, Sfondratum, Mantuanum. 2. Polum, Sfondratum, Burgensem, Moronum. 3. Moronum, Polum. 4. Polum, Moronum, Carpensum, Sfondratum. 5. Burgensem, Moronum, Polum. 6. S. Crucis, Polum. 7. Burgensem, Polum, Moronum. 8. Cauriensem, Polum, Sabellum. 9. Burgensem, Sfondratum, Polum. 10. Salviatum, Sabinensem, Armaniacum, Gaddis. 11. Sabinensem, Borbonium, Lotharingum, Guisam. 12. Neapolitanum, Pisanum, Cueva. 84^r 13. Burgensem, Polum, Moronum. 14. Sabinensem, Cesis, Armaniacum. 15. Moronum, Sfondratum, Polum. 16. Sabinensem, de Monte, S. Georgii. 17. De Monte, Moronum, Sfondratum. 18. Augustensem, Carpensum, Polum. 19. Sabinensem, Tranensem, Salviatum, Rodulphum. 20. Salviatum, Sabinensem, Burbonium. 21. Sabinensem, Lotharingum, de Monte, Verallum. 22. Tranensem, Sabinensem, Salviatum. 23. Sabinensem, Pisanum, Lotharingum.	24. Burgensem, Carpensum, Moronum, Polum. 25. Polum, Sfondratum. 26. Sfondratum, Polum. 27. Tranensem, Sabinensem, S. Georgii. 28. Polum, Moronum. 29. Tranensem, Sabinensem, S. Georgii. 30.^d Burgensem, Carpensum, Moronum, Polum. 31.^e De Monte, Sabinensem, Cesis. 32.^f Sabinensem, Moronum, Cibo. 33.^g De Monte, Sabinensem, S. Crucis. 34. Carpensum, Burgensem, Polum. 35. Polum, Burgensem, Moronum, Sfondratum. 36. Sabinensem, Burgensem, S. Crucis, Verallum. 37. Sabinensem, Sfondratum, Polum. 38. Burgensem, Medicen, Polum. 39. Sfondratum, Polum. 40. Moronum. 41. De Monte, Sabinensem, Verallum. 42. S. Crucis, Polum Angliae. 43. Sabinensem, S. Crucis, Lotharingum, Rodulphum. 44. De Monte, Sfondratum. 45. Sabinensem, Borbonium, Guisa. 46. Tranensem, Sabinensem, de Monte.

^a Prima forma (cf. p. 65 adn. c) haec tantum habet: Dum R^{mus} D. de Cibo vota legit, dedit R^{mo} decano 30, errore linguae lapsus.

^b P XV.

^c M in marg.

^d P 33.

^e P 30.

^f P 31.

^g P 32.

¹ Votorum numeri, quos exhibent Gualterius et P. de Brevis, concordant cum Massarellianis. — Gualterius, Clm. 152, f. 212^r: »Cybo dum vota recenseret [cod. recensent] lapsu linguae XXX decano tribuit, qui mendaci sono allectus maiori quam deceret gaudio exultat, quod omnes suffragiorum numero superasset, [et] effusum senatorum risum excitavit.« — P. de Brevis (Clm. 152, f. 235^v) eisdem paene verbis ac Massarellus rem narrat, et pergit: »Eadem die habitus est sermo inter aliquos cardinales, tribus viis posse facile veniri ad creationem papae, videlicet si electo uno ex qualibet parte nomina electorum ponerentur in calice et unus extraheretur; vel si fieret compromissum in Farnesio, uno Hispano, ac Ferrariensi, et uno Gallo, et omnes clauderentur [cod. claudantur] in capella Pauli nec permetterentur illine [cod.

illic] egredi, antequam tres ex quattuor eligerent pontificem; vel si sorte uni ex patribus vox activa, alteri vero daretur [cod. darentur] vox passiva, ita ut illi, quibus electio eveniret, unum ex aliis eligerent. Nihil tamen conclusum est. Ortus est iterum rumor, Gallos omnes practicas verisse ad creandum Salviatum in pontificem, idque variis artibus tractare. Quae res aliquibus valde molesta accidit.«

² Firmanus l. c.: »Quidam familiaris card. Verulani dixit, quod cardinalis bene valebat et quod in sequenti mane redire volebat ad conclave.«

³ Firmanus l. c.: »Summo mane fuit pulsatum ostium conclavis, ad quod magister cerimoniarum accedens nunciatum fuit, quod R^{mus} Verulanus obierat in eadem nocte in castro S. Angeli«. Cf. supra p. 14, adn. 2.

Quarum cedularum summa est infrascripta, videlicet:

84^v

Transensis habet	Givri ^a 1,	Cauriensis 1,	Verallus 3,	Mantuanus 1,
vota 5,	Carpensis 5,	Augustensis 1,	Medices 1,	Gaddis 1,
Salviatus 5,	Burgensis 12,	Cueva 1,	Cibo 1,	Sabellus 1,
Monte 8,	S. Crucis 6,	Sfondratus 12,	Rodolphus 2,	Polus 23,
Sabinensis 20,	Moronus 14,	Cesis 2,	Pisanus 2,	S. Georgii 3.
Borbonius 3,	Armaniac 2,	Guisa 1,	Lotharingus ¹ 4,	

Finitur autem scrutinium hora circiter 19. Cui interfuerunt 44 cardinales, egrotantibus de Bellay et S. Crucis, absentibus vero septem. Verulanus enim obiit hoc mane hora 11., ut superius demonstratum est^b.

^c <Solicitantur atque urgentur cardinales a praelatis et baronibus Urbis ad creationem pontificis.>^d

90^r

Hodie <circa 22. horam>^e praelati et barones, qui praepositi^f sunt ad custodiam
 5 conclavis, petierunt audientiam a sacro collegio. Cumque R^{mi} DD. tres deputati una
 cum R^{mo} D. camerario se eis praesentassent et facultatem loquendi dedissent, praefati
 DD. prelati et barones retulerunt calamitates, in quibus urbs Roma et omnis status
 ecclesiasticus constitutus est ob hanc moram creandi pontificem, et quod iam multa
 10 scandala in ipsa Urbe et extra eam acciderunt, quibus provideri non potest nisi ab ipso
 solo pontifice. Et quod milites, qui praepositi sunt ad defensionem Urbis, nimis licentiose
 iam vivere ceperint, <et quod ideo timendum sit>^g de aliquo gravi periculo. Et quod
 praeterea itinera ad Urbem non sint amplius tuta. Item quod expensae, quae in hac
 sede vacante fieri occurrunt, gravissimae sint et amplius ferri non possint. Et quod
 15 denique omnis populus quotidie, imo in horis, alta voce per plateas et ubique per Urbem
 acclamat, ut pontifex ei reddatur. <Et quod etiam ipsi prelati et barones vigilias et
 labores, quas in custodia conclavis ferre coguntur, amplius sustinere non possunt>^h, ita
 ut diutius electio retardari nullo modo debeat — rogantes ipsum sacrum senatum per
 viscera <misericordiae>ⁱ Dei nostri² et per publicam totius reipublicae christianae salutem,
 ut unanimes tandem et concordēs pontificem creare vellent. Quod si fecerint, ipsi Deo
 20 inprimis ac denique toti populo christiano rem gratam acceptamque facient. Si vero
 (quod absit) adhuc longiorem moram interposuerint, protestati sunt se non praetermissuros
 id, quod sancti patres et canones in tali casu statuerunt, atque^k ipsorum cardinalium
 victimum ad extremum usque reducturos aliaque facturos, quae iure ab eis fieri^l debere
 cognoverint³.

^a P Guisius.

^b Sequitur in M fol. 85^r Iuramentum praestitum a cardinalibus die dominica 1. Dec., quod supra (p. 33 l. 1 ss) suo loco inserimus. Fol. 86 et 87 vacant, fol. 88/89 sequitur: distributio cellularum, quam et ipsam supra (p. 27 l. 11 ss) exhibuimus.

^c Quae sequuntur, postea sunt addita in M. Certe pertinent ad eandem diem 19. Decembris, quamvis variis rebus ab ea sint separata. Quod apparet ex ipso titulo diei sequentis. Quare et P et Var. Pol. 106 f. 230^r hic rem inseruerunt, et Gualterius Paulusque de Brevibus sub eadem die referunt. ^d add. P.

^e P hora 21.

^f P propositi.

^g P ex quo tamen dum est [sic].

^h M add. in marg.

ⁱ om. M, sed postulat loco scripturae.

^k inprimis insert P.

^l posse et insert P.

¹ Intellegitur patruus Caroli Guisii, cf. infra p. 81, 1.

² Lc 1, 78.

³ Firmanus l. c. f. 26^v ad 19. Decembris: »Eodem die praelati deputati ad custodiam conclavis petierunt audientiam a R^{mi} pro die sequenti hora 22., quod fuit concessum, sed non patentibus foris [sic], ut ipsi petebant. — Die Veneris 20. Decembris . . . quatuor R^{mi} deputati hora 22. iverunt ad ostium conclavis et aperto sportello per magistrum cerimoniarum dederunt audientiam praelatis custodibus conclavis, quorum ex ipsis antiquior, qui fuit archiepiscopus Spalatensis, narravit maxima pericula ecclesiae Dei imminencia et Urbi, et alias cantilenas absque proposito. Tandem rogarunt cardinales, ut accelerarent electionem pontificis. — Gualterius, Clm. 152, f. 212^r: »Archiepiscopus Spalatensis, familia Cornelia, Venetus, ordine et aetate prior, orationem satis quidem prolixam habuit, qua patres obtestatus est. . . [212^v] Nec insuper quenquam a conclavi egredi permetterent, nisi qui vera infirmitate laborarent, quum multi, qui hactenus egressi

fuerint, omnia quae in sacro comitio agerentur non sine maxima bonorum omnium indignatione in publicis plateis ac emporiis recensere non dubitaverint. . .

Tot igitur rerum discrimina, tot diversa adversaque suffragiorum studia patres moverunt, ut scrutinii viam relinquentes veluti impossibilem alium modum aggredi cogitaverint. Alii Guisium ac Farnesium adversarum partium duces in claustrum conferri oportere ibique clausos tandiu adservari, ut inedia vicii concordēs esse cogantur. Alii vero modum hunc proponunt. Liceat inprimis cuique parti tres senatores adverse factionis minus suspectos eximere; demum Farnesius ac Ferrariensis Itali, Guisius Gallus, alter Hispanus, alter Germanus praeficerentur. Qui in duas partes dividantur, pars autem quaelibet decem suae factionis patres nominet candidatos, deinde duabus conscriptis syngraphis, quarum una Guisium ac Ferrariensem, altera vero Farnesium et reliquos contineat, in calicem inmittantur; quae priore loco forte fortuna traheretur, alterum ex illis decem, quos adversarii nominassent, quem

Responsum fuit ab ipsis R^{mis} DD. deputatis, se quotidie ab ingressu conclavis totis viribus elaborasse, ut pontificem eligerent, <nihilque ab eis quod ad hanc rem spectaret praetermissum fuisse sciunt^a; ac etiam in futurum omnem operam ad id navaturos promittere^b, | sperareque se in bonitate Dei, quod cito de pontifice digno concordabunt. Ac propterea eos hortati sunt, ut bono essent animo vellentque patienter adhuc paululum expectare. Et ita dimittuntur hora circiter 23. cum dimidia.

Die Veneris 20. Decembris.

Dies XXII. conclavis. — XVII. scrutinium.

Die Veneris 20. dicti mensis Decembris factum fuit XVII. scrutinium. Quare celebrata prius missa consueta et instrumentis ad scribendum necessariis asportatis R^{mi} DD. tres deputati secundi ordinum [iverunt] ad accipienda vota R^{morum} DD. cardinalium de Bellay et S. Crucis egrotantium. Deinde cedulae suffragiorum datae fuerunt sub 10 forma infrascripta, videlicet:

1. cedula habebat Sabinensem, Salviatum, Armaniacum.	24. Tridentinum, Farnesium, Polum.
2. Burgensem, Sfondratum, Augustensem.	25. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.
3. Burgensem, S. Crucis, de Cesis.	26. Polum, Sfondratum, Moronum.
4. Moronum, Augustensem, Polum.	27. Sabinensem, de Cesis, Rodulphum.
5. Sabinensem, de Monte, Medicen.	28. Carpensem, Burgensem, Sfondratum, Polum.
6. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum.	29. Tranensem, Salviatum, Sabinensem ^d , Burgensem.
7. Burgensem, Polum, Moronum.	30. S. Crucis, Polum.
8. Tranensem, Sabinensem, S. Georgii.	31. Sabinensem, Guisa, Mantuanum.
9. Sfondratum, Polum.	32. Moronum, Sfondratum, Polum.
10. Sabinensem, S. Crucis, Lotharingum.	33. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Rodulphum.
11. Polum, Moronum.	34. Sabinensem, Vandomum, Medicen.
12. Moronum.	35. Sabinensem, Bellay, Lotharingum.
91 13. Ostiensem, Sabinensem.	36. Sabinensem, de Monte, Ferrariensem.
14. Medicen, Polum.	37. Ferrariensem, Neapolitanum, S. Georgii, Verallum.
91V 15. De Monte, Sfondratum, Verallum.	38. Burgensem, Sfondratum, Polum, Cesis.
16. Sabinensem, Sfondratum, Cibo.	39. Sfondratum, Polum.
17. Sabinensem, Salviatum, Verallum, Cueva.	40. Burgensem, Carpensem, Polum.
18. Burgensem, Medicen, Polum.	41. Polum, Burgensem, Sfondratum, Moronum.
<19. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum> ^e .	42. De Monte, Cibo, Moronum, Polum.
20. Polum, Moronum, Sfondratum, Mantuanum.	43. Sabinensem, Tranensem, Guisa.
21. Polum, Burgensem, Moronum, Sfondratum.	44. Augustensem, Carpensem, Moronum, Polum.
22. Burgensem, Polum, Moronum.	45. Tranensem, Sabinensem, Crispum.
23. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum.	46. S. Crucis, Polum.

Quarum cedularum summa facit infrascripta vota, videlicet:

Tranensis habet	Carpensis 5,	Armaniac 1,	Verallus 3,	Farnesius 1,
vota 7,	Burgensis 13,	Augustensis 3,	Medices 3,	Polus 23,
92r Salviatus 4,	Meudon 2,	Cueva 1,	Cibo 2,	Ferrariensis 3,
Monte 4,	S. Crucis 4,	Sfondratus 12,	Rodulphus 4,	S. Georgii 2,
Sabinensis 19,	Moronus 14,	Cesis 3,	Lotharingus 2,	Crispus 1,
Bellay 1,	Tridentinus 1,	Guisa 2,	Mantuanus 2,	Vandomus 1.

<Finitur autem scrutinium hora circiter 18. cum dimidia>^e.

<De immodestis disceptationibus quorundam cardinalium.>^f

Peracto hodierno scrutinio cum cardinales utriusque partis adhuc firmiter in eorum proposito permanerent et illi Polum, isti Sabinensem pontificem vellent, utrique vero votum suum assequi non valentes omnes patientiae fines preruperunt, atque hac et illac per conclave decurrentes modo hunc, modo illum in eorum sententiam trahere conabantur. Eoque illorum audacia devenit, ut omni seposito rubore atque modestia ac 15 tanti loci sprete maiestate aliquos diversis iurgiis atque iniuriis lacessere non dubitarunt,

^a P (omissis quae sequuntur usque ad hortati sunt, l. 5) pergit: Quodsi alii contra sentiunt, cum id sine ulla ratione sentiant, non possunt non graviter ferre. Verum eos hortati sunt . . . ^b M add. in marg.
^c om. O. ^d P hunc habet ante Salviatum. ^e add. P. ^f postea add. in M.

mallent pontificem crearent. Sed nil propterea actum est, etsi plerisque modus hic placere principio videretur. Nemo enim inventus est, qui re maturius per-

specta fortunae inconstantiae [213^r] spes suas committere voluerit^e [cod. valuerit]. Continuationem Gualterii v. infra p. 68, adn. 3.

- usque adeo, ut cum card. Augustensis colloqueretur cum R^{mo} Tranensi, presentibus R^{nis} DD. de S. Flora et Cornelio, interrogante Tranensi, cur pontifex non crearetur, respondit Augustensis (qui card. Polo favebat): Per nos non stat, iam diu enim creare volumus, sed vos noluitis. Tunc dixit Tranensis: Voluistis quidem, sed non ea via, qua decet.
- 5 Nam licet textus in cap. *In nomine Domini* 23. Dist.¹ dicat, quod electio summi pontificis | præcipue ad episcopos cardinales spectat, vos illo sero deiecistis nos (ipse enim Tranensis est episcopus Ostiensis) tanquam pulverem² et tumultuose atque seditiose card. Polum pontificem creare voluistis. (Intelligebat enim^a de nocte diei Mercurii 4. præsentis mensis, de quo superius dictum est, <in qua, etsi fautores Poli multos cardinales
- 10 secum adherentes habuissent, nullum tamen episcopum cardinalem habuerunt>^b). Tunc Augustensis ait: Creabimus etiam vobis nolentibus^c, et non seditiose, sed recte et legitime, quia nos volumus pontificem bonum et sanctum, qui regat ecclesiam Dei; vos autem seditiose facitis, qui cupitis pontificem, qui inserviat corpori et non animae. Replicavit Tranensis: Imo vos estis, qui vultis pontificem tumultuosum, qui vestris affectibus
- 15 serviat, non ecclesiae, nos vero volumus pontificem bonum, qui sciat regere ecclesiam et quoad spiritualia et quoad temporalia, et non curamus quod sit magis iste quam ille, prout vos facitis, qui semper uni adhesistis. Augustensis respondit: Nos nullo modo volumus, quod eligatur pontifex, sicut quattuor aut quinque præteriti pontifices fuere, qui relicta ecclesia Dei suos nepotes^d ditarunt; sed sit talis, qui acquirat ecclesiae, non
- 20 suis. Tranensis Paulum III defendit, qui sanctissimus pontifex fuerit et ecclesiam auxerit. Tunc Augustensis ait: Auxit quidem in aliquibus^e, sed in multis^f magis respexit utilitatem nepotum, quam ecclesiae. Et cum animi hinc inde exacerbarentur, inquit Augustensis: Nos creabimus Polum pontificem, velitis nolitis. Et quamvis superba nimis viderentur haec verba et his Tranensis iam respondere vellet, interceptus tamen fuit a quibusdam
- 25 cardinalibus, qui eo conveniunt et eorum contentionem dissolverunt. *En quo discordia fratrum perduxit miseros*³.

^a P autem.^b M add. in marg.^c P add. et invit.^d em. P.^e P multis.^f P aliquibus.

¹ c. 1, D. XXIII (Decretum Nicolai II a. 1059 in concilio Romano editum, de quo multum disputatum est. Cf. F. X. Funk, Lehrbuch der Kirchengeschichte⁴, Paderborn 1901, 238, ubi libri ac libelli de hac re scripti recensentur. Certe inde ab illo tempore decreta longe diversa edita erant.

² Cf. Maffei verba supra p. 30, adn. 3.

³ Cf. Vergil., Eclog. I, 71 s. — Gualterius, Clm. 152, f. 213^r: »Quum autem ea die Augustanus et Cornelius e regione cubiculi decani una ambularent exiissetque decanus, interrogavit eum Cornelius, quid agendum esset in die nativitatis Christi Domini nostri. Cui decanus cessandum esse a scrutinio ac tres missas per sacristam celebrandas esse respondit. At Augustanus ultro in colloquium se ingerens dixit: Quis ergo ea die portam sanctam aperiet? Ad quae decanus portam sanctam solum pontificem aperire posse respondit. Eligamus igitur, ait Augustanus, pontificem. Eligatis vos, replicat decanus; iam enim vobis voluntatem nostram perspectam fecimus. Nos vero, respondit Augustanus, antea nostram vobis [cod. nobis] ostenderamus. Tunc decanus vocem extollens: Qualisnam fuit vestra haec voluntas? Nonne sacratissimis legibus caveri certo scitis, pontificem creari [cod. creare] non posse, nisi accersitis consultisque ad tractandum de electione episcopis? Vos vero comitio nondum inito et antequam conclave ingressi fueritis pontificem creare nobis nedum inconsultis, sed neglectis, spretis ac reiectis ausi estis, et postquam intra haec sacri comitii claustra clausi fuimus, tumultuosa seditione pontificem facere [add. Parv. ipse supra lin.] conati estis. Conati sumus inquit Augustanus, (parum, ut visus est, iratus) pontificem eligere et eligemus [cod. eligimus, sed cf. Massarelli. supra l. 23] etiam, quum non nisi pium et sanctum christiano gregi pastorem tradere intendamus, qui non corporum tantum, sed animarum quoque salutem

incunbat. Corporum quoque, inquit decanus, curam habere debet pontifex, quum dum in mundo simus, animi sine corpore esse nequeant [cod. nequeat]. Vos igitur, replicat Augustanus, ambitiosum [213^v] potius, quam bonum et pium eligere intenditis. Vestra potius (inquit decanus) electio ambitionis nota abundat. Ego enim ab ineunte aetate nec quicquam egi nec agam in posterum, quod vitam [cod. etiam] et animi conscientiam suspectam reddat. Sed quisque abundat proprio sensu ac sibi ipsi sapiens videtur. Scimus, ait Augustanus, quattuor præteritos pontifices, qui ambitione pontificatum adepti sunt, longe plura perdidisse quam acquisivisse Romanae ecclesiae, etsi ego semper defensurus sim ac omni honore prosequitur Pauli III nepotes, quos ille tot opulentissimis sacerdotiis profanisque dignitatibus evexit [vel erexit?]. Falleris, inquit decanus; præteriti enim pontifices et præcipue Paulus, imperium Romanae ecclesiae propagarunt. Dicat Germania, ait Augustanus, dicat Anglia, dicat Hungaria. Tunc decanus: papatum ego non ambio, hoc tantum appeto, ut pontifex eligatur, qui turbulentissimis his temporibus ecclesiam regere et gubernare non ignoret. — Camerarius, qui illuc [cod. illi] advenerat congressumque audiverat, Nihil aliud curaturi sumus, ait, quam ut optimum opportunumque eligamus. Abiens igitur decanus versus Augustanum Haec, inquit, inter nos dicta sint. Cui ille capite annuit.

P. de Brevibus (Clm. 152, f. 236^r) eandem rem ad verbum paene narrat, sed post verba: »ut eligatur unus, qui sciat regere ecclesiam« (f. 236^v), ita pergit: »Advenerat interim camerarius et cum [sic] Cornelio dixit: Omnes in hoc intendimus. Erat futurus longior sermo, sed venit quidam nuntius, esse ad portam unum, qui afferebat litteras a castellano S. Angeli. Quare decanus ad camerarium conversus Eamus ergo, inquit, et videamus quid sit. Et duobus vel

[Die sabbati 21. Decembris.]

93^r

Dies XXIII. conclavis.

Die <sabbati>^a 21. eiusdem mensis Decembris tum ob festivitatem beati Thomæ, quia multi cardinales celebrarunt, tum ob maximam contentionem cardinalium, cum iam nulla^b spes concordandi adesset, et ne frustra quotidie tempus in dandis suffragiis non sine aliqua^c collegii indignitate tereretur, cessatum est hodie a scrutinio.

[Die dominica 22. Decembris.]

Dies XXIV. conclavis. — XVIII. scrutinium.

Die dominica 22. eiusdem mensis Decembris, licet esset dominica 4. adventus et 5 multi cardinales celebrarent, tamen, ne in exemplum traheretur diebus dominicis scrutinium non fieri, moraque electionis maiori iure damnari posset, factum est XVIII. scrutinium. Celebrata igitur hora 17. missa consueta, tres R^{mi} DD. deputati iverunt ad accipienda vota R^{morum} DD. S. Crucis, Auriae <et S. Georgii>^d egrotantium, deinde suffragia data fuerunt in cedulis infrascriptis, videlicet:

10

1. cedula habuit Moronum, Augustensem, Polum.	24. Tranensem, de Monte, Sabinensem.
2. Sabinensem, Tranensem, Salviatum.	25. Sabinensem, Tranensem, Rodolphum.
3. Moronum, Polum, Augustensem.	26. Tranensem, Salviatum, Sabinensem.
4. S. Crucis, Polum.	27. Moronum, Sfondratum, Polum.
5. Tranensem, Sabinensem, Guisa.	28. Sfondratum, Polum.
6. Moronum.	29. Tranensem, Salviatum, Sabinensem.
7. Burgensem, Carpensensem, Moronum, Polum.	30. Polum, Burgensem, Sfondratum, Moronum.
8. Tranensem, Sabinensem, Cibo.	31. Sabinensem, Lenoncourt, Mantuanum.
9. Polum, Moronum, Burgensem, Carpensensem.	32. Moronum, Augustensem, Polum.
10. Carpensensem, Polum, Medicen.	33. De Monte, Polum.
11. Burgensem, Polum, Moronum.	34. Burgensem, Carpensensem, Moronum, Polum.
12. Polum, Burgensem, Moronum, Sfondratum.	35. Polum, Moronum.
93 ^v 13. Angliae Polum.	36. Tranensem, Bellay, <Neapolitanum, Guisa> ^e .
14. Burgensem, Polum, Moronum.	37. Carpensensem, Burgensem, Sfondratum, Polum.
15. De Monte, Sfondratum, Verallum.	38. Sabinensem, Salviatum, Cesis.
16. Tranensem, Sabinensem, Salviatum.	39. Tranensem, Sabinensem, de Monte.
17. Augustensem, Mantuanum, Polum.	40. Sabinensem, Borbonium, Guisa.
94 ^r 18. Tranensem, Sabinensem, Salviatum, Rodolphum.	41. S. Crucis, Angliae Polum.
19. Salviatum, Turnonem, Armaniacum.	42. Sabinensem, Salviatum, de Monte.
20. Polum.	43. Tranensem, Sabinensem, Salviatum.
21. De Monte, Sabinensem, Gaddis.	44. Polum, Moronum, Burgensem.
22. Tranensem, Turnonem, Sabinensem.	45. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Rodolphum.
23. Sabinensem, Sfondratum, Polum.	46. Tranensem, Salviatum, de Monte.

Quorum suffragiorum summa est infrascripta, videlicet:

94 ^v Tranensis habet	Borbonius 1,	<Lenoncourt 1,	Sfondratus 7,	Rodolphus 3,
vota 15,	Carpensis 5,	S. Crucis 2,	Guisa 3,	Mantuanus 3,
Salvatis 11,	Turnon 2,	Moronum 13,	Verallus 1,	Gaddis 1,
Monte 6,	Bellay 1,	Armaniac 1> ^f ,	Medices 1,	Polus 23.
Sabinensis 20,	Burgensis 10,	Augustensis 4,	Cibo 1,	

Excusatio Sabinensis et Poli de perseverantia cardinalium in eos vota conferentium.

Datis publicatisque suffragiis R^{mus} D. card. Sabinensis multis gravibus piisque verbis hortatus est et deprecatus R^{mos} Dominos, ne diutius suffragia in eum conferrent, ne longius tempus in cassum protraheretur, sed de alio cogitarent et cito bonum pontificem eligerent et laboranti ecclesiae succurrerent.

Deinde R^{mus} D. card. Polus, motus exemplo Sabinensis, cum ipse eadem in navi 15 esset, dixit, se numquam quesivisse pontificatum neque aliquem rogasse, ut ei vota daret^g; nescireque an aliqui essent, qui amicitiae vel benevolentiae causa in eum suffragia conferrent. Quodsi qui tales essent, rogabat eos, ut desisterent¹. Si autem nullo moti af-

^a add. P.^b P insert fere.^c P maxima.^d M add. supra lin.^e om. P.^f P haec posuit post Mantuanum.^g M corr. ex darent.

tribus spatiis factis ad Augustanum conversus Haec, inquit, Rev^{mo} Domine, inter nos dicta sint. Cui Augustanus capite annuit.^g

¹ Gualterius (et similiter P. de Brevibus), Clm 152, f. 214^r: »Cogor, inquit, aut sequi Sabinensis exemplum, aut causam adducere cur non sequar, ut

fectu humano, sed tantum ut eorum conscientiis satisfacerent ei vota sua dabant, eum non posse neque debere eorum conscientias astringere, sed eos liberos relinquebat. Affirmavit tamen, quod si ipse sciret, quod ex hac contentione suffragiorum in eum col-
latorum alterius electio impediretur, et ex hoc moram creationi pontificis longiorem
5 afferri, se^a non solum renuntiaret votis suis, sed relinqueret etiam cardinalatum et vitam, si ita reipublicae christianae expedire cognosceret. Solviturque scrutinium hora circiter 19. <Cui interfuerunt 43 cardinales, egrotantibus tribus supradictis, absentibus vero septem>^b.

Exitus card. S. Crucis ex conclavi.

R^{mos} D. card. S. Crucis, cum iam eius morbus nimium ingravesceret et medici
10 mutationem aeris^c consulerent, exivit conclave hac die 22. Decembris hora 21., indultum-
que ei fuit, ut iret quocumque vellet. Ivit autem ad S. <Georgium>^d in palatio^e R^{mi}
card. Farnesii¹.

<De invasione civitatis Firmanae.>^f

95^r

Eadem die nunciatum fuit sacro collegio capitaneum Federicum - - -^g intrasse cum
mille peditibus Firmum eamque civitatem in suam dictionem redegissee sub vexillis ducis
15 Florentini².

[Die lunae 23. Decembris.]

Dies XXV. conclavis — XIX. scrutinium.

Die lunę 23. supradicti mensis Decembris hora 17^{1/2} celebrata per R^{dum} D. sacri-
stam missa consueta et acceptis per R^{mos} DD. tres deputatos cedulis R^{morum} DD. cardi-
naliaum Auriae et S. Georgii egrotantium, factum fuit XIX. scrutinium, datis infrascriptis
cedulis, videlicet:

1. cedula habuit Tranensem, Monte, Sabinensem, Verallum.	16. Moronum, Augustensem, Polum.
2. Moronum.	17. Sabinensem, Verallum, Cesis.
3. Sfondratum, Moronum.	18. Portuensem, Tusculanum, Praenestinum, Sabinensem.
4. Sabinensem, Verallum, Cesis, Farnesium.	19. Polum, Moronum.
5. Tranensem, Sabinensem, Cesis.	20. Sabinensem, Borbonium, Bologna.
6. Mantuanum, Polum, Ferrariensem.	21. Verallum, Cesis, Sabinensem.
7. Sabinensem, Armaniacum, Salviatum, Verallum.	22. Carpensem, Burgensem, Moronum, Polum.
8. De Monte, S. Crucis, Sfondratum, Polum.	23. De Monte, Sabinensem, Salviatum.
9. Burgensem, de Medicis, Polum.	24. Polum, Moronum, Burgensem.
10. Tranensem, de Monte, Burgensem.	25. Sfondratum, Mantuanum, Moronum, Polum.
11. Rodolphum, Cesis, Sabinensem.	26. Sabinensem, S. Georgii, Tranensem.
12. Carpensem, Moronum, Polum.	27. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.
13. Polum, Tridentinum, Burgensem, Moronum.	28. Carpensem, Sfondratum, Polum, Burgensem.
14. Neapolitanum, Tranensem, Cesis.	29. Tranensem, Sabinensem, Cibo.
15. Sabinensem, Verallum, Bellayum, Salviatum.	30. Tranensem, Sabinensem, Cesis, Salviatum.
	31. De Monte, Moronum, Polum, S. Crucis.

95^v

^a P sed.   ^b om. P.   ^c P insert comodioremque curationem.   ^d P Laurentium in Damaso.
^e P palatium.   ^f add. P.   ^g lacuna in M; P N.

me invidiae et ambitionis onere liberem. Egi pluries cum his omnibus, qui in me suffragia contulerunt, presertimque cum ipso Farnesio, ut, si [cod. etsi] hactenus amicitiae vel benivolentiae concessissent, posthac ab instituta suffragandi voluntate desisterent, idemque reppetere [sic] publice cogor. Eos igitur omnes per viscera Iesu Christi etiam atque etiam rogo, ne tantum benivolentiae tribuant, ut diutius in comitio perseverandum esse cogitent ac christianum gregem pastore carentem in graviora pericula adduci permittant^a.

¹ Firmanus l. c. f. 27^r: »Et exivit cum eo eques Ugulinus et eques Tiburtius Burtius Palmensis et D. Matthias Palmerinus magister postarum S^{mi}, conclavistae ipsius Reverendissimi. In sero introivit barbitonsor cardinalis de Crispo, et quotidie plures exibant et introibant cum licentia deputatorum^a. — Gualterius, Clm 152, f. 214^r: »S. Crucis cardinalis a triplici quartana in grave vitae discrimen perductus prae-
fectorum consensu conclave [sic] dimittitur, ac in pa-

latium Farnesii, quod cancellaria nuncupatur [ergo Panvinii lectio est praeferenda], lectica exportatur, Angelo Massarello eius secretario in comitio remanente. Cubicula sacristae, quae [sic] illi tradita fuisse antea dixi, Aurio, qui pergravi [cod. pro gr.] pedum dolore affligebatur (fenestris tamen antea clausis) conceduntur. » P. de Brevibus l. c. 237^r: »[Card. S. Crucis] egressus est conclave hora 21., omnibus fere cardinalibus obviam euntibus et eum in solita reverentia comitantibus. Profectus autem est ad palatium cancellariae hortatu et rogatu card. Farnesii, neque unquam in hoc conclave rediit.^a

² Gualterius l. c.: »Interim Horatius Farnesius Urbis praefectus Federicum Farnesium, qui stipendiis Florentini ducis militabat, suae factionis amicis ad arma excitatis ac plerisque agri Piceni seditiosis hominibus convocatis simul patriam occupasse ac Mediceas pilas vexillis in illius urbis praetorio erexisse [//] nuntiat petiitque in illius urbis [214^v] auxilium aliquid [cod. aliquod] a senatu decerni.^a

32. Polum.	39. Carpensem, Moronum, Burgensem, Polum.
33. Decanum, Sabinensem, Burgensem, Sfondratum.	40. Polum, Sfondratum, Tridentinum.
34. Moronum, Polum, Augustensem.	41. S. Crucis, Angliae Polum.
35. S. Crucis, Augustensem, Mantuanum.	42. Sabinensem, de Monte, Verallum.
36. Sabinensem, Tranensem, Cueva, Cesis.	43. Burgensem, Sfondratum, Polum, Ferrariensem.
37. Borbonium, Guisa, Sabinensem.	44. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.
38. Tranensem, Sabinensem, Verallum, Farnesium, S. R. E. cancellarium.	45. Moronum, Sfondratum, Polum.

Quarum cedularum summa est infrascripta:

Tranensis habet	Borbonius 2,	Tridentinus 2,	Guisa 11,	Farnesius 2,
vota 10,	Bellay 1,	Armaniacus 1,	Verallus 8,	Polus 21,
Salviatus 5,	Carpensis 6,	Augustensis 3,	Medices 1,	[Ferrariensis 2,
Bolonia 2,	Burgensis 11,	Cueva 1,	Cibo 1,	S. Georgii 1.
Monte 7,	S. Crucis 4,	Sfondratus 8,	Rodolphus 1,	
Sabinensis 20,	Moronus 15 1,	Cesis 8,	Mantuanus 3,	

<Contentio cardinalium super inversione ordinis in legendis cedulis votorum.>^a

^b Peracto scrutinio aliqua contentio inter cardinales orta est. Nam cum cardinalis Cibo cedulas legeret, non eo ordine quo scripta erant nomina cardinalium legerat, sed postposito^c ordine scripturae primo loco tertium, secundo primum, tertio secundum vel primo secundum, secundo primum, tertio tertium etc. protulerat. De quo aliqui cardinales conquesti sunt, quia eorum cedulas dum legerentur non cognoverant, dicentes fraudem intercessisse, et eorum vota non fuisse publicata. Et licet aliqui cedulas aperiendas proponerent, tamen cognita rei veritate, quod pure et syncere omnibus sex cardinalibus scrutatoribus scientibus et consentientibus^d cardinalis Cibo id fecerat, et ne discordia discordiis adderetur, omnibus quiescentibus alterationi finis imponitur, nonnullis tamen factum ipsum improbantibus². Finitur autem scrutinium hora 19. cum dimidia. <Cui interfuerunt 43 cardinales, egrotantibus duobus suprascriptis et absente card. S. Crucis ob egritudinem, septem vero ab Urbe absentibus.>^e

[Die Martis 24. Decembris.]

Dies XXVI. conclavis. — XX. scrutinium.

Die Martis 24. suprascripti mensis Decembris, quae fuit vigilia nativitatis Domini, celebrata missa consueta et asportatis instrumentis ad scribendum aptis, R^{mi} tres deputati iverunt ad accipienda vota R^{morani} DD. cardinalium de Medicis et Auriae, qui egrotabant. Deinde factum fuit XX. scrutinium, cuius cedulae sunt quae sequuntur, videlicet:

^a M add. postea.

^b Eandem relationem ad verbum paene cum hac congruentem iterum habet Massarellus f. 117^v, quin dicat ubi sit inserenda; sed proculdubio eundem casum intellegit. Cf. supra p. 38, adn. d.

^c M posposito.

^d P insert scrutatoribus (quod antea om.).

^e om. P.

¹ P. de Brevibus, Clm. 152, f. 237^r, huic tribuit tantum 10 suffragia (Gualterius Poli tantum ac Theatini vota refert), et addit: Hoc mane Cibo et Auria non dederunt votum suum Polo.

² Firmanus l. c. f. 27^v: »Maxima fuit contentio inter R^{mos}. Causa fuit propter R^{mun} card. de Coria, qui dicebat suum votum non fuisse lectum. Hoc vero artificiose factum fuit, quia R^{mus} Cibo primus diaconus, cui spectabat legere vota quae de calice extrahebantur, cum sciret quod inter cardinales imperiales essent quaedam contrasignae, quae inter ipsos cognoscebant in legendo votum secundum ordinem verborum quae scripta erant in polisa, et hoc fiebat, ut unusquisque huius sectae cognosceret, quis daret votum in favorem ipsius partis <cod. paris>, et qui non, — ideo praefatus R^{mus} Cibo legebat vota non cum illa serie verborum, ut scripta erant, sed transponebat verba, ut a nemine votum suum cognosceretur. Tandem quietarunt«. — »Eodem die de consensu R^{morani} deputatorum fuit aperta sacristia palatii, de qua sacrista cepit omnia paramenta necessaria pro R^{mis} celebraturis in die nativitatis Do-

mini«. — »In sero intromissus fuit quidam famulus barbitonsor conclavis propter necessitatem.« — R^{mus} card. Doria, qui ex podagra aegrotabat, habuit camera[m] sacristiae, ubi R^{mus} de S. Cruce fuerat aegrotus ante exitum conclavis.« — P. de Brevibus, Clm. 152, f. 237^r: »Post scrutinium Cauriensis et Augustanus non sine indignatione quaesti [sic] sunt, [237^v] non fuisse lecta eorum vota, et orta est aliqua altercatio inter eos et scrutatores... Super quo card. Tridentinus dixit cardinali Cybo, rem esse praeter formam, et debere servari in legendo ordinem descriptorum. Sedatus est tumultus cum pace omnium procurante card. Farnesio.« — Gualterius (Clm. 152, f. 214^r) ait Poli fautores vituperasse illum legendi modum, et pergit: »Idque etiam adversa pars approbat. Et quum in ipsa votorum lectione Augustanus suum suffragium non cognovisset hac nota signatum IN HOC SIGNO VINCES illudque inter alias syngraphas, quae nondum combustae erant, minime invenisset ac inito calculo omnes numeros comperiisset [sic], rei indignitatem palam conquaestus est.«

1. cedula habebat Sfondratum, Polum, Augustensem.
2. Sabinensem, Rodulphum, Borbonum.
3. Polum, Moronum, Carpensem, Sfondratum.
4. Polum, Augustensem, Burgensem, Moronum.
5. Sabinensem, Lenoncourt, Armaniacum, Vandomum.
6. Moronum.
7. Salviatum, Sabinensem, Tranensem, Guisa.
8. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Turnonium^a.
9. Tranensem, Sabinensem, Pisanum.
10. Sabinensem, Turnonem, Bellayum.
11. Polum.
12. Tranensem, Sabinensem, S. Crucis.
13. Burgensem, Polum, Augustensem, Moronum.
14. Polum de Anglia.
15. Sabinensem, Guisa, de Loreno, Borbonum.
16. Decanum, Polum, Sabinensem, Sfondratum.
17. Reginaldum Polum.
18. Ostiensem, de Monte, Sabinensem.
19. De Monte, S. Crucis, Sfondratum, Polum.
20. Polum, Burgensem, Sfondratum, Moronum.
21. De Turnone, S. Crucis, Sfondratum, Augustensem.
22. Sabinensem, Borbonum, Lothoringum, Guisa.
23. Geennensem^b, Carpensem, Augustensem, Polum.
24. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum.
25. S. Crucis et Angliae Polum.
26. Burgensem, S. Crucis, de Cesis.
27. Burgensem, Polum, Moronum.
28. De Monte, Sabinensem, Verallum.
29. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.
30. Augustensem, Moronum, Polum.
31. Moronum, Polum, Cibo.
32. Moronum, Augustensem, Polum.
33. De Monte, Sabinensem^c, Pisanum.
34. Moronum, Sfondratum, Polum.
35. Burgensem, de Medicis, Polum, Augustensem.
36. Tranensem, Sabinensem, Cibo.
37. Sabinensem, Cesis, Verallum.
38. Sabinensem, Tranensem, S. Georgii.
39. Ostiensem, Portuensem, Sabinensem.
40. Polum, Moronum, Augustensem.
41. Carpensem, Moronum, Sfondratum, Polum.
42. Burgensem, Carpensem, Augustensem, Polum.
43. Polum et Sfondratum.
44. Sabinensem, Cesis, Rodulphum.
45. Sabinensem, de la Cueva, Mantuanum, S. Georgii.

Suprascriptarum autem cedularum summa est infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Turnonius 3,	Moronus 13,	Geennensis ^d 1,	Pisanus 2,
vota 10,	Bellay 1,	Armaniacus 1,	Guisa 3,	Lothoringus 2,
Salviatus 3,	Carpenis 5,	Augustensis 10,	Verallus 2,	Mantuanus 1,
Monte 4,	Burgensis 8,	Cueva 1,	Medices 1,	Polus 23,
Sabinensis 20,	Lenoncourt 1,	Sfondratu 9,	Cibo 2,	S. Georgii 2,
Borbonus 3,	S. Crucis 5,	Cesis 3,	Rodulphus 3,	Vandomus 1.

Dum autem ad altare proficiscitur cum voto R^{mus} de Gaddis, scannum deicit et omnia, quae intus servabantur, atramentarium, calami, pulvis, in terram ceciderunt, fracto scanno. Quae dum ineptus colligit, non magis quam ex casu scanni risum movit R^{mis} Dominis, Mantuano praesertim, et ut vicino, et ad risum proniori natura ipsa¹. Finitur vero scrutinium hora 20. Cui interfuerunt 43 cardinales, egrotantibus intra conclave duobus cardinalibus suprascriptis et extra conclave in Urbe cardinali S. Crucis, absentibus autem septem².

Principium iubilaei anni 1550, sed vacante sede non publicatum.

Hac die vigilia nativitatis Domini, cum incipiat annus salutis 1550, incipit etiam annus iubilaei et deberent aperiri portae sanctae basilicae S. Petri et aliarum ecclesiarum Urbis ad hoc deputatarum, et ipsum iubileum universo orbi annunciari. Tamen, cum adhuc sedes apostolica vacet et non possit id fieri nisi a pontifice, nihil actum est, non sine maximo totius populi christiani scandalo ac sacri senatus dedecore. At Deus avertat, ne ex hac cardinalium discordia etiam in peiora incidamus.

[Die Mercurii 25. Decembris.]

Dies XXVII. conclavis, in festo nativitatis Domini.

Die Mercurii 25. Decembris non fit scrutinium ob diem nativitatis Domini, sed cardinales episcopi et presbiteri omnes celebrarunt, alii in media nocte, alii in aurora, alii in aliis horis iuxta cuiuscumque commoditatem. Hora vero 17. R^{mus} D. card. Tranensis decanus³ communicavit omnes cardinales diaconos⁴.

^a P Borbonium.

^b P Genuensem.

^c P Augustensem.

^d P Genuensis.

¹ Idem eisdem verbis refert P. de Brevibus, Clm. 152, f. 237^v, et similiter Gualterius ibidem f. 214^v.

² Firmanus l. c. f. 28^r: »Deinde ordinatum fuit, ut plura fierent altaria pro missis celebrandis a R^{mis}. Fuit etiam ordinatum, ut a R^{mis} diceretur matutinum

in capella Paulina, quod non fuit factum.« — »Sacrista obtinuit, ut alius famulus intrmitteretur pro custodia paramentorum.«

³ Firmanus l. c. addit: »celebravit ultimam missam«.

⁴ »Auria excepto, quem podagra cubiculo detinebat«: Gualterius, Clm. 152, f. 214^v.

[Die Iovis 26. Decembris.]

Dies XXVIII. conclavis. — XXI. scrutinium.

Die Iovis 26. dicti mensis Decembris in festo S. Stephani <hora 17³/₄^a>^b factum fuit XXI. scrutinium. Celebrata igitur per R^{dum} D. sacristam missa consueta R^{mi} DD. tres deputati iverunt ad accipiendum votum R^{mi} D. card. Auriae aegroti. Deinde suffragia data fuerunt in cedulis infrascriptis, videlicet:

99^r 99^v	1. Sabinensem, Salviatum, Tranensem. 2. Burgensem, Polum, Moronum. 3. Tranensem, Sabinensem, Cibo. 4. Salviatum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum. 5. De Monte, S. Crucis, Sfondratum, Polum. 6. Burgensem, Moronum, Sfondratum, Polum. 7. Tranensem, Sabinensem, Turnonum, Guisa. 8. De Monte, Sabinensem, S. Crucis. 9. Cauriensem, Neapolitanum, Carpensum, Cesis. 10. Sabinensem, Verallum, S. Georgii, Borbonum. 11. Moronum, Carpensum, Augustensem, Polum. 12. Tranensem, de Monte, Sabinensem, Crispum. 13. S. Crucis, Moronum, Sfondratum, Polum. 14. De Monte, Sabinensem, Cesis. 15. Polum, Burgensem, Moronum. 16. Sabinensem, de Monte, Meudon, Cibo. 17. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum. 18. Burgensem, Sfondratum, Polum. 19. Burgensem, Moronum, Polum. 20. Burgensem, Augustensem, Polum. 21. Sabinensem, Borbonum, Bellayum. 22. Burgensem, Carpensum, Tridentinum, Polum. 23. Sabinensem, Borbonum, Bellayum, Verallum.	24. Burgensem, Carpensum, Moronum, Polum. 25. Tranensem, Sabinensem, Mantuanum. 26. Augustensem, Mantuanum, Polum. 27. Salviatum, Neapolitanum, Borbonum, Guisa. 28. Polum, Sfondratum. 29. Polum. 30. Burgensem, Carpensum, Polum, Augustensem, Moronum. 31. Tranensem, Turnonum, Sabinensem, Guisa. 32. Polum, Burgensem, Moronum. 33. Tranensem, Sabinensem, Borbonum, Rodolphum. 34. Ostiensem, Portuensem, Sabinensem. 35. Ostiensem, Borbonum, Sabinensem, Rodolphum. 36. S. Crucis, Angliae Polum. 37. Moronum. 38. Tranensem, Sabinensem, Rodolphum. 39. Burgensem, Polum, Moronum. 40. Tranensem, Polum, Sabinensem, Sfondratum. 41. Sabinensem, Guisa, Borbonum. 42. Polum. 43. Burgensem, S. Crucis, Cesis. 44. Burgensem, Augustensem, Polum. 45. S. Crucis, de Monte, Polum.

Quorum suffragiorum summa haec est, videlicet:

	Tranensis habet	vota	Turnon 2,	S. Crucis 6,	Sfondratus 8,	Rodolphus 3,
	Salviatus 4,	[11,	Bellayus 2,	Moronus 12,	Cesis 3,	Mantuanus 3,
	Monte 6,		Carpensis 5,	Tridentinus 1,	Guisa 4,	Polus 23,
100 ^r	Sabinensis 20,		Burgensis 15,	[Cauriensis 1,	Verallus 2,	S. Georgii 1,
	Borbonius 7,		Meudon 1,	Augustensis 5,	Cibo 2,	Crispus 1.

Finitur autem scrutinium hora 19., <existentibus in conclavi 45 cardinalibus, absentibus vero intra Urbem uno, ab Urbe autem septem>.^{c1}

<Novus conatus creandi pontificem card. Burgensem>^d

Hodie nunciatum fuit tres R^{mos} DD. cardinales Gallos infra biduo^e intraturos Romam, et non multo post duos alios applicuituros^f esse. Quo nuncio perterriti Caesarei, cum regias partes augeri conspicerent, ad hunc et illum animum divertentes, pontificem ante dictorum cardinalium adventum creare omnibus viribus conati fuerunt. Atque ad card. Burgensem iterum redeuntes in eum 23 vota, quae card. Polo tribuebant, conferre decreverunt. Verum quoniam sex deficiebant (29 enim suffragiis, consensu electi addito, due partes collegii, quod nunc 45^g cardinalibus constat, complebantur), diversimode eos ex cardinalibus regiis lucrari tentaverunt. Et iam eo rem deduxerant, ut cardinales infrascriptos (inter quos duo natione Galli erant) in eorum sententiam traxissent, videlicet Sabinensem, de Monte, Meudon, Armeniacum, de Cesis, Verallum, Gaddum et Crispum. Qui octo, additi vigentitribus praedictis, numerum legitimum creandi pontificem superabant. Idque adeo secreto et caeteris regiis nescientibus fecerant, ut crastina die Burgensem pontificem creaturos certo sperarent.

At (Deo forsitan sic permittente, ne ab uno extero liberati in alium incideremus) rei cognita veritate, statim cardd. Galli regioque nomini fautores hac et illac decurrentes,

^a M 17⁴/₈.

^b M in marg.

^c om. P.

^d add. P.

^e P biduum.

^f sic M; P adventuros.

^g P 46.

¹ Firmanus l. c.: «Orator Caesaris venit ad ostium conclavis et alloquutus est R^{mos} cardinales post scrutinium.» — Gualterius, Clm. 152, f. 214^v: «Venetorum legatus ad comitii fores praefectos convenit illisque

[cod. illicque] coenobii cuiusdam in Venetorum ditone existentis negocium commendat. Rursus Caesaris legatus ostium pulsat, aperiri obtinet ac patribus cunctis bonum pascha precatur» [corr. a Panv. pro minatur].

suos repente in unum colligunt, deperditosque ad se reunire caeterosque confirmare contendunt. Atque ut securius rem Burgensis diverterent, Tranensem fovere cepere eique in crastino scrutinio vota sua daturos statuerunt. Interea Caesarei, Gallorum strepitu excitati, ipsi quoque in unum coacti, partes suas defendere et quos lucrati fuerant 5 retinere conabantur. Quae contentiones et practicae ad horam usque 6. noctis protractae, cum utrisque suos satis confirmasse videretur, dirimuntur¹.

[Die Veneris 27. Decembris.]

Dies XXIX. conclavis. — XXII. scrutinium.

Die Veneris 27. dicti mensis Decembris in festo S. Ioannis, hora 17¹/₂ factum fuit XXII. scrutinium. Celebrata igitur de more missa per R^{dum} D. sacristam R^{mi} DD. tres deputati iverunt ad accipiendam cedulam R^{mi} D. card. Auriæ egroti. Deinde suf-
10 fragia data fuerunt in infrascriptis cedulis, videlicet:

1. Tranensem, Sabinensem, Meudon ^a , Mantuanum.	24. Neapolitanum, Tranensem, S. Georgii, de Monte.
2. Tranensem, Sabinensem, Monte, Crispum.	25. S. Crucis, Angliæ Polum.
3. De Monte, Sabinensem, Verallum, Tranensem.	26. Sabinensem, Tranensem, Cibo.
4. Tranensem, Salviatum, Sabinensem.	27. Burgensem, Polum, Augustensem, Moronum.
5. Burgensem, Sfondratum, Tranensem.	28. Tranensem, Sabinensem, Burgensem, Polum.
6. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.	29. Sabinensem, Tranensem, Cibo.
7. Tranensem, Sabinensem, de Lotharingia, Cesis.	30. Tranensem, Sabinensem, Meudon.
8. Burgensem, Augustensem, Polum.	31. S. Crucis, Angliæ Polum.
9. S. Crucis, Moronum, Polum.	32. Moronum.
10. S. Crucis, Angliæ Polum.	33. Burgensem, Polum.
11. Tranensem, de Monte, Sabinensem, Cesis.	34. Burgensem, Moronum, Sfondratum, Polum.
12. Burgensem, Augustensem, Polum.	35. Geennensem, Carpensem, Augustensem, Polum.
13. Polum, Burgensem.	36. Tranensem, Sabinensem, Rodolphum.
14. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum.	37. Tranensem, Sabinensem, Guisa, Bellayum.
15. Burgensem, Polum, Moronum.	38. Polum, Burgensem.
16. Sabinensem, Carpensem, Ferrariensem, Tranensem.	39. Burgensem, Armaniacum, de Gaddis, Polum.
17. Ostiensem, Portuensem, Sabinensem, Burgensem.	40. Polum, Burgensem.
18. Tranensem, Sabinensem, Verallum, Armaniacum.	41. Burgensem, Carpensem, <Moronum, Polum> ^b .
19. Sabinensem, de Monte, Cesis.	42. Bellayum, S. Crucis, Polum.
20. Burgensem, Augustensem, Polum.	43. Burgensem, S. Crucis, Cesis.
21. Tranensem, Sabinensem, Borbonium, de la Cueva.	44. Tranensem, de Monte, Sabinensem.
22. Tranensem, S. Crucis, Polum.	45. Tranensem, Sabinensem, Burgensem ^c , Cibo.
23. Burgensem, de Medicis, Polum.	

Quarum cedularum summa hæc est, videlicet:

Tranensis habet vota	Carpensis 4,	Augustensis 5 et unum	Guisa 1, .	Mantuanus 1,
21 et 1 accessum,	Burgensis 20,	accessum ^a ,	Verallus 2,	Gaddis 1,
Salviatus 2,	Meudon 2,	Cueva 1,	Medices 1,	Polus 23,
Monte 6,	S. Crucis 7,	[Sfondratus 3,	Cibo 2,	Ferrariensis 1,
Sabinensis 20,	Moronus 8,	Cesis 4,	Rodolphus 1,	S. Georgii 1,
Borbonius 1,	Armaniacus 2,	Geennensis 1,	Lotharingus 1,	Crispus 1.
Bellayus 3,				

Suffragiis datis collectisque R^{mus} D. card. Sabinensis, cuius cedula habebat R^{mos} DD. Burgensem, S. Crucis et de Cesis, accessit R^{mo} D. Tranensi. Deinde R^{mus} D. Cauriensis,

^a cod. Medon.^b om. P.^c P de Monte.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 215^r ad 27. Decembris: »Petrus a Toieto, Burgensis consanguineus et conclavista, dum senatores cunctos prensat eorumque suffragia in agnatum conferri exposulat, Guisio suspensionem ac metum adeo vehementem ingerit, ut ea nocte insomnis semper fuerit ac in confirmanda suorum fide totum [sic] assumpserit. Audierat enim plerosque, qui suas partes minime deserturos esse viderentur, Burgensem suffragiis iuvare decrevisse. Hi erant decanus, Montanus, Theatinus, Verallus, Cesis et Gaddis; nec suspitione caruere [cod. carere] Bellaius, Lenoncourt ac Medonius Galli. Facile igitur ambiendi studium Guisius subvertit. Montanum, Theatinum ac Caesium ab instituto tamen non removet, et quum decanus quoque, qui Burgensis fidem obstrinxerat, eam fallere turpe esse iudicaret, Guisio non facile consentiebat; sed adeo vehemens fuit Guisii

corhortatio, ita diligens ab instituto revocandi hominis studium, ut, dum consentire cogitur, ambitionis propriae velamine defectionem obtegere cogitaverit. Egrediar igitur, inquit, hodierna luce in aciem ac factionis nostrae suffragia, quod hactenus renui [cod. tenui], in me conferri patiar, quum nullam aliam excusationem adducere possim, quae me apud Burgensem defendat. Caesarianos etenim ac Farnesianos decanus adversarios habebat, quorum apertis studiis suam electionem impediri ac difficillimam reddi sciebat.»

² Gualterius f. 215^r: »Cauriensis [accessit] ad Augustanum, etsi sex tantum suffragia illum habuisse compererit. Id enim ea ratione egisse dictum est, ut eius syngrapha aperiretur atque captandae benevolentiae gratia suffragium Burgensi tradidisse cognosceretur» [cod. cognoscentur].

cuius cedula habebat R^{mo} DD. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum, accessit R^{mo} D. Augustensi. Cumque nemo alius accedere vellet, finitur scrutinium hora circiter 19., <existentibus in conclavi 43 cardinalibus>.^{a 1}

[Sabbato 28. Decembris.]

Dies XXX. conclavis. — XXIII. scrutinium.

Die sabbati 28.^b eiusdem mensis Decembris hora 18. fuit XXIII. scrutinium. Cumque R^{mi} DD. tres deputati ivissent ad accipienda vota R^{mi} D. card. Auriæ aegroti, data sunt 5 suffragia infrascripta, videlicet:

1. cedula habebat Tranensem, Sabinensem, Salviatum. 102^v 2. Polum, Moronum, de Gaddis. 3. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum. 4. Carpensem, Augustensem, Moronum, Polum. 5. Sabinensem, Tranensem, Tridentinum. 6. Polum. 103^f 7. Sabinensem, Bellayum, Guisa, Gaddis. 8. Ostiensem, Portuensem, Sabinensem, Burgensem. 9. Burgensem, de Medicis, Polum. 10. Sabinensem, Borbonium, Salviatum, Armaniacum. 11. Tranensem, Sabinensem, Turnonium, Bellayum. 12. Polum, de Medicis, Augustensem. 13. Moronum. 14. Augustensem, de la Cueva, Polum. 15. Sabinensem, Polum, Tranensem, Sfondratum. 16. Turnonium, Sabinensem, Guisa, Verallum. 17. Burgensem, Moronum, Sfondratum, Polum. 18. De Monte, Crescentium, Pacecum. 19. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum. 20. Polum. 21. Polum, Moronum, Burgensem, Geennensem. 22. Tranensem, Sabinensem, Bellayum, Lotharingum. 23. Tranensem, Sabinensem, Cibo.	24. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum, Mantuanum. 25. Armaniacum, Ciastiglion, de Gaddis, Polum. 26. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum. 27. De Monte, S. Crucis, Polum. 28. Tranensem, Sabinensem, Turnonium, Rodulphum. 29. Burgensem, Moronum, Polum. 30. De Monte, Sabinensem, Verallum, Crispum. 31. Polum, Burgensem, Moronum, de Gaddis. 32.^c Sabinensem, Bolonium, Armaniacum, Durantem, de Gaddis. 33. Tranensem Sabinensem, Borbonium, Lotharingum. 34.^d Moronum, Augustensem, Polum. 35.^e Tranensem, de Monte, Burgensem. 36. Sabinensem, Bellay, Gaddis. 37. Polum, Burgensem, Moronum, Geennensem. 38. Polum, Sfondratum, Gaddus. 39. S. Crucis, Durantem, Polum. 40. Bellayum, Sabinensem, Turnonium, Durantem. 41. Burgensem, Carpensem, Polum, Moronum. 42. De Monte, Sabinensem, S. Georgii. 43. Polum. 44. S. Georgii, Neapolitanum, Verallum, Cesis. 45. S. Crucis, Angiæ Polum.

Summa autem suprascriptarum cedularum haec est^f:

<p>Tranensis habet vota 12²,</p> <p>Salviatus 3,</p> <p>Bolonia 1,</p> <p>103^v Monte 5,</p> <p>Sabinensis 20,</p> <p>Borbonius 2,</p>	<p>Turnone 4,</p> <p>Bellayus 5,</p> <p>Carpensis 4,</p> <p>Burgensis 11⁸,</p> <p>S. Crucis 3,</p> <p>Moronus 12,</p> <p>Crescentius 1,</p>	<p>Tridentinus 1,</p> <p>Armeniacus 2,</p> <p>Augustensis 4,</p> <p>Cueva 1,</p> <p>Sfondratus 3,</p> <p>Cesis 1,</p> <p>Durantes 3,</p>	<p>Rothomagensis 1,</p> <p>Geennensis 3,</p> <p>Guisa 2,</p> <p>Verallus 3,</p> <p>Medices 2,</p> <p>Cibo 1,</p> <p>Rodulphus 3,</p>	<p>Lotharingus 2,</p> <p>Mantuanus 1,</p> <p>Gaddus 7,</p> <p>Castillion 1,</p> <p>Polus 23,</p> <p>S. Georgii 2,</p> <p>Crispus 1.</p>
---	--	--	--	---

Finitur autem scrutinium hora 20., <existentibus in conclavi 45 cardinalibus>.^{a 4}

Ingressus R^{morum} DD. de Bolonia et Rothomagensis in conclave.

Eadem die sabbati, hora 2. noctis, R^{mi} DD. cardd. de Bolonia⁵ et Rothomagensis⁶, natione Galli, ingressi sunt conclave, venientes e Galliis. Excepti fuerunt ab omnibus 10 cardinalibus maximo cum honore et sociati usque ad eorum cellulas.^h

^a cm. P.   ^b U^o 25.   ^c P 35.   ^d P 32.   ^e P 34.

^f ordo nominum paulum discrepat in M.   ^g Firmanus: Ambascia.

^h P add. iuraveruntque bullam Iulii II et reliqua ut supra, praesentibus eisdem testibus.

¹ Firmanus l. c.: »Eodem mane R^{mi} cardinales ordinaverunt, ut tres ultimi cardinales in ordine, videlicet ultimus episcopus, ultimus presbyter et ultimus diaconus, assisterent cum aliis antiquioribus ad legenda vota.«

² P. de Brevibus (Clm. 152, f. 237^v) vult 22, sed certe est error, cum praeter Massarellum etiam Panvinus Tranensi det 12 tantum vota, Gualterius cum omnino non commemoret, quod certe fecisset, si 22 vota obtinuisset.   ³ P. de Brevibus: 10 (error).

⁴ Firmanus l. c.: »Clausae fuerunt fenestrae cum cemento, quae erant in cameris sacristae et magistrorum cerimoniarum, ubi erat aegrotus R^{mo} de Bellai, quae respondebant atrio maiori palatii, quia cardinales quotidie veniebant ad eas, quod erat maximi scandali.«

⁵ Philippus de la Chambre, Sabaudus, »maternus frater Ioannis Stuart ducis Albaniae, et Catharinae Mediceae Galliarum reginae proxima cognatione coniunctus, monachus Benedictinus ..., postea episcopus Bononiensis, deinde [7. Novembris 1533] S. R. E. cardinalis titulo S. Martini in Montibus a Clemente Massiliae renuntiatus [est]. Qui primo titulo relicto illum S. Mariae trans Tiberim, demum episcopus ecclesiam Tusculanam rexit. ... Defunctus Romae 9. kal. Martii anno iubilaei 1550 sepulchrum habuit in templo SS. trinitatis in Monte Pincio* (Ciacon. III 528).

⁶ Georgius de Amboise, senioris cardinalis eiusdem nominis fratris filius, huic in archiepiscopatu Rothomagensi successit, a. 1511, cardinalatum obtinuit

⟨Recipiuntur litterę D. Ferdinandi regis Romanorum directę ad collegium cardinalium, quibus hortatur ad idoneum et bonum pontificem eligendum etc.⟩^a

[Die dominica 29. Decembris.]

Dies XXXI. conclavis. — XXIV. scrutinium.

Die dominica 29. dicti mensis Decembris hora 17^{1/2}^b fuit XXIV. scrutinium, ⟨iurata prius bulla Iulii II contra simoniacos et § *Cacterum* cap. *Ubi periculum* de elect. 5 per duos R^{mos} cardinales, qui noviter intraverunt conclave, videlicet Boloniam et Rothomagensem⟩^c. Celebrata igitur missa consueta et acceptis votis R^{morum} DD. de Cibo et Aurę egrotantium, data fuerunt suffragia in cedula infrascriptis, videlicet:

1. Neapolitanum, de Caesis, Ostiensem.	25. S. Crucis, Moronum, Sfondratum, Polum.
2. Polum, Moronum.	26. Burgensem, Moronum, Polum, Augustensem.
3. Sabinensem, Turnonem, Borbonium, Gaddum.	27. Burgensem, Carpensem, Polum, Moronum.
4. Moronum.	28. Burgensem, Carpensem, Medicen, Polum.
5. Polum.	29. Sabinensem, Lorena, Borbonium.
6. Tranensem, Sabinensem, Cibo.	30. Sabinensem, Turnonem, Pisanum.
7. Sabinensem, de la Cueva et Amboisam.	31. De Monte, Geennensem, Mantuanum, Polum.
8. Polum, Moronum, Sfondratum, Mantuanum.	32. Polum, Burgensem, Moronum.
9. Polum.	33. Sabinensem, Tranensem, Amboys.
10. De Monte, Sabinensem, Verallum, Crispum.	34. Tranensem, Sabinensem, Rodolphum.
11. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Gaddum.	35. Sabinensem, Ciastillion, Pisanum.
12. Praenestinum, S. Crucis, Polum.	36. Sabinensem, Borbonium, Verulanum ^{d 1} , Ciastillion.
13. Neapolitanum, Verallum, S. Georgii.	37. Tridentinum, Sfondratum, Polum.
14. Sabinensem, Amboysam, de Gaddis.	38. Sfondratum, Polum.
15. Moronum, Durantem, Polum.	39. Tranensem, Sabinensem, Burgensem, Polum.
16. Sfondratum, Polum.	40. De Monte, Sabinensem, Borbonium.
17. Decanum, Salviatum, Turnonem.	41. S. Crucis, Angliae Polum.
18. Sabinensem, Bolonia, de la Cueva.	42. Sabinensem, de Cesis, Cibo.
19. Polum, Tridentinum, Augustensem.	43. Tusculanum, Praenestinum, Tridentinum, Polum.
20. Turnonium, Guisa, Sabinensem, Gaddis.	44. Sabinensem, Guisam vel Ferrariensem.
21. Burgensem, Medicen, Polum.	45. Polum.
22. Augustensem, Carpensem, Polum.	46. Ostiensem, Praenestinum, Sabinensem, S. Georgii.
23. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.	47. Sabinensem vel Lothingum.
24. Ostiensem, Portuensem, Tusculanum, Praenestinum.	

104^v105^r

Summa vero suprascriptarum cedularum haec est, videlicet:

Tranensis habet	Turnonius 4,	Cueva 2,	Verallus 3,	Gaddus 4,
vota 9,	Carpensis 4,	Sfondratus 5,	Medices 2,	Ciastillion 2,
Salviatus 3,	Burgensis 7,	Cesis 2,	Cibo 2,	Polus 23,
Bolonia 4,	S. Crucis 3,	Durantes 1,	Rodolphus 1,	Ferrariensis 1,
De Monte 7,	Moronus 9,	Rothomagensis 3,	Pisanus 2,	S. Georgii 2,
Sabinensis 22 ² ,	Tridentinus 3,	Geennensis 1,	Lothingus 2,	Crispus 1.
Borbonius 3,	Augustensis 3,	Guisa 2,	Mantuanus 2,	

10 Finitur autem scrutinium hora 19. cum dimidia. ⟨Cui interfuerunt 45 cardinales, egrotantibus duobus suprascriptis, absentibus vero 6, uno intra Urbem, 5 extra.⟩^e

Congregatio cardinalium.

⟨Discussio, an iubileum intelligatur incoepisse, cum advenit vigilia nativitatis Domini 1550.⟩^f

105^v

Hora autem 22. fuit congregatio generalis omnium cardinalium, in qua R^{mos} D. card. Tranensis decanus retulit, qualiter praelati et barones ac conservatores populusque Romanus conquesti fuerunt de hac mora creandi pontificem, ob multa scandala, quae inde Urbi et orbi christiano^g imminet^h, rogavitque pro celeri electione.

^a *M* add. alio atramento in margine; om. *P*.
infrascriptis, videlicet (l. 7), et repetuntur verba Cedulae

^b *P* 17.

^c Haec in *M* ponuntur post verba
autem suffragiorum sunt infrascriptae, videlicet.

^d *P* Verallum.

^e om. *P*.

^f add. *P*.

^g *P* add. eveniunt ac maiora in dies.

a. 1545 (cf. Conc. Trid. I 356, 26 ss). Obiit Vigniati 25. Aug. 1550 (*Ciacon.* III 707 sq). — P. de Brevibus (f. 238^r), dum nuntiat Rotomagensis et Ambosiae adventum, addit: »In quorum ingressu magnus risus excitatus est inter cardinales Mantuano auctore, qui dixit cardinalem Rothomagensem cuidam suo villico similem esse ob faciem ridiculam.«

¹ Verulani mors iam supra p. 66, 5 ss nuntiabatur, ergo Verallus est intellegendus.

² Gualterius (l. c. f. 215^v) huic dat 20 tantum vota.

³ Gualterius l. c.: »Populus vero Romanus ideo pontificis electionem protrahi iratus, quod comitia non arctis clausisque spiraculis prohibitive cibariis, sed solutis nefario exemplo synodalibus legibus patentibusque in omnem commoditatem foribus haberentur. Ad sunt igitur tres viri ipsius conclavis custodes, seque custodiam suscepturos minantur, si maiori in posterum diligentia non uterentur.«

Deinde petierunt declarari a sacro senatu, an iubileum intelligatur incepisse, cum iam annus L^a a nativitate intraverit et multi peregrini applicuerint Romam devotionis causa, sintque perplexi et dubii, an indulgentias solitas consequantur, cum porta sancta adhuc aperta non fuerit, penitentiarii publici praepositi ad audiendas confessiones in basilica S. Petri et aliarum ecclesiarum Urbis ad hoc deputatarum nesciant, an habeant auctoritatem absolviendi, prout haberent anno ipso iubilaei. Ex quo maximum scandalum oritur, eique omnino providendum esse.

Item quod praefati barones et conservatores Urbis petierint admitti ad custodiam portis^b conclavis una cum praelatis, cum ipsi prelati sint nimis indulgentes in ferculis cardinalium et in rebus intra conclave mittendis et inde extrahendis, ob familiaritatem vel affinitatem vel amicitiam, quam ipsi praelati cum cardinalibus habent.

Item conquesti sunt, quod secreta conclavis statim in Urbe publicentur, cum adsint multae viae mittendi et recipiendi litteras ex conclavistis.^c

Super quibus rebus deliberatione habita decretum fuit responderi:

Quo ad creationem pontificis, quod nulla diligentia praetermittitur, et licet cardinales adhuc concordare non potuerint, sperandum in Deo esse, quod brevi convenient et bonam laudabilemque electionem facient^d.

Quantum vero ad iubileum, cum haec sit quaestio iuris, consulendi erant DD. auditores Rotae et periti iuristae ac etiam theologi Urbis^e, atque etiam cardinales ipsi rem^f perpendunt, et quod iuris esse iudicabitur^g, fiet^h.

Quo autem ad custodiam conclavis, non esse mutandos ordines antiquos, neque decere quod saeculares cum praelatis misceantur, sed quilibet suo loco officium suum exequatur, et si quid barones ipsi suspicionis habent, id advertant et denuncientⁱ.

Postremo ipse R^mus Tranensis detestatus est numerum | conclavistarum, cum in praesenti conclavi sint plures conclavistae, quam unquam^j in aliis conclavibus^k admitti consueverint, et omnes fere cardinales 4, nonnulli 5 et 6 habent, in maximam etiam perturbationem et confusionem ipsius conclavis; et quod nunquam satis (ut aiebat) detestari potest, cum intromissi fuerint aliqui agentes et secretarii principum secularium, licet sub diverso nomine conclavistarum huius et illius cardinalis; consulitque restringendum esse numerum conclavistarum et agentes ipsi ex conclave eiciendi^l. Quae res cum satis gravis videretur^m ob iniuriam, quae inferenda esset cardinalibus iis, apud quos dictiⁿ agentes sunt et conclavistae plures reperiuntur, quamvis variae essent opiniones, nihil tamen conclusum fuit, sed dimittitur congregatio hora 24. cum dimidia^o.

^a M XL; P 1550.

^b sic M et P.

^c sic M; P a concl.

^d M hic addit: Quantum ad iubileum, quod cum haec sit questio iuris, consulunt DD. auditores Rotae et peritos. Deinde explicat textus in M, qui tamen f. 106 enumerat Cardinales qui fuerunt in electione Iulii papae III 8. Februarii 1550, et f. 108 Nomina conclavistarum; utrique indici ascripsit alia manus (Contelorii): ponenda suo loco. Etiam exemplar Var. Polit. 106 hic finitur, in O incipit alia manus (f. 159^v). Quem codicem abhinc sequemur, collatis P et U (et B).

^e O verbis.

^f OU cum.

^g O indicabitur.

^h U nunquam.

ⁱ O conclavis.

^j om. U.

^k P viderentur.

^l U dum.

¹ Gualterius l. c. (ac partim eisdem verbis P. de Brevibus): [Cardinales] »decernunt, ut Rotae auditores ac minores poenitentiarii basilicae divi Petri bullam Clementis VI de anno iubilaei diligentius perlegerent ac si [cod. se] quid invenirent, quod peregrinis opitulari possit, id totum promulgarent ac futurum pontificem ratum habitum promitterent.«

² Gualterius l. c. (et similiter P. de Brevibus): »Nullum etiam conclavistam in comitium recipi neminemque ex [cod. et] his, qui conclave detinerentur, nisi gravi aegritudine laborantes [cf. supra p. 56, adn. 2] dimitti statuerunt. Postremo eos qui comitio praesiderent sedulo operam duros esse respondent, ne comitii claustra in [sic] omnibus pateant, populumque Romanum adnoveri curant, ne alienis officiis immisceri auderent.«

³ Firmanus l. c. f. 28^v: »Post prandium fuit generalis congregatio R^morum in capella Paulina, in qua conclusum fuit, ne conclavis esset tam apertus in intromittendo et remittendo res necessarias et polisas, ac

etiam ut clauderentur nonnulla foramina conclavis, a quibus intromittebantur et mittebantur litterae, et illi de foris stantibus [sic] alloquebantur conclavistas et multa inhonesta fiebant, et quod conclavistae non accederent ad portellam. — Praelati custodes de consensu R^morum diminuebant cibaria et ordinaverunt, ut portaretur tantummodo unum ferculum. — R^mus de Bononia [sic] aegrotus habuit cameras sacristae, sacrista vero habuit cellulam ipsius.« — Gualterius, Clm. 152, f. 216^r: »Nunciatum est Caesarem litteris plerosque suorum partium senatores admonuisse, ut Salviato, Rodulpho ac S. Crucis ita obsisterent, ne pontificatu potirentur, Didacumque Mendocium legatum suum reprehendisse, quod omne studium, operam ac diligentiam ad attollendum Salviatum contulerit. Adversus enim imperii maiestatem id egisse asserebat, quum Salviatus Caesariani nominis [cod. nomini] hostis videretur.« — P. de Brevibus (l. c. 238^v) de Salviato tantum per imperatorem excluso refert. Litterae Caroli V (quibus praeter supra dictos excludit etiam Capiteferreum et Verallum)

[Die lunae 30. Decembris.]

Dies XXXII. conclavis. — XXV. scrutinium.

Die lunae 30. dicti mensis Decembris hora 17. factum | fuit 25. scrutinium, celebrataque solita missa et acceptis votis R^{morum} de Bolonia et de Auria aegrotantium, datae sunt cedulae infrascriptae, videlicet:

1. Burgensem, Augustensem, Medicen, Polum.	24. Sabinensem, S. Crucis, Rodulphum.
2. Sabinensem, Salviatum, Rodulphum, Armaniacum.	25. De Bolonia, Sabinensem vel Turnonium.
3. Tranensem, Sabinensem, Ambascianum ^a .	26. De Monte, Sabinensem, de Caesis vel Rodulphum.
4. Neapolitanum, S. Georgii, de Caesis, Verallum.	27. De Monte, S. Crucis, Polum.
5. Burgensem, Carpensem, Polum, Augustensem, Bellayum.	28. Moronum.
6. Polum, Burgensem, Carpensem, Moronum, Sfondratum.	29. S. Crucis, Augustensem, Geennensem, Polum.
7. Carpensem, Burgensem, Polum.	30. Armaniacum, Mantuanum, Polum.
8. Polum, Moronum, Sfondratum, Mantuanum.	31. Boloniam, Sabinensem vel Borbonium.
9. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum, Polum ^b .	32. Tranensem, Sabinensem, <Rodulphum> ^d .
10. Moronum, Augustensem, Polum.	<33. Moronum, Augustensem, Carpensem, Polum.> ^e
11. Sfondratum, S. Crucis, Polum.	34. Augustensem, Geennensem, Polum.
12. Burgensem, Moronum, Polum.	35. Sabinensem, Turnonium, Guisium, Bellayum.
13. Sabinensem, Verallum, Ferrariensem, Cibo.	36. Polum.
14. Burgensem, Moronum, Polum, Geennensem.	37. Sabinensem, Bellayum, Lenoncourt.
15. Tranensem, Sabinensem, S. Crucis.	38. Polum, Moronum, Mantuanum.
16. Crescentium, Mapheum, Farnesium, Polum.	39. Tranensem, Sabinensem, Armeniacum, Cibo.
17. Sabinensem, Bellayum, Guisium.	40. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.
18. De Monte, S. Crucis, Polum.	41. Polum, Moronum, de Medicis.
19. De Monte, Sabinensem, Cesis, Crispum.	42. Tranensem, Salviatum, de Monte.
20. Sabinensem, de Caesis, Cibo.	43. Tranensem, Sabinensem, Cibo.
21. Sfondratum, Tridentinum, Paceccum ^c .	44. Polum.
22. Sabinensem, Turnonium, Borbonium.	45. Sfondratum, Polum.
23. Sabinensem, de Lotharingia, Guisium.	46. Salviatum, Armeniacum, Verallum, Crispum.
	47. Sabinensem, Rodulphum vel Lotharingum.

Quarum cedularum vota sunt quae sequuntur, videlicet:

Tranensis habet vota	Turnonius 3,	Rothomagensis 1,	Lenoncourt 1,	S. Georgii 1,	161r
7,	Bellayus 3,	Geennensis 4,	S. Crucis 6,	Rodulphus 5,	
Salvatus 3,	Carpensis 5,	Guisius 3,	Moronus 10 ^e ,	Lotharingus 2,	
Bolonia 2,	Burgensis 7,	Verallus 4,	Crescentius 1,	Mantuanus 3,	
De Monte 5,	Augustensis 6,	Medices 2,	Tridentinus 1,	Farnesium 1,	
Sabinensis 21,	Sfondratus 6,	Mapheus 1,	Armeniacus 4,	Polus 23,	
Borbonius 2,	Cesis 4,	Cibo 4,	Ferrariensis 1,	Crispus 2.	

5 Finitur autem scrutinium hora 19., existentibus in conclave 47 cardinalibus, absentibus 6, uno intra, quinque extra Urbem¹.

Congregatio generalis.

Declaratur incoepisse annum iubilaei.

Eadem die hora 21. fuit congregatio generalis omnium cardinalium in sacello Pauli, in qua R^{mus} D. card. Tranensis decanus retulit, ipsos R^{mos} DD. deputatos intellexisse

^a O Imbascianum. ^b P Mantuanum. ^c O Pacensem. ^d O Carpensem, Polum.
^e om. O (comixtis n. 32 et 33). ^f ordo in O diversus. ^g O 20.

datae sunt Bruxellis 19. Dec. 1549 et extant apud Druffel I 336, n. 368. De reprehensione Mendozae 13. Ian. 1550 facta refert Maurenbrecher, Karl V, p. 223¹⁰.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 216^r: »Sequenti nocte Tridentinum singulos praensare compertum est ac suffragia futuro scrutinio in ipsum conferri flagitare, et dum ambitionem suam eo praetextu obtere nititur, ut optimam senatus de se opinionem prae se ferat, idque in electione archiepiscopatus Saltzburgensis sibi prodesse possit, in maximam affectatae collusionis suspicionem patres adducit. Curant igitur Gallicae factionis principes, ne quis in eum suffragia conferat, ne dum ignaros fallere studet, ad pontificatum obreperet. Sed simulatione detecta amicos omnes prohibuit Tridentinus, ne amplius in eum suffragia darent.

— Eadem nocte Caesariani ac Farnesiani in cubiculum Tridentini conveniunt ibique, ut ante dictum [cod. ut audictum] est [cf. supra p. 78, adn. 3], Caesaris litterae recitantur, quibus eos tres, quos antea dixi, a pontificatu excludere. Iureiurando igitur obstringuntur omnes, ne adversus Caesaris iussa quicquam faciant. — P. de Brevibus f. 239^r rem illam ita narrat: »Nocte sequenti relatum card. Tridentinum tentasse habere tot vota, quot sufficerent ad electionem papae, sub praetextu quod desiderabat notum esse in Germania, eum magni fieri a cardinalibus, ut res postea in electionem [sic] archiepiscopi Saltzburgensis posset ei prodesse. Qui tractatus ut fuit cognitus, data est opera ut successum non haberet, ne dum luderet, fieret papa.« Idem Maffaeus significat, cf. supra p. 63, adn. 1.

162^r iudicium et sententiam DD. auditorum Rotae et penitentiariorum | basilicae S. Petri et aliorum peritorum Urbis super quaesito facto a praelatis et Romanis die hesterna, videlicet an iubileum intelligatur incepisse, cum annus 1550 iam advenerit, et quod isti retulerunt, se quaestionem hanc examinasse et bullas Bonifacii VIII, Clementis VI, Sixti IV ac Pauli II inspexisse, omnesque concordantes huius esse sententiae, quod iubileum in- 5 ceperit, etiam quod porta sancta aperta non fuerit¹. Qua re etiam inter ipsos cardinales discussa, ita a sacro senatu decretum fuit, videlicet: quod publicetur et annuncietur omnibus, iubileum iam^a incepisse et visitantes loca sancta et ecclesias Urbis ad id deputatas iuxta formam bullae dictorum Clementis VI et Sixti IV consequuturos eas indulgentias, quae anno ipso iubilei concedi consueverunt, etiam quod sedes apostolica vacet, 10 et^b porta sancta | aperta non fuerit. Quae publicatio fiat per edictum in locis publicis Urbis affigendum, non tamen apposito nomine sacri collegii, neque vicarii papae neque alterius personae, sed fiat per verba generalia, ita ut tantum consulatur conscientis peregrinorum et aliorum, qui causa accipiendi iubileum Romam proficiscuntur, quousque pontifex eligatur, qui portam ipsam sanctam aperiet et ceremonias consuetas peraget. 15

[Die Martis 31. Decembris.]

Dies XXXIII. conclavis. — XXVI. scrutinium.

Die Martis ultima dicti mensis Decembris hora 17¹/₂ factum fuit 26. scrutinium, acceptis prius votis R^{moroni} DD. de Bologna et Auriae aegrotantium, cuius cedulae sunt infrascriptae, videlicet:

1. Tranensem, Sabinensem, Guisium, Crispum.	25. Sabinensem, Turnonium, de Monte, Cibo.
2. Polum, de Medicis.	26. Sabinensem, Turnonium, Borbonium.
3. Sabinensem, Borbonium, Verallum vel Turnonium.	27. Sabinensem, Turnonium, Lotharingum.
163 ^r 4. De Monte, S. Crucis, Angliae Polum.	28. Burgensem, Moronum, Polum.
5. De Monte, S. Crucis, Polum.	29. Moronum, Polum ^d .
6. Tranensem, Burgensem, Cesis, Polum.	30. Polum, Burgensem, Sfondratum.
7. De Guisa, Sabinensem vel S. Georgii.	31. Armeniacum, De Monte, S. Crucis, Polum.
8. Moronum, Polum.	32. Polum.
9. Tranensem, Sabinensem, Turnonium.	33. Polum.
10. Burgensem, de Medicis, Polum.	34. Burgensem, Moronum, Polum.
11. Sabinensem, Turnonium, Amboysum.	35. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.
12. Polum et Moronum.	36. Sabinensem, Turnonium vel S. Georgii.
13. Augustensem, Polum, Camerarium ^e .	37. Burgensem vel Augustensem vel Polum.
14. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.	38. Sabinensem, Verallum, de Cesis vel de Gaddis.
15. Turnonium, Sabinensem, Tranensem, Rodulphum.	39. Burgensem et Polum et Augustensem.
16. Tranensem, Sabinensem vel Cibo.	40. Salviatum, Armeniacum, Turnonium, Ferrariensem.
17. Sabinensem, Lotharingum vel Borbonium.	41. Carpensem, Moronum, Augustensem, Polum.
18. Carpensem, Burgensem, Polum.	42. Praenestinensem, Sabinensem, Guisium.
19. Neapolitanum, S. Georgii vel de Cesis.	43. Sabinensem, de Cesis, S. Georgii, Cibo.
164 ^r 20. Sabinensem, Verallum vel Bellayum.	44. Tranensem, de Monte, de Cesis.
21. Moronum.	45. Tranensem, Sabinensem vel Bellayum, de Guisa.
22. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum.	46. Polum.
23. Sabinensem, Tranensem, Ferrariensem.	<47.> ^e Sabinensem, Borbonium, de Guisa vel Turnonium.
163 ^v 24. Carpensem, Sfondratum, Moronum, Polum.	

Vota autem suprascriptarum cedularum sunt infrascripta, videlicet:

1. ^f Tranensis habet	6. Moronus 10,	12. Guisius 5,	18. Carpensis 4,	24. Gaddus 1,
vota 9,	7. Armeniacus 2,	13. Verallus 3,	19. Burgensis 10,	25. S. Florae 1,
2. Salviatus 1,	8. Augustensis 4,	14. Medices 2,	20. S. Crucis 3,	26. Polus 23,
3. De Monte 6,	9. Sfondratus 3,	15. Cibo 3,	21. Rodulphus 2,	27. Ferrariensis 2,
4. Sabinensis 21,	10. Cesis 5,	16. Turnonius 10,	22. Lotharingus 2,	28. S. Georgii 4,
5. Borbonius 4,	11. Rothomagensis 1,	17. Bellayus 2,	23. Mantuanus 1,	29. Crispus 2.

^a P ipsum.   ^b U etsi.   ^c O Camerinum.   ^d P Polum, Moronum.

^e om. P, ita ut nomina ad ced. 46 videantur pertinere (sed a linea incipit).

^f hos numeros habet tantum O, cum P ab 18. Dec. usque ad 22. numeros praetermiserit.

^g Abhinc ordo nominum in P est diversus.

¹ Bullae illorum pontificum extant in Extravag. comm. lib. V, tit. 9, c. 1—4. Cf. F. X. Kraus, Essays II, Berlin 1901, 261 ss.

² Firmanus l. c.: »Ordinatum fuit, ut nemo ex R^{mis} (praeter R^{mos} deputatos) accederent [sic] ad ostium conclavis.«

Ingressus cardinalis de Lothoringia in conclave.

Eadem die hora 23. R^{mus} card. de Lothoringia, natione <Gallus>^{a 1}, ingressus est conclave, veniens e Galliis. Excipitur ab omnibus cardinalibus² maximo cum honore, tum ob eius nobilitatem, tum ob maiestatem et gravitatem³.

Dies XXXIV. conclavis.

Principium anni 1550. In nomine D. N. Iesu Christi. Amen.

Die Mercurii 1. Ianuarii.

Hodie incipit annus 1550, qua die, cum sit circumcisio Domini et cardinales omnes et episcopi et praesbyteri celebraturi essent, diaconi vero communicaturi, scrutinium habitum non fuit.

Exitus cardinalis de Bologna aegroti ex conclavi.

Eadem die hora 21. R^{mus} D. card. de Bologna, cum gravissime laboraret morbo calculi et diutius intra conclave ob | incommoditatem regiminis sustineri non posset, non sine magna totius senatus commiseratione exivit ex conclave⁴.

[Die Iovis 2. Ianuarii.]

Dies XXXV. conclavis. — XXVII. scrutinium.

Die Iovis 2. Ianuarii hora 17. factum fuit 27. scrutinium, sed ante omnia R^{mus} D. de Lothoringia iuravit observantiam bullae Iulii II contra simoniacos et § *Caeterum*, cap. *Ubi periculum* de elect., et Clem.^b *Ne Romani*, acceptisque votis cardinalis de Auria aegroti datae sunt cedulae quae sequuntur, videlicet:

1. Tranensem, Sabinensem ^c , Bellayum.	25. Bellayum, Sabinensem, Verallum vel Lenoncourt.
2. Moronum.	26. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.
3. Sfondratum, Geennensem, Camerarium, Polum.	27. Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel Givri.
4. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum, Cibo.	28. Burgensem, Carpensem, Moronum vel Polum.
5. Polum et Moronum.	29. Polum, R ^{mm} Dominum meum ^e .
6. Sabinensem, de Guisa vel Lothoringia.	30. Tranensem, Sabinensem vel Sylva vel Verallum.
7. Decanum, S. Crucis, Sfondratum.	31. De Monte, S. Crucis, Polum.
8. Sabinensem vel Gaddum.	32. Burgensem vel Augustensem vel Polum.
9. Sabinensem, Borbonium, Bellayum, de Meudon.	33. Ostiensem, Portuensem, de Guisa, Sabinensem.
10. Reginaldum <card.> ^d Polum.	34. Tranensem, Sabinensem, Burgensem et Polum ^f .
11. Tranensem, Sabinensem vel Bellayum.	35. Polum.
12. Polum, de Medicis, Augustensem.	36. Polum.
13. De Medicis, Polum, Burgensem.	37. S. Crucis et Polum.
14. Burgensem, Polum, Moronum, Augustensem.	38. De Monte, Sabinensem, de Cesis, Cibo.
15. Sabinensem vel de Lothoringia.	39. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Bellayum.
16. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Bellayum.	40. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
17. Moronum, Mantuanum, Polum.	41. In S ^{mm} D. N. papam Polum.
18. Polum.	42. Carpensem, Augustensem, Moronum, Polum.
19. Neapolitanum.	43. Tranensem, Sabinensem et Rodulphum.
20. Sabinensem.	44. Tranensem, de Monte, Cesis.
21. Sabinensem, Bellayum, de Lothoringia vel de Guisa.	45. Polum.
22. Sfondratum et Polum.	46. Sabinensem, Lothoringum, Guisa, Cibo.
23. De Monte et Sabinensem.	47. Sabinensem, Bellayum, Rodulphum vel Gaddum.
24. Burgensem, Moronum, Polum.	

^a lacuna in O.   ^b P clam.   ^c P habet Sabin. ante Tran.   ^d in P Panvinii manu supra lin. add.   ^e P d. Meum.   ^f P Burgen., Tran., Sab. et Polum.

¹ Ioannes de Lotharingia, natus Barri a. 1498, frater Claudii, primi Lotharingiae ducis, et Ludovici episcopi Metensis, cum adhuc adulescens varios episcopatus obtinuisset, a. 1518 cardinalis diaconus S. Onuphrii creatus est. Inter annos 1521 et 1550 saepissime Romae erat; ex comitiis Iulii III reversus in patriam obiit Neviaci ad Ligerim apoplexia correptus 10. Maii 1550. Corpus depositum est primo Iovinillae, deinde Nanceii apud Franciscanos. *Ciacon.* III 418 s. Cf. *Conc. Trid.* I 386.

² P. de Brevibus l. c.: «Quibus ille visus est factus senior, vectus lectica.»

Concilium Tridentinum. II.

³ Gualterius, *Clm.* 152, f. 216^v: «Eodem tempore Pagnanus, Tridentini familiaris, praefectorum consensu in illius domini gratiam conclavi dimittitur ad procurandum [sic], ut dictum est, ecclesiae Saltzburgensis electionem. Qui quidem Pagnanus, dum ab omnibus conclavistis litteras accepit easque in caligis sedulo occultat, domini sui litteras obliviscitur.» Cf. *Druffel* I, n. 377.

⁴ Firmanus l. c. addit: «Sacrista vero rediit ad suas cameras». — Gualterius l. c.: «Bononiensis, qui iam contracto vesicae calculo opprimebatur totumque conclave clamoribus vexabat, ad curandum morbum conclavi dimittitur.»

Quarum cedularum vota sunt infrascripta:

^a Tranensis habet	Bellayus 8,	Sylva 1,	Geennensis 1,	Rodulphus 2,
vota 11,	Carpensis 3,	Moronus 9,	Guisius 4,	Mantuanus 2,
De Monte 4,	Burgensis 8,	Augustensis 4,	Verallus 2,	Gaddus 2,
^{166v} Salviatus 3,	Lenoncourt 1,	Sfondratus 5,	Medices 2,	S. Florae 1,
Borbonius 2,	Meudon 1,	Sabinensis 22 ^b ,	Cibo 3,	Polus 23.
Givri 1,	S. Crucis 3,	Cesis 2,		

Dum autem hac mane R^{mus} D. Rothomagensis ad altare, ut schedulam suam in calicem mitteret, proficiscitur, ut erat obeso corpore et annis gravis et facie^o admodum ridiculus, proiecto in terram scamno R^{mus} D. card. Durantem sequens^a tanquam magistrum, capitum etiam e manu illi cecidit non animadvertenti^o, non solum risum, sed ^{167r} cachinnum movit toti collegio¹. Scrutiniumque finitur hora 19., existentibus in conclavi cardinalibus 47, absentibus intra Urbem duobus aegrotantibus, videlicet de Bolonia^f et S. Crucis, ab Urbe autem 4, videlicet Borbonio, Givri, Danebault et Portugallensi.

Cardinales propositi a Guisio et Farnesio pro futuro pontifice.

Eadem die cum variis modis tractatum esset ab utraque parte, ut haec mora creandi pontificem rumperetur, R^{mi} DD. cardd. Farnesius et de Guisa simul convenientes ¹⁰ alter in altero (uterque enim suae partis caput erat) culpam reiciebat et obstinationis notam impingebat, eorumque quemlibet in uno tantum firmiter perseverare notabatur. Tandem card. de Guisa septem se proponere ait, videlicet Tranensem, Salviatum, Rodulphum, Lothoringum, Ferrariensem, S. Georgii. Tunc card. Farnesius dixit se ei ^{167v} longe ampliorem oblationem facere, et quod aut ipse Guisius eligeret unum quem vellet ¹⁵ ex 23, qui Polo vota dabant, aut sineret quod ipse Farnesius eligeret unum ex 22, qui in Sabinensem vota conferebant. Sed cum neutram acceptaret, nihil concludi potuit.

[Die Veneris 3. Ianuarii.]

Dies XXXVI. conclavis. — XXVIII. scrutinium.

Die Veneris 3. eiusdem mensis Ianuarii hora 17. cum dimidia fuit 28. scrutinium, datis infrascriptis cedulis, videlicet:

^{168v} 1. Sfondratum, Polum. 2. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum. 3. Polum, Moronum. 4. Polum. 5. Sabinensem, Rodulphum, Cibo vel Lenoncourt. 6. Sfondratum et Polum. 7. Tranensem, Sabinensem, Guisam, Bellayum. 8. Polum, Moronum, Sfondratum, Mantuanum. 9. Burgensem, Carpensem, Moronum vel Polum. 10. Sabinensem, Tranensem vel de Lenoncourt. ^{168r} 11. S. Crucis, Sfondratum, Polum. 12. Burgensem, Polum, Moronum, Geennensem. 13. De Monte, S. Crucis et Polum. 14. Sabinensem, Armeniaco, Cesis, Cibo. 15. Polum. 16. Sabinensem, Bellayum vel de Lothoringia. 17. Sabinensem, Viscum et Durantem. 18. Tranensem, Burgensem, Sabinensem vel Polum. 19. Burgensem, Carpensem, Moronum vel Polum. 20. Sabinensem, Lenoncourt vel de Guisa. 21. Burgensem, de Medicis, Polum. 22. Moronum, Sfondratum, Polum, Corneliolum. 23. Sabinensem. 24. Carpensem, Sfondratum, Camerarium, Polum.	25. Polum, Burgensem, Moronum. 26. Polum, Moronum, de Medicis. 27. Moronum. 28. Sabinensem, S. Crucis, Guisium. 29. Augustensem, Sfondratum, Polum. 30. Sabinensem, de Guisa, de Ferrara, S. Georgii. 31. Sabinensem, Salviatum, de Guisa. 32. Polum. 33. Sabinensem, de Cesis, Verallum. 34. Tranensem, Sabinensem vel Borbonium. 35. Sabinensem, Rodulphum. 36. Sabinensem, Guisam, Ferrariensem. 37. Tranensem, Sabinensem, Guisa ^g , S. Georgii. 38. Sabinensem, Cesis, Cibo, S. Georgii. 39. Burgensem, Moronum, Polum. 40. Sabinensem vel Armeniacum. 41. Moronum, Sfondratum, de Cesis. 42. De Cesis, Durantem vel Polum. 43. Sabinensem, Ferrariensem vel Lenoncourt. 44. Sabinensem, Borbonium vel Lenoncourt. 45. Tranensem, de Monte, Cesis. 46. Polum. 47. ^h Augustensem, Carpensem, Moronum, Polum.

^a ordo in P paulum diversus.^f O Bononia.^g P Cibo.^b P 23.^h P om. numerum, sed incipit a linea.^c O faui.^d P sequitur.^e O advertanti.

¹ Hanc rem eisdem fere verbis narrant et Gualterius et P. de Brevibus; ille (f. 216^v) de facie loquitur ut «nequaquam ingenua, sed potius ridicula,» et in fine addit: «Idem fere sibi [sic] accidit transacta

nocte; nam quum post cenam extra cubiculi fores exuta veste et sagulo spoliaretur, magnum conclavistarum numerum et senatores aliquot in deforme spectaculum traxit.»

Quae cedulae suprascriptae faciunt infrascripta vota, videlicet:

Tranensis habet vota 7,	Sabinensis 22,	S. Crucis 3,	Geennensis 1,	Lothoringus 1,	169 ^r
Salviatus 1,	Borbonius 2,	Visensis 1,	Guisius 6,	Mantuanus 1,	
De Monte 2,	Bellayus 2,	Moronus 12,	Verallus 1,	S. Florae 1,	
Sfondratus 8,	Carpensis 4,	Armeniacus 2,	Medices 2,	Polus 23,	
Cesis 6,	Burgensis 7,	Augustensis 2,	Cibo 4,	Ferrariensis 3,	
Durantes 2,	Lenoncourt 5,	S. Georgii 3,	Rodolphus 3,	Cornelius 1 ¹ ,	

[Die Sabbati 4. Ianuarii.]

Dies XXXVII. conclavis. — XXIX. scrutinium.

Die sabbati 4. eiusdem mensis Ianuarii hora 17¹/₂, celebrata prius per R^{dum} D. sacristam missa consueta et accepto voto R^{mi} D. card. Auriæ aegroti, factum fuit 29. scrutinium, datis cedulis infrascriptis, videlicet:

1. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, S. Crucis.	25. Burgensem, Angliæ Polum.	170 ^r
2. Polum.	26. Sabinensem, Meudon, Salviatum.	
3. Sabinensem, Borbonium vel de Monte.	27. De Cesis vel Durantem vel Polum.	
4. Sabinensem, Lothoringum, Meudon.	28. Moronum, Sfondratum, Polum.	169 ^v
5. Tranensem, Sabinensem, Guisam, Viseum.	29. Polum.	
6. Sabinensem, Cibo vel Rodolphum.	30. Sabinensem, Borbonium, Lenoncourt, Cibo.	
7. Polum.	31. Sabinensem, Tranensem, Salviatum.	
8. Burgensem, Polum, Moronum, Cauriensem.	32. Carpensem, Moronum, Polum.	
9. Polum, Burgensem, Moronum.	33. Tranensem, Sabinensem, Rodolphum.	
10. Polum, de Medicis, Augustensem.	34. Polum, Moronum, Burgensem, Mantuanum, Sfondratum.	
11. Sabinensem vel de Lothoringia.	35. Sabinensem.	
12. Moronum.	36. Moronum, Sfondratum, Polum.	
13. Sabinensem, Tranensem vel Meudon, de Monte.	37. Sabinensem et de Sylva.	
14. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum, Cibo.	38. Sabinensem, Cibo, Guisam, Pisanum.	
15. Tridentinum, Armeniacum, Mantuanum, Polum.	39. De Monte, S. Crucis, Sfondratum, Polum.	
16. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum et Polum.	40. Sabinensem.	
17. Sabinensem, Armeniacum, Pisanum.	41. Salviatum, Turnonem, Bellayum vel Armeniacum.	
18. Sabinensem vel Meudon.	42. De Monte, S. Crucis et Polum.	
19. Sabinensem, Tranensem vel Burbonium.	43. Burgensem, de Medicis, Polum.	
20. Burgensem, Moronum, Tridentinum, Polum.	44. Sfondratum, Polum.	
21. Sabinensem, Meudon vel Borbonium.	45. Burgensem, Moronum, Polum.	
22. Polum, Moronum.	46. Tranensem, de Monte, de Cesis.	170 ^v
23. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.	47. Sfondratum, Moronum et Polum.	
24. Neapolitanum, de Cesis, Verallum, S. Georgii et Sylva.		

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

1. Tranensis habet vota 9,	7. Bellayus 1,	14. Moronus 12,	20. Cesis 3,	26. Rodolphus 2,
2. Salviatus 4,	8. Carpensis 2,	15. Tridentinus 2,	21. Durantes 1,	27. Pisanus 2,
3. De Monte 5,	9. Burgensis 8,	16. Armeniacus 3,	22. Guisius 2,	28. Lothoringus 2,
4. Sabinensis 22,	10. Lenoncourt 1,	17. Cauriensis 1,	23. Verallus 1,	29. Mantuanus 2,
5. Borbonius 4,	11. Meudon 5,	18. Augustensis 1,	24. Medices 2,	30. Polus 23,
6. Turnonius 1,	12. S. Crucis 3,	19. Sfondratus 8,	25. Cibo 4,	31. S. Georgii 1.
	13. Sylva 3,			

Finitur autem scrutinium hora 18¹/₂, existentibus in | conclavi 47 cardinalibus, absentibus 5, de quibus supra². 171^r

[Die dominica 5. Ianuarii.]

Dies XXXVIII. conclavis. — XXX. scrutinium.

Die 5. praedicti mensis Ianuarii, quae fuit dies dominica, post celebratam missam per R^{dum} D. sacristam et acceptum votum R^{mi} D. card. de Auria aegroti, factum fuit 30. scrutinium secundum cedulas infrascriptas, videlicet:

¹ Firmanus l. c. f. 29^r: »R^{mus} de Loteringia de consensu R^{morum} habuit cameras sacristae, sacrista vero habuit cameram R^{mi} de Cialon, et cardinalis ivit ad cameram R^{mi} de Loteringia, que erat in capella Sixti.« — Gualterius l. c. f. 216^v: »Pandolphus Puccius ac Ioannes Lucretius Augustanus conclavistae [cod. conclavista] nulla aegritudine affecti discedere permittuntur ac in Hannibalis Cari locum, qui pridie ob adversam

valetudinem egressus fuerat, Curtius Fregepanius suffectus est.« Hic fuerat cum cardinali S. Angeli, sed reformatione facta expulsus est; Puccius fuerat conclavista camerarii, ut apparet ex indice conclavistarum infra ante 1. Februarii ponendo.

² Firmanus l. c.: »Sacrista ivit dormitum secreta in sacristia, quia nolebat pati incommoda, quae tot R^{mi} sustinebant.«

1. Moronum, de Medicis, Mantuanum, Polum.
2. De Monte, Sabinensem vel Bellayum.
3. Sfondratum et Polum.
4. Sabinensem, Verallum vel de Guisa.
5. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.
6. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.
7. Sabinensem, Turnonium, Armeniacum vel Crispum.
8. Sabinensem, Tranensem vel Armeniacum.
9. Burgensem, de Medicis, Polum.
10. De Cesis vel Durantem vel Polum.
11. Sabinensem, Rodolphum, Armeniacum.
- 172^r 12. Tranensem, Sabinensem et Rodolphum.
13. Polum.
- 171^v 14. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
15. Polum, Moronum.
16. De Monte, S. Crucis, Polum.
17. Moronum vel Sfondratum vel Polum.
18. Tranensem, Sabinensem vel Turnonium.
19. Polum, Burgensem, Moronum.
20. Turnonium, Lothoringum et Sabinensem.
21. Tranensem, de Monte, de Cesis.
22. S. Crucis, Sfondratum, Polum.
23. Carpensem, Augustensem, Polum.
24. Sabinensem et de Sylva.
25. Sabinensem, Armeniacum vel Sermonetam.
26. Polum, de Medicis, Augustensem.
27. Polum.
28. Burgensem, Moronum et Reginaldum card. Polum.
29. Sabinensem et Armeniacum.
30. Ferrariensem, Neapolitanum, de Guisa, de Cesis.
31. Sabinensem, Armeniacum, Turnonium, Cibo.
32. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum vel Cibo.
33. Sabinensem, Tranensem, Armeniacum.
34. Polum.
35. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum et Polum.
36. Sabinensem, Turnonium, Guisium, Bellayum.
37. de Sylva, Tridentinum, Polum.
38. Tranensem, Sabinensem, Cibo.
39. Tranensem, Sabinensem, Guisa, Viscum.
40. Moronum.
41. Tranensem, Sabinensem, de Monte, Crispum.
42. Armeniacum, Salviatum vel Sabinensem.
43. Salviatum, Turnonem, Armeniacum vel de Guisa.
44. Sabinensem, de Monte vel Cibo vel Crispum.
45. Burgensem, Polum, Moronum, Geennensem.
46. Sfondratum, Moronum vel Polum.
47. Burgensem, Moronum, Polum.

Vota autem suprascriptarum cedularum sunt infrascripta, videlicet:

1. Tranensis habet	6. Bellayus 2,	12. Tridentinus 1,	18. Geennensis 1,	24. Lothoringus 1;
172 ^v vota 10,	7. Carpensis 3,	13. Armeniacus 9,	19. Guisius 5,	25. Mantuanus 2,
2. Salviatus 2,	8. Burgensis 8,	14. Augustensis 2;	20. Verallus 4,	26. Polus 23,
3. de Monte 5,	9. S. Crucis 2,	15. Sfondratus 7,	21. Medices 3,	27. Sermoneta 1,
4. Sabinensis 22,	10. Sylva 3,	16. Caesis 3,	22. Cibo 4,	28. Ferrariensis 1,
5. Turnonius 6,	11. Moronus 12,	17. Durantes 1,	23. Rodolphus 2,	29. Crispus 3.

Finitur scrutinium hora 18¹/₂, existentibus in conclave 47 cardinalibus, absentibus vero quinque¹.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 217^r: »Caesariani ac Farnesiani omnes in cubiculum Tridentini coeunt decernuntque, ut si eorum aliquis precibus exagitaretur, ut in aliquem adverse partis suffragia conferret, id statim integre concioni significare teneretur. Idque ea de causa factum est, quod plerique dubitarent, ne Patieccus decano favere statuisset. Quam quidem dubitationem antea Crescentius, demum Cornelius in conventum deferunt. Conventu absoluto Farnesius, qui antea intellexerat decanum secum colloquendi commoditatem poposcisse, illum adiit secumque loquitur. Decanus post Farnesii discessum comitem Pugnaroosti accersiri iubet atque adhibitis precibus mandat, ut Giennensem conveniat illique Guisium ac Farnesium in ipso attollendo nudata simulatione concordare esse significet ac illum suo nomine detestetur, ne sibi veteri constantique eius amico praesto esse recusaret; idemque agat cum cardinali de la Cueva - - - [lacuna in cod.] obtestatur. Giennensis generalibus verbis respondet. Crescentius ac Carpensis, qui id resciverant, ad Farnesium convolant eiusque tam subitam earum rerum oblivionem, quae praeterita nocte inter eos firmata essent, quampluribus verbis arguunt. Farnesius constantissime crimen reiicit et necdum fidem suam decano non obligasse, sed nec etiam minimam ei spem dedisse affirmat. At postquam comes ille Pugnaroosti quibus artibus [217^v] usus fuisset decanus cognovisset, formidaretque ne istarum inventionum commentum sibi tribueretur, decanum adiit et ab ipso exposcit ut Giennensi fidem faciat, his praensationibus se non sponte immiscuisse, sed ipsius decani iussu atque impulsu. Spem igitur adipiscendi pontificatum diutius minime alendam esse censuit decanus, quum nec secunda senatorum voluntate se munitum prospiceret, nec his artibus quibus usus fuisset locus ullus relictus esse in

senatu videretur. Noluit igitur futuro scrutinio periculum fortunae suae facere, in quo Polus ac Theatinus eadem vota consequuti sunt.»

Eandem rem Maffaeus, Clm. 152, f. 261^r, narrat: »Et Galli tandem longo itinere Romam venerant, et nullus fere ex cardinalibus fuerat, qui fortunam suam non expertus esset quam saepissime. Qui ea minus callide utebantur, ridiculos reddidit, id quod Tranensi perbelle contingit. Is enim secreto nonnullis Caesarianis affirmavit Farnesium omnino petitioni suae gratificaturum esse; speravit enim, sicuti isti incaute Farnesii auctoritate oblata assentiri potuissent, ita postmodum Farnesius illorum auctoritate adductus stulte obsequi deberet. Sed ad alteram commenti partem non pervenit; nam quos rogaverat cardinales statim Farnesium adiere Tranensisque versutiam protulere. Guisius etiam, ut avunculi [261^v] Lotharingi petitioni opem ferat [cod. fertur], iisdem fere commentis, sed praepostero ordine usus est, cum sua nimium dignitate fretus esset. Inprimis Farnesium prensavit, qui existimans omnes suarum partium hoc constantissime negaturos, falsam cupiens inire gratiam illi suffragari velle respondit. Quo Guisius accepto responso ceteros quam facillime adduci posse speravit. Atqui longe aliter evenit. Nam Caesariani adeo hanc ob rem Farnesio irati sunt, ut opus fuerit, ne ab illo deficerent [sic], quod promissum iam factum publice revocaret [cod. revocavit]. Guisius hoc maximopere aegre ferens apertas cum Farnesio inimicitias diutissime exercuit.« Cf. Gualterii relationem infra p. 88, adn. 1. — Hercules Pagnanus (cf. supra 81^a) 8. Ianuarii »di Roma del letto« scripsit Ferdinando regi: »Questa controversia tra Franzesi e imperiali... ha posto in speranza ogni cardinal, benche indegno di questo luochio«, ut non possit dici quis sit futurus papa. Druffel I, n. 377.

[Dies lunae 6. Ianuarii.]

Dies XXXIX. conclavis, in festo epiphaniae.

Die lunae 6. eiusdem mensis Ianuarii scrutinium habitum non fuit ob festum epiphaniae, sed omnes cardinales episcopi et praesbyteri celebrarunt, diaconi vero communicaverunt, porrigente eis eucharistiam R^{mo} D. card. Tranensi decano¹.

De rota ostio conclavis apponenda.

Qua via quove modo fercula intra conclave traducatur, satis aperte superius demonstratum | est, per portulam scilicet ostio conclavis relictam. Verum cum diversae opi-
 5 niones orirentur ex ea commoditate inspiciendi alloquendique eos, qui foris ad custodiam
 permanebant et fercula ipsa porrigebant, visum est R^{mis} DD. legatis deputatis et aliquibus
 aliis cardinalibus, ut rota more monialium apponeretur, per quam fercula intromitteren-
 tur, ut ea via fraudibus quae timebantur obviaretur. Quod et factum est hoc mane.
 10 At cum in ferculis traducendis longe maior mora diversaue impedimenta interciderent^a,
 ut cum prius quatuor horae ad minus in ferculis omnium cardinalium intromittendis con-
 sumerentur, sex et ultra in rota immorandum esset, rotam ipsam deleri et pristinum
 morem observari placuit.

De libellis famosis contra cardinales assensum principum in electione pontificis postulantes.

Quoniam cardinales omnes in duas partes (ut supra | demonstravimus) divisi sunt,
 15 et alii Caesareas, alii Gallorum regis partes foveant, quilibet eorum suum principem con-
 suluerunt, ut quos in pontificem eligi quosve reici vellet declararet, neutraque pars ante-
 quam dictorum imperatoris et regis voluntas haberetur, de certa persona deliberare voluit,
 in qua expectatione longa mora intercessit. Sed venerunt tandem eis diebus utriusque
 principum litterae, quibus eorum animum exprimebant, atque imperator Burgensem, Car-
 20 pensem, Polum se velle, Salviatum autem, de Monte, S. Crucis et Rodolphum inter alios
 praecipue se nolle declarabat. Rex vero Tranensem, Salviatum, Rodolphum et Lothoringum
 se maxime cupere affirmabat, neminem tamen expresse reiciens. Qui modus pro-
 cedendi cum piis omnibus displiceret, ut qui ad vicarium Christi eligendum, quod ad solos
 ipsos cardinales spectat, seculares potestates vocaverint^b, varii libelli famosi et detrac-
 25 tiones contra ipsos | cardinales aeditae et publicatae fuerunt. Quarum mihi una cum
 eis iusto dolore perculso liceat^c subsequentem adnotare, videlicet:

Quid imperator, quid sibi rex Galliae vult?
 Quid sibi tantum hoc arrogant? Quid hoc nephas,
 Si iura sancient resolutque ut velint,
 Quae vestra sunt, quae sancta, quae nemo attigit?

Leges dabunt vobis et his parebitis?
 Parebitis vos his iniquis legibus
 Et servietis liberi? Non vos pudet?
 Ad nutum eorum principum^d creabitis.

In quo sacrarum summa rerum est omnium?
 Quae vos capit^e dementia aut culpa aut furor?
 Iurastis, ah scelus, fides non vos data
 Deo optimo, tot testibus praesentibus,

Non vestra conscientia atque honor monet?
 Totus tremo horreoque, ubi occurrunt mihi
 Poenae graves, quas vos luetis, impii^g.
 Periuria haec inulta non sinet Deus^h.

^a P intercederent.^b O vexaverint.^c P licet.^d P principem.^e P rapit.^f *cod.* manet.^g P impiis.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 217^v: »Didacus Caesaris legatus per Aialam, eius scribam et in conclavi Giennensis conclavistam [cuius extant aliquot epistulae apud Druffel I n. 357 359 361 366], cum plerisque senatoribus egit, ut Caesari testimonium redderent, ipsum in extollendo Salviato nec operam nec diligentiam adhibuisse, sed quum ea die, qua comitum patres ingressi sunt, Polum [*cod.* Polus], qui unus omnium a Caesare probaretur, patribus commendaret multique ipsum interrogassent, quidnam Caesar de Salviato sentiret, solummodo respondisse: Caesarem minime sibi iussisse, ut ipse Salviati electionem impediret. Flagitabat itidem ut testarentur, ipsum Burgensi non defuisse, sed omnem operam sibi et privatim et publice apud omnes patres praestitisse. Verebatur enim, ne Caesaris offensam contraxisset, quum illi significatum esse audierit omne studium omnemque industriam ad extollendum in pontificem Salviatum ipsum adhibuisse.« Huiusmodi

nuntii per ducem Florentinorum eiusque socerum, vice-regem Neapolitanum, ad imperatorem videntur venisse, cum illi Burgensis repulsam Mendozae tribuerent, cf. *De Leva* V 70 86. De Mendozae actionibus v. ib. 79 s.

² Firmanus l. c.: »Post prandium omnes R^{mi} praeter tres iverunt spatium ad lodiam seu deambulatorium deputatum pro conclave, et quidam ex R^{mis} dixerunt: claudite nos omnes hic intus et nolite aperire, donec faciamus pontificem. Quod fuit statim factum a conclavistis, qui ostium cum sera clausurunt. Et quia ego magister cerimoniarum clavem habebam apud me, per vim mihi abstulerunt et cum clave clausurunt ostium, ubi per totum diem clausi steterunt. Tandem inceperunt eos taedere et aegre ferebant, [et tandem *deletum*] nonnulli inceperunt tumultuare, inter quos erat R^{mus} de Tornon, qui cum esset Gallus, plus quam alios [*sic*] excandescebat, propter quod fuit ostium apertum.« Cf. Massarellum ad diem sequentem.

[Die Martis 7. Ianuarii.]

174^v

Dies XL. conclavis. — XXXI. scrutinium.

Die Martis 7. eiusdem mensis Ianuarii hora 17¹/₂ celebratum fuit 31. scrutinium, celebrataque missa consueta suffragia data fuerunt sub infrascripta forma, videlicet:

1. Carpensem, Moronum et Polum.	25. Burgensem vel Polum.
2. Sabinensem, Borbonium vel Geennensem.	26. Sfondratum, Moronum et Polum.
3. Sabinensem, Lenoncourt, Cesis, Cibo.	27. Salviatum, Sabinensem, Rodulphum.
4. Sabinensem et Tranensem.	28. Sabinensem, Turnonum, Guisam, de Sylva.
5. Sfondratum et Polum.	29. Sabinensem, Bellayum, Meudon.
6. S. Crucis, Moronum, Polum.	30. De Cesis, vel Durante, vel Polum.
7. Salviatum, Sabinensem, Borbonium.	31. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum.
8. Sabinensem, de Cesis, Cibo, S. Georgii.	32. Polum.
9. Polum.	33. Sabinensem, Tranensem, de Lenoncourt.
10. Tranensem, S. Crucis, de Monte, Polum.	34. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum vel Cibo.
11. Burgensem, Polum, Moronum.	35. Sabinensem, Salviatum, Cibo vel S. Georgii.
12. Burgensem, de Medicis, Polum.	36. Polum.
13. Polum, Burgensem, Moronum.	37. Portuensem et Sabinensem episcopos, Borbonium
175 ^v 14. Tranensem, Sabinensem, Burgensem et Polum.	et Augustensem praesbyteros, Rodulphum, Fer-
15. Moronum.	rariensem diaconos.
16. Sabinensem, Pisanum vel de Sylva.	38. Polum.
175 ^r 17. Burgensem et Polum.	39. Burgensem, Moronum, Polum.
18. Tranensem, Sabinensem, Guisam, Viseum.	40. Polum.
19. Moronum, Sfondratum, Polum.	41. Sabinensem, Givri, Turnonum.
20. Polum.	42. Sabinensem, de Sylva, S. Georgii.
21. Sabinensem, Viseum, S. Georgii.	43. Sabinensem vel Tranensem.
22. Salviatum, Tranensem, S. Crucis.	44. Viseum, Neapolitanum, de Cesis, S. Georgii.
23. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.	45. De Monte, Sabinensem vel Tranensem.
24. Tranensem, de Monte, de Cesis.	46. Polum.
	47. Angliae Polum.

Vota autem dictarum cedularum sunt infrascripta, videlicet:

176 ^r Salviatus 5,	Givri 1,	Cesis 5,	Burgensis 8,	Pisanus 1,
Tranensis 9,	Bellayus 1,	Durantes 1,	Lenoncourt 2,	Mantuanus 1,
de Monte 3,	Carpensis 1,	Geennensis 1,	S. Crucis 3,	Polus 23,
Sabinensis 22,	Moronus 9,	Guisius 2,	Viseus 6,	<Ferrariensis 2> ^a ,
Borbonius 3,	Augustensis 1,	Medices 1,	Rodulphus 3,	S. Georgii 1 ^b .
Turnonius 3,	Sfondratus 5,	Cibo 4,		

Deluduntur cardinales a conclavistis.

Inter ea, quae serio acta sunt, non pigebit etiam aliqua iocosa adnotare. Hodie peracto prandio hora 20. cum omnes fere cardinales (3 aut 4 exceptis) in magna porticu 5 (quae etiam in conclavi includitur) spatium convenissent, quidam ex eis ut in loquendo liberiores dixerunt rem quidem notabilem fieri, si omnes in eo loco concluderentur neque inde exire permetterentur, donec pontificem procreassent. Quod cum ad aures quorundam conclavistarum (qui ibi praesentes erant) pervenisset, statim ostium porticus illius clausurunt vocatisque conclavistis aliis rem ipsam communi voto decreverunt, non 10 aperiendam scilicet ostium illud, quousque cardinales de pontifice concordassent, ostiique custodes primates | quidam constituti fuerunt. Et licet postea nonnulli ex dictis cardinalibus factum improbassent et ostium aperiri conclamassent, nihil tamen actum fuit, sed firmiter in primo proposito perseverabatur. Verum cum quidam ex Gallis rem praemeditatam suspicarentur, idque in Italos, praesertim Farnesianos obicerent atque in 15 iram et indignationem prorumperent, quaedam etiam verba contra eos detractoria proferentes, videlicet eos meminisse debere, pontificem Paulum amplius non vivere, ac graviora scandala timerentur, ostium ipsum hora 23. aperiri^c et cardinales exire permittitur, quibusdam ad iracundiam maxime provocatis gravissimaque supplicia in conclavistas minantibus¹.

20

^a om. O.   ^b Ordo in P paululum differt, idque inde ortum est, quod nomina per columnas scripta erant et hae fine paginae interrompebantur.   ^c om. P.

¹ Firmanus hoc falso ad diem praecedentem narrat, cf. supra p. 85, adn. 2. — Gualterius f. 218^r: »Pomeridiana hora Guisius, qui colloquium suis indixerat, in curriculum eos accersiri iubet. Qui praeter

Hlotaringum et Gaddum adversa valetudine detentos, Theatinum, qui hos conventus semper evitaverat, ac Verallum, qui interesse recusavit, ad unum omnes in constitutum locum conveniunt. Finitoque colloquio

[Die Mercurii 8. Ianuarii.]

Dies XLI. conclavis. — XXXII. scrutinium.

Die Mercurii 8. supradicti mensis Ianuarii, post celebratam missam consuetam et accepta vota R^{morum} DD. cardinalium de Durante et de Lothoringia aegrotantium, factum fuit XXXII. scrutinium sub forma infrascripta, videlicet:

1. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.	25. Sabinensem, Verallum, de Monte vel S. Crucis.	177 ^r
2. Tranensem, Sabinensem, Burgensem, Cesis, Polum.	26. Sabinensem, Borbonium, Turnonium vel Rodulphum.	
3. Sabinensem, Turnonium, Guisam, de Monte.	27. Polum, Burgensem, Sfondratum, Cauriensem.	
4. Salvium, Turnonium, S. Crucis.	28. Sabinensem, Tranensem, Gaddum.	
5. Burgensem, de Medicis, Polum.	29. De Cesis vel Durantem vel Polum.	
6. Sabinensem, Tranensem, de Lenoncourt. ^a	30. Carpensem, Augustensem, Polum.	
7. ^b Polum.	31. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Polum.	
8. ^c Sabinensem, de Sylva, vel S. Georgii.	32. Salvium, Neapolitanum, de Sylva, Verallum.	
9. ^d Polum.	33. Sabinensem, de Durantibus, de Bolonia, Medices.	
10. ^e Burgensem vel Polum.	34. Moronum vel Sfondratum vel Polum vel camerarium.	
11. ^f De Monte, Sabinensem et de Sylva.	35. Polum et Moronum.	
12. Sabinensem, Borbonium, Armeniacum, S. Georgii.	36. Burgensem, Polum, Moronum, Cauriensem.	
13. Burgensem, Polum, Tridentinum et Moronum.	37. Sabinensem, de Sylva, de Cesis, Cibo.	
14. Sabinensem, Tranensem, Borbonium, Guisam.	38. Polum.	
15. Mantuanum, Polum, Ferrariensem, Sabellum.	39. Burgensem et Polum.	
16. Reginaldum Polum.	40. Ostiensem vel Polum.	
17. Borbonium et Sabinensem.	41. Moronum.	
18. Sabinensem.	42. De Cesis, de Monte, Neapolitanum, S. Georgii, S. Petri ad vincula.	178 ^r
19. Burgensem, Moronum, Polum.	43. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum, Cibo.	
20. De Monte, Sabinensem, de Guisa vel Crispum.	44. Sfondratum et Polum.	177 ^v
21. Sabinensem, Salvium, Tranensem.	45. Sabinensem.	
22. Polum.	46. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum.	
23. Tranensem, Sabinensem, Guisam, Visensem, Sermonetam.	47. Tranensem, de Monte, de Cesis.	
24. Moronum, Polum, de Medicis.		

Cuius scrutinii vota sunt quae sequuntur, videlicet:

Tranensis habet	vota	Carpensis 1,	Medices 3,	Sermoneta 1,	Sfondratus 5,
Salvius 3,	[11,	<Burgensis 9> ^g ,	Cibo 2,	Ferrariensis 1,	Cesis 5,
de Bolonia 1,	Lenoncourt 1,	Rodulphus 2,	Mantuanus 2,	Moronus 8,	Durantes 2,
de Monte 7,	S. Crucis 3,	Gaddus 1,	S. Florae 1,	<Cauriensis> ^g ,	Crispus 1,
Sabinensis 22,	Viseus 5,	Polus 23,		Augustensis 1,	Urbanus 1.
Borbonius 4,	Guisius 4,				
Turnonius 3,	Verallus 2,				

^a P Tranensem, Sabinensem, de Lenoncourt.

^e P 9.

^f P 10.

^g om. O

^b P 8.

^c P 7.

^d P 11.

iurisiurandi religione arctantur, ne syngraphis Polum unquam includerent. Quum Galli aliquot Polum a vitae innocentia ac litterarum ornamentis commendassent decretique illius necessitatem aegre ferrent, in maximam suspicionem seniores omnes adducunt. Verebantur enim ne Galli, ut esse solent morae diuturnique laboris impatientes, Polo essent facile cessuri. Eodem tempore Caesariani et Farnesiani consulto in adversam moeniani partem conveniunt. Tridentinus conclavistis quibusdam, quos illuc rerum novarum cupiditas impulerat, ianuas omnes claudi illasque non antea aperiri iubet, quam in creando pontifice convenissent. Illi ita facile obtemperant, ut quum Galli absoluto colloquio in comitium reverti vellent, tandiu expectare coguntur, quod tarditate tandem illorumque arrogantia offensi concessa privilegia abrogare minarentur. — P. de Brevibus (f. 239^v) ait Gallos convenisse in curriculo, »tum deambulandi tum ratiocinandi causa«. »Quod quum intellexerunt cardd. Hispani et Itali eius factionis, incurrerunt et ipsi ad eundem locum, quumque spatiantur, a nonnullis Hispanis dictum fuit quibusdam conclavistis, ut portas curriculi clauderent; hos clausisse portam curriculo propinquiorem, et deinde magistrum ceremoniarum [L. Firmanum] quasi nomine cardinalium eos iussisse alteram quoque portam claudere. »Adveniens Burgensis Sinite, inquit subridens, me quo-

que ingredi, volo et ego esse sub hac clausura. Et ingresso iterum clausae fuerunt portae, advenientibus, videntibus et id patientibus cardinalibus Gallis. Data est clavis substituto magistri caerimoniarum positique fuerunt tres conclavistae, unus Italus, unus Hispanus et unus Gallus, qui curam haberent, ne portae aperirentur. Aberant septem cardinales tantum, inter quos erat Sfondratus. Qui cum fuisset requisitus, ut vellet et ipse ire cum aliis, laetus dixit aliis se remittere. Vocatique sunt omnes conclavistae, ut in universali eorum congregatione decerneretur, ne quis sub pena infamiae portas aperiret. Inter quos deambulabat card. Sfondratus, cui dictum fuit a conclavistis se esse paratos ipsum creare in pontificem, et frater Petrus Ethiops, qui in conclavi erat, obtulit se ei daturum obedientiam nomine ecclesiae Ethiopicae. Qui frater Petrus profectus ad fenestram, in qua fuerat magister cerimoniarum, conversus ad cardinales Rev^{mi} Domini, inquit, clausae sunt portae a conclavistis, et sic aut fame vobis pereundum est, aut ad electionem [240^v] pontificis deveniendum. Deinde cardinales indignatos esse et imperasse ut portae aperirentur. »Egressique sunt Galli et Itali, qui Gallis adhibebant, irati et pleni furore, verba iis indigna in conclavistas emittentes, addentes etiam minas. Hunc exitum habuit res, quae aequo animo a Gallis tolerari debuit. Ut difficile est naturam vincere!«

Finitur autem scrutinium hora 18³/₄, existentibus in conclavi cardinalibus 47, absentibus vero 6, duobus intra, tribus extra Urbem¹.

[Die Iovis 9. Ianuarii.]

Dies XLII. conclavis. — XXXIII. scrutinium.

Die Iovis 9. eiusdem mensis Ianuarii hora 17¹/₂ post celebratam missam consuetam peractum fuit XXXIII. scrutinium, datis cedulis infrascriptis, videlicet:

1. De Monte, S. Crucis, Polum et Armeniacum.	25. Carpensem, Moronum, Polum.
2. Sabinensem, Tranensem, de Lenoncourt.	26. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum vel Cibo.
3. Salviatum, Tranensem, Sabinensem, Guisam.	27. Sabinensem, de Sylva vel Pisanum.
179 ^v 4. Burgensem, Polum, Moronum, Cauriensem.	28. Sabinensem, de Cesis, de Vandomo.
5. Sabinensem, de Sylva, Cibo, Pisanum.	29. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
6. ^a Tranensem, Sabinensem, Borbonium, Bellayum.	30. S. Crucis, Crescentium, Polum.
179 ^r 7. ^b Tranensem, Sabinensem, Visensem, Pisanum.	31. Sabinensem, Tranensem, Salviatum.
8. ^c Burgensem, de Medicis, Polum.	32. Moronum, Polum, Crescentium.
9. ^d Tranensem, Salviatum, Sabinensem, de Sylva et Pisanum.	33. Polum, de Medicis, de Mapheis, de Sylva.
10. Viseum, Neapolitanum, de Pisanis, Geennensem.	34. Burgensem, Moronum, Polum.
11. Tranensem, de Monte, de Cesis ² .	35. De Bononia ^e , Sabinensem, Givri, Visensem vel Pisanum.
12. Sabinensem, Bellayum, Visensem et Pisanum.	36. Tranensem, Sabinensem, Pisanum vel Crispum.
13. Burgensem, Polum, Augustensem, de Medicis.	37. Salviatum, Turnonium, S. Crucis.
14. Crescentium, Polum, de Sylva.	38. Crescentium, de Sylva et Polum.
15. Moronum ³ .	39. Sfondratum et Polum.
16. Moronum et Polum.	40. Sabinensem vel Turnonium.
17. Sabinensem, Cibo, Rodulphum, Vandomo.	41. Crescentium, de Sylva, Polum.
18. Sabinensem, de Monte vel S. Crucis ⁴ .	42. Polum, Moronum, Crescentium.
19. Sabinensem vel Salviatum.	43. Burgensem vel Polum.
20. Tranensem, Sabinensem, Burgensem et Polum ⁵ .	44. Polum.
21. Medicen, Mantuanum, Polum et Vandomum.	45. Polum, Burgensem, Sfondratum.
22. Tranensem, Sabinensem et de Sylva.	46. Sabinensem, Verallum.
23. Moronum, Crescentium, Sfondratum, camerarium vel Polum.	47. Tranensem, Sabinensem, Visensem, Pisanum, Geennensem ⁶ .
24. De Cesis vel Durantem vel Polum.	

180^r Quarum cedularum vota sunt quae sequuntur, videlicet:

^f Tranensis habet	Givri 1,	Moronus 9,	Durantes 1,	Rodulphus 1,
vota 12,	Bellayus 2,	Crescentius 7,	Geennensis 2,	Pisanus 9,
de Bononia 1,	<Carpensis 1> ^g ,	Armeniacus 1,	Guisius 1,	Mantuanus 2,
Salviatus 5,	Burgensis 8,	Cauriensis 1,	Verallus 1,	S. Florae 1,
Sabinensis 22,	Lenoncourt 1,	Augustensis 1,	Medices 4,	Polus 23,
Borbonius 1,	S. Crucis 4,	Sfondratus 5,	Mapheus 1,	Crispus 1,
Turnonius 2,	Viseum 13,	Cesis 3,	Cibo 3,	Vandomus 3.

Finitur autem scrutinium hora 19., existentibus in conclavi 47 cardinalibus, absentibus vero intra Urbem uno, extra eam quinque.

^a P 9.

^b P 6.

^c P 7.

^d P 8.

^e P *Pavv. corr. Bononia.*

^f ordo in P est diversus.

^g om. O.

¹ Ad illustrandum, cuius ingenii fuerit Lud. Firmianus noster, haec ex eius diario transumpsi: »Fuerunt evacuatæ latrinae conclavis, quae sunt versus S. Petrum, e quibus tanta putredo et fetor emanavit, quod omnes coacti fuerunt aufugere ad cameras consistorii et ianuas claudere. Neque hoc satis erat, quia suavis illuc usque perveniebat. Reliquum conclave erat inhabitabile. Et talis erat fetor, quod superabat omnia aromata et odores, qui comburebantur, immo insupportabilior fiebat, et sic fuit per tres dies insupportabiliter. Reliquum vero temporis, videlicet per totum [cod. tontum] conclave, aromatizans odorem [Ecclus. 24, 20] dedit.« Cf. Matthaei Danduli relationem apud *De Leva* V 89⁸. — Gualterius, Clm. 152, f. 218^r: »Guisius senatorum omnium partis suae insignis usus studio ipsiusque Farnesii inprimis pollicitatione fretus Hlotharingum patruum ad pontificatum extollere studet. Promiserat enim Farnesius se illi suffragaturum, et qui Farnesium sequebantur, quos singulos [218^v] praensaverat Guisius pollicitationibusque oppugnaverant, opti-

mam recusationis excusationem rati esse, Farnesium sequuturos fore sponponderunt. Atqui alii [cum] Farnesium huic rei studentem comperiissent, ipsum adeunt ac libera protestatione admonent, se illius partes minime sequuturos, si ab instituta suffragandi voluntate non desisteret. His igitur minis territus a Hlotharingo animum avertunt« [cod. convertunt]. Cf. Maffei supra p. 84, adn. 1.

² Erat votum Theatini, cf. adn. 6 huius pag.

³ Erat votum Poli, cf. ib.

⁴ Votum Crispi, cf. ib.

⁵ Votum card. de Cibo, cf. ib.

⁶ P. de Brevibus, Clm. 152, f. 240^v: »In hoc scrutinio cedula Theatini [supra n. 11] habebat Tranensem, Montanum, Caesis; cedula Poli [n. 15] habebat Moronum; cedula Crispi [n. 18] habebat Sabinensem, de Monte, S. Crucis; cedula Cybo [n. 20] habebat Tranensem, Sabinensem, Burgensem, Polum.« Unde haec habeat auctor, cum accessus, quorum causa cedulae apertae essent, facti non sint, nescimus.

[Die Veneris 10. Ianuarii.]

Dies XLIII. conclavis. — XXXIV.^a scrutinium.

Die Veneris 10. eiusdem mensis Ianuarii hora 17^{1/2} post celebratam missam consuetam factum fuit 34.^a scrutinium, cuius cedulae sunt quae sequuntur, videlicet:

1. S. Crucis, Crescentium, Sfondratum, Polum.	26. Tranensem, Sabinensem, Givri, vel de Sylva.
2. Polum.	27. Tranensem, Sabinensem, Salviatam, Lenoncourt, Guisa.
3. Sabinensem, Givri, Borbonium.	28. Sabinensem, Turnonium, Verallum, Cibo.
4. Sabinensem, Verallum, S. Georgii.	29. Sfondratum et Polum.
5. Sabinensem et Tranensem.	30. Carpensem, Moronum, Polum.
6. Tranensem, Sabinensem, de Monte, Guisa, Verallum.	31. Tranensem, Sabinensem, Salviatum, de Sylva, vel Ferrariensem.
7. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.	32. Tranensem, Sabinensem, Salviatum.
8. Bolonia, de Sylva, Sabinensem, Meudon.	33. Burgensem, Polum, Moronum, Cauriensem, Armeniacum.
9. De Monte, S. Crucis, de Cesis.	34. Tranensem, Sabinensem et Rodolphum.
10. Tranensem, Salviatum, de Monte, Sabinensem vel Rodolphum.	35. Sabinensem vel Salviatum.
11. Sabinensem, Verallum, S. Georgii vel de Cesis.	36. Burgensem, Polum, Moronum, Tridentinum. 181 ^v
12. De Cesis vel Durantem vel Polum.	37. Tranensem, Sabinensem, Salviatum, de Monte, vel Rodolphum.
13. Polum, vel Burgensem.	38. Moronum et Polum.
14. Moronum ¹ .	39. Salviatum, Turnonium et S. Crucis ² .
15. Crescentium, Sfondratum et Polum.	40. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum vel Cibo.
16. Polum.	41. Sabinensem, de Monte, de Cibo, de Guisa, Viseum. 181 ^r
17. Tranensem, Sabinensem, Borbonium vel Viseum.	42. Burgensem, Moronum, Polum.
18. Mantuanum, Polum.	43. Sabinensem, Crispum Tranensem, de Monte, S. Georgii.
19. Moronum, Polum, de Medicis.	44. Polum, Burgensem, Sfondratum.
20. Burgensem, de Medicis, Polum.	45. Polum.
21. Burgensem, Moronum, Sfondratum, de Cesis ² .	46. Sabinensem, Lenoncourt, Meudon.
22. Polum, Moronum.	47. De Monte, S. Crucis et Moronum ⁴ .
23. Moronum, Sfondratum, camerarium aut Polum.	
24. Tranensem, Sabinensem, vel de Lenoncourt.	
25. Burgensem, Polum.	

Suprascriptarum^b vero cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

1. Tranensis habet vota 13,	7. Turnonius 2,	14. Meudon 2 ^o ,	21. Sfondratus 8,	28. Rodolphus 3,
2. Salviatus 7,	8. Givri 2,	15. Sylva 5,	22. Cesis 4,	29. Mantuanus 2, 182 ^r
3. de Bolonia 1,	9. Bellayus 1,	16. Moronus 12,	23. Durantes 1,	30. S. Flora 1,
4. de Monte 7,	10. Carpensis 1,	17. Crescentius 2,	24. Guisius 3,	31. Polus 21,
5. Sabinensis 21,	11. Burgensis 9,	18. Tridentinus 1,	25. Verallus 3,	32. Ferrariensis 1,
6. Borbonius 2,	12. S. Crucis 4,	19. Armeniacus 1,	26. Medices 2,	33. S. Georgii 2,
	13. Lenoncourt 3,	20. Cauriensis 1,	27. Cibo 3,	34. Crispus 1.

Finitur autem scrutinium hora circiter 19. Cui interfuerunt 47 Cardinales, ab 5 sentibus sex.

Ratio mutationis votorum in Sabinensi et Polo.

182^v

Perseverantibus itaque cardinalibus utriusque partis in dandis votis Sabinensi et Polo, et [cum]^d difficile creditu (ne dicam impossibile) esset, quod aliquis^e eorum pontifex fieret, multi cardinales, etiam ex eorummet gremio, obstinationem hanc diutius ferre^f non valentes publice professi fuerunt, se eis amplius assentiri nolle. Inter quos sunt R^{mi} DD. cardd. de Silva, qui Polo adherebat, et de Cibo, qui utrique votum suum dabat. Ac propterea factum est, ut hoc mane Polo vota duo defuerint, Sabinensi vero unum⁵.

^a P XXXIII.^b P infrascriptarum.^c deest numerus in O.^d om. codd.^e O aliqui.^f O P fere.

¹ Teste Petro Paulo de Brevibus (l. c. f. 241^r) hoc fuit votum Poli.

² Fuit votum cardinalis Cibo, teste Petro P. de Brevibus, qui addit: »Hac die Visensis non dedit votum Polo, et Cybo, qui [alias] dabat votum Polo et Sabinensi, [hac die] neutri eorum dederat. Excusaverat se tamen Visensis Farnesio dicens, nimium fuisse continuasse vota Polo per XXXIV scrutinia, et quod ipse venerat ut una cum ipso Farnesio papam crearet, non autem [ut] impediret creationem; quare mutaret subiectum, se cum eo semper facturum.«

³ P. de Brevibus l. c. Gaddi votum habuisse ait Salviatum, Turnonium, S. Crucis, Moronum. Cum Concilium Tridentinum. II.

nostri codices ultimum non nominent, de errore auctoris illius tanto magis cogitandum est, quia Gaddus a partibus Gallorum stabat (supra p. 55, 33) et vix Morono ut Caesarianorum candidato votum suum dedisset. Sed cf. p. 94, 8.

⁴ Votum Sabinensis habuisse Tranensem, Montanum, Caesis vult P. de Brevibus (f. 241^v); sed cum alii auctores tale votum omnino non referant, ille dies 10. et 11. Ianuarii inter se videtur confudisse.

⁵ Gualterius f. 219^r: »Ideo Polus pauciora suffragia habuit, quod Viseus ac Cibo ab eo defecerint. Ille enim se pari voto a Polo non iuvare aegre tulerat [corr. a Panv. pro aegrotus erat], is satis Caesaris

Uterque tamen propter id a suis minime secedere affirmavit, etsi declaratio haec neutri partium satisfecerit¹.

De numero militum ad custodiam Urbis descriptorum minuendo.

Cum sedes apostolica diversis gravibusque expensis, quas in hac sede vacante fieri occurrunt, nimium gravaretur, placuit sacro senatui, ut numerus 4 milium peditum iam conscriptorum ad custodiam Urbis reduceretur ad 2 milia et 500, computatis iis, 5 qui in Campaniam ob tuitionem illius provinciae missi fuerunt.

[Die sabbati 11. Ianuarii.]

Dies XLIV. conclavis. — XXXV. scrutinium.

Die sabbati 11. supradicti mensis Ianuarii hora 17^{1/2} post celebratam per R^{dum} D. sacristam missam consuetam peractum fuit 35. scrutinium, datis cedulis infrascriptis, videlicet:

183 ^r	1. Sabinensem, Tranensem vel Armeniacum.	25. Salviatum, Cibo, Sabinensem, Sylva.
	2. Tranensem, de Monte, Sabinensem.	26. Sfondratum et Polum.
	3. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum.	27. Turnonium, Meudon, Sabinensem vel Visensem.
	4. Polum, Moronum.	28. Polum.
	5. Armeniacum, Carpensensem, Polum.	29. Sabinensem, Armeniacum vel de Cibo.
	6. Burgensem, Polum, Moronum, Armeniacum, Crescentium.	30. Sabinensem et Salviatum.
	7. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Turnonium, Guisa.	31. Moronum aut Sfondratum, camerarium vel Polum.
	8. Moronum, Polum, de Medicis.	32. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
	9. Burgensem, Moronum, Polum.	33. de Cesis, Durantem vel Polum.
	10. Sabinensem, Bellayum, Cibo vel Rodulphum.	34. Polum, Moronum, Mantuanum.
	11. Polum.	35. de Monte, S. Crucis et Moronum.
	12. Polum.	36. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum vel Cibo.
	13. Neapolitanum, de Sylva, Meudon vel Cesis.	37. Polum, Burgensem, Sfondratum, Medicem.
	14. Sabinensem, Borbonium, Salviatum, Cibo.	38. Tranensem, Sabinensem, Visensem, Cibo, Ferrariensem.
184 ^r	15. Moronum.	39. Sabinensem, Salviatum, Rodulphum, Gaddum, Cibo.
	16. Sabinensem, de Cesis, de Guisa, de Cybo, de Sylva.	40. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, de Sylva, vel Ferrariensem.
	17. Burgensem, Polum, Carpensensem, Moronum, de Medicis.	41. Carpensensem, Augustensem, Polum.
	18. Tranensem, Sabinensem, Monte, Guisa, Visensem.	42. Sfondratum et Polum.
	19. Burgensem, de Medicis vel Polum.	43. Tranensem, de Monte, Cesis.
183 ^v	20. Sabinensem, Salviatum, Rodulphum vel de Cesis.	44. Tranensem, Sabinensem, Salviatum, de Monte vel Rodulphum.
	21. Polum, Tridentinum, S. Crucis, Mapheum.	45. Sabinensem, de Monte, S. Crucis, Cibo.
	22. Salviatum, Turnonium, S. Crucis.	46. Sabinensem, S. Crucis, Rodulphum, vel de Sylva.
	23. Polum.	47. Burgensem, Moronum, Sfondratum vel de Cesis.
	24. Burgensem vel Polum.	

Quae cedulae fuerint infrascripta vota, videlicet:

184 ^v	Tranensis habet vota	Burgensis 8,	Carpensis 3,	Cesis 6,	Rodulphus 6,
	Salviatur 9,	[10, Meudon 2,	Crescentius 1,	Durantes 1,	Mantuanus 2,
	de Monte 6,	S. Crucis 5,	Tridentinus 1,	Guisius 3,	Gaddus 1,
	Sabinensis 21,	de Sylva 8,	Armeniacus 4,	Medices 4,	S. Florae 1,
	Borbonius 1,	Moronus 11,	Augustensis 1,	Mapheus 1,	Polus 21,
	Turnonius 3,	Bellayus 1,	Sfondratu 7,	Cibo 7,	Ferrariensis 2.

Finitur autem scrutinium hora 19^{1/2}, existentibus in conclave 47^a cardinalibus, absentibus vero 6².

¹ () 4.

studio satisfecisse arbitrabatur, qui a Salviato atque Rodulpho consobrinis ac ipsi Caesari suspectis defecerit. Ut autem haec suffragiorum diminutio errexerat [sic] Gallorum omnium animos in certam victoriae spem, ita Farnesianorum ac Caesari[an]orum constantia concisa postrataque videbatur. In Tridentini igitur cubiculum conveniunt rogatisque omnium sententiis decernunt, ne prioris constantiae atque firmitatis duorum defectione quicquam remitti debeat, cum XXII adhuc supersint, qui vel Caesaris studio vel iurisiurandi religione coacti in suffragia alicuius adversarum partium ituri nunquam sint, Gallorum vero vires ac robur

minore suffragiorum numero deicere ac prosterni [sic] valeant. Constabat enim XVII suffragiorum defectu pontificis electionem impediri posse. Visei defectionis aliam causam affert Maffeus, cf. p. 63, adn. 1, sed etiam infra adn. 2, et rursus p. 105, adn. 2.

¹ Firmanus l. c. f. 29^v: »Eodem die allatum fuit novum de egrotatione Caroli V imperatoris et dubitabatur de ipsius vita.« De Caroli V morte quantum sciam tunc non timebatur. Cf. infra p. 107¹.

² Gualterius, Clm. 152, f. 219^v: »Aurelius Cataneus, scriba Tridentini, ad curandam febrem conclavi dimittitur. Visensis, qui iam pridem non conclusi,

[Die dominica 12. Ianuarii.]

Dies XLV. conclavis. — XXXVI. scrutinium.

Die dominica 12. supradicti mensis Ianuarii hora 17^{1/2} habitum fuit 36. scrutinium. Celebrata igitur missa consueta et accepto voto R^{mi} D. cardinalis de Durantibus aegroti, datae fuerunt infrascriptae cedulae, videlicet:

1. Tranensem, Sabinensem, Lenoncourt, Salviatum.	25. Sabinensem, Salviatum vel Pisanum.
2. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum vel Cibo.	26. Turnonium, S. Crucis et Armeniacum.
3. Sabinensem, Salviatum vel Borbonum.	27. Salviatum, Sabinensem, Tranensem, Borbonium. 185f
4. Burgensem, Polum, Moronum, Crescentium.	28. Polum et Moronum.
5. Sabinensem, Tranensem, Salviatum, Guisa, Visensem.	29. de Cesis vel Cibo vel Polum.
6. Tranensem, Sabinensem, Salviatum, Guisa, Visensem.	30. Polum, Burgensem, Carpensem, Moronum.
7. Tridentinum, Sfondratum, Mantuanum, Polum.	31. Sabinensem, Visensem et Pisanum.
8. Burgensem vel Polum.	32. Tranensem, Sabinensem, Pisanum, Salviatum.
9. Crescentium, Polum.	33. Tranensem et Sabinensem.
10. Neapolitanum, Turnensem, Verallum, de Cesis.	34. S. Crucis, Sfondratum, Moronum, Polum.
11. Burgensem, Moronum, Sfondratum, de Cesis ^a .	35. Sabinensem, Salviatum, Rodolphum.
12. Salviatum et Sabinensem.	36. Sabinensem, de Sylva vel Rodolphum.
13. Sabinensem, Tranensem, Salviatum, Rodolphum.	37. Burgensem, Moronum, Polum.
14. Tranensem, de Monte, Cesis.	38. Sabinensem, S. Crucis et Rodolphum.
15. Moronum.	39. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
16. Moronum, Polum, Augustensem.	40. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Verallum.
17. Moronum sive Sfondratum, camerarium sive Polum.	41. de Monte, S. Crucis et Moronum.
18. Sabinensem, S. Crucis, Rodolphum, Turnonium.	42. Polum, Tridentinum, S. Crucis, Mapheum.
19. Sfondratum vel Polum.	43. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Cibo. 186f
20. Polum.	44. Carpensem, Moronum, Polum.
21. Salviatum, Sabinensem, de Cibo, Pisanum, vel Crispum.	45. Tranensem, Sabinensem, Salviatum.
22. Polum.	46. Burgensem, de Medicis, Polum.
23. Moronum, Sfondratum et Polum.	47. Burgensem, Polum, Carpensem, Moronum. 185v
24. Sfondratum, Cibo et Polum.	

Vota autem suprascriptarum cedularum sunt quae sequuntur, videlicet:

^b Tranensis habet	Turnonius 2,	Moronus 14,	<Guisius 2,	Mantuanus 2,
vota 13,	Carpensis 3,	Crescentius 2,	Verallus 2 ^a	S. Florae 1,
Salvatus 14,	Burgensis 8,	Armeniacus 1,	Mapheus 1,	Tridentinus 2,
de Monte 2,	Lenoncourt 1,	Augustensis 1,	Cibo 5,	Polus 21,
Sabinensis 21,	S. Crucis 6,	Sfondratus 9,	Rodolphus 5,	Crispus 1.
Borbonius 2,	Visensis 4,	Cesis 4,	Pisanus 5,	

5 Finiturque scrutinium hora 19. cum dimidia, existentibus in conclavi 47 cardinalibus.

[Die lunae 13. Ianuarii.]

Dies XLVI. conclavis. — XXXVII. scrutinium.

Die lunae 13. eiusdem mensis Ianuarii hora 17. fuit 37. scrutinium, celebrataque missa consueta R^{mi} tres deputati iverunt ad accipienda vota R^{morum} DD. cardinalium de Monte et Burgensis aegrotantium. Deinde data sunt suffragia infradictis cedulis, videlicet:

1. Burgensem, Polum, Carpensem, Moronum, Tridentinum.	7. Neapolitanum, Rodolphum, Tranensem, de Cesis.
2. Burgensem, vel de Cesis vel Cibo vel Polum.	8. Burgensem, Augustensem, de Medicis, Polum.
3. Reginaldum card. Polum.	9. Tranensem, Sabinensem, Monte, Guisa, Viseum.
4. Sabinensem, Tranensem, vel Borbonium.	10. Burgensem, Moronum, Sfondratum et Polum. 187f
5. Sfondratum, Mantuanum, Polum.	11. Salviatum, Sabinensem, Bellayum, Cibo.
6. Moronum, Viseum.	12. Tranensem, de Monte, de Cesis.
	13. Burgensem, Moronum, Polum, Augustensem.

^a om. O.^b ordo in P discrepat.

sed patetis conclavis libertatem aegre tulerat, hac die decanum publice adiens Ego, inquit, suffragium meum in te saepius contuli, id quod nequaquam ultra faciam, quum veteri proverbio dici soleat, in maximis non esse satisfactorium, qui facile in minimis labitur. Tu enim Gallis ipsis, quorum factionem sequeris, tot commoditates [219^v] impartitus es, quot omnes vident. Tu ipsos, qui longo post tempore ad comitia [cod. mitia] veneri, superiore ac commodiore loco constituisti [cod. constituisse]. Tu denique nos seniores ac imbecilliores

et ab adversa valetudine paene tabescentes in angustissimam partem contraxisti, ut pestilenti fedore [sic] affecti ultimum vitae discrimen patiamur [cod. patiantur]. Videris igitur nomine potius quam effectu primariam istam decani dignitatem repraesentare. Huic decanus non respondit; ita rei veritas illius animum percussit, ut [cod. et] qui facile excandescebat ac ita insuetus contumeliae erat, ut confestim ira obsequeretur, nunc ne verba quidem adinvenerit, quibus obiectam maculam abstergere valeret.*

14. Tranensem, Sabinensem vel S. Crucis.
 15. S. Crucis, de Turnonio et Sfondratum.
 187v 16. Burgensem, Moronum, Sfondratum et de Cesis.
 17. Sabinensem et Salviatum.
 18. Sabinensem, S. Crucis, Guisa, Meudon.
 19. Polum.
 20. Salviatum, Sabinensem, Rodulphum, Cibo.
 21. Sabinensem vel Viseum.
 22. Burgensem, Polum, Moronum, Crescentium, Cauriensem.
 23. Sfondratum, Verallum, Polum.
 24. Sabinensem, Rodulphum, Borbonium vel Armeniacum.
 25. Sabinensem, Borbonium, Armeniacum, vel Rodulphum.
 26. Carpensem, Moronum, Augustensem, Polum.
 27. Sabinensem, Borbonium, Turnonium vel Meudon.
 28. Moronum, Sfondratum, camerarium, Polum, Crescentium.
 29. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.

Vota autem sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Turnonius 3,	Medices 2,	Tridentinus 2,	Guisius 3,
vota 9,	Bellayus 1,	Cibo 6,	Armeniacus 5,	Verallus 2,
Salvatus 5 ¹ ,	Carpensis 2,	Rodulphus 5,	Cauriensis 1,	Mantuanus 2,
188v de Monte 4,	Burgensis 12,	Sylva 5,	Augustensis 3,	S. Florae 1,
Sabinensis 21,	Meudon 2,	Moronus 13,	Sfondratu 11,	Polus 21,
Borbonius 4,	S. Crucis 4 ^a ,	Crescentius 4,	Cesis 5,	S. Georgii 2.

Finitur autem scrutinium hora 19^{1/2}, existentibus in conclavi 47 cardinalibus, absentibus vero 6, duobus aegrotantibus in Urbe, quattuor extra Urbem².

[Die Martis 14. Ianuarii.]

Dies XLVII. conclavis. — XXXVIII. scrutinium.

Die Martis 14. eiusdem mensis Ianuarii 1550 hora 17. fuit 38. scrutinium. Celebrata igitur missa | consueta et acceptis votis R^{morum} DD. cardinalium de Monte et Bur- 5
 188v gensis aegrotantium fuerunt datae cedulae infrascriptae, videlicet:

189v 1. Polum, Moronum et Medicis.	15. Crescentium, Sfondratum, Moronum, Mapheum et Polum.
2. Salviatum, Sabinensem, Borbonium.	16. Moronum.
3. Polum.	17. Sabinensem, Borbonium, Salviatum, Rodulphum.
4. Carpensem, Moronum, Polum.	18. Sfondratum vel Polum.
5. Tranensem, Salviatum, Sabinensem.	19. Lothoringum, Borbonium, Mantuanum, Sabinensem.
6. Sabinensem, Tranensem et Borbonium, Salviatum, de Sylva.	20. Burgensem, Moronum, Polum, Augustensem.
7. Sabinensem, Tranensem et Borbonium.	21. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum, Guisam, Ferrariensem.
8. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum, Cibo.	22. Polum, Sfondratum, Mapheum, Tridentinum.
9. Burgensem, Polum, Moronum, Augustensem.	23. Polum.
10. Polum.	24. Moronum, Crescentium, Sfondratum, camerarium, Polum.
11. Moronum, Polum.	25. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
12. Tranensem, Sabinensem et Borbonium.	26. Burgensem vel de Cesis vel Cibo vel Polum.
13. Tranensem, Sabinensem ^b vel Borbonum.	
14. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum, Ferrariensem vel Mantuanum.	

^a abhinc ordo in P discrepat.

^b P Sabinensem, Tranensem.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 219^v refert: «Salviatum XIII vota habuisse compertum est, quod sequenti quoque die evenit.» Certe error est, cum etiam P. de Brevibus hoc retulisset, si verum esset.

² Firmanus l. c. f. 30^r: «Eodem die de consensu R^{morum} deputatorum fuit aperta fenestra in pariete, quae erat in fine scalarum, quae respondent in parvo atrio, ubi cardinales equitant; nam dicta scala erat clausa, ubi erat solarium sive tabolatum, ubi omnes fabri conclavis dormiebant, et ubi magistri cerimoniarum faciebant conservare quae erant necessaria pro usu conclavis, videlicet oleum landolae, ligna, car-

bones etc., ac etiam eorum regalia, ut sunt pilae, falae, vinum etc. Et quia prae multitudine pilearum [sive ollarum, add. supra lineam], quae non fuerant lotae, emanabat foetor, de ordine deputatorum fuerunt missae extra conclave. Et haec erant regalia magistrorum cerimoniarum, qui eas distribuerunt pro elemosina omnibus hospitalibus Urbis, et fuerunt numero quindecim milia et plus. In sero fuit clausa dicta fenestra cum lateribus et cemento, et die sequenti denuo fuit aperta, quia primus dies non sufficit ad purgandum et expellendum, quae erant superflua et immunda.»

27. Ostiensem, Sabinensem, S. Crucis et de Monte.
 28. Sabinensem, Borbonium.
 29. Polum, Moronum.
 30. Tranensem, Sabinensem, Monte, Borbonium, Viseum.
 31. Tranensem, Sabinensem, Borbonium, Rodulphum.
 32. Burgensem, Augustensem, de Medicis, Polum.
 33. Reginaldum card. Polum.
 34. Sabinensem, Borbonium vel de Sylva.
 35. Polum, Burgensem, Moronum, Medicen, Cauriensem.
 36. Salviatum, Turnonium, S. Crucis vel Armeniacum.
 37. Sabinensem, Borbonium, Armeniacum, Rodulphum, Cibo.
 38. Moronum.
 39. Burgensem et Polum.
 40. Sabinensem, de Sylva, Crispum et Borbonium.
 41. Sabinensem, Borbonium, Rodulphum.
 42. Sabinensem, Borbonium, Turnonium, Guisa.
 43. Burgensem, Polum, Carpensum, Moronum et Augustensem.
 44. Sabinensem, Borbonium, de Sylva, Cibo, Pisanum.
 45. Moronum, Sfondratum et Polum.
 46. de Monte S. Crucis, Moronum et Armeniacum.
 47. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum et Borbonium.
 48. Ostiensem, Portuensem, Praenestinum.

189^v

Vota suprascriptarum cedularum sunt infradicta, videlicet:

Tranensis habet vota	Carpensis 1,	Tridentinus 1,	Guisius 2,	Lothoringus 3,
Salvatus 6,	[11, Burgensis 8 ^b ,	Armeniacus 3,	Medices 4,	Mantuanus 3,
de Monte 4,	S. Crucis 3,	Cauriensis 1,	Mapheus 2,	S. Florae 1,
Sabinensis 22 ¹ ,	de Sylva 5,	Augustensis 3,	Cibo 4,	Polus 21,
Borbonius 19 ^a ,	Moronus 15,	Sfondratus 7,	Rodulphus 5,	Ferrariensis 2,
Turnonius 2,	Crescentius 2,	Cesis 1,	Pisanus 1,	Crispus 1.

190^r

Finitur autem scrutinium hora 18¹/₂, existentibus in conclavi cardinalibus 48, absentibus vero 5.

Ingressus R^{mi} D. card. Borbonii in conclave.

Eadem die R^{mus} D. Ludovicus tit. S. Sabinae presbyter card. de Borbonio nuncupatus, vir 78 annorum, natione Gallus², <cum applicuisset heri sero Urbem,>^e ingressus est conclave hoc mane hora 15., receptus ab omnibus cardinalibus maximo cum honore, et interfuit hodierno scrutinio, iuratis prius bulla Iulii II et c. *Ubi periculum*, ut reliqui fecerunt.

Mutatio scrutatorum.

190^v

Hoc mane ob adventum R^{mi} D. card. de Borbonio mutati sunt scrutatores, cum ipse sit primus^d presbyter. Scrutatores enim sunt sex, videlicet primi et ultimi ordinum, videlicet^e Tranensis primus episcopus, Borbonius primus presbyter et de Cibo primus diaconus; item Sabinensis ultimus episcopus, Mapheus ultimus presbyter et Vandomus ultimus diaconus.

Mutati etiam sunt deputati ad accipienda vota aegrotantium, qui sunt secundi cuiusque ordinis, videlicet Salvatus secundus episcopus, Turnonius secundus presbyter, et Rodulphus secundus diaconus. Sciendum tamen est, quod primi deputati super negociis et occurrentiis sacri collegii et status ecclesiastici nunquam mutati sunt, sed adhuc restant ii, qui tempore obitus^f pontificis creati fuerunt, erantque tunc primi ordinum, videlicet Tranensis episcopus, Carpensius praesbyter et Rodulphus diaconus.

Conatus creandi pontificem card. Moronum.^g

Post adventum R^{mi} D. card. Borbonii, cum nullus alius cardinalis Gallus expectaretur, regiae partis fautores omnes vires suas ad pontificem eorum arbitrio procreandum resumperunt, eorumque praecipuos iterum tentare coeperunt, videlicet Lothoringum, Rodulphum et Salviatum. At quoniam R^{mo} Salviato plurimos adhaerere conspiciebant, eum inprimis experiri decreverunt ipsique eorum vota obtulerunt^h. Verum cum ipsi Salviato tres aut quattuor ad legitimum numerum implendum sibi deesse viderent, vota in publico scrutinio sibi dari recusavit, idque etiam alii duo fecerunt.

Interea Caesaris Farnesianique Gallorum numero minime perterriti partes suas augere non desistebant, eoque magis, cum duo vota card. Polo (quem ipsi in primis cupieruntⁱ) defecissent, tantaque hodie industria ac diligentia egerunt, ut in pristinam spem (posse scilicet ad votum creare pontificem) devenerint, si tamen relicto card. Polo

^a O 9 (cf. etiam adn. 1).

^b O 2.

^c om. O.

^d P prius.

^e P scilicet.

^f P mortis.

^g P corr. ex Polum.

^h P detulerunt.

ⁱ O cuperunt, P cuperant.

¹ Gualterius l. c.: «Borbonius . . . suffragia Theatini auget, quum XXII tulerit, Polus vero XXI, et ipse Borbonius XIX.»

² Ludovicus de Borbonio, natus 2. Ianuarii 1493, multis dioecesis multisque monasteriis praefuit atque a. 1517 a Leone X presbyter cardinalis tituli S. Sil-

vestri est renuntiatus, quem postea cum titulo S. Martini in Montibus, deinde S. Sabinae, denique episcopatu Praenestino commutavit. Massarellus ergo aetati cardinalis plus 20 annos addidit. Obiit Parisiis 12. Martii 1556, secundum alios Lauduni (ubi sepultus est) 13. Maii 1557. *Ciacon.* III 386 s.

in alium ex suis vota conferrent. Re igitur in eorum consilio posita R^{mm} D. card. Moronum^a in | crastino scrutinio proponere statuerunt. Quod eo libentius fecerunt, cum aliquos ex regiis in eius favorem deducere sperabant. Quare neque laboribus neque nocti parcentes modo hunc, modo illum, tum hac tum illa via in eorum sententiam trahere conati sunt, ita ut decimam usque horam noctem insomnem ducerent. Eoque res 5 producta est, ut iam 24 vota et accessus duos haberent, quorum tres, videlicet Tranensis, de Cesis et Verallus, regiae partis erant, duo, videlicet de Sylva et de Cibo, uni magis quam alteri haud favere^b profitebantur, unus se neutralis appellabat, videlicet de Gaddis. Atque re ita firmata alios etiam ante tempus scrutinii se lucratos sperantes somno et quieti locum dederunt¹.

10

[Die Mercurii 15. Ianuarii.]

Dies XLVIII. conclavis. — XXXIX. scrutinium.

Die Mercurii 15. suprascripti mensis Ianuarii hora 17²/₈ fuit 39. scrutinium. Celebrata igitur de more missa per R^{dum} D. sacristam R^{mi} DD. tres deputati iverunt ad accipienda vota R^{morum} DD. cardd. | de Monte, Burgensis et Auriae aegrotantium. Deinde data fuerunt suffragia in cedulis infrascriptis, videlicet :

1. De Rodulphis, Sabinensem, S. Georgii, Ferrariensem.	25. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum vel Cibo.
2. Tranensem, Sabinensem, Borbonium, de Lothoringia.	26. Polum, Burgensem, Moronum.
3. Burgensem, Polum, Moronum.	27. Tranensem, Sabinensem.
4. Burgensem, Carpensem, Moronum et Polum.	28. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
5. Ferrariensem, Sabinensem, Borbonium, Lorena vel Ferrariensem.	29. Tranensem, Moronum, de Cesis et de Sabellis.
6. Burgensem, Augustensem, de Medicis, Polum.	30. Tranensem, Sabinensem, Turnonium.
7. Tranensem, Sabinensem vel Lothoringum.	31. Sabinensem, S. Crucis, Viseum, Guisium.
8. Borbonium, Tranensem, Sabinensem.	32. Burgensem, Moronum vel Reginaldum Polum.
9. Burgensem vel Polum vel Moronum.	33. Sabinensem, de Monte vel Borbonium.
10. Sabinensem, Tranensem, Salviatum, Guisam.	34. Sabinensem, Borbonium, de Guisa, Viseum, S. Georgii.
11. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.	35. Sabinensem et Rodulphum.
12. Moronum et Polum.	36. Tranensem, Sabinensem et Rodulphum.
13. Sabinensem, Borbonium vel Guisium.	37. de Medicis, Mapheum, Cibo, Moronum et Polum.
14. Tranensem, Sabinensem, Monte, Borbonium, Viseum.	38. Moronum, Sfondratum, Polum, Sabellum.
15. S. Crucis, Armeniacum, de Salviatis.	39. Moronum, Sfondratum et Polum.
16. Burgensem, Moronum, Polum.	40. Moronum, Corneliu, Sfondratum et Polum.
17. de Monte, S. Crucis, Moronum et de Meudon.	41. Polum, Moronum, Burgensem.
18. Burgensem, Polum, Moronum.	42. Sabinensem, Borbonium, de Sylva, Moronum, Cibo.
19. Sabinensem, Borbonium, Turnonium, Rodulphum.	43. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum.
20. Polum, Moronum.	44. Moronum, de Cesis, vel Cibo vel Polum.
21. Moronum, Sfondratum, Crescentium, Polum.	45. Tranensem, Sabinensem vel Borbonium.
22. Moronum, Polum.	46. Moronum.
23. Sabinensem, Tranensem, Borbonium.	47. Carpensem, Augustensem, Moronum, Polum.
24. Moronum, Cibo, Mantuanum, Polum.	48. Tranensem, Borbonium, Turnonium, Bellayum.

Cedulis lectis R^{mus} D. card. de Cesis, cuius cedula habebat R^{mos} DD. ° Tranensem, 15 <Sabinensem>^d Sfondratum vel Cibo, accessit R^{mo} D. card. Morono; cui accessit etiam R^{mus} D. Verallus, cuius cedula habebat Tranensem, Sabinensem et Rodulphum, habitis honorificentissimis verbis de eius virtute et vitę integritate².

Vota vero suprascriptarum cedularum sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Carpensis 2,	Crescentius 1,	de Medicis 2,	Farnesius 1,
vota 15,	Burgensis 10,	Armeniacus 1,	Mapheus 1,	Polus 21,
Salvatus 3,	Meudon 1,	Augustensis 2,	Cibo 5,	Ferrariensis 2,
Sabinensis 22,	S. Crucis 3,	Sfondratus 6,	Rodulphus 5,	Sabellus 2,
Borbonius 13,	de Sylva 4,	Cesis 2,	Lothoringus 3,	Cornelius 1,
de Monte 3,	Moronus 24 et accessus duos ³ ,	Guisius 4,	Mantuanus 2,	S. Georgii 2.
Bellaius 1,		Turnonius 3,		

^a P corr. ex Polum.^b O facere.^c O R^{mus} D.^d om. P.

¹ P. de Brevibus, Clm. 152, f. 241^r: »Quum card. Ferrariensis intellexisset, cardinales imperiales ordinasse, velle dare omnia vota sua Morono, dixit publice: futurum ut die sequenti exiremus e conclavi. Quod quidem multos movit, qui eum minime ironice loqui putabant. Sed qui rem sciebant, non minus dictum deridebant, quam ille dicendo deridere voluisset. Et certe, ut verum fateamur, non debuerant Galli omittere [cod. emittere] occasionem creandi Moronum

[241^v] in papam, vel saltim detinere dicere cardinalem Ferrariensem nolle incumbere creationi.«

² Ergo n. 25 erat votum cardinalis de Cesis, n. 36 vel 43 Veralli. — P. de Brevibus l. c.: »Verallus... habuit honorificentissima verba de viri integritate et virtute, Galli vero non parum mirati sunt de numero votorum, que Morono data sunt, id est XXIII.«

³ Gualterius (f. 219^v) Moronum XIII tantum vota habuisse vult, sed certe est negligentia scribae.

Finitur autem scrutinium hora 19¹/₂^a, existentibus in conclavi cardinalibus 48.

Ex quo scrutinio cum cardinales Galli duos se amisisse conspicerent, nulli diligentiae parcentes eos iterum in eorum partem adduxerunt^b. Quod animadvertentes Caesarei de pontificatu Moroni destituti in | eum eorum vota amplius conferre super- 194^r
5 vacaneum duxerunt, ad pristinumque eorum propositum, videlicet Poli, redierunt¹.

[Die Iovis 16. Ianuarii.]

Dies II. conclavis. — XL. scrutinium.

Die Iovis 16. supradicti mensis Ianuarii hora 17³/₄ habitum fuit 40. scrutinium, celebrataque missa consueta R^{mi} DD. deputati iverunt ad accipienda vota R^{morum} DD. cardinalium de Monte, Burgensis, Auriae et de Lothoringia aegrotantium. Deinde data fuerunt suffragia infrascripta, videlicet:

1. Sfondratum, Durantum, camerarium, Polum.	26. poenitentiarium, Cibo, Polum, camerarium, Crescentium.
2. Carpensem, Sfondratum, Polum.	27. Sabinensem, Tranensem vel Borbonium.
3. Moronum vel de Cesis vel Cibo vel Polum.	28. Sabinensem, Tranensem, Borbonium.
4. Tranensem, S. Crucis, Sfondratum.	29. Moronum, Polum, de Medicis.
5. Moronum et Polum.	30. Turnonium, Sabinensem, Lothoringium.
6. Tranensem, Sabinensem, de Monte, Guisa, Viseum.	31. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Borbonium.
7. Burgensem, Augustensem, de Medicis, Polum.	32. Sfondratum, camerarium, Polum.
8. Burgensem, Carpensem, Polum, Moronum et camerarium.	33. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum. 195 ^r
9. Borbonium, Sabinensem, Lothoringum vel camerarium.	34. Polum, Mapheum, Sfondratum, Moronum.
10. Burgensem, Carpensem, Moronum, Polum.	35. Salviatum, Sabinensem, Turnonium, Borbonium, Armeniacum.
11. Sabinensem et Borbonium.	36. Tranensem, Sabinensem, Viseum vel de Guisa. 194 ^v
12. Burgensem, Moronum et Polum.	37. Tranensem, Sabinensem, de Cibo vel Farnesium.
13. Turnonium, S. Crucis, Mantuanum vel camerarium.	38. Sabinensem vel Borbonium.
14. Sabinensem, Borbonium, Viseum, de Guisa, S. Georgii.	39. Polum, Moronum, vicecancellarium.
15. Augustensem, Mantuanum ^e , Polum.	40. Tranensem, Sabinensem vel Lothoringium.
16. Moronum.	41. Ostiensem, Sabinensem, de Cesis et S. Petri ad vincula.
17. Sfondratum et Polum.	42. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.
18. Sabinensem, Borbonium, Lothoringium, Turnonium.	43. Burgensem et Polum vel Moronum.
19. Tranensem, Sabinensem, de Guisa, Rodolphum.	44. Sfondratum, Crescentium, Polum.
20. Sabinensem, Salviatum, Rodolphum vel Turnonium.	45. Sabinensem, Borbonium, de Guisa ^e , Cibo, Mantuanum.
21. Tranensem, (Sabinensem, de Guisa, Rodolphum.) ^d	46. Augustensem, Polum, Carpensem.
22. Sabinensem, Borbonium, vel de Guisa.	47. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum, Cibo.
23. Polum, Crescentium.	48. de Monte, S. Crucis, Moronum et Meudon.
24. Sabinensem, Borbonium, Mantuanum vel Verallum.	
25. Polum, Burgensem, Moronum.	

10 Summa autem votorum sunt quae sequuntur, videlicet:

Tranensis habet	Carpensis 4,	Armeniacus 1,	Verallus 1,	Mantuanus 5,
vota 13,	Burgensis 8,	Augustensis 3,	Medices 2,	Farnesius 2,
Salviatus 3,	Meudon 1,	Sfondratum 10,	Mapheus 1,	S. Florae 6,
de Monte 2,	S. Crucis 3,	Cesis 3,	Cibo 5,	Polus 21, 195 ^v
Sabinensis 22,	de Sylva 4,	Durantes 1,	Rodulpus 2,	S. Georgii 1,
Borbonius 12,	Moronus 13,	S. Angeli 1 ^f ,	Lothoringus 5,	Urbinas 1.
Turnonius 4,	Crescentius 3,	Guisius 5,		

Admonitio R^{mi} decani de maturanda electione pontificis.

Finito scrutinio hora 19¹/₂ R^{mus} D. card. Tranensis decanus admonuit R^{mos} DD. de quibusdam, quae intellexerat tractata fuisse a cardinalibus, quae | impedirent electionem pontificis; praesertim vero conventum esse, ne daretur accessus nisi de consensu alterius partis, et tanquam officio decani debitum obsecravit ipsos R^{mos} Dominos per viscera 196^r
15 misericordiae Dei nostri², ut posthabitis humanis affectibus et memores iuramenti, quod

^a P 19¹/₃.

^b P deduxerunt.

^c P Moronum.

^d P Burgensem, Sfondratum et Cesis.

^e P Silva.

^f numerum om. O.

¹ Firmanus l. c. f. 30^r: »R^{mus} de Bellay discessit ex praefatis cameris, quae erant magistrorum ceremoniarum, ad quas ivit R^{mus} de Borbon, ipse vero ivit ad cameras dicti R^{mi}.« — Gualterius l. c.: »Ideo autem Caesariani ac Farnesiani illam suffragiorum quantitatem Morono praestitere, ut conceptam in adversariis pertinaciae [cod. in adversarii pertinacia] opinionem

auferrent. Existimabant enim Galli Caesarianos perfidiae tantum causa protraxis [cod. praelatis] ad XLVII. diem comitiis solum Polum ad pontificatum extollere studuisse, [220^r] quum tamen alii in eo senatorum numero inveniri possent, qui vel vitae innocentia vel virtutum claritate pontificatu digni essent.»

² Luc 1, 78.

praestaverunt, intenderent omnibus viribus omnique charitate electioni pontificis, neve paterentur tantam in dies iacturam fieri bonorum ecclesiae Romanae in stipendia militum conscriptorum pro defensione Urbis et aliarum civitatum et locorum sedis apostolice, atque etiam in alios sumptus^a, quae^b in hac sede vacanti fieri occurrunt. Deinde R^{mus} D. card. Sabinensis legit cap. *Ubi periculum* de elect., ut omnes R^{mi} sibi in memoriam revocarent, quod ipsi in electione pontificis facere tenerentur seque facturos iuraverint. Demum R^{mus} Geennensis paucis respondit, excusans non impediri ab illis electionem pontificis, confitens ab utraque parte erratum, | et ab altera parte et ab illa, primum adinventum haec ad impediendam creationem R^{mi} Poli, et quotidie fere a suis unus pontifex proponebatur, et si hactenus noluerunt acceptare exterum, possent recipere Italum, ut Moronus, qui heri tot votis expetitus fuit.

Postmodum, cum omnes surrexissent, R^{mus} decanus circulo facto^c amanter allocutus est omnes R^{mos} eosque rogavit, ut canones observarent; multis etiam a R^{mis} aliis Dominis verbis utroque citroque^d habitis amicissime ad maturandam electionem, tandem hora 20¹/₂ omnes concordēs recesserunt¹.

[Die Veneris 17. Ianuarii.]

Dies L. conclavis. — XLI. scrutinium.

Die Veneris 17. eiusdem mensis Ianuarii hora 17²/₃ fuit 41. scrutinium². Celebrataque igitur missa consueta et acceptis votis R^{morum} DD. cardinalium de Monte, Burgensis et Auriac aegrotantium data fuerunt suffragia infrascripta, videlicet:

1. Tranensem, Sabinensem, Borbonium vel Rodulphum.	13. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum vel Guisa.
2. Tranensem, Bellayum, Crescentium.	14. Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.
3. Ostiensem, Neapolitanum, Portuensem vel Verallum.	15. Crescentium, Sfondratum, Mantuanum, Polum.
4. Moronum.	16. Burgensem, Polum, Carpensum, Moronum et Sfondratum.
5. Augustensem, Burgensem, Sfondratum et Polum.	17. Sfondratum vel Polum.
6. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.	18. Tranensem, Sabinensem, Monte, Guisa, Viseum.
7. Polum, Carpensum, Sfondratum, Crescentium, camerarium.	19. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum, Ferrariensem vel Vandomum.
8. Burgensem et Polum.	20. Tranensem, Sabinensem, de Monte.
9. Burgensem, Crescentium, Polum.	21. Angliae Polum.
10. Polum, Moronum, Mantuanum, Sfondratum, camerarium.	22. Tranensem, Sabinensem, Bellayum, Guisa.
11. Polum, Burgensem, Moronum.	23. de Monte, Sfondratum, Verallum vel Crispum.
12. Tranensem, Sabinensem, de Guisa et Rodulphum.	24. Sabinensem, Borbonium, Cesis, Cibo vel de Sylva.

^a O sumptos.

^b sic O et P.

^c O P circullo factus.

^d om. O.

¹ P. de Brevibus (Clm. 152, f. 219^v) eisdem fere verbis eadem refert, addens: »Tandem combusta fuerunt vota, admissi conclavistae ad capiendam scamna, factique sunt diversi circuli a diversis cardinalibus, in quibus multa dicta sunt ad eam rem spectantia.« — Etiam Gualterius (l. c. 220^r) eisdem fere verbis utitur; de Pacechi oratione haec dicit: »Geennensis ab utraque parte erratum esse confessus est, sed ab ipsis Gallis primum, qui votorum et accessuum liberam esse potestatem in ipsius Poli electione suis conventibus, adhibito etiam iureiurando, prohibuerint, novumque pontificem quotidie proponerent. Obtestatur igitur Gallos omnes, quod si peregrinum et alienigenam (patriam potius et genus, quam virtutem spectantes) renuerent, ipsum Moronum Italum ac superiori die tot suffragiis expetitum caperent.« — Firmanus l. c.: »In sero maximus foetor emanavit a latrinis.«

² Firmanus l. c. f. 30^v: »in quo certe credebatur creari in pontificem R^{mus} Tranensis, sed evanuit.« — Gualterius l. c.: »Decanus, qui pertinaci studio a Viseo, Durante et [220^v] Urbinate suffragia in se conferri impetraverat, in spem adipiscendi pontificatum adductus fortunae suae periculum facere decrevit. At Farnesius, qui id resciverat, eos adiens a consilio et pollicitatione revocat, ut subitae defectionis causas variis coloribus operatas [cod. apertas] per proprios scribas quisque decano significaverit. Qui maxima spe

deiectus alios omnes monuit, ne vota ea die in ipsum conferrent, et propterea enumeratis suffragiis vota XVII tantum habuisse compertum est, quum tunc Theatinus ac Polus singuli XXI consequuti essent. Scrutinio absoluto decanus Urbinatis defectionem quaestus ab illo sibi ea die pontificatum ereptum esse aperte loquebatur. Ipsum igitur post prandium adiens, et ab antiqua amicitia et obsequio, quo totam eius domum prosequabatur, benevolentiam captans id [cod. ad] unum enixe postulat, ut semetipsum in liberam suffragandi potestatem vindicans sententiam mutaret totumque ad ipsum extollendum se conferat [cod. confert]. Sed nec precibus, nec spe, nec flebilibus illis lamentationibus adduci potuit Urbinas, ut aliud quicquam polliceri voluerit, quam ultimum accessum. Proprios igitur tabellarios confestim ad Guidonem Ubaldum, Urbini ducem, eius germanum, misit decanus, eumque litteris rogavit ac obtestatus est, ut fratrem sibi conciliaret, quem inimicorum nequitia (ut aiebat) ab ipso averterat, illiusque suffragium tanti aestimare scribebat, quod si in eum conferri impetraret, omnia eius officia atque studia post adeptum pontificatum sic esse exequuturum, ut erga ipsum veluti dignitatis suae auctorem ingratus nunquam iudicari possit. Sed postquam Urbinas id rescivit, palam professus est, [cod. add. et] se ne ultimo quidem loco vel iubente fratre ad illum [221^r] accessurum.«

25. Sabinensem, Tranensem, Viseum, Borbonium vel Bellayum.
 26. de Monte, S. Crucis, Moronum vel Meudon.
 27. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Rodulphum.
 28. Burgensem, Augustensem, Sfondratum, de Medicis, Polum.
 29. Tranensem vel Meudon.
 30. Augustensem vel de Cesis vel Cibo vel Polum.
 31. Tranensem, Burgensem, Sfondratum vel de Cesis.
 32. Sabinensem et Borbonium.
 33. Burgensem, Polum, Crescentium, Moronum, Mantuanum.
 34. Burgensem, Moronum, Polum.
 35. Polum, Moronum, Burgensem^a, Sfondratum, Mantuanum.
 36. Tranensem, Sabinensem, Rodulphum, Guisam.
 37. Burgensem, Moronum, Reginaldum Polum.
 38. Polum, Moronum, de Medicis.
 39. Carpensem, Mapheum, Moronum, Polum, Sfondratum.
 40. Augustensem, Carpensem, Moronum, Polum.
 41. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum, Guisam.
 42. Tranensem, Sabinensem, Viseum, vel de Guisa.
 43. Carpensem, Polum, Moronum.
 44. Tranensem, Borbonium, Burgensem, de Cesis.
 45. Sabinensem, Turnonium vel Mantuanum.
 46. Burgensem vel Polum et Moronum.
 47. Tranensem, Sabinensem vel Lothoringum.
 48. Sabinensem, Turnonium, Verallum, Augustensem, Tranensem.

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Bellayus 4,	Medices 2,	S. Florae 2,	Augustensis 5,
Salvatus 3,	[17, Carpensis 5,	Mapheus 1,	Polus 21,	Sfondratus 11,
de Monte 4,	Burgensis 13,	Cibo 2,	[S. Crucis 1,	Cesis 4,
Sabinensis 21,	Meudon 2,	Rodulphus 4,	Viseum 4,	Ferrariensis 1,
Borbonius 10,	Guisius 8,	Lothoringus 4,	Moronus 14,	Crispus 1,
Turnonius 2,	Verallus 3,	Mantuanus 5,	Crescentius 5,	Vandomus 1.

Finitur autem scrutinium hora 19^{2/3}, existentibus in conclavi cardinalibus 48 infrascriptis, videlicet:

1. Tranensis,	11. Meudon,	21. Cesis,	31. Rodulphus,	40. Polus,
2. Salvatus,	12. de Sylva,	22. Durantes,	32. Pisanus,	41. Sernoneta,
3. de Monte,	13. Moronus,	23. Rothomagensis,	33. Lothoringus,	42. Ferrariensis,
4. Sabinensis,	14. Crescentius,	24. Geennensis,	34. Mantuanus,	43. Sabellus,
5. Borbonius,	15. Tridentinus ^b ,	25. S. Angeli,	35. Gaddus,	44. Cornelius,
6. Turnonius,	16. Armeniacus,	26. Guisius,	36. de Auria,	45. S. Georgii,
7. Bellayus,	17. Cauriensis,	27. Verallus,	37. Castiglioneus,	46. Crispus,
8. Carpensis,	18. Augustensis,	28. Medices,	38. Farnesius,	47. Urbinas,
9. Burgensis,	19. Cueva,	29. Mapheus,	39. S. Florae,	48. Vandomus,
10. Lenoncourt,	20. Sfondratus,	30. Cibo,		

absentibus vero a conclavi 5, videlicet de Bolonia et S. Crucis aegrotantibus intra 5 Urbem, Givri, Danebault et Portugalensi extra Urbem.

Quorum 45 adhaerent parti Caesareae infrascripti, videlicet:

1. Carpensis,	6. Cauriensis,	11. Geennensis,	15. Mantuanus,	19. Polus,
2. Burgensis,	[7. Augustensis,	12. S. Angeli,	16. Auria,	20. Sabellus,
3. Moronus,	8. Cueva,	13. Medices,	17. Farnesius,	21. Cornelius,
4. Crescentius,	9. Sfondratus,	14. Mapheus,	18. S. Florae,	22. Urbinas.
5. Tridentinus,	10. Durantes,			

Gallorum vero regi adhaerent qui sequuntur, videlicet:

1. Tranensis,	6. Turnonius,	11. Cesis,	16. Pisanus,	21. S. Georgii,
2. Salvatus,	7. Bellayus,	12. Rothomagensis,	17. Lothoringus,	22. Crispus,
3. de Monte,	8. Lenoncourt,	13. Guisa,	18. Castiglioneus,	23. Vandomus.
4. Sabinensis,	9. Meudon,	14. Verallus ^c ,	19. Sernoneta,	
5. Borbonius,	10. Armeniacus,	15. Rodulphus,	20. Ferrariensis,	

Qui vero neutralitatem^d profitentur, sunt infrascripti, videlicet:

De Sylva, Cibo, Gaddus.

Ex duobus autem, qui sunt aegroti intra Urbem, unus, ut est^e natione Gallus, regias partes fovet, qui est card. de Bolonia; alter, scilicet card. S. Crucis, uni parti magis quam alteri non adhaeret, ut ambo dum et ipsi intra conclave fuerunt apertissime demonstrarunt et ex superioribus declaratum est.

Absentes vero duo, videlicet Givri et Danebault^f, sunt Galli; tertius, scilicet Portugallensis Lusitanus, frater germanus regis.

^a P Burgensem, Moronum, Polum.

^b O de Sylva (iterum). ^c P hunc habet post Rodulphum.

^d P neutralium. ^e om. P. ^f O Dernobault, P Denobault.

[Die sabbati 18. Ianuarii.]

Dies LI. conclavis. — XLII. scrutinium.

Die sabbati 18. eiusdem mensis Ianuarii hora 17. fuit 42. scrutinium, celebrataque missa consueta et acceptis votis R^{morum} DD. de Monte, Burgensis et Auriæ aegrotantium datae sunt cedulae infrascriptae, videlicet:

1. Tranensem, Sabinensem, Borbonium, vel Lothoringum.	26. Polum.
2. Polum.	27. Moronum.
200 ^V 3. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum, Ferrariensem, poenitentiarium.	28. Moronum, Mapheum, Sfondratum, Polum, Tridentinum.
4. Tranensem, Sabinensem, vel Lothoringum.	29. Moronum, Sfondratum, Polum.
5. Sfondratum, Durantem, Polum, de Sabellis.	30. Polum, Moronum, de Medicis.
6. Mantuanum, Polum.	31. Sabinensem, Borbonium, Tridentinum, Augustensem vel Guisam.
7. Burgensem, Polum, Mantuanum et Moronum.	32. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
8. Tranensem, Burgensem, Sfondratum, Cesis.	33. Sabinensem, Borbonium, Turnonium, Bellayum vel Armeniacum.
9. Tranensem, Sabinensem, Sfondratum vel Cibo.	34. Carpensem, Burgensem, Sfondratum, Polum.
10. Polum, Burgensem, Carpensem, Sfondratum, Crescentium.	35. Sabinensem, Borbonium, Ferrariensem, Cibo.
11. De Cesis vel Cibo vel Polum vel Medicem.	36. Reginaldum Polum.
12. Polum.	37. Sabinensem vel Guisam.
13. Tranensem, Sabinensem, de Guisa et Rodolphum.	38. Sfondratum vel Polum.
14. Tranensem, Sabinensem, de Monte.	39. Moronum, Durantem, Mapheum, Polum.
15. Bellayum, Crescentium vel Verallum.	40. Neapolitanum, de Monte, Cesis vel Viseum.
201 ^V 16. Sabinensem, Borbonium, Bellayum vel de Guisa.	41. Tranensem, Salviatum, de Cesis.
17. Sabinensem, Borbonium.	42. Burgensem, Moronum, Polum.
18. Sabinensem, Borbonium, Viseum, vel de Sylva.	43. Sabinensem, Borbonium, Viseum.
19. Sabinensem, Borbonium, Rodolphum, Armeniacum.	44. Salviatum, Sabinensem, Viseum et de Guisa.
20. Carpensem, Burgensem, Moronum, Sfondratum et Polum.	45. Burgensem, Polum, Moronum, Crescentium, Cauriensem.
21. Tranensem, Sabinensem, Monte, Guisa, Viseum.	46. Sabinensem, Turnonium, Viseum, Cibo vel Gaddum.
202 ^V 22. S. Crucis et Sfondratum.	47. Burgensem, Polum vel Moronum.
23. Borbonium, Lothoringum, Sabinensem, Guisam.	48. Polum, Moronum, Augustensem, Carpensem.
24. Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.	
25. Sabinensem, Borbonium vel Cibo.	

Cuius scrutinii vota sunt quae sequuntur, videlicet:

Tranensis habet	Bellayus 3,	Tridentinus 2,	Guisius 9,	Mantuanus 3,
vota 8 ¹ ,	Carpensis 4,	Armeniacus 2,	Verallus 1,	Gaddus 1,
Salviatus 2,	Burgensis 9,	Cauriensis 1,	Medices 2,	Polus 21,
de Monte 3,	S. Crucis 1,	Augustensis 2,	Mapheus 2,	Ferrariensis 2,
Sabinensis 22,	de Sylva 6,	Sfondratus 11,	Cibo 5,	Sabellus 1,
202 ^V Borbonius 13,	Moronus 12,	Cesis 4 ^a ,	Rodolphus 2,	Durantes 2.
Turnonius 11,	Crescentius 3,	S. Angeli 1 ^b ,	Lothoringus 4,	

Finitur autem scrutinium hora 19., existentibus in conclavi 48 cardinalibus².

5

[Die dominica 19. Ianuarii.]

Dies LII conclavis. — XLIII. scrutinium.

Die dominica 19. eiusdem mensis Ianuarii hora 17. habitum fuit 43 scrutinium. Celebrata igitur missa consueta per R^{dum} D. sacristam R^{mi} tres deputati secundi ordinum iverunt ad accipienda vota R^{morum} DD. de Monte, Burgensis et Auriæ; deinde datae fuerunt cedulae infrascriptae, videlicet:

1. Sfondratum, Tridentinum, Polum, Cauriensem.	5. De Cesis vel Cibo vel Polum vel Medicem.
2. Polum, Moronum.	6. Burgensem, Polum, Mantuanum vel Moronum.
202 ^V 3. Viseum, Sabinensem, Tranensem, Bellayum.	7. Polum ³ .
4. Tranensem, Sabinensem, Rodolphum, Ferrariensem.	8. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum, de Guisa.

^a O hic insert Durantem, quem iterum habet in fine.

^b numerus deest in O.

¹ P. de Brevibus, Clm. 152, f. 242^r: »Tranensis XV vota.«

² Gualterius l. c. 221^r: »Guisius in spem extollendi ad pontificatum patrum redit [cod. reddit], quod Farnesius iterum [cf. supra p. 84, adn. 1] suffragium suum promiserit. Itaque ad conciliandos aliorum animos se totum convertit, ac precibus et pollicitationibus Farnesii sequaces oppugnat, quos in suam sententiam traxisse credebatur, quum eos [cod. eum] Farnesii

exemplum sequuturos esse speraret. Ipsum igitur Farnesium interpellat, ut postero die patuo adesset oblatamque fidem servaret. At Farnesius per Rinuccium fratrem, cardinalem S. Angeli, respondit ereptam sibi esse suffragandi libertatem, causasque adduxit, quibus fidem servare impediretur. Guisius ita id aegre tulit, ut ipsum Farnesium hominem minime constantem ac stabilem nominaverit.«

³ Videtur fuisse votum Augustani, de quo haec

9. Tranensem, Sabinensem, Monte, Guisa, Viseum.
10. Reginaldum card. Polum.
11. Tranensem, Burgensem, Sfondratum et de Cesis.
12. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Polum.
13. Ostiensem, Sabinensem et patriarchas Constantino-
politano, Hierosolymitanum et Alexandrinum¹.
14. Sfondratum vel Polum.
15. Sabinensem, Tranensem, Borbonium.
16. Tranensem, de Monte, Cesis.
17. Moronum, Cremonensem¹, Polum.
18. Sabinensem, Augustensem, Rodolphum.
19. Carpensem, Sfondratum, Polum.
20. de Salviatis, S. Crucis, Borbonium vel Turnonium.
21. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.
22. Moronum, Medicen, Polum.
23. Tranensem, Sabinensem, Guisa vel Rodolphum.
24. Tranensem, Sabinensem, Turnonium, Guisam.
25. Burgensem, Polum, Moronum, Mantuanum.
26. Burgensem, Moronum, Polum.
27. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum vel de Guisa.
28. Moronum.
29. Moronum, Sfondratum, Mapheum, Polum, Durantem.
30. Sabinensem, Borbonium, Tridentinum, Gaddis, Cibo.
31. Polum.
32. Sabinensem, Salvium, Lothoringum, Guisam.
33. de Cesis, Ostiensem, Sabinensem, Viseum, de Gaddis.
34. Sabinensem, Borbonium, vel de Guisa.
35. Burgensem, de Medicis, Polum.
36. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Moronum.
37. Carpensem, Augustensem, Moronum, Polum.
38. Ferrariensem, Sabinensem, Borbonium, Tridenti-
num vel S. Crucis.
39. Polum, card. Angliae. 203^v
40. Sabinensem et Borbonium.
41. Polum, Moronum, Burgensem, Carpensem, Sfon-
dratum, Mantuanum. 203^r
42. Tranensem, Sabinensem vel Lothoringum.
43. Moronum, Medicen, Polum.
44. Ostiensem, Sabinensem vel Augustensem.
45. Sabinensem, Borbonium, Cesis vel Cibo.
46. Salvium^a, de Monte, Sabinensem, Borbonium.
47. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum, Guisam.
48. Burgensem et Polum.

Summa autem dictorum votorum est infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Bellayus 1,	Cauriensis 1,	Medices 4,	Farnesius 1,
vota 15,	Carpensis 4 ^b ,	Augustensis 4,	Mapheus 1,	S. Florae 1,
Salvatus 4,	Burgensis 8,	Sfondratus 9,	Cibo 4,	Polus 21,
de Monte 4,	S. Crucis 3,	de Cesis 5,	Rodolphus 3,	Ferrariensis 2.
Sabinensis 22,	de Sylva 4,	Durantes 1,	Lothoringus 4,	
Borbonius 10,	Moronus 13,	S. Angeli 1,	Mantuanus 3,	
Turnonius 2 ^b ,	Tridentinus 3,	Guisius 8,	Gaddus 2,	

Dum vero R^{mss} card. Rodolphus ibat una cum duobus suis consociis secundis
ordinum ad accipiendum votum R^{mi} D. card. Auriae aegroti, essetque in sacello Sixti,
in vertiginem capitis seu sincopam² incidit, qua turbatus ulterius progredi non potuit,
sed in cellulam^c R^{mi} D. card. de Salviatis, quae prope erat, deductus est, supraque eius
lectum accubuit, relicto suo voto consociis³.

Ex suprascripto scrutinio notandum est, quod ille, qui vocatur Cremonensis⁴, est
card. Sfondratus, qui | cum sit patria Cremonensis et nuper illius episcopatum assequutus
est, ab episcopatu et patria Cremonensis appellari voluit. 204^v

Advertendum item est, quod in 13. cedula, in qua nominantur tres illi patriarchae,
pro Constantinopolitano intelligitur card. S. Angeli, pro Hierosolymitano card. Far-
nesius, pro Alexandrino card. S. Florae, qui tres cardinales dictorum patriarchatum
titulos habent⁵.

^a O Salvianum.

^b deest numerus in O.

^c P cedulam.

narrat Gualterius, Clm. 152, f. 221^r: »Augustanus
sive oblivione sive, ut creditum est, ex industria syn-
grapham non obsignat, et Cybo quum vota recitaret
hanc inscriptionem adinvenit: Ego Otho card. Augu-
stensis, solum Deum ante oculos habens, eligo in
summum pontificem R^{mum} Polum.«

¹ Cf. infra l. 6 ss huius pag.

² Firmanus l. c.: »cum maximo dolore stomaci.«

³ Firmanus l. c.: »Et permansit in dicta cellula
per totam diem et sequentem noctem. Ad quem cu-
randum fuerunt intromissi in conclavi duo medici.« —
Gualterius f. 221^r: »Rodolphus dum ad accipien-
dam Auriae [222^r] syngrapham mittitur, ad altare
Xysti acutissima vertigine prostratus vix in consobrini
Salviati proximam cameram pedibus proficiscitur, et
quum morbus ex gravissimo ventriculi dolore conceptus
in horas ingravesceret, sequenti die medicorum omnium
consilio, et praesertim Francisci Nursini, ex conclavi
egreditur, Donato Ianotto ac Bernardino Eugubino
familiaribus in comitio relictis.« — P. de Brevibus
f. 242^r: »Rodolphus subito accidenti [cod. occidenti]
oppressus substitit prope scalas capelle Xysti IIII,
deinde paulo progressus intravit cellulam cardinalis de

Auria, pro cuius voto ibant [ipse cum aliis duobus],
ubi maiori vi morbi compulsus sedit, nigrescentibus pro
[sic] dolore [242^v] manibus et labiis, et paulo post
dimissis duobus collegis suis egressus est, factus palli-
dior, et quievit in camera Salviati, quae erat sub loco
cantorum capelle. Et crescente deinde dolore pectoris,
quem ex catharro [sic] procedere dicebant, fuerunt
vocati duo eiusdem cardinalis medici, phisicus et chir-
urgus, qui parum considerantes traxerunt ei sanguinem.
Quod remedium nihil ei profuit; sequenti enim nocte
nunquam potuit dormire aut quiescere. Unde mane
sequenti vocatus est magister Franciscus de Nursia, qui
habito consilio cum nonnullis aliis medicis, qui erant
[in] conclavi, consulit, quod idem cardinalis egrederetur
conclavi, et hora 18. egressus est. Remansit paululum
in conclavi idem magister Franciscus dixitque publice:
eos qui in conclavi erant in aegritudinem casuros propter
aeris corruptionem; quare caverent omnes, curarentque
cardinales cito papam creare.« Cf. supra p. 88¹.

⁴ Supra cedula 17.

⁵ Gualterius (continuando quae supra p. 98,
adn. 3 excerptimus): »Altera inventa est syngrapha,
qua decanus et Sabinensis, rursus alia, qua Constantino-

Finitur autem scrutinium hora 19^{2/3}, existentibus in conclavi 48 cardinalibus supradictis.

Propositio exclusionis quorundam cardinalium utriusque partis.

Perseverantibus cardinalibus utriusque partis iam quinquaginta duobus diebus constantissime^a in eorum proposito eligendi in summum pontificem aliquem ex suis et reliquis excludendi, Caesareique R^{mo} DD. Polum, Moronum, Sfondratum, | Burgensem 5 et Carpensem, regii vero Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Rodulphum et Lothoringum maxime vellent atque cuperent, utraqueve pars, etsi deperse ad ea vota, quae in creationem pontificis requiruntur, ascendere minime posset, spe tamen ducebatur lucrandi tot ex adversariis, ut ipsum legitimum numerum complere^b potuisset: rebusque sic stantibus, cum neutra pars desiderium suum assequi posse cognosceret, Farnesiani una cum 10 Caesareis (qui idem sentiebant) hodie peracto concilio^c decreverunt eorum animum regiis significare, electoque cardinali S. Florae nuntio haec cardinali de Guisa aliisque regiē parti adhaerentibus proposuerunt. In primis excusandum card. Farnesium, de quo card. de Guisa maxime conquerebatur, quod ei fidem fregerit, dum promiserat eius votum conferre in card. de Lothoringia, ipsius Guisae patrum, et postea requisitus illud dare 15 denegaverit; ideo | scilicet id fecisse Farnesium, cum neminem ex suis eius esse sententiae comperisset, ipsumque non posse minimeque decere^d, ut solus a suis secedendo uni natione Gallo et qui in omnibus suae parti displiceret, votum daret¹. Propterea ne diutius ipsi regii vana spe frustrarentur, posse ad summum pontificatum eos quos tantopere fovebant perducere, scirent Caesares ipsos firmiter statuisse, se nunquam consensuros in cardd. Tranensem, Sabinensem, Salviatum et Rodulphum, tum quia ab imperatore essent recusati exclusique fuissent, tum ob alias rationabiles causas; sed si in alios convenire voluissent regii, facilis speraretur concordia.

A Guisio autem ita responsum est. Se satis quidem mirari ac conqueri non posse de card. Farnesio, qui^e ei fidem datam non servaverit, cum hoc a nobili viro valde 25 alienum sit, seque non posse tuta conscientia ac honore amplius cum Farnesio de creando pontifice loqui. Quo | vero ad eos, quos Caesarei excluderent, magna admiratione affici, cum probi idoneique viri sint. Verum cum hac via incedendum sit, etiam ipsum et reliquos regios Caesareis significare, se nunquam in aeternum consensuros in card. Polum, Moronum, Sfondratum et Carpensem, atque in futurum unusquisque sibi ipsi ac rebus 30 suis consulat ea ratione, qua potest².

^a P add. ac firmissime.

^b P compleri.

^c sic.

^d O dicere.

^e O quod.

politanus, Hierosolymitanus et Alexandrinus patriarchae nominabantur. Cuius rei novitatem admiratus decanus nec memoria repertus [*sic*] esse tres illos Pauli III nepotes, syngrapham diligentissime inspexit eiusque symbolum his verbis descriptum invenit: Confusio inter homines. Sfondratus cognomen familiae veluti non multum grave pertaesus Cremonensis cardinalis ab acquisita ante Pauli [221^v] obitum patrii episcopatus administratione nuncupari incipit.

¹ Cf. supra p. 84, adn. 1; p. 98, adn. 2.

² Gualterius, Clm. 152, f. 221^v: »Farnesius Crescentii et Maphei consilio, ut toties mutata sententiam promissorumque defectionem excusaret, Guidonem Ascanium Sfortiam cardinalem camerarium legatum ad Guisium mittit eique renuntiat: velle posthac libero ore animi sui motus exprimere, id quod necessitate quadam impeditus hactenus agere non potuisse dicebat se nec Gallo cuiquam nec Salviato, Rodolpho vel Tranensi suffragium esse prestiturum; at si ipse in alium oculos conicere vellet, facile fore sperabat, ut confestim concordi animo papam crearent; nec illos excludere affirmavit Caesaris vel studio vel gratia, sed quod formidolosa Caesaris arma ad conceptum totius Italiae imperium ecclesiae viderentur. Si enim illi aperti Caesaris hostes ad pontificatum eveherentur, Caesarem protinus ad arma concitarent totamque perniciosissimo bello Italiam incederent. — At Guisius Farnesii pertinacia pontificis electionem impediri re-

spondit, ac se quoque Hispanos omnes rursusque Polum, Carpensem, Moronum ac Sfondratum excipere. — Deum in Tridentini cubiculo Caesariani ac Farnesiani omnes conventum agunt Farnesiumque commendant, quod Gallos omnes, Tranensem, Salviatum Rodulphumque exceperet, idque ratum habere vel sponsione promittunt. Ipse deinde Tridentinus, qui cum [*cod. add. dum*] plerisque Gallis congressus fuerat maximamque propterea suspicionem suis omnibus attulisse noscebat [cf. supra p. 63, adn. 1, et p. 79, adn. 1], eam adduxit excusationem, quod quum Sfondratum eis conciliare studuisset, aliquot ex eis offenderit, qui ab eius electione non viderentur esse alieni.

P. de Brevis f. 242^v: »Omnibus colloquiis, quae habuerant Farnesius et Guisius inter se, obtulerat Farnesius Guisio, se non defuturum in creatione aliorum a Guisio propositorum. Requirente vero Guisio rei effectum affirmavit Farnesius, se minime [*cod. insert a*] promissis satisfacere posse propterea quod sui id denegabant; quare boni consuleret excluderetque eos quos proponebat, et ad reliquos omnes descenderet. Egre tulit id Guisa et camerario, qui in ea re intermissus erat, respondit: excluderet quoque Farnesius eos, quos toties proposuerat; paululumque subsistens addidit, sequenti die camerario replicaturum, quot vota pro R^{mo} S. Crucis, quod idem [*sic*] pro R^{mo} de Monte inter suos haberet; interim [243^r] nihil diceret, se quoque nihil dicturum.

Quae omnia praefatus^a card. S. Florae suis retulit. Ex quibus maior difficultas creationi pontificis allata est, non sine maximo bonorum omnium dolore.

[Die lunae 20. Ianuarii.]

Dies LIII. conclavis. — XLIV. scrutinium.

Die lunae 20. supradicti mensis Ianuarii hora 17¹/₂ fuit 44. scrutinium, celebrata-
que missa consueta R^{mi} DD. deputati iverunt ad accipienda vota R^{morum} DD. de Monte,
5 Burgensis, Auriae et Rodulphi aegrotantium. Deinde data fuerunt suffragia infradicta,
videlicet:

1. De Monte, Bellayum, de Cesis.	24. Reginaldum card. Polum.
2. Ostiensem, Neapolitanum, Rothomagensem, Auxitanum.	25. Burgensem, Polum, Mantuanum, Carpensum, Moronum.
3. Sfondratum vel Polum.	26. Sabinensem, Borbonium vel Tranensem.
4. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.	27. ^b de Monte, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.
5. Borbonium, Lothoringum, Ferrariensem, Sabinensem.	28. ⁱ Sabinensem, Turnonium, Augustensem, Cesis, Viseum.
6. Carpensum, Burgensem, Moronum, Cremonensem et Polum.	29. Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.
7. Polum.	30. Polum, Moronum.
8. Salviatum, Sabinensem, Borbonium, vel Turnonium.	31. Sabinensem, Lothoringum vel Guisa.
9. Tranensem, de Monte, S. Crucis, Sfondratum.	32. Tranensem, Sabinensem, Guisa vel Rodulphum.
10. Tranensem, S. Crucis, de Cesis.	33. Moronum, Cremonensem, Polum.
11. Ostiensem, Verallum, Sabinensem, S. Georgii et Gaddum.	34. Salviatum, Sabinensem, Sylva, Cibo, Lothoringum.
12. ^b Tranensem, Sabinensem, Monte, Guisa, Viseum.	35. Polum, de Auria, Durantem.
13. ^c Ostiensem et Sabinensem.	36. Carpensum, Burgensem, Polum.
14. ^d Tranensem, Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.	37. Polum.
15. ^e De Cesis, vel Medicis vel Cibo vel Polum.	38. Burgensem vel Polum.
16. ^f Tranensem, Sabinensem, vel Lothoringum.	39. Carpensum, Moronum, Augustensem, Polum.
17. Sabinensem, S. Crucis, Turnonium, Guisa.	40. Sabinensem, Borbonium, Guisa, Mantuanum.
18. Tranensem vel Sabinensem.	41. Polum, card. Angliae, Burgensem, Sfondratum.
19. Tranensem, Burgensem, Sfondratum, de Cesis.	42. Sabinensem, Borbonium, Armeniacum, Ciastillonensem ^k .
20. Burgensem, Polum, Moronum.	43. Moronum.
21. Polum, Carpensum ^g , Sfondratum.	44. Burgensem, Moronum, Polum.
22. Polum, Burgensem, Carpensum, Moronum, Sfondratum, Mantuanum.	45. Polum, Moronum, de Medicis.
23. Sabinensem, Viseum vel de Guisa.	46. Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.
	47. Sfondratum, Polum, Mapheum, Moronum.
	48. Polum.

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

¹ Tranensis habet	Bellayus 1,	Mapheus 1,	Armeniacus 1,	Cibo 3,
vota 13,	Carpensis 6,	Lothoringus 6,	Augustensis 2,	Rodulphus 1,
Salviatus 3,	Durantes 1,	Mantuanus 3,	Sfondratus 10,	Castilionus 1,
de Monte 4,	Rothomagensis 1,	Burgensis 9,	Cesis 5,	Polus 21,
Sabinensis 22,	Guisius 8,	S. Crucis 3,	Gaddus 1,	Ferrariensis 1,
Borbonius 9,	Verallus 1,	de Sylva 4,	Auria 1,	S. Georgii.
Turnonius 4,	Medices 2,	Moronus 11 ^m ,		

Finiturque scrutinium hora 18³/₄, existentibus in conclavi 48 cardinalibus¹.

Hodie ob infirmitatem card. Rodulphi deputatur ad accipienda vota aegrotantium
10 pro diacono R^{mus} de Pisanis, qui Rodulpho in ordine sequitur.

Recessus R^{mi} D. card. Rodulphi ex conclavi.

Eadem die hora 19. R^{mus} D. card. Rodulphus ob invalescentem eius morbum, pectoris scilicet dolorem, exivit conclave, dato prius eius voto R^{mis} DD. deputatis².

^a P praedictus.   ^b P 15.   ^c P 16.   ^d P 12.   ^e P 13.   ^f P 14.   ^g P 1.
^h P Moronum.   ⁱ P 27.   ^k O Gastillionensem.   ^l ordo in P diversus.

¹ P. de Brevibus f. 243^r: »Ob bonos respectus fuit ordinatum a cardinalibus, ut deinceps conclavistae irent ad capiendas epulas, quas deberent porrigere ab extra architrictini ipsorum DD. cardinalium, et ita fieri coepum est de sero; tractabant enim prius ipsas epulas extra conclave nonnulli ministri sordidi et forsan parum fidi [cod. fidei] et ab extra cum parva dignitate porrigebant eas praelati qui custodiebant conclave. Quam rem ipsi praelati in malam partem sunt inter-

pretati.^a Veram huius mutationis causam cognoscas ex adnotatione sequenti.

² Firmanus l. c. f. 30^v: »R^{mus} de Rodulphis, adhuc vexatus a maximo dolore stomachi, exivit de conclave, et antequam exiret fuit intromissus in conclave magister Franciscus de Nursia, phisicus famosus, qui postea una cum praefato R^{mo} exivit.

Et quia dubitabatur, quod infirmitas [cod. infirmita] praefati R^{mi} procederet causa veneni, omnes R^{mi} in-

[Die Martis 21. Ianuarii.]

Dies LIV. conclavis. — XLV. scrutinium.

Die Martis 21. Ianuarii hora 17. fuit 45. scrutinium. Celebrata igitur missa consueta et acceptis votis R^{morum} DD. de Monte, Burgensis et Auriæ suffragia data fuerunt in cedulis infrascriptis.

1. Burgensem, Carpensem, Polum. 2. Polum et Portugallensem. 3. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Verallum. 4. Sabinensem, Borbonium, Ferrariensem. 5. Sabinensem, Borbonium vel de Guisa. 6. Tranensem, Burgensem, Sfondratum et de Cesis. 7. Sabinensem, Borbonium, Cesis, Viseum, Cibo. 8. Tranensem, Sabinensem, Bellayum. 9. Turnonium, S. Crucis et Mantuanum. 10. Burgensem, Polum, Mantuanum, Moronum^a et Portugallensem. 209^V 11. Sabinensem, Tridentinum, Armeniacum, Guisa. 12. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo. 13. Sabinensem, de Armeniaco, Borbonium. 14. Carpensem, Augustensem, Moronum, Polum. 209^T 15. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Polum. 16. Sabinensem, de S. Cruce, Turnonium. 17. Sabinensem, Borbonium, Turnonium vel de Guisa. 18. Tranensem, Sabinensem, Lothoringum, Ferrariensem, de Sylva. 19. Polum, Moronum, Portugallensem. 20. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum. 21. Sabinensem, Borbonium, Guisa, de Medicis, Gaddum. 22. Sabinensem, Viseum, de Guisa.	23. Angliæ Polum. 24. Sabinensem, Turnonium, Armeniacum, Salviatum vel de Cesis. 25. Polum, Sfondratum, Moronum. 26. Mantuanum, Polum. 27. Burgensem, Polum, Moronum. 28. Burgensem, Moronum, Polum. 29. Ostiensem, Portuensem, Tusculanensem. 30. Moronum. 31. Tranensem, Sabinensem, S. Crucis vel Rodulphum. 32. Moronum, Cremonensem, Portugallensem, Polum. 33. Carpensem, Sfondratum, Moronum, Polum. 34. Tranensem, Sabinensem vel Borbonium. 35. Polum, Moronum, Medicem. 36. Sfondratum et Polum. 37. de Cesis, Medicem, Cibo, Polum. 38. Sabinensem, Viseum, Parisiensem vel Tolosanum¹. 39. Polum card. Angliæ, Burgensem, Moronum. 40. Tranensem, Sabinensem vel Lothoringum. 41. Tranensem, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum. 42. Polum, Mapheum, Moronum, Sfondratum. 43. Burgensem vel Polum. 44. Tranensem, Sabinensem, Monte, Guisa, Viseum. 45. Tranensem, Sabinensem, Guisa, Rodulphum. 46. Burgensem, Portugallensem, Moronum, Polum. 47. Tranensem, Sabinensem et Rodulphum.

Vota autem sunt infrascripta, videlicet:

210 ^T Tranensis habet	de Monte 2,	S. Crucis 4,	Verallus 1,	Gaddus 1,
vota 13,	Sabinensis 21,	de Sylva 5,	Medices 3,	Castiglioneus 1,
Salvatus 2,	Borbonius 8,	Moronus 15,	Mapheus 1,	Polus 21,
de Bolonia 1,	Turnonius 4,	Tridentinus 1,	Cibo 3,	Ferrariensis 2.
Sfondratus 9,	Bellayus 2,	Armeniacus 3,	Rodulphus 3,	
Cesis 4,	Carpensis 4,	Augustensis 1,	Lothoringus 3,	
Portugallensis 5,	Burgensis 10,	Viseum 7,	Mantuanus 4,	

210^V Finiturque scrutinium hora 16., existentibus in conclavi 47 cardinalibus, absentibus 5 6, videlicet Rodulpho, de Bolonia et S. Crucis aegrotantibus intra Urbem, tribus, scilicet Givri, Danebault et Portugallensi extra Urbem existentibus.

Notandum est quod ille, qui in 38. schedula nominatur Tolosanus, est card. Castiglioneus, qui habet ecclesiam Tolosanam².

Congregatio generalis.

De invasione Aquæpendentis, et resignatione officiorum sede vacante, et de bello quod preparatur contra civitatem Parmensem.

Eadem die 21. Ianuarii hora autem 21. fuit congregatio generalis in loco consueto, 10 in qua R^{mus} D. decanus legit primum litteras R^{di} D. episcopi Parentini, gubernatoris patri-monii, directas ad sacrum collegium, quibus significabat Ill. D. Nicolaum^b comitem a

^a O Morum.^b O Nicolam.

ceperunt pavere. Propter quod fecerunt quod eorum conclavistæ suis manibus ab eorum familiaribus ab extra cibaria acciperent. Quod fuit maxima confusio et scandalum, quia ordo conclavis non servabatur et alter ad alterum litteras porrigebat et ad eorum beneplacitum loquebantur. Cf. Danduli relationem apud *De Leva* V 89⁴. — P. de Brevibus f. 243^r: »Relatum est Farnesio ex parte Guisii, quod ipse Guisius non videbat, quod possent dari a suis pro cardinali S. Crucis nisi XIV aut XV vota et pro de Monte XIII

[*vel VIII*]. Hoc autem maxima arte ab eo ordinatum est, quum neuter ex praedictis duobus cum eo numero aliorum partes Farnesii sequentium posset creari pontifex. Visa est autem res inopinata, cum exclusis hoc modo his duobus, qui videbantur esse medii, non videbatur, quomodo posset deveniri ad electionem. Cf. eiusdem auctoris relationem supra p. 100, adn. 2 in fine.

¹ Cf. infra l. 8.² Firmanus l. c. f. 31^r: »Cibaria fuerunt intro-missa per magistros cerimoniarum more solito.»

Pitiliano¹ excusasse se apud eum de invasione, quam his diebus fecerat terrae Aquae-
pendentis, quia videlicet prius ipse lacessitus et provocatus fuisset, cum ipsi Aquae-
pendentiani eius iurisdictionem turbaverint quibusdam incursionibus et praedis cuiusdam
5 eum et patrem suum, comitem Ioannem Franciscum, quae ab commissa fuit ab imperatore, 211^r
sub cuius ditione eius dominium est, D. Didaco oratori suo, et quod ipse ad propul-
sandam iniuriam terram praefatam invadere tentaverit, non autem ut sedem apostolicam
aut eius statum turbaret atque offenderet². Petebat nihilominus ipse gubernator mitti
ad eum aliquos pedites, ut [si] necessitas eveniret vim vi repellere possit.

10 Re in consultatione posita decretum fuit mittendum esse Viterbium ad ipsum
gubernatorem unam cohortem ex militibus qui in Urbe sunt, quodque omnia signi-
ficentur D. Didaco oratori Caesareo, ut desuper provideat et ipsius D. Nicolae temeri-
tatem reprimat.

Deinde idem decanus proposuit petitionem officialium curiae Romanae, ut videlicet
15 admittantur in hac sedis vacatione resignationes officiorum et beneficiorum, et consensus
praestiti extendatur. Decretum est | responderi, hoc^b pertinere tantum ad pontificem, 211^v
propterea collegium nolle neque etiam posse in his se intromittere, sed futurus pontifex
expectetur.

Postea idem R^{mus} decanus retulit ea, quae ferebantur de conscriptione militum ac
20 praeparatione belli, quae fit a Caesareis pro expugnatione civitatis Parmensis, et quod
videretur providendum una ratione vel alia tum ipsi Parmae, tum aliis vicinis ecclesiae
civitatibus, ut est Bononia. Super qua re exquisitis patrum sententiis maior pars in hoc
consentire videbatur, quod mitteretur^c Bononiam 10 millia aureorum una cum aliquo ex-
perto duce, qui curam habeat mille peditum, qui iam in ea conscripti sunt, et alios si
25 opus fuerit conscribat, vacetque defensionis illius civitatis, ad quam mittatur etiam novus
gubernator, qui sit auctoritatis et aestimationis, cum ille, qui ibi nunc est, sit iuvenis et
non aptus his temporibus | ad tantum onus sustinendum⁸. Quo vero ad Parmam, quod 211^r
scribatur duci Octavio Farnesio (ad cuius instantiam bellum praeparari aiunt), ne per-
mittat turbare quietem Italiae, et quod confidere potest, quod quicumque pontifex futurus
30 est, statim ei reddet civitatem illam; idque eo magis sperare debet, cum animum sacri
collegii ad id propensum viderit^a tum ex litteris, quas ante ingressum conclavis scripserit
Ill. D. Camillo Ursino⁴ (qui civitatem Parmensem nunc detinet), tum ex capitulis con-
clavis manu omnium cardinalium subscriptis atque iuratis, in quibus inter caetera cavetur,
quod quicumque in pontificem eligeretur^e, statim restituat civitatem Parmae ipsi duci
35 Octavio. Verum cum res gravis esset, nihil hodie concluditur, sed remiserunt se ad
diem crastinam⁵, solviturque congregatio hora 23.

[Die Mercurii 22. Ianuarii.]

Dies LV. conclavis. — XLVI. scrutinium.

212^v

Die Mercurii 22. supradicti mensis Ianuarii hora 17. post celebratam missam con-
suetam et accepta vota R^{morum} DD. de Monte, de Cibo et de Auria aegrotantium habitum
fuit 46. scrutinium, datis schedulis infrascriptis, videlicet:

^a O crepti.   ^b P hac.   ^c sic.   ^d P videbit.   ^e P eligitur.

¹ P. de Brevibus de eo loquitur ut de «comite Pitiliani, Nicolao Ursino [cognomen hoc a Panvinio supra lineam add.], vicelegato Viterbii» — confundens auctorem litterarum et eum, de quo hae scriptae erant.

² Gualterius f. 222^r: Comitem «oppidum nocturnis fraudibus expugnare conatum esse, sed re infecta pecudes omnes abegisse ac rurales domos succendisse.»

³ Gualterius l. c.: ... «quando vir haud magnae auctoritatis et qui Neapoli exul esset illi [Bononiae] praesideret.» Intellegitur Hannibal Bozutus, cf. supra p. 22, l. 24 s.

⁴ Cf. supra p. 16, l. 7 ss; 19, 7 ss. Responderat tunc Camillus collegio, «que el recibí a Parma de un papa vivo y de Octavio, y la daría a otro papa

vivo y a Octavio queriendo S. S^{dad}». Druffel I 316 n. 355; cf. Pallavicini XI 6, 5. Maffei (supra p. 26⁴) hoc dicit duram nimis legum militarium interpretationem.

⁵ Gualterius f. 222^v: «Salviatus, Theatinus, Turnonius atque Bellaius decani sententiam approbant orandumque esse Caesaris legatum addiderunt, ut ita ageret cum Petiliani comite, ne senatus grave aliquid adversus illum decernere cogatur. Et quum in sententiis rogandis ad Carpensum devotum esset, is maiori consultatione pro rei gravitate opus esse dixit, id quod plerisque ita placuisse visum est, ut negotii deliberationem in sequentem diem transtulerint. Crescentius publicis his consiliis non interfuit, quod decano aemulo altercandi occasionem eripere voluerit.»

1. Carpensum, Burgensem et Polum.
 2. De Cesis vel Medicen vel Cibo vel Polum.
 3. Carpensum, Moronum, Augustensem, Polum.
 4. Salvium, Sabinensem, Ferrariensem, Borbonium.
 5. Moronum, Sfondratum, Durantem et Polum.
 6. Sabinensem, Viseum, de Cesis et de Gaddis.
 7. Tranensem, Sabinensem, S. Crucis, Turnonem.
 8. Polum et Burgensem.
 213^v 9. Sabinensem, Tranensem et Meudon.
 10. De Monte, Sabinensem, de Sylva, Guisa, Cibo.
 11. Moronum, Cremonensem, Mapheum, Polum.
 12. Ostiensem, Portuensem et Praenestinum.
 218^r 13. Sabinensem, Verallum, Viseum, Durantem, Meudon.
 14. Sabinensem, Borbonium, Armeniacum vel de Guisa.
 15. Bellayum, Sfondratum et Guisam.
 16. Moronum, Polum, Medicen.
 17. Moronum, Cremonensem, Portugallensem, Polum.
 18. Polum.
 19. Tranensem, S. Crucis, de Monte.
 20. Tranensem, Viseum, Sabinensem, Catalaunensem.
 21. Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.
 22. Burgensem, Moronum, Polum.
 23. Polum, Sfondratum, Crescentium.
 24. Sabinensem, Viseum vel de Guisa.
 25. Burgensem, Polum, Carpensum, Moronum, Mantuanum.
 26. Burgensem, Moronum, Cesis.
 27. Mantuanum et Polum.
 28. Sabinensem, Cibo, de Monte, Verallum vel Portugallensem.
 29. Polum card. Angliae, Burgensem, Moronum et Sfondratum.
 30. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
 31. Burgensem vel Polum.
 32. Sfondratum vel Polum.
 33. Sabinensem, Borbonium, S. Crucis vel Armeniacum.
 34. Carpensum, Burgensem, Moronum, Cremonensem vel Polum.
 35. Sabinensem, de Guisa vel Mantuanum.
 36. Tranensem, Sabinensem, Guisam vel Rodulphum.
 37. Moronum.
 38. Carpensum, Burgensem, Moronum, Cremonensem vel Reginaldum Polum.
 39. Salvium, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum, S. Crucis.
 40. Ostiensem, Sabinensem, Praenestinum et de Cesis.
 41. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.
 42. Tranensem, Sabinensem, Monte, Guisa, Viseum.
 43. Burgensem, Polum, Moronum.
 44. Tranensem, Sabinensem, Borbonium.
 45. Polum.
 46. Tranensem vel Sabinensem vel Lothoringum.
 47. Sabinensem, Borbonium, S. Crucis.

Summa autem votorum est infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Bellayus 1,	Moronus 14,	Portugallensis 2,	Rodulphus 1 ^a ,
vota 11,	Carpensis 5,	Crescentius 1,	Guisius 8,	Lothoringus 2,
Salvatus 3,	Burgensis 11,	Armeniacus 2,	Verallus 2,	Mantuanus 4,
de Monte 6,	Lenoncourt 1,	Augustensis 1 ^a ,	Medices 2,	Gaddus 1,
Sabinensis 21,	Meudon 2,	Sfondratus 11,	Mapheus 1,	Polus 21,
Borbonius 7,	S. Crucis 5,	Cesis 4,	Cibo 4,	Ferrariensis 1.
Turnonius 1,	de Sylva 6,	Durantes 2,		

214^v Finitur autem scrutinium hora 18¹/₂, existentibus in | conclavi 47 cardinalibus. In quo scrutinio legit vota card. Pisanus, aegrotante Cibo¹.

Congregatio generalis.

Decernitur mittenda^b Bononiam 10 millia aureorum, et Viterbium mille, pro conservatione illarum provinciarum.

Eadem die hora 21. fuit congregatio generalis, in qua haec decreta fuerunt: quod attentis tumultibus^c, qui excitantur in Italia, mittantur ad vicelegatum Bononiensem 5 10 millia aureorum expendenda^d in stipendio mille peditum, qui ibi conscripti sunt, et in aliis necessitatibus occurrentibus pro conservatione et defensione illius civitatis. Quo autem ad mutationem ipsius vicelegati, de qua in hesterna congregatione mentio facta fuit, quod pro nunc nihil innovetur; idem etiam de duce belli illuc mittendo.

215^r Item decretum fuit mittendum Viterbium ad gubernatorem patrimonii, ad quem hoc 10 mane 200 pedites destinati | sunt, <mille aureorum>^e, ut in stipendio dictorum militum et aliis occurrentiis illius provinciae expendantur.

De civitate vero Parmensi nullum verbum habitum fuit, ne maior discordia in sacro collegio excitaretur. Maxima enim altercatio orta est inter cardinales Caesareos et regio- 15 ac eorum fautores circa modum vel scribendi litteras Illmo duci Octavio, ne tentaret armis recuperationem illius civitatis, ut heri quidam consuluerunt et regii cupiebant, vel scribendi^f Ill. D. Camillo Ursino, ut civitatem illam dicto duci Octavio restitueret, ut Caesarei optabant². Sub silentio igitur tota haec res praeterita est, dimissa congregatione

^a numerus deest in O.

^b P mittendi.

^c P add. belli.

^d P expendendorum.

^e om. O.

^f O scribendo.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 222^v: »Pisanus, qui aegrotantibus Cybo et Rodulpho in prioris diaconi locum suffectus fuerat, ita inepte vota recitat, ut multa barbare, multa autem non latina [*sic*] pronuntiaret et propterea [*sic*] in risum totum collegium excitaret.«

² Gualterius l. c.: »Dicta die indicta est congregatio, apparuitque confestim futurae dissensionis indicium. . . . Et quum suo quisque metu illius colloqui pericula metiretur, omnes in posterum diem illarum rerum deliberationem transferunt.«

[hora 22].* Cui interfuerunt omnes cardinales, exceptis de Monte, Ferrariensi, de Auria et de Cibo aegrotantibus¹.

[Die Iovis 23. Ianuarii.]

Dies LVI. conclavis. — XLVII. scrutinium.

Die Iovis 23. supradicti mensis Ianuarii hora | 16²/₃ post missam consuetam celebratum fuit 47. scrutinium. Quare acceptis prius votis R^{morum} DD. de Monte, de Cibo et de Auria <ac Ferrariensis>^b aegrotantium data fuerunt suffragia infrascripta, videlicet:

1. Ostiensem, Portuensem, Praenestinum.
2. Sabinensem, Tranensem, Borbonium, Ferrariensem.
3. Tranensem, Sabinensem, Guisam et Rodulphum.
4. Gaddum, Polum, Brixensem, Corneliolum, Cibo.
5. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
6. Tranensem, Sabinensem vel Lothoringum.
7. Mantuanum, Polum, Portugallensem.
8. Sabinensem, Viseum et de Guisa.
9. Sabinensem, de Sylva, Cesis vel Durantem.
10. Tranensem, Sabinensem, Borbonium.
11. Tranensem, Sabinensem, de Monte, Guisa, Viseum.
12. Sfondratum et Polum.
13. Burgensem, Polum, Carpensem et Moronum.
14. Moronum, Mapheum, Polum et Sfondratum.
15. Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.
16. Burgensem, Polum, Moronum.
17. de Monte, Sabinensem vel Gaddum.
18. Polum.
19. Moronum.
20. Ostiensem, de Cesis, Sabinensem et de Guisa.
21. Sabinensem, Viseum, Ligonensem et de Guisa.
22. Sabinensem, Turnonium vel Armeniacum.
23. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.
24. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Borbonium.
25. Carpensem, Augustensem, Moronum, Polum.
26. Polum.
27. de Cesis vel Medicen vel Cibo vel Polum.
28. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum vel de Guisa.
29. Sabinensem, S. Crucis, de Cesis, Durantem.
30. Carpensem, Portugallensem, Polum.
31. Moronum, Medicen, Polum.
32. Polum card. Angliae, Burgensem, Moronum vel Sfondratum.
33. Moronum, Cremonensem, Portugallensem, Polum.
34. Burgensem, Moronum, Polum.
35. Moronum, Cremonensem, Portugallensem, Polum.
36. Tranensem, Sabinensem, Salviatum, Guisam.
37. Burgensem, Moronum, Cesis.
38. Sabinensem, Borbonium, de Guisa.
39. Tranensem, Sabinensem, Turnonium, S. Crucis.
40. Carpensem, Burgensem, Polum.
41. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Polum.
42. S. Crucis, Armeniacum, Augustensem vel Portugallensem.
43. Burgensem, Polum.
44. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Sfondratum.
45. Sabinensem, Borbonium, S. Crucis, Ferrariensem.
46. Sabinensem, de Monte, Lothoringum, Mantuanum, Lenoncourt.
47. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Portugallensem vel Reginaldum Polum.

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

°Tranensis habet vota	Borbonius 7,	S. Crucis 5,	Portugallensis 6,	Lothoringus 4,
Salvatus 4 ^d ,	[12, Turnonius 2,	de Sylva 4,	Guisius 7,	Mantuanus 1,
Cesis 5,	Givri 1,	Moronus 14,	Medices 3,	Gaddus 2,
Durantes 2,	Carpensis 7,	Armeniacus 2,	Mapheus 1,	Pulus 21,
de Monte 5,	Burgensis 10,	Augustensis 2,	Cibo 3,	Ferrariensis 2,
Sabinensis 21,	Lenoncourt 1,	Sfondratus 10,	Rodulphus 1,	Cornelius 1.

Publicatis cedulis R^{mus} D. de Sylva, cuius cedula signata erat *Emitte spiritum tuum, Domine* et habebat R^{mos} DD. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Sfondratum, accessit R^{mo} D. Sabinensi².

10 Finitur autem scrutinium hora 18., existentibus in | conclavi 47 cardinalibus. Legit hodie cedulas R^{mus} Pisanus ob infirmitatem R^{mi} de Cibo, et R^{mus} de Lothoringa loco card. Pisani ivit cum Salviato et Turnonio ad accipienda vota aegrotantium.

Exitus R^{mi} card. de Cibo ex conclavi.

Eadem die hora 23. R^{mus} D. card. de Cibo egressus est conclave invalescente eius febris tertiana³.

^a om. P.

^b om. O.

^c ordo in P discrepat.

^d P 3.

¹ Firmanus l. c. f. 31^r: »Fuit dictum quod R^{mus} de Rodulphis bene valebat, et quod cito rediret in conclave [cf. Maffeu ad 1. Febr.]. Et ab omnibus credebatur redire pontificem. Et rediit in conclave famulus aromatarii, qui cum praefato R^{mo} exivit. Quod factum fuit cum maxima difficultate, quia R^{mi} deputati nolebant.«

² Firmanus l. c.: »R^{mus} card. Viseus dedit accessum R^{mo} Neapolitano, dicens: Qui cupit salutem ecclesiae, me sequatur. Ego accedo ad R^{mu} Neapolitanum. Et permulta alia dixit circa electionem pontificis, quae fuerunt verba ad Gorinthios.« — Gual-

terius, Clm. 152, f. 223^r: »Viseus, qui hactenus Farnesianas factiones sequutus fuerat, ad Theatinum accessit, etsi ante[a] suffragium ei nunquam praestiterit. Idque ea ratione egisse plerique dixerunt, quoniam pridie in proximo Farnesii cubiculo plerosque patres audierat Portugallensem cardinalem summis laudibus attollentes.« Cf. Maffei narrationem supra p. 63, adn. 1; p. 89, adn. 5.

³ »Eadem die exivit de conclave R^{mus} card. Cibo aegrotus cum suis conclavistis, ac etiam magister Iacobus Rastellus de Perusia, chirurgus conclavis.« (Firmanus l. c.)

[Die Veneris 24. Ianuarii.]

Dies LVII. conclavis. — XLVIII. scrutinium.

Die Veneris 24. eiusdem mensis Ianuarii hora 16²/₈ post missam solitam et accepta vota R^{morum} DD. de Monte, Burgensis, de Medicis et de Auria aegrotantium habitum fuit 48. scrutinium, datis schedulis infrascriptis:

1. Ostiensem, Portuensem et Sabinensem.
2. Carpensem, Burgensem, Polum.
3. Tranensem et Sabinensem.
4. Moronum, Augustensem, Portugallensem, Polum.
5. Salviatum, Turnonem et Crescentium.
6. Salviatum, Sabinensem, vel Borbonium.
7. Tranensem, Sabinensem, Borbonium necnon Salviatum.
8. Polum, Moronum, de Medicis.
9. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Turnonium, S. Crucis.
10. Polum, Burgensem, Sfondratum, Moronum et Mapheum.
11. Ostiensem, Neapolitanum, Viseum et Verallum.
12. Moronum, Crescentium, Portugallensem, Polum.
13. Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Bellayum (vel S. Crucis)^a.
14. Polum.
15. Moronum, Mapheum, Polum, Sfondratum, Durantem.
16. Tranensem, Sabinensem, Monte, Salviatum, Viseum.
17. Sabinensem, S. Crucis, Borbonium, Armeniacum, Salviatum^b.
18. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Moronum.
19. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Polum.
20. Tranensem, Sabinensem, Salviatum vel Viseum.
21. Polum.
22. Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.
23. Moronum.
24. Ostiensem, Portuensem, Praenestinum.
25. Burgensem, Polum, Moronum.
26. Burgensem, Polum, Carpensem et Moronum.
27. Sabinensem, Borbonium, Salviatum, Ferrariensem.
28. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.
29. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
30. Portuensem, Sabinensem, de Sylva, Durantem, Lothoringum.
31. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum vel de Guisa.
32. Carpensem, Augustensem^c, Moronum, Polum.
33. Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.
34. Mantuanum, Polum.
35. de Cesis vel Medicen vel Ciho vel Polum.
36. Moronum vel Polum.
37. Burgensem vel Polum.
38. Sabinensem, Salviatum vel Guisam.
39. Ostiensem, Praenestinum vel Sabinensem.
40. Reginaldum Polum, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Portugallensem.
41. Burgensem, Verallum vel Polum.
42. Sabinensem, Tranensem, Lothoringum, Salviatum.
43. Tranensem, Sabinensem, Salviatum vel Lothoringum.
44. Sabinensem, Viseum, de Guisa.
45. Polum, Sfondratum, Crescentium, Portugallensem.
46. Burgensem, Moronum, Polum, Portugallensem.

Quarum cedularum summa haec est, videlicet:

Tranensis habet	Turnonius 2,	Moronus 15,	Durantes 2,	Lothoringus 5,
vota 13,	Bellayus 1,	Crescentius 2,	Portugallensis 5,	Mantuanus 2,
Salvatus 16,	Carpensis 11,	Armeniacus 1,	Guisius 4,	Cibo 2,
de Monte 4,	Burgensis 10,	Augustensis 2,	Verallus 2,	Polus 21,
Sabinensis 21,	S. Crucis 4,	Sfondratus 8,	Medices 2,	Ferrariensis 1 ^d ,
Borbonius 8,	de Sylva 5,	Cesis 1,	Mapheus 2,	

Finitur autem scrutinium hora 18¹/₂, existentibus in conclavi cardinalibus 46, absentibus vero 7, quattuor aegrotantibus intra Urbem et tribus extra Urbem.

[Die sabbati 25. Ianuarii.]

Dies LVIII. conclavis. — II. scrutinium.

Die sabbati 25. eiusdem mensis Ianuarii in festo conversionis b. Pauli, habitum fuit 49. scrutinium. Celebrata igitur missa consueta R^{ml} DD. tres deputati acceperunt vota R^{morum} DD. de Monte, Burgensis et de Medicis et de Auria aegrotantium, deinde suffragia data fuerunt in cedulis infrascriptis, videlicet:

1. Ostiensem, Praenestinensem, Sabinensem.
2. de Monte, Sabinensem, S. Georgii et de Crispo.
3. Burgensem vel Cremonensem vel Mantuanum vel Reginaldum Polum.
4. Moronum, Medicen, Polum.
5. Sabinensem, Salviatum, Viseum vel Guisam.
6. Salviatum, Sabinensem, Meudon, Lenoncourt.
7. Neapolitanum, Ostiensem, G. Georgii, de Cesis, Verallum.
8. Carpensem, Burgensem, Polum.
9. Mutinensem, Augustensem, Cremonensem, Elborensem^e, Polum.
10. Salviatum, Sabinensem, Guisam, Ferrariensem.
11. Tranensem, Salviatum, Guisam vel Rodulphum.
12. Ostiensem, Portuensem vel Sabinensem.
13. Polum, Moronum, Sfondratum, Burgensem, Mantuanum.
14. Sabinensem, Salviatum vel Guisam.
15. Sfondratum, Mapheum, Polum, Moronum, Durantem.
16. de Cesis vel Durantem vel Medicen vel Polum.
17. Polum^f.
18. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Turnonium, S. Crucis.
19. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.

^a om. P.   ^b om. O.   ^c P Burgensem.

^e sic P et O.   ^f lacuna in O (om. Polum).

^d deest numerus in O.

20. Sfondratum vel Polum.
 [21. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem vel Polum.
 22. Polum.
 23. Sabinensem, Borbonium, Lothoringum vel de Guisa.
 24. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum vel de Guisa.
 25. Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.
 26. Tranensem, <Sabinensem>^a, Salviatum, Guisam, Viseum.
 27. Carpensem, Moronum, Sfondratum, Crescentium, Polum.
 28. Burgensem, Polum, Mantuanum, Carpensem, Moronum.
 29. Tranensem, Sabinensem, Borbonium vel Salviatum.
 30. Tranensem, Borbonium et Verallum.
 31. Carpensem, Moronum, Augustensem, Polum.
 32. Sabinensem, Borbonium, Salviatum, Ferrariensem, Guisam.
 33. Burgensem, Moronum, Augustensem, Portugallensem, Polum.
 34. Burgensem, Polum, Moronum.
 35. Portuensem, Sabinensem, Praenestinensem, de Sylva, Cesis.
 36. Polum, Burgensem, Sfondratum et Moronum.
 37. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.
 [38. In summae et universalis ecclesiae pastorem R^{mun} Polum.
 39. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Lothoringum.
 40. Polum.
 41. Moronum.
 42. Moronum, Augustensem, Portugallensem, Polum.
 43. Burgensem vel Polum.
 44. Sabinensem, Salviatum, Rodolphum.
 45. Ostiensem, Portuensem, Praenestinum.
 46. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Sfondratum.

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Carpensis 5,	<Cremonen. 4> ^b	Guisius 8,	Lothoringus 3,
vota 14,	Burgensis 9,	<Crescentius 1> ^c	Verallus 2,	Mantuanus 3,
Salviatus 16,	Lenoncourt 1,	Augustensis 4,	Medices 2,	Polus 21,
de Monte 5,	Meudon 1,	Sfondratus 10,	Mapheus 1,	Ferrariensis 2,
Sabinensis 21,	S. Crucis 2,	Cesis 3,	Cibo 1,	S. Georgii 2,
Borbonius 6,	Viseum 4,	Durantes 2,	Rodolphus 2,	Crispus 1.
Turnonius 1,	Moronus 13,	Portugallensis 3,		

Finitur autem scrutinium hora 18., existentibus in conclavi 46 cardinalibus¹.

[Die dominica 26. Ianuarii.]

Dies LIX. conclavis. Non fuit scrutinium.

Die dominica 26. eiusdem mensis Ianuarii non fit scrutinium, tum ob diem dominicam, quia multi cardinales celebrarunt ac multi sacram eucharistiam perceperunt, tum ut cessarent ab eo opere, quod se frustra acturos sciebant.

Congregatio generalis.

Agitur de reformando conclave et extirpandis abusibus, qui in eo irrepererunt, ad quod deputentur sex cardinales, per nationes etc.^d

Eadem die 26. Ianuarii hora 20. cum dimidia fuit congregatio cardinalium generalis², in qua R^{mus} D. decanus reddidit primum rationem, quare hodie scrutinium habitum non fuerit, deinde dixit se aliqua propositurum, quae ad decani officium^e pertinebant, retulitque libertatem et laxitudinem vivendi in conclavi et scandala quae oriebantur ex hac mora creandi pontificem, ac statum rerum conclavis, secundum quem impossibile esset ut pontifex crearetur, cum tot confederationes, pactiones, ligae et conventicula^f facta^g sint, ut una pars aliam turbet et impediatur, et maxime ob humanam gratiam, ut^h principibus secularibus satisfiat, secundum quorum mandata vota huic cardinali et illi dantur, et huic et illi distrahuntur contra propriam cuiuscunque conscientiam inⁱ sacri collegii dedecus ac dignitatis ecclesiasticae vilipendium, et quod propterea vota non erant libera, ex quo electio pontificis impediabatur. Quare inveniendus esset modus, [secundum]^k quem unusquisque sine ullo respectu in eum vota conferret, quem summo pontificio^l dignum censeret. Item quod expurgandi^m essent multi abusus, qui in hoc conclaviⁿ irrepererunt, de maxima libertate colloquendi cum iis, qui foris sunt, mittendi ad eos et ab eis recipiendi litteras; item exeundi^o ex qualibet levi et procurata causa ex

^a om. P.   ^b om. O.   ^c om. P (qui habet Crescentius 1), O Cremonensis 1.

^d O habet signum pro videlicet.

^e O officii.

^f P conventiculae.

^g O P factae.

^h P et.

ⁱ ita conieci; om. P; O et.

^k om. codd.

^l sic O et P.

^m O expugnandi.

ⁿ P conclavio.

^o P excusandi.

¹ Firmanus l. c. f. 31^v: »Fuit dictum, quod Parma a duodecim millia [sic] milit[um] in favorem ducis Octavii Farnesii obsidebatur ac etiam impera-

torem maximo vitae periculo aegrotare.« Eundem de imperatore nuntium iam supra p. 90, adn. 1 attulit.

² P. de Brevibus f. 241^v: »in capella Pauli«.

conclavi; item de extraordinario numero conclavistarum; item quod intromissi sint multi conclavistae, qui de iure adesse conclavi non possunt, ut sunt fratres cardinalium, agentes et secretarii principum secularium, et quidam alii qui nihil habent quod faciant in conclavi, sed tantum vacant^a in propalandis iis, quae aguntur. Qui omnes eiiciendi essent et ii tantum retinendi, qui necessarii sunt servitiis^b cardinalium. Hoc autem ideo dicebat 5
 223^r decanus, quia apud R^{mm} Burgensem | adest D. Benedictus Bonannus^c secretarius Ill^{mi} D. ducis Florentiae, item apud R^{mm} Geennensem D. Ioannes Aiala, secretarius Ill^{mi} D. oratoris Caesarei, item apud R^{mm} de Castillioneo D. Ioannes Antonius Ruscha, secretarius Ill^{mi} D. oratoris regis Chr^{mi}, item apud R^{mm} de Armeniaco D. Claudius Fosserius, secretarius regis Gallorum, item apud R^{mm} Cauriensem D. Bernardus^d Bisenga, secretarius 10
 Ill^{mi} D. viceregis^e Neapolitani, item D. Ludovicus, frater cardinalis de Guisa, item D. Georgius, frater cardinalis Corneli, item apud Cauriensem D. Hermandus eius frater, item D. Petrus a Toletto frater uterinus^f card. Burgensis, et alii quidam, qui magis ob curiositatem, quam <ob aliquam necessariam causam>^g in conclavi admissi fuerunt. De- testatusque maxime fuit illicitum et abhominabilem modum, qui ab utraque parte ob- 15
 servatur, ut antequam ad scrutinium veniant, quilibet in sero praecedenti votum, quod 223^v mane futuro in conclavi daturus est, in scriptis ponit^h | et aliis suae partis ostendit, <ita ut>ⁱ omnes sciant vota aliorum sibi confederatorum, atque etiam inter eos conventum et firmatum est, ut nemini extra partem suam votum vel accessum dent, nisi prius aliis consociis propalatum fuerit, ex quo fit ut impossibile sit, quod pontifex habeatur, cum 20
 quaelibet^k pars sciat antequam ad scrutinium veniatur, quot^l quisque^m vota eoⁿ in scrutinio habiturus est, neminemque ex iis quos non cupiunt tot vota habere permittitur, quibus ab altera parte ad legitimum numerum ascendi possit. Rogavitque patres^o, ut ob pietatem quam gerebant erga rempublicam christianam hiis malis providere vellent. Unusquisque suo ordine dixit sententiam suam. R^{mus} Salviatus commendavit zelum 25
 R^{mi} D. decani dictaque per eum confirmavit ac multis verbis praesentem calamitatem deploravit, ut inveniantur cardinales, qui postposito honore Dei et suae obliiti dignitatis 224^r ad nutum principum vota darent¹. | Sabinensisque etiam idem repetiit, addens^p se vereri, si diutius in hac cunctatione permaneant^q, quod a principibus secularibus cardinalium negligentia supplebitur^r et ab eis pontifex eligeretur, idque se malle quam longiorem 30
 moram videre, fusaque oratione declaravit libertatem libidinemque vivendi in hoc conclavi, qui cum Paulo dicere poterat, quod commensationibus^s, ebrietatibus^t, impudiciis^u tantum vacabatur. Caeterique sequentes eadem confirmaverunt. Dum vero Mantuanus votum suum dixit — cogitans adducta per Sabinensem de votis ad nutum principum dandis de se dicta esse, qui ante ingressum conclavis et post ingressum per multos dies 35
 R^{mo} D. de Salviatis faverat et pro eo practicas fecerat, et postquam mens imperatoris audita est, quod Salviatum nolisset, sententiam mutavit et Salviato adversus fuit — 224^v respondit tacite huic obiectioni: se vota sua semper cum omni libertate et | conscientia, nullius principis habita ratione dedisse^v. At R^{mus} Geennensis et superiora laudavit et addidit se valde vereri, si ulterius creatio procrastinetur, quod a concilio provideatur et 40
 pontifex ab eo creetur². Movit autem admirationem, quod Sfondratus dixit, esse videlicet maxime advertendum, antequam aliquid immutetur de modo vivendi hactenus in conclavi observato, ne quod per 60 dies toleratum amoveatur. Hoc in gratiam cardinalium dic- tum putant, videlicet de Borbonio et Lothoringia, qui cum extra corpus conclavis cel- lulas muro constructas^w habeant, ab aliquibus dictum est expedire, ut ad suas cellulas 45
 communes revertantur (alias enim valde indecens Sfondrati dictum videbatur, quasi mali

^a O vocant.^b P scrutinii.^c O Romanus.^d P Bernardinus.^e O vicegerentis.^f O veterinus.^g codd. ab aliqua necessaria causa.^h P ponitur.ⁱ O ut aut.^k O quilibet.^l codd. quod^m O quisquam.ⁿ om. O.^o P partes.^p P adens.^q P permaneantur.^r codd. supplebit.^s O commensationibus.^t O P obrietationibus.^u O P impuditiisque.^v O dedisset.^w P constinctas.

¹ P. de Brevis, Clm. 152, f. 244^v: »Laudavit Salviatus [cod. Salviatum] tanquam secundus in ordine exposita per decanum, licet omnia quae prius secum communicaverat non explicuisset, quae tamen ad eundem finem tendebant. ... Dixerunt singuli sententiam protractaque est congregatio in horam usque 24 ... Noluerat decanus ante celebrationem congregationis quid

esset acturus dicere, licet instanter requisitus a pluribus fuerit; qui rem cum nullo se communicasse affirmabat. Quod quum a verbis Salviati postea aliter se habere apparuisset, inusta est ei nota [245^r] mendacii et data est materia obloquutionis.« Similia refert Gualterius.

² Id semper et Romae et alibi timuerant, cf. ex gr. Druffel I 296 307; Ribier II 256.

mores, qui aliquo in loco inveterati sunt, amplius divelli purgarique non debeant). Quod ita esse card. de Guisa confirmavit, qui dictis per Sfondratum adhesit. [Tamen unanimi consensu firmatum est, ut omnibus scandalis malisque propositis provideatur et conclave tot morbis abusibusque expurgetur, electique sunt sex cardinales, singuli ex qualibet natione, videlicet pro Italica Sabinensis, pro Gallica Borbonius, pro Hispana Geennensis, pro Germanica Augustensis, pro Lusitana della Sylva, pro Anglicana^a Polus, qui una cum quattuor aliis^b deputatis, videlicet Tranensi, Carpensi, Rodulpho et camerario, hanc curam suscipiant, et prout eis videbitur opportuna remedia adhibeant. Deinde dimittitur congregatio hora circiter 24., cui interfuerunt omnes cardinales, exceptis de Monte, de Auria et de Medicis, aegrotantibus.

[Die Lunae 27. Ianuarii.]

Dies LX. conclavis. — L. scrutinium.

Die lunae 27. eiusdem mensis Ianuarii hora 16¹/₂ post° celebratam missam consuetam habitum fuit 50. scrutinium, cuius suffragia sunt infrascripta, videlicet:

1. Ostiensem, Praenestinum et Sabinensem^d.
2. Moronum, Augustensem, Portugallensem et Polum.
3. Tranensem, Salviatum, Sabinensem.
4. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.
5. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel Guisa.
6. de Pisanis, Ostiensem, Verallum, Sabinensem vel de Cesis.
7. Carpensem, Tridentinum, Sfondratum et Polum.
8. Tranensem, Sabinensem, Crispum.
9. Burgensem, Polum, Carpensem et Moronum.
10. Carpensem, Moronum, Sfondratum, Polum.
11. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.
12. Ostiensem, Portuensem vel Sabinensem.
13. Burgensem, Carpensem, Mapheum, Cremonensem, Polum.
14. Polum, Medicen, Moronum.
15. Tranensem, Sabinensem, Salviatum vel Lothoringum.
16. Moronum, Cremonensem, Mantuanum, Polum.
17. Carpensem, Burgensem, Moronum, Polum.
18. Tranensem, Sabinensem, Borbonium, Salviatum.
19. Portuensem, Sabinensem, Praenestinensem, de Sylva, Cesis.
20. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Guisa, Viseum.
21. Salviatum, Turnonium, S. Crucis.
22. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel Guisa.
23. Burgensem, Moronum, Polum, Portugallensem.
24. Moronum, Cremonensem, Portugallensem, Polum.
25. Burgensem vel Polum.
26. Tranensem, Sabinensem vel S. Crucis.
27. Polum.
28. Sabinensem, Tranensem vel Salviatum.
29. Polum, Burgensem, Carpensem, Sfondratum et Moronum.
30. Cesium, Salviatum, Sabinensem, Tranensem vel Viseum.
31. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel Lothoringum.
32. Carpensem, Polum, de Cesis vel Durantem.
33. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Polum.
34. Reginaldum Polum, Mantuanum, Burgensem, Cremonensem, Portugallensem.
35. Burgensem, Carpensem, Cremonensem et Polum.
36. Burgensem et Polum et Carpensem.
37. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Armeniacum, Mantuanum.
38. Carpensem, Moronum, Augustensem, Polum.
39. Tranensem, Salviatum et Sabinensem.
40. Sabinensem, Tranensem vel Salviatum.
41. Moronum.
42. Tranensem, Sabinensem, Salviatum, Borbonium.
43. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum et de Guisa.
44. Sfondratum vel Polum.
45. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Sfondratum.
46. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem.

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Turnonius 2,	Tridentinus 1,	Portugallensis 4,	Pisanus 2,
vota 22,	Carpensis 11,	Armeniacus 1,	Guisius 4,	Lothoringus 4,
Salvatus 19 ¹ ,	Burgensis 11,	Augustensis 2 ^o ,	Verallus 2,	Mantuanus 4,
de Monte 4,	S. Crucis 3 ^o ,	Sfondratus 12,	Medices 1,	Polus 21,
Sabinensis 21,	de Sylva 4,	Cesis 4,	<Mapheus 1,> ^f	Crispus 1 ² .
Borbonius 5,	Moronus 13,	Durantes 1,		

^a O Inglicana, P Anglicana.^b vel reliquis (O aliquibus, P aliquis).^c O ob.^d O omnia tria nomina dat nominativo.^e P om. numerum.^f om. O.

¹ Gualterius huic 17 tantum vota tribuit, certe perperam.

² Firmanus l. c.: »Post prandium fuit congregatio antiquiorum et noviter creatorum deputatorum in cameris sacristiae pro reformatione conclavis.« — P. de Brevibus f. 245^r: »Congregati sunt depu-

tati X et fuerunt una per tres horas, examinantes quidnam fieri deberet; nihil tunc fieri potuit de iis quae tractarunt.« — Gualterius f. 223^v: »Post prandium praefecti in cameras sacristae de conferunt ac reformandi conclavis consilia ineunt.«

[Die Martis 28. Ianuarii.]

Dies LXI. conclavis. — LI. scrutinium.

Die Martis 28. eiusdem mensis Ianuarii hora 17¹/₂ post celebratam missam habitum fuit 51. scrutinium, datis cedulis infrascriptis, videlicet:

1. Ostiensem, Portuensem, Tusculanensem, Praenestinensem, Sabinensem.
2. Ostiensem, S. Georgii, Sabinensem, Viseum vel de Cesis.
3. Moronum, Cremonensem, Portugallensem, Polum, Durantem, Mapheum.
4. Moronum, Durantem, Portugallensem, Polum.
5. Medicen, Moronum, Polum.
6. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Turnonium, S. Crucis.
7. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.
8. Ostiensem, Portuensem, Borbonium vel de Guisa.
9. Crescentium et Polum.
10. Polum, Moronum, Burgensem, Carpensem, Sfondratum, Mantuanum.
11. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Rodulphum.
12. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem.
13. Portugallensem, Moronum, Sfondratum, Mapheum, Polum.
14. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem vel Verallum.
15. Augustensem, de Cesis, Durantem, Medicen, Polum.
16. Cremonensem, Polum.
17. Tranensem, Sabinensem, Borbonium, Salviatum.
18. Mapheum, Burgensem, Moronum, Polum.
19. card. Madrutium, card. Truchsess, Sfondratum et Polum.
20. Sfondratum vel Polum.
21. Portuensem, Praenestinensem, Sabinensem, de Sylva, Cesis.
22. Burgensem, Polum, Carpensem, Moronum, Mantuanum.
23. Tranensem, Sabinensem, Salviatum, Viseum vel Armeniacum.
24. Polum, Burgensem, Sfondratum, Moronum.
25. Polum.
26. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Guisa, Viseum.
27. Tranensem, Sabinensem, S. Crucis vel Rodulphum.
28. Sabinensem, Tranensem vel Rodulphum.
29. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel Lothoringum.
30. Burgensem vel Polum.
31. Tranensem, Salviatum, Sabinensem.
32. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.
33. Reginaldum Polum, Mantuanum, Burgensem vel Cremonensem.
34. Tranensem, de Monte, Sabinensem.
35. Moronum.
36. Ostiensem, Praenestinensem, Sabinensem, Borbonium.
37. Polum.
38. Burgensem et Polum.
39. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Polum.
40. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum, de Guisa.
41. Carpensem, Portugallensem, Moronum, Polum.
42. Burgensem, Moronum, Polum.
43. Tranensem, Sabinensem, Salviatum.
44. Tranensem, S. Crucis, Verallum, de Monte.
45. Tranensem, Salviatum vel Sabinensem.
46. Tranensem, Sabinensem, Salviatum vel Lothoringum.

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Borbonius 6,	Moronus 12,	Cesis 3,	Mapheus 3,
vota 22 ¹ ,	Turnonius 1,	Crescentius 1,	Durantes 3,	Rodulphus 3,
Salviatus 17,	Carpensis 4,	Tridentinus 1,	Portugallensis 4,	Lothoringus 2,
de Bolonia 1,	Burgensis 9,	Armeniacus 1,	Guisius 4,	Mantuanus 3,
de Monte 6,	S. Crucis 3,	Augustensis 2,	Verallus 2,	Polus 21,
Sabinensis 21,	Viseus 5,	Sfondratus 10,	Medices 2,	S. Georgii 1 ² .

Finitur autem scrutinium hora 17²/₃, existentibus in conclavi 46 cardinalibus.

¹ Gualterius (f. 223^v) huic dat vota XXIII, Salviato XIX; etiam P. de Brevibus (f. 245^r) Transensii XXIII.

² Firmanus l. c.: »R^{mus} Transensis decanus habuit vota 23, Neapolitanus et Polus ad solitum. Fuit congregatio deputationum ut supra, qui ordinarunt amovere [cod. admovere] multas commoditates conclavis, ut citius veniretur ad expeditionem. Ordinarunt etiam, quod conclavistae, qui vere non erant familiares cardinalium, exirent de conclavi, maxime secretarii principum et alii viri publici. Fuerunt apertae camerae, quae sunt retro consistorium, pro usu R^{morum} cardinalium de Borbonio et de Lothoringia, quoniam camerae eorum superius, quae erant magistrorum cerimoniarum, erant claudendae, quae camerae ordinarie sunt clericorum capellae, et in conclavi erant pro usu D. sacristae et magistrorum cerimoniarum. Et quia fenestrae erant apertae, ideo card. de Bellai finxit se esse aegrotum, pro commoditate habenda extramittendi et recipiendi litteras. Et ego vidi quod sui familiares aperuerant quandam finestram, quae respondebat supra quandam [sic] tectum respondentem [sic] versus S. Petrum et qua levaverant feriatam et taliter eam aptaverunt, quod ad libitum amovebant et remittebant

et exhibant extra conclave. Et hoc pro certo audivi, quod intromittebant meretrices.« — Gualterius l. c.: »Praefecti ut reformationi conclavis supraeam [!] manum imponent iterum conveniunt tredecimque constitutionibus editis Hlotharingo et Borbonio, qui extra conclave in mansionibus sacristae et caerimoniarum magistri habitabant, praecipunt, ut in conclusi comitii cubricula redeant. Hi vero eam sententiam ita aegre ferre visi sunt, ut potius e conclavi se exituros esse affirmaverint, quam pedem inde movere. Quae res rumorem illis non parvum rettulit. Guisius igitur ac Ferrariensis singulos rogant [cod. regant], vel ut illos in antea nominatis mansionibus permanere sinerent, quum male essent affecti, vel ea cubacula concederent, quae S. Crucis habitabat suntque consistoriali aulae proxima. — Altera oborta est deinde inter praefectos difficultas, an editas novasque illas constitutiones generali conventui [224^r] approbandas subicerent, an vero ex tribus ipsis auctoritate promulgarent. Quod magis placuit, ut contradicendi occasio eriperetur.« — P. de Brevibus f. 245^r: »Iterum congregati sunt decem deputati supra-scripti et conscribere quasdam ordinationes ad reformationem spectantes, quae tamen non fuerunt publicatae, sed eorum [sic] publicatio dilata est in sequentem diem.«

[Die Mercurii 29. Ianuarii.]

Dies LXII. conclavis. — LII. scrutinium.

Die Mercurii 29. eiusdem mensis Ianuarii hora | 16^{1/2} post celebratam missam consuetam habitum fuit 52. scrutinium, datis cedulis infrascriptis, videlicet:

1. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.
2. Reginaldum Polum vel Burgensem, Cremonensem, Portugallensem, Durantem.
3. Sfondratum vel Polum.
4. Moronum.
5. Moronum, Durantem, Portugallensem, Polum.
6. Crescentium, Augustensem, Durantem, Polum.
7. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Guisa, Viseum.
8. Polum, Durantem vel Burgensem.
9. Burgensem vel Polum.
10. Burgensem, Polum, Moronum.
11. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Armeniacum.
12. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Viseum.
13. Portuensem, Bellayum, S. Crucis.
14. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem, Verallum.
15. Augustensem, de Cesis, Durantem, Medicen, Polum.
16. Moronum, Sfondratum, Mapheum, Portugallensem, Polum.
17. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Polum.
18. Polum, Moronum, Mantuanum.
19. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.
20. Portuensem, Praenestinensem, Sabinensem, de Sylva, Cesis.
- 21.^a Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.
22. Burgensem, Polum, Carpensem, Moronum et Cremonensem.
23. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Lothoringum.
24. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.
25. Tranensem, Sabinensem, S. Crucis vel Rodulphum.
26. Burgensem, Polum, Moronum.
27. Polum, Moronum, Burgensem, Carpensem, Sfondratum, Mantuanum.
28. Moronum, Cremonensem, Durantem, Portugallensem, Polum.
29. Tranensem, Sabinensem, Salviatum vel Lothoringum.
30. Carpensem, Portugallensem, Augustensem, Polum.
31. Sabinensem, Tranensem, Salviatum vel Guisa.
32. Polum, Burgensem, Sfondratum, Moronum.
33. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum et de Guisa.
34. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Turnonium, S. Crucis.
35. Tranensem, Sabinensem, S. Crucis.
36. Ostiensem, Praenestinensem, Sabinensem, Borbonium.
37. Tranensem, de Monte, S. Crucis, Moronum.
38. Ostiensem, Salviatum, Sabinensem, Gaddum.
39. Ostiensem, Portuensem vel Sabinensem.
40. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.
41. Medicen, Moronum, Polum.
42. Carpensem, Burgensem, Polum.
43. Durantem, Sfondratum et Polum.
44. Polum.
45. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem.
46. Neapolitanum, Carpensem, Tranensem, Rothomagensen et Corneliu.

Quarum cedularum summa haec est, videlicet:

^b Tranensis habet	Bellayus 1,	Armeniacus 1,	Portugallensis 5,	Rodulphus 1,
vota 22,	Carpensis 6,	Augustensis 3,	Guisius 3,	Lothoringus 3,
Salviatus 18 ¹ ,	Burgensis 10,	Sfondratus 10,	Verallus 1,	Mantuanus 2,
de Monte 4,	S. Crucis 5	Cesis 2,	Medices 2,	Gaddus 1,
Sabinensis 21,	Viseus 4,	Durantes 7,	Mapheus 1,	Polus 21,
Borbonius 6,	Moronus 13,	Rothomagensis 1,	Cibo 1,	Cornelius 1.
Turnonius 1,	Crescentius 1,			

Finitur autem hoc scrutinium hora 18., cui interfuerunt 46 cardinales².

[Die Iovis 30. Ianuarii.]

Dies LXIII. conclavis. — LIII. scrutinium.

- 5 Die Iovis 30. supradicti mensis Ianuarii hora 16. post celebratam missam consuetam et accepta vota R^{morum} DD. Tridentini et Rothomagensis | aegrotantium habitum fuit 53. scrutinium secundum formam infrascriptam, videlicet:

1. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Rodulphum.
2. Moronum, Mapheum, Cremonensem, Portugallensem, Polum.
3. Polum.
4. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum, de Guisa.
5. Moronum, Portugallensem, Polum.
6. Tranensem, Sabinensem, S. Crucis, Rodulphum.
7. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem, Durantem vel Guisa.
8. Burgensem vel Polum.
9. Polum, Medicen, Moronum.

^a P 22.^b ordo in P paululum discrepat.

¹ Gualterius huic 17 tantum vota tribuit. Gualterius l. c. f. 224²: »Praefecti eas mansiones, quas antea dixi, Hlothoringo ac Borbonio tribuunt aperiri mandant. Quod adversarum partium patres aegre ferre aperta murmuratione ostenderunt. Quae-rebantur [?] enim nimias commoditates Gallis tribui ac praefectos nimia licentia uti, quum reformandi restrin-

gendique comitii, non autem dilatandi novasque mansiones aperiendi iis potestatem tributam esse dicerent.« — P. de Brevibus f. 245²: »Quo die fuerunt publicata capitula reformationis conclavis facta per DD. cardd. deputatos.«

² Firmanus l. c. f. 32²: »Post prandium fuit congregatio deputatorum in cameris sacristiae.«

10. Tranensem, Viseum, Sabinensem, de Cesis.
 11. Durantem, Augustensem, Cremonensem, Polum.
 12. Moronum, Cremonensem, Durantem, Portugallensem, Mapheum, Polum.
 13. Polum et Sfondratum.
 14. Salviatum, Turnonium vel S. Crucis.
 232^r 15. Moronum.
 16. Moronum, Sfondratum, Polum.
 231^v 17. Portugallensem, Augustensem, Carpentem, Polum.
 18. Sabinensem, Tranensem, Salviatum vel Guisam.
 19. Reginaldum card. Polum, Burgensem vel Cremonensem.
 20. Carpentem, Burgensem, Moronum, Cremonensem et Polum.
 21. Tranensem, Sabinensem, Salviatum, Borbonium vel de Guisa.
 22. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Viseum.
 23. Polum, Burgensem, Carpentem, Moronum, Sfondratum, Mantuanum.
 24. Tranensem, Salviatum vel Sabinensem.
 25. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Sfondratum.
 26. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.
 27. Tranensem, Salviatum, Monte, Sabinensem, Borbonium.
 <28. Ostiensem, Praenestinum, Sabinensem vel Borbonium>^a.
 29. Augustensem, de Cesis, Durantem, Medicen, Polum.
 30. Polum.
 31. Burgensem, Moronum, Polum.
 32. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Guisa, Viseum.
 33. Burgensem, Polum, Carpentem, Moronum et Medicen.
 34. Portuensem, Praenestinensem, de Sylva, Durantem.
 35. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Turnonium, Guisa.
 36. Burgensem, Polum, Moronum, Mapheum.
 37. Tranensem, de Guisa, Sabinensem.
 38. Polum, Burgensem, Sfondratum, Moronum, Medicen.
 39. Tranensem et Salviatum, Sabinensem et Mantuanum.
 40. Carpentem, Burgensem, Polum.
 41. Mantuanum, Polum.
 42. Tranensem, Salviatum, Sabinensem et Mantuanum.
 43. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem.
 44. Tranensem, Sabinensem, Salviatum vel Borbonium.
 45. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Guisam, Ferrariensem.
 46. Tranensem, Sabinensem, Salviatum vel Lothoringum.

Quarum cedularum vota haec sunt, videlicet:

Tranensis habet	Turnonius 2,	Moronus 12,	Rothomagensis 4,	Rodolphus 3,
232 ^v vota 22,	Carpensis 5,	Augustensis 3,	Guisius 7,	Lothoringus 2,
Salvatus 18,	Burgensis 9 ¹ ,	Sfondratus 11,	Medices 4,	Mantuanus 3,
de Monte 5,	S. Crucis 3,	Cesis 2,	Mapheus 3,	Polus 21,
Sabinensis 21,	de Sylva 5,	Durantes 5,	Cibo 1,	Ferrariensis 1 ² .
Borbonius 5,				

[Die Veneris 31. Ianuarii.]

Dies LXIV. conclavis. — LIV. scrutinium.

Die Veneris ultima eiusdem mensis Ianuarii hora 16. post celebratam missam consuetam et accepta vota R^{moron} DD. Tridentini, Rothomagensis et de Guisa aegrotantium³ habitum fuit 54. scrutinium, cuius suffragia sunt infrascripta, videlicet:

1. Burgensem, Crescentium, Sfondratum, Moronum, Polum.
 233^r 2. Salviatum, Bellayum, S. Crucis vel Crescentium.
 3. Carpentem, Burgensem, Moronum, Cremonensem et Polum.
 4. Gaddum, Mapheum, Portugallensem, Polum.
 5. Burgensem, Moronum, Polum.
 6. Medicen, Moronum, Polum, Burgensem.
 7. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Rodolphum.
 233^v 8. Burgensem, Cremonensem vel Reginaldum Polum.
 9. Polum.
 10. Tranensem, Salviatum, Sabinensem.
 11. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.
 12. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Rodolphum.
 13. Tranensem, de Monte, de Cesis, Sabinensem.
 14. Polum.
 15. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Armeniacum.
 16. Carpentem, Burgensem, Polum.
 17. Tranensem, Sabinensem, Salviatum vel Lothoringum.
 18. Cremonensem vel Polum.
 19. Ostiensem, Portuensem, Sabinensem, de Givri, Anebault.

^a om. O.

¹ P. de Brevibus huic 10, Morono 13 vota tribuit. (Gualterius horum vota non refert.)

² Firmanus l. c.: »R^{mi} cardd. deputati perlustrarunt totum conclave, et clausa fuerunt nonnulla foramina, unde litterae emittebantur. Fuerunt facta quaedam capitula observanda a R^{mis} cardinalibus et conclavistis sub poena etc. Fuit facta inscriptio et nota illorum, qui expellendi erant. R^{mis} qui bene valebant fuerunt concessi tres conclavistae, infirmis vero quatuor. In isto die multi fuerunt expulsi extra conclave.« — Gualterius, Clm. 152, f. 224^r: »Praefecti patribus omnibus intimant, ut nomina trium dumtaxat conclavistarum darent, ultra eos neminem comitio retinerent. At Moronus ac Gaddus, qui podagra laborabant, id aegre tulere, quum etiam egrotos constitutio comprehendere videretur. Et quoniam eedem constitutiones regulos omnes, quos domicellos nuncupant, a comitio

repellebant Farnesiusque, qui Hieronymum Corrigii regulum nominaverat, eo praetextu legem minime servari profitebatur, quod veteres constitutiones Romanos dumtaxat domicellos exciperent, idcirco praefecti Hieronymo advocato eum interrogant, num Corrigii iurisdictionem solus an vero cum fratribus exerceret. Qui quidem eis opportune et vere respondet, ut patres eum aliosque omnes senatorum fratres et nepotes, qui novis illis constitutionibus exempti fuerant, comitio consistere posse declaraverint.«

³ P. de Brevibus, Clm. 152, f. 245^v: »Cardd. Carpensis et Crescentius aegroti fuerunt, ille ex dolore stomachi, hic ex dolore magno alvi. . . . Eadem die fuerunt in camera card. Maphei Farnesius et S. Georgii, inter quos orta erat ab initio conclavis aliqua simultas. Qua deposita amice alloquuti sunt una, et uterque utrique se obtulit.«

20. Tranensem, Sabinensem, S. Crucis vel Rodulphum.
 21. Tranensem, Sabinensem, Salviatum^a vel Viseum.
 22. Moronum, Durantem, Crescentium, Cremonensem, Polum.
 23. Polum, Moronum, Burgensem, Carpensum, Sfondratum, Mantuanum.
 24. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.
 25. Polum, Burgensem, Sfondratum, Moronum.
 26. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Borbonium.
 27. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Sfondratum.
 28. Portuensem, Praenestinensem, Sylva, Cesis.
 29. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, <Borbonium>^b, Lothoringum.
 30. Augustensem, de Cesis, Durantem, Medicen, Polum.
 31. Portugallensem^c, Polum, Moronum.
 32. Crescentium, Sfondratum, Polum.
 33.^d Burgensem, Polum, Carpensum, Moronum et Cremonensem.
 34.^e Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Guisam.
 35. Mantuanum, Polum.
 36. Burgensem vel Polum.
 37. Burgensem, Moronum, Polum.
 38. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem.
 39. Moronum, Carpensum, Augustensem, Polum.
 40. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum et de Guisa.
 41. Tranensem, Verallum, Sabinensem.
 42. Moronum.
 43. Sabinensem, Tranensem, Salviatum vel Guisam.
 44. Ostiensem, Praenestinensem, Sabinensem vel Geennensem.
 45. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Lothoringum.
 46. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Guisam, Viseum

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Durantes 2,	S. Crucis 3,	Portugallensis 2,	Cibo 1,	234 ^v
vota 22,	Borbonius 4,	de Sylva 4,	Geennensis 1,	Rodolphus 3,	
Salviatus 18,	Turnonius 1,	Moronus 12,	Guisius 5,	Lothoringus 3,	
<de Monte 5> ^b ,	Givri 1,	Crescentius 4,	Verallus 1,	Mantuanus 2,	
Sabinensis 21,	Bellayus 1,	Armeniacus 1,	Medices 2,	Gaddus 1,	
Sfondratus 11,	Carpensis 5,	Danebault 1,	Mapheus 1,	Polus 21.	
Cesis 3,	Burgensis 11,	Augustensis 2,			

Finitur autem scrutinium hora 18., existentibus in conclavi cardinalibus 46¹.

De reformatione conclavis.

Eadem die R^{mi} DD. 10 deputati ad reformationem conclavis, cum convenissent quotidie a tempore, | quo deputati fuerunt, die scilicet 26. praesentis mensis, pro dicta 235^r
 5 reformatione facienda, tandem publicaverunt capitula infrascripta, videlicet:

² Capitula R^{morum} DD. deputatorum pro reformatione conclavis, <quae posthac in praesenti conclavi observari potissimum debere videantur>^f.

Ut nemo ex R^{mis} DD. cardinalibus, etiam aegrotus, plures conclavistas habeat^g, quam tres.

Cellam, quam quisque^h a principio sortitus est, a nemine permutari possit, nisi valetudinis causa, et cum cellis quae solent aegrotis dari.

10 Praeter congregationes vel omnium cardinalium vel deputatorum nemini cum pluribus, quam cum duobus, in cellis praesertim, congregari liceat, neque cum alio quovis cardinale comedere vel ei quicquam de suis ferculis mittere, vel praeter suos conclavistas, medicos et officiales alium quemquam ad suam mensamⁱ adhibere, aut post horam noctis quintam usque ad auroram | de cella sua egredi, nec^k per conclave in alias divagari^l. 235^v

^a P hunc habet ante Sabinensem.

^b om. P.

^c P hunc habet tertio loco.

^d P 34.

^e P 33.

^f add. P.

^g P habeant.

^h O quisquam.

ⁱ O mentem.

^k P ac.

^l P devagari.

¹ Firmanus l. c.: »Conclavistae, qui erant superflui, exiverunt de conclavi.

Hora 1. noctis episcopus Narniensis, videlicet Petrus Donatus Caesius, primus fuit, qui nuntiavit mihi in portello conclavis, dum cibaria intromittebantur, R^{num} cardinalem de Rodolphis ex improvisa morte oblii, qui in sequenti die erat reversurus in conclave et certe tenebatur futurum esse pontificem, et quod habebat vota 35, cum 32 ei sufficerent. Et cum hoc retulissem R^{mis}, omnes territi sunt. — Gualterius, Clm. 152, f. 225^r: »Ea die pulsata prius campanella ad omnes senatorum cameras a magistro caerimoniarum conclavistae omnes, qui a suis dominis nominati non fuerant, egredi e comitio iubentur. Hi, ut ego postea audiui, fuere numero LX. — Circa Concilium Tridentinum. II.

2. noctis horam Salviato nuntiatur Rodolphum consobrinum suum, quem a morbo, quo proximis diebus detentus fuerat, incolumem redditum esse dicebant, post coenam apoplexia [*cod. appoptexi*] oppressum diem obiisse. Omnes igitur fere patres in cubiculum ipsius Salviati officii gratia proficiscuntur eumque consolati sunt. Plerique autem in eam sententiam devenere, quod quum Rodolphus Gallorum omnium patrum nix studio ac regis ipsius affinitate adiutus facile ad pontificatum evehi posset, nunc Galli tantam durtitiam ac pertinaciam ita forent remissuri, ut ulterius pontificis electionem non impedirent. — Eadem, ut solet, eisdem fere verbis narrat P. de Brevibus f. 245^v.

² Edita (textu minus accurato) ap. Sigmüller, Die Papstwahlbulle (Tübingen 1892) p. 283 ss.

Ut conclavistae cuiuscunque cardinalis nec barones sint, qui subditos aut iurisdictionem habeant, nec principum aut oratorum aut aliorum cardinalium vel secretarii vel negotiatores vel familiares.

Ternis vero ab unoquoque cardinale, ut dictum est, retentis reliqui conclave omnes exeant, sed nihilominus tamen gaudeant privilegiis conclavistarum, simodo inter conclavistas a magistro ceremoniarum et a secretario collegii descripti fuerint. At si quis forte neglexerit exire atque^a in conclavi uspiam delituerit, et is^b et qui ei assenserint ipsis privilegiis privati censeantur atque carceris poena gubernatoris arbitrio mulctentur.

Ut sacrista et ceremoniarum magister cum suis in aliqua ex eis cellis se collocent, quae vacantes^c fuerint relictæ, aditus vero ad superiora quae inhabitant cubicula | diligenter omnes muro occludantur.

Ad^d medicos quattuor descriptos adiungantur duo^e, ita ut tres sint pro Italis, unus vero pro Germanis, alter pro Gallis, tertius pro Hispanis; itemque ex eisdem^f nationibus et eodem modo totidem tonsores.

Ex his autem, qui remanserint, et officialibus et conclavistis nemo unquam clandestina^g habere conventicula ullo modo audeat; in colloquiis vero voce, risu, gestu ipso et privatim et publice ita se quisque intra fines modestiae contineat, ut non omnino indigni tam venerando et sacro loco videantur.

Hora vero noctis quinta^h vel ad summum sexta, quas horas sono campanellæ magister ceremoniarum significabit, unusquisque se in suum cubiculum recipiat.

Nemoque in conclave ingredi neque ex eo egrediⁱ possit | nisi eas ob causas imprimis, quas iura et canones iubent, et quae ab omnibus R^{mis} DD. deputatis simul congregatis fuerint approbatae.

Ut ad tollendam occasionem cum iis, qui extra conclave sunt, privatim colloquendi fiat rota inter duas fenestras more monastico, qua cibaria et caetera victui necessaria importentur exportenturque; quibus datis et acceptis fenestra interior binis claudatur clavibus, quarum una a R^{mo} D. decano, altera a R^{mo} D. camerario custodiatur, exterior vero <totidem, quae>^k a praelatis observentur^l, qui ad conclavis custodiam pro tempore extiterint. Quod vero spectat ad cibaria, observetur Clementis VI¹ constitutio.

Fenestra portae conclavis nulla^m unquam de causa ullo modo neque intus a magistro ceremoniarum neque foris a praelatis aperiaturⁿ, nisi | praesentibus et iubentibus duobus saltem ex R^{mis} DD. deputatis.

Litterae autem et quodvis genus scripturarum neque foris neque intus dari ullo modo possint, nisi per manum magistri ceremoniarum, vel unius ex duobus clericis seu secretariis sacri collegii ad id deputatis^o. Neuter autem eorum nec quicquam unquam accipiat, quod non statim ad R^{mos} DD. deputatos perferat, nec det quicquam unquam sine licentia eorundem deputatorum.

Et quamquam nihil eiusmodi cuiquam metuendum esse videatur, ut tamen personarum <locique decorum>^p servetur, diligenter caveatur, ne quid unquam zeli sit vel occulte vel publice in ipso conclavi.

Et haec quae ad conclave intus spectare visa sunt. Quae autem ad exteriorem portae^q conclavis custodiam pertinent, nemo ad eam accedat | ullo pacto nisi^r praelati, qui coram sacro collegio id muneris iureiurando susceperunt.

Reliqua R^{mi} DD. archiepiscopi Acherontinensis et Spalatrensis ac episcopi Caesentensis et Venafranus^s ad ea deputati procurent.

I. Fr. Binus

Concordat cum originali. I. Fr. Binus.

Capitula aedita per R^{mos} DD. 10 deputatos super reformatione conclavis.

Primum de numero et qualitate conclavistarum.

Quilibet R^{mus} Dominus habeat tres tantum conclavistas, nulla facta differentia inter aegrotum et sanum.

^a P antequam.

^b P eis.

^c P vacue.

^d codd. ad, nulla antea interpolatione posita.

^e P dico.

^f P eadem.

^g P candestina.

^h P insert ut cardinales.

ⁱ P regredi.

^k P totidemque.

^l sic.

^m codd. ulla.

ⁿ O aperiuntur.

^o O deputati.

^p sic conieci; O locis decorque;

P locis decorumque.

^q P portam.

^r P neque.

^s O Venetranus, P Venefrancus.

¹ Clemens VI bulla *Licet in constitutione* a. 1351 tatem lenierat. Cf. G. Phillips, Kirchenrecht V (Regensb. 1854) 863.

Numerus conclavistarum ideo restrictus fuit, cum quilibet^a cardinalis haberet 4 ad minus, et nonnulli 5, 6, 7 et 8 conclavistas, ex quo maxima confusio et strepitus^b in conclavi oriebatur. Quare R^{mi} DD. deputati, etsi ad numerum duorum, ut canones praecipiant, reducere eos debebant^c, tamen quia ex consuetudine in aliis conclavibus observata 3 et 4 concessos^d fuisse reperitur, ad tres ex quadam indulgentia tolerantia-que reduci^e debere decreverunt. Quod autem tantum commoditatis^f habeant sani atque aegroti, ea ratione factum est, quae a Clemente VI in sua moderatione capitis *Ubi periculum* allegatur. 238r

Secundum caput primi capituli reformationis.

10 Quod secretarii et agentes^g <quoruncunque principum et>^h oratorum exeant ex conclavi.

In primo ingressu conclavis nonnulli | cardinales, ut aliquibus principibus secularibus satisfacerent, duxerunt secumⁱ eorum secretarios et agentes sub numero eorum conclavistarum^k. Ex quo diversa inconvenientia orta esse experientia docuit. Nam quilibet secretarius praefatus acta conclavis ad principes suos transmittabant, et exinde secreta conclavis pandebantur^l. Praeterea iidem principes hac via secretariorum suorum cardinales diversis modis in hanc et illam sententiam trahere conabantur vel Caesari^m obsequendi, vel regi Gallorum satisfaciendi, et hac via electio pontificis diversimode impediabatur. Eapropter necessarium esse censueruntⁿ R^{mi} DD. deputati, dictos | secretarios et agentes ex conclavi expellere. Ii autem fuerunt, qui superius die 26. praesentis mensis numerantur¹. 238v
239r

Tertium caput primi capituli reformationis.

Quod familiares unius cardinalis non possint esse conclavistae alterius cardinalis.

Quidam ex cardinalibus, qui suarum partium primi duces erant, verentes, ne aliqui eis addicti ab eis recederent, familiares suos apud eos conclavistas posuerunt, tum ut dictos nutantes^o in sententia confirmarent, tum eius voluntatis exploratores existerent: Quod ea ratione prohibendum iudicatum fuit, ne cardinales aliquo praetextu ab eo, quod ex conscientia sentirent^p, recedere | possent, et ob humanam gratiam, non autem libere vota darentur, et unus cardinalis alterius consilia ignoraret^q. 239v

30 Quartum caput primi capituli reformationis.

Quod omnes, qui non sunt descripti manu secretarii collegii in primo rotulo conclavis, exeant.

Hoc caput ea ratione additum est, quia post ingressum conclavis multi ex cardinalibus introduxerant alios conclavistas ultra eos, quos^r in primo rotulo conscribendos^s consignarunt multosque alios, etiam^t extra numerum conclavistarum sub diversis praetextibus ingressos fuisse conclave^u [dicebant]. Ex qua nimia indulgentia non solum locus conclavis impediabatur, sed emulationes atque invidie ortu erant, ut^v unus cardinalis plus conclavistas quam alius haberet.

Quintum caput primi capituli reformationis.

40 Barones, qui habent iurisdictionem et subditos, non possint esse in conclavi.

Quoniam multi nobiles et barones ingressi fuerant conclave sub numero conclavistarum diversorum cardinalium iureque cautum sit, ut cardinales ducant secum in conclave famulos sibi servientes, barones autem ii non servitii praestandi causa, sed ob curiositatem et novarum rerum aviditatem^h videndarum ingredi voluerunt, visum est non decere^w, ut qui in nullo^x negotio occupantur^y, in conclavi permaneant, possintque etiam impedimentum tum practicis, tum aliis persuasionibus electioni^z afferre. Decretum igitur iure fuit, ut barones ipsi a conclavi expellantur.

^a P insert fere.

^b O strepitum, P strepitu.

^c O debebat; in P n videtur deletum.

^d P concessis.

^e P deduci.

^f O hic repetit tantum.

^g om. O (sed habet et).

^h om. O.

ⁱ O secus.

^k O conclavistantium.

^l O pandebant.

^m P Caesarei.

ⁿ P censerunt.

^o O P mutantes.

^p P sentiret.

^q O ignoret.

^r P qui.

^s P describendos.

^t O et.

^u O conclavi.

^v O et.

^w O dicere.

^x O illo.

^y P occupatur.

^z codd. electione.

¹ Cf. supra p. 108, l. 6 ss.

240^v

Sextum caput primi capituli reformationis.

Ex iis, qui debent exire, nominantur secretarius regis Chr^{mi}; secretarius oratoris regis Chr^{mi}; Ayala, secretarius oratoris Caesareae M^{tis}; Bonannus, secretarius Ill^{mi} ducis Florentiae; Bresengus, secretarius et agens Ill^{mi} viceregis Neapolitani; Villa¹, qui est ad stipendia regis Gallorum, et Ioannes Stanchinus. 5

In hoc capitulo nominantur ii, qui inter alios exire iubentur; apud quos autem illi^a sint^b, dictum est supra in congregatione generali die 26. huius mensis².

Septimum caput primi capituli reformationis.

Fratres et consanguinei cardinalium, dummodo non sint barones neque obstat aliud, si eligantur pro conclavistas, possint remanere. 10

241^r

Maxima altercatio orta est inter senatores, an fratres et consanguinei cardinalium possint esse conclavistae, et licet aliqui iure id prohibitum esse comprobarent, tamen visum est R^{mis} deputatis, ut excludi non debeant, tum ea ratione, quia canon generaliter loquitur, quod cardinalis possit habere duos conclavistas clericos vel laicos, nulla facta distinctione personarum, tum etiam quia, si fratres admittantur et non possint ultra tres conclavistae permanere cum uno cardinali, visum est id magis incommoditati, quam commodis cedere, cum eo magis servitiis carebunt, quo conclavistae nobiliores et affinitate^c coniuncti fuerint. 15

241^v

Secundum capitulum reformationis: De medicis conclavis.

Quod remaneant tres Itali, item magister Remigius³ pro Germanis, magister Natalis pro Gallis, magister Aghilera pro Hispanis, quorum primi quatuor sunt iam descripti in primo rotulo. 20

242^r

Erat inter aliquos cardinales maxima contentio circa retinendos medicos phisicos in conclavi; quilibet enim ex unaquaque minima infirmitate medicum suum ultra conclavistarum numerum habere coeperant. Quod etsi aequitate quadam permitti videbatur, tamen, cum iam medici^d publici in conclavi constituti essent, placuit R^{mis} Dominis prohibere, ne quis medicum extra numerum conclavistarum haberet; si autem inter eos tres, qui mittebantur, eos^e retinere voluissent, potuissent quidem, at ne etiam conquerendi occasionem haberent, neve | eis ansa tribueretur hunc vel illum medicum publicum recipiendi, quasi sibi ignotus et ingratus esset: decretum summa ratione fuit, ut medici cuiusque nationis^f haberentur, atque ideo tribus Italis et uni Germano iam in primo ingressu conclavis deputatis additi sunt duo, unus Gallus et alter Hispanus, quorum nomina particulariter^g in exemplo rotuli conclavistarum describuntur. 25 30

Tertium capitulum reformationis: De barbitonsoribus.

Quod reliquis iam descriptis addantur^h tres alii, pro Germanis Simon Thelinga, pro Gallis [Stephanus Lalomant]ⁱ, pro Hispanis Peruccius, qui etiam describuntur^k in rotulo. 35

242^v

Omnium incommoditatum maxima haec erat: immundities^l capitis et barbae. Quare ne^m senatores tot modis gravarentur, indultum est a R^{mis} | deputatis, ut numerus barbitonsorum augeretur, praesertim cum aliqui conclavistae quorundam cardinalium barbitonsores essent; decretumque fuit, ut ex qualibet natione unus haberetur. Quorum nomina in rotulo describuntur. 40

Secundum caput [tertii capituli]: Ne litterae recipiantur neve mittantur extra conclave, et de evitando colloquio et comercioⁿ contra canones cum iis, qui extra sunt.

R^{mi} DD. deputati provideant, quae intus providenda erunt, et R^{di} DD. Materanus, Spalatrensis, Caesenatensis et Venafranus idem faciant extra conclave. 45

243^r

Maximum omnium abusuum et scandalorum hoc erat, quod passim per diversa loca litterae extra conclave mittebantur et intus recipiebantur, nulla habita ratione, vel quod iura id sub gravissimis censuris prohibeant, vel. sacer senatus pluries | severissimis

^a P ille. ^b O sunt. ^c P affinitati. ^d P add. phisici. ^e codd. eos mittebatur.
^f codd. rationis. ^g codd. particularis. ^h P adduntur. ⁱ lacuna in codd.; supplevi ex indice
conclavistarum. ^k codd. describantur. ^l P in munditiis. ^m O ni. ⁿ sic.

¹ Franciscus Villa, v. infra inter conclavistas.

² Cf. supra p. 108, l. 6 ss.

³ Est ille Remigius de Feronibus Flandrus, de quo v. indicem primi voluminis Conc. Trid. s. v. Remigius.

edictis cavisset. Quo fiebat, ut non solum secreta et ea quae alicuius momenti erant acta conclavis propalabantur, sed ne verbum quidem ex ore alicuius vix exciderat, quod statim non publicaretur. Propterea maxime etiam animadversum est id summis conatibus prohiberi, cum litteras principum et eorum oratorum electionem ipsam tangentes pluries
 5 intra conclave receptas^a fuisse cognosceretur, quibus litteris principes ipsi aut hos^b cardinales commendabant^c, aut illis ne assumerentur quantum^d in eis erat vetabant, ex quo factum est, ut Caesarei et illorum nomini addicti^e tantopere R^{mos} DD. Salviatum, Rodolphum, Tranensem et Sabinensem atque etiam S. Crucis adversabantur et ne aliquis eorum pontifex fieret procurabant, quoniam scilicet eos imperatorem nolle didicerant,
 10 Polum vero, Burgensem, Moronum et Carpensem eadem ratione fovebant; ex alia | autem parte cardinales Galli quos Caesarei optant fugiunt, quosque recusant appetunt^f. Quae dissensio atque altercatio eo^g usque pervenit, ut iam quinquagesimum quartum scrutinium et sexagesimum quartum diem sine pontifice frustra consumpsimus, non sine incredibili sanctae sedis apostolicae, Urbis et totius status ecclesiastici detrimento sacrique senatus
 15 ac cardinalitiae dignitatis opprobrio atque dedecore.

Tertium <caput tertii capituli>^h reformationis: De cameris Dominorum, et servanda aequalitateⁱ inter fratres in omnibus.

Quod omnes R^{mi} Domini redeant ad cellas suas, quae sorte eius obvenerunt, et quod omnia additamenta^k cellarum supraedificata tollantur. Habeatur tamen ratio infirmorum; quibus assignentur cellae alias eis deputatae, dummodo intra septa conclavis sint. Claudanturque omnes fenestrae, quae post ingressum conclavis apertae sunt. Quodque | conclavistae intra cellas domi-
 20 norum suorum comedant dormiantque.

Quoniam <in ingressu>^l conclavis multi cardinales aberant, licet cellulae essent
 25 singulis consignatae, aliqui tamen cardinales ob maiorem commoditatem duas et tres cellulas occupabant, illas scilicet, quae amicis absentibus obvenerant: ex quo fiebat, ut aliqui multo maiori commoditate quam alii fruerentur, neque ita quod in longum conclave protraheretur curabant vel detestabantur. Idque etiam erat contra aequalitatem, quae maxime in conclavi attendenda est. Quapropter decretum est, ut unusquisque
 30 rediret ad cellam suam, idest ad eam, quae ei sorte obvenit.

Et quod sequitur^m: *quod omnia additamenta cellarum supraedificata tollantur*, ideo factum est, cum ultra id, quod superius diximus, quod aliqui plures cameras haberent, aliquiⁿ etiam | cellulis suis additamentum ligneum fecerant usque adeo, ut longe maiorem
 35 <cameram quam alii haberent, et ex consequenti commoditatem maiorem,>^o et eis minus mansio illic^p displicebat neque ad creationem pontificis devenire curabant. Id igitur summa ratione prohibitum est.

Sequitur etiam: *et quod infirmorum habeatur ratio*. Ne autem ita severi atque ut ita dicam crudeles ipsi R^{mi} DD. deputati viderentur, ut nulla habita ratione sanitatis et vitae DD. cardinalium ita severe in cameris restringendis viderentur^q, addiderunt etiam
 40 habendam rationem infirmorum, quod etiam hactenus in aliis conclavibus factum esse reperitur. Sed ne etiam nimia indulgentia alium graviorem errorem pareret, subdiderunt verba illa: *et eis serviant cellae infirmorum, dummodo intra septa conclavis [sint]*. Cellae autem infirmorum illae dicuntur, quae pro infirmis ante ingressum | conclavis deputatae
 45 fuerunt, quae scilicet^r sunt in aula, ubi consistoria secreta haberi consueverunt. Verba vero ipsa ideo posita sunt, quia hucusque cardinales infirmi, non contenti supradictis cellis pro eis deputatis, iverunt ad cameras, in quibus sacrista apostolicus hospitari solitus est, quae sunt annexae sacello Sixti parte superiori, quae camerae intra conclave non clauderantur; decretumque fuit, ut ostium, per quod ad eas itur quodque apertum iam fuerat, iterum muro clauderetur.

50 *Quodque claudantur omnes fenestrae*. Inter alios abusus, qui iam in conclavi irrepuerant^s, is non mediocris erat, quod multae fenestrae, quae in diversis locis in aulis conclavis clausae erant, apertae ex quadam indulgentia fuerant; quod non solum in-

^a codd. recepta.^b codd. hoc.^c codd. comendabant.^d P quorum.^e P additi.^f codd. appetunt.^g codd. quo.^h codd. capitulum.ⁱ O qualitate, P equalitate.^k codd. addimenta.^l P ingressa.^m codd. haec verba dant ut finem propositionis antecedentis,

et P a verbis Quod omnia incipit a linea.

ⁿ O alique.^o om. P.^p P hic insert illis (et

nihilominus antea habuerat eis).

^q P videretur.^r O saltem.^s sic.

decorum indecensque^a erat, sed multis scandalis causam praeberunt^b, tum quia per
 245^V ipsas fenestras^c | litterae transmittiebantur recipiebanturque, tum etiam quia tam cardinales
 quam conclavistae persaepe in dictis fenestris permanentes a populo, qui extra erant^b,
 cum derisu, ne dicam infamia atque dedecoris nota videbantur^d.

Quod vero subsequitur: *ac conclavistae comedant intra cellas dominorum suorum*, 5
 ea de causa constitutum est, quae cardinales ad cellulas suas redire debere superius
 demonstravimus, videlicet quia nonnulli cardinales ob commoditatem loci, in quo eorum
 cellulae sitae erant, habebant aliquod spatium sive partem aulae, in qua eorum con-
 clavistae comedere poterant absque eo quod cellas occuparent, idque in ipsorum com-
 modum vertebatur. Quod commodum cum supra id, quod alii cardinales habebant, 10
 esset, prohibitum est, ut aequalitas in omnibus servaretur.

246^r Quartum capitulum reformationis: De qualitate et quantitate ciborum.

In cibis ferculisque ministrandis servetur ad unguem constitutio Clementis VI;
 nemoque edat^e cum alio cardinali nec adhibeat mensae suae conclavistam
 alterius cardinalis aut aliquem non sibi servientem, nec transmittat ad alium 15
 cardinalem de ferculis suae mensae.

Ut omnes commoditates cardinalibus auferrentur, quae tedium existendi per tot
 dies in conclavi minus grave reddebant, id non mediocriter visum est oppitulari, quod
 fercula^f reducerentur ad formam iuris, prout in Clementina pontifex ille Clemens VI^h
 statuit. Eo enim iam deventum erat in hac licentia ministrandi diversa splendida magni- 20
 ficaque fercula, ut non solum modum honestum, quiⁱ cardinalem ecclesiasticumque
 virum decet, excedebat, sed maximorum^k laxantium^b saecularium principum ipsiusque
 246^v Luculli mensae | atque, ut unico verbo dicam, convivia maximo luxu atque apparatu^l
 ornata viderentur. Summa itaque ratione fercula ad honestum iustumque modum re-
 ducenda R^{mi} DD. deputati decreverunt. At quoniam non solum in luxu epularum et 25
 ferculorum decens modus excedebatur, sed persaepe multi cardinales simul convenientes
 solemnes comessiones faciebant, ita ut ornatissima convivia fierent, quod tamen neque
 loco neque tempori conveniebat^m, ideo non ab re in eodem capitulo addita sunt verba
 illa: *nemo comedat cum alio cardinali*. Verum quia et hoc satis non erat prohibere,
 si conclavistis liberum fuisset cum alienis cardinalibus comedere, et exinde etiam 30
 convivia fiebant et ansa atque occasio faciendi practicasⁿ dabatur, ideo etiam illud addi
 placuit: *nec adhibeat mensae suae conclavistam alterius cardinalis*. Et ne fraus legi
 247^r fieret, si conclavistae prohiberentur, admitterentur | alii, qui sub alio nomine quam con-
 clavistarum in ipso conclavi permanebant — qui multi erant —, subditur: *aut aliquem*
non sibi servientem. Ac denique ut omnis via prorsus clauderetur, per quam huic con- 35
 stitutioni fraus fieret, prohibitum etiam est, ne cardinalis mitteret ex sua mensa aliquod
 ferculum alii^o cardinali. Mittebantur enim passim a cardinalibus sibi invicem epulae, ita
 ut quod unus cardinalis non habebat, ab alio supplebatur; eoque modo omnes fere
 omnibus epularum generibus abundabant. Decretum itaque fuit: *nec transmittat ad*
alium cardinalem de ferculis suae mensae. 40

Quintum capitulum reformationis: De rota aut alio modo, si quis melior
 inveniri possit, ad ministranda cibaria et alia necessaria pro usu Dominorum.

247^v Fiat rota in loco, qui aptior videbitur R^{mis} | deputatis, et quod tollantur omnia
 tabulata, quae nunc sunt ante portam conclavis.

Inter alias diversas vias, quibus litterae in conclavi^b mittebantur et ex eo exhibant, 45
 illa praecipua et commodior erat in recipiendis epulis aliisque necessariis ad usum Do-
 minorum et in mittendis foras iis rebus, quae necessario per tempus mutandae erunt, ut
 panni linei et similia, sed praesertim vasis, quibus fercula transmissa erant. Cui inter-
 venienti^p et si multis modis provideri tentatum est, nihil tamen aptius excogitari potuit,
 quam ut rota more monasteriorum monialium construeretur, per quam omnia, quae intra 50
 conclave mittenda erant, recipiebantur et reddenda reddebantur. Propterea quoniam
 ante usum ipsius rotae res omnes per fenestram^q ostio conclavis relictam transmitt-

^a P corr. ex indecemque. O indecemque.

^e P quia.

^f O aedat.

^g O ferculae.

^b sic.

^c O fenestras.

^d O videbatur.

^l O apparata.

^m codd. conveniebant.

^h O V.

ⁱ coda. quae.

^k P maximarum.

^p sic; legendum videtur inconvenienti.

^q O fenestram.

ⁿ P practicas, corr. ex pasticas.

^o codd. alio.

bantur, ne servientes vel alii, qui foris erant, alios^a praeter eos qui fercula recipiebant aspicerent, et exinde vel signo vel verbo vel nutu aliquid inveheretur^b, locus ille totus, qui ante ipsam portam erat, tabulis clausus erat, ita ut, dum epulae et alia ministrabantur, non nisi a servientibus videri poterat. Quod tamen aliquando, ut semper cuique bono
5 aliquod malum inest, etiam scandali non mediocris causa fuit, cum nonnunquam conventicula et secreta colloquia fierent; ideo decretum fuit, ut apposita rota tabulata^c ipsa omnia delerentur.

Sextum capitulum reformationis: De vitandis superfluis colloquiis et particularibus congregationibus Dominorum.

10 Congregationes particulares non fiant^d, nisi tantum deputatorum vel omnium cardinalium insimul, et quod ultra numerum trium cardinalium non possint esse simul in^e cellis.

Ex iis quae superius suo^f loco adnotavimus, satis aperte videri potest, quae^g malorum causae extiterint et quantam moram creandi pontificem protraxerint particulares
15 (ne dicam conventicula) congregationes cardinalium. Eo enim ventum erat, ut nihil prorsus in generalibus congregationibus, quinimo et in ipsis scrutiniis fieret, quod non esset in particularibus conventibus determinatum, usque adeo, ut etiam vota^h ipsa omnia a qualibet partium antequam in scrutinium veniretur pernoscerentur, et quotⁱ quisque cardinalis suffragia habiturus erat praesciebant. Merito igitur iureque congregationes
20 ipsae particulares prohibitae fuerunt, et ne id de deputationibus intelligi posset^k, additum fuit: *nisi tantum deputatorum*.

Septimum capitulum reformationis.

Post horam 5. noctis nullus cardinalis debeat exire ex sua cella, et post sextam conclavistae redeant ad cellulas^l. Qui diu noctuque in | conclavi non loquantur, nisi submissa voce, et caveant quantum fieri potest ab omni strepitu,
25 risu soluto et cachinis^m; et hora redeundi ad cellas et non exeundi indicetur semper per campanellam a magistris ceremoniarum.

Quare hoc capitulum positum sit, clare ex lectura gestorum diebus praeteritis superius descriptorum apparere potest; adeo enim practicis cardinales aliqui intenti erant, ut nec diei nec nocti parcerenturⁿ, quod profecto indecens indecorumque erat. Prohibitum itaque fuit summa urgente necessitate, ne cardinales ultra certam horam noctis e cellis suis exirent. Et ne quod ipsi personaliter efficere non poterant, per suos conclavistas facerent, additum etiam fuit, ne ipsi conclavistae ultra eis praescriptam horam cellas dominorum suorum exirent. Et ne etiam ignorantia pulsatae vel non pulsatae
35 horae excusare posset, decretum fuit, ut hora ipsa | publicaretur per sonum campanae a magistro ceremoniarum.

Octavum capitulum reformationis: De iis, qui possunt exire ex conclavi, et quibus causis, et qui possunt redire vel non.

40 Fiat quod iura praecipunt et canones, et quod nullus possit exire aut ingredi conclave, nisi probata causa exeundi aut ingrediendi coram omnibus deputatis simul congregatis.

Invaluerat inter alios abusos mos quidam satis detestabilis, quod quilibet fere ad libitum ex quavis levi et non probata causa exhibat ex conclavi, et quod peius est, quod idemmet ad libitum in ipsum conclave revertebatur, unde non solum secreta
45 et actiones omnes conclavis palam fiebant, sed quaeⁿ principes vel alii quicunque cardinales scire voluissent innotescebant. Quare decretum est, quod in hoc observarentur^o | quae canones praecipunt, cum^p satis de hac re provisum sit in § *Caeterum*, cap. *Ubi periculum* de electione lib. VI et Clementina *Ne Romani* eodem titulo, addendo tamen, quod causa quae allegaretur, probaretur coram R^{mis} deputatis. Et ne de facili apud ipsos
50 deputatos particulariter aditos exitus vel ingressus impetrari forsitan posset, addiderunt etiam *simul congregatis*. Causa autem exeundi ea praecipue admittebatur, si exire^q volens gravi morbo laboraret, et hinc in locum illius alius intromittebatur.

^a codd. aliis.

^b codd. inueretur.

^c codd. tabula.

^d O fiat.

^e om. O.

^f O in.

^g O quod.

^h O nota.

ⁱ codd. quod.

^k codd. possent.

^l P cellas.

^m sic.

ⁿ O quare.

^o O observaretur; P observetur.

^p P non (loco cum).

^q O exigere.

Nonum capitulum reformationis: De clavibus conclavis et rotae, penes quos servari debeant, praesertim noctu, cum R^{mi} Domini non possint videre^a, quid fiat.

250V Claves portae conclavis custodiantur a R^{mia} DD. prioribus ordinum; et quod ad fenestram interiorem rotae fiant duae claves, quarum una^b servetur | a R^{mo} D. decano, et altera a R^{mo} D. camerario; exteriores^c vero custodiantur^d a 5 duobus praelatis, et quod mandetur magistro^e ceremoniarum et praelatis, quos tangit custodia illius horae, ne aperiant ullo modo fenestram portae, nisi praesentibus saltem duobus ex deputatis eisque audientibus quicquid diceretur.

Praesens capitulum nulla eget^f declaratione, cum in eo nihil aliud decernatur, quam penes quos custodia^f clavium conclavis esse debeat. Antea enim diversimode observatum 10 fuit, non sine aliquali partium indignatione.

Decimum capitulum reformationis: De sacrista et magistro ceremoniarum.

251V Assignentur sacristae et magistro ceremoniarum cella conclavistarum bo. me. card. Verulani, et quae coniuncta^g est^h illi prope portam capellae, et conclavistae dicti D. Verulani exeant ex | conclavi, sine ullo tamen preiudicioⁱ 15 privilegiorum suorum. Quae privilegia retinebunt etiam quicumque iussi nunc exhibunt, si erunt descripti prius in rotulo.

Sacristae et magistro ceremoniarum licet essent assignatae suae cellae, ut etiam cardinalibus ante ingressum conclavis, tamen — ob diversa impedimenta quae occurrerunt, praesertim infirmitatem multorum cardinalium, qui relictis eorum cellis, ut aerem ali- 20 quantulum mutarent, cellas ipsorum sacristae et magistri hospitabantur, — modo hanc modo illam cellam mutare coacti fuerunt. Quae mutatio cum non fieret absque iniuria aliquorum aliorum cardinalium eoque magis, cum cellae ipsorum sacristae et magistri ceremoniarum longe commodius^k essent cellis^k Dominorum: ut inequalitas et invidiae occasio 25 tolleretur, decretum fuit, ut R^{mi} Domini redirent ad cellas | suas, et dictis sacristae et magistro assignaretur cella conclavistarum card. Verullani^l. Haec cella constructa est post ingressum conclavis, et per obitum dicti card. Verullani cum in eius cella sumpsisset hospitium card. Farnesius, et dicti conclavistae Verullani, licet obiisset eorum dominus, non fuerunt tamen hucusque coacti exire ex conclavi: quod cum absurdum omnino 30 videretur, quod conclavistae essent in conclavi absque^l eo, cui inservire debuerant, et nihil intra ipsum conclave efficerent, iussi sunt exire, et^m eorum camera assignata ipsis sacristae et magistro. Ne tamen id in eorum damnum factum suspicarentur, declaratum est, quod non propterea amittantur eorum privilegia. Et quoniam etiam multi alii cum eis exituri erant, additum fuit, quod quicumque exierit ex conclavi retineat privilegia 35 conclavistis concedi solita, hac tamen adiecta conditioneⁿ: *si erunt prius descripti in rotulo conclavistarum*, cum nonnulli in conclavi reperti fuerint, qui nemini serviebant.

252V Undecimum capitulum reformationis: De praelatis deputatis ad custodiam conclavis.

Praelati deputati ad custodiam conclavis fungantur suo munere nec defatigentur, neve alii non deputati nec iurati se intromittant in custodiam portae conclavis, 40 multoque minus non praelati; et si qui modo reperiuntur, amoveantur.

252V Praesens determinatio non sine ratione facta est, quia, etsi ante ingressum conclavis deputati fuissent praelati, qui ad custodiam portae conclavis esse deberent ab iisque^o iuramentum susceptum fuisset, tamen ob longos labores, quos per tot dies suscipere coacti fuerunt, erant | iam praelati illi defatigati, fessi, ipsamque custodiam non ea qua^p 45 decebat diligentia suscipiebant. Quare nonnulli non solum non deputati nec iurati, sed etiam ne^q praelati quidem ipsius custodiae munus sibi usurpaverunt. Ideo omnes tales removendos esse decernitur.

Duodecimum capitulum reformationis: De iis, qui iussi sunt exire, et in conclavi remanserint. 50

Insuper decretum fuit, ut [si] quis ex illis, qui iussi sunt exire, remanserint in occulto, subiiciatur poenae^r carceris et^s arbitrio D. gubernatoris. Item

^a O videri, P R^{mia} Dominis non possint videri. ^b O altera. ^c sic (claves fenestrae exterioris intelleguntur). ^d O magister. ^e O egit. ^f codd. custodiam. ^g sic. ^h P et. ⁱ O privilegio. ^k om. P. ^l codd. ab. ^m codd. ut. ⁿ O conditione. ^o P iis qui. ^p O quae (P corr. qua ex quae). ^q om. O. ^r O poena, P pena. ^s sic codd.; ex?

amittant omnia privilegia conclavistarum, et conclavistae, qui scientes eum remansisse non revelaverint DD. deputatis, incurrant in eandem poenam.^a

Hoc capitulum adeo planum est, ut nulla prorsus declaratione egeat.

253¹

Decimum tertium capitulum reformationis.

5 Item decretum fuit, ut DD. deputati curent diligenter, ne sint arma ulla in conclavi.

Ob continuas dissensiones cardinalium verebantur aliqui, ne relictis denique verborum contentionibus ad arma deveniretur, quod tamen^b hucusque divino astante auxilio non evenit, idque quod neque in futurum eveniat ipse Deus per suam bonitatem avertat; 10 quinimo ita animum DD. cardinalium conciliare dignetur, ut tandem ecclesiae suae misertus, pontifex eligatur, et is eligatur, quem universus populus christianus^c summis votis expectat, ipsiusque ecclesiae necessitas et tot dierum calamitas expostulat.

* * *

Hoc eodem tempore, quo reformatio conclavis a R^{mis} deputatis intra conclave fiebat, DD. praelati deputati ob custodiam conclavis consideraverunt etiam quaedam, quae extra 15 ipsum conclave reformatione indigere videbantur, eaque^d in infrascripta capitula redigerunt atque R^{mis} cardinalibus obtulerunt in forma subsequenti.

Capitula reformationis DD. praelatorum deputatorum ad custodiam conclavis.

Ill^{mi} et R^{mi} Domini colendissimi. Cum iusiurandum a nobis^e prestitum nos admoneat officii, quod subivimus in custodia sacri conclavis; cum praeterea videamus ex diuturna mora dissolvi posse disciplinam et observantiam sacrorum canonum, et res omnes 20 ad suum principium revocandae semper sint; cum denique Ill. orator Caesaris | solo, ut credimus, <pio motus>^f affectu ad hoc ipsum nos fuerit hortatus: quaedam corrigenda et emendanda^g collegimus, quae ad custodiam nostram pertinent^h. Et quoniamⁱ tam facile est errata cognoscere, quam eadem difficile emendare, nisi R^{marum} Ill^{marum} D^{num} V. accesserit auctoritas et imperium, illis humiliter supplicamus, ut quae exhibemus errorum remedia, sua censura corrigant^k et emendent, suppleantque, si qua^l addenda 25 censuerint, et suis qui intus inserviunt et extra ministrant, mandent observari, neque aegre ferant, si excesserint a nobis coherceri. Quo tollentur abusus, nos culpa et reprehensione carebimus, levioresque reddentur nocturnae vigiliae et alia quae subimus incommoda.

Quae pro observatione canonum et emendatione abusuum observanda videntur.

30 In primis, quod claudantur fenestrae et omnes aditus conclavis, ne quid extrahi possit vel intromitti, nisi per viam ordinariam, et requiratur R^{mus} D. Materanus legatus, ut hac in re diligentiam et operam adhibeat, et deputati cum eo ad hoc assistant.

254^r

In exhibitione ciborum et ferculorum observetur ad unguem extravag[ans] Clementis VI, nec^m aliquid ultra indulgeatur, nulla habita personarum acceptione.

35 Nullus intromittat fercula, nisi qui ad eam horam custodiae deputatus fuerit. Possint tamen consanguinei aut praelati domestici R^{morum} DD. cardinalium assistere, si voluerint.

Omnia sub silentio transigantur, neminiⁿ conclavistas^o alloqui permittatur; nullus conclavista se videri permittat. Si qui vero de sanitate et incolumitate alicuius ex R^{mis} DD. | cardinalibus aut conclavistae sciscitari^p voluerit, interroget magistrum ceremoniarum, 40 qui solus respondeat et alloquatur.

255^r

Non nisi bis in hebdomada, et statutis diebus, intromittatur aqua et linei aut lanei panni, eodemque contestu et tempore vasa aquae vacua et lavandi et expurgandi linei panni extramittantur.

45 Qui pro tempore assistunt custodiae, diligenter perscrutentur^q vasa aquae vacua, et explicent non perfunctorie, sed singulariter pannos lineos et laneos, qui extra vel intra mittendi sunt.

^a P eadem poena.

^b O tanquam.

^c P christianis.

^d P ea quae.

^e P vobis.

^f P promotus.

^g P emenda.

^h P pertinet.

ⁱ non, quod habent codd., videtur delendum.

^k O corrigent.

^l O quae.

^m P ne.

ⁿ O nemo.

^o O conclavista.

^p O suscitari.

^q P perscrutantur.

Nemo quacunque hora, etiam si vacua sint sedilia, admittatur intra septa custodiae praelatorum, nisi praelati, oratores principum, conservatores Urbis et viri illustres, qui barones nuncupantur; non tamen ad custodiam, sed ex humanitate et arbitrio assistentium.

^{255v} Praelati, qui prius non iuraverunt, iurent, et assignetur | cuique sua classis pro custodia. Caeteri vero praelati, qui iuramentum praestiterunt, denuo admoneantur. 5

Singuli praelati unico familiari sint contenti, cum intrant custodiam eis deputatam.

Cum causa infirmitatis exeunt conclavistae, eodem contextu introducuntur, qui eorum loco sint intraturi, et utrique praestent iuramentum, ne quid litterarum secum deferant^a aut loquantur^b pertinens ad electionem pontificis, et nihilominus diligenter perquirantur^c, ne quid litterarum secum deferant^a. 10

Architriclinei seu scalchi R^{morum} DD. cardinalium moderentur numerum familiarium deferentium epulas, serventque ordinem sortis et extractionis.

^{256r} Ne^d nocturnae excubiae deserantur, onusque partium levius feratur, singulae classis participes^e aliquos deligant, qui teneantur excubias facere hora ad classem suam pertinente, nec ullus | propria auctoritate deficiat, sed ex causa et sociorum consensu, ut 15
alius pro eo substituatur.

Quod alternis diebus, vel prout visum fuerit, R^{mus} D. legatus et duo ex deputatis visitent totum palatium apostolicum diligenterque animadvertant, si qua facta fuerit apertura conclavis, qua possit haberi colloquium aut dari aut recipi litterae. Nec ullus, quacumque auctoritate fuerit, ab ea visitatione eximatur. 20

Quae capitula a R^{mis} DD. cardinalibus deputatis perspecta et approbata fuerunt, atque decretum, ut executioni demandentur.

Nomina conclavistarum et officialium conclavis tam ante, quam post eiusdem conclavis reformationem.

^{256v} Cum in praesenti conclavis reformatione multi ex antiquis conclavistis eiecti fuerint, multi novi admissi, conveniens hoc potissimum loco mihi | visum est, omnium conclavistarum, tam ante quam post conclavis reformationem, <item eorum, qui e conclavi 25
propter dictam reformationem>^f exierunt, nomina enumerare.

^gConclavistae ante reformationem.

[Episcoporum.]

M 108^r Cum R^{mo} Tranensi, <episcopo Ostiensi>^h.

Franciscus de Aragonia, laicus Romanus.
Hieronymus Tempestinusⁱ, laicus Spoletanae diocesis.
Petrus Franciscus Altopassus^k, clericus Romanus.

Cum R^{mo} Salviatis <episcopo Portuensi>^h.

Ioannes Baptista Acciaiolus^l, laicus^l Florentinus.
Franciscus Olivius, laicus Mantuanus.
Franciscus <Beneventus>^m Sangeminiensis, clericus
Volterranensis.
<Io. Angelus de Comitibus Fregosiis, clericus Medio-
lanensis diocesis.>ⁿ

108^v

Cum R^{mo} de Bologna <episcopo Tusculano>^h.

Burgundius^o Leolus, laicus Romanus.
Thomas Bonettus, clericus Gebennensis^p diocesis.
Ioannes Incilin, clericus Parisiensis.
Iacobus Georgii, clericus Losanensis.

Cum R^{mo} de Monte <episcopo Praenestino>^h.

^q Franciscus <Massarius>^r de Aspra², clericus Sabinensis
diocesis⁸.
Balduinus de Balduinis^t de Barga^u³, phisicus, clericus
Lucensis diocesis.
Hercules Tombesius Ferrariensis, clericus.
Christophorus^v Cacciaguerra, clericus Cesenatensis
diocesis.

Cum R^{mo} <Sabinensi seu de Neapoli>^w.

Virgilius Rosarius⁴, clericus Spoletanus.
Ioannes Baptista Consigliarius², laicus Romanus.
Blasius Gallus, laicus Spoletanus.

[Cum R^{mo} Verulano <episcopo Albanensi>^h.

Nicolaus Casulanus, clericus Senensis.
Angelus Clavarius, laicus nullius diocesis.
Camillus Massarius, clericus Narniensis.
Antonius <de Mondione>⁷, clericus Carnotensis.
Stephanus, laicus Verulanae diocesis, phisicus².

^a P differant. ^b codd. loquatur.

^c conici; O partices, P peritices.

^e P praequirantur. ^d O Nec.

^f add. in marg. P ipse Panvinus.

^g Haec nomina recensentur ex cod. Conc. 142, f. 108^v ss., adiectis lectionibus codd. O et P, quos alio fonte oportet esse usos. ^h om. O P. ⁱ M videtur potius habere Tempestivus; P tempestinus.

^k O de Altopassus; P de Altopasso.

^l P c. (= clericus).

^m M add. supra lin.; P Benvenutus.

ⁿ add. M inter lineas; om. O P.

^o O P Burgundus.

^p P Geennensis.

^q O P hoc nomen

dant post Balduini.

^r M add. supra lin.

^s M corr. pro coniugatus; O P cl. coniung [sic] Sabinen.

^t O P Baldovinus de Baldovinis.

^u P Barga.

^v O P add. de. ^w O P Neapolitano. ^x O P Consiliarius.

^y O P Mondion.

^z M corr. pro Stephanus l. V. medicus, quod (praemisso Magister) habent O P.

¹ Nescio num fuerit idem ac cardinalis Cervini in curia procurator, qui saepissime commemoratur in huius operis volumine primo, cuius indicem conferas s. v. Acciaiole.

² Cf. Conc. Trid. I, 770, adn. 3 et supra p. 56².

³ De quo cf. Conc. Trid. I in indice s. v. Balduinus.

⁴ Cf. Massarelli diar. VII ad 31. Ianuarii 1559, et Conc. Trid. I LXXV⁴.

[Presbyterorum.]

Cum Rmo Borbonio.

Robertus de Couci^a, clericus Remensis diocesis.
Carolus de Roussi^b, clericus Laudunensis diocesis.
Franciscus de Bilques, laicus Ambianensis diocesis.
<Robertus Gavelle, clericus Morinensis diocesis.>^c

Cum Rmo de Turnone.

Aloysius Cornelius, praeceptor Cypri¹, ordinis S. Ioannis Ierosolymitani, Venetus.
Iacobus della Roue, clericus Aniciensis diocesis.
Petrus de Villars, clericus Viennensis diocesis.
Antonius Bert, clericus Cenomanensis diocesis.

Cum Rmo de Bellai.

Ioannes de Ferrieres, clericus Lingonensis^d diocesis.
Franciscus de Bolleris, clericus Taurinensis diocesis.
Ricardus Berta, clericus Carnotensis diocesis.
Petrus Belardus, clericus Sagiensis diocesis.

Cum Rmo Carpens.

Federicus Donatus, clericus Regiensis diocesis.
Franciscus Maria Casalis, clericus Bononiensis <diocesis>^e.
Ioannes Antonius Lancia^f, clericus Messanensis diocesis.

| *Cum Rmo Burgensi.*

Petrus de Tolet^g, clericus Abulensis diocesis.
Franciscus Brisenus^h, clericus Abulensis diocesis.
Antonius de Ulloa, clericus Zamorensis diocesis.
Benedictus Bonanniⁱ, clericus Florentinus.

Cum Rmo de Lenoncourt.

Philippus de Lenoncourt, clericus Meldensis diocesis.
Paulus de Portu^j Vincentinus^k, clericus.
Ioannes Brumavalle^l, clericus Laudunensis.
Nicolaus Breton^m, clericus Lingonensis diocesis.

Cum Rmo de Meudon.

Guilhelmus Pardeusⁿ, clericus Rothomagensis.
Angelus Lascaris, clericus Venetiarum.
Guilhelmus de Farault^o, clericus Ebroidensis.
Levinus Vanderbit^p, clericus Tornacensis.

Cum Rmo de S. Cruce.

Angelus Massarellus <de S. Severino, clericus>^q Cameriniensis^r diocesis.

Galienus Bentius <de Montepolitano, phisicus, laicus>^q nullius diocesis.

Matthias de Gherardis <de S. Cassiano>^q, laicus Florentinae diocesis.

Antonius Manellus de Apiro^s, clericus Camerinensis diocesis.

Cum Rmo de Silva <seu Visensi>^q.

Emanuel Correus^s, clericus Visensis.

^tSistus Beltius de Nuceria^u, laicus Spoletanus.

Iulianus Ardinghellus^s, clericus Florentinus.

Alexius de Sosa, clericus Visensis.

| *Cum Rmo Morono.*

109v

Marcus Antonius Villamarina^v, clericus Neapolitanus.

Hieronymus Baricettus, clericus Regiensis.

Ioannes Baptista Chioccius^w, laicus Mediolanensis.

Cum Rmo <de Crescentiis>^x.

Bartholomeus <de Salutiis>^y, clericus Salutarum.

Tiburtius <de Crescentiis>^z, clericus Romanus.

Ioannes Baptista de Blanchis, clericus Cortonensis.

Galeatius Fantucci, clericus Bononiensis.

Cum Rmo Tridentino.

Hieronymus de Firmo, laicus Mantuanus.

Aurelius Cathaneus⁷, clericus Mediolanensis.

109r

Antonius Maria <Colegnus>^{aa}, laicus Taurinensis diocesis.

Iacobus Voltolinus^{bb}, laicus Tridentinae diocesis.

Cum Rmo de Armaniaco^{cc}.

Claudius Fossierius^{dd}, clericus Matisconensis diocesis⁸.

Ioannes Blanchettus, clericus Bononiensis.

Ioannes Paulus de Sylva, clericus Parisiensis diocesis.

^{ee}Iacobus della Ciapella^{ff}, clericus Rodonensis^{gg}.

Cum Rmo Cauriensi.

Hernandus de Mendoza⁹, clericus Conchensis.

Bernardinus Briseus^{hh}¹⁰, clericus Neapolitanus.

Petrus de Zurittaⁱⁱ, clericus Conchensis diocesis.

| *Cum Rmo Augustensi.*

110r

Nicolaus Seccus^{kk}¹¹ <Mediolanensis>^q.

Ioannes Albertus^{ll} Widmestadius^{mm}¹², clericusⁿⁿ Constantiensis diocesis.

Annibal Lothoringus, <Senensis, clericus>^{oo}¹³.

Ioannes Iacobus Leonfieri^{pp}, laicus Patavinus.

^a O P Coney. ^b M Ronssi. ^c om. O. ^d P Brigonensis. ^e add. O P.

^f P Lancen. ^g O P Tolledo. ^h O Brisenon; P Brizenon. ⁱ O P Portis.

^k P corr. Vicentinus. ^l O P Bruneval. ^m O P Berton. ⁿ O P de Parden.

^o O P Faroul. ^p O P Livinus Vandeipiet. ^q om. O P. ^r P Cancerinensis.

^s O P Correa. ^t O P hoc nomen exhibent post Iuliani. ^u O P Nurcia. ^v O Villamarinus;

P Villamasinus. ^w O P Chioza. ^x O P Crescentio. ^y O P Salutiis. ^z O P Crescentius.

^{aa} O P de Sabaudia. ^{bb} O P Vultulinus. ^{cc} O Armignac; P Armignae. ^{dd} O P de Fosses.

^{ee} O P hoc nomen habent ante Ioannis Pauli. ^{ff} O P Capella. ^{gg} O P Redonensis.

^{hh} pro del. Briseigno; O Brixinonensis; P Brixeno. ⁱⁱ O Zurita; P Turita. ^{kk} O P Siccus.

^{ll} O P Lucretius. ^{mm} O Widmeladius; P Vidineladius. ⁿⁿ post clericus deletum est in M

coniugatus, quod habent O P. ^{oo} O cler. Senensis; P laicus Senensis. ^{pp} O P Leonfieri.

¹ Qui 20. Nov. 1551 factus est cardinalis: Ciaccon. III 782.

² Erat frater cardinalis, cf. p. 108, l. 13; 116, l. 9 ss.

³ Erat secretarius ducis Florentinorum, quare cogebatur exire, cf. supra p. 116, l. 3; infra p. 127.

⁴ Videtur esse magister postarum pontificius, de quo v. indicem Conc. Trid. I s. v. Matthias. Supra p. 71, adn. 1 a Firmano vocatur Matthias Palmerinus, et enumerantur duo alii conclavistae Cervini.

⁵ Thesaurarius concilii Tridentini, v. ibidem s. v. Manellus. ⁶ Cf. Conc. Trid. I 697, adn. 6.

⁷ Secretarius Madrucii, cf. Conc. Trid. I in indice, et supra p. 90, adn. 2.

⁸ Supra p. 108, l. 9 dicitur secretarius regis Galorum; cf. p. 116, l. 2.

⁹ Cf. supra p. 108, l. 12; p. 116, l. 9 ss.

¹⁰ Cf. supra p. 108, l. 10, ubi forma nominis et cognominis est diversa; Mendoza in litteris 3. Aug. 1549 ad imperatorem datus vocat eum »abbad Brizeño, agente de Napoles»: Druffel I 275, cf. p. 319.

¹¹ Cf. Conc. Trid. I 223¹; 373²; supra p. 56².

¹² Alias Widmanstetter. Discesserat e conclavi 3. Ianuarii, supra p. 83, adn. 1. Cf. J. Aschbach, Gesch. der Wiener Universität III (Wien 1888) passim.

¹³ Sine dubio est ille Hannibal Bellagais, secretarius cardinalis, cf. Conc. Trid. in indice s. v. Bellagais.

Cum Rmo della Cueva.

Arias Gundisalvi^a, comes Pugnarostus^b ¹, laicus Segobiensis.

Ioannes dela Montana^c, clericus Segobiensis diocesis.

^dIoannes Vilella de Aldana, clericus Cauriensis diocesis, <miles de Alcantara> ^e.

Petrus Velascus^f, clericus Segobiensis diocesis

Cum Rmo Sfondrato.

Ioannes Baptista Sfondratus Cremonensis, clericus.

Benedictus Cipellus^g, clericus Cremonensis <vel nullius> ^h.

Emanuel de Arcatoribus, clericus Vercellensis.

Cum Rmo de Cesis.

Ioannes Baptista Philarchusⁱ, clericus Pistoriensis.

Octavianus Scothus^j, clericus Mediolanensis.

^kOddus de Raviottis, clericus Lingonensis.

Cum Rmo de Durantibus.

Augustus Coccianus, clericus Brixiensis.

Ioannes Paulus de Corte, clericus Brixiensis.

Vincentius de Covis, clericus Brixiensis.

Cum Rmo <Rothomagensi> ¹.

Claudius de Moynce^m, clericus Belvacensis diocesis.

Franciscus de Liques, clericus Ambianensis diocesis.

Ludovicus de Claramonteⁿ, clericus Lingonensis diocesis. <Franciscus Claramontanus, clericus Lingonensis diocesis.> ^o

Cum Rmo Geennensi <seu Pacecco> ^e.

Antonius Manrili^p, clericus <Toletanus> ^q.

Gonzalus^r de Bacca, clericus Granatensis^s.

Ioannes de Aiala², clericus Granatensis diocesis.

Didacus Maldonada^t, clericus Toletanus^u.

Cum Rmo S. Angeli.

Annibal Carus³ <clericus nullius diocesis> ^v.

Philippus Gherius⁴, clericus Pistoriensis.

Vincentius Cottus, clericus Castrensis.

Cum Rmo de Guisa.

Gabriel de la Vallee, clericus Carnotensis diocesis.

Ioachinus Davallolles^v, clericus Turnonensis diocesis.

Dionysius de Fossay, laicus Carnotensis diocesis.

Stephanus Lalomant^w, clericus Bituricensis diocesis⁵.

Cum Rmo Verallo.

Paulus Emilius Verallus, clericus Romanus <frater cardinalis> ^x.

Ioannes Baptista Castagna, clericus Romanus⁶ <Exivit ex conclavi, et eius loco admissus Antonius Vizossoro, clericus Mediolanensis> ^e.

^yBlasius⁷ Veccia, laicus Romanus.

Alexander Ruffinus⁷, clericus Romanus.

Cum Rmo de Medicis.

Bernardinus de Blanchis, clericus Mediolanensis.

Carolus Gualterucius⁸ <de Fano Fortunae, laicus> ^{aa}.

Gaspar Blanchus^{bb}, clericus Mediolanensis.

Cum Rmo Mapheo.

Petrus Paulus Gualterius⁹, clericus Aretinus.

Ioannes Ugolinus, clericus Florentinus.

Ioannes Maria <de Ricciis> ^{cc}, clericus Mediolanensis.

Stephanus <de Bubalis> ^{dd}, clericus Romanus.

Diaconorum ^{ee}.*Cum Rmo de Cibo.*

Ioannes Franciscus Guiduccius, clericus Florentinus.

Marcus Antonius Burghesius¹⁰, Senensis, laicus.

Franciscus Mascardus <Sarzanensis, clericus Lunensis diocesis> ^{ff}.

¹¹Franciscus Roberti Ghinon^{gg}, clericus Lodonensis.

Cum Rmo de Rodulphis.

Bernardinus <de Corneliis de Eugubio> ^{hh}.

Donatus Iannottus, clericus Florentinus.

Thomas Ghinnucius, clericus Senensis.

Ludovicus de Gabriellisⁱⁱ, clericus Eugubinus.

Cum Rmo Pisano.

Marcus Antonius Cornelius, Venetus, laicus.

Mattheus Priulus^{kk}, Venetus, laicus.

Hieronymus de Blanchis, clericus Patavinae diocesis.

Sylvius Frangipan^{ll}, clericus Aquilegensis.

Cum Rmo de Lothoringia.

Ioannes de Salignac, clericus Bituricensis.

Georgius de Bucoli^{mm}, clericus Teragorensisⁿⁿ.

Ioannes de Sabini, alias de la Monte, laicus Tullensis diocesis.

Iacobus de Frougart^{oo}, alias de Lubria^{pp}, laicus Angolismensis diocesis.

Natalis Ramardus, laicus Ruthenensis^{qq}, medicus.

^a O Fundi Salvi; P Gundi Salvi.

^d O P hoc nomen habent post Petri.

^b O de puno rostro; P de puño rostio.

^c O P Montona.

^f O P Velasquel.

^g O Copellus.

ⁱ O P Philarcha.

^j O P Scottus.

^k M Oddus.

^l O de Ambrosia; P Ambrosia.

^m O P Moinci.

ⁿ O P Clemort.

^o om. O; M habet tantum Franciscus Claramontanus (P de Clemort), reliqua P.

^p M pro deleto Paceccus; O P Pacecco; cf. infra p. 128.

^q O P Toletanensis diocesis.

^r O P Gundisalvus.

^s O P add. diocesis.

^t O P hunc habent post Didacum; O Maldonato;

^u O Maldonato.

^v add. O P.

^w O P de Valloles.

^x O Dalomat; P Lalomat.

^y habuit M,

^z sed delevit; om. O P.

¹ O P hunc habent post Alexandrum Ruffinum.

² O P Lutius.

³ O P clericus Fanensis coniugatus.

⁴ O P de Blanchis.

⁵ O Ricciis; P Riccius.

⁶ O Bufalo.

⁷ M Diaconi; om. O P.

⁸ O c[lericus] Lunensis Sarzanensis; P laicus Lunensis

Sazanensis [sic].

⁹ O P Guinon.

¹⁰ O P Cornelius, clericus Eugubinus.

¹¹ O P Gabriellis (om. de).

¹² O P de Priulis.

¹³ O P Frangipane.

¹⁴ P Buceli.

¹⁵ M corr. ex Tragoren; O Trago-

rensis; P Traugurensis.

¹⁶ O P Traugart.

¹⁷ O P Labria.

¹⁸ O P insert diocesis.

¹ Cf. supra p. 84, adn. 1.

² De quo v. supra p. 85, adn. 1; p. 108, l. 7.

³ Est celeberrimus ille humanarum litterarum cultor, de quo v. supra p. 83, adn. 1.

⁴ Erat secretarius card. Moroni, cf. Conc. Trid. I in ind.

⁵ De alio conclavista eoque fratre cardinalis cf. supra p. 64, adn. 3; p. 108, l. 11; infra p. 127 et 128.

⁶ Fuit postea archiepiscopus Rossanensis, deinde cardinalis et denique pontifex sub nomine Urbani VII.

⁷ Cf. Conc. Trid. I in indice.

⁸ Cf. Conc. Trid. I, p. xxxix, l. 44; ad quem multae epistolae Ioannis Casae (cf. huius operum ed. Neapol. 1733, t. V) sunt directae.

⁹ De quo v. Conc. Trid. I, p. c. l. 29; p. 413, adn. 5. Videtur idem esse ac noster P. P. de Brevis; cf. Proll.

¹⁰ Videtur card. Cervini familiaris fuisse, cf. G. Buschbell, Hist. Jahrb. XXI (1900), 419. Erat advocatus pauperum et factus est pater Pauli V pontificis maximi.

Cum Rmo Mantuano.

Endimion^a Calandra, clericus Mantuanus.
Hippolitus^a Capilupus, clericus Mantuanus.
Camillus Oliviusⁱ, clericus Mantuanus.
Georgius Pelacanus, laicus Mutinensis diocesis.

Cum Rmo de Gaddis.

Alexander Strozzi, clericus Florentinus.
Hieronymus Galimbertus^b, clericus Parmensis.
^cVincentius Laureus^d, phisicus^e, clericus Tropiensis^f.
Iulius Bonaventura, laicus Romanus.
〈Lucas de Berardo, clericus Cosentinæ diocesis.〉^g

Cum Rmo de Auria.

Ioannes Baptista 〈de Auria〉^h, clericus Ianuensis².
Cyprianus Palavicinus, clericus Ianuensis.
Lazarus Scarampaⁱ, clericus Albensis^k.
Iacobus Maestre^l, clericus Barchinonensis^m.

Cum Rmo Ciattiglion.ⁿ

Carolus Tiercelin^o, clericus Rothomagensis diocesis.
Iacobus de Thou^p, clericus Parisiensis.
Girardus Ambres, laicus Cameracensis diocesis.
Ioannes Antonius Ruscha, schol[aris] Mediolanensis^q.

Cum Rmo Farnesio.

Hieronymus de Corregio^r, laicus Regiensis diocesis.
Bartholomeus 〈de Cavalcantibus〉^s, laicus Florentinus.
Ascanius 〈Celsus, laicus Nepetensis〉^t.
Nobilis Iulius, clericus Viterbiensis.

| Cum Rmo de S. Flora.

Phigliucci de Phigliucciis^u, Senensis, clericus.
Dominicus Leoninus, clericus Romanus.
Pandolphus Puccius^v 〈Florentinus, clericus〉^t.
Ioannes Franciscus Lottinus^u, Volterrana, laicus.

Cum Rmo Polo.

Aloysius Priolus^r, Venetus, clericus.
Thomas Marius^w, clericus Comensis.
Ioannes Baptista de Ripa^x, laicus Mediolanensis.

Cum Rmo de Sermoneta.

Sanctus^y Saccus, clericus Faventinus.
Franciscus Torellus^z, clericus Urbinas.
Petrus Bonacursius, clericus Pistoriensis.

Cum Rmo Ferrariense.

Franciscus Villa¹¹, laicus^{aa} Ferrariensis.
Brandisius de Trottis, clericus Ferrariensis^{bb}.
Scipio de Piovenis, clericus Vincentinus.
Bighinus de Bais, laicus Ferrariensis.
〈Iacobus Cannanus, clericus Ferrariensis, phisicus〉^{cc}

Cum Rmo Sabello.

Angelus 〈Albertonus〉^{dd} Palocius^{ee}, laicus Romanus.
^{ff}Ludovicus Stephanucius, laicus Tudertinus.
Ascanius Geraldinus, clericus Amerinensis.

Cum Rmo Cornelio.

Georgius Cornelius, laicus Venetiarum¹².
Cosmus Pallavicinus, clericus Ianuensis.
Diomedes Leo^{gg}, clericus Senensis.

| Cum Rmo S. Georgii.

Sebastianus Gualterius¹³, clericus Urbevitanus.
Alexander Martius, Senensis, clericus.
^{hh}Symon 〈de Ayolis〉ⁱⁱ, clericus Florentinus.
Bartholomeus de Cortellinis, clericus Imolensis.

Cum Rmo Crispo.

Fabius Placitus^{kk}, Senensis, laicus.
Ioannes Placitus, Senensis, clericus.
Felix Tignosinus^{ll}, clericus Viterbiensis.
Latinus Iuvenalis, laicus Romanus.

Cum Rmo de Urbino.

Felix Tiranus, laicus Calliensis.
Paulus Marius, laicus Pisauriensis.
Antonius Iannottus, laicus Paduanae diocesis.

Cum Rmo de Vandomo^{mm}.

Lancilottus de Carle, clericus Burdegalensis diocesis.
Alexander Rossettus, clericus Ferrariensis.
Ludovicus de Mainteternes, clericus Parisiensis.
Regaldusⁿⁿ de S. Marsali^{oo}, clericus Claronmontanae^{pp} diocesis.

^a sic. ^b OP Garimbertus. ^c OP hunc habent post Iulium Bonaventuram.

^d OP Lauro. ^e om. OP. ^f OP add. diocesis. ^g om. O; P Luchas de Berardus, c. Consentinensis diocesis. ^h OP Doria. ⁱ OP Scarampus. ^k OP Abulensis.

^l OP Magister. ^m M Barghinonensis. ⁿ OP Castillioneo. ^o OP Tiercelim.

^p M Tou; OP Thon. ^q OP Cavalcanti. ^r O de Nepi, c. Nepesinus; P de Nepi, l. Nepe- sinensis. ^s OP Figl. de Figl. ^t P l[laicus] Flor. ^u O Lochinus; P Lothinus. ^v O de Priulis; P de Priolis. ^w corr. ex Madius; OP de Como. ^x OP Riva. ^y O Sanctes; P Santes.

^z OP Francus Tarellus. ^{aa} OP c[lericus]. ^{bb} M corr. ex Florentin. dioc. ^{cc} M postea add., om. OP. ^{dd} deletum, sed restitutum in M; om. OP. ^{ee} OP Palocius. ^{ff} OP hunc enumerant post Ascanium. ^{gg} OP de Leonibus. ^{hh} OP hunc habent post Bartholomaeum.

ⁱⁱ M corr. pro Barberius. ^{kk} OP Placidi. ^{ll} OP Tignosius. ^{mm} Positus erat in M supra inter Guisam et Verallum, sed addita nota: ponatur in fine omnium cardinalium, quia est diaconus; et hic notatur: ponatur hic Vandomus. OP hic cum habent.

ⁿⁿ OP Rigaldus. ^{oo} OP Sant Marchal. ^{pp} sic M; OP Claronmontensis.

¹ Qui 10. Ian. 1563 scripsit: Di poi ch'io sto col cardinale ch'è quasi da che sono nato. Cf. Th. v. Sickel, Röm. Berichte I (Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. in Wien, phil.-hist. Cl. t. 133 [1895], p. 110², ubi p. 110 ss de vita Olivi multa exhibentur. Cf. Steidani l. 21 sub fin.

² Erat notarius cancellariae, 26. Apr. 1565 clericus camerae apost., 1567 vicelegatus Bononiae. Garampi, Saggi, Append. 299³.

³ Erat secretarius oratoris Gallici, cf. supra p. 108, l. 8; p. 116, l. 2.

⁴ Cf. supra p. 112² et Conc. Trid. I p. 179, l. 23.

⁵ Cf. Conc. Trid. l. c.

⁶ Felix Figliucius Senensis interfuit conciliis Tridentino et Bononiensi, cf. Conc. Trid. I 539, 34; 818, 15.

⁷ Qui 3. Ianuarii discessit e conclavi, cf. supra p. 83⁴.

⁸ Cf. A. v. Reumont, Gesch. Toscanas I, Gotha 1876, 125 256; Th. Müller, Das Konklave Pius' IV, Gotha 1889, 46 f; Sägmüller, Die Papstwahlen, Tübingen 1890, 207 f.

⁹ De quo Poli familiarissimo cf. Conc. Trid. I, 195³.

¹⁰ Infra p. 128 vocatur Madius, quod cognomen mihi videtur praeferendum. Nescio an sit ille M[esse]r vel M[onsigno]r vel M[ae]str[o] Th[omas]o, qui commemoratur Conc. Trid. I, 232, 35.

¹¹ Cf. supra p. 127, col. 3; infra p. 129, adn. 2.

¹² Cf. supra p. 108, l. 12; p. 116, l. 9 ss.

¹³ De hoc auctore diarii a nobis excerpti cf. Prolegomena et diarium VI ad 30. Ian. 1551.

Officiales conclavis.^a*Sacristae.*^b

Io.^c Iacobus Barba, episcopus Aprutinus^{d 1}, sacrista, et cum eo
 Antonius Viscontinus, clericus Urbevetanus <adiunctus>^e.
 Bernardinus Gavellus, clericus Pisauriensis diocesis, famulus.
 Frater Petrus Ethiopus^f <ord. Minor. de observ.>^{g 2}, filius tecla haymano^h, id est fundatoris fidei filius, <abbas Montislibani, qui ex gratia admissus est, ut videret hanc ceremoniam>^a.
 <Antonius della Lata³, clericus Parmensis.>ⁱ

Magistri ceremoniarum.

Ioannes Franciscus Firmanus⁴, clericus^k Maceratensis, et cum eo
 Ioannes Ludovicus <Princevallis>¹⁵, clericus Maceratensis <eius nepos>¹.
 Ioannes Baptista de Comitibus, clericus Romanus, et cum eo
 113^v Pomponius Princevallis, clericus Maceratensis.
 Ioannes Mattheus de Mattheis, clericus Lunensis^m.
 Nicolaus de Barberiisⁿ.

113^r | *Clerici et secretarii collegii.*

Ioannes Franciscus Binus⁶, clericus Florentinus.
 Gaspar de la Hoz^o, clericus Segobiensis et cum eis
 Sebastianus Romeus^p, clericus Aretinus <et
 Antonius de la Latta>^a.

Physici conclavis.

^q Remigius a Feronibus⁷, clericus Leodiensis diocesis.
^r Iustinianus Finettus, laicus Firmanae diocesis.
^s Iulius de Nursia.
 Iacobus Cananus^a Ferrariensis⁸, cum
 Peregrino Pasqualino, clerico <Mutinensis diocesis>^t, famulo.

Chirurgi.

Iacobus de Perusio <laicus Ariminensis>^u.
 Realtus^v Columbus, laicus Cremonensis.

Aromatarii.

^w Nicolaus de Sanctis, laicus nullius diocesis.
 Fabius Piccionus, clericus Romanus, cum
 Antonio de Sartis, clerico Ariminensis diocesis, et
 Victorio de Orto, clerico Ortano.

^x *Barbitonsores*⁷.

Ioannes^z Pincinella^{aa}, laicus Bononiensis.
 Angelus de Nicolao de Gratia, laicus Florentinae diocesis.
 Peruccius^{bb} de Villareal, clericus Salamantinus.

Magister epularum^{cc}.

Hieronymus Cicchinus^{dd}, clericus Recanatensis.

Structor ferculorum^{ee}.

Hieronymus Franciscus, clericus Novariensis.

| *Architectus et muratores*^{ff}.

Antonius Labac, laicus Romanus, architectus, cum
 Mario Labac eius filio, laico Romano } fabri lignarii.
 Baptista de Froxis^{gg}, laico Florentino }
 Bartholomeus Baroninus, clericus Casalensis, <et cum eo
 Ioannes Franciscus Baroninus, clericus Casalensis>^{hh}.
 Magister¹ Firmus <de Crotis>^a, laicus Bergomensis.
 Magister¹ Ioannes de Lacu Maiori, laicus Mediolanensis diocesis.

*Servitores conclavis*ⁱⁱ.

Hieronymus de Cosnignis^{kk}, Brixienensis.
 Andreas de Lanziis, clericus Brixienensis.
 Franciscus Vasallus, clericus Comensis diocesis.
 Antonius Bravola^{ll}, clericus Regiensis.
 Nicolaus Boetus, clericus Hipporegiensis diocesis.
 Alexander Corciensis, Graecus.
 Dominicus Latomi, clericus Tullensis diocesis.
 Claudius de Cathaneis, <clericus>^{mm} Gebennensisⁿⁿ.
 <Ioannes Matthei de Sarazena, clericus Lucensis.>^a

^a om. O P.^b om. O; P sacrista.^c om. O P, sed habent R^{dna} D.^d O Aprutinis; P Aquitinis.^e deletum in M, habent O P.^f O Aethiopus; P Etiops.^g O P abbas de Monte Libano.^h P haymanot.ⁱ om. M.^k P et (loco cler.).¹ add. O P.^m O add. Sarzanensis; P Sactanensis.

ⁿ om. O P; non apparet in M, quo loco hic ponendus sit, cum omnium ceterorum ordo mutatus sit numeris praepositis in margine. Nominatus erat inter alios Honophrius Pontanus, infirmus, et pro eo [sequebatur Io. Ludovicus Princevallis, quod rursus deletum est].

^o O P hot.^p O P de Rameis.^q hunc habent O P tertio loco.^r O P primo loco.^s O P secundo loco.^t O P Mutinensi.^u add. P; O chirurgos prorsus omittit.^v P Realdus.^w M habet Fabium Piccionum ante Nicolaum de Sanctis.^x et officiorum et nominum ordo in O et P abhinc discrepat ab M.^y M corr. pro Barberii; O P Tonsores.^z M delet: barberius R^{mi} Tranensis.^{aa} O P Poncinella.^{bb} M ex correctura; O Pemesius (?).^{cc} O P Magister domus conclavis.^{dd} O P Cecchinus.^{ee} O P Scalcus conclavis.^{ff} O P Fabri lignarii.^{gg} O P Frosino.^{hh} O P Casignis.ⁱⁱ O P cum Ioanne Francisco Baronino eius fratre.^{jj} O P scopatores.^{kk} O P Casignis.^{ll} O Braola; P Branca.^{mm} M del. alias Donzelli, cler. coniugatus, quod habent O et P.ⁿⁿ P Geennensis.¹ Cf. Conc. Trid. I, 691⁴.² Cf. supra p. 15, adn. c.³ Saepius commemoratur in hoc diario, cf. p. 33, adn. c (ubi falsa nominis forma legitur); p. 40, adn. b.⁴ De hoc consulas Prolegomena, ubi agitur de Lodovico Firmano eiusque diario.⁵ Cum eius diarii ceremoniarum partem huic operi

simus inserturi, de vita et ingenio Ludovici in Prolegomenis agendum est.

⁶ Etiam de hoc, cui iniuria diarium de conclavi hoc ascribitur, in Prolegomenis est disserendum.⁷ Cf. supra p. 116, adn. 3.⁸ Erat conclavista cardinalis Ferrariensis, cf. supra p. 125, col. 2.

*Qui e conclavi exierunt propter reformationem.

O 265^r

<i>Rm̃i D. card. de Borbonio.</i>	<i>De Armeniaco.</i>	<i>Mantuani.</i>	<i>Sabelli.</i>	
Robertus de Coucy.	Ioannes Paulus de Selva.	Endimion Calandra.	Ioannes Petrus Carrara.	
<i>De Bellay.</i>	Monsieur dela Rossa.		<i>Crispi.</i>	
Ioannes de Ferreriis.	<i>Cauriensis.</i>	<i>De Gaddis.</i>	Fabius Placidi.	
Petrus Belardus.	Bernardus Brisegus ^{d 4} .	Lelius de Ceratis.	Latinus Iuvenalis.	
Ioannes Stanchin ¹ .		Hieronymus Garimburtus.	<i>Urbini.</i>	
<i>De Carpo.</i>	<i>De Ambrosia.</i>	<i>Castiglione.</i>	Paulus Marius.	
Antiquus Vitalis ² .	Franciscus de Clermont ^e .	Ioannes Antonius Ruscha ⁷ .	<i>S. Angeli.</i>	265 ^v
<i>Burgensis.</i>	<i>Geennensis.</i>	<i>Farnesii.</i>	Curtius Frangipani ⁹ .	266 ^r
Benedictus Bonanni ³ .	Ioannes de Ayala ⁵ .	Bartholomeus Cavalcanti.	<i>Bo. me. Verullani.</i>	
<i>De Lenoncourt.</i>	Petrus de Valle.		Nicolaus Casulanus.	266 ^v
Philippus de Lenoncourt.	<i>De Giusa.</i>	<i>De S. Flora.</i>	Camillus Massarius.	267 ^r
<i>De Meudon.</i>	Ludovicus de Lorena, frater eiusdem cardinalis, remansit postea ⁶ .	Ioannes Franciscus Lottinus ¹ .	Gabriel Salvagus.	
Guillelmus de Pardieu ^b .		<i>De Sermoneta.</i>	<i>De Monte.</i>	
<i>De Sylva.</i>	<i>De Medicis.</i>	Michael de Piscia ⁸ .	Michaelangelus Spata.	
Iulianus Ardinghellus.	Carolus Gualterutius.	<i>Ferrariensis.</i>	<i>De Cueva.</i>	
<i>Tridentini.</i>	<i>Cornelii.</i>	Franciscus Villa ⁸ .	Ioannes de la Montana, infirmus; pro eo debet ingredi Alphonsus Ruy.	
Christophorus Baro de Bolgenstain ^c .	Ioannes de Michaelis, [aicus] Venetus.	Bighinus de Baiis ^h .	Antonius de Arimino, aromatiarius.	
		Nicolaus Tanson ⁱ .		

Nonnulli exierunt ante reformationem, valetudinis et aliis de causis, qui non sunt hic notati, et nonnulli eorum loco intrarunt.

Conclavistae et officiales, qui remanserunt post reformationem conclavis.

<i>Rm̃i D. card. Tranensis.</i>	<i>De Turnone.</i>	<i>De Lenoncourt.</i>	<i>Crescentii.</i>	268 ^r
Franciscus de Aragonia.	Iacobus della Roue.	Paulus de Portu ⁿ .	Bartholomeus Salutius.	
Hieronymus Tempestinus.	Petrus de Villars.	Ioannes Bruneval ^o .	Pompeius de Scharsis, clericus Romanus.	
Fabius Arronius.	Antonius Bert.	Nicolaus Breton.	Ioannes Baptista de Blanchis.	267 ^v
<i>De Salviatis.</i>	Ioannes de Arces, pro confessore R ^m orum Galliae.	<i>De Meudon.</i>		
Ioannes Baptista Acciaoli.		Angelus Lascaris recessit, et pro eo Gabriel Bolliond Viennensis.	<i>Tridentini.</i>	
Franciscus Olivus ^k .	<i>De Bellay.</i>	Guillelmus de Faroul ^p .	Laurentius della Pree ¹¹ .	
Franciscus Benvenutus.	Franciscus de Bolleris.	Levinus Vanderpiet ^q .	Antonius Maria de Sa- baudia.	
<i>De Monte.</i>	Richardus Berta.		Iacobus Voltulinus.	
Balduinus de Baldovinis, pro medico.	Carolus Maroult ¹ .	<i>S. Crucis.</i>	Iulius Alexandrinus, laicus Tridentinus, concessus pro medico de consensu ^t totius collegii.	
Hercules Tombesius.	<i>De Carpo.</i>	Angelus Massarellus.		
Christophorus de Caccia guerra.	Federicus Donatus.	<i>De Sylva.</i>		
<i>Neapolitani.</i>	Franciscus Maria Casal.	Emanuel Correo.		
Virgilius Rosario.	Ioannes Antonius Lancia.	Sixtus Beltius.		
Ioannes Baptista Consiliarius.	Habet et Antiquum Vitalem propter infirmitatem.	Alexius de Sosa.		
Blasius Gallus de Spoleto.	<i>Burgensis.</i>	<i>Moroni.</i>	<i>De Armignac.</i>	
<i>De Borbonio.</i>	Petrus de Tolledo ¹⁰ .	Marcus Antonius Villamarinus.	Claudius de Fosses.	
Carolus de Roussi.	Franciscus Brizenom ^m .	Hieronymus Boricetto.	Ioannes Blanchettus.	
Franciscus de Bilques.	Antonius de Ulloa.	Ioannes Baptista Chioza ^r .	Franciscus de Olio Auxitanensis dioecesis.	269 ^r
Robertus Gavelle.				268 ^v

^a Indices sequentes desunt in M; nomina interdum correxi secundum formas supra ex M exhibitas.

^b O Pardiem; P Pardicem. ^c O Bolginstan; P Bolgirista. ^d O P Brizenon. ^e O P Clemonst.

^f O P Lothinus. ^g P Pjscia (O Poscia?). ^h P Bay. ⁱ P Iansoro. ^k O P Olivius.

^l P Meroult. ^m P Brizenno. ⁿ O P Portis. ^o O Brunessul; P Bruneusul. ^p ita scripsi;

O P Facoul. ^q P L. Vandeipiet; O Livinus Vandeipiet. ^r P Chiozza. ^s P Prec. ^t P consulta.

¹ Cf. supra p. 116, l. 5.

² At postea remansit, cf. infra inter conclavistas Carpensis.

³ Cf. supra p. 116, l. 3; p. 108, l. 6; p. 123, adn. 3.

⁴ Cf. supra p. 123¹⁰. ⁵ Cf. supra p. 124².

^c Cf. supra p. 108, l. 11, sed etiam p. 116, l. 9 ss.

⁷ Cf. supra p. 125, adn. 3.

⁸ Cf. supra p. 116, l. 5; infra p. 129, adn. 2.

⁹ Cf. supra p. 83, adn. 1.

¹⁰ Cf. supra p. 108, l. 13; p. 116, l. 9 ss.

¹¹ Laurentius Pratanus, auctor Epilogi, de quo in Prolegomenis videas.

269 ^v	<i>Cauriensis</i> .	<i>De Medicis</i> .	<i>Rmi D. Ferrariensis</i> .	<i>Phisici</i> .
	Don Ferdinandus de Mendoza ¹ .	Blasius Marcellinus de Fano.	Brandilisius de Trottis.	Iustinianus Finettus.
271 ^r	Petrus de Zurita.	Gaspar de Blanchis.	Scipio de Piovenis ² .	Iulius de Nursia.
272 ^v	Petrus Ordones ³ de Avaya ⁴ .	Pandulphus de Licetariis.	Alexander Rossettus.	Remigius a Feronibus.
	<i>Augustani</i> .	<i>Maphaei</i> .	<i>Sabelli</i> .	Iacobus Cananus cum
	Mauritius Ferrerio.	Petrus Paulus Gualterius.	Angelus Palutius.	Dominico Falfessura.
	Annibal Lotheringus.	Ioannes Maria Riccius.	Ascanius Geraldinis.	<i>Sartor</i> .
	Ioannes Iacobus Leonferus ⁵ .	Robertus Flamingus.	Ludovicus Stephanucci.	Peregrinus Pasqualinus.
	Symon Telinga c. tonsoribus,	<i>Cibo</i> .	<i>Cornelii</i> .	<i>Chirurgici</i> .
	ut in constitutionibus ⁶ .	Franciscus Mascardus.	Georgius Cornelius ⁷ .	Realdus Columbus.
274 ^r	<i>De la Cueva</i> .	Ioannes Franciscus Guiduccius abbas.	Cosmus Pallavicinus.	Iacobus de Perusio ¹⁰ .
	Arias Gundisalvi comes de	Franciscus Roberti Guinon.	Diomedes de Leonibus.	<i>Aromatarii</i> .
	Puñarosto ⁸ .	<i>Rmi Pisani</i> .	<i>S. Georgii</i> .	Nicolaus de Sanctis.
	Alphonsus Ruy.	Aloysius Cornelius praeceptor Cypri ⁹ .	Alexander Martius.	Fabius Piccionus cum
	Petrus Velasquez ⁴ .	Ranolfus Benaldutius de Fano.	Symon de Ayolis ⁹ .	Antonio de Sartis, et
	Ioannes Villela de Aldana,	Theodoricus Gerardi.	<i>Crispi</i> .	Victorio de Orto.
	pro confessore R ^{morum} Hispanorum.	<i>De Lothoringia</i> .	Ioannes Placitus.	<i>Magister domus conclavis</i> .
	<i>Sfondrati</i> .	Ioannes de Salignac.	Felix Tignosinus.	Hieronymus Cecchinus.
270 ^r	Benedictus Cipellus.	Georgius de Bucoli.	Profectus de Lazzaro de	<i>Scalvus conclavis</i> .
273 ^r	Emanuel de Archatoribus.	Iacobus de Frougart.	Profecto.	Hieronymus Francisconus.
271 ^v	<i>De Cesis</i> .	<i>Mantuanis</i> .	<i>Rmi de Urbino</i> .	<i>Tonsores</i> .
	Ioannes Baptista Filiarcha.	Hippolitus Capilupus.	Felix Tyrannus.	Peruccius de Villareal.
	Octavianus Scottus.	Camillus Olivius.	Antonius Iannottus.	Ioannes Pincinella ⁷ .
	Odettus de Raviottis ⁶ .	Georgius Pelacanus.	Symon Iacobus de Bacca-	Angelus de Nicolao de Gra-
	<i>De Daurantibus</i> .	<i>De Gaddis</i> .	rellis.	tia, cum
	Augustus Coccianus.	Vincentius Lauro.	<i>De Vendomo</i> ⁸ .	Francisco de Gratianis.
	Ioannes Paulus de Corte.	Alexander Strozzi.	Lancellottus de Carle.	<i>Architectores</i> .
	Vincentius de Covis.	Lucas de Berardo ⁸ .	Ludovicus de Mainteternes.	Antonius Labac cum
274 ^v	<i>De Ambasia</i> .	<i>De Auria</i> .	Rigaldus de S. Marsali.	Mario Labac.
	Claudius de Moynci.	Ioann. Antonius de Eraldis ¹ .	Guillelmus Champi pro sco-	Bartholomeus Baroninus
	Natalis de Bel.	Lazzarus ^m Scarampus.	patore.	cum
	Iacobus Buriotel, clericus	Iacobus Magister.	<i>Sacrista</i> .	Ioanne Francisco fratre.
	Rothomagensis.	<i>Rmi D. a Castillione</i> .	R ^{mus} D. Ioannes Iacobus	<i>Muratores</i> .
	<i>Geennensis</i> .	Carolus Tiercelin.	Barba, episcopus Apruti-	Firmus de Crotis.
	D. Antonius Pacecco.	Iacobus de Thou.	nus.	Ioannes de Lacu Maiori.
	Gundisalvus de Baesa ^f .	Gerardus de Ambres.	Antonius Viscontius ad-	<i>Scopatores</i> .
270 ^v	Didacus Maldonado.	<i>De Farnesio</i> .	iunctus, cum	Hieronymus Brixianus.
	<i>S. Angeli</i> .	Hieronymus de Coreggio.	Bernardino Gavello, et	Franciscus Vassallus.
272 ^r	Philippus Gerius.	Ascanius de Nepi.	Vincenzio de Massarellis.	Andreas de Lanci.
273 ^v	Bonifacius de Cherubini.	Sebastianus Gualterius.	Frater Petrus Aetiopus ⁹ .	Nicolaus Bottus ^w .
	Vincentius Cottus.	<i>De S. Flora</i> .	Antonius de la Lata.	Antonius Braola.
	<i>De Guisa</i> .	Fabritius Varano.	<i>Magistri ceremoniarum</i> .	Dominicus Latomi.
	Ludovicus de Lorena ^g , fra-	Ioannes Dominicus Leon-	Ioannes Franciscus Firma-	Ioannes Bicharo.
	ter R ^{mi} de Guisa ⁵ .	nus.	nus, cum	Claudius de Cathaneis.
	Gabriel de Valle.	Octavianus Bentivogli.	Ioanne Ludovico eius ne-	Ioannes Mattheus.
	Ioachinus de Valloles.	<i>Poli</i> .	pote et	Michael Fiamingo.
	Stephanus Lalomant ^h pro	Aloysius Priulus.	Pomponio Principivalle ^r ;	Petrus Belar.
275 ^r	tonsore, ut in constitu-	Thomas de Madiis ⁸ .	Ioannes Baptista de Comiti-	Ioannes Angelus de Comiti-
	tionibus, pro Gallis ⁶ .	Ioannes Baptista de Riva.	bus cum	buss.
	<i>Veralli</i> .	<i>Sermoneta</i> .	Nicolao de Barberiis.	<i>Phisici adiuncti</i> .
	Hieronymus Verbena.	Sanctes Saccus.	<i>Clerici et secretarii collegii</i> .	Magister Natalis.
	Antonius Bizozoro.	Franciscus Torellus.	Ioannes Franciscus Binus.	Doctor de Aquilera.
	Blasius ⁱ Veccia.	Petrus Bonaccursius.	Gaspar de la Hoz ^a cum	<i>Tonsores</i> .
			Sebastiano de Romeis ^t .	Symon Telinga.
			Nobilis Iulius cum para-	Stephanus Lalomant.
			mentis pontificis.	

^a P Anaia.^b P Lenonferus.^c O P Puño rostro.^d O Villaquez; P Vellas quez.^e O P Raynotis.^f P Boesa.^g sic.^h P Solomant.ⁱ O P Latius.^k O P Gerardo.^l O Aeraldis.^m O P Lotarus.ⁿ P Provenis.^o O P Agnolis.^p O P Vendosme.^q P Etiops.^r O Principalle; P Pricipivalle.^s O P Noz.^t O P Nomeis.^u O P Perosa.^v O P Poncinella.^w P Boetus.¹ Cf. supra p. 108, l. 12; p. 116, l. 9 ss.² Fuerat cantor concilii Tridentini, cf. indicem voluminis primi.³ Cf. supra p. 116, l. 35.⁴ Cf. supra p. 84, adn. 1.⁵ Cf. supra p. 64, adn. 3; p. 127, col. 2.⁶ Cf. supra p. 116, l. 36.⁷ Fuerat antea conclavista cardinalis de Turnone, v. supra p. 123 (cum adn. 1). Massarellus saepius de eo narrat, cf. indicem.⁸ Cf. supra p. 125, adn. 10.⁹ Cf. supra p. 108, l. 12; p. 116, l. 9 ss.¹⁰ Iacobus Rastellus, cf. supra p. 105, adn. 3.

[Die sabbati 1. Februarii.]

Dies LXV. conclavis. — LV. scrutinium.

Die sabbati 1. Februarii eiusdem anni 1550 post celebratam missam consuetam, et accepta vota R^{morum} DD. Carpensis et de Crescentiis aegrotantium habitum fuit scrutinium, cuius cedulae sunt infrascriptae, videlicet:

1. Moronum, Cremonensem, Polum.	24. Moronum.	
2. Sabinensem, Tranensem, Salviatum vel Guisam.	25. Ostiensem, Praenestinensem, Sabinensem.	
3. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Guisam.	26. Tranensem, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.	
4. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Sfondratum.	27. Polum, Moronum, Augustensem, Sfrondatum, Mantuanum.	
5. Carpensem, Portugallensem, Moronum, Polum.	28. Polum.	
6. Portuensem, Praenestinum, Sabinensem, de Sylva, Cesis.	29. Polum, Medicem, Moronum, Burgensem.	27 ^v
7. Tranensem, Salviatum, Sabinensem.	30. Carpensem, Polum.	
8. Tranensem, Sabinensem, Borbonium vel Guisam.	31. Ostiensem, Portuensem, Sabinensem.	
9. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Ghisam, Viseum.	32. Moronum, Portugallensem, Polum.	
10. Ostiensem, Portuensem, Tusculanum, Praenestinum vel Sabinensem.	33. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.	
11. Augustensem, de Cesis, Durantem, Cibo vel Polum.	34. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Turnonium, Guisam.	
12. Salviatum, Armeniacum, S. Crucis et Guisam.	35. Tranensem, Verallum et Sabinensem.	
13. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Borbonium.	36. Cremonensem, Polum, Viseum.	
14. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Viseum.	37. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.	
15. Burgensem, Moronum, Polum.	38. Ostiensem, Praenestinensem, Sabinensem, Cibo.	
16. Polum.	39. Polum.	27 ^{6v}
17. Burgensem vel Polum vel Medicem.	40. Polum, Burgensem, Sfondratum, Moronum.	
18. Burgensem vel Polum.	41. Cremonensem, Medicem, Mantuanum, Polum.	
19. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.	42. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum et de Guisa.	
20. Burgensem, Polum, Moronum, Mantuanum.	43. Reginaldum card. Polum, Burgensem, Cremonensem.	27 ^{6r}
21. Burgensem, Polum, Cremonensem, Moronum et Augustensem.	44. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Lothoringum.	
22. Tranensem, Portuensem, Sabinensem.	45. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem.	
23. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Polum.	46. Polum.	

Quarum cedularum vota sunt infradicta, videlicet:

Tranensis habet	de Sylva 5,	Cesis 2,	Carpensis 3,	Medices 3,
vota 22,	Moronus 11,	Durantes 1,	Burgensis 10,	Cibo 3,
Salviatus 18 ¹ ,	Armeniacus 1,	Portugallensis 2,	S. Crucis 2,	Lothoringus 2,
Bolonia 1,	Augustensis 2,	Borbonius 6,	Guisius 7,	Mantuanus 3,
de Monte 6,	Sfondratus 10,	Turnonius 1,	Verallus 1,	Polus 21.
Sabinensis 21,				

Finitur autem scrutinium hora 18., existentibus in conclavi 46 cardinalibus².

Ingressus card. Cibo in conclave.

Eadem die hora 22. R^{mus} D. card. Cibo, cum ab eius infirmitate convaluisset, reversus est in conclave.

De practicis pro card. Salviato, et de adhaesione quorundam cardinalium alterius partis.

Mortuo card. Rodulpho, quem Gallorum rex maxime percupiebat et litteris supremae notae suis cardinalibus comendaverat^a, ut superius demonstratum est, cardinales Galli

^a sic.

¹ Gualterius (f. 224^v) huic dat 19 vota.

² Firmanus l. c. f. 32^v: »Et quia repentina mors R^{mi} de Rodulphis maximum attulit terrorem R^{mis}, cum ab omnibus diceretur hec mors veneni causa evenisse, R^{mi} deputati ordinarunt, quod cementarii intus et alii extra conclave inciperent rumpere parietem in aula regia prope portam conclavis, ubi rota pro intro-mittendis cibariis poni debebat. Conclavistae denuo ceperunt cibaria a semetipsis in portello, ut supra. — R^{mus} de Cibo reversus est ad conclave [cf. supra p. 105, l. 14]. — Fuerunt clausae fenestrae in cameris sacristiae, ubi R^{mus} Doria permanebat [sed cf. p. 71¹]. — Sacrista accepit de sacristia paramenta quadragesimalia et per totam quadragesimam et alia necessaria pro benedictione

Concilium Tridentinum. II.

candelarum«. — Gualterius, Clm. 152, f. 224^v: »Franciscus Villa, quem Guisius ad regem suum legatum se mittere dicebat, ut de his omnibus quae in comitio agerentur eum certiore faceret, [e] conclavi egreditur. Huic ne pridie emitteretur [cf. supra p. 116, 5] conventibus oculis praefecti permiserunt. Omnes etiam Rodulphi conclavistae conclavi admittuntur.« F. Villa, qui Gallis inserviebat, fuerat conclavista card. Ferrariensis [cf. supra p. 125 127] et saepe commemoratur in epistulis Gallorum; cf. ex. gr. Ribier II 225 238 240, Druffel I 274 349 (ubi Chastillioneus cardinalis queritur, quod Guisius non cum omnibus cardinalibus Gallis communicasset ea, quae per Villam regi nuntiaret; cf. Ribier II 270; De Leva, Storia doc. di Carlo V, vol. V, p. 90).

277^v omnes | eorum vires et favorem in R^{mm} D. Salviatum converterunt atque diversis modis alios in eandem sententiam deducere^a tentaverunt. Quod eo facilius accidit, cum multi ex cardinalibus tum dicti Rodulphi inopinata miserabilique morte, tum multorum cardinalium, praesertim novissime Carpensis et de Crescentiis infirmitate perterriti, tum etiam innumeris maximisque incommoditatibus temporisque longitudine defessi laxique, tum 5 denique ob infinita scandala, quae quotidie maiora ex hac diutina sedis vacatione oriuntur, ac populi christiani clamore damnisque commoti, facillime libenterque in qualemcunque creandum pontificem descendebant.

His accessit^b cardinalium Mantuani et Urbinatensis^c adhaesio. Primus ob antiquam cum | Salviato familiaritatem, secundus vero ob affinitatem et fratris sui, ducis Urbini, 10 maioris natu, iussionem. Qui duo hucusque Caesareis faverant^d. Praeterea securim ad radicem positam esse videbatur, cum cardd. S. Angeli et S. Florae ad eundem Salviatum se converterint, quorum unus, videlicet S. Angeli, card. Farnesii (qui omni conatu una cum Caesareis Salviato adversatus fuerat) germanus frater, alter, S. <Florae>^e, eiusdem Farnesii etiam frater consobrinus extitit. Quod quidem maximam omnibus admirationem 15 attulit. Huius adhaesionis causam eam^f esse asserunt, cum card. S. Angeli verebatur^g, ne Farnesius una cum duce Octavio eorum fratre, qui imperatori addictus est, ducatum Castrensem duci Oratio, etiam eorum fratri, qui Chr^{mi} regis partes sequitur, favore dictorum Caesareorum eriperet. S. Angeli enim cum Horatio, Farnesius | vero cum Octavio maxime conveniebat, cum alter etiam cardinalis regias, alter imperatoris partes foveret — 20 ac etiam, quia dicto duci Horatio ante patrui pontificis obitum rex Gallorum eius filiam naturalem in uxorem sponderat, nec^h adhuc matrimonium perfectum erat, quod S. Angeli neⁱ dissolveretur verebatur. Et dux Octavius, imperatoris gener, civitatem Parmensem Caesareo favore atque auxilio recuperaturum^k sperabat, id quod card. Farnesius in primis optabat^l. Card. autem de S. Flora ob affinitatem Salviato adhaesit. 25 Sfortia enim eius frater germanus eiusdem Salviati neptem uxorem habet, eoque creato pontifice et fratrem suum et se ipsum pontifici in primis gratum futurum existimabat^l. Farnesius vero ultra ea, quae dicta sunt, hac etiam ratione | Salviato adversabatur, quia vivente pontifice Paulo multis modis iniuriis lacessitum sciebat^m, eiusque hostis se gesseratⁿ, atque ipsius ultionem timebat. 30

Hac fratrum discordia sic extanteⁿ res Salviati mirum in modum auctoritate existimationeque aucta^o est, ita ut certo eum pontificem futurum et ferebatur et credebatur. Non cessabant tamen Caesarei Farnesianique etiam amissis fratribus reliquis in pristinam fidem continere, sicque tota fere nocte monitionibus, hortationibus, praecibus, suasionibus aliisque viis vel retinendi vel lucrandi vota^o ab utraque parte 35 vacatum est.

[Die dominica 2. Februarii.]

Dies LXVI. conclavis, in festo purificationis.

279^v Die dominica 2. eiusdem mensis Februarii, in festo purificationis s. Mariae virginis, scrutinium habitum non fuit, sed omnes fere cardinales vel | celebrarunt vel sacram eucharistiam perceperunt, ac etiam R^{ms} decanus candelas benedixit³ distribuitque tam R^{ms} DD. cardinalibus, quam conclavistis omnibus⁴. 40

^a P ducere. ^b O accedit. ^c P Mantuanum et Urbinatensem. ^d P fuerant. ^e om. O. ^f om. P. ^g P vereatur. ^h O ne. ⁱ P non. ^k O recuperatur cum. ^l P existimabant. ^m O generat. ⁿ P astante.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 224^v: »Ea die Farnesio nuntiatur Salviati fautores ita egisse cum Horatio Castri duce Rainutioque eius fratribus, ut illos in maximam suspicionem adduxerint, Octavium Farnesii consilio ad occupandum [225^r] Castri ducatum praeparari Hispanasque copias ad portum Telamonis ea de causa discessisse. Quapropter ipse card. S. Angeli, qui Horatium propensius amabat, id aegre ferens, precibusque ac pollicitationibus Guisii agitatus una cum camerario a fratre Farnesio animum avertere et ad ipsum Salviatum transire cogitavit. Huius rei novitas satis superque Farnesii animum percussit, et ne se quoque huius consilii participem ostenderet, fautores suos advocavit eosque admonuit, ut languentes S. Angeli et camerarii animos sustinerent eosque omni via in adversas partes

transire una impedirent, ne adversarii tali victoria potirentur. Igitur Farnesiani ad subvertendas huius consilii cogitationes se converterunt atque adeo magnus rumor ex hac novitate obortus est, ut necdum comitium, sed totam Urbem pervagaverit, et quamplurimi existimaverint postridie Salviatum ad pontificatum evasurum.« Cf. etiam Maffei relationem infra p. 132, adn. 1.

² Cf. Maffei relationem supra p. 19, adn. 4.

³ Firmanus l. c.: »Cum essent R^{mi} in conclavi, consulerunt quid agendum esset in die purificationis, an officium fieret de festo an de dominica. Conclusum fuit, quod distributio fieret candelarum, missa vero celebraretur de septuagesima.« Deinde describuntur caeremoniae observatae in benedictione candelarum sede vacante.

⁴ »Inter quos quum fuisset ultimus qui accederem,

Congregatio generalis.

De acceleranda electione et invenienda pecunia pro stipendio militum.

Eadem die dominica, hora autem 20., fuit congregatio generalis, in qua R^{mus} D. decanus proposuit scandala et damna infinita, quae quotidie maiora oriuntur ex hac mora creandi pontificem¹, et quod iam sedes apostolica sit tot tantisque expensis et oneribus gravata, ut amplius eas sustinere non possit, praesertim cum instet dies, quo stipendia militibus propositis ad custodiam Urbis et conclavis danda sunt, et custos arcis S. Angeli significavit^a, | non esse apud eum nisi 12 milia aureorum², quae in arce pro necessitatibus, quae evenire sedi^b apostolicae possent, servari consulit et vellet, et quod propterea vel milites ipsi dimittendi essent, vel de invenienda pecunia cogitandum, quae tamen difficile haberi poterit, cum redditus ipsius sedis sint diversis modis pignori creditoribus assignata^c, et alias multipliciter impediti, et quod his malis nulla meliori via mederi poterat, quam per creationem pontificis, ad quam patres multis verbis hortatus est atque rogavit^d.

Omnes cardinales suo ordine sententias graviter copioseque ac pie dixerunt. Et quod ad accelerandam pontificis electionem attinet, varii varia retulerunt, neque paritum est iis, qui tam immodeste et indecenter principibus favent. Non defuerunt tamen, qui ipsorum principum rationem habendam esse consuluerunt. | Alii vota libera ob respectum praefatum dari non posse asserebant. Alii (quos id tangere suspicabantur) ab eo crimine se immunes esse excusabant. Omnes tamen vota libere dari debere^e confitebantur, atque ut id fieret omnibus modis curandum consulebant. Quidam etiam maximo pere detestati sunt firmam illorum perseverantiam (quam etiam obstinationem^f nominabant) dandi iam per duos menses et ultra uni tantum cardinali vota sua huius vel alterius partis — quod cardinales Polum et Sabinensem tangebat —, ex eoque praecipue moram creandi pontificem devenire comprobabant, cum pars altera alteri cedere nullo modo vellet et dedecori pusillanimitatique, ac etiam | turpi cessionis ascribendum vereretur, si una in alium alterius vota diverteret. Quod etiam omnes confirmarunt; certi autem vel firmi nihil statui vel decerni potuit^g.

Quo vero ad pecuniam pro stipendio militum et aliis necessitatibus occurrentibus, quod non tangatur^h ea, quae in arce S. Angeli remanserat, sed quod R^{mi} DD. deputati provideant, prout melius et opportunius visum fuerit. Solviturque congregatio hora 23.

De mutatione animorum erga card. Salviatum.

Et quoniam, ut superius dictum est, scrutinium hodierna die minime habitum est, vacatum fuit ab utraque parte practicis vel retinendi suos, vel alios in eorum sententiam deducendi. Maxime vero Galli pro Salviato | laboraverunt. Verum quoniam idem Caesarai

^a P significaverit.^b O sedis.^c sic.^d In codd. neque interpunctio neque alinea.^e om. O.^f conieci; codd. observationem.^g P tangantur.

dixi: R^{mo} Domine, altera Petro, altera Paulo debetur. Ille ridens Iure ergo, inquit, cape duas: P. de Brevibus, Clm. 152, f. 246^r. — Firmanus l. c. f. 33^v: »Epulae fuerunt diminutae a praelatis custodibus.«

¹ P. de Brevibus f. 246^r: »Hora 21. fuit congregatio, in qua decanus admonuit cardinales de constitutionibus factis super reformatione conclavis, hortatusque est omnes, ut vellet eas observare, et si quid habeant, quid super ea re dicendum fore iudicarent, dicere[n]t.«

² P. de Brevibus l. c.: »Exhaustum esse aerarium castri S. Angeli nec superesse inibi nisi XII m. △, fuisse iam hactenus exposita usque ad CCL milia.«

³ P. de Brevibus l. c.: »Card. Salviatus respondit constitutiones fuisse prudenter factas et esse observandas etiam addito [vel adhibito? cod. adhibito] iuramento, si ceteris videretur. Videri sibi exonerandam esse cameram apostolicam aliqua parte militum, retentis tantum duobus millibus. De stipendiis providerent cardinales deputati et camerarius. De acceleratione creandi pontificis se laudare sententiam decani,

et quantum ad se in ipsa creatione non defuturum, et conversus ad decanum dixit, quod is et Polus electionem impediabant; [246^v] huic consultum fore, si ambo discederent et pro ea vice vellet uti voce nec activa nec passiva. — Dixerunt ceteri sententiam, comprobantes dicta a Salviato, excepto iuramento de observandis constitutionibus: satis esse, promississe omnes in principio eas observaturos. Card. Augustanus, ut erat pia ac sanctissimae mentis, dixit se tamquam sacerdotem et Christi ministrum vocare ante pedes et vulnera Iesu Christi ad iudicium omnes, qui ambitione detenti procrastinarent electionem papae; offerre se contra eos in iudicio staturum et post admonitionem christianam tam male affecta ob eam dilationem causam acturum et responsurum.« — Gualterius, Clm. 152, f. 225^r ea brevius narrat et post admonitionem decani, ut »vota libera esse vellet et principum studio vel gratiae ea non subiicerent«, addit: »Guisius ac Farnesius illud addiderunt, se numquam in aliquo curaturos, quominus vota per ipsorum [225^v] fautores in quem liberet libere conferrent.«

Farnesianique fecerunt, pugnatum est tota die aequo Marte ab utroque latere. Praevaluit tamen adveniente nocte pars Caesarea, atque ideo tres iam deperditos ad se revocarunt, videlicet Mantuanum, S. Angeli et S. Florae, a quibus omnis adipiscendi pontificatus spes Salviati pendebat. Quare Galli hoc favore destituti spem assequendi Salviatum paululum remittere coeperunt, etiam ex adverso Caesaris salutem sperare et scopulum hunc evadere posse confidebant. Maximi enim ponderis videbatur supradictorum germanorum fratrum discordia atque contentio. Quare summis viribus elaboratum est, ut reconciliatio ipsa fieret. At quoniam nunquam a laboribus et practicis cessatum est, cardinales Galli cum duobus fratribus | praedictis tantum effecerunt, ut ad eorum partes eos iterum reduxisse viderentur. Econtra vero idem Caesaris Farnesianique apud eosdem fratres contenderunt. A quibus etsi omnimodam reversionem consequi nequaquam valuerunt, hoc tamen summis praecibus impetrarunt, ut saltim^a per duos dies a conferendis votis in Salviatum abstinere, nihilque hoc medio tempore innovarent. Res itaque tota hac nocte eo in statu permansere. Quam noctem multi utriusque partis insomnem, nonnulli inquietam mentem^b duxerunt¹.

^a sic.^b O metemque.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 225^v: »Qua die quum Farnesius de fratris animo minime vereri videretur eumque electionis Salviati minime inclinatum fore speraret, attamen quum post cenam ille in Borbonii cubiculum a Guisio advocatus fuisset, revocavit [cod. revocaverit] in fratre animi suspicionem eamque mirum in modum [cod. immodum] auxit quum rettulerit, quid secum Guisius loquutus fuisset. Renuntiatum enim postea fuit Horatium ac Salviati fratrem per fenestram quandam simul ea die loquutos esse cum eo. Quae res Farnesium in maximam rerum suarum dubitationem adduxit. Plerique, qui [cod. sui] suas partes sequebantur ac pudore quodam retinebantur, ne Salviato faverent, facile Salviato cessuri videbantur, quum excusari se demum posse sperarent, quod alterum Pauli III nepotem essent sequuti. Sed quum sequenti aurora Farnesium fratrem convenisset, ea animi anxietate liberatus est; suspicionem etenim illam debilia fundamenta habuisse comperit fratremque eius voluntati obedire obsequentissimique fratris officio fungi velle adinvenit. Pervagavit confestim huius rei fama et eorum animi, qui Salviato favebant, victi consternatique remansere.« Cf. *De Leva* V, 87 s; infra 134, 1.

Maffei, Clm. 152, f. 261^v (continuatio narrationis quam supra p. 84, adn. 1 exhibuimus): »Ambitionis studia non minus extra conclave quam [cod. conclaveque] intra septa sollicite exercebantur. Dux Urbinatum Tranensem cardinali fratri diligentissime commendavit. Florentinorum dux amicis quamplurimis in Cybo commendationem scripsit. Ferrariensis in tanta animorum conflictatione ac rerum sollicitatione, etsi Gallorum partium princeps esset, Caesaris tamen voluntatem Francisci Aestini fratris ac Mantuani litteris tentandam curavit. S. Papuli episcopus, qui tum ex Gallia Romam venerat, ea solertia ac facundia fratris Salviati negotium est aggressus, ut Horatium Farnesium in suas partes traxerit. Is igitur Rainucium fratrem rogavit, ut Sfortiae adiunctus omni studio atque conatu Salviati petitionem foveret. Quod cum Farnesio delatum esset maximeque dubitaret ne Sfortia, cum ex duobus fratribus alterum in suas partes adduxisset, promissis his, quibus [262^r] (ut dictum est) ob Pauli III memoriam obstringi voluit, se solum existimaret, illum non precibus ac obsecrationibus, sed metu potius quodam inconsulte ac temere a Salviato avertere decrevit Rodolphumque, ex candidatis unum, qui ob adversam valetudinem ex conclave exierat Sfortiaeque gratus non erat, ad comitia reverti iusserat. Qui [cod. quod] cum ad reditum se pararet, repentina morte periit [cf. supra p. 105, adn. 1; 113, adn. 1]. Quod Sfortiae etiam gravissimum fuit, cum plures ex his, qui Farnesio ami-

ciores erant, Crescentius nempe, Maffei et Cornelius, Sfortie suam fidem iureiurando obstrinxerint, quod si Farnesius Rodolphum etiam ioco nominaret, statim viva voce Salviato suffragari fuisset. Cum vero in dies nemo non fere comitiorum dissidia magis magisque molestissime ferret nihilque aliud Gallos mortuo Rodolpho detinere posset nisi quod [cod. nisque] de Salviati petitione spem haberent, Sfortia Ranuccio sibi adiuncto quod de petitione hac agi posset tentare decrevit. Nam etsi optime sciret ex alteris Caesaris litteris nonnullos a Salviato penitus defecisse, multaque quae ad petitionem prius facilia erant, difficilia facta esse, attamen, si nihil aliud ageret, non pauci existimabant, Gallos hoc habito conatu ad alium animum allicere [cod. alijcere] posse, quem [cod. quam] Montanum [cod. Mantuanum] futurum quasi pro comperto habebat. Itaque prensationi se dedit. Quam cum maximopere Farnesius timeret, non oblato ut prius metu, sed praecibus ac supplicationibus ad ipsum Ranucium [cod. hic habet] que, corr. ex quae] exorandum usus est. Quibus precibus Sfortia [262^v] cedere simulavit, sed re vera cessationis causa fuit, quod Salviati internuntius Sfortie retulit, suis de rebus spem decessisse. Quum enim duo illi suffragia deessent, quae neque emulceri neque eblandiri poterat, nollebat [sic] amplius sua causa comitia differri [cod. deferri], sed omnia haec ut previsa animo forti ac magno sustinere. Sfortiam insuper (quem summopere amabat) monebat, quod, si religionis ac familiae, si consobrinorum dignitati consulere cupiebat, operam daret, ut Marcellus pontifex deligeretur. Cuius consilium Sfortia libenti animo accepisset eiusque monitis paruisset, nisi a Marcello Farnesium animo novisset alieno [cf. *De Leva* V, p. 90⁵]. Itaque Montani petitionem tota mente amplexus fuit.« (Continuatur infra p. 135, adn. 2.)

Firmanus l. c. f. 33^v: »Habebatur pro certo, ut pontifex crearetur aut R^{mum} decanum [sic] aut de Salviatis. — R^{mum} Carpensius discessit ex sua camera infirmus et ivit ad ultimam cameram sacristiae, cuius porta aperta fuit in aula sacristiae, et fuit clausa porta inter ipsum et R^{mum} Doria. — R^{mi} de Borbonio et de Lothoringia discesserunt a cameris clericorum capellae, quas possidebant sacrista et magistri cerimoniarum, et fuit clausa porta a cementariis in fine scararum, quae respondet in parva sacristia capellae Paulinae. Praefati cardinales iverunt ad cameras ultra consistorium, ut supra. — Ordinatum fuit a R^{mis} deputatis, ut magistri cerimoniarum hora 5. noctis pulsarent ter campanulam per conclave, et quod post tertiam pulsationem omnes R^{mi} et conclavistae redirent ad suas cameras et non amplius cursarent per conclave, quia omnibus R^{mis} molestum erat.«

[Die lunae 3. Februarii.]

Dies LXVII. conclavis.

Quare Salviatus in hodierno scrutinio non proponatur.

Mane autem facto quamvis Galli iterum supradictos fratres ad se trahere conarentur, persistentibus tamen his in promissione nocte praecedenti Caesareis facta, nihil videlicet per duos dies innovaturos | esse, et absque eis Salviatum pontificem habituros desperabant, tempus minime opportunum visum est, dictum Salviatum in hodierno scrutinio proponere, sed rem ad constitutum diem differre.

Scrutinium LVI.

Hora itaque 16. diei lunae 3. mensis Februarii celebrata missa consueta et acceptis votis R^{morum} DD. Carpensis et de Crescentiis aegrotantium celebratum fuit 56. scrutinium, cuius suffragia sunt infrascripta, videlicet:

1. Polum.	26. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.	283 ^v
2. Burgensem, Cibo vel Cremonensem vel Reginaldum Polum.	27. Portuensem, Praenestinensem, Sabinensem, de Sylva, Cibo.	
3. Tranensem, Burgensem, Sfondratum, Polum.	28. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Borbonium.	
4. Polum.	29. Moronum.	
5. Burgensem, Sfondratum, Polum.	30. Polum, Burgensem, Sfondratum, Moronum.	
6. Polum.	31. Tranensem, Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.	
7. Salviatum et Mantuanum.	32. Moronum, Portugallensem, Polum.	283 ^r
8. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Guisam, Farnesium.	33. Ostiensem, de Borbonio, Sabinensem vel Lothoringum, Farnesium.	
9. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem.	34. Sfondratum, Cibo et Polum.	
10. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Polum.	35. Ostiensem, Praenestinensem, Sabinensem, Borbonium vel Lothoringum.	
11. Sfondratum vel Polum.	36. Polum.	
12. Burgensem, Moronum, Polum.	37. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.	
13. Sabinensem, Salviatum, Tranensem, Lothoringum.	38. Polum, Moronum, Burgensem, Sfondratum, Mantuanum.	
14. Burgensem, Polum, Portugallensem, Moronum, Cremonensem.	39. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Cibo	
15. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium et Turnonium.	40. Tranensem, Praenestinensem et Sabinensem.	
16. Augustensem, de Cesis, Durantem, Cibo vel Polum.	41. ^a Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum et de Guisa.	284 ^r
17. Polum vel Sabellum.	42. ^b Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium,	
18. Burgensem, Moronum, Polum.	43. Polum. [Lothoringum.	
19. Moronum, Medicem, Polum, Burgensem.	44. Tranensem, Sabinensem, Salviatum.	
20. Decanum, Salviatum, Sabinensem, Viseum, Lothoringum.	45. Tranensem, Sabinensem, Salviatum, Lothoringum.	
21. Tranensem, Salviatum, Sabinensem et Corneliu.	46. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.	
22. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.	47. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Sfondratum.	
23. Portuensem, Praenestinensem, Sabinensem, de Silva, Cibo.	48. Tranensem, Portuensem, Sabinensem.	
24. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Borbonium.	49. Polum, Moronum, Augustensem, Carpensem.	
25. Tranensem, Salviatum, Sabinensem et Corneliu.	50. Ostiensem, Portuensem, Sabinensem.	
	51. Burgensem vel Polum.	

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Turnonius 1,	Moronus 10,	Guisius 4,	Farnesius 2,
vota 23 ¹ ,	[Carpensis 2,	Augustensis 2,	Medices 1,	Polus 21,
Salviatus 19,	Burgensis 11,	Cesis 2,	Cibo 6,	Sabellus 1,
de Monte 5,	S. Crucis 1,	Durantes 1,	Lothoringus 6,	Cornelius 1,
Sabinensis 21,	Viseus 3,	Portugallensis 2,	Mantuanus 2,	Sfondratus 11.
Borbonius 1,				

10 Finitur autem scrutinium hora 17^{1/2}, existentibus in conclavi 47 cardinalibus.

De eodem card. Salviato.

Eadem die, etsi quaelibet^e partium inducias suprascriptas rumpere tentaverit, haec ut firmiores eos redderet, illa ut a promissis eos distraheret, nihil tamen ab aliqua earum assequi potuit, sed res eisdem in terminis, quibus nocte praeterita erant, permanserunt.

^a P 42.   ^b P 41.   ^c O quilit.

¹ P. de Brevibus, Clm. 152, f. 246^v, Tranensi dat 22, Salviato 20 vota.

Adveniente autem nocte Caesarei Farnesianique praevaluerunt, dictosque duos fratres cum altero fratre card. Farnesio conciliarunt ac eos in exclusionem Salviati confirmarunt¹. Quare^a Gallorum partes parumper cedere et de card. Salviato assequendo spem remittere coeperunt, Caesarei vero fortiores facti nihil amplius Salviatum verebantur, eaque de causa nox quietior abiit.

5

[Die Martis 4. Februarii.]

Dies LXIII. conclavis. — LVII. scrutinium.

Die Martis 4. eiusdem mensis Februarii habitum fuit 57. scrutinium. Celebrata igitur missa consueta R^{mi} DD. tres deputati acceperunt vota R^{morum} DD. Carpensis, de Vandomo et de Lothoringa aegrotantium, deinde data fuerunt suffragia in cedula infrascriptis, videlicet:

1. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum vel Lothoringum. 2. Burgensem, Moronum, Polum. 3. Carpensensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem et Polum. 285^v 4. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel de Guisa. 5. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, de Guisa, Farnesium. 6. Tranensem, Burgensem, Cremonensem et de Cesis. 7. Ostiensem, Praenestinensem, Sabinensem, Borbonium. 8. Ostiensem, Sabinensem, Praenestinensem et de Guisa. 9. Sabinensem, vel tres decanos ordinum, videlicet Tranensem episcoporum, Borbonium praesbyterorum, et diaconorum Cibo. 286^v 10. Augustensem, de Cesis, Durantem, Cibo vel Polum. 11. Augustensem, Mantuanum, Polum, Ferrariensem. 12. Tranensem, Portuensem, Sabinensem. 13. Moronum. 14. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium. 15. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo. 16. Polum. 17. Moronum, Medicem, Burgensem, Polum. 18. Burgensem vel Polum. 19. Moronum, Cremonensem, Polum. 286^r 20. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium. 21. Moronum, Portugallensem, Polum. 22. Sabinensem vel Tranensem aut Salviatum. 23. Polum, Sfondratum. 24. Burgensem, Polum, Sfondratum.	25. Burgensem et Polum. 26. Portuensem. 27. Maiorem^b poenitentiarium, vice^c-cancellarium, camerarium, Polum. 28. Quae cedula signata erat his verbis <Concors charitas ob reconciliatos fratres>^d. 30. Tranensem, Sabinensem, de Monte, Cibo. 31. Augustensem, Sfondratum, Cibo, Mantuanum, Polum. 32. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum et de Guisa. 33. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel Lothoringum. 34. Polum, Portugallensem, camerarium. 35. Burgensem, Mapheum, Cibo, Polum, Moronum. 36. Polum, Medicem. 37. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem. 38. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Turnonium, S. Crucis. 39. Tranensem, Salviatum vel Neapolitanum. 40. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Portugallensem vel Cibo. 41. Carpensensem, Augustensem, Polum. 42. Polum. 43. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium. 44. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum. 45. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Moronum. 46. Cibo, Sfondratum, Durantem, Polum. 47. Burgensem, Polum, Carpensensem et Augustinensem. 48. Portuensem, Praenestinensem, Sabinensem, de Sylva, Cibo.

Vota dictarum cedularum sunt infrascripta, videlicet:

10

Tranensis habet	Turnonius 1,	Augustensis 5,	Guisius 3,	Mantuanus 2,
vota 23,	Carpensis 3,	Sfondratus 8,	Medices 2,	Farnesius 2,
Salviatus 19,	Burgensis 10,	Cesis 2,	Mapheus 1,	S. Florae 2,
de Monte 6,	S. Crucis 2,	Durantes 2,	Cibo 9,	Polus 21,
Sabinensis 21,	Viseus 3,	Portugallensis 3,	Lothoringus 3,	Ferrariensis 1.
Borbonius 7,	Moronus 8,	S. Angeli 1,		

Scrutinium autem hora 18. finitur, existentibus in eo 47° cardinalibus.

De perseverantia partium.

Hac die nihil novi ab aliqua partium intentatum^e [est], cum unaquaeque^h firmiter consistere | reperiretur, neque ab illa <haec, neque>ⁱ illa^k ab hac amplius divelli posset, atque ideo card. Salviatum (cuius tantum res nunc agitur) pontificem futurum a nemine¹ crederetur, cum praesertim duo fratres suprascripti non solum Salviatum nequaquam velle

15

^a O Qua de; P Qua de re.^b P Moronum.^c O videlicet.^d O Concors. 29. Charitas ob reconciliatos fratres; etiam P ante secundam lineam voti 28 habet numerum 29.^e P 46.^f O in textu sine alinea et sine littera maiuscula vel interpunctione.^g sic.^h O unaquaeque.ⁱ om. codd.^k om. O.¹ O nomine.¹ Cf. supra p. 132, adn. 1, et Maffei narrationem infra p. 135, adn. 2.

confirmarunt, sed eorum animum etiam Gallis iis, quibus id antea promiserant palam fecerunt, se^a videlicet nullo modo velle in futurum a card. Farnesio secedere, sed quod ei gratum futurum cognoscerent facturos esse¹.

[Die Mercurii 5. Februarii.]

Dies LXIX. conclavis. — LVIII. scrutinium.

Die Mercurii 5. supradicti mensis Februarii hora 16. post celebratam missam consuetam, et accepta vota R^{morum} DD. Carpensis et de Arminiaco aegrotantium habitum fuit 58. scrutinium, cuius suffragia sunt infrascripta, videlicet:

1. Burgensem, Moronum, Polum.
2. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum vel Cibo.
- 3.^b Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.
- 4.^c Ostiensem, Portuensem, Sabinensem, Borbonium.
- 5.^d Ostiensem, Portuensem, Sabinensem.
6. Portugallensem sive Polum.
7. Moronum, Crescentium, Portugallensem, Polum.
8. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Guisam, Farnesium.
9. Tranensem, Salviatum, de Monte, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.
10. Medicem, Moronum, Polum, Burgensem.
11. Sabinensem, Tranensem, Salviatum, Borbonium vel Cremonensem.
12. Polum, Burgensem, Sfondratum, Carpentem, Cauriensem.
13. Burgensem, Polum, Carpentem, Augustensem, Medicem.
14. Reginaldum, card. Polum.
15. Burgensem, Augustensem, Sfondratum, Mantuanum, Polum.
16. Tranensem, Portuensem, Sabinensem, Armeniacum.
17. Sfondratum, Moronum, Burgensem, Cibo et Polum.
18. Decanum, Salviatum, Sabinensem, Viseum vel Lothoringum.
19. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem.
20. Burgensem, Polum, Cremonensem.
21. Burgensem vel Polum vel Medicem.
22. Praenestinensem, Salviatum, Sabinensem vel Lothoringum.
23. Tranensem, Burgensem, Cremonensem, Cesis.
24. Carpentem, Portugallensem, Polum, Moronum.
25. Polum, camerarium, Mantuanum.
26. Tranensem, Salviatum, Sabinensem.
27. Cremonensem vel Polum.
28. Augustensem, de Cesis, Durantem, Cibo vel Polum.
29. Burgensem vel Polum.
30. Portuensem, Praenestinum, Sabinensem, de Silva, Cibo.
31. Carpentem, Burgensem, Cremonensem, Moronum, Polum^e.
- 32.^f Burgensem, Mapheum, Cibo, Polum, Moronum.
33. Ostiensem, Praenestinensem, Sabinensem, Cibo.
34. Tranensem, Sabinensem, Borbonium vel de Guisa.
35. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.
- 36.^g Ostiensem, Sabinensem, Praenestinensem, de Guisa, Ferrariensem et Bellayum.
- 37.^h Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.
38. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium¹.
39. Salviatum, Armeniacum^k, Lothoringum, Guisam.
40. Ostiensem, Sabinensem vel Augustensem.
41. Polum, Tridentinum, Mapheum et Sfondratum.
42. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum et de Guisa.
43. Portugallensem et Polum.
44. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Praenestinensem et Turnonium.
45. Moronum.
46. De Monte, Tranensem, S. Crucis et Sfondratum.
47. Mantuanum, Polum, Ferrariensem.

288v

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Bellayus 1,	Tridentinus 1,	Cesis 2,	Mapheus 2,
vota 23,	Carpensis 4,	Farnesius 1,	Durantes 1,	Cibo 7,
Salvatus 19,	Burgensis 12,	S. Florae ¹ 1,	Portugallensis 4,	Lothoringus 4,
de Monte 7,	S. Crucis 1,	Armeniacus 2,	Geennensis 1,	Montanus 4,
Sabinensis 21,	de Sylva 4,	Cauriensis 1,	Guisius 5,	Polus 21,
Borbonius 7,	Moronus 8,	Augustensis 4,	Medices 3,	Ferrariensis 1 ^m .
Turnonius 1,	Crescentius 1,	Sfondratus 10,		

Finitur autem scrutinium hora 17^{1/2}, existentibus in conclavi 47 cardinalibus².

^a O et. ^b P 5. ^c P 3. ^d P 4. ^e add. alia manu in margine inferiore O.

^f abhinc O non praemittit numerum singulis cedulis. ^g P 37. ^h P 36. ⁱ om. O, et numeros sequentes habet uno minores (46 pro 47). ^k O Ameriacum. ¹ P S. Crucis. ^m P 2.

¹ Firmanus¹ l. c.: »Fuit facta finestra in aula regia, ubi poni debebat rota pro cibariis immittendis. Fuit dirutum repagulum tabularum, quod erat ante portam conclavis. Habebatur pro certo in secretis, quod R^{mus} de Salvatis esset papa. Sed evanuit.«

² P. de Brevibus, Clm. 152, f. 246^v: »Hoc die dictum est cardinalem Guisium habuisse sermonem cum nonnullis cardinalibus, velle [se] omnino cito papam creare; quodsi non posset Salviatum, sicut optabat, creaturum vel S. Crucis vel Sfondratum vel tandem Polum. Quae quidem verba poterant creationis accelerationem invenire; sed aliud de persona in animo

habebat, sicut postea ostendit. Ego sane et multi alii magnam spem cepimus de S. Cruce.«

Maffeus, Clm. 152, f. 262^v (continuans narrationem supra p. 132, adn. 1; nescio qua die singulae res acciderint, sed ne connexus interrumpatur, relationem usque ad finem hic exhibemus): »Cui [Montani] petitioni diis hominibusque plaudentibus statim undequaque [cod. undequoque] auxilia manarunt. Quorum non minima fuere, quod cum Caesar Mantuani litteris in commendationem consobrini Ferrariensis scriptis respondisset cogeretque et illum et reliquos suarum partium acri quodam iussu, ut Ferrariensem expellerent, Mantuanus, qui ab his,

Eadem die. Restrictio^a ferculorum.

Eadem die inter alia, quae reformatione indigere videbantur, illud etiam erat, ne fercula cardinalium uti cupiebant^b, sicut hucusque factum est, intromitterentur. Quare

^a O restituito.

^b P cuperant.

quibus inter se verborum lacinii cardinales utuntur, penitus erat alienus, hoc idem ita ut a Caesare scriptum fuerat referri iussit, quod Ferrariensis maximopere aegre tulit. [Cf. *Maurenbrecher* 223; *De Leva* V, 89.]

Obtigit interea [cod. intaerea], quod cum Ferrariensis summa molestia haec animo volutaret, Montanus [corr. ex Mantuanus] illum adiret. Qui quum a pluribus quae de ipso Guisius iactaret [cf. supra p. 59, adn. 1] audiisset, hanc cum illo iniuriam expostulandam venerat rogandumque insimul, ut Guisium moneret, ne amicum, cuius fidem in turbulentis comitiis [263^r] ita aperte perspexisset, obstinate negligeret. Is Montani adventus adeo felix fortunatusque fuit, ut Ferrariensis ommissis [sic] omnibus animo ad Montanum pontificem deligendum totum applicuerit [sic] Mantuanique consobrini, inter quem et Montanum irae erant, acerrime rationem nullam habere censuerit; mirum immo- dum [sic] enim aegre tulerat plus apud Mantuanum Caesaris observantiam quam cognationis vinculum valuisse. Itaque Montanus, qui ad dedecus ignominiamque propulsandam ei dumtaxat profectus erat, inde spei non dubiae plenus maximam rei publicae dignitatem adsequi posse dixerat [sic]. Postea vero Guisius animi gratia Sfortiam forte alloquitur. Qui Guisius ut erat ob longitudinem comitorum animo pene fracto ac perturbato, sententiarum obstinationem primo ipso ingressu detestatus est. Cui Sfortia statim pro re nata (inquit) in manu sua esse, ut his quibus omnes [cod. omnibus] premebantur laboribus levarentur contentionibusque iam finis imponeretur, dummodo ab unius suffragatione animum abduxisset, ut ipsemet Salvatus vir prudens ac rerum iustus existimator ab se ipso abduxerat, inquit non parum gloriae in his comitiis Gallos adeptos fuisse, qui non modo Polum, quem omnes prope pontificem maximum salutaverant, acri quadam repulsa a pontificatu extruderent, sed eo res redierit, ut si praesenti occasione deesse noluerint [cod. voluerint], alicui ex suis [possint] gratificari, qui quamquam non sit is quem maximopere cuperent, non parvi existimandum est, quod suarum sit partium, quodque beneficium hoc ab illis acceptum referat. Caveant itaque, ne insatiabili quodam [263^v] desiderio id respuant, quod honesta gloria ac fere omnium consensu adsequi possunt. <Non enim> [a Panv. insertum in lacuna] dici potest, quantum in his praesertim rebus quod nimium est offendat, adeo ut quod parum sit, omnia postmodum opportunitate non concedatur. Omnes iam comitorum satietas ac tedium invasit; quod si insuper nonnulli suarum partium resistent, unius pertinacia etiam cardinalium regi addictorum creationem impediri, [et] verendum esse, ne a Gallis statim deficient.

Sfortia his verbis Guisii animum prius a Ferrariense commotum quam facillime impulit Salvaticque petitionem eiecit, ut, ne moras comitiis amplius impositurus videretur, statim Marcellum proposuit, quem Sfortia non approbavit, non quia omnia illius causa non maximopere cuperet ac deberet, sed quoniam, ut dictum est, Farnesium ab illo penitus alienum cognoverat, insuperque Caesariani multis firmisque presidiis oppositionem petitionis illius firmaverant. Post Marcellum quodam verborum circuitu Montani mentionem fecit illumque tandem nominavit. Cui Sfortia cupide atque e vestigio assensus est. Quo facto Sfortia Guisium rogavit, ut pro sua humanitate cum Farnesio in gratiam redire vellet; in negotio enim hoc conficiendo eius auctori-

tate maximopere opus erat. Quod Guisius libentissime in se recepit.

Sfortia itaque deambulatim simulans Farnesium in porticu duxit, ubi cum Guisio duobus vel tribus spatiis factis paucisque verbis ultro citroque habitis Montanum sexto [sic] Idus Februarii [cod. Ianuarii] in pontificem eligere decreverunt, [264^r] hoc temporis spatium summentes [sic], ut a fide qua iureiurando Farnesius Caesarianis obstructus [cod. obstructus] erat, si potis esset se exolveret; nulli [corr. ex nullum] enim suffragaturum in se receperat, quem ante [ab ipso Panv. supra lin. add.] totius diei ac noctis spatio illis non declarasset.

Clandestino hoc colloquio facto unusquisque Montano [corr. ex Mantuano] secreto gratulatum misit. Capoferreus, qui huius deliberationis conscius fuerat Montanique pontificatum plurimum cupiebat, cunctationem hanc, quae [cod. hancque] maxima impedimenta afferre poterat, mirum immo- dum [sic] damnavit. Itaque Farnesium adiit illique in memoriam revocavit: Polum unius solummodo noctis intervallo a pontificatu exclusum fuisse, Montano vero hoc idem eo magis eventurum, quod duos fere totos dies interponere decrevisset [ergo 5. Febr. colloquium fuisset, sed cf. statim infra]. Cumque hoc exemplo ostendisset, quod si quis occasionem amplissimam oblatam prehendere neglexerit, postmodum exiguum atque inclinatam plerumque subiret, illum in suam sententiam adduxit eademque nocte Montanum [cod. Mantuanum] designare censuere, et ne tempus tereretur, statim Farnesius in Maffei cubiculum cum fautoribus suis se contulit, Guisius autem ex altera parte cum Gallis in suum.

Farnesius cum ob fidem datam ardentem optaret ex Caesarianis aliquem huic creationi assentiri, in Burgensis propinquum cubiculum ingressus est, ubi [corr. ex sibi] Coriam [a Panv. insertum in lacuna] primis fere verbis sibi adiunxit [cod. adiuxit], a quo postmodum et a Viseo, qui cum omnia undequaque urgeretur [sic], consulto eo profectus erat, adiutus [cod. adiutus] quasi manu facta, etsi eos Patcieccus repri- mere niteretur, Burgensem expugnaverunt illumque in sacellum, ubi iam cardinales fre- [264^v]quentes erant, adduxerunt. Patcieccus etsi Montanum per Caesaris litteras exclusum denuntiaret, Farnesius se teneri denuntiatione [cod. denuntiationi] negabat, quod in tempore praedicto minime fuisset.

Caesariani cum iam omnia undequaque deprehensa atque oppressa cognoscerent, tamen aliquid ut in trepidis ac turbidis rebus tentantes, Tranensi, ex Gallorum principibus candidato, et suffragio et quidquid per eos confici possit se propere confecturos pollicentur. Qui hac spe paululum elatus sensim de sacello se subduxit. Quod cum Parisius praesensisset, statim illum aggressus est illique Caesarianorum politionum [sic] levitate aperta [cod. apertae] ac denuntiata secum iterum illum in sacellum adduxit. Idem Parisius e Tridentini cubiculo Cybo Moronemque eripuit, ita ut quattuor solummodo: Tridentinus, Mantuanus, Patcieccus, Cueva [cod. Cuevo] remanserint. Caeteri omnes maxima acclamatione ac plausu VIII. [sic] Idus Februarii [cod. Ianuarii] Montanum pontificem maximum vocalibus suffragiis renuntiaverunt.

Quo declarato cardinales, qui eiusmodi creationi minime consenserant, designati pontificis ad pedes precumbentes veniam precati sunt. Quibus non solum impunitas data fuit, sed a liberalissimo pontifice magnificen- tissimis muneribus large profuseque condonati fuerunt. *

fercula ipsa ad dispositionem iuris reducuntur, ita ut uno tantum ferculo quilibet cardinalis contentus existat.

Exitus conclavistarum superfluum.

Quoniam in^a reformatione conclavis cautum erat, ut unus cardinalis tres tantum conclavistas habere possit, iubentur^b exire ii, qui supra dictum numerum adesse reperti sunt, atque etiam secretarii et agentes principum¹.

Usus rotae ad intromittenda fercula^c in conclavi.

Quamvis multoties fercula et alia necessaria cardinalibus subministranda per rotam in conclave^d transferri debere decretum fuerit^e, ut superius demonstratum est, quia tamen nimia incommoditas tum maximae morae in intromittendis ferculis tot cardinalium, tum^f confusio non parva ex usu ipsius rotae oriebatur, nunquam executioni etiam semel exp^gertus demandari potuit. Verum mortuo card. Rodulpho cum veneno eum obiisse certissimis signis appareret², ut omnis suspitio introducendorum ferculorum amputaretur, R^{mi} DD. deputati rotam ipsam apponendam esse omnino decreverunt, ruptoque muro, per quem in prima aula aedium^g, in quibus card. Mapheus novissime hospitabatur, aditus patuit^h, rotam praefatam ibidem apposuerunt, per quam hoc mane primum fercula trans-
miserunt³.

[Die Iovis 6. Februarii.]

Dies LXX. conclavis. — LXI. scrutinium.

Die Iovis 6. eiusdem mensis Februarii hora 16^{1/2} post celebratam missam consuetam et accepta vota R^{morum} DD. Carpensis et de Vandomo aegrotantium <habitum fuit>ⁱ 39. | scrutinium⁴, cuius^k cedulae sunt infrascriptae:

1. Polum, Burgensem, Portugallensem, Rothomagensem et Carpensem ¹ .	12. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum et de Guisa.
2. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Mantuanum, <Polum, Moronum> ^m .	13. Polum, camerarium, Burgensem.
3. ^a Augustensem, de Cesis, Durantem, Cibo vel Polum.	14. Portuensem, Praenestinensem, Sabinensem, de Sylva, Cibo.
4. ^o Polum, Burgensem, Sfondratum, Medicem.	15. Tranensem, Sabinensem, Borbonium, Mantuanum, Ferrariensem.
5. ^p Moronum, Burgensem, Polum, Medicem.	16. Moronum, Cremonensem, Cibo, Polum.
6. ^q Cremonensem vel Polum.	17. Carpensem, Burgensem, Moronum, Cremonensem, Polum.
7. ^r Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Cremonensem vel Cibo.	18. Decanum, Salviatum, Sabinensem, Viseum vel Lothoringum.
8. ^s Burgensem, Mapheum, Cibo, Polum.	19. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium, Lothoringum.
<9. Moronum, Tranensem> ^t .	20. Salviatum, Turnonium, S. Crucis.
10. ^u Tranensem, Portuensem, Sabinensem, Armeniacum.	21. Burgensem vel Polum.
11. ^v Burgensem, Portugallensem, Cremonensem, Cibo, Augustensem et Polum.	

^a om. O.   ^b codd. iubent.   ^c O intromittendam ferculam.   ^d codd. conclavi.
^e O fuit.   ^f O tamen.   ^g O editum.   ^h O potuit.   ⁱ O habuit fuit.   ^k O cuiusque.

¹ Cedulae 1 usque ad 19 O non praemittit numerum.   ^m P Tridentinum, Augustensem.

ⁿ P 5 (loco 3 habet P: Burgensem, Crescentium, Sfondratum, Mantuanum, Polum).

^o P 6 (loco 4 habet P: Moronum).   ^p P 7.   ^q P 8.   ^r P 9.

^s P 10, add. in fine Moronum (loco 8 habet P: Cremonensem vel Polum).

^t om. P. Confusio orta est inde, quod O numeros apponere omisit; lectio O videtur esse corrigenda ita, ut Moronum ducatur ad numerum praecedentem, Tranensem supprimatur ut ortum ditlographia verbi sequentis.

^u P 11.   ^v P 12.

¹ Nescio an hoc die etiam Massarelli exierit e conclavi, quoniam dominus eius, card. Cervinus, extra illud aegrotus erat. Hinc optime intellegeretur, cur relatio diarii Massarelliani de 7. Februarii omnino ex Petri Pauli de Brevibus diario sit hausta. Cf. Prolegomena.

² Cf. supra p. 101, adn. 2; p. 129, adn. 2.

³ Firmanus l. c. f. 34^r: »Fuit posita rota in fenestra praefata, per quam epulae capiebantur. Prope quam stabant duo officiales ad hoc noviter creati, videlicet magister domus et scalus conclavis, qui erant Hieronimus Garimbertus et --- [lacuna in cod. quam nescio supplere, cum scalus f. 126, col. 2 dicatur Novariensis] Brixienis,

Concilium Tridentinum II.

et ipsi vocabant omnes intus secundum ordinem venientium deforis cum cornutis. Quod erat maxima confusio, quia ab intus et extra loquebantur ad beneplacitum. Et hoc factum fuit ad cautelam R^{morum}, qui valde timebant ob violentam mortem R^{mi} de Rodulphis, ut supra, et ad maiorem securitatem domestici R^{morum} intus et extra ministrabant cibaria. Praelati vero custodes de hoc valde murmurabant, quia videbatur magnum scandalum et contra antiquum ordinem.»

⁴ Firmanus l. c. f. 34^r: »Fuit missa et scrutinium absque spe futuri pontificis, nam quotidie repetebatur eadem cantilena, quod omnibus iam taediosum erat.»

22. Burgensem, Polum, Medicem.
 23. Tranensem, de Monte, S. Crucis et Sfondratum.
 24. Burgensem, Augustensem, Sfondratum, Polum.
 25. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Borbonium.
 26. Augustensem, Durantem, Portugallensem, Polum.
 27. Burgensem, Durantem, Portugallensem, Polum.
 28. Burgensem, Polum, Medicem, Cremonensem.
 29. Sabinensem, Tranensem, Salviatum, Borbonium vel Lothoringum.
 30. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Guisa, Ferrariensem.
 31. Ostiensem, Sabinensem.
 32. Ostiensem, Portuensem vel Sabinensem.
 33. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.
 292^r 34. Moronum, Durantem, Portugallensem, Polum.
 35. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.
 36. Sfondratum, Tridentinum, Cibo et Polum.
 37. Burgensem, Moronum, Polum.
 38. Tranensem, Salviatum, Sabinensem et Cibo.
 39. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem.
 40. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum, Cibo.
 41. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, de Monte, Turnonium.
 42. Ostiensem, Portuensem, Praenestinensem, Sabinensem, Guisa.
 43. Tranensem, Burgensem, Cremonensem, Cesis.
 44. Tranensem, Burgensem, Cremonensem, Cesis.
 45. Ostiensem, Sabinensem, Praenestinensem et de Guisa.
 46. Tranensem, Burgensem, Salviatum, Sabinensem vel Lothoringum.
 47. Burgensem, Polum, Augustensem, Cremonensem.

Quarum cedularum vota sunt infrascripta, videlicet:

Tranensis habet	Portugallensis 4,	Burgensis 15,	Sfondratus 13,	S. Florae 1,
vota 23,	Guisius 4,	S. Crucis 2,	Durantes 2,	Polus 21,
Salvatus 19,	Medices 4,	de Sylva 4,	Mapheus 5,	Ferrariensis 2,
292 ^v de Monte 6,	Borbonius 6,	Moronus 8,	Cibo 4,	Tridentinus 1,
Sabinensis 21,	Turnonius 2,	Crescentius 1,	Lotharingus 4,	Augustensis 7,
Rothomagensis 1,	Carpensis 3,	Arpeniacus 2,	Mantuanus 3,	Cesis 2.

Finitur autem scrutinium hora 17¹/₂, existentibus in conclavi 47 cardinalibus.

[Die Veneris 7. Februarii.]

Dies LXXI. conclavis. — LX. scrutinium.

Die Veneris 7. eiusdem mensis Februarii hora 16. celebratum fuit 60. scrutinium, cuius cedulae sunt infrascriptae, videlicet:

1. ^b Tranensem, Salviatum, Cremonensem, Sabinensem vel Cibo.
 2. De Pisanis, Tranensem, Gaddum, Sabinensem, Rothomagensem, Cornelium.
 293^r 3. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium.
 4. Moronum, Crescentium, Rothomagensem, Portugallensem.
 5. <Polum, Cornelium, Tranensem, Salviatum>^c.
 6. Moronum, Portugallensem, Polum, Cornelium.
 7. Burgensem, Polum, Portugallensem, Mapheum.
 8. <Polum, Cornelium>^d.
 9. Decanum, Salviatum, Sabinensem vel Rothomagensem.
 10. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, de Gaddis, Polum.
 11. Polum, Portugallensem, Burgensem et della Cueva.
 12. Burgensem, Crescentium, Sfondratum, Mantuanum et Polum.
 13. Portuensem, Turnonium, S. Crucis.
 14. Ostiensem, Portuensem, Sabinensem, Borbonium.
 294^r 15. Moronum.
 16. Della Cueva, Polum, Cornelium.
 17. Tranensem, Sabinensem, Salviatum^e, Borbonium vel Turnonium.
 18. Augustensem, de Cesis, Durantem, Cibo, Polum.
 19. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Borbonium vel Lothoringum.
 20. Burgensem, Moronum, Polum.
 294^v 21. De Sylva, Cibo, Tranensem, Cesis vel Sabinensem.
 22. Medicem, Burgensem, Moronum, Polum.
 23. Burgensem, Polum, Moronum^f.
 24. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Lothoringum.
 25. Cornelium, Burgensem, Cibo, Polum, Moronum.
 26. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Lothoringum et Borbonium^g.
 27. Sabinensem, Salviatum, Guisam.
 28. Portugallensem, Cremonensem, Cibo, Polum.
 29. Polum, Burgensem, Sfondratum, Mapheum, Cornelium.
 30. Augustensem, Crescentium, Polum, Cornelium.
 31. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum, Lothoringum.
 32. Tranensem^h, Salviatum, Sabinensem, S. Crucis, de Gaddis, Rothomagensem, Ambosiam.
 33. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Guisium, Ferrariensem.
 34. Tranensem, Salviatum, Sabinensem vel Borbonium.
 35. Tranensem, Burgensem, Cremonensem, de Cesis.
 36. Portuensem, Praenestinensem, Sabinensem, de Sylva, Cibo.
 37. Tranensem, Sabinensemⁱ, Borbonium, Mantuanum et Farnesium vel Ferrariensem.
 38. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum, Cibo vel Cornelium.
 39. ^k Burgensem, Polum, Augustensem vel Cornelium.
 40. Burgensem, Mantuanum, Polum, Cornelium.
 41. Tranensem, Salviatum, Sabinensem, Viseum et de Guisa.
 42. Tranensem, de Monte, S. Crucis vel Sfondratum.
 43. Carpensem, <Moronum, Polum, Augustensem>^l.
 44. Ostiensem, Praenestinensem, Sabinensem vel Guisam.
 45. ^m Burgensem vel Polum vel Turnonium.
 46. Ostiensem, Praenestinensem, Portuensem, de Cesis.

^a abhinc desunt numeri in P.   ^b P om. numeros.   ^c P duos primos ad cedulam praecedentem traxit, duos ultimos omittit.   ^d P hos duos cum cedula praecedente coniungit.   ^e P hunc habet ante Sabinensem.

^f P Medicem.   ^g P habet hunc ante Lothoringum.   ^h P Turnonium.

ⁱ P Salviatum.

^k P hoc votum ponit post sequens.

^l P Augustensem, Polum, Moronum.

^m P huic praemittit aliud votum: Burgensem vel Polum vel Mantuanum.

Vota autem suprascriptarum cedularum sunt quae sequuntur, videlicet:

^a Tranensis habet	Carpensis 1,	Cibo 8,	Cueva 2,	Gaddus 3,
vota 23,	Burgensis 14,	Pisanus 1,	Sfondratus 6,	Farnesius 1,
Salvatus 19,	Rothomagensis 4,	S. Crucis 1 ^e ,	Cesis 4,	Polus 21,
de Monte 4,	Portugallensis 6,	Viseus 5,	Durantes 1,	Ferrariensis 1,
Sabinensis 23,	Guisius 4,	Moronus 9,	Lothoringus 4,	Cornelius 4 ^r , cui ac-
(Borbonius 7) ^b ,	Medices 2,	Crescentius 3,	Mantuanus 4,	cessit Pisanus.
Turnonius 3,	Mapheus 1 ^d ,	Augustensis 3,		

Finitur autem scrutinium hora 18.

Adoratio et salutatio cardinalis de Monte in pontificem.

Cum iam satis diuque^e utrique parti dimicatum^h fuisse videretur, per 71 scilicetⁱ dies, nempe a 29. Novembris usque ad 7. Februarii, cum gravi totius reipublicae christianae detrimento ac praesertim status ecclesiae Romanae, s. sedis apostolicae et denique cum ipsius sacri senatus perpetuo dedecore atque infamia, tandem, sicut altissimo placuit, misertus Dominus | ecclesiae suae diem lucis et laetitiae amplius differri^k noluit. Quare heri sero^l, dum card. de Guisa, ut saepe consueverat, deambulare supra porticum, quae in ipso conclavi includitur, amplexus card. Farnesium dixit, maximum esse dedecus eorum, ulterius creationem pontificis protrahere^l, et ut tandem haec mora rumperetur, paratum se esse ad conferenda suffragia sua in unum ex eis, quos etiam ipsimet Farnesio gratissimos esse sciebat, nominavitque illi primum cardinalem S. Crucis. Cumque Farnesius in eum se non posse consentire multis rationibus excusasset, Guisius proposuit illi cardinalem de Monte. Quem card. Farnesius summopere sibi placere respondit. Quod^m ubi ab utroque | saepius repeteretur et rem serio agi pernovissent atque illincⁿ recessissent, ipsum de Monte pontificem creaturos ex^o data invicem fide statuerunt. Et licet res haec inter eos duos tantum secreto peracta fuisset, fieri tamen non potuit, quin ad multorum aures pervenisset. Quapropter hoc mane illucescente die exiit vox quaedam incerto auctore in conclavi, quod brevi card. de Monte pontifex salutaretur, convenientibus in id R^{mis} DD. cardinalibus de Guisio et Farnesio, penes quos ob eorum auctoritatem et suarum partium fautores pontificis electionem esse repositam nemo ambigebat².

^a ordo in P est diversus.

^b om. O.

^c cod. Visius.

^d P 2.

^e P 3.

^f P 2.

^g O denique.

^h O dimencatum.

ⁱ O 53 (perperam lecto 53).

^k O deferri.

^l P protelare.

^m O praemittit sibi.

ⁿ O illic.

^o om. P.

¹ Firmanus l. c.: »In sero hora 24. incepit maxima practica po R^{mo} card. de Monte, de quo per antea nunquam fuit alloquutum. Quae practica talis fuit, quod hora 3. noctis praefatus R^{mus} creatus fuit pontifex. Denique partim sponte, partim vero per vim convenerunt ad capellam Paulinam. Quibus omnibus congregatis et sedentibus in locis suis solitis magister cerimoniarum, qui per ordinem scripta habebant [sic] nomina R^{morum}, seriatim eorum nomina legere incepit, signando omnes praesentes. Quibus lectis numeravit eos, an sufficerent pro electione pontificis, et tandem omnes fuerunt concordēs, preter quatuor, qui fuerunt R^{mi} Tridentinus, de Cueva, Paceccus et Mantuanus, qui noluerunt ire ad publicam obedientiam in capella, sed iverunt postea ad cameram, et hoc fecerunt quia devoti erant imperatoris, cui ipsi cogitabant hanc electionem minime placere et licet [cod. etiam] hoc aegro animo tulissent, tamen opinionem aliorum sequuti sunt.« Describuntur caeremoniae.

² Gualterius, Clm. 152, f. 225^v nonnulla accuratius exponit: »Die VIII [sic, certe legendum VII] Februarii post prandium Farnesius in curriculum progressus Rainutum fratrem, Guidonem Ascanium Sforziam consanguineum [226^r] ac Guisium una ambulantes [cf. Maffei relationem supra p. 135, adn. 2] offendit illisque se comitem dedit. Demum ipse ac Guisius relictis aliis separatim ac secrete multa simul sunt loquuti, et licet ab eo colloquio discordes discessisse viderentur, vidi tamen ego in discessu dexteras iunxisse. Postea Farnesius me

advocat iubetque, ut confestim cardinali de Monte nuntiarem: ipsum ac Guisium maioris quam nunquam habuisset gaudii certitudinem illi ea die allaturos fore. Statimque iussa feci illumque rogavi, ut ambos cubiculo expectaret. Respondit is, hoc nihil ad propositae rei intentionem [cod. mentionem] facere, quum eorum in eius cubiculum adventus toti conclavi [cod. toto clavi] suspectus esse rumoremque generare facile posset. Curarem igitur, nedum ut ab huiusmodi conventu abstinere, sed etiam in capella, ubi cardinales maiori diei parte conveniebant, ab eo procul sederent. Quod factum est.

Hora autem vesperearum Farnesius in cubiculum clam advocat Crescentium eorumque patrum nomina, quos eius partes sequuturos esse credebat, scribit, et Carpensem aegrotum adiit eumque monuit, quod si Montano veteri eius amico favere vellet, Burgensem advocaret eumque rogaret, ut Montani electioni consentiret. Dum autem card. Carpenensis Burgensem praensat ac eius suffragium in Montanum conferri flagitat, Farnesius in capellam rediit ibique cum plerisque aliis patribus ad primam usque noctis horam permanet. Postea in Maphei cubiculum se confert fautoresque suos separatim accersiri iubet. Hi fuere Crescentius, Medices, camerarius, Maffeus, Durantes, Sabellus, Cornelius, Viseus, Augustensis et Urbinas. Interea Guisius duos aut tres suarum partium in eam sententiam trahere studet.

Post primam noctis horam huius rei fama totum comitium [per]vagavit. Propterea Moronus, [226^v]

Post prandium autem convenere omnes cardinales in sacello Pauli ratiocinandi causa, | ut antea quotidie consueverant, et inter multos habitus est sermo de creando card. de Monte in pontificem¹, quod quidem^a paucis admodum ingratum videbatur^b. Hi enim, qui Caesareas partes tuebantur^c, nihil quod ei opponerent^d afferebant^e, nisi tantum, quod quadam vana opinione in vulgus ferebatur, nominari inter exclusos in litteris imperatoris^f, quod tamen falsum omnino erat². A regiis vero uno ore promotio haec summopere commendabatur, totaque hodierna dies³ in hac consultatione pertransiit. Adveniente tamen nocte cardinales ex capella discesserunt, et illi, quibus negotium cordi erat, non cessabant a practicis faciendis. Circa vero horam primam noctis card. Farnesius, S. Florae, | S. Angeli, Crescentius, Medices, Cornelius et Sabellus ingressi cubiculum R^{mi} D. Maffei rem maxime urgebant^h vota⁴que sibi adhaerentium dinumerabantⁱ. Cardinalis enim Guisius obtulerat pro card. de Monte 21 vota, quibus addebantur cardd.

^a O add. in.^b O videbantur.^c P tuebant.^d O apponerent.^e O asserebant.^f O imperii.^g O die.^h P vigeant.ⁱ O numerabantur.

Mantuanus, Cueva, Geennensis, Tridentinus ac Cybo, qui Montano resistebant, in cubiculo Tridentini conveniunt ac de his rebus congregiuntur. Ad hos Farnesius pervenit eosque certiores fecit, se in ea necessitate positum, ut tum publicae tum privatae utilitatis causa una cum Guisio in ipsum Montanum consentiat, quem longa oratione a iuris scientia, vitae innocentia regendarumque provinciarum experientia laudavit. Eos igitur obtestatus est, ut unanimi voluntate eum pontificem crearent, quem maior senatorum pars approbaret optimumque existimaret, nollentque apostolicam sedem eorum dissidio in aliquod discrimen adduci, et quamvis se posse diceret vel ipsis renuentibus ipsum pontificem adorare, cupere tamen, ut illius electio omnium consensu rata haberetur.

At illi graviter adeo hoc ferebant, ut quaerelarum rumor ab extrema comitii parte audiretur.

Re igitur infecta discessit Farnesius Burgensemque festim ea de causa convenit. Qui etsi Montano se futurum antea pollicitus fuerat, eum tamen illo vespere adorare eo pretexto negavit, quod sequenti aurora alios sex ad ipsum adorandum trahere omnino speraret. Quamobrem ut electionem festinaret cunctationesque huiusmodi auferret, Augustanum legatum mittit, qui sex illos patres obtestetur, ut una cum aliis ad pontificem adorandum procederent. Et quum Augustanus se illos a pertinaci sententia movere non potuisset renuntiaret, etsi Farnesius a suis Gallisque admoneretur, ne tantum tempus frustra contereret [*cod. contineret corr. ex alio verbo non amplius legibili*], voluit tamen coram illos iterum obtestari, ut sacri spiritus virtuti, totius [227^r] senatus consilio ac iudicio suisque precibus obsequerentur. Illi vero rei periculum metuentes extrema remedia tentanda esse iudicant. Tranensi ergo nuntiant: sex ipsos et quosdam alios praesto esse, ut illum adorarent.

Farnesius in cubiculum Burgensis revertitur. Quo statim Patcieccus ac [*cod. at*] Cybo se conferunt, qui tum Burgensem tum ipsum Farnesium admonent, Montanum a Caesare veluti sibi suspectum exclusum esse. At Farnesius omnium litterarum Caesaris, quae post initium conclavis redditae essent, tenorem repperens facile ostendit id minime verum esse [cf. adn. 2 huius pag.]. Demum Montani laudes: eius in regendis populis integritatem, erga sedem apostolicam merita ad alliciendos eorum animos recensuit. Quumque id alta voce exproberet, accurrit Viseus, qui et ipse quoque vocem extollens illos si quidem arguere coepit, quod ut animi affectibus obsequerentur, sancti spiritus virtuti obsistere ac presentes ecclesiae calamitates connivere [*sic; continuare?*] mallent.

Dum haec inter eos tractantur, ex cubiculo Ilthoringii egreditur Guisius, quem XX alii patres sequebantur, et in aediculam a Paulo III exaedificatam pro-

fisciscens Farnesio nuntiat, ne tempus terrat [*sic*]. Egrediuntur autem ex Maphaei camera alii omnes Farnesianae factionis. Ipse Farnesius qui Burgensis [*cod. Burgensi*] per brachium in eundem locum iter cepit [*cod. coepit*], incedebat ante alios, Burgensem et Cauciam brachiis ducens. Quum autem e regione cubuli Tridentini essent, tertio Farnesius illos sex precibus est aggressus, ut totius senatus consilia sequerentur.

Interim Guisius, qui viderat e suis Tranensem dum [227^v] taxat deesse, Bellauium et Crispum legatos misit, ut illum ducerent. At is nimiam pontificatus adipiscendi spem alebat ac sibi ipsi persuasum habebat se illum fore, qui illa die pontifex maximus crearetur. Non facile itaque adduci potuit, ut legatos sequeretur. Demum Bellaius cubiculum Tridentini ingressus sex illos obsecrat, ut Montano tandem consentiant, quando totus senatus ad illius pedes procumbere pontificemque facere statuisset. Moronus ac Cybo dumtaxat Bellayum sequuntur.

Quum autem quatuor tantum deesse patres prospicerent, eiectis ianuaque prohibitis conclavistis capellae ostium claudunt. Nec mora: Guisius ac Farnesius egrediuntur citatoque cursu [*cod. cursum*] Montani [*ad*] cubiculum [*cod. cubiculo*] iunctis manibus proficiunt. Quem dum capsae cuidam sedentem offendunt, genu exosculato adorant et brachiis in capellam [*cod. capella*] ducunt, patres obviam eunt, pontificem maximum adorant ac papali sedi imponunt, et quum in suum quisque locum reversus esset, caerimoniarum magister instrumentum conficit solemniterque stipulatur, omnesque patres consensum alta voce praestant, et ipse quoque novus pontifex ex more eam ratam habet.

Quae cum peracta essent, hora noctis quarta eum in cubiculum ducunt, licentiaque postulata ut quietem capiat [*cod. capiant*] persuadent. Urbinatem pontifex respiciens sequenti aurora se ostensurum affirmavit, quanta animi gratitudine Iulii II erga domum suam meritorum memoriam conservaret.

¹ P. de Brevibus, qui easdem fere res et non raro eisdem paene verbis ac Massarellus narrat (ut sufficiat aliquas partes ex eius relatione depromere) hic addit (Clm. 152, f. 247^r): »Et ita visum est Guisio posse habere rem pro facta, quod hora 23. mandavit expediri nuntium unum per dispositos equos ad regem Chr^{mum}, qui referret cardinalem de Monte fuisse creatum papam.«

² Cardinalem de Monte, quo praeside concilium Tridento Bononiam erat translatus, imperatori personam minus gratam fuisse ultro apparet, atque etiam exclusivam contra eum Carolus V declaraverat; sed idem iusserat Mendozam de hac exclusiva tacere, ne novus hostis sibi efficiatur, quare Mendoza solos cardinales imperiales de Caesaris voluntate docebat laudatusque de hoc est ab imperatore. Cf. *De Leva* V, 83 90.

de Gaddis et de Silva. Deerant tamen 8 vota; nam 31 pontificem creabant, cum essent tunc in conclavi 47 cardinales. Verum additis his viginti tribus^a octo superius numeratis, habebatur^b integer numerus votorum.

Cum haec ita agerentur, cardinales Hispani, quibus card. de Monte minus gratus erat, 5 <rem iam serio>^c tractari^d et prope concludi audierunt, eamque turbare atque impedire voluissent, convenientesque^e in^f camera R^{mi} D. Burgensis cardinales | Paceccus et Cauriensis 298r modum perquirere conabantur. Mittitur eo interim card. Mafeus a R^{mo} Farnesio et septem aliis suprascriptis ad card. Burgensem, quem multis^g rationibus persuadere conatus est, ut etiam et ipse una cum aliis conveniret, iamque eum^h in eorum sententiam deduxerant. Nec multo post R^{mus} Farnesius, ut nihil concluderet, nisi prius communicato 10 consilio cum Hispanis, prout antea in omnibus suis actionibus facere consueverat, ingressus est etiam ipse cellulam R^{mi} Burgensis ac multis verbis declaravit omnesⁱ suas actiones in hac creatione pontificis <ab initio ingressus conclavis>^j usque ad eam praesentem diem, quibus comprobavit, se nihil unquam egisse, quin omnia prius cum ipsis cardinalibus Hispanis communicaverit. | At quoniam Hispani asserebant cardinalem de 15 Monte fuisse exclusum ab imperatore, repetiit ipse Farnesius omnes litteras, quas ipse Caesar scripserat super hac^k creatione pontificis, et quos sibi gratos, quosque sibi displicere declaraverat, in quibus omnibus nulla prorsus mentio habita fuit de ipso card. de Monte^l. Addiditque ipse Farnesius, se in particularibus congregationibus habitis coram 20 ipsis Hispanis palam semper eum dixisse se nolle, quod card. de Monte intelligeretur aut haberetur penes eum pro excluso. Cui quidem acriter respondebatur a card. Pacecco, protrahebaturque sermo, donec card. de Silva venit et ipse ad cameram R^{mi} Burgensis et multis ac piis verbis hortatus est omnes, ut attentam publicam utilitatem vellent tandem <concorditer devenire>^m in <illam|sententiam>ⁿ. At^o Paceccus valide se opponebat, verum^p 25 Burgensis et Cauriensis iam^q acquieverant. Cumque Paceccus aliud impetrare non potuisset, oravit Farnesium, ut saltem vellet paulum expectare, donec faceret de eo verbum cum R^{mo} Mantuano et Tridentino. Percurrebant^r interim Galli per^s conclave laeti suosque confirmare, <alios vero>^t in eorum sententiam deducere conabantur, invisebantque singuli, praesertim Guisius et Ferrariensis, R^{mus} de Monte, quem ut bono esset animo 30 hortabantur, suamque rem iam in tuto esse asserebant.

Fuerat eo tempore missus card. de Medices ad Mantuanum, ut ei^x exponeret, quo in statu res esset^y, ostenderetque hanc^z creationem impediri non posse, atque etiam | cohortaretur, ut et ipse in aliorum sententiam conveniret. Quod quidem se facturum 299r Mantuanus obtulit, discedenteque cardinali de Medices ipse Mantuanus egressus est e cubiculo suo et ivit ad cellulam R^{mi} Tridentini, ubi erat Paceccus et La Cueva, simulque negotium perpendebant.

Nec^v multo post mittitur a Farnesianis R^{mus} Mafeus ad card. Polum, cum quo erat R^{mus} Augustensis, eosque multis rationibus persuadere conatus est, ut etiam illi cardinali de Monte adhaerere^w vellent. Obtulerunt illi, si viderent plenum numerum votorum, 40 se accessuros².

Mittuntur eo interim a cardinalibus Gallis R^{mi} de Sermoneta et S. Georgii ad cubiculum card. Mafei, ubi Farnesiani, | ut dictum est, convenerant. Quibus exposuerunt, 300r Gallos cum suis paratos esse ad adorandum card. de Monte, si id card. Farnesio placuisset, ulterioremque^x moram maxime detestati sunt. Responsum est, Farnesium et suos

^a P XXIII; O 18.

^b O habeatur.

^c O iam certo (om. rem).

^d O tractare.

^e conieci; codd. convenientes quod.

^f P de.

^g O multi.

^h om. O.

ⁱ O ac.

^k O convenire.

^l P eam creationem.

^m O ut.

ⁿ O iterum.

^o O iamque.

^p O procurabant.

^q P pro.

^r P aliosve.

^s P eis.

^t P essent.

^u O insert occasionem.

^v O haec.

^w O videtur habere adhaeretur (adhaeret).

^x P ulteriorem quam.

¹ In eis, quas noverat cardinalis, sed aliter in aliis, cf. supra p. 140, adn. 2.

² P. de Brevibus, qui omnia haec paene ad verbum et ipse narrat, ita pergit (f. 248r): »Egressus interim e cubiculo Poli Augustanus vocavit me. Mi Petre Paule, inquit, ego hoc tractatu creationis intellecto accessi ad Polum dixique, me eum pro papa habere et in papam eligere et tanquam papam adorare; videret ipse, quid agendum esset, me id acturum, quod

ipse ageret. R^{mus} Farnesius malos habuit consultores, Deus id bene ei vertat. Volui haec tibi dicere, ut esses mihi testis. Deinde rogavit me, ut si viderem Polum proficisci cum aliis, eum vocarem. Obtuli [cod. obtulit] id acturum, et discedentem [cod. insert a, sed perperam, ut videtur] me revocavit Polus admonuitque me, ut quum viderem tot cardinales, quot sufficerent, vocarem eum. Quod pariter obtuli [corr. ex obtulit] me facturum.«

etiam esse paratos, ut ad adorationem proficiscerentur; quare moniti sunt, ut ad suos reverterentur convocarentque^a omnes Gallos^b (in cubiculo R^{mi} D. de Lotharingia, irentque omnes)^c in sacello Pauli, quo statim Farnesium et alios accessuros esse^d.

His recedentibus card. de Guisa, qui Tranensem et Turnonium nutare^e viderat¹, eos hortari atque rogari conabatur, ne ab aliis recederent, eo praesertim tempore, quo rem iam peractam esse conspiciere poterant. Qui tamen duo libenti animo cum aliis consenserunt^f. Convenientibus | itaque in unum Gallis apud R^{mm} de Lotharingia, ibique facto agmine recedentes profecti sunt in capellam Pauli, quo accessere et singulariter ab eis vocati^g R^{mi} DD. Tranensis, Salviatus, Theatinus et Caesius, subsecutique^h sunt postea Farnesius et sui. Qui Farnesius cum in aula regum esset, ingressus est cubiculum R^{mi} D. Tridentini, ubi aliquantulum permansit, repetens ea quae dixerat in cubiculo R^{mi} D. Burgensis. Tandem, cum nihil proficere posset (ipsi enim Tridentino ac Mantuano, Pacecco et de la Cueva, qui cum <eo erant>ⁱ, mirum in modum haec promotio displicebat), egressus foras iter suum cum aliis sequutus est. | Cum quo ibant etiam R^{mi} DD. Burgensis et Cauriensis, et dum proficiscerentur², vocaverunt^k R^{mm} Polum, qui egressus cubiculo una cum aliis admissus^l est. Eodem^m etiam tempore advenerunt Moronus, Sfondratus et Augustensis. R^{mm} D. Carpensis aegrotabat, miserat tamen bis secretarium ad card. de Monte, ut eius nomine ei gratularetur et votum suum offerretⁿ. Remanserunt in cubiculo dicti Tridentini cum ipso Tridentino Mantuanus, Pacecco et de la Cueva, qui nullo modo cum aliis convenire voluerant. At^o caeteri^p omnes, exceptis Carpensi aegrotato et ipso card. de Monte, iam^q congregati erant in dicta capella Pauli numero XLI. Cumque omnes cardinales de Monte [se] in summum pontificem velle etiam alta voce unanimiter acclamarent, tum Farnesius et Guisius recedentes e | capella, iunctis invicem manibus decurrerunt ad cubiculum R^{mi} D. de Monte, cui^r hunc concordem cardinalium assensum^s de electione pontificis de persona sua facienda hilares laetique nunciarunt ac gratulati sunt, eumque^t hinc inde sustinentes deduxerunt in dictam capellam. Quo cum pervenissent, omnes cardinales, qui ibi erant, stantes pedibus eos amplexati atque osculati sunt. Eo interim descripta fuerunt nomina omnium cardinalium ibi praesentium, <et quum>^u rem hanc cito perfici maxime satagebant, cardinales incerto quodam ordine ex omni parte admissi simul concurrebant ad ipsum cardinalem de Monte eumque^v confuse^w hinc et inde aliqui alta, quidam^x vero submissa voce pontificem | salutabant, ita ut nemo quid loqueretur ob maximum strepitum audire poterat. Quod cum animadvertisset decanus, impetrato silentio admonuit a re tumultuaria cavendum esse, sed suo ordine procedendum esse ad adorationem.

His dictis allata est sedes pontificia et posita ante altare, seditque super eam R^{mm} D. de Monte. Deinde omnes cardinales suis in locis similiter consederunt. Postea per magistrum ceremoniarum lecta sunt alta voce nomina cardinalium ibi^y praesentium, qui unanimi voto eligebant ipsum R^{mm} D. cardinalem de Monte in summum pontificem. In cuius rei testimonium omnes, incipientes a R^{mo} decano, profecti sunt ad eum in dicta pontificia sede sedentem, et facta prius | reverentia pontifici^z fieri solita eum deosculati sunt. Qui omnes non sine lacrimarum effusione paterne amanterque suscepit. Nondum omnes adorationem^{aa} compleverant, et pulsata est hora quarta noctis. Absoluta vero hac^{bb} cerimonia adorationis ipse electus dixit alta voce, se consentire electioni et illam

^a O convocarenturque.

^b O Galli.

^c om. O.

^d O add. asserant.

^e O mutare; P mutari.

^f P consenserant.

^g O voti.

^h P subsecuti.

ⁱ O coirent.

^k O revocaverunt.

^l sic; conicio Massarellum scripsisse admistus, quod habet P. de Brevibus (cf. adn. 2).

^m O eoque.

ⁿ P offeret.

^o O P ac.

^p P ceteris.

^q O iamque.

^r O qui.

^s O accessum.

^t P cumque.

^u ita conieci;

^v O ut quinque;

^w P ut quum.

^x O cumque.

^y O confusi.

^z O etiam hic habet voce.

^{aa} P inibi.

^{bb} P pontificibus.

^{aa} O ad orationem.

^{bb} O haec.

¹ P. de Brevibus l. c.: »Recensebat Guisius suos videbatque Turnonium et Tranensem tergiversari. Qua in re Maffeus Ne dubitetis, inquit; nos tot sumus numero, ut et istos duos et si qui sunt, qui negent se venturos, suppleamus [cod. supplicamus].

² P. de Brevibus (l. c. f. 248^v) ita pergit: »Vocemus, inquit Maffeus, Polum. Quod ego audiens ingressus eius cubiculum R^{mo} Domine, inquam, omnes fere cardinales proficiscuntur ad adorationem. Et ita

egressus est admixtusque ceteris. Advenit interim Moronus et Sfondratus, vocavique ego statim Augustanum, qui intellecto, quod Polus iam iverat, venit et ipse, aegre tamen et paene stupidus, et praeteriens ingressus est cubiculum Tridentini, et nescio quid loquutus egressus est et profectus in capellam. Carpensis aegrotabat et miserat bis Franciscum Casalium suum secretarium ad card. de Monte etc. (De reliqua eiusdem auctoris narratione v. supra p. 140, adn. 1.)

<acceptare, petiitque>^a de hoc fieri publicum instrumentum, nec non protestatus est, quod si alias continget^b fieri super eadem electione scrutinium, quod non propterea derogetur electioni iam factae¹. Quibus omnibus peractis cardinales comitati sunt electum usque ad eius cubiculum, et R^{mi} DD. Tranensis et Salviatus eum hinc inde^c sustinebant.

5 Cum autem ad cubiculum deventum^d | esset, Tranensis interrogavit electum, quonam nomine vocari vellet. Qui respondit, quod licet id non nisi mane, cum publicandum est populo, propalari^e soleat, se tamen libentissimo animo illud dicturum, declaravitque animum suum esse Iulii III nomine vocitari, ob memoriam et gratitudinem illius maximi tantumque de ecclesia benemeriti Iulii II, qui familiae suae de Monte primum lumen
10 dedit, cum creasset cardinalem Antonium fe. re. patruum^f suum, ex quo maximum prae-
cipuumque dictae familiae ornamentum emanavit. Actae sunt electo^g ingentes gratiae, quod tam benigne familiariterque cum eis ageret. Postea ipse card. Tranensis alique cardinales, qui illuc convenerant, recesserunt.

Paulo vero post R^{mi} DD. Tridentinus, Mantuanus, Paceccus et de la Cueva, quos
15 supra ad adorationem simul cum aliis accedere noluisse declaravimus, venerunt ad cubi-
culum papae et eum adoraverunt, excusaveruntque eorum moram ob^h rationabiles causas. Quibus pontifex amanter respondit, se scire res humanas multis respectibus obligari, acceptareque excusationem adductumque semper eos loco carissimorum fratrum et filiorum, eosque benevolo hilarique vultu dimisit².

20 Post haec coenavit paululum pontifex, quod etiam cardinales fecerunt, licet adeo maximo cum tumultu ac strepitu, ut parum aut nihil quisque degustaverit. Ingressi namqueⁱ fuerant | iam conclave per diversa loca fractis parietibus, diruptis^k ostiis, atque etiam per
30 fenestras, quas firmiter fregerant, multi nobiles ac praelati et^l familiares papae. Audito enim (quod etiam momento temporis occultari non potuit), quod pontifex iam declaratus
25 fieri potuit, quin conclave per diversas partes non frangeretur. Atque ideo ea nocte parum aut certe nihil prorsus dormitum est tam ab ipsomet pontifice, quam a cardinalibus et conclavistis^m, sed quisqueⁿ rebus suis consulentes magis negociis, quam somno et quieti operam dederunt.

[Die sabbati 8. Februarii.]

Dies LXXII.ⁿ conclavis. — LXI. scrutinium.

Creatio et publicatio Iulii papae III.

30 Die sabbati 8°. eiusdem mensis Februarii hora 12. coeperunt cardinales ire ad cameram pontificis, qui surgens induit se secretioribus vestibis pontificis, postea auditiv multos cardinales, qui negocia sua quisque^p peregerunt. Deinde profecti sunt in capellam Pauli, egressoque papa e cubiculo statim eius cubiculum direptum est et omnia quae in eo erant ablata sunt. Celebravit^q missam consuetam R^{ans} D. sacrista, et pontifex in
35 habitu cardinalis sedet in loco suo ordinario, id est immediate post card. Salviatum, qui est episcopus Portuensis, et pontifex erat | Praenestinus. Solitum scrutinium celebratum
est^o, in quo omnes cedulae habuerunt solum R^{mm} D. card. de Monte. Quae cedulae apertae, lectae et conservatae fuerunt. Cedula autem papae habuit R^{mm} D. card. Bur-
40 gensem. Postea indutus^r fuit <vestibus pontificiis et collocatus^s>^o in sede pontificali, data ei fuit obedientia a cardinalibus praestari consueta, horaque 15. fuit publicatus populo

^a O acceptare petiit, quod.

^b O contiget.

^c om. O.

^d P deactum.

^e P propaleri.

^f P fratrem.

^g O electio.

^h O ad.

ⁱ O ingressique.

^k P direptis.

^l O ac.

^m codd. qui.

ⁿ P 32.

^o O 18.

^p codd. quique.

^q O celebravitque.

^r O inductus. ^s cod. (P) collocatum.

¹ Cf. die sequenti adn. I.

² Gualterius, Clm. 152, f. 228^r invasione populi narrata pergit: »Tridentinus, Mantuanus, Cueva et Giennensis, qui pontificem non adoraverant, in pontificis cubiculum se conferunt, non pontificalibus, ut aiunt, vestibis induti, sed domesticis vestibis, pellibus apertis praecineti, veniamque gravissimis verbis flagitantes pontificem adorant. Mantuanus gravi et eleganti sermone pontificem est obtestatus, ut iudicio suo parceret, quando eius defectu una cum ceteris illius

electioni, ut par erat, non consensisset, maximaque erga illum obsequia in futurum pollicitus est. At pontifex Farnesium et Guisium oravit [*cod. ornavit*], ut de propensa ipsius voluntate erga dictum R^{mm} totamque eius familiam sponderent. Deinde omnes benigne complectitur. Mox ipsum Giennensem respiciens inquit: Quid tibi in me displicuit, Giennensis?»

³ P. de Brevibus (f. 249^r) ita pergit: »Fuerunt amota omnia ornamenta cubiculorum et ita ordinata, ut facile summo mane possint transportari.«

per R^{mm} D. card. Cibo, priorem diaconorum, et vocatus Iulius III. Deinde delatus^a est ad ecclesiam S. Petri, ubi facta oratione et data a cardinalibus obedientia quamplures ad osculum pedis recepit, atque tandem fessus fractusque in palatium apostolicum magno comitante populo ipsique pontifici <vitam acclamante>^b deductus est¹.

M 106r
O 305v

^c Cardinales, qui <fuerunt praesentes in electione>^d Iulii pp. III. <8.º Februarii 1550>^e.

Episcopi.

Ioannes Dominicus <de Cupis>^f episcopus Ostiensis, Tranensis, decanus, Romanus.

Ioannes episcopus Portuensis de Salviatis, Florentinus.

Ioannes Maria episcopus Praenestinus de Monte, qui fit pontifex, Aretinus.

Ioannes Petrus <Caraffa>^g episcopus Sabinensis, de Neapoli, Neapolitanus.

Praesbyteri.

Ludovicus tit. S. Sabinae, de Borbonio, Gallus.

Franciscus tit. SS. Petri et Marcellini², de Turnonio, Gallus^h.

[Ioannes Bellaius, Gallus, tit. S. Chrysogoni]ⁱ.

Rodulphus Pius Carpensis^k, tit. S. Mariae in Trans-tyberino.

Ioannes³ Burgensis, Hispanus, tit. S. Clementis.

Robertus de Lenoncourt, Gallus, tit. S. Apollinaris.

Antonius de Meudon, Gallus, tit. S. Mariae in Porticu.

Michael de Silva, tit. S. Praxedis^l, Portugallensis.

Ioannes Moronus, Mediolanensis, tit. S. Vitalis⁴.

306r [Marcellus de Crescentiis, Romanus, tit. S. Marcelli. Christophorus⁵ Tridentinus, Germanus, tit. Caesarei in Palatio.

Georgius de Armeniaco, Gallus, tit. SS. Ioannis et Pauli.

Franciscus⁶ Cauriensis, Hispanus, tit. S. Ioannis ante portam Latinam.

306v

Otho⁷ Augustensis, Germanus, tit. S. Balbinae.

Bartholomaeus de la Cueva, Hispanus, tit. S. Matthaei.

Franciscus Sfondratus, Cremonensis, tit. S. Anastasiae.

Federicus de Cesis, Romanus, tit. S. Pancratii.

Durantes de Durantibus, Brixienensis, tit. XII apostolorum.

Georgius de Ambosia, tit. [SS. Petri et Marcellini]^m⁸.

Petrus Paceccus Geennensis, Hispanus, tit. [- - -]ⁿ⁹.

Raynutius de Farnesio, Romanus, maior poenitentiarius, tit. S. Angeli.

Carolus de Guisa, Gallus, tit. S. Caeciliae.

<Hieronymus Verallus, Romanus, tit. [SS. Silvestri et Martini in Montibus]^o.

Ioannes Angelus Medices, Mediolanensis, tit. [S. Pudientianae]^p.

Bernardinus Mapheus, Romanus, tit. [S. Cyriaci in Thermis]^q^r.

Diaconi.

Innocentius Cibo Genuensis, tit. S. Mariae in Domnica^o.

Franciscus Pisanus, Venetus, tit. S. Marci.

Ioannes de Lotharingia, Gallus, tit. S. Onofrii.

Hercules de Gonzaga, Mantuanus, tit. S. Mariae Novae.

Nicolaus de Gaddis, Florentinus, tit. S. Viti in Macello.

Hieronymus de Auria, Genuensis, tit. S. Thomae in Parione.

307r

Odettus de Castiglione, Gallus, tit. S. Sergii^p et Bacchi.

Alexander de Farnesio, Romanus, vicecancellarius, tit. S. Laurentii in Damaso.

Guido Ascanius Sfortia de S. Flora, Romanus, tit. S. Eustachii, camerarius.

Reginaldus Polus, Anglus, tit. S. Mariae in Cosmedin, legatus patrimonii.

Nicolaus Gaetanus de Sermoneta, Romanus, tit. S. Nicolai in carcere Tulliano.

[Hippolytus Estensis, Ferrariensis, tit. S. Mariae in Aquiro.

^a O oblatus.

^b O Vitam a Clemente.

^c Initium huius indicis exhibet etiam M, sed cf. adn. h.

^d OPU interfuerunt electioni.

^e O 18.

^f om. P.

^g add. OPU.

^h hic in media pagina finitur index in M (f. 107 vacat, f. 108 Nomina conclavistarum etc. v. supra).

ⁱ om. codd.

^k P de Corbo.

^l P Paraxedis.

^m lacuna in codd.

ⁿ om. O.

^o codd. Dominica.

^p O Georgii.

¹ Gualterius, Clm. 152, f. 228^r, finem diei proximi cum hoc coniungens diariumque concludens ait: »Pauci et fere nulli ea nocte quietem capere potuerunt [cod. potuerint], et quum aurora adventasset scrutiniique campana ter sonasset, scrutinium agunt. Sed eo nondum inito pontifex protestatus est nolle electioni suae ob futurum scrutinium praeiudicium damnumve aliquod inferre [sed conf. Massarellum et P. de Brevibus]. In scrutinio omnium suffragiis [cod. suffragii] pontifex confirmatur, papalibusque vestimentis indutus Iulius III desumpto ad libitum nomine nuncupari voluit in Iulii II memoriam, ut heri sero dixerat [Panv. ipse corr. pro dederat] Urbinati.«

² Hunc titulum iam ante 16. Decembris 1545 Turnonium oportet reliquisse aliumque obtinuisse, priusquam teste Ciaconio (III 507) episcopus Sabinensis creatus est. Cf. adn. 8 huius pag.

³ Alvarez de Toledo.

⁴ Massarellus supra p. 8, l. 25 Morono dat titulum S. Stephani in Coelio Monte, et ita etiam Ciaconius (III, 742) in indice cardinalium, qui Iulii III electioni interfuerunt; quare etiam hic idem titulus est ponendus, cum Moronus hunc post illum S. Vitalis, non antea obtinuerit (Ciacon. III 680). Conc. Trid. I 780, l. 24 (14. Iulii 1548) Massarellus eum cardinalem S. Vitalis appellaverat.

⁵ Madrucius.

⁶ de Mendoza.

⁷ Truchsess.

⁸ Ciaconius III 742 et huic et Turnonio tribuit titulum SS. Petri et Marcellini; quem titulum Turnonium reliquisse credo, antequam Georgius de Amboise cardinalis est creatus, i. e. ante 16. Dec. 1545, cum hic statim presbyter huius tituli sit factus (Ciacon. III 708).

⁹ Hic titulum non habuit, quem a Iulio III demum, eumque S. Balbinae, accepit [Ciacon. III 719], cum Augustensis hoc relicto ad S. Sabinam translatus esset (Ciacon. III 693).

Iacobus Sabellus, Romanus, tit. SS. Cosmae et Damiani.
 Andreas Cornelius, Venetus, tit. S. Theodori.
 Hieronymus de Capiteferreo, Romanus, tit. S. Georgii
 ad Velum aureum.

Tiberius Crispus, Romanus, tit. S. Agathae.
 Iulius de Ruvere, Urbinas, tit. S. Petri ad vincula,
 Perusii legatus.
 Carolus de Vandomo, Gallus [tit. S. Sixti]^a.

Cardinales, qui erant praesentes in Urbe, sed non interfuerunt electioni pontificis.

Philippus de Bologna, Gallus, episcopus Tusculanus.
 Marcellus Cervinus, Politianus, tit. S. Crucis in Hierusalem.

Isti duo cardinales, licet interfuisent conclavi per multos dies, coacti tamen fuerunt
 exire ob eorum infirmitatem, | primus calculi, secundus quartanae. Ideo, quamvis essent ^{307v}
 praesentes in Urbe, non potuerunt interesse electioni pontificis, etsi uterque summis
 votis cardinalem de Monte optassent atque dum in conclavi erant omni conatu fovissent
 5 et promovissent^b.

Cardinales, qui obierunt tempore conclavis.

Ennius Verulanus, episcopus Albanensis de Bauco.
 Nicolaus Rodulphus, Florentinus, tit. S. Mariae in Via Lata.

Qui duo cardinales obierunt durante conclavi, antequam electio pontificis fieret.
 Qua vero die obierint, superius suo loco adnotatum est¹.

Cardinales absentes ab Urbe tempore electionis pontificis.

Claudius de Givri, Gallus, tit. S. | Agnetis in Agone. ^{308r}
 Iacobus de Anebault, Gallus, tit. S. Susannae, Lexoviensis.
 Henricus Portugallensis, tit. SS. Quattuor Coronatorum.

Hi tres neque interfuerunt conclavi neque electioni pontificis, cum essent absentes
 ab Urbe, primi duo <in Gallia>^c, tertius in Portugallia.

^a lacuna in codd.

^b O promisissent.

^c P Galli.

¹ Supra p. 66, l. 5 ss; Rodulphi mortem 31. Ianuarii Massarellus non narravit, cum totus in refo-

matione conclavis tunc fuisset; sed referunt Firmanus ac Gualterius supra p. 113, adn. 1.

APPENDIX.

Onuphrius Panvinus^a

De Iulii III vita ante pontificatum¹.

(Clm. 152, f. 265^v.)

Iulii III maiores, ex oppido agri Arretini, cui Montis Sancti Sabini nomen est, orti, familiae suae recens nomen de Monte a natali loco obtinuerunt, quum antiquitus Ciocchi dicerentur. Pater ipsius Vincentius, Fabiani filius, inter celeberrimos Urbis iureconsultos et disertus causarum quae coram pontifice agitantur patronus fuit, mater vero Senis^b nobili loco orta est. Ipse natus est Romae in regione Parionis prope domos Mellinorum IIIJ Idus Septembris², die qui s. Nicolao Tolentinati sacer est, anno salutis CDCDXXCVII, [et] Ioannes Maria vocatus. At quamquam in Urbe natus et educatus esset, Arretinus tamen a paterni agri natalibus est dictus.

Patrum habuit Antonium de Monte, virum iuris civilis scientia egregium, doctrina et rerum experientia illustrem, quem ex archiepiscopo Sipuntino et Rotae auditore Iulius papa II cardinalem presbyterum tituli S. Praxedis creaverat. Cuius diligentia Ioannes Maria adhuc adolescens, ingenio docili, post humaniorum litterarum studia, in quibus graviter profecit, Perusiae et Senis celeberrimis gymnasiis iuri ante omnia civili pontificioque operam strenue navavit, ut eo certo nobilique iurisprudentiae praesidio familiae splendorem dignitatemque tueretur. Quare quum eruditus et eloquens, tum rerum experientia insignis evasit. Testes sunt orationes multae vernacula et latina lingua | etiam in pontificii celebratibus habitae et praesertim illa, quam adhuc iuvenis in quinta sessione Lateranensis concilii sub Iulio II dixit³.

Tum vero⁴ quum patruo se archiepiscopatu abdicante archiepiscopus Sipuntinus a Iulio II factus esset, Perusiae primum pro legato patruo legationem obtinente sub Leone X secundissima nominis fama fuit, deinde sub Clemente VII bis Urbis^a gubernationi integre praefuit. Erat enim mirificus iustitiae^e et aequitatis cultor. Quin et suavissimis moribus ornatus quum esset, universis Romanae aulae optimatibus semper gratissimus^f fuit. Unum tamen in eo homines reprehendebant, quod nimis^g indulgeret voluptatibus. Quae tamen res dum privatus sub alineo imperio fuit, eum minime a publicis muneribus avocabat. Nam Aemiliae et Flaminiae praesidens Ariminum Malatestis, qui redivivis^h semper viribusⁱ oppidum sepius ereptum occupant, collectis viribus, eiectis omnibus egregie recepit.

Urbis excidio in vitae paene discrimen incidit, quando cum aliis aliquot praestantissimis viris ipse etiam a Clemente VII rei nummariae difficultatibus implicito furiosis^k militibus aurumque immaniter et insolentissime petentibus obses datus fuit, quum bis in Campum Florae omnes simul ad patibulum cathenati^l latronum more tracti essent, bisque^m sententiis de eorum supplicio in militum corona gravi et infesto concionis

^a in marg. sinistra legitur: Ex lucubrationibus meis.

^b cod. senis.

^c cod. insert quod.

^d cod. urgis.

^e cod. ustitiae.

^f cod. gravissimus.

^g cod. nimiis.

^h cod. redivinis.

ⁱ cod. add. et.

^k cod. furioris.

^l sic.

^m cod. bisquam.

¹ Narrationem admodum concisam de hoc pontifice dat Panvinus in libro suo Venetiis a. 1557 impresso et inscripto Epitome pontificum Romanorum p. 425 s. Editionem posteriorem non habui.

² Matthaeus Dandulus in sua relatione a. 1551

scripta (apud Albèri, Relazioni degli ambasciatori Veneti ser. II, vol. III, Firenze 1846) p. 353: «Ha S. Stà sessanta quattro anni al ventotto di Ottobre» [1551].

³ Extat in Harduini collectione conciliorum IX, 1664—1668, cf. Raynaldi Annales 1513, n. 3.

fremitu esset disputatum. Ceterum fuga cum sociis incolumis elapsus divinaque haud^a dubie providentia maximo sacerdote reservatus libertatem afflicto pontifici maturavit.

Pauli III pontificatus initio Bononiam pro legato administravit, | postea auditoris camerae apostolicae munus summa cum laude sustinuit. Caesari Carolo V a victoria
 5 Tunetana Neapolique ad Urbem venienti pontificis nomine obviam Terracinam usque profectus est. A quo deinde pontifice liberalitatem et beneficentiam in bene meritos exercere solito aliquot aliis viris lectissimis adiunctis, inter quos Paulus III, Iacobatius, Sadoletus, Carpensis et Polus fuere, presbyter cardinalis S. Vitalis tituli Vestinae anno salutis CIDDXXXVI est creatus. Habuit hoc omnino Paulus, ut fere contra superiorum
 10 pontificum inveteratum morem ex una dignitate homines legeret potius, quam ex copiis atque divitiis aut etiam ex principum voluntate. Et certe nemo in Romana curia diuturnius, iustius, fidelius et laboriosius per tot annos versatus est. In quo uno nullus unquam in maxima varietate rerum gerendarum superbiam, nullus avaritiam, nullus negotiorum quae is suscepisset neglectum aut quaestus aliquam cupiditatem notavit^b.
 15 In Pauli pontificatu aliquot legationibus: Galliae Cispadanae, Flaminiae et Aemiliae et novissime^c Bononiensi¹ integre administratis concilio etiam Tridentino apostolicae sedis legatus collegis Marcello Cervino et Reginaldo Polo pontificis vice praefuit.

^aPaulo III vita functo Romae in Vaticano post diuturnam cardinalium in partes diductorum disceptationem tandem praeter omnium spem et cunctis inopinantibus tertio
 20 vacantis sedis mense iam fere transacto VII et XL patrum qui tunc in comitio aderant votis, auctoribus Guisio, camerario^e et Farnesio cardinalibus, Marcello vero Crescentio strenue operam navante ex episcopo cardinale Praenestino | Bononiaeque et concilii
 legato VII Idus Februarii circa horam noctis tertiam anno CIDL pontifex maximus renuntiatus Iulii III nomen in Iulii II, a quo fortunae suae initia manasse affirmabat,
 25 memoriam sibi ascivit et proximo divi Petri cathedrae Antiochenae solemn^f die de more coronatus est. Sedit autem imperatore Caesare Carolo V Augusto annos quinque, mensem unum et dies sexdecim^g.

Cui narrationi adiungimus aliam, quam idem Panvinus dat in prooemio historiae conclavis Marcelli II, ibidem f. 278^v.

Fuit Iulius statura procerus, facie subagresti, prolixa barba, naso ab imo^h grandiore, ore paululum contracto, acri oculorum obtutu²; ut facilis in excandescendo, sic ira de-
 30 posita mittissimus³; animo demissus; puerorum amoribus implicitus⁴; inconstans, levis

^a cod. aut.   ^b cod. noctavit.   ^c cod. novissima.

^d codex neque interpunctionem habet neque a linea incipit.

^e a Panvinio supra lin. add.

^f cod. sollemnne.

^g Adduntur pauca de celebratione iubilaei.

^h cod. immo.

¹ Cf. Conc. Trid. I, 774, l. 7 ss.

² Imaginem Iulii III cum hac descriptione congruentem exhibet *Ciacconius* III, 741 et meliorem etiam ex numismate depromptam col. 755.

³ Cf. Matthaei Danduli relationem l. c.: »È di natura collerica molto, ma anco molto benigna; sicchè per gran collera ch'habbia, la gli passa inanti che compia di ragionare, tantochè a me pare di poter affermare, ch'egli non porti odio, e forse nè anco amore ad alcuno, eccetto però al cardinal del Monte, del quale dirò poi.«

⁴ Non solus Panvinus hoc vult. Cf. supra p. 59, adn. I. *Sleidanus*, Commentar. l. 21 sub fin., postquam narravit promotionem Innocentii de Monte in cardinalatum, addit: »Romae fama erat et libellis quoque perscriptum fuit, a Iove Ganymedem foveri, licet deformem; sed nec ipse pontifex hoc ad reliquos cardinales dissimulare, et per iocum fertur aliquando commemorare, quam sit lascivus adolescens et importunus.« *Dandulus* apud *Albèri* l. c. p. 355: »Sopra tutti questi [qui antea enumerati erant] ha caro il R^{mo} card. del Monte, ora di diciasette in diciott'anni. Questi fu un piccolo furfantello, che veduto alla finestra abbracciato con una gran scimia che teneva S. Stà, quando era legato in Parma, e dubitando lei molto

che dalla scimia il garzone venisse lacerato, e vistolo invece riuscire ed essere così ardito da volervi tornare, gli prese affegione tale, che per certo poco tempo al paro della scimia lo fece nutrire e vestire. Ma subito se lo prese in camera e nel proprio letto, come se gli fosse stato figliuolo o nipote. E così se lo è andato allevando con tanta affezione, che lo fece poi preposito di una sua prepositura.« *Sarpinus*, alias *Sleidani* vestigia secutus, postquam pueri receptionem (quam Bononiae putat factam esse) narravit, haec tantum dicit (l. 3, c. 28 in fine): »Subito creato pontifice (Iulius III) volle che Innocenzio ... fosse adottato per figlio di Balduino del Monte suo fratello, per qual adozione si chiamò Innocenzio del Monte, e conferitogli molti beneficii ... lo creò cardinale, dando materia di discorsi e pasquinate ai cortegiani Romani, che a gara professavano dire la vera causa di un'azione tanto insolita, per congetture di varii accidenti passati.« Quare *Sarpinus* non meretur P. Appiani Buonafede (*Malignità storica*, p. 125, excerpta in *historiae Pallaviciniae* edizione a F. A. Zaccaria Faventiae a. 1793 curata III, p. 159) acerbam vituperationem, nec Pallavicinus, qui libenter eius errores castigat, in hoc eum arguit. (Recte Pallavicinus [II, 7, 4] dicit non Bononiae, sed

aliquando et omnium voluntatibus obnoxius. Caerimoniarum sacrarum cultor, privatam missam frequenter celebrabat, et saepe non sine multis lacrymis. Existimatus est liberalis. Delectabatur rusticis et crassioribus cibis, et cepis praesertim, quae praegrandes Caieta ei advehebantur. Assidue in villa sua Iulia, quam miro ornatu extruxit, convivabatur. Quodsi vitae quam privatus egit institutum pontificatum quoque adeptus 5 constanter servavisset, multa quae hodie fere desperata sunt in meliorem haud dubie formam essent restituta. Qui nanque^a occupationibus totus intentus cardinalis veluti furtim voluptates sequebatur, pontifex factus votorum iam omnium compos abdicata re-
rum omnium cura hilaritati et genio effuse indulxit^a. Usque adeo homines praemii spe
279⁸ potius ad virtutem amplectendam, quam ipsamet virtutis pulchritudine accenduntur^b. 10
Unum postremo ei crimen datum est, quod tantae potestatis decorum | ignorans, omnium maximi muneris maiestatem parum animadvertens, levibus et inanibus verbis saepe suam dignitatem non sine audientium rubore minueret¹.

^a sic.^b cod. acceduntur.

Placentiae Innocentium in domum gubernatoris susceptum, nec post electionem Iulii III adoptatum esse, sed iam mense Martio anni 1549 vocari nepotem adoptivum; at erravit ipse asserendo 2. Martii 1549 eclogam ab adolescentulo actam esse, cum sub 4. Martii id referat Massarellus [cf. Conc. Trid. I, 827, l. 25], et quoniam Massarelli diarium I eum fugit [cf. l. c. p. LXXXVII, l. 2], nesciebat iam eo tempore Montanum pueri adoptionem procurasse, cum esset Placentiae gubernator [Conc. Trid. I, 177, l. 16.] Certe nonnullis rebus pontifex ansam praebebat maledicentiae,

cuius varias voces collegit *P. Bayle*, Dictionnaire historique et critique II⁴, Amsterdam 1730, 775 ss. Etiam Hieronymus Mutius Iustinopolitanus, qui Romae durantibus comitiis morabatur, malam novi pontificis famam esse dicit (cf. Lettere di *Girol. Musio* Giustinopolitano, conservate nell' archivio govern. di Parma, Parma 1864, p. 152).

¹ Nonnulla eiusmodi verba v. apud *Bayle* l. c. p. 876, adn. e f g. De moribus Iulii III generaliter cf. *Pallavicini* II, 7, 4; 13, 10, 7 s.

VII.

Angeli Massarelli

Diarium sextum:

De pontificatu Iulii III

(ab 8. Februarii 1550 usque ad 8. Septembris 1551).

Angeli Massarelli^a

De pontificatu Iulii III pontificis maximi Diarium.

[Prooemium.]

HACTENUS de conclavi et creatione Iulii III in superiori libro tractavimus. Nunc de eius pontificatu dicere incipiemus, non ut singulae eius Sta actiones per historiam describantur, sed quaedam pauca, quae notatu digniora videbuntur, per modum diarii adnotentur, quemadmodum in concilio Tridentino Bononiensique fecimus, cum in
5 eis secretariatus officio fungeremur; ita tamen, ut quaecumque illa fuerint, magni vel parvi vel etiam minimi aut nullius momenti, tanquam diem nullum sine linea transire nolentes, describantur. Quodsi aliqui minus curiosi hunc laborem frustra, tanquam forsan inutilem, susceptum damnare voluerint, id eis liberum relinquitur. Hoc enim solum ad actiones domini et patroni facilius memoria retinendas factum fuisse sciant. Qua in
10 re si non eis, sed mihi ipsi, qui totum hoc onus suscepi, satisfacere volui, id profecto non ingrato animo ferre debent.

Arch.
Vat.
Conc. 92,
f. 339 r.

[Die dominica 9. Februarii.]

Clementia ac liberalitas Iulii papae III.

Episcopatus Papiensis conceditur card. Mantuano vel Hieronymo de Rubeis.

Post creationem et publicationem Iulii papae III, quam die sabbati 8. mensis Februarii 1550 factam fuisse superiore libro demonstravimus, statim S^{tas} Sua ostendit se talem populo, qualem^b omnes de ea, audita eius felicissima assumptione, conceperant.
15 Quare ante omnia civitatem Romanam novis vectigalibus, quae praedecessor suus Paulus imposuerat, videlicet molae seu farinae et contractuum¹, liberavit innumerasque ac maximas gratias, munificentias ac liberalitates in diversos contulit, praecipue autem in cardinales. Accepti enim beneficii, quod videlicet ab eis tam concorditer liberoque animo S^{tas} S. ad eam pontificiam dignitatem provecta fuerit, immemor esse noluit. Quae
20 omnia, si sigillatim adnotarentur, nimis profecto longam hystoriam^c atque volumen complerent. Quapropter caeteris praetermissis id solum perscripsisse sufficiat, quod die dominica, quae fuit prima dies pontificatus sui, 9. videlicet supradicti mensis Februarii, card. Mantuano episcopatum Papiensem condonavit vel cui ipse vellet, etiam Hieronymo de Rubeis², se illum daturum obtulit.

339 v

25 Cuius rei admirabilem benignitatem paulo altius repetendam censui. Dictus enim Hieronymus de Rubeis, olim episcopus Papiensis, fuerat ipso episcopatu privatus a Paulo III sa. me., qui illum eo tempore contulit praesenti pontifici Iulio III, tum in minoribus agenti cardinali de Monte. Cum autem Hieronymus se iniuste privatum fuisse praetenderet, nixus favore Caesareo tantum apud Ill^{l^{um}} D. Ferrandum Gonzagam, ducatus Mediolanensis pro Carolo V gubernatorem, instetit³, ut causam ipsam contra omne
30 ius a se cognoscendam avocaverit; et ut honestiore titulo id ageretur, duobus senatoribus

^a Nomen in cod. hoc loco non ponitur, cum legatur in capite codicis.

^b cod. quales.

^c sic.

¹ Cf. diarium V, supra p. 7, l. 26 s; p. 8, l. 12 s.

² Cf. Conc. Trid. I, 752, 1 ss. et adn. 1; Conc. Trid. IV 570, adn. 1.

Mediolanensibus a toto senatu eius auctoritate committi procuravit. Qui duo senatores
 falcem in alienam messem mittentes ipsum cardinalem de Monte pluries citari mandarunt
 et contra eum processerunt, spretis sacris canonibus et sanctorum Patrum statutis, nulla-
 que habita ratione, quod cardinalis, quod legatus sacri concilii et civitatis Bononiensis
 esset virque aetate, existimatione atque auctoritate gravissimus. Quibus iudicibus uti
 saecularibus et minime competentibus etsi non consentiret cardinalis neque ad id se
 teneri legitime excusasset, de facto tamen possessione ac fructibus ipsius episcopatus
 privatus fuit. Cui violentiae licet via iuris, auctoritate scilicet pontificia, cardinalis re-
 sistere conaretur tum monitionibus, ut desisterent, tum censuris et penis ecclesiasticis,
 eis pertinaciter in eorum protervia perseverantibus, nihil tamen unquam profuit, sed in
 dies magis verbis et factis ipsum cardinalem iniuriis lacescere non cessaverunt. Quod
 tamen ipse patienter aequoque animo semper tulit, cum ea vis non aliter quam vi (quod
 eo tempore facere non poterat) repelli valuisset. Rebus sic stantibus moritur Paulus III,
 et ipse card. de Monte pontifex declaratur. Qua in creatione dictus card. Mantuanus,
 frater ipsius Don Ferrandi, nonnisi coactus et re iam perfecta consentire voluit¹, veritus
 forsā, ne S^{tas} S. memor iniuriarum a fratre suo acceptarum contra eum aliquam vind-
 dictam moliretur. Et nihilominus pontifex, ut omnes omnium memoria principes clementia
 et humanitate superaret, ipsum card. Mantuanum amanter paterneque suscepit, Hiero-
 nymo de Rubeis (qui omnium malorum causa et origo fuit) pepercit et episcopatum
 Papiensem, cum id peteret card. Mantuanus, restituit, iniurias ab ipso Don Ferrando et
 senatoribus Mediolanensibus sibi illatas condonavit eosque in gratiam recepit, nec non
 ipsi Don Ferrando quatuor millia aureorum ex spoliis card. Ravennatensis (qui sub
 Paulo obierat) dono dedit dictumque cardinalem diversis aliis muneribus et gratiis de-
 coravit. Quis huius munificentiae, clementiae ingenuique animi candorem satis unquam
 laudare posset?

De eadem clementia et liberalitate pontificis.

Card. Tridentino pontifex dat 20 milia aureorum.

Non dissimile suprascriptae clementiae, benignitati ac liberalitati fuit id, quod erga
 card. Tridentinum pontifex fecit; nam cum ipse Tridentinus praetenderet, se creditorem
 esse sedis apostolicae 10 milium aureorum ob diversa incommoda et damna, quae se
 passum fuisse aiebat ob mansionem concilii in eius civitate per biennium, pluriesque
 tum apud Paulum III sa. me., tum apud sacrum collegium sede vacante maxima cum
 instantia petiisset, ut dicta pecuniae summa ei redderetur¹, nihil tamen unquam neque
 ab hoc neque ab illo impetrare valuit. Creato vero Iulio III, etsi cardinalis ipse | multo
 minus se ab eo consequuturum sperare deberet, cum ipse unus ex quattuor fuisset, qui
 electioni S^{tis} S. adversi fuerunt et nonnisi iacta iam alea (ante tamen publicationem) con-
 sentire voluerunt², id tamen longe alienius ab eo, quod sibi potuisset concipere, evenit.
 Vix ipse enim cardinalis dictam pecuniam a pontifice petiit, quod S. S^{tas} non solum eam,
 sed alia 10 milia libentissimo animo se daturum respondit. Itaque 20 milia aureorum
 dicto card. Tridentino pontifex dari demandavit.

De eadem liberalitate.

Octavio Farnesio condonantur 20 milia aureorum et civitas Parma.

Silentio etiam praetereundum non censui eam liberalitatem, qua pontifex usus est
 erga Ill^{limum} D. Octavium Farnesium, ducem Parmae et Placentiae. Cum enim S^{tas} S.
 mandasset restitui civitatem Parmensem ipsi duci Octavio, et Ill. D. Camillus Ursinus,
 qui eam sede vacante conservaverat³, peteret, sibi prius reddi 20 milia aureorum, quae
 in custodia ipsius civitatis se exposuisse aiebat, et dux ipse non haberet, unde dictam
 pecuniam illico numeraret, pontifex tum ob singularem eius erga omnes benignitatem et
 liberalitatem, tum ob memoriam avi ipsius ducis, a quo S^{tas} S. cardinalis fuerat creatus,
 dictam pecuniae summam ipsi duci dono dedit, civitatemque ipsam gratis ei restitui iussit⁴.

^a *cod.* prurisque.

¹ Cf. diarium V, supra p. 21, l. 11 ss.

² Cf. diarium V, supra p. 142, l. 19; p. 143, l. 14 ss.

³ Supra p. 6, l. 12; p. 16, l. 7 ss et passim in diario V.

⁴ Cf. infra p. 154, l. 22 ss.

Possem quidem et alia multa de S^{ti}s S. singulari incredibilique erga omnes liberalitate describere. Sed haec, quae superius recitata sunt, satis mihi sufficere visa fuerunt, ut ex iis prudens lector concipere possit, quae praeter ea dicenda remaneant.

[Die lunae 10. Februarii et diebus sequentibus.]

Humanitas et benignitas Iulii III.

Die lunae 10. eiusdem mensis Februarii totaque hac hebdomada pontifex vacavit 5 congratulationibus cardinalium, oratorum principum et dominorum, quorum multi eo tempore in Urbe reperiebantur, tum ob longam sedis vacationem, tum ob benignitatem S^{ti}s S., quam incredibilem esse omnibus perspectum erat; eosque omnes pontifex gratissimo hilarique animo ac vultu recepit. Tantaque fuit hominum promiscui generis ad osculandum S. Bⁿⁱs pedes concursus (omnes enim pontifex pari humanitatis affectu amplexus est), ut persaepe a prandio et cena aliisque mentis et corporis necessitatibus, 10 non tamen ingrato animo, turbaretur, nihilque fere aliud his diebus per Urbem et praesertim per aulas palatii apostolici audiretur, quam maxima populi acclamatio: Iulio III, pontifici maximo, optimo principi, vita salusque perpetua!

Creatio officialium curiae pontificiae.

Hac eadem hebdomada pontifex domui ac familiae suae disponendae prospexit 15 praecipuosque officiales creavit, videlicet:

Philos Roverellam¹, episcopum Asculanum — gubernatorem Urbis;
Ascanium Corneam², pontificis ex sorore nepotem — pontificiae custodiae capitaneum;
Petrum de Monte³, S^{ti}s S. consanguineum — arcis S. Angeli praefectum;
Tarusium de Tarusio Politianum⁴ — Urbis senatorem;
20 Iohannem Baptistam Gallettum Pisanum⁵ — familiae domusque praefectum;

¹ Qui iam durantibus comitiis hoc munere functus erat, cf. supra p. 7, l. 17. *Garampi*, Saggi, Append. p. 290, adn. 9 allegat documentum nominationis (Brev. num. 65) 25. Febr. 1550 datum, et aliud 29. Dec. 1550 (Brev. num. 1058), quo Asculani successor constituitur Ioannes Michael Sarracenus archiepiscopus Materanus; cf. Massarellum infra ad 31. Dec. 1550.

² De quo cf. infra Diar. VII et Conc. Trid. I, 710³ et *Bencii* librum ibi laudatum p. 106 ss, ubi narratur Ascanium in bello Senensi primo vulneratum, deinde captum esse. M. Dandulus (apud *Albèri*, Relazioni l. c. p. 356): «Ha S. Stà i nipoti delle sorelle, cioè dell' una il signor Ascanio della Cornia e il signor Fulvio, Perugini; dall' altra il signor Gian Vincenzo dei Nobili, di certo castello di Toscana tra Lucca e Siena. Dei quali tutti S. Stà ha voluto sempre che ognuno conosca lei farne poco o nessun conto, per lasciarne ogni maggior parte al cardinale [Innocentio]. Ma esso signor Ascanio se gli è tirato sempre inanti e si fece anco temere dalla Sta S., quando era cardinale, sicchè poco dipoi fatto papa, venne a vacare il vescovado di Perugia, e sebbene se ne fece pregare dal cardinale (che si credeano anco di fargli piacere), conferì il detto vescovato al signor Fulvio [cf. infra ad 5. Martii]. Il quale signor Ascanio fa professione di essere gran servitore delle Eccellenze Vostre [senatus Venetorum], e le prime sue fazioni furono al servizio di esse nell' armata loro alla Prevesa, che era uno dei capi del signor Valerio Orsini, al quale per la morte d' un altro fu data quella compagnia e posta sopra la galea del clarissimo Mr Alessandro Contarini. E per rispondere a ciò che di lui mi dimandano, dico loro che verbo et opere dimostra di essere buon soldato e discorre molto bene delle cose della guerra. È persona anco che sa parlare, e mostra ottimo ingegno e destro intelletto. È senza un occhio, che lo perse nelle guerre di Germania d' un archibusata, e poi ha combattuto in steccato ed ammazzato il suo nemico. Ma non è di molta presenza, perchè è piccolo e negretto.» Cf. *Druffel* I, n. 489 506.

Concilium Tridentinum. II.

³ Saepius occurrit in Massarelli diariis prioribus, cf. Conc. Trid. I in indice; *De Leva* V, 115 et 116¹.

⁴ Cf. quae Conc. Trid. I, 785, adn. 1 ex *Bencii* libro excerptimus.

⁵ De hoc *Garampi*, Saggi, App. p. 293, adn. 10 haec collegit: «Gio. Battista Galletti Pisano fu lungamente adoperato dai sommi pontefici negli affari economici della camera apostolica. In un breve di Paolo III dei 15 Dicembre del 1536 enunciassi, ch' egli avesse amministrata la tesoreria di Romagna per 37 mesi e mezzo (num. 264). Nel 1538 ai 6 di Settembre fu destinato commissario nella medesima provincia per gli alloggiamenti da darsi a due mila soldati a cavallo dell' imperatore, che dovevano di là passare, e ai 23 detto fu nuovamente destinato tesoriere di essa medesima provincia (num. 758 808). Fra le lettere del Caro una ve n' ha dei 2 di Novembre del 1538 diretta al Galeotto tesor. di Romagna, dove probabilmente devesi leggere Galletto (tom. I num. 36), come sospettò anche il Sig. comm. *Vettori*, Fiorino d' oro p. 500. [Mea editio, Venetiae apud Aldum Manutium 1574, t. I, p. 62 habet recte *al Galletto*, in indice vero *al Galeotto*.] Nell' anno 1548 ai 31 d' Ottobre fu destinato il Galletti per commissario sull' estrazione de' grani dalla Marca (Brev. n. 558), e ai 14 Ottobre del 1550 ottenne un chiericato di camera vacato per la morte di Giulio Gonzaga [de quo v. infra ad 5. et 20. Oct. 1550]. Lo rassegnò poi ai 28 Settembre del 1551, e fu conferito ad Agapito Bellomo Romano: lib. Offic. Pauli III etc. p. 41. Fu egli anche nel 1551. 1554 maestro di casa pontificio (Brev. 8. Apr. n. 192; lib. I Signat. p. 19 81; lib. Offic. p. 45 [creatio igitur a Massarello relata Garampium fugit]), e a di 21 Novembre del 1551 fu insieme destinato presidente della camera apostolica... Ma poi ai 3 di Agosto del 1554 fu conferito questo ufficio a Girolamo Martinengo, come vacato per la morte del Galletti (lib. Offic. p. 63). [Epistula a Guidicionio ad Gallettum scripta, cuius particulam exhibet Garampius,

Fabium Mignanellum¹, episcopum Lucerinum — status ecclesiastici praefectum;
 Franciscum de Aspra² — camerae apostolicae praesidentem;
 Hieronymum Dandinum³, episcopum Imolensem — secretarium, qui etiam litteras
 nomine pontificis scribendas signaret et quae ad S^{iam} S. mitterentur reciperet. Tresque
 347^v | alios secretarios addidit, videlicet 5
 Iulium Cannanum⁴ Ferrariensem et
 me Angelum Massarellum de S. Severino, Camerinensis diocesis, ac
 Triphonem Bencium de Asisio⁵. Item
 Blossium Palladium⁶, electum Fulginatensem — secretarium secretorum brevium;
 Ludovicum Mingotium⁷ Britonoriensem — camerae pontificiae praefectum; 10
 Cornelium Malvasiam⁸ Bononiensem — camerae apostolicae depositarium;
 Franciscum Cortellum⁹ — ipsius camerae commissarium;
 Anibalem Folianum¹⁰, comitem Querciolae, ac
 Marcum Antonium [Pighettum]¹¹ Bergomatensem — architriclinos;
 Laurentium Bartholum de Monte S. Savini ac 15
 Michaellem Angelum Spatam¹² Interamnensem — pincernas.
 Item eosdem Laurentium et Michaellem Angelum ac Flaminium Sabellum¹³ Romanum,
 Christophorum Cacciaguerram, comitem Roversani in Romandiola, Carolum Serpam
 Bononiensem, Bartholomaeum, abbatem de Salutiis, ac Franciscum Bacodum una cum
 supradicto Ludovico Mingotio, eorum decano — camerarios et cubicularios secretos; 20
 Nicolaum Gallum, episcopum Bagnarae — datarium.

Restitutio civitatis Parmensis Illmo duci Octavio Farnesio.

Hoc eodem tempore, ut fidem in capitulis conclavis promissam servaret, utque ius
 suum unicuique redderet, misit ad civitatem Parmensem R^{dm} archiepiscopum Barensem
 de Saulis¹⁴, qui restitui mandaret eam civitatem duci Octavio Farnesio¹⁵, cum eam sede
 vacante custodisset Ill. D. Camillus Ursinus nomine ecclesiae et dicto duci hactenus 25
 342^r restituere nolisset absque consensu novi | (ut aiebat) futuri pontificis¹⁶ ob causas, quas
 superius diffuse adnotavimus. Qui D. Camillus civitatem ipsam praefato duci libere re-
 stituit et consignavit.

^a lacuna in cod.

legitur etiam in Opere di Monsig. Giovanni Guidic-
 cioni, ed. C. Minutoli II, Firenze 1867, 243 s., alia
 ibidem 365]. Lasciò egli di sè un figlio per nome
 Fabrizio: lib. I Signat. p. 82.

¹ Cuius vitam descripsimus Conc. Trid. I, 162².

² Cf. Conc. Trid. I, 770³ et infra Diarium VII.

³ De quo cf. Conc. Trid. I, 252³ 644⁴. M. Dan-
 dulus apud *Albèri* l. c. 357: «Il R^{do} Dandino si è
 tirato inanti per necessità, che S. Stà non ne aveva
 alcuno de'suoi. Pure sembra che se ne allievi uno
 che si chiama Trifone, il quale, essendo questo R^{do}
 legato Besentello [*sic, lege* Beccatello] segretario del
 R^{mo} Contarini in Alemagna, gli era copista.»

⁴ Cf. Conc. Trid. I, 801⁵; *Pieper*, Legaten I, passim.

⁵ Cf. l. c. 203⁶ et adn. 3 huius pag.

⁶ Hic inde a Clementis VII temporibus hoc munere
 fungebatur; cf. *Pieper*, Die päpstlichen Legaten und
 Nuntien I, Münster 1897, 121¹; infra ad 12. Aug. 1550.

⁷ Fuerat antea magister domus Iulii III, donec
 cardinalis erat, v. Conc. Trid. I in indice; eius mors
 nuntiatur infra ad 20. Aug. 1550.

⁸ Erat bancarius Bononiensis a Massarello saepe
 commemoratus, cf. Conc. Trid. I in indice.

⁹ *Garampi*, Saggi, Append. p. 267, adn. 11 ait
 mense Aprili 1550 Coltellum (quae est alia forma
 nominis) camerae commissarium creatum esse, quod
 probat allegando Brev. n. 393 et 546. Idem p. 291,
 adn. 13 addit: «Dal quale ufficio passò a dì 31 Gen-
 naio del 1552 a quello di procuratore del fisco (lib.
 Offic. p. 56). Ne fu poi egli rimosso da Paolo IV,
 che gli sostituì Alessandro Pallantieri a dì 3 di Luglio

del 1555 (l. c. p. 66). Ma fu il Coltelli nuovamente
 restituito a questo ufficio da Pio IV nel dì 1 di Maggio
 del 1563 (Brev. num. 163), e in esso morì, essendogli
 poi successo ai 13 di Settembre del 1564 Giambattista
 Bizzoni da Lodi» (lib. Offic. p. 114).

¹⁰ Cf. Conc. Trid. I, 775, adn. 1 2.

¹¹ Fuerat commissarius concilii Tridentini, cf. l. c.
 in indice.

¹² Qui eo munere iam apud cardinalem functus
 erat: cf. Conc. Trid. I, 854, 18 (et 207, 8) et infra
 in Diario VII eius fata sub Paulo IV.

¹³ Cf. Conc. Trid. I, 163, 16 ss. et adn. 2.

¹⁴ «A Girolamo Sauli chierico di Camera fu nel
 consistorio dei 20 Agosto dell'anno 1550 conferita la
 chiesa di Bari, dalla quale poi ai 18 Aprile 1550
 passò a quella di Genova [cf. infra ad 18. Apr. 1550].
 Rassegnò egli il suo chiericato di camera, che nel dì
 1 Settembre 1549 fu conferito a Giulio Sauli (lib.
 Offic. Pauli III etc. p. 26). In appresso il nostro
 Girolamo fu ai 20 di Luglio dell'anno 1555 dichiarato
 da Paolo IV suo tesoriere generale (l. c. p. 69; *Caro*,
 Lettere del card. Farnese t. II, num. 140 144), ma
 per poco tempo, mentre poi a dì 28 Dicembre dello
 stesso anno fu questo ufficio conferito a Girolamo Fos-
 cari vescovo di Torcello (lib. Offic. l. c. p. 73). Morì
 nell'anno 1559. Vedasi l'*Ughelli* t. IV, col. 899; t. VII,
 col. 652, e il *Vettori*, Fiorino d'oro p. 484.» (*Garampi*,
 Saggi, Append. p. 263, adn. 9). *Pallavicin*. II, 7, 1 eum
 vocat *vicelegato di Bologna*. Cf. *Druffel* I, p. 403².

¹⁵ Cf. supra p. 152, l. 39 ss.

¹⁶ Cf. supra p. 103, adn. 4.

Confirmatio legationum provinciarum ecclesiae.

Et ut omnibus, maxime vero cardinalibus, benignitatis liberalitatisque suae pontifex largissime impertiretur, praeter ea quae superius dicta sunt et longe plura et maiora, quae subticuimus, beneficia in cardinales collata, confirmavit omnes legatos atque legationes¹, quas Paulus praedecessor suus instituerat, videlicet S. Georgii Romandiolae, de
 5 Durantibus Camerinensis, S. Angeli Marchiae Anconitanae, Urbinatensis Perusii. Item Bononiensem, quae per assumptionem S^{tis} S. vacaverat, dedit card. Crescentio.

*^a Die dominica 16. eiusdem mensis Februarii

expeditur instructio pro Ill. D. Petro de Toletto, quem pontifex mittit ad imperatorem, ut ei significet eius felicissimam assumptionem atque congratularetur offerretque se promptum, ac M^{tem} S. hortetur ad pacem reipublicae christianae conservandam
 10 augendamque — sub data diei hodiernae².

Eadem die pontifex celebrata per S^{tem} S. missa devotionis causa proficiscitur in arcem S. Angeli, ubi pransus est cum 18 cardinalibus. Deinde praefecit ipsi archid. equitem Petrum de Monte, S. S^{tis} consanguineum³.

Die Lunae 17. Februarii

permansit pontifex in eadem arce S. Angeli, ubi audita missa recipit ad osculum pedis
 15 Ill. D. Ascanium Columnam eique | pepercit. Is enim a Paulo III dignitatibus et pheudis omnibus privatus fuerat et hostis ac rebellis sedis apostolicae declaratus, restituiturque in pristinum statum⁴. Praesentavit eum S. S^{ti} Ill. D. Didacus, orator Caesareus.

* Die 18. Februarii,

quae fuit dies carnisprivii, mane hora 15. pontifex reversus est ex arce S. Angeli palatium apostolicum, ubi pransus est cum decem cardinalibus, cum quibus tota die permansit.

Die Mercurii 19. Februarii,

20 prima quadragesimae, pontifex celebravit in aula sua secreta devotionis causa, ubi benedixit imposuitque cinerem omnibus suis domesticis familiaribus.

Hoc eodem tempore celebrata fuit missa solemnis in sacello Sixti a R^{mo} D. card. Burgensi, qui et benedixit et distribuit cinerem omnibus ibidem praesentibus, cui missae fuerunt praesentes omnes cardinales. Pontifex autem absuit, cum ante coro-
 25 nationem non deceat pontificem exire ad actus publicos.

* Die Iovis 20. Februarii

pontifex misit ad regem Chr^{mu} D. abbatem Rossettum, ut M^{ti} S. eius assumptionem significaret eique gratularetur, et ad reipublicae christianae pacem et religionis incrementum et se promptum offerret et M^{tem} S. hortaretur. Cui nuncio datur instructio sub data 16. praesentis mensis⁵.

^a Stellis ante titulos dierum positis indicatur superscriptiones, quas interdum exhibet codex, brevitatis causa a nobis omissas esse, cum sufficiat, maxime in narrationibus brevioribus, si verba maioris momenti in textu distinctioribus litteris exprimantur.

¹ Etiam nuntios apud principes videtur confirmasse; certe confirmavit Prosperum de S. Cruce episcopum Chissamensem, nuntium apud Ferdinandum regem Romanorum, cf. *Druffel*, Briefe u. Akten I, n. 387, adn. 1.

² Litterae imperatori perferendae apud Raynaldum 1550, n. 3; Instructio apud *Druffel* l. c. I, n. 389, p. 364 ss, emendationes apud *Pieper*, Die päpstlichen Legaten u. Nuntien I, 139. Cf. *Pallav.* II, 7, 2 3; 8, 2. Petrus de Toletto interfuerat conclavi cum fratre suo card. Burgensi, cf. supra p. 123.

³ Cf. supra p. 153, l. 18; nunc videtur institutus esse.

⁴ Cf. supra p. 23, l. 29; p. 24, l. 16; p. 25, l. 23.

⁵ Instructionis epitomen dat *Druffel* l. c. I, n. 390, p. 368 s; emendationes *Pieper* l. c. I, 140. Cf. *Pallav.* l. c. Abbatem Rossettum et ipsum interfuisse conclavi ait *Pallav.* II, 8, 2; at non fuit conclavista Guisii, ut vult *Druffel* (l. c. p. 360, adn. 1) eumque secutus *Pieper* (l. c. p. 5), sed, si omnino interfuit, erat conclavista Rothomagensis et idem ac ille Alexander Rossettus, clericus Ferrariensis (supra p. 125).

Veneris 21. Februarii,

pontifex dedit prandium R^{mis} Borbonio, de Lothoringia, Crescentio, Farnesio et de Castillione, de Lothoringiaque petiit licentiam a S^{to} S. permanendi domi die crastina, 4:7 nec cogatur interesse coronationi S. | S^{tis} ob adversam valetudinem; cui pontifex indulisit.

Eadem die obiit Romae ex morbo calculi, quo diu laboraverat, et propter quod^a ex conclavi exire coactus fuit, R^{mus} D. Philippus episcopus Tusculanus, card. 5 de Bologna, natione Gallus, a Clemente VII die 7. Novembris 1533 cardinalis creatus, aetatis circiter 63 annorum¹.

[Die sabbati 22. Februarii.]

Coronatio Iulii papae III.

Die sabbati 22. suprascripti mensis Februarii hora circiter 20. Iulius papa III coronatur solemniter cum maxima pompa per R^{mm} D. Innocentium, S. Mariae in Domnica diaconum card. de Cibo, ordinis diaconorum primum, Romae supra gradus ecclesiae b. 10 Petri, in ornatissimo pulpito ad hoc ibidem praeparato, celebrata prius per S^{tem} S. solemnem missa in dicta ecclesia b. Petri, et aliis ceremoniis similibus uti solitis de more peractis, praesentibus 42 cardinalibus, videlicet Tranensi, Salviato, Neapolitano, Borbonio, Turonio, Bellayo, Burgensi, Lenoncourt, Meudone, Morono, Crescentio, Armeniaco, Cauriensi, Augustensi, Cueva, Sfondrato, de Cesis, de Durantibus, Rothomagensi, Pacecco, 15 S. Angeli, Guisio, Verallo, Medicensi, Mapheo, Cibo, Pisano, Mantuano, de Gaddis, de Auria, Castellioneo, Farnesio, de S. Flora, Polo, Sermoneta, Ferrariensi, Sabello, Cornelio, S. Georgii, Crispo, Urbinatensi, Vandomo. Quatuor autem alii cardinales, qui interfuerunt electioni, non fuerunt praesentes huic coronationi, quia Tridentinus iam recesserat ab Urbe, Carpensis, de Sylva et de Lothoringia aderant in Urbe, sed aegrotabant. In qua Urbe reperiebantur alii duo cardinales infirmi, qui neque electioni neque coronationi interfuerunt, videlicet | card. S. Crucis, cum de Bologna obiisset hesternae die. 20 Fuerunt etiam praesentes huic coronationi oratores imperatoris, regis Chr^{mi}, Romanorum, Portugalliae, Venetorum, Florentiae, Bononiensis, Urbinatensis, Senensis, ac quamplurimi domicelli, barones ac nobiles; tantaque adfuit populi multitudo, ut nunquam antea 25 maiorem in spectaculis publicis Romae visam fuisse communi omnium opinione crederetur, usque adeo, ut tecta palatiorum ac arborum in capite montis Ianiculi sitarum culmina innumeraeque pulpita diversis in locis hac sola de re constructa utriusque sexus spectatibus cooperta pleneque conspicerentur.

Hac eadem die coronationis pontifex dedit prandium omnibus cardinalibus ac oratoribus principum in palatio apostolico in aula magna Constantini. Cardinales autem qui adfuerunt numerantur superius in ipsa coronatione (demptis Tranensi ac Neapolitano), atque oratores suprascripti. Quod prandium omnibus ferculorum numeris absolutissimum fuit, prout tanti diei solemnitas, principis maiestas ac magnatum nobilitas ac dignitas 35 exposcebat.

*Die 23. Februarii,

quae fuit dominica prima quadragesimae, celebrata fuit missa pontificia a R^{do} D. episcopo Asculano, Urbis praefecto², cui interfuit pontifex cum 40 cardinalibus ac oratoribus principum.

* Eadem die absoluta missa fuit congregatio omnium cardinalium coram S^{to} Sua in aula consistorii, in qua creantur tres legati ad aperiendas portas sanctas 40 iubilei, | videlicet R^{mus} D. Tranensis ad aperiendam portam sanctam in ecclesia Lateranensi, Salviatus^b ad aperiendam illam, quae est in ecclesia S. Pauli, ac Neapolitanus ad aperiendam eam, quae est in ecclesia S. Mariae Maioris. Pontifexque significavit, se velle crastina die aperire portam sanctam in ecclesia S. Petri, iniunxitque dictis legatis, ut eadem die crastina ipsi aperirent eis assignatas. 45

Cum vacaret episcopatus Praenestinus per assumptionem S^{tis} S. ad pontificatum, S^{tas} S. contulit illum^c R^{mo} Neapolitano, qui reliquit Sabinensem. Quod fit in eadem congregatione suprascripta.

^a sic.^b cod. Salviatum.^c cod. illud.¹ Cf. supra p. 76, adn. 5.² Philos Roverella, cf. supra p. 153, l. 16.

Aperitio portae sanctae. Publicatio iubilaei anni 1550.

Die lunę 24. eiusdem mensis **Februarii**

mane hora 16. pontifex et cardinales omnes una cum maximo numero praelatorum con-
venerunt in sacello Sisti, ubi acceperunt vestes pontificales cum pluvialibus et mitris,
indeque recedentes, habens quilibet in manu cereum accensum, descenderunt ad porti-
cum ecclesiae S. Petri, ubi ante portam sanctam lectae ac decantatae fuerunt orationes
5 consuetae. Deinde S^{tas} S. primum cum malleo portam ipsam sanctam tetigit, et statim
omnes in eam irruperunt, ita ut fere ictu oculi muro ipso diruto porta aperta est, per
eamque primus ingressus est pontifex capite detecto, et successive omnes cardinales
ac praelati. Postea accedentes ad altare b. Petri decantavit ibi missam solemnem R^{mas}
D. card. Armeniacus. Qua absoluta cum reverterentur palatium apostolicum, exiverunt
10 ipsam ecclesiam per portam communem.

Pontifex dedit prandium duodecim cardinalibus, audivit oratores Caesareum et
Gallum et litteras diversorum principum gratulatorias recepit.

*Die Martis 25. **Februarii**

344^v

hora 16. pontifex habuit primam signaturam publicam in aula consueta.

*Pontifex constituit cardinales, qui signaturae publicae interesse debeant, suntque
15 infrascripti, videlicet: Crescentius, Sfondratus, Verallus et Paceccus, quorum Sfondrato
datur signatura gratiae, Verallo autem iustitiae.

26. **Februarii**, Mercurii.

Adscribitur hodie quadraginta viris regimini^a civitatis Bononiensis D. Carolus
Philippus Ghislerius, nobilis Bononiensis, gener card. Crescentii, qui paucis ante mensibus,
cum S^{tas} S. esset civitatis praedictae legatus, filiam dicti cardinalis naturalem in uxorem
20 duxerat¹, iuvenis forma animique dotibus insignis.

Ill^{mas} D. Balduinus de Monte, frater germanus pontificis², hodie primum venit
hospitatum palatium apostolicum apud Turrem Borgiam.

[Die Iovis 27. **Februarii**.]

Cardinales deputati in causa fidei.

Ordo fuit hactenus a sa. me. Paulo III observatus, ut cum de rebus fidei ageretur,
cum quibusdam cardinalibus consulatur. Quod idem faciendum decrevit Iulius, fuereque
25 deputati R^{mi} DD. Tranensis, Praenestinus; S. Crucis, Sfondratus, Moronus, Crescentius,
Polus³, quibus hodie 27. Februarii mittuntur nomine S^{tas} S. scripturae missae a nuncio
apostolico ex Bohemia circa sectam Caestinatorum⁴, ut examinentur, consulantque quid
respondendum regi Romanorum, qui in his B^{nis} S. auctoritatem petit.

Audiuntur multi cardinales ac nobiles.

^a sic.

¹ Cf. Conc. Trid. I, 859, 32.

² Matthaeus Dandulus apud *Albèri*, Relazioni degli
ambasciatori Veneti ser. II, vol. III, p. 354: S. Sta
» ha del suo sangue il signor Balduino, suo fratello
maggiore di due anni, che lei ama grandemente, sicchè
più volte di lui m'ha detto: est mihi concordissimus
frater. Questi ha un solo figliuolo legittimo, che è il
signor Giambattista del Monte, di circa trentadue
anni, maritato in una figliuola che fu di Mr Giacomo
Cortese procuratore di cause in Rota, avuta da una
sua donna non moglie, perchè lui era in sacris...
Questi non ha figliuoli... Il signor Balduino ha un
altro figliuolo di sei in sette anni, naturale [v. infra
ad 18. et 19. Martii]; e questo signor Giambattista
non solo non glielo ammette per suo, ma affermando
sua madre esse publica, dice anco liberamente di chi
è figlio, cioè di un certo soldato. Pure è legittimato
e tiene corte a sua posta molto onorata.»

³ Quorum Moronus et Polus ipsi postea sub Paulo IV
haeresis accusati sunt, cf. Diarium VII.

⁴ Nuntius erat Prosper de S. Cruce, cf. supra
p. 153, adn. 1. Qui in vita a semetipso scripta (et
edita per *Io. Bapt. Adrianum* in Miscellanea di storia
Italiana tom. V, Torino 1868, p. 479 ss) de hac re
narrat p. 504 ss, et praesertim se proposuisse pontifici,
ut ad reconciliandos Calixtinos eorum presbyteri Pragae
ordinarentur, ubi archiepiscopus denuo esset constituen-
dus. (Litteras eiusmodi 13. Nov. 1549 Pragae datas ex-
hibet *Raynaldus* ad a. 1549, n. 25.) Interim mortuum
esse Paulum III et creatum esse Iulium III. »Is nullam
inchoati negotii rationem habens Prosperum Romam
revocat» (p. 511). Revocavit quidem Prosperum, quod
tamen iam Paulus III decreverat (cf. Didaci Lassi
epistulam 20. Oct. 1549 Romae datam apud *Druffel*,
Briefe und Akten I, n. 342, p. 293), sed reductionis
Calixtinorum nullam rationem habitam esse a Iulio III
hac ipsa Massarelli relatione refellitur. Cf. de illa re
praeterea *F. B. v. Bucholts*, Geschichte der Regierung
Ferdinands I, tom. VI, Wien 1835, p. 430; *Steinherr*,
Nuntiaturnber. II, 1, Wien 1897, 70 ss 302 ss 415 ss.

*Die Veneris 28. eiusdem mensis **Februarii**

345^r mane hora 16. in palatio apostolico in aula consueta fuit primum consistorium secretum post creationem Iulii papae III, in quo pontifex egit gratias sacro collegio de assumptione sua, ostenditque animum suum promptissimum in promovendis rebus sedis apostolicae in reformatione ecclesiae facienda ac totius reipublicae christianae pace ac tranquillitate procuranda¹. Item creantur tres episcopi cardinales, videlicet Borbonius Sabinensis, Turnonius Tusculanus² et Bellayus Albanensis, et Neapolitanus, qui erat Sabinensis, creatus fuerat Praenestinus³. Item card. Cibo optavit titulum S. Mariae in Via lata, de Lenoncourt titulum S. Agathae cum palatio, quod eius ecclesiae adiunctum est⁴. Creatur item patriarcha Hierosolymitanus episcopus Cesenatensis⁵.

*Die sabbati 1. mensis **Martii**

eiusdem anni 1550 mane hora 16. fuit signatura publica. Qua absoluta pransi 10 sunt cum S^{to} S. R^{mi} DD. Burgensis⁶, Crescentius et Medices. Audiuntur multi cardinales ac orator Caesareus. Recipiuntur plures litterae gratulatoriae, et multa brevia scribuntur responsiva.

Die 2. Martii,

que fuit dominica secunda quadragesimae, fuit missa pontificia, quam celebravit archiepiscopus Spalatrensis; oravit quidam frater ordinis Minorum de observantia. Pontifex 15 antequam audiret missam hanc solemnem, celebraverat in sacello suo secreto devotionis causa.

345^v *Illma D. Margareta Austriae, filia naturalis Caroli V imperatoris, uxor | Ill^{mi} D. Octavii Farnesii, ducis Parmae et Placentiae⁷, deosculata primum est pedes S^{mi} D. N. Recepta est in secunda aula maximo cum honore.

Lunae 3. Martii.

Pontifex mane hora 16. ivit Belvidere, ubi audivit oratorem Gallum, hora autem 22 20 fuerunt cum S^{to} S. orator Caesareus et card. Burgensis.

*Martis 4. Martii.

Recipiuntur litterae a nuncio apostolico apud regem Chr^{mum} 22. Februarii datae, quibus significat regem illum, reginam ac nobiles omnes curiae cepisse incredibilem laetitiam de felici assumptione S^{tis} S.

Pontifex audivit multos cardinales et ante et post prandium, maxime vero Ghisium 25 et Ferrariensem.

*Die Mercurii 5. eiusdem mensis **Martii**

fuit consistorium secretum, in quo inter caetera creatur episcopus Perusinus R^{mus} D. Fulvius de Cornea Perusinus, pontificis ex sorore nepos⁸. Item deputantur pro reformatione datariatus R^{mi} DD. Tranensis, Praenestinus, Crescentius, Sfondratus et Polus. Item mutantur quidam tituli cardinalium.

*Audiuntur legati episcopi Sedunensis, qui petit confirmationem suę electionis factae sede vacante⁹.

¹ Plura refert *Raynaldus* a. 1550, n. 8 ex actis consistorialibus.

² Errat Massarellus; Turnonius accepit episcopatum Sabinensem, ut ipse Massarellus testatur infra ad 15. Maii, et Borbonius Tusculanum.

³ Cf. supra sub 23. Februarii (p. 156, l. 46/47).

⁴ *Raynaldus* l. c. ex actis consistorialibus refert pontificem dedisse Pacecco annulum, ac pro titulo cardinalicio ecclesiam S. Balbinae contulisse.

⁵ Ioannes Bapt. de Spiritibus, coadiutor patris 1545—1557. — Die ultima Februarii datae sunt litterae a Iulio III ad Mauritium ducem Saxoniae ut electorem imperii directae, apud *Raynaldum* a. 1550, n. 4.

⁶ Quem pontifex habitare voluerat in Turri Borgia,

cf. epitomen litterarum 9. Febr. datarum apud *Druffel* l. c. I, 358, adn. 9, «perchè vuole servirsi di loro [Burgensis et Carpensis] nel suo consiglio; la quale demonstratione era dispiaciuta molto alli Francesi.»

⁷ Cf. ex. gr. Conc. Trid. I, 249, 35.

⁸ Cf. Conc. Trid. I, 710⁸; supra p. 153².

⁹ Secundum *Gams*, Series episc. p. 313 episcopus Sedunensis seu Octodurensis (*Sitten* seu *Sion*) a. 1548 (22. Martii) electus erat Ioannes Iordanus (sed. usque ad a. 1565); praedecessor eius obierat 17. Martii 1548. Litteras septem locorum gratiam annatae petentium ex mense Aprili 1548 et 13. Martii 1549 commemorat *C. Wirz*, Akten über die dipl. Bez. der röm. Curie zu der Schweiz, Basel 1895, p. 443 451.

Iovis 6. Martii.

Recipiuntur hodie 6. Martii litterae ab Illmo dominio Venetorum in responsionem brevis S^{ia} S., quo eius assumptionem significaverat. Agunt gratias S^{ie} S. et congratulantur de eadem assumptione.

*Eadem die D. Aloysius nobilis Hispanus congratulatus est cum pontifice de assumptione sua nomine viceregis Neapolitani.

Veneris 7. Martii.

Pontifex mane hora 16. ivit in Belvidere, ubi pransus est cum R^{mis} Burgensi, Cornelio et Sabello. Deinde hora 20. ivit in ecclesiam S. Petri ob stationem hodiernam (quia dies Veneris¹) et iubileum, sociatus a 20 cardinalibus ac quamplurimis praelatis et nobilibus.

*Eadem die recepit pontifex litteras ab episcopo Fanensi, nuncio apud imperatorem, 25. Febr. datas Bruxellis², quibus significatur, eius assumptionem esse gratissimam Caesareae M^{ti}, tota eius curia plena sit^a laetitia, de quo plura publica testimonia aediderunt.

*Die sabbati 8. Martii

mane hora 16. fuit signatura publica in loco consueto. Qua absoluta pransi sunt cum S. S^{ie} R^{mi} DD. Burgensis, Crescentius et de Medicis. Hora vero 21. ivit spatium in Belvidere.

*Die [9. Martii,] dominica tertia quadragesimae,

fuit missa pontificia, ut moris est, in sacello Sisti. Celebravit archiepiscopus Coryrensis. Deinde pransi sunt cum S. S^{ie} Crescentius, Cauriensis, Medices, Mafaeus, Farnesius, S. Florae.

*Eadem die, hora 21., in aula audient[iarum] Mag^{ti} DD. comes Alexander Populus³, Hercules Malvetius⁴, comes Georgius Manzolus, comes Ludovicus Rubeus⁵, Hieronymus de Grassis eques auratus, Gaspar de Armis⁶ eques auratus, oratores civitatis Bononiensis, praestiterunt obedientiam et obsequium S^{mo} D. N. praesentibus R^{mis} DD. Crescentio, Cauriensi, Medicensi, Mafaeo, Farnesio et de S. Flora. Excipiuntur maxima cum animi hala^acritate^a; diligit enim mirum in modum pontifex civitatem illam, cum in illa fuerit dum in minoribus erat gubernator, et cardinalis factus legatus. Oravit comes Georgius Manzolus.

*Die lunae 10. Martii

fuit consistorium secretum in aula consueta. Quo absoluto pransi sunt cum S. S^{ie} R^{mi} DD. Ghisius et Ferrariensis et Crescentius et S. Georgii. Hora autem 21. ivit in Belvidere, ubi auditur orator Caesareus.

*Die Martis 11. Martii

expeditur nuncius D. Ludovicus Beccadellus Bononiensis, episcopus Ravellensis, nuncius apostolicus ad Venetos⁷.

*Eadem die hora 1. noctis pontifex recepit in gratiam R^{dm} D. [Franciscum]^b Ursinum, abbatem Farfae⁸, qui a Paulo III rebellis sedis apostolicae declaratus fuerat et ea abbatia privatus. Quae tamen abbatia ei non restituitur, sed relinquitur cardinali S. Angeli, cui Paulus eam dederat.

^a sic.

^b lacuna in cod.

¹ Cf infra ad 14. Martii.

² Bertani relationes in opere »Nuntiaturberichte« nondum typis sunt exscriptae. Etiam *Pallavicinus* (11. 7. 3) ad diarium nostrum provocavit.

³ Cf. Conc. Trid. I, 831, 18; 867, 19.

⁴ Cf. l. c. 695, 6; 804, 23; 867, 22.

⁵ Cf. l. c. 836, 5.

⁶ Videtur fuisse pater illius Ludovici de Armis, cf. Conc. Trid. I, 647¹.

⁷ Ludovicus Beccadellus, qui a. 1545 fuerat se-

cretarius concilii Tridentini (cf. Conc. Trid. I, 178, 6³), 29. Maii 1549 creatus erat episcopus Ravellensis. De eius itinere et introitu in Venetorum civitatem cf. vitam ab Antonio Gigante scriptam apud *Morandi*, Monumenti di varia letteratura I, 1, Bologna 1797, 36 s 97. *Fantuzzi*, Notizie degli scrittori Bolognesi II, (1782), 5—27.

⁸ Franciscus Ursinus a. 1530 abbas commendatarius Farfensis factus, sed a. 1543 propter scelera capitis damnatus erat, cf. Conc. Trid. IV, 313⁴.

Die Mercurii 12. dicti mensis

pontifex mane hora 16. ivit in arcem S. Angeli, ubi pransus est et tota die ac nocte sequenti permansit. Audivit nonnullos cardinales. Respexit thesaurum localium et lapidum pretiosorum ac gemmarum vasaque aurea et argentea sedis apostolicae, quae in dicta arce servantur. Pecuniarum autem nihil invenit, cum post eius assumptionem tantum 12 milia aureorum in ea reperta fuerint, quae iam consumpta sunt. Etsi enim Paulus 5
347^r sa. me. reliquisset in dicta arce 260 milia aureorum, fuerunt tamen omnia exposita in necessitatibus et expensis, quae occurrerunt | sede vacante, ut superius suo loco notatum est¹.

Iovis 13. Martii.

Pontifex mane hora 13. recessit ex arce S. Angeli, reversus est palatium apostolicum, faciens iter per prata extra civitatem Leoninam. Hodieque primum S^{tas} S. equitavit 10
post eius assumptionem ad pontificatum, cum heri ivisset in dictam arcem pedes per menia Leonina. Pransi sunt cum Ste S. Crescentius et Bellayus. A prandio autem audivit R^{mun} Neapolitanum et quosdam alios cardinales una cum multis praelatis et nobilibus; nonnullaeque communitates et loca status ecclesiastici obedientiam S^u S. praestiterunt. 15

*Die Veneris 14. Martii

pontifex dedit prandium R^{mis} DD. Visensi, Verallo, Ghisio, Ciastillioni, Ferrariensi et Vandomo. Hora autem 21. S^{tas} S. descendit in ecclesiam S. Petri, sociatus a viginti quatuor cardinalibus ob devotionem, quia [diebus] Veneris Martii ostenditur vultus Domini in ingressu S. S^{tis} in ipsam ecclesiam. Factaque oratione apud sacramentum et ante corpora apostolorum revertitur in palatium apostolicum, dimissis cardinalibus in 20
porticu ecclesiae.

*Sabbato 15. Martii

mane hora 15. fuit signatura publica in aula consueta. Qua absoluta pontifex habuit in prandio R^{mos} Burgensem, Medicensem, Crescentium et Mafaeum. A prandio vero hora 20. ivit in Belvidere spatiatum cum dictis cardinalibus.

Audiuntur oratores regis Romanorum et Christianissimi. 25

*Die 16. Martii,

347^v quæ fuit dominica quarta quadragesimæ, | quæ *Lactare* nuncupatur, pontifex summo mane celebravit in sacello suo secreto devotionis causa. Deinde hora 15. fit missa pontificia sollemnis in sacello Sisti, quam celebravit R^{mas} D. card. Durantes (solet enim unus ex cardinalibus hac dominica, quæ sollemnis est, in ecclesia celebrare). Benedicitur rosa, ut moris est. Oravit R^{du} pater Ioannes Antonius Marinarius ord. Carmeli- 30
tarum². Absoluta missa S^{tas} S. dedit prandium R^{mis} DD. Maffaeo, Farnesio et de S. Flora. Audiuntur multi cardinales, quibuscum pontifex postea hora 22. ivit in Belvidere.

Die lunæ 17. Martii

fuit consistorium secretum, in quo inter caetera datur ecclesia Vicentina R^{do} patri Angelo Bragadino ord. Praed., nobili Veneto, cum pensione 1800 ducatorum pro card. Urbinatæ et mille pro card. Morono. 35

Absoluto consistorio pontifex ivit in Belvidere, ubi pransus est cum cardinali S. Georgii. Deinde hora 21. revertitur ad aulas palatii audivitque cardinales Neapolitanum et Verallum ac etiam oratorem Caesareum.

Martis 18. Martii.

Pontifex hac die vacavit expeditioni multorum negotiorum, et quamplurima breviam expediuntur, inter quæ scribitur ad imperatorem in commendationem card. Praenestini 40
pro possessione ecclesiae Neapolitanæ; quæ possessio a M^{te} S. ei denegatur, praetextu quod eius familia sit ipsi contraria. Item pro episcopo Iustinopolitano auctoritas ab-

¹ Cf. Diar. V supra p. 131, l. 3 ss.

² Interfuerat concilio Tridentino, cf. maxime Conc. Trid. I, 532, 29⁶.

solvendi haereticos revertentes ad gremium ecclesiae. Item conceditur in gratiam card. S. Crucis indulgentia plenaria visitantibus altare maius ecclesiae S. Crucis in Hierusalem in die Iovis futura, quae erit 20. praesentis mensis, ac si visitarent cappellam, in qua (excepta die illa) mulieres ingredi prohibentur ob scandala, quae occurrere possent ex commixtione virorum et mulierum, quarum maximus numerus illuc in illa die confluit.

*Eadem die tres oratores reipublicae Lucensis ingressi sunt in Urbem per portam S. Petri, quibus ivere obviam familiares pontificis et cardinalium, ut moris est, sociatique fuerunt usque ad eorum hospitium, quod fuit - - -.

*Eadem die D. Fabianus, nepos pontificis, filius naturalis Ill^{mi} D. Balduini de Monte¹, ingressus est primum Urbem, veniens ex eorum patria.

Die Mercurii 19. Martii

fuit consistorium secretum, in quo inter caetera card. Ferrariensis permutavit ecclesiam Mediolanensem cum Novariensi. Item fit patriarcha Constantinopolitanus R^{mus} D. episcopus Columnensis. Absolutoque consistorio pransi sunt cum S^{to} S. R^{mi} DD. Burgensis, Moronus, Medices, Gaddus, qui tota fere die cum B^{no} S. permanserunt.

15 *Eadem die praesentatur primum Sⁱ S. Fabianus, nepos ex Illmo D. Balduino fratre, puer quinque annorum. Recepit eum pontifex incredibili cum animi gaudio; mirum enim in modum diligit eum, cum solus sit, quem heredem domus suae futurum speret, cum alterum tantum nepotem ex sanguine suo pontifex habeat, videlicet D. Ioannem Baptistam, eiusdem fratris filium, qui etiam uxoratus est, sed sterilis².

*Die Iovis 20. dicti mensis

20 fuit signatura publica mane in loco consueto. Qua absoluta ivit pontifex in Belvidere, ubi pransus est una cum R^{mis} DD. Carpeni et Cauriensi, totaque die ibidem permansit, audiendo multos alios cardinales usque ad horam 1. noctis, cenatus cum R^{mo} card. S. Georgii.

*Die 21. Martii,

348v

25 quæ fuit dies Veneris, in qua est statio ad S. Petrum, pontifex summo mane celebravit in aula sua secreta devotionis causa. Postea pransus est cum R^{mis} Burgensi et de Meudon. Hora autem 21. descendit in ecclesiam S. Petri, ubi ostenditur vultus Domini³. Factaque ibi oratione revertitur palatium apostolicum.

*Die sabbati 22. dicti mensis

30 mane hora 15. fuit signatura publica. Qua absoluta pransi sunt cum S^{to} S. R^{mi} DD. Crescentius, Veallus, Paceccus et Medices apud Belvidere, ubi tota die usque ad 23. horam commorati sunt, ibique etiam audivit R^{mm} D. Tranensem.

35 *Oratores Septempedani seu S. Severini agri Piceni, patriae meae, videlicet D. Antonius Iacobus Francus, eques auratus, et D. Franciscus Gentilis, (quibus res publica nostra D. Hieronymum Francum⁴, equitem auratum, ac me Angelum Massarellum, S^{us} S. secretarium, consocios esse voluit) prestitimus obedientiam S^{mo} D. N. nomine patriae in arce S. Angeli in propugnaculo inferiori ab Alexandro VI constructo. Recepit nos pontifex hilari animo cum maxima commendatione nostrae patriae, cui Antonium bo. me. cardinalem de Monte, S^{us} S. patrum, addictissimum^b fuisse meminit, propter quod (et nescio quid mei etiam causa addens) S^{tem} S. erga ipsam patriam semper benevolam futuram pollicita est, nosque amantissimis verbis dimisit.

*Die 23. Martii,

dominica quinta quadragesimae, pontifex summo mane celebravit in aula sua secreta devotionis causa. Deinde celebrata fuit missa solemnis in sacello Sisti per R^{dm} D. archiepiscopum Senensem, cui interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus, habitaque

349r

^a lacuna in cod.

^b cod. addictissimum.

¹ De Fabiano cf. supra p. 157, adn. 2.

² Cf. supra l. c.; De Leva V, 1151.

Concilium Tridentinum. II

³ Cf. supra ad 7. et ad 14. Martii.

⁴ De quo cf. Conc. Trid. I, 750, 21³ et passim.

fuit solita oratio per procuratorem ordinis Servorum. Missaque absoluta S^{tas} S. habuit in prandio R^{mo} DD. Burgensem, Crescentium, S. Georgii et Sabellum.

*Eadem die hora 20. applicuit Urbem Ill^{mus} D. Guidobaldus Urbini dux, cui ivere obviam (ut moris est) extra portam Flamineam (per quam Urbem intravit) omnes familiares pontificis et cardinalium, eumque comitati sunt usque ad eius hospitium, 5 quod habuit in Via lata e regione templi duodecim apostolorum. In nocte autem hora 3. ipse dux deosculatus est pedes S. S^{tas} (secreto tamen, facturus idem iterum in consistorio publico), a qua amantissime receptus est.

*Applicuit eadem die Romam Ill. D. Aloysius Davila, nobilis Hispanus, ex camera imperatoris, qui a Caesare mittitur ad pontificem, ut cum Ste S. de eius assumptione congratuletur¹. Nemo ei obviam ivit, cum venerit per equos dispositos et intrasset Urbem secreto. 10

*Eadem die Ill^{mus} D. Camillus Ursinus applicuit Urbem, veniens ex civitate Parmae, ubi gubernator ecclesiae a Paulo III deputatus egerat (restituta civitate Illmo D. Octavio Farnesio duci, ut superius² notatum est), venitque statim recta via ad deosculandos pedes S^{tas} S., cui in minoribus valde familiaris fuit, ideo recipitur hilari gratoque animo. 15

[Lunae 24. Martii.]

*Decreverat hac die lunę 24. Martii pontifex ire ad ecclesiam Lateranensem, ut 349^v moris est, quod pontifex noviter creatus, antequam in publicum equitet, eat | ad ipsam ecclesiam Lateranensem, ut (quod vulgo dicitur) dictae ecclesiae possessionem capiat, 20 cum habeatur prima et caput omnium ecclesiarum totius orbis, prout testantur carmina, quae supra porticum dictae ecclesiae parte inferiori sculpta in marmore adhuc hodie visuntur, videlicet

Dogmate papali datur simul et imperiali,
Ut sim cunctarum caput [ac]^a mater ecclesiarum.

Quod etiam postea declaratum fuit a Gregorio X, aedita^b de hoc bulla, quae etiam adhuc videtur sculpta in marmore in pariete dictae ecclesiae affixo prope locum, ubi nunc 25 sacramentum eucharistiae conservatur³. Cum autem pontifex equitaret sociatus ab omnibus cardinalibus, praelatis et officialibus Urbis pontificaliter cum maxima pompa, ut ad dictam ecclesiam Lateranensem proficisceretur, coepit pluere, cum S. S^{tas} esset prope ecclesiam S. Mariae supra Minervam. Qua de causa coactus fuit pontifex intrare dictam ecclesiam, ut pluviae finem expectaret. Invalescente vero pluvia et nocte appropinquante, 30 necessarium fuit dictam profectionem ad alium diem differre⁴. Quare pontifex in dicto monasterio Minervae ea nocte quievit, quod eo lubentius fecit, cum mane advenientis diei ibidem missa sollemnis pontificia celebrari deberet, et S^{tas} S. praesens in ea esse vellet.

*Die Martis 25. dicti mensis Martii,

in festo annunciationis b. Mariae virginis, celebrata fuit missa sollemnis pontificia 35 in ecclesia b. Mariae supra Minervam iuxta consuetudinem hactenus in huiusmodi die observatam. Cui missae interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus, eaque absoluta traditae fuerunt nuptui 150 virgines pauperes, quarum cuilibet dati sunt in 350^r dotem 150 floreni monetae antiquae⁵, qui constituunt | quadraginta aureos auri in auro, ipseque pontifex dedit manu propria cuilibet virgini marsupium unum ex serico albo 40 cum dicta summa pecuniarum.

*Absolutis cerimoniis superscriptis pontifex recessit ex dicta ecclesia Minervae profectusque est in arcem S. Angeli, comitatus ab omnibus cardinalibus, ibique pransus fuit. Deinde hora 23. reversus est palatium apostolicum.

*Eadem die 25. Martii, existente adhuc pontifice in dicta arce S. Angeli in aula 45 quae est prope viridarium parte inferiori ipsius arcis, Ill. D. Aloysius Davila, nobilis

^a metri causa inserui.

^b sic.

¹ Idem nuntiat Mendoza litteris 1. Aprilis 1550 scriptis et a *Druffelio*, Briefe und Akten I, n. 402, p. 384 editis.

² Supra p. 154.

³ Talibus rebus Massarellum studuisse ostenditur Conc. Trid. I, c.

⁴ Processio ad Lateranensem basilicam facta est 24. Iunii, cf. infra ad h. d.

⁵ Ex fundatione cardinalis Ioannis a Turrecremata a. 1460, cf. *A. v. Reumont*, Geschichte der Stadt Rom III, 1, Berlin 1868, 438.

Hispanus, missus a Carolo V imperatore, deosculatus est pedes S^{us} S. nomine S. Caesareae M^{us} congratulatusque est de felicissima eius assumptione, offerens se obedientem filium S^{us} S. et s. sedis apostolicae. Receptus fuit libenti gratissimoque animo a S. S^{to}, quae gratias S. Caesareae M^{us} egit, eiusque pietatem ac animi promptitudinem summopere commendavit, offerens se vice versa ad ea omnia, quae secundum Deum in S. Caesareae M^{us} commodum et honorem per S. S^{tom} fieri occurrerent, litterasque M^{us} S. ipse nuncius S^{us} S. praesentavit, quibus sibi fidem dari exposcebatur¹.

*Die Mercurii 26. eiusdem mensis Martii

mane hora 15. in palatio apostolico in aula magna, quae regum appellatur, habitum fuit consistorium publicum, in quo Ill^{mus} D. Claudius Durfé, praefectus provinciae Forez,
 10 orator Chr^{mi} regis Henrici II, praestitit publice obedientiam summo pontifici nomine M^{us} S. regiae, deosculatis primum pedibus S^{us} S., et ab eo ad osculum manus et oris receptus maxima cum animi hilaritate. Deinde praesentavit | S^{us} S. litteras regias, quae
 a R^{do} D. Blossio Lampadio², S. B^{nis} secretario, alta voce lectae fuerunt. Postea R^{du} D.
 15 episcopus Noviodunensis habuit longam et ornatam orationem, quae magna gesta regum Francorum et merita in rempublicam christianam ac praesertim sedem apostolicam, nec non moderni regis Henrici non degenerem pietatem retulit una cum laudibus virtutum ac commendatione praecipua S^{us} S. Quibus omnibus responsum est per dictum D. Blossium secretarium nomine S^{us} S., commendando regis promptitudinem et religionem; obedientiam acceptavit, et de oblationibus gratias egit amantissimis verbis. Quibus S^{us}
 20 S. ore proprio³ addidit infrascripta, inquit: »Ad ea, quae secretarius noster respondit, volumus etiam hoc addere, quod, quantum ipsi Chr^{mo} regi tum publico tum privato nomine nos debeamus, nullo unquam tempore dissimulabimus, nunquamve ullo officiorum genere M^{us} S. non ostendemus.«⁴ Postea praedictus orator iterum pedes S^{us} S. deosculatus est, quod idem fecerunt omnes sui familiares. Deinde rogantur a D. Nicolao
 25 Farfaro fiscali⁵ omnes prothonotarii et notarii ibidem praesentes, ut de omnibus tunc gestis publicam notam susciperent et instrumenta conficerent. Solviturque consistorium hora 17. cum dimidia.

*Die Iovis 27. suprascripti mensis Martii

Ill. D. Gomes Figaroa, missus a Ser^{mo} D. Philippo, principe Hispaniarum, Caroli V imperatoris filio, praestitit obedientiam S. S^{us} nomine dicti principis,
 30 deosculatis pedibus S. S^{us}, de cuius assumptione gratulatus est, suam promptam voluntatem ut devotum filium sanctae apostolicae sedis Bⁿⁱ S. offerens, praesentatis litteris | S. Serenitatis de fide verbis eius danda. Receptus fuit gratissimo animo ad osculum etiam manus et oris cum maxima ipsius principis commendatione, cui versa vice omnem operam secundum Deum S^{us} S. pollicita est. Quod factum fuit in palatio apostolico in
 35 aula audientiarum, praesentibus Ill. D. Didaco oratore Caesareo et multis praelatis ac nobilibus⁶.

*Die Veneris 28. eiusdem mensis Martii

mane hora 15. in palatio apostolico in aula, ubi consistoria publica haberi consueverunt, habitum fuit consistorium publicum, in quo tres oratores reipublicae
 40 Lucensis, videlicet D. Bernardinus Medices iureconsultus, Franciscus Corincionus ac Bartholomeus Arnolphinus, praestiterunt obedientiam S^{mo} D. N. deosculatis pedibus S^{us} S., a qua amanter ad osculum manus et oris recepti fuerunt. Praesentanturque litteras testimoniales, quae alta voce a R^{do} D. Blossio, S. S^{us} secretario, lectae fuerunt. Deinde habuit orationem praedictus D. Bernardinus Medices primus orator, qua gesta S^{us} S. in minoribus multis laudibus commemoravit ac ipsius reipublicae pietatem erga religionem
 45 et sanctam sedem apostolicam retulit eiusque vires et operam in S. B^{nis} et dictae sedis

¹ De audientia huius legati narrat Mendoza apud *Druffel* l. c. n. 402, p. 384.

² Verum cognomen est Palladius; Massarellus facile errabat, quia semper fere solo nomine utebantur.

³ »Con inusitata onoranza«: *Pallavicin.* II, 7, 2. Quare se excusabat quodammodo pontifex apud oratorem Caesareum: *Druffel* l. c. p. 385.

⁴ Cf. litteras oratoris d'Urfé apud *Ribier* II, 265 ad 267, et relationem Mendozae apud *Druffel* l. c. p. 385.

⁵ Fuit procurator fiscalis inde a 18. Augusti 1545 et resignavit 31. Ian. 1552. Successit ei Franciscus Coltellus (supra p. 154⁹). Cf. *Conc. Trid.* I, 805⁸ et saepius.

⁶ Cf. Mendozae litteras l. c. p. 384.

obsequium obtulit. Cui responsum fuit primum a praedicto D. Blosio secretario, quod S^{tas} S. gratissimo lubentique animo eorum obedientiam acceptaret, rempublicam Lucensem | mirifice commendavit ac de oblationibus gratias retulit. Quod etiam postea ab ipsomet pontifice ore proprio confirmatum est. Deinde iterum oratores ipsi amanti animo recepti sunt omnesque eorum familiares etiam pedes S. S^{tis} deosculati sunt. 5 Postremo a D. Nicolao Farfaro fiscali rogantur omnes prothonotarii et notarii ibidem existentes, ut de praemissis omnibus notam sumerent et publica instrumenta conficerent etc. Dimittiturque consistorium hora 17.

*Eadem die hora 21. Ill^{mus} D. Hercules II, dux Ferrariensis, applicuit Urbem, quam intravit per portam Flamineam. Cui ivere obviam omnes familiares pontificis ac cardinalium, comitantibus eum etiam oratoribus Caesaris et regis Chr^{mi}, cum nonnullis principibus et baronibus ac nobilibus Romanis, praecipue autem familiae Ursinae. Descendit in palatio apostolico, ubi hospitium ei a S. S^{te} praeparatum fuerat. Hora autem 2. noctis deosculatus est pedes pontificis, privatim tamen in aula secreta S. S^{tis}, a qua omni cum animi et vultus hilaritate ac gratitudine receptus est. Mirum enim in modum ipse dux a Ste S., dum in minoribus esset, dilectus fuit ac nunc diligitur tum ob alias multas causas ac rationes, tum maxime ob gratam benevolamque vicinitatem, quam dux ipse praestitit S. Bⁿⁱ, dum legatione Bononiensi fungeretur. 15

*Hac eadem die hora 20. Ill^{mus} D. Martinus Gusman, nobilis Hispanus, missus a Ser^{mo} D. Ferdinando rege Romanorum, praestitit obedientiam S. S^{ti} nomine a S. M^{tis} regiae, deosculatis pedibus S. S^{tis}, de cuius felici assumptione congratulatus est, offerens se rex ipse obedientem filium S. S^{tis} et sanctae sedis apostolicae, in cuius obsequium omnes suas fortunas et vires obtulit, praesentatis litteris testimonialibus ipsius regis. Receptus fuit a S. S^{te} gratissimo animo, commendata honorificentissimis verbis pietate et religione suae regiae M^{tis}, et ei gratiis ingentibus actis. Quod factum fuit in palatio apostolico in aula audientiarum, praesentibus Illmo D. Didaco oratore Caesareo ac praelatis et nobilibus quamplurimis¹. 25

*Eadem die pontifex descendit in ecclesiam S. Petri hora 18. devotionis causa, quia Veneris, in qua est statio in ipsa ecclesia. Qua de re^a ostenditur vultus Domini².

*Die sabbati 29. suprascripti mensis Martii

mane hora 14. cum dimidia in palatio apostolico in aula consueta habitum fuit consistorium publicum, in quo³ Ill^{mus} D. Guidobaldus, dux Urbini, praestitit obedientiam et homagium ut vassallus sedis apostolicae summo pontifici, deosculatis primus pedibus | S^{tis} S., a quo amantissime receptus est, habuitque orationem eius nomine doctissimus adolescentulus D. Hieronymus de Rovere, eius consanguineus, qua ipsius ducis observantiam et servitutum ac animi promptitudinem erga sedem apostolicam et B^{nem} S. ostendit, nec non laudes ingentes S. S^{ti} retulit cum commemoratione, quod domus et familia S. S^{tis} acceperit maximos honores et commoda a Iulio II, qui ex familia ipsius ducis erat, a quo Iulio II creatus fuerit cardinalis Antonius fe. me. ipsius pontificis Iulii III patruus. Quibus omnibus responsum fuit nomine S. S^{tis} per R^{dum} D. Blosium, S^{tis} S. secretarium, quod videlicet obedientiam et homagium S. S^{tas} acceptaret lubentissimo animo, promptam voluntatem ducis commendavit ac S^{tem} S. beneficiorum a Iulio II acceptorum memorem semper futuram cum gratissima erga ipsam familiam de Ruvere recompensatione. Deinde ipse dux iterum a S. S^{te} receptus est (cum eo interim, dum oratio haberetur, permansisset dux ipse apud cardinales post ultimum diaconum) omnesque eius familiares etc., ut supra l. 5 ss. 45

Eadem die hora 20. pontifex habuit signaturam publicam. Nam cum [in-staret] hebdoma sancta, in qua negocia silere consueverunt, et multae supplicationes expediendae essent, summus pontifex ob publicam utilitatem nulli labori parcendum censuit, etsi iure hac die ab hac molestia liberare se posset. 50

^a sic.

¹ Etiam Mendoza breviter refert de hac audientia: Druffel, Briefe und Akten I, n. 402, p. 384. Cf. ibid. n. 387, adn. 1 et infra ad 11. Aprilis.

² Cf. supra ad 14. et 31. Martii.

³ »Cosa que hastagora no solia hazerse con los feudatarios«: Mendoza apud Druffel p. 385.

*Die 30. Martii,

quae fuit dominica palmarum, pontifex summo mane celebravit in aula sua secreta devotionis causa. Deinde hora 14. fuit missa pontificia in sacello Sisti, ubi primum S^{tas} S. benedixit ac distribuit palmas hoc ordine (cum prius S. B^{do} recepisset et ipsa palmam unam a R^{mo} D. card. Tranensi, sacri collegii decano): primum cardinalibus,
 5 deinde duci Urbinatensi (qui post ultimum diaconum cardinalem sedebat), postea oratoribus Venetiis, Florentiae, Lucensi, Bononiensi et Perusino, qui soli aderant, et successive baronibus et dominis, ac penitentiariis^a S. Petri, familiaribus S. S^{tas}, et denique caeteris omnibus, quibus aditus accedendi ad S. S^{tem} datus est. Factaque solita processione celebravit missam R^{mus} D. card. Moronus. Qua absoluta pontifex dedit prandium ipsi duci Urbini et decem cardinalibus.

[Die lunae 31. Martii.]

*Die lunae hebdomadae sanctae, ultima supradicti mensis Martii mane hora 14. in palatio apostolico in aula consueta habitum fuit consistorium publicum, in quo Ill^{mus} D. Hercules II, dux Ferrariae, praestitit obedientiam et homagium S^{mo} D. N. Iulio III et sanctae sedi apostolicae, deosculatis pedibus S. S^{tas}, a qua maximo cum
 15 honore gratissimo animo receptus fuit. Oratio a nemine habita est, sed ipsemet dux, dum genuflexus maneret ante pedes S. S^{tas}, aliquibus aptis verbis ostendit ac exhibuit se S^u S. ac sedi apostolicae obedientissimum filium, servum ac vasallum, offerens omnes suas vires in utriusque obsequium etc. Et vice versa a S. B^{no} ipsius ducis obedientia, homagium et oblatio lubenti animo recepta ac honorificis verbis commendata fuit.
 20 Reliqua ut supra p. 164, 5 ss. Locus vero ipsi duci datur post ultimum diaconum cardinalem, supra tamen ducem Urbini. Dimittiturque consistorium hora 17. Cui interfuerunt 34 cardinales, orator Chr^{mi} regis et multi domini nobiles et barones.

1. Aprilis, Martis sanctae 1550. Romae.

354^r

Pontifex signavit in aula secreta praesente solo datario. Hora vero 14. ivit in Belvedere habuitque in prandio R^{mos} DD. Crescentium, Medicen et Cornelium. In
 25 die autem audivit et Durantem ac Neapolitanum ac nobiles quamplurimos.

2. Aprilis, Mercurii sanctae.

Hora 21. celebrantur mattutin[ae] in sacello pontificio, quibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus. Ostenditur mane post divinorum celebrationem et in sero post mattutin[as] vultus Domini.

Fui cum DD. Pet[ro] P[aulo]¹ et can^o² ac Triph[one] apud ecclesiam b. Grisog[oni]
 30 [ad] mattut[inas].

3. Aprilis, Iovis sancta.

Summo mane pontifex celebravit in aula^b secreta communicavitque omnes suos familiares domesticos, <data nobis indulgentia plenaria>^c. Deinde hora 15. fit cappella publica in sacello Sixti, ubi celebravit R^{mus} card. Tranensis decanus. Absoluta vero missa reservatur sacramentum in sacello Pauli, quod detulit S. S^{tas} concomitantibus
 35 omnibus cardinalibus et maximo numero praelatorum. Postea pontifex descendit in tostricem^d seu porticum supra plateam S. Petri una cum ipsis cardinalibus et praelatis, lectaque solita bulla^e per R^{rum} card. Farnesium vulgari, et per R^{dum} ---^e cruciferum latina lingua, pontifex benedixit populum. Deinde lavit pedes 12 pauperum, ut moris est, in aula ubi consistoria publica haberi consueverunt. Hora autem 21. fiunt mattutinae tene-

^a cod. penitentiarii.^b corr. ex sacello.^c in marg.^d sic; fornitem?^e lacuna in cod.¹ Nescio an intellegatur Petrus Paulus Gualterius seu de Brevibus, de quo consulas Prolegomena.² Iulius Cananus? vel »Canass.» ille, de quo v. indicem Conc. Trid. I.³ Bulla quae vulgo dicitur *In cena Domini*, quia legebatur quotannis feria V. hebdomadis sanctae usque ad tempora Clementis XIV. De ea conferas *M. Haus-**mann*, Geschichte der päpstl. Reservatfälle, Regensb. 1868, 89—102 375—388; *Diendorfer*, Kirchenlexikon II², 1474 ss. — De qua bulla timebantur dissensiones inter curiam Romanam et Venetos; cf. Beccadelli litteras apud [*Morandi*] Monumenti di varia letteratura I, 1, Bologna 1797, 96. Quod addendum erat ap. *B. Cecchetti*, La republ. di Venetia e la corte di Roma I, Venet. 1874, 448.

b[rosae] in dicto sacello Sixti. Ostenditurque hodie bis vultus Domini, mane post missam et in sero post mattutin[as].

4. Aprilis, Veneris sancta.

354^v Mane peractis ceremoniis consuetis celebravit R^{mus} D. card. Burgensis. Itur ad accipiendum sacramentum ex cappella Pauli, quod gestavit pontifex. Decantatur passio Christi. Oravit R^{mus} D. - - -^a Hispanus, penitentiarius S. Petri. Deinde adoratur crux 5 primum a S^{to} S., deinde a cardinalibus et praelatis ac oratoribus et adstantibus omnibus. Pontifex ac cardinales incesserunt ad crucem nudis pedibus, usaque fuit S^{tas} S. cappa rosacea, ea forma, qua sunt illae cardinalium. Obedientia non praestatur. In sero autem hora 21. celebratae sunt mattutinae tenebr[osae] in eodem sacello Sixti, praesentibus pontifice ac sacro senatu, ut moris est. 10

Hora vero 2. noctis facta fuit processio societatis Vexilli¹, in qua numerati sunt 1500 cum cereis albis, et eorum 335 maximis cruciatibus se affligentes; horaque 3. noctis fit alia processio societatis S. Marcelli numero 1200, quorum quamplurimi etiam scutica se flagellabant, habentes quoque cereos in manibus. Et ii omnes accesserunt hoc ordine ad quattuor ecclesias pro iubileo deputatas. 15

In sero autem hora 21. celebratae sunt mattutinae tenebr[osae] in eodem sacello Sixti praesentibus pontifice ac sacro senatu, ut moris est.

5. Aprilis, sabbato sancto.

Celebravit missam solemnem R^{mus} D. card. Sfondratus, peractis prius ceremoniis consuetis. *Descriptio brevis.*

6. Aprilis, dominica paschatis resurrectionis.

355^r Pontifex celebravit solemniter in ecclesia S. Petri communicavitque cardinales et alios nobiles, qui aderant, inter quos fuerunt Ill^{mi} DD. duces Ferrariensis et Urbini, absolutaque missa benedixit pontifex populum | e porticu seu fornice posito super plateam S. Petri. In qua benedictione hoc anno creditur adfuisse ultra 50 milia hominum, moti tum desiderio videndi novum pontificem, tum propter annum iubilei; quod quidem mirabile visu fuit. 20 25

7. Aprilis, lune.

In hac die secunda paschatis resurrectionis celebravit missam solennem in sacello Sixti R^{mus} D. card. de Guisa. Oratio non habetur.

Pontifex dedit prandium decem cardinalibus, videlicet Burgensi, Crescentio, Verallo, Ghisio, Visensi, Ciastillioni, Ferrariensi, Gaddo, Urbinatensi et Vandomo. Duos in die audivit, cum Ciastillon et Vandomus essent cras discessuri ex Urbe et in Galliam reverti cuperent. 30

8. Aprilis, Martis.

Celebravit hac die 3. paschatis R^{mus} D. card. de Cesis in eodem sacello Sixti, neque etiam hodie oratio habita fuit. Deditque prandium pontifex octo cardinalibus, videlicet Carpeni, S. Angeli, Medices, Farnesius^b, S. Florae, Cornelius^c, Sabellus, Crispus.

Recesserunt ex Urbe R^{mi} DD. cardd. Ciastillioneus et Vandomus redituri in Galliam.

9. Aprilis, Mercurii.

Pontifex ivit pransum ad villam Ill^{mae} D. Margaritae Austriae, filiae naturalis imperatoris, positam supra montem Martis^b, ubi tota die immoratus est. In nocte autem dedit cenam Illmo D. duci Ferrariensi. 35

*Die Iovis 10. Aprilis.

355^v

Mane pontifex benedixit baptizavitque Agnos Dei, qui die sabbati in albis populo distribuentur. *Describuntur ceterae ceremoniae.*

^a lacuna in cod.

^b sic.

^c sic, etiam apud nomina sequentia.

¹ *Fraternità del Gonfalone* vocata, quae primum a. 1264 commemoratur, ad liberandos christianos e servitute infidelium fundata erat. Inde a medio sae-

culo XIV vexillum die parasceves in amphitheatrum Flavium cum canticis et litiis portabatur. Cf. *A. v. Reumont*, *Geschichte der Stadt Rom* II, Berlin 1867, 999 s.

☾ *Eadem die hora vero circiter 21. Ill^{mus} D. Adam¹, nobilis Flandrus, deo-
 sculatus est pedes summi pontificis nomine Ser^{mi} D. Maximiliani, archiducis
 Austriae ac regis Bohemiae, filii Ser^{mi} D. Ferdinandi regis Romanorum, cuius principis
 nomine obedientiam praestitit ac congratulatus est cum Ste S. de felici eius
 5 assumptione, eique omnem ipsius operam ac filialem observantiam obtulit. Receptus
 est hilari animo, honorificentissimis verbis erga eius progenitorem et se ipsum, offerens
 eidem versa vice paternum affectum ac amorem, cum prius presentasset litteras cre-
 denciales dicti principis².

Scribitur ad R^{dum} D. episcopum Camerinensem, vicelegatum Piceni³, nomine
 10 pontificis:

quod non admittat salvos conductus, nisi sint per breve;

quod castra, quae cardinali sorte obvenerunt, non cogentur a S. S^{te} ad ac-
 cipiendum eos^b;

quod sex fratres Augustenses carcerati remittantur ad eorum protectorem et generalem.

15 <Recipiuntur litterae gratulatoriae assumptionis S. S^{tie} a reginis Maria Hungariae^c
 et Leonora Galliae, viduis.>^d

11. Aprilis, Veneris.

Audiuntur multi cardinales ac Ill^{mi} duces Ferrariae et Urbini nonnullique nobiles
 et barones. Qua in re totus dies consumitur.

Expeditur D. Martinus Gusman, missus a rege Romanorum⁴, ut revertatur
 20 ad S. M^{tem} Ser^{mam}.

Die 12. Aprilis, sabbato in albis,

356^r

fuit missa pontificia, quam celebravit R^{mus} D. card. Verallus, pontifex distribuit Agnus
 Dei, primo cardinalibus, deinde Ill^{mis} ducibus Ferrariae et Urbini, postea oratoribus prin-
 cipum et successive praelatis ac familiaribus S^{tie} S. et demum omnibus, quibus aditus
 accedendi pedes S^{tie} S. datus fuit.

25 Assignatur mihi expeditio a pontifice litterarum, quas Venetias per S^{tem} S.
 scribi contingeret⁵.

*Die dominica 13. Aprilis

adveniente nocte, hora circiter 6., obiit in Urbe R^{mus} D. Innocentius, S. Mariae in
 Domnica S. R. E. diaconus cardinalis [Cibo], natione Genuensis, a Leone X cooptatus
 <die 23. Septembris 1513>^e, cuius corpus die lunę subsequenti tumulatur apud ecclesiam
 30 S. Mariae supra Minervam⁶.

Eadem die expeditur cursor ad Caesarem pro ecclesia Messinensi in favorem
 Sipontini⁷.

*Die Martis 15. Aprilis

Ill. D. Carolus [Mombellius]^f comes [Fruciaschi]^f et D. [Carolus]^f Malaopera u. i. doctor,
 oratores Ill^{mi} D. Caroli ducis Sabaudiae, intraverunt Urbem, recepti
 35 maximo cum honore. Quibus iverunt obviam familiares pontificis et cardinalium extra
 portam S. Petri, per quam ingressi sunt, et comitati usque ad - - -^g, ubi hospitium fecerunt.

Fuit signatura publica mane hora 13.

*Eadem die 15. Aprilis Ill^{mus} D. dux Ferrariae⁸ recessit ex Urbe Ferrariam
 versus; magnum sui desiderium tum pontifici, cui multis modis gratus est, tum aliis
 40 omnibus ob eius prudentiam et candidos mores relinquit.

^a deletum: sub infrascripto tenore.
 signis hic inseruntur.

^b sic.

^c cod. Hungaria.

^d in margine inferiori, sed

^e in marg. ^f lacuna in cod., nomen supplēvi ex p. 169, l. 7.

^g lacuna in cod.

¹ Adam Sweekhowitz (non Flandrus), qui litteris cre-
 dentialibus 19. Martii 1550 Vallisoleti datis cardinali
 Augustano commendatur ut mittendus ad pontificem:
 J. Loserth, Die Registratur Erzherzog Maximilians
 1547—1551, in collectione quae inscribitur Fontes rerum
 Austriacarum II. Abt., t. XLVIII, 2, p. 503, n. 254.

² Litterae non sequuntur (cf. adn. a), neque le-
 guntur in opere in adn. praecedenti laudato.

³ Berardus Bonioannes, de quo cf. Conc. Trid.
 I, 691⁸.

⁴ Cf. supra ad 28. Martii.

⁵ Hac die datae sunt etiam litterae pontificis ad
 imperatorem, quas exhibet Raynaldus ad a. 1550, n. 6.

⁶ Cuius vitam v. supra p. 21, adn. 6.

⁷ Archiepiscopus Sipontinus inde a 20. Febr. 1545
 fuerat Andreas Mercurius (de quo cf. Conc. Trid.
 I, 194⁸). De pontificis petitione Carolus V 26. Aprilis
 scribebat Bruxellis ad Mendoza: Druffel, Briefe und
 Akten I, n. 411, p. 394.

⁸ Cf. supra p. 164, l. 9 ss 30 ss.

356v

16. Aprilis, Mercurii.

Pontifex habuit in prandio R^{mos} DD. card. Guisium et Ferrariensem, cum R^{mos} Guisius crastina die esset recessurus Galliam versus, ut licentiam a S^{to} S. peteret et negocia cum rege Chr^{mo} tractanda consultaret; qua in re tota fere dies consumitur.

*Die Iovis 17. Aprilis^a.

R^{mos} D. Carolus card. de Guisa recessit ex Urbe rediturus in Galliam, ornatus maximis et honoribus et muneribus a summo pontifice¹, a quo ut a sui pontificatus primario auctore summopere diligitur.

*18. Aprilis, Veneris^b.

Fuit consistorium secretum, in quo inter caetera datur ecclesia Ianuensis R^{do} D. archiepiscopo de Saulis², qui reliquit ecclesiam Barensensem, quæ commendatur R^{do} D. Puteo auditori Rotae³.

19. Aprilis, sabbato.

Scribitur ad nuncium Venetum de receptione suarum 12. datarum⁴ et de novitatibus, 10 quae habentur ex Germania et ex Gallia.

Mittuntur difficultates reducendi concilium Tridentum ad cardinales deputatos.

Quoniam Ill. D. Didacus, orator Caesaris, maximopere instabat apud summum pontificem nomine M^{ts} S., ut reduceret concilium ad civitatem Tridentinam⁵, prout hactenus sub Paulo III sa. me. multoties diversis argumentis idem postulaverat, S^{tas} S., ne S. Caes. M^{ti} ac reipublicae christianae deesset, neve etiam auctoritatem ipsius concilii 15 et sanctae sedis contemneret, idem cum cardinalibus alias ad id deputatis consulere prius voluit eisque difficultates aliquas, quae sese in hac causa offerebant, patefacere. Quas difficultates ad ipsos Dominos R^{mos} transmitti curavit; sunt vero infrascriptae, videlicet: *Prosecutio concilii videtur omnino necessaria* etc.⁶

Cardinales deputati super rebus concilii.

Nomina autem deputatorum sunt quae sequuntur, videlicet: R^{mi} DD. cardd. Tra- 20 nensis, Neapolitanus, Moronus, Crescentius, Sfondratus et Polus, inter quos est etiam card. S. Crucis, sed nunc quartana febris laborat.

357r

*Die dominica 20. dicti mensis Aprilis

hora 21. oratores Ill^{mi} D. Cosmi Medices, ducis Florentiae, intrarunt Urbem maxima cum pompa ac apparatu per portam S. Petri. Quibus ivere obviam familiares pontificis et cardinalium, ut moris est, a quibus comitati fuerunt usque ad palatium 25 R^{mi} D. card. Carpensis in Campo Martio, ubi hospitium habuerunt.

^a corr. ex Veneris, et scriptum 18.

^b Titulus est correctus; antea coniuncta haec erant cum die 17.: Eadem die . . .

¹ Minus contenti erant Galli ipsi, v. Bretonis litteras apud *Druffel*, Briefe und Akten I, n. 415, p. 395; p. 397, adn. 3; *Ribier* II, 272.

² De quo v. supra p. 154, l. 23 et adn. 14.

³ Iacobus Puteus Niciensis, natus a. 1497, **a Paulo III auditor Rotae delectus, munus idem per quindecim annos maxima cum sui laude obivit, donec a Iulio III, cui ante pontificatum amica necessitudine se adiunxerat, ex Rotae decano archiepiscopus Barensis electus est, eiusque opera in rebus perarduis ac difficillimis pontificatus negociis usus est. Quae omnia cum digna pontifex sacra purpura eum [*sic*] videret, anno 1551 [XIII. kal. Ian.] ad cardinalatus fastigium eum evexit et presbyterum cardinalem tit. S. Simeonis nominavit . . . Sub Paulo IV ad titulum S. Mariae in Via — male Cabrera: S. Mariae in Via lata — translatus, signaturae modo gratiae, modo iustitiae ab eodem

pontifice et successore praeficitur, quo mortuo parum abfuit, quin summus renuntiaretur pontifex. Generalis quoque inquisitor delectus. Anno 1562 Barensensem ecclesiam resignavit in favorem Iacobi, fratris filii. Concilii Tridentini legatus pro defuncto card. Seripando designatus obiit Romae VI vel IV kal. Maii 1563 et in ecclesia S. Mariae supra Minervam sepultus est. *Ciacon.* III, 773.

⁴ Quae litterae Beccadelli (de quo v. supra p. 159, l. 31, adn. 7) leguntur apud [*Morandi.*] Monumenti di varia letteratura I, 1, Bologna 1797, 96 s.

⁵ Responsum pontificis refert Mendoza (1. Aprilis) apud *Druffel*, Briefe und Akten I, p. 385 et (25. Aprilis) p. 393.

⁶ Difficultates ipsae, quarum auctor erat card. Moronus, non sequuntur, sed extant apud *Raynaldum* ad a. 1550, n. 9.

Pontifex mane summo celebravit in aula secreta, habuitque in prandio R^{mos} DD. cardinales Sermonetam et S. Georgii.

21. Aprilis, lunae.

Ingreditur Urbem secreto Ill^{mus} D. dux Octavius Farnesius, veniens ex civitate Parmensi. Pontifex pransus est in Belvidere, audivitque ibi multos cardinales et nobiles.

☾

*Die Martis 22. Aprilis

5 hora 12. fuit consistorium publicum, in quo duo oratores Ill^{mi} D. Caroli ducis Sabaudie præstiterunt obedientiam summo pontifici, de cuius felici assumptione congratulati sunt. Qui fuerunt Ill. D. Carolus Mombellius comes Fruciaschi, et D. Carolus Malopera iur. utr. doctor. Deosculatisque pedibus S^{ua} S. dictus D. Malopera luculentam gravissimamque orationem habuit. Cui responsum est a S. B^{no} ut infra¹, videlicet quod
10 grato et benevolo animo eos recipiebat etc., ut solitum: laudes et oblatio...² Propositusque fuit casus criminalis a D. - - -³ advocato consistoriali. Deinde instrumenta petuntur etc. Dimittitur consistorium hora circiter 15.

Die Mercurii 23. eiusdem mensis Aprilis

hora 21. Ill^{mus} D. Octavius Farnesius, dux Placentiae et Parmae, ingreditur 357^v
Urbem primum post obitum sa. me. Pauli III, avi sui, per portam S. Petri. Cui iverunt
15 obviam familiares pontificis et cardinalium, a quibus comitatur usque ad palatium suum prope plateam Agonae.

Congregatio deputatorum cardinalium super concilio.

Eadem die hora 20. fuit congregatio R^{morum} DD. cardinalium deputatorum super concilii reductione ad civitatem Tridentinam, super qua maxime actum est, et licet ali-
quid firmatum non fuerit, maior tamen pars eorum inclinavit, ut ad ipsam civitatem
20 reducatur, prout enixe imperator pro reunione Germaniae petit³. Examinanturque diffi-
cultates ad eos transmissae die 19. praesentis mensis. Nomina vero deputatorum sunt Tranensis, Neapolitanus, Moronus, Crescentius, Sfondratus et Polus⁴.

*Die Iovis 24. Aprilis,

cum pontifex ivisset mane pransum ad vineam Ill^{mae} D. Margaritae Austriae in monte Martio^b cum R^{mis} DD. Crescentio, S. Angeli, Farnesio et S. Florae, et rediisset hora 22.
25 Belvedere, quidam nobilis nomine Ill^{mi} ducis Suessani dedit dono S^{ti} S. quinque pulcherrimos equos Hispanos, quorum quatuor cursores erant, alius graduarius, et omnes velluto carmesino ornati; item quatuor mulas ad deferendam lecticam assuetas panno rosaceo tectas. Grato animo a S. S^{to} recepti fuere maxima cum illius principis commendatione atque gratiarum actione.

*Die Veneris 25. Aprilis,

30 hora 21. DD. oratores reipublicae Venetae intraverunt Urbem maxima cum pompa ac apparatu. Erant enim quinque senatores aetate et aspectu venerandi, vestibus amplis e damasco carmesino ornati, cum 32 mulis eorum sarcinis onustis ac maximo numero familiarium ac nobilium Venetorum eos sociantium. Itum est eis obviam a familiis pontificis et cardinalium, ut moris est, comitatique a porta S. Petri, per quam intrarunt,
35 usque ad palatium tituli S. Apollinaris^c prope plateam Agone, ubi hospitium habuerunt. Pontifex pransus est in Belvidere, ubi tota die permansit.

^a nomen deest in cod. ^b sic. ^c sic; Massarellus scripserat S. Agnetis, quod corrigitur in margine ab alia manu et additur: quod palatium post obitum N. Rodulphi iure tituli obtigit cardinali de Lenoncourt Gallo.

¹ Cum hoc ut infra scriberet Massarellus, orationem ipsam subiungere volebat; deinde maluit eius breve argumentum dare. Cf. supra p. 168, 19.

² Discessus oratorum refertur infra p. 176, 5.

Concilium Tridentinum. II

³ Quare pontifex narrabat Mendozae congregationem proposuisse reductionem concilii, Druffel l. c. I, 393.

⁴ Card. S. Crucis non numeratur, quia aegrotus congregationi non intererat.

*Die sabbati 26. Aprilis

mane hora 13. in palatio apostolico in aula consueta oratores Ill^{mi} D. Cosimi de Medicis, ducis Florentiae, praestiterunt obedientiam summo pontifici in consistorio publico, fueruntque sex, videlicet DD. Philippus^a Nerius¹, Hieronymus Guicciardinus, Averardus Seristorius², Laurentius Strozius, Petrus Victorius et Petrus Salviatus. Recepti fuerunt a Ste S. gratissimo animo (est enim pontifex multis nominibus ipsi duci 5 iam diu, dum in minoribus esset, addictissimus) ad osculum pedum primum, deinde manus et oris. Habuitque orationem D. Petrus Victorius³ de laudibus et meritis S. B^{nia}, quae 358^v dictae orationi respondens commendavit summopere ducem ipsum, *etc. ut solitum*. Dimittitur consistorium hora circiter 16.

In quo consistorio proposuit casum criminalem D. Marcusantonijs Burghesius⁴ 10 advocatus consistorialis.

Hac eadem die scribitur ad nuncium Venetorum de receptione suarum 19. datarum⁵ et de concilio, quod R^{mi} deputati inclinent, quod reducatur Tridentum, de haeresibus Patavii disseminatis, et de spoliis episcopi Vegliensis⁶.

*Die dominica 27. dicti mensis Aprilis

pontifex incepit laborare aliquali catharro, propterea abstinuit ab omnibus negociis. 15

28. Aprilis, lunę.

Pontifex etiam hac die catharro laboravit, atque ideo etiam hodie ab omnibus prorsus negociis cessatum est, sed vacatur valetudini recuperandae.

29. Aprilis, Martis.

Pontifex incepit convalescere a suo catharri morbo. Quare ordinatur crastina die habendum consistorium publicum, in quo recipiantur oratores reipublicae Venetorum.

*Die Mercurii 30. dicti mensis Aprilis

359^v mane hora 13. fuit | consistorium publicum, in quo recipiuntur oratores 20 reipublicae Venetorum, qui prestiterunt obedientiam S^{mo} D. N. et gratulati sunt de assumptione S. S^{tie} ac ei oblationes illius dominii fecerunt, praesentatis litteris ducalibus sub data Venetiis 10. Aprilis 1550, fueruntque Mag^{ci} DD. Philippus Tronus, Franciscus Contarenus, Marcusantonijs Venerius, Nicolaus de Ponte ac Mattheus Dandalus⁷. Deosculatisque pedibus S. S^{tie}, a qua ad osculum etiam manus et oris recepti sunt, D. 25 de Ponte orationem gravissimam iucundissimamque habuit. Cui a Ste S. responsum fuit, se eos gratissimo animo recipere, Venetorumque rempublicam commendavit eique de oblationibus gratias egit, offerens se e converso ad eorum comoda paratissimam semper futuram. Deinde, quoniam pontifex non usque adeo bene valebat, familiares dictorum oratorum pedes S. S^{tie} deosculari non potuerunt, sed rogatis a procuratore fiscali protho- 30 notariis *etc., ut solitum*. Perficitur consistorium hora 15. In quo D. Marcusantonijs Mapheus casum criminalem elegantissime doctissimeque proposuit.

Pontifex tota hac die neminem audivit neque alicui accedendi ad se aditum dedit, cum adversa valetudine laboraret.

1. Maii, Iovis.

Licet hac eadem^b die 1. Maii, quę fuit dies Iovis, pontifex non bene valeret, tamen permisit ut Ill^{mi} DD. principes Sulmonę et Bisignani ad se accederent. 35 Qui S. S^{tie} primum pedes deosculati sunt, recepti gratissimo ac benevolo animo.

^a insertur in lacuna ab alia manu.

^b nihil antea narratur de hac die.

¹ Quod biographi huius sancti videntur ignorasse; cf. ex. gr. A. Capecelatro, La vita di s. Filippo Neri I⁸, Roma 1889, qui p. 185 optimam occasionem habuisset de hac re loquendi.

² Qui orator ducis ordinarius Romae tunc degebat, cuius relationes editae sunt Florentiae 1853 a L. Seristorio.

³ Cf. Conc. Trid. I, 869, 17⁴.

⁴ De quo v. supra p. 124¹⁰.

⁵ Quarum particula extat apud Morandi, Monumenti etc. p. 97.

⁶ Particula huius epistolae legitur apud Morandi l. c. Ioannes Rosa episcopus Vegliensis mortuus erat a. 1549.

⁷ Qui tunc Venetorum orator ordinarius erat in curia.

* Ill. D. Laura Pallavicina S^{ci} S. iam a multis annis | ob singulares animi sui dotes gratissima, veniens e Parma causa visitandi pontificem, deosculata est primum pedes S. S^{ci}.

Et quoniam pontifex fraterne diligit cardinalem S. Crucis tum ob animi sui candorem, tum ob eximias suas virtutes et vitae integritatem, tum denique, quia in sacro concilio tam Tridenti quam Bononiae collegae in legatione fuerunt, S^{tas} S. adversae suae valetudini minime parcens ivit visitatum dictum R^{mum} D. card. S. Crucis aegrotum, qui in praesentiarum commoratur apud viridarium secretum.

* Die 2. Maii, Veneris

mane hora 12. pontifex ivit in arcem S. Angeli animi recreandi causa, cum adhuc firmam valetudinem non recuperaverit. Deinde hora 20. facto prandio revertitur palatium apostolicum, ubi audivit primum secrete oratores Venetos, quorum familiares deosculati sunt pedes S^{ci} S., cum die Veneris in consistorio publico id facere nequissent ob adversam valetudinem S. Bⁿⁱ.

* Die sabbati 3. Maii

pontifex cepit^a laborare podagra, propterea negotiis peragendis vacare non potuit. Scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos in responsionem suarum 26. datarum. Laudatur eius diligentia; de Illmo D. Alexandro Vitello; de receptione grata oratorum Venetorum et de litteris Germaniae et Galliae.

* Die dominica 4. dicti mensis Maii

pontifex dedit prandium | sex oratoribus Ill^{mi} D. ducis Florentiae¹. Deinde facto prandio eos omnes equestri dignitate decoravit, donatis cuilibet catenis aureis valore 100 ducatorum. Maxime enim coniunctus erat dux ipse cum S. S^{co}, dum in minoribus esset, amicitia ac benevolentia.

* Laboravit pontifex hac eadem die podagra et chiragra, dedit nihilominus audientiam oratoribus Venetis hora 20., ut eos tanto citius expediret et in patriam remitteret, cum sint senes venerandi, et eorum tum propter aetatem, tum propter suae reipublicae maiestatem maxima ratio a pontifice habeatur.

* Die lunę 5. Maii

laboravit pontifex etiam podagra. Quare clauditur aditus accedendi ad S^{tem} S. omnibus.

* 6. Maii, Martis.

Pontifex die Martis 6. dicti mensis Maii laboravit graviter podagra et chiragra, quod etiam tota nocte praecedenti fecerat.

* Die Mercurii 7. Maii

etiam pontifex gravissima^a podagra et chiragra laboravit, neque e lecto surgere potuit, ideoque nemo auditur.

Card. S. Crucis febre extraordinaria laboravit, relicto cursu suę quarantane, qua septem iam mensibus tenebatur.

* Die Iovis 8. dicti mensis Maii

quatuor oratores reipublicae Genuensium intrarunt hora 21. Urbem maxima cum pompa publice per portam S. Petri. Quibus (ut moris est) iverunt obviam familie pontificis et cardinalium, comitatique fuerunt usque ad eorum hospitium, quod habuerunt <in palatio card. Portugallensis, quod nunc habet card. Mantuanus, vulgo detto

alloy arco d[i] Portugallo.>^b

* Eadem die Ill^{mus} D. dux Suessanus deosculatus est primum pedes pontificis, cui acceptissimus est; idemque est, qui diebus praeteritis misit ad S^{tem} S. dono

^a sic.

^b add. posteriori manu in margine.

¹ Cf. supra ad 25. Aprilis.

novem equos, de quibus supra die 24. Aprilis mentio habita est¹. Pater enim huius ducis ipsi pontifici, dum in minoribus esset, magna coniunctus erat benevolentia, praesertim eo tempore, cum orator pro imperatore apud Leonem X et Clementem VII ageret². Receptus fuit a S^{to} S. gratissimo ac benevolo animo, eiusque munificentia summopere commendatur.

5

*Laboravit eadem die pontifex podagra et chiragra.

*Die Veneris 9. Maii.

Pontifex adhuc podagra et chiragra laboravit, sed aliquantulo remissius. Quare surrexit e lecto et sella vectus ac sustentatus pransus est.

*Die sabbati 10. dicti mensis Maii

scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos in responsione suarum 3. huius datarum; commendatur cura eius circa hereses; de spoliis episcopi Velliensis³ et de recessu oratorum 10 Venetorum ac ingressu Genuensium, et de novitatibus imperatoris et regis Galliae.

Hac etiam die pontifex cepit iterum podagra laborare, ideoque adversa valetudine fessus neminem de negociis audivit.

Etsi Chr^{mus} rex primus fuerit, qui solitam obedientiam publicam S^{mo} D. N. per oratorem suum Illmo D. Durfé exhibuit, quia tamen in hac felici S^{tis} S. electione primas 15 partes tenet, cum eam a card. de Guisio iusso S. M^{tis} non solum conflata, sed conclusam esse pateat, rex ipse tres nobilissimos principes primarios sui regni, videlicet Ill^{mos} DD. Marescalcum dela Marcia⁴, ducem de Nemours et priorem Galliae ordinis Hierosolimitani ad S. S^{tem}, ut cum ea de eius assumptione gratularentur et laetitiam cordis sui exprimerent, destinare voluit. Qui oratores hodie, quae est 20 dies dominica 11. suprascripti mensis Maii, publice Urbem intrarunt, excepti maximo cum honore. Iverunt enim eis obviam omnes familiares pontificis et cardinalium et multi nobiles et barones extra portam S. Petri, per quam ingressi sunt, comitatuque fuerunt usque ad palatium dicti Ill^{mi} D. Durfé, antiqui oratoris regii, situm in regione 25 campi Martii, ubi domicilium habuerunt.

Pontifex etiam hodie podagra et chiragra laboravit.

12. Maii, lunę.

Cum adhuc podagra et chiragra pontificis ingravesceret, S^{tas} S. hodie non surrexit e lecto, vacaturque miro modo valetudini recuperandę eoque magis, cum iam instet dies ascensionis, ut solemnibus interesse possit.

13. Maii, Martis.

Ingravescente morbo R^{mi} D. card. S. Crucis, cum ex febris quartana tertiana facta 30 fuerit et valde de eius vita timeatur, animae et corpori suo providit s. eucharistiam accipiens et testamentum condens. Placeat divinae bonitati sanitatem ei restituere, ne Urbs et orbis tantam ex eius obitu iacturam patiatur.

36:V

14. Maii, Mercurii.

Heri et hodie pontifex maxime vexatur a chiragra et podagra in ambabus manibus pedibusque, praesertim nocte praeterita; quare hodiernis vespers interesse non potuit. 35

Licet pontifex sit egrotus, tamen fiunt vespere, ut moris est, in sacello Sixti. Quibus interfuerunt omnes cardinales. Peregit sacra R^{mus} D. card. de Turnone, Gallus, episcopus Sabinensis.

Delentur pelles ex cappis cardinalium.

¹ Supra p. 169, l. 25 dicitur de quinque equis et quattuor mulis.

² Ioannes Emanuel de Corduba, dux Sessae, non apud Leonem X, sed mense Novembri 1522 demum orator imperatoris apud Hadrianum VI creatus erat. Cf. C. v. Höfler, Papst Adrian VI, Wien 1880, 459;

Deutsche Reichstagsakten, jüngere Reihe III, hg. v. A. Wrede (Gotha 1901), p. 832, adn. 5.

³ Cf. supra p. 170, adn. 6.

⁴ Litterae eius ex itinere Augustae Taurinorum datae ad comestabilem Galliae leguntur apud Ribier II, 267 s.

Die Iovis 15. Maii, in festo ascensionis Domini,

quia pontifex adhuc podagra laborabat, S^{tas} S. interesse non potuit missae solenni, quam celebravit in ecclesia S. Petri cardinalis de Turnone¹, episcopus Sabinensis. Attamen B^{do} S. benedixit publice populum in loco consueto in fornice super plateam S. Petri; quod ideo fecit (morbo suo minime parcens), ne praesentiam suam tot per-
 5 egrinis diutius occultaret, qui ob devotionem et novum pontificem videndi gratia Romam se contulerant.

16. Maii, Veneris.

A die lune usque in hanc diem febris aliquali laboravi.

20. Maii, [Martis].

<Secunda congr[atulati]o regis Chr^{mi} facta per proprios oratores². Item reginae Franciae>^a.

21. Maii, Mercurii.

10 A sexta huius usque ad hanc diem tertia febris gravatus e lecto minime surrexi. Sed factus iam sanus Dei gratia hodie primum surgere cepi.

☾ *Die Mercurii 21. eiusdem mensis Maii mane hora 12. in aula magna pontificum, quę Belvidere respicit, fuit consistorium publicum, in quo Ill^{mus} D. Octavius Farnesius, dux Parmae et Placentiae, Pauli III sa. me. ex filio nepos, prestitit
 15 obedientiam et homagium S^{mo} D. N. ut vassallus et subditus ecclesiae ratione dictarum civitatum. Habuit orationem D. Franciscus Franchinus, vir singularis doctrine. Receptus fuit a S^{to} S. benevolo animo, ad eiusque orationem respondit R^{mus} D. Blossius secretarius, dicti ducis obedientiam commendans eiusque oblationes libenter accipiens ac S^{tem} S. eum
 20 perpetuo commendatum habituram promittens. — Qui dux multis de causis pontifici acceptissimus est, tum quia S^{tas} S. card. Farnesio magna ex parte hanc pontificiam dignitatem acceptam refert, tum ob meritissimam avi sui memoriam, tum denique ob singulares eius ducis virtutes et praestantes animi dotes, propter quas etiam dum in minoribus esset a S^{to} S. mirum in modum diligebatur. Ex quo etiam factum est, ut
 25 quam primum pontifex declaratus fuit, mandaverit restitui in eius potestatem civitatem Parmensem — quae ab Illmo D. Camillo Ursino ob praetextum alias³ a me notatum detinebatur —, diversisque ac maximis eum gratiis ornaverit, inter quas ea praecipua est, quod dignitatem magni vexilliferi S. R. E. a Paulo III ei condonatum confirmaverit. Quare non immerito etiam in hodierno consistorio gratissime recipitur. Quod consistorium, cum pontifex diutius in eo ob adversam valetudinem perseverare non posset, absolvitur
 30 hora 13. et dimidia, reservata deoscultatione pedum, quae a familiaribus ipsius ducis iuxta morem fieri debuerat, in commodiorem diem et locum.

☾

*Die Iovis 22. dicti mensis Maii

mane hora 12. in aula superius descripta fuit consistorium publicum, in quo quatuor oratores reipublicae Genuensis prestiterunt obedientiam S^{mo} D. N., habita oratione per D. Christophorum Grimaldum, praesentatis prius litteris creden[tialibus],
 35 quę per D. Blossium secretarium alta voce lectę fuerunt. Excipiuntur a S. S^{to} gratissimo animo ad osculum primum pedis, deinde manus et oris, ad eorumque orationem pontifex ipsemet respondit, laudans ac commendans ipsius reipublicae religionem et in sedem apostolicam antiquam fidem et observantiam. De oblationibus gratię referuntur et versa vice pontificium patrocinium offertur etc. Postea, cum pontifex adhuc podagra laboraret,
 40 dimittitur consistorium hora circiter 13. cum dimidia, familiaribus dictorum oratorum pedibus S. S^{tas} minime deosculatis. Nomina vero ipsorum oratorum sunt infrascripta, videlicet: Mag^{ri} DD. Christophorus Grimaldus, Hieronymus de Negronibus, Vincentius de Saulis et Vincentius Pallavicinus.

^a in margine.

¹ Falso Woker, quippe qui perperam legat *Turrone*, vult intellegi Ioannem Petrum Caraffam, quem Massarellus iam 23. Februarii nuntiaverat reliquisse episcopatum Sabinensem et transisse ad Praenestinum (sed Woker hanc relationem ut minus gravem delevit!).

² Nomina v. supra ad 10. Maii; de tractatibus legatorum cum pontifice cf. litteras Mendozae 27. Maii datas apud *Druffel* I, n. 422, p. 400, et *Druffelii* adn. I p. 403.

³ Cf. supra p. 152, 40 ss et adn. 3.

*R^{mus} D. Marcellus Cervinus card. S. Crucis, cum per divinam gratiam miraculose praeter humanam omnium spem et expectationem ex gravissimo mortali morbo, quem ex quartana octo mensium contraxerat, liberatus fuerit die Mercurii preterita, quae fuit 14. praesentis mensis Maii, ea scilicet die, qua omnino eum moriturum esse credebatur, et iam vires non mediocriter sumere coeperit, recessit hodie hora 8. ex Urbe, arripiens 5 iter versus Montepolitianum, ut in aere illo patrio valetudinem integram recuperet.

*Die Veneris 23. eiusdem mensis Maii

hora 12. fuit consistorium secretum in aula magna Constantini¹, cum ob podagram pontifex in aulam solitam commode descendere non potuerit.

363^r

*Die sabbati 24. praedicti mensis Maii.

Vesperae papales per card. Salviatum, papa propter podagram non interfuit.

*Die dominica 25. Maii,

quae fuit festum penthecostes, celebravit missam solemnem in ecclesia S. Petri R^{mus} D. card. Salviatus episcopus Portuensis, cui interfuit pontifex et cardinales ac oratores omnes. Missaque absoluta pontifex benedixit publice ac solemniter 10 populum ex fornice marmorea supra plateam S. Petri. Licet enim in hac die pontifex populum benedicere non soleret, tamen hoc anno iubilei ob maximum numerum peregrinorum, qui Romam convenerant et papalem benedictionem habere satagebant, eos S^{tas} S. benedixit, hacque de causa ostenditur lancea et vultus Domini. 15

⟨Congratulatio reginae Poloniae facta per litteras receptas 25. Maii.⟩^a

Die secunda penthecostes, 26. Maii.

In secunda festivitate penthecostes itur ad ecclesiam S. Spiritus, in qua virgines, quę in eo hospitali aluntur, traduntur nuptui.

Ostenditur apud S. Petrum etiam hodie lancea et vultus Domini.

27. Maii, Martis, 3. die penthecostes.

His diebus etiam pontifex podagra laboravit. Quare negociis non vacatur; audivit 20 tamen S^{tas} S. oratores Caesareum et Gallum.

28. Maii, Mercurii.

Scripsi ad episcopum Camerinensem, vicelegatum Marchię², nomine pontificis circa captivos abbatie Chiaraevallis, ut non permitteretur ei iurisdictio sanguinis, nisi eam hactenus habuisse constiterit; et eos moneat de irregularitate fugienda.

363^v

29. Maii, Iovis.

Pontifex incepit convalescere a sua podagra et chiragra. Quare audivit multos 25 cardinales et oratores principum.

☾

*Die Veneris 30. eiusdem mensis Maii

hora 14. Romae in palatio apostolico in aula magna Constantini habitum est consistorium secretum, in quo creatur in S. R. E. cardinalem R^{mus} D. Innocentius de Monte in 17. circiter aetatis suae anno constitutus^b, pontificis nepos adoptivus. Hic enim adolescens a pontifice, dum in minoribus esset et legatione Placentina 30 pro Paulo III fungeretur, anno 153-^c ab humili conditione receptus fuit in domum suam, eumque pontifex educare diligenter fecit. Et ut puer bonae indolis erat, mirum in modum a S^{to} S. diligebatur, adeoque crescentibus annis S^{ti} S. charus atque acceptus evasit, ut eum in familiam suam asciverit ac ab Illmo D. Balduino, S. B^{is} fratre, in filium

^a in marg.

^b cod. constituto.

^c ultimus numerus deest in cod.

¹ De Gonzagae promotione v. infra p. 195.

² Cf. supra p. 167, adn. 3.

adoptari fecerit. In diesque ita incredibili inaestimabilique ac ineffabili amore et dilectione eum persecutus est, ut longe maiore affectu quam quosque e sanguine suo procreatos eum diligeret. Ac propterea, cum primum pontifex declaratus fuit, nihil sibi antiquius magisque cordi ac desiderio exstitit, quam ut eum summis honoribus opibusque ac dignitatibus decoraret. Cumque eum ad hunc usque diem iam ultra 12 milibus aureorum redditibus donasset, tandem et ad cardinalitium culmen hodierna die eum maxima ac inaestimabili S^{tie} S. laetitia animique alacritate evexit¹.

In quo etiam consistorio D. Io. Andreas Mercurius transfertur de ecclesia Sipontina ad ecclesiam Messinensem², et D. Sebastianus Pighinus de Ferentina ad Sipontinam³, ac D. Dionysius, capellanus S. S^{tie}⁴, promovetur ad ecclesiam Ferentinam. Solvitur autem consistorium hora 21.

Eadem die perfecto consistorio statim pontifex misit biretum cardinalitium supradicto R^{mo} D. Innocentio card. de Monte, qui morabatur in villa Bagnariae prope Viterbum ad 3 milliaria⁵. Quod biretum detulit D. Matthiolus de S. Cassiano, nepos magistri cursorum⁶.

*Die sabbati ultima mensis Maii,

que fuit vigilia s^{moe} trinitatis, *vesperae fiunt per card. Cauriensem; pontifex absuit propter podagram.*

*Eadem die scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos de receptione suarum 24. huius datarum⁷ et de brevibus haeresis et decimarum, et de difficultatibus quae opponantur, et de novitatibus Germaniae et Galliae, prout in exemplo.

*Die dominica 1. Iunii, in festo s^{moe} trinitatis.

Missa pontif. per card. Cauriensem, postea pontifex benedixit populum solemniter ex fornice marmorea supra plateam S. Petri, etc. ut 25. Maii.

R^{mus} D. Innocentius card. de Monte ingressus est primum Urbem, privatim tamen per portam secretam palatii apostolici, comitatus maximo numero praetorum ac nobilium et a duobus cardinalibus, videlicet Crescentio et Farnesio, qui eum deduxerunt ad praesentiam summi pontificis, a quo receptus fuit incredibili cum laetitia ac animi hilaritate inenarrabilique expectationis desiderio⁸, deosculatisque pedibus primum S^{tie} S. ad osculum oris et suavissimos amplexus [admissus est], cumque paululum a Ste S. discedens quievisset, reversus gratissime alacriterque cum S. B^{ne} cenatus est.

*Die lunę 2. eiusdem mensis Iunii

mane hora 11. fuit consistorium secretum in aula Constantini, in quo pontifex dedit pileum cardinalitium R^{mo} D. Innocentio card. de Monte, qui solitum iuramentum fidelitatis praestitit, daturque ei locus post ultimum diaconum. Quae omnia secreta peracta fuerunt, licet alias in publico consistorio fieri consueverunt. Quod ideo factum est, ne longiore taedio pontifex et cardinales ipsi afficerentur in solitis ceremoniis peragendis⁹. Perficitur autem consistorium hora 13., pontifexque dedit prandium R^{mis} DD. cardinalibus Burgensi, de Sylva, Crescentio, Cauriensi, de Durantibus, Pacecco, S. Angeli,

¹ De Innocentio de Monte v. supra p. 147, adn. 4. Acta consistorialia mihi non praesto sunt; sed D. Lassus 31. Maii 1550 regi Ferdinando scribit de hoc consistorio (*Druffel*, Briefe und Akten I, n. 426, p. 405 s.); cum tamen dicat: »no huvo ninguno que lo contradixesse«, cogitandum est de solo consistorio, nam antea (24. Maii, *Druffel* n. 421, p. 398) ipse narrat: »no han faltado algunos que le han dicho lo mal que ha de pareçer con todo esto.« Cf. etiam Mendozae litteras 27. Maii datas (*Druffel* n. 422) p. 401. Praeterea desiderabat pontifex pensionem pro Innocentio ab imperatore: *Druffel* p. 416, adn. 3; *De Leva* V 117 s.

² Cf. supra (13. Apr.). Coram oratore regis Gallorum pontifex laudabat imperatorem, quod »liberalement il avoit donné à ung sien simple serviteur l'évesché de Messine, qui est la principale esglize de la Sicille« (*Druffel* I, n. 481, p. 495; cf. infra p. 179, adn. 2).

³ De quo cf. Conc. Trid. I 190³.

⁴ Dionysius de Rubertis, cf. Conc. Trid. I 639, 17³.

⁵ D. Lassus 24. Maii scribit ad Ferdinandum regem: »Aun no ha venido aqui, esta en un lugar cerca, y no hay cosa ninguna que sepa bien al papa, que no se la embie por la posta, y assi todos los que procuran contentar à S. S^{dad}, y trabajan por agradar al prebosten, que es la major lisonja que se le puede hazer« (*Druffel* I, n. 421, p. 398).

⁶ Cf. Conc. Trid. I in indice s. v. — De aliis rebus in hoc consistorio actis v. *Pallavicin.* II, 7, 4 et infra p. 177².

⁷ Hae litterae non leguntur apud *Morandi* (v. supra p. 168, adn. 4), qui p. 98 exhibet particulam litterarum 17. Maii a Beccadello scriptarum.

⁸ Thomae Luberi (Erasti) litteras de receptione Innocentii v. apud *Bayle*, Dictionnaire s. v. Iules III.

⁹ *Druffel* (Theol. Literaturblatt XI, Bonn 1876, col. 405) cogitavit ideo hoc esse factum, quia pudisset pontificem paulisper huius creationis.

Medicensi, Farnesio, S. Florae, Cornelio, Sabello et de Monte, cum quibus etiam hodiernos estuantes calores aufugit. Cenavit autem S^{las} S. cum solo card. de Monte.

3. Iunii, Martis.

Fuit signatura publica, cum iam a multis diebus ob pontificis malam valetudinem ea haberi non potuerit. Deinde cum cardinali de Monte pransus est. In dieque audit nonnullos oratores et prelatos ac nobiles. Dimittuntur oratores Sabaudienses¹. 5

Card. Tridentinus mittit dono pontifici quatuor equos².

Cenatur cum eodem cardinali de Monte.

365r

*Die Mercurii 4. dicti mensis Iunii.

Vesperae in vigilia festi corporis Christi per card. de Lenoncourt. Pontifex non interfuit ob adversam valetudinem.

Aestivi hodierni calores fugiuntur a pontifice in societate cardinalium de Farnesio, 10 de S. Flora et Cauriensis in aula Constantini.

Expeditur breve ad ducem Sabaudiae in recessu oratorum suorum.

*Die Iovis 5. suprascripti mensis Iunii.

In festo corporis Christi processio sollemnis. Detulit sacramentum pontifex, vectus in sede ob podagram. Deinde celebravit in ecclesia S. Petri card. de Lenoncourt, cui misse interfuit ipse pontifex cum omnibus cardinalibus, oratoribus et prelati. Sacramentum 15 autem deponitur in capella ipsi sacramento dicata, quae est in ipsa ecclesia S. Petri.

6. Iunii, Veneris.

Pontifex ivit in arcem S. Angeli animi recreandi causa, ubi etiam in nocte quievit.

Respondetur ad card. Tridentinum et ei gratiae aguntur de 4 equis iannectis et uno gradario missis dono ad S. S^{tem} 3.

7. Iunii, sabbato.

Permansit pontifex etiam hodie tota die in arce S. Angeli, ubi fecit publicam 20 signaturam.

8. Iunii, dominica.

Revertitur pontifex ex arce S. Angeli in palatium apostolicum hora 21., cum prius audivisset Ill^{mam} D. Margaritam Austriæ et oratorem Caesaris.

Cenavit in Belvidere cum cardinali de Monte.

*Die lunę 9. dicti mensis Iunii

365v

fuit consistorium secretum in aula Constantini, in quo expediuntur quaedam ec- 25 clesiae et creatur legatus patrimonii R^{mus} D. card. Cornelius. | Absoluto consistorio pontifex reversus est in arcem S. Angeli, ubi cenavit et in nocte quievit.

Die Martis 10. Iunii.

Pontifex permansit in dicta arce S. Angeli tota die, ubi audit quosdam cardinales, et mane ivit spatiatum ad prata pontis Mil[vii].

☺ *Expeditur breve ad reginam Polonię responsivum ad suas litteras, quibus gratu- 30 labatur de felici S^{ue} S. assumptione.

¹ Cf. supra ad 22. Aprilis et infra ad 4. Iunii in fine.

² D. Lassus eandem rem iam 24. Maii narrat, et dubito num intra tam breve tempus bis idem donum Tridentinus miserit, quamquam multa pontifici debebat (cf. supra p. 152, l. 26 ss). Lassus etiam de aliis donis refert: «El cardenal de Trento ha embiado al papa quatro cavallos blancos de España, al prebosten una haca, y à otro ninguno sobrino de papa bastardo [de

quo v. supra p. 157, adn. 2] otra, al cardenal Crescencio una yegua y à Don Diego Mendoza otra. Lo que mas se ha notado deste presente es los sobrescriptos de las cartas, porque scrive al prebosten y al niño bastardo: «à los Ill^{mos} Señores mis señores.» Yo no lo he leydo, pero ha me lo venido a dezir quien lo ha visto» (*Druffel*, Briefe und Akten I, München 1873, n. 421, p. 399).

³ Cf. supra ad 3. Iunii.

Mercurii, 11. Iunii.

Revertitur pontifex ex arce S. Angeli in palatium apostolicum hora 21., cum prius vacasset una cum card. Crescentio expeditioni nuntii ad imperatorem pro rebus concilii¹.

Iovis, 12. Iunii.

Cum maximi calores essent, adveniente tamen aliquali pluvia pontifex animi recreandi gratia ivit cenatum ad vineam suam, quae est extra portam Flaminiam, horaque
5 23. revertitur ad palatium apostolicum.

Veneris, 13. Iunii.

Vacatur aptandis capitulis conclavis a S^{mo} D. N. subscribendis, cum in eis aliqua sint, quae de iure communi admitti non possint tam de creatione cardinalium quam de provisionibus consistorialibus nonnisi consistorialiter expediendis, et quibusdam aliis, quibus manus pontificis ligantur².

10 Significatur cardinali Salviato, ut provideat scandalis monasterii Minervae, quod ei ego retuli nomine S. S^{is}, et de litteris fratris Hieronymi Muzzarelli³.

*Die sabbati 14. Iunii.

Mane hora 10. fuit signatura publica in aula audientiarum usque ad horam 13. Deinde pontifex dedit prandium R^{mis} Crescentio et Farnesio.

15 Scribitur ad nuntium Venetiarum in responsione suarum 7. datarum et de litteris ex Augusta 4. datis, et de oratore Anglico Venetias venturo.

☾ Orator regis Poloniae praestitit obedientiam summo pontifici praesentatis litteris ipsius regis sub dat. - - -⁴

Pontifex ivit cenatum una cum cardinalibus Crescentio, Maffaeo, Farnesio et
S. Flora apud vineam R^{mi} D. Durantis extra portam arcis S. Angeli. 366r

15. Iunii, dominica.

20 Vacatur expeditioni nuntiorum iturorum ad imperatorem et regem Chr^{mum} et instructioni aptandae cum R^{mo} Crescentio⁵.

*Eadem die oratores reipublicae Senensis ingressi sunt Urbem per portam S. Petri. Quibus iverunt obviam familiae pontificis et cardinalium, ut moris est, atque eos comitati fuerunt usque ad arcum Portugalli, ubi hospitium habuerunt.

25 Ingressi sunt vestibus lugubribus nigris⁶.

16. Iunii, lunae.

Pontifex pransus est atque coenavit in Belvedere, vacaturque componendae instructioni nuntiorum apostolicorum apud Caesarem et regem Gallorum tota die.

*R^{das} episcopus Zagabriensis^b, missus a Ser^{mo} rege Romanorum et regno Hungariae pro necessitatibus illius regni, applicuit Romam⁷.

17. Iunii, Martis.

30 Aptantur instructiones dandae nuncio Pighino et Tolonensi, ut cito expediantur, sic petentibus principibus illis. Quare [pontifex] pransus est atque etiam coenavit in Belvedere, ut a multitudine hominum, quae undique maxima semper eo confluit, liber esset.

^a lacuna in cod.

^b sic.

¹ Cf. dies sequentes et maxime 17. et 20. Iunii.

² Iam 30. Maii in consistorio (v. supra) de hac re actum erat, cf. *Pallavic.* 11, 7, 4. De bulla deinde concepta v. infra in hoc diario et maxime diar. VII init.

³ Qui saepissime commemoratur Conc. Trid. I; v. eius indicem.

⁴ Solemnis obedientia regis Poloniae praestita est 19. Nov. eiusdem anni, cf. infra ad 10. et 19. Nov.

Concilium Tridentinum. II.

⁵ Cf. supra ad 11. et infra ad 17. Iunii et dies sequentes.

⁶ Videtur, quia timebant de civitatis libertate, cum rex Hispanus decrevisset aedificare castellum prope muros. Cf. *Aless. Sossini*, Diario delle cose avvenute in Siena 1550—1585, Firenze 1842 (Archivio Storico Ital. vol. II), p. 33 s.

⁷ Cf. infra ad 18. Iunii.

*Die Mercurii 18. dicti mensis Iunii.

R^{du} D. ---^{a1} episcopus Zagabriensis^b, missus a Ser^{mo} rege Romanorum et statibus tam ecclesiasticis quam saecularibus regni Hungariae, praestitit obedientiam S^{mo} D. N. nomine dicti regni, presentavitque S^{ti} S. litteras ipsius regis et regni sub data 25. Aprilis. | Receptus fuit maximo cum honore a Ste S. cum multa illius regni com-
 366v mendatione. Et quia in oratione, quam habuit coram Ste S., dictum regnum commen-
 daverat Bⁿⁱ S. et quaedam alia petierat, S^{tas} S. et regnum et gentem sub eius protectione, quantum cum Deo licebit, se suscepturum promisit. Quibus omnibus praesens fuit card. Maffeus, illius regni pro cardinali S. Crucis viceprotector, qui etiam eum^b S^{ti} S. commendavit. Dimittiturque hora 21. cum dimidia, cum 20. ad S. S^{tem} accessisset.

19. Iunii, Iovis.

Vacatur tota hac die expeditioni instructionum nunciorum Pighini et Tolonensis 10
 apud imperatorem et Chr^{mm} iturorum, quibus laboravi.

20. Iunii, Veneris.

Expeditur tandem instructio pro R^{do} D. episcopo Tolonensi, nuncio apostolico ituro^o apud regem Chr^{mm} 2. Item expeditur instructio pro archiepiscopo Sipontino apud imperatorem³.

Pontifex pransus est et cenavit in Belvedere cum cardinali de Monte.

15

*Die sabbati 21. dicti mensis Iunii

mane hora 11. fuit consistorium publicum, in quo quattuor oratores reipublicae Senensis, videlicet D. Ioannes Palmerius, D. ---^a Ghinus, D. Nicolaus Mandolus et D. Bernardinus Boninsegni prestiterunt obedientiam S^{mo} D. N., habita oratione per D. Ioannem Palmerium. Cui respondit ipsemet pontifex, gratias agens de eorum oblationibus, eorum obedientiam commendans, se eorum compatriotam ex parte matris confirmans et
 20 eos semper commendatos habiturum promittens. Deinde admissis ad osculum pedis omnibus eorum familiaribus, qui multi et honorabiles erant, absolvitur consistorium hora 13.

Dominica 22. Iunii.

Pontifex dedit prandium oratoribus Senensibus in aula Constantini, eos maximis honoribus affectit. Cenavit autem apud Belvidere.

367r

*Die 23. Iunii, lunę, in vigilia s. Ioannis Baptistae

fuerunt vespere papales in capella Sisti, quibus interfuerunt pontifex et cardinales 25
 omnes. Absolutis autem vespers pontifex sociatus ab omnibus cardinalibus profectus est ad S. Marcum per viam Transtyberinam, ubi in nocte quievit, cum mane diei crastine ire decreverit ad S. Ioannem Lateranensem, ut moris est noviter assumpti pontificis.

^a lacuna pro nomine.^b sic.^o cod. itururo.

¹ Apud Gams, Series episcoporum (Ratisbonae 1873) p. 388 legitur, Wolfgangum Gyulayum episcopum Zagabriensem mortuum esse initio anni 1550, et eodem anno successisse Paulum Gregorancium. Cum aliis fontibus sim destitutus, nec possum examinare hanc relationem nec discere uter horum Romam venerit.

² Antonius Trivultius 3. Martii 1528 a Clemente VII (intercedente Augustino Trivultio cardinali) episcopus Tolonensis (Toulon), a. 1544 vicelegatus Avenionensis factus erat. Postea variis legationibus feliciter gestis 15. Martii 1557 a Paulo IV purpura ornatus, in Galliam legatus mittebatur, unde Romam rediens 25. Iunii 1559 obiit. Cf. Ciacon. III 855; Pieper, Die päpstl. Legaten und Nuntien I (Münster 1897) 13 s. Instructio legitur apud Druffel, Briefe und Akten I, n. 441, p. 434 ss (qui perperam diem 5. Iulii

ascripsit); emendationes apud Pieper l. c. 141 s. Epitomen exhibet Pallavicin. II, 8, 5; 9, 1, 2.

³ Sebastianus Pighinus cum inde ab a. 1548 nuntius extraordinarius in Germania fuisset, a Iulio III Romam vocatus erat (cf. instructionem Petri de Toletto 18. Febr. 1550 datam apud Druffel I 365), ut de rebus Germaniae referret et denuo ad imperatorem iret. Interea ab episcopatu Ferentino ad archiepiscopatum Sipontinum promotus erat (cf. supra p. 175, l. 9). Instructio eius 20. Iunii data legitur apud Ch. Weiss, Papiers d'état du card. de Granvelle III (Paris 1842, 4°) 423—429; H. Lämmer, Meletematum Romanorum mantissa (Ratisbonae 1875) 156—159; meliorem textum exhibet Druffel l. c. I, n. 437, p. 423—431, quem rursus emendavit Pieper, Legaten I 140 s (cf. ib. 8 ss). Epitome apud Pallavicin. II, 9, 3. Cf. De Leva V, 101¹.

*[24. Iunii, Martis.]

Quoniam mos est, ut, quamprimum quis pontifex creatus est, eat solemniter ex Vaticano ad ecclesiam Lateranensem et ibi quasdam ceremonias peragat (quod possessionem pontificatus capere vulgo dicitur), pontifex vero Iulius III ob diversas occupationes hucusque id peragere non potuit¹, accepta hac occasione diei hodierni, in quo est festivitas s. Ioannis Baptistae, visum est S^u S. commodum tempus accedendi ad dictam ecclesiam. Mane itaque summo, hora circiter 10. pontifex una cum omnibus cardinalibus pontificaliter indutus ac [sociatus ab] omnibus oratoribus principum et rerum-publicarum et omnibus praelatis curialibus et officialibus ac familiaribus profectus est ad dictam ecclesiam Lateranensem, ingrediens eam (peractis prius quibusdam ceremoniis sub portu et praestita obedientia per canonicos) per portam sanctam, quae est a parte inferiore ipsius ecclesiae. In ipsoque ingressu ostensa fuerunt capita apostolorum Petri et Pauli. Deinde card. Burgensis decantavit missam solemnem, qua absoluta pontifex comitatus ab eisdem cardinalibus et aliis supradictis ivit pransum in arcem S. Angeli, ubi tota die et nocte sequenti immoratus est.

*Hac eadem die s. Ioannis Baptistae, cum sit festivitas civitatis Florentiae, nobiles Florentini, qui in Urbe degunt, aliqua spectacula populo dare voluerunt. Et imprimis quidam iuvenis, natione Turca, ivit supra funem ductam ab ultimo angulo plateae pontis S. Angeli usque ad summitatem maioris atque altioris turris ipsius arcis, nempe ad angelum marmoreum, qui ibi permanet. Deinde factus est ludus taurorum in eadem platea. Postea curritur bravium ex tela aurea pellibus armellinorum ornatum.

26. Iunii, Iovis.

Pontifex vacavit etiam hodie expeditioni nunciorum supradictorum, ita ut tandem imponeretur ultima manus.

*Die Veneris 27. Iunii

fuit consistorium secretum in aula Constantini, in quo fit episcopus Massiliensis D. Christophorus de Monte², qui erat Calliensis, et D. Ioannes de Monte³ — Calliensis. Item datur archiepiscopatus S. Iacobi in Compostella card. Burgensi⁴, et ecclesia Burgensis D. card. Cauriensi⁵, quibus in ecclesiis et etiam in aliis monasteriis iam vacantibus, et

¹ Facturus erat 24. Martii, sed pluvia impediebatur, cf. supra p. 162, l. 18.

² Christophorus de Monte, Iulii III patruelis frater, Bethlehemitanus primo, deinde Calliensis episcopus a Clemente VII factus, 20. Decembris 1551 cardinalis presbyter tit. S. Praxedis creatus est. At episcopatum Massiliensem non sine magnis difficultatibus obtinuit, cf. infra ad 24. Augusti, p. 187, l. 32 ss. Quare d'Urfé orator 29. Augusti 1550 Henrico regi scripsit: papam laudasse benevolentiam imperatoris, «attendue que liberalement il (imperator) avoit donné à ung sien simple serviteur l'évesché de Messine [cf. supra ad 30. Maii], qui est la principale esglize de la Sicille, et que votre plaisir avoit esté reffuser celle de Marseille à son propre cousin» (*Druffel* l. c. I, n. 481, p. 495). Cardinalis Ferrariensis eodem die suadebat regi, ut daret episcopatum Christophoro, «qui, pour l'ancien âge où il est maintenant reduict et estre personnage assez desordonné et excessif, ne le pourroit guières longuement tenir» (*Druffel* n. 482, p. 498). Obiit cardinalis 24. Septembris 1564 aetatis anno octogesimo. Cf. *Ciacon.* III 768; *Garampi*, Saggi, Append. p. 276; *Ughelli*, Italia sacra II³, 823.

³ Ioannes de Monte obiit 10. Augusti 1554. Deinde Christophorus de Monte ecclesiam administrandam suscepit. *Ughelli* l. c.

⁴ Ioannes Alvarez de Toletto ord. Praed., frater proregis Neapolitani, natus a. 1488, ad episcopatum Cordubensem evehctus a. 1523, a. 1537 ad ecclesiam Burgensem translatus, 20. Dec. 1538 a Paulo III presbyter cardinalis S. Mariae in Porticu creatus, unde

ad S. Sixti, deinde S. Clementis, tum S. Pancratii (qui per breve tempus a Iulio III uniti erant), denique ad S. Mariae Transiberinae titulos transit. Interea archiepiscopatu Compostellano obtento factus est a. 1553 episcopus cardinalis Albanensis, a. 1555 Tuscanus. «Orto inter Paulum IV pontificem et Philippum II Hispaniarum regem bello, Albanum ducem consobrinum suum Ioannes, ne Urbi signa inferret brevissimis litteris obtinuit, monens non bene inter Turcarum ac Mauro-rum vexilla, quibus Albae templum olim a maioribus fuisset exornatum, Romani pontificis veluti victa de religione trophæa ad memoriam posteritatis posse suspendi. Avertit haec vox imminens cladem [cf. diarium VII ad annum 1556]; tanti est nosse, quae quisque maxime ratione ducatur, ut persuadeas» (*Ciacon.* III 645). Obiit cardinalis Romae 14. Septembris 1557 (v. diarium VII ad hunc diem), aetatis anno 69. Corpus in ecclesia S. Mariae supra Minervam depositum, deinde in Hispaniam translatus est (*Ciacon.* l. c. 644 s).

⁵ Franciscus de Mendoza et Bobadilla, patria Conchensis, ex archidiacono Toletano primo episcopus Cauriensi, a. 1544 presbyter cardinalis S. Mariae de Araceli, deinde S. Ioannis ante portam latinam, denique S. Eusebii renuntiatus est. (Archiepiscopum Valentinum eum fuisse vult Ciaconius, sed Gams eum non habet.) Anno 1550 Senarum gubernator constitutus eam civitatem rexit, donec ea Cosimo Florentinorum duci addicta est. Decessit in Burgensi civitate a. 1566, corpusque Concham delatum est (*Ciacon.* III 690 s).

quae ad denominationem imperatoris pertinent, ipse Caesar dedit infrascriptas pensiones, videlicet cardinalibus Duranti 600, de Medicis itidem 600, Cornelio et Sabello 800, de Monte, Crescentio et Morono et Sfondrato 1000, Carpensi 1400, Polo, Mantuano et della Cueva 2000, quae omnia faciunt summam 14000¹. Absoluto consistorio pontifex pransus est cum cardinalibus Farnesio et S. Florae ac Cornelio et Monte apud Belvidere, 5 ubi etiam omnes cenarunt.

* Die 28. Iunii, sabbati,

in vigilia b. Petri apostoli fuerunt vespere papales in ecclesia S. Petri, quibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus et oratoribus. Peregit sacra ipse pontifex crastina die celebraturus.

Solvuntur hodie census debiti sedi apostolicae, videlicet a duce Ferrariensi 3 milia, 10 a duce Urbini 1800, a duce Parmae et Placentiae 10 milia, ab Illmo D. Ascanio Columna 800, a - - -^a

68r

* Die dominica 29. Iunii,

in festo b. Petri apostoli, fuit missa papalis in ecclesia b. Petri, quam celebravit card. Neapolitanus episcopus Praenestinus. Etsi enim pontifex celebrare consueverit, quia tamen hoc mane non usque adeo bene se habuit, non est ausus committere se tam longo labori. Fuerunt nihilominus praesentes omnes cardinales, oratores, prelati caeterique 15 omnes, qui adesse consueverunt. Cum autem pontifex exiret ecclesiam S. Petri, D. Didacus a Mendoza, orator Caesareus, praesentavit S^{ti} S. nomine imperatoris ut regis Hispaniarum et utriusque Siciliae pro pheudo regni Neapolitani, quod sedi apostolicae debetur, equum unum album gradarium pontificie ornatum una 20 cum 3 milibus aureorum. Quae omnia pontifex acceptavit sine praeiudicio iurium ipsius sedis ac sanctae Romanae ecclesiae.

Eadem die pontifex dedit prandium novem cardinalibus, videlicet Carpensi, Burgensi, Visensi, Cauriensi, Crescentio, Medicensi, Farnesio, S. Florae et de Monte. Cenavit autem apud Belvidere cum solo card. de Monte. 25

☺ * Eadem die Ill^{mi} DD. Suitenses, cum instituissent eorum procuratores ad praestandam obedientiam summo pontifici DD. Hieronymum Francum equitem auratum² de S. Severino et - - -^a; capitaneum custodiae peditum S^{ti} S., ipsi DD. duo procuratores praestiterunt obedientiam S^{ti} S. nomine novem cantonum catholicorum Suitensium, videlicet - - -^a 3. 30

30. Iunii, lunae.

Pontifex pransus est <cum D. Didaco, oratore Caesareo, in aula magna Constantini>^b atque cenavit apud Belvedere cum R^{mis} Crescentio, S. Florae et Farnesio, qui mane dedit prandium cardinali de Monte apud S. Laurentium in Damaso.

368v

[Die Martis 1. Iulii.]

Pontifex tota die permansit apud Belvedere, prandendo et cenando ibidem cum card. de Monte, Crescentio, Farnesio et S. Florae; ubi etiam signavit. 35

^a lacuna in cod.

^b ad marg. infer.

¹ Didacus Lassus ad Ferdinandum regem 29. Iunii 1550: »La consulta que S. M^{dad} ha hecho de la provision de las iglesias y pensiones se despachò al consistorio passado, y aunque toda fue para los cardinales, ha havido hartos mal satisfechos por habelles dado poco, y muchos ay que merescian harto menos. Crencio no quisò acceptar mill ducados de pension; ha se escusado con dezir que tiene los negocios y que no parescera bien estar prendado. — El cardinal de Monte, que es el mocho que el papa ha hecho, tomò de buena gana los mill que le dieron [cf. supra p. 175, adn. 1; Druffel I, n. 430, p. 416], porque tuvieron por cierto que, si S. M^{dad} supiera que era cardinal, le diera mas; pero de qualquiera manera el esta seguro, si el papa vive, que no morirà de hambre, porque nunca se ha visto persona tener tanta affecion

a otro como el la tiene, y assi huelga, se tome plazer en todo lo que es de su inclinacion; hasta aora aun no tiene mano en otra cosa. S. S^{dad} holgarà mucho de qualquier favor que V. M^{dad} le haga» (Druffel I, n. 436, p. 423).

² Cf. supra ad 22. Martis, p. 161, l. 34.

³ Haec obedientia per procuratores, quorum unus tunc casu Romae erat, alter officium ibi obibat, non videtur suffecisse pontifici, quem dixisse voluit nullum Helvetis nuntium expressum se missurum, »sinon que premièrement ils aient envoyé devers icelle (St^e) ou 2 ou 3 ou 4 hommes des leurs pour luy faire et rendre l'obédience publique» (Druffel l. c. I, n. 447, p. 446). Id eo probatur, quod audientia sine ullis ceremoniis videtur fuisse. Cf. C. W. Glück, Gesch. Darstell. d. kirchl. Verh. d. kath. Schweiz, Mannheim 1850, p. 328.

Mercurii 2. Iulii.

Recessit ex Urbe R^{duo} D. Sebastianus Pighinus, archiepiscopus Sipontinus, iturus nuncius apostolicus apud imperatorem¹, cum instructione inter caetera, ut promittat S. Caesareae M^{ti} prosecutionem concilii in civitate Tridentina, quibusdam adiectis conditionibus, videlicet ut fiat cum voluntate regis Gallorum et declaretur, quomodo audiendi et recipiendi sint Lutherani Germani, si veniant ad ipsum concilium, et quid de decretis hactenus Tridenti publicatis ipsi credere debeant, quae religionem et dogmata tangunt².

Intensissimi calores vigent in Urbe. Pontifex audivit Ill. D. Camillum Ursinum et Ascanium Columnam. Card. Farnesius recessit ex Urbe.

Iovis 3. Iulii.

Dedit pontifex prandium duobus oratoribus regis Gallorum, videlicet D. Durfé, qui apud S^{tem} S. continuo permanet, et marescalco de la Marcia, qui ad S. S^{tem} pro gratulatione missus est his proximis diebus³. Cenavit autem cum cardd. Crescentio et Mapheo apud Belvidere.

Die Veneris 4. suprascripti mensis Iulii .

fuit consistorium secretum in aula pontificum, in quo conferuntur quidam episcopatus.

☾

*Die sabbati 5. Iulii

recessit R^{duo} D. episcopus Tolonensis ex Urbe iturus nuncius apost. apud regem Chr^{mu}. Cui data fuit instructio similis illi, quam D. Pighinus habuerat cum imperatore⁴.

☾ Hac eadem die recessit D. marescalcus de la Marche una cum duce de Nemours⁵, oratores regis Chr^{mi}, ac etiam frater cardinalis de Guisa⁶, reversuri in Galliam.

Scribitur ad nuncium apud Venetos de receptione suarum 28. Iunii datarum, et de recessu nunciorum supradictorum, cum summario instructionum eis datarum.

Dominica 6. Iulii.

20 Pontifex commisit expeditionem brevis pro card. Tranensi de frumento Velletrensi; pransus et cenatus apud Belvidere.

Mignanellus retulit de prioratu S. Severini⁷, quod expeditur.

7. Iulii, lunę.

Pontifex ivit summo mane in arcem S. Angeli per prata Vaticani, ubi pransus est. Deinde hora 21. reversus est Vaticanum et cenavit apud Belvidere.

8. Iulii, Martis.

25 Fuit signatura publica in Vaticano. Pontifex pransus et cenatus apud Belvidere cum R^{mo} D. card. Carpeni. Expeditur breve rei frumentariae pro card. Tranensi. Auditur card. Maffeus.

Die Mercurii 9. eiusdem mensis Iulii

30 perficiuntur audientiae Rotae Romanae, quae clauditur usque ad mensem Octobris. Hodie auditores, antequam revertantur domum, prandent in eadem aula audientiae expensis camerae apostolicae.

Ob ingentes calores pontifex tota die permansit apud Belvidere.

¹ Ergo non 26. Iunii, id quod insinuat D. Lassus (litteris 29. Iunii datis ait: «havrà tres dias que partiò el Peguino», *Druffel* I, n. 436, p. 423) et acceptarunt *Druffel* et *Pieper* (*Legaten* I 10¹), profectus est, pervenitque Augustam 3. Augusti, ubi hebdomade sequenti auditus est ab imperatore primasque litteras scripsit 12. Augusti, cf. infra ad 22. Aug.

² De instructione v. supra p. 178, adn. 3.

³ Cf. supra ad 10. Maii.

⁴ Cf. supra p. 178, adn. 2; infra ad 11. Iulii.

⁵ De quibus cf. supra p. 172, l. 14 ss.

⁶ Cf. supra p. 64, adn. 3.

⁷ Quem prioratum iam diu appetierat (cf. Conc. Trid. in indice s. v. Septempedanus prioratus) et tandem 13. Novembris 1560 adeptus est, v. infra ad h. d.

10. Iulii, Iovis.

Vacatur aptando capiti super re Placentiae, addendo in instructione, quae data fuit archiepiscopo Sipontino, nuncio apud imperatorem, ut aliqua compositio (rebus sic stantibus) inter M^{tem} S., ducem Octavium et ecclesiam fiat¹.

Recesserunt Franciscus et Maria Massarelli ex Urbe patriam versus.

Veneris 11. Iulii.

☾ Ponuntur in scriptis rationes, quae moverunt pontificem ad consentiendum prosecutioni celebrationis concilii etiam in civitate Tridentina². Qua in re tota fere dies a pontifice consumitur, non recedendo ex palatio.

*Die sabbati 12. Iulii

in ecclesia S. Petri, in capella b. Andreae, pontifex audivit missam, quam celebravit unus ex cappellanis S^{uis} S. Qua absoluta baptizantur per manus card. Burgensis duo Hebrei, unus masculus aetatis 30, alter femina aetatis 18 circiter annorum, qui inter se matrimonio copulantur, et viro Andreas, mulieri autem Christophora (quo nomine mater pontificis vocabatur) nomina imponuntur. Susceptoque baptismo ipse Andreas piam habuit orationem, confitens se hactenus in errore fuisse et spiritus sancti gratia illuminatus veram Christi fidem agnovisse — praesentibus S^{to} S. et cardinalibus Burgense, de Cesis, de Monte ac compluribus praelatis et maxima populi utriusque sexus multitudine.

369^v

13. Iulii, dominica.

Pontifex tota die ob intensissimos calores permansit apud Belvidere ibique pransus et cenatus est. In cena autem habuit cardinales Crescentium et Mafeum, card. vero de Monte ivit cenatum una cum Illmo D. Balduino apud vineam pontificiam extra portam Flamineam.

*Die lune 14. Iulii

fuit consistorium secretum in aula pontificum, in quo permutantur quaedam ecclesiae. Deinde statim pontifex ivit in Belvidere, ubi pransus et cenatus est.

Scribitur ad regem Gallorum super indulto ecclesiae Massiliensis, prout petitur.

*Die Martis 15. Iulii

fuit signatura publica; in die autem audiuntur cardd. Burgensis et Cornelius ac nobiles quidam.

His diebus sunt adeo ingentes calores, ut parum aut nihil vacari possit expeditioni negotiorum.

16. Iulii, Mercurii.

Recipiuntur litterae ex Venetiis a nuncio 12. datae de edicto contra Maranos. Creverunt enim adeo Venetiis gens illa (quae a rege Portugalliae e regnis suis expulsa est), ut ultra 15 milia adessee reperirentur. Qui tamen et Ferrariae et Florentiae magna soluta pecunia recipiuntur.

30

Pontifex tota die permansit apud Belvedere cum cardd. Crescentio et de Monte.

17. Iulii, Iovis.

Fuerunt coram pontifice mercatores, qui emerant vectigalia Urbis a Paulo III, instantes, ut pacta cum Paulo concordata servarentur, instantibus contra clericis camerae

¹ Falsus ergo dies ascriptus est huic additamento a Pallavicino 11, 7, 3 et apud Weiss, Papiers d'état du card. Granvelle III 429, et Druffel I 429, cum ibi legatur »die prima Iulii 1550« (qui error mihi videtur ortus esse perperam lecto 1° pro 10); qui dies pro vero sumitur a Pieper l. c. I 10. At certe, si 1. Iulii additamentum esset factum, non opus fuisset ut profecto nuntio submitteretur (Pieper l. c. 10), cum hic 2. Iulii demum Roma abierit.

² Pallavicin. 11, 8, 3. 4 dat epitomen huius dis-

cursus — quo nomine eum appellat —, quem aliunde non novimus, cf. Pieper l. c. 14. Druffel p. 439, adn. 1 putat hoc memoriale nil aliud esse quam instructionem, quod minime crediderim, cum Pallavicinus vix duabus adnotationibus inter se sequentibus eandem scripturam modo *discurso*, modo *istruzione* appellasset, et multo minus scripsisset: »S'acenna [Mendozae petitio ad pontificem, 11, 8, 5] nella predetta istruzione, e più largamente nel discorso mandato appresso.«

apostolicae, quam iusto pretio defraudatam inquebant. Quare res ad viam iuris deducta est, et hac de causa pontifex voluit etiam adesse cardd. Crescentium et Verallum iuris peritos. Qui duo cardinales pransi sunt et tota fere die permanserunt.

18. Iulii, Veneris.

Tota hac die pontifex permansit apud Belvidere. Audivitque cardd. Burgensem et Cornelium.

19. Iulii, sabbato.

Scribitur Venetias de litteris|et querimonia episcopi Veronensis et de decimis, ^{370^r} quae a Venetis inconsulto pontifice exiguntur. Concesserat enim Paulus III ipsis Venetis potestatem exigendi unam decimam, sed hac adiecta conditione, si Turca mare Adriaticum infestaret. Nunc autem, licet ipse Turca mare non infestet, Veneti ipsi decimam exigunt. ¹⁰ Quod Iulio III grave et inhonestum videtur, etsi cum eis rem serio agere in praesentiarum non videatur, ne publica pax turbetur¹.

Pontifex mane hora 11. ivit in arcem S. Angeli, ubi pransus est et tota die permansit. Hora autem 21. reversus est palatium apostolicum cenavitque apud Belvidere cum cardinali de Monte.

20. Iulii, dominica.

¹⁵ Tota hac die pontifex commoratus est apud Belvidere cum card. Carpensi et cenatus est in nemore ob ingentes calores.

*Die lunę 21. Iulii

fuit consistorium secretum in aula pontificum. Quo absoluto pontifex pransus est cum cardd. Crescentio, Verallo, Medices, Cornelio et de Monte, qui tota die cum S^o S. permanserunt. Cenavit autem apud turrem Borgiam cum solo card. de Monte.

22. Iulii, Martis.

²⁰ Card. Crescentius permansit tota die cum pontifice. Fuerunt hodie calores ingentes. Recipiuntur litterae ex Venetiis a nuncio, qui scribit maximam ibi esse annonae charitatem. Quod etiam in hac Urbe esse incipit et in tota Italia ob sterilitatem praesentis anni, cum nulla provincia satis frumenti pro sui ipsius usu et necessitatibus habeat.

23. Iulii, Mercurii.

²⁵ Expediuntur diversa brevvia pro conservandis bladis status ecclesiastici, ex quo sub gravissimis poenis exire prohibetur.

Pontifex tota die permansit | in aulis Ill^{mi} D. Balduini fratris sui, cum quo pransus ^{370^v} et coenatus est. Permanet autem nunc ipse Balduinus in palatio apostolico in aulis constructis per Alexandrum VI respicientibus Belvidere².

24. Iulii, Iovis.

³⁰ Signavit pontifex secrete supp[licatio]nes in aula privata ob calores ingentes, ne defatiget cardinales deputatos, videlicet Crescentium, Paceccum, Verallum et Medicensem. Deinde pransus et cenatus apud Belvidere.

25. Iulii, Veneris.

Fuerunt cum pontifice cardd. Carpensius, Burgensis et Crescentius tota die, pertranseuntes calores lud[endo].

26. Iulii, sabbato.

³⁵ Scribitur Venetias ad nuncium apostolicum de penuria frumenti, quae nunc est in Urbe et in aliis terris ecclesiae, et de suspitione pestis in confinibus Tridentinis. Et quod ex hoc faciliter posset impediri celebratio concilii, quae procuratur in illa civitate,

¹ De hac decimarum lite nil attulit *Cecchetti* in libro supra p. 165^s laudato. Cf. infra p. 192, 5².

² Quae vocantur *Appartimenti Borgia* a Leone XIII pristino candori restitutae.

cum praelati valde timeant ipsam pestem, ut anno 1547 experientia didicimus in translatione concilii ex ea civitate ad civitatem Bononiensem¹.

Signatur breve commissariatus frumenti Urbis pro D. Marco Antonio Saracinello. Pontifex permansit tota die apud Belvidere lud[endo].

27. Iulii, dominica.

Vigent nunc in Urbe adeo calores insupportabiles, ut vacari tantum possit his fugiendis, modo hac modo illa via et locis mutatis.

28. Iulii, lunae.

Assignantur consanguineis pontificis redditus et gubernia.

Pontifex tota fere die permansit in aulis Alexandri VI cum Illmo D. Balduino fratre suo, agentes de rebus eorum privatis. Ipsi enim assignati sunt redditus ducatus Cameriniensis et Spoletani et ipsarum civitatum et territoriorum gubernia. Item D. Ioanni Baptistae, dicti D. Balduini filio, gubernium civitatis et domini Firmani. Item D. Vincentio, nepoti pontificis ex sorore, gubernium civitatis Anconae².

29. Iulii, Martis.

Mane hora 11. fuit signatura publica in aula Constantini. Qua absoluta pransi sunt cum pontifice cardd. de Medicis, Cornelius et de Monte, qui tota fere die cum S. S^{te} commemorati sunt. Cenavit autem cum solo card. de Monte apud turrem Borgiam. Lud[itur].

30. Iulii, Mercurii.

Hora 11. pontifex audita missa ivit ad palatium domus Farnesianae apud campum Florae, ubi pransus est cum cardd. Carpanse, Verello, Medicensi, Cesio et de Monte, totaque die ibi permansit, cenatus atque pernoctavit, tum animi recreandi causa ob ingentes calores, tum ob gratitudinem, quam ostendit huic familiae, a qua cardinalem (scilicet a Paulo III) et pontificem (scilicet opera card. Farnesii) factum esse confiteri non dedignatur.

Permansit pontifex in eodem palatio diebus Iovis, Veneris et sabbati.

Dominica 3. Augusti.

Pontifex recessit ex dicto palatio Farnesiano et ivit ad palatium tit. S. Laurentii in Damaso, quod ad praesens inhabitat Alexander card. de Farnesio eiusdem tituli diaconus et S. R. E. vicecancellarius; ubi permansit diebus lunae, Martis, Mercurii et Iovis subsequenter.

*Die Veneris 8. Augusti

in eodem palatio S. Laurentii in Damaso mane hora 12. fuit consistorium secretum, quod nunquam antea factum accidit, etsi Paulus III aliquando et spatiandi causa in ipso palatio per aliquot dies hospitatus fuerit et eiusdem card. Farnesii | patruus exstiterit.

9. Augusti, sabbati.

Nunciatur Romae: obiisse Ioannem Franciscum card. Sfondratum, patria Cremonensem, die Mercurii 30. mensis Iulii praeteriti apud patriam suam³.

Scribitur ad nuncium apud Venetos, commendando deputatos in causa fidei, et quod dieta Augustensis iam incepta sit, et utrumque nuncium applicuisse curias Caesaream⁴ et Gallicam, sed nihil adhuc actum.

¹ Nescio an anno 1551 similiter res se habuerit ac 1547.

² De his et aliis distributionibus (etiam in favorem Ascanii della Cornia factis) Matthaeus Dandulus iam 12. Iulii retulerat, cf. *De Leva* V, 116 s.

³ Vitam huius praeclari viri v. apud *Ciacon.* III, 770. De variis eius muneribus v. Conc. Trid. I in indice.

Diem obitus perperam exhibet Ciaconius, cum dicat Sfondratum decessisse pridie kal. Augusti.

⁴ Pighinus advenerat 3. Augusti (cf. supra p. 181 adn. 1). De comitiis 26. Iulii Augustae inceptis cf. ex. gr. *De Leva* V, 104 ss; *Druffel*, Briefe u. Akten I, n. 454 ss, p. 454 ss; *Pieper*, Legaten und Nuntien I, 10 ss.

*Die dominica 10. Augusti.

Pontifex recessit ex palatio S. Georgii et ivit ad palatium S. Marci, ut ibi aliquot dies hospitetur, ut praesentes intensissimos calores fugiat.

11. Augusti, lunę.

Pontifex permansit in eodem palatio pransus cum R^{mis} Crescentio, Mapheo et de Monte, pertranseuntes calores ingentes.

*12. Augusti, Martis.

5 Hac die hora circiter 24. obiit Rome in palatio apostolico R^{dm} D. Blossius Palladius^a, electus Fulginatensis, S^{mi} D. N. secretarius brevium, qui, ut erat summae doctrinae, lepidae eloquentiae, morum amantissimus atque omnis leporis candidissimus, maximum sui desiderium omnibus curialibus reliquit. Hic distribuit omnia sua bona ad pias causas, nempe ultra 30 milia aureorum, quorum maiorem partem
10 pertinere voluit hospitalibus S. Iacobi incurabiliū et S. Mariae orphanorum¹.

☾

13. Augusti, Mercurii.

Pontifex succedit in locum defuncti Blossii R^{dm} D. Galeatium Florimontium, episcopum Aquinatensem²; et D. Romulum Amaseum Bononiensem³. Licet enim in una tantum persona D. Blossii secretariatus esset, voluit tamen

^a antea scriptum erat Lampadius, quod deletum est manu posteriore (cf. supra sub 26. Martii).

¹ Vitam eius componemus ex Tiraboschii et Garampii relationibus. «Blosio Palladio è . . . annoverato, e non senza ragione, tra' valorosi poeti, e ne abbiamo de' saggi nella più volte mentovata Coricana e in qualche altra raccolta, e nel poemetto da lui pubblicato in lode della villa di Agostino Chigi stampato in Roma nel 1512. Di questo illustre poeta, dopo altri scrittori, ha parlato a lunga l'eruditissimo Monsr Stefano Borgia, che ne ha data per la prima volta alla luce un'orazione da lui detta in occasione dell'ambasciata inviata da' cavalieri di Rodi al pontefice Leon X l'anno 1521 (Anecd. Rom. vol. II p. 165). Egli era oriondo dalla Sabina [Garampi: da Collevicchio di Sabina] e dicevasi veramente Biagio Pallai, nome che fu poscia da lui cambiato, secondo l'uso dell'Accademia Romana, in quel di Blosio Palladio. L'anno 1516 fu con onorevolissimo decreto dichiarato cittadino Romano; dal qual decreto pubblicato da Monsr Borgia raccogliessi, ch'egli era già stato uno de' riformatori della Sapienza di Roma» (Tiraboschi, Storia d. lett. Ital. VII, 3, 5). Garampius (Saggi, Append. p. 255, adn. 3) narrat: «Vien' egli enunciato nell'anno 1519 come segretario dell'arcivescovo Orsini», cioè di Roberto Orsini arcivescovo di Reggio (Lettere di particolari tom. 153, p. 123 in Arch. Vat.). Dal card. Matteo Langio arcivescovo di Salisburgo ottenne un canonicato nella chiesa di S. Angelo di Roma, di cui fors' era titolare lo stesso cardinale (l. c. p. 117 e 118). Fu in commercio di lettere con Iacopo Pierio dimorante in Magonza, dal quale fecesi subito spedire la nuova e più ampia edizione di T. Livio fattasi in Magonza nell'anno 1518 (l. c. p. 124). Celebre erasi già resa in Roma la sua letteratura, cosicchè nel venire i legati del Gran Maestro di Rodi a prestare ubbidienza alla s. sede, il Blosio fu da essi impiegato per farne l'orazione nel concistoro dei 10 di Giugno dell'anno 1521 (Martinelli Diar. Ms.). Sulla fine dell'anno medesimo ritrovavasi egli già chierico del sacro collegio, riferendo Paride Grassi nel suo Diario Ms. di aver proposto ai cardinali dopo la morte di Leone X, quod duo elegantur secretarii collegii, qui nomine collegii significarent absentibus cardinalibus

Concilium Tridentinum. II.

obitum papae, sicut de more erat; et placuit quod duo clerici collegii hoc facerent. Et cum ego replicassem non esse consuetos clericos collegii hoc facere, sed quod omnino duo secretarii eligerentur praeter clericos collegii, placuit quod ipsi duo clerici collegii sufficerent, attenta eorum sufficientia, praesertim D. Blossii, et casu quod iste simul cum Io. Madrigali non sufficerent, vocaretur D. Vincentius Pimpinella canonicus Lateranensis. Fu adunque il Blosio anche segretario del conclave, e in appresso segretario domestico o sia de' Brevi di Clemente VII, Paolo III e Giulio III. Agli 11 di Novembre dell'anno 1540 fu promosso alla chiesa di Foligno, che poi rassegnò e che a di 24 di Gennaio del 1547 fu conferita a Isidoro Clario (ex Act. Consist., [cf. Conc. Trid. I, 613¹]).« Deinde allegat Garampius hos locos Massarelli et pergit: «Parlano del Blosio con lode il card. Farnese (fra le lettere del Caro tom. I, num. 239, 240 e 248), l'Ughelli tom. I, col. 712, il ch. Sig. abate Filippo Bonamici nell'elegantissimo suo libro De claris litterar. apost. scriptoribus p. 236, e il card. Sadoletto nel tom. I p. 312 e tom. II p. 140 e 191 Epist. famil. dell'ultima e più ampia edizione di Roma dell'anno 1760 diligentemente eseguita dall'erudito Sig. abate Costanzi.» Et Tiraboschius relationem suam ita concludit: «Ei [Palladius] fu uno de' principali ornamenti dell'Accademia Romana, quando ella sì felicemente fioriva a' tempi di Leon X e di Clemente VII . . . , e Girolamo Rorario nel raro suo opuscolo *Quod animalia bruta ratione utantur melius homine* (p. 89) descrive i vaghissimi orti e l'amene ville, che presso Roma egli avea, e ove è probabile che gli accademici spesso si raccogliessero.»

² Ille vecchio e rimbambito, qui iam quinque annis antea Massarello ita displicuerat (Conc. Trid. I, 383, 34 ss et adn. 5), sed certe a Iulio III et a viris doctis pluris aestimabatur. Cf. Tiraboschi l. c. VII, 2, 64.

³ Cf. supra p. 14, adn. 4, et Tiraboschi l. c. VII, 5, 2. Amaseus iam 6. Iulii 1552 obiit successoremque habuit Paulum Sadoletum episcopum Carpenteractensem, cf. Bonamici l. c. p. 235 ss apud Pieper, Legaten und Nuntien I, 122.

372^r pontifex in duas portiones eum dividi, tum ut plures eius familiares eo emolu|mento et honore participarent, tum ut aliorum pontificum praedecessorum suorum exempla sequeretur, qui semper duobus secretariis usi sunt; etsi vero emolumenta istius unius secretariatus D. Blossii in has duas personas distribuenda censuit, alterius autem secretariatus in alios suos familiares pontifex dividi mandavit.

Pontifex ivit pransum ad palatium tituli S. Petri ad vincula, in qua ecclesia missam audivit. Habuitque in prandio R^{mos} Crescentium, Paceccum, Mapheum, de Monte.

14. Augusti, Iovis.

Hodie imago salvatoris, quae est in ecclesia S. Ioannis Lateranensis, defertur ad ecclesiam S. Mariae Maioris, ubi est imago b. Mariae virginis, quas ambas 10 imagines a s. Luca evangelista depictas aiunt. Omnis populus Romanus per 13 regiones distinctus ac etiam omnes artes Urbis duas imagines sociantur suis insignibus, speciemque aliquam antiqui triumphi habet, cum praesertim diversa trophea, prout cuiusque regionis signa referunt, asportentur. Pontifex invisit hanc festivitatem ex palatio conservatorum Urbis, quo hac de causa paulo ante accesserat. 15

Assumptio b. Mariae virginis, 15. Augusti, Veneris.

Licet in hac die non sit solitum haberi cappellam pontificiam, hoc anno tamen habita est in palatio S. Marci in aula magna ante cameras pontificis, celebravitque missam R^{dos} D. archiepiscopus Senensis, praesentibus novem cardinalibus, videlicet Tranensi, Carpeni, Visensi, Crescentio, Pacecco, Verallo, Medicensi, Mapheo et de Monte.

Absoluta missa pontifex dedit prandium ipsis cardinalibus, excepto R^{mo} D. Tra- 20 nensi, qui nunquam extra domum propriam comedere solitus est.

372^v Hodie reducitur imago salvatoris ex ecclesia S. Mariae Maioris ad | ecclesiam Lateranensem eodem ordine, quo heri factum descripsimus.

16. Augusti, sabbato.

Pontifex mane hora 11. ivit spatiatum extra portam S. Agnetis et ingressus per Flaminiam rediit ad palatium S. Marci. 25

Pluit primum intra Urbem, cum hactenus a mense Martii perpetuam siccitatem atque ardorem habuerimus.

Scribitur Venetias ad nuncium apostolicum, vide in exemplari, circa frumentum.

17. Augusti, dominica.

Ivit pontifex ad audiendum missam in ecclesia SS. apostolorum, et in prandio habuit R^{mos} DD. Crescentium et Cornelium una cum de Monte, in dieque vacavit ca- 30 loribus fugiendis.

18. Augusti, lunę.

Pontifex revertitur e S. Marco ad palatium apostolicum cum R^{mi} DD. Pacecco, Crescentio, Mafaeo et de Monte, cum quibus totam diem consumpsit.

Auditur orator Venetorum super beneficiis primiceriatui^a Venetiano uniendis.

19. Augusti, Martis.

Tota die pontifex immoratus est apud Belvidere, decrevitque amplius non iturum 35 ad palatium S. Marci, cum iam pluerit non mediocriter et ardentissimi calores abierint vel saltem remissi fuerint.

20. Augusti, Mercurii.

Ivit pontifex summo mane in arcem S. Angeli, ubi tota die commoratus est cum cardd. Crescentio, de Medicis et de Monte, paucosque hodie ad audientiam admisit^b ob acerbissimum dolorem, quem concepit ex mortali infirmitate D. Ludovici Mingotii, 40 intimi familiaris sui, qui nunc laborat in extremis; maxime enim eum diligit.

^a cod. primiceriatu.

^b cod. amisit.

*Hac eadem die hora circiter 3. noctis obiit Romae in palatio S. Georgii D. Ludovicus Mingotius Britonoriensis, magister supremus camerae | pontificie, et qui iam 24 annis cum S. S^{to} permanserat¹. Ob quam causam, et quia vir lepidus erat 373^r secretorumque S. S^{is} particeps ac multis aliis nominibus gratissimus S. Bⁿⁱ erat, graviter aegreque pontifex eius obitum tulit. Adeoque eum supra omnes alios diligebat, ut eius obitum omnibus videntibus plus quam semel pontifex illacrimatus fuerit dixeritque, tribus exceptis nullius in orbe obitum gravius accidere potuisse atque maiore dolore affici valuisse. Requiescat in pace!

21. Augusti, Iovis.

☾ Permansit pontifex etiam hodie in arce S. Angeli in eaque pernoctavit, praecepitque ut omnes sui familiares corpus D. Ludovici (qui in ecclesia b. Mariae de populo sepultus est) associarent. Quod et factum est. Commoratur in die pontifex cum cardinalibus Crescentio, de Medicis et de Monte, quos in prandio et in cena habuit, nemoque ob causam supradictam ad audientiam admittitur.

⟨Congratulatio regis Portugallie fit hodie 21. Augusti, ut videtur in litteris⟩^a.

22. Augusti, Veneris.

15 Pontifex revertitur ex arce S. Angeli ad palatium apostolicum pransusque est atque cenatus in Belvidere cum R^{mis} Maffeo, Cornelio et de Monte.

Recipiuntur litterae ex Germania a D. Pighino²:

Quod locutus fuerit cum imperatore, a quo amanter receptus sit, et S^{tie} S. piam mentem in rebus religionis, praesertim concilii laudaverit, versaue vice ex parte sua 20 corresponsum annuit;

quod dieta properetur;

quod imperator concesserit tractus frumenti ex Hispania et regno Neapolitano pro necessitatibus Urbis.

Item recipiuntur literae ex Gallia ab episcopo Tolonense³:

25 Quod etiam ipse cum rege locutus fuerit et grato animo receptus sit, et quod bonam spem dederit de consensu in concilium, [sed] nihil certi responderit.

23. Augusti, sabbato.

Scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos de receptione suarum 16. datarum et de novitatibus supradictis ac etiam de brevi, quod expeditur pro uniendis beneficiis primicer[iatui] S. Marci Venetiis, et de frumento Romandiolae nobilium Venetorum, nec non de transitu frumenti Parmam transportandi⁴.

Permansit pontifex apud Belvidere tota hac die cum card. de Monte et suis.

24. Augusti, dominica.

Ventilantur rationes, ob quas regem Chr^{istum} ecclesiae Massiliensis possessionem episcopo olim Calliensi dare nolle praetenditur — quae rationes missae sunt a nuncio apostolico apud M^{tem} S. —, licet alias eam possessionem daturum rex promiserit⁵. 35 Hac etiam die his rationibus discutiendis pontifex permansit apud Belvidere.

^a in marg.

¹ Cf. supra p. 154, l. 10 et adn. 7.

² Litterae (12. Augusti datae) impressae sunt apud H. Lämmer, Meletematum Romanor. mantissa, Regensburg 1875, 160—165; emendationes apud Pieper, Legaten I, 10³. De Leva V, 106 ss praeterea excerptis epistolam Pighini 10. Aug. datam de colloquio 9. Aug. cum Granvella habito. Alias litteras 15. Aug. datas laudat Pallavic. II, 10, 1.

³ Litterae non videntur esse typis exscriptae. Similia responsa dilatoria Marillac, regis orator apud imperatorem Augustae degens, Pighino dabat; nam

rex concilio nequaquam favebat. Cf. Pieper l. c. 14 s. librosque ibi laudatos.

⁴ Cf. infra ad 30. Augusti.

⁵ Cf. supra p. 179 l. 23 et litteras Claudii d'Urfé, regii oratoris in curia pontificis, apud Druffel I, n. 481, p. 495, et alias cardinalis Ferrariensis ibid. n. 482, p. 496 ss. Rex nolebat amplius admittere provisionem beneficiorum in curia vacantium per pontificem (Raynaldus ad a. 1550, n. 17), quare hic ei concedebat nominationem episcoporum in Sabaudia et Pedemontio, Druffel n. 490, p. 505, adn. 2; De Leva V, 116.

25. Augusti, lunę.

In die s. Bartholomei pontifex audita missa in aula et sacello consueto ivit in Belvedere, ubi cum R^{mis} Crescentio et de Monte pransus et cenatus est^a.

Discutiuntur eadem rationes, et calor aestivus ludis consumitur.

26. Augusti, Martis.

Pontifex decrevit ire spatium per vicina castra Romę adiacentia, tum aeris autumnalis, qui Romę malus est, fugiendi causa, tum ut animum iam multis perturbationibus fessum recreet. Atque id consilium in Belvidere cepit, ubi pransus et cenatus est.

27. Augusti, Mercurii.

Mane hora 12. fuit consistorium secretum in aula pontificum, in quo dantur quaedam ecclesię, quae nuper in Gallia vacaverunt, decerniturque non ita passim coadiutorias ecclesiarum omnibus dandas.

Absoluto consistorio pontifex ivit in Belvidere, ubi habuit in prandio R^{mos} DD. 10 cardinales Paceccum, Crescentium, de la Cueva, Mafaeum, Cornelium et de Monte, cum quibus meridianum calorem ludis pertransivit, quas etiam omnes in cena habuit.

Auditque pontifex oratorem Venetorum super decimis et frumento, de quibus alias supra diximus.

28. Augusti, Iovis.

374^r In die s. Augustini pontifex scripsit ad card. de Guisa conquerens, quod 15 rex nolit dare possessionem episcopatus Massiliensis consanguineo suo, olim episcopo Calliensi, cum rex se id facturum nuncio apostolico plus quam semel promiserit; et quod respondeat rationibus, quae in contrarium allegantur, etiam in scripto positis. Quod idem scribit episcopo Tolonensi, nuncio apostolico apud eundem regem¹. Grave enim tulit pontifex, quod rex se in promotionem ipsius ecclesiae consensurum libere 20 promiserit, et ea promotione facta nunc dictae ecclesiae possessionem sub quibusdam frivolis praetextibus dare recuset. Agitur tamen cum M^{te} S. benigne, ut decet communem et pium patrem. Quae expeditio facta est in Belvidere, ubi pontifex tota die comoratus est, neminem prorsus extraneum audiendo.

29. Augusti, Veneris.

Vacatur expeditioni literarum ad nuncium apostolicum apud imperatorem in re- 25 sponsione earum, quas supra receptas esse adnotavimus². Quare pontifex summo mane ivit in Belvedere, ubi tota die fere solus permansit.

30. Augusti, sabbato.

Scribitur^a ad nuncium supradictum ea, quae M^{ti} Caesareae respondenda sunt circa celebrationem concilii et alia, de quibus in litteris ipsius nuncii.

Audiuntur R^{mi} DD. cardd. Burgensis et Ferrariensis, qui cum S^{to} S. pransi sunt. 30 Item, eis recedentibus, intromittitur orator Chr^{mi} regis.

Deinde pontifex ivit in Belvedere, ubi cenatus est^a cum solo card. de Monte.

Scribitur etiam ad nuncium apud Venetos in responsione suarum 23. datarum,

et quod mittatur breve, quo pontifex unit quaedam beneficia primiceriatui S. Marci 35 in gratiam illius reipublicae³;

et de querela card. Pisani contra eum;

item de tractu frumenti ad 30 milia salmas concessa S^{ti} S. a Rege Chr^{mo} pro commoditate Urbis, pro qua habuit etiam ab imperatore 8 milia extrahenda ex Hispania et

^a sic.

¹ Missae videntur esse non ante 1. Septembris, v. infra ad h. d.

² Cf. ad 22. Augusti. Nescio an interea advenerint

etiam aliae litterae Pighini 21. Augusti datae, quas exhibet Lämmer, Meletem. Rom. p. 165—168.

³ Cf. supra p. 186, l. 34; infra p. 191, l. 1.

6 milia extrahenda ex regno Neapolitano et Sicilia¹. Magna est enim penuria frumenti hoc anno in toto dominio ecclesiastico et tota fere Italia.

31. Augusti, dominica.

Expediuntur supradictae litterae in Galliam² per cursorem expressum.

Pontifex dedit prandium cardinalibus Crescentio et Maffeo in Belvedere, ubi in
5 die luditur.

* 1. Septembris, lunae.

☾ Mane hora 12. in aula pontificum habitum fuit consistorium secretum, 374^v
in quo pontifex fecit verbum cardinalibus de suo recessu ex Urbe infra biduum ad loca circumvicinia, animi ac corporis recreandi causa, et dantur quaedam ecclesiae. <Item aperitur os cardinali de Monte et datur ei titulus S. Honophrii>^a.

10 Absoluto consistorio pontifex dedit prandium R^{mis} Crescentio, Maffeo, Sermonetę et de Monte in aula Constantini. Deinde tota fere die simul permanserunt. Recesserunt autem hora 12. Postea pontifex ivit in Belvidere spatiatum, cenavit vero in aula Constantini cum solo cardinali de Monte hora 24.

2. Septembris, Martis.

* Hora 12. fuit signatura publica, deinde pontifex ivit in Belvidere, ubi cum
15 R^{mis} DD. de Medicis, Sermoneta et de Monte pransus est, totaque die ibidem permansit. Adveniente autem sero reversus est in palatium apostolicum in aulaque Constantini cum card. de Monte cenatus est.

Recessit card. Cornelius ex Urbe Viterbium versus ad legationem suam, quam nunc primum a pontifice habuit, scilicet patrimonii.

3. Septembris, Mercurii.

20 Pontifex audita missa signavit in aula secreta eas supplicationes, quas heri signandas decreverunt. Deinde ivit in Belvidere, ubi dedit audientiam cardinali de Sermoneta. Postea pransus est cum cardd. Crescentio et de Monte, quibuscum tota die permansit, cenavit autem in aula Constantini cum card. de Monte.

4. Septembris, Iovis.

Mane hora 12. pontifex una cum cardd. de Crescentiis et de Monte ivit ad
25 ecclesiam S. Honofrii, quae posita est supra montem Ianiculi, ubi audita missa eiusdem ecclesiae (quae in consistorio praeterito data fuit in titulum cardinali de Monte) possessionem ipsi card. de Monte dedit, ibique pontifex una cum omnibus eis consanguineis, qui nunc in Urbe praesentes sunt, et ipso card. Crescentio pransus est. Ipsi autem consanguinei fuerunt: Ill^{mi} DD. Balduinus, germanus frater S^{tie} S.; Io. Baptista, filius dicti
30 Balduini; Innocentius cardinalis de Monte, filius praedicti D. Balduini adoptivus; <Christophorus>^b de Monte, episcopus Massiliensis; Fulvius de la Cornia, episcopus Perusinus, pontificis ex sorore nepos; D. Fabianus, filius naturalis supradicti D. Balduini —, totaque
35 palatium in aula consistoriali cum card. de Monte cenatus est circa horam 24. 375^r

5. Septembris, Veneris.

Pontifex, audita missa, proficiscitur in Belvedere, ubi cum card. Crescentio et card. de Monte, postquam diu de agendis tractasset, simul pransi sunt ac tota die illuc permanserunt. Audivit autem S^{tas} S. oratorem Venetum super licentia, extrahendi frumentum ex Flaminia³. Item cardinales Turnonium ac Carpentem. Cenavit vero B^{do} S. in aula Constantini.

^a in marg.

^b insertum posteriori manu.

¹ De hac re cum imperatore collocutus erat Pighinus, cf. *Lammer*, Meletem. Rom. p. 164; supra p. 187, l. 23; infra ad 25. Ian. 1551.

² Videntur intellegi epistulae 28. Augusti commemoratae.

³ Cf. p. 188, l. 38 s.

6. Septembris, sabbato.

Scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos de eo, quod orator a Ste S. petierat, eique mittitur responsum principum Germaniae ad propositionem imperatoris super concilio, quod procedatur Tridenti, et de observatione libelli, qui dicitur *Interim*¹.

Pontifex ivit a prandio venatum cum cardinali de Monte et Balduino fratre extra portam Portuensem cum accipit[re]. Hora autem 23. reversus cenavit in aula Constantini cum cardinali de Monte. 5

7. Septembris, dominica.

Summo mane pontifex ivit in Belvedere, ubi audivit missam egitque quaedam cum card. Carpensì, deinde cum cardinalibus S. Iacobi, alias Burgensi (mutavit enim his diebus denominationem, cum reliquisset episcopatum Burgensem et accepisset Compostellanam sedem S. Iacob), Crescentio et de Monte, ac die tota simul ibidem permanserunt. Deinde 10 hora 23. revertitur palatium, ubi cenavit.

Admonuit me pontifex, ut quae in concilio Tridentino tractata sunt et quae restant expedienda tangentia reformationem, componerem colligeremque, ut hic Romae expediri (prout S^{tas} S. decrevit) possint.

375^v

8. Septembris, lunę, in nativitate b. Marię,

pontifex celebravit missam in aula sua secreta, deinde ivit in Belvidere, ubi pransus est cum R^{mis} Crescentio, Geennensi et de Monte, qui una tota die ibidem permanserunt. 15 Audivit etiam oratores Gallum et Venetum. Hora autem 23. revertitur palatium apostolicum et in aula Constantini cenavit.

9. Septembris, Martis.

Mane hora 13. ivit pontifex in arcem S. Angeli, ubi tota die permansit, habens in prandio et cena R^{mos} DD. Crescentium et de Monte. Fuerunt autem cum Ste S. 20 cardd. Carpensis et de Medicis ac Ill. D. Camillus Ursinus ob tumultus civitatis Parmensis², loquuti etiam de insolentia Ill. D. Honorii de Sabellis contra ipsum D. Camillum. Pernoctavitque pontifex in eadem arce

10. Septembris, Mercurii.

Revertitur pontifex mane ex arce S. Angeli in palatium apostolicum pransusque est in Belvidere cum R^{mis} Maphaeo et de Monte. A prandio vero convenerunt etiam 25 card. Crescentius et Paceccus, qui una cum de Monte lu[debant³], atque hora 24. in aula Constantini cum solo cardinali de Monte cenavit, cum nonnullos nobiles audivisset.

11. Septembris, Iovis.

Summo mane pontifex una cum cardd. Crescentio, Pacecco et de Monte nec non Illmo D. Balduino fratre ac praelatis nonnullis et nobilibus ivit ad vineam episcopi Tropiensis, thesaurarii³, quae est supra montem hortorum Neronis extra portam Flaminiam, 30 ubi pransi omnes sunt, subministrante expensas ipso D. thesaurario. Ibique permanserunt usque ad horam 22.; adveniente enim pluvia citius quam decreverunt domum reverti coacti sunt. Cenavit autem S^{tas} S. in aula Constantini.

12. Septembris, Veneris.

Pontifex cepit laborare nocte praeterita chiragra in manu dextra, propterea non 35 exivit domum neque dantur audientiae.

13. Septembris, sabbato.

Laboravit etiam hodie pontifex chiragra, ivit tamen a prandio in Belvidere, ubi permansit usque ad horam 23. cum Illmo fratre suo et cardinali de Monte.

¹ Epitome responsi (20. Aug. dati) legitur apud *Druffel* I, n. 473, p. 485.

² »Parma aveva ogni giorno più gravi condizioni. Ferrante Gonzaga, occupati tutti i luoghi all'intorno,

raddoppiava le consuete sue versazioni ed insidie.» *De Leva* V, 122.

³ Ioannes Poggius Bononiensis, cf. *Conc. Trid.* I, 869⁵.

Scribitur Venetias de breve unionum¹, quod pontifex sit contentus, quod ad-
dantur quae Veneti petunt de vacantiis in curia et de non resignando cum regressu et
reservatione fructuum.

Dominica 14. Septembris.

Pontifex commisit mihi, ut irem crastina die ad card. Farnesium, qui
5 nunc Vetrallae commoratur, eique referrem, quae S^{tas} S. hactenus fecit post recessum 376r
D. Pighini in re Parmensi cum Illmo D. Ferrando Gonzaga et reiteratione commissionis
cum D. Pighino, ut opportune et importune (si ita res exigat) instet apud imperatorem,
ut super eadem re mens sua habeatur; omnesque copias litterarum ei ostendendas mihi
dedit, quodque eum esse bono animo hortarer, S^{tem}que S. ei non defuturam in conser-
10 vatione Parmae pollicerer; utque eam civitatem diligenter una cum persona ducis custodiret.

Lune 15. Septembris.

Recessi ex Urbe versus card. Farnesium in seroque applicui Roncillionem^a.

Martis 16. Septembris.

Ivi mane Capranicam, ubi card. Farnesium inveni, cum quo ad longum de
commissione mihi a pontifice demandata loquutus fui, eique ostendi litteras scriptas ex
mandato S. S^{tas} ad Don Ferrandum Gonzagam super id, quod S. Bⁿⁱ videtur agendum in
15 rebus Parmensibus et Placentinis, videlicet quod res permanerent in eo statu, quo nunc
sunt, restitutis duci comitatu et castris Parmensibus, quod imperatori pontifex proposuit;
et quid D. Ferrandus responderit, videlicet quod id non probet²; hortatusque fui, ut
bono esset animo, neque pontificem unquam eis defuturum vererentur; ut civitatem
Parmae diligenter custodirent ducisque Octavii personam ab insidiis, quae nunc solae
20 timendae sunt. Gratias egit Farnesius S^{ti} S. omniaque nomine S^{tas} S. sibi a me dicta
comprobavit, seque omnia pro viribus facturum spopondit, quasdamque subortas
suspiciones propalavit de D. Io. Fr. S^o S^o³ et d[e] Lop[e]⁴ et de Ma.⁵ etc., et quid in
futurum ipsos facere deceat, se a pontifice maxime cupere ostendit.

Deinde salutatis cardinalibus de S. Flora et S. Angeli ac duce Oratio Farnesio nec
25 non D. Hieronyma, ducissa Castri, qui in eodem loco erant, illinc recessi in seroque
applicui Montemrosolum, ubi in nocte quievi.

Mercurii 17. Septembris.

Mane recedens a Monterosolo reversus Romam, quam intravi hora 10., pontificem-
que statim adii, qui a meo recessu semper ad hunc usque diem podagra laboravit ac
in lecto cubuit.

Iovis 18. Septembris.

Pontifex etiam hodie laboravit podagra et chiragra, ita ut e lecto minime surrexerit. 376v
Recipiuntur literae a card. Farnesio, quae ad me per pontificem destinatae
erant, ut ipsi cardinali ostenderem super mente Caesaris in re Parmensi, quod imperator
scilicet responderit se non posse consentire, ut aliquid fiat de illa civitate, nisi quod de
iure videatur, ad quem pertineat⁶, ob iura quae praetendit in ea imperium, renuens modum
35 concordiae, quem M^{ti} S. pontifex proposuerat de tolerantia praesentis status quoad
utramque civitatem⁷.

^a In marg. deletum: Obedientia civitatis Avenionensis facta hac die vide infra.

¹ Agitur de primiceriati Venetiano, cf. supra p. 186, l. 34; 187, l. 28; 188, l. 35; infra p. 193, l. 6.

² De rebus Parmensibus tunc temporis agitis cf. *De Leva* V, 119 ss et infra adn. 7.

³ Hae notae videntur ita supplendae esse: de D. Io[anne] Fr[ancisco] [de] S[anct]o S[everino]; qui comes familiarissimus erat Ferdinando Gonzagae, et Julius III oratori Veneto dicebat: »che questi [Octavius] temeva che il Sanseverino lo volesse ammazzare«. Cf. Matthaei Danduh litteras apud *De Leva* V, 124². Quare Octavius eum in carcerem coniecit, cf. ibid. et *Pallavic.* 11, 12, 1.

⁴ Hoc nomen inveni in litteris Hannibalis Cari 8. Maii 1551 ad Antonium Helium episcopum Iustino-

politanum, card. Farnesii familiarem, scriptis et editis in opere Lettere d'uomini illustri conservate in Parma nel R. archivio di Stato [ed. Amad. Ronchini] I, Parma 1853, 342: »Don Lope scrive qua che voi date parole dell'accordo. Sara bene che lo raccomandiate al capitano Antonino.«

⁵ Nescio quis intellegatur et quomodo sit supplendum.

⁶ Pighinus 4. Septembris 1550 nuntiaverat sententiam imperatoris: »Pareva meglio che si conoscesero le ragioni della sede apostolica e dell'impero, e le città si dessero a chi aveva ragione.« *De Leva* V, 122¹.

⁷ Pontifex per Pighinum proposuerat Carolo V: »che tra noi si fermasse una tollerazione«, i. e. ut

Veneris 19. Septembris.

Laboravit etiam hac die pontifex solitis padagra et chiragra. Audivit nihilominus cardinalem Crescentium, cui litterae nuper ex Germania receptae communicantur.

Sabbato 20. Septembris.

Scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos, quod pontifex vult D. Montemer[lum] de Montem[erlo]¹ frui exemptione decimarum, et quod ipse nuncius utatur in suis necessitatibus duobus milibus ducatorum, quae ille senatus ei dederat ratione exactionis decimarum², commendaturque materia haeresum, ut in ea sedulo invigilent.

Scribitur item ad card. Farnesium, cui mittitur summarium litterarum scriptarum a Capilupo³ ad Don Ferrandum Gonzagam et eius responsionem⁴ in re Parmensi, de quibus supra.

Hodie etiam laboravit podagra et chiragra pontifex.

10

Dominica 21. Septembris.

S^{ti}s S. podagrae et chiragrae dolor aliquantulum remittitur, cepit paululum e lecto surgere.

Ordinantur litterae scribendae in Germaniam ad D. Pighinum nuncium super prosecutione concilii et Parmensi civitate.

Lune 22. Septembris.†

☾ *Hoc mane nunciatum fuit per cursorem expressum ab Illmo D. vicerege Neapolitano, qualiter Deo favente die 8. praesentis mensis Septembris expugnata captaque fuerit Aphrica, civitas in provincia Aphricae, non longe ab insulis Gerborum a felicissimo exercitu Caesareo, qui in ea expeditione totam praeteritam aestatem consumpsit, cum eam civitatem prius occupasset Dragut Rays, pyrata nostris regionibus formidabilis⁴. Quare hoc sero fit per Urbem publica laetitia, tam in arce S. Angeli et palatio apostolico, quam diversis in locis ipsius Urbis.

Pontifex hoc felici nuncio recreatus surrexit hodie paululum e lecto, eius podagra et chiragra mitius S^{tem} S. defatigarunt.

Martis 23. Septembris.

Licet pontifex adhuc solito morbo laboraret, habuit tamen in prandio R^{mos} DD. Burgensem, Crescentium, Medicensem, Paceccum et de Monte, qui cum Ste S. tota die immorati sunt ludentes; aliquantulum autem pontifex hac die convaleuit.

Fit et hodie per Urbem publica laetitia ob felicem nuncium expugnationis Africe.

Mercurii 24. [Septembris].

Fuit mane pontifex in Belvidere animi recreandi ac aeris percipiendi causa, cum iam a multis diebus aulam suam egressus non fuisset, — vectus tamen in sella; revertiturque pransum in palatium in aula audientiarum. Dies haec pertransitur cum dom[est]icis lu[dendo].

† in marg.: epigr[amma] D. Triph[onis]⁵.

* sic.

Octavius retineret Parmam, imperator Placentiam, neve quidquam ab una parte adversus alteram fieret, »se in prima per un tempo ragionevole non fusse disditta la tolleranza.« *Druffel* I, n. 437, p. 428.

¹ Fuerat secretarius card. Farnesii, cf. Conc. Trid. I, 756¹.

² Hae pecuniae a Venetis videntur traditae esse nuntio ut iniuria per ipsos exactae, cf. supra p. 183, 6 ss.

³ Hippolytus Capilupus orator ducis Mantuani erat in curia pontificis.

⁴ De expugnatione oppidi Africae seu Mehdiae et

tota illa expeditione cf. *Ranke*, Deutsche Geschichte V⁵ (1873), 105 ss; *De Leva* V, 180 s.

⁵ Sine dubio ad celebrandam victoriam. Tryphonem Bentium (cf. Conc. Trid. I, 203⁶; supra p. 154, l. 8) brevissimo tempore trecenta et plura epigrammata fecisse ait M. A. Flaminus (Conc. Trid. I l. c.). *Tiraboschi* VII, 3, 3, 75: »Trifone Benzi d'Assisi poeta non men lodato a que' tempi per la sua eleganza di scrivere, che deriso per la sua insigne deformità fatta ancor maggiore dalla sua stoica trascuratezza.«

Iovis 25.^a [Septembris].

Convalescente paululum pontifice itur in Belvidere, ubi S^{tas} S. pransus^b est cum cardinali de Monte, ibique permansit usque ad horam 22. cum domest[icis].

Deosculatur pedes S^{tas} S. archiepiscopus - - -^o, natione Graecus, qui hac de causa Romam venit, cum sit in partibus Turcarum moreque graeco vivat, etsi redditus suae ecclesiae libere percipiat.

Veneris 26. Septembris.

Datur audientia oratori Veneto super breve unionis beneficiorum primice[riatui] etc. et de frumento Romandiolae¹.

Pontifex convaluit melius podagra et chiragra, quare ivit pransum in Belvidere, ubi in die cum Illmo D. Balduino fratre et cardinali de Monte domest[ica] eger[unt].

Sabbato 27. Septembris.

10 Cum esset clarissima dies et convaluisset non mediocriter pontifex, equitavit a prandio Mallianam versus una cum card. Crescentio et de Monte, ac Ill^{mis} D. Balduino fratre et Io. Baptista nepote, venandi ac etiam recreandi causa.

Dominica 28. [Septembris].

Pontifex ivit summo mane in Belvidere, ubi pransus est. Deinde hora 22. proficiscitur in arcem S. Angeli, ubi cenavit ac pernoctavit una cum card. de Monte.

Lunę 29. Septembris.

377^v

15 Pransus est pontifex in arce S. Angeli una cum cardinalibus S. Angeli (qui noviter reversus est ad Urbem) et card. de Monte. Hora autem 23. revertitur palatium apostolicum et in aula Constantini cenavit. Convaluit etiam hodie multum pontifex ob felicissimum ac clarissimum diem.

Vocantur quidam cardinales ad Urbem pro conficienda reformatione morum.

2 Quoniam [neque] in concilio Tridentino ob supervenientem morbum lenticularum et pestis, ex quo secuta est postea translatio ad civitatem Bononiensem, neque in ipsa civitate Bononiensi ob protestationem Caesaris contra concilium et advocacyonem causae iudicii ipsius translationis^d factam a fel. rec. Paulo pp. III reformatio morum perfici potuit, et ne diutius collapsi mores tam cleri quam populi inemendati permaneant, decrevit S^{mus} D. N. Iulius III ipsam reformationem prae manibus sumere et perficere. Quare exemplo
25 praedecessoris sui⁸ aliquos peritos piosque cardinales in consilium adhibere volens, vocavit per suas litteras in forma brevi his diebus R^{mos} DD. cardinales Marcellum S. Crucis (qui secundus praesidens et S. S^{tas} tunc collega in ipso concilio tam Tridenti quam Bononiae fuit), Ioannem Moronum et Reginaldum Polum, qui nunc ab Urbe absentes sunt, ut Romam revertantur, et una cum eis et quibusdam aliis ipsum reformationis negotium
30 prosequatur.

Martis 30. Septembris.

Pontifex ob praeteritum podagrae et chiragrae morbum penitus exstirpandum accepit hoc mane pharmacum mannae. Quare tota die in aula secreta permansit.

35 *Hodie inciduntur iussu S. S^{tas} arbores omnes cupressi, qui^b sunt in Belvidere. Eo enim in loco pontifex decrevit erigi viridarium pomorum aureorum ac citronorum, tum etiam quia lumen quibusdam aleis occupabant.

^a cod. 24., et omnino abhinc usque ad 28. numeri sunt falsi in cod. ^b sic. ^c lacuna. ^d non deletum.

¹ Eadem die dabantur litterae ad nuntium apud Venetos laudantes horum diligentiam contra haereticos: *Morandi*, Monum. I, 1, 98.

² Raynaldus ad a. 1550, n. 15.

³ Labores per Paulum III iam ante concilium Tridentinum ad reformandam ecclesiam et Romanam curiam Concilium Tridentinum. II.

susceptos v. Conc. Trid. I, 449—512. Cf. *F. Dittich*, Gasparo Contarini, Braunsberg 1885, 349 ss; *W. Friedensburg*, Zwei Aktenstücke zur Geschichte der kirchl. Reformbestrebungen, in ephemeride Quellen und Forschungen aus ital. Archiven VII (1904) 253 ss; Conc. Trid. I, 135, 15 ss; *Theiner*, Acta I, 454 s.

37^{8r}

1. Octobris, Mercurii, 1550. Romę.

Ivit pontifex hoc mane in arcem S. Angeli, ubi pransus est cum R^{mis} DD. cardd. Crescentio, S. Angeli et de Monte, ibique pernoctavit.

2. Octobris, Iovis.

Revertitur pontifex palatium apostolicum hora 15., pransusque est in Belvidere cum card. Carpensi, qui ad Urbem reversus est heri sero. In die autem lud[itur] ac hora 23. ivit in aulas palatii solusque cenavit.

5

Recipiuntur litterę ex Venetiis de novitatibus Turcarum, qui¹ amanter suscepit oratorem Venetorum, et quod suspicetur de bello.

3. Octobris, Veneris.

Fuit consistorium secretum in aula antiqua solita, in quo dantur quedam ecclesiae et quaedam permutantur; ut illa Oppidensis relinquatur a Thoma Casello et ei datur Cavensis² etc. Item constituitur mons super pheudis sedis apostolicae ad sum- 10 mam ---³, qui reddant 12 pro quolibet 100.

Pontifex absoluto consistorio ivit in Belvidere, ubi pransus est ac tota die permansit, fecitque secretam signaturam atque hora 23. revertitur palatium apostolicum³.

4. [Octobris], sabbato.

*Hoc mane hora 14. fit signatura publica in aula consueta, deinde pransi sunt cum Ste S. R^{mi} DD. cardd. Crescentius, Paceccus et Verallus ac de Monte. Qui 15 tota die cum B^{ne} S. fuerunt.

Scribitur Venetias ad nuncium apostolicum de receptione suarum 27. Septembris datarum, et de responsione imprimis super concilio, quod speratur indici posse ad pascha resurrectionis, et de aliis novitatibus reginae Mariae, et quod sit expeditum et aptatum breve unionis beneficiorum primiceriatui S. Marci et datum ipsi oratori Veneto⁴. 20

*Indicetur hodie missa sollemnis crastina die celebranda in ecclesia S. Petri, cui intererunt pontifex et cardinales omnes, ac iubilium plenarium omnibus visitantibus dictam ecclesiam ab ortu solis usque ad occasum dicti diei pro reddendis gratiis Deo pro felici victoria christianorum contra infideles in expugnatione Africę.

37^{8v}

Dominica, 5. Octobris.†

Missa sollemnis pro expugnata Africa a christianis.

Quoniam pontifex incredibilem (ut decet) laetitiam cepit ex hoc felici nuncio de 25 expugnatione Africae factae his proximis diebus ab exercitu Caesaris, et multa animi sui exhilarati indicia atque signa publice ostendit, tum in festis ignibusque publicis tam^b hic in palatio apostolico quam in arce S. Angeli (ut superius adnotatum est) factis, tum etiam aliis multis modis. Novissime autem voluit etiam S^{tas} S. de ipsa victoria Deo omnipotenti gratias publicas (prout ante privatim id fecerat) agere. Quare hoc mane 30 iussu S. S^{tas} celebrata est in ecclesia S. Petri missa sollemnis a R^{mo} card. Burgensi, cui interfuit pontifex ipse cum omnibus cardinalibus et oratoribus principum et praelatis, una cum omnibus religiosis Urbis, quos processionaliter hoc mane ad ipsam ecclesiam venire mandaverat. Redditaeque sunt Deo gratiae pro dicta felici victoria, quam utinam Deus omnipotens semper populo christiano contra communem fidei nostrae hostem 35 donare dignetur.

† *in marg.*: Epigr[amma] Triph[onis]⁵.

^a *lacuna in cod.*

^b *cod. tum.*

¹ supple: Turcarum tyrannus.

² Quae vacabat resignatione Ioannis Thomae a S. Felicio, cf. Conc. Trid. I, 152⁵; de Thoma Casello, qui interfuerat concilio, cf. ibid. in indice s. v. Brittoniensis.

³ De audientia hac die ob controversias episcopatum Massiliensem tangentes habita card. Turnonius refert apud *Druffel*, I, n. 497, p. 510.

⁴ Cf. supra p. 191, I et adn. I.

⁵ Cf. supra ad 22. Septembris, p. 192, 32 et adn. 5.

Absoluta missa S^{ias} S. dedit prandium 10 cardinalibus, videlicet Carpensi, Burgensi, Crescentio, Pacecco, de la Cueva, S^u Angeli, Verallo, Medicensi, Maffeo et Pisano, qui tota fere die cum B^{no} S. commorati sunt, maxime autem Carpensis, Burgensis et Mapheus, qui hora 21. iverunt cum S. S^o in Belvidere, ubi paululum immorati recesserunt, red-
5 eunte palatium apostolicum S^{ie} S.

Scribitur ad cardinalem camerarium pro patriarchatu Antiocheno¹ vacante per obitum D. de Gonzaga, clerici camerae apostolicae². Quę litterę subscribuntur a S^o S. et sigillo piscatorio signantur.

Lunae 6. Octobris.

Ivit pontifex summo mane in arcem S. Angeli, ubi cum R^{mis} DD. Crescentio,
10 Maffæo, S. Florae et de Monte pransus est, in dieque ludi[tur].

Audiuntur oratores Gallus et Venetorum, qui gratias egit de brevi unionis iam denuo aptato super primiceriatu Venetiano S. Marci.

Martis 7. Octobris.

379^r

Persansit pontifex in dicta arce S. Angeli per totam diem cum R^{mis} Pacecco, Crescentio et S. Angeli. Hora autem 23. revertitur palatium apostolicum descenditque
15 apud Belvidere, ubi usque ad noctem immoratus fontes lustr[ando].

Mercurii 8. Octobris.

Dedit pontifex hoc mane prandium D. Didaco, oratori Caesareo, apud Belvedere, ubi in die negotia tractantur³. Deinde hora 21. eo recedente, itur spatium ad fontes.

)

Iovis 9. Octobris.

Auditur hodie per longum tempus D. de Durfé, orator Gallorum, qui est recessurus in Galliam, cum quidam alius eius loco suffectus sit. Deinde ivit pontifex spatium
20 in Belvidere cum R^{mis} Maffæo et de Monte.

<Obedientia civitatis Avinionensis.>^a

Veneris 10. Octobris.

Mane hora 13. pontifex ivit in arcem S. Angeli, sociatus a R^{mis} Crescentio et S. Florae, qui una cum de Monte et Pacecco ibidem pransi sunt ac tota die perman-
serunt. Auditur ibi orator Venetus, cum crastina die Venetias scrib[atur].

Sabbato 11. [Octobris].

25 Persansit in eadem arce pontifex una cum R^{mis} Burgensi vel S. Iacobi (mutavit enim his diebus episcopatum et relicto Burgensi accepit Compostellanum)⁴ ac Crescentio et Pacecco et de Monte.

Scribitur ad nuncium apud Venetos de iis, quae heri orator Venetus cum S^o S. egerat, de frumento Romandiola, de novitatibus Augustanis.

^a in marg.

¹ Recte: Alexandrino.

² »Giulio Gonzaga de' conti di Novilara, figlio di Alessandro, nel dì 1 di Giugno 1541 ottenne il chiericato di camera, ch'era vacato per la rassegna fattene da Gio. Girolamo de' Rossi (Instr. camer. tom. XXX, pars II, p. 120). Nel 1543 fu destinato ai 3 di Giugno per esigere dagli Elrei dello stato ecclesiastico un sussidio di cinque vigesime (Brev. num. 360). Ai 23 di Maggio del 1550 fu promosso al patriarcato di Alessandria per rassegna fattene dal card. Guido Ascania Sforza, che aveato ottenuto ai 6 di Aprile dell' anno 1541. Ma il nostro Giulio nello stesso anno cessò di vivere. Il suo chiericato fu conferito ai 20 di Ottobre del medesimo anno [sed supra p. 153⁵ dicitur 14. Octobris hoc factum esse] a

Gio. Battista Galletti Pisano (lib. offic. Pauli III etc. p. 31), e il patriarcato ai 19 di Gennaio del 1551 a Cristoforo del Monte vescovo di Marsiglia, come vacante non solo per la cessione del regresso, che vi avea il card. Sforza, ma eziandio per obitum quondam Iulii Gonzaghae, qui curialis erat, in civitate Tiburtina, loco utique a Romana curia ultra duas dietas legales non distante, ad quam recreationis seu alia causa secesserat³ (Acta consist.)=: *Garampi*, Saggi, Append. p. 275. In cuius favorem pro illo patriarchatu scriptum sit, cognoscitur ex relatione ad 20. huius mensis.

³ Quid specialiter tractatum sit, coniecit *Pallavicinus* II, II, I.

⁴ Cf. supra ad 7. Septembris, p. 190, l. 8.

Dominica 12. Octobris.

Revertitur pontifex hora 22. palatium apostolicum, sociatus a R^{mis} Maffeo et de Monte, qui una cum S. Angeli et Crescentio in dicta arce cum Ste S. permanserant.

Lunę 13. Octobris.

Mane pontifex dedit prandium D. oratori Gallo apud Belvedere, eoque expedito hora 19. ivit S^{tas} S. Mallianam una cum cardd. Crescentio et de Monte.

☾ Mane, antequam pontifex Mallianam iret, expedit D. Franciscum Lambertinum, 5 Callensem, camerarium S^{tie} S., quem mittit in Africam ad D. Ioannem Vega, ut cum eo congratuletur de expugnatione Africae. Fuit enim ipse Io. Vega Caesarei exercitus generalis dux in dicta expeditione una cum Illmo principe D. Andrea Aurie¹.

379^v

14. Octobris, Martis, et 15., Mercurii.

His duobus diebus pontifex permansit in villa Malliana cum supradictis cardinalibus vacando venationibus et animi recreationi².

10

Iovis 16. [Octobris].

Hora 22. revertitur pontifex ex Malliano, sociatus a supradictis cardinalibus.

17. [Octobris], Veneris.

Pontifex summo mane ivit in Belvidere, ubi pransus est cum R^{mis} Carpensi et de Monte, qui tota die simul permanserunt. Ivitque hora 21. spatium ad prata Montis Marii.

Sabbato 18. Octobris.

Scribitur Venetias ad nuncium apostolicum, quid orator dixerit heri S^{ti} S. de novitatibus Augustanis et de frumento Romandiola³.

15

Pontifex pransus apud Belvedere cum Crescentio, Pacecco et de Monte, qui in die ludunt.

Auditur orator Gallus⁴ et cardinalis Durantes.

Dominica 19. Octobris.

Pontifex celebravit in aula secreta, deinde pransus est cum cardinalibus S. Iacobi, 20 Crescentio, S. Georgii et de Monte. A prandio autem ivit in Belvidere cum dictis R^{mis}, addito cardinali S. Florae, et hora 21. ivit spatium eques ad vin[eam] Mad[amae].

20. Octobris, lunae.

* Hora 15. fuit consistorium secretum in aula solita palatii apostolici, in quo inter cetera creatur patriarcha Alexandrinus R^{mus} D. episcopus Massiliensis, S^{ti} S. frater uterinus⁵. Absolutoque consistorio pransus est cum cardinali de Monte et Carpensi. 25 Hora autem 22. ivit in arcem S. Angeli, ubi pernoctavit.

Martis 21. [Octobris].

* Existente pontifice in arce S. Angeli, fit ibi signatura publica in aula maiori supra propugnaculum lapidum quadratorum in fine pontis S. Angeli, pransusque est cum cardinalibus signaturae, excepto Verallo. Audivitque in die oratorem Caesareum; in nocte vero permansit etiam in dicta arce.

30

¹ et cum D. Garcia de Toledo, filio viceregis Neapolitani, cf. *Ranke*, Deutsche Gesch. V 106; *De Leva* V 180.

² »Una replica del papa al Fighino de' 14. d' Ottobre 1550« allegatur a *Pallavicino* 11, 10, 4; et 11, 11, 2 »lettera scritta al Fighino sotto i 15. d' Ottobre 1550.«

³ Epistula citatur a *Pallavicino* 11, 11, 3.

⁴ Eius litterae hac die ad regem datae apud *Druffel* I, n. 506, p. 517.

⁵ Cf. supra p. 195, l. 6 et adn. 2. Cum acta consistorialia mihi non praesto sint, nescio quomodo solvenda sit contradictio inter hanc relationem Massarelli et excerpta illa Garampiana. — In illo consistorio praeterea probabantur indulta a pontifice Gallorum regi concessa, cf. *Durfé* apud *Druffel* I, n. 512, p. 522.

Mercurii 22. [Octobris].

Mane hora 15. pontifex revertitur palatium apostolicum pransusque est apud Belvidere cum R^{mis} Crescentio, Mafeo, S. Georgii et de Monte. Hora autem 22. revertitur card. Farnesius in Urbem (cum ab ea abfuisset per 5 menses in statu suo Farnesiano¹) descenditque apud palatium apostolicum et in eo habitu equitantis deosculatus est pedes S^{mi} D. N. in aula audientiarum, receptus benigne cum maxima hilaritate; ab eo enim praecipue pontificatum adeptum fuisse Iulium superius ostendimus.

Iovis 23. Octobris.

380f

Ordinatur bulla indictionis concilii edenda et publicanda a pontifice².

Qui mane pransus est in aula audientiarum cum card. Mafeo et de Monte. Deinde hora 20. ivit in Belvidere, ubi permansit usque ad noctem, cenatus in aula ant[i]ca[merae³].

Veneris 24. [Octobris].

10 Pontifex mane dedit prandium R^{mo} D. Farnesio in Belvedere cum card. de Monte. Hora autem 23. reversus est Urbem card. S. Crucis, cum a mense Maii abfuisset ab ea ob gravissimam aegritudinem, a qua cum Dei laude tandem liber factus est³.

25. Octobris, sabbato.

Scribitur Venetias ad nuncium apostolicum, quod iam reversi sunt omnes cardinales deputati super reformatione⁴, et propterea quod vacabitur eius ex-
15 peditioni.

Pontifex pransus [est] in aula audientiarum cum solo cardinali de Monte. Hora autem 21. audivit cardinalem S. Crucis.

26. [Octobris,] dominica.

20 Ivit mane pontifex in Belvidere, ubi pransus est cum R^{mis} S. Iacobi, S. Georgii et de Monte. Qui una postea hora 20. equitarunt ad vineam pontificiam supra montem hortorum extra portam Flamineam. Et rediit in arcem S. Angeli.

Lunę 27. Octobris.

Permansit pontifex tota die in arce S. Angeli una cum card. Crescentio, Pacecco et de Monte. Ludunt. Auditur orator Gallorum.

28. [Octobris], Martis.

25 Pontifex pransus est in eadem arce S. Angeli cum cardd. Crescentio, Pacecco, S. Angeli, Farnesio, S. Florae, S. Georgii et de Monte. Deinde hora 23. reversus est palatium apostolicum sociatus ab eisdem cardinalibus.

29. [Octobris], Mercurii.

30 Quia heri fuit festum SS. Iacobi et Iudae et signatura publica haberi non potuit, hodie pontifex signaturam ipsam publicam haberi voluit in palatio apostolico in aula solita. Qua absoluta hora 15. S^{ias} S. ivit Mallianum⁵, sociatus a septem R^{mis} cardinalibus, videlicet Crescentio, Pacecco, S. Angeli, Farnesio, S. Florae, S. Georgii et de Monte. Pransusque est in villa Maximorum 2 milliar. ab Urbe. Postea ivit Mallianum, ubi pernoctarunt omnes.

30. Octobris, Iovis.

Hora 22. pontifex revertitur ex Malliana, sociatus a supradictis cardinalibus usque ad Belvidere. Cenatus cum solo cardinali de Monte.

¹ Fuerat etiam Parmae, unde scripserat pontifici 18. Octobris, cf. *Gius. Cugnoni*, Prose inedite di Annibal Caro, Inola 1872, 149, apud *De Leva* V 122⁵.

² Cf. infra ad 14. Novembris.

³ Cf. Didaci Lassi epistulam apud *Druffel* I, n. 519, p. 525.

⁴ Cf. supra p. 193, l. 25 ss; *Druffel* I, n. 519, p. 525.

⁵ Villa prope Romam.

380v

31. Octobris, Veneris.

*Hodie, quia est vigilia festivitatis omnium Sanctorum, fiunt vesperae pontificiae in sacello Sixti, quibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus et oratoribus. Egit sacra card. de Turnone, qui crastina die celebraturus est.

1. Novembris, sabbati, in festo omnium sanctorum.

*Pontifex summo mane celebravit in aula sua secreta, deinde descendit in ecclesiam S. Petri pontificaliter cum omnibus cardinalibus et praelatis, vectus in sede cum tyara. Ubi celebravit missam solemnem R^{mus} D. card. de Turnone habuitque orationem ---^a.

Missaque absoluta traduntur nuptui 50 virgines per societatem S. Marcelli de Urbe, quibus dantur per manus pontificis 50 flor., earum scilicet cuilibet. Deinde S^{tas} S. benedixit solemniter populum ex porticu marmorea super plateam S. Petri, astante incredibili populi multitudine, tum ob praesentem annum iubilei, tum pontificis omnibus gratissimi atque acceptissimi videndi causa.

Postea pransi sunt cum S. S^{te} cardd. Crescentius, Verallus, Medices, Mafeus, S. Angeli, Cauriensis, Farnesius, S. Florae, Ferrariensis et de Monte. Quibuscum tota die permansit S. B^{do}.

Hodie non fuerunt celebratę vesperae pro defunctis, ut moris est, ob crastinum diem dominicum, in quo non fit commemoratio defunctorum.

Dominica, 2. Novembris.

Quia est dies dominica, hodie non fit commemoratio pro defunctis, nisi in vesperis quae fiunt pont[ificaliter] in sacello Sisti, quibus intersunt S^{tas} S. et omnes cardinales, ut moris est. Pontifex hodie assistit vesperis cum veste panni rosacei ad formam capparum pontificalium cardinalium. Quod nunquam alias accidit in toto anno nisi in parasceve.

Nocte praeterita recessit Farnesius Parmam versus, cum egrotet Ill^{mus} D. Octavius eius frater.

Lune 3. Novembris.

Celebratur missa pontificia pro defunctis in capella Sisti. Peregit sacra card. Cauriensis. A prandio pontifex equitavit ad prata, deinde descendit apud arcem S. Angeli, in qua pernoctavit.

☪ <Obedientia regis Navarrae¹, vide litteras datas 28. Sept., receptas hac die 3. Novembris>^b.

381r

4. Novembris, Martis.

Pontifex pransus est in arce S. Angeli cum R^{mis} Crescentio, Pacecco, Cauriensi, S. Angeli, S. Florae et de Monte. Deinde hora 22. reversus est palatium apostolicum, cenatusque in aula audientiarum.

5. Novembris, Mercurii.

*Mane hora 15. fuit consistorium secretum, in quo constituuntur 4 cardinales, videlicet S. Crucis, Moronus, Crescentius et Polus, qui vacent reformationi studii Romani². Item agitur de reformatione generali facienda et conferuntur quaedam ecclesiae. Absolvitur autem hora 18.

Deinde pransi sunt cum S. Ste Crescentius, S. Florae, Moronus et de Monte. A prandio autem ivit pontifex in Belvidere, licet vehementissime flaret auster.

Recipiuntur litterae ex Germania a nuncio Pighino datae 8. Oct. super publicatione bullae concilii et de valetudine Caesaris³.

^a lacuna in cod.^b in marg.

¹ Antonius rex Navarrae iam prius oboedientiam pontifici per litteras praestiterat, cf. *Raynaldum* ad a. 1550, n. 35, et Iulii III responsum 11. Augusti datum ib. n. 36.

² Huius reformationis *J. Carafa*, De gymnasio Romano, Romae 1751, qui Iulium III vix nominat, mentionem non facit.

³ His litteris usus est *Pallavicinus* 11, 11, 1.

6. Novembris, Iovis.

Vacatur ordinationi bullae super publicatione concilii. Item reformationi studii.

Pontifex dedit prandium R^{mis} Crescentio, Verallo, S^{ti} Georgii, de Durantibus. Deinde cum card. Crescentio egit de superscriptę bullę aptatione, in quo tota die laboratur.

7. [Novembris], Veneris.

5 Summo mane pontifex ivit in Belvidere, ubi cum R^{mis} Mafaeo et Crescentio ac de Monte pransus est, necnon usque ad 22. horam immoratus est.

Vacatur rebus conc[ilii] ac reformationi. Audiuntur oratores Caesarei et Venetorum, ac recipiuntur litterae ex Venetia a nuncio in responsione litterarum nostrarum 25. datarum, de quibus supra.

10 *Fiunt exequiae communes pro cardinalibus, ut moris est, in sacello Sisti, quibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus. Celebravit R^{mis} D. card. Moronus, peregit autem officium pro defunctis (quod absoluta missa dicitur) S^{tas} S.

8. Novembris, sabbato.

381v

*Hodie fuit signatura publica in aula consueta. Deinde pransi sunt cum pontifice R^{mi} Crescentius, Paceccus et de Medicis. Qui cum S. S^{te} usque ad 22. horam
15 permanserunt.

Scribitur Venetias ad nuncium de Hebr[aeis].

9. Novembris, dominica.

Summo mane pontifex celebravit in suo cubiculo secrete devotionis causa. Deinde pransus est cum R^{mis} Burgensi, Crescentio, Salviato, S^{ti} Georgii, Cauriensi et de Monte, quibuscum tota die immoratus est.

20 Vacatur et reformationi et aptationi bullae publicationis concilii.

* 10. Novembris, [lunae].

Hodie est dies anniversarius obitus Pauli III. Quare (ut moris est) fiunt pro eius anima exequiae publicae in capella Sisti, quibus interfuerunt pontifex et cardinales omnes. Celebravit autem R^{mis} D. card. de Durantibus.

*Pontifex cum iam deputasset 8 cardinales pro rebus concilii pertractandis,
25 videlicet Tranensem, Neapolitanum, Turnonium, Compostellanum, S. Crucis, Moronum, Crescentium et Polum, et nunc ante omnia agatur de publicatione bullae ad ipsum concilium in civitatem Tridentinam reducendum, ipsaque bulla a Ste S. iam formata sit, antequam aedatur, pontifex voluit super ea consilium dictorum cardinalium habere. Itaque hodie misit ad eorum quemlibet ipsius bullae exemplar, ut super ea
30 postea quilibet sententiam suam dicere possit.

*Die eadem lunę oratores regis Polonię ingressi sunt Urbem per portam S. Petri. Quibus iverunt obviam familię pontificis et cardinalium, ut moris est, comitantes eos usque ad palatium S. Georgii, ubi hospitati sunt¹.

Eadem die et hora (nempe 22.) ingressa est Urbem Illma D. Ludovica de
35 Monte, soror germana pontificis², per portam Flaminiam, cui ivere obviam maxima nobilium multitudo una cum oratore regis Gallorum. Hospitata est in via Leonina in palatio posito in angulo plateae Salviatorum apud filium suum Vincentium de Nobilibus, Politianum.

*Hac eadem etiam hora pontifex recessit ex palatio apostolico et ivit in arcem
40 S. Angeli, ubi in nocte commoratus est. Celebravit mane pontifex devotionis causa, atque hodie ieiunavit. Maxima enim devotione S^{tas} S. ex antiquo more veneratur festum S. Martini.

382r

* In codice iterum legitur: Die Veneris 7. Novembris, sed Veneris super rasuram et minus clare.

¹ Iam prius oboedientia nomine regis Poloniae praestita erat (cf. supra p. 177, 16), sed non solemniter, ut videtur. Binas litteras pontificis ad regem,

17. Febr. et 23. Iulii datas, exhibet Raynaldus 150, n. 39 40. De audientia v. infra ad 19. Novembris.

² Cf. infra p. 200, 12 ss.

Martis 11. Novembris, in festo s. Martini.

Pontifex permansit hoc mane in eadem arce S. Angeli, in qua pransus est una cum R^{ma} S. Crucis, Crescentio, Turnonio, S. Angeli, Cauriensi, della Cueva, S. Florae, Ferrariensi, S. Georgii et de Monte. Deinde hora 21. revertitur palatium apostolicum.

Mercurii 12. Novembris.

Congregatio R^{morum} deputatorum super rebus concilii.

Hodie fit congregatio octo R^{morum} DD. deputatorum super rebus concilii coram pontifice in aula audientiae, in qua egerunt de bullae publicatione super reductione 5 concilii ad civitatem Tridentinam, cuius exemplar fuerat missum ipsis Dominis nudius tertius, ut supra, et ab omnibus laudatur.

Eadem die absoluta congregatione super rebus concilii fuit congregatio R^{morum} cardinalium super reformatione studii Romani coram Ste S., qui DD. deputati retulerunt Sta S. ea, quae ipsi egerant circa ipsam reformationem, ut iuxta Sta S. sententiam res 10 concludi posset. Commendati sunt a S. S^{te}, et eis omnia remittuntur.

* Hac eadem die hora 23. cum dimidia Illma D. Ludovica de Monte, soror germana pontificis, aetatis circiter 66 annorum, primum venit deosculatum pedes Sta S. in aula audientiarum una cum D. Cornelia, filia naturali D. Balduini, fratris Sta S. 15 Excepta fuit incredibili cum laetitia ac animi iocunditate, non sine aliquali lachrimarum ab intimi cordis gaudio provenientium effusione. Postquam autem aliquantulum simul (astantibus familiaribus quamplurimis) immorati sunt de generalibus locuti, recessit reverti-
382v |turque domum suam¹.

Iovis 13. Novembris.

Pontifex vacavit bullae concilii aptationi cum R^{mo} D. card. S. Crucis, pransus cum card. de Monte in aula audientiarum. Audivit oratorem Caesaris. 20

* Placuit tandem bonitati divinae, ut post 13 annos recuperarem prioratum S. Severini de S. Severino, patria mea, per resignationem D. Virgilio de Capiteferreo, cl[erico]i et nobilis Romani² — quod faustum felixque sit —, recipiente consensum D. Ioanne de Nizzis, notario camerae, praesentibus DD. Triphone Bentio Asiatensi³, S^{mi} D. N. secretario, et N. sollicit[at]ore Hispano. Actum in ecclesia S. Petri ante altare ubi vultus 25 Domini conservatur, prope altare virginis, cui me et actiones meas commendo^b.

☾

* Die Veneris 14. Novembris.

Hora 15. fuit consistorium secretum in aula solita, in quo inter caetera legitur et publicatur bulla reductionis concilii ad civitatem Tridentinam pro kalendis Maii proxime futuris. Quae bulla commendatur et laudatur ab omnibus, atque ita firmatur³. 30

* 15. Novembris, [die sabbati].

Die sabbati fuit signatura publica in aula consueta, qua absoluta pransus est cum Ste S. card. Crescentius, qui postea expeditionem ad nuncium apud imperatorem aptant.

Scribitur ad nuncium apostolicum apud imperatorem et mittitur ei bulla autentica plumbata super reductione concilii ad civitatem Tridentinam, ut S. M^{ti} 35

^a sic.

^b in margine picta est manus hanc narrationem ostendens.

¹ Videtur esse mater Ioannis Vincentii de Nobilibus, de qua Matthaeus Dandulus (apud *Albèri* ser. II, vol. III, p. 357) ita narrat: »Venne sua madre in Roma, una bella vecchiona, incontrata ed accompagnata da molti grandi, e tra gli altri dallo ambasciadore di Francia, sempre alla lettica, ed anch' io la visitai per nome della Serenità Vostra. Ma S. Sta non ebbe piacere che la stesse lì a far corte, e la licentiò molto presto. E più presto ancora la madre del Sig^r Ascanio, venutaci pochi giorni inanti il mio partire [reversus est Venetias, nella primavera del 1551', *Albèri*

l. c. 335], e per istrada trovai la lettica colla quale era ritornata a casa sua.«

² Multis locis diarium desiderium huius prioratus cognoscitur, cf. Conc. Trid. I in indice s. v. Sep-tem-peda, et supra p. 192, l. 22 et adn. 7.

³ Incipit *Cum ad tollenda* et typis exscripta est apud Raynaldum ad a. 1550, n. 21, et in omnibus canonum et decretorum concilii editionibus. »La qual fu interamente dettata da esso« (pontifice), dicit *Pallavicinus* II, 11, 3, allegando litteras Dandini 18. Oct. nuntio Venetiarum datas. Cf. *De Leva* V, 109 ss; infra p. 209, 26.

ostendatur¹. Scribitur item Venetias, Hispaniam et Portugalliam mittendo dictae bullae exemplaria.

Eadem die hora 23. pontifex proficiscitur in arcem S. Angeli, ubi etiam pernoctavit. 183

Dominica, 16. Novembris.

Ob perpetuam ingentem pluviam pontifex non recessit ex arce S. Angeli, sed in
5 ea commoratus est cum R^{mis} Crescentio, Cornelio, S. Angeli, S. Florae et de Monte.
Auditur etiam hodie orator Caesareus.

Lunę, 17. Novembris.

*De Ioanne Hieronymo de Rubeis episcopo Papiensi satis diffuse superius²
dictum fuisse meminimus, quod scilicet a Paulo III episcopatu ipso privatus fuerat et a
Iulio III in gratiam Ill^{mi} D. Ferrandi Gonzagae et card. Mantuani restitutus, absente
10 tamen eo ab Urbe, quam hesternae die intravit, et hodie primum deosculatus est pedes
S^{ti} S. in arce S. Angeli, receptus hilari vultu et animo.

*Eadem die pontifex hora 22. revertitur palatium apostolicum descenditque apud
Belvidere, sociatus a R^{mis} Mafaeo et Sabello.

*Die Martis 18. Novembris.

quę fuit festum dedicationis ecclesiae S. Petri, pontifex mane hora 16. de-
15 scendit in ipsam ecclesiam, sociatus a R^{mis} DD. S. Crucis, de Sylva, Morono et Mafaeo
ac Polo, Sabello et de Monte. Ubi audivit missam celebratam ab uno ex cappellanis in
altare sacramenti. Qua absoluta visitavit altare, sub quo corpora apostolorum Petri et
Pauli recondita sunt, factaque ibi oratione reversus est palatium apostolicum videntque
20 una cum dictis cardinalibus sacrarium apostolicum, ubi multae preciosę vestes, vasa,
cruces et alia paramenta pontificalia antiquitate veneranda conservantur.

Postea pransus est cum S. Crucis, de Sylva, Morono, S. Georgii et de Monte in
aula Constantini.

In die vero audivit Ill^{mm} D. Fabritium Columnam et nobiles aliquos, egitque cum
Illmo D. Balduino fratre suo de domestica re. Recepit primum ad osculum pronepotem
25 suum, filium filiae fratris S^{ti} S., quę in Urbeveteri nupta est.

☾

*Die Mercurii 19. eiusdem mensis Novembris.

mane hora 17. in palatio apostolico in aula magna regum habitum fuit consistorium
publicum, in quo D. Andreas ---^a orator Ser^{mi} D. Sigismundi, regis Poloniae,
praestitit obedientiam S^{mo} D. N. Deosculatisque prius pedibus S^{ti} S. et ab ea ad
osculum manus et oris amanter receptus praesentavit litteras S. M^{ti} ad S. S^{tem} sub dat. Gra-
30 coviae die ---^a. Quae alta voce lectae fuerunt per D. Romulum Amaseum, S. S^{ti} secre-
tarium. Habuitque ipse orator luculentam orationem in commendationem et laudem
S. B^{ti} et detestationem praeteritorum temporum, offerens operam et regias vires S. S^{ti} et
sedi apostolicae, in cuius obsequium se promptissimum semper futurum pollicebatur. Cui
a S. S^{to} responsum est commendando hoc pium regis officium et eiusdem erga religionem
35 affectum cum maxima sui regni laude, quod cum sit vicinum haereticis, ea pesti hucus-
que immunem^b servaverit, ipsique regi de oblationibus gratias retulit obtulitque versa vice
S. S^{ti} et sedis apostolicae benevolentiam et animi promptitudinem⁸ etc. ut supra p. 164, 4 ss⁴.
Dimittiturque consistorium hora 18¹/₂, pontifexque dedit prandium ipsi oratori ac R^{mis} ---^c.

^a lacuna in cod.

^b sic.

^c nomina desunt, sed supplenda videntur ex relatione diei sequentis.

¹ »Visum est illud (diploma) Caesaris senatoribus
asperius in asserendo iure pontificio sensereque ex-
acerbatum iri Lutheranos...»: Raynaldus ad a. 1550,
n. 19; cf. De Leva V III ss. Quibus refelluntur
partim ea, quae Pallavicinus (II, II, 4) contra Sar-
pium nitebatur demonstrare.

Concilium Tridentinum. II.

² Supra initio huius diarii p. 121.

³ In cod. Vat. 6198 f. 11 est responsum nomine
Iulii III ad D. Albertum, oratorem regis Poloniae;
sed cum diem in excerptis meis non ascripserim, nescio
utrum sit hoc die an 14. Iunii (v. supra) datum.

⁴ A Nic. Farfaro fiscali rogantur protonotarii etc.

20. Novembris, Iovis.

Pontifex ut citius expediret oratorem regis Bohemiae^a, vocavit hoc mane eum ad prandium una cum cardd. Crescentio et Maffeo, qui cum S. S^{to} usque ad 21. horam permanserunt. Deinde pontifex ivit in Belvedere cum card. Crescentio, etsi pluvia et ventus invalerent. Delectatur enim mirum in modum pontifex eo loco, atque propterea quotidie novis structuris, statuīs et aedificiis ornat.

5

384^r*Die Veneris 21. suprascripti mensis **Novembris**^b

flumen Tyberis mirum in modum auctus^c est, ita ut ad radices usque Montis Marii pervenerit et circumadiacentia prata compleverit, totaque hac die et hebdomada noctu diuque ingentes pluviae viguerunt.

*Die sabbati 22. **Novembris**

fuit signatura publica, qua absoluta pontifex dedit prandium cardd. Crescentio, Ver-
rallo, Pacecco et de Monte, audivitque a prandio D. Didacum, oratorem Caesareum, et 10
oratorem Venetum.

*Die dominica 23. **Novembris.**

Pontifex summo mane celebravit devotionis causa in aula secreta, deinde habuit prandium R^{mis} DD. Carpen-
si, Crescentio, Cornelio, S. Georgii et de Monte ac etiam
D. Didaco oratori Caesareo. Hora autem 21. S^{tas} S. proficiscitur in arcem S. Angeli,
ubi etiam pernoctavit.

15

Lunę 24. **Novembris.**

Die lune pontifex etiam permansit in arce S. Angeli, pransus cum R^{mis} DD.
Crescentio, Pacecco, Cauriensi, S. Angeli, S. Florae, Ferrariensi, S. Georgii et de Monte,
qui tota die cum S^{to} S. permanserunt, audita commedia^e, Menaechmi^{d 1}.

25. **Novembris, Martis.**

Pontifex hac eadem die mansit in arce S. Angeli, pransus cum R^{mo} S. Crucis et
Maffaeo, cum quibus tota fere die de negociis egit, ac postea hora 23. audivit oratorem 20
Caesareum et D. Camillum Ursinum.

*Die Mercurii 26. **Novembris**

mane hora 16. pontifex recessit ex arce S. Angeli reversusque est palatium apostolicum,
pransus apud Belvidere cum R^{mis} Crescentio et de Monte. Horaque 21. audivit R^{mom}
Carpensem et D. Fabritium Columnam ac marchionem de Mezorana.

27. **Novembris, Iovis.**

Summo mane pontifex ivit in Belvidere, ubi pransus est cum R^{mis} Turnone, 25
384^v Crescentio, | S. Georgii et de Monte, ac etiam D. oratore Chr^{mi} regis, qui fuerunt cum
S. S^{to} usque ad 21. horam, qua equitavit S. B^{do} extra Belvidere spatiatum ad circum-
vicinia prata usque ad noctem.

Die Veneris 28. **Novembris**

fuit consistorium secretum, in quo providentur quaedam monasteria, et fit verbum
de reformatione facienda, absolutoque consistorio pransi sunt cum S^{to} S. cardd. Polus et 30
de Monte. Audiuntur in die orator Venetorum super assistentia nobilium saecularium
in iudicio haereseos, quod denegavit pontifex, cum sit contra canones², item D.
Fabritius Columna.

^a sic; sed sine dubio legendum est Poloniae.^b cod. Martii.^c sic.^d Ita scripsi; cod. habet Mecneñ (ex quo Woker fecit Mecaenatis [sic!])¹ Cf. ad 22. Ian. 1551, qua die recitata est comoedia
Plautina »Eunuchi« inscripta, et 3. Febr. »Aulularia«.² De hac audientia cf. Dandini relationem in
adnotatione sequenti.

*Die sabbati 29. Novembris

mane hora 16. fuit signatura publica, qua absoluta pontifex dedit prandium omnibus R^{mis} qui interveniunt ipsi signaturae, videlicet Crescentio, Pacecco, Verallo et Medicensi.

Scribitur ad nuncium Venetiarum de interventione, quam petunt Veneti apud eum nuncium in causis haereseos, quod pontifex denegavit. Item de causis, quae cognoscuntur coram iudicibus secularibus, cum causae ipsae sint ecclesiae¹.

Pontifex hodie cepit parumper laborare podagra.

Die 30. dicti mensis Novembris,

quae fuit dies dominica prima adventus Domini, celebratur de more missa sollemnis in sacello Sixti, quam decantavit R^{mus} D. Philos Roverella episcopus Asculanus, Urbis gubernator, habitaque est oratio a procuratore ordinis Dominicanorum. Interfuerunt omnes cardinales, sed S^{tas} S. abfuit ob podagrae dolorem.

I. Decembris 1550, [lunae].

²Quoniam haec dies festivitatis s. Andreae est summo pontifici fatalis felixque (in ea enim e manibus Germanorum militum, qui Urbem diripuerunt, anno 1527 liberatus fuit, cum obses a Clemente VII una cum quinque aliis ipsis militibus et toti exercitui Caesaris datus esset³), voluit S^{tas} S., ut celebraretur missa sollemnis in ecclesia S. Petri, quam decantavit - - -^a, fueruntque praesentes omnes cardinales, pontifex autem non interfuit, cum laboraret podagra.

Absoluta missa S. S^{tas} dedit | lautissimum prandium 23 cardinalibus et oratoribus principum in aula maiori Constantini. Cardinales autem fuerunt infrascripti, videlicet Carpentis, S. Crucis, de Sylva, Moronus, Crescentius, Cauriensis, de la Cueva, de Durantibus, Paceccus, Cesius, Verallus, S. Angeli, Medices, Mapheus, Pisanus, Gaddus, S. Florae, Polus, Ferrariensis, Sabellus, Cornelius, S. Georgii, de Monte. Adsunt etiam

^a lacuna in cod.

¹ Particulam litterarum exhibet *Morandus*, Monumenti di varia letteratura I, 1, 100: »Intorno alla materia della parte presa da quei signori sopra il dare l'assistenza de' rettori delle terre nelle cause dell' heresia il clarissimo ambasciatore parlò hieri largamente a N. S^{re}, et si lesse una lunga lettera che la signoria gli ha scritta sopra ciò et perchè hebbe da S. B^{no} risposta molto ampla et giustificata fino di mostrarli li canoni antichi, che parlano in termine, per li quali si vede manifestamente che nè quei signori, nè altri possono poner mano in questa materia, la quale è meramente spirituale, senza incorrere in censure et mettere a pericolo la salute delle anime loro con esser et causa di cattivo esempio appresso gli altri, li quali pur troppo si sforzano di ingerirsi più oltre che non li tocca in queste cose; in modo che si concluda, che se ne doverano astenere et lasciare quae Dei sunt, ipsius Dei sint«. — De haeresibus tunc in Italia et maxime in dominio Veneto pullulantibus cf. *Raynaldus* ad a. 1550, n. 37 s. Beccadellus, nuntius apud Venetos degens, 13. Septembris scripserat Dandino: »Alla inquisitione contra gli heretici qui s' attende assai diligentemente, nè ci potemo in ciò dolere di questi signori, perchè fanno il debito« (*Morandus* l. c. 98). Deinde binis Dandini litteris laudata erat Venetorum diligentia (l. c.; cf. supra p. 193, adn. 1). »Con sì reciproca soddisfazione passarono gli affari della cattolica fede tra il pontefice e il serenissimo dominio Veneto, quando nel mese di Novembre 1550 i signori Veneziani, sempre intesi allo sbandimento dell' heresia dal loro stato, presero una parte in consiglio de' dieci con la giunta, che

nelle materie d'eresie nel loro dominio con gli ordinari procedessero i rettori dei luoghi con due altri dottori, siccome altre volte fu da loro decretato particolarmente per Brescia e Bergamo. Monsignore Beccadelli trovandosi in collegio si dolse di questo nuovo provvedimento, riputandolo pregiudicevole alla giurisdizione ecclesiastica. Gli fu risposto che tutto era fatto a buon fine, cioè 'per terrore de' tristi et per dar vigore al tribunale degli ordinari, il qual per se era debole et poco stimato, e che anzi speravano di riportarne lode da N. S^{re}, come la riportarono da papa Paolo III, quando deputarono in Venezia quest' assistenza, aggiugnendo ch'essi credevano avere facoltà dalla sede apostolica, e che avrebbero cercato questo documento per farglielo vedere fra tre o quattro giorni, desiderando di quest' opera fatta per servizio di Dio et quiete dello stato loro iustificarsi con N. S^{re}. Tutto ciò rileviamo da una lettera del Beccadelli a Monsr Dandino in data delli 15 di Novembre 1550, nella quale pienamente lo informa di quanto era seguito. [Alias litteras Beccadelli, quas ante 29. Nov. oportet advenisse, exhibet *Morandus* p. 101.] Spiacque moltissimo al sommo pontefice la determinazione presa dai signori Veneziani, massimamente in circostanza, che molti altri principi, nello ingerirsi fuor di modo negli affari ecclesiastici, lo aveano obbligato a stendere una bolla, colla quale fosse frenata la loro maniera di procedere in simili affari« (*Morandi* l. c. 99). Bulla, de qua loquitur *Morandus*, re vera edita est, cf. infra p. 207, l. 20 ss, adn. 2.

² Cf. *Raynaldus* ad a. 1550, n. 50.

³ Cf. supra p. 146, l. 29 ss.

nunc in Urbe 5 alii cardinales, qui ob diversa impedimenta suprascripto prandio non interfuerunt, videlicet Tranensis, Salviatus, Neapolitanus, Turnonius, Burgensis.

Pontifex laboravit graviter podagra adveniente nocte.

2. Decembris, Martis.

Nocte praeterita et tota hac die pontifex graviter podagra laboravit; propterea e lecto non surrexit neque negociis vacavit.

[Die Mercurii] 3. et [Iovis] 4. Decembris.

His duobus diebus pontifex etiam podagra laboravit. Audivit nihilominus die Iovis oratores Caesareum et Gallum, cum eis, licet valde a dolore oppressus, audientiam denegare non posset.

[Die Veneris] 5. et [sabbati] 6. Decembris.

Scribitur ad nuncium apostolicum Venetias de deliberatione S. S^{tie} innovandi censuras, quas canones infligunt turbantibus iurisdictionem ecclesiasticam¹.

A 7. usque ad 13. Decembris.

His diebus pontifex varie laboravit podagra, chiragra et collagra, ita ut in lecto maxime impeditus detineretur. Hodie autem, quae est festivitas s. Luciae, cepit convalescere et primum e lecto surgere, audivitque R^{mu} D. Crescentium et D. Didacum, oratorem Caesareum.

14. Decembris, dominica.

Pontifex etiam hodie mane surrexit e lecto et pransus est in aula audientiarum. Deinde audivit oratorem Caesareum ac card. Crescentium; hora autem 21. accubuit, cum adhuc omnino liber a podagra non esset.

15. Decembris, lune, et 16., Martis.

His duobus diebus vacavit pontifex recuperandae integrae valetudini. Fuerunt
335v | nihilominus cum S^{to} S. cardd. Crescentius et Cauriensis usque ad 21. horam, qua pontifex usque ad aulas novas Belvidere spatium profectus est.

Die [Mercurii] 17. eiusdem mensis Decembris

mane hora 16. fuit consistorium secretum, in quo inter caetera creatur episcopus Marianensis D. Balduinus de Balduinis de Barga, S. S^{tie} phisicus familiaris iam per multos annos². Item pontifex proposuit providendum esse annonae, quae nunc maxime desideratur in Urbe, ob quod etiam claudenda ei videbatur in vigilia nativitatis Domini porta sancta iubilei, cum ob multitudinem peregrinorum, qui hoc anno Romam accesserunt, omnia in Urbe magno pretio venundantur³, et iam adeo frumenti inopia crevit, ut multoties in Urbe panis qualiscumque non inveniatur. Item proposuit agendum esse de reformatione et extirpatione haeresum. Ab omnibus pia mens pontificis laudatur atque commendatur, et quaedam desuper provisiones fiunt, dimittiturque consistorium hora 20. cum dimidia³.

^a sic.

¹ Cf. supra p. 203, adn. 1 in fine. Litterae mihi videntur esse eadem, ad quas provocat *Morandus* l. c. p. 100 (die non ascripto): »Desidera S. Sta che quei signori non piglino ombra o opinione che si faccia tal publicatione per loro soli, ma universalmente per tutti, et per debito suo, con affimarli, che questa deliberatione della Sta S. era stata etiam prima che si avesse la lettera di V. S^{ria} et l'ambasciatore fusse audito, et perchè le parti di quei signori tanto catolici et religiosi sono di far dar braccio alli ordinari per

l'esecutione delli loro decreti et sententie, li esortava a contentarsi di quello. L'ambasciatore promise di scriver tutto pienamente, onde non vi accaderà che V. S^{ria} ci faccia altro, rimettendosi al detto ragionamento.« Cf. infra p. 207, l. 20 et adn. 2.

² Cf. Conc. Trid. I in indice. Balduinus ecclesiam suam minime ingressus 30. Martii 1554 translatus est Aversam obiitque a. 1581.

³ Litteris a Dandino ad nuntium Pighinum hac die de bulla concilij datis usus est *Pallavic.* II, II, 4.

Die Iovis 18. Decembris.

Pontifex audita missa proficiscitur in arcem S. Angeli, ubi tota die permansit atque etiam pernoctavit.

19. Decembris, Veneris.

Pontifex revertitur ex arce S. Angeli palatium apostolicum, descenditque apud Belvidere una cum cardinalibus Crescentio, S. Georgii et de Monte, qui eum comitati fuerant¹.

*Die sabbati 20. Decembris

fuit signatura publica in aula paraf[enariorum], cum iam diu ob eius chiragras^a S^{tas} S. non signasset. Signatura vero absoluta fuerunt in prandio cum S. B^{no} Paceccus, Crescentius et de Medicis, qui etiam tota fere die cum ea permanserunt.

Audiuntur oratores Caesaris et Venetorum ac etiam D. Ascanius Columna, qui cum D. Fabritio filio suo de eorum redditibus certat.

Scribitur ad nuncium Venetum de patriarchatu Aquileiensi resign[ando]².

^b*Die [dominica] 21. Decembris,

quae fuit dominica 4. adventus Domini, celebrata fuit de more missa pontificia in sacello Sixti. Peregit sacra R^{mus} D. episcopus Apratinus, sacrista apostolicus; quibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus. Missaque absoluta S^{tas} S. dedit prandium R^{mis} Crescentio et de Monte ac oratori Caesareo, cum quo postea egit de dissensione Ill^{mi} D. Ascanii Columnae cum suis filiis, ipso D. Ascanio praesente. Hora vero 21. ivit spatiatum in Belvidere.

Publica laetitia ob copiam frumenti Romam allati.

His proximis diebus elapsis ob praesentis anni sterilitatem et frumenti penuriam et ob incredibilem populi multitudinem, qui hoc anno iubilei Romam petierunt, aliquando per Urbem non nisi cum difficultate panis venalis reperiebatur, idque etiam non tantum ob defectum frumenti (cuius quidem etiam Romae maxima copia reperitur), sed ne eius pretium augetur. Venditur enim nunc et iam a multis mensibus mensura Romana, quae rubbium nuncupatur, aureis quinque, et Romani cives (apud quos non mediocris dicti frumenti copia est), ad septem aureos usque dictum pretium repente augere tentarunt, quod nullo modo pontifex pati voluit. Ex quo factum est, ut clausis Romanorum horreis aliquis inveniendi panem venalem difficultas orta est^a, nulla tamen pretii auctio facta fuit. Quare pontifex, qui a diversis partibus et principibus frumenti maximam copiam expectabat, et iam quatuor naves Centumcellas applicuerant, quae Romam ob maris difficilem navigationem vehi non poterant, equis terra asportari iussit. Cuius negotii curam D. Io. Baptista Boccacius, rei frumentariae generalis commissarius a S^{to} S. declaratus, habuit, hodieque 22. die Decembris ultra duo milia salmarum per portam S. Petri hora 20. ingrediuntur, tanto | quidem populi plausu ac laetitia, ut raro antea maior visa fuerit, eoque ordine, sociantibus timpanis, buccinis ac diversorum aliorum instrumentorum pulsantium sonitu ac strepitu, maximaque populi concurrente multitudine, additis etiam equitum et peditum, qui honoris gratia frumentum comitabantur, numero non mediocri, ac item duobus praeceuntibus curribus, in quorum uno insignia pontificia, in alio vero dea Ceres una cum Iustitia ensem evaginatam manu gestante deferebantur, eo (inquam) ordine, ut plurimam veri triumphi speciem prae se ferret, ac ipse Boccacius veluti annona restituta triumphator existeret. Quod frumentum ea serie per Urbem totam usque ad ecclesiam S. Mariae Novae in foro boario delatum fuit.

Horum omnium spectator fuit pontifex et porticu marmorea supra plateam S. Petri posita; adeoque S^{tas} S. ex hac publica laetitia exhilaratus^a fuit, ut laetitiam laetitiae addendo pecuniae non parvam summam ex illa porticu ad populum, qui in platea maximus erat, proici mandaverit et fecerit.

^a sic. ^b Ab hac pagina incipit novus quinternio cum litteris firmitioribus et, ut videtur, antiquioribus (sed et ipsis Massarellianis).

¹ Audivit pontifex ea die in castello S. Angeli etiam Matthaeum Dandulum, oratorem Venetorum, de convocatione concilii, cf. *De Leva* V, 112².

² Epistula hac die ad episcopos Poloniae data legitur apud Raynaldum ad a. 1550, n. 42.

Prorogatio iubilæi.

Licet pontifex, ne maiorum suorum institutum præteriret, portam sanctam iubilæi in subsequente vigilia nativitatis Domini claudere decrevisset, quod etiam anni sterilitas non parum faciendum suaserat, certis tamen rationibus et causis eoque magis adventus dictarum navium habito nuncio, ac etiam cum respiceret tantam populi multitudinem Romam ipsius iubilæi causa iam advenisse, tantamque in itinere esse intelligeret, ea spe ac opinione omnes moti, S^{tes} S. non antea iubilæum ipsum clausuram, quam integer annus a die aperitionis (quæ facta fuit 24. Februarii), præterisset, B^{do} S. sententiam suam mutavit ac iubilæum | usque ad Epiphaniam Domini derogavit. Quæ prorogatio publicatur hodie ad valvas ecclesiarum Urbis.

Martis 23. Decembris.

Pontifex audita missa ivit in Belvidere una cum cardinalibus Crescentio et de Monte, quibuscum in aula audientiarum pransus est. Deinde, quoniam die crastina celebraturus erat, vacavit orationibus, significaturque omnibus familiaribus suis communio per S. S^{tes} in ea missa facienda.

Die Mercurii 24. Decembris.

¹ Mane hora 16. pontifex celebravit in eius sacello secreto communicavitque omnes suos familiares, quibus (absoluta communione) concessit indulgentiam iubilæi his verbis: »Nos auctoritate omnipotentis Dei ac beatorum Petri et Pauli apostolorum eius et nostra, ac etiam virtute sacramenti per vos percepti concedimus vobis omnibus, qui illud sacramentum percepistis, plenariam indulgentiam sanctissimi iubilæi.« Quæ verba ea cum charitate protulit, ut a vero et pientissimo patre emanata omnes cognoscerent.

* Eadem die hora 21. vespere solemnes in sacello Sixti (ob pluviam, cum alias mos sit ut celebrentur in ecclesia b. Petri) decantatae fuerunt, quibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus, praelatis et oratoribus. Sacra autem peraguntur a S^{to} S.

* Hora autem 3. noctis pontifex cum omnibus cardinalibus profectus est in prædictum sacellum Sixti, ubi mattutinum^a solemne decantatum est, deferentibus omnibus solitis paramentis^a, decantatisque lectionibus, prima a cardinali de Monte, secunda a S. Georgii, tertia a Sabello, quarta - - -^b.

^{387v} * Absolutis autem lectionibus et decantata^a per cantores hymnus^a *Te Deum laudamus* incepta fuit missa hora circiter 5. noctis, quam celebravit R^{mus} D. Petrus card. Paceccus, cui etiam S^{tas} S. cum omnibus cardinalibus et praelatis interfuit. Qua absoluta omnes ad propria remearunt.

* Secundam vero missam, quæ in aurora celebrari solet, celebravit R^{mus} D. episcopus Aprutinus, sacrista apostolicus, privatim tamen, in dicto sacello Sixti absque præsentia pontificis et cardinalium, cum inde ad modicum tempus celebraturus esset pontifex solemniter in ecclesia b. Petri, et tot labores ab eis sufferri non possent.

* Die 25. Decembris,

quæ fuit Iovis, in festo nativitatis Domini, pontifex una cum omnibus cardinalibus et praelatis cum pluvialibus et mitris ac habitibus consuetis descendit in ecclesiam S. Petri, ubi S^{tas} S. celebravit missam solemnem; cantavit evangelium latinum R^{mus} D. card. Sabellus diaconus, aquam vero lavandis manibus dedit primo orator ducis Florentiæ, secundo orator Venetorum, tertio regis Gallorum, quarto imperatoris.

Missa autem absoluta cum iisdem habitibus S^{tas} S. et cardinales omnes accesserunt ad porticum marmoream palatii apostolici plateam S. Petri spectantem, ex qua pontifex populum benedixit ac pecuniam proiecit, adstante incredibili hominum multitudine ac continuo non tam in ipsa platea, sed in itinere, dum S^{tas} S. ad ecclesiam præfatam proficiscebatur et inde ad aulas suas reversus^a est, maximis altisque vocibus acclamante: Vivat papa Iulius.

^a sic.^b lacuna in cod.¹ Transumpsit hæc Raynaldus ad a. 1550, n. 50.

*Die [Veneris] **26. Decembris**, in festo s. Stephani prothomartyris,

388^r

celebravit missam solemnem in sacello Sixti R^{mus} D. card. de la Cueva, Hispanus, habuitque orationem D. Caesareus. Quibus sacris interfuerunt pontifex ac cardinales omnes. Deinde S^{tas} S. dedit prandium R^{mis} Crescentio et de Monte ac D. Didaco oratori Caesareo, cum quibus totam fere diem consumpsit.

*Die sabbati **27. Decembris**

5 in festo s. Ioannis apostoli et evangelistae celebravit missam solemnem in sacello Sixti R^{mus} D. card. Cauriensis, nunc Burgensis nuncupatus. Oratio non fuit habita, quia is, qui eam habiturus erat, non comparuit. Interfuit pontifex cum cardinalibus, quorum Ferrarien[sem], S. Georgii ac Turnonium et de Monte postea in prandio habuit. Deinde in Belvidere spatium ivit.

[Dominica **28. Decembris.**]

10 *Quoniam R^{mus} card. de Monte Innocentius vocatur, quem pontifex mirum in modum diligit, ideo huius diei festivitatis innocentium S^{tas} S. laetam hilaremque commemorationem facit. Quapropter dedit lautissimum prandium in Belvidere in aulis novis 10 cardinalibus, videlicet S. Crucis, Crescentio, Burgensi, S. Angeli, Maffaeo, Farnesio, S. Florae, Cornelio, S. Georgii, de Monte, cum quibus tota ipsa dies in exultatione et iucunditate ducitur.

*Die lunae **29. Decembris.**

15 Pontifex misit per D. Laurentium Bartolum, cubicularium suum, ad Ill^{limum} D. Cosimum Medicen, ducem Florentiae, ense pontificiam^a, quae in die nativitat[is] Domini, dum S^{tas} S. ad ecclesiam proficiscitur, ante eum deferri solet; maxime enim (ut alias
superius dictum est), pontifex diligit ducem ipsum.

388^v

20 Pontifex habito prandio ivit cum R^{mis} Carpeni et S. Florae ac de Monte in Belvidere, ubi audivit oratorem Gallum.

*Die [Martis] **30. dicti mensis Decembris**

1 fuit congregatio R^{morum} cardinalium deputatorum in causa fidei coram pontifice super examinatione bullae, quam S^{tas} S. aeditura est contra impediētes libertatem ecclesiasticam et turbantes iurisdictionem spiritualem, et praesertim
25 contra se intromittentes in cognitione haeresis, cum id multis in locis maxime invaluerit, ut praecipue autem apud Venetos, qui novissime his diebus lege publica statuerunt, ut per eorum dominium nullus inquisitor vel ordinarius cognoscat de dicto crimine absque
assistētia et interventu deputatorum secularium per eos constituendorum, quod mirum in modum S. S^{ci} displicuit, idque nullo modo pati vult². Probata fuit ab omnibus pia
mens S^{tas} S.

^a sic.

¹ Raynaldus ad a. 1550, n. 38 haec transumpsit.

² Cf. supra p. 203, adn. 2 et p. 204, adn. 1, et infra p. 209, l. 33. *Morandus* (Monum. di varia letteratura I, I, 99 s) scribit (continuando ea quae exhibuimus supra p. 203, adn. 1): «Questa bolla fu letta in concistoro [immo in congregazione cardinalium deputatorum] il giorno di 30 Dicembre, ma non fu publicata che il Venerdì Santo dell' anno seguente 1551 [cf. infra ad 26. Martii 1551, p. 220, l. 19 ss]. E qui non posso avvertire che Monsr Massarelli prese un grande sbaglio, quando nel suo Diario pagina 388 [ergo usus est *Morandus* hoc Diario autographo] scrisse che Giulio III nella citata bolla ebbe per iscopo i signori Veneziani, poichè dalle lettere scritte a Mons^{re} Beccadelli nunzio apostolico, e da quanto il pontefice significò all' ambasciatore Veneto Matteo Dandolo sappiamo, che S. Stà si esprese in termini ben alieni dal far credere, che lo scopo dell' indicata bolla fossero

i signori Veneziani, giacchè questi, come vedremo in appresso, persuasi delle ragioni addotte dal Beccadelli e da Mons^{re} Achille Grassi colà spedito seppero o distruggere affatto la già presa parte spiacevole a S. B^{no}, o almeno moderarla in modo, che più non urtasse contro la libertà ecclesiastica. Ecco un parafraso di lettera di Monsr Dandino, che chiaramente conferma l'intenzioni del papa nel formare l' indicata bolla — et exhibet particulam litterarum supra p. 204 adn. 1 a nobis positam. Sed arrogantiae paene nobis videtur aliquem nostri temporis melius velle cognoscere causas, quibus motus Iulius III bullam ediderit, quam secretarium pontificium, qui epistulis Venetias scribendis praeerat (cf. supra p. 167, l. 25), et ex Dandini litteris ipsis apparet bullam etiam Venetorum causa, licet non *per loro soli*, editam esse; praeterea non est obvisandum verum bullae finem non nimis aperte Venetis ostendi potuisse.

Die [Mercurii] 31. et ultima dicti mensis Decembris

ac dicti anni 1550, in vigilia circumcisionis Domini, hora 21. celebratae fuerunt vesperae solemnes in sacello Sixti, quibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus ac oratoribus principum et praelatis. Peregit sacra R^{mum} D. card. Caesius, qui die crastina celebraturus est.

Hodie pontifex creavit novum gubernatorem Urbis D. Io. Michaellem Sarracenum, 5 archiepiscopum Materanum¹, et novi officiales Urbis praestiterunt iuramentum fidelitatis S. S^{ti} in dicto sacello absolutis vesperis.

Finis anni 1550.

Principium anni 1551.

389¹

*In nomine Domini Iesu Christi. Amen.

Incipit annus 1551.

[1. Ianuarii, Iovis.]

Prima igitur Ianuarii, in festo circumcisionis Domini, celebrata fuit missa solemnis in sacello Sixti per R^{mum} D. Fridericum card. Caesium, habuitque orationem D. N. de Liliis nobilis Romanus. Quibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus et oratoribus 10 ac praelatis. Absoluta vero missa S. S^{tas} dedit prandium decem cardinalibus, videlicet Carpeni, Crescentio, Verallo, S. Angeli, Mafaeo, Farnesio, S. Florae, Sabello, S. Georgii et de Monte.

Cardinales qui sunt praesentes Romae in principio anni 1551.

Episcopi:

Io. Dominicus episcopus Ostiensis, Tranensis, sacri collegii decanus,	Romanus.	
Ioannes episcopus Portuensis, de Salviatis, ...	Florentinus.	15
Io. Petrus episcopus Praenestinus, Neapolitanus, ...	Neapolitanus.	
Franciscus episcopus Sabinensis, de Turnonio, ...	Gallus.	

Praesbyteri:

Rudolphus tit. S. Mariae Transtyberinae de Carpo, ...	Carpensis.	
Ioannes tit. S. Clementis, Burgensis, ...	Hispanus.	
Marcellus tit. S. Crucis, Cervinus, ...	Politianus.	20
Michael tit. S. Praxedis, de Sylva, ...	Portugallensis.	
Io. Hieronymus tit. S. Vitalis, Moronus, ...	Mutinensis.	
Marcellus tit. S. Marcelli, de Crescentiis, ...	Romanus.	
Franciscus tit. S. Ioannis ante portam Latinam, Cauriensis, ...	Hispanus.	
Bartholomeus tit. S. Mathei, dela Cueva, ...	Hispanus.	25
Fridericus tit. S. Pancratii, de Cesis, ...	Romanus.	
Durantes tit. XII apostolorum de Durantibus, ...	Brixiensis.	
Petrus tit. [S. Balbinae] ^a Paceccus, ...	Hispanus ² .	
Rainutius tit. S. Angeli, de Farnesio, maior penitentiarius, ...	Romanus.	
Hieronymus tit. [SS. Silvestri et Martini in Montibus] ^a Verallus, ...	Romanus.	30
Io. Angelus tit. [S. Pudentianae] ^a Medices, ...	Mediolanensis.	
Bernardinus tit. [S. Cyriaci in Thermis] ^a Mafaeus, ...	Romanus.	

389^v

Diaconi:

Franciscus S. Marci, Pisanus, ...	Venetus.	
Nicolaus S. Viti in Macello, Gaddus, ...	Florentinus.	
Alexander S. Laurentii in Damaso, de Farnesio, vicecancellarius, ...	Romanus.	35

^a lacuna in cod.; cf. supra p. 144.

¹ Cf. supra p. 153, adn. 1.

² Cf. supra p. 144 adn. 9; p. 158, adn. 4.

	Guidoascanius S. Eusebii, de S. Flora, S. R. E. camerarius, . . .	Romanus.
	Reginaldus S. Mariae in Cosmedin, Polus, . . .	Anglicus.
	Hippolitus S. Mariae in Aquiro, de Ferraria, . . .	Ferrariensis.
	Iacobus SS. Cosmae et Damiani, Sabellus, . . .	Romanus.
5	Andreas S. Theodori, Cornelius, . . .	Venetus.
	Hieronymus S. Georgii ad Vellus aureum de Capiteferreo, . . .	Romanus.
	Innocentius S. Honofrii, de Monte, de Monte . . .	S. Sabinae.

Cardinales absentes ab Urbe anno 1551.

Episcopi:

Ludovicus episcopus Tusculanus, de Borbonio, . . .	Gallus.
Ioannes episcopus Albanus, de Bellayo, . . .	Gallus.

Praesbyteri:

10	Robertus tit. S. Apollinaris, de Lenoncourt, . . .	Gallus.
	Claudius tit. S. Agnetis in Agone, de Givri, . . .	Gallus.
	Iacobus tit. S. Susannae, Lexoviensis, de Anebault, . . .	Gallus.
	Henricus tit. SS. quatuor Coronatorum, de Portugallo, . . .	Portugallensis.
	Antonius tit. S. Mariae in porticu, de Meudon, . . .	Gallus.
15	Christophorus tit. S. Caesarii in palatio, Tridentinus, . . .	Tridentinus.
	Georgius tit. SS. Ioannis et Pauli, de Arminiaco, . . .	Gallus.
	Otho tit. S. Sabinae, Augustensis, . . .	Germanus. 390
	Carolus tit. S. Ceciliae, de Guisa seu Lothoringia, . . .	Gallus.

Diaconi:

	Hercules S. Mariae Novae, Mantuanus, . . .	Mantuanus.
20	Hieronymus S. Thomae in Parione, de Auria, . . .	Genuensis.
	Odetus SS. Sergii et Bacchi, de Castillioneo, . . .	Gallus.
	Nicolaus S. Nicolai in carcere, de Sermoneta, . . .	Romanus.
	Tiberius S. Agathae, de Crispo, . . .	Romanus.
	Iulius S. Petri ad vincula, de Ruvere, . . .	Urbinas.
25	Carolus S. [Xysti] ^a , de Vandomo, . . .	Gallus.

☉ *Eadem die prima Ianuarii publicata fuit bulla reductionis concilii ad civitatem Tridentinam in valvis ecclesiarum Urbis et locis consuetis ad diem kal. Maii proxime venturi¹.

*Die Veneris 2. Ianuarii

pontifex summo mane ivit in Belvedere, ubi sacra auditv pransusque est una cum R^{mis}
30 Carpensì, S. Crucis, Morono, Crescentio ac de Monte.

Hora autem 20. fuit congregatio deputatorum in causa fidei coram Ste S., egeruntque de exstirpatione haeresum et de graviter puniendis iis, qui in eo crimine labuntur. Item de publicatione bullae contra impediētes iurisdictionem ecclesiasticam et se intromittentes in cognitionem ipsarum haeresum. Commendatur pia mens
35 pontificis, decretumque fuit, ut omnino executioni demandetur, nulla habita humani respectus ratione².

*Die sabbati 3. dicti mensis Ianuarii.

390v

Pontifex publicari fecit per praeconem publicum per totam Urbem, qualiter S^{tan} S. die crastina itura est ad visitandas quattuor ecclesias pro consecutione iubilei deputatas. Item quod die Epiphaniae clausura est portam sanctam, et solennem benedictionem datura sit. Et quod tam illis^b, qui ibunt cum Ste S. ad ipsas quattuor ecclesias, quam qui interfuerint praedictae benedictioni, consequerentur iubileum plenarium, ac si visitassent ipsas quattuor ecclesias omnibus diebus ad id deputatis^c.

*Eadem die hora 21. fuit congregatio R^{morum} deputatorum in causa fidei coram S. S^{te}, actumque fuit de haeticis puniendis.

^a lacuna in cod.^b sic.^c cod. deputatos.¹ Mandatum publicandi bullam, datum 27. Dec. 1551, legitur apud *Le Plat* IV, 169. Cf. supra p. 200, adn. 3.² Nihilominus Venetorum dominio respectus habebatur, cf. supra p. 204, adn. 1 et p. 207, adn. 2.

Die dominica 4. mensis Ianuarii

mane hora 16. pontifex celebravit in sacello Sixti, privatim tamen, deinde descendit in ecclesiam b. Petri, ubi suas orationes fecit. Postea peracto prandio ivit ad visitandas quattuor ecclesias pro iubileo deputatas, videlicet S. Petri in Vaticano, b. Pauli extra Urbem, S. Ioannis Lateranensis et S. Mariae Maioris, sociatus ab omnibus cardinalibus, oratoribus et praelatis ac tanta populi utriusque sexus multitudine (concessit enim sanctissimum iubileum omnibus S^{tem} S. concomitantibus ac die hac ipsas ecclesias visitantibus, ac si omnibus diebus ad ipsum iubileum percipiendum ordinatis dictas ecclesias visitassent), ut difficillimus fuerit viarum accessus et ingressus intra portas sanctas dictarum ecclesiarum, ita profecto, ut quam plures fracti, multi percussi, nonnulli vulnerati, aliqui in ipsa gentium pressura mortui fuerint. Revertitur autem palatium apostolicum pontifex hora 24.

*Die 5. Ianuarii, in vigilia Epiphaniae Domini,

fuerunt vesperae solemnes in sacello Sixti, quibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus et aliis consuetis. Peregit sacra R^{mus} D. card. Turnonius.

Eadem die absolutis vespere pontifex creavit tres legatos ad claudendas portas sanctas, videlicet Tranensem ecclesiae S. Ioannis Lateranensis, cuius est archipresbyter, Salviatum ecclesiae S. Pauli extra Urbem, et de S. Flora ecclesiae Mariae Maioris, cuius est etiam archipresbyter.

[Die Martis 6. Ianuarii.]

Finis iubilaei anni 1550. Die Epiphaniae Domini.

Die Martis 6. Ianuarii in festo Epiphaniae Domini pontifex summo mane celebravit devotionis causa in aula sua secreta. Deinde descendit in ecclesiam b. Petri cum vestibis pontificiis ac tiara seu mitra preciosiore, praeerantibus omnibus cardinalibus ac praelatis cum pluvialibus ---^a, ac etiam oratoribus principum, nobilibus et curialibus. Ubi supra altare, sub quo corpora apostolorum Petri et Pauli quiescunt, celebravit missam solemnem R^{mus} D. card. Turnonius, habita oratione per R^{dum} patrem ---^a ord. Serv.

Absoluta missa traduntur nuptui 60 virgines, quibus datur dos a societate S. Angeli Burgensis, porrigente cuilibet earum pontifice crumenam suam.

Deinde recedentes omnes e dicto loco exierunt ecclesiam ipsam accedentesque ad portam sanctissimi iubilaei, peractis prius per S^{tem} S. quibusdam ceremoniis, et orationibus ad id institutis lectis, porta ipsa sancta clausa est, imponente primum lapidem S^{to} S. | Porta autem clausa pontifex una cum ipsis cardinalibus et praelatis eisdem paramentis et mitris indutis reversus est palatium apostolicum, et ex porticu marmorea, quae est supra plateam S. Petri, benedixit solemniter populum, concessa astantibus omnibus iubileo plenario, quod iam finitum esse ad laudem omnipotentis Dei declaravit, proiecta ad populum ex ipsa porticu magna pecuniae summa, in qua insignia sanctissimi iubilaei sculpta^a erant, videlicet in uno latere porta sancta¹, in alio vero Libertas et Remissio iuxta morem antiquum Haebreorum, cum idem iubileum observabant quinquagesimo quoque anno, sub hac triplici forma, videlicet prima: servus capite raso accipiens pileum; secunda: debitor habens in manibus cedulas et chirographa creditorum scissa atque cancellata et aboleti; tertia: homo olim vinctus, cathenis fractis liber factus cum hac inscriptione: »Laqueus contritus est«².

Eodem tempore clausae fuerunt portae sanctae ecclesiarum S. Ioannis Lateranensis, S. Pauli et S. Mariae Maioris a tribus R^{mis} legatis, quos heri ad id deputatos fuisse adnotavimus. Et ita in nomine sanctae et individuae trinitatis, patris et filii et spiritus sancti finitur annus sanctissimi iubilaei 1550.

*Die Mercurii 7. eiusdem mensis Ianuarii

pontifex pransus est in Belvidere cum R^{mis} Carpens, Crescentio, S. Georgii et de Monte. Deinde hora 20. ivit spatiatum usque ad vineam suam, quae est in colle hortorum extra portam Flamineam. Dum autem revertitur, descendit apud arcem S. Angeli, ubi etiam in nocte quievit.

^a lacuna in cod.^b cod. sculta.¹ Hoc latus conspicitur in tabula apud Ciacon. III, 755.² Psalm. 123 (al. 124), 7.

*Die Iovis 8. Ianuarii

pontifex peracto prandio in eadem arce S. Angeli cum | ^aR^{mis} DD. Crescentio, Pacecco, 99¹
 Farnesio, S. Florae, Polo, S. Georgii et de Monte recessit ex dicta arce et ivit ad
 videndam vineam R^{mi} D. card. Salviati in monte Ianiculo. Deinde ab eisdem R^{mis} DD.
 sociatus reversus est palatium apostolicum, ubi audivit oratorem Caesareum et D. Fabritium
 5 Columnam super differentiis, quas ipse D. Fabritius habet cum D. Ascanio, patre suo.

*Die Veneris 9. eiusdem mensis Ianuarii

pontifex cepit laborare podagra atque etiam chiragra, quare cessatur ab audientibus
 et a negociis.

[A die 10. usque ad 17. Ianuarii.]

*His diebus sabbati, dominicae et lunę pontifex podagra laboravit. Die autem
 Martis 13. dicti mensis Ianuarii, licet ab eodem dolore liber factus non esset, ne tamen
 10 negocia Urbis ob id paterentur (prout maxime patiebantur), habuit signaturam publicam
 in aula audientiarum, quae non sine magno S^{ti} S. fastidio facta fuit.

A die Martis [13.] superscripta usque ad diem sabbati 17. Ianuarii pontifex etiam
 podagra laboravit, ita ut e lecto surgere minime potuerit.

Significatur praelatis publicatio bullae concilii.

Licet bulla reductionis concilii ad civitatem Tridentinam publicata fuerit in valvis
 15 consuetis Urbis die prima praesentis mensis Ianuarii¹, et a nemine eius ignorantia iure
 praetendi possit, ad maiorem tamen praelatorum et aliorum quorum interest commodi-
 tatem, et ut omnis prorsus excusatio non habitae dictae publicationis notitiae adimatur,
 pontifex dictam bullam imprimi curavit, cuius exempla authentica ad omnes nuncios
 apostolicos aliasque omnes christiani orbis partes dirigi fecit, ac omnibus archiepiscopis,
 20 qui in Urbe praesentes sunt, ut ad eorum episcopos et suffraganeos dicta exempla trans-
 mittant, his diebus dari demandavit. Quare etiam hodie ad R^{dum} D. archiepiscopum
 Sipontinum, nuncium apud imperatorem, quamplurima exempla huiusmodi, ut ea prae-
 latis Germaniae distribuat, atque etiam alia ad episcopum Ravennensem, nuncium ad
 392^v
 Venetos, ut idem cum praelatis illarum partium faciat, destinantur.

Dominica 18. Ianuarii.

25 Pontifex cepit aliquantulum convalescere a podagra et e lecto surgere, pransusque
 est apud Belvidere cum R^{mis} de Monte et de Crescentiis.

*Die lunę 19. Ianuarii

hora 15. fuit consistorium secretum, in quo creatur episcopus civitatis Pennae
 D. Lionellus de Fulgineo, S. S^{ti} antiquus familiaris et in studio condiscipulus²; item
 creatur archiepiscopus Aquensis [Ioannes de S. Romano]^{b3} Consistorio absoluto ivit
 30 pontifex in Belvidere, ubi permansit usque ad horam 24.

Martis 20. Ianuarii.

Pontifex dedit prandium R^{mis} S. Crucis, Verallo et S. Georgii, quibuscum, addito
 R^{mo} Mapheo, tota die permansit.

Fit hodie in platea S. Marci ludus taurorum, qua occasione card. Pisanus⁴ habuit
 prandium 15 cardinalibus.

^a incipit novus quaternio cum litterulis debilioribus, sed et ipsis a Massarello scriptis.

^b cod. habet N. et lacunam.

¹ Cf. supra p. 209, l. 26.

² Leonellus Cibo Fulginas iurisconsultus antea
 canonicus in patria fuerat. Episcopatu a. 1554 re-
 signato in patriam reversus est, ubi diem obiit su-
 premum a. 1560, cum 74 annos vixisset. *Ughelli*, Italia
 sacra I², 1150 s.

³ Praeterea, si *Garampii* (Saggi, Append. 276)
 excerptis credere licet, hac die patriarchatus Alexan-
 drinus collatus est Christophoro de Monte. Sed cf.
 supra p. 195, l. 6 s. et adn. 2; p. 196, l. 23 ss. et
 adn. 5.

⁴ Qui S. Marci erat diaconus, supra p. 208, l. 33.

Die 21. Ianuarii

hora 20. fuit congregatio R^{morum} DD. deputatorum in causa fidei coram S^{mo} D. N. Egerunt de forma danda audientibus confessiones in futura quadragesima, et extirpandis haeresibus.

Iovis 22. Ianuarii.

Pontifex hoc mane dedit prandium 17 cardinalibus, hora autem 20. S^{tas} S. cum eisdem cardinalibus audivit commediam^a Eunuchi translata in linguam vernaculam, 5 recitata a nobilibus pueris servientibus cardinali de Monte. Scena autem praeparata erat in Belvidere¹.

*Die Veneris 23. Ianuarii,

392^f mane hora 16. pontifex audita missa ivit in arcem S. Angeli vectus lectica, ibique tota die permansit atque pernoctavit.

Hora autem 21. fuit congregatio deputatorum super re frumentaria 10 coram S. S^{te}. Patitur enim nunc Roma non parum ex defectu frumenti, ita ut persaepe in Urbe panis venalis non inveniatur, non sine B^{nis} S. maximo dolore et populi detrimento. Sed ita fert praesentis anni sterilitas².

*Die sabbati 24. Ianuarii.

Pontifex habuit signaturam publicam in eadem arce S. Angeli, in qua etiam pransus est cum R^{nis} de Farnesio et de Monte. Deinde hora 22. revertitur palatium 15 apostolicum vacavitque rei frumentariae, cuius inopia Urbs nunc maxime laborat, adeo ut, cum S^{tas} S. hodie ex dicta arce ad palatium iter faceret, multi pauperes loco plausus et vocis, quas emittere usque ad coelum solebant, dum pontificem videbant, »Vivat papa Iulius«, acclamaverint: »Da nobis, pater sancte, panem, quia fame perimus!«

Dominica 25. Ianuarii.

Pontifex summo mane celebravit in sacello suo secreto devotionis causa; deinde 20 hora 20. ivit in Belvidere equitavitque per sylvam spatiandi gratia, audivitque postea camerales super frumento inveniundo et de licentia extrahendi 6 milia salmas^a ex Sicilia, prout Caesar S^{ti} S. promiserat³. De quo etiam hodie novae litterae a secretario oratoris Caesarei S. Bⁿⁱ ostenduntur.

Lunę 26. Ianuarii.

Vacatur tota hac die expeditioni episcopi Fanensis, ituri in Germaniam 25 ad imperatorem. Quare pontifex hoc mane pransus est cum R^{mo} Crescentio, cum quo tota die permansit.

*Die Martis 27. Ianuarii.

R^{mus} D. Petrus Bertanus, episcopus Fanensis, recessit ex Urbe. Qui mittitur a pontifice ad imperatorem super componendis rebus civitatum Parmensis et Placentinae, item [super] concilio et Germanis ad illud venien[tibus]⁴. 30

28. Ianuarii, Mercurii.

393^v Hodie vacatur rei frumentariae. Quare convenerunt cardinales deputati coram pontifice, ut aliquam provisionem facerent. Deliberatio autem remittitur ad diem crastinum.

^a sic.

¹ Cf. ad 24. Nov. 1550 (de Menacchmis) et infra ad 3. Febr. 1551 (de Aulularia). Animadvertendum est comoedias in linguam vulgarem esse translatas.

² Litteris Dandini hac die ad Pighinum nuntium apud imperatorem datis usus est Pallavic. II, II, 4.

³ Cf. supra p. 189, l. 1.

⁴ De Bertani missione cf. Pallavic. II, 12, 1;

De Leva V, 124 ss; Pieper, Die päpstlichen Legaten I, 17 s. Instructio data Bertano legitur apud Druffel, Briefe und Akten I, n. 569, p. 563 ss; emendationes apud Pieper l. c. 143, cf. de instructione et de vita Bertani G. Kupke, Nuntiaturberichte aus Deutschland I, Abt. 1533—1559, tom. XII, Berlin 1904, p. XIX ss, cf. XL³; de vita Conc. Trid. I, 195¹; 386².

*Die Iovis 29. eiusdem mensis Ianuarii

hora 19. fuit congregatio R^{morum} deputatorum super annona coram S. S^{to} una cum ministris camerae et conservatoribus Urbis, et post multa tandem eligitur Ill. D. Camillus Ursinus commissarius generalis rei frumentariae.

Item imponitur praetium frumento Romano sex scutorum in auro pro quolibet 5 rubbio, et quod cogantur omnes ad vendendum, apud quos frumentum repertum fuerit.

*Eadem die hora circiter 1. noctis obiit Romae R^{mus} D. Andreas [tit.] S. Theodori card. Cornelius patria Venetus, a Paulo III in collegium cooptatus¹.

*Die Veneris 30. Ianuarii

mane hora 15. in aula parafr[enariorum] fuit consistorium secretum, in quo inter caetera creantur duo episcopi familiares S^{mi} D. N., videlicet D. Sebastianus Gualterius 10 Urbevitanus episcopus Viterbiensis², et Don Honoratus Fascitellus Neapolitanus episcopus Insulanus³.

*Die sabbati ultima Ianuarii

mane hora 15. habita fuit signatura publica. Deinde pontifex facto prandio cum R^{mis} Crescentio, S. Georgii et de Monte ivit spatiatum usque ad eius vineam extra portam Flamineam.

15 Scribitur ad nuncium Venetorum de recessu et expeditione episcopi Fanensis in Germaniam.

*Die dominica 1. Februarii

pontifex celebravit in aula secreta devotionis causa. Deinde pransus est cum R^{mis} de Monte et S. Georgii.

Eadem die curritur bravium a Iudeis; S^{tas} S. spectavit ex aula mea supra portam 20 palatii apostolici⁴.

*Die [lunae] 2. Februarii,

394^r

in festo purificationis, celebravit missam pont[ificiam] R^{mus} D. card. Verallus. Benedixit ac distribuit candelas pontifex more solito.

Hac die curritur bravium a iuvenibus nudis. S^{tas} S. spectavit una cum R^{mis} Pacecco, Crescentio, Ferrariensi, de Sylva, S. Georgii et de Monte e finestra⁵ meae aulae supra 25 portam palatii apostolici.

*Die Martis 3. Februarii

oratores Ser^{mi} D. Ioannis regis Portugalliae, missi ad pontificem, ut ei solitam obedientiam praestent et de eius felicissima assumptione gratulentur, ingressi sunt Urbem publice. Quibus iverunt obviam familiae pontificis et cardinalium, ut moris est.

Eadem die agitur Aulularia Plauti in Belvidere⁶, spectantibus pontifice cum 24 cardinalibus, quibus S^{tas} S. mane (excepto Tranensi) prandium dederat una cum oratore 30 Gallorum regis et nobilibus quamplurimis.

Eadem die curritur bravium a iuvenibus maioribus nudis, ut moris est.

4. Februarii, Mercurii.

Pontifex cum mane pransus fuisset cum R^{mis} S. Georgii et de Monte, ivit in arcem S. Angeli vectus lectica; ubi pernoctavit.

35 Hodie ob pluviam non curritur bravium a senibus, ut solitum erat.

^a sic.

¹ Cf. Conc. Trid. I in indice; *Garampi*, Saggi, app. 263¹.

² Hic interfuit et conclavi Iulii III (de quo diarium scripsit, cf. supra p. 29, adn. 2) et concilio Tridentino, mortuusque est 26. Septembris 1566. Plura de eo videas in Prolegomenis.

³ Honoratus Fascitellus ord. s. B., poeta (opus edidit de factis Alphonsi marchionis Vasti), praeceptor erat

Innocentii de Monte, interfuit concilio Tridentino et episcopatu relicto obiit Romae a. 1564 (*Ughelli* IX, 509).

⁴ Didaci Lassi litterae ad Ferdinandum regem Romanorum de Farnesiorum cum Gallis conventionem et de inopia frumenti hac die datae leguntur apud *Druffel* I, n. 573, p. 571.

⁵ Cf. ad 24. Nov. 1550 et ad 22. Ian. 1551.

5. Februarii, Iovis.

Hac die pontifex non egreditur arcem S. Angeli ob ingentem et continuam pluviam. Fit ludus taurorum in platea S. Mariae Transtyberine.

6. Februarii, Veneris.

Pontifex facto prandio in arce S. Angeli cum R^{mis} S. Georgii et de Monte reversus est hora 20. palatium apostolicum descenditque apud Belvidere.

*Die sabbati 7. Februarii

Ill. D. Ioannes Vega, nobilis Hispanus, prorex Siciliae ultra Pharus, qui aestate 5 praeterita fuerat dux generalis expeditionis Africanae, cum locus ille munitus Africa dictus captus est¹, misit dono pontifici, ut religionis christianae capiti, munera 394^v infrascripta tanquam | trophea partae victoriae, quae secum ex Africa tulerat, videlicet duos leones cum viro quodam, qui eos familiarissime ac domesticè tractabat; sex equos Africanos regiis ornamentis paratos cum sex captivis Africanis, qui ipsos equos ducebant; 10 sex canes item Africanos; sex vexilla, quae in illa victoria ab infidelibus retulerat; duodecim arcus, quibus Africani in bello utuntur, cum sagittis opportunis; duodecim item enses Africano more paratos^a; pessulum cum serra, qua tempore belli christiani captivi custodiebantur, ut ad perpetuam rei memoriam apud sedem apostolicam conserventur.

*Die dominica 8. eiusdem mensis Februarii,

quae fuit dies anniversaria creationis pontificis Iulii III, celebratur de more 15 missa sollemnis in sacello Sixti, quam decantavit R^{mus} D. card. Verallus.

Qua absoluta pontifex dedit prandium omnibus cardinalibus et oratoribus principum, fueruntque praesentes cardinales 24 et oratores regum Chr^{mi}, Portugalliae, Venetorum, Florentinorum et Bononiensium. Deinde acta fuit comedia Martia^b ab Alex[andr]o Martio Senensi² formata, in Belvidere, cui interfuit S^{tas} S. ac cardinales et 20 oratores praefati.

Hora autem 2. noctis deducti sunt in plateam S. Petri tres currus maximo ornatu et sumptu a Romanis parati^c, qui sociati fuerunt ab ipsis Romanis, hoc ordine: Praeibant capita regionum Urbis cum suis vexillis ac militum cohortibus, deinde sequebantur 30 nobiles equites, induti pulcherrimis ac preciosis vestibus more antiquo omnibus uno eodemque modo confectis. Post hos deducebantur tres currus supradicti, in quorum primo 25 Iustitiae, in secundo Cereris, in tertio Romae simulacra erant, ac in hoc tertio puer quidam sub nomine Romae quaedam carmina in laudem pontificis recitavit. Currus autem subsequerentur senator, conservatores caeterique officiales Urbis. Ac postquam milites illi ac equites ipsam plateam decurrentes circumvenerunt, innumeris cereis ac facibus comitati recesserunt. Pontifex haec omnia spectavit ex fenestra aulae meae supra portam 30 palatii apostolici.

In eodem quoque sero fiunt ignes et laetitia publica per Urbem ob festum creationis.

395^r

Die lunę, carnisprivii, 9. Februarii.

Pontifex dedit prandium 10 cardinalibus. Deinde in die fit ludus taurinus in platea b. Petri ac etiam pugna hastiludii, duobus iuvenibus^d nobilibus Hispanis contra omnes 35 (qui ultra 30 fuere) eos aggredientes se opponentibus.

*Die 10. Februarii, Martis carnisprivii,

curruntur sex bravia, quae diebus praeteritis curri debuerant, videlicet [a] senibus nudis, asinis, equis barbaris, equis iannettis, equabus et buffalis. Qua die pontifex dedit cenam omnibus suis consanguineis mulieribus in aula Constantini. Vidit spectacula ex mea aula.

^a sic.^b vel Marsia²^c cod. paratos.^d cod. iuvenis.¹ Cf. supra p. 192, l. 15 ss; p. 194, l. 25 ss.² De hoc poëta nihil usquam inveni.

*Die 11. Februarii,

quæ fuit dies Mercurii 1. quadragesimæ, pontifex celebravit privatim in aula sua devotionis gratia. Deinde decantatur missa publica in sacello Sixti a R^{mo} D. card. S. Iacobi, cum prius pontifex benedixisset distribuissetque cineres. Habuitque orationem quidam frater Carmelitanus.

5 In die autem S. S^{tas} audivit oratores Venetum et Gallum.

2. quadragesimæ, 12. Februarii.

Pontifex die Iovis 2. quadragesimæ mane audita missa fuit cum R^{mo} Crescentio, agens super reformatione faciendâ circa prædicatores et confessores. Deinde item actum est cum R^{mo} S. Crucis apud Belvidere, et de card. Crescentio legato ad concilium mittendo.

13. Februarii.

10 Dedit hac die pontifex prandium duobus oratoribus regis Portugalliae (qui die sabbati præterita publicam obedientiam S. S^{ti} præstiterant) et cardinali de S. Flora. A prandio autem de rebus Parmensibus, (quam^a ducem Octavium regi Gallorum daturum verentur) cum R^{mis} Farnesio, S. Crucis, Crescentio et ipso de S. Flora¹.

[Die] 4. quadragesimæ, 14. Februarii.

Tota hac die vacatur expeditioni D. Petri Camaiani, quem Parmam mittere
15 pontifex decrevit, ut his rumoribus obviet et rem divertere conetur.

*Die dominica 15. Februarii

pontifex celebravit privatim devotionis causa, postea decantatur missa publica in sacello Sixti, habeturque oratio consueta. Totaque hac die vacatur expeditioni D. Petri Camaiani, et cum card. Farnesio pontifex de ea re egit.

[Die] 6. quadragesimæ, 16. Februarii.

Quoniam pontifex decrevit omnino reformationem facere, vacavit hodie cum card.
20 | Crescentio super conficienda bulla super prædicatione et confessione, 395^v
ac etiam ponit extremam manum expeditioni D. Camaiani, ut crastina die recedat.

*Die Martis 17. Februarii

summo mane recessit D. Petrus Camaianus Aretinus, pontificis intimus cubicularius, quem S^{tas} S. remittit Parmam ad ducem Octavium, ut eum retrahat a tractatione, quam nunc habet cum Chr^{mo} rege, dandi ei illam civitatem. Nullo enim modo pontifex id
25 pati vult, tum ne civitas illa ad alienas manus perveniat, tum ob proprietatem, quam in ea ecclesia Romana habet, tum ne bellum accendatur in Italia; nam imperatorem id nequaquam passurum nemo est qui ambigat².

*Eadem die pontifex habuit signaturam publicam in aula solita, deinde cum Crescentio pransus est, recepitque litteras ex Germania a D. Pighino, qui rem Parmensem
30 significavit et de successionis imperii negotium³ retardari nunciat.

*Hac eadem die mittitur ad R^{mos} deputatos in causa fidei minuta bullae, quam pontifex edere decrevit de modo præscribendi prædicatoribus verbi Dei et audientibus confessiones, ut eam examinent et S. S^{ti} referant.

^a sic, subintellegitur Parma.

¹ Cf. litteras Didaci Lassi 1. Febr. datas apud Druffel I, n. 573, p. 571; cf. De Leva V, 123 s.

² De Petri Camaiani vita cf. G. Kupke, Nuntiaturberichte aus Deutschland I, t. XII, p. XXVI, cuius relationes supplentur eis, quæ a nobis allata sunt in Conc. Trid. I, 715²; 845, 3¹. Instructio Bertano

data extat apud Druffel I, n. 582, p. 576. Cf. De Leva V, 127 s.

³ De his negotiis v. Maurenbrecher, Karl V und die deutschen Prot. p. 238 ss; Ranke, Deutsche Gesch. V⁶, 81—92; Kupke l. c. p. XLIII ss; De Leva V, 156 ss, maxime p. 164 ss. Druffel III, 161—204.

*Die Mercurii 18. Februarii

mane hora 15. fuit consistorium secretum in aula solita, in qua creantur duo legati, videlicet Rainuccius card. S. Angeli patrimonii, qui reliquit legationem Marchiae, quae datur Iacobo cardinali de Sabellis¹. Praeterea ordinatur, quod detur principium reformationi, et quod bis aut ter in hebdomada R^{mi} deputati conveniant apud decanum, tractantes de ipsa reformatione; et quod semel in hebdomada, videlicet in die sabbati, 5
convenient ante S^{tem} S., cui referant, quid per eos actum fuerit. Item datur episcopatus Brixien-
sis R^{mo} Durante card. de Durantibus, patria Brixien-
si.

Absoluto vero consistorio pontifex pransus est in Belvidere cum cardd. Crescentio, S. Georgii et de Monte.

Die Iovis 19. Februarii

396^r hora 20. fuit congregatio R^{morum} deputatorum in causa | fidei coram Ste S., qui 10
examinarunt et concluderunt bullam, qua ponitur forma praedicatoribus et confessoribus, quae ad eos transmissa fuerat. Deputati autem sunt infrascripti, videlicet card. Tusculanus seu Neapolitanus, Carpensis, S. Iacobi, S. Crucis, Crescentius, Verallus et Polus^a.

Deinde pontifex cum card. Crescentio, S. Georgii ac de Monte proficiscitur spatium in Belvidere. 15

*Die Veneris 20. Februarii

pontifex audita missa proficiscitur in Belvidere et pransus cum Crescentio, Sabello, S. Georgii et de Monte in aula Constantini. A prandio autem vacatur causae Benvolorum cum Peregrin[is]² etc.

Sabbato 21. Februarii.

Pontifex audivit card. Turnonium super rebus Parmae.

Scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos de gestis in praeterito consistorio. 20
Auditur etiam orator Venetorum.

In sero autem fit publica laetitia ob crastinam diem coronationis pontificis.

☾ *Die 22. Februarii, dominica,

quae fuit dies anniversarius [coronationis] S^{mi} D. N. Iulii papae III, celebravit missam solemnem in sacello Sixti R^{mus} D. Io. Angelus card. de Medicis. Qua absoluta pontifex dedit prandium omnibus cardinalibus atque etiam oratoribus principum in aula 25
magna Constantini, cum quibus tota fere die permansit.

In sero autem fit publica laetitia per Urbem, ut moris est.

Lunae 23. Februarii.

Mane pontifex pransus est cum cardd. Crescentio et de Monte, totaque die egit cum ipso Crescentio de reformatione facienda, propter quod visuntur bullae antiquae, quae servantur in arce S. Angeli. 30

*Die Martis 24. Februarii

hora 20. habita fuit congregatio R^{morum} deputatorum concilii, videlicet Tranensis, Tusculani seu Neapolitani, Turnonii, S. Iacobi, S. Crucis, Crescentii, Veralli et Poli, qui egerunt de creatione legati ipsius concilii et de reformatione facienda.

☾ *Hac eadem die S^{mus} D. N. Iulius III ad preces meas concessit iubileum plenarium in patria mea omnibus visitantibus quattuor ecclesias ibidem deputatas, ac si 35
visitarent quattuor Urbis, per totam praesentem quadragesimam usque ad dominicam in albis^b.

397^r**Die Mercurii 25. Februarii**

mane hora consueta habetur consistorium secretum, in quo propositae fuerunt quaedam ecclesiae et actum de concilio; et quod dieta Augustana absoluta fuerit, et

^a *cod.* Crescentii, Veralli, Poli.

^b *fol. 396^v vacat, nescio an ad verba bullae inscribenda.*

¹ Qui 31. Martii abiit in suam legationem, cf. infra p. 221, l. 6.

² Gentes Bononienses saepe commemoratae in Diario de concilio Bononiensi, v. Conc. Trid. in indice.

imperator decrevit in recessu res religionis controversas in Germania tractari et stabiliri in concilio¹, et quod propterea etiam pontifex ex parte sua non deerit officio suo in promovendo ipso concilio. Item actum fuit de reformatione facienda.

Quo absoluto pransus est cum S^{to} S. card. Crescentius, qui tota die cum ea de rebus concilii tractavit, revidenturque acta in sessionibus Tridentinis.

Iovis, 26. Februarii.

Hac die pontifex cum eodem card. Crescentio de concilio egit, cum eum legatum concilii creaturus sit. Resumunturque ea, quae Tridenti expedienda remanserunt, ut partim ab ipso pontifice, partim a concilio absolvi possint. Discedenteque cardinali Crescentio hora 22. S^{tas} S. proficiscitur spatiatum in Belvidere.

☾ *Die Veneris 27. Februarii.

10 Pontifex transmitti mandavit ad R^{mos} DD. deputatos super reformatione capitae eorum, quae reformanda erant circa officium datariatus, ut super iis^a decreta concilii possent.

Qua die cum S^{to} S. pransi sunt R^{mi} DD. Carpensis, Crescentius, S. Florae, S. Georgii et de Monte, cum quibus actum fuit de frumento.

*Die sabbati ultima mensis Februarii.

15 Scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos, quod dieta Augustana absoluta fuerit et factus recessus, in quo quantum ad religionem pertinet, imperator decrevit componendas res fidei in Germania controversas in solo concilio Tridentino, ad quod omnia remittit terminanda²;

20 item de civitate Parmensi, quod dux tractet cum rege Gallorum, ut eam in eius manus constituat, quod pontifici valde displiceat.

*Die [dominica] 1. Martii

eiusdem anni 1551, in dominica tertia quadragesimae, celebravit missam consuetam in sacello Sisti R^{mus} D. archiepiscopus Messinensis^b, cui interfuit pontifex ac cardinales omnes. Oravit autem procurator ordinis Carmelitarum.

25 *Hodie pontifex incepit laborare podagra, quod etiam fecit duobus diebus sequentibus.

*Die Mercurii 4. Martii.

Licet pontifex laboraret podagra, habuit tamen consistorium secretum mane 397^v hora 14., in quo creatur legatus concilii R^{mus} D. Marcellus card. de Crescentiis, Romanus, cum assistentia duorum praelatorum, qui fuerunt R^{di} DD. Sebastianus Pighinus, archiepiscopus Sipontinus, et Aloysius Lipomanus, 30 episcopus Veronensis, qui ipsi legato assistere debeant et una cum eo concilio praesideant³.

*Die Iovis, Veneris et sabbati, [5., 6. et 7. Martii],

35 pontifex etiam podagra laboravit neque lecto surrexit. Audiuntur tamen die Veneris oratores Portugalliae et Venetorum, et die sabbati scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos de creatione legati concilii et praesidentium, et de monitorio facto a pontifice duci Octavio. Nam cum S^{tas} S. saepius litteris et nuncio instasset apud ipsum ducem, ne civitatem Parmensem ad manum alicuius principis devenire permetteret et a tractatibus, quos cum rege Gallorum ceperat, desisteret, neque id dux fecisset, praecepit ei sub poena rebellionis, etiam amissionis pheudi, ne cum aliquo principe de ea re amplius ageret, sed conservaret eam civitatem sub ditione 40 sedis apostolicae, ut tenetur⁴.

^a cod. ii.

^b cod. Missinensis.

¹ Sanctio imperatoris legitur apud Raynaldum ad a. 1550, n. 1 s.

² Cf. supra ad 25. Februarii.

Concilium Tridentinum. II.

³ Cf. Raynaldum ad a. 1551, n. 4; Pallavic. 11, 13, 1.

⁴ Cf. Pallavic. 11, 13, 2; De Leva V, 126 s; Kupke, Nuntiaturber. I, t. XII, p. XXVI s.

*Die dominica 8. eiusdem mensis Martii.

Laborante adhuc podagra pontifice, neque ad sacra hodierna descendere posset, vocatis ad praesentiam suam in cubiculo, ubi in lecto a dicto dolore detinebatur, cunctis cardinalibus, dedit crucem R^{mo} card. Crescentio, legato concilii, qui postmodum ab omnibus cardinalibus sociatus fuit extra portam S. Petri, ut moris est.

Eadem die, antequam praefati cardinales recederent ex cubiculo pontificis, S^{tas} S. 5 dedit rosam, quam prius benedixerat, regi Portugalliae, quam oratori suo praesentavit. Qui orator postea sociatus fuit solemniter a familia B^{njs} S. a palatio apostolico usque domum suam ipso dictam rosam auream publice in manibus deferente.

Eadem die, quae fuit dominica quarta quadragesimae, celebratur missa consueta 308r in sacello Sisti a R^{mo} D. card. Durando*, cui interfuerunt omnes cardinales, licet absque 10 praesentia S^{tas} S.

Eadem die revertitur ex Parma D. Petrus Camaianus, quem superius¹ ad ducem Octavium missum a Ste S. ostendimus.

Die lune [9. Martii]

pontifex laboravit podagra.

☾ *Die vero Martis 10. eiusdem mensis Martii

R^{mus} D. card. Crescentius, legatus concilii, recessit ex Urbe Bononiam 15 versus, cuius est etiam legatus, ut in ea civitate per aliquot dies immoretur, cum nunc primum in eam legationem proficiscatur, deinde prosequatur iter suum, ut in ea civitate² statuto tempore prosecutioni concilii calendis Maii praesens inveniatur.

☾ *Scribitur praeterea per litteras in forma brevis supradictis duobus assistentibus sive praesidentibus concilii, videlicet archiepiscopo Sipontino et episcopo Veronensi, de 20 eorum deputatione, et quod etiam ipsi statuto tempore Tridentum accedant, ut una cum ipso legato in ea civitate praesentes inveniantur³.

Mercurii 11. Martii.

Scribitur ad nuncium apostolicum apud imperatorem de rebus Parmensibus et de diligentia facta per pontificem, ne illa civitas ad alterius manus deveniat, et de monitorio facto duci, et quo in statu res sint, videlicet quod expectetur deliberatio 25 regis Gallorum.

Iovis 12. Martii.

Hac die scribitur etiam ad supradictum nuncium cum exemplo litterarum episcopi Polae⁴ ex Parma, in quibus plene describitur status illius civitatis et ducis, et quod adhuc res sit integra, et quod bene sperent.

Veneris 13. Martii.

Incepit pontifex e lecto surgere, paululum dolore podagræ et chiragræ remisso. 30

14. Martii, sabbati.

Scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos, datur ei facultas dispensandi cum imperitis circa tempus percipiendi iubileum, quod illi civitati pontifex concesserat, et de abbazia S. Zeni Veronensis, quam S^{tas} S. cardinali de Monte contulit, ne possessio ab alio occupetur.

* nomen inseruit alia manus, sed formam Durandus.

¹ Cf. supra p. 215, l. 22 et adn. 2; infra ad 22. Martii. De relatione Camaiani v. *Kupke*, Nuntiaturber. XII, p. XXVII, adn. 3.

² In civitate concilii, i. e. Tridenti.

³ Praecipua pars litterarum apud *Raynaldum* ad a. 1551, n. 4; integrae litterae apud *Le Plat* IV, 210 s.

⁴ Antonii Helii, qui a card. Farnesio ad ducem Octavium missus erat, cf. *De Leva* V, 127.

*Die 15. Martii, dominica 5. quadragesimae,

398^v

celebravit solitam missam episcopus Asculanus absente pontifice, qui adhuc dolore podagrae premitur. Interfuerunt tamen cardinales omnes. Surrexit etiam hodie S^{tas} S. e lecto, licet aulam non exiret.

Lunę 16. Martii.

Pontifex cepit hodie iterum chiragrae dolore vexari. Audivit nihilominus cardinales Burgensem et Sabellum, qui recessurus est ex Urbe, ut ad legationem suam Marchię proficiscatur. Quo morbo etiam die 17. laboravit.

*Die Mercurii 18. Martii

hora consueta habuit pontifex consistorium secretum, in quo card. Bellayus cessit ecclesiam Parisiensem in favorem cuiusdam sui nepotis¹. Item providetur ecclesiae ---².

Die Iovis 19. et Veneris 20. eiusdem Martii

pontifex solito morbo et dolore laboravit neque aulam exivit.

*Die sabbati 21. Martii,

10 cum prope esset hebdomada sancta, in qua omnia negocia cessant, multaque essent expedienda ob longam infirmitatem pontificis, S^{tas} S. valetudini propriae minime parcens habuit signaturam publicam mane hora et loco consuetis. Qua absoluta pransi sunt cum S^{to} S. R^{mi} DD. Verallus et Paceccus, qui cum eo usque ad horam 20. fuere. Deinde audivit card. Moronum et oratorem Venetum.

*Die 22. dicti mensis Martii,

15 quę fuit dominica palmarum, pontifex benedixit ac distribuit palmas suo ordine, ut moris est. Deinde facta solita processione... recessit pontifex, remanentibus cardinalibus. *Durantes celebravit.*

Hora autem 20. pontifex equitavit usque ad vineam suam in via Flaminea spatium, cum iam multis diebus non exivisset palatium apostolicum.

*Eadem die D. Petrus Camaianus, S^{tas} S. cubicularius, recessit ex Urbe, 20 missus a pontifice ad oratorem Caesareum Senis commorantem³.

*Die lunae 23. Martii

399^r

habita fuit congregatio R^{morum} deputatorum inquisitorum, ventilanturque causae episcoporum Cauriensis³ et Bergomatensis de fide suspectorum.

*Die Martis 24. dicti mensis [Martii].

fuit etiam congregatio R^{morum} inquisitorum coram pontifice, in qua decernitur detentio et incarceratio R^{di} D. Victoris Superantii, episcopi Bergomatensis, qui in fide 25 suspectus habetur, quare absoluta congregatione detruditur in arcem S. Angeli, ut ab oppositionibus, quae contra eum habentur, se purget⁴.

¹ lacuna in cod.

¹ Eustachii Bellayi, qui astitit concilio Tridentino inde ab a. 1561 et resignavit 1563.

² Iam in primo itinere, quod 17. Februarii (v. supra p. 215, l. 22) aggressus erat, Senas ad Mendozam ire debuerat (*Kupke*, Nuntiaturber. I, t. XII, p. XXVI); deinde, cum mensibus Maio et Iunio bis in Italia superiori fuisset, denuo 11. Iulii Senas mittebatur, quó 15. Iulii perveniebat (*Kupke* l. c. p. XXVII s). Reditus ex itinere supra indicato nuntiatur infra sub 1. Aprilis.

³ Cauriensis episcopus a. 1550 (post translationem Francisci de Mendozae, cf. supra p. 179, l. 25) factus erat Didacus Enriquez de Almansa, qui suspicione

penitus videtur purgatus esse; nam astitit postea concilio Tridentino. Obiit a. 1566.

⁴ Victor Superantius, nobilis Venetus, olim Clementis VII intimus cubicularius, 8. Iulii 1544 cardinali Bembo coadiutor ac suffraganeus cum spe succedendi attributus (episcopus titularis Nicaenus) eique mortuo in episcopatu Bergomensi suffectus erat et 9. Augusti 1547 inauguratus. Postea ab aemulis accusatus, quasi haereticorum libros damnatos legisset ex eisque errores hausisset, a. 1552 ab officio est suspensus ecclesiaeque Nicolao Duranti Camerinensi administranda tradita. Per duos fere annos episcopus in mole Hadriani permansit, donec 24. Maii 1554 a Iulio III restitutus est

[Die Mercurii 25. Martii.]

Sacra feria quarta hebdomadę sanctae.

Hora 20. diei Mercurii 25. Martii in festo annunciationis . . . celebrantur mattutine in sacello Sixti more solito. Quibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus. Pontifex non fertur in sede neque defert mitram nec pluviale, sed cappam rosaceam more cardinalium cum suo bireto quotidiano, praeceditque cardinales cum in sacellum itur, neque benedicitur populus. Cardinales deferunt cappas violaceas.

Ostenditur sudarium post mattutinum in ecclesia S. Petri, et capita apostolorum in ecclesia Lateranensi.

[Die Iovis 26. Martii.]

Sacra feria quinta hebdomadae sanctae.

Summo mane pontifex celebravit in sacello suo secreto communicavitque omnes suos familiares, quibus indulgentiam plenariam condonavit.

Deinde R^{mus} D. card. Tranensis episcopus Ostiensis celebravit missam solemnem consuetam in sacello Sixti, cui interfuit S^{tas} S. ac omnes cardinales ac oratores. Qua absoluta conservatum^a fuit sacra eucharistia in sacello Pauli more solito. Postea pontifex lavit pedes 12 pauperum in aula, in qua consistoria publica haberi consueverunt.

Hora autem 20. decantatum fuit mattutinum in dicta capella Sixti, cui similiter S^{tas} S. et cardinales interfuerunt.

Maneque absoluta missa publice S^{tas} S. populum benedixit ex fornice marmorea super plateam S. Petri, lectaque fuit de more bulla, quae tali die legi consuevit¹.

*Die 27. Martii, quae fuit dies Veneris sancta,

peraguntur de more sacra. Celebravit R^{mus} Burgensis² in sacello Sixti, habuitque orationem D. - - ^b doctor Hispanus, qui absoluta oratione legit clara voce bullam, quam Iulius III aedidit contra saeculares intromittentes se in cognitione hereseos³. Deinde adoratur crux, recipitur sacramentum, delentur ornamenta ex ipso sacello et ex aulis. Horaque 20. decantatur mattutinum in eodem sacello. Quibus omnibus interfuit pontifex cum omnibus cardinalibus.

Hac die ostenditur ex ecclesia S. Petri vultus Domini, item lancea Domini.

399^v

*Die sancta sabbati, 28. Martii,

mane celebravit in sacello Sixti missam solemnem R^{mus} D. card. Cauriensis⁴, cui interfuit pontifex et cardinales omnes. Sermo non habetur. Ornatur sacellum et aulae pontificiae preciosioribus pannis.

Pontifex pransus est in Belvidere cum R^{mis} S. Georgii ac de Monte, atque in sero vacavit crastinae missae celebr[andae].

Die [dominica] 29. Martii, in festo paschatis D. N. Iesu Christi,

pontifex celebravit missam solemnem in ecclesia S. Petri. Cantavit evangelium R^{mus} card. Farnesius. S^{tas} S. communicavit omnes cardinales diaconos, oratores et alios, qui ad eam accesserunt. Absolutaque missa pontifex benedixit populum solemniter in loco consueto, distribuitque fecit populo 20 plaustra onusta optimo pane, ita ut nullus fere hodie (nam per totam diem perduravit distributio) absque pane pontificio domum redierit. Hoc fecit S^{tas} S., ut consolaretur plebem ob duos casus, qui diebus praeteritis ob frumenti penuriam Romae acciderant.

^a sic.^b lacuna in cod.

dato in spiritualibus vicario Iulio Augusto Bergomense. At quattuor annis postea iterum a Paulo IV in publico consistorio 20. Aprilis 1558 habito expetitus dignitate multatus in patriam se recepit, ubi animi moerore confectus obiit 15. Maii et in maiorum sepulcro conditus est. *Ughelli*, Italia sacra IV², 492—496.

¹ Bulla quae vulgo dicitur *In cena Domini*, cf. supra p. 165, adn. 3.

² i. e. qui antea fuerat Burgensis, tunc vero erat Compostellanus; nam Burgensis celebrabat die sequenti, cf. l. 25 et adn. 4 huius pag.

³ Cf. supra p. 207, l. 20 et adn. 2.

⁴ Intellegitur Franciscus de Mendoza, qui 27. Iunii a Cauriensi ecclesia translatus fuerat ad Burgensem (supra p. 179, l. 25); nam Cauriensis episcopus novus non erat cardinalis, cf. supra p. 219, l. 22 et adn. 3.

Hac eadem die ostenduntur reliquiae apud S. Ioannem Lateranensem et S. Mariam Maiorem.

*Die lunę [30. Martii], 2. paschatis,

decantata fuit de more missa solemnis in sacello Sixti, quam celebravit R^{mus} D. card. Moronus, cui fuerunt praesentes pontifex et cardinales omnes.

5 Habuit S. S^{tas} in prandio R^{mos} Carpensum, S. Iacobi, S. Georgii et de Monte.

*Die ultima Martii, quę fuit Martis 3. paschatis,

celebrata etiam fuit missa solennis in sacello Sixti, peregitque sacra R^{mus} D. card. de Cesis.

Hac die R^{mus} D. card. Sabellus recessit ex Urbe, iturus primum ad suam legationem agri Picensi, quam nuper¹ S^{tas} S. ei dedit.

*^aDie Mercurii 1. Aprilis.

10 D. episcopus Imolensis, secretarius S. S^{tis}, recessit ex Urbe, missus a pontifice ad imperatorem, ut cum eo de re Parmensi et concilio agat².

Qua die rediit D. Petrus Camaianus, cubicularius S. S^{tis}, qui ad oratorem Caesaris Senas missus fuerat³, ut cum eo de rebus Parmensibus tractaret. Rediit autem cum ipso oratore⁴.

15 *Hac eadem die pontifex profectus est in arcem S. Angeli animi recreandi causa, ubi pransus est cum cardinalibus Pacecco, S. Georgii et de Monte. In die vero audivit oratorem Caesareum, atque etiam S^{tas} S. in eadem arce pernoctavit.

Die Iovis 2. Aprilis.

Ill^{mus} D. de Thermis, novus orator regis Chr^{mi} apud pontificem, ingressus est Urbem sociatus a maximo numero nobilium, et Ill^{mus} D. Durfé, qui hucusque orator illius regis apud S^{tem} S. egerat, revocatur⁵.

20 Pontifex dedit prandium oratori Caesareo in eadem arce S. Angeli, deinde hora 21. revertitur in palatium apostolicum ac cum ipso oratore et card. Farnesio egit de rebus Parmensibus.

*Die Veneris 3. Aprilis.

400^r

35 Hora 20. fuit congregatio generalis omnium cardinalium coram S. S^{te} in palatio apostolico, in qua pontifex retulit, qualiter rex Poloniae petat, mitti ad eum aliquis nuncius apostolicus, ut eius auctoritate componere possit tumultus, qui in eius regno circa religionem orti sunt. Quare designatur episcopus Camerinus⁶, qui ad eum proficiscatur. Item actum fuit de concilio et de Parmensibus novitatibus, et quae habentur de Turca.

30 Eadem die scribitur^b ad episcopum Imolensem, nuncium apud imperatorem, ea, quae heri cum oratore Caesareo et cum card. Farnesio peracta fuerunt circa Parmam, et de bello contra ducem inferendo, si pertinaciter in sententia persistat.

*Die 4. Aprilis, quę fuit sabbati in albis,

35 decantata fuit de more missa solemnis in sacello Sixti, quam celebravit episcopus Caturciensis, cui fuere praesentes pontifex et cardinales omnes. Deinde S^{tas} S. pransa est apud Belvidere cum cardinalibus Ferrariensi, S. Florae et de Monte. Factoque prandio pontifex equitavit usque ad eius vineam, reversusque descendit in arce S. Angeli, in qua pernoctavit.

^a Abhinc dies hebdomadis signis, quae in calendariis usitata sunt, indicantur.

^b sic.

¹ Die 18. Februarii, cf. supra p. 216, l. 2.

² De Dandini missione cf. *Pallavic.* II, 13, 2 3; *A. Pieper*, Die päpstlichen Legaten I, 18 ss; *De Leva* V, 133 ss. Instructio Dandino data apud *Weiss*, Papiers d' état III, 504—510; melius *Druffel*, Briefe u. Akten I, n. 611, p. 602—607; emendationes apud *Pieper* l. c. p. 143.

³ Cf. supra ad 22. Martii, p. 219, l. 19 s.

⁴ Didacus longo sermone cum pontifice habito auxilium imperatoris pollicebatur, quod Iulius acceptabat, *Kupke*, Nuntiaturber. XII, p. XLII.

⁵ Cf. infra ad 7. Aprilis.

⁶ Berardus Bonioannes, cf. Conc. Trid. I, 6° 1°, ubi hoc erat addendum

Scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos de petitione oratoris Venetorum, de duabus decimis pro provisionibus faciendis contra Turcas¹, et quod S^{tas} S. in casu urgentis necessitatis eas denegare non possit, etsi nunquam decimas clero imponere in toto eius pontificatu decreverit S^{tas} S.

Scribitur item in commendationem Vignolae² nomine S. S^{tas} ad card. Crescentium, 5 legatum Bononiensem.

*[Die dominica 5. Aprilis.]

Cum sit mos in festo annuntiationis b. Mariae virginis eundi pontifex cum cardinalibus pontificaliter ad ecclesiam b. Mariae supra Minervam et ibi missa solemniter celebrata tradere nuptui puellas illius societatis³, et hoc anno inciderit dictum festum die Mercurii hebdomadae sanctae, neque aliquid horum fieri potuerit, hoc mane 10 diei dominicae 5. Aprilis pontifex recedens ex arce S. Angeli profectus est cum omnibus cardinalibus ad dictam ecclesiam cum solitis solemnitate et pompa, ubi celebravit missam R^{mus} D. card. Durandus. Qua absoluta traditae sunt nuptui 112 virgines. Postea pontifex eodem ordine reversus est in dictam arcem, ubi cum quibusdam cardinalibus pransus est. Deinde hora 21. revertitur palatium apostolicum atque cum S. Georgii et 15 de Monte in aula audientiarum cenatus est.

*Die lunae 6. Aprilis

400V mane hora 12. in aula consueta fuit consistorium secretum, in quo D. Bartholomeus de Salutiis, a cubiculo S. S^{tas}, creatur episcopus Mondov[ensis]⁴. Item pontifex retulit ea, quae fecit dux Octavius de civitate Parmensi, quod composuerit cum rege Gallorum, et quod S. S^{tas} huic rei provideri intendit, cum absque eius consensu factum 20 sit, et de monitorio contra eum decernendo⁵. Item quod omnino dandum sit principium continuationi concilii, cum iam instet dies ad hoc deputata, nempe kalendae Maii.

*Die Martis 7. Aprilis

mane hora consueta pontifex habuit signaturam publicam. Deinde pransi sunt cum S. S^{tas} R^{mi} Paceccus et Medices ac de Monte.

*Eadem die Ill^{mus} D. de Thermis, orator novus Chr^{mi} regis, primum 25 pontificem visitat ac propterea palatium apostolicum maxima cum pompa proficiscitur, sociatus a R^{mis} Turnonio et Ferrariensi. Qui auditur atque recipitur a S. S^{tas} in aula audientiarum maximo cum honore, grato ac benevolento animo⁶.

*Die Mercurii 8. Aprilis

pontifex audita missa equitavit ad vineam suam cum R^{mis} Turnonio, Pacecco, S. Georgii et de Monte, ubi pransus est ac tota die permansit. Hora autem 22. reversus est de 30 scenditque apud arcem S. Angeli, in qua pernoctavit.

*Die Iovis 9. Aprilis.

Pontifex dedit prandium in arce S. Angeli R^{mis} Turnonio et Ferrariensi, cum quibus de re Parmensi egit, cum prius audivisset oratorem Caesareum. Hora autem 21. revertitur palatium apostolicum.

10. Aprilis, Veneris.

Scribitur in Germaniam ad episcopum Imolensem de gestis cum Gallis de civitate Parmensi, quod excusent ducem Octavium⁷. Audiuntur orator Portugallensis 35

¹ Cf. supra p. 183, l. 6.

² Vignola, recte Iacobus Barotius, natus 1. Oct. 1507 Vignolae prope Mutinam, sub Iulio III architectus pontificius Romae degebat. Faber erat ecclesiae al Gesu quam vocant et villae Iuliae et castelli Caprarolae, ac mortuo Michaeli Angelo Buonarrotto ecclesiae S. Petri. Obiit 7. Iulii 1573. Cf. Conc. Trid. I, 152³; 311⁴.

³ Cf. supra p. 162, l. 35 ss.

⁴ Bartholomaeus de Piperis Salutiensis ergo non 6. Aprilis 1548 a Paulo III episcopus Montis regalis

factus est, ut vult Ughellius. Obiit annos natus 64 Romae 17. Iunii 1559 sepultusque est apud S. Catharinam de Funariis. Cf. *Ughelli*, Italia sacra IV², 1092.

⁵ De monitorio contra ducem Octavium cf. ex. gr. *Pallavic. II*, 13, 2. Relationem de consistorio card. Ferrariensis misit regi Gallorum: *Ribier II*, 317 s.

⁶ De adventu oratoris v. supra ad 2. Aprilis. De audientia cf. *De Leva V*, 135 s; *Pieper*, Legaten I, 19 s; *Kupke*, Nuntiaturber. XII, p. XLII.

⁷ His litteris usus est *Pieper*, Legaten I, 19 s (cf. ibid. adn. 4).

et card. Turnonius et Ferrariensis super rebus Parmae. Item orator Caesaris. Maxima enim est altercatio atque contentio inter Caesareos et regios super civitate Parmae, aliis ducem defendentibus, ut Gallis, et aliis graviter eum accusantibus, ut Caesareis, cum quibus est pontifex, qui hanc iniuriam pati vel dissimulare nullo modo potest.

11. Aprilis, sabbato.

- 5 Scribitur ad nuncium apostolicum apud Venetos de bulla contra se intromittentes in cognitione haereseos¹, et quod pontifex habebit rationem illius domini, et quod habebit etiam commendatum episcopum Bergomatensem², qui est in carceribus, inquisitus de fide.

Audiuntur oratores Caesaris, Chr^{mi} et regis Portugalliae, in quo tota dies conteritur.

*Die dominica 12. Aprilis

401r

- 10 mane hora 12. pontifex profectus est ad eius vineam una | cum R^{mis} Pacecco, S. Georgii et de Monte, ubi pransus est ac diem consumpsit. Hora autem 21. revertitur palatium apostolicum et in Belvidere cenavit.

*Die lunae 13. Aprilis

- fuit consistorium secretum mane hora 13. in aula consueta, in quo providetur^a quibusdam ecclesiis. Deinde pransus est in Belvidere cum R^{mis} Carpensì, Pacecco, 15 S. Georgii et de Monte. Hora vero 20. audivit oratorem Caesareum, cum quo usque ad 22. permansit, ac cum eo cenatus³.

*Die Martis 14. Aprilis

mane pontifex ivit spatiatum ad vineam suam, ubi pransus est ac tota die permansit cum cardinalibus S. Georgii et de Monte, horaque 22. revertitur palatium apostolicum et cum eisdem cardinalibus cenatus est apud Belvidere.

Die Mercurii 15. Aprilis.

- 20 Pontifex loquutus est primum mecum de reversione mea Tridentum, ut ibi secretarius concilii agerem, prout hactenus egi tam in ipsa civitate, quam etiam Bononiae post translationem, ab anno scilicet 1545 usque ad 1549. Quod onus eo libentius suscepi, quod cum S^{us} S. iussu facio, ecclesiae universali publicaeque utilitati (iuxta virum mearum tenuitatem) inservio.

Die Iovis 16. Aprilis.

Instructio pontificis in profectione mea Tridentum.

- 25 Mane summo pontifex iussit, ut hodierna die iter Tridentum versus arriperem, deditque mihi instructionem eorum, quae a me ibi agenda essent. Primo ut concilii acta actionesque iuxta morem per me hactenus observatum dirigerem; celerique itinere, nempe mutatis equis, Tridentum pervenirem. Pontifex enim omnino concilii resumptionem die statuta kalendis Maii fieri intendit. Verum quoniam nescit, quo in statu res 30 Germaniae sint (cuius provinciae causa concilium celebratur), quidve in hac re Caesar sentiat, expediens minime iudicavit, ut Marcellus tit. S. Marcelli card. Crescentius, legatus apostolicus et ipsius concilii primus praesidens, Tridentum proficisceretur, sed contineret se Bononiae in legatione sua (est enim etiam legatus civitatis Bononiensis), donec tempus illuc eundi adveniret. Interim autem, cum nullo modo resumptio concilii praedicta dif- 35 ferenda videretur, id per reliquos duos praesidentes, nempe archiepiscopum Sipontinum et episcopum Veronensem, fieri posse cogitavit, datisque mihi ad eos litteris, tum fidei verbis meis dandae, tum in forma brevis, ut dictam resumptionem ipsi duo soli absque legato vel etiam alter eorum | facere posset, iussit mihi, ut hac S^{tis} S. deliberatione R^{mo} legato, 401v

^a *cod.* providentur.

¹ Cf. supra p. 207, l. 20 et adn. 2.

² De quo cf. supra p. 219, l. 23 et adn. 4.

³ Litteras hac die ad Dandinum datas adhibuit Pieper, Legaten I, 19 s (cf. ibid. adn. 4).

dum Bononiam pertransirem, exposita, Veronam me conferam, illumque episcopum mecum Tridentum abducam, ubi, expectato archiepiscopi Sipontini adventu, in ipsis kalendis Maii concilium resumī facerent, celebrata de more solenni sessione, quae prima concilii Tridentini sub felicissimo pontificatu S^{ti} S. vocaretur. Quo vero ad legatum, eo dumtaxat casu Bononiae se continere decrevit, si nihil de Caesaris animo haberetur vel saltem quod M^{ti} S. supersedendum pro nunc in processu concilii videretur. Sin autem res contra succederet, et legatum ipsum Tridentum ire debere constituit, ut una cum dictis duobus praesidentibus concilium resumeret, et continuationi ac prosecutioni eius assisteret. Quarum rerum eventum ex litteris episcopi Imolensis, nuncii apostolici apud ipsum imperatorem, nos intellecturos admonuit, datisque mihi mille aureis, quos iuxta ipsius concilii exigentiam expenderem, ac data benedictione iter me arripere iussit.

Recessus meus ex Urbe Tridentum versus.

*Die igitur supradicta, hora circiter 24., ex Urbe recedens iter Tridentum versus arripui, eaque nocte Roncillionem applicui. Die vero sequenti, quae fuit Veneris 17. eiusdem mensis Aprilis, perveni Senam ac die sabbati Loianum, dieque dominica Bononiam. Ibi tota die cum R^{mo} legato immoratus sum eique mandata et voluntatem pontificis exposui. Et quoniam nihil certi de mente Caesaris quoad profectionem Tridentum de legato habebatur, ad S. S^{tem} quae ex litteris episcopi Imolensis audita fuerant delata sunt, atque Bⁿⁱ S. deliberationem expectandam esse visum fuit. Interim autem iter meum prosequendum decrevi, hoc prius cum ipso R^{mo} legato consilio habito, ut pontificis voluntatem, qualiscunque futura esset, significaret.

[A die 20. usque ad 23. Aprilis.]

Quare die lunae hora circiter 17. ex Bononia recessi eaque die Mantuam perveni, dieque Martis summo mane Veronam, ubi episcopum illius civitatis conveni eique mandata pontificis retuli. Qui libenter se obtemperatum annuit, atque die sabbati subsequenti exinde iter versus Tridentum arrepturum decrevit. Mihi autem cum multis rationibus expediens videretur, ut quam primum Tridentum pervenirem, die Mercurii subsequenti, quae fuit 22. dicti mensis, ex Verona recessi Tridentumque die Iovis Aprilis 23. summo mane ingressus sum.

23. Aprilis, Iovis.

Cum primum Tridentum pervenissem, statim card. Tridentinum adivi, eique et mei adventus causam et mentem S. S^{ti} circa prosecutionem concilii exposui. Is amanter me excepit atque maximis preconiiis hoc S. Bⁿⁱ propositum commendavit, deque loco inter duos praesidentes ei dando disseruit, utque de ea re ad pontificem scriberem (cum ego S^{ti} S. mentem nescire respondissem) rogavit¹, operamque suam in rebus concilii promovendis mihi promptissimam obtulit. De quibus omnibus ego, ut par erat, debitas gratias retuli et pontificem certiore facturum spondidi².

*Die Veneris 24. Aprilis.

R^{mus} D. Hieronymus Dandinus, episcopus Imolensis, qui missus fuerat diebus praeteritis a pontifice ad imperatorem, ut cum S. M^{to} de rebus concilii et Parmensibus ageret³, Tridentum applicuit hora circiter 15. Retulit animum M^{ti} S., ut in concilii processu pedetentim incedatur, quousque alii praelati, praesertim Germani, veniant. Item quod in rebus Parmensibus erit lubenti animo auxilio S^{ti} S.³

*Eadem die Veneris et diebus sabbati, dominicae et lunae vacatur aptando loco pro celebratione congregationum in palatio Ghiroldi⁴ et pro sessionibus in ecclesia cathedrali S. Vigili, in quibus locis hactenus concilium celebratum fuit.

¹ sic.

² Cf. infra ad 11. Maii p. 230, l. 33.

³ Profectus erat 1. Aprilis, cf. supra p. 221, l. 10.

⁴ Raynaldus ad a. 1551, n. 5, idem refert ex codice Arch. Vat. Concil. 10 (olim 3197).

⁵ In quo etiam concilii primum congregati conventus praeparatorii habiti erant, Conc. Trid. I, 338, 31 ss; cf. ibid. p. 158³; p. 127, l. 26. Sessiones ipsae in ecclesia cathedrali celebratae erant.

*Dicta die sabbati 25. Aprilis

R^{du} D. episcopus Veronensis, tertius praesidens concilii, applicuit Roveretum, quo ego ex Tridento ivi et ea, quae per me acta fuerant, retuli, utque ibi adventum Rⁿⁱ legati expectaret decrevimus. Deinde Tridentum redii.

*Die Martis 28. Aprilis.

R^{du} D. archiepiscopus Sipontinus, qui hucusque egit nuncius apostolicus
 5 apud imperatorem¹, cum sit secundus praesidens, applicuit Tridentum, tamen non ingressus est civitatem, sed hospitatus est apud monasterium S. Crucis, ut una cum legato et altero praeside publice et solemniter civitatem intraret. Ivi ei obviam usque ad villam S. Michaelis a Tridento 10 milliaria, eique omnia tam mandata pontificis quam gesta per me usque ad hanc diem retuli. <Deinde ivi Roveretum, quo legatus
 10 etiam hodie applicuerat>^a.

Die Mercurii 29. Aprilis.

Ingressus Rⁿⁱ legati et praesidentium concilii in civitatem Tridentinam^b.

R^{mus} D. Marcellus tit. S. Marcelli S. R. E. presbyter cardinalis Crescentius nuncupatus, patria Romanus, S^{mi} D. N. Iulii papae III et sanctae sedis apostolicae de latere legatus, et R^{di} DD. Sebastianus Pighinus Regiensis, archiepiscopus Sipontinus, ac Aloysius Lyppomanus Venetus, episcopus Veronensis, apostolici nuncii, sacri concilii praesidentes, ingressi sunt civitatem Tridentinam hoc ordine. Primo R^{mus} D. Christophorus Madrutius
 15 tit. S. Caesarei in palatio | <S. R. E. presbyter cardinalis et episcopus Tridentinus ac administrator Brixinensis>^c necnon praelati omnes, qui tredecim tunc Tridenti erant^d, iverunt eis obviam extra civitatem ad duo milliaria, in ipsoque congressu D. Laurentius Germanus^e, secretarius ipsius card. Tridentini^f, habuit luculentam^g orationem, qua ostende-
 20 batur laetitia eorum in adventu ipsorum praesidentium, quos maxima tum animi alacritate, tum obedientia et reverentia excipiebant, eisque obsequium erga sanctam sedem apostolicam et summum pontificem ac etiam eos una cum civitate offerebant ac Deo gratias agebant, qui tandem ecclesiae suae misertus concilium Tridentum cum omnium pace et tranquillitate reducere dignatus esset, piamque ac sanctam mentem B^{nis} S. summis^f
 25 praeconiis extollentes^h.

Cui quidem orationi nomine ipsorum legati et praesidentium responsum congrue fuit a D. Antonio Froribello⁵, ipsius Rⁿⁱ legati secretario. Postquam vero hinc inde magnae benevolentiae ac humanitatis amplexus facti sunt, <sequeuti sunt iter omnes simul>^h. Cumque pervenissent ad monasterium S. Crucis (quod extra Tridentum ad iactum lapidis
 30 situm est), ibi descenderunt vestesque pontificales acceperunt.

Deinde, antequam equos ascenderent, D. Franciscus, fiscalis imperatoris⁶, praesentavit ipsi R^{mo} legato litteras Mis Suae Caesareae⁷, habita etiam oratione, qua animum Caesaris erga sanctam sedem et S^{tem} S. et in promovendis concilii rebus ac etiam erga ipsum legatum promptissimum ostendit gaudiumque immensum, quod imperator ex
 35 ipsorum praesidentium adventu conceperat, ostendere conatus est, additis nonnullis de laudibus ipsorum legati et praesidentium⁸.

Quibus omnibus R^{mus} legatus^k ea qua decebat gravitate respondit, Caesari gratias agens eiusque^l catholicam piamque mentem commendans, et se una cum praesidentibus

^a Additum alio atramento, sed in eadem linea.

^b cod. hunc titulum habet ante alterum.

^c om. Raynaldus.

^d Raynaldus hic nomina (omisso: et Calaritanus) insert, quae Massarellus habet infra.

^e Rayn. Flander.

^f Rayn. suis.

^g sic codex.

^h Rayn. tunc prosecuti sunt iter.

ⁱ Rayn. abhinc alium textum (Conc. t. 10, ut videtur, secutus) habet.

^k Rayn. ad textum diarii revertitur.

^l Rayn. eius.

¹ Cf. supra p. 181, l. 1 ss.

² Relationem hanc transumpsit Raynaldus ad a. 1551, n. 6, hanc paginam diarii originalis citando, sed intermiscendo pauca ex tom. Conc. 10 Arch. Vat.

³ Est Laurentius Pratanus Flandrus (auctor Epilogi de concilio a nobis infra edendi), cuius vita descripta est in Prolegomenis.

⁴ Oratio legitur apud Theiner, Acta II 475.

⁵ De quo cf. Conc. Trid. I, 279^b; 13. Iulii 1555

Concilium Tridentinum. II.

a Paulo IV factus est secretarius a litteris in forma brevis (Diarium VII ad diem dictam).

⁶ Franciscus Vargas, de quo conferas Conc. Trid. I variis locis, et maxime p. 733⁹.

⁷ Secundum verba, quae addit Raynaldus (ex Conc. tom. 10. Arch. Vat.: »quibus fidem verbis eius nomine dicendis adhiberi expostulabat«), litterae mere erant credentiales.

⁸ Orationem exhibet Theiner l. c.

nihil omissurum in rebus concilii et religionis pro eorum posse dirigendis iuvandisque promittens, sperareque tum bonitate Dei, tum prudentia et sanctissima voluntate pontificis ac etiam favore Caesaris et aliorum regum et principum christianorum, ut tandem res ad optatum finem perducantur^a.

Postea equos ascenderunt et civitatem ipsam solemniter ingressi sunt. Ibant primi 5 R^{mus} legatus et^b card. Tridentinus, deinde duo praesidentes, post quos sequebantur alii praelati^c, qui fuerunt archiepiscopi Turritanus, Antibarensis, Panormitanus et Calaritanus ac episcopi Castellimaris, Lancianensis, Algarensis, Siracusanus, Pacensis, Oscensis, Calagurritanus, Monopolitanus et Bossanensis^d.

In ingressu civitatis receptus est legatus maxima cum laetitia et honore a toto 10 clero et populo, a quo deductus est sub umbraculo ad ecclesiam cathedralem, quae est sub invocatione b. Vigili; apud quam omnes descenderunt oraveruntque et solitas ceremonias peregerunt, publicata post solemnem benedictionem indulgentia plenaria. <Denique usque ad domum Ghiroldicam (in quam hospitium ipsi legato praeparatum erat¹) sociati>^e fuerunt, ubi reiteratis amplexibus et humanitatis ac benevolentiae verbis unus- 15 quisque ad propria remeavit.

<Ingreditur etiam hodie Tridentum Don Franciscus a Tolet², orator imperatoris in ipso concilio.>^f

Die Iovis ultima dicti mensis Aprilis.

Prima congregatio generalis. Oratio legati praesidentis. Dies futurae sessionis. Ordo sedendi.

In nomine patris et filii et spiritus sancti, Amen. Tridenti in domo Ghiroldica 20 in aula, in qua congregationes generales sacri concilii sub Paulo III sa. me. haberi consueverunt, hora 20. habita fuit prima congregatio generalis post ingressum R^{mi} legati et praesidentium in civitatem Tridentinam, in qua <primum ego Angelus Massarellus, ipsius concilii secretarius, legi mandatum S^{tis} S. in personam ipsius legati et praesidentium³. Deinde>^f ipse⁴ R^{mus} legatus, lecta oratione solita sancti spiritus, quae incipit: *Adsumus sancte spiritus, Domine, adsumus quidem peccati immanitate detenti* etc., retulit 25 patribus causam sui adventus, missus videlicet a S^{mo} D. N. Iulio III, ut concilium die statuta kalendis Maii iuxta litteras S^{tis} S. resumeret. Deinde exposuit piam sanctamque mentem S^{tis} S. in rebus concilii promovendis miseraeque ac afflictae reipublicae christianae succurrendi, ac etiam erga pacem, quietem ac bonum publicum totius christiani orbis, summeque S^{tem} S. esse affectam erga ipsos Praelatos, qui Tridenti erant, cum iam 30 diu eorum pietatem et doctrinam pernovisset. Postea ostendit se una cum compresidentibus promptissimum futurum ad ea omnia facienda, quae ex usu ipsius reipublicae christianae fore viderentur, et postremo ostendit multis rationibus non esse praeterendum, quin concilium dictis kalendis Maii resumeretur, et successive comprobavit multis 35 modis diversisque causis, futuram sessionem non posse ad brevius tempus indici quam ad proximas kalendas Septembris.

Super quibus omnibus votis patrum exquisitis, primo ab omnibus redditae sunt 403^v ingentes gratiae Deo, qui tandem ecclesiae suae misertus inspiraverit summum pontificem, ut concilium Tridentum reduceret, omnesque S^{tem} S. summis | laudibus commendarunt, et ecclesiam Dei eidem plurimum debere fatebantur. Deinde comprobarunt, 40 concilium resumere debere in dictis kalendis Maii. Sed de indictione futurae sessionis aliqualis disceptatio orta est, cum aliquibus videretur nimis longa dilatio. Tandem omnibus placuit, ut ad dictas kalendas Septembris⁵ indiceretur, cum congruum tempus visum fuisset dandum patribus absentibus, ut etiam ipsi adesse possint, maxime propter Germanos, quorum causa praecipue concilium celebratur, idque eo libentius faciendum 45 decreverunt, postquam ex mente etiam Caesaris esse intellexerunt.

Quo facto moniti sunt patres, ut mane diei sequentis convenirent in ecclesia cathedrali in loco consueto cum pluvialibus et mitris, ubi celebraretur sessio de more cum

^a Rayn. perduceretur etc. ^b Rayn. add. Illustrissimus. ^c Rayn. nomina supra inseruit (cf. p. 225 adn. d). ^d Rayn. Rossanensis. ^e Rayn.: Deinde usque ad hospitium legato praeparatum sociales [sic]. ^f add. in marg. ^g cod. Maii.

¹ Cf. supra p. 224, l. 40 et adn. 4.

² Qui etiam priori concilio interfuerat, cf. Conc. Trid. I passim.

³ Extat apud *Le Plat* IV, 210.

⁴ Abhinc usque ad verba «kalendas Septembris» (l. 36) haec transumpsit Raynaldus ad a. 1551, n. 7.

ceremoniis requisitis. Et ita dimissa fuit congregatio hora circiter 22., cui interfuerunt praelati, qui superius in ingressu legati in civitatem numerantur, addito oratore Caesareo.

Ordo autem sedendi idem observatus est, qui hactenus sub Paulo observatus fuit, sed praesidentes praelati ita sederunt: 1° sedit R^{mus} legatus, 2° loco card. Tridentinus, 3° praesidentes duo, et ii quattuor in medio capitis aulae¹. Deinde parte dextera paratum erat altare, supra quod more solito ego Angelus Massarellus, secretarius concilii, vota et acta scribebam, in alia vero parte, relicto aliquantulo loci spatio a praesidentibus, sedebat orator Caesareus, et deinde ab utroque latere praelati suo ordine iuxta cuiusque promotionis tempus. In ipsa autem congregatione generali nemo intromittitur, nisi sit praelatus et secretarius <et oratores Caesaris et regum>^a.

[Die Veneris I. Maii.]

²Prima sessio concilii Tridentini sub Iulio papa III.

Missa sollemnis cum contione. Leguntur bullae. Declaratur concilium apertum. Constituitur dies proximae sessionis.

Postquam per annos quattuor, mensem unum et dies viginti (ab 11. videlicet Martii 1547, qua die concilium Tridento ad civitatem Bononiensem translatum fuit, usque ad praesentem diem) concilium, partim Bononiae per biennium permanendo^b, partim suspensum a sa. me. Paulo III a Tridento abfuit, placuit tandem divinae bonitati, ut Tridentum reduceretur et hodierna die Veneris^c 1. Maii anno Domini 1551 ad laudem et gloriam ipsius omnipotentis Dei et incrementum fidei et religionis nostrae christianae sacrum ipsum generale et oecumenicum concilium Tridentinum resumptum fuit et [habita] eius | prima sessio sub sanctissimo in Christo patre et Domino nostro Domino Iulio divina providentia papa III, praesidentibus in eo R^{mo} et Illmo D. Marcello tit. S. Marcelli 404^r
S. R. E. cardinali Crescentio vulgariter^d nuncupato, patria Romano, S. S^{is} et sancte apostolicae sedis de latere legato, ac R^{dis} DD. Sebastiano Pighino Regiensi, archiepiscopo Sipontino, et Aloysio Lyppomano, Veneto, episcopo Veronensi, ipsius sedis apostolicae nunciis.

Qui convenientes mane hora 12. in ecclesia cathedrali Tridentina, quae est sub invocatione b. Vigili, in loco ad sessiones habendas hactenus^a sub Paulo III deputato una cum R^{mo} D. Christophoro tit. S. Caesarei in palatio S. R. E. presbytero cardinali episcopo Tridentino ac administratore Brixinensi, nec non Don Francisco a Toletto oratore Caesareo ac praelatis infrascriptis, praefatus R^{mus} D. legatus celebravit missam solemnem de spiritu sancto, publicata indulgentia plenaria, habuitque orationem R^{dis} sacrae theologiae magister Sigismundus Diruta ord. Min. Conv.³ Ceremoniisque consuetis peractis ac orationibus ad hoc institutis lectis invocatoque auxilio sancti spiritus ac decantatis laetaniis et evangelio Lucae^e c. 10: *Designavit Dominus et alios septuaginta duos*, sedentibus ipso R^{mo} legato ac praesidentibus in faldistoriis ante altare maius caeterisque aliis suis in locis cum pluvialibus et mitris, silentioque facto ego Angelus Massarellus de S. Severino Camerinensis diocesis, S^{mi} D. N. Iulii papae III et sacri concilii secretarius, legi clara voce bullam S. S^{is} super reductione concilii ad civitatem Tridentinam, quae est sub data Romae apud S. Petrum die 14. Novembris anno Domini 1550, quae incipit: *Cum^a ad tollenda religionis nostrae dissidia* etc.⁴ Deinde legi bullam mandati eiusdem S^{is} S. in personam ipsius R^{mi} legati et praesidentium, sub data Romae apud S. Petrum die 4. Martii anno Domini 1551, quae incipit: *Ad prudentis patris familias officium spectat* etc.⁵

Postea R^{mus} D. archiepiscopus Turritanus ascendit ambonem et protulit alta voce infrascripta verba, videlicet: R^{mi} et Ill^{mi} Domini Reverendique patres, placetne vobis ad laudem et gloriam sanctae et individuae trinitatis, patris et filii et spiritus sancti, ad in-

^a add. alio atramento.

^b Rayn. promovendum [sic].

^c Rayn. feria sexta (loco Veneris).

^d om. Rayn.

^e cod. lunę [sic!].

¹ Quod postea mutatum est, cf. infra ad 11. Maii.

² Totam relationem transumpsit Raynaldus ad a. 1551, n. 8.

³ Idem qui quinque annis antea (1. Maii 1546) oratione coram conciliaribus habita multorum animos offenderat (Conc. Trid. I, 543, 11 ss). Neque haec

neque illa oratio typis exscripta est, sed edetur cum actis.

⁴ Legitur in omnibus editionibus decretorum et apud Raynaldum ad a. 1550, n. 21.

⁵ Extat apud Le Plat IV, 210 s; excerpta apud Raynaldum ad a. 1551, n. 4.

404^v crementum et exaltationem fidei et religionis christianae sacrum | oecumenicum et generale concilium Tridentinum iuxta formam et tenorem litterarum S^{mi} D. N. resumere debere, et procedendum esse ad ulteriora? Et statim ab omnibus unanimiter responsum fuit: placet.

Tunc praefatus R^{mus} legatus dixit infrascripta verba, videlicet: Et ita concilium ipsum resumimus et ad ulteriora procedendum esse declaramus. Deinde idem^a R^{mus} D. 5 archiepiscopus iterum interrogando patres dixit hec verba, videlicet: R^{mi} et Ill^{mi} Domini Reverendique patres, placetne vobis proxime futuram sessionem habendam et celebrandam esse in futuris kalendis Septembris? Et ab omnibus similiter responsum est per verbum placet.

Quo facto rogati sunt prothonotarii et notarii ibidem praesentes, ut de omnibus 10 in ea sessione actis publica documenta conficerent, cantatoque hymno *Te Deum laudamus* R^{mus} et Ill^{mus} legatus benedixit patres signo crucis, et patres omnes deposuerunt paramenta et recesserunt.

Qui interfuerunt primae sessioni concilii Tridentini sub Iulio III pontifice maximo optimoque.

Legatus et praesidentes:

R^{mus} et Ill^{mus} D. Marcellus tit. S. Marcelli S. R. E. presbyter cardinalis Crescentius nuncupatus, primus praesidens et apostolicus de latere legatus, Romanus. 15
R^{mus} D. Sebastianus Pighinus, archiepiscopus Sipontinus, secundus praesidens, Regiensis.
R^{mus} D. Aloysius Lypomanus^b, episcopus Veronensis, tertius praesidens, Venetus.

Card. Tridentinus:

R^{mus} et Ill^{mus} D. Christophorus Madrutius tit. S. Caesarei in palatio S. R. E. presbyter cardinalis et episcopus Tridentinus ac administrator Brixinensis, Germanus.

Orator Caesareae M^{dis}:

Ill^{mus} D. Franciscus a Toletio, Hispanus. 20

Archiepiscopi:

R^{mus} D. Salvator Salaputius^c, archiepiscopus Turritanus et Sassarensis, Sardus.
R^{mus} D. Ludovicus Chieriegatus, archiepiscopus Antibarensis, . . . Vicentinus.
R^{mus} D. Petrus Tagliavia de Argonia, archiepiscopus Panormitanus, Siculus.
R^{mus} D. Baldasar de Heredia, archiepiscopus Calaritanus, . . . Hispanus¹.

405^r

Episcopi:

R^{mus} D. Ioannes Fonseca, episcopus Castellimaris, . . . Hispanus. 25
R^{mus} D. Ioannes Salazar de Burgos, episcopus Lancianensis, . . . Hispanus.
R^{mus} D. Petrus Varguei², episcopus Algarensis, . . . Hispanus.
R^{mus} D. Hieronymus³ de Bononia, episcopus Siracusanus, . . . Siculus.
R^{mus} D. Franciscus de Navarra, episcopus Pacensis, . . . Hispanus.
R^{mus} D. Petrus de Augustinis, episcopus Oscensis, . . . Hispanus. 30
R^{mus} D. Io. Bernardus Diaz, episcopus Calaguritanus, . . . Hispanus⁴.
R^{mus} D. Octavianus Praeconius, episcopus Monopolitanus, . . . Neapolitanus.
R^{mus} D. Vincentius de Leone⁵, episcopus Bossanensis, . . . Siculus.
R^{mus} D. Nicolaus Psaulme, episcopus Verdunensis, . . . Lothoringus⁶.

Viri ecclesiastici sacrae theologiae doctores:

R^{mus} Petrus Olaveus, . . . Hispanus⁷. 35
R^{mus} Petrus Frago, . . . Hispanus.

^a Rayn. iterum.

^b sic.

^c sic, alias Alepus.

¹ Omnes hi archiepiscopi etiam concilio Tridentino primo interfuerant, hic ultimus tunc fuerat episcopus Bosanensis et a. 1548 translatus erat Calarim, cf. Conc. Trid. I 546, adn. 1.

² Alias vocatur Vagnier seu Vaquer, cf. Conc. Trid. I 587, adn. 8.

³ Hieronymus Beccatellus, cf. Conc. Trid. I 246, adn. 5.

⁴ Omnes episcopi hucusque enumerati etiam primo

concilio interfuerant. De Calagurritano cf. *Nic. Antonius*, Bibliotheca Hispan. nova I 661 s.

⁵ Interfuerat theologus concilio primum congregato (cf. Conc. Trid. I in indice), deinde 16. Nov. 1548 factus erat episcopus Bosanensis mortuusque est a. 1556.

⁶ Auctor diarii a nobis edendi, de quo in Prolegomenis est disserendum.

⁷ Infra ad 24. Maii recto nomine vocatur Martinus Olaveus. Qui natus Victoriae (*Vitoria*) in oppido

R ^{du}	Melchior Bosmedianus, ...	Hispanus.
R ^{du}	Ioannes Arzes, missus ab imperatore, ...	Hispanus.
R ^{du}	Ludovicus Balzanus, canonicus Tridentinus, ...	Tridentinus.
R ^{du}	Martinus Naidech, canonicus Tridentinus, ...	Germanus.
5 R ^{du}	Thomas Marsoner, canonicus Tridentinus, ...	Germanus.

Barones et nobiles:

Ill. D. Nicolaus Madrutius, dominus et baro Madrutii, Avii etc., . .	Germanus.
Excell. et Mag ^{cus} D. Franciscus Vargas, fiscalis et consiliarius Caesaris, .	Hispanus.
Ill. D. Gaspar baro de Bolchenstain, ...	Germanus.
Ill. D. Gaspar baro de Vels, ...	Germanus.
10 Ill. D. Sylvius comes Portiæ et Brugnariae, ...	Foroiuliensis.
Ill. D. Clemens a Preda.	
Ill. D. Balthasar de Biga.	

Publicatio iubilæi concessi orantibus pro felici et prospero successu concilii.

495

Et quoniam pontifex maiorum suorum ac praesertim Pauli III sa. me. exemplum secutus, antequam concilium resumeretur, Christifideles omnes invitaverat hortatusque fuerat ad Deum precandum, ut ecclesiae pacem et unionem largiri ac concilio ipsi prosperam et salubrem continuationem, directionem et conclusionem praestare dignaretur, <et ut id tranquilliori puriorque conscientia ab ipsis Christifidelibus efficeretur>^a, concesserat omnibus Deum ipsum, ut praefertur, orantibus plenissimam peccatorum suorum (praevia debita contritione ac confessione ac etiam ieiunio et eucharistiae perceptione certis tempore et forma facienda) remissionem, et eam quae Christifidelibus ecclesias Urbis et extra eam ad id deputatas anno iubilæi visitantibus concessa est, quae concessio publicata fuit Romae die dominica 26. praeteriti mensis Aprilis¹: S^{tas} S. hodierna die kalendis Maii solemnem processionem in ipsa Urbe habuit, ipsaque una cum cardinalibus omnibus ac praelatis curialibus et clero ab ecclesia S. Marci usque ad basilicam duodecim apostolorum cum pluvialibus et mitris solemni pompa processionaliter pedes ivit. In qua basilica missa de spiritu sancto solemniter celebrata est et preces publicae ad Deum porrectae sunt, ut praefatae sacri concilii resumptioni prosperum successum largiri dignaretur. Utque a pluribus ipse Deus omnipotens exoratus benigniores facilioresque aures ad preces nostras audiendas praeberet, S^{tas} S. easdem indulgentias ac iubilæum per universum orbem christianum publicari voluit ac mandavit².

Die sabbati 2. Maii.

30 Hac die vacatur visitationibus, et scribitur ad nuncium apostolicum in Germania de gestis in hesternâ sessione, et heri scriptum fuit ad Urbem ad pontificem³ super eadem re. Quae litterae missae fuerunt per staffetam.

*Die dominica 3. Maii

applicuit Tridentum R^{du} D. Petrus Guerrero, archiepiscopus Granatensis, veniens ex Hispaniis⁴.

35 Scribitur Romam per staffetam.

Suprascripta die 1. Maii R^{du} D. Nicolaus Psaulme, episcopus Verdunensis, Tridentum applicuerat⁵.

^a add. in marg.

Hispaniae, Compluti ac Parisiis institutus, doctor Sorbonicus Parisiis philosophiam theologiamque docuerat, deinde ab Ottone Truchsessio Augustano episcopo Dilingam a. 1549 professor vocatus, a Carolo V ad concilium missus est. Postquam anno 1552 societati quae vocatur Iesu nomen dedit, in collegio Romano summam theologiam s. Thomae Aquinatis explicabat rectorisque munere fungebatur. Obiit 17. Augusti 1556. Cl. Petri Canisii epist. ed. Braunsberger I, Friburgi 1896, 298¹; *The Specht*, Gesch. der ehem. Universität Dillingen, Freiburg 1902, 51.

¹ Incip. *Cum post longam*, apud *Le Plat* IV 217 ss.

² Alia ad hanc diem leguntur sub 2. et 3. Maii.

³ »Lettera del legato al Dandino segretario del papa 1 di Maggio 1551 fra le scritture de' Signori Cervini« citatur a *Pallavicino* II, 14, 4.

⁴ De hoc viro doctrina ac strenuitate pariter insigni, cuius scripturae ad concilium pertinentes adhuc extant (cf. Conc. Trid. I, p. xxvi, l. 3 ss), in libro *España sagrada* inscripto (t. XII) nil invenitur.

⁵ Iam numerabatur supra inter eos, qui intererant aperationi.

406r

*Die lunae 4. et die Martis 5. Maii

vacatur visitationibus.

Die Mercurii 6. Maii

R^{du} D. Io. Ferdinandus de Themino, episcopus Legionensis¹, et Christoforus Roscius, episcopus Ovetensis², applicuerunt Tridentum.

*Eadem die, quae fuit vigilia ascensionis Domini, fuerunt vesperae solemnes conciliares in ecclesia cathedrali, in quibus praefuit R^{du} D. archiepiscopus Sipontinus³ secundus praesidens, fueruntque praesentes R^{mi} DD. legatus et Tridentinus cum D. oratore Caesareo ac praelatis omnibus.

*Die Iovis 7. Maii

in festo ascensionis Domini celebrata fuit missa sollemnis in ecclesia cathedrali, quam decantavit R^{du} D. archiepiscopus Sipontinus, secundus sacri concilii praesidens, habuitque orationem sacrae theologiae doctor D. Petrus Frago Hispanus³, familiaris R^{di} D. epi-
scopi Pacensis. Interfuerunt omnes conciliares.

Die Veneris 8. Maii.

Applicuit Tridentum cursor ex Urbe cum literis 6. huius mensis datis, qua diligentia nunquam maiorem vidi, ut in duobus diebus et minus quibusdam horis aliquis ex Urbe Tridentum venerit. Proficiscitur cursor ad imperatorem in Germaniam, missus a pontifice super rebus Parmensibus et concilii, et qualiter S^{tas} S. miserat
Parmam cardinalem de Medicis, ut extrema tentaret, si quo modo fieri posset, ut cum
duce Octavio concordia aliqua fiat, ne bellum inde sequatur.

*Die sabbati 9. eiusdem mensis Maii.

R^{du} D. Franciscus Salazar, Hispanus, episcopus Salminensis, ord. Minor. de observantia⁴, applicuit Tridentum. Huic episcopo pontifex, ut commodius in concilio sustentari possit, dat quolibet mense elemosinam 25 aureorum, quod per litteras D. Iulii
Canani, secretarii S^{tas} S., 25. Aprilis datas mihi faciendum iniungitur.

*Die dominica 10. Maii

406v

recipiuntur litterae ex Urbe, quibus significatur, qualiter pontifex die Veneris 24. praeteriti mensis Aprilis in consistorio secreto monuit omnes praelatos Romae existentes (qui eo tempore fuerunt coram S^{to} S. numero 84), ut omnino omni mora postposita ad concilium proficiscerentur, recensendo eis omnia, | quae S. B^{to} circa ipsum concilium eousque fecerat, et quid faciendum suis legato et praesidentibus mandaverat, nempe
ut statuto die kalendis Maii concilium reassumerent et continuarent. Quam monitionem omnes praelati organo R^{di} D. patriarchae Alexandrini laudarunt piamque mentem S^{tas} S. laudarunt, et se ad ipsum concilium libentissime venturos promiserunt.

*Die lunę 11. Maii

recipiuntur litterae ex Urbe a D. episcopo Imolensi, secretario S^{mi} D. N., de
receptione nostrarum 1. et 3. huius mensis datarum. Laudatur a S^{to} S., quod in sessione resumptionis concilii actum fuit;

et quo ad locum card. Tridentino dandum inter praesidentes, quod S^{ti} S. videatur, quod in omnibus actionibus non conciliaribus eum^a praecedere debere^a duos praesidentes

^a sic.

¹ Don Juan Fernandez de Temiño intraverat in collegium maius S. Salvatoris Ovetensis in universitate Salmanticensi a. 1524, in qua erat professor legum; deinde factus erat vicarius generalis et prior capituli Hispalensis, donec 10. Octobris 1546 consecratus est episcopus Legionensis. Obiit a. 1557. España sagrada XXXVI, Madrid 1787, 119 ss.

² Don Christoval de Roxas y Sandoval, natus 16. Iulii 1502, institutus fuerat in universitate Complutensi, deinde capellani capellae regiae munere

functus, a. 1546 episcopus Ovetensis a Carolo V nominatus erat. Anno 1562 transferebatur in episcopatum Pacensem (*Badajoz*), postea in Cordubensem, unde a. 1571 praesentabatur in archiepiscopatum Hispalensem et mortuus est 20. Septembris 1580 (España sagrada XXXIX, Madrid 1795, 120—125).

³ Oratio legitur apud Labbeum, Coll. concil. XIV 1044; *Le Plat* I 151—160.

⁴ Interfuerat theologus concilio priori, cf. Conc. Trid. I in indice.

praelatos, sed in sessionibus non, sed ii duo sedeant cum legato, primo praesidente, ante altare maius, ut mos fuit alias, cum erant tres cardinales legati et praesidentes;

item quod in congregationibus sedeant tres praesidentes simul, et card. Tridentino assignetur locus iuxta eius dignitatem decenter ornatus, separatim ab aliis praelatis¹;

5 item quod in adventu Philippi principis Hispaniarum in hanc civitatem², cum ipse sit iam rex iuratus, legatus ei obviam eat usque ad portam civitatis et ei manum dextram concedat, eumque comitetur usque ad domum, non tamen ex equo descendat, sed ad proprium hospitium revertatur;

10 quo vero ad rem Parmensem, quod S^{tas} S. nullam diligentiam intermittat, ut si qua via fieri possit res componatur, ut causa omnis auferatur vel belli conficiendi vel alterius cuiuscunque mali vel scandalī vel detrimenti, neque Italiae pax et quies turbetur.

*Die Martis 12. Maii.

R^{mus} D. Ioannes Emilianus, episcopus Tudensis³, Hispanus, applicuit Tridentum veniens ex Hispaniis.

*Die 13. Maii, Mercurii.

15 Hac die scripsimus ad Urbem de iis, quae hucusque Tridenti acciderant, et de rebus familiaribus.

Item recepimus litteras ex Urbe 8. huius datas per cursorem, qui a S. S^{to} mittitur ad imperatorem super bello conficiendo contra ducem Octavium⁴.

*Die Iovis 14. eiusdem mensis Maii.

20 R^{mus} Tridentinus et orator Caesareus venerunt visitatum R^{mm} legatum, cum quo de expectatione praelatorum Germaniae locuti sunt, antequam aliquid fiat. Eo interim venit cursor ex Mediolano, qui attulit: cardinalem de Medicis recessisse ex Parma re infecta cum exclusione concordiae, cum rex Gallorum consentire nolit, ut dux Octavius eam civitatem relinquat, in qua defendenda fortunas et vires suas promittit ipsi duci.

Die 15. Maii, Veneris.

407^r

25 *Mittuntur litterae ad Urbem per cursorem, qui ex Augusta hodie hora 21. Tridentum applicuit.

Item examinatur oratio, quam facturus est episcopus Salminensis die dominica penthecostes. Mos enim fuit hactenus in concilio semper⁵ observatus, ut antequam concilio vel oratio tam ab episcopis quam aliis quibuscunque publice in ecclesia coram patribus concilii habeatur, revideatur et examinetur a praesidentibus, ne quid minus prudenter vel catholice vel pie in concilii dedecus proferatur.

*Die sabbati 16. Maii,

que fuit vigilia penthecostes, fuerunt vesperae conciliares in ecclesia cathedrali. Peregit sacra R^{mus} D. episcopus Veronensis tertius praesidens. Interfuerunt R^{mi} legatus et Tridentinus, orator Caesareus et praelati omnes.

35 Eadem die applicuerunt Tridentum R^{mi} DD. Io. Baptista Campegius, episcopus Maioricensis⁶, et Ioannes Iuppis, episcopus Constantinensis⁷, ac Martinus Ayala, episcopus Guadicensis⁸, primus Bononiensis, reliqui duo Hispani.

¹ Cf. supra p. 227, l. 4.

² Cf. infra ad 6. Iunii.

³ Juan de S. Millan, natus a. 1492 in valle S. Aemiliani (*S. Millan de la Cogolla*) dioecesis Calagurritanae, a. 1547 ecclesiae Tudensi (*Tuy*) praeficiebatur. Iniuria in dubium vocatum est, interfueritne concilio necne. Anno 1564 translatus est Legionem (España sagrada XXIII, Madrid 1719, 32—35).

⁴ Etiam epistularum ad nuntios vel a nuntiis missarum exemplaria dari solebantur legatis, cf. *Steinhers*, Nuntiaturberichte III, t. III, Wien 1903, p. IX.

⁵ Vix hoc observatum erat die s. Stephani a. 1545

(cf. Conc. Trid. I 360, 19 ss) vel 1. Maii 1546 (cf. ib. 543, 11 ss). Sed postea mos ille videtur institutus esse.

⁶ Vitam eius v. Conc. Trid. I 178, adn. 2.

⁷ In Indice apud *Le Plat* (Canones et decr., Antverpiae 1779, 110) vocatur Iobinus. Videtur episcopus titularis fuisse.

⁸ Martinus (Perez de) Ayala 5. Aprilis (*Gams*) vel 16. Maii (*Le Plat*) electus est episcopus Accitanus (seu Gaddicensis), 21. Octobris 1560 transferebatur Segoviam, inde 6. Septembris 1564 Valentiam. Cf. Conc. Trid. I, p. xxx, l. 46 ss.

Die dominica 17. Maii, in festo penthecostes,

celebravit missam solemnem R^{mus} D. Aloysius Lippomanus, episcopus Veronensis, tertius praesidens concilii, habuitque orationem R^{mus} D. Franciscus Salazar, episcopus Salminensis. Quibus omnibus interfuerunt R^{mus} legatus ac card. Tridentinus, orator Caesaris et praelati concilii omnes.

Eadem die R^{mus} legatus mane, antequam ad ecclesiam iretur, nunciavit praelatis 5 concilii iubileum concessum a S^{mo} D. N. orantibus pro felici successu concilii, de quo supra die prima mensis praesentis Maii dictum est.

Die lunae 18. eiusdem mensis Maii

applicuit Tridentum cursor ex Augusta cum litteris episcopi Fanensis, nuncii apostolici apud imperatorem, 14. praesentis mensis datis, quibus significat Caesarem iam decrevisse auxilium praebere pontifici in bello conficiendo per S^{tem} S. contra Octavium Far- 10 nesium, ducem Parmensem, ob eius rebellionem; et quod imperator mutuo daturum se spondet pontifici ducenta milia aureorum et praestitutum omnia auxilia, quae per eum et eius dominia praestari poterunt, item equites, pedites, tormenta bellica, commeatus, duces et alia omnia, quae ad bellicam expeditionem pertinebunt. Et ne aliquis suspicari possit, quod ob proprium interesse M^{tas} S. id faciat, videlicet ut expugnata Parma eam civi- 15 tatem in suam potestatem redigat, ipse imperator mittit ad pontificem cedula quamdam manu eius propria scriptam, qua promittit expugnata civitate in ecclesiae potestatem eam se daturum, ut omnes intelligant non ob aliquod proprium commodum, sed tantum ut pontifici et sedi apostolice in hoc bello auxilio sit, ea omnia se facturum.

Die 19. Maii, Martis.

R^{mus} legatus ivit una cum card. Tridentino ad audiendam missam in ecclesiam 20 S. Petri, sociatus etiam a duobus praesidentibus. Qua absoluta ostensum eis fuit corpus b. Simonis Tridentini, qui puer a Iudeis in die parasceve martirio coronatus est et multa miracula edidit¹.

Deinde praedictus card. Tridentinus dedit omnibus prandium.

20. Maii, Mercurii.

Cum hodie esset festum s. Bernardini de Senis, in cuius honorem ecclesia con- 25 structa est extra civitatem Tridentinam ad medium milliare, R^{mus} legatus, card. Tridentinus, orator Caesareus ac duo praesidentes iverunt mane ad audiendam missam in dictam ecclesiam, in cuius monasterio postea ipse card. Tridentinus prandium omnibus dedit.

21. Maii, Iovis.

Vacatur aptandis scripturis concilii.

22. [Maii], Veneris.

Scripsi ad episcopum Imolensem, secretarium S^{mi} D. N., cui missi^a ora- 30 tionem habitam ab episcopo Salminensi in festo penthecostes, ut eam S. S^{ti} ostenderet, prout S^{tas} S. se eam visuram praedixerat. Stafetta.

408^r*^b Die sabbati 23. eiusdem mensis Maii,

in vigilia sanctissimae trinitatis, fuerunt vespere conciliares in ecclesia cathedrali, in quibus peregit officium R^{mus} D. episcopus Turritanus, interfueruntque R^{mus} legatus 35 caeterique patres concilii omnes.

Applicuit Tridentum R^{mus} D. Gaspar Ioffredus² episcopus Segorbiensis et Albaraziensis, Hispanus.

^a sic.^b Abhinc non Massarelli, sed librarii manus scripsit.¹ Cf. Conc. Trid. I, 361, adn. 2.² Casparus Iofre de Borja 6. Februarii 1531 electus

erat episcopus Segorbiensis et Albarracinensis, obiitque 18. Februarii 1556 Valentiae in patria sua.

*Die 24. Maii, in dominica sanctissimae trinitatis,

celebravit missam solemnem conciliarem R^{das} D. Salvator archiepiscopus Turritanus Hispanus, egitque orationem sacrae theologiae doctor D. Martinus Olaveus Hispanus¹. Quibus interfuerunt R^{mi} legatus, card. Tridentinus, praesidentes, orator Caesareus et praelati omnes.

5 *Eadem die absoluta missa publicatur populo Tridentino iubileum concessum a S^{mo} D. N. orantibus pro pace ecclesiae prosperoque et foeliri successu concilii.

25. Maii, lunae.

408v

Componitur obligatio cum D. Laurentio Bordogna^a, magistro | cursorum Tridentino², de mittendis litteris pont[ificiis] ex Tridento Bononiam et ex Bononia Tridentum pro 30 iuliis pro qualibet vice, quae obligatio duret ad beneplacitum legati.

26. Maii, Martis.

10 Scribitur Bononiam ad magistrum cursorum de actis hic super missione - - -^b ad Carolum Franciorinum (qui ex Rovereto ad legatum scripserat, magistrum cursorum illius loci noluisse subscribere conventionem factam cum D. Laurentio), ut sequatur iter suum Bononiam versus et accipiat quas posset subscriptiones, deinde omnia referret Bononiae prolegato, et scriberet Romam ad magistrum generalem cursorum.

15 Visitavi ecclesiam b. M. virginis apud Civizanum³.

*Die Mercurii 27. Maii,

in vigilia festivitatis corporis Christi, fuerunt vesperae solemnes conciliares in ecclesia cathedrali, in quibus fecit officium R^{das} D. archiepiscopus Panormitanus. Interfuerunt R^{mas} legatus cum omnibus praelatis concilii.

*Die Iovis 28. Maii,

in festo corporis Christi, celebravit missam solemnem in ecclesia cathedrali R^{das} D. Petrus Tagliavia | de Aragonia, archiepiscopus Panormitanus, qua absoluta facta fuit processio consueta. Detulit sacramentum R^{mas} D. legatus indutus pluviali et mitra, quem associati sunt card. Tridentinus, orator Caesareus et reliqui praelati omnes cum pluvialibus similiter et mitris. Itum est per loca solita civitatis, et decantata sunt quattuor evangelia, principia cuiusque evangelistae, ac etiam orationes contra daemones et tempestates more
25 Germanorum in quattuor locis diversis ipsius civitatis.

29. Maii, Veneris.

Vacatur aptationi actorum concilii usque ad hanc diem.

Die sabbati 30. Maii

recipiuntur litterae ex Urbe 27. datae, quibus significatur, pontificem confirmasse propositum suscipiendi bellum contra Parmen[ses], eiusque expeditionis constitutum fuisse generalem ducem et capitaneum Ill. D. Ferrandum Gonzagam una cum
30 D. Ioanne Baptista de Monte, S^{ti} S. ex fratre nepote, qui nunc est Bononiae et conscribit pro hac expeditione 10 milia peditum, et totidem^o conscribuntur a praedicto Ferrando Mediolani et Placentiae⁴;

item quod D. Vincentius | de Nobilibus, alter nepos S^{ti} S. ex sorore, conscribit
300 equites levis armaturae;

35 et quod decretum sit mittere hunc exercitum ad devastandas fruges illius civitatis Parmensis.

^a cod. Dordogna.

^b lacuna in textu: deest nomen mittendi.

^o cod. todtem.

¹ Cf. supra p. 228, l. 35 et adn. 7.

² De quo cf. Conc. Trid. I in indice.

³ Cf. Conc. Trid. I, p. 264, l. 21 ss.

⁴ Cf. De Leva V 151.

Dominica 31. Maii.

Vacatur aptationi actorum concilii et caloribus fugiendis, qui maximi nunc in hac civitate vigent.

Die 1. Iunii, lune, 1551 Tridenti.

Die lunae 1. mensis Iunii eiusdem anni 1551 recipiuntur litterae ex Urbe 28. datae¹ de perseverantia pontificis in bello Parmensi conficiendo, et quod Galli, qui sunt in Urbe, iam grave ferant atque detestantur^a et se contra id protestaturos minantur, 5 petuntque tam cardinales quam orator et alii Galli licentiam recedendi ex Urbe, cum iniuste contra regem Gallorum suscipiatur, cum ipse ducem Octavium non ut rebellem S^{tie} S. et sedis apostolicae, sed ut obedientem filium defendere intendat contra alios quoscunque, ita ut nullo modo iura sedis apostolicae in ipsa civitate minuantur. Quas minas excusationesve pontifex non curat. 10

410¹

2. Iunii, Martis.

Scripsimus ad Urbem de rebus, quae acciderunt post ultimas nostras litteras.

De fonte Iulii apud Povum Tridentinum.

Eo tempore, quo S^{mus} D. N. Iulius papa III in minoribus constitutus legatus sacri concilii in hac civitate Tridentina erat, nonnunquam animi (ut fit) recreandi gratia extra civitatem ad hunc et illum collem seu monticulum, praesertim in ardentissimis caloribus, qui in aestate maxime in hac regione vigent, spatiatum proficiscebatur. Inter alia vero 15 loca persaepe visere solebat villam quandam, quae Povum vulgo a Tridentinis dicitur, quae sita est in eminenti colle, civitatem parte superiore, quae orientalis est, respicienti. In ipsius enim villae capite ex vivo ac durissimo lapide fons limpidissimus ac frigidissimus manat, qui villae ipsi omnes commoditates, quae ab aqua haberi possunt, subministrat, atque agros, vineas montemque ipsum totum placidissimo cursu irrigat. Apud hunc 20 fontem ipse card. de Monte uti optima ad bibendum aqua refertissimum amenissimumque nonnunquam pransum, persaepe cenatum ire consueverat, ac eius aquae frigiditate ardentissimos aestivos calores aufugiebat. Recedente autem ex Tridento concilio et Bononiam translato (ubi etiam ipse card. de Monte una cum card. S. Crucis praesidens et legatus ipsius concilii per biennium fuit) mortuoque Paulo III ipse pontifex creatur, 25 assumpto sibi nomine Iulii III. Et quia S^{tas} S. tam dum erat Bononiae, quam nunc pontifex factus multoties huius fontis tamquam sibi gratissimi in familiari colloquio iocundissime meminit, hosque Tridentinos montes et saltus eius recordatione collaudat, R^{mus} card. Tridentinus ob tanti pontificis perpetuamque rei successae memoriam fontem illum illustri marmoreo ornamento decorare proposuit eumque fontem Iulium appellat, 30 memor profecto cumulatissimi beneficii a S^{to} S. recepti, nempe 20 milium aureorum, quos pontifex ipsi card. Tridentino statim assumpto pontificatu liberaliter largitus est². Quam ob causam multi ad visendum hunc fontem coriose accedunt atque ex eius aqua avidissime potant. Amentes, quasi dulcior amoeniorque facta, quia aliquando a pontifice hausta^b fuerit! Id tamen oblectamentum nemo non percipit, quod | calore exusti 35 infrigidantur. Quod quidem et mihi non semel, sed praecipue hodierna die 3. Iunii felicissime accidit. Ex quo non ab re nunc in hoc loco dicti fontis mentio facienda occurrit.

410^V411^r

*Die Iovis 4. eiusdem mensis Iunii,

in die octava festivitatis corporis Christi, mane hora 12. celebrata prius missa in ecclesia cathedrali, facta fuit processio sollemnis per ea loca civitatis Tridentinae, per quae in ipso festo itum non fuerat. In qua processione detulit sacramentum R^{mus} D. archiepiscopus Antibarensis indutus pluviali et mitra, sequutique sunt sacramentum R^{mi} DD. legatus et card. Tridentinus ac praelati omnes sacri concilii, absque pluvialibus et mitris, praecedente clero. Decantataque fuerunt quattuor evangelia more eorum solito³. 40

^a sic.

^b cod. austa.

¹ Similes litterae eadem die dabantur ad episcopum Fanensem nuntium apud imperatorem, cf. Druffel I, n. 651, p. 648—651.

² Cf. initio huius diarii, supra p. 152, l. 26 ss.

³ Quomodo celebratum sit Tridenti festum corporis Christi, descripsit Massarellus Conc. Trid. I, 200 s.

Pontifex more antecessorum suorum nuncium ad Helvetios destinavit, idque fuit D. Hieronymus Francus de S. Severino Camerinensis diocesis, eques auratus, compatriota et affinis meus, vir utique disertissimus pruden[tissimus]que, qui iam per decennium fere sub Paulo III apud eosdem Helvetios apostolicus nuncius fuit, a quo ego hodie 5. Iunii litteras ex Benaco datas 2. (dum iter illac faciebat) recepi¹. Deus omnipotens eius negocia dirigat!

Die sabbati 6. Iunii.

Adventus Philippi, principis Hispaniarum.

²Philippus, princeps Hispaniarum, Caroli V. imperatoris filius, hora circiter 22. Tridentum applicuit, veniens ex Augusta, ubi pater ad praesens commoratur³. Iverunt ei obviam R^mi legatus et card. Tridentinus ac praelati omnes concilii extra portas civitatis ad geminos iactus lapidis, eumque gratissimo animo, maximo cum honore receperunt, secutis benevolis amplexibus et manuum osculis (legatus enim, Tridentinus et praesidentes non descendentes ex equis principem amplexati sunt, praelati vero omnes ex equis descenderunt et eius manus deosculati sunt), habitisque quibusdam paucis urbanitatis et humanitatis verbis ingressi sunt omnes simul civitatem.

Ibat princeps medius inter duos cardinales praedictos (cum prius princeps ipse non parum morae interposuisset, ut legato^a primum locum largiretur). Praelati subsequ^{ti} sunt, aulici vero et nobiles, qui cum eo erant, inter quos fuere dux Suessanus⁴, princeps Sabaudiensis, marchio Guasti, princeps Asculi, D. Pompeius Columna et multi alii Hispani, praecesserunt. Eius hospitium fuit apud card. Tridentinum in arce civitatis, apud quam descendit. Legatus autem et praelati ex equis minime descendentes eum illic reliquerunt et ad propria remearunt.

Die dominica 7. dicti mensis Iunii.

Prandium et ludi in honorem principis Philippi.

Princeps, audita missa in arce Tridentina, venit visitatum R^{mm} legatum apud eius domum eumque miris honoris generibus affecit, receptus ab ipso legato extra portam sui hospitii. Ubi parum immoratus accessit una cum ipso legato ac card. Tridentino ad locum quandam extra civitatem ad 300 passus, qui positus est in flumine Athesis, undique ab aqua circumdatus, ita ut insulam efficiat, ubi praeparatum erat munificentissimum prandium in loco ex asseribus confecto, pictura, statu auleisque ornatissimo. Ibi igitur pransi sunt princeps, legatus, Tridentinus et filius ducis Sabaudiae in una eademque mensa. In loco vero paulo inferiori eodem tempore pransi sunt nobiles omnes, tam viri quam mulieres, quarum multae illuc convenerant.

Prandio absoluto (quod et diversis excellentissimisque musicis conditum fuit) choreae tam ab ipso principe quam nobilibus ductae fuerunt. Deinde acta^b sunt hastiludia, in quibus egregie certatum est. Fingebatur ea pugna, quae a D. Ludovico Ariosto in eius poëmatibus describitur de Rodomonte rege, qui omnes ante pontem quandam adventantes et certamine superabat et captivos in turrim quandam coniciebat, quousque illuc pervenit fortissima illa mulier Marfisa dicta, quae regem ipsum devicit et captivos superavit^c; quae tamen et ipsa a Brandimarte, alia virili strenuaque muliere (cuius astae mucrone quotquot tacti erant, in terram cadere cogeantur) devicta fuit⁵. Ea omnia magno cum oblectamento ac pugnantium commendatione et laude visa fuerunt. Postea hora 21. civitatem redierunt.

^a cod. legatum.

^b cod. acti.

^c sic; videtur legendum liberavit.

¹ De vita Franci v. Conc. Trid. I 750, adn. 3. Apud C. Wirz, Akten über die diplomat. Beziehungen der röm. Kurie (Basel 1895, n. 311. 312, p. 467 ss.), extant binae litterae, quas Francus 15. Iunii 1551 Bada scripsit ad Dandinum, ibid. n. 313, p. 471 litterae eiusdem et Alberti Rosini ad eundem 1. Iulii 1551 Lucernae datae.

² Eandem rem eisdem fere verbis narrat Massarellus in actis (Theiner I 181).

³ Philippus a. 1548 in Germaniam vocatus erat a

patre, ut familiaritatem appeteret principum Germanorum, quorum auxilio successor patris in imperio efficeretur. Iter eius in Germaniam attingitur Conc. Trid. I 810, l. 27 et adn. 7; 811, 4; 814, 12; fusius describitur a Cerbonio Besozzo in Fontibus rerum Austriacarum, Scriptor. IX, 1, p. 64 ss. Cf. Maurenbrecher, Karl V, p. 240.

⁴ Cf. supra p. 172, adn. 2.

⁵ Ariosti Orlando Furioso XXIX, 33 ss; XXXV, 31 ss; XLIV ss. Massarellus non bene refert.

*Die lunae 8. Iunii.

Legatus principem visitat.

413^r R^{mus} legatus ivit visitatum principem ipsum, qui in arce Tridentina morabatur, a quo | nullo non honoris genere et observantia receptus est. Retulit ei R^{mus} legatus pro- pensam mentem pontificis erga imperatorem, eius patrem, atque etiam ipsum principem, et versa vice a principe ostensum est, quali observantia, reverentia ac devotione eius pater ipseque S^{tem} S. venerentur ergaque eam ambo affecti sint et ei plurimum inservire 5 ac morem genere cupiant summisque votis exoptent. Et quod auxilium, quod pater S. Bⁿⁱ praestat in bello, quod ad praesens contra ducem Octavium conflatur, parum est, si animus M^{tie} S. spectetur, quae longe maiora usque etiam ad propriam vitam pro Ste S. sanctaque sede apostolica libenter exponeret. Repetitisque hinc inde quibusdam humanissimis verbis legatus recessit et domum rediit. 10

*Eadem die hora 22. princeps profectus est ad insulam, quam in flumine Athesis positam esse superius demonstratum est, ubi cenatus est cum card. Tridentino, principe Sabaudiae ac rege quodam Maurorum, qui a potente tyranno Africae Tariff dicto anno 413^v praeterito ex suo regno | expulsus est et ad imperatorem pro auxilio confugit, et nunc cum ipso principe in Hispaniam proficiscitur. Absoluta cena expugnatum fuit quod- 15 dam castellum in medio fluminis ex lignis constructum, atque choreae nobilium mulierum ductae fuerunt, ac tandem hora 3. noctis civitatem redierunt.

*Die Martis 9. eiusdem mensis Iunii

mane hora 9. princeps Hispaniarum praefatus recessit ex Tridento, sociatus a card. Tridentino et praelatis omnibus. Legatus vero et praesidentes concilii non iverunt. Proficiscitur nunc princeps in Hispanias, hodieque. Roveretum usque pervenit 20 ibique in coete quievit.

*Die Mercurii 10. Iunii

applicuit Tridentum quidam Germanus, missus a R^{do} D. archiepiscopo Moguntino cum eiusdem litteris ad R^{mm} legatum et praesidentes, quibus se excusat, quod de praesenti ad concilium non veniat, cum sit impeditus in negociis ecclesiae suae, a qua diu abfuerit ob dietam Augustensem, et tamen quod hoc interim mittet 25 |^a procuratores suos. Idemque retulit ipse missus de duobus aliis electoribus ecclesiasticis. A R^{mo} legato eorum excusatio non admittitur, sed hortantur ad comparandum persona- liter, uti de iure tenentur, praesertim cum si ulla ex provincia ad concilium venire de- berent, ii maxime deberent, cum concilium Germanorum causa potissimum in hac civitate celebretur¹. 30

11. Iunii, Iovis.

Scribitur ad Urbem per cursorem, qui ex Augusta hodie huc applicuit cum litteris nuncii apostolici episcopi Fanensis 8. huius datis, de perseverantia imperatoris in praestando auxilio pontifici in bello, quod nunc viget contra ducem Octavium.

12. Iunii, Veneris.

Recipiuntur mille aurei in auro minus 20, quos mittit pontifex Tridentum pro expensis, quae in concilio faciendae occurrunt. Ex quibus ego dedi R^{mo} legato quin- 35 gentos et cuilibet praesidenti centum (nam tot cuilibet eorum quolibet mense dantur pro eorum provisione).

13. Iunii, sabbato.

Recipiuntur litterae ex Venetiis a nuncio apostolico 5. datae de 70 trire- mibus, quas parant Veneti contra incursiones Turcarum².

^a ab ipsa hac pagina Massarelli manus rursus incipit.

¹ Legatus 14. Iunii dedit litteras ad electorem Moguntinum, quibus eum invitat, ut veniret ipse cum aliis electoribus ecclesiasticis ad concilium (*Le Plat*

IV 221—224); ex quibus litteris cognoscitur, quid Moguntinus per tabellarium scripserit.

² Cf. supra p. 183, 6 ss; 192, 5.

14. Iunii, dominica.

Vacatur aptandis gestis concilii, legatus autem et praesidentes egerunt de adventu praelatorum Germaniae¹.

15. Iunii, lunae.

Ascendi una cum D. Ludovico, magistro ce[remoniarum]², super montem Vasonum, qui est supra villam Sardaniae, altitudinis 8 milliarium, in cuius cacumine nivem et glaciem
5 durissimam^a adinvenimus.

16. Iunii, Martis.

Scribuntur acta concilii, et aptatur diarium.

17. Iunii, Mercurii.

R^{mus} D. Georgius Flac, episcopus Solonensis, suffraganeus Herbipolensis³, applicuit Tridentum^b.

10 Recipiuntur litterae ex Bononia a R^{mo} vicelegato, quibus significat, regios milites cepisse ac depo[pulasse] castra S. Ioannis et Crepacoris⁴ in ditione Bononiensi, et [quod] totum ipsum agrum Bononiensem vastare ceperint eorum ductore Horatio Farnesio, Castri duce. 414^v

18. Iunii, Iovis.

15 Scribitur primum Bononiam per staffettam. Conventum est enim cum cursoribus cuiusque loci, ut litteras nostras Bononiam toties quoties a nobis requisiti fuerint deferant, dato eis stipendio mensario 3 vel 4 aureorum, prout hactenus factum fuit sub Paulo III.

19. Iunii, Veneris.

Aptantur acta concilii.

Vigent nunc Tridenti maximi calores.

20. Iunii, sabbato.

20 R^{mus} D. legatus recepit a S^{mo} D. N. litteras in forma brevis, quibus datur ei facultas dandi licentiam praelatis concilii habendi legendique libros haereticorum prohibitos⁵. Saevisimo enim edicto antea a S. S^{to} prohibitum fuerat, ne dicti libri retinerentur, legerentur, haberentur.

21. Iunii, dominica.

Scribitur ad nuncium apostolicum apud imperatorem de his, quae hic habentur, et de adventu electorum ecclesiasticorum imperii.

22. Iunii, lunae.

25 Scribitur idem ad nuncium apostolicum apud Venetos. Item ad R^{um} vicelegatum Bononiae in responsione suarum super incursionibus militum regionum et de provisionibus faciendis.

*Die Martis 23. Iunii.

30 ⁶Ser^{mus} D. Maximilianus, rex Bohemiae, Ferdinandi regis Romanorum ex Anna, regina Ungariae, filius, applicuit Tridentum veniens ex Vienna Austriae, per equos dispositos, proficisciturque in Hispaniam, ut filiam Caroli V imperatoris, patris sui, eius uxorem, in Germaniam ducat⁷.

^a cod. durissimum.

^b Hoc legitur sub 18. Iunii, sed signis indicatur hic inserendum esse.

¹ Cf. p. 236, adn. 1. Etiam Lippomanus praesidens, episcopus Veronensis, hac die litteras eiusdem argumenti ad electorem Moguntinum dedit.

² Ludovicus Firmanus, ex cuius diario excerpta dabimus in hoc volumine.

³ Georgius Flach, de quo v. *Reininger*, Die Weihbischöfe von Würzburg, Würzburg 1865, 159—170.

⁴ Crevalcore, *De Leva* V 204.

⁵ Breve legitur apud *Theiner* I 482.

⁶ Hanc et sequentes relationes Massarellus etiam Actis (*Theiner* I 483) inseruit.

⁷ Maximilianus ex Hispania, ubi Philippi consobrini apud Germanos commorantis vices gerebat, a patre in Germaniam revocatus erat, ut in deliberationibus de successione imperii rem patris ac suam tueretur. Cf. *Maurenbrecher*, Karl V, p. 244.

*Die Mercurii 24. Iunii.

R^{mus} legatus, praesidentes et praelati omnes concilii regem Bohemiae domi visitant, a quo amanter maxima cum reverentia recepti fuerunt. Est enim iuvenis aetatis 23 annorum, facie decora atque amabili, moribus ingenuis, visu facilis, gratus omnibus
 415^r | usque adeo, ut omnium ore atque voce ut princeps optimus laudatur^a, amatur, observatur, spectatur.

*Die Iovis^b 24.^b Iunii,

in festo s. Ioannis Baptistae^b, rex Bohemiae visitat domi R^{mus} legatum, cui omne obsequium, honorem et reverentiam exhibet uti devotissimus sedis apostolicae filius, et versa vice ab ipso legato benevole amanterque recipitur.

*Die Veneris 26. Iunii

rex Bohemiae ex Tridento recedit, sequutus iter suum Hispaniam versus, vectus rate per flumen Athesis.

*Die dominica 28. Iunii,

in vigilia festivitatis apostolorum Petri et Pauli, fuerunt vesperę conciliares in ecclesia cathedrali. Peregit sacra R^{mus} D. legatus.

*Die lunę 29. Iunii,

in festo apostolorum Petri et Pauli, celebravit missam solemnem in ecclesia cathedrali R^{mus} D. episcopus Veronensis, tertius praesidens, cum legatus infirmitate detineretur. Habuit orationem D. Melchior a Vosmediano Hispanus, sacrae theologiae 15 magister. Interfuerunt omnes conciliares.

Herisero et hoc sero fiunt ignes et publica letitia ob festum apostolorum a R^{mo} legato, praesidentibus, praelatis, cardinali Tridentino.

30. Iunii, Martis.

Scribitur ad nuncios apostolicos apud imperatorem et Venetos de his, quae acciderunt his diebus.

1. Iulii, Mercurii.

Revertitur Tridentum card. Tridentinus, qui regem Bohemiae usque Mantuam comitatus est.

Recepimus litteras ex Bononia, quibus significatur civitatem Castri in Hetruria, cuius est dux Horatius Farnesius, devenisse in potestatem pontificis.

Eadem die applicuit Tridentum R^{mus} P. Aegidius Foscararius ordinis Praedicatorum, 25 episcopus Mutinensis¹.

2. Iulii, Iovis.

Scripsi ad Urbem ad card. S. Crucis ac comitem Roversani² de rebus privatis.

4. Iulii, sabbato.

Recepimus litteras a nuncio apostolico apud Venetos, quibus significat, classem Turcicam iam applicuisse Prevesam timerique, ne ditionem Venetorum invadat.

Item a R^{do} episcopo Fanensi ex Augusta de mente Caesaris in favorem concilii.

^a sic, etiam in sequentibus verbis.

^b sic, videtur potius intellegi 25. et delendum in festo etc.

¹ Natus Bononiae 27. Ianuarii 1512, varios sui ordinis conventus rexerat, Bononiaeque prior et inquisitor fuerat, cum a. 1546 electus est magister sacri palatii, deinde a. 1555 ecclesiae Mutinensi, cui card. Moronus renuntiaverat, est praefectus atque brevi postea ad concilium missus. Sub Paulo IV haeresi accusatus in castellum S. Angeli coniciebatur, unde per Pium IV liberatus astitit concilio Tridentino tertium congre-

gato, quo finito ad conficiendum catechismum et ad expurganda Missale et Breviarium est deputatus. Decessit Romae 23. Dec. 1564 sepultusque in S. Maria supra Minervam. Cf. *Fantuzzi*, Notizie degli scrittori Bolognesi III, Bologna 1783, 347—352. Epistulae eius ad Moronum directae asservantur in tabulario Vaticano *Conc. t.* XLII 131 et aliis.

² De quo cf. supra p. 134, l. 19.

5. Iulii, dominica.

415v

R^{mus} legatus ivit ad audienda sacra in villam Civizani in ecclesia b. virginis una cum card. Tridentino, qui postea in villa Cugnolae ei prandium atque cenam dedit. In dieque fontem Iulii in villa Povi adiverunt.

6. et 7. Iulii.

Diebus lunae et martis vacatur litteris scribendis ad Urbem ad card. Maffcum de
5 necessitatibus concilii et de pecunia mittenda pro expensis in eo faciendis.

Item Bononiam ad D. Han[nibalem] Mal[vasiam]¹ et Barth[olomaeum] Canob[ium]².

8., 9. et 10. Iulii.

His diebus vacatur aptandis ac dirigendis rebus concilii.

11. Iulii, sabbato.

Applicuit Tridentum R^{mus} D. Ioannes Riccius de Montepolitiano, thesaurarius pontificis, revertens ex Germania ab imperatore, ad quem a S. S^{te} diebus
10 elapsis missus fuerat. Dedit M^{tas} S. Caesarea ei 25 milia aureos in auro, quos secum fert, 25 milia in cedulis cambii Venetiis solvandos, et 100 milia in cedulis cambii in Sevilia Hispaniæ solvandos, quae simul faciunt 150 milia, et alia 100 milia S^{tas} S. iam habuit a M^{te} S. in pecunia numerata mense Iunii elapso. Quam pecuniam omnem imperator commodat S. Sⁱ pro expeditione praesente contra ducem Parmæ, Octavium³.

15 *Eadem die applicuit Tridentum episcopus Farenensis, D. Marcus Maliperius, Venetus⁴.

13. Iulii, lunae.

Pertranseunt civitatem Tridentinam 300 equites levis armaturae, qui mittuntur a rege Romanorum obviam filio, regi Bohemiae, ex Hispaniis revertenti.

14. Iulii, Martis.

Hodie pertranseunt per civitatem hanc 200 Hungari equites levis armaturae, qui
20 una cum supradictis 300 Austriacis ab ipso rege Romanorum mittuntur obviam filio suo.

15. Iulii, Mercurii.

Hac etiam die pertranseunt 300 equites Bohemi, missi ab eodem rege eadem de causa.

16. Iulii, Iovis.

Recipiuntur litteræ ex Bononia, quibus significatur, exercitum pontificium apud Mirandulam profligasse Gallos, qui ibidem ad moenia recipiebantur. Est enim ibi D. Ioannes Baptista de Monte, nepos ex fratre pontificis, una cum
25 Ill. DD. Camillo Ursino ac Alexandro Vitellio cum 6 milibus peditibus et sexcentis equitibus, qui ipsum oppidum nunc obsident, cum ipsius oppidi comes auxilio sit ipsi duci Parmae, qui est rebellis summi pontificis. At Deus iustae causae favet sitque perpetuo fautor⁵.

17. Iulii, Veneris.

416r

30 Ex litteris nuncii apud Venetos 4. huius datis habetur, classem Turcicam (quae 93 triremibus, 20 navibus et triginta fustibus constat) intrasse iam

¹ Conte Annibale Malvasia, pater monachae Adeodatae a. 1547 investitae, commemoratur apud Giov. Pantuzzi, Notizie degli scrittori Bolognesi V, Bologna 1786, 163.

² Cf. Conc. Trid. I in indice.

³ »Il Montepulciano« Roma profectus erat 21. Iunii; instructio (apud Weiz, Papiers d'état III 551—556, melius apud Druffel I, n. 670, p. 662—667; Miscellanea di Storia Ital. XVII, Torino 1878, 337—342, cf. Pieper, Legaten I 144) postea mittebatur (cf. Kupke, Nuntiaturberichte p. 37, n. 12). Riccius 1. Iulii (non

2. Iulii, ut ait Druffel I 667, adn. 1) pervenerat Augustam (Kupke l. c. p. 40, n. 13), unde proficisceretur 8. Iulii (l. c. p. 44, n. 15). De eis, quae tractaverat cum imperatore, cf. Kupke l. c. p. 41 ss.

⁴ Maliperius a. 1541—1549 fuerat episcopus Corsulanus, deinde transferebatur Pharum (seu Lesinam), ubi mortuus est 1552 vel 1553. Interfuerat concilio Tridentino et Bononiensi, a quo discessit 10. Iunii 1547 (Conc. Trid. I 662, l. 46).

⁵ De proelio apud Mirandulam commisso cf. Kupke l. c. p. 36; De Leva V 204.

mare Hadriaticum, ireque ad damna Caesaris et pontificis — sollicitatam, ductam et alitam a rege Gallorum. Quod certe valde mirum est, cum ipsi Gallorum reges semper fuerint defensores et pontificum et ecclesiae, ob quae meruerunt nomen illud christianissimum, nunc autem contra videntur contra pontificem arma sumere, Turcas ad vastandas christianorum ditiones deducere. Non ita profecto Carolus Magnus, non Pipinus 5 pater, non Ludovicus et alii fecerunt. Et quod olim imperatores faciebant, faciunt reges Galli, quodque Galli factitabant erga ecclesiam, faciunt imperatores. Sit tamen Iulio III, sanctissimo, optimo maximoque pontifici et Carolo V, augusto principi, vita et victoria.

18. Iulii, sabbato.

Scripsimus Romam ad card. Maffeam de pecuniis pro necessitatibus concilii et de praelatis, qui ex Urbe mittendi sunt, cum pauci nunc ex Italis in concilio sint. 10

19. [Iulii], dominica.

Recepimus litteras ex Urbe datas 15., de timore, qui ibi habetur de classe Turcica, et quod adhuc conscripti sint per pontificem 2 milia pedites et equites 200 pro defensione Urbis.

20. Iulii, lunę.

R^{mus} legatus ivit cenatum cum card. Tridentino apud fontem Iulium in villa Povii una cum oratore Caesareo et nonnullis praelatis. 15

21. Iulii, Martis.

Ex litteris Bononiae 20. datis intelligitur, exercitum regium apud Mirandulam dissolutum esse, et eius duces confugisse Parmam ad ducem Octavium, reliquos remansisse in oppido, quod undique a nostris vallatur.

22. [Iulii], Mercurii.

Ex litteris Genuae 19. datis auditur, Antonium Doriā, qui cum 15 triremibus munitiones bellicas in Africam deferebat, naufragium passum esse, amissis 8 triremibus. 20

23., 24., 25., 26. Iulii.

Aptantur gesta concilii Tridentini praeteriti. Ingentissimi calores.

27. Iulii, lunae.

Classis Turcica cum pervenisset in Siciliam, expugnavit Augustam oppidum, quod depopulatur, et combustum reliquerunt; factum est die - - -^a huius.

*Die Mercurii 29. Iulii

applicuit Tridentum Ill. D. Hugo comes a Montefort, Germanus, orator secundus Caesaris pro imperio¹. 25

Eadem die ascendimus (videlicet DD. Hieronymus Roccabruna et Barth. Fliscus) montem illum altissimum, qui Bondonus dicitur, ubi tota die fuimus et die sequenti.

416v

*Die Veneris 31. Iulii.

Ill. D. comes a Montefort, D. Hugo, secundus orator Caesareus nomine sacri imperii, comparuit coram R^{mo} D. legato et praesidentibus, quibus ostendit diploma suae procurationis ac per interpretem (nam neque latinam neque italicam linguam callet) summam suae instructionis retulit.

^a lacuna in cod.

¹ C. L. Hugo in Sacrae Antiquitatis Monumentis I, Stivagii 1725, 221, adn. c (ad Psalmai Collectionem actorum): »Hugo comes de Monteforti, Her-

manni comitis et Caeciliae de Liechtenstein filius, Veronicam de Sonnenberg desponsarat et improlis moritur.«

[Dominica] **2. Augusti** 1551 Tridenti.

R^{mus} legatus, duo oratores Caesarei et quidam ex praelatis concilii iverunt mane pransum apud villam Cugnole et in sero apud fontem Iulium cenatum cum card. Tridentino; ego autem cum D. Laurentio Bord[ogna] et fil[iis] et ux[ore].

[Lunae,] **3. Augusti.**

Scripsimus ad Urbem de his, quae hic habentur, et de sessione futura, quid
5 in ea agendum videatur.

*Die Iovis **6. Augusti**

applicuit Tridentum D. Petrus de Acugna, episcopus Astoricensis¹, natione Hispanus.

7. Augusti, Veneris.

Scribitur Romam de sede danda oratori Caesareo et electoribus imperii in concilio.

10. Augusti.

Applicuit Tridentum R^{mus} D. Antonius Codina, episcopus Lacorensis, suffraganeus Barchinonensis, Hispanus.

10 Eadem die s. Laurentii concionatus est in ecclesia S. Laurentii episcopus Monopolitanus.

14. Augusti, Veneris.

*In vigilia assumptionis b. Mariae virginis fuerunt vesperae in ecclesia cathedrali. Peregit officium R^{mus} D. Granatensis, fuerunt praesentes omnes patres.

*Die sabbati **15. Augusti,**

15 in festo assumptionis b. Mariae, celebravit missam conciliarem R^{mus} D. archiepiscopus Granatensis, habuitque orationem sacrae theologiae magister Iacobus Ferrusius, Hispanus.

*Die lunae **17. Augusti**

applicuerunt Tridentum quattuor doctores praemissi ad concilium ab electore Treverensi, qui fuerunt Ambrosius Pelargus ordinis Praedicatorum², Io. Delphius, sacrae theologiae, Georgius Leomperger, legum, Thomas Ennius, medicinae doctores.

*Die vero Martis **18. [Augusti]**

20 subsequenti applicuit secretarius electoris Coloniensis, ut hospitium et alia pro eius domino praepararet.

*Die **19. [Augusti], Mercurii,**

applicuit secretarius electoris Moguntini, ut hospitium pararet.

*Die sabbati **29. Augusti**

applicuerunt Tridentum electores Maguntinus³ et Treverensis⁴.

¹ Don Pedro de Acuña y Avellaneda 11. Iulii 1548 electus est episcopus Asturicensis. Redux e concilio a. 1553 synodum dioecesanam congregavit, cuius decreta Vallisoleti eodem anno typis exscribebantur. Anno 1554 translatus est Salmanticam, sed priusquam huius ecclesiae possessionem caperet, mortuus est 24. Septembris eiusdem anni (*Florez*, España sagrada XVI, Madrid 1787, 286 s.).

² Cf. Conc. Trid. I 548, adn. I.

³ Sebastianus de Heussenstamm (20. Oct. 1545 usque ad 17. Martii 1555), cf. Conc. Trid. I 299, l. 26 ss. Sebastianus, canonici Caesarei iuris doctoratu ornatus, metropolitani capituli Maguntini

scholasticus ac mortuo Alberto de Brandenburg archiepiscopus elector creatus erat. Variis modis, etiam synodo dioecesana habita, in fide catholica tuenda atque propaganda laboravit. Qui cum Tridenti suorum litteris de Mauritii Saxonum ducis consiliis certior factus frustra imperatorem monuisset, 11. Martii 1552, prima luce cum Coloniense archiepiscopo discessit. Obiit Eltvillae 17. (alias 7.) Martii 1555. Cf. *Nic. Serrarius*, Moguntiacarum rerum ll. V, Moguntiae 1604, 898—913.

⁴ Ioannes ab Isenburg (20. Aprilis 1547 usque ad 18. Februarii 1556), cuius dominium mense Augusto 1551 ab Alberto Brandenburgensi vastabatur.

417^r Eadem die 29. Augusti applicuerunt Tridentum episcopi Franciscus Manrique Auriacensis¹, Michael Pugius Elnensis², Hispani, et Balthassar Naueman Misiensis, suffraganeus Maguntinus, Germanus³.

*Die dominica 30. Augusti

applicuit Tridentum episcopus Viennensis, Fredericus Nausea, secundus orator regis Romanorum⁴.

*Eadem die electores Maguntinus et Treverensis legatum domi visitant, deinde etiam praesidentes, qui omnes separatim hospitium habent.

[Die lunae 31. Augusti.]

Congregatio generalis.

Statuitur crastina die habendam sessionem. Admittuntur electores imperii.

Cum iam per totam aestatem quievissemus ob diversa impedimenta, ob quae processum concilii retardare oportuit et praecipue ob absentiam praelatorum, ecce iam venit dies, quae indicta fuit ad habendam sessionem. Quare vocata est hodie die lunae ultima Augusti congregatio generalis, ut super agendis decerneretur. ⁵Primum autem admittuntur electores imperii, quibus datur locus supra omnes praelatos in sedibus orationibus, paulo a praelatis disiunctis, e regione oratorum Caesaris, parte dextera aulae et sedilium legati et praesidentium. Decernitur deinde die crastina habendam sessionem, et futuram celebrandam ad diem 11. Octobris sequentis. Congregatio autem habetur ¹⁵ hora 20.

[Die Martis 1. Septembris.]

Sessio secunda Tridentina sub Iulio III.

Missa conciliaris. Legitur admonitio. Publicatur decretum et indicitur dies futurae sessionis. Comparent oratores Caesareus, regis Romanorum et regis Gallorum.

In Dei nomine die Martis 1. Septembris eiusdem anni 1551 celebratur secunda publica sessio sacri concilii Tridentini sub S^{mo} D. N. Iulio papa III. In qua celebravit missam solemnem R^{mus} D. archiepiscopus Calaritanus. Oratio non fuit habita; publica indulgentia solita. Peraguntur a legato cerimoniae consuetae. Cantato evangelio *De-* ²⁰ *signavit Dominus et alios septuaginta duos*, ego Angelus Massarellus de S. Severino, Camerinensis diocesis, sacri concilii secretarius, recitavi nomine legati et praesidentium admonitionem seu hortationem quandam super modo vivendi in concilio et rebus agendis, et quid deceat a patribus in concilio existentibus observari⁶. Publicatur decretum, in quo redditur ratio, quare in praesenti sessione nihil agatur in rebus fidei vel morum. ²⁵ Indicitur futura ad diem 11. Octobris, et quod interim tractabitur de sacramento eucharistiae et de impedimentis, quae restant circa commodiorem residentium episcoporum.

417^v Exhibetur mandatum procurae Caesareum ab Ill. D. comite a Montefort, qui etiam scripturam quandam, in qua suam comparisonem designabat, praesentavit. Quod

¹ Franciscus Manrique, natus a. 1503, a. 1542 electus est episcopus Auriensis, a. 1555 translatus Salmanticam, a. 1560 Siguenzam, sed eodem anno mortuus est 11. Nov. Toleti. Florez (España sagrada XVII 170) vult eum comitatum esse regem Bohemiae Ferdinandum, fratrem Caroli V, quando is Germaniam petebat, et in reditu a. 1551 remansisse Tridenti; sed clarum est non Ferdinandum, sed Maximilianum vel Philippum II comitem nostrum episcopum fuisse.

² Michael Puig vel Puich, patria Catalanus, iuris utriusque doctor et canonicus Barcinonensis, 8. Iunii 1545 electus est episcopus Helenensis seu Perpinianensis. Translatus ad aliam sedem legitur in archivis Vaticani. Gallia christiana VI, Parisiis 1739, 1067.

³ Balthasar Wanemann, episcopus Mysiensis, ord. Praed. (antecessor eius fuerat Georgius Neumann seu Neander ord. Praed., episcopus Sidoniensis), Tremoniae (Dortmund) natus, quondam academiae

Ingolstadiensis procancellarius et antea suffraganeus Hildesiensis, anno 1551 (24. Martii) episcopus auxiliarius Moguntiam vocatus est. Post decem annos Coloniae profectus obiit ibidem 8. Octobris 1561 (Memoria propontificum Moguntinorum, Agathopoli 1763, 30).

⁴ De hoc viro (nato 1480, mortuo Tridenti 6. Februarii 1552 [Druffel, Briefe und Akten II 161], sepulto Vindobonae in ecclesia cathedrali S. Stephani) cf. ex. gr. G. Kawerau in Herzog-Haucks Realencyklopädie XIII³, Leipzig 1903, 669—672; v. Zeißberg in Allgem. Deutsche Biographie XXIII, Leipzig 1886, 321—325; I. Metzner, Friedr. Nausea, Regensburg 1884.

⁵ Sequentia apud Raynaldum ad a. 1551, n. 38. Acta exhibet Theiner I 484 s.

⁶ Legitur in Labbaei Coll. concil. XIV 799; apud Le Plat IV 170—174.

mandatum et scripturam ego legi. Deinde respondi nomine synodi, et eius mandatum et comparitio admittitur¹.

Postea episcopus Viennensis, orator regis Romanorum, exhibuit etiam mandatum suum, quod similiter a me lectum fuit et admissum et nomine synodi responsum.

5 ²Postremo comparuit quidam nuncius Henrici, regis Gallorum, qui litteras regias exhibuit et scripturam quandam legit, in qua rex excusabat se et praelatos sui regni, si non mittebat et veniebant ad concilium, cum nunc non sit tempus illud celebrandi ob bella, quae vigent. Dictum fuit ipsi nuncio, ut rediret pro responso in die futurae sessionis, praemissa quadam protestatione nomine synodi, cum ipse rex videretur innuere, 10 quod hic non esset concilium universale absente natione Gallicana³. Absolviturque sessio hora 20., cui interfuerunt card. Crescentius legatus ac primus praesidens, archiepiscopus Sipontinus, secundus praesidens, episcopus Veronensis, tertius praesidens, card. Tridentinus, electores Maguntinus et Treverensis, duo oratores Caesarei, comes a Montefort et Don Franciscus a Tolet⁴, et episcopus Viennensis orator regis Romanorum, ac Turri- 15 tanus, Antibarensis, Panormitanus, Granatensis et Calaritanus archiepiscopi, et Segobricensis, Maioricensis, Castellimaris, Lancianensis, Algarensis, Miriensis, Siracusanus, Pharensis, Auriensis, Pacensis, Oscensis, Solonensis, Calaguritanus, Elnensis, Monopolitanus, Legionensis, Ovetensis, Tudensis, Lacorensis, Guadiscensis⁵, Astoricensis, Viridunensis, Salaminensis⁶, Bossanensis et Mutinensis episcopi.

*Die Iovis 3. Septembris

20 datur omnibus theologis exemplum articulorum super sacramento eucharistiae excerptorum ex libris Lutheranorum⁵, et indicitur dies ad eos examinandos 8. huius mensis.

*Die lunae 7. dicti mensis

applicuit Tridentum R^{mus} D. Paulus Gregorianez, episcopus Zagabriensis⁶, alter orator regis Romanorum⁶.

25 ⁷Eadem die applicuit Tridentum R^{mus} D. Villelmus a Pictavia, tertius orator Caesaris, pro provinciis Flandriae⁷.

*Die martis 8. Septembris.

Prima congregatio theologorum super examinatione articulorum de sacramento eucharistiae.

Hora 18. habetur prima congregatio theologorum, qui ceperunt | examinare arti- 418⁸
culos haeticorum super sacramento eucharistiae. Loquunturque hodie tres, videlicet Iacobus Laines et Alfonsus Salmeron, Hispani, congregationis Iesu, missi ad concilium a S^{mo} D. N., et Iohannes Arze, Hispanus, clericus saecularis, unus ex missis ab 30 imperatore.

Quid autem in his congregationibus et in aliis omnibus actis concilii actum fuerit, videndum est in meis adnotationibus in alio libro, ubi omnia acta huius concilii per me conscripta et compilata sunt. Nam [cum] necesse esset, ut ego, dum theologi ipsi et patres loquerentur, eorum sententias describerem, non potui etiam hic easdem adnotare.

⁸ sic.

¹ Mandatum imperatoris extat apud Raynaldum ad a. 1551, n. 26; mandatum et alia scriptura (oratio) apud Labbaeum, Coll. conc. XIV 796; Le Plat IV 234 ss.

² Raynaldus ad a. 1551, n. 28, haec sumpsit ex codice Arch. Vat. Conc. 4 (al. 3191); cf. Le Plat IV 236. Litteras seu protestationem regis Raynaldus exhibet n. 28—32; Le Plat IV 237—242. Orator erat Amiotus Bellozanensis abbas, postea Antissiodorensis episcopus (Raynaldus n. 27).

³ Responsum synodi 1. Sept. datum extat apud Raynaldum l. c. n. 32 (cf. Le Plat IV 242). Responsum proprium dabatur 11. Octobris, et legitur ibid. n. 34—36; Le Plat IV 266—272.

⁴ Nescio quid somnietur Woker de secundo oratore Caesareo, qui nondum Tridenti fuerit, cum Ioannis

Toletani adventus nuntiatus sit iam die 29. Aprilis (cf. supra p. 226, l. 17), Hugonis de Montfort 29. Iulii (p. 240, l. 25).

⁵ Articuli leguntur apud Raynaldum ad a. 1551, n. 39; Le Plat IV 258 ss.

⁶ Paulus Gregorianci. Haud dubitaverim, quin idem 16. Iunii (supra p. 177, l. 28; p. 178, l. 1 et adn. 1) Romam venerit. Annis 1553 vel 1554 translatus est Iaurinum (Raab).

⁷ Le Plat (Canones et decr. 129) vocat eum archidiaconum Campinae in ecclesia Leodiensi et praeterea de eo haec habet: «Fuit etiam praepositus Furnensis et b. Mariae virginis Audomarensis, canonicus et archidiaconus Flandriae in ecclesia Morinensi. Electus fuit ecclesiae Leodiensis praepositus 16. Februarii 1568. Obiit Gratianopoli anno 1570.»

VIII.

Angeli Massarelli

Diarium septimum:

A Marcello II usque ad Pium IV

(a 12. Februarii 1555 usque ad 30. Novembris 1561).

Angeli Massarelli^a

Diarium a Marcello II

ad nostra tempora, quod in dies conscribitur.

De obitu Iulii III et creatione Marcelli II pontificis maximi.

Morbus et obitus Iulii III. Congregatio cardinalium. Controversia de bulla conclavis.

Arch.
Vat.
Conc.
143,
fol. 1^r

Iulius III pontifex maximus, vocatus prius Ioannes Maria card. de Monte, ex oppido Montis S. Sabini Aretinae diocesis sub ditione ducis Florentiae, cum podagra et chiragra persaepe laboraret, incidit in eum morbum 12. die Februarii anno MDLV. Qui morbus etsi per multos dies levis appareret, augeri tamen cepit^b, ita ut die lunae 5 18. mensis Martii in febrem prolapsus est^b, destituitur appetitu, renuit sumere cibum et medicos ac medicinas odit, atque ideo necessaria sibi subministrari non patitur. Die Martis 19. gravior fit morbus, incipiunt timere medici, qui quo magis ei cibum dare conantur, eo renitentius repelluntur. Praedicitur ei mors: nihil se formidare ostendit, nullum tamen verbum profert. Die Mercurii 20. infirmitas longe gravior evadit, Iovis 21. 10 spes salutis omnino amittitur. Nocte praecedenti hora circiter 7. sumit eucharistiam, aegre tamen ac difficulter; vix enim adduci poterat ut eam acciperet, cum nihil minus quam de morte cogitaret. Petitur ab eo ea die, ut velit disponere rebus suis, ut creet cardinalem Balduinum fratrem suum germanum; respondet: Aderit tempus. Quamet verba ad omnia interrogata respondet.

15 Die Veneris 22. de eius salute actum esse eidem praedicitur. Quare ea ipsa die cardinales omnes conveniunt coram ipso pontifice, quem Ioannes Petrus card. Neapolitanus, sacri collegii decanus, de tribus alloquutus est. Primo exposuit ei: convenisse cardinales coram S^{to} S. ut intelligerent, an eis vellet aliquid mandare, hortans eum, ut patienti animo recipere vellet Dei visitationem. Secundo interrogavit eum, an vellet 20 quod bulla a S^{to} S. super reformatione conclavis decreta publicaretur et quod publicata observetur^b, et an vellet eis impartiri^b auctoritatem, ut possent se congregare et providere iis, quae necessaria occurrebant et ex usu rerum esse viderentur. Tertio, an ei placeret, quod ecclesiae Fulginatensi, quae vacabat, provideretur de persona Herculis Tombesii eius cappellani. Ad nihil horum | respondet ne verbum quidem. Postremo 25 rogavit eum, ut dignaretur suam benedictionem eis elargiri. Tunc visus est paululum manum elevare, sed nec signum crucis fecit, nec aliam benedicendi notam aedidit^b, vel quod a morbi gravitate oppressus nequiret, ut credi par est, vel quod a dolore animi ob imminentem inopinatumque prae oculis mortem consternatus despiceret^b.

Quo facto cardinales ab eius praesentia secedunt et in aula maiori, quae Constantiniana dicitur, cubiculo pontificis proxima, congregantur deque agendis in obitu pontificis deliberant. Sed ante omnia altercatio maxima oritur super bulla reformationis conclavis, an videlicet haberi deberet pro publicata et aedita^b, ita ut observari deberet. Utque eam inspicerent, me Angelum Massarellum Septempedanum, qui uti ipsius Iulii III secretarius eam detinerem, vocant atque eam ipsam bullam afferre iubent. Afferro, lecta 35 restituitur, mandaturque ut nemini eam exhiberem, sed fideliter apud me conservarem. Revertuntur deinde cardinales domum.

^a Nomen auctoris alia manu est scriptum, et posteriori manu additum episcopi Telesini.

^b sic.

Ea die pontifex nescio quid spei de salute attulit, ita ut loqueretur et cibum sumeret. At in sero succubuit natura. Tandem die sabbati sequenti **23.** dicti mensis **Martii** hora circiter 19. pontifex ipse Iulius III obiit — cuius anima quiescat in pace —, cum sedisset annos 5, menses 1, dies 16¹. Eius corpus defertur in ecclesiam beati Petri, ubi in sacello Sixti triduo spectandum populo, uti moris est, proponitur. Deinde in 5 sacello divi Andreae inter duos Pios, II et III, tumulatur².

Prima congregatio cardinalium post obitum Iulii III. Constituitur custos Urbis et conclavis etc.

Die vero sequenti, quae fuit dominica³ **24.** dicti mensis **Martii**⁴, habetur congregatio cardinalium in palatio apostolico, in qua agitur de provisionibus faciendis circa defensionem Urbis et conclavis et aliis necessariis ad sedem vacantem et electionem pontificis pertinentibus. Rumpuntur sigilla duo pontificia, piscatorium et plumbeum, 10 constituiturque custos Urbis et conclavis D. Ascanius a Cornea Perusinus, pontificis demortui ex sorore nepos, non sine tamen aliquali difficultate, reclamantibus domicellis et baronibus Romanis, inter quos praecipui fuere D. Marcus Antonius et Camillus Columna, qui tandem acquieverunt, cum ipse D. Ascanius iam ad id deputatus fuisset ab ipso Iulio III longe antequam moreretur⁵. 15

Conscriptio militum per collegium sede vacante.

Ut autem securius et quietius in Urbe hac sede vacante durante vivatur, necnon in conclave cardinales tutiores reddantur, conscribuntur mandante collegio duo milia peditum praeter eos pedites et equites, qui continuo in palatio apostolico a pontificibus detinentur.

Principium exequiarum Iulii papae III.

Die Martis **26.** eiusdem mensis **Martii** inceptae sunt exequiae sive novendialia de more in ecclesia beati Petri in cappella Sixti IV, infimissimo tamen modo, ne dicam 20 sordide, absque ullis ornamentis consuetis, ullis ceremoniis, ullis expensis⁶: non vestiuntur familiares, non officiales Urbis, non fit castrum doloris, nulla pontificia insignia in parietibus, quod nulli privato viro omittitur, affiguntur; non pannus aureus, non cerei, non denique eorum aliqua, quae in exequiis pontificum maximorum fieri consueverunt, effecta

¹ Panvinius, Clm. 152, f. 278^r: »Quom Iulius III papa ingravescente aetate haud satis prospera valetudine ob vitae intemperantiam contracta uteretur — podagra enim et gravibus articularum doloribus laborabat — initio anni CDDLV mense Februario levi (ut videbatur) morbo decubuit, concepto ex commutata vitae ratione. Ad arcendas nanque [sic] intollerabiles [sic] podagrae cruciatus quum parum prudenti medicorum consilio novis se in victu praeceptis monuisset [sic; munisset?], incidit in febrem, quae initio neglecta paulatimque augescens eum tandem intra paucos dies confecit. Excessit autem Romae in aedibus Vaticanis prope basilicam S. Petri cubiculo a se constructo die sabbati X. kal. Aprilis hora inter 19 et 20, aetatis anno 67, mense 6, die 13 (natus enim erat III Idus Septembris anno CIOCDXXCVII), pontificatus vero anno 5, mense 1, die 16.«

² Panvinius l. c.: »Eodem die vesperi Iulii papae cadaver, me praesente, ex apostolici palatii capella Xystina canonicorum S. Petri humeris more [278^v] maiorum in eiusdem templum tenui pompa delatum, inhumatum in altero Xysti sacello, quod intra S. Petri basilicam est, populo spectandum biduo relinquitur. Triduo post mortem temperario lateritio tumulo inter duorum Piorum [corr. ex priorum] monumenta in sacello prope aram ss. Andreae et Georgii sepultum est cum eiusmodi elegio [sic]: IULIO III PONT. MAX.

³ »quarta quadragesimae«, Firmanus l. c. f. 156^v; »quinta quadr.« Panvinius l. c. f. 280^r.

⁴ »fuit celebrata missa per Ill^{um} card. Dandinum i. e. Imolensem«, Firmanus l. c.

⁵ Panvinius, Clm. 152, f. 280^r: »Annibal Bozzutus Neapolitanus, archiepiscopus Avenionensis, urbis

Leoninae, quae vulo Burgus S. Petri dicitur, iuridicus creatus est more in aliis pontificis interregnis servato. — Hieronymus Federicus Treviensis Lombardus, episcopus Sagonensis in Corsica, vir impiger, audax et manu promptus, qui a Iulio III paulo ante Urbis gubernator rogatu cardinalis Cicadae patroni sui factus fuerat, a cardinalibus praeter [cod. praetor] morem in eodem munere confirmatus est. Nam interregno veteres omnes magistratus urbani ex peregrinis creati soliti et in his Urbis gubernator magistratibus se abdicare solent. Cuius tamen ideo ratio habita est, quod eo vix magistratum ingresso Iulius III diem obierat. — Orto deinde certamine de Urbis praesidiatu [cod. praesidatu] et curatione in hoc interregno inter Ascanium Corneum, pontificis Iulii III sororis nepotem et paulo ante ab eo Urbis praesidio nova custodis appellatione destinatum, et regulos Romanos, quorum princeps erat M. Antonius Columna, res ad patrum iudicium delata est. — Die lunae [cod. insert ad] VIII kal. Aprilis, dominica conceptione celebri, habita in palatinis aedibus [cod. aditus] patrum congregatione card. Neapolitanus, senatus princeps, senatus consultum retulit: placere patribus ob graves et iustas causas Ascanium Corneum mandatum ei ab apostolica sede munus ante Iulii III mortem omnino continuari. Competitores repulsam placide et perhumaniter tulere. Additum publicae Cornei administrationi, ut praesidii urbani interregnis pontificis [con]scribi soliti et comitii item curationi praefectus esset. — Galli conabantur prolongare introitum conclavis: Legazioni di Serristori p. 347.

⁶ Panvinius f. 280^v: »Sine solenni exequiarum pompa et absque atro ligneo suggestu, quem castrum doloris vocant.«

sunt, etsi 33 milia aureorum in arce S. Angeli inventa fuerint, ibi a pontifice ipso deposita in sedis apostolicae necessitatibus expendenda¹.

Congregationes cardinalium diebus exequiarum, et contentio maxima super bulla Iulii III circa reformationem conclavis.

Qualibet die exequiarum habitae sunt congregationes generales statim post missam, quae quotidie ab uno ex cardinalibus celebratur, in sacrario divi Petri². In quibus tractantur ea, quae circa quietem status ecclesiastici Urbisque ac conclavis securitate et electione pontificis necessaria esse videntur. Exequiae tamen ipsae die dominica, quae fuit 3. mensis Aprilis, non fuerunt celebratae ob reverentiam festi illius, etsi dies ipsa in numero novem dierum computata nihilominus fuerit. Die vero 4. ipsius Aprilis exequiae absolventur, ac propterea ea die iuxta consuetudinem et praescriptam legem Gregorii X³ missa de spiritu sancto celebrari et conclave ingredi debebat. Cessatum tamen est a celebratione ipsius missae et a conclavis ingressu. Magna enim contentio orta est inter cardinales super ipso ingressu conclavis, cum aliquibus nimis matura properatio videretur, uti Gallis et earum partium fautoribus, non expectatis aliis absentibus cardinalibus Gallis, aliis properare volentibus, uti qui ad presens validiores essent in sententiis et numero plures, ut Caesarei. Tandem ingressus usque ad diem 5. mensis, quae fuit Veneris, protrahitur. Bulla enim super reformatione conclavis ab ipso Iulio III aedita^a in dubium revocatur, an scilicet observari deberet an non, aliis eam adhuc non publicatam asserentibus, quia in valvis Campi Florae et basilicarum Urbis, ubi^b publica aedicta^a et leges affigi solent, affixa et publicata non fuerit, aliis eam ut publicatam atque ideo observandam conclamantibus, ut quae lecta et publicata ac approbata in consistorio a cardinalibus omnibus, et a pontifice et cardinalibus omnibus subscripta, et sigillo denique plumbeo signata. Quae difficultas et contentio adeo crevit, ut cum inter se cardinales concordare nequirent, proposita sit discutienda auditoribus Rotae. Qui auditores eam decidere et nescire et non posse, sed ad solum futurum pontificem spectare responderunt, declinantes tamen in partem negativam. Itaque res indecisa remansit, et sic bullam non esse observandam decretum est.

Hoc in loco non ab re fuerit aliqua super ipsius bullae statu referre⁴. Ego enim Angelus Massarellus, qui ipsius bullae compilationi et reformationi universali apud ipsum Iulium III semper astiteram^c, seriem omnem huius facti et novi et contrectavi. Reformatio namque conclavis tanquam principium omnium, quae a pontifice reformanda erant, primum caput est. Super ea formata est bulla, quae cardinalibus ad censurandum proposita fuit. Auditis cardinalium sententiis bulla iuxta sententias ipsas a pontifice et cardinalibus deputatis reformata et aptata est. Quae nihilominus iterum patribus censuranda proposita fuit. Dicuntur sententiae, iterum secundum eas reformatur. Tandem in eam formam deventum est, quae omnibus placuit. Sic compilata legitur et publicatur a me in consistorio secreto. Probatur a pontifice et cardinalibus omnibus. Scribitur deinde in membrana, subscribitur primo a pontifice, deinde iubente S⁶ S. eam cardinalibus subscribendam defero. Subscribunt cardinales omnes. Id pontifici refero; pontifex iniungit, ut eam sigillo plumbeo signari faciam. Id datario nomine pontificis refero; ipse ad officium plumbi eam transmittit. Sigillatur circa finem mensis Decembris preteriti, ego tamen ab ipso plumbo eam non recipio, ut qui id negligebam nullumque periculum in mora futurum putabam, neque etiam id mali mihi augurari volebam, ut bullam conclavis presto haberem, quasi brevi eam usui futuram. Infirmatur interea pontifex circa diem 12. Februarii, tandem die 23. Martii, ut dictum est, moritur. Die praecedenti^d cardinales coram pontifice congregati interrogant ipsum pontificem, an velit

^a sic.^b cod. uti.^c haec verba posita sunt pro deletis aliis, quae legi non amplius possunt.^d Deleta sunt: petunt a me cardinales in generali congregatione, ut bullam ipsam deferam (cf. p. 250, 1).

¹ Firmanus f. 158^v: »Die 27. Martii - - - fuit Romae maximus tumultus.«

² Panvinus f. 280^v: »Die Mercurii VI. kal. Aprilis ... card. Crispus ex Vulsiniis in Urbem venit. — Die Iovis V. kal. Apr. ... ad Urbem venit card. Sabellus ex --- [lacuna]. — [f. 281^r]: Die lunae kal. Apr. ... Roman venere cardd. S. Crucis, ex Eugubio et S. Angeli ex --- [lacuna]. — Die Mercurii III. Nonas Apr. ... orationem funebrem Marius Peruscius Romanus

Concilium Tridentinum. II.

rector gymnasii Romani, episcopus Alabrinatum, fecit. Quo die Romam venit card. Mantuanus Mantua. — Die Iovis pridie Nonas Apr. ... ad Urbem venerant cardd. Tridentinus Tridento et Pisanus Venetiis.«

³ c. 3 in VI° de elect. I 6 (cf. supra p. 32, l. 34): »Cardinales, qui fuerint in civitate ipsa praesentes, absentes expectare decem diebus tantummodo teneantur.«

⁴ De hac bulla cf. etiam I. B. Sigmüller, Die Papstwahlbulle (Tübingen 1892) 17 ss; 24 ss; 291 ss.

quod bulla ipsa habeatur pro publicata. Nihil respondetur. Eadem die petunt a me cardinales in generali congregatione, ut eam bullam deferam, et asserente me eam esse apud plumbum, iniungitur mihi ut eam recipiam. Recipio, eam collegio exhibeo. Mandatur ut diligenter eam custodiam. Decanus et camerarius postea (qui duo capita collegii sunt sede vacante) <quilibet separatim>^a petit a me, ut ei bullam ipsam darem; 5 uterque interdicat, ne alteri dem. Res in congregationem deducitur; tandem decernitur omnibus esse dandum exemplum, originale vero nulli, sed penes me remanendum.

Hic est status bullae huius. Quae an haberi debeat pro publicata, an non, legentium sit iudicium. Ego autem in ea sum sententia, ut observari omnino debeat. Nihil enim in ea video, quod ad <non observandum>^b suadeat, nihilque in ea invenitur, 10 quod eius observantiam, uti reor, infringere possit. Publicata est in consistorio, approbata a pontifice, approbata a cardinalibus, deinde subscripta a pontifice, subscripta a cardinalibus, denique sigillo plumbeo corroborata. At eam non affixam in acie Campi Florae aiunt. Non affixam quidem; sed quid plebi populoque de reformatione conclavis? Eos vero, quos tangebatur, nempe cardinales, publicatio non latuit, tum quia 15 coram eis lecta, tum quia ab eisdem expressa voce approbata et manu successive subscripta fuit. Aiunt non afficere absentes, quibus non est insinuata. Subintrat regula, quae vera est, collegium cardinalium ab iis qui presentes sunt in curia confici, absentium vero nullam quoad hoc haberi rationem, cum cardinales omnes penes pontificem et in Romana curia residere teneantur, quodque ab^c <pontifice et>^a ipso collegio fit, 20 ab absentibus omnino observari debet eosque ligat, etsi ad id non requirantur neque in id consentiant. Lex enim a collegio aedenda^d non requirit nisi praesentium suffragia, uti subsistere possit. Aiunt hoc non esse verum in prejudicialibus. Respondetur, publicam utilitatem cuilibet privato interessi^d esse praeferendam. Quid autem interesse tantum poterit privatis nescio quibus absentibus, ut publica utilitas ex legitimo, ab ab- 25 usibus expurgato, vero, iuridico, et ad formam decretorum et canonum redacto, iusto, pio, maturo electionis modo proveniens ei praeferri non debeat? Praeterea praeiudicium generari non dicitur, cum lex antiquata restituitur, obsoleta restauratur, abusibus depravata expurgatur, luxus prohibentur, licentiae vivendi constringuntur, abusus delentur, 30 inordinata ordinantur, practicae | inhonestae remonentur, iniusti ambitus prohibentur, conventiculae^d privataque colloquia damnantur, compotationes, commessiones crapulaque expelluntur, deliciae et commoditates non necessariae ac luxuriae absciduntur, fraudes, doli, macchinationes, conspirationes, avaritia, simonia et denique ea omnia, quae electionem pontificis quoquo modo turbare, impedire, maculare, protrahere, infringere, con- 35 flare, violentare, inordinare, foedare, arripere, extorquere, coarctare, ambire, prensare possunt, extirpantur, econtra vero ea omnia, quae ad electionem pontificis pure, recte, mature, propere, sincere, iuste, ordinate, canonice, legitime, libere, tute, sante^d pieque faciendam pertinent, restituuntur, instaurantur, decernuntur? Quae omnia in ipsa bulla reformationis conclavis continentur.

Ingressus conclavis, et cardinales intrantes pro creatione Marcelli II.

Conclave itaque die Veneris 5. Aprilis, celebrata missa de spiritu sancto per 40 R^{mum} D. episcopum Portuensem card. Bellayum et oratione per D. Gibertum Folietam¹ habita, hora circiter 16. ingressi sunt conclave in apostolico palatio apud Vaticanum constructum² infrascripti cardinales, videlicet:

Ioannes Petrus Caraffa, Neapolitanus, episcopus Ostiensis, sacri collegii decanus.

Ioannes episcopus Portuensis card. Bellayus, Gallus.

Rodolphus Pius, episcopus Tusculanus, Carpensis, legatus patrimonii.

Ioannes de Toletto, Hispanus, episcopus Albanensis, Compostellanus.

^a in marg. add.

^b corr. pro inobservantiam.

^c sic (quoniam sequentia postea addebantur).

^d sic.

¹ Firmanus f. 158^v nomen habet: Ubertus Foglietta; Panvinus f. 281^r: »ab Uberto Folietta Genuense, referendario apostolico.« — Ubertus Foglietta, natus Genuae 1518, mortuus 1581, litterarum humanarum ac iuris peritissimus, auctor librorum De philosophiae et iuris civilis inter se comparatione (1555) et De linguae Latinae usu et praestantia (quem

a. 1523 Hamburgi edidit celeberrimus ille historiae ecclesiasticae scriptor Laurentius Mosheim), et in his et in sequentibus comitiis orationem habuit. Cf. *H. Lagomarsinum* in editione epistularum *Iulii Poggiani* I, Romae 1762, 11 ss. *Tiraboschi*, Storia della lett. Ital. VII, 3, 66 ss.

² Caeremoniae describuntur a Firmiano l. c.

Marcellus Cervinus tit. S. Crucis in Hierusalem, Politianus.
 Michael de Sylva, tit. S. Mariae Transtyberinae, Lusitanus.
 Christophorus tit. S. Caesarei in palatio, Tridentinus, Germanus.
 Georgius tit. SS. Ioannis et Pauli de Armagnac, Gallus.
 5 Bartholomeus tit. S. Bartholomei in insula, de la Cueva, Hispanus.
 Fridericus tit. S. Priscae, de Cesis, Romanus.
 Raynutius Farnesius tit. S. Angeli, maior penitentiarius.
 Hieronymus tit. S. Marcelli, Verallus, Romanus.
 Ioannes Angelus tit. S. Stephani in Celio monte, de Medicis, Mediolanensis.
 10 Tiberius tit. S. Agathae, Crispus, Romanus.
 Christophorus tit. S. Praxedis, de Monte, Aretinus.
 Fulvius tit. S. Mariae in Via lata, Corneus, Perusinus, legatus Asculanus.
 Ioannes Michael tit. S. Mariae in Araceli, Sarracenus, Neapolitanus.
 Ioannes tit. S. Vitalis, Riccius, Politianus.
 15 Ioannes Andreas tit. S. Cyriaci in Thermis, Mercurius, Missinensis, Siculus.
 Iacobus tit. S. Simeonis, Puteus, Niciensis.
 Petrus tit. SS. Petri et Marcellini, Bertanus, Mutinensis.
 Fabius tit. S. Silvestri, Mignanellus, Senensis.
 Ioannes tit. S. Anastasiae, Poggius, Bononiensis.
 20 Ioannes Baptista tit. S. Clementis, Cicada, Genuensis, legatus Campaniae.
 Hieronymus tit. S. Matthei, Dandinus, Cesenatensis.
 Franciscus S. Marci, de Pisanis, Venetus.
 Hercules S. Mariae Novae, Gonzagus, Mantuanus.
 Guido Ascanius S. Mariae in Via lata, Sfortia, S. R. E. camerarius, Romanus.
 25 Nicolaus S. Eustachii, Caietanus, Romanus.
 Hyppolitus^a S. Mariae in Aquiro, Aestensis, Ferrariensis.
 Iacobus S. Nicolai in carcere Tulliano, Sabellus, Romanus, legatus agri Piceni.
 Hieronymus S. Georgii in Velabro, Capiteferreus, Romanus, legatus Romandiola.
 Iulius S. Petri ad vincula, de Ruvere, Urbinas, Perusii et Umbriae legatus.
 30 Innocentius S. Honofrii, de Monte, Aretinus, Bononiae legatus.
 Ludovicus S. Theodori, Cornelius, Venetus.
 Hieronymus SS. Cosmae et Damiani, Simoncellus, Urbevitanus.
 Robertus S. Mariae in Domnica, de Nobilibus, Politianus.

Cardinales absentes ab Urbe tempore conclavis seu electionis Marcelli II.

Erant absentes ab Urbe hoc tempore, cum cardinales ingressi sunt conclave pro
 35 electione Marcelli II, infrascripti, videlicet:

Ludovicus episcopus Praenestinus de Borbonio, Gallus.
 Franciscus episcopus Sabinensis de Turnonio, Gallus.
 Claudius tit. S. Agnetis in Agone, de Givri, Gallus.
 Robertus tit. S. Apollinaris, de Lenoncourt, Gallus.
 40 Antonius tit. S. Chrisogoni^a, Aurelianensis de Meudon, Gallus.
 Ii erant in Gallia.
 Ioannes tit. S. Laurentii in Lucina, Moronus, Mediolanensis, qui erat legatus in
 Germania in conventu imperiali Augustensi.
 Franciscus tit. S. Eusebii, Burgensis, de Mendocia, Hispanus; hic erat in Germania
 45 apud Caesarem.
 Iacobus tit. S. Susannae, Lexoviensis sive de Anebault, Gallus, in Gallia.
 Otho Truces tit. S. Sabinae, Augustensis, Germanus, in Germania.
 Durantes tit. XII apostolorum, de Durantibus, Brixiensis, in patria.
 Henricus tit. SS. IV coronatorum, Lusitanus, frater regis, in patria.
 50 Petrus tit. S. Balbinae, Pacieccus, Hispanus, erat prorex Neapolis.
 Carolus tit. S. Ceciliae, de Lothoringia, Gallus, apud regem Chr^{mum}.
 Carolus tit. S. Sisti, de Vandomo, Gallus, in Gallia.
 Petrus tit. S. Callixti, Tagliavia de Arragonia, Panormitanus, Siculus, in Sicilia.
 Hieronymus S. Thomae in Parione, de Auria, Genuensis, in patria.

^a sic.

Odetus S. Hadriani, de Ciastillion, Gallus, in Gallia.

Alexander S. Laurentii in Damaso, Farnesius, S. R. E. vicecancellarius, legatus Avenionensis, in eius legatione.

Reginaldus S. Mariae in Cosmedin, Polus, Anglicus, legatus ad Philippum et Mariam Angliae reges, pro reductione illius regni incolarum ad catholicam religionem. 5

Ludovicus S. ---^a 1, de Guisa, Lothoringus, Gallus, in Gallia, frater germanus cardinalis Caroli de Lothoringia, sicuti etiam Raynutius Farnesius est frater germanus Alexandri de Farnesio cardinalis vicecancellarii.

4^v

Acta in primo die ingressus conclavis.

Eadem die, quo cardinales ingressi sunt conclave, habetur hora 21. congregatio generalis in sacello Pauli. Mane enim peracta ceremonia ingressus conclavis, cardinales ipsi e conclavi exeuntes ad eorum solitas habitationes reversi sunt, ubi prandium fecerunt. Nam per totam fere diem ipsam ingressus conclavis licet cardinalibus ex eo egredi et ad illud reverti. Hora tamen 22. omnes in id revertuntur in unumque omnes in dicto sacello conveniunt. Datur iuramentum fidelitatis praelatis et aliis ad custodiam conclavis deputatis². Describuntur exquirunturque conclavistae, et qui remanere debeant approbantur. Clauditur autem conclave hora circiter 4. noctis, nec postea cuiquam ingrediendi aut egrediendi facultas datur. 15

Adimitur victus familiaribus pontificis defuncti.

Die vero sabbati 6. Aprilis eiusdem, quae fuit dies prima post ingressum conclavis³, victus familiaribus demortui pontificis adeptus est, res nova, insolita, nunquam audita. Quolibet enim infimo cardinali demortuo expensae eius familiaribus et debentur et dantur per 40 dies, demortuo autem pontifice non nisi 12 diebus datae sunt, quasi vel sedes apostolica defecerit vel adeo ad extremum paupertatis redacta sit, ut neque familiaribus^b pontificis defuncti usque ad novi creationem, uti semper a Petro, ut ita dicam, usque ad Iulium III observatum est, alere valeat, et palatium apostolicum claudere — vera refero — necesse fuerit. Sed in ea incidimus tempora, ut cardinales, qui odio certe immerito pontificem prosequerentur, cum iam in eum satis debaccati fuerint, tradentes eum sepulturae et facientes ei eas exequias, quae cuilibet vili cappellano indignae fuissent, nec quid amplius in mortuum faciendum supersit, in pauperrimos et infelices familiares omnes iniurias, omnem iram, omnia denique tela converterunt^b. Ipsi enim cardinalibus non satis fuit familiae pontificis vestes lugubres solitas et debitas non dedisse, ipsos omnes familiares e propriis eorum cubiculis, etiam nulli publico usui futuris, expulisse variisque iniuriis affecisse: tandem neque etiam victus, quem prohibere, — ut leges aiunt — necare est, denegare non erubuerunt. Sed quid non potest legis contemptus, ambitio ad papatum, beneficiorum receptorum oblivio, mala mens, malus animus, mala anima, malum corpus, malus homo — at mentior: homo vel homines minime, sed belluae impurissimae? 35

5^r

^cDe creatione, pontificatu et obitu Marcelli II.

[Electio, consecratio et coronatio pontificis.]

Die 9. Aprilis 1555, quae fuit Martis hebdomadae sanctae, hora circiter 23. cum dimidia cardinales numero 37, videlicet Neapolitanus decanus, Bellayus, S. Iacobi, Carpensis, S. Crucis, Tridentinus, Viseus, Armagnac, Verallus, Cesium, Cueva, Crispus, S. Angeli, Medices, Marsiliensis, Perusinus, Saracenus, Missinensis, Montispolitanus, Puteus, Mignanellus, S. Clementis, Podius, Fanensis, Imolensis, Pisanus, Mantuanus, S. Florae, 40

^a lacuna in cod.

^b sic.

^c Abhinc usque ad fol. 23^r diarium a librario, non ab ipso Massarello est scriptum.

¹ Cardinalis a Iulio III sine titulo renuntiatus est; a Paulo IV S. Thomae in Parione titulum accepit (Ciacon. III, 796).

² Panvinius f. 282^r: »Constitutae sunt leges et capitula, quibus futurus pontifex teneretur, et ab omnibus cardinalibus iurata et singulorum subscriptionibus confirmata. Quarum [sic] exemplum adhuc habere non potui.« Ne hodie quidem nota sunt, cf. Th. Müller, Das Konklave Pius' IV (Gotha 1889), 101.

³ Firmanus f. 159^r: »Post prandium Ill^{mi} cardinales decanus, de S. Cruce primus presbyter, de Pisanis primus diaconus et de S. Flore camerarius, qui sunt deputati, praecedente magistro cerimoniarum maxima diligentia totum conclave perlustrarunt, ubi nonnulli absconditi inventi sunt, quos magister cerimoniarum extra portellum expulit.« — »Fuit intromissus fr. N. [sic] Hispanus penitentiarius pro confessore conclavistarum.«

Sermoneta, Ferrariensis, S. Georgii, Urbinas, Sabellus, de Monte, Cornelius, Simoncellus, Nobilis, existentes in conclavi, cum varie inter se decertassent de creando novo pontifice, et Ferrariensis legitimus fere numerum haberet, ut qui a regis Gallorum fautoribus praecipue promoveretur et a nonnullis ex Caesarianis confoveretur, tandem convenere
 5 omnes unanimi concordique voluntate¹ in Marcellum Cervinum de Montepolitano, nullius diocesis, sub ditione ducis Florentiae, cardinalem S. Crucis nuncupatum, eumque in pontificem maximum statuerunt adoraveruntque, ita ut ipsa adoratione completa pulsata est^a hora 24. | in ipsomet puncto, quo ipse cardinalis S. Crucis consentiendo electioni de se
 10 factae dixit: Acceptamus. Ea nocte conclave multis in locis perforatum est atque ideo quamplures in id ingredientibus ipsum pontificem adiverunt et, ut solet, gratiam cum eo inire procurarunt. Itaque tam ab ipsomet pontifice quam a cardinalibus parum aut nihil dormitum est. Camera apostolica praede exposita fuit atque aliae cellulae omnes destructae sunt.

Adveniente autem die, quae fuit Mercurii sancta 10. Aprilis, summo mane
 15 scrutinium de more factum est; cum tamen in adoratione praecedenti protestatum fuisset, per scrutinium, si quod fieri contingeret, non recedi a cardinalibus a votis iam datis et consensu praestito, omnes cedulae habuerunt solum ipsum R^{mo} D. cardinalem S. Crucis, et sua ipsius cardinalis habuit card. Neapolitanum, decanum. Cedulis lectis atque pontifice iam electo alta voce per cardinalem Pisanum priorem diaconorum publicato, | ipse
 20 pontifex iterum electioni consentit atque eam accepit, redditus gratias deo et cardinalibus, qui suae personae tenuitatem atque infirmitatem ad tantum onus atque dignitatem pro-
 25 vexissent, sibi quoque Marcelli II nomen assumpsit². Quo facto vestes pontificias induit et iterum cardinales omnes eum uti verum pontificem adorarunt. Quos pontifex ad osculum pedis, manus et oris magna charitate atque humanitate recepit. Deinde statim, antequam a
 30 loco recederet, consecratus est a R^{mo} D. Ioanne Petro Caraffa card. Neapolitano, episcopo Ostiensi, sacri collegii decano, qui sacra peregit, praesentibus etiam aliis cardinalibus omnibus ac oratoribus principum et quampluribus nobilibus et aliis, qui iam conclave ingressi fuerant. Consecratione facta vestibusque solemnioribus indutis pontificiis, pontifex ipse delatus est in ecclesiam divi Petri, comitantibus ipsis cardinalibus atque nobilibus
 35 maximaque populi multitudine acclamante: Marcello vita. Ductus est in cappellam, in qua corpora apostolorum Petri et Pauli requiescunt, ibique supra altare consedit, ubi iterum cardinales ad osculum pacis recepit. Postea nullo intermisso tempore ipse pontifex vestes sacerdotales pontificias induit missamque celebravit. Qua absoluta coronatus est tiara, seu ut vocant, regno, a praedicto priore diaconorum cardinali Pisano. Voluit enim
 40 haec omnia (videlicet et consecrari et coronari) simul et semel in ipsamet die assumptionis et electionis fieri, tum ut superfluis expensis, quae in ipsa coronatione fieri consueverant, parceretur, tum ut diebus his sanctis atque festivitibus paschalibus Urbs atque populus pontifice non careret. Est enim mos, ut pontifex antequam coronetur neque actiones publicas agat neque populo se ostendat. Coronatione accepta in palatium apostolicum fessus fractusque relatus est, ibique in aulis pontificiis quievit.

Prandio facto pontifex omnes ad se venientes cuiusque sortis homines et plebem ad osculum pedis recepit. Ea die ad | celebrandum officium vespertinum et decantandas
 45 horas matutinas, ut hactenus moris est, non itur. Oportuit enim hoc residuo diei cessare ab omni opere, cum et ipse pontifex et cardinales omnes in continuis praeteritis conclavis et hodiernis laboribus valde defatigati essent³.

^a sic.

¹ Panvinus f. 282^r: »annitente maxime Ranutio Farnesio cardinale S. Angelis.

² Vel potius »veteri nomine servato Marcellus II appellari voluit«: Panvinus f. 282^r, qui paulo aliter rem ita narrat: »Quum eius creatio . . . a Francisco Pisano priore diaconorum populo annuntiata fuisset, ipse papalibus vestibus amictus mane in basilicam S. Petri hominum humeris pontificia sede deferretur. [282^v] Ibi quum omnes cardinales denuo (me praesente) ad obedientiam sibi praestandam pedumque, manus et oris oscula suscepisset, ab episcopis cardinalibus benedictionis et consecrationis munus [cod.

manus] suscepit, vultu adeo in tristem, superciliosam et demissam formam composita, ut ipsis sacrae celebratis solemnibus patris vel matris aut carissimi cuiusque obitum audivisse videretur.«

³ Panvinus, Clm. 152, f. 282^v: »Rationem autem, cur ipse potissimum et quorum praecipue opera creatus fuerit, accurate exponam; quam his qui eum Romanum pontificem renunciaverunt cardinalibus aperientibus cognovi. Iulius III vivens (ut erat animo ab omnibus negotiis alieno et suis tantum voluptatibus intento) nihil de successore suo unquam cogitavit, nec aliquem cardinalibus ab se creatis ostendit, in quem

De propensa Marcelli II voluntate in reformatione ecclesiae.

Ut primum Marcellus ipse II pontifex declaratus est, nihil sibi antiquius fore existimavit, quam ut abusus in ecclesia Dei subortos evelleret ipsamque ecclesiam ab omni

se mortuo vota sua dirigere possent, qui esset suarum partium studiosus, et si qui multo ambitu ad pontificatum aspirarunt vel prensationes ob futuram pontificatus spem fecerunt aut largitionibus animos cardinalium aucupare voluere, non prohibuit.

Inter patres porro, qui ad pontificatum maxime aspirarent, erat Hippolytus Estensis, cardinalis Ferrariensis, qui Henrici Francorum regis [283^r] (cuius arma tunc per Europam et in Italia praesertim perstrepebant) favore, sua nobilitate, quae summa erat, ingentibus quoque opibus, quae ei ex ecclesiasticis redditibus et amplissimo patrimonio obtigerant, et fratris demum Herculis Ferrariæ ducis prensationibus fretus sublevatusque nihil dum Iulius vixit intentatum reliquit, quo sibi ad pontificatum tutum iter pararet. Tot igitur favoribus, suffragiis et pollicitationibus confisus mortuo Iulio III comitium ingreditur. Quod inierant sex et triginta cardinales in duas praecipue factiones ducti, Gallicam scilicet, cuius ipse princeps erat, et Caesarianam, quae a camerario et Tridentino maxime regebatur, quamquam aliquot essent, qui neutri parti faventes in eam inclinaturi videbantur, in quam plurimorum consensus esset. Galliarum regis litterae suae factionis cardinalibus Turnonium et Ferrariensem pontifices designandos proponebant; sed Ferrariensis et maximis cardinalium studiis, et quia praesens erat, Turnonium absentem superabat. Ei ex Gallis duo aderant, Bellaius et Armeniacus; praeter eos eidem factioni addicti Pisanus, Sermonetta, S. Georgii, Urbina, Iuliani cardinales fere omnes paucis exceptis, et quod maius erat, ex Caesareis Mantuanus, ab Hercule duce Ferrariæ expugnatus, nec Tridentinus a Ferrariâ [sic] abhorreere quibusdam videbatur. Caesaris enim pars, vel si qui neutrales erant aut a Ferrariensi abhorrentes, nullum praecipue habebat cardinalem, quem Ferrariensi opponeret, sed in se ipsos divisi [sic] multos candidatos praeferebat, Teatinum, Carpentensem, Moronum, S. Crucis et Fanensem [hunc Panv. add. supra lineam], non multum inter se consentientes, dum se quisque tanto sacerdotio dignissimum existimaret.

Quarto igitur reclusionis die, ad VI [283^v] Idus Aprilis, quo — conclavi cluso et legibus, quibus futurus pontifex teneretur constitutis — postridie primum scrutinium indictum fuerat, incredibili Ferrariensis cardinalis diligentia tot pene patrum suffragia, quibus pontificem ex veteri instituto creari ius est (ea XXVI tunc erant), ceteris vel senioribus vel sibi ex Caesariana factione adversantibus neglectis, collecta erant et ita composita, ut in ipso primo scrutinio non syngraphis, sed, quo facilius id sibi e voto succederet, accessibus pontifex summus proculdubio crearetur.

Tantum card. Ferrariensis apparatus conspicatus cardinalis S. Angeli, qui magis [a Panv. add. supra lin.] cardinale S. Crucis (quem sibi ab initio proposuerat) quam Ferrariensem malebat, simul veritus ne praeter animi sui sententiam fratris Farnesii absentis aemulus pontifex crearetur, ipse paene solus, Sabello tantum adiunctus, camerarium Caesarianae partis principem adiit, Ferrariensis Caesaris hostem paene pontificem factum ostendens simulque in eo excludendo operam suam pollicitus cardinalem S. Crucis ei insinavit, quem inter quattuor supradictos cardinales et dignissimum et minoribus difficultatibus implicitum asseverabat. Annuit ex animo camerarius. Quod ut S. Angeli ita esse cognovit (ipsum enim Marcellus eiusdem voluntatis iam certior factus monuerat, ut caute se cum camerario gereret, cui non ad

modum fidebat, quod Tridentini — quocum similitates veteres habebat — consilii regi putaretur), ad Ferrariensem excludendum totis viribus una convertuntur.

Primum Mantuanum, ut eum ex sententia deducerent, adeunt. [284^r] Qui negavit se fidem fracturum Ferrariæ duci, cui pro fratre suffragium suum pollicitus erat. Tridentinus rogatus, quamquam a Ferrariensi alienus esset, in Marcello tamen titubare videbatur. Priores deinde ordinum moniti — hi erant Teatinus episcoporum, Marcellus praesbyterorum Ferrariensi infensi [haec vox supra marg. a Panv. add.], et diaconorum Pisanus —, ut scrutinio postridie habendo, quo Ferrariâ proculdubio pontifex creari credebatur, se caute gererent et accessum more veteri prohiberent. Qui salubri consilio, ne rumor excitaretur, rem negligere simulates, ubi V Idus Aprilis ad scrutinium ventum est, syngraphis lectis, quibus pontifex factus non fuerat, illico decanus ad patres conversus, More (inquit) veteri primo scrutinio accessus non dantur. Cui nemine repugnare audente Ferrariensi primo die eluso concilium dimittitur.

Movit hoc maxime scrutinium patres Ferrariensi adversos, quod prima quae ex urna exivit syngrapha Ferrariensem et Fanensem nominabat. Et haec card. Mantuani fuerat, quem Ferrariæ contrarium esse ob varia factionum studia sibi plerique eorum persuadebant. Quare ipsum postridie, quo accessus veteri non poterant, futurum pontificem timentes camerarius et S. Angeli, nihil amplius commemorandum rati, ad turbanda adversariorum consilia occultis quam maxime coitionibus convertuntur et quotquot patres possunt ex Iulianis et Paulinis a Ferrariensi seductis ab unitate Gallicana abducere conantur, ut Ferrariensem saltem excluderent. Duos autem suae vel alienae partis cardinalibus potissimum proponebant, decanum scilicet et S. Crucis, quorum alterum Ferrariensi excluso pontificem dicerent, quos etiam reliquos Gallos vel Gallicae factioni addictos, ubi Ferrariensem spe sua deiectum [284^v] vidissent, suscepturos esse opinabantur tamquam viros omnium optimos, dignissimos, integerrimos et Galliarum partium studiosos. Omnium porro voluntates (id admodum aegre ferente Teatino) in S. Crucis promptiores esse videbantur. In quem constantissime, nullo negotio vel labore ducti, praeter camerarium, S. Angeli et Sabellum Carpentensis quoque, S. Iacobi, Visensis, Cueva, Medices, Crispus et Perusinus primo statim sermone consenserunt. Ab iis deinde rogati decanus, Caesius, Verallus, Saracenus, Pulcianus, Messanensis, Puteus Menianellus [sic], Poggius, Cicada, Dandinus, Pisanus, Cornelius et Nobilis, partim sponte sua, partim precibus expugnati tandem in unum consentientes Ferrariensi, qui mane futurus pontifex sperabatur, S. Crucis praetulerunt. Teatino patrum consensum [sic] nunciatum est additumque, cardinales omnes utrosque summo sacerdotio dignissimos iudicare, sed patrum studia in S. Crucis incliniora esse. Id quamquam ipse aegre tulerit, honorifico tamen verborum elogio [cod. elegio] se longe S. Crucis imparem esse praedicavit, ipsumque magis idoneum et tanto sacerdotio dignum ut sibi praeferrent hortatus est.

His gestis Tridentinus, qui inter Caesarianos gratia et auctoritate pollebat, a Cueva in S. Crucis invitatus, veteris cuiusdam in concilio Tridentino similitatis memor primum paululum abnuere coepit. Ceterum veritus, ne Ferrariensis voti compos esset, et a Teatino omnino alienus, quum alius non esset in quem promptius totum collegium cerneret, depositis simul-

contagione morum purgaret atque in pristinum candorem et puritatem restitueret. Qua in re iam tum, cum in minoribus esset, etiam episcopali dignitate fungente^a, atque multo

^a sic.

tatibus eumque alloquutus et ipse consensit, atque ad eius cellulam cum camerario [285^r] profectus illum in aediculam adducere parabat. Patres sacellum Paulinum versus paulatim congregabantur, ut ipsum illumet die pontificem salutarent. Quod ubi Ferrariensis cognovit, tanta pontificatus spe praeter opinionem depulsus illico ad excludendum S. Crucis conatus omnes convertit. Sibi adhaerentes constantissime habuit Bellaum, Arminiacum, Mantuanum, Fanensem [hunc Panv. ipse supra lin. add.], Sermonetam, S. Georgii, Urbinatem et de Monte, Veralloque expugnato intra Bellai cubiculum, ne ad Marcellum accederent, Massiliensem et Simoncellum adduxerat cardinalis S. Georgii (XIII porro patres ad exclusionem satis erant). Dum S. Angeli Verallum et Perusinus Massiliensem avunculum et consobrinum Simoncellum ad se adducere contendunt, reliqui omnes cardinales, qui pontificem creare poterant, auctore camerario et Tridentino in aedem Paulinam, Marcello ab iisdem camerario et Tridentino adducto, iam convenerant. Quem ut pontificem dicerent nihil aliud expectabant, quam ut S. Angeli et Perusinus reverterentur, qui ut tres cardinales a Ferrariensis societate disiungerent laborabant. Ceterum diuturnae morae impatientes eis non expectatis in suffragia se ire velle innuunt. Quod ubi rumore excitato S. Angeli et Perusinus audiere, eo statim accurrerunt. Quos adversarii etiam, qui id prohibere [corr. videtur ex prohibent] iam non poterant [corr. ex prohibent?] sequuti sunt.

Ibi quum omnes consedisent, Marcellus memorabili admodum errore, adhuc non electus, sed etiam cardinalis, antequam ad suffragia iretur, sedem pontificum conscendit, et monitus id praeter leges esse, se loco non movit. Omnium igitur suffragiis Romanus pontifex renunciatur [cod. renunciatus]. Ut ea finita sunt, statim pulsatum est aes campanum, pro quo omnes deiparam virginem salutarunt. Tum Marcellus genibus flexis *Ave Maria* secreto [285^v] recitata [sic] iterum dixit: *Acceptamus*, statimque ab omnibus summus pontifex renunciatus est.

Postridie ad IIII. Idus Aprilis prima luce habito scrutinio omnium syngraphis iterum ad pontificatum vocatus pallio pontificali induitur. Quem omnes cardinales pedibus, manu et ore osculatis maximum denuo salutavere pontificem. Mox in Vaticanam basilicam delatus coronationis insignia me praesente, ut supra dixi, accepit.

Marcellus autem pontifex non obscuris parentibus in agro Piceno oppido Montis Fani pridie Nonas Maii anno salutis CDDI natus est, quo tempore pater ipsius Ricardus Picensi proquaesturam Alexandro Farnesio cardinale, eiusdem provinciae legato, qui pontifex postea fuit, magna cum laude gerebat, unde illi cum eo principe amicitiae ac necessitudinis initia manarunt. Pater eius genere Etruscus, gente Cervina, apud suos mediocri Politiano oppido, ditionis tunc Senensium [cod. senentium], hodie Florentinae, honestis parentibus est ortus. Matrem habuit Marcellus Casandram Beneciam, sanctissimam feminam. Prima aetate liberalibus disciplinis patris studio educatus, postquam adolevit, Senis, ubi bonarum artium studia maxime florebant sub patrocinio Spannochorum aliquandiu commoratus atque in academicorum sodalitatem cooptatus omnium favorem sibi facile conciliavit. Quare brevi factum est, ut ab aequalibus ut frater, a maioribus ut filius et alumnus diligeretur. Tanta autem fuit et modestia et continentia, ut cum quid non serio, sed per iocum

inter amicos paulo liberius forte ageretur aut [286^r] diceretur, adventu Marcelli omnes illico conticescerent.

Fratres habuit duos eodem patre, at ex noverca genitos, Alexandrum et Romulum. Romulus, vir praestantis ingenii, triennio ante eius pontificatum magno fratrum merore decessit, Alexander vero paulo ante sublatus est. Marcellus autem naturae gravi et severae sic illustre ingenium et industriam adiunxit, ut iam inde a primis ipsius annis facile quis futurum divinaret, eum ad summam honoris atque imperii dignitatem esse venturum. Certe pater ipsius Ricardus se a mathematicis, qui pueri genesis cognitam habebant, Marcellum filium maximum in Dei ecclesia virum evasurum esse pro certo didicerat. Ipse quoque eius artis non imperitus, animadverso stellarum cursu qui tum erat, quum puer nasceretur, ex eorum coniunctione summum sacrorum principatum filio praedixisse fertur. Cui quidem persuasioni tantum indulxit [sic], ut quum post multos annos a civibus suis ad filii adolescentis nuptias invitaretur, constanter recusavit, nolle se dictitans longe clariorem status conditionem, quam illi astra [corr. pro antea] portendebant, matrimonio veluti vinculis impedire.

Postquam Senis discessit, ubi honesto otio ac litteris aliquamdiu operam dederat, Romam profectus paulo post lacrymabilem Urbis casum in datarii qui tunc erat primum, deinde Antonii card. Paucii familiam receptus est. Quo tempore in Angeli Colotii et aliorum eius aetatis litteratorum amicitiam insinuatus virtutis causa non mediocri in honore haberi est coeptus. Quo factum est, ut Clemente V mortuo, quum Paulus III pontificatus initio Alexandrum Farnesium nepotem in diaconorum cardinalium numerum allegisset, viris undique [286^v] conquisitis, quorum mores antea vita probasset et adhuc tenero quasi vitae specimen quoddam conspiciendos proponeret, quo iis quasi septa claustris lubrica aetas illa contineretur, inter alios etiam Marcellum adlegeret, cuius opera in epistolis conscribendis uteretur. Erat enim Paulus pontifex ingeniorum aestimator acerrimus. Quod munus maxima cum integritatis, prudentiae et dexteritatis opinione ita gessit, ut omnibus, qui reipublicae administrandae ceteris aptiores videbantur, unus ipse omnium iudicio praestare putaretur. Quare cum Alexander cardinalis in partem reipublicae a prudentissimo sene assumptus esset, ne in tam tenera aetate statim maximorum negotiorum mole obrueretur, Marcellum, qui in consiliis et curis adolescenti assiduus esset, praesto esse voluit. Erat enim rebus gerendis gravis, prudens, et in eisdem conficiendis expeditus. Quem tum etiam in dies magis magisque gratia sua et favore crescentem pontifex protonotariorum numero adscripsit, et eum ad Caesarem in Hispaniam consolandi gratia cum amplissimo adolescente Farnesio misit. Unde ita discessit, ut Caesaris [sic] in domestico coniugis luctu suae dexteritatis iocundum reliquerit desiderium. At non longe post, quo maiore apud nepotem sedis apostolicae iam negotiis praefectum [corr. ab ipso Panv. pro legatum] cum dignitate esset, Neocastrensem episcopum creavit. Nullum enim iam negotium, nulla legatio Marcelli consilio et viribus non digna videbatur. Firmata iam aetate quum ad imperatorem Caesarem Carolum V Augustum card. Farnesium legationis munere fungeretur, [287^r] eidem Marcellus pontificis nuntius etiam comes est datus. Ubi a pontifice frequenti senatu summo cum verborum honore commendatus absens in Belgis XIII kal. Ianuarii anno salutis DXXXIX cardinalis

magis cardinale facto^a, et apud fe. rec. Paulum III et novissime Iulium III diligentissime exactissimeque elaboravit, cum ab ipso Iulio III unus ex quattuor cardinalibus ad id reformationis onus suscipiendum delectus fuisset. Quare die Iovis sancta 11. Aprilis, quae fuit dies prima post eius ad pontificatum assumptionem, | vocato me Angelo Massarello de S. Severino Camerinensis diocesis (qui sub Iulio ipso Tertio sa. me. in hoc ipso reformationis negotio diu multumque laboraverim, omnesque ipsius pontificis scripturas, quae ad reformationem ipsam pertinebant, penes me retinerem) iniunxit mihi, ut eas ipsas reformationis scripturas resumerem, atque inprimis bullam, quae ab ipso Iulio III praeparata erat ut aederetur^a, super reformatione conclavis, quam ante omnia pontifex aedere^a declaravit. Sed quoniam nihil tam exacte factum est, ut id vel addendo vel minuendo vel declarando in melius mutari non possit, decrevit, antequam ipsam bullam confirmaret, eam prius inspicere, examinare, discutere, perpendere; ut denique maturiori consilio publicaretur, mandavit, ut ipsius bullae exemplum ad Iacobum card. Puteum examinandum deferrem, unaque ei quaedam tum ab ipsomet summo pontifice, tum a quibusdam piis viris in ipsa bulla pernotata exponerem mentemque pontificiam significarem. Idque statim sine ulla mora perfeci. | Card. Puteus piam summi pontificis mentem commendavit, seque eam adiuturum pro viribus pollicitus est.

Sacra hac ipsa die de more in sacello pontificio peracta sunt, pontifexque populum publice benedixit ac omnes ad se venientes ad osculum pedis recepit eosque benigne audivit.

Pia Marcelli religio in recitandis psalmis et orationibus ecclesiae in hebdomada sancta.

Hac die Veneris sancta [12. Aprilis]¹ pontifex ad audienda sacra omnia descendit. Cum autem sacra ipsa a cantoribus non ea qua decet reverentia recitarentur, sed magis ab eis canctiones^a laetitiae cum eorum musicis concentibus proferri viderentur — quod valde alienum videbatur, ut his diebus, quibus ob memoriam passionis Domini mestos nos esse et lacrimis peccata nostra abstergere deceret, tum vocibus, tum musicis artibus summa laetitia exprimeretur, praesertim eo in loco, in quo caput ecclesiae et sacri christiani orbis cardines residerent — pontifex ipse, vocatis ad se cantoribus ipsis, eis iniunxit, ut quae his diebus sanctis in misterii^a passionis et mortis Christi | recitanda

^a sic.

presbyter tituli S. Crucis in Hierusalem renuntiatur, et quum reipublicae causa Alexandrum cardinalem non ita multo post Romam reverti opus esset [cod. est], pontifice de more in senatu referente summo patrum consensu placuit, ut is apud Caesarem legati munus pro Farnesio obiret.

Romam demum reversus Paulum III prudentia et dexteritate sua adeo sibi devinxit, ut graviora et maioris molis negotia pontifex sine eius consilio nunquam transigeret, ratus non alium quemquam, cui crederet magis, in senatu toto habere se posse. Quae spes minime eum fefellit. Nam et a consiliis eum sibi non probatis saepe deterruit, et periculosa, quanquam primo aspectu decora, tentantem quantum in se fuit salubribus innixus rationibus prudenter avocavit. Tridenti generali patrum concilio indicto quum more maiorum apostolicae sedis legati eo mittendi essent, ipse potissimum delectus est cum collegis Ioanne Maria de Monte episcopo Praenestino, et Reginaldo Polo diacono cardinale S. Mariae in Cosmedin, viro sanctissimo et maxime memorabili, qui summi pontificis nomine concilio praessent. In qua synodo Marcelli maxime virtus et eximia in pontificia dignitate et auctoritate tuenda libertas enituit. Inde haud longe post, relicto Tridenti cardinale de Monte, a Paulo III revocatus Romam rediit, ubi studio et quieti totus deditus ab omnibus quasi aliquando pontifex maximus futurus observabatur.

Defuncto Paulo III quum in eius locum Iulius III suffectus esset, [287^v] nulla tum publica munera extra-

ordinaria obiit. Marcellus enim, vita ac moribus gravis, quae a Iulio gerebantur minime probabat, neque ea tamen palam accusare audebat, inveterato iam principibus [cod. principibus] morem gerendi usu. Quare et rarus et remissus ad publica munia accessit, et cessu ipso ac silentio quam ea sibi parum grata essent non dissimulante prae se ferebat. Quam ob rem, quum Iulius III fratrem Balduinum Camertium ducem creare eosque populos ab ecclesiastica ditione in principatus formam redigere in animo haberet, ne et ipse huic facto quandoque adversus animi sui sententiam id referente in senatu Iulio assentiretur, circa finem pontificatus illius coeli intemperiem ex levi febricula causatus Eugubium in Umbriam, cuius civitatis episcopatum [cod. episcopum] gerebat, ad salubriora loca profectus est.

Mortuo Iulio non diu patres de novo pontifice deligendo cunctati, sed omnium, qui tum sex et triginta in Vaticanum conclave convenerant, suffragiis, decimo octavo vacantis sedis die V Idus Aprilis anno salutis CIOCLV pontifex maximus renuntiatus est. Postridie sine solemnī pompa ac caerimonia, quum festa paschalia instarent, servato veteri nomine, summae eius dignitatis sacra thyara redimitus insignia accepit magna omnium expectatione, maiore spe. Praefulgebat enim sanctitate, moribus et doctrina sic, ut ipsius vita omnium censura haberi posset. — Recentiorum conclavis descriptionem habes apud Sägmmüller, Die Papstwahlen (Tübingen 1890), 200—210; Papstwahlbulen 35.

¹ »Eodem die card. Durantes Romam venit: Panvin. f. 289^v.

erant, ea rei condecens vocibus referrent, atque etiam ita referrent, ut quae proferrebantur^a, audiri atque percipi possent. Quod quidem ab ipsis cantoribus cum maxima astantium consolatione executioni demandatum est.

De eiusdem in reformatione ecclesiae propensione.

Sacra omnia pontifex, quae hac die sabati^a sancta [13. Aprilis]¹ peragere
5 solent, audivit. Non tamen intermisit, quin etiam reipublicae vacaret. Nam remisso
me ad card. Puteum, quid super bulla reformationis conclavis sentiret intelligere voluit.
Atque etiam, ut quod omnes tangeret, ab omnibus approbaretur, iniunxit mihi, ut id
quod a card. Puteo petieram, a cardd. Tridentino et Mantuano exigerem, ut antequam
cardinales ipsi duo ab Urbe recederent (erant enim brevi ambo recessuri, unus, ut qui
10 Mantuani ducis tutor atque ideo illius ducatus regimen sustinet, alter ut qui Tridenti-
norum in spiritualibus et temporalibus princeps existit, nec quisquam eorum a suis
domibus diu abesse possunt), ipsam bullam <etiam inspicerent>^b, et si quid super ea
dicendum eis occurreret, ipsi | pontifici significarent. Ivi itaque ad ambos ipsos car-
dinales et pontificis iussa^c exposui, et quod ab eis responsum est pontifici retuli. Ambo
15 autem et pontificis piam mentem, et se in eandem sententiam devenire, ut et bulla
ipsa firmaretur et quam primum aederetur asseverarunt.

Religiosa pontificis mensa.

Die 14. Aprilis, in festo paschatis resurrectionis D. N. Iesu Christi, pontifex cele-
bravit missam solemnem in ecclesia divi Petri, communicavit cardinales ac alios ad se
accedentes, populumque de more solenni benedixit.

20 Non ab re erit hoc in loco aliqua de ipsius summi pontificis exemplari vita, ut
quae etiam spiritualia sunt, conscribere. Statutum fuerat in concilio Tridentino sub
Paulo III, quo tempore ipse pontifex in minoribus existens legatus et praesidens, egoque
secretarius concilii eramus, ut inter cetera in mensis episcoporum divinarum scriptura-
rum (ut verbismet concilii utar) lectio admisceretur. Quod hactenus, tum quia concilium
25 ipsum a sede apostolica approbatum non fuerat, tum ob hominum licentiam | (quae ad
malum magis quam ad bonum prona est) a nemine fere (saltem quod sciverim) observatum
fuit^d. Itaque ut primum Marcellus ipse pontifex factus est, id decretum observandum
censuit, atque ideo in ipsius pontificis mensa sacram scripturam legi demandavit, utpote
homeliam super evangelio diei currentis. Qua homelia lecta, ut residuum temporis mensae
30 sacris eloquiis etiam consumaretur, iuxit^a disputationes super quaestionibus ad evangelium,
quod legi in ecclesia contingeret, pertinentibus haberi, proponente ipsas quaestiones
magistro sacri palatii, et respondentibus vel episcopis vel aliis quibusvis honestis viris in
ipsa mensa praesentibus. Quod quam laudabile atque pontificia dignitate dignum sit,
nemo sanae mentis ignorat.

35 Quid mihi a pontifice hac die promissum sit, observato.

De reformatione conclavis.

Peraguntur his etiam diebus lunae [15.] et Martis [16. Aprilis]² paschalibus
de more sacra in sacello pontificio, quibus ipse pontifex cum omnibus car-
dinalibus interfuit.

Non intermisit etiam his diebus sacris pontifex reformationi (quod praecipue et
40 ante omnia sibi faciendum proposuerat) vacare. Propterea mihi iniunxit, ut bullam con-
clavis praescriptam ad cardd. Neapolitanum, Moronum, Verallum, Augustensem, Medicen,
Mignanellum, Sarracenum, S. Clementis et Fanensem deferrem ab eisque quid super ea
sentirent exquirerem. Cogitavit enim, quod plurimorum consilio fieret, id firmitus sanctius-
que futurum. Ad ipsos itaque cardinales accessi et eorum sententias intellexi, quas
45 postea summo pontifici retuli.

Quæ^e sententiae, ne in immensum historia crescat, praetermittuntur³.

^a sic. ^b cod. et prospexissent; credo a scriba parum rem intelligente. ^c cod. iuxta.

^d variae correcturae minores Massarelli hic occurrunt. ^e corr. ipse Massarellus pro Eorum autem.

¹ »Eodem die Moro [sic] et Augustanus cardinales
ex Germania in Urbem venerunt»: Panvin. l. c.

² »Eodem die card. Farnesius ex legatione sua
Avenionensi Romam revertitur»: Panvin. f. 290^r.

Concilium Tridentinum. II.

³ In codice tabularii Vaticani Arm. XI, t. 45 (qui
totus constat scripturis Massarellianis) f. 131 ss. extat

»Bulla Iulii III super reformatione conclavis una cum
votis cardinalium»; quae vota leguntur f. 137 ss.; f. 143

Constitutio ducum arcis S. Angeli et custodiae pontificiae.

Constituit hodie [die Martis]^a 16. Aprilis pontifex castellanum S. Angeli in mole Adriani Ioannem Baptistam Cervinum, consanguineum suum, necnon custodiae pontificiae (nempe equitum et peditum, qui in palatio apostolico commorari solent) praefecit D. Blasium Cervinum, fratrem patrualem¹.

10^v

Benedictio et consecratio Agnusdei.

Mos est hactenus in ecclesia observatus, ut quisque pontifex primo anno sui pontificatus in sabbato in albis distribuat Agnosdei (ut vocant) a se benedictos. Benedici autem solent biduo ante ipsum diem sabbati in albis. Idcirco hac die Iovis 18.^{b2} Aprilis pontifex agnos Dei praedictos benedixit in aula quae pontificum appellatur, praesentibus quampluribus cardinalibus (omnes enim interesse non consuevere) ac familiaribus et ministris.

10

Mens pontificis circa annonam.

Die Veneris 19.^c Aprilis habetur congregatio delectorum cardinalium, videlicet decani, Carpensis, Moroni, S. Clementis et camerarii, super annona et praesertim re frumentaria Urbis. Decrevit enim pontifex annonam omnem (cuius^d inopia iam a multis annis Urbs laboravit) in iustum pristinumque praecium restituere.

Infirmetas Marcelli IIe

Pontifex cepit laborare febris et catharro^f. Ob continuos enim et maximos labores, quos his diebus tum in faciendis sacris, tum in audientiis datis | sustulit, tum denique ex sui natura (qua S^{tas} S. ipsum catharri^l morbum patitur) facile et necessario in aegritudinem hanc incidit. Idcirco hac die, quae fuit [20. Aprilis] sabbati in albis, pontifex ipse sacris interesse et Agnosdei de more distribuere nequivit^g.

Civitas Senensis capitur ab exercitu Caesareo per deditionem.

Die lunae 22. Aprilis civitas Senensis, quae iam per 15 menses obsessa fuerat ab exercitu Caroli V imperatoris et Cosimi Medices ducis Florentiae, cum fame et omnium rerum penuria ad extremum laboraret, facta deditione sub certis conditionibus et pactis capitur et in ipsius imperatoris potestatem devenit. Civitas enim ipsa, etsi ab immemorabili tempore Cesareas partes ita sequuta fuerit, ut fere naturali instinctu nonnisi imperium uti protectorem, adiutorem, fautorem, in libertate tamen sua, cognosceret et ab eo leges, iura et magistratus persaepe, etiam | sponte et ipsa civitate petente, receperit, nihilominus anno elapso quorundam paucorum opera atque sollicitudine civitas ipsa in potestatem Henrici II regis Gallorum devenit, expulsis inde Caesarianis. Quo factum est, ut imperator armis ea recuperare decreverit. Et quoniam in eam ipsam civitatem rex Gallorum destinaverat Petrum Stroziam civem Florentinum, ducis Cosimi hostem hereditarium (quem Petrum ducem generalem belli in Italia rex constituerat), ut eam manuteneret atque defenderet, dux Florentiae verens, ne ea occasione etiam eius ditionem impeteret, facile cum imperatore foedus iniit et ad recuperandam Senensem civitatem se belli socium adiunxit. Itaque dux ipse primus exercitum paravit et Senis bellum movit ac statim quendam locum ab ipsis Senensibus et Gallis prope menia civitatis ab ea parte, quae Camolia dicitur, munitum occupavit. Nec vero Galli perterriti sunt, sed magna celeritate alio conscripto exercitu | sese inimicis opposuere, atque diversa fortuna

12^r

^a nisi errabat Massarellus (sicut l. 7 et 11) et debebat scribere 17. Aprilis, quo in casu dies Mercurii esset ponendus. ^b cod. XVII, sed perperam. ^c cod. XVIII. ^d ab ipso Massarello scriptum in lacuna.

^e hic titulus ab ipso Massarello in vacuo lineae spatium additur.

^f sic.

est alia forma bullae cum adnotationibus card. Carpensis, f. 147 adnotationes Moroni, f. 149 Compostellani, 151 Visensis, 153 Medici, 157 Veralli, 159 S. Angeli, 161 della Cueva, deinde aliorum cardinalium. F. 176 extat eadem bulla, «demptis notulis sub Marcello II.»

¹ »Die Mercurii XV. Kal. Maii card. Mantuanus ex Urbe discessit: Panvin. l. c.

² »Die Iovis XIII Kal. Maii card. Tridentinus

decem millibus aureorum a pontifice donatus ex Urbe discessit: Panvin. l. c.

³ Panvin. f. 291^r: »Postridie sanguinis unciis septem cum dimidia emissis febris quidem remissior fuit, verum corporis vires imminutae.« Idem f. 290^r: »Die dominico in Albis XI Kal. Maii card. Guisius Romam venit. Item Senenses fame et longa obsidione pressi deditionem imperatori fecerunt«.

pluries hinc inde decertando, tandem die 2. Augusti anni praeteriti exercitus Gallorum et Senensium devictus ac profligatus est. Ex quo tempore res Senensium cedere et in peius ruere ceperunt, ita ut tandem civitas undique diligentissime obsessa et omni auxilii spe destituta, cum deficiente pane et aliis humanis rebus ad vescendum hominum paratis equos, asinos, canes, catos, mures, herbas bestiarum cibo a Deo dicatas comedissent, et quampluribus fame^a morientibus in hostium potestatem se dedit.

Adventus ducis Urbini ad Urbem.

12^v

Die 23. Aprilis, quae fuit Martis, applicuit Urbem Ill^{mus} D. Guidobaldus Feltrius, dux Urbini, ut S. S^{ti} uti vassallus ecclesiae se presentaret et obedientiam exhiberet. Intravit autem Urbem secreto, ut pompam et ceremonias in hac egritudine pontificis fugeret¹.

Deputantur duo cardinales ad resumendam reformationem egrotante pontifice.

10 Pontifex etsi catharro (ut dictum est) non sine aliquali febre laboraret, non praetermisit tamen, quin diu noctuque rebus publicis animum diverteret^b. Quare die Iovis 25. Aprilis vocato me iniunxit, ut cardd. Puteum et S. Clementis adirem eiusque S^{tis} nomine referrem: mentem suam esse, ut hoc tempore, quo ei per egritudinem reformationi ecclesiae vacare non licebat, ipsi id onus suscipere vellent, ac propterea reformationem ipsam omnem sub Iulio III preparatam, super qua etiam cardinales sententias dixerant, resumere, examinare ac perpendere, et quid eis animadversione dignum vel mutando vel addendo vel minuendo vel declarando videretur, adnotare non gravarentur, quousque ipse pontifex recuperata valetudine una cum eis eidem negotio vacare et reformationem ipsam constituere potuisset. Id quod ego illico ipsis cardinalibus retuli, 20 et se pontificis iussa libentissime facturos responderunt.

Datur norma reformationis in expeditionibus faciendis in signatura papae.

13^r

Quoniam autem hoc tempore, quo pontifex adversa valetudine laborat et aptandae reformationi vacetur^b, Romana curia et expeditiones in ea faciendae maximum detrimentum patiebantur, cum pontifex nedum ipse subscribere non valebat, sed iis, quibus supplicationes signandi munus incumbit (videlicet card. Medicensi et patriarchae Hierosolimitano), mandaverat, ne in aliquo omnino manum apponerent, antequam eis forma, 25 quam sequuturi essent, eis^b a S. S^{to} proponeretur, atque ideo, ac si sedes vacaret, omnia silebant: quod cum animadvertisset pontifex, die Veneris 26. Aprilis, adhuc etiam laborans, vocato me iniunxit, ut ea, quae in ipsa generali reformatione signaturam papae respicerent, colligerem. Quod ut statim feci, ea ipsa dare mandavit dictis cardinali et patriarchae atque episcopo Balneoregiensi datario, nec non quattuor referendariis (quos a cardinale S. Clementis deputari voluit), videlicet archiepiscopo Avinionensi, episcopo Tolonensi, 30 Ioanni Baptistae Doriae, - - -, eisque iniungitur, ut nihil ab eis nisi iuxta eam ipsam praescriptam formam ac modum expediretur, quousque aliter a S^{to} S. demandatum fuisset. 13^v

Id itaque principium est reformationis actu in Romana curia post tot labores sub 35 Paulo III et a Iulio III susceptos observatae, ad summi ac sanctissimi nostri pontificis Marcelli gloriam et felicitatem.

Adventus ducis Ferrariae.

Die vero dominica 28. Aprilis Ill^{mus} D. Hercules II, dux Ferrariae quartus, applicuit Urbem, ut summo pontifici uti feudatarius et vassallus ecclesiae obedientiam prestat. Intravit² Urbem per portam Flaminiam. Cui ivere obviam familiares pontificis 40 et cardinalium ac nobiles et barones Urbis. Descendit in palatio Montis Iordani, ubi eius frater Hippolitus card. Ferrariensis commoratur.

Adventus cardinalium Moroni, Augustae^b, Durantis, Farnesii, Guisii.

Applicuerunt etiam his diebus Urbem R^{mi} DD. cardd. Moronus, Augustensis, Durantes, Farnesius, Guisius, duo primi ex Germania, ubi Moronus in dieta imperiali

^a cod. famae.

^b sic.

^c lacuna in cod.

¹ Panvin. l. c. hoc factum esse ait »die Veneris VI Kal. Maii«.

² »Medius inter cardinales Armeniacum, fratrem suum Ferrariensem, et Urbinatem«: Panvin. l. c.

11 Augustensi legatus apostolicus | a Iulio III destinatus agebat, et Augustensis in suo episcopatu et patria morabatur, Durantes autem ex Brixia patria sua, cuius etiam episcopus est, Farnesius vero et Guisius ex Gallia, ubi Farnesius archiepiscopus et legatus Avinionensis, ac etiam regi Gallo addictissimus et imperatoris hostis se continebat. Guisius, qui ex nobilissima et clarissima familia est, in patria permanens, primum post 5 eius ad cardinalatum assumptionem ad Urben venit¹.

Obedientia ducum Ferrariae et Urbini.

Laborante, ut toties dictum est, et febris et catharro^a pontifice, sicuti res religionis et spirituales, ita etiam prophanas ad sedis ipsius apostolicae auctoritatem pertinentes pretermittere noluit. Iccirco^a ne diutius quam par esset detinerentur Ill^{mi} praedicti duces Ferrariae et Urbini, eos ambos, destinato tamen tempore, hodie die lunae 29. Aprilis 10 ad eius praesentiam venire voluit. Cui duces ipsi debitum obsequium et obedientiam prestiterunt, excepti profecto benivolo^a atque grato animo.

14 Eadem die audivit etiam pontifex | cardinales Farnesium, Guisium et de S. Flora.

Poenitentiaria reformari mandatur.

Mandavit mihi pontifex hac eadem die 29. Aprilis, ut ea, quae in reformatione sacram poenitentiariam tangerent, colligarem^a, ut et postea (sicuti in signatura papae 15 factum est) a R^{mo} summo poenitentiario ac aliis eius officialibus in expeditionibus ab eis faciendis observanda preciperentur.

Quae omnia per me collecta sunt, sed superveniente graviori morbo pontificis nulli ex supranominatis dari potuerunt. Haec fuerunt, quae mecum novissime loquutus est pontifex.

Obitus Marcelli papae II.

Die Martis 30. et ultima Aprilis hora 13. pontifex in apoplexiam^b incidit. Nam cum parum cibi sumpsisset seque bene vel saltem mediocriter habere videretur somno gravari cepit, a quo cum diutius quam consueverat (consueverat enim quotidie statim post prandium per horam circiter dormire) non evigilaretur, cubicularii eum 15 evigilare tum | primo leviter, tum miris modis tentaverunt, idque nunquam assequi poterunt. Descenderat enim catharrus^a e capite, qui et loquelam et sensus omnes occupavit atque ademitt. Tandem, sicut altissimo placuit, nocte subsequenti hora circiter 7. cum dimidia obiit in palatio apostolico apud divum Petrum in eodem cubiculo et cubili, in quo paulo ante obierat Iulius III². Quorum animae requiescant in pace. Sedit autem 30 Marcellus diebus tantum 21, et ex his 10 sanus et 11 eger. Quod a beato Petro usque ad nostra tempora in paucis preter Celestinum IV, qui 18, et Pium III, qui 27 diebus tantum vixerunt, evenisse legitur. Infelix pontifex, qui vix pontificatum tetigit; infelices nos, qui ei inserviebamur, qui tam cito tam insigne^a patrono orbatii sumus; infelices omnes christiani, qui tot et tanta bona ad Dei gloriam, sedis apostolicae auctoritatem atque maiestatem restituendam, ecclesiae catholicae puritatem, candorem et unitatem, fidei 35 incrementum, bonorum denique omnium exaltationem a tam | sanctissimo pontifice iure sibi promiserant, et certo certius expectari poterant; infelix saeculum, cui tanto pastore nedum frui, sed ne ipsum videre quidem licuit!

Corpus autem pontificis die subsequenti, nempe 1. Maii, in basilicam b. Petri defertur et populo (ut moris est) triduo spectandum proponitur. Cuius pedes omnes 40 utriusque sexus devotionis causa maxima frequentia et religionis zelo deosculantur, dieque tertia prope sepulchrum Pauli II tumultatur³.

^a sic.

^b cod. apophetiam.

¹ Panvinus singulorum adventus suis diebus adnotavit, v. supra in adnotationibus.

² Panvin. f. 291^v: (Marcellus) »apoplexi [sic] correptus omnes paulatim sensus amisit et hora inter septimam et octavam noctis sequentis, quae kalendas Maii praecessit, 22. pontificatus die, salutis anno CIOCLV, vitae autem quinto et quinquagesimo, sex diebus demptis . . . rebus humanis eximitur.« Cf. Augustini Cocciani ad Seripandum litteras 30. Apr. datas apud Druffel-Brandi, Briefe und Akten IV, München 1896, n. 621,

et Seripandi ib. n. 622. Orator regis Gallorum apud Ribier II, 609: (Papa) »est tombé en une maladie, que ses medecins n'ont jamais peu connoistre« quo morbo mortuus sit.

³ Panvin. l. c.: »Cadaver eius publico funere elatum et tenui pompa canonicorum humeris in Vaticanam basilicam delatum biduoque populo expositum, postea marmoreo antiquo pilo prope Nicolai V sepulchrum conditum est cum hoc elogio: MARCELLUS II. PONT. MAX.

De parsimonia et humili vivendi ratione Marcelli II.

Etsi parvo admodum tempore Marcellus pontificatum rexit, id tamen vivendi institutum, eam recte sancteque administrandi ecclesiae^a normam atque exemplum reliquit, ut maximum de se desiderium et eius vestigia insequendi studium posteris suis reliquerit. Mirum est in primis, quam parce, quam modeste quamque humili veraque
 5 apostolica vivendi ratione se ipsum componere, familiam suam instituere habereque decreverit, quam intensum animum ad conservandas res ecclesiae, quamque manus | ab
 ipsius ecclesiae bonorum etiam iusta distributione remissas habuerit. Nihil enim nisi quod in utilitatem ecclesiae cedere videretur agere constituerat. Nam sedem ipsam apostolicam, quam praedecessores sui multo ere alieno gravatam reliquerant, in pristinam
 10 auctoritatem et maiestatem, etiam quoad temporalia, restituere firmissime proposuerat. Fastus omnes, pompas omnes aufugit; consanguineis, affinibus familiaribusque suis ac omnibus denique hominibus ditandi^b se ex bonis ecclesiae, beneficia indigne obtinendi, ad gradus et dignitates immeritis promovendi, ullam gratiam, nisi iustam, honestam meritamque, habendi spem prorsus omnem ademit. Quorum omnium testatam fidem
 15 ostendunt tum praeclara alia multa, tum quae sequuntur, non obscura monumenta.

Nepotes duos, Riccardum et Herennium, habuit ex fratre germano Alexandro, primum aetatis 15, secundum 13 circiter annorum. Qui etsi praesentes erant in Urbe, cum pontifex declaratus fuit, eos tamen neque videre, neque ad conspectum suum venire, neque | ad osculum pedis admittere voluit, famulos aut servientes ullos eos recipere
 20 domique se continere, quasi maiori pompa in publicum exire expectassent, vetuit, per Urbem eo privato nomine, quo prius, ad sacra audienda et alia peragenda incedere iussit^c, omnem prorsus ornatum eos fugere precepit, atque adeo, ut a nonnullis pontifex ipse, tanquam nimis severe vel (ut aiebat^d) crudeliter cum eis ageret^d redargueretur. Nam cum inter caetera pontifex nepotes ipsos caligas purpureas et sagulos sericeos quadam
 25 die indutos (id quod solum per eorum patrum ad summum apostolatam evectionem cura quorundam ministrorum eis contigerat) intelligeret, statim his vestibus exui mandavit et fecit.

Fratrem suum Alexandrum praedictum, quem unicum germanum habuit, qui eo tempore, quo pontifex creatus est, in agro Piceno in oppido Montisfani (in quo pontifex ipse, dum eius pater Ricciardus illius provinciae questor esset, natus est, et quo
 30 novissime ex Urbe ob adversam valetudinem recedens | profectus fuerat, et ex quo ad Urbem post obitum Iulii III revertens recesserat) cum uxore morabatur, ad Urbem venire prohibuit¹; nihil pompae aut fastus aut maiorum expensarum fieri, nullum novum familiarem sibi adscribi, nec denique quicquam ob eius pontificatum ab eo immutari praecepit, ei mille aureos tantum pro necessariis destinavit.

35 Affines etiam ac consanguineos omnes suos, quos in Montepolitiano plurimos habuit, Romam adventare severissime vetuit.

Familiam suam parcissime aluit, paucissimos novos familiares recepit; quos habuit, in omni humilitate et parsimonia (quam quidam depressionem ---^e nominabant) vivere instituerat et ceperat. Haec enim erat ratio vivendi suae familiae praescripta, ut omnibus
 40 familiaribus portiones distinctae darentur, et cuilibet, etiam quantumvis nobili et cuiusvis conditionis seu gradus, pro se et uno tantum serviente (exceptis paucis quibusdam, quibus ratione officii | duo servientes concedebantur) victus^f, panis scilicet et vinum,
 primisque septima, secundis decima sexta, infimis trigesima quinta pars unius aurei pro comaeatu quotidiano assignaretur, nemini ordeum, nonnullis fenum, idque paucis ac fere
 45 nullis, pro duobus equis, quibusdam pro uno, pluribus nihil. Coquina pro nemine parabatur; sal, oleum, acetum, candelae, ligna nulli prorsus dabantur.

Beneficia (ut dictum est) suis <magis quam>^g aliis extraneis, aut uni magis quam alteri (nisi tantum viris probis, dignis et meritis) se dare nolle^h, clare et palam pluries contestatus est. Cuius rei fides tum ex aliis tum maxime habetur ex Ioanne Baptista Cervino
 50 affine suo, qui cum parochialem ecclesiam in Hispania in diocesi Conchensi vacatam ab

^a sic.^b a Massarello insertum in lacuna.^c cod. iunxit (pro iuxit?).^d cod. agerat.^e lacuna unius verbi in cod.^f cod. victum.^g cod. magisque.^h cod. uelle, certe errore librarii.

¹ Idem fere scribit Serristorus Florentinorum duci imperatori (apud Druffel-Brandi, Briefe und Akten IV, (ap. Canestrini, Legazioni 349) et Manricus de Lara München 1896, n. 609).

eo petiisset, non solum eam non obtinuit, sed iniuriis atque contumeliis repulsus est, eamque ipsam ecclesiam cuidam Hispano et illius loci oriundo (viro alias probo, id nedum minime petenti, | sed ne cogitanti quidem) concessit.

Nihil tandem in eius pontificatu letitiae, nihil hilaritatis, nihil publici aut privati gaudii fuit; omnia mesta, omnia demissa^a, omnia obscura, omnia mortem praesignabant. In eius enim electione et coronatione publicam letitiam de more per Urbem, et precipue in arce S. Angeli, etiam macchinis bellicis consuetis modis fieri vetuit. Conclave, quod in morte Iulii III paratum fuerat, destrui statim (ut moris erat) noluit, ita ut in die sui obitus adhuc fabricae nonnullae et muri quidam intacti remanserant^b.

Omnes denique mesti, omnes lugubres erant. Nam eius consanguinei nihil aut parum de bonis ecclesiae se consequuturos sperabant. Familiares vel, ut plerique, modicum quid, vel, ut plurimi, nihil omnino de beneficiis ecclesiasticis expectabant. Curiales Urbis eius in reformatione severitatem timebant et eorum officia, quae magna pecunia emerant, vel frustra retinere | vel vilissimo precio vendere proposuerant. Clerus durius quam tempora ferebant reformari metuebat. Populus munera quaedam publica aut publica consueta spectacula nequaquam sibi polliceri poterat. Mali eius iustitiam severissime exercendam formidabant. Boni de eius salute (uti qui valetudinarius erat) dubii anxique^c erant. Ecclesia denique ipsa ne tali pastore orbaretur, perpetuo trepidabat. Omnia presagia erant futuri mali¹.

De conclavi, electione et pontificatu Pauli papae IV.^a

Dux Urbini preficitur custodiae Urbis et conclavis.

Die Mercurii 1. Maii, quae fuit etiam prima post obitum pontificis, hora 13. cardinales omnes convenere in palatio apostolico deque provisionibus necessariis egerunt. Inter caetera autem Ill^{mus} D. Guidobaldus dux Urbini, qui est etiam ecclesiae capitaneus generalis a Iulio III designatus, constituitur custos Urbis et conclavis, utque pro ipsa custodia et securitate conscribantur duo milia peditum [decernitur]. Item confirmatur ad gubernium | *Urbis ultra pontem R^{mus} D. episcopus Savonensis, citra pontem autem R^{mus} D. archiepiscopus Avinionensis, ac preterea decernitur, ut exequiae die lunae proxima, quae erit 5. Maii, incipiantur.

De miseria curialium.

Mortuo pontifice statim, nempe die secunda post obitum, victus familiaribus suis adimitur, ingrate iniusteque quidem. Nam etsi Marcellus ipse diebus tantum 21 vixerit, eam tamen sedi apostolicae utilitatem attulit tum in fugienda pompa coronationis, in qua Iulius III 15000 aureorum absumpsit², tum consanguineis suis nihil dando, tum parcissime vivendo tam in eius familiaribus quam in sua ipsius mensa atque aliis expensis, quae eo parvo tempore faciendae erant, fugiendis, ut non magnum quid collegio cardinalium videri debuisset, si infelicibus familiaribus victum usque ad creationem novi pontificis iuxta antiquam et laudabilem consuetudinem, vel saltem usque ad ingressum conclavis, uti in | obitu Iulii III factum est, subministrasset. Quid vilius? quid indecentius? quid parvi et abiecti animi significantius? quid denique impius^b? Nam, ut leges testantur, alimenta negare est necare.

Congregatio cardinalium.

Eadem die 2. Maii et qualibet alia die convenere cardinales in palatio apostolico in aula magna Constantini, agentes de rebus ad quietem Urbis et status temporalis Romanae ecclesiae ac electionem futuri pontificis pertinentibus, dieque ipsa 2. Maii

^a cod. dimissa.

^b sic.

^c cod. anscique.

^a Hic titulus in margine superiori folii 21^r demum, Massarelli manu scriptus, legitur; quem ibi addidit, quia interstitium inter sequentia et praecedentia fol. 18^v relictum non sufficiebat; folia autem 19, in cuius capite eundem titulum scripserit, et 20 (quae nunc folio 1 praemissa sunt) penitus omisa erant a librario, qui a fol. 18^v subito ad fol. 21^r transilierat. ^c de foliorum numeratione cf. adn. praeced.

¹ Similes defuncti pontificis laudes habet Panvinius f. 291^v s et omnes fere aequales.

² Etiam oratori Gallo dicebat Marcellus, velle se parcere 25 vel 30 milibus aureorum. Ribier II, 606

Ill^{mus} dux Ferrariae obtulit sacro collegio personam suam ac eius bona omnia paratissima in obsequium sedis apostolicae et ipsius collegii, idemque fecit Ill^{mus} dux Urbini, qui ambo praesentes sunt in Urbe.

Principium exequiarum Marcelli II.

Die vero lunae 6. dicti mensis Maii¹ exequiae pontificis inceptae fuerunt, quae quotidie usque ad diem 9. peractae sunt, celebrante quolibet die | uno ex R^{mus} cardinalibus. In ipsis autem exequiis nihil pompae, nihil consueti apparatus factum est², insignia tantum nescio quae pontificia in parietibus ecclesiae affixa et cerei nescio quot ante sepulturam accensi sunt. Nihil simplicius, nihil demissius, nihilque a dignitate pontificia alienius. Qualibet vero die exequiarum missa absoluta congregatio cardinalium habebatur in sacrario ipsius ecclesiae b. Petri³.

Altercatio cardinalium super modo eligendi pontificem per adorationem.

Magna inter cardinales questio his diebus orta est super modo eligendi pontificem per adorationem, id est, ut aliqui vocant, per spiritum sanctum. Nam cum cardinales per scrutinium pontificem habere nequeunt, mos hactenus fuit congregari simul tot cardinales, quot legitimum numerum creandi pontificem faciunt, ut extra horam scrutinii, quod tantum de mane post celebrationem missae fieri consuevit, quacunque hora quocunqueve tempore sint, cardinalem aliquem conveniunt^a eumque uti pontificem salutant, venerantur et adorant. Et licet conclusio electionis remittatur ad proximum faciendum scrutinium, tamen electio ex tunc accipit vires, et ille pro pontifice statim post adorationem recipitur. Scrutinium autem fit, ne forma electionis, quae scrutinio fieri solet, alteretur vel immutetur, praevia semper protestatione, quod per scrutinium non possit prejudicari electioni iam facte per spiritum sanctum, id est concordi eligentium voluntate. Hic modus a nonnullis impugnabatur, ut qui per seditionem et tumultum faciendi electionem occasionem praeberet. Nam ii, qui legitimum numerum votorum vel pro se ipsis vel pro eorum amicis non habent et scrutinio diffident^b, hac via tentare solent. Quae via cum extra horam extraque opinionem tentatur^a, ut plurimum cardinales adversantes nihil minus quam id cogitantes invenit, et ut qui quod^a agatur ignorantes facile (ut persepe factum et legimus et vidimus) huc vel illuc incerto ordine ducuntur, et dum alii rei illorum consulunt, ipsi in vanum | laborantes sua spe destituuntur atque ita ad illum, quem ipsi maxime omnium detestantur, accedunt et ut pontificem salutant et venerantur, inscii, an ad illum tot ante eum^a iam cardinales accesserint, quot legitimum numerum compleant. Quo pacto fit, ut quis neque sciens neque prudens neque quidem liber consensum electioni praebeat, cum nemo ultimus in salutando pontifice atque ineunda cum eo gratia esse velit. Quocirca modum hunc eligendi tanquam per tumultum et seditionem atque ideo sine lege et ratione factum nonnulli detestabantur. Alii vero contra sentiebant, hunc scilicet esse verum et legitimum modum eligendi pontificem, nempe^d per spiritum sanctum, qui quando et quo vult spirat⁴, neque horis aut tempori subiicitur; et cum electio legitima et dici et haberi debeat, quae eligentium consensu libera efficitur, non videre se aiebant, cur unicuique liberum esse nequeat quandocunque voluerit mentem et voluntatem suam aperire et quem spiritus sanctus ei inspiraverit in pontificem salutare; neque propterea adimebatur libera voluntas aliis alios etiam eodem tempore salutandi, nec minus impediabatur, quin scrutinium statuto tempore fieret; ad haec etiam, cum is modus accelerandae electioni aptior atque propinquior sit, prae ceteris ut utilior, melior et

^a sic.

^b sic, a Massarello ipso in lacuna scriptum.

^c hic rursus ipsius Massarelli manus incipit et usque ad finem diarii pergit.

^d cod. nemper.

¹ »Is natalis fuerat Marcelli II: Panvin. f. 292^v (cf. supra p. 255, adnot., col. 1).

² »Absque ligneo suggestu, quod castrum doloris dicitur: Panvin. l. c.

³ Panvin. l. c.: »Die Iovis VII Idus Maii, quarta exequiarum, card. Auria Romam venit. . . Dies dominicus [sic] III Idus Maii septima exequiarum est dies, quamquam ob diei dominicae [sic] celebritatem parentatum non sit. Tridentinus cardinalis ad Urbem re-

versus est. Die lunae III Idus Maii, octava exequiarum, card. Panormitanus ex Sicilia Romam venit. Die Martis pridie Idus Maii nona et ultima dies fuit. Novendialia Marcelli II finita et oratio funebris eiusdem habita est a Iulio Poggiano Novariensi, latinarum litterarum et utriusque linguae perito. » Oratio typis exscripta est in Iulii Poggiani Epistularum et orationum ab Hier. Lagomarsinio editorum tomo I (Romae 1762), p. 103—132. ⁴ Io 3, 8.

commodior iudicari et recipi deberet. At cum patres concordare non possent, res in aliud tempus decidenda remansit.

Ingressus cardinalium in conclave Pauli IV.

Absolutis itaque exequiis Marcelli II die Veneris¹ 15. dicti mensis Maii mane hora circiter 16., celebrata prius solemni missa de spiritu sancto per R^{um} D. Rodulphum Pium card. Carpensem episcopum Praenestinum, et habita oratione per Ubertum Foliettam Genuensem², ingressi sunt conclave paratum in palatio apostolico apud S. Petrum cardinales infrascripti processionaliter, uti moris est, ab ipsa ecclesia divi Petri statim post celebrationem missae recedentes³.

3^v

Cardinales conclavis Pauli papae IV.

Episcopi:

Pauli III.	{	Ioannes Petrus Caraffa, episcopus Ostiensis, sacri collegii decanus, dictus Neapolitanus.	10
		Ioannes Bellayus, episcopus Portuensis, dictus de Bellay.	
		Rodulphus Pius Carpenensis, episcopus Praenestinus, dictus Carpenensis.	
		Ioannes a Toletio Hispanus, episcopus Albanus, dictus Compostellanus, ord. Praed.	

Praesbyteri:

Pauli III.	{	Michael a Sylva Lusitanus, tit. S. Mariae trans Tyberim, dictus Viseus seu de Sylva.	15	
		Ioannes Moronus Mediolanensis, tit. S. Laurentii in Lucina, dictus Moronus.		
		Christophorus Madrutius Tridentinus, tit. S. Cesarei in palatio, dictus Tridentinus.		
		Georgius de Armegnac ^a Gallus, tit. SS. Ioannis et Pauli, dictus de Armagnac.		
		Franciscus de Mendoza Hispanus, tit. S. Eusebii, dictus Burgensis.		
		Otto Truchses Germanus, tit. S. Sabinae, dictus Augustensis.		
		Bartholomeus de la Cueva Hispanus, tit. S. Crucis in Hierusalem ^b , dictus de la Cueva.		20
		Durantes de Durantibus Brixiensis, basilicae XII apostolorum, dictus Durantes.		
		Raynuccius Farnesius Romanus, tit. S. Angeli, S.R.E. maior penitentiarius, dictus S. Angeli.		
		Hieronymus Verallus Romanus, tit. S. Marcelli, dictus Verallus.		
Iulii III	{	Ioannes Angelus Medices Mediolanensis, tit. S. Stefani in Celio monte, dictus Medices.	25	
		Tyberius Crispus Romanus, tit. S. Agathae, dictus Crispus.		
		Christophorus de Monte Aretinus, tit. S. Praxedis, dictus Massiliensis.	30	
		Fulvius Corneus Perusinus, tit. S. Bartholomei in insula, dictus Perusinus.		
		Ioannes Michael Sarracenus, Neapolitanus, tit. S. Mariae in Araceli, dictus Sarracenus.		
		Ioannes Riccius Politianus, tit. S. Vitalis, dictus de Montepolitiano.		
		Ioannes Andreas Mercurius Messanensis, tit. S. Cyriaci in Thermis, dictus Messanensis.		
		Iacobus Puteus Niciensis, tit. S. Mariae in via, dictus Puteus.		
		Fabius Mignanellus Senensis, tit. S. Silvestri, dictus Mignanellus.		35
		Ioannes Poggius Bononiensis, tit. S. Anastasiae, dictus de Podio vel Poggio.		
Ioannes Baptista Cicada Genuensis, tit. S. Clementis, dictus S. Clementis.				
Petrus Bertanus Mutinensis ord. Praed., tit. SS. Petri et Marcellini, dictus Fanensis.				
Iulii III	{	Hieronymus Dandinus Cesenatensis, tit. S. Matthei, dictus Imolensis.	40	
		Petrus Tagliavia de Arragonia Panormitanus, tit. S. Calisti, dictus Panormitanus.		

^a sic.

^b titulus est sublineatus et alio atramento in marg. add.: S. Bartholomei in insula.

¹ Ita Massarellus; sed etiam 17. Maii vult diem Veneris fuisse (cf. infra p. 265, l. 18), ergo haec fuit dies Mercurii, ut recte habet Panvinus (v. adn. 3 huius pag.).

² De quo cf. supra p. 250, adn. 1.

³ Panvin. f. 293^v, hoc factum esse ait »die Mercurii Idibus Maiis« (ergo 15.), Ludovicus Firmanus (v. infra) »die 14. Maii«, certe perperam.

Cf. adn. 1 huius pag. — Panvin. f. 294^r: »Die Iovis XVII Kal. Iunii patres conclave pridie ingressi comitum cludunt [sic], legibus et capitulis, quibus futuris pontifex teneri deberet, formandis detenti.« — Ioannis Mancici de Lara, oratoris Caesarei in Romana curia, litterae ad Carolum V 15. Maii datae ap. Druffel-Brandt IV, n. 626.

Diaconi:

24^r

- Clemen- { Franciscus Pisanus Venetus, S. Marci, dictus Pisanus.
tis VII. { Hieronymus de Auria Genuensis, S. Mariae in Porticu, dictus de Auria.
- 5 { Alexander Farnesius Romanus, S. Laurentii in Damaso, S.R.E. vicecancellarius,
Pauli { dictus de Farnesio.
III. { Guido Ascanius Sfortia Romanus, comes S. Florae, S. Mariae in Via lata,
S.R.E. camerarius, dictus de S. Flora.
- 10 { Nicolaus Caietanus de Sermoneta Romanus, S. Eustachii, dictus de Sermoneta.
{ Hyppolitus^a Aestensis Ferrariensis, S. Mariae in Aquiro, dictus Ferrariensis.
{ Iacobus Sabellus Romanus, S. Nicolai in carcere, dictus de Sabello.
- 15 { Hieronymus de Capiteferreo Romanus, S. Georgii in Velabro, dictus S. Georgii.
{ Iulius de Ruere, dux Urbini, S. Petri ad Vincula, dictus Urbinas.
- 15 { Innocentius de Monte Aretinus, S. Onophrii, dictus de Monte.
{ Aloysius Cornelius Venetus, S. Theodori, dictus Cornelius.
- 15 { Ludovicus Lothoringus de Guisa Gallus, dictus de Guisa, absque titulo.
{ Hieronymus Simoncellus Urbevetanus, SS. Cosmae et Damiani, dictus Simoncellus.
{ Robertus Nobilis Politianus, S. Mariae in Domnica, dictus de Nobilibus.

Ingressus cardinalium Pacecchi et Mantuani in conclave.

Die vero Veneris 17. eiusdem mensis **Maii** D. Petrus Paceccus Hispanus, presbyter tit. S. Balbinae, dictus Paceccus, qui est prorex Neapolitanus, et die Iovis praecedenti, videlicet 16. **Maii**, Hercules Gonzaga Mantuanus, diaconus S. Mariae Novae, dictus Mantuanus, applicuerunt Urbem¹ statimque conclave ingressi fuerunt, id est Mantuanus die 16. et Paceccus die 17.

<Et die 22. **Maii** ingreditur Robertus card. de Lenoncourt>^{b2}.

Cardinales absentes tempore conclavis Pauli IV.

- Leo- { Ludovicus Borbonius Gallus, episcopus Tusculanus, dictus de Borbonio, qui
nis X. { erat in Gallia senex.
- 25 { Franciscus de Turnone Gallus, episcopus Sabinensis, dictus de Turnone, erat
Clemen- { in Gallia.
tis VII. { Claudius de Givri Gallus, tit. S. Agnetis in Agone, S.R.E. archipresbyter, dictus
de Givri, in Gallia.
- 30 { Robertus de Lenoncourt Gallus, tit. S. Apollinaris, dictus de Lenoncourt, in
itinere ex Gallia; nam applicuit Urbem 22. Maii hora 1. noctis, et conclave
ingressus electioni interfuit.
- 35 { Antonius de Meudon Gallus, tit. S. Chrisogoni, dictus de Meudon, in Gallia.
Pauli { Iacobus de Anebault Gallus, tit. S. Susannae, dictus de Anebault, in Gallia.
III. { Fridericus Cesium Romanus, tit. S. Priscae, dictus de Cesis, qui erat in Urbe,
sed infirmus.
- 40 { Henricus, filius regis Portugalliae, tit. SS. IV Coronatorum, dictus Portugallensis,
erat in Portugallia.
{ Carolus de Lothoringia de Guisa, Gallus, tit. S. Caeciliae, dictus Lothoringus,
in Gallia.
- 40 { Carolus Borbonius de Vandomo Gallus, tit. S. Sixti, dictus de Vandomo, in Gallia.
{ Odetus de Ciastiglion Gallus, diaconus S. Hadriani, dictus de Ciastiglion, in itinere
ex Gallia; nam applicuit Urbem die 24. **Maii**, altera die post electionem factam.
{ Reginaldus Polus Anglus, S. Mariae in Cosmedin, dictus Polus, in Anglia lega-
tus apostolicus.

^a sic.^b in marg. add.

¹ Panvinus l. c. Paceccum ait die 16. intrasse Romam, die 17. conclave. Idem l. c.: »Die Veneris XVI Kal. Iunii, tertio conclavis, primum scrutinium habitum.«

Concilium Tridentinum. II.

² Panvinus f. 293^r numerat 43 cardinales praesentes et 13 absentes. Idem f. 293^v dat tabulam conclavis similem ei, quam exhibuimus ex eiusdem libro supra p. 28.

24^v

Vanus rumor de creatione A[lexandri] card. Farnesii in papam.

Nec hoc in loco praetermittendum censeo id, quod accidit eadem die 17. Maii. Hora enim circiter 19. exiit vox incerto auctore per Urbem, creatum iam esse pontificem Alexandrum card. Farnesium. Qui licet sit iuvenis 35 annorum, eius tamen est prudentiae atque rerum gerendarum experientiae et scientiae, ut difficile non fuerit ipsi voci fidem adhibere. Ad quod accessit expectatio et desiderium futuri pontificis, ut id 5 quod expectamus et cupimus facile credimus. Quae vox adeo crevit et vires sumpsit, ut populus bona ipsius card. Farnesii diripuerit, eius domum depredaverit, eius insignia tiara pontificia depinxerit et in valvis affixerit, vitam ei magnis vocibus acclamaverit, laetitiae denique publicae signa dederit, eiusque familiares gratulationes exceperint, cursores extra Urbem ad id nunciandum destinaverint. At hora 22. veritate patefacta 10 omnia siluerunt.

Creatio Pauli papae IIII.

Rumores de Neapolitano et de Puteo creatis in papam.

Expectabamus de die in diem, imo de hora in horam, at quidem de momento in momentum magno cum desiderio pontificem, dum ecce hac die Mercurii 22. eiusdem mensis Maii 1555 hora circiter 21. exiit vox in palatio apostolico, ubi conclave habebatur, assumptum iam esse ad pontificatum card. Neapolitanum. Antequam autem 15 haec vox vires acciperet, exiit et alia ex eodem loco, creatum quidem pontificem, sed cardinalem Puteum. Quae ambae voces usque adeo praevaluerunt, ut eodemmet tempore uterque iuxta cuiusque affectum ac desiderium pontifex et crederetur et haberetur. Inter haec Guidobaldus dux Urbini, qui custodiae conclavis praeerat, milites suos arma capere et unumquemque locum suum, tum ne quid scandali vel tumultus in populo suscitaretur, tum ne quis palatium apostolicum ad bona, ut saepe factum est, cardinalium diripienda aggrederetur, custodire gravissimo aedicto^a iubet. Praeteriit interea hora ipsa 21. ac 22., 23., 24. Nec propterea quicquam vel a duce vel a militibus diligentiae ac vigilantiae, sed neque expectationis aut fidei remittitur. Itaque noctem ipsam totam insomnem ac vigilem ducunt. At vero dum ii foris trepidabant maxime, cardinales intus dissentibant^a 25 maxime. Postquam enim neque Caesarei neque regii quenquam ex iis, quos imprimis cupiebant, promovere nequiverant, ad eos, ad quos ex | utraque parte aliquos accessuros sperabant, animum diverterunt, et illi Puteum, isti Neapolitanum confovere conabantur (licet quidam ex Caesareis cum Neapolitano, et quidam ex regis cum Puteo concordassent). Qui conatus adeo in utrisque subcrevit, ut eodem tempore (nempe hora circiter 21.) et 30 illi Puteum, et isti Neapolitanum in pontificem adorare et salutare ceperint, et illi in aula, in qua consistoria secreta haberi solent, isti in sacello Pauli convenerint. Deerant utrique nonnulli, ut legitimum numerum complerent. At longe plures erant, qui Neapolitano adhibebant; ad eum enim accesserunt 27, ad Puteum autem 18.

Card. de Scialon conclave ingreditur.

Huius ingressu vota in favorem Neapolitani augentur et per noctem agitatio continuatur. Caesariani et ipsi Neapolitano accedunt, qui papa eligitur.

Accidit etiam ut ea die, hora 1. noctis, card. Scialon, Gallus, Romam applicuerit 35 et conclave intraverit, qui etiam et ipse Neapolitano accessit, ex quo sunt aucta eius vota ad 29¹. Dum quilibet firmiter, imo vero obstinate, in sua sententia perseverat, variis ac diversis modis ac viis alium in aliam partem trahere conatur, nec precibus nec promissionibus nec iurgiis nec protestationibus nec inhonestis vocibus, iniuriis, contentionibus, nec tandem minis (ita ut parum aut nihil a schismate abessent) parcebatur. 40 Nec tamen aliquis in suo proposito tota ipsa nocte distrahi potuit, utque minus distrahi posset, quamplures ex iis, qui Neapolitanum sequebantur, intra sacellum ea nocte pernoctarunt, et praesertim qui facilius mutari poterant vel aliis dubii erant^b.

Lucescente autem die negocium ipsum ardentius resumitur; nihil tamen mane proficitur, ac propterea et a scrutinio cessatur. A prandio vero Caesarei ipsi, sive quod 45

^a sic.^b in codice sine alinea pergitur.¹ Proprie 28, sed cum hoc in casu Neapolitanus ipse sibi vocem dare potuisset, tamen 29.

eorum conscientia eos angebat (ut qui creationem optimi viri differrent), sive quod diutius suis non fiderent atque ideo secessionem quorundam formidarent (prout nonnulli se facturos annuebant, et iam Augustensis id expresse testabatur), | mittentes ad ipsum ^{25v} Neapolitanum et eius fautores tres legatos, videlicet Massiliensem, Puteum et camerarium, eis exposuerunt, se non ut personae card. Neapolitani se opponerent eumque ut indignum excluderent, sed ne ipsimet a creatione pontificis excludi et in ea nullas partes haberi^a, quasi sperni et nihili haberi viderentur, ut qui cum eis rem minime communicaverant, ab aliis secessisset. Propterea, etsi omni conatu ipsi Neapolitano adversati fuissent, paratos tamen esse in eum consentire et una cum aliis eum in pontificem maximum recipere. Gratiae ingentes ab ipso Neapolitano et eius fautoribus relatae sunt et eorum pia mens commendata. Tandem vero omnes concorditer et unanimiter, nemine disceptante, una in dicto sacello Pauli convenientes scrutinium ipsa die Iovis 23. Maii 1555, in qua fuit festum ascensionis Domini, hora circiter 18. fecerunt, ipsumque Ioannem Petrum episcopum Ostiensem, sacri collegii decanum, patria Neapolitanum, ex nobili ¹⁵ Caraffae familia, aetatis 79 annorum, in summum pontificem elegerunt, receperunt, adoraverunt. Qui Paulus IV ob memoriam atque gratitudinem, quod a Paulo III cardinalis creatus fuisset, appellari voluit. Apertoque conclavi eum in ecclesiam beati Petri deduxerunt, ubi iterum adoratione facta populum ei vitam acclamantem benedixit. Et denique in palatium apostolicum ad aulas pontificias fessum laboreque ac senio confectum ²⁰ retulerunt¹.

^a sic.

¹ Panvinius Clm. 152, f. 294^r haec narrat: »Ioannes Petrus Carafa Neapolitanus, episcopus Ostiensis et Veliternus, card. Neapolitanus vulgo dictus, collegii decanus, [quam]vis senex et grandaeus (aetatis enim annum agebat LXXIX), opera praecipue, ut infra dicam, unius card. Farnesii post non longas quidem, sed acerrimas comitiales contentiones, aliquot ex collegio cardinalibus vehementer repugnantibus, Romanus [294^v] pontifex creatus beneficiorum a Farnesio acceptorum tunc memor, Paulus IV vocari voluit in Pauli III Farnesii memoriam.

Cuius creationis causam, quia res admodum memorabilis fuit, nunc accurate aperiam, quod ab iis qui toti negotio praefuerunt diligenter hausi.

Marcello II vita functo patrumque numero in Urbe aucto tres in collegio (quod 45 cardinalibus comitio inclusis constabat) factiones surrexerunt, Hispanorum sive imperialium circiter XX, quibus camerarius et Tridentinus, Gallorum et Farnesianorum (Farnesius enim tunc regis Francorum partes tuebatur) ad XV, quibus Ferrariensis et Farnesius praeerant, et reliquorum neutras partes sequentium; horum plerique seniores erant singuli ad pontificatum aspirantes.

Ferrariensis prioribus comitiis pontificatu deiectus omnem (ut dicitur) lapidem movebat, ut hac saltem [sic] vice summum sacerdotium consequeretur, iamque omnes fere Gallos (praeter Farnesianos) et aliquot alios in suam sententiam traxisse videbatur. Caesariani a Ferrariensi abhorrentes eiusque vafriem et vim veriti illico aliquot e sua factione et his qui neutrales vocabantur proponebant, quos Ferrariensi potissimum obicerent. In his praecipue fuere Carpensis, Moro et Puteus; sed novissimum hunc postremo praetulerunt, quod eius electionem magis extricabilem esse sibi persuaserunt, quippe in quem Gallos quoque a duobus prioribus alienos inclinatos sibi persuadebant, quando causa nulla ut eum recusarent [295^r] esse videretur. Adeoque egregie et accurate praensando progressi erant, ut necessaria suffragia pene acquisissent, priusquam Galli aliquid de ea re cognoscerent.

Farnesius autem, cuius praeter Gallos et suos non nihil veteris amicitiae memoria apud Hispanos et neutrales auctoritatis erat, et [qui] propterea comitia moderari videbatur, a Ferrariensi et ipse omnino alienus

clam in Polum, quem tanto sacerdotio dignissimum semper existimaverat, quamquam absentem inclinabat, in quem minime verebatur quin imperiales et neutrarum partium patres essent inclamaturi [sic] et praecipue Tridentinus, qui eum solum quam maxime venerabatur. Et quum paulo ante Farnesius [hoc nomen ipse Panv. add. supra lin.] in Galliis fuisset, suis adhortationibus et precibus tantum apud Henricum regem egerat, ut vel invito Annone Melmoracio [sic] magno regni conestabile et praecipuae auctoritatis apud regem viro, qui Anglis infensissimus erat, adiuvante maxime Margarita regis sorore et aliquot aliis probis viris, rex commutata voluntate in Poli electionem inclinavit et nequaquam amplius, quemadmodum post Pauli III obitum fecerat, oppugnandum duxerit, sed eum inter ceteros quos ad pontificatum nominabat rettulerit. Omnibus siquidem Ferrariensem primum, deinde Turnonium praeferebat, tertio loco Polum legit, postea Neapolitanum et aliquot alios.

Farnesius his litteris munitus conclave ingreditur pontificis electionem quantum in se erat prolaturus, donec card. Burbonius, qui intra quintum diem expectabatur, adesset (cui honoris ergo et regio sanguine orto plurimum deferebat), ut eius consilio in pontificis electione uteretur et sublevaretur.

[295^v] Ex Caesarianis porro et senioribus praeter supradictos quattuor, qui a Gallis inter candidatos relati fuerant, petitores erant Carpensis et Moro, a quibus, quemadmodum nec a Neapolitano, Farnesius alienus non [a Panvin. supra lin. add.] erat, tum veterum partium memoria, tum quia eos dignos esse existimabat et in unum ex his tribus inclinaturus ipse esse videbatur, quando de Polo ob absentiam consilium non successisset. His porro tribus Neapolitanum praeferebat vitae sanctitate et doctrina clarum, affinitate sibi coniunctum, familiae suae clientem [a Panvin. add. supra lin.], qui optime apud Iulium III suis in difficultatibus pro se operam et strenue navaverat et, quod praestabat, fere decrepitus, in quem Gallorum studia inclinata videbat, quando a rege nominatus esset, et Hispanorum neutraliumque aliquot ab eo non abhorreere existimabat, ne Ferrariensis praesertim voti compos esset. Caesarianorum enim adhuc de Puteo consilia ignorabat; nam Carpensis et Moronis electiones, quam-

* Die autem Veneris 24. dicti mensis Maii applicuit Urbem Ill^{mus} D. card. de Vandomo, veniens ex Galliis¹.

quam unumquemque ipsorum valde probaret, maximis difficultatibus implicitas considerabat, tum quia a Gallis recusarentur, tum etiam quod quum mutuo inter se dissentirent, neutralium et Hispanorum studia in ipsos forte inclinata discinderet [sic] et alter ab altero magnis contentionibus vocaret.

Comitii initio Farnesius in Polo fixus erat, quam rem etiam card. Tridentino Poli studiosissimo communicaverat. Ceterum ille Farnesii vafriciem [cod. vafricem] veritus ei fidem non adhibuit, timens ne hac (tanquam offula [Panv. ipse correxit ex effusa librarii]) spe iniecta se a studiis suis evocaret; verebatur enim Tridentinus, ne Farnesius [296^v] in Ferrariensem etiam tanquam regis iussu primo loco inter candidatos propositum inclinaret, praesertim quum litteras, quas se habere a rege de Poli nominatione Farnesius dixisset [haec vox ab ipso Panv. supra lin. add.], ostendere Tridentino recusaverat [mutatum a Panv. ex recusaret]. Moronem itaque, quando de Polo nihil pro certo speraret, praeferebat (is namque Polum luminare maius, Moronem vero luminare minus [cf. Genes. I, 16] appellare solebat). Sed nec Caesariani inter se consentiebant; nam camerarius, alter eius factionis princeps, Puteum praeferebat, in quem Tridentinus tanquam longe minores difficultates habiturum, et quia virum bonum existimabat, consenserat. Dum itaque res ita affectae essent et Farnesius nihil minus de pontifice deligendo [cod. diligendo] cogitaret Borbonium expectans, et rem in longum trahere cupit, quo patres fessos tandem in Polum traduceret, Ferrariensis vero ingenti ambitu praensaret, Hispani cum neutralibus Farnesii et Ferrariensis consilia suspecta habentes clam coitiones inter se inire coeperunt, ut novum pontificem quam primum deligerent [cod. diligerent], antequam incauti a Ferrariensi opprimerentur [cod. opprimeretur], et camerario Tridentinoque auctoribus Puteum omnibus praeponderant, in cuius creatione minores difficultates incidere posse sibi persuadebant, quando nulla evidens causa esset, cur a Gallis recusari posse videretur.

Iamque Tridentini et Caesarianorum astu et diligentia res ita compositae erant, ut nihil deesset quominus eum viva voce pontificem salutarerent, nisi ut id Gallis quoque insinuarent, ut et ipsi cum reliquis consentientes una in Paulinam aedem convenirent.

Haec ita secreto agitata sunt, ut Gallos omnes fallerent et nihil [296^v] de iis unquam compertum haberint.

Igitur ad XI Kal. Iunii, octavo comitiorum die, Farnesius omnium Hispanorum consiliorum ignarus, et qui ei semper coniunctissimus fuit Sabellus, decanum in cella conveniunt, acturi cum eo de ratione ferendorum suffragiorum, an scilicet clausa vel aperta ferrentur; nam syngraphis apertis ad eum diem comitiatum fuerat non sine gravi scandalo, quando omnia quae in conclavi fiebant statim per Urbem vulgarentur. Consultabant igitur, ut secreta suffragia ferrent, ut scilicet eius cardinalis nomen occluderetur, qui syngraphas in urnam coniiceret. Dum haec longo sermone inter se tractant verbis (ut dicitur) verba serentibus, decanus in Ferrariensem flexit orationem suam, in quem acri sermone invectus est, eum Simonem Magum vocitans, qui cuncta incredibili ambitu turbaret et everteret. Quae ita loquentem superveniens card. S. Georgii Ferrariensis studiosus longius progredi vetuit. Finito sermone Farnesius et Sabellus e cella decani egressi Tridentinum et camerarium inveniunt, qui aliquandiu eum prae foribus cellae decani operuerant [sic]. Hi Farnesium medium arripientes ad proximum Xystini sacelli altare ducunt. Tum Tridentinus ei omnia Caesarianorum consilia, quae de Puteo cogitaverant, aperuit, insinuans eos non [supra lin. a Panv. add.] aliam ob causam tam cito in illum coivisse, quam ut Ferrariensem, qui pontificatum se in manibus tenere credebatur, eluderent, obsecrans ut et ipse in Puteum, virum optimum et patrem integerrimum, consentiret, quamquam ab avo cardinalem non factum, familiae tamen suae clientem, in quem Hispani omnes [297^v] et seniores neutrales vota sua convertissent. Neminem praeterea senatorem esse tunc in comitio dicebat, in cuius electione minores accidere difficultates possent. Nam Polum absentia deprimebat, Moronem et Carpensem in se ipsos concitata studia, Galli et neutralium multi, Neapolitanum Hispani recusabant.

Farnesius res tam in promptu esse ignorans respondit se nihil sine Borbonii consilio, qui prope aderat, facturum, atque a Puteo non abhorre, quem virum optimum esse existimabat et tanto sacerdotio dignum; qui quamquam a Iulio III cardinalis creatus fuisset, auspicia tamen dignitatis suae a Farnesia domo manasse; sed Polum se malle [cod. male], quem haud dubie pontificem futurum esse [supra lin. add. a Panv.] sibi persuadebat.

His auditis verba sibi a Farnesio dari suspicantes nihil praeterea ei replicato [sic] ad suos revertuntur et rem maturare parant pontificemque insciis vel invitis Gallis in ipsis ascensionis dominicae vigiliis Puteum creare disponunt (erant autem ad XXV in aula consistorii congregati), rati ipsorum consensum Farnesium et Gallos vel invitos secuturos, tria enim vel quattuor tantum vota deerant. Hoc Ferrariensis et alii Galli cognoscentes animo consternati Hispanorum consensum sequuturi videbantur, congregatique intra Paulinam aedem mortuis similes permanebant, praesertim quum inter eos fama vulgasset, Farnesium etiam Hispanis accessisse. Iamque ab omnibus pro pontifice Puteus habebatur, dumque Caesariani, ut eum ex aula consistorii, in qua congregati erant, ad Paulinam aedem, ubi comitia haberi mos est, deducerent, contendendo tempus terunt, Farnesius a Tridentino et camerario dimissus harumque rerum omnium inscius tonsorem caput lavaturus quaerebat, quem intra sacristiae aedes [297^v] quesitum quum non invenisset, per Xystinam aedem Paulinum sacellum versus casu iter arripuit. Eum Carolus Crassus Bononiensis [cod. Baroniensis] obviam habens Nescis (inquit), Domine, quod iam papam habemus? Tum Farnesius: Quem? Ille Puteum inquit. Farnesius nihil esse existimans ait: Hoc fieri non potest. Persuaserat enim sibi Tridentinum et camerarium tamquam re inchoata, non finita sibi loquutos esse et necquicquam [sic] tentaturos amplius. Ulterius progressus obviam habuit card. Montepulcianum, qui Farnesium intuitus Pontificem (inquit) nos habemus Puteum. Tum Farnesius et huic vix fidem adhibens Paulinum sacellum ingreditur, intra quod Ferrariensis erat cum cardinalibus Gallicis circiter XV, quos omnes ut attonitos et stupore percussos [cod. percussos] animadvertit. Tum Caesarianorum consilia cognovit. Erant autem in sacello ipso Ferrariensis cum Gallis, Urbinas, S. Georgii, Dandinus, Sermoneta, de Monte, Nobilis et aliquot alii. Farnesius et ipse stupore plenus Dandinum primum alloquitur, quorsum istae coitiones tenderent interrogans. Ille Puteum pontificem renunciaturum dixit, quod et qui aderant cardinales confirmarunt.

¹ Panv. f. 304^v: »Die sabbati VIII Kal. Iunii card. Mantuanus ex Urbe discessit.« Litterae card. Pacecci 24. Maii Romae ad Carolum V datae apud Druffel-Brandt IV, n. 629.

Coronatio Pauli III.

Die dominica 26. dicti mensis **Maii** ipse Paulus IV, celebrata missa de spiritu sancto in ecclesia divi Petri ceremoniisque consuetis de more peractis, coronatus est

Farnesius ira et furore plenus, quod tantam sibi ignominiam ab amicissimis subdole illatam arbitrabatur, quanquam in ipsis initiis percussus et consilii inops esset, animo tamen assumpto primum Dandinum [cod. Dandarum], deinde Menianellum [sic] hortatur, ne quum sint regis Galliarum studiosi, ab ipsius devotione recedere vellent, quum ipsorum praesertim proventus [cod. praeventus] in Galliis essent. Illi se in eius potestate futuros dixerunt. Deinde Ferrariensem versus procedens illum medio in sacello ab Urbinatē, Sermoneta, S. Georgii et Gallis comitatum convenit. Tum Ferrariensis prior Papam (inquit) Puteum nobis non solum insciis, sed invitis etiam habebimus. Farnesius his auditis et [298^r] omnibus quae Caesariani de Puteo egerant cognitis Ferrariensi ait se nullum remedium amplius invenire, quominus Puteus pontifex sit, nisi ipse prius omnem pontificatus spem deponat et secum comuni [sic] consilio, alio Puteo opposito, ipsum opugnet. Quod uti annuit Ferrariensis [quae sequuntur, add. Panv. in marg.], Fanensem veterem amicum proposuit. Sed S. Georgii affirmante, ipsum prudentem virum esse et eam actionem non suscepturum, Ergo, inquit Farnesius ad eos qui aderant [cod. adeunt] conversus, potius eligamus decanum, virum sanctum, gravein, omnium vetustissimum et tanto pontificatu dignum. Haec ipso dicente cardinales circiter XV illico ei assensere. Deinde paulatim numero aucto Sarracenum statim ad decanum misit nomine suo percunctatum an papa esse vellet. Nam et Putei studia iam disturbaverat et tot fere suffragia sibi conciliaverat, quae necessaria ad electionem essent. Decanus se in eius potestate futurum esse dixit, modo res sine rumore et strepitu fierent et honori suo consultum esset.

Hoc responso auditō Ferrariensis et S. Angeli [plerisque cardinalibus comitati add. Panv. in marg.] decanum adeuntes ipsum medium in Pauli sacellum adducunt. * Cognito interim decanum intra Paulinum sacellum esse perductum Caesariani, ut eum excluderent, intra Fanensis cubiculum concessere. Aderant praeter XVII infrascriptos Moro, Augustanus et alii quidam. Omnium consilium fuit litteras ad decanum scribere, ut e Paulino sacello exiret et recte ante acta vita rem indignam non faceret, qui pontificatum vi paene occupare videretur; se ei nunquam consensuros sanctissimoque iureiurando adactos, nisi ex eo loco exeat. Haec et similia scribebat omnium nomine card. Mantuanus. Sed quum cognovissent se incassum laborein, ab eo consilio destiterunt, se ipsos invicem iuramento astringentes, ne decano unquam consentirent. Interim dum decanus in aede Paulina esset et Caesariani eiusmodi consilia agitant, Farnesius totius rei auctor non dormiebat, sed ad cardinales carpandos profectus * partim auctoritate, partim senis pontificis spe injecta omnes praeter XVII congregavit ipsorumque numerus ad XXVIII auctus. [Quae inter duos asteriscos leguntur, correctae sunt a Panvino in margine pro his: De Monte portas statim clusit [sic], ut cardinales omnes numeraret; quae illico apertae sunt. Farnesius dum illi decanum adducerent, ad cardinales carpandos profectus etc.]. <Tunc de Monte portas statim leniter motas clusit [sic], ut cardinales omnes numeraret, quae illico apertae sunt [haec verba a Panv. in marg. interiori add.]. Dum Moro a Farnesio rogaretur, supervenit Tridentinus, qui eum abducere conatur [cod. conatus]. Tandem Farnesius pervicit. <Morono expugnato Augustanus statim a Caesarianis et ipse ad Gallos de-

fecit [in marg. interiori a Panv. add.]. Panormitanus adductus a Farnesio <in partes suas [supra lin. a Panv. add.] ad Tridentinum et Caesarianos paulo post defecit. <Massiliensis frustra a Gallis tentatus [in marg. int. a Panv. add.]. Cardinales cum Farnesio convenientes fuere: decanus, Bellayus, Carpenis, S. Iacobi, Lenoncourt, Visensis, Moro, Armeniacus, Augustanus, Durantes, S. Angeli, Verallus, Medices, Crispus, Sarracenus, Menianellus [sic], Dandinus, Pisanus, Auria, Farnesius, Sermoneta, Ferrariensis, Sabellus, S. Georgii, Urbinas, De Monte, Guisa, Simoncellus, Nobilis.

[298^v] Reliqui cum Puteo congregati intra consistorii aulam resederant numero XVII, scilicet Puteus, Tridentinus, Coria, Cueva, Patcieccus [sic], Massiliensis, Perusinus, Monspulcianus, Messanensis, Fanensis, Poggius, Cicada, Panormitanus, Mantuanus, camerarius, Cornelius et Simoncellus, ut decanum excluderent. Nam Gallis et decano tria adhuc suffragia deerant.

Atque haec omnia ad XI Kal. Iunii acta sunt.

Tota porro sequens nox insomnis [cod. in somnis] transacta fuit ab utrisque partibus, dum Galli pontificem decanum dicere, Hispani Tridentino et camerario praecipue auctoribus eum excludere satagerent. Ea nocte neque Puteus ex aula consistorii, neque decanus ex sacello Paulino excessere, multique, imo fere omnes cardinales iisdem in locis cubavere. Tota nocte et sequentis diei parte acriter ab utriusque factionis dubiis certatum est, Galli ut pontificem dicerent, Hispanis, ut illum excluderent. Ferrariensis Putei electione disturbata ad spem pontificatus reversus decanum quoque pellere agitabat, clamque Urbinatem ad Caesarianos misit, qui eos fortes et constantes permanere moneret, ne unquam decano assentirent. Tridentinus quoque Sabellum et S. Angeli conveniens obortis lacrymis gravissima oratione eos hortari coepit, ne in decanum consentirent, inveteratae malitiae enem, humani generis hostem, hyppocritem [sic], et qui ausus aliquando fuisset Paulo III persuadere, ut Turcica classe evocata regnum Neapolitanum Caesari eriperet [cf. P. Giannone, Istoria civ. del regno di Napoli IV 151; Brosch, Kirchenstaat I 199]. Sed nihil perfecit. Cornelius quoque et Monspulcianus ad Farnesium a Caesarianis missi omnium nomine ipsum rogarunt, ut decano destituto in se [299^r] ipsum omnium suffragia potius converteret, quem pontificem maximum proculdubio futurum affirmabant, exemplum Leonis X obicientes, qui ea qua [cod. que] Farnesius esset aetate pontifex creatus fuerat. Quum his rationibus sive ex animo sive ut eum a decano averterent dictis nihil profecissent immobilisque in fide semel data permaneret, coeperunt eum alia via aggredi, omnes in Polum se consensuros affirmantes. Ille tempus amplius eius rei non esse dictitans ipsos elusos dimisit.

Exorto die, qui fuit ascensionis, quum XXVIII patres ex una, ut pontificem dicerent, XVII ex alia, ut [cod. et] eum [cod. cum] excluderent, essent, Galli Moronem et Farnesium ad Caesarianos legatos miserunt orantes, ne pertinacia sua eius senis electionem impedirent, quando non nisi tria suffragia deessent. Illi autem consistorii ostium reclusum videntes pulsare coeperunt, quumque nullus responderet nec eos admittere vellent, Farnesius exclamavit eam rem praeter canones esse, et si vi electio paranda esset, se certo scire optimam partem habiturum; proinde nisi aperirent, se vi illata ostia aulae refracturum. Quare reseratis

^{26r} in porticu | marmorea, quae est supra plateam S. Petri a Iulio II constructam et nunc a cardinali S. Clementis possessam, magna pecuniae summa distributa. Ea die pontifex dedit prandium omnibus cardinalibus ac etiam Ferrariae et Urbini ducibus oratoribusque principum, ita laute itave magnificum munificentissimumque, ut tale a multis annorum centuriis actum non fuerit.

De munificentia et liberalitate Pauli III.

* Etsi pauci admodum dies (nempe quattuor) a creatione Pauli IV effluxerint, ita ut de eius natura vix coniectura, nedum veritas haberi queat, ea tamen hoc parvo tempore suae liberalitatis, munificentiae, animi magnitudinis, ortus nobilitatis signa atque argumenta protulit, ut facile ac clare dignosci possit, quid in toto eius pontificatu futurum sit. Et ut inter multa pauca referam (hinc enim satis reliqua conici poterunt): In eius creatione nihil festivitatis, nihil laetitiae publicae, nihil solemnitatis omitti passus est. Gratias quascunque, quotcunque, qualescunque petentibus concessit. Gratum erga se gratos ostendit. Familiares non nisi nobiles et illustres, et eos uti preciosioribus vestibus ornatos, eo gratiori animo recepit. Aulas, in quibus moratur, nihil non ornati, nihil non magnifici ac regii apparatus habere contendit. Mensam opulentissimam nobilissimamque instituit Affines suos (quos plurimos illustres nobilissimosque habet) regio more vivere voluit. Nihil non pontificia maiestate, honore, auctoritate, nihil non potentia, opibus presentiaque regia Caesariaeque dignum condecensque vel fecit vel fieri mandavit. Quid plura? pluries suis se dixisse testantur, ut domum, ut familiam, ut rem domesticam, ut externam, utque omnia denique ita instituant, ut a vera | insignique pontificia dignitate celsitudineque alienum arbitrari non possit, seque ipsam dignitatem pontificiam omni cum honore, omni

valvis Moro eos qui Puteo digniori in loco posito considerant [*corr. ex* confiderant], nomine Gallorum alloquutus persuasit, ut in eum inclinarent, quem maior pars senatus dignum tanto sacerdotio iudicasset, et ne pertinacia sua alicuius gravioris schismatis caussam afferrent. Verba Moronis excepit Farnesius adiciens: Puteum virum quidem bonum esse et tanto magistratu dignum, et quia eum humanissimum cognoscebat, haud gravate laturum, si senex octogenarius optime et innocentissimae vitae ei hac vice praeponeretur; nam eius pontificatum (ut puta iunioris) Deus [*sic*] in aliud forte tempus distulisse. Quum haec et similia diceret, Perusinus clamare coepit, vim patribus illatam, et decani electionem propterea irritam esse. Tum Farnesius nolle secum verbis contendere dixit, tempus enim amplius non erat, ut caligē sibi ab illo [299^r] exuerentur (innuens priorem fortunam Perusini, qui a cubiculo Farnesii inter despecta servicia aliquando fuerat); proinde de vi non quereretur. Perusinum excepit Cicada identidem clamans. Farnesius ad ipsum quoque conversus Domine (inquit), Paulus III te naturae sulfureae esse praedicabat, proinde demitte [*cod. dimitte*] vocem et placide loquere, et te libenter auscultabo. Conversus deinde ad camerarium questus est de iniuria sibi ab illo et Tridentino illata, qui pontificem vel se invito dicere sub ipsius oculis posse speraverunt. Demum quum omnes monuisset, ut quieti, concordie, paci et ecclesiae tranquillitati studentes in decanum convenirent, omnes obstinatissimos invenit. Quae quum Gallis senatoribus retulissent, legati alia ratione res transigere constituerunt, quum omnino non nisi tria suffragia deessent. Farnesius Poggium, Ferrariensis Fanensem, Pisanus sororis filium Cornelium ad se attracturos pollicentur. Pisanus et Ferrariensis rem praestiterunt, Farnesius quoque Poggium demum expugnavit. His rationibus omnes persuasi pontificem iam paene creatum esse, proinde considerarent, quam grave malum esset papam inimicum habere; Pisanus affinitatem, Ferrariensis beneficia, Farnesius aegestatem [*sic*] Poggio obiciebant; nam Poggius gravi aere alieno ecclesiae obnixus esse videbatur; quaestor enim fecerat [*sic, fuerat?*]; quod si pontifex ei hostis fuisset, de illo actum iri.

Tribus igitur his adiunctis suffragia iam necessaria

acquisita erant; sed Farnesius omnes adesse desiderabat. Primum igitur Pulcianum alloquitur. Ostendit iam rem factam esse et nequaquam amplius impediri posse; proinde acquiesceret, ne pontificem, quem amicum habere poterat, hostem experiretur. Quo cognito obruit [*sic, obtulit?*] ductusque in sacellum a Farnesio est.

Qui decanum alloquutus petiit, ut camerario et aliis qui ei resisterant ignosceret. [300^r] Quod se facturum libentissime promisit. Farnesius ad reliquos cardinales Hispanos reversus eos rogare et obtestari coepit, ne amplius repugnarent, quum iam Galli suo iure pontificem dicere possent. Sed ne alicuius dissidii inter se ipsos et pontificem seminarium facerent, eos ad comitia accedere noluisse, nisi omnes adessent. Camerarius horae spatium a Farnesio petiit, quod Farnesius negavit, periculum in mora esse asserens. Quare coacti Caesariani legatos suos miserunt ad reliquos patres Puteum et camerarium [*Parvo. in lacuna inseruit*], se in ipsorum potestate futuros affirmantes, et non longe post circiter meridiem diei ascensionis omnes in Paulinam aedem conveniunt, ubi confidentes [*sic*] Ioannem Petrum Carafam Neapolitanum episcopum cardinalem Ostiensem et Veliternum, collegii decanum, Romanum pontificem venerati sunt, et habitu pontificio indutum pedibus, manu et ore more maiorum osculatis venerati sunt. Sellae deinde pontificiae impositum in Vaticanam basilicam detulerunt. Quem super aram maximam S. Petri consedentem (me praesente) denuo eisdem tribus oculis repetitis prae gaudio effuse ridentem simul et plorantem summum pontificem salutaverunt. Pauli IV nomen in Pauli III memoriam, a quo cardinalis factus fuerat, et ut Farnesio gratificaretur, cuius unius studio procul dubio pontificatum consequutus fuerat, accepit.

His ita gestis in Vaticanum palatium a lecticariis delatus postriedie publicam audientiam dedit, et proximo die dominico Romani pontificis insignia suscepit.*

Ceterum de his comitiis cf. *J. B. Säg Müller*, Die Papstwahlen (Tübingen 1890) 210 ss., et eiusdem Die Papstwahl Bullen (Tüb. 1892) 36. Cuius narratio his Panvinii relationibus partim corrigenda, partim supplenda est. Ad cognoscendos homines electionem facientes cf. *Th. Müller*, Das Konklave Pius' IV. Gotha 1889.

cum maiestate, omni cum auctoritate, gravitate, existimatione, pompa, celsitudine, praeminentia decoreque esse conservaturum¹.

¹ Panvinus Clm. 152, f. 300^r: Paulo autem IV pontifici [*cod. pontifice*] maximo patria Neapolis Campaniae fuit, quattuor Romanorum pontificum natalibus antea celebris. Maiores ex Germania clarissimo sanguine ortos Pisis primum, deinde Neapoli consedissee fama est. Pauli avus Diomedes Carafa Matalunae comes magna apud regem Neapolitanum Ferdinandum seniore auctoritate fuit, [300^v] pater vero Ioannes Antonius inter Neapolitanos proceres insignis ab uxore Victoria Camponesia dotis nomine Montorii comitatum accepit. Ex qua duos mares, plures vero feminas, quae clarissimis viris in matrimonium datae sunt, suscepit. Harum una religiosa virgo monasterii virginum Neapoli mulier sancta existimata est. Ex maribus porro alter natu maior fuit Ioannes Alfonsus Montorii comes, alter Paulus ipse, Ioannes Petrus ante pontificatum vocatus, qui in lucem editus est in Hirpinis vico cui nomen est S. Angeli de Scala prope Furcas Caudinas, septimo a Benevento lapide IV kal. Iulii salutis anno MCCCCCLXXVI. A teneris annis ingenium ad bonas artes, sacrae et religiosae vitae institutum primum prae se tulit. Quare cum Praedicatorum monasterium eius ordinis religionem professurus petisset, aegre a parentibus imbecilliori aetati [*cod. aetate*] diffisis inde abduci potuit. Sed tandem eorum monitis cedens ad studia, quibus antea vacaverat, denuo totus conversus ingenium exquisito litterarum delectu graviter instruxit. Omnium porro disciplinarum et praesertim sacrarum litterarum, linguarum item Latinae et Graecae et Hebraicae accurate cognitioni maximam a primis annis vitae integritatem adiunxit. Romam adolescens veniens [1496] diu in contubernio Oliverii Carafae card. Neapolitani propinqui sui, qui tunc temporis amplissimi ordinis virtute atque existimatione princeps erat et omnium iudicio habebatur, vixit. Cuius opera et commendatione a Iulio II primis pontificatus mensibus archiepiscopus Teatinus creatus aliquot annis post apostolicae sedis nuncius in Angliam ad colligendam S. Petri vectigal missus est. Oliverio deinde vita functo ad aulam Ferdinandi Catholici Hispaniarum regis se conferens a prudentissimo [301^r] rege, qui eius virtutem senserat, ad consilia est admissus et maximi sacelli regii sacerdotis, quem magnum capellanum vocant, vicarius electus. Quo mortuo apud eius nepotem Carolum Hispaniarum regem et postea imperatorem eadem munera aliquandiu sustinuit.

Ab Hadriano VI, qui Leoni X successerat, quocum ob morum fortasse similitudinem vetus ei intercesserat [*corr. a Panv. ex successerat*] in Hispania consuetudo, Romam evocatus inter eos patres relatus est, quorum opera et consilio pontifex in ecclesiastica morum censura et novis legibus ad restringendam solutam sacerdotum disciplinam sanctioremque gerendi summi pontificatus rationem, quas animo [*cod. omnino*] cogitabat, uteretur. Apud quem tanta auctoritate et gratia valuit, ut si diutius vixisset, eum proculdubio in amplissimorum patrum ordinem adsciturus fuisse videretur. Insequentibus postea annis Hadriano VI infectis rebus e vita sublato, sedente Clemente quum eum Caesar Carolus V archiepiscopatu Brundusino ornare voluisset, non solum episcopatum illum suo longe opulentiorum recusavit [at fuit Caraffa 1518—1524 Brundusinus simul et Teatinus archiepiscopus; cf. etiam Navageri relationem], sed etiam eum quem habebat sponte pontifici resignavit sibi sub Monte Pincio longe ab hominum conspectu novo vitae instituto modicis aedibus neque aedificio neque amoenitate conspicuis domicilium elegit et ab omni rerum humanarum cura penitus se avertit. Quo in loco sacris assidue intentus litteris religiose aliquot annos

egit. Urbis direptione consternatus Roma discedens Veronae aliquandiu apud Io. Matthaeum Gibertum Veronensem episcopum, inter sui [*cod. suis*] ordinis homines clarissimum, in amoenis hortis delituit, deinde quietioris illius sanctiorisque vitae desiderio rursum accensus Venetias commigravit, ubi longo tempore moratus ibidem religiosorum et morum sanctitate [301^v] sibi commendatorum hominum conventu coacto pio religiosi animo decreto severiorem vitam cum iis professus est, et apud aedem S. Nicolai Tolentinatis non sine magna sanctitatis et doctrinae opinione aliquot annis egit, presbyterorum Teatinorum in ea civitate, in qua summopere amatus et observatus fuit, tum primum sodalitate instituta.

In hoc sacerdotum a se delectorum contubernio adhuc vivens a Paulo III augusta illa generosi iudicii maturitate facile superiores pontifices antecedente, nobilissima illa IX cardinalium publicatione, qua anno salutis CDDXXXV XI kal. Ianuarii viros egregios et praestantissimos ex optimatibus ecclesiae undique conquisitos in senatum legit, Romam evocatus et cardinalis presbyter tituli S. Clementis designatus non solum maximam eam dignitatem suscepit, sed et episcopatum, quem ante dimiserat, paulo post recipiens varia apud omnes fama iactabatur, aliis sanctissimum virum relicto quietioris vitae instituto ad reipublicae fluctus se vocari passum summis laudibus extollentibus, aliis contra graviter accusantibus, qui eum callide ambitiosum in hanc summam honoris spem specie omnem pompam contemptentis miro astu latibula prius quesivisse dictitantes quicumque ab eo fierent verbis elevabant [*sic*]. Ipse autem collato honore ad obeunda senatoria munera accessit, doctrinae et sanctitatis fama apud omnes clarus. Nam vitae innocentiae, religionis studio et optimis moribus multam eruditionem, prae excellentem sacrarum litterarum notitiam, facundiam vero insignem in dicenda publice sententia et omni sermone libertatem addiderat, animo adeo constans et fortis et personae suae ubique bene memor, [ut] nec minis nec precibus a dicta semel sententia recederet. Si quid a Romanis pontificibus Paulo et Iulio, sub quibus cardinalem gessit, forte refferetur [*sic*], quod [302^r] non ita ex apostolicae sedis, cuius unius commodum ante omnia propositum habere dicebat, dignitate esse censeret, vel consilio aberat, vel si interesset non assentiebatur. Cuius rei plurima et maxime memorabilia exempla extant.

Pontifice Paulo III auctor inprimis fuit, ut sanctae inquisitionis tribunal praestantissimis patrum ad id munus iudicibus lectis institueretur, qui inquirendis damnandisque haereticis summa cum potestate praessent, latius iam per totam Italiam serpente Lutherana haeresi, cuius labes non profanos modo, sed et religiosorum hominum multos polluerat. Qua ratione factum est, ut membris aegrotis aut sanatis aut, si sanari non possent, amputatis, quae contagio inficiebantur periculoque propiora [*cod. propiora*] erant, paulatim salutaribus remediis adhibitis pristinae sanitati restituerentur.

Ceterum quum tam in inquisitionis munere, cui ipse prae ceteris delectus fuit, magna acerbitate obeundo, quam aliis plurimis rebus ab se gestis severus nimis, saevus ne dicam, videretur, cunctorumque ordinum homines graviter offendisset (eiusmodi porro vite institutum christianam severitatem appellare solebat), tantum sibi omnium hominum odium facile contraxit, qui severitatem et fortasse rectam eius mentem asperitatem et pertinax in omni re tam iusta quam iniqua propositum interpretabantur, ut eius nomen in coronis passim maledictis laceraretur. Fuere etiam nonnulli

Consistorium primum secretum Pauli IV.

Die Mercurii 29. eiusdem mensis Maii Paulus ipse IV habuit primum consistorium secretum post eius assumptionem. In quo quibusdam gravibus ornatique verbis gratias Deo retulit, quale sibi munus in universali ecclesia regenda incumberet, et ad id subeundum personae suae infirmitatem atque imbecillitatem ostendit, animi sui pro-
pensionem in tuenda, augenda et propaganda sedis apostolicae auctoritate ac in expur-
gandis et reformandis corruptis ecclesiae moribus significavit. Et denique cardinales ad
eam, quae eos decet, vitam degendam, mores componendos admonuit atque hortatus
est, utque ipsi cardinales partem sollicitudinis (ad quam vocati erant) una cum eo in
universalis ecclesiae regimine suscipere vellent enixe rogavit.

Deinde card. Bellaius relicta ecclesia Portuensi translatus est ad Ostiensem et
sacri collegii decanus efficitur ac declaratur. Carpensis autem optavit ecclesiam Portu-
ensem, relicta Tusculana, quam optavit Compostellanus relicta Albanensi, cuius fit epi-
scopus card. Pisanus, qui erat prior diaconorum, assentiente et id permittente cardinale
de Scialon, priore presbyterorum, cui ea ecclesia iure competeat. Praeterea card.
Sabellus promotus est ad ecclesiam Eugubinam, quae per Marcelli II assumptionem vacaverat.

27^r

Obedientia publica ducis Ferrariensis.

Die vero Iovis 30. dicti mensis Maii habitum fuit consistorium publicum, in quo Ill^{mus} D. Hercules II, dux Ferrariæ quartus, uti sedis apostolicae vassallus et feudatarius publicam S^{mo} D. N. obedientiam exhibuit, receptusque fuit a S. S^{te} gratis honorificentissimeque¹.

*Die [dominica] Iunii 2. ipsius anni 1555, in festo penthecostes, pontifex descendit solemniter in ecclesiam b. Petri, ubi card. Compostellanus sacra peregit habuitque orationem D. ---, presbyter Siculus.

Paulus IV primum publice equitat.

Consueverunt hactenus summi pontifices in estate, relicto palatio apostolico, proficisci ad aedes divi Marci in regione montium, tum ob aeris intemperiem, quam magis in civitate Leonina, quam in Urbe vigere testantur, tum ob commoditatem curiae, quae
in his maximis caloribus non posset absque vitae discrimine pontem Adriani transgredi,
vastumque ac perpetuis flammis urentem ab ipso ponte usque ad Vaticanum viam per-
agrarare non posset. Quod etiam Paulus IV efficere volens hodie die lunae 3. mensis
Iunii recessit ex dicto palatio apostolico, profectusque est in arcem seu molem Adriani.
Et quoniam nunc primum pontifex equitavit ac in publicum extra palatium exiit, id
iter solenni pompa perfecit, ita ut a cardinalibus solemnioribus et a familiaribus purpureis
vestibus indutis associatus fuerit, praecedentibus equis gradariis, ac mulis aureis et argenteis
indumentis ornatis. Dumque arcem ipsam (cui paulo ante Diomedem Caraffam, ipsius

^a lacuna in cod.

et magnae apud omnes existimationis viri, qui cunctas res ab eo ante pontificatum gestas fuco plenas et ostentationem potius ad [cod. et] auram [cod. aulam] popularem captandam, quam a sincera mente profectas esse contenderent. Sed quum multa in utraque partem recte et secus [302^v] factorum memorabilia exempla extent, in quam sententiam inclinandum sit nostrum non est diiudicare. Et ut rem omnem paucis complectar, illud satis constanti omnium hominum fama liquet, eum ante pontificatum magnae quidem integritatis vitae et doctrinae, sed nimis severus [sic] et asperi ingenii obstinatique et nimium [cod. nimirum] sibi indulgentis animi opinione vixisse, quo intractabili ingenio hominum studia promereri nesciebat.

Paulo III ex presbytero cardinali tit. S. Mariae trans Tyberim episcopus primum Albanus, deinde Sabinus, archiepiscopusque Neapolitanus factus est, postea Iulio III Tusculanam et novissime Ostiensem ecclesiam obtinuit.

Mortuo Marcello, apud quem summum gratiae et dignitatis locum obtinuerat, cuiusque postea defuncti memoriam exhorruit . . . Romanus pontifex . . . creatus . . . magna et universali hominum, qui eius severitatem timebant moestitia, qua nonnullis futurarum rerum et luctuosi gravi bello pontificatus triste omen iudicatum est.

Panvinii narratio partim verbotenus est transumpta a Ciaconio. Aliam Pauli IV vitam auctore Bernardo Navagerio habes apud E. Albèri, Relazioni degli ambasciatori Veneti al senato ser. II, vol. III, p. 377 ss., quae partim corrigenda est Panvinii narratione, partim hanc corrigit. Cf. etiam Seripandi litteras 29. Maii datas apud Druffel-Brandi IV, n. 630. C. Bromato, Vita di Paolo IV, 2 voll. 4°, Romae 1748.

¹ Panvinus f. 304^v: »Die Veneris pridie Kal. Iunii primum consistorium secretum« vult habitum esse, sed certe errat.

pontificis fratrem naturalem, praefecerat), intravimus, omnia tormenta bellica, quae in arce ipsa erant, laetitiae signa dederunt, quod nunquam antea auditum est. Pontifex ibidem pernoctavit.

Pontifex proficiscitur ad aedes divi Marci.

27V

Die vero sequenti, nempe Martis 4. Iunii, pontifex peracto prandio hora 21. 5 solemni ac nunquam antea simili visa pompa recedens ex dicta arce S. Angeli, aedes divi Marci profectus est. Nam cardinales omnes pontificalibus, familiares purpureis indumentis, oratores, principes, comites, nobiles, barones et denique ministri et officiales omnes, maxima populi comitante caterva et Paulo IV vitam acclamante, more triumphali eum comitati sunt; omnisque via, qua ex dicta arce [ad] S. Marcum itur, auleis^a 10 ac sericeis pannis contexta ornataque fuit, id quod antea nullo unquam tempore memorie hominum proditum est. Cum primum aedes divi Marci applicuimus, pontifex dimissis cardinalibus ecclesiam ipsam divi Marci ingressus est, factaque ibi oratione aulas pontificio more ornatas conscendit, in quibus valde fessus quievit.

Ingressus oratorum Anglie in Urbem.

Applicuerunt hodie, die Iovis 6. dicti mensis Iunii, oratores Anglici, missi ad 15 Urbem ab illorum rege ac regina totoque regno ad S^{mm} D. N. sanctamque sedem apostolicam, ut ei debitam obedientiam uti fideles catholici exhibeant, cum antea per multos annos (nempe Clemente VII sub Henrico VIII rege, qui ab ipsa sancta sede secessionem fecit) ab ipsa sede et ecclesiae catholicae gremio descivissent. Iverunt eis obviam omnes principes, nobiles et barones Urbis, necnon pontificis et cardinalium familiae, solemnique 20 pompa et solitis ceremoniis recepti sunt ac hospitati in aedibus Margaritae Austriae, Caroli imperatoris filiae naturalis, ubi a pontifice necessaria quoad victum et alia opportuna eis parata fuerant.

Creatio cardinalis Caraffae pontificis nepotis.[†]

28r

Die Veneris 7. eiusdem mensis Iunii in aedibus divi Marci habitum est con-
sistorium secretum, in quo inter caetera Ill^{mus} D. Carolus Caraffa, pontificis ex fratre 25 germano nepos, miles Hierosolymitanus ac toto vitae suae tempore in seculari militia, et novissime in bello Senensi sub rege Gallorum (est enim Caroli V imperatoris rebellis) vitam agens, creatur S. R. E. diaconus cardinalis¹.

Pontifex revertitur palatium apostolicum.

Eadem die hora 24. pontifex revertitur palatium apostolicum, cum crastina die habendae sint vesperae solemnes ob festum sanctissimae trinitatis. Equitavit via trans- 30 tyberina, comitatus a quampluribus cardinalibus.

Datur pileus card. Caraffae.

Die sabbati 8. dicti mensis Iunii, in vigilia sanctissimae trinitatis, habentur vesperae solemnes in sacello Sixti. Antequam autem pontifex et cardinales in sacellum proficiscerentur, datur a S. S^{to} pileus cardinalitius R^{mo} et Illmo D. Carolo card. Caraffae nuncupato, eius nepoti, in aula ubi consistoria secreta haberi solent.

Dux Urbini creatur praefectus Urbis.

In festo sanctissimae trinitatis, die scilicet dominico^b 9. suprascripti mensis Iunii, 35 cum convenissent pontifex et cardinales in sacello consueto ad sacra peragenda, celebrante R^{mo} D. cardinali de Armagnac, antequam missa inciperetur pontifex creavit praefectum Urbis Ill^{mus} D. Guidobaldum Feltrium ducem Urbini², eique solita insignia, nempe pileum et pallium dedit, cum quibus una cum cardinalibus (sedente post ultimum 40 diaconum) sacris ipsis interfuit.

[†] in margine: Eadem die dominum Ibernie regem constituit et eam provinciam in regnum evexit^b.

^a sic, = aulaeis.

^b sic.

¹ De hoc infelici homine, qui sub Pio IV supplicio affectus est, proprium librum diligentissime conscriptum edidit G. Duruy, Le card. Carlo Caraffa, Paris, 1882.

² »In locum Horatii Farnesii paulo ante interfecti«: Panvinus f. 305^r.

³ Diploma exhibet Ciaconius III, 824.

28v

Obedientia regis et regni Angliae, et eiusdem regni cum catholica ecclesia unio.

29r

Ad laudem omnipotentis Dei christianaeque fidei incrementum et exaltationem, hodie 10. mensis Iunii MDLV regnum Anglię reunitur ecclesiae catholicae, apostolicęque sedis obedientiam et auctoritatem agnoscit, sub christianissimis regibus Philippo, Caroli V imperatoris filio, et Maria, [Catharinae Aragonensis]^a filia et ipsius imperatoris [consobrina]^a, cum iam diu regnum ipsum, nempe a primis annis Clementis VII sub Henrico VIII in schismate permansisset, et tam sub eo quam sub Eduardo eius filio in ipso schismate in variisque haeresum impietatibus perseverasset. Habito igitur hac die lunę consistorio publico in palatio apostolico in aula, quę regum dicitur, per oratores, videlicet [Eduardus]^a comes [Carne]^{a1} et ---^{a2} ac^b nomine ipsorum regum ac regni totius obedientiam ipsam exhibuerunt S^{mo} D. N. Paulo IV, cuius pedibus inprimis deosculatis pręsentarunt Sⁱ S. litteras mandati seu procurationis eorum sub dat. [Londini]^a 15. mensis Februarii pręteriti. Deinde ipse episcopus luculentissimam habuit orationem, quę in summa tria continebat: Primo beneficia quamplurima, quę a sede apostolica et a Romana ecclesia regnum Anglię recepit, et quantum ipsi sedi et ecclesię Romanae regnum illud debebat, commemoravit. Secundo ipsius regni erga dictam sedem ingratitudinem, et quot et quanta in eam perpetraverit mala: rebellionem, schisma, hęreses, et denique peccata omnia in ipsius schismatis tempore commissa retulit. Antequam autem hanc partem orator absolveret, ipsi oratores omnes accedentes propius ad pontificem ei litteras regias obtulerunt, sub data eadem die 15. Februarii. In quibus | omnis ipsius schismatis et ab eo reversionis et poenitentiae series continebatur, enumerabanturque leges omnes, quę tempore ipsius schismatis contra dictam apostolicam sedem et ecclesiam Romanam tam sub Henrico, quam sub Heduardo regibus latę erant, et ipsarum legum sub viventibus regibus abrogatio. Quas litteras clara voce legit D. Ioannes Franciscus Binus S^{ia} S. secretarius. Eisque lectis ipse episcopus orationem suam prosecutus est, tertiamque partem aggressus de commissis per ipsum regnum contra iam dictam sedem et ecclesiam Romanam ac catholicam fidem veniam humiliter petiit, seque ad unionem catholicae ecclesiae recipi enixe rogavit, sanctaeque sedis auctoritatem, primatum^o et obedientiam agnovit, recepit, veneratus est.

Qua oratione absoluta pontifex ipse respondit: se obedientiam per eos pręstitam, auctoritatem et primatum sedis apostolicę et ecclesię Romanae ab eis agnitam et ipsius regni ad catholicę ecclesię unionem et gremium reversionem (quod tum bonitate et incomprehensibili Dei misericordia, tum ipsorum Philippi et Mariae regum pietate, religione et zelo, tum Reginaldi card. Poli legati opera et diligentia factum agnoscebat) libentissime ac gratissime recipere, ipsorumque oratorum personas benevolo et hilari animo excipere, omnia per dictum cardinalem legatum super dicta reversione in ipso regno gesta rata habere, approbare et confirmare, et denique delicta per regnicolas dicto schismatis tempore qualiacunque, quomodolibet commissa condonare, gratiasque pro tam ingenti beneficio in ecclesia^o sancta collato omnipotenti ac immortalī Deo agere. Quibus verbis pie ac graviter prolatis pontifex oratores ipsos iterum ad osculum pedis et oris recepit, et successive omnes eorum familiares pedes S^{ias} S. deosculati sunt. Postea consistorium dimittitur.

29v

Ingressus Ill^{mi} D. Octavii ducis Parmae in Urbem.

Die Martis 11. Iunii Ill^{mus} D. Octavius Farnesius, Pauli III ex filio naturali nepos et cardinalium Alexandri de Farnesio et Raynucii S. Angeli germanus frater, civitatum Placentiae et Parmae dux, applicuit Urbem, receptus publice solemnī pompa a familia pontificia familiaribusque cardinalium ac baronibus et nobilibus Urbis.

Processio in festo corporis Christi.

Existente adhuc pontifice in palatio apostolico advenit festum sanctissimi corporis Christi, die scilicet Iovis 13. supradicti mensis Iunii. Qua die celebrata prius missa per R^{mun} D. card. Durandum in basilica divi Petri, processio solemnī de more peracta fuit, in qua pontifex sacram eucharistiam detulit, associantibus cunctis cardinalibus, oratoribus, episcopis, nobilibus, officialibus, confraternitatibus, cleroque populoque Urbis.

^a lacuna in cod.^b sic.^c cod. aucto- [finis lineae] primatum.¹ De quo (oratore ordinario) mittendo cogitasse regem scimus ex *State papers*, Venice VI, n. 72.² Episcopus videtur fuisse the bishop of Ely, v. *State papers*, Foreign series, Mary, n. 397.

Obedientia Ferdinandi regis Romanorum.

Ser^{mus} D. Ferdinandus, rex Romanorum, Hungarię et Bohemię, misit ad exhibendam S^{mo} D. N. debitam solitamque obedientiam Ill. D. Scipionem comitem ab Arco, qui privatim extra consistorium publicum ipsam obedientiam exhibuit¹. Rex enim ille omnium optimus religiosissimusque ab ceremoniis et pompis inanibus abstinere voluit.

5 Receptus fuit orator ipse a S. S^{to} grato benevoleque animo.

Exequię publicę pro Ioanna regina Hispaniarum.

Mos fuit hactenus in pontificia curia observatus, ut quotiescumque aliquis supremus princeps moritur, pro eo exequię publicę in sacello pontificio peragantur. Propterea die Veneris 14. mensis Iunii supradicti, recepto nuncio, quod Ioanna regina Hispaniarum, Philippi regis catholici² uxor et Caroli V imperatoris ac Ferdinandi Romanorum

10 regis, necnon Leonorę viduę Gallię et Marię Hungarię reginarum mater, obierit, exequiæ ipsarum in dicto sacello celebratę fuerunt.

*Vigente autem hoc tempore maximo calore, pontifex celebrata processione corporis Christi revertitur palatium divi Marci, die scilicet suprascripta Veneris 14. Iunii hora 23.

Prima signatura publica pontificis.

15 Hodie die sabbati 15. supradicti mensis Iunii pontifex primum signavit vel subscripsit supplices libellos in publica delectorum cardinalium et aliorum signatura³. At quoniam S^{tas} S. ob ætatem iam decrepitam difficulter manu propria litteras subscribere potest, impertitus est auctoritatem et potestatem R^{mo} D. Michaeli card. Saraceno subscribendi atque signandi ipsos supplices libellos, ac etiam eos, qui motu proprio

20 S. S^{tis} emanare contigerit, ita ut eam fides subscriptioni ipsius cardinalis adhibeatur, quę adhiberetur subscriptioni pontificis; in hoc tamen illa cardinalis ab ea S. S^{tis} differre voluit, ut illa, etiam si gratia concederetur motu proprio S. B^{nis}, fieret semper his verbis: »Concessum ut petitur in præsentia D. N. papæ.« Quæ verba ab ipso cardinali subscripta eandem vim auctoritatemque in omnibus habere mandavit, ac si ab

25 ipsomet pontifice per »Fiat ut petitur« vel »Fiat motu proprio«, subscripta fuissent, dum tamen cardinalis vere et realiter in præsentia S. S^{tis} subscribat.

Aguntur gratiæ Deo pro reductione regni Anglię ad obedientiam sedis apostolicę.

Etsi per Iulium III sa. me. publicæ supplicationes et gratiarum actiones factę fuerint pro reunione regni Anglię ad gremium catholicę ecclesię et recognitione auctoritatis, superioritatis et obedientię sedis apostolicę, quum primum ipsi Iulio eius rei felicissimus nuncius allatus est: cum tamen oratores dicti regni eam obedientiam et reunionem

30 publice fecerint moderno pontifici S^{mo} D. N. | Paulo IV, S^{tas} S. hoc beneficium et sui pontificatus gloriam et honorem a Deo sibi reservatum agnoscat, gratias de his omnibus divinæ maiestati reddere voluit. Quare hodie, die dominica 16. supradicti mensis Iunii, solemnem spiritus sancti missam in ecclesia b. Marię in Araceli celebrari instituit,

35 assistentibus cunctis cardinalibus, oratoribus principum ac praelatis. Ipsisque oratoribus Anglicis ea die pontificium prandium dedit.

Pontifex iterum palatium apostolicum revertitur.

Die Mercurii 26. dicti mensis Iunii mane hora 13. pontifex recedens ex edibus divi Marci reversus est Vaticanum in palatium apostolicum, tum ob festum apostolorum, quod die sabbati proxima futurum est, tum ut die crastina recipiat ob-

40 edientiam Ill^{mi} ducis Parmę in consistorio publico.

¹ Sicut factum erat 28. Martii 1550 cum Iulio III (supra p. 164, l. 19), et rursus fiebat postea ab eodem comite Scipione ab Arco cum Pio IV a. 1560, cf. K. Sickel, Zur Geschichte des Konzils von Trient (Wien 1872) p. 43, n. 27.

² Immo Philippi Burgundię ducis uxor, Philippi Hispaniarum regis avia. Cum Massarellus in historia minime sit rudis, lapsus calami hic videtur esse.

³ Bernardus Navagerius orator Venetus (ap. E. Albèri, Relazioni ser. II, vol. III, p. 382): »Dei tre giorni che sono deputati ai concistori, che sono il lunedì, mercoledì e venerdì, e li due di segnatura, che sono il martedì ed il sabbato, ne lascia [pontifex] molti, ma quello che esso ha dedicato all' inquisizione con suo intervento, cioè il giovedì, non lascia per alcuno accidente che possa occorrere«.

Comitissa Montorii Urbem ingreditur.

Eadem die **26. Iunii** hora 22. Ill. D^{na} Violanta, uxor Ill^{mi} D. Ioannis comitis Montorii, pontificis ex fratre nepotis, veniens e Neapoli, Urbem magnifice ingreditur, magna nobilium, familiarium pontificis, praelatorum et curialium comitata caterva. Descendit prope Agonam in edibus Ill^{mi} ducis Florentiae, in quibus sub Paulo III Margarita Austriae, Caroli V imperatoris filia, hospitabatur.

5

Obedientia Ill^{mi} D. Octavii, ducis Placentiae et Parmae.

Die Iovis **27. eiusdem mensis Iunii** habetur consistorium publicum, in quo Illma D. Octavius Farnesius, Pauli III ex filio naturali nepos, Alexandri de Farnesio et Raynucii S. Angeli cardinalium frater, Placentiae et Parmae dux, S. R. E. vexillifer et eiusdem Romanae ecclesiae et sedis apostolicæ vassallus et feudatarius, debitam S^{mo} D. N. Paulo IV obedientiam exhibuit, habita luculentissima oratione per D. Franciscum Franchinum eius secretarium, virum apprime eruditum. Receptus fuit dux ipse a S. S^{lo} hilari amantique animo.

10

Missa pontificia in festo b. Petri.

31^r Die [sabbati] **29. Iunii**, in festo apostolorum Petri et Pauli, pontifex celebravit missam solemnem in basilica b. Petri.

Qua absoluta exhibitus est S^{ti} S. nomine Philippi regis Angliæ et Neapolis, uti S. R. E. pro dicto regno Neapolitano (quod anno elapso a Carolo V imperatore eius patre habuerat) feudatarius^a, unus equus gradarius albus, regio more ornatus, una cum 7 milibus aureorum, in locum feudi.

Pontifex ea die nobilissimum opulentissimumque prandium omnibus cardinalibus et principum oratoribus paraverat. Pauci^a tamen ob ingentes calores, qui in praesentiarum vigent, convivales habuit.

20

*Die dominica **30. Iunii** pontifex, relicto Vaticano, revertitur <ad>^b aedes divi Marci.

*Die sabbati **6. mensis Iulii** Ill^o D. marchio Sariae, novus orator Caesareus, Urbem ingreditur, receptus publice, ut moris est¹.

25

Ingressus oratorum Lucensium in Urbem.

Die Iovis **11. mensis Iulii** eiusdem anni MDLV oratores civitatis Lucensis ingrediuntur Urbem, destinati ad S^{mm} D. N., ut eius S^{ti} solitam obedientiam exhibeant. Itum est eis obviam a familiaribus pontificis et cardinalium more solito.

Publicatur notula familiarium pontificis.

Die sabbati **13. eiusdem mensis Iulii** publicatur notula eorum, quos pontifex in suos familiares recepit². Inter quos sunt 12 cubicularii illustres, filii scilicet ducum et marchionum, quorum in numero sunt filius ducis Amalfitani, filius ducis Nuceriae, frater ducis Atrii, dominus Albani, dominus a Tolfa - - -^d et 25 alii nobiles cubicularii. Item 40 scutiferi, 30 cappellani, 35 parafrenarii et tres secretarii a litteris in forma brevis, videlicet episcopus Larinensis, Franciscus Binus et Antonius Floribellus, ac sex secretarii a litteris Italicis, videlicet Ioannes archiepiscopus Beneventanus, Antonius episcopus Polensis, Franciscus Commendonus Venetus, Hieronymus Superchius Venetus, Triphon Bentius Asisinatensis, et ego Angelus Massarellus de S. Severino Piceni, qui iam Dei gratia tribus pontificibus, videlicet Iulio III, Marcello II et Paulo IV, ac tribus in conciliis generalibus, videlicet Tridentino primo sub Paulo III, Bononiensi sub eodem Paulo, et Tridentino secundo sub Iulio III, in eodem secretariatus officio inservivi.

40

^a sic.^b add. alia manus supra lineam.^c Haec relatio legitur in cod. post illam de 11. Iulii.^d lacuna in cod.

¹ Oratoris litterae 21. Iulii ad imperatorem datae apud *Druffel-Brandi* IV, n. 655. Cf. ibidem p. 707, adn. 2 et Serristorum apud *Canestrini*, Relazioni p. 378; *G. Duruy*, Le cardinal Carlo Caraffa (Paris 1882) 121 ss. *State papers*, Venice, VI passim.

² Quae notula (Ruolo di famiglia vulgo dicta) legitur apud *G. Moroni*, Dizionario di erudizione storico-eccles. t. 23, p. 66 ss. Cf. *A. Pieper*, Die päpstl. Legaten u. Nuntien I (Münster 1897), p. 186; *Sickel*, Mitteil. des Inst. f. österr. Gesch. XIV (1893) passim.

Publicatio iubilei pro pace principum, reformatio Hebreorum et revocatio alienationum rerum ecclesie^{32v}
contra utilitatem ipsius ecclesie factarum.

Die Mercurii 17. ipsius mensis Iulii habitum est consistorium secretum, in quo pontifex inter caetera publicavit tres bullas, in quarum una publicavit iubileum orantibus pro pace et unione principum christianorum. In alia reformavit abusus et libidinem, in qua processerant Hebrei, circa quos inter plurima statuit, ut omnes Hebrei degentes tam in Urbe quam in aliis locis et civitatibus status seu domini ecclesiastici deferant bireta crocei coloris; quod non exigant usuras ultra 12 pro quolibet centum; non habeant famulos christianos; non sint ostetrices^a neque altrices christianorum; non exerceant mercatorem rerum vidualium; permaneant omnes in uno et eodem loco civitatis. Tertia [fuit ea], in qua revocat omnes contractus alienationesque rerum quaruncumque immobilium ecclesiae, feudorum, dominiorum, castrorum, terrarum etc. ad ecclesiam quomodocumque pertinentium contra utilitatem ipsarum ecclesiarum factas¹.

Monuit deinde cardinales, ut honeste beneque viverent, reprehenditque nonnullos eorum, qui contra cardinalitiae dignitatis decorem vitam gerebant, seque reformationi generali ecclesiae omnibus modis vacare velle declaravit. Ad quam reformationem ordinandam quosdam cardinales delegit, videlicet Ioannem Bellaium, episcopum Ostiensem, decanum, Gallum; Petrum Paceccum, Hispanum; Otthonem Augustensem, Germanum; Iacobum Puteum et Ioannem Baptistam S. Clementis, Italos, ita ut cuiusque provincie aliquis ea, quae in illa reformanda viderentur, proponere et eorum tractationi assistere valeret^a.

Obedientia civitatis Lucensis.

Die sabbati 20. dicti mensis Iulii habetur consistorium publicum, in quo tres oratores civitatis Lucensis, videlicet ---^b, solitam obedientiam S^{mo} D. N. exhibuerunt, habita oratione per dictum D. ---^c. Qua quidem in oratione quattuor principaliter continebantur. Primo narrabatur publica laetitia, quam civitas illa tota cepit ex assumptione S^{iae} S. tum alias ob causas, tum quia S^{tas} S. cum in minoribus ageret ipsius civitatis protector et fautor extitisset; 2° virtutes, vitam, merita pontificis commemoravit, et in hoc capite bella, quae nunc inter christianos principes vigent, relata sunt, et quantum hoc tempore pace indigeamus ostenderunt^a, et quod ipsa pax tum a bonitate Dei, tum a S. S^{iae} | diligentia et opera sperabatur; 3° obedientiam summo Christi vicario^{32r} debitam S. Sⁱ praestiterunt, civitatemque ipsam eiusque fortunas et bona Sⁱ S. obtulerunt; 4° S^{tas} S. oraverunt, ut civitatem ipsam commendatam haberet.

His pontifex ipsemet respondit. 1° confirmavit quae dixerant de eius amore erga illam civitatem dum in minoribus ageret, quem nunc eo magis auctum esse, quo maior datur commoditas illum eis ostendendi; 2° quae de virtutibus S^{iae} S. dixerant, eorum in se amoris et observantiae tribuit; et quo ad pacem, ita in ea procuranda perquirendaque esse elaboraturum, ut nihil in eo et publici et privati officii a quoque desiderari queat; 3° obedientiam per eos praestitam libenter et hilari animo recepit, civitatemque ipsam summis laudibus de huiusmodi officio commendavit; 4° civitatem ipsam divino potius quam humano praesidio stetisse et stare comprobavit, proptereaque ipsum Deum oravit, ut eiusdem patrocinium suscipere et sub eius alis eam tueri vellet, cui tamen pro viribus nunquam sedes apostolica esset defutura. Postremo eos ad osculum pedis et oris recepit atque dimisit.

Comes Populi fit gubernator generalis ecclesiae.

Eadem die 20. Iulii, mane eodem, antequam in consistorium publicum S^{tas} S. proficisceretur, congregatis cardinalibus omnibus in aula anteriori habitoque ibi consistorio secreto constituit atque deputavit Ill^{lmo} D. Ioannem ---^c comitem Populi in regno Neapolitano, S. S^{ae} ex sorore nepotem², gubernatorem generalem ecclesie (quod officium ad militiam spectat), data ei amplissima auctoritate ac potestate ea omnia exercendi atque gerendi, quae hactenus huiusmodi gubernatores generales facere et exercere consueverunt, constitutis eis 5 millibus aureorum singulis annis stipendii loco³.

^a sic.

^b lacuna in cod. pro nominibus.

^c lacuna in cod.

¹ De Pauli IV contra Iudaeos legibus cf. Bromato, Vita di Paolo IV II, 227—229.

² Pauli IV sororum maritata erat «la quinta in casa Cantelma al conte di Popolo»: Bern. Navagerius apud Albèri, Relazioni ser. II, vol. III, p. 378.

³ Sequenti anno eo munere privatus et Antonius Caraffa, marchio Montisbelli, ei substitutus est (cf. infra sub 27. Iunii 1556), quia comes Populi nimis cum Hispanis sentiebat, cf. G. Duruy, Le cardinal Carlo Caraffa p. 47.

Preces publicę pro pace principum christianorum.

Quoniam in publicatione supradicti iubei die 17. praesentis mensis Iulii facta inter caetera cautum erat, ut tribus diebus, Mercurii scilicet, Veneris et sabbati, ieiunaretur ac iisdem diebus ac dominica sequenti publicae processiones a toto clero Urbis fieri et preces publicę Deo offerri deberent, ut Altissimus multiplicatis fidelium precibus sanctam et iam diu ab | omnibus optatam principum christianorum pacem elargiri dignaretur: ideo hac die dominica 28. dicti mensis Iulii pontifex una cum cardinalibus omnibus ac praelatis, oratoribus principum ac baronibus et nobilibus profectus est ad ecclesiam b. Mariae supra Minervam (ad quam prius omnes religiosi Urbis processionaliter accesserant), ubi R^{mus} et Ill^{mus} D. Ioannes Michael Sarracenus S. R. E. presbyter cardinalis solemnem missam celebravit et indulgentias in ipso iubileo a Ste S. concessas iterum publicavit. 5 10

Qua missa absoluta pontifex ipse reversus ad aedes divi Marci dedit prandium omnibus cardinalibus ac oratoribus principum et rerum publicarum, exceptis Portugallię et Anglię regum oratoribus, qui cum inter se de praecedentia competerent ac decertarent nec ullo modo inter eos concordia componi posset, iussu pontificis ambo antequam in ecclesiam ingrederentur secesserunt. 15

Obedientia Philippi regis Neapolitani.

Die Martis 27. mensis Augusti dicti anni 1555 Ill. D. ---^a comes Cencionis^b, orator Ser^{mi} D. Philippi regis Anglię et Neapolis pro regno Neapolitano, S^{mo} D. N. in publico consistorio apud S. Marcum habito obedientiam praestitit, habita oratione per D. ---^a Caesareum Neapolitanum. Eius summa haec erat: Philippum regem, tum ut progenitorum suorum et praesertim Caroli V imperatoris patris sui sanctissima instituta prosequeretur, uti ecclesiae et sedis apostolicę obedientissimum filium summo pontifici primo de eius creatione gratulari, deinde debitam ei, uti universalis ecclesiae capiti et pastori summo, <obedientiam>^c exhibere eique omnem eius operam offerre pollicerique in iis, quae ad honorem Dei et ecclesiae incrementum, populię christiani pacem pertinerent. Laudes pontificis commemoravit ac praedecessorum ipsius Philippi in christianam fidem egregia facinora retulit, a quorum virtute ipsum Philippum minime degenerem^d [ostendit]. 25

Responsum fuit a D. Bino secretario S. S^{ae}. Philippi pietatem et erga sedem apostolicam studium summis praeconiis laudavit, obedientiamque ab eo praestitam lubentissimo animo gratoque suscipere, oblatam operam erga ipsam sedem et pontificem maximum facile sibi polliceri tum ob ipsius Philippi egregiam virtutem, tum quia id ab eo iure etiam debetur, cum sit vassallus et feudatarius Romanae ecclesiae, a qua ipsum regnum Neapolitanum suscepit. Quod ad pontificis laudes attinet et vitam hactenus ab eo actam, id omne Deo referre, a quo Deo precabitur, ut in futurum in eadem perseverare eum faciat ad Dei gloriam et fidei catholicę exaltationem et gregis christiani tranquillitatem. 30 35

Proposuitque in eo consistorio causam declaratoriam D. Marcus Antonius Burghesius Senensis, advocatus consistorialis, absolviturque consistorium ipsum hora circiter 17.

Revocantur omnes legati status ecclesiastici et datur legatio Bononiensis card. Caraffae.

Die Veneris 30. dicti mensis Augusti habetur consistorium secretum, in quo inter caetera pontifex | revocavit omnes legationes status ecclesiastici hactenus ab eius praedecessoribus constitutas^e, necnon R^{mus} et Ill^{mus} D. Carolus Caraffa cardinalis, pontificis ex fratre nepos, fit legatus Bononiae, quam legationem prius obtinebat Innocentius card. de Monte, Iulii III ex fratre adoptivus nepos. 40

Incarceratio Francisci ab Aspra, thesaurarii maioris Iulii III.

Hoc mense Augusto iussu pontificis detruditur in carceribus in arce S. Angeli D. Franciscus ab Aspra, qui fuit thesaurarius maior sa. me. Iulii papae III, eam ob 45

^a lacuna in cod.

^b supra rasuram; Panvin. Cencionis.

^c haec vox supplenda videtur.

^d cod. videtur habere degenerem, quod corrigi potest vel in degenerem (quo in casu ostendit supplendum est), vel in degenerare.

^e cod. constitutae.

^f Nomen Hispanicum est Chinchon, cf. Druffel-Brandt IV, p. 708, adn. 2.

causam, quod in ratione reddenda pecuniae per eum sub dicti Iulii pontificatu receptae et expensae non aequae bene omnia inter se conveniant, praesertim cum ipse maximae ac supremae auctoritatis apud praefatum Iulium fuerit, neque is qui servandus erat modus in ea pecunia contractanda, etiamsi pontifice ipso Iulio mandante, observatus fuerit¹.

Incarceratio D. Michelangeli Spatę comitis Collis Scipionis.

Inter familiares, quos Iulius III antiquos gratissimosque habuit, erat Michelangelus Spata Interamnensis, qui etiamtum a puero ei in minoribus inservierat². Hic cum nullas litteras didicisset ac propterea ei pontifex sacerdotia dare iuxta conscientiam nequiret, concessit ei in feudum perpetuum oppidum Collis Scipionis, non longe ab eius patria, cuius comitem eum constituit. Quod ut firmiter permaneret, titulo venditionis esse voluit, atque ob id quinque millia^a aureorum pro dicti castris venditione se recepisse pontifex fatebatur, idque in libris thesaurarii maioris adnotatum esse voluit. Quod tamen simulatum erat, cum rei veritate nihil ea de causa persolutum fuisset. Cum autem pontifex Paulus noster IV illud castrum ab eo subtraxisset et ipse Michelangelus pecuniam pro ea emptione solutam repeteret ac ea uti fictitia denegata severe eam solvisse iuraret, ab alia autem parte thesaurarius se eam recepisse negaret et rem sicuti gesta erat patefaceret, detruditur comes ipse uti periturus in carcere in arce S. Angeli hoc eodem tempore.

Incarceratio cardinalis de S. Flora.

Accidit hoc eodem tempore, diebus nempe elapsis, circa principium praesentis mensis Augusti, quod rex Gallorum miserat quendam eius nobilem ad Urbem cum triremibus duabus, quae in portu Civitatis Veteris intrantes, ibi negotii expeditionem expectabant. Hae triremes erant Ill. D. [Caroli]^b Sfortiae, fratris germani Guidonis Ascanii Sfortiae card. de S. Flora S. R. E. camerarii, qui sub stipendio ipsius regis in classe maritima militaverat pauloque ante tanquam ipsi regi suspectus, cum alii eius fratres omnes partes Caesareas sequerentur, ab ipso rege tanquam aliud facturum, solus tamen, relictis triremibus, recesserat et ad propria remeaverat. Triremes autem eam ob causam secum non duxerat, cum non fideret id regem esse permissurum. Interea triremes illae duae portum praefatum applicuerunt. Quod ut primum ad aures Alexandri [Sfortiae] alterius fratris, qui clericus camerae apostolicae erat, [pervenit], ad dictam Civitatem Veterem proficiscens, clam, dissimulata pontificis venia, triremes illas duas occupat, ductores regios dimittit, easque e portu educit et Neapolim ad proregem cum eis proficiscitur et in ditionem Caesaris eas uti suas ponit. Aegre admodum atque indignanter tulit pontifex, cum iurisdictionem^c suam lesam ac spretam videret, cum praesertim Galli atque regii maxime conquererentur, se non esse in ditione pontificia tutos, ac propterea ipsas triremes uti ad regem spectantes repetebant. Monuit multoties pontifex ipsum Alexandrum, ut dictas triremes reduceret ad locum, unde eas subripuerat. Excusabat se, quod iure id fecisset, cum rem suam, non alienam abstulerat. Pontifex se eius quaestionis iudicem se^e futurum obtulit, reductis prius triremibus. Quod cum nullo modo impetrare potuisset, cepit primo contra ipsum Alexandrum tanquam contra spretoem pontificię auctoritatis et eius iurisdictionis^d laesorem procedere, ac ob id Ioannem Franciscum Lottinum Volaterranum³, cardinalis praefati secretarium, carceribus mancipavit, quod ipse litteras ad praefectum Civitatis Veteris a Ioanne comite Montorii, pontificis ex fratre nepote, contra mentem et iussa pontificis extorsisset, et earum litterarum auctoritate triremes e portu eductę fuissent. Deinde cum id non proficeret, cardinalem ipsum de S. Flora monuit, ut ipsarum triremium reductionem procuraret, in eum etiam in hac re culpam inferens, quasi vel eo mandante vel consilium dante et factum probante eius frater triremes ipsas subduxerit. Negavit cardinalis id posse facere. Tandem, cum diu res ipsa verbis agitata fuerit pontifexque omnino triremes illas in locum, ex quo eductę fuerant, reduci vellet, ne ditionis suę locus non tutus, imo laesus ac auctoritas sprete videretur, nec quicquam proficeret, hodie die sabbati ultima Augusti 1555

^a *cod.* millium.

^b *lacuna in cod.*

^c *sic.*

^d *cod.* iurisdictionem.

¹ De quo cf. Conc. Trid. I, 770³; supra p. 154, l. 2.

² Cf. supra p. 154, l. 16 et adn. 12.

³ Cf. de eo supra p. 125 inter conclavistas cardinalis S. Florae, librosque ibidem adn. 8 citatos.

cardinalis ipse de S. Flora in arcem S. Angeli loco carceris iussu pontificis producitur et detinetur¹.

Incarceratio Ill. D. Camilli Columnae.

Hac eadem die **ultima Augusti**, Ill. D. Camillus Columna, nobilis ac potens vir, et qui diu in bello egregia facinora sub vexillo Caesareo militans gessit, ob eandem quæ superius dicta est causam in carcerem in eadem arce S. Angeli iubente pontifice conicitur².

Detentio Ill. DD. Ascanii a Cornea et Iuliani Caesarini.

Hac etiam die ob eandem causam mandatur nomine pontificis Ill^{bis} DD. Ascanio a Cornea, Iulii papae III ex sorore nepoti, et Iuliano Caesarino nobili Romano, Alexandri quondam card. Caesarini fratri germano, ne recedant ex Urbe iniussu pontificis. Verebatur enim pontifex, ne cum sint | et ipsi partis Caesareae, aliqua^a ob iam dictam cardinalis et Camilli incarcerationem contra pontificem ipsum demolirentur. Quare et amplissimas fideiussiones ad id observandum dare iussi sunt.

Conscriptio militum per pontificem.

Rem difficilem atque arduam magnique momenti aggressus est pontifex, tum omnino triremes illas reducendi, cum iam in potestatem Caesarianorum devenerint, tum contra tot illustres ac magnos viros procedendi, cum et ipsi de per se potentes sint, et [per] servitutem ac vicissitudinem, quam habent cum Carolo V imperatore et Philippo, Angliae et Neapolis rege. Nam cardinalis ipse affinitate coniunctus est cum Illmo D. Cosimo Mediceo Florentiae duce, cuius filiam duxit in uxorem nepos ex sorore dicti cardinalis, ac cum familia Columnensi, cum Ill. D. Marcus Antonius Columna duxerit uxorem nepotem ex sorore ipsius cardinalis, necnon cum familia Ursina, cum eius soror nupta fuerit Ill. D. Hieronymo Ursino, ex quo duo supradicti nepotes orti sunt, ipseque cardinalis ditionem satis amplam habeat, et castri S. Florae (a quo denominatur) cum aliis quibusdam oppidis dominio potiatur. Quam ob causam pontifex, ut securius ac certius omnia, quae ad eius iurisdictionem^b ac auctoritatem ac pontificiam maiestatem tuendam ac conservandam pertinent, perficere possit, milites conscripsit, pedites scilicet tria milia et equites trecentos. Quos nunc in Urbe, tum pro eius custodia et securitate, tum ad eius contumaces, inobedientes et rebelles facilius puniendos habet ac detinet.

Edicatur, ut arma omnia, quae in Urbe sunt, ad certum locum deferantur.

Praeterea pontifex, ut adhuc facilius subditos suos punire posset, mandat severissimo edicto sub gravissimis penis, ut infra triduum omnia cuiuscunque generis arma ad usum belli offensive quomodocunque pertinentia, exceptis gladiis seu ensibus et pugionibus, ab iis qui in Urbe sunt, cuiuscunque status, dignitatis, praeeminentiae seu conditionis existant, ad gubernatorem Urbis, episcopum Motulanum, deferantur, in arce S. Angeli conservanda atque custodienda. Quod quidem ab omnibus tam cardinalibus quam prelati, baronibus et principum oratoribus illico factum est. Renuit solus orator Caesareus eo praetextu, quod imperatori iniuria inferatur, quasi pontifex in eo eiusque ministris non fidat. Et licet pontifex id omnino etiam ab eo fieri decrevisset, ne tamen maior tumultus excitaretur et quia iam excitatus paulatim sedabatur, pontifex eum cogi noluit³.

Arces, castra et loca munita Columnensis et Ursinae ditionis in potestatem pontificis deveniunt.

Ne autem ob supradictorum incarcerationem magnae quidem auctoritatis et existimationis virorum ex nobilissimis et potentissimis familiis Columnensi et Ursina, quae

^a *cod.* aliquam.

^b *sic.*

¹ Causam triremium et incarcerationem camerarii exponit Ioannes della Casa in instructione Guasconi capitaneo 16. Augusti 1555 data et in memoriali quod vocat Hannibali Rucellaio tradito (cf. Opere di Mons. Gio. della Casa V, Neapoli 1733, p. 48, 59 ss.) et Serristorus apud *Canestrini*, Legazioni p. 358 s. et card. Paceccus litteris 17. Aug. 1555 datis apud *Döllinger*, Beiträge I (Regensburg 1862), p. 209. Cf. *Nores*,

Guerra degli Spagnuoli contro papa Paolo IV, Archivio Stor. Ital. t. XII (Firenze 1847), p. 12 ss.; *G. Duruy*, Le cardinal Carlo Caraffa (Paris 1882) p. 36 ss.; *Druffel-Brandi* IV, p. 708, adn. 2.

² Cf. *Duruy* l. c. p. 43 ss.

³ De incommoditate ex edicto illo orta queritur Serristorus 10. Aug. 1555 apud *Canestrini*, Legazioni p. 355 357.

latas ditiones et amplum | dominium habent, aliquis tumultus vel ab incolis subditis vel
a consanguineis suscitaretur, et in locis munitis, quae plurima utrique habent, se con-
tinerent, statim pontifex milites a se conscriptos ad arces, castra et loca ipsa munita
occupanda, et si qua contradicerent, vi expugnanda cum tormentis et munitionibus
5 bellicis praemittit. Qui milites omnia quotquot loca petierant absque ulla cunctatione
intrarunt et in pontificis potestatem receperunt, et ita res omnis in tutiorem statum
deducitur.

Praecipitur card. Ferrariensi, ut illico extra ditionem ecclesiasticam recedat.

Non semel ad aures pontificis delatum est etiam tum, cum in minoribus esset,
Hippolitum Aestensem, S. Mariae in Aquiro diaconum card. Ferrariensem, ambire pa-
10 patum atque ad id consequendum diversas vias non solum in tribus conclavibus Iulii III,
Marcelli II et ipsius Pauli IV¹, quibus adfuit, sed etiam ab obitu Pauli III omni quoquo
tempore [tentasse]^a. Quod etsi egerime ferret pontifex, tamen ob benevolentiam, qua
praecipua eum prosequabatur, tum ob fratris sui potentissimi maximeque faciendi Her-
culis Ferrariæ ducis rationem diu quodammodo visus est dissimulare. Novissime autem,
15 cum id clarioribus argumentis cognosceret, cum ipse cardinalis ab Henrico Gallorum
rege 16 milia aureorum habere procurasset, ut ea quibusdam cardinalibus, videlicet
Hieronymo Verallo, Michaeli Viseo, Tiberio Crispo, Fabio Mignanello, Hieronymo Si-
moncello et quibusdam aliis distribueret, quasi vel eos ipsos in eius voto retinerent^b,
vel de opera hactenus in gratiam ipsius regis vel cardinalis Ferrariensis prestita gratiam
20 referret, pontifex diutius cunctare^b non potuit. Quare die 5. praesentis mensis Sep-
tembris pontifex ipsi cardinali mandavit, ut quantocius ex Tibure, ubi ad praesens
morabatur, recederet, et ditionem status temporalis ecclesiae exiret et quo alio vellet
se conferret. Qui quidem cardinalis dominica sequenti, quae fuit dies 8. ipsius
mensis, ut iussa pontificis exequeretur, ex Tibure recessit et iter Ferrariam versus
25 arripuit².

Octo cubicularii et duo secretarii a pontifice dimissi.

Per idem tempus pontifex ob nonnullas causas eius animum moventes³ dimisit
octo ex eius intimis familiaribus, qui fuerunt Ill. DD. Pompeius Piccolomineus, filius
ducis Amalfiae, Ioannes⁴ Matthaeus, frater germanus ducis Atri, Ioannes Antonius a
Tolfa, filius marchionis ---^d4, | nepos pontificis ex sorore, Caesar Borgia ex familia
30 Alexandri VI, Sigismundus Sarracenus Neapolitanus, ex linea femin[ili] pontificis affinis,
Fabritius de Sanguine, Antonius Cabavillus, nobiles Neapolitani, Michelangelus Regiensis;
item Hieronymum Superchium Venetum, et Vespasianum ---^d secretarios.

Triremes, quæ ex portu Civitatis Veteris ablatæ fuerant, restituuntur.

Omnium autem, quae superius acciderunt, satis constat unicam originem et causam
extitisse triremes illas duas, quas a fratre cardinalis de S. Flora e portu Civitatis Veteris
35 contra pontificis iussa eductas fuisse retulimus, cum pontifex id contra libertatem eccle-
siasticam et auctoritatem S. S^{ci}s et apostolicae sedis factum arbitraretur, proptereaque
earum reductionem in locum, ex quo ablatæ fuerant, tam enixe et petiit et modis omnibus
procuravit. Et licet triremes ipsae in potestatem Caesarianorum pervenissent, ne tamen
pontificis animus ad ulteriora et graviora, quae minabatur, irritaretur, quinimo iam ex
40 ea causa perturbatus liniretur, triremes illas duas in portum praefatum reduxerunt et
pontificiis ministris eas consignarunt die dominica 15. eiusdem mensis Septembris⁵.

^a hoc vel simile aliquid est supplendum.

^b sic.

^c Io. vel fr. legi potest, sed sine dubio illud est praeferendum.

^d lacuna in cod.

¹ Cf. supra p. 132, adn. 1; 252, adn. 3; 267, adn. 1.

² Noves (Archiv. Stor. Ital. XII, 28) causam expulsionis vult fuisse «la licenziosa e dissoluta vita del cardinale». Card. Carolus Caraffa duci Ferrariensi 10. Sept. 1555 per nuncium dixit: «I detti avversari del card. di Ferrara hanno impresse alcune calunnie contro S. S^{cia} Illma nella mente di N. S^{re} segretamente, sicchionè è nè altri l'hanno potuto sentire» (Opere di Casa V, 49). — Postea Paulus IV bullam edidit contra ambientes papatum, cf. infra ad 16. Dec. 1555.

Concilium Tridentinum. II.

³ «Non per altro che per essere per lo più del regno di Napoli e possedervi alcuni beni», Noves l. c. 23. Simul dimittebatur locumtenens custodiae pontificiae, l. c. 22.

⁴ Una ex sororibus pontificis nupta erat «in casa della Tolfa al barone di Sarno»: Navagerius apud Alberi II III, p. 378.

⁵ Marchio Sarrae 4. Septembris scripserat imperatori, qui pontifici cedendum esse iussit: Druffel-Brandt IV, p. 708, adn. 2. Cf. G. Duruy, Le cardinal Carlo Caraffa (Paris 1882), p. 66 s.

Ingressus oratorum reipublicae Venetae in Urbem.

Die Martis 17. dicti mensis **Septembris** sex clarissimi oratores reipublicae Venetorum, destinati ad S^{mm} D. N., ut ei debitam obedientiam exhibeant, Urbem ingrediuntur solemni more.

Obedientia religionis Rodi^a.

Die Mercurii 18. eiusdem mensis habetur consistorium secretum, post quod immediate recipitur in publico consistorio orator religionis Rodi, videlicet ---^b, qui 5 summo pontifici debitam obedientiam exhibuit, orante D. Iulio ---^b, cuius orationis summa haec fuit. Excusavit religionem illam, quod citius ad id munus explendum non miserit, quum detenta fuisset in expeditione maritima contra Turcas, quorum unam navim eomet die, quo nuncium de creatione S. S^{tis} acceperunt, expugnarunt; ex quo facto bonam 10 spem conceperunt, fore ut sub eius pontificatu res publicae | illi religioni sint feliciter 10 successurae. Retulit labores et sumptus perpetuos, quos religio illa pro fide christiana conservanda augendaque sustineat; vitam, doctrinam, pietatem pontificis collaudavit, et obedientiam humillime exhibuit.

Responsum fuit nomine pontificis: Religionem ipsam plurimum esse commendandam, cui omnem operam in rebus quae ad fidei nostrae constitutionem pertinent pontifex 15 offerebat, atque laudes de eius persona relatas eorum humanitati tribuebat, obedientiamque per eos praestitam benevole excipiebat.

Liberantur a carceribus card. de S. Flora et D. Camillus Columna^c.

Tioremibus supradictis restitutis pontifex, ut id quod fecerat ad suae tantum auctoritatis et existimationis conservationem se fecisse ostenderet, die Iovis 19. eiusdem mensis **Septembris** R^{mm} D. Guidonem Ascanium Sfortiam card. de S. Flora, quem 20 superius ob eam ipsam causam in arce S. Angeli carceratum diximus, dimittit atque liberum facit, data prius fideiussione 150 milium aureorum¹ se summo pontifici praesentandi quoties ab eo vocatus fuerit, ne scilicet ob huiusmodi incarcerationem animo irritatus aliqua contra pontificem demoliri^d cogitareve posset. Eam etiam ob causam die dominica 22. eiusdem mensis pontifex e carceribus educit ac liberat Ill. D. Camillum 25 Columnam.

Obedientia oratorum Venetorum.

Die Martis 24. eiusdem mensis **Septembris** habetur consistorium publicum in aula regia S. Marci, in quo sex oratores reipublicae Venetorum, videlicet clarissimi DD. Franciscus Contarenus, Hieronymus Grimanus, Marcus Dandalus², Bernardus Navagerius³, ---^b, Marcus Moriginius⁴, publicam et solemnem obedientiam exhibuerunt S^{mo} D. 30 N. Paulo IV, habita luculentissima oratione per D. Bernardum Navagerium, quartum in ordine ipsorum oratorum. Qua quidem in oratione primo narravit laetitiam, quam respublica illa acceperat ex S. S^{tis} felicissima assumptione, et ut boni^a fideles et sedis apostolicę observantes eos ad debitam maximo pontifici obedientiam exhibendam destinavit; quam obedientiam humiliter praestiterunt. Deinde retulit particularem affectum, 35 quo ea respublica prosequitur personam S^{tis} S. ob illius egregia in eam merita. Vitam | enim in ea civitate pontifex per multos annos duxit, principium religionis seu societatis presbyterorum qui reformati vocantur iaciens⁵, atque ideo eius pietatem, religionem, doctrinam, mores, prudentiam summis praeconiis commendavit. Demum illius reipublicae erga sanctam sedem merita et operam in arduis temporibus per eam prae- 40 stitam retulit, atque etiam eandem nunc operam ipsi S^{ti} et sanctę sedi apostolicę offerebant pollicebanturque.

^a sic. ^b lacuna in cod. ^c cod. Ursinus (*lapsus calami, cum Camilli Ursini nomen Massarello fuerit familiarissimum*). ^d cod. demolir' (= demolire).

¹ Nores p. 27 (et Duruy p. 67) dicunt 300 000.

² Recte Matthaeus Dandulus, qui antea fuerat orator Venetorum ordinarius, cf. supra p. 21, adn. 7.

³ Qui remansit orator ordinarius Venetorum in curia. Fuit postea cardinalis et unus e legatis concilii Tridentini. Cf. E. Albèri, Relazioni II, III, 366;

Ciaconius III, 940 ss. — Albèri l. c. p. X quattuor tantum oratores numerat, Navagero non commemorato, cum p. 366 dicat eum ex illa legatione fuisse.

⁴ Apud Albèri l. c. p. X vocatur Carlo Morosini.

⁵ Cf. vitam Pauli IV a Panvinio conscriptam supra p. 271, adn. 1, col. 2.

Responsum fuit a Ste S., se mirum in modum dolere, quod adeo raucedine vocis praepeditus esset, ut nedum iuxta animi eius desiderium ipsis oratoribus respondere non poterat, sed vix etiam loqui valebat. Commendavit tamen summo studio illius reipublicae in sedem apostolicam et christianam religionem merita, zelum et pietatem, quare et
 5 fidem nostram et sedem ipsam eidem reipublicae plurimum debere cognoscebat. Propterea eorum obedientiam gratissimo promptissimoque animo se recipere et de oblationibus factis et laudibus relatis gratias egit, offerens se versa vice et sedis apostolicę et ipsiusmet S^{is} omnem animi prontitudinem^a in iis rebus promovendis, quae ad ipsius fidei et religionis incrementum publicamque quietem pertinent, eosque bis ad osculum pedis
 10 et oris humanissime benevoleque recepit. Erant quippe oratores ipsi viri tum aetate, tum nobilitate gravitateque, tum etiam vestitu nobilissimo preciosissimoque venerandi. Quare hodie in aula, ubi haec agebantur, adeo maxima fuit astantium multitudo, ut raro antea similis visa fuerit.

Pontifex dat prandium oratoribus Venetis.

Multis modis pontifex eius erga rempublicam Venetorum affectum atque benevolentiam ostendere conatus est in personis suprascriptorum ipsius reipublicae oratorum.
 15 Quare etiam hodie die Iovis 26. eiusdem mensis **Septembris** eis lautissimum splendidissimumque ac vere pontificium prandium dedit in aula maiori palatii S. Marci. Cum quibus etiam pransi sunt cardd. Pisanus, S. Angeli, Sarracenus, Farnesius, Sermoneta, Sabellus et Caraffa. Quo prandio absoluto eos secreto audivit.

Deputatio cardinalium pro statuenda pace inter Caesareos et pontificem.

36v

Nihil praetermisit pontifex, quo pax inter eum et Caesareos statueretur. Quare praeter alia multa etiam cardinales sex delegit, et eos fere omnes partis Caesareae, ut iis minime diffidere declararet, quibus hoc negotium inveniendi modum, quo pax et concordia inter S. S^{tem} et Caesarem confirmaretur, demandavit. Ipsi autem fuere Carpen-
 20 pensis, S. Iacobi, Moronus, della Cueva, Saracenus et Caraffa. Qui cardinales quotidie
 25 inter se convenientes, adhibito etiam oratore Caesareo, negotium ipsum exactissime discusserunt, ac tandem in quasdam conditiones rem deduxerunt.

Adventus sororis pontificis ad Urbem.

Die 10. **Octobris** dicti anni applicuit Urbem Illma D. Beatrix Caraffa, soror germana pontificis, aetatis 82 annorum, veniens e Neapoli eius patria.

Obitus cardinalis Veralli.

Die Iovis 11. eiusdem mensis **Octobris** obiit in Urbe Hieronymus Verallus, cardinalis presbyter tituli S. Martini in montibus, natione Romanus, aetatis 60 circiter annorum. Hic fuit primo auditor Rotae Romanae et archiepiscopus Rossanensis factus, functus est sub Paulo III legationibus apud Venetos, et postea apud Ser^{mm} D. Ferdinandum Romanorum et Hungariae regem (et Carolum V imperatorem, ex qua legatione anno Domini 1549 reversus)^b ab ipso Paulo III in collegium cooptatus est,
 35 et a Iulio III ei cura signandi supplices libellos iustitiae demandata fuit. Sequutus est partes regis Gallorum, a quo nonnulla sacerdotia obtinuit, et novissime in distributione pecuniae ab ipso rege consilio card. Ferrariensis ad Urbem missae, de qua superius dictum est¹, habuit duo millia aureorum. Sed ut erat multis consanguineis ac familiaribus ei servientibus gravatus, obiit ingenti aeris alieni summa relictis, sepeliturque in ecclesia
 40 divi Augustini absque ulla pompa funebri².

^a sic.

^b add. in margine, in textu deletum quo tempore.

¹ Supra p. 281, l. 15 55.

² Hieronymi Veralli (nati Curis Volsorum a. 1500) vitam descripsit W. Friedensburg, Nuntiatgeberichte aus Deutschland I. Abt., t. VIII (Gotha 1898), p. 9 ss., ubi p. 68 ss. editae sunt relationes a nuntio annis 1545 et 1546 ex aula imperatoris Romam missae.

Anno 1535 Verallus ad Carolum V iverat, ab anno 1536 usque ad 1539 Venetiis nuntius degebat, annis 1541—1544 apud Ferdinandum regem, 1545 apud imperatorem. Creatus erat anno 1539 auditor Rotae, 1540 episcopus Britonoriensis, 1541 Casertanus, 1544 archiepiscopus Rossanensis. Cf. etiam *Ciacon.* III, 735.

Constitutio pacis inter pontificem et Caesareos.

Is erat pontificis animus, neminem ledere velle et cum omnibus hominibus quietam vitam ducere, ita ut si multis modis fere lacessitus fuisset, pacem nihilominus semper
 37^r | enixe procuraverit. Ac propterea die sabbati 15. eiusdem mensis **Octobris** pax ipsa inter S^{tem} S. et Caesareos statuitur, sublatis e medio omnibus iis, quae eam quoquo modo impedire videbantur¹.

5

Pontifex proficiscitur primum solemniter [ad] Lateranum.

Mos fuit hactenus a summis pontificibus observatus, ut statim assumpti ad apostolatam ecclesiam Lateranensem petant; idque adeo praeteritis temporibus invaluerat, ut quis pontifex vere vix haberetur, antequam Lateranum profectus fuisset; unde in ore populi ac vulgi creditum semper est, pontifices tunc papatus possessionem capere. Quod quidem ridiculum est. Antequam enim pontifices in Vaticano commorarentur, conclave
 10 et electiones pontificum fiebant diversis in locis Urbis; legimus enim persaepe apud Minervam, nonnumquam apud Sabinam et alibi, et ut plurimum in ipso Lateranensi patriarchio. Quare statim electi ecclesiam principem adibant^a ibique gratias Deo agebant et a cardinalibus publice ut pontifex venerabatur^b, id quod nostro tempore, quo electio in Vaticano fit, in basilica b. Petri observatur. At nihilominus conservatur etiam
 15 adhuc ea consuetudo eundi Lateranum²; sed quod tunc illico post assumptionem fiebat, nunc longe post, sicuti pontifici commodum videtur, et id magis ut plebi, quae pontificem solemnem pompa cum cardinalibus et curialibus omnibus equitantem videat, gratum fiat, quam ea causa, ob quam primo id institutum fuerat. Itaque Paulus etiam ipse
 20 noster Quartus die lunae 28. eiusdem mensis **Octobris** ex aedibus divi Marci, in quibus hac aestate permansit, ad ecclesiam Lateranensem solemnem pompa de more profectus est, comitatus a cardinalibus curialibusque omnibus ac a militibus populi Romani tredecim regionum Urbis³. Facta autem in ipsa ecclesia oratione ascendit ad sacellum, quod sancta sanctorum dicitur, et populum publice e fornice, quem Bonifacius VIII plateam spectantem construxerat, benedixit; deinde eodem ordine domum
 25 apud S. Marcum reversus est⁴.

37^v

Reditus pontificis in Vaticanum.

Die Iovis **ultima** dicti mensis **Octobris** pontifex recedens ex aedibus divi Marci, in quibus tota aestate ob calores commoratus fuerat, reversus est palatium apostolicum in Vaticano, sociatus ab omnibus cardinalibus solemnem pompa. Descendit primum apud ecclesiam S. Petri, ibique oratione facta ascendit ad sacellum Sixti, in
 30 quo vesperae ob vigiliam omnium sanctorum decantatae sunt.

* Die Veneris 1. **Novembris** dicti anni MDLV, in festo omnium sanctorum, pontifex descendit in ecclesiam b. Petri, ubi celebravit missam solemnem de more R^{mus} card. Pisanus.

A prandio autem eiusdem diei [cantantur] vesperae pro defunctis in sacello Sixti.
 35

* Die autem sequenti celebratur missa in dicto sacello Sixti in commemorationem defunctorum, peregitque sacra R^{mus} D. card. S. Angeli maior poenitentarius, cui ex ipsius officii debito ter in anno celebrare incumbit, videlicet ea die commemorationis defunctorum, die cinerum et in parasceve.

* Die dominica 3. eiusdem mensis **Novembris** recensentur milites
 40 populi Romani XIII regionum Urbis, qui fuerunt octo circiter millia peditum, pontifice spectante in platea S. Petri et eos benedicente.

^a *cod.* adhibant.^b *sic.*¹ Cf. adn. 4 huius paginae.² Cf. supra p. 162, l. 18 ss.³ Uberiorem descriptionem, praesertim caeremoniarum, dat Firmanus (cuius prima est relatio de hac die post 28. Iulii) l. c. f. 169.⁴ *Tornato a S. Marco fece (pontifex) un superbissimo pasto a tutti li cardinali e ambasciatori, il qualfornito e chiamato il marchese di Saria gli disse, che oggi o domani Don Antonio [Caraffa] suo nipote anderebbe a ritirar le genti, e che di ciò ne stesse sicuro . . . Di modo che il Signor marchese dice, che ieri gli parse avere la più bella giornata del mondo, e ne sente infinito piacere* (Serristorus apud *Canestrini*, Legazioni p. 378).

Sacra dominicis adventus Domini.

Dominicis adventus Domini celebrantur de more missae solemnes in sacello pontificio, peragentibus sacris primis duabus et quarta dominicis praelatis papae domesticis, quos assistentes vocant, tertia autem, quae *Gaudete* dicitur, praesbytero cardinali, qui hoc anno fuit Ioannes Baptista Cicada tituli S. Clementis. Omnibus interest pontifex
5 cum omnibus cardinalibus, habeturque in qualibet dominica sermo seu oratio per unum ex procuratoribus quattuor ordinum mendicantium.

Centum nobiles Romani creantur equites et deputantur ad custodiam pontificis.

Ob eximium amorem, quo Romani prosequuntur hunc pontificem Paulum IV, in hac nescio qua suspicione belli obtulerunt se paratos ad exponendam vitam, filios et substantiam omnem, ac particulariter custodiam ipsius pontificis eis committi petierunt,
10 quam eis S^{tas} S. libenter tradidit. Quare hodie die dominica 8. supradicti mensis Decembris pontifex in sacello apostolico post sacrorum celebrationem creavit centum ex ipsis Romanis nobilioribus equites, eisque custodiam personae pontificiae commisit, ac propterea iuramentum fidelitatis Bⁿⁱ S. ipsi praestiterunt. Ii per 10 classes distincti
15 morantur.

Proponitur creatio cardinalium.

Die Mercurii 18. eiusdem mensis Decembris habetur consistorium secretum, in quo pontifex proposuit sibi videri necessarium faciendam esse creationem aliquot cardinalium. Quod multis rationibus comprobavit. Verum quoniam in capitulis conclavis¹ tam ipse pontifex, quam cardinales omnes iuraverant subscripserantque, quemcumque
20 eorum contigisset creari in summum pontificem, non esse aucturum numerum cardinalium, neque etiam, si aliquos necessitate cooptari contingeret, numerum 4 esse transgressurum, S^{tas} S. absolvit tam se quam cardinales ipsos omnes ab eo iuramento, seque in subsequenti consistorio personas ad eam dignitatem idoneas proposurum significavit.

Secunda promotio septem cardinalium per Paulum papam IIII.

Die igitur Veneris 20. dicti mensis Decembris Paulus ipse IV creavit
25 infrascriptos septem cardinales, qui fuere:

praesentes in Urbe	{	Ioannes Siliceus, Hispanus, archiepiscopus Toletanus, absens.
		Bernardinus Scottus, Sabinus, archiepiscopus Tranensis.
		Diomedes Caraffa, Neapolitanus, episcopus Arianus.
		Scipio Rebiba, Siculus, episcopus Motulanus, gubernator Urbis.
		Ioannes Reomanus, Gallus, episcopus Mirapicensis, auditor Rotae.
		Ioannes Antonius Capisuccus, Romanus, auditor Rotae.
		^a Ioannes Gropperus, Germanus, decanus ^b Coloniensis, absens ² .

Dantur pilei suprascriptis cardinalibus.

Die autem lunae 23. eiusdem mensis Decembris habitum est consistorium publicum, in quo pontifex dedit pileos suprascriptis quinque cardinalibus in Urbe
35 presentibus, videlicet: Tranensi, Ariano, Motulano, Mirapicensi, Capisucco — sic enim vulgariter nuncupantur.

Sacra in festivitibus natalis Domini 1555.

Die Martis in vigilia nativitatis Domini anni 1555 celebrantur vesperae solemnes in ecclesia b. Petri, quibus interfuit pontifex cum cardinalibus omnibus. Hora autem 2. circiter noctis decantantur matutinae in sacello pontificio, quod Sixti appellatur,
40 quibus interesse solent cardinales, qui in palatio apostolico commorantur, et caeteri qui in

^a Gropperus ultimo loco numeratur, sed eius nomine a, et Capisucci nomini b praemisso ordinem mutandum esse indicatur. ^b corr. pro praepositus.

¹ Quae non videntur esse typis exscripta, cf. supra p. 252, adn. 2.

² Gropperus dignitatem non acceptavit. De tota

re cf. W. van Gulik, Johannes Gropper (Freiburg 1906), p. 158 ss. — De causis promovendorum cardinalium cf. *State papers*, Venice VI, n. 431 500.

propinquis locis habitant. Quibus absolutis decantatur missa, quam celebravit hoc anno Petrus card. Paceccus, hora circiter 5. noctis. Summo vero mane decantatur in eodem sacello secunda missa per sacristam apostolicum. Hora autem consueta pontifex decantavit tertiam missam in ecclesia b. Petri, quo itum est solemni pompa processionaliter, pontifex cum tiara preciosa, cardinales et episcopi cum pluvialibus et mitris ac vestibus sacerdotalibus et diaconalibus, quisque iuxta ordinem suum. Qua missa celebrata dum pontifex revertitur palatium apostolicum, praesentatur ei ab oratore Caesareo equus gradarius albus una cum 7 milibus aureorum pro censu regni Siciliae citra Pharum.

Qua die solvuntur omnes census debiti a feudatariis sedis apostolicae.

In festo autem s. Stephani celebravit missam solemnem card. Puteus. In festo vero divi Ioannis celebravit card. Guisius. In utraque autem die habetur oratio.

1556.

Comes Montorii creatur capitaneus generalis ecclesiae.

Die **prima Ianuarii** <MDLVI>^a, in festo circumcisionis, ante celebrationem sacrorum in sacello pontificio per cardinalem pontifex creavit atque constituit ducem et capitaneum generalem ecclesiae Ill^{l^m} D. Ioannem Caraffam Neapolitanum, Montorii comitem, ipsius pontificis ex fratre nepotem. Qui equitavit solemni pompa a palatio apostolico ad Capitolium usque, ubi a Romanis honorifice suscipitur¹.

*Die **lunae 6.** eiusdem mensis, in festo Epiphaniae Domini, celebravit missam solemnem in sacello pontificio (licet aliquando itum sit in ecclesiam divi Petri) Ioannes card. Bellaius, sacri collegii decanus.

Obedientia regis Portugalliae.

Die **lunae 13.** dicti mensis Ill. D. Alfonsus Alencastrus, ordinis militiae D. N. Iesu Christi maior praeceptor, Ser^m D. Ioannis Portugalliae et Algarbiorum regis nepos ac orator, exhibuit publicam et solemnem obedientiam nomine dicti regis S^m D. N. Paulo IV in publico consistorio habito in aula quę regum dicitur, orante D. Didaco Amrada, utriusque iuris doctore, ipsius oratoris secretario, satis eleganter ac docte. Cui responsum fuit a R^{do} D. Bino^b, S^{is} eius secretario, ipsius regis laudes et in sedem apostolicam et religionem christianam merita commemorante.

Prima congregatio super reformatione.

Pontifex declarat animum suum erga generalem ecclesiae reformationem.

Cum iam inde ab initio sui pontificatus S^m D. N. Paulus IV° nihil sibi antiquius in animo proposuerit, quam mores ecclesiae corruptos reformare et agrum dominicum omni zizania expurgare, etsi hactenus variis maximisque occupationibus detentus fuerit, quominus eius sanctum et pium propositum executioni demandare potuerit, ne tamen hoc ecclesiae beneficium ulterius differretur, eam ipsam reformationem facere constituit. Quare hodie die **lunae 20. Ianuarii** supradicti, vocatis in congregationem in palatio apostolico in aula, quę Constantini dicitur, quamplurimis cardinalibus, praelatis, theologis et Urbis magistratibus ac curialibus, eis exposuit S^{is} S. animum vacandi ecclesiae reformationi, velleque ab extirpatione simoniae, uti a radice malorum omnium, initium

^a in marg.

^b Bino legitur bis in cod.

^c cod. III.

¹ Accuratus rem describit Firmanus l. c. f. 174^r. Ioannes Caraffa, comes Montorii, postea dux Palliani, accipiebat »per quartiere 9060 ducati, cioè 3000 per il capitano generale, 4270 per 200 cavalli leggieri; 600 per 60 alabardieri, e gli altri, che sono 1190 ducati, per li colonnelli e capitani. Ha da spendere oltra di questo, quello che gli dà di utile il nuovo ducato [Palliani], che sono da cinque in seimila ducati, oltra li presenti che sono fatti anche a Sua Eccellenza. Le quali tutte cose appena supplis-

cono alle spese che fa della tavola e al trattenimento della Signora Duchessa e del marchesino suo figliuolo, il quale . . . è così teneramente amato dal padre e dalla madre, che chi vuole la grazia loro, bisogna che onori, accarezzi e doni a quel figliuolo. Con quest' arte si dice avere acquistato il Signor Vitellozzo Vitelli la grazia loro, intanto che l'hanno condotto al cardinalato» (Navagerus apud Albèri l. c. 385 s.). Cum dux Palliani per tres annos munus suum gessisset, ab ipso Paulo III privatus est, cf. infra ad 27. Ian. 1559.

auspicari, qua in re audire se cupere declaravit eorum sententiam etc., ut diffuse haec omnia adnotata sunt a me Angelo Massarello de S. Severino Camerinensis diocesis, S^{us} S. secretario, cui S. B^{do} hanc provinciam adnotandi et dirigendi cuncta, quae in ipsa reformatione agenda occurrent (uti qui idem in conciliis generalibus Tridentino primo sub Paulo III et Bononiensi sub eodem pontifice ac Tridentino secundo sub Iulio III fecerim), demandavit. Videndum est igitur in actis dictae reformationis¹.

Secunda congregatio super reformatione.

Proponitur caput, a quo ipsa reformatio incipi debeat.

Die Mercurii 29. dicti mensis Ianuarii hora 20. in eodem loco, de quo supra, habita est congregatio XXIV cardinalium super hoc negotio reformationis deputatorum, item praelatorum omnium qui sunt praesentes in Urbe, et quamplurium theologorum et canonistarum. Nam in re tanti momenti omnium patrum sententiam pontifex audire decrevit. Iis autem congregatis exposuit ea, quae in superiori congregatione proposuerat de pia eius mente in vacando reformationi ecclesiae et ab extirpatione simoniae initium sumendo. Qua in re particularem articulum declaravit, videlicet an pro usu rei spiritualis possit aliquod temporale accipi, et potestas spiritualis possit aliquo modo cadere sub precio etc.² Super qua re S. S^{tas} cupiebat ipsorum patrum sententias audire. Et ut res facilius ac diligentius discuteretur, sibi videri procedendum esse per tres classes distinctas, quae classes ex quibusdam cardinalibus et prelati ac theologis et canonistis et practicis constituentur. Laudata fuit ab omnibus pia mens S^{us} S., et similiter probatus modus procedendi etc., et ita dimittitur congregatio hora circiter 23.

Deputatio secreta super reformatione.

39^v

Et ut commodius res discutiantur, antequam patribus proponerentur pontifex cum quibusdam particularibus cardinalibus eas confert atque examinat. Qui sunt R^{mi} DD. Arma-
gnac, Sarracenus, Puteus, Tranensis, Motulanus et Mirapicensis.

Deputantur 24 praelati pro reformatione ab ipsis praelatis.

Die dominica 2. Februarii, in festo purificationis b. Mariae, celebratis sacris — ea peragente Ioanne Andrea card. Messanensi — et distributis candelis habetur congregatio omnium praelatorum in ipsomet sacello pontificio, cui praesiderunt R^{mi} DD. Bellaius, Moronus et Farnesius, priores ordinum. Qui praelati per secreta suffragia elegerunt 24 ex eis praesentibus, qui reformationis particularem curam susciperent. Id autem fecerunt mandato S. S^{us}, quae antequam sacra peragerentur in aula pappagalli id esse mentem eius eis exposuit. Qui autem ii sint, vide in aliis meis notationibus³.

Deputantur a pontifice 24 cardinales.

Deputavit etiam pontifex 24 cardinales, qui in tres classes distincti praelatis et aliis in classibus describendis praessent et disputationibus ab eis faciendis praesiderent⁴.

Deputantur a pontifice 21 praelati super eodem negotio reformationis.

Die lune 24. eiusdem mensis Februarii pontifex deputavit 21 alios praelatos super reformatione, ex quibus una cum aliis classes constituentur⁵.

Sacra pontificia in quadragesima.

Die cinerum [26. Februarii] celebratur missa in sacello pontificio per cardinalem. Pontifex benedicit et imponit capitibus cinerem. Non fit oratio. Dominicis prima, secunda, tertia et quinta celebrant episcopi assistentes, quarta autem cardinalis, et benedicitur rosa.

¹ Num haec acta ad nos pervenerint et ubi servantur nescio.

² Cf. verba articuli infra sub 11. Martii.

³ Intellegunter sine dubio eadem ac l. 6.

⁴ De morte Ioannis Poggii cardinalis, qui obiit 12. Februarii Bononiae, v. infra p. 292, l. 1 ss.

⁵ Navagero, Venetorum oratori, pontifex haec dixit: »This congregation of ours will have the force of a council, and we have given it *il dubbio* in writing,

and we have had it put into print, as we do not choose to send it to the universities, it not being dignified for this Holy See, which is *magistra omnium*, to go begging the opinion of others, but we are content that it should circulate under-hand, and to hear everyone so that we may be enabled to form a better resolve» (Navageri litterae 14. Martii datae in *State papers*, Venice VI, n. 425). Sed mox pontifex ne congregationem quidem consulere praetulit, cf. infra sub 15. Aprilis.

Die vero palmarum eas pontifex benedicit et distribuit, celebrat etiam cardinalis. In omnibusque dominicis quadragesimae habetur oratio per procuratores ordinum. Diebus Veneris Martii pontifex descendit a prandio in ecclesiam divi Petri.

Die autem Mercurii sancto hora 21. celebrantur mattutinae in eodem sacello pontificio. Idem fit diebus Iovis et Veneris. Iovis autem mane decantatur sollemnis missa a cardinali, pontifex benedicit solemniter populum et legitur bulla, quae ea die cenae Domini legi consuevit. Hoc anno Paulus ipse Quartus eam bullam reformavit ampliavitque¹.

Die eadem absolutis sacris pontifex lavat pedes 12 pauperum, conservatur sacramentum sollemni more, dieque Veneris mane celebratur etiam missa per cardinalem, atque etiam die sabbati.

^aInduciae quinquennales inter Carolum V imperatorem et Henricum regem Gallorum etc.

Hoc mense **Februario** die 5.² constituuntur induciae quinquennales inter Carolum V imperatorem et Henricum regem Gallorum et Philippum Angliae regem, Neapolis et Hispaniarum, ipsius imperatoris filium, necnon eorum foederatos³. Ea die 5. subscripsit rex Gallorum, die autem 25. dicti mensis subscripserunt imperator et Philippus, quibusdam adiectis conditionibus, de quibus in alio libello⁴.

Ingressus oratorum Helvetiorum in Urbem.

Die sabbati 22. mensis **Februarii** supradicti octo oratores Helvetiorum, id est quinque pro quinque cantonibus mere catholicis, duo pro duobus, qui et catholicis et Lutheranis constant, et unus pro catholicis Grisonibus, ingressi sunt Urbem, recepti sollemni pompa more solito.

Deputantur theologi pro disput[ationibus] in reformatione.

Die lunae 2. mensis **Martii** eiusdem anni 1556 pontifex delegit aliquot theologos ac canonistas, qui una cum praelatis articulum de simonia examinent, in classes distributi. Et | classes ipse tres ordinantur, quarum quaelibet constat ex octo cardinalibus, 15 praelatis, 2 generalibus ordinum, 5 procuratoribus ordinum, 19 theologis, 5 canonistis et 4 curiae officialibus.

Obedientia Helvetiorum praestita summo pontifici.

Die lunae 2. mensis **Martii** supradicti habetur consistorium publicum, in quo oratores Helvetiorum praestiterunt sollemnem obedientiam S^{mo} D. N. Paulo IV, habuitque orationem D. Ioannes Paulus Flaminus^b, cum hactenus id factum non fuerit a Iulio II ad hanc usque diem. Recepti sunt maximo cum honore, benevolentia, charitate a S^{to} S. ad osculum pedis et oris, deque eorum pietate et religione plurimum laudati a D. Ioanne Francisco Bino S^{tie} S. secretario⁵.

Die [dominica] 8. eiusdem mensis **Martii** pontifex concessit indulgentiam plenariam ac iubileum orantibus Deum pro unione et pace principum christianorum.

^a In codice primum legitur relatio de 2. Martii, deinde Ingressus orat. Helv., denique Induciae, sed littera A praemissa his ultimis relationibus, B priori, alius ordo indicatur; nos relationem de induciis ut 5. Febr. constitutis primo loco posuimus. ^b vel Flaverius? Flavinius? Flavinus?

¹ Cf. infra ad 15. Aprilis 1557.

² Sic, recte 3, cf. libros in adn. sequenti laudatos.

³ Trêve de Vaucelles quam vocant. Litteris nuntii apud regem Gallorum commorantis 15. Februarii hae induciae Romam nuntiatae erant, cf. Navageri litteras in *Calendar of State papers*, Venice VI, part. I, London 1877, n. 393 415. *Duruy* p. 109 ss. Idem in relatione finali (*Albèri*, Relazioni ser. II, vol. III, p. 391) ait pontificem monstrasse »mala sodisfazione della tregua di cinque anni, della quale, la sera avanti che ne venisse la nuova in Roma domandando io [Navagerus] al papa e al cardinal, se ne avevano avviso alcuno, si guardarono l'un l'altro ridendo, quasi volessero dire (come mi disse poi apertamente S. Stà) che

questa speranza di tregua era assai debole. Nientedimeno ne venne il giorno seguente la nuova, la quale, siccome consolò tutta Roma, così diede tanto travaglio e tanta molestia al papa e al cardinale, che non lo poterono dissimulare». Cf. *Caracciolum* apud *Duruy* p. 354, n. 17. Litteras card. Caraffae in *Opere di Giov. della Casa V* (ed. Napol.) p. 105—107; *Nores*, Arch. Stor. Ital. XII (1847), 52—54; cf. *Duruy* 110 ss.

⁴ In codice archivi Vaticani Arm. XI 45 non paucae extant scripturae de pontificatu Pauli IV, inter quas nescio an fuerit aliquando vel sit adhuc illud documentum.

⁵ Cf. supra p. 180, adn. 3. De promissionibus mercenariorum in Helvetia pro pontifice conscribendorum cf. Navageri litteras 7. Martii datas in *State papers* n. 419.

Congregatio generalis trium classium super reformatione.

Die Mercurii 11. eiusdem mensis Martii habetur hora 20. in palatio apostolico in loco consueto congregatio generalis trium classium iam constitutarum super reformatione coram S^{mo} D.¹, qui eis proposuit articulum disputandum in materia simoniae, qui est huiusmodi:

Articulus propositus disputandus in materia simoniae a pontifice.

- 5 An praelatus ecclesiae pro usu spiritualis potestatis, ad quem ex officio tenetur, possit absque vitio simoniae a sponte dantibus, sive ab invitis per expressam petitionem seu per spiritualium subtractionem, de bonis ecclesiae vel de aliis bonis undecunque provenientibus temporale aliquid accipere vel exigere².

Prima congregatio classium et principium examinationis supradicti articuli.

- Die Iovis 26. dicti mensis Martii hora 20. in domo R^{mi} D. decani card. Bellai habetur prima congregatio primae classis super reformatione. In qua congregatione 40^v convenerunt omnes, qui in ipsa prima classe descripti sunt, datumque fuit initium examinationi supradicti articuli de simonia. In qua examinatione servatus est ordo, qui hactenus servatus fuit in congregatione generali, ut quisque suo loco iuxta ordinem suum sententiam diceret. Quae sententiae dum dicebantur, describebantur a me Angelo Massarello secretario, qui ad id a pontifice constitutus fueram, sicuti etiam adnotabam 15 sententias patrum in ipsis conciliis generalibus Tridentinis primo et secundo ac Bononiensi. Quae sententiae deinde S. S^{ti} ostenderentur. Dixerunt hodie 15, videlicet patriarcha Hierosolymitanus, archiepiscopi Senensis et Cusentinus, episcopi Senogalliensis, Feltrensis, Tolonensis, Vercellensis, Bellicastrensis, Pisauriensis, Civitatiscastellanus, Suessanus (alii 20 autem praelati aberant) et generales Praedicatorum et Minorum de observantia, ac procuratores canonicorum regularium S. Mariae de pace et ordinis Praedicatorum, necnon decanus penitentiariorum in ecclesia Lateranensi³. Cardinales vero non loquuntur, sed tantum assistunt ac praesident.

Sacra in die paschatis resurrectionis.

- Die 5. Aprilis ipsius anni 1556, in festo paschatis resurrectionis D. N. I. C., 25 pontifex celebravit in ecclesia S. Petri, quo accessit processionaliter cum cardinalibus et episcopis mitris et vestibus sacris indutis. Quibus sacris absolutis S^{tas} S. publice et solemniter populum benedixit. Diebus autem lunae et Martis celebrantur etiam missae solennes in sacello pontificio a cardinalibus.

- *Die Iovis 9. dicti mensis [Aprilis] pontifex benedixit Agnusdei. 30 Nam mos est, ut pontifex primo anno sui pontificatus in sabbato in albis et deinde quolibet septennio Agnosdei populo distribuat; solent^a autem die Iovis praecedentis eos benedicere. Celebravit igitur hac die S^{tas} S. in sacello privato, accersitis nihilominus omnibus cardinalibus, qui in ministerio illo auxilium praebuerunt, ac deinde eis pontifex prandium ipsis omnibus cardinalibus dedit. 35 Hoc anno facti sunt Agnusdei numero ducenta et sex millia ex mille et trecentis libris cere albae.

^a sic.

¹ De allocutione pontificis et de deputatis cf. Navageri litteras 14. Martii datas in *State papers* l. c. n. 424. Cf. supra p. 286, l. 28 ss.

² Pontificis cogitationes de hac re exponit Navagerus l. c. n. 425

³ Navagerus 28. Martii in *State papers* n. 437: »On Thursday in the house of the decano the first-class members of the congregation for the Reform assembled, and the result was that 12 gave their votes on the point sent by me to your Serenity and there were three opinions — one of the bishop of Feltre

that money might be taken for the use of the spiritual power; the second of the bishop of Sessa, that by no means could it be exacted; the third of the bishop of Senegaglia, that it may be taken, but not at stated periods, nor with fixed conditions. They will meet again after the holidays, and the remaining members will give their votes, either by word of mouth or in writing, and the two other classes will do the like. About which the Pope will use diligence, as he is desirous of seeing the end of the business«. Sed cf. infra ad 15. Aprilis.

Creantur duo legati pro pace principum.

Die Veneris 10. dicti mensis **Aprilis**, hora 20., habetur congregatio generalis (nam [cum] sit in hebdomada paschae, non habetur consistorium) cardinalium, in qua creati sunt duo legati, Scipio Rebiba, dictus Motulanus, ad Carolum V imperatorem¹, et Carolus Caraffa, dictus Caraffa, ad Henricum regem Gallorum², pro pace inter eos procuranda.

⁴¹⁷ *Die 11. dicti mensis **Aprilis**, sabbato in albis, celebratur missa sollemnis in sacello apostolico per Hieronymum card. Imolensem, in qua pontifex distribuit deditque Agnusdei.

Pontifex revocat modum procedendi per classes et per disputationes in negotio reformationis.

Die Mercurii 15. supradicti mensis **Aprilis** pontifex declaravit se nolle amplius expectare consilium vel sententiam praelatorum et theologorum (uti prius proposuerat et significaverat) in materia reformationis, ac propterea nolle, quod ulterius procedatur per classes ad examinationem articuli propositi in materia simoniae, ne tempus longius protrahatur, sed velle cito ex se ipso rem ipsam diffinire ac absolvere. Ac in primis declaravit ipsum eius esse intentionis, ut pro dispensationibus matrimonialibus tam in contractis quam in contrahendis nihil esse a summo pontifice neque exigendum¹⁵ neque accipiendum; in contractis autem cum dispensandum contigerit, causam remittendam esse ordinario loci, qui verificatis narratis eos ad tempus separet poenitentiamque iniungat, eaque completa dispenset sedis apostolicae auctoritate. Qua in poenitentia, uti pro peccato commisso poena, si unquam in pecunia plectendi erunt contrahentes, eam pecuniam in pios usus illius loci esse convertendam. In aliis autem particulis ipsius²⁰ articuli etiam mentem suam aperiet³.

*Die lunę 26. dicti mensis [**Aprilis**] ingressus est Urbem Mag^{cus} D.---^a, orator regis Poloniae, redditurus obedientiam S^{mo} D. N.⁴ Itum est ei obviam de more.

Privantur Ascanius Columna et Marcus Antonius eius filius.

^bDie lunę 4. **Maii**^a pontifex privavit D. Ascanium Columnam et Marcum Antonium eius filium feudo domini, quod habuerunt a sede apostolica in Campania, videlicet Palliano,²⁵ Marino, Neptuno, et aliis locis, excommunicanturque et declarantur rebelles ipsius sedis⁵.

*Die autem Martis 5. **Maii** dicti anni 1556 idem⁶ orator regis Polonię publicam ac solemnem obedientiam praestitit summo pontifici in publico consistorio in aula regum habito⁷.

Ioannes Caraffa creatur dux P. Iliani.

⁴¹⁷ Die dominica 10. eiusdem mensis **Maii** pontifex post celebrationem misse³⁰ sollemnis in sacello | Sixti (cui interfuerunt omnes cardinales) creavit ac constituit ducatum

^a lacuna in cod.

^b Haec relatio legitur in cod. post illam de 5. Maii, sed litterulis A et B praepositis rectus ordo indicatur.

^c verba lunę 4. Maii postea videntur inserta; post ea in cod. iterum legitur dicti mensis Maii.

¹ Instructionis cardinali datae epitomen habet Palavicinus 13, 17; cf. Pieper, Legaten I 194 et 83.

² Caraffae instructionem excerpsit Caracciolus apud Duruy p. 359, n. 27; cf. ibid. p. 126 ss; Pieper l. c. 194.

³ Cf. Navageri litteras in *State papers* l. c. n. 459 in fine.

⁴ *State papers*, Foreign Series, Mary, n. 508 (p. 228) legitur: »The ambassador from Poland has returned« — ergo videtur fuisse orator ordinarius; n. 502 orator Anglicus dicit: »an ambassador«.

⁵ Bulla excommunicationis legitur apud Duruy p. 359, n. 28; cf. ibid. 130 ss; *State papers* VI, n. 551.

⁶ Considerandum est, hanc relationem in codice sequi immediate illam de ingressu oratoris.

⁷ Orator Polonus narrabat pontifici, »that the Poles made five demands of the king: first, the marriage of priests; secondly, the communion sub utraque specie; thirdly, the mass in their own tongue; fourthly, a national council; fifthly, suppression of the annats; they being determined on these things at any rate. He said that this seemed to trouble the pope, who chose to discuss these matters in person with the ambassador, and not through cardinals«. *State papers*, Venice VI, n. 484, et *State papers*, foreign series, Mary, n. 508: »The answer which he received was general, with a reference of all such matters to the general council«. Etiam regina Poloniae tunc Romae vel Neapoli videtur fuisse, *State papers*, Venice VI, n. 508 512.

Palliani et status caeteri, quem obtinebat Ascanius Columna, et de eo investivit Ill^{mus} D. Ioannem Caraffam, comitem Montorii, ipsius pontificis ex fratre nepotem, eique insignia ducalia solemniter tradidit, primumque ducem ipsius Palliani constituit. Qui dux absoluta dicta missa equitavit solenni pompa ad Capitolium usque, comitatus a nobilibus Romanis
5 et caeteris Dominis curiæ¹.

Datur crux legatis card. Caraffæ et Pisano.

Die lunę 11. dicti mensis in consistorio secreto pontifex dedit crucem R^{mis} cardinalibus Pisano (is prius dicebatur Motulanus, cum esset episcopus Motulanus, nunc autem effectus est archiepiscopus Pisanus et vocatur card. Pisanus vel de Pisis) et Caraffæ ituris ad imperatorem et regem Gallorum pro pace inter eos procuranda. Comitati sunt
10 de more a toto collegio extra portam S. Petri².

*Die Iovis 14. dicti mensis **Maii**, in festo ascensionis Domini, celebrata est sollemnis missa in sacello Sixti, qua absoluta pontifex de more publice populum benedixit.

*Die dominica 17. eiusdem mensis [**Maii**] quattuor oratores reipublicae
15 Genuensis ingressi sunt Urbem, sociati solenni pompa, reddituri obedientiam S^{mo} D. N., ut moris est³.

*Die lunę 18. dicti mensis [**Maii**] R^{mus} D. Carolus Caraffa cardinalis, pontificis ex fratre nepos, recessit ex Urbe Galliam versus, iturus ad regem Henricum legatus, ad procurandam pacem inter eum et Carolum V imperatorem.

*Die Mercurii 20. dicti mensis **Maii** quattuor nobiles oratores reipublicae
20 Genuensis exhibuerunt solennem et publicam obedientiam S^{mo} D. N. in publico consistorio, ut moris est.

*^aDie [Veneris] 22. dicti mensis **Maii**, que est dies anniversarius **crea-**
tionis S^{mi} D. N. Pauli IV, celebrata est sollemnis missa in sacello Sixti. Pontifex
25 dedit prandium omnibus cardinalibus oratoribusque.

*Die dominica 24. eiusdem **Maii**, in festo penthecostes, celebratur missa sollemnis in sacello Sixti, cui interfuerunt pontifex, cardinales, oratores etc.

*Die [Martis] 26. eiusdem mensis **Maii**, quae est dies anniversarius **corona-**
tionis Pauli papae IV, celebratur missa sollemnis in sacello Sixti. Pontifex dat
30 prandium cardinalibus et oratoribus etc.⁴

*Eadem die recensentur milites populi Romani, spectante et benedicente eos pontifice ex aula hospitii card. Caraffæ⁵.

*Die **ultima** dicti mensis **Maii**, in festo sanctissimae trinitatis, celebrata est de more missa sollemnis in sacello Sixti.

*Die [Iovis] 4. mensis **Iunii** eiusdem anni 1556, in festo sanctissimi cor-
poris Christi, mane summo pontifex celebravit missam in ecclesia b. Petri submissa
35 voce, interessentibus tamen cardinalibus et aliis omnibus. Deinde facta est processio, deferente eucharistiam ipso pontifice, licet aliis annis prius fieret processio, postea missa celebraretur.

^a Haec relatio in codice legitur post illam de 24. Maii, sed litterulis A et B praemissis ordinem corrigendum esse indicatur.

¹ Accuratam rei descriptionem exhibet Navagerus in *State papers*, Venice VI, n. 484.

² Iam 18. Aprilis papa crucem dare volebat legatis, cf. *State papers* l. c. n. 459 initio. De ceremonia refert Navagerus ibidem n. 485. Cf. supra ad 10. Aprilis.

³ Adventum aliaque refert etiam Navagerus, *State papers*, foreign series, Mary, n. 508 (p. 228).

⁴ Novam de praecedentia litem hac occasione ortam esse inter Lusitanum Anglicumque oratores (qui iam 28. Iulii 1556 de eadem re disceptaverant, cf. supra p. 278, l. 13) hic refert sub 9. Iunii in *State papers*, foreign series, Mary, n. 508, p. 228; Venice VI, n. 499.

⁵ Cf. *State papers* VI, n. 499, p. 467.

"Obitus card. Podii et de Sylva.

Hoc tempore, nempe die 12. Februarii, obiit Bononiae Ioannes Poggius vel Podius, patria Bononiensis, praesbyter cardinalis a Iulio III^b creatus¹, et die 5. mensis Iunii obiit Romae Michael a Sylva² Portugallensis, praesbyter card. tit. S. Marię Transtyberinae, a Paulo III creatus³.

Creatio marchionatum Montisbelli et Cavi.

Præterea Antonius Caraffa constituitur gubernator generalis ecclesiae.

Die sabbati 27. eiusdem mensis Iunii habetur congregatio generalis omnium 5 cardinalium, in qua pontifex erexit in marchionatum Montebellum cum adiacentibus oppidis Balneo, S. Archangeli etc. in provincia Romandiola, [et] creavit in primum marchionem ipsius Montisbelli III^{mm} D. Antonium Caraffam, ipsius pontificis ex fratre nepotem. Item erexit in marchionatum terram Cavi in Campania prope Pallianum, creavit in primum marchionem Diomedem^o Caraffam, filium ducis Palliani, necnon praefatum 10 Antonium Caraffam constituit gubernatorem generalem ecclesię, uti anno præterito constituerat comitem Populi⁴.

Creatio assistentis papae.

Die 29. Iunii, in festo apostolorum Petri et Pauli, S^{mus} D. N. Paulus papa IV creavit me Angelum Massarellum eius assistentem. Qui locus vacaverat per assumptionem Francisci Bacodi ad episcopatum Gebennensem.

15

42^v

Pontifex proficiscitur in arcem S. Angeli et ibi pecuniam reponit.

Die 5. mensis Iulii dicti anni 1556 pontifex proficiscitur in arcem S. Angeli, ubi 70 milia aureorum in auro conservanda reponit. Die autem 27. eiusdem mensis iterum in ipsam arcem proficiscens alia 30 milia aureorum ibidem reponit⁵. Mirum quidem est, quod pontifex tot expensis gravatus, præsertim in stipendio 10000 peditum et 500 equitum, quos conscriptos iam a multis mensibus alit ad se defendendum contra 20 Caesareos, qui e regno Neapolitano invasionem Urbis minantur, [tantam pecuniam reponere potest]⁴.

Incarceratio oratoris Caesarei.

Hoc tempore interceptiuntur quędam litterae Garcilassi Hispani (qui destinatus fuerat a Carolo V imperatore et Philippo eius filio rege Anglię et Neapolis orator ad pontificem pro negociis suspicionem belli praesentem concernentibus) ad ducem Albę, quibus inter 25 caetera sollicitabat eum ad cito veniendum ad oppugnationem Urbis, neque sineret pontificem ulterius muniri, hicque multos habere fautores etc. Qua de re S^{tas} S. mandavit eum trudi in arce S. Angeli et contra eum tanquam criminis læsę maiestatis reum procedi⁶. Hodieque die sabbati 11. Iulii habito consistorio secreto rem omnem in

^a Haec relatio in codice legitur post illam de 27. Iunii, nullo addito signo de ea transponenda; nihilominus hic suo loco eam inseruimus. ^b cod. Iulio II. ^c nomen postea (a Massarello tamen) insertum.

^d Sic vel similiter propositio est supplenda.

¹ Ioannes Poggius, natus Bononiae a. 1493, mortua uxore Romam se contulerat, ubi mox protonotarius ac thesaurarius apostolicus, deinde episcopus Tropiensis factus et a Paulo III in Hispaniam nuntius spoliiorumque collector missus est. Ibi multos annos permansit. Anno 1544 in Germania commoratus Bonnae religionem catholicam defendit, a. 1551 (XIII Kal. Ianuarii) in Caroli V gratiam presbyter cardinalis S. Anastasiae renuntiatus est. Obiit Bononiae pridie Idus Februarii 1551, ubi in templo S. Iacobi corpus eius condebatur (*Ciacon.* III 778; cf. *Pieper*, Legaten I 62 s.).

² Michael Silvius Senis humanioribus litteris operam dederat, ita ut a Iovio elegantiae arbiter vocaretur. Postea a rege Lusitanorum in variis legationibus adhibebatur, donec a Paulo III 12. Decembris a. 1539 cardinalicia dignitate ornatus est, sed in pectore reservatus et 2. Decembris 1541 demum publice renuntiatus. Varios titulos temporis decursu obtinuit. Cf. *Ciacon.* III, 675.

³ *Panvinius* Clm 152, f. 305^v: »Pridie Idus Iunii

ego ex Urbe discessi in Lombardiam iturus, neque ad eam amplius vivente pontifice reverti volui. Quo mortuo sede vacante tertio anno et tertio mense postquam [*cod.* postque] discesseram exactis, anno scilicet 1559 pridie Idus Septembris ad eam redii«.

⁴ 20. Iulii 1555, cf. supra p. 277, l. 40 ss.

⁵ Navagerus 25. Iulii scribit pontificem 30000 aureorum deposuisse, *State papers* VI, n. 558.

⁶ Etiam magister postarum imperatoris, Ioannes Antonius de Tassis, 8. Iulii in castellum S. Angeli coniciebatur (cf. p. 294, l. 13), 10. Iulii Camillus Capilupus, secretarius card. Mantuani, cf. Navagerum in *State papers*, Venice VI, n. 540 544. De litteris Garcilassi eiusque incarceratione vide ibidem n. 540 541 550 551. Garcilassus iam mense Novembre 1555 Paulo IV maxime displicebat, cf. Serristori relationem apud *Canestrini* p. 378 s; liberabatur 20. Sept. 1557, cf. infra ad hunc diem et *State papers* VI, n. 1039. De aliis captivis et captivitatis causis cf. ibid. n. 1021.

sacro senatu pontifex patefecit¹. Sed ne propterea pacis tractatus omitteretur, delecti sunt sex cardinales, qui et causam ipsius Garcilassi una cum oratoribus omnibus principum (quos in hodierno consistorio praesentes esse voluit) examinarent, et si qua concordiae via inveniri posset, perquirerent. Cardinales autem selecti fuerunt Bellaius et de Carpo episcopi, Moronus et Sarracenus presbyteri, de S. Flora et Sabellus diaconi².

Proponitur a procuratore fiscali excommunicatio et privatio imperatoris et eius filii.

Prohibuerat pontifex in privatione, quam fecerat contra Ascanium et Marcum Antonium Columnam, ne quis eos reciperet in eorum terris, vel faveret vel auxilium quoque modo praeberet, sub gravissimis poenis, praesertim excommunicationis et privationis feudorum. Cumque ipse Marcus Antonius Columna non solum hospitio recipiatur in regno Neapolitano, sed ei omne auxilium a ministris Caroli V imperatoris et Philippi regis ei tribuatur, imo ad eius gratiam et causam (nempe ut Pallianum recuperet) milites conscripsisse [eos nuntietur]^a, procurator fiscali S. S^{us} hodie lunę 27. dicti mensis Iulii in consistorio secreto instavit et protestatus est de censuris et poenis incursis ab ipsis imperatore et rege, ac propterea procedi ad earum poenarum executionem instanter petiit, ac dominia ipsis imperatori et regi subiecta interdici, subditos a iuramento fidelitatis absolvi, praelatos ad Urbem evocari etc.

A pontifice responsum est, se (sicuti ipse fiscali fecerat) non defuturum officio suo, et ea facturum, quae de iure facienda erant. Præter cardinales fuimus praesentes Sylvester Aldobrandinus, advocatus fiscali (qui ipsam protestationem ex scripto legit), et Paulus de Cancellariis, et ego Angelus Massarellus, assistentes S. S^{us}, testes rogati³.

Incarceratio card. Perusini et fuga Ascanii Cornei.

Die dominica praecedenti, nempe 26. ipsius mensis [Iulii], Ascanius a Cornea Perusinus, Iulii III ex sorore nepos, qui Paulo nostro IV inserviebat ab eoque dux generalis equitum constitutus fuerat et in Campania ad tuitionem terrarum maritimarum destinatus fuerat, repente aufugit ad Caesareos⁴. Quam ob causam pontifex ea ipsa die 27. Iulii incarcerare fecit Fulvium Corneum presbyterum cardinalem Perusinum, dicti Ascanii fratrem germanum. Qui cardinalis e palatio apostolico, ubi in consistorio convenerat, ductus est in ipsam arcem ob suspicionem, quod fuerit particeps seu conscius consiliorum sui fratris⁵.

Orator Caesareus petit licentiam abeundi ex Urbe.

Die dominica 2. Augusti eiusdem anni 1556 Ill. D. marchio Sariae, orator Caroli V imperatoris apud pontificem (nam alter, de quo supra dictum est, erat tantum ad speciale negotium), petiit ab ipso pontifice licentiam abeundi, allegans sic habere in mandatis ab eius dominis. Quod fieri voluit S^{us} S. publice coram infrascriptis cardinalibus in palatio apostolico in aula, quę audientiae dicitur. Responsum fuit a pontifice: se grato semper animo dictum oratorem vidisse, ac propterea gratissimum ei foret ut remaneret, saltem quousque eius principes de veritate rerum (nam ob sinistras malevolorum informationes id evenisse credebatur) certiores redderentur, cum saepe principes ea in ira et furore succensi faciant, quorum postea eos poenitent^b. Sin autem expectare nollet, quod ad libitum vel recederet vel maneret.

Respondit orator, se iterum visurum litteras suorum dominorum, et si citra eorum inobedientiam et contemptum facere posset, libenter remaneret. Postea^c rogavit card.

^a ita fere videtur supplendum.

^b sic, vel poenitetur; sed. cf. p. 296, l. 11.

^c cod. Deinde Postea.

¹ De consistorio cf. Navageri litteras in *State papers* l. c. n. 543, de colloquio pontificis cum Navagero ibidem n. 541.

² Congregationi deputationum interfuit Navagerus, qui de ea narrat l. c. n. 547. Cardinalis S. Iacobi exhortationem pontifici hoc tempore factam refert idem ibidem n. 558.

³ Eandem rem fusius exponit Nares, *Storia della guerra di Paolo IV*, in *Archivio Stor. Ital.* XII (1847), 110 ss., et Navagerus in *State papers* VI, n. 561,

p. 547. Consuluerat pontifex de ea privatione varios doctores, cf. ibid.

⁴ Garcilassus de la Vega, cui per tres dies carnes salsae sine potu datae erant, nomen Ascanii prodiderat, cf. *State papers*, foreign series, Mary, n. 522. De huius detentione cf. supra p. 280, l. 7. Pace inter pontificem et Philippum regem non comprehendebatur, cf. Nares p. 216. Cardinalis liberabatur 1. Maii 1557, cf. infra.

⁵ Cf. Navageri litteras 27 Iulii datas l. c. n. 561 565 582; *State papers*, foreign series, l. c. n. 522.

Puteum, uti vicecancellarii locum tenentem^a, et me Angelum Massarellum (qui una cum duce Palliano soli praeter cardinales aderamur), uti S. S^{us} secretarium, ut de omnibus ibidem dictis notam publicam faceremus, prout factum est. Cardinales autem, qui praesentes erant, sunt infrascripti, videlicet: Carpensis, Moronus, Paceccus, Medices, Puteus, Mignanellus, Tranensis, Reomanus, Capisuccus, Sermoneta, Sabellus et Simoncellus, quibus pontifex prandium dederat, et ad praesentem actum evocaverat¹.

43^v

Dux Albę conqueritur de pontifice.

Conscripti sunt, ut dictum est, a pontifice usque in hodiernum diem ultra 15 millia peditum, ob causas superius relatas, praesertim cum dux Albę, prorex Neapolitanus, totidem et ultra 1500 equites iam conscripserit et contra Urbem ac pontificem bellum movere gloriatum fuerit. Verum ut in pontificem culpam reiiciat, misit his diebus comitem S. Valentini a Tolfa ad S^{um} S. cum instructione², in qua de multis pontificem ipsum accusat, et inter cetera, quod incarcerari fecerit multos subditos et servientes imperatori et regi Philippo, sed praesertim Garcilassi^b, abbatis Brisengi³, Ioannis Antonii Tassii⁴, qui erat magister cursorum Caesareus, et quorundam aliorum; item quod tenuerit oratorem Caesareum marchionem Sariae uti carceratum in Urbe⁵; quod amoverit magistrum cursorum ex Urbe⁶; quod receperit ad eius servitia rebelles Caesaris, et eos in Urbe permanere sinat⁷; quod capi fecerit quendam eorum cursorem cum litteris⁸ etc. Quae omnia ut S^{tas} S. etiam cardinalibus nota faceret, hodie die Veneris 7. dicti mensis Augusti, habetur consistorium secretum, in quo ego Angelus Massarellus de mandato S. S^{us} legi clara voce dictam ducis Albę scripturam seu instructionem.

Pontifex respondet ad querelas ducis Albę.

Respondit pontifex ad ea, de quibus dux Albae conquestus fuerat, misso ad eum Dominico Nigro nobili Romano. Eius autem responsionis summa haec fuit. Si dux eum haberet animum ad pacem, quem ostendebat, dimitteret milites a se conscriptos. Quod incarcerati sint multi ob eorum demerita, contra quos etiam severius processum fuisset, ni pontifex sua usus^c fuisset clementia, eorumque aliquos etiam in crimen lese²⁵ maiestatis peccasse, de quo S^{tas} S. gratiae reddendae expectabat, non querela^b. Quod orator Caesareus marchio Sariae ea fecerit, quae nemo alius cuiusvis conditionis ausus fuisset, et tamen pontifex clementer eum tulerit et eum in gratiam receperit et semper in sua libertate fuerit. Quod magister cursorum amotus fuerit una cum aliis aliorum principum, neque est, cur dux magis quam alii conqueratur, cum id fuerit in mera pontificis potestate. Quod rebelles sunt in Urbe uti loco libero et communi patria omnium, neque ullo iure ullave ratione argui pontifices possunt, si in Urbe omnes permanere sinunt, et si aliquando aliter factum fuit, id evenit pontificum indulgentia ob privatos respectus. Quod cursor ille divina providentia captus est, cum transfuga iret, et ex eo tot insidiae et machinationes patefactae fuerint. Quod haec omnia ex sua bonitate dicit pontifex, qui nulli, nisi soli Deo, suarum actionum rationem reddere tenetur⁹. Quae omnia cardinalibus pontifex communicavit, misitque hodie 11. dicti Augusti ad omnes cardinales me Angelum Massarellum, qui eis ea omnia in scriptis ostendidi^b, ne eos ea de causa ad consistorium in his caloribus pontifex evocaret.

^a cod. tenetis.^b sic.^c cod. usa.

¹ Verum est marchionem de Saria valde displicuisse pontifici (cf. *Canestrini* p. 377; *State papers*, Venice, VI, n. 475), nec sine causa (cf. eius violentiam contra custodes portae pontificios, Navageri litterae in *State papers* l. c. n. 437; *Foreign series*, Mary, n. 494), sed cum poenitentiam a Paulo IV ei impositam patienter tulisset, illius gratiam sibi conciliavit (*State papers* VI, n. 528 540 541). De consistorio hac in re habito cf. *State papers* VI, n. 569. Orator Caesareus Roma 7. Augusti discessit, cf. *State papers* num. cit. et n. 572. Cf. *Nores*, Archiv. Stor. Ital. XII (1847), 114 s.

² Legitur apud *Nores* l. c. in Appendice p. 391. Cf. *State papers* VI, n. 572.

³ Cf. supra p. 123 ¹⁰; *State papers* l. c. n. 646, p. 673.

⁴ Cf. supra p. 292, adn. 5.

⁵ Intellegitur sine dubio casus ille, quod marchio, cum mane prima luce venatum ire vellet, non sinebatur egredi portas, quoniam custodes non antea ea de re edocti erant, cf. *Nores* l. c. p. 55.

⁶ Navagerus 18. Iulii scribebat Venetias pontificem suppressisse omnia officia postalia (quae vocantur oratorum, cf. *State papers* l. c. n. 569 (maxime p. 556, adn.).

⁷ Instructio nominatim habet »Giovanni Bernardo Sanseverino, figliuolo del passato duca di Somma« (*Nores*, Append. p. 392), alii erant Ioannes della Casa, Silvester Aldobrandinus et Bozzutus (*State papers* VI, n. 569).

⁸ Cf. supra p. 292, l. 23.

⁹ Instructio Dominico Nigro (Del Nero) 11. Aug. data extat apud *Nores* l. c., App. n. XVII, p. 394—398.

Incarceratio Camilli Columnę et archiepiscopi Tarantini, Columnę.

44^r

Ob suspicionem, quam etiam superioribus mensibus natam fuisse retulimus, et ob quam Ill. D. Camillus Columna, dux militum Caesariorum, eo tempore carceribus mancipatus fuit, nunc etiam tam ipse Camillus iterum, quam archiepiscopus Tarantinus, eiusdem familię Columnę, in arcem S. Angeli detrusi sunt¹.

Revocantur et annullantur accessus omnes ad quaecumque beneficia.

5 Die Veneris 21. eiusdem mensis **Augusti** habetur consistorium secretum, in quo S^{mus} D. N. revocavit omnes accessus per quoscumque cuiuscumque dignitatis, etiam cardinalitę, obtentos ad quascumque ecclesias, monasteria et alia beneficia ecclesiastica quaecumque, eosque annullavit atque cassavit. Quo vero ad regressus, mandavit cardinalibus praesentibus in Urbe, ut infra 15 dies, existentibus in Italia infra mensem, ultra
10 Alpes infra tres menses eos quos habuerint datario in notam darent; alias vacare declaravit. Lectum fuit hoc decretum per D. Caesarem Glorierum, et adhibiti sunt testes D. Paulus de Cancellariis et ego Angelus Massarellus, S^{us} S. assistentes².

Equites seu milites lilii augentur ad numerum 350.

Hac eadem die 21. **Augusti** in eodem consistorio pontifex creavit 300 milites lilii, qui prius erant 50 tantum a Paulo III constituti in Thuscia in patrimonio b. Petri
15 ex redditibus sedis apostolicę in illa provincia. Quos redditus pontifex Paulus IV auxit usque ad 21 milia, ita ut nunc de novo 18 milibus aucta sint, quę faciunt 150 milia aureorum, ut redditus sint 12 pro quolibet centum. Legit in eodem consistorio bullam dictę erectionis prefatus Caesar, et nos iidem praesentes fuimus.

Urbs munitur a Paulo IV.

Hoc mense cepta est muniri Urbs et civitas Leonina seu Burgum S. Petri ab arce
20 S. Angeli usque ad portam S. Spiritus, et a porta Flaminia usque ad portam Portuensem. Quare multa palatia et aedificia demoliuntur, agri et vineę devastantur, procurante Ill. D. Camillo Ursino³.

Creatur clericus collegii et consultatur de pace.

Die Veneris 4. mensis **Septembris** eiusdem anni 1556 habetur consistorium secretum, in quo primo a cardinalibus eligitur clericus collegii D. Ulixes
25 Bassianus Bononiensis, et creatur Nepesinus episcopus frater Michael Alexandrinus⁴. Et pontifex proposuit cardinalibus, prout alias fecerat, cogitandum de modo, quo quies et pax statui posset cum Caesarianis, et de responso dando duci Albę⁵.

Caesariani fidem frangunt et bellum pontifici movent.

44^v

Hac die <5. **Septembris**>^a significatum est summo pontifici, ducem Albę et eius milites occupasse Pontecorvum et Frusinonum, oppida ecclesiae, ac ultra 40 millia
30 oves, quae a subditis sedis apostolicę in pascuis detinebantur, abstulisse, necnon quosdam milites pontificios clam circumventos trucidasse⁶. Quae omnia facta sunt, dum hinc inde pax et concordia tractaretur, et induciae quinquennales consisterent inter Henricum, Gallorum regem, et Philippum Neapolitanum et Angliae regem et Carolum V imperatorem et ipsum etiam pontificem, ut superius declaratum est.

Pontifex queritur de fide fracta a Caesarianis.

35 Die dominica 6. eiusdem mensis **Septembris** hora 20. fuit congregatio generalis omnium cardinalium, in qua pontifex conquestus est de duce Albę et

^a add. *supra lin.*

¹ Hoc fiebat 29. Iulii, cf. *State papers*, Mary, n. 522, p. 243; Venice VI, n. 646, p. 673; n. 648, p. 678.

² Pontificis colloquium de hac re cum Navagero v. *State papers* VI, n. 583.

³ De Camillo Ursino v. infra ad 26. Martii 1559. De munitionibus Romae passim refert Navagerus in *State papers* VI.

⁴ Michael Ghislerius, qui postea fuit pontifex Pius V.

⁵ Querebatur in illo consistorio pontifex de cardinalibus ad cogitandum de conservanda pace deputatis, quod minus officio satisfacissent, cf. Navageri litteras 4. Septembris datas in *State papers* VI, n. 596 600; *Noves* I. c. p. 122¹.

⁶ Dux Albae 1. Septembris Neapoli profectus erat ad incipiendum bellum. Cf. Navagerum 12. Septembris, *State papers* VI, n. 609; *Noves* 122 ss., *Duruy* 183 ss.

militibus Caesarianis, quod, dum ad S. S^{tem} pro concordia tractanda Pyrrhum Loffredum miserint et concordia ipsa inter eosmet cardinales agebatur¹, fide fracta quaedam oppida ditionis ecclesiasticae, videlicet Pontemcorvum et Frusinonum occupaverint, milites ecclesie trucidaverint, praedam fecerint. Vocatusque fuit et intromissus in eam congregationem ipse D. Pyrrhus, quem (praesente etiam D. Paulo et me Angelo assistentibus) pontifex inter-
rogavit, ut diceret causam sui ad Urbem et S^{tem} S. adventus. Ille autem respondit, missum se fuisse a duce Albę ad tractandam concordiam cum S. S^{se} et ad eum rogan-
dum (uti rogabat), ut modum inveniret, quo et ipsa et regnum Neapolitanum secure ac tuto consisterent etc. Cui statim pontifex exposuit ea, quae dux Albę, dum con-
cordiam querere simulat, egerit contra fidem et ius gentium. Sperare se tamen in bonitate
Dei, quod cito poenitebunt^a eos, qui huius facinoris causam prebuerunt².

Incarceratur nuncius ducis Albę.

Eadem die pontifex trudi fecit in arce S. Angeli supradictum D. Pyrrhum Loffredum Neapolitanum³, missum a duce Albę ad pontificem pro inveniando et tractando modo concordie ineunde inter S. S^{tem} et Caesarianos, cum dux ipse hoc eodem tempore fidem fregerit et bellum moverit. Ipse enim Pyrrhus litteras his diebus detulerat a duce
Albę ad pontificem et cardinales, orante, ut a bello conficiendo animum pontifex distraheret et quiete et pacifice cum eius dominis, Carolo imperatore et Philippo rege, vivere vellet; se enim et eos sanctae sedis apostolice et S. S^{tie} esse obsequentissimos filios⁴. Quae concordia dum a pontifice cum cardinalibus pertractatur et modus ad eam aptus inquiritur, procurante id ipso D. Pyrrho, dux praefatus facinora supradicta perpetravit.

Reditus card. Caraffę legati e Gallia.

Die lunę 7. eiusdem mensis **Septembris** R^{mus} et Ill^{mus} D. Carolus S. Viti in Macello diaconus cardinalis Caraffa nuncupatus, pontificis^b ex fratre nepos, qui superioribus mensibus ad Henricum regem Gallorum legatus missus fuerat⁵ pro tractanda pace inter eum et Carolum imperatorem, rediens e Galliis triremibus applicuit Civitatem Veterem et hac eadem die hora 24. ingressus est Urbem. Rediit^d omnino re infecta
quoad dictam pacem⁶; sed cum hoc medio tempore Caesariani in regno Neapolitano contra pontificem arma moverint⁷, duxit ipse cardinalis in eisdem triremibus 1500 pedites Guascones, quos in auxilium pontificis rex Gallorum mittit, item 300 millia aureorum ab ipso eodem rege ad ipsum pontificem missa. Rediit cum eodem card. Caraffa etiam
card. Pisanus⁸.

Reditus cardinalis de Pisis e Germania.

Iverat (ut superius demonstratum est) R^{mus} D. Scipio Rebiba card. de Pisis legatus ad Caesarem eodem tempore, quo card. Caraffa ad Gallum missus fuerat, ut cum M^{te} S. eundem pacis tractatum haberet. Verum cum imperator intelligeret pontificem ad bellum se preparare, veritus ne id contra se fieret, ut ex multis argumentis colligere videbatur, ipsum cardinalem de Pisis ad se ire non permisit, quasi rem frustra tentaturum⁹. Itaque cardinalis ipse ex Helvetiis, ad quos iam pervenerat, in Galliam etiam ipse ad card. Caraffam profectus est, ac simul etiam nunc eisdem triremibus in Italiam reversus, Urbem hodie 9.^f dicti mensis **Septembris** ingressus est, ambo autem privatim.

^a sic.

^b cod. pontifice.

^c hic incipit alius ductus manus.

^d cod. redii.

^e sic habet Massarellus; manus posterior mutavit Pisanum.

^f corr. ex 8.

¹ Pyrrhus dell' Offredo detulerat litteras ducis Albae 21. Augusti datas, quae leguntur apud *Nores* Append. n. 19, p. 400—403 (et *State papers*, foreign series, Mary n. 530), cf. ibid. p. 112 ss.

² Cf. de consistorio Navageri litteras 11. Septembris datas in *State papers* VI, n. 607; *Nores* l. c. 123.

³ Capiebatur, dum e consistorio abiens scalas descendebat; cf. Navageri litteras 11. Septembris datas in *State papers* VI, n. 607; cf. *Nores* l. c. p. 122.

⁴ Cf. adnot. praecedentem et *State papers* VI, n. 588 589 596. Etiam collegio cardinalium Pyrrhus detulerat litteras, quae leguntur apud *Nores*, p. 403, cf. *State*

papers l. c. n. 596. Navagerus ait 8. Septembris captum esse secretarium marchionis Sariae ob epistulas interceptas, *State papers* VI, 609 (cf. *Nores* 180¹; Mary n. 536.

⁵ Cf. supra p. 290, l. 1; p. 291, l. 6 17.

⁶ Negotium pacis publicum erat, negotium foederis contra Philippum II faciendi secretum, cf. *Nores* 57 ss. *Duruy* 126 ss.

⁷ De hac re cardinalis eo tempore, quo apud regem erat, nil sciebat, sed foedus iam antea constabat.

⁸ Minime Philippus legatum ad se venire vetuit, sed cum card. Caraffa apud regem Gallorum quae voluerat obtinisset, non amplius agendum erat cum rege Hispaniarum. Cf. *Pieper*, Legaten I, 88 s.

Loca occupata a Cæsarianis in dictione ecclesiastica.

Dux autem Albę ulterius cum exercitu Caesareo progressus nonnulla loca ditionis ecclesiae occupavit, videlicet Pontemcorvum, Frisinonum, Riofredum, Baucum, Verulum, Valmontonem, Arsolem, et nunc est in oppugnatione Anagnię.

Ecclesia et monasterium b. Marię de Populo demolitur.

Hodie 9. dicti mensis **Septembris** 1556 ceptum est demoliri monasterium et ecclesia b. Marię de Populo prope portam Flamineam parte sinistra in ingressu Urbis¹. Idque fit, cum aliter pars illa Urbis ab hostium invasione muniri non possit ob proximum imminensem collem; prope dictum monasterium demoliuntur ultra 100 domus. Id aedificium monasterii et ecclesiae iudicio peritorum ad 200 millia aureorum pensum est.

* Eadem die ingressi sunt Urbem 1500 pedites Guascones, quos R^{mus}^{45v} D. Caraffa secum e Gallia duxerat. Datur eis hospitium et custodia civitatis Leoning.

Pontifex defraudatur in descriptione militum.

Describi mandaverat pontifex mensibus praeteritis pedites et equites, ut impetum Caesarianorum sustinere valeret, iamque ad 17 millia peditum se conscriptos habere arbitrabatur; ii autem cum recensiti fuissent, inventi sunt 9 millia tantum². Itaque 8 millibus peditum pontifex defraudatus est; eius autem fraudis causam reiiciunt in ducem ---³.

* Die Martis 15. eiusdem mensis **Septembris** expugnatur ab exercitu Caesareo Anagnia civitas Campaniae. Quamobrem Urbs impletur trepidatione et timore maximo. Datur licentia exeundi Urbem mulieribus; viri prohibentur, sed clam multi exeunt bonaque omnia fere preciosa exportantur³.

Agitur de concordia cum duce Albę.

Die 16. dicti mensis destinatur ad ducem Albę procurator ordinis Praedicatorum, frater [Thomas Manriquez]^{b4} Hispanus, ut ab eo intelligat, quid consilii habeat in hoc bello sedi apostolicę inferendo⁵. Qui rediit die sequenti nulla cum conclusionē. Eadem vero die 17. **Septembris** remittitur ad ipsum ducem, ut dux ipse mittat unum aut duos ad Urbem ad exponendum, quid a pontifice pretendat aut desideret. Qua die delecti sunt a pontifice septem cardinales⁶, cum quibus missi a duce Albę de concordia agere debeant. Ii autem fuerunt Carpensis, Compostellanus, Moronus, Paceccus, Tranensis, de Pisis et Caraffa.

Die autem 19. Sabbati idem procurator Urbem revertitur una cum Francisco Pacecco, ipsius ducis a secretis, missus ad pontificem, ut rem ipsam concordię pertractet.

Conditiones petitę a duce Albę pro concordia cum pontifice.

Die vero dominica 20. dicti mensis supradicti septem cardinales congregantur apud D. Compostellanum, coram quibus praefatus Franciscus Paceccus, nuncius ducis Albę, exposuit ea, quę petit ipse dux nomine Philippi regis Neapolitani a pontifice, ut res belli componantur. Sunt autem quę sequuntur, videlicet:

quod S^{tas} S. recipiat regem Philippum ut filium et erga eum ut pater se gerat, et eum habeat^o eo loco, quo | habet alios reges;

quod non gerat bellum aliquo tempore contra ipsum regem aut eius regna et dominia, neque se socium belli alicui se adiungat;

^a deest nomen, sed lacuna indicatur.

^b lacuna in cod.

^c cod. habeo.

¹ Dux Albae scribebat pontifici, ut templum servaretur, nam ipsum Urbem, si quando Romam aggressurus sit, minime ab ea parte invasurum. *Nores* p. 125. Etiam de ecclesiis S. Pauli extra muros et S. Crucis in Ierusalem destruendis sermo erat, cf. *State papers* VI, n. 631, p. 646.

² Etiam Navagerus scribit 12. Septembris duplicem numerum militum, quam existebant, in scriptis fuisse, *State papers* VI, n. 609, p. 610.

³ Cf. Navageri litteras 12. Septembris datas in *State papers* VI, n. 609; ibid. n. 620, p. 628; *Nores* p. 130.

⁴ Nomen desumpsi ex *Nores* p. 132, cf. Navagerum (16. Septembris) in *State papers* I. c. n. 616, p. 621.

⁵ Eadem die Franciscus Commendonius episcopus Cephaloniensis mittebatur Urbinum, Ferrariam, Venetias Parmamque auxilium petiturus, cf. Navagerum (16. Septembris) in *State papers* VI, n. 616, p. 622; *Pieper*, *Legaten* I, 89 190 193.

⁶ Primo erant teste Navagero (19. Septembris, *State papers* I. c. n. 620, p. 628) quattuor, quibus addebantur postea alii tres (22. Septembris, *State papers* n. 626, p. 637).

quod liberet omnes captivos et fideiussiones datas a subditis Caesaris relaxet, et eis bona ablata quaecumque restituat;

quod [recipiat in gratiam Marcum Antonium Columnam et restituat ei statum]^{a1};

quod non muniat aliquem locum in confinibus regni Neapolitani;

quod recipiat in gratiam Ascanium a Cornea eique omnia ablata restituat;

quod detur aliqua condecens cautio seu fideiussio, ut supradicta omnia observentur.

Deputati agunt de controversiis componendis.

Die lunę 21. eiusdem mensis supradicti septem cardinales deputati iterum conveniunt et conditiones a duce propositas examinant et tandem decernunt expedire, ut Compostellanus et Caraffa eant ad ipsum ducem Albę, ut rem melius pertractent.

Die autem [Martis] 22. iidem deputati conveniunt coram pontifice, qui laudavit decretum in hesternā congregatione factum de colloquio ditorum duorum cardinalium cum duce Albę habendo, et ita concluditur, et nuncius Albę praedictus remittitur cum hac conclusione ad eius dominum. At cum dies Iovis [24. Septembris] advenisset, quę constituta fuerat ad ipsum colloquium habendum, ob quasdam suspiciones, quę exortę sunt, et quia revera parum spei de concordia habebatur, cum nimis asperę essent conditiones a duce petitę neque ullo modo pro pontificis dignitate adimpleri possent, iter ipsorum cardinalium retardatur, omnia turbantur, de pace desperatur².

Religiosi in munitione Urbis laborant.

Eadem die 24. Septembris edicitur nomine pontificis, ut religiosi omnes cuiuscumque ordinis ad propugnacula munienda et fossas Urbis fodiendas per classes in dies accedant; hodieque primum opus ipsum aggressi sunt³.

Metus Romanorum et Urbis trepidatio.

Verbis exprimi non potest, quam maxima trepidatio in Urbe fuerit, quam ingens 46v metus Romanos invaserit ob repentem hunc exercitus Caesarei^b adventum, ita ut omnes Urbem derelinquere proposuerint nihilque aliud quam de fuga cogitent et clam Urbem exeant nullaque ratione retineri possunt^c: adeo effeminati effecti a veris eorum progenitoribus declinaverunt. Ad hunc timorem minuendum R^m card. Caraffa hodie 24. Septembris Urbem moratum accessit (prius enim hospitabatur apud pontificem in palatio apostolico), ut eidem fortunę una cum Romanis se subiici velle declaret⁴.

* Die Veneris 25. Septembris ingrediuntur Urbem 300 pedites Germani, qui e Montealcino a Gallis in auxilium pontificis mittuntur⁵.

* Die Sabbati 26. dicti mensis Septembris exercitus Caesareus Tibur tinam civitatem occupant⁶, pontificique milites eis non expectatis inde aufugiunt⁶.

* Die lunę 28. eiusdem mensis habetur consistorium secretum, in quo inter caetera lectę sunt litterae regis Philippi ad pontificem, filialis obedientiae plenae⁷. De quo conqueritur pontifex, cum ipsius regis exercitus iam Urbem obsadat.

Secretariatus D. Bini divisio.

Hodie 29. Septembris in festo S. Angeli R^m card. Caraffa mandavit nomine pontificis, dividi inter D. Antonium Florebellum et me Angelum Massarellum portionem secretariatus, quam habebat D. Binus de Binis, cum prius die lunę praeterito nos eidem

^a lacuna in cod. ultra unius lineae spatium.

^b cod. Caesari.

^c sic.

¹ Supplevi ex *Noves* p. 363, cf. 132 s. Card. Caraffae iudicium de condicionibus v. *State papers* VI, n. 646, p. 672 s.

² Cf. *State papers* VI, n. 626; *Noves* p. 133 s.

³ Cf. Navagerum (26. Sept.) in *State papers* VI, n. 631.

⁴ Habitabat ad S. Marcum, cf. Navagerum (16. Septembris) l. c. n. 620, p. 628. *Noves* p. 135.

⁵ »Ma nè questo [quod card. Caraffa iverat habitatum in Urbe], nè li trecento Tedeschi che erano a Montealcino, entrati nel medesimo tempo in Roma [cf. *State papers* VI, n. 631, p. 648] nè il marescial

di Monluc, che soppraggiunse pure allora [l. c. 607], ... sollevava punto gli animi oppressi dalla viltà e dal timore.« *Noves* p. 135.

⁶ »Francesco Orsino, che v'era dentro con non più di quattrocento fanti Italiani, conoscendo non potersi difendere con sì poca gente, per la debolezza della muraglia e per la grandezza del circuito«, ex oppido discessit, *Noves* p. 138 s.

⁷ Postea Philippus per uxorem, reginam Mariam, saepius scribebat pontifici, »n'ayant osé prendre la hardiesse d'écrire à Sa Sainteté«. Cf. *Duruy* p. 233. De consistorio cf. *State papers* VI, n. 636, p. 654.

cardinali S. S^{tas} multis paternis verbis commendaverit, et antea die 19. eiusdem sabbato scripturis seligendis (fide plurimum commendata) praefecisset, quod et die dominica 16. Augusti mihi praesignaverat¹.

Expugnatur Vicum Varronis a Caesarianis.

*Die Iovis 1. Octobris dicti anni 1556 expugnatur ab exercitu Caesareo oppidum Vici Varronis. Et successive alia castra circumvicina omnia in potestatem dicti exercitus veniunt, ita ut hodie nonnisi Pallianum et Velletrum in tota Campania et fere Sabina sub fide ecclesiae persistat. Et exercitus ipse usque ad menia Urbis depraedando percurrit, cum equitatu plurimum valeat².

Placentia restituitur duci Octavio Farnesio.

Die lunę 19. dicti mensis Octobris Octavius Farnesius dux Parmę et Placentiae ipsam civitatem Placentinam ei a rege Philippo, Caroli V imperatoris filio, post novennium, a trucidatione scilicet Petrialloysii eius patris, retenta arce, restitutam solemniter primum intrat et eius possessionem ac dominatum accipit, id ei Christophoro Madrutio card. Tridentino, Mediolani produce, nomine regio tradente³.

*Die Martis 27. Octobris equites pontificii, habito conflictu^a cum Caesarianis extra portam Urbis Maiorem ad 4 milliaria, centum circiter ex suis amiserunt⁴.

*Die Iovis 29. dicti mensis D. Nicola dominus Pitilliani incarceratur in arce S. Angeli, quod secreta commercia ac tractatus cum Caesarianis haberet⁵. Is a nonnullis annis oppidum ipsum Pitilliani cum quibusdam aliis ad eum comitatum pertinentibus, expulso patre, qui etiam hodie vivit, occupavit.

*Die Veneris 30. dicti mensis habetur consistorium secretum, in quo inter caetera D. Franciscus Franchinus creatur episcopus Massetanus⁶ per cessionem commendę card. Alexandri de Farnesio.

Sacra in festo omnium sanctorum et commemoratione defunctorum.

*Die sabbati ultima Octobris in vigilia festivitatis omnium sanctorum decantantur vespere solemnes in sacello pontificio. Mane autem in ipso festo celebravit missam solemnem R^{mus} D. Ioannes card. Bellaius episcopus Ostiensis, sacri collegii decanus.

Et eadem die hora 21. dicuntur vespere et mattutinae^a pro defunctis, et mane subsequenti missa, quam celebravit R^{mus} D. Rainuccius Farnesius card. S. Angeli, maior poenitentiarius.

His omnibus, excepta missa pro defunctis, interfuit pontifex et cardinales caeterique omnes etc.

Exercitus papae extra Urbem educitur.

Die dominica 8. eiusdem mensis Novembris cum Caesariani posuissent eorum castra prope Ostiam ad flumen Tyberis, educuntur extra Urbem ex nostris militibus 5 millia peditum et quingenti equites cum sex tormentis bellicis⁷. Qui prope dictum flumen e regione Caesarianorum castrametati sunt.

^a sic.

¹ His verbis videtur significari Binum amisisse gratiam pontificis ideoque munere privatum esse. Ex hac Massarelli relatione saltem scimus tempus, quo Binus desiderit esse secretarius. Cf. *Sichel*, Ein Ruolo di famiglia des Papstes Pius IV, in *Mitteilungen des Instit. f. österr. Geschichtsforschung* XIV (Innsbruck 1893), 580 s., cf. *Pieper*, Legaten I, 189.

² Cf. *Nores* l. c. 139 ss. De novo Urbis gubernatore 2. Oct. instituto (archiepiscopo Senarum) cf. *State papers* VI, n. 641.

³ Cf. *Nores* 143 s. Articuli inter Philippum regem et ducem Octavium constituti leguntur in *State papers*, Venice VI, n. 625; cf. *Foreign series*, Mary, n. 551.

⁴ Il conte Baldassarre Rangone, che aveva avuto avviso che la vettovaglia veniva da Tivoli senza scorta,

uscì di porta Maggiore con centocinquanta cavalli per farne preda; ma . . . furono tutti presi a man salva con il Rangone. » *Nores* l. c. 141 s.

⁵ » Avendo scoperto [pontifex], che Nicola Orsino conte di Pitigliano, fatto generale della cavalleria dopo Giulio Orsino [cf. *State papers*, *Foreign series*, Mary, n. 540], era tornato di Francia non ben contento del re, sospettando per altri indicii della sua fede, il fece con alcuni dei suoi rinchiudere in castello, dieci giorni appunto dopo che il card. di Trento restituì Piacenza al duca di Parma. » *Nores* l. c. 144. Cf. *State papers* VI, n. 636 647 726 754 770 1070.

⁶ Franchinus erat secretarius ducis Octavii Farnesii, cf. supra p. 276, l. 10.

⁷ Ita conclusum erat in concilio coram card. Caraffa 7. Novembris habito, de quo cf. *Ribier* II, 664 s.

Die autem Iovis 12. dicti mensis ipsi Caesariani, perfecto ponte paulo infra Ostiam, flumen duo millia traiciunt et insulam, quae prope dictam Ostiam a flumine efficitur, occupant. | Quare pontificii ripam eius partis fluminis, quae minor est, usque ad mare aggeribus muniunt atque ita transitum Caesarianis prohibent.

Ostia expugnatur a Caesarianis.

Die sabbati 14. dicti mensis Caesariani ceperunt oppugnare Ostiam sex tormentis bellicis, duobus ab insula et 4 ab ulteriori parte fluminis. Quod et diebus dominica, lunę et Martis fecerunt. Tandem die Mercurii 18. dicti **Novembris** expugnatur¹.

*Die Martis 17. eiusdem mensis **Novembris** habetur signatura publica pontificis.

*Die Veneris 20. dicti mensis **Novembris** constituuntur induciae 10 dierum inter pontificium et Caesarianum exercitum. Quae induciae per tubicines utriusque exercitus publice ac solemniter in Urbe et in ipsis exercitibus publicantur².

Tractatus pacis et colloquium inter card. Caraffam et ducem Albae.

Ut autem hoc tempore induciarum de pace etiam ageretur, idque ut commodius fieri posset, decernitur habendum esse colloquium inter Carolum card. Caraffam pontificis nomine et ducem Albae, Caesarei exercitus imperatorem. Quare die dominico 22. dicti mensis **Novembris** ipse card. Caraffa ex Urbe discedens profectus est ad exercitum pontificium prope Tyberim e regione Ostiae castra habentem.

Signatura papae.

*Die Martis 24. dicti mensis **Novembris** habetur signatura pontificis a prandio hora circiter 20. Nam etsi pontifex decrevisset eam habere ante prandium, ut hactenus a S^{to} S. et ab eius praedecessoribus semper observatum est, cum tamen esset iam hora 18., antequam omnes convenissent, pontifex prius prandium facere voluit, in quo habuit omnes cardinales ad ipsam signaturam deputatos, qui sunt de Medicis, Sarracenus, Puteus, Mignanellus, Tranensis et de Pisis seu Motulanus, dato etiam prandio omnibus referendariis.

Colloquium inter card. Caraffam et ducem Albae.

Eadem die Martis R^{mus} D. card. Caraffa et dux Albae convenerunt in insula, quę a Tiberi e regione Ostię efficitur, ibique colloquuti sunt a 19. usque ad 23. horam, egeruntque amice et fraterne de concordia ineunda inter pontificem, Carolum imperatorem et Philippum regem Neapolitanum. Magnamque spem de pace concepimus, cum dux ipse iam longe mitior factus equiores condiciones et offerat et se accepturum ostendat³.

*Die Veneris 27. eiusdem mensis **Novembris** habetur consistorium secretum, in quo pontifex retulit ea, quae colloquuti fuerant card. Caraffa et dux Albae; et tandem conclusum est faciendas inducias alias 40 dierum⁴.

*Die 29. dicti mensis [**Novembris**], dominica prima adventus Domini, celebravit missam consuetam in sacello Sixti R^{mus} D. archiepiscopus Senensis praefectus Urbis. Oravit quidam monachus Dominicanus.

*Hac die 29. mensis Novembris incipiunt induciae 40 dierum inter exercitum pontificium et Caesareum, hac conditione, ut liceat cuique ad utrumque exercitum et ad loca per utrosque possessa libere commeari.

^a in marg. superiori Massarelli manu scriptum legitur: 1556.

¹ Descriptionem expugnationis dat *Nores* p. 150. — Die 14. Novembris 1556 mortuus est Ioannes della Casa, pontificis et cardinalis Caraffae secretarius intimus, cf. vitam eius in *Opere di Gio. della Casa* (ed. Neapol.); Pieper, Legaten I, 188.

² Induciae concluderentur et promulgabantur 19. Novembris, cf. *Ribier* II, 668; *State papers* VI, n. 713; *Nores* 152 ss.

³ Cf. *State papers* VI, n. 726. 735; *Nores* 154.

⁴ Cf. *State papers* l. c. n. 732, p. 821.

Iubileum pro pace.

Die lunę **ultima Novembris** in festo S. Andreę pontifex publicavit iubileum et indulgentiam plenariam orantibus pro pace principum christianorum. Ipse autem pontifex hoc mane celebravit in sacello Sixti, assistentibus cunctis cardinalibus, cum quibus absoluta missa ivit processionaliter ex dicto sacello Sixti per plateam S. Petri ad ecclesiam ipsius b. Petri, decantantibus cantoribus laetaniis^a. In altari autem b. Petri S^{tas} S. dixit orationem pro pace. Postea in sacello divi Andreę ostenditur eiusdem apostoli caput. Deinde ante altare sacramenti pontifex benedixit populum et domum reversus est.

Missa dominica secunda adventus et dominica tertia.

Die **6. Decembris**, dominica secunda adventus Domini, celebravit missam pontificalem R^{mus} D. episcopus Interamnensis, sacrista apostolicus. Oravit procurator ordinis Minorum Conventualium.

Dominica autem tertia, quae dicitur *Gaudete*, **13.** eiusdem mensis, celebravit R^{mus} D. Ioannes card. Moronus. Nam hac tertia dominica cardinalis celebrare consuevit. Oravit autem quidam monachus Augustinianus¹.

Recessus card. Caraffae ex Urbe Venetias versus etc.

Die Martis **15.** dicti mensis R^{mus} D. Carolus card. Caraffa recessit ex Urbe Venetias, Ferrariam et Bononiam versus, ut cum dominis Venetis et duce Ferrariensi de auxilio dando sedi apostolicae in bello contra regem Neapolitanum ageret².

*Die Mercurii **16. Decembris** habetur consistorium secretum, in quo inter cetera card. Ferrariensis cessit ecclesię^b Mediolanensi in favorem Philippi episcopi Salutarum, et ea ecclesia datur ipsi cardinali cum ea pensione, quę utriusque ecclesiae redditus aequales faceret.

Card. Caraffa legatus ad principes Italiae.

48v

Die **20. Decembris**, quę fuit dominica quarta adventus Domini, cum cardinales convenissent pro missa consueta celebranda, antequam in sacellum irent, habetur congregatio eorum generalis, in qua card. Caraffa constituitur legatus de latere ad omnes principes et quoscumque alios, ad quos in Italia declinare contigerit, ut quę de auxilio sedi apostolicę praestando vel aliis de rebus acturus est, non privato solo pontificio, sed ipsius etiam sedis nomine agat³. Deinde itur in sacellum, ubi R^{mus} D. sacrista apostolicus iterum celebravit, habuitque orationem procurator Carmelitarum.

*Die Mercurii **23.** eiusdem mensis [**Decembris**] habetur consistorium secretum, in quo providetur quibusdam abbatibus in Gallia, et datur pallium archiepiscopo Nazareth[ano].

Sacra in vigilia et festo Nativitatis Domini.

Die Iovis **24.** dicti mensis **Decembris**, in vigilia nativitatis Domini, celebrantur vespere solemnes in sacello Sixti, cum pontifex eis non interesset ob pluviam et aerem turbulentissimum; alias enim celebrari solent in ecclesia b. Petri et pontifex adesse consuevit.

Hora autem circiter 3. noctis decantantur mattutine in eodem sacello. Quibus absolutis celebravit hora 5. noctis vel circa missam R^{mus} D. Scipio card. de Pisis. Quibus interfuerunt quamplurimi cardinales. Pontifex autem ob eandem causam abfuit.

Mane vero hora consueta, nempe 18., pontifex ipse celebravit tertiam missam solemnem in eodem sacello (non enim itur in ecclesiam b. Petri ob praedictam causam), evangelium autem decantavit card. Sabellus. Missaque absoluta pontifex communicavit cardinales diaconos et eius familiares atque etiam oratores.

^a cod. laetaniis.

^b sic.

¹ Firmanus f. 182: »1556, 14. Decembris Ill^{mus} D. Carolus card. Caraffa creatus fuit legatus per totam Italiam.«

² Hic verus erat finis legationis; verbis autem declarabatur cardinalem mitti ut gratias ageret Venetis

pro pace procurata, cf. *State papers* VI, n. 763 767 768 769. De legatione omnino cf. ibid. n. 778 784 785; *Duruy*, Le card. Caraffa p. 207 ss 379; *Noves* p. 156 s.

³ Cf. *State papers* l. c. n. 769.

Sacra in festivitibus ss. Stefani et Ioannis Evangelistae.

Die autem sabbati 26. dicti mensis, in festo s. Stefani prothomartyris, celebravit in sacello pontificio R^{mus} D. Ioannes card. Moronus. Et die dominico in festo s. Ioannis Evangelistae R^{mus} D. Scipio Rebiba card. de Pisis, et in utroque festo habitae sunt orationes.

* Die Iovis **ultima** dicti mensis **Decembris**, in vigilia circumcisionis Domini, 5 decantatae fuerunt vespere consuetae in sacello pontificio.

Quibus absolutis novi magistratus et officiales Urbis praestiterunt iuramentum fidelitatis coram S^{mo} D. N., uti moris est.

Incipit annus MDLVII.

In Dei nomine amen. Anno Domini 1557 die 1. **Ianuarii**, in festo circumcisionis Domini, celebravit sacra solemnia in sacello pontificio R^{mus} D. Rodolphus 10 Pius card. Carpens.

* Die Martis 5. eiusdem mensis, in vigilia epiphaniae, et die 6. in festo, celebrantur vespere et missa de more in sacello pontificio. Missam celebravit R^{mus} D. Georgius card. de Armagnac, Gallus.

Ostia recuperatur a militibus pontificiis.

Die Veneris 8. dicti mensis **Ianuarii** completi sunt 40 dies induciarum inter 15 exercitum pontificium et Caesareum. Quare eadem die pontificii Ostiam, quam 100 Hispani detinebant, obsident, et die dominica 10. eiusdem mensis eam per deditionem recipiunt¹.

Locus munitus ab Hispanis in ostio Tyberis expugnatur a pontificiis.

Recepta Ostia exercitus ecclesiae ad locum, quem Hispani in ostio Tyberis ex 20 aggere construxerunt ac strenue munierunt, ut adventum navium ad Urbem prohiberent, expugnandum se contulit, eumque die dominica 24.² eiusdem mensis **Ianuarii** per deditionem capiunt, hac conditione, ut milites liberi exirent, res quas possent secum deferrent, ac uno ex quinque tormentis bellicis. Inventa est ibi magna copia vini ac frumentum et caeterarum rerum ad usum belli pertinentium, inter quae fuere 4 maiora 25 tormenta bellica. Quae omnia ad Urbem magno plausu deferuntur.

Audientia publice data primum a Paulo papa IV.

Die Mercurii 27. eiusdem mensis **Ianuarii** hora 20. S^{mas} D. N. Paulus papa IV ad maiorem commoditatem eorum, qui commode ad praesentiam S^{his} S. venire non possunt, maxime pauperum et miserabilium personarum, decrevit singulis mensibus semel publicam audientiam dare. Quare hodie primum in aula magna palatii apostolici, quae dicitur regum, indutus pontificaliter pluviali et mitra, ipsam audientiam publicam 30 dare cepit, praesentibus cardinalibus deputatis sacrae inquisitionis, videlicet Rodolpho, Carpeni, Ioanne Compostellano (qui abfuit ob infirmitatem), Bernardino Tranensi, Scipione de Pisis, [Ioanne Suavio]^a Reomano et Ioanne Antonio Capisucco; item cardinalibus, qui praesunt signaturae papae, qui sunt: Ioannes Angelus Medices, Iacobus Puteus, Ioannes Michael Sarracenus, Fabius Mignanellus, Bernardinus Tranensis, Scipio de Pisis 35 et Ioannes Reomanus; item Raynuccio summo poenitentiario, dicto S. Angeli, Friderico de Cesis summista, Alexandro Farnesio vicecancellario (hic aberat extra Urbem), item Ioanne Bellayo collegii decano, Ioanne Morono, primo presbytero, Guidoascanio de S. Flora, camerario ac primo diacono, et Iacobo de Sabellis, secundo diacono, assistentibus papae Petrus^b Paceccus, camerarius collegii, Carolus Caraffa, praefectus negotiis 40

^a lacuna in cod.

^b sic etiam in sequentibus.

¹ Non 31. Decembris, ut vult Nores p. 169 eumque secutus Duruy p. 221, induciarum finis erat, sed cum 29. Novembris incepissent, 8. Ianuarii. — Dux Palliani et Petrus Strozzius cum 6 milibus peditum et 800 equitibus Ostiam venerant, cf. Nores p. 169. — Plura

de obsidione et expugnatione aliaque quae his diebus acta sint narrat Navagerus in *State papers* n. 781 ss.

² Massarelli relationibus corriguntur quae narrant Nores p. 169 et Duruy p. 221 de diebus, quibus capta sint Ostia aliusque locus munitus.

pontificiis; item omnibus magistratibus Urbis, referendariis, advocatis consistorialibus et 4 secretariis pontificiis, videlicet Ioanne Barengo, Antonio Florebello Mutinensi, Caesare Gloriero Romano et me Angelo Massarello Septempedano, qui petitiones querelantium et decreta S. S^{ti} adnotabamus¹. Hodieque audiuntur 45².

5 *Die Martis 2. Februarii, in festo purificationis b. Mariae virginis, celebravit in sacello pontificio R^{mus} D. Scipio card. de Pisis, distributis prius candelis per pontificem.

Deputati ad formandum processum privationis Caroli V imperatoris et Philippi regis Neapolitani.

Die Veneris 12. eiusdem mensis Februarii pontifex deputavit ac delegit ad formandum processum excommunicationis et privationis Caroli V imperatoris et Philippi 10 eius filii, regis Angliae et Neapolis, ob felloniam et rebellionem commissam contra pontificem et sedem apostolicam in bello ei inferendo et ob alias causas, R^{mus} D. Scipionem Rebibam Siculum, presbyterum card. de Pisis nuncupatum, R^{mus} D. Anibalem Buzutum Neapolitanum, archiepiscopum Avenionensem, R^{mus} D. [Ioannem]^a Beroaldum episcopum Thelesinum, R^{mus} Vilhelmum Serletum Apulum, prothonotarium apostolicum, 15 D. Bartholomeum Camerarium Beneventanum, consiliarium et commissarium generalem S. S^{ti}, D. Antonium Florebellum Mutinensem, et me Angelum Massarellum Septempedanum Picentem, secretarios S. S^{ti}, ac etiam D. Alexandrum Palanterium, procuratorem fiscalem. Qua in electione omnium ordinum homines habentur, videlicet cardinalis, archiepiscopus, episcopus, prothonotarius, presbyter Florebellus, clericus ego, 20 uxoratus fiscalis, solutus commissarius. Et die sabbati [13.] supradicti primum congregantur coram cardinali de Pisis³, ubi communiter omnium consensu decretum est, supersedendum pro nunc ab ipso processu, et id S. S^{ti} suadendum⁴.

Vicus Varronis expugnatur ab exercitu pontificis.

Die dominica 14. eiusdem mensis Februarii exercitus ecclesie expugnavit ac diripuit Vicum Varronis seu Vicovarium vulgo dictum, castrum munitissimum in 25 Sabina, trucidatis 400 Hispanis et Germanis, qui illud nomine Philippi regis occupaverant, ducibus exercitus Ill^{mus} DD. Ioanne Caraffa, duce Palliani, et Petro Strozio Florentino, marescalco de la Marcia regni Franciae. Et die lune 15. dicti mensis praesentantur pontifici duo signa militaria ibidem capta, et nonnulli nobiles captivi⁵.

30 *Die Martis 23. eiusdem mensis Februarii pontifex dedit secundam audientiam publicam in eodem loco et praesentibus supra in alia audientia nominatis. Audiuntur hodie 19.

Caroli card. Caraffae legati, et ducis Guisiae, generalis exercitus pontificii et Gallorum, <in Urbem ingressus>^b.

Die Martis 2. mensis Martii dicti anni 1557, qui fuit dies carnisprivii, R^{mus} D. Carolus card. Caraffa, pontificis ex fratre nepos, qui legatus egit Venetiis, Ferrariae et ad alia loca Italiae, ad quae declinavit pro auxilio contra regem Philippum 35 Neapolitanum implorando, ingressus est Urbem, et cum eo Ill^{mus} D. [Franciscus]^a dux Guisae capitaneus generalis Henrici II regis Gallorum in Italia, ac etiam foederis seu ligae, quae facta est a pontifice pro tuitione ac recuperatione status ecclesiastici contra Carolum V

^a lacuna in cod.

^b cod. urbem ingrediuntur.

¹ Codex archivi Vaticani Arm. XI, tom. 45, f. 1—28 continet acta harum audientiarum Massarelli manu scripta, a mense Ianuarii usque ad mensem Novembrem 1557, quorum in fine exponit secretarius, cur non reliqua sequantur: »nam ego Angelus Massarellus, qui eas uti secretarius S. S^{ti} adnotabam, creatus fui a B^{no} S. episcopus Thelesinus (die scilicet 15. mensis Decembris subsequentis [cf. infra ad 14. et 15. Dec.]), et ita decreta ipsa in dictis audientiis publicis non adnotavi. Reliqua autem videri possunt apud D. Caesarium Glorierium, qui ea perpetuo descripsit.»

² Noves p. 172 adeo congruentem huius audientiae

descriptionem assistantiumque enumerationem exhibet, ut vix credi possit eum Massarelli diarium hoc non prae oculis habuisse. Cf. Navageri relationem 30. Ian. datam in *State papers* l. c. n. 807, p. 936.

³ Huc usque relatio haec ad verbum paene legitur apud Noves p. 172. Cf. *Duruy* 221.

⁴ Cf. Navageri litteras 10. Aprilis 1557 datas in *State papers* VI, n. 855, et alias 8. Maii datas, ibid. n. 879, denique 15. Maii datas, ibid. n. 888 889.

⁵ Papa 200 captivis Hispanis libertatem ultraque senos iulios quos vocant singulis donabat. Cf. Noves p. 170. *Duruy* 221. *State papers* VI, n. 816 820.

50^r imperatorem et Philippum regem Neapolitanum, et ad invadendum ipsius Philippi regnum in poenam violati homagii etiam per eum ipsi summo pontifici praestiti. Ob quæ ipse rex Galliae misit in Italiam ipsum ducem Guisae cum 12 millibus peditum, 6 Helvetiorum et 6 Vasconum, et 450 gravis et 1500 levis armaturae equitibus. Qui exercitus nunc est in Flaminia, ut inde in Picenum et deinde in Aprutium proficiscens regnum prae- 5 dictum invadat, additis Italis peditibus et equitibus, qui nunc sunt in Campania pro pontifice.

Recepti sunt ipse cardinalis et dux maximo cum honore, iveruntque eis obviam omnes principes et nobiles Urbis cum familiis pontificis et cardinalium. Descenderunt apud S. Petrum in palatio apostolico, statimque pontificem adeuntes eius pedes de- 10 osculati sunt, a quo nullo non honoris, benevolentiae, amoris, affectus animi argumento recepti fuerunt¹.

* Die Mercurii 3. dicti mensis **Martii**, quæ fuit dies cinerum, celebravit in sacello pontificio R^{mus} D. Raynucius card. S. Angeli (cui uti summo poenitentiario hoc munus hodiernæ celebrationis, sicuti in Parasceve et in commemoratione defunctorum incumbit) oravitque Don ---^a Martinengus de Brixia, societatis Iesu. Interfuit sacris dux 15 Guisae supradictus, cui datus est locus post diaconos cardinales supra ducem Palliani, et aquam post datum cinerem pontifici in lotionem manuum exhibuit².

Sacra in dominicis quadragesimæ.

Die 6. **Martii**, dominica prima quadragesimæ, fiunt sacra in sacello pontificio. Celebravit episcopus assistens, oravit procurator ordinis s. Mariae Servorum. Qualibetque die dominica sacra in eodem sacello peraguntur, celebrante aliquo ex praelatis assisten- 20 tibus, et orante aliquo ex procuratoribus religionum iuxta eorum ordinem, excepta dominica quarta quadragesimæ, quæ *Laetate* dicitur, in qua celebrat presbyter cardinalis, et dominica palmarum, in qua similiter cardinalis celebrat, sed oratio non habetur.

〈Obitus card. Borbonii.

Die 10.^b huius mensis **Martii** obiit in Galliis Ludovicus episcopus Prænestinus card. de Borbonio, Gallus, a Leone X anno 1517 creatus^c. 25

Creatio tertia cardinalium per Paulum papam IV.

Die lunae 15. [**Martii**] 1557 S^{mus} D. N. Paulus papa IV creavit 10 cardinales Romæ in palatio apostolico apud S. Petrum, quorum nomina sunt quæ sequuntur, videlicet: Thaddeus de Gaddis Florentinus, archiepiscopus Consentinus, aetatis 35 annorum, utriusque iuris doctor.

Antonius Trivultius Mediolanensis, episcopus Tholonensis, nuncius apostolicus apud 30 Venetos, utr. iuris doctor, annorum 40.

Laurentius Strozius Florentinus, episcopus Biterensis, aetatis 30 annorum circiter, absens in Gallia.

Virgilius Rosarius, episcopus Isclanus, patria Spoletanus, vicarius papae in Urbe, annorum circiter 60, utriusque iuris doctor. 35

Ioannes Bertrandus Gallus, custos sigillorum regni Franciae, absens in Gallia.

Michael Ghiselerius de Alexandria Lombardiae⁴, episcopus Nepesinus, ord. Praed., commissarius generalis officii sacre inquisitionis, sacrae theologiae magister, aetatis 60 circiter annorum.

Clemens Dolera de Monilia Genuensis, ord. Minor. de observ. generalis minister, 40 annorum circiter 62, sacrae theologiae magister — et ii septem presbyteri.

^a lacuna in cod.

^b numerus correctus est, nec legitur amplius quid antea scriptum fuerit.

^c add. in marg. f. 50^v inter 20. et 22. **Martii**.

¹ Cf. Nores p. 173 s. *State papers* VI, n. 825; Foreign. ser., Mary, n. 580. *Duruy* 222.

² Navagerus (*State papers*, Venice VI, n. 827) refert Silvestrum Aldobrandinum, primum [mortuo Ioanne della Casa] pontificis secretarium (qui antea fuerat fiscalis), excidisse e gratia pontificis et in propriam domum se recepisse. Cf. ibid. n. 831. Brevi postea card. Caraffae secretarius privatus, Alexander Martius

(de quo cf. supra p. 214²) incarcerabatur in castello S. Angeli (Navagerus 15. Maii 1557, *State papers* I. c. n. 899), et 7. Octobris eiusdem anni idem passus est Aldobrandinus, I. c. 1058. Omnium auctor erat dux Palliani, cf. infra adnotationem ad 6. Octobris.

³ Sine dubio nuntius mortis 20. vel 21. **Martii** Romam allatus erat.

⁴ Fuit postea pontifex Pius V.

Alphonsus Carafa Neapolitanus, pontificis ex filio fratris pronepos, protonotarius apostolicus, aetatis 18 annorum.

Vitellotius Vitellius Typhernas, alias de Civitate Castelli in Umbria, episcopus Typhernensis, utriusque iuris doctor, camerę apostolicę clericus, aetatis 28 circiter annorum.

5 Ioannes Baptista Consiliarius Romanus, pontificis familiaris, protonotarius apostolicus, aetatis annorum 63, bigamus, camerae apostolicę praesidens — et ii tres diaconi¹.

*Eadem die 15. Martii hora 1. noctis pontifex imposuit manu propria biretta rubra capitibus septem ex dictis cardinalibus in Urbe praesentibus, videlicet de Gaddis, Spoletano, Alexandrino, Araceli, Neapolitano, Vitellio et Consiliario.

Memor [esto !].

10 Die Mercurii 17. dicti mensis Martii, cum A[lphonsus] car[dinalis] Nea[po-
litanus] [ceremonias] didicerit et eas experiretur, indutus cardinalitiis solemnibus vestibus, tanquam in sacello pontificio obedientiam (uti moris est) pontifici praestaturus*, et serio rem acturus, pontificem me gest[antis] manus reverenter deosculatus est et caetera munia, quae pontifici debentur, exhibuit.

15 *Die sabbati 20. eiusdem mensis Martii habetur consistorium publicum, in quo pontifex dedit pileos rubeos solemniter septem cardinalibus superscriptis in Urbe praesentibus^b.

Clauditur os septem cardinalibus supradictis, et fit disputatio super matrimoniis clandestinis dissolvendis.

Die lunę 22. eiusdem mensis Martii hora 20. habetur congregatio generalis cardinalium, in qua vocantur aliquot praelati et diversi ordinum regulares sacre theologiae magistri ac pontificii ac civilis iuris doctores, qui dixerunt sententias super articulo 20 eis ad discutiendum proposito, videlicet an pontifex possit dirimere matrimonia clandestina et alia non sequuta copula. Haec autem disputatio ideo fit, cum filius magni contestabilis regni Franciae dederit clam fidem cuidam mulieri nobili reginae inservienti ac promiserit se eam in uxorem ducturum, et actu per verba de praesenti duxit, pater autem 25 eius dissolutionem huius matrimonii petit, ut dicto eius filio det in uxorem filiam naturalem Henrici II Gallorum regis².

In qua congregatione clauduntur ora septem cardinalibus supradictis in Urbe praesentibus. Item eriguntur tres montes super gabella solutionis unius quadrantis pro qualibet libra carniū, quae venduntur in ditone ecclesiastica extra Urbem, unus 30 Bononiae, secundus Perusii, tertius Anconae.

Dantur tituli et aperitur os septem cardinalibus in Urbe praesentibus.

Die Mercurii 24. eiusdem mensis Martii habetur consistorium secretum, in quo, inter caetera, dantur tituli septem cardinalibus in Urbe praesentibus noviter creatis, eisque os aperitur. Tituli autem dantur ordine infrascripto, videlicet:

Thaddeus de Gaddis, archiepiscopus Consentinus, presbyter tit. S. Sylvestri, nuncupatus de Gaddis. 35

Virgilius Rosarius, episcopus Isclanus, presbyter tit. S. Simeonis, nuncupatus vicarius.

Michael Ghiselerius, episcopus Nepesinus, presbyter tit. S. Mariae supra Minervam, quae hodie erecta est in titulum, nuncupatus de Minerva.

Clemens de Monilia, generalis ordinis Minorum de observantia, presbyter tit. 51^r
40 S. Mariae in Araceli (quem titulum hac die reliquit Ioannes Michael card. Sarracenus, sumpto titulo S. Anastasiae), nuncupatus de Araceli.

Alphonsus Carafa, Neapolitanus nuncupatus, diaconus S. Nicolai inter imagines.

Vitellotius, Vitellius nuncupatus, diaconus SS. Sergii et Bacchi.

Ioannes Baptista, Consiliarius nuncupatus, diaconus S. Luciae in Septisolio.

^a sic.

^b Codex hic insert nuntium de obitu card. Borbonii a nobis p. 304, l. 24 positum.

¹ De cardinalium promotione eorumque qualitatibus cf. Navageri litteras 20. Martii datas in *State papers* VI, n. 837. Gallos parum contentos fuisse hac electione, quia duo tantum ex eorum natione electi essent, refert

idem l. c. Alias *Duray* p. 222 s., qui creationem valde placuisse Henrico II opinatur.

² Cf. Navageri litteras in *State papers* VI (27. Martii) n. 843; (8. Maii) 879; (28. Maii) 905.

*Die 28. Martii eiusdem, quae fuit dominica IV. quadragesimae, quae *Laetare* dicitur, celebravit missam solemnem in sacello pontificio R^{mus} D. Fabius card. Mignanellus. Pontifex detulit rosam auream; oravit procurator ordinis Carmelitarum.

<Die Martis 30. Martii datur tertia audientia publica, audiuntur 41.>^a

*Die lunę 5. Aprilis recessit ex Urbe Ill^{mus} dux Guisiae, capitaneus 5 generalis exercitus regis Gallorum et pontificis contra regem Neapolitanum, arripiens iter Picenum versus, ut exercitum, qui nunc est in illo agro, in Aprutium ducat¹.

*Die Veneris 9. eiusdem mensis Aprilis Ill. D. Antonius Caraffa marchio Montisbelli recessit ex Urbe, iturus ad exercitum regium et pontificium.

*Eadem die 9. Aprilis habetur consistorium secretum, in quo inter caetera 10 R^{mus} D. Alfonsus Caraffa, diaconus cardinalis S. Nicolai inter imagines, creatur archiepiscopus Neapolitanus patriae suae, ex quo nuncupatur vulgariter card. Neapolitanus^b.

51r

Optio episcopatum et titulorum cardinalium adimitur.

In consistorio secreto novissime habito, die scilicet 9. praesentis Aprilis mensis superius adnotati, factum fuit decretum, quod episcopatus, tituli et diaconiae cardinalium, 15 cum pro tempore vacare contingerint^a, non possint amplius (uti consuetum erat) optari a cardinalibus proximioribus ei, per quem episcopatus vel titulus vacaverit, sed ita vacent, uti alii episcopatus et beneficia ecclesiastica, ita ut ad meram pontificis collationem pertineant et cui pontifex voluerit, etiam si inferioris ordinis cardinalis sit, et episcopatus etiam ultimo presbytero vel cuivis diacono, conferre valeat, atque ideo nullus 20 presbyter cardinalis episcopus, nullusque diaconus cardinalis presbyter, pro libito (uti hactenus licuit) fieri aut consecrari possit absque pontificis consensu ac potestate.

Legatio card. Poli in Anglia et aliae legationes in ditionibus Caroli V imperatoris et Philippi regis Anglię et Neapolis revocantur.

In eodem consistorio die Veneris 9. praesentis mensis habito pontifex revocavit omnes legatos, nuncios, collectores, subcollectores, commissarios et alios quoscumque, 25 qui nomine sedis apostolicae in quovis loco regnorum, dominiorum et provinciarum Carolo V imperatori et Philippo eius filio, Angliae et Neapolis regi, subiectorum fuerint; et nominatim revocavit legationem R^{mi} D. Reginaldi presbyteri card. Poli in Anglia, tam eam, quę ei demandata est a Iulio III primo, et deinde a S^{mo} D. N. Paulo IV confirmata, quam eam quam cardinalis ipse habet iure archiepiscopatus Cantuariensis, cuius ecclesię archiepiscopus regni Angliae primas et legatus natus existit, ita ut cardinalis 30 ipse Polus nullo modo auctoritate apostolica eo in regno uti queat². Hoc fecit pontifex in odium ipsorum Caroli V imperatoris et Philippi regis, tanquam sedis apostolicae rebellium et hostium.

51r
(cont.)

*Die 11. Aprilis, quę fuit dominica palmarum, pontifex benedixit ac 35 distribuit palmas, celebravitque R^{mus} D. Ioannes card. Moronus, tit. S. Marię Transtyb., S. R. E. achipresbyter.

*Die lunę 12. eiusdem mensis Aprilis, hora 12. recessit ex Urbe D. episcopus Civitatis Pennę³ iturus prolegatus Bononiam, et cum eo ivit D. Herennius Perottus, Beneventanus oriundus, patria Romanus, amicorum omnium maximus gratissimusque. 40

*Eadem die Ill^{mus} D. Ioannes Caraffa, dux Palliani primus, recessit ex Urbe Neptunum versus, ut cum muniat vel solo equet, si munitionem non recipit, ne ab hostibus regiis iterum occupetur.

^a add. inter lines. ^b additur in vacua parte lineae: Caetera vide infra hoc [quodam] signo; quare adiungemus hic quae fol. 52r in codice sequuntur. ^c sic.

¹ De longa dilatione itineris cf. Navageri litteras 27. Martii datas in *State papers* VI, n. 843. Cf. ibidem n. 844 855, et maxime *Dunry* p. 223 ss.

² Causam revocationis pontifex ipse dixit esse, quod prius Philippus rex omnes sibi subiectos avocasset

Roma, cf. Navageri litteras 10. Aprilis datas in *State papers*, Venice VI, n. 855 856 et complures alias, maxime 889 890 (n. 933 narratur de inquisitione contra Polum instructa); foreign series, Mary, n. 586.

³ Thomas Consuberi, electus a. 1554, amotus a. 1561.

*Die 14. Aprilis eiusdem, quae fuit Mercurii sancta, celebrantur mattutine in sacello Sixti hora circiter 21., quibus pontifex defert cappam panni rosacei, nec habet assistentes cardinales, sed eorum loco duos praelatos, nec fertur in sede, sed it pedes.

Sacra in cena Domini et indulgentia plenaria.

Die [Iovis] 15. eiusdem mensis Aprilis, in cena Domini, celebravit missam 51^v
5 solemnem in sacello pontificio R^{mus} D. Ioannes card. Bellaius episcopus Ostiensis, sacri collegii decanus. Pontifex detulit sacramentum, quod conservatum est in sacello Pauli. Quod visitantibus hoc tempore, quod sacramentum ibi conservatur, pontifex concessit indulgentiam plenariam et omnium peccatorum remissionem.

Deinde lecta fuit bulla in hac die legi consueta supra porticum marmo-
10 reum^a S. Petri, in qua bulla hoc anno excommunicati sunt de novo ii, qui Urbem invaserunt ac civitatem Beneventanam et civitates Campaniae et maritimas ad Romanam ecclesiam pertinentes, quarum aliquę nunc a prorege Neapolitano duce Albę detinentur et occu-
pantur, [ademerunt], necnon omnes cuiuscumque dignitatis aut gradus, etiam regalis vel imperialis vel cardinalitiae, qui eis auxilium vel consilium aut favorem dederunt vel ipsis
15 quomodolibet adhererunt et adherent¹.

Pedes 12 pauperum lavit Ioannes card. Moronus, lasso existente pontifice.

Cardd. Caraffa, Neapolitanus, Vitellotius et Consiliarius fiunt diaconi.

Eadem die R^{mi} DD. Carolus Caraffa S. Viti in Macello, Alfonsus Caraffa Neapolitanus S. Nicolai inter imagines, Vitellotius Vitellius SS. Sergii et Bacchi, Ioannes Baptista Consiliarius S. Lucię in Septisolio diaconi consecrati sunt a R^{mo} D. Scipione Rebiba cardi-
20 nali de Pisis ad ordinem diaconatus, cum prius essent tantum clerici primę tonsurę.

*Eadem die hora 21. celebrantur mattutine in sacello pontificio, quibus tamen pontifex non interfuit, cum valde lassus esset ob laborem mane susceptum. Nam primo S^{mas} S. celebravit privatim in sacello secreto et familiares communicavit; deinde interfuit missae solenni per card. Bellaium celebratae; postea detulit processionaliter sacra-
25 mentum ad sacellum Pauli; quo facto ivit ad benedicendum publice populum, lecta et publicata bulla suprascripta, latino et vulgari sermone etc.

*Die 16. [Aprilis], Veneris sancta, mane celebravit R^{mus} D. Raynucius card. S. Angeli, summus poenitentiarius. Pontifex detulit sacramentum ad altare. Adoratur crux. Oravit episcopus Thelesinus Beroaldus. In sero autem decantantur mattutinae
30 more consueto.

Non oratur ab ecclesia pro Carolo V imperatore in parasceve.

Notandum est, quod hac die Veneris sancta in missa celebrata in sacello pontificio in orationibus, quę ab ecclesia pro <fidelibus et pro>^b alienis a fide catholica fieri consueverunt, non est facta mentio Caroli V imperatoris, atque ideo ea oratio, quae in ipsa celebratione missarum pro imperatore ab ecclesia fieri solet, hoc anno mandante ponti-
35 fice dicta non fuit ob eandem causam, quę superius die 9. huius mensis adnotata est, quia scilicet pontifex Carolum ipsum rebellem et hostem ecclesię habeat. Pro aliis tamen ecclesię adversariis, ut sunt haeretici, schismatici, Iudaei, Sarraceni, oratum est, ut moris est, ita ut peiori ac abominabili^a in loco pontifex habeat Carolum V imperatorem, quam haereticos, schismaticos, Iudaeos et Sarracenos. Idem observatum
40 est in aliis ecclesiis Urbis, eodem pontifice mandante.

*Die 17. dicti mensis Aprilis, quę fuit dies sabbati sancti, celebravit missam in sacello pontificio R^{mus} D. Ioannes Michael tit. S. Anastasiae presbyter card. Sarracenus. 52^r (cont.)

*Die [dominica] 18. eiusdem mensis Aprilis, in festo paschatis D. N. Iesu Christi, celebravit in ecclesia b. Petri missam solemnem S^{mus} D. N. Paulus
45 papa IV, communicavitque omnes cardinales diaconos et alios quosque ad eum accedentes. Deinde benedixit publice populum in platea S. Petri.

^a sic.

^b add. in marg.

¹ Cf. pontificis verba de his additionibus in Navageri litteris in *State papers* VI, n. 865.

*Die lune 19. eiusdem mensis [Aprilis], in secundo die paschatis, celebravit in sacello pontificio R^{mus} D. ---^a card. ---^a et die Martis 20. [Aprilis], in tertio die paschatis, celebravit R^{mus} D. ---^a card. ---^a.

*Die 24. dicti mensis, sabbato ia albis, celebravit R^{mus} D. ---^a.

*Die Mercurii 28. eiusdem mensis Aprilis, hora 19. in loco consueto, 5 pontifex [habuit] quartam audientiam publicam, in qua hodie audiuntur ---^b.

Cardinales viventes 1. Maii anno 1557.

Episcopi:

Ioannes Bellayus, Gallus, episcopus Ostiensis, decanus.	Pauli III.	
*Ludovicus Borbonius, Gallus, episcopus Prenestinus.	Leonis X.	
Franciscus de Turnone, Gallus, episcopus Sabinensis ^d .	Clementis VII.	
Rodulphus Pius de Carpo, episcopus Portuensis.	Pauli III.	10
Ioannes a Toletto, Hispanus, episcopus Tusculanus.	Pauli III.	
Franciscus Pisanus, Venetus, episcopus Albanensis.	Leonis X.	

Praesbyteri:

Claudius de Givri, Gallus, tit. S. Agnetis in Agone.	Clementis VII	
Robertus de Lenoncourt, Gallus, tit. S. Apollinaris.		
Antonius de Meudon, Gallus, tit. S. Chrisogoni.		15
Ioannes Moronus, Mutinensis, tit. S. Mariae Transtyb.		
Cristophorus Madrutius, Tridentinus, tit. S. Caesarei in palatio.		
Georgius de Armagnaco, Gallus, tit. S. Laurentii in Lucina.		
Franciscus de Mendoza, Hispanus, tit. S. Eusebii.		
Iacobus Danebault, Gallus, tit. S. Susanne.		20
Otto Truchses ^e , Germanus, tit. S. Sabine.		
Bartholomeus de la Cueva, Hispanus, tit. S. Crucis in Hierusalem.	Pauli III.	
Fridericus Cesium, Romanus, tit. S. Prisce.		
Durantes de Durantibus, Brixiensis, Basilicae XII apostolorum.		
Henricus, filius regis Portugallie, tit. SS. Quattuor Coronatorum.		25
Petrus Pacieccus, Hispanus, tit. S. Balbine.		
Raynucius Farnesius, Romanus, tit. S. Angeli, maior penitentiarius.		
Carolus de Lothoringia, Gallus, tit. S. Cecilie.		
Ioannes Angelus Medices, Mediolanensis, tit. S. Stephani in Celio monte.		
Carolus Borbonius de Vandomo, tit. S. Sixti.		30
Tyberius Crispus, Romanus, tit. S. Agathe.		
Cristophorus de Monte, Aretinus, tit. S. Praxedis.		
Fulvius ^f Corneus, Perusinus, tit. S. Bartholomei in insula.		
Ioannes Michael Sarracenus, Neapolitanus, tit. S. Mariae in Araceli.		
Ioannes Andreas Mercurius, Siculus, tit. S. Quirici.		35
Iacobus Puteus, Niciensis, tit. S. Marie in via.	Iulii III.	
Petrus Bertanus, Mutinensis, tit. SS. Petri et Marcellini.		
Fabius Mignanellus, Senensis, tit. SS. Ioannis et Pauli.		
Ioannes Baptista Cicada, Genuensis, tit. S. Clementis.		
Hieronymus Dandinus, Cesenatensis, tit. S. Marcelli.		40
Petrus Tagliavia de Aragonia, Siculus, tit. S. Calixti.		
Ioannes Siliceus, Hispanus, tit. SS. Nerei et Achillei.		
Bernardinus Scotus, Sabinus, tit. S. Matthei.		
Diomedes Carafa, Neapolitanus, tit. S. Martini in montibus.		
Scipio Rebiba, Siculus, tit. S. Potentiane.	Pauli IV.	45
Ioannes Reomanus, Gallus, tit. S. Ioannis ante portam Latinam.		
Ioannes Gropperus, Germanus, tit. S. Lucie in silice.		
Ioannes Antonius Capisuccus, Romanus, tit. S. Pancratii.		

^a lacuna in cod.

^b deest numerus.

^c hoc nomen in codice ultimo loco legitur, sed numeris praepositis hic ordo indicatur.

^d corr. pro Praenestin.

^e cod. Truchses.

^f cod. Fulvius.

Hercules, tit. S. Marię Nove, Mantuanus, Gonzaga.
 Reginaldus, tit. S. Marię in Cosmedin, Polus, Anglicus.
 Thaddeus de Gaddis, Florentinus, tit. S. Sylvestri.
 Antonius Triultius, Mediolanensis, tit. SS. Ioannis et Pauli.
 5 Laurentius Strozius, Florentinus, tit. S. Balbinae.
 Virgilius Rosarius, Spoletanus, tit. S. Simeonis.
 Ioannes Bertrandus, Gallus, tit. S. - - -¹
 Michael Ghislerius, Alexandrinus, tit. S. Marię supra Minervam.
 Clemens Monilia, Genuensis, tit. S. Mariae in Araceli.

Clementis VII.
 Pauli III.

Pauli
 IV.

Diaconi:

10 Hieronymus de Auria, Genuensis, S. Marię in Porticu.
 Odetus de Ciastiglion, Gallus, S. Adriani. } Clementis VII.
 Alexander Farnesius, Romanus, S. Laurentii in Damaso, vicecancellarius.
 Guido Ascanius Sfortia, Romanus, S. Mariae in via lata, camerarius.
 Nicolaus de Sermoneta Caietanus, Romanus, S. Eustachii.
 15 Hyppolitus Aestensius, Ferrariensis, S. Mariae in Aquiro. } Pauli
 Iacobus Sabellus, Romanus, S. Nicolai in carcere. III.
 Hieronymus de Capiteferreo, Romanus, S. Georgii ad vellus aureum.
 Iulius de Ruvere, Urbinatensis, S. Petri ad vincula.
 Innocentius de Monte, Aretinus, S. Onofrii.
 20 Aloysius Cornelius, Venetus, S. Theodori. } Iulii
 Ludovicus de Guisa, Gallus, S. Thome in Parione. III.
 Hieronymus Simoncellus, Urbevetus, SS. Cosmę et Damiani.
 Robertus de Nobilibus, Politianus, S. Marię in Domnica.
 Carolus Carafa, Neapolitanus, SS. Viti et Modesti in Macello.
 25 Alphonsus Carafa, Neapolitanus, S. Nicolai inter imagines. } Pauli
 Vitellotius Vitellius, Typhernas, SS. Sergii et Bacchi. IV.
 Ioannes Baptista Consiliarius, Romanus, S. Lucię in Septisolio.

*Die eadem 1. Maii D. Fulvius Corneus card. Perusinus liberatur e carceribus ab arce S. Angeli, cum immunis fuerit a perpetratis per Ascanium eius fratrem².

30 *Die Veneris 7. Maii habetur consistorium secretum, in quo inter cetera dantur nonnullę ecclesię in Gallia et in Anglia³.

*Die Martis 12. eiusdem mensis Maii recessit ex Urbe Ill^{mus} D. Ioannes 53^v
 Carafa, dux Palliani, ad exercitum pontificium et Gallum in Aprutio ad pracsens commorantem in oppugnatione Civitellę⁴.

Nova pecuniae exactio.

35 Die Martis 18. eiusdem mensis Maii hora 20. habetur congregatio generalis, in qua pontifex publicavit ac decrevit bullam impositionis unius aurei^b pro quolibet centinario^c rerum stabilium in toto dominio ecclesiae mediate vel immediate subiecto (ita ut feudatarios atque ideo regnum Neapolitanum ducatusque Ferrariae, Urbini, Castri Parmęque ac Placentiae comprehendat) ipsi pontifici solvendo. Quod si ad rigorem
 40 (uti petitur) exigitur, adscendet communi iudicio ad quinque milliones aureorum, id est ad quinquies decem centena millia, vel ad quinquaginta centena millia aureorum. Quod hactenus memoria hominum inauditum est, cum sedes apostolica in ordinariis annuis redditibus quadraginta millia circiter aureorum habeat, et nunc quinquaginta et ultra centena millia aureorum petatur: idque totum ad bellum contra Philippum Neapoli-
 45 tanum etc. regem inferendum⁵.

^a lacuna in cod.

^b cod. auri.

^c sic.

¹ Titulum (S. Prisca) a Pio IV demum videtur accepisse, cf. *Ciacon.* III, 857.

² Dimittebatur »con sicurtà di 30000 scudi di non partire»: Summarium excerptum apud *Nores* p. 185. Cf. *State papers*, foreign series, Mary, n. 596.

³ Cf. de consistorio Navageri litteras 8. Maii datas in *State papers* VI, n. 879; foreign ser., Mary, n. 601.

⁴ De vana Civitellae obsidione et de dissidiis inter duces Palliani et Guisiae ortis cf. *Nores* p. 183 ss; *Durny* 226 ss, et multas epistulas Navageri in *State papers* VI.

⁵ Plura de deliberationibus in consistorio hac de re habitis narrat Navagerus *State papers* VI, n. 893, cf. n. 907 in fine.

*Die dominica 23. eiusdem mensis **Maii**, quae est dies anniversarius [creationis] pontificis Pauli IV, celebravit missam solemnem de more R^{mus} D. Ioannes Antonius card. Capizuccus in sacello Sixti, pontifexque dedit prandium cardinalibus, ex quibus interfuerunt XXXII, et oratores quinque, videlicet Gallorum, Portugallensis, Venetorum, Florentinus et Urbinatensis.

5

*Die autem Mercurii 26. dicti mensis **Maii**, quae fuit dies anniversarius coronationis Pauli IV, celebravit missam solemnem R^{mus} D. Scipio Rebiba card. de Pisis, deinde S^{tas} S. dedit prandium cardinalibus et oratoribus praesentibus¹.

*Eadem die 26. Maii, in vigilia ascensionis Domini, celebratę sunt vespere solemnes in sacello Sixti, quibus interfuerunt pontifex, cardinales et alii de more.

10

*Die autem Iovis 27. **Maii**, in festo ascensionis Domini, celebravit missam solemnem in ecclesia b. Petri R^{mus} D. Rodolphus Pius card. Carpensis, habuitque orationem R^{mus} P. Carolus de Grassis, episcopus Montisfalisci. Missaque absoluta pontifex benedixit populum e fornice marmorea supra plateam b. Petri.

*Die sabbati 29. eiusdem mensis **Maii** datur quinta audientia publica 15 per pontificem, in qua audiuntur 24.

54^r

Incarceratio Ioannis card. Moroni [et episcopi Cavensis].

Die lunę 31. eiusdem mensis **Maii** incarceratur in arce S. Angeli R^{mus} D. Ioannes Moronus, tituli S. Marię Transtyberinae presbyter cardinalis, Moronus nuncupatus, patria Mediolanensi, ob suspicionem hęresis².

Et eadem die carceratur Ioannes Thomas de S. Felicio, episcopus 20 Cavensis, patria Neapolitanus, ob eandem causam³.

*Die [Martis] 1. Iunii dicti anni 1557, quę fuit dies Martis, hora 12. habetur signatura publica.

*Eadem die 1. Iunii, hora autem 20., habetur congregatio generalis, in qua pontifex declaravit cardinalibus causam carcerationis card. Moroni, videlicet 25 ob haeresim, de qua in quibusdam accusatur⁴.

*Eadem die in eadem congregatione creatur legatus civitatis et domini Venetorum R^{mus} D. Antonius Triultius tituli SS. Ioannis et Pauli presbyter cardinalis⁵, Mediolanensis patria, qui die 15. praeteriti mensis Martii cardinalis creatus fuerat neque adhuc curiam intravit.

30

Vespere et sacra in vigilia et festo penthecostes.

Die sabbati 5. dicti mensis **Iunii**, in vigilia penthecostes, decantantur vespere solemnes pontificales in sacello Sixti.

Die autem dominica sequenti 6. **Iunii**, in ipso festo penthecostes, celebravit in dicto sacello Sixti (ob ventum ingentem, qui prohibuit iri ad ecclesiam b. Petri) R^{mus} D. Franciscus card. Pisanus episcopus Albanensis, habuitque orationem episcopus Thelesinus. 35 In ipsa missa Ill. D. princeps Salernitanus permansit prope sedem pontificiam supra oratorem regis Gallorum.

*Die eadem sabbati 5. **Iunii** ingressus fuerat Urbem dictus Ill^{mus} D. princeps Salernitanus, familia Sanctoseverina, rebellis Caesareae M^{tie}, veniens e Galliis, ut in expeditione contra regnum Neapolitanum una cum aliis militet⁶.

40

¹ De colloquiis post cenam habitis cf. Navagerum (29. Maii) in *State papers* VI, n. 907.

² Iam antea (22. Maii) captus fuerat maior domus cardinalis teste Navagero (22. Maii 1557), *State papers* VI, n. 898. De causis, cur incarceratus sit card. Moronus, varias coniecturas habet Navagerus l. c. n. 910, et alias refert ipsius Moroni ibid. n. 913. Cf. *Pallavicin.* 14, 2, 4; 14, 10, 2; 14, 15, 2; *F. X. Funk*, *Kirchenlexikon* ² VIII, Freiburg 1893, 1929 librosque

ibidem laudatos; *Ehser*, Röm. Quartalschrift XVII (1903), 292 ss.

³ De quo cf. Conc. Trid. I, in indice.

⁴ Plura de hac congregatione v. apud Navagerum l. c. n. 915.

⁵ Fuerat usque ad illud tempus nuntius ibidem, cf. supra p. 304, l. 20.

⁶ De quo cf. *State papers* VI in indice s. v. Salerno; supra p. 191, adn. 3.

*Die sabbati 12. dicti mensis Iunii, in vigilia ss. Trinitatis, celebrantur vespere in sacello Sixti, inque die dominico sequenti [13. Iunii] peregit sacra R^{mus} D. Thaddeus Gaddus, tit. S. Sylvestri presbyter cardinalis, de Gaddis nuncupatus, habuitque orationem R^{mus} D. episcopus Theanensis.

Creatio Petri card. Peti Anglici.

54v

5 *Die lunę 14. dicti mensis Iunii habetur consistorium secretum, in quo
creatur in S. R. E. cardinalem R^{mus} D. Petrus Peto, natione Anglicus, ordinis Minorum
de observantia, sacre theologiae magister, Ser^{mas} reginę Anglię, Philippi uxoris, con-
fessor, vir tum doctrina, tum morum probitate ac religione singularis, et qui in prop-
ugnandis illius regni heresibus et in defendenda catholica doctrina diu multumque
10 maxima eius cum laude laboravit; isque in eodemmet consistorio legatus apostolicus in
illo regno constituitur¹.

Sacra et processio in festo corporis Christi.

In vigilia festivitatis corporis Christi, quę fuit die Mercurii 16. dicti mensis Iunii, decantantur vespere pontificales solemnes in sacello Sixti.

15 Et die sequenti Iovis 17. eiusdem celebravit missam in ecclesia S. Petri pontifex
ipse submissa voce, eaque absoluta fit processio, detulitque sacramentum S^{tas} S. Via
Alexandrina a palatio ad plateam Salviatam inclusive cooperta fuit tela alba linea ad
solem evitandum, maxima impensa.

Romani solvunt 130 milia aureorum pontifici.

Die sabbati 19. eiusdem mensis Iunii habetur congregatio generalis
cardinalium, in qua inter caetera decernitur accipienda esse centum et triginta
20 millia aureorum, quos Romani obtulerunt pontifici pro ea summa, quam diebus prae-
teritis S^{tas} S. ab eis petierat, ut scilicet solverent unum aureum pro quolibet centinario^a
rerum stabilium etc.²

*Die lunę 21. eiusdem mensis Iunii habetur consistorium secretum, in
quo inter caetera datur pallium DD. archiepiscopis Avenionensi et Materano, petente
25 pro eis (qui etiam presentes erant) R^{mo} D. card. Sarraceno. Decretumque fuit, ut post-
hac cardinales pallia pro tempore petant, et quod pro dictis palliis nihil omnino
a quovis accipiatur, sed gratis ubique dentur, sicuti sacri canones precipiunt.

*Die Veneris 25. dicti mensis Iunii datur a pontifice sexta audientia pu-
blica, in qua audiuntur 26.

30 *Die lunę, in vigilia festivitatis apostolorum Petri et Pauli, 28. dicti mensis
Iunii, decantantur vespere in ecclesia b. Petri.

Die autem Martis sequenti celebravit missam solemnem in eadem ecclesia pontifex,
decantavitque evangelium R^{mus} et Ill^{mus} D. Alphonsus Carafa card. Neapolitanus, ipsius
pontificis ex fratre pronepos.

35 Hoc anno pontifex noluit recipere feudum a Philippo | rege pro regno Neapolitano, 55r
cum habeat eum hostem ecclesię et bellum cum eo gerat³.

Census, qui solvuntur ecclesię Romanae.

Hac die festivitatis apostolorum solvuntur census et feudi sedi apostolicę debiti,
quorum maiores sunt a rege Neapolitano septem millia aureorum et unus equus gra-

^a sic.

¹ Petrus (Guilelmus) Petow, cuius vitam Ios. Maria de Ancona in continuatione Annalium fratrum minorum (t. XIX, p. 74, n. 12) ait adeo obscuram esse, ut instar Melchisedech videatur esse sine patre, sine matre, nec scitur ubi natus sit, in despectum card. Poli (cf. supra p. 306. l. 23 ss) cardinalis ac legatus creabatur a Paulo IV. Quare orator Anglicus querebatur apud pontificem, quod hominem «vecchio rebambito», qui minime labores ferre posset, sed tantum in cella orationes re-

citare, legatum constituisset. Cf. Navageri litteras 18. Iunii datas in *State papers* VI, n. 937 (cf. 938 955 959 960 981). De consistorio v. ibid. n. 937.

² Centum milia antea oblata pontifex refutaverat, *State papers* VI, n. 941. Summarium excerptum apud *Noves* p. 204 dicit hanc summam fuisse solutam a saecularibus, clericos solvisse alia quinquaginta milia.

³ Ita decretum erat in congregatione cardinalium, de qua refert Navagerus in *State papers* VI, n. 945.

darius albus regie ornatus; a duce Ferrariae 5 millia, a duce Urbini 2 millia et CC, a duce Parme et Placentiae 9 millia, a duce Palliani mille, a marchione Montisbelli centum, a duce Castris ---^a.

*Die lunę 5. mensis Iulii eiusdem anni 1557 habetur consistorium secretum, in quo inter caetera creatur episcopus Laudensis R^{mus} D. Ioannes Antonius card. Capisuccus. 5

*Die Martii 6. eiusdem mensis Iulii milites Caesarei depraedantur et depopulantur agrum Romanum ad 5 milliaria ab Urbe, ducunturque captivi ex nostris 60 equites levis armaturę¹.

*Die sabbati 10. dicti mensis [Iulii] habetur signatura publica.

*Die Martis 20. eiusdem mensis Iulii tria millia pedites Helvetii sub 10 vexillis ingressi sunt Urbem, in stipendio sedis apostolicę pro defensione libertatis ecclesiasticę².

Duces peditum Helvetiorum donantur a pontifice equestri dignitate.

Die Mercurii 21. dicti mensis [Iulii] celebratur missa pontificia in sacello Sixti solemniter. Peregit sacra R^{mus} episcopus Castrensis. Qua absoluta pontifex creavit equites auratę militię 11 duces praedictorum trium millium peditum Helvetiorum, 15 donata cuilibet torque aurea cum appensione imaginum apostolorum Petri et Pauli et insignium pontificiorum, benedictis eorum ensibus, ut felicibus auspiciis bellum ingrediantur. Absolutis autem sacris pontifex dedit prandium omnibus cardinalibus.

Pedites Helvetii et Itali Palliano obsesso occurrunt^b.

Die Iovis 22. eiusdem mensis Iulii dicti 3 millia pedites Helvetii et 2 millia Itali, ducentes secum 10 tormenta minora bellica³, eorum omnium duce Illmo D. Antonio 20 Caraffa marchione Montisbelli, pontificis ex fratre nepote, recesserunt ex Urbe ituri Pallianum, ut in ipsum oppidum victualia immitant, soluta obsidione, qua Caesarei dictum oppidum ad praesens districtum detinent⁴. Deus faxit, ut ad vota res succedat.

55^v *Die Martis 27. eiusdem mensis Iulii datur a pontifice audientia septima publica, in qua audiuntur 21⁵. 25

Profligatio exercitus ecclesiastici.

Eadem die 27. Iulii, cum superscriptus Ill^{mus} D. marchio Montisbelli cum suo exercitu oppidum Palliani appropinquasset, in illud commeatus immittere decrevisset, hostes Caesarei se illi opposuerunt, manusque conserere coacti sunt. Cumque illi equitatu prevalerent, nostri in fugam versi sunt, plurimis eorum trucidatis⁶.

Ingressus Laurentii Strozii in Urbem.

Die dominica 1. Augusti eiusdem anni 1557 applicuit Urbem R^{mus} D. Laurentius Strozius tituli S. Balbinę presbyter cardinalis, natione Florentinus, veniens e Galliis, intravitque primum ipsam Urbem die Martis 3. dicti mensis solemniter, sociantibus eum omnibus cardinalibus a porta Flaminia ad palatium apostolicum, ubi recipitur a pontifice in publico consistorio daturque ei pileus cardinalitius. 30

*Die lunę 9. dicti mensis [Augusti] habetur consistorium secretum, in quo inter caetera creatur episcopus Sabinicensis D. Hieronymus Savorgnanus, S^{us} S assistens. 35

^a puncta in cod., deest numerus.

^b sic.

¹ De actionibus militaribus illorum dierum cf. Navageri relationes in *State papers* l. c. n. 958 959 962 967 972.

² Teste Navagero non plus duobus milibus erant, et adveniebant 19. Iulii. Salutabantur a pontifice ut «angeli a Deo missi ad defendendam eius causam» (*State papers* l. c. n. 969; *Noves* 195; *Duruy* 222). Sed vide infra ad 27. Iulii. — Pecuniarum pro mer-

cenariis Helvetis expensarum ratio est in codice Archivii Vaticani Arm. XI, t. 45, f. 114.

³ Navagerus (l. c. n. 972) dicit de «eight field pieces».

⁴ Cf. *Noves* 200; *Duruy* 233.

⁵ Cf. Navagerum in *State papers* VI, n. 976.

⁶ Cf. Navagerum l. c. 976 978; *Noves* 200 ss; *Duruy* l. c.

^aObitus Fabii card. Mignanelli.

Die Martis 10. eiusdem mensis Augusti obiit Romę nocte praecedenti hora 6. R^{mus} D. Fabius Mignanellus, patria Senensis, presbyter S. R. E. tit. S. Sylvestri cardinalis, a Iulio in collegium cooptatus, vir in legali scientia peritissimus et qui diu advocatus consistorialis in Romana curia fuit uxoremque et liberos habuit; qua uxore defuncta a Paulo III prothonotarius apostolicus, deinde ab eodem episcopus Lucerinensis creatus, pluries nuncius apostolicus ad Ferdinandum Romanorum et Hungarię regem, ad Venetos et ad diversos alios principes missus fuit. Deinde ab ipso Iulio III episcopus Grossetanus renunciatus signaturę publicę praeficitur ac negociis status ecclesiastici praefectus constituitur. Laboravit per multos annos podagra et, ut erat corpore gravis, facile in malam valetudinem ob quemcumque laborem incidit. Tandem, cum non modica apud omnes homines spes esset supremę adipiscendę dignitatis, naturę concessit¹.

Signia expugnatur a Caesareis.

Die Veneris 13. eiusdem mensis Augusti, hora 23., Signia civitas Campanię expugnatur a Caesareis. In qua civitate 12 tormenta bellica, frumentum, vinum et alia ad victum necessaria, quae ibi, ut in oppidum Palliani obsessum immitterentur, conservabantur, amissa sunt, maximo nostrum damno atque dedecore².

Exercitus Henrici Gallorum regis profigatur a Philippo rege Hispaniarum.

Die lunę 23. dicti mensis Augusti allatus est nuncius Romę, quod die Martis 10. huius mensis exercitus Philippi, Angliae, Neapolis et Hispaniarum regis, conflixerit cum exercitu Henrici II Gallorum regis apud S. Quintinum in finibus Galliae et Flandriae, exercitusque Philippi victor evaserit, profigatur Gallis 20 milibus circiter peditum et 6 milibus equitum, captisque quamplurimis nobilibus, inter quos fuere Anna Mamorensi^b magnus conestabilis regni, vir supremę apud regem Gallorum auctoritatis, eiusque filio ictu minoris tormenti bellici vulnerato, captisque etiam marescalco S. Andreae, domino de Vandomo, una cum aliis decem ex sanguine regio, inferiorisque ordinis maxima multitudo, utroque rege in exercitu presente³. Magnum divini iudicii testimonium, cum rex ipse Gallorum anno praeterito quinquennales inducias paulo ante inter eum et dictum Philippum constitutas atque firmatas fregisset ac violasset, Turcamque ad christianos fines diripiendos (Christi nomine postergato) sollicitasset, iuvisset, socios sibi ascivisset⁴.

*Die 24. dicti mensis Augusti datur audientia publica octava a pontifice, in qua audiuntur 12.

Milites Caesarei ad menia Urbis properant.

Die Veneris 27. eiusdem mensis Augusti <nocte praecedenti>⁵ exercitus Philippi Hispaniarum regis in regno Neapolitano, videlicet 15 millia peditum et 2 millia equitum, usque ad menia Urbis se contulit, allatis schalis⁶ ac tormentis bellicis, ut Urbem ipsam per insidias ingrederentur; et ni diligentia nostrorum, praesertim R^{mi} et Ill^{mi} D. Caroli card. Caraffae (cui omnis cura tam pontificii exercitus quam status ecclesiastici commissa est) id praescitum extitisset atque ideo necessaria omnia ad eos repellendos provisa fuissent, hac ipsa die Roma capta, depredata ac depopulata iaceret⁵.

Iubileum pro pace principum christianorum.

Die sabbati 28. dicti mensis Augusti S^{mus} D. N. Paulus IV publicavit iubileum et indulgentiam plenariam orantibus pro pace principum christianorum et ecclesię sanctę Dei, et die dominica 5. Septembris sequentis celebravit in sacello secreto communicavitque suos familiares⁶.

^a haec relatio in codice sequitur post illam de 13. Augusti, sed litterulis a et b praepositis hic ordo indicatur.

^b sic (cf. Conc. Trid. I, 793^b). ^c add. in marg. ^d sic (= scalis).

¹ Vitam Mignanelli novissimus descripsit W. Friedensburg in Nuntiatgeberichte aus Deutschland III (Gotha 1893) 41 ss; VIII (1898), 10 ss. Cf. Pieper, Zur Entstehungsgeschichte der ständigen Nuntiaturen (Freiburg 1894) passim, et Ciacon. III, 777; Conc. Trid. I, 162².

² Expugnationem describit Nores p. 206 ss; cf. Duruy 235.

³ Cf. varias relationes in State papers VI, n. 985 ss;

Concilium Tridentinum. II.

Ribier II, 700. Card. Caraffa monebat Trivultium legatum, ut a Venetis auxilium pontifici efflagitaret, cf. Duruy 237 s.

⁴ Massarellus igitur non probat laudes a Paulo IV saepius regi Gallorum tributas.

⁵ Cf. Nores p. 210 ss; Duruy 238.

⁶ »When card. Morone requested permission to take the jubilee, it was denied him«; Navagerus in State papers VI, n. 1018.

56v

Milites Galli recedunt ex Urbe Galliam versus.

Eadem die 5. **Septembris** recesserunt ex Urbe 4 cohortes peditum Vasconum versus Centumcellas, ut triremibus una cum Illmo duce Guisio et Petro Strozio ac aliis nobilibus, qui in exercitu ecclesiastico militabant (revocantur enim omnes ab eorum rege ob bellum grave ac formidandum, quod ei a Philippo Angliae et Hispaniarum rege inferitur), in Galliam proficiscantur. Et die 10. recesserunt aliae 3 cohortes¹.

5

Card. Caraffa agit de pace cum duce Albae.

Die Mercurii 8. eiusdem mensis **Septembris** R^{mus} et Ill^{mus} D. Carolus card. Caraffa, pontificis nepos, recessit ex Urbe iturus Praeneste^a, ut in oppido Cavi (non longe a Praeneste) cum Illmo D. Ferdinando a Toletto duce Albae, prorege Neapolitano et exercitus regis Philippi generali conductore, de pace inter pontificem et dictum regem colloquatur².

Die vero Iovis 9. dicti mensis ipsi card. Caraffa et dux Albę colloquuti sunt invicem in dicto oppido Cavi, agentes de supradicta pace. Qui cardinalis eadem die hora 4. noctis destinavit ad S. S^{tem} episcopum Polensem, ut de gestis in colloquio rationem redderet.

10

Constituatur pax inter Paulum IV et Philippum Hispaniarum regem etc.

Die dominica 12. eiusdem mensis **Septembris** hora 2. noctis R^{mus} D. Vitellotius card. Vitellius veniens ex oppido Cavi applicuit Urbem, missus a card. Caraffa, nunciavitque pontifici ipsum Ill^{mm} D. card. Carafam et ducem Albae concordasse de pace inter S^{tem} S. et Philippum Hispaniarum, Neapolis et Angliae regem³. Quo nuncio accepto pontifex (qui erat in cena) surgens e sede, detecto capite gratias egit Deo omnipotenti, altaque voce contestatus est, se nihil unquam ardentius optasse quam ipsam pacem, hilarique animo cenam absolvit.

20

Die autem lunę 13. dicti mensis pax ipsa constituatur atque firmatur ipsorum card. Caraffae et ducis Albae subscriptione.

Card. Carafa Urbem ingreditur.

Die Martis 14. eiusdem mensis hora 22. cardinalis ipse Carafa rediens e Cavi^a Urbem ingressus est maxima nobilium comitatus caterva, totiusque populi plausu ac publica laetitia. Qui cardinalis recta pontificem adiit eique pacem ad Dei laudem firmatam atque conclusam attulit⁴. De quo S^{tas} S. iterum gratias ingentes (presentibus 14 cardinalibus multisque episcopis) retulit, statimque consistorium ad diem crastinum indici mandavit.

25

Ioannis card. Compostellani obitus.

57r

Eadem die 14. **Septembris** hora 7. noctis subsequentis obiit Romae R^{mus} D. Ioannes S. R. E. cardinalis episcopus Tusculanus, natione Hispanus, nobili familia a Toletto, episcopus Compostellanus, hacque de causa dictus vulgariter card. S. Iacobi, ordinis Praed., aetatis 68 circiter annorum, vir integritate vitae ac doctrina insignis, sed domui suę non bene disponens. Nam etsi ecclesiasticos redditus uberrimos haberet, nempe ultra 40 millia aureorum, aere tamen alieno valde gravatus erat, ita ut nedum amicos et propinquos, sed familiares quidem proprios sibi servientes tum pecunia numerata, tum fideiussionibus mirum in modum gravaverat. Hacque vivendi ratione totam fere vitam degit. Cooptatus fuit in collegium cardinalium a Paulo III in gratiam Petri a Toletto proregis Neapolitani, eius fratris germani, cum esset episcopus Burgensis⁵.

35

^a sic.

¹ De revocatione copiarum Gallicarum cf. *State papers* l. c. n. 980 aliasque complures epistulas ibidem.

² Cf. Navageri relationes in *State papers* VI, n. 1025 1028—1031; *Noves* 215 ss; *Duruy* 243 ss. Instructio card. Caraffae data (quae pacem et concordiam . . . tractandi et quamcumque capitulationem et pactionem ineundi aliave in praefatis necessaria et opportuna et quae nos ipsi, si praesentes adessemus, facere possumus, faciendi et exequendi . . . potestatem con-

cedebat) legitur apud *Natal. Conti*, *Annal.* l. X (Strassburg 1612), p. 236 s.

³ Cf. Navagerum l. c. n. 1032—1034.

⁴ Binae concludebantur capitulationes quas vocant, cf. Navageri relationes in *State papers* 1045 1051; *Noves* 215 ss; *Pallavicin.* 14, 4; *Duruy* 245 ss; *Pieper*, *Legaten* I 96 s.

⁵ Vitam v. supra p. 179, adn. 4. Cf. *State papers* VI, n. 1037; *Mary* n. 664.

Flumen Tyberis Urbem inundat.

Die Mercurii 15. dicti mensis **Septembris** flumen Tyberis supra omnem hominum memoriam excrevit totamque Urbem non solum inundavit, sed navigabilem fecit, usque adeo, ut meis oculis naves in platea S. Petri in Vaticano viderim. Auctus est per 24 horas, scilicet a quinta noctis praecedentis usque ad quintam subsequentis; et ab hac ipsa hora 5. usque ad 12. diei Veneris decrescens rediit ad locum suum. Maximum incommodum atque damnum Urbi intulit tum publice, tum privatim: inter quae duos archus pontis Iulii sive S. Mariae vulgariter nuncupati, qui est ultimus ad radices Capitolii, deiecit, partem pontis Fabritii dirupit ac insulam valde laceravit, disiecta fere tota ecclesia S. Bartholomaei una cum eius monasterio. Menia civitatis Leonine ea parte, qua ex Vaticano in molem Hadriani secreto itur, ad ictum lapidis, multasque domos privatorum misere a fundamentis delevit. Vinum, frumentum resque alias omnis generis maxima in copia vel omnino absorbit vel inutiles reddidit. Vineas uvibus^a refertas hominesque quamplurimos suffocavit. Quid plura? ni pacis huius laetitia atque commoditas Urbem ipsam paululum levasset, communi omnium iudicio Urbs quidem ipsa penitus fere inhabitabilis tum ob rerum omnium, praesertim ad victum necessarium, penuria atque egestate, tum aeris intemperie ac ceno remansisset¹.

Recessus ducis Guisae et exercitus Galli ex Urbe in Galliam.

Eadem die 15. **Septembris** Illmo D. dux Guisae, capitaneus generalis exercitus ecclesiastici et regis Gallorum in expeditione regni Neapolitani, una cum Illmo ac strenuo viro D. Petro Strozio Florentino, marescalco della Marca, ac aliis nobilibus Gallis recessit ex Urbe Centumcellas versus, ut triremibus in Galliam cum exercitu, | quem in auxilium sedis apostolicę rex Gallorum destinaverat, revertatur, ad ferendas suppetias suo regi Henrico, qui nunc in Belgica a Philippo Hispaniarum et Angliae rege mirum in modum bello premitur².

37^v

Corpus s. Bartholomaei transfertur in Vaticanum.

Die dominica 19. dicti mensis **Septembris** hora circiter 21. transferuntur solemnī pompa et processione cleri totius Urbis ab ecclesia S. Bartholomaei in insula, quae ecclesia ob ingentem Tyberis inundationem tota fere diruta est, ad ecclesiam S. Petri in Vaticano corpora sanctorum Bartholomei et [Iustini, Marcelli et Alberti]^b, ibique ad tempus deposita sunt, quousque scilicet a pontifice aliter declaratum fuerit. Sperat enim S^{tas} S. dictam ecclesiam vel in dicta insula, si fieri poterit, vel alibi sub eadem invocatione restaurare vel de novo restituere, et in ea dictas reliquias conservandas restituere³.

Dux Albae Urbem ingreditur.

Eadem die hora circiter 1. noctis Illmo D. Ferdinandus a Toletō dux Albae, regni Neapolitani prorex, Mediolani gubernator, exercitus Philippi Hispaniarum, Neapolis, Angliae etc. regis capitaneus generalis, una cum multis principibus et nobilibus tam Hispanis quam Italis, comitatus ab Illmo ac R^{mo} D. Carolo card. Caraffa, ingressus est Urbem maxima populi laetitia ac gratulatione, rectaque palatium apostolicum petiit pontificemque, qui una cum 20 cardinalibus in aula quae audientiae dicitur eum expectabat, adiit; cuius pedes maxima cum reverentia et humilitate deosculatus est, petens veniam de commissis per eum in praeterito bello contra sedem apostolicam et S^{tas} S. delictis, offerens se obedientissimum ipsius sedis et Bⁿis S. filium ac servum. Fuit amanter, uti filius prodigus ad patrem reversus, a S. S^{tas} receptus ac clementer auditus et benedictione paterna donatus. Qui dux deosculato pede pontificis amplexatus est magna cum animi demissione omnes cardinales astantes, et successive quamplurimi duces, marchiones,

^a sic.^b lacuna in cod.

¹ Plura de hac inundatione refert Navagerus in *State papers* VI, n. 1036 (17. Sept.) 1037 (18. Sept.); carne *State papers*, foreign series, Mary, n. 664.

² Colloquium cum duce Guisae habitum refert Navagerus in *State papers* VI, n. 1034. Idem sub 18. Decembris nuntiat ducem Palliani sibi narrasse,

»that the duke de Guise and marshal Strozzi departed last night«.

³ Haec restitutio fiebat 17. Iulii 1560 sub Pio IV, cf. infra ad illum diem (unde nomina supra a nobis inserta commodavimus). De ruina ecclesiae et de translatione v. Navagerum in *State papers* VI, n. 1042.

comites, barones, ac nobiles pedes pontificis deosculati sunt. Deinde card. Carafa duxit omnes ad eius hospitium¹.

58r

Pacis inter pontificem et regem Hispaniarum publicatio.

Die lunę 20. dicti mensis **Septembris** habetur consistorium secretum, in quo pontifex publicavit pacem superscriptam inter eum et Philippum Hispaniarum etc. regem.

5

^a Constitutio legatorum pro pace publica christianorum.

Eadem die 20. Septembris in eodem consistorio pontifex, ut pacem etiam generalem inter principes christianos procuraret, delegit duos legatos, videlicet Ill^{mos} DD. Antonium Triultium Mediolanensem, tituli SS. Ioannis et Pauli presbyterum et ad praesens Venetiis legatione fungentem, ad Henricum II Gallorum regem, et Carolum Carafam, pontificis nepotem, SS. Viti et Modesti diaconum S. R. E. cardinales ad Philippum, Caroli V imperatoris filium, Hispaniarum, Angliae, Neapolis regem, qui legati pacem tam inter ipsos duos reges quam publicam totius christianae ecclesiae procurare debeant².

Mutatio titulorum quorundam cardinalium.

Eadem die in eodem consistorio pontifex creavit tres episcopos cardinales, videlicet Franciscum Pisanum relictā ecclesia Praenestina — Tusculanum; Federicum de Cesis relicto titulo S. Prisce — Praenestinum; Petrum relicto titulo S. Balbinae, Paceccum — Albanensem. Decerniturque crastina die celebrandam missam solemnem de spiritu sancto, ut gratiae Deo pro pace agantur.

15

* Eadem die in eodem consistorio aperitur os R^{mo} D. Laurentio card. Strozio, eique datur titulus S. Balbinae.

Letitia publica pro pace, et liberatio carceratorum etc.

Eadem die 20. Septembris fit per Urbem publica laetitia ob pacem supradictam, liberanturque a carceribus ex arce S. Angeli ii, qui ob bellum detinebantur, videlicet Ill^{mi} DD. Camillus Columna et eius uxor³, Garcilassus Hispanus et Pyrrhus Loffredus, oratores diversis temporibus ducis Albę ad pontificem, abbas Brisengus, Ioannes Antonius de Taxis magister cursorum, Hyppolitus Capilupus, secretarius card. Mantuani.

20

Redduntur gratiae Deo pro pace.

Die Martis 21. eiusdem mensis **Septembris**, in festo S. Matthei apostoli, celebratur missa solemnis in sacello pontificis. Peregit sacra R^{mus} D. Scipio Rebiba card. de Pisis. Interfuit dux Albae, cui datus est locus post diaconos cardinales, ante tamen ducem Palliani. Redditaque sunt gratiae Deo pro pace nobis donata. Missa vero absoluta pontifex dedit prandium omnibus cardinalibus ac etiam ipsi duci Albae, qui consedit in mensa e regione decani cardinalium. Qui dux nullo non honoris genere a pontifice donatus est.

25

30

58v

* Eadem die 21. Septembris publicatur iubilium et indulgentia plenaria orantibus pro pace publica christianorum, praesertim inter Henricum Galliae et Philippum Hispaniarum etc. reges⁴.

* Die Mercurii 22. **Septembris** Ill^{mus} D. Ferdinandus a Toletō, dux Albae, prorox Neapolis, recessit ex Urbe Neapolim versus.

35

* Die Martis 28. eiusdem mensis **Septembris** pontifex dedit nonam audientiam publicam, in qua audiuntur 24.

^a *supra in marg. sinistra legitur: 1557.*

¹ Cf. Navageri relationes 21. Sept. datas in *State papers* VI, n. 1039 et Carnii ibidem, foreign series, Mary, n. 666 (22. Sept.).

² Excerpta ex actis consistorialibus apud Pieper, Legaten I, 97, adn. 2. Cf. Navageri narrationem in *State papers* VI, n. 1039; *Pallavicin.* 14, 5; *Noves* 220 227; *Duruy* 256 ss. Instructio card. Caraffae legitur in operibus Ioannis della Casa (qui ceterum non

est auctor, cum sit mortuus 14. Novembris, cf. supra p. 300, adn. 1), ed. Neap. (1733) V, 27 ss; cf. *Pieper* l. c. I, 197. De Trivultii instructione cf. ibidem p. 198.

³ Cf. supra p. 292, 23 ss; 295, 1 ss; 296, 12 ss. Etiam frater Camilli, archiepiscopus Tarentinus, et Iulianus Caesarinus liberabantur, cf. Navagerum in *State papers* n. 1039, p. 1320.

⁴ Cf. *State papers* l. c.

Rosa aurea traditur a pontifice ducissae Albae.

Die Mercurii 29. dicti mensis **Septembris** D. Andreas Mattheus Aquaviva, protonotarius apostolicus, recessit ex Urbe Neapolim versus, missus nuncius a pontifice ad Ill^{mu} D. [Mariam Enriquez]^a 1, ducissam Albae, ut ei tradat nomine S. S^{is} rosam auream, quae in quarta dominica quadragesimæ, quæ dicitur *Laetare*, benedici consuevit.

5 *Die Veneris 1. **Octobris** dicti anni 1557 habetur consistorium secretum, in quo Ioannes Beroaldus transfertur ab ecclesia Thelesina ad Agathensem, et quidam alii de novo creantur episcopi 2.

*Die Sabbati 2. **Octobris** habetur signatura publica.

Datur crux card. Carafae legato.

10 Die Mercurii 6. **Octobris** eiusdem habetur consistorium secretum, in quo pontifex dedit crucem Illmo et R^{mo}. D. Carolo card. Carafae, legato ad Philippum Hispaniarum etc. regem pro pace. Qui cardinalis comitatur ab omnibus cardinalibus extra portam b. Petri solemnī pompa, uti moris est.

Confirmatur in eodem consistorio electio archiepiscopi Coloniensis³.

*Die sabbati 9. dicti mensis **Octobris** habetur signatura publica.

Card. Triultius ingreditur primum Urbem. Datur ei titulus et crux legato.

59^r

15 Die lunae 11. eiusdem mensis **Octobris** habetur consistorium publicum, in quo primum recipitur R^{mus} D. Antonius Triultius episcopus Tolonensis, patria Mediolanensis, S. R. E. presbyter cardinalis, Triultius nuncupatus, a Paulo IV in collegium die 15. Martii 1556 cooptatus. Qui veniens e Venetiis, ubi in minoribus nuncius apostolicus et deinde legatus egerat, primo intravit curiam, et licet iam habuerit pileum cardinalitum, quem
20 ad eum pontifex miserat dum adhuc Venetiis esset, neque fuerit hactenus consuetudo recipiendi publice cardinalem primum intrantem curiam, qui iam recepisset pileum: tamen sub Iulio III hic mos primum introductus est in Ioanne card. Poggio ab Hispania red-
eunte et primum Urbem intrante. Et ita postea in usu recipitur. Comitatus fuit de more a porta Flaminia ad palatium apostolicum ab omnibus cardinalibus. Cui quidem
25 cardinali in eodem consistorio clauditur et aperitur os, et datur titulus SS. Ioannis et Pauli, ac denique tribuitur ei crux uti legato iam designato ad Henricum Gallorum regem pro pace, et usque ad portam b. Petri iterum a toto collegio comitatur. Haec omnia simul fiunt, ut eo citius iter suum Galliam versus ad eius legationem arripiat.

30 *Die Veneris 15. **Octobris** eiusdem habetur consistorium secretum, in quo dantur quaedam ecclesiae in Gallia⁴.

*Die sabbati 16. **Octobris** habetur signatura publica.

^a lacuna in cod.

¹ «Era questa Donna . . . figliuola del conte d'Alva di Liste, persona di nobiltà e meriti grandi, e unicamente amata dal duca suo marito, alla quale egli scrivendo e dandole conto delle cortesie ricevute dal papa e della sua entrata in Roma, scrisse essersi ritrovato in molte battaglie e pericoli in mezzo l'armi e i nemici, nè aver mai sentito mancargli l'animo e la voce, se non quando giunse avanti alla maestà del papa»: *Noves* p. 221.

² Alia de hoc consistorio refert Navagerus in *State papers* VI, n. 1053.

³ Novus archiepiscopus erat Anton. de Schauenburg, qui 26. Oct. 1556 unanimi consensu capituli electus et in dissensu inter Germaniam pontificemque huius partis secutus erat, donec electoribus Moguntino et Saxonico auctoribus mense Februario 1558 in Ferdinandi imperatoris obsequium iuravit. Sed iam 18. Iunii 1558 mortuus est; cf. *Kirchenlexikon* VII² (1891), 872. Iam in consistorio 1. Octobris habito haec res proposita erat; «but when his letter was opened in consistory with the signature 'Elect of Cologne, Elector

of the Empire', his Holiness became so enraged that he would not even allow the letter to be read» (Navagerus, *State papers* n. 1053). Postea pontifici exponebatur, archiepiscopum Coloniensem eligi per capitulum, et eo ipso esse electorem imperii, quare confirmationem non recusabat, cf. Navagerum ibid. n. 1057. — Idem sub 9. Octobris (ibid. n. 1058) refert procuratorem fisci, Silvestrum Aldobrandinum, inclusum esse in castellum S. Angeli (cf. supra p. 304, adn. 2), et Bozzutum privatum esse «della soprintendenza dello stato». Dux Palliani iam 14. Septembris dixerat Navagero, de «i tristi consigli di Giovanni della Casa appassionato, che ne rende conto, e di quel imbrocio dell' Aldobrandini, del quale io ho fatto che 'l papa s'è chiarito, ma il cardinale [Caraffa] ancora non li crede» (*State papers* l. c. n. 1034). Hinc cognoscitur, unde illae res processerint.

⁴ Praeterea deliberabatur de accipiendo vel non accipiendo tributo a duce Albae pro regno Neapolitano, et pontifex declarabat se accepturum: Navagerus in *State papers* VI, n. 1062. Cf. infra p. 320, l. 20.

Card. Carafa ex Urbe recedit ad Philippum regem.

Die Iovis 21. dicti mensis **Octobris** pontifex celebravit privatim in eius sacello, communicavitque Ill^{mos} et R^{mos} DD. Carolum card. Carafam et Antonium Carafam marchionem Montisbelli, fratres germanos, S. S^{tia} nepotes. Qui postea die Veneris sequenti 22. **Octobris**¹ ex Urbe recesserunt hora 20., ituri ad Philippum Hispaniarum regem, cardinalis legatus pro pace, et alter socius itineris.

5

Consilium pontificium primo institutum.

Die sabbati 23. eiusdem mensis **Octobris** congregantur primum consiliares a S. S^{to} instituti pro dirigenda et gubernanda Urbe et statu ecclesiastico. In quo consilio ii praecipue conveniunt: Scipio Rebiba card. de Pisis; Alphonsus Carafa card. Neapolitanus; Ioannes Carafa dux Palliani; Camillus Ursinus; Aloysius episcopus Veronensis, gubernator Urbis; auditor camere; procurator fiscalis; Paulus de Tarano; Ioannes Baptista Martel[lu]s. Hoc consilium institutum est, ut maiori commoditate negocia expendantur.

* Die Veneris 29. dicti mensis **Octobris** pontifex dedit decimam audientiam publicam, in qua audiuntur 23.

* Die dominica **ultima** dicti mensis **Octobris** pontifex celebravit privatim in eius cubiculo, communicavitque omnes eius familiares, prorogavitque iubileum ad totam octavam festivitatis omnium sanctorum.

* Eadem die ultima Octobris celebrantur vespere solemnes pontificales in sacello Sixti etc.

* Die [lunae] 1. **Novembris** eiusdem anni 1557, in festo omnium sanctorum, peregit sacra in sacello Sixti R^{mus} D. Fredericus episcopus Praenestinus card. de Cesis. Et eadem die celebrantur vespere pro defunctis in eodem sacello. Inque die sequenti peregit sacra in commemorationem defunctorum R^{mus} D. Ioannes Michael presbyter cardinalis Saracenus.

* Die sabbati 20. dicti mensis **Novembris** habetur signatura publica.

* Die Veneris 26. **Novembris** pontifex dedit undecimam audientiam publicam, in qua audiuntur 17.

25

Sacra dominicis adventus Domini.

Die 28. dicti mensis, quae fuit dominica prima adventus Domini, celebravit missam pontificalem R^{mus} archiepiscopus Corcirensis, oravitque procurator ordinis Praedicatorum. Et eodem modo celebratur missa per unum ex assistantibus papae in singulis dominicis aliis adventi^a.

* Die Mercurii 1. **Decembris** dicti anni 1557 habetur signatura publica, licet sit extra ordinem dierum ad id deputatum.

Revocantur regressus et accessus ad ecclesias cathedrales.

Die Veneris 3. eiusdem mensis **Decembris** habetur consistorium secretum, in quo revocantur omnes regressus et accessus ad ecclesias cathedrales, daturque optio cardinalibus, qui plures regressus habent nunc ad dictas cathedrales, ut caeteris dimissis unum tantum retineant². Propterea decernitur non proponendas et expediendas ecclesias in uno et eodemmet consistorio, sed in uno proponantur, in alio vero expendantur, ut detur tempus et commoditas cardinalibus et ipsi pontifici ad capiendam informationem tam ipsarum ecclesiarum quam promovendorum ad eas. Et hac die Ill^{mus} et R^{mus} D. Alphonsus Carafa card. Neapolitanus proposuit pro ecclesia Cesenatensi D. Odoardum Gualandum Pisanum³.

40

^a sic.

¹ Hinc corrigendi sunt non modo *Pallavicinus* (qui 14, 5, 7 ait cardinalem profectum esse 14. Octobris) et *Nores* (qui p. 226 vult eum abiisse 27. Octobris), sed etiam *Duruy*, qui (p. 258) corrigendo illos ipse dicit 21. Octobris cardinalem discessisse.

² De hac re diu deliberatum erat, cf. Navageri relationes in *State papers*, Venice VI, passim. »By the

revocation of the regressi card. Farnese loses an annual revenue of many thousands of crowns, having had regressi on at least 12 churches, not one of which yielded less than 2000 crowns at least: Navagerus 11. Decembris 1557 l. c. n. 1102.

³ Qui a. 1570 erexit seminarium clericorum, resignavit a. 1587 et mortuus est 1597.

*Die 5. Decembris eiusdem, in secunda dominica adventus Domini, celebravit R^{mus} Franciscus archiepiscopus Senensis, oravitque procurator ordinis Minorum de observantia.

*Die Martis 7. dicti mensis habetur congregatio generalis cardinalium, 5 in qua inter caetera creatur episcopus Cesenatensis D. Odoardus Gualandus Pisanus.

*Die Veneris 10. eiusdem mensis habetur consistorium secretum, in quo creatur episcopus Toletanus D. [Bartholomaeus Carranza ord. Praed.]*¹ et alii multi.

*Die 12. eiusdem mensis Decembris, in dominica tertia adventus Domini, peregit sacra R^{mus} D. Iacobus card. Puteus (nam hac die solent celebrare cardinales), oravit autem procurator ordinis Heremitarum s. Augustini. Missa absoluta pontifex 10 invisit oratorium card. Neapolitani.

Ecclesiae Thelesinae proponitur [Angelus Massarellus]^b.

Die Martis 14. dicti mensis Decembris habetur congregatio generalis cardinalium, in quo pontifex ipsemet proposuit ad ecclesias Alyphanam D. Antonium Augustinum Hispanum, auditorem Rotae², ad S. Marci D. Ioannem Antonium a 15 Tolfa Neapolitanum, pontificis ex sorore nepotem³, ad Thelesinam me Angelum Massarellum de S. Severino Camerinensis diocesis, S^{us} S. secretarium et assistentem, nobis prorsus insciis, neque etiam id cogitantibus.

Consistorium secretum.

Die Mercurii 15. eiusdem mensis habetur consistorium secretum, in quo inter caetera nos tres suprascripti creamur episcopi, consistorioque absoluto pontifex 20 induit nos rochetto in sacello suo secreto, hortans nos longa oratione ad bene et digne exercendum munus episcopale etc., memores nos vocatos a Deo tanquam Aaron, cum id nemo nostrum (inquiens) neque petierit, neque cogitaverit quidem. Mandavitque nobis, ut die sabbati | proximo reciperemus ordines sacros, et die s. Thomae munus 60v consecrationis. De quo vivę vocis oraculo fidem fieri mandavit Illmo D. card. Neapolitano. 25 In quo etiam consistorio fit decretum, quod cardinales presbyteri, qui aliquas ecclesias habent et pro tempore habebunt, munus consecrationis accipiant.

*Die Veneris 17. dicti mensis Decembris habetur consistorium secretum, in quo providetur quibusdam ecclesiis et monasteriis.

Promotio mea ad ordines sacros.

Die sabbati 18. dicti mensis Decembris ego Angelus Massarellus, electus 30 Thelesinus, accepi omnes ordines sacros post primam tonsuram, una cum episcopis Alyphano et Cesenatensi, a R^{do} P. Ioanne Iacobo Barba episcopo Interamnensi, sacrista apostolico.

*Die 19. dicti mensis, dominica 4. adventus Domini, celebravit missam pontificalem R^{mus} archiepiscopus S. Severinae, oravit procurator ordinis Carmelitarum. Huic missae ego interfui primum uti episcopus.

Consecratio episcopalis.

35 Die Martis 21. dicti mensis Decembris, in festo s. Thomae apostoli, ego Angelus suprascriptus suscepi munus consecrationis episcopalis una cum R^{mo} D. Ioanne Antonio card. Capizucco et episcopis Cesenatensi et S. Marci ab R^{do} P. Ioanne Iacobo Barba, episcopo Interamnensi, sacrista apostolico, assistentibus archiepiscopo Taurinensi

^a lacuna in cod.

^b vacuum spatium in cod.

¹ Cf. Navageri litteras 11. Decembris datas in *State papers* VI, n. 1101; Conc. Trid. I, 489³.

² Celeberrimus ille humaniorum litterarum et iuris canonici cultor (1517—1585), qui a. 1544 pro munere auditoris Rotae commendatus erat a Carolo V, 1555 ad Mariam reginam Angliae missus, 15. Dec. 1557 episcopus Alifanus, 1561 Ilerdensis, 1576 archiepi-

scopus Tarraconensis factus est. Anno 1558 nuntius agebat apud Ferdinandum imperatorem, cf. infra. De quo ex. gr. videas *Kirchenlexikon* I (1882), 1687 s. Novissime consultus erat a pontifice de restitutione ducatus Palliani, cf. Navageri litteras 2. Oct. 1557 datas in *State papers* VI, n. 1051.

³ Resignavit a. 1562.

et episcopo Troiano, facta fide de mandato pontificis per Ill^{mus} D. Alphonsum card. Neapolitanum.

*Die Veneris 24. eiusdem mensis **Decembris**, in vigilia nativitatis D. N. Iesu Christi, celebrantur vespere pontificales in sacello Sixti; quibus primum uti episcopus interfui.

5

Sacra in nocte et die nativitatis Domini Nostri.

Eadem die hora 3. noctis decantantur mattutine in eodem sacello Sixti. Quibus absolutis celebravit missam solemnem R^{mus} D. Scipio card. de Pisis.

Die sabbati 25. **Decembris**, in ipso festo nativitatis, celebravit mane pontifex in sacello Sixti; ob frigus enim non itur in ecclesiam b. Petri, uti moris est. Cantavit evangelium R^{mus} D. Robertus card. de Nobilibus. Interfui primum cum pluviali missæ pontificali. 10

*Die [dominica] 26. eiusdem mensis, in festo s. Stephani, celebravit R^{mus} D. Fulvius card. Perusinus. Oravit Ioannes Baptista Peroscius societatis Iesu.

*Die [lunae] 27., in festo s. Ioannis Evangelistae, celebravit R^{mus} D. Clemens de Monilia card. de Araceli, oravit Iacobus Puteus.

617 *Die Mercurii 29. eiusdem mensis **Decembris** pontifex dedit audientiam 15 publicam duodecimam, cui ego non interfui uti secretarius pontificis, sicuti hactenus semper feceram, cum essem episcopus¹.

*Die Veneris 31. **Decembris**, in vigilia circumcisionis Domini, celebrantur vespere in sacello Sixti.

Incipit annus 1558.

Solvitur census regni Neapolitani.

In Dei nomine amen. Incipit annus 1558. Die 1. **Ianuarii**, <sabbati>^a, in 20 festo circumcisionis Domini, celebravit missam solemnem pontificalem in sacello Sixti R^{mus} D. Hieronymus card. Imolensis in sacello Sixti.^b Missa vero absoluta Ill^{mus} D. Ascanius Caracciolus nomine Philippi regis solvit pontifici censum pro regno Neapolitano: equum album gradarium et 7 millia aureorum. Qui census in festo s. Petri, uti debitum et mos erat, non fuit solutus, renitente pontifice ob bellum, quod tunc inter S. S^{tem} et 25 dictum regem vigeat². Recipitur autem a pontifice in aula regum.

Sacra in festo Epiphaniae Domini.

Die Mercurii 5. **Ianuarii**, in vigilia Epiphaniae Domini, decantantur vespere in sacello Sixti, et die Iovis 6., in ipso festo, celebravit missam solemnem R^{mus} D. Petrus card. Paceccus episcopus Albanensis, habuitque orationem procurator ordinis Servorum.

Decernitur celebrandum festum cathedre s. Petri 18. Ianuarii, qua die primum Romæ sedit.

Die Veneris 7. eiusdem mensis **Ianuarii** habetur consistorium secretum, 30 in quo inter caetera statuitur celebrandum esse festum cathedre s. Petri die 18. Ianuarii, qua die primum Romæ sedit, futuris perpetuis temporibus in toto orbe christiano³, sed

^a add. in marg. . ^b sic, bis legitur.

¹ Cf. supra p. 303, adn. 1.

² De accipiendi vel non accipiendi censu iam mense Octobri 1557 deliberatum erat, cum primum Ascanius Caracciolus Romam venisset, cf. supra p. 317⁴, et Navageri litteras 16. Octobris 1557 datas in *State papers* VI, n. 1062. De census solutione cf. eundem l. c. n. 1122.

³ Navagerus hoc refert decretum esse iam 23. Ianuarii 1557, cf. *State papers*, Venice VI, n. 799, idque »to confound the Lutherans, who say that he [s. Petrus] did not die in this city, his Holiness vituperating them according to his custom«. De alio consistorio 14. Ianuarii 1558 habito refert Navagerus *State papers* n. 1143: »The pope had a book read, which was composed by a prothonotary named Guielmo [intel-

legitur Guilelmus Sirletus, qui de hac quaestione scripsit] against the Lutherans, who deny that St. Peter was at Rome and placed the See there; this book proving by many ancient Greek and Latin authorities that the See of that most blessed apostle was in Rome; so his Holiness, with the consistory, resolved that on Tuesday the 18th instant the *cathedra* of Rome be solemnized in like manner as that of Antioch is celebrated on the 22nd February. His Holiness will go into chapel and has given orders for letters to be written to the patriarchs, archbishops and bishops throughout Christendom, desiring them to intimate and observe this solemnity in all the churches of their dioceses«.

non propterea omittendam celebrationem eiusdem festivitatis 22. Februarii, qua die ipse b. Petrus primum cathedram Antiochiae fundavit; et quod ea die 18. Ianuarii celebretur missa pontificia sollemnis singulis annis.

Sacra in festo cathedre b. Petri Romę.

Die 18. eiusdem mensis **Ianuarii**, quae fuit dies Martis, in festo cathedre
5 b. Petri, id est qua die primum Romę resedit, celebratur missa sollemnis pontificia in sacello Sixti. Peregit sacra R^{mus} D. card. ---^a, et haec est prima missa, quae in hoc festo celebratur¹.

Sacra in die cinerum.

Die 23. **Februarii**, Mercurii cinerum, celebravit R^{mus} D. card. de Pisis, pro cardinali S. Angeli, cui incumbabat uti summo poenitentiario. Pontifex benedixit cinerem.

Sacra in dominicis quadragesimę.

CLV

10 Die 27. **Februarii**, dominica prima quadragesimę, celebravit R^{mus} P. archiepiscopus Senensis, et sic qualibet dominica totius quadragesimę celebratur in sacello Sixti per unum ex assistantibus pontificis (excepta quarta dominica, qua celebrat cardinalis presbyter), et fit orationes^b per procuratores ordinum.

Die 6. **Martii** dicti anni 1558, dominica secunda quadragesimę, celebravit
15 episcopus Interamnensis, oravit procurator ordinis Minorum de observantia.

Obitus Petri Bertani card. Fanensis.

Die Martis 8. eiusdem mensis **Martii**, nocte sequenti, obiit Romę R^{mus} D. Petrus Bertanus S. R. E. tit. SS. Petri et Marcellini presbyter cardinalis, ordinis Praedicatorum, patria Mutinensis, episcopus Fanensis, et ideo card. Fanensis nuncupatus, aetatis 60 circiter annorum, sacre theologiae magister, vir summę doctrinę ac prudentiae et magnae
20 apud omnes existimationis. Hic a primis annis ordinem divi Dominici ingressus est, ubi ingenti cum laude diu vixit. Deinde in gratiam R^{mi} D. Herculis card. Mantuani (in cuius familiaritate per aliquot^b tempus vitam duxit) creatur episcopus Fanensis, interfuitque conciliis Tridentino et Bononiensi sub Paulo III, a quo etiam nuncius apostolicus ad Carolum V imperatorem mittitur. Qua in legatione existente^b, creatur ab ipso Iulio III
25 (id etiam enixe Caesare efflagitante et petente) presbyter cardinalis. Laboravit vehementissima podagra, ob quam in perpetuum malam valetudinem incidit et tandem per resolutionem occubuit².

Concio in aula pontificia.

Eadem die 8. Martii concionatur primum in palatio apostolico in aula, quae Constantinensi dicitur, praesentibus pontifice et cardinalibus in palatio ipso commorantibus, atque
30 episcopis et nobilibus. Et deinde qualibet die per totam quadragesimam idem concionator prosecutus est.

*Obitus Hieronymi card. Doriae.

Die 25. **Martii** eiusdem obiit Genuę R^{mus} D. Hieronymus de Auria, S. Mariae in porticu S. R. E. diaconus card. de Auria nuncupatus, patria Genuensis, a Clemente VII in collegium cooptatus³; quod nunciatur Romę die 29.

35 *Die Martis 29. eiusdem mensis **Martii** pontifex dedit decimam quintam audientiam publicam, in qua audiuntur 14.

^a lacuna in cod.

^b sic.

^c Haec relatio in cod. legitur post illam de 29. Martii.

¹ Post cenam, quam pontifex peracta missa dabat cardinalibus oratoribusque, »the pope and cardinals assembled in congregation, where his Holiness preached a sermon on this see of Rome (sopra questa cathedra), passing very frequently to exhortations for the cardinals to lead good lives and to set a good example to the rest of the world«. Navagerus 22. Ian. 1558 in *State papers* VI, n. 1148. De festo cf. *G. Semeria*, Dogma ecc. nella chiesa primit. (Roma 1902), 160 ss.

Concilium Tridentinum. II.

² De Bertani vita cf. Conc. Trid. I, 195¹ 386²; supra p. 212⁴. De morte *State papers* VI, n. 1191.

³ Hieronymus de Auria cum iuvenis matrimonium inisset, mortua uxore post varia rei publicae munera bene gesta cardinalicia dignitate est ornatus 3. Octobris 1528 (sed de die disceptatur) et diaconiam S. Thomae in Parione, deinde S. Mariae in Porticu suscepit. Sepultus est in ecclesia S. Mariae de Cella ord. s. Aug. in patria sua. Cf. *Ciacon*, III, 501 s.

Sacra in hebdomada sancta.

Die 3. Aprilis dicti anni 1558, dominica palmarum, benedictis palmis per pontificem celebravit R^{mus} D. Ioannes card. Reomanus.

Die autem 6., Mercurii sancta, decantantur hora 21. mattutine in eodem sacello Sixti.

Die 7. [Aprilis], Iovis sancta, celebravit R^{mus} D. Ioannes card. Bellaius decanus, 5 conservatur sacramentum (illud deferente pontifice) in sacello Paulino splendidissime ornato, in sero autem hora 22. mattutinae.

Dieque parasceves celebravit R^{mus} D. Raynuccius card. S. Angeli maior poenitentarius. Et in sero mattutine.

Die sabbati [8. Aprilis] celebravit card. Perusinus. Dieque Iovis sancta bene- 10 dicitur publice populus.

Sacra in festivitibus paschatis resurrectionis.

62r Die 10. eiusdem mensis Aprilis, in festo paschatis resurrectionis D. N. Iesu Christi, celebravit missam solemnem in ecclesia b. Petri S^{mus} D. N., qua absoluta benedixit publice populum.

Die autem secunda festivitatis celebravit in sacello Sixti R^{mus} D. Ioannes Angelus 15 card. Medices, et die tertia R^{mus} D. Ioannes Antonius card. Capisuccus.

Nepotes pontificis revertuntur ex Galliis.

Die Martis 19. eiusdem mensis Aprilis ingressi sunt Urbem Ill^{mi} DD. Diomedes marchio Cavi, filius ducis Palliani, et Petrus, filius Don Antonii marchionis Montisbelli, pronepotes pontificis, redeuntes ex Galliis, quo tempore belli obsidum fere nomine destinati fuerant ¹.

20

Card. Carafa Urbem e Flandria redit.

Die sabbati 23. dicti mensis ingressus est Urbem R^{mus} et Ill^{mus} D. Carolus card. Carafa, rediens e Flandria, ubi legatus egerat apud Philippum Hispaniarum et Angliae regem pro pace etc ².

*Die Veneris 29. Aprilis pontifex dedit decimam sextam audientiam publicam. 25

Sacra in vigilia et festo ascensionis Domini.

Die [Mercurii] 18. Maii, in vigilia ascensionis Domini dicti anni 1558, celebrantur vesperae pontificales in sacello Sixti, et die Iovis sequenti peregit sacra in eodem sacello R^{mus} D. Petrus card. Paceccus, episcopus Albanensis.

Dies anniversarius creationis Pauli IV.

Die lunae 23. eiusdem mensis Maii, quae est dies anniversarius creationis S^{mi} D. N. Pauli papae IV, celebravit missam solemnem in sacello Sixti R^{mus} D. Michael 30 Ghisilerius card. Alexandrinus. Pontifex dedit prandium omnibus cardinalibus et oratoribus.

Dies anniversarius coronationis Pauli IV.

Die Iovis 26. eiusdem mensis, in anniversario coronationis Pauli papae IV, celebravit in eodem sacello R^{mus} D. Virgilius Rosarius card. Spoletanus. Pontifex dedit prandium omnibus cardinalibus et oratoribus principum. 35

Sacra in vigilia et festo penthecostes.

Die sabbati, in vigilia penthecostes, 28. eiusdem mensis Maii, decantantur vesperę in sacello pontificio, et die 29. in ipso festo celebravit R^{mus} D. Fridericus card. de Cesis.

¹ Obsides missi erant, ut papa implearet quae promiserat regi Gallorum. Petrus Caraffa relictus erat Parisiis a cardinale Caraffa mense Augusto 1556, cf. *State papers*, Venice VI, n. 956. Marchio Cavi cum Strozio abierat Roma 15. Iunii 1557, cf. *State papers*, Mary, n. 635; Venice VI, n. 930 et deinde passim;

Ribier II, 649 et *Duruy* 229 s. Dux Palliani nuntiabat pontifici, litteris Lugduni 3. Martii 1558 datis reditum adulescentium indicari, cf. Navageri ultimas litteras 16. Martii Romae datas, in *State papers* VI, n. 1197.

² Cf. supra ad 20. Sept., 6. et 21. Oct. 1557; *Duruy* 264 ss 278 ss.

Sacra in vigilia et festo sanctissimae trinitatis.

Die 4. Iunii dicti anni 1558, in vigilia sanctissimae trinitatis, decantantur vespere in sacello pontificio, et die 5. sequenti, in ipso festo, celebravit R^{mus} D. Scipio card. de Pisis.

Sacra in vigilia et festo corporis Christi.

Die [Mercurii] 8. eiusdem mensis Iunii, in vigilia festivitatis corporis Christi, decantantur vespere in sacello Sixti, et die 9. sequenti, in ipso festo, celebravit pontifex submissa voce in ecclesia S. Petri, astantibus nihilominus omnibus cardinalibus. Missaque absoluta fit processio, detulitque pontifex sacramentum. Via omnis tegitur a lateribus pannis auleis, superius vero tela linea, magna quidem impensa ac labore.

Audientia publica XVII.

Die Martis 21. dicti mensis Iunii datur audientia decima septima publica, audiunturque 15.

Sacra in vigilia et festo apostolorum Petri et Pauli.

Die Martis 28. eiusdem mensis, in vigilia apostolorum Petri et Pauli, decantantur vespere in ecclesia b. Petri, et die sequenti in ipso festo pontifex celebravit in eadem ecclesia solemnem missam, R^{mus} et Ill^{mus} D. Alphonsus card. Neapolitanus cantavit evangelium. Missaque absoluta solvitur ab Illmo D. Ascanio Caracciolo nomine Philippi regis census pro regno Neapolitano, gradarius unus albus pontificie ornatus et 7 milia aureorum.

Expugnatur oppidum Theumville a Gallis.

Die [22.]^{a1} eiusdem mensis Iunii expugnatur ab exercitu Gallorum Theumvilla² oppidum munitum in ducatu Lucenburgensi, in qua expugnatione multi nobiles obierunt, inter quos fuit D. Petrus Strozius Florentinus, vir in militari disciplina tum animi magnitudine, tum rerum experientia et usu, tum consilio et auctoritate facile omnium existimatione primus. Qui diu inservivit ipsi regi Gallorum, a quo maximis et summis honoribus donatus fuit, ut persaepe eius exercitus in Italia dux generalis fuerit et mare-scalcus de la Marcia (que dignitas nunquam alienigenis committi solet) creatus sit³.

Controversia super electione novi imperatoris.

Carolus V Romanorum imperator Augustus felicissimus potentissimusque, post tot victorias et triumphos terra marique partos, post tot loca, civitates, regiones, provincias, populos, nationes, regna regesque expugnatos, devictos belloque captos, cum ob perpetuos labores in continuam malam valetudinem incidisset | et se amplius ad onus imperii sustinendum inutilem fere cognosceret, imperium ipsum deponere decrevit, illudque sponte et libere per procuratorem in manibus electorum imperii cessit ac renunciavit, ut illud scilicet in Ferdinandum eius fratrem germanum, in regem Romanorum a multis annis electum, iure eveniret. Ipse autem in Hispanias secessit, et in quodam loco apud [Placentiam]^a monasterio sibi constructo procul ab omnibus negociis atque secularibus actionibus vitam degere constituit⁴.

Electores vero elegerunt atque receperunt ipsum Ferdinandum in imperatorem, admissa cessione supradicta.

Ex quo maxima controversia orta est et de validitate dictae electionis dubitari ceptum est, cum cessio huiusmodi fieri debuisset in manibus papae, non autem electorum, quibus solum incumbit onus eligendi, deficiente quocumque modo imperatore, sicuti fit in aliis electionibus vel prelatorum vel aliorum quorumcunque. Quare cum ipse Ferdinandus misisset per hos dies ad pontificem Martinum Gusmanum Hispanum⁵ oratorem

^a lacuna in cod.

¹ Diem desumpsi ex Michaelis Suriani relatione 24. Iunii 1558 data in *State papers*, Venice VI, n. 1243.

² Nomen Gallicum est Thionville.

³ Cf. *State papers* VI, n. 1242 1243 et de vita Strozii indicem eiusdem voluminis s. v. Strozzi, Pietro.

⁴ Cf. *W. Stirling*, The cloister life of the emperor Charles the Fifth, London 1853, qui liber etiam in Germanicam linguam (a *M. B. Landau*) versus prodiit Dresden 1858.

⁵ Cf. supra p. 164, l. 19 ss.

suum, ut a S. S¹a confirmationem electionis faceret, S¹as S. neque ipsum oratorem audire, neque eum uti electi in imperatorem legatum admittere voluit, existimans ipsam electionem nullam, tanquam cessionem illegitime factam. At cum ipse orator ex mandato domini sui ex Urbe recedere vellet^a, pontifex eum privatim tanquam regis nuncium in aula audientię audivit¹, eique rationem omnem rei gestę reddidit, brevique ad ipsum Ferdinandum legatum cardinalem, ut ei de ratione et iure sedis apostolicę certiorum redderet et aliquem concordię modum inveniret, se missurum significavit². Sicque eum instructum dimisit³.

Magdeburgensis civitas fidem catholicam recipit.

Hoc eodem mense civitas Germanię Magdeburgum, relicto Lutheranism, doctrinam catholicam recepit archiepiscopumque et clerum iam diu exules admisit⁴.

Consistorium secretum. Proponuntur quidam episcopi.

Die lunę 18. mensis Iulii dicti anni 1558 habetur consistorium secretum (cum iam per quinque menses habitum non fuerit), in quo inter cętera proponuntur ad ecclesias Hierosolymitanam Antonius Helius episcopus Polensis⁵, ad Surrentinam episcopus Vestensis⁶, ad Vestensem Hugo Boncompagnus⁷, ad Venafranam Andreas Mattheus Aquaviva⁸, ad Bergomensem Aloysius episcopus Veronensis⁹, et ad Veronensem eius nepos, iam coadiutor¹⁰.

*Die Mercurii 20. dicti mensis Iulii habetur consistorium secretum, in quo creantur episcopi, qui in superiori consistorio propositi fuerant¹¹.

Card. de Pisis creatur legatus ad Romanorum regem.

Eadem die in eodem consistorio creatur legatus de latere ad Ferdinandum Romanorum, Hungarię et Boemię regem in imperatorem electum, et ad [Sigismundum]^b Poloniae regem R^{mus} D. Scipio Rebiba card. de Pisis, ut Ferdinando de eius electionis invaliditate in imperatorem rationem reddat, et in dieta Polonię de mense Septembri habenda, in qua de recipienda secta Lutherana agendum est, praesens assistat et pro viribus hoc facinus avertat¹².

^a posset legi etiam nollet (vox minus clare est scripta).

^b lacuna in cod.

¹ 13. Iulii 1558, antea portae Urbis ei clausae erant, cf. *Pieper*, Legaten I, 117.

² Re vera sequenti die Hugo Boncompagnus, qui paucis diebus postea Vestanus episcopus creabatur (cf. infra l. 14), nuntius ad imperatorem destinabatur, cf. *Pieper*, Legaten I, 117.

³ De tota lite inter Ferdinandum I et Paulum IV cf. *Nores*, Archivio Stor. Ital. XII (1847), 236 ss; *Reimann*, Der Streit zwischen Papsttum und Kaisertum im Jahre 1558, in *Forschungen zur deutschen Gesch.* V (1865), 291—335; Papst Paul IV und das Kaisertum, in *Abhandlungen der schles. Gesellsch. f. vaterländ. Kultur, phil.-hist. Abt.* 1871, 25—40; *J. Schmid*, Die deutsche Kaiser- und Königswahl und die röm. Kurie 1558—1620, in *Hist. Jahrb.* VI (1885), 3—35; *Pieper*, Legaten I, 116 ss; *M. Ritter*, Deutsche Gesch. im Zeitalter der Gegenref. und des 30jähr. Krieges I, 142 ss. — Consuluit pontifex de illa quaestione varios doctores, inter quos Ioannem Gropperum (cf. supra p. 285, l. 32). De quo Eduardus Carne orator 1. Octobris 1558 scribit: »The cause of Gropper's coming here is that he durst not abide in Germany, having written against the admission of the new emperor by the electors of the empire without the pope's admission of the resignation; wherefore his Holiness keeps him in the palace and makes much of him.« Gropperi sententia legitur apud *W. van Gulik*, Johannes Gropper (Erläuterungen u. Ergänz. zu Janssens Gesch. V, 1. 2, Freiburg 1906) p. 262 ss, cf. ibid. p. 170 s, et exponitur a *Nores* 249 s. Ex qua satis clare apparet

Carnii relationem esse falsam. Cf. etiam *A. v. Reumont*, Beiträge zur ital. Gesch. VI, Berlin 1857, 306 ss.

⁴ Archiepiscopum et clerum recepit, sed Lutheranismum minime reliquit, cf. *F. W. Hoffmann*, Gesch. von Magdeburg II (Magdeb. 1847), 321 ss.

⁵ De quo cf. Conc. Trid. I, 377, adn. 8; *Pieper*, Legaten I, 184 ss.

⁶ Fuerat Vestensis episcopus inde ab a. 1551 Iulius Pavesius; Surrentinus episcopus fuit usque ad mortem, 11. Februarii 1571.

⁷ Qui fuit postea pontifex Gregorius XIII et a. 1565, quo factus est cardinalis, ecclesiam resignavit.

⁸ Qui 16. Novembris 1573 translatus est Cosenzam.

⁹ Cf. Conc. Trid. I passim; *Pieper*, Legaten I, 109¹.

¹⁰ Augustinus Lippomanus, factus coadiutor 8. Ianuarii 1557, obiit 16. Iulii 1560.

¹¹ Eduardus Carne, orator Anglicus, praeterea refert cardinalem de Medicis factum esse archiepiscopum Mediolanensem (25. Iulii, *State papers*, Mary, n. 810).

¹² Excerpta ex actis consistorialibus apud *Pieper* l. c. I, 117³. Re vera neque Boncompagnus nuntius nec Rebiba legatus proficisciebantur (quamquam huius iter pro 28. Iulii constitutum erat, cf. Carnii epistolam in *State papers*, Mary, n. 810), idque quia relatum erat Franciscum Vargam venturum Romam, ut de ea re cum pontifice ageret, sed Camillus Mentuatus episcopus Satrianensis in Poloniam mittebatur, qui per Vindobonam proficiscens de Pauli IV actionibus referret. De Pontifice enim Mentuatus dicebat: »conoscendo che l'imperatore non voleva da lui l'imperio,

*Die Martis 26. dicti mensis [Iulii] datur a pontifice audientia decima nona publica, in qua audiuntur 20.

Exercitus regis Gallorum profligatur a Philippo rege.

Eadem die applicuit cursor e Flandria, nuncians exercitum Philippi, regis Hispaniarum et Angliae, conflixisse^a cum exercitu Gallorum regis die Mercurii 13. praesentis mensis Iulii prope Cravellinum et eum profligasse, captis multis nobilibus, inter quos est D. de Thermes, ipsius exercitus dux generalis, D. de Anibault, ambo equites ordinis s. Michaelis, item D. de Morvilles, gubernator Albevillae, D. de Preseques, D. de Launes, gubernator Corbiae, D. de Robempre et D. de Villebon, gubernator Piccardiae, interfectus manu propria comitis de Agamonte, ducis generalis exercitus Philippi. Galli erant 2500 equites et 36 vexilla peditum, alii vero 1800 equites et 30 vexilla peditum¹.

Consistorium secretum. Festum divi Dominici transfertur ad diem 4. Augusti; detestatur officium Quignonii etc.

Die lunę 8. Augusti habetur consistorium secretum, in quo inter caetera festum divi Dominici, quod die 5. Augusti celebrari solebat, decernitur celebrandum die 4. Augusti, cum ea die quinta sit festum etiam b. Mariae ad nives, ut utrumque celebretur, quod prius non fiebat, sed unum necesse erat relinquere. Item detestatur officium divinum seu horae canonicae compilatę a Francisco Quignonio card. S. Crucis², et creatur episcopus Lavellensis D. Antonius Florebellus Mutinensis³, i. e. proponitur ad ipsam ecclesiam, promovendus in alio futuro consistorio, sicuti statutum est fieri a Paulo IV in omnibus ecclesiis⁴.

Demolitur pars palatii apostolici in Vaticano.

64^r

Eadem die 8. Augusti incipit demoliri ea pars palatii apostolici, qua camere, in quibus pontifices dormire et frequentius permanere consueverunt, erant, prope aulam magnam, quę Constantini dicitur eo quod in ea pugna Constantini primi imperatoris cum Mexentio^a descripta est ac depicta manu Raphaelis illius clarissimi pictoris, quę pictura etiam destrui oportet, cum ea pariete duę fenestre iuxta novam pontificis Pauli formam faciendae sint, et ubi prius dictę camere pontificiae erant, ortus^a pensilis futurus est, et lumen dictis duabus fenestris daturus.

Consistorium secretum. Providetur quibusdam ecclesiis.

Die Mercurii 24. eiusdem mensis Augusti habetur consistorium secretum, in quo creatur episcopus Lavellensis Antonius Florebellus, et proponitur ad ecclesiam Clusinam D. Salvator praefectus Urbis⁵ etc.

Obitus card. Panormitani.

Hoc eodem mense die [Veneris 5.]^b obiit in Sicilia, Panormi, R^{mus} D. Petrus Tagliavia de Aragonia, S. R. E. presbyter cardinalis tituli S. Calixti, creatus a Iulio III anno Domini 1553 die 20. Decembris, vir summae probitatis, simplicitatis ac religionis, qui diu archiepiscopus Panormitanus fuit, ex quo card. Panormitanus vulgariter nuncupabatur⁶. Interfuit concilio Tridentino primo sub Paulo III unusque fuit ex iis, qui

^a sic.

^b lacuna in cod.

tiene le ragion sue in tasca et si è pentita di mandarli» (legatum et Boncompagnum), cf. Venetian. Depeschen vom Kaiserhof III (ed. Turba), 69, adn. 3; Carnii litteras 25. Aug. datas in *State papers*, Mary, n. 820; Pieper l. c. I, 117 s.

¹ Nomen oppidi est Gravelines vel Gravelingen. Descriptionem proelii dat Michael Surianus, orator Venetorum apud Philippum regem, litteris datis Bruxellis 14. Iulii (*State papers*, Venice VI, n. 1250) et aliis 15. Iulii (l. c. n. 1251), et Ioannes Michiel, orator eorundem apud regem Gallorum, l. c. n. 1252 1254.

² De quo breviario cf. Conc. Trid. I, 504, l. 1 et adn. 1.

³ Cf. supra p. 298, l. 35 ss.

⁴ Cf. supra p. 318, l. 36 ss.

⁵ Eduardus Carnius 23. Augusti (*State papers* VI, n. 820) ut famam nuntiat: »that the governor of Rome is made nuncio to the new emperor, and one Castaldo Restoro is made bishop of Chiuse and governor of the city, and bishop Buoncompagno made ambassador to Venice.» Deinde sub 25. Augusti scribit: »Yesterday his Holiness had a consistory wherein he gave certain bishoprics, and confirmed the nuncios to the emperor and the Venetians» (l. c. n. 822). Ughellus (III, 651) episcopum Clusinum recte nominat Salvatorem Pacinum (qui decessit a. 1581).

⁶ Cf. Conc. Trid. I, 229, adn. 1.

legatos apostolicos in translatione concilii ex ipsa civitate Tridenti ad civitatem Bononiensem facta anno Domini 1547 die 13. Martii sequi noluit, sed remansit Tridenti una cum quibusdam aliis paucis in gratiam Caroli V imperatoris, cui dicta translatio minus grata fuerat.

* Die Martis 30. eiusdem mensis **Augusti** datur audientia publica vigesima, etsi pontifex non usque adeo bona valetudine frueretur.

Aegritudo pontificis Pauli IV.

Die Iovis 8. mensis **Septembris** dicti anni 1558 nocte praecedenti pontifex cepit male se habere, quod augetur ea die Iovis et tota die Veneris sequenti, ita ut e lecto non surgeret, sacramque eucharistiam ipsa die Veneris cepit. Die vero sabbati 10. eiusdem cepit convalescere, et quotidie melius valuit. Deo gratiae sunt agenda.

64v

Pontifex proficiscitur ad montem Quirinalem.

Die lunae 19. eiusdem mensis **Septembris** hora 20. pontifex recessit ex Vaticano et ivit ad monasterium S. Mariae de Araceli, ubi etiam pernoctavit. Mane autem diei Martis ivit in montem Quirinalem in monasterium S. Sylvestri, ubi permansit usque ad diem dominicam 25. dicti mensis, qua die hora 17. reversus est in Vaticanum.

* Die Martis 27. dicti mensis **Septembris** datur audientia publica vigesima prima^a. In qua audiuntur 12.

* Die sabbati 8. **Octobris** dicti anni 1558 habetur publica signatura^a, quae antea habita non fuerat a die 1. Decembris 1557.

* Die Veneris 21. eiusdem mensis **Octobris** habetur consistorium secretum, in quo providetur quibusdam monasteriis, et prohibetur ne littere regum ac principum, quae ad summum pontificem scribuntur super praesentatione iuris patronatus, aperiantur ab aliquo, antequam perveniant ad ipsius pontificis praesentiam.

* Die Martis 25. eiusdem mensis habetur audientia publica vigesima secunda in aula, in qua consistoria publica haberi consueverunt, ob aeris malignitatem etc. Audiuntur 13.

Caroli V imperatoris obitus.

Hodie habetur nuncius de obitu Caroli V imperatoris, Hispaniarum etc. regis, qui obiit in Hispania in monasterio a se constructo in villa, quae dicitur [S. Iusti]^b, die Mercurii 21. praeteriti mensis Septembris, cum ibi ageret vitam monasticam, et regnum prius Philippo filio suo, ac imperium Ferdinando fratri cessisset — maximum huius spernendi seculi ac probitatis exemplum. Qui post tot victorias immortalis cum gloria partas, tot triumphos adeptos, tot regna, nationes, provincias debellatas ac summa eius fortuna in novo orbe apudque antipodes adinventas et suae ditioni subiectas, tot reges, principes, duces cruento bello incredibilem felicitate captos, tot denique opum, honorum, fortunarum incomparabilem^d cumulum, postquam etiam filium eius Philippum regnorum suorum Hispaniarum, Neapolis et aliorum successorem Angliaeque regem, ac [Ioannam]^b eius filiam Portugalliae, Leonoram et Mariam Galliae et Hungariae, ac [Christinam]^b eius nepotem, Namarchi reginas, Maximilianum ex fratre nepotem Boemiae regem felicissimum vidit: omni humana gloria sprete, saeculo abdicatione privatam vitam eligens in monasterio (ut dictum est) a se constructo ultra triennium monachaliter vixit¹.

40

65r

* Die sabbati 29. dicti mensis **Octobris** habetur signatura publica.

Vespere et sacra in festo omnium sanctorum.

Die lunae **ultima Octobris**, in vigilia festivitatis omnium sanctorum, celebrantur vespere solemnes in sacello Sixti, et in ipso festo peregit sacra R^{mus} D. Scipio Rebiba

^a cod. audientia publica signatura, quod certe per errorem ex iis quae praecedunt repetitur.

^b lacuna in cod.

^c cod. cruenti.

^d cod. incomparabile.

¹ Re vera ne biennium quidem, cum 3. Febr. 1557 cloister life (supra p. 323, adn. 4), chap. IX, p. 228 ss eo venisset. De Caroli V fine cf. W. Stirling, The (etiam in ed. Germanica p. 228 ss).

card. de Pisis; eademque die vesperae pro defunctis¹, et die Mercurii missa celebratur a R^{mo} D. Ioanne Riccio card. S. Vitalis.

*Die sabbati 26. dicti mensis **Novembris** 1558 pontifex dedit vigesimam tertiam audientiam publicam; 5 audiuntur.

Regens camere creatur etc.

5 Die lunę 28. eiusdem mensis **Novembris** habetur consistorium secretum, in quo Ill^{mus} et R^{mus} D. Alfonsus Carafa, S. Nicolai inter imagines diaconus cardinalis Neapolitanus nuncupatus, pontificis ex filio fratris pronepos, creatur regens camerae apostolicę in locum auditoris camere. Quod officium vel potius nomen aboletur, et nomen regentis camere instituitur, cui etiam ultra auctoritatem auditori camere prius tributam multa
10 S^{tas} S. concessit².

Creavit preterea R^{mos} DD. Virgilium Rosarium card. Spoletanum vicarium papae, et Michaellem Ghisilerium card. Alexandrinum sacrę inquisitionis officii caput atque principem ad vitam utriusque, instituitque, ut officia ipsa tria deinceps cardinalibus tantum tribuerentur.

Mariae reginę Hungariae obitus.

15 Hac die habetur nuncius de obitu Mariae de Austria, reginae olim Hungariae, Caroli V imperatoris sororis, quę obiit in Hispania die lunę 24. preteriti mensis Octobris.

Datur possessio regentatus card. Neapolitano.

Die lunę 5. mensis **Decembris** dicti anni 1558 datur per pontificem possessio regentatus camere Illmo D. Alfonso card. Neapolitano in aula Constantini publice, praesentibus nonnullis cardinalibus et aliis quampluribus. Oravit pontifex longa ornatissima
20 maque oratione, qua ostendit id ad maximam ecclesiae reformationem pertinere etc. Iuravitque ipse cardinalis ac etiam card. Spoletanus fidelitatem officii in manibus S^{tis} S.

Pontificis severitas in haereticos.

Destinatur his diebus a Philippo Hispaniarum rege orator ad summum pontificem quidam nobilis Hispanus de Figarola³, ipsius regis a consiliis, et ei maxime gratus. Qui cum iam non longe ab Urbe esset, significatur pontifici, eum suspectum esse de haeresi,
25 et a quibusdam haereticis eius complicitibus in eorum depositionibus⁴ nominatus. Qua re intellecta statim pontifex prohibuit eum Urbem ingredi, eumque uti oratorem tanti catholici regis recipere noluit, nisi prius haeresi abiurata catholicam veritatem agnovisset. Quod cum orator facere (omnia negando) recusasset, respuitur et e ditione ecclesiastica exiri iubetur.

30 *Die sabbati 10. dicti mensis **Decembris** habetur signatura publica. Interfuit primum Ill^{mus} D. Alphonsus card. Neapolitanus uti camere apostolicae regens.

⁴ cod. depositionibus.

¹ Firmanus f. 195^r: »Hora vesperarum placuit S^{mo} D. N., ut secundae vesperae omnium sanctorum sicut in praecedenti die celebrarentur ipso praesente. Cui iterum fuit praestita obedientia, etiam quod in mane praestita fuisset, quae tantummodo semel in die praestari debet. Tamen ita S. S^{ti} placuit, et sic voluit, invitis omnibus contradicentibus.»

² *Garampi*, Saggi, Append. p. 258, adn. 8 (postquam de auditoribus camerae apostolicae egit): »Defonto . . . l'Alberici [Francisco Alberico Recanatensi] Paolo IV sopprime l'ufficio dell' uditorato suddetto o piuttosto lo incorporò a quello del Reggente della camera apostolica da lui nuovamente eretto e conferito al card. Alfonso Caraffa à dì 28. Novembre dell' anno 1558 (lib. offic. p. 92). Prima però di ciò eseguire, lasciò sospeso per alcuni mesi l'uditorato medesimo, e instantly ne fece esercitare le funzioni da Paolo

Odescalchi suo referendario e correttore delle lettere apostoliche e già eiusdem Francisci auditoris, dum in humanis ageret, in civilibus locumtenentis, dandogli però il solo titolo di viceuditore, come rilevasi dal Moto proprio, che fu presentata in camera apostolica nel dì 1. Guigno del 1558 (l. c. p. 91). Pio IV però estinse detto nuovo ufficio di Reggente della C. A. e così reintegrò il soppresso uditorato, che come tuttavia vacante per la morte dell' Alberici suddetto fu conferito nel dì 1. di Maggio del 1561 a Flavio Orsini allora vescovo di Muro, poi cardinale (l. c. p. 103), e in appresso a dì 5. di Aprile del 1565 ad Alessandro Riario (l. c. p. 121) che poi nell' anno 1578 fu promosso parimenti alla porpora.»

³ Verum nomen est Ioannes de Figueroa. Sed minus haeresi quam aliis rebus displicebat pontifici, cf. *Noves* 236 253.

Sacra dominicis adventus Domini.

In omnibus dominicis adventus Domini sacra publice in sacello pontificio peragi consueverunt. Quare hoc anno dominica prima (quæ fuit die 27. Novembris præteriti) celebravit R^{mus} P. Salvator episcopus Clusinus. In secunda die 4. Decembris præsentis R^{mus} D. Antonius Ælius^a patriarcha Hierosolymitanus, et tertia (die 11. dicti Decembris), quæ dicitur *Gaudete*, R^{mus} D. Hieronymus card. Imolensis (nam hac tertia dominica cardinalis sacra peragit) et quarta (die 18.) R^{mus} P. Iacobus archiepiscopus Corcirensis. Et in omnibus his habetur oratio ab uno ex procuratoribus ordinum etc.

Obitus Marię reginę Angliæ.

Die [sabbati] 10. dicti mensis **Decembris** habetur nuncius ex Anglia de obitu Marię reginę illius regni, et Philippi Hispaniarum regis uxoris, quæ obiit die 18.¹ mensis Novembris præteriti.

Obitus Reginaldi card. Poli.

Eadem die habetur etiam nuncius de obitu Reginaldi Poli tituli S. Marię in Cosmedin presbyteri S. R. E. cardinalis, qui obiit die 14. mensis Novembris præteriti. Hic fuit natione Anglicus, sacrae theologiae et omnium scientiarum professor, innocentissimis vita et moribus et incredibili apud omnes summos principes gratia et auctoritate, etsi ultimis his diebus non caruerit aliquali apud pontificem haeresis suspicione².

Exequiae publicę Caroli V imperatoris.

Die lunę 12. eiusdem mensis **Decembris** celebrantur Romę in sacello pontificio publicę et solemnes exequię Caroli V imperatoris. Celebravit R^{mus} D. Petrus Paecceus cardinalis, interfuit pontifex et omnes cardinales. Qui pontifex antequam iret in sacellum, declaravit in plena cardinalium congregatione, per obitum ipsius Caroli vacasse imperium, non autem per resignationem ipsius Caroli, cum ea non fuerit facta in manibus papae (ut debeat), sed electorum imperii, ut alias dictum est³.

<* Die [Martis] 20. [Decembris] audientia publica vigesima quarta.>^b

* Die Veneris 23. eiusdem mensis habetur consistorium secretum, in quo inter caetera providetur ecclesiae Cameracensi, proponente Illmo D. Alfonso card. Neapolitano⁴.

Vigilia et festivitas nativitatis Domini sacra.

Die sabbati 24. **Decembris**, in vigilia nativitatis D. N. Iesu Christi, decantantur vespere pontificiae in sacello Sixti. Ubi hora 3. noctis decantantur mattutinę, quibus absolutis celebravit missam solemnem R^{mus} D. Fulvius Corneus card. Perusinus.

Mane autem in ipso festo celebravit pontifex in eodem sacello, ob frigus, licet moris esset in ecclesia S. Petri.

Die vero lunę [26. **Decembris**], in festo s. Stefani, celebravit R^{mus} D. Iacobus card. Puteus, et [die Martis 27. **Decembris**], in festo s. Ioannis, celebravit R^{mus} D. Clemens card. Aręceli.

Incipit annus salutis 1559.

Sacra in festo circumcisionis.

In vigilia circumcisionis Domini celebrantur vespere in sacello Sixti, et in ipso festo die 1. **Ianuarii** 1559 in nomine Domini celebravit R^{mus} D. Ioannis card. Reomanus.

^a sic.^b in margine.¹ Recte 17, cf. *Lingard*, *Gesch. v. Engl.* VII, 276.² Huius suspicionis multa argumenta leguntur in Navageri relationibus in *State papers*, Venice VI, cf. indicem collectionis citatae s. v. De vita huius eximii viri novissime scripsit A. Zimmermann, Card. Pole, Regensburg 1893.³ Cf. *Noves*, *Archivio Stor. Ital.* XII (1847), 250 s.⁴ Cameracensis episcopus factus erat secundum Gams (Series p. 527) 10. Sept. 1556 Maximilianus de Walhain, qui mortuus sit 29. Aug. 1570. Cum acta consistorialia mihi non praesto sint, nescio quae res tunc tractata sit.

Sacra in festo Epiphanię Domini.

* Die Iovis **5. Ianuarii**, in vigilia Epiphanię Domini, celebrantur etiam vespere solemnes pontificiae, et in ipso festo peregit sacra R^{mus} D. Rodolphus Pius card. Carpensis, episcopus Portuensis.

* Die sabbati **14.** dicti mensis **Ianuarii** habetur signatura publica.

Sacra in cathedra s. Petri.

- 5 Superius dictum est, pontificem instituisse celebritatem festivitatis cathedre s. Petri solemniter celebrandam, qua die scilicet primum resedit Romę, quod fuit 18. Ianuarii, sicuti anno praeterito factum est. Quare die Martis **17.** praesentis mensis celebrantur vespere in vigilia ipsius cathedre, et die Mercurii [**18. Ianuarii**] in ipso festo peregit sacra solemnita R^{mus} D. Clemens card. Araecoeli in basilica b. Petri.

Obitus Roberti card. de Nobilibus.

- 10 Eadem die Mercurii 18. Ianuarii mane hora circiter 17. obiit Romę R^{mus} D. Robertus de Nobilibus, S. Mariae in Domnica S. R. E. diaconus cardinalis, patria Montepolitano ditionis Florentinę, Iulii III pontificis maximi pronepos, a quo cardinalis creatus fuerat die 22. Decembris 1553, cum esset annorum quattuordecim. Hic iuvenis ea erat
15 ea tandem expectatione, ut incredibile, supra quam excogitari possit, sui apud omnes maximo quidem moerore desiderium reliquerit¹.

* Die lunę **23.** ipsius mensis **Ianuarii** habetur consistorium secretum, in quo providetur quibusdam ecclesiis etc.

Consistorium secretum. Privantur card. Caraffa, dux Palliani et marchio Montisbelli honoribus et auctoritate ecclesiasticis etc.

- Die Veneris **27.** eiusdem mensis **Ianuarii** habetur consistorium secretum, in
20 quo pontifex privavit Ill^{mus} et R^{mus} D. Carolum Carafam, S. Viti in Macello S. R. E. diaconum cardinalem, Caraffam nuncupatum, ipsius pontificis ex fratre nepotem, legatione Bononiensi et administratione negociorum sedis apostolicę et status ecclesiastici ac subscriptione litterarum nomine pontificis scribendarum, et omni tandem auctoritate, quam ei maximam et supra omnem omnium memoriam dederat. Item privavit Don
25 Ioannem Caraffam, ducem Palliani, eius etiam ex fratre nepotem, capitaneatu generali ecclesiae ac omni auctoritate, quam ei pontifex supra militiam ecclesiasticam concesserat. Item privavit Ill^{mus} Don Antonium Caraffam, marchionem Montisbelli, eius quoque ex
|fratre nepotem, gubernio civitatis Leoninae et praefectura custodiae pontificiae et omni
alia auctoritate, quam in milites habuerat, eosque uti male^a administratae reipublicae reos
30 ex Urbe decedendos decrevit, necnon cardinalem ipsum in civitate Laviniae, ducem in oppido Marini, marchionem in castro Montisbelli relegat, et insuper Don Petrum, filium ipsius marchionis, ac Don Diomedem^b, filium praedicti ducis, ac comitissam Montorii, dictorum cardinalis, ducis et marchionis matrem, ac marchionem Polignani, eorum sororem, una Urbe excedendos mandat. Memorabile in omne aevum summi pontificis pietatis,
35 religionis, probitatis, fortitudinis, magnanimitatis exemplum².

* Die sabbati **28.** eiusdem mensis datur audientia publica vigesima quinta.

Praefecti negociis et consilio pontificis.

Die Martis **ultima** dicti mensis **Ianuarii** pontifex constituit ad negocia sedis apostolicae peragenda R^{mos} DD. Bernardinum Scottum, tituli S. Matthei presbyterum

^a sic.

^b nomen alio atramento in lacuna (Massarelli tamen manu) additum.

¹ Firmanus f. 197^r: »morigeratissimus et maximae expectationis.« Natus erat Robertus a. 1541 in oppido Montispolitiani; cuius plurimae extant epistolae inter epistulas Iulii Poggiani ab Hieronymo Lagomarsinio editas. A Paulo IV adulescens quattuordecim annorum (cardinalis duodennis factus erat) bibliothecae

Vaticanae ob insignem doctrinam praeficiebatur et angelus Domini in publico consistorio appellabatur. Massarelli laus ergo non est nimia. Cf. Ciacon. III, 784—796.

² Causas huius severitatis videas apud Naves l. c. 254 ss.; Duruy 282 ss. De Ioannis et Caroli Caraffarum sub Pio IV suppliciis v. infra ad 6. Martii 1561.

card. Tranensem, et Virgilium Rosarium, tituli S. Simeonis presbyterum card. Spoletanum nuncupatos, ac Ill. D. Camillum Ursinum, dominum saecularem, quem etiam praefecit omni militiae ecclesiasticae, ipsique card. Tranensi signandi litteras nomine pontificis scribendas auctoritatem dedit. His die Mercurii [1. Februarii] sequenti S^{us} S. ad-
didit me Angelum Massarellum episcopum Thelesinum secretarium.

*Die [Iovis] 2. Februarii dicti anni 1559, in festo purificationis b. Mariae, pontifex benedixit ac distribuit candelas, celebravitque R^{mus} D. Tyberius card. Crispus.

Sacra in die cinerum et dominicis quadragesimae.

Die [Mercurii] 8. dicti mensis Februarii, prima quadragesimae, pontifex benedixit ac distribuit cinerem, celebrante missam^a R^{mo} D. Raynucio card. S. Angeli, summo poenitentiario; oravit quidam societatis Iesu.

Et qualibet dominica in quadragesima celebratur missa sollemnis in capella Sixti, facientibus sacra praelatis assistantibus papae, orantque procuratores religionum iuxta eorum ordinem, excepta dominica quarta, in qua celebrat cardinalis.

Pontificis liberalitas et benignitas.

Die Veneris 17. dicti mensis Februarii pontifex in publica audientia revocavit et infrinxit^b decretum, quod per aliquot menses antea fecerat, videlicet quod in solutionibus, quae fierent camere apostolicae, pro 10 Iuliis solveretur unus ducatus | (ut vocant) cameralis auri in auro, id est 12 Iulii, et sic pro quolibet centinario solutiones augerentur ad centum viginti, asserens pontifex se eo tempore, quo dictum decretum edidit, deceptum fuisse ab iis, qui id suaserunt, id est a card. Carafa. Ob quam gratiam fit per Urbem publica laetitia.

Episcopi iubentur ire ad eorum ecclesias.

Die lunę 6. Martii dicti anni 1559 pontifex in consistorio secreto vocatis omnibus episcopis in Urbe praesentibus iussit sub poena privationis, ut infra mensem irent ad eorum ecclesias, iis dumtaxat exceptis, qui actu S^{ci} S. inserviunt.

Sacra in hebdomada sancta.

Die 19. Martii, quae fuit dominica palmarum, benedixit ac distribuit pontifex palmas, celebravit R^{mus} D. card. Pisanus. Die autem Mercurii [22. Martii] hora 23. dicuntur mattutine in sacello Sixti, et die Iovis sancta [23. Martii] celebravit R^{mus} D. card. de Cesis, et hora 23. decantantur mattutine, fuitque mane eius diei post missam lecta in loco solito bulla in die cenę Domini legi consueta, benedixitque pontifex populum, et conservatur honorificentissime sacramentum. Die vero Veneris sancta [24. Martii] celebravit card. S. Angeli summus poenitentiarius, et hora 23. decantantur mattutine. Sabbato sancto [25. Martii] peregit sacra card. Imolensis. Oravit autem die Veneris episcopus S. Agathę.

Sacra in paschate resurrectionis.

Die 26. dicti mensis Martii, in festo paschatis D. N. Iesu Christi resurrectionis, celebravit solemnem missam in ecclesia b. Petri pontifex. Deinde benedixit solemniter more populum. Die autem lunę 27. celebravit card. Spoletanus, et die Martis card. ---

Obitus D. Camilli Ursini.

Die dominica 2. Aprilis dicti anni 1559 hora 5. noctis obiit Romę Ill. D. Camillus Ursinus, S. R. E. capitaneus generalis et sacri pontificii consilii unus ex tribus deputatis¹. Die autem sequenti eius corpus sollemni ac militari pompa defertur ad ecclesiam S. Salvatoris in Lauro.

^a cod. missa.

^b sic.

^c lacuna in cod.

¹ Camillus Ursinus inde a mense Iulio 1556 Romae erat. Navagerus 18. Iulii 1556 (*State papers*, Venice VI, n. 551) Venetias scripsit: »Camillo Orsino has arrived on a call from the pope, who has assigned him the apartment in the palace formerly occupied

by card. Pisani. It is known whether he will remain to serve his Holiness. These Romans seem to place great trust him.« Ad quae verba editor, R. Brown, haec adnotat: »This popularity did not last long, and the destruction of the Farnese gardens and other

D. Ioannes Antonius Ursinus constituitur capitaneus generalis ecclesiae.

Die lunę 3. eiusdem mensis **Aprilis** pontifex constituit D. Ioannem Antonium Ursinum de Gravina capitaneum generalem S. R. E. in locum D. Camilli Ursini, eumque unum ex sacro pontificio consilio deputavit, omnemque auctoritatem in milites pontificios ei concessit.

Pax inter Galliae et Hispaniarum reges.

67v

Die sabbati 8. dicti mensis **Aprilis** nocte praecedenti hora circiter 8. applicuit nuncius ex Galliis de pace constituta et firmata inter potentissimos reges Henricum Galliarum et Philippum Hispaniarum: videlicet die [3.]^a mensis [Aprilis]^{a1}.

Aguntur gratiae Deo pro sancta pace.

Die [Mercurii 3.] eiusdem mensis **Maii**^b publicatur per praecones publicos in Urbe supradicta pax inter Philippum et Henricum reges, dieque Iovis 4. **Maii** celebratur missa sollemnis in ecclesia S. Petri gratiarum actionis pro dicta pace. Pontifex, cardinales et episcopi omnes iverunt ad ipsam ecclesiam processionaliter habitu pontificali. Qua missa absoluta pontifex benedixit publice et solemniter populum, et ea die et duabus sequentibus fit ea de causa per Urbem publica laetitia.

Obitus Vergilii card. Spoletani.

Die lunę 22. eiusdem mensis **Maii** hora 22. Romę in palatio apostolico obiit apoplezia^c D. Vergilius Rosarius tituli S. Simeonis presbyter S. R. E. cardinalis Spoletanus^d, S^{mi} D. N. papae in Urbe vicarius et unus ex secretis S. S^{ae} consiliariis. Sepelitur apud Minervam absque ulla pompa².

Subrogantur duo cardinales consilarii papae.

Die sabbati 27. dicti mensis **Maii** pontifex subrogavit in locum card. Spoletani defuncti DD. Ioannem tituli S. Ioannis ante portam Latinam Reomanum, Gallum³, et

^a lacuna in cod.

^b cod. Aprilis.

^c sic.

^d add. in marg.

vineyards, as also of buildings in Rome at this period by Camillo Orsini, caused the Romans later in the year to regret the humanity of Caesar Borgia in not strangling Camillo in 1502 (he being then ten years old), when his father Paolo was put to death in Castel de la Pieve, as recorded by Machiavelli. Camillo was the intimate friend of card. Pole, one of whose letters to card. Alessandro Farnese contains a long lament for the loss of his trees.^a — Idem Navagerus 25. Iulii (l. c. n. 558) scribit: »On sunday [18. Iulii] the pope told Camillo Orsini that he had sent for him to Rome to give him the government and care of it, with regard to the war; that he was certain he would not refuse it, as besides being his country, it is the most honourable city in the world and the see of the vicar of Christ.« Inde ab eo tempore semper inter primos pontificis consiliarios fuit, cf. *State papers* l. c. n. 695 767 572 630 631; sed non omnibus satisfacit, cf. n. 646, p. 669 (ubi vituperatur a card. Caraffa, quod tot aedificia destruxerit) n. 647 652 662, quare Navagerus 17. Oct. 1556 scribit: »A few days ago Camillo Orsini was on the point of demanding his discharge, having heard that he bears the blame of all the disorders which have taken place hitherto, and also because . . . , but subsequently the papal ministers here caressed him greatly . . . , so it is supposed that he will go on temporising but not very well satisfied« (l. c. n. 666, cf. n. 676 685 742). Interdum de eius dimissione cogitabatur (Dec. 1556, n. 774), sed 10. Aprilis 1557 nuntiatur Navagerus (n. 855): »Camillo Orsini has refused a pension of 4000 crowns, saying that he came to Rome to defend his country, and as the cost of his living there did not much ex-

ceed his expenses at La Mentana, he did not consider himself entitled to any provision, not having any grade, and not having been employed out of Rome.« Alia de Camillo v. Conc. Trid. I (cf. indicem ibidem) et supra in diariis V et VI passim.

¹ Pax in *Cateau Cambresis* conclusa, cf. *Dumont*, Corps diplomatique V, 28—46; Recueil des traités de paix II, 527—553; cf. *Papiers d'état du card. Granvelle* publiés par *Ch. Weiss* V (Paris 1844), p. 584.

² Duobus annis antea cardinalis creatus erat, cf. supra p. 304, l. 30. Natus Spoleti a. 1499, cum fuisset canonicus S. Mariae Rotundae (*Pantheon*), 27. Aug. 1554 a Iulio III Isclanae ecclesiae praefectus, a Paulo IV purpura ornatus est (»cum in nonnullis muneribus ob-eundis severe ageret, eiusmodi enim vitae institutum Paulus christianam severitatem identidem solebat appellare«, *Ciacon.*). Fuit unus ex illis quattuor cardinalibus, qui causam card. Moroni inquirebant. (Dubium a *Ciaconio* III, 856 motum solvitur eis quae Massarellus statim postea et quae supra p. 330, l. 1 s. narrat.) Rupta pectoris vena ex improvise animam efflavit. Titulus sepulchri legitur apud *Ciacon.* III, 857.

³ Etiam hic a Paulo IV cardinalis creatus erat, idque 20. Decembris 1555, cf. supra p. 285, l. 24 ss. — Ioannes Suavius, in Novempopulaniae pago de Rieumes genitus a. 1503, mox auditor Rotae pro Gallica natione factus Mirapicensis episcopatum obtinuit 24. Aprilis 1555. Titulum S. Ioannis ante portam Latinam sub Pio IV commutavit cum alio S. Priscae et inquisitionis congregationi est praefectus. In conclavi a. 1559 paene pontifex est creatus. Obiit Romae morbo calculi 29. Septembris a. 1566 sepultusque est in ecclesia S. Spiritus de Saxia. Cf. *Ciacon.* III, 850.

Ioannem Baptistam S. Luciae in Septisolio diaconum Consiliarium¹, Romanum,*^{Stia} S. secretos ac supremos consiliarios, una cum D. card. Tranensi et aliis supradictis.

*Die Veneris 9. mensis Iunii dicti anni 1559 ingreditur Urbem orator novus Sebastiani regis Portugalliae, exceptus publice ex Flaminia.

*Die [25.]^a dicti mensis Iunii obiit in Galliis R^{mus} D. Antonius card. Tri-⁵ vultius, Mediolanensis, dum ibi legatus apostolicus apud illum regem ageret².

Obitus Henrici regis Gallorum.

Die sabbati 10. eiusdem mensis Iunii obiit Parisiis Christianissimus rex Gallorum Henricus, ex vulnere in oculo fragmento lanceae in iusta accepto³.

Obitus Pauli papae IV.

Die Veneris 18. mensis Augusti dicti anni 1559 hora circiter 21. Romę in palatio apostolico apud Vaticanum sanctissimus et vere catholicus, pius, optimus, maxi-¹⁰ mus pontifex Paulus Quartus, cum iam per multos menses ad|versa valetudine laboraverit, [diem obiit supremum]^b. Sepellitur^c in ecclesia b. Petri⁴.

Infelix, heu nimium infelix ecclesia sancta Dei tanto pastore orbata! Faxit Deus, ut si non meliorem, saltem similem (si is inveniri potest) ei restituat!

Tumultus populi Romani et incendium carcerum haereticorum in obitu Pauli IV.

Stultum et ignobile vulgus, ne dicam senatus populusque Romanus, cum audiret¹⁵ pontificem ipsum Paulum IV vitam agere, nempe supradicta die Veneris 18. Augusti hora circiter 19., congregato in capitolio eorum quem vocant senatu, etsi studia in contraria diu anceps scinderetur, cum praevaluisset tamen nonnullorum perditorum hominum multitudo, eo ex loco discedentes statim arma capiunt et summo clamore ac celeri cursu inprimis carceres omnes magistratuum Urbis vi aperiunt, captivos cuiusque criminis reos²⁰ liberant. Deinde ad domum, in qua rei in causa fidei et religionis ac inquisitionis in carceribus detinebantur, procurrunt, domus eiusmodi fores frangunt, carceres erumpunt, captivos libertati donant, bona omnia, quae ea ipsa in domo reperta sunt (quę permulta ac varia erant, ad ipsorum carceratorum et ipsis servientium necessitates et victum conservata) diripiunt, rapiunt, auferunt, furantur, et denique domum ipsam incendunt flammis-²⁵ que tradunt. Res profecto mirabilis et nunquam saeculis memoria hominum audita. In Urbe, in Urbe (inquam), in qua caput est religionis, domus inquisitionis, quę merito sancta dicitur, diripitur, invaditur, incenditur, comburitur; haeretici foveantur, libertate donantur,

^a lacuna in cod.

^b cod. lacunam non indicat.

^c sic.

¹ Ioannes Baptista baro de Consiliariis seu Ghislieriis, patria Romanus (ex gente Bononiensi), uxorem (teste Massarello supra p. 305, l. 6 bis) duxerat, qua mortua clericalem statum ingressus protonotarius apostolicus et mox camerae apostolicae praesidens factus, 15. Martii 1557 cardinalicia dignitate ornatus est. Frater Ioannis Baptistae erat Paulus Consiliarius, Paulo IV familiarissimus intimoque praefectus cubiculo. De Paulo ad cardinalatum evehendo Navagerus (in *State papers*, Venice VI) diversam habet relationem ab ea, quam dat *Ciacconius* III, 864 s. De morte cardinalis v. infra p. 335, l. 3 s.

² De quo v. supra p. 304, l. 30; p. 178, adn. 2.

³ Ludi mense Iunio ad celebrandas nuptias sororis et filiae instituti erant, mortuus est rex 10. Iulii, non Iunii.

⁴ O. Panvinus Clm 152, f. 311^r: »Henrici regis mortem gravis aegritudo pontificis subsecuta est, qui aqua intercute laborans diu in quibusdam Vaticani palatii cubiculis reclusus medicorum praescripto fuerat. Ceterum strangulatae fratris nurus amatorisque suspecti occisi nuntium pontifici consternato celerioris mortis caussam attulisse creditum est. Itaque crescenti morbo

quum eius salus desperata esset, ad XV kal. Septembris [18. Augusti], qui dies post obitum Marcelli II pontificis maximi populo Romano reipublicaeque christianae primus inluxit, hora 12. pontifex, qui sibi mortem instare sentiebat, cardinales omnes convocari iussit, quibus in eius cubiculo coactis orationem, cui initium fuit: »Ingredimur [311^r] viam universae carnis¹, habuit. Cuius summa erat, quod primum ab eis petiit, ut si minus ipse senatum coegisset, quam sui officii ratio postulare videretur, id aetati et incommodae valetudini tribuerent; deinde ut consentirent in optimo pontifice deligendo [*cod. diligendo*], consensioni eorum pollicitus non defuturum Deum. Postremo illis officium inquisitionis, quod sanctissimum appellabat, et quo uno inniti [*cod. initi*] affirmabat apostolicae sedis auctoritatem, commendavit, multisque praeterea dictis in sui excusationem intermortuis paene vocibus, sed tamen ut aliquid intelligeretur, patres dimisit.« — De extremis Pauli IV diebus cf. *Pallavicin.* 14, 9, 2 ss; *Nores*, Archivio Stor. Ital. XII, 275 s; *Duruy*, Le card. Caraffa p. 303 s. De sepultura *Th. Müller*, Das Konklave Pius IV (Gotha 1889) p. 17 ss; de infelici successu huius pontificatus v. *Ranke*, Röm. Päpste I⁷, 197 ss.

ne a ministris iustitiae puniantur, defenduntur! Pravum, abhominabile^a, impium, flagitiosum, nefarium, deplorandum in omne aevum exemplum¹.

Statua marmorea Pauli IV frangitur multisque ludibriis afficitur a populo Romano.

Die vero sabbati sequenti 19. dicti mensis Augusti, cum sathanas misisset in cor plebi Romanensi, ut ad scelera flagitiaque quaeque perpetranda totum se daret, 5 ea ipsa plebs (consentientibus quibusdam, nescio quibus, qui se nobiles dicunt) ad Capitolium concurrunt, nescioque quo conventiculo habito statuam marmoream, quam in aula magna regiae Capitolinae ob praeclara ipsius optimi pontificis Pauli IV in rempublicam et praecipue Urbem Romam facinora populus Romanus, bonis omnibus consentientibus, paucis ante mensibus erexerat atque constituerat, fregerunt, dilaniarunt, per 10 frustra^a turpiter diruperunt et, quod dictu etiam horribile atque nepharium est, capite abscisso illo per regiam ipsam primo, deinde per Urbem fere totam scelerate protraxerunt², ac denique pueris in ludibrium per cenum et stercora volutandum reliquerunt.

Monasterium ordinis Praedicatorum domumque pontificis comburere populus Romanus audet.

Supradicto scelere admissio ad aliud statim animum adiecerunt, atque illico armata ipsa plebs ad ecclesiam b. Mariae, quae posita est supra Minervam, processerunt, monasteriumque atque ecclesiam ipsam una cum religiosis omnibus (qui plurimi ibi morantur) diripere, diruere, vastare, comburere conati sunt; eo quidem specioso praetextu, quod eo in loco fratres ordinis Praedicatorum inhabitent, qui iure quodam suo saevissimi^a haeresum inquisitores ac persecutores existunt. Adeo enim plebs haeresibus favere videbatur, ut non contenta liberatione haereticorum et direptione domus, in qua 20 captivi (ut supra dictum est) tenebantur, omnes ipsorum haereticorum adversarios odere^a atque persequi nitebatur^a. Sed Dei beneficio et quorundam proborum virorum opera ecclesia, monasterium et fratres illaesi servati sunt.

Atque etiam eadem die ad domum, in qua Paulus ipse IV in cardinalatu morabatur (quae sita est in regione - - ^b prope obeliscum et plateam, quae S. Mauti³ vulgo 25 dicitur), concurrerunt, eamque diripere, diruere, comburere nixi sunt. Id autem minime factum est, cum ipsa domus contigua esset cuidam monasterio monialium, atque in ipso monasterio comprehenderetur⁴.

^a sic.

^b lacuna in cod.

¹ Panvinus l. c. f. 311^v: »Eo [pontifice] animam agente aperte sunt statim vetere instituto omnes Urbis custodiae et a furente populo, qui per Urbem veluti amens discursabat pontificisque et Carafarum omnium memoriam execrabatur, cum tabulariis incensus est carcer novus inquisitionis ad Ripetam in Campo Martio situs, ereptis primum iis, qui in eum coniecti fuerant. Intentatum quoque in sacram Dominicanorum aedem ad Minervam incendium est, a qua vix piorum hominum precibus et Iuliani Caesarini auctoritate permoti manus abstinere. — Excessit autem Paulus in palatio Vaticano die Veneris XV kal. Septembris hora inter 21. et 22. . . . Cadaver eius canonicis S. Petri feretrum succollantibus in basilicam Vaticanam tenui pompa delatum, postridie prope aeneum Innocentii VIII sepulchrum, alte humo egesta, sub terra lateritio coenotaphio [sic] supraposito conditum est cum eiusmodi elogio: PAVLO IIII PONT. MAX. — [f. 312^r] Fuit Paulus IIII statura magna, corpore gracili, ore subtristi ac minaci, vultu [cod. vultu] macro, oculis introrsus recedentibus et atroci obtutu scintillantibus igneisque, vultu parvo, rara et brevi barba, tibiis exulceratis. Valetudine fuit aliqui prospera, ut qui nunquam medicorum opera usus fuisset, quamquam in victu non adeo diligens esset, ingenio saevus, inconstans, verbosus, audax, ne temerarius dicam, et ut uno verbo expleam, haud satis mentis compos [cod. campos] — felix proculdubio et fortunatus futurus, si in privata vita, optima paene omnium de se opinione decedens, summum

pontificatum, qui viros [cod. veros] maxime ostendit, nunquam attigisset.»

De tumultu post Pauli IIII mortem oborto cf. *Albèri*, *Relazioni degli ambasc. Veneti ser. II*, tom. IV, p. 37—39 (Luigi Mocenigo). Praeterea duae epistolulae episcopi Angolimensis leguntur apud *Ribier* II, p. 827—830; quattuor anonymae apud *L. Paris*, *Négociations* (Paris 1841, 4°) p. 98—104. Alios fontes v. apud *Th. Müller*, *Das Konklave* p. 17; *G. Buschbell*, *Giol. Bellarmin über die Ereignisse nach dem Tode Pauls IV*, *Röm. Quartalschrift* 1902, 308 s.

² »Un juif souleva d'unanimes applaudissements en la coiffant du bonnet jaune, distinction infamante qu'un édit de Paul IV venait d'imposer à tous les Israélites«, *Duruy* p. 305; cf. supra p. 277, l. 4 ss. Similia refert Panvinus f. 312^r. Idem f. 313^r iam hoc die de card. Morono tractatum esse narrat, cf. infra p. 337, adn. I.

³ Sic vel *Mauti* videtur legendum; intellegitur, ut benigne me monuit St. Ehse, platea S. Macuti, ubi a saeculo XVI usque ad a. 1711 obeliscus ille stabat, qui nunc conspicitur in platea quae est ante templum *Pantheon* vocatum (cf. *A. v. Reumont*, *Gesch. d. Stadt Rom III*, 2 [Berlin 1870], 774).

⁴ Panvinus Clm 152, f. 313^r: »Die dominico ad XIII kal. Sept. [20. Aug.]. Populus Romanus ad inflammandam pontificis domum, in qua is cardinalis habitaverat, convenit; cuius furori et multorum praecibus et quod Carpeni cardinali obvenire dicebatur, vix occursum est.«

Insignia Pauli IV et eius memoria aedicto^a publico populi Romani ex Urbe delentur.

Caeterum cum nihil non possit audacia et religionis contemptus, eadem ipsa plebs
 69^r seu populus Romanensis die subsequenti, scilicet dominica 20. eiusdem | **Augusti**
 (nam nullam diem absque linea, ne dicam nephario scelere praeterire constituerant)
 iterum Capitolium ascendentes habitoque nescio quo seditioso conventiculo, tandem
 aedicto^a publico per praeconem primo, deinde per affixionem ad valvas in omnibus locis 5
 publicis civitatis, decreverunt, statuerunt atque sub gravissimis poenis (nempe rebellionis,
 criminis laesae maiestatis, direptionis domorum ac omnium bonorum) iubent et mandant,
 ut omnia insignia Pauli IV et familiae eius de Caraffa, tam marmorea quam picta, seu
 quovis modo, quovis in loco, sive templo, sive loco publico sive privato, sive extra,
 sive intra hospitium consisterent, deleantur, amoveantur, eradantur, expugnentur^a. Quod 10
 aedictum^a (uti a plebe incertoque vulgo emanatum) statim executioni demandatur¹. Qua
 in re id miserabile deplorandumque, ne dicam impium atque nepharium accidit, ut non-
 nulla insignia sanctissimorum virorum ex ea familia Carafae (qui praeclara facinora in
 Urbe, in aedificiis publicis, praesertim in reparatione et constructione ecclesiarum aedi- 15
 derunt^a) diruta, deleta, prostrata amotaque fuerint. Quorum e numero sunt ecclesia
 b. Mariae de pace, magna ex parte ecclesiae^a b. Mariae supra Minervam, ecclesiae^a S. Lau-
 rentii extra muros, S. Eusebii et aliarum. Quas ecclesias vel a fundamento erexerat,
 vel collabentes restituerat, ornaverat, dotaverat sanctissimae memoriae Oliverius episcopus
 Ostiensis card. Carafa, consanguineus ipsius Pauli IV, a Paulo II in collegium ascitus²,
 qui (quicumque fuerit Paulus IV) non solum nihil deliquit, sed vir sanctissimus, probus, 20
 pius, religionis divinique cultus observantissimus semper et fuit et habitus est.

O tempora, o mores! Sacer senatus hoc intelligit, boni omnes vident, et tamen
 ii scelerum principes per Urbem ovantes incedunt, debaccantur, gestiunt, rident, eisque
 arident omnes. Ego autem, uti unus et minimus quidem e populo, credebam profecto
 neminem tam improbum, tam perditum, tam eorum similem inveniri posse, qui id non 25
 69^v scelerate factum | repraehenderet^a. O dii immortales, ubinam gentium sumus? Quem
 cardinalium senatum habemus? In qua Urbe nunc vivimus? Hic, hic sunt, in hac Urbe
 praesentes cardinales, et ea vident, tacent, obmutescunt, silent, et nescio quodam cor-
 poris, ne dicam animi gestu, comprobant, laudant, confirmant.

Ioannes card. Moronus et alii captivi in arce S. Angeli liberantur.

Eadem die 20. Augusti sacri senatus decreto et auctoritate liberatur ab 30
 arce S. Angeli Ill^{mus} D. Ioannes card. Moronus, qui iam per biennium in car-
 ceribus ibi detinebatur a Paulo IV ob nescio quam suspicionem (et, ut creditur,
 vanam) haeresis³.

Ex qua arce liberantur etiam alii captivi omnes, inter quos fuere Thomas de S. Fe-
 licio episcopus Cavensis, etiam ob haeresim ibi destitutum^{a4}; episcopus item Polignarensis, 35
 qui cum quadam meretrice per aliquot menses ante, die scilicet lunę maioris hebdo-

^a sic.

¹ Panvinus l. c. 313^v: «Quin etiam praeter odium, quod summum erat Caraffii nominis, tantus timor plebi iniectus est, ut vitrea vasa circumferentes in illa formula clamandi venales phialas, quas carafas vocant, non amplius veteri et usitato [cod. visitato], sed novo et peregrino nomine [«ampolle»] uterentur. Non arbitror ullam unquam publicae laetitiae nuncium celerius allatum esse in omnes orbis terrarum partes, quam de morte Pauli III pontificis, quo nuncio Carolus Sfortia Lombardiae prior ad Urbem venit.»

² Cf. Ciaccon. II, 1097; supra p. 271, adn. 1 (col. 1); Conc. Trid. I, 873⁶.

³ Cf. supra p. 310, l. 17 ss et adn. 2; infra ad 13. Martii 1560. Paulus cardinalem a comitiis excludere voluerat; collegae cardinalem non condemnatum a conclavi abesse iniuriam ducebant, cf. Panvinii relationem infra p. 337, adn. 1, et ad diem lunae

21. Augusti, l. c. f. 313^v: «Cardinales convenerunt ac XIII absolventibus, XI condemnantibus card. Moro e custodia arcis Hadriani eductus est eique ius [cod. eius] utriusque suffragii restitutum.» — Multi dicebant Moronum et alios (ut cardinales Polum, S. Florae, Perusinum, Ferrariensem, Fanensem et F. Lottinum, S. Florae secretarium [de quo cf. libros supra p. 125, adn. 8 citatos, et p. 279, l. 40 s]) propterea a Paulo IV odio habitos esse, quod eius adversarii vel competitores in conclavi fuissent, cf. Th. Müller, Das Konkclave Pius' IV, p. 22 ss; C. Cantù, Gli eretici d'Italia II (Torino 1866), 164 ss. Infra ad 13. Martii 1560.

⁴ Etiam hic 31. Maii 1557 incarceratus erat, v. supra p. 310, l. 20; cf. Conc. Trid. I, passim, et maxime p. 3, adn. 2; p. 90 ss; p. 152, adn. 5; p. 561, l. 5 ss. Postea denuo commissarius concilii a Pio IV est electus, cf. infra ad 26. Ianuarii 1561.

madae, inventus fuerat; Alexander Pallanterius, olim procurator fiscalis¹, ob rem male administratam, et nonnulli alii².

Obitus Ioannis Baptistae card. Consilarii.

Die [Veneris 25. Augusti]^a eiusdem mensis obiit in Urbe R^{oma} D. Ioannes Baptista card. Consiliarius, S. Luciae in Septisolio diaconus⁸, patria Romanus, familia

^a lacuna in cod.

¹ Alessandro Pallantieri da Castel Bolognese fu da Paolo III destinato amministratore della chiesa di Pavia [cf. Conc. Trid. I, p. 752, adn. 1; p. 615, adn. 3]. . . Da Giulio III fu poi creato commissario generale della camera apostolica a dì 31 Gennaio del 1552 (lib. offic. p. 59). Nel 1 di Marzo del 1554 ottenne anche un posto di notaio della camera apostolica (l. c. p. 65). Ai 3 di Luglio del 1555 fu da Paolo IV trasferito dal commissariato all'ufficio di procurator fiscale [cf. supra p. 303, l. 17]. l. c. p. 66, del quale ne fu poi privato dal medesimo pontefice, che ai 7 di Ottobre del 1557 il conferì a Sebastiano Atracino: l. c. p. 86. Era il Pallantieri accusato di frodi commesse nell'amministrazione dell'annona, sicchè fu carcerato in Castello [di S. Angelo], poi in Torre di Nona (Brev. 9. Nov. 1557, num. 387). Ma successo poi il nuovo pontefice Pio IV, reintegrò il Pallantieri nel pristino ufficio di procurator fiscale, trovandosi ch'egli in tale qualità assistè al processo fattosi nel 1560 contro i Caraffi (per quanto cioè ne riferiscono il Pallavicino Istor. del concil. lib. XIV, cap. XV, num. 17; *Pagi* Breviar. Rom. pontif. in Pio IV, num. 15 et Pio V, num. 10). Fu poi promosso a dì 26 Aprile del 1563 al governo di Roma (lib. official. p. 112; Brev. num. 153), nel quale continuò fino a tutto l'anno 1566; e nel dì 1 di Gennaio del 1567 fu fatto governatore della Marca di Ancona (Diar. ms. Corn. Firmani p. 3 et 39). Ma questo fu l'ultimo ufficio ch'esercitasse il Pallantieri, che rimosso dal suo governo d'intorno all'Agosto dell'anno 1569 fu fatto venire in Roma e carcerato. Era egli imputato di gravissimi delitti, de' quali il santo pontefice Pio V volle che se ne facesse rigoroso esame. Destinò pertanto ai 25 di Ottobre per giudice commissario della causa Pietro Donato Stampa canonico di S. Pietro, allora assessore del S. Ufficio, poi vescovo di Nepi. Formati e finiti i processi nel 1571 fu il Pallantieri condannato a essere decapitato, come in effetto seguì, essendo egli allora in età di anni 66. Il card. Pallavicino l. c. aggiugne, ch'egli si meritasse una tale condanna per irregolarità commesse nella testura e relazione del processo contro i Caraffi. *Garampi*, Saggi, Append. p. 293, adn. 12. Pius V, Michael Ghiselerius, fuerat praefectus inquisitionis sub Paulo IV, cf. supra p. 304, l. 37. De Pallanterii contra Caraffas iniuria cf. *Daruy* p. 321 ss.

² Panvinus Clm. 152, f. 313^v (sub die lunae 21. Augusti): »Reddita item Iuliano Caesarino Romano principatus [cod. principi] et oppida et reliqua, quibus a Paulo pontifice spoliatus fuerat, ac trirames Mario [sic] Sfortiae Lombardiae priori restituae [cf. supra p. 279, l. 19 ss; p. 281, l. 33 ss]. — Eadem die Marcus Antonius Columna et Paulus Iordanus Ursinus in Urbem venerunt, et ad Columnam quidem excipiendum tota paene sese effudit civitas, cuius aspectu recreari visa est. — Eo die card. Perusinus Romam rediit.

Die Martis ad XI kal. Sept. [22. Aug.]. Introductus in concilium cardinalium Marcus Antonius Columna [f. 314^r] primum commemoratis omnibus iniuriis sibi a Paulo IV impositis, quas ob rem iure suo quae per vim adempta fuerant, vi recipere posse

videretur, nihil tamen eiusmodi experiri voluisse dixit, sed rem integram proximo pontifici iudicandam reservare. Sed quum oppidani eiectionis Carafianis praesidiis ultro sibi venienti Romam occurrissent oppidaque reddidissent, [se ea] recepisse, ea tamen lege, si id ratum fuerit pontifici futuro, apud quem orare se et obsecrare patres, uti causam suam omnium optimam adiuvarent. Cui se non defuturos universi paene responderunt [cod. receperunt].

Novendialia Pauli III papae.

Die Mercurii ad X kal. Sept. [23. Aug.]. Instituta novendialia pontificis parentalia, ac hodie [cod. accodie] primum cardinales in sacrario basilicae Vaticanae coacti sunt. Datum negotium camerario, ut curaret pecuniam his cardinalibus, qui professi essent se tenuiores esse, quam ut familiam suam alere et cardinalitium honorem tueri possent. In quibus Caraffa professus est, eique quadringenti aurei nummi sunt attributi. — Decretum praesidium quadringentorum peditum conservatoribus Urbis; studio imprimis et gratia camerarii litterae Ascanii Cornei recitatae quae-relarum plenissimae de pontifice deque Carafis omnibus, cum summa testificatione pietatis suae in sanctam sedem et observantiae [cod. observantia] in concilium patrum, quibus operam, studium, opes denique suas, si quid opus esset, benigne deferebat. — Alexander Sfortia Romam venit.

Die Iovis ad IX kal. Sept. [24. Aug.], secunda exequiarum pontificis [f. 314^v]. Habuit concilium populi Romani, quo principes hi convenerunt: Marcus Antonius Columna, Paulus Iordanus Ursinus, Alexander Columna, Iulius Ursinus, Franciscus Columna, Ioannes Sabellus, Carolus Sfortia Lombardiae prior, Ioannes Franciscus Ursinus, Virgilius Ursinus, Christophorus Sabellus, Ursus Ursinus, Ursinus Ursinus. Quos Pyrrhus Tarus Urbis conservator cum perbenigne salutasset, ad concordiam et consensionem adhortatus est, ut neque principibus populus, neque principes populo deessent, quod in utriusque officio et consensu civitatis salus niteretur. Tum Marcus Antonius Columna sibi exploratum esse [dixit] studium ac benevolentiam populi Romani in se ac suos omnes; quamobrem non commissurum, ut illam [sic, ullam?] sui officii partem desiderare possit; operam, gratiam, si quae essent, opes denique suas semper publicae utilitati ac saluti praesto futuras. In quam fere sententiam reliqui principes loquuti sunt, et Iacobus Mutius principibus et privato [et] populi Romani nomine maximas gratias egit, quorum [sic; quod?] non modo tantorum studiorum significatione, sed etiam praesentia populi Romani confirmaretur et in officio contineretur, qui non [f. 315^r] nullorum artificiiis paene distractus erat et a communi utilitate seiunctus. — In concilio cardinalium actum est, ut praesidia ad portas Urbis disponerentur regioque Vaticana militibus munitur. — Bellaius, senatus princeps, et Crispus cardinales eodem die venerunt.*

⁸ Cf. supra p. 332, l. 1 et adn. 1. *Ciacconius* III, 864 s vult Consiliarium postea S. Nicolai in Carcere diaconiam habuisse, quod videtur probari sepulchro eius in hac ecclesia.

Consiliaria, a qua denominationem accepit, a Paulo IV in collegium ascitus et ipsius Pauli a consilio gratissimus, vir quidem bonus, pius, religiosus, liberalis, divini cultus sanctaeque sedis auctoritatis observantissimus, pauperum amantissimus.

Silentio hoc in loco praetereundum non est, adimpletum etiam fuisse hoc tempore quod ait scriptura: Percutiam pastorem, et dispergentur oves gregis. Nam sacrum consilium Pauli IV, quod constabat ex pluribus tum cardinalibus tum domicellis, episcopis et aliis inferioribus, totum dispersum atque dissolutum est. Primo enim mortuus est 70^r D. Camillus, domicellus Romanus, familia Ursina¹, D. Virgilius card. Spoletanus², et mortuo Paulo ipso IV obierunt, eadem fere hebdomada, Ioannes Baptista card. Consiliarius, Aloysius Lyppomanus episcopus Veronensis³, Octavius Ferrus auditor⁴; et ego 10 Angelus Massarellus de S. Severino, episcopus Thelesinus, ad mortem usque laboravi. Adeo, ut vix unus aut alter e tot consiliariis supervixerit, etsi eo ipso sacro consilio nihil sanctius, nihil religiosius, nihil iustius, nihil aequius, nihil modestius, honestius, quietius, moderatius, humanius, clementius, parcus, liberalius, ad misericordiam, ad charitatem, ad ius suum unicuique reddendum, ad bona quaeque pia opera facienda, 15 ad scelera puniendi proclivius.

Marcus Antonius Columna, Ascanius de la Corgna et alii rebelles ecclesiae Urbem libere ingrediuntur.

Eadem die et tempore Ill. D. Marcus Antonius Columna, olim dominus Palliani et aliorum adiacentium castrorum et terrarum, filius quondam Ascanii Columnæ, qui ambo ob inobedientiam aliaque facinora privati fuerunt dominio et status^b supradictarum terrarum, declaratusque^b hostis et rebellis sanctae Romanae ecclesiae et sedis apostolicae, 20 ac propterea eius castra et loca data fuerant D. Ioanni Carafae, ipsius pontificis ex fratre nepoti, qui etiam creatus fuerat dux Palliani (quod est praecipuum dicti domini castrum) et in eius possessionem missus⁵, ob quod principium belli inter ipsum pontificem et Philippum Hispaniarum Neapolisque regem auspicatum est; atque etiam D. Ascanius de la Corgna Perusinus, Iulii III consanguineus, qui ob suspicionem prodicionis arcis 25 Nepesinae rebellis quoque declaratus fuit⁶, et nonnulli alii similes Urbem libere et impune non solum ingrediuntur, sed per eam ovantes, exultantes, uti principes civitatis incedunt, necnon ipse D. Marcus Antonius suarum terrarum (Palliano excepto ob eius munitionem) dominium et possessionem recepit. <Ah quam>^c mutata sunt tempora! Ioannes autem dux Palliani nunc exulat, abiectus, sine auctoritate, sine nomine in castro 30 Gallesii commoratur⁷.

70^v Quaestio inter cardd. camerarium et Neapolitanum super custodia rerum sedis apostolicae sede vacante.

Erexerat Paulus IV (ut superius⁸ declaratum est) ex officio auditoris cameræ officium ipsius cameræ regentis, constitueratque, ut ipsum officium non nisi uni ex S. R. E. cardinalibus daretur, creaveratque primum regentem Illmo D. Alphonsum Carafam card. Neapolitanum, eius ex fratris filio pronepotem, quem unice quidem diligebat, hacque 35 de causa omnem prorsus plenitudinem potestatis ipsi officio regentis tribuit, ita ut ab Illmo D. camerario primum, deinde a reliquis omnibus magistratibus curiae Romanae ali-

^a ab hac pagina novus incipit quaternio, qui diu sine involucri videtur esse iactatus, cum nonnulla verba sint facie obtrita. ^b sic.

^c Posterior manus (Contelorii?) verba quaedam in textu obtrita in margine supplevit, sed hoc loco perperam Atque (pro Ah quam).

¹ Cf. supra p. 330, l. 36 ss et adn. 1.

² Cf. supra p. 331, l. 15 ss et adn. 2.

³ De quo cf. Conc. Trid. in indice s. v. Veronensis, maxime 792, l. 16 ss; Pieper, Zur Entstehungsgesch. der ständ. Nuntiaturen (Freiburg 1894) p. 150; eiusdem Die päpstl. Legaten u. Nuntien I (Münster 1897) p. 109. Lippomanus 20. Iulii 1558 translatus erat Bergamum et mortuus 15. Augusti eiusdem anni.

⁴ Cf. Conc. Trid. I in indice.

⁵ Cf. supra p. 280, l. 3 ss 39 ss; p. 290, l. 24 ss 30 ss.

⁶ Cf. supra p. 280, l. 7 ss; p. 293, l. 21 ss.

⁷ Panvinus Clm. 152, f. 315^r: »Die Veneris ad VIII. kal. Sept. [25. Aug.], quo propter festum

diem s. Bartholomaei parentatum non est, Farnesius cardinalis, Marius Sfortia [cod. Sf. M., ita ut card. Sf. legendum videatur; at card. Sf. iam antea Romae erat, cf. eius litem cum card. Neapolitano 19. Augusti, p. 337, adn. 1] et Paulus Sfortia una Romam venere, quibus longissime maxima hominum multitudo honoris causa processerat. Venit eodem die (quando haec est inita [cod. initia] ratio significandi cardinalium adventum ad Urbem) Simoncellus cardinalis. — Card. Consiliarius e vita nocte praecedenti discessit, sepultus ad S. Nicolaum in Carcere Tulliano. Cardinales viventes LV reliqui fuerunt.

⁸ Cf. supra p. 327, l. 5 ss.

quid auctoritatis, potestatis iurisdictionisque acceperit, vel eas infrinxerit^a vel ademerit. Atque ipsi Illmo camerario inter caetera sigillum cameræ apostolicae (quod semper hactenus in omne tempus apud se retinuerat) abstulit et regenti adscripsit. Hinc factum est, ut semper obliquis oculis camerarius Neapolitanum aspexerit, atque ut primum Paulus
 5 ipse obiit, cardinales ipsi camerarius et Neapolitanus inter se disceptari ceperunt (inter caetera enim statuerat pontifex, ut regens una cum camerario sede vacante rerum et bonorum cameræ sedisque apostolicae aequa potestate curam haberent) super custodia rerum a Paulo relictarum, sacelli pontificii et bonorum, quæ utique in obitu cuiusque pontificis in palatio apostolico conservantur. Sed opera et auctoritate sacri collegii quaestio
 10 ipsa ad futurum pontificem remissa est, relicto in eius possessione camerario praedicto¹.

Exequiae Pauli papae IV.

Die [Mercurii 23.]^{b 2} eiusdem mensis **Augusti** ceptae sunt exequiae pro ipso Paulo papa IV, et per novem continuos dies, ut moris est, peractae sunt in basilica b. Petri in sacello Sixti, celebrante qualibet die aliquo ex R^{mis} DD. cardinalibus³.

^a sic.

^b lacuna in codice, cf. adn. 2.

¹ Cf. Th. Müller, Das Konklave Pius' IV, p. 22. — Panvinus Clm. 152, f. 313^r: »Die obitus pontificis Guido Ascanius Sfortia card. camerarius S. R. E. more maiorum in pontificias aedes se contulit. Quem ingredientem quum milites pontificii repellere conati essent, vi de illis presidiis a Ioanne Francisco Lotino ceterisque Sfortianis deieci sunt. — Habitum cardinalium concilium ac praetor urbanus (is gubernator dicitur) factus Carolus Crassus Bononiensis, episcopus Montis Fisonis [sic], Vaticanae vero regionis iuridicus Octavianus Raverta [sic] Mediolanensis, episcopus Terraccinensis, Ioannes Antonius Ursinus, Gravinæ ducis frater, custos Urbis a Paulo III creatus, a cardinalium collegio comitio et urbanae militiae praefectus, confirmatus, et controversia de principatu interregni, quam habebat card. Neapolitanus cum camerario propter honorem sibi a pontifice delatum novo et more et nescio quo nomine regentis excogitato, in sequentem diem reiecta est. — Eodem die [18. Aug.] Carolus card. Caraffa Lavinio, quo a patruo Paulo III relegatus fuerat, Romam rediit.« — Deinde idem Panvinus pergit: »Die sabbati ad XIV. kal. Sept. [19. Aug.]. Coactis cardinalibus in pontificiis aedibus actum est cum Neapolitano cardinale, ut is camerario cederet munere magistratus, dum causa a proximo pontifice cognosceretur. Populus Romanus presidium legionis camerario obtulit ad tuendam magistratus possessionem. Cui is gratis actis praesidium, quo opus esse non videbat, remisit. — Actum praeterea de Morone cardinali, qui haereseos reus factus in Hadriani mole a Paulo III coniectus fuerat, sed nihil eo die confectum.«

² Teste Panvinio (supra p. 335, adn. 2) exequiae hac die incipiebantur, sed non per novem continuos dies, sed quattuor omissis, celebrabantur. Cf. adnotationem sequentem. Firmanus perperam ait 27. Aug. novendialia incepta esse.

³ Panvinus (continuando quae supra p. 336, adn. 7 excerptimus) f. 315^r: »Die sabbati ad VII. kal. Sept. [26. Aug.], tertia novendialiorum [sic]. Coacti cardinales Antonium Paganellum miserunt ad Cosmum Medicem Florentiae et Senarum ducem, ne Ioannem Franciscum Bannii dominum iuaret, qui Mediceo studio et exercitu fretus profectus dicebatur ad oppugnandum Montem Bellum et reliqua oppida a Paulo pontifice sibi erepta et Antonio Carafae attributa, quod eius rei eorum esset iudicium, ad quos Carafa causam reiecerat, quorumque dicto se audientem fore sperasset.

Die dominico ad VI. kal. Sept. [27. Aug.] Concilium Tridentinum. II.

iusta pontifici persoluta non sunt. — Ascanius Corneus Romam venit.

Die lunae ad V. kal. Sept. [28. Aug.], quarta exequiarum. Decernerunt [sic] patres in concilio, uti Vaticanae basilicae canonici permanerent in possessione controversa praediorum, quam illis dederat Paulus III pontifex, dum novus pontifex renuntiaretur, qui rem iudicaret. — [f. 315^v] Card. Urbinas ad Urbem venit.

Die Martis ad IV. kal. Sept. [29. Aug.] ob festum decollationis s. Ioannis Baptistae exequiarum solennia omisa. — Cicada, Montius, Gaddius, Armeniacus cardinales Romam venerunt.

Die Mercurii ad III. kal. Sept. [30. Aug.], quinta exequiarum. Actum in comuni [sic] patrum concilio, ut card. camerarius tantum pecuniae curaret, quantum ob bimestrem publici sumptus usum satis esset, si fortasse ad eam diem pontifex non crearetur. — Quo die etiam Ascanius Corneus in concione Capitolina, enumeratis Carafarum iniuriis, dirreptione [sic] bonorum suorum, vexatione matris ac sororis, cognatorum denique et affinium, actionum suarum rationem populo Romano exposuit et probavit ex eo die, quo Roma fugere coactus est, seque et sua omnia populo Romano benigne detulit. Cui Pyrrhus Tarus conservator gratias egit civitatis nomine. — Cardinales Mamertinus [sic, Messanensis], Massiliensis, Tridentinus, Ferrariensis eodem die Urbem ingressi sunt.

Die Jovis pridie kal. Sept. [31. Aug.], sexta exequiarum. Patres Carolum Sfortium Lombardiae priorem in concilium vocatum cohortati sunt, ut cum suis triremibus ad oppugnandum Tripolim se conferret, cuius recipiendae magna spes ostenderetur. Respondit is se libentissime rem suscepturum, si sibi classi, quam nudam haberet, necessarium instrumentum suppeditaretur. — Coacti magistratus populi Romani in Capitolio et principes iure iurando consensionem confirmarunt, ac populi beneficium, quo Ioannes et Antonius Carafa [cod. Carafae] donati fuerant, rescissum est et hostes iudicati. Decretum praeterea, uti Galesium et Surrianum reciperentur, ex [f. 316^r] principibus aliis operam, aliis pecuniam, aliis tormenta, aliis milites ad rem faciendam pollicentibus, ita tamen, si id non invito cardinalium consilio fieret. — Card. Mantuanus Romam venit.

Die Veneris kal. Septembris, septima exequiarum. Id decretum magistratum populi Romani ac principum recitatum est in concilio cardinalium, adiunctumque indignum esse Ioannem Carafam gravissimo patri sui iudicio condemnatum, de sacro cardinalium

[De Pii IV electione et pontificatu.]

Ingressus cardinalium in conclavi sede vacante Pauli IV.

Die vero Martis 5. mensis **Septembris** dicti anni 1559 celebrata solemni missa de spiritu sancto R^{mi} DD. cardinales in Urbe praesentes numero - -^a ingrediuntur conclave paratum in palatio apostolico apud Vaticanum. Ii autem fuere infrascripti, videlicet¹:

Ioannes episcopus Ostiensis, Gallus, Bellayus.

Rodolphus Pius episcopus Portuensis, de Carpo.

Franciscus Turnonius, episcopus Sabinensis, Gallus.

Franciscus Pisanus, episcopus Tusculanus, Venetus.

Fridericus de Cesis, episcopus Praenestinus, Romanus.

Petrus Paceccus, episcopus Albanensis, Hispanus.

Robertus tituli S. Apollinaris, de Lenoncourt, Gallus.

Ioannes tituli S. Mariae Transtyb., Moronus, Mediolanensis.

Christophorus Madrutius, tituli S. Caesarei in palatio, Tridentinus, Germanus.

Georgius tituli S. Laurentii in Lucina, de Armagnac, Gallus.

Ottho Truchses, tituli S. Sabinae, Augustensis, Germanus.

Bartholomaeus tituli S. Crucis della Cueva, Hispanus.

Raynuccius tituli S. Angeli Farnesius, dictus S. Angeli, Romanus, maior poenitentiarius.

<Ioannes Angelus de Medicis, tituli S. Stephani in Celio, qui fit pontifex>^b.

Tyberius Crispus, tituli S. Agathae, Crispus, Romanus.

^a lacuna in cod.^b add. in marg. Massarelli manu.

collegio deque populo Romano pessime meritum, in conspectu omnium ociosum et securum sedere ad portas Urbis; quare sperare se non modo aequis, sed etiam libentissimis patribus licere populo Romano, ut perditissimum hominem et publicum hostem ex illis paene suburbanis locis amoveat [*cod. amoneatur*]. Ad ea patres se responsuros dixerunt. — Quo die missus est etiam ab amplissimo cardinalium collegio Alexander Palan-terius [cf. supra p. 335, adn. 1] ad Paulum et Chiap-pinum Vitellios, uti Montonum oppidum, de quo illis cum Vitellio cardinali est controversia, desisterent op-pugnare, remque novo pontifici iudicandam relinquerent.

Die sabbati ad IIII. Nonas Sept. [2. Sept.], octava exequiarum. Magistratibus populi et principibus in concilium cardinalium introductis respondit Carpensis cardinalis sacri collegii nomine ad ea, quae pridie eius diei dixerant de Ioanne Carafa bello persequendo: Pro perpetua patrum charitate in populum Romanum proque summa cura utilitatis ac salutis sibi sumere partes, ut admoneat populum officii sui et iracundiam reprimat; qui si eo progrediretur, quo furor impelleret, fore id non solum indignum populo Romano, sed etiam contumeliosum in patres; quare suadere se amplissimi consilii [*sic*] nomine et patrio quodam- [f. 316^v] modo iure iubere, ut rem abiicerent, cuius susceptae atque adeo confectae futurum esse ut eos brevi poeniteret. Cui Pyrrus [*sic*] Tarus Urbis conservator: Populo Romano semper antiquissimam fuisse observantiam et pietatem erga patres amplissimos, cavissequae ad eam diem pro viribus, ne eos non modo re, sed ne verbo quidem laederet. Quare in praesentia, quum populus Romanus ulcisci conaretur tot stupra, tot incesta, tot adulteria, tot nefarias in mares libidines, tot rapinas, tot iniquis-simas [*corr. a Panv. pro rapissimas*] et acerbissimas exactiones, tot amplissimorum patrum iniurias, quorum universus ordo Carafis ludibrio fuissent [*sic*], cum nemo ex patribus non aliquam iniuriam, multi insignem ac-cepissent, arbitrari esse non approbatoribus modo patribus, sed etiam auctoribus [*cod. athoribus*] a co-

muni [*sic*] Dei atque hominum hoste poenas expeti-turum; quod quando non sinerent, futuram civitatem in potestate patrum et iustissimum dolorem illorum voluntati concessurum.

Introducti deinde Ioannes Franciscus Turrianus et Ascanius Caraciolus, quorum ille Ferdinandi Augusti imperatoris, hic Philippi regis Hispaniarum studium et opes patribus detulerunt. Quibus actae sunt gratiae a principe ordinis more maiorum. [Cf. *Sickel*, Zur Ge-schichte des Concils von Trient (Wien 1872), p. 1 ss 9.]

Die solis ad III Non. Sept. [3. Sept.] propter diei solennitatem pontificis parentalia ommissa. — In publico populi Romani concilio, quod antea privato factum erat, Ioanni et Antonio Carafis ademptum est ius civitatis Romanae, item Carolo et Alfonso ut Carafis hominibus, ut cardinalibus non ademptum.

Die lunae pridie Non. Sept. [4. Sept.], nona et novissima exequiarum. Novissimo novemdialiorum [*sic*] pontificis die sacra fecit card. Armeniacus. [f. 317^r] In quibus Paulus III pontifex misere laudatus est a Ioanne Paulo Flavio [oratio redditur a *Bovio*, Annal. XX, ad a. 1559, n. 59; qua ceterum *Th. Müller*, Das Konkclave p. 27² ait sensum veritatis cognosci]. Mox in concilium patrum introductus reipublicae Venetae legatus Venetos, si quid opus foret, patribus praesto futuros benigne professus est. Cui etiam actae [*cod. autae*] sunt gratiae.

Ceterum ante conclavis reclusionem ad Urbem quo-que venerant cardinales Lenoncourt, de Capiteferreo, sed quo die incertum.*

¹ Panvinus, Clm. 152, f. 317^r: »Res divina facta et sacra spiritui sancto a card. Carpeni episcopo Portuensi rite celebrata sunt, oratioque de pontifice maximo deligendo [*cod. diligendo*] a Iulio Pogiano Novariense habita [cf. Epist. Pogiani ed. *H. Lagomarsin*. I, 310]. Quo die cardinales quotquot sacris interfuerant numero XXXV conclave solenni supplicationum ritu ante prandium ingressi sunt.* Non omnes a Massarello hic enumerati statim 5. Sept. intrarunt, id quod Pan-vinii relationes in adnotationibus excerptae docent.

- Christophorus de Monte, tituli S. Praxedis, Massiliensis, de Monte S. Sabini, Aretinus.
 Fulvius Corneus, tituli S. Stephani in Celio monte, Perusinus.
 Ioannes Michael Sarracenus, tituli S. Anastasiae, Neapolitanus.
 Ioannes Riccius, tituli S. Vitalis, de Montepolitiano.
 5 Ioannes Andreas Mercurius, tituli S. Quirici et Iulitae, Siculus, Messanensis.
 Iacobus Puteus, tituli S. Mariae in Via, Pedemontanus.
 Ioannes Baptista Cicada, tituli S. Clementis, Genuensis.
 Hieronymus Dandinus, tituli S. Marcelli, Imolensis.
 Bernardinus Scotus, tituli S. Matthei, Tranensis, Sabinus.
 10 Diomedes Carafa, tituli S. Martini in montibus, Arianus, Neapolitanus.
 Scipio Rebiba, tituli S. Potentianae, de Pisis, Siculus.
 Ioannes Reomanus, tituli S. Prisciae, Gallus.
 Ioannes Antonius Capisuccus, tituli S. Pancratii, Romanus.
 Hercules Gonzaga, tituli S. Mariae Novae, Mantuanus.
 15 Thaddeus Gaddus, tituli S. Sylvestri, Florentinus.
 Laurentius Strotius, tituli S. Balbinae, Florentinus.
 Ioannes Bertrandus, tituli S. Chrisogoni, Gallus.
 Michael Ghislerius, tituli S. Mariae supra Minervam, Alexandrinus, Mediolanensis.
 Clemens Olera, tituli S. Mariae in Araceli, de Monilia, Genuensis.
 20 Iacobus Sabellus, tituli S. Mariae in Cosmedin, Romanus.
 Alexander Farnesius, S. Laurentii in Damaso diaconus, S. R. E. vicecancellarius, Romanus.
 Guidoascanus Sfortia, S. Mariae in Via Lata, de S. Flora, S. R. E. camerarius, Romanus.
 25 Nicolaus Caietanus, S. Eustachii, de Sermoneta, Romanus.
 Hyppolitus Aestensis, S. Mariae in Aquiro, Ferrariensis.
 <Hieronymus Capiteferreus, S. Georgii in Velabro, Romanus.>^a
 Innocentius de Monte, S. Onofrii, Aretinus.
 Iulius Ruvere, S. Petri ad vincula, Urbinas.
 30 Ludovicus Cornelius, S. Theodori, Venetus.
 Ludovicus S. Thomae in Parione, de Guisa, Gallus.
 Hieronymus SS. Cosmae et Damiani, Simoncellus, Urbevitanus.
 Carolus Carafa, SS. Viti et Modesti, Neapolitanus.
 Alphonsus Carafa, S. Mariae in Domnica, S. R. E. regens, Neapolitanus.
 35 Vitellotius Vitellius, SS. Sergii et Bachi, Typhernas¹.

Vivebant etiam hoc eodem tempore, sed absentes ab Urbe, infrascripti, videlicet:

- Claudius tituli S. Agnetis in Agone Givri, Gallus.
 Franciscus de Mendoza, tituli S. Eusebii, Burgensis, Hispanus.
 Henricus, tituli SS. Quattuor Coronatorum, Lusitanus, sanguine regio.
 40 Carolus de Lothoringia, tituli S. Ceciliae, Gallus.
 Carolus de Vandomo, tituli S. Sixti, Gallus.
 Odetus S. Adriani, de Castiglione, Gallus.

Et paulo ante ingressum conclavis obierat

Ioannes Baptista Consiliarius, S. Lucie in Septisolio, Romanus².

^a add. Mass. in marg.

¹ Panvinius, Clm. 152, f. 317 cardinales conclave ingressos ita enumerat: »1 Bellaius, 2 Carpensis, 3 Caesius, 4 Pisanus, 5 Paciecus [sic], 6 Moro, 7 Tridentinus, 8 Crispus, 9 Perusinus, 10 Sarracenus, 11 Messanensis, 12 Puteus, 13 Lenoncourt, 14 Cicada, 15 Dandinus, 16 Tranensis, 17 Arianensis, 18 Pisarum, 19 Mantuanus, 20 Gaddus, 21 Alexandrinus, 22 Ara-coeli, 23 Reumanus, 24 Farnesius, [f. 317^v] 25 De S. Flora, 26 Sermoneta, 27 Ferrariensis, 28 Sabellus, 29 Urbinas, 30 De Monte, 31 Cornelius, 32 Simon-cellus, 33 [Carolus] Carafa, 34 Neapolitanus, 35 Vi-tellius.« Deinde addit: »Septem a supplicationibus et

sacris abfuere, in Urbe tamen praesentes, qui vesperi conclave ingressi sunt praeter Capisuccum et Armi-niacum aegros: 1 Arminiacus, 2 Cueva, 3 Medices, 4 Massiliensis, 5 Politianensis, 6 Capisuccus, 7 S. Ge-orgii alias de Capiteferreo. Ex his paulo post Ar-miniacus, Capisuccus vero ad III. kal. Octobris in conclavi ceteros convenerunt. Igitur cardinales, qui eo die in Urbe erant, fuerunt XI.II.« Fol. 318^r Pan-vinius dat tabulam conclavis similem ei quae est supra p. 28.

² De Consiliarii morte cf. supra p. 335, l. 3. — Panvinius l. c. f. 318^v: »Patribus comitium ingressis

Obitus Hieronymi card. S. Georgii.

Die [sabbati 2.]^a mensis [Decembris]^{a1} dicti anni 1559 obiit intra conclave Hieronymus Capiteferreus S. Georgii in Velabro diaconus cardinalis, dictus S. Georgii, Romanus, cum diu adversa valetudine laborasset. Vir 55 circiter annorum, lepidus, venustus, liberalis, nobilibus clarisque moribus, magnus animo, hylaris, omnibus denique gratus, in construendis ornandisque etiam supra facultates aedibus maxime delectabatur,⁵ adeo ut pulcherrimam regiamque domum in regione Arenule in Urbe sibi construxerat^b, liberalibus scientiis apprime eruditus. Nonnulli eum Pauli III pontificis maximi filium naturalem arbitrabantur, propterea^b ab eodem die 19. Decembris 1544 cardinalis creatur².

Obitus Hieronymi card. Imolensis. †

Die [lunae 4.]^{e3} mensis Decembris^e obiit in Urbe Hieronymus Dandinus, patria Cesenatensis in Flaminia, presbyter tituli S. Marcelli cardinalis, Imolensis nuncupatus eo quod episcopus Imolensis esset, cum paucis ante diebus⁴ eger e conclavi exiisset. Vir 49 circiter annorum, infimis, sed honestis parentibus ortus^a, et diu in Romana curia | versatus, etiam in infimo obsequii genere, litterarum ignorans, sed ingenio veloci perspicacique, et in rebus agendis prudens, diligens, sagax. Fuit in obsequio Pauli III litteris vernacula lingua conscribendis; a quo episcopus Imolensis creatus est et deinde in eodem ministerio inservivit Iulio papae III, a quo cardinalis declaratus est et ab eodem legatus ad Carolum V imperatorem pro pace inter eum et Gallum procuranda missus; qui etiam ante cardinalatum nuncius apostolicus in Galliis egit⁵.

† in marg. inferiori a Mass. additur: Card. Bellayus exiit conclave infirmus die ---^{e6}

^a lacuna in cod.; explevi ex Firmano.

^b sic.

^c lacuna in cod.

^d cod. hortus.

illico magistratus populi Romani et principes iusiurandum patribus dederunt se fidelissimos sacro collegio fore. Petiit etiam summis precibus Pyrrhus Tarus conservator populi Romani nomine, si quid populus commississet [*sic*], quod insolentius et intemperantius factum videretur, ut ignoscerent iusto odio civitatis in Carafas omnes ac pio dolori. Multa deinceps postulata sunt, quae ad communem civitatis utilitatem et amplitudinem pertinerent. Responsumque ad ea a Bellaio senatus principe: Modo quiesceret populus; interregni tempore civitatem patribus curae futuram.

Die Mercurii ad VIII. Idus Sept. [6. Sept.] Postridie cuius [*sic*] diei conclave clausum et conceptum est legesque, quibus ad rectam pontificatus administrationem futurus pontifex teneretur, constitutae et a singulis patribus iuramento firmatae sunt. [Capitulatio quam vocant excerpta est apud Raynaldum ad a. 1559, n. 37 (cf. *Le Plat* IV, 613—615) et approbata a Pio IV, cuius bulla legitur ibidem n. 38; cf. *Th. Sickel* p. 12 s et *Th. Müller*, *Das Konklave* p. 100 s]. Post ingressum conclavis incerto die venit card. Augustanus ex Germania.

Die Iovis ad VII. Idus Sept. [7. Sept.] card. Turnonius Urbem ingressus comitium iniit. — Die Veneris ad VI. Idus Sept. [8. Sept.] nihil propter deiparae virginis natale festum actum. — Die sabbati ad V. Idus Sept. [9. Sept.] primum scrutinium habitum est. — Die lunae ad III. Idus Sept. [11. Sept.] secundum scrutinium habitum est et accessus primum dati. — Die Martis ad pridie Idus Sept. [12. Sept.] ego, qui haec scripsi, Venetiis ad Urbem veni. — [f. 319^r] Die Veneris ad XVII. kal. Oct. [15. Sept.] cardd. Strotius et Guisius ex Galliis venientes Romam et comitium illico ingressi sunt. — Die dominico ad X. [*sic*, recte VIII.] kal. Oct. [24. Sept.] card. S. Angeli, qui tota huius anni aetate Placentiae aeger fuerat, Romam veniens conclave intravit. — Die Iovis IV. kal. Oct. [28. Sept.] card. Capisuccus, qui diu in Urbe mala valetudine detentus fuerat, quum parum convaluisse videretur,

comitium iniit. — Die Veneris III. kal. Oct. [29. Sept.] card. Arminiacus gravi morbo vexatus conclave egressus est. — Die lunae VI. Non. Oct. [2. Oct.] card. Capisuccus aeger conclavi egreditur. — Die Martis IX. kal. Nov. [24. Oct.] card. Bertrandus, alias Senonensis, ex Galliis veniens Urbem et conclave iniit. Tunc cardinales in Urbe praesentes erant XLVIII, absentes vero VII. — Die lunae III. kal. Nov. [30. Oct.] card. Arminiacus (in comitium rediit *haec verba ab ipso Panv. pro aliis correctae*). — Die Martis pridie kal. Nov. [31. Oct.] card. Capisuccus in conclave regreditur.

¹ Panvinus (f. 319^r): »Die kal. Decembris, nocte sequenti« [*omnia post Die ab ipso Panvin.*].

² Panvinus l. c.: »Cadaver ad S. Mariam de pace sepelitur. Reliqui fiunt cardinales viventes LIV, praesentes in Urbe XLVII.« — Vitam Capiteferrei v. Conc. Trid. I, 644, adn. 1.

³ Firmanus ait Dandinum obiisse die Martis 5. Decembris, Panvinus f. 319^v: »Die III. Nonas Decembris [ergo 3. Decembris] card. Dandinus Caesenas presb. card. tit. S. Marcelli obiit, sepultus in titulo suo. Remanent viventes cardinales LIII, praesentes in Urbe XLVI.« *Ciacon*. III, 781: »pridie Nonas Decembris« [4. Dec.], ex titulo sepulchrali.

⁴ Panvinus f. 319^v: »Die kal. Decembris card. Dandinus aeger conclavi egreditur, delatus ad aedes suas prope S. Marcellum.«

⁵ Cf. Conc. Trid. I, 252, adn. 3; p. 644, adn. 4; supra p. 154, l. 3 et adn. 3.

⁶ Panvinus l. c. hoc ait factum »die Mercurii Idibus Decembris«. Idem addit: »Die --- [*lacuna*] card. Sarracenus aeger comitio discessit«, et post haec ita concludit: »Die lunae VII. [*sic*] kal. Ianuarii Pius III papa creatus est et proximo epiphaniae festo solenni ritu coronatus«. Deinde a f. 320^r usque ad f. 385^v sequuntur suffragia (cedulae) scrutiniarum LXVIII a 9. Sept. usque ad 17. Dec. 1559 habitorum, simili modo ac in Massarelli diario V; quae hic repetere non nostrum duximus.

Creatio Pii papae IV.

Die lunę 25. Decembris anni 1560 a nativitate, in ipsa die nativitatis D. N. Iesu Christi, nocte sequenti hora circiter 7., post longas maximasque inter cardinales altercationes, contentiones, discordias, dissidia — tandem, sicut altissimo placuit, omnes concorditer adoraverunt, receperunt, salutarunt et mane subsequenti diei Martis

5 26. Decembris in festo S. Stephani, peracto de more scrutinio, elegerunt, creaverunt in summum pontificem Ioannemangelum tituli S. Stephani in Celio monte presbyterum cardinalem de Medicis nuncupatum, patria Mediolanensem, familia Medicea, a Paulo III die 8. Aprilis 1549 in collegium ascitus^a <assumpto sibi nomine Pii IV>^b, aetatis 62 circiter annorum, iuris utriusque doctor, diu in Romana curia tam in cardinalatu quam
10 ante versatus negotiis publicis inserviens. Fuit primo prothonotarius apostolicus, deinde archiepiscopus Ragusinus ab eodem Paulo III creatus; ingenio veloci, multiloquii impatiens, laconice^c libenter audiens libentissimeque loquens; pauperum litteratorumque hominum imprimis amator, liberalis, iusti aequique cultor. Eius creationi interfuerunt suprascripti in ingressu conclavi^a, exceptis Imolensi et S. Georgii mortuis et Bellayo, qui
15 etiam infirmus conclavi exierat, et absentibus - - ^a 1.

Coronatio Pii papae IV.

Die sabbati 6. Ianuarii dicti anni 1560 a nativitate, in festo trium regum, Pius IV coronatur solemniter in fornice supra plateam S. Petri per manus Alexandri card. Farnesii, deditque prandium omnibus cardinalibus et oratoribus principum.

72v

Pius papa IV equitat solemniter [in] Lateranum.

Die dominica 28. eiusdem mensis Ianuarii Pius papa IV equitavit solemniter
20 ex Vaticano ad ecclesiam Lateranensem, ad capiendam (ut vulgo aiunt) possessionem pontificatus. Quod potius devotionis causa, et ut primum post creationem pontifex populo se ostendat, ab antiquis institutum arbitror².

^e Creatio prima cardinalium per Pium papam IV.

Die [Mercurii] ultima Ianuarii supradicti 1560 Pius papa IV creavit in
S. R. E. cardinales Ioannem Antonium Serbellonum Mediolanensem, pontificis consan-
25 guineum, episcopum Fulginatensem³; Ioannem de Medicis, filium Cosimi ducis Florentiae, aetatis 17 annorum⁴, et Carolum Bonromeum^a Mediolanensem, pontificis ex sorore nepotem⁵.

^a sic.^b add. Mass. in marg.^c cod. laconice.^d propositio non finitur.

^e Codex primo loco habet relationem de 2. Februarii, deinde illam de 31. Ianuarii, sed huic A, illi B praepositis seriem mutandam esse monet; nos etiam relationem de 1. Februarii, de cuius die Massarellus dubitabat (cf. p. 342, adn. a), suo loco inseruimus, ne ipsa post illam de 2. Febr. legatur.

¹ Accuratiorem rei descriptionem dat Panvinus, cuius libellum infra exhibebimus. Cf. epistulas a Francisco Varga de conclavi scriptas apud Döllinger, Beiträge zur Gesch. I (Regensburg 1862), 265 ss; alias (non editas) F. Turriani commemorat Th. Sickel, Zur Geschichte des Concils von Trient p. 9.

² Cf. supra p. 284, l. 6 ss.

³ Ioannes Antonius Serbellonus (quam scriptionem habet Ciaconius), amittinus Pii IV, natus a. 1519, ecclesiae Fulginatensi (quam ante pontificatum Pius ipse rexerat) praefectus erat 15. Maii 1559. Postea titulum S. Mariae in Thermis, quem pontifex erexerat, suscepit; sub Pio V S. Petri ad vincula, deinde S. Clementis, denique S. Angeli in foro piscium. Relicta Fulginatensi ecclesia a. 1560 translatus est ad Novariensem et hinc, si Ciaconio credimus, ad Camerinensem; at nusquam alibi huius episcopatus fit mentio. Resignavit episcopatum Novariensem a. 1574, atque a Gregorio XIII episcopus primum Albanus, deinde Praenestinus, tum Tusculanus, a Sixto V Portuensis, denique Ostiensis est factus. Postquam interfuit comitiis Pii V, Gregorii XIII, Sixti V, Urbani VIII,

Gregorii XIV, obiit a. 1591 et sepultus est in S. Maria ad Thermas (Ciacon. III, 889 s).

⁴ Ioannes de Medicis praefuit diaconus ecclesiae S. Mariae in Domnica et archiepiscopus Pisanae, quam tamen Ludovico Beccatello archiepiscopo Ragusino nutu pontificis commendavit, donec sibi per aetatem eam liceret administrare. At bonae spei adulescens vita functus est iam 12. Decembris 1562, aetatis 19 annorum. Corpus conditum est Florentiae in sacrario ecclesiae S. Laurentii cum Garcia fratre et Maria avia (Ciacon. III, 890).

⁵ Carolus Borromaeus comes in arce Aronae ad Lacum Maiorem sita a. 1538 natus, Ticini liberalibus artibus ac iuri operam dabat. Cum vivi avunculi secretarius intimus in gerendis negotiis fuisset, illo mortuo ad Mediolanensem suum episcopatum contulit, ubi a. 1584 diem obiit supremum. Anno 1610 a Paulo V inter sanctos collocatus est. Vitas Caroli complures habemus, inter quas praeferendae sunt quas scripserunt F. Dieringer, Köln 1846, et Aristides Sala, Milano 1857—1861 (4 voll.). Cf. Ciacon. III, 891—904.

Dantur pilei supradictis cardinalibus.

Die vero <Iovis 1. Februarii>^a in consistorio publico Pius IV dedit pileos cardinalitios duobus cardinalibus praesentibus in Urbe ex supradictis, videlicet Ioanni Antonio card. Fulginatensi et Carolo Bonromeo^b. De Medicis autem erat absens ab Urbe in patria¹. Quibus postea dedit titulos, Ioanniantonio S. Georgii in Velabro, ex quo card. S. Georgii nuncupatus est, Carolo autem diac[oniam] SS. Viti et Modesti, et appellatus card. Bonromeus^b.

*Die Veneris 2. Februarii dicti anni 1560, in festo purificationis b. Mariae, celebratur prima missa pontificia sub Iulio^b in sacello Sixti. Pontifex benedixit distribuitque candelas etc.

°Obitus Ioannis card. Bellay.

Die [Veneris 16.]^a eiusdem obiit in Urbe Ioannes episcopus Ostiensis card. Bellayus, sacri collegii decanus, natione Gallus, a Paulo III ad eam dignitatem vocatus die 21. Maii 1535, aetatis 68 fere annorum. Hic cum aegrotaret in conclavi, exiit ex eo tum ipsa aegritudine, tum cunctatione cardinalium in electione pontificis taedio affectus. Utriusque iuris doctor, ingenio sublimi, animo elato, liberalibus litteris apprime eruditus, episcopus Cenomanensis².

°Missa pontificia prima quadragesimę.

Die [Mercurii] 28. Februarii prima quadragesimę fuit benedictio et distributio cineris per pontificem, celebrante de more Raynucio card. S. Angeli summo poenitentiario. Ita etiam qualibet dominica quadragesimę celebratur missa pontificia in sacello Sixti per unum ex praelatis adsistentibus, exceptis dominicis *Laetare* et palmarum, quibus celebrat cardinalis, et fiunt sermones per procuratores ordinum.

Obitus Petri card. Pacecchi.

Die lunę 4. Martii dicti anni 1560 nocte sequenti hora 7. obiit Romę Petrus Paceccus episcopus Albanensis, cardinalis Paceccus nuncupatus, natione Hispanus, a Paulo III die 16. Decembris 1545 [creatus]^f, dum esset Tridenti in concilio generali, aetatis 78 circiter annorum, vir in Romana curia per multos annos versatus, sagax, utriusque iuris doctor, liberalis, amicorum amantissimus, pius, religiosus, pauperibus literatisque viris addictus. Sepelitur in ecclesia in Araceli³.

^a cod. habet lacunam pro die, deinde dicti mensis; sed post ultimum non est alius dies eiusdem mensis, et Firmanus habet 1. Februarii. ^b sic. ^c Hanc relationem (omisso die) Massarellus post 4. Martii habet; quam tamen cum mors acciderit 16. Februarii, hic inserendam duximus.

^d lacuna in codice; de die obitus cf. adn. 2 huius pag. ^e Haec et sequens relatio praecedunt in cod. illam de obitu card. Bellaii, cf. adn. c. ^f cod. lacunam non habet.

¹ »Cardinalitium pileum Florentiae praesentibus Guidone Ascanio Sfortia camerario et Ludovico Lotheringio de Guisa S. R. E. cardinalibus, qui ut Cosmum viserent eo venerant, accepit» (*Ciacon.* III, 890). Quod credi non potest, cum infra sub 29. Martii narretur Romae pileum cardinali esse datum. De consistorio cf. *Sickel* p. 40.

² Firmanus f. 220^v mortem card. Bellaii, cuius narrationem Massarellus post 4. Martii inseruit, 16. Februarii accidisse refert, eundemque diem habet *Ciacconius* III, 868. Quare de errore Massarelli cogitandum est. — Praeterea Ciacconii relationes partim repetendo, partim corrigendo, de cardinalis vita haec addantur. Natus circa a. 1492, Ioannes Bellaius (frater Guilhelmi Bellai historici) a. 1526 episcopus Baionensis, 1532 Parisinus, deinde praeterea Lemovicensis, Cenomanensis et Burdigalensis ecclesiarum administrator factus erat. Francisci I Gallorum regis, a quo ut in rebus gerendis sollertissimus plurimum aestimabatur, in Romana curia orator, illo flagitante presbyter cardinalis cum titulo S. Caeciliae creatus est 20. (vel 21.) Maii a. 1535; postea titulos S. Petri ad vincula, S. Hadriani, S. Chrysogoni, denique S. Mariae Transiberinae titulos

obtenuit. Cum ecclesiam Parisiensem a. 1551 resignasset, episcopus praefuit Albanae, Tusculanae, Portuensi ac denique Paulo IV electo Ostiensi ecclesiae praefuit collegiique decanus factus est. Scripsit carminum libros tres variisque occasionibus eruditione et eloquentia enituit. Hominum litteratorum, ut Francisci Rabelasii, studiosissimus Francisco regi persuasit, ut accersitis undique hominibus doctissimis academiam Parisiensem pristino decori restitueret. »Obiit... in hortis Quirinalibus in suo palatio, quod iuxta Diocletiani Thermas exquisita magnificentia construxerat, in ecclesia S. Trinitatis de monte Pincio sepultus» (*Ciacon.* III, 568 s).

³ Petrus Paceccus, ex nobilissimo sanguine Villenae marchionum ortus, cum fuisset Hadriani VI cubicularius, a. 1533 Dumiensis episcopus, 1537 Civitatis Roderici, 1539 Pampelonensis, 3. Ian. 1545 Giennensis factus erat, donec flagitante Carolo V imperatore a Paulo III 16. Dec. 1545 purpura ornatus (cf. *Conc. Trid.* I, 225, l. 35 ss; 262, l. 28 ss; 356, l. 14 ss) et 20. Nov. 1557 episcopus Albanensis nominatus est. Qualem in concilio Tridentino et post eius translationem se gesserit, ex Severoli ac Massarelli

Pontifex monet episcopos, ut eant ad eorum ecclesias.

Die ---^a mensis supradicti pontifex Pius IV, vocatis omnibus praelatis in Urbe praesentibus ad consistorium secretum, eos monuit atque hortatus est, eisque nihilominus praeciens, ut ad eorum ecclesias accederent facturi in eis residentiam, ad quam, ut aiebat, de iure divino et humano tenentur¹. Atque ut commodius et facilius eam ipsam
 5 residentiam facere possent, obtulit eis benevolo et benigno animo, ut si quid vel generaliter vel particulariter occurreret, confidenter a S^{to} S. peterent; libentissime enim eis omnibus satisfactorius erat. Quare vel aliquos omnes deligerent, qui nomine omnium peterent, vel quisque pro se, prout magis libuerit etc.²

Deputatio cardinalium pro reformatione.

74v

Hoc tempore pontifex, ut aliquo modo afflictas religioni suppetias ferret, cum in
 10 praesentiarum concilium generale celebrari nequeat, reformationi ecclesiae animum adiecit. Ad quam faciendam delegit nonnullos S. R. E. cardinales³, videlicet Franciscum Turnonium, Rodulphum Carpenssem, Ioannem Moronum, Christophorum Tridentinum, Bartholomeum de Cueva, Ioannes Michael Sarracenus^b, Iacobus Puteus, Ioannes Baptista Cicada, Clemens Araceli, Iacobus Sabellus, Alexander Farnesius, G[uido] As[canius] de
 15 S. Flora, Hyppolitus Ferrariensis, Carolus Bonromeus^c. Qui qualibet die Iovis coram S^{to} S. convenientes, moribus ipsis emendandis operam navant. His autem additus sum ego Angelus Massarellus episcopus Thelesinus secretarius, ut qui materiam ipsam reformationis iam diu a multis pontificibus pertractaverim et in concilio generali bis Tridenti, semel Bononiae interfuerim etc.

*Die sabbati 9. Martii eiusdem orator regis Poloniae praestitit
 20 solemnem obedientiam pontifici in publico consistorio, uti moris est, orante eometipso oratore.

Obedientia oratorum Mediolanensium.

Die Martis 12. eiusdem mensis in consistorio publico praestiterunt solemnem
 obedientiam oratores tres civitatis et status Mediolanensis. Oravit eorum primus egregie.
 25 Oritur quaestio, an admittendi essent in consistorio publico, vel potius audiendi privatim, cum sint subditi Philippo regi Hispaniarum, qui pro se et suis regnis et dominiis obedientiam exhibet. Sed exemplo Alexandri VI uti compatriotae pontificis consentaneum visum fuit, ut in ipso publico consistorio ex privilegio reciperentur et audirentur.

*Eadem die 12. ingrediuntur Urbem quattuor oratores Lucenses
 30 solemni pompa, et die 1. Aprilis in consistorio publico obedientiam exhibuerunt.

Ioannes card. Moronus absolvitur ab imputatione haeresis.

Die Mercurii 13. Martii habetur consistorium secretum, in quo inter caetera
 Franciscus card. Turnonius fit episcopus Ostiensis et sacri collegii decanus, Ioannes card. Moronus ex presbytero tit. S. Marię Transtyb[erinae] fit episcopus Albanensis, et idem
 card. Moronus absolvitur a pontifice ab imputationibus ei alias sub Paulo IV datis super
 35 haeresi, declaraturque eum fuisse et esse catholicum, omniaque contra eum hactenus acta fuisse et esse calumniosa etc.⁴

*Die Veneris 15. eiusdem mensis Martii orator^c nationis et novem cantonum
 catholicorum Helvetiorum in publico consistorio praestiterunt^c solemnem ob-
 edientiam. 74r

^a lacuna in cod.

^b sic, et abhinc semper nominativus.

^c sic.

diariis et ex actis satis apparet. Cum Petrus Toletanus, vicerex Neapolitanus, bellum Senense gereret, Paceccus eius loco prorex constitutus est, illoque defuncto per biennium id munus gessit. Paulo IV mortuo non multum abfuit, quin summus pontifex eligeretur. Dies obitus, de quo controvertitur, Massarelli relatione certus videtur fieri. Corpus postea in Hispaniam translatus ibique in ecclesia monialium S. Clarae in oppido Puebla Montis Albani vocato sepeliebatur (cf. Ciaccon. III, 719 s).

¹ Notum est de hac quaestione postea in concilio Tridentino acriter esse disputatum.

² Quod in favorem concilii 30. Maii retractabatur, cf. infra sub hac die.

³ Secutus exempla Pauli III, Iulii III (cf. supra p. 157, l. 22 ss; p. 168, l. 12 ss) et Pauli IV (supra p. 286, l. 28 ss).

⁴ Cf. supra p. 310, l. 16 et adn. 2; p. 334, l. 30, adn. 3. Sententiam exponit Pallavic. 14, 15, 2. 3; integram exhibet Raynald. 1560, n. 98; cf. Sickel p. 810 46.

Ioannes card. Medices primum Urbem ingreditur.

Die Veneris 29. eiusdem mensis Martii Ill^{mus} D. Ioannes de Medicis diaconus cardinalis, filius Cosimi ducis Florentiae, ingressus est primum Urbem, recipiturque solempni pompa in consistorio publico et datur ei pileus cardinalitius¹. Est iuvenis 17 annorum.

*Die Martis 2. Aprilis dicti anni 1560 in consistorio publico quattuor oratores Ill^{mi} D. Cosimi de Medicis, ducis Florentiae et Senarum, exhibuerunt ob-
edientiam consuetam etc.

*Die Veneris 5. eiusdem mensis Aprilis in consistorio secreto frater Petrus de Monte², orator religionis Rhodi, exhibuit publicam obedientiam ianuis apertis. Nam ita mos fuit eum recipere.

Sacra dominica palmarum et hebdomada sancta.

Die 7. Aprilis, quæ fuit dominica palmarum, celebravit missam pontificiam in sacello Sixti Georgius card. de Armagnac, benedictis et distributis palmis per pontificem. Hac hebdomada sancta fiunt matt[utinae] teneb[rosae] [diebus] Mercurii, Iovis et Veneris, et die Iovis, Veneris et sabbati missae solemnes celebrantur, interessentibus cardinalibus omnibus ac pontifice. Celebravit die Iovis card. Moronus, et Veneris S. Angeli, in sabbato sancto cardinalis - -³. In cena Domini conservatur sacramentum in sacello Pauli, benedicitur publice populus, legitur bulla ab Alphonso card. Neapolitano, lavat pontifex pedes duodecim pauperum.

*Die 20. eiusdem mensis Aprilis, in sabbato in albis, celebrata solempni missa de more in sacello Sixti, pontifex distribuit agnusdei ex cera alba confectos. Vide quae alias³ adnotavimus de benedictione et distributione horum agnusdei.

Eadem die ingreditur Urbem orator regis Chr^{mi}, receptus publica pompa.

74^v *Die Mercurii 24. eiusdem mensis Aprilis ingrediuntur Urbem solempni pompa quattuor oratores Genuensium.

*Die vero Iovis subsequenti ingreditur Urbem orator Ill^{mi} D. [Emanuelis Philiberti]^b ducis Sabaudiae, exceptus solempni more.

Creantur legati status ecclesiastici.

Die Veneris 26. eiusdem mensis Aprilis habetur consistorium secretum, in quo inter caetera creantur legati provinciarum status ecclesiastici, videlicet Christophorus card. Tridentinus agri Piceni, Hercules card. Mantuanus Campaniae et Maritimae, Hyppolitus card. Ferrariensis patrimonii, Iulius card. Urbinas Perusii et Umbriae, Carolus card. Bonromeus^c Bononiae et Flaminiae.

Pontifex audit sacra etc. in ecclesia b. Mariae supra Minervam.

Die dominica 28. eiusdem mensis pontifex una cum cardinalibus et praelatis equitavit solempniter ad ecclesiam S. Mariae supra Minervam, ubi celebrata missa solempni puellas de more nuptui tradidit. Quod in die annunciationis b. Mariae fieri debebat; sed adveniente ea festivitate in maiori hebdomada⁴, in hanc usque diem prolata est.

*Die Iovis 2. Maii dicti anni 1560 orator Chr^{mi} regis exhibuit publicam obedientiam S^{mo} D. N. in consistorio publico, ut moris est.

*Die sabbati 4. eiusdem mensis in consistorio publico oratores quattuor Genuensium exhibuerunt solempnem S. S^{ti} obedientiam.

^a deest nomen, sine lacuna in cod.

^b lacuna in cod.

^c sic.

¹ Cf. supra p. 342 adn. 1.

² Erat consanguineus Iulii III, cf. in indice.

³ Cf. supra p. 167, l. 21; 258, l. 18; 289, l. 29 ss.

⁴ Non in maiori hebdomade (quamquam idem vult Firmanus), quae incipiebat 7. Aprilis, sed in quadragesima. De puellis illis cf. supra p. 162, l. 37 ss.

*Die [Martis] 7. eiusdem mensis quattuor oratores Veneti ingrediuntur publica pompa Romam, et die lunae 13. dicti mensis in publico consistorio praestiterunt pontifici solemnem obedientiam.

*Die dominica 12. dicti mensis comes de Tentiglia¹, orator catholici regis Hispaniarum, Neapolis etc., Philippi, ingressus est Urbem pompa | solemni consueta, et die Iovis 16. eiusdem mensis in publico consistorio praestitit S. S^{ae} solemnem obedientiam consuetam etc. 75^r

*Die lunę 20. dicti mensis Maii in publico consistorio orator Sebastiani regis Portugalliae exhibuit solemnem obedientiam pontifici.

10 *Die Martis 21. dicti mensis orator ducis Sabaudiae exhibuit in publico consistorio solemnem pontifici obedientiam.

Classis christianorum superatur a Turcica.

Praeteritis mensibus classis Philippi regis Hispaniarum expugnavit insulam delle Gerbe in Africa ibique propugnaculum munitissimum construxerat, ut inde faciliorem et commodiorem aditum ad oppidum Tripolis habere valerent. Quod quidem maximum 75^v
15 incommodum afferre potuisset rebus Turcicis. Quare rex ipse Turcarum missa eius classe ad eandem insulam Gerbe christianos inde expellere decreverunt^a. Erant autem in ea classe Turcarum 80 triremes et ultra 50 minores naves ad pugnam praeparate, christianorum vero 40 triremes et 30 naves. Itaque, cum iam classis Turcica appropinquaret eam insulam, christiani (relicto praesidio opportuno in praedicto propugnaculo) 75^v
20 illinc recedere constituerant. Sed repente in dictam classem inciderunt, initaque pugna christiani 12 triremes amiserunt et 15 naves, aliis omnibus in fugam versis. Id autem factum est die [14.]^b presentis mensis Maii. At illi, qui intra propugnaculum erant, fortiter pugnantes et se defendentes in tuto adhuc perseverant, obsessi ab ipsa classe Turcica².

*Die Iovis 23. Maii, in festo ascensionis Domini, celebrata missa solemni in 75^v
25 sacello Sixti pontifex solemniter benedixit populum.

Innocentius card. de Monte incarceratur.

Die lunę 27. eiusdem mensis Maii Innocentius, S. Onofrii diaconus card. de Monte nuncupatus, nepos adoptivus Iulii papae III, incarceratur in arce S. Angeli tum ob alia facinora, tum ob duo homicidia suis manibus perpetrata in civitate Nucerina in Umbria, in personam scilicet patris et filii ibi magistri cursorum, dum sede vacante 75^v
30 Pauli IV ex Venetiis Urbem citatis equis reverteretur³.

Pontifex indulget, ut episcopi non eant ad residentiam.

Die Iovis 30. dicti mensis Maii in congregatione deputatorum super reformatione cum pontifex intelligeret esse in votis principum, ut concilium generale celebretur, tum etiam audiret Gallos decrevisse celebrare concilium nationale, S^{tas} S. concilium ipsum generale resumere constituit. Quare episcopos, quibus iusserat⁴, ut ad eorum ecclesias 75^v
35 proficiscerentur, retinendos decrevit, ut presto esse possent ad concilium accedere. Repugnare enim videbatur, ut episcopi irent ad residendum in eorum ecclesiis et item ad generale concilium accederent.

*Die Veneris ultima dicti mensis Maii Hercules dux Ferrariae ingreditur solemni pompa Urbem, et recta ad palatium apostolicum proficiscens recipitur ibi 75^v
40 a pontifice in consistorio publico debitamque obedientiam praestat.

^a sic.

^b lacuna in cod.

¹ Ex gente de Mendoza: *Duruy* 319 s; cf. *Sickel* 170.

² Sed et ipsi inopia aquae coacti 31. Iulii se dederunt, cf. *J. W. Zinkeisen*, *Geschichte des osman. Reiches* II (Gotha 1854), 885 s.

³ Uberiorem rei narrationem dat *Pallavic.* 14, 15, 4, usus compluribus epistulis ab Amulio oratore Veneto

Concilium Tridentinum. II.

ad senatum scriptis. Exitum ita narrat: »Dopo sedici mesi di prigionia ne uscì (à 23. di Settembre 1561) privato di molte entrate ecclesiastiche e confinato alla solitudine del famoso monistero Cassinese«. Cf. supra p. 147, adn. 4; p. 175, adn. 1; *Duruy* p. 297 s.

⁴ Cf. supra p. 343, l. 1 ss; infra p. 347, l. 32 ss.

*Die 2. Iunii dicti anni 1560, in festo penthecostes, celebratur solemnis pontificia missa in sacello Sixti. Dux Ferrarię sedit post ultimum diaconum cardinalem immediate.

Donna Ioanna Aragona Columna Urbem ingreditur.

Die Martis 4. eiusdem mensis Iunii Donna Ioanna Aragona de Columna, mater Marciantonii de Columna, Urbem ingreditur maxima comitata caterva. Nam ivere ei obviam familia pontificis, dux Ferrarię, orator Philippi regis et nobiles quamplurimi. 10
76r Haec (ut superius demonstratum est) fuit a Paulo IV una cum viro et filio rebellis declarata, et eo tempore ab Urbe clam aufugit¹, nunc autem ovans revertitur, volentibus sic magnis diis.

Carolus card. Caraffa, Alphonsus card. Neapolitanus et Ioannes Caraffa dux Palliani incarcerantur.

Die Veneris 7. eiusdem mensis Iunii 1560 Carolus Caraffa, S. Nicolai in carcere Tulliano diaconus card. Caraffa nuncupatus, et Alphonsus Caraffa, SS. Ioannis et Pauli diaconus card. Neapolitanus nuncupatus, ac Ioannes Caraffa dux Palliani, primus et tertius nepotes ex fratre, secundus pronepos ex filio fratris sa. me. Pauli papae IV, 15
incarcerantur a Pio papa IV in arce S. Angeli; in qua etiam incarcerantur comes Alifiae Leonardus a Cardine, Caesar Brancatius episcopus Caiacensis, et quamplures familiares 20
et servientes ipsorum, hac praetensione, quod card. Caraffa nonnulla scelera tam in cardinalatu quam ante ac praesertim sub Paulo IV (qui illi omnem auctoritatem concesserat) commiserit, card. Neapolitanus ob pecuniam et quaedam alia ex camera Pauli IV in die eius obitus ablata, quae sibi ab ipso pontifice per litteras in forma brevis donata cardinalis praetendit, dux Palliani, quod uxorem uti adulteram interfici iusserit et ipse ad- 25
ulterum occiderit etc., comes et Leonardus, quod eam ipsam uxorem necaverint, Caesar et episcopus, quod fuerint complices et socii actionum card. Caraffae².

*Die 9. eiusdem mensis, in dominica sanctissimae trinitatis, celebratur missa solemnis pontificia in sacello Sixti habeturque oratio.

*Die Iovis 13. eiusdem mensis, in festo sacratissimi corporis Christi, celebratur missa solemnis in sacello divorum apostolorum; fit processio; pontifex 30
defert sacramentum.

Sacra in festo apostolorum Petri et Pauli.

Die sabbati 29. dicti mensis Iunii, in festo apostolorum Petri et Pauli, celebravit pontifex in basilica b. Petri. Datur pheudum nomine Philippi regis Hispaniarum pro regno Neapolitano, quod nunc est equus graduarius albus et septem millia aureorum. 35
76v Solvuntur etiam hac die omnia pheuda Romanę ecclesiae quomodolibet debita.

Galliae magna pars dogma Lutheranum recipit.

Hoc tempore magna pars regni Galliae Lutherana labe inficitur et adeo, ut nulla provincia et nulla fere civitas sit, que non publice se ipsorum haereticorum dogmata recepisse et profiteri declararet, ecclesias imaginibus privaret, missas aboleret, ieiunia et dies festos reiiceret et alia pleraque in faciem non solum magistratuum, sed ipsiusmet 40
regis, contra quem nonnulli horum etiam conspiraverant, praetextu quidem religionis, sed rei veritate ob ambitionem regnandi et invidiam et odium, quo persecuntur familiam Guisiam et de Lotharingia, quae principem locum tenet in aula regis, et quorum consilio atque opera cuncta in eo regno nunc peraguntur. O tempora, o saeculum deperditum! Gallia, nobilissimum regnum, quod et christianissimum non immerito maiores nostri nuncuparunt, nostris temporibus catholicam religionem amittit!³ 45

¹ Eodem tempore, quo Marcus Antonius incarcerationatur, eius mater et uxor vetabantur exire palatium et cogebantur solvere pro cautione magnam pecuniam (cf. *Noves*, Arch. Stor. XII, 22; *Duruy* p. 45), sed nihilominus aufugerant. Cf. narrationem Navageri in *State papers*, Venice VI (liber hodie mihi praesto non est) in indice s. v. Colonna; *Duruy* p. 328.

² Caraffarum crimina eorumque processum optime enarrat *Duruy* p. 315 ss (cf. *Noves* p. 279 ss); Caroli incarcerationem v. p. 320 s. Cf. *Pallavicin.* 14, 15.

³ De Hugenottorum quos dicunt rebus cf. *L. Ranke*, Französische Geschichte I (Leipzig 1868), 129 ss; *G. v. Polenz*, Geschichte des französischen Calvinismus I (Gotha 1857), 639 ss; II (1859), 7 ss.

Legati creantur pro religione in Gallia.

Pontifex autem cum supradicta intelligeret, nullum remedium magis praesentaneum visum est, quam aliquem legatum in ipsum regnum mittere, ut si qua fieri posset, vel praesenti morbo mederetur, vel saltim^a provideret, ne illud ulterius serperet. Quare hodie die Mercurii 17. eiusdem mensis Iulii in consistorio secreto S^{tas} S. creavit
 5 legatos de latere Franciscum episcopum Ostiensem card. Turnonium, qui Romę praesens est, et Carolum tit. S. Caeciliae presbyterum card. de Lothoringia, absentem ab Urbe in curia ipsius regis Chr^{mi}. Qui quidem id praecipue praecavere debent, ne concilium nationale in eo regno celebretur¹, deinde ut | devii ad veram religionem revertantur, vel
 10 saltim^a alios in eorum sententiam non adducant. Qui Turnonius die 26., et Georgius 77^r
 card. Armagnac, etiam Gallus, die 25. praecedenti dicti mensis ex Urbe recesserunt^b.

Corpora b. Bartholomaei apostoli et aliorum referuntur^{*} in ecclesiam S. Bartholomaei in insula de Urbe.

Anno superiore 1557 mense Septembri Tyberis adeo auctus est, ut inter caetera maiorem partem ecclesiae S. Bartholomei in insula obruerit atque diruerit. Quare corpora b. Bartholomei ac Iustini, Marcelli et Alberti, que in ipsa ecclesia conservabantur, inde translata sunt (imminente^a ruina ea parte ecclesiae, quę adhuc stabat) ad ecclesiam
 15 b. Petri in Vaticano, ut superius suo loco² dictum est. Hodie autem, die dominica 28. supradicti mensis Iulii 1560, eadem corpora solemnī processione et pompa ex eadem ecclesia b. Petri ad ipsam ecclesiam b. Bartholomei in insula relata sunt.

* Die lunę 5. Augusti dicti anni 1560^c pontifex ex Vaticano proficiscitur ad S. Marcum, ut ibi hac aestate commoretur aeris mutandi gratia. Nam sex aut octo diebus
 20 ante adversa valetudine aegrotare ceperat.

Obitus Diomedis card. Ariani.

Die lunę 12. <eiusdem Augusti>^d obiit Romę Diomedes Caraffa, tit. S. Martini in montibus presbyter card. Arianus nuncupatus (eo quod esset episcopus Arianensis), patria Neapolitanus, a Paulo IV in sacrum collegium [cooptatus]^e die 20. Decembris 1555, cum eius consanguineus esset, vir 68 circiter annorum, moribus venustis, litteris apprime
 25 eruditus, litteratorum amantissimus, religionis cultor; nam ecclesiam sui tituli instauravit, ornavit, adiacentemque domum in commodum hospitium suo ere construxit, ibique diem suum obiit atque ibidem sepultus est, constructo ibi vivente sepulchro marmoreo³.

Exequię Pauli IV anniversariae.

Die lunę 19. eiusdem mensis (nam licet Paulus obiisset 18. huius mensis, | quia 77^v
 tamen heri fuit dies dominica, transferuntur ad hodiernam diem lunę) celebrantur exequiæ
 30 anniversariae Pauli papae IV in ecclesia b. Mariae supra Minervam, cum pontifex sit apud S. Marcum. Celebravit card. Araeceli.

Episcopi iubentur ire ad eorum ecclesias.

Die Mercurii 4. mensis Septembris dicti anni 1560 pontifex habito consistorio secreto vocavit ad illud omnes praelatos in Urbe commorantes, quos monuit, atque eis in virtute sanctae obedientiae praecepit, ut infra mensem a die publicationis
 35 bullę super id edendę proficiscerentur ad eorum ecclesias, ibidem residentiam iure divino et humano debitam facturi. Residentibus autem concessit exemptionem decimarum qua-

^a sic. ^b verborum series ab ipso Mass. mutata.

^c cod. 1561, quod testimonio videtur esse, hanc partem diarii anno 1561 vel etiam postea esse scriptam.

^d super rasuram. ^e inserui.

¹ Nihilominus saltem colloquium de religione habitum est inde a 3. Septembris 1561 in oppido Poissy, cf. *Ranke* I, 165 ss; *Polenz* II, 47 ss.

² Cf. supra p. 315, l. 24 ss.

³ Cf. supra p. 285, l. 28. — Diomedes Caraffa, Ioannis Francisci Arianensis ducis filius, iam a. 1511

episcopus Arianensis factus erat, tandem senex a Paulo IV cardinalis creatus. De eius monumento cf. *Ciaccon.* III, 848 s. Sed errat Ciacconius dicendo Diomedem vix possessionem episcopatus adeptum exornasse cathedralem, cum episcopus factus sit a. 1511, ecclesiae restaurationem fecerit a. 1557.

cunque causa imponendarum, item auctoritatem procedendi contra clericos quomodo-
cunque exemptos et contra regulares extra monasterium degentes; item quod nulla ex
causa quantumvis gravi, etiam ex crimine laesae maiestatis, citari possint ad comparen-
dum personaliter, nisi citatio sit manu propria summi pontificis signata. Non residentes
autem, si per sex menses continuos abfuerint, amittant quartam partem fructuum; si per
alios sex menses, aliam quartam partem similiter amittant; si vero ultra id tempus, de-
nuncientur summo pontifici, qui in eos sae vera^a animadversione, etiam privationis, pro-
cedet. Denunciatio autem ita fieri debet, ut metropolitanus suffraganeos absentes, metro-
politani vero absentem suffraganeus vicinior residens denunciaret. Quae poena est eadem,
quae decreta fuit in concilio Tridentino sub Paulo III 1547¹. Publicatio autem supra-
dictae bullae fit die 13. eiusdem mensis².

Episcopi retinentur in Urbe ob concilium generale.

Die dominica 29. eiusdem mensis **Septembris** in congregatione DD. deputa-
torum super reformatione et rebus religionis (quae qualibet die dominica fit coram ponti-
fice) decretum fuit, non arctandos amplius episcopos, ut ad eorum ecclesias proficiscantur,
ii praesertim, qui ecclesias in longinquis partibus ab Urbe habent. Nam cum pontifici
renunciatum fuerit Gallos decrevisse celebrare concilium nationale³, et illud ad diem
20. Ianuarii futuri indixisse, hac adiecta conditione, ut, si infra id tempus generale con-
cilium apertum fuerit, nationale non fiat, S^{tas} S. statuit ipsum concilium generale cele-
brare⁴ etc., ac propterea | episcopos, ut paratiores essent ad illud accedendum, cogere
noluit, ut ad eorum ecclesias proficiscerentur. Nam repugnat quidem ire ad concilium
et in propriis ecclesiis residentiam facere.

Ingressus Cosimi Medices, ducis Florentiae, in Urbem.

Die Mercurii 6. mensis **Novembris** <hora 17. 1560>^b Cosimus Medices dux
Florentiae una cum ---^c, Ioanne card. Mediceo ac Garzia et eius filiis ingressus est
Urbem solemnem pompam per portam Flaminiam. Ibat medius inter Hyppolitum card.
Ferrariensem et Guid[onem] Ascanium Sforziam card. de S. Flora usque ad palatium
apostolicum, ubi receptus est de more a summo pontifice in consistorio publico
<in aula regum>^b gratissimo benevoleque animo. Deinde hospitatus est in eodem palatio
in aulis ab Innocentio VIII constructis cum omni eius familia expensis pontificiis.

Ingressus [Eleonorae] ducis Florentiae in Urbem.

Eadem die 6. **Novembris**, hora autem 23., [Eleonora]^d a Toletto, uxor Cosimi ducis
Florentiae, ingressa est solemnem pompam in Urbem. Ibat media inter Iacobum card. Sa-
bellum presbyterum et Carolum card. Borromeum^e, pontificis nepotem, diaconum, a quibus
deducta est usque ad palatium apostolicum, in quo una cum viro et filiis hospitata est.

Obedientia Guidobaldi ducis Urbini.

Die Martis 12. eiusdem mensis **Novembris** Ill^{mus} D. Guidobaldus de Ruvere,
dux Urbini, exhibuit publicam et solemnem obedientiam S^{mo} D. N. in publico consistorio
habito in aula magna regum. Quod notandum est, quia eo in loco non nisi reges
(a quibus nomen accepit) vel eorum oratores recipi solent. Et tamen iste et dux Flo-
rentiae in gratiam specialem recepti sunt.

Iubileum orantibus pro felici successu concilii.

Die Martis 19. eiusdem mensis **Novembris** pontifex cum decrevisset publicare
bullam celebrationis concilii, ut illud felicioribus auspiciis fieret, ad placandam Dei iram
se convertit; antecessorum suorum exempla in hoc sequutus, invitavit omnes Christifideles

^a sic. ^b in marg.
margine significatur lacuna.

^c nomen, quod antea scriptum erat, deletum est nec legi amplius potest; in
^d lacuna in cod. ^e sic, scriptio variat.

¹ In sessione sexta, 13. Ianuarii 1547, decr. de
ref. c. 1. Cf. Conc. Trid. I, 116 ss.

² Cf. supra p. 343, l. 1 ss; p. 347, l. 32 ss et statim
infra (l. 14 s). Bullar. Rom. ed. Taur. VII, 55—58.

³ Hoc decretum erat in conventu 30. Augusti 1560
in oppido Fontisbelleaqua (Fontainebleau) habito, cf.
Ranke I, 152; cf. supra p. 347, adn. 1.

⁴ Cf. Sickel, Concil von Trient p. 46 s 48 ss 96 s.

ad orandum Deum, ut mentes | haeticorum atque schimaticorum inspirare dignaretur, 78v
 ut veritatem fidei catholice agnoscerent atque ad unitatem ecclesiae redirent, paxque
 ecclesiae sanctae Dei (quae tot iam annis his dissensionibus laboravit) tandem redderetur,
 concessa plenaria omnium peccatorum indulgentia, sicuti in anno iubilei visitantibus
 5 ecclesias Urbis concedi consuevit, ita ut diebus Mercurii, Veneris et sabbati sequentibus
 ieiunarent et alia pia opera facerent confiterenturque, et die dominico sacram eucharistiam
 perciperent; necnon solemnem processionem ipsa die dominica faciendam sequerentur¹.

Processio sollemnis pro celebratione concilii.

Die dominica 24. eiusdem mensis **Novembris** mane hora 15. pontifex cum
 23 cardinalibus, oratoribus principum, religiosis Urbis et curialibus omnibus discedens e
 10 palatio apostolico ivit pedibus nudis processionaliter usque ad ecclesiam S. Mariae supra
 Minervam, ubi Rodolphus Pius card. de Carpo celebravit missam solemnem, orantibus
 omnibus pro prospero et felici successu celebrationis concilii mox per S. S^{tem} indicendi.
 In hac processione Cosimus dux Florentiae ivit medius inter duos ultimos diaconos car-
 15 dinales, qui fuerunt Carolus Borromeus et Ioannes Medices, ipsius ducis filius. Absoluta
 missa reversi sunt omnes eodem ordine palatium apostolicum.

Publicatio bullae celebrationis concilii.

Die <dominico 2.>^a mensis **Decembris**² dicti anni 1560 pontifex Pius IV publi-
 cavit bullam celebrationis sacri oecumenici concilii in civitate Tridentina, amovendo eius
 suspensionem anno 1552 die 28. Aprilis sub Iulio papa III factam, et indicendo diem
 ad ipsum concilium inchoandum seu continuandum sacratissimum resurrectionis D. N.
 20 Iesu Christi [festum] proxime venturum, qui erit 6. Aprilis, ad laudem omnipotentis Dei
 patris et filii et spiritus sancti, ad incrementum fidei catholice, ad extirpationem heresum,
 ad unionem et pacem ecclesiae et principum christianorum, ad depressionem christiani
 nominis hostis Turcae. Hic autem notandum est, quod in hac bulla sunt quaedam verba,
 quae innuunt hanc esse novam indictionem concilii, aliqua autem, quod sit continuatio.
 25 [Prima enim apposita sunt, ne ex eis Lutherani offenderentur; nam ii maximopere oderunt
 concilium, quod hactenus Tridenti celebratum est, ut quorum opiniones in eo damnatae
 fuerint, ac propterea novum concilium et novam indictionem cupiunt, sperantes posse
 in eo decreta immutari, etsi id nulla ratione fieri possit. In gratiam tamen eorum ea
 verba apposita sunt, ne scilicet omni spe destituerentur, petente id maxime Ferdinando
 30 imperatore. Secunda autem verba apponuntur ad indicandam rei veritatem, cum vere
 haec sit continuatio concilii alias per Paulum III indicti et sub Iulio III suspensi, semper-
 que idem concilium erit^b, quousque illud clausum et absolutum non fuerit³. Quod nobis
 dignetur concedere omnipotens, cum iam per 16 annos in eo laboravimus, et ego quidem
 35 13. Decembris 1545) usque ad presentem diem, et ad id muneris subeundum denuo a
 S. D. N. Pio IV constitutus fuerim.

Virginia, filia ducis Urbini, Urbem ingreditur.

Die Iovis 5. mensis **Decembris** dicti anni 1560 hora 23. Illma D. Virginia, filia
 Guidobaldi ducis Urbini ex Maria Guarani, Camerini ducissa, nupta Illmo D. Friderico
 Bonromeo, pontificis ex sorore nepoti, ingressa est Urbem sollemni pompa per portam
 40 Flaminiam, magna comitante caterva. Ibat media inter Iulium de Ruvere card. Urbi-
 natem, eius patrum, et Carolum card. Borromeum, eius cognatum. Quod valde
 notandum est, quod haec mulier et ducissa Florentiae iverit media^c inter cardinales
 in solemni et publica pompa. Quod alias nonnisi de reginis vel imperatricibus factum
 legimus.

^a add. in lacuna a Massarello.

^b sic.

^c cod. mediæ.

¹ Bulla incip. *Ingemiscimus semper*, Rayn. 1560, n. 68.

² Bulla (incip. *Ad ecclesiae regimen*) data III. kal. Dec.
 legitur in editionibus decretorum; cf. Sickel p. 146.

³ De his litibus cf. *W. Voss*, Die Verhandlungen
 Pius' IV mit den kath. Mächten über die Neuberufung
 des Tridentiner Concils (Leipzig 1887) 58 ss.

Obitus Francisci II regis Franciae.

Die Veneris 13. eiusdem mensis Decembris applicuit nuncius ex Gallia referens, Franciscum II, filium Henrici II, regem Franciae, obiisse die 3. huius mensis Parisiis, cum esset aetatis 18 annorum¹.

*Die sabbati 14. eiusdem mensis Decembris orator regis Navarrae, ex familia Vandoma, exhibuit solemnem obedientiam summo pontifici in publico 5 consistorio, ut moris est.

79^v

Obitus Ioannis card. Bertrandi.

Die eadem nunciatur Romę, obiisse Venetiis Ioannem card. Bertrandum, natione Gallum, a Paulo papa IV in collegium cooptatum die 25. Martii 1557 in gratiam Henrici II regis Francorum, cum esset annorum 80 et illius regni sigillorum custos. Eius insignia sunt cervus aureus stans cornibus erectis in ceruleo².

10

Incipit annus 1561^a a nativitate.

In nomine D. N. Iesu Christi amen. Incipit annus 1561 a nativitate.

In die nativitatis Domini pontifex celebravit missam solemnem in ecclesia S. Petri.

*Die 26. Decembris, in festo S. Stefani, est dies anniversarius creationis Pii papae IV. Quare peraguntur sacra solemnia de more.

*Die sabbati 28. eiusdem mensis Cosimus dux Florentiae recessit 15 ex Urbe cum uxore et filiis, cum permansit^b in Urbe per mensem et dies 22 et tam ipse, quam uxor, filii et familia omnis expensis pontificis³.

*Dies [Martis] 6. Ianuarii, in festo regum, est anniversarius coronationis Pii papae IV. Quapropter de more sacra peraguntur.

*Die dominica 26. Ianuarii eiusdem Ioannes Thomas de S. Felicio, episcopus 20 Cavensis, commissarius concilii a summo pontifice deputatus, recessit ex Urbe Tridentum versus, ut quae ad victum necessaria sunt atque ad hospitia provideret etc.⁴

Obitus Ioannis Andreae card. Messanensis.

Die dominica 2. Februarii dicti anni 1561 obiit Romę Ioannes Andreas Mercurius, card Messanensis, natione Siculus, patria Messana, a Iulio III in collegium ascitus anno 1551 13. kal. Ianuarii presbyter sub titulo S. Barbarae. Fuit diu in minimis, 25 nedum in minoribus familiaris ipsius Iulii III, a quo archiepiscopus Sipontinus primo, deinde Messanensis creatus fuit, vilis^b parentibus ortus, vitamque infimam diu in Urbe egit. Reliquit ultra 30 millia aureorum, cum ipse sordidissime semper, et in cardinalatu maxime, vixisset. Sepelitur in ecclesia S. Marcelli, eius titulo⁵.

^a cod. MDLI.^b sic.

¹ Recte 5. Decembris, cf. *L. Paris*, *Negociations, lettres et pièces diverses relatives au règne de François II* (Paris 1841), 892; *Ranke*, *Franz. Geschichte I* (Leipzig 1868), 156. Cf. *Sickel* p. 153, n. 84.

² Ioannes Bertrandus, patria Tolosanus, post forensia munera bene gesta clericus factus, Convenarum primum (inde ab a. 1551), deinde (ab a. 1557) Senonensi ecclesiae praefuit. E legatione Germanica reversus Galliae archicancellarius ab Henrico II constituebatur, sed mortuo rege eliminabatur, et orator extra ordinem Venetias mittebatur, ubi senio confectus obiit sepultusque est in ecclesia S. Stephani (*Ciacon*, III, 857).

³ Videtur tunc actum esse de Florentino duce ad regale fastigium evehendo, cf. *Sickel* p. 121 133.

⁴ Fuerat iam in primo Tridentino concilio commissarius, cf. *Conc. Trid.* I, 3²; 152⁵; *Sickel* p. 162 167.

⁵ Ioannes Andreas Mercurius iuvenis Romam profectus atque ob epistulas scribendi artem exceptus erat a Ioanne Maria de Monte archiepiscopo Sipontino, cuius intercessione postea Sipontinus, deinde Messanensis archiepiscopus factus est. A patrono ad pontificatum evecto cardinalicia dignitate ornatus post S. Barbarae titulum, si Ciaconio credimus, obtinuit S. Cyriaci, deinde sub Paulo IV SS. Quirici et Iulitae, denique S. Marcelli (12. Ianuarii 1559). Obiit in palatio apostolico, sepulcrum titulo caret. Testamento 80 milia aureorum pauperibus distribui iussisse traditur (*Ciacon*, III, 775).

Constituor tertio secretarius concilii^a.

Eadem die hora 20. habetur congregatio deputatorum cardinalium super reformatione et rebus religiosis coram pontifice. In qua inter caetera ego Angelus Massarellus de Sancto Severino, Camerinensis diocesis, episcopus Thelesinus, constitutus sum tertio secretarius sacri generalis concilii. Primo enim constitutus fui Paulo III in concilio Tridentino primo, et confirmatus in concilio Bononiensi sub eodem Paulo III, secundo vel tertio sub Iulio III in concilio Tridentino secundo; quarto a S^{mo} D. N. Pio IV in Tridentino tertio. Sit laus Deo. Et licet ab aliquibus in ea congregatione opponeretur, non videri episcopum huiusmodi officium posse exercere, pontifex tamen declaravit, imo ipsum ad episcopum maxime pertinere.

*Die Veneris 7. eiusdem mensis **Februarii** Scipio Rebiba card. de Pisis, natione Siculus, incarceratur in arce S. Angeli¹.

Creantur primi duo legati concilii.

Die Veneris 14. eiusdem mensis **Februarii** habetur consistorium secretum, in quo creantur duo legati et praesidentes sacri concilii Tridentini, videlicet Ill^{mi} DD. Hercules Gonzaga, tituli S. Mariae Novae presbyter cardinalis et princeps Mantuanus², et Iacobus tituli S. Mariae in via presbyter card. Puteus³ nuncupati, primus absens, secundus praesens in Urbe, ambo viri eruditissimi et rerum agendarum peritissimi.

*Die [Mercurii] 19. **Februarii**, quae fuit dies cinerum, et qualibet dominica in quadragesima celebratur missa sollemnis in sacello pontificio de more etc.

Creatio secunda cardinalium per Pium papam IV.

Die Mercurii 24. eiusdem mensis **Februarii** 1561 habetur consistorium secretum, in quo pontifex Pius papa IV creavit 18 cardinales, qui fuere:

*Bernardus Salviatus Florentinus⁴, episcopus S. Papuli, absens in Gallia.

Hieronymus Seripandus⁵, ordinis s. Augustini Heremitarum, archiepiscopus Salernitanus, Neapolitanus, praesens in Urbe.

Stanislaus Hosius Polonus, episcopus Varmiensis⁶, absens in Hungaria nuncius apostolicus apud Ferdinandum imperatorem.

Petrus Franciscus Ferrerius Pedemontanus, episcopus Vercellensis, absens nuncius apostolicus apud Venetos.

^a supra in marg. legitur: 1561.

¹ Scipio Rebiba Siculus, natus a. 1504, inter Pauli IV, donec cardinalis erat, familiares fuerat; patroni intercessionem episcopus Motulanus creatus vices eius in Neapolitana ecclesia gerebat. A Paulo IV pontifice facto praetor urbanus constitutus, deinde (20. Decembris 1555, cf. supra p. 285, l. 29) presbyter cardinalis S. Pudentianae creatus et paulo post ecclesiae Pisanae praefectus est. De eius legatione v. supra p. 290, l. 1 ss. Pisano archiepiscopatu relicto Troianam rexit ecclesiam tandemque patriarcha Constantinopolitanus renuntiatus est. In Hadrianam molem coniectus est ut Caraffarum arcanorum conscius; sed innocens repertus libertatique redditus ad S. Angeli, postea ad S. Anastasiae titulum est translatus. Sub Pio V haereticae pravitatis supremus inquisitor, sub Gregorio XIII ex presbytero S. Mariae Transtib. episcopus Albanensis, denique Sabinensis factus est, obiitque 10. Martii 1577. Corpus in ecclesia S. Silvestri in Quirinali conditum est (*Cincon.* III, 849).

² Hercules Gonzaga, Francisci marchionis Mantuae et Isabellae Estensis filius, natus a. 1505 Bononiaeque institutus, per Clementem VII a. 1527 cardinalium numero est ascriptus diaconiaque S. Mariae Novae donatus. Federici fratris demortui filiorum tutor per sedecim annos ducatum administravit (supra p. 257, l. 8). Postquam variis ecclesiis praefuit multisque honori-

bus est insignitus, grave onus ei Pius IV imposuit creando eum legatum concilii. Quod munus quamquam optime gerebat, fieri tamen non potuit quin in tanta animorum concitatione multorum inimicitias in se contraheret, ita ut abeundi licentiam a pontifice peteret, quae tamen denegata est. At paulo post diem obiit supremum Tridenti 2. Martii 1563. Cf. *Ciacon.* III, 481 ss; *J. Šusta*, Die röm. Curie u. d. Concil v. Trident I (Wien 1904), p. XLIII—LVI; *Sichel* et *Steinherz* (cf. adn. 6) passim.

³ Cf. supra p. 168, adn. 3.

⁴ De Salviatorum cum Medicis Florentinis affinitate cf. supra p. 19, adn. 2 et 4. Hic Bernardus erat frater cardinalis mortui, cf. supra p. 132, adn. 1, col. 1; *Ciacon.* III, 905 ss, ubi omnium horum cardinalium vitae leguntur; *Sichel* p. 179.

⁵ Vitam eius v. in Prolegomenis commentariorum ab eo relictorum huic tomo praemisiss; *Šusta* p. LVI ss.

⁶ Hic prius cardinalatum a Paulo IV ei oblatum refutaverat. Fuit postea legatus concilii. Cf. *Eichhorn*, Der ermländ. Bischof und Kardinal St. H., Mainz 1854 s.; epistulas Hosii usque ad a. 1558 scriptas collegerunt *F. Hipler* et *V. Zakrzewski* in Acta historica Polon. IV. IX (Cracoviae 1879—1888); relationes eius ex aula Caesaris a. 1560 s Romam missas edidit *S. Steinherz*, Nuntiaturber. aus Deutschland, II. Abteil., t. I (Wien 1897), ubi p. XXX—XXXII est vita Hosii.

Ludovicus Simonetta Mediolanensis¹, episcopus Pisauriensis, praesens in Urbe, datarius apostolicus.

Antonius Perenottus Burgundus, episcopus Atrabatensis, absens in Flandria.

Philibertus Babo Gallus, episcopus Angolismensis, praesens in Urbe, orator Chr^{mi} regis apud summum pontificem² — et ii omnes presbyteri.

Ludovicus Aestensis, frater germanus ducis Ferrarię, electus Ferrariensis, absens in eius patria, nepos Hyppoliti card. Ferrariensis ex fratre.

Ludovicus Madrutius Germanus, electus Tridentinus, nepos ex fratre Christophori card. Tridentini, absens Tridenti.

Marcus Siticus de Alta Emps Germanus¹, electus Cassanensis, pontificis ex sorore nepos, praesens in Urbe.

Franciscus Gonzaga Mantuanus, protonotarius apostolicus, nepos ex fratre Herculis card. Mantuani.

Indicus^a de Avalos Neapolitanus, absens in patria.

Alphonsus Gesualdus Neapolitanus, protonotarius apostolicus, praesens in Urbe, frater comitis Consani, viri neptis pontificis ex sorore.

Franciscus Paccetus Hispanus, absens in Hispania.

Ioannes Franciscus Gambara Brixienis³, clericus camere apostolicae, praesens.

Marcus Antonius Amulius Venetus, praesens, orator Venetus apud pontificem.

Bernardus Navagerius Venetus¹, absens in patria.

Hieronymus de Corigio⁴, absens in patria, mere secularis — diaconi.

Str

Dantur pilei octo cardinalibus praesentibus supradictis.

Die Veneris **ultima** eiusdem mensis **Februarii** habetur consistorium publicum, in quo pontifex dedit pileos de more 8 cardinalibus supradictis, qui erant praesentes in Urbe, videlicet Seripando, Simonettae, Angolismensi, Emps, Gonzagae, Gesualdo, Gambarę et Amulio.

Fertur sententia ultimi supplicii in card. Carafam, ducem Pallianum, comitem Alifę etc.

Die lunę **3.** mensis **Martii** dicti anni 1561 habetur consistorium secretum, in quo inter caetera pontifex tulit sententiam, prout in cedula⁵, contra Carolum card. Carafam ultimi supplicii.

Strangulatio card. Carafae et truncatio capitis Ioannis ducis Palliani, comitis Alifę etc.

Die Iovis **6.** eiusdem mensis **Martii**, nocte praecedenti, Carolus Carafa, S. Mariae in Porticu diaconus cardinalis, Pauli papae IV ex fratre nepos et ab eodem in collegium cooptatus, cum supremos gradus ecclesiasticę dignitatis attigisset, legatus in Galliam ad Henricum regem, item legatus in Flandriam ad Philippum Hispaniarum regem, legatus item Bononiae civitatis, item ad Venetos et omnes principes Italiae [missus esset], ac tandem omnia negocia sedis apostolicę ad nutum dirigeret, miserrime per tortorem in arce S. Angeli, ubi captivus detinebatur, strangulatur^b ob ingentia facinora sub pontificatu sui patrum perpetrata.

Eadem nocte truncatur capite Ioannes Carafa, frater germanus dicti card. Carafae, dux Palliani, S. R. E. capitaneus generalis et ordinis S. Michaelis regum Gallorum eques, maxime sub Paulo IV eius patruo auctoritatis, existimationis, nominis.

Truncatur item capite comes Alifiae⁶ et Leonardus de Sanguine⁷, nobiles Neapolitani; — dux quod uxorem occidi mandaverit adulterii causa atque adulterum propria manu interfecerit, alii duo, quod propriis manibus adulteram occiderint. Card. Carafa

^a sic.

^b cod. tranguatur.

¹ Etiam hic postea legatus concilii fuit. *Šusta* LXVII ss.

² Sed brevi alius ei substituebatur, *Sichel* p. 187.

³ Erat filius fratris cardinalis Uberti Gambarae (de quo cf. Conc. Trid. I, 825, adn. 3).

⁴ Fuerat familiaris card. Farnesii (cf. supra p. 125 et adn. 4) et filius sororis Uberti card. Gambarae.

⁵ *Noves* p. 297: »A' 3 di Marzo si tenne concistoro,

il quale durò otto ore continue». De hoc consistorio et de cedula condemnationis v. *Duruy*, Le card. Carlo Caffa p. 333 s.

⁶ Ferrante Garlonio, frater ducissae Palliani (*Duruy* p. 315).

⁷ Apud *Duruy* p. 316 vocatur Leonardo di Cardine; cf. *ibid.* p. 336.

sepelitur | in ecclesia b. Mariae supra Minervam, eius familiae proprio sacello, dux autem et alii in ecclesia S. Ioannis decollati, sicuti alii privati homines, qui manibus tortoris obierunt¹.

Creatio aliorum trium legatorum concilii.

Die lunę 10. eiusdem mensis **Martii** habetur consistorium secretum, in quo inter caetera creantur tres alii legati concilii Tridentini, qui fuerunt Hieronymus Seripandus ordinis S. Augustini Heremitarum, archiepiscopus Salernitanus, card. Seripandus nuncupatus; Stanislaus Hosius Polonus, card. Varmiensis, et Ludovicus Simonetta Mediolanensis, card. Simonetta nuncupatus, primus tituli S. Susannę, tertius tituli S. Cyriaci in Thermis presbyteri; secundus non habet titulum, cum adhuc non fuerit in Urbe².

Recessus mei, episcopi Thelesini, secretarii concilii, ex Urbe Tridentum versus.

Die Martis 11. eiusdem mensis **Martii** ego Angelus Massarellus episcopus Thelesinus, sacri concilii secretarius, recessi ex Urbe Tridentum versus hora circiter 21., cum per duas horas fuisset prius cum summo pontifice, qui in mandatis dedit ea, quę apud card. Mantuanum legatum et Tridenti in concilio agere debuisset, reliqua committens fidei meae, datis super hoc litteris ad ipsum card. Mantuanum manu propria S. S^{ie} subscriptis, et praesertim super die pro inchoatione concilii indicto etc.

Applicuimus prima die Castrum novum, secunda venimus Narnium, tertia Interamnem et Spoletum pertranseutes pervenimus Verchianum; quarta Camerinum intrantes, applicuimus terram Sancti Severini in agro Piceno, patriam meam, a qua antea per decennium abfueram, nempe cum ex concilio Tridentino sub Iulio III Urbem revertebar, et ante illud tempus per alios 15 annos eam non videram. Permansimus in ea biduo, diebus scilicet sabbati et dominico.

Die autem lunę 17. **Martii** recedentes e S. Severino et Recanetum pertranseutes pervenimus ad ecclesiam b. Mariae virginis de Loreto, ubi manę diei sequentis sacra audivimus, deinde a prandio Anconam pervenimus. Inde flumen Esinum navi | pertranseutes applicuimus Senogalliam.

Die autem Iovis [20. **Martii**] Fanum Fortunę intravimus, prope quod flumen Methauri ponte pertransivimus, postea Pisaurum atque Catholicam oppidum relinquentes Ariminum pervenimus, ubi in nocte quievimus.

Die Veneris [21. **Martii**] Cesena atque Forolivii perlustratis Faventiam applicuimus, cum non longe a Cesena Rubiconem pertransivissemus. Altera autem die [sabbati 22. **Martii**] Imolam relinquentes Bononiam pervenimus.

Die vero dominica 23. inde recedentes flumenque Sechia³ navi traicientes villam S. Martini applicuimus. Et inde altera die [lunae 24. **Martii**] Panariae atque Padi flumina navibus pertranseutes Mantuam intravimus, ubi Illmo D. Herculi card. Mantuano, uni ex legatis concilii, mandata summi pontificis exposui. Dieque [Martis 25. **Martii**] sequenti flumen Nancii ponte pertransivimus atque Villam Francam pervenimus. Inde Athesis flumine navi transacto ac Volarnia villa relicta, Cervium applicuimus. Die vero Mercurii 26. dicti mensis **Martii** Tridentum pervenimus.

Datur crux cardd. Seripando et Simonettae legatis concilii in Urbe praesentibus.

Interim pontifex die 17. **Martii** supradicti habito consistorio secreto crucem Ill^{ms} DD. Hieronymo Seripando, tituli S. Susannę, et Ludovico tituli S. Cyriaci in Thermis Simonettae, praesbyteris cardinalibus sacri concilii legatis deputatis in Urbe praesentibus, de more dedit.

*Die autem [Mercurii] 26. praedictus card. Seripandus legatus ex Urbe recedens Tridentum versus iter arripuit.

¹ De mortibus ducis et cardinalis aliorumque cf. Prosperum de Arco (15. Martii) apud Sichel p. 184 s, et Vargam (24. April.) apud Döllinger, Beiträge I, 362. Duruy p. 334 ss. Sub Pio V a. 1567 sententia contra Caraffas ut iniusta revocata heredesque restituti sunt, Concilium Tridentinum. II.

cf. Duruy p. 337 s; M. Brosch, Geschichte d. Kirchenstaates I (Gotha 1880), 228.

² Cf. Sichel p. 184, n. 109.

³ Cf. Conc. Trid. I, 155, l. 1 et adn. 1. At dubito nunc, num etiam aliud flumen hoc nomen habuerit.

Liberatio Alfonsi card. Neapolitani e carceribus et pena, qua multatus fuit. 1561.

Die 2. Aprilis, Mercurii sancta Alfonsus Caraffa, SS. Ioannis et Pauli diaconus card. Neapolitanus nuncupatus, Pauli papae IV ex nepote^a pronepos, et Caroli card. Caraffae ex fratre nepos, liberatur ex carceribus ex arce S. Angeli, in qua a mense Iunio praeteriti anni detentus fuerat, multatus per modum compositionis cum camera apostolica in centum millibus aureorum et in restitutione vasorum argenteorum et lapidum preciosorum ac aliarum rerum, quas e cubiculo Pauli IV die obitus abstulerat — quæ res ascendunt, ut aiunt, ad viginti quinque millium^b aureorum —, item in privatione officii regentatus camerae apostolicæ¹, quod vendi solet ultra triginta millia aureorum. Sunt omnia simul centum et quinquaginta quinque millia aureorum. Causam vide supra in die incarcerationis 7. Iunii 1560².

Ingressus legatorum concilii Tridentum.

Die Mercurii 16. eiusdem mensis Aprilis 1561 hora 22. Ill^{mus} D. Hercules Gonzaga, tituli S. Mariae Novæ, Mantuanus, et Hieronymus Seripandus, tituli S. Susanne, Seripandus nuncupati, S. R. E. presbyteri cardinales, sacri concilii praesidentes et legati apostolici, ingressi sunt publice solemniter more civitatem Tridentinam. Recipiuntur ab Illmo D. Ludovico card. Madrutio <civitatis electo>^c et novem episcopis, qui erant praesentes tunc Tridenti, videlicet

Vincentio Nicosanctio de Fanofortune, episcopo Arbensi, qui applicuerat Tridentum die 12. ipsius mensis Aprilis.

Ioannethomasio de S. Felicio Neapolitano, concilii commissario, qui applicuerat die - - -^d Ianuarii, episcopus Cavensis^b;

Ioanne Baptista de Grossis, Mantuano, qui applicuit eadem die qua legati, episcopo Regiensi;

Egidio Foscarario, Bononiensi, qui applicuit die 15. Aprilis, episcopo Mutinensi;

Petro Contareno, Veneto, qui applicuit die 5., episcopo Paphensi;

Angelo Massarello Septempedano agri Piceni, qui applicuerat die 26. Martii, episcopo Thelesino, sacri concilii secretario;

Dominico Bullano, Veneto, qui applicuerat die 12. Aprilis, episcopo Brixiensi;

Nicolao Sfondrato, Mediolanensi, qui applicuerat die ultima Martii, episcopo Cremonensi;

Hieronymo Trivisano, Veneto, qui applicuerat die 8. Aprilis, episcopo Veronensi;

In ecclesia autem card. Mantuanus solemniter pompa populum benedixit, uti primus in ordine, publicata indulgentia plenaria presentibus et Deum pro unione ecclesiae orantibus (quæ indulgentia ante per quattuor dies, nempe die 12., populo pronunciata fuerat, ut frequentior adesse posset), et decantato per cantores concilii hymno *Te Deum laudamus* comitati fuerunt usque ad eorum hospitium in via Lata, Otthonis et Quete⁴.

Datur pileus card. Madrutio^e.

Die dominica 20. eiusdem mensis Aprilis mane hora 12., celebrata prius solemniter missa de spiritu sancto, Ill^{mus} D. Hercules card. Mantuanus, primus legatus sacri concilii, imposuit auctoritate apostolica pileum rubeum cardinalitium Illmo D. Ludovico card. Madrutio, electo Tridentino, cum nunquam post eius promotionem⁵ fuerit in Urbe, prestito per eum de more iuramento consueto; de quo rogatur D. Ludovicus Firmanus, magister ceremoniarum⁶.

^a corr. pro ex fratre, quod quidem non deletum est.

^b sic.

^c in marg.

^d deest numerus, lacuna non indicata.

^e supra in margine legitur: 1561.

¹ Cf. supra p. 327, l. 5 ss 17 ss et adn. 2.

² De ceteris condicionibus v. *Ciacon.* III, 861 s. Anno 1562, cum in gratiam Pii IV rediisset, Neapolim in dioecesim suam se contulit, ubi moerore confectus obiit 29. Augusti 1565.

³ Vix mense Ianuario advenerat, cum 26. Ianuarii demum Roma abisset, cf. supra p. 350, l. 20; *Sickel* 176.

⁴ Cf. Conc. Trid. I, 159, l. 28 et adn. 2. Accuratam ingressus descriptionem dat *Carlo Giuliani*, Trento al tempo del concilio, Archivio Trentino III (Trento 1884); in editione separata p. 88 s.

⁵ Cf. supra p. 352, l. 8. Obiit episcopus Tusculanus Romae a. 1600 sepultusque est in S. Onophrio. *Ciacon.* III, 932 s.

⁶ Cf. *Giuliani* l. c. p. 89 s.

Leonora, filia Ferdinandi imperatoris, Tridentum ingreditur.

Eadem die **20. Aprilis**, hora autem 22., Ser^{ma} D. Leonora ab Austria, filia Ferdinandi imperatoris ex Anna regina Hungariae, Tridentum ingreditur proficiscens Mantuam, uxor ducis illius civitatis. Iverunt ei obviam Ill^{mi} DD. legati extra portam civitatis ad medium milliarium una cum praelatis, qui Tridenti erant, privato tamen nomine, non deferentes crucem neque vestes pontificias. Nam cardinalis ipse Mantuanus est patruus
5 praedicti ducis Mantuae. Comitantur eam usque ad portam arcis Tridentinae (in qua hospitata est); inde ex equis nequaquam descendentes ad propria reversi sunt¹.

Nuncius pontificis ad Moscovitos Tridentum ingreditur.

Eadem die D. Ioannes Franciscus Canobius Bononiensis, protonotarius apostolicus, pontificis cubicularius, nuncius apostolicus ad ducem Moscovitarum, Tridentum ingreditur.
10 Hic mittitur in eam provinciam, ut bullam concilii illis populis exhibeat eosque ad veniendum Tridentum ad concilium pontificio nomine invitet, hortetur et moneat², id quod pontifex per Zacheriam Dulphinum Legenensem, et Ioannem Franciscum Commendunum, lacynthensem episcopos erga Germanos omnes, tam catholicos quam confessionis Augustanae fecerat.

*Die lunae **21.** dicti mensis **Aprilis** Leonora, filia imperatoris supradicta, dedit lautissimum prandium in arce Tridentina Ill^{mis} DD. legatis et praelatis omnibus concilii ac Illmo D. card. Madrutio et Illmo D. Federico Gonzagae, ducis Mantuani germano³.

*Eadem die, hora autem 23., Ill^{mus} D. Fridericus Borromeus Mediolanensis, 83^v
20 pontificis ex sorore nepos, qui ad salutandam Leonoram, filiam imperatoris, a S: S^{se} ex Urbe destinatur, Tridentum ingreditur⁴.

*Die autem Martis **22.** eiusdem mensis Leonora praedicta imperatoris filia ex Tridento recessit mane hora 10., sociata ab Ill^{mis} Mantuano et Madrutio extra portam civitatis. Proficiscitur Mantuam, ut cum [Gulielmo]^a duce illius civitatis matrimonium contrahat⁵.
25

*Eadem die Ill^{mus} D. Ludovicus card. Madrutius recessit ex Tridento Romam versus, ut pontificis pedes deosculetur, Christophorum card. Tridentinum eius patrum visitet⁶, cum prius Mantuae nuptias Leonorę et ducis perfecit⁷.

*Eadem die comes Fridericus Borromeus hora 23. ex Tridento recedit
30 Mantuam versus, ut nuptiis supradictis pontificio nomine intersit.

*Die Mercurii **14.** mensis **Maii** dicti anni 1561 <in vigilia ascensionis Domini>^b celebrantur vesperae solemnes in ecclesia cathedrali, quibus interfuerunt Ill^{mi} DD. legati et praelati omnes. Peregit sacra R^{mus} D. episcopus Arbensis.

Missa in festo ascensionis Domini.

Die Iovis **15.** eiusdem mensis **Maii** <in festo ascensionis Domini>^b peregit sacra
35 solemnia in ecclesia cathedrali R^{mus} D. Vincentius Nicosanctius, episcopus Arbensis. Quibus interfuerunt Ill^{mi} DD. legati et praelati omnes. Absoluta missa Ill^{mus} D. card. Mantuanus, primus in ordine, accedens ad altare benedixit solemni more populum, publicata prius per diaconum indulgentia 25 annorum his verbis: Ill^{mi} et R^{mi} DD. sacri concilii praesidentes et legati auctoritate apostolica dant et concedunt omnibus hic praesentibus
40 25 annos et totidem quadragenas de vera indulgentia in forma ecclesiae consueta. Rogate erga Deum pro pace et unione ipsius matris ecclesiae.

Antequam autem missa | inchoaretur, R^{mus} D. episcopus Veronensis habuit con- 84^r
cionem ad populum.

^a lacuna in cod.

^b in marg.

¹ Cf. *Giuliani* l. c. p. 90 ss.

² De expeditione Canobii cf. *Raynaldum* ad a. 1561, n. 17; *Siekel* p. 163 193; *Steinherz*, Nuntiaturberichte II, tom. I, p. 243 ss, maxime p. 245.

³ Cf. *Giuliani* l. c. p. 92.

⁴ Cf. ibid. p. 90.

⁵ Cf. ibid. p. 93.

⁶ Qui erat legatus agri Piceni, cf. supra p. 344, l. 27.

⁷ »Avendo dal papa ottenuto la facoltà di benedire li sposi«, *Giuliani* p. 93. Reditum nuntiatur Massarelli infra ad 22. Iunii.

*Die dominica 18. eiusdem mensis **Maii** applicuit Tridentum R^{du} D. Bartholomeus de Martyribus, archiepiscopus Bracarenensis, primas Hispaniarum, ord. Praed., natione Portugallensis¹.

*Die sabbati [24. **Maii**], in vigilia penthecostes, decantantur vespere solemnes in ecclesia cathedrali. Peregit sacra R^{du} D. episcopus Cavensis, benedixit 5 populum D. card. Seripandus, absente ob adversam valetudinem card. Mantuano.

*Die dominica 25. eiusdem mensis **Maii**, in festo penthecostes, celebravit in ecclesia cathedrali missam solemnem R^{du} D. Ioannes Thomas episcopus Cavensis. Interfuerunt Ill^{mi} DD. legati et omnes praelati. Benedixit Seripandus absente D. Mantuano, publicata indulgentia 25 annorum etc. 10

*Die sabbati **ultima** dicti mensis **Maii**, in vigilia sanctissimę trinitatis, decantantur vespere solemnes in ecclesia cathedrali. R^{du} D. episcopus Mutinensis sacra peregit. Interfuerunt Ill^{mi} DD. legati et praelati omnes.

*Die dominica 1. mensis **Iunii** dicti anni 1561 celebravit missam solemnem in ecclesia cathedrali R^{du} D. Egidius Foscherarius, episcopus Mutinensis, ord. Praed., 15 cui interfuerunt Ill^{mi} DD. legati et praelati omnes.

*Die Mercurii 4. dicti mensis **Iunii** hora 20. decantantur vespere solemnes in ecclesia cathedrali. Peregit sacra R^{du} D. episcopus Regiensis. Quibus interfuerunt omnes, ut supra.

Missa et processio in festo corporis Christi.

Die Iovis 5. eiusdem mensis **Iunii**, in festo corporis Christi, mane hora 10. R^{du} 20 D. Ioannes Baptista Grossus, episcopus Regiensis, celebravit in ecclesia cathedrali missam solemnem, qua absoluta, et publicata de more indulgentia, fit processio consueta. Detulit sacramentum ipse episcopus Regiensis, Ill^{mi} legati et alii praelati omnes iuverunt cum vestimentis quotidianis, deferentibus tamen legatis cappas, ut vocant; cum adhuc apertum non sit concilium, non est visum congruere uti pontificalibus indumentis. 25

34v

Ill^{mus} Hercules card. Mantuanus consecratur episcopus.

Die dominica 8. eiusdem mensis **Iunii** Ill^{mus} D. Hercules Gonzaga, cardinalis et episcopus Mantuanus, sacri concilii legatus et praesidens, consecratur episcopus in ecclesia cathedrali per manus Ill^{mi} D. Hieronymi card. Seripandi, etiam legati et praesidentis, assistentibus R^{do} D. Ioanne Thoma de Sancto Felicio Neapolitano, episcopo 30 Cavensi, et me Angelo Massarello Septempedano agri Piceni, episcopo Thelesino, sacri concilii commissario et secretario.

*Eadem die 8. **Iunii** applicuit Tridentum R^{du} D. Marcus Laureus, ord. Praed., Calaber, episcopus Campaniensis et Satrianensis², patria Tropiensis.

*Die Iovis 12. eiusdem mensis **Iunii** applicuit Tridentum R^{du} P. Hieronymus Nichisola Veronensis, ord. Praed., episcopus Theanensis. 35

*Die dominica 15. eiusdem mensis **Iunii** applicuit Tridentum R^{du} D. Thomas Godvellus Anglicus, episcopus Assafensis.

*Die dominica 22. dicti mensis **Iunii** applicuit Tridentum, rediens ex Urbe, Ill^{mus} D. Ludovicus card. Madrutius, electus Tridentinus³.

¹ Fuit ordinis Praedicatorum socius (natus a. 1514) et theologiae magister, deinde archiepiscopus Bracarenensis a 10. Octobris 1559 usque ad 20. Februarii 1582, quando eius renuntiatio est admissa. Obiit a. 1590. Quem Gregorius XVI a. 1845 venerabilem declaravit. Comites in concilio habuit fratres Ludovicum de Sotomayore, Franciscum Foreirum, Didacum de Paiva de Andrada, Iosephum de Ataide (cf. *Gams*, Series episcop. p. 94 s). Cf. *Kirchenlexikon* I (Freib. 1882), 2056 s. Quaedam eius scripta ad concilium pertinentia,

ex editione operum (Romae 1735) excerpta, habet *Le Plat* IV, 755—772.

² Idem ille Marcus Laureus, qui iam a. 1546, deinde etiam in hac tertia synodo Massarelli coadiutor in secretariatu fuit, cf. *Conc. Trid.* I, p. LXXXVIII, adn. 3; LXXXI, l. 33 ss et saepius. Episcopus Campaniensis factus erat secundum *Le Plat* (Canones p. 360) 8. Decembris 1555, secundum *Gams* 26. Ianuarii 1560. Obiit 1571.

³ Cf. supra ad 22. Aprilis (p. 355, l. 26).

*Die Mercurii 25. eiusdem mensis Iunii, in vigilia festivitatis s. Vigili, protectoris et advocati Tridentini, decantantur vespere in ecclesia cathedrali. Quibus interfuerunt Ill^{mi} DD. legati et omnes patres. Egit sacra R^{das} D. episcopus Assafensis, Anglicus.

5 *Die Iovis 26. dicti mensis Iunii, in festo s. Vigili, decantavit missam solemnem R^{das} D. Thomas Godvellus episcopus Assafensis, Anglicus. Fuerunt praesentes Ill^{mi} DD. legati, card. Madrutius et praelati omnes. Publicata indulgentia centum annorum.

*Die sabbati 28. dicti mensis Iunii, in vigilia festivitatis apostolorum Petri et Pauli, decantantur vespere solemnes in ecclesia cathedrali. Peregit sacra R^{das} D. Hieronymus Nichisola, episcopus Theanensis, praesentibus omnibus supradictis.

10 *Die dominica 29. dicti mensis, in festo apostolorum Petri et Pauli, celebravit missam solemnem R^{das} D. episcopus Theanensis, praesentibus Ill^{mis} legatis et aliis supradictis.

*Die lunę 7. mensis Iulii dicti anni 1561 applicuit Tridentum R^{das} D. Sebastianus 85^r Lecavela, archiepiscopus Naxiensis¹, natione Graecus, patria Siensis.

15 *Die Veneris 11. eiusdem mensis applicuit Tridentum R^{das} D. Gaspar de Casal, natione Portugallensis, episcopus Leriensis, ord. S. Augustini heremitarum, patria Sancterentinus.

*Die lunae 11. Augusti dicti anni 1561 applicuit Tridentum R^{das} D. Iulius de Superchis, Mantuanus, ord. Carm., episcopus Aciensis².

Adventus Ill^{mi} card. Varmiensis, legati concilii.

20 Die Mercurii 20. dicti mensis Augusti mane hora 10. Ill^{mus} D. Stanislaus Hosius S. R. E. presbyter card. Varmiensis (cuius civitatis est episcopus) nuncupatus, sacri concilii et ipse una cum aliis legatus et praesidens, veniens ex Hungaria, ubi nuncium apostolicum in minoribus egerat apud Ferdinandum imperatorem, et deinde cardinalis factus etiam legatus per nonnullos menses permansit, applicuit Tridentum, ingressus secreto et privatim, vectus curru Hungarico. Noluit enim solenni pompa, ut
25 decebat, ingredi, cum ab huiusmodi ceremoniis (ut ipse aiebat) alienus esset etc.³

Missa in festo s. Augustini.

30 Die Iovis 28. dicti mensis Augusti, in festo s. Augustini, Ill^{mi} DD. tres legati, videlicet cardd. Mantuanus, Seripandus et Varmiensis, una cum card. Madrutio et omnibus praelatis iverunt ad audienda sacra in ecclesiam S. Marci ordinis S. Augustini heremitarum. Hoc factum est in gratiam card. Seripandi, qui est istius ordinis, cuius per multos annos fuit minister generalis.

**Die dominica 21. mensis Septembris 1561 applicuit Tridentum R^{das} D. Ludovicus Beccadellus Bononiensis, archiepiscopus Ragusinus in Dalmatia⁴.

35 *Eadem die applicuit Tridentum R^{das} D. Hieronymus Galeratus Mediolanensis, episcopus Sutrinus et Nepesinus⁵ in provincia patrimonii.

*Die Iovis 25. eiusdem mensis applicuit Tridentum R^{das} D. Mutius Calinus Brixiensis, archiepiscopus Iadrensis in Dalmatia⁶.

* Abhinc ductus manus paululum diversus.

¹ Interfuerat iam concilio Tridentino primo, cf. Conc. Trid. I, 537, adn. 7; supra p. 15, l. 17.

² *Le Plat*, Canones (Lovanii 1779, de eius fontibus cf. ibid. p. 346) p. 364: «Electus 5. Febr. 1560. Tridentum venit 12. Aug. 1561. Dein 3. Ian. 1563 episcopus Caprulanus. Obiit 16. Nov. 1585.»

³ «Fece in cocchio la sua entrata privatamente, ritrovando l'abitazione fornita di vitto per due mesi per liberalità usatagli dal cardinal di Mantova. Abitava esso il palazzo Migazzi, ora Ciani, sul Cantone, ove tenevassi il mercato degli erbaggi» (*Giuliani* p. 93).

⁴ De quo cf. Conc. Trid. I, 178, adn. 3. Fuit inter celeberrimos concilii praelatos et inter eos, qui residentiam iuris divini esse aiebant, maxima auctoritate pollebat.

⁵ Qui Michaeli Ghislerio cardinali 27. Martii 1560 Montem Regalem translato statim videtur successisse (contra *Gams* p. 709).

⁶ Mutius Calinus praefuit ecclesiae Iadrensi (Zara) a 27. Iulii 1555 usque ad a. 1570, quo mortuus est. Epistulae eius de concilio ad card. Cornarum scriptae edidit *Mansi* in tomo IV Miscellaneorum a *St. Baluzio* collectorum.

85v *Die Veneris 26. dicti mensis **Septembris** applicuit Tridentum R^{du} D. Acciuscolus Moya de Contrera, episcopus Vicensis in Cathalonia.

*Die dominica 28. eiusdem mensis applicuit Tridentum R^{du} P. Antonius de Comitibus Genuensis, ord. Praed., episcopus Brugnatensis.

a *Die Martis **ultima Septembris** applicuit Tridentum R^{du} D. Egidius Falcetta 5 Cingulanus, episcopus Caprulanus^b 1.

° Adventus trium abbatum congregationis Cassinensis.

Die Martis **ultima Septembris** applicuerunt Tridentum R^{di} PP. Stephanus de Novaria, abbas S. Mariae Gratiarum prope Parmam, Augustinus Hispanus, et Eulius^d Antverbiensis, abbates pro titulo, missi ad concilium a congregatione Cassinensi.

*Die Mercurii 1. **Octobris** dicti anni 1561 applicuit Tridentum R^{du} D. An- 10 tonius Monticula Sarzanensis, episcopus Segninus in Campania.

*Die Veneris 3. **Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Martius de Martiis de Medicis Florentinus, episcopus Marsicensis.

*Die sabbati 4. **Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Maximilianus Doria Genuensis, episcopus Naulensis^e. 15

f Adventus duorum abbatum regularium Lateranensium.

Die sabbati 4. **Octobris** applicuerunt Tridentum R^{di} PP. Riccardus Vercellensis, abbas Praevalensis de Genua, et Sixtus Cremonensis, abbas S. Bartholomei de Pistorio, missi ad concilium a congregatione canonicorum regularium Lateranensium ord. s. Augustini.

*Die dominica 5. **Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Mattheus Concinus Florentinus, episcopus Cortonensis in Ethruria. 20

*Eadem die 5. **Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Antonius Augustinus Hispanus, episcopus Ilerdensis in Hispania².

*Die lunę 6. **Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Petrus Camaianus Aretinus³, episcopus Fesulanus in Ethruria.

*Die Veneris 10. **Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Michael a Turre 25 Foroiuliensis, episcopus Cenetensis⁴, in Foroiulio.

*Die eadem applicuit Tridentum R^{du} D. Simon Aleottus Foroliviensis, episcopus Lindinensis, coadiutor Foroliviensis⁵, in Romandiola.

*Die dominica 12. **Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Ioannes Andreas Crucius Romanus, episcopus Tiburtinus, in Latio. 30

86r *Eadem die 12. **Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Franciscus Maria Piccol- mineus Senensis, episcopus Ilcinensis seu Montalcinensis, in Ethruria.

*Die lunę 13. **Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Hieronymus Savorgnanus Foroiuliensis, episcopus Sabinicensis, in Dalmatia.

*Eadem die applicuit Tridentum R^{du} D. Antonius Ciurleia Barenis, episcopus 35 Buduensis⁶.

^a Titulo (a nobis omisso) postea add. et [adventus] trium abbatum Cassinensium. Cf. adn. sequentem.

^b Sequuntur in textu postea addita Eadem die applicuerunt tres abbates e congregatione Cassinensi et in margine legitur: vide infra 3^a pag. Nos relationem huc traximus.

^c Haec relatio in codice legitur infra post 10. Novembris f. 88^r, sed in marg. dicitur: ponatur supra.

^d vel Entius² ^e Postea addita sunt in marg.: et duo abbates canonici regulares, et dicitur: vide infra 3. pag. Nos relationem inde depromptam hic inseruimus. ^f Etiam hanc relationem habet codex infra f. 88^r post illam de 10. Novembri, sed in marg. dicitur: ponatur supra.

¹ Is iam primo concilio Tridenti habito interfuerat, cf. Conc. Trid. I in indice s. v. Caprulanus.

² Cf. supra p. 319, l. 13 et adn. 2.

³ Etiam hic durante prima synodo Tridenti fuerat, cf. Conc. Trid. I, maxime p. 715, adn. 2.

⁴ Cf. Conc. Trid. I, 688, l. 11 et adn. 2; 705, l. 9 ss; supra p. 158, l. 22.

⁵ Electus ep. Lindinensis et coadiutor patris sui 11. Dec. 1555, cui successit a. 1562 (*Le Plat*).

⁶ »Enfant terrible« (quem Galli dicunt) concilii.

*Die Martis **14. Octobris** applicuit Tridentum R^{du} P. Ioannes Xuarez Portugallensis, episcopus Colimbriensis, in Portugallia.

*Eadem die applicuit Tridentum R^{du} P. Timotheus Iustinianus de Sio ord. Praed., episcopus Calamonensis, in Graecia.

5 *Die Mercurii **15. Octobris** applicuit Tridentum R^{du} P. Iacobus Naclantus, ord. Praed. Florentinus, episcopus Clodiensis¹, prope Venetias.

*Eadem die applicuit Tridentum R^{du} P. Iulius Magnanus, ord. Minor. Conv. Placentinus, episcopus Calvensis.

10 *Die Veneris **17. Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Bernardinus de Cuppis Romanus, episcopus Auximanus, in agro Piceno.

*Die sabbati **18. Octobris** applicuit Tridentum R^{du} P. Vincentius Iustinianus, Genuensis, magister generalis ordinis Praedicatorum².

*Die Martis **21. Octobris** applicuit Tridentum R^{du} P. Petrus de Xacque ord. Praed., Hispanus, episcopus Niochensis.

15 *Die Mercurii **22. Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Scipio Aestensis Ferrariensis, episcopus Casalensis.

*Eadem die 22. Octobris applicuit Tridentum R^{du} D. Marianus Sabellus Romanus, episcopus Eugubinus, in Umbria.

20 *Eadem die applicuit Tridentum R^{du} D. Lactantius Roverella, Ferrariensis, episcopus Asculanus³, in agro Piceno.

*Die Iovis **23. Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Hyppolitus de Rubeis 86v Parmensis, episcopus Cononiensis, coadiutor Papiensis, in Lombardia.

*Die sabbati **25. Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Andreas Mozenicus, Venetus, episcopus Limosiensis.

25 *Eadem die applicuit Tridentum R^{du} D. Iacobus Mignanellus, Senensis, episcopus Grossetanus, in Ethruria.

*Die Martis **28. Octobris** applicuit Tridentum R^{du} P. Ludovicus Vanninus de Theodolis, de Forolivio, ord. Praed., episcopus Britonoriensis, in Romandiola.

30 *Eadem die 28. Octobris applicuit Tridentum R^{du} D. Iacobus Maria Sala, Bononiensis, episcopus Vivariensis, in Gallia.

*Eadem die applicuit Tridentum R^{du} D. Antonius Aelius Iustinopolitanus⁴, episcopus Polensis et patriarcha Hierosolymitanus.

*Die Iovis **30. Octobris** applicuit Tridentum R^{du} D. Ioannes Beroaldus Siculus⁵, episcopus S. Agathae.

35 *Eadem die applicuit Tridentum R^{du} D. Petrus de Monte⁶, Aretinus, episcopus Lucerinus.

*Eadem die applicuit Tridentum R^{du} P. Octavianus Praeconius Siculus, ord. Min. Conv., episcopus Arianensis.

40 *Eadem die applicuit Tridentum R^{du} D. Ioannes Andreas Bellomus Messanensis, episcopus Masselubrensis.

*Die Veneris **ultima Octobris**, in vigilia festivitatis omnium sanctorum, decantantur vesperae in ecclesia cathedrali, quibus interfuerunt Ill^{mi} legati, card. Madrutius et praelati omnes. Peregit sacra R^{du} P. episcopus Naxiensis.

45 *Die sabbati **1. Novembris** 1561 celebravit missam solemnem in ecclesia cathedrali R^{du} P. Sebastianus Lecavela archiepiscopus Naxiensis, cui interfuerunt Ill^{mi} legati, card. Madrutius caeterique patres omnes. Habuit concionem R^{du} Sixtus Cremonensis, canonicus regularis Lateranensis. 87r

¹ De hoc viro doctissimo, qui et ipse priori synodo interfuerat, cf. Conc. Trid. I, 184, l. 19 et adn. 10.

² Erat generalis inde ab a. 1558; a. 1569 nuntius mittebatur ad Philippum II (*R. de Hinojosa* [p. 360³] 193^{ss}), a. 1570 factus est cardinalis, obiit 1582 (*Ciacon*, III, 1056).

³ Cf. Conc. Trid. I passim; supra p. 7, l. 17.

⁴ Cf. Conc. Trid. I, 377, adn. 8, et supra saepius.

⁵ Cf. supra p. 303, l. 13; p. 307, l. 29.

⁶ Qui alias nominatur Petrus de Petris; nescio an Massarellus cogitaverit de Iulii III cognato.

*Die dominica 2. **Novembris** celebrantur vespere in vigilia commemorationis defunctorum. Peregit sacra R^{das} D. archiepiscopus Ragusinus.

*Die lunę [3. **Novembris**] celebratur in ecclesia cathedrali missa in commemorationem defunctorum per R^{dum} D. Ludovicum Beccadellum archiepiscopum Ragusinum, cui interfuerunt qui supra. 5

*Die Martis 4. **Novembris** applicuit Tridentum R^{das} D. Hyppolitus Arrivabenus, Mantuanus, episcopus Ierapetrensis in Candia.

*Die Mercurii 5. **Novembris** applicuit Tridentum R^{das} P. Christophorus Patavinus, generalis ordinis Heremitarum s. Augustini.

*Die sabbati 8. **Novembris** applicuit Tridentum R^{das} P. Iulius Ravesius Brixien- 10
ensis ord. Praed., archiepiscopus Surrentinus.

*Eadem die applicuit Tridentum R^{das} P. Dionisius Graecus, episcopus Millopotamensis¹.

*Die dominica 9. **Novembris** applicuit Tridentum R^{das} D. Petrus Guerrero, 15
Hispanus, archiepiscopus Granatensis².

*Eadem die applicuit Tridentum R^{das} D. Ioannes Quignones, Hispanus, episcopus Calaguritanus, in Hispania.

*Die lunę 10. **Novembris** applicuit Tridentum R^{das} D. Hieronymus Machabeus de Thuscanella, episcopus Castrensis.

*Die Mercurii 12. **Novembris** applicuit Tridentum R^{das} D. Hieronymus de 20
Velasco, Hispanus, episcopus Ovetensis.

87v *Eadem die applicuit Tridentum R^{das} P. Stanislaus Falenscius Polonus, abbas Sulcoviensis, in Polonia, procurator episcopi Gnesnensis et 12 abbatum in provincia Gnesnensi³.

*Die Iovis 13. **Novembris** applicuit Tridentum R^{das} D. Anibal Sarracenus, 25
Neapolitanus, episcopus Liciensis, in Apulia.

*Eadem die applicuit Tridentum R^{das} D. Carolus Cicada, Genuensis, episcopus Albinganensis, in Liguria.

*Eadem die 13. **Novembris** applicuit Tridentum R^{das} D. Marcus Gonzaga Mantuanus, episcopus Auxerensis⁴. 30

*Die Veneris 14. **Novembris**^e applicuit Tridentum R^{das} D. Ioannes Baptista Castagna⁴, Romanus, archiepiscopus Rossanensis.

*Die sabbati 15. **Novembris** applicuit Tridentum R^{das} D. Germanicus Bandineus Senensis, archiepiscopus Corinthiorum, coadiutor Senensis, in Ethruria.

*Die Martis 18. **Novembris**^e applicuit Tridentum R^{das} D. Antonius Scarampus 35
Aestensis, episcopus Nolanus.

*Die Mercurii 19. **Novembris** applicuit Tridentum R^{das} D. Didacus Sarmentus, Hispanus, episcopus Astoricensis.

*Eadem die applicuit Tridentum R^{das} D. Franciscus Blancus, Hispanus, episcopus 40
Auriensis.

*Eadem die applicuit Tridentum R^{das} D. Paulus Iovius Comensis⁵, episcopus Nucerinus, in Appulia^d.

^a in marg.: vide infra, et inter lineas: Provinc[ialis] Carm[elitarum]. Cf. infra sub 12. Nov.

^b alius ductus manus.

^c corr. ex Octobris.

^d sic.

¹ Etiam hic concilio priori interfuerat, cf. Conc. Trid. I passim, maxime p. 529, adn. 6; 561, l. 5 ss.

² Erat singularis doctrinae vir et caput praelatorum Hispanorum in concilio; cuius scripturarum partem invenimus in bibliotheca universitatis Granatensis, cf. Conc. Trid. I, p. XXVI, l. 3 ss.

³ Electus (*Ossero*) a. 1550, 1578 ep. Mantuanus.

⁴ Ioannes Baptista Castagna, natus Genuae a. 1520, erat archiepiscopus Rossanensis a. 1553—1573, ab a. 1566 usque ad mensem Septembris 1572 nuntius

in Hispania, a. 1573 apud Venetos, postea gubernator Bononiae, a. 1583 cardinalis, denique a die 15. usque ad diem 27. Septembris 1590 pontifex nomine Urbanus VII. Cf. *Ciacom.* IV, 201 ss; *R. de Hinojosa*, Los despachos de la diplomacia pontificia en España I (Madrid 1896), 172 ss.

⁵ Paulus Iovius iunior, fratris filius Iulii Iovii praedecessoris, episcopatum Nucerinum (N. dei Pagani) gerebat ab a. 1560 usque ad a. 1585. Cf. *G. Cappelletti*, Le chiese d'Italia XX (Venezia 1870), 513.

*Die Iovis 20. Novembris applicuit Tridentum R^{das} D. Faustus Cafarellus Romanus, episcopus Fundanus.

Card. Emps creatur <quintus>^a legatus concilii.

887

Die lune 10. Novembris Ill^{mas} D. Marcus Siticus de Alta Emps, Germanus, nepos S^{mi} D. N. ex sorore, diaconus XII apostolorum, S. R. E. cardinalis Emps nuncupatus, electus Constantiensis, creatur <quintus>^b legatus apostolicus de latere et praesidens sacri concilii Tridentini.

*Die 12. Novembris applicuit Tridentum R^{das} P. Ioannes Stephanus Cremomensis, ord. Carmelitarum provincialis Lombardiae, missus a generali (qui decrepitus est) et religione Carmelitana¹.

10 *Die dominica 23. Novembris applicuit Tridentum R^{das} D. Andreas de Cuesta, Hispanus, episcopus Legionensis.

*Die Martis 25. Novembris applicuit Tridentum R^{das} D. <Donatus De Laurentiis>^c, episcopus Minorensis.

15 *Die Mercurii 26. Novembris applicuit Tridentum R^{das} P. Thomas Casellus Rossanensis, ord. Praed., episcopus Cavensis iunior².

*Die Mercurii eadem applicuit Tridentum R^{das} P. Lucas Bizantius e Cattaro, ord. Praed., episcopus Cattarensis.

*Die Veneris 28. Novembris^e applicuit Tridentum R^{das} D. Antonius Maria Salvatus, Romanus, episcopus S. Papuli in Gallia³.

20 *Die sabbati 29. Novembris^e applicuit Tridentum R^{das} D. Petrus Gonzales de Mendocia, Hispanus, episcopus Salamantinus⁴.

*Die eadem applicuit Tridentum R^{das} D. Scipio Mongallus, Romanus, episcopus Civitatis Castellanae et Ortanus, prope Urbem.

Iubileum concessum pro felici successu concilii.

25 Cum igitur quamplurimi praelati ex Hispaniis, Lusitania, Grecia, Illirico, Dalmatia et Italia Tridentum applicuerint, haeresesque quotidie magis in diversis christiani orbis partibus, ac praesertim Germania, Anglia Galliaque serpeant^h et altiores radices emittant, eoque maxime, cum in Gallia ipsa concilium nationale, sub nescio quo assemblee (ut vocant) nomine his proximis mensibus celebraverint nonnullaque contra sedis apostolicę sacrique concilii auctoritatem et dignitatem decreverint, eoque tandem res religionis 30 misere scissę devenerint, ut longiorem moram minime patiantur, S^{mus} D. N. Pius papa IV inchoationem concilii ulterius protrahi noluit. Antequam id fieret, ut omnipotens et misericors Deus ad tam sanctum opus peragendum propitius haberetur, publicavit amplissimum iubileum et plenissimasque^h indulgentias, et eas quidem, quas visitantes anno s. iubilei ecclesias Urbis consequerentur, orantibus Deum ipsum pro felici et salutifero 35 successu et celebratione ipsius concilii. Quod iubileum publicatur Tridenti die sabbati 29. mensis Novembris dicti anni 1561⁵.

^a add. supra lin. ^b in marg.

^c Haec relatio a praecedenti in codice separata est duabus relationibus de 30. Sept. et 4. Octobris, quas supra suo loco — iussu Massarelli — inseruimus; quare etiam hic in margine iubet Massarellus: ponatur supra, i. e. post 10. Nov. ^d Cf. adnotationem sequentem.

^e Haec relatio legitur ante aliam de 23. Nov., sed littera b praeposita locus ante illam (cui a praemissum est) ei assignatur. ^f nomen in lacuna insertum alia manu. ^g corr. ex Octobris. ^h sic.

¹ Cf. infra p. 362 l. 1 s.

² Cum Ioannes Thomas Sanfelicius a. 1550 resignasset (reservato titulo), 3. Martii 1550 Thomas Casellus, et ipse ord. Praed., successor ei datus est, qui obiit 19. Martii 1571.

³ Episcopatus S. Papuli iam inde ab a. 1538 penes Salvatos fuerat; nam usque ad a. 1549 Ioannes Sal-

Concilium Tridentinum. II.

viatus cardinalis eam ecclesiam habuerat, deinde usque ad a. 1561 Bernardus Salvatus, denique ab a. 1561 usque ad 1564 hic Antonius Maria.

⁴ Est ille diarii a nobis edendi auctor, de quo consulas Prolegomena.

⁵ Bulla (data 14. Nov.) incip. *Cupientes ex nostri* et legitur ap. Raynaldum ad a. 1561, n. 10; *Le Plat* IV, 735.

^a Admittitur provincialis Lombardiae ordinis Carmelitarum ad utramque vocem in concilio pro generali eius ordinis.

R^{dm} P. Nicolaus Audetus, natione Cyprius, ordinis Carmelitarum minister generalis, cum adversa perpetua valetudine laboravit, sitque octuagenarius et ultra, ac propterea ad concilium, uti tenetur et alias hoc eodem in concilio fecit¹, personaliter accedere non possit, R^{dm} P. Ioannem Stephanum Fazinum Cremonensem, sacrae theologiae 5
magistrum, in provincia Lombardię eiusdem ordinis provincialem, ut eius loco concilio
intersit, constituit et deputavit. Cui quidem provinciali pontifex licentiam et facultatem concessit, ut dicto concilio nomine sui generalis interesse possit, ac utramque vocem, consultivam scilicet et decisivam, uti generalis ipse, si praesens adesset, habeat, idque per litteras in forma brevis sub dat. Romę apud S. Petrum die 9. Novembris 1561.

^b Missa dominica prima adventus.

Die 30. Novembris, que fuit dominica prima adventus Domini, celebratur 10
missa sollemnis in ecclesia cathedrali, quam decantavit R^{dm} P. Dionisius episcopus Miliopotamensis, Graecus, habuitque orationem sacre theologiae magister Camillus Campegius Papiensis, ord. Praed., publica indulgentia septem annorum et totidem quadragenarum. Benedixitque populum Illmo D. card. Mantuanus, primus legatus. Interfuerunt ipsi tres 15
Ill^{mi} legati, card. Madrutius et 85 patres.

Praelati regulares induunt vestes episcopales more caeterorum episcoporum.

Valde indecorum visum fuit, ut praelati regulares diversum habitum a praelatis saecularibus in concilio deferrent. Quare decretum fuit, ut archiepiscopi, episcopi et alii ecclesiarum praelati, cuiusunque ordinis, religionis seu congregationis regulares, easdem vestes episcopales et eundem habitum in locis et actibus publicis et conciliaribus (excepto rochetto) deferant, sicuti alias in hoc eodem concilio sub Iulio III observatum 20
fuit. Cuius quidem decreti hac eadem die dominica prima adventus usus incepit.

Exemptiones concessę a Pio IV praelatis et aliis concilio Tridentino interessentibus.

Cum praelati et alii, qui concilio intersunt, christianę reipublicae et ecclesiae universali deserviant - - -^c2.

^a Haec relatio in codice legitur post sequentem, sed numeris 1 et 2 praepositis hic ordo indicatur.

^b cf. adnot. praecedentem.

^c Sic, in media propositione, ne puncto quidem (sed tantum virgula quam vocant) posito, finitur diarium.

¹ Cf. Conc. Trid. I, 190, l. 27 et passim, v. indicem illius tomi.

² Reliqua leguntur inter Acta, cf. Theiner I, 672; ubi et alia plurima eisdem fere verbis narrantur.

Quare non visum est necessarium narrationem supplere, quamquam Massarellus diarium continuare videtur voluisse, nisi et hoc simili ratione finiisset, ac sextum (cf. supra p. 243).

IX.

Laurentii Pratani

Actorum

sacrae et oecumenicae Tridentinae synodi

Epilogus.

B = editio in *Bibliothèque Française* V (Amsterd. 1725), p. 72—161; 278—326.

L = editio apud *Le Plat*, Mon. Conc. Trid. VII, 1, p. 1—30.

P = Cod. Pollinganus 271^c, hodie Clm 11 571^c (in calce, p. 324 ss).

T = Cod. Tridentinus Mazzettinus 4240, alias 105 (T¹ scriba, T² corrector).

Actorum sacrae et oecumenicae Tridentinae synodi Epilogus^a

per

Laurentium Pratanum Nervium.

[Prooemium.]

Variae convocationes concilii.

CUM Paulus III, Romanus et summus pontifex, generale concilium — religioni in statum T p. 1
primitivum^b restituendae necessarium — Vincentiam primum, deinde Mantuan¹, ex
communi postremo Caesaris, regum Germaniaeque principum consensu Tridentum
indixisset², diuque interea civilibus discordiis afflicta respublica christiana omnium animos
5 in quietis spem erectos inexpectato hoc calamitatis genere ita fregisset, ut nemo non
cogitaret perpetuis in tenebris deinceps sibi vivendum fore: ecce inter orbis christiani
potentissimos duos principes, Caesarem et Gallorum regem, ex cruentissimo bello in-
sperata pax praestructam concilio viam aperit.

Quam occasionem sibi neutiquam negligendam | esse existimans Beatissimus Pater, 2
10 ut indictum antea concilium bellicisque discordiis intermissum Tridentum ab integro re-
vocare et una cum Caesare promovere videatur, omnem dat operam. Nam et continuo
legatos suos Tridentum mittit omnesque christianae ditionis praelatos eo convocat ad
mensem Martium anni MDXXXXV, ut auctoritate ordinaria illic legitime^c congregati
rebus christianorum laborantibus, maxime autem Germaniae perniciosis de fide dissen-
15 sionibus^d fluctuanti, succurrere ac mederi possent.

[Mensis Martius 1545.]

Legatorum nonnullorumque episcoporum et oratoris Caesarei adventus.

Mense igitur praescripto pontificis legati cum aliquot Italiae praelatis Tridentum
primo conveniunt³. Quo eodem fere tempore appulit Caesaris orator, Didacus Hurtadus
Mendocius Hispanus⁴, ut praelatos ad concilium venientes Caesaris etiam (auctoritatis
cuius est synodum convocare⁵)^e nomine una cum pontificis (qui pie muneris id sibi as-
sumpsit adversis antehac rebus imperatoris) legatis exciperet et una quod facto^f opus
20 esset mandaret.

^a BPL Rerum in sacra et oecumenica Trid. synodo foeliciter gestarum Epilogus. Fr. Sweertius et
V. Andreas titulum cod. A fuisse tradunt Historia rerum in Tridentina synodo gestarum. Cf. Prolegg.

^b PL primaevum.

^c L legitimi.

^d BP dissentionibus; L disputationibus.

^e T auctoritatis (omissis aliis quae sunt in parenthesi).

^f sic libri; legendumne factu?

¹ Revera primo Mantuum, deinde Vincentiam con-
cilium convocabatur, cf. Massarelli Diarium II (Conc.
Trid. I, 407 ss).

² Iam a. 1542 concilium Tridenti congregandum
indictum erat, l. c. et infra p. 367, l. 42.

³ Cf. Conc. Trid. I, 159.

⁴ Cf. Conc. Trid. IV, 399 ss; I, 161, adn. 6; 929.

⁵ Cf. quae adnotavimus Conc. Trid. I, 776, adn. 3,
et F. X. Funk, Kirchengeschichtl. Abhandlungen I
(Paderborn 1897), 39—86 498—508. Hieronymus
Apol. c. Rufin. II, n. 19 (Migne, Patr. lat. 23, 443):
«Doce, qui eo anno consules fuerint, quis im-
perator hanc synodum iusserit congregari».

[Mensis Iunius 1545.]

Neapolitanorum episcoporum adventus. Vetantur ne aliorum suffragia accipiant.

Mense Iunio subsequente quattuor e regno Neapolitano episcopi a Caesare Tridentum vocati adveniunt¹. Admonuerat autem ante horum discessum reliquos regni ipsius episcopos Petrus de Tolet, Neapolitanus^a prorex, ut qui legitime impediti^b domi detinerentur, his quattuor a Caesare accitis sua in concilio suffragia referenda in mandatis darent². Id autem (ut nullo sub saxo non^c latet scorpius) nescio quo modo ante istorum Romam adventum significatum pontifici fuerit; certum tamen est eos Roma ad concilium iter facientes duriusculè a pontifice exceptos, atque illico diploma conflatum pontificiis^d minis et execrationibus refertum in eos omnes episcopos, qui fratrum episcoporum, etiam legitime occupatorum, acciperent ad concilium suffragia^e.

[Mensis September 1545.]

Hispanorum, Gallorum Itolorumque episcoporum adventus. Quae acta sint in Germania.

Ex Hispaniis episcopi quinque, ex Gallia quattuor ob distantiam itinerisque asperitatem^c mense Septembri Tridentum appulere⁴. Venere^f item et ex Italia alii statim postea, alii tardius, cum concilium progredi non vident. Caesar interea toto aestatis tempore in Wormaciensi conventu de ratione pacis et concordia in causa religionis cum Germanis agens officio boni principis nulla in parte defuit, sedulo id operam dans, ut gravi perniciosoque Germaniae dissidio quavis ratione occurreret. Quod cum frustra in illis se comitiis agere animadverteret, agi secum passus est de familiari et christiano colloquio Ratisponae^g inter probitate et eruditione insignes utriusque partis viros habendo. Quod ad mensem Decembrem indictum est, conventusque principum eodem ad mensem Ianuarium.

Inter haec pacata omnia facere contendens Caesar legatos Constantinopolim ad Solimanum Ottomanum^h, Turcarum principem, mittitⁱ cum induciarum pacis conditionibus.

[Mensis December 1545.]

Conveniunt pontifex et imperator de aperiendo concilio.

Quae omnia cum non sine longiori mora fieri animadverteret et ex praelatorum suorum, qui Tridenti concilii apertionem^k praestolabantur, admoneretur litteris concilium aperiri iam tum posse et in eo paulatim de iis tractari, quae moribus catholicorum reformandis conducere viderentur, omissis de fide seu¹ dogmatibus, ut vocant, disceptationibus, donec adessent et Germani, quorum praecipue gratia convenissent, et ne ante comitia Ratisponae^g habita quidquam de religione praeiudicatum fuisse^m posset existimari: Caesar id sedandis potissimum Germanorum animis non inutile arbitratus ea de re statim ad summum pontificem scribit. Neque eius postulatis adversatusⁿ pontifex legatis suis praesidentibus per diploma mandat, ut concilium Tridenti publicent ipsis idibus Decembris, die dominica divae Luciae sacra anni | D. MDXXXV^o5.

[Sabbato 12. Decembris.]

Congregatio praeparatoria.

Legati vero pontificis, qui iam decimum plus minus mensem una cum nonnullis aliis praelatis concilii publicationem avidè praestolabantur, pridie idus Decembris vocatis quotquot Tridenti aderant praelatis, ordinum generalibus et aliis, qui concilio inter-

^a T Neapolis.^b om. BPL.^c om. T.^d BPL pontificis.^e T difficultatem.^f L venerunt.^g L Ratisbonae.^h L Ottomannum.ⁱ BPL misit.^k T apertionem.¹ BP ceu.^m T fuisset.ⁿ L adversatur.^o T 1546.¹ Cf. Conc. Trid. I, 198, l. 15; 199, l. 47.

² Litterae 20. Aprilis 1545 datae leguntur Conc. Trid. IV, 406, cf. Druffel, Mon. Trid. p. 58, n. 52. Aliae priores commemorantur Conc. Trid. IV, 406, adn. 2, cf. Druffel l. c. p. 49, n. 44.

³ Bulla extat Conc. Trid. IV, 404, n. 300 (*Le Plat* III, 276); cf. ibid. p. 407, n. 302.

⁴ Galli iam 5. Augusti advenerant, Conc. Trid. I, 230 427; IV, 426.

⁵ Conc. Trid. IV, 442 (dat. 4. Dec. 1545).

venturi erant, in locum ad consessus^a et conventus habendos legatorum et praelatorum iussu antea^b exstructum conveniunt, concilioque laetum et gratulationibus plenum principium faciunt.

^cTres fuere pontificis legati, trium ordinum cardinales et praesides ipsi concilio

5 Tridentino a pontifice praestituti:

primus Ioannes Maria cardinalis de^d Monte, episcopus Praenestinus;

secundus Marcellus Cervinus, cardinalis S. Crucis in Ierusalem, presbyter;

tertius Reginaldus Polus, Britannus, S. Mariae in Cosmedin^e diaconus, item S. R. E. cardinalis^f 1.

10 Archiepiscopi^g fuere: Aquensis, Gallus; Panormitanus, Siculus; Upsalensis^h, Gothus^b. Armachanus vero, Scotus et caecus, paulo antea, dum Romam properaret extorsurus a pontifice praecedentiam, ut scilicet in concilio caecus anteiret omnibus oculatis, prope Florentiam equi calce ictus crus fregit². Re itaque infecta Tridentum relatus⁸ velut Appius quidam alter in senatum, quoties habitus est, deferri voluit, ibique contentiose
15 plerumque caecutiit⁴.

Episcopi: Feltrensis, Italus;

Iahenensis, Hispanus;

Cavensis, Neapolitanus, <qui et>ⁱ pontificis internuncius;

S. Marci, Neapolitanus;

20 Castellimaris, Hispanus;

Caputaquensis, Neapolitanus;

Agathensis, Gallus;

Lanchanensis^k, Hispanus;

Syracusanus, Siculus;

25 Termularum^l, Italus;

<Bellicastrens, Italus;

episcopus Sydoniensis^m, suffraganeusⁿ archiepiscopi Moguntinensisⁿ, Germanus;

Bitontinus, Italus;>ⁱ

30 Britonoriensis, Italus;

Clodiensis, Italus.

Generales: S. Francisci conventualium et observantiae;

S. Augustini,

Carmelitarum

35 et Servorum.

His accessit et Romanae Rotae auditor Sebastianus Pighinus.

Cumque una convenissent omnes, **card. de^d Monte**, primus praesidens, initium facturis iis, quorum potissimum curam susceperat, ad rem tam arduam magnifice quaedam praefatus, agendo gratias Deo optimo maximo pro pace inter christianos principes composita, mirifice pontificis in ea re sedulitatem et studium extollens, subiungit Beatissimi
40 Patris animum ad reparationem afflictae reipublicae christianae promptissimum, et cui nihil antiquius esset, quam ut concilium iam inde a triennio Tridenti indictum eoque iam demum revocatum promoveretur optatumque et omnium votis desideratum aliquando sortiretur finem. Haec ubi detonuisset, in medium profert pontificis diploma^o, quo^p
45 publicandi concilii dabatur potestas⁵.

Exceptum id est a synodo miro applausu, et statim agi coeptum de ceremoniis postridie in concilii apertione observandis. Fuitque ea primi praesidis sententia, quam

^a BP concessus. ^b T ante. ^c B versio gallica (*perperam*) praemittit: I. Session (*quod nomen vix congregationi postridie habitae convenit, cf. Conc. Trid. I, 359, adn. 6, et ibid. p. CXXVI, adn. 1*).

^d BPL Del (*et ita semper*).

^e BPL Cosmedino.

^f libri cardinales (BP ita distinguunt: diaconus. Item S. R. E. cardinales-archiepiscopi fuere Aquensis etc.; melius, sed et ipse *perperam* L: diaconus; item S. R. E. cardinales. Archiepiscopi fuere: Aquensis etc.).

^g T Vesalensis.

^h BP Gotthus.

ⁱ om. T.

^k L Lancianensis.

^l L Thermularum.

^m L Sidoniensis.

ⁿ PL Moguntini.

^o T diplomata.

^p T quibus.

¹ Omittuntur card. Trid. et alii: Conc. Trid. I, 2¹.

² Cf. Conc. Trid. I, 187, adn. 1; 335, adn. 1.

³ Conc. Trid. I, 350, l. 33; 359, l. 30.

⁴ Eiusdem mores non minus acerbè, sed minus facete describit Massarellus Conc. Trid. I, 234, l. 26ss.

⁵ Conc. Trid. IV, 442; cf. 446, adn. 1 2.

ad unum omnes comprobavere, ut scilicet postridie praelati omnes ex coenobio monialium divae Clarae, sanctissimae trinitati <sacro, egrederentur suis insignibus pontificalibus ornati>^a cum urbis Tridentinae monachis, religiosi ac sacerdotibus, ac inter eundem s. spiritus gratiam invocantes templum cathedrale s. Vigilio dicatum accederent.

[Die 13. Decembris, dominica III. adventus.]

[Consessus primus.]

Congregatio (sessio) prima: Aperitur concilium.

Id vero postridie factum est, magnaue summorum virorum et matronarum nobilium, quae e finitimis locis ad sacrum hoc spectaculum Tridentum venerant, caterva comitante locum templi editiorem tabulis pineis concinnatum conscendunt. Ibi **card. de^b Monte** missae^c sacrificium fecit sub invocatione s. spiritus, idque ornatu, dignitate et cerimoniis pontificiis. Sub finem autem sacrificii, vultu ad episcopos et astantem populum conversus, synodo crucis signo protensa dextra facto benedixit unaque indulgentias omnibus ibi praesentibus a summo pontifice concessas denuntiari iubet, moxque ante altare assidet.

Et ecce frater ille Cornelius, **episcopus Bitontinus**, e suggestu longa oratione ad agendas Deo gratias pro concilii iam aperiendi promotione, fine successuque secundo omnes^e hortatur, et quod diem illum exoptatissimum nobis illucescere voluisset, ut tam obscuris e tenebris his temporibus <christianus orbis>^d ad lucem posset revocari¹.

Ascendit deinde **episcopus Feltrensis** duoque pontificis praelegit diplomata: alterum, quo nomine et loco pontificis concilio praesidere legati iuebantur², alterum, quo concilium aperire³. Excepta sunt item et illa ab ipsa^e synodo laetissime et cum gratiarum actione maiori, quam credere possit qui non viderit. Initium enim orbis restaurandi sanctissimum procul dubio tum elucebat, obscuratum (proh dolor!) paucorum tandem^f ambitione⁴.

Inter haec litteras Iacobi sive Didaci Hurtadi Mendocii, Caesaris in concilio oratoris, Venetiis febri quartana⁵ intercepti^{b5}, offert synodo **Alphonsus Zorilla**, et velut oratoris ipsius procurator postulat oratorem excusatum haberi, quod concilio non interesset — id enim per litteras postulabatur —, sibi⁶ exemplar eorum dari, quae eodem die in concilio fuissent transacta. Quae^k sine controversia facillime obtinuit⁶.

Iubet statim postea **card. de^b Monte** orationem, quam in hoc antea conscripserat, per^d secretarium concilii praelegere synodo. Eius autem summa erat de provincia sibi et praelatis omnibus decreta, rei⁷que magnitudine, concilii⁸que auctoritate et potestate, officio denique ac moderatione eorum, quibus res tantae committantur¹, omniumque affectuum rationem esse praecidendam et incorruptam sinceramque veritatem ob oculos statuendam, qua afflictis christianorum rebus succurratur. Utque omnium praelatorum suffragiis concilium apertum agnosceretur, rogat cardinalis ipse praesidens primus^m, an velint omnes id apertum censi⁷.

Responsumqueⁿ est consueto his consessibus^o more: placere id omnibus. Et petenti concilii **procuratori** exemplar eorum, quae eodem die gesta in concilio fuissent, est concessum.

Hoc itaque modo Tridentino concilio factum est principium.

In progressu iam quid quemadmodum quibus^p temporibus actum sit breviter complectamur. Fiet autem id commodissime, si ordine quo in conventibus acta sunt, memoratu digniora compendio ea potissimum coacervabimus, quae extra theologorum alter-

^a om. T¹ (add. T²).

^b BPL Del.

^c om. PL.

^d om. T.

^e BPL ista.

^f om. L.

^g PL quartuana.

^h PL interventi.

ⁱ L ac sibi.

^k T Quod.

^l BPL committuntur.

^m T¹ p³; T² prius.

ⁿ L Responsum.

^o BP concessibus.

^p T quibusve.

¹ Conc. Trid. IV, 521 ss; *Le Plat* I, 12 ss.

² Haec bulla secundo loco legebatur teste Massarello Conc. Trid. IV, 517; bulla ipsa est ibid. p. 393.

³ Non bulla de aperiendo concilio, quae lecta erat 12. Dec. (cf. supra p. 367, l. 44/45, adn. 4), sed bulla indictionis (dat. 19. Nov. 1544, Conc. Trid. IV, 385 ss) legebatur, cf. Conc. Trid. I, 404; IV, 517.

⁴ Quid sibi velint verba haec obscuriora v. infra p. 372, l. 16 ss et ad 1. Febr.

⁵ Quo profectus erat 11. Sept.: Conc. Trid. I, 265^b.

⁶ De Zorilla eiusque oratione ac mandato cf. Conc. Trid. IV, 517 s.

⁷ Oratio legitur Conc. Trid. IV, 519 s (cf. *Raynald*. 1545, n. 41; *Le Plat* I, 22).

cationes inter patres agitata sunt, e quibus apparebit, quo quid animo, qua pietate et religionis affectu in positionibus et quaestionibus multum iactatis^a statutum sit.

[Die Veneris 18. Decembris 1545.]

Congregatio generalis. Articuli de concilio et conciliaribus ordinandis. Oleastri Gallorumque praelatorum petitiones.

XVI.¹ kal. Ianuarii, die Iovis¹, praelati omnes coram legatis praesidentibus conveniunt initium facturi iis, quae a christiano populo desiderabantur, eisque a pontifice
5 per|indictionis concilii diplomata ut fierent iniuncta fuerant: ut haeresum scilicet pravi-
tates extirparentur^b, mores nostri temporis corruptissimi integritati restituerentur erigeren-
turque, profligatis denique christiani nominis hostibus protenderentur fines religionis nostrae.

Ad has itaque tam arduas res convocatis patribus praesidentes inprimis articulos aliquot proponunt excutiendos, in proximo conventu XI. kal. Ianuar. confirmandos.
10 Fuerunt ii potissimum ad vitae praelatorum constitutionem rerumque in concilio de-
gredientibus necessariarum procuracionem adducti^{c,2}, ut:

Deum precibus esse placandum; ieiuniis, elemosynis et aliis operibus piis insistendum;
caste, sobrie et pacifice vivendum;

utque praelati singulis septimanis faciant sacrificium;
15 ut concilium in accessu, recessu et sentiis dicendis sit securum atque liberum;
procuretur etiam, ut Tridentum advehantur vitae necessaria, et constituatur modus
in emendis, vendendis et conducendis quibusvis;

deputentur officiales concilii;

advocetur|medicus insignis;

20 constituatur aerarium a summo pontifice ad ea, quibus concilium carere non pot-
est, comparanda;

distinguantur sedilia in loco consessibus^d deputato pro dignitate et gradu quorumlibet;
statuatur sedentium ordo;

declaretur^e qui et^f quomodo suffragari poterint^g definiendo^h an consulendo;

25 in quolibet concilii consessuⁱ sit concio;

quae in conventibus tractanda sunt, prius excutiantur [et decernatur], quomodo id
et per quos [sit tractandum];

demum statuatur, quid in proximo consessuⁱ sit decernendum.

His propositis articulis³ legati praelatos hortantur, ut sui memores officii in animum
30 inducant, quantum oneris susceperint, quid concilium possit, ad quid tanto temporis
intervallo sollicitatum et nunc convocatum sit. Ad ea diligenter esse animadvertendum,
quid observantiae summo pontifici, quid Caesari christianisque regibus sit exhibendum.
Habendam quoque rationem praelatorum absentium, quos non paucos tum adventare
constabat.

35 Quibus admoniti consiliorum maturitate et prudenti animorum temperatione suas
proferunt^k sententias, suntque articuli cum ea legatorum admonitione benigne a prae-
latis¹ suscepti.

Et mox frater **Oleaster Lusitanus**, instituti s. Dominici, ante alios Lusitaniae
et episcopos et theologos Tridentum ad concilium praemissus, regis sui litteras synodo
40 porrexit, postulans se pro legato tantisper haberi, dum qui ex Lusitania venturi erant
adessent⁴. Iubet synodus litteras^m eas — idiomate Lusitano scriptas — eum latinas
facere, et fore paratam responsionem addidit.

Vixdum abscesserat Oleaster⁵, cum **Galliarum praelati** a synodo petunt, ne ante
procedatur in negociis a concilio susceptis, quam et legati⁶ et episcopi Galli adessent,

^a *L* agitatis.

^b *PL* extirparentur.

^c *sic libri.*

^d *BP* concessibus; *T* confessionibus.

^e *libri* declarantur.

^f *om. T.*

^g *sic.*

^h *T* diffiniendo.

ⁱ *BP* concessu.

^k *L* proferant.

¹ *BPL* legatis, sed certe corrigendum ut scripsimus.

^m *om. BPL.*

¹ Immo XV, qui fuit Veneris, cf. Sever. et Mass.

² Articulos integros v. Conc. Trid. I, 354 s; IV, 533 s; cf. I, 6, l. 4 ss.

³ Animadvertendum est, etiam Pratanum (similiter ac Massarellum) articulos ipsos non plures numerare quam 17, et hortationem illam pro corollario habere, cf. Conc. Trid. IV, 533, adn. 2 et infra Seripandi commentarium ad hunc diem.

Concilium Tridentinum. II.

⁴ Litterae leguntur Conc. Trid. IV, 426; cf. ibid. 534 ss; I, 7, 19 ss.

⁵ Pratanus ac Massarellus rectum ordinem videntur servare, cum prius Oleastri, postea Gallorum postulationes ponant, Severolus vero perperam oppositum ordinem habeat, cf. Conc. Trid. IV, 536, adn. 3.

⁶ i. e. oratores, cf. l. 40 huius paginae et infra p. 370, l. 9.

quos in itinere tunc aiebant esse. Quibus responsum est: synodum id nulla omnino ratione facere posse quod postulerent, neque tanti esse, ut ob paucorum incertum adventum quod incoeptum foeliciter fuerat, diutius protraheretur.

Durius itaque postulatis Gallorum repudiatis¹ eo die conventus dimissus est in XI. kal. Ianuarii.

5

[Die dominica 20. Decembris 1545.]

Petitio Gallorum de intermittendis deliberationibus.

¹⁴ Die autem dominica XIII. kal. Ianuarii episcopi Galli quod in proximo conventu fuerat denegatum, per libellum supplicem (in solemnissimis locis post sacrificium factum) sedis apostolicae legatis praesidentibus oblatum idipsum iterum postulant, ut scilicet agenda intermittantur usque ad legatorum regis sui et Galliae praelatorum adventum². Interrogantur, an ut hoc peterent regis sui expressum habeant³ mandatum. In genere dumtaxat se habere affirmantibus non privatim, sed in proximo conventu eis respondere decreverunt⁴.

[Die Martis 22. Decembris 1545.]

Respondet synodus petitionibus Gallorum. Oleastro locus denegatur. Admittitur Dominicus Sotus. Pacecechi cardinalatus. Articuli examinantur.

XI. kal. Ianuarii, die Martis, Gallorum petitio, etsi paulo mitius, non minus tamen quam antea fuerat, a synodo reiecta est, nisi quod^b moderatius responsum est: Concilium prompte semper obsecuturum regi Chr^{mo} in rebus honestis et quae in honorem¹⁵ ac publicam utilitatem cederent. Nunc autem progrediendum esse in quibus initium fecit synodus, cum non tam ardua tractentur, quam se ad illa praeparant^c. Posse igitur^d regis legatos ante appulisse, quam de rebus maioris momenti quid^e decerneretur⁴. Quibus¹⁵ dictis consopitus eorum animus primos impetus facile remisit.

Item et Oleastro lectis regiis litteris, quibus rex promptitudinem promovendi²⁰ concilii eique obsequendi pollicebatur, synodus locum quem petierat in conventibus aperte denegavit, manifestius regis mandatum et magis expressum ad hoc requirens; legatos autem Lusitanos locum ubi venirent quem et dignitas et honor exposcerent sortituros⁵.

Tunc accedens frater Dominicus Sotto, Dominicanus et prior Salmanticensis^f,²⁵ cum mandato ab ordinis sui vicario generali, ut vicarii absentis nomine conventibus inter- esset, a synodo in eum locum admissus est et statim consedit⁶.

Pervenerunt eodem die⁷ ad praesidentes^h cardinales Roma litterae significantes Petrum Pacheco, episcopum Iahenensem, cardinalitia dignitate honestatum esse. Et quamvis nondum allatum esset diploma, a latere legatorum collocatur eique tanquam³⁰ cardinali honores deferuntur⁸.

Articuli in primo conventu a legatis praesidentibus propositi, ut hoc die confirma- rentur, partim recepti sunt, et ii maxime, qui ad morum constitutionem pertinebant, ut¹⁶ ieiunare, facere sacrificium et id genus; aliiⁱ partim ad proximos conventus dilati, ut de suffragiorum ratione, de officialibus statuendis, distinguendis sedilibus et id genus ad³⁵ concilium in genere pertinentes.

Dictus [est] dies proximo conventui secundus mensis Ianuarii⁹, quo praecipue de decreto in primo consessu promulgando erat^k agendum.

^a T haberent. ^b T quid. ^c L corr. praeparent. ^d T itaque. ^e L aliquid.

^f BL Salmaticensis; T¹ Salamantian.; T² Salamantic. ^g libri inserunt qui.

^h B praesidente (error typographi). ⁱ T praemitt. praesertim. ^k sic libri.

¹ Non ita aspere repudiabantur, cf. Conc. Trid. I, 7, l. 12 ss; IV, 536, l. 14 ss; l. 17 s huius pag.

² Libellus tradebatur iam 19. Decembris; cf. Conc. Trid. I, 355, l. 35; IV, 536, l. 24.

³ Cf. Conc. Trid. I, 8; IV, 536 s.

⁴ Responsum legitur Conc. Trid. I, 358, l. 29 ss; IV, 537, l. 13 ss.

⁵ De Oleastro v. supra p. 369, l. 38 ss. Ordo rerum a Pratano mutatur, cum teste Severolo (Conc. Trid. I, 9, l. 20 ss) prius de Soti petitione, postea de

Oleastri tractatum sit. Cf. Conc. Trid. IV, 537, adn. 2.

⁶ Cf. Severolum Conc. Trid. I, 9, l. 10 ss; Massarello IV, 537, l. 21 ss. De ipso Dominico Soto IV, 537, adn. 3.

⁷ Teste Massarello (Conc. Trid. I, 356, l. 14 ss) legati iam 20. Decembris nuntium acceperant.

⁸ De Pacecco cf. supra p. 342, adn. 3.

⁹ Est error Pratani; congregatio indicebatur in diem Martis 29. Decembris, alia habebatur 4. Ian.

[Die Martis 29. Decembris.]

De admittendis abbatibus et generalibus, et ad quam vocem admittendis. Quo modo et a quibus decreta sint conficienda. Promotiones praelatorum exquirendae, ut ordo sedendi constitutur.

Postridie kal. Ianuarii, die sabbati¹, primum ad legatorum factam rogationem de tribus s. Benedicti abbatibus in conventum admittendis multa ultro^a citroque disceptata sunt. Negarunt plurimi concilium admittere abbates, eo^a quod eorum numerus episcopos longe excedat; et erant nonnulli, qui huius instituti abbates eo^a, quod ipsi
5 singularis incumbat animarum cura, admittendos censerent. **Card. Polus** Britannus, legatorum praesidentium unus, qui abbatibus favebat, dum sententiarum diversitatem videt, impetrat a synodo, ut isti tres in conventus admittantur, et quoad suffragandi vim et modum postmodum frequentiori episcoporum praesentia decerni debeat. In proximo nihilominus conventu² mota denuo de abbatibus quaestione statutum est, ex singulis
10 ordinibus singulos dumtaxat abbates esse admittendos, tribus illis s. Benedicti iam extra ordinem admissis. 17

Quaesitum deinde³ est, quid virium haberent suffragia seu censurae eorum, quos ordinum generales vocant, definiendi an consultandi. Nihil tamen ea in re decretum est, sed generales ipsi in sua auctoritate relictis sunt.

15 Omissa vero de abbatibus, generalibus eorumque suffragiis disceptatione coeptum est agi de decreto atque investigari^b, qua ratione id esset conficiendum⁴. Postularunt praesidentes legati sibi decreti conficiendi curam demandari, ita tamen, ut facta et per se, ut vocant, extensa decreta postea synodus approbare^c et de eis statuere haberet^d. Repugnarunt acerrime ex praelatis nonnulli, volentes ubi haec fierent etiam
20 episcopos adesse, atque ea constantia, ut graviter commotus **primus praesidens** non sine stomacho contentiosa atque aspera in quosdam verba contorserit. Eius tamen acerbitatem non pauci rationibus solidis et modestioribus retudere^e. Inter quos episcopus **Astoricensis** praecipue gravibus argumentis bilem eius confregit⁵. De sententia tandem
25 decreta confici et extendi debeant per legatos praesidentes, ad hoc tamen praesentibus^f episcopis. 18

Sedata ea contentione nuncupati sunt a synodo praelati, qui legatis assisterent in conflando decreto proximo consensu promulgando⁶.

30 Nuncupati et tres alii, quibus datur negotium investigandi praelatorum antiquitates, ut habita antiquitatis et dignitatis^g ratione in subselliis ordine suo collocari possent^h. Eisdem etiam tribus praeterea iniunctum est, ut et theologos et laicos praestituant, qui consensibus interfuturi sint in rei gestae memoriam et testimonium.

Atque his peractis e conventu eo die discessum est.

^a om. T.   ^b PL investigatum.   ^c L approbaret.   ^d T deberet.   ^e BPL retrudere.

^f BP praesidentibus, TL recte praesentibus; quae correctura facile fiebat nec de meliori codice quem habuisset Le Plat cogitandum est.   ^g L dignitatis et antiquitatis.   ^h L possint.

¹ Cf. p. 370, adn. 9.

² i. e. in congregatione 4. Ianuarii habita, cf. Severolum Conc. Trid. I, 16, l. 6 ss.

³ Pergit referre de congregatione 29. Dec. habita.

⁴ Quamquam Pratanus et de die huius congregationis errat, quam 2. Ianuarii fuisse vult, et votum Asturicensis episcopi 4. Ianuarii dictum huic congregationi ascribit, nihilominus litem de conficiendis decretis re vera 29. Decembris fuisse credendum est. Nam cum de imminente sessione esset sermo, certe etiam de decretis in ea publicandis agebatur, et postquam praelati ad formandum cum praesidentibus decretum ab his deputati hoc onus recusarant (Conc. Trid. IV, 538, l. 12), legati se solos decretum esse confecturos videntur professi esse, conciliares vero qui iam eo minus contenti erant, quod legati ius deputandi praelatos sibi solis vindicassent (cf. Conc. Trid. I, 10, l. 5 ss; IV, 540, l. 16 ss), postulasse, ut in congregatione ipsa illud conficeretur. Significatur haec lis etiam a Severolo p. 10, l. 12 ss 36 ss; cf. Acta, Conc. Trid. IV, 540, l. 21. Illud *omissa* . . .

disceptatione non ita intellegendum censeo, quasi controversia de decretis faciendis post illam orta esset, immo etiam inter illam potuit fieri. Ceterum non omnino negaverim, maxime quia infra (l. 27 s huius pag.) de praelatis deputatis narratur, Pratanum rem in congregatione 22. Decembris factam (Conc. Trid. I, 9, l. 31) perperam tribuere proximae, 29. Dec. habitae. Ubi Pratani relationes de his temporibus discrepant a reliquis fontibus, non nimia fides illis tribuenda, cum minus bene eum meminisse nec certis fontibus uti appareat. De adventu procuratorum Ottonis card. Augustani ex. gr. nil narrat. Cf. infra p. 374, l. 35 et adn. 4; p. 375, l. 4 et adn. 2.

⁵ Pratanus non bene videtur distinguere hanc congregationem ab alia, 4. Ianuarii habita (de qua iam supra [l. 8 ss] narraverat), in qua locutus est Asturicensis. Sed fieri potest ut etiam 29. Decembris locutus sit.

⁶ Haec deputatio facta erat iam in congregatione 22. Dec., sed deputati onus recusabant, Conc. Trid. IV, 538, l. 12, cf. adn. 4 huius pag.

1546.

[Die lunae 4. Ianuarii.]

Decreta approbantur, de titulo autem disceptatur, deinde de eligendis officialibus.

Pridie nonas Ianuarii, die lunae, decretum promulgandum legitur convocatis una patribus. Inquisitisque singulorum sententiis ab uno omnium ore comprobatur, nisi quod plerisque decreti ipsius caput minutius imperfectiusque visum est, nisi adderentur ea verba: *Sacrosancta Tridentina synodus universalem ecclesiam repraesentans*. Quin etiam
 10 haec omnino adiungi debere valide cum aliis quibusdam contendebat **Fesulanus** episcopus, Braccius Martellus Thuscus. **Legatis** autem nil minus his convenire temporibus propter Lutheranorum offensiones, qui viginti episcopos universalem ecclesiam repraesentare clamitarent, affirmantibus strenue quidam^a reluctati sunt. Cumque iam rationibus efficacissimis in patrum sententias descendere legati cogerentur, Beatissimi Patris prae-
 10 texunt auctoritatem, nec se posse nisi illo mature consulto hoc statuere.

Quo audito dici non potest, ut patrum vultus immutatus sit. Iam totius synodi aliam cerneret faciem: nam^b ex eo manifestum esse poterat legatos praesidentes nil re ipsa liberum synodo permittere. Exclamavere quidam: non expectandam esse cum pontifice deliberationem ad ea, quae concilii auctoritas constitueret^c; alias libertatem, quae synodo debetur, esse nullam.

Concoquere id non potuit **card. Cervinus**¹ animadvertens, quantum id suae opinionioni adversaretur et saeculi huius pontificum auctoritati detraheretur; pontificem quippe
 20 |Romanum (quem futurum se Paulo III defuncto astronomicis rationibus iampridem est vaticinatus) in negotiis omnibus summum et extremum esse alias affirmaverat. Verecunde tamen (ut apparebat) exorsus dicere, de concilii potestate cautius quam vere plura^d
 20 locutus, ad causas, ob quas illa verba *universalem ecclesiam repraesentans* iudicaret non interponenda, progressus est, ubi sinuosis orationis flexibus se involvens vocem immoderatus et animum erexit, atque ita erexit, ut manifeste agnosceres ab ambizioso affectu eius dicta proficisci. Omni denique temperatione ablegata inquit sibi praestitutum, nulla omnino ratione sententiae patrum accedere, nisi prius cum summo pontifice negotium
 25 hoc communicaret atque super eo deliberaret plenissime^e.

Quam ob rem gravem incurrit synodi reprehensionem. Postmodum itaque dictorum poenitudine ductus in proximo conventu retulit sententiam suam a patribus intellectam
 25 |non fuisse; esse enim concilium liberum, nec se id negasse^e unquam, sed voluisse pontifici ea^f, quae in synodo agerentur, significata eiusque voluntatem intellectam.

Quid multis? Super eo additamento: *universalem ecclesiam repraesentans* varie
 30 in synodo digladiatum est. Statuitur tandem, illud additamentum huic primo decreto non praeponendum^g, ad evitandas offensionum causas, quas ut innumeras ita sane frigidas legati praesides^h adducebant³; in aliis tamenⁱ decretis aut inserendum, aut a synodo per-
 35 spicue^k decernendum, quam ob causam omitti debere videretur.

Comprobato in reliquis decreto quaeritur de nuncupandis officialibus. Voluere legati omnem eam curam in summum pontificem reiici, qui sumptum sustineret. Erant qui pro concilii libertate a patribus ipsis nuncupandos arbitrarentur. Verum in iis synodus
 22 legatis tandem obsecuta est, praesertim quia de officialibus agebatur, qui arcanorum concilii minus conscii forent, ut de cantoribus, viatoribus, ianitoribus, notariis et proto-
 40 notariis⁴. Electus tunc est Sebastianus Pighinus, qui et Romanae curiae auditor, ut in

^a PL quidem.^b T insert et.^c L statueret.^d BPL pauca.^e T negare.^f om. T.^g T proponendum.^h T¹ praesides; T² praesidentes.ⁱ T autem.^k T praecipue.

¹ Falso Pratanus nominat Cervinum, cum certe, ut ex verbis in parenthesi positis (l. 18 s) apparet, de primo praesidente cogitaverit. *Ehsses*, Conc. Trid. IV, 543, adn. 4 animadvertit ex his verbis colligi posse, Pratani libellum regnante Iulio III demum esse scriptum; quod de eis saltem dixerim, quae intra parenthesim leguntur quaeque postea possunt esse inserta; librum ipsum nos alia occasione (Revue d'histoire ecclésiastique t. V [1905], p. 791) a. 1547 exaratum esse cum V. Andrea diximus. Cf. Prolegomena.

² Cf. Conc. Trid. I, 13, adn. 1; IV, 543, adn. 4.

³ Sed causam haud futilem a Tridentino allatam secuti sunt fere omnes, Severolus Conc. Trid. I, 14, l. 38 ss.

⁴ Tamen de secretario eligendo legati postridie scribebant Farnesio, concilium ipsum hunc velle nominare, addendo: *il che essendo cosa di poca importanza et consueta nelli altri concilii non ci pare che se lo devi [corr. pro possa] negare*, Druffel, Mon. Trid. n. 292, p. 315.

posterum patrum suffragia inquireret et observaret, et Hercules Severolus concilii procurator designatus. Electi quoque duo notarii, alter ex cardinalis de Monte primi praesidis, alter vero ex card. Cervini familia¹. Post quorum electionem disceputationibus defatigati synodum dimisere.

[Die Iovis 7. Ianuarii.]

Secundus consessus.^a

Contio episcopi S. Marci. Admonitiones primi praesidentis. Episcopus Castellimaris legit bullas et decreta. De titulo decretorum.

- 5 VII. idus Ianuarii, die Iovis postridie epiphaniae, secundus habetur consessus (^bsessionem vocant). In eo episcopus Castellimaris sacrificium fecit de spiritu sancto, episcopus S. Marci diserte iuxta ac pie concionatus est, deplorans nostrorum temporum infelicitatem, morum et religionis crudelissima vulnera graphice ob oculos statuens, incitans patres ad religionis reparationem^c, et populum ad meliorem vitam².²³
- 10 Absoluta oratione^d peractisque^e ceremoniis consuetis primus praesidens **card. Del Monte** ad patres verba fecit de suo praelatorumque officio, et qua animi temperatione fauste incepta omni deposito affectu transigenda essent³. In eam sententiam cum multa dixisset, ad preces cum patribus prostratus spiritus sancti gratiam invocavit.
- 15 Mox autem Ioannes Fonseca, episcopus **Castellimaris**, e suggestu pronunciat primum pontificis diploma, cuius superius mentionem fecimus⁴, quo vetabatur ne quis episcoporum vel daret aliis vel ab aliis acciperet^f ad concilium suffragia. Legit deinde diploma apertionis^g concilii in primo consessu susceptum. Postremo decretum recitat, quod vitam ecclesiasticorum ad dignos Deo cultus revocat, ad preces, poenitentiam, eleemosynas, ieiunia, vitae sobrietatem et honestatem, sedulam denique meditationem
- 20 concilii rite celebrandi commonefacit, ut videre est in decretis publicatis⁵.
- Comprobatum omnium patrum suffragiis decretum suscipitur promulgaturque. Solus²⁴ episcopus **Fesulanus**⁶ in initio decreti dixit ea verba desiderari: *universalem ecclesiam repraesentans*.
- Diplomata etiam et^h lecta et quaedam non lecta rata habentur et a patribus suscipiuntur.
- 25 Tempus consessus tertii constituitur ad 4. diem mensisⁱ Februarii. Postremo laudibus et gratiis Deo decantatis consessus dimittitur.

[Die Mercurii 13. Ianuarii.]

Congregatio generalis. Disceptatur de titulo decretorum.

- Idibus Ianuarii, die Mercurii, convocatis praelatis ut decreto futuri consessus viam praestruerent^k, legati <principium fecere>¹ graviter et acerbe conquerentes se offensos, et dicentes se^m molestissime ferre praelatorum quorundam in sententiis pertinaciam, qui
- 30 primum decretum comprobare noluerint nisi additis iis verbis: *universalem ecclesiam repraesentans*. Primus vero praesidens indignabundus eos omnes compellat, quam²⁵ fronte viginti tres episcopi hoc postularent⁷.
- Statim subsecutus **Cervinus** cardinalis Lutheranos ait non esse de nostro, hoc est catholicorum, gremio, atque magnaⁿ cum offensione excludi, si hoc addatur⁸.

^a T in marg., rel. om.   ^b L perperam insert primam.   ^c L restaurationem.   ^d L concione.
^e L et peractis.   ^f TPL recipiet.   ^g T aperitionis.   ^h T etiam hic insert quaedam.
ⁱ om. BPL.   ^k L praestituerent.   ¹ T¹ principium fecere, quod T² corr. principium verba fecere.
^m om. T.   ⁿ om. L.

¹ Ex cardinalis de Monte familia erat Claudius della Casa, secretarius primi praesidentis, cf. Severolum Conc. Trid. I, 5, l. 26; 15, l. 9. Alter notarius, Nicolaus Driel, non ex Cervini, sed ex Pighini familia erat, l. c. p. 15, l. 10. Nescio an Pratanus cogitaverit de secretario, Cervini familiari, Massarello. — Ceterum cf. Conc. Trid. I, 18, adn. 2.

² Cf. Conc. Trid. IV, 557—561; Le Plat I, 32—38.

³ Admonitionis auctor erat Polus, cf. C. T. IV, 548².

⁴ Supra p. 366, l. 1 ss; cf. Conc. Trid. IV, 444, adn. 2.

⁵ Omnes hae scripturae leguntur vel citantur Conc. Trid. I, 554 ss.

⁶ Conc. Trid. I, 17 et IV, 556 etiam alii eiusdem

sententiae erant. Faesulanus episcopus et a Pratano et ab anonymo illo apud Druffel, Mon. Trid. n. 295, p. 321 (cf. Conc. Trid. IV, 17⁴ 18²; IV, 556⁴) ideo videtur solus nominari, quia ipse acerrime id postulabat.

⁷ Eadem fronte hoc poterant postulare illi viginti tres episcopi, qua universalis concilii auctoritate pollebant et decreta universalem ecclesiam obligantia edebant. Sed cf. Conc. Trid. IV, 565, adn. 3.

⁸ Ceterum non nimium Cervini de Lutheranorum a concilio absentia dolorem futurum fuisse apparet ex suffragiis in transferenda synodo ab eo datis. De eius oratione cf. Conc. Trid. I, 374—377.

Card. **Polus** superbum ingressum ait esse, si haec addantur verba^{a 1}.

Alii item^b multa adduxere.

Quae omnia praelati diligenter ponderantes animadvertunt callidam praesidentium astutiam, qua^c pontificis auctoritatem supra concilium elevare^d nitebantur; tum et hoc illos moliri, ut conciliorum Basiliensis et Constantiensis decreta infirmarentur. Litigiose 5 itaque illis sese opposcentes praelati eorum^e fucata magis quam speciose valida^f argumenta nullo fere negotio infregere, eandem ipsam auctoritatem viginti episcopos in spiritu sancto legitime congregatos habere affirmantes et comprobantes, quam haberent et mille. De Lutheranis autem nil esse metuendum, ut qui iam pridem ab ecclesiae 10 gremio sese alienaverint. Initium praeterea decreti^g superbum dici non posse in eo praesertim, cui humanum ingenium nil simile excogitare possit. Elatius illud^h apostolorum posse censi: *spiritui sancto et nobis*^{h 2} <etc.>^a.

His et id genus efficacissimis rationibus sic irretiti praesidentes, ut elabi non possent, cum synodo eam in sententiam convenere, ut inseratur decretis *oecumenicum*, quod non multum diversam a verbis aliis vim cum obtineat, minus etiam prima facie videtur 15 offendere³.

Atque his conventus proximus in diem lunae subsequentem est indictus.

[Die lunae 18. Ianuarii.]

Congregatio generalis. Utrum a dogmatibus an de moribus sit incipiendum. Constituuntur tres praelati ad mandata cognoscenda.

XV. kal. Februarii, die lunae, propositum est patribus a primo praesidente, essetne a moribus reparandis, an a dogmatibus incipiendum, dogmata vocans decreta seu placita sanctorum patrumⁱ in sacras litteras.

Ad hoc cum praelati varie respondissent, Christophorus **Madrutius cardinalis**, episcopus^j et princeps Tridentinus, <a moribus>^k prudenter statuit auspicandum. E diverso 27 **alii**, quibus rei publicae cura remissior erat et quorum fortassis arbitria ex legatorum voluntate dependebant, dogmatum certitudinem primum volebant constitui. **Alii**, temporatoris iudicii, rationem utriusque simul haberi — <Feltrensi autore>^d.

Maluissent quidem praesidentes legati a dogmatibus inceptum, quo maturior esset concilii exitus, quem dogmatibus constitutis in procinctu fore confidebant ob Germanorum exinde nascenturam rebellionem in Caesarem, si quid ante comitia Ratisponae habita ab oecumenica synodo Germani condemnati rescinderentur ab ecclesia Romana, aut Caesarem concilium ante prorogaturum, quam admissurum dogmatum tractationem, ne eius 30 omnia in Germaniis^l acta non sine periculo despiciatui haberentur. Inter autem deliberandum sentientes praesidentes suam sententiam suffragiorum multitudine oppressum iri, huius rei definitionem in alium conventum prorogarunt.

Constitutis deinde tribus episcopis, qui mandata^m absentium episcoporum cognoscerent, praecipue Othonis Truchses cardinalis, episcopi et principis Augustaniⁿ procuratorum, an recipiendi essent, - - -ⁿ.

^a om. L.

^b T ita.

^c BPL qui.

^d om. BPL.

^e BPL illorum.

^f L vera.

^g L istud.

^h T Nobis et sp. s.

ⁱ om. T.

^k T amoribus.

^l PL Germania.

^m T mandatas.

ⁿ certe aliquid est omissum, lacuna tamen nusquam indicata.

¹ Gravissimam causam legati adducunt in litteris 6. Ianuarii card. Farnesio missis: «per la memoria che danno, legendole [quelle parole] del resto di quel decreto Constantiense et Basileense, dove prima furono apposte, et acciochè non gli fusse ancor dipuoi venuto voglia delli susseguenti, cioè: *habens potestatem immediate a Deo, cui quilibet, etiam papalis dignitatis, obedire tenetur* etc.» (Druffel, Mon. Trid. III [München 1887], n. 292, p. 317.) Cf. Conc. Trid. IV, 571, adn. 3.

² Act. apost. 15, 28.

³ Hoc iam in congregatione 4. Ianuarii habita Pighinus proposuerat et card. de Monte laudaverat: Conc. Trid. I, 14, l. 18 ss; cf. litteras legatorum adn. 1 citatas. Sed quod idem Pighinus dixit: in sessione 13. Decembris habita decretum esse, *oecumenicum concilium indictum esse et iurisdictionem habere*, minime

legitur in decreto ab *Ehes* (Conc. Trid. IV, 520, l. 5) nunc edito; cf. ibid. p. 543, adn. 3.

⁴ Othonis Truchses duo procuratores iam 16. Decembris 1545 Tridentum advenerant (Conc. Trid. I, 352, l. 17 ss), et iam 19./20. Decembris legati nuntiarant Romam se eis respondisse «che questi siano ammessi a scusare, consultare et accettare quel che si farà in concilio, ma non a determinare.» Deinde in congregatione 29. Septembris procuratores idem responsum acceperunt, Severolus Conc. Trid. I, 9, l. 38; IV, 540, l. 13. Pratanus ergo et hic et infra p. 375 l. 4/5 parum distinguere videtur inter episcopum Augustae Vindelicorum et episcopum Augustae Praetoriae, cuius excusatio mense Ianuario videtur prolata esse et 22. Ianuarii in congregatione ut legitima acceptabatur, Severolus p. 21, l. 33; Conc. Trid. IV, 572, l. 6.

Antequam autem dimitteretur conventus, primus praesidens, velut aculeum in praelatorum animis relicturus, varie colligatis argumentationibus suo modo concludit: esse omnino a dogmatibus incipiendum¹.

[Die Veneris 22. Ianuarii.]

Congregatio generalis. Admittuntur certi procuratores. Disputatur de ordine procedendi; decernitur de dogmatibus et moribus simul esse tractandum. Litterae pontifici et principibus scribendae episcopo S. Marci committuntur.

XI. kal. Februarii, die Veneris, retulere constituti tres episcopi de mandato Othonis card. Augustani²: procuratores eius cum mandato esse suscipiendos. Et statim, post lites verius quam disputationes, aliorum praelatorum procuratores nullos cum mandatis admittendos esse, nisi legitime impeditorum, idque dumtaxat ut contra eos in contumaciam ne^a procedatur, non ut suffragari in concilio <per alium>^b possent, statuitur³.

Acto igitur de mandatis primus praesidens ad praecedentis conventus quaestionem 10 revocatur. Mox itaque **Tridentinus** cardinalis quam in alio conventu protulerat (a moribus scilicet reparandis esse exordiendum) tanta <facundia, tanta iudicii>^c integritate et pietate confirmavit sententiam, ut in eam magnam praelatorum partem ituram animadvertens **primus praesidens** reliquos non sit passus ordine solito sua suffragia prosequi; verum interrompens ac desperans se id, quod a card. Tridentino fortiter ac pie 15 adeo structum^d erat, in totum destruere posse, debilitare saltem <magna ex parte>^e insigni contentione studuit, ita sibi tamen temperans (quo si non integrum, at eorum saltem quae contendeat partem consequeretur), ut diceret: si gravius^f foret patribus a dogmatibus solis^b incipi, antequam de morum ratione constitutum esset, ab utrisque posse exordiri, ut aequali via et dogmata certa restitui et mores boni reparari possent.

20 Eam primi praesidentis^g sententiam reliqui duo legati^b suis praeter ordinem rationibus communiunt, velle se disserentes imprimis a dogmatibus solis initium fieri. Tandem, ne obstinati soli multorum rationibus adversari viderentur, eo tandem deveniunt ut concederent: si gravius^f a dogmatibus incipi videretur, ab¹ utrisque aequa ratione agi posse.

Praelati non pauci quamvis pie et docte perorassent mores primo reformandos, 25 vincit⁴ tamen primi praesidentis temperat asententia, statuiturque esse de utrisque simul tractandum.

Hac soluta contentione proponit **primus praesidens** non abs^k re fore, si synodus per litteras pontifici gratias ageret pro concilii apertione¹; Caesari supplicaret, ut concilium progrediens tueretur et ab omni imminente malo vindicaret et conservaret; scribendum et reliquis^h regibus christianis, ut suarum ditionum praelatos mittere et concilium 30 provehere dignarentur. Earum autem litterarum conscribendarum provinciam Coriolanus Martyranus, episcopus S. Marci, etsi accepit dimisse, pie certe non minus quam diserte confecit⁵.

[Die Martis 26. Ianuarii.]

Congregatio generalis. Patres distribuuntur in tres classes. Agitur de proroganda sessione, sed decernitur eam esse habendam. De faciendis in ea.

VII. kal. Februarii, die Martis, praelati omnes in tres ordines sive classes distributi 35 sunt iuxta numerum legatorum praesidentium, coram quibus singulis singulae classes ea viderent et cognoscerent, quae postea a tota synodo paratius^b stabiliri et constitui possent. Quia vero instabat proximi consessus dies neque decretum adhuc ullum ordinatum erat^m, quibusdam consessus diem prorogari volentibus, ex plurium tandem ponderatis delibera-

^a T non. . . ^b om. BPL. ^c T facundia iudicique. ^d T statutum.
^e T quae contendeat (cf. l. 17). ^f L gratus. ^g T praesidis. ^h T add. praesides.
ⁱ sic libri. ^k T ab. ¹ T apertione. ^m T fuerat.

¹ Quod nec cum *Druffelio* (Mon. Trid. p. 334, adn. 3) negaverim, nec tam dilucide et austere dictum esse crediderim, ut vult Pratani.

² Cf. p. 374, adn. 4. Pratani relatione minus accurata de 29. Dec. 1545, quo die procuratores in congregationem mittebantur (sed ad vocem consultivam tantum, non decisivam), ostenditur auctorem de duobus primis concilii mensibus non bene meminisse.

³ De procuratoribus admittendis cf. Pauli III litteras

ad legatos concilii 5. Dec. 1545 datas Conc. Trid. IV, 443 n. 340, et p. 444 adn. 2. *Druffel*, Karl V, part. 3 (München 1883), p. 60.

⁴ Cf. Massarellum Conc. Trid. I, 384, l. 21. Illud *fiu vinta* (cf. ibid. p. 389, l. 10) iam ibid. p. 930 recte interpretati sumus, corrigendo adn. 4 p. 384 (cf. *Ehses*, Conc. Trid. IV, 571, adn. 4).

⁵ Cf. Scripandi iudicium infra in eius Commentariis ad 29. Ianuarii.

tionibus non prorogatur, sed pro decreto ordinando assensum est, ut haberetur^a catholicae^b fidei confessio approbatioque quatuor conciliorum¹; citationes etiam absentium episcoporum; ratio deinde scribendi ad christianos principes; postremo decerneretur et confirmaretur a^c dogmatum et morum ratione agendum simul esse. Cura extendendi haec^d in decreto Pighino datur.

Decretum paulo post ordinatum per viatorem ad praelatos mittitur, ut ante cognoscerent et <de eo>^e deliberarent, quam sententiam dicerent. De eo enim die Veneris sequenti coram legatis praesidentibus in conventu erat referendum.

[Die Veneris 29. Ianuarii.]

Congregatio generalis. Agitur de epistulis ad principes mittendis.

IV. kal. Februarii, die Veneris, patribus ad firmandum^f decretum convocatis primus praesidens [dixit] se haec^d differre in diem lunae sequentem², et velle iam de iis agi quae in promptu erant, de litteris scilicet ad principes mittendis. Legit eas synodo episcopus S. Marci, qui et conscripserat. Praelati alii addenda, alii vero^g adimenda, alii vero nescio quid <in iis>^h desiderabant ad personarum decorem pertinentia. Inter caetera movetur et quaestio de subscriptione et obsignatione litterarum, nec id quidem sine iniuriosis^a rixis. Voluit episcopus **Castellimaris** (sicut factum est in concilio Constantinopolitano in litteris Agathonis pontificis ad Constantinum imperatorem³) omnium episcoporum subscriptione litteras obfirmari et signo concilii in hoc facto obsignari. Contumeliose legati in hoc episcopo obstitere. **Primus praesidens** (ut in bilem natura estⁱ proclivior) iubet episcopum sua episcopali dignitate contentum esse et permittere, ut cardinales etiam sua fruuntur^k; principes enim aliam obfirmationem obsignationemque non requisituros, quam legatorum praesidentium. Ea res in alium conventum est reiecta.

Turbateque hic conventus et habitus et dimissus est, neque in ullo amplius conventu litterarum facta est mentio. Dubitantibus autem patribus, missae fuissent necne, compertum est missas nunquam fuisse⁴.

[Die dominica 31. Ianuarii.]

Adventus litterarum pontificiarum.

Pridie kal. Februarii, die dominica, praesidentibus legatis per litteras praecipitur a summo pontifice, ne decreti partem illam¹ sinant promulgari, in qua continebatur agendum una de moribus et dogmatibus, et quo iure quaque iniuria ad hoc disturbandum contenderent⁵.

[Die lunae 1. Februarii.]

Legati Tridentinum et Giennensem cardinales astute in suas partes trahunt, ut decreti suppressioni assentiant.

Postridie itaque, ubi^m diluxisset, praesidentes conventum eo die indictum ob negotia graviora habendum non esse praelatis denuntiari iubent. Ipsi ad Tridentinum cardinalem se conferunt eoque Iahenensem etiam cardinalem convocant⁶.

Iam commentum nobile, christianum, sedis denique apostolicae ad concilium legatis dignum animadvertit, lector. Sanctissimi homines et quos (si modo verborum fulminibus

^a L habetur.

^b T catholica.

^c sic.

^d L hoc (in P et hoc et haec legi potest).

^e om. EPL.

^f T obfirmandum (cf. l. 20).

^g om. T.

^h T ignominiosis.

ⁱ T erat.

^k L fruarentur.

^l L ullam.

^m L cum.

¹ Rectius Severolus (I, 25, l. 7): «Nonnulli probabant, ut Nicenum symbolum decreto firmaretur, alii, ut quatuor prima concilia, alii, ut octo firmarentur. Nihil tamen conclusum est.»

² Causa erat, quod mane eiusdem diei legati acceperant litteras card. Farnesii, quibus decretum de simul procedendo improbatur et a solis dogmatibus incipiendum esse declarabatur (*Druffel*, Mon. Trid. n. 306, cf. 307; cf. Conc. Trid. I, 392, l. 13), cf. *Druffel* n. 310; Conc. Trid. I, 25, adn. 2; IV, 573, adn. 1.

³ Significantur litterae synodales ab Agathone

pontifice cum universis synodis subiacentibus concilio apostolicae sedis ad imperatorem Constantinum Pogonatium eiusque fratres missae et a 125 episcopis subscriptae, *Manzi* XI, 234—286; *Harduin*. III, 1074 ad 1115. Cf. *Hefele*, Conciliengesch. IV², 257 ss.

⁴ Causa legitur Conc. Trid. IV, 574, adn. 2; cf. *De Leva*, Carlo V, t. IV, 132; *Druffel-Brandi* p. 520.

⁵ Hoc praeceptum iam 26. Ianuarii acceperant, cf. adn. 2, sed denuo dabatur litteris Farnesii 27. Ian. datis et 31. Ian. acceptis, *Druffel*, Mon. Trid. n. 312. Cf. *Ehser*, Conc. Trid. IV, 571, adn. 3.

⁶ De hoc conventu cf. Conc. Trid. I, 399, l. 22 ss.

habenda est fides) iurares spiritui sancto familiares esse^a, sed quid dico familiares? immo vero eis | spiritum famulari, ut sibi — in orbis reliqui religionisque perniciem — gloriae paululum a perditis aliquot debeatur atque ad pontificatum, cui uterque avidissime inhiat, fiat iter promptius, in extremam christianismi calamitatem non eos pudet christianae religionis^b statum Caesarisque ipsius adhuc dubias res ambitione sua manifestum in discrimen praecipitare, quod procul dubio christianorum cervicibus imminebat, nisi tantum incendium card. Tridentini prudentia restinxisset.

Iam vero quid boni isti praesidentes (Ioannem Mariam <et Cervinum dico>^c)¹ hac in re pie gesserint prosequamur. Romanus summusque pontifex scripserat nolle se^a — nescio qua ratione — in decreto exprimi, quod de moribus et dogmatibus una esset agendum. Isti vero, quasi^a id a synodo alia ratione quam mendaciis extorqueri non posset, ea tantum gloriae spe ducti, quam se consecuturos arbitrabantur, si soli reliquam | synodum elusisse omnibusque astute imposuisse viderentur atque aliquando gloriarentur, — praeter animum atque mandata^e pontificis Tridentino cardinali exponunt praesidentes^f: se in mandatis a pontifice habere, ut e vestigio diem dicant protestantibus. Attonitus ea voce Tridentinus cardinalis inquit neque hoc in christianorum rem facere, nec^g acceptum Caesari fore ante comitia Ratisponae^h habita; praeterea hinc Germanos exasperatum iri, quos decentius et aequius foret lenire. Praesidentes autem legati, suo more simulant, aiunt se his rationibus ob Caesaris observantiam Germaniaeque utilitatem acquieturos atque effecturos, ut ea citatio differretur. Necessarium tamen una esse proximi consessusⁱ diem prorogari aut decretum uti confectum erat non legi. Cumque litterae ad christianos principes scriptae iam fuissent, nondum satis convenisse, an locus Romanorum regi ante regem Galliae vel econtra^k deberetur. Quare ne et hinc oriretur aliqua | offensio, additamenta ad confessionem fidei catholicae in decreto posita amputanda esse, ut citatio simul et occasio citandorum evitaretur; et alia longe absurdiora.

Tridentinus porro^a et Iahenensis cardinales — ob ardentem in Caesarem utriusque affectum eiusque Maiestati, quae se cum reipublicae salute ita coniunxit, ut sine alterius incolumitate salva altera esse nequeat, ingens obsequendi studium <atque desiderium>¹ — falli <se de>^m industria patiuntur, concesso legatis eo quod postulabant, solam (inquam) fidei confessionem in decreto legendam ac firmandam, reliqua rescindenda.

Hoc tam egregio commento cum Tridentinum et Iahenensem cardinales suam in sententiam incautos pertraxisse secum gestirent praesides, existimarentque hoc reliquis episcopis non tam facile per se, quam per^a illosⁿ inculcari posse, effecere^o, ut cardinales ipsi vocatis ad se episcopis persuaderent, Caesaris et Romanorum regis gratia decreti eam partem omitti. Utque^p de praelatorum ea in re sententia^q | certiores legati fierent, privatim episcopos ad ordines suos coram se singuli vocant eisque veluti iam a cardinalibus persuasis et sine tergiversatione assensuris rem ipsam aperiunt². Hispani aliquot

^a om. T.   ^b T reipublicae.   ^c T dico Cervinumque.   ^d BPT: Isti quasi vero id a s. L.: Isti vero, id a synodo quasi alia ...   ^e T mentem.   ^f sic; oblitus erat illius Isti.   ^g T neque.
^h T Ratisponensia.   ⁱ BPL conventus (cf. Druffel, Mon. Trid. 359^a).   ^k L contra.
^l om. L.   ^m PL sese.   ⁿ BPL alios.   ^o L effecerunt.   ^p T ut.   ^q L sententiae.

¹ Voce «legati» saepe de Monte et Cervinus soli intellegebantur, ut qui maxime concilium gubernarent, cf. Conc. Trid. I, 393, l. 42; 930 (corr. ad p. 393).

² Hanc Pratani narrationem Ehse (Conc. Trid. IV, 574, adn. 4) reiciendam censet, «cum vel ipse Druffel (Mon. Trid. p. 305 359 s) ei fidem habere haesitet.» Sed neutrius argumenta id probant. Nam cum Ehse dicat, de confessione fidei in sessione facienda 2. Februarii demum sermonem esse factum, ergo nondum 1. Februarii de additamentis ad confessionem (supra l. 24) dici potuisse, monendum est iam 26. Ianuarii (Severolus p. 25, l. 7: nonnulli probabant, ut Nicenum symbolum decreto firmaretur; Pratani p. 376, l. 1: assensum est, ut haberetur catholicae fidei confessio) hac de re esse tractatum. Ceterum si Pratani reliqua decreta, quae initio publicanda videbantur, brevitatis causa additamenta ad confessionem vocat, minime dicit hanc confessionem iam tum decretam fuisse, sed loquitur ex statu rei perfectae — unde nomen Epilogus. Illud vero Druffelii: nus-

Concilium Tridentinum. II.

quam eorum, quae narret Pratani, vestigium inveniri in epistulis legatorum, quis non videt esse futile? Num expectari potest hos exposuisse Farnesio omnes artes, quibus in exequendis Pauli III mandatis usi essent? Ceterum cum dicant de Giennensi: *ha preso assunto di far capace la banda imperiale, che così comple al servizio di S. M^{te}*, nonne apparet legatos simile quidquam cardinali dixisse? Neque contra Pratani narrationem Druffel obicere debuit, timendum fuisse legatis, ne ministri imperiales postea hac re uterentur; nam certe sub altissimo silentio ut cardinalibus imperialibus, ita per hos Caesaris ministris illa narratio concedebatur, quae ne vulgaretur ipsorum intererat, cum alias ut proditores secretorum vituperati essent, neque aliud secretum eis amplius commissum esset. Levissima denique est haec ratio Druffelii: cum brevi antea Madrucii sententia, protestantes invitandos esse ut venirent ad concilium, reiecta esset (18. Ianuarii, Severolus p. 21, l. 1), non verisimile esse legatos ei de mandato pontificis, quo protestantes citandi essent,

praelati, non ignorantes praesidentes monstri aliquid alere fucumque ab eis factum cardinalibus, quin etiam commentum hoc esse, quod de citandis protestantibus ferebatur, fortiter et intrepide legatis praesidentibus obstitere¹.

[Die Mercurii 3. Februarii.]

Congregatio generalis. Legati fallaciae arguuntur ab Hispanis, quod decretum iam perfectum suppresserint. At legatorum sententia vincit.

III. nonas Februarii, ultimo ante consessum die, iam sibi <persuadentes legati>^a, decretum eo quo ipsi^b constituerant modo a praelatis esse suscipiendum, eo quod propter angustiam temporis immutari non posse videretur, in generali patrum conventu **primus praesidens** instructissime reiterans mutati decreti causas concludit se existimare id omnibus iam a Tridentino et Iahenensi cardinalibus fuisse^c persuasum.

Praelati vero quidam, simulatione et dissimulatione omni^d abiecta, palam et ingenue synodo professi sunt subolere sibi, quid fallaciae strueretur a legatis praesidentibus. **Astoricensis** et **Pacensis** | episcopi cum audito et viso decreto resectam eam partem agnoscerent, quae ab universa synodo fuerat statuta, ut scilicet de dogmatibus simul cum morum reformatione tractaretur, praesidentibus libere vafritiem et fallaciam, quam patribus in synodo intenderent, obiecere, et quod, si non aperte, certe ex insidiis pro libidine sua quidvis ratum irritumque haberent. In quam sententiam et **alii quidam** praelati locuti sunt.

Commoventur primo **praesidentes**; remisse tamen aiunt illudere se nemini, verum sincere et sine fallacia vel insidiis factum, quod ea decreti pars recisa fuerit, neque id obscurum esse Tridentino et Iahenensi cardinalibus, quibus a capite negotium exposuerant. Placide itaque concludens primus praesidens, non sine urgenti ratione factum id fuisse in Caesaris et Romanorum regis gratiam, ad suffragia devenire voluit; non enim dubitabat, quin a se starent plura numero.

Et sic meliorum sana consilia oppressa sunt multitudine suffragiorum fucatorum^e, iuxtaque | praesidis voluntatem sola catholicae fidei confessio in decreto firmata est, et praestitutus^f dies quarti consessus ad diem Iovis post quartam dominicam quadragesimae subsequens.

[Die Iovis 4. Februarii.]

Consessus tertius.

Legitur fidei professio. Pauci praelati improbant titulum decreti.

Pridie^g nonas Februarii consessus tertius habitus est loco et ceremoniis^h consuetis. Sacrificium fecit archiepiscopus Panormitanus, concionatus est frater Ambrosius Catarinusⁱ Senensis^k, Dominicanus^l. Peractisque de more ceremoniis e suggestu decretum pronunciavit archiepiscopus Turritanus, quod continebat fidei confessionem, quae passim in ecclesiis decantatur, scilicet *Credo in unum Deum*¹.

Placuit decretum omnibus praelatis^m, nisi quod **Fesulanus, Caputaquensis et Pacensis** dixerunt initium sibi displicere, eo quod principio deessent illa verba *universalem ecclesiam repraesentans*, quorum verborum loco ex plurimorum consensu additum erat *oecumenicum*.

Denunciato denique proximi consessus die Deoque psalmis collaudato omnes abiere.

^a T praesidentes leg. persu.

^b BPL sibi.

^c L esse.

^d om. L.

^e L fucatorum suffragiorum.

^f L praestituta.

^g T Postridie.

^h L caeremoniis.

ⁱ LT Catharinus.

^k om. T.

^l T add. etc.

^m L patribus.

narrasse. Nam quis non videt aliud esse invitare aliquem iudicaturum, aliud invitare iudicandum vel condemnandum?

Certe ex Pratani libello, quo Madrucii animus nobis exprimitur, colligi potest, qualiter primo in aula cardinalis Tridentini et inter praelatos imperiales legatorum narratio intellecta sit. Legatos ad verbum ita dixisse nemo credet; at eos non omnia imperialibus aperuisse, sed potius ancipiti quadam explicatione usos esse, neque negandum neque crimini eis dandum censeo; nam re vera, si ex pontificis

mandato a dogmatum tractatione esset inceptum, oportuisset in limine concilii protestantes cum sua doctrina damnari. Quodam iure ergo legati — consequentiam mandati pro mandato ipso sumentes — dicere potuerunt se habere in mandatis, *ut e vestigio diem dicant protestantibus*.

¹ Id faciebant in classibus coram singulis praesidentibus 2. Februarii habitis (cf. ex. gr. congregationem coram Cervino habitam Conc. Trid. IV, 576, l. 19 ss), deinde in generali congregatione 3. Febr.

² Orationem v. Conc. Trid. IV, 582—586; *Le Plat* I, 46—52.

[Die lunae 8. Februarii.]

Congregatio generalis. De recipiendis libris sacris. — Congregationes particulares de eadem materia.

VI. idus Februarii, die lunae, praelati | congregantur ut constituent, quid in proximo ⁴¹
consessu foret decernendum. Proponuntque suo more legati praesidentes: commodum
sibi videri, ut de sacris litteris recipiendis approbandisque agatur, quod tametsi in aliis
iam conciliis factum esset, quoniam^a tamen pleraeque hoc tempore sacrarum litterarum
5 particulae reiicerentur ac repudiarentur, non esse hoc praetermittendum velut funda-
mentum fidei et ecclesiae catholicae, de quo si ambigeretur, totum aedificium corruere
esset necesse. His accedere quod Erasmus¹, Caietanus² nonnullique alii recentiores ca-
tholici de quibusdam scripturae partibus addubitaverint. Quocirca reipublicae christianae
conducere summeque esse necessarium, ut de litteris sacris ante omnia constitueretur,
10 ne quis eo posthac temeritatis et audaciae recidat, ut de litteris divinis secus quam par
est sentire ausit.

Variabant praelatorum sententiae, aliis rem tam indubitam in dubium vocari de-
bere expedire negantibus, si basim^b hanc non disiectam, | non subversam, sed conser- ⁴²
vatam vellent, aliis vero hoc mitigantibus et sacras litteras, quatenus^a a protestantibus in
15 dubium vocatae essent, excutiendas censentibus. Non defuere qui integre^d omnia^e divi-
narum scripturarum monumenta et excuti et confirmari per synodum vellent, et non
modo scripturas confirmari, sed earum quoque auctores diligentissime notificari. Tandem^f
patrum^e omnium sententiis statuitur, ut de receptione scripturarum earumque auctorum
inquiratur^h et de illis in consessu stabiliatur privatim per decretum.

20 Rogatur deinde in classicis conventibus³ apud singulos praesides de modo ac via
in hac sacrarum litterarum materia procedendi, diuque disceptato plurimis consultum
videtur adversariorum rationes dumtaxat esse diluendas iisque respondendo statuendum,
quid certo esset de sacris scripturis et canonicis servandum.

[Die Veneris 12. Februarii.]

Proponuntur patribus articuli de sacra scriptura.

Pridie idus Februarii, die Veneris, postquam multum privatis in conventibus dis- ⁴³
25 seruissent, quomodo sacrae litterae essent recipiendae et qua methodo de illis inqui-
rendum, proposuere praesidentes articulos, quibus die lunae 15. eiusdem mensis erat
respondendum, an scilicet recipiendi essent omnes sacrarum litterarum libri in concilio
Florentino suscepti, essentque suscipiendi cum discussione etⁱ librorum et auctorum eorum-
dem, et quid in discussionibus observandum.

[15.—23. Februarii.]

In congregatione generali et in classibus tractatur de sacra scriptura et de traditionibus.

30 Tempore itaque praescripto responsum est a patribus, lateque in responso discus-
sionem super receptione sacrarum librorum prosecuti sunt. Disseruere praeterea super
authorum, de quibus dubitabatur^k, notificatione.

Quoniam autem de moribus reparandis una aliquid erat tractandum, cum diu iam
in classicis conventibus discussum id fuisset, an de traditionibus apostolorum in specie
35 seu^l genere agi deberet, priusquam de scripturarum abusibus definiretur, conventum
tandem est, ut in decreto servaretur ordo: primo de scripturis recipiendis, deinde de
apostolorum traditionibus | <postremo de sacrarum litterarum abusibus sanciretur. ⁴⁴

^a T¹ qm̄, T² quia. ^b L basin. ^c BPL quantum. ^d BPL integra.
^e BPL omnium. ^f BPL inserunt ergo. ^g L praelatorum. ^h L inquireretur.
ⁱ om. L. ^k BPL dubitatur. ^l BP ceu.

¹ Erasmus de variorum sacrae scripturae locorum
authenticitate dubitabat, ut de epistulae ad Hebraeos,
ad Ephesios, II Petri, Iudae, II et III Ioannis, Iacobi,
Apocalypsis, cf. S. Berger, La bible au seizième siècle
(Paris 1879), p. 60 ss; A. Bludau, Die beiden ersten
Erasmus-Ausgaben des N. T. (Freiburg 1902), 50 s.

² Caietanus cardinalis (cf. Conc. Trid. I, 32, l. 18,
adn. 1) epistolam ad Hebraeos Paulo abiudicabat
aliasque partes interpolatas esse dicebat, quare ab Am-
brosio Catharino acriter impugnabatur, cf. F. H. Reusch,
Der Index I, 447 ss.

³ inde a die Iovis 11. Februarii habitis.

Ad hoc vero statuendum, utque^a de traditionibus^b et abusibus disquireretur, et classice et generaliter convocatis patribus verbosius disceptatum est, quam huic nostrae brevitati recensere et prosequi conveniat.

[Die Veneris 26. Februarii.]

Congregatio generalis. De traditionibus cum sacra scriptura recipiendis. Deputantur patres ad formandum decretum.

VI.º kalendas Martias, die Veneris, duo in synodo agitata sunt. Statuebatur enim sacrarum litterarum receptio, cum una coeptum est agi de traditionibus, in quibus prae-
lati magna diversitate dissensere. Nam volebant alii de universis traditionibus una et
decretis ac decretalibus agi, alii de iis tantum^d, quae ab apostolis successione quadam
ad nos per manus devenissent. Primus itaque^e praesidens, qui totus in prima haerebat
opinionem, ut scilicet univ^ersae de traditionibus^f omnibus^g totoque^h iure pontificio statueretur,
videns sententiarum diversitatem, ut ea quae in controversia erant minori cum negotio
dissolverentur, voluit designatis aliquot episcopis hoc definiendum dari. Cui cum prae-
lati minus assentirentur, quae iam dudum in animo habebatⁱ occulta, hic aperuit, clami-
tans esse synodum, quae sub anathematis poena omnia pontificia iura sine exceptione
mandet recipi. Non negabant hoc patres, neque receptionem illorum^k esse^l abiiciendam
seu¹ repudiandam esse censebant, verum in tempus et locum idoneum id differendum
esse iudicabant et solum de traditionibus apostolorum illic tractandum, sicuti^m factum est.

Auditisque patrum censuris decreti conficiendi de actis illis, quae ad dogmata per-
tinebant, provincia commissa est archiepiscopis Turritano et Armachano, episcopis Ma-
terano, Pacensi et Feltrensi, quibus additus est frater Alphonsus de Castro Zamorensisⁿ.
Atque ita e conventu discessum, et multis postea diebus ob ludos et bacchanaliaⁿ con-
ventus intermissi sunt estque feriatum².

[1.—16. Martii.]

Congregationes variae particulares. Deputantur patres pro colligendis abusibus scripturarum.

Kalendis Martiis, die lunae, privatim apud legatos praesidentes incepere^o praelati
deliberare de ratione inquirendi abusum scripturarum. Convocatis igitur^p patribus iterum
III. nonas Martii, die Veneris, litigatum est, cuinam colligendorum abusum cura de-
mandaretur. Volebat primus praesidens hanc curam illis ipsis imponi, qui decreti de
receptione scripturarum et traditionibus conficiendi onus sustinebant. Diversum ab hoc
plerique sensere, et aliis electis praelatis datur negotium et abusus et sua remedia colligendi.

Convenere diebus singulis electi, disputantes suamque inter se quisque sententiam
proferentes dictaque sua patribus diiudicanda componentes^q usque ad XVI.^r mensis diem.

[Die Mercurii 17. Martii.]

Congregatio generalis. Proponuntur abusus collecti. Quaestio de scripturis in vernaculam linguam vertendis.

XVII. kal. Aprilis, die Martis^s, abusus et eorum remedia a designatis collecta legit
synodo Antonius Filioli^t, archiepiscopus Aquensis, Gallus^u, designatorum primus. Quat-
tuor abusus cum suis remediis fusius designati collegerant.

Primum <ut variis et exemplaribus>^v deinceps et translationibus non utantur legentes,
docentes et disputantes. Remedio fore, si una tantum reciperetur editio, quam veterem
illam vulgatam esse volebant.

Secundum abusum, ne incorrecti^v <aut depravati>^w codices legantur, sed unus rite
expurgatus proponatur, idque opera summi pontificis.

^a BPL ut quid. ^b om. PL. ^c libri Undecimo, qui esset 19. Februarii, quo die congregatio non est habita nec fuit dies Veneris. Sed optime conveniunt quae supra narrantur in 26. Februarii, qui re vera fuit dies Veneris. Quare errore librarii XI. kal. coniecerim corruptum esse ex VI. kal., quod scripsi.

^d PL tandem. ^e om. T¹, add. T². ^f T traditi ossibus. ^g om. T. ^h PL toto.

ⁱ BPL habuit. ^k BPL eorum. ^l BL ceu. ^m BPL sicut. ⁿ L Bachinalia.

^o L coepere (B incoepere; P in-[finis versus]coepere). ^p T ergo. ^q T componebant. ^r T XV.

^s T Martii. ^t L Sitholi. ^u BPL variis ut exempl. ^v T incorrepti. ^w L depravatique.

¹ Deputatio sex praelatorum iam decreta erat in congregatione particulari 23. Februarii habita, cf. litteras legatorum 24. Februarii datas apud Druffel, Mon. Trid. n. 348, p. 395. Cf. Conc. Trid. I, 496, adn. 9.

² Sed minime feriatum est a deputatis, cf. l. 28, et 5. Martii habebatur etiam congregatio generalis.

³ Errat Pratani; congregatio habebatur die Mercurii XVI. kal. Aprilis.

Tertium contra eorum temeritatem, qui sacras litteras ad suum arbitrium contorquent et facilitatis praetextu contra receptum^a ab ecclesia sensum^b eas interpretantur, ut cautum sit et statutum.

Quartum coercendam esse typographorum licentiam, qui pro sua voluntate typis quidvis excudunt, saepe falsa pro veris supponentes. Remedium autem huic temeritati fore, si cohibeantur typographi, ne quid aut vendant aut excudant non examinatum et ab episcopo seu^c metropolitano permissum.

Lectis his abusibus eorumque remediis iubentur facere decretum, quod postea legit episcopus **Bitontinus**, et proluxa oratione exposuit, quibus de causis eos^d abusus et illa remedia eo pacto ordinassent¹.

Prolatum est synodo aliud quoque decretum de receptione scripturarum et traditionum. Et statuit synodus, patres utriusque decreti exemplar describi curarent viderentque mature, ut parati in proximo conventu super utroque breviter censuras proferre possent².

His [peractis]^e tum patres | e conventu discessissent, nisi **Iahenensis** cardinalis eos⁴⁸ remoratus^f interrogasset, cur designati inter abusus etiam sacrarum litterarum in vulgares linguas translationem non recensissent. Responsumque est, id ipsum inter eos^d propositum suffragiorum numero reiectum fuisse. Urgebat nihilominus et obstinate contendebat card. Iahenensis, id inter abusus praecipue collocandum esse. Modeste tamen in vernaculas linguas traductione verba facienda, seque pio affectu hanc in sententiam trahi; fore enim quamplurimis gravi offenculo, si vel inter abusus haberetur vel tolleretur. **Iahenense** autem non minus instanter quod postularat repetente designantur a synodo quidam episcopi, qui de eo negotio coram patribus acriter disputarent. Inter quos episcopus **Castellimaris** copiose discrimina errorum, qui ex transfundendis in vernaculas <seu^c vulgares>^g linguas sacris litteris provenirent, enumeravit. Diversum tamen sentientibus partibus Tridentini cardinalis concessum | est a synodo, ut nihil ea de re⁴⁹ statueretur.

[Die sabbati 27. Martii.]

Congregatio generalis. De recipiendis libris sacris et traditionibus.

VI. kal. Aprilis, die sabbati, habitis antea multis^h classicis conventibus de utroque decreto suscipiendo, patres dicere coeperunt censuras de decreto, quo statuebatur libros sacros recipiendos, item et apostolorum traditiones. Alii autem aliud varieque sentiebant quidam addendum, quidam vero adimendum. Qua varietate acⁱ sententiarum diversitate factum est, ut nihil pluribus diebus statueretur.

[Die Iovis 1. Aprilis.]

Congregatio generalis.

Pridie kal.³ Aprilis convocati patres^k de abusibus et ordinato decreto sententias dixerunt, nec quicquam^l explanate est constitutum.

[Die sabbati 3. Aprilis.]

Congregatio generalis. De abusibus sacrae scripturae; de versionibus.

Tertio deinde nonas Aprilis de utroque decreto multa inter patres agitata sunt, in decreto de abusibus nonnulla etiam correctata; determinatumque a patribus, unam duntaxat editionem vulgatam sacrorum librorum admittendam esse. Cui sententiae multum

^a libri recepta.   ^b T sensu; BPL sensa.   ^c B ceu.   ^d L illos.   ^e om. codd.
^f T remoratus.   ^g om. T.   ^h L nullis (in P facillime ita perperam legitur).
ⁱ T et.   ^k insert T³.   ^l L quidquam.

¹ Severolo teste (Conc. Trid. I, 37, l. 25) episcopus Bituntinus eadem fere, quae ab Aquensi recitata fuerant, longiore orationeque sermone recensuit, additis rationibus, quibus deputatio ad singula ita ordinanda mota est, deinde legit decretum, i. e. illos abusus cum

remediis — aliud decretum non tam cito compositum esset —, cf. Massarellum Conc. Trid. I, 514, l. 32.

² Hoc decretum post congregationem patribus videtur esse traditum, cf. Massarellum Conc. Trid. I, 515, l. 7.

³ Re vera congregatio fuit ipsis kalendis Aprilis.

dique refragatus est Tridentinus cardinalis. Quia vero in eodem decreto continebatur, ut libri depravati vel ab^a auctore incerto scripti tollerentur, patres omnino ea^b verba expungi^c voluerunt, quia multos constat esse | codices et depravatos incertique auctoris, quos e medio tollere esset religio^d.

Dum haec de salubriter statuendis decretis in synodo tractantur, Tridentum 5 venit celebri comitatu Franciscus a Toletis, Caesaris ad concilium <legatus et orator>^e 1, collega Didaci Hurtadi Mendocii, qui tunc Venetiis quartana febris conflictabatur. Exceptus is est a praelatis non sine maximis et amplissimis gratulationibus.

[Die lunae 5. Aprilis.]

Congregatio generalis. Comparatio secundi oratoris Caesarei. Decretum de scripturis et traditionibus.

Nonis Aprilis, die lunae, lectum est synodo mandatum Francisci a Toletis, item et mandatum Didaci Hurtadi Mendocii eius collegae, quod eorum uterque in eam rem 10 habebat a Caesare. Ut vero in patrum conventum admissus est Franciscus, orationem a se antea conscriptam synodi secretario tradit^f praelegendam^g, in qua sui adventus rationem Caesareaeque Maiestatis erga concilium animum declarabat. Felicem autem adventum illi precatus primus praesidens inquit, se eius orationi per scripta responsurum.

Et mox decretum de scripturis et traditionibus prolatum^h non sine dissensionibus 15 eoⁱ adducitur, ut ultimam | ei manum imponere^a praesidentibus legatis committeretur. Reprehensus tunc fuit in amarulentia episcopus Clusiensis, qui impietatem verbis decreti inesse aiebat, ubi de sacris litteris et traditionibus dicebatur *pārī pietatis affectu*; dicta tamen postea revocavit.

[Die Martis 6. Aprilis.]

Congregationes particulares. Decreta examinantur.

Postridie^k nonas Aprilis ad classes vocati patres — viso primum responso quod a 20 legatis ordinabatur Francisco, oratori Caesareo, facileque comprobato — ad decreta examinanda sese convertere. Alterum iussu praesidentium praelectum singulis quasi patribus placuit; alterum, de abusibus, excutiendum et accuratius videndum in conventum proximum relinquunt.

[Die Mercurii 7. Aprilis.]

Congregatio generalis. Prorogatio sessionis proponitur, sed non placet. Decreta acceptantur. De accusanda contumacia absentium.

VII. idus Aprilis, die ante consessum ultimo, eo quod pauca discussa et declarata 25 haberet synodus, agitur a legatis praesidentibus de die consessus prorogando. Patres alieno id animo excipientes omnino consessum postridie haberi voluere. Quo statuto rogatur, an de sacris litteris^l et apostolorum traditionibus tantum, et non de abusibus decretum foret promulgandum. Utrumque promulgari | vult synodus, alterum autem de- 30 cretum diligentius videndum legatis praesidentibus et iis, a quibus primo ordinatum fuerat, proponitur.

Tandem constituto quinti consessus die in diem Iovis post pentecosten, XV. kal. Iulii, de praelatorum absentium accusanda contumacia facta est rogatio. Accusari plurimis placuit, multum dique refragante Tridentino cardinali, qui Germanos episcopos excipi volebat; cuius et iam^m partes Franciscus orator cum nonnullisⁿ aliis praelatis tuebatur. 35

[Die Iovis 8. Aprilis.]

Consessus quartus.

Mandata oratorum. Decreta approbantur. Accusatio contumaciae differtur. Contio generalis Servorum.

VI. idus Aprilis quartus habetur consessus. Sacrificio missae ab archiepiscopo Turritano facto concionem habuit generalis Servorum, nec sine magna multorum offen-

^a om. T.   ^b L illa.   ^c T expugni.   ^d sic B.   ^e T et pater, 2. m. orator.

^f T tradidit   ^g T perlegendam.   ^h T probatum.   ⁱ om. BPL.   ^k T pridie.

^l L insert (etiam P habuerat primo, sed punctis suppositis delendum indicat, quod neglexit scriba) tantum (quod nihilominus etiam post traditionibus habet).   ^m BPL et.   ⁿ T nonnulli.

¹ Advenit 30. Martii (cf. Conc. Trid. I, 530, l. 12), privatim visitavit legatos 2. Aprilis (ibid. 532, l. 15).

sione¹. Peractis deinde a primo praesidente ceremoniis leguntur mandata a Caesare Francisco et Iacobo oratoribus data. Recitatur postea et oratio Francisci oratoris, quam ipse nonis Aprilis synodo obtulerat; cui etiam statim per scripta a praesidentibus responsum est. 53

5 Venitur postmodum ad decretum de suscipiendis sacris litteris et apostolorum traditionibus deque abusibus scripturae. Lecta haec omnia a synodo rata firmaque habentur. Quia vero accusationi contumaciae praelatorum absentium Tridentinus cardinalis una cum Francisco oratore adversabatur, ad integra denuo praelatorum suffragia reditum est, prorogataque accusationis actio unaque significatum: synodum ut et alia plurima, ita et 10 hoc Caesari libenter concessuram, ne accusatio illa ei in Germaniae rebus impedimento esse aut scrupulum afferre posset.

Indictio deinde quinti consessus die, ut superius dictum est, antequam discederetur in disceputationem a quibusdam illa revocata sunt, quibus generalis Servorum in publica coram patribus concione multos offenderat. Sed cum res prolixior et solutu difficilior 15 videretur, quam temporis brevitās admitteret, in proximum ab eo consessu patrum conventum ea excutienda reiecta sunt². 54

[Die lunae 12. Aprilis.]

Congregatio extraordinaria. De contione generalis Servorum. — Incipiunt deliberationes de peccato originali.

Pridie idus Aprilis, die lunae, in celebri patrum conventu^a, ad quem et frater Alphonsus de Castro⁴ extra ordinem vocatus est, tractatum est de concione, qua Servorum generalis plerosque laeserat. Episcopus Castellimaris et frater Dominicus 20 de Sotto, <uterque Hispanus>^b, mordacissimis in eum verbis invecti in eius oratione errorum seminarium apparuisse contendebant. Patres de contentione <et offensione>^c hac cognitari nonnihil iam contentionibus accensum generalem iubent concionem recitare, quam antea^d habuerat. Tergiversabatur^e primo generalis, conquerens sibi ab episcopo Castellimaris^f iniuriam factam; se namque ab eodem nulla prorsus ratione Hussitam 25 vocatum esse. Hoc autem illi obiecerat episcopus eo quod in concione quandam invisibilem ecclesiam fingeret. Nunquam tamen id protulisse dici potest, sed alio atque alio sermonis colore^g ecclesiam inquirens hoc prae se ferre visus est. Ideoque insultans episcopus Castellimaris se rationibus validissimis generalem Hussitam esse convictum 30 gloriabatur. Generalis invitus quasi concionem recitat multorumque morsibus petitur, quod exemplar ipsius concionis petentibus aperte denegaret. Praesidentes incommodum inde gravius ac scandalum veriti, ac solliciti ut negotium celaretur, fratrem Dominicum de^h Sotto ibi in patrum concilio generali placide verba facere eique errorem suum aperire voluerunt. Morem iis gerens frater generalem concionatorem non repugnantem argumentationibus suis Scoticis⁵ facile vicit atque adegit ad palinodiam.

35 Consopitis his turbis ad quinti consessus decretum accingitur synodus. Proponunt legati disputationem de originali peccato⁶. Consentiunt patres, moxque via seu^h modus disputandi statuitur a praesidentibus. Articuli de originali peccato maxime in aliis conciliis discussi, novis tamen nostri saeculi theologis contrarii, traduntur doctoribus disquirendi, ut declarati facilius a patribus constitui possent. 56

^a *T* coetu.

^b *om. T.*

^c *om. L.*

^d *L ante.*

^e *T tergiversatur.*

^f *BP Castellimari; T¹ Castelli Mani; T² corr. Castelli Maris.*

^g *T calore.*

^h *BP ceu.*

¹ Maxime Francisci de Toletō, idque totum ex relatione Soti, cui plurimum defert, cf. Massarelli Diarium III, Conc. Trid. I, 535, l. 20 ss; p. 536, l. 1 ss; infra ad 12. Aprilis. — De Augustino Bonuccio Servorum generali cf. Conc. Trid. IV in indice s. v. Servorum.

² Cf. adnot. praecedentem.

³ Sed non in congregatione generali; aderant teste Massarello legati cum deputatis abusuum, Conc. Trid. I, 535, l. 34 ss.

⁴ Alphonsus de Castro ord. Min. obs. († 1558), qui cum card. Pacecco Tridenti erat, plurima scripsit contra haereticos, cf. Hurter, Nomencl. II³ (Oenip. 1906), 1395.

⁵ Haec vox non potest significare Sotum esse Scotistam, cum ut Dominicanus fuerit Thomista; sed potius vult dicere quasi barbara, extranea fuisse argumenta, ut illud *Scotorum pulvis* concilii Valentini a. 855, c. 6, apud Harduin. V, 91; cf. Hefele, Conciliengesch. IV², 195. Praeterea Pratani videtur cogitasse de archiepiscopo illo Armacano sibi minime accepto, quem supra p. 367, l. 11 vocavit *Scotum et caecum*.

⁶ Quod ante 21. Maii factum non est, cf. Conc. Trid. I, 64, l. 2 ss. Articuli apud Theiner I, 109. Eodem tempore decretum de lectione et praedicatione tractabatur.

[24. Maii—16. Iunii.]

Theologi in suis conventibus articulos examinant, eorumque sententiae a patribus approbantur; de b. Mariae immaculata conceptione.

Theologi autem quatuor conventibus¹ variis disceptationibus ea de re suis finem imposuere atque in unam omnes venere sententiam. Discussi itaque ab ipsis theologis articuli ad patres deferuntur, in quibus post varias disputationes etiam^a episcopi consensere, praeterquam in uno, super quo acriter certatum est. Erat enim in decreto positum, quod omnes per originem carnis peccatum contraxissemus. Volebant autem plerique id apponi quidem, cum exceptione tamen deiparae virginis, aliis expressa illius mentio displicebat. Disputatum est in ea controversia aliquot conventibus, an scilicet sine peccato concepta praeservataque [sit]^b necne. Suffragiis tandem patrum statuitur temperatione aliqua id in decreto moderandum esse, ne virgo deipara in^c peccato ab origine carnis concepta decerneretur. Decretum a patribus ita comprobatum est, ut paucissimorum integra fuerint suffragia, et quae non aliquid in eo desideraverint.

57 Postremo sexti consessus dies indictus | est in quartum kal. Augusti².

[Die Iovis 17. Iunii.]

Consessus quintus.

Promulgantur decreta de peccato originali et de praedicatione.

XV. kal. Iulias, die Iovis post pentecosten, quintus habetur consessus. Sacrum solemne^d fecit episcopus Pientinus. Quo peracto et a primo praesidente factis ceremoniis Pientinus e suggestu legit decretum de originali peccato, et quoad mores de praelatorum officio^e in administrando suis ovibus verbo Dei. Protestati sunt plerique, se formae lecti decreti non consentire, pondere tamen et multitudine sententiarum ratum habitum et confirmatum est. Ad ultimum die sexti consessus in quartum kal. Augusti denunciato dimissus est consessus.

[Die lunae 21. Iunii.]

Congregatio generalis. Oratoris Caesaris postulatione non obstante de iustificatione agitur.

58 XI. kal. Iulii **primus praeses** rogat materiam de iustificatione disquiri ad sextum consessum, et quoad mores materiam de residentia. **Caesaris** autem **orator**, | Franciscus a Toletio, a synodo postulat inquisitionem de iustificatione differri ad Ratisponensium comitiorum finem³. Eius tamen postulatis leviter repudiatis de iustificatione agere incipiunt, ut scilicet citissime^f, ut semper cogitarant legati praesidentes, concilio finem expeditum facerent.

[Diebus 22.—28. Iunii.]

Congregationes theologorum de iustificatione.

Cum itaque pertinaces constituissent, ut de iustificatione in proximi consessus decreto ageretur, statim articulos theologis magistris excutiendos obiciunt, quo — universa iustificationis vi a theologis explicata — patres expeditius de illa statuerent. In octo ergo conventibus⁴ quadraginta plures magistri theologi disputarunt, quid sit iustificatio; quid per iustificari hominem intelligatur; quae iustificationis causae; quid efficiat Deus et quid requirat ex parte hominis; quomodo accipiendum sit *hominem iustificari*

^a BPL et.^b om. codd.^c om. T.^d L solenne.^e L hanc vocem ponit post verbo Dei, adito etc.^f PL certissime.

¹ Congregationes theologorum (minorum) 24. et 25. Maii habitae erant (Conc. Trid. I, 550; *Theiner* I, 109 s); deinde, postquam 28. et 31. Maii, 4., 5., 8. et 9. Iunii patres eadem materia occupati erant, iterum theologi 10. et 11. Iunii rem tractabant; denique praelati 14. et 15. Iunii decretum concluderunt. Cf. Massarelli *Diar.* III et *Acta*.

² Qui dies postea prorogatus est, cf. infra ad 28. Iulii.

³ Iam peccati originalis tractationem orator Caesaris differri postulaverat, cf. *G. de Leva*, *Storia doc. di Carlo V*, vol. IV (Padova 1881), 131 141 (145 s) 153.

⁴ In *Actis* (*Theiner* I, 159 s) et in Massarelli *Diario* III (Conc. Trid. I, 555 ss) de sex theologorum congregationibus refertur: 22., 23., 25., 26., 27. et 28. Iunii. Cf. Conc. Trid. I, 84, adn. 2; Massarelli ipse septem congregationes numerat, *ibid.* p. 562, l. 22.

*per fidem*¹; an et quomodo opera faciant ad iustificationem; item quid praecedat, quid 59 concomitetur^a, quid sequatur. De his omnibus theologi summa diligentia disseruerunt. Erantque inter eos, qui multum fidei tribuentes operibus detrahebant.

[Die Mercurii 30. Iunii.]

Ad IV. kal. Iulias² patribus de iustificatione articuli extensi et in tres iustifica- 5 tionis status diducti traduntur.

[Diebus 5.—23. Iulii.]

Congregationes praelatorum de eadem re. Rixa Cavensis et Chironensis.

In sexdecim³ continuis ex ordine conventibus praelati suas dixere sententias, inter quos aliqui <fidei virtutem>^b mirum in modum extollebant, episcopi praecipue **Vigorniensis** Britannus et **Cavensis** Neapolitanus, qui eo processit ad fidei encomia, ut dilectionem Dei vix^c necessariam esse diceret. Reprehensus a multis ab opinione discedere nunquam 10 voluit, quin insuper in proximo (cui ultimo interfuit) conventu productis in medium libris se atque opinionem suam pertinaciter tuebatur^d, cum, iam dimisso conventu, **Graeculus** quidam episcopus ei, et proterve quidem satis, obiecit, quod aut mirifice esset 60 contumax aut ea ipsa ignoraret, quae tanta contentione tuebatur. His dictis commotus episcopus **Cavensis** (ut sunt primi impetus extra hominis potestatem) a manibus non 15 sibi in tam frequenti et in spiritu sancto congregato conventu temperans episcopi Graeculi barbam corripiens illi caput ter quaterve quatit.

E vestigio **Caesaris orator** Franciscus postulat a praesidentibus, ut in reum animadvertatur. Ad rem autem tam novam praelati, qui iam tum^d abscesserant, concurrunt media de via. Cum autem hora iam tardior esset, quam de eo quid posset 20 statui, domumque iam se recepisset bona praelatorum pars, hora pomeridiana conventus indictus est, in quo statueretur, quid illa in re expediret. Visum itaque est reum in custodia habendum esse, donec a pontifice vel concilio de eo iudicatum foret. Levius 61 tamen, quam sperabatur reique indignitas videretur exigere, cum eo actum est. Nam synodus, existimans pro delicto magno praelato paululum supplicii satis esse, exutum 25 magistratu, quem summi pontificis in concilio internuntius gerebat^e, Cavensem in episcopatum remisit^f.

Auditis deinde^g patrum omnium suffragiis deputantur qui ex censurarum collatione et conciliatione decretum in consensu sexto promulgandum ordinarent^h.

Ordinatum decretum et extensum die Martisⁱ kal. Augusti synodo^j legitur^k. Cuius 30 exemplum patres sumpserunt, ut super praeviso sententias^h proferrentⁱ.

^a BPL comitetur.

^b T¹ fidem viventemque illius; T² fidem virtutemque illius.

^c T¹ nisi (T² corr.).

^d om. PL.

^e L dein.

^f loco huius vocis numerus videtur fuisse; recte dicendum erat: Veneris X. kal. Aug.

^g om. BPL.

^h T sententiam seu sententias.

ⁱ T proferent.

¹ Rom. 3, 28.

² Recte: pridie kal. Iul., cf. Severolum (Conc. Trid. I, 84) ac Massarellum (ibid. 557, l. 20 22).

³ Die 14. Iulii erat congregatio generalis *volentibus interesse*, cum loquerentur Ambrosius Catharinus, Bartholomaeus de Miranda et generalis capucinatorum (Massarell. Conc. Trid. I, 560, cf. Severol. p. 89), qua addita erant 17 congregationes, quot numerat etiam Massarellus p. 562, l. 22.

⁴ In cod. bibl. Palat. Vindob. 5561, f. 41 haec legitur epistula Seripandi a Monsr Santafelice, vescovo della Cava: «Perchè credo fermamente che V. S^{ria} voglia difendersi con la verità, con la verità risponderò a quel che me scrive per la sua de 22 del passato. Io per le gravi infermità qual ho havuta dopo 'l concilio, et per le altre imprese, alle quale è stato bisogno applicarme, tengo di quelle cose debolissima memoria. Due sole me ne sovengono pertinenti a V. S^{ria}. Una è che lei fu deputata con alcuni altri a raccogliere gl' abusi che se commettevano nella sacra scrittura, l'altra è che in una congregazione portò certi [corr. pro molti] libri catholici, ne i quali era scritto che per la

fede sola l'uomo se giustifica. Ma non saprei dire che sentimento lei se desse a questo modo di parlare. A me pareva chella volesse che non se dannasse assolutamente, per esser stato usato da i catholici. Ma di sì fatte cose non vi bisogna il testimonio mio, essendovi gl' atti, quali scriveva Mr Angiolo Massarello secretario del concilio. Et questo è quanto posso con verità rispondere alla sua, recomandandome sempre allei et pregando N. Sr Dio che aiute tutti i suoi giusti et honesti desiderii. Di Salerno 8. d' Agosto del LIX.»

⁵ Erat commissarius pro victu et hospitiiis procurandis. Cf. de eo Conc. Trid. I, 3, adn. 2 (sub finem).

⁶ De toto casu cf. Severolum Conc. Trid. I, 90 ss; Acta apud Theiner I, 190 ss; Massarelli Diarium III p. 561 s; 563, l. 34 ss.

⁷ In congregatione 15. Iulii archiepiscopus Armacanus et episcopi Bituntinus, Aciensis (de Nobilibus) et Bellicastrensis pro decreto conficiendo deputabantur: Acta apud Theiner I, 183^b; Massarellus Conc. Trid. I, 560.

⁸ Re vera 23. Iulii (qui erat dies Veneris) patribus

[Die Mercurii 28. Iulii.]

Congregatio generalis. Decernitur prorogatio sessionis. De transferendo concilio ob metum belli.

Pridie eius diei, quo considendum^a erat, V. scilicet kal. Augusti, cum censurae patrum adhuc nullae super decreto essent auditaе nec eo die audiri possent omnes, ⁶² **primus praesidens**, commendata^b praelatorum in decreto de iustificatione ordinando sedulitate ac diligentia, exposuit ex voluntate pontificis esse, ut omnino decerneretur; se^c tamen rogare synodum, ut libere decernere velit, quid factu optimum videretur. Quoniam^d autem tunc aberat alter praesidens card. Cervinus¹, suffragiis patrum determinatum est consessus diem prorogandum, quod tam brevi temporis spatio res tanti ponderis exacte cognosci non possent. De alio consessus die praefigendo^e cum varie aliquamdiu esset controversum, certi nihil determinatur.

Interea dum alii certum volunt praefigi consessus diem, alii e diverso aliud, episcopi aliquot de transferendo concilio verba fecere, proferentes metum belli a Caesare in protestantes suscepti atque^f Clausae arcem in Rhaeticarum Alpium angustiis natura et arte ⁶³ munitissimam ab hostibus interceptam²; patribus ideo concilioque extremum quasi discrimen imminere, nisi loco^g sibi consulerent, ineptissime praetexebant. Inter eos, qui seditiosae huius novitatis palmam affectabant, archiepiscopus **Corcyrensis** quas, bone ¹⁵ Deus, tragoedias non excitavit! Religatam is in Athesis ripa biduo, quasi unus omnium salutis protector, ratem detinuit, et quare detinuit? Ut in nullo periculo trepidationem omnibus incuteret legatorumque abeundi^h perditam excitaret libidinem. Totius vero tragoediae finis, ut facinore reipublicae perniciosissimo et pontificis iniret gratiam et galerum cardinalitum, quem disturbatoribus concilii propositum existimabat, ipse ²⁰ aucuparetur — incredibilis sane dementia et ne praesule dicam, certe homine tam barbatoⁱ indigna. Quam enim fieri quod sperabat posse existimare debuit^k in Tridentina civitate ⁶⁴ et quae principem haberet vigilantissimum, ad reipublicae etiam quietem sic perspicacem, ut¹ religioni et eius protectori, Caesari, adversa consilia^m saepius antea unus evertisset! Sed quid? ita in omnium animos invaserat haec pestis, ut ei nulla ratione mederi possent sancti ac religione accensi patres. Prudentia erga Tridentini principis retusa consiliaⁿ, abeundique ardor restinctus est, ipsaque rates^o, naulo soluto, secundo flumine delata, onere nullo alio quam nautis gravior. Indignari ac stomachari cum et praesidente et aliis plerisque^p Corcyrensis³. Sed quid faceret? Detecta enim iam erat astutia, et Iachenensis^q cardinalis cum Hispanis aliquot patribus ea in re viriliter pro republica et ³⁰ Caesare stetit. Primus vero praesidens suorum patrocinio suscepto facile tumultum omnem compescuit⁴.

Petita sunt postea quorundam suffragia de die prorogati consessus statuendo. De eo nihil statui volebat praesidens ob collegae sui card. Cervini absentiam. Erat enim⁶⁵ collega Roboreti, ubi Farnesius cardinalis febricitabat, neque ob aliud aegrotanti sic continuo aderat, quam ut discessum concilii moliretur⁵. Sine ullius itaque rei declaratione discessum est.

His fere diebus dux Octavius Farnesius auxiliares Romani pontificis copias XII milium peditum, equitum vero mille⁶, quibus Tridentinus cardinalis in pratis Matarellanis

^a L constituendum.

^b L commendato.

^c T sed.

^d T itaque.

^e T praestituendo.

^f T add. adeo.

^g sic libri; illico?

^h L hanc vocem habet post excitaret.

ⁱ PL barbaro.

^k T insert Corcyrensis.

¹ T insert et.

^m BPL concilia.

ⁿ L concilia.

^o T ratis.

^p T plenique.

^q T Iachenensis.

exemplar decreti tradebatur (cf. Acta apud Theiner I, 203^b; Massarell. Conc. Trid. I, 562. Verba decreti apud Theiner I. c.; epitome apud Severolum p. 93) nec lectum est in congregatione nisi die Veneris 30. Iulii, cf. infra ad hunc diem.

¹ Qui Rovereti cum cardinali Farnesio aegrotato erat, cf. infra I. 34; Massarellus Conc. Trid. I, 563, l. 26; Severolus ibid. p. 95, l. 1.

² Sebastianus Schaertlin 10. Iulii Clausam obtinuerat, cf. G. de Leva, Carlo V, vol. IV, p. 160 ss; G. Egelhaaf, Deutsche Geschichte II (Stuttg. 1892), 467 s.

³ Huc spectant quae card. Tridentinus in congregatione 30. Iulii dixit de praelato magis trepido et minus prudenti, Theiner I, 213^a infra.

⁴ Plura de his actionibus v. apud Severolum p. 96 s. Iam 15. Iulii Corcyrensis concilium transferri voluerat, ibid. p. 89, l. 34 ss. Cf. legatorum epist. Conc. Trid. I, 564¹.

⁵ Certe de translatione ibi fiebat sermo, sed ob eam solam Cervinum cum Farnesio fuisse praeter Pratanum vix quisquam credet; ceterum cf. Conc. Trid. I, 563, adn. 5.

⁶ Massarellus Conc. Trid. I, 563, l. 15 habet 800.

epulum dederat, in Germaniam Tridento traduxit^a 1, instructissimos certe milites et quos aspectibus et minis ad terrorem compositis dixisses Germaniam omnem statim devoraturus, nisi <ut in plerisque imperiorum conversionibus videmus virtutem elanguescere^b>^c miseris partim subsecutae hyemis inclementia, partim fame, partim etiam pontificii
 5 exercitus moderatoris, Alexandri Vitelli quaestuosa fune² exinanitis miserabiles suorum reliquias paulo post, et spectra verius quam homines, rerum olim^d domina, nunc omnium^e ludibriis exposita Italia recepit^f 8.

66

Aderat et Sulmonensis princeps, qui aeger Tridenti apud cardinalem et principem Madrutium valetudinis recuperandae gratia dies aliquot perstitit. Cardinalis item Farne-
 10 sius, cum ex febris utcumque revaluisset, Roboreto Tridentum pertractus⁴ exercitum, qui continuis itineribus in Germaniam praecesserat, subsecutus est.

[Die Veneris 30. Iulii.]

Congregatio generalis. De certitudine gratiae. Rixa inter primum praesidentem et cardinales imperiales.

In concilio interea IV. kal. Augusti⁵ feriatum est. Postridie tamen, etsi abesset card. Cervinus, ex praesidentibus alter (antea enim tertius praesidens card. Polus, Britannus, Patavium sese contulerat⁶ dubiae valetudinis causa), legit synodo decretum **Biton-**
 15 **tinus**, moxque a **praeside** sententiae exquiruntur. <In quaestione>^f autem proposita, utrum scilicet quis cognoscat certitudine fidei se esse in gratia, videns primus praesidens suos sententiarum numero oppressum iri, suo more interrumpens, censurarum observationem dixit se nolle ea in re, et ambarum partium aequalia esse suffragia⁷. Molestae hoc qui-
 20 dam ex praelatis^g tulere, volentes omnino censuris progredi^h. Tum primusⁱ praesidens posse se inquit ex summi pontificis animo quae vellet statuere et concludere. Cardinales vero **Tridentinus** et **Iahenensis** infringi hoc concilii libertatem sentientes, replicarunt atque regesserunt innumera, dictorum a praesidente indignationem exaggerantes^k. **Primus** itaque **praesidens** callide se reprimens orationis suae faciem immutat, illudens paulo minus illis, quos tam graves et onerosos sibi senserat, placida et
 25 gravi voce inquit, se dignum esse qui a cardinalibus afficeretur quasi contumelia, qui^l ut illis auctor^m fuerat tam excelsae illiusⁿ dignitatis, ita etiam esset insignis^o audaciae, quam in illum acuerent. Respondere **cardinales** minime simulate admonentes, ut verecundius et moderatius loqueretur; rem enim agi cum hominibus, qui et vicissim irasci et regerere^p maledicta valeant. Non minus tamen arroganter^o graviora et quae referre
 30 me pudeat evomit⁸. <Sic eum arbitror olim Romae pro tribunali in reos egisse⁹. Quo incredibile Tridentinus et Iahenensis cardinales modestiae suae testimonium praebuere>^c.

67

68

Sedato itaque tumultu patres ut ad suffragia redeatur contendunt. Repugnat aperte **primus praesidens**, omnia collocans in potestate legatorum. Quid multis? Pro
 35 tempore ceditur furori praesidentis, qui ea die generales ordinum suffragiis pro se stare voluit, qui alioquin^q definiendi suffragia non habebant^r 10. Male itaque animati patres e conventu abscedunt.

^a L deduxit.

^b sic.

^c om. BPL.

^d BPL omnium.

^e T oratorum.

^f T Inter.

^g L patribus.

^h corrigendum videtur obsequi; P primo volebat scribere pros[equi].

ⁱ om. T.

^k BP exaggerantes.

^l BP quam; T quod; L corr. qui.

^m PT author.

ⁿ om. L.

^o T indignis.

^p T regere.

^q T alioqui.

^r T habeant.

¹ Cf. Massarellum ad 26. Iulii, Conc. Trid. I, 563.

² Alexander Vitellius egregius dux erat, multo peior Octavius Farnesius, *De Leva* IV, 256. Cf. Conc. Trid. I, 563, adn. 3 et *Friedensburg*, Nuntiaturber. IX, xxvi.

³ Multos omnino non recepit, cf. Conc. Trid. I, 616, adn. 3. De copiarum pontificiarum miseria et redditu ex. gr. *De Leva* IV, 255 ss.

⁴ Ingressus est Tridentum 2. Augusti, 10. discessit, Massarellum Conc. Trid. I, 564 566.

⁵ Quo die (29. Iulii) sessio erat habenda, cf. supra p. 384, l. 12.

⁶ Abierat Tridento 28. Iunii, Conc. Trid. I, 557, neque unquam ad concilium est reversus.

⁷ Disputabatur etiam de die certo vel incerto proximae sessionis praefiniendo, cf. Severolum.

⁸ Cf. Severoli et Massarelli relationes paulo differentes. Verba praesidentis de cardinalatu Tridentini et Giennensis sibi debito Massarellum in Actis videtur omisisse, quod indicat *Theiner* I, 214^a.

⁹ Significatur cardinalem de Monte fuisse aliquando auditorem camerae i. e. iudicem, cf. supra p. 146, l. 13 ss.

¹⁰ Generales non minus quam ceteri praelati vocem decisivam habebant.

[Die lunae 2. Augusti.]

Adventus card. Farnesii. Consilium transferendi synodum fovetur, sed Caesaris minis dimittitur.

IV. nonas Augusti, die lunae, card. Farnesius valetudine utcumque recuperata^a Tridentum ingressus solemniter excipitur^b. At praesidentes quod in animum antea^c induxerant, ut iam conficeretur contendebant totis viribus. Id autem erat, ut concilium Ferrariam, Lucam aut Senas transferretur. In eam autem rem cum toti incumberent, ecce adest^d a Caesare Tridentini cardinalis familiaris^e cum Caesareis mandatis ad Cervinum cardina-
 69 nalem S. Crucis, aegre nempe ferre Caesarem, quod contra M^{iss} S. voluntatem, procuratorum item suorum postulata intempestive iustificationis aggredi negotium deque eo agere tentasset, conciliique transferendi occasiones tanto studio disquireret^f; proinde animadverteret, quo id consilio quave fiducia moliretur, minasque admonitionibus paterne
 ac ut tantum principem decet involvens^g. Caesar praesidum animos mandatis suis ita
 10 invertit, ut eos et quotquot una convenerant alium prorsus ac a priore diversum animum induisse videremus. Nam continuo omnibus est gratissimum Tridenti concilium persistere, et ex abeundi extrema libidine exardent in summum persistendi desiderium^h.
 A conventibus interim quatuordecim plus minus dies abstinuerunt.

[Die Iovis 5. Augusti.]

Nonis Augusti, die Iovis, cardinalitius galerus a primo praesidente traditur epi-
 15 scopo Iahenensi. Sacrificium fecit episcopus Castellimaris, Tridentinus vero cardinalis
 70 omnes qui Tridenti concilii celebrandi gratia aderant episcopos solenni convivio excepitⁱ.

[Die Veneris 13. Augusti.]

Congregatio generalis. Monentur patres ne recedant. De decreto iustificationis.

Die Iovis pridie Idus Augusti^j convocatis ad conventum patribus rhetoricatus est primus praesidens, concludens cessationis causam praebuisse adversam valetudinem Farnesii cardinalis. Laborandum itaque esse iam^k cum foenore in vinea Domini faciendam-
 20 que usuram praeterlapse temporis. Obtestatus denique synodum, de discessu ne cogitaret, hortatur, ut de contexendo <decreto sententias ferant. Eo in conventu cum praesules^l quidam pie ac diserte^m verba fecissent de concilio Tridenti conservandoⁿ, visi sunt solidis rationibus suis belli terrorem omnem reliquorum animis excussisse^o.

De ipso autem decreto frigidiuscule coeptum est agi, una duntaxat atque altera
 25 quaestione per quosdam iactata^p.

[Die Martis 17. Augusti.]

Congregatio generalis. Decretum reformandum esse statuitur. Iubilaeum.

XVI. kal. Septembris auditis multorum super decreto sententiis conclusum est decretum peccare (ut ipsi loquuntur)^q in materia et forma, quare ab integro quasi retexendum.

Proposita deinde per praesidentem Beatissimi Patris voluntate^r, ut iubilaeum cum
 71 indulgentia plenaria ad exorandam Caesari de protestantibus victoriam celebraretur, 30
 promptissime ei obsecutum est^s, et ab eo die usque^t ad VIII. kal. Octobris nunquam est conventum.

^a L reparata.

^b BPL recipitur.

^c om. BPL.

^d T disquiret (antea disquirent).

^e om. PL.

^f T patres.

^g T om. ac diserte.

^h T in marg.

ⁱ T ea quae in parenthesi sunt habet post et forma, sine parenthesi.

^k T voluntatem.

^l om. T.

^j Aurelius Cattaneus, cf. Conc. Trid. I, 565, l. 11 ss et adn. 2 et 5; de consilio transferendi synodum ibid. p. 464, l. 28 s cum adn. 4.

^k Pallavicin. 8, 15, 1 ss. Cf. De Leva, Carlo V, vol. IV, p. 195 ss; Conc. Trid. I, 565, adn. 2.

^l Card. Farnesius translationi se opponerebat, donec novum pontificis mandatum esset editum, De Leva IV, 198 s, cf. 196, et imperiales omnem lapidem novebant, ut concilium remaneret Tridenti, ibid. p. 199 ss.

^m Cf. Massarelli Diar. III, Conc. Trid. I, 565.

ⁿ Error est Pratani, congregatio fuit ipsis idibus, die Veneris 13. Augusti.

^o Plura exponit De Leva l. c.

^p Ita factum est, cum fere omnes se non vidisse decretum excusaverint, Massarell. Conc. Trid. I, 567, l. 17.

^q Processio facta est 19. Augusti, Massarelli Conc. Trid. I, 568.

Crediderunt nonnulli primum praesidentem hoc etiam^a tempore discessum non minori quam antea cura tacite molitum esse¹. Quod cum nulla via sibi succedere, imo pontificem Caesareis^b litteris sollicitari animadverteret, ut concilium Tridenti persisteret, ad conventus est reditum.

[Die Iovis 23. Septembris.]

Congregatio generalis. Decretum reformatum theologis examinandum traditur.

5 VIII. kal. Octobris, die Iovis, primus praesidens de decreto et quantum a christiano populo desideraretur pauca praefatus legendum id et exscribendum synodo protulit. Eratque hoc decretum aliud a primo, in formam ac faciem aliam redactum, quia fuerat in conventu priori convictum, primum decretum peccare in materia et forma; iussitque de ipso decreto theologos primum quid sentirent dicere. Et ita conventus dimissus est. 72

[A die 27. Septembris usque ad 3. Decembris.]

Decreti de iustificatione examen. Monentur patres ad brevius dicendum et ad silentium servandum.

10 V. kal. Octobris theologi decretum ipsum examinare coeperunt, voce primum, deinde scriptis sententias proferentes^c.

A theologis examinatum patres disquirunt, et quid in eo actum esset et quid adhuc desideraretur continuos^d octo dies in sententiis dicendis consumpsere. In quibus duo proposita sunt, quae cum ob ea explicandi insignem difficultatem, tum ob eorum 15 a quibus in medium prolata^e fuerant pertinaciam^f, et theologis et ipsi synodo molestiae plurimum peperere. Alterum autem erat de certitudine gratiae, cuius paulo ante a nobis facta est mentio, alterum vero de Christi iustitia nobis imputata. De his duobus theologi per^g dies XV continuos disputarunt ac^h in eodem fere semper scopulo et quidem periculoso haeserunt. Praesidens in his dirimendis omnem dedit operam; sed ambitiosa 20 cupiditas eorum, qui ea protulerant, dum se atque dicta sua tueri neuterque alteri cedere vult, semper eo recidit.

Tandem correctum iamⁱ tertio et ad censuras patrum conciliatum decretum synodo 73 proponitur^k, de quo VI. idus Novembris² patres dicere coeperunt; eius autem examen in finem usque Novembris perduravit.

25 Tum demum praesidens omnium auditis censuris tertium decretum recognoscit et conciliatum tertio nonas Decembris³ synodo profert, ut si quid in eo minutius aut immutatum aut non commode conciliatum appareat, id ex patrum sententiis fieret. Hoc tamen recognoscendi negotium prorogatum est in diem lunae subsequenter¹.

Tunc praesidens ad synodum prolixa et speciosa verborum serie oratione habita 30 refert, quanta temporis iactura sententiae proferrentur, et quam supervacaneis et inutilibus verbis materiae saepenumero distraherentur; admonere se propterea eos, ut sine strepitu aut^h confusione alteriusve in alterum dicacitate brevius et expeditius^m dicerent. Peroravit et de silentii fide non pauca, <eo quod>ⁿ de iustificatione decretum a synodo nondum statutum aut promulgatum Venetiis typis excusum intelligebatur^o. Hortatus postremo omnes 74 35 ad pietatem vitaeque modestiam, utque cogitarent, qua potissimum ratione minori temporis iactura cum uberiori fructu de omnibus decerni possit, conventum dimisit.

[Diebus 6. et 7. Decembris.]

Congregationes generales. Ratio expeditior procedendi.

Postridie nonas Decembris, die lunae, synodus ipsi praesidenti pro piis admonitionibus habuit gratias ingentes, rationem vero commodius et expeditius procedendi modumque

^a L etiamnum (sic; pro etiamnum² quod declarari posset ex lectione P: etiam tem- [finis versus] pore).

^b T Caesaris.

^c T referentes.

^d T continuo.

^e T probata.

^f L contumaciam.

^g om. T.

^h L et.

ⁱ om. PL.

^k L proponit.

^l T sequentem.

^m T expeditus.

ⁿ BPL eoque.

^o T intelligatur.

¹ Neque immerito hoc credebant, nam toto hoc tempore de eadem re inter pontificem et legatos tractabatur. Verallus, qui nuntius tunc apud imperatorem erat, 6. Augusti legatis scribebat, ne patres abirent Tridento donec eventus belli Germanici cognosceretur, *il che sarà alla più lunga per tutto il Settembre, De Leva IV, 199*. Et sub finem Augusti Bernardinus

Maffeus Cervinum hortabatur, ut expectarent legati *alla più lunga a mezzo Ottobre* (ibid.). De posteriori tempore cf. *Pallavicin.* 8, 15 16.

² Exemplaria decreti teste Massarello distribuebantur 5., 6., 7. et 8. Novembris, et nono demum (V. idus) congregatio prima de eo erat (Conc. Trid. I, 584).

³ i. e. die Veneris 3. Decembris.

compendiosiore ac fructuosiore ab episcopis theologiae magistris constituendum censuit, idque cum generalibus ordinum coram cardinalibus praesidentibus, ibique ab eisdem sententias et recognitiones decreto <accommodandas.

Episcoporum sententiae de recognitis in decreto^a)^b postridie auditaе sunt. Modus procedendi et cognoscendi^c episcoporum sententias hic datus est, ut singulis diebus quae 5 ab episcopis in conventu pomeridianis horis essent pronuntianda, postridie tempore matutino a praelatis theologis cum generalibus coram praesidentibus in suum locum adducerentur. Praelati theologi erant plus minus|viginti; auctus enim iam erat numerus 75 episcoporum, qui toto anno undique convenerant et in synodo quinquagenarius numerum excedebant. 10

1547.

[A die 8. usque ad 12. Ianuarii.]

Congregationes praelatorum theologorum et canonistarum et congregationes generales de decretis iustificationis et residentiae.

Ordine igitur isto procedentes usque ad VI. idus Ianuarii anni MDXXXXVII bini singulis diebus conventus^d habiti sunt, praelatis theologis sententias patrum decreto adaptantibus. Tandem decretum sexto^e idus Ianuarii synodo ostensum est, declaravitque patribus episcopus **Bitontinus**^f omnium quae addita quaeque adempta seu^g immutata fuerant rationem. Suscepere decretum praelati <et communi>^h consensu approbavere. 15 Tantum de quibusdam particulis adiungendis rogabatur, quod determinationi theologorum in alium conventum relictum est. Indixitque **primus praesidens** diem conventus in subsequenti diei tempus matutinum omnibus episcopis iureconsultis, ut de residentiae decreto secum statuerentⁱ, episcopis vero theologis, ut cum altero|praesidente de iustifi- 20 catione decretum validius firmarent. 20

De residentiae decreto inter praelatos iureconsultos et praesidentem non convenit; in decreto de iustificatione sineⁱ controversia a theologis omnia publicanda censebantur. Altercatum est tamen^b inter autores illarum quaestionum de certitudine gratiae et iustitia imputativa, et an in canone anathema esset ponendum. Noluit poni praesidens, et re infecta, non sine quorundam offensione, discessum est. 25

Horis tamen pomeridianis rursus convenere. De residentiae decreto sententiis variatur; perpaucis id promulgari placuit; requirebantque singuli fere praelati aliquid in eo immutari, tolli, alio etiam modo efferri, addi denique et resecari. Quae sententiarum varietas in causa fuit, ut in plenioris disquisitionem ad alium consessum^k relinqueretur decernendum. 30

Hoc in conventu primus praesidens podagrae dolore correptus rogatione de die 77 consessus constituendo facta discessit. Alter|praesidens, **card. Cervinus**, vices primi obiens cum patribus septimi consessus diem praescripsit in <quantum nonas Martias,>^l diem Iovis post primam dominicam quadragesimae. Praefinitur et de sacramentis in illo esse decernendum et de residentia, in quo pro hoc consessu^m non convenirent. 35

His constitutis in controversiam quaedam revocata sunt a patribus antea tractata, ut de anathemate ponendo in canone de certitudine gratiae²; item de inserendis illis verbis *ecclesiam universalem repraesentans* in aditu decreti³. Verum his supersedit synodus temporis angustiae et patrum quorundam suffragiis concedens. Omnibus itaque in decreto promulgando obfirmatis, sepositis levioribus quaestiunculis episcopus **Castellimaris** 40 ante discessum patres obtestatur, ut die sequenti in consessu sententias dilucidē ac breviter confirmando decreto ferant, idque voce tantum, ne, si scriptis aliquid mandent, 78 suspicionem|pariant malignioribus et sectae alicuius haereseosque contagione infectis,

^a L. decreta. ^b om. T. ^c T. recognoscendi. ^d BPL consessus. ^e T. 3°. ^f P. hic inserti commodum, sed punctis suppositis delet; L. commodam. ^g BP. ceu. ^h L. communique. ⁱ PL. sive de. ^k T. conventum. ^l T. hic omittit, sed addit, praemisso scilicet, post quadragesimae. ^m T. add. sexto.

¹ Quod decretum in congregatione 20. Decembris propositum erat, Massarell. Conc. Trid. I, 594, l. 22.

² «Chironensis vellet damnari certitudinem, ne scandala orirentur» et alia vota (maxime de *censura*

Parisiensi) in congregatione theologorum 9. Ianuarii habita, Acta apud Theiner I, 363^a.

³ Cf. verba Pacensis in congregatione generali 12. Ian., apud Severolum Conc. Trid. I, 121, l. 41.

non esse in decreto tam elaborato patrum concordēs animos; praeterea decreti auctoritati per scriptorum aut obscuritatem aut discrepantiam permultum decessurum¹. Quare his duobus ut consuleretur et omni suspicione sublata plus auctoritatis haberet decretum, uno omnes eodemque ore in consessu decretum se ratum habere pronuntiarent.

5 Collaudata^a itaque ab omnibus prudenti hac ac pia obtestatione conventus dimissus est.

[Die Iovis 13. Ianuarii.]

Consessus sextus.

Probatur decretum de iustificatione; aliud de residentia differtur in proximam sessionem. Accusatio contumaciae absentium. Poenae contra recedentes a concilio.

Ipsis idibus Ianuarii, die Iovis, sextus habetur consessus Tridenti magna patrum^b frequentia, praesidentibus duobus apostolicae sedis legatis praenominatis, assistentibus cardinalibus duobus Tridentino et Iahenensi, archiepiscopis duodecim, episcopis amplius
10 quinquaginta, abbatibus tribus, et omnium ordinum sex generalibus. Accessit his non contemnendus numerus theologorum. Sacrificium fecit archiepiscopus Spalatensis^c, Cornarus^d Venetus, <concionatus est>^e episcopus Salpensis de charitatis encomio².

Peractis tum de more ceremoniis^f **primus praesidens** pereleganti^g usus^h oratione synodo explanavit decreti promulgandi necessitatem, et quid deinceps in christianorum
15 utilitatem expediret disseruit³. Statim archiepiscopus **Spalatensis**^c e suggestu decretum de iustificatione pronunciavit, quod miro consensu ab omnibus praelatis confirmatum est⁴. Legit deinde decretum de residentia, in quo cum pauci quaedam improbarent, primus praesidens differri eius promulgationem debere censuit in proximum consessum, quem admodum pridie inter patres convenerat. Dies septimi consessus inⁱ V. nonas Martii
20 indicitur.

Procurator concilii absentes praelatos contumaciae accusari postulat et contra eos procedi. Cui omnes fere assenserunt, ea tamen conditione atque lege, ut legitime impediti, et Germani praecipue, ut volebat **Tridentinus** cardinalis, excusati haberentur. Ad cognoscenda impedimenta tres patres deputantur⁵.

25 Quo obtento petit **procurator**, ut iis praescribantur poenae, qui ante consessum septimum^k proxime habendum Tridento abscederent. Erant enim quidam iam tum itineri propemodum accincti, maxime qui eo venerant paulo ante consessum, ut ei solum interessent et suffragiis datis ad suos se reciperent. Poena excommunicationis, suspensionis et privationis discedentibus praescribitur.

30 Et actis Deo immortalis gratiis consessus dimittitur, qui a tempore matutino usque ad noctis crepusculum durarat¹.

[Die sabbati 15. Ianuarii.]

Congregatio generalis. Querelae de discordia praelatorum. Examinatur decretum de residentia. Dantur theologis articuli de sacramentis.

XVIII. kal. Februarii, die sabbati, **primus praesidens**, ut synodo gratias egit pro communi consensu^m in comprobando decreto de iustificatione, sic dolorem exaggeravit

^a T Collaudataque.

^b L praelatorum.

^c L Spalatensis.

^d om. T.

^e T concionatusque.

^f L caeremoniis.

^g T praeleganti.

^h BPL inserunt est.

ⁱ om. L (vix apparet in B).

^k om. BPL.

¹ L duraverat.

^m T consessu.

¹ Prorsus oppositum 12. Ianuarii legatos postulasse narrat Massarellus Conc. Trid. I, 601, l. 17: «praesidentes rogarunt ... patres, quod ... id quod dicere voluerint scripto perferant ... ut obviatur scandalis laicorum, qui sessioni praesentes erunt, ne ex discordia patrum malum de nobis animum concipiant.» Eadem fere et cardinales de Monte et Cervinum facit dicentes in Actis apud Theiner I, 374 s. Cf. Conc. Trid. I, 27, adn. 3; 121, l. 25. Quare nisi addita esset ratio haereticorum habenda, de errore Pratani cogitaverim. Ceterum num episcopus simplex sui muneris esse duxerit tali modo praelatos adhortari, eo magis dubium videtur, quod nec Massarellus nec Severolus de

hac hortatione quidquam dicant. Re vera patres aliquot dissensiones scriptas protulerunt, cf. Theiner I, 377 ss.

² Extat apud Le Plat I, 105—111.

³ Legitur apud Raynaldum 1547, n. 7; Le Plat I, 111 s; Theiner I, 376 s.

⁴ Quod et imperatori placuit, qui card. Pacecco 12. Februarii 1547 dixisse fertur: «El articulo de la justification paresce muy catholico y sancto.» De Leva IV, 254; quibus limitantur ea, quae diximus Conc. Trid. I, 603, adn. 3.

⁵ Erant archiepiscopus Aquensis, episcopi Astoricensis et Albinganensis, Massarellus Conc. Trid. I, 602, l. 26.

suum ob dissensionem^a patrum in altero de residentia decreto; foreque multis offensioni inquit, patres non recepisse decretum, quod moribus <reparandis erat sanciendum>^b, quasi residere nolint et corruptos mores suos reformari non patiantur. Reprehendit itidem obstinatum | praelatorum animum, qui synodo non cederent fere universae ac eandem semper canerent cantilenam, adiungendum scilicet in decretis *concilium ecclesiam* 5 *universalem repraesentans*^c, etsi in synodo conventum esset, ut eius loco *oecumenicum* poneretur.

Praelati aliquot ex iis, qui praesidentis partibus favebant, post eius orationem eum secuti inconsideratius loqui coepere, vulpeculae fraudem Hispanis obiiicientes^d, quod niterentur paucis verbis decreto additis summi pontificis debilitare auctoritatem. **Hispani** 10 vero serio se defendentes in rixas cum aliis inciderunt, quas facete **praesidens** dissolvit, cum dicentibus illa^e interponenda^f esse, aliis omitti omnino debere affirmantibus ob Lutheranorum procacitatem^g, qui hoc concilium ecclesiam universalem repraesentare negarent, respondit canonem esse faciendum, qui procaces illos anathematis fulmine contereret^h.

Examinatis deinde patrum sententiis super decreto de residentia ob diversitatem 15 earum id iure | consultis episcopis recognoscendum proponitur.

Dantur interim de sacramentis articuli theologis doctoribus, ut praelati de illis censeant apud alterum praesidentem, et demum omnium suffragiis stabiliantur.

[Die lunae 17. Ianuarii.]

Congregatio generalis. Proponuntur articuli de sacramentis et impedimenta residentiae.

XVI. kal. Februarii, die lunae, **primus praesidens**² praefatus, quomodo consuevit in rebus specie arduis, inquit se admirari qui fieri possit, ut praesules^h non conveniant in 20 residentiae decreto, seque ut huic varietati consulatur, collegisse quaedam bonorum morum impedimenta a patribus superioribus mensibus in controversiam quasi vocata; quae si ex ordine excuterentur, fore ut inter patres conveniret facile.

Erantⁱ illa patribus accepta et bonae inde reformationis spes elucebat. Non paucis tamen suspicio erat, illa iampridem per diploma praesidentibus a Beatissimo Patre ordi- 25 nata³, quae volentes illi paulo aliter extorquere, diploma nulli unquam ostenderunt. Omne enim in pontificis summi potestate liberrime | positum semper voluere^k, cautionibus 83 tam crebris decreto additis, ut quod agerent ipsos nolle arbitrarentur.

Lectis et inspectis illis impedimentis a praesidente primo collectis **alter praesidens** quos de sacramentis^l tunc collegerat articulos pro septimo consessu protulit⁴. Primi erant 30 de sacramentis in genere, alii de baptismo et confirmatione, ut in decreto postea evulgato videre licet. Nudi autem canones pro hoc decreto excussi et promulgati sunt, sine ullis canonum praemissis expositionibus.

Mensem integrum in canonibus examinandis et statuendis consumpserunt primum theologi doctores ad tertium usque kal. Februarii, ac deinceps^m patres sententias in sin- 35 gulos dies proferentes conventus continuarunt usque ad IX. kal. Martias, quo die decretum de residentia ad censuras patrum accommodatum excrui tradique praelatis procuratum est.

[Die Iovis 24. Februarii.]

Congregatio generalis. Altercationes de auctoritate episcoporum.

VI. kal. Martias, die Iovis, cum patres suffragiis suis decretum de residentia essent 84 confirmaturi, iurgis plus quam anilibus in synodo | conflictabantur. Episcopus **Fesulanus** 40

^a *T* dissidentium.

^b *L* sanciendis erat reparandis.

^c *BPL* repraesentare.

^d *T*¹ obiiorem (*sic*); *T*² obiiicientibus.

^e *T* illis.

^f *T* interpretanda.

^g *T* dicaritatem (*sic*).

^h *T* patres.

ⁱ *BPL* ita distinguunt: convenirent. Facile erant...

^k *BP* noluerunt.

^l *T* sacris.

^m *T* deniceps.

¹ Qua propositione episcopus Pacensis, qui illam obiectionem fecerat, se contentum esse declarabat, Massarell. Conc. Trid. I, 604, l. 1.

² Antea secundus praesidens recitavit errores de sacramentis collectos ex libris modernorum haereticorum, cf. Acta apud Theiner I, 383.

³ Re vera iam 30. Iunii 1546 card. de Monte dicebat se accepisse a duobus praelatis cedulas impedimentorum: Severol. Conc. Trid. I, 85, l. 3 ss.

⁴ Consentiunt reliquae relationes prius Cervinum locutum esse, cf. ex. gr. Severolum p. 124, l. 40 ss; Acta (Theiner I, 383): Postea legit card. de Monte...

cum liberius protulisset episcopos sua auctoritate usos^a punire exemptos^b debere^c, non tamquam pontificis delegatos — quare mira <in excandescencia>^d quidam illi haere-
seos crimen impingere, quod tanta audacia Beatissimi Patris auctoritatem iniquissime
laederet —, tantus hinc repente tumultus obortus est, ut Fesulano omnis respondendi
5 locus intercluderetur. Verum non deerant, qui Fesulani assumentes partes ob accusa-
tionis impudentiam indignitatemque eum culpa solutum proferrent et accusatores ipsos
crimine implicarent. Cardinalis Iahenensis et episcopus Castellimaris immodestos
impudentesque^e accusatorum clamores prudenter cohibuere et^f mitius, quam os illorum
impudens et frons perfrecta merebatur. Finis etiamdum vix fuisset, nisi praesidentes in
10 accusatores conversi asperis agentibus verbis Fesulani partes fuissent tutati, et eiusmodi
maledicentiae veniam precati exacerbata[m] rem composuissent¹.

85

Diebus sequentibus decretum examinarunt, in quo nunquam concordēs praelatorum
fuere sententiae.

[Die lunae 28. Februarii.]

Congregatio generalis. Litterae Farnesii de reformatione Romana.

Pridie kal. Martii synodo leguntur litterae card. Farnesii, quibus concilio signi-
15 ficabat reformationem cardinalium Romae^g a beatissimo patre in consistorio factam, ut
scilicet residere in suis ecclesiis debeant aut in Urbe, et uni soli ecclesiae praeesse, reli-
quas amittere².

Discessum est ex illo conventu cum admonitione ad praesules^h, ut super canonibus
de sacramentis kalendis Martiis sententias suas dicerent.

[Die Martis 1. Martii.]

Congregatio generalis. Canones de sacramentis.

20 Kalendis itaque Martiis, die Martis, et matutinis et pomeridianis horis patres con-
gregati canones summa diligentia et studio excusserunt. Conventus multa nocte dimittitur.

[Die Mercurii 2. Martii.]

Congregationes particulares. Aptantur decreta publicanda.

Subsequenti die iurisperiti cum primo praesidente decreto residentiae patrum cen-
suras adaptarunt. Fecerunt idipsum theologi praelati cum altero praesidente in decreto
de sacramentis. Praescribitur dies consessus octavi, qui nondum Tridenti habitus est, 86
25 21. Aprilis, in quo forma reliquorumⁱ erat statuenda et firmanda.

[Die Iovis 3. Martii.]

Consessus septimus.

Probantur decreta. Dies octavae sessionis statuitur.

V. nonas Martii, die Iovis, septimus consessus Tridenti loco et caeremoniis solitis
celebratur. Episcopus S. Marci invaletudine correptus suscepto concionandi^k coram
populo officio defuit. Legitur alterum de sacramentis decretum et ab omnibus appro-
batur. Alterum de residentia decretum tredecim patribus displicuit, nisi quaedam ad-
30 derentur et immutarentur, quae^l alii alia adducebant; a reliquis quinquaginta septem
praelatis sine exceptione seu^m distinctione susceptum est. Consessus octavi indictum
diem non pauci improabantⁿ, quod ad angustias in disputando cogerentur, unde se 87
vix possent explicare; non minus tamen eo ipso die confirmatur, XII.º scilicet kal. Maii.

^a ita conieci; libri suos. L ita distinguit: sua auctoritate suos punire, exemptos vero debere, non . . .

^b libri inserunt vero, quod ad illustrandum sensum additum crediderim, cum perperam lecto suos pro
usos sententia non clara visa esset; legendumne serio² ^c T delere. ^d L inexcandescencia.

^e L imprudentesque.

^f T quod (om. et).

^g L hanc vocem habet post factam.

^h T patres.

ⁱ T add. sacramentorum.

^k T concionali.

^l deletum in T.

^m BP ceu.

ⁿ PL improbant.

^o BPL XI.

¹ Maxime Armacani verbis moti, Conc. Trid. I,
133. l. 46.

Concilium Tridentinum. II.

² Hae litterae re vera legebantur in congregatione
25. Febr., cf. Massar. Conc. Trid. I, 619, l. 4 ss 19 s.

[Die lunae 7. Martii.]

Congregatio generalis. Articuli de eucharistia.

Nonis Martii^a, die lunae, primo post consessum septimum conventu, praesidentes¹ actis synodo gratiis pro sententiarum in decreto de sacramentis firmando unanimi consensu, quicquid in altero de residentiae deficere existimabant, id omne se suppleturos pollicentur, et una de eucharistiae sacramento articulos proponunt. Disputarant theologi antea de articulis iis coram Cervino cardinali², cum de sacramentis generatim ageretur, non ita plene tamen, quin maiori in iis disputatione opus esset. Coeperuntque^b eo die patres ante dimissum conventum de sanctissimo eucharistiae sacramento pauca dicere et ultima.

Sed quomodo hoc sit interruptum, et quemadmodum Tridento discesserint^c, quo praetextu quave occasione id fecerint, breviter dicendum est^d.

10

[Die Mercurii 9. Martii.]

Congregatio generalis. Examinantur articuli propositi. De transferendo concilio.

VII. idus Martii, die Mercurii, congregatis patribus, ut super articulis de sacramento eucharistiae propositis dicerent sententias, **primus praesidens** disceptationibus sepositis dicere^e coepit et longa oratione commemorare urbis Tridentinae impedimenta, omnium commeatuum caritatem et paucitatem, agrorum sterilitatem, denique (quod omnium debebat^f esse gravissimum) aeris id temporis (ut aiebat^g) infecti ardentissimam intemperiem, in qua et plurimi interiissent et quotidie morentur; deesse quoque pharmaca, quibus corporum saluti prospici possit. Neque se temere adductum ut ea assereret, sed edoctum esse a suo^h et Fracastoro⁴ concilii medicis expertissimis, infinitos et mori et aegrotare morbo lenticulari ac pestilentiali feбри, idque non aliunde quam ex aere corrupto originem habere. Quare subito concilium esse transferendum, antequam ab aere ambiente corpora inficerentur.

His dictis conventum dimisit, ut die sequenti sententias mature pronuntiarent, quo concilium videretur transferendum.

[Die Iovis 10. Martii.]

Congregatio generalis. Maiori praelatorum parti translatio placet.

VI. idus Martii, die Iovis, primus^b praesidens quae pridieⁱ dixerat — in dictorum a se confirmationem episcopi Caputaquensis (quem lenticulari morbo absumptum^k volebat) recentem interitum adducens — latius et speciosius iteravit. Eiusque sententia plurimorum praelatorum votis excipitur. Hispani praelati undecim et Itali quatuor videntes generalis concilii translationem eo modo fieri nec¹ posse nec debere, praesertim^m cum causae, quas praesidentes adducebant, tam graves et periculosae non essent, imo fere nullae, rationibus validissimis et rixis praesidentibus fortiterⁿ obstitere, concilium nullo modo sine Caesaris aut pontificis voluntate transferri posse contententes. Praesidentes tamen suffragiorum multitudine voti sui compotes facti adversam partem facile contempserunt, et quo aerem infectum^o serio fugere viderentur, consessum in proximum diem indicunt loco solito habendum, in quo determinaretur^p solemniter^q concilii translatio, sine ulla mora exspectandi responsum a quoquam, id quod in sua suorumque^r potestate situm esse asserebant.

^a T. Martiis.^b libri coeperantque.^c BPL abscesserint.^d om. T.^e BPL edicere.^f PL debeat.^g BPL aiebant.^h om. BPL.ⁱ BPL prius.^k P assumptum; L consumptum.¹ L nec fieri.^m T praecipue.ⁿ L obstitere praesidentibus fortiter.^o T infestum.^p T determinetur.^q L sollemniter.^r T¹ suorum (om. que); T² seorsum.

¹ Card. de Monte ob adversam valetudinem non aderat, Severolus, Conc. Trid. I, 137, l. 6; Massarellus ibid. p. 623, l. 9.

² Erat Balduinus de Balduinis, cf. Conc. Trid. I in indice.

⁴ Hieronymus Fracastorus, de quo cf. Conc. Trid. I, 386, adn. 1.

² Inde a 20. Ian., cf. Conc. Trid. I, 604, l. 24 32.

[Die Veneris 11. Martii.]

Consessus octavus.

Decernitur concilium Bononiam esse transferendum.

V. idus Martii, die Veneris, habitus est consessus^a Tridenti ultimus, in quo invitis et contra protestantibus quindecim episcopis prolato a praesidente pontificio diplomate, quod in eum usum iam inde a triennio a pontifice acceperat¹, transferendum concilium et Bononiam translatum decernitur. Quo vixdum statuto decreto velut e media obsidione
 5 evadentes episcopi plerique, qui equis iam paratis in consessum ocreati concesserant, ieiuni Tridento avolarunt eadem hora. Legati praesidentes postridie magno episcoporum comitatu discessere.

Mansere Tridenti quindecim tantum episcopi², qui in ultimam|usque consessus horam
 (licet frustra) contra praesidentes digladiati fuerant.
 10 Atque hic Tridentini concilii fuit exitus.

^a BPL Tridenti consessus ult.

¹ Extat Conc. Trid. IV, 395 (cf. ibid. adn. 1) et in editionibus decretorum. Cf. Conc. Trid. I, 423, adn. 1; 626, adn. 1.

² Quorum nomina v. Conc. Trid. I, 466, l. 30 ss. Quattuordecim praelatis ibi enumeratis addendus videtur card. Tridentinus.

X.

Hieronymi Seripandi

de Tridentino concilio Commentarii.

N = cod. bibl. nationalis (Borbonicae) Neapol. IX. A. 49.

V = cod. bibl. Palat. Vindobonensis 6017.

W = editio Wokeriana apud *Döllinger*, Ungedruckte Berichte I, 1—38.

Hieronymi Seripandi

de Tridentino concilio Commentarii^a.

[A. Fragmenta historiae concilii annis 1545 et 1546.]

[Prooemium.]

I. Leo X homines doctos ad refutandum Lutherum evocat eiusque doctrinam damnat. — II. Hadriani VI contentiones. — III. Clemens VII saecularibus occupatus negotiis parum de religione laborat. — IV. Paulus III concilium Mantuae celebrandum indicit, sed postea prorogat. — V. Deinde Vincentiam convocata synodus denuo prorogatur tandemque suspenditur. — VI. Tridentum civitas concilii celebrandi primum constituitur (a. 1542). Colloquium Bononiae cum imperatore et Gallorum rege habendum frustra pontifex indicit. Concilium denuo suspenditur. — VII. Interim Paulus III de reformatione cogitans tribunal inquisitionis Romae instituit. — VIII. Pace facta statim pontifex concilium idibus Martii 1545 Tridenti aperiendum indicit. — IX. Seripandus ad concilium destinatur et 19. Maii Tridentum pervenit. — X. Sacrarum litterarum studio se dedit. Tristia omnia: colloquium Ratisbonense, bellum Germanicum imminens. Nihilominus concilium aperiatur.

[I.] LEO X, quo^b pont[ifice] max[imo] et pontificatus annum tum quintum gerente
— qui a salute erat MDXVII — auditi sunt e Germania rumores et liberiores quaedam
adversus indulgentias disputationes¹, satis fore existimavit ad motus illos compescendos,
si eius rei curam omnem Sylvestro Prierati, sacri apostolici palatii magistro, mandaret
atque committeret. Hic libellis et disputationibus editis opiniones illas convellere et ne
hominum mentes comprehenderent avertere quantum in ipso fuit diligenter curavit². Sed
ut huic orienti malo atque in religione dissidio, quod vel novitate sua vel communis
theologiae fastidio quodam et satietate, vel supremae potestatis invidia, novarum rerum
cupidos homines delectare et movere facile poterat, plura id genus remedia adhiberentur,
mandavit Leo Thomae cardinali Caietano, quem aliis de causis in Germaniam legaverat³,
ut muneris sui potestate eam docendi et disputandi audaciam frangeret, impudentiam
reprimeret et loquacitatem refrenaret. Quod quidem ab illo parum feliciter tentatum
fuisse constanti fama et communi omnium sermone ad hanc usque diem percrebrescit.
Magistris quoque generalibus eorum ordinum, in quibus theologiae studia florebant,
praescrispsit, ut quos scirent doctrina atque optimarum artium studiis eruditos, eos mo-
nerent, ut publicae huic causae, quae in tuenda veritate posita esset, scribendo adessent.

Cod.
Neap.
IX.A.4.1,
f. 133^v

^a In codice deest titulus, quem commodavimus ex ipso libello infra ad 5. Febr. 1546 et ex Diario ap. Calenzio p. 188.

^b Perversam prorsus verborum distinctionem vult Drußfel, Theol. Literaturblatt 1876, 392.

¹ Lutherus 31. Oct. 1517 95 theses de indulgentiis ad valvas ecclesiae castelli Wittenbergensis affixerat, unde lites exordium sumpserunt. Albertus cardinalis et archiepiscopus Maguntinus 13. Dec. 1517 consiliariis suis Hallensibus scripsit se Lutherum propter novas doctrinas Romae denuntiasse, cf. F. Körner, Tezel der Ablassprediger (Frankenberg i. S. 1880), p. 148; K. Müller, Luthers röm. Prozess, in Zeitschr. f. Kirchengesch. XXIV (Gotha 1903), 52; P. Kalkoff, Forschungen zu Luthers röm. Prozess (Rom 1905), p. 43. Seripandus cum esset eiusdem ordinis ac Lutherus, rem iam antea audisse censendus est ab ordinis magistro generali.

² Silvester Mazzolinus Prierias quattuor contra

Lutherum libros edidit: 1. Dialogus in praesumptuosas Martini Lutheri conclusiones de potestate papae (1518, mense Iunio; quem libellum Döllinger, Kirchenlexikon VIII², 315 agrestem vocat et ineptum, quo Silvester Luthero magis profuerit quam nocuerit); 2. Replica in Lutheri responsionem (1518, mense Novembri); 3. Epitoma responsionis ad Martinum Lutherum (Perusiae 1519, mense Novembri); 4. Errata et argumenta Martini Lutheri [sic] recitata, detecta etc. (mense Iulio vel Augusto 1520). Cf. Kalkoff l. c. p. 171 ss.

³ Hoc Seripandi testimonio probatur, quod nuper demum est detectum, Caietanum minime ab initio ob rem Lutheranam esse missum, cf. Kalkoff p. 94 ss.

Hoc Leonis consilium detexit mihi nondum adolescentiae^a metas egresso Hieronymus Fulginas Augustinensium procurator generalis, vir plane doctus et prudens¹, quum una Venetiis essemus in maximo atque amplissimo illo conventu, in quo Aegidio Viterbiensi², qui superiore anno creatus a Leone cardinalis fuerat, Gabriel Venetus³ suffectus est. Fuit is^b a salute Christiana MDXIX annus. Quod etiam insequenti^c anno Hieronymus 5 Gagius⁴, qui Bononiae metaphysicam magna cum laude profitebatur, mihi confirmavit, cum ad eas disceptationes quotidie pergerem, quae apud Minores, quos conventuales appellant, habebantur, quorum magna multitudo in ea civitate magistri generalis creandi gratia convenerat⁵. Ad me vero, qui divi Iacobi gymnasio praefectus^d eram⁶, cum aliis 10 convenire et disputare pertinebat.

Ab hoc igitur Leonis consilio magnum brevi vidimus librorum proventum, quos 1347 viri ex omni gente, natione et ordine doctissimi | ad confutandas Germanas illas opiniones ediderunt⁷. Eo denique ventum est, ut in Urbe Leonis iussu doctrinae illius capita, quae multiplices iam foetus procrearat, a doctis viris cardinalibus, episcopis, magistris ordinum generalibus ac procuratoribus examinarentur et tanquam pestilentissima ponti- 15 ficio diplomate, combustis in foro libris, quibus continebantur, damnarentur⁸. Verum his remediis nihilo melius res habere coepit, quin immo longius serpere latiusque in dies manare, non secus atque flamma, quae sylvam corripuit, vento vehementi non extinguitur, sed alitur atque propagatur⁹.

[II.] Adriani VI pontificatus, qui sequutus est Leonem anno a vera salute MDXXII, 20 ad hanc comprimendam periculosam sane controversiam, quae probris, convitiis atque

^a W adolescentis. ^b W id. ^c VW in sequenti; sed Seripandus utitur ablativo temporis sine in, cf. l. 4. 20 huius pag.; p. 401, l. 21; 402, l. 10. 28. 29. Vox insequens p. 406, l. 1. ^d W profectus.

¹ In diario vitae suae Seripandus narrat ad a. 1519: «Venetias per Ferrariam et Paduam postridie diei ascensionis Domini peto cum Augustino Vicentino. Generale capitulum Venetum. Gabriel Venetus generalis, Hieronymus Fulginas procurator ordinis, regens ego Bononiae, favente Aegidio» (de quo cf. adnot. sequentem): *Calenzio*, Docum. ined. (Roma 1874) 155.

² Aegidius Viterbiensis puer eremitarum s. Augustini ordini nomen dederat, cuius insigne decus erat futurus. Theologus et philosophus, orator et poeta et historicus praeter patrium idioma linguarum Hebraicae, Chaldaicae, Graecae et Latinae scientia pollebat. Generalis sui ordinis effectus a. 1512 in concilio Lateranensi celeberrime orationem habuit (apud *Harduin.*, Concil. IX, 1576). Leo X 25. Iunii 1517 purpura ornatum ad diversos principes legatum misit. Anno 1523 Aegidius protector sui ordinis et patriarcha Constantinopolitanus est electus. Hadriano IV commentarium de reformatione facienda obtulit (editum a C. Höfler, Abhandl. der kgl. bair. Akademie d. Wissensch. III. Cl. t. IV, pars III, p. 62—89). Libros praeterea conscripsit permultos, quos quominus ederet modestia impedivit, quamquam Clemens VII litteris humanissimis ut id faceret admonuerat. Multa eius scripta servantur Romae in bibliotheca Angelica. Obiit Aegidius subita oppressus pituita 12. Nov. 1532 Romae annum aetatis sexagesimum agens. Cf. *Ciacon.* III, 395—399; *Ossinger*, Biblioth. Aug. p. 190—198; *Hergenröther*, Kirchenlex. I², 255 s; Conciliengesch. VIII, 501 ss; C. v. Höfler, Adrian VI (Wien 1880), 210 ss; *Benrath*, Realencyklop. f. prot. Theol. I² (Leipzig 1896), 202 s.

³ Gabriel Venetus iam 25. Ianuarii 1518 a pontifice vicarius generalis ordinis Augustinianorum (in locum Aegidii ad cardinalatum evecti) nominatus erat, donec electio esset facta. Cf. *Raynald.* ad a. 1518, n. 92 s. *Hergenröther*, Conciliengesch. IX (Freiburg 1890), 61. Epistulae Bembi ad Gabrielem leguntur in Lettere di M. Pietro Bembo a sommi pontefici ... e persone ecclesiastici scritte, l. XII.

⁴ Hieronymus Gagius seu Gagius ord. Minor. Conv. per septendecim annos metaphysicam theologiam-

que Bononiae in conventu professus est scripsitque in Quodlibeta Ioannis Scoti commentaria Bononiae 1513 et 1527, Romae 1533 typis impressa. Mortuus est 30. Novembris 1529 vel circa annum 1530 (*L. Wadding*, Scriptores ord. Minor. [Romae 1650], 170; *H. Hurter*, Nomenclator II² [Oeniponte 1906], 1220).

⁵ *L. Wadding*, Annales Minorum, 2 ed. *J. M. Fonseca*, t. XVI (Romae 1736), 81 refert comitia illa celebrata esse «ipsa die sanctissimae trinitatis; in quibus electus est magister generalis Antonius Sascolinus Florentinus. Fuit vir doctus et ordinem rexit annis quatuor, assumptus postea ad episcopatum Minerbinum in Calabria.»

⁶ Anno 1519 regens factus erat, cf. adn. 1 huius pag.

⁷ Inter primos Lutheri in Italia adversarios praeter Silvestrum Prieriatem et Caietanum fuit Ambrosius Catharinus, qui a. 1520 Florentiae primum — ut ipse dicit — foetum contra Lutheri haereseis emisit librum *Apologia catholicae et apostolicae fidei*, cui Lutherus a. 1521 respondit (Opera varii argum. V, 286 ss; ed. Wimar. VII, 689 ss). Eodem anno iterum contra eundem scripsit Catharinus: *Excusatio disputationis contra Lutherum ad universas ecclesias* (Florentiae 1521). Cf. Conc. Trid. I, 187, adn. 2; *Benrath* in Realencyclopädie f. prot. Theol. X² (Leipzig 1901), 190 s. De aliis Dominicanis Italis qui Lutherum impugnaverunt cf. *Kalkoff* 176 ss.

⁸ Bulla *Exsurge Domine*, qua pontifex Lutheri propositiones damnabat ipsique excommunicationem minabatur, 15. Iunii 1520 edebatur (Bullar. ed. Taurin. V, 748 ss; *Harduin.*, Conc. IX, 1891; *Raynald.* ad a. 1520, n. 51—59; *Le Plat* II, 60—72; cf. *Hergenröther*, Conciliengesch. IX, 132 ss). — Sequenti anno 12. Iunii Lutheri imago et libri concremabantur Romae in platea dicta *Navona* seu *Agonale*, ubi Cyprianus Benetus ord. Praed. contionem habebat, pro qua 13. Iunii litteris pontificis laudabatur. Cf. *Kalkoff*, Zeitschr. f. Kirchengesch. XXV (1904), 578, adn. 2; *Forschungen zu Luthers röm. Prozess* p. 178.

⁹ De origine consilii convocandae synodi iam Leone pontifice cf. *Ehse*, Conc. Trid. IV, p. xv s.

maledictis utrinque iactatis et pervulgatis inimicitii incensa erat, parum omnino opis afferre potuit. Fuit enim cum brevis — nam ad biennium non pervenit —, tum etiam in magnam illam et acrem Rhodi Turcicam obsidionem et expugnationem incidit, atque etiam Romanae urbi calamitosam pestilentiam¹. Non omisit tamen per litteras et nuntios cum Germaniae principibus agere, ne a patria et avita religione perversis pravorum hominum consiliis abduci se sinerent, neve genti suae turpissimam hanc mutatae religionis notam inurerent ad ignominiam sempiternam. Qua de re non ad principes modo, verum etiam ad Erasmum Roterodamum² et alios fortasse doctos viros accurate sane^a perscripsit.

- 10 [III.] Clemens VII, cuius pontificatu, qui in annum incidit MDXXXIII^b, nullum Roma vidit inclementius, parum omnino aut nihil ad huius morbi crescentis et maiores in dies vires accipientis medicinam animum intentum habuisse visus est. Aliquando enim, ne in hanc tam necessariam, sanctam et salutarem cogitationem incumberet, Cisalpini belli atrocitatem causabatur³, aliquando in foederibus feriendis pro Italiae, ut aiebat, conservatione, tranquillitate, pace totus erat⁴. Nonnunquam Romanae urbis calamitosam illam et immanem direptionem ac depopulationem afferebat^c, quae anno MDXXVII non sine magna totius Christiani orbis iactura, dolore et lachrymis accidit⁵. Addebat etiam de bello Neapolitano, quod insequentia^d anno stragem horribilem Gallorum ducibus militibusque attulit, qui in obsidione Neapolitana ad unum omnes vel caede, vel pestilentia vel novo quodam morbi genere interierunt⁶. Non omittebat maximam illam eluvionem, quae anno MDXXX paucissimis diebus Romanis aedificiis atque agris et villis maiora ut ferebatur damna et detrimenta attulit, quam novem ferme mensibus militares vexationes, direptiones, captivitates et praedae⁷. Sed quod omnium maxime pontificem hunc a sanctis et salutaribus cogitationibus et curis abduxit, animi fuit impotentia, qua Florentinorum civium suorum contumelias Mediceae familiae reliquiis illatas tolerare vel dissimulare nequaquam potuit. Hoc illum impulit, ut, aliarum rerum oblitus omnium, patriae bellum faceret teterrimum omnino atque durissimum⁸. Huius rei gratia Massiliam ad Franciscum regem accessit, cui sese affinitate devinxit, cum quo, ut ferebatur, novarum rerum et turbandae pacis consilia iniit, id quod res ipsa confirmavit⁹. Nam post Massiliensem congressum mox Franciscus Carolum Allobrogum principem et avunculum de principatu deque fortunis fere omnibus deturbavit, Clementis, ut hominum fama erat, impulsu atque consilio¹⁰.

Nemini itaque mirum videri debet, si Clemente pontifice haec de religione acerrima contentio crevit et in plura sese capita diffudit, denique si ex Germania, in qua orta est, ad alias regiones dimanavit, Angliam praesertim, cuius rex Henricus VIII, qui Germanas illas opiniones libris quoque editis reiecerat insectatusque fuerat¹¹, mutato repente consilio amplexus est, et sese Anglicanae ecclesiae summum caput post Iesum

^a om. W.^b W MDXXII.^c W offerebat.^d ut supra p. 400, adn. c.

¹ De Rhodi obsidione cf. C. v. Hüfler, Adrian VI (Wien 1880), 216 s 477 ss; A. v. Reumont, Gesch. der Stadt Rom III, 2 (Berlin 1870), 155; L. Pastor, Gesch. der Päpste IV, 2 (Freiburg 1907), 117 ss. Carolus V equitibus Melitam insulam postea concessit.

² Quae inter Hadrianum et Erasmum intercesserit ratio, exponit Hüfler l. c. p. 328 ss; de epistulis illius (1. Dec. 1522; 23. Ian 1523, apud C. Burmann, Hadrianus VI [Traiecti 1727], p. 493 ss) ad hunc ibid. p. 333 ss; cf. Pastor l. c. p. 99 ss.

³ De bello inter Carolum V et Franciscum I in Italia superiori gesto cf. ex. gr. Gius. de Leva, Storia docum. di Carlo V, t. II (Venezia 1864), 204 ss; H. Baumgarten, Geschichte Karls V, t. II, 1 (Stuttgart 1886), 297 ss; 355 ss; Pastor IV, 2, 182 ss. — Clementis VII cum imperatore et Gallorum rege usque ad praelium Ticinense relationes exponebat St. Ehses, Histor. Jahrbuch VI (München 1885), 557—603; VII, 553—593; qui mitius de pontifice iudicat quam Seripandus; cf. eundem Conc. Trid. IV, XVII ss.

⁴ Significat Seripandus foedera a. 1525 (Ehses VI, 597 ss) et mense Maio 1526 (foedus sacrum Cognac Concilium Tridentinum. II.

cense; De Leva II, 327 s; Baumgarten II, 2, 502 ss) inter Clementem et Caroli V hostes initum; Cf. Pastor 186 197 207 ss.

⁵ Sacco di Roma quem vocant, de quo cf. F. Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom VIII, 502 ss; A. v. Reumont, Geschichte der Stadt Rom III, 2 (Berlin 1870), 194 ss; De Leva 426 ss; Baumgarten II, 2, 540 ss; Pastor 267 ss.

⁶ Cf. Reumont 225 ss; De Leva 474 ss; Baumgarten 607 ss; Pastor 338 ss. Videtur indicare morbum Gallicum, de quo scripsit Fracastorus, cf. Conc. Trid. I, 386, adn. 1.

⁷ Cf. Reumont 253.

⁸ Cf. Reumont 237 ss; 248 ss; De Leva 613 ss; Pastor 366 ss 389 ss; Massarell. Conc. Trid. I, 154, l. 13 ss.

⁹ Aliae coniecturae de rebus quas tractaverit Clemens cum rege apud De Leva III (Padova 1875), 111 ss; Baumgarten III (1892), 124 ss; Pastor 480 ss.

¹⁰ Cf. Baumgarten III, 185 s.

¹¹ Ediderat contra Lutherum librum inscriptum Assertio septem sacramentorum, pro quo a Leone X titulum Defensor fidei acceperat; cf. Pastor IV, 1, 596 ss.

Christum appellari voluit et tanquam eum, in quo uno pontificalis omnis maneret auctoritas, adorari¹. Ne vero omnes boni pontificis partes negligere videretur Clemens, tentavit primum, an Caroli Caesaris auctoritate in conventibus Germanorum principum, qui de rebus imperii quotannis in Germania habentur, tota haec de religione controversia componi pacificarique posset. Sed cum in suis illi^a decretis obstinatioribus quotidie essent et ad generale christianae totius reipublicae concilium provocarent, coepit Clemens de concilio multa loqui et polliceri. Dum autem de loco, ratione et aliis conditionibus celebrandi concilium disceptatur ad easque deliberationes sumitur saepe tempus, exulcerata potius quam ulla ex parte sanata sunt christianae reipublicae imposita vulnera².

136^r [IV.] Paulus III inito pontificatu anno a salute MDXXXIII cum privatim tum 10 etiam publice fateri coepit, tot latissime iam patentibus et in immensum fere multiplicatis de religione controversiis nullam commodiorem et tutiorem adhiberi posse medicinam, quam generalis et oecumenici concilii, quemadmodum turbulentis, temerariis, periculosis ecclesiae temporibus maiores facitare consueverant. Hoc tam frequenter habebat in ore, ut mihi quoque, cum ad Urbem pedis eius osculandi gratia profectus 15 essem et una secum ad Manlianam villam proficiscerer³, asseverantius dixerit, tria sibi in toto pontificatu meditanda proposuisse: pacem inter christianos reges, concilium verum generale et oecumenicum, bellum denique adversus christiani nominis hostes^b — digna certe omnia, in quibus pontificiae omnes curae et cogitationes versentur. Neque vero^c vereri se dicebat irrisores, qui dicerent longiora tempora ad tantas res requiri, quam homo 20 septuagenarius sibi posset polliceri; satis sibi esse, si aspirante Deo haec tam pia sanctaque opera inchoaret, quae iuniores alii robustioresque postea pontifices perficerent. Rebus itaque his omnibus | cum Carolo V imperatore, qui e Tuneti expugnatione victor ad 25 Urbem venit⁴, communicatis, cum de pace conficere nihil potuisset ob vulnus illud recens, quod Caroli animo penitus insederat, Allobrogum reguli amicitiae et cognitionis arctioribus vinculis sibi devincti⁵ antiqua sua ditione a Francisco rege^d pulsus, dum Africano ipse bello occupatus esset et detentus, concilium indixit generale, universale et oecumenicum pontificatus sui anno secundo, qui fuit a salute MDXXXVI, Mantuae inchoandum anno sequenti X. kalendas Iunii⁶, ex quo haec omnia christianae rei commoda, ut est in eius diplomate, eventura sperabat atque pollicebatur: haeresum et errorum 30 omnium interitum; morum depravatorum populi christiani emendationem; christianorum omnium principum pacem, concordiam et ad defendendam Christi gloriam conspiracyonem; bellum denique adversus christiani nominis apertos hostes sub sanctae et salutaris crucis vexillo expeditum, et facile magna cum spe recuperandi imperia, regna, regiones ab illis occupatas et innumerabiles fere captivos e durissima, misera atque miseranda servi- 35 tute liberandi, ac si qua ratione fieri posset, hostes etiam ipsos | ad verae salutis viam et Christi notitiam reducendi. Quarum rerum valde iucundam pollicitationem laeti omnes christiani populi exceperunt, earumque felicem eventum avidissimi^d expectabant.

Sunt profecto (ut scripsit sapiens) *cogitationes mortalium timidae et humanae providentiae incertae*⁷. Dum concilio constituta dies adventaret, ecce tibi^e Mantuani nuntii, 40 qui tantam hominum multitudinem, quanta ad concilium vocata esset, excipere^f recusabant, nisi quibusdam non satis honestis (ut Paulus dicebat) conditionibus adhibitis, quae indecorae <et se>^g pontifice et sanctae apostolice sedis maiestate parum dignae viderentur. Quamobrem tempus ad deliberandum de loci mutatione sumere necesse fuit, facta concilii prima prorogatione ad kal. Novembris eiusdem anni MDXXXVII⁸.

^a *VW* illis.^b *W* hostem.^c *om. W.*^d *W* avidissime.^e *W* sibi.^f *W* accipere.^g *W* esse.¹ Novissimam huius rei narrationem v. apud *Pastor* IV, 2, 510 ss.² Clementis VII de concilio sententiam (et facta) breviter et integre exponit *Pastor* IV, 2, 582 ss; cf. libros ibidem laudatos, inter quos *Ehsses*, *Conc. Trid.* IV, CIX.³ Paulus III ante pontificatum fuerat protector ordinis Augustinianorum, cf. Seripandi *Annales vitae suae* ad a. 1534: «Mense Ianuarii Romam petii Farnesii protectoris salutandi gratia.» Ibidem: «Mense Novembre Romam pontificis salutandi gratia concessi, quem cum bis convenissem, Neapolim redii» (*Calenzio* 160). — DePauli III in Mallianam villam excursionibus cf. ex. gr. *Conc. Trid.* I, 331, l. 28; 479, l. 26.⁴ Caroli V expeditionem v. apud *De Leva* III, 142 ss, de eius commoratione Romana ibid. 163 ss.⁵ Allobrogum dux cum sorore imperatricis matrimonio iunctus erat. De Francisci contra eum inimicitii cf. *De Leva* III, 156 s, 161 ss.⁶ Cf. *Conc. Trid.* I, 407 s; IV, CXXXI ss; Bulla convocationis IV, 2 ss.⁷ Sap. 9, 14.⁸ De impedimentis concilii Mantuani cf. *Conc. Trid.* IV, 102 ss; bulla prorogationis p. 111.

[V.] Vicentia^a deinde tanquam civitas concilio aptissima deligitur, et assentiente Venetae reipublicae magistratu destinatur. At cum kalendae Novembris atque adeo hyems appeteret, tempusque vocandi ad concilium externas et remotas nationes non suppeteret, in kal. Maii alteram concilii productionem | facere oportuit¹. Quod tempus
 5 cum instaret, vener^b Vicentiam^c cardinales legati tres. Hi fuere Campegius² et Simonetta³,
 10 uterque divini atque humani iuris consultissimus, et Aleander, de cuius varia et multiplici eruditione atque doctrina magna tum erat hominum opinio⁴. Non defuere episcopi, sed paucissimi. Verum multorum instar esse potuit Gibertus episcopus Veronensis, vir plane cum priscis patribus et antiquae ecclesiae pastoribus in omni episcoporum munere
 15 fungendo unus iure conferendus⁵.

Paulus interea pontifex longe pulchriora et Deo gratiora concilii^a initia haud omnino ab re futura existimans, si Carolum Caesarem cum Francisco rege, quorum erant animi ad bellum inflammati, conciliaret atque pacificaret, eius rei gratia Nicaeam Galliae urbem petiit, quo utrumque magna cum spe pacis et concordiae ad congressum colloquiumque
 15 invitaverat⁶. Pax confecta quidem non est, sed neque prorsus desperata. Nam decennales pactae induciae magnam futurae pacis spem praebuerunt, quanquam satis diuturna pax videri poterat, si totis decem annis ab armis cessatum esset; ita reges erant ad bellum, quam ad pacem procliviores. Sed ut ad concilium redeamus, tertia eius dilatio
 20 facta est, tum, ut Paulus pontifex scripsit, Caroli Caesaris et Francisci regis hortatu, tum vero, quia praeter legatos et paucos illos episcopos Vicentiae^e nemo comparuerat. Ea vero dilatio in diem usque resurrectioni^f D. N. Iesu Christi sacrum anni MDXXXIX facta est⁷.

Sed hoc interim temporis spatio, cum pacis nonnulla spes ostenderetur atque multis in dies singulos argumentis confirmaretur, a Carolo et Francisco rogatus est Paulus, ut in eius diplomate est, ut quoad pax perficeretur, de concilio supersederet; aptiora nam-
 25 que et feliciora concilii initia dicebant, si animorum conciliationem sequantur, quam si antecedant, si nullum armorum strepitum vel in itinere vel in ipso concilii loco patres exaudiant aut metuant, si consilio omnia, armis nihil decernendum sciant⁸. Carolus quintemiam nonnihil spei praebebat alicuius ineundae concordiae cum Germanis illis, qui obedientiam reliquerant abiecerantque et pontifici maximo, cui religiose antea subiecti erant,
 30 non obtemperabant. His de causis, et quia Vicentiae^e eadem erat solitudo, in eam cogitationem deductus est Paulus, ut prorogationis | infaustum et inauspicatum nomen toties inaniter repetitum effugeret, et de concilio suspensos hominum animos ad suae et apostolicae sedis beneplacitum teneret. Qua de re suspensionis quam appellavit diploma publicavit IV idus Iunii anni a salute eiusdem MDXXXIX⁸.

[VI.] Cum autem bonorum omnium pacis praesertim spes omnes extenuarentur atque evanescerent, mala ex adverso omnia praeter modum crescerent atque^h exardescerent, haereses scilicet, bella, Turcarum victoriae, morum quoque corruptelae variaeⁱ, postremam tot tragoediis manum imposuisse aliquando tandem videri volens, Tridentum aptissimum generali atque oecumenico concilio locum, quem etiam Germani non recusaturi vide-
 40 bantur, existimavit Paulus. Itaque Tridenti concilium convocavit designato constitutoque die kalendarum Novembris anni a salute MDXLII⁹, eoque tempestive tres misit cardinales^d legatos: Parisium, primi nominis iureconsultum¹⁰; Moronum, modestia, dexteritate et rerum

^a NV Vicetia.^b W venire.^c NV Vicetiam.^d om. W.^e NV Vicetiae.^f W resurrectionis.^g W sciunt.^h W et.ⁱ W corruptela varia.¹ Cf. Conc. Trid. IV, 136. Constitutio legatorum ibid. p. 156, n. 109. Bulla dilationis p. 161, n. 117.² Laurentius Campegius, cardinalis factus a. 1517, mortuus 1539. De cuius vita cf. Conc. Trid. I, 411, adn. 3 librosque ibi laudatos, praeterea *Eheses*, Röm. Dokumente zur Gesch. d. Ehescheidung Heinrichs VIII (Paderb. 1893), XVI—XXXI; Conc. Trid. IV in indice.³ Iacobus Simonetta Mediolanensis, cardinalis creatus a. 1535, mortuus 1539. Cf. *Ciacon*, III, 570.⁴ Hieronymus Aleander natus 1480, a. 1517 bibliothecae Vaticanae a Leone X praefectus, deinde post varia negotia maxime apud Caesarem gesta cardinalis creatus erat 22. Dec. 1536, sed 13. Martii 1538 demum promulgatus (Conc. Trid. IV, 157, adn. 1). Obiit 1542. Cf. *W. Friedensburg*, Nuntiaturber. III, 28 ss.⁵ Ioannes Matthaeus Gibertus, natus 1495, adulescens secretarius card. de Medicis factus, sub huius (Cle-mentis VII) pontificatu plurimum valebat et datarius et a 1524 episcopus Veronensis electus est, quam in civitatem e captivitate imperialium liberatus a. 1528 se recepit, ubi mortuus est 1543. Praeter libros Conc. Trid. I, 410, adn. 6 laudatos cf. *Pastor* IV, 2, 609 ss.⁶ Cf. Conc. Trid. I, 411.⁷ Cf. Conc. Trid. I, 412; bulla IV, 167.⁸ Suspendio 21. Maii in consistorio decreta (Conc. Trid. IV, 178, n. 137; cf. I, 413, n. 16) 10. Iunii 1539 principibus indicabatur; litterae ad imperatorem directae v. Conc. Trid. IV, 178, n. 138 cum adnotationibus; cf. Conc. Trid. I, 413, adn. 8.⁹ Bulla indictionis legitur in omnibus editionibus decretorum et Conc. Trid. IV, 226, n. 184.¹⁰ De quo cf. Conc. Trid. I, 188, adn. 6. Bulla mandati apostolici pro tribus cardinalibus Conc. Trid. IV, 261, n. 205.

gerendarum usu peritissimum¹; Polum denique, virum innocentia, sanctitate, sanctaeque et purae^a theologiae doctrina insignem²; quos pauci quidam secuti sunt Itali episcopi.

139^r Expectare Paulus infinita fere aviditate concilii diem videbatur dubitareque magnopere, ne qua mora, ne quod impedimentum sanctae huic et singulari morborum nostrorum medicinae interponeretur. Cuius rei declarandae gratia, quoties commodam aliquam 5 et idoneam occasionem oblatam videbat, nequaquam intermittebat. Nam praeter tres quos <paulo ante>^b nominavimus legatos Tridentum demissos Visaeum cardinalem Lusitanum ad Caesarem³, et Sadoletum item cardinalem ad Franciscum regem⁴ de concilio legatos destinavit, atque etiam de pace et amicitia, cum nescio quid periculosae offensionis inter eos exortum esse odoratus esset, et alter alterum de discessu a Nicaeis induciis accu- 10 saret. Per litteras quoque ad Carolum⁵ et Franciscum⁶ ad commune colloquium de concilio et aliis salutaribus remediis christianae reipublicae periculosissimis temporibus adhibendis invitavit, loco aliquo utrique opportuno, apto et securo, ubi se quoque nulla affectae iam aetatis ratione habita affuturum pollicebatur. Id cum negaretur honesta quadam ab utroque allata excusatione⁷, Bononiam cogitavit pontifex, ut loci propinquit- 15 tate ad colloquium reges, et ad concilium invitarentur episcopi. Quinto itaque kal. Martii 139^v anni MDXLIII post solenne sacrificium, quod statis quibusdam diebus in sacello Palatino fieri consuevit, cardinales primum, omnium deinde ordinum magistros generales, in quorum numero tum^c ego eram, de itione ad concilium monuit, cuius procurandi gratia Bononiam eius diei postridie proficisci velle dixit. Quod quidem re ipsa praestitit⁸. Ego 20 vero per litteras vix impetravi, ut Romae mihi esse liceret, quoad generalem ordinis mei conventum multo antea ad diem pentecostes indictum absolverem. Bononiam itaque tum pontifex cum toto fere collegio et curia profectus est, quo et ego quoque non multo post accessi⁹.

^a *W* sanctaeque et pura.

^b *W* antea.

^c *W* cum.

¹ Ioannes Moronus, unus ex celeberrimis saeculi XVI cardinalibus, natus Mediolani a. 1509, viginti annorum adulescens episcopus Mutinensis factus, a. 1536 nuntius apud Ferdinandum regem electus, a. 1542 cardinalis creatus erat. Anno 1557 a Paulo IV propter haeresim inquisitus et incarcerationis, mortuo pontifice libertati redditus, a Pio IV a. 1560 absolutus et a. 1563 concilio Tridentino praefectus est. Cf. *Funk*, *Kirchenlexikon VIII*², 1929 s librosque ibi laudatos; *Conc. Trid. I*, 275, l. 34 et adn. 2 3; supra p. 310, l. 17 ss et adn. 2; 343, l. 31 ss et adn. 4; *Conc. Trid. IV*, 211, adn. 3.

² Reginaldus Polus, eodem anno ac Carolus V (1500) natus et apud Carthusianos institutus, duodennis studio generali Oxfordiensi ascriptus, a. 1519 studium Patavinum petiit, ubi usque ad annum 1526 permansit amicitia Petri Bembi, Iacobi Sadoleti, Matthaei Giberti comparata. Motus difficultatibus per Henricum VIII iam tum de divortio cogitantem ortis a. 1532 denuo ex Anglia discessit et in Italiam se contulit, ubi regem schismaticum libellis oppugnabat. Paulus III a. 1536 recusantem purpura cardinalicia ornavit annis- que 1542 et 1545 legatum concilii Tridentini creavit. A Paulo IV haeresis accusatus obiit 17. (non 14.) Novembris 1558; cf. supra p. 328, l. 11 ss.

³ Initio card. Caspar Contarinus nominabatur (5. Augusti 1542), cf. *Conc. Trid. I*, 417, n. 29, quo (24. Augusti) mortuo card. Visensis mittebatur, cf. *A. Pieper*, *Zur Entstehungsgeschichte der ständ. Nuntiaturen* (Freiburg 1894) p. 124 s; *Conc. Trid. I*, 417, n. 30.

⁴ Cf. *Pieper* l. c.; *Conc. Trid. I*, 417, n. 29 30.

⁵ Epistula ad imperatorem 12. Novembris 1542 data legitur apud *Raynaldum* 1542, n. 31 s; *Le Plat III*, 149 s; cf. *Ehses*, *Conc. Trid. IV*, 287, adn. 5.

⁶ Litterae extant apud *Raynaldum* 1542, n. 33; *Le Plat III*, 150—152. Cf. *Ehses* l. c.

⁷ Responsum a Francisco rege datum nuntiabat Sadoletus legatus Engolisma 30. Nov. 1542 legiturque *Conc. Trid. IV*, 289, n. 224; imperatoris litterae

16. Dec. Valentiae datae ibid. 294, n. 230. Cf. *Conc. Trid. IV*, 417, n. 31.

⁸ In annalibus vitae suae Seripandus sub Februario 1543 haec habet: «Die 25. pontifex post sacra generales monet de itione ad concilium; die 26. Bononiam proficiscitur.» *Calensio*, *Docum. inediti* (Roma 1874) p. 180.

⁹ Ibid. ad 15. Aprilis: «Capitulum generale Romanum» (cf. *N. Paulus*, *Joh. Hoffmeister* [Freiburg 1891], p. 167 s); deinde refert de itinere suo: die 22. April. Nepesum, 23. Interamnium, 24. Spoletum, 25. Fulgineum, 27. Sigillum, 28. Cantianum (Costacciarum generalis Minorum), 29. per Callium et Aqualatem Forum Sempronii, 30. Carticetum et Pisaurum, die ultimo Ariminum; die 1. Iunii Caesenam, 2. per Faventiam Imolam, 3. Bononiam. «Die 4. cum pontifice de Venetis rebus [de quibus ad 14. Aprilis scripserat: «Venetorum audio fluctus et impiam perditionem»]. Caesar cum pontifice ad Bossetum in agro Cremonensi. Turcarum impetus terra marique; Rigium in Brutiis crematum. — Iulius 1543: Gregorius e Venetiis omni re infecta. Moniti fratres Bononienses die 14. — Die 15. Scariacalasinum 20 [milliaria], die 16. Scarperiam 20, die 17. Florentiam 14. Moniti fratres Florentini die 25. Die 26. Pratum m[illiaria] 10. Fratres Pratesenses moniti. Die 27. Pistorium 10. Pistorienses visitati. Die 29. Bugiani Silvam 8. Fratres Silvae correcti. Die 30. Lucam 12, die ultimo Pisas 12. Pisani fratres visitati. — Augustus 1543: Die 1. S. Miniatum 20 [milliaria], Miniatesenses fratres visitati; die 2. Emporium 5, Emporiani fratres visitati; die 3. Certaldum et Sange-minianum 13. Certaldi sepulchrum Boccacii. Moniti fratres Sangeminianenses, et Illicitani visitati. Die 4. Coleman, visitati et correcti fratres Colenses. Die 6. S. Antonium m[illiaria] 2. Moniti fratres. Die 7. Senas 8, die 8. Illicetum 3; sermo ad fratres Illicitanos. Die 19. per Ascianum Montem Sovinum 20. Casus equi, sub quo mirifice servatus [sum]. Fratres Asciani et Sansovini admoniti. Die 21. Cortonam per

Accidit autem, ut eo tempore Carolus imperator ex Hispania in Germaniam proficisceretur atque Italia^a iter faceret; quem Busseti (quod est in agro Cremonensi oppidum) [pontifex] convenit¹. A cuius congressu et colloquio digressus statim ut Bononiam revertit, concilium denuo priore forma suspendit his de causis, quod christianorum regum
 5 animos ad bellum incitatos videret, quodque Turcarum tyrannus terrestri exercitu Panoniam, maritima classe mare inferum invadere et perturbare aggressus esset, quibus periculis occurrere alia quacumque | intermissa cogitatione opus esset; quod denique
 haud felicius fuisset in cogendis episcopis Tridentum, quam vel Mantua, vel Vicentia^{b2}.

[VII.] In hac tam^c diuturna concilii mora et retardatione putavit Paulus sui muneris
 10 esse de morum correctione agere, cum eam boni omnes summa cupiditate expeterent ac plerique affirmarent optimam et unicam esse tot morborum medicinam. Quare et multum et saepe de ea loquebatur ac prolixè pollicebatur. Quid autem causae, quamobrem tot verba ad rem non contulerit, tot speciosa promissa inania esse voluerit³, cum
 15 multiplicia variae fuerint hominum iudicia, nihil ego pro certo habeo quod affirmare possim. Ut autem suborientibus quotidie novis et noxiis opinionibus, tanquam asperis et sylvestribus herbis in inculto et derelicto agro, aliqua ex parte prospiceret, Ioanne Petro Caraffa card. Theatino autore et impulsore tribunal Romae instituit inquisitionis⁴, cui Ioannem Petrum ipsum et Ioannem alterum, cardinalem tum Burgensem⁵, praefecit. Fuit equidem tribunal hoc initio moderatum et mite, quale certe semper fuit Pauli ingenium; verum aucto postea praesidentium cardinalium numero et iudicum iurisdictione
 20 in dies magis ac magis confirmata atque corroborata, inprimis vero Ioannis Petri severitate nulla humanitate aspersa, in eam crevit magnitudinem, ut nullibi toto terrarum orbe horribilia magis magisque formidolosa iudicia esse existimarentur, quae iusta omnino et honesta censenda sunt, si ea fuerint charitate condita, quam Christus Iesus, mortalium omnium a Deo patre iudex constitutus, et docuit et exercuit.

Sed ad concilium revertamur^d.

[VIII.] Ecce vero, dum nihil omnino minus expectaretur, inter Carolum et Franciscum in medio Gallici belli ardore confectae pacis nuntii laetissimi. Idque fuit anno a salute et pace per Iesum Christum MDXLIII mense Septembri⁶. Nulla fere Paulus
 30 pontifex interiecta mora, Novembris quippe mense, dulcissimum laetitiae et gaudii pervulgat atque edit diploma, partim quidem de pace, cuius optatissimum nomen sine suspirio et gemitu tot annos non usurpabant qui revera christiani erant, partim vero de concilio toties indicto, toties ad certam diem prorogato, toties ad beneplacitum suspenso, quod quidem iam inde ab initio pontificatus in suis optatis principem locum obtinuisse | dicebat. Mandavit itaque, Dei optimi maximi in sanctissima trinitate invo-

^a sic.

^b NV Vicetia.

^c W tum.

^d W revertamus.

Castilionem 20; moniti fratres utrobique. Die 23. Perusium 25. Trivultii et Ariminensis card[inalium] [Ascanii Parisani, creati 1539, mortui 3. Aprilis 1549; cf. Conc. Trid. I, 195, 30 ss; 835, 3] munera et convivia. Die ultimo ad S. Petrum, Ioannes Evangelista abbas. — September 1543. Die 1. ad S. Mariae Novellae visitandos atque exortandos [sic] fratres, Perusinis quoque fratribus admonitis. Die 3. veni Castrum Plebis 20 [milliaria], die 5. Urbeveterem 15, die 6. post commonitos Urbeveteranos fratres Viterbium 20. Die 7. Surianum 6; A[ugustini] Vicentini charitas dies detinet quatuor et loci veneranda memoria. Die 11. Carboianum Iuliae Farnesiae palatium, dein Monroselum 16. Die 12. Romam [milliaria] 20 Leonardus Neapolim missus. — October 1543: Die 15. Veneta tractata et alia quaedam cum pontifice. — November 1543: Die 1. auditum Venetos citatos. Die ultimo disputatio ad mensam pontificis familiaris, dein collocutio. Arcella. Calenzio l. c. p. 180 ss.

¹ Cf. adn. praecedentem (ad mensem Iunium a. 1543) et Conc. Trid. I, 418, n. 33.

² Bulla suspensionis (data 6. Iulii et publicata 19. Sept. 1543) legitur Conc. Trid. IV, 352, n. 270; cf. ibid. n. 269 271 273 275; Conc. Trid. I, 419.

³ Seripandus non videtur persuasam habere pontificis bonam voluntatem, cf. eius annales ad 5. Maii 1555.

⁴ De inquisitione Romae a. 1542 instituta (bulla Licet ab initio data est 21. Iulii 1542) cf. G. Phillips, Kirchenrecht VI (Regensburg 1864), 586 ss; F. H. Reusch, Der Index der verbotenen Bücher I (Bonn 1883), 169 ss; Benrath, in Realencyklopädie für prot. Theologie IX³ (Leipzig 1901), 163 ss. De Ioanne Petro Caraffa, qui postea erat pontifex Paulus IV, cf. Massarelli Diarium VII librosque ibi citatos.

⁵ Ioannes Alvarez de Toledo ord. Praed., de quo cf. supra p. 179, l. 25 et adn. 4. Burgensis episcopus erat inde ab anno 1537 (vel 1539, ut habet Gams) usque ad 27. Iunii 1550; ergo libellus noster post hunc annum scriptus est. Ciacon. III, 645: «Hic instituto sanctissimae inquisitionis tribunale ob emergentes haeresis pestes, si unum card. Carafam, huius instituti auctorem, excipias, primas tenuit.»

⁶ Intellegitur pax in castello Crespy 18. Septembris 1544 (corrigere Conc. Trid. I, 421, adn. 2) conclusa, de quo cf. Druffel, Karl V. und die römische Kurie 1544—46, I. Abt. (Abh. der bayer. Akad. der Wissenschaften III. Kl., XIII. Bd., II. Abt. [München 1877], p. 193 s); Egelhaaf, Deutsche Gesch. II, 435 s.

cato numine, Tridenti idibus Martii insequentis anni concilii initium fieri. Fuit profecto is dies tantae inchoandae rei et exprimendae laetitiae maxime aptus et idoneus. Incidit enim in quartam dominicam quadragesimae, quando more maiorum sancta ubique terrarum ecclesia, posito luctuoso carmine, alacris atque laeta canit: *Laetare Ierusalem, et conventum facite omnes qui diligitis eam. Gaudete cum laetitia, qui in tristitia fuistis.* 5 A quibus verbis diplomatis sui Paulus exordium sumpsit¹.

Tempestive itaque Tridentum tres a se dimisit legatos cardinales Ioannem Mariam de Monte, iureconsultum in omni iudiciorum genere cum laude exercitatum atque versatum; Marcellum Cervinum, gravem sane virum et prudentem, ingenio et iudicio insignem, quique bonas omnes artes et disciplinas attigerat, in quibus maxime certe 10 florisset, nisi suum omne studium in molestis operosisque negotiis potius quam in bonis disciplinis et artibus cognoscendis atque tractandis ponere coactus fuisset; Polum denique illum, quem paulo ante² quoad potuimus suis coloribus depinximus, in cuius 141V | explicanda probitate et sanctimonia eloquentia ipsa deficeret.

[IX.] Eram ego tum Romae et generalis ordinis mei magister³. Qua, ut reor, ratione 15 VI. kal. Aprilis anni MDXLV Ioannes Dominicus card. Tranensis, cardinalium collegii decanus, me accersivit iussitque Pauli pontificis nomine⁴, ut Tridentum ad concilium proficisceretur, mecumque divinarum litterarum peritos aliquos haberem homines, qui catholicae religionis veritatem tueri possent et defendere. Sed hoc ipso cardinale nihilo- minus exorante datum est mihi dierum aliquot spatium, ut et me ipsum colligerem et 20 Roma per eos dies non discederem, qui in fine ieiunii magni morienti et a mortuis exurgenti Christo humanae salutis restitutori religione patrum addicti consecratique sunt. Imminebant enim ii dies. Cum praeteriissent⁵, III. idus Paulum pontificem conveni, qui multa mecum de concilio aliisque rebus quibusdam publicis perbenigne communicavit, denique cum benedictione et pedis osculo (ut moris est) a se dimisit⁶. Verum multis 25 irretitus magistratus mei curis atque negotiis, cum praesertim multa provinciarum vicariis tam in Italia quam extra mandata dare oporteret, quo solutiore liberioreque animo 142V | essem ad magnas illas res quae in conciliis tractari solent, quarum, ut ingenue fatear, rudis tum eram atque imperitus, ante diem XIII. kal. Maii, quo iter facere coepi, me explicare non potui. Neque vero in itinere defuerunt quae me remorarentur multa, ita 30 ut iustis itineribus ad XIV. kal. Iunii Tridentum vix pervenerim⁶.

Eius diei postridie ad legatos accessi⁷, qui me benigne et comiter acceperunt. Salvati deinde eos qui convenerant episcopus, qui etsi numero non adeo multi essent, doctrina tamen et virtute ornati atque exculi habebantur.

⁸ *cod. ita distinguit:* Imminebant enim. Ii dies cum praet.

¹ Bulla suspensionem concilii revocans extat Conc. Trid. IV, 385, n. 283; *Le Plat* III, 255—258. Verba illa, quibus utitur ecclesia catholica in introitu missae dominicae quartae quadragesimae, sunt Iesai. 66, 10 s.

² Supra n. VI; cf. infra ad 7. Ianuarii 1546.

³ Seripandus in annalibus vitae suae (*Calenzio*, Docum. ined. p. 162) ad 10. Decembris 1538 adnotat: «[Ioannes Antonius] Aprutinus generalis [qui mortuo Gabriele Veneto (23. Apr. 1537) primum vicarius generalis creatus erat, deinde mense Maio 1538 in capitulo Veronensi magister generalis, *Calenzio* p. 165 s.] obiit. Die 19. Pausilipi cum essem, Pauli pontificis diplomate vicariatus ad me defertur. — 1539: Die 4. Ianuarii. Neapoli discedo ac Romam venio die 16. Die 20. cum pontifice, et iterum die 21. Eius diei hora 24. lectum est Romanis fratribus pontificis diploma, et sermo habitus post acceptam ab eis oboedientiam. Die ultimo cum pontifice de generali capitulo. — Februarius 1539. Die 18. mandat pontifex, ut Margaritae Austriacae, suae nepti, quandoque praedicem. Die 24. multa cum pontifice de generali capitulo. Die 25. licentiam a pontifice ac benedictionem ad capitulum iturus obtineo. — Maius 1539. Die 4. Romam relinquo ac Neapolim venio die 8. Die 24. omnium suffragiis N[icolao] Tridentino Gen. [*nescio quomodo sit supplendum*] referente generalis prior pronuntiatus sum.»

⁴ Seripandus l. c. p. 186 ad mensem Martium 1545: «Die 15. cum pontifice. Die 27. card. Tranensis de itione ad concilium.»

⁵ Ibidem ad mensem Aprilem 1545: «Die 11. pro Tridentino itinere licentia a pontifice. Die 17. ad S. Mariam de Populo» (*Calenzio* p. 186).

⁶ Ibidem: Iter Tridentinum. Die 19. [Aprilis] Rignanum 20 [milliaria], die 20. Narniam 20, die 21. Interamnium et Spoletum 18, die 22. Fulgineum 12; provincialis Umbriae correctus, et multa ibi emendata. Die 24. Sigillum 20, die 25. Aqualatam 22, die 26. Fanum 25, die 27. Pisaurum 5; Aurelius in Valmanente. Die 29. Ariminum 25. Admoniti fratres, qui Arimini convenerant pro eligendo provinciali. — Maius 1545. Die 1. Cesenam 20, die 2. Faventium 20. Die 3. Bononiam m. 30. Quo die obiit Buccaferreus. Moronus legatus. Die 10. Centum 15, die 11. Finalem 7, die 12. S. Benedictum 26; Ioannes Evangelista [abbas? cf. p. 404, adn. 9]. Die 13. Mantuam 14; Hercules cardinalis; episcopus Iustinopolitanus [Petrus Paulus Vergerius]; Hieronymus Genara. Die 15. Veronam 20, die 18. Roveretum cum generali Carmelitarum, inde [die 19.] Tridentum.»

⁷ Cf. Massarellum ad 20. Maii: «Li doi generali, che vvennero heri, furono a visitare li R^{mi} legati.» Conc. Trid. I, 191, l. 17.

Totos autem menses ferme sex nihil est actum; externarum tantum nationum episcopi et regum atque principum legati expectabantur. Quae vero ad divinum cultum pertinerent non omittebantur, sed statis solemnibusque diebus vetere patrum more atque instituto Romana religione et cerimonia peragebantur.

- [X.] Ego autem quo paratior ad eas quae futurae putabantur disceptationes instructorque essem, in sanctarum litterarum contemplatione et accurata quadam tam adversariorum, quam nostrorum librorum lectione studium omne meum tempusque pulcherrime consumebam¹. Magnam omnino spem rerum | bene et feliciter gerendarum attulere qui non ita multo post advenere episcopi Neapolitani², Hispani³, Galli⁴, Siculi⁵.
 10 Verum tristissima quaedam quasi omina parum omnino prosperi rerum eventus mentem angebant sollicitabantque meam. Haec ego neque cum aliis communicabam, neque an alius quispiam animadverteret intelligere satis poteram. Ex multis duo referam. Imminuere concilii dignitatem et auctoritatem magnopere mihi videbatur, quod quo tempore sacrosanctum et oecumenicum concilium cogeatur eiusque felicissima expectabantur
 15 initia, eo Ratisbonae nescio quod de religione Caesaris mandato colloquium habendum diceretur, de quo praeclare admodum Ioannes Hoffmeisterus, unus ex iis, quos Caesar ad colloquium delegerat, ad me scripsit: *Corrumpunt bonos mores colloquia mala*⁶. Quid dicam de belli Germanici rumore per speciem et simulationem religionis⁷ gerendi? — causa certe nec probabilis nec satis idonea. Adde turpe et christianis moribus ac
 20 principibus indignum esse, quod consilio experiri coeperis, id antequam perfeceris armis velle decernere. Praeteream alia, quae per id tempus gesta sunt ad debilitandam elevandamque omnem concilii dignitatem atque maiestatem aptissima, ut ad concilium ipsum aliquando tandem veniamus.

- Uniuscuiusque rei illud profecto putandum est maturum et idoneum tempus, quod
 25 Deus rerum omnium procreator et administrator ab immutabili aeternitate admirabili quadam ac singulari sapientia dispensavit atque disposuit. Hoc illud est, quod in sacrosanctis arcanis litteris aliquando diei articulus⁸, plenitudo aliquando temporis⁹ appellatur. Neque enim credendum est statuisset Deum solis, lunae reliquorumque siderum cursibus, sementi, messi, putationi, vindemiae, reliquisque id genus rebus sua tempora, ac^b non
 30 etiam quantumvis exiguis et minutis hominum cogitationibus et actionibus omnibus. Recte itaque sanctus ille et Deo charus Iob in amarissima illa sua amaritudine de Deo dixit: *Tempus posuit tenebris, et universorum finem ipse considerat*¹⁰. Cum ergo Paulus pontifex annis plus quam undecim concilium nunc indiceret, nunc prorogaret, <nunc suspenderet,>^c nunc eius locum permutaret, cogitare potuit — atque utinam ita cogitarit!
 35 — concilio praestitutam^d a Deo diem nondum venisse.

[Die Veneris 11. Decembris 1545.]

Litterae pontificiae concilium aperiri iubent et supplicationes fieri.

Venit tandem, volente Deo, in cuius manu nos omnes sumus cogitationesque omnes et opera nostra. Nam | III. idus Decembris anno a salute vera^e per D. N. Iesum Christum

^a W consumebatur.

^b W at.

^c om. W.

^d W constitutam.

¹ Die 13. Septembris 1545 Seripandus cum generali Carmelitarum iter fecit Veronam, unde reversus est 15. Octobris Tridentum, *Calenzio* p. 187.

² Ad mensem Maii 1545 in fine Seripandus (in annalibus vitae suae, *Calenzio* p. 187) adnotat: «Episcopi Neapolitani venere, Caputaquensis, S. Marci, Stabiensis Castellimaris, Lanciani.» Sed episcopus S. Marci 1. Iunii (Conc. Trid. I, 198, l. 15), Castellimaris, Lancianensis, Caputaquensis 3. Iunii (l. c. 199, 47 ss) advenere.

³ Seripandi in annalibus vitae suae unica ad mensem Iulii 1545 relatio est: «Episcopi Hispani venere: Giennensis, Astorgensis, Pacensis» (*Calenzio* l. c.). Astoricensis advenit 23. Iulii (Conc. Trid. I, 224, l. 36), Giennensis 24. Iulii (Conc. Trid. I, 225, l. 22); diem quo advenit Pacensis Massarellus non indicat.

⁴ «Augustus 1545: Episcopi Galli venere, Aquensis, Claramontanus, Agatensis, Renensis. Die 9. natalitia nepotis Caesaris celebrata» (*Calenzio* l. c.).

Massarellus adventum Gallorum sub 5. Augusti refert, Conc. Trid. I, 230, l. 1 ss.

⁵ Statim post verba in adnot. praecedenti citata (ad mensem Augusti 1545) pergit Seripandus: «Episcopi Siculi venere: Panormitanus, Syracusanus» (*Calenzio* l. c.). Illius adventum Massarellus ad 31. Iulii (Conc. Trid. I, 229, l. 3), huius ad 20. Augusti (ibid. 246, l. 35) refert.

⁶ 1 Cor. 15, 33 (ex Menandri Thaide, apud Meinecke, *Fragm.* p. 75). Epistula Hoffmeisteri, data Vornatiae 26. Iulii 1545, legitur apud A. v. Drußel, *Der Elsässer Augustinermönch Joh. Hoffmeister und seine Korrespondenz mit dem Ordensgeneral H. Seripando*, Abhandl. d. bayer. Akad. III. Kl., XXIV. Bd., I. Abt. (München 1878), p. 44 s. Cf. N. Paulus, Joh. Hoffmeister p. 195. *Le Plat* I, 12—22.

⁷ Vetus est controversia, num bellum Smalcaldicum gestum sit propter religionem, cf. ex. gr. Maurenbrecher, Karl V. p. 107 ss.

⁸ Gen. 7, 13.

⁹ Gal. 4, 4.

¹⁰ Iob 28, 3.

data MDXLV, ab exorto vero de religione dissidio XXV, pontificiae ad legatos allatae sunt litterae, quibus mandabat concilii initia idibus fieri; quae quidem ut recte ponerentur et divinae maiestati acceptiora iucundioraque essent, christianos omnes hortabatur ad eam poenitentiam, qua peccata iuxta sanctae catholicae^a ecclesiae priscum morem diluuntur, ad preces, ad ieiunia, ad elemosynas, ad eucharistiam, ad supplicationes; iis autem, qui dicto essent audientes et tam necessariae, sanctae ac salutari hortationi obtemperantes, plenissimam largiebatur peccatorum omnium indulgentiam¹.

His lectis literis legati statim supplicationes generaliter decernunt, et episcopis ac religiosorum hominum magistris generalibus colloquium imperant.

[Sabbato 12. Decembris.]

Fiunt supplicationes. Congregatio praeparatoria. Dissensio inter praesidentes et Hispanos. Seripandi votum.

Postridie vero bene mane decretis sacerdotum et populi supplicationibus datus est locus. 10

A prandio vero apud legatos convenimus in eam palatii partem, in qua Marcellus habitabat, praeter card. Tridentinum², civitatis principem Ill^l^l^l, episcopi paulo plures aut pauciores triginta; abbates | Benedictini eius familiae, quam Casinatem appellant, tres; magistri generales quinque. Affuere auditor Romanae Rotae et concilii promotor, uterque sane iuris scientia et morum honestate commendatus. 15

Cumque consedissemus, **Ioannes Maria**, cuius primae erant legationis partes primusque concilio praesidebat, paucis omnino retulit: Adesse tandem concilii desideratum et a bonis omnibus expectatum diem, nempe crastinum; ita enim et Deo placuisse et Paulum pontificem maximum mandasse. Proinde deliberandum esse, qualem in adeo magnam sanctamque rem introitum esse deceat. Videri quidem sibi, quoniam magnarum omnium rerum ab uno solo vero et immortali Deo principia ducenda sint, episcopos omnes pontificiis et sacris indutos vestibus ad templum civitatis maximum, quod a divo Vigilio nomenclationem accepit, ordine servato debere procedere. Ibi sacrum faciendum esse, quod ad se tamquam primum praesidem pertinere dicebat. Invocandum sancti spiritus firmissimum et singulare praesidium, sine cuius bono ductu et verissimo auspicio nihil omnino recti, nihil sancti confici possit, neque etiam cogitari. Decretam iam esse episcopo Bitontino, viro docto et eloquenti, concionem. | Quarum omnium rerum tabulae publicae conficerentur, quibus apertas eo die fuisse sacrosancti oecumenici concilii fores posteritati in omne aevum declararetur. Eiusmodi scilicet agendi primordia coepisse in concilio Lateranensi ultimo³ Iulium II pontificem vere magnum, et ecclesiasticae dignitatis atque potestatis praeter omnem inficiationem vindicem omnino maximum. 20 25 30

Cum autem ex ordine sententiae dicerentur, **Giennensis** episcopus Hispanus postulavit a legatis, ut primum omnium de eorum potestate et facultate docerent, ostenso ea de re Pauli pontificis diplomate. Hoc enim videri sibi necessarium, quo scirent episcopi, quanta esset et quibus finibus contineretur eorum potestas, qui concilio praesiderent, et quibus in rebus illis esset obtemperandum. Huic postulationi **Ioannes Maria** stomachose quidem respondit: eam esse cardinalium et sanctae apostolicae sedis legatorum dignitatem atque amplitudinem, ut eorum dictis ac factis stare omnes debeant, nemoque mortalium eorum quae vel dicunt vel faciunt rationem reposcere possit, neque de eorum potestate inquirere⁴. Sed Giennensi nihilominus, utpote qui aequa postulasset et honesta, assensere Hispani, Neapolitani, Siculi. Reliqui | de ea^b nihil dixere, placere tantummodo sibi eam inchoandi concilii rationem, quam Ioannes Maria praescripsisset. 35 40

^a om. W.

^b W eo.

¹ Litterae extant Conc. Trid. IV, 442, n. 338. In quibus de ieiuniis etc. nil dicitur, sed haec omnia legatis erant commissa. Cf. Conc. Trid. I, 351; IV, 445, n. 341 342.

² Cf. Conc. Trid. I, 1, adn. 5, sed etiam IV, 446, adn. 2. In hoc enim corrigenda sunt quae illo loco diximus de invitatione cardinalis Tridentini; certe sero legati, i. e. cum iam congregati essent cum reliquis praelatis (ergo non in consilio privato), mittebant Massarellum, ut vocaret Tridentinum. Massarellus non modo integrae congregationi sed huic congregationi omnino non interfuit, cum ipse dicat: *legati mi fecero chiamare*, Conc. Trid. I, 401, l. 3; cf. ibid. p. XLIX, l. 8.

³ In quo Ioannes Maria de Monte, tum archiepiscopus Sipontinus, orationem celebrem in Iulii II laudem habuerat, *Harduin*. IX, 1664—1668; *Raynaldus* 1513, n. 3; cf. *Hergenröther*, Conc.-Gesch. VIII (Freiburg 1887), 533.

⁴ Merito dixerit *Ehsses*, Conc. Trid. IV, 446, adn. 2 ad conciliandas Massarelli et Seripandi relationes, utrumque legatum Giennensi respondisse et verba Conc. Trid. IV, 400, l. 12 ss magis in Cervinum convenire, et cardinalem de Monte legisse breve 4. Decembris datum, ut ipse testatur apud *Druffel*, Mon. Trid. n. 272, p. 243, sed cum his verbis: *iuxta formam litterarum nostrarum*.

Ego vero cum rogarer, hanc dixi sententiam: Deo rerum omnium et temporum administratori optimo danda inprimis pro tam felici et expectato nuntio gloria est. Orandum deinde pro S^{mo} D. N., ut per eum perficiat Dominus quae incoepit¹. Cogitandum denique, quale christianus orbis concilium expectet, tale scilicet, quo poenitentia et lachrymis divinam nobis misericordiam conciliemus, quo ad eundem sensum et sermonem omnes, qui in Christum Iesum baptizati sunt, adducantur, in quo verborum pugnae, stultae et sine disciplina quaestiones praecedantur^a omnes, in quo charitas — exclusa falsi nominis scientia² — regnet; *charitas* inquam, quae *patiens est, benigna est*, non invidet, non adulatur, *non inflatur, non est ambitiosa, non quaerit quae sua sunt*, *non irritatur, non cogitat malum, non gaudet super iniquitate, congaudet autem veritati*³. In reliquis scio vobis curae^b esse, ut omnia honeste et secundum ordinem fiant.

[Die dominica 13. Decembris⁴.]

Congregatio generalis. Concilium declaratur apertum.

Idibus praeter ea, quae in colloquio pridie decreta erant, nihil est confectum. In^{145v} templum S. Trinitatis, quod legatis erat proximum, congregati omnes ad divi Vigili cruce praeunte ordinate processimus. Ad aram ibi maximam solenne et statutum¹⁵ sacrificium cum precibus, votis et concione⁵ factum, sancti spiritus firmissimum praesidium et felicissimum tantae rei auspiciis imploratum. Declaratum denique, ab eo die posteaque deinceps concilium apertum et patefactum habendum esse, quoad de causis omnibus, quarum⁶ gratia coactum erat, decisum esset et statutum. Hoc ego sic interpretor. Mortales omnes, christiani praesertim sacerdotes et populi exaudiant^a, os illud²⁰ apertum esse, unde nihil nisi quod verum sincerumque sit egredi possit. Domus illius fores esse patefactas, extra quam⁶ non liceat episcopis absque honestiore aliqua et graviore ratione consistere. Reseratum^f esse et constitutum iudicium illud, ubi solum, et non alibi, causae illae, quarum gratia postulat concilium indictumque sit, tractari possint et diiudicari. Haec illa est, quam Augustinus⁶ commendat, conciliorum gravitas et saluberrima auctoritas. Non omittam, idus eo anno in eum diem incurrisse, quo in sacrificio ex antiqua lege decantat ecclesia *Gaudete in Domino semper, iterum dico Gaudete*,^{146r} ut ab ea animi alacritate et laetitia, quam in concilio indicendo sequutus est Paulus, in inchoando discessisse non videatur.

[Die Veneris 18. Decembris.]

Congregatio generalis. Praeparatoria. Articuli de ordinando concilio.

Aperto concilio quatrimum quievimus. Augebatur autem quotidie episcoporum³⁰ numerus.

Quinto decimo vero kal. Ianuarii ad colloquium invitati ad eam partem aedium accessimus, quam Ioannes Maria incolebat⁷, ubi toto hyberno tempore, cum magna nondum episcoporum frequentia convenisset, perpetuae habitae sunt colloctiones. Multa eo die ad nos Ioannes Maria retulit, quae non tam ad concilium, quam ad concilii³⁵ praeparationem et diligentem quandam praemeditationem spectarent. De iis, ne ad dicendum imparati patres aggredierentur, omnis ad subsequentem congressum deliberatio dilata est. Ea vero quae fuerint, illis iisdem verbis, quibus ad patres omnes scripto comprehensa postridie missa sunt, subscripsi⁸:

^a *V* praedicantur; *W* praescindantur.
^e *W* quas; ^f *W* Desideratum.

^b *W* cura.

^c *W* quorum.

^d *W* experiantur.

¹ 2 Cor. 8, 6.

² 1 Tim. 6, 20.

³ 1 Cor. 13, 4—6.

⁴ In annalibus vitae suae ad hanc diem adnotat: «Die 13. [Decembris] CONCILIUM APERTUM, de quo extat alter Commentariorum liber» (*Calensio* p. 188). Uberiorem huius congregationis relationem habes in Actis, Conc. Trid. IV, 515 ss.

⁵ per fratrem Cornelium Mussum, episcopum Bituntinum, cf. Severolum p. 4, l 36; oratio extat Conc. Trid. IV, 521—529.

Concilium Tridentinum. II.

⁶ De utilitate cred. ad Hon. cap. 17 epist. 118 (Seripandus in margine).

⁷ Card. de Monte primo habitaverat in domo Antonii Quetae, Conc. Trid. I, 159, l. 28; sed 22. Aprilis 1545 mutabat domicilium et venit habitatum in domum D. Ioannis Baptistae Girolldi . . . una cum card. S. Crucis, ibid. 177, l. 26 ss.

⁸ De his articulis cf. Conc. Trid. I, 6, adn. 2; 355, adn. 2; 430, adn. 2; IV, 533, adn. 2; supra p. 369, adn. 3.

Plura discutienda videntur ad concilium ordinandum. Quorum quaedam sunt extrinseca, quaedam intrinseca.

- 146^v 1. Ante omnia elaborandum est, ut componamus nos ipsos et personas nostras in vita et moribus, et studeamus placare Deum precibus, ieiuniis, eleemosynis et aliis piis operibus.
  2. Ut episcopi et sacerdotes saltem semel in hebdomada celebrent missam.
  3. Ut familiares nostri sobrie, caste, pacifice et honeste vivant, et numerus eorum non sit excessivus.
  4. Ut statuatur dies ad celebrandam missam in qualibet hebdomada in collegiatis ecclesiis cum aliqua indulgentia pro celebrante et interessentibus¹, prout servatum 10 fuit in recentioribus conciliis.
  5. Ut concilium sit securum et liberum in veniendo, manendo, recedendo et sentiendiis dicendis.
  6. Ut fiat provisio eorum, quae pertinent ad substantiationem^a nostram et sunt humano victui necessaria.
  7. Ut honesto pretio conducantur hospitia atque honesto pretio emanantur et vendantur res.
  8. Ut statuatur magistratus ad ius dicendum, continendumque in officio bonos, malos vero puniendum.
  - 147^r 9. Ut deputentur officiales concilii, prout sunt abbreviatores, secretarii, advocati, 20 promotores, notarii, cursores, aliqui cantores, aliquis impressor.
  10. Ut conducatur etiam aliquis medicus insignis.
  11. Ut constituatur aerarium a S^{mo} D. N. pro multis et variis et necessariis expensis ordinariis et extraordinariis, quas^b fieri contiget^c.
  12. Ut in loco, in quo habentur sessiones, distinguantur sedilia pro praelatis 25 secundum dignitatem et gradum cuiuslibet, et pro oratoribus principum laicis, qui non sunt admiscendi^d cum praelatis indutis pluviali et mitra.
  13. Ut statuatur ordo omnium sedentium in concilio, ne oriantur contentiones inter eos cum scandalo laicorum.
  14. Ut declaretur, quae personae sint admittendae ad dandam vocem consultivam^e 30 vel deliberativam vel utramque.
  15. Ut in qualibet sessione sit unus concionator, et qui voluerit subire onus, det nomen.
  16. Ut materiae, de quibus erit tractandum in congregationibus et sessionibus, et 147^v examinentur prius et decernatur, quomodo et qualiter et | per quos erunt examinandae. 35
  17. Ut statuatur, quid agendum sit in hac prima sessione;
  18. Quam reverentiam habere debeamus erga S^{mm} patrem et D. N. Paulum pontificem maximum;
  19. Quantum etiam deferre invictissimo imperatori, Chr^{mo} regi et aliis Ser^{mis} regibus catholicis;
  20. Quae ratio sit habenda absentium, praesertim eorum, qui fortasse sunt in itinere, ut propterea nihil praecipitanter agamus, sed omnia cum moderamine et temperamento condecanti.
- Reliqua suppleat prudentia et pietas consulentium. Super his autem omnibus poterunt patres cogitare et in congregatione, quae, si placet, fiet die Martis proxime 45 sequenti, dicere sententiam. Hortamur autem omnes in Domino, quanta possumus charitate, ut cogitent, quale sit hoc concilium et propter quid sit indictum².

[Die Martis 22. Decembris.]

Congregatio generalis. Agitur de articulis propositis.

De his XI. kal. agi coeptum est. Quo die animadversum quoque est, quam magnum incommodum detrimentumque attulerit Christi ecclesiae conciliorum intermissio: 148^r tanta in plerisque nostrum apparuit in dicendis sentiendiis haesitatio, | inscitia et incre- 50

^a sic N.

^b W quae.

^c W contiget.

^d W admittendi.

^e V corr. ex consultativam; W consultativam.

¹ Hoc aliquibus pontificis auctoritati videbatur derogare: Druffel, Mon. Trid. I, n. 283, p. 259; n. 292, p. 315.

² Deinde actum est et de aliis et de ordine rerum tractandarum, Conc. Trid. IV, 534, l. 31 ss et adn. 3.

dibilis quaedam quasi stupiditas. Suas nonnulli sententias de scripto recitabant, qui a caeteris parum attente et non sine molestia audiebantur. Plerique non ut patres, sed ut pueri plane atque tyrones loquebamur^a. Tanta omnino^b consuetudinis et exercitationis vis est, ut eam aliquandiu intermissam instaurare difficilius longe sit, quam a principio
 5 assuescere. Cum itaque tot rerum confusa, perturbata et sacrosancto concilii nomine indigna videretur esse tractatio, in alterum colloquium integra rerum omnium reiecta est consultatio¹.

[Die Martis 29. Decembris.]

Continuatur deliberatio de illis articulis. Seripandi votum.

Fuit hoc alterum colloquium IIII. kal., quo certe die elucere coepit spiritus sancti virtus. Nam de illis iisdem rebus, de quibus superiore colloquio tractari coeperat,
 10 multo magis distincte, considerate, sapienter, addo etiam diserte, agere visi sunt patres, ita ut repente in viros alteros divina quadam singulari et praestantissima virtute commutati viderentur², id quod sensus omnes meos incredibili iucunditate perfudit. Quamobrem laetus et alacer brevem quandam de omnibus fere dixi sententiam. Quod
 15 attineret ad vitae et morum compositionem, divini | cultus et sacrificii frequentationem, 148^v
 15 familiarium numerum et correctionem, communem securitatem et libertatem, annonam, hospitium, rerum pretia, magistratum, ministros, medicum, aerarium, antistitem et qui a regibus vel rebuspublicis vel caeteris principibus venerint legatorum in consensibus sedes, sedentium quoque omni eliminata contentione ordinem et dispositionem, concionatores, reverentiam adversus pontificem maximum, Caesarem et reges alios catholicos, absen-
 20 tium denique habendam rationem: memetipsum measque omnes cogitationes legatorum praesidentium sapientiae et iudicio submittere, quod arbitrarer^c sanctam synodum, si recte omnia expenderit examinaveritque, ab eorum decreto et voluntate his de rebus ne transversum quidem unguem discessuram. Intacta reliqui tria, de quibus opinabar (id quod accidit), accuratiorem explanationemque futuram in sequenti congressu delibera-
 25 tionem: quinam ad consulendum tantum, et qui ad deliberandum quoque admittendi essent, quis tenendus esset modus, quae ratio, quae via in examinandis et discutiendis controversiis, de quibus esset decernendum, quid denique in proximo primo consessu, qui idibus Ianuarii ex decreto futurus erat, statuendum esset. | Verum cum odoratus 148^v
 30 antea essem, patrum quorundam eam omnino esse mentem, ut magistrorum generalium sententiae consulendi tantum vim haberent, non etiam decernendi — qua de re pauci quidam, qui non in postremis erant, obscure aliquantulum et leviter in suis sententiis egerant et collegae quoque mei queri graviter coeperant³ — ego, quanquam a natura ita essem institutus, ut id genus honores et praerogativas haud magni ducerem, ne tamen communi totius collegii dignitati deesse viderer, haec addidi:

35 Sed liceat, quaeso, mihi per vestram humanitatem, Iacobi apostoli doctrinam, quae ad rem, de qua multorum auditum est murmur potius quam sermo, maxime facit, in medium proferre, non quo eam vos ignorare putem, sed ut animo satisfaciam meo. *Nolite, inquit, in personarum acceptione habere fidem Domini nostri Iesu Christi gloriae. Et enim si introierit in conventum vestrum vir aureum anulum habens in veste candida.*
 40 *introierit autem et pauper in sordido habitu, et intendatis in eum, qui indutus est veste*

^a *W* loquebantur.

^b *W* omnium.

^c *W* arbitrer.

¹ Die sequenti Seripandus (teste Massarello Conc. Trid. I, 359, l. 20) fuit apud cardinalem Cervinum, quocum de concilii rebus locutum esse credideris. — Quattuor praelati in ea congregatione per legatos deputati postea demum, non in ipsa congregatione, *onus recusasse* (Conc. Trid. IV, 538, l. 12) verisimile est; alias enim certe Severolus de recusatione referret, nec deputati (praeter Pighinum) 23. Decembris cum praesidentibus de eadem re, quae eis commissa erat (Conc. Trid. I, 9, l. 31 ss.), deliberassent (Conc. Trid. I, 359, l. 6 ss., et. *Druffel*, Mon. Trid. 253, adn. 4). Cum acta Massarelliana tempore satis posteriore sint compilata, facile rem postea conclusam ipsi congregationi ascribebat (et iam in illa epitome Conc. Trid. I, LII, l. 16 ascripsit).

² Cum Seripandus dicat de commutatione in decidendis sententiis *de illis eisdem rebus, de quibus superiore colloquio tractari coeperant*, non est cur cum *Druffel* (Mon. Trid. 262, adn. 2) de veritate rei dubitemus; certe clarius sententiae dicebantur 29. Decembris quam 22.

³ Idem legati senserant: *Et perchè noi havevamo subodorate prima queste loro pratiche et vedevamo che s'andava a camino d'escludere li generali . . . ; Druffel*, Mon. Trid. p. 262. Ceterum Giennensis, cuius *sententiam omnes fere comprobavunt* (Conc. Trid. IV, 541, l. 19), minime generales excludere volebat, sed nolebant patres admitti *passim omnes abbates regulares cuiusque ordinis* (l. c. l. 18). Cf. quae hac de re disseruimus Conc. Trid. I, 11, adn. 1 col. sinistra.

¹⁴⁹ *praecleara, et dixeritis ei: Tu sede hic bene, pauperi autem dicatis: Tu sta illic, aut sede sub scabello pedum meorum, nonne iudicatis apud vosmetipsos et facti estis iudices cogitationum iniquarum? Audite, obsecro: nonne Deus elegit pauperes in hoc mundo divites in fide et haeredes regni, quod repromisit diligentibus se?*¹ Haec si quis rite ac diligenter perpenderit, quinam in christiano totius orbis terrarum concilio ad consulendum tantum, quique ad decernendum etiam recipiendi sint, dubitare non poterit.

1546.

[Die lunae 4. Ianuarii.]

I. Primus praesilens de litteris pontificis refert. — II. De agendis in proxima sessione. Seripandi votum. — III. Probantur decreta. De titulo eorum. — IV. De ordinando concilio. De admittendis ad concilium et de voce singulis danda. — V. De abbatibus et ordinum generalibus.

[I.] Pridie nonas Ianuarii ineuntis a salute mundi anni MDXLVI Ioannes Maria legatus et **praesidens** multis primum in colloquio verbis declaravit: initia concilii et quae ad eum diem gesta essent Paulo pontifici maximo placuisse, atque ab eo et^a omnium^b cardinalium senatu^c large et honorifice collaudata fuisse. Proinde, ut aliquo episcopos in concilio laborantes munere donaret, immunes eos ac liberos ab omni decimarum solutione toto concilii tempore esse voluisse. Mandasse vero, ut dogmata, quae aliquam facerent privatae alicuius haeresis suspicionem, ita diiudicarentur, ut sectarum principes et ii, qui eos sectarentur, ne nominarentur quidem². Quo quidem ingentem quandam prae se ferebat animi mansuetudinem et vere christianam charitatem, quae non homines, sed ecclesiae perturbatricem doctrinam; non ullam gentem aut nationem, sed de rebus gravibus, divinis praesertim, dissensionem; non veram et germanam pietatem, sed fictam quandam et adumbratam pietatis speciem; non veterum vel doctrinam vel mores, sed novarum rerum molitionem insectatur, exagitat, odit³.

[II.] Referre deinde [idem **praesidens**] illis de rebus aggressus est, quas ego superiore colloquio nulla ex parte attigeram, ac primum, quidnam crastino⁴ consessu, cuius magna omnino erat hominum expectatio, decernendum videretur. Cumque variae dicerentur ea de re sententiae, **ego**, qui omnium maxime optabam universo terrarum orbi declarari et pateferi, non convenisse nos tanquam vultures ad cadavera, hoc est ad corrupta tantum et putida inspicienda, sed tanquam apes ad suavissimos flosculos colligendos, ex quibus salubre mel conficeremus, ad bona scilicet, quae in tot malis divinitus acciderunt, cum gratulatione celebranda atque arcte etiam amplexanda, hanc dixi sententiam:

Crastino consessu cum gratiarum actione et gratulatione gravibus, piis electisque verbis concepta maximum quod divinitus accepimus beneficium commemorandum esse arbitror, propterea quod in tot et tam variis de religione a portis inferi excitatis pestiferis controversiis nulla sit hactenus audita vox, nulla suscitata haeresis adversus sanctorum quatuor conciliorum, Niceni videlicet, Constantinopolitani, Ephesii^d et Calcedonensis sanctissima de fide decreta⁵. Recitanda quoque esset sanctissimorum illorum patrum purissima fides et vere catholica atque apostolica sanctae trinitatis et incarnationis D. N. Iesu Christi pulcherrime explicata confessio⁶.

Sed cum plurimorum sententiae in eam partem inclinarent, quae legatis quoque probabatur, ut a levioribus quibusdam et ad vulgi captum aptioribus rebus ducerentur initia, id^e vero, quod ego dixeram, temporis angustia confici haudquaquam^f posse videretur, cohortandos esse ad poenitentiam, timorem Dei et precum assiduitatem populos dicebant, episcopos praeterea et sacerdotes, qui concilii causa Tridenti essent, ad sacrificia, obsecrationes, orationes, postulationes, gratiarum actiones pro pontifice maximo, pro Caesare, pro regibus, pro omnibus denique hominibus⁷, ad sobrietatem in victu et vestibis modestiam, ad familiae correctionem et sanctarum literarum frequentem medi-

^a om. W; V ut.^b V omni.^c W senatui.^d W Ephesini.^e NV et.^f W haudquaquam.¹ Iac. 2; 1—5.² Haec scripserat card. Farnesius legatis 31. Decembris 1545, *Druffel*, Mon. Trid. n. 283, p. 257 s.³ Non praesidentis, sed Seripandi hoc est iudicium, cum alio casu hic certe usus esset oratione obliqua.⁴ Intellegendum hic est sensu latiore = proximo.⁵ De horum conciliorum aestimatione cf. Conc. Trid. I, 376, l. 7; Gregorium et Gelasium c. 2. 3. D. 15.⁶ De fidei confessione recitanda v. infra p. 424, l. 29 ss.⁷ 1 Tim. 2, 1 2; cf. Phil. 4, 6.

tationem; catholicos omnes, viros praesertim doctos et sanctarum literarum peritos, ad excogitandas rationes et vias, quibus et haereses propulsari et corrupti hominum mores in concilio emendari commode possent. Ad has hortationes adiungendum esse iuxta Toletani concilii decretum, ne immodeste et obstinate disceptaretur, ne tumultuose, turbulenter editis clamoribus, sententiae ferrentur, sed mansuete, leniter, moderate omnia et dicerentur et fierent¹. Nemini quoque in omnibus futuris concessibus fraudi fore aut praeiudicium aliquod creari, si non suo loco sedeat suffragiumve ferat, sed unicuique ius suum integrum servari.

[III.] Quibus de rebus lectum est et ab omnibus laudatum, quod antea conceptum fuerat^a decretum. Sed quod in decreti titulo scriptum non esset sanctam synodum ecclesiam universalem representare, | gravem omnibus fere episcopis offensionem attulit. Qua de re cum magna exorta contentione sententiae dicerentur, rogarenturque legati praesidentes, ne sua autoritate et dignitate, cuius magnum esset in ea tituli particula momentum, synodum fraudari paterentur, agnitum est et ex eorum verbis, tametsi aperte non exprimerent, et ex **Ioannis Mariae** celeribus quibusdam motibus violentisque sermonibus², id illis non placere.

Ego vero, cum ad me ventum est, quanquam probe nossem inter saxum et sacrum me versari, tanquam in lubrico aliquo et periculoso loco constitutus, non sine sancti spiritus divino quodam afflatu in hanc sententiam locutus sum:

Aliud esse quaerere, an sancta oecumenica sinodus^b universalem ecclesiam repraesentaret, aliud, an verbum illud *universalem ecclesiam repraesentans* decreti in primo consessu promulgandi titulo scribendum esset. Illud disputari quidem posse, si legatis praesidentibus et sanctae synodo e re esse videatur, hoc nunc agi; de quo censerem ascribi non oportere, partim quidem, quod verbum esset in priscis sanctorum patrum conciliis nec usitatum nec solenne, | in duobus tantum recentioribus usurpatum et receptum; partim vero, quod istius verbi novitate multa pessimi cuiusdam aedificii fundamenta iacta essent multaque insuper strenue aedificata, quae multas et magnas seditionum ac discordiarum turbulentas tempestates adversus ecclesiam a Deo et D. N. Iesu Christo super firmam petram aedificatam³ concitassent. Quamobrem decretum, ut recitatum paulo ante erat, legendum probabam; in quo et praemiis quibuscumque posset sancta synodus invitarentur omnes ad bene agendum — quod ante me dixerat **Ca- vensis** —, improbi quoque et facinorosi poenarum metu deterrerentur — quod dixerat **Syracusanus**.

[IV.] Meam hanc sententiam honorificis verbis **Ioannes Maria** prosecutus est, et ut ea de re ulterius disputandi viam omnem praecideret, omnem sermonem abscinderet, de sanctae synodi securitate et libertate, de annona⁴, de eorum, qui vel aderant vel adesse brevi poterant a^c magnis principibus legatorum loco et ordine, deque numero et gravitate personarum, quae in consessu tanquam religiosi testes et diligentes spectatores introducendae essent, magna verborum efficacitate retulit.

Ad haec **ego** post alios, qui graviter sane et probe de omnibus dixerant, sic respondi:

Nescio certe quid nobis formidandum sit, cum nos nostraque omnia in tutela posita sint Ill^{mi} et summi consilii maximique animi viri, principis Tridentini. Hic de nostra propugnatione et defensione, <hic de dignitate, hic de libertate, hic de vita,>^a hic de alimentis, hic de omnibus quae necessaria erunt — quomodo poterit non semper cogitare et dies et noctes non esse sollicitus? Nunquam, mihi credite, eorum deseret patrocini-um et curam, quos animo tam hilari, tam serena tranquillaque fronte recepit hospitio. In eius itaque oculis, ore, vultu acquiescamus obsecro. De magnorum principum oratoribus quod ad locum attinet et ordinem, nihil habeo certi quod pronuntiem. Illud tantum nunc occurrit: ut^d tot nobis ademptis Turcarum immanitate regnis atque etiam imperiis, tot

^a W erat.^b sic N.^c W e.^d om. W.

¹ Concilium Toletanum XI (a. 675) etiam a Constantiensi et Basiliensi synodis laudatum erat. Cf. Conc. Trid. I, 13, l. 24 et adn. 3.

² His Seripandi verbis probatur, quod etiam aliunde scimus, cardinalem de Monte non tantum verba illa a Severolo (Conc. Trid. I, 14, l. 23 ss) relata protulisse,

sed alia quaedam praeterea dixisse, cf. Conc. Trid. I, 13, adn. 1.

³ Cf. Matth. 7, 24 25; Luc. 6, 48; antiphona secunda ad Laudes officii in dedicatione ecclesiae.

⁴ Imprimis de officialibus eligendis deliberabatur, cf. Severolum Conc. Trid. I, 14, l. 43 ss.

regionibus atque provinciis a nobis alienatis — de iis, qui in fide et officio etiam nunc perseverant, ex animo complectendis et pacificandis etiam atque etiam cogitemus. Id vero fiet, si absque ulla iniuriae suspitione suis cuique honos tribuatur. De admittendis
 153^r autem ad consessus spectatoribus | et testibus certum numerum praescribendum non esse puto, qui quotidie iure augeri posset; eo enim solemnior actio censetur, quo plures habet
 5 spectatores ac testes. Destinatis itaque patribus id dandum esset oneris, ut quos cupiunt patres introducere, vel exciperent, si digni essent, vel repudiarent, si indigni.

[V.] His omnibus explicatis atque expeditis dimissi sunt patres. Non omittendum autem, decretum de Casinatibus fuisse, ut unus tantum abbas sententiam diceret, quae perinde haberetur, ac si a tribus qui tum aderant dicta fuisset; verum ut priore loco, ante sci-
 10 licet aliorum ordinum magistros generales rogarentur, id quod quibusdam ex meis collegis grave admodum et iniquum visum est, querique^a atque expostulare instituebant. Quibus ego, ne quid ambitiose agere videremur, assentiri nolui. Quamobrem nullum de ea re habitum est verbum, quod quidem certe decuit, cum de nobis honorificentissime
 15 decretum fuisset, ut singuli sententias diceremus, quae, ac si essent episcoporum, non consulendi tantum, verum etiam decidendi vim atque efficacitatem haberent¹. Quod quidem Paulum pontificem maximum per litteras mandasse ferebatur².

153^v Quid autem hac de re, cum legati praesidentes separatim me rogassent, liberius fortasse quam par erat responderim, praetereundum non esse duxi.

Omnibus in rebus, de quibus lege agitur, magis considerandam censeo legis rationem, quam legem ipsam; eam ob rem (ni fallor) dixere prudentes viri, rationem animam esse legis. Magis quoque considerandam rationem facti, quam factum ipsum. Uni quondam episcopi in conciliis congregabantur. Ratio fuit, quia, cum in conciliis de pascendo grege verbo fidei et doctrina charitatis ageretur idque munus episcopi duntaxat obirent, poterat utique et debebat Christi populus solis episcopis salutis suae curam com-
 25 mittere. Ea nunc est tota immutata ratio. Non modo enim episcopi greges non pascunt suos, verum si qui sunt inter eos suae salutis memores, et pasci et inter verbi auditores sedere turpe et indecorum esse non putant. Quis igitur dubitet eos, qui in hanc quae praecipua est gregis curam succedere, ad concilia vocandos esse tamquam
 30 episcopos? Consulantur populi eorum fidei commissi, an quae ad ipsorum salutem at-
 154^r tinent a solis episcopis curari velint et tractari, an religiosos quoque adhiberi homines cupiant, et quid ipsi <de se>^b ipsis statuunt expectetur³. Quaeratur^c quoque diligenter, an episcoporum omnium studia eiusmodi fuerint hactenus, ut ab illis satis instructi et parati de rebus in concilio disputandis sententiam per sese dicere possint. Ex his quid de hac ego controversia sentiam cognoscite, et quid vestram sapientiam rerum omnium
 35 moderatricem statuere deceat attendite.

[Die Iovis 7. Ianuarii.]

I. Sessio prima. Legitur decretum et legatorum admonitio a Polo concepta; huius laudatio et epitome. — II. Seripandi commentariolus de modo in examinandis rebus observando legatis oblatus. — III. De commentarioli fatis. — IV. Modus a legatis deliberationibus constitutus.

[I.] VII. idus [Ianuarii], primo consessu, post sacrificium et statas quasdam solennesque cerimonias lectum est decretum, ut pridie probatum in colloquio et omnium iudicio commendatum fuerat. Assensum est ab omnibus praeter paucos quosdam, qui desiderare se dixerunt illam verborum praerogativam: *ecclesiam universalem repraesentans*.
 40

^a V q̄rique; W quaerique.

^b V de; W et.

^c W quaerantur.

¹ Hoc minus verbis quam re ipsa decretum est in congregatione eiusdem diei 4. Ianuarii, cf. Severolum Conc. Trid. I, 11, l. 8 ss cum adn. 1; IV, 541, l. 10 ss cum adn.

² Expressum hac de re pontificis mandatum non novimus; sed ea opinio facillime oriebatur ex verbis cardinalis de Monte 29. Dec. 1545 dictis, cf. Severol. p. 11, l. 1 ss. Postea card. Farnesii litteris 21. Ian. 1546 datis (Druffel, Mon. Trid. n. 306, p. 337) pro-

babatur quod fecerant legati et iuebantur *difenderli et mantenerli* (generales), *come hanno fatto insino a qui*.

³ Similis regularium aestimatio non semel in concilio audiebatur, cf. Bertinoriensis votum 15. Aprilis 1546 dictum Conc. Trid. I, 51, l. 29 ss, et Poli verba 10. Maii, ibid. 56, l. 37 ss. Et legati iam 31. Ianuarii 1545 scripserant Farnesio favendum esse generalibus, ne offendantur regulares, *tra quali in verità si trova hoggi principalmente la teologia* (Druffel, Mon. Trid. p. 262).

De cohortatione illa, quam communi trium legatorum praesidum nomine Angelus Massarellus, qui concilio a secretis erat¹, in hoc consessu de scripto recitavit², non est praetereundum, eius autorem Reginaldum illum Polum fuisse³, virum cui nihil tam erat proprium, quam tacere, et nonnisi iussum^a aut aliqua necessitate astrictum loqui; nihil
 5 | tam perenne ac familiare, quam pectus plurimis maximisque rebus complere, et quae
 taciturnitate ac silentio indignae prorsus essent. Quis enim non modo Tridenti, sed
 toto terrarum orbe tum erat, a quo ita vera, ita religiosa et ab omnibus cum fucis et
 pigmentis, tum etiam adulationibus et assertationibus remota oratio emanare potuisset?
 Nam cohortationis et admonitionis causam orationis initio dum explicat, quanta dex-
 10 teritate superbiam omnem et arrogantiam devitat, dum legatos quoque ipsos hortatione
 et monitione indigere non dissimulanter confitetur! In progressu vero, posteaquam ex-
 pectari a concilio tria illa declaravit, quae in promulgationis pontificio diplomate con-
 tinerentur, haeresum nempe^b et errorum omnium extinctionem, priscorum morum et sanctae
 15 in ecclesia disciplinae restitutionem, pacis denique et concordiae inter christianos reges
 confectionem, quae, bone^c Deus, harum omnium rerum bene et feliciter gerendarum funda-
 menta iecit, quam vera, quam pia, quam christiana! Utinam ab illis omnibus in rebus
 nunquam discederemus, utinam ad illa semper collinearimus! Alterum fuit: nihil eorum,
 quae vel pastores in concilio molirentur vel Christi grex cuperet atque | expectaret, aut
 20 a pastoribus ipsis aut ab alio quoquam^d perfici posse, praeterquam^e a Christo pastorum
 principe, et cuius unius propriae sunt oves. Alterum: oportere concilii patres Christum
 ipsum imitari, ut, quemadmodum ille cum in mundum venit, ut mundi morbis difficillimis
 et in dies magis magisque ingravescentibus celestis et salutaris medicus mederetur, om-
 nium in se unum peccata morbosque transtulit, ita et hi malorum omnium et calami-
 25 tatatum, quibus ecclesia affligeretur, se ipsos magna ex parte causam esse et statuerent
 et faterentur. Haereses nanque tot et tantae unde exortae ac praeter modum adauctae
 videri possunt, nisi ex pastorum socordia atque desidia, qui suas oves vel nunquam
 viderunt, vel laetis et salutaribus pascuis verbi Dei non paverunt, vel ad sanguinem us-
 que emunxerunt? Bonorum vero morum et vetustae disciplinae sanctaeque institutionis
 30 depravatio, in quas causas, etiam si fingendi detur licentia, referri poterit, nisi in pastorum
 animos delitiis, otio, languore infectos? Bella denique an non divina providentia, horum
 scelerum atque facinorum speculatrice et vindice, immissa esse credendum est? Bella
 inquam non externa modo Turcarum christiani | nominis hostium, verum etiam intestina
 35 vel nostrorum inter se principum vel populorum, qui pastorum abusibus et vitiis per-
 moti ab eorum obedientia recesserunt atque etiam ad arma venerunt et bellicum^f canere
 coeperunt. Haec si patres aspicerent, agnoscerent, confiterentur, bona fausta felicia for-
 tunataque fore concilii initia, tum quia sancti spiritus, cuius opem sacrificiis et precibus
 imploraverant, in concilii conclave denotarent ingressum, cuius primum illud munus est,
 arguere mundum de peccato^g; tum etiam, quia laetitiam paritura essent illi similem, quam
 Dei populus percepit, cum ad reaedificandam Ierusalem et templum instaurandum e diu-
 40 turna captivitate reverteretur. Quorum principes, ut est in historia sancta^h, magno uti-
 que studio sua et populi peccata confitebantur, non absque fletu et divinae misericor-
 diae imploratione. Quibus similes sese praestare concilii patres oporteret, propterea quod
 ad instaurandam collapsam fere ecclesiam convenissent.

Divinae huius orationis exitus ille fuit, ut diligentissime omnia circumspicerent anim-
 45 adverterentque^g patres, multa esse in concilio deliberanda, multa iudicanda, proinde
 oportere ab illis discedere animi perturbationibus, quae | et recta consilia et iusta iudicia^h
 depravare et pervertere solent. Qua de re suos monuisse cives ethnicum nescio quem⁶,

^a W iustum.   ^b W numque.   ^c W bona (et ita distinguit: quae bona Deus harum . . .).
^d VW quoque.   ^e W praeterque.   ^f VW bellum.   ^g W animadvertentque.   ^h W iterum consilia.

¹ Severolus (Conc. Trid. I, 17, l. 22) Massarellum fuisse a secretis cardinalis S. Crucis ait. De hac quaestione cf. Prolegomena tomi I, LXXI s.

² Cf. Conc. Trid. IV, 548 ss. Ceterum haec admonitio legebatur non post decretum, ut ex Seripandi relatione videri potest, sed ante illud, id quod apparet ex reliquis fontibus (Severol. Conc. Trid. I, 17, l. 20 ss; Massarellus Conc. Trid. IV, 548 554).

³ Pratanus (supra p. 373, l. 10 ss) vult cardinalem

de Monte verba ad praelatos fecisse, cum hic neque conceperit neque legerit admonitionem. De qua cf. etiam Conc. Trid. I, 17, adn. 4; IV, 548, adn. 2 3.

⁴ Io. 16, 8.

⁵ «Ad memoriam revocetis, quae in Esdrae, quae in Nehemiae, quae etiam in Danielis libris sunt scriptae»: verba orationis Conc. Trid. IV, 551, l. 42.

⁶ C. Iulius Caesar apud Sallustium, Catil. c. 51, ut recte monet *Ehses*, Conc. Trid. IV, 552, adn. 3.

cum diceret omnes homines, qui de rebus dubiis consultant, ab ira, odio, amicitia vacuos esse debere. Maxime vero ab his morbis cavendum esse illis, qui principibus servirent et eorum gratiam quaerere et aucupari consuevissent. Non esse eum locum vel laudandi vel iustificandi quenquam, nisi Deum solum in Christo Iesu; omnes autem ad unum homines esse in se ipsis vituperandos atque condemnandos^a. Quamobrem omnes eos, qui cum mandatis principum venissent, hortabatur, servire quidem principibus, verum ea ratione, quae Dei, non hominum servos deceret. Quod quidem ita praestarent, si uni vero regi Christo, cui *data est omnis potestas in coelo et in terra*¹, omnium primum servirent, deinde principibus ad honorem Dei. Id enim principum quoque mandata prae se ferre. Omnes denique sententiam in concilio dicturos monuit, ne vel ad gratiam loquerentur, vel ad odium etiam adversariorum; ut eas contentiones devitarent, quae contristant spiritum sanctum², de quibus Paulus ita pronuntiavit: *Cum zelus et contentio sit inter vos, nonne carnales estis, et secundum hominem ambulatis*³. Ante omnia itaque Christi spiritum, qui pax hominum solus esset, humillimis precibus et votis poscendum esse, quo impetrato fore omnia pacata, tranquilla, prospera.

Hac una oratione visum est mihi omnia sanctorum patrum prisca concilia Tridentinum superasse, nec unquam destiti optare et precari, ut si^b in reliquis par illis esse non posset, non multum tamen ab eis degeneraret. Hac oratione ita animatus sum et inflammatus, ut firmissime decreverim in sententiis dicendis nihil nisi unam et simplicem spectare veritatem, quoad divino lumine eam videre et auxilio consequi possem; nullius hominis, quantumvis magni et excelsi, gratiam affectare; maledicta et contumelias quorundam, qui natura essent malevoli, maledici, ambitiosi, nihil extimescere; in veritate tuenda, quanquam esset *periculosae plenum opus aleae*⁴, unius Dei ope et praesidio niti et magnopere confidere, eo tamen animo, ut si quis alius meliora afferret atque ad veritatem ipsam propius accederet, eum sequeretur sententiamque mutarem; gravissimo denique patrum iudicio omnia submitterem et ab eorum de rebus omnibus ultima decisione nihil prorsus discederem.

[II.] Hoc ipsum mentis meae propositum nulla, ut mihi videbatur, ratione improbandum in eo scripto secutus sum, quod legatis obtuli de ratione et via, qua religionis et fidei dogmata rite examinari possent, nulla, ne tenuissima quidem, iniquitatis vel iniuriae adversariis iniecta suspitione. In hanc enim cogitationem ut incumberent, sanctorum litterarum peritos omnes generatim primi huius consessus decreto sancta synodus hortata est⁵, et a me Marcellus non semel nominatim poposcit atque flagitavit. Fuit autem scriptum, quod legatis obtuli, hoc quod sequitur. In quo illud potissimum spectavi, ne ullo unquam tempore sanctae synodo fraudi esse posset, quod vel indicta die, vel illis invocatis, quorum intererat, vel inimico animo aliquid decrevisset.

[II. Seripandi Commentariolus de modo in examinandis rebus observando legatis oblatus^a.]

Mandavit sancta synodus decreto primo VII. idus Ianuarii anni huius MDXLVI in primo consensu lecto theologis et sanctorum litterarum professoribus omnibus, ut de ratione et via cogitarent, qua removeri de medio possent haereses⁵, quibus ecclesiae concordia discissa, pax violata et plerisque locis per diu perturbata iacent omnia et afflicta. Id enim primum esse, quod ad synodum cogendam Paulum pontificem maximum induxerit, eius diplomata satis superque declarant. Quamobrem ego frater Hieronymus, qui de pontificis maximi mandato tanquam Augustinensium generalis magister ad synodum accessi, tametsi ab ea eruditione, quam tanta res et tam ardua requirit, longissime absim, cogitationes tamen meas celare nolui, quas vobis, amplissimi patres et legati, non ingratas fore spero ea saltem ratione, quod ab animo proficiscantur vobis et sanctae synodo obtemperandi cupidissimo pacisque et concordiae ecclesiae amicissimo. Eas itaque quam potero brevissime exponam.

Tenendum in primis est id, de quo Paulus sanctissimus pontifex per literas vos, suos et sanctae apostolicae sedis legatos, monuit: de rebus ipsis, quae in disceptationem veniunt et controversiam pariunt, ita agi oportere, ut nulla interim aliquorum hominum,

^a V condendandos; W contemnendos.

^b om. W.

¹ Matth. 28, 18.

² Eph. 4, 30.

³ Cf. decretum Conc. Trid. IV, 555, l. 20 ss.

⁴ 1 Cor. 3, 3.

⁵ Horat., Carm. 2, 1, 6.

⁶ 10. Ianuarii 1546, ut dicitur infra n. III.

quicumque illi sint, mentio habeatur ac, si fieri possit, nulla nos eorum recordatio subeat¹. Id enim eo mandatum a sapientissimo pontifice arbitrator, quo sancta et aequissima synodus non *secundum faciem, sed iustum iudicium iudicaret*². Nam cum veritas, a quocumque ea dicatur, a spiritu sancto sit³, *et nemo possit dicere Dominum Iesum, nisi in spiritu*^{157 bis r} 5 *sancto*⁴, si qua veritas ab iis, qui rebelles ac haeretici censentur, dicta sit, ea quidem oppugnanda non est, quinimmo senatus ille est imitandus, qui cum in consilio sententiam audisset reipublicae magnopere utilem, eamque omnes aspernarentur, quod ab impuro homine dicta esset, a probo quodam magnaue autoritatis senatore eam denuo dici mandavit, qua ratione eam omnes probarunt amplexatique sunt. Quancum nihil nobis 10 tale agere necesse erit, quando, quaecumque vera ab illis dici potuerunt, in sacris ea omnia literis et doctoribus longe ante (spiritu sancto inspirante) praedicta fuisse inveniemus.

Cavendum praeterea^a est, ne quod haeticum non est, tanquam haeticum damnetur. Neque enim quod uni aut alteri falsum videtur, statim tanquam haeticum dammandum est. Dissensiones non parvae inter primos ecclesiae doctores olim fuere et 15 longe plures inter posteriores theologos; non consuevit tamen ecclesia varias eorum opiniones ut haeticas damnare, sed potius tolerare. Nihil est enim quod plures pariat haereses, quam leve et inconsideratum iudicium de | haeresibus. Qua de re Augustinus^{157 bis v} ait: Revera definire, quid sit haeresis, difficile est; et ideo cavendum, cum omnes in numerum redigere conamur, ne praetermittamus aliquas, quamvis haereses sint, aut an- 20 numeremus aliquas, cum haereses non sint⁵.

Haereses damnandas duplici ratione existimo, vel quod sanctis literis adversentur, vel quod tanquam haereses in prioribus conciliis damnatae reperiantur. Verum cum Augustinus dicat concilia priora emendari posterioribus⁶, non ab re esse existimo, si quid damnatum in conciliis superioribus reperiatur, de quo nunc extet in ecclesia contro- 25 versia, id rursus in hac sancta synodo examinari.

Modus igitur, quo res tam arduae^b optime pertractari et qui omnes adversariis ab- sentibus querelarum aditus pracludere facile posset, hic mihi visus est aptissimus, ut in primo de his rebus colloquio, universa^c sancta synodo praesente et inspectante, tres vel quatuor non suffragiis, sed sorte theologi crearentur, ad quos bona fide pertineret statum 30 causae disputandae invenire verbisque claris et quoad fieri potest brevibus describere. Quod quidem scriptum omnibus dandum esset theologis, non iis solum, qui decidendi^{158 r} statuendique, sed etiam qui consilii dandi et admonendi potestatem habent, qui biduo aut triduo diligenter inspicerent, an status causae vere inventus et fideliter expressus esset. Alterum deinde succederet theologorum omnium colloquium, in quo, audito quid- 35 nam^d de statu causae trium illorum aut quatuor conventum esset, de eo tamdiu disceptaretur, quoad omnes concordēs in eandem sententiam venirent. Huic tertium succederet patrum omnium sanctae synodi commune colloquium, ubi causae de qua disserendum est status ea ratione et iis verbis, quibus inter theologos convenit, de scripto recitaretur. Quo loco danda inprimis opera est, ut tota res adeo claris, apertis, perspicuis verbis 40 expressa sit, ut ab omnibus quantum fieri potest intelligi possit, quo facile sit omnibus ea de re et sententiam dicere, et si quid forte a theologis vel praeteritum vel neglectum vel parum omnino animadversum esset, de eo liberius monere. Nunquam enim, tametsi divinae rationis ignari non animadvertamus, desinit Deus per ea, *quae stulta mundi*

^a *W* praeter^b *W* ardua.^c *W* universo.^d *NV* quodnam.¹ Cf. supra p. 412, l. 13 et adn. 2.² Io. 7, 24 (Deut. 1, 16).³ «Quidquid enim verum a quocumque dicitur, a sancto dicitur spiritu»: Ambrosii Comm. in 1 Cor. 12, 3. *Migne* lat. 17, 246 B. In forma quae supra est legitur sententia in libro inedito Ioannis Dominici card. Ragusini *Lucula Noctis* inscripto Bibl. Laurent. Florentin. *Conv. supp.* 540, f. 18^v: «Nempe veritas a quocumque dicatur a spiritu sancto est, sicut testatur Ambrosius.»⁴ 1 Cor. 12, 3.⁵ Similes sententias Augustinus habet in praefatione libri De haeresibus: «Quid ergo faciat haeticum regulari quadam definitione comprehendi, sicut ego existimo, aut omnino non potest aut difficillime potest... Quid autem prosit ipsa inquisitio, etiamsi non potueri-

Concilium Tridentinum. II.

mus comprehendere quomodo sit definiendus haeticus, suo loco videndum atque dicendum.» Rursus in conclusione libri ait impossibile esse omnes enumerare haereses. Verbotenus illam sententiam non inveni; cf. infra p. 420, adn. 1.

⁶ August., De bapt. contra Donatist. 2, 4. Cf. Iacobi Laynii sententiam in eiusdem Disputat. Trid. ed. *Grisar* II (Oeniponte 1886), 14: «Quia enim concilia, etiam legitime convocata, errare possunt in fide, si legitime non procedunt, tum demum nobis plene constat ea etiam legitime processisse, quum accedit confirmatio sedis apostolicae.» Inter Seripandi scripturas (Cod. Pal. Vindob. 6016, f. 187—210) est tractatus *Concilia an possint errare*, qui incipit ab illa Augustini sententia.

*sunt, confundere sapientes*¹. In eam igitur cum sententiarum tum verborum formam
 158^v causae status | redigatur, qui ab universa sancta synodo probetur.

Quo rite perfecto, in eodem si videatur colloquio, antequam patres dimittantur, sorte quoque tres alii quatuorve theologi creati possent, quibus sancta synodus man-
 daret, ut bona fide controversiae partem unam quibuscunque possent scripturae sanctae
 testimoniis aut aliis quibuscunque argumentis confirmarent, et ita confirmarent, ac si
 pro sua quisque certaret opinione, nulla praeterita vel autoritate vel ratione, quae ad
 eam partem illustrandam facere quoquo modo valeat. Horum munus esset omnia ad
 eam partem brevissime quoad fieri potest colligere, et theologis aliis descripta dare,
 biduoque aut triduo post aliud theologorum colloquium vocare, ubi si quid in eam
 partem a designatis illis praetermissum videri potest, aliorum iudicio addatur. Ea vero
 descriptione, quae integram huius partis defensionem contineat, perfecta, ad communem
 sanctae synodi conventum referatur atque de^a ea ita agatur, sicut prius de statu causae
 dictum est.

Poterunt quoque in eodem conventu sorte quatuor alii theologi nuncupari, ad
 quos pertineret de altera controversiae parte agere, eadem servata ratione et via, qua
 159^r actum est a primis, idque sequatur | theologorum colloquium et deinde communis totius
 sanctae synodi, quemadmodum antea factum fuerat.

Dictorum summa: ut de rebus in fide dubiis et controversis quatuor universorum
 patrum colloquiis transigatur, in quorum primo ductis sortibus doctores creantur status
 causae conquisitores. In altero de statu causae deciditur statuiturque et alterius partis
 propugnatores eliguntur. At vero in tertio eius partis defensio primum examinatur et
 concluditur; ex sortibus deinde alterius partis patroni deliguntur. Denique in quarto
 eius quoque partis tutela quemadmodum prioris expenditur atque definitur. — Verum
 tria interponuntur theologorum tantum colloquia: in primo de statu causae disputatur;
 25 de unius partis defensione in secundo; in tertio vero <de alterius>^a, ut neutra legitimo se
 patrocinio destitutam iure queri ullo unquam tempore possit.

Ubi haec omnia perfecta sunt, non ab re fore existimarem, si in die^b ieiunii, bene
 mane post sacrificium, cui sancta synodus integra interesset, almi illius vitalis et sancti
 spiritus, qui unus est veridicus, implorata ope, divino illo hymno *Veni creator spiritus*
 30 et prece *Mentes nostras, quaesumus Domine, paracletus, qui | a te procedit, illuminet,*
 159^v *et inducat in omnem, sicut tuus promisit filius, veritatem*, patres singuli, ad quos tantis
 de rebus decidere et definire spectat, ad crucem accederent et aram tenentes sententias
 se dicturos iurarent^c iuxta conscientiam, nulla cuiuscunque^d rei humanae habita ratione;
 sententiam postea quisque suam paucissimis his vel similibus conceptis verbis clare, ut ab
 35 omnibus audiri et a notario excipi posset, diceret: Ego etc.^a nulla alia re, quam testimonio
 conscientiae permotus ad eam accedo huius controversiae partem, quae primo recitata
 et defensa est, ac iuxta illam decretum fieri postulo. Quod si altera alicui magis pro-
 betur, is dicere posset: secundo. Itaque in eam sententiam, in qua frequentior con-
 venisset synodi sanctae pars, decretum fieret in consessu recitandum, cui contradicere
 40 scelestum esset et nefarium facinus.

Si quis vero esset, cui tutius videretur nullam in aliqua controversia, quam forte
 minus bene cognitam haberet, dicere sententiam, id^e illis negandum non putarem, et de
 theologorum numero tresne an quatuor an plures paucioresve sint eligendi, nihil laboro.
 Itidemque de colloquiis affirmo.

Ratio nunc mihi reddenda est huius adeo insolentis, scrupulosae et antea inauditae
 pro decidendis de religione controversiis et discutiendis haeresibus a me excogitatae
 disceptationis. Adversarios mihi primum ante oculos proposui, homines neque somni-
 culosos^f, neque parum diligentes, et quos quaecunque hoc loco agentur acutissime indaga-
 45 turos verisimile est. Oportere eam ob rem existimavi tali ratione religionis et fidei dog-
 mata in sancta ista et toto terrarum orbe veneranda synodo tractanda, discutienda et
 definienda esse, quae nullo unquam tempore ab illis vel irrideri vel iure^g improbari posset.
 Prohibendi certe quaecunque ratione sunt, ne immoderate exultare impudenterque^h iactare
 eas voces audeant, quae iam ad aures meas pervenerunt, convenisse vos non ut de

^a om. W.^b W diem.^c W juvarent.^d W cuiusque.^e W de.^f W somniculos.^g V ire; om. W.^h VW imprudenterque.¹ 1 Cor 1, 27.

rebus dubiis et gravissimis consuleretis et deliberaretis, sed ut acta potius ageretur, hoc est res Romanas, qualescunque illae quidem sint, sive verae sive falsae, sive veteres sive novae, sive salutare sive perniciosae, stabiliretis, ac tyrannidem (ut perverse^a et scelerate^b loquuntur) conscientiarum confirmaretis¹. — Respexi deinde ad nonnullos, qui de rebus ipsis nihil adhuc certi exploratique habent, nihil apud se statuerunt, sed dubii et anxii vestras omnibus de rebus sanctiones expectant; quibus non modo quae decernentur, sed et rationem ipsam decernendi probari necesse est. — Illud postea spectavi: haec, quae tractanda et decernenda sunt, minime habenda esse perinde atque mysteria olim apud Athenienses habebantur, quae referre et divulgare nefarium omnino erat, paucis quibusdam sacrorum antistitibus cognita, in aure ac tenebris murmuranda, verum eiusmodi esse, ut iuxta Domini mandatum super tecta et in claro lumine praedicanda sint². Propterea rationem quoque qua decernerentur talem esse oportet, ut nulla de ea prava suspitio apud quascunque nationes populosque suboriri possit, quinimmo apud omnes dilucide ac plane constet, nihil in hoc sanctissimo iudicio valuisse^c praeter veritatis promovendae summum apud omnes iudices desiderium. — Cogitavi^d denique non esse in sancta synodo tractandas controversias, quae ad communem christianorum omnium salutem pertinerent, quemadmodum theologicae quaestiones hactenus in scholis tractatae sunt, ea verborum et sententiarum obscuritate, ut praeter eos ipsos, qui haec tractarent, nemo quicquam intelligere posset, quinimmo nec ipsis etiam inter ipsos disputantibus in loquendi formulis satis conveniebat. Expectant animae Christi Iesu sanguine redemptae, spinosis et inutilibus quaestionibus amputatis, verborum inanibus pugnis reiectis, *profanis vocum novitatibus*^e explosis, liquidam, placatam, priscam scientiam salutis in remissionem peccatorum suorum. Quare haec ea debent ratione examinari et decerni, ut facilis apud omnes et expedita sit omnium quae ad salutem pertinent intelligentia. — Oportet etiam ut omnia, quae verum iudicium pervertere solent et possunt, procul a sancta synodo fuisse omnibus pateat. Ea praecipue sunt: timor in dicendis sententiis et ambitio sive desiderium hominibus placendi. Cur enim catholici qui sumus quorundam conciliorum decreta explodimus, ut secundi Ephesini⁴, Ariminensis⁵, Basiliensis caeterorumque similium, nisi quia vel vis Caesarum vel aliquorum patrum cupiditas potius, quam libertas spiritus et veritatis amor in eis regnavit? Ea itaque ratio ineunda est, qua nemo metus causa aut propriae opinionis amore, quam ad insaniam usque amare consuevimus, seductus videri possit. Hac de re quid Agatho sanctissimus pontifex ad Constantinum imperatorem scripserit, dum sexta synodus celebraretur, ascribo: Verbum impunitatis et liberam loquendi facultatem unicuique loqui volenti pro fide quam credit et tenet concedite, quatenus ab omnibus apertissime cognoscatur, quod nullo terrore, nulla potestate, nulla comminatione vel aversione pro veritate quisquam^f loqui volens^f prohibitus aut repulsus existat⁶.

Est et aliud non omittendum, quod mentem permovit meam, ut tantam ac multo etiam maiorem in dogmatibus pertractandis diligentiam adhibendam esse ducerem, quoniam ex adversariis nonnulli pestifere et astute negant, corruptos perversosque mores in causa fuisse defectionis et recessus ab ecclesia Romana, sed falsam potius quae in ea viget doctrinam verboque Dei adversariam et repugnantem. Horum ego verba, ut quod dixi verum et non confictum appareat, subscribo. Dicunt enim: „Est Ecclesia congregatio sanctorum, in qua evangelium recte docetur et recte administrantur sacramenta⁷.

^a *W* perversi.^b *W* scelerati.^c *VW* voluisse.^d *W* Cogitari.^e *W* quisque.^f *W* voluerit.

¹ Similes sententiae leguntur in Lutheri praefatione (§ 3) articulorum Smalcaldicorum, et in articulis ipsis part. II, art. IV, § 16: „Nam in concilio . . . coram papa ac ipso diabolo comparebimus, qui nihil vult audire, sed simpliciter, indicta causa damnare, occidere et ad idololatriam vi cogere.“ Cf. tractatum infra p. 420, adn. I citandum § 55: „Et ut papa synodos habeat, quomodo sanari ecclesia potest, si papa nihil decerni contra arbitrium suum patitur, si nemini concedat dicere sententiam, nisi suis membris, quae habet obligata horrendis iuramentis et maledictionibus ad defensionem sane tyrannidis et impietatis.“

² Matth. 10, 27.³ 1 Tim. 6, 20.⁴ Latrocinium Ephesinum quod vocatur (a. 449).

⁵ Concilium Constantii imperatoris iussu a. 359 Arimini habitum primo fidem Nicaenam declaraverat, sed dolo, vi ac minis permoti patres quartam formulam Sirmiensem semiarianam acceptabant. Sed mortuo imperatore in occidentatibus regionibus fides Nicaena restituebatur. Cf. *Hefele*, Conciliengesch. II², 697 ss.

⁶ Epistula Agathonis legitur apud *Mansi* IX, 234—289; *Harduin*. III, 1074—1115; cf. *Hefele*, Conciliengesch. III², 254 ss. Verba illa deprompta sunt (sed minus accurate; cf. p. 420, adn. 1) ex fine epistolae.

⁷ Confessio Augustana pars I, art. VII.

Ubi reverenter auditur evangelii praedicatio neque sacramenta negliguntur^a, illic pro eo tempore neque fallax neque ambigua ecclesiae apparet facies, cuius vel auctoritatem spernere vel monita respuere vel consiliis refragari vel castigationes eludere nemini impune licet, multo minus ab ea deficere ac eius abrumpere dignitatem. — | Quod dicimus purum verbi ministerium et purum in celebrandis sacramentis ritum idoneum esse pignus et arrabonem, ut tuto possimus societatem, in qua utrunque extiterit, pro ecclesia amplexari, usque eo valet, ut nusquam abiicienda sit^b, quandiu in illis perstiterit, etiam si multis alioqui vitiis scateat. Quod si religio sanctis prophetis fuit, ob plurima et maxima scelera, non unius aut alterius hominis, sed propemodum totius populi, se ab ecclesia alienare, nimium nobis arrogamus, si protinus audemus^c ab ecclesiae communione deficere, ubi non omnium mores vel nostro iudicio vel christianae etiam professioni satisfaciunt. — Fixum igitur utrunque istorum maneat, nihil excusationis eum habere qui externam ecclesiae communionem sponte deserit, ubi Dei verbum praedicatur et sacramenta administrantur; deinde nihil obstare vel paucorum vel multorum vitia, quominus illic rite ceremoniis a Deo institutis fidem nostram profiteamur, quia nec alterius sive pastoris sive privati indignitate laeditur pia conscientia, nec minus pura sunt ac salutaria Domini mysteria homini sancto et recto, quia simul ab impuris attractentur. — Articulus, qui damnat discedentes ab ecclesia, loquitur de iis, qui discedunt a recte docentibus, et | fatemur ab iis non esse discedendum. Sed antithesis addenda est: iuste discedi ab iis, qui defendunt falsam doctrinam, de quibus ait Paulus: *Si quis aliud evangelizaverit, anathema sit.*^d

Plurima certe ex adversariorum libris huiuscemodi^d loca colligi possent, sed ne taedio vos afficerem, pauca haec adnotare volui². Precatus^e itaque veniam haec vobis, amplissimi legati, offero^f, haud ignarus longe meliora ab aliis vos esse accepturos. In quo gaudium meum implebitur³. Nihil enim aliud quaero, quam ut ratio statuatur optima, ex qua vestra decreta a spiritu sancto emanasse absque ulla inficiatione dignoscatur. Divinum enim, non humanum opus esse oportet, tot homines tam varios in tanta loquendi libertate de rebus dubiis una et mente et voce consentire.

[III.] In scriptis haec post consessum triduo Marcello legato cum ab eo rogatus, tum vero ea causa, quod magna cum eo consuetudine et familiaritate coniunctus essem, obtuli⁴, ut hisce de rebus quod meum esset consilium si non satis prudens, certe fidelissimum, una cum collegis agnosceret, atque de re tota, quae maximi erat meo iudicio momenti et ponderis, mature deliberarent. Gratias ille mihi honorificis verbis, ut erat homo omni | officio perpolitus et excultus, egit, seque ad collegas, quorum sapientiae et ingenio primas⁵ deferebat, relaturum dixit. Sed silentio non est dissimulandum, nihil a me amplius ea de re neque publice neque privatim auditum esse. De qua ego quoque, quanquam in ea omnem concilii dignitatem et quem optabamus omnes felicem exitum ponerem, cogitare destiti, veritus ne imprudentia lapsus essem, qui maiorem quam opus erat in disceptationibus et sententiis dicendis religionem et fidem requisivissem, et sortibus ac iusiurandi religione et tam accurata utriusque partis controversiae defensione, rebus antea in sacrosanctis conciliis inauditis, patrum animos quibusdam quasi vinculis devincere et astringere cogitassem. Faxit autem Deus, ut agendi ratio, quae nescio quo pacto introducta est, ad investigandam veritatem aptior, ad rempublicam conservandam

^a *W* negligantur.^b *W* est.^c *W* audeamus.^d *W* huiusmodi.^e *Ita conieci; codd. praefatus (Seripandus videtur habuisse ꝑcatus).*^f *W* afferro.^g *W* primus.

¹ Gal. I, 9 (non accurate). — Fateor me propositiones a Seripando citatas in Lutheri et Melanchthonis operibus frustra, si ad verba spectas, quaesivisse. Etiam Theodorus Kolde et Walther Koehler a me interrogati negarunt se locos (praeter illum p. 419, l. 43) nosse. Nec credo ad verbum citare Seripandum, cum ne sacrae scripturae quidem locos verbotenus reddat et infra ad 3. Febr. synodi Toletanae, quam expresse vult *ad verbum* citare, sententiam variatam inducat. Cf. p. 419, adn. 6. Sententiae fere eadem inveniuntur in Apologia Confessionis Augustanae art. IV, et in tractatu De potestate et primatu papae per theologos Smalcaldiae congregatos conscripto (a. 1537) § 38: «Etiamsi Romanus episcopus divino iure primum et superioritatem haberet, tamen

non debetur obedientia his pontificibus, qui defendunt impios cultus, idololatriam et doctrinam pugnantem cum evangelio, immo tales pontifices et tale regnum haberi debent tanquam anathema, sicut Paulus clare docet: Si angelus de coelo aliud evangelium doceret, praeter id quod vos docui, anathema sit.» Cf. ibid. § 57.

² Probatur his locis ex protestantium libris collectis, quod supra in prooemio n. X dixit Seripandus: se accurata quidam tam adversariorum quam nostrorum lectione studium tempusque consumpsisse.

³ Cf. Io. 3, 29.

⁴ Massarellus cum saepe referat, qui singulis diebus cardinalem suum visitarint, hoc die nil dicit de Seripandi adventu.

accommodatior, ad refrenandas^a malevolorum hominum linguas efficacior, ad reducentes in viam rectam devios et errantes melior, et ad eam quae potissimum quaerenda erat communem omnium hominum salutem et pacificationem utilior fuerit!

[IV.] Ea vero huiusmodi fuit.

- 5 Decernebatur ante omnia in communi patrum omnium colloquio, qua de re in proximo consessu agendum, quave decidendum esset controversia. Quaecunque deinde in ea adversus varias haereses disceptanda examinandaque viderentur, ab | his, quos legati sibi in consilium adhibebant, colligebantur, eaque tanquam dubia et incerta in scriptis ad theologos mittebantur eos, quorum partes erant in rebus controversis suas
10 sententias tanquam consilia afferre. Hi postea tot colloquiis, quot opus erant, non mutuis disceptationibus, sed tanquam concionibus in patrum corona, de rebus propositis quid quisque sentiret, quid verum quid falsum, quid catholicum quid haereticum, quid sequendum quid devitandum, quid statuendum quid condemnandum, explicabant. Ea omnia^b patres cum audissent diligenterque per dies aliquot considerassent, inter se ipsi
15 conveniebant et eundem modum, quem in dandis consiliis theologi tenuerant, in ferendis ipsi sententiis et confirmandis rebus, de quibus decernendum esset, sequebantur. Eorum sententias Massarellus excipiebat numerabatque¹. Denique tres aut quatuor ex patribus elligebantur^c, qui in^d eam sententiam decretum scriberent, quam plures comprobassent. Quod rite expensum atque perfectum statuto consessu die de suggestu more instituto-
20 que maiorum recitabatur^e. De quo cum singuli rogati placere eis respondissent, ut in acta referretur sanctaeque et perpetuae legis vim obtineret, Severolus procurator postulabat. Sed iam tempus est, ut ad institutam narrationem regrediamur.

[Die Mercurii 13. Ianuarii.]

Congregatio generalis. I. Controversia de titulo concilii. Seripandi votum. — II. Poli oratio.

- [I.] Post primum consessum, qui fuit (ut diximus) VII. idus Ianuarii, ad colloquium non prius quam idibus accersiti sumus. Quo die cum convenissemus, nonnulli qui honores
25 sitiebant, gloriam tanquam laborum mercedem desiderabant, et tituli illius insignis et pulchri, universalis scilicet ecclesiae repraesentationis, cupiditate titillabantur, pluribus verbis et vehementius forte quam decuisset agere coeperunt, ne^f sancto concilio denegaretur, quod ad concilii ipsius firmamentum ac dignitatem maximopere facere demonstrare se arbitrabantur.
- 30 Stomachabar ego haec videns et audiens a quibusdam praesertim dici, qui in sanctam sedem apostolicam ingratos se et beneficii, quod ab ea non ita multo ante acceperant, parum omnino memores declarabant. Nam si quantum inanis ille titulus in Constantiensi et Basiliensi conciliis usurpatus non uni tantum apostolicae sedi, sed uni-
35 versae propemodum catholicae ecclesiae periculi ac detrimenti attulisset² non animadvertabant, inconsiderati profecto erant homines et ignari fluctuum ac tempestatum, quas in conciliis ambitio ferre consuevit; si animadvertere se dissimulabant, nescio quid illis sceleratum, | nefarium, inhumanum magis fingi potest, qui homines obscuri atque adeo
40 terrae filii ob tenuissimam quandam non virtutem, sed virtutis umbram, et inanem ac futilem loquacitatem nimia importunitate, audacia, ambitu episcopatum in ecclesia ab illo ipso qui tum pontificatum maximum gerebat homine mitissimo Paulo III³ adepti erant, et tamen ab his consiliis ecclesiae tantopere perniciosos atque pestiferis et Paulo ipsi eiusque legatis iure suspectis atque infensis non longissime abhorrerent. Placuit nihilominus legatis, ut ea de re sententiae dicerentur. Dum autem alii dicerent, qui
45 frequentes^g petitionis huius inanitatem non solum sententiose et graviter refutabant, verum acerbè et asperè accusabant, cogitabam ego praeter id, quod superiore quodam

^a *W* refrenandos.

^b *V* n. (= enim).

^c *sic credo scripsisse Seripandum; libri colligebantur.*

^d *om. W.*

^e *W* recitabantur.

^f *W* in.

^g *sic libri; corrigendumne frequentis?*

¹ Sed non ab initio, immo 1. Aprilis 1546 primum in congregationes admittebatur, cf. Conc. Trid. I, 532, l. 5 34. Quod Seripandus generaliter loquitur, indicium mihi videtur esse eum tempore satis posteriori libellum scripsisse.

² Nihilominus unitas reddebatur ecclesiae in concilio

Constantiensi, quam hoc non notuisset efficere nisi universalis ecclesiae auctoritate sibi vindicata. At ipsa illorum conciliorum memoria titulus suspectus reddebatur.

³ Seripandus saepe cum Paulo III convenisse eique acceptissimus videtur fuisse, cf. supra p. 402, l. 15 et adn. 3; 404, adn. 9; 406, l. 24 et adn. 3.

colloquio dixisse me memineram, quid novi afferre possem, quo et bonorum sententiam plurimum tuerer et aliorum petulantiam minimum offenderem. Cum itaque ad me ventum esset, ex improvviso fere ac libere ita locutus sum, ut non sermo solum et vox, sed vultus et oculi quo animo affectus essem exprimerent:

165^r Non est certe locus iste, in quo simplicis veritatis | cultores et censoriae severi- 5
tatis custodes esse debemus, vel pestifere adulandi, vel hominum benevolentiam perniciose captandi. Nullo quippe loco divinae illius Pauli apostoli sententiae memores magis nos esse oportet quam isto: *Si hominibus placerem, Christi servus non essem*¹. Audacter itaque et libere dicam quod sentio. Ignoscite, obsecro, et meam ne mihi praecidite licentiam libertatemque dicendi. Praepostere profecto agere videmur, qui ante 10
rem aliquam praeclare gestam honoris titulos et magnifica cognomina quaerimus. Non fuit iste mos ethnicis, qui neque Africani ante subactam Africam, neque patres patriae ante conservatam patriam nuncupari voluerunt. Dominus et servator noster Iesus Christus nonne prius de morte et inferis triumphavit quam dixerit: *Data est mihi omnis potestas in coelo et in terra*?² Nonne prius *humiliavit semetipsum*, quam exaltatus fuerit et 15
nomen acceperit, *quod est super omne nomen*?³ Non est^a igitur verendum, quin posteaquam^b haec sancta synodus ea perfecit, quorum causa convenit, haereses scilicet sub-
tulerit moresque ad priscorum patrum normam restituerit, illustrissimos habitura sit titulos 20
165^v | a pontifice maximo, a Caesare, a regibus et universo populo christiano. Interea vero honoris et potestatis titulos decretis ascribere nihil aliud esse existimo, quam rumores
ponere ante salutem, encomium canere ante victoriam, et coronam poscere ante legi-
timum certamen⁴. Dominus noster Iesus cum opera faceret admirabilia, poscentibus 25
Iudaeis, in qua potestate ea faceret⁵, quid respondit? De potestate profecto nihil. Quam ob causam? Quia ex operibus ipsis qualis esset sua potestas cognosci voluit. An^e vobis, patres amplissimi, satis non est, ut dicatis venerandam hanc et sanctam synodum in
spiritu sancto legitime esse congregatam. Proferamus ergo fructus spiritus sancti: chari-
tatem, gaudium, pacem et reliqua, quae enumeravit apostolus⁶, tum profecto nemo ne-
gare audebit, quin omnia iis fructibus consentanea facere valeatis. Quod vero ad digni-
tatem attinet et honorem huius sanctae synodi, cuius magnam habendam esse rationem
inficiatur nemo, nullum ego illustriorem ei titulum dari posse arbitror, quam hunc: 30
Sacrosancta synodus Tridentina in spiritu sancto legitime congregata. Nam si libertas
quaeritur: *ubi spiritus Domini, ibi libertas*⁷; si potestas: spiritus sanctus est digitus
ille Dei, in quo Christus Dominus noster eiiciebat daemonia⁸; si iudicandi facultas:
*spiritualis unus vir iudicat omnia, et ipse a nemine iudicatur*⁹. Quanto magis tot sanc-
tissimorum patrum insignis, celebris et sancta synodus in spiritu sancto legitime | 35
congregata iudicabit omnia! Omnes itaque honoris, dignitatis, excellentiae tituli, qui ex-
cogitari possunt, prae hoc uno mihi sordent. De eo vero, quem plerique flagitant de-
cretisque apponi ardentem petunt, sic sentio: unicuique decreto eum ascribi oportere
titulum, qui peritorum hominum iudicio ad eius decreti robur et confirmationem neces-
sarius videatur, ita ut si haec quae flagitantur verba *universalem* etc. necessaria videantur, 40
ascribantur. Quod si decretum aliquod maioris etiam ponderis et potestatis verba re-
quirat, ea deneganda nullo modo existimem; quandoquidem et amplissimus pater legatus
de Monte id quod res ipsa habet pronuntiavit: non esse dubitandum, quin concilium
universale universalem ecclesiam repraesentet¹⁰.

166^v [II.] Adversus turpissimam hanc et miserrimam levissimorum hominum pulcherri- 45
marum rerum perturbatricem ambitionem multa severe et graviter a tribus legatis¹¹ dicta
sunt, a **Polo** praesertim, qui cum parcius et rarius loqueretur, et ab omnibus avidissime
expectabatur et attentissime audiebatur. Erat eius oratio pura, prudens, selectis verbis
gravissimisque sententiis tanquam luminibus ornata, et, quod divinum est potius quam
humanum, non in aures modo, sed in corda^d atque animos^e influebat. Illud enim, quod 50
hoc loco inter caetera attulit, quam verum, quam sincerum, quantaefuit efficacitatis!

^a om. V.^b W posteaque.^c W At.^d W corde.^e W animo.¹ Gal. 1, 10.² Matth. 28, 18.³ Phil. 2, 8 9.⁴ 2 Tim. 2, 5.⁵ Matth. 21, 23; Marc. 11, 28; Luc. 20, 2.⁶ Gal. 5, 22.⁷ 2 Cor. 3, 17.⁸ Luc. 11, 20.⁹ 1 Cor. 2, 15.¹⁰ Cf. Severolum Conc. Trid. I, 19, l. 6.¹¹ Cervini rationes exponit Massarellus in Diario I, Conc. Trid. I, 374—377.

Nihil certe unquam in animum magis penetravit meum, cui ita penitus insedit, ut eius neque oblivisci unquam possim, neque cum locus tempusque postulant non commemorare. Poscebat enim, ad eos respiciens, qui hanc petitionem in animo infixam gerere et plus quam caeteri urgere videbantur, <quam^a legatione fungerentur,>^b quam ecclesiae
 5 partem referre vellent, quibus morbis mederi optarent, cuinam ruentis fere christianae rei portioni opem ferre cogitarent. Et certe, si fingendi eis licentia data fuisset, respondere nihil potuissent, nisi eius ecclesiae legatos agere, cui praeessent, eam re-
 praesentare, de ea cogitare ac sollicitos esse, eius morbis medicinam quaerere, eius immi-
 10 nentem ruinam vel avertere vel retardare saltem velle. At quando (dicebat maximus ille vir) eam legationem accepistis, qui nunquam ecclesias vestras vidistis, nunquam greges vestros pavistis, non eorum morbos, cuiusmodi essent et quae remedia requirerent, exami-
 nastis, nunquam quanquam parte ruinam^d minaretur oculis vestris speculati estis? Quamobrem iustae viderentur multarum ecclesiarum querelae, quod episcopis carerent, pastores ignorarent, medicos desiderarent, architectos suos non agnoscerent¹.
 15 Bonis omnibus haec oratio vehementer placuit. Pauci illi, tametsi loquacissimi essent homines, obstupescences obmutuere. Legati vero monuerunt omnes, ut his omissis de ratione et via cogitarent, qua^e res aliae, quae multae, graves et seriae essent, prospere procedere possent, quod ea de re proximo colloquio decernendum esset, atque ita patres dimisere.

[Die lunae 18. Ianuarii.]

Congregatio generalis. Deliberatur de ordine rerum tractandarum. Seripandi votum.

20 Ad hoc colloquium XV. kal. Februarii venimus. In quo tribus de rebus quae-
 rere visi sunt legati: an de religione, moribus et pace, quarum rerum gratia concilium
 concelebraretur, simul tractandum esset, quaeque ad eas res feliciter expediendas com-
 modior videretur et expeditior ratio atque via. An qui novas de religione res in Ger-
 mania tentassent molitique essent, expectandi viderentur, an etiam monendi invitandique
 25 per litteras, ut ad concilium venirent. Denique de pace², quae Dei beneficio et munere
 inter christianos principes conciliata iam esset, an agere aliquid oporteret.

His de rebus dictae sunt a patribus praeclarae, graves et concordēs consentientesque sententiae.

Mea vero fuit, ut tria illa simul tractarentur, selectis tamen ad singula patribus
 30 illis, qui in eis cognoscendis atque tractandis studium omne posuissent quique eorum usu atque exercitatione praediti essent, quemadmodum Feltrensis episcopus aetate et probitate inprimis suscipiendus^f ante me dixerat³. Addidi vero, ut^g si qua melior aptiorque excogitari posset ratio, eam ut iniremus. De religione vero omnem ponendam esse operam, ut de illorum adventu, a quibus exortae essent controversiae, certum aliquid
 35 haberemus, quibus, si venturi essent, locum^h tempusque dicendae causae | denegari contra
 omne ius fasque videretur et esset; verum ad eos scribere, ut quorundam sententia fuerat⁴, ignorare me, an e sanctae et toto terrarum orbe venerandae synodi esset dignitate. Ad Caesarem arbitrari me scribendum potius esse, ut eos vel hortando vel compellendo summa quae in eo erat auctoritate et potestate synodi iudicio sisteret, de quibus
 40 tamen Caesari ipsi sancte et religiose reciperetur¹, non aspere sed benigne, non severe sed clementer, non odiose sed fraterne excipiendos et tractandos esse. Quod vero ad mores pertineret, arbitrari me eas primum tollendas esse corruptelas depravatasque^k
 consuetudines, quae in Dei optimi maximi divorumque cultu neque paucae neque omnino negligendae vel hominum ignorantia vel sacerdotum cupiditate vel utrorumque so-
 45 cordia atque desidia irrepsissent. De pace vero id probavi, quod plerique senserant: de ea confirmanda et modis omnibus fulcienda etiam atque etiam deliberandum et consulandum esse, quoad regum et principum legati, qui adventare ferebantur, adessent,

^a W quamquam. ^b om. V. ^c sic. ^d VW ruina. ^e W quae. ^f W suscipiendus.

^g om. W. ^h W locus. ⁱ sic libri; idem significat ac promitteretur, cf. Ehes, Conc. Trid. IV 567, adn. 5 (Druffel, Mon. Trid. p. 334, adn. 2, sensum non recte reddit). ^k W depravatas quae.

¹ Polus ante Seripandum dicebat, Conc. Trid. I, 19 s.

² Contradictionem, quam Druffel (Mon. Trid. p. 291, adn. 2) vult esse inter Severolum et Seripandum, solvebam Conc. Trid. I, 20, adn. 3.

³ Cuius votum legitur Conc. Trid. IV, 568 s.

⁴ Tridentinus cardinalis hoc proposuerat, Conc. Trid. I, 21, l. 1 et adn. 3; 380, l. 10 et adn. 3. Cf. Conc. Trid. IV, 567, adn. 4.

quorum tum consiliis, tum mandatis quae afferrent^a, et videri omnia ad pacem spectantia clarius et provideri possent sapientius.

178v

Auditis omnium sententiis nihil omnino decretum est. Illud tantum referentibus legatis omnibus suffragiis conclusum, ut singulis lunae et Veneris diebus hisce de rebus conventus haberentur, ad quos patres etiam invocati accederent.

5

[Die Veneris 22. Ianuarii.]

Congregatio generalis. De ordine procedendi. Quomodo deputaciones seu classes sint faciendae.

In eo vero conventu, qui a primo consessu tertius XI. kal. [Februarii] habitus est, auditae denuo sententiae sunt, de religione et moribus utrum pariter agendum, atque ab eis spiritu sancto moderatore et duce rerum^b omnium exordia iam capienda essent. Dixere omnes diserte quidem et, quod in tanta hominum varietate nonnisi divino afflatu contingere potuit, concordissime.

10

Ego vero ob eam^c, quam in omnibus admirabar divinam animorum conspiracyem atque concordiam, laetus et alacer hanc dixi sententiam.

179r

Non possum, patres amplissimi, a me ipso discedere. Proinde in eadem sententia sum, quam superiore colloctione explicavi: de religionis sive fidei dogmatibus et depravatorum morum correctione una agendum esse. Et de dogmatibus quidem propter doctores eorum^d, cum quibus graves nobis sunt controversiae, qui scribunt eam esse veram et | indubitata ecclesiam, in qua pura est evangelii doctrina et recta sacramentorum administratio¹, a qua nemini omnino discedere et se segregare liceat, tametsi mores in ea sint corruptissimi. Addunt impuram apud nos esse evangelii doctrinam et profanam propemodum atque multis cum ineptiis tum vitiis contaminatam sacramentorum actionem². De moribus vero et propter illos ipsos, qui nos oderunt semperque quaerunt quid de nobis detrahant, et multo magis propter eos, qui nos amant et non suis, sed prophetae verbis praesentem totius ecclesiae statum deplorant: *Sacerdotes eius contempserunt legem meam, polluerunt sanctuaria mea, inter sanctum et profanum non habuerunt distantiam. Principes eius quasi lupi rapientes praedam^e ad effundendum sanguinem, ad perdendas animas et avare sectanda lucra. Prophetiae eius liniebant eos videntes vana et divi-* 25
nantes eis mendacium. Populi terrae calumniantur calumniam, egenum et pauperem affligunt absque iudicio³.

179v

Dictis autem sententiis communiter et nemine prorsus dissentiente decretum est, ut de his, quae ad sacrosanctae religionis mysteria, quaeque ad vitae et morum emendationem pertinerent, | simul ageretur, fideique confessio in proximo consessu omnium primum recitaretur⁴.

180r

Edixere praeterea legati, ut duabus de rebus, de quibus in alio conventu deliberatio futura erat, cogitarem. Earum altera fuit de religione et moribus, an aliorum quorundam conciliorum more⁵ per selectos quosdam patres agendum esset, qui deputati cognominari consueverunt, an nova quadam et inusitata melius fortasse foret ingredi ratione, ut patres omnes in tres quasi classes distribuerentur, quarum cuilibet legatorum unus praesideret, ubi, cum pauciores dicendae audiendaeque sententiae essent, quietius et commodius digeri, evolvi et explicari possent omnia, de quibus postea ad communem omnium conventum referretur atque auditis omnibus sententiis id decerneretur, quod spiritui sancto et patribus visum esset atque placuisset. Altera vero de qua cogitandum et deliberandum esset res fuit, illa patrum sive paucorum selectio sive omnium distributio apertisne suffragiis agi deberet, an secretis, an potius sortibus eductis, ut omnis procul abesset privatae^f | alicuius affectionis aut benevolentiae suspitio. Haec legati cum proposuissent, surreximus omnes et his de rebus inter nos colloquentes discessimus.

Sed cum ista non ita^h perspicue nonnulli intellexissent, ut oportebat, ea re cognita legati postridie curarunt, ut describerentur et transmitterentur ad omnes⁶, quo para-

^a W afferent.

^b W verum.

^c W ea.

^d W eos.

^e W praedum.

^f cod. 18 (margo desecta).

^g W privata.

^h W praemittit (sine et) praecipue.

¹ Confessio Augustana pars I, art. VII. VIII (cf. supra p. 419, l. 43).

² Clarum est has sententias non ad verbum citari, cf. supra p. 419, adn. 6.

³ Ezech. 22, 26—29.

⁴ Ergo iam hac die de recitando symbolo est actum, non demum 2. Februarii; cf. supra p. 377, adn. 2; 412, l. 33.

⁵ Constantiensis et Basiliensis.

⁶ Cedulam exhibet Massarellus Conc. Trid. I, 392, l. 19; cf. Acta, Conc. Trid. IV, 572, l. 17.

tiores et omni sublata ambiguitate ad colloquium adesse et quid sentirent aperte explanare possent.

[Die Martis 26. Ianuarii.]

Congregatio generalis. Deliberatur de propositione legatorum et de publicandis decretis. Seripandi votum.

Septimo kal., priusquam audirentur his de rebus in colloquio sententiae, monuere legati appetere iam alteri consessui praestitutum diem. Viderent itaque patres, an ali-
 5 quantulum prorogandus esset, quo pulcherrimo aliquo et saluberrimo decreto hominum exspectationi responderetur. Leviora videri posse ea, de quibus deliberatum esset, ac multo graviora requiri a tot eruditissimorum patrum amplissimo collegio. Ea res plerosque ac fortassis etiam omnes, sed me ipsum inprimis non mediocriter commovit, quod
 10 quanam potissimum ratio in eam cogitationem legatos adduxisset ignoraremus¹. Quare quid ad novam hanc et inexpectatam consultationem respondendum esset, ancipites atque incerti fluctuabamus. Dictae | vero sunt de primis duabus rebus sententiae eadem fere, de hac tertia multiplices et variae. 180v

Ego cum respondendi locum accepissem, quam de rebus omnibus sententiam tenerem, his fere verbis explicavi:

15 Partitio illa omnium patrum concilii in tres classes cum omnibus, quae in eo scripto, quod ad nos misistis, amplissimi legati, continentur, mihi longe magis probatur quam id, quod in eodem scripto repositum erat, de paucorum delectu sive designatione, partim quidem quod in iis rebus, quae ad omnes pertinent, omnes laborare deceat, et veritas cum quaeritur, ab omnibus quaerenda sit. Quis enim novit, an veritatem Deus
 20 detegere <per piscatores>^a velit an per doctores, per eos qui scientiae student, an per eos, qui charitati serviunt? Partim vero, quod nullum est certius inventae^b veritatis argumentum et praesentiae spiritus sancti, quam illud, quod varii homines in unum locum congregati, in summa loquendi libertate constituti, in unam et eandem sententiam conveniant. Perpulchre propterea in octava synodo a patribus dictum accepimus: „Hanc
 25 sententiam patres afferunt divina inspirazione depromptam, quia unanimitate et concordia sanctae synodi promulgatur.“^c Basilium quoque imperatorem in eiusdem sanctae synodi calce universorum patrum consensum postulasse legimus ac dixisse: Oportet^d divina quaeque cum universorum consensu et concordia in ecclesiasticis praedicari et confir-
 30 mari collegiis, sanctamque synodum respondisse: „Omnes ita sapimus, omnes ita praedicamus, omnes prompte subscribimus.“² Quamquam autem haec animorum et sententiarum conspiratio in omnibus, quae in synodo tractantur, requirenda sit, praecipue tamen in his, quae ad fidem attinent, in quibus, ut magni quidam sensere viri, nisi ad unitatem vota reducantur omnia, nulla sententia secura est. Ob eam rem Damasus pontifex
 35 maximus concilium Ariminense acerbè et asperè obiurgavit, quia de maximo nostrae religionis et fidei capite, repugnante Vincentio^d et aliis quibusdam episcopis, reliqui, tametsi maior pars concilii essent, decernere ausi fuissent³. Hanc vero patrum in suas classes divisionem ea ratione faciendam laudo, quae vobis legatis magis probabitur, qui pro vestra singulari prudentia recte curabitis, ut unaquaeque classis eam referat ima-
 40 ginem, quam Paulus apostolus sic descripsit: *Sicut in uno corpore multa membra habemus, omnia autem membra non actum eundem habent, ita multi unum corpus sumus in Christo, habentes donationem secundum gratiam differentem*⁴. Curabitis item, ut varios unaquaeque classis viros habeat, in quibus variae sint spiritus manifestationes ad ecclesiae utilitatem. Prorogationes autem in principio synodi, quantumvis licet neces-
 45 saria et ardua causa fierent, prave opinor acciperentur ab externis hominibus, quibus in more positum est omnia curiose exquirere, sinistre interpretari omnia, atque etiam 181v

^a W perspicaciorem

^b W inventum.

^c W oportere.

^d W Vicentio.

¹ Ratio indicatur supra p. 376, adn. 2; cf. legatorum litteras 27. Ian. datas apud Druffel, Mon. Trid. p. 351.

² Concilium universale octavum (Constantinopolitanum quartum) a. 869 celebratum in actione X, apud Harduin, Concil. V, 918. Huius concilii acta Seripandum habuisse verisimile est a Cervino, qui anno 1545 plurimam eis operam dabat, cf. Conc. Trid. I, 182, l. 1 et adn. 2; 195, l. 18 et adn. 2 et saepius.

Concilium Tridentinum. II.

³ Damasi papae et concilii Romani a. 369 habiti (cf. Hefele, Conciliengesch. I² [Freiburg 1873], 739) epistolam ad Illyricos episcopos scriptam exhibet Theodoretus in Hist. eccl. 2, 17 (etiam Theodoreti libri non semel in Massarelli diariis commemorantur, cf. Conc. Trid. I in indice). Praeterea leguntur litterae apud Harduin, I, 772 774. De concilio Ariminensi (a. 359 habito) cf. supra p. 419, adn. 4.

⁴ Rom. 12, 4—6.

liberius carpere et accusare. Neque vero levis proximus hic vester consessus videri poterit aut de parvis exiguisque rebus decrevisse, si decretum illud, quod omnibus placuit, promulgetur. In eo sancta synodus quantum boni, obsecro, orbi terrarum pollicetur, fidei doctrinam et morum emendationem! Quid est praeterea, quod vel requiri vel desiderari possit? Magna (mihi credite) laetitia reliqui consessus expectabuntur, in quibus illud est omnino praestandum, decreta ut promulgentur fidei, sed cum morum decretis | copulata, ut altero tamquam sapientes architecti fundamenta iaciatis, altero 5 supraedificetis non *ligna, foenum, stipulam*, sed *aurum, argentum, lapides pretiosos*¹, ex quibus *templum in Domino sanctum* surgat *in habitaculum Dei in spiritu*² sancto.

Haec ego. De consessus prorogatione nihil praeterea quaesitum³; illud tantum decretum, ut illa patrum in tres classes distributio legatorum iudicio et voluntate fieret, atque ad reliqua fauste feliciterque procederetur.

[Die Veneris 29. Ianuarii.]

Congregatio generalis. Patres in tres classes distribuuntur. Leguntur epistolae nomine concilii ad pontificem et principes mittendae.

Nihil fere IV. kal. in conventu actum est. Patrum tantum in tres classes distributio de legatorum iudicio et voluntate descripta recitata est. Mihi in ea classe numerari contigit, quae apud Marcellum conventura erat. Quod quidem iucunde accepi cum ob illius viri modestiam, dexteritatem et magnum rerum omnium usum, tum vero, quod ille me singulari quadam benevolentia complectebatur et libenter audiebat suaeque mecum consilia magna certe cum fide communicare solitus erat. Lectae quoque litterae sunt, quas Martyranus episcopus concilii nomine ad Paulum pontificem maximum et christianos reges scripserat. Quarum in verbis selectionem, in sententiis gravitatem, in petitionibus modestiam et in tota scriptione miram quandam elegantiam in coelum omnes extulerunt. Ego vero tametsi sanctarum litterarum, sanctorum patrum et priscorum conciliorum maiorem in illis epistolis quam Ciceronis imitationem desiderarem, nullum omnino ea de re verbum feci. Tantum dixi, nihil mihi necesse esse Herculem laudare, quem non modo nemo vituperaret, sed universa sancta synodus eximia laude ornaret⁴. Pauca vero illa, quae vel tollenda vel addenda vel immutanda patres qui ante me dixerant iudicassent, corrigi facile posse atque ut corrigerentur a me probari vehementer. Commonefeci etiam patres, ut recordarentur: primum omnium, qui ad sanctam synodum litteras amoris et benevolentiae plenas dedisset, Ioannem fuisse, Lusitanorum regem, cui omnino respondendum cum gratiarum actione et insigni aliqua beneficae voluntatis significatione videbatur. Quod quidem nescire me dicebam, oblivionene an aliqua alia ratione praetermissum esset⁵. Id vero statim ut fieret, legati primum, universa deinde synodus magno consensu approbavit atque praescripsit⁶.

Perincommode mihi eo die accidisse visum est, ut **Hispanus** quidam episcopus⁷ minime certe malus, ut putabatur — homo et bona ac simplici, ut ego existimo, mente — diceret: Videri sibi duos aut tres eligendos esse episcopos, qui post legatos pro synodo subscriberent, id quod in aliis quoque conciliiis factitatum esset. Fuit hoc **Ioanni Mariae** usque adeo molestum, ut temperare se non potuerit, quin imprudentiae, temeritatis, arrogantiae commotiore fervidioreque vultu et voce dictum reprehenderet. Molestum equidem id omnibus fuit episcopis, quod ad eorum dignitatis magnam indignitatem per-

¹ 1 Cor. 3, 12.

² Eph. 2, 21 22.

³ Die 27. Ianuarii legati scribunt Farnesio: «Considerando meglio sopra la sessione havemo risoluto di non prorogarla, si bene non ci saria difficile a farla per lo saggio che vedemmo hieri, havendone gettato un bottone in la congregazione asciutissimamente.» *Druffel*, Mon. Trid. n. 311, p. 347.

⁴ Non Severolum, promotorem concilii (cui non scribendae epistolae, sed componenda decreta commissa erant cum Pighino, Conc. Trid. I, 24, l. 5), sed eundem Martyranum intellegi locutionemque proverbii instar adhiberi nunc crediderim, cum nec de Severolo nec de decretis hic sit sermo. Revocanda ergo videntur quae scripsi Conc. Trid. I, XLII, l. 27; p. 24, adn. 5.

⁵ Cf. *Elhes*, Conc. Trid. IV, 573, adn. 4. Quae coniectura mihi placet, quamquam Seripandi verba non admodum favere videntur. — Si *Druffelli* opinio, Seripandum proposuisse litteras scribendas ad regem *Nubiae*, quem *presbiterum Iohannem appellamus* (Severol. Conc. Trid. I, 25, l. 37 s), recta esset, vix auctor in commentariis de hac re taceret, etiamsi *tota pene synodus in risum erupisset* (ibid. l. 39); praeterea minus verisimile est Seripandum suasisse, ut ad *Arabes et Armenos destinarentur* litterae (ibid. l. 38).

⁶ De retentione epistularum cf. Pratanum supra p. 376, l. 22; Conc. Trid. IV, 574, adn. 2.

⁷ Teste Severolo (Conc. Trid. I, 25, l. 40) episcopus *Castellimaris*; cf. Conc. Trid. IV, 573, l. 22.

tinere quodque sententiarum dicendarum libertatem eripere et concilii auctoritatem labefactare videretur. Itaque multi non sine gravi indignatione, non sine fremitu et murmure, non salutatis, ut moris erat, legatis discessere.

[Die Martis 2. Februarii.]

Classis coram Cervino congregata. Legati decretum publicare nolunt; patrum de hac re indignatio. Scripandi angustiae.

Fuit post distinctas classes IV. nonas Februarii apud Marcellum legatum illorum
 5 patrum colloquium, cum quibus me quoque adnumeratum fuisse antea dixi¹. Quo etiam
 die eisdem de rebus reliqui legati suum quisque cum suis colloquium habebat. Animad-
 verti tum ego primum ex | Marcelli sermone, mutasse sententiam legatos de eo decreto, 183v
 quod XI. kal. patrum omnium admirabili non assensu solum, verum etiam applausu
 conclusum fuerat, ut scilicet eodem tempore quae de religione ac moribus decidenda
 10 erant deciderentur atque absolverentur. Quae vero fuerit poenitendi causa, cum ad me
 perquirere non pertineret, ne quid temere dicam, illam reticebo, quae in omnium fere
 ore versabatur². Ea tantum utar, quam attulit Marcellus: aequum non videri, cum inter
 omnes, ut aiebat, constaret, ex longinquis diversisque locis non episcopos modo, sed
 magnorum quoque principum legatos alios ad iter se parare, alios itineri se iam dedisse,
 15 nonnullorum adventum appropinquare, illis non auditis de concilii progressionem aliquid
 statuere, quod illis fortasse vel non probari vel etiam maxime displicere posset³.

Variae fuere non in nostra solum, sed in aliis quoque, ut accepi, classibus senten-
 tia. Assensere multi, qui legatorum consilia cognita habere ferebantur, eorum voluntati,
 ut de illo decreto eo tempore prorsus taceretur. Nullis hi argumentis, nullis rationibus
 20 sententias suas confirmabant. Alii vero^a, qui | vel erant vel videri volebant priscorum 184r^b
 ecclesiae morum studiosissimi cupidissimique, decretum urgebant idque eiusmodi esse
 affirmabant, ut mortalium nemo, qui sana mente uteretur, illud improbare posset. Quid
 est, aiebant, bone Deus, quod in hoc tam sancto, tam necessario decreto iure repre-
 hendere quisquam possit? An quod de religione et fide tractandum edicit? At huius
 25 praecipue rei gratia convenimus. An quod de moribus? At et hoc quoque ut agamus,
 pontificio convocationis nostrae diplomate mandatur, neque praeterea aliud quidquam
 est, quod tam avide a nobis christiani populi vel expetant vel expectent. An quod
 de utroque simul? At ea ratione utrumque nobis in animo esse declaramus, ut altero
 sapientibus, altero insipientibus, quibus pariter debitores sumus⁴, serviamus, et huc
 30 convenisse non condemnandi tantum alios gratia, sed nos ipsos quoque moresque nostros,
 ex quibus haud parum fulciri et corroborari haereses videntur, corrigendi, ita ut omni
 ex parte in antiquam munditiam ecclesiam restituere velle videamur, quam omni ex
 parte inquinatam inficias ire non possumus.

Quid ego facerem in tanta sententiarum varietate, qui tum^c primum de mutato 184v
 35 legatorum consilio odorari aliquid coepi, qui^a mutationis rationem ignorarem neque facile
 possem et honeste mutare sententiam, cum ea, quam dixeram, meliorem nullam ex-
 cogitare possem? Inter has non leves certe angustias dicentibus aliis tacitus ego Deum
 precabar, ut quid dicendum esset, quod honesti speciem haberet, ipse suo spiritu meae
 menti atque adeo linguae suggereret. Divinam igitur opem adesse mihi subito sensi,
 40 cum nescius certe quid dicerem, dixi tamen: Non arbitrari me illud agi, rescindendumne
 esset insigne illud decretum, de quo in proximo consessu promulgando inter patres
 omnes convenerat; id enim si ageretur, nullam mihi subesse causam a me ipso disce-
 dendi, hoc est eam sententiam mutandi, quam XI. kal. dixeram, cum novi nihil quod
 ego scirem emersisset, cuius gratia absque inconstantiae nota mei me consilii iure poeni-
 45 tere posset. Si vero illud tantum quaeritur, de quo Marcellus pater amplissimus, huius
 nostrae classis praefectus, accurate sane et prudenter retulisse visus est, an patrum et
 legatorum illorum ratione, qui vel ob itineris longinquitatem vel ob varias alias difficul- 185r
 tates, quae multae et maximae in longis itineribus contingere solent, adesse hactenus

^a om. W.

^b cod. 18 (absciso 4).

^c W cum.

¹ Supra p. 426, l. 14 s.

² Nescio an fuerint sententiae similes illi quam habet Pratanus supra p. 376 s ad 1. Februarii. Vera rerum causa erat mandatum pontificis, cf. ibid. adn. 2.

³ Eisdem rationibus legati scribunt Farnesio se usos esse praetextu pro supprimendo decreto, *Druffel*, Mon. Trid. n. 320, p. 359.

⁴ Rom. I, 14.

non potuerunt, non multo tamen post sine dubio Deo volente affuturi, decreti promulgationi supersedendum sit, id me animo libentissimo recipere. Pertinere enim ad sanctae synodi humanitatem et circumspectionem illorum habere rationem, quos tamquam auxilia-
rios quosdam commilitones exspectat. Illud tamen vehementer a me probari, ut, si de
decreto interea taceretur, decreti ipsius materia et virtus non interiret. Id autem fieri
posse, si nulla interposita mora de religione simul et morum instauratione studiosa et
diligens fieret disquisitio. Sed nonnihil vereri me dicebam, ne, si consessus hic, qui
perendie futurus exspectabatur, absque graviore aliquo decreto perageretur, inanis et
infructuosus videretur. Neque in tanta temporis angustia habere me, quid agendum
aut quo confugiendum esset, praeterquam ad sacrosanctam Nicaenae fidei confessionem.
Quod quidem Fanensis pater¹, cuius doctrinae et ingenii magna erat apud omnes opinio,
dixerat². Verum ego addebam non ab re fortasse fore, si polliceretur sancta synodus,
in aliis consessibus mature se et considerate explicaturam, si qua forte interea emergeret
de ea^a fide difficultas, aut si uberius aliqua explanatio requireretur, si denique nova ali-
qua in superioribus conciliis indiscussa haeresis detegeretur.

Sed cum nulla de re aliquid posset in una classe statui, integra de his omnibus deliberatio ad omnium patrum conventum postridie futurum reiecta est.

Priusquam autem conventus solveretur, sententiam rogati diximus de tempore et die tertii consessus. De quo sentiebam ego, partim quidem experientia, optima rerum omnium magistra, partim ea temporis angustia, qua tum laborabamus, edoctus, non esse certum ullum diem consessibus praefigendum, sed denuntiandum tantum alterius consessus diem primo quoque tempore, cum omnia digesta et parata essent, indicendum. Et hoc quoque, de quo non una omnium mens erat, in crastinum colloquium differre oportuit.

[Die Mercurii 3. Februarii.]

Congregatio generalis. De reticendo decreto. Symbolum Nicaenum recitandum esse decernitur.

Tertio itaque nonas [Februarii] in communi patrum omnium congressu, brevi ut
sententias diceremus moniti sumus. | Omnium primum, essetne postridie consessus habendus an differendus. Placeretne deinde, si habendus esset, fidei tantummodo Nicaenae recitari confessionem cum brevi quadam praefatione — quae priusquam sententiae dicerentur de scripto recitata est —, in commodius et aptius aliquod tempus reservato eo decreto, quod ab omnibus expetebatur.

Plenae erant quorundam sententiae stomachi et querelarum, quod tam sanctum, tam necessarium decretum in confessionem neque necessariam, neque de qua ulla exstaret dubitatio, commutaretur³. Laudabant alii sanctae et in tot oecumenicis conciliis approbatae fidei confessionem, in qua bonorum omnium firmissima iacerentur fundamenta. Ambigue nonnulli loquebantur et obscure adeo, ut quam in partem declinarent non agnosceres.

Sed quid ego responderim, totidem verbis in hunc commentarium referendum duxi:

Crastinum consessum nullo pacto, patres amplissimi, prorogandum censeo, in quo fidei confessio cum ea praefatione, quam paulo ante audivimus, recitari poterit. <Qua in re>^b Deum inprimis debito et quam maxime grato cultu et pura religione venerabimur, tum sanctorum patrum et priscorum conciliorum vestigiis insistemus. Tempore enim, quo sub uno rege amplissima erant Hispaniarum regna, frequentia, ut nostis, Toleti concilia habebantur, quae ob venerandam sanctorum patrum doctrinam et auctoritatem magno semper in pretio habita sunt. In eorum principio, ut in monumentis est, fidei symbolum recitabatur, ea recepta consuetudine a magnis et ex toto terrarum orbe coactis synodis. Legimus enim in eo concilio, quod Chincillao rege Toleti habitum est, ad verbum haec: 'more synodi universalis post solennia perfunctae^c orationis fidem, quam intrinsece ruminabant, voce eructabant'⁴. In alio praeterea Toleti quoque Sisenando

^a om. W.

^b W Quam iure.

^c W perfuncta.

¹ Petrus Bertanus ord. Praed.

² Ceterum haec propositio non primum in hac congregatione fiebat, sed iam 22. Ianuarii (cf. Seripandum supra p. 424, l. 29 ss cum adn. 4) et 26. eiusdem mensis (Conc. Trid. I, 25, l. 7; supra p. 376, l. 1) facta erat; cf. supra p. 377, adn. 2.

³ Maxime Hispani, cf. Severolum Conc. Trid. I, 26, l. 35 ss.

⁴ Concilium Toletanum sextum, anno 638 sub Chintila rege (a. 636 electo) celebratum, c. 1: 'Nihil melius nihilque salubrius omnium insedit animis, quam more synodi universalis post solennia perfunctae ora-

rege celebrato una voce patres dixisse certum est: „Oportet primam nostri sermonis vocem esse de Deo, ut post professionem fidei sequentia operis nostri vota quasi supra firmissimum firmamentum disponantur.“¹ De proroganda vero alterius decreti promulgatione et tertii consessus die id sentio, quod in hesterno colloquio dixi.

[Die Iovis 4. Februarii.]

Sessio secunda (seu tertia). Recitatur symbolum Nicaenum et decretum de expectandis absentibus et de die proximae sessionis.

5 Consessus alter pridie nonas fuit, ubi post sacrosanctum altaris sacrificium et statas^a | sollemnesque supplicationes Nicaenae fidei symbolum² illud, quod ubique terrarum catholica ecclesia inter sacra decantat, lectum est. Quod et voce et humili capitis demissione et omnibus summae reverentiae et honoris signis ita amplexi sunt omnes, ut profiterentur eam semper fidem sectatos esse Deoque propitio quoad vixerint secta-
10 turos; hanc unam fidem docendam esse et praedicandam tanquam humanae salutis fundamentum et viam regiam, quae ad regnum coelorum perduceret.

Additum est decretum de absentibus, ne quid decerneretur, quoad venirent; de his tantum rebus, quae patribus viderentur, disceptaretur inquirereturque. Decretum quoque est de tertio consessu, ut VI. idus Aprilis haberetur.

15 Non defuere hoc etiam consessu querelae paucorum illorum, qui titulum illum honorificum repraesentationis ecclesiae universalis misere ambibant, et aliorum qui decretum illud, de quo XI. kal. convenerat ut hoc consessu expediretur, tanquam eis e manibus ereptum ac quasi violenter extortum repeterent.

Appendix I.

Ex historia 1546.

Seripandi labores pro decreto iustificationis concipiendi.

(De iustificatione decretum primum deputatorum.)^b

Die 24. Iulii accersitus sum a R^{mo} praesidente S. Crucis et rogatus, ut decre-
20 tum de iustificatione conficerem, quoniam primum per deputatos conceptum non videbatur a multis probari; narravitque mihi, quam ipse decreti formam maxime cuperet. Ego cum imparem me tantae rei aliquot verbis ostendissem, ut sibi, cui certe omnia debere sentio, obtemperarem, tentaturum me quid in ea re praestare possem promisi.

Die 11. Augusti, cum toto eo tempore occupati fuissent praesidentes in exci-
25 piendo Farnesio legato, qui cum Octavio fratre germano suo pontificias legiones in Germaniam ducebat, vocatus a p[at]re S. Crucis legi sibi decretum iuxta formam a se mihi expressam conceptum³. Probavit, gratias egit ostenditque privatim multis episcopis, quibus, ut ab eo accepi, probabatur.

Die 26. [Augusti] ab eodem accersitus exposuit mihi aliam quandam quae sibi
30 occurrerat, ut referebat, decreti formam, postulavitque quid de ea sentirem. Dixi facile

^a W sanctas.

^b in marg.

tionis, quod mente ruminavimus, lingua narraremus» (Mansi X, 661; Harduin. III, 601; H. Th. Bruns, Bibliotheca eccl. I, 1 [Berolini 1839], 250). Seripandus ergo non ad verbum, ut ipse contendit, citavit, sed ad sensum. Cf. supra p. 420, adn. 2.

¹ Verba non prorsus accurate citata concilii Tolentani quarti a. 633 sub Sisenando rege celebrati, Mansi X, 615; Harduin. III, 575; Bruns I, 1, 220. — Alia concilia quae a confessione fidei incipiebant post Chiffletium enumerat Ehes, Conc. Trid. IV, 580, adn. 4. Causa correctionis a Le Plat in Chiffletii annotatione factae (ab Ehes l. c. non cognita) videtur mihi esse, quod

Le Plat utebatur Corporis iuris canonici editione Boemeriana, quae teste Aemilio Richter (in ipsius editione) «contra codicum et editionum fidem» inscriptionem habet *Leo papa pro Isidorus*.

² Recte dicendum erat symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum, de quo cf. ex. gr. F. X. Funk, Lehrb. der Kirchengesch. (Paderborn 1907), p. 128.

³ In margine addit Seripandus: vide infra p. 59, et f. 59 eiusdem codicis legitur: *Decreti de iustificatione forma prima per s[er]ipandum Hieronymum (die 11. Augusti [15]46)*. Quam actorum editori relinquimus.

factu esse decretum a me primo conceptum hac secunda forma induere, quo facto certius iudicium fieri posset. Rogavit ut hunc quoque laborem sumerem, quod et biduo feci¹.

<Decretum secundum.>^a

Die 23. Septembris lectum est secundum decretum, in quo etsi nonnulla erant ex decreto per me formato accepta, adeo tamen erat deformatum, ut ego illud neque agnoscerem neque probarem. Ostendi saepenumero privatim p[atri] S. Crucis non probari mihi neque materiam in multis locis neque formam neque verba neque stilum decreti. Cui etiam omnia explicavi, quae in ipso | decreto manu mea notavi. Gratias semper humanissime egit petiitque ut illud reformarem. Episcopo Aquinati quaerenti cur non decretum illud propositum fuisset, quod sibi privatim ostenderat, respondit: multorum consiliis id adeo fuisse mutatum, ut centona quaedam esset atque a primo autore cognitum non fuisse; nunc ab eodem in meliorem formam redigi.

<Decreti secundi emendatio.>^a

Die 25. Octobris, cum decretum multis fuisset a tota synodo censuris notatum itemque ex urbe Roma aliae allatae censurae essent², vocatus sum a p[at]re S. Crucis, qui petiit a me, ut meo iudicio iuxta censuras quae mihi videbantur dignae decretum reformarem, ad alias censuras responderem, cur scilicet earum ratio non haberetur. Cumque esset opus hoc magni laboris, ut levius ferre possem, pro amanuensi voluit ut haberem Angelum Massarellum secretarium concilii. Suscepi onus. Venit ad me secretarius quotidie bene mane, et censuris omnibus examinatis, quae in valde magno numero erant, secundum maximam earum partem reformavi decretum et ad eas censuras, quarum nulla haberi debuit ratio, responsiones scripsi³. Id perfectum a me fuit ab hoc die⁴ usque ad diem 4. Novembris.

Die 5. [Novembris] lectum est in generali congregatione decretum adeo deformatum et quoad materiam et quoad formam, ut quamvis maxima pars de meo esset, illud tamen non agnoscerem⁵. In quo illud praesertim displicuit, quod particula illa postrema, in qua mihi cum p[at]re S. Crucis convenerat pro statuenda iustitia Christi, ne poenitus^b repudiata et in hominum commenta transformata videretur, | ita deformata apparuit, ita deturpata, ut purissima illa iustitia, quam negare palam nemo audebat, malis consiliis oppressa et inter humanarum adinventionum syrtes submersa videretur. Sed malum consilium consultori pessimum erit⁶.

Extat penes me scheda manu secretarii, in qua poscitur, quid mihi de ea re scribendum esset in ultimo capite decreti, de mandato p[at]ris S. Crucis. A quo proposito pio et sancto permisit se pater ille nescio qua ratione abduci et auferri aliorum⁶ consiliis. Sed Dominus iudicet.

Post congregationem misit ad me p[at]er S. Crucis secretarium concilii, ut boni consulerem eam mutationem et rerum variationem, quae non tam suo iudicio facta fuerat, qui nostra magis probabat, sed quod oportuerat morem gerere p[at]ri de Monte⁷. Cui ego respondi me in meliorem partem semper accepturum, quicquid eorum consilio et voluntate ageretur, neque alia ratione a me tot labores fuisse susceptos, nisi obsequii et obedientiae, quam illi debebam.

^a in marg.

^b sic.

¹ In margine: *infra p. 69, et f. 69 est Decreti eiusdem forma altera die 29. Augusti [15]46. Ad 29. Aug. Massarellus refert Conc. Trid. I, 570, l. 30: Fui ad cardinalem S. Crucis per tres horas de decreto iustificationis.*

² Ubi erat congregatio theologorum, Conc. Trid. I, 567, adn. 1.

³ Quae non possunt esse prorsus eadem ac quae leguntur apud Theiner I, 246 ss, cum Seripandi forma minime integra sit recepta, cf. infra. Sed in margine Seripandus lectorem monet: *vide supra 28 et 38, et teste Calenzio (Docum. ined. p. 287) in eodem codice leguntur «pag. 29 38»: Decreti de iustificatione in concilio propositi secundo post primum repudiatum defensiones.*

⁴ Massarellus in diario suo III (Conc. Trid. I, 581,

l. 4) refert iam ad 20. diem Octobris, se apud generalem S. Augustini pro decreto aptando fuisse. Idem ad 31. Octobris nuntiat: *Decretum complevimus* (l. c. p. 583, l. 1). Seripandus videtur de tempore errare, quod apparet etiam ex adnotatione sequenti.

⁵ Teste Massarello decretum aptatum erat diebus 3. et 4. Novembris a cardinali de Monte et S. Crucis, Bituntino, Alifano et Minoriensi (Conc. Trid. I, 583, l. 26-28). Cf. ad 5. Nov., ibid. l. 36. Quorum Bituntinus (Cornelius Mussus) erat ordinis Minorum, Minoriensis (Ambrosius Catharinus) ord. Praed.

⁶ Cf. adn. praecedentem et sequentem.

⁷ Qui 5. Novembris cum Bituntino vocavit decreto aptando, Massarellus Conc. Trid. I, 583, l. 36.

Die 8. [Novembris] eadem mihi dixit p[ater] S. Crucis et addidit se non legisse decretum sub ea forma, qua lectum in congregatione fuerat¹, multaque sibi nova fuisse. Rogavit deinde, quid de eo decreto sentirem. Cui ostendi^a me nihil publice de decreto dicturum nisi hoc: quod mihi placebat, quia eis placebat, cum tamen meo stomacho
 5 multa displicerent. Ex quibus duo recensui: primum quod fidei tam parva ratio haberetur, ut exclusa fuerit ab omni genere causae in iustificatione et relegata ad infimum dispositionis gradum, cuius in iustificatione tanta extat apud Paulum commen-
 10 datio, et s. Thomae super | epistolas Pauli ea de re sententiam explanavi². Alterum, quod in fine decreti, cum non auderent aperte duplicem iustitiam confutare, inepte,
 15 oscurati et verborum volubilitate quadam confuse^b ponebatur^c.

Appendix II.

Ex historia 1546.

De duplici iustitia.

Die [Martis] 12. Octobris in publica generali congregatione declararunt R^{mi}
 praesidentes sententiam a me dictam die 8. non esse haereticorum, sed catholicorum,
 de qua controversia existeret non inter catholicos et haereticos, sed inter catholicos
 ipsos, cum eius sententiae, quam ego recitaveram, essent Colonienses, qui corporibus
 15 suis, non solum libris, contra haereticos pugnabant, ut apparet ex eorum libro contra
 Bucerum, qui dicitur *Antididagma*³, ac propterea volebant de ea fieri discussionem inter
 theologos⁴. Qua congregatione finita R^{ma} praesidens S. Crucis petiit a me, ut scri-
 berem quomodo proponenda esset haec causa theologis discutienda⁵. Ego autem sic scripsi:

Cum divina gratia et vestris iuvantibus consiliis ac studiis omnes controversiae in
 20 materia de iustificatione conclusae et ad unitatem in sancta synodo redactae videri
 possint, ille scilicet, quae erant inter catholicos et haereticos, et una tantum supersit,
 quae versatur inter ipsos catholicos, in ea cupimus audire quid ipsi sentiatis. Est autem
 haec: An iustificatus apud divinum tribunal iudicandus sit tantum ex sua inherente
 iustitia, seu ex operibus suis in gratia factis, an cum hac inherente iustitia opus habeat
 25 misericordia Dei et iustitia Christi, hoc est merito et passione eius, qua suppleantur
 defectus suae iustitiae; quae Christi iustitia non tota omnibus communicetur, sed secundum
 divinam dispensationem seu secundum mensuram fidei et charitatis. In hac controversia
 dicetis breviter et absque digressionibus ad | rem non facientibus, ita ut quantum fieri
 potest rem acu tangatis.

Pro qua⁶ illi⁷ istam misere⁸:

30 Utrum iustificatus, qui operatus est opera bona ex gratia et auxilio divino a
 meritis passionis Iesu Christi profecto, ita ut retinuerit inherentem iustitiam, et praesentans
 se cum illa ante tribunal Christi censendus sit satisfecisse divinae iustitiae ad meritum
 et acquisitionem vitae aeternae, an vero cum hac inherente iustitia opus insuper habeat
 misericordia et iustitia Christi, hoc est merito etiam passionis eius, quo suppleantur
 35 defectus suae iustitiae, quae iustitia Christi communicetur ex divina dispensatione secun-
 dum mensuram fidei et charitatis.

Utrum aliquis possit esse certus de sua adepta gratia secundum praesentem
 iustitiam, et quo genere certitudinis.

^a sic, non respondi.

^b cod. confusae.

^c corr. ex ponebantur.

¹ Cf. adnotationem praecedentem.

² In margine addit Seripandus: vide supra 33, et f. 33 eiusdem codicis legitur *Iustificationis explicatio ex beato Thoma*.

³ Primarius huius libri Coloniae a. 1544 editi auctor erat Ioannes Gropperus, cf. *W. van Gulik*, Ioh. Gropper (Freiburg 1906) 100 ss. In eodem codice Neapolitano f. 45 ss legitur: *Catholicorum quorundam doctrina pro confirmanda sententia de duplici iustitia Iacobi Valentini, Alberti Pighii, Io. Gropperi, Gaspari Contareni, et*

f. 49 ss: *Solutiones argumentorum quorundam, quibus adversarii duplicis iustitiae nitebantur*.

⁴ Haec in actis ab A. Theiner editis (I, 238^b) non leguntur.

⁵ Decretum erat in congregatione, ut ii duo articuli de certitudine gratiae et de duabus iustitiis discutiantur et examinentur primum per theologos extra concilium, deinde praelatos, Conc. Trid. I, 579, l. 6.

⁶ sc. propositione seu forma.

⁷ sc. legati.

⁸ Cf. Theiner I, 250.

Dicant breviter quantum fieri poterit et absque digressionibus ad rem non facientibus. Sint parati pro die Veneris¹ hora 21.

Adverte: nullo hominum favore de prima quaestione actum est, cum omnes fere Christi iustitiam ab hominum cordibus excludere niterentur, sed magno multorum favore secunda tractata est, cum multi gratiae certitudini faverent, R^{mus} praesertim praesidens 5 de Monte.

^{28r} F[rater] Antonius^a de Cruce episcopus Canariensis² dum familiariter loqueremur haec probavit:

Gratia habitualis non est quae nos Deo gratos facit, sed prius acceptat nos Deus et gratos habet sua benigna voluntate, deinde dat gratiam, sicut primo pater amplexus 10 est filium prodigum, deinde iussit eum indui stolam primam. Non est igitur gratia, qua primum iusti sumus, et de illa acceptatione loquitur Paulus, cum mentionem gratiae facit.

Post peccatorum veniam gratiae huius effectus sunt opera meritoria, et haec gratia est effectus divinae misericordiae per merita passionis Christi.

Opera meritoria quantumvis optima nisi a Deo misericorditer acceptentur, non 15 sunt digna vita aeterna.

Haec acceptatio est alter effectus gratiae Dei et meritorum passionis Christi.

Duplex igitur est effectus iustitiae Christi: gratia, qua meritorie operamur, et acceptatio operum, quae est etiam gratuita.

Duplex ergo iustitia nobis est necessaria, gratia scilicet cum suis operibus, et 20 iustitia Christi, propter quam Deus misericorditer opera acceptat.

B. Hieronymi Seripandi Commentarii de vita sua^{b3}.

December 1545.

Die 13. concilium apertum, de quo extat alter commentariorum liber⁴.

Cod.
Neap.
IX. C. 42
17v

1546.

Ianuarius.

Patribus concilii in tres classes divisus illis sum adnumeratus, quibus praesidebat R^{mus} S. Crucis⁵.

Februarius 1546.

Die 9. apud legatos actum est inter generales, numerandine essent libri sanctae 25 scripturae iuxta aliorum conciliorum decreta, an nova de eis facienda esset discussio⁶; scripto praeterea an verbo praestaret disceptationes fieri.

Die 15. pituitae molestia fecit, ne generali interesset congregationi.

Martius 1546.

Die 5. deputatus sum ad colligendos abusos, qui circa sacras scripturas contingunt, et eorum remedia⁷ — cum aliis quibusdam. 30

^a *Scriptum super rasura.*

^b *Titulus deest in codice, cum is sit mutilus; cf. Prolegg. — N = cod. Neap. IX. C. 42; C = Calencii editio.*

¹ 15. Octobris, cf. Conc. Trid. I, 580, l. 1; Theiner I, 250.

² Qui mense Ianuario 1546 episcopus factus erat, cf. Conc. Trid. I, 367, l. 2 et adn. 2.

³ Partes ad concilium minus pertinentes excerptis in notis supra p. 400 ss et in Prolegomenis, quae de toto Diario conferas.

⁴ Clarum est hoc libro significari eum quem supra p. 399—429 exhibuimus.

⁵ Classica divisio decernebatur 29. Ianuarii, cf. supra p. 426, l. 13; Conc. Trid. I, 25, l. 1 ss; 392, l. 32 ss. Alios eiusdem classis praelatos enumerat Massarellus Conc. Trid. I, 475, l. 6 ss.

⁶ De eadem re deliberabatur in congregatione 12. Februarii habita, Conc. Trid. I, 30, l. 24 ss; generales prius audiebantur, quia maior theologorum pars eis suberat.

⁷ Proposuerat Seripandum episcopus Syracusanus, Conc. Trid. I, 509, l. 22.

Die 19. auditum est obiisse Luterum die 17. Februarii¹.

Die 23. deputatus sum cum illis iisdem ad formandum decretum contra abusus.

Die 28. G[asparus]^a Siculus² orat.

Die 30. auditum est mar[chionem] Vasti obiisse³.

Aprilis 1546.

5 Die 5. magnus tumultus contra episcopum Clugiensem, quod dixisset impium sibi videri parís facere auctoritatis^b tradic[tiones]^c apostolorum sacrae scripturae libris⁴. 18r

Die 7. licentia obtenta pro Veneto itinere. — ^dDie 9. Agrinum⁵ 26 [milliaria]. — Die 10. Bassanum 22. — Die 11. Patavium 22⁶. — Die 17. Monthortonum 7. — Die 18. Paduam. Matthaeus Dandulus pres[iden]s, cognatus cardinalis Cont[arini].

10 Die 20. Venetias 25 [milliaria]. — Die 24. ad principem Donatum, ex legato de la Casa⁷. — Die 26. ad S. Christofori insulam. — Die 27. ad S. Stephanum. Sermo ad fratres S. Stephani, de tribus hominum dispositionibus, die 29. — Die ultimo Paduam 25 [milliaria].

Maius 1546.

Die 9. pharmacum [sumpsi]. Sermo ad fratres Patavinos de summa sacrae
15 scripturae⁸, die 14. — Die 16. Citadellam 17 [milliaria]. — Die 17. Agrinum 28. — Die 18. Tridentum 28.

Iunius 1546.

Die ultimo regis Franciae oratores venere⁹.

Iulius 1546.

Die 8. Galli oratores publice recepti. Petrus⁹ Danesius oravit¹⁰.

Die 17. rixae Cavensis et Graeculi¹¹.

20 Die 27. Pontificis legiones pro bello Germanico transiere. Rovereti¹² aegrotat Farnesius^b legatus.

Die 30. pueriles et ineptae magnatum contentiones, Mont[ani], Tr[identini], Gien[nensis].

Die ultimo Tr[identinus] ad prandium [me] vocat.

Augustus 1546.

Die 2. Farnesius¹ legatus venit. Discessit die 10.

November 1546¹².

25 Die 14. ex castris Caesareis Farnesius¹ legatus rediit.

December 1546.

Die 6. et 7. renum dolore prohibitus [fui] a congregationibus. 18v

^a NC G^a; ita supplēvi ex Conc. Trid. I, 529, l. 16.

^b C auctoris. ^c sic.

^d NC cum singulis diebus incipiunt a linea.

^e C Pr^r.

^f C Graeculli.

^g C Rovareti.

^h NC Franciscus (error scribae).

ⁱ NC Franc^s.

¹ Cf. Conc. Trid. I, 518, adn. 1.

² Massarellus eum vocat fr. Gaspar a Regibus Portugallensis ord. Praed. (Conc. Trid. I, 529, l. 16).

³ Massarellus hunc nuntium iam 28. Martii advenisse refert Conc. Trid. I, 529, l. 18.

⁴ Cf. Conc. Trid. I, 45, l. 28 ss.

⁵ Videtur esse Grigno in valle Suganae.

⁶ 15. Aprilis Patavio scripsit Cervino de rebus concilii; litterae leguntur apud Calenzio, Docum. ined. p. 257 ss.

⁷ Erat nuntius apostolicus apud Venetos; cf. de eo Conc. Trid. I, 184, adn. 11 et adn. sequentem.

⁸ Non dubito quin significetur libellus ille famosus *El summario de la santa scrittura*, qui lingua Italica primum a. 1535 vel paulo antea in lucem prodierat, qui postea permultis exemplaribus divulgabatur et a

Concilium Tridentinum. II.

Matthaeo Giberto Veronensi episcopo commendabatur, sed variis deinde indicibus est prohibitus, maxime per Ioannem della Casa nuntium apud Venetos, quem Seripandus paulo antea visitaverat. Novam libelli editionem curavit E. Comba, Florentiae 1877; versionem Germanicam C. Benrath, Leipzig 1880 (cf. huius praefationem librosque ibi laudatos), et Reusch, Der Index I, 104 s.

⁹ Advenerant iam 26. Iunii, cf. Conc. Trid. I, 556, l. 29, sed 30. Iunii legebatur mandatum oratorum in congregatione (ibid. p. 557).

¹⁰ Cf. Conc. Trid. I, 87, l. 4 et adn. 1.

¹¹ Cf. supra p. 385, l. 7 ss et adn. 6.

¹² A Massarello Seripandus saepius commemoratur mensibus Octobre, Novembre et Decembre, v. indicem tomi I.

1547.

Ianuarius.

[Die 21.] Generalis Minorum observantiae obiit.

Februarius 1547.

Tumultus magni contra Fesulanum excitati ac sedati prudenti cardinalis S. Crucis sermone¹.

Martius 1547^a.

Die 6. Caputaquensis episcopus obiit.

Die 11. concilium Bononiam translatum.

Die 14. Burghetum 25 [milliaria]. — ^bDie 15. Veronam 25. — Die 21. Mantuam 20. Seditio in congregatione Lombardiae. Card. Mantuanus ad S. Io[annem] Bonum.

Die 23. Vitelianam m[illiaria] 30. Ventus, pluvia. — Die 24. Rhegium 16. — Die 25. Mutinam m[illiaria] 18. Circuitus ad pontem Carpi. — Die 26. Bononiam 20.

Aprilis 1547.

Henricus Anglorum et Franciscus Gallorum reges obiere².

Die 15. Vicarius congregationis Lombardiae ad capitulum vocat et mala detegit congregationis.

Die 24. pharmacum [sumpsi].

Die 28. Imolam 20 milliaria.

Die 29. Faventiam m[illiaria] 10. Ubi capitulum convenerat congregationis Lombardiae. Moniti privatim sunt seniores congregationis multis de rebus. Sermo ad fratres congregationis Lombardiae de capitulo celebrando, die 29. — Cum diffinitoribus per sex dies omnia tractata.

Maius 1547.

Sermo ad eosdem ante discessum, die 4., de bonorum praelatorum diligentia.

Die 5. Cesenam 20 [milliaria]. — ^cDie 7. Ariminum m[illiaria] 20. Aur[elius]. — ¹⁹Die 12. Pisaurum 25. — Die 13. Mondulfum 12. — Die 14. Anconam 25. —

Die 16. Recanetum, post sacra Laureti m[illiaria] 18. — Die 28. capitulum generale Recanatense³.

Iunius 1547.

Die 6. Tolentinum 20 [milliaria]. — Die 7. Rotas 15. — Die 8. Fulginum m[illiaria] 15. Isidorus episcopus⁴. — Die 10. legatus Crispus. Perusium 18, per S. Mariam de Angelis. Sermo ad fratres Perusinos: de formatione, conformatione, deformatione, die 11. — Die 13. Castrum Plebis m[illiaria] 20. Pluvia maxima. — Die 15. Urbem Veterem 15. — Die 16. Balneoregiam m[illiaria] 7. Card. Polus⁵. — Die 17. Viterbium 14. — Die 18. Bracchianum 24. — Die 19. Romam 20. — Die 23. cum pontifice [fui]. — Die 26. Aurelius Neap[olitani]s⁶ [venit]. — Die 27. cum pontifice. — Die 28. Romani fratres admoniti.

Iulius 1547.

Tumultus Neap[olita]ni perniciosissimi^{a7}.

Die 27. Placitus a Caesare⁸.

^a C 1556.

^b N et C cum singulis diebus a linea incipiunt.

^c C 1556.

^d posterior manus add. in marg: propter inquisitionem imponendam.

¹ Die 24. Februarii, cf. Severoli relationem Conc. Trid. I, 133, l. 15 ss.

² Henricus VIII Angliae rex decesserat iam 28. Ianuarii (cf. Conc. Trid. I, 614, l. 25, ubi falso 27. Ian. legitur), Franciscus I Gallorum rex 31. Martii, cf. Conc. Trid. I, 638, l. 7 ss et adn. 1.

³ In quo reformatio regulae decernebatur, cf. N. Paulus, Joh. Hoffmeister (Freib. 1891) p. 168, adn. 2.

⁴ Isidorus Clarius, qui abbas S. Mariae Caesenatis concilio interfuerat et 24. Ianuarii 1547 factus erat

episcopus Fulginatensis, cf. Conc. Trid. I, 613, l. 1 s et adn. 1; p. 207, l. 1 et adn. 1.

⁵ Qui postquam a concilio aegrotus abierat (28. Iunii 1546, Conc. Trid. I, 557, l. 5) partim prope Patavium vel Patavii, deinde hieme Romae fuerat.

⁶ Cf. supra l. 20; infra p. 435, l. 1; p. 438, l. 24.

⁷ De causa v. adn. d; cf. De Ieva IV, 341 ss; Archiv. stor. Napol. III (1878), 205—264.

⁸ Placidus di Sangro seu de Sanguinis, quocum Seripandus commercio epistulari utebatur, a Neapolitanis

Augustus 1547.

Die 9. Hippolitus Carbo[na]riæ prior Romæ moritur. Aurelius Neap[olitanu]s graviter aegrotat secto digito. Roma proficisci Bononiam oportuit pro concilio.

Iter Bononiense^a.

Die 29. Nepesum 24 [milliaria]. — Die 30. Surianum 15. — Die ultimo per Balneariam, ubi protector erat¹, Viterbium 7 [milliaria].

September 1547.

Die 1. Aquapendentem 20 [milliaria]. — Die 2. Sanquiricum 25. — Die 3. Senas^{19v} 20. Audita quæ ad fratrum pacem et bonum publicum attinebant, suntque nonnulli privatim admoniti. — Die 6. Locum Novum 22. — Die 7. Florentiam 10. — Die 11. post quædam privatim acta admonitosque seorsum nonnullos ex fratribus Scarperiam veni 14. — Die 12. Scaricalasinum m. 20. Auditum est P[etrum] L[uisium] Placentiæ¹⁰ ducem interemptum². — Die 13. Bononiam 20.

Die 14. dilata sessio, quæ celebranda erat postridie, ad beneplacitum concilii. Placentiam recipiunt Caesariani. Caesar dietam habet Augustæ³.

October 1547.

Sermo ad fratres Bononienses de verbis Isaia: *Servus meus es tu*⁴, die ultimo.

November 1547.

Die 2. Molestia Egidii Cortonensis prædicantis.

Die 10. sermo ad fratres studii Bononienses de ministerio verbi occasione Cortonensis Egidii.

Die 27. sermo ad fratres Bononienses de epistula Pauli: *Hora est iam nos de somno surgere*⁵.

December 1547.

Die 4. sermo ad fratres Bononienses de epistula Pauli: *Quaecunque scripta sunt*⁶.
Die 8. sermo ad fratres Bononienses de epistula eadem: *Deus autem patientiæ*⁷.
Die 11. sermo ad fratres Bononienses de epistula Pauli: *Gaudete in Domino*⁸.
Die 18. sermo ad fratres Bononienses de epistula Pauli: *Sic nos existimet homo*⁹.
Die 27. De regente Med[iolanen]si et aliis nuntium accipio pessimum.

1548.

Ianuarius.

Sermo ad fratres Bononienses de verbis Isaia: *Surge, illuminare*¹⁰, die 6.

Die 23. protestatio Romæ facta contra translationem concilii¹¹.

Februarius 1548.

Die 1. responsio Romæ data protestationi¹².

^a C Bononiae.

missus erat ad gratiam Caesaris reconciliandam, cf. *De Leva* l. c. p. 343 ss; Conc. Trid. I, 663, adn. 1; p. 746, l. 10; infra p. 438, l. 14. — 24. Iulii 1547 data est *risposta del card. S. Croce al voto del Seripando su le indulgense*, apud Calenzio, Docum. ined. p. 259 s.

¹ Protector ordinis Eremitarum s. Augustini tunc erat card. Rodulfus, cf. infra p. 440, l. 7.

² Cf. Conc. Trid. I, 692, l. 26 ss et adn. 6.

³ De his rebus bene scribit Seripandus Augusto Cocciano Romam 1. Octobris: «... Di che vi dolete voi? che Piacenza sia perduta per la chiesa, che non vi sia speranza di ricuperarla! Gran tempo è che si perdette

quel che importa mille Piacenze...» (Cod. Neap. XIII AA. 50 f. 1; Calenzio p. 261).

⁴ Iesai. 41, 9.

⁵ Rom. 13, 11. ⁶ Rom. 15, 4. ⁷ Rom. 15, 5.

⁸ Phil. 4, 4. ⁹ I Cor. 4, 1. ¹⁰ Iesai. 60, 1.

¹¹ Cf. Conc. Trid. I, 740, 24 ss et adn. 4.

¹² Cf. Conc. Trid. I, 742, l. 16 ss et adn. 4; p. 746, l. 38 ss; 4. Februarii de his rebus Seripandus scripsit Augusto Cocciano Romam, v. Calenzio, Docum. ined. p. 262; et iterum 11. Februarii, l. c. p. 263. Postquam 1. Octobris 1547 plenus fiducia scripsit Cocciano amico: «Noi pur attendemo a concludere le materie nelle congregationi, et quando saranno concludere in così gran numero de prelati come qui è giunto,

Die ultimo actiones concilii suspensae ac Romam praelati destinati pro tuenda in iudicio translatione¹.

Martius 1548.

Molestia ex seditione studentium Bononiensium ac litteris anonimis².
A[ugustinus] card. Trivultius obiit die ultimo³.

Aprilis 1548.

Die 1. pascha. Nix ac frigus vehemens; pluvia perseverat usque ad finem fere 5 mensis⁴.

Die 26. ad monasterium S. Mariae⁵.

Maius 1548.

Die 1. ad S. Iacobum.

Die 9. pharmacum [sumpsi]. Sermo ad fratres Bononiae, die 19., de spiritus divini et immundi habitatione⁶ ac eorum proprietatibus⁷.

10

massime dei Francesi Parisiensi dottissimi, vedremo qual christiano vorrà impedire che non se ne pubblicino o qui o altrove. Et questo è buon disegno» (C. Neap. l. c.; *Calenzio* p. 261) — spes ei valde imminuta est 18. Februarii 1548, quo die scribit eidem: »Le nostre congregazioni, quali erano attioni di dottrina et di virtù, sono mutate in secrete murmurazioni et lamenti; le nostre processioni et divine cerimonie non se vedono più, ma ogn' hora entrano squadre de soldati...» (ib. f. 6; *Calenzio* p. 264). — 25. Februarii gratias agit Cocciano »del primo punto della lettera di V. S^{ria} dei 16, ove discorre di quel che cominciò a trattarsi in concilio circa li confessori»; »perchè se pur mai questo concilio sarà sciolto et se torni al medesimo trattato, riferirò il testimonio suo, ancorchè sia contra il parere di Monsr d' Aquino [Galeatii Florimontii, cf. p. 185, adn. 2], il qual ha tenuto a denti l'opinione contraria, la qual ancor io ho tenuta, ma non con tanta ostinatione. — Se vede infatti chel discorso di Monsr R^{mo} de Carpi è vero, poichè sin qui non ce è la risposta di S. M^{ta}, et noi aspettandola perdiamo il tempo...» (ib. f. 7; *Calenzio* p. 264 s.).

¹ Breve datum est 16. Februarii, tractata res est 27. Februarii, cf. Conc. Trid. I, 746, l. 18 ss 38 ss.

² 3. Martii Seripandus nuntiat Cocciano: »... Degli altri chi dice di voler partire, chi restare. Io cerco per via di Roma licentia di andare a Napoli, et havendola andarrò. Quando nò, non trovo meglio che starmene qui,» — De cardinalis de Monte rebus Papiensibus (cf. Conc. Trid. I, 752, l. 1 ss et adn. 1) Seripandus addit: »Monsr de Monte non si duole con tutta la podagra de' castelli che l'han tolti a Pavia, riguardando alla remuneratione che selli deve et se li darrà» (ib. f. 8; *Calenzio* p. 266).

³ Secundum litteras Conc. Trid. I, 757, l. 23 ss excerptas mortuus est 30. Martii, cf. ibid. adn. 5; p. 408, adn. 3.

⁴ Seripandus 14 Aprilis scribit Cocciano: »A me ne basterrebbe una [nova], che io fusse libero da poter pigliar quel camino che più me agradasse (cf. adn. 2). Il che da Roma non ho potuto ottenere, et qui vediamo che offende chi dimanda di partire. Ma el tempo di piogge et di freddi fa che ci lamentiamo della stagione più che di qualsivoglia altra cosa» (ib. f. 9; *Calenzio* p. 266).

⁵ Litteris 28. Aprilis datis assentit Seripandus Cocciani sententiae delle cose di questo mondo, et pergit: »Poco avanti che io havessi la vostra [lettera], fui con Monsr R^{mo} S. Croce, nè mi disse più di quel che V. S^{ria} me scrive. Bisogna pur che un giorno siamo chiari, nè se porà sempre tenere le cose così sospese con tanto pericolo» (ib. f. 10; *Calenzio* p. 266 s.).

⁶ Cf. Rom. 8, 9 11; 1 Cor. 3, 16; 2 Tim. 1, 14 Luc. 11, 24 ss.

⁷ 12. Maii Seripandus rogat Coccianum, »che voglia un poco cercare, che giuditio fanno li deputati et ancora altri di questo *Interim*, et avisarmene... Di più quando ce sia lume doppo la consulta del partito che se ne pigliarà»; deinde dicit Cocciano »che dal R^{do} Monsr di Fano porà cavare qualche cosa, maxime dicendoli di volerne dar avviso a me» (ib. f. 11; *Calenzio* p. 267). — Eidem 26. Maii gratias agit pro eius dialogo con Monsr di Fano. »Et ancorchè io non fosse per credere mai che una tanta legatione potesse toccare a me, ... pure me so confortato del romore sparso qui, che l' *Interim* già sia pubblicato et licentata la dieta, donde par che s' habbi da pensare ad altro che a mandare legati o nuntii. Me so confortato dico, quanto al sospetto della legatione, ancorchè poco fosse et più presto un primo movimento spaventevole che altro, ma del fatto in sè ho preso non poco dispiacere. Quando pur così sia, può sperarsi delle cose nostre conciliari qualche buona et presta risoluzione, la qual è da me unicamente desiderata, per poter un giorno ricuperar me stesso in qualche porto, havendo deliberato di non pensarvi sinchè dura questa tempesta, nella quale se naviga hormai tre anni» (ib. f. 12; *Calenzio* p. 267 s.). Unde colligitur cogitatum esse Romae de Seripando ad imperatorem nuntio mittendo, quod munus postea suscepit Petrus Bertanus, episcopus Fanensis, cf. ad mensem Iunium. — De *Interim* eidem Cocciano scribit 9. Iunii: »Vedo nelle lettere di V. S^{ria} molte varietà: una volta me scrivete che l' *interim* è tutto buono, anzi quì è stato detto che voi lhavete pubblicamente lodato, poi ultimamente dite che è mezzo luterano et mezzo catholico. Vedremo come la risolverete. Io ho da buona parte che Cesare è intestato da coloro a chi crede, ch' è una dottrina santissima, et che voi altri non potete rispondere altro se non facciase il concilio, et quì bisogna trattate del luogo... Vorrei che quando sarà venuto reformato, me avvisaste in che cosa sia reformato, perchè io dubbito che in quella parte chel dicono reformato, non sia più pernicioso che prima [de sequentibus v. Druffel, Briefe und Akten III, 83]... Vi exorto a leggere il libro di Monsr Giovinio hora stampato della vita di papa Leone X, il quale io hora leggo con infinito mio piacere, et vi troverete tratti divini, massime nella vita di Hadriano» (ib. f. 14; *Calenzio* p. 268 s.). — De hac re litteris 23. Iunii datis adiungit: »Vorrei saper se havete letta la vita di papa Adriano et se havete trovato che cosa me mosse a lodarla segnalatamente tra quei scritti di Monsr Giovinio» (ib. f. 17; *Calenzio* p. 271).

Die 26. Nicolaus Antonius Car[accio]lus^a marchio Vici. Card. S. Crucis Romam accersitus¹.

Iunius 1548.

In Galliam mittit pontifex Dandinum episcopum Imolensem², et ad Caesarem episcopum Fanensem³.

Iulius 1548.

Die 7. Ricardinam villam Olivetanorum 10 [milliaria]⁴. — Die 10. eorundem cenobium, et Bononiam. — Die 18. card. de Monte legatus Bononiae⁵. — Die 26. molestia Parisiensis.

Augustus 1548.

Die 1. hortatus post coenam fratres ad concordiam ex doctrina symposii et convivii^b.

Die 23. ex tempore in capitulo moniti | fratres de multis, cum praefatione aeterni
10 iudicii visus et auditus.

Die 24. Scaricalasinum 20. — Die 25. Scarperiam 20. — Die 26. Florentiam 14. Sermo ad fratres Florentiae, die 28., de secunda verbi Dei dispensatione.

^a NC Car:¹us.

^b C convivii.

¹ Litterae datae erant 14., advenerant 16. Maii, cf. Conc. Trid. I, 766, l. 21 ss; abiit cardinalis 17. Maii, ibid. p. 767, l. 1 ss. — Caracciolus videtur esse filius illius Galeatii, de quo cf. *Benrath*, *Realencykl.* III, 723.

² Cf. Conc. Trid. I, 771, l. 5 ss; 772, l. 25 ss.

³ Cf. Conc. Trid. I, 771, l. 11 ss; 773, l. 21 ss. — 16. Iunii Seripandus scribit Cocciano: »Monsr di Fano si aspetta qui ogni hora da che passò qui il Dandino secondo gl' avisi che da Roma vengono . . . Dalla soa andata se potea entrare in qualche nuova speranza delle cose nostre, perchè tutte l'altre sono quasi estinte.« Deinde de rebus Augustanis loquitur (ib. f. 15; *Calenzio* p. 269 s). 23. Iunii eidem nuntiat: »Non solo io non ho visto Monsr di Fano, ma ne anco inteso che egli fusse passato se non dui giorni doppo. Dicono che Monsr R^{mo} di Monte se adombrasse, perchè non andò sin a S. Michele in Bosco, ove il più delle volte soggiorna, a vederlo; sinche V. S^{ria} vede come va con diligentia. Io hormai non attendo più a questi messi che vanno sù et giù, et me so posto alli miei studii privati, ne quali passo questi caldi con assai quiete. Un giorno poi se sentirà la resolutione ultima o di questi negocii o di noi stessi. State pur di bona voglia, chel Signor Iddio non vi mancherà, quando pure mancassono tutti l'officii di Roma, il che non è da temere, perchè la Sybylla disse del stato de' Cesari:

Non res Romanae perituraque regna [Verg. *Georg.* 2, 498], ma di quel de pontefici:

Imperium sine fine dedi [Verg. *Aen.* I, 279] (ib. f. 17; *Calenzio* p. 270).

Denuo 30. Iunii Seripandus eidem scribit de *Interim*; deinde loquitur de »i versi del Flaminio nuovamente stampati a Venetia, quali per ordine suo me so stati mandati sin qui. Credo che li sia venuto compassione di me, dico di questi miei studii melancolici, et sono venuti a tempo. Finita l'istoria del Giovio me interterrò quell' hora in questo poema.« [Vix de alio libro Flaminii agitur quam de hoc: »Carmina quinque illustrium poetarum«, qui prodiit Venetiis ex officina Erasmiana Vincentii Valgrisi 1548 et continet M. Antonii Flaminii Carminum libros quatuor eiusdemque Paraphrasim in triginta psalmos, cf. *E. Cuccoli*, »M. Antonio Flaminio (Bologna 1897) p. 154 s. — Deinde iterum de *Interim* eiusque correcturis sermo fit, et tandem narratur: »Qui è venuto con piogge tanto fresco, che se fosse di Agosto non

mi terrebbe il cardinale di Monte con tutta la guardia che harà quando entrerà in legatione, ch' io non venisse a trovarvi. Piaccia a Dio che pure un giorno siamo nostri iuris, quanto al stare et caminare, che vi prometto, se io mai metterò il piè alla mia stanza di Napoli dirò un bello *Roma vale*« (ib. f. 19; *Calenzio* p. 271).

⁴ Eadem die Seripandus scribebat Cocciano (postquam de rebus Germanicis dixit): »Notte et giorno penso come habbi a fare per non stare questo autunno et inverno a Bologna, perchè veramente mi truovo mal trattato ne' denti da questo rigidissimo aere. Et la mia fameglia è per lasciarmi ancor tutta; tanto se sentono qui male. Sopra questo vorrei da voi qualche parere, direi ancor aiuto« (ib. f. 21; *Calenzio* p. 272). Etiam in litteris 21. Iulii datis de eadem re queritur: »Vi dico che mi truovo ogni giorno sì mal trattato da questo aere circa la testa et li denti, che bisogna a ogni modo che io pensi o andarmene a Napoli o almeno stare a Roma. Ma quando sia bisogno de star qui questo inverno, io so certo che me rimarrà tanto poca sanità che poi non sarò buono nè per me nè per altri« . . . (ib. f. 24; *Calenzio* p. 273). Tandem 28. Iulii nuntiat: »Io so quasi certo che dal R^{mo} Monte harò licentia di uscire da Bologna. Aspetto ciò che harà a V. S^{ria} risposto Monsr R^{mo} S. Croce et poi aspettarò le prime acque del mese che viene et farò un poco di exercitio. Quando N. S^{re} al solito andasse a Perugia, forse che io anderei sin lì« (ib. f. 26; *Calenzio* p. 274); 11. Augusti scribit: »Se sabbato che viene sarà rinfrescato bene — perchè hora è qui un caldo mortale — scrivarrò a Monsr R^{mo} S. Croce, et poi il lunedì partirrò per Toscana, quando però così piaccia a N. Sr Iddio.« Addit aliquid de Sfondrato legato (ib. f. 27; *Calenzio* p. 274 s). 18. Augusti: »Aspettarò la risposta [petitionis suae abundi] in Toscana . . . Havevo designato partire questo lunedì proximo, che saranno 20 di questo, ma me è sopraggiunta una indisposizione di testa con catarro che me interterrà qui ancor sino alli 25 o 26« . . . (ib. f. 28; *Calenzio* p. 275).

⁵ Nuntius Bononiam pervenit 20. Iunii, Conc. Trid. I, 774, l. 7 ss. — Seripandus 23. Iunii scripserat Cocciano: »Se è detto chel R^{mo} di Monte sia già fatto legato di Bologna. Penso che porà attendere alla legatione della città et ancor al concilio, massime procedendo il concilio come sin qui è proceduto« (ib. f. 17; *Calenzio* p. 270).

September 1548¹.

Sermo ad fratres Florentiae, die 4., epitome moralis et evangelicae doctrinae.

Die 5. Locum Novum m[illiaria] 10; viae error. — Die 6. auditum Forcis Parisiensem deturbatum. — Die 7. Collem Valdesium 13. — Die 8. post missam et fratres monitos Senas 11. Sermo ad fratres Senenses, die 9., de beneficentia erga ingratos. — Die 13. Bononiam remitto Cortonem. Sermo ad fratres Senenses, die 14., pacem veram non 5 esse nisi in bonis, et si pravescit amicus, an dissuenda statim amicitia. Vol. 2². Visitatae post prandium moniales S. Mariae Magdalenae³.

Die 15. Illicitum. Sermo ad Illicetanos: de pace christiana. Triduo visitati Illicetani. Sermo ad Illicetanos die 18. de verbis Domini *Ubi fuerunt duo vel tres*⁴.

Die 19. Senas. Sermo ad moniales. — Die 21. de Matthaei vocatione. — Die 10 22. Sanquiricum 20. — Die 23. Aquapendentem 25. — Die 24. Viterbium. — Die 25. Visitatus protector Baln[eoregii]⁵. — Die 26. Monroselum 18. — Die 27. Romam 20.

October 1548.

Die 3. cum pontifice incolumi et benigno. Sermo ad fratres Romanos. — Die 21¹ 21. De quaerendis in visitatione. — Die 30. princeps Salernitanorum⁶. Sermo ad fratres Romanos, die ultimo, de humana peregrinatione. 15

November 1548.

Princeps Hispaniae Philippus in Italiam⁷.

December 1548.

Die 24. sermo ad fratres Romanos de verbis apostoli *Apparuit gratia Dei*⁸. Molestia Neap[olitana] concionantium. Molestia Carmagnolensium. Gingivae molestae. Studia felicia.

1549.

[Ianuarius.]

Die 30. Franciscus Galeotus Marii⁹ f[ilius]. 20

Februarius 1549.

Die 6. cum pontifice in Quirinali. — Die 12. molestia pontificis de S. Maria Novella. — Die 13. cum protectore et card. S. Crucis ea de re. — Die 19. catarrus cum febris per dies quinque. Dolor in dentibus. — Die ultimo vic[ariu]s Carb[onari]ae cum fratre Aurelio¹⁰ [venit].

¹ »Di Fiorenza el primo di Settembre« scribit Cocciano: »Io parti da Bologna con tutte quelle circostantie che V. Scia me avvisa... Hora resta che V. Scia con ogni destrezza negotie che io possa venirmene a Roma, perchè ogni giorno me ne viene maggior bisogno. Io non scriverò più ad altri sopra questo, ma basterà una sola vostra risposta« ... (ib. f. 29; *Calenzio* p. 275 s).

² Videtur significari *Sylva rerum praedicabilium*, cuius sex tomos describit *Calenzio* p. 364 s; infra p. 488, adn. 3.

³ »Da Siena alli 15 di Sett.« scribit Seripandus Cocciano Romam: »Doppo che so venuto a Siena, mi sono sopragionti avisi tali, che me è bisogno in ogni modo venire sin a Roma. Ho dunque pensato, senza aspettar altro, venire, et venendo con animo et dispositione di far presto cio che me occorre, et poi o tornar a Bologna o andar dove me sarà comandato... Lunedì che saranno 17 di questo me metterò in camino. Ben vero è che bisognando far qualche pausa d'intorno a questa provincia, non penso giungere a Roma fin alli 25 o 26« ... (ib. f. 30; *Calenzio* p. 276).

⁴ Cf. Matth. 18, 20.

⁵ Cf. supra p. 435, adn. 1; infra p. 440, l. 7.

⁶ Princeps Salernitanorum, Ferrandus Sanseverinus, mense Maio 1547 cum Placido de Sangro (cf. supra p. 434, l. 33) missus erat ad imperatorem; ubi »non solamente non ebbe udienza da lui, ma neanche il permesso di partirsi di corte che dopo undici mesi«: *De Leva*, Storia di Carlo V, IV, 345.

⁷ 25. Novembris Genuam venit: *De Leva* V, 32; cf. Conc. Trid. I, 810, l. 26 et adn. 7. — Iam 14. Iulii 1548 Seripandus nuntiaverat Cocciano: »Io vi darò una nova che scrivono da Germania, che molti si sono ingannati circa la venuta del prencepe di Spagna, chi dicendo che viene ad uno effetto, chi ad un altro. Il vero è che viene per pigliare tutto il peso della guerra, perchè S. Mtà se vuole ritirare a studiare le cose del concilio, havendo data la regola et della fede et delli costumi sin a quel tempo, la qual sarà stata come un preludio di quella stabile et perpetua regola conciliare che disegna per allhora« ... (ib. f. 23; *Calenzio* p. 272 s).

⁸ Tit. 2, 11.

⁹ De Mario haeresis suspecto cf. *Benrath*, Histor. Taschenb. 1885, 169—195 (p. 178 ss epistulae Seripandi).

¹⁰ Cf. supra p. 434, l. 20 30; infra p. 439, l. 11.

Martius 1549.

Die 24. orat procurator ordinis. — Burgensis^{a1} mittit de Rapha[ele] Senen[si] die 23. — Teatinus mittit Venaphranum² oscura^b nuntiantem³, die 14. — Nuntiat oscura^b Teatinus ipse, die 27.

Aprilis 1549.

Detegit obscura Politianus de legatione pro re Anglicana ad Caesarem et Gallum.
5 Ego illi abdicationis meae consilia aperio, die 1.
Die 4. Ioannes Ferdinandus. — Die 24. molaris dens ferro erutus.

Maius 1549.

Die 18. molestia Valaterana^b a Theatino. — Die 10. molestia Gambastina^b e^{21v} Florentia. — Die 20. pharmacum [sumpsi]. Dies multi moestissimi. — Die ultimo congregatio de rebus Boemiae⁴.

Iunius 1549.

10 Sermo ad fratres Romanos die 8. de verbis Domini *Cum venerit paraclitus, arguet*⁵ etc. — Die 12. Aurelius⁶ venit. — Die 19. molestia archiep[iscop]i e Bononia. — Die 20. catarrus cum febris et gravi dentium dolore et commotione diebus octo. — Die 26. congregatio de rebus Boemiae in S. Augustino.

Iulius 1549.

Tractatur casus dissolutionis matrimonii inter hereticos, altero ad catholicam veniente.

Augustus 1549⁷.

15 Die 16. catarrus molestias cum febris per octo dies.

September 1549.

Die 3. molestia incipit constitutionum cum Lombardis. Dilatio huius negotii affligit animum.

October 1549.

Die 5. missos^c audio e Bononia episcopos legatos stipendio privatorum deque concilio supersedendum⁸. — Congregatio apud Teatinum pro confessoribus anni iubilaei.
20 Sermo ad fratres Romanos, die ultimo, de Psalmo 35: *Domine in coelo misericordia tua.*

^a C Durgeñ.

^b sic.

^c C missis.

¹ Ioannes Alvarus de Toletio cardinalis et episcopus tum Burgensis, cf. supra p. 405, adn. 4.

² Nescio an intellegatur Venafranus episcopus, qui inde a 24. Martii 1548 erat Ioannes B. Caracciolus.

³ De legatione, quam Seripandus debebat suscipere, cf. ad mensem sequentem.

⁴ Videtur agi de eadem re ac supra p. 157, l. 26 s cum adn. 4.

⁵ Io. 16, 8. ⁶ Cf. ad 28. Febr.

⁷ Seripandus Roma 10. Aug. scribit Cocciano Bononiam (quo hic medio tempore iverat): «Di maestro Archangelo molto ha fatto V. S^{ria}, nè bisogna che facci per hora altro, sinche io non ritorno a scriverli. Penso non sia per mancarli la sicurtà senza che la facciano li frati... Domenica passata parlai col R^{mo} Theatino sopra il nostro canonico Bresciano, et ne hebbi conveniente risposta. Spero che le cose sue passeranno bene, ancorchè siano per andare un poco a lungo. Ho poi inteso che costì a Bologna ci è un gran numero di sospetti [plurima huiusmodi leguntur in Massarelli Diario IV de his mensibus], donde mi è venuto a mente di ricordar a V. S^{ria}, che poi chella stette sempre forte con nostri spiritati di Napoli, che guardi di non rendersi a cotesti Bolognesi, et se vuole qualche antidoto, non mancheremo mandarli» (*Calenzio* p. 277). — 31. Augusti his adiungit: «La causa del vostro

canonico sarà un poco longhetta, ma penso che harà buon fine. Di maestro Archangelo vorrei con vostro favore sapere, se ha dato segurtà et di che. Dell'antidoto quanto a Monsr vicelegato non può darlo se non il papa, il qual spero che cel darà, poichè è morto il card. Hibrea [*sic*, = Ivvrea], et non tanti se ne fanno, quanti ogni giorno per qualche via ne mancano. Quanti agli altri, io attendo a quelle questionette che a V. S^{ria} giovaranno, ma non so se saranno bastevoli contra tanto numero. Però crederei che la più sicura fosse che vi tornaste a Roma, perchè quanto potemo odorare, noi non siamo per venir questo anno a Bologna. Il seguente sarà santo [= annus iubilaei], che converrà quietarce da ogni attione» (l. c.; *Calenzio* p. 277 s). 21. Septembris: ... «Pare che maestro Archangelo stè a pericolo di esser mandato quì [Romam], il che sarebbe niente al suo proposito nè anco mio, però V. S^{ria} sarà pregata di operarsi quanto più può, che questa causa sia terminata in Bologna...» Deinde sibi relatum esse dicit, «che Monsr Ponzetta [*Cal. Ponzetta*] era quì», se eum non vidisse (Iacobus Ponzetta erat episcopus Melphictensis [*Molfetta*] 1528—1553, cf. Conc. Trid. I in indice s. v. Melphictensis). Cf. adn. 8.

⁸ Cf. Conc. Trid. I, 864, l. 7 ss. — 12. Octobris scribit Seripandus Cocciano Bononiam: ... «Di cotesti

November 1549.

Paulus III pontifex maximus moritur in Quirinali¹. Rexit ecclesiam an[nos] quindecim.

Die 19. primus novendialium funeris².

Die 29. conclave clausum.

December 1549.

Sermo ad fratres Romanos die 24. de verbis apostoli: *Apparuit benignitas et humanitas*³.

5

1550.

Ianuarius.

Die 27. molaris dens ex se concidit.

Die ultimo card. Rodulfus cadit repente mortuus — protector⁴.

Februarius 1550.

Die 8. pontifex maximus pronuntiatur Iulius III. Laus Deo.

Die 9. cum pontifice post pedis osculum de protectore loquor; sua ipse sponte pollicetur cardinalem S. Crucis.

10

Die 18. Cardinalis S. Crucis de breve protectionis [mecum loquitur].

Die 22. coronatur Iulius. — Die 24. porta panditur iubilei. — Die 26. Vopiscus⁵.

Martius 1550.

Die 5. componendae controversiae Lombardiae magna spes.

Aprilis 1550.

Die 3. Loysius Galeota⁶. — Die 11. molestia praedicationum Sestinati Collen[sis] Scarlini A. Ianuen. — Die 16. calumnia generalis Dominicani. — Die 26. sermo ad fratres Romanos pro congregatione provinciali, de rerum mutatione.

Maius 1550.

Die 6. molaris dens ex se cecidit. — Die 11. pharmacum [sumpsi]. — Die 19. Collen[sis] ad Turrim Novam. — Die 21. card. Moronus de Neapolitana ecclesia quaedam a pontifice audita [refert].

Die 22. card. S. Crucis discedit in Etruriam ac pollicetur Lombard[am] controversiam iudicare, cum omnis esset concordiae spes extincta.

20

Sermo ad fratres Romanos die 24., de divinae iustitiae artificio.

Iunius 1550.

Die 3. combusti libri haeticorum⁷. — Die 19. Aug[usti]nus a Bussuto; hic a pontifice Moroniana audit. — Die 14. usque ad 20. fluxus saluber. — Die 22. discedendi ex Urbe licentiam a pontifice peto. Habiturum se inquit rationem absentis.

25

inquisiti V. S^{ria} si degnarà darne qualche raguaglio, et raccomandarme strettamente a Monsr vicelegato. Il R^{mo} S. Croce è stato fatto tornar in fretta. Io non l'ho ancor visto. Ma voi havete desviato cotesto concilio di Bologna et non me ne fate pur motto« (ib. f. 37). — 26. Octobris: »Di maestro Archangelo a me basta che egli non sia astretto di venir a Roma, poichè questa vacantia grossa [di Ravenna] se tiene per distribuita, come per lettere d'altri V. S^{ria} harà inteso. Il R^{mo} S. Croce è venuto a stare in un palazzo vicino a Ripetta, che l'ha di nuovo comprato il thesoriero [cf. Conc. Trid. I, 869, l. 23 et adn. 5]. S. S^{ria} R^{ma} ha una quartana, ma secondo che hoggi m'ha detto M. Goglielmo [Sirleto], la febre va errando et non serva termini nel venire; sperasi che starà bene, et io molto il desidero . . . Ogni giorno ci darete nuove occasione di querelarci di voi. Havete mandato via il concilio et harete ancor lasciato passare il S^r duca Ottavio in là, la partita del quale ha tanto offeso

N. S^r, che mai ha mostro in nullo altro caso tanto dispiacere [cf. supra p. 3, adn. 5; p. 6, l. 16 ss]. Piaccia a V. S^{ria} avisarme come la cosa sia riuscita col Sr Camillo« [cf. supra p. 6, l. 19 ss; p. 16, adn. 4] (ib. f. 39; *Calenzio* p. 279 s).

¹ Die 10. Novembris, cf. Conc. Trid. I, 873, l. 15; supra p. 4, l. 22 ss.

² Cf. supra p. 14.

³ Tit. 3, 4; cf. 2, 11.

⁴ Cf. supra p. 113, adn. 1.

⁵ Cum pluribus huius gentis Seripando familiaritas erat et extant epistulae inter ipsum et illos missae in cod. Vindob. 5559; Franciscus Vopiscus erat eius scriba.

⁶ Etiam haec gens Seripando familiaris erat, cf. supra p. 438, l. 20 et infra p. 443, l. 29.

⁷ Iulius III 29. Aprilis 1550 ediderat bullam, qua vetabatur ne libri haeretici aut suspecti legerentur, et praecipiebatur ut tales libri inquisitioni traderentur. *Reusch*, Der Index I, 171 s 180 s. De librorum sub Paulo IV combustionibus v. Firmanum in fine a. 1558.

Episcopus Catan[iensis]¹ Moroniana refert. — Die 24. Venaphranus² mira de hero iurgia narrat. — Die 25. e Roma Rignanum 26 [milliaria]. — Die 26. Narniam 20. Moniti fratres et visitatum sacramentum. — Die 27. Interamnum 6. — Die 28. Spoletum 12. Aegrotat graviter equus Saurus, et alium emere opus fuit, et ventus vehemens nos detinuit. — Die ultimo per castrum Ritalium ad S. Felicem Iani 12.

Iulius 1550.

Die 1. moritur equus Spoleti. — Die 2. morbus incipit contorsionis oris. — Die 3. ingravescit. — Die 4. mutato consilio Fulgineum ad S. Nicolaum m[illiaria] 19, ubi medicorum opera uti incipio. — Die 5. ad S. Augustinum, ut commodius medicis uterer, et ob coelum, ut aiebant, clementius. — Die 15. pharmacum feliciter. — Die 14. ad Portiunculam sive S. Mariam de Angelis, a Minoribus Calopodianis amico hospitio recepti, 8 [milliaria]. — Die 15. Perusiam 10. — Die 25. monui fratres, ut si quid vellent, ad me accederent, sive illud privatum sive commune bonum respiceret. — Die 26. moniti S. Mariae Novellae fratres de periculo, ac mandata voti nuncupatio et alia nonnulla. — Die 29. nuntiatur protectorem Eugubium venire. — Die 30. cardinalem Urbinum legatum salut. — Die ultimo provincialem Umbriae Eugubium mitto.

Augustus 1550.

Die 6. sermo ad fratres Perusinos de hominis ad legem aeternam ordinatione. — Die 7. ad hospitium Loscritti 12 [milliaria]. — Die 8. Eugubium m[illiaria] 8, ubi erat protector. — Die 10. pransus apud protectorem in abbatia Fregosia; cuncta tractata negotia et conclusa. — Die 12. sermo ad fratres Eugubinos de interna in oculis Dei reformatione et externa in oculis hominum. — Die 13. ex Eugubio Lephrottam 12 [milliaria]. — Die 14. Tiphernum sive Civitatem Castelli 12. — Die 15. Angularium per Burgum S. Sepulchri 12. — Die 18. Aretium m[illiaria] 14. Pluvia cum vento. — Die 20. Montem Sansovinum m. 10. Sed die 19. fratres Aretini admoniti. — Die 21. sermo de duplici insigni mutatione ad fratres Sansovinos. — Die 22. Ascianum 9 [milliaria]. — Die 23. Senas 12. — Die 28. molaris dens ex se decidit. Sermo ad fratres Senenses, die 29., de temporum nostrorum periculis. — Die 30. Montilcinum m[illiaria] 20 longiore itinere, sed molliore. Sermo ad fratres Illicetanos die 31. de duplici bonorum gratia, aestimato ex vero.

September 1550.

Die 1. Montem Politianum m. 16 via longiore, sed molliore. Biduo tractata cum deputatis a fraternitate restitutio conventus in meliorem formam quoad temporalium rerum curam. — Die 4. conclusa omnia. Sermo ad fratres Politianos de triplici statu rerum publicarum: libertatis, servitutis spontaneae sive conditionatae, et servitutis merae. — Die 5. pluvia iter impedit. — Die 6. ad Paleae hospitium 14. — Die 7. Aquapendentem 12. — Die 8. Balneoregiam m. 13 ad card. Polum³. — Die 10. Viterbium 14. — Die 11. Monroselum 15. — Die 10. Romam 20. — Die 20. sermo ad fratres Romanos de iis quae in itineribus acciderunt. Responsum mortis habuimus. De periculis praesentibus. Mundus in maligno positus est. De bona spe futurorum, sive adversa futura sint sive prospera. — Die 21. post sac[rificiu]m Velitras 20. — Die 22. Privernum 26. — Die 23. Fundos 22. — Die 24. Caietam 10. — Die 26. sacrificium ad aedem Trinitatis. — Die 27. navicula Molam 4. — Die 28. Suessam 16.

October 1550.

Die 1. Calenum 5. — Die 2. Capuam 14. — Die 3. Neapolim, m. 16, ad S. Augustinum. Africa a Draut Rais occupata, recuperata a Caesarianis⁴. Caesar dietam habet Augustae. — Die 6. D. Ant[oni]us phisycus^a febricitantem invenit. — Die 12. pharmacum fere in vanum. — Die 16. ad Carbonariam, ubi perseverat febris paucis ante dictis verbis fratribus S. Augustini. — Die 18. febris relinquit me divina misericordia. — Die ultimo sermo ad fratres Carbonariae de duplici sanctorum felicitate.

^a sic.

¹ Erat 1537–1567 Nicolaus Maria Caracciolus.

² Cf. supra p. 439, l. 2.

Concilium Tridentinum. II.

³ Cf. supra p. 434, l. 28.

⁴ Cf. Muratori, Annali XIV (Milano 1820), 546 s.

November 1550.

Die 3. pillulae cum rosis novem infusionum. Sermo ad fratres eosdem de spirituali praeteritorum, praesentium, futurarum rerum unione, die 7. — Die 13. incipit denuo catarrus cum febris molestissima. — Die 22. pillulae usuales, tussis molesta. — Die ultimo Pausilipum coeli amoenioris gratia.

December 1550.

^{24r} Pillulae usuales die 6. — [Die 21. pillulae usuales. — Die 22. Neap[olim] ad 5 S. Augustinum. — Die 23. sermo ad fratres S. Augustini de temporis ad omnes actiones opportunitate. — Sermo ad fratres eosdem die 24. de verbis Isaiae: *Populus, qui ambulabat*¹. — Die 26. ad Carbonariam post creatos bacc[alau]re[os]. De verbis Ioannis: *Dixit Iesus Petro: sequere me*². — Die 30. Puteolos et Pausilypum.

1551.

Ianuarius.

Die 3. pillulae usuales. — Die 10. febris ex cruditate post prandium. — Die 10 11. Aur[eli]us ex Urbe³. Post coenam febris. — Die 18. pillulae usuales. — Die 21. molestia^a, moestitia et debilitas, et die 30. ---^b

Februarius 1551.

Die 1. litterae ad protectorem missae pro abdicando magistratu⁴. Quod consilium Deus disponat et meam adiuvet imbecillitatem. — Die 3. pillulae p[raedict]ae usuales D. Antonii. — Die 5. mira tristitia sine nova causa. Deus adiuva. — Die 6. excussa 15 tristitia ex litteris Romanis de causa Lomb[arda]. *Fac mecum signum in bonum*⁵. — Die 11. praedicat Aurelius in ecclesia maiori. — Die 18. pillulae usuales. — Die 21. Mergellinam et Carbonariam. — Die 24. Camerellas 25. — Die 25. Salernum. Pillula una usualis.

Martius 1551.

Die 1. scriptor Romam missus pro causa de qua 1. Februarii. Pillula una usualis. 20 Sermo ad principes Salernitanos⁶ de modo, quibus ab anima recipiendus est Christus. — ^{24v} Die 5. [Neap[olim] lectica 31 [milliaria]. — Die 8. responsum litteris protectoris de causa Lombardorum terminata cum Dei gratia, et causa mea, de qua 1. Februarii. — Die 10. Pausilipum. — Die 13. Litterae scriptoris rem aperte non explicant. — Die 19. pillulae usuales D. Ant[on]ii. Litterae scriptoris et protectoris negotium explicant, cuius 25 causa missus, ut volebam et optabam. Deo gratiae. — Die 20. redit [scriptor⁷] ac nescio quid scrupuli in negotio iniicit. — Die 28. Neap[olim] ad Carbonariam; tristitia maxima ex^c vix credenda A.^d ingratitudine. Febricula fere quotidie, ex descensu.

Aprilis 1551.

Die 2. medicos consulo, Pausilipum dein cum febricula. — Die 9. abeunt ad capitulum Aur[eli]us [et] scriptor Iacobus⁷; confirmata A.^d immanitas ac febris molestat. 30 — Die 10. Neap[olim] cum febris graviore, quae perseverat. — Die 18. pharmacum [sumpsi]. Oribasius repertus⁸. — Die 21. Pausilipum [ivi] post collationem cum senioribus S. Augustini de egritudine impediens iter ad cap[itulum], febricitans adhuc.

Concilium Tridentinum restitutum cum Crescentio unico legato.

Die 22. Montoius cum Tuscano e Lusitania pro cap[itulo] [advenit]. — Die 28. 35 perseverat febris cum obtenebratione oculorum et capitis dolore, die 27. [inceperat].

^a C molestias.^b videtur deesse aliquid.^c C et.^d non audeo supplere nomen.¹ Is. 9, 2.   ² Io. 21, 19.³ Cf. supra p. 438, l. 24; 439, l. 11.⁴ i. e. magistri generalis.⁵ Ps. 85, 17.⁶ Cf. supra p. 438, l. 14 et adn. 6.⁷ Iacobus Patavinus, cf. infra ad 19. Novembris 1554.⁸ Videntur intellegi opera Oribasii, qui fuerat medicus Iuliani apostatae et scripsit duo opera de arte medicina, quae edita sunt a Boussemaker et Daremberg, Paris. 1851—1876 (6 voll.).

— Die 30. Siculi transeunt pro capitulo¹. Amb[rosiu]s Ver[onensis] redit a latronibus prope Capuam expoliatus, priore S. Augustini vulnerato.

Maius 1551.

Die 1. processio Romae facta pro concilio.

Puteolos [profectus sum] pro sulphurea purgatione die 13. — Die 24. Pausilipum non magis sanus. | — Die 27. Bononienses litterae nuntiant Christophorum Patavinum mihi successisse². Quod illi faustum felixque sit. Me autem laetari decet, *sicut qui invenit spolia multa*³. Gregorius item Patavinus procurator ordinis. — Die 29. Vincentius Cornelius⁴ narrat de litteris Aquilanis a curia Caesaris⁵. — Die 30. scribebatur a Hyer[ony]mo Scanapeco se accepisse, qui ab erarii praefecto audierat. — Die 31. magnus animi conflictus ea de re, et cum Scanapeco et Vincentio⁶. Febricito.

Iunius 1551.

Die 2. litterae generalis et procuratoris officiosissimae. Febris tolerabilior. — Die 7. Neap[olim] [ivi] gravi morbo aestus et descensus compulsus. Ea die melius habeo. — Die 8. pessime toto corpore debilitatus.

Die 20. perseverante febris pharmacum [sumpsi].

15 Bellum Parmense: pontifex contra Farnesios, quibus favebat Gallus; Caesar cum pontifice.

Aquilanum negotium toto hoc tempore circumfertur et animum modo huc, nunc decedit illuc.

Die 29. morbum negligere incipio et exerceri^b.

20 Revertitur Philippus princeps in Hispaniam⁷.

Iulius 1551.

Die 2. Litterae Caesaris Aquilanae. Die 3. ea de re cum prorege, qui pollicetur cum Caesare acturum de causis ab eo me onere^c impredientibus. Die 4. scribo ad Caesarem.

Die 26. cum prorege de calumniis concilii.

Augustus 1551.

Die 12. Iacobus frater germanus diem obiit suum.

25 Die 17. Iacobus Patavinus de improvviso venit. — Die 23. queribundae^d ad A.⁸ missae litterae per Ambrosium Veronensem.

September 1551.

Turgarum^e classis Tripolim, quae in praesidio | tenebatur equitum Hierosolymitanorum, recipit⁹.

30 Die 24. Vinc[enti]us Corn[eliu]s et M[ariu]s Galeotus a card. Burgensi sive de Mendoza quaedam meditata nuntiant¹⁰, alter ab altero seorsum.

Bellum apertum Gallorum in Caesarem incipit terra marique, Parma obsidione liberata. Bulla concilii renovatur, legati ad Caesarem et Gallum destinantur.

^a C Cornetanus; sed non est dubium, quin intellegatur Vincentius Cornelius, cf. adn. 4.

^b C exorceri. ^c C onore. ^d C quaeribundae. ^e sic C.

¹ In quo distribuebantur constitutiones reformatae, cf. N. Paulus, Joh. Hoffmeister p. 168, adn. 2.

² Qui per 18 annos generalis ordinis fuit. Astitit etiam concilio Tridentino, a quo cum aliis deputatus est ad conficiendum indicem librorum prohibitorum. Obiit a. 1569. Cf. H. Hurter, Nomenclator I² (1892), 3.

³ Ps. 118, 162.

⁴ Vincentius Cornelius Neapolitanus amicitia coniunctus erat cum Seripando, cuius non paucae extant epistolae ad illum datae. Videtur postea fuisse familiaris cardinalis Alfonsi Caraffae, cuius conclavista erat in comitiis Pii IV, cf. F. Vargaie epistolam 5. Nov. 1559 datam apud Döllinger, Beitrage I, 286.

⁵ Imperator Seripandum episcopum Aquilanum nominare volebat, cf. infra ad mensem Iunium 1552.

⁶ Vincentius Cornelius intellegendus est.

⁷ Ioannis de Vandenesse Diarium apud Gachard, Collection des voyages II (Bruxelles 1874), 464, ita finitur: »Le 25 de May 1551 Sa Majesté audit Augsbourg, que me partiz par son ordonnance pour aller avec le prince son filz en Espagne.«

⁸ De quo ignoto cf. supra p. 442, l. 28 30.

⁹ Cf. Muratori, Annali d'Italia ad a. 1551 sub finem (ed. Milano 1820, XIV, 559 ss).

¹⁰ Nescio an cogitatum sit de legatione a Seripando suscipienda, cf. supra p. 436, adn. 7.

October 1551.

Die 4. pharmacum [sumpsi]. — Die 11. Paulus Riccardus de cardinale Burgensi sive de Mendoza illa, quae Cornelius et Galeotus. Die 11.^a ex Corneli relatione in nihilum recidunt Burgensis^b cogitationes. Deo gratiae!

Die 24. pillulae usuales Salernitanae. — Die 30. Pausilipum hyematurus.

November 1551.

Die 24. et 25. pituita molestissima. — Die ultimo Salernitanae pillulae.

December 1551.

Sermo ad fratres Pausilipi: de carne peccati^c et carne^d simili carni peccati¹.

Die 10. pillulae Salernitanae. — Die 23. Aloysius prior S. Augustini interficitur, cum magno in eo coenobio turbae exortae. — Mira me occupat molestia de Thaddeo Perusino in regios^e carceres misere coniecto et aliis, tametsi cito liberatus.

1552.

Ianuarius.

Die 1. procurator ordinis ex Urbe. — Die 6. dens tertius anterior sine dolore¹⁰ erutus, et pillulae usuales. — Die 30. audio A. Neapoli esse. O impudentem hominem! — Die ultimo maxima molestia Simonis Portii¹² A.^g, quem ne ad me veniret prohibeo.

Februarius 1552.

Die 6. pro Taddeo Perusino, cum nil haberet ab aliis patrociniis, scribo ad Coc-
cianum³, ea indignitate et iniquitate misere commotus. — Die 7. ad Carbonariam [veni],
ubi A. veniam orat et pacem. Die 8. Pausilipum venit, moestitiam gignit et miseri-
cordiam. — Die 9. febris incipit ac quotidie perseverat cum descensu usque ad diem 22.
— Die 23. A. descendit, cum multa rogasset et recepisset, quae animum non penetrant.
— Die ultimo Neap[olim] [ivi].

Martius 1552.

Die 1. Salernum vocatus; partim lectica, partim equo. — Die 2. Hem quid audio!
Suspicio defectionis⁴. — Die 7. Neapolim equo et lectica. — Die 8. Pausilipum.

Aprilis 1552.

Die 8. Defectio S[alernitani] P[incipis] aperta⁵. — Die 13. Taddeum Perusinum
e carcere eductum audio Puteolis⁶; nupserat enim Spinella proregi⁷.

Die 16. Neap[oli] audio concilii suspensionem, Gallorum et Germanorum arma cum
Caesare, pontificis cum Gallo pacificationem.

Die 20. Pausilipum.

Die 22. concilium audio suspensum et quae supra¹ die 16. ex litteris Romanis.

Die ultimo pharmacum molestissimum cum vertigine.

Maius 1552.

Die 7. Neap[olim]. — Die 9. Abellinum lectica, m[illiaria] 28. — Die 20. magni
audiuntur bellorum motus, et veni Neap[olim]. — Die 23. Pausilipum. — Die 25.
Neap[olim] aestivorum gratia.

Die 29. audio Caesarem e Germania discessisse⁸ coniuratorum^k armis coactum.
Trepidatio magna.

^a sic C.

^b C Burgenses.

^c C presenti.

^d carne vel corruptio (= corruptione)?

^e C regias.

^f C Pra.

^g sic, sine dubio sermo est de A. illo ignoto; videtur legendum et A.

^h C Puteolis.

ⁱ C 5 (Seripandus scripserat 5).

^k C cum iuratorum.

¹ Cf. Rom. 8, 2. 3.

² Cf. infra ad 16. Iulii 1552.

³ Cocciani protonotarii litterae de rebus pontificis, imperatoris et Gallorum regis 12. Febr. datae leguntur apud Druffel, Briefe u. Akten II, p. 123.

⁴ Principis Salernitani, Druffel l. c. n. 1083, p. 214.

⁵ Cf. Druffel passim; De Leva V, 411 ss 439 ss.

⁶ Iam 26. Martii Coccianus simile quid significaverat, cf. litteras apud Druffel l. c. n. 1173, p. 295.

⁷ Cf. infra p. 446, adn. 1.

⁸ Non omnino ex Germania abierat, sed ex Tirolis in Carinthiam recesserat, cf. De Leva V, 385 s.

Iunius 1552 et Iulius.

[Die 4.] Anniversaria dies, qua ad Caesarem scripsi Aquilanorum pontificatum devitans¹, quem ad Venusinum episcopum delatum audio². 261

Die 15. apparet Turcarum classis et Prochitae ad fretum sistit in ancoris³.

Die 16. Simo Portius⁴.

5 Die 18. Tormenta ad muros ante fenestram disponuntur. Trepidatur.

La. Pa. In. fa.^a A. non nominatus. — Cum prorege pro S[alernitani] P[rincipis] negotio. Cogitandum etiam^b atque etiam de dissuenda consuetudine etc., explorata iam nativitate, qualitate puerili plane.

Die 23. Iunii Pausilipum biduo.

10 Die 21. Iulii solvit e Prochita Turcarum classis ad occidentem, incensis Policastro, Camerota, Prochita, Traiecto locisque aliis multis.

Die 24. F[rater] Leonardus Malleanensis, summae fidei et taciturnitatis puer, nobis decessit⁵.

Augustus 1552.

Die 1. trepidatio futuri belli; nam Turcarum classis ad Terracinam morari, et per 15 Sperlongam confirmatur Senas libertatis desiderio a Caesare defecisse; militum cohortes aliquot Neap[olim] ad praesidium introducuntur.

Die 8. adauget metum triremium septem e nostris captura et reliquarum fuga, quibus Germanorum praesidium ad nos vehebatur duce Oria. Post quod magnum facinus Prochitam Turcarum classis revertitur, Formiis combustis⁶.

20 Die 9. ad orientem navigat Turcarum classis, ex quo magna sumitur hibernae quietis spes.

Die 12. ad eandem oram navigat Gallorum classis cum Salernitanorum, ut ferebatur, principe; quod novos metus excitat.

September 1552.

Die 1. rediisse Caesarem in Germaniam et Augustam ingressum, soluta coniuratione et 27^r pactis quibusdam initis, ferebatur.

October 1552.

25 Die 5. pharmacum [sumpsi]. — Die 9. febricula cum descensu molesta multis diebus.

Die 14. nocte praecedenti tonitruo icta biblioteca et aedícula non magno cum incommodo.

* Die 18. pituita incipit molesta et diebus quinque durat. Die 22. pillulae usuales.

Die 29. per Marianellam Pausilypum ad hiemandum.

November 1552.

30 Die 14. pillula usualis.

Die 17. Eustochium^e germana mihi soror decedit^d in amaritudine animae meae; quam praeire, non sequi optaveram. — Die 21. pillula usualis.

December 1552.

Die 13. pillulae usuales. — Die 29. pillulae usuales. — Audio Hieronymum Scanapecum Romae, quo paucis ante diebus concesserat, finem concessisse⁷.

1553.

Ianuarius.

35 Die 5. classis e Neapoli solvit cum prorege ad Senas, ut aiebant, recuperandum⁸.
Die 12. pillula usualis, et die 27.

^a nescio quomodo hae notae sint supplendae.

^b C et.

^c C Eustochius.

^d C decedit.

¹ Cf. supra p. 443, l. 8 17 21 et adn. 4.

² 9. Iulii Coccianus scripsit Seripando nuntians mortem Romuli Amasei (supra p. 14, adn. 4) et dubia de eius successore: Druffel l. c. n. 1635, p. 666.

³ Hic locus citatur a G. de Leva V, 433 ss, ubi plura; cf. Arch. stor. Nap. I (1876), 627 s.

⁴ Cf. infra 27. Augusti 1554.

⁵ Cf. infra p. 447, l. 33.

⁶ Cf. De Leva V, 434 s. Muratori XIV, 568 ss.

⁷ Cf. supra p. 443, l. 9 10.

⁸ Cf. Al. Sozzini, Diario delle cose avvenute in Siena (Arch. stor. Ital. t. II, Firenze 1842) p. 93 ss. C. Fuscolillus in Diario (Arch. stor. Nap. I, 631) proregem 6. Ian. ait venisse Caietam. Cf. infra p. 499, l. 30.

Februarius.

Parum^a foeliciter expugnatum. Res^b Caesari succedit; itaque in Flandriam cogitabat.

Die 11. pillulae usuales. — Die 27. auditum est D. Petrum de Toletto proregem Florentiae diem suum obiisse¹.

Martius 1553.

Die 3. comes Merchioni cum aliis duobus deputatis nuntiant Neapolitanorum decretum de me ad Caesarem pro publicis negotiis destinando².

Tractata res est quotidie per tribus civitatis et deputatos frequenter ad me missos, usque ad 28. diem mensis huius. Tandem conclusum, ut supersederem donec alius mitteretur ad investigandam^c in ea re mentem Caesaris. Qui magnis itineribus iturus et rediturus erat. Quo etiam die intellexi hanc legationem pontifici placuisse, qui eam a suo nuntio audierat.

Die 29. missus ad Caesarem est Ioannes Vinc[entiu]s Pandonus cum publicis litteris nuntiantibus de mea ad eum itione.

Morabatur meam deliberationem Hier[onymu]s, qui alios vel una mecum vel seorsum tamquam^d tribunos mittere procurabat.

Die 22. aperte dixi D. Loysio de Toletto locumtenenti me iturum. — Die 23. Puteolos idem [nuntiavi] Vasti m[archioni] et Neap[oli]. — Die 24. Summam, ubi erat Salerni principissa. — Die 25. Pausilipum. — Die 26. et sequenti magna lassitudo cum febricula, quae lecto cubare cogit quatrduo.

Aprilis 1553.

Die 2. Neap[olim] tractaturus de Belgico itinere. — Die 2. febris cum descensu. — Die 7. pharmacum. — Die 14. Puteolos lectica. — Die 17. ad S. Laurentium cum electis et deputatis.

Sequitur Belgici itineris initium et deinde iter totum et tractationes cum imperatore eiusque ministris. Quae omnia ut minus ad concilium pertinentia omittimus lectorem ad Calenzium remittentes.

1554.

Sub finem relationis, cum 25. Aprilis 1554 Imolam venisset, haec narrat:

Die 10. Coccianae litterae e Bononia missae nuntiant, Romae die 10. creatum me fuisse ad Caesaris nominationem a pontifice et suo collegio archiepiscopum Salernitanum. Id quod Deo optimo maximo gloria sit oro, mihi autem et Salernitanae ecclesiae laus. Amen.

Deinde 5. Maii 1554 Romam se venisse refert et ita pergit:

Die 8. pontifici gratias egi. A quo benigne exceptus et honorifice tractatus sum. — Die 12. et 13. magnus motus pituitae. | Pillulae usuales.

Die 15. a Ioanne Michaeli card. Saraceno consecratus sum, assistantibus P. Antonio a Capua, archiepiscopo Hydruntino, et Ioanne Iacobo³ Neapolitano episcopo Interamnensi, in capella papae. Qui dies fuit feria tertia post pentecosten. Deo gloria et laus.

Deinde die ultimo Maii Neapolim se pervenisse refert.

^a sic C.

^b C Mes.

^c C investiganda.

^d C tamque.

¹ Muratori, Annali d' Italia ad a. 1553 (ed. c. p. 578): «Don Pietro di Toledo era venuto per mare a Livorno e poscia a Firenze, non tanto per visitar la figlia e il duca Cosimo suo genero, quanto per accudir più da vicino all' impresa di Siena. Ma colà giunto venne da lì a poco la morte a trovarlo: vecchio astuto, crudele, che avea poco innanzi al dispetto de suoi anni menata moglie una giovane bellissima di casa Spinelli [cf. supra p. 444, l. 22]. Nè mancarono maligni che sognarono secondo il solito, abbreviata dal veleno la di lui vita. Si cercò in Napoli uno che piagnesse per la sua morte e non si trovò.» Cf.

Scipione Micci, Vita di D. Pietro di Toledo, Arch. stor. Italiano ser. I, t. IX (quem librum non vidi); C. Fuscolillus l. c. p. 631 proregem refert obiisse 16. Februarii (cuius vices interim gesserit eius filius Luisius). Idem l. c. narrat card. Paceccum Toletani successorem 30. Maii venisse Caietam et 3. Iunii intrasse Neapolim.

² Calenzio, Docum. ined. p. 365 describit codicem Neap. (XI. C. 47), in quo est instructio Seripandi.

³ Ioannes Iacobus Barba ord. Erem. s. Aug., sacrista apostolicus, 3. Iulii 1553 ab ecclesia Aprutina ad Interamnensem translatus erat, cf. Conc. Trid. I, 691, adn. 4.

Iunius 1554.

Die 3. in S. Laurentio magno nobilitatis et populi concursu de tota legatione retuli. Deo gratiae.

Die 10. pharmacum molestissimum, in quo Iacobi¹ mirus amor patefit.

Iulius 1554.

Die 10. M. Antonio Trivisano, Venetorum principi defuncto², successisse audio
5 Franc[isc]um Venericum, hominem Romae mihi cognitum, egregia virtute et probitate patritium³.

Die 27. Vestium, Apuliae oppidum ad radicem montis Gargani, expugnat Turcarum classis sub Drahutto Rays, cui erat in praesidio Marius Abemante.

Augustus 1554.

Die 3. auditum est Caesarianos in Ethruria feliciter pugnasse, fuso ac fugato Petri
10 Strotii exercitu⁴.

Ad Belgas tunc Henricus rex cum exercitu adversus Caesarem venerat. Sed fama erat Philippum, Caesaris filium, ad regias nuptias in Britanniam⁵ applicuisse die 17. [Iulii] et coniugium iam perfectum⁶, et Neapolitanum regnum Philippo a Carolo patre dono datum certo nuntio auditum est.

15 Sermo in maiori Neapolitana ecclesia die 29.: de miseria status praeteriti et³³⁷ divina consolatione ex Mariae reginae Angliae divinis operibus et tanti coniugii perfectione.

Die 27. Simon Portius, multorum mihi annorum amicus, vir apprime doctus, diem suum obiit⁶.

September 1554.

Die 21. datum est mihi pallium in ecclesia metropolitana Neapolitana a tribus
20 episcopis: Motulano, S. Marci, Laesiniensis. Erratum in cruce habitus mutatio. — Die 22. Panulas, quae est S. Severini villa. — Die 23. Salernum. Deo gloria. Sermo ad Salernitanos die eodem de duplici divina benedictione. — Die 29. celebrata solemnis missa.

October 1554.

Die 4. Ia[cobum] Pa[tavinum] a me dimisi, Neap[oli] ut moraretur. — Die
25 14. pharmacum leve et nihil molestum. — Die 20. pillulae usuales ob pituitae initium. Sermo ad clerum Salernitanum die 22. de ingressu ad episcopatum ex Psalmo 132. — Sermo ad moniales S. Georgii die 23. de timore divinae ultionis vol. V, pag. 224⁷. — Sermo ad moniales S. Mariae Magdalenae die 25. de amore erga Deum patrem, vol. V ubi supra.

30 Aulus Neap[olim] venit a Philippo rege missus, ut eius nomine regni Neap[olita]ni possessionem acciperet⁸.

November 1554.

Die 7. gen[eralis] Augustinen[sium] [venit] cum Fabiano homine gratissimo. — Die 10. tertia divinae clementiae monitio in re maximi ponderis. Puer, Iunio 52⁹. — Die 13. pillulae usuales nihil omnino movent. — Die 19. Iacobus Patavinus¹⁰ e Neap[oli]

^a C Britanniam.

¹ Iacobus Patavinus sine dubio, cf. infra ad 19. Novembris.

² Ad mensem Iulium 1553 adnotavit Seripandus (post diem 5.): »Francisco Donato Venetorum principi successisse audio M. Antonium Trivisanum octuagenarium fere« (*Calensio* p. 212). *Muratori*, *Annali d'Italia*, ad a. 1553 (in fine) dicit Donatum obiisse 23. Maii, Trivisanum electum esse 4. Iunii.

³ *Muratori* l. c. ad a. 1554 in fine: »Poco poté godere della sua dignità Marc' Antonio Trivisano piissimo doge di Venezia, perchè da improvvisa morte fu rapito nel dì 31 di Maggio, ed ebbe nel dì 11 di Guigno per successore Francisco Venier.« Dies electionis hic non recte videtur relatus.

⁴ *Muratori* l. c. XIV (ed. cit.), 587 s. 7. Aug. gratiae solemniter agebantur, Arch. stor. Nap. II, 571.

⁵ Philippus 18. Iulii appulerat, 25. Iulii nuptiae celebratae erant; 4. Martii et 19. Augusti Neapoli *Te Deum* canebatur, Arch. stor. Nap. l. c.

⁶ Cf. supra ad 31. Ian. et 16. Iunii 1552.

⁷ Cf. supra p. 438, l. 6 et adn. 2.

⁸ 31. Oct., Arch. stor. Nap. II, 572. Iam 20. Iulii legati advenerant regnum Philippo tradentes, cf. *Gachard* et *Piot*, *Collection des voyages* IV, 17; *Druffel-Brandt*, *Briefe u. Akten* IV, 517. Seripandus 15. Novembris gaudium de Philippi regno scribebat Madrucio, ibid. n. 511.

⁹ Per visum apparuit? Cf. supra p. 445, l. 12.

¹⁰ Cf. supra l. 3; p. 442, l. 30; p. 443, l. 25.

hora noctis prima. Die 21. non sine gravi molestia illum a me dimitto, Patavium cogitantem, hominem mei | cupidissimum et singulari quodam erga me benevolentiae affectu carissimum, qui sex fere annis magno mihi usui in re litteraria, scriptione praesertim, fuerat, et in omnibus studiis honestis pro manu quasi dextera.

Die 25. iuratum est in verbo Philippi regis¹ magna hominum frequentia in aede 5 divi Matthaei. Sermo ad populum, qui eius rei gratia convenerat, de fidelitate et obedientia adversus reges.

December 1554.

Sermo ad populum Salernitanum die 2. de modo recipiendi Christum per fidem et obedientiam. — Sermo ad eosdem die 9. de modo recipiendi Christum ut sapientiam et magistrum vitae christianae, cogitationum sanctarum, verborum et operum. — Die 16. 10 sermo ad eosdem de modo recipiendi Christum tanquam iustitiam, die 23. de modo recipiendi Christum tanquam sanctificationem.

Felix nuntius conversionis Angliae ad fidem catholicam et obedientiam S. R. E. opera Reginaldi cardinalis². *Dominus regnavit, exultet terra*³.

Maxillaris dens ex sese concidit.

15

1555.

Ianuarus.

Die 1. sermo ad Salernitanos de modo recipiendi Christum tanquam redemptionem, ex evangelio circumcisionis Iesu Christi.

Die 8. sermo ad Salernitanos de omnipotenti Dei voluntate.

Februarius.

Die 12. pillulae usuales.

Martius.

Die 23. auditum est Iulium pontificem maximum decessisse; verum hoc ipso die 20 decessit⁴. | Rexit ecclesiam annis quinque, mense uno, diebus duodecim.

Dens anterior quartus ferro erutus die 25. — Die 30. descensus molestissimus gingivis.

Aprilis 1555.

Die 11. celebravi in S. Georgio. Sermo ante missam de quinque verbis consecrationis. — Sermo in mandato de evangelio ablutionis pedum.

Die 12. bene mane nuntiatum est mihi Marcellum card. S. Crucis pontificem 25 maximum creatum⁵. Deus ei det mala omnia ab ecclesia arcere.

Sermo ad Salernitanos die 14., qui fuit pascha, de animi ad Christum conformatione, occasione murmuris ex ablata pecuniarum effusione et in pauperes distributa ac duplicata.

Die 21. Senae deditionem Caesareis fecere⁶.

Maius 1555.

Die 2. nuntius mortis Marcelli II, qui pridie decesserat⁷. Magna ecclesiae restau- 30 randae spes momento quasi uno ostensa et erepta⁸. Rexit ecclesiam diebus viginti duobus.

Die 12. sermo de sacramento confirmationis de Psalmo *Usquequo Domine obli- visceris me*⁹ etc.

^a C creatu.

^b C excerpta.

¹ Idem eodem die Neapoli coram card. Pacecco et marchione Piscariae fiebat, Arch. stor. Nap. II, 573.

² Quod factum erat 18. Novembris; Neapoli 8. Ianuarii 1555 gratiae solennes agebantur, Arch. stor. Nap. II, 575; infra l. 18.

³ Ps. 96, 1.

⁴ Augustinus Coccianus protonotarius hoc nuntiavit Seripando litteris eodem die scriptis, cf. eiusdem epistolam 27. Martii datam apud *Druffel-Brandi* l. c. n. 587, in qua de candidatis narrat; item litteras 27. Aprilis scriptas ibid. n. 616.

⁵ Sine dubio idem Coccianus id nuntiaverat.

⁶ Cf. *A. Sozzini*, Diario delle cose avvenute in Siena, Arch. stor. Ital. II (Firenze 1842), 420 ss; *Muratori*, Annali XIV, 596 s. *A. v. Reumont*, Geschichte Toscanas I (Gotha 1876), 213 ss. Arch. stor. Nap. II, 575.

⁷ 30. Aprilis Coccianus scripserat de morbo et morte imminente (*Druffel-Brandi* l. c. n. 621); certe etiam de eius obitu retulit.

⁸ Seripandus luctum suum effudit litteris 9. Maii ad Coccianum datis, apud *Druffel-Brandi* l. c. n. 622.

⁹ Ps. 12, 1.

Die 25. auditum est Ioannem Petrum Carafam card. Neap[olitanum] pontificem maximum creatum die 23. et Paulum IV nuncupatum. Det illi Deus agere de reformatione ecclesiae, quae Paulus III in ore habuit. Hic enim dixit et non fecit, Iulius nec dixit nec fecit¹, Marcellus fecit, quae temporis puncto quo vixit facere potuit, non dixit. 5 Utinam Paulus IV dicat et faciat, imo quae dixit faciat, et qui hactenus potens fuit in sermone, nunc potens sit in opere².

Card. Paceccus decessit³. Regnum moderatur Bernardinus^a | Mendoza⁴.

34^v

[Iunius 1555⁵.]

Die 28. Camaianus^b nuntius⁶ venit, ut me amice viseret.

Portus Herculis a Caesarianis expugnatus⁷. Tractatus de pace ad Cales irritus.

Iulius 1555.

10 Die 5. rumor fuit classem Turcarum vastasse Paulam⁸, et filiam Petri quondam proregis captivam duxisse, sanctam et prudentem feminam, quae infantem filiam alebat et ipsam quoque abductam. — Ego ad monacos Cavenses diverti.

Die 6. transisse classem Turcarum per altum Salernitanam orae ferebatur Neap[olim] versus. Die 7. de navigatione classis confirmatum, verum falsum aiebant de Castrovallari ducissa^c ad Paulam captiva^d facta. Quae tamen parum abfuit quin caperetur, sed Deo 15 comite evaserat. — Die 8. confirmatum de navigatione classis et ultra Neap[olim], proin Salernum redii, magna affectus a Griso molestia. — Die 9. confirmat navigationem classis ultra Caietam Auriae principis adventus Neapolitanus e Caieta. Loca a Turcis vastata Centula, S. Nucitum, Paula, Capreae et Prochita.

20 Die 15. Germani Salernum. — Die 19. praesaga mali mens. *Deus in adiutorium*⁹. Die 20. Ro[manorum] officialium furiae et minae¹⁰ per litteras nuntiantur. Salerni principissa — o magnas rerum vicissitudines! — in Hispanias mittitur¹¹.

Turcarum classis ad Portum Herculis nescio quid tentasse dicitur, a Caesarianis reiecta, multis occisis.

25 Dux Alve apud Alobroges exercitum contra Gallos instruit. Hic pro Caesare et Philippo f[ilio] vicarius in Italiam mensis huius initio venerat¹².

^a N Rev⁵; C R^{mus}, certe perperam, cf. adn. 4.

^b C Camianus.

^c C ducissam.

^d C captivam.

¹ Re vera et dixit et fecit, ut ex scripturis reformationis sub Iulio III decretae ostendit V. Schweitzer, Zur Geschichte der Reform unter Julius III, in libello a Societate Goerresiana Coloniae 1907 edito et inscripto: Fünf Vorträge etc. p. 51 ss.

² De quo optimae spei erat Seripandus, cf. eius litteras 29. Maii ad nuntium quendam Romae degentem (sine dubio Petrum Camaianum, cf. adn. 6) scriptas apud Druffel-Brandi l. c. n. 630, ubi Paulum dicit «un tal papa che non so se si fusse possuto desiderar meglio». Cf. Arch. stor. Napol. II, 576 (*Te Deum* Neapoli).

³ Petrus Paceccus cardinalis, cum Petrus de Toletio prorex ad bellum Senense deputatus esset (cf. supra p. 445, l. 35), Neapolim eius loco venit (446, adn. 1), et cum ille vita functus esset, per biennium ibi permansit (cf. Ciacon. III, 719). Seripandus signum benevolentiae imperatoris duxit, quod is miserit Paceccum, cf. eius litteras ad marchionem Vasti 15. Iulii 1553 Bruxellis datas in cod. Vindob. 5559, f. 46. — Ceterum Paceccus his diebus sine dubio non erat Neapoli, cum 17. Maii ingressus sit conclave (supra p. 265, l. 17) et certe usque ad 24. Maii (quo die Romae scripsit litteras apud Druffel-Brandi n. 629) Romae permanserit; si adfuisset, certe successorem introduxisset (cf. adn. 4).

⁴ «A di 19 Maggio lo Illmo S^{re} D. Bernardino de Mendoza locotenente generale di S. M^{ta} cavalcò in l'archiepiscopato, e si lesse sua commissione, e... se li donò il giuramento» (Arch. stor. Nap. II, 575).

⁵ Sine dubio error est, quod Seripandus etiam quae sequuntur sub mense Maio refert. Nam Cama-

ianus nuntius vix 28. Maii Salernum venisset, cum certe coronationi pontificis, quae 26. Maii celebrabatur, interfuerit; qui non dubito quin fuerit nuntius cui Seripandus scripsit litteras 29. Maii apud Druffel-Brandi n. 630 (cf. adn. 2). Deinde Portus Herculis 20. Iunii, non Maii expugnatus est, cf. adn. 7.

⁶ Petrus Camaianus Aretinus, a. 1551 factus Faesularum episcopus, nuntius fuerat apud imperatorem et annis 1554 et 1555 Neapoli, cf. Pieper, Die päpstl. Legaten I, 132 s; Conc. Trid. I, 845, l. 3 ss. Ad quem Seripandus videtur scripsisse litteras apud Druffel-Brandi n. 630, cf. adn. 2 et 5.

⁷ Muratori, Annali d'Italia, ed. cit. XIV, 597: «Riusci... al marchese di Marignano di sottomettere nel dì 16 di Giugno Porto Ercole con altri luoghi». Cf. A. Sozzini, Diario p. 433.

⁸ Cf. Muratori l. c. p. 599.

⁹ Ps. 69, 2.

¹⁰ Praeliminaria belli inter Paulum IV et Philippum II, cf. infra ad mensem Decembrem.

¹¹ Princeps ad Gallos Turcasque transierat; cf. supra p. 444, l. 21; p. 445, l. 21; Muratori l. c. p. 568 ss. Pro quo uxor videtur esse punita. Cf. infra p. 459, l. 22.

¹² Ioannes de Figuerova et alii ministri Caesaris ex improvviso oppressi erant in oppido Casale di Monferrato a ministris regis Gallorum; «di qua prese motivo la corte Cesarea di spedire in Italia Don Ferdinando di Toledo duca d'Alva con ampia potestà di governare nello stesso tempo il regno di Napoli e il ducato di Milano»: Muratori l. c. p. 597 s.

Augustus 1555.

Die 5. Citarebba quæstor regius veterum decimarum anni^a 26 reliquias poscit — rem indignam et molestam. — Die 9. Romanæ furiae exagitant. — Die 11. nuntii redeuntis classis ad monacos Cavenses denuo accedere compellunt. — Die 12. falsum fuisse de classi cognitum est. — Die 13. Salernum redeo, et classim in obsidione et expugnatione Calvi Corsicae ferebatur esse. — Die 15. Iulium¹ Neap[olim] mitto^b, ut 5 inde Romam [pergeret], nisi furiae illae pacatae essent. — Die 16. rediit Iulius, cum res Romanas pacatas cognovisset. *Dominus illuminatio mea*². — Die 23. Neap[olim] [ivi] ob quaedam negotia.

September 1555.

Die 3. molestia veterum decimarum extincta iuridice. — Die 6. descensus molestissimus gingivis^c. 10

Neap[oli] rumores quotidiani de suspecta mente pontificis adversus Caesarianos, quorum alii in carceres coniiciuntur, alii suis ditionibus pelluntur, coguntque milites, et alia fiunt, quae suspitiones gignunt³. Verum ea omnia alii in reliquos referebant vitae et dignitati pontificis insidiantes, cardinalem S. Florae et Columnenses, quaeque falso^d.

Die 14. peractis ex sententia negotiis cum Bernardino Mendoza⁴ rediit Salernum. 15

October 1555.

Die 20. pacata ferebatur pontificis suspitio.

November 1555.

Die 3. Io[annes] Baptista vulneratus a vicario mihi bene mane nuntiatur.

Die ultimo sermo ad Salernitanos de homine ad imaginem Dei creato ex v[ersu] Psal[mi]: *Homo cum in honore esset non intellexit*⁵ etc.

December 1555.

Sermo ad eosdem die 1. de titulo et duobus primis versibus Psalmi 48. — Sermo 20 ad eosdem die 8. de duobus versibus sequentibus Psalmi eiusdem duplicique prudentia et sapientia. — Die 15. sermo ad eosdem de duobus versibus sequentibus Psalmi eiusdem. — Die 25. sermo ad eosdem de partu virginis in verbis Lucae *Impleti sunt dies*⁶. — Die 26. sermo ad eosdem de revelatione partus virginis ex versibus sex Psalmi eiusdem. — Die 27. sermo ad eosdem de evangelio sequelae Petri et Ioannis ex versibus 25 quattuor Psalmi eiusdem⁷.

1556.

Ianuarius.

Die 1. sermo ad Salernitanos de quattuor versibus Psalmi eiusdem ac de^d circumcisione. — Die 5. sermo ad eosdem de homine ad adipiscendum haereditatem Dei creato ac concupiscentia post baptismum relicta ex ultimo versu Psalmi. — Die 6. sermo ad eosdem de quattuor apparitionibus ac stella et muneribus magorum. 30

Februarius 1556.

[Die 6.] Dux Albae prorex Neap[olim] venit⁸.

Martius 1556.

Die 1. induciae quinquennales regum audita⁹; utinam pacem pariant! — Die 18. angustiae C. C. R. Pr^a noster refugium. — Die 31. traditur Salernum m[archioni] Vasti Ioa.

^a sic; annorum.

^b C mitte.

^c sic.

^d conieci; C 2^{di}.

^e nescio supplere.

¹ Nescio an significetur Iulius Coccianus, ad quem extant epistulae a Seripando a. 1559 scriptae in cod. Vindob. 5559 f. 87^v 102^v.

² Ps. 26, 1.

³ Cf. supra p. 278 ss.

⁴ Qui (frater Didaci de M.) erat prorex et antea fuerat Caesaris orator in curia Romana, cf. *Druffel-Brandi* p. 707, adn. 2; n. 670.

⁵ Ps. 48, 13. 21.

⁶ Luc. 2, 6.

⁷ Hoc mense Seripandum accepisse crediderim litteras a Deodato Senensi Vindobonae 30. Novembris datas, apud *Druffel-Brandi* n. 683, in quibus ei refert laudes ab Alberto Widmanstetter Seripandi doctrinae tributas.

⁸ »Venendo per mare«, Arch. stor. Nap. II, 576 s.

⁹ Cf. supra p. 288, l. 11 ss et adn. 3.

Aprilis 1556.

Die 2. celebravi in S. Maria Magdalena. Sermo ante missam de mensa Moysi et Christi. — Die 26. [ivi] Neap[olim] ad Albae ducem salutandum et alia quaedam. — [Die 28. Albae ducem salutavi. — Die 29. Puteolos. — Die ultimo rursum cum Albae duce, qui mihi visus est omnibus numeris absolutus princeps.

Maius 1556.

5 Die 10. Salernum redii.

Iunius 1556.

Die 13. triremes Turcarum undecim ad S. Mauram esse nuntiat. — Die 15. Camillum Rogerium, Decio Rogerio¹ et Diana Sammudia natum infantem, baptizo.

Iulius 1556.

Die 10. Francisco Venerio Venetorum principi successisse audio Laurentium Priulum, cum superiore mense ille obiisset².

10 Belli pontificii rumores renovantur et Neap[oli] delectus habetur.

Die 26. archidiaconatus faede tempestates sedantur restituto in eam sedem Capogrosso³ e morte fere excitato.

Belli rumor increbrescebat. Cuius causam asserebant Palliani et aliorum oppidorum, qui in parte Columnensium erant, ad Carrafiolos translatio et munitio, non sine metu Gallici
15 praesidii. Reformatio interea ecclesiae friget⁴.

Augustus 1556.

Belli pontificii rumores increbrescunt clariores. Romae omnia suspecta esse nuntiat. Gargilassus, Camillus et archiepiscopus Columnensis alique multi coniiciuntur in carceres⁵. Neap[oli] apparatus fuit belli.

Die ultimo Augusti Cocciani amici opt[imi]⁶ mortem Romanae litterae nuntiant,
20 qui obierat die 22.

September 1556.

Die 1. dux Alvae cum exercitu ad bellum ut ferebatur pontificium proficiscitur. Romae delectum haberi et praesidia dicerni^a nuntiabatur, cogitatumque fuisse de sanctissimae virginis aede demolienda, quae est ad portam Flaminiam magna[que] populi Romani veneratione colitur. Idque factum esse postea auditum est⁷. *Respice Domine et vide*
25 *et visita*⁸ etc.

Die 20. a domo Guerna, quam biennio habitaveram, ad domum archiepiscopalem migravi, cum prius in crypta S. Matthaei sacrificassem et sermonem habuissem ad Salernitanos de sacramento eucaristiae quid^b in promissionibus continetur^b.

October et November 1556.

Die 4. auditum est Carolum [cum] Caesareum ac regna omnia dictionesque paternas
30 Philippo filio tradidisset^c, in Hispaniam navigasse vitae privatae atque tranquillae desiderio. Magnum optimi et christiani regis exem[plum], qui suam ante obitum magnitudinem exuere volens et lubens^d opere pretium duxit, quo mortem rebus et curis humanis expeditus praestolaretur. Magnum Dei et rarum munus verae et non simulatae mortificationis.

35 Die 8. sermo ad Salernitanos de modo recipiendi Christum credendo in eum, pro ingressu expositionis symboli apostolorum. — Die 15. sermo ad eosdem de symboli parte, quae pertinet ad Dei in unitate trinitatem. — Die 22. sermo ad eosdem de symboli parte apostolorum et Niceni, quae pertinet ad patrem.

^a sic C.^b sic.^c sic, quare illud cum inserendum erat.^d C Lubex.¹ Cf. infra p. 453, l. 5.² Muratori, Annali XIV, 614: »Venne a morte... nel dì 2 di Giugno Francesco Veniero doge di Venezia, che nel dì 14 d'esso mese ebbe per successore in quella dignità Lorenzo Priuli.«³ Cf. infra p. 453, l. 5 et p. 455, l. 6.⁴ Cf. supra p. 449, l. 1 ss; infra p. 453, l. 42 ss.⁵ Cf. supra p. 292, l. 23 ss; p. 316, l. 21 ss et adn. 3.⁶ Ipse et Seripandus plurimas inter se epistulas scripserant, cf. supra passim, maxime p. 435 ss.⁷ Cf. supra p. 297, l. 4 ss et adn. 1.⁸ Ps. 79, 15.

Ducem Albae post multa recepta oppida Latii partim deditione, partim vi, Hostiam expugnasse die 18. auditum est, eamque expugnationem sequutas esse inducias dierum decem¹.

Die 29. sermo ad eosdem de omnipotentia Dei ex verbis Athanasii. — Die 30. sermo ad eosdem quae ad divinam pertinent filii naturam. 5

December 1556.

Die 6. sermo ad eosdem de Christi divinitate ex verbis simboli Nicaeni. — Die 8. sermo ad eosdem de Verbi incarnatione ex verbis simboli apostolorum et Nicaeni. Prorogatae induciae cum pontifice ad dies undecim², bona cum spe concordiae, quam Deus faciat.

Die 13. sermo ad eosdem de passione, cruce, morte Christi ex verbis simboli apostolorum. 10

Die 14. rediit dux Alvae Neap[olim] sola cum spe pacis.

Anni huius quinquagesimi sexti fine in maximo discrimine christiana respublica versari videbatur. Vix enim pactae erant quadraginta dierum pontificiae induciae, cum Carolus Carrafa cardinalis, pontificis ex fratre nepos, Venetias missus est. Quae legatio 15 quorsum spectaret illi interpretabantur, qui Carolum istum, quem ego nunquam videram, recte agnoscebant³. Cuius consiliis pont[ificis] mentem susque deque ferri communi omnium fama ferebatur. Sed in bona ego spe eram, quod pacis condiciones per Federicum Fantucium et Franciscum Paceccum ad Philippum regem Cath^{om} pacis cupidissimum missae erant, qui eius desiderio et Ruitum Gomem^a de Silva, intimum sibi hominem, 20 ad Henricum Gallorum regem, et Atrebatensem ad Venetos miserat⁴. *Vide Domine et visita vineam tuam*⁵.

1557.

Ianuarius.

Die 5. multis de rebus moniti canonici de electione praesertim quae instabat: *Quis ex vobis arguet me de peccato?*⁶

Post induciarum dies undecim renovatum odio maiore bellum pontificium, mutata 25 tamen ratione; nam Hispani erant in oppidorum receptorum praesidiis sub Cantelmo Populi regulo, pontificis ex sorore nepote, pontificii autem in castris.

Pontifex cum Henrico Gallorum rege foederatus. De Venetis quoque nonnulla erat dubitatio⁷. O magnum incendium! Expergiscere, Domine!

Februarius 1557.

Bellici rumores increbrescunt. Hostiam pontificii Petro Strocchio duce recuperant⁸. 30 Terror omnia belli miscet. *Non secundum peccata nostra, sed secundum suam misericordiam faciat Deus!*⁹ — Recipiunt iidem Vicum Varronis magna cum strage Hispanorum¹⁰. Gallorum quoque exercitum Eridanum^b transisse et cum Ferrariae regulo coniunctus ferebatur¹¹.

Molesta multorum dierum tussis. 35

Martius 1557.

Die 6. maxima venti vis templi S. Matthaei tectum nudavit non sine admiratione et dubio, ne quid mali Deo volente portenderetur. Avertatur, obsecro, ira Dei a nobis¹²

^a C Comem.

^b C Tridanum.

¹ De Ostiae expugnatione v. supra p. 300, l. 5 ss; induciae decem dierum fiebant 20. Novembris, ibid. l. 11. — Particularia quaedam de hoc bello, maxime de transitu militum et de exactione victus vel pecuniarum, refert ille Fuscolillus, Arch. stor. Nap. I, 634 ss.

² 27. Novembris induciae aliae quadraginta dierum fiebant, supra p. 300, l. 32.

³ Cf. supra p. 301, l. 15 ss.

⁴ Cf. supra p. 297, l. 27 30.

⁵ Ps. 79, 15.

⁶ Io. 8, 46.

⁷ Sed hi fortiter cardinalis Caraffae pollicitationibus resistebant, cf. G. Duruy, Le cardinal Carlo Carafa (Paris 1882) p. 207 ss.

⁸ Cf. supra p. 302, l. 15 et adn. 1.

⁹ Ps. 102, 10; 24, 7.

¹⁰ Supra p. 303, l. 23.

¹¹ Cf. Duruy l. c. p. 215 ss; supra p. 303, l. 32 ss.

¹² Cf. Ps. 84, 5.

Die 7. regii ministri vasa templi argentea in profanos belli usus convertenda impie et scelerate fregerunt, quae ne manibus quidem contingere fas erat. Ignoscat Deus tanto sceleri! Adigere quoque sacerdotes coeperunt ad pecuniae solutionem impudenter. Quae res molesta erat non tam pecuniae, quam impietatis gratia.

5 Die 14. Rogerii cum Capograssis Deo volente conciliati¹.

Die 16. Neapolim veni, pluvia, vento et frigore ac plus quam hyemali tempestate vexatus, ita ut vereri cogerer an Deo mea ista | profectio probaretur. Neap[oli] vero 31 tantam offendi rerum omnium perturbationem, quantam nunquam credidissem, et exiguum, imo nullam boni aliquid agendi spem. Biduo itaque lecto decubui.

10 Die 19. cum regiis aliquibus ministris loquutus omnem posui^a rerum mearum bene tractandarum spem. Satiус igitur duxi nihil agere, quam operam et oleum perdere, et in Domino confidere, quam in homine².

Pontificis et Gallorum exercitus mora magnam affert regiis ministris spem muniendi oppida, colligendi pecunias auxiliaresque copias in tempore habendi, Germanorum s[ci]c[et] 15 licet et Hispanorum^b; dux quoque Ferrariensium voluntatem mutasse ferebatur, vel eam quam semper habuit indicasse³.

Ad 27. huius mensis diem nullus certus audiebatur hostium progressus.

Aprilis 1557.

Fuit diebus aliquot nonnulla spes futurae in hoc regno tranquillitatis; ferebatur enim pontificium exercitum in Etruriam redire. Sed elanguit brevi, cum omnia quae a 20 regiis parabantur et de pontificiis nuntiabantur, bellum nobis minitarent. Nullum ergo se offerebat tutius remedium, quam in adiutorio Altissimi habitare⁴ et sub crucis Christi protectione et umbra delitescere.

Die 2. tractare per Placitum Sangrium⁵ coepi de molestia, quae mihi a regiis commissariis et quaestoribus inferebatur.

25 Die 10. dux Albae Neap[oli] egreditur ad videndum, ut ferebatur, oppida munita.

Die 12. nihil confici posse de commissariis | nuntiavit Placitus. De laqueo venantium 38v eripi⁶ non potui, sed scuto circumdabor divinae veritatis⁷.

Die 15. coena Domini. Canticum graduum; in fine Ps[almi] quinti⁸ commemoratio crucis, in fine decimi commemoratio quinque plagarum, in fine 15. commemoratio diei 30 palmarum. — Die 18. pascha. — Die 27. dens alter in coena decedit.

Maius 1557.

Die 2. pontificii Truentum fl[umen], qui ad regni fines fluit, cum transissent, magnam movent rerum futurarum expectationem. Belli apparatus pueri quoque nobiles Neap[olita]ni simulant armati urbem circumeuntes.

35 Die 8. Hactenus frustra oppugnarunt pontificii Civitellam, in cuius praesidio erat comes S. Florae. Regis exercitus, Germanis et Hispanis militibus auctus, ad opem obsessis ferendum accessisse ferebatur⁹. Res ergo in extremo discrimine versari videbatur, ut divina praesentia maxime ab omnibus desideraretur.

Die 16. trepidatur vehementer, cum exercitus pontificius regio appropinquare diceretur, neque plus distarent quam tribus mil[ibus] passuum. Proinde vehemens erat 40 in omnibus dubitatio, ne calamitosum aliquid praelium iniretur^d, quod Deus avertat.

A Domino factum est istud, et est mirabile in oculis meis⁹. Nuntiatum est die 28.: pontificium exercitum die 26. noctu recessisse ac Truentum fl[umen] transisse, humanis omnibus vanis cogitationibus irritis, omni prorsus re infecta. Hucine tandem minae, conatus, terrores, invasiones reciderunt! Frustra Civitella oppugnata, frustra defectiones tentatae, 39r 45 frustra tot tantique apparatus, frustra denique omnia! Spes erat, pacata in hoc regno omnia fore. Utinam christiana in christianis pectoribus pax aliquando luceat! Utinam de regno Dei, quod est iustitia, pax et gaudium in spiritu sancto, aliquando omnes cogitemus! 10

^a C posuit.

^b C Hispaniorum.

^c C L.

^d C initetur.

¹ Cf. supra p. 451, l. 7 II.

² Ps. 117, 8.

³ Cf. Duruy l. c. p. 217 ss.

⁴ Ps. 90, 1.

⁵ De quo cf. supra p. 434, l. 33 et adn. 8.

⁶ Ps. 123, 7.

⁷ Ps. 90, 5.

⁸ Cf. Duruy l. c. p. 226 ss.

⁹ Ps. 117, 23.

¹⁰ Ex his verbis clare apparet Seripandum minime Pauli IV consilia probasse; cf. p. 451, l. 15.

Iunius 1557.

Constiterant trans Truentum fl[umen] ad tria millia passuum pontificii, ubi diu morantes novarum rerum suspensionem excitarunt. Tandem die 8. auditum est de eorum discessu die 6. inchoato, qui fuerat pentecostes. Multis diebus nil auditum est de pontificio exercitu, neque longius progredi neque regredi ferebatur, ita ut dubia perseverarent et incerta omnia, neque quid sub modio lateret agnosci poterat. Multos dux Alvae missos fecit, cum aliis ipse eodem loco mansit.

Iulius 1557.

Toto hoc tempore incerti viximus et varie affecti. Aliquando enim dicebatur pontificium exercitum discedere, aliquando subsistere, nonnunquam regredi. Nunc nostrorum militum missio fiebat, nunc novi delectus habebantur. Saepe Othomanicae classis fama terrebar^a, saepe ea fama frigescente refrigerabamur. Tandem die 29. auditum est pontificios ex Urbe egressos ad opem Palliano a M. Antonio Columna obsessio ferendam turpiter fugatos ac fusos fuisse, Elvetiis multis interemptis, multis captivis¹. Id die 27. factum, 29. nuntiatum est. De his vero, [qui] in agro Piceno constiterant, nihil erat certum. Spes erat reditus in Galliam². Bone Deus, *qui non diligit fratrem suum quem* 39^v *videt, te quem non videt quomodo diligere potest*³

Die ultimo nuntiatum est Othomanicam classem ad Hydrunti caput apparuisse. Videat Deus et iudicet!

Augustus 1557.

Die 1. Hieronimus Morra Cariatum nuntiat a Turcis incensum. De Salerno timeri affirmat, quod iudex nescio quis eius civitatis direptionem ab eis designari detulisset.

Die 15. renuntiatum et Signium bene munitum oppidum a M. Antonio Columna duce vi expugnatum cum magno eorum qui in praesidio erant strage et copiosa victorum praeda⁴.

Die 22. nihil omnino certum de Turcarum classe erat, sive omnino discessisset, sive aliud quid moliretur. Sed belli apparatus renovabatur. Nam dux Albae omnem exercitum ad Pallianum moverat, et e Neapoli ad illum tormenta, pontes, omnis generis munitiones afferebantur. Quid autem moliretur, incertum. Obscura erat de Guisa, P[etro] Strotio et pontificiis copiis [fama]. Nunquam maius apparuit serpentis furiale malum. Cuius caput quis conteret?

Die 25. Ia[cobus] Pa[tavinus]⁵ ex improvise adest.

September 1557.

Die 5. Ia[cobus] Pa[tavinus] discedit.

Die 8. spes aliqua pacis elucere coepit, Gallis ut ferebatur discedentibus⁶, cardinalibus nescio quibus colloquium ducis Albae poscentibus⁷, cum etiam ad S. Quintinum in Gallia Sabaudiae dux contra Gallos pro Philippo rege prospere^b pugnasset⁸.

Die 9. sermo ad moniales S. Gaudiosi.

Die 15. pax cum pontifice confecta nuntiatur⁹. Divinum, non humanum opus. Laus Deo et gloria! — De pace constanter affirmabatur; sed die 16. Pausilipum reviso post annos quattuor ac fere dimidium.

Die 22. ducem Albae Romam petiisse a pontifice accitum ferebatur, benigneque receptum ac benedictum¹⁰.

Die 24. Neap[oli] discessi. Ad Matrem Dei veni 24 [milliaria]. — Die 25. Salernum 10. — Die 26. sermo pro gratiarum actione pro reddita^c pace. Quo die dux Albae Neapolim ingressus est, pacatum pontificis animum in regem Philippum referens.

^a C terebamur.

^b C propere.

^c C redita.

¹ De his omnibus v. supra p. 312; *Duruy*, Le card. C. Carafa p. 232 ss.

² Cf. *Duruy* l. c. p. 236 ss; supra p. 314, l. 1 ss; p. 315, l. 17 ss.

³ I Io. 4, 20.

⁴ Cf. supra p. 313, l. 12 ss.

⁵ De quo cf. supra p. 447, l. 3 34.

⁶ Cf. supra p. 314, l. 1 ss; p. 315, l. 17 ss.

⁷ 28. Augusti Paulus IV. publicaverat iubilaeum pro pace (supra p. 313, l. 37), 8. Septembris card. Caraffa cum dux Albae tractabat (p. 314, l. 6 ss).

⁸ Cf. supra p. 313, l. 16 ss.

⁹ Cf. supra p. 314, l. 14 ss.

¹⁰ Res describitur a Massarello supra p. 315, l. 32 ss.

October 1557.

Die 3. auditum est S. Quintini in Gallia oppidum a Philippo rege vi expugnatum fuisse die 25. Augusti¹.

November 1557.

Carolus card. Carrafa ad Philippum regem legatus accessit, cum ingenti omnium expectatione videndi huius legionis exitum².

December 1557.

5 Die 15. sermo in crypta post missam.

1558.

Ianuarius.

Die 7. archidiaconus Capograssus, ornamentum non parvum Salernitanae ecclesiae, decessit³.

Die 8. audiui Ioannem Antonium Patavinum M.^a 44 annorum amicum obiisse.

Februarius 1558.

Die 25. dens superior prandii initio ex se cadit.

Martius 1558.

10 Die 3. sermo in templo S. Sophiae. — Die 10. archidiaconatus <de successione significatur>^b Io[anni] Ant[oni]o Valvae.

Die 19. auditum est Caesarem imperio quoque se abdicasse, et in Germania Ferdinandum eius fratrem coronatum imperii habenas suscepisse⁴. *B[ea]tus ho[mo], que[m] tu erudieris, Domine*⁵.

15 Die 27. sermo ad moniales S. Mariae post missam.

[Aprilis 1558.]

Die 10. pascha. Sermo in crypta post missam.

40v

Maius 1558.

Die 20. maximum incendii periculum in crypta S. Matthaei miraculo extinctum est maximo.

20 Die 23. non insomnis [fui] ex litteris Hieronymi Morra per puram conscientiam semper et ubique tutam.

Iunius 1558.

Die 3. Io[annes] Manrich^c venit regnum moderaturus⁶, donec novus ex Hispania veniret prorex, qui futurus dicebatur marchio Tarriffi⁷. Nam Albae dux non erat in Italiam rediturus^d.

25 Die 8. Turcarum classem ad Portum S. Mariae apparuisse hii^e qui Hydrunti erant aiebant. *Non secundum peccata nostra facias nobis, Deus*⁸. Ad vespertas auditum est eam esse ad Caput Columnarum prope Cotronem⁹.

^a sic; magistrum²^b C desussignificatur.^c C Manrich.^d C redditurus.^e C hys.

¹ Hoc iam 10. Augusti factum erat, cf. supra p. 313, l. 16 ss; p. 454, l. 32.

² Discessit cardinalis 21. Octobris, cf. supra p. 318, l. 1; *Duray* l. c. p. 258 ss.

³ Cf. supra p. 451, l. 11.

⁴ Iam a. 1556 hoc factum erat, sed »fatta nel dì 24 di Febbraio una piena rinuncia di tutti i suoi diritti sopra la dignità Cesarea al re Ferdinando suo fratello (*Muratori*, *Annali* XIV, 634), controversia de validitate resignationis et novae electionis tunc oriebatur, cf. supra p. 323, l. 24 ss.

⁵ Ps. 93, 12.

⁶ Juan Manrique antea fuerat orator Caroli V in curia Romana cuiusque habemus epistulas apud *Druffel-Brandt* n. 379 (27. Febr. 1554), n. 609 (11. Apr. 1555), n. 626 (15. Maii 1555).

⁷ Re vera post Manriqueum prorex factus est card. de la Cueva, cf. infra p. 458, l. 10.

⁸ Ps. 102, 10.

⁹ In Caspari Fuscolilli Suessani *Diario* (Archivio stor. per le province Napol. I [1876]) p. 644 s. plura leguntur de his terroribus.

Die 11. magna trepidatio. Nam praecone clamante mandatum est, ut mulieres, pueri etc. urbe exirent, ne improvise classis impetu fugae locus non esset. Itaque collegi sarcinulas, ut mitterentur in arcem.

Die 13. rumor vanus bene mane de adventu classis, de qua tamen quod Pharum transisset ferebatur. Sed utinam vanus! Transierat enim, quod ob spissam caliginem videri non potuit, nostram maritimam oram et Surrentum ac Massam, Neapolitani crateris civitates nobilissimas vastaverat succenderatque, captivorum magno numero facto, quod inclinante die auditum est¹.

Die 14. confirmatum bene mane. Utinam ex animo doleamus *super contritione Ioseph*!² Ante vero meridiem auditum est eam ex cratere exisse et ad Prochitam navigasse.

41^r Die 15. ob magnam suspicionem classis e Prochita non discedentis in arcem hora 24. ascendi, cuius praefectus Io[annes] Ant[oni]us Calces benevole admodum me et meos excepit.

Die 17. e Messana auditum est novem triremes classem subsequi, quae adhuc Prochitae morabantur. — Die 18. de triremibus novem vanum fuisse aiebant, et classem totam triremium CXV e Prochita discessisse. — Die 19. diluculo in arce nuntiatum [est] eam adventare, sed vanum fuit; rediisse tamen ad fretum Prochitae constanter nuntiabatur. Et hoc quoque vanum fuit. Varia autem dicta sunt et incerta toto biduo. — Die 20. confirmatum de eius discessu. Veniam, Domine, convertantur, *capiantur* etc. 20 *et illaqueentur*³, qui oderunt Christum tuum. — Die 21. cum magna spes esset de classis discessu, ex arce in urbem descendi. — Die 27. confirmata semper spes est de classis navigatione; sed quo tenderet incertum fuit.

Iulius 1558.

Die 3. regii equites sub Cantelmo Populi regulo Salerni recensentur.

Die 12. auditum est Ianuenses amicitiam quaerere et pacem Turcarum, ac 25 Trium Vill[um] in Germania^b a Gallis expugnatum⁴, classem autem Nitiae et Gallorum triremes morari⁵.

Die 16. Iulianum Altomanum domus meae mag[istru]m et proc[uratore]m Neap[olim] discessisse cognovi, non sine mea magna molestia. — Die 21. terraemotus formidabilis.

Die 29. apparatus belli maximus apud Belgas^d auditus, et Turcarum classem a 30 Balearibus reiectam Tolonam rediisse nuntiatum est.

Augustus 1558.

41^v Die 1., hora noctis prima, litterae Ioannis Manrich^e classis Othomanicae reditum nuntiant ad incendium et devastationem^f regni huius, Salerni quoque nominatim scribebat ad Io[annem] Urias⁶. Is ea hora litteras ad me misit. Nox insomnis et dubiae cogitationes. Consolor in Psalmo: *Auditam fac mihi*⁷ etc. — Die 2. ea de causa hora 24. 35 in arcem ascendi.

Die 9. Philippi regis exercitum contra Gallos prospere pugnasse confirmatum est, cum magna illorum strage et ducibus captivis. Itemque ad Triumvilli P[etr]um Strotium occidisse⁸.

Die 5. bene mane classem ad Isolam venisse litterae nuntiant Io[annis] Manrich⁹. 40 — Die 6. auditum est classem per altum navigasse orientem versus. Salerni ora magno metu divinae misericordiae miraculo liberata. — Die 7. ex arce in urbem [redii], cum frequenti omnium ore transisse classem confirmaretur^h. — Die 15. cum de classis in

^a *N* illaqueantur; *C* illa queantur.

^f *C* devastationis.

^g *C* Manrich.

^b *C* Germaniam.

^c *sic C.*

^d *C* Belgos.

^e *sic.*

¹ De Turcarum invasionibus hoc anno factis cf. *Muratori* l. c. XIV, 633 s.

² Amos 6, 6.

³ Iesai. 28, 13.

⁴ *Thionville* intellegitur, cf. supra p. 323, l. 17 ss.

⁵ Proregis, cf. supra p. 455, l. 21.

⁶ Videtur intellegere principem Salernitanum, de quo cf. supra p. 444, l. 21; p. 449, adn. 11.

⁷ Ps. 142, 8.

⁸ *Thionville* expugnatur a Gallis, sed «con aver ivi lasciata la vita per una ferita nel petto Pietro Strozzi Fiorentino, maresciallo di Francia, degno d'essere paragonato co' più valorosi ed insigni capitani del suo tempo, ma sfortunato nelle imprese di Toscana»: *Muratori* l. c. p. 631. Cf. supra p. 447, l. 9. Postea apud *Gravelingen* Galli occubuerunt, cf. supra p. 325, l. 3 ss 17 ss.

orientem navigatione constans fama perseveraret, solemnes Deo, beatæ virginis Mariæ ac beato Matthæo laudes et gratiæ redditæ sunt.

September 1558.

Die 21. Carolus Quintus diem suum obiit¹.

October 1558.

Die 1. ante lucem dolor ex calculo vehementissimus^a biduum fere totum vexat
5 et excruciat, et deinde toto mense partim aliquando minuitur, aliquando augetur. In hoc lætali morbo uno dumtaxat usus sum medico Franc[isc]o Alfano, cuius fuit doctrina, prudentia, diligentia admiranda omnibus probata et mihi salutaris.

November 1558.

Die 1. morbi reliquiis et magnis corporis incommoditatibus affectus ad ecclesiam pro sanctissimo eucharistiæ sacrificio accessi, quo mirifice sum recreatus et ad ferendas
10 graves admodum quas patiebar molestias maxime roboratus. | Nulla magis re adiutus
mihi visus sum ex omnibus remediis humanis, quorum nullum mihi defuit, quam aqua vinata bis hausta et usu rerum frigidarum, in quibus quasi reviviscebam. Sed nuntius incertus mortis Caroli Caesaris non mediocriter me commovit; nam renovavit mihi
15 memoriam tum heroicæ tanti principis virtutis, tum sanctimonix et veræ christianæ moderationis, qua privatus mori voluit, deposito imperio et regnis omnibus, tum beneficiorum erga me et arti complexus, quo a se me dimisit ad hanc Salernitanam curam².

Die 13. melius aliquando habere coepi. Itaque ad cryptam descendi et templum obambulavi.

Sed die 14. confirmatum est Romanis et Neap[olitan]is litteris, Carolum Caesarem
20 e vita excessisse, ea^b animi tranquillitate et in Deum pietate, qua imperium et regna et vitæ huius opes^c omnes contempserat.

December 1558.

Die 17. auditum est Mariam Angliæ reginam et Reginaldum cardinalem Polum decessisse, illam 14., hunc 18. Novembris; imo eodem die utrumque decessisse cognovi ex <Thoma M. Assafensi>^d episcopo³, qui eius mortis interfuerat⁴.

1559.

Ianuarus.

Die 24. Taddeus Perusinus⁵ ad me venerat, die 28. discedit hinc^e. Mihi inter loquendum multa retulit, quæ scire oportebat ad cognoscenda hominum versuta ingenia.

Februarius 1559.

Die 2. sermo de candelarum distributione et significatione.

Hodie auditum est Paulum pontificem suos nepotes ex Urbe eiecisse atque in eos in concistorio acerbè invectum⁶. Sancte spiritus, confirma sanctam quam tu dedisti mentem!

Die 9. Nuceram^f per Sanctum Severinum 14 [milliaria], die 10. Neap[olim] 24.
30 — Die 21. catarrus vehemens. — Die 24. sermo de principio, medio et fine rerum Caroli V imperatoris in eius amplissimo funere⁷.

^a C vehementissimo.

^b NC et.

^c C spes.

^d C Th. Massa fen.

^e C hic.

^f C Nucera.

¹ Cf. supra p. 326, l. 27 ss.

² Hæc laudes Caroli V tanto pluri sunt aestimandæ, quia Seripandus ab omni cupiditate alienus erat et imperatorem melius cognoscebat quam plurimi eorum qui de eo scripserunt. Cf. infra ad 24. Februarii 1559.

³ Thomas [Maria?] Goldwell, qui a. 1556 Asaphensi ecclesiæ præfectus erat, expulsus est 1559 Romamque se contulit, ubi sine dubio Seripandus eum videbat; circa annum 1580 diem ibi obiit supremum. Quem mortis cardinalis interfuisse discimus ex epistula Priuli in adn. sequenti citanda.

Concilium Tridentinum. II.

⁴ Ambo mortui sunt 17. Novembris, regina mane, cardinalis vespere; qui etiam de illius morte dolebat, cf. Aloisii Priuli litteras apud Brown Rawdon, in *Calendar of State paper Venet.* VI, 1549 et apud *A. Zimmermann*, *Kard. Pole* (Regensburg 1895) p. 373 ss.

⁵ Cf. supra p. 444, l. 8 13 21.

⁶ Cf. supra p. 329, l. 19 ss.

⁷ Quem sermonem ut haberet Seripandus invitatus erat nomine proregis per Placidum de Sangro litteris 9. Decembris 1558 Neapoli datis, quas in tergo ita excerpit Franciscus Vopiscus secretarius (qui manum

Martius 1559.

Die 4. decreto consilii collateralis et regiae camerae liberata est Salernitana ecclesia a censu annuo, quem solvebat castellanis Olibani et Montis Corvini. Deo et divo Matthaeo laus et gloria!

Die 13. Angrum, die 14. Salernum. — Die 23. sermo ad moniales S. Sophiae post missam: de Christi morte commemoranda et perfecta animae cum Christo unione in sacramento altaris.

Aprilis 1559.

Die 21. pax inter nostrum et Gallorum regem nuntio certo ac multorum litteris cognita et vulgata est¹. — Die 22. sermo de pacis huius praedictionibus^a ac bonis².

Maius 1559.

Die 29. dolor trium horarum.

Iunius 1559.

Die 1. card. Covus suspicionem per litteras gignit de classi Turcarum. — Die 3. classis metus renovatur ex litteris novi proregis³ e Gaieta et aliis nuntiis. — Dolor quoque, sed moderatus. — Die 13. ad Calliopolim classem apparuisse fertur.

Die 14. D. Petrus Alfán de Ribera, dux Alcala, Neap[olim] venit prorex. Det illi Deus spiritum praesidendi in iustitia et iudicio.

Die 17. Io[annes] Clisias^b Pintus⁴ nuntium e Neap[oli] accepisse refert de classi: esse eam ad Caput Columnarum vel, ut alii dicebant, ad Rocellam, oppidum in Brutiis. Confirmat idem per litteras Vinc[entius] Corn[eliu]s⁵ aliorumque multorum litterae hoc idem nuntiant. Quamobrem magna sequuta est trepidatio et nox insomnis, quamvis Pipro auditor vespere cognovisse se dixerit cum ex Siculo^c quodam tabellario tum ex ducis Amalfiae ad suos populos litteris, priora illa omnia vana fuisse. *Miserator sit et misericors Dominus!*⁶

Die 18. vanum fuisse eum timorem publica vox nuntiat, quod ternae Vincentii Cornelii litterae confirmant die 20. et 21. Quid ergo retribuemur Domino?⁷

Die 24. classis Philippi regis e Neap[olita]no portu solvit; sed quo et quam ob rem navigaret, multae^d erant conjecturae.

Iulius 1559.

Henricus Gallorum rex, dum pro sororis et filiae pacificis nuptiis festos ageret dies, ludicra equestri pugna hastae fragmento in oculo transfixus duodecimo post die, qui fuit mensis huius 10., magno cum moerore omnium mortalium, qui eius noverant virtutem, interiit eo tempore, quo confirmandae et fruendae pacis gratia multarumque etiam^e aliarum rerum eum maxime vivere oportebat⁸. Sed Deus melius omnia novit, quae sint, quae fuerint, quae mox ventura trahantur⁹.

Die 26. Erysipila sinistram aurem inflammare incipit non sine febricula.

Augustus 1559.

Die 1. pro Henrico coronatur Franciscus filius, eius nominis secundus.

Die 20. hora 23. auditum est ex litteris Io[annis] Zabattae magistri cursorum regii, Paulum IV pontificem maximum diem suum obiisse die 18. hora 23. Vixit an[nis]

^a sic.

^b Clisius?

^c C sicullo.

^d C multa.

^e C' et.

patroni miro artificio, ut vix dignoscas, imitatur): »Scrive chel cardinal della Cueva vicere di Napoli prega Monsr nostro R^{mo} che faccia un oratione per l'imperadore« etc. (Cod. Vindob. 5559 f. 74 s). Aliarum litterarum 12. Decembris ab eodem datarum hanc secretarius exhibet epitomen: »Scrive che è risoluto il cardinal della Cueva di non voler altro che Monsr nostro R^{mo} di Salerno a lodar l'imperador. Però si prega S. S^{ria} R^{ma} che vada in Napoli (ibid. f. 76 s). Denique 14. Decembris idem Placidus »scrive la morte di Carlo quinto imperador quando et come« (ibid. f. 78 s). Oratio typis exscripta est et latine et italice Neapoli 1559, cf. Calenzio p. 366.

¹ Cf. Muratori l. c. XIV, 638 644 s.

² Sermo de pace fatta a dì 21 d'Aprile del LIX quando venne nuova che era conchiusa in Camberì tra il re di Spagna ed il re di Francia legitur teste Calenzio (Docum. ined. p. 364) in cod. Neap. VIII A 13 in fine.

³ Nomen legitur infra l. 13.

⁴ In litteris Seripandi 8. Ian. 1558 datis commemoratur abbatè Gianantonio Pinto (Cod. Vind. 5559, f. 73).

⁵ De quo cf. supra p. 443, l. 7 10 29 et adn. 4.

⁶ Ps. 102, 8; 144, 8.

⁷ Ps. 115, 12.

⁸ Nuptiarum sollemnitates et mortem regis exponit Muratori l. c. XIV, 645 s.

⁹ Vergil., Georg. 4, 393.

quattuor, men[sibus] quattuor et diebus quinque. Huius hominis pontificatus maxime declaravit Iesu Christi oraculum: *Nihil occultum | quod non reveletur, aut apertum quod non sciatur*¹. — Die 23. Romanorum auditus est tumultus in inquisitionem^a et statum^b

et alia quaedam magnum in mortuum et viventes odium testantia². — Die 24. mortis

5 causa cognita: maxima excandescentia^c audita fama impudicitiae domesticae caedisque³.

Die 26. pontifici iusta persoluta. Eodem die sermo de magnorum virorum laude, qui intra unum annum interiere⁴. In quo et canonici temeritatis cuiusdam acriter obiurgati.

Romae magnum in Carraños odium detegitur; nam praeconis voce eius familiae insignia undique tolli mandatum est⁵.

10 Franciscus Fabianus imminem bibliothecae et sacelli ruinam nuntiat; sed Deo volente facillimum excogitatum est remedium.

September 1559.

Die 5. cardinales in conclavi⁶.

Die 10. auditum est Philippum regem e Belgis solvisse, ut in Hispaniam navigaret⁷. Utinam et secundo cursu!

15 Hieronymum Priolum Laurentii fratrem Venetae reipublicae principem creatum audio die 17., cum hic decessisset⁸. Nova res, fratrem fratri in eo magistratu succedere.

Solimanus Turcarum dominus cum duos haberet filios, Selinum et Baiazetum, quem persequeretur, hunc coegit ad Sophi Persarum regem confugere, cuius auxilio adversus patrem bella gerebat initiis non admodum felicibus.

October 1559.

20 Die 1. auditum est Philippum regem felici navigatione usum in Hispaniam^d venisse, evitato periculo procellae mox subsequente, quae tres naves obruit.

November 1559.

Auditum est Salerni principissam diem suum in Hispania obiisse superiori mense⁹. Cuius animae omnia a me debentur pietatis officia, quibus quoad vixero non deero.

25 Aliquot sunt hoc mense toleratae molestiae filiorum Belial dissolute viventium et ignorantium Dominum. De quibus videat Dominus et iudicet et dirigat. Scribam^e ego tunc de tentatione.

December 1559.

Die 28. litteras accipio Io[annis] Zabattae cursorum magistri nuntiantes Io[annem] Angelum Medicem Mediolanen[sem] pontificem maximum creatum fuisse die 26. Cui nescio quid optem, nisi ut ob oculos mentis semper habeat quod dicit Isaias *Omne caput languidum*¹⁰ etc. Quibus malis pie medeatur^f, si ex corde Pii IV nomen accepit.

1560.

Ianuarius.

Die 23. gravis et molestus descensus molarem dentem commovet, quem ferro eruere oportuit die 28.

^a C inquisitionem.

^b C statum.

^c C excandescentia.

^d C Hispania.

^e sic.

^f C medantur.

¹ Cf. Matth. 10, 26.

² Cf. supra p. 332 ss; infra Firmanum et Paavinium.

³ Ducissae Palliani caedem narrat *Muratori* l. c. XIV, 647; *G. Duruy*, Le card. Carlo Carafa p. 315 ss. Sed facta est mortuo iam pontifice sede vacante.

⁴ *Muratori* l. c. p. 635: »Infierì la morte in quest' anno [1558] sopra le teste coronate«, et enumerat Isabellam Caroli V sororem, reginam Lusitaniae, deinde Galliae, mense Februario vel Martio mortuam; Carolum V 21. Septembris; Mariam reginam Anglorum; cardinalem Polum, quos a. 1559 sequebantur Henricus II rex Gallorum et Paulus IV pontifex maximus.

⁵ Cf. Firmanum infra ad 20. Augusti 1559.

⁶ Cf. Massarellum supra p. 338.

⁷ »Sul fine poi d' Agosto il re Filippo dopo avere restituita la quiete ai Fiamminghi, e lasciato il governo di que' paesi a Margherita, duchessa di Parma e sorella sua, andò ad imbarcarsi, e con una numerosa flotta di vascelli se ne ritornò in Ispagna«: *Muratori* l. c. p. 645.

⁸ *Muratori* l. c. p. 630: »Finì i suoi giorni nel dì 17 d' Agosto Lorenzo de' Priuli doge di Venezia, a cui nel dì 1. di Settembre fu sostituito Girolamo de' Priuli suo fratello.«

⁹ Cf. supra p. 449, l. 21 et adn. 11.

¹⁰ Iesai. 1, 5.

Februarius 1560.

Die 4. sermo de demonis tentationibus. — Die penultimo Iulium¹ Romam mitto cum nonnullis mandatis. Fuit dies cinerum.

Martius 1560.

Die 10. auditum est perfectum esse connubium Philippi regis et Elisabetae, Francisci II regis sororis, Guadalgiarae.

Aprilis 1560.

Die 11. missa et post concionem monialium sermo in S. Georgio.

Die 13. auditum est Philippi regis classem non sine suorum iactura expugnasse Gerbos².

Maius 1560.

Redditae Deo in sacrificio ecclesiae gratiarum actiones die 1. Mira aeris varietas: austri, maritimae, hiems, frigora. — Die 11. ante lucem terraemotus.

44^v Ea die Iulius¹ ex urbe Roma rediit rebus nondum perfectis, sed recte — ut aiebat — dispositis et perfectioni proximis.

Die 15. adventu m[agistri] Fabiani Ianuensis³ magnopere sum recreatus.

Die 19. magnam e Neapoli Vopiscus⁴ rediens affert commotionem nostrae classis ab Otomanica dispersae et magna ex parte vel deletae vel captae. Itaque Neapolim [eo] citius quam putaram et sarcinulas colligo. — Die 20. de classis excidio nostrorumque mag[na] caede et multis captivis, periculo denique eorum, qui erant in presidio propugnaculi ad Gerbos, in quibus esse ferebatur dux Medinae; Siciliae prorox evasis noctu navicula. Et hec omnia contigisse quo die Salerni audiui ego terremotus aliique item multi⁵.

Die 23., qui fuit dies ascensionis D. N., Matthaeus Capograssus hora 20. venit ad me exanimatus fere nuntiavitque propinquam esse Otomanicam classem. Quo nuntio et qui aderant et civitas universa commota et conturbata est. Ego autem statim ad monacos me contuli Cavenses, mirae charitatis et hospitalitatis viros. Mei me familiares tumultuarie consecuti sunt.

Die 24. venit ad me Iulius¹, cum omnia quae humano labore et studio confici poterant, curasset, nuntiavitque vana de classi omnia fuisse, et nostrae classis iacturam tolerabiliorem fuisse, quam ferebatur; falsum praesertim de tot captivis.

Iunius 1560.

Die 4. cum rediissem a Petro Alfan prorege et cenassem cum mag[ist]ro Antonio Fabiano, litteras M[arci] Antonii Columnae⁶ accepi amantissimas.

45^r Die 10. ex litteris ad Iuliam Gonzagam⁷ | audio in Adriani molem coniectos Carolum et Alfonsum Carrafiis cardinales et Ioannem Caroli fratrem⁸. O Deum immortalem vindicem iniquitatis!

^a C Conzagam.

¹ Nescio an fuerit Iulius Coccianus, v. supra p. 445, adn. 2.

² Cf. *Muratori* l. c. XIV, 659 s.

³ Cui saepius Seripandum scripsisse scimus ex cod. Vindob. 5559, ubi sunt epistolae vel notae epistularum f. 52 (2 Martii 1554); f. 63 (22. Martii 1555); f. 65 (24. Augusti 1555); f. 68 (18. Maii 1558); f. 86 (20. Ian. 1559); f. 112 (21. Iulii 1561); f. 120 (13. Oct. 1561).

⁴ Non dubito quin fuerit Franciscus Vopiscus, secretarius Seripandi, de quo cf. supra p. 440, adn. 5, et p. 457, adn. 7; Conc. Trid. I, xxiv, adn. 3.

⁵ Sed cf. quae statim narrantur ad 24. Maii et *Muratori* l. c. p. 660; supra p. 345, l. 12 ss.

⁶ De quo v. supra p. 290, l. 24 ss 30 ss; p. 336, l. 17 ss; p. 346, l. 9 ss et passim.

⁷ Quae familiaritate quadam coniuncta videtur fuisse cum Placido de Sangro; nam semper in epistulis huic missis salutare eum iubet Seripandus Donnam Iuliam.

Plures extant epistolae et inter hanc et illum missae. Qui in litteris 29. Decembris 1561 Tridento ad Placitum datis (cod. Vindob. 5559, f. 130) scribit: »Monsr Illmo di Mantua si racomanda molto et con affetto grande alla S^{ra} Donna Giulia . . . Il Sr Vesp[asia]no Gonzaga [fratris Iuliae filius] ha mandato un suo gentilhuomo qui a visitarci, et a me ha scritto una lettera tutta piena di grazie et di favori, tra i quali il principal è che mi stima molto et ama, perchè così piace alla S^{ra} Donna Giulia . . . Vitam Iuliae scripserunt (post *Irenaeum Affò*, Parma 1787) *Amante*, Giulia Gonzaga, Bologna 1896, et *K. Benrath*, Julia Gonzaga, Halle 1900, qui p. 91 ss loquitur de relationibus inter Iuliam et Seripandum. Illa a. 1550 in haeresis suspicionem venerat, quoniam cum nonnullis eiusdem criminis accusatis commercio utebatur, cf. *Benrath* l. c. p. 83 ss. Obiit 1566. Litterae supra commemoratae videntur fuisse Carnesecci.

⁸ Cf. supra p. 346, l. 15 ss.

Iulius 1560.

In propugnaculi Gerbarum expugnatione classis Otomanica laborat nec quicquam ad^a 5. usque huius mensis diem proficit.

Die 9. duo audio quae me valde pupugerunt, ne gravioris alicuius mali causa et origo sint: bellum ducis Florentiae contra Petiliani comitem; molestari Farnesios occasione
5 Camerini, quod repetit ducis Urbini nata, quae Borom[aeo] pontificis nepoti nupserat. — Die 16. Deo gratias, quod Petilianum bellum extinxerit, reddito duci Florentiae Soanae oppido. — Die 18. falsum quoque, iniquum et confictum esse quod de Camerino dicebatur cognitum est.

Augustus 1560.

Die 16. bellorum multae suspitiones Romanis litteris renovantur. Repeti aiebant
10 ab imperatore Senas a Cosmo Florentiae duce; Farnesios de Parma et Placentia haesitare, ac multa iis similia, ex^b quibus odiosae coniecturae oriebantur.

Die 23. propugnaculum Gerbarum magna cum strage christianorum expugnatum esse nuntiatum est¹.

September 1560.

Die 12. pontifex Romam me vocat honesto diplomate². Utinam Dominus Deus
15 meus, ut semper benigne consuevit, consilia, actiones, itinera mea omnia in pace disponat!

October 1560.

Die 5. Maxima molestia animum die^c conficit et nocte, dum deficientes mihi aureos nummos centum comperio. Detegat Deus veritatem, si placet.

Die 6. Romanum iter agredior^d. Casaputeanum. Deus sit in itinere comes, in periculis adiutor. | Die 7. per Capuam Calenum. — Die 8. Suessam. Exhilaravit me
20 colloquium Florimontis episcopi veteris amici³. — Die 9. per Lirim Castellonem. — Die 10. per Fundos, ubi Isabella Columna cum Sulmonis principe⁴ ad prandium vocat, Terracinam. — Die 11. per Privernum ad monasterium S. Stephani, ubi erat Egidius Coranus. — Die 12. per Vellitras Marinum.

Die 13. Romam. Quo etiam die Marcus Antonius Amulius Venetorum orator in
25 Urbem magno cum triumpho rediit, cognita a senatu veritate eius criminis, quod illi fuerat obiectum, cuius iudicatus est innocens⁵. Restituta itaque dignitate severitas decreti sublata est.

Die 14. Tridentinus et orator Amulius [ad] pont[ificem] in Tusculanum [eunt].

Die 15. et 16. visitati et salutati plerique patrum.

30 Die 17. e Tusculano per Marinum rediit pontifex in Urbem.

Die 18. mutato domicilio e S. Augustino in domum Iulii Cocciani⁶ prope S. Petrum migravi.

Die 19. misit ad me Borromeus cardinalis, ut si ab itineris labore recreatus essem, postridie eius diei ad pontificem accederem.

35 Die 20. ad pontificem accessi, a quo perbenigne susceptus sum. Et communia quaedam dicta longius se mecum colloquuturum affirmavit de concilio et reformatione.

^a C cum.^b C et.^c C diem.^d sic.

¹ Hoc factum erat 31. Iulii, cf. *I. W. Zinkeisen*, *Gesch. des osman. Reiches* II, 886; *Muratori* XIV, 659 s.

² Breve extat in Arch. Vat. Epist. Pii IV I, 487 (minut.). Die 13. Septembris Seripandus scripsit marchesae del Vasto: »Hier sera di notte mi venne un breve di S. Stà, il quale mi chiama a Roma, et ancora sin qui non hebbi presa nissuna risolution di quel che mi convenghi a fare« (cod. Neap. XIII, A a. 60, f. 102 apud *Susta*, *Concil. v. Trient*, p. LIX).

³ De quo cf. supra p. 185, l. 11 et adn. 2; *Conc. Trid.* I, 383, adn. 5; ad quem direxit litteras Seripandus 27. Oct. 1561 (cod. Vindob. 5559, f. 122).

⁴ Isabella erat filia Vespasiani Columnae, vidua Ludovici Gonzagae et mater Vespasiani iunioris; princeps Sulm. alter eius maritus, cf. *Benrath* l. c. passim.

⁵ *Ciacon*, III, 929: (Amulii) »singularia merita amplis-

simis dignitatibus remuneratione dignissima cum gratus pontifex iudicasset, Veronensem ecclesiam ipsi Marco Antonio conferendam statuerat. Sed senatus Venetus re perspecta id graviter ferens, quod antiquissimis legibus, quibus oratores ullam dignitatem accipere prohibebantur, adversaretur, Hieronymo Soranzo illi successore decreto Marcum Antonium ab officio revocat. Ob id commotus et offensus pontifex ad senatum litteris manu propria scriptis affirmavit, quae in Amulii personam agere ipse proposuerat, omnino illi ignota fuisse, atque ob id nil contra patrias leges egisse; quare ut pristinae dignitati restitueretur, etiam atque etiam eundem senatum rogabat. Obtinuit quod petierat Pius a senatu, qui eundem pristinae dignitati restituit et honorifico quingentorum aureorum dono donavit.«

⁶ Cf. supra p. 460, adn. 1.

In patrum salutatione quotidie persevero.

Die 21. Farnesius multa me benevolentiae significatione complectitur.

Die 26. misit ad me pontifex datarium episcopum Pisauriensem¹ cum nummis aureis 500 et mandatum, ut ad eum non accederem nisi vocatus. Eadem quoque a Borromeo nuntiavit cardinali.

Die 29. vocatus sum a Borromeo, ut essem cum pontifice. Sed locus non fuit.

46r Die 30. cum pontifice, qui multa mihi de concilio | et christianorum principum mente deque me ipso benigne et amanter loquutus est, preces a me ad Deum poscens et consilia, honorem mihi et beneficentiam pollicitus.

November 1560.

Die 1. Amulius Venetorum legatus apud me familiariter prandet.

Die 6. Cosmus Florentiae dux cum uxore et duobus natis Urbem ingreditur² tonante Iove et^a coelo pluvia magna, laetitiae signa.

Die 9. aegrotare coepi et febris^b.

His diebus de bulla tractatum et indictione concilii³. Qua de re misit ad me cardinalis S. Clementis pontificis nomine.

Die 24. Ordinatur^c processio pro concilio⁴.

Die 26. domicilii mutatio ad Parionem et domum Bufalinorum ob caeli salubritatem.

Die 28. cappellania maior regni Neapolitani a Philippo rege mihi decreta nuntiatur, sed modeste reiecta.

Die 29. concilium indictum Tridenti³. Deus bene vertat!

Die 30. Neap[olimi] [scribo?], non sine magno Salerni desiderio, et metu ne quid ei accideret adversi. Sit ei Deus pro muro!

December 1560.

Die 6. melius habere coepi, cum multos dies stomachi et sitis magna molestia laborassem. Profuit aqua hordei ter hausta. Medicis usus sum Ant[oni]o Pap[ien]si et Alexandro Geophonen[si]. Venere praeterea a pont[ifice] missi Franciscus Lanfrancus²⁵ et Simon Pascha Ianuensis, vir doctissimus.

Die 12. Ferdinandus Sangrus nuntiavit m[agistri] Io[anni]s Bap[tis]tae⁵ mortem repentnam casu praecipiti.

Die 17. mors audita est Francisci II Gallorum regis⁶, cui successit Carolus IX puer.

46v Die 21. cum pontifice de vocatione ad tribunal inquisitionis — ad quod me deputatum³⁰ aegre | ferebam, sed declinare non potui — et de rebus Salernitanis; benigne ad omnia [respondit].

Die 24. dux Florentiae benigne et amanter me excepit et verbis usus est, quibus magnam mei memoriam se servasse declaravit.

Die 28. dux discessit Florentiae. Utinam Christus bonum semen reliquerit!

1561.

Ianuarius.

Die 7. primum ad tribunal inquisitionis accessi apud Tridentinum, aegrotante Carpeni. Nihil dicere necesse habui, nihil enim theologicum tractatum est, sed libelli tantum reorum lecti, et de eis^d decretum^e, quod iura legesque mandare aiebant. His de rebus alter extabit^f comm[entari]us⁷. Corcina detegitur mens et vanitas⁸.

^a sic C; ex²

^b sic.

^c ita coniecit C; N Cord.

^d C eius.

^e C decreto.

^f C estabit.

¹ Ludovicus Simonetta, electus 1535, cardinalis creatus et Laudam translatus 1560, postea legatus concilii.

² Supra p. 348, l. 22 ss.

³ Data est bulla III kal. Decembris, publicata 2. Decembris, supra p. 349, l. 16 ss et adn. 2.

⁴ Cf. supra p. 349, l. 8 ss.

⁵ Nescio an sit Ioannes Baptista Galeota, ad quem

extant Seripandi litterae 30. Aprilis 1559 datae in cod. Vindob. 5559, f. 88; an Ioannes Baptista Seripandus, ad quem directae erant litterae ibid. f. 55 adnotatae et datae 19. Maii 1554.

⁶ Obiit 5. Decembris, supra p. 350, l. 1 et adn. 1.

⁷ Hic commentarius inter scripturas Seripandi non videtur extare.

⁸ Quis hic significetur, frustra investigabar.

Die 9. misit ad me Carpensis historiam ecclesiasticam ab haereticis scriptam, ut eam legerem et cogitarem de antidoto¹.

Die 14. attuli in congregatione adversus Corcinas vanitates² quasdam quasi apologiam. Renuique pulvinar in sede rubeum.

5 Die 24. vocat me card. S. Clementis³ et pontificis nomine mandat, ut de modo rando indice librorum damnatorum cogitarem⁴.

Februarius 1561.

Die 5. mane ante lucem dolor horae unius vomitione et alvi purgatione mitescit.

Die 8. fuit congregatio coram pontifice de reformando indice librorum damnatorum.

10 Die 9. vocat me pontifex cum Alex[and]ro sacrista⁵, m[agistro] sacri palatii⁶ et decano Viennae⁷ eadem de causa, qua in^b hesterna congregatione actum est.

Die 14. duo legati pro concilio Tridentino creati sunt, Mantuanus et Puteus. Faveat Deus bonis cogitationibus et viris ad eius praesidium confugientibus^c.

Die 23. pontifex me vocat multaue honorifice de me cardinali Borromeo praesente et audiente loquitur, multa seorsim remotis arbitris pollicetur, et quod sui pontificatus initio mox decreverat, propediem se facturum declarat⁸. 47r

Die 24. fuit congregatio ante pontificem, in qua lectae sunt litterae quaedam patriarchae Aquilegiensis, mandatumque theologis, ut de eis quid esset sentiendum cogitarent et sequenti die referrent⁹.

20 Die 25. mane fuit congregatio apud me theologorum, disputatumque de litteris praedictis et notatae omnium sententiae. Vespere vero fuit congregatio apud pontificem, et facta per me sententiarum omnium relatio.

Die 26. PIUS PONTIFEX MAXIMUS decem et octo cardinales creavit, quibus me annumeravit¹⁰. *Non nobis, Domine, non nobis, sed nomini tuo da gloriam*¹¹. *Doce, me, Domine, facere voluntatem tuam*¹² et in te gloriari.

25 Die ultimo datus est pileus octo cardinalibus qui Romae erant: Simonettae, Angolemo, Gambarae, Empsio, Iesualdo, Gonzaghae et mihi; qui postea ad prandium cum pontifice vocati sumus.

Martius 1561.

Die 3. primum [fuit] concistorium, in quo lectus est processus causae cardinalis 30 Carrafae per septem horas, et pronuntiatum in pontifice prout in cedula¹³. Sed antea nobis novis cardinalibus os, ut dicitur, clausit: mandavit enim, ne in concistoriis et conciliis aliquid diceremus^d.

Die 4. vocatus sum ad congregationem cum duodecim aliis cardinalibus de rebus Germaniae ad concilium pertinentibus et de litteris Delfini et Commendoni episcoporum 35 ac nuntiorum apostolicae sedis, quibus nuntiabat^e quidquid^f acciderat in conventu

^a sic NC; Viennensi?

^b C de.

^c NC confugiendus.

^d C dicerem.

^e sic.

^f C quiquid.

¹ Anno 1559 prodierat initium operis inscripti *Ecclesiastica historia . . . secundum singulas centurias . . . per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica*, prima tria saecula (centurias) complectens, a. 1560 centuria quarta. Notitia operis certe statim Romam venerat, opus ipsum ibi cognitum fuisse hoc loco indicatur. Ad refellendum illud inter primos videtur hortatus esse Petrus Canisius, ex cuius litteris 7. Decembris 1560 (sine dubio) datas fragmentum ex cod. Vat. 6417, f. 167 exhibet *Braunsberger*, b. Petri Canisii epistolae et acta III, 30, cf. ibid. p. 29 372; *I. Schmid*, *Histor. Jahrbuch XVII* (1896), 79 ss; *Häusle*, in *Kirchenlexikon III*², 11. Primus refutationem scripsit *Panvinus*, optimam *Baronius*. *Janssen-Pastor*, *Gesch. des deutschen Volkes V*, 346 ss; VII, 316.

² Cf. supra p. 462, adn. 8.

³ Ioannes Baptista Cicada Genuensis, de quo cf. *Conc. Trid. I*, 108, adn. 4; 587, l. 35 et adn. 6.

⁴ Eventum deliberationum tunc habiturarum (cf. 8. 9. Febr.; 10. 16. Martii) v. apud *Reusch*, *Der Index I*, 299 s.

⁵ Ioannes Iacobus Barba, episcopus Interamnensis, v. supra p. 446, l. 28 et adn. 3; infra *Firman*. ad 30. Iulii 1562.

⁶ Magister sacri palatii secundum *Moroni*, *Dizionario XLI*, 214, tunc erat «Daniele Bianchi da Crema, eletto nel 1558 da Paolo IV, morì nel 1565».

⁷ Nescio quis hic intellegatur.

⁸ Videtur significasse Seripandi cardinalatum (cf. ad 26. Februarii) Carneseccus simulatque audivit Seripandum Romam esse vocatum, hac causa hoc factum esse praevidebat, cf. *K. Benrath*, *Julia Gonzaga p. 91 s.*

⁹ De crimine patriarchae et de exitu harum deliberationum cf. *Pallavicini* (15, 6, 5 ss) relationem ex Amulii oratoris epistulis haustam; cf. ibid. 22, 3, 10; 22, 11, 1.

¹⁰ Cf. supra p. 351, l. 19 ss. Maxime contrarius erat Seripandi promotioni Franciscus Vargas, orator Hispanus, cf. *Susta*, *Concil. v. Trident p. LX.*

¹¹ Ps. 113, 9 (al. 114, 1).

¹² Ps. 142, 10.

¹³ Cf. supra p. 352, l. 26 ss; *Duruy* l. c. p. 333 ss.

Namburgensi: nulla certe spes ineundae cum Germanis principibus in causa religionis concordiae, sed summa desperatio¹. Voluit pontifex quod dicerem sensum huius propositionis: sola fide iustificamur, quod et feci.

47^v Die 5. vocat me pontifex bene mane et suum consilium de Tridentina legatione² aperit et de hesternae congregatione interrogat. Ascribitque me omnibus deputationibus 5 et congregationibus.

Die 6. ante lucem ducis Palliani et aliorum duorum capita cervicibus abscissa sunt, cardinalis vero Carrafa suffocatus³. O rem inauditam et divinae iustitiae exemplum semper ob oculos^a habendum!

Die 6. fuit congregatio coram S^{mo} Domino eaque duplex: prima in camera 10 secreta quattuor tantum cardinalium^b, altera in loco solito, camera sanctae audientiae omnium cardinalium de congregatione. In utraque tractatum est de Galliae suspecta defectione, quae ex multis argumentis, litteris praesertim regis ad provinciarum praesides suarum^c, quibus haereticorum punishmentem quasi vetare videbatur⁴.

Die 10. fuit concistorium, in quo primum post duos legatos 14. Februarii pro 15 concilio creatos creati sunt et alii tres: Simonetta, Varmiensis, quibus et ego adnumeratus sum. Multi sunt deinde episcopi electi, in Belgis praesertim, ubi Philippo [rege] Cath^o autore duodecim sunt novi episcopatus erecti. Nobis denique novis cardinalibus dati sunt tituli et annuli apertaue ora. Mihi contigit titulus S. Susannae. Voluit pontifex, ut cum aliis quibusdam ego adessem deliberationi de indice librorum damnatorum et im- 20 pressionem librorum Romae instituenda⁵.

Die 15. mandavit mihi pontifex, ut intra paucos dies Tridentum versus iter arriperem, et misit nummos aureos mille.

Die 16. apud cardinalem S. Clementis conclusum est de moderando indice.

Die 17. in concistorio secreto data est mihi et Simonettae crux. Utinam illam 25 cum Christo portemus! Utinam lignum per quod fit iustitia amplectamur!

48^r Die 19. de concilio multa cum pontifice, | et die quoque 20.

Die 22. discedendi dies prorogatus mihi a pontifice, quem post sacrum conveni. Quare ad S. Augustinum redii, cum iam e domo meae habitationis asportari iussissem omnia, tanquam mox discessurus. 30

Die 24. cum pontifice fui bis. Retuli de Carnesecco⁶ et Aquiliensi^d. Et prima fere noctis hora [cum]^e mandatis et benedictione licentiam eundi Tridentum accepi.

Tridentinum^f iter.

Die 26. Monroselum per Baccanum 20 [milliaria]. — Die 27. Utricolim^g per Civitatem Castellanam, sive Vientum 16. — Die 28. Interamnum 12. — Die 29. per 35 Spoletum Fulginum 24. Annibal Rogerius⁷ et Aemilius Pintus⁸ e Salerno mane me

^a C oculis. ^b C cardinalibus. ^c sic, verbum deest, sed in hac voce latere videtur.

^d sic C; Aquileiensi? cf. supra p. 463, l. 18.

^e ita videtur supplendum.

^f NC Tridenti.

^g C Ultricolim.

¹ Epistulis nuntiorum usus est *Pallavicini* 15, 2 ss; cf. *W. Voss*, Die Verhandlungen Pius' IV. mit den kath. Mächten über die Neuberufung des Trid. Konzils, Leipz. 1887; *Sickel*, Concil p. 156.

² Sine dubio de legatione Seripando conferenda. 9. Martii card. Mantuanus Seripando de cardinalatu et gaudere se dicit, »che la S. Sta è per mandarmi V. S^{ria} Illma per collega in questa ardua et santa impresa del concilio« (cod. Vindob. 6516, f. 43 apud *Šusta*, Concil v. Trient p. LX).

³ Cf. supra p. 352, l. 29 ss.

⁴ De rebus Gallicis tunc temporis cf. *W. Voss* l. c. p. 88—94; *Steinherz*, Nuntiaturberichte I, 115; *Pallavicini*. 14, 12, 8 ss; 15, 12, 1 ss.

⁵ Cogitabatur tunc de Paulo Manutio Romam arcessendo et Seripandus inprimis id agebat; quod et factum est, cf. *Šusta*, Concil von Trient p. 82 ss. De hoc ipso consistorio Seripandus retulit Manutio 11. Martii. Poggiani Epist. ed. *H. Lagomarsini* I,

329; cf. Aldi ipsius epistolam 17. Maii 1561 datam in Lettere di Paolo Manuzio ... nella biblioteca Ambrosiana ed. *A. A. Renouard* (Parigi 1836) n. 25, p. 54 ss.

⁶ Petrus Carneseccus, sub Clemente VII protonotarius et primus secretariorum pontificis, sub Paulo IV bis ad inquisitionis tribunal vocatus et 6. Aprilis 1558 in contumaciam damnatus erat. Sed incendio domus inquisitionis post mortem illius pontificis facto documenta, quibus eius culpa probaretur, erant deleta, quare inde a mense Februario 1560 Carneseccus Romae degebat id acturus, ut secundus processus et condemnatio irritaretur, quod et effecit. Litterae Seripandi 4. Aug. 1561 ad illum datae sunt in cod. Neap. XIII. A. a. 48, cf. *Calenzio* p. 354; *K. Benrath*, in Real-encyklopädie für prot. Theologie IX (Leipzig 1901), 536 ss; *Julia Gonzaga* p. 87 ss.

⁷ Cf. supra p. 451, l. 7; p. 453, l. 5.

⁸ Alium eiusdem gentis v. supra p. 458, l. 15.

assequuntur. — Die 30., qui fuit palmarum, post sacrum auditum et prandium Nuceram^a 12. — Die ultimo Cantianum per Sigillum 22.

Aprilis 1561.

Die 1. Forosempronium per Aqualancam 20. — Die 2. Pisaurum 20, ubi Victoria Farnesia, antiqui moris femina, religione et pietate insignis¹, hospicium regium praebet, et
5 Franciscus Maria puer scitus valde. — Die 3. celebravi et eucaristiam dedi ducissae et filio ac plerisque aliis cum sermone de commemoratione factorum et dictorum Christi. — Die 4. Ariminum 25. — Die 5. post audita sacra officia Cesenam 20. — Die 6., qui fuit pascha resurrectionis, post celebratum sacrum et familiae communionem Faventiam 20. — Die 7. Bononiam per Castrum S. Petri 30, ubi Caesius Marinensis episcopus
10 vicelegatus. — Die 9. ad S. Iacobum cum fratribus meis. — Die 10. Mutinam 20, ubi Foscararius^b episcopus, vir doctus, pius et integer atque amabilis valde². — Die 11. 48^v Corregium, invitatus a Hier[onym]o cardinale humanissimo³. — Die 12. per Rezolum S. Benedictum, ubi episcopus Reginensis^c Baptista Grossus Mantuanus 29. — Die 13. per Mantuam Marmecolum 20. Hic mira omnino benignitas Guilelmi ducis et fratrum
15 eius Federici ac Ludovici, adolescentum regiis moribus et indole. — Die 14. per Castrum Novum Volarnium 25. In Castro Novo coniunctus sum cum Hercule cardinale Mantuano ad concilium legato, quem principem ab ineunte eius aetate semper suspexi ac veneratus sum. Hic audiui de obitu Ioannis Baptistae del Bene Veronensis, in cuius magnifica villa hospitium habuimus⁴. Hic Veronenses Turrianos et alios veteres amicos vidi. — Die 15.
20 per Burghetum Rovaretum 26. — Die 16. TRIDENTUM 14.

Utinam *qui regit Israel intendat!*⁵ Utinam *in luce ambulemus!*⁶ Utinam tenebrae nos non comprehendant!

Die 20. Madrutio datus est pileus per Mantuanum solemnem cerimoniam⁷.

Quo etiam die itum est obviam Elionorae, Maximiliani imperatoris filiae, quae ad
25 Guilelmum Mantuae ducem, cui nupserat, proficiscebatur⁸. — Die 21. prandium cum ea prolixum et latum^d. Quam discedentem ad portam urbis deduximus die 26.

Die 23. Canobius^e a pontifice ad Caesarem missus transit.

Maius 1561.

Die 3. transit novus episcopus Atrebatensis⁹ a cardinale¹⁰ missus ad pontificem.

Die 18. dolor ex calculis minutis ab hora 6. ad 12.

Iunius 1561.

30 Die 8. consecravi in episcopum Ill^{l^l} cardinalem Mantuanum.

Iulius 1561.

Die 1. cassia ante coenam; postridie bene purgat.

Die 15. Mali profecto nuntii dies! Triremes septem Cath^{ci} regis e Sicilia Neapolim
navigantes ab Africanis pyratibus cruento proelio superatae et in Africam abductae sunt, multis interemptis, multis etiam^f captivis, in quibus Caraciolus Catanensis episcopus¹¹

^a C Niveram.

^b C Foscaranus.

^c C Reginensis.

^d sic NC; lautum²

^e C Cunobius.

^f C et.

¹ Erat soror Alexandri et Rainucii cardinalium et Octavii Horatiique ducum, maritata cum Guidobaldo duce Urbini.

² Aegidius Foscararius, in cuius favorem ecclesiam Mutinensem Moronus cardinalis renuntiaverat, simul cum hoc (cf. supra p. 310, l. 17) inquisitus (*Pallavicin.* 14, 5, 4), cum eodem absolutus et cum Cavensi ad concilium missus erat (*Pallavicin.* 15, 11, 2). Ubi valde utilem legatis se praebeuit (*Pallavicin.* 16, 8, 17) et finito concilio, in quo residentiam episcoporum esse iuris divini defenderat, Romam reversus «huomo eccellente in dottrina... fù preposto all'opera nobile e rimasa imperfetta nel sinodo, del catechismo, del breviario e del messale; la qual essi con altri teologi trasse a compimento» (*Pallavicin.* 24, 13, 4).

³ Cf. supra p. 352, l. 21 et adn. 4.

Concilium Tridentinum. II.

⁴ Ad 15. Aprilis 1554 Seripandus adnotat se in itinere (reversum a legatione in Flandria) venisse Veronam ubi ipse cum suis «magnificis aedibus Ioannis Baptistae del Bene Veronensis recepti» sint: *Calenzio* p. 218.

⁵ Ps. 79, 2.

⁶ Cf. 1 Io. 1, 7; Io. 12, 35; Eph. 5, 8 etc.

⁷ Cf. Massarellum supra p. 354, l. 36 ss; Firmanum infra ad hunc diem.

⁸ Supra p. 355, l. 1 ss, et infra Firmanum.

⁹ Franciscus Richardot, 1561—1574.

¹⁰ Antonius Perrenot de Granvella, qui translatus erat eo anno Atrebatu Mechlinum et factus cardinalis (supra p. 352, 2).

¹¹ Nicolaus Maria Caracciolus, 1537—1567, cf. supra p. 441, l. 1.

fuisse ferebatur¹. Utinam nostri primates atque principes ad has^a aliquando tandem expergiscantur!

Augustus 1561.

Die 20. legatus Varmiensis, pietate, eruditione, mansuetudine vir insignis, e curia Caesaris Tridentum venit.

Die 22. auditum est de magnis terraemotibus Neapolitani regni non sine multorum suppressione et urbium in plerisque locis ruina, Basilicata praesertim; auditum^b bis Salerni absque graviore aliquo detrimento. Verum post octavo terraemotus die magna domus Guarne biennio a me inhabitata^{c 2} corruit, ubi aliqui extincti sunt, aliqui graviter vulnerati.

October 1561.

Die 28. pharmacum cassiae agarici diacatholiconis^a bene et sine molestia purgat. Hoc mense episcoporum numerus magnopere auctus est; sed e Gallia omnia pessima nuntiantur³.

Die 16. magna podagrae^d suspitio, quae Dei benignitate vana fuit.

December 1561.

Die 9. legatus Simonetta venit cum mandatis de incoando concilio. Psalmus *Miserere mei*⁴.

Die 11. convenimus et statuimus bis in hebdomada convenire et de rebus ad actionis^e initia spectantibus consulere inter nos legatos tantum⁵.

1562.

Ianuarius.

Die 12. cassia ante coenam bene purgat.

Die 15. congregatio generalis pro aperiendo concilio. Sperandum in Deo et orandum ut ipse faciat.

Die 18., qui fuit dominica prima post octavam epiphaniae, apertum fuit sanctum concilium. Utinam nostris actionibus obstruantur obloquentium ora, et non maiorem ad obloquendum portam aperiamus!

Die 24. chiragra dexteram torquere incipit et ad omne officium inutilem reddit diebus sese.

Februarius 1562.

Die 26. prima fuit post apertum concilium sessio.

Martius 1562.

Maximae mihi molestiae causam inepte nuntiavit Vop[iscu]s⁶, quae dies me multos vehementer exercuit.

Die 16. ab hora noctis quinta ad nonam usque vehemens dolor me torsit; vomitio profuit.

Die 26. in communione familiae sermo de verbis Christi in eucaristiae institutione.

Maximae tristitiae causa ex eo quod video vera ecclesiae vulnerum remedia delitari et omnia simulatione et leviorum rerum tractatione inquinari potius quam mundari⁷. *Exurge Domine, non praevaleat homo!*⁸

^a *N* Dia catholiconis.
ⁱ *C* reddit.

^b *C* auditus.

^c *C* inhabitatae.

^d *C* podagra.

^e *C* actionem.

¹ Cf. *Muratorii*, Annali l. c. XIV, 662.

² Cf. supra p. 451, l. 26.

³ Cf. Pii IV querelas coram oratore imperatoris apud *Sichel*, Concil n. 136, p. 231 s.

⁴ Ps. 50, 1. — De Ludovici Simonettae vita, ingenio et moribus cf. *Susta*, Concil p. LXVII s.

⁵ »Sospettione di guerre — Savoia, Fiandra — le cose di Francia malissime — congregazioni due volte la settimana«: haec verba (pro adiuvanda memoria

scripta) leguntur in minuta epistolae 29. Dec. 1561 ad Placidum de Sangro missae in cod. Vindob. 5559, f. 130.

⁶ Franciscus Vopiscus, cf. supra p. 460, l. 13.

⁷ Cogitat Seripandus de capitibus reformationis, de quibus tunc non debebat agi, cf. eius relationes infra p. 482, l. 12 ss, et Instructioni date al Pandasio 11. Aprilis, infra p. 483, l. 5 ss.

⁸ Ps. 9, 20; 2 Paral. 14, 11.

Aprilis 1562.

Die 21. pharmacum, ut spero salutare.

Maius 1562.

Die 22. sessio altera¹. Inter has autem duas sessiones magnae fuere et odiosae concertationes de residentiae iure. Quae ita exarserunt, ut ad urbem Romam perlatae eam totam repleverint querelis adversus eam | concilii partem, quae tuebatur eam esse
5 <iuris divini>^a, cui parti me quoque annumerarunt nescio qui mendaciis protecti homines, maximam mihi Rom[anorum] curialium invidiam concitantes, pont[ificis] quoque acerbam indignationem, maledicta et minas². Sed refugium habeo in me tutissimum spem in Deo, ut quemadmodum *insurrexerunt in me testes iniqui*, ita *mentiatur iniquitas sibi*³. Deus itaque videat et iudicet!

Iunius 1562.

Lis de continuatione concilii. Pontificis ira.

Die 2. O maximum periculum indignae et infamis cuiusdam dissolutionis concilii! Caesarei discessum minabantur, si continuatio declararetur, cum quibus faciebant et Galli; nuntii vero Piscarii regis Cath⁴ nomine eam flagitabant. Dumque mediam aliquam viam meditaremur, ecce tibi ex Urbe mandata continuationis expressae⁴. Quibus auditis moestus ego conticui, non audens quae animoolvebam incommoda et ruinas explicare.
15 Varmiensis nil aliud nisi: illicit. En vera destructio papatus. Suscitavit Dominus spiritum Danielis Altemps, qui Romam se excursurum promisit ac tanti periculi magnitudinem demonstraturum. Vix recreatus hac voce sum, in qua conquievimus omnes, in ea re omnem tanti vulneris medicinam collocantes.

Die 3. bene mane ecce tibi ex insperato alter ex Urbe nuntius mandata priora retractans et nobis eam omnem deliberationem liberam relinquens⁵. *Ad vesperum demorabitur fletus, et ad matutinum laetitia*⁶.

Die 4. sessio tertia, a qua Mantuanus abfuit.

Die 12. Primae litterae Ro[manae] mitigatum pontificis erga me animum significant. Verum die 16. aliae inexpectatae litterae illud idem uberius declarant, quod et alio
25 quoque argumento cognovi verbis s[ummi] pont[ificis] de me honorificis ad | abbatem
Parpaliam, quem in Galliam missurus erat⁷.

Die 20. cassia ante coenam bene movet. — Die 26. dolor meridie per tres fere angit horas.

Iulius 1562.

Litterae Romanae semper meliora de pontificis mente et verbis nuntiant, quem
30 rerum omnium veritatem et quorundam malam mentem, malum animum coepisse agnoscere multa indicant argumenta.

Die 16. sessio quarta invitis sideribus atque hominibus felicissima⁸.

Augustus 1562.

Die 15. dolor incipit dentium ex caldo descensu, qui octo fere diebus perseveravit.

September 1562.

Die 27. sessio quinta fuit de sacrificio missae multo felicior ea, quae de iusti-
35 ficatione sub Paulo III habita fuit⁸.

^a C jus^{rem}.

^b C erit.

¹ Re vera sessio (postea tertia vocata, cf. p. 468, adn. 3) celebrabatur 14. Maii, cf. *Theiner* I, 717.

² Contra quas se defendebat Seripandus litteris 17. Maii ad card. Borromaeum missis, editis a *Sickel*, *Röm. Berichte* II, 108—117.

³ Ps. 26, 12.

⁴ Litterae datae erant 30. Maii teste *Pallavicino*, qui 16, 12, 1 ss plura de hac re ex variis fontibus collegit. Maxime animadvertenda est Paleotti relatio ad hunc diem in tertio tomo a nobis edenda.

⁵ Quae litterae (31. Maii datas, *Pallavicin*, 16,

12, 3) ex Paleotti relatione possent videri advenisse eodem die 2. Iunii, sed tamen ex verbis eiusdem cognosci potest Seripandum recte narrare.

⁶ Ps. 29, 6.

⁷ Vincentius Parpaglia abbas S. Saluti mense Maio 1560 in Angliam missus erat (*Steinherz*, *Nuntiaturberichte* I, 34 59 s), et mense Maio 1562 debebat in Galliam ire (*Steinherz* l. c. II, 55 ss). Profectus est Roma 14. Iunii, cf. *Sickel*, *Concil* p. 329 s, ubi propositiones ab illo faciendae leguntur.

⁸ Pauci dissentiebant, cf. *Theiner* II, 56 s 130 ss.

Per eos dies descensu ad maxillam laborabam.

De rebus Galliae, ubi maximi [sunt] de religione tumultus et seditiones^a ac contra regem rebelliones, varia toto hoc anno eaque molestissima nuntiantur, et de adventu praeterea cardinalis Lothoringiae ad concilium¹.

Die 27. pharmacum fere idem^b quod mense Aprili, nulla ex parte molestum, sed magna cum spe sanitatis conservandae, quamquam concilii turbulentissimi^c fluctus haud magnopere divinae gloriae et dignitatis ecclesiasticae spem ostendentes animum excruciant magnopere.

Die ultimo epistolae longioris, quam ad Borrom[aeum] dederam de rebus concilii et facultate dicendi ad mensem Novemb[rem], responsum accepi non ut optabam, sed iucundum².

October 1562.

Die 7. tussis me cum febricula invadit ac perseverans augetur. — Die 10. paroxismus apertus et gravis. — Die 13. recedit febris, verum tussis manet^d - -.

[C. Fragmenta ad historiam annorum 1561 et 1562 pertinentia.]

[I.] Meditationes et acta ab aperto concilio ad primam usque sessionem, quae celebrata fuit die 26. Februarii 1562³.

Della riforma nella prima sessione. Serip[ando auctore]⁴.

Cod.
Neap.
IX, A. 48,
f. 1^v

Posset forte decerni de observantia eorum, quae statuuntur circa indicem, et tradi cura eius rei ordinariis sive inquisitoribus.

Et ubique ordinarii singuli semel saltem in anno novos libros examinent, et damnandos publice damnent.

Ut catechismus a ludorum magistris quotidie legatur et ad litteram tantum declaretur.

Ut omnibus diebus festis de rebus in eo contentis praedicetur.

Haec in prima non sunt sessione tractata, quia ad eam pertinere videntur, in qua de catechismo confecto et indice decernetur⁵.

71^r

Proposita inter legatos 29. Decembris 1561 et 3. Ianuarii 1562⁶.

1. Singula singillatim proponantur et donec de primo fuerit conclusum, ad alterum non fiat transitio.

2. Qui theologi quique canonistae sint, quorum opera fidenter et secreto adhibenda nobis sit, quorum consiliis secreto auditis utendum.

3. Materia de qua decernendum in prima sessione.

^a C seditiones.

^b C diem.

^c C turbulentissimi.

^d ita, posita tantum virgula, finitur.

¹ Quem ante finem mensis Decembris Tridentum adventurum esse litterae reginae 23. Iulii datae nuntiant, cf. *Pallavicin.* 17, 14, 2.

² Seripandi litterae (sine dubio intelleguntur particulares) non leguntur apud *Susta*, Concil, qui epistulas conciliares usque ad finem Ianuarii 1562 exhibet.

³ Sicut apertio concilii 13. Decembris 1545 facta initio non ut sessio numerabatur, ita etiam in concilio Tridentino tertium congregato pro prima sessione illa habebatur, quae 26. Februarii 1562 celebrata est; postea vero apertio 18. Ianuarii sessio prima vocabatur, ut fit hodie in omnibus editionibus.

⁴ Cum Simonetta legatus 9. Decembris 1561 advenisset, praesidentes de materia pro prima sessione tractanda deliberabant. Qua de re 11. Decembris cardinali Borromaeo scribebant: »Si era pensato di non andare apresso per principio alla materia de sacramenti, per non offender Thedeschi et Francesi, a quali paresse continuatione, ma prender la materia

dell'indice nuova, perciò che la materia de sacramenti era già cominciata et interotta nelli precedenti concilii»: *Susta*, Die röm. Curie und das Concil von Trient I (Wien 1904), 124 s. Quod etiam Romae probabatur, *Susta* l. c. p. 140. Nihilominus legati sententiam mutarunt, cf. adn. sequentem.

⁵ Aliam causam, cur non statim de indice sit tractatum, eamque probabiliorem afferunt legati in litteris 18. Decembris 1561 ad Borromaeum scriptis apud *Susta* l. c. n. 47, p. 129: »Pensandoci meglio et considerando che dannandosi gli autori delli libri insieme si dannano le loro heresie, et in questo modo si preclude loro la via di comparire, vedendosi data la sententia contro, nè sta bene che in concilio si faccia un decreto per modo di provisione, perciò si è ragionato subito aperto che fusse il concilio nella prima congregatione ricercare il parere delli prelati.« Cf. *Pallavicin.* 15, 15, 2; 15, 18, 1.

⁶ Transumpta a *Susta* l. c. p. 145 s.

4. Dies primae sessionis.

5. Ab aperto concilio ad diem primae sessionis congregationes primum habendae minorum theologorum, deinde patrum quotquot necessariae fuerint.

6. Modus concipiendi decreta.

7. Leges praefigendae theologis minoribus.

Haec proposita fuere in congregatione legatorum a me excogitata praeter sextum, et omnibus bene decisa die 29. Decembris 1561. De sexto alias agetur.

Actum est de sexto die 3. Ianuarii 1562^a.

Verba pro apertione concilii concepta per Seripandum.

Hortatio nomine legatorum ad praelatos missa. Per eundem Seripandum¹.

[a.] Hodierno die, qui 18. est mensis Ianuarii anni 1562, cathedrae Romanae b. Petri apostolorum principis consecrato, Tridentinum concilium tertio legitime indictum et congregatum sub Pio IV pontifice maximo, legitime quoque et consuetis ritibus atque conditionibus apertum esse declaratur in ecclesia sancti patris et episcopi Vigili, praesidentibus etc. oratoribus etc. Madrutio cardinali etc. consentientibus patriarchis etc. archiepiscopis etc. episcopis etc. abbatibus etc. prioribus generalibus etc. et consulentibus sacrae theologiae et iuris canonici etc.

In quo concilio deinceps et debito servato ordine ea tractabuntur, quae proponentibus legatis ac praesidentibus ad horum temporum levandas calamitates, sedandas de religione controversias, coercendas linguas dolosas, depravatorum morum abusus corrigendos, christianorum omnium veram atque christianam pacem conciliandam apta et idonea sanctae synodo videbuntur.

[b.] Renovandum quoque decretum primae sessionis sacrosancti concilii Tridentini de religiosa vita et honestate praelatorum et eorum familiarium², omnium denique qui durante concilio in hac civitate commorabuntur, sive hospites fuerint sive indigenae, sive clerici sive regulares sive laici. Cui haec duo adiicienda sunt: alterum ut, dum sacra fiunt aliaeque caeremoniae celebrantur, summum in toto templo servetur silentium, quin etiam caeremoniarum magister alique ministri non nisi submissa voce quae in rem praesentem necessaria sunt vel inter se vel cum aliis loquantur, et quae nutibus ac signis significari possunt, absque verbis innuant atque significant. Alterum, ut nulla fiant sumptuosa convivium, sed omnes vel seorsum vel coniunctim cibus utantur quotidianis et solitis, mensa quoque frugali et omni ex parte temperata, ut agape potius, quam prisca concilia permisere, videatur quam commessatio, refectio potius quam ebrietas, memores D. N. Iesum Christum in fine coenae sanctissimum eucharistiae sacramentum instituisse ea potissimum ratione, ut declararet quales deceat esse christianorum hominum coenas, adeo sobrias scilicet, ut post eas celebrandis sacramentis inveniantur idonei.

Ad censuram Romanam de dictione *potissimum* in hortatione ad praelatos posita³.

La parola *potissimum*⁴ non è posta in quella ammonitione per fare comparatione tra quella ragione ch'ivi è scritta, et le altre, che usano i santi dottori per dechiare per che cagione il santissimo sacramento fu instituito in fine della cena, le quali noi ben sappiamo et habbiamo lette per gratia de Dio, et non è stata la mente nostra trattar di questo, ma di cosa molto lontana, nella quale incidentemente s'è fatta mentione di questo. Ma la parola *potissimum* si deve prendere assolutamente, che in quella materia, della qual si parla (cioè della temperantia nelle cene), questa cagione è potissima et principale, per quanto tocca non al sacramento in sè, ma all' instruttione della vita nostra.

^a V: MDLXI (error librarii).

¹ Verba pro apertione concilii mittebantur Romam cum litteris 15. Ianuarii scriptis apud *Susta* n. 58, p. 158 ss, ubi p. 160 est textus. *Hortatio* mittebatur praelatis 11. Ianuarii 1562 teste Mutio Calino apud *Balsuz-Mansi*, Miscellanea IV, 209, cf. *Susta* p. 155, qui textum dat ex cod. Vindob. minus correctum. Quamquam duo sint tituli, tamen scriptura una videtur esse neque in duas partes dividi posse, ut facit *Susta*, qui p. 155 partem posteriorem (b) exhibet sub titulo *Hortatio*, p. 160 partem priorem (a) ut *Verba pro*

apertione etc. Haec separatio ob illud ipsum fieri non potest, quia scriptura non cum voce *quoque* incipi potest. At coniecerim duas partes initio separatas postea coniunctas esse.

² Cf. Conc. Trid. I, 554 s.

³ Censuram ipsam (quam in epistulis inter Romanam curiam et legatos missis latere existimo, cf. *Susta* p. 155) inter Seripandi scripturas non inveni; sed quae in ea contenta fuerint, ex responso apparet.

⁴ Supra l. 33.

Di questo, essendo stata fatta questa ammonitione ad instantia delli Spagnuoli et data a tutti loro, non è stato fatto pure un' minimo motivo, ma essendone scritte lettere di costà molte et varie, alcuni hanno deliberato non pigliar più penne in mano per scrivere cosa publica, ma mettersi loro ancora à giudicare li altri.

72^r Acta inter legatos die 14. Ianuarii 1562 et die 15. 1562 de negotio Granatensis^a et aliorum Hispanorum¹.

1. Verba vel dicenda vel legenda feria quinta^b in principio congregationis. 5
  2. Si forte aliquis contradiceret et ea publice proferret, quae Granatensis privatim dicit, an sit ei statim respondendum vel post sententias ab omnibus dictas vel omnino tacendum.
  3. Verba vel dicenda vel legenda in apertione die dominica².
  4. Si intercedat protestatio, quid respondendum et agendum. 10
- Haec tractata sunt in congregatione legatorum die 14. Ianuarii 1562.

72^v Post supradictam congregationem venerunt ad me Granatensis, Vicchensis, Legionensis Hispani episcopi nomine episcoporum omnium eius gentis, nuntiantes de controversia sive turba quae superioribus diebus excitata sedari non posse videbatur. | Nam flagitabant illi in apertione concilii apertam mentionem continuationis, negabatur a nobis 15 id fieri debere. De hac itaque controversia nuntiarunt omnes communi consensu in nostram transisse sententiam, modo haec illis concedantur:

- [1] Ne quod dicatur verbum quod continuationi repugnet.
  - [2] Concilium aperiatur iuxta tenorem bullae convocationis illis praesertim verbis, quibus omnis tollitur suspensio. 20
  - [3] Ut continuatio re ipsa succedat cum tempus videbitur opportunum.
  - [4] Ut quacunque ratione concilium terminetur aut etiam suspendatur, acta sub Paulo et Iulio cum his quae sub Pio agentur a S^{mo} D. N. confirmentur cum potestate exequendi. Gratias ego illis egi verbis quoad potui honorificis, pollicitusque sum ea de re ad Ill^{mos} Dominos meos relaturum ac postridie responsurum. 25
- Statim ego ea omnia Simonette nuntiavi, ille Mantuano. Qui omnia eis concedenda iudicaverunt, in quibus nihil erat a nostris cogitationibus et voluntate alienum.

- 73^r
1. An respondendum ab omnibus seorsum ante congregationem?
  2. An supradictis tribus, an potius omnibus Hispanis?
  3. An ostendenda illis sint etiam verba pro apertione concepta? 30
  4. Dies primae sessionis feria quinta post secundam dominicam quadragesimae.
- Die 15. ante congregationem generalem de his inter legatos [actum est], et data per me responsio Granatensi duobusque aliis, qui ad me pridie venerant, praesentibus aliis legatis.
- 74^r Fuit deinde congregatio generalis pro aperiendo concilio³. 35

Dicenda ad postulationem Granatensis super prosecutione concilii⁴.

1. In re quae postulatur inter nos et Granatensem nullum penitus est discrimen: concilii continuationem ipse optat, eandem nos optamus et volumus.

Hoc ita esse multis posset declarari rationibus et testibus, sed duobus contenti erimus, quibus, si de nostro verbo dubitetur, fides omnino adhibenda est. Primus est litterarum S^{mi} D. N. ad regem catholicum, quas Granatensis et vidisse et legisse asseruit. 40 Alter est earum litterarum, quas manu sua idem D. N. ad nos scripsit per Ill^{mos} et

^a NV Granatensi.

^b V habet feria quinta ante vel legenda.

¹ De hoc negotio legati 12. Ianuarii scripserant Borromaeo, *Œusta* n. 56, p. 152 ss. Voluerat 5., 11. et 12. Ianuarii Granatensis archiepiscopus declarari concilium esse continuationem prioris, non novum; quae declaratio si negaretur, se nomine regis Hispanorum contra concilium esse protestaturum.

² Nescio an haec sint ipsa illa, quae leguntur supra p. 469, l. 9.

³ Omnia haec accuratius eodem die (15. Ianuarii) legati nuntiabant Romam, *Œusta* n. 58, p. 158 ss. Cf. de eadem re Musotti Summarium apud *Döllinger*, *Ungedruckte Berichte* 1, 2, p. 4 s, et *Paleotti* narrationem apud *Theiner* II, 530.

⁴ Argumenta quae sequuntur Seripandus et Simonetta iam 12. Ianuarii se Granatensi opposuisse scribebant, *Œusta* p. 153; cf. ibidem p. 161.

R^{um} D. Simonettam. Quibus duobus abunde constat non posse nos de re ipsa quae petitur aliter vel sentire vel facere vel cogitare, atque Granatensis ipse qui petit.

Nisi his nostris dictis fides adhibeatur, magna fit nobis nihil tale merentibus iniuria, quemadmodum Granatensis ipse in consilio regis catholici dixisse se asseruit. Nulla ergo in re ipsa est controversia.

2. Si qua ergo est, ea tota in verbis posita est et paucissimi temporis mora. Nos enim nullum omnino verbum in apertione concilii neque in prima sessione hac de re fieri cupimus, quo quae nostra sit mens patefiat, sed suspensos potius teneamus et eorum animos qui continuationem, et illorum qui inchoationem expectant.

10 Movemur autem gravissimis maximisque rationibus. Primum ut Caesari de catholica fide et doctrina bene sentienti et optime merito, qui pro salute Germaniae, ut ipse dicebat, concilii inchoationem flagitavit, si non omnino, aliqua tamen ex parte satisfaciamus, non statim et in actionumstrarum initio eius postulationem negligentes ac parvipendentes. Nonnihil etiam quantum ad hoc attinet nos movet, quod Caesar Cath^{ci}
15 regis patruus est, neque verisimile apparet nepotem in re honesta et aequa, ex qua pendeat spes aliqua salutis Germanorum, patruo velle contradicere. Videndum deinde est, ne novi isti Galliae tumultus et novitates nostra aliqua in rebus agendis celeritate ac immatura praecipitatione augeamus^a, de cuius nationis salute magnopere sollicitos nos esse decet, cum in ea et episcopi fere omnes et maior procerum ac populorum pars
20 in fide catholica constans et immota perseveret.

3. Neque vero temere affirmare oportet laborem hunc, spem hanc nostram inanem esse, perinde ac si desperandum certo sit de harum et aliarum nationum resipiscentia. Nam si nos ipsos ac nostram virtutem et merita spectemus, non de illis solum, sed | de nobis 75^r ipsis desperandum; qui enim se existimat stare, videat ne cadat, sin Dei bonitatem et misericordiam, qui post tempestatem tranquillum facit, meliora omnia quam hactenus fuerint non sperare solum sed polliceri nobis debemus.

4. Sed esto ne resipiscant, ne veniant, excaecati sint sua ipsorum malitia, dati sint in reprobum sensum, quod affirmare temerarium esset. Hoc enim ad unius Dei, cui nota sunt omnia antequam fiant, iudicium pertinet. Sed esto; an propterea nos reliquis, qui sani Dei beneficio sunt, nostram probare operam non oportet ac dicere: Angaria-
30 verunt nos per mille passus, ivimus cum illis et alia duo¹. Ficum infructuosam non statim succidimus, sed quantum opus fuit expectavimus, fodimus, fimum adhibuimus et omnia fecimus ac toleravimus, ut ostenderemus aliorum salutem magnae nobis curae fuisse, nihilque omisisse quod ad salutaris sanctique concilii^b officium pertineret.

5. Has ob res cum nulla neque sit neque appareat in re ipsa inter nos discordia, sed verba tantum et paucissimarum dierum intervallum diversa nos sentire arguere posse videantur, optamus ne initium concilii hac inani dissensione infaustum quisquam facere cogitet, quinimo considerent omnes, quot mensibus magno cum nostrorum incommodo a nobis expectati sint, considerent nos non convenisse, ut unius tantum aut duarum
40 nationum saluti provideremus, | sed omnium qui in Christo baptizati sunt, non tot itinerum et aliarum incommoditatum labores suscepisse, ut nobis ipsis placeremus, sed Deo. Etenim Christus non sibi placuit. Considerent duas partes huius concilii malevolorum hominum subiectas fuisse calumniis, quod adversarii vocati non fuerint, non expectati, non auditi, caeterisque id genus aliis, de quibus circumferuntur tot libelli et alii propediem evulgabuntur. Danda propterea opera est, ne tertia haec pars, quam
45 extremam fore speramus et optimam esse optamus, iisdem subiaceat calumniis. Denique considerent nullum unquam fuisse oecumenicum concilium, in quo non acciti et auditi sint haeretici, et de eis ad sanitatem reducendis ardenti non sit charitate laboratum, eamque fuisse causam, quamobrem magna illorum decretis fides fuerit adhibita summam-
50 que apud omnes bonos auctoritatem obtinuerunt. Nos si adversarios habere praesentes non merebimur, per nos non stetisse declarabimus. Declarabimus autem, non ut in animo nobis sit, aliquid eorum immutare quae superioribus annis decreta sunt, quae ad unum iota atque apicem² illibata conservare cum Dei auxilio confidimus, sed ut nihil a nobis omisum pro illorum salute omnes intelligant.

^a scriptor habebat augea, deinde cognito errore reliquerat lacunam, quam Seripandus ipse supplebat.

^b suppletum a Seripando ipso in margine.

¹ Cf. Matth. 5, 41.

² Matth. 5, 18.

6. Haec mens nostra est, de qua ad synodum in prima congregatione referemus, cuius deliberationem, ne supra alios sapere velle videamur, sequuturi sumus. Displiceret autem nobis maximopere, si qua hac de re inter patres controversia in ipso actionum
76^r nostrarum | ingressu oriretur, quem pacificum, tranquillum, Deo, angelis et hominibus probatum esse vellemus.

5

76^v

Acta cum Granatensi die 16. Ianuarii [1562].

Die 16. Ianuarii 1562 venit ad me Granatensis multisque verbis declaravit <displicere>^a sibi verbum unum in cedula apertionis concilii. Id autem erat: *proponentibus legatis*. Afferebat autem has rationes. Prima: ex eo verbo imminui dignitatem concilii, cum tollatur patribus proponendi facultas et ea tota ad legatos transferatur. Ad haec ego: Mirum mihi videri, quod ei bis placuisset nunc displicere. Probaverat enim
10 integram cedulam, cum ei seorsum legatis tantum praesentibus et Madrutio atque Ilerdensi [ostensa esset]², deinde in congregatione generali pridie habita. Neque vero ullam concilio afferre indignitatem, si legati proponant, tum quia hoc Tridenti perpetuo est observatum, tum quia, ut cedula ipsa declarat, ex iis quae legati proponent illa tractabuntur, quae patribus videbuntur. Itaque hoc concilii potius augere dignitatem quam
15 imminuere, si quae proponant legati an tractanda sint patres diiudicent. Excusavit ipse suam mutabilitatem dicebatque probatam quidem a se fuisse bis cedulam illam, non quod illud sibi verbum statim auditum non displicuisset³, sed ne videretur in verbis esse contentiosus, cum rem ipsam, ut legati proponerent, non improbaret. Verum cum vidisset post congregationem Italis quoque quibusdam episcopis stomachum fecisse, decre-
20 visse se aperte sententiam mutare. | Hic ego hominem monui ut videret, an Itali illi homines essent contentiosi et concordiae hostes, vellentque ad perturbanda concilii tam pacata initia eius abuti autoritate. Alia deinde usus est ratione: posse haereticos huius verbi occasione concilium devitare et contemnere ac suspicari nihil a legatis propositum iri, nisi quod eorum doctrinae adversaretur; qua ratione, ne scilicet illi ansam arriperent
25 non veniendi ad concilium, nos prosecutionem hanc esse concilii aperte declarandum non esse obstinate semper defenderamus. Magnam esse harum rerum differentiam ego ostendi. Nam prosecutionis nomen aperte illos arguit in praecipuis doctrinae capitibus iam esse iudicatos. Quomodo igitur animum inducere possent, ut illis se iudicibus sisterent, a quibus iam essent multo antea condemnati? Nihil autem eis officere posse quicumque
30 tandem illi sint qui proponant. Proponere enim non est decidere, neque ullum afferre potest propositio praeiudicium; proponuntur enim omnia tanquam problemata, quae nulli partium obesse possunt. Cui enim partium praeiudicat, qui discutiendum ponit, an missa sit sacrificium, et eius generis alia. Addidi non meliore mente esse adversarios adversus concilium quam legatos, neque multum quod ad illos attinet interesse, utri tandem vel
35 proponant vel iudicent, legatine an patres.

His dictis ille cum neque acquiesceret neque repugnaret aperte, quinimo discessum parare videretur, obtuli ego ei operam meam ad legatos alios ea de re referre, curaque
77^v ut postridie denuo patres vocarentur et de hoc novo post confectam fere rem animi suo scrupulo rursus rogare sententias. Negavit id se velle atque discessit^b.

40

78^rActa inter legatos die 22. Ianuarii 1562^c.

I. De litteris Romam scribendis circa censuras ad nos missas⁴, et de eo quod poscunt ut mittamur rationes, quibus movemur ad hoc vel illud tractandum his aut illis verbis utendum.

^a a Seripando in margine additum.

^b De alia petitione, quam Granatensis, si codici crederemus, 20. Ianuarii protulisset, v. infra ad 20. Februarii p. 480, l. 31 ss. ^c corr. MDLXII ex MDLXXII.

¹ Cf. Šusta l. c. p. 161, et Paleotti relationem apud Theiner II, 533. Šusta p. 165 hoc caput transumpsit e codice Vindob.

² Cf. supra p. 470, l. 32.

³ Paleotto (Theiner II, 533^a) teste Granatensis «id maxime dolebat, sibi nudiustertius exemplum huius decreti missum fuisse, quod clausulam hanc [*proponentibus legatis*] non continebat». Sed videtur

errare Paleottus, qui praeterea per secretarium concilii legatos egisse vult cum Hispanis (quae via frequens erat, unde facile auditor etiam in hac re eandem electam esse putabat), cum Seripandus referens quae ipse fecerit maiore fide sit dignus. Šusta (p. 166) igitur iure Paleotti narrationem in dubium vocavit.

⁴ Significantur sine dubio censurae infra p. 475 positae.

2. An intimanda congregatio generalis, et pro quo die.

3. An significanda materia tantum decreti sine ulla forma verborum, utque omnes ad secretarium mittant sententias dicturi pro cedula materiae, quo possint in die congregationis dici per ordinem sententiae et notari.

5 4. An ante sessionem debeant per communem electionem totius synodi deputari formatores decreti, itemque alia fieri debeat per electionem quoque deputatio pro consideratione omnium indicum.

5. Utrum haec secunda deputatio sit addenda decreto nominibus expressis.

6. Ratio in congregatione generali reddenda, cura levioribus et non nimis arduis
10 negotiis incipiamus. Oratorum expectatio. | Mandatorum consideratio et responsio. Exer- 78v
citatio maior.

Haec tractata sunt in congregatione legatorum die 22. Ianuarii 1562.

Tractata inter legatos die 24. Ianuarii 1562 pro prima sessione per Seripandum¹.

81v

1. Cogitatum est declarare in prima sessione ex communi totius sanctae synodi decreto: eius esse mentem et firmam deliberationem, pertractare deinceps de iis, quae
15 necessaria videbuntur ad catholicae fidei doctrinam perficiendam atque ad morum integritatem restituendam.

2. Ad doctrinam de fide, ut in suam puritatem restituatur, magnopere referre visum est, ut libri a variis autoribus scripti post exortas haereses atque etiam librorum censurae in diversis locis a catholicis aeditae examinentur, de quibus suo tempore quic-
20 quid sancta synodus statuerit tanquam sacrosanctum decretum publicetur et ab omnibus absque ulla tergiversatione custodiatur.

3. Ad haec rite diiudicanda ut omnes vocentur ex decreto quoque sanctae synodi consentaneum fore existimavimus, ad quos istarum rerum aliqua pertinere quoquomodo potest, ne deinceps inauditos se esse condemnatos causari possint.

25 4. Non ab re quoque putavimus, omnes qui in haereses quascunque lapsi sunt et permanent, ad poenitentiam invitare cum promissione magnae et singularis clementiae et benignitatis, modo redeant ad cor et sanctae ecclesiae catholicae divinam agnoscant potestatem. 82r

Super his dicent patres (postquam exemplum acceperint et recte consideraverint)
30 suas sententias in sequenti congregatione, quae suo tempore intimabitur.

Decreti primae futurae sessionis concepta forma per Seripandum².

84r

Sancta Tridentina synodus, in spiritu sancto iam tertio legitime congregata, praesidentibus in ea etc., intendit, non suis viribus, sed *super dilectum suum* Dominum Iesum Christum *innixa*³, doctrinae puritatem, fidei integritatem, divini cultus religionem atque observantiam declarare, cum detestatione et condemnatione quarumcunque haeresum,
35 schismatum, errorum et cuiuscunque etiam nominis, quod se in immensum extendit et in humana sapientia⁴ gloriatur et in contumaci arrogantia perseverat, aliaque omnino facere, quorum gratia vocata est et non sine magnis laboribus difficultatibusque convenit.

[I.] Et quia in his contentionibus et calamitatibus, quibus quinquaginta fere annis vexatur ecclesia, christiani quoque populi partim dolose et misere seducuntur, partim in obscuris
40 gravissimisque difficultatibus incerti dubiique vagantur, nescientes quid ut verum amplectantur, quid ut falsum reiiciant, multi ac propemodum immensi a quibuscunque hominibus doctis pariter atque indoctis, iis quoque, ad quos nihil tale pertinebat quique pasci potius quam pascere debuerant, scripti sunt libri sive tractatus, quorum censurae atque etiam damnatorii indices a sacrae theologiae variis collegiis et haereticae pravitatis inquisitoribus
45 in plerisque christiani orbis partibus pie et cum magno religionis zelo confecti prodire: tam de praefatis libris atque tractatibus, quam de censuris et indicibus accuratius

¹ Haec aliquot dies ante congregationem 28. Ian. habendam praeeparabantur et paululum immutata in congregatione ipsa patribus proponebantur (*Theiner* I, 677; II, 534 s). Postea demum decreta ipsa, cum e curia reversa et denuo a legatis considerata essent, conciliaribus tradita sunt.

² Hoc documentum cum litteris 3. Ian. 1562 datis et apud *Susta*, Die röm. Curie und das Concil von Concilium Tridentinum. II.

Trient I (Wien 1904), 144, n. 54 impressis et cum *Directione minorum theologorum* infra exhibenda Romam missum erat. Nihilominus hic inserendum duximus, cum in congregatione 28. Ian. habita de eo actum sit. Legitur in eodem cod. Neap. (f. 84), cf. *Calenzio*, Documenta ined. (Rom. 1874) p. 326. *Susta* p. 146 deprompsit e cod. Vindob. 6017 fol. 21^v.

³ Cant. 8, 5.

⁴ I Cor. 2, 13.

examen et iudicium sancta synodus tanquam ad quam post S^{mm} D. N. papam vere et proprie id genus iudicia attinent, sibi assumit suo loco ac tempore pronuntiandum. In quo eo potissimum spectabit, ut timoratis conscientis, quae excommunicationis formidabiles laqueos et poenarum temporalium cruciatum metuunt, satisfaciatur, querelarum quoque, quae ex praefatis indicibus sive censuris ubique fere etiam a viris catholicis et piis prodire, causas omnes, quatenus cum Deo potest, praecidat, eorum denique rationem habeat, qui variis de causis praefatos indices et censuras vel promulgari noluerint, vel consuetudine, moribus et usu non confirmaverunt.

S^{4v} [II.] Verum cum in his aliisque omnibus procedere non intendat sancta synodus nisi non modo iuris, sed aequitatis quoque ordine servato hortari et monere, atque etiam quatenus opus est praecipere omnibus Christi fidelibus cogitavit, prout praesenti decreto hortatur, monet ac praecipit, ut quicumque quocunque loco sint, qui ad se vel haec omnia vel eorum aliquod pertinere noverint, vel per se ipsos vel per suos procuratores, si legitime fuerint impediti, comparere debeant et sanctissimo huic atque unico et verissimo ecclesiae iudicio se ipsos sistere. Pollicetur enim omnibus sancta synodus fidem publicam et firmissimam in veniendo et redeundo securitatem, quam promissionem, prout decet, sancte religioseque servabit cum omnibus circumstantiis et cautionibus, quas eadem fides publica continebit.

[III.] Quia vero nihil magis ob oculos huius sanctae synodi versatur, quam misericordia, clementia et benignitas Dei et D. N. Iesu Christi, qui non venit ut furaretur, mactaret et perderet¹, placuit ei omnes ad concordiam, unionem et eam quam rebus omnibus salvator mundi anteposuit veram charitatem et pacem invitare, hac adhibita promissione, ut quicumque quocunque tempore durante synodo venerint et sanctissimo patrum iudicio atque decretis se submiserint, sive fuerint de haeresi quacunque ratione suspecti, sive ignorantia, sive deceptione, sive etiam malitia in haeresim quantumvis gravem et enormem prolapsi fuerint, non excludentes etiam ex abundantia pietatis et vehementi quodam salutis omnium desiderio neque ubivis gentium inquisitos, neque haeresum quarumcunque primos auctores, modo vere et ex intimo corde profectae poenitentiae signa dederint. Omnes hi certissimi et securissimi sint, se absque aliqua graviore poena, absque ulla ignominiae aut infamiae nota tamquam filios carissimos a clementissima matre excipiendos esse cum spirituali gaudio et alacritate, cum dulcissimo complexo, stola prima^a et anulo, vitulo saginato, symphonia et choro², et cum hiis esse numerandos, qui a sanctissimae matris sinu nunquam recesserunt. Quae quidem omnia atque etiam maiora in fide et veritate coram Deo patre, filio et spiritu sancto sancta synodus redeuntibus pollicetur et praestaturam se iureiurando confirmat.

62^rDirectio minorum theologorum in disputationibus³.

Cum Deo volente eiusque sancto spiritu huic sanctae Tridentinae synodo aspirante multis partibus plures^b non modo patres, verum etiam sacrae theologiae doctores et divini humanique iuris doctrina, vitae quoque ac morum sanctimonia insignes ad eam ex diversis orbis terrarum regionibus confluerint, visum est etiam, ne tam ingens multitudo in rebus discutiendis atque tractandis confusionem aliquam aut perturbationem aut in decidendis rebus sive prolixitatem sive obscuritatem pariat, has quasi leges doctoribus sententias consultivas in minoribus congregationibus dicentibus praefigere.

Primum longis praefationibus sive exordiis, in quibus nulla est utilitas, sed tempus tantum dicendo teritur et inanis cuiusdam eloquentiae laus captatur, ne utantur.

2. Sententiam quisque suam loco et tempore quoad fieri potest et materia patitur breviter, plane et distincte dicat, eamque cum dixerit sanctae synodi iudicio reverenter et ex animo submittat.

62^v

3. De articulis tantum de scripto proponendis loquantur, extra quos neque in eadem neque in alia materia digrediantur aut vagentur, sed intra illos tanquam cancellos sese sententiasque suas contineant.

^a NVŠ primum.^b ipsius Seripandi manu in margine additum.¹ Io. 10, 10.² Cf. Luc. 15, 20 ss.³ Transumpta a Šusta p. 147 s. Cf. supra p. 473, adn. 2.

4. Si quid praeter articulos propositos ad rem et eam quae tractatur materiam pertinere alicui videbitur, id ne publice proponat, sed legatis seorsum significet; ad quorum officium et apostolicam auctoritatem attinet de iis quae utiliter proponenda sunt, quaeque prouideretur reticenda et in commodiorem locum differenda sunt iudicium facere.

5. Nemo circa eos qui proponendi sunt articulos alia conquirat et in medium afferat praeter ea quae ad fidem attinent vel instaurandam vel declarandam vel confirmandam, et quae ad haereses refellendas idonea et opportuna fuerint. Profundiores vero difficultioresque quaestiones tot annis in scholis disputatas, quarum utramque partem et varias decisiones pie et salva fide toleravit ecclesia pro ingeniorum exercitatione et maiori fidei nostrae expressione et adversus gentium philosophos tutela, eas quoque, quas qui haereticis restiterunt latius pertractarunt, neque contemnere neque astruere debemus, iuxta decretum sanctissimi papae Coelestini¹. Proinde in | eiusce generis controversiis tempus
03f

6. Quamobrem caveant omnes, cum locum tempusque dicendi acceperint, ad huiusmodi quaestiones divertere, quae *generant lites*² ac saepenumero *pugnas verborum et contentiones*³, plerumque etiam *subversionem audientium*⁴.

7. In primis autem nemo audeat eorum sententiam, qui ante se dixerunt, vel in toto vel in parte convitio aliquo prosequi, aut haereticam aut suspectam aut scandalosam dicere, sed unusquisque fratrem suum honore prosequatur et praeveniat. Si quis autem talem aliquam de fratre suo conceperit opinionem, corripiat eum inter se et ipsum solum, et ea faciat quae sacrosancta evangelii doctrina praescribit⁵, salva semper charitate et fratrum unitate. Nam quod reliquum est, legatis praesidentibus curae erit, ne quis scilicet, qui in sancta congregatione doctrinam non attulerit purissimam et ab omni suspitione remotam, impunitus abscedat. Sed neque eos qui aliam doctrinam adinvenerunt
20 attuleruntque haereticos (ut hactenus a nonnullis factum est) appellet, ne causa ad finem nondum perducta sententiam ferre videatur. Sed expectemus omnes, quid de eis haec
25 |sancta synodus, quae de ipsis non desperat, pronuntiaverit.
03v

8. Ordo vero in dicendo hic videtur conveniens, ut primum locum teneat unus tantum theologorum S^mi D. N., secundum unus Caesareae Mis, ac simili ratione sequantur
30 regum aliorum et principum theologi. De aliis vero, sive saeculares fuerint sive regulares, eum quisque locum accipiat, qui sorte ei obvenerit.

9. Patres his de rebus monere supervacaneum esset, qui et in his et in observantia eorum, quae prima huius concilii congregatione et sessione decreta sunt de divini cultus observantia vitaeque et morum honestate⁶, aliorum futuri sunt duces atque praeceptores.
35

10. Monendi et sub gravissimis poenis et censuris arctandi videntur omnes, cuiuscunque sint gradus et conditionis, ne exempla articulorum qui disputantur aut conceptam formam decretorum quae examinantur transmittant extra civitatem Tridenti, donec confectis rebus et in sessione promulgatis sanctae synodi conclusiones et ultimae de quacunque materia decisiones apparere et ubivis gentium in nomine Domini innotescere possint.
40

Censurae Romanae decreti concepti pro prima sessione et instructionis minorum theologorum in
sententiis dicendis; item Hispanorum quattuor dicta in aperitione concilii⁷.
65f

Circa primum decretum.

In prooemio ibi *dilectum suum* videtur dicendum *unigenitum Dei filium Dominum nostrum Iesum Christum*, omisso illo verbo *dilectum suum*, quod non videtur convenire erga salvatorem⁸.

Item apponantur tituli legatorum, et addatur *pro S^{mo} D. N. Pio* etc., prout in
45 aliis decretis eiusdem concilii.

¹ Coelestinus I in epistula ad episcopos Galliae, incip. *Apostolici verba* (Constant, Epist. Rom. pont. p. 1185; Mansi IV, 454; Migne, P. L. 50, 528 [45, 1755]; Hinschius, Decretal. Ps.-Isidor. p. 556, cf. Jaffé I², n. 381), n. 13 ita scribit: »Profundiores vero difficultioresque partes occurrentium quaestionum, quas latius pertractarunt qui haereticis restiterunt, sicut non audemus contemnere, ita non necesse habemus ad-

struere, quia . . . satis sufficere credimus, quidquid secundum praedictas regulas apost. sedis nos dicta docuerunt.«

² 2 Tim. 2, 23.

³ 1 Tim. 6, 4.

⁴ 2 Tim. 2, 14.

⁵ Matth. 18, 15.

⁶ Cf. Conc. Trid. I, 554 s.

⁷ Quae v. supra p. 470, l. 18 ss.

⁸ Correctores videntur ignorasse verba haec comodata esse a Seripando ex Cant. 8, 5.

Item ibi *sancta synodus* videtur dicendum *sacrosancta*, prout in eisdem decretis servatum fuit.

65v Quoad primum caput, de indice: Ad hoc, ut aliquem fructum | afferat — quia ut iacet nihil disponit — addendum videtur, quod interim *sancta synodus* dat liberam facultatem praelatis et doctoribus in concilio existentibus et ad illud venientibus, ut possint 5 indistincte legere pendente concilio omnes libros prohibitos huiusmodi absque incursu censurarum. Hoc enim proderit, quia catholici poterunt illis studere et haereses confutare et auferre ansam haereticis dicendi praelatos dicere sententias in concilio et eorum opiniones damnare non visis et intellectis eorum rationibus, quinimo ab eorum lectione prohibitos fuisse.

Item videntur delenda illa verba: *eorum denique rationem* etc. usque ad finem 10 illius capitis, ne videatur approbari inobedientia cum omnes parere teneantur.

Circa secundum caput de salvo conductu possent etiam hortari reges et principes, ut similem securitatem venientibus et redeuntibus praestarent.

Circa tertium, de promissione veniae etc. videtur reformandum in aliquibus locis. Et primo videntur delenda verba *furaretur et mactaret*, remanente solo verbo *perderet*, 15 et apertius dicendum de iis, qui | decisioni seu declarationi huiusmodi erratorum veniam humiliter petierint et aliqua evidentia poenitentiae signa ediderint etc.

Item non videtur facienda mentio de inquisitis, ne videatur occasio dari appellandi ab officio inquisitionis ad concilium, id quod etiam carcerati facere possent cum scandalo et querela officiorum inquisitionis eiusdem, et hoc modo cessabit omnis suspitio 20 offensae regis catholici et inquisitionis Hispaniarum.

Videntur etiam delenda verba illa *cum dulcissimo complexu* et quae sequuntur, ne nimium haereticis blandiri videamur cum scandalo catholicorum.

Item videtur omittendum iusiurandum, de quo in fine capitis, et standum in simplici pollicitatione.

Circa secundum decretum.

Videtur opportunum, sed tantum legendum in congregatione et cavendum, ne illius copiae dentur alicui, ne haeretici arripiant ansam dicendi concilium non esse liberum.

66v Ibi: *si quid praeter articulos propositos*, et ibi: | *nemo circa eos qui proponendi sunt* videntur delendi penitus hi duo articuli usque ad illum qui incipit: *In primis autem nemo audeat* etc.¹

Ibi: *In primis autem* etc.² non videntur prohibendi sententias dicentes, quominus ea qua decet modestia possint dicere sententiam antedictam haeticam vel erroneam aut scandalosam esse, si id rationibus et autoritatibus astruant, ad hoc ut veritas magis clarescat, et ne catholici praesentes et videntes talia silentio praeteriri scandalizarentur. Ideo videtur haec pars omittenda et tantum interdicendum, ne convitiis et contumeliis 35 prosequantur sententias dicentes aut ipsos esse haeticos affirmant, licet sententiam damnent. Et consequenter omittendum videtur quod de denuntiatione evangelica subiicitur, quae hoc casu locum habere non videtur, cum publice peccetur.

Similiter non videntur coangustandi sententias dicentes quominus, si incidat sermo de Lutheranis, Zvinglianis et aliis huiusmodi, possint impune eos haeticos appellare, 40 praesertim ipsis absentibus et quando cum eis sermo vel disputatio non habetur.

67r Sicut etiam non placet comminatio, quod legati sint punituri asserentes aliquid haeticum in eorum sententiis, cum hoc sit contrarium intentioni et promissioni ipsius concilii, ut quisque libere loqui possit.

Circa ordinem theologorum in sententiis dicendis³ advertatur, ne suscitentur novae 45 quaestiones de praecedentiis ratione principum, a quibus sunt missi, quorum multi, ut est notum, inter se de praecedentia contendunt. Ideo melius videretur si R^{mi} DD. legati habita nota theologorum tres vel quatuor eorum arbitrio quotidie deputarent, qui sententias dicerent vel totum negotium sorti committerent.

Quoad interdictum, ne exempla articulorum extra mittantur⁴, curandum potius re 50 ipsa videtur a legatis et oretenus praecipiendum ne id fiat, quam sub censuris et poenis.

69r Responsio ad Romanas censuras legum praescribendarum theologis minoribus.

Quod appellatur secundum decretum, non est decretum neque in sessione legendum, ut res ipsa declarat et stylus, sed directio quaedam minorum theologorum sententias

¹ Articuli 4 5 6.

² Articulus 7.

³ Art. 8.

⁴ Art. 10.

dicentium consultivas; inter quos quot oriri soleant rixae, contentiones inanes et confusiones, illi norunt, qui haec in primo congregato concilio et etiam posteriore animadverterunt. Legenda itaque erant legatorum nomine in prima theologorum consulentium congregatione. Neque in eo scripto aliquid continetur, quod oculo quantumvis maligno
5 videri possit repugnare verae libertati.

Duo prima capita, de proponendis in disputatione his quae disputanda sunt ut ad legatos pertineat, et de his tantum rebus tractandis, quae ad fidem attinent et reliqua eo loco enumerata, non nobis solum necessaria visa sunt, sed aliis qui huic concilio sub Paulo III et Iulio affuerunt, ne tempus inutilibus et ad rem nihil conducentibus quaestionibus teratur, ne loco eorum, quorum gratia indictum est concilium, audire cogamur
10 concertationes inter Scotum et Baconum¹ et alios qui illis de rebus disputaverunt, in quibus utraque pars salva fide sustinetur, sicut factum est aliquando de distinctione reali vel formali gratiae et charitatis caeterisque similibus quaestionibus², quae cum meliores tractatus impediunt, tum concilii progressum retardant, cuius finem nemo non expetit
15 ea praecipue ratione, quod episcopos a suis ecclesiis tamdiu abesse non expedit. Nescimus autem qua ratione duo haec sint capita delenda.

Non videmus quomodo modeste dicere quisquam possit de fratre suo quod haereticam sententiam in tanto consensu protulerit, quo convitio et maledicto nullum est atrocius. Et cum haec res pariat, ut usu et experientia cognovimus³, graves inimicitias
20 periculosas, quia de ingenio et doctrina contenditur, adde etiam de recta fide, in quibus nemo invenitur qui alteri concedere velit, interdicenda putavimus. De peccatis autem quae publice committuntur ad praelatum pertinet, non servato ordine correptionis fraternae, corripere et punire; ad privatos vero ea licentia non extenditur, tot praesertim praesentibus praelatis et apostolicae sedis legatis, ut servetur et in superioribus autoritas et
25 in fratribus charitas.

Adversarios non esse nuncupandos haereticos ante ultimam de illis pronuntiatam sententiam bonum esse iudicabamus, tum quia queruntur ipsi iniquum esse ante sententiam in ipsa veritatis per investigatione fures vocari a iudice, quos nondum de furto
30 condemnavit, tum etiam quia Paulus III in principio huius concilii mandavit ut de doctrina tantum ageretur, de personis iudicium in finem usque differretur⁴.

An etiam, quantum ad comminationem legatorum attinet, tolerare debent, qui manifestas et alias damnatas haereses in medium attulerint et hanc dare non libertatem, sed audaciam licentiamque dicendi?

De ordine theologorum in dicendis sententiis nobis curae erit, ne qua inter principes suscitetur discordia.
35

Exempla rerum, quae in discussione ponuntur, ne extra mittantur donec perfecta fuerint et stabilita, maximopere refert. Nam de iustificatione primum formatum ac nondum perfectum decretum in Germaniam missum est et impressum ab haereticis cum scholiis⁵. Hoc autem re ipsa absque censuris et poenis formidabilibus nunquam obtinebimus.

Decreti forma ordine non mutato repudiata, per Seripandum correctae⁶.

Cum sacrosancta synodus etc. non suis quidem viribus confisa, sed D. N. Iesu Christi, qui os et sapientiam ecclesiae suae daturum se promisit⁷, ope et auxilio freta, in eo praecipue laborare intendat, ut catholicae fidei doctrinam multorum inter se dissidentium opinionibus pluribus locis inquinatam et obscuratam in suam puritatem atque splendorem
40 aliquando restituat, et mores, qui a veteri instituto deflexerunt, ad meliorem vitae rationem revocet et cor patrum ad filios⁸ et cor filiorum ad patres eorum convertat⁸: omnium primum animadvertit hoc tempore suspectorum librorum, quibus doctrina impura continetur et longe lateque diffunditur, numerum nimis excrevisse, et nullum faciendi huiusmodi libros esse finem⁹ — quod quidem in causa fuit, ut multae censurae variis in provinciis

¹ Ita videtur habere codex; nescio an cogitandum sit de Ioanne Baconio ord. Carm. † 1346, de quo cf. *Scheeben*, in *Kirchenlex.* I³, 1838; *Hurter*, *Nomenclator* II⁸ (Oeniponte 1906), 544 s.

² Cf. quae scripsit Seripandus de huiusmodi rebus supra p. 419, l. 15 ss.

³ Cf. ex. gr. Conc. Trid. I, 535, l. 16; supra p. 382 s; p. 393, l. 1 ss.

⁴ Cf. supra p. 412, l. 13 et adn. 2.

⁵ Cf. supra p. 389, l. 32 ss.

⁶ Accuratus de modo et tempore, quo haec forma orta sit, docebunt Acta. Nos ad Seripandi partem in his decretis illustrandam scripturas has exhibemus.

⁷ Luc. 21, 15.

⁸ Malach. 4, 6; Luc. 1, 17.

⁹ Eccle. 12, 12.

et praesertim in alma urbe Roma pie admodum editae a catholicis viris fuerint, neque tamen huic tam magno et pernicioso morbo salutarem ullam profuisse medicinam — censuit ut delecti ad hanc curam et cogitationem patres de censuris librisque in eis prohibitis quid facto opus esset diligenter considerarent atque etiam ad eandem sanctam synodum referrent, quo facilius ipsa valeat varias et peregrinas doctrinas¹ tanquam zizania a christianae veritatis tritico separare² ac de his commodius deliberare et statuere, quae ad placandas piorum conscientias et tollendas multarum querelarum causas magis opportuna videbuntur.

88v Haec autem ad notitiam quorumcunque deducta esse voluit, prout etiam praesenti decreto deducit, ut si quis ad se pertinere aliqua ratione putaverit, quae vel de hoc librorum et censurarum negotio vel de aliis quae in hoc generali concilio tractanda praedixerit, non dubitet a sancta synodo benigne auditum iri. 10

Quoniam vero eadem sancta synodus ex corde optat Deumque enixe precatur pro his quae ad pacem ecclesiae sunt³, ut universi communem matrem in terris agnoscentes, *unanimis uno ore* glorificemus *Deum patrem D. N. Iesu Christi*⁴, *per viscera misericordiae Dei* et *Domini nostri*⁵ omnes, qui nobiscum communionem non habent, ad concordiam, et unanimitatem invitat atque hortatur, utque *charitatem, quod est vinculum perfectionis*⁶, amplectantur pacemque Christi exultantem in cordibus eorum⁷ ostendant, in quam vocati sunt in uno corpore. 15

Hanc ergo non humanam, sed divinam vocem audientes ne obdurent corda sua⁸, sed magis posito corde lapideo carneum accipiant⁹ atque ad tam piam et salutarem matris vocem aures audientes accommodent et convertantur ut vivant¹⁰. Omni enim charitatis officio, omnibus benevolentiae et fraternitatis signis eos sancta synodus ut invitat, ita complectetur. Cuius quidem rei illud nunc praebet argumentum, quod fidem publicam in amplissima forma quemadmodum aliis concessa fuit, dat atque concedit sanctaeque et inviolatae servaturam pollicetur. 20 25

90r

Decreti forma mutato ordine accommodata per Seripandum.

Sacrosancta synodus etc. in hanc praecipue curam et cogitationem incumbit, ut sicut unus omnium salvator ac redemptor est Christus, ita omnes qui christiano nomine censentur, fiant unius labii¹¹ populus vere atque ad unam et eandem fidei confessionem ac morum disciplinam adducantur. 30

Quoniam vero animadvertit hoc tempore quamplurimos se multis et variis quaestionibus implicuisse et — quod acerbissimum est — tot novis quotidie opinionibus distrahi, ut vehementius semper ac maiore cum periculo laboretur, idcirco quemadmodum non cessat supplices Deo preces gemitibus inenarrabilibus¹² offerre, ut arida eorum corda ad perennem aquae vivae fontem flectat¹³, ita¹⁴ nullum vult praetermittere officii genus, ut eos a propriis sedibus divulsos misereque periclitantes in domum refugii amanter excipiat. 35

Omnes igitur et singulos, qui quamvis Christi fidem profiteantur, nobiscum tamen in doctrina fidei non conveniunt, invitare et hortari statuit et decrevit, prout praesenti decreto invitat atque hortatur certissimaque fide spondet, si qui ex praedictis ad sanctam synodum simplici ac pura voluntate accesserint eiusque decretis se subiecerint erroresque suos confessi poenitentiae signa ostenderint, illos summa pietate in gremium ecclesiae recipere et tanquam filios perditos ad se reversos et ad paternam misericordiam confugientes excipere, complecti, osculari et primam illis stolam quam amiserunt reddere¹⁴ absolutionem et veniam confessi delicti misericorditer indulgere. 40

Si qui vero in ea adhuc persuasionem sunt, ut se iustam ac legitimam causam habere suae a nobis discessionis existiment et tamen veritatis se magis studiosos, quam propriae opinionis sectatores esse profitentes sacro se oecumenico concilio rationes suas exponere cupiunt, sciant se benignas admodum et facillimas aures habituros. Nihil enim huic 45

^a *V insert . n . (= enim).*

¹ Hebr. 13, 9.

² Matth. 13, 29 s.

³ Ps. 121, 6.

⁴ Rom. 15, 6.

⁵ Luc. 1, 78.

⁶ Col. 3, 14.

⁷ Col. 3, 15.

⁸ Ps. 94, 8; Hebr. 3, 7 s.

⁹ Ezech. 11, 19; 36, 26.

¹⁰ Ezech. 33, 11.

¹¹ Gen. 11, 1.

¹² Rom. 8, 26.

¹³ Videtur meminisse illius hymni Petro Damiano attributi: Ad perennis vitae fontem Mens sitiivit arida.

¹⁴ Luc. 15, 20 ss.

sanctae synodi antiquius est, quam ut integra semper catholicae fidei unitate omnibus per omnia placeat.

Et ut charissimis filiis a longa difficilique peregrinatione reversis proponat^a non Egyptiorum cibaria, sed vitulum saginatum, idcirco iam rationem iniit, qua salutare^b epulae ab inutilibus noxiisque separatae cunctis exhibeantur^b. Censuit enim sancta synodus varios autorum libros eorumque censuras, quibus omnium mentes odio pene sunt confusae, diligenter ac mature qua decet prudentia examinari, ut ex iis purus doctrinae liquor hauriatur cunctique opera intelligant, a quibus sit lectionibus abstinendum. Qua in re etiam benigne ac summa aequitate cum omnibus agere cupiens libenter etiam se ascultaturam pollicetur, priusquam ea in re aliquid oportunum publicae vel privatae utilitatis causa admonendum esse iudicaverit.

Et ut omnes sciant maiori etiam fiducia ac securitate se praedictis de causis huc accedere, morari et discedere posse, amplissimam fidem publicam, quam salvumconductum appellant, in ea re sincero animo iis quidem, qui poenitentes accesserint et errores suos ut praefertur fuerint detestati, hoc decreto concedit, ceteris vero qui potius opiniones suas discuti desideraverint in amplissima forma quam primum eam petierint concedendam statuit prout libenti animo et propensa voluntate se daturam offert¹.

Not[anda] in decreto primae sessionis per deputatos concepto in duabus formis.

Ecclesiaeque mores [potius dicendum]: *populi christiani* [mores].

Zizania a messe divinae lectionis: expungenda, vel dicendum *a verbo Dei*.

Qui ab eius uberibus aliquando enutriti fuerunt: excludi videntur qui in haeresi nati sunt et educati.

In altera forma.

Fidei puritatem et librorum emendatio[nem]: non videtur exprimi quod intenditur. Non enim emendatio, sed prohibitio est, quod agendum est. — *Transferant*. — *Laedi*. — *Utiles*. — *Aliquid ex verbo Dei*. — *A se delecti*. — *Qui nobiscum societatem non habent* [potius dicendum]: *qui a nostra communione se ipsos segregarunt*.

Patrum de examine indicis sententiae cum erratis².

Zara die 29. Ianuarii 1562:

Quomodo de indice agi potest a pontifice decreto et emendato?

Idem Sala pridie dixerat

De salvoconductu dando etiam non venientibus ad poenitentiam, sed ut audiantur.

De reformatione.

Gerundensis die eodem:

Dubia in propositis. Acquievit responsis. Ordo maior et distantia in scannis^d.

Die 30. Ianuarii 62 et deinceps in sequentibus congregationibus.

Sententiae dictae in congregatione generali de indice.

1. Rem esse impossibilem.
2. Rem esse difficilem et arduam.
3. Impedimentum allaturam rebus melioribus, reformationi praesertim.
4. Non posse tam exacte fieri, ut omnibus probetur.
5. Difficultas citationis.
6. Librorum periculosa approbatio.

^a *V* potius proponant.

^b *V* exhibeantur.

^c *V* praemittit vocem quae quoniam legi potest.

^d *V* sañis (*sic*).

¹ Archiepiscopi Rossanensis votum in publica congregatione die 20. Februarii 1562 super formula decreti composita per quattuor deputatos, videlicet archiepiscopum Iadrensem, episcopos Mutinensem, Viariensem et Ilerdensem^a partim exhibet *L. Ferrari*

in *Studi Storici* IX (Pisa 1900), 232 ss, supplendo epitomen Theinerianam (I, 687^b). Idem de codice vota illius praelati continente haud spernendo refert.

² Causa indicis in congregatione 30. Ianuarii patribus proponebatur, cf. *Theiner* II, 678.

[Responsa.]

Apud homines impossibile est, apud Deum autem omniaabilia sunt, Matt. 20.
Marc. 10. Luc. 18.

Numquid Deo quicquam est difficile? Gen. 18.

Nihil melius aut reformationi aptius: tolluntur tres peccatorum causae: ignorantia,
passio, malitia.

Probandum omnibus quod synodus decernit. Nulla lex omnibus probatur.

Non est sermo de citatione iudiciali, de qua suo tempore agetur, sed de charitativa
quadam commonitione generali.

Nihil de libri cuiusquam approbatione cogitamus, sed tantum de prohibendis et
tolerandis libris.

Di una certa risposta concetta per darsi all'ambasciadori imperiali¹ Serip.

Di questa risposta non può farsi buon' giuditio, se non si ha la proposta scritta.

La promessa di star' forte in questo luogo pare troppo stretta et in qualche
necessaria occasione potrebbe trovarsi falsa.

Dovendosi dare [la risposta] a nome del synodo, dovrebbe comunicarsi con
tutti o con alcuni principali.

Despondant credo che voglia dire *despondeant* et che sia errore del scrittore.

83r

Vargas literae ad episcopos Hispanos².

Reprehensiones

De continuatione omissa mentio.

De verbo *proponentibus legatis*.

De verbo *universalem ecclesiam representans*.

Scandalum catholicorum et haeticorum.

Dubium, ne praeterita in dubium vertantur, de iustificatione praesertim.

De verbo *praesidentibus et eorum dignitate*.

Honos directio

Pont[ificis] laudes. Directio. Coactio.

Legati nunquam proponent spectantia ad reformationem cardinalium.

Concordia Germanorum et Hispanorum de reformatione.

Remedia

In prima sessione protestatio.

Prorogatio usque ad oratoris [regis] Cath^{ci} adventum.

Annulatio illarum rerum quae reprehenduntur, vel declaratio.

Non habendum illud pro decreto concilii, quia dum aperitur, concilium non est.

83v

Responsio ad eum qui haec mihi revelavit die 15. Februarii [15]62.

Habetur responsio in litteris publicis Romam scriptis die 16³.

3r

Die 20. Februarii^a 1562. Serip.

In congregatione generali de forma decreti primae sessionis renovavit Granatensis
antiquam cantilenam⁴, requiri in titulo verba illa *Universalem ecclesiam repraesentans*.

^a Cod. habet Ianuarii (cf. supra p. 472, adn. b); sed nec congregatio fuit ea die, nec Granatensem tum illam petitionem protulisse traditur, cum 20. Februarii utrumque factum sit, cf. Theiner I, 687.

¹ Nescio an haec responsio danda fuerit petitionibus oratorum Caesaris in congregatione 13. Februarii 1562 (Raynald. ad a. 1562, n. 15 16; Le Plat V, 33—35, responsum Raynald. n. 17, Le Plat 35 s, cf. Theiner I, 685^b) propositis. Quamquam enim de retinendo concilio in civitate Tridentina in his non fiat sermo, tamen in quaestione continuationis hoc poterat tanto magis commemorari, cum Pallavicinus dicat oratorum petitiones factas esse *e in voce e in iscritto* (Pallavicini 15, 20, 5). Quare documentum hoc loco inseruimus, cum Seripandus id habeat in fronte codicis, ante illud

Della riforma (supra p. 468, l. 14), sub communi titulo: *De salvo conductu et censura librorum*.

² »Carta del embajador Vargas al arzobispo de Granada, fecha en Roma a 31 de Enero 1562«, legitur apud Döllinger, Beiträge I (Regensburg 1862), 381—393. Cf. Pallavicini. 15, 21, 9 ss; Sickel, Zur Geschichte des Concils v. Trient p. 271.

³ Quibus litteris usus est Pallavicinus 15, 21, 9 ss.

⁴ In prima concilii periodo saepissime ille titulus postulabatur, cf. ex. gr. supra p. 373, l. 22 30; p. 413, l. 10 ss; Conc. Trid. I, 14, l. 5 ss et passim.

Animadvertendum autem, quod si per ea verba exprimere intendant ex praesentia episcoporum, quorum quilibet suam particularem ecclesiam, suum clerum et populum repraesentat, ea ratione ecclesiam universalem repraesentari ac perinde habendum esse concilium, ac si universi qui ad ecclesiam spectant adessent: si hoc, inquam, ea verba
 5 requirant, satis eorum fit petitioni, cum concilium appellatur oecumenicum sive universale. At si exprimi verbis illis volunt potestatem sive auctoritatem universalis ecclesiae esse in concilio, vehementer errant. Ea enim ex Christi institutione non est nisi in papa, et ubi verus est et indubitatus papa, talis ac tanta est in concilio, qualis et quanta ei a papa communicatur, neque ea tota et in sua plenitudine in papa simul et concilio
 10 potest inesse.

Adde, quod si in concilio generali auctoritas esset universalis ecclesiae, decreta concilii non indigerent confirmatione papae, quinimo papa decedente ad concilium pertineret electio¹. Ideo enim cardinales eligunt, quia ecclesia universalis non est congregata, vel si est congregata, tantam dumtaxat habet auctoritatem, quantam pontifex, qui eam
 15 congregari mandavit, ei dedit.

Nullum concilium eum titulum assumpsit, nisi illa duo, quae praeferre voluerunt auctoritatem concilii auctoritati papae².

Concilium Florentinum revera oecumenicum, cui praesidebat Eugenius papa et impugnabatur a concilio Basiliensi, non assumpsit hunc titulum³.

[II.] Meditationes et acta post sessionem primam⁴.

33^r

[Initio mensis Martii 1562.]⁵

Deputationes.

- 20 1. Ad abusus colligendos circa sacramentum ordinis.
2. Ad abusus colligendos circa sacramentum matrimonii.
3. Ad abusus colligendos circa regimen ecclesiarum tam in episcopis quam in capitulis et clericis omnibus.
4. Ad abusus colligendos circa monachos et alios religiosos in iis praesertim quae
 25 concernunt ministeria salutis animarum.
5. Ad abusus colligendos circa sanctimoniales quod attinet ad ingressum, professionem, conversationem et reliqua.

Theologi minores.

De sacrificio missae, nullo verbo facto de hoc in synodo.

¹ Etiam Pius IV ediderat bullam de pontificis durante concilio defuncti successoris electione non per concilium, sed per cardinales faciendam, . . .

² Intellegitur Constantiense et Basiliense.

³ Postulationi Granatensis restitit in eadem congregatione Rossanensis, qui de voto suo haec refert: »Ego in principio non incepti sententiam ut supra [scil. ut legitur in codice mox citando], sed initium sumpsi ut infra. Dubitavi enim Hispanos omnes in hoc [quod postulaverat Granatensis] unanimes accessisse ad congregationem, prout vere plures idipsum sentiebant et Granatensi subscripserunt. Dubitavi similiter multos etiam ex Italis nescientes vim illorum, allecti [sic] illo honorabili titulo et splendore illorum verborum offuscari facile posse Granatensi accedere. Et eodem momento dubitavi an Ill^{mi} legati boni consulerent, ut de ea re illo tempore disceptatio fieret. Unde cum aliquantulum anceps fuisset (dum duo intermedii [Florentinus et Antibarensis], tantum aliis accedendo, breviter dicerent), tandem cognoscens maius periculum inesse, si tacerem, sumpsi initium, praemissa brevi praefatiuncula, de qua supra in principio, hoc modo: »Quia, Ill^{mi} legati, in hiis quae pertinent ad titulum decreti, ego ab iis, quae a R^{mo} D. meo archiepiscopo Granatensi dicta sunt, longe dissentio, si videtur tempus opportunum, ea quae in

mentem veniunt in medium proferam.⁴ Legati tacuerunt omnes; unde aliquantulum expectans, cum nulla daretur responsio, subdidi: »Et quia taciturnitatem accipio pro consensu, dico placere mihi titulum prout hucusque inscriptus fuit, et displiceret quidem, si illa verba *universalem ecclesiam repraesentans* etc. addita essent. Illa enim verba etc.« (Cod. Bibl. gubern. Luccensis n. 357, descriptus et excerptus a L. Ferrari in ephemeride *Studi Storici* IX [Pisa 1900], 229 ss; ubi illa relatio adhibetur ad solvendam controversiam inter Sarpium 6, 9 et Pallavicinum 15, 21, 5).

⁴ Primum legitur sub hoc titulo (f. 33^r): *Sessio II. fuit 14. Maii, sed inanis. Prorogata tantum sunt omnia discussa ad diem 4. Iunii.*

⁵ Archiepiscopus Pragensis iam 3. Martii 1562 scripsit Maximiliano regi Bohemorum, oratores imperatoris petiisse a legatis, ut reformatio tractaretur, idque eis promissum esse (*Sickel*, Zur Gesch. des Concils von Trient p. 273); 5. Martii nuntiant legati card. Borromaeo, scripturam sibi traditam esse ab eisdem oratoribus, qua de reformatione agi petissent (*Pallavicin*. 16, I, 11). De difficultatibus contra hunc diem ab H. Loewe (Die Stellung des Kaisers Ferdinand I. zum Trienter Konzil [Bonn 1887] p. 79 ss) motis cf. quae disputavi in Hist. Jahrb. 1908. Eodem fere tempore Seripandus haec de reformatione cogitasse censendus est.

Ab his deputationibus cogitabam ego incipiendum esse tractatum reformationis, ut libertas in concilio appareret. Repugnant qui verebantur, ne multo plures fasciculi quam ipsi vellent colligerentur ad comburendum.

Mandatum est Rossano, Vestano, Paleotto, promotori, ut colligerent capita aliqua reformationis ex bullis Pauli et Iulii III.¹ Cum nihil illi expedirent, et de quinque 5 deputationibus meae cogitationes collegis non probarentur, descripsi ego ex XCIII mihi oblatis capitibus² XII³, quae omnibus placuere, etiam legatis Caesareis. Verum post triduum cum proponenda essent, reclamavit et primum deleri voluit legatus quintus, cuius voluntati assensimus omnes collegae, delerique iussimus per secretarium Tilesium. Sed denuo illud reponere oportuit postulantibus Caesareis oratoribus et nostram mutationem 10 accusantibus⁴. Missi ad eos sunt Varmiensis et Madrutius.

14^v

Articuli XVIII ex capitibus XCIII de reformatione desumpti et accommodati per Seripandum.

[1] Quae ratio iniri posset, ut patriarchae, archiepiscopi, episcopi et omnes curam animarum habentes in ecclesiis suis residerent et ab eis non nisi iustis, honestis, necessariis et ecclesiae catholicae utilibus causis abessent.

[2] Et episcopi sive visitatores quicumque loco procurationum pecunias neque 15 poscerent neque acciperent; quod non sine magno abusu et avaritiae nota a multis fit.

[3] Ordinarii quoque an facultatem dispensandi habere bonum sit super cognatione spirituali et impedimento publicae honestatis et copula illicita et irregularitate.

[4] Possent quoque iidem ordinarii distributiones quotidianas pro illis instituere, qui ecclesiae inserviunt, de praebendis ociosorum — in illis tantum ecclesiis, in quibus nullae 20 sunt distributiones aut ita tenues, ut negligantur.

[5] Bonum forte esset, beneficia commendata et regularia visitari ab ordinariis et corrigi.

15^r

[6] Ordinatores quoque episcopi nihil omnino acciperent pro collatione quorumcunque ordinum, neque etiam eorum ministri.

25

[7] Quae item ratio ineunda esset, ut nemo ordinaretur ad sacros ordines nisi ad certum aliquem beneficii titulum. Compertum est enim multas committi fallacias ex eo, quod plerique omnes ad titulum patrimonii ordinantur.

[8] Et ad tollendam omnem avaritiae notam et simoniae suspicionem providendum forte esset, ne sacerdotes pro missis aut sepulturis aut pro quocunque sacro ministerio 30 eleemosynas neque directe neque indirecte poscerent.

[9] Cum parochi multi sint parum idonei et vel ignorantia vel vitae turpitudine destruant potius quam edificent, et deteriores se aliquando habeant vicarios, videndum est, quomodo huic modo providendum esset.

[10] Et in ecclesiasticis constituti ordinibus a propria diocesi discedentes in nulla 35 alia recipiendi essent sine literis formatis, quae una tantum vice servire possent, gratis concederentur.

[11] An parochiae omnes, quae ob suam amplitudinem plures requirunt sacerdotes, plures^a habere debeant titulos ab ordinario instituendos.

[12] Beneficia quoque quae idonea provisione sacerdotis careant, an sint reformanda 40 ita, ut ex pluribus titulis unus tantum ab ordinario constitueretur.

[13] Capellae quoque vetustate collapsae etc. ut supra.

[14] Et modus aliquis constituendus videtur circa sepulturas et deposita tam clericorum quam laicorum, tam divitum quam pauperum, quod attinet ad loca in quibus sepeliuntur, cimiteria sc. et sacrata templa.

45

[15] Matrimonia clandestina an declarari possint irrita esse et omnino vana.

[16] Et insuper ut condiciones clandestini matrimonii declarentur ita, ut constaret quod non sit matrimonium clandestinum et non in facie, ut aiunt, ecclesiae contractum.

^a V plure.

¹ De his omnibus cf. Seripandi litteras 17. Maii 1542 datas apud Sickel, Röm. Berichte II, 108.

² Capita XCIII de reformatione oblata mihi ab episcopis doctis et piis leguntur in eodem codice f. 4—14.

³ Qui leguntur ex. gr. apud Theiner I, 694

(Raynald. 1562, n. 32; Le Plat V, 104). Cf. Sickel, Concil p. 286 ss. Apud Seripandum in cod. Neap. IX, A. 48, f. 14^v (Vindob. 6017, f. 5^r) praeterea leguntur Articuli XVIII, quos statim subiungimus.

⁴ Cf. Pallavicin. 16, I, 13 ss.

[17] Denique magnopere considerandum esset, quod constituendum sit circa quæstorum non parvos abusus.

[18] Si quis modus adhiberi posset tam magnæ numerositati dierum festorum, esset certe considerandum.

Instruzioni date al Pandasio che fu mandato a Roma alli 11. d'Aprile 1562¹. Serip.

I. Conciliares expectant seriam reformationem, quæ in prioribus concilii congregationibus non sit decreta, multo minus perfecta. — II. Praesertim volunt reformari curiam Romanam. — III. Bonum esset, si pontifex omnia capita reformationis legatis traderet in concilio tractanda. Galli et Hispani, Lusitani et Germani et non pauci Itali postulabunt reformationem; non esset sine scandalo, si una natio contra omnes alias decreta constitueret.

5 [I.] Da che noi gionsemo qui, che già è l'anno, habbiamo conosciuto — et nel parlare, che una buona parte di quei prelati che v'erano han fatto con noi, et per l'informatione havuta de i ragionamenti che facevano tra loro —, che la mente et desiderio loro era, che in questo concilio s'attendesse a una vera et sincera et sustantial reforma, dalla qual sola pareva loro che potesse nascere qualche speranza de rimedio
10 alle controversie della fede, le quali per via de decreti de concilii sono stimate irremediabili.

Confirmavano questo lor parere con l'esperienza delle cose passate due volte qui in Trento, ove quanto alla fede sono state decretate molte cose buone, vere et catholiche, ma quanto alla reforma cose poche, fiacche et assai debboli rispetto a i mali grandi che se veggono et a i buoni rimedii chel mondo aspettava, et da questo vogliono che sia
15 nato l'accrescimento dell' heresie et massime che quelle poche cose di riforma non hanno havuto effetto alcuno.

Come sono cresciuti i prelati in numero, così è ita crescendo questa lor fantasia, et massime poichè vi sono gionti alcuni che hanno praticato gl'altri et postoli in testa questo lor pensiero, et perchè par buono et bello et chi lo seguita ne acquista riputa-
20 tione d'huomo da bene, facil cosa è a persuaderlo.

[II.] Se hanno ancor lasciato intendere che non possa farse riforma vera, se non si toccano le cose di Roma senza rispetto et eccettuatione alcuna. Dicono bene che non se habbino a toccar le cose che escono immediate dalla mente di S. S^a, ma del resto vorrebbono porre le mani al collegio de i cardinali et a tutti gli officii, da i quali
25 se lamentano d'essere iniquamente trattati con provisioni ingiuste, ottenute solamente per denari.

Per quanto se è potuto intendere, i capi a i quali desiderano rimediar con la riforma, sono le collationi de i benefici et massime delle dignità et degli altri curati; le appellationi che fanno andare i vitii impuniti; i nuntii, la fabrica et altre commissioni
30 che tagliano le mano a gli ordinarii et causano grandi et alle volte giuste murmurationi contra la sede apostolica, dalla qual vogliono che siano pervertiti tutti i buoni et honesti ordini, et | sopr' ogn' altra cosa accusano tante exentioni, le quali fanno che una gran parte de gl' exenti non habbia nè superiore nè correctione de gl' errori; dicono pur' assai cose simili.

35 Sono restati perturbati, per quanto se lasciano ogn' hora intendere, che la fama della riforma sparsa ancor' da noi che se faceva a Roma, sia così in un' tratto svanita senza effetto nè buono nè apparente.

Mostrano sfrenato desiderio di quei capi di riforma che forono dati alla fe. me. di Paulo III, essendo massime stampati ne i volumi de i concilii et da gl' avversarii
40 ancora commentati con molte calunnie contra la sede apostolica².

¹ Fredericus Pendasius familiaris erat card. Mantuani, et ipse Mantuanus, philosophiae se dedit et postquam Bononiae Patavique studia frequentaverat, viginti trium annorum adulescens logicam in universitate Papiensi docebat. Unde tribus annis elapsis a card. Hercule Gonzaga in familiam est ascitus. Mortuo patrono per duos annos (1564 et 1565) in studio Patavino professoris munere fungetur, deinde, cum per aliquod tempus in patriae vixisset, a. 1571 in Bononiense studium vocabatur ibique civitate donabatur. Obiit anno 1603. Quem Pallavicinus 15, 13, 3 appellat «eximio peripatetico, ma insieme buon teologo, e degno d'eterna lode, quando sù la filosofia d'Aristotile seppe

trovar fondamento di costituire il fine dell' animo umano nell' eternità degli spiriti, e non d'abassarlo alla mortalità delle bestie con Epicuro.» Cf. Tiraboschi, Storia della lett. Ital. VII, 2, 7; Giov. Fantuzzi, Notizie degli scrittori Bolognesi VI (Bologna 1788), 340—342. De legatione Pendasii cf. Pallavicin. 16, 4, 17 s; 16, 6, 2; 16, 8, 1—12. Romam eum 20. Aprilis advenisse nuntiat comes ab Arco 22. Aprilis imperatori apud Sickel, Concil. p. 293.

² Videtur intellegi illud Consilium delectorum cardinalium de emendanda ecclesia anno 1537 conceptum (Le Plat II, 596—605), sequenti anno a Luthero editum cum commentario.

[III.] Quanto fuisse possibile che N. Sr^e se risolvesse de tutti quei capi di riforma che li paranno convenienti che s'habbino a trattar quì, et che ce li mandasse tutti insieme, se potrebbono trattar' con buoni modi et distribuirli et decretarli per le sessioni, et si torrebbe il mormorio grande che è fra tutti, che noi mandiamo et aspettiamo l'ordine di quanto dovemo fare da Roma.

42^v Ci sono assai riscontri che qui s'aspettano con desiderio i prelati franciosi, i quali con questo buon numero de Spagnuoli habbino a trovarsi d'accordo quanto tocca alla riforma et alle querele contra la corte di Roma. Et con loro senza dubio concurreranno i Portuesi et gl'ambasciatori imperiali et forse non pochi Italiani, i quali potrebbono per aventura essere soperati da moltitudine de voti; ma non sarebbe senza scandalo che i decreti passassero per una sola natione con contraditione di tutte l'altre. 5 10

Die 13. Aprilis 1562.

34^r In congregatione generali eo die in templo b. virginis caelebrari coepta, cum Mantuanus abesset, initio dixi, ut de quatuor articulis sententias patres prosequerentur, ita tamen ut de impedimentis eam deputationem praestolarentur, quam esse faciendam in superiori congregatione Mantuanus praedixerat, tum ob sententiarum brevitatem, tum ob 15 *λαχωνισμὸν* tantopere laudatum, quo non pauca sed paucis multa dicebantur.

Dictae a pluribus sententiae.

In fine de dicta iam deputatione retuli. Assenserunt ad unum omnes sublati vocibus praeter unum Derthusensem. Cum itaque hora esset nimis tarda, in sequentem diem eam deliberationem distulimus. 20

Die 14. Aprilis 1562.

Mantuano absente congregationis initio haec a me tractata: Libertas^a neque auferenda neque minuenda. Testes non necessarii. Declarat in audiendo patientia et voluptas. Et nulla nostrae voluntatis significatio. | Quod item in hesterna factum est congregatione. De dilata deputatione¹. <Muneris nostri partes: praesidere, non dominari. Proponere, non decernere. Sententias exquirere, non afferre.>^b <Harum 25 partium religiosa observatio et plurium quoque quae in praesentia tacentur.>^b

Sententiae de deputatione rogatae. Quomodo dicendae; et eius deputationis rationes et finis.

Die 20. Aprilis 1562.

Fuit congregatio contentiosa et altercatione plena. Nam cum necesse esset denuo sententias rogare de residentia, quae confusae^c collectae fuerant et numerari posse sine 30 scrupulo non videbantur, in tres partes divisae fuere: Eorum quibus placebat declarari eam esse iuris divini, et quibus displicebat, et qui sine voluntate Romani pontificis nihil ea de re statuendum contendebant.

37^v Acta in congregatione generali die 20. Aprilis 1562.

Quia multi patres dixerunt declarandum esse residentiam esse de iure divino, alii de ea re nullum verbum fecerunt, alii vero non esse faciendam declarationem censuerunt, 35 ut patres qui delecti fuerint ad conficienda decreta possint ea tutius conficere, dicant D^{nes} V. paucissimis, scilicet per verbum *placet* vel *non placet*, velint necne declarari residentiam esse iuris divini, ut ex maiori numero votorum et sententiarum possint decreta conscribi, quemadmodum in hac sancta synodo semper fieri consuevit; qui quidem numerus ex varietate sententiarum nunc constare non videtur. Dicant autem ita clare, 40 ut eorum vota annotari possint.

Responderunt simpliciter *placet* numero 67.

Responderunt simpliciter *non placet* numero 33.

Responderunt *non placet, nisi consulatur prius S^{mus} D. N., vel placet consulto prius S^{mo} D. N.*, numero 38. 45

^a Quae litteris spatio distinctis impressa sunt, Seripandus maiusculis quae vocantur litteris scripsit.

^b in marg. legitur: Dimissa. ^c sic.

¹ Hi laconismi illustrantur actis Paleotti, qui Seripandi orationem ad verbum fere, ut videtur, refert.

In his non numeratur Ill^{mus} D. card. Madrutius, qui dixit: Remitto me ad ea, quae dixi in alia congregatione, neque | sententiam muto. Neque etiam Buduensis, qui dixit: placet publicari, neque abbates Cassinenses, cum sint^a tres et diverse responderint. Ortaque fuit quaestio, an pro uno vel pro pluribus votis essent numerandi.

5 Quod decisum non fuit.

[Initio mensis Maii 1562.]¹

Ex litteris catholici regis

et propositis ab oratore Vargas super continuatione concilii et verbo *proponentibus legatis*.

Da la lettera di S. M^{ta} Cath^{ica} a S. B^{ne} 2.

Che quelle parole *proponentibus legatis* sono molto nuove.

Che in sostanza sono di gran pregiudizio all' autorità et alla libertà del concilio.

Che da esse li heretici pigliaranno grande occasione et li catholici non poco scandalo.

Di Vargas sopra le dette parole *proponentibus* etc.

Che sono molto nuove.

10 Che sono di grave et notabile pregiudizio all' autorità del concilio et della chiesa.

Che sono contra la libertà che si deve et si è costumato tenere nelli concilii.

Che li heretici et desviati pigliaranno grande occasione et colorato fondamento per scusarsi et recusare il concilio et le sue determinationi. Che si sa che le sue principali pretensioni sono sempre state che il concilio ha da esser' libero, et perchè non
15 se li deve concedere la libertà che essi pretendono, così si deve concedere quella che è giusta et usata nelli concilii et nella chiesa.

Che non si poteva usar' termine nè parola che più giustificasse la causa delli desviati, nè desse magior scandalo alli catholici, nè che desse magior impedimento al progresso del concilio, nè che più impedisca il fine che S. Sta, li suoi legati et ministri intendeno di procurare, di ridurre con tutti li | mezi buoni li desviati et non desperarli
20 nè scandalizare. Il qual fine et causa S. Sta ha dechiarato havere col trattenere la dechiaratione della continuatione.

Rimedio per le parole *proponentibus* etc.

Avemos querido avisar, que el que aca ha ocurrido, que seria a proposito es, que tomándose fundamento del entendimiento e interpretación que algunos han dado o podrian
25 dar, que de las dichas palabras resulta, que en el dicho concilio tan solamente se ha de tratar lo que los legados quisieron proponer; y que por esto se quita e impiede la libertad a los padres del concilio, que non puedan pedir ne proponer otra cosa que les parezia que conviene, ni al concilio accordar y determinar de lo que assi propuesto le paresce y el escandalo y no buena satisfacion, que segun el dicho entendimiento
30 avrà nascido y puede nacer; mande que se declare non aver sido ni ser tal la mente de Su S^{dad} y sentido de las dichas palabras, ni se haver puosto para este fin, y que aunque la ordinaria y comun forma de trattarse los negoços y materias ha da ser proponiendo los dichos legados como presidentes y personas que representan la de Su S^{dad} (por lo qual se pusieron las dichas palabras), pero que por esso non se quita ni impide,
35 que non puedan de mas de aquello pedir y proponer qualquiera de los padres lo que les paresciere, que al servitio de Dios y bien de sua iglesia y religion conviene, y al concilio libre facultad de lo trattar y accordar.

Esto medio ha parescido aca muy honesto y iustificado, y que se satisfaze con el al preiuzio e inconveniente etc.

^a cod. sin.

¹ Rex Philippus 22. et 30. Martii 1562 scripserat pontifici per Franciscum Vargas oratorem suum, dolendo de verbis *proponentibus legatis*, et quod continuatio non esset declarata. Quas epistulas (nondum editas, sed cf. particulam alterius apud Sickel l. c. p. 305 et infra p. 486, l. 3 et adn. 1) mense Aprili vel initio Maii pontifex miserat legatis, qui 7. Maii pontifici et eodem fere tempore regi ipsi respondebant: *Pallavicin*. 16, 6, 4. Litterae

legatorum ad Philippum II apud *Tejada y Ramiro*, Colección de cánones y de todos los concilios de la iglesia Española part. II, t. IV (Madrid 1853), 279—282. Cf. *Döllinger*, *Ürk. zur Gesch. d. Concils v. Trient* (Nördl. 1876) I, 2, 37; *eiusdem* Beiträge I (Regensb. 1862), 415 ss. Etiam Crivellus, nuntius apud Philippum regem, eadem significaverat primo legato, *Pallavicin*. l. c.

² Idem fere argumentum exhibet *Pallavicin*. 16, 6, 5.

Di Vargas sopra la continuatione.

45^r

Non si permetta che si trattino et si facci nuovo giuditio o determinatione delle cose decise in materia della fede et della religione nel detto concilio di Trento.

¹Direis a S. S^{dad} (porque es bien que desde luego sepa nostra determinacion), que aunque en estos principios del concilio se ha permitido, que se proceda assi debaxo de terminos dubdosos y equivocos, que non puede dexar de declararse en el progreso del expressamente, y que no basta que en el effeto se aya tan solamente trattato de nuevas materias, y que assi supplicamos a Sa B^{ne} lo mande tener prevenido y ordenado, pues esta es y ha sido sempre su mente y determinacion, y es esto en lo que consiste el bien y servitio de la religion etc.

45^vCavato dal memoriale dato al Signor marchese².

Che le parole *proponentibus* etc. siano poste acciochè s' havesse da procedere ordinatamente et si togliesse via ogni materia di confusione, et non per questo restarebbe di proporre di quelle cose che loro paresse bene di proporsi, purch' essi le ricordassero in tempo.

Che quanto a lo scandalo, non vedevamo che i veri catholici potessero offendersi, che il concilio procedesse ordinatamente et si fugissero le confusioni.

Et de gl' heretici, che restariano meravegliati che di loro havessero tanta pietà, havendo poco avanti con l' instare che si dichiarasse la continuatione cercato di escluderli a fatto, et che da noi non potevano restare aggravati, proponendosi i dubbii senza alcuna decisione.

46^rSumma litterarum ad regem catholicum et nuntium³.

1. *Praesidentibus legatis et proponentibus*: hoc ultimum est insolitum et inusitatum.

R[esponsum]. Non est inusitatum imponere celebrationi concilii rectum ordinem, quo confusio tollatur omnis et munus suum quisque exerceat, ac providere ne quid indignum proponatur. Quid si nova tractatio decretorum sub Paulo et Iulio proponatur et alia multa, quae discordiam et scandala gignant? Primum⁴ quoque in decretis apponere ante Tridentinum hoc concilium inusitatum fuit.

2. Adimere videtur verbum illud concilio libertatem.

R. adimit certe licentiam nimiam et petulantiam garriendi et confundendi rectum et honestum ordinem, non vero libertatem, quae non in proponendo, sed in decidendo posita est; quod totum, integrum, liberum et intactum sanctae synodo relinquatur.

3. Scandalizat verbum illud catholicos.

46^v

R. Quomodo veri possunt esse catholici, qui de re maxime honesta et ad ordinem et tranquillitatem concilii respiciente scandalizantur? Quomodo insuper veri possunt esse catholici, qui in facto sanctae synodi et eo quidem unanimi, cui nemo repugnavit praeter unum aut ad summum duos, scandalizantur? Certe, si catholici sunt, ignari sunt, eorumque negligendum est scandalum. Docuit Christus hoc cum dixit: *Sinite illos*⁵ etc.

4. Reiicitur eo verbo spes omnis reductionis haereticorum.

R. O ridiculum profecto caput, ac si de concilio magis quam de legatis confiderent haeretici et non magis offenderentur continuatione concilii quam propositione legatorum! Et tamen qui hanc insectantur, illam simul urgent et efflagitant.

Potest responderi, ea de re copiose actum fuisse a nobis cum Piscario, a quo omnia ad catholicum regem perscripta sunt, quem confidimus cognita veritate non modo non improbatum, sed commendatum quae acta sunt nec rem parum honestam petiturum, ut concilii liber et | unanimis consensus rescindatur, id quod eius M^{tem} nunc poscere arbitramur malo consilio seductam, quod ut speramus erit consultori pessimum⁶.

47^r

¹ Haec particula desumpta est ex litteris Philippi regis ad Vargam 30. Martii 1562 datis, ut apparet ex *Sickel* p. 305. Colorem Italicum huic scripturae Hispanicae sine dubio a Seripando datum delere nolimus.

² Cf. *Pallavicin.* 16, 6, 6 ss.

³ Idem fere argumentum, sed cum additionibus reliquorum, ut videtur, legatorum, legitur apud *Palla-*

vicin. 16, 6, 5 ss. Ex his notationibus apparet, maioris in rebus gerendis momenti fuisse Seripandi inter legatos consilium, quam multis videtur.

⁴ i. e. *praesidentibus* . . .; sed cf. *Pallavicin.* 16, 6, 10.

⁵ Matth. 15, 14.

⁶ Haec verba videntur spectare ad archiepiscopum Granatensem illorum consiliorum auctorem.

Sed si in ea petitione perseveraverit, quod certe nemo credit, nullam a nobis adhiberi posse huic malo medicinam videmus, nisi ut S^{mus} D. N. tamquam concilii caput et super illius decreta plenam et omnimodam a Iesu Christo potestatem habens verbum hoc ita declaret, ut Dei gloriae et concilii dignitati expedire iudicabit. Per nos enim nihil
5 tentari posse videtur, quod non omnem nostram auctoritatem et concilii dignitatem enervat extinguatque penitus.

Meminerit tamen aequum esse, ut quilibet episcopus ea proponere possit, quae ad suam ecclesiam pertinent, quae vero universalem ecclesiam respiciunt attingi non posse nisi a legatis episcopi universalis ecclesiae; alioquin maxima sequetur rerum omnium
10 perturbatio multaque incommoda, quae dies indicabit.

Continuatio exprimetur in sessione celebranda die 14. Maii.

De responsione data circa confessionem Augustanam. | De rumore sparso in Ger- 47^v
mania et Flandria. De inquisitione. De residentia.

Postulata ab oratoribus Caesareis die 8. Maii¹ [15]62.

40^r

*Respondit Seripando annuens omnibus praeterquam III., de quo
15 maturius deliberandum dixit. Et die 12. de continuatione.

1. Offenduntur verbis decreti² quae supersunt etc.

2. Optant ostendi eis decreta prius quam caeteris.

3. Optant itidem ostendi eis articulos et materiam rerum tractandarum prius quam proponantur.

20 4. Petierunt nomine Hispanorum, ut articulus de residentia vel decernatur in proxima sessione 21. huius mensis futura, vel de ea statim disputetur pro sequenti sessione im-
mediate post eam habenda.

5. De negotio Bohemico optant accersiri cum tractabitur³.

25 6. Sunt contenti Hispani ne fiat mentio continuationis, modo promittamus in fine
concilii declarare etc.

Die 12. Maii [15]62.

40^v

Postularunt ne continuatio declararetur, quod Piscarius nomine Cath^d regis flagitabat.

Respondit Seripando impetratum a marchione, ut ea declaratio differretur usque ad sessionem futuram die 4. Iunii⁴. Non posse autem ulterius differri, quod legati sic recepissent.

Die 18. Maii 1562.

35^r

30 Lamsacus orator Gallorum regis venit.

Die 20. [Maii 1562].

Simonetam convenit apud me⁵, quibus regias primum reddidit litteras. Longa deinde oratione tarditatem excusavit suam; impedimenta recensuit haec: tumultus in stabilienda regni moderatione Francisco II mortuo, pacificatio procerum, Vandomorum scilicet et Guisiani sive Rheni, religionis controversia. Petiit postea in rebus agendis moram quan-
35 dam et cunctationem, magnam spem ostendens adventus maturi Anglorum, Scotorum, Danorum, Saxonum, Virtembergensium, unius denique ecclesiae totius.

Ad haec ego et de adventu gratulatus sum et de duorum primorum impedin-
torum amotione, ac de tertii quod reliquum erat gravitate, pondere, periculo; de spe quoque eius repellendi nonnulla dixi eamque totam in Deo reposui. Petitionem distuli
40 ad communem legatorum omnium deliberationem.

^a Quae litteris spatio distinctis impressa sunt, Seripandus maiusculis scripsit.

¹ Cf. Paleotti relationem ad 7. Maii et litteras oratorum Caesaris 12. et 13. Maii datas apud Sickel n. 170, p. 302 ss.

² Decretum 7. Maii examinandum propositum erat; legitur apud Theiner I, 715 s.

³ Agebatur de facultate ordinandi clericos Bohemos utraque archiepiscopo Pragensi concedenda, cf.

Steinherz, Nuntiaturberichte III (Wien 1903), 26 s 35 43; Sickel l. c. n. 160 cum editoris adnotationibus; ibid. n. 165, p. 296. Res minime erat recens, sed iam sub Paulo III tractata, cf. supra p. 157, l. 26 et adn. 4.

⁴ Cf. Pallavicin. 16, 7, 4.

⁵ suppl: Orator Gallus.

Die [Iovis] 21. [Maii 1562].

35^v De residentiae infausto decreto nos legati cogitavimus, | ut ad felicius aliquod tempus differretur. Sed cum huic salutari nostro consilio multos repugnaturus prae-
videremus: Caesarianos, Hispanos, Gallos, Lusitanos et Italos, sex patres elegimus, ut
cum illis de hoc negotio transigerent. Fuere autem Surrentinus, Clodiensis, Mutinensis,
Senogalliensis, Brixienis, Cremonensis.

Ad diem usque 24. nihil ab his confici potuit, quinimo exacerbata magis hominum
corda videbantur et irritata magis quam ulla ex parte pacata. Ad novas contentiones
novosque motus et tumultus pertinere omnia videbantur, neque ulla in rebus humanis
apparebat bonae spei scintilla. Omnia turbulenta, odiosa omnia impendere videbantur,
nisi Deus ex improvise appareret. Iam apparuit non id curare Simonettam^a, ut divini 10
iuris declaratio differretur, sed ut omnino nunquam ea de re ageretur. Sequebantur
eum, imo docebant eum nescio qui rerum omnium quae ad concordiam spectarent
suspiciosi, ne maligni dicam, interpretes. Non solum ergo laborabam ego vehementer
afflictus, sed rem videbam inclinatam et casuram, nisi Dominus manum suam supponeret.

[Die Mercurii 27. Maii 1562].

Die 27. renovata est per Caesareos oratores¹ controversia de continuatione, pacata 15
35^v autem detecto eis consilio pro | rogandae sessionis, quemadmodum 14. Maii factum
fuerat. Noluissim ego eis manifestari ea de re nos ad pontificem scripsisse, attamen
factum est aliorum voluntate².

^b Die 3. Iunii.

Mantuano absente requirentia a patribus | concordiam exposui ex vol. II, p. 261³,
et de sessione postridie futura proposui; quod pacifice confectum fuit. In fine paucos 20
quosdam perstrinxi, qui postularunt scire rationem, quamobrem decretorum conceptorum
differre vellemus promulgationem, id quod omnibus placuisse relatum est⁴.

Die 4. [Iunii 1562]

fuit tertia sessio⁵ Mantuano absente⁶.

Dicta in sessione tertia.

Benedicamus patrem et filium cum sancto spiritu, Patres Reverendissimi, laudemus
et superexaltemus eum in saecula.

36^v Decretum paulo ante lectum ab omnibus fere probatum est tanquam necessarium
et praesentium temporum difficultatibus, quae non satis explicari potuerunt, valde ac-
commodatum. Quatuor tantum et triginta, ut ex notariis, qui diligenter singulorum vota
scrutati sunt et coram nobis enumeraverunt, acceperimus, dissenserunt, quorum tamen
rationes diversae fuerunt et inter se parum congruentes, aliis aliud poscentibus atque 30
desiderantibus, quorum etiam suo tempore ratio habenda est. Speramus enim istos
quoque paucos admodum in aliorum, qui sunt multis partibus plures, sententiam ituros
consiliaque in melius relatuos ope et auxilio Dei, qui (ut est in sanctis litteris) *concor-
diam facit in sublimibus*⁷, cui iam tempus est ut canticum laudis et confessionis per-
solvamus.

^a cod. sim.   ^b in cod. primum leguntur Dicta in sessione tertia, deinde relatio de Die 3. Iunii,
denique pauca illa verba de Die 4.

¹ Cf. oratorum litteras ad imperatorem 29. Maii
1562 datas apud Sickel n. 176, p. 320.

² Qua de re oratores querebantur legatique se ex-
cusabant, cf. Sickel l. c. p. 320. Responsum lega-
torum legitur ibidem p. 323.

³ Haec nusquam inveni, at nescio an nihilominus
legantur vel in cod. Neap. IX. A. 48 vel IX. A. 49 vel in
altero voluminum *Sylvae rerum praedicabilium collecta in
memoriae subsidium* inscriptorum, cf. supra p. 438, adn. 2.

⁴ Uberius de Seripandi admonitionibus refert Pa-
leottus ad hunc diem.

⁵ Cf. f. 60^r: tertia sessio fuit 4. Iunii, inanis.

⁶ Paleottus: »Mantuanus non aderat ob valetudinem,
nec Telesinus secretarius, sed loco eius Castellanatensis,
qui cum legeret ex suggesto responsionem ad oratores
Gallos et verba quaedam in eos dirigere et ponderare
videretur, illi deinde valde sunt conquesti.»

⁷ Iob 25, 2.

XI.

Ex

Ludovici Bondoni de Branchis Firmani

diariis caerimonialibus

excerpta.

Ex
Ludovici Bondoni de Branchis Firmani
diariis caerimonialibus excerpta.

1548.

In nomine sanctissimae trinitatis.

Ludovicus coadiutor Ioannis Francisci Firmani, magistri caerimoniarum, constituitur.

Die sabati **19. Maij** in vigilia Pentecostes 1548. Cum R^{du}s D. Honofrius Pontanus, sacrarum caerimoniarum magister, ob eius gravem senectutem et adversam valetudinem amplius tale officium exercere nequivisset, et R^{du}s D. Ioannes Franc[isc]us Firmanus Maceratensis, avunculus meus, solus in dicto officio remansisset, S^{mus} D. N. Paulus divina providentia papa III animadvertens, non sine maximo labore dictum D. Ioannem Franciscum tale officium exercere, commisit ei, ut sibi de coadiutore ad suum libitum provideret. Cui particulariter dixit, ut me suum nepotem iuvenem vocaret, et exerceret me in tali officio, in quo oportet^a (ut ipse dixit) nutrire polletros, quia longa practica^a et experientia adiscitur^a.

10 Quamobrem cum essem a praefato avunculo meo vocatus in suum coadiutorem, in vespers praefati diei in nomine Iesu Christi et Marię virginis incepti officium caerimoniarum exercere.

Referuntur caerimoniae usque ad 1. Nov. 1549 (f. 3^v), nec quidquam memoria dignum narratur; f. 4—16 vacanti.

1549.

[A. Obitus S^{mi} D. N. Pauli III.]

Die [Mercurii] **6. Novembris** 1549 S^{mus} D. N. Paulus III discedens a palatio apostolico ivit ad montem Caballum oblectationis gratia, ubi post prandium inceptit egrotare ex febre in die Iovis. Et **die 10. dicti mensis**, quę fuit dominica, hora decima tertia cum dimidia, obiit in domo quę est in platea ubi sunt equi marmorei¹. Cuius corpus statim post obitum fuit translatum ad palatium apostolicum in lectica per Transiberim, comitatum solummodo a custodia ordinaria pontificis cum 50 intorticiis accensis, et locatum fuit in aula ordinaria consistorii secreti per me^b magistrum caerimoniarum supra scamnum cum postergali, cum nulla ibi esset mensa, ubi poneretur. Nam prius corpus positum fuerat in terra nudum, cum sua veste tantummodo coopertum. Et cum illud ego inspicerem, pietate motus brachiis meis amplessatus^a fui et posui supra dictum scamnum, deinde inveni quandam parvam mensam cum tapete et linteum unum, ubi positum fuit et lotum a fratribus plumbatoribus, deinde a quodam chirurgo apertum et repletum odoriferis rebus, et iterum fuit lotum ut supra. Deinde a penitentiariis indutum

^a sic.

^b add. supra lineam.

¹ Cf. Conc. Trid. I, 873, l. 15 et adn. 6; supra p. 3, l. 12 et adn. 4; A. v. Reumont, Die Carafa von

Maddaloni I (Berlin 1851), 239 ss, ubi plura de card. Oliverio Caraffa.

fuit communibus indumentis et sacris rubei coloris, ac si esset celebraturus. Quo induto fuit positum supra mensam panno aureo coopertam cum cervicali ad caput et duobus aliis ad pedes, super quibus positi fuerunt duo pilei pontificales ex velluto cremesino. Penitentiarii vero hinc inde stantes amictu, alba et stola induti legebant officium mortuorum. Ad caput et ad pedes erant solummodo quatuor intorticia super candelabris accensa.

Deinde hora 23. omnes cardinales ibidem congregati fuerunt cum cappis violaceis, defunctus vero pontifex iam positus erat supra feretrum a penitentiariis. Deinde congregatis omnibus cardinalibus, precedente subdiacono apostolico cappa induto cum cruce et cantoribus cantantibus *Subvenite*¹, penitentiarii ut supra induti portaverunt corpus defuncti ad capellam maiorem palatii. Ante quod scutiferi^a papae portabant intorticia accensa, familia papae subsequente. Et hoc ordine discedentes ab aula consistorii statim cardinales fecerunt congregationem.

In capella praefata erant omnes religiosi congregati, qui ob nimiam multitudinem gentium exequias ut moris est decantare nequiverunt, sed solummodo fuit cantatum primum nocturnum a cantoribus papae cum lectionibus sine aspersione et thurificatione et absolutione etc., sed prior ex praelatis praesentibus, qui fuit archiepiscopus Spalatensis, cantavit orationem etc.

Circa 24. horam precedentibus omnibus religiosis canonici S. Petri portaverunt corpus ad ecclesiam, cum multis intorticiis accensis; quod sequuti sunt omnes cardinales ab ipso defuncto creati et eius familia. Et introiverunt in ecclesiam per portam apud S. Mariam de febre. Nec etiam in ecclesia fuerunt cantatae exequiae, ut moris est, ob nimiam multitudinem. Corpus vero fuit locatum in capella Sixti, ubi per biduum^b relictum fuit, ut posset a populo videri, et die Martis [12. Novembris] nocturno tempore hora 2. noctis fuit sepultum retro organum ecclesiae in quodam deposito, ubi per omnes dies exequiarum fuerunt accensa quattuor intorticia.

Alia ex his temporibus, quae notatu digna videbantur, in adnotationibus diario Massarelli quinto additis (supra inde a p. 11) exhibuimus.

[B. De concilio Tridentino sub Iulio III.]

Restituto concilio in civitatem Tridentinam per S^{uum} D. N. Iulium divina providentia papam III, cum ego Lodovicus (Bondoni de Branchis Firmanus clericus)^c Romanus designatus fuerim ipsius sacri concilii caerimoniarum magister, visum est mihi non ab re fore ea, quae in ipso concilio me presente fieri contingent, saltem^d summam adnotare, praesertim ea, quae officium meum concernunt. Idque eo libentius faciendum decrevi, quum una cum R^{do} D. Agnelo^a Massarello de S. Severeno^d agri Piceni, S^{mi} D. N. papae ac eiusdem sacrosancti concilii secretario, hospitium habeam. Qua occasione non solum eorum, quae meo tempore aguntur, sed omnium quae hactenus in ipso concilio peracta sunt, exempla fidelia ipsaque originalia subministrantur. Quae enim in ipso concilio quacunque ratione decernendum vel tractandum occurrit, necesse est ut ab ipso secretario describantur. Quare etsi ego post concilium iam resumptum huc accesserim, nihilominus has meas notationes a resumptione ipsa incipiam, nempe a prima sessione sub eodem S^{mo} D. N. Iulio, prout fideliter ab ipso secretario habui².

Ingressus legatorum describitur paene eisdem verbis quibus utitur Massarellus in diario Iulii III ad 29. Aprilis 1551 (supra p. 275)³, item prima congregatio. Deinde (fol. 74) dicitur de congregationibus theologorum et modo procedendi in materiis discutiendis, postea (f. 74^v) de congregationibus generalibus et modo formandi canones et decreta, quin quidquam novi afferatur ad ea quae exponit Massarellus.

F. 85^v et 86^v sunt tabulae ordinem sedendi bene illustrantes. Quas statim sequitur descriptio sessionis 1. Septembris habitae, sed paucorum versuum.

^a cod. sutiferi.

^b cod. bidum.

^c supra rasuram.

^d sic.

¹ Oratio ex Rituali Romano post expirationem dicenda.

² Non modo exempla documentorum, sed etiam verba narrationum Ludovicus commodavit a Massarello. Cf. Prolegomena.

³ Nominatur in hac narratione (f. 71^v) Laurentius

Platanus [sic] Flandrus, secretarius card. Madrucci, qui habuerit luculentam perdoctamque orationem, et f. 72^r additur: Cui orationi nomine ipsorum legati et praesidentium congrue responsum fuit a R^{do} D. Antonio Fiordebello Mutinensi, ipsius R^{mi} D. legati secretario. Cf. Massarelli verba supra p. 225, l. 18 s 26 s.

Die sabati^a 10. Octobris 1551.87^v

R^{mus} archiepiscopus Coloniensis applicuit Tridentum, qui est unus ex electoribus imperii. Cui omnes praelati obviam ivere, et maxima comitiva fuit associatus.

F. 88^r describitur sessio III. 11. Oct. habita. Sunt pauca nec nova.

[Sabbato 31. Octobris,] in vigilia omnium sanctorum.

88^v

Vesperae celebratae fuerunt in cathedrali ecclesia praesentibus legato et praesidentibus ac omnibus oratoribus et praelatis. Quas celebravit archiepiscopus Coloniensis
5 in crastinum missam celebraturus.

[Die dominica 1. Novembris, in festo omnium sanctorum.]

In die per praefatum R^{mus} missa celebrata fuit, et fuit sermo.

Eodem die hora vespertarum R^{mus} episcopus S. Marci vespertas tantummodo celebravit pro defunctis. Matutinum non fuit dictum, et hoc propter ritum cathedralis ecclesiae, quia summo mane matutinum celebratur.

[Die lunae 2. Novembris.]

10 In die commemorationis defunctorum praefatus R^{mus} missam celebravit, post missam fuit facta processio per ecclesiam et absolutiones omnibus sepulcris episcoporum defunctorum.

Sequitur statim descriptio quartae sessionis 25. Novembris habitae.

Die 29. Novembris,

89^r

15 quae fuit dominica prima adventus, missam celebravit R^{mus} episcopus Camerinensis praesentibus ut supra, orationem habuit N.^b, qua finita publicavit indulgentias quinque annorum.

De dominica 2. adventus refertur, sed nec celebrantis nec concionantis nomen dicitur.

[Die dominica 3. adventus, 13. Decembris.]

90^r

Ingressus Maximiliani, regis Bohemiae, et reginae [Mariae]^c, eius uxoris, in civitatem Tridentinam.

Ingressus est civitatem Tridentinam Ser^{mus} rex Bohemorum Maximilianus cum eius uxore, filia eius patrum Caroli V imperatoris¹. Cui obviam iverunt Ill^{mus} legatus cum cruce, Ill^{mus} card. Tridentinus et omnes praelati concilii per medium milliare extra civitatem. In ingressu vero primo praecedebat maximus numerus familiarium regis, quos
20 sequebantur quadraginta muli cum sarcinis, quae coopertae erant cum stratis ex veluto cum insigniis regis. Deinde sequebantur alii muli similiter cum aliis sarcinis. Postea sequebatur maximus numerus curruum et lecticarum^d cum matronis, et ancillae Ser^{mae} reginae, et alii equestres. Tunc sequebantur 150 equites Ungari more eorum armati, et similiter multi equites Bohemi armati habitu visibili^e et fantastico, postea equi regis
25 et chineae ad manus ducti cum suis stratis ex^f veluto et panno, et nobiles Ungari more eorum optime induti. Tum quinque currus pulcherrimi et opulentissime ornati, et qui libet ab equis sex pulcherrimis trahebatur; deinde alii currus et lecticae^g cum mulieribus et ancillis pulcherrime hornatae^a. Postea sequebantur pagii et nobiles regis pulcherrimis indumentis induti². Tum sequebantur duo mazzerii cardinalium, magister caerimoniarum

^a sic.

^b sic, nomen deest.

^c lacuna in cod.

^d cod. leticarum.

^e risibili?

^f cod. et.

^g cod. letiche.

¹ Maximiliani in Hispaniam proficiscentis transitus narrabatur supra p. 237, l. 28 (cf. C. Giuliani, Trento al tempo del concilio II, in *Archivio Trentino* II [1883]; in separata libelli editione p. 73).

² De Maximiliani ingressu C. Giuliani l. c. p. 73 haec narrat: »Già il padre [Ferdinandus I, qui postea fuit imperator] gli havea mandato incontro 300 cavalieri Tedeschi armati alla leggiera, altrettanti Boemi e 200 Ungheresi, tanto che la scorta del re era fra

gentiluomini e armati più che di 1000 cavalli. Il card. di Trento per onorarlo avea invitati nella nostra città il duca di Ferrara e il card. di Mantova. Non vennero essi, scusandosi non poterlo fare impediti da affari, ed il secondo anche perchè occupato nell' accogliere in Mantova lo stesso re, e come dice in una sua lettera al Madruzzo, »aspettando noi qui la medesima foresteria. Alla qual cosa considerando alcuna volta mi pare, che siamo divenuti insieme quelli hosti,

90^v et crux legati, deinde | veniebant Ill^{mi} legatus et Tridentinus, qui in medio eorum regem habebant. Tum sequebatur regina in lectica, quam oratores imperatoris, archiepiscopi, episcopi et totum concilium et isto ordine¹.

Rex et regina comitati fuere usque ad palatium seu castrum Tridentinum, ubi ab Illmo D. Christophoro Madrutio, cardinali et principe Tridentino (qui temporibus nostris 5 est alter Lucullus), maximo et lautissimo apparatu hospitati fuere per dies tres, ubi choreae, tripudia et omnia genera musicorum non defecerunt*. Ill^{mus} legatus associavit regem usque ad plateam castelli, ubi se licentiavit a rege et rediit domum².

In dicta platea erat constructus elefans ligneus iuxta suam naturalem formam, super humeros turrim habens radiorum plenam. Et cum omnes pervenissent in plateam, dictus 10 elefans incepit ignem per os et nares evomere et turre radios crepitantes emittere, adeoque equi omnes territi^b hac illac aufugiebant et cursitabant, et quaedam mula, mala bestia, quam ego equitabam, quae erat Ill^{mi} legati, ut cancer incepit retrocedere et immiscuit se inter regem et cardinales et lecticam reginae et incepit calcitrare, et percussit equum regis et lecticam reginae et dedit eis maximum terrorem, et taliter se adhaesit ad equum 15 regis, quod rex et ego ambo coniuncti vix separari potuimus, propter quod fuit maximus rumor et risus in platea. Crucifer legati decedit e mula cum cruce et maximum passus est periculum.

100^r c

[Die lunae 14. Decembris.]

In sequenti mane Ill^{mus} legatus fecit intimare congregationem generalem, quia tempus urgebat pro futura sessione. Quae³ fuit 14. Decembris, et 20

Die [Martis] sequenti 15. Decembris

visitavit regem, qui ei obiam venit usque ad medium atrii palatii novi, et cum rex vellet cedere dextram Illmo legato, qui eam omni conatu noluit^a accipere, tandem post taediosas cerimonias rex eam accepit et in medio Ill^{morum} cardinalium ascendit ad suas cameras, omnibus praelatis concilii eum sequentibus. Ubi postquam per mediam horam simul 25 alloquuti fuissent, Ill^{mus} legatus a nonnullis praelatis associatus discedens a rege ivit ad visitandum^a reginam. Postea discedens associatus fuit ab Illmo card. Tridentino usque ad finem scalarum palatii.

Praelati omnes Hispani remanserunt ad obsequium praestandum regi et reginae, et eos alloquentes semper detecto capite et genuflexi cum pauca eorum dignitate permanebant.

Eodem die in sero rex associatus ab Illmo card. Tridentino visitavit legatum, qui 30 obviam ei venit usque ad finem scalarum, et cum maximo labore ab Ill^{mis} in medio fuit receptus. Et cum diu allocuti fuissent, rex discedens associatus fuit usque ad finem scalarum.

In sequenti die [Mercurii 16. Decembris]

rex et regina discesserunt ex Tridento, et in discedendo legatus ipsum non associavit.

f. 100^v. *vacat.*

f. 101 Verba prolata in congregatione generali 24. Ianuarii 1552 ab oratoribus ducis Mauriti (cf. Raynald. ad a. 1552, n. 15 16; Le Plat IV, 464—469).

f. 104 Petitiones Mauriti⁴;

Oratio ab oratoribus ducis Wirtimbergensis habita;

eiusdem gravamina (Raynald. ad a. 1552, n. 13; Le Plat IV, 418 s; 460—463).

f. 105^r sessio V, admodum breviter.

^a sic.

^b cod. territ.

^c sic: fol. 100 immediate sequitur fol. 90.

^d hic in cod. iterum ponitur eam.

i quali mandano li forastieri l'uno all' hosteria del- l'altro per esser amici. Così fa V. S^{ria} Illma: quando prima viene una buona cavalcata a Trento, subito che è passata, la indirizza quà a noi suoi corrispondenti, et noi facciamo il medesimo seco, se accade che capiti qui prima, sì che spero che faremo bene li fatti nostri'.

¹ sc. quem dixi: oratores, archiepiscopi etc.

² Giuliani l. c.: »Archi trionfali a S. Croce, alla torre di Piazza e al Cantone vennero ordinati dal Madruzzo, e la città in questi apprestamenti ed altre allegrezze spese più di 300 fiorini. (Messer Alessio

tagliapietra fece i disegni e gli ornamenti degli archi, Girolamo Fontana li dipinse, e Gaspere Grenewald [Grünwald] colorì i fregi e le arme che li ornavano.) Per grazioso decreto del re de Romani fu ordinato un donativo alla regina di mille fiorini, de quali alla città toccarono da pagarsi 67, e al distretto della podesteria 200.

³ sc. congregatio generalis; sessio habenda erat 25. Ianuarii 1552.

⁴ De his petitionibus auctor Hispanus anonymus (Franciscus de Navarra, episcopus Pacensis [Badajoz]? cf. Prolegg.), qui scripsit *Compendio o suma breve de*

1552.

[Die Martis 2. Februarii.]

105V

In die purificationis b. Mariae.

Ill^{mi} cardinales, legatus et Tridentinus, ac etiam omnes praelati acceperunt paramenta iuxta eorum gradum convenientia. Quibus omnibus paratis Ill^{mus} legatus ivit ad altare in cornu epistulae medius inter diaconum et subdiaconum, qui fuerunt duo ex dignioribus canonicis cum tunicellis. Deposita mitra more solito candelas benedixit.

Describuntur accuratius caeremoniae.

[Die lunae 8. Februarii.]

5 Die 7.^a Februarii, in die anniversarii creationis^b papae, episcopus Camerinensis celebravit praesentibus Ill^{mis} cardinalibus.

Die lunae 22. Februarii,

in anniversario coronationis S^{mi} D. N. Iulii III, celebravit episcopus Oscensis¹, nulla mentione facta de festo.

Die 2. Martii,

feria 4. cinerum, Ill^{mus} legatus benedixit et distribuit cineres, ut supra in candelis
10 [2. Februarii]. . . .

Die 6. Martii^c,

dominica 1. quadragesimae, fuit celebrata missa per episcopum Constantiensem, fuit sermo etc. praesentibus Ill^{mis}.

Die 13. Martii^c, dominica 2. quadragesimae, missam celebravit ut supra episcopus Colonensis.

^a sic, recte 8.^b cod. coronationis, sed manu posteriore superscriptum creationis.^c cod. Februarii.

todo lo que se hizó en el concilio general de Trento los años de 1551 y 1552 (Archiv. Simanc., Estado de Roma [Concilios] Leg. 2, n. 35), haec iudicat: »Cosa es de maravillar y aun de abominar, ver como el candor y sinceridad, que se solia dezir tener los Alemanes en las cosas que tractaban, quanto las han convertido en malizias, engaños, poca verdad y astucias serpentinias. Bien se podrá esto demostrar si consideramos, con quanta benignidad y candor el sagrado concilio les concedió salvo conducto, como ellos lo pidieron en la session de onze de Octubre, y les dió ciento y siete dias hasta la session de XXV de Henero, tiempo harto mas suficiente de lo que ellos havian menester para venir al concilio de Trento, pues estaban en la misma Alemania y mas cerca de Trento que ninguna otra naçion del mundo fuera de la Ytalia; ya dó por sus tierras y lengua havian de venir, y no por las strañas, como las otras naciones que al concilio havian de uenir y uenian. Y ya quel salvo conducto, que se les concedió en la session de Octubre dicha, no fuera bueno o como ellos le querian, tiempo havia para inviar a pedir al concilio otro salvo conducto, qual ellos le desseaban, y con el venir a tiempo pues havia harto hasta la session de XXV de Henero. Y si querian dezir que no querian que les fuese concedido en congregaçion de legado y prelados privada o general, sino en publica session del concilio, bien saben ellos y no pueden ignorarlo, aunque quieran que en la misma session de Octubre, dó les fué concedido el salvo conducto, que agora ellos achacan no ser bueno en el decreto, dó a su petiçion fué prorrogada la publicaçion del decreto de comunicacione sub utraque espetie &c. Alli fué publicada otra session para el dia de sancta Catalina, ques a XXV de Noviembre, en la qual se les pudiera con-

geder el salvo conducto que ellos mostraban desear; y les quedaua harto tiempo para poder venir a tiempo y sazón para la session de XXV de Henero, si tractavan la cosa con aquella verdad, candor y sinceridad de animo, que ellos eran obligados y la cosa en si requeria, y no con astutias diabolicas y engaños y cautelas abhominables usar en vano de todos los dichos ciento y siete dias, y despues venir a pedir otro salvo conducto vispera de la session de XXV de Henero, y impedir en lo passado la publicacion ya dicha del decreto de los quatro articulos de comunione sub utraque spetie, y en lo futuro los decretos de sacrificio misse y de sacramento ordinis, y poner dilacion en el concilio, dó tantos reverendissimos prelados viejos estaban y algunos dellos siete años havia fuera de sus yglesias y tierras peregrinos en la ajena con muy grandes incomodos assí de sus personas reverendissimas como de sus yglesias y haziendas. Y ellos questo tenian en poco estando en Trento en su naçion y lengua no podrian sufrir a estar en concilio quarenta dias sin que luego les diesen audiencia y les despachasen, como si en un concilio general como este lo es y de tantos años deseado y tan neçessario a la yglesia de Dios y bien de la republica christiana, no huviese negocios que para examinarlos y difinirlos requiriesen mucho tiempo, y el negocio de las heregias que ellos tractaban mucho mas que todos los otros, y para mas huir de la diffinicion del le tractaron ellos, como arriba esta mostrado sin verdad, sin sinceridad, sin candor, sin benignidad christiana con malizias, con engaños, con dilacion de tiempo y con astucias satanicas.«

¹ Massarellus in Actis: episcopus Camerinensis, quod non est credibile, cum hic sacra peregerit in anniversario creationis 8. Februarii.

106V

Die [Veneris] 18. Martii

fuit intimata generalis congregatio pro sequenti die, qui in praeterita sessione indictus fuit pro futura sessione in die s. Iosephi 19. Martii, quae prorogata fuit causa expectandi nonnullos praelatos et oratores, qui erant cito venturi, ac etiam pro aliis legitimis impedimentis. In qua sessione tractandum erat de sacramento matrimonii.

Die sabati 19. Martii

fuit generalis congregatio, in qua propter differentiam de praecedentia inter oratores regis Portugalliae et regis Romanorum¹ multum discussum fuit et maxima fuit controversia, adeo quod Ill^{mus} legatus vocavit omnes praelatos in suam cameram, ubi inter ipsos maxima fuit disputatio, quis eorum deberet praecedere. Tandem conclusum fuit, quod oratores remanerent in dicta camera, et legatus exivit cum omnibus patribus ad congregationem, ubi supra huiusmodi differentia multa dicta fuerunt. Tandem de consensu patrum ordinatum fuit, quod pro illa vice tantum ponerentur sedes dictorum oratorum Portugalliae in medio ipsorum patrum, donec mandatum et suas litteras credentiales producerent, deinde discederent. Et ita factum fuit. Tunc magister cerimoniarum vocavit dictos oratores, qui cum solitis et debitis reverentiis sederunt in dictis sedibus ad faciem Ill^{mi} legati et praesidentium positus. 15

107^r

Qui oratores litteras et mandatum exhibuerunt Illmo legato, quae omnia per secretarium lecta fuerunt. Interim dicti oratores sedebant. Quibus litteris lectis iussu Ill^{mi} legati oratores retraxerunt se ad praedictas cameras, donec patres de responso eis dando consulerent. Tum secretarius legit responsum alta voce, quo lecto ad interrogationem Ill^{mi} legati, an ipsis patribus placeret, omnes responderunt placet. Tum dicti oratores revocati fuere; quibus in suis locis sedentibus secretarius legit alta voce eis responsum. Quo peracto dicti oratores licentia fuerunt. Qui in discedendo resistantiam^a fecerunt causa oratoris regis Romanorum, qui remanserat in camera legati, et volebant ut etiam ipse discederet, ne praeiudicium ipsis propter hoc inferatur. Tandem comitati ab Illmo legato extra portam aulae congregationis protestantes super huiusmodi re discesserunt, et orator regis Romanorum similiter comitatus discessit, et clausa fuit congregatio². 25

Dominica 3. quadragesimae, die 20. Martii,

missam celebravit more solito episcopus Monopolitanus, absente Illmo legato. Fuit sermo etc.

Die Iovis 24. Martii

R^{mus} D. fr. Cornelius episcopus Bituntinus concionem habuit in ecclesia S. Petri praesentibus omnibus patribus.

Die Veneris 25. Martii,

in die annunciationis b. Mariae, Ill^{mus} legatus et omnes patres iverunt ad S. Mariam Maiorem, ubi missa cantata fuit per quendam presbyterum dictae ecclesiae cum diacono et subdiacono. . . . R^{mus} Granatensis sermonem habuit post cantatum offertorium. 30

107^v

[Infirmitas card. Crescentii.]

Eodem die Ill^{mus} legatus hora 22. graviter ex febre continua aegrotavit, quae infirmitas fuit ad mortem³. Super hoc aliqua notatu digna referam. Cum in antecedenti sero post cenam essemus apud ignem in aula Ill^{mi} legati R^{das} D. Angelus Massarellus, sacri concilii secretarius, et ego magister cerimoniarum, qui Ill^{mi} legati eramus continui commensales et unum hospitium habebamus iuxta palatium legati, dum ibidem cum nonnullis aliis confabularemur, duo intrinseci cubicularii, qui postremum redire ad cameras legati, et cum illas introirent, invenerunt legatum sedentem apud ignem timoris plenum et perterritum. Qui vix loquelam emittens dixit uni ex eis, qui erat Franciscus 40

^a *cod.* resistantiam.

¹ Eadem differentia renovata est a. 1562, cf. *Palavacin.* 15, 20, I ss; 15, 21, I s.

² Clarius rem exponit Massarellus in Actis apud Theiner I, 653.

³ Io. II, 4.

Branca Romanus, ut aspiceret sub parva mensa, quae erat in illa camera, et eiceret foras quemdam canem magnum nigri coloris et torvis oculis ipsum aspicientem viderat^a. Et cum dicti duo cubicularii, qui erant Franciscus Branca praefatus et Scipio Fuccius ex Civitate Castelli, dictas cameras diligenter perlustrassent, tandem nihil invenit^a, et dictus Franciscus exiens de camera dixit nobis, an videremus^b canem magnum nigri coloris. Cui respondimus nemo^a eum canem vidisse, et pro tunc nihil aliud fuit. Sed cum in sequenti die Ill^{mus} legatus aegrotaret, semper sibi videbatur (ut aiunt) dictum canem [prae oculis habere, et cum ipse a gravi et continua aegritudine vexaretur, per totam noctem nonnullos^a canes terribili ululatu latrabant, adeo quod eramus coacti e lecto surgere et cum lapidibus eos eicere. Nec hoc satis erat, quia denuo redibant. Hoc volui dixisse, quia hisce oculis vidi et audiui, et meis manibus eos eicientes lapides proieci¹.

Dominica 4. quadragesimae, 27. Martii,

episcopus Legionensis missam celebravit, fuit sermo etc.

f. 108^v et 109 vacant.

Die [sabbati] 7. Maii 1552.

R^{mus} D. Angelus Massarellus, sacri concilii secretarius, et ego Ludovicus magister caerimoniarum discessimus a Tridento, sicut et alii fecerunt, ob metum Lutheranorum², qui iam pervenerant <in Inspruch>^c, unde Carolus V imperator, qui tunc ibi commorabatur, aufugit ad Villaccum. Et nisi magnanimitas Ill^{mi} card. Tridentini non^a fuisset,

^a sic.

^b correxerim viderimus.

^c cod. in Spruch.

¹ Sleidanus, qui usque ad 28. Martii fuerat Tridenti, in fine libri XXIII Commentariorum haec habet: «Qua coeperit occasione Crescentius aegrotare, constitueram silentio praeterire, quod suspicio erat in eius invidiam esse confictum. Sed quoniam eius amici ac familiares, qui decumbentem aliquando consolati sunt, ita referunt, addendum esse putavi. Martii die 25. scribendis literis ad pontificem valde fuerat occupatus et laborem ad noctem usque continuavit. Ibi surgens, ut sese reficeret, ecce visum est illi canis quidam ater, inusitata magnitudine, flammantibus oculis, auribus ad terram prope demissis ingredi et ad ipsum recta contendere, deinde sub mensam dilabi. Percussus et obstupefactus ubi demum se collegit famulos inclamat, qui erant in anteriori cubiculo; iubet adferri lumen et investigari canem. Cum autem nusquam appareret, ne in vicino quidem conclavi, gravem suscepit cogitationem et in morbum incidit, ut ante dixi. Moribundus etiam subinde suis acclamasse fertur ut canem, qui lectum conscenderet, arcerent.» Thuanus l. IX, n. 24 similia Sleidanum secutus narrat. Haec, si phantasma canis non causam, sed indicium morbi sumas, conveniunt cum Ludovici nostri relatione, neque est cur Spondanus et Ciaconius (III, 677) in dubium vocent. Sarpius laudatur a Pallavicino, quia *con maggior gravità ha negletto questo accidente, che lo Sleidano l'habbia ed amplificato oltre al vero ed interpretato oltre al verisimile*. At ipse Pallavicinus (13, 3, 1), qui usus est Ludovici narratione, rem ipsam veram esse confitetur. Ceterum nemo sanus intelletget, cur phantasmati febricitantis tantum pondus attribuatur. Lutherus dum in «Patmo» suo (in castello Wartburg) erat, canem nigrum permagnum non modo conscendentem lectum, sed in ipso lecto cubantem se vidisse narrabat, cf. *J. Köstlin*, M. Luther I⁵ (Berlin 1903), 440 fontesque ibid. p. 773 citatos.

² Hispanus iam supra citatus de concilii suspensione scribit: «Muchas cosas hay de considerar y con mucha atención en este decreto de la suspensión. Y una dellas es ver que se ayudan para hazerla de la yda de los electores y perlados de Alemania y de

otros perlados de Ytalia a sus tierras poco antes questa ultima session se tuviesse. Y es cosa cierto de maravillar ver que se ayudan de lo que devian y podian prohibir y no prohibieron pues, como sant Augustin dize: Negligere, cum possis perturbare perversos, nihil aliud est quam fovere, neque caret scrupulo [cod. scenpulo] societatis occulte, qui manifesto facinori desinit [cod. difinit] obviare. Pues si la yda destes prelados impedia al concilio, porque los dexaba ir? Y si no impedia, como ello es, pues sin ellos se havia hecho otra vez en la mesma Trento, porque no se proseguian en el concilio los negocios del, y mayormente en los de la reformation, la qual todo el mundo pide como cosa tan necessaria en la yglesia de Dios? Y nunca se hallará carta de principe christiano al concilio para impedirla, ni creo yo que hay hombre en el mundo que tenga alguna piedad y buen juicio, a quien pareciese mal hacerse en concilio la reformation, mientras que en otras partes se hazia guerra, aunque la huviera y fuera cerca del concilio.

Lo otro es cosa de notar, que el año pasado y presente no haya impedido ni impidiesse la prosecucion deste concilio haver las guerras de Parma y de la Mirandola a menos de tres jornadas del, y que agora para suspenderle impidia la guerra que hay y aun apenas comenzada en Alemania y a mas de ocho jornadas de Trento, y estonces por guerras presentes y cercanas el concilio no dexó su prosecucion, agora por las futuras y mas remotas la dexe.

Lo otro es cosa no poco de maravillar, quel año pasado para endereçar y dirigir las cosas deste concilio luego en la primera session del se publicó la otra session para de ay a quatro meses haviendo las guerras dichas y usó deste remedio prudente, y que agora con la mesma necesidad que estonces no se haya usado del, siendo tan comodo, necessario, oportuno y tan exemplar para todo buen christiano, y tan usado en la celebracion de los concilios generales. Y con no mayores causas que las presentes leemos que dilatò el papa Leon decimo una session por nueve meses. Pues si se considera quan difficil es en estos tiempos

qui nobis donavit pro quolibet quinquaginta aureos, non poteramus inde discedere. Tandem applicuimus Urbem die ultima Maii, et dictus R^{mus} D. secretarius mecum cenavit, cui etiam hospitium dedi domi meae.

[Die Martis 31. Maii.]

Eodem die novum allatum est ad Urbem, qualiter Ill^{mus} card. Crescentius, sacri concilii legatus, obierat Veronae ex infirmitate, quae ei incepit die 25. Martii, ut supra dictum est, et obiit die [28.]^a 1 Maii in S. Maria de Organo².

[C. De rebus Romae actis ab anno 1552 usque ad mortem Iulii III.]

^bDie 10. Iunii 1552

fuit consistorium secretum, quo finito duo antiquiores diaconi iverunt ad retrocameram consistorii, ubi R^{mus} card. Pighinus noviter creatus³ expectabat, quem dicti diaconi ponentes in medio eorum duxerunt ad conspectum pontificis cum trina reverentia, ut moris est etc. *Describuntur caerimoniae.*

10

^a lacuna in cod.

^b in marg. scriptum est: Romae.

miserables congregar el concilio general, y que se ha tardado en congregar este passando XXII años, mucho se habian de mirar a no deshazer en tan breve tiempo lo que en tanto y con tan grandes trabajos de todo el mundo se havia juntado y especialmente venido, que ni las heregias se havian estirpado ni reformado la yglesia ni compuesto paz entre los principes christianos; que aun para componer esta sabe todo el mundo que estar el concilio juntado era mas comodo medio que no suspenderle o deshacerle, quien nunca vió la yglesia tan necesitada de tener concilio general, como agora lo esta la catholica, y no creo que esta remediada por suspension del. Muchas vezes hemos leido la yglesia renovada, las heregias desarraigadas con çelebrar concilios generales, pero no con suspenderlos antes que acabarlos. Leemos que con la celebracion del concilio Niceno primero fué estirpada la heregia de Arrio, con el concilio general primero Constantinopolitano la heregia de Macedonio, con el tercero concilio general Ephesino la heregia de Nestorio, con el quarto concilio Calcedonense la heregia de Eutiches y Dioscoro, con el quinto concilio ecumenico [*cod. humenico*] Constantinopolitano la heregia de Theodoro y Diodoro, que ponian dos personas in Christo [*cod. choro*] nuestro señor, con el sexto Constantinopolitano la heregia de los monotelitas, que no ponian [*cod. ponian*] mas de una voluntad in Christo, con el septimo concilio general y segundo Niceno la heregia de los ichonomacos [*sic*], que son los que contradizen a las imagenes, y con el octavo Constantinopolitano se desarraigó la mesma heregia, con el nono Constantiense se quitó el cisma de tres papas que havia durado treinta y ocho años, y con el decimo Florentino se concordó la yglesia latina con la griega [haec numeratio conciliorum notabilis est], sin otros concilios que dexo, en los quales se hizó el mesmo efecto y se reformó la yglesia. Pero con la suspension deste ninguno efecto destos vemos que se ha seguido, porque ni se han estirpado las heregias de Alemagna y otras partes que al presente hay, ni reformado la yglesia ni compuesta la paz entre los principes christianos, ni vemos bien ninguno que de la tal suspension, mas antes mal mucho y caída de muchas animas y conformacion de heregias como veridica y sanctissimamente dixerón en su protestacion aquellos reverendisi-

mos y prontisimos padres, que açendidos del zelo de la casa de Dios la hizieron para defensa de la yglesia y proteccion del concilio y manutencion del unico remedio, que por el para la yglesia de Dios se espera. Y es por çierto cosa no poco de maravillar, ver que aquello que a qualquier prelado de los pios y buenos que venian al concilio, si se les dixerá quando salian de sus patrias yglesias y casas con grande trabajo de sus personas y gasto de sus haziendas y peregrinacion en tierras ajenas, que venian a deshazer el concilio, lo tomaran por injuria, questo mesmo hayan tomado por medio para deshazerlo, sin que haya auido conclusion perfecta en alguno efecto, si quiera de aquellos, para que se havia convocado y juntado. Dios nuestro señor por quien el es, reforme su yglesia y nos de a todos gracia, que en ella le sirvamos y vivamos y moramos in su sancto servicio. Amen.

Los prelados que protestaron y contradixeron la suspension fueron: El arzobispo Turritano; el obispo de Castellamar; el obispo de Lanchano; el obispo de Badajoz; el obispo de Venosa; el obispo de Elna; el obispo de Tuy; el obispo de Guadix; el obispo de Astorga; el obispo de Pamplona; el obispo de Ciudad Rodrigo; y el obispo de Calahorra absolutamente contradixó.^a

¹ Dies obitus in epitaphio (apud Ciacon. III, 677) legitur *V kal. Iun.*, ergo 28. Maii. Perperam Ciaconius, qui illud *V ante kal.* epitaphii quasi ad numerum anni pertinens (MDLII) videtur neglexisse, kalendis Iunii Crescentium Romae mortuum esse contendit.

² Ciacon. III, 677: »in coenobio Olivetanorum patrum, quorum erat apud pontificem protector«.

³ De Pighino cf. supra p. 178, adn. 3. Iam 20. Novembris (vel, ut vult Ciaconius, Decembris) 1551, durante concilio, cui ipse cum Crescentio cardinali et Aloisio Lippomano praesidebat, Pighinus ad cardinalatum evectus, sed in pectore reservatus erat et 30. Maii 1552 demum publicabatur (cf. Raynaldum a. 1551, n. 74). Titulum S. Callisti et ecclesiam Adriensem obtinuit omniaque Urbis tribunalia rexit. Sed iam anno 1553 mortuus est 21. Novembris corpusque in ecclesia S. Mariae de Populo conditum, cf. infra p. 504, l. 11 s). Epitaphium exhibet Ciacon. III, 776; cf. A. Pieper, Die päpstl. Legaten u. Nuntien I (Münster 1897), 8.

Die 11. Iunii

111^r

... hora 24. corpus R^{mi} card. Crescentii praefati delatum fuit ad S. Mariam de Populo ex Verona, ubi obiit in S. Maria de Organo, ad quam pervenerunt in discessu Tridenti metu haeticorum. Et dictum corpus permansit in dicta ecclesia usque ad 14. diem Iunii. . . .

Die 14. Iunii

- 5 convenerunt ceu^a omnes religiones Urbis, quae religiones singulae cantarunt vigiliae^b mortuorum secundum morem circa corpus praefatum, quod erat in capsula conditum supra feretrum coopertum panno magno aureo in medio ecclesiae, ad cuius pedes posita erat parva mensa cum mappa et duobus candelabris cum candelis accensis, cum stola, cotta, piviali nigro, aqua cum aspersorio et thuribulo et navicula incensi. Circa corpus erant
10 posita sex candelabra magna cum intorticiis accensis. Absolutis vigiliis etc. dictum corpus translatum fuit ad ecclesiam S. Mariae Rotundae¹ cum maxima funebri pompa. Circa corpus ferebantur 110 intorticia accensa, post feretrum sequebantur cursores pedestres et praelati domestici pontificis cum familiaribus et officialibus, ut moris est. Cardinales non interfuerunt secundum solitum.

Die 24. Iunii

112^r

- 15 missa in S. Maria de Populo celebratur per episcopum Sipontinum² in paramentis albis, praesente papa suo habitu quotidiano. . . .

Die Saturni 5. Novembris,

116^r

in anniversario cardinalium defunctorum, missam celebravit Ill^{mus} card. Saracenus absente papa.

Die 9. Novembris

- fuit celebrata missa funeralis pro anima fel. rec. Pauli III per Ill^{num} card. Crispum praesente papa. . . .
20

Die ultima Novembris,

116^v

in festivitate s. Andreae apostoli, qui dies maxime colitur a S^{mo} D. N. Iulio III, fuit celebrata missa in capella Sixti ab Illmo card. de Messina³. . . .

- Post prandium fuerunt cursa quinque bravia, videlicet unum a centenariis, alterum a sculptoribus^a, reliqua vero a custodibus vinearum et ab equis vecturalibus, videlicet
25 a bazilariis, ultimum vero ab equis barbaris. Carcer fuit ante ecclesiam S. Rocchi apud Ripettam, meta vero fuit apud ecclesiam S. Andreae denuo aedificatam a praefato S^{mo} apud vineam ipsius in via pontis Milvii, ubi eodem die omnibus dictam ecclesiam visitantibus concessa fuit plenaria indulgentia.

1553.

Die 10. Ianuarii

118^r

- facta fuit perlustratio sive recensensus generalis duodecim millia^b militum in platea S. Petri, qui tunc Romae stipendiati permanebant pro custodia Urbis ob transitum exercitus imperialis, qui tunc veniebat ex regno Neapolitano pro obsidione Senarum⁴.
30

Die 15. Ianuarii

Ill^{mus} Don Garzia a Tolet^o⁵ applicuit Urbem ad osculandum pedes papae, comitatus a 400 nobilibus catafractis ex regno Neapolitano.

^a sic?^b sic.^c cod. scultoribus.

¹ Ciacon. III, 677 refert corpus conditum esse in sepulchro maiorum, in ecclesia S. Mariae ad martyres, sed addit: »indeque ad basilicam S. Mariae Maioris translatum appposito epitaphio«, quod ibidem exhibet.

² Vix intellegitur Pighinus, cum is brevi antea cardinalis sit factus; qui episcopatum Sipontinum ante annum 1553 videtur dimisisse, certe non demum 11. Decembris 1553, ut vult Gams, cum iam 1. Dec.

1553 mortuus sit. Sine dubio igitur significatur Dionysius de Robertis (cf. infra ad 30. Dec. 1554), familiaris Iulii III, cf. supra p. 175, l. 10.

³ Ioannes Andreas de Mercurio, cf. supra p. 167, adn. 7.

⁴ Cf. A. Sazzini, Diario delle cose avvenute in Siena 1550—1555, ed. G. Milanese (Firenze 1842), p. 93 ss. Dux erat Don Garcia de Toledo, cf. 15. Ian.

⁵ Erat filius viceregis D. Petri de Tolet^o.

118V

Die 16. Ianuarii

supradicti equites catafracti discesserunt ab Urbe. Exercitus imperialis, qui tunc Tibure commorabatur, non longe ab Urbe amnem Tiberim transivit, ubi pons ex naviculis constructus fuit pro transitu militum.

Die 17. Ianuarii,

in die S. Antonii, facta fuit perlustratio vel recensensus populi Romani in platea S. Petri, qui fuerunt numero 8550. 5

Fol. 121^r: Feria VI hebdomadis sanctae pontifex crucem adorans 75 scuta obtulit per cardinalem decanum. Saepe laborat podagra.

121V

Die 3. Aprilis,

in 2. die paschatis, in capella Sixti paramentis albis absente papa [missam celebravit] Ill^{mus} card. de Cueva. Post missam omnes cardinales a papa accersiti conveniunt ad aulam consistorii, ubi pontifex expectabat, et in tali congregatione pontifex creavit duos legatos a latere, videlicet Ill^{mus} card. Dandinum ad Caesaream M^{tem} Flandriam versus, et Ill^{mus} S. Georgii ad Chr^{sum} regem, pro pace tractanda inter ipsos principes¹. Quibus expeditis cardinales collegialiter associaverunt dictos legatos ad aulam regiam, ubi in porta capellae^a Sixti omnes permanentes in circulum^b fecerunt solitas caerimonias et congratulationes, ut moris est. Quibus expeditis redierunt ad suas cameras in palatio. 10

Eodem mane Ill^{mus} Dandinus dixit mihi, ut accingerem me ad iter, quia una secum me ire oportet^b. Quod libenter promisi. . . . 15

122^r

Die 8. Aprilis in sabato in albis

. . . absoluta missa omnes cardinales iverunt ad aulam consistorii, ubi papa expectabat, habitu quotidiano indutus, sine stola. Qui crucem dedit praefatis legatis ante eum genuflexis, solitis caerimoniis, assistentibus sibi duobus diaconis, aliis vero cardinalibus in circulo stantibus. Quibus absolutis cardinales equitantes collegialiter associaverunt dictos legatos extra portam S. Petri, ordine retrogrado^c procedentes, prout in libro caerimoniali. Post mutuas reverentias et gratiarum actiones de impenso honore omnes discesserunt. Legati vero introeuntes in Belvedere reversi sunt ad suas cameras in palatio; qui pro tunc amplius publice versati non sunt usque ad discessum eorum ex Urbe. 20

Die Veneris 14. Aprilis 1553.

Ill^{mus} card. Imolensis, videlicet Dandinus, cum 18 ex suis intimis familiaribus, inter quos ob longam consuetudinem, amicitiam in minoribus et servitum inter cariores 25
(122V) connumerus fui, ex Urbe discedens per postas in nomine Domini iter arripuit Flandriam versus, ubi tunc Carolus V imperator Bruxellis residebat. Praefatus vero Ill^{mus} et nos omnes sequaces uniformiter induti eramus suis sumptibus parvis vestibus sericeis, i. e. velluto, pileis similiter feltris etc., omnibusque aliis itinerantibus necessariis. Portavit secum omnia legatis necessaria, videlicet duas mazzias argenteas, duos malleos 30 aureos hastatos et duas hastas auratas, ut moris est cardinalium, unam valigiam et crucem, quae servabatur in parva capsula; quae nisi certis locis insignibus extrahebatur. Duxit etiam secum R^{dm} D. Franciscum Commendonum nobilem Venetum pro datario, Hieronymum Bononiensem² secretarium, Ioannem Richebe scriptorem apostolicum et alios³.

Describitur iter usque ad f. 133^v (10. Sept. 1553), ubi legitur: Haec quae sequuntur acta fuere Romae me absente in Flandria, et ea inveni in quibusdam fragmentis D. Ioannis Francisci Firmani avunculi mei et magistri caerimoniarum.

(133V)

Die 1. Iunii, in die corporis Christi,

papa processionaliter, in sede delatus, ut moris est, sacramentum portavit. Absoluta 35 processione missa celebrata fuit per Ill^{mus} card. S. Clementis. Qua peracta, publicatis

^a cod. capella.^b sic.^c cod. retrogrado.

¹ De his legationibus cf. *Raynaldum* 1552, n. 44; 1553, n. 18—27; *Pieper*, Die päpstl. Legaten I, 49 ss.

² Hieronymus Bagius, cf. *Pieper* l. c. p. 52, ubi pauca ex itinerario sunt excerpta.

³ Inter quos erat Andreas Masius, cf. eius epistulas editas a *M. Lossen* (Leipzig 1886) n. 110 ss p. 122 ss. Ludovicus postea iterum Bruxellas profectus est, vide infra p. 511, l. 29 ss.

indulgentiis et data benedictione, pontifex creavit capitaneum generalem sanctae ecclesiae Exc^{mus} a ducem Urbini, cui dedit vexilla, ut infra, videlicet:

Absoluta missa, ut supra, Exc^{mus} b dux armatus, ductus a magistro cerimoniarum, accessit ad infimum gradum solii, ubi genuflexus expectavit, donec pontifex benedixit vexilla, ministrante priore presbyterorum cardinalium incensum. Postea dux accedens ad pedes papae accepit ab eius manibus primo vexillum ecclesiae, deinde alium^c cum insigniis papae cum osculo manus recipiendo. Tum pontifex tradidit ei bacculum^e, dicens, videlicet: *Accipe bacculum* - - -^d. Quo accepto osculatus est pedes papae, qui postea associatus a suis ac etiam a servientibus armorum et cursoribus ivit ad suam habitationem in palatio apostolico.

Die Mercurii 11. Octobris

fuit consistorium publicum pro obedientia prestanda S^{mo} D. N. a Magno Magistro S. Ioannis Hierosolymitani, qui dum Romae pro dicta religione officio oratoris fungetur, a militibus dictae religionis Magnus Magister creatus fuit. Papa fuit paratus, cardinales prestiterunt obedientiam, advocatus proposuit causam, quidam miles praefati ordinis orationem habuit, omniaque acta fuere more solito.

Sequitur nota: Hucusque quae scripta sunt a 1. die Iunii acta fuere Romae in mea absentia, ut supra. *Sed quod sequitur et ipsum eo absente actum, cf. infra.*

Die Mercurii 29. Novembris

fuit consistorium, in quo creatus fuit episcopus Albanensis Ill^{mus} card. Carpensis propter obitum Ill^{mi} card. de Salviatis¹, qui tunc erat episcopus Portuensis, et Ill^{mus} Neapolitanus optavit episcopatum Portuensem, et Ill^{mus} de Bellay optavit episcopatum Tusculanensem. Qui iuraverunt in forma etc.

Postea sequitur nota: Haec acta fuere me absente, ut supra.

Die dominico 3. Decembris,

quae fuit prima adventus, Ill^{mus} legatus² applicuit ad Urbem et ingressus est cum maxima comitiva, cum mantelletto et mozzetta violacei coloris.

[Die Veneris 8. Decembris.]

In die conceptionis b. Mariae R^{mus} P. D. Iacobus Barba episcopus Aprutinus, assistentibus sibi R^{mis} PP. DD. Antonio de Nomais Iserniensi, et Iulio Gentile Vultuariensi episcopis R^{dm} P. D. Iulium N. - - - in episcopum Cerviensem consecravit³, qui iuravit etc., Romae in capella maiori palatii apostolici, praesentibus ibidem R^{dis} DD. Berengaio Iusseo acolito apostolico, et Bernardino Gavello canonico Pisarense testibus.

Die sabati 9. Decembris

Ill^{mus} Tranensis decanus obiit hora 6. noctis et ivit legatum ad aliam vitam, ut supra⁴. Et fuerunt praeparata omnia necessaria pro eius funere in die sequenti.

Die [10. Decembris], in dominica secunda adventus,

. . . post prandium fuerunt factae exequiae more solito praefato Illmo Tranensi domi suae, praesentibus cardinalibus etc. Corpus eius delatum fuit ad ecclesiam S. Augustini, comitatum a magistro domus papae et familia papae equitante. . .

^a cod. Ecc^{mus}.

^b cod. Ecc^{mus}.

^c sic.

^d lacuna duorum versuum.

¹ Ioannes card. Salviatus (cuius mater fuerat soror Leonis X), purpura ornatus ab avunculo a. 1517, »Ravennae . . . lucem vitalem amisit V. kal. Novembr. a. 1553. Cum enim Roma ad oppidum Gualdum pervenisset, in levem apoplexiam incidit; Ravennam ad Portuense coenobium lectica delatus e mortalium scena pie discessit. Cadaver Ferrariam relatum in templo maximo reconditum est». *Ciacon.* III, 407; cf. supra p. 19, adn. 2 4.

² Hieronymus Dandinus, cf. supra p. 500, l. 9.

³ Errat igitur Gams, qui (p. 681) ab anno 1545 usque ad annum 1576 vult Scipionem de S. Cruce episcopum Cerviensem fuisse.

⁴ Nescio an significantur legationes Dandini et Capitisferrei supra (3. Aprilis) relatae. — Ioannes Dominicus de Cupis Romanus, a. 1517 archiepiscopus Tranensis, deinde 26. Iunii eiusdem anni presbyter cardinalis factus erat. Complures praeterea alios episcopatus administravit. *Ciaconius* (III, 349) obiisse eum vult 10. Decembris 1553.

Die Martis 19. Decembris Petrus Strotia applicuit Urbem.

Die Veneris 22. Decembris

fuit consistorium, in quo fuerunt assumpti et promoti ad cardinalatum quatuor cardinales, videlicet: archiepiscopus Panormitanus¹, episcopus Urbevitanus², de Guisa³ et de Nobilibus⁴.

[Die lunae 25. Decembris.]

^{137V} In die nativitatis Domini S^{mus} D. N. missam celebravit in basilica S. Petri solitis caerimoniis. In ablutione manuum papae fuit praesens et ministrans Ill^{ris} D. Altus de Comitibus, magister sacri hospitii, et hoc privilegium est in dicta familia ex antiquo tempore.

1554.

^{138V}

Die dominico 7. Ianuarii

fuerunt promoti ad sacros ordines Ill^{mos} a cardd. Urbinatensis⁵ ad diaconatum tantummodo, quia erat subdiaconus, de Monte⁶ et Cornelius⁷ ad subdiaconatum et diaconatum. Quae ordinatio facta fuit a S^{mo} in sua anticamera, ubi erat in capite praeparatum altare. . . .

^{141V}

Die Iovis 18. Ianuarii

de mandato S^{mi} D. N. Iulii III fuit associata ad nuptias Illma D. Iulia, filia Ill^{mi} D. Vincentii de Nobilibus, nepotis papae⁸, et coniux Ill^{mi} comitis de S. Flore, a familia papae a domo sua, ubi habitabat in Burgo, usque ad palatium Ill^{mi} comitis de S. Flore, videlicet Ill^{mi} card. de S. Flore camerarii, eius fratris.

15

^{142V}

Die [dominica] 11. Februarii

episcopus Bituntinus⁹ missam celebravit in capella.

Die lunae 26. ^b Februarii

R^{mus} D. N. Columna patriarcha Constantinopolitanus obiit¹⁰ hora 6. noctis.

Die Martis 27. [Februarii]

in mane fuit constructum suggestum in medio aulae palatii S. Marcelli, ubi tunc ipse habitabat, in forma lecti, prout in obitu Ill^{morum} cardinalium.

^a sic.

^b cod. 24.

¹ Petrus Tagliavia Panormitanus, excelsa Aragoniae stirpe genitus, a. 1537 ecclesiae Agrigentinae episcopus, a. 1545 Panormitanae archiepiscopus factus, concilio Tridentino a. 1546 interfuerat. Quem Iulius III Caroli V precibus purpura ornavit. 10. Februarii 1557 Ioanni de Vega proregi sufficiebatur. Mortuus est a. 1558 Panormi. *Ciacon.* III, 783 s; cf. supra p. 325, l. 29 ss.

² Hieronymus Simoncellus Urbevitanus, Iulii III pronepos, secundum *Ciaconium* (III, 796) 25. Iunii 1554 patriae suae episcopus factus est; at cum Ludovicus eum iam 22. Decembris 1553 episcopum Urbevitanum appellet, antea eam ecclesiam accepisse eum oportet, quam usque ad annum 1562 tenuit. Variis deinde ecclesiis praefuit, sub finem vitae Portuensi. »Diu vixit in purpura ac decies comitiis pontificiis interfuit et suffragium tulit pro Marcello II, Paulo IV, Pio IV, Pio V, Gregorio XIII, Sixto V, Urbano VII, Gregorio XIV, Innocentio IX et Clemente VIII, sub quo e vita migravit Romae anno 1605 VIII kal. Martii» (*Ciacon.* l. c.). Notandum est, prophetiam illam de Romanis pontificibus Malachiae Armacano archiepiscopo tributam secundum *Menestrier* (Réfutation des prophéties faussement attribuées à S. Malachie, Paris 1689, 4°) fictam esse in favorem huius Simoncelli, idque in conclavi in quo creatus est Gregorius XIV, quod mensem unum et dies XIX durabat. Nec videtur errare ille auctor; nam verba in hunc papam minime convenientia: ex

antiquitate urbis, optime quadrant in Simoncellum, qui natu erat Urbevitanus et per octo annos Urbis Veteris pontificatum gesserat. Ceterum cf. *J. Schmidlin* in Festgabe für H. Finke (Münster 1904), p. 1—40.

³ Ludovicus a Guisia, Claudii primi ducis Guisiae filius, Joinvillae a. 1522 natus, Caroli Guisiae cardinalis frater natu minor. Renunciatus est diaconus cardinalis sine titulo; sub Paulo IV ecclesiae S. Thomae in Parione praeficiebatur. Varias praeterea in Gallia rexit ecclesias. Obiit Parisiis a. 1578 aetatis anno 56 (*Ciacon.* III, 796).

⁴ Robertus de Nobilibus, qui mortuus est 18. Ian. 1559, cf. supra p. 329, l. 10 ss et adn. 1; infra ad 12. Dec. 1554.

⁵ Cf. Conc. Trid. I, 733, l. 22 ss et adn. 7.

⁶ Cf. supra p. 147, adn. 4; p. 174, l. 27 ss; p. 175, adn. 1.

⁷ Aloisius Cornelius patricius Venetus, natus a. 1516, religionis S. Ioannis Hierosolymitani miles ac prior Cypri, electus erat archiepiscopus Iadrensis et 20. Decembris 1551 cardinalis diaconus a Iulio III. Obiit a. 1584. *Ciacon.* III, 782 s.

⁸ Cf. supra p. 153, adn. 2.

⁹ Cornelius Mussus ord. Minor., de quo cf. Conc. Trid. I, 4, adn. 3; p. 162, adn. 5.

¹⁰ Successor eius factus est Christophorus de Spiritibus, cf. infra p. 505, l. 9.

Die 4. Martii,

143^v

dominica 4. [quadragesimae], de Rosa seu *Letare*, fuit missa . . . absque benedictione rosae, quia pontifex vexabatur a podagra.

Die [Mercurii] 7. Martii,

in festo s. Thomae Aquinatis, Ill^{mi} DD. cardinales convenerunt ad ecclesiam Minerbae, ubi episcopus Castrensis missam celebravit de festo absque alia commemoratione, cum
5 *Gloria in excelsis* et *Credo*, paramentis albis, et cardinales cum cappis violaceis. Perfecta missa R^{mus} episcopus de Viglia¹ concionem habuit. Eodem die fuit concessa plenaria indulgentia in dicta ecclesia, ubi fuit maximus populi concursus.

Die [Veneris] 16. Martii

144^l

in S. Maria de Populo R^{mus} D. episcopus Aprutinus, S^{mi} D. N. sacrista², missam celebravit de exequiis, solitis cerimoniais pro anima Ser^{mi} Ioannis principis Portugalliae. . . .

Dominica resurrectionis, 25. Martii,

146^r

10 . . . pontifex . . . benedixit populo, et thesaurarius proiecit pecunias.

Matrimonium Ill^{mi} D. Fabiani de Monte cum filia Exc^{mi} a ducis Florentiae praesente papa.

146^v

Die dominico 8. Aprilis in palatio apostolico in aula Constantini fuit paratum altare et credentia cum omnibus necessariis pro celebratione missae unius praelati, et erant etiam parata scamna pro cardinalibus et praelatis, et sedes pro papa eadem dispositione, prout in capella. Ubi convenerunt 27 cardinales cum mantellectis^b rubeis, et
15 veniente papa in habitu quotidiano per archiepiscopum Sipontinum fuit celebrata missa. . . .

Quibus absolutis comparuerunt ad conspectum pontificis Ill^{mus} D. Balduinus, frater pontificis, cum D. Fabiano eius filio³, et alii affines et consanguinei. Tum D. Antonius de Gallesio advocatus, genuflexus ante papam, legit contractum affinitatis et matrimonii contrahendi inter Ill^{mm} D. Fabianum supradictum et Ill^{am} D. Isabellam de Medicis, filiam
20 Exc^{mi} a ducis Florentiae. Quo lecto R^{mus} D. [Onufrius] de Bartholinis, archiepiscopus Pisarum, orator praefati ducis, tanquam procurator in huiusmodi actu, in signum affinitatis osculatus est praefatum Ill^{mm} D. Balduinum et Fabianum et alios consanguineos papae; et demum omnes osculati sunt pedes papae.

147^r

Die [Iovis] 24. Mali,

148^r

in solemnitate corporis Christi, Ill^{mus} Dandinus, i. e. Imolensis, missam celebravit in
25 S. Petro, ut moris est. Pontifex non venit ad processionem, quia vexabatur a chiragra.

Die Martis 23. Octobris

fuit consistorium publicum in aula regia palatii pro marchione Piscariae, qui Romam venit nomine Caesareae Mis et principis Hispaniarum ad trahendum consensum a S^{mo} D. N. Iulio III de cessione facta a Carolo V in personam Philippi eius filii de regno Neapolitano⁴. . . . Magister caerimoniarum cum duobus antiquioribus praelatis ivit
30 ad capellam Paulinam, ubi praefatus marchio expectabat. Qui ductus a praefatis praelatis precedente caerimoniaro ivit ad pontificem, et factis debitis reverentiis osculatus est pedes pontificis. Qui postea praesentavit suas litteras et mandatum; deinde surgens retrahens se ad dexteram pontificis stetit, dum secretarius legit litteras et mandatum.
35 Quibus lectis positum fuit cusinum aureum ad pedes papae cum aliqua distantia, super quo dictus marchio genuflexus praestitit iuramentum praestari solitum a regibus Neapolitanis summo pontifici. Quo lecto pontifex dicens aliqua verba etc. dictum marchionem nomine regis Hispaniarum de dicto regno investivit, habens folium scriptum in suis

148^v^a *cod.* Ecc^{mi}.^b *sic.*

¹ Videtur esse Albertus de Gliricis ord. Praed. (1550—1564), qui a. 1551 interfuerat concilio Tridentino.

² Ioannes Iacobus Barba, supra p. 446, l. 28.

³ Cf. supra p. 161, l. 9 s 15 ss; p. 157, adn. 2.

⁴ Cf. supra p. 447, l. 30 et adn. 8.

manibus, ubi responsum ad haec faciendum legendo dedit. Quibus peractis iterum dictus marchio osculatus est pedes papae, quem deinde pontifex recepit ad osculum manus et oris. Absoluto consistorio dictus marchio pransus est cum pontifice.

Die lunae 29. Octobris

fuit consistorium publicum pro ingressu in Urbem Ill^{mi} card. de Podio¹, qui in nocte praeterita hospitatus fuit in S. Maria de Populo, ubi solitae caerimoniae per cardinales servatae fuerunt. Et cum noviter esset creatus et numquam ad Urbem perven-

tasset, tamen in Hispania, ubi tunc nuncii apostolici fungebatur officio, pileum accepit. . . . Absoluto consistorio pontifex rediit ad cameram consistorii, ubi . . . fecit consistorium secretum. In quo advocatus consistorialis una cum procuratore electi archiepiscopi Salspurgensis petiit pallium pro dicto archiepiscopo². . . .

149^v

Die [Mercurii] 21. Novembris

obiit Ill^{mus} card. Pighinus ex febre pestilentiali, et eadem nocte absque aliqua funebri pompa corpus eius delatum fuit ad S. Mariam de Populo³.

Die [dominica] 25. Novembris

in S. Laurentio in Piscina in Burgo veteri R^{mus} D. Scipio Bongallus, episcopus Civitatis Castellanae, assistantibus sibi R^{mis} PP. D. Caesare Cibo, archiepiscopo Taurinensi, et Alexandro Piccolhomineo, episcopo Pientino, consecravit in episcopum Ilcinensem, i. e. Montis Alcini, R^{mus} Patrem D. Antonium Mariam Piccolhomineum⁴, praesentibus ibidem R^{dis} DD. Simone Papius⁵, praeposito Pientino, et Superantio de Bracchis, canonico S. Mariae de Platea de Mathelica, Camerinensis diocesis, testibus.

Die [lunae] 26. Novembris

fuit consistorium secretum . . . et duo antiquiores diaconi duxerunt in medio eorum Ill^{mus} card. de Simoncellis⁶, . . . et primum osculatus est pedem papae, manus et os, 20 deinde ductus fuit ad omnes cardinales ad osculum, ut moris est.

150^r

Die [Mercurii] 5. Decembris

fuit consistorium, in quo aperitur os cardinalibus de Podio presbytero⁶ et de Simoncellis diacono.

150^v

Die Iovis 6. Decembris 1554

Ill^{mus} card. Sarracenus, assistantibus sibi R^{mis} patribus DD. Ascanio de Ferrariis episcopo Montis Pilosi et Ioanne Andrea Crutio episcopo Tiburensi, R^{mos} Patres DD. Adrianum Fusconum⁷ et Hieronymum [Melchiorum]⁸ in episcopos Aquinensem et Maceratensem respective consecravit. Qui iuraverunt Romae in capella Sixti in palatio apostolico, praesentibus ibidem venerabilibus viris DD. Petro Rapondo subdiacono, et Hieronymo Pimpinella accolito apostolicis, testibus. Ioannes Franciscus Firmanus rogatus etc.

151^r

Die [Mercurii] 12. Decembris

fuit consistorium secretum, quo absoluto . . . card. de Nobilibus⁹ (*qui* erat expectans in retrocamera consistorii) . . . praestitit iuramentum . . . , et pontifex tradidit pileum 30 novo cardinali solitis caerimonis.

^a sic.

¹ Cf. Conc. Trid. I, 869, adn. 5; supra p. 292, adn. 1.

² Michael de Kuenburg, archiepiscopus 1554—1560, quo anno mortuus est.

³ Corrigendus ergo est Ciaconius, qui (III, 776) kalendis Decembris cardinalem hunc ait esse mortuum. Videtur excidisse ibi in epitaphio numerus X ante kalend. — De Pighino cf. supra p. 498, l. 8.

⁴ Ecclesiam illam rexit usque ad annum 1590, quo obiit.

⁵ Cf. supra p. 502, l. 3 et adn. 2.

⁶ Cf. supra ad 29. Octobris.

⁷ Secundum Gams (p. 852) Hadrianus Fosconius electus est episcopus Aquinas 22. Octobris 1552; die supra scripto videtur ergo tantum consecratus esse. Rexit hanc ecclesiam usque ad mortem 1579.

⁸ Electus erat mense Martio 1553, resignavit 1573, mortuus est 1583 (Gams).

⁹ Cf. supra p. 502, l. 4.

Die 16. Decembris

in dominica 3. adventus . . . pontifex missam celebravit in basilica S. Petri. . . In thurificatione diaconus primo incensavit post cardinales nobiles stantes in plano solii, videlicet oratores regis Francorum et regis Portugalliae, deinde Ill^{mos} DD. Vincentium de Monte, Fabianum de Monte et Ascanium de Cornea nepotes papae, deinde incensavit episcopos
5 assistentes.

Die [dominica] 30. Decembris

153^r

R^{mos} D. Iulius Cananus¹, S^{mi} D. N. secretarius^a, consecratus fuit in episcopum Adriensem per R^{mm} episcopum Interamnensem², S^{mi} D. N. sacristam^b, in sacristia apostolica ex mandato habito a S^{mo} D. N. vivae vocis oraculo, assistentibus R^{mis} DD. Christophoro de Spiritibus patriarcha Hierosolymitano³ et Dionysio de Robertis
10 archiepiscopo Sipontino⁴, praesentibus tantummodo testibus infrascriptis, videlicet R^{dis} DD. Bernardo Gavello canonico Pisaurensi et Nicolao Farneano clerico Ferrariensis diocesis, et me magistro caerimoniarum, qui fui de iuramento rogatus.

1555.

Die [lunae] 7. Ianuarii

153^v

fuit consistorium, in quo fuit creatus legatus a latere ad dietam Germaniae in Augusta fiendam Ill^{mos} D. card. Moronus⁵, vir maximae prudentiae et intellectus. Quo finito
15 omnes cardinales redierunt domum suam et non comitati sunt legatum, ut moris est. . .

Die [Veneris] 8. Februarii

Ill^{mus} card. de Perusia, nepos papae, missam celebravit. . .

Die Mercurii 13. Februarii

154^r

in secreto consistorio pontifex tradidit crucem Illmo card. Morono legato Germaniae cum solitis caerimoniis. Qui postea collegialiter fuit associatus a cardinalibus equitantibus usque ad portam S. Petri; qui non exiverunt portam ob tempus pluviosum.

Die dominico 24. Februarii

20 Ill^{mus} card. Saracenus, assistentibus sibi R^{mis} DD. episcopis Ascanio de Ferrariis Montipilosi et Fabio Mirto Calatinensi, R^{mos} DD. Fabium Copalata⁶ in episcopum Laquidoniensem⁷, et Vergilium Rosarium⁸ in episcopum Hisclanensem⁹ consecravit, qui iuravit etc., Romae in capella maiori palatii apostolici, praesentibus ibidem venerabilibus viris DD. Valeriano de Cosciaris, subdiacono, et Io. Petro de Conis acolito apostolicis, testibus.

f. 155 totum vacat.

Obitus S^{mi} D. N. Iulii III⁹.156^r

25 Die sabati 23. Martii S^{mus} D. N. Iulius III f. m. hora 19. obiit ex febre in palatio apostolico. Lectum vero cum linteaminibus, coopertis, mataratiis et tornaletto de scarlato cum ornamentis^d aureis, in quo ipse mortuus est, spectat magistris caerimoniarum, quibus absque contentione a clericis camerae praesentibus illud datum fuit. Corpus

^a *cod.* secretarium.

^b *cod.* sacrista.

^c *sic.*

^d *cod.* ornamenta.

¹ Cf. supra p. 154, l. 6 et adn. 4.

² Ioannes Iacobus Barba ord. Erem. s. Aug., de quo cf. supra p. 446, adn. 3.

³ Hic successerat Columnae, cf. supra p. 502, l. 17.

⁴ Cf. supra p. 175, l. 10; p. 499, l. 15.

⁵ Cf. Pieper, Die päpstl. Legaten I, 69 s, qui dat epitomen ex Actis consistorialibus. Imperator ipse Moronus vel Bertanum cardinales mittendos proposuerat, Lanz. Correspondenz III, 610; cf. Druffel-Brandt IV, n. 519. Comitabantur Moronum Ludovicus Beccatellus (cf. huius vitam in *Monumenti di varia lett.* I, 39 s)

Concilium Tridentinum. II.

secretarius, et Iacobus Laynius et Hieronymus Nadal Iesuitae, cf. Canisii epist. ed. Braunsberger I, 521.

⁶ Apud Gams legitur Lacedoniensem episcopum ab a. 1551 usque 1564 fuisse Paulum Capelletum.

⁷ Episcopatus etiam Lacedogna seu Aquilonia vocabatur.

⁸ Electus erat 27. Augusti 1554; 15. Martii 1557 factus est cardinalis (cf. supra p. 304, l. 34); mortuus est 1560.

⁹ De morbo pontificis v. Massarellum supra p. 247 s.

vero delatum fuit ad parvam cameram retro cameram consistorii, ubi fuit lotum a plumbatoribus et aromatibus repletum. Postea indutum fuit omnibus paramentis rubei coloris, ac si missam^a esset celebraturum^b. Tum positum fuit supra feretrum locatum ad altitudinem octo palmorum super scamnum^c panno aureo coopertum in aula consistorii, circa quod quatuor intorticia supra quatuor candelabra posita ardebant. Poenitentiarii vero circa corpus dicebant officium defunctorum. Postea delatum fuit ad antecameram consistorii, ubi scutiferi illud custodiebant.

Circa 22. horam cardinales cum mantelettis et mozettis^d violaceis convenerunt ad aulam consistorii, ubi acceperunt cappas violaceas, et cum introibant ubi erat corpus, stantes aliquantulum orabant. Congregatis omnibus congregationem fecerunt in dicto loco, ubi scamna consistorialia situata erant in forma spherica. Ad quam congregationem primo conservatores ingressi sunt, qui multa circa regimen Urbis tractarunt. Fuerunt etiam creati duo gubernatores Urbis, videlicet archiepiscopus Avinionensis gubernator Burgi et palatii, gubernator vero Urbis fuit confirmatus¹. Quibus dati fuerunt baculi, ut eorum mos est.

Magister vero caerimoniarum fregit anulum piscatoris, illum accipiens e manibus Ill^{mi} camerarii. Quo facto illum retinuit penes se. Postea fregit bullas plumbi, quae prius et postea ostendebantur cardinalibus, qui diligenter respiciebant.

Circa 24. horam corpus delatum fuit a penitentiariis ad capellam Sixti, cantoribus cantantibus: *Subvenite* etc., sub[diaco]no apostolico praecedente cum cruce. Circa corpus scutiferi papae deferebant circa 16 intorticia accensa. In dicta capella cantatae fuerunt vigiliae defunctorum per cantores, ut moris est, et senior episcoporum praesentium fecit absolutionem et ultimam orationem cantavit. Quibus expeditis corpus delatum fuit ad basilicam S. Petri per canonicos ecclesiae. Beneficiati et clerici dictae basilicae portabant 200 intorticia accensa ante corpus. Cardinales consanguinei et alii ab eo creati tantummodo debebant corpus associare ad ecclesiam cappis laneis^e induti, alii vero non debent; sed quia tunc erant in congregatione, hoc agere nequiverunt. Congregatio vero absoluta fuit hora circiter prima noctis.

Die 26. Martii in basilica S. Petri in capella Sixti, praesentibus omnibus cardinalibus fuit celebrata missa de exequiis per Ill^{mm} card. Saracenum presbyterum, quam celebrare debebat episcopus Hostiensis decanus, sed pro legitimo impedimento praefatus Ill^{mus} vices gessit. . .

Tunc [post collectam] magister caerimoniarum distribuit candelas cardinalibus, pro quibus caudatarii accipiunt, et pro quolibet cardinali distribuuntur duae faculae, videlicet una trium librarum, altera vero unius librae [et] 1/2, pro praelatis duarum librarum, et similiter oratoribus, deinde aliis minoris ponderis. . . Et quia solitum est in hac die ab aliquo haberi funebris sermo^f, habitus non fuit, quia orator eum habiturus ob temporis brevitatem non praemeditaverat.

Absolutio circa castrum doloris facta fuit, ut moris est, per quatuor cardinales. . .

[D. Conclave et obitus Marcelli II.]

158v

Die [Martis] 2. Aprilis

. . . post missam fuit congregatio, in qua per magistrum caerimoniarum facta fuit divisio cellularum conclavis per sortem extrahen[darum]. . .

Die [Iovis] 4. Aprilis

Ill^{mi} cardinales Tridentinus, Mantuanus et Pisanus applicuerunt Urbem².

160r

Die [lunae] 8. Aprilis

. . . Ill^{mi} cardinales fecerunt congregationem, in qua magister caerimoniarum in medio illorum stans legit bullam Iulii II de electione pontificis et § *Caeterum*, postea legit iuramentum ab Ill^{mis} praestandum pro osservatione^f decretorum sanctorum patrum in

^a cod. missa.

^b cod. celebrat.

^c cod. videtur habere faña.

^d cod. mozetti.

^e cod. lanei.

^f sic.

¹ Cf. supra p. 248, adn. 3.

² Sed cf. supra p. 249, adn. 2.

eligendo pontifice¹. Quo lecto magister caerimoniarum detulit librum iuramentorum ad Ill^{mus} decanum, qui tangens figuram crucifixi ambabus manibus iuravit, et similiter omnes fecerunt, dicentes: *Sic me Deus adiuvet et haec sancta Dei evangelia*. Quibus expeditis absoluta fuit congregatio.

- 5 Post prandium fuit alia congregatio generalis, qua absoluta Ill^{mi} Neapolitanus decanus, de S. Cruce prior presbyterorum, et Ill^{mus} de Pisanis prior diaconorum... in rochettis et mozettis iverunt cum magistro caerimoniarum et testibus infrascriptis ad cameras R^{morum} S. Iacobi² et de Podio³, qui tunc erant infirmi in lecto, ut iuramentum praestarent ut alii fecere. Qui iurarunt, ut supra, tantummodo lecto iuramento, praeter-
- 10 missis^a bulla et § *Ceterum*. In praedicta congregatione fuerunt deputati cardinales [legum] doctores pro moderatione privilegiorum conclavistarum — testibus ad praemissa D. Ioanne Francisco Bino, sacri collegii secretario, et Ioanne Baptista de Comitibus et ---^b.

[Die Martis 9. Aprilis.]

Capitula a futuro pontifice observanda. Primum scrutinium. Praedicitur Cervini electio. Practicae pro eodem. Qui adoratione eligitur pontifex. Coronatio constituitur pro die sequenti.

- Die 9. Aprilis omnibus cardinalibus in capella Paulina congregatis missa celebrata fuit ut supra, qua finita et clausa capella R^{mus} D. Io. Franciscus Binus, sacri collegii
- 15 secretarius, legit capitula a futuro pontifice observanda. Quibus lectis magister caerimoniarum portavit librum iuramentorum, apertum ubi erat figura crucis, ad Ill^{mus} decanum, deinde ad alios seriatim, qui manibus tangendo et capitibus detectis sedendo iurarunt necnon praedicta capitula cum subscriptione firmarunt. Quibus expeditis magister caerimoniarum adhibitis testibus praefatis de huiusmodi iuramento rogatus est. Tum votum cardinalis de Podio
- 20 aegroti accipitur. Et eodem mane fuit factum primum scrutinium in albis et ordinatum fuit, ut scrutinia et vota comburerentur.

- Dum Ill^{mi} cardinales essent clausi in scrutinio, cum socius meus et ego essemus custodientes portam scrutinii et simul confabulantes de futuro pontifice, praefatus socius dixit mihi: »Hodie secundum prophetas modernos, qui dixerunt quod post quartum diem
- 25 introitus conclavis creabitur pontifex card. de S. Cruce, qui parum vivet, et cito redibitur in conclave, — hodie quintus est dies et habebimus pontificem.« Cui dixi: »Cito videbimus, an verum dicant.« Et cum haec dicerem, peractum et scrutinium, et audito sono campanulae aperuimus ostium scrutinii et introeuntes ambo cum igne pro comburendis votis, ut supra, dixi socio meo: »Tuus pontifex evanuit, iam prophetae mentiti sunt.«
- 30 Qui respondit: »Anchor non è notte a Cinguli, adhuc sol est supra terram, forsitan hodie aliquid videbis.«

- Eodem die, cum ego essem in capella Paulina et super altare scribens⁴, venerunt ad me Ill^{mi} cardinales, videlicet S. Angeli et Urbinatensis. Cardinalis vero S. Angeli dixit mihi: »Quid hic facis, Ludovice? tu hic manes, et nos volumus creare pontificem.
- 35 Commoda nobis pennam et cartam.« Et cum eis commodassem, scripserunt nomina novem cardinalium. Tunc dixerunt: »Nos habemus vota ad sufficientiam, eamus ad cardinalem S. Crucis.« Et hinc celeriter discedentes (orto iam maximo tumultu) dictum cardinalem (cum hora esset iam 23.) ad dictam capellam conduxerunt, ubi congregatis omnibus cardinalibus in praefata capella, in cuius medio locata erat sedes pontificalis, in qua de
- 40 omnium Ill^{morum} voluntate et consensu Ill^{mus} card. de S. Cruce sedens omnibusque cardinalibus circumsedentibus electus fuit summus | pontifex nemine discrepante. Tum Ill^{mus} decanus surgens accedensque ad electum pontificem, debitis reverentiis in signum obedientiae illum osculatus est, deinde alii successive similiter fecerunt. Qua congratulatione vel obedientia prestita magister caerimoniarum (qui de huiusmodi electione est
- 45 notarius rogatus) accedens ad electum interrogavit eum, an huiusmodi electionem acceptaret. Qui respondit eam libenter acceptare. Tunc magister caerimoniarum nomine electi protestans dixit, quod cum sequenti die de mane pro servanda caerimonia scrutinii ipse Ill^{mus} electus venturus sit ad missam cum crocea et habitu cardinalari et in

^a cod. praetermissi.

^b vacat.

¹ Cf. supra p. 32, l. 31 ss et adn. 3 4, et p. 33.

² Ioannes a Toletto, cf. supra p. 314, l. 29 ss et adn. 5.

³ Cf. supra p. 504, l. 4 22.

⁴ Verisimile est eum adnotasse quae socius ei dixerat.

locum, in quo ante electionem huiusmodi sedere solebat, et per quemcunque alium actum cardinalarem non intendit quoquo modo electioni de se factae praeiudicare, quinimo semper in quolibet actu electionem praedictam acceptare etc.

Praemissa acta sunt praesentibus testibus R^{do} D. Io. Francisco Bino sacri collegii secretario, et Ioanne Baptista de Comitibus. Expeditis praemissis Ill^{mus} electus adhuc^a 5 sedens dixit aliqua verba latino sermone pro gratiarum actione Deo et Ill^{mis} de sua electione. Deinde dixit praefatis Ill^{mis}, quod si eis placeret, ipse cupiebat quantocius coronari, ut in hebdomada sancta et praesentibus diebus sanctis ipse posset in suis paucis diebus remanentibus suum officium in servitio Dei exercere, et si esset possibile, ipse 162^r vellet in die crastino coronari. Tunc Ill^{mus} card. S. Iacobi dixit, quod esset | impossi- 10 bile hoc facere, cum ipse adhuc non sit in episcopum consecratus. Cui ego dixi, quod summo mane poterit in capella Paulina consecrari, antequam descendat ad S. Petrum, et sic conclusum fuit. Tunc Ill^{mus} decanus iussit me exire de conclavi, ut irem ad domum suam et acciperem sua paramenta necessaria pro huiusmodi consecratione. Et sic feci, 15 et redii in conclave, cum esset hora 3. noctis.

[Die Mercurii 10. Aprilis.]

Electio scrutinio confirmatur. Nomen pontificis Marcellus II.

Die 10. Aprilis, quae fuit quarta feria maioris hebdomadae, summo mane hora 10., congregatis omnibus cardinalibus in capella Paulina more solito absque missae celebratione fecerunt scrutinium, in quo praefatus electus confirmatus fuit. Tum magister ceremoniarum accedens ad electum pontificem illum exuit crocea et caputio (quae spectant magistris ceremoniarum) et duxit illum ad sedem pontificiam in medio ex mensa scruti- 20 ninii collocata, ubi sedit. Tunc camerarius imposuit sibi¹ anulum piscatoris. Deinde fuit interrogatus, quo nomine vellet vocari. Qui dixit: »Nolo mutare nomen, sed volo vocari Marcellus secundus.« Tum signavit constitutiones ante electionem firmatas et iuratas etc. Interim Ill^{mus} card. Pisanus prior diaconorum ivit ad fenestram solitam cum cruce, ubi publicavit electionem pontificis, ut moris est. *Describuntur copiose caeremoniae.* 25 *Omnibus caeremoniis hebdomadae sanctae interfuit pontifex.*

[Obitus et exequiae Marcelli II.]

Die Martis^b ultima Aprilis, hora 7 et 1/2 noctis sequentis², Marcellus II ex hac vita emigravit. Cuius cadaver die 1. Maii^c fuit lotum, apertum et aromatibus repletum et deinde paramentis rubeis, ut moris est, indutum. . . . Totum lectum cum linteaminibus, coopertis sericeis et alia habuerunt magistri ceremoniarum, in quo obierat pontifex, sicut habuerunt in obitu Iulii III, ut supra, prout apparet in libris cam- 30 merae apostolicae die 16. Maii 1555.

Defuncto pontifice statim cardinales convenerunt ad aulam Constantini cum rochettis, 163^v mantelletis et mozzettis, ubi fecerunt congregationem, in qua | Exc^{mus}^d dux Urbini³ fuit accersitus, qui post debitas reverentias habuit locum post ultimum diaconum cardinalem, et a sacro collegio deputatus fuit ad custodiam Urbis. Deinde accedens ad 35 Ill^{mus} decanum et ad pedes eius genuflexus praestitit iuramentum de fidelitate, prout in nostro libro paramentorum, in forma etc. Qui postea discessit.

Tum vocati fuerunt R^{mi} DD. archiepiscopus Avinionensis, qui fuit deputatus gubernator Burgi et palatii, ac etiam episcopum^e Sagonensem, tunc Urbis gubernatorem et vicecamerarium, qui fuit in officio confirmatus⁴. 40

Die [lunae] 6. Maii fuit celebrata prima missa exequiarum. . . .

Die 14. Maii⁵ celebrata fuit missa de spiritu sancto per Ill^{mus} card. Carpenssem, episcopum Tusculanum, qua completa R^{mus} D. Ubertus Foglietta⁶ orationem habuit etc., omniaque servata fuerunt ut supra in sede vacante Iulii pp. III f. m. . . .

Post prandium congregatis Ill^{mis} cardinalibus in capella Paulina, ac etiam oratoribus 45 regum et principum, conservatoribus capurionibusque^e praelatis omnibus ad hoc vocatis

^a cod. aduc.

^b cod. Mercurii.

^c cod. repetit verba cuius cadaver.

^d cod. Ecc^{mus}.

^e sic.

¹ id est: ei, electo.

² Aliud tempus dat Massarellus supra p. 260, l. 27.

³ Qui venerat Romam 23. Aprilis, cf. supra p. 259, l. 7.

⁴ Cf. supra p. 248, adn. 5; p. 506, l. 13.

⁵ Recte 15. Maii, cf. supra p. 264, l. 3 et adn. 3.

⁶ De quo cf. supra p. 250, adn. 1.

et deputatis, videlicet archiepiscopis, episcopis, abbatibus, | prothonotariis, auditoribus 164^v
Rotae, clericis camerae et ultimo baronibus et domicellis, magister caerimoniarum legit
iuramentum ut supra, et omnes iurarunt de fidelitate praestanda. De quibus omnibus
praemissis magister caerimoniarum fuit rogatus etc.

[E. Conclave et pontificatus Pauli IV.]

5 Die 15.¹ Maii in mane dato signo cum campanula per magistrum caerimoniarum
omnes cardinales . . . convenerunt in capella Paulina . . . et deputati fuere novem car-
dinales legistae pro conficiendis capitulis a futuro pontifice observandis. Post prandium
praefati deputati fecerunt congregationem.

Eodem mane ante missam Ill^{mus} card. Mantuanus ingressus est conclave.

10 Eodemque die quatuor cardinales deputati perlustrarunt conclave, et expulsi fuerunt
nonnulli, qui non erant descripti in rotulo.

Die Iovis 16. Maii . . . hora 20. fuit congregatio generalis, in qua prae-
fata capitula ab Ill^{mis} fuerunt signata et iurata, omniaque acta fuerunt ut supra in prae-
cedenti conclavi. . . .^a

[Die Mercurii 22. Maii.]

166^r

Pars cardinalium vult eligere Neapolitanum, pars minor Puteum.

15 Die 22. in vigilia ascensionis fuit missa et scrutinium more solito.

Quo absoluto pransus sum cum Illmo Augustano, qui mecum familiariter loquendo
dixit: Quis erit pontifex? quid ait vulgus? Respondi: ut aiunt, timent habere pontificem
Ill^{imum} Neapolitanum. Et ipse dixit: cur timent? Respondi: propter suam austeritatem
et quandam singularitatem. Et ipse dixit: et tu quem velles? forsitan Ill^{imum} Triden-
20 tinum fautorem tuum? Respondi: ego cupio virum probum et bonum socium, inter
quos teneo D^{nom} S. Ill^{imum} Tridentinum. Qui dixit: bono animo sis, cito habebimus bonum
virum in pontificem. Et peracto prandio discessi.

Eodem die hora circiter 22. maximum scisma hortum^b est inter patres pro elec-
tione pontificis. Nam maxima eorum pars, qui papabiles et antiquiores erant et 27
numero, eligerunt^b in pontificem Ill^{imum} card. Neapolitanum, quem deduxerunt ad capellam
Paulinam, ubi in camera magistrorum caerimoniarum (quae est prope altare) illum de-
tinuerunt indutum subtana tantummodo, et portam capellae clausurunt. Ubi pernoc-
tarunt et dormierunt omnes, et neminem permiserunt inde exire. Altera vero pars, quae
iunior erat et erat numero 17, retrahens se ad aulam consistorii secreti, elegit in ponti-
30 ficem Ill^{imum} card. Puteum, et ostio clauso neminem permittebat exire. Inter quos Ill^{mus}
card. Augustanus erat connumeratus. Ego vero curiosus videndi et audiendi causa e
capella exire volens, quia clavis eius erat penes me, Ill^{mus} card. de Bellay, qui tunc officio
decani fungebatur, timens ne transirem ad aliam partem (nam magister caerimoniarum rogat
se de electione pontificis), detinuit me et tamquam decanus sacri collegii me monuit, | ne 166^v
35 inde discederem sub gravi poena. Cui iureiurando dixi, me cito reditum, et de me
omni suspicione carere, quia nunquam indignum feci nec unquam faciam, sed tantum-
modo cupio exire, ut quasdam meas res intrmitterem, ne sint depraedatae. Tunc di-
misit me, et ego statim ivi ad aulam consistorii.

Ante eius portam erant spatiantes Ill^{mi} cardinales de Perusia et Cornelius². Qui vi-
40 dentes me ostium consistorii clausurunt. Ego vero, fingens me non videre, ingressus
sum cellulam Ill^{mi} card. Augustani, in quo neminem inveni (quae cellula erat in eadem
aula, ubi ipsi spatiabantur) ubi aliquantulum feci moram. Interim praefatus Ill^{mus} rediens
inveniens me ibi ilari^b vultu dixit mihi: Quid ais modo, nonne optimum virum et bonum
socium creavimus in pontificem, ut dixi tibi hoc mane? Cui dixi optimam electionem
45 fecisse. Tum ipse interrogavit me dicens: Quid fit in capella, quid agit ille ambitiosus
Theatinus? Cui respondi ego: eum inveni supra meum cubiculum sedentem et cardi-
nales rogantem, ut eum dimitterent et alium magis idoneum eligerent, quia huiusmodi

^a fol. 165 vacat.

^b sic.

¹ Potius 16., cf. supra p. 264, l. 3; 265, l. 17 ss.

² Ambo erant a Iulio III creati, Perusinus ei cognatus.

electio non agitur per viam spiritus sancti. Tunc ipse dixit exandescens: Vade, quaeso, ad ipsum et ei meo nomine dic, quod tibi det meas litteras ex Germania mihi allatas, quas ipse tanquam unus ex deputatis hoc mane recepit, quia hoc mea multum interest, et hoc mihi multum displicuisse. Ac multa alia iratus dixit. Ego vero accedens ad praefatum Ill^{mu}m decanum non ut ipse imposuit, sed ut bonum virum decet, leniter retuli. Qui mihi turbato animo dixit, se litteras non habere, quia in huiusmodi tumultu omnia dispersa et depraedata erant, et quod patientiam habeat. Ego vero rediens ad Ill^{mu}m Augustanum non retuli ad verbum, sed eum nomine R^{mi} cum osculo manus salutavi dicens suas litteras esse clausas in cophino et bene custoditas, et quod propter praesentem tumultum non potest eas habere, sed quamprimum eas ad eum mittet. Et hoc feci, ut pacem conciliarem inter ipsos.

Hora 5. noctis praefatus Ill^{mu}s accersivit me dicens: Domine Ludovice mi, multa cogitavi super ea, quae herisero tu mihi dixisti. Vade igitur, accerse D. sacristam, quia volo me confiteri et consulere Deum. Interim secrete tu mihi praepara in altari sacramenti, quia missam volo celebrare, et quod nemo adsit. Quo facto praefatus Ill^{mu}s missam celebravit. Qua absoluta in medio altaris adhuc paratus genuflexus per magnum temporis spatium in extasim^a stetit. Deinde surgens alloquutus est me ad aures dicens: vade ad Ill^{mu}m decanum et meo nomine dic, quod quanto citius faciat celebrare scrutinium, et quod D^{mo} S. Illma bene cognovit, quod semper sibi fui deditissimus, et quod cito videbit proutitudinem^b animi mei erga ipsum¹.

Ego vero accedens ad Ill^{mu}m praefatum, qui manebat in cameris sacristae, et magistrum caerimoniarum prope altare, ubi praefatus Ill^{mu}s celebravit, et omnia retuli ad eius aures. Qui dixit: gratias ago Dⁿⁱ S. Illmo, cui manus osculare nomine meo. Tum rediens responsum retuli praefato Illmo Augustano, qui dixit mihi, quod quando omnes cardinales essent in scrutinio, sibi nunciarem. Quod ego feci, cum tempus fuit, omnibus congregatis me praesente, aperiens portam scrutinii (cuius clavem ego habebam) intro-misi eum ex improvviso, maxima omnium admiratione. Altera vero pars cum videret ab ipsa cardinalem Augustanum discedentem, nuntios tres miserunt, videlicet Ill^{mu}m de Perusia, de Simoncellis et N.^{b2} Qui tandem omnes concordēs venerunt ad scrutinium cum croceis et fecerunt scrutinium, in quo cedulae apertae datae fuerunt, et nemine discrepante elegerunt in summum pontificem Ill^{mu}m card. Neapolitanum. Lectis omnium votis, quae omnia magister caerimoniarum in folio describebat et signabat, visa sufficientia ipsorum pro electione pontificis dixit: Papam habemus. Tunc omnes cardinales surgentes plausum fecerunt et cum electo congratulati sunt³.

Deinde magistri caerimoniarum eum exuerunt crocea et caputio, relinquentes eum in rochetto, et allata et ante altare posita sede pontificia fecit^b eum in ea sedere. Tunc omnes cardinales iverunt ad osculum oris in signum congratulationis et obedientiae. In reliquis omnia acta fuerunt prout in precedentibus electionibus Iulii III et Marcelli II. Electus vero, accepto anulo piscatoris ab Illmo card. S. Florae camerario, imposuit sibi nomen, videlicet Paulus Quartus, cum ipse pluries rogaret cardinales, ut ad libitum eorum nomen imponerent^c, quia ipse adhuc non cogitaverat.

Tum prior diaconorum ivit ad fenestram cum cruce et eum populo publicavit. Deinde servatis servandis^d pontifex indutus fuit habitu pontificali, et sedens supra altare in medio recepit cardinales cappas violaceas habentes ad osculum pedis, manus et oris. Quibus peractis delatus fuit ad S. Petrum, ubi servatis solitis caerimoniis, prout in libro caerimoniali, redivit ad suas cameras. Quem ego associavi, et cum exutus esset omnibus paramentis, ego osculatus sum pedes eius congratulando. Qui amplexatus est me dicens: Tu socius fuisti in labore, et ambas genas osculatus est dicens: Hic dies erit felicissimus pro domo tua, vade in pace.

^a *cod. estatim.*^b *sic.*^c *cod. imponeret.*^d *cod. servatis.*

¹ Verisimilius mutationem Augustani, qui antea Farnesii hortationibus ad Caraffam se converterat, narrat Panvinus supra p. 269.

² Nescio an intellegatur Cornelius, qui supra p. 509, l. 39 cum Perusino nominabatur.

³ Quae de partibus in conclavi et de Farnesii pro

Neapolitano interventione narrat Panvinus supra p. 267 ss, probantur et supplentur (interdum etiam corriguntur) a G. Coggiola, I Farnesi ed il conclave di Paolo IV, con documenti inediti, in *ephemeride Studi Storici* IX (Pisa 1900), 61—91, 203—227, 449—479.

Die dominico 26. Maii

pontifex fuit coronatus solitis cerimoniais in pulpito benedictionis in platea S. Petri, ubi constructum fuit suggestum, ut a populo videretur.

Die Mercurii 29. Maii

fuit primum consistorium secretum, in quo pontifex fuit cum pluviali rubeo et mitra aurea. In fine consistorii R^{mi} et Ill^{mi} cardd. de Bellay, Carpensis et S. Iacobi
 5 osculati sunt pedes papae, manus et os pro commutatione et adoptione suarum ecclesiarum, videlicet de Bellay pro ecclesia Hostiensi, de Carpo Portuensi, et S. Iacobi Tusculanensi, et similiter fecit Ill^{mus} card. Pisanus, prior diaconorum cardinalium, qui ex diaconatu assumptus est in episcopum Albanensem. Et tum Ill^{mus} card. de Cialons prior
 10 presbyterorum, cum esset praesens, cui de iure contingebat ascendere ad praedictum gradum, assensit et consensit praefato Illmo de Pisanis. . . . Ill^{mis} Panormitano et de Guisa . . .
aperitur os . . . Ill^{mus} de Pisanis associatus fuit a sacro collegio usque ad S. Marcum, ubi praefatus Ill^{mus} hospitabatur.

Die lunae 3. Iunii,

feria 2. post pentecosten, pontifex ivit ad Castrum S. Angeli per corritorem.

Die sequenti [4. Iunii] hora 22. pontifex ivit ad palatium S. Marci, ubi per totum
 15 tempus aestivum hospitatus est.

1556.

[Ad 2. Februarii.]

175^r

Cum pontifex accederet ad locum ubi prociuntur candelae, . . . noluit proicere candelas, sed per vicarium et sacristam fuerunt distributae candelae in atrio prope tinellum et in atrio ubi est registum, ubi tanta fuit pressura gentium, quod vix dicti distributores evaserunt, quin essent omnes lacerati.

Abhinc usque ad f. 178 folia alba.

20 Die lunae 14. Septembris in die exaltationis s. crucis Ill^{mus} D. Ioannes Michael tit. S. Mariae in Araceli card. Saracenus nuncupatus, assistentibus sibi R^{mis} patribus DD. Ioanni Beroaldo Telesino et Nicolao Maiorano Malfettensi episcopis R^{mos} patres DD. Sigismundum Saracenum in Materanum et Acherontium archiepiscopum¹, ac fratrem
 25 Michaellem Ghislerium^a ord. Praed. in Nepesinum et Sutrinum episcopum² consecravit, ex mandato vivae vocis oraculo a S^{mo} D. N. etc., praestito prius per eosdem electos iuramentum^b in forma etc., Romae in capella maiori palatii apostolici, praesentibus ibidem R^{dis} DD. Petro Rapondo subdiacono et Berengario Iusseco acolito apostolicis, testibus.

1557.

fol. 181^v vacat, f. 182^v habet duos versus tantum, f. 182^v—187 sunt alba; f. 188^v ad 11. Oct. narratur adventus Trivultii uberius quam a Massarello, sed de eius electione in legatum Firmanus nil dicit.

Discessus Ill^{mi} card. Caraffae ab Urbe Flandriam versus ad regem Cath^{cum}.188^v

30 Die Iovis 14. Octobris³ Ill^{mus} card. Carafa legatus a latere ad Cath^{cum} regem Philippum discessit ab Urbe cum 80 ex suis⁴ per postas, pro pace confirmanda etc. Inter quos connumeratus fui⁵. Qui omnes eramus divisi in plures turmas, et una post aliam

^a alia manus notat in marg.: postea Pius pp. V.

^b sic.

¹ Errat igitur Gams cum (p. 843) anno demum 1558 (17. Aprilis) hunc ad illam ecclesiam promotum esse dicat.

² Electus erat 4. Septembris, deinde 27. Martii 1560 transferebatur Montem Regalem (Mondovi), postquam 15. Martii 1557 creatus erat cardinalis, cf. supra p. 304, l. 37.

³ Est error Ludovici, quem etiam Pallavicinus (14, 5, 7; Nores [cf. supra p. 318, adn. 1] etiam

magis erravit) transumpsit; Duruy, Le card. Caraffa p. 258 393, exhibet litteras cardinalis 20. Octobris 1557 Romae datas, quibus ait: *dovendomi partire domani*.

⁴ Inter quos erant iussu Pauli IV Alfonsus Salmeron et iussu generalis (Lainii) Petrus Ribadeneira Iesuitae, cf. Canisii epist. ed. Braunsberger II, 175, adn. 2.

⁵ Non primum tunc Ludovicus profectus est in Flandriam, cf. supra p. 500, l. 24 ss.

sequebatur. In prima ego fui, in qua erat Ill^{mus} Andreas Mattheus Aquaviva, qui honus^a habebat magistri domus, et cum omnes iremus per viam rectam Flandriam versus et Mantuam <die 22. Octobris>^b 1 pervenissemus, venit nuncium^a ab Illmo legato missum, qui per suas litteras Illmo D. Andreae Mattheo et mihi nunciavit, ut praevii iremus cum omni diligentia Bruxellas versus, ut providerentur omnia necessaria pro usu D^{nis} S. Ill^{mas} 5 et pro familia. Propter quod statim ascendimus equos et iter arripientes die noctuque absque aliqua mora cum maxima nive et aqua applicuimus Bruxellas die Veneris 5. **Novembris.** Ill^{mus} vero discedens ab Urbe ivit Perusium versus et a recto itinere ad alia loca declinavit, ubi per aliquos dies moram fecit.

Die 7. **Novembris** ego ivi Antverpiam versus, ubi per 40 dies permansi, ut 10 *supellectilem emeret.*

Die - - -^c **Novembris** cum irem spatiatum extra portam Antverpiae, vidi venientem currum, ubi erant R^{mus} episcopus Vercellensis, R^{mus} D. Ugo Boncompagnus episcopus Vestanus^d, qui tunc officio datariatus fungebatur, episcopus Theanensis ord. Praed. inquisitor, R^{mus} D. Benedictus Lomellinus clericus camerae, D. Franciscus de Aragonia abreviator^a de parco maiori, D. Io. Franciscus Cananus Bononiensis, et D. Ubertus 15 Foglietta. Quos ego cum vidissem maximo applausu eos conduxì ad domum, ubi ego hospitatus eram, ubi laetissime permanserunt usque ad adventum Ill^{mi} legati.

Continuatio diarii maxime de rebus caerimonialibus refert. Etiam card. Tridentinum Bruxellis tum fuisse. Legatum ipsum usque ad medium mensem Martium versatum esse

191^v aut in negociis cum rege aut in conviviis, ludibus^a et venationibus. Nos vero otiosi a *bove maiori* discentes² idem faciebamus, donec venit tempus discedendi.

1558.

12.^a Martii profisciscitur legatus. Ultimus omnium Franciscus ipse iter ingreditur;

nam rogatus fui a Mag^{co} D. Pompeo Strotio Mantuano, qui in lecto ex luxatione pedis 20 192^r iacebat, ut ipsum vellem expectare, | et cum crederemus ultimi remanendo commodius iter peragere, nuncius [venit] ex legato Galliae (qui tunc erat Ill^{mus} Trivultius) cum litteris ad Ill^{mu}m legatum et regem. Quae litterae nobis datae fuerunt, ut omni adhibita diligentia Ill^{mu}m legatum assequeremur.

Die igitur 19. **Martii** discessimus per postas,

31. erant Mantuae, ubi in domo Pompei optime recipiebantur, 5. **Aprilis** Bononiam pervenerunt, ubi per plures dies partim cum D. Ioanne Francisco Malvetio, et partim cum D. Hieronymo 25 Ghisello socio in itinere hospitatus fui.

Die 20. **Aprilis** praefatus D. Hieronymus Ghisellus et ego ex Bononia per postas ad commoditatem discedentes per viam Thusciae in die s. Marci 25. dicti mensis Romam applicuimus⁴.

f. 192^r a medio usque ad f. 194^v sunt alba.

196^r Die dominica 11. **Decembris** Ill^{mus} D. Camillus Columna, qui in his nostris 30 temporibus fuit vir magni iudicii et in militia strenuus⁵, obiit in Urbe . . . *Describuntur caerimoniae funerales.*

Die 12. [**Decembris**]⁶ in consistorio instituit officium regentis camerae et creavit regentem dicti officii card. Neapolitanum eius nepotem.

Die Veneris 16. in consistorio pontifex creavit maiorem inquisitorem in officio sanctae inquisitionis Ill^{mu}m D. Fr. Michaellem Ghisilerium ord. Praed. cardinalem Alex- 35 andrinum⁷. — 18. **Decembris** erat dominica 4. adventus.

^a sic.

^b add. supra lin.

^c lacuna in cod.

^d in marg. notat alia manus: fuit pontifex vocatus Gregorius XIII.

¹ Nescio an etiam hic dies sit falsus.

² A bove maiori discit arare minor, Ovidius.

³ Pieper, Die päpstl. Legaten I, 99, habet 11. Martii, nescio quibus fontibus usus.

⁴ Legatus 23. Aprilis advenerat, Pieper l. c.

⁵ Cf. supra p. 380, l. 3 et adn. 2; p. 282, l. 18.

⁶ Massarello teste (supra p. 327, l. 5 ss) haec institutio fiebat 28. Novembris, et possessio dabatur 5. Decembris; cf. ibid. adn. 2.

⁷ Fuit postea pontifex Pius V.

Die Iovis 22. Decembris¹ fuit celebrata missa exequialis pro anima Caroli V imperatoris invictissimi, qui obiit die Iovis 22. Septembris. Missam celebravit Ill^{mus} card. Paceccus praesente papa, qui in fine absolutionem fecit. Dictus imperator obiit in Hispania in monasterio [S. Iusti]^a, ubi post gloriosissimam vitam iam peractam diu spiritua-

5 tualem vitam gesserat.

Eodem die novum allatum fuit ad Urbem, qualiter Ser^{ma} regina Maria Angliae, uxor Cath^{ci} regis Philippi, die 14. Novembris in Anglia obierat, necnon de obitu Ill^{mi} card. Poli in eodem regno die 18. eiusdem mensis², adeoque iudicatum fuit, quod ambo ex veneno necati sint.

10 Die sabati [24. Decembris] in vigilia nativitatis D. N. fuerunt vesperae in capella S. Petri cum paramentis praesente papa.

In sero fuit celebratum matutinum et missa in capella per Ill^{mm} cardinalem [Perusinum]^{a 3} absente papa. 196v

In die nativitatis [25. Decembris] S^{mus} D. N. processionaliter cum omnibus 15 cardinalibus paratis ivit ad S. Petrum, ubi more solito missam celebravit. Ill^{mus} dux Palliani in ultima lotione dedit aquam ad manus. Qui sedebat post ultimum diaconum cardinalem. In fine per episcopum assistentem publicata fuit indulgentia plenaria.

Eodem mane dum accipiebat paramenta in sede ordinaria, crux pontificalis, quae adhaesa erat ad parietem, cecidit et declinavit versus pontificem, et si Ill^{mus} card. 20 de S. Flore eam non tenuisset, maximo ictu caput pontificis percussisset. Propter quod pontifex valde turbatus fuit.

Die ultima Decembris in vigilia circumcisionis . . . post vespas officiales Romani more solito praestiterunt iuramentum fidelitatis.

Eodem die fuerunt affixa edicta publica ad valvas basilicae S. Petri et aliis locis 25 consuetis, per quae denunciabantur excommunicati, qui libros prohibitos tenebant secundum indicem datum. Propter quod multi libri fuerunt combusti non sine communi damno, et maxime bibliopolarum⁴.

1559.

Die Mercurii 18. Ianuarii⁵ S^{mus} D. N. Paulus IV instituit festum cathedrae 197r
Romanae, quo die - - ^b

[Die Veneris 27. Ianuarii.]

Revocantur legationes in statu ecclesiastico; relegantur card. Carolus Caraffa et Antonius Caraffa eorumque consanguinei; Camillus Ursinus fit locumtenens, marchio de Montesarchio fit gubernator Burgi.

30 Die 27. dicti mensis pontifex revocavit omnes legationes cardinalium in provinciis ecclesiae ac etiam motum proprium alias factum Illmo card. Carafae eius nepoti circa gubernium et regimen omnium locorum in statu ecclesiae in consistorio secreto.

Eodem die post prandium pontifex privavit officio generalatus ecclesiae ducem Palliani eius nepotem, et similiter privavit Donnum Antonium Carafam praefati 35 ducis fratrem ex gubernio Burgi, et expresse mandavit praefatis nepotibus, matri eorum, uxoribus et filiis et omnibus ipsorum familiae, quod quamprimum discedere debeant ab Urbe. Causa vero fuit propter inobedientiam, et quia summo pontifici multa eorum

^a lucuna in cod.

^b vacat.

¹ Etiam hic Ludovicus errat de die; exequiae celebrabantur 12. Decembris, cf. supra p. 328, l. 16 ss.

² Non 22., sed iam 10. Decembris hi nuntii Romanam afferebantur, et Polus 14., Maria regina 18. (recte 17.) Novembris mortui esse dicebantur; cf. Massarellum supra p. 328, l. 8 ss. Re vera eodem die obierant, cf. Seripandum p. 452, l. 22.

³ Cf. Massarellum supra p. 328, l. 28.

⁴ Decretum impressum erat in fronte indicis librorum prohibitorum per Paulum IV a. 1558 editi; in linguam Germanicam versum legitur apud Reusch, Der Index I, 262. Dies ascriptus est 30. Decembris (errat ergo Ludovicus etiam hic) 1559, sed intellegitur annus 1558, cum adhibeatur computus a nativitate Christi. — Eiusmodi executiones paulo post etiam aliis in locis

Concilium Tridentinum. II.

fiabant. Ita Caspar Fuscolillus canonicus Suessanus in Chronicis suis editis a B. Capasso, Archivio storico per le province Napoletane I (1876), 645 haec refert: »A dì 14 del mese Magio 1559 in dì de la Pentecoste lo R^{do} episcopo Galeacio Florimonte de Sessa per ordine de S. Sta papa Paulo IV fece ardere tucti li libri proibiti de Luterani, che li foreno dati da la diocese sua, con quelli che ne haveva ipso episcopo. Et li fece ardere in lo largo dello episcopato de Sessa dicta la vespera, et tucti li altri episcopi in nelle diocese sue fecero el semele secundo se intende.«

⁵ Non anno 1559, sed 1558 hoc fiebat, neque 18., sed 7. Ianuarii; quin Navagerus iam a. 1557 institutionem huius diei festi decretam esse vult, cf. supra p. 320, l. 30 et adn. 3.

facinora relata fuerunt. Privavit similiter praefatum ducem ex quibusdam triremibus, quae in gubernio eo^a datae fuerunt pro locis maritimis in Romano littore tuendis. Habito mandato Ill^{mus} Carafa ivit ad civitatem Laviniam, dux Palliani cum uxore et filiis ivit Gallesium, tunc oppidum sui domini, et Donnus Antonius eius frater ivit ad suum marchionatum Montisbelli.

Eodem die pontifex creavit generalem capitaneum ecclesiae Ill^{mus} D. Camillum Ursinum¹ et eius locumtenentem et gubernatorem Burgi Ill^{mus} D. marchionem de Montesarchio ex familia Carafarum. Fuit etiam mutata custodia militum in arce S. Angeli, ubi deputatus fuit capitaneus Pompeus Guerrinus de Bassano, miles veteranus.

In his diebus S^{mus} D. N. instituit nova congregatio^a pro gubernio domini ecclesiae, in qua fuerunt deputati Ill^{mi} cardinales Tranensis, Spoletanus et Consiliarius, et cum eis Ill^{mus} D. Camillus Ursinus, et eorum auditor deputatus fuit Mag^{cus} D. Octavius Ferrus Maceratensis, doctor, et in magnis guberniis versatus.

Fol. 198^r refertur de 2. Februarii; deinde pergitur:

198^r Ioannes Franciscus Firmanus².

Die 10. Februarii de mandato papae Ill^{mus} D. Camillus Ursinus fecit claudere omnes portas, per quas dabatur aditus ad palatium, praeter portam principalem porticus S. Petri et turris Borgiae.

Die 22. Februarii Tiber incepit crescere, adeo quod hora 23. per multa loca Urbis exivit et magnum timorem omnibus incussit; in nocte sequenti decrevit.

[Exequiae pro Carolo V.]

Die 4. Martii in ecclesia S. Iacobi Hispanorum fuerunt factae exequiae solennes pro imperatore Carolo V defuncto³. Fuit^b parata ecclesia pannis nigris et in diversis locis positae fuerunt inscriptiones victoriarum a S. M^{te} habitarum cum multis vexillis diversorum colorum, et supra portam ecclesiae positum erat magnum vexillum. In medio ecclesiae erat constructum ciborium seu castrum doloris quadratum | supra 12 columnas. In summitate erant quatuor equi trahentes mundum, et supra mundum stabat simulacrum Victoriae, quae in una manu tenebat palmam, et in altera coronam. Per totam ecclesiam affixae erant multae aquilae cum insigniis S. M^{tie}. Supra lectum mortorium erat pannus broccati cum insigniis imperatoris valoris 500 aureorum. Fuit facta absolutio a praelatis et habitus fuit sermo^c.

[Praelati iubentur ire ad ecclesias suas.]

Die 6. Martii pontifex in secreto consistorio fecit publicari bullam, in qua continebatur de residentia praelatorum, et quod infra mensem omnes discederent ab Urbe ad suas ecclesias sub pena excommunicationis, et per alium mensem si non recederent declararentur inhabiles ad retinendum suas ecclesias et exercendum etiam ordines sacerdotales. In fine consistorii accersitis in consistorio multis praelatis ibidem praesentibus pontifex paternis exhortationibus illos monuit, ut quamprimum discederent ab Urbe et irent ad gubernandum suos populos (exceptuatis tamen quibusdam praelatis officialibus S. S^{tie} et necessariis pro servitio sanctae sedis apostolicae).

Die 7. Martii de ordine expresso S. S^{tie} fuit remotus ab arce S. Angeli Don Diomedes Carafa castellanus, et in eius loco positus fuit R^{mus} episcopus Urbinatensis.

Die 8. Martii in eadem ecclesia [S. Iacobi]^d cum iisdem ornamentis, mutatis tantum insigniis et coopertis, fuit celebrata missa de exequiis pro anima reginae Mariae Angliae, uxor^a regis Philippi Hispaniarum, quae obiit ut supra⁴.

Die 15. dicti mensis [Martii] ex mandato Ill^{mi} D. Camilli Ursini incepta fuerunt repagula cancellata ante portas S. Petri et S. Spiritus, et in omnibus portis Burgi et arcis S. Angeli. Qui etiam augmentavit^a numerum militum pro custodia palatii et

^a sic. ^b cod. fui. ^c Sequitur immediate relatio de 8. Martii, deinde de 6., 7., 15., sed positus A, B eas translocandas esse indicatur. ^d in cod. haec relatio sequitur illam de 4. Martii, cf. adn. c.

¹ Massarellus supra p. 330, l. 2 hoc refert ad 31. Ian.

² Videtur supplendum: *continuat relationem*.

³ Hae exequiae ab Hispanis celebrabantur.

⁴ Cf. supra p. 513, l. 6 cum adn. 2.

mandavit, quod nullus Neapolitanus ingrederetur palatium, praesertim ex illis, qui fuere ex familia nepotum S. S^{tie}.

Diebus 25. et 26. Martii celebrantur officia divina. Sed festum annuntiationis b. Mariae, quod esset celebrandum in S. Maria supra Minervam, ob sabbatum sanctum transfertur.

Die 3. Aprilis in nocte sequenti hora 7. obiit in palatio apostolico Ill^{mus} D. Camillus Ursinus, capitaneus et gubernator domini ecclesiae, vir rarissimus in arte militari et magni iudicii, cuius mors fuit ex maxima displicentia S. S^{tie}, cum sperasset sub suo gubernio tute et quiete vivere posse¹.

Die sequenti [4. Aprilis] hora 22. corpus praefati Ill^{mi} (quod usque ad illam horam custoditum fuit in S. Maria de febre) delatum fuit ad ecclesiam S. Salvatoris in Lauro hoc ordine, videlicet . . . *describitur funus fusissime.*

10 Eodem die Ill^{mus} D. Antonius de Gravina ex familia Ursinorum fuit deputatus in locum praefati Camilli Ursini per papam, cum eadem auctoritate² . . .

De 8. Aprilis eadem narrat ac Massarellus.

Die Veneris 5. Maii³ facta fuerunt magna signa laetitiae per totam Urbem et in arce S. Angeli et palatio apostolico pro pace facta inter^a praefatos reges [Franciae et Hispaniarum]. Quae laetitia facta fuit per tres dies continuos.

15 Die dominico 7. Maii *processio papalis in platea S. Petri.*

200^r

[Obitus card. Rosarii.]

Die lunae 22. Maii obiit in Urbe R^{mus} D. Virgilius Rosarius card. de Spoletto nuncupatus, vicarius papae et unus ex cardinalibus pro consulta deputatus. Qui dum sociaret pontificem peracto consistorio ad suas cameras, rupit sibi vena in pectore et incepit spuere sanguinem, et reversus ad suam habitationem in palatio incepit evomere 20 sanguinem, adeoque in spatio unius horae fuit a sanguine suffocatus. Cuius mors ob eius severitatem paucis displicuit⁴.

Die Veneris 9. Iunii orator regis Portugalliae per portam S. Mariae de Populo ingressus est solemniter Urbem, associatus a familiis papae et cardinalium more solito.

25 Die Martis 20. Iunii quidam Hispanus ab humore melancolico ductus in ponte S. Angeli cum gladio absceidit sibi membrum virile et illud supra folium cartae positum reliquit. Qui in nocte sequenti ex spasimo obiit. (Hoc non facit ad cerimonias.)

[Obitus Aloisii Lippomani episcopi Bergomensis. Morbus pontificis.]

Die 15. Augusti in nocte sequenti obiit in Urbe R^{mus} D. Aloisius Lippomanus, episcopus Bergomensis, qui fuit unus ex praesidentibus concilii Tridentini et Romae unus ex deputatis in consulta rerum pertinentium ad dominium ecclesiae, vir probus et 30 omnibus gratissimus⁵. Obiit in Urbe cum maxima displicentia pontificis et totius curiae, cum S^{mus} D. N. anno suae aetatis 84 ex maxima displicentia habita suorum nepotum causa, ut supra etc., incepit aegrotare et incidit in hidropesiam, in qua infirmitate diu laboravit.

200^v

[Aegrotante pontifice populus domum inquisitionis et monasterium Praedicatorum expugnat.]

Die vero 18. Augusti, cum esset in extremis et haberetur pro mortuo, carceres 35 fracte^b fuerunt et multi qui in ipsis detinebantur aufugerunt⁶. Post prandium hora 18. incirca quidam nobiles Romani et capita regionum arma ceperunt, quos infiniti tumultuarie secuti sunt, et iverunt ad domum officii sanctae inquisitionis prope Ripettam existentem, et fractis portis dictae domus dederunt comoditatem^b aufugendi^c omnibus ibidem detentis^d causa sanctae inquisitionis, facientes eos prius iurare supra scripturas, ut essent boni

^a cod. in.

^b sic.

^c cod. aufugendi.

^d ita videtur legendum; cod. detectis.

¹ Massarellus diem obitus ait esse 2. Aprilis, diem funeris 4., supra p. 330, l. 36 ss.

² Etiam hanc deputationem Massarellus refert factam esse 3. Aprilis, supra p. 331, l. 1.

³ Massarellus habet 4. Maii, supra p. 331.

⁴ De quo cf. supra p. 331, adn. 2.

⁵ Idem a Paulo III a. 1548 nuntius cum potestate

legati a latere in Germaniam (*Pieper*, Zur Entstehungsgesch. der ständ. Nuntiatoren [Freib. 1894] p. 150), deinde a Paulo IV nuntius ad comitia Augustana a. 1555 habita posteaque in Poloniam missus erat (*Pieper*, Die päpstl. Legaten I, 109). Ad sedem Bergensem translatus erat 20. Iulii 1558.

⁶ Cf. supra p. 333, adn. 1.

catholici¹. Deinde depraedarunt omnia in dicta domo existentia, et praeter alia mobilia depraedarunt feriatas fenestrarum et valvas earum et portarum. Tandem absque pietate et religione incenderunt ignem in parte superiore dictae domus, et depraedarunt et combuxerunt^a omnes libros ibidem detentos in maximo numero, cum maximo detrimento dictae domus. Et in primo ingressu vulneraverunt in capite quendam fratrem Thomasium², 5 commissarium s. inquisitionis ord. Praed. Et de hoc non satisfacti iverunt ad conventum b. Mariae supra Minerbam³, ut eum comburerent cum omnibus fratribus, et si autoritas Ill^{mi} D. Iuliani Cesarini et aliorum non fuisset interposita, absque dubio maximum scandalum oriebatur, et hoc, quia dicti fratres | erant omnibus odiosi ob malam famam a malis hominibus et calumniatoribus ortam; quod ipsi revellabant^a confessiones et quod 10 erant exploratores. Hinc discedentes iverunt ad domum D. Ioannis Celsi de Nepe, quaerentes eum interficere, sed non reperierunt; et hoc volebant facere, quia causa ipsius per totum pontificatum et precipue in tempore belli fuit in Urbe maxima penuria, et quod esset inventor novarum impositionum. Iverunt similiter ad domum D. Claudii de Valle, notarii s. inquisitionis, ut eum interficerent; sed eum non invenerunt, et fuerunt 15 depraedata aliqua mobilia.

[Pontifex cardinales ad se convocat. Eius obitus.]

Dum praefata facinora in Urbe^b perpetrabantur, pontifex convocato collegio cardinalium cum maxima quae in ipso erat eloquentia et fervore charitatis zelo^a ipsos cardinales hortatus est, ut in creatione futuri pontificis prae oculis Deum haberent, et sepositis carnalibus affectationibus et desideriis pontificem eligerent, qui sanctam Dei ecclesiam 20 recte et sancte gubernare debeat. Et praecipue ipsis commendavit officium sanctae inquisitionis tanquam principale fundamentum fidei christianae et sanctae sedis apostolicae etc.⁴ Absoluto sermone Ill^{mus} de Cueva accessit ad papam, qui praefato cardinali omnia praefata hispanico sermone replicavit. Deinde inter 21. et 22. horam christianissime et devotissime animam Deo reddidit. 25

^a Die [18. Augusti]^{a 5} Ill^{mus} card. [Carolus] Carafa redivit ad Urbem cum maxima comitiva armorum, non sine maximo suspectu populi Romani.

[Statua Pauli IV a populo frangitur.]

Eodem die⁶ praefatus populus armatus post praefata facinora Capitolium versus maximo furore iter arripuit. Et in primo impetu iverunt ad statuum marmoream altitudinis 201^v satis plusquam ex^a, | erectam a populo Romano in honorem pontificis in aula Capitolina; 30 cui nasum et brachium dextrum dictae statuae [amputarunt], et tandem die 20. dicti mensis rediverunt dicti armati in capitolium et caput dictae statuae truncarunt et imposuerunt ei biretum zagulum more Hebreorum, et proiecerunt per terram et praecipitaverunt eum^a a summitate Capitolii usque ad imum, et ad furorem populi tractum fuit ad plateam Campi Floris, ubi a proceribus et baronibus in ciclicis et furfantibus dicti 35 loci cum platea combustum fuit, postea ab eisdem proiectum fuit in Tiberim, ut aiunt, et cum ego a pietate motus cum quibusdam meis consanguineis et familiaribus irem ad capiendum, ut domi meae servarem, non invenimus. Quod facinus fuit cum maximo dolore illorum, qui sanctam mentem dicti principis cognoverunt, qui semper reformationibus Urbis et reipublicae christianae incubuit et, si a suis non fuisset deceptus et praecipue 40 in rebus bellicis tam dominio ecclesiae quam aliis populis perniciosissimis, inter sanctos connumerari posset. Negari autem non potest, quin suam sanctam mentem non ostenderet in persequendo hereticos, usurarios, blasphematores et alios homines facinorosos.

^a sic. ^b cod. in Urbem. ^c Haec leguntur in cod. post 27. Augusti (f. 203^r), sed secundum adn. 5 hic sunt inserenda. ^d lacuna in cod.

¹ Bromato, Storia di Paolo IV, t. II, 457 refert inventos esse 72 haereticos, inter eos 42 haeresiarchas.

² Thomas Scottus, commissarius generalis inquisitionis, Bromato l. c.

³ Secundum Massarellum (supra p. 333) haec fiebant die sequenti.

⁴ Cf. supra p. 332, adn. 4.

⁵ Episcopus Angolismensis 18. Augusti (quo die obiit pontifex) scripsit cardinali Lotharingo: »Le car-

dinal Caraffe s'est montre publiquement plus de trois heures avant la mort du pape et est venu descendre chez Carpy avec certains harquebusiers a cheval.« Ribier, Papiers II, 818. Ergo non potest dubitari de die, quo Carafa advenerit. Revocatus erat a cardinalibus, cf. Pallavicin. 14, 10, 1; Duruy, Le card. Caraffa (Paris 1882) p. 308, adn. 1. Th. Müller, Das Konklave Pius' IV (Gotha 1889) p. 20 s.

⁶ Etiam haec Massarello teste 19. Augusti fiebant.

[Corpus pontificis sepelitur.]

Mortuo pontifice in eadem camera, in qua obierat, eius corpus scisum fuit, lotum et paratum paramentis ordinariis, prout in cerimoniali, et hora 2. noctis delatum fuit ad capellam Paulinam, ubi per totum diem sequentem <19. Augusti>^a servatum fuit usque ad horam 20. Et in mane dicti diei cantores dixerunt circa corpus consuetum officium.
 5 Deinde fuit aperta capella propter adventum cardinalium venientium ad palatium pro congregatione fienda. Tunc maximus populus dictam capellam ingressus est ad osculandum pedes papae. Canonici S. Petri iuxta suum morem corpus pontificis deferre nolebant ad basilicam, nisi prius haberent ducentos ducatos et alia regalia ipsis debita in obitu pontificum. Tandem concordati detulerunt, associantibus corpus papae cardinalibus ab ipso creatis cum cappis laneis violaceis. Canonici dixerunt consuetum officium
 10 circa corpus positum ante capellam sanctissimi sacramenti. Postea delatum fuit ad capellam Sixti. Et hec acta fuerunt hora 22.

Hora deinde 2. noctis ex commissione Ill^{mi} card. Carafae eius nepotis^b, qui dictum corpus mihi maxime commendavit, ne ei aliqua dignitas^c inferretur, feci illud seppelliri^d
 15 apud capellam vultus sancti, ubi praefatus Ill^{mus} posuit custodiam, ne aliquis seductus contra dictum corpus aliquid indignum machinare posset¹.

Vixit praefatus pontifex in suo pontificatu annos quatuor, menses duos, dies 26 <horas^e 21 1/2>^f, annos vero suae aetatis 84, sanus mente et corpore, et plures vixisset annos, nisi a maxima animi displicentia esset a suis nepotibus causata ipsius mors.
 20 Cuius anima requiescat in pace.

[Domum pontificis et card. Tranensis populus depraedatur.]

Non praetermittam etiam narrare, qualiter praefati armati, qui domum sanctae inquisitionis depraedarunt et combuxerunt^d, iverunt ad domum, in qua pontifex defunctus dum esset cardinalis inhabitabat², quam postea dedit eius sorori, ubi fecit monasterium mulierum, et totam domum depraedarunt, et si multi illustres illuc non occurrissent,
 25 eam comburere volebant. Postea iverunt ad domum Ill^{mi} card. Tranensis, ubi erant multa mobilia et equi Ill^{mi} card. Carafae, et omnia furati sunt et depraedarunt.

[Congregatio cardinalium. Card. Caraffa regentiam camerae deponit.]

Eodem die 19. Augusti fuit congregatio generalis Ill^{morum}, in qua Ill^{mus} card. Neapolitanus, pronepos pontificis — a quo creatus fuit regens camerae, et propter auctoritatem dicto officio concessam sibi incumberebat onus camerarii, quam auctoritatem
 30 camerariatus officii pontifex defunctus abstulit Illmo cardinali de S. Flore camerario³ —, sic volente sacro collegio, suam auctoritatem deposuit circa gubernium in sede vacante, et eam cessit Illmo cardinali de S. Flore camerario. Quod si non fecisset, ob auctoritatem Ill^{mi} de S. Flore praefati^e aliquod maximum scandalum evenisset.
 202V

[Constituuntur gubernatores Urbis et Burgi.]

Die 20. Augusti fuit generalis congregatio, in qua fuerunt deputati pro
 35 gubernio Urbis R^{mm} Carolum^d de Grassis episcopum Montisfalisci, et pro gubernio Burgi et palatii R^{mm} D. episcopum^d Taracinensem, necnon data fuit auctoritas a sacro collegio barigello exercendi officium suum cum omni rigore, ac si pontifex vixisset. Quod fecit, et statim cum maximo numero satellitum discursit^d per Urbem.

[Proclamatione iubentur deleri insignia Caraffarum.]

Eodem die nomine populi Romani facta fuerunt publica proclamata per loca
 40 Urbis consueta, quae affixa fuerunt per multa loca Urbis, videlicet:

Per ordine del popolo Romano, obedientissimo et fidelissimo della santa sede apostolica et del sacro collegio dell' Ill^{mi} et R^{mi} cardinali, si fa intendere a qualunque persona, che habbia nanti alla sua casa o di carta o depincta in muro o di rilievo

^a supra lin.^b cod. nepoti.^c sic; indignitas²^d sic.^e cod. hora.^f supra lin. add.^g cod. praefato.

¹ Quae cautio minime superflua erat, cf. Th. Müller, Das Konklave Pius' IV p. 20.

² De loco huius domus cf. supra p. 333, l. 24.

³ Cf. supra p. 327, l. 5 ss cum adn. 2.

l'arme della tanto a questo popolo inimica et tirannica casa Carafa, debbia fra tutto il dì de hoggi et demani haverla stracciata, cancellata et spezzata, sotto pena di esser tenuto traditore di questo popolo et infame, et di esser quella casa, dove sarà trovata da questo tempo in là, saccheggiata et abrugiata, acciò possi per tutte le vie possibili^a annichilare et spegnere questo tanto odioso nome. Dato in Roma il dì 20 di Agosto 1559.

Die 21. dicti mensis [Augusti] statua aenea pontificis defuncti, quae erat in sacello basilicae S. Petri, fuit deposita et occultata; et similiter arma et insignia Carafarum ab omnibus locis Urbis ob timorem populi Romani amota fuerunt.

[Liberatur card. Moronus.]

203^r Eadem die in plena congregatione cardinalium ad longum discussa fuit 10 causa Ill^{mi} cardinalis Moroni, qui per plures menses ob falsam imputationem heresis fuerat detentus in arce S. Angeli carceratus. In qua congregatione determinatum fuit, quod deberet liberari, et de ordine sacri collegii Ill^{mi} cardinales Pisanus, de Cialon et de S. Flora iverunt ad dictam arcem et praefatum Ill^{mm} Moronum duxerunt ad con- 15 gregationem, in qua ab omnibus fuit cum maximo gaudio receptus et amplexatus et 15 tamquam bonus et vir probus et innocens — et merito, quia est vir magnae auctoritatis, prudentiae et consilii, necnon sanctissimae vitae — invitis maledicis et detractoribus, a quibus false et iniuste imputatus fuit.

[Marcus Antonius Columna Urbem ingreditur.]

Dicta die¹ Ill^{mus} D. Marcus Antonius Columna² associatus ab 80 nobilibus Romanis et aliis, ac etiam a quibusdam militibus archibuseriis ingressus est Urbem et ivit ad 20 palatium apostolicum, ubi licentiatis omnibus hospitatus fuit cum Illmo de S. Flore camerario.

Die 25. Augusti obiit Ill^{mus} card. Consiliarius Romanus, creatura et familiaris- 25 simus defuncti pontificis; cuius corpus delatum fuit ad ecclesiam S. Nicolai in carcere et ibi sepultum³.

Die 27. Augusti obiit magister sacri palatii, frater ord. Praed.⁴

Die praefata fuit celebrata prima missa exequiae⁵ per Ill^{mm} card. - - -^b et habitus fuit sermo. Orator vero indutus erat habitu lugubri⁶.

Missae exequiarum celebratae fuere absque intermissione⁷, cum absolutionibus more solito, et quotidie congregationes in sacello S. Petri. 30

[F. Conclave et pontificatus Pii IV.]

Ingressus conclavis.

203^v Die 5. Septembris 1559 fuit celebrata missa de spiritu sancto per Ill^{mm} card. Carpensensem, ut moris est, et ut supra dictum est in aliis sedibus vacantibus. Finita missa R^{mus} D. Iulius Poggianus sermonem habuit⁸, indutus cappa violacea. Qua absoluta magister cerimoniarum deposito superpelliceo crucem accepit et eum sequentibus cardinalibus

^a cod. possibile.

^b lacuna in cod.

^c Relativum de card. Caraffae reditu, quam cod. hic habet, v. supra p. 516, l. 26.

¹ Nescio an erret Massarellus (supra p. 336, l. 17) dicendo eadem die, quo mortuus est card. Consiliarius, i. e. 25. Augusti, M. Antonium Columnam advenisse, vel intellegat alium diem.

² De quo cf. supra p. 290, l. 24; p. 335, adn. 2 3.

³ Vitam v. supra p. 332, adn. 1; mortem refert Massarellus supra p. 335, l. 2; cf. ibid. adn. 3.

⁴ Secundum G. Moroni, Dizionario vol. XLI (Venezia 1846), 214 is erat »Pietro Paolo Giannerini di Arezzo, fatto da Giulio III nel 1553, e morto sotto Paolo IV nel 1558 con fama di santità e dispiacere della Romana curia, benchè alquanto disgustato col

pontefice per aver difeso Fr. Girolamo Savonarola Domenicano.«

⁵ Panvinius refert 23. Augusti exequias esse inceptas, cf. supra p. 335, adn. 2; p. 337, adn. 2 3; quod probatur narratione adhibita a Th. Müller, Das Konklave p. 27, adn. 1.

⁶ Non primo, sed ultimo exequiarum die (4. Septembris) oratio est habita, idque ab Ioanne Paulo Flavio, cf. supra p. 338, adn.

⁷ Minime absque intermissione, cf. supra p. 337, adn. 2.

⁸ Cf. supra p. 338, adn. 1.

omnes iverunt ad conclave, ubi in capella Sixti Ill^{mus} decanus dixit solitos versiculos et orationem, quibus finitis Ill^{mi} discedentes iverunt ad suas cellulas. Qui fuerunt numero 40.

Post prandium hora 21. congregatis omnibus cardinalibus in capella Paulina, ac etiam oratoribus, praelatis, conservatoribus et baronibus deputatis ad custodiam conclavis, magister caerimoniarum legit iuramentum de fidelitate ab eis prestandum. Qui omnes iurarunt tangentes librum et deosculando figuram crucifixi, ut superius dictum est.

In sero hora 4. noctis Ill^{mi} quattuor deputati precedente caerimonario perlustrarunt totum conclave et cellulas Ill^{morum} cardinalium, et qui inventi fuere non descripti inter conclavistas, expulsi fuerunt extra conclave per magistrum caerimoniarum.

Die Mercurii 6. Septembris *communicantur omnes cardinales.*

Eadem die hora 21. Ill^{mi} cardinales quattuor deputati convenerunt ad capellam Paulinam, et fuit facta recensio omnium conclavistarum, qui omnes in dicta capella congregati fuerunt, ubi extra portam dicti Ill^{mi} sedentes singulatim dicti conclavistae vocati fuerunt, et qui non erant in rotulo magistri caerimoniarum, fuerunt expulsi. Quibus expeditis fuit facta generalis congregatio cardinalium.

Hora 2. noctis cardinales ex parte Carafae creare voluerunt in pontificem Ill^{mm} card. Carpensem, sed magnum habuit obstaculum.

Die 7. Septembris . . . absoluta missa Ill^{mus} card. de Armeniaco Gallus introivit conclave.

Die 8. Septembris in festo nativitatis b. Mariae fere omnes cardinales missas celebrarunt, cardinales 5 diaconi acceperunt s. communionem . . .

Eadem die circa horam 20. ingressus est conclave Ill^{mus} card. de Tornone Gallus, et hora 22. fuit congregatio cardinalium, in qua lecta fuerunt capitula a futuro pontifice observanda¹, et facti fuerunt deputati super conclavistis.

Die sabbati 9. Septembris celebrata missa de sede vacante cum planeta rubea more solito fuit lecta bulla Iulii II et § *Ceterum*, et ordinarium iuramentum² a magistro caerimoniarum. Ill^{mi} cardinales singulatim ponentes manum super librum a me magistro caerimoniarum eis porrectum et figuram crucifixi osculantes iurarunt etc. Deinde una cum R^{do} D. Petro Paulo Gualterio Aretino, sacri collegii secretario, ivit^a ad Ill^{mos} cardinales infirmos, videlicet de Bellay decanum et de Cesis, qui prius a me lecto iuramento tantummodo iurarunt ut supra. Deinde rediens ad capellam nunciavi Ill^{mis} de iuramento ab infirmis praestito. Tum Ill^{mi} cardd. Carpensis, subprior episcoporum, Moronus, subprior presbyterorum, et de S. Flore, subprior diaconorum, ad praefatos infirmos iverunt (praecedente me magistro caerimoniarum) ad capiendum vota eorum, et redeuntes^a ad capellam fuit factum scrutinium. Quo finito | magistri caerimoniarum introiverunt cum igne, et Ill^{mus} de Cialon, prior presbyterorum, et Ill^{mus} Farnesius, prior diaconorum, accipientes folia scrutiniorum^b et vota posuerunt in ignem et combusta sunt. . .

Die 11. Septembris Ill^{mus} card. Augustanus introivit conclave³ summo mane; postea congregatis omnibus cardinalibus in capella Paulina cum croceis pro scrutinio faciendo, antequam missa celebraretur, magister caerimoniarum legit tantummodo iuramentum pro dicto cardinali praestandum, qui iuravit in forma etc. Bullam Iulii II etc. non legit, quia praefatus Ill^{mus} eam pluries audivit.

Postea fuit celebrata missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} de Cueva habuit vota 18⁴.

Die 12. [Septembris] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} Paceccus habuit vota 18.

Hora 22. fuit congregatio, in qua fuit facta distributio inter cardinales, videlicet terrarum et oppidorum ecclesiae in gubernium perpetuum, et sorte^a fuerunt extracte^{a 5} per me caerimoniarum magistrum et clericos collegii.

^a sic.

^b cod. scrutinium.

¹ Secundum Panvinium, qui ceterum 12. demum Septembris advenit (supra p. 340, adn. ad 12. Sept.) haec capitula 6. Septembris legebantur. Sunt apud Raynald. a. 1559, p. 37, cf. 38; Sickel, Concil. v. Trident, n. 7, p. 12 s; cf. Th. Müller, Das Konklave p. 190 ss.

² Cf. supra p. 33, l. 1 ss.

³ Hinc solvitur dubium Panvini supra p. 340.

⁴ Cf. facetam narratiunculam apud Pallavicin. 14, 10, 3.

⁵ Cf. similem distributionem supra p. 39, l. 16 ss.

Die 13. [Septembris] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} de Cialon habuit vota 18. Eadem die fuit practica^a secreta pro Illmo card. Mantuano, sed evanuit.

Die 14. [Septembris] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} card. Portugalliensis absens in Lusitania habuit vota 15.

In sero hora 1. noctis ingressi sunt conclave Ill^{mi} cardd. de Guisa et Strotius ex 5 Gallia venientes¹.

Die 15. [Septembris] ... missa finita ... fuit lecta bulla Iulii II et § *Ceterum* et iuramentum solitum pro adventu praefatorum Ill^{morum}, qui iuraverunt etc., et fuit scrutinium. Paceccus habuit vota 12.

205^r Die 16. [Septembris] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} Paceccus habuit 10 vota 12. Eodem die fuit maxima practica^a pro Illmo de Medicis.

Die 17. [Septembris], in dominica, cardinales duodecim missas celebravit^a. Postea^b fuit celebrata missa ordinaria per sacristam et non fuit scrutinium.

Hora 21. fuit congregatio ut supra, et in sero maximae practicae^a hora 4.

Die 18. [Septembris] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} Carpensis habuit 15 vota 13.

Hora 21. introivit conclave Ill^{mus} card. S. Angeli infirmus².

Die 19. [Septembris] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} card. de Arriano habuit vota 14. Post missam ego detuli librum ad card. S. Angeli infirmum, qui iuramentum non legit neque bullam audivit, cum pluries ab eo audita et visa esset, sed tantum- 20 modo apponens manus supra librum dixit: Promitto servare omnia in eo contenta, sic me Deus adiuvet et haec sancta Dei evangelia, et osculatus est figuram crucifixi. Deinde cardinales ut supra iverunt ad capiendum vota infirmorum.

Die 20. [Septembris] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} card. Carpensis habuit vota 14. 25

Post prandium multi cardinales ex factione imperiali iverunt ad capellam Paulinam, ad quam statim multi ex contraria parte convenerunt timentes, ne crearent pontificem Ill^{mmum} Carpentem, et de hoc timentes steterunt in capella usque ad noctem, et evanuit pontifex.

Die 21. [Septembris], in die s. Matthaei, non fuit scrutinium ...

Die 22. [Septembris] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} Paceccus habuit 30 vota 18, et Ill^{mus} de Tornone vota 15 et 5 accessus.

Die 23. [Septembris] Ill^{mus} Carpensis habuit vota 16, et in sero circa 4. et 5. horam noctis fuit rumor pro suspitione, ne crearetur pontifex Ill^{mus} Carpensis.

Die dominica 24. Septembris non fuit scrutinium ...

205^v Die 25. [Septembris] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} card. de Massilia 35 habuit vota 13.

[Conatus eligendi cardinalem Mantuanum.]

Eodem die circa 21. horam maximus fuit rumor in conclave, quia cardinales Gallicae factionis uniti cum Ill^{mis} Ferrariensi, Tridentino, Pisano, Puteo, S. Flore, Cornelio, Perusino et Simoncello volebant creare pontificem Ill^{mmum} card. Mantuanum per viam adorationis et eum ducere in capellam³. Quibus opposuerunt se Ill^{mi} Farnesius, Paceccus, 40 S. Angeli, de Cueva et Carafa cum suis sequacibus, et hac de causa Ill^{mi} Tridentinus et Farnesius habuerunt inter se multa verba altercatoria. Ill^{mus} card. S. Angeli infirmus exivit de lecto cum veste pellicea et firmavit se in porta capellae Sixti ad sedendum, et non permittebat aliquem ex cardinalibus exire, ne accederent ad capellam scrutini. Cardinales vero Gallicae factionis omni conatu ducere volebant praefatum Ill^{mmum} Mantuanum 45 ad capellam Paulinam. Qui ut vir prudens et bene conscius de eventu rei noluit accedere ad capellam. Rumor et practica^a praefata duravit per totum diem, et suspitio fuit per totam noctem sequentem.

^a sic.

^b cod. posta.

¹ Panvinius eos advenisse refert 15. Septembris (supra p. 340, adn.); sed relatio Hispana apud *R. de Hinojosa*, Felipe II y el cónclave de 1559 (Madrid 1889) p. 55 habet *el jueves 14*.

² Hunc intrasse vult Panvinius (l. c.) 24. Septembris.

³ De hac re plura apud *Th. Müller*, Das Konklave p. 126—129.

Die 26. **Septembris** Ill^{mus} card. Paceccus habuit vota 23¹.

Hora 19. orator Caesaris² habuit audientiam a collegio in sportello. Qui nomine Caesariae Mis hortatus fuit Ill^{mos} cardinales ad celerem expeditionem in eligendo pontificem propter imminientia pericula reipublicae christianae etc. Cui Ill^{mus} de Bellay
5 decanus per verba generalia respondit.

Deinde ibidem auditus fuit Vargas, orator regis Cath^{ol}³, qui nomine sui principis eodem officio functus fuit. Qui responsum habuit ut supra.

Die Mercurii 27. [**Septembris**] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} Paceccus
habuit vota 21, de Cueva 18, Dandinus 10. 2067

10 Post prandium fuit generalis congregatio, in qua lectae fuerunt nonnullae litterae principum, et praesertim regis Cath^{ol}, quae a suo oratore in sportello Ill^{mis} cardinalibus praesentatae fuerant⁴.

Die Iovis 28. [**Septembris**] Ill^{mus} de Cueva habuit vota 18. Post prandium hora 22. ingressus est conclave Ill^{mus} card. Capisuccus Romanus⁵.

15 Die Veneris 29. **Septembris**, in die s. angeli, cardinales 14 missas celebraverunt, deinde a sacrista missa ordinaria celebrata fuit absque scrutinio.

Eodem die hora 21. Ill^{mus} card. de Armeniaco exivit de conclave aegrotans⁶, camerae vero, quae sunt prope altare capellae, ubi sacrista inhabitabat, datae fuerunt Illmo card. de Capisuccis aegroto. Sacristae vero ex licentia deputatorum concessum fuit, ut in
20 cameris sacristiae inhabitare possit.

Die ultima **Septembris**, in die s. Hieronymi, fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} Paceccus habuit vota 18.

Ante scrutinium Ill^{mus} card. Capisuccus in sua camera iuravit ut supra, praesente R^o D. Petro Paulo Gualterio, qui supra etc.

25 Die dominica 1. **Octobris** post missas celebratas per octo cardinales fuit celebrata missa ordinaria de sede vacante absque scrutinio.

In sero introivit per rotam nanus Ill^{mi} cardinalis de S. Flore, et quidam vocatus il fornarino, et hoc contra ordinem conclavis.

Die 2. **Octobris** Ill^{mus} Paceccus habuit in scrutinio vota 20.

30 Hora 20. Ill^{mus} card. Capisuccus graviter infirmus exivit e conclavi⁷, et cum esset porta conclavis aperta, hac occasione frater Ill^{mi} card. de Guisa et Adrianus Balionus intrarunt in eius clausuram et fecerunt reverentiam Ill^{mis} cardinalibus deputatis in ipsa clausura existentibus, et statim abierunt et clausa fuit porta. 206V

[Deputantur quattuor alii cardinales pro reformatione conclavis.]

Deinde fuit congregatio, in qua quattuor cardinalibus deputatis ordinariis alii
35 quattuor additi sunt pro reformatione conclavis. Qui fuerunt Ill^{mi} cardd. Tridentinus, Tranensis, Ferrariensis et Carafa. Et hoc fuit factum, quia gubernator Burgi retulit, quod nonnulli conclavistae visi fuerunt in quibusdam fenestris supra atrium S. Petri, ac etiam aliqui cardinales, quod erat maximi scandali; et quod quidam D. Demetrius, phisicus cardinalis Massiliensis, ac unus ex familiaribus card. Dandini exiverunt per rotam. Et
40 hoc verum fuit. Famulus vero Ill^{mi} card. Dandini aufugit de conclavi, quia non poterat resistere labori et fetori conclavis. Et cum esset mos illius, praesente aliquo excernere non posse, evasit stypticus, ex qua causa incidit in gravem infirmitatem, et hac de causa aufugit inscio Illmo Dandino et me. Qui cum esset meus famulus, intromisi eum pro servitio cardinalis. Et hoc dixisse volui pro excusatione Ill^{mi} Dandini, ut non

¹ Plura v. apud Th. Müller, Das Konklave p. 142 s; R. de Hinojosa, El cónclave p. 56.

² Franciscus de Turre (*Thurm*), qui fuerat orator Venetiis, iussu imperatoris (cf. Sickel, Concil v. Trident, n. 1, p. 1) Romam se contulerat, quo 28. Augusti advenerat (ibid. n. 5, p. 10 s). Instructio eius 15. Iulii data ibid. n. 3, p. 4 ss. Cf. de eo Th. Müller l. c. p. 30 ss.

³ Vargas advenerat 25. Septembris. De quo cf. Th. Müller l. c. p. 41 ss; Hinojosa l. c. p. 59 s et libros ibi laudatos. De audientia ipse narrat apud

Concilium Tridentinum. II.

Döllinger, Beiträge I (Regensb. 1862), 267. Partes orationis ab eo habitae et responsi accepti apud Hinojosa l. c. p. 60 s. Philippi litterae ad cardinales 9. Sept. datae apud Sigmüller, Papstwahlbulen p. 93 s.

⁴ Litteras (9. Septembris datas) excerpit Th. Müller l. c. p. 137. Sequenti nocte Vargas colloquium habuit cum card. camerario, cf. ibidem.

⁵ Vargas 28. Septembris idem nuntiat regi Philippo, Döllinger l. c. n. 71, p. 268.

⁶ Reversus est 30. Octobris, v. infra p. 524, l. 47.

⁷ Quo reversus est 31. Octobris, infra p. 525, l. 1.

imputetur tanquam praevaricator ordinis conclavis et quod suum famulum extra misisset pro suo commodo.

Quotidie habebantur litterae in conclavi, et aliqui conclavistae exiverunt nocturno tempore per fenestras in multis locis ruptas et redibant, propter quod necesse erat reformare ad obviandum scandala¹.

Die 3. **Octobris** Ill^{mos} Paceccus habuit vota 20, ut supra, in scrutinio. Post prandium fuit facta congregatio pro reformatione conclavis².

Die 4. dicti mensis, in festo s. Francisci, post missas celebratas per novem cardinales R^{das} Pater Fr. Io. Bapt. Calderinus ord. Serv., poenitentiarius et confessor conclavis in defectu D. sacristae, qui aegrotabat, missam de s. Francisco absque alia commemoratione celebravit.

Post prandium | conservatores habuerunt audientiam a sacro collegio cardinalium.

[Decreta pro reformatione conclavis.]

Die 5. **Octobris** peracto scrutinio more solito Ill^{mi} cardinales praefati deputati fecerunt congregationem in camera Ill^{mi} decani, in qua fuit decretum, quod Ill^{mi} cardinales haberent tres conclavistas tantum, et infirmi quattuor ad plus, et expellerentur de conclavi agentes principum et mercatores; quod omnes fenestrae et foramina conclavis claudantur et ab Ill^{mis} semel in ebdomada^a perlustrentur omnia. Circa victum non liceat cardinalibus comedere de alterius ferculis, et circa haec serventur antiquae constitutiones. Litterae non capiantur nisi per magistrum cerimoniarum et cum consensu deputatorum, qui eas prius videant et consignet^a etc. Quod rota revideatur per deputatos et restringatur et adaptetur prout visum fuerit, et claves maneant apud magistrum cerimoniarum. Non liceat cardinalibus et conclavistis post sonum campanulae ire per conclave, et erit hora 4. noctis. Non liceat cardinalibus vota sua ostendere aliis, sed ea simpliciter scribat et non alio exquisito propalare modo. Non liceat cardinalibus accedere ad portam conclavis, praeter deputatos, nisi pro adventu alicuius Ill^{mi} cardinalis, ad eum recipiendum. Quod conclavistae non accedant ad portam conclavis, aliter extra conclave eiciatur^a etc. Omnia praefata fuerunt bene ordinata, sed a nemine observata.

In sequenti nocte hora 7. allatum fuit novum de obitu Exc^{mi} b Herculis ducis Ferrariae, qui sanctissime iustitiam cum pace et quiete ministravit.

Die 6. **Octobris** fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mos} card. Paceccus habuit vota 18. Hora 1. noctis fuerunt factae pratichae^a pro Illmo card. de Medicis.

Die sabati 7. **Octobris** fuit scrutinium, in quo Ill^{mos} card. Paceccus habuit vota 20.

Hora 21. fuit congregatio in capella Paulina pro decernendo, ut exequi debeat quicquid in congregatione praecedenti ordinatum fuit pro reformatione conclavis.

Eodem die cum sacrista esset in sacrario et ascendens per scalam vellet aperire quandam fenestram vitream, scala ruit et ipse decidens vulneratus est in crure, adeo quod multos dies claudicavit.

Die dominica 8. **Octobris** post undecim missas per Ill^{mos} celebratas fuit celebrata missa ordinaria conclavis per unum ex capellanis in defectu sacristae, et non fuit scrutinium.

Hora 20. fuit congregatio pro reformatione conclavis, et hora 22. Ill^{mi} deputati iverunt ad portellum et alloquuti sunt deputatos praelatos, ut bene aspicerent, si fenestrae camerarum essent ab extra clausae, et quod bene adverterent, ne quis^c loqueretur cum conclavistis in rotis; et mandarunt quod intimaretur congregatio omnibus praelatis pro die sequenti, ut audirent capitula pro dicta reformatione facta. Quorum copia tunc praesentibus data fuit.

Die lunae 9. **Octobris** ... fuit scrutinium, in quo Ill^{mos} Paceccus habuit vota 21.

^a sic.

^b cod. Ecc^{mi}.

^c cod. quic.

¹ Cf. oratoris Caesarei relationem 7. Octobris datam apud Sickel, Concil. v. Trient p. 13; Th. Müller l. c. p. 193 ss, maxime 197.

² De qua congregatione cf. Bromato, Storia di Paolo IV, t. II, 583; Th. Müller l. c. p. 197. Sed rem seriam esse non credebatur, cf. ibid. adn. 1.

[Expelluntur quidam e conclavi et alia reformantur.]

Hora 20. Ill^{mi} deputati allocuti fuerunt in sportello praelatos custodes circa praefata capitula reformationis et per ipsos agenda. Deinde praefati deputati fecerunt congregationem in camera Ill^{mi} decani, in qua deleti fuere a cedula conclavistarum mercatores, negociatores principum et domini titulares, et nonnulli alii superflui. Qui fuerunt
5 infrascripti: Don Garzias de Ario Hispanus, nepos Ill^{mi} card. Pacecchi¹, D. Lactantius Urbeveta-
nus, D. Camillus Piperarius, Hannibal Rucellarius et D. Benedictus de Callia. Postea Ill^{mi} praefati commiserunt magistro cerimoniarum, ut exequeretur^a statim praefatus ordo. Quod mandatum statim exequatum^a fuit, et fuit praefatis intimatum, et etiam quod grave
10 ipsis videretur, praesertim praefato Don Garzia Hispano. Tandem omnes exiverunt. Et
ad hoc exequendum fuerunt deputati Ill^{mi} cardd. de Bellay decanus et de Cesis, episcopi
cardinales, de Perusio, Augustanus et Dandinus presbyteri, et de Sabellis et Sermoneta
diaconi. Qui Ill^{mi} perlustrarunt diligenter sacristiam, cameras cardinalium et alia loca
conclavis.

Fuerunt diminuta cibaria cardinalibus, et post sonum campanulae nemo ivit per
15 conclave.

Die Mercurii 10. Octobris praefatus capellanus gerens vices D. sacristae missam celebravit, et fuit scrutinium, in quo Ill^{mus} Paceccus habuit vota 19.

Post prandium Ill^{mi} cardd. deputati fecerunt congregationem in camera Ill^{mi} card. de Bellay decani. Qua completa de ordine ipsorum vocati fuere omnes con-
20 clavistae in capella Paulina et ibidem clausi; per ordinem vocati omnes fuerunt et notati,
et cum essent aliqui inventi superflui nec descripti, dati fuerunt in supplementum pro
quarto conclavista cardinalibus infirmis vel qui se infirmos fecerunt. In sero hora 4.
cum dimidia de ordine deputatorum fuit pulsata campanula per conclave a magistro
cerimoniarum.

25 Die 11. Octobris . . . card. Paceccus habuit vota 18. Eadem die clausae fuerunt
quatuor fenestrae^b in sacristia.

Circa horam 21. fuit congregatio deputatorum in camera Ill^{mi} card. decani
pro eadem reformatione. Qua absoluta iverunt ad cameras clericorum capellae et
mandarunt, quod in fenestris earum, ubi erant cardinales infirmi, ponerentur gelosiae, ne
30 cardinales qui illuc quotidie accedebant viderentur ab extra.

Die 12. [Octobris] celebrata missa et scrutinio ut supra Ill^{mus} Paceccus habuit
vota 21. Hora 21. Ill^{mus} de Simoncellis infirmus exivit de conclave². 208V

Die Veneris 13. Octobris Ill^{mus} card. S. Angeli habuit vota 22; (ut audivi)
fuerant multa vota promissa negociantibus pro dicto Illmo, et si pars contraria non
35 penetrasset secretum, facile ad eius votum successisset.

Eadem die hora 21. D. Vargas orator regis Hispaniarum habuit audientiam
ab Ill^{mis} in sportello, quibus nomine sui regis luculentam habuit orationem, exortando^a
ipsos Ill^{mos} ad celerem expeditionem pro electione pontificis, et quod seposito proprio
interesse solum Deum prae oculis habere debeant pro salute sanctae ecclesiae³. Et circa
40 hoc maxima eloquentia Hispanico sermone multa dixit, sed praedicabat in silvis, et per
Ill^{mos} decanum per verba plus quam generalia responsum ei datum fuit in lingua semi-
gallica et italica absque capite et cauda.

Die 14. Octobris . . . Paceccus habuit vota 21.

Die dominica 15. non fuit scrutinium. Cardinales 15 celebrarunt.

45 Hora 22. Ill^{mi} deputati dederunt audientiam clericis camerae in sportello.

Die 16. [Octobris] fuit missa et scrutinium, Paceccus habuit vota 21.

Eadem die datae fuerunt camerae guardarobae Illmo cardinali de Araceli, ratione
infirmittatis, in palatio apostolico pro sua habitatione.

^a sic.

^b cod. finestras.

¹ Don Garcia de Haro missus erat a vicerege Neapolitano, ut sub nomine conclavistae ministros regis Hispaniarum adiuvaret. Vargas ad Philippum regem 27. Septembris, 18. Octobris, 6. Novembris 1559, apud Döllinger, Beiträge I, 267 282 290; Th. Müller, Das

Konklave p. 197 159; Sägmmüller, Die Papstwahlbulen (Tübingen 1892) p. 70.

² Reversus est 20. Octobris, v. infra.

³ De qua et de colloquio secreto refert Philippo regi 18. Decembris, apud Döllinger, Beiträge I, 277.

200r

Die 17. [Octobris] fuit scrutinium, in quo Ill^{mus} de Sabellis habuit vota 22.

Hora 22. Ill^{mi} DD. deputati dederunt audientiam in sportello conservatoribus Urbis.

Die 18. in festo s. Lucae . . . non fuit scrutinium.

Die 19. Octobris . . . Paceccus habuit vota 19.

Die 20. . . . Paceccus habuit eadem vota. Finito scrutinio lectae fuerunt litterae 5
regis Franciae.

In sero hora 3. noctis Ill^{mus} card. Simoncellus, qui die 12. eiusdem mensis exiverat
de conclavi aegrotus, rediit in conclave.

Die sabati 21. Octobris . . . Paceccus habuit vota 21.

Die dominica 22. . . . non fuit scrutinium.

10

Die 23. . . . Paceccus habuit vota 19.

Die 24. . . . Paceccus habuit vota 18.

Die 25. [Octobris] ut supra.

Eadem die¹ intravit in conclave hora 21. Ill^{mus} card. Beltrandus <i. e. de Sans>^a,
Gallus, <primo veniens ad curiam>^{a 2}, et de ordine deputatorum fuit aperta parva camera 15
retro consistorium, ubi pontifex accipit faldam. In ingressu praefati Ill^{mi} cardinalis fuit
receptus a duobus antiquioribus cardinalibus diaconis, videlicet de Farnesio et S. Flore,
qui medium eum duxerunt ad capellam Paulinam, ubi erant omnes cardinales con-
gregati. *Describuntur caerimoniae.* Postea magister cerimoniarum duxit eum ad suum locum.
Deinde fuit lecta bulla et iuramentum. Qui iuravit etc. 20

209v

Die Iovis 26. Octobris fuit scrutinium, Ill^{mus} Paceccus habuit vota 20.

Eadem die quoniam trabs in antecamera consistorii minabatur ruinam, cardinales
qui in dicta camera suas cellulas habebant, fecerunt aperire portam aulae pontificum,
ut ibidem stare possent, et hoc sine licentia deputatorum. Propter hoc fuit maximus 25
rumor, et decanus iratus multa dixit. Cum vero Ill^{mus} card. Carpensis vidisset, quod
nullus bonus ordo observaretur, et quod unusquisque sua acciperet commoda, fecit etiam
ipse aperire quandam portam in sua camera existentem, per quam dabatur aditus ad
stantias Alexandri VI; et idem fecit Ill^{mus} card. de Massilia de quadam alia porta sibi
commoda. Quibus auditis ab Ill^{mis} cardd. deputatis fuit inhibitum, ne quis aperiret
portas, et hora 21. fuit congregatio generalis, in qua steterunt usque ad horam 1. 30
noctis. In qua fuit ordinatum, ut portae apertae sine licentia deputatorum clauderentur
et quilibet cardinalis rediret ad suam propriam cameram, quae sorte illi contigerat, et
nullus haberet nisi tres conclavistas ad plus, et fieret diligentissima inquisitio. Et prae-
fatis deputatis additi fuerunt Ill^{mus} card. de Cueva et Vitellius.

Die Veneris 27. Octobris Ill^{mus} Paceccus habuit vota 18. 35

Hora 21. fuit congregatio deputatorum pro transformatione conclavis in
camera Ill^{mi} decani, et propter earum diversas sententias et oppiniones^b nulla facta fuit
determinatio, etiam quod stetissent in congregatione usque ad horam 1. noctis.

210r

Die sabati 28., in festo ss. Simonis et Iudae, post missas celebratas per decem
cardinales fuit celebrata missa ordinaria. 40

Hora 20. fuit congregatio deputatorum in camera Ill^{mi} card. decani. Qui
absque conclusione discesserunt ut supra.

Die dominica 29. Octobris . . . hora 21. Ill^{mi} praefati fecerunt congrega-
tionem ut supra, ut eorum mos est absque resolutione, et penitus nihil factum est.

Die lunae 30. Octobris fuit missa et scrutinium, in quo card. Paceccus habuit 45
vota 19.

Hora 21. Ill^{mus} card. de Armeniaco, qui aegrotus exiverat³, rediit ad conclave.

Die Martis ultima Octobris fuit missa et scrutinium. Et cum iam missa
celebrata esset et cardinales irent ad capiendum vota infirmorum, ut moris est, quatuor

^a supra lin. add.^b sic.

¹ Panvinius (supra p. 340, adn.) eum intrasse
refert 24. Octobris; Vargas litteris 5. Novembris datis:
estos dias: *Döllinger*, Beiträge I, 290.

² Ioannes Bertrandus cardinalis creatus erat 15. Martii
1557, supra p. 304, l. 36; *Ciacon*, III, 857.

³ 29. Septembris, supra p. 521, l. 17.

cardd. deputati iverunt ad portam conclavis, aliis vero remanentibus in capella, et intro-
miserunt Ill^{mm} card. Capisuccum, qui iam aegrotus exiverat¹.

Post prandium fuerunt intromissi quatuor penitentiarii pro audiendis confessionibus
conclavistarum, ut in die omnium sanctorum capere possint sanctissimam communionem.

5 In ingressu iuramentum praestiterunt de non dicendo alicui in conclavi existenti aliqua
ad pontificis electionem spectantia, nec in discedendo nemini referre de actionibus
conclavis.

Die Mercurii 1. Novembris Ill^{mos} decanus missam celebravit, postea com-
municavit 42 cardinales, et quinque cardinales infirmi in suis cameris acceperunt sacra-
10 mentum. Fuit factum altare in lodia, ubi fuit celebrata missa, et fuerunt communicati
110 conclavistae a diversis capellanis . . .

210v

Die Iovis 2. Novembris, in commemoratione defunctorum, celebrarunt 15 car-
dinales.

Hora 22. R^{di} DD. auditores Rotae alloquuti sunt Ill^{mos} cardd. deputatos in spor-
15 tello et petierunt licentiam aperiendi Rotam propter commoditatem litigantium, et ob-
tinuerunt.

Die Veneris 3. Novembris fuit missa et scrutinium, et similiter

Die sabati 4. Novembris, et nil fuit notabile.

Die dominica 5. Novembris . . . post prandium hora 21. Ill^{mi} deputati de-
20 derunt audientiam capitaneo generali, gubernatoribus Burgi et Urbis, ac conservatoribus².

Die 6. et 7. praeter scrutinium nil fuit notabile, et similiter die Mercurii
8. Novembris³.

Die Iovis 9. [Novembris], in dedicatione basilicae Salvatoris, non fuit scrutinium.

Hora 21. Ill^{mi} deputati dederunt audientiam in sportello Illmo D. Ioanni Antonio
25 de Gravina, capitaneo generali sanctae ecclesiae⁴, et similiter gubernatoribus Burgi et
Urbis, et conservatoribus Urbis.

Die Veneris 10. Novembris fuit scrutinium. Hora 21. Ill^{mi} deputati dederunt
audientiam in sportello clericis camerae.

Die sabati 11. Novembris, in die s. Martini, non fuit scrutinium . . .

Die 12., in dominica, celebrarunt octo cardinales. Postea fuit celebrata missa
30 ordinaria absque scrutinio. 211v

Die lunae 13. Novembris fuit missa et scrutinium. Hora 21. praefati depu-
tati dederunt audientiam in sportello gubernatori Burgi et clericis camerae⁵.

Die Martis 14. fuit missa et scrutinium. Hora 22. orator regis Franciae lucu-
35 lentam habuit orationem nomine sui regis circa expeditionem electionis pontificis, cui
more solito responsum datum fuit per Ill^{mm} decanum.

Die Mercurii 15. [Novembris] fuit missa et scrutinium, in quo Ill^{mus} Paceccus
habuit vota 21, ut quotidie ordinarium est.

Die Iovis 16. idem cardinalis Paceccus habuit vota 23.

40 Post prandium fuerunt multae pratichae pro Illmo Carpeni, sed in vanum.

Die Veneris 17. fuit missa et scrutinium, ut supra, et hora 22. Ill^{mi} deputati
dederunt audientiam in sportello conservatoribus Urbis.

Die sabati 18. Novembris, in festo dedicationis basilicae SS. Petri et Pauli,
nonnulli cardinales celebrarunt.

45 In sequenti sero hora 3. noctis ob negligentiam cuiusdam conclavistae Ill^{mi} cardi-
nalis de Sermone ignis accensus fuit in camera dicti Ill^{mi}, quae cum multis mobilibus
combusta fuit, et similiter aliae camerae contiguae; et nisi fuisset fons in conclavi in
capite lodiae, procul dubio omnes camerae in capella Sixti existentes comburebantur.

Die 19. [Novembris], dominica, non fit scrutinium.

211v

¹ 2. Octobris, supra p. 521, l. 30.

² De colloquio a Varga hoc die habito cf. *Th. Müller*,
Das Konklave p. 159.

³ Hac die Mantuanus cardinalis declaravit se non
amplius appetiturum pontificatum, *Th. Müller* l. c. p. 134.

⁴ De quo v. supra p. 515, l. 10.

⁵ Apud *Bromato*, Storia di Paolo IV, t. IV, 586
legitur: clericos camerae 12. Novembris aperuisse car-
dinalibus, commeatum pro sustentando conclavi de-
ficere; cf. *Th. Müller* l. c. p. 201.

Die lunae 20. **Novembris** . . . scrutinium more solito.

Die Martis 21., in festo praesentationis b. Mariae, non fuit scrutinium.

Hora 21. fuit congregatio generalis, qua peracta Ill^{mi} deputati iverunt ad portam conclavis pro audientia danda oratori ducis Sabaudiae, et dum Ill^{mi} volebant introire portam clausurae ante portam conclavis, Ill^{mi} decanus et Carafa verbis satis in- 5 convenientibus altercati fuere.

Die Mercurii 22. [**Novembris**] celebrata missa ordinaria antequam scrutinium fieret lectae fuerunt quaedam litterae Exc^{mi} ducis Sabaudiae. Et in illo mane Ill^{mus} card. Farnesius habuit vota 18.

Die Iovis 23. et Veneris 24. praeter scrutinium nil notabile factum fuit. 10

Die sabati 25., in festo s. Catharinae, . . . omnibus cardinalibus congregatis etc. lectae fuere quaedam litterae Caesareae Mis, quarum tenor erat de electione pontificis.

Die dominica 26. [**Novembris**] . . . non fuit scrutinium . . .

Die lunae 27. fuit missa et scrutinium.

Hora 22. Ill^{mi} deputati dederunt audientiam officialibus populi et multis nobili- 15 bus Romanis, qui narrarunt inconvenientia et maxima scandala, quae quotidie | oriuntur ob non creationem pontificis, ac etiam penuriam annonae, et rogarunt ut reformaretur conclave et clauderentur fenestrae secretae, per quas ad eorum libitum conclavistae exibant et revertebantur, quod erat maximi scandali¹.

Die Martis 28. **Novembris** fuit missa et scrutinium more solito. 20

Hora 22. fuit congregatio generalis, in qua Ill^{mi} deputati quae in die praecedenti proposita fuere a populo Romano retulerunt, et tractatum fuit de malo ordine conclavis, et expulsi^a fuere aliqui nobiles, qui ut conclavistae cardinalium tamen ingerebant se in negotio creationis pontificis; et erant prosonetae conclavis, de quibus erant quinque vel sex nobiles, qui nil aliud agebant. 25

Die Mercurii 29. **Novembris** peracto scrutinio fuit facta congregatio generalis pro reformatione conclavis. In qua fuerunt deputati ad reformandum Ill^{mi} de Cesis, Tridentinus et Carafa. Qui hora 21. fecerunt congregationem in camera Ill^{mi} de Cesis, et fuit ordinatum, quod omnes cardinales darent in notam suos conclavistas. Deinde reductis et clausis omnibus conclavistis in capella Paulina Ill^{mi} praefati maxima diligentia, 30 praeunte magistro cerimoniarum, omnes cameras Ill^{morum} perscrutati sunt, deinde ipsis sedentibus in porta capellae et aliis cardinalibus in aula regia omnes conclavistae vocati fuerunt per ordinem, et multi ipsorum fuerunt expulsi. Qui fuerunt numero 80².

Die Iovis ultima **Novembris**, in die s. Andreae, celebrarunt 11 cardinales et non fuit scrutinium. Circa 21. horam fuit intromissus in conclave quidam D. Fabius 35 Cordella de Firmo, legum doctor, qui fuerat deputatus magister domus conclavis. Deinde fuerunt intromissi 12 fachini, | qui loco scopatorum die praecedenti expulso- 212^v rum deberent purgare conclave, in quo fetor erat insupportabilis, et multi cupiebant exire timentes aliquam contagiosam infirmitatem. Quos^b fachinos Ill^{mus} Carafa mihi consignavit, ut ad meum libitum ipsos distribuerem per cameras Ill^{morum} cardinalium. Ego vero cui- 40 que ipsorum quatuor cameras assignavi.

Hora 3. noctis fuerunt strictissimae practichae pro Illmo Ferrariensi.

Die Veneris 1. **Decembris** magister domus conclavis praefatus incepit exercere offitium suum, et voluit videre cibaria quae intromittebantur pro cardinalibus, ut ipsis daretur unum ferculum tantum iuxta ordinem reformationis³. 45

Hora 21. Ill^{mus} card. Dandinus exivit e conclavi aegrotus⁴.

Deinde Ill^{mi} deputati dederunt audientiam in sportello gubernatori Burgi, cui commissum fuit ut claudere faciat omnes cameras, quae erant prope et sub- 50 tus conclave, et curitorium^c paradisi, et hoc quia omnia quae agebantur in conclave nota erant per Urbem.

^a *cod.* expulsi.

^b *cod.* quo.

^c *sic.*

¹ Secundum Vargae relationem 29. Novembris datam apud Döllinger, Beiträge I, 303 audientia erat 28. Novembris (*Th. Müller*, Das Konklave p. 201 falso dicit hanc relationem 30. Nov. esse datam).

² Alii volunt 120, cf. Sägmiüller, Papstwahlbulle (Tübingen 1892) p. 70 s.

³ Quae 29. Novembris decreta erat.

⁴ Mortuus est 4. Decembris, v. infra.

Propter quod fiebant scommissae, quae multis maximum tulerunt lucrum, multis vero damnum non solum substantiae, sed propriae vitae, prout accidit cuidam pauperi, qui ditari cupiebat in huiusmodi scommissis. Cui cum res male vertisset et totam pecuniam amisisset, prope Rotundum¹ laqueo se suspendit, amittendo corpus et cum pecunia animam.

5 In nocte sequenti infra 10. et 11. horam noctis obiit in conclave in cameris sacristae Ill^{mus} card. S. Georgii, alias de Capiteferreo Romanus², creatura Pauli III et parti Farnesianae contrarius, et fautor Ill^{mi} card. Mantuani et partis Gallicanae. Qui mortuus lotus fuit et indutus a suis familiaribus usque ad rochetum et mozettam inclusive, et delatus fuit ad S. Mariam de febre hora 12.

10 Die sabati 2. Decembris fuit missa et scrutinium secundum morem. Hora 21. Ill^{mi} deputati dederunt audientiam in sportello gubernatori Burgi et Urbis.

Dominica 1. adventus die 3. Decembris cardinales 12 celebrarunt et eorum quinque communicati sunt.

Hora 21. Ill^{mi} deputati dederunt audientiam clericis camerae, et multa dicta 15 fuerunt circa annonam et cibaria intromittenda pro victu cardinalium.

Die lunae 4. Decembris fuit missa et scrutinium, et hora 22. Ill^{mi} deputati dederunt audientiam clericis camerae in sportello.

Hora 3. noctis sequentis Ill^{mus} card. Dandinus, qui 1. die praesentis mensis ex- iverat e conclavi aegrotus, obiit domi suae prope S. Marcellum³.

20 Die Martis 5. Decembris fuit scrutinium etc. et observatum, quod pro Ill^{mis} non intromitteretur [nisi]^a unum ferculum.

Hora 21. Ill^{mi} deputati dederunt audientiam in sportello gubernatori Burgi, qui eos fuit allocutus de quibusdam spectantibus ad reformationem etc.

Eadem die — causam ignoro — ex verbis altercatoriis inter Ill^{mm} card. Tridentinum 25 et Farnesium ---^b 4.

Die Mercurii 6. fuit scrutinium etc.

Die Iovis 7. Decembris, in festo s. Ambrosii, non fuit scrutinium.

Hora 21. Ill^{mi} deputati fecerunt congregationem in camera decani pro re- formatione conclavis.

30 Die Veneris 8. Decembris, in festo conceptionis b. Mariae, post novem missas per cardinales celebrata fuit missa ordinaria per sacristam. Qua absoluta facta fuit^c con- gregatio generalis in capella⁵.

Hora 21. omnes cardinales iverunt ad portam conclavis, | ubi orator regis 213^v Hispaniarum nomine sui regis orationem habuit sacro collegio, exortando^d cardinales

35 ad electionem pontificis etc.⁶ Cui responsum fuit per verba generalia.

In sero fuerunt pratiche pro Illmo card. Reumano.

Die sabati 9. Decembris, celebrata missa ordinaria, antequam fieret scrutinium lectae fuerunt quaedam litterae regis Hispaniarum.

Hora 21. Ill^{mi} deputati dederunt audientiam clericis camerae in sportello.

40 Die 10. [Decembris], dominica 2. adventus, novem cardinales celebrarunt.

Hora 21. Ill^{mi} deputati dederunt audientiam ut supra conservatoribus Urbis.

Die lunae 11. Decembris fuit missa et scrutinium etc.

Die Martis 12. [Decembris] fuit missa et scrutinium. Hora 21. clerici camerae audientiam habuerunt a praefatis Ill^{mis} in sportello ut supra.

^a sic sine dubio est supplendum.

^b sic, nil sequitur.

^c cod. fui.

^d sic.

¹ Videtur significari ecclesia *Pantheon* appellata, quae alias vocatur S. Maria Rotunda.

² Cf. supra p. 340, l. 1 ss et adn. 1 2.

³ Supra p. 340, adn. 3 (de Firmano) est corri- genda.

⁴ Cf. Th. Müller, Das Konklave p. 203.

⁵ Vargas in epistula 12. Decembris ad Philippum regem data, antequam de audientia sua loquitur, haec narrat: »El pueblo [Romae] se ha querido levantar,

si Marco Antonio Colona no lo hubiera estorbado y yo tenido la mano en ello»; Döllinger, Beiträge I, 314.

⁶ Relatio brevis de hac oratione et de responso decani ab ipso Varga exhibetur apud Döllinger I, 314; excerpta est oratio et responsio apud R. de Hinojosa, El cónclave p. 93 s; edita est relatio Vargae in Colección de todos los concilios de la iglesia española traducida por D. Juan Tejada y Ramiro IV, 692; cf. Bromato l. c. II, 586.

Die Mercurii 13. [Decembris], in festo s. Luciae, nonnulli cardinales celebrarunt. Postea celebrata fuit missa ordinaria etc. Circa horam 21. maxima incepit practica pro Illmo card. Mantuano.

Hora 23. Ill^{mus} de Bellay decanus exivit de conclavi aegrotus¹.

Die Iovis 14. [Decembris] fuit missa et scrutinium. Eodem die fuit continuata 5 practica pro Illmo Mantuano omni conatu, sed evanuit². Hora 4. noctis fuit maximus rumor in conclavi, quia Ill^{mus} card. Carafa promiserat Illmo de Guisa, quod quousque duraret practica Ill^{mi} card. Reomani, nil aliud faceret in favorem Ill^{mi} card. Carpensis; propter quod inter ipsos multa fuerunt verba altercatoria et iniuriosa, quia Ill^{mus} Carafa contra suam 10 promissionem illo sero omni cura^a volebat creare in papam Ill^{mm} card. Carpensem. Et eadem causa Ill^{mus} Sabellus et Sermoneta aliquantulum altercarunt. Ill^{mus} de Guisa iratus publice dixit ante portam capellae Sixti haec propria verba, videlicet: *Voglion far papa Carpi, faranno il malanno, che Dio gli dia. Con 24 voti vogliono fare il papa!* Fere omnes discurrebant hac illac per conclave, alii electionem, alii vero expulsionem procurantes³. Et tandem nihil fecerunt. 15

Die Veneris 15. Decembris fuit missa et scrutinium. Hora 21. Ill^{mi} deputati fecerunt congregationem in camera Ill^{mi} card. de Tornone, deinde dederunt audientiam clericis camerae in sportello. Qui conquesti sunt quod pecuniam non haberent pro stipendiis militum et aliis necessariis, et petierunt provideri per s. collegium.

Die sabati 16. [Decembris] fuit missa et scrutinium more solito. 20

Die dominica 17. Decembris nonnulli cardinales celebrarunt, et post missam ordinariam congregatis omnibus cardinalibus in eadem capella fuit lectum memoriale Ill^{mi} D. Antonii de Gravina capitanei generalis, in quo continebatur, quod si non provideretur pro stipendiis militum, maximum esset eventurum scandalum. Et quia in palatio nihil remanserat, fuit ordinatum quod non darentur partes officialibus et aliis eas 25 habere solitis.

Hora 21. clerici camerae habuerunt audientiam in sportello. Quibus Ill^{mi} deputati commiserunt, quod omnem conatum facerent^b in recipiendo pecunias pro necessariis agendis, et praecipue pro stipendiis militum.

In sero maxima fuit practica pro eligendo in pontificem Ill^{mm} card. Paceccum, et 30 pro certo habebatur pontifex in sequenti scrutinio futurus.

[Conatus eligendi card. Paceccum.]

Die lunae 18. Decembris, absoluta missa ordinaria paratisque per me omnibus 214^v pro scrutinio necessariis et clausa capella ut moris est, fuit propositum quod vota cardinalium cooperta darentur, adeo quod ipsorum nomina videri possent. Et hoc propositum fuit a faventibus Ill^{mi} Pacecchi, ne Ill^{mi} qui vota promiserant non^e deficerent. 35 Quod audiens Ill^{mus} de Turnone, vir maximae experientiae, considerans quo ipsi tenderent, statim erigens se dixit, quod vota dari debeant iuxta consuetum morem, et nihil innovandum erat. Et super hoc maxima fuit contentio inter cardinales utriusque factionis. Tandem Ill^{mi} de Carpo et S. Angeli proposuerunt ut eligeretur in pontificem Ill^{mus} card. Paceccus, et quod illi qui eum volebant eligere irent ad partem seniorum cardinalium, 40 videlicet ad bancos stantes a latere dextro altaris, id est evangelii. Quod multi fecerunt, et aliqui ab ea parte discedentes transierunt ad aliam partem; inter quos fuerunt Ill^{mi} de Sabellis, de Perusio, de Gaddis et de Messina, qui nullo modo huiusmodi electioni consentire voluerunt. Illo interim Ill^{mi} de Mantua et de Sermoneta exeuntes de capella iverunt ad Ill^{mm} de Cesis infirmum, eumque rogarunt quod nollet dictae electioni 45 consentire.

^a sic, an cona[tu].²

^b cod. faceret.

^c sic.

¹ Obiit 16. Februarii 1560, cf. infra ad hunc diem, et supra p. 342, l. 10 ss et adn. 2.

² Advenerant litterae Philippi regis Mantuano faventes, cf. L. Wahrmund, Das Ausschließungsrecht (Wien 1888) p. 87 263, n. 27. Praeterea duces Urbinas et Mantuanus hunc cardinalem commenda-
verant, cui etiam Galli favebant, sed Farnesius adver-

sabatur; cf. Th. Müller, Das Konklave p. 175 ss; Sägmüller l. c. p. 79 s.

³ De laboribus pro Carpensi et contra eum susceptis v. Vargae epistulas 14. et 21. Decembris datas apud Döllinger, Beiträge II, 314 s 316 ss; cf. Bromato l. c. II, 584 s; Th. Müller l. c. p. 213; Sägmüller l. c. p. 80 s.

Eodem tempore maximo strepitu porta conclavis pulsata fuit. Ad quam ego accedens mihi nunciatum fuit, quod Ill^{mus} de Bellay, qui iam egrotus exiverat¹, reversus erat et ingredi volebat. Quod verum non fuit, sed astu hoc factum fuit ad turbendam praefatam electionem.

- 5 Ill^{mus} Neapolitanus videns quod vota non sufficerent, ivit ad Ill^{mos} Saracenum et Alexandrinum infirmos, quos prius ego ivi accersitum, et eos duxit ad capellam. Et hoc tamen non fuit satis, quia numerus votorum ultra 27 augeri non potuit. Et hæc practica tanta^a fuit momenti, quod cardinales contrariae factionis omnia mobilia aptare fecerunt credentes, se eodem die e conclavi creato pontifice discessuros. Camera
10 vero Ill^{mi} Pacecchi futuri pontificis a suis credulis et curiosis familiaribus diruta fuit, et omnia quae erant alicuius momenti, ne a conclavistis depredata sint, ut moris est, ascondita^a fuerunt².

- Sedato rumore Ill^{mus} Paceccus ductus fuit ad cameram sacristæ prope altare ipsius capellæ, et ibi fuerunt cum eo in prandio Ill^{mi} Carafa, Capisucco^a et de Monte, qui semper
15 retinuerunt et corroborarunt eum in spem adipiscendi papatum.

Post prandium cardinales fere omnes utriusque factionis iverunt ad capellam, et hora 21. cardinales viginti fecerunt congregationem in camera praefata, ubi erat Ill^{mus} Paceccus, qui in sero hora 24. rediit ad suam dirutam cameram. Quomodo et qualiter cecus iudicare potest?

[Clauditur fenestra conclavis ob Vargae importuna colloquia.]

- 20 Eadem die Ill^{mi} deputati dederunt audientiam in sportello clericis cameræ. Fuit aperta quaedam fenestra, quae respondebat in aromataria conclavis, per quam homo introire poterat, ad quam perveniebatur per tectum, ad quam D. Vargas orator regis Cath^{ei} venire solebat ad confabulandum cum cardinalis^a secreto. Ad quam dicta die fecit vocare Ill^{mm} de Messina, quem diu allocutus est; et cum hoc sciretur, illuc ac-
25 cesserunt Ill^{mi} de Guisa, Strozius, Urbinas et Simoncellus, et maximum fecerunt rumorem dicentes, quod mens regis Cath^{ei} erat pontificem creari debere per inspirationem spiritus sancti, et quod ipse non debet se intromittere in rebus spectantibus ad electionem pontificis etc. Erat cum dicto oratore Ill^{mus} D. Ascanius de Cornea, frater Ill^{mi} cardinalis Perusini. Qui pluries fecerat vocare dictum cardinalem, ut eum rogaret ad con-
30 sentiendum electioni Ill^{mi} Pacecchi. Sed in hoc frustra laboravit, quia nunquam voluit ire, et tanquam vir constans et ab humanibus^a passionibus alienus nunquam voluit huiusmodi electioni consentire. De praefata apertura fuit factus maximus rumor, quia praefatus Vargas et alii ad libitum introibant et exhibant e conclavi. Quae fenestra statim clausa fuit³.

- 35 Die Martis 19. [Decembris] fuit scrutinium, et Ill^{mus} Paceccus habuit vota 24. Hora 20. Ill^{mus} card. Saracenus infirmus exivit de conclavi.

Hora 21. Ill^{mi} deputati omnes cameras et loca conclavis perscrutati sunt, et mandarunt quod quædam parvæ fenestræ clauderentur et foramina quae reperierunt, et ordinarunt gubernatori Burgi, ut idem faceret extra conclave.

- 40 Die Mercurii 20. Decembris R^{mus} D. sacrista in camera sacristiæ dedit quatuor ordines minores Illmo card. Beltrando. Postea fuit scrutinium more solito, in quo Ill^{mus} Paceccus habuit vota 23.

- Dicta die fuerunt clausae omnes portae camerarum quae sunt in curritorio paradisi, et hoc quia in quibusdam cameris cardinalium, quae erant in capella Sixti, facta fuerunt
45 quaedam parva foramina in pavimento, unde mittebantur et accipiebantur litterae.

^a sic.

¹ Cf. supra ad 13. Decembris, infra ad 16. Februarii 1560.

² Plures extant fontes de conatu Pachecum eligendi; praeter relationem Antonii Guidii infra edendam cf. Vargae litteras 21. Decembris datas apud Döllinger, Beiträge I, 316 ss; Francisci Turriani 23. Decembris datas apud Wahnund l. c. p. 263, n. 30. Maxime cardinalis Perusinus Pacheco contrarius erat, quare postea apud Philippum II se excusabat, cf. Th. Müller, Concilium Tridentinum. II.

Das Konklave p. 218, adn. 1; ibidem p. 213 ss plura de hac re; cf. Säg Müller l. c. p. 81.

³ Num hoc bis acciderit Vargae — quod ex litteris 19. Novembris datis apud Sickel, Concil. v. Trient p. 14 concludi posset — valde dubium videtur, quare de errore in die illi scripturae ascripta cogitaverim. Cf. Säg Müller l. c. p. 71, adn. 1 contra Th. Müller l. c. p. 198. Certe Antonius Guidus Mantuanus, cuius relatio infra sequetur, eandem rem bis accidisse significasset.

Die Iovis 21. [Decembris], in die s. Thomae apostoli, nonnulli cardinales celebrarunt. Eodem mane Ill^{mus} card. Beltrandus praefatus in praefata camera accepit a D. sacrista episcopo Aprutino omnes sacros ordines vigore supp[licatio]nis quam ipse habebat de recipiendo omnes sacros ordines in una die et eodem contextu.

Circa 21. horam Ill^{mi} deputati dederunt audientiam Illmo D. Io. Antonio de Gravina 5 capitaneo generali et conservatoribus Urbis.

Die Veneris 22. Decembris fuit missa et scrutinium. Quo finito Ill^{mi} cardd. Farnesius, de S. Flore, de Guisa et Carafa multum consularunt, et etiam hoc fecerunt post prandium pro electione futuri pontificis. Et tandem fecerunt congregationem in camera Ill^{mi} de Guisa, ubi interfuerunt etiam Ill^{mi} de Turnone et Ferrariensis; et ut dictum 10 fuit, proposuerunt experiri, quis ex quatuor cardinalibus esset propinquior papatui et facilius^a ad eligendum, videlicet Cesis, Puteus, Montis Politiani et de Medicis¹.

216^r Die sabati 23. Decembris fuit missa et scrutinium more solito.

Die dominica 24. [Decembris], in vigilia nativitatis, nonnulli cardinales celebrarunt, et fuit celebrata missa ordinaria etc. 15

Eadem die fuerunt intromissi in conclave aliqui poenitentarii pro audiendis confessionibus conclavistarum, ut possint in sequenti die nativitatis accipere sacramentum. In nocte sequenti Ill^{mi} cardinales incepterunt celebrare.

[Sacra in festo nativitatis Domini.]

Die lunae [25. Decembris], in die nativitatis D. N. Iesu Christi, hora 7. preteritae noctis [cardinales] incepterunt celebrare, et celebrarunt usque ad transactam horam 19. 20 prefati diei. Alii in sacristia, alii in suis cameris et in capella celebrarunt et diversos communicarunt. Cardinales infirmi acceperunt communionem, diaconi vero diversis vicibus idem fecere. Sacrista dixit duas primas missas in altari erecto retro altare capellae Pauline, et tertiam in altari ordinario, presentibus omnibus cardinalibus cum croceis. In dicto altari erat pallium broccati cum insigniis Leonis X, et super altare erant 25 quatuor apostoli argentei, et alia ut moris est.

[Adoratio cardinalis de Medicis.]

In sero Ill^{mi} cardinales incepterunt praticas pro creando in pontificem Ill^{mu}m cardinalem de Medicis, adeo quod hora 6. noctis conclusum fuit negotium², et multi cardinales iverunt ad cameram ipsius cardinalis ad congratulandum cum eo de certa conclusione facta in suum favorem. Et cum omnes certatim properarent in congratu- 30 lando, Ill^{mus} card. Carafa opposuit se³ ante portam camerae cardinalis de Medicis omnibus venientibus, eosque rogans ne ad prefatum Ill^{mu}m accederent, et eum sineret quiescere, et quod in mane sequenti tempus erit ad hoc faciendum. Et cum iam omnibus electio facta publicata esset, omnes cardinales qui dormitum iverant surrexerunt e cubiculo, et cum licet conclusio certa esset, attamen ad maiorem cautelam, ne exclusio tentaretur, 35 [voluerunt eum confirmare per viam adorationis, et in mane sequenti per viam scrutinii illum denuo eligere et confirmare. Hac conclusione facta fuit paratum altare cum cruce et candelabris accensis et omnia necessaria per sacristam, et presertim sedem^a pontificalem ante altare positam in infimo gradu. Omnibus paratis prefatus Ill^{mus} electus ductus fuit ad capellam, ubi omnibus cardinalibus et similiter electo in locis suis consedentibus ego 40 magister cerimoniarum tanquam notarius accedens ad Ill^{mu}m decanum, deinde ad alios seriatim, accepi in notam eorum vota. Quibus visis ad sufficientiam accessi ad Ill^{mu}m electum et eum interrogavi, an huiusmodi electionem acceptaret, qui annuens^a ego rogatus fui etc.

^a sic.

¹ Sed maxime cogitabatur de Caesio et Mediceo, ut ex variis fontibus ostendit *Th. Müller*, Das Konklave p. 218 s; sed illi Philippus II adversabatur (Farnesii litterae 29. Decembris 1559 datae, adhibitae a *Petrucelli*, Histoire diplomatique des conclaves II, 134 s; cf. *Th. Müller* l. c. p. 221).

² Inprimis Farnesius et Vargas, ab his admonitus etiam Carolus Caraffa pro Mediceo agitabant, *Th. Müller*

l. c. p. 189 221 s. Deinde etiam Galli ad eum convertebantur litteris regis et reginae matris adducti, *Th. Müller* l. c. p. 222. Vespere 25. Decembris res inter Guisium et Caraffam concludabatur, ut refert Vargas 29. Decembris apud *Döllinger*, Beiträge I, 324.

³ Cum aliunde sciamus Caraffam inter primos electioni consensisse, non est verisimile eum adorationem impedire voluisse. Nescio an erret Firmanus.

Tum^a omnes cardinales surgentes duxerunt eum ad prefatam sedem, ubi deposita mozzetta sedit, et fuit ab omnibus sigillatim adoratus cum reverentia et osculo. Qua¹ peracta denuo fui rogatus, quod dictus electus consentiebat scrutinio fiendo in die crastino pro cerimonia servanda, sed sine preiudicio electionis factae per viam adorationis.

5 Et dum hæc in capella agerentur, camera prefati Ill^{mi} electi a conclavistis deprædata fuit.

Praefatis omnibus absolutis et omnibus redeuntibus duxerunt electum ad cameram Ill^{mi} card. Neapolitani, ubi sedens super parvum cubiculum erat adiutus et defensus ab impetu conclavistarum, qui catervatim pedem osculari volebant, ab Ill^{mis} Carafa et 10 Neapolitano a lateribus papæ sedentibus. Interim in diversis locis portae conclavis fuerunt apertae et omnes ingrediebantur.

Dum adoratio fiebat, Ill^{mus} Carafa, cum pontificem adorabat, genuflexus rogavit pontificem, quod vellet ignoscere et remittere omnes poenas populo Romano de excessu facto^b contra sanctissimam inquisitionem et de omnibus gestis in obprobrium^c sa. me. 15 Pauli IV et eius^d familiae. Quod fuit sibi promissum, adjuvante et rogante una secum Illmo cardinali S. Angeli².

[Die Martis 26. Decembris.]

Electio Pii IV confirmatur scrutinio.

In aurora sacrista portavit pontifici electo vestimenta ordinaria. Qui postea venit ad capellam, associatus ab omnibus cardinalibus cum crocea, ut moris est. Ubi omnibus in suis locis permanentibus per sacristam fuit celebrata missa de spiritu sancto. Deinde 20 paratis per me omnibus pro scrutinio faciendo necessariis fuit factum scrutinium et data vota discooperta, et prefatus electus in suo voto nominavit Ill^{mos} de Turnone, Carpensem, Paceccum, Mantuanum et Ferrariensem. Absoluto scrutinio ego accedens ad papam exui eum crocea et mozzetta; quae retinui apud me, et mihi spectat^e ex antiquo usu. Postea ductus fuit ad tabulam scrutinii, ubi signavit pro cerimonia captae possessionis 25 quasdam supplicationes, et fuit sibi impositus annulus piscatoris, et vocari voluit Pius quartus. Tunc Ill^{mus} card. Farnesius prior diaconorum ivit cum cruce ad fenestram et publicavit pontificem more solito; et omnia servata fuerunt prout supra in aliis electionibus pontificum, folio^o - - -, tam in capella Paulina, quam in basilica S. Petri.

Dies conclavis, cum ingressu et exitu, computati fuerunt 113 dies.

1560.

[Coronatio pontificis.]

30 Die sabati 6. Ianuarii, in die epiphaniæ Domini etc., solitis ceremoniis [pontifex] simpliciter fuit coronatus in lodia benedictionis in platea S. Petri, ubi factum fuit suggestum ut a platea videri posset. Ubi erat tanta gentium multitudo, quod vix pontifex introire potuit. Ego vero precedebam pontificem inter parafrenarios sedem gestantes, et cum pontifex vellet descendere de sede et solium ascendere, cum a nemine propter maximam 35 pressuram adiuvari posset, ego solus capiens eum sub axillas vix conduxì ad sedem, ubi a suis genibus non potui discedere, et eram cum pontifice coniunctus facie ad faciem. Et cum perventum esset ad actum coronationis et thiaræ, id est regni, impositionem^f, 40 diaconi cardinales cum non possent ullo modo accedere ad pontificem, ego functus fui officio Ill^{mi} Farnesii primi diaconi et regnum imposui pontifici, et per manus meas coronatus, ostendendo prius regnum primo diacono, qui pro cerimonia manus extendebat, sed regnum tangere non potuit.

Dicta vero dies fuit valde ob pluviam lutosa, luctuosa et mestitia. Nam cum esset in platea S. Petri populus innumerabilis, et gradus basilicæ maxima multitudine pleni et undique repleti, cum a prefata lodia proiceretur pecunia, populus velut unda

^a cod. Tun.

^b cod. fato.

^c sic.

^d cod. ius.

^e lacuna in cod.

^f cod. impositione.

¹ supple: adoratione.

² *Petrucellus* (Histoire diplom. des conclaves II, 160, cf. *Th. Müller* l. c. p. 223, adn. 5) cum dicat Ca-

raffam mediante Guisio cardinali veniam a papa petiisse eorum, quae ipse ipsiusque gens mala commisissent, fontes (quos non allegat) parum videtur intellexisse.

maris fluctuare incepit, adeo quod qui in sublimi scararum erant, retro decidentes usque ad imum unus super alium corruentes, cum essent scalae madefacte et labentes, in ictu oculi 27 homines suffocati fuerunt, absque illis qui semimortui inventi fuerunt, ex quibus multi postea obierunt. Quod fuit tragicum spectaculum et valde lachrimabile, maxime in familiis interemptorum.

5

[Lis de praecedentia inter oratorem Hispanum et senatorem Urbis.]

Eadem die dum pontifex perveniret ad capellam S. Andreae, ut moris est, orta est controversia de praecedentia inter oratorem regis Cath^{ci} et senatorem Urbis; quę tandem a pontifice in solio permanente in dicta capella terminata fuit, et decrevit dicens quod orator Caesaris¹ tantummodo senatori precedere debet, et non alii oratores, cuiuscumque gradus sint; et ex commissione papae et vigore dicti decreti ego praefatis locum dedi, videlicet orator Caesaris stabat ad dexteram pontificis, et post eum senator Urbis, tum orator regis Portugallię, qui noviter venerat ad Urbem, et post eum alius vetus orator a rege prefato revocatus. Orator vero regis Cath^{ci}, qui erat Ill^{us} D. Franciscus Vargas², cum nollet stare sub senatore, habuit locum pro illa vice ad sinistram papae. 10
[In ablutione manus papae ob prefatam differentiam senator Urbis non fuit vocatus. 15

Cardinales et praelati venerunt ad ecclesiam cum paramentis. Ordo vero antiquus non ita dicit, quia cardinales primam obedientiam exhibere^a debent in capella S. Andreae pontifici cum cappis, cum osculo manus sub aurifrigio, praelati vero osculantur pedem. In secunda vero obedientia cum paramentis cardinales osculantur pedem, manum et os pontificis, praelati vero pedem tantum. Et ita vidi servari etc.... 20

Die 12. Ianuarii fuit consistorium, de quo tantum caerimonialia referuntur.

Die Iovis 25. Ianuarii Ill^{mus} card. Sabellus diaconus promotus fuit ad ordinem presbiteratus in capella Paulina ab Illmo card. S. Angeli... [Caerimonialia].

Die Veneris 26. [Ianuarii] fuit consistorium, quo statim clauso pontifex aperuit os Illmo card. Beltrando. Deinde dedit sibi titulum S. Priscæ et annulum... 25

^bDie dominica 28. Ianuarii pontifex in camerā paramentorum i. e. in aula consistorii accepit amictum, albam, cingulum, scaputium et stolam cum perlis, et descendens equitavit equum album ex veluto cremesino stratum, ordine et pompa prout in cerimoniali, subsequētibz cardinalibus cum cappis rubeis etc. [Caerimonialia].

Die ultima Ianuarii in consistorio secreto fuerunt publicati cardinales R^{mus} episcopus Fulginatensis et abbas Borromæus, ambo pontificis nepotes ex parte sororia, et Ill^{mus} D. Ioannes de Medicis, filius Exc^{mi} ^cducis Florentiæ absens³. Qui praefati nepotes absolutu consistorio fuerunt vocati in consistorio... 30

Die Iovis 1. Februarii fuit publicum consistorium pro praefatis novis cardinalibus, quibus more solito tradita fuerunt pilea^a. Cardinali vero de Medicis absenti missum fuit biretum tantummodo ad Florentiam⁴... 35

Die [Mercurii] 14. Februarii volens S^{mus} D. N. facere consistorium secretum mandavit vocari per cursores omnes episcopos in Urbe tunc existentes, quibus antequam clauderetur consistorium fecit legere per secretarium bullam alias emanatam tempore fe. rec. Pauli IV super residentia ipsorum praelatorum. Deinde praefatus S^{mus} D. N. hortatus fuit dictos praelatos, quod libenter ire vellent ad suas ecclesias, et ordinavit eis quod eligerent aliquos praelatos, qui ipsorum nomine peterent quae videbantur necessaria, quia honesta dare ipsis volebat et contentos mittere ad eorum gubernia. Quibus auditis dicti praelati iverunt ad capellam Sixti et deputarunt eorum protectorem Ill^{mm} card. Moronum ad petendum et referendum quae proponerentur. Deputarunt etiam patriarcham Hierosolimitanum et episcopos Cavensem, Reatinum et Terracinensem, et concluderunt quod 45

^a sic.

^b in marg. legitur: Equitatio papae ad Lateranum.

^c cod. Ecc^{mi}.

¹ Hoc ipso decreto Pius IV monstrabat se aliter ac Paulum IV erga Ferdinandum I se gessurum.

² Qui durantibus comitiis Romae degerat et iam oratoris perpetuo munere fungebatur; sed ita se gesserat in comitiis, ut et Philippi regis et plurimorum cardi-

naliū gratiam amitteret, cf. Th. Müller l. c. p. 204 ad 212.

³ Plura de his cardinalibus v. supra p. 341, l. 23 ss et adn. 3 4 5.

⁴ Cf. supra p. 342, adn. I.

pro multis instarent, presertim quod ipsi prelati in eorum diocesibus conferre possent beneficia omnia vacantia, quocumque mense et tempore, et quod auditor camerę super ipsos iurisdictionem non haberet et eis non posset inhibere¹.

Die Veneris 16. Februarii Ill^{mus} card. de Bellay decanus obiit in suis hortis
5 Bellaianis, et fuit sepultus in ecclesia Trinitatis².

Die sabati 17. Februarii orator Caesaris (qui die 13. venit ad Urbem associatus a familia papae et cardinalium more solito) venit ad palatium apostolicum, associatus a praelatis et familiis^a cardinalium et aliis nobilibus, et fuit receptus in publico consistorio in aula regia. Qui nomine Caesareae M^{tie} obedientiam praestitit et re-
10 verentiam cum debitis et consultis cerimoniis³.

In nocte sequenti cecidit magna nix in Urbe, quae omnes vias cooperuit. Quod insolitum est et raro hoc contingit.

Die Mercurii 28. Februarii, feria quarta cinerum, pontifex cineres imposuit
omnibus more solito. Ill^{mus} card. de Pisis, qui missam celebravit, imposuit cineres
15 pontifici, ut moris est, nihil dicens. Fuit sermo et indulgentia decem annorum.

Antiquior presbiter cardinalis ob defectum episcoporum cardinalium tenuit primum locum inter cardinales tanquam decanus. Qui, ut moris est, non ivit ad scabellum assistentiae, sed cum tempus erat accedebat ad ministrandum pontifici, deinde rediebat^b ad suum locum inter cardinales, et nunquam sedit in loco assistentiae.

20 *Die dominica 3. Martii in nocte sequenti, hora 7. noctis, obiit Ill^{mus} cardinalis Paceccus, qui fuit vir maximae auctoritatis. Cuius corpus post peractum officium et solitas cerimonias domi sue, presentibus cardinalibus 20, satis honorifice delatum fuit ad S. Mariam de Araceli, associatum a familia papae, ut moris est⁴.

In mane fuit celebrata missa in capella more solito presente papa.

25 Die 5. Martii orator regis Poloniae, qui paucis ante diebus Urbem applicuit, associatus a familia papae et cardinalibus, ut mos est, obedientiam prestitit S^{mo} D. N. in aula regia in publico consistorio nomine sui regis, et venit cum magna pompa⁵.

Die 10. Martii, dominica secunda quadragesimae, fuit missa ut supra praesente papa.

30 Die Martis 12. Martii oratores Mediolanenses, qui iam solemniter Urbem ingressi sunt, obedientiam praestiterunt in publico consistorio in aula ordinaria, nomine civitatis Mediolani. Qui postquam eorum duces defecerunt, nunquam amplius
aliqui pontifici obedientiam praestiterunt. Sed hoc fecerunt, ut S^{sum} D. N. suum concivem honorarent⁶.

35 Die 1. Aprilis oratores Lucenses, qui paucis ante diebus solemniter Urbem
ingressi sunt⁷, praestiterunt obedientiam S^{mo} D. N. in publico consistorio . . .

Die Martis 2. Aprilis oratores Exc^{mi} ducis Florentiae, qui praeteritis diebus maxima pompa a multis nobilibus Florentinae nationis diversis livreis indutis fuerunt associati, Urbem solemniter ingressi sunt. In publico consistorio nomine prae-
40 fati Exc^{mi} ducis cum debitis cerimoniis obedientiam praestiterunt S^{mo} D. N. . .

Die 13. Aprilis in domo Ill^{mi} card. Vitellii fuerunt distributa beneficia conclavistarum
cameris 53, de quibus magister caerimoniarum unam habuit alteramque sacrista.

Die 28. dicti mensis, ad quam fuerat translatum festum annunciationis b. Mariae, quod inciderat in hebdomada sancta, pontifex associatus a cardinalibus . . . equitavit ad

^a cod. familis.

^b sic.

^c Praenittitur titulus: Dominica prima quadragesimę.

^d cod. Ecc^{mi}.

¹ Massarellus (supra p. 343, l. 1 ss) haec initio mensis Martii tribuit. Sed cum certum diem relationi non ascribat, Firmani potius narrationi videtur credendum esse.

² De die obitus et de vita cardinalis v. supra p. 342, l. 10 ss et adn. 2.

³ Scipio comes ab Arco proprie ad obedientiam praestandam missus erat ab imperatore. Cf. Turriani epistolam de tractatibus antea inter pontificem ora-

toremque habitis apud Sichel, Concil. v. Trient n. 27, p. 42 s.

⁴ Cf. supra p. 342, l. 21 ss et adn. 3.

⁵ Audientiam Massarellus (supra p. 343, l. 20) vult 9. Martii fuisse.

⁶ De difficultatibus hac legatione ortis cf. supra p. 343, l. 25 ss.

⁷ Massarellus eorum adventum ad 12. Martii refert, supra p. 343, l. 29 s.

ecclesiam b. Mariae supra Minerbam^a, et in fine distribuit bursas puellis nubilibus¹, quae fuerunt 105, quibus pontifex donavit 1090.

Die Iovis 2. Maii orator regis Franciae, qui tunc Romae residebat², nomine sui regis in publico consistorio in aula regia habito S^{mo} D. N. obedientiam praestitit. . . .

Die sabati 4. Maii oratores Ianuensium, qui diebus praeteritis solemniter Urbem applicuerunt, in publico consistorio obedientiam pontifici praestiterunt. . . .

Die 5. Maii Ill^{mus} card. Urbinatensis, qui paucis ante diebus iverat ad contractandum sive procurandum matrimonium inter Ill^{lum} D. Federicum Borromeum pontificis nepotem et Ill^{mam} D. Virginiam Exc^{mi} b ducis Urbini filiam, ad Urbem re peracta rediit et matrimonio concluso³.

Die lunae 13. Maii oratores Venetorum, qui prius⁴ solemniter Urbem ingressi fuerant, nomine eorum reipublicae praestiterunt obedientiam S^{mo} D. N. in publico consistorio habito in palatio S. Marci in aula principali, in qua oratores regii obedientiam praestiterant. Hoc autem voluit S^{mus} D. N., ut praefatae reipublicae faveret, quae licet alias ratione regni Cipri idem petisset, tamen obtinere non potuerat, et in aula consueta pro ducibus obedientiam praestiterant.

Die Iovis 16. Maii orator regis Cath^a, qui tunc Romae residebat⁵, associatus a multis baronibus et nobilibus tam Romanis quam Hispanis in maximo numero . . . obedientiam praestitit.

Die lunae 20. Maii orator regis Portugalliae residens in Urbe . . . obedientiam praestitit.

Die Martis 21. dicti mensis allatum fuit malum novum de naufragio ad Gerbas 28 triremium et 31 navium ex classe regis Philippi Hispaniarum⁶, in quibus erant maximus numerus nobilium magni valoris, propter quod S^{mus} D. N. valde turbatus est, et tota curia cum illo.

Die praefata fuit publicum consistorium . . . , in quo orator regis^a Sabaudiae . . . obedientiam praestitit. . . .

Die lunae 27. Maii card. de Monte carceratus fuit in arce S. Angeli⁷.

Dicta die D. Ioannes de Amatis fuit factus socius tertiae partis emolumentorum in officio cerimoniarum.

Die Veneris ultima Maii Exc^{mus} dux [Alphonsus]^d Ferrariae ob mortem sui patris⁸ noviter creatus ingressus est Urbem, associatus a familia papae et cardinalium, ut moris est, ac etiam ab omnibus baronibus et nobilibus Urbis. Qui venit ad publicum consistorium . . . , in quo . . . obedientiam praestitit.

Die Iovis 6. Iunii altera benedictio agnorum dei contra morem.

[Incarcerantur cardd. Caraffa et Neapolitanus et dux Palliani.]

Die Veneris 7. Iunii fuit consistorium, ad quod cum Ill^{mi} cardinales Carafa et Neapolitanus eius nepos ivissent, ambo de ordine pontificis capti a capitaneo Gaspere, custodiae Elvetiorum capitaneo, ducti fuerunt ad arcem S. Angeli, ubi carcerati fuerunt. Eodem tempore gubernator Urbis, qui erat episcopus Martoranus⁹, ac etiam D. Alexander Palanterius fiscalis fuerunt ad domum ducis Palliani, card. Carafae fratris, eumque similiter duxerunt ad dictam arcem in cocchio carceratum. Fuerunt etiam in diversis

^a sic.

^b cod. Ecc^{mi}.

^c cod. Ecc^{mus}.

^d lacuna in cod.

¹ Cf. supra p. 162, l. 35 ss et adn. 5.

² Erat Philibertus Babou de la Bourdaisière episcopus Angolismensis, 26. Februarii a. 1561 creatus cardinalis (infra p. 540, l. 5), ad sedem Antissiodorensis translatus 26. Decembris 1562 (secundum Gams; secundum Paris 18. Iunii 1563), mortuus Romae 1570, de quo v. L. Paris, Négociations . . . de François II (Paris 1841) p. 690, adn. 1; Sickel, Concil. v. Trient p. 187.

³ Cf. infra ad 7. et 8. Decembris 1560.

⁴ 7. Martii, teste Massarello supra p. 345, l. 1.

⁵ Marchio de Tendilla, filius marchionis de Mondejar, fratris Didaci et Bernardini de Mendoza (olim proregis Neapolitani), cf. supra p. 345, l. 4 et episcopi Limovicensis litteras 1. Martii 1560 Toleti datas apud L. Paris, Négociations . . . de François II p. 294.

⁶ Cf. supra p. 345, l. 12 ss et adn. 2.

⁷ Cf. supra p. 345, l. 26 ss et adn. 3; infra p. 542, l. 16.

⁸ Quae nuntiabatur supra p. 522, l. 28.

⁹ Ptolemaeus Gallus, postea cardin. (Ciaccon. III, 947).

locis capti et ad carceres ducti | multi ex eorum familiaribus. Diversaeque causae dictae 223^v
 carcerationis dicebantur, praesertim quod dux praefatus mandasset interfici eius prae-
 gnantem uxorem adulterii causa una cum adultero, et hoc de mandato card. Carafae prae-
 fati. De card. Carafa dicebatur, quod tempore obitus Pauli IV multas margaritas
 5 accepisset valoris 100 milium ducatorum. Familiares vero eorum capti fuerunt, ut domi-
 norum suorum secreta revelarent, prout multi fecerunt; nonnulli autem prudentius fugam
 arripuerunt¹.

Die Mercurii 12. Iunii, in vigilia Corporis Christi, ... obiit Ill^{mus} card. Arrianus²,
 consanguineus Pauli IV, qui, prout vixerat, sanctissime obiit, et cum esset titularis
 10 S. Martini in montibus, ipsam ecclesiam mirum in modum hornavit³; ubi sepultus est.

[Die 29. Iunii]^b, in die [S. Petri]^b, pontifex ... recepit feudum regni Neapolitani³.

Die 4. Septembris in palatio S. Marci, ubi tunc pontifex residebat, fuit con- 224^r
 sistorium secretum, ad quod antequam clauderetur vocati sunt omnes praelati in
 curia existentes, qui a pontifice moniti fuerunt, ut quantocitius ab Urbe recederent ad
 15 suas ecclesias, quia alias contra inobedientes ipse ordinasset opportunis iuris remediis
 procedi⁴.

Die dominica 15. Septembris cum in ecclesia b. Mariae supra Minerbam
 quinque haeretici abiurarentur^a, inter quos unus fuit impenitens, suggestum, in quo
 stabant cardinales, debilitatum diruit et quinque cardinales et nonnulli praelati ceciderunt.
 20 Qui omnes incolumes evaserunt.

In principio Octobris pontifex nutu Exc^{mi} ducis Florentiae creavit ducem Bracciani
 Ill^{mm} D. Paulum Iordanum Ursinum.

Die lunae 4. Novembris. Exc^{mus} dux Urbini, qui celeri cursu pervenit ad Urbem, 224^v
 hospitatus fuit in palatio apostolico, et habuit pro sua habitatione cameras galleriae,
 25 ubi fuerant omnia necessaria pro usu ipsius abundantissime parata.

S^{mus} D. N. certior factus de adventu Exc^{mi} ducis et ducissae Florentiae obviam
 eis misit R^{dum} episcopum Bononiensem ad eos recipiendum et honorandum in omnibus
 locis ecclesiae.

Die vero Martis 5. Novembris Exc^{mus} dux prefatus pervenit ad Urbem et
 30 hospitatus fuit ad vineam papae Iulii III extra portam b. Mariae de Populo, qui in
 curru secrete ivit ad osculandum pedes papae, deinde rediit ad praefatam vineam, ubi
 erant cardinalis de Medicis, eius filius, et ducissa eius uxor, cum multis nobilibus.

Dux Florentie venit Romam.

Die Mercurii 6. Novembris iverunt ad praefatam vineam episcopus Urbinus,
 magister domus papae, cum omnibus prelatis palatinis et familia papae ac etiam familiae
 35 cardinalium, ut moris est. Cum tempus fuit, prefatus dux discedens a dicta vinea medius
 inter episcopum Urbinatensem praefatum et episcopum Bononiensem, nuntium missum, ut
 supra, processit Urbem versus cum maxima comitiva, ut infra, videlicet: familiae cardina-
 lium cum mulis pontificalibus et pileis more solito. Quos muli 80 cum sarcinis praecede-
 bant. Postea infiniti nobiles nationis Florentine diversis livreis ornati cum suis famulis, qui
 40 Romam incolunt. Iverunt etiam obviam omnes oratores in Urbe residentes, tum regii
 quam rerumpublicarum, Ill^{mi} conservatores Urbis cum toto magistratu Capitolino et
 officialibus, Ill^{mus} Marcus Antonius Columna cum omnibus baronibus et nobilibus Urbis
 et familia papae. | Circa personam ducis ibant pedestres triginta iuvenes nobiles Florentini 225^t
 vestibus ex veluto violaceo induti cum multis aureis ornamentis tam in vestibus quam in
 birretis. Ad portam Urbis obviatus fuit praefatus dux a duobus Ill^{mis} cardinalibus, videlicet
 45 de S. Flore et Ferrariensi diaconibus, cappis violaceis induti^a, a quibus post debitam

^a sic.^b non est lacuna in cod.^c cod. Ecc^{mi}.^d cod. Ecc^{mus}.

¹ De causis interitus Caraffae cardinalis, cui Philippus II minime favebat, cf. maxime Th. Müller, Das Konkclave p. 265 ss; praeterea supra p. 346, l. 15 ss et adn. 2.

² Diomedes Caraffa, Ioannis Francisci Arianensis ducis filius. Massarellus et Ciaconius (III, 848) 12. Au-

gusti diem obitus habent, quod probatur epitaphio ab hoc (p. 849) transumpto. Cf. supra p. 347, l. 21 ss et adn. 3.

³ Cf. supra p. 346, l. 33 ss.

⁴ Quod 29. eiusdem mensis retractabatur, cf. supra p. 347, l. 32 ss; p. 348, l. 12 ss.

congratulationem fuit positus in medio eorum et ductus ad palatium apostolicum in publico consistorio in aula regum habito, ubi obedientiam praestitit.

Cum praefatus dux discederet a dicta vinea, cum tempus esset iam serenum, statim pluere incepit et taliter, quod ipse cohactus^a fuit accipere pallium, id est tabarrum panni rosacei tela aurea ornatum, et pileum sericum, et a principio usque ad finem fuit associatus a maxima pluvia cum maximis fulgoribus et tonitruis. In pertranseundo castrum S. Angeli magnum dedit laetitiae signum et taliter, quod coelum et terra simul certare videbatur. A lateribus Exc^{mi b} ducis incedebant milites Helvetii, qui sunt pro custodia pontificis, cum eorum alabardis. Post ducem sequebantur viginti sex episcopi et alii praelati, deinde equites levis armaturae pro custodia pontificis, qui venerunt ad associandum; ac etiam alii equites similiter praefati ducis sequebantur et partim antecede-
bant.

Cum omnes pervenissent ad palatium, praefatus dux ductus fuit ad cameras prope aulam regiam a praefatis Ill^{mis}, qui postea eum relinquens^a cum nonnullis praelatis et nobilibus iverunt ad consistorium cum aliis cardinalibus etc. Via quam fecit in eundo ad palatium fuit per viam S. Rocchi seu Ripettae, deinde ad dexteram ante portam S. Augustini ad Turrin Sanguineam, ad S. Mariam de Anima, ad Parionem et ad Montem Iordanum et Banchos.

225 V Cum tempus fuit, pontifex paratus venit ad consistorium, et praestita fuit obedientia a cardinalibus. Qua absoluta diaconi assistentes, discedentes a lateribus papae iverunt ad loca sua inter cardinales. Tum advocatus proposuit causam etc. Deinde quatuor antiquiores episcopi assistentes, discedentes a consistorio cum magistro caerimoniarum iverunt ad dictum ducem et eum duxerunt ad consistorium, et cum triplici genuflexione ad pedes papae, quos osculatus fuit, deinde manum, et demum receptus ad osculum oris a pontifice. Deinde post salutationem et aliqua verba congratulatoria ductus fuit a magistro caerimoniarum ad sedendum inter duos ultimos diaconos cardinales. Deinde advocatus prosecutus est suam causam, qua absoluta praefatus dux associatus a nonnullis cardinalibus ivit ad papam, et stans apud ipsum confabulando, omnes sui familiares osculati sunt pedes papae etc.

Absoluto consistorio praefatus dux detulit caudam pluvialis papae.

Deinde pontifex prandium fecit in aula Constantini sumptuosissimum omnibus cardinalibus, et ipse praefatus dux sedit in mensa inter duos ultimos diaconos cardinales.

Ingressus Exc^{mae c} ducisse Florentiae in Urbem.

Eodem die circa 23. horam Exc^{ma d} ducissa Florentiae discedens a praefata vinea Iulii III eodem ordine, comitiva et pompa, ut supra, ita et ipsa associata fuit et obviata in porta Urbis ab Ill^{mis} cardinalibus videlicet de Sabellis, vicario papae, et Borromeo, nepote papae, mantelletis rubeis induti^a a pontifice missis ad eam honorandam et associandam. Qui eam equestrem in medio eorum receperunt et duxerunt ad palatium apostolicum, in cuius porta accensa fuerunt multa intorticia et ante ipsam delata usque ad aulam Constantini, ubi erat pontifex sedens cum stola, et omnes cardinales cum mantelletis, ac etiam dux Florentiae inter duos ultimos diaconos cardinales. Et cum praefata ducissa pervenisset ad conspectum papae associata a praefatis cardinalibus, cum tribus reverentiis genuflectens, praeunte caerimonario, osculata fuit tantummodo pedes papae. Qui eam laetissimo vultu recepit. Deinde praefata ducissa surgens et stans prope papam confabulando, omnes mulieres et damicellae, quae cum ea erant, osculatae sunt pedes papae. Deinde habita licentia dux et ducissa discesserunt, et ambo a nonnullis cardinalibus fuerunt associati ad suas habitationes, videlicet dux ad stantias Innocentii, et ducissa ad stantias archipresbiteratus S. Petri, ubi dum fuerunt in Urbe sumptibus papae commodissime steterunt. Quibus pontifex donavit multas margaritas et lapides preciosos, et statuas marmoreas et alia maximi valoris. Et inter alia donavit sibi^a aprum marmoreum pulcherrimum ex naturali magnitudine et magni valoris et in nostra vinea inventum, quem pontifex ex nostra domo habuit absque aliqua remuneratione et recognitione, licet multa promississet. In ingressu praefate ducisse, quae in medio praefatorum cardinalium incedebat, ut supra, ante ipsam immediate precedebant equestres Don Garzia eius filius, albis vestimentis indutus, puer pulcherrimi aspectus, et Donna

^a sic.

^b cod. Ecc^{mi}.

^c cod. Ecc^{mae}.

^d cod. Ecc^{ma}.

Isabella eius filia, coniux Ill^{mi} D. Pauli Iordani de Ursinis dux^a Bracciani¹. Post ducissam sequebantur 26 episcopi, qui bini et bini incedentes in medio eorum habebant unam mulierem vel damicellam, omnes indutae ex velluto cremisino. | Deinde sequebantur 226^v quinque lecticae, quarum una et ex broccato cooperta, duę alie vero ex veluto cremisino cum finimentis inauratis, alię vero ex corio, satis pulchrae. Postea aliae quinque ordinarie ornatę. Post dictas leticas^a sequebantur centum equites levis armaturę, qui venerant cum duce, et cum praefato ordine ingressa est.

Die 10. Novembris obiit R^{dns} D. Ioannes Petrus de Conis, acolitus Apostolicus et palatii apostolici computista. Qui erat octuagenarius^a et ultra, et per multos annos dicto officio optime functus fuerat.

Die Martis 12. Novembris. Exc^{mus}^b dux Urbini obedientiam praestitit S^{mo} D. N. in publico consistorio in loco solito. Nulla tamen oratio habita fuit.

Die 19. Novembris S^{mus} D. N. publicavit iubileum faciendi sive continuandi causa concilium Tridentinum².

[Processio pro concilio facta.]

Die dominica 24. Novembris fuit facta processio generalis pro praefato iubileo a palatio apostolico ad ecclesiam b. Mariae supra Minerbam. In qua fuerunt septendecim confraternitates laicorum, religiones viginti tres, clerus Urbis, familiares papae cum vestibus rubeis, cardinales et praelati parati etc.³

Pontifex in camera paramentorum cepit paramenta ordinaria cum pluviali et mitra, et ivit ad capellam Sixti, oravit in faldistorio, deinde depositis calciamentis^a ivit ad processionem. In principio tulit mitram preciosam, deinde, cum prefata esset nimis gravis, cepit aliam leviolem ex tela aurea. Dux Florentię incedebat inter duos ultimos diaconos cardinales. | Baldachinum supra papam portarunt a principio oratores principum secundum morem etc., deinde nobiles et milites S. Petri. Hoc ordine processionaliter ivit ad praefatam ecclesiam, transeundo per Banchos, Montem Iordanum, Parionem ante domum de Valle, de Alberinis et ad plateam Doganae, deinde ad ecclesiam praefatam, in qua pontifex ante sacramentum oravit, deinde ivit ad sacristiam, ubi reassumpsit calciamenta^a. Illo interim cardinales depositis paramentis acceperunt cappas. Tum pontifex paratus ut supra, videlicet pluviali rubeo et mitra preciosis, precedente cruce et cardinalibus, ut moris est, venit ad altare, ubi facta oratione fecit confessionem cum Illmo Carpeni celebrante. Qui missam celebravit de spiritu sancto solitis caerimoniis. Qua absoluta non fuit publicata indulgentia a celebrante, cum illa die esset plenaria pro iubileo etc., sed pontifex rediens ad sacrarium et depositis paramentis et reassumpta stola equitans rediit ad palatium per viam Turris Sanguineae, cum iam esset hora 22. 227^r

Ducissa Florentię fuit in missa in parvo suggestu pro ea ordinato in ultima columna prope altare maius in angulo dextro, ubi est figura marmorea salvatoris cum cruce et arundine etc., e regione suggestus cantorum.

Illa die totus populus Urbis ivit ad dictam ecclesiam cum maxima devotione et contritione, et multi acceperunt communionem propter sanctissimum iubileum. Exc^{mus}^b dux Florentiae fuit praesens in missa inter duos ultimos diaconos cardinales.

Die Veneris 29. Novembris in secreto consistorio fuit lecta bulla concilii⁴ et ordinatum, quod intimaretur imperatori, regibus et principibus christianis. 227^v

Die 1. Decembris, dominica prima adventus, fuit celebrata missa in capella, ut moris est, per episcopum assistentem etc. praesente papa.

Die lunae 2. Decembris fuit adfixa ad valvas basilicae S. Petri et publicata bulla sacri concilii Tridentini.

[Iter Virginiae Urbinatis.]

Die sabati 7. Decembris Illma Domina Virginia, filia Exc^{mi}^c ducis Urbini et desponsata Illmo D. Federico Borromeo, nepoti^d pontificis, pervenit ad Urbem, et hospitata

^a sic.

^b cod. Ecc^{mus}.

^c cod. Ecc^{mi}.

^d cod. nepotis.

¹ Cf. supra p. 535, l. 21 s.

² Bulla *In gemis semper* apud Raynaldum a. 1560, n. 68.

Concilium Tridentinum. II.

³ Plura v. supra p. 349, l. 8 ss.

⁴ Cf. supra p. 349, l. 16 ss et adn. 2 3; p. 462, l. 20.

fuit in illa die in vinea papae Iulii III fe. rec. In qua Exc^{ma} ducissa Florentiae cum D. Garzia et Donna Isabella eius filiis ac aliis mulieribus illustribus et nobilibus expectavit adventum ipsius, a qua amabiliter et maximo honore recepta fuit, et post debitas salutationes et congratulationes praefata ducissa rediit a S. Petrum ad suum hospitium.

Praefata sponsa cum pervenisset ad Utriculum, obviata fuit ab Illmo card. Urbina-
tensi eius patruo; et cum die sequenti Castrum Novum applicuisset, et ibi hospitata
[esset] maximo honore ab Illmo D. Alexandro Columna, illuc pervenit Ill^{ms} comes Fe-
dericus Borromaeus, eius sponsus, ad eam salutandam, cum maximo numero nobilium.
Qui die sequenti discessit in aurora Urbem versus per postas. A Castro Novo dis-
cessit die 7. praefata, et cum pervenisset ad Primam Portam, obviata fuit ab Ill^{ms} 10
cardd. S. Georgii, Ferrariensis, de Medicis et Borromeo et ab infinitis praelatis et
2287 dominis illustribus et nobilibus. Deinde hinc discedens | non longe fuit obviata ab
Illmo D. Marco Antonio Columna cum maxima comitiva nobilium; deinde ab Illmo card.
Vitellio et aliis nobilibus. Ultra pontem Milvium obviam iverunt oratores, videlicet
Caesareus et regis Franciae, regis Portugalliae, reipublice Venetorum, ducis Florentiae, 15
ducis Urbini et omnium principum et rerumpublicarum, qui tunc Romae erant praesentes;
necnon a tota familia Exc^{mi} ducis Florentiae, quae erat maximus numerus Ill^{morum}
Dominorum et nobilium; ac etiam Exc^{mi} ducis Urbini, et nobilitas^e totius populi Romani
et maximus numerus praelatorum, a quibus associata fuit usque ad praefatam vineam,
ubi ab Exc^{ma} praefata ducissa recepta fuit ut supra. 20

Ingressus praefatae Ill^{mae} D. Virginiae sponsae.

Die dominica 8. Decembris, quae fuit dominica secunda adventus, fuit missa in capella more solito, praesente papa, et fuit sermo etc.

Dux Florentiae fuit praesens medius inter duos ultimos diaconos cardinales etc.

Eodem die praefata Illma obviata fuit in dicta vinea ab omnibus praefatis. Deinde
pontifex misit ei obviam eius magistrum domus cum omnibus praelatis palatinis et tota 25
familia in vestibis rubeis, more solito; et similiter omnes cardinales miserunt suas familias
cum mulis pontificalibus et pileis etc. Venit etiam obviam ei senator Urbis cum toto
magistratu et officialibus Romani populi. Cum tempus fuit, praefata sponsa induta
veste ex tela argentea et in capite birretum veluti albi, multis margaritis et lapidibus
preciosis ornatum habens, equitans equum album ex veluto albo auro contexto stratum, 30
precedentibus ipsam immediate octo pagiis ad livream indutis, et eam sequentibus nobilibus
mulieribus, quae erant Illma coniux marchionis Massae, Donna Laura de Lonato, Donna
2289 Cornelia Varana et Hippolita Bonarella. Quae omnes | ex Pisauro ad associandam sponsam
venerant. Tum subsequentibus octo damicellis vestibis veluti cremisini indutis, quae 35
singulae earum erant in medio duorum praelatorum, in medio magistri domus papae
et alius antiquioris praelati associata fuit usque ad portam Urbis, ubi fuit obviata ab
Ill^{ms} cardd. Urbinatensi et Borromeo, mantellettis violaceis indutis (quia erat in tempore
adventus), et post salutationes et caerimonias in medio eorum eam recipientes palatium
versus progressi sunt. Et cum pervenissent ad castrum S. Angeli, maxima facta fuerunt
signa laetitiae cum bombardis. Et cum esset hora tarda, in medio Burgi obviarunt pagii 40
comitis Federici sponsi et parafrenarii papae cum intorticiis accensis. Fuit etiam obviata
ad vineam a custodia Helvetiorum papae et equitum levis armaturae. Cum pervenissent
ad palatium, sponsa descendens ex equo a praefatis cardinalibus ducta fuit ad con-
spectum pontificis, qui in camera audientiae cum stola sedens cum omnibus fere card-
inalibus in mantellettis violaceis expectabat. A quo ad osculum pedis recepta fuit, 45
deinde cum maxima hilaritate et amore eam amplexatus. Deinde omnes aliae mulieres
osculatae sunt pedes papae. Interim sponsa sedebat in parva sede ex veluto cremisino
apud pontificem, et post eam marchiona Massae, deinde aliae mulieres supra cusinos
supra pavementum positos. Cum vero pontifex aliquantulum cum sponsa iucundissime
confabulatus esset, ipsam licentiavit. Quae associata fuit a nonnullis cardinalibus et 50
praelatis, et a maxima comitiva nobilium ad suam habitationem praeparatam in Belvedere,
ubi habitabat Ill^{ms} comes Federicus, locupletissime ornatam, ubi sicut in vinea ab
Exc^{ma} ducissa Florentiae cum praenarratis illustribus et nobilibus Urbis mulieribus re-
cepta fuit.

^a cod. Ecc^{ma}.

^b cod. Ecc^{mi}.

^c sic.

Eodem sero Ill^{mus} comes | Federicus fecit sumptuosissimam coenam, in qua fuerunt ^{229^r} convitati Ill^{mi} cardd. Moronus, Tridentinus, S. Clementis, Sabellus, S. Georgii, Farnesius, S. Flore, Sermoneta, Ferrariensis, Urbinatensis, Cornelius, Simoncellus, Vitellius, Medices et Borromeus. Fuit etiam convivata Exc^{ma} praefata ducissa Florentiae cum maximo
 5 numero nobilium mulierum Urbis. Absoluta coena post choreas musicas et simphonias sponsus et sponsa clausa camera inter ipsos alium tripudium fecerunt, et cum mane surgerent, castrum S. Agneli^b maximum dedit laetitiae signum.

Die 13. Decembris venit novum ad Urbem de obitu Ill^{mi} card. Beltrandi in civitate Venetiarum¹.

10 Die sabati 14. Decembris fuit consistorium publicum in aula regum, in quo orator regis Navariae (qui perantea solemniter ingressus fuit Urbem) nomine sui regis obedientiam S^{mo} D. N. praestitit. Qui rex per aliquot annos hereticas tenuerat opiniones, tandem rediens ad gremium sancte matris ecclesiae misit praefatum oratorem, ut supra, ut principem catholicum decet; et fuit habita oratio cum solitis cerimoniais.

15 Die 15. Decembris, dominica tertia adventus, fuit celebrata missa per cardinalem praesente papa et praefato duce, ut supra.

Die Mercurii 18. Decembris allatum fuit novum ad Urbem de obitu Francisci regis Franciae².

20 Die sabati 28. [Decembris], in die innocentum, praefatus dux Florentiae multis muneribus onustus ab Urbe discessit Florentiam versus. Qui fuit associatus extra Urbem a fere omnibus nobilibus curialibus et praecipue a Florentina natione. ^{229^v}

1561.

Die dominico 12. Ianuarii Ill^{mus} comes de S. Flore ex speciali mandato regis Cath^d tradidit ordinem tosonis Exc^{mo} duci Urbinatensi et Illmo D. Marco Antonio Columnae in camera Ill^{mi} card. Borromei. Pontifex vero volens eis | favere, mandavit ^{230^r}
 25 quod R^{mus} D. sacrista episcopus Aprutinus missam solemnem in capella Sixti celebraret, cui interfuerunt in mantellectis rubeis Ill^{mi} cardd. Tridentinus, de Cueva, S. Georgii, de S. Flore, Urbinatensis et Borromeus. Qui omnes fuerunt in prandio cum praefato duce Urbinatensi. ^{230^v}

30 In die 18. [Ianuarii]... mane ego ivi ad visitandum Ill^{mm} Carolum card. Carafam carceratum in arce S. Angeli, qui tunc erat in publica. A quo maximo amore cum lachrimis me amplexatus^b et osculatus est et detinuit me in prandio secum. In fine prandii sibi nunciatum fuit adventum^b gubernatoris et fiscalis, propter quod valde turbatus fuit, et me cum osculo licentiauit, et cum fletu eum reliqui flentem.

35 Die 2. Februarii... hora 3. noctis sequentis obiit Ill^{mus} card. de Messina, homo parcellissimus. Qui testamentum condidit et moriens reliquit 80 milia scuta in pecunia et multa mobilia, et suis familiaribus reliquit tempus amissum. Et fuit sepultus absque aliqua funebri pompa ad ecclesiam S. Marcelli³.

Die Veneris 7. Februarii Ill^{mus} card. Motula sive de Pisis de ordine pontificis fuit in arce S. Angeli carceratus⁴.

40 Die Veneris 14. Februarii fuit consistorium, in quo fuerunt creati legati pro concilio Tridentino Ill^{mi} cardd. Mantuanus absens et Puteus praesens in curia⁵.

Eodem die venit novum ad Urbem, quod Ill^{mus} card. de Cialon obierat in Gallia. ^{231^r}

^a cod. Ecc^{ma}.

^b sic.

^c Haec relatio legitur post illam de die 18., sed signo indicatur eam esse praemittendam.

^d cod. Ecc^{mo}.

^e Cf. adn. c.

¹ Cf. supra p. 350, l. 7 ss et adn. 2.

² Hunc nuntium Massarellus iam 13. Decembris advenisse refert (supra p. 350, l. 1 ss et adn. 1) quod multo verisimilius est, cum mors regis iam 5. Decembris acciderit.

³ Massarellus de 30 milibus tantum scit, supra p. 350, l. 23 ss et adn. 5.

⁴ Cf. supra p. 351, l. 10 s et adn. 1.

⁵ Cf. Massarellum supra p. 351, l. 12 ss et c. adn. 2.

Die Mercurii **26. Februarii**¹ fuit consistorium, in quo pontifex creavit 18 infrascriptos cardinales et praesentibus dedit birreta rubea. Nomina cardinalium creatorum sunt infrascripta, videlicet:

R^{mus} D. H. Seripandus, archiepiscopus Salernitanus, ord. s. Aug.

orator regis Franciae, [Philibertus Babou]^a de Bordigiera²;

5

episcopus Pisarenensis de Simonetta, datarius;

Ill^{mus} Marcus Sciticus^b de Altaemps, nepos papae;

Don Franciscus Gonzaga, Mantuanus;

Don Alphonsus Gesualdus Neapolitanus;

abbas de Gambara;

10

Marcus Antonius Amulius, orator Venetorum;

R^{mus} episcopus Atrebatensis i. e. Aras^b

episcopus Varmiensis, Polaccus;

prior Romae, de Salviatis;

episcopus Vercellensis;

15

electus Tridentinus, de Madrutiis;

Aloisius Estensis;

231^v

Don Indicus Avalos de Aragona, filius marchionis Vasti;

Ill^{ris} D. Hieronimus de Corrigio;

Don Franciscus Paceccus, Hispanus;

20

Navagerius Venetus³.

Die Veneris **28. Februarii**, dies insolita pro huiusmodi consistoriis publicis, fuit publicum consistorium, in quo pontifex dedit pilea pont[ifica]lia^e novis cardinalibus praesentibus.

Die <**2. Martii**>^d, dominica secunda quadragesime, fuit missa more solito praesente papa.

Fuit mihi intimatum a thesaurario pape, ut redirem Tridentum, et similiter alius officialibus, qui fuerunt in suspensione concilii 1552.

Die Mercurii **4. Martii** hora 5. noctis sequentis et die **5. Martii**, de ordine et commissione pontificis Ill^{mus} card. Carafa in arce S. Angeli fuit miserabiliter strangulatus cum maxima eius pena; nam primus laqueus fractus^b adhibere oportuit secundum. Deinde eius corpus delatum fuit ad ecclesiam b. Marię Transpontinę.

30

Eadem nocte fuit decapitatus in carceribus Turris Nonę dux Palliani, frater praefati cardinalis, qui fuerat comes Montorii, generalis ecclesię et miles ordinis s. Michaelis^b in Gallia. Fuerunt etiam decapitati una secum comes Aliffę eius cognatus et Don Leonardus de Cardinę^{b4} et sic truncati delati fuerunt in plateam pontis S. Angeli et in terra positi, ut publice ab omnibus viderentur. Dux vero deinde positus fuit super catalectum cum duobus intorticiis ad caput et aliis duobus ad pedes, et steterunt praefati in dicta platea usque ad horam prandii. | Deinde a confraternitate misericordię cum 10 presbiteris et quatuor intorticiis tantum, ex quibus duo erant apud crucem et alia apud ducem, delati fuerunt ad ecclesiam S. Ioannis decollati, ad quam omnes alii ad mortem a iustitia condemnati portantur et sepeliuntur. Rigor equidem inauditus et miserabilis.

232^r

40

Praefatus dux nuntiata sibi morte scripsit unico suo filio epistolam sequentem moralitate plenam, videlicet:

45

*Caro, benedecto et amato figliolo. Idio glorioso etc.*⁵

Dominica tertia quadragesimae, **9. Martii**, fuit celebrata missa in capella more solito praesente papa etc. Eodem mane pontifex mihi concessit regressum supra canonicatum Maceratensem, et fecit mihi gratiam de compositione; quod mihi gratiosissime concessit, et statim hoc oretenus commisit datario praesenti.

234^r

45

^a cod. N.

^b sic.

^c pont^{lia} (error pro cardinalitia?).

^d add. in marg.

¹ Hic dies, non 24., ut habet Massarellus (supra p. 351, l. 19), est dies huius consistorii.

² De quo v. supra p. 534, adn. 2.

³ Plura de his cardinalibus v. supra p. 351 s in Massarelli indice.

⁴ Cf. supra p. 352, l. 40 et adn. 7.

⁵ Epistula legitur ex. gr. apud Nares, Arch. Stor. Ital. XII (Firenze 1847), 307 s; germanice apud A. v. Reumont, Die Carafa von Maddaloni I, 233 ad 236.

Die lunae 10. Martii fuit consistorium secretum, in quo fuerunt creati alii tres legati pro concilio Tridentino, qui fuerunt Ill^{mi} cardd. Seripandus, Varmiensis et Simonetta.

Eodem mane cum ego essem discessurus ab Urbe in sequenti die Tridentum versus, ad quam civitatem fui destinatus magister cerimoniarum sacri concilii, osculatus fui pedes pontificis, accipiens licentiam et benedictionem. Qui hilariter mihi dixit: Vade in nomine Domini in pace, et bene te gere, et bono animo esto, quod cito omnes cum gloria redibitis.

Die Martis 11. Martii, R^{mus} D. Agnelus^a Massarellus de S. Severino in Piceno, episcopus Thelesinus, sacri concilii secretarius, et ego Ludovicus Branca de Firmanis, magister cerimoniarum apostolicarum, simul discessimus e domo mea, ubi pransi sumus, hora 21. cum maxima pluvia, et hora 3. noctis^b cum maximo periculo et labore applicuimus Castrum Novum, ubi male hospitati fuimus¹.

Die Mercurii 26. Martii applicuimus Tridentum, ubi permansimus usque ad annum 1563 et diem 13. Decembris. Qua die (absoluto sacro concilio die 4. Decembris) discessimus Romam versus <die 13. Decembris, et applicuimus Urbem die 8. Ianuarii 1564>^c.

Infrascripta quę sequuntur acta^d fuere Rome me absente in concilio Tridentino, et ea collegi ex fragmentis diariorum Ioannis Francisci Firmani avunculi mei magistri cerimoniarum.

Die lunae 17. dicti mensis [Martii] S^{mus} D. N. dedit crucem praefatis legatis (excepto card. Varmiensi absente), qui cum esset tempus pluviosum, non fuerunt associati extra portam Urbis a sacro collegio, ut moris est, sed in aula regia ante portam capellae Sixti factę fuerunt solite cerimoniae.

Die 2. Aprilis Ill^{mus} card. Neapolitanus, qui erat carceratus in arce S. Agneli^a, fuit per gratiam S^{mi} D. N. liberatus cum promissione solvendi penam C milium scutorum².

Die 2. dicti mensis R^{mus} D. sacrista praesentibus pontifice et fere omnibus cardinalibus dixit missam parvam in capella secreta; qua absoluta S^{mus} D. N. accepta stola ivit ad aulam Constantini, ubi creavit capitaneum generalem ecclesiae comitem Federicum Borromeum eius nepotem, eique dedit baculum cum solitis cerimoniis³.

Die 7. Maii S^{mus} D. N. volens intunicare ex pariete propugnacula iam facta circa arcem S. Agneli tempore fel. rec. Pauli IV ivit ad dictum locum cum stola, et imposuit primum lapidem solitis cerimoniis, prout in libro pontificali continetur. In quo lapide ab uno latere erant insignia pontificis cum inscriptione, videlicet: Pius papa IV pontifex maximus anno secundo. Fuerunt etiam apposita numismata cum effigie pontificis. Quibus collocatis arx S. Agneli cum bombardis dedit maximum signum letitię.

Die 10. Maii Ioannes Celsus a Nepe fuit a carcere liberatus⁴ cum solutione decem millium scutorum.

Die Martis 13. Maii fuit publicum consistorium, in quo servatis solitis cerimoniis pontifex dedit pilea Ill^{mis} cardinalibus Vercellensi, Madrutio, Corrigiensi ac Navagerio novis cardinalibus⁵.

Die Martis 20. dicti mensis, R^{mus} D. episcopus de Monte Ilcino consecravit cum debitis cerimoniis ecclesiam S. Spiritus de Urbe.

Die 2. Iunii Ill^{mus} card. Ferrariensis, qui iam in congregatione creatus fuerat legatus ad regem Gallię⁶, fuit associatus a sacro collegio ad aulam regiam, ubi in porta capellae fecerunt solitas cerimonias.

^a sic.^b cod. nocti.^c videntur postea add.^d cod. accta.

¹ Cf. itinerarium Massarelli supra p. 353, l. 10 ss et aliud Astolfi Servantii in vol. III edendi.

² Cf. supra p. 354, l. 1 ss et adn. 2.

³ Federicus praematura morte abreptus est 19. Aug. 1561, cf. infra p. 543, l. 30.

⁴ Sine dubio erat inter familiares, de quibus supra p. 346, l. 20 ss est sermo.

⁵ De hac legatione card. Borromaeus plura scribebat card. Hosio 28. Iunii 1561, v. *Steinherz*, Nuntiaturberichte I, 267 s.

Die Martis 3. Iunii fuit consistorium publicum, in quo pontifex dedit pileum Illmo cardinali de Salviatis more solito.

Die sabati 14. Iunii pontifex ivit ad portam Piam, ubi servatis praefatis cerimoniais sicut in arce S. Agneli imposuit primum lapidem et numismata etc. Erat ab uno latere lapidis sculpta effigies S. S^{us}, et ab alio forma portę edificandę.

Die 16. Iunii fuit consistorium, in quo pontifex dedit crucem Illmo card. Ferrariensi, qui a sacro collegio extra portam S. Petri fuit associatus. Qui post quartam diem discessit ab Urbe¹.

Die 1. Augusti S^{mus} D. N. cum debitis cerimoniais posuit primum lapidem in curritorio novo Belvederis e regione veteris curritorii.

Die Martis 5. Augusti, in festo nivis, pontifex cum stola praesentibus 20 cardinalibus in mantellectis^a, servatis debitis cerimoniais, posuit primum lapidem in Termis^a Dioclitiani pro ecclesia construenda in honorem S. Marię Agnelorum^a in fundamentis ecclesiae et in loco, ubi erigi debebat altare maius, ubi etiam apposuit suis manibus crucem ligneam. Quem locum S^{tas} Sua dedit fratribus Certosinis.

Die Martis 23. Septembris Ill^{mus} card. de Monte, qui per multos menses in arce S. Agneli^a fuit detentus carceratus, fuit liberatus et spoliatus a multis abbatibus et beneficiis².

Die dominica 2. Novembris princeps Florentiae solemniter Urbem ingressus est, medius inter Ill^{mos} cardd. de S. Flore et Borromeum diaconos, associatus a familiis pontificis et cardinalium. Praefati cardinales obviaverunt eum in porta b. Marię de Populo cum cappis violaceis. Qui duxerunt eum ad palatium, ubi pontifex in aula Constantini cum stola (praesentibus omnibus cardinalibus cum cappis violaceis) expectabat, et dictum principem recepit ad osculum pedis tantum, praecedente magistro caerimoniarum.

Quibus peractis pontifex, cum iam esset hora vesperarum, ivit ad cameram paramentorum, ubi accepit paramenta ordinaria et cappam rubeam more solito, et praecedente cruce et subsequenter eum cardinalibus ivit ad capellam, ubi more solito fuerunt celebrare vespere et matutinum defunctorum, et princeps sedit inter duos diaconos cardinales.

Die 14. Novembris de ordine pontificis fuerunt admota omnia deposita et capse in sublimi positę defunctorum, et picture que erant in muris ecclesiarum; et fuit mandatum ordinariis, quod idem facerent in eorum ecclesiis³. Quod fuit in multis locis statim exequutum, non sine maximo vivorum dolore.

Die dominica 23. Novembris fuit facta processio generalis a S. Petro usque ad ecclesiam S. Marię de Populo pro concilio Tridentino aperiendo⁴. Pontifex fuit paratus omnibus paramentis cum pluviali et mitra, et similiter omnes cardinales et prelati acceperunt paramenta. Pontifex pedibus ivit suis^b. Baldachinum non fuit delatum super eum propter oblivionem. Itum fuit ad praefatam ecclesiam per viam Turris Sanguineę usque ad viam magnam Populi. In dicta ecclesia fuit celebrata missa de spiritu sancto secundum morem per Ill^{um} card. Saracenum. Qua completa S^{mus} D. N. dedit solennem benedictionem. Indulgentia non fuit publicata, cum esset plenaria in illo die. Deinde depositis paramentis rediit ad palatium.

Die lune 7. Decembris fuit carceratus in arce S. Angeli D. Gaspar Blancus, scalcus et magister camere pontificis^c et canonicus S. Petri⁵.

Die 26. Decembris venit novum ad Urbem, qualiter Ill^{mus} card. de Gaddis obierat in quadam abbazia S. Leonardi in provincia Calabria⁶, quam abbatiam paulo ante ipse resignaverat in favorem Ill^{mi} card. de Sermoneta.^d

^a sic.

^b in marg. add.: Animadvertite pro alias.

^c cod. pontifici.

^d reliquum folium et f. 238 vacanti.

¹ Card. Borromaeus 2. Julii nuntiavit Hosio: »Ill^{mus} card. Ferrariensem hodie summo mane profectum«, Steinherz l. c. p. 274.

² Cf. supra p. 345, l. 26 ss et adn. 3; p. 534, l. 29.

³ Similiter Pius V constitutione *Cum primum apostolatus* 1. Aprilis 1566 edita (§ 8) iussit sepulchra

fieri profunda neque supra pavimentum eminentia, cf. *Hermes* in *Kirchenlex.* V², 964.

⁴ Cf. supra p. 361, l. 24 ss et adn. 5.

⁵ Nescio an conscius habitus sit criminum domus Caraffae.

⁶ Thaddaeus de Gaddis Florentinus, Nicolai de

1562.

Die 10. Maii allatum fuit novum ad Urbem de obitu Ill^{mi} card. de Turnone in Gallia, qui fuit vir maximi consilii et iuditii¹. 239^r

Die lunae 29. Iunii obiit in Urbe Ill^{mus} card. de Cueva Hispanus. Qui fuit sepultus in ecclesia S. Iacobi Hispanorum. Fuit dictus cardinalis ex nobilissima familia, liberalis, affabilis, facetus, amator pauperum, et dum vixit fuit fere semper protector hospitalis S. Iacobi incurabilium, cui semper dedit magnum auxilium et subventionem, et moriens reliquit multas facultates, quas Deus animę ipsius representare dignetur².

Die Iovis 9. Iulii S^{mus} D. N. suam neptem, sororem Ill^{mi} card. Borromei, dedit in uxorem primogenito Ill^{mi} Marci Antonii Columnae cum dote 40 millium scutorum, ut publice dictum fuit, et cum promissione confirmandi praefato Illmo D. Marco Antonio statum et dominium Palliani, ex quo a Paulo IV fuerat privatus. Quod fecit in secreto consistorio die 17. eiusdem mensis, et ipse prestitit consuetum iuramentum fidelitatis pontifici et sanctae Romanae ecclesiae.

Die 30. Iulii R^{mus} Pater magister Egidius de Valentibus Pisarenensis, ord. s. Augustini, fuit deputatus coadiutor R^{di} D. sacristę, absque preiudicio dicti sacristę³. 239^v

Die dominica 2. Augusti exoneratum fuit archibuscium cum multis pallis versus quandam fenestram secunde aule S. Marci, per quam pontifex sepe deambulare solebat, in qua tunc erat unus ex adiuvantibus camerę papę et unus parafernarius, qui parum defuit quin percuterentur, sed prope ipsos due pallę reperte fuerunt. Propter quod suspicatum fuit, quod aliquis diabolicus intentionem haberet interficiendi pontificem, maxime ex mala satisfactione populi erga pontificem causa gravaminum et novarum impositionum, quae quotidie imponebantur. Et paucis antea diebus affixum per Urbem [erat] quoddam pasquillum, in quo multa continebantur contra pontificem, et inter alia quod eius corpus traheretur per Urbem cum maximo dedecore in tempore sui obitus, prout factum fuerat de capite statuę Pauli IV sui predecessoris. Fuit data culpa Dominis Carafarum a multis loquacibus. Sit quomodocumque, hoc scio, quod pontifex per dictam aulam amplius noluit deambulare, et melius incipit se gerere circa custodiam suę personę.

Die Mercurii 19. Augusti hora 1. noctis obiit Ill^{mus} comes Federicus Borromeus, nepos pontificis, ex febre pestilentiali⁴. Et die 22. eius corpus delatum fuit ad ecclesiam S. Petri in Montorio, associatum ab orfanellis, qui circa eius corpus gerebant centum intorticia accensa, a fratribus | S. Augustini, S. Dominici, Trinitatis et S. Petri in Montorio, ac nonnullis capellanis basilicę S. Petri. Sequebantur dictum corpus tam 240^r

Gaddis cardinalis fratris filius, natus a. 1519, sedecim annorum adulescens cessione patris abbatiam S. Leonardi ordinis militum S. Mariae de Prussia Teutonicorum in Apulia acceperat, quam retinebat cum archiepiscopus Consentinus creatus esset. Paulus IV 15. Martii 1557 purpura eum ornavit (supra p. 305, l. 34). Dies obitus erat 21. Decembris 1561 (*Ciacon.* III, 854 s.).

¹ Franciscus Turnonius, regibus Galliae affinis, vir sua aetate celeberrimus, natus a. 1489, cardinalis creatus 14. Martii 1530, secundum epitaphium mortuus 22. Aprilis 1562 (*Ciacon.* III, 506—516).

² Bartholomaeus de la Cueva, natus a. 1499, purpura ornabatur a Paulo III 19. Decembris 1544 et Cordubensem episcopatum suscipiebat. A Philippo II prorex Neapolitanus creatus exequias illas amplissimas Caroli V curavit (supra p. 457, l. 31 et adn. 7). Ossa eius in Hispaniam sunt translata (*Ciacon.* III, 698 ss.).

³ » Nel 1544 [25. Novembris, cf. Seripandi Diarium vitae suae ad hunc diem, *Calenzio*, Documenti p. 185] Paolo III surrogò al precedente [Alfonso Olivae] per sua morte [23. Octobris, cf. Seripandum ibidem] il maestro Gio. Giacomo Barba Napoletano, dotto

ed egregio, poi vescovo di Teramo e di Terni, che esercitò la prefettura anche ne' pontificati di Giulio III, Marcello II, Paolo IV, di cui fu famigliarissimo, e di Pio IV, che lo mandò al concilio di Trento nel 1562, nella quale assenza a' 30 Luglio gli diè in coadiutore nel sagristato il maestro fra Egidio Valentini di Pesaro, procuratore e vicario generale dell'ordine di s. Agostino, con indulto di continuare in tali cariche... Mgr Giacomo con molta lode figurò nel concilio; dal quale ritornando morì in Otricoli e fu sepolto in Terni. Gli successe il detto fra Egidio, che dipoi s. Pio V fece vescovo di Nepi e Sutri e maestro della scuola dei Cantori della cappella pontificia. Fu encomiato sia nel governo dell'ordine, sia come eloquente predicatore, sia per gravità e soavità di virtù, onde si meritò la benevolenza di detti papi come di tutta la corte e curia. Nel 1568 s. Pio V per suo decesso nominò il maestro fra Giuseppe Pamphilj Veronese sagrista e prefetto de' pontificii cantori (*G. Moroni*, Dizionario LX [Venezia 1853], 187).

⁴ Cf. *Muratori*, Annali d'Italia XIV (ed. Milano 1820), 671.

consanguinei quam familiares gramaliis induti numero 100, associante custodia Helvetiorum pape; et dictum corpus delatum fuit hora 2. noctis.

Die lunę 23. **Novembris** venit novum ad Urbem, quod Ill^{mus} card. Medices, filius Exc^{mi} ducis Cosmi Florentiae [mortuus est], iuvenis imberbis aetatis 21 annorum, qui per tres dies tantum infirmus fuit¹. Propter quod pontifex valde tristatus fuit, quia 5 multum eum diligebat.

Die 25. **Novembris** fuerunt factę exequię in ecclesia S. Spiritus pro praefato Illmo comite Federico. Que ecclesia tota fuit parata ex pannis nigris, et in parietibus fuerunt affixa insignia comitis et 40 intorticia. In medio ecclesię factum fuit ciborium 10 et superimpositę erant facule maximo numero. Sub dicto ciborio erat lectum funebre panno aureo coopertum; fuerunt praesentes 150 cum gramaliis; interfuerunt 14 cardinales cum cappis violaceis. Archiepiscopus Maffeus missam celebravit, et in fine facta fuit absolutio per praelatos, et R^{mus} episcopus Bituntinus luculentam orationem funebrem habuit.

Die Martis 15. **Decembris** venit novum ad Urbem, quod rex Bohemię 15 fuerat electus rex Romanorum, hac tamen conditione, ut aiebant, quod consentiret concilio Tridentino et ad illud oratorem mitteret. Et hoc ideo factum fuisse credebatur, quia communis erat opinio^b, quod male sentiret de fide².

Die 17. **Decembris** allatum fuit novum ad Urbem de obitu Don Garzię, filii Exc^{mi} ducis Florentię. Qui dicebatur decessisse ex vulnere accepto a cardinali eius fratre, et quod similiter praefatus cardinalis decessisset ex vulnere ab ipso Don Garzia 20 sibi illato. Et hoc eo magis postea creditum fuit, quia ducissa Florentię eorum mater die 24. dicti mensis ex dolore dictorum filiorum obierat, qui ex morte violenta decesserant. Et hæc, ut aiunt, fuit inventio Florentinorum duci inimicorum in Urbe comorantium³.

1563.

Die dominica 3. **Ianuarii** fuit processio generalis ex clero et confraterni- 25 tatibus Urbis, qui omnes iverunt ad ecclesiam S. Petri et inde ad ecclesiam S. Spiritus, ubi praesentibus omnibus cardinalibus cum cappis rubeis Ill^{mus} card. de Araceli missam celebravit de spiritu sancto pro gratiarum actione de victoria habita a rege Gallię contra Ugonottas⁴. Pontifex non fuit praesens, quia a podagra vexabatur.

Die Iovis 6. **Ianuarii**, in festo epiphanię, in quo celebrabatur anniversarium 30 coronationis pontificis, fuit celebrata missa in S. Petro papa absente propter guttam. Absoluta missa (cum prius esset intimata congregatio) omnes cardinales iverunt ad 247 pontificem. Et in dicta congregatione pontifex creavit cardinales Ferdinandum, filium Exc^{mi} ducis Florentię⁵, et frater^b ducis Mantuę⁶. Deinde pontifex prandium fecit omnibus cardinalibus, quia erat dies suę coronationis, ut supra. 35

^a cod. Ecc^{mi}.

^b sic.

¹ Ergo non 12. Decembris, ut habet Ciaconius (III, 890) et nos transumpsimus (supra p. 341, adn. 4), mortuus est — quod ille ipse refellit, cum dicat VII kal. Decembris funus cardinalis esse celebratum —, sed in fonte Ciaconii XII kal. Decembris (20. Novembris) scriptum esse coniecerim. A. v. Reumont, Geschichte Toscanas I (Gotha 1876), 235, adolescentem mortuum esse ait 22. Novembris; idem iure contendit mortem naturalem fuisse.

² De electione Maximiliani (electi 24. Novembris 1562 Francofurti) et condicionibus eius accuratissime scripsit R. Hölzmann, Kaiser Maximilian II (Berlin 1903), 374—427.

³ Optime haec fama dicitur inventio exulum Florentinorum, cf. A. v. Reumont l. c. p. 236. Dubiam rem relinquit Muratori, Annali d'Italia, ed. Milano 1820, XIV, 670.

⁴ Intellegitur pugna illa in campo prope Dreux

ad Euram flumen, cf. Ranke, Französ. Geschichte I (Leipzig 1868), 178 ss.

⁵ Ferdinandum Medices, natus a. 1549, Fius IV cardinalem diaconum S. Mariae in Domnica creabat, ut consolaretur ducem Florentinum de obitu Ioannis cardinalis praematura morte abrepti. Nonnulli cardinales sunt adversati, maxime Alexandrinus. At nunquam Ferdinandus sacris est initiatus, et defuncto Francisco fratri magnus dux successit cardinalatuque a. 1588 deposito uxorem duxit (Ciacon. III, 943—945). Mortuus est a. 1609. Cf. A. v. Reumont l. c. p. 318—353.

⁶ Federicus Gonzaga natus erat a. 1540 Bononiaeque litteris operam dederat. Mortuo patruo Hercule cardinali purpura ornatus titulum S. Mariae Novae et episcopatum Mantuanum obtinuit. Sed ipse etiam anno 1565 diem obiit supremum (Ciacon. III, 943).

Die 6. Martii allatum fuit novum ad Urbem de interitu Ill^{mi} ducis de Guisa, qui erat generalis capitaneus exerciti^a regis Francie, et a quodam milite ex ictu archibusii interfectus hereticorum suasu. Et ut dictum fuit, sumptis omnibus ecclesie sacramentis, sicut catholice vixerat, ita et catholice obiit. Praefatus homicida fuit captus
5 et post multos dies luit penas¹.

Die 21. Martii venit novum ad Urbem de obitu Ill^{mi} card. Seripandi, legati concilii Tridentini, qui obiit in dicta civitate Tridentina².

Die 23. Martii Ill^{mus} card. Moronus legatus destinatus ad sacrum concilium Tridentinum discessit ab Urbe Tridentum versus³.

10 Die 27. Martii pontifex in publico consistorio dedit pileum Illmo card. Mantuano noviter creato solitis cerimoniais.

Die 26. Aprilis. Ill^{mus} card. Puteus obiit⁴, qui in sua senectute ob tinnitum aurium devenit insanus.

15 Die 26. Iunii pontifex in publico consistorio cum solitis cerimoniais tradidit pileum Illmo card. Estensi⁵.

Eadem die Ill^{mus} card. Ferrariensis rediens a legatione Gallie⁶ Urbem applicuit.

20 Die 22. Iulii R^{mus} D. episcopus Vigiliensis praesentibus omnibus cardinalibus missam de gratiarum actione celebravit pro liberatione regni Orani ab ossidione^a in Africa⁷. Completa missa quidam frater ordinis s. Augustini concionem habuit. Illo interim confraternitates, religiosi ac clerus Urbis processionaliter a prefata ecclesia usque ad basilicam S. Petri iverunt.

25 Die 29. Augusti archiepiscopus Senarum missam^b celebravit de spiritu sancto in ecclesia S. Marci pro gratiis Deo agendis de expugnatione Alvegratie⁸ sub dominio regis Anglie a rege Gallie — locus^a maximi momenti, et in eo maximam quantitatem bombardarum et monitionum reperierat — praesentibus papa et cardinalibus cum cappis rubeis. Et dum missa celebrabatur, confraternitates laycorum^a, religiosi et clerus Urbis a dicta ecclesia S. Marci discedentes processionaliter iverunt ad basilicam S. Petri.

30 Eodem mane Ill^{mus} card. Ferrariensis iuxta morem suum sumptuosissimum prandium fecit 20 cardinalibus, oratoribus et multis nobilibus.

35 Die 8. Decembris per litteras Ill^{morum} legatorum sacri concilii Tridentini auditum fuit optimum novum, quod concilium perfectum et clausum fuerat die [4.]^e dicti mensis. Propter quod maximum gaudium fuit in curia, cum omnium esset opinio^a ob maximas dissensiones per multos annos esse duraturum.

Die 16. Decembris de ordine S^{mi} D. N. Ill^{mi} cardinales et prelati cum parentis consuetis iverunt processionaliter a basilica S. Petri usque ad ecclesiam b. Marie supra Minerbam^a.

40 Eodem mane, cum pontifex ex podagra egrotaret, Ill^{mus} card. S. Angeli, ecclesie Lateranensis archipresbiteri^a, officio pontificis functus est, indutus amictu, alba, cingulo, cruce, stola, chirothecis, annulo, pluviali ac mitra preciosis. Sed propter magnam controversiam ex causa precedentie inter capitulum Lateranense et S. Petri ortam mirum immodum^a turbatus noluit ire ad processionem, et paramenta deposuit. Quibus para-

^a sic.^b cod. missa.^c lacuna in cod.¹ Cf. Ranke l. c. p. 185 s.² Mortuus erat 17. Martii, cf. Prolegomena. Cui praeierat 3. Martii card. Mantuanus, cf. supra p. 351, adn. 2; Sickel, Röm. Berichte I, 51 s.³ Constitutus erat legatus 7. Martii, cf. Acta consistorialia apud Sickel, Röm. Berichte I, 52, adn. 2. Tridentum pervenit 10. Aprilis, l. c. p. 53.⁴ Dies mortis Ciaconio (III. 773) dubius hac relatione fit certus. De Puteo cf. supra p. 168, adn. 3.⁵ Aloysius seu Ludovicus Estensis, filius ducis Ferrariensis, fratris card. Hippolyti, 26. Februarii 1561

ad cardinalatum evectus erat (supra p. 352, l. 6; p. 540, l. 17). Qui (natus 1538) et iam puer a Paulo III episcopus Ferrariensis electus et ditissimis postea sacerdotiis est auctus pluribusque legationibus functus. Obiit Romae a. 1586 (Ciacon. III, 930 ss).

⁶ Cf. supra p. 541, l. 44 et adn. 5.⁷ Cf. Muratori XIV, 675. Zinkeisen, Gesch. des osman. Reiches II.⁸ Intellegitur oppidum Le Havre de Grâce expugnatum 30. Iulii 1563, cf. E. Lavisse, Hist. de France VI (Paris 1904), 78.

mentis Ill^{mus} card. de Perusio indutus, qui erat prior presbiterorum, medius inter diaconum et subdiaconum absque dalmatica et | tunicella incedentes, functus fuit officio praefati Ill^{mi} card. S. Angeli, et ante altare maius praefate ecclesie dixit quosdam versiculos et orationes; deinde depositis paramentis, prout omnes alii fecerunt, reassumpta cappa fuit celebrata missa per Ill^{mm} card. Alexandrinum de beata virgine pro gratiarum actione. 5

Die 24. Decembris, in vigilia nativitatis Domini etc., Ill^{mi} cardd. Moronus et Simonetta redeuntes a legatione concilii Tridentini applicuerunt Urbem^a.

[G. Concilium Tridentinum annis 1560—1563.]

[1560.]

259^r Indictio prosecutionis concilii in civitate Tridentina per Pium papam IIII cum revocatione suspensionis.

Die dominica 2. mensis Decembris dicti anni 1560 Pius IIII pontifex maximus publicavit bullam indictionis seu prosecutionis sacri concilii in civitate Tridentina celebrandi, amovendo eius suspensionem, quae anno 1552 die 28. Aprilis sub Iulio III facta fuerat, et indicendo diem ad ipsum concilium inchoandum seu resumendum et continuandum sacratissimum festum paschatis resurrectionis D. N. Iesu Christi proximi^b venturum, qui erit 6. Aprilis etc.

259^v Publicata concilii bulla, ne aliquis eius ignorantiam iure pretendere posset, statim pontifex de ea Ferdinandum imperatorem ac alios omnes reges, principes, respublicas et nationes christiani orbis | certiores reddidit per nuncios ad hoc destinatos a Ste Sua, et praesertim in Germaniam, Daciam, Sueviam, Angliam, Poloniam ac alias nationes palam heresim profitentes, eas invitando, hortando, monendo, ut ad dictum oecumenicum et generale concilium Tridentinum die constituta adesse vellent, dicturi si aliquid voluerint, consulturi et respective audituri etc.¹ 20

[1561.]

Constitutio legatorum et praesidentium concilii Tridentini sub Pio papa IIII.

Cum vero tempus ad ipsum concilium inchoandum indictum appropinquaret, pontifex die lune 10. mensis Martii 1561 quinque a latere legatos creavit², videlicet Ill^{mos} et R^{mos} DD. Iacobum, tituli S. Mariae in Via, Puteum; Herculem, tituli S. Mariae Novae, de Mantua; Hieronimum, tituli S. Susannae, Seripandum; Stanislaum, tituli <S. Laurentii in Palisperna>^c Warmiensem; ac Ludovicum, tituli S. Ciriaci in Thermis, Simonettam²⁵ nuncupatos, S. R. E. presbiteros cardinales, viros litterarum scientia, morum gravitate ac rerum gerendarum experientia conspicuos, quorum primus, tertius et quintus praesentes erant in Urbe; secundus in eius patria; quartus Viennae Austriae, ubi agebat legatus apostolicus apud Ferdinandum imperatorem — data eis et cuilibet eorum auctoritate nomine S^{tie} Sue et sancte sedis apostolicae in dicto concilio praesidendi, 30 sicut in bulla eorum continetur.

260^r

Creatio officialium concilii Tridentini sub Pio papa IIII.

Constitutis legatis pontifex etiam officiales, qui in dicto concilio interventuri erant, creavit ac deputavit, videlicet: Ioannem Thomasium de S. Felicio Neapolitanum, episcopum Cavensem, commissarium³; Angelum Massarellum de S. Severeno^b agri Piceni, Camerinensis diocesis, episcopum Thesinum (qui eodem officio ab anno Domini 1545 35

^a reliquum folium, item f. 243—252 vacant, cf. Prolegg.

^b sic.

^c postea add. in lacuna.

¹ Cf. supra p. 349, l. 16 ss; p. 537, l. 45.

² Puteus et Mantuanus iam 14. Februarii creati erant (supra p. 351, l. 12 ss; p. 539, l. 40; alii tres 10. Martii constituebantur, supra p. 353, l. 4 ss; p. 541, l. 1. Sed bulla ad omnes legatos directa edebatur VI. id. Martii, *Le Plat* IV, 697. Borromaeus id 15. Martii Hosio Vindobonam nuntiabat, *Steinherz*, *Nuntiaturlberichte* I, n. 48, p. 226.

³ Qui 18. Ianuarii commissarius constitutus erat, cf. breve Arch. Vat. *Concil.* 146, commemoratum apud *Sickel*, *Röm. Berichte* I, 21, et 25. Ianuarii ei additus est forerius seu hospitiorum procurator, quocum 26. Ianuarii (cf. supra p. 350, l. 20 ss) Roma discessit et 24. Februarii (*Sickel* l. c., unde corrigenda est relatio Massarelli supra p. 354, l. 20, et supplenda adn. 3 ibidem) Tridentum pervenit.

in ipso concilio Tridentino primo et Bononiensi sub Paulo III, ac Tridentino secundo sub Iulio III functus fuerat), secretarium¹; me Ludovicum <Brancam de Firmanis, clericum Romanum (qui)^a eodem officio sub Iulio III anno Domini 1551 functus fueram), magistrum cerimoniarum; Ioannem Baptistam Castellium Bononiensem (qui similiter sub Iulio III eodem officio functus fuerat) promotorem; Marcum Antonium Peregrinum Comensem notarium, una cum Ganimede Pamphilo de S. Severeno agri Piceni; Antonium Manellum de Apiro in agro Piceno^b pecuniarium et rerum camerę apostolicę in concilio exponendarum depositarium; Hieronimum Gambarum Brixiensem forrerium generalem²; Nicolaum de Mattheis clericum Gebennensem, et Iacobum Carra clericum Lugdunensis diocesis cursores. Electique sunt ad inserviendum sacello concilii Iulius Roggerius Romanus — diaconus; Petrus Martinez Salamantinus — subdiaconus; Simon Bartholinus Perusinus, Bartholomeus Elconte Gallus, Matthias Blancus Fulginatensis, Franciscus Gustamant Hispanus, Io. Antonius Lotinus^c Beneventanus, Franciscus Druda Calliensis, Lucas de Longinquis Salernitanus, et Virgilius Casanova Romanus — cantores musici.

Qui officiales praefati fuerunt confirmati per breve S^{mi} D. N., singulis suum breve habentibus, sicut et ego habui, cuius forma hæc est, videlicet:

*Pius papa IIII. Dilecto etc.*³ [Sequitur textus.]

Datur crux legatis et praesidentibus concilii.

Die lunę 17. eiusdem mensis **Martii** crux datur solitis cerimoniis Illmo DD. Seripando et Simonette (egrotante Illmo Puteo) in Urbe presentibus, necnon ab omnibus cardinalibus associantur, ut moris est, extra portam S. Petri. Seripandus vero die Mercurii 26. dicti mensis Tridentum versus iter arripuit. Ill^{mus} vero Mantuanus non multo post e patria discedens una cum Illmo Seripando Tridentum applicuit.

Indulgentia publicata in ingressu legatorum.

Die sabati 12. mensis **Aprilis** fuit publicata vulgari sermone, ut infra, per affixionem ad valvas ecclesiarum in civitate Tridentina et per eius diocesim plenaria indulgentia secundum formam brevis S^{mi} D. N. pro ingressu Ill^{morum} DD. legatorum⁴, videlicet:

La Sanctità di Nostro Signore Pio papa IIII etc. [edetur cum Actis].

Ingressus legatorum concilii in civitatem Tridentinam.

Die igitur Mercurii 15. mensis **Aprilis** 1561 cum convenissent Ill^{mi} DD. Mantuanus et Seripandus sacri concilii legati et praesidentes apud Roveretum, oppidum a Tridento 12 milliariibus, decreverunt, mane subsequenti ingredi civitatem Tridentinam. Quare die 16. dicti mensis recedentes ex dicto oppido Tridentum versus iter arripuerunt. R^{mus} vero et Ill^{mus} Ludovicus Madrutius S. R. E. diaconus cardinalis, electus civitatis, cum novem episcopis, qui tunc Tridenti existebant pro concilio congregati, videlicet:

R^{mis} DD. Vincentio Nicosantio ex Fano Fortunae in Piceno, episcopo Arbeni;
 Io. Thomasio S. Felicio Neapolitano, episcopo Cavensi;
 Io. Baptista Grosso Mantuano, episcopo Regiensi;
 Egidio Foscarario Bononiensi, episcopo Mutinensi;
 Petro Contareno Veneto, episcopo Paphensi;
 Angelo Massarello de S. Severino agri Piceni, episcopo Thelesino, sacri concilii secretario;
 Dominico Bullano Veneto, episcopo Brixienensi;
 Nicolao Sfondrato Mediolanensi, episcopo Cremonensi;
 Hieronimo Trivisano Veneto, episcopo Veronensi —

^a supra rasuram.

^b sic.

^c cod. latinus vel Catinus.

¹ Massarellus iam ante legatos, 2. Februarii 1561, secretarius erat creatus, supra p. 351, l. 1 ss; sed Breve nominationis datum est 4. Martii et extat in Arch. Vat. Concil. 146, cf. Sickel l. c. I, p. 21.

² Cf. supra p. 546, adn. 3.

³ Inter brevja quae extant in Concil. 146 est etiam

illud magistri caerimoniarum. Alia sunt secretarii, promotoris, depositarii, notariorum, omnia 4. Martii data, cf. Sickel, Röm. Berichte I, 21.

⁴ Breve Pii IV 21. Martii datum (inc. Cum nos superioribus) apud Le Plat IV, 698.

⁵ Revera erat dies Martis.

extra civitatem ad tria miliaria praefatis Ill^{mis} obviam ivit, in ipsorumque congressu, postquam mutuis humanitatis amplexibus usi sunt, iter sequuti sunt Tridentum versus. Cumque ad monasterium S. Crucis non longe a Tridento pervenissent, ibi descenderunt ac pontificales vestes acceperunt¹, deinde equos ascendentes pontificaliter Urbem versus progressi sunt. Ad cuius portam descendentes, ubi clerus et nobiles civitatis cum baldachino expectabant, crucem osculati sunt, ut moris est, iterumque equitantes sub baldachino versus cathedralem ecclesiam solenniter | progressi sunt, cantoribus pape cantantibus *Te Deum laudamus*. Postquam ad ecclesiam perventi fuerunt^a, solitis ceremoniis, quibus in ingressu legatorum uti solent, per Ill^{mm} card. Mantuanum solennis benedictio data fuit cum publicatione plenarie indulgentie, ut sequitur, videlicet:

Ill^{mi} et R^{mi} DD. sacri concilii legati et praesidentes auctoritate apostolica dant et concedunt omnibus hic praesentibus plenariam indulgentiam in forma ecclesie consueta. Rogate igitur Deum pro pace et unione ipsius sancte matris ecclesie.

Dum vero haec fiebant, Ill^{mus} Seripandus et Madrutius a loco ubi genuflexi erant surgentes iverunt ad sedes pro ipsis Ill^{mis} legatis preparatas in cornu sinistro altaris, prout commoditas loci tunc requirebat, ubi dum solennis benedictio fiebat detectis capitibus steterunt etc.

Ill^{mus} Madrutius in ingressu civitatis sequebatur Ill^{mos} legatos, indutus rochetto, mantellecto et mozzetta rubei coloris, quia adhuc pileum non acceperat cardinalarem. Quibus expeditis Ill^{mi} legati pedestres ad hospitium eorum iverunt².

263^r

Magister tabellariorum summi pontificis affert pileum cardinalarem Illmo card. Madrutio.

Die 18. Aprilis Mag^{cus} D. Hyppolitus^a de Lampognano Mediolanensis, magister tabellariorum summi pontificis, applicuit Tridentum per postas nocturno tempore. Qui detulit pileum cardinalarem nomine S^{mi} D. N. Pii Illmo card. Madrutio³; cui nemo obviam ivit ut moris est.

Die 19. [Aprilis] Ill^{mus} D. Federicus Gonzaga, Ill^{mi} card. Mantuani nepos et Exc^{mi}^b ducis Mantuani frater germanus, applicuit Tridentum ad obviandum Ser^{mmo} D. Eleonoram de Austria, Ferdinandi imperatoris filiam Exc^{mi}que ducis Mantuani coniugem⁴.

Traditio pilei Illmo card. Madrutio.

263^v

Die dominica, quae fuit 20. Aprilis, in ecclesia cathedrali S. Vigili post solennem missam de spiritu sancto per R^{mm} episcopum Regiensem celebratam Ill^{mus} card. Mantuanus, sacri concilii legatus et primus praesidens, accedens ad medium altaris ibidemque pluvialem et mitram preciosam accipiens et super cathedram in medio altaris positam sedens, solitis ceremoniis tradidit pileum Illmo D. Ludovico Madrutio S. R. E. diacono cardinali. Qui genuflexus ante Ill^{mm} D. legatum, prius lecto per me magistrum ceremoniarum brevi apostolico super hoc a S^{mo} D. N. misso, iuravit ut infra; ex quibus omnibus | ego Ludovicus infrascriptus ceremoniarum magister fui rogatus, et infrascriptum instrumentum publicum confeci.

35

*In nomine Domini Amen. Universis et singulis etc.*⁵

266^r

Ingressus Ser^{mmo} Eleonore de Austria coniugis Exc^{mi}^b ducis Mantuani.

Die praefata 20. Aprilis hora 22. Ser^{ma} Eleonora, filia Ferdinandi imperatoris et Exc^{mi}^b ducis Mantuani coniux, quae tunc ex Germania veniebat, maxima comitiva nobilium associata Mantuam pergebat, ubi desponsari debebat. Cui obviam iverunt Ill^{mi} et R^{mi} DD. legati cardd. Mantuanus et Seripandus, necnon Ill^{mus} card. Madrutius

40

^a sic.^b cod. Ecc^{mi}.

¹ Modus hic servatus cardinali per Massarellum propositus erat, cf. huius epistulas excerptas apud Sickel, Röm. Berichte I, 50, adn. 2.

² Ubiorem ingressus descriptionem ex fontibus exhibet C. Giuliani, Trento al tempo del concilio (Archiv. Trentino 1884), in editione separata p. 88 s.

³ Qui (duodeviginti annos natus) 26. Februarii

1561 cardinalis creatus erat. Variis, maxime in Germaniam legationibus functus obiit episcopus Tusculanus a. 1600. Ciacon. III, 932 s.

⁴ Etiam Octavius Gonzaga advenerat habitabatque in castello Madrucii. Giuliani l. c. p. 91.

⁵ Sequitur textus. Cf. caerimonialium et sollempnitatum descriptionem apud C. Giuliani l. c. p. 89 s.

ac omnes episcopi, qui tunc erant Tridenti numero novem, reliquosque^a nobiles. In ingressu vero Ill^{mi} DD. legati mantellectis et mozettis rubei coloris induti, præter Ill^{mum} Seripandum, quia religiosus erat, mediam ducebant inter ipsos præfatam Ser^{ma} Eleonoram. Ipsos vero sequebantur Ill^{mus} Madrutius ut supra indutus, qui associabat quandam
 5 nobilem matronam. Et præfati episcopi seriatim unusquisque habebat ad eius dexteram mulierem unam ex sequacibus præfatæ D. Eleonoræ. Præfati Ill^{mi} legati euntes ad obviandum dictam Eleonoram neque cruce nec aliis legatorum insigniis^a usi sunt, sed simpliciter ut supra profecti sunt. Dicta vero Ser^{ma} Eleonora recepta fuit ab Illmo card. Madrutio in castro Tridentino¹.

10 Die 21. [Aprilis] Ill^{mus} Madrutius Ill^{mis} DD. legatis et omnibus episcopis prandium fecit una cum Ser^{ma} D. Eleonora in præfato palatio. In prima mensa commedebant^a Ill^{mi} DD. legati et card. Madrutius et Ill^{mus} Federicus Gonzaga, necnon duæ nobiles mulieres | cum Ser^{ma} Eleonora, quæ sedebat in capite mense, et post ipsam immediate
 15 Seripandus, et post ipsum card. Madrutius, deinde alii. In altera mensa commedebant^a R^{mi} episcopi².

266v

Adventus Ill^{mi} comitis Federici Borromei.

Eodem die hora 22. Ill^{mus} D. Federicus Borromeus, S^{mi} D. N. papæ nepos sanctęque ecclesię generalis capitaneus, una cum Illmo D. Ascanio de Cornia, locumtenens^a ipsius, cum sex aliis nobilibus nomine S^{mi} D. N. applicuit Tridentum ad obviandum
 20 præfatam D. Eleonoram. Qui hospitatus fuit apud Ill^{mum} card. Mantuanum.

Die 22. [Aprilis] summo mane præfata Ser^{ma} Eleonora recessit a Tridento Mantuam versus. Quæ associata fuit ab Illmo card. Mantuano et card. Madrutio omnibusque episcopis extra portam civitatis³. Ill^{mus} vero card. Madrutius postquam pransus fuit cum Illmo Mantuano, cum tota sua familia equitavit et Mantuam usque præfatam
 25 D. Eleonoram^a comitatus est. Qui etiam litteras in forma brevis a S^{mo} D. N. obtinuerat vel receperat, quarum vigore concedebatur sibi facultas in sponsalibus præfate Eleonore solenniter benedicendi et plenariam indulgentiam omnibus interessentibus huiusmodi benedictioni concedendi. Qui præfatus Ill^{mus} post absolutionem honeris^a sibi impositi Romam petiit ad osculandum pedes S^{mi} D. N. papæ.

f. 267^r refertur de officiis divinis 14. et 15. Maii (die ascensionis D. N.) peractis; 15. Maii ante missam in inferiori parte ecclesię R^{mus} episcopus Veronensis concionem habuit vulgari sermone. — 24. et 25. Maii sacra ob festum pentecostes peracta. — 1., [f. 267^v] 2., 4. et 5. Iunii sacra pro festis ss. trinitatis et corporis Christi.

Ill^{mus} card. Mantuanus consecratur in episcopum.

268r

30 Die dominico 8. Iunii 1561 Ill^{mus} et R^{mus} Dominus D. Hieronimus Seripandus, tituli S. Susanne S. R. E. presbiter cardinalis, S^{mi} D. N. papæ et sanctę sedis apostolicę ad sacrum Tridentinum concilium de latere legatus, assistentibus sibi R^{mis} DD. episcopis Ioanne Thomasio de S. Felicio, sacri concilii commissario Cavensi, et Angelo Massarello de S. Severino agri Piceni, eiusdem sacri concilii secretario, Thelesino, ex mandato S^{mi}
 35 D. N. per litteras in forma brevis transmissas Ill^{mum} et R^{mum} Dominum D. Herculem Gonzagam, tituli S. Marię Novę S. R. E. presbiterum cardinalem, Mantuanum nuncupatum, eiusdem S^{mi} D. N. papæ et sanctę sedis apostolicę ad sacrum concilium Tridentinum legatum et primum præsidem, in episcopum Mantuanum consecravit. Qui iuravit, secundum formam etc. Tridenti in ecclesia cathedrali S. Vigili in capella maiori, præ
 40 sentibus ibidem R^{mis} DD. episcopis Ioanne Baptista de Grossis Mantuano, Regiensi, Egidio Foscarario Bononiensi, Mutinensi, Hieronimo Trivisano Veneto, Veronensi, et Dominico Bullano Veneto, Brixinensi, testibus.

Ego Ludovicus cerimoniarum magister fui de iuramento rogatus.

^a sic.

¹ C. Giuliani l. c. p. 90 ss habet epistulas commissariorum ducis, quibus illi huic referunt de ingressu.

² De cena aliisque sollempnitatibus, etiam a civitate paratis refert C. Giuliani l. c. p. 92 s.

³ ... » e fino a Dolce da Nicolò e Federigo Madruzzo. Arrivati sul territorio Veneto per ordine della repubblica furono accolti con liete dimostrazioni e alloggiarono a Caprino», C. Giuliani l. c. p. 93.

*Die 22. Iunii Ill^{mus} card. Madrutius, qui ex Roma veniebat, applicuit Tridentum.

Die 25. Iunii, in vigilia s. Vigili, sub cuius invocatione est cathedralis ecclesia Tridentina, fuerunt celebrate vespere solennes in paramentis rubeis per R^{mm} episcopum Assaphensem¹, praesentibus Ill^{ms} legatis et episcopis.

Die 26. [Iunii], in die eiusdem sancti, per praefatum episcopum fuit celebrata solennis missa, praesentibus ut supra. Indulgentia fuit publicata, ut moris est, centum annorum.

Eodem mane Ill^{mus} Madrutius prandium fecit Ill^{ms} legatis et episcopis omnibus, inter quos fuit etiam Ill^{mus} D. Ludovicus Gonzaga, princeps Mantuanus.

268v

Die 25. Iulii, in festo s. Iacobi, convenerunt ad cathedralem ecclesiam in solita capella Ill^{mi} DD. legati et reliqui patres, ubi R^{mus} episcopus Leriensis Lusitanus hispanico sermone concionem habuit . . . , qua peracta fuit celebrata parva missa.

[Lis de praecedentia inter archiepiscopos Naxiensem et Bracarensem.]

269v

Eodem die omnes patres fuerunt praesentes, preter R^{mm} archiepiscopum Naxiensem, inter quem et archiepiscopum Bracarensem², qui primatem Hispaniarum se esse asserebat et primum locum archiepiscoporum sibi vindicare^a volebat, cum esset in promotione inferior, quod ab archiepiscopis antiquioribus nequaquam permissum fuit, asserentibus se hactenus in hoc eodem concilio sub Paulo III et Iulio III sedisse ante eos, qui primates, tempore tamen promotionis inferiores erant, ut fuerunt archiepiscopi Upsalensis primas Gothiæ, Armacanus primas Hiberniæ, Antibarensis primas Serviæ, Aquensis primas Galliæ. Qui primates sederunt quidem inter archiepiscopos, ordine tamen promotionis, a quibus nunquam^b ullum fuit factum verbum de primatia, et tanquam archiepiscopi semper sederunt. Responsum fuit a R^{mo} archiepiscopo Bracharensi illos non potuisse sibi preiudicium afferre, cum nemini dubium sit primatem et patriarcham tantummodo nomine differre, hoc vero minime disputandum est^a, an patriarcha sit archiepiscopo dignior. Et cum quisque persisteret in eorum^a sententia nec aliquo modo concordari posset, R^{mus} archiepiscopus Naxiensis in gratiam Ill^{morum} legatorum ipsi R^{mo} Bracharensi, qui promotione inferior erat, locum primum cessit. Verum cum postea per prelatos Hispaniarum, praesertim archiepiscopum Granatensem, questio suscitaretur, quæ est inter ipsum Bracharensem et Toletanum de primatia Hispaniarum (quæ lis ab Honorio III, qui eam dirimere noluit, usque ad hæc tempora indecisa^c pendet³), ac propterea non appareat, an ipse Bracharensis sit primas, S^{uas} Sua decrevit, quod prelati omnes, tam patriarchæ quam archiepiscopi et episcopi, sedere debeant in concilio iuxta ordinem suarum ad eorum ecclesias promotionum, nulla habita ratione primatiarum, editis litteris, que inferius die 15. Ianuarii describuntur⁴.

Adventus Ill^{mi} card. Warmiensis concilii legati.

Die Mercurii, dicti mensis [Augusti] 20., mane hora 10., Ill^{mus} Stanislaus Hosius, S. R. E. presbiter card. Warmiensis nuncupatus, sacri concilii etiam legatus et praesidens, veniens ex Ungaria, ubi nuncius apostolicus apud Ferdinandum imperatorem in minoribus fuerat destinatus, et deinde creatus cardinalis, etiam legatus, applicuit Tridentum, ingressus secreto, vectus curru Hungarico; noluit enim solenni pompa, ut decebat, ingredi, cum ab huiusmodi caerimoniis (ut ipse aiebat) alienus esset⁵.

^a sic.^b cod. unquam, sed sensu postulat^{ur} nunquam.^c cod. indicisa.

¹ Thomas Goldwell, de quo cf. supra p. 457, l. 24 et adn. 3. Quem *Le Plat* (Canones et decreta conc. Trid. p. 360) electum ait 5. Iunii 1555, et praeterea haec de illo refert: »Pro fide exul sub Elisabetha Angliae, sede deiectus 1559. Tridentum venit 15. Iunii 1561. Postea Neapoli praepositus domui S. Pauli, vicarius generalis s. Caroli cardinalis et archiepiscopi Mediolanensis 1563, missionarius Belgii pro Anglis 1564, vicarius basilicae Lateranensis 1568 et missionarius Angliae 1580. Obiit ad a. 1585, aetatis 85.« Ex quibus ea, quæ de annis inter 1561 et 1564

dicuntur, vix recta esse possunt. Ceterum, cum Goldwellus Tridenti fuerit, Seripandum ibi rem supra l. c. narratam ab eo accepisse coniecerim.

² supple: controversia erat. Cf. *Pallav.* 15, 13, 8 ss.

³ De hac lite cf. *Hefele-Knöpfler*, Conciliengesch. V² (Freiburg 1886), 874 s.

⁴ Breve (incip. *Sicut ea*) datum 31. Dec. 1561 legitur apud *Le Plat* IV, 755, cf. *Theiner* I, 674^b, ubi additur declaratio (seu interpretatio) a Massarello nomine legatorum prolata. Cf. infra p. 553, adn. 7.

⁵ De quo cf. supra p. 351, adn. 6.

Die Iovis 28. dicti mensis **Augusti**, in festo s. Augustini, Ill^{mi} DD. tres legati, videlicet Mantuanus, Seripandus et Warmiensis, una cum card. Madrutio et omnibus prelatis iverunt ad audienda sacra in ecclesiam S. Marci ordinis s. Augustini. Hoc factum est in gratiam card. Seripandi, qui est istius ordinis, et interfuerunt etiam vespers.

In vigilia omnium sanctorum.

Die Veneris **ultima Octobris**, in vigilia omnium sanctorum, vespere decantate fuerunt in cathedrali ecclesia per R^{mm} D. archiepiscopum Naxiensem in paramentis albis, praesentibus tribus Ill^{mis} legatis, card. Madrutio et omnibus patribus, qui tunc erant numero 53, et abbatibus tribus. Et quia inter abbates canonicos regulares congregationis Lateranensis et abbates Montis Cassini ordinis s. Benedicti erat altercatio de praecedentia, decretum fuit ab Ill^{mis} legatis, ut abbates s. Benedicti sederent in suis locis consuetis, canonici vero regulares sederent separatim ab ipsis in alio scan^a posito ab eodem latere, ubi sunt | sedilia Ill^{morum} cardinalium immediate cum distantia unius can^{ne}. Et hoc exequutum fuit a me magistro caerimonialium absque alterius partis preiudicio, donec terminetur a S^{mo} D. N. etc. Super quod Ill^{mi} legati litteras miserunt ad S^{mm} D. N. etc.

Die sabbati 1. **Novembris** . . . Antequam missa inciperetur R^{du}s P. abbas S. Marię de Pistorio, D. Xistus Cremonensis, canonicus regularis, habita prius ab Illmo legato benedictione, concionem habuit.

Deinde refertur de sacris 2. Novembris peractis.

Cardinalis de Altaemps creatur quintus legatus concilii.

Die lune 10. **Novembris** Ill^{mos} D. Marcus Siticus de Altaemps, Germanus, nepos S^{mi} D. N. ex sorore^a, diaconus XII Apostolorum S. R. E. cardinalis, Emps nuncupatus, electus Constantiensis, creatur quintus legatus apostolicus de latere et praesidens sacri concilii. Qui die 14. applicuit Tridentum per postas, veniens ex Constantia Romam versus. Qui hospitatus fuit apud Ill^{mm} card. Madrutium in castro, et statim visitavit Ill^{mos} legatos, et die 15. discessit.

Die 16. **Novembris** decretum fuit, *ut episcopi in concilio deferant rochetum, praelati religiosi habitum episcopalem*¹.

Iubileum concessum pro felici successu concilii.

Cum igitur quamplurimi prelati ex Hispaniis, Lusitania, Grecia, Illirico, Dalmatia et Italia Tridentum applicuerint, heresesque quotidie magis in diversis christiani orbis partibus serpeant^a, S^{mus} D. N. Pius III inchoationem concilii ulterius protrahi noluit. Antequam id fieret, ut omnipotens | Deus ad tam sanctum opus peragendum propitius haberetur, publicavit amplissimum iubileum et plenissimas indulgentias, et eas quidem, quas visitantes anno iubilei ecclesias Urbis consequerentur, orantibus Deum ipsum pro felici successu ipsius sacri concilii. Edita est bulla etc. die 14. **Novembris** MDLXI, publicata autem supradicta bulla in civitate Tridentina die sabati 29. mensis **Novembris** 1561².

Dicta die tradidi summarium ipsius bullę pro sanctissimo iubileo publicando vulgari sermone vicario spirituali civitatis Tridentine infrascripta forma, videlicet:

Si notifica ad ogni fidel christiano qualmente la S^{ia} di N. Signore Pio papa IIII ha concesso un iubileo plenario con la remissione de tutti li peccati et tutte quelle indulgentie, che si conseguiriano da chi si visitasse l'anno del santo iubileo le chiese di Roma, con amplissima potestà di potersi elegere un confessore et essere assoluti da tutti li casi, etiam reservati alla sede apostolica et in la bolla che si suol legere in Cena Domini, con commutatione de voti, eccetto di castità et religione, per tutti quelli fideli christiani, che si confessaranno delli lor peccati, et che il mercore, che sarà alli 3 di Decembre, et il venere et sabbato sequenti digiunaranno, | dando elemosine et facendo altre opere pie. Et chi sarà infermo o altramente impedito, che non possa fare le cose

^a sic.

¹ Cf. infra p. 552, l. 43 ss.

² Cf. supra p. 361, l. 24 ss et adn. 5. Ex hoc

exemplo dilucide apparet, quemadmodum Firmanus in Massarelli Diario nitatur.

sopradecte, potrà soddisfare con dare alcuna elemosina a qualche poveretto; et chi sarà povero, basterà che dica cinque Pater nostri^a et cinque Avemariae^a, et che la domenica che segue se comunicaranno, pregando divotamente l'onnipotente Dio per il prospero et felice successo del sacro concilio. Notificandoli, che nel decto dì della domenica se farà a questo effetto una processione solenne.

5

Admittitur provincialis Lombardię ordinis Carmelitarum pro generali ipsius ordinis etc.

R^{mus} Pater Nicolaus Audetus, natione Cyprius, ordinis Carmelitarum minister generalis, cum adversa perpetua valetudine laboraret, utque octuagenarius et ultra, ac propterea ad concilium, uti tenetur, ut alias hoc eodem in concilio fecit¹, personaliter accedere non possit, R^{mus} Patrem Io. Stephanum Fazinum Cremonensem, sacre theologię magistrum, in provincia Lombardię eiusdem ordinis provinciale, ut^b eius loco concilio intersit, 10
constituit ac deputavit. Cui quidem provinciali pontifex licentiam et facultatem concessit, ut dicto concilio nomine sui generalis | interesse possit ac utranque vocem, consultivam scilicet et decisivam, uti generalis ipse, si praesens adesset, habeat, sicuti in litteris in forma brevis sibi concessum est etc.²

* Die 30. Novembris, quę fuit dominica prima adventus Domini, celebravit 15
missam solennem in ecclesia cathedrali R^{mus} Pater Dionysius Grecus episcopus Milopotamensis, habuitque orationem sacre theologię magister Camillus Campegius Papiensis ord. Pręd., publicata indulgentia septem annorum etc. Benedixitque populum Ill^{mus} D. card. Mantuanus primus legatus. Fuerunt praesentes tres ipsi Ill^{mi} legati, card. Madrutius, unus patriarcha ac LXXX patres³.

20

Archiepiscopi Granatensis et Bracharensis non interfuerunt. Causa vero [est], quia archiepiscopus Bracharensis prętendebat se esse primatem Hispaniarum, archiepiscopus vero Granatensis, nolens preiudicium inferre archiepiscopo Tholetano, inter quem et Bracharensem adhuc lis pendet de primatia, ideo cessaverunt, prius a me moniti legatorum nomine⁴.

25

[Lis de praecedentia inter generales et abbates.]

Cum horta^a esset controversia de pręcedentia inter generales ordinum, et particulariter generalem s. Dominici et s. Augustini, qui tunc praesentes erant tantummodo 273^v in concilio, et abbates ordinis Montis Cassini et canonicos regulares | congregationis Lateranensis — nam generales ordinum praecedere volebant abbatibus praefatis, asserentes non esse abbates infulatos etc. —, tandem ob vigorem litterę ad Ill^{mos} legatos misse 30
ab Illmo card. Borromeo nomine pontificis acquirerunt, et in missa sederunt immediate post abbates Montis Cassini, ut alias fecerunt in concilio sub Paulo et Iulio III. Canonicis vero regularibus, qui etiam se esse abbates asserebant, minime cedere voluerunt, asserentes dictos canonicos in pręteritis conciliis non interfuisse et nunquam locum habuisse in concilio, et quod ipsi vigore pręfatę litterę, cuius tenor^a inferius describam, dictis 35
canonicis cedere non tenentur, donec aliter non sit decretum a S^{mo} D. N. Rome etc. Eodem mane praefati canonici non interfuerunt.

Summario della lettera del card. Borromeo.

Quanto alla differenza delli generali de mendicanti, S. Sta dice, che si servi la forma et modo, che si servò l'altra volta nel medesimo concilio Tridentino; et che non solamente in questa occorrenza, ma in tutte le altre per l'avenire le S^{rie} VV. Illmo si governino con l'esempio delle cose passate in decto concilio, et quando non ci fosse 40
esempio di quello, habbino la mira agli altri concilii passati per conformarsi con loro.

273^v Pręlati regulares induunt vestes episcopales more caeterorum episcoporum.

Cum valde indecorum videretur, ut pręlati regulares diversum habitum a pręlatis secularibus in concilio deferrent, decretum fuit, ut superius⁵ dictum est, quod archi-

^a sic.

^b cod. et.

¹ Cf. Conc. Trid. I in indice s. v. Carmelitarum generalis.

² Etiam haec relatio ad verbum fere ex Massarelli Diario est hausta, cf. supra p. 362, l. 1 ss.

³ Numerus a Firmano exhibetur accuratior, cetera paene verbotenus deprompta sunt ex Massarello.

⁴ Cf. infra p. 553, l. 35 ss.

⁵ Cf. supra p. 551, l. 25 s.

episcopi, episcopi et alii ecclesiarum prelati cuiuscunque ordinis, religionis seu congregationis regulares easdem vestes episcopales et eundem habitum, excepto rocchetto, in locis et actibus publicis et conciliaribus deferant, veluti prelati seculares, sicuti alias in hoc eodem concilio sub Iulio III observatum fuit. Cuius quidem decreti hac eadem
5 praefata dominica usus incepit¹.

Die 2. Decembris fuit publicatum per preconem iubileum concessum ut supra, et in sequenti die, quae fuit 3. Decembris, congregatis omnibus episcopis ac populo in cathedrali ecclesia R^{mus} Pater Xistus Cremonensis, abbas S. Bartholomei de Pistorio, canonicus^a regularis^b congregationis Lateranensis, concionem habuit, cuius tenor fuit
10 circa iubileum et ieiunium indictum ut supra².

Missa dominica secunda adventus et processio.

Die 7. Decembris, quae fuit dominica secunda adventus, celebravit missam consuetam R^{mus} P. episcopus Catharensis, oravitque sacre theologie magister Maximianus de Crema ord. Min. Conv. Interfuerunt Ill^{mi} legati et praelati omnes.

Quibus^c omnibus congregatis in cathedrali ecclesia in capella solita hora 16. ante
15 celebrationem solennis missae processionaliter discesserunt e dicta capella, exeuntes per portam maiorem ecclesiae et circumientes^d plateam et ecclesiam per eandem portam redierunt ad ecclesiam. Processio vero fuit sine paramentis; nam non aliter fieri decebat, cum adhuc non esset concilium apertum. Ordo vero processionis hic fuit. Primo precedebant religiosi ordine suo, deinde presbyteri, tum cantores papae cantantes letanias,
20 et demum crucifer Ill^{morum} legatorum. Quem sequebantur canonici Tridentini parati portantes reliquias; postea Ill^{mi} legati, quos sequebantur prelati omnes ordine suo. Absoluta processione fuit cantata missa ut supra.

Adventus Ill^{mi} card. Simonette, quarti sacri concilii legati.

Die Martis 9. eiusdem mensis Decembris applicuit Tridentum Ill^{mus} D. Ludovicus Simonetta Mediolanensis, S. R. E. tituli S. Ciriaci in Termis presbyter cardinalis,
25 Simonetta nuncupatus, quartus sacri concilii presidens. Qui ex Urbe recessit die 20. eiusdem³ mensis, ingressusque est civitatem Tridentinam die ut supra, vectus curru privatim⁴.

*Die 14. Decembris, quae fuit dominica tertia adventus, celebravit in ecclesia
30 cathedrali missam consuetam, praesentibus omnibus legatis et patribus, R^{mus} archiepiscopus Surrentinus, oravitque sacre theologie magister Eugenius de Pisauro ord. s. Augustini. <Indulgentia fuit decem annorum>^d.

*Die 21. Decembris, dominica quarta adventus, celebravit missam, praesentibus ut supra, R^{mus} episcopus Civitatis Castellanae. Orationem habuit sacre theologie magister - -^e Venetus ord. Carm. Publicatio indulgentiae septem annorum.

Eodem die R^{mus} archiepiscopus Granatensis, qui per antea nunquam comparuerat
35 in capella ob controversiam circa praecedentiam inter ipsum et archiepiscopum Bracharensem, qui tanquam primas Hispaniarum praecedere volebat, ut supra fol. II.^{e6} dictum est, interfuit missae. Nam circa hoc decretum fuit Romae, ut archiepiscopus Bracharensis non tanquam primas, sed sicut archiepiscopus et secundum suam promotionem sederet,
40 et quod in hoc servaretur antiqua consuetudo ipsius concilii, nulla habita ratione primatiarum etc., sicut per breve S^{mi} D. N. decretum fuit et publicatum die 15. Ianuarii in generali congregatione, ut infra⁷.

Refertur de sacris, quae diebus 24. et 25. Decembris sint peracta.

^a cod. canonico.

^b cod. regulari.

^c sic.

^d postea add.

^e sic, = duobus foliis antea.

¹ Etiam hic Firmanus pauca eaque mere formalia mutavit, cf. supra p. 362, l. 16 ss.

² Cf. supra p. 551, l. 27 ss et adn. 2; *Le Plat* IV, 735. 736 (ubi dies falsus est ascriptus).

³ Intellege praeteriti mensis.

⁴ De quo cf. supra p. 462, adn. 1; *Šusta*, Concilium Tridentinum LXVII ss. Plura de ingressu leguntur in Actis apud *Theiner* I, 672.

Concilium Tridentinum. II.

⁵ Fonte Massarelliano deficiente saepe nomina Firmanum deficiunt.

⁶ Cf. supra p. 552, l. 21 ss.

⁷ Cf. supra p. 550, l. 34 s et adn. 4; infra p. 554, l. 31 s. Sed cum breve editum sit 31. Decembris, lis nondum illo decisa esse potuit 21. Decembris, immo legati quod 22. Decembris scribebant Romam (*Šusta* p. 107) idem antea litigantibus videntur proposuisse.

275^r *Die 26. [Decembris], in festo s. Stephani, R^{mns} archiepiscopus Senarum missam celebravit in paramentis rubeis. Sermonem fecit D. Franciscus Lombardus Neapolitanus, familiaris Ill^{mi} card. Seripandi, indulgentia fuit 50 annorum.

275^v *Die 27. [Decembris], in die s. Iohannis Evangeliste, R^{mns} archiepiscopus Reginus missam celebravit paramentis albis, praesentibus ut supra. Sermonem habuit D. Cēsar 5 Ferrantius de Sessa. Indulgentia fuit 50 annorum.

*In die sanctorum Innocentum [28. Decembris] fuit celebrata in cathedrali ecclesia ut supra solennis missa a R^{mo} episcopo Marsicensi paramentis rubeis ad instantiam Ill^{mi} card. Madrutii, cum festum illud sit celeberrimum in civitate Tridentina ob honorem beati Simonis martiris etatis duorum annorum, cuius corpus servatur in ecclesia beati Petri¹. Sermonem habuit D. Paulus [Guidellus]^a Tridentinus, medicine doctor². Absoluta missa Ill^{mi} legati ac patres omnes iverunt ad ecclesiam S. Petri, ubi festum celebratur ad honorem praefati beati Simonis.

Die 31. Decembris vesperae.

276^r In nomine D. N. Iesu Christi. Incipit annus salutis MDLXIJ.

*Die Iovis 1. Ianuarii anni Domini a nativitate MDLXII, in festo circumcisionis Domini, celebratur missa solennis in ecclesia cathedrali per R^{mum} D. [archi]episcopum Granatensem, praesentibus Ill^{mis} legatis, Illmo Madrutio ac reliquis patribus, oravitque Iulius Gabriellus Eugubinus. Indulgentia fuit publicata centum annorum etc. . . . 15

Die 6. [Ianuarii], in festo epiphanię Domini, praefatus archiepiscopus [Rosanensis] missam celebravit, absente Illmo Mantuano³, aliis vero praesentibus, ut supra, oravitque sacre theologie magister Stephanus de Aretio ord. Servorum. . . . 20

Die 11. Ianuarii post concionem habitam per R^{mum} episcopum Arrianensem praesentibus omnibus legatis <cum cappis>^o et patribus fuit celebrata parva missa per capellanium etc.

276^v Congregatio prima generalis sacri concilii Tridentini sub Pio IV pontifice maximo.

In nomine sanctę et individue trinitatis . . . hodie die Iovis 15. mensis Ianuarii hora 20. anno a nativitate Domini 1562 . . . Tridenti in edibus Ill^{mi} D. Sigismundi a Tunn, in quibus ad praesens hospitatur Ill^{mus} D. Hercules card. Mantuanus⁴, sacrosancti oecumenici concilii primus praesidens et legatus, habita est prima congregatio generalis omnium patrum ipsius concilii, praesidentibus in ea^d Ill^{mis} DD. . . legatis. Quibus una cum patribus convenientibus in aula maiori ipsius palatii ad congregationes generales deputata primum Ill^{mus} D. primus praesidens praefatus legit alta voce orationem etc., ut in Actis, excepto tantum, quod de Massarello apud Firmanum in 3. persona dicitur. Fol. 278^v et 279^v inseritur breve supra p. 550, l. 34 commemoratum. In fine additur eis quae leguntur in Actis: | Cui [congregationi] interfuerunt quattuor Ill^{mi} legati et Ill^{mus} card. Madrutius, patriarchę duo, videlicet Hierosolimitanus et Aquilegiensis, ceterique patres, quorum patrum numero^f fuerunt 101, abbates 4, generales ordinum 4 etc.⁵ 30 35

Sessio prima sacrosancti . . . concilii Tridentini sub S^{mo} D. N. Pio IV pontifice maximo

18. Ianuarii 1562.

In nomine D. N. Iesu Christi. Amen. Anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo sexagesimo secundo, indictione quinta, die vero dominica 18. mensis Ianuarii, qui dies cathedre Romanae beati Petri apostolorum principis consecratus est, pontificatus S^{mi} in Christo Patris et Domini Nostri D. Pii divina providentia papae quarti

^a cognomen deest in cod.

^b abhinc usque ad finem versus sublineatum.

^c supra lin. add.

^d cod. eo.

^e cod. Ill^{mi}.

^f etc.

¹ Cf. Conc. Trid. I, 361, l. 10 ss et adn. 2.

² Erat laicus, cf. Giuliani l. c. p. 100.

³ quem nec vespers diei praeteriti interfuisse Firmanus narrat.

⁴ »Ora palazzo Comunale«, Giuliani p. 97, adn. 1, ubi (et 93) etiam de domiciliis aliorum legatorum.

⁵ Cf. Acta Massarelliana apud Theiner I, 673 s; Giuliani l. c. p. 94.

anno tertio, Tridenti in ecclesia cathedrali, quae est sub invocatione s. Vigili, celebrata
 est prima publica sessio sacrosancti oecumenici et generalis concilii Tridentini, præ-
 sidentibus in eo nomine eiusdem S^{mi} D. N. papæ et sanctę sedis apostolicę Ill^{mis} ac
 R^{mis} Dominis, DD. Hercule Gonzaga, tituli S. Marię Nove, de Mantua; | Hieronymo
 5 tituli S. Susannę, Seripando; Stanislao tituli S. Laurentii in Palisperna, Warmiensi, ac
 Ludovico tituli S. Ciriaci in Termis, Simonetta nuncupatis, S. R. E. presbyteris cardina-
 libus et apostolicis de latere legatis. Qui quidem Ill^{mi} et R^{mi} DD. præsidentes et
 legati ac Ill^{mus} D. Ludovicus S. R. E. diaconus card. Madrutius et electus Tridentinus,
 ac Ill^{mus} D. Guillelmus Gonzaga, dux Mantuę, necnon patriarche, archiepiscopi, episcopi,
 10 abbates et generales ordinum, ac venerabiles viri ecclesiastici infrascripti, mane hora
 circiter 15., conveniunt in ecclesia b. Petri, et inde acceptis pluvialibus et mitris ac
 paramentis consuetis, incepto ab Illmo card. Mantuano *Veni creator spiritus*, cantoribus
 illum prosequentes^a, præcedentibus religiosis civitatis et presbyteris et canonicis, maxima
 cum devotione processionaliter iverunt ad cathedralem ecclesiam præfatam, in loco
 15 eminentiori et parte superiori ipsius ecclesię ad concilium celebrandum et sessiones
 habendas ordinato. Ill^{mi} vero legati induti erant amictu, stolis rubeis et pluvialibus rubeis
 et mitris preciosis, et similiter Ill^{mus} card. Madrutius, cum esset diaconus cardinalis et
 secundum morem Romane curię deberet uti loco pluvialis tunicella, alias dalmatica,
 tamen ex consultu Ill^{morum} legatorum decretum fuit, ut loco dalmaticę et ipse quoque
 20 pluviali uteretur, et mitra alba ex damasco. Et ita factum fuit, | quatenus non con-
 veniret, ut ipse solus diaconaliter paratus incederet. Reliqui vero patres erant parati
 pluvialibus et mitris, ut moris est. Ordo vero processionis hic fuit. Primo præcedebat
 clerus civitatis ordine suo; deinde crucifer Ill^{morum} legatorum rubea tunicella paratus, de-
 ferens crucem inter duos ceroferarios; tum sequebantur canonici civitatis pluvialibus
 25 parati, reliquias sanctorum deferentes; quos sequebantur abbates pluvialibus et mitris
 parati; postea episcopi, archiepiscopi et tres patriarche ut supra parati, Exc^{mus} b dux
 Mantuę præfatus, et demum Ill^{mi} legati, videlicet Ill^{mi} cardd. Simonetta et Madrutius
 simul, postea Seripandus et Warmiensi, inter quos Ill^{mus} Mantuanus medius incedebat.
 Sequebantur deinde generales ordinum, auditor Rotę et reliqui officiales concilii et theo-
 30 logi ac nobiles etc. Qui omnes cum perventi essent^a ad præfatam ecclesiam, omnibus
 in locis suis sedentibus cum paramentis, Ill^{mus} Mantuanus primus præsidens, qui missam
 de spiritu sancto erat celebraturus, postquam aliquantulum in faldistorio in cornu
 epistolę ordinato quievit, deposita mitra, surgens, versus ad altare dixit *Pater noster* et
Deus in adiutorium etc. pro tertia (ut moris est in missis pontificalibus). Quę cantata
 35 fuit per cantores, et incepto psalmo cooperto capite sedit et legit psalmum: | *Quam dilecta*
tabernacula etc. et reliquas orationes, prout in libro pontificali. Tum subdiaconus
 epistolę detulit sandalia supra argenteum bacile, velo cooperta, quę per ipsum et
 scutiferum celebrantis imposita fuerunt, assistentibus circumcirca capellanis superpelliceis
 indutis, genuflexis, fimbrias pluvialis tenentibus. Qui postea lotis manibus, aquam de-
 40 ferens^a unus ex nobilioribus ipsius familiaribus, a duobus mazeriis comitatus etc., accepit
 omnia paramenta, ut moris est, dempta planeta; loco eius pluviale accepit et sedit,
 donec a cantoribus perficeretur tertia. Qua absoluta deposita mitra versus ad altare,
 accedentibus duobus ceroferariis cum candelabris, orationem cantavit, ut in missis ponti-
 ficalibus consuetum est. Deinde dicto a cantoribus *Benedicamus Domino*, deposito
 45 pluviali, planetam accepit et mitram. Tum sedens annulus sibi impositus fuit a D. decano
 ecclesię, sibi de libro servienti^a, assistenti^a. Quibus expeditis ministrante præfato assistente
 naviculam, magistro vero caerimonialium thuribulum^o, imposuit incensum etc. Deinde
 processione instructa, videlicet precedentibus thuriferario, ceroferariis, crucifero, sub-
 diacono epistolę cum libro missali et manipulo celebrantis intus clauso, diacono et
 50 assistente, et demum celebrante in medio duorum canonicorum tunicellis indutorum sibi
 hinc inde assistentium, quos capellani superpelliceis | induti sequebantur, iverunt ad altare,
 ubi confessione peracta missam celebravit solitis caerimoniis, ministrantibus sibi pro sub-
 diacono, diacono et assistentibus nobilioribus canonicis ecclesię. In ablutione manuum
 ad aquam deferendam fuerunt electi quattuor nobiliores ex sua familia, inter quos erat
 55 Ill^{mus} Scipio Gonzaga, nepos ipsius celebrantis. Exc^{mus} b dux Mantuę et nepos ex fratre
 præfati Ill^{mi} cardinalis celebrantis sedit in scanno^a cardinalium immediate post ultimum car-

^a sic.^b cod. Ecc^{mus}.^o cod. thuribulo.

dinalem, videlicet post Ill^{mus} card. Madrutium. In thurificationibus et osculo evangelii, ut fit, praefatus Exc^{mus} a dux thurificatus et osculatus fuit, non tamen consensu magistri cerimoniarum, qui in illo actu tunc impeditus absens erat, sed errore ministrantis, cum hoc non deceret laicis etc., tamen quia sic in principio hoc factum fuit, ut non videretur sibi detrudere etc.

Absoluta missa, data solenni benedictione per celebrantem in medio altaris stantem, detecto capite versus^b ad suam crucem, quam subdiaconus paratus ante ipsum tenebat, et publicata per diaconum evangelii indulgentiam^b plenariam, Ill^{mus} celebrans recessit ab altare et ivit ad suum faldistorium, ubi sedens cum mitra permansit usque ad finem orationis, quam R^{mus} archiepiscopus Reginus habuit sacre synodo. Qui post-
282^v quam pluviale et mitram | accepit, comitante cerimoniaro ad celebrantem accessit, a quo petita benedictione cum osculo manus, ambonem ascendit et oravit etc. Peracta oratione Ill^{mus} D. primus praesidens, qui celebravit, deposita planeta accepit pluviale, et accedens ad medium altaris resedit in faldistorio ibidem parato. Ubi cerimonias in sessionibus celebrari solitas peregit, ut infra suo loco et tempore describam. Infra
15 sessionem fuit cantatum per praefatum diaconum evangelium Lucae X *Designavit Dominus et alios septuaginta duos* etc. cum luminaribus et cerimoniis consuetis. Quibus omnibus expletis, omnibus in suis locis resedentibus R^{mus} P. D. Angelus Massarellus Septempedanus, episcopus Thelesinus, sacri concilii secretarius, accedens ad altare maius accepit e manibus Ill^{mi} D. primi praesidentis litteras S^{mi} D. N. Pii sub plumbo ex-
20 peditas convocationis concilii, necnon alias litteras deputationis praesidentium et legatorum, ascendensque ambonem illas alta et intelligibili voce legit etc. Quibus bullis lectis R^{mus} P. D. archiepiscopus Reginus praefatus accedens ad altare maius accepit e manibus praefati Ill^{mi} primi praesidentis decreta, quae in hac sessione publicanda erant, ascendensque ambonem illa publicavit alta voce. Quibus lectis praefatus R^{mus} D. secre-
25 tarius una cum notariis | concilii interrogavit omnes patres, an placerent, et omnes responderunt simpliciter per verbum *placet* etc. Sessio absoluta fuit hora 21. etc. Alia vero sessio fuit indicta pro die 14. Maii.¹

*Die [Martis] 20. Ianuarii in cathedrali ecclesia praesentibus omnibus Ill^{mis} legatis et patribus R^{mus} D. episcopus Colimbricensis Lusitanus orationem habuit², celebrata
30 prius parva missa per capellanum.

Die dominico 25. Ianuarii R^{mus} episcopus Arrianensis concionem habuit, praesentibus tantummodo Ill^{mis} legatis Warmiensi et Simonetta ceterisque patribus ut supra.

*Die [Martis] 27.³ mensis Ianuarii 1562 hora 20. habita est prima congregatio generalis post sessionem primam sacri concilii Tridentini, in qua Ill^{mus} card.
35 Mantuanus primus praesidens post lectam solitam orationem *Adsumus* etc. proposuit aliqua articula^b disputanda et declaranda in futura sessione.

*Die Veneris 30. eiusdem mensis Ianuarii habita fuit secunda post sessionem congregatio generalis, in qua examinantur capita proposita in precedenti congregatione. Fuit etiam lectum breve S^{mi} D. N. Pii IV, quo decernitur faciendum esse
40 indicem librorum prohibitorum.

Adventus Ill^{mi} card. de Altemps quinti legati etc.

Die Veneris 30. eiusdem mensis Ianuarii Ill^{mus} D. Marcus Sciticus^a, basilice XII apostolorum S. R. E. diaconus cardinalis de Altemps nuncupatus, natione Germanus, summi pontificis ex sorore nepos, sacri concilii quintus praesidens et apostolicus de latere legatus, applicuit Tridentum hora 2. noctis, vectus curru. Sequenti mane visitavit legatos
45 similiter curru vectus etc. — *Deinde sequitur relatio de 2. Febr. (sacra).*

284^r

Congregatio generalis^c pro oratoribus Caesaris.

Die Veneris 6. mensis Februarii dicti anni 1562 habita fuit congregatio generalis, in qua primum comparuerunt oratores Ferdinandi imperatoris electi, videlicet

^a cod, Ecc^{mus}.^b sic.^c in marg. add.: 4^a.¹ Cf. *Giuliani* l. c. p. 95 s.² Nescio an eadem oratio (de non obstantibus et de cupiditate) fuerit, de qua episcopus Rhegiensisreferebat duci Mantuano apud *Giuliani* p. 103: »mosse più riso che contritione«.³ Acta apud *Theiner* I, 677 falso habent 28. Ianuarii.

R^{mi} DD. Antonius archiepiscopus Pragensis¹ nomine imperii et regni Bohemię ac archiducatus Austrię, et Georgius Drascovicus episcopus Quinqueecclesiensis² nomine regni Hungarię. Qui quidem DD. oratores comitati a nonnullis prelatis comparuerunt | ad locum congregationis, ubi omnes patres congregati erant. Qui solitis reverentiis accedentes ad Ill^{mos} legatos preeunte cerimoniarum magistro in manus Ill^{mi} card. Mantuani primi presidentis literas exhibuerunt; qui eas dedit secretario. Deinde lecta alta voce ab Illmo prefato oratione consueta dictus D. secretarius literas et mandatum³ dictorum oratorum publice legit. Tum prolatis aliquibus verbis a R^{mo} Pragensi ab aula discesserunt, comitati ut supra, donec a patribus consultum fuisset de responso eis dando, quod a secretario alta voce lectum fuit. Super quibus rogatis patrum sententiis ab omnibus simpliciter responsum est per verbum *placet*. Deinde revocati sunt [oratores] in congregationem. Quibus in locis a dextris legatorum sibi assignatis in sedibus sedentibus, humiliori tamen loco cum differentia unius gradus, prefatus secretarius alta voce responsum recitavit, quod eis sancta synodus dabat etc. Congregatio dimittitur hora 24. etc.⁴

Adventus oratoris regis Portugallię.

Die sabbati 7. eiusdem mensis **Februarii** ingressus est Tridentum Ill^{mus} D. Ferdinandus Martinez Mazcarenius, orator Ser^{mi} D. Sebastiani regis Portugallię ad concilium destinatus. Cui ivere obviam commissarius et secretarius concilii una cum familiaribus ipsorum legatorum eorum nomine, | necnon prelati numero 43 ac alii nobiles. In ingressu vero prefatus D. orator erat medius inter patriarcham Hierosolymitanum et archiepiscopum Granatensem etc. Qui omnes iverunt usque ad milliare extra portam civitatis etc.⁵

[De ordine sedendi oratoribus destinando.]

Cum vero Ill^{mis} DD. legatis notum esset de controversia circa praecedentiam inter oratorem regis Hungarię et Lusitanię, congregatis omnibus praefatis legatis⁶ decreverunt de loco eis dando, videlicet quod oratores ecclesiastici sederent a dextra parte legatorum, layci vero a sinistra; nam orator regis Hungarię, qui episcopus erat, sederet immediate post R^{mm} archiepiscopum Pragensem, oratorem Cęsareum, orator vero Portugallię sederet a sinistris immediate post Ill^{mm} D. Sigismundum a Tunn, similiter oratorem laycum Cęsareę Mis et collegam archiepiscopi Pragensis. Qui omnes sederunt in sedibus ex veluto ornatis in congregationibus. *Deinde ut in actis.*

Congregatio generalis pro oratore regis Portugallię.

Die lunę 9. eiusdem mensis [**Februarii**] habita fuit congregatio generalis, in qua comparuit primum Ill^{mus} D. Ferdinandus Martinus Mazcarenius, orator Ser^{mi} D. Sebastiani regis Portugallię. Qui post lectam per Ill^{mm} D. primum presidentem consuetam orationem exhibuit^a mandatum et literas ipsius regis, quas D. secretarius legit alta, intelligibili voce etc.⁷ Quibus lectis D. Melchior Cornelius nomine ipsius oratoris orationem habuit⁸ etc. | Qua oratione absoluta ipse orator secessit ex congregatione in aulam propinquam. Tunc lecta sunt verba concepta pro responso ipsi oratori dando, quę ab omnibus nemine discrepante approbata fuerunt. Deinde admissus fuit iterum ipse orator in congregationem. Quo suo in loco parte sinistra Ill^{morem} legatorum sedente fuit lectum responsum⁹ per D. secretarium alta voce etc. Dimissa fuit congregatio hora 24. etc.

^a sic.

¹ Antonius Brus Muglicensis, 20. Maii 1559 (*Gams* p. 321) vel 1558 (*Braunsberger*, Canisii epistulae I, 760) episcopus Vindobonensis, 5. Septembris 1561 archiepiscopus Pragensis electus, versus finem eiusdem anni confirmatus, 31. Ianuarii 1562 Tridentum pervenit (*Sickel*, Concil von Trient p. 229).

² Georgius Drascovich episcopus Quinqueecclesiensis nominatus erat a. 1557. Postea a. 1585 cardinalis factus obiit 1587. Tridentum venerat 18. Ianuarii 1562, cf. Astulfi Servantii Diarium ad diem dictum; *Sickel* p. 266; *Th. Kassowitz*, Die Reformvorschläge Kaiser Ferdinands I (Wien 1906) p. 37 ss et App. p. VIII s.

³ Quinqueecclesiensis cum mandatum imperatoris nondum accepisset, eius loco litteras exhibebat, quibus a Ferdinando Tridentum ire iuebatur, *Sickel* p. 268 s.

⁴ Cf. *Raynaldum* ad a. 1562, n. 10; *Le Plat* V, 18—22.

⁵ De introitu oratoris cf. *Giuliani* p. 107 s.

⁶ Testo Astulfo Servantio haec congregatio fiebat 8. Februarii. Cf. *Raynaldum* ad a. 1562, n. 11.

⁷ Mandatum et litterae apud *Raynaldum* a. 1562, n. 12—14; *Le Plat* V, 24 s.

⁸ Extat apud *Raynaldum* ad a. 1562, n. 13; *Le Plat* V, 26—29.

⁹ Cf. *Raynaldum* a. 1562, n. 14; *Le Plat* V, 30.

Die Martis carnisprivii **10. Februarii** mane hora 14. applicuit Tridentum Ill^{mus} D. Sigismundus a Tunn, Germanus, secundus orator Ferdinandi imperatoris electi ad concilium destinatus, privatim absque aliqua pompa.

Deinde de eadem die (receptio oratoris) et de 11. Febr. (benedictio ac distributio cinerum) refertur. His additur:

288^r Fuit celebrata missa per R^{mm} episcopum Britonoriensem, oravitque R^{mus} sacre theologie magister Simon Florentinus ord. s. Aug.¹ . . . 5

<Die **15. Februarii**, dominica prima in quadragesima, R^{mus} episcopus Capru-
lanus praesentibus Ill^{mis} legatis et patribus celebravit missam etc. Orationem habuit
R^{mus} sacre theologie magister Henricus Lusitanus, ord. s. Dominici, familiaris R^{mi} archi-
episcopi Bracharensis. Publicatur indulgentia septem annorum etc.>^a

Die Martis 17. Febr. congregatio generalis, deputantur patres pro indice.

289^r Die Veneris **20. Februarii** . . . legati et patres omnes iverunt ad cathedralem 10
ecclesiam ad audiendum concionem, qua absoluta processionaliter iverunt circa plateam,
prius audita missa in domo Ill^{mi} Mantuani. Et ita factum fuit per totam quadragesimam
in omnibus sextis feriis.

Altercatio inter primates et archiepiscopos

(cum breve Pii IV dat. 14. Febr. 1562) ut in actis apud Theiner I, 689; quibus additur

291^v Publicatio brevis stationum Urbis . . . , *deinde solus titulus: Ecclesiae pro stationibus*
deputatae, *sed reliquum folium 291^v et totum f. 292 vacat.* 15

293^r Die **22. Februarii**, dominica secunda in quadragesima, fuit celebrata missa
per episcopum Cavensem fratrem s. Dominici, praesentibus omnibus legatis ac patribus,
oravitque R^{mus} P. fr. Franciscus Zamorra Hispanus, generalis ordinis minorum <de ob-
servantia>^b.

24. et 25. Febr. (f. 293), etiam 26. Febr. (sessio secunda, f. 294^r—295^v) ex Massarello.

<Die dominico **1. Martii**, tertia quadragesimae, R^{mus} D. episcopus Hierapetrensis 20
celebravit missam more solito, praesentibus Ill^{mis} legatis et patribus. Sermonem habuit
sacrae theologiae magister - - - ord. s. Augustini.>^a

De 2. et 4. Martii relationes ex Massarello.

296^v Die **8. Martii**, dominica quarta in quadragesima, celebravit missam R^{mus} D.
episcopus de Castellaneta, praesentibus legatis et patribus, habuitque orationem sacre
theologie magister Theodosius Massius² Mantuanus ord. Carmel. . . . 25

*Die sabbati **14. Martii** applicuit Tridentum Ill^{mus} D. Franciscus Ferdinandus
Davalos marchio Piscarie³, orator Philippi Hispaniarum Cath^{ci} regis. Cui ivere obviam
familie Ill^{morum} legatorum et ultra 90 patres. Qui ingrediens civitatem erat medius
inter Ill^{mm} D. Sigismundum a Tunn, oratorem Cæsareum, et oratorem regis Portugallie.

297^r Die dominica **15. Martii** applicuit Tridentum Mag^{mus} D. Ioannes Strozius, orator 30
Ill^{mi} ducis Florentie. Cui ivere obviam familie Ill^{morum} legatorum et prelati 56.
Qui in ingressu erat medius inter R^{mm} patriarcham Hierosolimitanum et episcopum
Salamantinum.

*Die lune **16. Martii** hora 14. applicuerunt Tridentum oratores septem
cantum Helvetiorum catholicorum. Quibus ivere obviam familie legatorum et 35
54 patres.

Congregatio generalis, in qua admittitur marchio Piscarie.

Die [lunae] **16. Martii** hora 20. habetur congregatio generalis, in qua postquam
omnes congregati fuerunt, Ill^{mus} marchio prefatus, comitatus a R^{mis} DD. archiepiscopo Gra-
natensi et episcopo Salamantino ac nonnullis aliis patribus, admissus fuit in congregationem.
Qui solitis reverentiis accessit ad Ill^{mos} DD. legatos, quibus litteras et mandatum sue 40
legationis exhibuit, quæ datæ fuerunt ad manus secretarii per Ill^{mm} primum presidentem.
Tum Ill^{mus} marchio praefatus fuit ductus a magistro caerimoniarum ad locum suum im-
mediate post oratorem Cæsareum laycum, a sinistris legatorum. Deinde Ill^{mus} primus

^a in marg. add.

^b corr. pro conventualium.

^c sic.

¹ Astolfo Servanto teste erat *theologo dell' Illmo Seripando.*

² Servantius eum vocat Theodorum Masium.

³ Veniebat Mediolano, quo revertebatur, *Giuliani* 126.

presidens legit orationem solitam spiritus sancti, qua lecta secretarius alta voce legit litteras et mandatum prefatum. | Quibus lectis Mag^{cus} D. Galeatius Brugara, patritius Mediolanensis et regii fisci patronus, nomine supradicti Ill^{mi} D. marchionis habuit orationem sacre synodo etc. Qua absoluta ipse Ill^{mus} D. orator locum congregationis
 5 exivit. Tum^a a secretario lecta sunt verba, quę concepta fuerant pro responso ipsi oratori dando. Quę cum ab omnibus approbata fuissent, praefatus orator in congregationem per magistrum caerimoniarum revocatus est, et statim secretarius dictum responsum alta voce recitavit etc. Deinde dimittitur congregatio hora 22¹. Cui interfuerunt centum triginta quinque patres . . .

Die Mercurii 18. Martii congregationes generales pro oratore ducis Florentini, die Veneris 20. pro oratoribus Helvetiorum, die 22., 25. et 26. sacra.

10 Die 27. Martii in Parasceve mane hora 13. peraguntur sacra de more in cathedrali ecclesia per R^{mm} D. Hieronimum Machabeum episcopum Castrensem. Orationem habuit D. [Ioannes Fonseca]^{b 2} Hispanus, familiaris archiepiscopi Granatensis. Interfuerunt Ill^{mi} legati, card. Madrutius, 114 patres, oratores Cesarei et regis Portugallie . . . Ordo
 accedendi in adoratione crucis.

Die 28. Martii in sabbato sancto . . . R^{mus} D. episcopus Regiensis celebravit
 15 missam . . .

De festo resurrectionis Domini (oratione non habita) nil aliud quam apud Theiner; neque plura leguntur de 6. Aprilis (procuratores praelatorum Hungarorum).

Die Martis 7. Aprilis mane hora 11. habetur congregatio generalis . . .
 cui interfuit primum orator Helvetiorum, cui datus est locus post oratores regum.

Relationes de 8., 9., 10. Aprilis brevissimae.

Die lune 13. Aprilis hora 19. in ecclesia b. Marię Maioris (ubi propter calores decretum fuit fieri congregationes generales in hac estate)³ habita est congregatio
 20 generalis . . .

Die Martis 14. Aprilis hora 19. habetur congregatio generalis in eadem ecclesia, | in qua deputantur quatuor⁴ patres ad colligenda impedimenta residentie, et
 examinantur eadem quatuor prima capita reformationis . . .

De congregationibus 15., 16., 17. Aprilis dicuntur paucissima.

Die dominica 19. eiusdem mensis Aprilis applicuerunt Tridentum clarissimi
 25 DD. oratores Venetorum, videlicet Nicolaus de Ponte, doctor et eques, et Mattheus Dandulus eques. Quorum primus in ingressu erat medius inter R^{mos} patriarcham Hierosolimitanum et episcopum Salamantinum, secundus vero sequebatur medius inter patriarchas Aquilegiensem et Venetiarum. Fuerunt comitati a 94 praelatis et familiis cardinalium et aliis nobilibus etc., qui eis obiam iverunt ad duo millia extra Tridentum.

Acta congregationis 20. Aprilis (f. 301^v—305^v) ad verbum sunt e Massarelli actis transumpta, congregationis 21. Aprilis sunt primus passus actorum Massarelli. De ceteris congregationibus (22., 23., 24., 25., 28., 30. Aprilis, f. 305^v—306^v) pauca nec nova; 8. Maii sacra.

30 Die 7.^d Maii [in die ascensionis] celebratur solennis missa per . . . R^{mm} archi-

^a cod. Tun.

^b lacuna in cod.

^c cod. octava.

^d cod. 9, certe perperam.

¹ Plura de hac congregatione v. apud Theiner I, 694 (ubi falso legitur 15. pro 16. Martii) et 695 locisque ibi citatis.

² Cognomen habet Servantius, nomen aliunde est notum.

³ »Le prime congregazioni generali si tenevano presso il card. di Mantova nella sala del palazzo Tono da lui abitato. Ma per il cresciuto numero dei padri e pel sopravvenire della stagione calda quel luogo non poteva più servire. Si cercò altro più adatto, e fu scelta la chiesa di S. Maria Maggiore, che, oltre l'esser vicina all'abitazione del primo legato, era de credere che riuscisse buona stanza, come lo fu, ancorchè per la sua ampiezza alcuna volta non si potesse ben intendere la voce di quelli che non erano di buon petto'. Ed

essendo il luoco stato riparato anche dal freddo, servi esso di poi sempre a tal uso. . . Nel tempo che le congregazioni si tenevano nell'abitazione del card. di Mantova, nella stagione invernale per comodità dei legati fu fatto un ponte di legno, che dalla casa del card. di Mantova passava a quella abitata dal card. Simonetta, e da questa a quella del card. Seripando. Solo il card. Osio trovandosi . . . lontano dovea farsi condurre alle congregazioni in cocchio. Quando poi le congregazioni ebbero luogo in S. Maria Maggiore, questo ponte venne continuato dalla casa del Simonetta o da quella del Seripando sino alla sudetta chiesa» (Giuliani I. c. p. 96 s).

⁴ Re vera deputabantur quinque, cf. Acta et Astulfum Servantium.

episcopum Bracharensem . . . , oravitque sacre theologie magister Taddeus Perusinus ord. s. Aug.^a

307^r Die dominico 10. Maii Ill^{mus} marchio Piscarie, orator Cathⁱ regis, reversus est Tridentum, ut futurae et proximae sessioni interesse possit.

Sessio tertia sub Pio IV [14. Maii]

describitur quoad caerimonialia copiosissime f. 307^v—309^v.

309^v *Die 14. praefata, hora 19., praefatus Ill^{mus} marchio discessit ex Tridento Medio- 5 lanum versus per Athesim.

Adventus oratoris Chr^{mi} regis Francorum.

310^r Die 18. Maii hora 23. ingressus est Tridentum Ill^{mus} D. Ludovicus a Lansaco, orator Chr^{mi} regis ad sacrum Tridentinum concilium cum duobus aliis collegis, ut infra, qui eodem die non applicuerunt Tridentum una cum praefato D. de Lansacho. Cui obviam iverunt omnes patres concilii, qui tunc erant numero - - -^b 1. In ingressu vero erat medius 10 inter oratorem regis Portugallie a dextris et patriarcha^e Hierosolymitanus a sinistris; quos sequebantur ceteri patriarche, videlicet Aquilegiensis et Venetiarum ceterique concilii patres ac nobiles, a quibus comitatus fuit ad suum hospitium.

*Die 19. Maii applicuit Tridentum Mag^{cus} D. Renaldus Ferrerius, prae- 15 siciens in parlamento Parisiensi, secundus orator regis Gallorum.

*Die 22. Maii applicuit Tridentum Mag^{cus} D. Guido Faber, iudex maior Tholosae, tertius orator Chr^{mi} regis Gallorum. Quibus duobus nemo ex patribus obviam ivit.

310^v Die 26. Maii Firmanus prius comparitionem oratorum Gallorum, deinde procuratorum episcopi Salis- 20 burgensis refert, et praeterea: tum (i. e. lectis mandatis) P. Felitianus² orationem habuit. . . .

311^r *Caerimoniae in festo Corporis Christi (28. Maii) fuse enarrantur, inter alia:*

311^v Circuitus vero processionis fuit per Contratam largam et Contratam longam et viam S. Petri et viam beccarie ad portam principalem ecclesie, per quam exierat, transiens per 25 cimiterium dicte ecclesie. Ordo vero processionis fuit, videlicet: Praecedebant religiosi et totus clerus civitatis ordine suo, deinde cantores concilii; tum sequebatur crucifer Ill^{morum} legatorum tunicella paratus, quem sequebantur canonici parati cum reliquiis etc., deinde abbates mitrati, episcopi, archiepiscopi, patriarche, oratores prelati, Ill^{mi} legati, deinde Ill^{mus} Seripandus gestans sacramentum sub baldachino gestato a nobilioribus civitatis. Postea sequebantur oratores laici, generales ordinum et alios^e officiales et theologos ordine suo, omnibus gestantibus intorticia accensa manibus suis.

312^r Sessio quarta [4. Iunii]

describitur usque ad f. 313^v; sequuntur aliqua non magni momenti.

314^r Die sabati^e 27. Iunii hora 19. fuit congregatio generalis, in qua primo 30 admissus fuit Mag^{cus} D. Augustinus Paungarthner a Monaco, orator Exc^{mi} d^d ducis Bavarie, qui cum permultos dies antea Tridentum applicuisset³, tamen nunquam a s. synodo admissus fuit, cum contenderet de praecedentia cum oratoribus Venetorum. Qui tandem inter ipsos fuerunt concordēs. . . .

315^r Die dominico 28. Iunii [in vigilia s. Petri] vespere solennes celebratae fuerunt 35 loco solito hora 19. per R^{num} episcopum Colimbriensem Lusitanum. . . . In sero fit signum letitiae cum focis etc.

Die lune 29. [Iunii], in die s. Petri, sacra celebrantur per praefatum R^{num} . . . Fiunt foci. — *De congregationibus sequentibus paucissima.*

^a pars fol. 306^v et maior f. 307^r vacat.

^b lacuna in cod.

^c sic.

^d cod. Ecc^{mi}.

¹ Astulfus Servantius dicit de tribus patriarchis con altri da 50 prelati.

² Felicianus Ninguarda ord. Praed., de quo cf. C. Schellhass, Quellen und Forschungen aus ital. Archiven I (Rom 1898), 39 ss 204 ss et voll. sqq.

³ Advenerat 1. Maii teste Astulfo Servantio, cf. Pallavicin. 16, 6, 1. Cum illo venerat Ioannes Cuvillinius S. J. Ducis litteras, oratoris allocutionem et petitiones, synodi responsum exhibet Le Plat V, 335 ad 344; cf. Raynaldum ad a. 1562, n. 52—54.

Missa de gratiarum actione pro principe Hispaniarum.

Die dominico 5. Iulii in cathedrali ecclesia fuit celebrata solennis missa per R^{mus} episcopum Astoricensem paramentis albis de gratiarum actione pro liberatione principis Hispaniarum ex vulnere habito in capite per casum, et pro victoria habita a rege Lusitanię contra Turchas, ac etiam pro futura victoria, quam Deus concedere velit Chr^{mo} regi Francorum contra hereticos. Orationes in missa fuerunt infrascriptę, videlicet: prima de octava Visitationis, secunda de gratiarum actione pro liberatione principis etc. et pro victoria habita a rege Lusitanię contra Turchas; tertia vero in tempore belli pro Chr^{mo} rege. Interfuere Ill^{mi} legati, oratores et patribus^a. Absoluta missa fuit publicata indulgentia centum annorum. Tum R^{mus} celebrans genuflexus in medio altaris praeintonavit *Te Deum laudamus*, quem cantores cantaverunt. Quo absoluto Ill^{mus} legatus, ut moris est, benedictionem dedit.

Die 11. Iulii congregatio generalis (duo versus).

*Die dominico 12. Iulii fuit congregatio generalis, in qua absolvuntur vota patrum hora 10. Et eo die non fuit processio, ut moris est omnibus diebus dominicis, quia necessitas et brevis temporis urgebat pro futura sessione.

Congregationes generales diebus 14. et 15. Iulii; sessio quinta 16. Iulii fusius descripta.

— 19. Iulii proponuntur 13 articuli de missa theologis minoribus; 20. Iulii praescribitur Modus qui posthac servandus erit etc. 21. Iulii Congregatio prima theologorum.

[Die sabbati 25. Iulii], in die s. Iacobi apostoli, Ill^{mi} legati, oratores ac patres iverunt ad cathedralem ecclesiam, ubi in parte inferiori fuit celebrata parva missa per capellanum etc., qua absoluta R^{mus} P. D. Alphonsus Salmeronus societatis Iesu concionem habuit etc.

*Die dominico 2. Augusti mane hora 11. in cathedrali ecclesia convenerunt Ill^{mi} legati, Ill^{mus} Madrutius, oratores ac patres, ubi antequam praefati omnes introirent ecclesiam, R^{mus} episcopus Cremonensis . . . in porta ecclesię^o expectans adventum Ill^{morum} legatorum etc. baptizavit quemdam Hebreum, cuius compadres fuerunt Ill^{mi} legati . . .

Congregatio generalis pro admissione procuratorum R^{morum} episcoporum Ratisbonensis et Basiliensis.

Die lunę 3. mensis Augusti mane hora 11. habita est congregatio generalis sacrosancti oecumenici concilii Tridentini, in qua primo comparuerunt DD. Ioannes Gothardus uti procurator R^{mi} in Christo patris D. Georgii episcopi Ratisbonensis. Qui mandatum¹ exhibuit, ut moris est, Illmo primo praesidenti, quod per secretarium lectum fuit alta voce. Quo lecto praefatus procurator orationem habuit, deinde recessit a congregatione, donec patres consulerent de responso ei dando. Quo facto per verbum *placet* etc. fuit dictus procurator revocatus ad congregationem. Cui fuit lectum responsum a D. secretario, ut moris est. Et similiter deinde factum fuit in admissione R^{ai} D. Georgii Hoenvarti, electi suffraganei R^{mi} episcopi Basiliensis, et eius procuratoris.

In praefata congregatione fuit decretum, ut in futurum in admissione procuratorum episcoporum Ill^{mi} legati cum aliquibus ex patribus deputatis deberent hoc agere. Quod propositum fuit a R^{mo} archiepiscopo Hidruntino et approbatum ab omnibus etc.

*Die Mercurii 5. Augusti Ill^{mi} legati, videlicet Mantuanus, Seripandus et Simonetta, oratores Venetorum et Florentię ac omnes patres iverunt religionis gratia ad ecclesiam S. Laurentii, ubi celebratum fuit festum s. Dominici et audita parva missa. R^{mus} episcopus Vegliensis ord. s. Dominici concionem habuit. . . .

De congregationibus inde ab 11. usque ad 27. Augusti habitis brevissime refertur.

[De loco Iesuitarum generali concedendo.]

Die Veneris 21. Augusti hora 12. fuit congregatio ut supra, in qua primo comparuit R^{mus} pater D. Iacobus Laynes, generalis societatis Iesu, cui de ordine legatorum ad tollendam controversiam de precedentia cum aliis generalibus patribus locum assignavi post ultimum episcopum a latere sinistro theatri sedentem, absque praedicio

^a sic.

^b cod. Ecc^{mi}.

^c cod. ecc^a.

¹ Litterae episcopi (a Ficklero exhibitae) leguntur apud *Le Plat* V, 434 s.
Concilium Tridentinum. II.

aliorum generalium etc.; nam alii generales sedebant immediate post abbates sedentes post episcopos | a latere dextro, asserentesque non velle cedere generali Iesuitarum, cum sit religio noviter instituta. Alii vero asserebant ordinem et religionem Iesuitarum esse de ordine S. Petri, et quod Iesuitę sunt clerici seculares, et tali causa debent p̄cedere aliis religionibus. Hęc erat controversia inter ipsos, non tamen ex consensu generalis Iesuitarum, cui non erat talis ambitio, immo volebat sedere in ultimo loco, nisi hoc prepeditum esset ab Ill^{mis} legatis, qui nemini volebant preiudicium inferre, donec melius consuleretur . . .

Die 28. [Augusti] p̄fati Ill^{mi} legati, Ill^{mus} Madrutius, oratores cęterique patres iverunt ad p̄fatum ecclesiam¹, habitu quo supra, ubi fuit celebrata sollemnis missa per aliquem dicte ecclesię religiosum; post missam concionem habuit R^{mus} episcopus Segobricensis Hispanus . . .

Ceterae relationes sunt brevissimae nec novi quidquam afferunt, ne illa quidem de sessione sexta, f. 321^v ss.

Die dominico 27. Septembris in ecclesia S^{mas} Trinitatis Tridenti Ill^{mus} card. de Altaemps, sacri concilii Tridentini quintus legatus, promotus fuit ad ordines subdiaconatus et diaconatus ab Illmo card. Simonetta, similiter legatus^a, cum prius accepisset in sua camera a R^{mo} episcopo Castrensi, qui missam privatam celebravit, quatuor | minores ordines. In ecclesia vero fuerunt praesentes Ill^{mus} card. Madrutius, episcopus Quinqueecclesiensis, et Ill^{mus} Sigismundus a Tun, oratores Cęsareę M^{tis}, necnon orator Helvetiorum et nonnulli p̄lati. Fuit lectum breve apostolicum per magistrum cerimoniarum alta voce, stantem apud Ill^{mm} celebrantem, qui sedebat in medio altaris cum suis ministris, videlicet assistente, diacono et subdiacono et capellanis cum superpelliceis, etiam quod parva missa celebraretur. Ill^{mus} ordinandus sedebat apud Ill^{mm} Madrutium indutus habitu convenienti pro ordinibus accipiendis. Ad offertorium obtulit duo barilia vini et duos panes et duo intorticia sex librarum quodlibet. Quę omnia pertinent ad magistrum cerimoniarum. Cetera omnia servata fuerunt prout in pontificali. . . .

Die Mercurii ultima Septembris Ill^{mi} legati, oratores et patres iverunt ad ecclesiam cathedralem, ubi celebrata parva missa per capellanum, R^{mus} D. Petrus Fontidonius Hispanus orationem habuit² . . .

In die s. Francisci, 4. Octobris, Ill^{mi} legati, oratores et patres iverunt ad ecclesiam S. Francisci, ubi audita parva missa, quę per unum ex religiosis dicte ecclesię celebrata fuit, R^{mus} archiepiscopus Panormitanus eiusdem ordinis concionem habuit.

Die lunę 12. Octobris fuit intimata congregatio generalis et post prandium desintimata ob contentionem ortam de p̄cedentia infra oratores Helvetiorum et ducis Bavarie.

Die Mercurii 14. Octobris applicuit Tridentum R^{mus} D. Valentinus Herbartus episcopus Premisliensis, orator Ser^{mi} regis Poloniae³. Cui obviam iverunt 101 episcopi et familię Ill^{morum} legatorum, ut moris est etc. in receptione et ingressu DD. oratorum, ut supra dictum est.

Relationes de 15., 18., 23., 31. Oct., 1., 2., 3., 4., 7., 9., 10. Nov. nil novi continent.

Adventus Ill^{mi} ac R^{mi} cardinalis de Lothoringia.

Die Veneris 13. Novembris, hora 22., p̄fatus Ill^{mus} cardinalis applicuit Tridentum⁴. Cui obviam iverunt Ill^{mi} legati, oratores Cęsarei, regum et principum, ut infra. Ill^{mi} vero legati obviam iverunt in habitu equitandi, videlicet cum mantelletto et

^a sic.

¹ sc. S. Marci, monachorum ordinis s. Augustini, cum esset dies festus huius sancti.

² Qui teste Servantio erat *com il R^{mo} vescovo di Salamanca*. Missa et oratio fiebant ob festum s. Hieronymi. Fontidonii extant litterae ad Nicolaum Olahum, archiepiscopum Strigoniensem 18. Augusti 1562 scriptae in Fickleri Diario et leguntur apud *Le Plat* V, 445 ad 448; aliae 2. Iulii 1572 ad card. Sirletum datae

in cod. Vat. 6185, f. 87 (de centuriis Magdeburgensibus refutandis).

³ Exceptus est a synodo 23. Octobris. 'Mandatum regium, oratoris allocutionem responsumque concilii v. apud *Raynaldum* ad a. 1562, n. 106. 107; *Le Plat* V, 532—537.

⁴ Caroli Guisii cardinalis, Lotharingi nuncupati, vitam exhibuimus Conc. Trid. I, 677, adn. 5.

mozzetta, absque cruce, extra mēnia circiter ad dimidium miliare, comitati a nonnullis episcopis, quorum maxima pars ad tria miliaria cum oratoribus ad obviandum missa fuit. In congressu vero Ill^{morum} legatorum et p̄fati cardinalis post mutuos amplexus, (invito p̄fato Illmo de Lothoringia, maxime renuente) Ill^{mi} legati, videlicet Mantuanus et Seripandus, 5 eum in medio ipsorum collocarunt, sequentibus vero Varmiense, Simonetta et Illmo Madrutio, qui indutus erat habitu equitandi, videlicet ex velluto nigro, cum obviam ivisset ad tria miliaria. | Post Ill^{mos} legatos etc. sequebantur Ill^{mi} oratores ecclesiastici 326r Cēsarei et regis Polonię, tum patriarchę, archiepiscopi, episcopi, abbates cēterique concilii theologi et nobiles. Oratores vero layci, videlicet Chr^{mi} regis, Venetorum et ducis 10 Florentię, p̄ibant Ill^{mos} legatos. Numerus vero patrum in ingressu fuit 131.

Circa hoc accersitus ab Ill^{mis} legatis sententiam meam petentibus dixi non convenire dignitati ipsorum obviam ire privato cardinali, et multa alia. Qui responderunt meam sententiam optimam esse, sed ipsos aliter facere non posse, cum exemplum habeant ab Ill^{mis} de Monte, Morono et S. Cruce, tunc legatis in concilio Bononiensi, 15 in adventu p̄fati Ill^{mi} cardinalis, cum Romam petisset ad accipiendum galerum¹. Quibus respondi^a, quod si malo exemplo semel servato adhibenda sit fides et iuxta illud se regere, dignitas eorum brevi tempore ad nihilum redigeretur; et si voluerint contra antiquum ritum et observantiam aliquid agere, non me consulerent, quia unquam^b eis assentiam, nec ero in eorum sententia. Quibus verbis non contradixerunt, tamen coacti 20 a preterita observantia obviam iverunt ut supra, absente me, qui cum illis legatis equitare nolui, ne videatur inconvenientibus me assentire².

Sequitur de congregatione die 16. Nov. habita relatio brevissima, deinde alia de receptione cardinalis Lotharingi, ex quo hoc tantum commemoretur: respondisse orationi Lotharingi archiepiscopum Iadrensem nomine concilii, . . . et hoc, quia literę regię erant directę sanctę synodi [sic], ideo a synodo electus fuit p̄fatus R^{mus} ad responsum dandum.

*Die 29. Novembris, dominica prima adventus, praesentibus Ill^{mis} legatis, cardinalibus de Lothoringia et Madrutio, ac oratoribus et patribus missa celebrata fuit a R^{mo} episcopo Philadelphiensi Germano, paramentis violaceis et mitra simplici, more solito. 25 Orationem habuit R^{mus} P. magister - - - ° ord. Praed. . . . Publicata fuit indulgentia 25 annorum.

De congregationibus usque ad 7. Decembris habitis Firmanus quasi nihil refert; de missa 8. Decembris celebrata nil amplius habet quam Massarellus in Actis; relatio de 6. Decembris ante illam de 8. legitur, sed indicatur signis apposis eam esse transponendam.

Die 6. Decembris, in secunda dominica adventus, R^{mus} episcopus Interamnensis, S^{mi} D. N. sacrista, missam celebravit more solito praesentibus Ill^{mis} legatis et cardinalibus, oratoribus et patribus ut supra. Orationem habuit R^{mus} P. magister - - - ° ord. Conv. 30 s. Francisci. Indulgentia fuit 25 annorum.

Deinde refertur brevissime de congregationibus 9. et 10. Dec. habitis, tum (f. 328^v) de missa dominica 13. Dec. celebrata per episcopum Lexinensem [sic] et de oratione habita per monachum ord. s. Aug., cuius nomen non dicitur.

Dominica quarta adventus, die 20. Decembris, R^{mus} episcopus Iuvenacensis missam celebravit ut supra, orationem habuit magister Laurentius Venetus ord. Carm. etc.

In vigilia nativitatis Domini episcopus Quinqueecclesiensis orator Caesareus vesp̄as, in ipsa 329r nativitate missam celebravit.

In die s. Stephani, die 26. [Decembris] celebravit missam . . . episcopus Oscensis Hispanus ut supra, sermonem habuit D. Cēsar Ferrantius Suessanus . . .

35 In die s. Ioannis, die 27. [Decembris] missam celebravit R^{mus} D. [Bartholomaeus]^c de Capranica Romanus, episcopus Carinensis, ut supra. Sermonem habuit D. Federicus Frangipanus Foroiuliensis.

In die Innocentum. Pro regno Gallię.

Die 28. [Decembris] ad instantiam Ill^{mi} cardinalis de Lothoringia celebrata fuit missa ordinaria cum collecta, videlicet: | *Omnipotens sempiternus Deus, in cuius manu* 329v

^a sic.   ^b sic, = mai italic.   ^c lacuna in cod.

¹ Cardinalis Bononiam pertransierat 16. Octobris 1548; Cone. Trid. I, 711, l. 10.

² Etiam ex hac relatione apparet artus inter Firmanum Massarellumque connexus, cum secretarius in

Actis (Theiner II, 169 s) rem eodem modo narret. Ubiore relationes exhibent Ludovicus Nuccius et Ioannes Franciscus Arrivabene litteris eidem diebus scriptis posteaque in nostra collectione edendis.

sunt omnia iura regnorum, respice in auxilium Chr^{mi} regis Francorum, et heretici rebelles, qui in sua feritate confidunt, dextera tue potentie conterantur. Quam missam celebravit R^{mus} episcopus Niverniensis Gallus, paramentis violacei coloris preciosis. Absoluta missa, omnes processionaliter iverunt ad ecclesiam S. Petri, ubi celebratur festum sanctorum Innocentum¹, ibidemque Ill^{ms} legatis ceterisque omnibus genuflexis permanentibus quamprimum a cantoribus cantate fuerunt litanie. Celebrans praefatus pluviali indutus praefatam orationem cantavit cum conclusione *per Christum Dominum Nostrum*.

Eodem die hora 21. allate fuerunt littere ad Ill^{mm} de Lothoringia de victoria catholicorum et profligatione Ugonottorum in regno Gallie. Qui praefatus Ill^{ms} statim ivit ad Ill^{mm} Mantuanum, ibidemque omnibus Ill^{ms} legatis congregatis ac oratoribus et patribus omnes simul iverunt ad cathedralem ecclesiam ad agendum gratias Deo pro tanta victoria habita. Ubi preintonato ab episcopo Parisiensi pluviali induto, stans^a in medio altaris, *Te Deum laudamus*, cantores prosequuti sunt etc. Quo absoluto praefatus R^{mus} episcopus stans in cornu epistolae, praemisso *Oremus* cantavit tres sequentes orationes, | videlicet: prima^a de gratiarum actione, secunda pro ecclesia, tertia pro rege, cum conclusione *per Christum Dominum Nostrum*. Deinde omnes redierunt domum, et eodem sero et alio sequenti omnes legati, oratores et alii fecerunt signum letitiae cum focis.

1563.

Congregationes 29. et 30. Decembris Firmanus tantum commemorat, deinde refert de vesperis 31. Decembris, tum de missa 1. Ianuarii celebratis per episcopum Virdunensem et de sermone quem habuit R^{us} D. [Robertus]^b Fournier Gallus, theologus missus a rege Francorum. . . . Item congregationes 2., 3., 4., 7., 8., 9. Ianuarii habitae simpliciter commemorantur. Vesperas 5. Ianuarii missamque 6. Ianuarii celebravit episcopus Cauriensis, orationem habuit R^{us} P. magister - - ^b Bononiensis ord. Servor.

330v

Celebratur missa solennis ab Illmo de Lothoringia pro victoria habita a Chr^{mo} rege.

331r

Die [dominica] 10. Ianuarii in cathedrali ecclesia praefatus Ill^{ms} solennem missam celebravit de sacramento cum duobus^a aliis collectis, videlicet secunda de gratiarum actione et tertia pro rege Chr^{mo} mutatis mutandis cum paramentis aureis. Assistens fuit R^{us} D. decanus ecclesiae, et diaconus et subdiaconus duo canonici ex dignioribus. Sermonem habuit R^{ms} episcopus Metensis Gallus. Ill^{mi} legati concesserunt praefato celebranti omnem eorum auctoritatem in illo actu, videlicet in benedicendo incensum, aquam, in dando solennem benedictionem et alii^a etc. Qui semper renuit, cum pluries a me fuisset rogatus nomine Ill^{morum} legatorum, nec aliis caerimoniis usus est, ac si esset simplex episcopus. Hoc tantummodo differebat, quod altare credentia, faldistorio et alia^a fuerunt^a plus solito ornata, et ad elevationem sacramenti delata fuerunt octo intorticia etc. In fine Ill^{ms} Mantuanus dedit solennem benedictionem, interim praefatus celebrans stans in suo faldistorio detecto capite. Qui etiam semper salutavit in eundo ad | altare Ill^{mos} legatos deposita mitra. Indulgentia fuit publicata per diaconum centum annorum etc.

*Die lune 11. Ianuarii fuit celebrata missa pro defunctis more solito a R^{mo} episcopo Meldensi cum una collecta tantum pro his qui ceciderunt in bello contra hereticos ut supra.

*Eodem die hora 22. fuit congregatio generalis ut supra, et similiter die 12. <Procurator episcopi Tulensis habuit locum in congregatione.>^o

Ad 15. Ianuarii refertur prorogatio sessionis et adventus oratoris Sabaudi; ad 18. de congregatione.

331v

Controversia patrum.

A die 18. Ianuarii usque ad ultimum nunquam fuit congregatio generalis ob maximas controversias ortas inter patres supra reformationem decreti de residentia et nonnulla alia inconvenientia proposita ab aliquibus, qui disserere volebant de auctoritate summi pontificis.

^a sic.^b lacuna in cod.^o add. in marg.

¹ Quia ibi erat corpus beati Simonis pueri, cf. supra p. 554, l. 11 ss.

Transitus per Tridentum Exc^{mi} a ducis Parme et Placentiæ fuit ex improvise die
29. Ianuarii. Qui visitavit Ill^{mos} legatos et discessit Flandriam versus.

*Ad 31. Ianuarii refertur admissio oratoris Sabaudi; ad 2. Februarii (f. 332^r) benedictio can-
delarum ac processio; de congregationibus theologorum (f. 333^r) vel de congregatione generali
11. Februarii habita nihil accuratius dicitur.*

Die 12. Februarii Ill^{mos} de Lotheringia discessit Tridento^b versus Ispruch ad 335^v
imperatorem et die 28. regressus est.

*F. 334^r narratur benedictio ac distributio cinerum. Quidam theologus Hispanus superpelliceo
indutus sermonem habuit. Indulgentie 50 annorum.*

Die sabati 27. [Februarii] dux Mantuæ applicuit Tridentum per transitum, 334^v
cum iret ad curiam Cæsaream . . .

Dominica prima quadragesimæ, ultima Februarii, praesentibus Ill^{mis} legatis et
de Lotheringia etc. missam celebravit R^{mus} episcopus Brugnatensis, sermonem habuit
R^{mus} P. N. ord. Praed. Hispanus. Indulgentia 25 annorum.

Die Martis 2. Martii Ill^{mus} D. Hercules card. Mantuanus, sacri concilii
legatus et primus presidens, obiit Tridenti ex febre post longam egritudinem, hora 3.
noctis. Cuius corpus per totum sequentem diem fuit publice servatum^c supra magnam 335^r
mensam ex veluto cremesino coopertam, indutum subtana rosacea, rochetto et mozetta,
in nocte sequenti hora 10. delatum fuit in letica^d conditum in capsula Mantuam versus,
15 praeunte crucifero cum cruce et parafrenariis ipsius cum 12 intortitiis accensis, cum
maximo omnium dolore et luctu, quia erat vir maximi iudicii et omnibus gratiosissimus¹.

Die Mercurii 3. Martii in cathedrali ecclesia praesentibus Ill^{mis} legatis, ora-
toribus omnibusque patribus concilii fuit celebrata missa exequialis pro anima
praefati Ill^{mi} per R^{mm} episcopum Castrensem, et in fine fecit absolutionem more solito.

Die 20 Dominica secunda quadragesimæ, 7. Martii, missam celebravit R^{mus} episcopus
Umbriaticensis praesentibus Ill^{mis} legatis etc. Sermonem habuit quidam theologus ord.
s. Francisci. Indulgentia 25 annorum.

Die lunæ 8. Martii fuit celebratum festus^d sancti Thome Aquinatis in ecclesia
S. Laurentii, ubi fuerunt Ill^{mi} legati, oratores ac patres omnes, et fuit celebrata solennis
25 missa a quodam religioso dicte ecclesie sine solitis caerimoniis. Absoluta missa ser-
monem habuit R^{mus} Pater magister N. Gallus, | ord. s. Dominici. In qua ecclesia fratres 335^v
ordinis s. Dominici commorantur.

Eodem die, dum patres essent in congregatione, fuit maxima pugna inter Italos
et Hispanos; qua de causa Itali coniurarunt contra Hispanos, ut infra.

Die Veneris 12. Martii, hora 19., Itali aggressi sunt Hispanos, et fuit maxima
30 pugna inter eos, adeo quod totus populus civitatis commotus fuit ad arma, et fuit per
totum diem maximus tumultus cum vulneratione multorum Hispanorum, ex quibus meis
oculis vidi duos lapidare, sicut sanctus Stephanus².

Die 35 Dominica tertia quadragesimæ, die 14. Martii, fuit celebrata missa ut supra
per R^{mm} episcopum Campaniensem praesente tantummodo Illmo card. Simonetta legato,
oratoribus ac patribus. Sermonem habuit R^{mus} Pater magister N. ordinis s. Augustini.
Indulgentia 25 annorum.

Die lunae 15. Martii fuit celebrata missa defunctorum pro anima Exc^{mi} ducis
de Guisa, fratris Ill^{mi} cardinalis de Lotheringia, qui proditorie, ut supra, fuit interemptus
40 cum archibuso³. Quam [missam] celebravit archiepiscopus Ebredunensis, cum absolu-
tione in fine etc. praesentibus Ill^{mis} legatis Varmiensi et Simonetta, oratoribus ac patri-
bus etc.

Die Martis 16. Martii, Ill^{mus} card. Seripandus legatus, qui egrotavit die 336^r
lunæ 8. Martii, hora 21. accepit extremam unctionem.

^a cod. Ecc^{mi}.

^b cod. Tridenti.

^c hic iterum legitur per totum sequentem diem.

^d sic.

¹ Accuratiorem mortis et funeris descriptionem dat
Ludovicus Nuccius litteris 4. Martii ad Astorgium Pa-
leottum scriptis. Cf. *Giuliani* p. 119 s; supra p. 351, adn. 2.

² Plura de his litibus v. apud Servantium, Ficklerum,

Mendozam (infra); cf. *Giuliani* p. 114 ss; *Pallavicin.*
20, 8, 1.

³ Franciscus dux de Guisa vulneratus erat 18. et
obierat 24. Februarii 1563.

Die Mercuri 17. Martii 1563, hora 23., obiit Tridenti Ill^{mus} et R^{mus} D. Hieronimus Seripandus ordinis Heremitarum s. Augustini, tituli S. Susanne presbyter cardinalis, die 26. Februarii 1561 in collegium a Pio IIII cooptatus, sacri concilii olim secundus, deinde primus praesidens et apostolicus de latere legatus¹. . . *Describuntur caerimonialia.*
 336^v Hora 23. corpus delatum fuit ad ecclesiam S. Marci ord. s. Augustini, comitatum ab oratoribus et omnibus patribus et aliis officialibus concilii. Ubi fuit sepultum etc.

Relationes sequentes (de 19., 21., 22. Martii) sunt brevissimae nec novi quidquam afferunt.

Dominica quinta [quadragesimae,] de passione <28. Martii>^a missam celebravit R^{mus} episcopus Signinus praesentibus Ill^{mis} legatis Varmiensi et Simonetta, oratoribus ac patribus etc. Sermonem habuit magister Stephanus de Aretio ord. Serv. Indulgentia 25 dierum.

10

In sequentibus diebus, cum essent dies penitentiae, non fuit facta congregatio nec aliud notabile.

337^r Dominica palmarum, die 4. Aprilis, *benedictio ac distributio palmarum et processio.*

338^r Feria sexta maioris hebdomadae [9. Aprilis] . . . archiepiscopus Verallus, i. e. Rossanensis, officium celebravit more solito. Post cantatam passionem oravit R^{mus} P. N. Gallus, cum publicatione indulgentiarum 50 annorum. In adoratione crucis primo iverunt Ill^{mi} legati, deinde celebrans sine planeta solus ad tollendam controversiam precedentiae. . . 15

338^v In sabato sancto, 10. Aprilis.

In mane hora 12. antequam Ill^{mi} legati venirent ad ecclesiam, R^{mus} archiepiscopus Bracarensis Lusitanus accepto pluviali, stola et mitra expectavit in porta ecclesiae adventum legatorum, oratorum et patrum. Quibus perventis ad ecclesiam baptizavit tres Hebreos Lusitanos, quibus fuerunt patrini R^{mus} episcopus Quinqueecclesiensis, orator missus ab imperatore pro regno Ungariae, orator regis Galliae, et regis Lusitaniae. Peracto baptismo iverunt ad locum solitum, ubi solitum officium fuit celebratum per R^{mm} episcopum Arrianensem. In fine fuit publicata indulgentia 50 annorum. 20 25

Adventus et ingressus Ill^{mi} card. Moroni, primi praesidentis et legati concilii.

Eodem die 10. Aprilis Ill^{mus} et R^{mus} card. Moronus, legatus et primus praesidens concilii², hora 22. aplicuit^b Tridentum. | Cui obviam iverunt Ill^{mi} legati in habitu equitandi usque ad prata Mattarelli, absque cruce, et omnes oratores et patres concilii. Qui post mutuas reverentias et congratulationes, et in medio eorum ipsum recipientes, associaverunt eum usque ad ecclesiam S. Crucis, ubi praefatus Ill^{mus} primus praesidens accepit habitum pontificalem^c cum cappa rubea. Reliqui vero legati acceperunt rochetum et mozzettam et mulas ascenderunt, videlicet: Ill^{mus} Moronus equitavit mulam pontificalibus finimentis ornatam praecedentibus valisia, mazzerio, parafrasariis cum duobus malleis et baculis etc.; alii duo legati, videlicet Varmiensis et Simonetta, cum rochetis equitabant mulas ornatas cum finimentis ex veluto nigro et coopertis rubeis; et hoc factum fuit, quia Ill^{mus} Varmiensis non habebat ornamenta pontificalia, aliter et ipsi quoque accepissent habitum pontificalem^c. In porta civitatis praefatus Ill^{mus} Moronus descendens osculatus est crucem sibi more solito porrectam a digniori^d canonico cathedralis ecclesiae pluviali induto. Tum equum ascendens praecedente processione iverunt ad cathedralem ecclesiam. Canonici vero incedebant infra crucem et legatum, qui erat sub baldachino, quod doctores <et nobiliores>^a civitatis deferebant. Cum perventuri fuerunt^b ad portam ecclesiae, praefatus Ill^{mus} desiliens ex equo post aspersionem aque sanctae fuit incensatus a prefato digniori ecclesiae. In porta civitatis cantores concilii | superpelliceis induti inceperunt cantare *Te Deum laudamus* etc., quem cantaverunt usque ad ecclesiam, ubi peractis solitis ceremoniis in altare maiori, ubi fiunt sessiones, dedit solennem benedictionem cum publicatione indulgentiarum per unum ex presbyteris ecclesiae centum annorum. Deinde deposita cappa pedibus incedens comitatus fuit ad suum hospitium ab omnibus praefatis legatis et praelatis etc. 30 35 40 45

^a supra lin. add.

^b sic.

^c cod. pontificale.

^d cod. digniori.

¹ Cf. Giuliani p. 121 s. Plura v. in Prolegomenis.

² De Ioanne Morono cf. supra p. 310 l. 17 ss et adn. 2.

In die pascatis^a, die 11. Aprilis, praefatus Ill^{mus} Moronus primus praesidens missam solennem, non defessus ab itinere, celebrare voluit, cui ministrarunt digniores canonici ecclesie . . . Indulgentia^a 100 annorum . . .

Die 12. Aprilis, secunda pascatis^a, missam celebravit R^{mus} episcopus Ande-
5 gavensis Gallus . . . Non fuit sermo. Indulgentia 50 annorum.

Eodem die hora 22. Ill^{ris} comes a Luna, orator regis Cath^{ci}, applicuit Tridentum, associatus ab oratoribus et prelati concilii¹.

Relationes de 13., 14., 17., 25. Aprilis sunt brevissimae.

Die Mercurii 28.^b Aprilis Ill^{mus} cardinalis Navagerius², legatus et quartus
presidens sacri concilii, applicuit Tridentum private.

10 Die ultima Aprilis dantur patribus exempla de abusibus sacramenti ordinis ab eis examinandis³.

Relationes de 10. et 12. Maii perbreves nil novi exhibent.

Die 17. Maii Ill^{mus} card. Moronus, qui die [16. Aprilis] Tridenti^a discesserat versus
Ispruch ad curiam Caesaream, redivit^c Tridentum hora 10. in mane. 340^v

Deinde refertur de sacris in die rogationum et brevissime de 19. et 20. Maii.

Congregatio pro admissione Ill^{ris} comitis a Luna, oratoris regis Cath^{ci}.

Die Veneris 21. Maii Ill^{ris} comes praefatus admissus fuit in publicam congregationem.
15 Qui literas credenciales regias et mandatum exhibuit^a primo presidenti, et de mandato Ill^{morum} legatorum locum ei assignavi e regione Ill^{morum} legatorum iuxta crucem et parvam
mensam, ubi secretarius concilii scribit et sedet, videlicet a dextris secretarii. Qui sedere
noluit, donec lecta non fuisset sua protestatio a secretario alta voce circa precedentiam
quam contendebat cum oratoribus Chr^{mi} regis. Qui postea sedit. Cui protestationi fuit
20 responsum a praefatis oratoribus, similiter protestantes^a etc. Quibus expeditis R^{mus}
D. Petrus Fontidonius Hispanus orationem habuit⁴. Tum praefatus orator recedens a con-
gregatione consultum fuit de responso ei dando, ut moris est etc.

Die 22. [Maii] fuit generalis congregatio super abusibus hora 11. in mane.

Die lune 24. [Maii] mane hora 11. fuit congregatio, ut supra, cui praefatus
25 orator interfuit et sedit ad sinistram crucis legatorum, cum prius sedisset ad dexteram.

Die [Martis] 25. [Maii] fuit congregatio ut supra, et similiter continuarunt
usque ad diem 29. Maii.

*Die [sabbati] 29. Maii, in vigilia Pentecostes, fuerunt vespere . . .

In die Pentecostes, 30. [Maii], praefatus R^{mus} [patriarcha Venetiarum] missam
30 celebravit. Fuit sermo habitus a R^{do} D. Io. Villetta Hispano, theologo archiepiscopi
Pampilonensis. Indulgentia 100 annorum.

*Relationes de diebus sequentibus (f. 341^v) sunt brevissimae. Fol. 342^r describitur processio in
festo corporis Christi 10. Iunii; fol. 342^v sic finitur narratio:*

Peracto circulo processionis per viam latam legatorum et viam longam, per viam
S. Petri et beccarias, per plateolam quae dicitur *la piazzola* ad ecclesiam rediverunt.

Deinde describitur missa. Narrationes sequentes sunt brevissimae.

^a sic.

^b cod. 27, perperam.

^c cod. rediivit.

¹ Prius orator, Hispanus fuerat marchio Piscariae. Hic »alloggiava nel palazzo di Tono col card. di Mantova; ma il suo seguito per mancanza di comodità era collocato nel palazzo di Nicolò Madruzzo in parte occupato dal card. d'Altemps. Al Pescara governatore di Milano, che veniva a Trento solo per comparire nelle solenni adunanze del concilio, successe con stabile dimora in Trento Claudio Fernando de Guignones conte di Luna, che copriva il posto di ambasciatore del re Filippo di Spagna presso l'imperatore . . . Già il suo segretario Giovanni di Neira l'avea preceduto a

Trento e trovatagli comoda abitazione nella casa del canonico Girolamo Roccabruna nella via di S. Trinità» (Giuliani p. 126, qui etiam exhibet documentum conductionis).

² De quo cf. Ciaconium III, 940—942.

³ Extant apud *Le Plat* VI, 32—42.

⁴ Mandatum Philippi II apud *Le Plat* VI, 66—68; Protestatio comitis de Luna p. 65 s, responsum oratorum Gallorum p. 66; Fontidonii oratio p. 68—78; responsum synodi p. 78 s. Cf. *Raynaldum* ad a. 1563. n. 93 ss.

343^r Die Martis 29. [Iunii] prefatus R^{mus} [episcopus Augustanus, orator Ser^{mi} ducis Sabaudię] missam celebravit paramentis rubeis praesentibus ut supra [i. e. conciliaribus]. Fuit sermo. Indulgentia 100 annorum.

[Lis de praecedentia inter oratores Gallos et Hispanum.]

Eodem mane cum ego ante accessum legatorum et patrum praevissem ad ecclesiam cathedralem, Ill^{mus} card. Moronus primus praesidens misit ad me suum secretarium, qui 5 nomine praefati Ill^{mi} in secreto dixit mihi, ut unam sedem ex veluto, duo thuribula et duas paces praepararem. Causam vero mihi non dixit. Sed ut melius ego certioratus essem, etiam quod omnia hec praescivissem, statim adivi Ill^{mm} legatum, qui eadem verba mihi dixit, subdens quod eodem mane comes a Luna, orator regis Cath^{ci}, erat venturus 10 ad ecclesiam, et ob tollendam differentiam, ut supra, volebat ut eodem | tempore thurificarentur et acciperent pacem. Cui dixi hoc non sufficere ad tollendam differentiam, quia oratores Gallię nolunt paritatem, et hoc me bene scire, quia iam audivi animum dictorum oratorum, et quod certe scio aliquod scandalum venturum. Qui tandem mihi dixit: Iam hoc ordinatum est, exequatur^a mandatum. Ego vero obediens omnia praefata pre- 15 paravi. Cum vero omnes essent pro audienda missa congregati, circa missę principium ante epistolam ex improvise comparere inceperunt maximus numerus Hispanorum, qui praefatum comitem a Luna associabant. Ad quam novitatem D. de Lansach, Chr^{mi} regis orator, versus ad me dixit: Quęnam novitas est ista? Cui dixi me ignorare. Ipse vero, cum suspicaretur de eventu rei, stans et intentus aspiciens vidit comparere praefatum comitem. Tunc ira accensus me vocavit dicens et protestans, quod si ego ali- 20 quid innovarem praeter solitum, quod non solum discedent ab ecclesia, sed a civitate Tridentina et ab obedientia sedis apostolicę. Ad hec eis proposui quę ordinata fuerunt ab Ill^{mis} legatis, ut eodem tempore acciperent incensum et pacem absque preiudicio. Quibus noluerunt assentire, immo pluries praefatam cantilenam recantarunt de discedendo ut supra etc. Quę omnia retuli Ill^{mis} legatis, qui perplexi remanserunt hoc 25 intelligentes, et remisit^a me ad ipsos oratores nomine ipsorum, orando et persuadendo ut vellent assentire, quod eodem tempore absque eorum preiudicio incensum et pax eis ministraretur; et si ad hoc nolunt acconsentire, saltim^a consentiant, quod nemini ipsorum daretur. Et ad hoc minime assentire voluerunt, et cum hec retulissem Ill^{mis} legatis^b iussit me accersire nonnullos principaliores patres ex omni natione. Qui accedentes ad 30 Ill^{mos} multum super hoc consularunt, | et fuit maxima confusio. Adeoque res devenit, quod celebrans fuit cohactus^a divina suspendere, et legati recedere ab ecclesia et retrahere se in sacrarium, ubi una cum praefatis patribus super praefata multum discussum fuit. Et tandem resolutio fuit: dummodo praefati oratores Galli assentire vellent, quod incensum et pax eodem mane neque Ill^{mis} legatis neque oratoribus ministraretur. 35 Quę omnia cum eis retulissem, inveni eos in eandem^a sententiam persistentes. Tandem ad multorum preces, quia tempus urgebat et ad aliquam resolutionem pervenire oportebat^a, et cum ego iam defessus essem ante et retro cursitando, in proponendo et referendo, vix ac etiam maximo labore ad hec consentierunt^a. Quibus omnibus sedatis Ill^{mi} redierunt ad cappellam, et missa, quę post evangelium suspensa fuerat, pro- 40 sequuta fuit et absoluta hora 22¹.

Recessus oratoris Gallorum.

Die 7. Iulii Ill^{ria} D. Ludovicus de Lansacco, primus orator regis Chr^{mi}, recessit a Tridento Galliam versus, amplius non reversurus ad concilium².

Eodem die dantur exempla patribus doctrinę de ordine et decreti de re- 45 sidentia³.

De congregationibus 9., 10., 11., 14. Iulii habitis refertur brevissime.

^a sic.

^b cod. legati.

¹ Cf. relationes Paleotti de hac causa; documenta apud Raynaldum ad a. 1563, n. 105 ss; *Le Plat* VI, 116—126; *Pallavicin.* 21, 8, 4 ss; 21, cc. 9 et 10; *Sickel*, Concil p. 558.

² Remanebant duo alii oratores, Ferrerius et Faber. Cf. *Pallavicini* 21, 10, 11.

³ *Theineri Acta* (II, 302) exempla tradita esse aiunt 3., 5. et 6. Iulii. Cf. *Le Plat* VI, 126—138.

Sessio septima.

In nomine Domini Amen. Anno 1563, indictione sexta, die Iovis 15. Iulii, sub Pio IV celebrata fuit septima sessio Tridenti in cathedrali ecclesia S. Vigili in inferiori parte etc. ad evitandum æstivum calorem. In qua interfuerunt . . . | R^{mus} episcopus Parisiensis missam celebravit more solito. Absoluta missa orationem habuit episcopus Aliphanus. Infra sessionem fuit cantatum evangelium Ioannis 21, videlicet: *Dixit Iesus Simoni Petro: Simon Ioannis, diligis me plus his?* etc. Peractis solitis cerimoniis D. secretarius¹ ascendens ambonem legit alta voce breve apostolicum de creatione novorum legatorum . . . (*Nil novi affertur.*) 345^r

Die dominica 18. Iulii in cathedrali ecclesia R^{mus} episcopus Pampilonensis missam celebravit de spiritu sancto cum collecta contra paganos et de gratiarum actione pro victoria habita a Cath^{co} rege in auxilio civitatis Orani.

Die [Martis] 20. Iulii dantur patribus exempla canonum de sacramento matrimonii . . .

* Die 21. Iulii R^{mus} D. Hieronimus Gadius Florentinus², episcopus Cortonensis, orator Ser^{mi} ducis Florentię et Senarum, applicuit Tridentum, cum revocatus esset Mag^{cus} D. Ioannes Strozza, similiter orator etc., quia cum esset laycus, contendebat de præcedentia cum oratore Helvetiorum, et ad tollendam differentiam misit oratorem prælatum, qui sederet inter oratores prelatos in alio loco. Ad cuius adventum obviam iverunt nonnulli patres concilii et familię legatorum. 345^v

* Die sabati 24. Iulii hora 10. fuit prima congregatio generalis post sessionem septimam. In qua R^{mus} Cortonensis præfatus, associatus a nonnullis praelatis, admissus fuit in generali congregatione. Lecta prius solita oratione etc. Qui literas exhibuit^a primo præsidenti, quę a R^{mo} D. secretario¹ publice lectę fuerunt³. Et non habuit orationem nec fuit ei datum responsum, cum alias primus orator admissus solenniter fuisset etc. | Quibus expeditis patres dixerunt sententias suas super canones de matrimonio et decretum de clandestino etc. 346^r

Eadem die hora 20. fuit congregatio ut supra, in qua oratores regis Chr^m petitionem fecerunt, ut hoc tempore antiquissima nuptiarum solennia restituantur⁴.

Die [dominica] 25. [Iulii] hora 20. fuit congregatio ut supra, et similiter a die 26. usque ad ultimam Iulii absque intermissione.

Eodem die Ill^{mi} legati autoritate apostolica deputarunt infrascriptos patres iudices super causam imputationis de heresi R^{mi} D. Ioannis Grimani patriarchę Aquilegensis, de qua falso fuit imputatus⁵. Qui fuerunt infrascripti, videlicet:

Ill^{mus} de Lotheringia

Ill^{mus} Madrutius

Archiepiscopi:

Granatensis Hispanus

Bracharensis Lusitanus

Reginus Italus

Pragensis, orator Cæsareus, Bohemus.

Episcopi:

Quinqueecclesiensis, orator Cæsareus, Panonius

Primisliensis, orator regis Polonię, Polonus

Augustanus, orator ducis Sabaudie, Italus

Ebroicensis Gallus

Sagiensis^b Gallus

Colimbriensis Lusitanus

Segobiensis Hispanus

Mutinensis Italus

Leriensis Lusitanus

^a sic.

^b cod. potius Hagiensis.

¹ Massarellus morbo impeditus erat; cuius loco episcopus Castellanaetensis secretarii munus obibat.

² Verum cognomen est Gaddus. Ecclesiam Cortonensem gubernabat inde a 16. Dec. 1562 usque ad mortem 1572.

Concilium Tridentinum. II.

³ Litterae et mandatum ducis apud *Le Plat* VI, 164 s; cf. *Raynaldum* ad a. 1563, n. 136.

⁴ *Theiner* II, 316; *Raynaldus* ad a. 1563, n. 136; *Le Plat* VI, 166.

⁵ Cf. *Pallavicin.* 21, 7, 8 ss; 22, 3, 10; 22, 11, 1.

Atrebatensis Burgundus
Campaniensis Italus
Theanensis Italus
Derthusensis Hispanus

Legionensis Hispanus
Hiprensis Flander
Namurcensis Flander

Abbates:

Clarevallensis Gallus   Cassinensis Antverpiensis   Cassinensis Hispanus.

346^v Die [sabbati] **7. Augusti** datur copia patribus de canonibus sacramenti matrimonii reformatis¹.

Die [Mercurii] **11. Augusti** fuit congregatio generalis, in qua patres dixerunt sententias suas super hiisdem^a canonibus praefatis, et similiter fuit sequenti die **12.**

Die [Veneris] **13. Augusti** fuit congregatio, ut supra, hora 20., et ego retuli 10 Illmo de Lotheringia, qui non fuit in congregatione, de adventu cuiusdam nuncii ex Gallia, qui novum attulerat de recuperatione cuiusdam portus Havre^b de gracia ab Anglis occupati². Quod Illmo Varmiensis publice dixit sac[rae] synodo^c.

*Die praefata hora 19. fuit congregatio praefatorum deputatorum coram Ill^{mis} legatis, in qua decretum fuit de absolutione ipsius [patriarche Aquilegiensis], 15 innocentia cognita.

Die sabbati **14. Augusti** fuit congregatio generalis supra decret[um] de matrimonio etc., et similiter a dicta die usque ad **21.**, in qua datum fuit responsum literis Ser^{mo} praefate ducisse Parme et Placentie etc., et patres perfecerunt dicere sua vota de matrimonio etc.

Die Veneris **3. Septembris** datur exemplum patribus super 21 capitibus de reformatione quater reformatis.

Admissio oratoris Magni Magistri ordinis s. Ioannis Hierosolymitani,
D. Martini Roias Portarubia^d Hispani,
qui applicuit Tridentum die 26. Martii 1563, ut supra^e.

349^r Die Martis **7. Septembris** hora 12. congregatis Ill^{mis} legatis, oratoribus ac patribus in loco solito, post lectam solitam orationem selecti fuerunt nonnulli patres ex omni ordine, qui accedere deberent ad hospitium praefati oratoris, ut ipsum associarent et 25 conducerent ad locum congregationis. Qui cum illuc percurrisset comitante eum magistro cerimoniarum, prestita debita reverentia Ill^{mis} legatis et sac[rae] synodo^f literas et mandatum primo presidenti praesentavit, quae publice lectae fuerunt per R^{mo} D. secretarium. Quibus exhibitis dedi ei locum inter oratores prelatos ecclesiasticos immediate post R^{mo} episcopum Cortonensem, oratorem Ser^{mi} ducis Florentie et Senarum. Post literas a praefato secretario lectas praefatus D. orator orationem habuit, deinde recessit, ut moris est. Interim patres consularunt de responso dando, et approbato per verbum *placet* praefatus orator fuit revocatus a me magistro cerimoniarum. Cui datum fuit responsum, cum prius Ill^{mi} legati fecissent declarare per secretarium, quod in assignatione praefati loci non debeat ullo tempore preiudicium inferri patriarchis, episcopis et archiepiscopis^g. 35 Quibus expeditis patres incepterunt examinare praefatos canones etc., ut supra, et similiter die **9.** et **10.**

Relationes de diebus sequentibus sunt valde summariae.

349^v *Die [Veneris] **17. [Septembris]** fuit congregatio generalis super praefatis canonibus ut supra, et in eadem congregatione patres deputati in causa R^{mi} patriarche Aquilegiensis ipsum absolverunt et declaraverunt eum innocentem et catholicum, invitis 40 malignantibus^h.

^a sic.   ^b cod. Vaure.   ^c cod. synodi.

^d cod. Portarubra; *Le Plat, Canones*, p. 348: Portarubio; *Richter, Can.*: Portarubeo.

^e inter f. 346 et 349 inserta sunt duo folia textum interrumpentia, quorum prius tantum scriptum est, alterum vacat. *Finite le cerimonie» . . .   ^f Scriptura abhinc differt ab illa folii 346 et praecedentium.

¹ *Le Plat* VI, 172—177; *Theiner* II, 335.

² Cf. supra p. 545, adn. 8.

³ Sed supra nil dicitur de adventu.

⁴ Litterae et mandatum magistri, oratio legati et

responsum synodi partim integra, partim excerpta sunt apud *Raynaldum* ad a. 1562, n. 147 ss; *Le Plat* VI, 198—204.

⁵ Cf. supra p. 569, adn. 5.

De reliquo concilii tempore relatio tribus paginis (f. 350, 351, 352^r; sed. f. 350^v partim, f. 351^r ultra dimidium, f. 351^v omnino vacat) absolvitur nec novi quidquam continet. Sequuntur Acclamations patrum in fine concilii usque ad f. 353^r, ubi legimus:

Absolutis prefatis Ill^{mi} legati et presidentes mandarunt patribus sub excommunicationis pena, ne a civitate Tridentina discederent, antequam manu propria subscriberent decretis concilii.

Lectis et recitatis omnibus decretis Ill^{mus} card. Moronus, post cantatum *Te Deum* 5 *laudamus* et datam solennem benedictionem, versus ad patres dixit, post gratias Deo actas: R^{mi} patres, ite in pace, etc. R[espondetur:] Amen. Tunc omnes maximo applausu discesserunt.

Ad laudem, honorem^a et gloriam sanctissimę trinitatis et beatę Marie virginis 10 impositus est tandem finis sacrosancto oecumenico et generali concilio Tridentino... Sit igitur omnipotenti Deo laus et gloria et nunc et semper per infinita seclorum secula. Amen.

In praefata ultima sessione patres fuerunt numero 255, videlicet legati et praesidentes sedis apostolicę numero quattuor, cardinales duo, patriarchę tres, archiepi- 15 scopi 25, episcopi 168, abbates 7, procuratores episcoporum absentium cum mandato 39, generales ordinum 7.

Deinde a f. 354—370^r sequitur

Catalogus legatorum, patrum, oratorum, theologorum

etc. Deinde pergitur:

Omnium praefatorum nomina et cognomina ego Ludovicus Branca de Firmanis, magister caerimonialiarum S^{mi} D. N., ex officio in notam sumebam et episcopis iuxta eorum promotionem, et theologis iuxta eorum gradum eis^b locum dabam.

Peracto sacro concilio in nomine Domini R^{mus} episcopus Thelesinus, praefati con- 20 cilio secretarius, et ego discessimus Tridenti^b ad Urbem redituri die lunę 13. Decembris 1563^c, et applicuimus Urbem die sabati 8. Ianuarii 1564, et iter fecimus cum maximo periculo ob continuam et maximam pluviam et frigus insupportabile. Tandem auxilio Dei post tres annos incolumes redivimus ad desideratam patriam^d.

^a *cod.* horem.

^b *sic.*

^c *supra lin. add.*

^d *In eadem pagina additur:* 1564. Die 2. Ianuarii S^{mus} D. N. mandavit, prout factum fuit, quod deputarentur centum milites archibuserii, qui in quatuor locis palatii continuo starent pro custodia suę personę. Causa vero huius novitatis penitus ignoratur.

Ex fragmentis mei avunculi Ioannis Francisci Firmani me absente ab Urbe.

XII.

Onuphrius Panvinius

De creatione Pii IV papae.

Onuphrius Panvinius

De creatione Pii IV papae.^a

[Praefatio.]

Panvinii itinera Italicum et Germanicum. Romam revertitur.

ASPERO et difficili Pauli III pontificatu intractabilique et saevo eiusdem ingenio nobiliores quique omnium ordinum homines permoti Urbe relicta in diversas orbis terrarum partes concessere.

Inter alios Alexander Farnesius cardinalis, qui bellum illud atrox, quod Francorum regis Henrici auxilio sublevatus pontifex cum Hispaniarum rege Philippo contra regnicolas Neapolitanos gessit¹, animo variis coniecturis praesagiebat, anno CIODLVI belli initio circiter nonas Iunii abeundi venia a pontifice obtenta, tanquam in Galliam ad legationem suam Avenionem iturus, Roma discessit². In Picentibus iucundissimum ei nuncium^b allatum est, Octavium fratrem Parmae et Placentiae ducem Placentia, quam decennio ante cum patris Petri Luisii caede amiserat, praeter arcem recepta pacis cum Hispaniarum rege Philippo conditiones accepisse. Cuius rei ergo mutato eundi in Galliam proposito Parmae reliquo Pauli III pontificatu, qui trium annorum postea fuit, substitit. Ego interim patronum secuturus et incredibili simul desiderio flagrans Urbem exeundi rumoribus plenam, bellumque imminens veritus, et ut propinquos meos, apud quos per quinquennium non fueram, viserem, pridie idus Iunii eiusdem anni Urbe egressus brevi tempore per Tusciam et Flaminiam iter faciens³ Venetias primum, deinde Veronam accessi. Cognito vero card. Farnesium mutata itineris Avenionensis voluntate Parme substitisse, eo me circiter kal. Septembris contuli. Quo anno ab omnibus quae homines angere solent curis liber et nullis negociis in civitate quietissima implicitus libro de cardinalibus extremam manum imposui, et eo qui secutus est anno CIODLVII ipsum publicavi⁴. Eodem tempore quinque fastorum magistratuum⁵ et triumphorum Romanorum⁶ cum commentariis⁷,

Clm.
152,
f. 409r

409v

^a in cod. titulus simpliciter: Creatio Pii IV papae. In marg. sinistra: Ex lucubrationibus meis.

^b sic.

¹ De quo cf. supra p. 290 ss.

² In collectione *Lettere del commendatore Annibale Caro scritte a nome del card. Alessandro Farnese III*, ed. Padova 1765, p. 149 s, legitur epistula ad ducem Octavium Farnesium 2. Iunii 1556 Romae data, deinde sequuntur epistulae inde a mense Septembri 1556 Parma missae; cf. ibid. p. 151, adn. b.

³ Plura de itinere Panvinii et de epistulis affert D. A. Perini, Onofrio Panvinio e le sue opere (Roma 1899) p. 19 s.

⁴ Liber inscriptus *Romani pontifices et cardinales S. R. E. ab eisdem a Leone IX ad Paulum papam IIII per quingentos posteriores a Christi natali annos creati prodiit Venetiis apud Michaellem Tramezinum a. 1557*. De hac et de alia eiusdem operis editione cf. D. A. Perini l. c. p. 118 ss 197 s.

⁵ Magistratuum aliquot populi Romani a Romulo rege primo usque ad imperatorem Caesarem Carolum V Austriam pium felicem perpetuum Augustum Fastorum

libri sex [sic, sed perperam]. Venetiis ex officina Erasmiana apud Vincentium Valgrisium MDLVIII. Antea Iacobus Strada Mantuanus eiusdem operis editionem fecerat Venetiis 1557. Cf. Perini p. 57 ss 189.

⁶ Duos de triumphis Panvinius libros conscripsit, quorum neutrius editionem Venetam eius anni Perinus (p. 190) novit: 1. *Ornatissimi triumphi, uti L. Paulus de rege Macedonum Perseo capto, P. Africanus Aemilianus de Cartaginensibus excisis, Gn. Pompeius Magnus ex oriente, Iulius Augustus Vespasianus, Traianus et alii imperatores Romani triumpharunt*. Cuius editionem Romanam a. 1565 Perinus commemorat, in qua dicitur opus Antverpiae primum prodiisse. 2. *De triumpho Romanorum commentarius*, cuius versio Italica prodiit Venetiis apud Michaellem Tramezinum 1571.

⁷ In quinque Fastorum libros commentarii. Venetiis ex officina Erasmiana Vincentii Valgrisii MDLVIII. — Commentariorum in Fastos consulares appendix, ibidem eodem anno, cf. Perini p. 189.

tres de republica Romana commentariorum¹, quattuor Romanorum principum², et unum de imperatoriis^a comitiis³ libros conscripsi. Quos ut accuratius ederem publicaremque, eiusdem anni exitu Venetias concessi. Ibi integrum annum CIDLVIII in his evulgandis exegi, typographo Vincentio Valgrasio viro frugi sumptus liberaliter faciente. Fastos card. Farnesio⁴, de Romanis principibus et comitiis imperatoriis libros Philippo Hispaniarum regi, reipublicae vero Romanae commentarium imperatori Ferdinando, qui Carolo V abdicante eo tempore imperii gubernacula solus retinebat, Francisci Turriani praestantissimi viri, eiusdem apud Venetos legati⁵, quocum^b familiaritatem contraxeram, hortatu nuncupavi. Quos cum Caesar accepisset, oratori suo rescripsit, ut argenteo scypho centum aureorum Rhenensium me donaret, quod statim oblata pretii pecunia fecit.

Deinde Panvinus exhibet litteras imperatoris hoc iubentes ad Franciscum Turrianum directas, Vienna 30. Oct. 1558 datas⁶; postea litteras quibus ipse gratias dixit imperatori, in quibus legitur:

470V »Quum vero intelligam M^{tem} Vestram studio aliquo antiquorum numismatum^c interpretandorum detineri atque ob eam causam viros apud se eruditos aliquot habere, qui huic studio vacent, meam quoque in hoc negotio quamquam exiguum operam polliceor forte non inanem, si ipsi opportunum videbitur, praesertim cum animus sit, peregrinatione per universam Germaniam et Gallias antiquitatis tam sacrae quam profanae investigandae gratia suscepta, palatium augustale etiam inivisere. Porro autem non indigna quoque M^{te} V. esset disputatio earum rerum, quae inter ipsum et pontificem maximum nunc controversae sunt⁷, sanctissimae sedis et imperii debito honore et legitima auctoritate in omnibus servata. De qua re quid sentiam rogatus dicerem aliqua cognita non indigna . . . Venetiis, idib. Febr. 1559.«⁸

Respondit Caesar Augusta Vindelicorum 16. Martii 1559^a inter alia haec:

»Quod scribis tibi esse in animo, ut . . . ad nostram quoque Caesaream aulam accederes, nos sane, si pro ratione instituti tui itineris commodum vel libitum tibi fuerit ad nos venire, te lubenter ac benigne videbimus«.

471V Has porro Caesaris litteras anno CIDLIX eo potissimum tempore accepi, quo Venetiis nostri ordinis generalia comitia habebantur. Quibus finitis rebusque omnibus, pro quibus Venetiis per biennium fere fueram, expeditis, Caesaris humanitate invitatus, quum Romam redeundi facultas non esset (iuraveram enim vivo pontifice, cuius in dies saevitia et hominum variae vexationes audiebantur, me eo nunquam accessurum), | Parma quoque vel Placentia parum placerent, in Germaniam ad Caesaris aulam pergere constitui, qui tunc Augustae Vindelicorum imperii conventum agebat. Venetiis discedens Veronam primum, ubi ad iter necessaria mihi comparavi, Placentiam deinde ad card. Farnesium, qui tum ibi morabatur, circiter nonas Iulii accessi.

Placentiae intellexi Paulum IIII gravi aegritudine laborare eiusque salutem a medicis desperatam fuisse, referentibus ipsum mensem Septembris eiusdem anni non egressurum. Proinde card. Carafa omni administratione a pontifice aliquot mensibus antea spoliatus et Lavinium relegatus clam nuncios suos ad card. Farnesium miserat rogatum, ut mortuo pontifice sui rationem habere vellet; nam ipsi ad XIII cardinalium a patruo creatorum suffragia firma sibi esse asserebat, qui non nisi arbitrato suo pontificem essent delecturi. Hos et se ipsum card. Farnesii commodis et servicio offerebat mutuamque amicitiam et

^a cod. imperatoribus (certe error scribae).

^b cod. qui cum.

^c cod. nomismatum.

^d cod. CIDLVIII.

¹ Reipublicae Romanae commentariorum libri tres, ibidem. Perini p. 190.

² Romanorum principum et eorum quorum maxima in Italia imperia fuerunt libri IIII, cuius Perinus (p. 190) editionem Basileae per Henricum Petrum anno MDLVIII factam commemorat.

³ De comitiis imperatoriis liber, in quo praeter caetera septem imperii electorum origo demonstrata est atque communis quae adhuc viguit fama refutata. Basileae per Henricum Petrum a. MDLVIII. Cf. Perini p. 191, qui alios Panvinii libros de eadem re enumerat.

⁴ Sed praeterea singulos libros illius operis singulis amicis dedicabat, cf. Perini p. 68.

⁵ Franciscus liber baro de Turri et in Cruce ergo non demum mense Maio 1559 orator Venetias ab imperatore mittebatur (Sichel, Concil p. 2), cum Panvinus a. 1558 ibi eum viderit. Deinde Franciscus durante concilio Romae eodem munere fungebatur, finito autem concilio ad Venetos revertebatur, ubi mortuus est 11. Augusti 1566. Cf. supra p. 521, adn. 2.

⁶ Litterae leguntur etiam in cod. Vat. 6412, f. 384, unde in lucem edidit Perini p. 71.

⁷ Cf. supra p. 324, l. 19 ss et adn. 3.

⁸ Praeterea Panvinus ab imperatore petebat litteras, quibus sibi concederetur facultas intrandi tabularia, bibliothecas etc., cod. Vat. 6412, f. 383, cf. Perini p. 21.

foedus enixe precabatur, ut una iuncti eum pontificem dicerent, qui utriusque^a et suis in primis commodis consularet et Carafianam domum tot incommodis oppressam beneficii accepti memor insigni aliquo munere sublevaret¹. Ego autem a cardinali benigne susceptus et litteris commendaticiis ad Caesarem², Tridentinum et Augustanum³ cardinales postremoque ad quoscunque volui onustus ea lege dimissus sum, ut quantocius possem in Italiam redirem; nam se constituisse retulit, ut si forte pontifex moreretur, ego vel secum vel alia ratione conclave ingrederer.

Circa idus Iulii Placentia discedens traiecto Pado, Cremona et Mantua peragratiss Veronam profectus sum. Inde per Tridentum Brixinum veni, in extremis Italiae et Germaniae finibus situm. Ibi card. Tridentinum nactus cum ei card. Farnesii litteras obtulissem, honorifice ab eo tractatus sum et epistolas ab eodem ad tabellariorum magistrum apud Oenipontem impetravi, quibus eum hortabatur ut mihi securos in via comites inveniret. Forte ipsum iter Augustam constituisse nactus ei adiunctus ad aulam Caesaris triduo post perveni.

Augustam porro Vindelicorum ad VII kal. Augusti ingressus card. Augustanum adii. Qui litteris Farnesii susceptis tanta charitate et benevolentia maximisque amoris significationibus me prosecutus est, ut nihil amplius desiderare in eo possem⁴.

Cuius opera imperatorem Ferdinandum salutavi et bis allocutus sum, cunctaque pro quibus veneram egregie confeci⁵. Augustae ad dies XX mansi. Discessi autem rebus omnibus ex sententia expeditis ad XVII kal. Septembris postridie festi diei assumptionis beatae virginis. Triduo post ad XV kal., quo die Paulus IIIJ excessit e vita⁶, Oenipontem veni, altero die Brixinum. Quum applicuissem, card. Tridentinum diei itinere apud Brunecum abesse cognovi. Inde continuato itinere Bulzanium eo die perveni. Postridie ad XII kal. inter Bulzanium et Tridentum tabellarios pontificis mortem card. Tridentino offerentes obvios habui. Vespere Tridentum accessi, ubi morte pontificis certissime cognita quanquam de via fessus, non nisi tamen per diem unum ibidem permansi. Altero die discedens villam Volarniam ad X a Verona lapidem adiunxi.

Postridie IX kal. Veronam ingredior. Biduo post discedens Venetias primum accessi, deinde perpetuo itinere Romam versus per Flaminiam et Tusciam tendere coepi, quam tandem pridie idus Septembris inivi⁷.

Ibi patres comitium ad novam electionem ingressos inveni. Adventu meo card. Farnesio statim insinuat, quum ei per id tempus facultas, ut me intra comitium acciperet, forte non esset, optimus pater card. Arrianensis, qui conclavista uno sibi per leges concessio carebat, me a card. Farnesio postulavit. Existimans autem ipse pontificem maximum quamprimum deligendum esse⁸ non annuit, asserens minime necesse esse me intra comitium accipi, quum illico omnes egressuros pontifice creato speraret. Sed res praeterquam ipse et alii multi opinabantur evenit. Nam per tres menses diesque viginti patres conclusi fuere.

Ad tres igitur menses et aliquot dies in Urbe, dum patres altercationibus in conclavi tempus^b tererent^c, permansi⁹. Quo tempore Philippus Hispaniarum rex pontificis obitu audito cardinalibus sequentem epistolam scripsit.

Philippus Dei gratia rex Hispaniarum etc.¹⁰

Ceterum quum dies Christi natalicius appropinquaret et spes nulla certa adhuc ut novus pontifex creari posset esse videretur, card. Farnesius ea occasione me intra comitium evocari curavit, quod multi religiosi viri tum introducebantur, qui privatas cardinalium et conclavistarum confessiones ob diei natalis celebritatem audirent. Cum

^a cod. utrisque.

^b a Panvin. add. supra lineam.

^c vel terunt² cod. terrent.

¹ Revera Caraffa quindecim vota habebat, cf. Th. Müller, Das Konklave Pius' IV (Gotha 1889) p. 97 s.

² Litteras (ex cod. Vat. 6412, f. 161) exhibet Perini p. 22, adn. 1.

³ Litterae (cod. Vat. 6412, f. 360) apud Perini p. 22.

⁴ Responsum card. Augustani 16. Augusti 1559 Farnesio datum (ex cod. citato f. 357) apud Perini p. 23.

⁵ Errat igitur Perinus (p. 23) putans Panvinium Augustae imperatorem non vidisse.

Concilium Tridentinum. II.

⁶ Cf. supra p. 332, l. 9 ss.

⁷ Cf. supra p. 340 adn., col. sinistra (ad 12. Sept.).

⁸ Putabat Carpenssem brevi electum iri; Th. Müller l. c. p. 144.

⁹ Etiam hic est error Perini, cum opinetur Panvinium, statim cum advenisset Romam, conclave intrasse et per totum eius tempus ibi inclusum fuisse.

¹⁰ Litteras 11. (recte 9.) Septembris 1559 datas exhibet Sigmüller, Papstwahlbulen (Tübingen 1892) p. 93, adn. 1; excerpsit Th. Müller l. c. p. 137. Cf. supra p. 121, adn. 4.

iis aliquot ergo et ipse conclave pridie natalis circa vesperum ingredior. Ubi quae viderim, audierim et gesserim nunc accurate exponam.

[Rerum status, quando Panvinus conclave intrabat.]

Conclave ingressus nihil antiquius duxi quam ut veteres patronos meos ex patribus amplissimos officii causa convenirem. Statim igitur card. Carpenssem¹ adii, salutavi et diuturnam sedis vacationem secum deploravi. Qui hilariter me suscipiens mutuo officio 5 finito vereri se dixit, nisi ea vel sequenti die pontifex crearetur, nos amplius eum per sex menses non habituros. Iam tunc enim de pontifice deligendo inter factionum capita tractabatur et res ad duos tantum redacta erat, Caesium² scilicet et Medicem, de quibus tantum con- 474^r troversia erat. Et quia hora erat iam tarda diuque cum amplissimo illo patre fueram, neminem praeterea eo die commode salutare potestas fuit. Raptim tamen et cursim ut quosque mihi cognitos per comitium forte obvios habui patres omnes salutavi. 10 Card. Farnesius intra cubiculum suum vesperi coenam Sabello et de Monte³ dedit. Nocte quae natale Domini praecessit intra eiusdem cubiculum dormivi. Mane facto quum omnes patres ministrique sacris intenti essent egoque vicissim in his detinerer, ante prandium nihil egi. A prandio Augustano⁴ primum in cubiculo suo salutem dixi. Is mihi 15 tum rettulit capita partium fere inter se consensisse, ut Medicem pontificem dicerent, et quid mihi de ea re videretur. Bonum (respondi) eum mihi virum videri, mitem et satis liberalem bonarumque artium studiosum, optimumque pontificem futurum. Tum ille: 'Faxit Deus.' Nam ob quasdam quae inter utrosque paulo ante intercesserant alterationes et simultates⁵ haud prono in eum animo esse eiusque electionem aegre ferre 20 videbatur.

Tum Galesio⁶, Medicis cubiculario, veteri amico deducente ad eiusdem cellam accedo eique iam pontifici destinato circa 22. horam manus osculor, bonam illi fortunam precatus. Tum cardinalis: 'Te meum antiquum familiarem optime novi, mi Onuphri. 25 Salvus sis. Si quid tibi deest, pete, et me paratissimum habebis.' Et ad familiares conversus 'Quum hic (inquit) ex nostris sit, curate ne quid ei si opus habet desit'. Cui gratis actis Tridentinum⁷ convenio. Qui me benigne suscepto 'Quid tibi (inquit) videtur? Credo nos pontificem habere Medicem'. 'Bonus est (ego respondi) pater, et existimo nos pontificatum laetum habituros.' Tum ille iocans: 'Quod nomen ei dabimus? Aesculapius 30 certe vocabitur' — alludens ad Medicis nomen⁸. Deinde studia sua in eius promotione adiuuvanda mihi exposuit, cuius tamen auctorem praecipuum fatebatur esse card. Neapolitanum⁹, quanquam ex eiusmodi et similibus verbis non obscure intelligerem illi hanc electionem, qui Mantuanum maxime exoptabat, haud ita cordi esse.

Ego quanquam haec omnia intellexissem (ut verum fatear), nihil eorum quae dicebantur credebam eo die vel proximis futurum. Quare incommodorum conclavis, reclu- 35

¹ Rodulfus Pius fratris filius erat ultimi comitis Carpensis. Qui inde a Pauli III temporibus et genere et vitae integritate plurimum valebat, nomenque eius et bibliotheca et hortis clarum erat. Maxime Hispani et Caraffa ei favebant, Galli vero et multi principes Itali ab eo abhorrebant. Cf. *Ciacon.* III, 619—622; *Th. Müller*, Konklave p. 78—80.

² Federicus Caesius, 19. Decembris 1544 a Paulo III in collegium cooptatus, inter ditissimos cardinales numerabatur et vir probus ac strenuus erat. Sed card. de S. Flora, dux factionis Hispanicae, ei minime favebat.

³ Card. Savellus consanguineus ac maxime addictus erat Farnesio (*Th. Müller* p. 98 217 cum adn. 1); card. Innocentius de Monte ab eiusdem partibus stabat (*Th. Müller* p. 98).

⁴ Otto Truchses, episcopus Augustanus Romanae curiae studiosissimus, Hispanorum candidatis favebat, cumque inter eos etiam card. Medices esset, suffragia sua huic dabat (*Th. Müller* p. 224 s.), quamquam antea ipsi minus placuerat (v. adn. sequ.). Cf. de Ottone *Ciacon.* III, 692—698; *B. Duhr*, *Hist. Jahrbuch* VII (1886), 177—209 369—391, locosque apud *Th. Müller* p. 77, adn. 2 et 3 citatos.

⁵ Augustanus quaedam a Medice intra conclave sibi privatim dicta ut scandalosa aliis cardinalibus narraverat, cf. *Sickel*, *Concil* p. 17—20; *Th. Müller* p. 151—155.

⁶ Galesius Regardius postea cum Alciato episcopo beneficiis ecclesiasticis tribuendis a Pio IV praeficiebatur. Card. Augustanus de eo scripsit: 'potest quod vult' apud pontificem, cf. Iulii Pogiani epist. ed. *H. Lagomarsini* III (Romae 1757) 283 395.

⁷ Christophorus Madrucius inter primores factionis Hispanae erat, sed minus Medicem quam Mantuanum cardinalem sibi amicum in pontificem eligi volebat. Cf. statim infra, et rursus ... *Th. Müller* p. 76 s 119 130 149 s 175.

⁸ Vaticanum illud Malachiae Armacano archiepiscopo vulgo attributum Pium IV vocat *Aesculapii parmacum*. Sed cum Aesculapii nomen medico adeo sit vicinum, vix cogitare licet cardinalis Tridentini iocum animo auctoris vaticinii qui sub finem saeculi XVI. scripsit observatum esse.

⁹ Alfonsus card. Caraffa, in collegium cooptatus 15. Martii 1557, cf. supra p. 305, l. 1; infra p. 599, l. 28 ss; *Ciacon.* III, 861—863; *Th. Müller* p. 93.

sionis et diuturnae morae impatiens Farnesium circa primam noctis horam precor ut die natali, pro cuius celebritatis causa veneram, finito, mihi comitio exeundi veniam concederet. Tum ille 'Ne exeas (inquit), quia quamprimum papam creatum videbis'. Quod quum audissem, illico quaecunque ab aliis cardinalibus cognovi credere coepi, et in
 5 mentem revocavi quod toto eo die, a prandio praesertim, videram card. Vitellium, qui erat Carafarum veluti procurator¹, per totum comitium discursare et modo in huius cardinalis, modo in alterius cellam ingredi. Quare rem constitutam ratus statim ad primam noctis horam omnia accuratius contemplare coepi, et a cubiculo Medicis haud discedens cuncta quae circa illud fierent observabam. Ipse enim mane de patrum voluntate certior
 10 factus toto eo die cubiculo non exierat².

[Quo consilio Farnesius Romam venerit.]

Ut vero totam rem accuratius explicem, eius originem et causas aperiā. Farnesius XIII firmissimis Carafianae factionis suffragiis³ ante Pauli III obitum sibi a card. Carafa oblati⁴ animo sublevatus ea ad suos^a, quae quattuor vel quinque erant^b, adiunxit, quae ad novam pontificis creationem impediendam | satis erant, ineundam vero reliquis
 15 cardinalibus in varia studia et partes diductis non parvum momentum afferebant. Quum enim quattuor et quadraginta patres in comitio essent, ut pontifex renunciari posset, XXIX patrum puncta, reliquis XV suffragiis neglectis, necessaria erant.

His igitur fretus Farnesius quando pontificem sibi obnoxium habere rebus suis conducere existimaret, initio in Urbem hoc constanti proposito venit, ut ante omnes
 20 Carpensē⁶, in quem Carafarum vota concurrebant, pontificem diceret; quando is fieri non posset, reliquis Caesium, Medicem et Politianum, veteres familiae suae clientes et de quibus ipse benemeritus erat, in quos non ita facile Carafae ob privatas rationes forte inclinassent, praeferebat, solos vero Mantuanum et Ferrariensem⁷, quorum ille per clientes et amicos — in his praecipuum habuit Tridentinum —, hic per se ipsum ambitiosa
 25 praensatione^a pontificatum petebant, pertinacissime, quantum ab se fieri posset, summo sacerdotio ob multas quae clam inter eos intercedebant simultates⁸ omnino exclusurus.

Hoc fuit Farnesii quum in Urbem veniret propositum. Qui ubi cardinalium animos pro Carpensi etiam ante comitii ingressum tentare coepisset, omnes fere ab eo abhorrentes praeter suos et Carafanos, et imprimis Gallicae factionis patres — vetere Carpensis hoste
 30 Ferrariensi auctore — invenit. Et quum etiam demisse pro eo prensando, tentando et forte etiam pollicendo nihil egisset, animum ad unum ex supradictis tribus convertit. Sed quia in eos Carafarum studia non ita inclinata erant, rem occulte et summa cum varicie transigere constituit. Cuius ea summa fuit, ut frequentibus intercessionibus re in longum deducta adversariorum, hortatu vero et pollicitationibus suorum et Carafarum
 35 animos frangeret et rem postremo ex animi sententia perficeret.

[Factiones conclavis.]

Quattuor tum erant in conclavi praecipue cardinalium factiones: Gallica circiter
 XII, cui praeerant Guisius et Ferrariensis^b; Hispanorum fortasse VIII, quam moderabantur

^a sic.

^b pro deleto Ostien.

¹ Vitellotius Vitellius, nobilis Tiphernas, Alexandri Vitellii ducis celeberrimi filius, cardinalis creatus 15. Martii 1557, et ipse summae auctoritatis vir Caraffisque addictissimus Carolique gratia a Mantuano alienus erat, cf. *Th. Müller* p. 95 s 127; *Ciacon.* III, 863 s; supra p. 305, l. 3; infra p. 580, l. 36 ss.

² Cf. Guidii narrationem idem exhibentis.

³ *Th. Müller* p. 98 Caraffam quindecim suffragia certa habuisse dicit, quorum p. 90 ss maiorem partem enumerat.

⁴ Cf. supra p. 576, l. 35 ss.

⁵ Erant praeter ipsius votum Alfonsi fratris sui filii, Sabelli, Innocentii de Monte, cf. *Th. Müller* p. 98.

⁶ Iam mense Septembri vel Octobri 1558 Farnesius scripserat duci Octavio fratri: »I soggetti papabili, secondo me, sono: Pola [qui eodem anno moriebatur, cf. supra p. 457, l. 22 et adn. 4], Carpi, Morone e

Medici, ciascuno de' quali sono servitori di S. Mtà [regis Hispaniae] et a proposito per la sede apostolica et anco amorevoli della casa [Farnesiana]. Ma a mio giudizio il vero papa sarebbe Carpi« (Lettere del comm. A. Caro III, 256).

⁷ Mantuano Farnesius erat inimicus, quia illius fratrem Ferdinandum auctorem habebat caedis patris sui Petri Aloisii ducis Parmensis; Ferrariensis ducis domui infensi erant Farnesii — cum antea fuissent amicissimi — inde ab anno 1557, quo a Gallis deficientes Estensis, qui cum Gallorum rege ligati erant, bellum intulerant. Cf. *Th. Müller* p. 54.

⁸ Ioannes Riccius Montispolitianus, de quo cf. Conc. Trid. I, 748, adn. 4; *Druffel*, Briefe und Akten I (München 1873), 667, adn. 1. Fuerat familiaris Iulii III, donec hic cardinalis erat, deinde Farnesii, cf. *Th. Müller* p. 82 s 155.

camerarius intra comitium, extra vero Franciscus Vargas regis Hispaniae orator; Carafum, quae Farnesianis et aliquot aliis adiunctis, qui Carafae adhaerebant, numerum XXI explebat, et reliquorum, qui neutrales dicti eo inclinaturi videbantur, ubi pars maior patrum accederet¹.

Nemo fere veterum patrum erat, qui candidatum se non profiteretur². Sed prae ceteris eminebant Turnonius, Carpensis, Caesius, Patcieccus^a, Medices, Mantuanus et Ferrariensis. Carpensis ab omnibus praeter Carafis, Turnonius et Patcieccus^a praeter a suae factionis hominibus a reliquis fere excluderentur. Mantuanus et Ferrariensis quum ab aliis inter se ob diversas factiones dissidentibus, tum a Carafis, sine quibus res transigi non poterant, Farnesio auctore prodigiosa constantia recusabantur. Quos etiam aliquando labantes, multis precibus et variis pollicitationibus ab Hispanica factione (cui privati commodi gratia obnoxii erant) ut Mantuano accederent seductos, Farnesius incredibili arte et labore sustentavit et ab eo proposito avertit.

[Certamen inter Caesium et Medicem.]

Demum post quattuor mensium interregnum — tot clarissimorum patrum ut Turnonii, Carpensis, Mantuani, Ferrariensis et novissime Patciecci repulsis et cum^b ingentibus alterationibus, non sine totius reipublicae christianae gravi scandalo et iactura, cum tanta omnium pertinacia alterius factionis patres recusantium consumptum — res tandem ad duos, quibus minores difficultates inesse videbantur, redacta est, Caesium scilicet et Medicem. Sed et eo tempore (ut supra dixi) nihil minus quam pontificis creatio sperabatur. Nam quoniam res ad eos duos tantum redacta esse videretur, ingentes tamen etiam nunc^c difficultates in utrisque superesse constabat, et quod uterque ipsorum maxima adiumenta ad eam dignitatem obtinendam afferebat, et quod ab aliquibus ex ipsis factionum capitibus privatae rei gratia recusabantur. Caesius enim Gallis neutralibus³ Carafiarum parti, scilicet Neapolitano et Farnesianis, acceptus erat, nec ab eo abhorrebant reliqui Carafiani inclinaturi in eum quem etiam Farnesius petebat. Sed ab Hispanica factione, quae Medicem papam malebat, vehementer oppugnabatur. Quae secum Carafam privati commodi caussa trahebat⁴. Neapolitanus (ut dixi) patris Antonii rogatu et frequentibus litteris monitus in Caesium maxime inclinabat. Caesii enim fratris filius Flaminiae tunc praefectus pro patrum pontificatu apud Neapolitani patrem assidue laboraverat. A Medice vero Galli, reginae gentilis suae suasu et commendatione⁵, non omnino abhorrebant; praetulissent tamen tanquam suae factionis hominem Caesium. Hispani Mediceae familiae ob marchionis Meleniani memoriam addicti et Florentinorum duci, qui ipsum impensissime et litteris et nunciis postulaverat, gratificaturi cum Farnesianis in Medicem inclinabant. Neapolitanus Caesio affectus eum omnino recusabat. Carafa dubius erat ob multas causas, tum quod eius in conclavi famam nonnihil verbis elevasset⁶ et ab eo semper abhorruisse visus esset; qui offendit enim, eum quem laedit odit. Carafarum factionis maximus moderator erat Vitellius, de quo Carafae ipsi plurimum tanquam creatura sua confidebant. Isque omnino ipsorum consilia regere videbatur, qui^a ab ipsius conclavis initio in Medicem inclinaverat et arctissimae amicitiae, quae ei cum patre suo Alexandro variis in expeditionibus fuerat⁷, et quia eum mitissimum, optimum, humanissimum et liberalem semper expertus fuerat. Quare nullam occasionem qua Medicem efferre posset praetermittebat. Huius opera plurimum (ut mox dicam) Medici pontificatus adiutus est.

Hoc verum statu ad XII kal. Ianuarii⁸ adeo pontificis creandi spes sublata est, ut inter patres in singulorum coitionibus tractaretur, ut proximis Christi natalis feriis mutuo omnium consensu conclavi exirent, in aedibus quisque suis sacra solemnia celebraturus,

^a sic.

^b ab ipso Panvinio corr. pro pro.

^c videtur mutatum ex tunc.

^d a Panvinio add. supra lineam.

¹ De factionibus conclavis et cuius partis singuli cardinales fuerint dilucide agit *Th. Müller*, *Konklave* p. 66 ss.

² In litteris Cosimi Florentinorum ducis 2. Sept. 1559 datis viginti duo numerantur candidati, ab aliis viginti tres vel quattuor, ab aliis viginti sex, cf. *Th. Müller* p. 109.

³ Nam 22. fere Decembris afferebantur litterae

Gallorum regis et Caesium et Medicem et Araecoli cardinalem commendantes, *Th. Müller* p. 220.

⁴ Caraffa varia commoda ab Hispanorum rege expectabat, praesertim Palliani restitutionem, cf. *Th. Müller* passim, maxime p. 90 ss.

⁵ Cf. *Th. Müller* p. 222 et maxime 246 s.

⁶ Cf. infra p. 591, adn. r.

⁷ Cf. infra p. 588, l. 23 ss.

⁸ Die Iovis 21. Dec.

deinde epiphaniae festo transacto redirent. Sed haec potius rumoribus agitata, quam ullo certo omnium consensu tractata.

[Colloquia inter duces partium. Galli cum Vitellio et Carafa in Medicem conveniunt. Neapolitanus haesitat.]

Die Veneris ad XI kal. Ianuarii¹ omnibus cardinalibus praeter duos omnino et certissime exclusis², quum iam diuturnae reclusionis omnes taedere, et praecipue Gallos, 5 coepisset, res quae tunc minus sperabatur hac ratione confecta est. Nam illico a prandio Carafa et eius socius Vitellius ad Carpensis cubiculum intra aedem Paulinam accessere, ubi aliquandiu cum eo de praesenti rerum statu loquuti postquam animi [recreandi] causa ad eas fenestras, quae atrium palatii respiciunt, nonnihil fuissent, in eandem aedem revertuntur, ubi Guisium factionis Gallicae proculdubio principem solum, qui e cubili 10 tunc surrexerat, deambulantem casu offendunt, oculis adhuc somno lippientibus. Tum Vitellius et Carafa eum inter se medium suscipientes una per aedem deambulare coeperunt. Variisque sermonibus inter se habitis postremo verbis verba serentibus ad Carafam Guisius longe reclusionis taedio affectus conversus 'Et quid (inquit), D. Carafa, stamus, quin pontificem maximum non renunciamus?' Tum Carafa ait: 'Per me non 15 stat nec stabit, modo optimum deligamus'. Guisius, qui Caesium pontificem voluisset, ad utrosque sermonem faciens ita ait: 'Vos non ignorare existimo, quod quantum ad me ipsum | attinet, qui Romae non sum permansurus, parum refert quis demum pontifex deligatur, modo pro reipublicae christianae commodo vir bonus sit. Nostri tamen 417^r regis meoque hac tantum in re honori consultum velim, ut postquam ex his omnibus, 20 quos vobis e nostra parte proposuimus, neminem pontificem voluistis (fuerant autem Turnonius, Pisanus, Mantuanus, Ferrariensis, Crispus et S. Georgii), sic quoque nos^a iis quos nominastis exclusis (fuerant autem Carpensis, Puteus, Aracoeli, Medices) omnium vota in alium quempiam convertamur^b. Et proculdubio Caesius insinubatur, qui solus sine repulsa et ab ulla factione adhuc nominatus non fuerat³. Tum Vitellius Medicis 25 studiosus hac arte ipsum excludi videns Guisii verba excepit dixitque, haud recte sibi videri ita in pontifice maximo deligendo^c ratiotinari^d, ut humanorum affectuum respectu dignissimi excluderentur, sed e quavis demum factione, Gallica vel Hispanica, is esset nihil referre, dummodo optimus et tanto sacerdotio dignus omnium iudicio censeretur. Proinde privatarum passionum ratione omissa^e omnes in optimum virum consentirent, 30 cuiuscunque demum factionis ille esset. Tum Guisius: 'Rem habeo, intelligo, Vitelli, Medicem velles. Et ut demum intelligatis per me non stare, quominus pontifex renunciatur, ite et inter vos consulite. Omnium nostrorum nomine Caesium vobis et Medicem propono; quem ex his duobus vultis eligit, et eum mox pontificem renunciabimus, hac tamen lege, ut in quem demum Carafa consenserit, eum etiam Neapolitanus probet; 35 alioqui nihil actum esset. Intelligo enim nonnihil dissidii inter vos duos (Carafam intuitus) esse'. Ambos deinde iurare fecit se rem nemini (praeterquam Neapolitano) dicturos, ita ut et ipse ex abrupto parum considerate fide data promiserit se eam rem ne^f Ferrariensi quidem (non sine illorum admiratione) expositurum. | Quamquam paulo post fidem 417^v suam exsolvi voluerit, ut illi^g sine periurii nota facultas esset id consilium Ferrariensi aperire. 40 Tum Vitellius Medices pontificatum in manibus se habere credens Guisio dimisso Carafam nullo negotio in Medicem inclinavit, praesertim quum Franciscus Vargas orator regis Hispaniae sua industria et solertia apud Carafam suo tum studio⁴, tum a Farnesio, qui alterum ex duobus quem Carafa vellet exoptabat, accensum maximis precibus et pollicitationibus egisset, ut Medicem efferret nec eam occasionem amitteret de christiana 45 religione et de Philippo rege promerendi in optimi viri consensu, Hispanis praesertim et Farnesianis cardinalibus in Medicem inclinantibus. Moverat haec oratio Carafam, eumque in Medicem inclinatam postremo Vitellius incitavit. Qui Neapolitanum deinde

^a cod. vos.

^b cod. convertantur.

^c cod. diligendo.

^d sic.

^e cod. ommissa.

^f corr. ex non.

^g cod. ille.

¹ 22. Decembris.

² Itaque non amplius de quattuor agebatur, ut vult Firmanus supra p. 530, l. 11; sed cf. *Th. Müller* p. 219.

³ Sed ab Hispanica factione, quae Medicem papam

malebat, vehementer oppugnabatur — supra p. 580, l. 25; ceterum Hispanorum socii aliquot Caesio favabant, cf. *Th. Müller* p. 220³.

⁴ Cf. *Th. Müller* p. 189 221.

conveniens eum tunc forte in moeniano cantorum aedis Xystinae caput lavantem offendit. Cui rem totam exponit. Neapolitanus primo statim sermone Medicis negat electionem sibi placere, sed Caesium malle^a a patre sibi maxime commendatum. Medicem praeterea quum ob multas caussas sibi non probari, tum quod Paulus III nunquam hominem laudasset, sed leviusculum, vanum et ut dicitur cerebrellinum appellare solebat¹. Ad haec 5 Vitellius longo sermone et multis rationibus respondit Neapolitanumque ab eo proposito amovere totis viribus aggreditur, hominis sibi maxime perspecti humanitatem, modestiam, comitatem et liberalitatem obtrudens. Tunc Neapolitanus se in ea re aliquantulum cogitare velle respondit. Atque ita finitus est XI. kal. Ianuarii dies².

418^r Postridie³ quum Guisius Vitellium pro negotii resolutione, Vitellius vero Neapolitanum rogaret, nihil ab eo expiscari pro Medice potuit. Dies dominicus⁴ integer his consiliis transactus est. Nec Neapolitanus in quem | potissimum inclinaret certus erat. Hinc enim patris litteris ei Caesium commendantibus, hinc Carafae voluntate in Medicem inclinata et Vitellii perpetua pro Medice pugna urgebatur. Et quamquam eiusmodi res occultissime tractarentur, fieri tamen non potuit quin vel frequenti sermone, vel crebris 15 discursionibus horum cardinalium, vel alia quavis coniectura non nihil huius rei inter Medicis adversos cardinales penetrarit. Qui Neapolitanum convenientes eum multis precibus et rationibus persuadere nitebantur, ne in Medicem consentiret, eiusque a Carafa animum alienare tentabant⁵. Haec perpetuo Medicis studiosus cardinalis S. Angeli obfecit Vitellioque cuncta significavit. Qui iisdem rebus Carafae expositis rem maturandam 20 rati ambo Neapolitanum conveniunt. Et Carafa exposito^b ante quae audierat, quosdam scilicet esse malignos, qui dissidium inter utrosque ponere curassent, illum vehementer increpavit, et interdum precibus, interdum minis et audacia, qua plurimum valebat, ita demum perterrefecit, ut expugnatus se in eius potestate futurum dixerit. Nec deerat a latere Vitellius cuncta quae Carafa dicebat diserte confirmans et adolescentis animum 25 satis durum molliens. Certam tamen pro Medice resolutionem nec eo die habere potuerunt.

Haec porro omnia Carafa quum Farnesio⁶ detulisset, Medicis electionem sibi ipsi plurimum placere respondit.

[Neapolitanus pro Medice expugnatur.]

VIII kal. Ianuarii⁷, die natalis Domini, summo mane Vitellius Neapolitanum con- 30 veniens eum post multas tandem preces expugnavit, ut in Medicem inclinaret, ut ab illomet die nulla mora interposita pontifex crearetur. Ostenditque ei litteras ducis Florentiae duobus antea mensibus manu sua ipsi Neapolitano scriptas, quibus eidem Medicis caussam multis precibus et pollicitationibus, generalibus tamen, commendabat. Quas Vitellius intercipiens illi eas tunc non ostendit, veritus ne intempestivae essent, 35 praesertim quum Neapolitanus duci tum infensus esset, quod Bannii comitem contra patrem suum Antonium bello adiuverat⁸. | Nec his litteris contentus procuraverat Vitellius, ut Florentiae ducis legatus episcopus Cortonensis quattuor paginarum epistolam ducis nomine ad se ipsum scriberet, quibus largissime multa dux promittebat Carafis, si Medicem pontificem renunciarent. Tot igitur tantisque machinis miseri adolescentis 40 animus expugnatus tandem (ut dixi) ipso die natalis Domini manus dedit et in Medicem inclinavit.

Quibus actis Carafa, Neapolitanus et Vitellius dominico Christi corpore una suscepto simul etiam pransi sunt. A prandio Vitellius Guisio animum Neapolitani expugnatum exposuit, atque ita factionum omnia capita in unum convenere (fuere autem 45 Guisius, Ferrariensis, camerarius, Carafa et Farnesius), ut postridie summo mane Medicem pontificem dicerent.

^a *cod. male.*

^b *sic.*

¹ Cf. infra p. 589, adn. h.

² Paulo aliter episcopus Anglonensis rem videtur narrare, cf. *Th. Müller* p. 218.

³ Sabbato 23. Decembris.

⁴ 24. Decembris.

⁵ Inter hos maxime Mantuanum fuisse *Th. Müller* — nescio quibus nisus fontibus — contendit p. 222.

⁶ Cf. Farnesii litteras 29. Decembris 1559 *al cavalier Ardinghello* datas, *Lettere del comm. Annibal Caro* III (Padova 1765) 271 ss.

⁷ Die lunae 25. Decembris.

⁸ Cf. supra p. 337, adn. 3, de aliis causis *Th. Müller* p. 188 s.

[Aperitur Medicensi consilium cardinalium.]

Haec autem omnia inscio, suspicante tamen aliquid Medice agebantur. Ad quem ante constitutum tempus nullam huius rei significationem certam pervenire volebant, ut illi tantam laetitiam de improvviso afferrent, vel si res non successisset, minus eum laesisse viderentur. Ceterum quum Farnesius, qui omnia (ut dixi) a Carafa cognoverat, Medicem in sacellum Paulinum mane diei natalis Christi, cum veste comitali quae crocia dicitur ad publicum conventum venientem vidisset, ei dixit: 'Domine Medices, revertere ad tuum cubiculum, et hodie exire noli, et quanto parcius in sermone eris, longe melius facies'. Qui Farnesii monitis parens ad cubiculum suum revertitur, ingenti de pontificatu spe concepta. Omnium cardinalium consensum Medici Vitellius nunciavit postea quam Guisium dimisisset, eique pollicitus est se ad eum Neapolitanum adducturum ad horam noctis primam, qui haec omnia rata faceret. Medices gratiis Vitellio actis rei eventum expectabat. Quamquam autem (magnae enim res latere^a diutius non possunt) principum cardinalium propositum toto conclavi divulgari coepisset, res tamen eo usque suspecta^b et dubia fuit, donec Carafae admonitu, Vitellio comitante, Neapolitanus vesperi ad cubiculum Medicis accessit, qui quae Vitellius dixerat eidem confirmaret et de suis negociis cum eo loqueretur. Tunc enim, ubi illum ad Medicem ingressum plures cardinalium familiares viderunt, id quod erant^c rati variis rumoribus conclave replevere. Ea igitur re cardinalibus a suis familiaribus relata, quia de Medice relatum et tractatum de illo habitum cognoverunt, suspicati sunt negocium iam^d esse perfectum.

[Disceptatur de electione maturanda vel differenda; decernitur eam statim esse faciendam.]

Et haec palam sine ullo rumore usque ad secundam noctis horam acta sunt. Clam vero seniores et alii multi cardinales ad XVIII numerum, auctore ut dicebatur Carpeni¹, opera vero Gaddi et Sermonetae, ad excludendum Medicem se parant, fueruntque in illo consilio usque ad tertiam noctis horam. Sed quum illis caput firmum deesset, in se ipsos divisi et confusi frustra laboraverunt; omnes enim factionum principes constantes cum Medice erant.

Neapolitano Medicis cubiculo egresso statim id Vitellius ingreditur sermonemque cum Medice usque ad horam noctis tertiam habuit. Cuius haec conclusio fuit, quod Medices se dormitum ire nolle certissime affirmaverat, nisi prius vel Guisium vel Ferrariensem² alloqueretur. Vitellius ad eos missus, quum venire recusarent, alter alteri eum honorem deferre^e vellet, re in longum deducta et ipse citro ultroque ab iis ad Medicem et a Medice ad ipsos commeans aliquot horas consumpsit. Interim post Vitellii priorem ingressum omnes coenatum vadunt.

Post coenam ego, qui aliquandiu haec ante obfeceram^f, cubiculo Medicis astans omnia diligentissime contemplantur. Egresso Vitellio circa quartam noctis horam Cicada³ Medicis cubiculum iniens longum cum eo sermonem habuit. Interim ex reliquis cardinalibus aliquot ad eius cubiculum gratulandi studio unus post alium veniebant. Fuere autem Moro, S. Angeli, Carafa, Neapolitanus, Monte, Vitellius, alii quidam. Cicada ex Medicis cubiculo exeunte Vitellius regreditur, cardinalium Guisii et Ferrariensis responsa relaturus. Cui Medices: 'Si ad me venire nolunt, ego (inquit) ad eos proficiscar.' Egresso Vitellio Urbinas intrat et post eum alii quidam. Vitellii et Medices animus erat, ut statim ubi Guisius et Ferrariensis venissent, illico comitia fierent, quae ipsi in primam lucem differre cupiebant.

Haec porro dum ita fiunt et cardinales multi Medices cubiculum circumstarent, Carafa ad Moronem — adstantibus pluribus cardinalibus — conversus 'Elegimus (inquit), Domine, optimum pontificem, Medicem, hunc virum bonum et apostolicae sedi maxime necessarium. Proinde equum est vos patienter ferre, si hac vice sors super vos non cecidit'. Tunc Moro se pontificatum nunquam ambisse respondit, et maxime christianae

^a corr. ex habere.^b ita scripsi; cod. respecta.^c cod. erat.^d corr. ex non.^e sic.^f sic; observaveram?

¹ Confirmantur ergo Panvini testimonio, quae Anglonensis episcopus et dux Florentinus scripserunt, Th. Müller p. 222.

² Ut principes factionis Gallicae.

³ Ioannes Baptista Cicada Genuensis, card. S. Clementis, cf. Conc. Trid. I, 108, adn. 4; 587, adn. 6.

reipublicae gratulari, quod is pontifex delectus esset, quem et ipse tanto sacerdotio dignissimum existimabat. Post haec Carafa conversus me, qui retro stabam, amplectitur, et ut erat vultu mire^a ad simulationem formato, [dixit:] 'Et quid tibi, pater, videtur de hac electione? Potuissemusne meliorem virum elegisse?' Cui ego: 'Certe, Illmo Domine, non. Nam hunc pontificem modestum, temperatum, pium et optimum futurum opinor'. Tunc ille: 'Recte'. Et postquam multis humanissimis verbis me compellavit, ad alios sermonem convertit. Videbatur enim prae gaudio gestire. Tunc S. Angeli me compellans 'Quod nomen pontifici (inquit) dabimus, Onuphri? Ego eum Stephanum X vocari debere censerem ob diei quae instat celebritatem divo Stephano dicatam, Stephani IX memor, qui id nomen obtinuit, quod die s. Stephani | papa ante quingentos annos creatus fuisset'. 420^r 10

Dum his et similibus ineptiis tempus teritur^b, hora iam noctis septima fere appropinquabat, et quum tanta in omnibus animorum commotio esset et maxima in illum omnium propensio appareret, ut nihil prius aut antiquius iis qui aderant esse videretur, quam ut statim illum pontificem decernerent, ego ad card. Carafam conversus dixi: 'Domine, quando haec optata electio celebrabitur?' Tum ille: 'Summo mane, nam ita patres Gallici decreverunt'. Moro, qui prope aderat, haec audiens dixit: 'Usque ad mane differenda est electio?' Ego inquam: 'Ita enim rettulit card. Carafa; sed quia multa possunt inter os et offam¹ cadere, cur non potius nunc omnibus patribus convocatis ea transigitur?' Tum Moro: 'Recte dicis'. Qui incredibilem patrum propensionem animadvertens eam occasionem optimam ratus est, ut illis persuaderet ne in proximam lucem rem differrent, quod eo spatio interposito plures res posse recipere casus intelligebat, sed rem illico transigerent, et omnes qui aderant patres intuitus alta voce² 'Et quid (inquit) moramini, patres? Cur lucem expectare vultis? Nonne melius est ut tantam rem nunc transigamus et optimum senem in Paulinam aedem deductum in Petri sede, quod diu desideravimus, collocemus? Dum omnes vos huius rei confici- endae desiderio ardere video, illud subit^c Virgilianum dicens: 25

Semper nocuit differre paratis³,

et illud Salustianum: *Priusquam quicquam feceris, opus est consulto, at ubi consulueris, mature facito⁴.*

Moronis verbis omnes qui aderant assentiri videbantur praeter Carafam. Qui quum Gallos id in horam matutinam reiecisce affirmasset, omnes dormitum ierant. Ceterum eo omnium verbis incitato missi sunt quidam ad Guisium, camerarium et Ferrariensem cardinales, qui horum patrum (ad XII fere erant) consensum nunciarent eosque omnium nomine obsecrarent, ne quamprimum venire gravarentur. Guisius his auditis cum Vitellio primus omnium illico adfuit et cubiculum Medicis ingressus aliquandiu cum eo fuit. Interim adfuere camerarius et alii quidam. Tum ego rem prope transactam animadvertens ad Farnessii cubiculum cucurri (is dormiebat). Cui excitato omnium cardinalium consensum nunciavi. Qui mihi ne deciperer respondit; nam se pro certo scire rem in primam lucem esse constitutam. Ego: 'Ita decretum fuerat (inquam), sed nunc omnes fere mutata mente rem transigere modo parant.' Ille his auditis de repente e cubiculo surgens senatorio habitu indutus ad Medicis cubiculum praepropere accurrit, ubi iam Ferrariensis cardinalis et multi praeterea patres praeter seniores et morbo gravatos accesserant. Hi enim audito omnium patrum consensu sigillatim in Paulinum sacellum convenerant. Card. Tridentinus gravi podagre morbo laborans sede se afferri in comitii locum iussit. Quo cum Medices inter Ferrariensem et Neapolitanum ab aliis cardinalibus deductus esset, sede sericia pontificia in medio capellae posita singuli cardinales in suis locis consedere. Intererant tanto spectaculo praeter cardinales conclavistae fere omnes aram versus congregati, quanquam id egre a card. Carafa obtinuerint, qui cum eos omnes eiicere ex aula vellet, ut soli patres remanerent, cum his verbis rogavi, ne tantam iniuriam nobis faceret, qui ea visuri conveneramus, quibus nihil in toto orbe terrarum augustius aspicere posset. Tum ille meis et aliorum precibus sedatus quievit. 30 35 40 45 50

^a cod. inire.

^b cod. territur.

^c cod. subinde.

¹ Sententia Catonis (oratt. 65, fragm. 1) quae in proverbium abiit.

² Errare videtur Th. Müller, cum haec Caraffam Guisiumque faciat dicentes (p. 226) cf. l. 30 ss.

³ Non est Vergilianum, sed legitur apud Lucanum, Pharsal. 1, 282.

⁴ Sallust., Catil. 1, 6: »Nam et prius quam incipias consulto, et ubi consulueris, mature facto opus est.«

[Card. Medices suffragiis voce datis eligitur.]

Postquam patres consedissent, comitia inchoata sunt. Primusque card. Turnonius surgens in pedes suffragium suum non per obsignatas syngraphas, ut moris est, sed viva voce ita in Medicem contulit: 'Ego Franciscus card. Turnonius eligo in summum pontificem R^{um} et Ill^{um} D. cardinalem de Medicis'. Quod cum singuli pronunciassent, 421^r
 5 eum ex loco suo (is inter S. Angeli et Crispum erat) excitum sericea sella, quae in sacelli medio sita erat, collocarunt et Romanum pontificem omnium consensione venerati sunt, ut non facile quemquam alium reperiās, in quem aequae promptis studiis omnium vota concurrerint, ut etiam cardinales hi, qui in suis cellis aegritudine tenebantur, contineri non potuerunt^a, cum excusatione valetudinis uti possent, quin eo sellis deffererentur^a.
 10 Ex quo facile intellectum est divini spiritus vi atque impetu, non hominum providentia electionem sane esse consecutam. In qua illud animadversione dignum videri potest, quod in sortiendis a principio inter cardinales cubiculis is locus in aede Xystina ei obvenit, quo pontifex maximus dum sacra fiunt sedere solet. Item constabat columbam, quae in aedem Xysti multis ante diebus se intulerat, deinde locum quo exiret quaerens
 15 nec inveniē¹ et hac et illac vaga et errans multum volitasset, tandem fessam supra Medicis cubiculum conquievisse. Quam rem homines ad veterem credulitatem, qua pontifices Romanos columbae volatu renunciari solitos ferunt, refferebant^a. Multa praeterea et prodigia et ostenta fuisse constat, quibus Medicis summus pontificatus portendebatur^{b 2}.

20 Dum patres unus post alium pontificem in sede constitutum venerarentur, quum Carafa ad eum accessisset, illum orare et obsecrari coepit, ut si quid in patrum et domum suam populus Romanus gravius aut crudelius admisisset, se rogante omnibus veniam benigne indulgeret³; nam se quoque, ad quem ita magna ex parte pertineret, offensionum eorum memoriam libentissimo animo deponere et populo Romano condonare. Ceterum illo
 25 obnixē repugnante et exemplo rem vindicandam esse asseverante incredibilis contentio Farnesii et Sfortiae cardinalium <effecit, ut ille victus tandem cederet>^e et in Carafae cardinalis gratiam populo Romano illam noxam se remittere confirmaret, modo sarta tecta quae consumpserant^a resarciret.

Deinde a Ferrariensi et aliis interrogatus quo nomine appellari vellet, quum paulum
 30 substitisset, tandem 'Pii' respondit, quod eam appellationem ingenio suo convenire in primis diceret.

[Conclavis ostium aperitur; Panvinus adorat pontificem.]

Tum conclavis ostia, calce et coctis lateribus obstructa^d, parietum quibus occludebantur muris magna ex parte sunt^e patefacta, resque per totam^f Urbem^g delata. His peractis quum iam de more eius cubiculum direptum fuisset, ab omnibus fere patribus
 35 comitatus ad Neapolitani cardinalis cubiculum se contulit, cuius fidem atque industriam in se tuendo ornandoque perspicue cognoverat. Inde eo salutato discedentes ad cubacula quisque sua ut reliquum noctis quiescerent profecti sunt.

In Neapolitani vero cella Medicem inter ipsum Neapolitanum et Vitellium super lecto consedentem ego cubiculum ingressus salutavi, et quum pedibus osculatis discedere
 40 vellem, Vitellius eum intuens 'Beatissime pater (inquit), nonne fratrem Onuphrium noscitis'? Tum ille: 'Optime nosco; libris enim suis se ubique cognosci facit', et me benedicens dimisit. Ibi pontificem usque ad diem conquievisse ferunt. Ego enim a pontifice digrediens bidui illius laboris fessus cum Torquato comite, Urbis Leonianae praefecto, qui refracto conclavi in comitium paulo ante venerat, conclave egredior et in
 45 Urbem veniens domum ut quiescerem me recipio, id aegre ferente Farnesio, qui mane me publico scrutinio interesse volebat.

^a sic.   ^b cod. pertendebatur.   ^c add. Panvin. in marg.   ^d cod. abstracta.
^e cod. sint.   ^f cod. totum (cf. adn. sequ.)   ^g corr. ex orbem.

¹ Cf. Luc. 11, 24.

² Cf. infra p. 590, adn. b. Plura portenta narrat Guidius.

³ Petrucellus (Histoire diplomatique des conclaves II, 160) hanc vel similem relationem (eandem habet Concilium Tridentinum. II.

etiam Guidius, v. infra) perperam videtur intellexisse, cum dicat Carafam impunitatem petiisse eorum quae ipse ipsiusque domus commisissent. Nec cum Th. Müllero (p. 223) crediderim illum fonte uti Florentino. Cf. p. 590, l. 21 ss.

[Electio confirmatur scrutinio.]

422^r Nam ubi diluxit¹, cardinales iterum in comitii locum ingressi quum | in suis locis
 consedisent et Medices suo quoque loco tanquam cardinalis contineretur antiqui moris
 tantum retinendi causa, testatus nihilominus de more eum actum nihil electioni iam de
 se factae nocere, illum denuo scrutinio habito obsignatis syngraphis pontificem maxi-
 mum renunciarunt, electionem priorem ratam habentes. Ipse in sua schedula quinque 5
 honoris caussa nominavit: Turnonium, Patciecum^a, Carpensem, Mantuanum et Ferrariensem.
 Deinde in parvam quandam [et] angustam illius aediculae cameram deductus vestem
 cardinalis posuit, et pontificali habitu assumpto pro altari consedit, ubi eum cardinales
 sigillatim, alius post alium, ut ordo postulabat, pontificem maximum pedibus, manu et
 ore osculatis venerati sunt. Mox in Vaticanam aedem pontificali sella die s. Stephani 10
 deductus cardinalibus praeerantibus et regum oratoribus principibusque cunctis frontem
 et latera eius cingentibus et universo populo Romano faustis eum acclamationibus pro-
 sequente denuo super aram maximam S. Petri considens cardinales ad sui obedientiam
 pedis, manus et oris osculum suscepit. Quibus actis in Vaticanum delatus est, tantis
 secundis^b omnium acclamationibus, ut vix bombardarum sonitus exaudiri possent. 15

Porro quum eo tempore, quo pontifex maximus creatus est, cardinales omnino
 (praeter ipsum) LII viverent, septem, scilicet Givri, Meudon, Lothoringus, Borbonius et
 Castillioneus, in Galliis, Burgensis in Hispania, Portugallensis in Lusitania ab Urbe ab-
 erant. Romae autem reliqui erant numero XLV. Ex his Bellaius senatus princeps
 aeger comitio abfuit, Politianus intra conclave mala valetudine correptus nocte neque 20
 422^v electioni neque mane scrutinio | adfuit, camerarius tamen eius nomine nocte suffragium
 tulit et mane syngrapham misit. Sarracenus quoque egrotus comitio absens nocte
 electioni non interfuit, mane tamen scrutinio adfuit. Atque ita in electione fuerunt
 suffragia XLIII praeter pontificem ipsum, de cuius genere, moribus vitaque ante ponti-
 ficatum acta brevi quae scripsi suggeram. 25

[Vita Pii IV ante pontificatum acta.]

I. Eius gens. — II. Vita usque ad cardinalatum. — III. Cardinalis.

[I.] ²Mediceorum familiam, quae Florentiae ex popularis ordinis honorifico tamen statu
 ad summam dignitatem Urbisque principatum nostro tempore pervenit, bellis civilibus
 profugam Mediolanum concessisse Bernardinus Corius historiae Mediolanensis accuratus
 scriptor³ et veteres quidam annalium Florentinorum sine nomine auctores memoriae pro-
 diderunt⁴. Vetusta Mediceorum Florentiae insignia pilae rubeae incerto numero aurea 30
 [in] parma fuere, quae novem primum, deinde octo, postea septem, novissime sex, trianguli
 specie concinnatae superioris ordinis mediam regum^a Francorum insignibus ex eorundem
 dono decoratam habuere. At Mediolanenses vetusti Mediceorum clypei rubei coloris
 pileam tantum unam auream tulisse adhuc conspiciuntur. Hi postea Florentinis similes
 facti, Mediceorum Mediolanensium fortuna a Meleniani marchione aucta⁵. 35

423^r Pii IIII pontificis maximi pater Bernardinus Mediceus Ioannis Iacobi filius, honestae
 inter cives suos conditionis^f, ex uxore Caecilia Sorbellonia ad XIII filios suscepisse tra-
 ditur, ex quibus decem ad maturam aetatem pervenerunt, quinque | mares et totidem
 feminae. Natu maximus Ioannes Iacobus fuit. Is rei militaris gloria^g praestans <malis

^a sic. ^b corr. ex fecundis.

^c Pl: Mediceorum gentis, quae . . . pervenit, quosdam bellis civilibus, quibus ea civitas perpetuo laboravit, profugos in varias terrae Italiae urbes: Veronam, Cremam, Orbitum, Mediolanum concessisse, qui hactenus ex ea gente in ipsis civitatibus supersunt, testimonio sunt. Eam familiam, quae Mediolani substitit, Bernardinus Corius . . .

^d cod. regnum.

^e Pl instituta.

^f Pl add. publicorumque vectigalium redemptor.

^g corr. a Panvin. ex generalia.

¹ Dies Martis 26. Decembris.

² Vita Pii IV, quae sequitur, Platinae vitis pontificum a Panvinio continuatis adiuncta est. Differentias inter hanc et illam recensionem notabiliores in apparatu notabimus, cum modo una, modo altera novi aliquid afferat et Panvinii modus scribendi hinc cognoscatur. Utimur editione (Pl.) Coloniae 1600 facta.

³ Bernardini Corii Historia primum prodierat 1503.

⁴ Alii negant Mediolanenses Mediceos Florentinis cognatos fuisse, ut Superantius apud Albèri, Relazioni degli ambasciatori Veneti IV, I, 67; eiusdem sententiae valde probabilis est Muratorius, Annali d'Italia ad a. 1527 (ed. Mediolan. 1820 t. XIV, p. 344); cf. Th. Müller p. 228.

bonisque>^a artibus ex tenui fortuna in amplissimam dignitatem evectus Meleniani marchio factus est. Quem praeclarum familiae suae ornamentum et felicioris fratris fortunae praecipuum auctorem fuisse constat¹. Post eum Pius III natus est, <cuius ego^b vitam litteris mandare aggredior,>^c Ioannes Angelus ante pontificatum vocatus, quod nomen
 5 sepe in hoc Mediceorum stemmate repiritur. Tertius Ioannes Baptista fuit, vir bellica et domestica laude clarus^d, qui anno salutis CDDXLV obiit. Quartus^e Augustus, Meleniani post fratrem marchio^f, adhuc superstes. Novissimus Gabriel, anno CDDXXXI in obsidione oppidi Leuci bello, quod cum eiusdem fratre marchione Franciscus Sfortia Insubrum dux gessit, ictu bombardae^g apud Mandellum occisus. In quo iuvene praecipuae
 10 animi corporisque <dotes, militaris fortitudinis civilisque prudentiae>^h fuisse referuntur.

E sororibus Pii III tres: Maria, Lucretia et Anna, sacrae Deo dicatae virgines in monasterio, quod virginum dicitur ordinis s. Dominici a strictissimo vivendi instituto, de observantia appellato, duae vero in matrimonium datae fuerunt. Harum natuⁱ grandior, Clara, Vulcano, alias Vulf comiti de Altaemps, nobili Germano in diocesi
 15 Constantiensi <vel Curiensi>^{e2} nupsit, mater Marci Sitici cardinalis³, Annibalis et Gabrielis comitum. Minor vero, Margarita, Giberto Borromeo nobilissimo Mediolanensi, comiti Aronae desponsa, Carolum cardinalem⁴ et Fredericum comitem⁵ duasque feminas genuit, quarum maior Isabella sacra virgo in eodem | monasterio virginum Deo addicta Coronae
 20 dinandi v. c. filium maritum habuit.

[II.] Natus est Pius III anno salutis nonagesimo nono supra millesimum ac quadringentesimum pridie kal. Aprilis <hora 15>^k, sanctissimo paschatis die, quum forte mater a sacris misteriis doloribus partus tentata domum redisset, Mediolani in regione Portae Novae vico qui hodie^o Moronum, <olim vero Mediceorum curia vocabatur>¹, parociae
 25 S. Martini ad Nusigiam ab aviae paternae, Concordiae, maioribus, qui Nusigii dicebantur, conditae et multis^c proventibus auctae. <Cuius natalia^m adhuc incunabula extant. Vagienti adhuc in cunis prodigiosa res accidit, summi alicuius principatus haud dubie prenuncia. Flamma repente cubiculum in quo cubabat de nocte illustrans errabunda diu per omnes
 30 cubiculi partes circumvagata ipsam ad postremum extinctam iamdudum lucernam, mirante metuenteque nutrice, sponte accendit — ostentum haud multum ei dissimile, quod Servio Tullio uno historicorum omnium consensu imperium in urbe Roma infantiam nondum egresso portendit.>^o

Parentum cura liberalibus disciplinis ab ineunte aetate imbutus cum adolevisset, Papiac et Bononiae logicae, philosophiae et medicinae studiis primum, deinde iuri operam
 35 dedit, ubi etiam Ruino⁶ preceptore usus doctoratus insignia consecutus est. Postea in patriam reversus in iurisperitorum collegium cooptatus aliquandiu industriae forensi se deditⁿ, demum, cum frequentibus bellorum procellis patria exagitata in civili otio degere non posset, ad Urbem profectus | eam VIII kal. Ianuarii ineuntis anni CDDXXVII eadem
 40 pontificatum ibidem obtinuit. In patriam deinde reversus bello, quod cum fratre suo marchione Meleniani in expugnatione Leuci Franciscus Sfortia Mediolani dux gerebat, obses datus in arce Mediolanense mortem vix evasit, quum - - -^o.

^a Pl cunctis. ^b cod. ergo. ^c om. Pl. ^d cod. clarius. ^e corr. ex quintus.

^f Pl add. fratri pontifici parum gratus. ^g Pl tormenti. ^h Pl militaris fortitudinis ornamenta.

ⁱ cod. nutu. ^k cod. add. supra lineam (ab ipso Panvinio?); om. Pl. ¹ Pl dicitur.

^m cod. natalis. ⁿ Pl add. Hieronymo Morono⁷ familiae suae patrono ei maxime suffragante.

^o lacuna quattuor versuum in cod., quam explemus ex Pl: quum marchio inita cum duce pacta violasse videretur. Tandem liber dimissus Romam rediit, ubi fratri marchionis, cuius tum etc., ut p. 588, l. 1 ss.

¹ De quo cf. J. Ripamontii Hist. Mediol. l. VIII apud Graeve, Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae II, 1 (Lugduni 1704), 697 ss passim; G. B. Adriani, Miscell. di Storia Ital. V (1868), 664 s; Th. Müller p. 229 ss. ³ Erat dioecesis Constantiensis.

⁴ Cf. supra p. 352, l. 10; 361, l. 3 ss; 540, l. 7; 562, l. 13 ss.

⁵ De quo v. supra p. 341, l. 26 et adn. 5.

⁶ Cf. supra p. 355, l. 19 ss; 29 s; 541, l. 27 ss; 543, l. 30 ss; 547, l. 7 ss; 549, l. 17 ss.

⁷ Carolus Ruinus, natus Regii Aemiliae, Bononiae instructus atque laurea insignitus, iura docebat

Ferrariae et Papiac et inde ab a. 1502 Patavii; a. 1511 (non a. 1521) Bononiam transit, ubi Hugo Boncompagnus, qui postea fuit pontifex Gregorius XIII, eius discipulus fuit. Scripsit praeter alia Consiliorum volumina quinque; Commentarios in I. et II. partes Digesti novi et in Pandectas; Praelectiones in tit. de verborum obligationibus. Cf. Papadopoli, Historia gymnasii Patavini I, 240; G. Fantuzzi, Notizie degli scrittori Bolognesi VII (Bologna 1789), 230—239; C. F. v. Savigny, Gesch. d. röm. Rechts VI¹ (Heidelb. 1831), 426, (² 496).

⁷ Qui pater erat Ioannis Moroni cardinalis, cui Pius IV postea valde favebat, cf. infra p. 591, l. 24.

Romae autem fratris marchionis, cuius tum bellicae laudes celebrabantur, studio et ope a Clemente VII summo pontifice inter protonotariorum qui participes dicuntur collegium adscitus est. Aditu iam ad maiora patefacto Alexandrum Farnesium episcopum cardinalem Ostiensem <ac tum>^a eius ordinis principem, qui post Clementis VII obitum pontifex Romanus fuit, studiosius observare et perquam assiduus colere^b coepit, 5 unde illius cum eo principe origo manavit amicitiae.

Pontificatum Paulus III adeptus quum eius viri non mediocrem in rebus gerendis dexteritatem novisset, multis eum publicis muneribus honestavit. Primum enim anno salutis CIOXXXIII initio pontificatus illum Asculanis Picentibus, deinde anno post Tifernatibus in Umbria, tertio postremum Parmensibus praefecit. Quas urbes in fide et 10 quiete continuit, ipsarum vero iurisdictiones non sine integritatis, prudentiae et aequabilitatis opinione gessisse refertur.

424^v Nicaeae vero, quo in Pauli III pontificis comitatu profectus erat, ita cum eo et Caesare egit, ut duobus fratribus marchioni^c Meleniani et <Ioanni Baptistae>^d ex arce Mediolanensi, ubi quorundam perversorum hominum conspiratione ob invidiam ex virtute 15 contractam in custodia detinebantur, libere abire Caesare permittente licuerit.

Annis deinde CDDXXXIX Fano Fortunae, CIOXXL Parmensibus iterum iuri dicundo summa cum laude praefuit. In Parmensi praefectura ante tempus Verulano cardinali legato successit, qui non nisi per annum praeter leges — quae biennium praescribebant — in ea legatione fuerat. Uberty Gambaram ipse successorem habuit. 20

Ter ecclesiastici exercitus questor quem commissarium vocant postea fuit: bis in Pannonia contra Turcas, semel in Germania bello Caroli V imperatoris contra Smalcaldici foederis socios. Anno enim CIOXXLII, quando Italicae aliquot cohortes a Paulo III lectae Alexandro Vitellio¹ duce in Pannoniam inferiorem ad Paestanum bellum profectae sunt, Ferdinando Caesari adversus Solymanum Turcarum tyrannum, maximis equitum 25 peditumque copiis Ungaris christianis terribilia arma inferentem suppetias laturae, ab eodem pontifice delectus est qui comes Vitellio adesset et militibus stipendia procuraret. Quo bello^e Danubianae classi praefectus eiusdem frater marchio Meleniani fuit. Eo nomine magnam apud ipsum regem gratiam ita iniit, ut inde discedens ab eo multa cum virtutis commendatione regiis muneribus donatus sit. 30

425^r In Italiam reversus anno CIOXXLIII cum de limitibus inter Ferrariensium ducem et rempublicam Bononiensem non levis orta esset contentio, finium terminandorum disceptator et arbiter Busseti a pontifice constitutus <facile ita omnem controversiam composuit, ut neutri partium quaerelae^f locum amplius reliquerit.>^g

Rursus cum Turcica arma in Pannonia perstreperent Viennae Austriae iis acriter 35 praemeretur^f, et quattuor millia hominum Italici peditatus a Paulo papa regis Romanorum Ferdinandi auxilio missa duce Ioanne Baptista Sabello illuc contenderent, ipse iterum generalis pontificius questor^f illi adiunctus est. Ex qua provincia rediens benigne a pontifice receptus nobili Anconitana gubernatione anno CIOXXLIV honestatur. Affinitate postmodum ab eodem pontifice cum eius fratre Meleniani marchione anno sequenti contracta — ipse enim [Marciam]^h Ursinam comitis Pitiliani filiam, pontificis nurus sororem, 40 uxorem duxit — archiepiscopus Epidaurensis in Dalmatia — Ragusinus hodie dicitur — <in quattuor temporibus adventus Domini>ⁱ creatus est.

Anno CIOXXLVI cum magna Germaniae pars novorum dogmatum labe infecta adversus pontificiam Caesareamque maiestatem rebelles animos induisset, et formidabili 45 bello concitato orthodoxis hominibus extrema quaeque minaretur, Paulus papa tuendae sacrosanctae religionis caussa tres lectissimas Italici roboris legiones equitumque insignes turmas Alexandro Farnesio legato et Octavio eius fratre duce ad eos motus comprimendos Carolo V Augusto auxilio misit². Qua in expeditione ipse tertio supremus quaestor eo ammandatus^k est. Quum autem id bellum feliciter confectum fuisset et 50 memorabilis de Germania devicta triumphus actus est¹, ipse in Italiam reversus anno | qui

^a *cod. actu, mutat. ex actum.*

^b *cod. colore.*

^c *cod. Marchione.*

^d *cod. Ioanne Baptista, mutat. ex Ioannis Baptistae.*

^e *Pl insert: bombardae sonitus prope eius caput volantis dexteræ auris auditum labefactavit. Auctis vero familiae honoribus, Danubianae . . .*

^f *sic.*

^g *Pl: tunc eam controversiam composuit.*

^h *lacuna in cod.*

ⁱ *om. Pl.*

^k *sic cod.; Pl mandatus.*

¹ *sic cod.; Pl esset.*

¹ Cf. supra p. 580, l. 36 ss.

² Cf. Conc. Trid. I, 563, l. 5 ss.

seculus est CIOXLVII Bononiae pro legato Ioanne Morone cardinale legato est renuntiatus¹. In qua administratione Petro Luisio principe interfecto et Placentia a Caesarianis ducibus occupata Parmam profectus² et amicorum opibus quos ibi habebat adiutus^a militum manu collecta urbem valido presidio firmatam sua vigilantia in ec-

clesiae fide conservavit.

[III.] Novissime anno CIOXLVIII^b Perusiae Umbriaeque gubernator factus³ Iulio Ruverio Urbinatense legationem obtinente per annum fere sancte et integre ei muneri praefuit. In quo absens a Paulo III papa VI idus Aprilis anno CIOXLIX tanquam de republica christiana sanctaque sede Romana benemeritus^c presbyter cardinalis S. Pud-

10 dentianae tituli Pastoris lectus haud ita multo post Romam profectus est.

Paulo III mortuo quum Iulius III, qui illi successerat, bellum — auctore Caesare Carolo V — Octavio Farnesio Parmensium duci indixisset, quod praeter suam sententiam (ut ipse dicebat) cum Gallorum rege Henrico maximo Caesaris damno societate inita foedus percussisset Gallicaque intra urbem presidia recepisset, ipse ecclesiasticarum

15 copiarum more maiorum a pontifice legatus <invitus^d atque coactus>^e missus est, Ferdinando interim Gonzaga totius exercitus duce creato. Bello non sine ipsius consilio et solertia tandem composito Romam reversus et a Caesare episcopatu Cassanensi in Brutiis locupletatus pontificibus Iulio III et Paulo III <modo signaturae iustitiae, aliquando gratiae, nonnunquam utrisque praefuit>¹. Relicto dignitatis suae priore titulo titulum S. Stephani

20 in monte Coelio^f cepit⁴.

Paulo III <demum ad pontificatum evecto Urbe mox discessit, specie quidem confirmandae valetudinis, sed re vera quod intempestiva austeri pontificis in omnes sine discrimine severitas ipsi natura levi et facili⁵ ita displiceret, ut eo rerum potiente sibi Romae commorandum non arbitraretur. Ad balnea igitur>^h Lucensia primum profectus,

25 postea desiderio videndae fruendaeque patriae Mediolanum concedens ibidem aedibus a fratre marchione Ioanne Iacobo coeptis perficiendis <nobili sane et liberali studio>^g deditis iocunde et honestissime vixit, diem interim nullam praetermittens, quo litterariis studiis, <sic bonas horas consumendo>^g non incumberet. Delectabatur in cardinalatu virisⁱ egregiis, litteratis praesertim, eorumque consuetudine libentissime usus est, ita

30 ut^k eius mensa doctorum virorum quasi quoddam gymnasium esse videretur, quod ego, qui non semel interfui, meo ipse testimonio possum confirmare.

Miti ac prono ad misericordiam ingenio tum ex consuetudine ac sermone, tum ex rebus quas gessit semper habitus est. Nam praeter occultas largitiones publice etiam quotidie omnibus inopia laborantibus et ostiatim victum quaerentibus tantum ad suble-

35 vandas eorum miseras distribuebat, quantum pro diuturno victu satis esse posset, ex quo pater pauperum vulgo vocari coepit. Sed tum praecipue, quum Urbe Tiberis inundatione Paulo III fame vexata⁶ quicquid in horreis ad familiae suae¹ annum usum condiderat, liberaliter ad egenae plebis sustentationem proximis^m mensibus deprompsit. Quum fraternali hereditatem adiisset, veritus ne fratris caussa, qui variis praefuerat

40 bellis, aliqui iacturam bonorum suorum fecissent⁷, redditum annum aureorum mille ex fraterno censu magne Mediolanensium domui pauperum hospitali assignavit, <ut inde prius sarcirentur damna his, quorum re vera esse directa bona constaret, deinde pauperes in-

^a *cod.* adiunctus.

^b *cod.* CIOXLIII.

^c *Pl.* meritis.

^d *cod.* invictus.

^e *om.* *Pl.*

^f *Pl.* signaturae gratiae perpetuo, aliquando vero in locum cardinalis absentis vel mortui iustitiae praefuit.

^g *Pl.* insert: mox S. Anastasiae.

^h *Pl.* minus gratus fuit. Qui in illum publice in consistorio et aperte invectus fuerat⁷, quod ex non bonis artibus archiepiscopatum Mediolanensem procurasse diceret. Quare eo rerum potiente quum sibi Romae commorandum esse non arbitretur [*sic*], tuendae valetudinis causa ad balnea

ⁱ *cod.* iuris.

^k *om.* *cod.*

¹ *cod.* insert in.

^m *Pl.* primis.

¹ Cf. Conc. Trid. I, 670, l. 24 et adn. 3, deinde passim; cf. ibidem indicem.

² Cf. ibid. p. 692, l. 33 ss. Quae ibid. adn. 7 dicuntur de affinitate, corrigantur ex huius tomi p. 588, l. 39.

³ Cf. ibid. 799, l. 7; 835, l. 14.

⁴ In Platinae continuatione (v. adn. g) titulum S. Anastasiae eum postea habuisse Panvinus dicit, et infra (p. 590, l. 7) ait eum e cardinale S. Prisca factum esse pontificem. Quae omnia etiam apud Ciaconium (III, 869) leguntur, quare videtur errare Massarellus

supra p. 338, l. 18, cum eum cardinalem S. Stephani in conclave intrasse velit.

⁵ Cf. card. Neapolitani verba supra p. 582, l. 4 s.

⁶ Cf. supra p. 315, l. 1 ss.

⁷ G. B. Adriani, Miscell. di Storia Ital. V (1868), 664: »Fu il Medighino [quo nomine vocabatur Ioannes Iacobus] un personaggio di bassi principii, ma che acquistossi ben presto fama di valente e scaltro condottier d'armi e insieme d'uomo inumano e di gran cacciatore ed amator della pecunia.«

firmi alerentur. Quin etiam propria et opulentiora sacerdotia trium plus minus aureorum millium redditus eidem hospitali assignavit^a. In amicos liberalis, omnibus comis et perhumanus, iustitiae cultor, nefariorum hominum hostis acerrimus in ea civitate, quae mores hominum diligenter examinare solet, omnium consensu aestimatus est. Quarum haud dubie virtutum opinione gradum sibi ad maximum sacerdotium fecit^b.

Nam Paulo III vita functo post diuturnam quattuor mensium ob varias cardinalium dissensiones^c pontificatus vacationem tandem ex presbytero cardinale tit. S. Priscæ¹ ipse omnium potissime lectus est Romanus pontifex, qui sua humanitate et clementia <superiorum annorum acerbiter leniret afflictamque non modo urbem Romam, sed pene universam Italiam recrearet.>^d Quam spem confirmare ante omnia et augere visus est Pii nomine sibi indito. Pontifex autem maximus creatus est omnium cardinalium suffragiis, qui quattuor et quadraginta tunc comitiis apud S. Petrum interfuere, <Alexandro Farnesio et Carafis>^e maxime suffragantibus², hora inter 7. et 8. eius noctis, quae diem nataliciam servatoris nostri Iesu Christi insecuta est, anno salutis CIOCLX ineunte, tanta mortalium omnium qui adfuerant laetitia, quanta paucissimos antea ad eusdem sacerdotii dignitatem pervenisse constat. Quibus ego quoque comitiis tum forte interfui et singula quae gerebantur contemplatus cuncta oculis et auribus haud segniter perlustravi³.

Epiphaniae demum festo de more coronatus meruit unus, quod non temere alii uni evenisse constat, ut tribus celebrioribus anni totius paschatis festivitatibus nasceretur, simul et pontifex crearetur ac supremæ demum caperet insignia dignitatis^f.

[Pii IV pontificatus.]

I. Pontificis clementiae et iustitiae varia exempla. — II. Eiusdem in Caraffas aliosque severitas. — III. Eius consanguinei. — IV. Concilium convocat Tridentum et alia facit pro religione restauranda. — V. Romae vacat reformationi. — VI. Aedificia a Pio constructa. — VII. Pecuniarum exactiones. — VIII. Alia hoc pontificatu gesta. Pii ingenium et mores.

[I.] Pontificatus initio, quo re ipsa praestaret quae Pii nominis appellatione pollicitus fuerat, clementiam dico et humanitatem, omnium pene cardinalium, sed praecipue Carafarum, qui alioqui laesi videbantur, precibus populo Romano omnium eorum veniam condonavit, quae in Pauli III marmoreum simulacrum insigniaque et sanctae inquisitionis contumeliam et dedecus vacante sede commiserat; damna modo ac detrimenta illata quoad posset suis ipse sumptibus inquisitionis officio sarciret⁴. <Oratoribus deinde>⁵ totius orbis orthodoxi^h principum, id est Caesaris, regum Galliae, Hispaniae, Lusitaniae, Poloniae, Navarre, Venetorum, Allobrogum et Florentiae ducum, Genuensiumⁱ, Lucensium, Hel-

^a *Pl* his omissis ita habet: ingenium mite neque solers nec callidum prae se ferebat, ita ut a cunctis vir simplex ac clemens haberetur.

^b *Pl* addit: Paulo III vita functo quum cardinales in conclavi essent, columba casu sacellum Xistinum per fenestras ingressa diu circumvolitavit, donec fessa cum admiratione omnium avis quietem expectantium eius cellae insedit⁵. Quae res tunc lusui habita ipso pontifice renunciato in prodigium versa est. Unus enim ipse post diuturnam . . . (etc., ut l. 6).

^c *cod.* dissentiones.

^d *Pl*: urbem Romam superiori bello afflictam recrearet.

^e *Pl*: Carolo et Alfonso Carafis imprimis, Alexandro deinde Farnesio, Guidone Ascanio Sfortia camerario cardinalique Guisio.

^f *Sequuntur in cod. nomina cardinalium viventium quando Pius III creatus est; f. 429^r—432^v Bulla conclavis Pii III papae (inc. Decet Romanum). Deinde post tria folia alba pergitur ut supra: Pontificatus initio etc. — Pl* his omissis sic habet: Ei spectaculo magna vis hominum undique confluit. Pluerat tota ea nocte et diei parte, unde marmorei ante basilicam Vaticanam gradus et eorum praecinctiones lubricae admodum factae erant. Ea re in solemnium nummorum iactu in eisdem scalis insignis hominum strages fuit pecunias avidae arripere cupientium. Nam neque se eo impetu sustinere a lapsu poterant, nec si qui paululum titubassent haerere afflicti vestigio aliquo super alios cadentes misere perierunt. Circiter XVIII homines ea turba necati, supra XL luxati et elisi. Quod miserabile spectaculum fuit ac a quibusdam ad ipsius pontificatus res gestas pro omine relatum⁶.

^g *Pl*: Ad V kal. Februarii basilica Lateranensi, antiqua pontificum sede, vetere instituto visitata oratoribusque. ^h *sic.* ⁱ *cod.* Genuentium.

¹ Cf. supra p. 589, adn. 3.

² Quae addit in continuatione Platinae (v. adn. e) non omnino probantur historia ab ipso narrata.

³ Sed minime ab initio, immo sub finem demum conclavis, v. supra p. 577, l. 31 ss; p. 578, l. 1.

⁴ Cf. supra p. 585, l. 20 ss.

⁵ In historia conclavis haec narravit Panvinus supra p. 585, l. 13 ss; idem cum aliis eiusdem generis exhibet Guidius ad 25. Decembris.

⁶ Cf. supra p. 531, l. 42 ss.

vetiorum qui recte sentiunt, Mediolanensium civium, ducibusque Ferrariae et Urbini publicis in consistoriis ad sui venerationem more superiorum pontificum receptis animum ad ecclesiae et Urbis statum — diuturna sedis vacatione <asperoque ac difficili Pauli III pontificatu>^a bello gesto pene labefactum — componendum convertit^b.

5 Ante omnia igitur quaecunque Paulus III praeter <vulgatos ecclesiasticos canones>^c et iam receptam a superioribus pontificibus consuetudinem <suo tantum arbitrio>^d publicis edictis vel diplomatibus^e novaverat disquirens, ob multorum quaerimonias, qui se Pauli sanctionibus iniuste habitos lamentabantur, <mutare coactus est, et omnia>^f ad rectam communis et usurpati iuris rationem inductis prioribus decretis paulatim revo-
10 cavit idoneosque iudices, qui quaestionibus huiusmodi praeessent, viros graves et prudentes delegit, iudiciis ex aequo <et bono>^g constitutis.

Ferdinandi Caesaris imperatoriam dignitatem translata in eum | ab eius fratre 433^v Carolo V, quam Paulus III improbaverat, ratam habuit, eiusque tanquam legitimi et catholici imperatoris legatos perhonorifice suscepit^h.

15 Sanctionem, quam ipse Paulus de bonis ecclesiasticis male et simoniace alienatis non mediocri multorum damno ediderat, iuxta vetera decreta moderatus estⁱ.

Monachorum et fratrum mendicantium, quos in monasteria, unde potestate a superioribus pontificibus impetrata exierant, Paulus redire severissimo edicto coegerat, <monasteriorum vero praefectos ut eos reciperent non adegerat>^j,^k causas iterum^l
20 cognoscere voluit, ut iis qui canonicis legibus id se fecisse probassent suum ius redderetur².

<Multos et>¹ magnae aestimationis viros, quos ob^m haeresis suspicionem Paulus III graviter carcere et aliis poenis afflixerat, cognitaⁿ eorum per sanctissimam inquisitionem innocentia omni cum iniuriae^o eripuit, tum suspicione liberavit, inter hos praecipue card. Ioannem Moronem^p, Thomam Sanfelicium episcopum Cavensem, <et Ioannem Carne-
25 siccam protonotarium apostolicum>^q.⁴

Episcopis ut ad suas ecclesias et curandos sibi commissos greges reverterentur praecepit^r; ceterum concilii ab se indicti causa ab eo consilio necessario destitit^s.

[II.] <Carafarum Pauli III propinquorum crimina, quum patruo pontifice bello
potissimum Neapolitano, quo universa pene Italia atque Urbs inprimis et propinquae
30 provinciae vexate fuerunt, tum aliis temporibus in publicam incurrentia offensionem
paratus cognoscere et legitimis poenis vindicare statuit. Itaque, quanquam suapte natura
mitis et ab omni immanitate alienus, non potuit tamen et sui honoris et pontificii muneris
causa ab huiusmodi capitali supplicio temperare. VII iduum Iuniarum igitur anni CIOCLX
Carolus>⁸ et Alfonso cardinales ad consistorium profectos, Ioannem vero Caroli fratrem et

^a Pl et difficili.

^b Pl add. Inito pontificatu statim alienam personam, alienos mores induisse visus est. Nam qui hactenus humanus, patiens, beneficus, gratus, mitis, pecuniae minime cupidus existimatus fuerat, de repente naturam mutasse apparebat. ^c Pl curiae Romanae mores. ^d om. Pl. ^e cod. diplomatibus.

^f Pl mutavit, caussarum cognitionem et explicationem

^g Pl add.: Conclavistarum privilegia confirmavit. In patriam gratus, collegio doctorum Mediolanensium, e quorum corpore ipse aliquando fuerat, Rotae auditorem et consistorialem advocatum perpetuo concessit.

^h Pl add.: Quam tamen paulo ante obitum in integrum restituit, cardinalesque Vitellium, camerarium et S. Georgii propinquum suum iudices delegavit, qui de iis cognoscerent, qui sedem apostolicam quavis ratione fraudassent, solidataque computa, ac si nunquam confecta essent, reviderent, pecuniam ex compositionibus ea ratione quaerens. ⁱ cod. adagerat. ^j corr. a Panv. pro igitur. ^k Pl Aliquot.

^l cod. ab. ^m cod. cognito. ⁿ cod. et Pl iniuria. ^o cod. Morem.

^p Pl add.: Ut regressus a Paulo IV sublato concederet, agitavit.

^q Pl add. brevem narrationem de clade christianorum apud Gerbam insulam.

² Quae Panv. ita postea in Pl mutavit: Pontifex interim vel eorum memor, quae in sui contumeliam card. Carafa in conclavi dixerat⁸, vel ducis Paliani regiae pro ducatu Paliani compensationi (ut fama fuit) pro sororis filio inhians, aut (quod ipse aiebat) ut Romanorum pontificum propinquis salutare exemplum relinqueret [cf. infra p. 592, l. 28; p. 593, l. 11 ss], ut populos ibi creditos clementer acciperent et publica negotia pro ecclesiae dignitate conficerent, specie vindicandi ea crimina, quae Carafae patruo pontifice et bello potissimum Neapolitano patravissent, quaestionem capitalem in eos instituere est aggressus, ita ut ad VII idus Junii MDLX, quo die quinto ante anno Carafa purpurei pilei honore donatus fuerat, Carolus ipsum . . .

¹ Eandem locutionem v. supra p. 575, l. 1.

² Panvinus ipse e fratribus mendicantibus erat, qui e monasteriis exierant, cf. Prolegomena.

³ Cf. supra p. 310, l. 17 et adn. 2. Moroni pater fuerat ille Hieronymus Moronus, de quo supra p. 587, adn. n et 7. Ceterum antea Hieronymus ille aliter in Medicenses se gesserat, cf. Th. Müller p. 229.

⁴ Ultimum nomen postea Panvinus suppressit, sine dubio quia Carnesiccus (de quo cf. supra p. 464, adn. 6) interim 3. Iulii 1566 captus, 21. Sept. 1567 damnatus et 1. Oct. capite truncatus, corpusque crematum erat. Cf. K. Benrath, Realencyklopädie für prot. Theol. IX (Leipzig 1901), 538.

⁵ Cf. supra p. 580, l. 34 ss.

Montorii comitem, Paliani ducem tum vocatum, qui paulo ante ex Gallesio Faliscorum in Urbem^a venerat, uxorisque eius fratrem comitem Allifanum^b Leonardumque Cardinem fratrum propinquum nihil tale suspicantes in Hadriani molem et per eosdem dies aliquot alios Carafae domus clientes in publicum carcerem coniici mandavit¹. Omnium questionibus relatores praefecit Urbis gubernatorem Hieronimum Federicum, episcopum Sagonensem², 5 ministrum impigrum et acris^c virum ingenii, <audacem et in omne facinus promptum>^d. Ut autem hoc iudicium <sine ulla iniquae mentis suspitione>^e peragere videretur, cardinalium quaestioni octo eiusdem ordinis patres integritate et iustitia insignes, Fridericum Caesium episcopum, Bartholomeum della Cueva, Ioannem Michaellem Sarracenum, Ioannem Baptistam Cicadam, Michaellem Alexandrinum, Ioannem Bertrandum³ presbyteros, Iulium 10 Roverium^f et Luisium Cornelium diaconos cardinales adesse iussit omnium inspectores et gubernatori assistentes. Quibus coram interrogati rei, <datae dilationes, producti testes, eorum patroni auditi, denique longa causae cognitio peracta>⁴. Quaestionibus itaque per novem menses diligenter habitis singulorumque criminibus accurate examinatis pontifex 15 seorsum processum omnem videre et tam gubernatorem quam ipsorum advocatos | audire voluit>^g. Postremo, ut totius iudicii series ab omnibus patribus cognosci posset, tota causa ad pontificem pleno in consistorio ab eodem qui quaesierat gubernatore diei spatio relata est^h. Tunc Carolus cardinalis maiestatis ab ipso pontifice damnatus et omnibus honorum gradibus exutus curiae (ut vocant) saeculari castigandus traditus est. Qui cum comitibus Montorii et Allifano^b Leonardoque Cardine ab Urbis gubernatore homicidii 20 <et aliorum quorundam criminum>ⁱ damnatis^k morti addictus est, iudicique rerum capitalium mandatum, ut iuxta legitimas¹ sanctiones lege in eos ageret. Sic <cardinalis>^m in Hadriani mole carnificis manuⁿ strangulatus, comites et Cardines in Turris Nonae carcere capitali supplicio affecti, maxime memorabile spectaculum insolensque instabilis fortunae <sursum deorsum omnia agitantis>ⁱ ludibrium in publico ad pontem Aelium 25 expositi^o, attonito et quorsum istaec tenderent admiranti populo Romano prebuerunt, iis vero, qui secundiori aura altius provecti extra omnem sortem sese collocatos existimant^p, documentum memorabile, <ne summa potestate in summam licentiam conversa illicita queque committere perpetrareque^q sese posse impune confidant,>ⁱ cum omnes passim confluerent^r ad eos spectandos, qui modoⁱ miserabiliter ab eo pontifice, quem ipsi potissimum 30 ad tantae potestatis culmen evexerant^s, extincti, <paulo ante>ⁱ nutu renutuque suo^t cuncta <instituto more conficientes Urbem et Italiam omnem solo nomine perterruerant>^u⁵. — Inter multas praecipua^v damnati cardinalis <causa fuit>^w, quod senem pontificem Paulum IIII quamquam in bellum primum, tamen <non solum>ⁱ bellicarum rerum, <sed omnis civilis

^a *Pl* add.: cum ipsius pontificis licentia.

^b *sic*.

^c *cod. acris*.

^d *om. Pl, sed audacem habet post impigrum, rel. om.*

^e *Pl* rite.

^f *cod. Reverium*.

^g *Pl*: card. Carafae scriptae litterae productae et quaestionum principia agitata. Novissima vero causae cognitio iis non admissis quum per novem menses instituta singulorumque obiecta examinata fuissent, pontifex seorsum quaestiones videre voluit.

^h *Pl* add.: non auditas tamen patrum super ea re sententiae fuere.

ⁱ *om. Pl.*

^k *cod. mutavit in damnati.*

^l *Pl* civiles.

^m *Pl*: sententiis in cardinalem a pontifice, in ducem vero a gubernatore Urbis subscriptis Carolus

ⁿ *Pl* add.: nocte quae nonas Martias praecessit.

^o *Pl* add.: et paulo post ad damnatorum sepulchra relati.

^p *cod. existant.*

^q *cod. perpetraque.*

^r *cod. confluent.*

^s *cod. evexerant.*

^t *cod. sua.*

^u *Pl* moderabantur, — ducis praesertim casum animo reputantes, quem paulo ante insigni militum et equitum manu stipatum ac per Urbem more pene regio incedentem conspexerant, tunc vero eius corpus capite truncum miserabili aspectu publice collocatum viderent. Illud memoratu dignum, utrosque fratres non solum religiose et pie, quemadmodum optimos christianos decet, cum poenitentiae sacramento excessisse, sed fortissimo animo tantam calamitatem perinde ac a Deo iussam excepisse. Ducis admirabilis constantia fuit; qui paulo ante obitum et socios metu caedis consternatos egregia oratione ad mortis contemptum adhortatus est et litteras pulcherrimas filio iuveni scripsit optimis monitis refertas, quibus ei christiano more bene precabatur. Cardinalis cadaver in propinqua divae Mariae Transpontinae aede publico sepulchro datum, mox ab eius familiaribus ad Minervae translatum et in familiae eius sacello conditum est.

^v *cod. et Pl* praecipue.

^w *Pl*: causae in quaestionum codicillis relatae sunt.

¹ Cf. supra p. 346, l. 15 ss; 534, l. 37 ss.

² Hieronymus de Federicis 1551 episcopus Sagonensis factus erat, 8. Iulii 1562 transferebatur Martoranum. Ergo non Ptolemaeus Gallus intellegitur, ut supra p. 534, adn. 9 falso putavimus, sed Hier. de Federicis, et Firmanus errat eum iam pro 1560

appellando Martoranum — indicium originis posterioris diarii.

³ Bertrandus obiit Venetiis mense Decembris 1560, cf. supra p. 350, l. 7.

⁴ Sed cf. infra p. 593, adn. e.

⁵ De Caraffarum suppliciis v. supra p. 346, l. 15 ss; 352, l. 29 ss; 534, l. 37 ss; 540, l. 29 ss.

gubernationis>^a imperitum, falsis nunciis et consiliis decepisset, multosque et maxime dignationis viros eius belli occasione vexare, <persequi et etiam occidi>^a iussisset, varias litteras et notas arbitrarias ementitus, <et ut paucis omnia complectar, quod>^a eius unius praecipue opera^b totum id bellum, quod Paulus gessit, susceptum diutiusque <maximo non privatorum solum, sed totius fere christiani orbis damno^c et apostolicae sedis dedecore>^d productum fuisset; <comitis vero et aliorum praeter supradictas causas (cum cardinali enim conspirasse videbantur) innocentis uxoris gravidae et suspecti adulteri ob suspicionem solam indigna caedes. Audivi ego a pontifice se aegerrimo animo id omnino fecisse, et nihil sibi tota vita lugubrius quam huiusmodi iudicium accidisse, libentissimeque ad mitiorem poenam facile se fuisse inclinaturum, si id vel salvis aequioribus legibus facere, vel aliquam de illorum mutatione morum fiduciam habere potuisset. Necessarium enim his, qui postea Romanorum pontificum propinqui futuri^{ad} erant, esse affirmabat, qua ratione se in summa potestate locati gesturi sint exemplum praebere¹ et anteactam illorum vitam sanguinariam et malo assuetam — spem omnem in melioris vitae conversionem praecidisse et omne mitigandae poenae temperamentum abstulisse, denique nullum apud Pium pontificem mansuetudini aut clementiae locum reliquisset. Quod ex eo certius licuit coniicere, quum aliquanto mitius actum sit cum Alfonso, qui mansuetae [et] continentis naturae haud dubium specimen dabat>^e. Ipse namque^f centum millibus aureorum^g persolutis et camerae apostolicae praefectura multatus cum reliquis omnibus libere <dimissus est>^h 2.

Capti quoqueⁱ et in Hadriani mausoleum^k coniecti sunt duo alii cardinales, Innocentius de Monte et Scipio Rebiba Siculus, ille homicidii reus factus, quod per proximi interregni pontificii tempora patrem et filium caupones interfecisset^l, is tanquam Carafarum arcanorum conscius. Utrique post annum libere dimissi, Montanus quidem^m opulentissimis sacerdotiis S. Sabae et Cryptae Ferrataeⁿ spoliatus Tibur relegatus est^o 3, Rebiba vero in nullo^p crimine compertus^q 4.

[III.] Interea pontifex, more aliorum pontificum iam recepto, sororum filios et filias ad se vocatos variis et nobilissimis matrimoniis et dignitatibus honestatos ad sublimes honores evexit. In his Carolum Boromeum^a iuris scientia praeditum, quem^t per-

^a om. Pl. ^b Pl add.: quinquennialibus inter reges Hispaniae et Galliae ictis induciis fractis.

^c cod. danno. ^d Pl: non sine magno sedis apostolicae detrimento. ^{ad} cod. futurum.

^e Comiti praeter crimen laesae maiestatis, et sociis uxoris gravidae et adulteri indicta caussa caedes obiectae.

Fuerunt plerique eo tempore iureconsulti, qui constantissime asseverarunt iudicium id iniquum fuisse, quum cardinalis sine testibus, ex suis tantum litteris eorum redargutus damnatusque fuisset, quae Pauli III iussu ab se facta esse contendebat, iis quae sibi obiecta fuerant more Romano quaestioni et tormento subiecto non expressis, dilationibus quas petebat non concessis, patronis vero eius raro auditis⁵. Pontifex vero videri voluit eos non eo consilio vinxisse, ut morti traderet, at in quaestionibus habendis exacerbatus magnitudinem rei demum intellexisse, quum ei persuasum esset cardinalem animi excelsi et intrepidi, si dimitteretur, in suorum quempiam aliquando impetum facturum. Quo timore eum semel gravi-sime laesum tolli iussit, in reliquos clementius, quos minus peccasse profitebatur, haud dubie acturus, ni fortuna iis adversa pontificis inflammatum animum impulsisset, ut eos potius perdendos, quam cardinalem conservandum existimasset. Aliquanto mitius cum Alfonso cardinale, qui mansuetae continentisque naturae haud dubium specimen dabat, actum.

^f Pl insert: qui die obitus pontificis quaedam e cubiculo eius subripuisse accusatus fuerat.

^g Pl insert: Vitellii cardinalis studio comparatis.

^h Pl: ea conditione tamen dimissus est, ne Urbe egrederetur. Et add.: Regentatus munus a Paulo IV institutum Alfonsi cardinalis nomine pontifici cessit Vitellius. Qui illico eo abrogato vetus auditoris camerae officium restitutum Flavio Ursino episcopo Murano quadraginta aureorum millibus vendit.

Imperatorem Caesarem Carolum V Augustum et ipsius filium Philippum Hispaniarum regem innocentes esse pronuntiavit et cunctis quae ei a Paulo IV obiecta fuerant absolvit.

M. Antonio Columnae cognita ipsius caussa paternum principatum, quo a Paulo IV spoliatus fuerat, restituit.

ⁱ Pl per idem tempus (om. quoque). ^k cod. inausoleum. ^l ab ipso Panv. supra lin. add.

^m Pl insert tribus. ⁿ Pl add. et Miramundi.

^o Pl add.: Miramundum magnae hospitali domui Mediolanensi pontifex addixit. Cryptam Ferratam dimidiatis redditibus Alexandro Farnesio cardinali ea lege tradidit, ut totidem redderet. Ex S. Sabbae redditu montem instituit. ^p cod. ullo.

^q Pl add.: Qui archiepiscopatu Pisano, quem a Paulo IV obtinuerat, paulo ante multatus fuerat, cuius vice episcopatum Troianum tunc, Constantinopolitanum vero patriarchatum paulo ante Pii obitum recepit.

^r cod. incipit alinea. ^s sic.

^t Pl huius vocis loco habet: et Marcum Sciticum Altaempsium sororum filios in patrum collegium adscivit, Borromaeumque

¹ Cf. supra p. 591, adn. s.

² Cf. supra p. 354, l. 1 ss. Regens camerae creatus erat 28. Nov. 1558, cf. supra p. 327, l. 5 s.

Concilium Tridentinum. II.

³ Cf. supra p. 345, l. 26 ss et adn. 3; p. 542, l. 16 ss.

⁴ Cf. supra p. 351, l. 10 s et adn. 1; p. 539, l. 38.

⁵ At cf. supra p. 592, l. 12.

humanum, <modestum et industrium>^a virum negotiis omnibus ecclesiasticis tractandis prae-
fecit, eiusdem vero fratrem Federicum comitem Aronae, qui Virginiam Roveriam Gui-
donis Ubaldi Urbinatium^b ducis filiam uxorem duxerat^{c1}, totius militiae ecclesiasticae
ducem^d cum menstro melle aureorum salario, tradito solemniter ritu baculo, creavit^{e2}. <Is
paulo [post] cum gravi avunculi moerore decessit>^{e3}.

Ducem Florentiae et Senarum Cosmum Medicem Romam cum uxore Eleonora,
Ioanne cardinale et Garzia filiis ad se salutandum venientem magnifico apparatu pala-
tinis aedibus accepit. Quem veteris Urbis admirabiles^f ruinas videndi studio incensum^g
per integrum diem ubique circumduxit. Is postremo patribus cunctis sigillatim salutatis
et publicis aliquot supplicationibus caerimoniisque cum interfuisset, post alterum demum
mensem discessit^{h4}.

[IV.] Cum vero ab ipso summi sacerdotii initio pontifex <ardenti animi studio>ⁱ
labanti Christi ecclesiae confirmandae assidue intentus <esse | coepisset>^k, generale con-
cilium praecipue appetere semper prae se tulit, quod superiores pontifices non admodum
cupere visi sunt, vel saltem negligentius quam par esset habuerunt^l. Illud vero ante
omnia memoratu dignum, quod ipse id ab aliis postulari, quemadmodum mos est, non
expectavit, sed ultro omnes qui christiani nominis censentur principes^m per legatos <invi-
tavit>ⁿ, hortatus est et quo ad eius fieri potuit, ad concilium generale <quod Tridenti
nuper indixerat>ⁱ instaurandum celebrandumque compulit, ut hoc saltem remedio, quod
in calamitosissimis temporibus ecclesia semper maximum esse duxit, omnibus iam pro-
vinciis depravatae religionis vitio laborantibus pessimeque affectis aliqua medicina ad-
hiberetur. Verum enimvero orta controversia, continuatione fieret concilii Tridentini
an nova indictio, pontifex <admirabili consilio>ⁱ salubre temperamentum, quo animos
omnium componeret invenit, dum in promulgationis diplomate ea verborum formula usus
est, qua et utrique parti^o fieret satis, et Tridentino concilio sua salva maneret auctoritas.
Cuius indicti concilii diploma^p cum catholici principes Ferdinandus Caesar, Philippus
Hispaniarum, Carolus Galliarum, et Sebastianus Lusitaniae reges, item alii orthodoxi
principes <et respublicae>ⁱ ratum habuerint, omnibus suarum provinciarum episcopis^q ut
eo proficiscantur iussere.

^a *Pl* modestissimum pietissimumque. ^b *cod.* Urbinantium.

^c *Pl* insert regia Carafarum compensatione donatum.

^d *Pl* loco huius verbi habet: gubernatorem, mox ducem generalem.

^e *om. Pl.*, sed add.: et (ut fama fuit) Camertium principatum ei tradere constituens litem Farnesiis in-
tentavit, qui eam toparchiam sedi apostolicae restituerant Parmae et Placentiae ducatu obtento.

Tres card. Borromaei ex patre tantum sorores nobilissimis matrimoniis iunxit: unam Fabricio Columnae
puerulo, M. Antonii filio, despondit, alteram Fabricio Gesualdo, Luisii Consani comitis, ditissimi hominis filio,
tertiam alterius sororis suae filio Hannibali comiti Altempsio.

^f *sic; legendum videtur* admirabili (*sc.* studio). ^g *Pl* avidum.

^h *Pl* add.: Pius enim hospitalitatis studio maxime tenebatur. Nam praeter Florentinorum ducem eius
filium principem, qui anno insequenti Romam venit, Urbini et Mantuae duces, Tendiliae comitem⁵ et Luisium
Abulensem Philippi regis extraordinarios oratores, lautissime regio more in palatinis edibus excepit.

Per idem tempus Abdysu, i. e. servus Iesu, christianorum orientalium trans Euphratem commorantium
maximus patriarcha, vir doctus Chaldaicis, Arabicis et Assyriis litteris ornatus, cuius iurisdictione interiores usque
ad Indos penetrat, Romam ad apostolorum limina et pontificem salutaturus cum aliquot sociis longissimo itinere
pervenit, ut ab illo confirmatus pallium de corpore s. Petri susciperet. Pontifici oblatum ei perpetuam ob-
edientiam promissit et per interpretem S. R. E. fidem professus est, cuius syngrapha in concilii Tridentini ses-
sione XXII lecta eiusmodi fuit: Confessus sum puro corde etc., v. Raynaldum ad a. 1562, n. 28; *Le Plat*
V, 449. De multis et difficillimis quaestionibus interrogatus scite respondit. Cunctos veteris novique testamenti
libros, antiquos Graecos Latinosque patres, quibus nos catholici utimur, Chaldaica, Assyriaca et Arabica lingua
versos, et alios nobis ignotos, quos memoriter tenebat, se legisse dixit. Cunctos fere S. R. E. ritus et sacra-
menta apud suos servari docebat. Ut concilii Tridentini decreta ad se mitterentur rogavit. Fidem Christi ab
apostolis Thoma, Thaddaeo ipsorumque discipulo Marco maiores suos accepisse et hodie retinere professus est.
Redeuntem in patriam pontifex auctore M. Antonio Amulio cardinale, qui eum Romae agentem fovit, amplis
muneribus liberaliter donavit. Eum aliquando per interpretem alloquutus virum eruditum et gravem animad-
verti. Eius iam ad suos reversi litteras Romam allatas vidi. ⁱ *om. Pl.* ^k *Pl* esset.

^l *Pl* add.: Solennibus igitur iubileo, ieiuniis et supplicationibus a Vaticana basilica ad Minervae habitis,
quibus pontifex cum cardinalibus et Florentiae duce pedes incessit, publicatis litteris, generale christianorum
concilium Tridentinum proseguendum esse et proximo paschate anni MDLXI iterum inchoandum indixit.

^m *Pl* add. et reges. ⁿ *Pl* et litteras ad rem adiuvandam incitavit.

^o *cod.* parati. ^p *cod.* diploma. ^q *Pl* add.: et iis, quorum praesentia requirebatur.

¹ Cf. supra p. 349, l. 37 ss; p. 538, l. 24 ss.

² Cf. supra p. 541, l. 27 ss.

³ Cf. supra p. 543, l. 30 ss.

⁴ Cf. supra p. 348, l. 22 ss; p. 350, l. 15 ss;

p. 535, l. 33 ss; p. 539, l. 19 ss.

⁵ Cf. supra p. 534, adn. 5.

Angliae regina Helisabet, Lutherana labe polluta, Hieronymum Martinengum abbatem ad se a pontifice concilii caussa legatum missum audire quum recusasset, a Belgio in insulam traicere prohibuit. Germani principes, qui nova et falsa dogmata sequuntur, Zachariam Delphinum Pharensem et Ioannem Franciscum Commendunum | Zacynthium
 5 episcopos oratores pontificios honorifice quidem susceperunt, verum <nullo ad rem propositam^a opportuno responso dato>^b re infecta dimiserunt. Horum Delphinus superiore Germania^c peragrata apud Caesarem legatus pontificius esse iussus est, Commendunus vero <Saxonibus, Frisiis, Pomeranis, item Belgis percursis in Italiam ut concilio intersit est reversus>.^d

10 ^eTridentum interim more a maioribus accepto pontifex apostolicae sedis legatos Herculem Gonzagam Mantuanum, Hieronymum Seripandum Neapolitanum, fratrum Augustinianorum olim magistrum, et Stanislaum Hosium Polonum^f S. R. E. cardinales, viros amplissimos, confestim ire iussit. Quibus non ita multo post Iacobum Simonetam^g Mediolanensem et Marcum Sciticum de Altaemps Germanum, sororis filium, cardinales
 15 ab se creatos legatos adiunxit. Nam inter <tres et viginti>^h quos tribusⁱ lectionibus vel in gratiam principum, vel ob insignem doctrinam vel^k religionem vel de sede apostolica benemeritos vel sanguine coniunctos aut veteri familiaritate acceptos <ad hanc usque diem>^l creavit cardinales¹, sacrarum litterarum scientia, morum gravitate et vitae sanctitate Seripandus et Hosius in primis eminent^m. Ad concilium ex Italia, Hispania <et Galliis>¹
 20 frequentes patres convenere, ex Germanis, Polonis, Hungaris et Boemis catholicisⁿ pauci, caussantes ne ipsis absentibus episcopatus sibi commissi inhiantium haereticorum armis lacerarentur. <Galli praeter spem venerunt>^o, quod opulentissimum et christianissimum usque ad nostra tempora et apostolicae sedi obsequentissimum regnum feralibus et in-
 25 completum sit. Hi ab Henrici regis infausto obitu puerorum regum Francisci II et Caroli IX imperitia^p et orbitate abusi, Luisio Borbonio principe Condonensi <praecipuo auctore et duce>^q, quum in omnibus Galliis, tum praecique in Narbonensi, rerum novandarum et mutandae veteris religionis avidissimi, tumultuariis equitum peditumque ingentibus copiis collectis catholicos rapinis, caedibus et incendiis vexare ac saevissime
 30 persequi non cessant^r. Lugdunum, nobilissimum^s Galliae emporium, Tolosa^t, Aurelianum, Rothomagum^u et multae praeterea civitates^v his calamitatibus involutae fuerunt. Quorum furori et amentiae a regis nutriciis: <rege Navarre, conestabile et Guisio>¹, et consiliariis quibusdam severissimis edictis <et>^v armis obviam itum^w est^x. Pontifex quoque tuendae^y Avenionis^z caussa, ubi maxime haereticorum perfidia grassabatur^{aa}, aliquot militum cohortes
 35 conscripsit, Fabritio Sorbellonio consobri^o ei provinciae praefecto. <Is cum strenue operam suam provincialibus navasset, haereticorum fortes copias provincia submovit et>^{bb}

^a *cod.* repositam (*loco rem prop.*).

^b quum nihil sibi esse cum pontifice Romano negotii, et de ea re ad Caesarem se relatu^o dixissent, eos

^c *Pl insert.*: ad cuius principes pontificius orator erat.

^d *Pl*: Germania inferiore, Saxonia, Rhenanis oris, Belgis, Lotharingis, deinde Germania superiore et Baioaria percursis, cunctisque illarum regionum episcopis ad concilium invitatis in Italiam, Tridentum, deinde a pontifice vocatus ad Urbem reversus est. Postea ad Polonos nuncius est ablegatus.

^e *cod.* non incipit a linea. ^f *Pl add.*: tunc ad Caesarem legatum. ^g *cod.* Sermonetam.

^h *Pl* sex et quadraginta.

ⁱ *Pl* quattuor.

^k *Pl* et.

^l *om.* *Pl*.

^m *Pl* fulsere. *Et add.*: Praeter hos viri clarissimi fuere Granvellanus, Amulius, Nauigerius, Syrletus et alii complures. ⁿ *cod.* catholici. ^o *Pl* Non multi ex Galliis. ^p *Pl* adolescentia.

^q *Pl add.*: et Caspare Coligneo (quem amiralium vocant) praecipuis auctoribus et ducibus.

^r *cod.* censant. ^s *Pl* totius, *om.* nobilissimum.

^t *Pl add.*: Apamiae, Biturigium, Blesium, Pictavi, Matisconum, Valentia, Mons Pesulanus, Nemausus, Biterrae (*ed.* Bitenae). ^u *Pl add.*: ab ipsis captae. ^v *Pl* primum, mox. ^w *cod.* ictum.

^x *Pl add.*: Post multas clades Blasius Monlucius praefectus Aquitaniae sex millia Hugonotorum duce Durasio pugnantium caecidit [*sic*]. ^y *cod.* tuendae. ^z *Pl add.*: et finitimae regionis.

^{aa} *cod.* crassabantur.

^{bb} *Pl*: Qui Lucę Antonii Thomasonii Interamnatis, strenui et multę experientiae copiarum ducis, forti fidelique opera usus Avenionem in fide, Hugonotis provincia submotis, continuit.

¹ Prima cardinalium promotione (31. Ianuarii 1560, cf. supra p. 341, l. 23 ss et adn. 3-5) tres, secunda (26. Februarii 1561, cf. supra p. 351, l. 19 ss) decem et octo, tertia (6. Ianuarii 1563, cf. p. 544, l. 33 ss et adn. 5-6) duos, quarta et ultima (12. Martii 1563)

viginti tres cardinales Pius IV creavit, de quibus cf. *Ciacon.* III, 889-987. Libellus Panvini ergo scriptus est inter 6. Ianuarii 1563 et 12. Martii 1565. Duo alii termini apparent ex p. 596, l. 5: adventus card. Lotharingi (13. Nov. 1562) et obitus Mantuani (3. Martii 1563).

Aurantium oppidum, ipsorum <munitissimam arcem et asylum>^a haud longe ab Avenione situm, vi captum delevit.^b

^{437v} ^e<In concilio porro aliquot iam sessiones peractae sunt, in quarum novissima de sacramento^d eucharistiae sub utraque specie laicis et sacerdotibus non celebrantibus porrigendae^e tractatum est, canones aliquot editi, et parochorum abusus emendati. 5 Intersunt nunc tanto conventui legati cardinales quinque, non legati duo: Carolus Lotharingus archiepiscopus Remensis, et Ludovicus Madrucus^f electus Tridentinus; patriarchae tres, Hierosolimorum, Aquileiensis, Venetus; archiepiscopi et episcopi circiter CCL, procuratores episcoporum absentium, abbates titulares et claustrales, monachi et canonici regulares, oratores Caesaris, regum Francorum, Hispaniae et 10 Lusitaniae, Venetorum et Helvetiorum, ducum Bavariae et Florentiae, magistri ordinum mendicantium, theologi et utriusque iuris doctores et alii multi, quorum opera concilio est necessaria, numero CCC.>^g

[V.] ^e<Porro autem, dum concilium celebratur, Romae pontifex curiae defectibus reformandis et morum solutae disciplinae corrigendae intentus>^h publicis sanctionibus 15 patrum omnium subscriptione firmatisⁱ cancellariae^k, contradictarum, camerae apostolicae et eiusdem auditoris^l, poenitentiariae et iudicum Rotae^m atque alia Urbis officia <et tribunalia>ⁿ severissimis edictis <correxit et>^o emendavit. <Clericos qui sacerdotia obtinerent togatos et honesto clericali habitu indutos incedere iussit. Egenos et vesanos homines, molesta et fallaci mendicitate sublata, certis locis distributos alii praecepit, 20 praefecto ad pium opus Antonio Lomellino Genuensi protonotario. Sed ea res negligentia exolevit. Idem de quaestuariis, qui S. Antonii, S. Spiritus, fabricae Vaticanae et eiusmodi similium nomine imperito vulgo imponebant, iussit. Indulgentiis quae passim et sine discrimine concedebantur, modum posuit>^p. Homicidas, homines sicarios, facinorosos et ceteros huiusmodi, qui a magistratibus legitime absoluti non fuerant, Pii II, 25 Xysti IIII, Innocentii VIII, Iulii II et novissime Clementis VII legibus in eosdem factis ^{438r} <repetitis Urbe et omni ecclesiastica dictione^q exegit>^r. Asyla omnia, quae tam in cardinalium et oratorum aedibus, quam alibi in Urbe erant, sustulit, et contra eos qui lictoribus publicis sese opponerent et praetorum^s edicta contemnerent, gravia decreta promulgavit^t. Poenarum solutiones <et multas>^u, quae reis et damnatis hominibus 30 imponerentur in omni ecclesiastico imperio a civitatibus et privatis magistratibus, ad fiscum apostolicum perpetuo transtulit, quum in damnatorum gratiam minus ab eis exigi^v cognovisset^w. Eos porro qui decoxissent <et ut>^x beneficio legum *Odoardus* et *Pervenit* ut solverent a creditoribus adigi non <posse procurassent>^y, pileum viride

^a om. Pl.

^b Pl. plura etiam de Hugonottorum bellis addit.

^c cod. non incipit a linea.

^d cod. sacramenti.

^e cod. porrigenda.

^f cod. Mudrucius.

^g Pl.: Per idem tempus concilii Tridentini initio pontifex iobilaem denuo indixit, solemnna ieiunia celebravit, supplicationes a S. Petri ad sacram Popularem aedem haberi voluit. Concilio porro Tridentino sub Pio IV initio anni MDLXII principium datum. Quod magnis incrementis producitur. *Reliqua de concilio supra dicta mutatis quibusdam leguntur in Pl. infra p. 597, adn. c.*

^h Pl.: Pontifex Romanae curiae disciplinam perturbatam et solutos aulicorum mores omni ope et contentione corrigendos et restituendos curavit, multa quae depravata erant salutaribus sanctionibus correxit. Quaeris praecipua? Ante omnia

ⁱ Pl. insert: conclavis et comitiorum Romani pontificis rationem ad vetera decreta moderatus est, legemque saluberrimam iis remediis, quibus temporum malitia opus esse monstravit, refertam sanxit (*cf. infra p. 598, adn. u*). Decrevit ut, si in concilii celebratione Romana sedes vacaret, novi pontificis electio penes cardinales tantum esset. Illud edito diplomate sanxit, ut nemo Romanus pontifex sibi successorem deligere posset.

^k Pl. insert: eiusdem correctoris.

^l Pl. insert: ac tribunalis, camerarii.

^m Pl. insert: signaturae gratiae et iustitiae, gubernatoris, senatoris, conservatorum, procuratoris fiscalis, notariorum, scribarum. ⁿ Pl.: magistratus tribunaliaque. ^o cod. correctis, deletis et; om. Pl.

^p Pl. partem eorum, quae hic includuntur, postea (*v. infra p. 597, adn. b et c*) adiunxit. *Hoc loco ita pergit*: Magistratibus cunctis edixit, ne quid contra eiusmodi ab se edita decreta conficerent. Caussarum civilium notariorum camerae apostolicae applicavit, eorum mercedes limitavit. Caussas fiscales et rerum capitalium questiones et multa ad ius civile, in quo exercitatus admodum fuit, pertinentia hominum malitia depravata correxit. Carcerum et custodum salaria limitavit, extorsiones coercuit.

^q corr. a Panv. ex dignitate.

^r Pl. add.: Illorum absolutiones multis difficultatibus interiectis difficiliores fecit. Sclopetos, qui duorum palmorum mensuram non excederent, prohibuit. ^s cod. praetorium.

^t Pl. add.: Iis qui fidem publicam ob eas res obtinuissent, privilegium abolevit.

^u cod. exegi.

^v Pl. add.: ut ea etiam ratione quae coeperat perficiendis pecuniis compararet.

^w ab ipso Panv. corr. pro ut.

^x corr. ab ipso Panv. pro possent, quod habet Pl.

ferre gravi sub poena^a voluit^b. <In annone caritate plebem inopia laborantem quantum potuit sublevavit.>^c

- [VI.] Aedificandi nobili et generoso studio incensus Urbem^d augere et pulcherrimis aedibus viisque ornare constituit¹. Multa vetera et publica edificia tam in palatio et ortis^e
 5 Vaticanis quam in reliqua Urbe vel vetustate collabentia vel imperfecta vel quae omnino esse desiderant reparare et perficere aggressus est. Leonianam Urbis partem, quam Burgum vocant, <prata Quintia versus laxare^f ab Hadriani mausoleo ad extraemam^g Vaticanae villae, quam Belvedere vocant, partem crassissimo addito^h muro inchoavit>ⁱ. Arcem S. Angeli novis muris et propugnaculis cingit, palatium et villam Vaticanam aulis, cameris,
 10 tricliniis, coenaculis, testudine et porticibus vel restitutis vel novis factis, laquearibus aureis et variis egregiorum artificum picturis exornata, item hortos pontificios aedacula, porticu, atrio, limphoe, cubiculis et turribus^k edificatis, corrivato fonte, nobilissimis signis, emblematicis et opere | tessellato decoratis pulcherrima reddit. Inter Salariam et Nomen-
 15 tanam^l portam et viam Pias publice commoditati ac dignitati in Quirinalis dorso aperuit et munivit, portam et viam Flaminias melius et lautius refecit, viam Aureliam penitus obstructam et ignotam pristino usui restituere curat^k. Aquam Salariam¹, quam antiqui Virginem appellarunt, ante annos mille ademptam, purgato fonte et renovatis formis Urbi restituit. Ostia bello Neapolitano, Anconem vero <et Pyrgos>^m, quae nunc Civitas
 20 pontificum Capitolinum a Paulo III deformatum refecit^o. Turrim palatii S. Marci renovavit^p. Villam Iuliam mirae amenitatis edificiorumque elegantia conspicuam camerae apostolicae assignatam pontificum secessui excipiendisque cardinalibus vel oratoribus et principibus Romam venientibus perpetuo usui esse voluit. Quam etiam instaurare et

^a Pl insert: a Paulo IV antea sancita.

^b Pl add.: Sacerdotiorum et praesertim cardinalatus ambitum prohibuit. Illicitas pecuniarum translationes, quae cambia sicca vocantur, vetuit. Clericis Urbem incolentibus testamenti condendi potestatem et alia privilegia confirmavit et auxit. Eos qui libellos famosos ederent corripuit. *Deinde sequitur*: Egentes et deliros homines, molesta (*supra* p. 596, l. 19 ss) — protonotario. *Cui additur*: Caeterum ab eo consilio rei difficultate destitit. Idem de quaestuariis, qui S. Antonii, S. Spiritus, fabricae Vaticanae et eiusmodi similium nomine specie indulgentiarum ab imperito vulgo pecunias emulgebant, iussit. (*Cf. supra* p. 596, l. 22 s.) Indulgentiis etc. [*sic* Pl; quae *supra* p. 596, l. 24 leguntur, non satis clara in exemplari librarii videntur fuisse, quare etc. posito omisit]. Eas omnes et quaestus revocavit, quae a quaestuariis a nobilissimis ecclesiis ad varia delubra extensa fuissent. Potestatem instituendi ecclesias, sacella, societates, phetrias [*sic*] certis quibusdam hospitalibus domibus eripuit. Lateritia mortuorum monumenta, quae passim ecclesiarum ornatum foedabant, tolli iussit. Severa Pauli IV in Iudaeos edicta moderatus est.

^c Pl: Urbis annonam procuravit, praefectis aliquot viris industriis creatis. Philippo Hispaniarum regi ex redditibus omnium Hispaniae sacerdotiorum septingenta millia aureorum concessit, quibus septuaginta triremes contra Turcas parari, instrui, contineri possent, septem [*sic*] millibus aureorum in singulas distributis.

Interim concilio Tridentino finis impositus est. *De cuius decretis et de fine nonnulla dicuntur, conciliarium singuli ordines enumerantur* (Subscripserunt patres . . . CCLV. Hi fuerunt legati cardinales IV: Moronus, Varnienis, Simoneta, Navagerius; cardinales non legati duo . . . patriarchae tres . . . archiepiscopi XXV, episcopi CLXVIII, abbates VII, procuratores absentium cum legitimo mandato XXXIX, magistri generales ordinum VII. Tum oratores et officiales theologorumque singulae classes enumerantur, de expensis pro concilio ('Id muneris antiquitus imperatorum erat'), de card. Lotharingi Romano itinere, de pontificis morbo et reconvalescentia, de gratiarum actione pro concilio bene peracto, de decretorum approbatione et executione narratur, fideique professio a Pio IV constituta exhibetur. Deinde pergitur:

Episcoporum residentiam gravissimis sub poenis sanxit. Paulo temperatius de parochis edixit, qui minora sacerdotia possiderent. Quae non nisi viris dignis, praemisso accurate examine, conferri voluit. Clericos . . . iussit [*supra* p. 596, l. 18], gravesque poenas cunctis non residentibus sacerdotibus inflixit. Contra eos legem edidit, qui eadem sacerdotia in confidentiam (ut dicitur) vel darent, vel susciperent. Matrimonia clandestina et duella concilio abolita privatim gravissimo edicto prohibuit. Graecos in Calabria praelatos episcoporum latinorum potestati subiecit. Ordinis Hierosolymitani privilegia renovavit. Militiam S. Lazari Hierosolymitanam temporum iniuria labefactam revocavit, privilegiis auxit. Novum S. Stephani militum ordinem Cosmo Florentiae duce auctore instituit. Quum Philippus Hispaniarum rex et Carolus princeps ipsius filius canonizationem b. Didaci expeterent, ipse qui rem examinarent constituit cardinales Moronus, Sarracenum, Alexandrum [*sic, lege Alexandrinum*], Vitellium ^d Pl insert: purgare. ^e sic. ^f cod. adito.

^g Pl simpliciter: crassissimo muro laxavit.

^h cod. turris.

ⁱ cod. Nouentanam.

^k Pl add.: Viam Campanam porta Caelimontana in editiorem locum translata reficere coepit.

^l ita coniecti; cod. soloniam; Pl Saloniam.

^m Pl Centumcellas.

ⁿ Pl add.: Ravennam urbem civium numero et virtute instructam firmis propugnaculis tutam reddidit.

^o Pl add.: Praetorium Capitolinum triumvirorum Urbis conservatorum a fundamentis mirabili opere inchoavit.

^p Pl add.: Scholas, quibus sapientiae professores Bononiae docent, magnificentissime refecit, Romae vero inchoavit. Papiae collegium instituit.

¹ De aedificiis a Pio IV constructis pauca apud A. v. Reumont, Gesch. d. Stadt Rom III, 2, 759, cf. 877.

perficere aggressus est^a. Thermas Diocletianas vetustate corruptas^b Mariae virgini Dei matri dedicatas magnificentissimo templo in sacram aedem et Carthusianorum coenobium^c convertit. Templum S. Petri Vaticanum toto terrarum orbe celebre additis menstruis salaribus <quam celerrime>^d perficiendum curat. Titulos et diaconias cardinalium et reliquas Urbis sacras aedes vetustate collabentes vel deformes, praefectis tanto negotio 5 Iacobo Sabello cardinale, eius in Urbe^e vicario, Marco Antonio Maffeo archiepiscopo Teatino, et Ascanio Caesarino episcopo ---^f reparari iussit. Officinam libris sanctorum patrum accurate et integre imprimendis instituit, accito <magnis praemiis>^g Paulo Manutio 439^f Aldi filio, viro tum | ea facultate tum vario^h litterarum genereⁱ claro^j.

[VII.] Quibus rebus peragendis et magno aeri^k alieno, quo sedes apostolica a 10 Paulo III obstricta fuit, tollendo cum ingens pecuniae vis requireretur, quum alia non pauca, tum vero montes aliquot perpetuos et equites Pios instituit variisque <novis et inauditis>^d tributis, vectigalibus et pecuniarum indictionibus^l Urbem et ditionem omnem ecclesiasticam <non sine insigni avaritiae nota vexavit>^m. Montes enim Pium perpetuum et S. Spiritus non vacabilem condidit, illum quidem quadringentorum decem millium 15 aureorum, unde septeni annui cum dimidio pro centenis aureis capiuntur, hunc vero centum aureorum millium ex redditibus monasterii S. Sabbae, quod cardinali Montano ereptum magnae hospitali domui S. Spiritus adiunxit, ex quibus octoni annui perpetuo pro centenis aureis habentur. Equites quoque Pios DXXXV multis et amplissimis privilegiis ornatos duabus lectionibus induxit, quibus et monti pio Macelli superadditumⁿ 20 vectigal carnis <quadrans dictum>^o, quod perpetuum esse voluit in omni ditione ecclesiastica praeter Urbem et Bononiam, assignavit. Cui ob equites Pios Camertium redditus fisco applicatos Ripae, Ripettae, urbanarum mercium, et directi triremium vectigalium partem adiunxit pro CCLXVII millibus et quingentis aureis ab eisdem equitibus apostolicae sedis subsidio persolutis, quorum annuus redditus est XXVI^p millium CDLXV 25 coronatorum. Nec iis contentus alterum carni quadrantem, molendinis eduliis et vino peregrino, quod Tiberi ad Urbem vehitur, vectigalia^q populo Romano reclamante et nulla ratione consentiente, vel imposuit vel auxit^r. Proxenetes^s vendendi vini interpretes XL | Ripae constituit, quos venales esse voluit^t. Veniere singuli D aureis. 439^v

^u In urbe ad haec Bononia, Aemilia, Piceno, <Tuscia et Campania>^v <gravissimam 30 pecuniarum summam>^w cunctis populis per legatos suos Romam proptaerea^x missos repugnantibus imperavit, <quippe qui ubique clament>^y sibi superiorum temporum iniuria expilatis non esse unde solvant, et haec non apostolicae sedis subsidio indici, sed <quo profunda suorum ingluvie expleta immanem ipsorum avaritiam satiaret, qui nobilissimis matrimoniiis aucti dignitatis suae gradum in Urbe se retinere sine eiusmodi 35 exactionibus diffident^z. Haec omnia innoxio forte pontifici et ab omni avaritia alieno suggerere^{aa} ferunt Urbis gubernatorem et Matthaeum Finalem summum aerarii praefectum, quem thesaurarium vocant. Sunt qui dicant se ab Urbis gubernatore audisse ipsum

^a *Pl* add.: Lavacrum ad Velabrum et turre campanarias basilicae Lateranensis refecit. Eiusdem laquearia aureis emblematis exornata exstruxit. ^b *cod.* correptas.

^c *Pl* insert: menstrua quingentorum aureorum solutione. ^d *om. Pl.* ^e *cod.* orbe.

^f *lacuna in cod.; etiam in Pl deest nomen, lacuna non indicata.* ^g *cod.* verio. ^h *cod.* gene.

ⁱ *Pl* add.: qui ei muneri praeesset. ^k *cod.* acre; *Pl* aere. ^l *cod.* indictionibus.

^m *Pl* oneravit. ⁿ *cod.* aditum. ^o *Pl* quadrantarium. ^p *Pl* XXV.

^q *Pl* add.: graviora. ^r *Pl* add.: quorum tamen redditus urbis Leonianae munitioni assignavit.

^s *cod.* proxenetes. ^t *Pl* add.: quum antea titulo gratioso id munus concederetur.

^u *Quae sequuntur, deleta sunt in codice usque ad verba pontifici conflatum (p. 599, l. 5). Nos ad conferendam recensionem codicis cum Pl ea restitimus. — In codice vita pontificis iam hisce verbis finitur: Interim dum concilium generale magnis incrementis producitur atque de ordine sacro tractatur, quo de Romani pontificis et episcoporum potestate agitur, pontifex conclavis abusibus reformandis intentus super electione futuri pontificis et conclavis reformatione initio anni CIOCLXIIJ bullam edidit, quam postea reformatam et omnium cardinalium subscriptionibus firmatam publicavit (cf. supra p. 596, adn. i).*

^v *Pl* Etruria et Latio. ^w *Pl* extraordinaria tributa. ^x *sic cod.*

^y *Pl* ubique clamantibus. ^z *cod.* diffident. ^{aa} *cod.* suggere.

¹ Cum sedes episcopi Panvinio non sit nota, non alienum videtur a vero, Caesarinum fuisse episcopum titulare. Nescio an sit ille, quo Iacobus Sabellus cardinalis, pontificis in Urbe vicarius, ad parochias aliquas reformandas usus est, quique libellos famosos

contra Iesuitas edebat, de quo cf. Canisii Epistulas et Acta ed. O. Braunsberger IV (Friburgi Brig. 1905), 716 ss passim (cf. indicem ibidem).

² Cf. supra p. 464, l. 19 ss et adn. 5. A. v. Reumont, Geschichte der Stadt Rom III, 2, 554.

proximo triennio^a ex reorum et damnatorum poenis ad quingenta aureorum millia pontifici lucratum fuisse, atque ob ipsam rem ab eodem locupletiori sacerdotio Martiraniensi¹ exornatum^b. Hinc varii in Urbe rumores orti et libelli contumeliarum <in pontificem pleni>^c noctu per Urbem affixi, magnae^d suspiciones auctae, <multi>^e in carcerem coniecti, graves quaestiones habitae, ingens^d odium pontifici conflatum.

15 Qui per id tempus publicis muneribus vacans praeteritas debitorum tabulas PI 386^b camerę revisorię titulo repetiit. Abbatias quasdam, quae commendari solebant, monachorum congregationibus non sine aliqua compositione adiunxit. Aliquot oppidorum pecunias publicas sibi addixit. Episcopatum Mantuanum ad gentis Gonzagae ius patronatus XXV
10 millibus aureorum sponsione transtulit. Ascanium Corneum^f strenuum copiarum ducem in Hadriani molem coniectum non longe post multatum dimisit. Ferunt eo pontifice certorum ecclesię Romanę reddituum XXC millia aureorum | annuorum, incertorum vero 387^h LXXV millia venisse. Quorum tamen reddituum maiorem partem ipse pontificatus sui tempore acquisierat.

15 [VIII.] Per id tempus pontifex gravi dolore percutitur obitu Frederici Borromęi fratris filii. Uxor Virginia ad patrem Urbinatum ducem remissa.

Deinde refert de electione Maximiliani — quem egregiarum virtutum decore praefulgentem vocat — regis Romanorum VIII kal. Dec. MDLXII; tum de bello contra Hugonotias in Gallia gesto.

20 Ad dedecorose, sed necessarię pacis nuncium pontifex commotus Odetum Castilioneum S.R.E. cardinalem Hugonotorum praecipuum sacerdotio Beluacensi et cardinalatu, item
episcopos circiter decem eadem labe in Galliis maculatos sacerdotiis exuit. 387^h

Sancte inquisitionis tribunali novem cardinales preposuit ea lege, ut quę maior pars sanxisset rata essent. Hi fuere: muneris princeps Alexandrinus, Sarracenus, Cicada, Reumanus, Aracaeli, Simoneta, Borromaeus, Vitellius, Alciatus. Quorum potestatem
25 auxit et a superioribus pontificibus indulta firmavit.

Orani defensio 1562 — Perafanni de Ribera Alcalae ducis prudentia et Ioannis Andreae de Auria peritia feliciter peracta — longius exponitur. 388^a

Per eos dies pontifex legationem Avenionis Borbonio cardinali concessit a Farnesio dimissam, cuius vice provinciam patrimonium eidem perpetuo regendam tradidit.

30 *Controversia inter oratores Gallum et Hispanum diu ante Francisci Vargae opera excitata a pontifice in favorem Galli deciditur, quare Ludovicus Requesens magnus Castellae commendator Hispanus orator irritatus, Roma abiit. — Ferdinando imperatori mortuo succedit Maximilianus,* 388^b
... prudentia, liberalitate, animi magnitudine, clementia et doctrina praestantissimus.

Mortuo Guidone Ascanio Sfortia cardinale camerario² id munus (quod, quia officium este venale, proponi licito potest) Vitellius LXX millibus aureorum persolutis suscepit. Anno qui secutus est S. Angeli cardinale poenitentiario maiore vita functo³
35 sororis filium Borromęum cardinalem successorem dedit.

Deliri aliquot, qui in pontificem conspiraverant, coniuratione detecta, iudici impunitate data a carnifice necantur⁴.

40 Anni MDLXV initio, annuo die coronationis⁵, pontifex Annibalem Altępsium sororis filium militiae ecclesiasticae magistrum creavit. Qui uxorem patruelis sui cardinalis Borromaei sororem in matrimonium duxit. In earum nuptiarum laetitia in theatro

^a cod. tirennio.

^b Pl: insanis substructionum fabricis absumi. Pontifex enim congregandis pecuniis intentus a nullius vexatione, modo quaestionem legitimam nactus esset, temperari videbatur.

^c referti in pontificis ministros.

^d om. Pl.

^e Pl aliquot noti homines.

^f Finem vitae Pii IV a Panvinio in Platinae continuatione scriptae addimus, quia plurimas alicuius momenti res continet editionesque sunt raras.

^g sic.

¹ Cf. supra p. 592, l. 5 et adn. 2.

² Guido Ascanius Sfortia, Bosii comitis de S. Flora filius, natus a. 1518, diaconus cardinalis creatus 1534, mortuus est 7. Octobris 1564, aetatis a. 45, in territorio Cremonensi. Corpus conditum est in ecclesia S. Mariae Maioris. Cf. Ciaccon. III, 566.

³ Rainucius Farnesius (de cuius ad cardinalatum promotione v. Conc. Trid. I, 357, l. 3 ss), cum

Parmam ad Octavium fratrem profectus esset, ibidem V kal. Novembris 1565 mortuus est aetatis anno 35. Cf. Ciaccon. III, 721 ss.

⁴ Coniurationis auctor erat Benedictus Accolta, cardinalis huius nominis filius, initio a. 1565. Cf. A. v. Reumont, Geschichte der Stadt Rom III, 2, 556.

⁵ Ergo 6. Ianuarii, cf. supra p. 341, l. 16 ss; p. 531, l. 30 ss.

Vaticano carnealibus festis hastiludia facta, quibus nobilissimi quique Romanę iuven-
tutis iuvenes concurrerunt. Ei celebritati pontifex, cardinales et populus Romanus
interfuere.

Melita insula frustra obsidetur per Solymanum Turcarum regem. DC milites Hispani duce
Robles, viro strenuo ac forti, *auxilium ferunt*, Turcae eiiciuntur, egregia praesertim Io-
389^a annis Valetę magistri [militiae Rhodiae] et militum virtute | . . . classisque Hispanicae
necessario praesidio, quam cum novem millibus hominum Alvaro Sandeo, Ascanio
Corneo^{a1} et Vincentio Vitellio ducibus Garzias Toletanus² eiusdem praefectus adduxit³
. . . Pontifex multa laetitiae signa dedit. . . .

Qui haud ita longe post vehementi catharri^a febre accedenti morbo ex victus in- 10
temperantia hausto laborans cardinalium aliquot rogatu centum aureorum millia sororis
filio Hannibali comiti Altempzio (si tamen se mori contigisset) donavit. Cuncta vero
ecclesiae sacramenta christiano ritu pientissime a sororis filio Carolo card. Borromaeo
(id nemini, quod sciam, Romanorum pontificum adhuc contigisse legimus^{b4})⁴ suscepit.
Paleotus et Syrletus cardinales lectulo adstantes extremas preces, quas animae commen- 15
dationem dicimus, religiosissime recitarunt. Ipse attente, integris adhuc sensibus, cuncta
audivit, eis[que] novissimi pro se suscepti laboris gratias egit. Dictu mirum: decimo
ante mense cum Syrletum sacrae purpurae honore donaret, Hunc (inquit) in senatum al-
legimus, ut quemadmodum Paulo Quarto morienti officiose adfuit, ita etiam suis precibus
nostram ex hac vita migrationem apud Deum adiuvet⁵. Id pręsagium fuisse eventu 20
comprobatum est. Ad extremum nullo de more patrum coetu congregato octavo aegri-
tudinis die hora noctis secunda, quae diem Dominicam V id. Decembris anni MDLXV
sequuta est, haec verba proferens: *Nunc dimitis servum tuum, Domine, secundum verbum*
tuum in pace etc.⁶ rebus humanis eximitur, aetatis anno LXVI, mense VIII, die IX,
pontificatus vero V, mense XI, die XV. Corpus basilicae Vaticanae illatum, lateritio 25
ad tempus exstructo solio conditum est⁷. Vacavit sedes Romana dies XXIX.

Eo pontifice Italiae pax, Urbi et provinciis ecclesiasticis a bello quies, rerum quę
victui humano necessariae sunt copia, publica incommoda vel pauca vel nulla fuere.

Statura fuit iusta, fronte lata, oculis caeruleis, adpectu obliquo, naso eminenti ac
rubido, barba mediocri, habitudine corporis pinguiore, prospera valetudine, manibus 30
389^b pedibusque articulis morbo | debilitatis. Sed non in facie aut in incessu dignitas,
in risum magis quam tanti magistratus gradus exposceret aliquando pronus. Morum
ei diversa tempora. Egregius vita famaue fuit, quoad privatus vel in magistratibus
prioribus sub pontificibus vixit. Pontifex creatus dum Tridentinum concilium vigit,
multa optimi praeclarique pontificis documenta dedit. Concilio absoluto, suo ingenio 35
libere utens in multa, quae non ita ab omnibus probabantur, prorupit.

Inerat ei docilitas maxima ad omnes tum pacis tum belli artes, litterarum scientia
ac negotiorum magna experientia, mira animi patientia atque in laboribus perseverantia,
eloquentia non mediocri, memoria singularis, qui veterum iureconsultorum, poetarum
et historicorum accurate de improvviso integras paginas memoriter recitaret. Ingenio fuit 40
vivacissimus ac mente firmissimus, sagax et astutus; sed simplex et hebetior haberi
volebat. In iocis dulcis, in conviviis et domesticorum privata familiaritate comis, verbis
et scommatibus acutus, cibi vinique avidus, sed in prandio [tantum] profusus, in coena
parcus; in voluptates pronus. Erat palam iracundus, occulte invidus, ad audiendum
impatiens et difficilis, in responsis aliquando acerbus, dominandi cupidus, vafer, cuius- 45
libet rei quae ignorari sua intererat simulator ac dissimulator, timidus, audax tamen ad
occultandam audaciae specie^c formidinem. Parum gratus est habitus: patres et eos
praesertim, quorum opera pontificatum et alios honores obtinuerat, neglexit. Pecuniae
cupidus ac ad aurum excipiendum etiam cum alieno detrimento attentus, ad servan-

^a sic.^b ed. legitimus.^c ed. speciei.

¹ De quo cf. supra p. 153, l. 17 et adn. 2;
p. 293, l. 21 ss et adn. 4; p. 336, l. 24 ss; p. 599,
l. 10.

² Filius Petri de Toletis, qui quondam Neapolitanus
prorox fuerat, cf. supra p. 446, l. 2 et adn. 1.

³ Obsidio mense Maio 1565 coepta per quattuor
menses durabat, cf. *Reumont* III, 2, 556.

⁴ Credo auctorem dicere velle: ut a sororis vel
fratris filio cardinali acceperit.

⁵ Cf. eandem relationem (ex Panvinio sumptam?)
apud *Ciacon.* III, 293.

⁶ Luc. 2, 29.

⁷ Postea corpus transferebatur in ecclesiam S. Ma-
riae Angelorum ab ipso conditam (supra p. 598, l. 1 ss).

dum vero parum cautus. Nam quae excepit, cuncta pene liberalissime absumpsit; ferunt enim eo pontifice HS bis millies haustum. Amicitias non ex re, sed ex commodo aestimabat. In propinquorum amore varius: nam sororum filiis nimium indulgit, fratrem vero Augustum marchionem Meleniani, cui ex privatis odiis infensus erat, nunquam
 5 dilexit, ita ut eximias eius virtutes — non mediocres defectus observare videretur^a 1.

Cuius pontificatum perpetua pace et abundantia insignem, nullis publicis cladibus afflictum, felicem quis esse inficiabitur, qui praeter hęc hominem tot animi corporisque ornamentis praeditum attenderit, qui publicis fabricis, | quibus infinitos pene pauperes 390^a aluit, hospitalitati, litterarum et amicorum principum subsidio, tot urbis Romae in
 10 rebus sacris profanisque reformationibus, multis demum aliis praeclaris rebus ab se gestis concilii generalis perfectionem tanto studio adornatam adiunxit? Contra miserum fuisse, si aviditatem, iracundiam, in re publica administranda impatientiam aestimabimus? Ita ut difficile admodum sit perfectum illum principem invenire, qui illustri virtutum
 15 laesumque perducatur.

^a *ed.* viderentur.

¹ Cf. supra p. 587, l. 6 s et adn. f; *Sickel*, Concil p. 410 (ex litteris mense Decembris 1562 datis).

XIII.

Antonius Guidus

De obitu Pauli IV et conclavi cum electione Pii IV.

A = Mediolan. Ambrosianus H. 180 inf.

M = Mediolan. Ambrosianus P. 209 sup.

P = Panvinii recensio C(od.) l(at.) M(onac.) 152.

U = Vat. Urbinas 846.

V = Vat. lat. 8685.

*V*¹ = Vat. lat. 8408.

Obitus Pauli IV et conclave cum electione Pii IV

auctore

Antonio Guido Mantuano iureconsulto^a.

A
64^r Pio IIII Pontifici Optimo Maximo
Antonius Guidus iureconsultus S. P. D.

Carolo Borromaeo cardinali amplissimo V¹ 223^r
Antonius Guidus S. D. P.

COLLEGI quanta potui maxima^b diligentia ea quae proximo interregno acciderunt, quae notatione digna existimavi, eaque partim a fidelissimis hominibus accepta, partim a me ipso visa et animadversa in libellum retuli. Et paucorum quidem dierum historiam scribimus. Nam a morte Pauli IIII pontificis maximi ad felicissima tui pontificatus tempora — quod fuit spatium quatuor mensium dierum septem — narrationem perducimus. Verumtamen eas res persecuti sumus, quarum exempla vel propter novitatem vel propter magnitudinem longissimis annorum spatiis pauci fortasse adhuc viderunt. Nec me fugit futuros aliquos, qui ista non omni ex parte probent, quod difficile sit in tanta rerum et opinionum varietate omnibus satisfacere. Verum ego, qui acta uniuscuiusque diei plerumque ex aliorum literis perscriberem, persancte affirmare possum me summa fide et simplicitate omnia exposuisse. Tu vero pro tua singulari humanitate accipies hoc opusculum, quod ego dicare tibi potissimum volui, non quo tuam gratiam tam vili munere promererer, sed quia nemini magis, quam tibi, tantarum rerum commemorationem convenire existimavi, ut quoniam huic gravissimae et splendidissimae actioni spiritu sancto patrum mentes illuminante finis per te impositus esset, quasi in memoriam tuam redigerem, quot et quantis quamque diuturnis contentionum tempestatibus navis ec-

COLLEGI quanta potui maxima diligentia ea, quae proximo interregno acciderunt, quae notatione digniora existimavi, eaque partim a fidelissimis hominibus accepta, partim a me ipso visa^c et animadversa in libellum retuli. Et paucorum quidem dierum historiam scribimus. Nam a morte Pauli IIII pontificis maximi ad Pii IIII avunculi tui pontificatum narrationem deducimus. Verumtamen eas res persecuti fuimus, quarum exempla vel propter novitatem vel propter magnitudinem longissimis annorum spatiis pauci adhuc fortasse viderunt. Nec me fugit futuros aliquos, qui ista non omni ex parte probent, quod difficile sit in tanta rerum et opinionum varietate omnibus satisfacere. Verum^d ego, qui acta uniuscuiusque diei plerumque^e ex aliorum literis perscriberem persancte firmare possum me humana fide et simplicitate omnia exposuisse. Tu vero pro tua singulari humanitate accipies hoc opusculum, quod ego dicare tibi potissimum volui, non quo tuam gratiam et benivolentiam tam vili munere promererer, sed quia magis nemini, quam tibi, tantarum rerum commemorationem convenire existimavi, ut^f quoniam huic gravissimae et splendidissimae actioni tuus avunculus optimus et sanctissimus vir finem imposuisset, intelligeres, quot, quantis quamque diuturnis contentionum tempestatibus navis ecclesiae iactata illo gubernatore accepto aliquando tandem sedatis fluctibus

123^v

^a Hic titulus est in V¹(8408); V(8685)AP ita habent: Acta interregni quatuor mensium (et, om: VA) dierum septem a Pauli IIII papae obitu (VA: a morte Pauli IIII pont. max.) ad Pii IIII pont. max. pontificatum (P: usque ad Pii IIII p. m. creationem) ab Antonio Guido iurisconsulto conscripta anno post Christum natum MDLX (P: anno salutis CIDLIX auctore Ant. Guido Mantuano iureconsulto qui tum Romae fuit). — Epistula dedicatoria deest in PUV. ^b cod. maxime. ^c ita scripsi; cod. vera. ^d cod. Utrum. ^e cod. prerumque. ^f cod. et.

clesiae illo tempore iactata te gubernatore accepto aliquando tandem sedatis fluctibus secundo cursu uti coeperit. De me autem nihil tibi polliceri aut praestare possum, quin totum vel fortuna vel virtus id superet tua. Illud unum, quod possum, ab immortali Deo summis precibus contendo, ut diu incolumis apud nos vivas, quo praeclara mentis tuae cogitata et tot egregia opera non in Urbe solum, sed toto statu ecclesiastico admirabili magnificentia abs te inchoata ad perfectionem perducantur, et christiana respublica te divinis et humanis rebus praesidente in multum tempus pace et laetitia frui possit. Vale.

secundo cursu uti ceperit. De me autem nihil tibi polliceri aut praestare possum, quin totum vel fortuna vel virtus id superet tua. Animum certe hunc meum earum virtutum studio, quae adolescentiam istam tuam exornant^a | modestie^b, gravitatis, mansuetudinis, iurisprudentie, ceterarumque omnium accensum tuique observantissimum semper habebis.

Plura me loqui prohibet vel pudor meus vel gravissime occupationes tuae. Itaque finem faciam, si illud unum precatus fuero, ut tibi omnes eae felicitates contingant, quas sperare quidem aut cupere universi homines possent, sed multo magis quas paucissimi meritis aut virtutibus assequi contendunt. Vale.

[Die Veneris 18. Augusti 1559.]

I. Obitus Pauli IV. Prima congregatio cardinalium. — II. Populi Romani tumultus vivo adhuc pontifice. Altera cardinalium congregatio.

Clm 152,
f. 386r

[I.] Ad XV kal. Septembris quum Pauli III pontificis maximi morbus ingravescere vehementius multo quam antea coepisset, ea quae consecuta est nocte^a septima hora ita deficere sensim coepit, ut iamiam discessurus e vita videretur. Sed paulo tamen recreatus accersiri ad se cardinales de^a more iussit, eos postremo allocuturus. Cuius ea oratio fuit, ut primo sic exorsus^a: »Ingredimur viam universae carnis« eos ad pacem et concordiam cohortaretur, tum ut de pontifice maximo^f deligendo^g considerarent diligenter admonuit. Illud etiam eos maxime est obtestatus, ut inquisitionis officium, quod unum remedium labanti^h religioni praesens esse videbatur, commendatum haberentⁱ. Verum haec ita submisce egit, ut vix posset intelligi, quod exilium sane spiritum et pertinem duceret. Deinde cardinales ad manus oscula admisit.

Qui ab eo profecti consulere de summis rebus coeperunt. Sarracenus et¹ Vitellius cardinales ad patres retulerunt de revocando ab exilio Carolo Carafa cardinali mittendoque ad illum Torquato comite patricio Romano cum turma equitum, quo tutius pervenire ad^k Urbem posset. Cui sententiae cum nonnulli intercedere conarentur qui dicerent: vivo adhuc pontifice, a quo is erat in exilium actus, de reductione eius¹ agi non posse, vicit tamen plurium sententia, | uti^m statim accederet, cum et magnum illi a civibus periculum instareⁿ putaretur et Paulo iam pontifici extrema hora instaret, nec esse leges ita stricte^o interpretandas, ut iniuria ex illis existeret.

[II.] Summo mane tota Urbe divulgatum est^p pontificem maximum obiisse. Quae vox adeo laetis auribus est accepta, ut non gravius homines tulerint^q tunc, cum pontifex maximus est renuntiatus, quam^p gavisi sunt morte. Tum vero cives in Capitolium coacti de abolenda eius memoria deque aliis rebus gravioribus deliberant. Ad quos adhuc aliqua ex parte dissidentes (nam aliquot cives, quibus rerum novitas non placebat, detertere populum ab huiusmodi coeptis^r nitebantur) patres veriti id, quod postea accidit, miserunt qui eos hortarentur, ut in officio manerent neve quidquam facerent, quo civitatis quies et status perturbaretur. At^s illi tanto ocyus, ne populi ardor aliqua mora interposita refringeret^t, deliberata exequi maturarunt. Itaque plures coacti ad carceres

^a cod. exornet.   ^b cod. modestie.   ^c P nox.   ^d add. A.   ^e V exhortus.
^f om. M.   ^g AU add. etiam atque etiam; V esse atque etiam.   ^h A labenti.
ⁱ V ac.   ^k AV in.   ¹ om. P.   ^m V ut is; M ut.   ⁿ A imminere; P iminere (sic).
^o P strictae.   ^p om. V.   ^q V tulerit.   ^r V coeptum.   ^s V ac.
^t P refringesceret; V frigesceret.

¹ Cf. Firmanum supra p. 516, l. 17 ss et Panvini narrationem — quae, cum ille eo tempore Romae non

fuerit (cf. supra p. 575, l. 12 ss), ex Guidii (et Firmani?) commentariis videtur hausta esse, supra p. 332, adn. 4.

contento cursu iverunt^a, quibus effractis^b custodias omnes emisierunt^c. Nec ab illis quidem carceribus abstinerunt, quibus haeretici detinebantur, quod <egre ferrent>^d aliorum quoque criminum reos eo intrudi, in quibus non esse ferendum, ut idem iuris ordo qui et in haeticis servaretur^e. <Verumtamen non prius eos, qui de heresi postulati erant^f,
 5 solutos^g dimiserunt, quam iureiurando astrictos, deinceps pie et christiane victuros et Romanae ecclesiae auctoritatem in posterum secuturos. Quod eo consilio a se factum esse dicebant, ne heretici sibi nimium placerent idque facinus^h Romanis civibus contemptu religionisⁱ factum esse existimarent>^k. Quae omnia eo furore atque impetu sunt admini-
 10 strata, huc atque illuc vaga et concitata multitudo discurrente, ut simile captae Urbis spectaculum^l videretur.

Inde^m ad Minervae, ubi Dominicaniⁿ ordinis sodales^o habitabant, infestissimis animis sese contulere, eique templo et palatio excidium sunt minati, ni^p sibi quidam ex eius ordinis hominibus dederentur, in^q quibus infinitas sibi iniurias factas^r ulcisci cupiebant. Sed quidam boni viri et auctoritate praediti^s, <inter quos Ferdinandus Turrius, in quem propter
 15 summa eius^t in omnes officia singularis civium charitas erat,>^u⁴ populi ardorem restinxere^v.

Atque haec omnia, quod magis mirum videri debeat, spirante adhuc pontifice maximo sunt gesta. Qui secunda hora supra vigesimam, cum multum diuque cum ipsa vi morbi conflictatus^w esset, e vita discessit. Creditur aquae intercutis^x morbo periisse²,
 20 id quod declaravit magna illius humoris vis, quae ex eius corpore manavit^z. Ostendebatur <summus pontifex>^y mortuus in cubiculo. Qui paulo ante lotus^a a duobus armatis militibus^{aa}, qui ad eius custodiam excubabant, induebatur, cum ibi suorum familiarium atque amicorum nemo addeset, meminique^{bb} ego tunicam, cum ab iisdem militibus posceretur ad eum vestiendum^{cc}, esse desideratam. Quod cum fieret, non inepte quidam dixit: solos milites charitatem in pontificem retinuisse, qui meminissent illum armorum
 25 studio esse delectatum.

Tum vero cardinales iterum in palatium coacti, quod summa rerum mortuo pontifice ad eos redierat^{dd}, de novo statu et interregno ordinando deliberant. Ioannes Antonius Ursinus in officio praefecti praetorio confirmatus, Torquatus comes legatus adiunctus. Mox creati praetores Carolus Crassus Bononiensis, Montis Faliscorum^{ee} episcopus, qui Urbem curaret, et Octavianus Raverta episcopus Terracinensis, qui Vaticanæ regioni praeesset³.

[Sabbato 19. Augusti.]

Contentio inter Sfortiam et Neapolitanum cardinales. Depositio pontificis.

Postridie eius diei contentio inter cardinales Sfortiam et Neapolitanum pridie coepta, utrobi interregis^{ff} dignitas resideret, ita a patribus dirempta, ut interim Sfortia in <eius muneris possessione permaneret>^{gg}, eius rei constituendae facultate proximo
 35 pontifici reservata⁴.

Eodem die paulo ante meridiem corpus pontificis sacris vestibus indutum in aedícula, in qua Xystus pontifex aeneo sepulcro est positus, de more statuerunt, pedibus paulo extra cancellos^{hh} ferreos porrectis, quo populus ad eos exosculandos commodiorem accessum haberet. Sed quoniam veritum est, ne qua cadaveri iniuria fieret, quod appa-
 40 rebatⁱⁱ omnium animos singulari odio in illum concitados, eos omnes locos, qua metui irruptio posset, custodiis firmarunt. Ad multam noctem ad latus Innocentii VIII laevum sepultus est.

^a P irrunt (ex irruunt); M ierunt. ^b U affractis. ^c P remisierunt. ^d ita AP; MV dicerent.
^e V servarentur. ^f U erunt. ^g U soluto. ^h U facimus. ⁱ U contentu religionis; V con-
 tempta religione. ^k om. AP. ^l M simulacrum. ^m P ibi. ⁿ ALV Dominichini. ^o UV homines.
^p U in; P nisi, corr. ex ne. ^q Pa. ^r om. U. ^s V praedicti. ^t add. alia manus coeva in marg.
^u add A. ^v U restrinxere. ^w A intercutem; P intercuti. ^x V effluxit. ^y A Paulus.
^z P latus. ^{aa} V hic perperam insert posceretur ad eum struendum esse desideratum, qui ...
^{bb} P neminique. ^{cc} V struendum. ^{dd} A reciderat. ^{ee} P Montisfalconis.
^{ff} P inter regis. ^{gg} om. V. ^{hh} P cancellos. ⁱⁱ V approbaret.

¹ Firmanus supra p. 516, l. 8 maxime Iulianum Caesarinum commemorat.

² Cf. Panvinium supra p. 332, adn. 4 init.

³ Cf. Panvinium supra p. 337, adn. 1, qui et ipse hoc concilium — ut consentaneum est — habitum esse vult «die obitus pontificis». Sine dubio est unus

ex multis erroribus Firmani, cum hic (supra p. 517, l. 34 ss) sub 20. Aug. hoc narret.

⁴ Etiam Panvinius (l. c.) et Firmanus (p. 517, l. 27 ss) hoc 19. Augusti tribuunt. Massarellus (cf. p. 336, l. 32 ss) minus accuratus est in his partibus, ceterum de tempore nil habet.

[Die dominica 20. Augusti.]

Querela oratoris Galli. Statuam Pauli IV populus demolitur. Decretum de delendis gentis Caraffianae insignibus.

Ad XIII kal. Septembris legatus Gallorum in conventu patrum <graviter de M. Antonio Columna est questus, qui>^a | statum ducis Paliani, eius magistratibus pulsus, iure quodam suo occupasset; quae res ad turbendam pacem inter christianos principes factam spectare sine dubio videbatur, cum ab Henrico Gallorum rege in suas partes is receptus esset. Huic responsum, rem patribus curae futuram.

Eodem die cum Romani cives plurimi in Capitolium concurrissent, statuam marmoream, quam Paulo IIII tribus ante mensibus maximo sumptu in Capitolio^b conlocarant, singulari opere et artificio factam deturbant <atque comminuunt>^c, caput illius valde magnum et sacra illa thiara ornatum de monte praecipitant. Quod a pueris statim arreptum et tota Urbe per ludibrium tractum, <cum pedibus illi insultarent et maledictis incesserent>^d, demum in Tiberim est proiectum^e. Atque haud facile quis dixerit an illi hoc <fato suo contigerit>^f. Nam cum a conservatoribus Urbis multo ante interrogatus esset, ex aere an ex marmore statuam sibi statui vellet, marmoream se velle respondit, quod vereretur^g, ne^h si aenea facta esset, tormenta in belli usum conflari ex ea aliquando possent, <marmor autem in aliam speciem aut usum transferri commodum non posset>ⁱ.

Secundum haec decretum populi Romani nomine <incerto auctore>^j est factum, atque illius decreti tabulae frequentibus Urbis locis fixae sunt. Erat autem huiusmodi: ut quos titulos quasve^k imagines Carafae domus quis pro suis aedibus propositos propositasve haberet, eos easve biduo refrigeret. Nam populum Romanum iudicare sibi infensissimae et tyrannicae familiae nomen^l memoriamque de civitate aboleri publice esse utile, quo in posterum documentum statuatur, ne quis, qui ea potestate aliquando^m praeditus esset, audaciae potius atqueⁿ libidinis quam modestiae meminisset. Qui secus faciat, proditionis reus bona sua proscribi et populum Romanum sibi iratum sentiet.^o

Hoc edicto proposito signa illa infelicitis¹ domus | fato posita ex omnibus locis tum privatis tum publicis deturbari sunt coepta, <acclamante^m multitudine ac veluti ad laetissimum spectaculum concurrente>ⁿ. Quin et ab aedibus sacris refixa sunt etiam illa, quae Oliverius Carafa cardinalis^o, optimus et egregius vir, multos ante annos posuerat^q. Adeo praesentis odii ratio etiam innocentissimi hominis memoriae nocuit.

[Diebus lunae 21. et Martis 22. Augusti.]

M. Antonius Columna apud cardinales.

Ad XI⁴ kal. Septembris, cum iam sedatus populi furor videretur, M. Antonius Columna Urbem est ingressus, postridieque ad cardinales introductus exposuit, sese iis maxime causis adductum venire voluisse, ut concitatam suorum populorum in novos dominos multitudinem praesentia et auctoritate sua compesceret, quod^o pontificis morte renuntiata audiebat novas res moliri, suoque se adventu perfecisse^p, ne qua eorum^q familiaribus ac ministris <iniuria fieret>^r. Oppida, quae suis ultro seseⁿ dedentibus recepisset, sese eatenus retenturum, quatenus id proximo pontifici probaretur, apud quem orare patres uti suam causam iuvarent. Se vero in patrum potestate futurum polliceri; si quid sua opera iis usui sit, paratum se semper eorum imperata facere et summa fide exequi. Huic Carpensis cardinalis respondit: gratum eius adventum

^a AP egit, ut M. Antonius Col. ab inferenda vi prohiberetur, de quo graviter querebatur, quod

^b P Capitolium. ^c om. A. ^d AP deiectum.

^e A fato vel culpa sua potius acciderit; P facto [sic] vel etc. (ut A). ^f P vererentur.

^g om. V. ^h A quasque. ⁱ P domum. ^k A et. ^l AV infelici. ^m V et clamante.

ⁿ om. P. ^o AV quos. ^p V praefecisse. ^q V earum. ^r P supra lin. ab ipso Panv. add.

¹ Massarellus (p. 333, l. 3 ss) dicit haec 19. Augusti accidisse, Firmanus (p. 516, l. 28 ss) 18., qui dies certe est falsus.

² Cf. Massarellum p. 334, l. 1 ss; Firmanum p. 317, l. 39 ss.

³ Cf. Conc. Trid. I, 873, adn. 6.

⁴ Error auctoris vel scribae est pro XIII; nam cum Columna postridie adventus sui in cardinalium con-

gregationem ierit, hoc autem 23., quo die novendialia incipiebantur, factum esse nec verisimile nec traditum sit, solum superest ut 21. advenerit, 22. cardinalibus se praesentaverit, quod Panvinus apertis verbis dicit (supra p. 335, adn. 2). Etiam Firmanus ad 21. Augusti adventum nuntiat (p. 518, l. 19 ss), cum Massarellus (p. 336, l. 17 ss, cf. p. 335, l. 3) accuratum tempus non dicat.

patribus accidissee, eosque modestissimi et obsequentissimi animi significationem libenter accepisse; si quid esset in quo eius operam desiderarent, patres non recusaturos.

[Die Mercurii 23. Augusti.]

Ad X kal. Septembris, quo die novendiales exequiae a patribus fieri et celebrari sunt coeptae, decretum in concilio est patrum praesidium CCCC peditum ad
5 custodiam Capitolii et magistratum Urbis¹.

[Die Iovis 24. Augusti.]

Ad IX^a kal. Septembris <actum a patribus de Urbe praesidiis munienda, scriptaque peditum tria milia, equites CCC, curantibus id munus Iulio Saulio et Lodovico Turrio quaestoribus (clericos camerae vocant).

[Sabbato 26. Augusti.]

Ad VII kal. Septembris^b missus Antonius Paganellus, qui nomine collegii Florentiae
10 duci interdiceret, ne Ioannem Franciscum Balnei^c comitem suis opibus | iuaret, qui 388v
ad recipiendum Montembellum illudque oppidum <oppugnandum cum magna manu proficisci dicebatur, quod oppidum>^d perduellionis reo facto^e ademptum Paulus III Ioanni^b Antonio Carafae fratris filio dederat; nam eius rei arbitrium patrum esse, ad quos etiam Carafa rem omnem reiecerat.

[Die Iovis 31. Augusti.]

Caraffis civitas adimitur. De Galesio recipiendo necne. De Montorio.

15 Pridie kal. Septembris^f Caraffis omnibus decreto publico populi Romana^g civitas est adempta, praeter cardd. Carafam et Neapolitanum, in quos <quia sacrosancti>^h essent, nihil est a civibus et magistratibus constitutum.

Eodem die cum post exequias illius diei^b celebratas cardinales de more in sacrarium
Vaticanae aedis convenissent, nuntiatum est magistratus Urbis adesse et quedam velle
20 cum patribus agere. Quibus introductis Pyrrhus Tarus conservator^b recitavit decretum <de scripto>ⁱ, quod^j pridie² fecerant de recipiendo Galesio et Suriano oppidis, ut sibi patrum
permissu liceret milites^k Galesium mittere, qui ex eo loco Ioannem Carafam Pauli III pontificis maximi fratris filium cum omni eius domo et universa familia exigerent^l et toto
25 imperio ecclesiastico eiicerent. In quo [se Pauli III <papae prae>^b iudicium sequi, qui eos pessime de civibus meritos ex Urbe eiecerat. Iis responsum est patres considera-
turos, ipsi postridie adessent. Quibus egressis sententias rogati indignam rem sibi videri
omnes responderunt, quod populus tantum auderet. Dicitur card. Carafa his postulatis^m
valde commotus eam orationem habuisse ut diceret: Si utile rebus ecclesiae foret, non
30 fratrem suum tantum, sed se quoque et card. Neapolitanum fratris filium quam libentissime Urbe cessuros suasqueⁿ rationes publicis utilitatibus posthabitu-
ros; sin autem nihil praeter odium appareret, orare patres ut etiam atque etiam viderent, quantum po-
pulari licentiae tribuendum esset. Nam dicere illos se <in illo>^f Pauli III pontificis
<maximi prae>^b iudicium de illa familia factum sequi, ridiculum atque absurdum esse^b;
neque enim convenire ullo^p modo posse, ut quem mortuum indignis modis accepissent^q
35 illiusque acta quantum in ipsis fuit rescidissent^r, statuam^s deiecissent, eius nunc^t iudicium 389f
approbare velint. In eandem^s sententiam^t plura etiam a <gravissimis cardinalibus>^u sunt dicta, non posse se ulterius tantam indignitatem pati, cum patribus per populi Romani

^a V XI.   ^b om. V¹.   ^c P Bannii.   ^d om. UV, posito tantum quod.   ^e V¹ factum.
^f om. V.   ^g PV¹ Romani.   ^h P quoniam e numero patrum.
ⁱ VV¹ descriptum (V mutatum ex descripto).   ^k add. V¹.   ^l V eiicerent (mutatum pro exigerent).
^m V postulantibus.   ⁿ VV¹ inserunt se.   ^o AV¹ eo.   ^p P nullo.   ^q V¹ tractassent.
^r V¹ condemnassent.   ^s V¹ eadem.   ^t V¹ sententia.   ^u V Cueva cardinali.

¹ Plura v. supra p. 335, adn. 2, col. dextra.

² Perperam igitur Panvinius (supra p. 337, adn. 3)

Concilium Tridentinum. II.

nescio quibus aliis fontibus usus haec ipso die 31. Augusti decreta esse vult.

libidinem atque licentiam nihil iam liberum esset decernere. <Additum a Cueva cardinali est: nescire>^a iam se, quid ita tot milites conscripti essent, nisi ut tuta senatus maiestas esset, <ut quorum contumaciam toties sprete patrum patientia mitigare non posset, necessaria animadversio coerceret>^b. Quod si res sic abiret^c, sibi iam quidem certum et deliberatum esse in senatum amplius non venire, ubi nihil pro dignitate et 5 gravitate agi posset.

Eodem die Alexander^d Pallanterius^e a patribus missus ad Paulum et Chiappinum fratres Vitellios^f, qui eos admoneret, uti a Montorii^g oppugnatione desisterent, de quo oppido illis cum Ferdinando Vitellio, cuius tutelam Vitellotius Vitellius cardinalis^h gerebat, 10 lis atque iudicium erat. Quibus cum ille patrum mandata exposuisset hortareturque ut copias dimitterent — nam illi ad tria milia peditum et 200ⁱ equites coegisse dicebantur —, oppugnationem tamen deserere noluerunt, sed multo vehementius oppidum tormentis quater^j coeperunt, ita ut milites qui in praesidio erant abire coacti sint, quos Chiappinus consecutus magna ex parte cecidit^k. Paulus interim oppido potitur, ibique praesidium 15 fratrum Vitelliorum nomine collocatum.

[Die Veneris 1. Septembris.]

Populus a cardinalibus monitus, ut in obedientia perseveret, ab Urbis conservatore defenditur.

Kalendis Septembris civitatis principes et magistratus frequentius in palatium convenire, uti patrum voluntatem de suis postulatis cognoscerent^l. Quibus Carpensis cardinalis — Bellaio senatus^m principe absente — respondit: Graviter et moleste admodum tulisse patres, quod populus Romanus sacrosanctae sedis vacuitatem nactus ac veluti 20 observans tot indignas res fecisset, nec cardinalium collegii tunc principis et dominantis ullam rationem habuisset. Quocirca mandare illis patres, rebus novandis abstinere nec culpas culpis cumulare. Quiⁿ secus fecerit, eum contra auctoritatem amplissimi 389^v ordinis facturum videri. Hactenus severe | et graviter. Reliqua oratio satis clemens visa est et liberalis, qua cives est cohortatus, ut modestiae memores^o a patrum voluntate ne recederent, sed nunc, cum maxime opus esset, id quod facere antea^p soliti erant [facerent], 25 et illi una secum quae publice utilia essent curarent. Nam et a patribus illos et ab eo qui pontifex maximus futurus esset non solum laudem, sed etiam^q praemia suae modestiae ac solitudinis relatuos. Pyrrhus Tarus conservator dixit: Populum Romanum nihil nisi de patrum voluntate et imperio acturum, idque satis signi esse, quod nihil deliberate ipsi facere nisi illis prius consultis voluissent. Quae populus Romanus superioribus 30 diebus commisisset, eiusmodi esse, ut excusare quidem aut defendere illa nolit. Sed nemini tamen obscurum esse debere, quam difficile sit populi furorem iustis praesertim odii rationibus incitatum comprimere. De quo autem^r in praesenti ageretur, opere pretium animadvertere, quam id non iniquum esset. Nam habere populum Romanum plurimas et maximas causas, quibus adductus huiusmodi postulata ad patres deferri 35 voluisset. Hinc belli incommoda narrare exorsus^s et gravissima vectigalium onera^t imposuit et plurimas atque intollerabiles tum privatim tum publice ab illa domo iniurias factas, quae singula recensere perlongum esset. Verumtamen populum Romanum patrum voluntate cognita earum rerum commemoratione contentum nihil amplius curaturum.

[Sabbato 2. Septembris.]

Ad IIII nonas Septembris Franciscus Turrianus, Ferdinandi Caesaris legatus^u, 40 in concilium^v patrum introductus commemorata sui principis in sacrosanctum ordinem

^a *VV*¹ nec scire.

^b *om. VV*¹.

^c *V* haberet.

^d *om. V*.

^e *V*¹ de Vitelliis.

^f *P* Montonii; *V*¹ Montoni (*V* videtur idem habere).

^g *V*¹ querere.

^h *V*¹ caedit.

ⁱ *om. P*.

^k *V* insert si.

^l *V*¹ mores servantes.

^m *P* et.

ⁿ *V* etiam.

^o *V* exosus.

^p *V* opera.

^q *V*¹ concilio.

¹ Cf. supra p. 335, l. 1 et adn. 1. Panvinius (supra p. 338, adn., col. sinistra) hoc 1. Septembris factum esse vult. Cum quo ex fonte id hauserit nesciamus, Guidi relatio videtur praeferenda.

² Erat Caraffarum fautor, cf. supra p. 579, l. 5 s et adn. 1; p. 580, l. 36 ss.

³ Panvinius videtur errare, cum responsum patrum postero demum die datum velit (supra p. 338, adn., col. sinistra); quod si eodem die, quo oratores imperatoris et Hispanus comparuere, factum esset, certe Guidi memoria tenuisset.

⁴ De quo cf. supra p. 576, l. 7 et adn. 5.

voluntate et studio omnia patribus, quaecunque ab imperatore officia et obsequia expectari possent, liberalissime^a detulit. Idem etiam paulo post fecit Ascanius Caracciolus^b Philippi regis Hispaniae^c nomine^d. Utrisque gratiae actae.

[Diebus lunae et Martis 4. et 5. Septembris.]

Parentalium Pauli IV finis. Ingressus conclavis.

Pridie nonas Septembris novendiale parentaliorum^a exactum supremaque
5 iusta^b Paulo III pontifici maximo persoluta. <Laudavit Ioannes Paulus Flavius.>^c 390^r
Postridie^d re divina facta et spiritus sancti de more ope et praesidio implorato habita
oratio est a Iulio Poggiano de pontifice maximo deligendo luculenta et gravis^e.

Quo die cum cardinales conclave ingressi essent, eodem etiam magistratus
populi Romani et principes civitatis convenere, ut^b iusiurandum de more praestarent
10 <se patribus fidelitate ac studio non>ⁱ defuturos^k ³.

[Die Mercurii 6. Septembris.]

Conclave clauditur. Cardinalium nomina.

Ad VIII¹ idus Septembris, qui dies a morte Pauli III <pontificis maximi>^m decimus
et octavus erat, conclave clausum estⁿ. Quod ad Vaticanum montem in palatio ponti-
ficis constructum fuit et praesidium militum collocatum custodesque apposti episcopi,
qui tunc in Urbe erant, qui clavem ostii conclavis per vices custodirent et dapes quae
15 in conclave inferrentur^o diligenter inspicerent, ne qua scriptura immitteretur neve exiret.
Tres et quadraginta cardinales conclave sunt ingressi⁴, quinque alii clauso iam conclavi^p
diversis temporibus supervenere, duo durante adhuc conclavi^p mortui sunt, S. Georgii
et Dandinus. Ita ad XLVI tantum sunt redacti, quorum nomina <infrascripta sunt>^q:

Cardinales episcopi: Bellaius, de Turnone, de Carpo, Pisanus, de Caesis, Paceccus.

20 Cardinales <presbyteri>^m: De Lenoncourt, Moronus, de Tridento, de Arminiaco, de
Augusta, della Cueva, de S. Angelo, de Medicis qui fit^r pontifex, Crispus, de S. Praxede
<alias Massiliensis>^s, de Perusia, | Sarracenus, de S. Vitali, Messanensis, Putcus, de S. Cle- 390^v
mente⁵, Tranensis, de Arriano, de Pisis, Reomanus, Capisuccus, de Mantua, de Gaddis,
Strotius, Bertrandus, Alexandrinus, de Aracoeli.

25 <Cardinales diaconi>^m: De Farnesio, de S. Flora, de Sermoneta, de Ferraria, Sa-
bellus, de Urbino, de Monte, Cornelius, de Guisa, Simoncellus, Carafa, <de Neapoli>ⁿ,
Vitellotius.

30 Binae sunt^r in conclavi aedes, quarum alteram maiorem Xystus III^w pontifex maxi-
mus Christo iudici dedicarat; in ea <ut in continentibus aliquot praeterea locis car-
dinalium cellae dispositae erant>^x. Altera Paulina, a Paulo III pontifice maximo cum
atrio magnificentissimo opere extracta^y, Petro et Paulo apostolis consecrata. Et in
hanc cardinales de pontifice maximo^m deligendo deque aliis rebus deliberatum^m con-
veniebant. Eo^z die nihil est confectum.

^a VV¹ libentissime.

^b P Caraciolus.

^c om. AVV¹.

^d sic codd.

^e in V deletum; V¹ iura.

^f om. A.

^g codd. (praeter A) Flavius postridie.

^h P et.

ⁱ UVV¹ non sibi erga patres fidelitatem et studium.

^k V corr. ex defuturum, quod habet U.

^l VV¹ V.

^m om. V¹.

ⁿ V erat.

^o V¹ inferuntur.

^p P conclave.

^q V¹ sequuntur. Series cardinalium differt in codd.

^r P fuit.

^s om. V.

^t V¹ erant.

^w om. UVV¹.

^x Sequentes in U numerantur inter diaconos.

^y om. U.

^z UVV¹ ut in aliis locis pluribus cardinalium camerae erant aedificatae.

^{aa} codd. extracto.

^{bb} P eodem.

¹ De Caracciolo cf. Sickel, Concil von Trient p. 9;
Th. Müller, Das Konklave p. 39.

² Cf. supra p. 338, adn., col. dextra ad hos dies.

³ Plura v. supra p. 339, adn. 2.

⁴ Praeter 42 supra p. 339, adn. 1 a Panvinio
numeros videtur hic intellegendus esse Arminiacus.

⁵ Oblitus est nominare Dandinum, cf. supra p. 339,
l. 8 et adn. 1.

[Die Iovis 7. Septembris.]

Iuratur in statuta conclavis. Modi electionis.

Postridie re divina facta <et coelesti pane omnibus cardinalibus communicato>^a lecta^b sunt capita legum quaedam, quae tum ab ipsis cardinalibus dum in conclavi essent, tum a proximo pontifice servari oporteret^c, iusiurandumque se diligenter ea facturos^d universi dederunt¹.

391^r Sed antequam longius abeamus, opere pretium | esse videtur pauca de re electionis 5 dicere, quo reliqua cognosci facilius possent^e.

Triplex omnino^f ratio est pontificis eligendi: una quae schedulis^g obsignatis fit, in quibus nomina eorum quos quisque decernit (nam tres aut quattuor vel quinque etiam nominare permissum est) describuntur. Deinde ille schedulae^h sic obsignatae cum alicuius dicti inscriptione, <qua tanquam nota suas quisque schedulas agnoscere possit>ⁱ 10 prout cuique libitum^k est, in calicem inferuntur. Cardinales vero in suis locis ordine <considunt et>^l ut quaeque schedula^m <a senatus principe>ⁿ ex calice promitur, singula puncta, quae alta voce <a priore diaconorum>ⁿ leguntur, in pagina, in qua singuliⁱ omnium cardinalium nomina ordine^l descripta habent, excipiunt^o atque annotant. Mox suffragia numerantur et in quem ex tribus cardinalium partibus duae partes consenserint, 15 is pontificatum obtinet. Modum hunc scrutinium appellant, et locus in quo hec^p fiunt, scrutini locus dicitur.

Altera ratio est quae accessus vocatur. Nam si <qui ex iis, qui>^q in schedulis nominati sunt, legitimum suffragiorum numerum non attigerint, admoneri a principe senatus cardinales solent, num quis sit qui propositum mutare velit^r et alii^s accedere. 20 <Quod si quis annuat, dictum, quod schedulae suae inscripsit, prius memoriter pronuntiat, mox schedula resignata et eius qui elegit^t nomine, quod solum sub signo est, cognito potest ad alium, quem in schedula non nominavit^u, accedere>ⁿ, adeo ut si electo unum tantum suffragium desit, usus^v obtinuerit eundem sibi ipsi posse accedere. <Ideo autem eligentis nomen inspicitur, quia evenire facile posset, ut unus aliquis de eodem bina 25 suffragia ferat, et accessionis et suffragii>^w.

Tertia ratio adorationis dicitur. Id fit cum cardinales ad numerum convenientes uno consensu, voce et salutatione aliquem pontificem maximum declarant.

[Die Veneris 8. Septembris.]

Controversia de ordine suffragiorum legendorum.

391^v Ad VI iduum^x Septembris Bellaius cardinalis congregatione habita ad patres | retulit ut in suffragiis, quae tabellis obsignatis ferrentur, quo quis^y gradu esset antiquior^z, ita 30 prius etiam eius nomen in scribendi ordine poneretur, quo facilius et expeditius eorum nomina, qui decernerentur^{aa}, excipi atque annotari suis locis a singulis possent. Veruntamen obtineri ea res non potuit; nam evenire necesse erat, ut si duo cardinales paria numero puncta tulissent, is quandoque contra eligentium voluntatem illi alteri praeferretur, qui prior in syngrapha positus esset, quoniam sequi ordinem scripturae placeret². 35

[Die lunae 11. Septembris.]

Card. Cueva paene fit pontifex.

Ad III^{bb} iduum^{cc} Septembris cum in locum scrutini ventum^{dd} esset et de deligendo pontifice ageretur, Cueva cardinalis XVII puncta tulit, et certe eo die pontificem maximum illum habuissemus, ni casus huiusmodi contigisset. XXXII^{ee} cardinales Cuevam

^a om. P.   ^b V¹ acta.   ^c P oportet.   ^d V¹ factura.   ^e V¹ possint.   ^f V enim.
^g V caedulis.   ^h V caedulae.   ⁱ om. V¹.   ^k V¹ liberum.
^l P consident et; V considerentes; U considerentes; V¹ contendentes.   ^m V caedulae.
ⁿ om. VV¹.   ^o P excepiunt.   ^p P hoc.   ^q VV¹ ii qui.   ^r U vellet.   ^s V aliis.
^t A om. qui elegit.   ^u A alium, quam quem in sch. nominavit.   ^v U usum.
^w om. UVV¹.   ^x sic codd.; V¹ idus.   ^y V quisque.   ^z P antiquius.   ^{aa} V¹ decernuntur.
^{bb} V¹ IIII.   ^{cc} sic codd.; U id.   ^{dd} V ventura.   ^{ee} U 17.

¹ Cf. supra p. 340 adn., col. sinistra.² De alia Bellai propositione cf. infra p. 616, l. 6 ss.

decernere constituerant opera et industria Ferdinandi Turrii^a equitis Hispani^b. <Nam eo^c Cueva cardinalis familiarissime utebatur. Qui separatim unumquemque pridie induxerat, uti suffragia sua Cueva cardinali totius rei ignaro <honoris causa>^d pollicerentur^e, <id quod ipsi rem negligentes ac veluti per iocum liberalissime fecerant>^f. Iamque^g prope^h erat, cum singuli tabellas obsignatas in calicem illaturi erant. Sed dum mora fitⁱ colligendis eorum suffragiis, qui in scrutinium propter^k valetudinem venire non poterant, et Bellaius princeps senatus expectaretur, interim datum est tempus uniuscuiusque voluntatis percunctandae^l. Itaque cum <S. Georgii>^m cardinalis Cueva se eo dieⁿ adfuturum cuidam alii dixisset, aliusque alium de ea re — ut fit — interrogaret, apparebat numerum idem 10 sentientium crescere sic, ut minime contemnenda res esset. Quare Galli cardinales a <S. Georgii>^o admoniti metu et sollicitudine pleni quantum temporis illius <angustiae patiebantur>^p, sedulo fecerunt^q, ut multi^r in suis tabellis Cueva nomen inducerent^s. Itaque numerus ad XVII tantum redactus est, | cum primo^t quatuor puncta ad numerum superessent; nam XXIX cardinales tunc temporis creando pontifici sufficiebant, quod 15 omnes adhuc non convenerant¹.

[Die Veneris 22. Septembris.]

Card. Turnonii spes a Caraffa deletur.

Ad X kal. Octobris <card. Ferrariensis consilio>^a eo prope res est adducta, ut Turnonius cardinalis a pontificatu obtinendo haud procul abfuerit. Nam ita res erat composita, ut XXIII cardinales suis suffragiis eum decernerent^v, quinque ad eum accederent, deinde quattuor alii quasi in subsidium observabantur^w, qui non aliter nisi ceteris 20 recusantibus <sua accessione legitimum numerum adimplerent. Cuius rei cum aliqua>^x supicio^y ad Carafam cardinalem pervenisset, qui Carpenssem constantissime decernebat, <id consilii>^z ad rem disturbandam cepit^{aa}, ut per certos homines rumor dissiparetur, Carafam postridie <cum suis>^{bb} Turnonio affuturum, ratus fore id quod accidit, ut eorum studia, qui eo die suam operam Turnonio^{cc} polliciti essent, frigescerent^{dd}, quod vererentur, 25 ne si Carafa cum suis accederet, Turnonius summum pontificatum adipisceretur, quem tamen ipsi alioquin^{bb} non admodum cupiebant. Quare cum in suffragia itum esset, XV tantum puncta Turnonius habuit, quinque cardinales, quos supra nominavimus, accessere², quatuor reliqui, quos aliis deficientibus accessuros dixeramus, cum numerum non convenire^{ee} intelligerent, veriti ne sua accessione nihil aliud efficerent, nisi ut^{ff} Carafa cardinalis commotus 30 ad Paceccum cardinalem^{bb}, qui XVIII^{gg} puncta tulerat, eique Cueva cardinalis accesserat, se converteret, substiterunt. Nam^{hh} eoⁱⁱ die de utrisque agebatur^{kk}. Et vere^{ll} ab utraque parte valde suspensi et attoniti erant omnium animi, cum tacite^{mm} inter se conspicerent et quid altera pars moveret dubii expectarent, Carafa <metuente, ne sui se desererent, et itidem iis qui a Pacecho erant summopere verentibus, ne Carafa ad Turnoniumⁿⁿ 35 accederet>^{oo}. Tandem cum iam nemo se in ullam partem moveret, | comitia sunt soluta. 392^v

[Die dominica 24. Septembris.]

Card. Pisani spes brevis.

Ad VIII kal. Octobris Pisanus cardinalis propemodum summus pontifex omnium iudicio est existimatus^{pp}. Id adeo factum est Cornelii cardinalis, illius nepotis, studio et diligentia. Nam cum is ab amicis suis omnibus impetrasset, <uti se illi Pisanum renun-

^a U Iunii. ^b A add. a quo servatam Minervae aedem supra memoravimus. ^c UVV¹ quo.
^d om. AV¹. ^e UV polliceretur. ^f om. UVV¹. ^g P tamque. ^h V propi.
ⁱ V¹ insert in. ^k PV¹ per. ^l V exquirendae; V¹ exequendae. ^m VV¹ Georgius.
ⁿ om. V¹. ^o VV¹ Georgio. ^p V¹ angustia patiebatur. ^q V¹ fuerunt.
^r om. P; V multae. ^s V¹ deducerent. ^t V¹ primum.
^u V ope consilio Ferrariensis cardinalis; V¹ Ferr. card. opera. ^v VV¹ postularent.
^w V¹ conservabantur. ^x om. V. ^y V¹ superstitio. ^z V¹ consilium. ^{aa} P coepit.
^{bb} om. VV¹. ^{cc} P Turnono; V Turnoni. ^{dd} V¹ fugescerent. ^{ee} V iterum habet non.
^{ff} V¹ vel. ^{gg} P XVII. ^{hh} V¹ cum. ⁱⁱ eodem. ^{kk} V¹ ageretur, et pergitur et vere.
^{ll} PUV vero. ^{mm} V¹ tacti. ⁿⁿ V¹ Turonen. ^{oo} V cum suis accederet. ^{pp} V extimatus.

¹ Hanc narrationem Pallavicin. 14, 10, 3 transumpsit.

² Eidem numeri apud Firmanum supra p. 520, l. 31.

tiaturos reciperent, signa^a quoque, quibus uniuscuiusque suffragium dignosci posset, ne res in lusum exiret^b, a pluribus petisset,^c ad XXXVII cardinales Gallis computatis firmissimos habere censebatur, adeo ut iam illius amici pontificatum illi gratularentur. Sed cum a nonnullis suffragiorum notas flagitaret illique respondissent se quidem honoris causa Pisano affuturos, non tamen quo^d illum pontificem haberent, et res paulatim detegi coepisset, tanta in conclavi hora noctis sexta trepidatio omnium fuit, ut fere nemo cardinalis in suo cubiculo se continuerit, sed alter alterum quid hoc rei esset interrogans^e huc illuc discurreret^f. Nec^g prius tumultus conquievit, quam Pisanus pontificatus potiundi spe est^h deiectus¹.

[Die lunae 25. Septembris.]

Vargae adventus. Conatus adorandi Mantuanum a Farnesio turbatur. Reumani constantia.

Ad VII kal. Octobris <Franciscus Vargas Philippi regis legatus Urbem est ingressus². Quo dieⁱ de Hercule Gonzaga agebatur^k, ad quem Sfortia et Ferrariensis se converterunt^l, rati nihil difficultatis rem habituram tum propter alia multa, tum vel maxime quod propter singularem^m hominis integritatem et virtutem utrique regi probaretur. Itaque praeter eos cardinales, qui eorum auctoritatem sequebantur, nonnullos etiam alios in suam sententiam perduxerunt. Cumque multo facilius id se <consequiⁿ posse arbitrantur, si adorationis viam sequuti eum pontificem maximum salutaverint^o>³, quod tergiversandi aut celandi^p locus non esset, quam si obsignatis tabellis suffragia inirent, quia suspectam haberent aliquorum fidem, omnes suae factionis cardinales et^q quos praeterea habere eis licuit, in Paulinam aediculam cogunt^r. Quo cognito Farnesius cardinalis, qui propter nonnullas simultates ab Hercule Gonzaga valde abhorrebat^s, omni vi ad resistendum se parat. Itaque suos in aedem Xysti convocat eosque denuo confirmat persuadetque, ut in sententia^t permaneant et a Carpeni cardinali viro optimo et de christiana religione optime merito ne recedant. Idque^u etiam assidue faciebat card. Carafa. quod eo magis tunc necessarium videbatur, quia apparebat adversariorum numerum crescere. Erat interim in suo cubiculo Hercules animo in omnem eventum paratissimo <et omni sollicitudine vacuo>^v, id quod vel ex eo cognitum est, quod cum Vitellius cardinalis tunc temporis misisset qui se illi purgaret, si pro ea necessitudine^w, quae inter ipsos intercederet, illi non adesset, neve <ea, quae>^x fide et officio adductus in praesenti agat, in suam contumeliam verteret; nam se magnis Carafae cardinalis beneficiis affectum aliter illi^y satisfacere non posse: respondit Vitellium quae faceret summa et optima ratione facere, dignaque^z illa eius domo et familia esse; necessitudinem quam ipse commemoraret non se existimare ad id valere oportere, ut quae minus illi honesta essent facere illum vellet; nam intelligere se potius cuique existimationem suam quam omnium necessitudinum^{aa} causas esse debere. Quin eo nomine magis etiam nunc illum amare, qui amico de se bene merito gratum se et memorem praestaret.

Card. Tridentinus, qui Herculi Gonzaghae amicitia^{ab} coniunctissimus erat, cum^{bb} Perusino propere nimis et cupide cohortari cardinales coepit: iam Herculem Gonzagam pontificem maximum esse factum^{cc}; quid ulterius cunctarentur, quin ad eum salutandum cuncti ultro accederent. Ita enim putabant fieri posse, ut ceteris accurrentibus legitimus suffragiorum numerus impleretur. Sed duos tantum in ea rerum trepidatione ad suam partem transtulerunt. Nonnulli in suis cubiculis obserratis ostiis permanserunt, nec donec

^a V signo. ^b P corr. ex veniret. ^c V¹ (omissis omnibus) suffragia. ^d V¹ ut.
^e V¹ interrogat. ^f V¹ discurrens. ^g V ne. ^h V esset. ⁱ om. A.
^k AP agi est nuntiatum. ^l V¹ contulerunt. ^m P spectatam. ⁿ V¹ salutarent.
^o P per adorationem consequi posse putarent. ^p P coelandi. ^q V ad. ^r V¹ coguntur.
^s P sententiam. ^t VV¹ Idem. ^u om. PV¹. ^v P necessitate. ^w V eaque.
^x om. V¹. ^y P digna quae. ^z PU necessitudinem. ^{aa} om. VV¹.
^{bb} V¹ insert cardinali. ^{cc} V¹ facturum.

¹ Franciscus Vargas, qui litteris 27. Sept. ad Philippum regem datis ait se advenisse *tres días ha temprano*, dicit: *Habiase hecho aquella mañana por el cardenal Pisano grande esfuerzo, pero a la tarde fue muy mayor por el de Mantua* (Döllinger, Beiträge zur . . . Geschichte der sechs letzten Jahrh. I [Regensburg

1862], 265). Secundum haec Vargam 24. (non 25.) Septembris Romam venisse credideris; nihilominus, cum omnes de 25. consentiant, censeo Vargam falso ea, quae 24. facta erant, diei sequenti tribuere.

² Cf. adnotationem praecedentem.

³ Cf. supra p. 579, l. 23 ss et adn. 7.

tranquilla iam essent omnia, quicquam <ex sua sententia cuiquam>^a responderunt. Sfortia et Ferrariensis cum adversae partis constantiam viderent | nec eo die quicquam ex sua^b 393^v sententia constitui posse animadverterent, re infecta suos dimiserunt. Non^c desunt qui pro certo affirmant Carafam cardinalem eodem^d ipso die bene mane cum Vitellio et Neapolitano cardinalibus de decernendo Hercule Gonzaga esse collocutum atque ita inter eos convenisse, ut res in proximam noctem differretur; sed postquam cognovit sese a Ferrariensi et Sfortia occupatum, suos continuisse, quod gratiam quam inire cum Mantuano cardinali constituerat^e interversam^f ab aliis moleste ferret; quod si sustineri res usque ad noctem potuisset, Herculem Gonzagam nullo negotio <pontificem maximum futurum>^g fuisse^h. Sed quae in Dei manu et voluntate sunt posita, provideri humanis consiliis neutiquam possunt.

Non est hoc loco praetereunda Reumani cardinalis Galli singularis fortitudo atque constantia. Hic ascitusⁱ in cardinalium collegium fuerat a Paulo III <pontifice maximo>^j, ac tum tanti beneficii memor card. Carafae fratris filio operam dabat. Fuere tum nonnulli Galli ex his qui <cum Ferrariensi faciebant>^k, qui persuadere illi conarentur, uti a Carafa cardinali se disiungeret. Quem cum dimovere a proposito non possent minarenturque, ni^l assentiretur, regem illi omnes redditus adepturum, praesenti animo respondit: Si regi ita placitum sit, sese^m libenti animo <bonis suis>ⁿ cariturum <atque herbarum radicibus famem potius toleraturum>^o, quam fidem datam et debitum Carafe cardinali officium^p deserturum. Eius se beneficio illum honorem et auctoritatem obtinere, itaque equum esse ducere, ut gratiam illi data occasione referret^p quam posset. Quod eo etiam libentius se facere, quia Carafa Rodulfi Pii cardinalis optimi viri causam suscepisset. Qua grati animi significatione <et magnitudine>^q etiam ab adversariis laudem est consecutus.

[Die Mercurii 27. Septembris.]

Orator Hispanus agit cum patribus.

Ad V kal. Octobris Franciscus Vargas <Philippi regis Hispaniarum legatus>^r, 394^r litteris a Philippo rege ad cardinales acceptis, cum quibus etiam pridie illius diei collocutus erat iisque^s legationis mandatum sibi a rege munus ostenderat, in palatium profectus ita ad patres dixisse fertur: Sese credere Dei optimi maximi beneficio pacem eo potissimum tempore inter christianae reipublicae principes esse conciliatam, quo cardinales nulla alia re aut sollicitudine distracti id unum curarent, ut in pontifice maximo deligendo summe^t rerum mature^u consulerent^v; orare propterea^w patres, ut <in id>^x solum incumberent, ut coniunctissimis animis quando unum uni vicarium suffecturi essent, sine mora id opus efficerent; cuius rei gratia paratum esse regem non fortunas solum^y universas suas^z, sed vitam quoque ipsam, si ita facto opus esset, quam libentissime profundere. Quam rem non ideo se regis sui nomine eos orare, quod eorum prudentiae rex aut voluntati diffideret, sed ut^z propensissimum regis in eos animum^{aa} demonstraret^{bb}.

Huic Bellaius cardinalis respondit: Grato et libenti animo patres Philippi^c regis in se pietatem agnoscere, quem semper a pueritia usque <sanctae sedis>^{cc} observantissimum cognoverant^{dd}, suorum maiorum vestigiis^{ee} insistentem. Patres nullam aliam ob causam in eum locum convenisse, nisi ut quem omnes optimum et sanctissimum spiritu sancto demonstrante cognovissent, pontificem maximum renuntiarent^{ff}. Veruntamen propter rei magnitudinem et gravitatem non ita rem propere expediri posse, sed mature patres deliberaturos. In quo tamen operae^{gg} pretium esse eorum liberam et a nullius arbitrio pendentem voluntatem videre, cum^{hh} si quemquam respicerentⁱⁱ, iam nullo negotio pontificem haberemus; se ipsos autem nulla alia re nisi divini spiritus aura regi et gubernari,

^a P cuiquam unquam; V¹ cuique unquam. ^b V¹ sui; V add. eadem. ^c P Nam.
^d V¹ eo. ^e om. V¹. ^f VV¹ anteveram. ^g AP pontificatum adepturum.
^h om. V, et legit non ambigitur. ⁱ V accersitus. ^k V¹ Ferrariensi favebant.
^l P ne et supra lin. add. si. ^m om. VV¹. ⁿ om. AUVV¹; Parv. add. supra lin.
^o om. PV. ^p P referet. ^q om. PV¹. ^r add. P. ^s V iis. ^t V summa.
^u P maturae. ^v P consulerunt. ^w V¹ praeterea. ^x V¹ huic rei. ^y P solus.
^z om. V. ^{aa} V animos. ^{bb} P demonstraret. ^{cc} V¹ sacrosancti imperii apostolici.
^{dd} PV¹ cognoverat. ^{ee} VV¹ vestigia. ^{ff} V¹ enuntiarent. ^{gg} V ipso opere.
^{hh} V¹ eum. ⁱⁱ V¹ respuerent.

¹ Cf. supra p. 285, l. 30.

² De quo cf. supra p. 521, adn. 3; p. 614, adn. 1.

qui ipsorum animos^a pro suo arbitrio et potestate moderaretur. Apostolos quoque sanctissimos homines in eadem mora et cunctatione fuisse, cum duobus propositis de altero ad munus apostolatus assumendo ageretur. Adiecit praeterea magnas se universi ordinis nomine Philippo regi gratias agere, cui christiana | respublica^b tantae curae esset; daturos quoque operam patres, ut regem tantae suae in ecclesiam^c pietatis non poeniteret¹. 5

[Die Martis 3. Octobris.]

Bellaii sententia de non communicandis consiliis reicitur.

Ad V non. Octobris Bellaius cardinalis ad patres rettulit de sententiis inter cardinales de hoc aut illo decernendo non communicandis, <sed unusquisque dux sibi et auctor ad eam rem esset; certe spiritum sanctum singulorum mentes ab alienis hortationibus incorruptas ad optimam partem semper flexurum>^d. Huic sententiae <nonnulli ex cardinalibus, qui a Carafa erant,>^e vehementer intercessere, quia pertinere videbatur ad dissolvendam eorum coniunctionem^f, qui Carafam sequebantur, quod dicerent nullo exemplo rem constitui et optime factum nec a iure pontificio abhorrens, ut quod quisque^g de aliquo sentiret, de eo alios consuleret^h, cum aequae ad omnes ea res pertineret. Apparebat autem Carafam cardinalem ea sententia graviter esse commotum, cum ea ratione suas opes frangi ac debilitari videret. Ita cum de ea re utrinque multis verbis 15 disceptatum esset, reiecta lege concilium est dimissum².

[Die Mercurii 4. Octobris.]

I. Lis inter praefectum regionis et oratorem Gallum. — II. Conservatores Urbis coram cardinalibus. — III. Reformatio conclavis.

[I.] Proxima¹ nocte factum huiusmodi contigit. Praefectus <regionis Campi Martii>¹, unus ex his qui singulis Urbis regionibus custodiendis hoc maxime tempore constitui solent, cum in quosdam incidisset qui fistulas¹ ferreas perbreves (notissimum instrumenti^m bellici genus) ferebant, uni <ex eorum numero fistulam illam ademit>ⁿ, quod huiusmodi teli 20 genus <per edictum>^o ferri non poterat, reclamante illo, sese ex domo esse legati Gallorum. Itaque indignati^p, quod iniuriosius secum actum esse dicerent, domum profecti^q socios ad arma convocant. Qui armis sumptis e vestigio magistratum consecuti unum ex illius^r comitibus pilis plumbeis ex illis fistulis <supra demonstratis>^s concepto igne excussis interficiunt^t. Praefectus regionis^u cum se in eam partem convertisset, impetu 25 facto pedem referre et recipere illos domum coëgit. Deinde a reliquis magistratibus^v, qui ad Urbis custodiam excubabant, auxilio evocato legati Gallorum domum, ni^w noxae dederentur^x, raptis ignibus^y et trabibus evertere cogitabant. Legatus somno excitatus^z cognito periculo statim ad Petiliani^{aa} comitem misit qui eum rogaret, uti is quam celerrime posset succurreret. Quo nuntio accepto eo se ille^{bb} statim cum Iulio Ursino <contulit 30 atque una>^{cc} concitatum civium multitudinem <suo adventu>^{dd} et auctoritate sedaverunt, cum prius cum legato egissent, ut facinoris auctores in magistratum^{ee} manus daret. Itaque ex legati familiaribus tres^{ff} tantum et eos innoxios praefectus vigilum^{gg} secum abduxit, potius non repugnante quam consentiente legato, ne si ille obsistere voluisset, eo invito tamen abducerent, <quia aliter sedari populi furor nullo modo posse videbatur>^{hh}. 35 Gallorum legatus ea re valde commotus postridie in palatium profectus cum plurima suorum regum in ecclesiam^c merita patribus commemorasset indignumque esse diceret,

^a V¹ animo. ^b V¹ christianae reipublicae. ^c V¹ ecclesia. ^d om. UVV¹.
^e UVV¹ Saracenus et Vitellius cardinales (V om. card.). ^f V¹ coniurationem. ^g V quisquam.
^h V¹ consultaret. ⁱ UVV¹ Ea quae consecuta est. ^k VV¹ vigilum; U vigilium.
^l V faestulas. ^m VV¹ instrumentum. ⁿ UVV¹ adimere voluit. ^o UVV¹ aedicto proposito.
^p PU indignanti. ^q P reversi redeunt. ^r P illis. ^s om. VV¹. ^t VV¹ interfecerunt.
^u VV¹ vigilum. ^v P regionum praefectis. ^w om. V; U ne; V¹ vi.
^x V¹ dederunt. ^y V¹ lignis. ^z P excitus. ^{aa} V¹ Pictidiani. ^{bb} V illo.
^{cc} PV¹ postquam recepit. ^{dd} VV¹ sua praesentia. ^{ee} VV¹ magistratus; P magistratum.
^{ff} V res. ^{gg} om. P. ^{hh} P quoniam considerare populi furor haudquaquam aliter poterat.

¹ Cf. de litteris, oratione et responso supra p. 521, adn. 3. De audientia oratoris Caesaris praeterea refert Firmanus supra p. 521, l. 2 ss.

² Hanc relationem ex Guido videtur transumpsisse Bromato, Storia di Paolo IV, t. II, 583; cf. Th. Müller,

Konklave p. 197 263 (dubium non est, quin liber ille, de quo ibi n. 9 loquitur Müller, sit Guidi haec narratio; argumentum ex titulo sumptum est futile). — Non minus alia eiusdem Bellai propositio reiciebatur; cf. supra p. 612, l. 29 ss.

ita ius gentium in Urbe violari, ut ab eius domo cives manus non continuerint, cum patribus^a egit, ut sui homines sibi restituerentur; nam id pertinere ad Francisci regis <dignitatem dicebat, ne in eius>^b domo cuiquam manus afferrentur. Movit ea res vehementer patres^c. Itaque iussus est legatus bono animo esse; nam^d duros eos^e operam, 5 ne quaerimoniae locus ullus relinqueretur.

[II.] Eodem die paulo post consecuti Urbis conservatores patribus verba fecerunt. Non sine magno dolore se accepisse, quod eos ad reges^f nuntios et litteras misisse intelligebant, ex quibus quem^g ii potissimum nominarent cognoscere possent. Mirari itaque^h, quod ipsiⁱ suae auctoritatis et maiestatis obliti <alieno se>^k arbitrio et potestati committerent. Maturarent 10 itaque ipsi dare sibi pontificem virum bonum^l et sanctum; nam praeter reliqua incommoda et detrimenta, quae ex illa cunctatione acciderent, in Urbe iam propter frequentes caedes non satis tuto cuiquam bono esse licere. Simulque quod proxima nocte factum fuerat enarrarunt, <totius rei invidiam>^m in legati Gallorum milites transferendo, ostenderuntque sese, siⁿ illi pontificem non expedirent, quid sui muneris esset secundum facultatem sibi 15 a^o iure pontificum^p attributam cognituros literasque et eorum nuntios intercepturos. 395^v

Hos severe^q reprehendit Bellaius cardinalis. Etiam atque etiam viderent quid agerent; nullas eorum^r in deligendo pontifice esse partes, nec sibi conditiones a civibus afferri aequum aut ferendum esse; Urbem et cives ipsi servarent, sibi pontificis deligendi potestatem relinquerent. Postremo gravibus verbis eos accusavit de eo quod adversus 20 legatum Gallorum proxima nocte egerant. Ad haec mandatum a patribus est episcopo Terracinensi^s, <uti innoxios, quos magistratus populi Romani de legati domo abduxerant^t, ipse^u a populo receptos legato restitueret^v, eos vero, qui noxam^w commiserant, quos legatus penes se domi habere dicebatur, Terracinensis>^x a legato sibi restitutos collegii nomine in custodiam daret. Quam rem ita scite et commode <episcopus Terracinensis>^y 25 egit, ut contentione omni sublata et legatum Urbi et cives legato, cum utrique sibi satisfactum esse intelligerent, mire conciliarit^z.

[III.] Deinde de <legibus conclavis>^z agi est coeptum¹. <Leges autem in eam rem latae infrascriptae sunt:>^{aa}

Singuli cardinales familiares^{bb} non plures^{cc} tribus secum retinendo^{dd}, praeter aegrotos, 30 quibus quattuor habere liceto.

Ne quisquam cardinalis <ad alterius>^r cubiculum convivii causa accedito neve munera inter se mittunt^{ee}. Idem etiam ius de cardinalium familiaribus esto^f.

Clandestina colloquia ne sunt^{ff}.

Conclavis foramina, per quae vel litterae immitti vel exaudiri vox queat, | omnia 35 obstruunt^{gg}. 396^r

Ultra horam noctis quartam nemo sive cardinalis sive alius quivis ad aliena cubacula accedito, sed in suis quisque cubiculis^{hh} permanenteⁱⁱ.

Mercatores omnes et principum^{kk} familiares ac domestici ex conclavi exeuntⁱ.

Huic muneri qui praessent creati sunt cardinales Bellaius, Sfortia, Sabellus, Peru- 40 sinus, Sermonetta^{ll}, Augustanus, Caesius, Dandinus.

[Die Mercurii II. Octobris.]

Caraffa Sfortiam in Mantuanum inclinantem ad Carpensensem traducere conatur; alias se cum Gallis iturum.

^{mm} Ad V iduumⁿⁿ Octobris cum Carafa^{oo} cardinalis videret se <frustra de>^{pp} Carpensensi cardinali laborare, Sfortia in Herculem inclinante, cum eo ita egit: mirari se quando

^a V insert commemorasset (cf. supra p. 616, l. 37). ^b P iniuriam et ad eorum invidiam dicebat, si illis negligentibus in legati. ^c om. P. ^d V non. ^e V¹ esse. ^f V¹ mutat in regem. ^g V cum (legebat quum). ^h VV¹ se (om. itaque). ⁱ VV¹ illi. ^k om. UV. ^l V probum. ^m VV¹ culpam omnem. ⁿ om. VV¹. ^o V¹ P ex. ^p V¹ pontificio. ^q UVV¹ add. admodum. ^r om. V¹. ^s U Taracinensi; VV¹ Terraconensi; P Tarracinensi. ^t V¹ abduxerat. ^u AP ipsi. ^v codd. (UVV¹) restituerent. ^w V¹ noxium; U noxerant (et praeterea commis.). ^x V Octavianus Raverta. ^y UV¹ conciliavit. ^z AP conclavis moribus, A add. emendandis. ^{aa} V fuerunt autem hi; UV¹ f. a. haec. ^{bb} AP familiaribus. ^{cc} P plus. ^{dd} V retinente; V¹ retinendo. ^{ee} V mittunt. ^{ff} V sumpto. ^{gg} P abstruuntur; UV obstruuntur; V¹ obstruunt. ^{hh} V¹ cubiculo. ⁱⁱ V permanente. ^{kk} V¹ pontificum. ^{ll} V Sermoneta. ^{mm} V¹ abhinc usque ad p. 618, l. 21 omnia omittit. ⁿⁿ sic codd.; U id. ^{oo} V Carrafa. ^{pp} habent UVV¹; P ab ipso Parvinio supra lin. add.

¹ Firmanus (supra p. 522, l. 13 ss) hanc consultationem 5. Octobris vult esse habitam; at vix Guidus, qui de aliis diebus nihil refert, omnia eidem diei tribuisset.

ille Philippi regis partes tueretur, <cur a se>^a tantopere de Carpenſi diſſentiret, quem Philippo regi in primis probari ſciebat; teſtatusque eſt, ſi ille ſua cunctatione rem differret, ſe et ſuis et publicis rationibus conſulturum Turnoniumque^b cardinalem cum ſuis pontificem maximum renuntiaturum^c, quod nullo negotio perfici a ſe poſſe dicebat, cum et ipſe XVII^d cardinales firmiſſimos haberet, et Gallos libenter in ſuae nationis hominem conſenſuros. Quo numero creari ſummum pontificem celeriter et expedite poſſe. Qua re commotus Sfortia ab eo impetravit, uti ſe ad XVI kal. Novembris expectaret. Nam ad eam diem ſe ſuis teneri, nec ante fidem datam ſine maxima perfidia nota diſſolvi ab ſe poſſe^e.

[Diebus Iovis et Veneris 12. et 13. Octobris.]

Vargae labores ad Mantuanum repellendum. Haeretici Romam invadunt.

Quae res cum ad Philippi regis legatum perlata eſſet, veritus ne Carafa cardinalis re ipſa praestaret quod verbo interminatus fuerat, iſque ad ſummum pontificatum vocaretur, quem minime Philippus rex vellet, Tridentinum cardinalem per litteras certiore facit, Herculi Gonzagae persuadeat, ut quoniam tantae illi ad pontificatum obtinendum difficultates propoſitae eſſent, diſtineri ſua cauſa ſummi pontificis electionem diutius non pateretur¹. Poſtridieque in palatium profectus orationem ad patres habuit, eos advocatos^f undecunque^g eloquentiae viribus obſecrans atque obteſtans, ut pontificem maximum eligere^h maturarent¹². Quae omnia eo conſilio fecit, ne homines exiſtimarent huius dilationis cauſam ad Philippum regem pertinere, a quo iam fama per omnem fere Italiam pervaserat litteras expectari, tum ut Philippum regem maxima cura liberaret; necesse enim erat, ut ex duobus cardinalibus ſibi amiciffimis, Hercule Gonzaga et Alexandro Farnesio, utri ſtuderet, alterius offenſionem incurreret.

Per id tempus cum in conclavi nihil iam ageretur, haeretici rati eam occaſionem in tam longo interregno non omittendam^k pravus^l de immortalī Deo <more et inſtituto eorum opiniones ſerendi>^m, <ab Carnutis et Helvetiis uſque>ⁿ in Urbem venerunt, ſanctitatem religioſo habitu mentientes^o, quo probabilior eorum doctrina videretur. Eoque audaciae et amentiae pervenerunt, ut iam <de fide publice>^p diſputare et conciones habere non dubitarent. Qua veluti peſte non ſenſim iam, ſed vulgo in Urbem permeante^q cum multi boni viri commoverentur^r, tum praecipue Ludovicus Turrius <quaestor, ſanctiſſimus iuvenis,>^s praesenti remedio occurrendum ratus rem ſtatim^t ad patres defert. Qui tanta re, ut par erat, valde commoti negotium Terracinenſi^u episcopo Vaticanae regionis legato ſtatim dant, uti eam rem diligenter animadverteret. <Hos aiunt ſumma contentione populum Romanum a patribus ſibi tradi poſtulaſſe, uti in area Capitolina igni cremarent, ne quia mortuus eſſet pontifex, ideo excidiſſe ab Urbe religionem propter effractas^v inquisitionis carceres externae gentes ſuſpicarentur^w; nam illius facti fiducia haereticos ad Urbem accendiſſe nuntiabatur>^x. Haeretici in vincula coniecti et in ſupplicium cauſa cognita aſſervari ſunt iuſſi.

[Die Veneris 3. Novembris.]

Ad III^y nonas Novembris conſervatores Urbis patribus verba fecerunt, ne iudicia^z interim quoad ſummus pontifex factus eſſet interdicerentur^{aa}, quod lites non legibus, ſed gladiis et caedibus diffiniebantur; impetratum eſt³.

^a *V* curam ſe; *V*¹ cur (*om.* a ſe).

^b *V* Turnonemque.

^c *V*¹ enunciaturum.

^d *V* XIV.

^e *V*¹ *add.* firmabat.

^f *PV* advocatis.

^g *V*¹ undique.

^h *om.* *V*.

ⁱ *V*¹ mutarent.

^k *UV* ommittendam; *P* amittendam, quod videtur habere etiam *V*¹, *mut.* ex admitt.

^l *V*⁴ parvos et pusillos.

^m *V*¹ ab eorum opinione terendi iuxta eorum inſtitutum.

ⁿ *V*¹ ab Helvetiis uſque; *P* ex pluribus locis.

^o *P* metientes.

^p *P* publice de religione.

^q *APUV* permanente.

^r *V* permoverentur; *V*¹ commemorarentur.

^s *AP* fiſci apoſtolici VIIvir.

^t *om.* *P*.

^u *P* Tarracinenſi; *V*¹ Teraconenſi.

^v *sic* *codd.*

^w *cod.* (*P*) ſuſpicaretur.

^x *add.* *P*.

^y *V*¹ IIII.

^z *P* iuſtitiam.

^{aa} *VV*¹ in Urbe exercerentur; *P* interdiceretur; *A* indiceretur.

¹ Extant epistulae a Varga ad card. Tridentinum scriptae (quarum exempla regi videtur misisse) 12., 14. et 15. Octobris in tabulario Simancensi, cf. *Th. Müller*, *Konklave* p. 149; *R. de Hinojosa*, *Felipe II y el cónclave de 1559* (Madrid 1889) p. 68.

² Cf. Vargae litteras ad Philippum regem 18. Octobris datas apud *Döllinger*, *Beiträge* I (Regensburg 1862) 277; *Th. Müller* 148 ss.

³ Cf. Firmanum supra p. 525, l. 14 ss. (Ergo vel hic legendum *interdicerentur*, vel lin. 37 corrig. *ut*.)

[Die Mercurii 8. Novembris.]

Card. Mantuanus sponte cedit.

Ad VI^a <idus Novembris>^b Hercules Gonzaga iis cardinalibus gratias egit, quorum fidem atque constantiam in se decernendo superioribus diebus perspectam habuerit^c; sese autem pontificatum nunquam concupivisse, nec eius rei causa quemquam adiisse aut sermonem habuisse eosdem ipsos testes esse. Quodque iam inde a principio intellexerat, quantum res haberet difficultatis et laboris. Multo ante habuisse in animo eos orare ut <omni de>^d se cura et cogitatione abiecta ad alium respicerent; sed retentum a nonnullis, qui omni ope et studio ipsum defendere cogitassent. Nunc autem, quia tantae invidiae aestum^e sustinere iam non posset, ne homines existiment sua causa et culpa tot moras fieri, denuntiare omnibus publice atque testari se extra omnem culpam esse positum, nec moram iam in se ullam^f esse, quin si de aliquo idoneo referatur, statim accurrat¹. Quae res Herculi magnam probitatis^g et modestiae laudem ab omnibus conciliavit.

[Die dominica 12. Novembris.]

Cuevae cardinalis cohortatio.

2^h Pridie iduum Novembris cum iam incensuri de more tabellas essent — quod fit quotiescunque senatus princeps pronuntiat pontificem non existere, nec quisquam se accedendi causa loco movet¹ — quo die Paccchus cardinalis XXIII puncta tulerat, Cueva cardinalis^k indignatus, ut fertur, tantam moram pontificatui afferri, orsus est ad patres dicere, ut viderent quantum ipsorum cunctatione detrimenti christiana republica pateretur. Converterent oculos ad quascunque ingemiscantis ecclesiae partes, visuros eas^l certe omnes nutare^m et gravem ruinam minari. Nam et tantum animi haereticis accessisse, ut ab Helvetiis et Carnutibusⁿ usque in Urbem venire et nobis tantae causae indormientibus perversam doctrinam profiteri publice auderent. Tum irrideri nos etiam ab exteris^o nationibus, qui in^p re tanta non^q quae publice utilia essent querere, sed privatim sibi quisque consulere et alius alia re moveri videretur. Adiecit et illud: vulgo impune homines occidi et annonae caritatem augeri. Nam nullo prohibente tantum frumenti numerum ex ecclesiastico statu exportatum, ut fame propemodum iis moriendum sit, qui in Urbe remanserint. Quae omnia unde nisi ex nostris dissensionibus^r proficisci? Immortali Deo maximas esse gratias agendas, quod Thraces^s domesticis bellis tenerentur; quod ni ita esset, non defuturas quoque in tantis perturbationibus ab externo^t hoste vexationes. Proinde <si cum>^u suis animis iam certum et deliberatum haberent, nemini cuiquam nec ex ulteriori Gallia nec ex Hispaniis^v pontificatum deferre, quid ita diutius cunctarentur nec ex Italicorum cardinalium numero aliquem deligerent, qui tanto muneri^w praeficeretur?^x Quod ipse nunc faceret, ut^y eos ad hanc rem hortaretur, quoniam a summis viris et doctrina et eloquentia praeditis impetrare non potuisset ut ipsi praestarent; se, qui nec eruditione nec maximarum rerum scientia cum ceteris patribus esset conferendus, noluisse tamen omittere quin omnes quod sui muneris esset admoneret, ne publicam causam deserere^z voluisse videretur.

Eadem^{aa} die quaestores aerarii^{bb} ad patres rettulerunt^{cc} nullam se amplius cogendae pecuniae rationem invenire posse, quod diuturnis sumptibus aerarium exhaustum suppeditare iam nihil in stipendia militum posset; tum omnes ecclesiae redditus maiori ex parte mercatoribus esse obligatos, a quibus nisi gravissima^{dd} usura^{ee} facta pecunia extorqueri non posset^{ff}. Milites Urbem relicturos, nisi ipsi tantis necessitatibus succurrerent. Itaque placuit, quo sumptus tolerari facilius possent, septem cohortibus retentis ceteros omnes milites^{gg} dimitti.

^a V¹ III. ^b om. V. ^c P habuerat. ^d V omnimode. ^e V¹ astum. ^f AP/UV nullam.
^g V probitatem. ^h A omnia abhinc usque ad l. 36 om. ⁱ P manet. ^k om. V¹.
^l PUV eos. ^m V¹ mutare. ⁿ P Rhethis; V¹ Cunis. ^o P externis. ^p V add. ea.
^q V¹ ne. ^r P dissentionibus. ^s V Traces. ^t V extremo. ^u V secum; V¹ si.
^v P Hispanis. ^w V¹ numeri. ^x V proficeretur. ^y V¹ add. vel. ^z P diserere.
^{aa} V Eodem. ^{bb} add. P. ^{cc} V¹ detulerunt. ^{dd} A gravi. ^{ee} om. PV¹.
^{ff} AP versura; V usura; om. U. ^{gg} P mutavit posse ex posset.

¹ Etiam Mantuano ipsi Vargas insinuaverat ut sponte cederet, *Döllinger*, Beiträge I, 276; *Illinojosa* p. 68.

² Die dominica — quae erat pridie idus Nov. —

scrutinium non fiebat; quare de alio die est cogitandum. (Quae supra p. 525. adn. 5 referuntur, *Bromatw.* Storia di Paolo IV, hausit ex Guido.)

[Sabbato 18. Novembris.]

Incendium in conclavi.

Ad XIII kal. Decembris hora noctis circiter^a tertia ignis cameras illas corripuit, quae in aede Xysti collocatae erant, a Sermonetae cardinalis cubiculo initio incendii facto, quo quatuor continentes camerae partim consumptae sunt, partim non leviter offensae. Quare factum est ut se^b omnes fere cardinales et eorum comites ex illa aede statim eiecerint. Quod nisi Cueva cardinalis, qui e suo cubiculo exaudito^c clamore exierat, cardinales ipsos et ceteros quoscumque ad extinguendum ignem cohortatus esset, tum scalas tum etiam^d aquam poscendo <— et ex eadem causa propere subventum est tabularum deiectione et aqua —>^e, facile ignis per totum conclave pervasurus^f fuisset^g, cum materia esset aridissima, nempe camerae omnes ex tabulis confectae, <tum tegetibus et stragulis inductae>^h et faciles ad exardescendum.

[Die dominica 19. Novembris.]

Carpensis pontificatus petitione cedit. Controversia de accessu.

Ad XIII kal. Decembris quumⁱ Carafa cardinalis de Carpensi desperasset, <post graves habitas>^a cum <cardinalibus Farnesio^k, Sfortia, Tridentino, Sabello, S. Angeli, Neapolitano et aliis>^l <quibusdam de nonnullorum perfidia et perversis studiis quaerimonias>^m, <quos magnisⁿ Philippi regis beneficiis affectos tamen animadvertibat, ne a se ipsis cardinalium Gallorum animos alienarent, a Carpensi abhorre, quem Philippus rex in primis nominabat, testatus^o est se quidem in eo proposito hactenus permansisse et summa ope nisum esse, ut is ad summum pontificatum vocaretur, tum ut Philippo regi satisfaceret, cui se gratum et memorem probari magnopere vellet, tum^p quod ita illius merita exigere vel^q adversarii ipsi fateri cogerentur; veruntamen quoniam videret frustra ab se tot dissentientibus laborem hunc sumi, propterea^r intelligere sibi necessario a Carpensi, licet invitissime^s, esse recedendum, ut in libera voluntate positus alio posset suas cogitationes traducere^t. Idem cum ceteri quoque sentirent, placuit>^h Tridentino cardinali^u negotium dari^v, qui <a Carpensi peteret ut sibi ignosceret, si susceptam illius causam in praesenti omittat; nam intelligere sese, quod videat tot dissentientibus inanem operam suam esse, sibi necessario ab illo quamquam invite^w esse recedendum, et omnium postremo voluntates>^x significaret. <Cumque universi ad illius cubiculum accessissent et Tridentinus eorum^y mandata exposuisset^z,>^{aa} tum Carpensis placide orsus^{bb} respondit: eos ipsos quicquid hactenus fecissent, ut ipsum tanta perseverantia flagitarent, suo studio et voluntate fecisse; quo se illis plures et maiores gratias agere atque habere, qui nullo eius beneficio affecti aut precibus | inducti tam constanter in illa erga se voluntate permansissent, significationemque singularis in se charitatis <et benevolentiae tam certam^{cc} dedissent. Deinde illos orare institit, ut ne amplius sua causa summi^{dd} pontificis^{ee} electionem differrent; per se enim nec stetisse hactenus>^{ff} nec staturum posthac^{gg} quominus is eligeretur, quem universi optimum iudicassent^{hh}. Iusiurandum quoque adiecit se nunquam, quoties rem divinam faceret (quam illaⁱⁱ quoque die fecisse dicebat), a Deo petiisse, ut ipsemet^a pontifex fieret, nec causam ullam esse propter quam tantopere cuperet, multas vero et magnas, quibus adductus etiam inculcatam dignitatem et onus repudiaret. Incidere enim pontificatum in ea tempora, quae ei, qui pontifex futurus esset, invidiae minimum^{kk}, solitudinis plurimum, voluptatem vero nullam essent^{ll} allatura. Quare se ut^{mm} aetate iam et

^a add. P.   ^b V si.   ^c V¹ audito.   ^d om. PV¹.   ^e V¹ percursurus.   ^f VV¹ fuerit.
^g V¹ indutae.   ^h om. A.   ⁱ in P ab ipso Panvinio add. supra lin.   ^k om. P.   ^l A suis.
^m ita P; A: de nonnullorum perfidia quaerim.; UVV¹: nonnullis de quorundam perversis studiis
graviter est [V esse] quaestus.   ⁿ V magni.   ^o codd. testatusque.   ^p V cum.   ^q V¹ et.
^r P propterea.   ^s V invitissimo.   ^t V add. cumque universi ad illius cubiculum accessissent
et Tridentinus eorum mandata exposuisset (certe perperam ex margine insertum. Cf. lin. 26 et adnot. aa).
^u om. V¹.   ^v A dat.   ^w P corr. ex invito.
^x ita P; VV¹ brevius: Carpensis omnium voluntatem. A: a C. eius nomine petat sibi ignoscat, si susc.
ill. caus. et ad illam usque diem tam constanter defensam in praes. omittit; nam ... invitissime esset recedendum. Quibus mandatis a card. Trid. coram expositis Carpensis placide ... (l. 27).   ^y V¹ coram.
^z U exposuit.   ^{aa} om. V (cf. adn. x).   ^{bb} V ortus.   ^{cc} V¹ add. perpetuo.
^{dd} om. V¹.   ^{ee} V. pontificatus.   ^{ff} om. P.   ^{gg} P post haec.   ^{hh} V iudicarent.
ⁱⁱ V¹ uno.   ^{kk} sic codd., coniecerim nimium.   ^{ll} P esset.   ^{mm} V et.

valetudine^a gravem facile et libenter eo munere cariturum¹. Multaque alia praeterea^b de temporum conditione et de sui natura addidit, ea praesentia animi atque constantia de singulis disputans, ut cum nonnullis lacrymas excussisset, qui tali viro pontificatum eripi immerenti^c dicerent^d, ipse tamen nihil commoveretur, sed solari^e alios ultro videretur.

- 5 Propter diuturnam^f in conclavi mansionem nonnulli ex cardinalibus adversa valetudine tentati, quod aër conclusus et cibarium nidore corruptus, <cum meare>^g libere non posset, intemperiem quandam in corporibus gignebat. Igitur cum ad <eos sic>^h aegrotos quoties de creando pontifice maximoⁱ comitia haberentur placuisset tres cardinales de more mitti, qui eorum puncta colligerent, quaestionis fuit an et suffragia, quae per
10 accessum^k et itionem praestari solent, itidem^l aliis mandari possent. <Movebat quod ille actus accedendi praesentiam corporis desideraret, quae exhiberi ab eo non posset, qui^m necessario absens esset.>^b Atque ego inter ceteros de ea re consultus dicebam posse recipi, nec absonum | a ratione iuris esse, ut quemadmodum suffragia obsignatis tabellis
15 etiam accessionemⁿ aliis mandari^o, <dum tamen de eo constaret, cui accessum praestari oporteret, quod nulla esset nisi in modo differentia^p>^q, quae eadem substantia remanente nihil obstande posse videretur. Quae sententia obtinuit.

[Die lunae 27. Novembris.]

Conservatorum Urbis petitiones.

- Ad V kal. Decembris conservatores Urbis patribus verba fecerunt: quoniam moram quae pontificatui afferretur maximorum malorum causam esse intelligerent, se populi
20 Romani nomine eos orare, ut illorum^r pace et^s permissu liceret sibi omnia ad eam formam et legem redigere, quae sacris libris pontificum de pontifice maximo deligendo continerentur. Praeterea^t annonae rationem habendam, quae in dies gravior fieret. Postremo decrevisse se, si patres vellent, sanctissimum salvatoris simulacrum ex Laterano
25 ad Aramcoeli et inde ad aedem Vaticanam solennibus populi Romani supplicationibus per Urbem vehere, quae supplicationes ab universo populo Romano decerni ac celebrari assueverint^u tum^v cum graves incidunt causae, quae sine^w divino praesidio expediri non^x possent^y. — His a Bellaio cardinali gratiae actae, quod rempublicam ab illis suscipi tanta animorum contentione ac promptitudine <cernerent. Patres curaturos,>^y ut aequissimis eorum postulatis aliqua ex parte satisfiat^z.

[Die Martis 28. Novembris.]

Respondetur conservatoribus Urbis. Reformatio conclavis.

- 30 Postridie res^{aa} ad patres <delata, de postulatis populi Romani quid fieri placeret de illa^{bb} re, ita censuerunt>^{cc}: patres existimare non satis tuto supplicationes huiusmodi hoc maxime tempore haberi posse, ne in ea populi frequentia, quod fieri necesse esset, quicquam gravius accideret. Item placere patribus, uti Caesius, S.^{dd} Vitalis, Carafa, Reomanus cardinales decernerentur^{ee}, qui annonae | curam susciperent, uti civitas ne egeret. Item
35 ut ex cardinalibus episcopis Caesius, ex presbyteris Tridentinus, ex diaconis Carafa corrigendo et restituendo conclavi praeesent².

^a V valetudinem. ^b add. P. ^c V¹ adeo merenti. ^d VV¹ cernerent. ^e V¹ consolari.

^f V¹ diurnam. ^g V¹ commeare. ^h V¹ cardinales. ⁱ V magno maximeque (sic).

^k P accessionem. ^l cod. praeter V¹ idem. ^m cod. (P) quin.

ⁿ P accessionis; V¹ accessiones. ^o V mandare. ^p A differentiam; UV differentiae.

^q P: nec multum ad rem facere id quod de praesentia corporis dicebatur; nam absentem eum proprie dici, qui in conclavi non sit, nempe in eo loco in quo desideretur. Quare nullam esse nisi in modo differentiam.

^r PV¹ eorum. ^s V ac. ^t V propterea. ^u V assueverunt; V¹ consueverunt.

^v om. V¹. ^w P in; V¹ nisi. ^x P possunt. ^y V¹ cerneret curaturos patres.

^z V¹ satisfaciant. ^{aa} A re. ^{bb} P ea.

^{cc} V¹ redire censuerunt, ut audirent quid de postulatis fieri placeret. ^{dd} om. V. ^{ee} V decernerunt.

¹ Cf. Vargae litteras 29. et 30. Nov. datas apud Döllinger, Beiträge I, 295; Pacecci 19. Nov. cf. Th. Müller, Das Konklave p. 167. Nihilominus denuo practicae quae vocantur pro illo fiebant, cf. infra

p. 627, lin. 1 ss. De adversariis Carpensis cf. Th. Müller p. 60—62; 78—80.

² Falso Firmanus (supra p. 526, l. 27 ss) hanc deputationem 29. Novembris demum vult esse factam.

Atque hi quidem postremi sequenti die leges, quae de eligendo pontifice maximo^a sunt latae^b, prope antiquatas^c renovarunt^d, et centum supra viginti ex cardinalium familiaribus de conclavi eiecerunt^e, praeterea cibis longe arctiorem modum statuerunt, quem in libris pontificum a Clemente VI <pontifice maximo>^f cardinalibus praescriptum legimus, uti scilicet preter panem, vinum,^g aquam unum tantum ferculi genus carniū, 5
^h piscium, sive alixumⁱ illud sive assum maluerint, inferri possit. <Praeterea uti inferre liceat ova, carnes salitas^k, herbas crudas, poma recentia, caseum, condimenta ex saccaro sive liquida illa sive sicca. Verum hac lege omnia, ne mittere inter se cardinales poculenta exculentave^l muneris loco permittantur>^f. <Additum praeterea est, ut ex cardinalium familiaribus, qui cibaria quotidie domo afferrent, unus prope rotam, qua^m cibi immitterentur, 10
ad excipiendos cibos, alter extra mensam in medio positam, quaⁿ cetera turba ab episcopis prope rotam singula explorantibus excluditur, ad excipiendos^o cibos remaneret, quo sedate^p omnia et sine perturbatione procederent^q. Ad quam rem episcopi Terracinensis^r legati gravissimi simul et humanissimi viri diligentia et animadversio plurimum adiu-
vabat^s.>^t

15

[Die Mercurii 29. Novembris.]

Card. Ferrariensis spes et clades.

Ad III kal. Decembris Ferrariensis pene summus pontifex ab omnibus est habitus. Id ideoⁿ accidit, quod gravissimi quique et qui inter cardinales principem^v locum obtinebant in eum inclinare videbantur. Quod ubi Carafa animadvertit, favere se illius rebus 4007
aperte demonstrat, | <incertum sua>^w voluntate et iudicio id faceret, ut gratiam illam aliis^x praereptam cum Ferrariensi iniret, an quod existimaret Sfortiam reliquosque, qui a se dissentiebant, ea ratione abduci facile^y posse, ut Carpensi^z pontificatum deferrent, verentes 20
ne Ferrariensis decerneretur, qui Philippo regi infensissimus habebatur. Certe illud constat Vitellium cardinalem, per quem Carafa omnem eam rem administrabat, optima fide cum Gallis cardinalibus egisse, ut eis de Carafae animo et voluntate affirmaret, <cum Carafa de proposito suo, si tamen aliud habebat, nihil ei dixisset². Adiuvabant>^{as} Ferrar- 25
riensem ingentes^{bb} opes, principum studia et per tot saecula^{cc} contestata suorum virtus atque nobilitas. Accedebat horribilis vigilantia, incredibilis patientia^{dd}, benignitas singularis. Ad haec de Philippo rege adeo honorifice loquebatur, ut <cuivis facile eum praeponeret³. Tum Carpensē cardinalem, quamvis ab eo valde abhorreret, reliquosque qui in pontificatu sibi adversarentur,>^f summis in coelum laudibus efferebat^{ee}; quibus rebus invidiam 30
effugere et sibi omnium animos conciliare studebat⁴. Postquam^{ff} vero Philippi regis legato est renuntiatum⁵ de Ferrariensi agi, valde commotus, quod gravissimum regi adversarium constitui intelligeret, ad multam noctem in palatium profectus cum cardinalibus Sfortia, Perusino, Pacecco^{gg}, Cueva et nonnullis aliis per foramen quoddam est collocutus omnem-
que vim et rationem adhibuit, quo^{hh} eos <induceret, utⁱⁱ huic tanto incommodo praesidia 35
omnia et conatus opponerent>^{kk}. Cumque Sfortia diceret tot a se retineri non posse, qui veluti conspiratione facta Ferrariensem postulare videbantur, et Perusinus cardinalis affirmaret se carcerem, si adversaretur, metuere, quem Pauli III temporibus satis super-
que expertus esset⁶, videreturque res eo deducta, ut nullum iam^{ll} remedium afferri posset, tum^{mm} legatusⁿⁿ gravi et vehementi testatione interposita^{oo}, si is^{pp} pontifex factus esset, 40
scribendisque ad ceteros^{qq} cardinales literis ita egit^{rr}, ut non prius inde discesserit, quam

^a V¹ pontificem maximum.^b V¹ datae.^c V¹ antiquatae.^d V¹ renovarent.^e V¹ exirent.^f om. V¹.^g V¹ insert et.^h V¹ insert aut.ⁱ P elixum; V¹ elixium.^k P solitas.^l sic codd.^m V¹ qui.ⁿ V¹ quae.^o V expediendos.^p P sedante.^q V procederet.^r P Tarracinensis; V Taracinensis.^s V¹ adiuvabit.^t om. A.^u V adeo.^v V¹ principalem.^w V¹ satis certum ea.^x add. P.^y V facilius.^z V Carpensē.^{aa} V¹ animadvertebant.^{bb} P magnae.^{cc} AP annorum spatia.^{dd} V¹ potentia.^{ee} V¹ extolleret.^{ff} AP Ubi.^{gg} P Patcieco.^{hh} V quos.ⁱⁱ V ne.^{kk} AP ab huiusmodi cogitatione deterreret.^{ll} V¹ fere.^{mm} V¹ cum.ⁿⁿ P insert dicitur.^{oo} V¹ apposita.^{pp} V¹ eis.^{qq} V¹ certos.^{rr} P egisse.¹ De numero electorum cf. supra p. 526, l. 33².² De vero Carafae consilio etiam nunc disceptatur, cf. Th. Müller, Das Konklave p. 180 s.³ De Ferrariensi cf. Th. Müller p. 33—38, 108 s.⁴ Quod ab Amanio, conclavista Ferrariensis, *siropare* appellatur, cf. Petrucelli p. 134; Th. Müller p. 109.⁵ Per cardinalem de Medicis, cf. Müller p. 150.⁶ Cf. supra p. 293, l. 21 ss.

certum habuerit Ferrariensem excludi pontificatu posse¹. Idcirco autem Ferrariensis rem perficere maturabat, quod Dandinus et <S. Georgii>^a suarum partium cardinales graviter aegrotabant deque eorum vita et salute medici desperarant^b. Accidit autem ut quo die huius rei periculum fieri oportebat, qui dies fuit ad III kal. Decembris, <plures ex iis>^c qui se Ferrariensi affuturos pridie receperant, ab eo deficerent^d. Id ubi Carafa animadvertit <ratus rem non conventuram si illi abessent^e, et ipse abstinuit>^f; nam et^g ex suis praeterea aliquot, quorum voluntatem pertentasse dicebatur, in alia omnia^h ierant. Ita factum est, ut cum tria illi puncta antea ad numerum superessent, in re praesenti XVI desiderarentur.

[Die Veneris 1. Decembris.]

Dandinus aegrotat, S. Georgii moritur.

Calendisⁱ Decembris card.^f Dandinus aeger ex conclavi domum est perductus, <S. Georgii>^a cardinalis proxima nocte in conclavi moritur². Qui paulo ante quam decederet^k ad Cueva^m cardinalem misisse dicitur, qui ab eo peteret ut sibi ignosceret, quod ei sua intercessione pontificatum eripuisset. Hunc Dandinus cardinalis^e III nonas est consecutus³. Quae res multum Ferrariensis¹ causam debilitavit. Nam hi^m duo illum summis studiis tuebantur.

[Die Veneris 8. Decembris.]

I. Vargas nomine Philippi regis patres admonet, ut electionem maturent. — II. Decani responsum. Disceptationes. — III. Reumani adoratio et electio impeditur.

[I.] <Ad VI iduum Decembris, qui dies conceptioni virginis dicatus erat, Franciscus Vargas Philippi regis legatus acceptis a rege literis in palatium profectus, praemisso qui a patribus peteret ut sibi cum illis pauca agere liceret, aperta conclavis fenestra magna^f omnium assensioneⁿ est auditus. Commemoravit se^g postquam ad Urbem venisset tertio cum illis collocutum^o esse, nec sibi iam opus fore existimasse, ut quicquam amplius de re toties^p pertractata, nempe de pontifice maximo deligendo^q, cum illis ageret, quod et illi quae suae partes essent pro sua sapientia etiam ipso tacente intelligere possent, et ipse iam suo et Philippi regis munere^r satis superque sibi functus^s videretur. Sed quoniam rex de eorum cunctatione certior factus incredibili dolore affectus esset, quem litteris ad eos declararet, non potuisse se continere quin^t denuo cum illis colloqueretur, si forte aliquid ad eam rem adiumenti sua oratione afferre posset, tametsi^v in maximis curis, quae verba plerumque solent | auferre, non sine magna difficultate loqui sibi liceret. Scire eos debere summos pontifices constituisse, ut cui ecclesiae eligendi sibi antistitis ius esset, ea ecclesia si tres menses in electione cessasset, illud ius ad superiores ordine transferretur. Summo vero pontifici eligendo triduum^v tantum ab ingressione conclavis esse praestitutum^w, intra quod spatium si electio non procederet, cibaria eis^x diminuerentur aliaque item plura incommoda importarentur, magistratusque ad eam rem constitutos, per quos rei effectus acciperetur. Cuius differentiae eam fuisse rationem, quod maius in hoc quam in superiore casu versari periculum intelligerent. Et quidem in minoribus collegiis non ita gravia esse errata et ea, quaecunque sint, tamen vel ab episcopis vel a^y metropolitanis posse corrigi. In praesenti vero negotio, quo maius graviusque in terris tractari nullum potest, quod pontificatus omnes dignitates^z complectatur, si cessatum sit^{aa}, hanc vero^k negligentiam quis suppleat? quis de hac re adeatur, cui statuendi ius sit? Quare se ad eodem ipsos reverti, qui universam ecclesiae faciem referrent^{bb}, qui Dei optimi maximi negotium agerent, qui tanquam in altissima specula collocati universas christianae reipublicae partes circumspicere et nutanti ecclesiae opem ferre deberent. Eos

^a VV¹ Georgius.

^b V desperarant; P desperarent.

^c P ex his.

^d P corr. ex recipient.

^e in P posset legi etiam adessent, quod sensu excluditur.

^f add. PUV¹.

^g om. V¹.

^h sic.

ⁱ V kalendas.

^k V¹ discederet.

^l V Ferrariensem.

^m V¹ ii.

ⁿ V¹ attentione.

^o V collocutus.

^p V totius.

^q V¹ eligendo.

^r V muneris.

^s V fructus.

^t V¹ cum.

^u P tamen si.

^v V¹ iudicium.

^w V¹ praestitutum.

^x V¹ eius.

^y om. VV¹.

^z P dignitas.

^{aa} P sint.

^{bb} P referent.

¹ Vargas ipse de laboribus suis scribebat Philippo regi 1. Decembris, Döllinger, Beiträge I, 305 ss.

² Cf. Conc. Trid. I, 644¹; supra p. 340, 1¹, 2.

³ Cf. supra p. 340, l. 9 ss et adn. 3 ss.

se regis sui nomine orare, ut qua de re in eum locum^a convenissent etiam atque etiam cogitarent, darentque^b operam ut illum decernerent, qui tantum incendium, quantum perversissimae^a haereticorum factiones excitarant^c, quae iam omnes fere Europe partes longe lateque comprahenderant et pro dolor ad limina ipsius apostolorum principis constitissent^d, dissiparet atque extingueret; qui pacem inter christianos principes tam sancte conciliatam sua auctoritate firmam illibatamque conservaret, quo^d Italia tot assiduis bellis conturbata aliquando tandem conquiesceret, non quo denuo novis bellorum fluctibus resorberetur^e. Itaque^f Philippum regem, qui religionis et ecclesiasticae^g dignitatis esset studiosissimus, et cum eo ecclesiam universam summis eos precibus orare, ne tam sanctum tamque grave negotium desererent, sed omni animorum contentione nulla alia re^h quam publica causa moti complecterentur et aliquando tandem parerent, quod tam diu parturirentⁱ 2.

[II.] Cardinalis Bellaius dixit scire patres, optimum semper Philippi regis animum in apostolicam sedem extitisse, atque eius rei superioribus annis non obscura illum exempla et documenta dedisse, et nunc etiam aperte significare in huius^k negotii magnitudine, quanta sit eius sollicitudo, quanta cura, ut quae hic geruntur ad Christi et ecclesiae gloriam^l referantur^m. Patres ab initio nihil aliud spectasse nisi hoc unum, ut quam primum summus pontifex crearetur, et quae de eo eligendo libris pontificum cautaⁿ et provisa essent, videret circa modum cibariorum et licentiam coercendam, si paulo negligentius superioribus diebus^o custodita essent, ea^p vero non ita paucis abhinc diebus satis esse diligenter animadversa et nunc diligentissime custodiri^q. Quod autem de dilatione coercenda diceret, id vero non ita facile animadverti^r <ab se>^r posse; nam^s neque olim tantam patrum multitudinem fuisse, quibus angustior terminus praefigi potuerit, quod facile pauci in unam sententiam convenire posse viderentur, et tamen in ea paucitate tantas contentiones^t extitisse, ut pontificis maximi electio saepe in quinque, nonnunquam in sex menses, aliquando vero ultra annum etiam^u differretur, neque fortasse tantas dissensionum^v causas olim fuisse, ut patrum animi in varias partes distraherentur. Quae non ideo a se dici, quo alieno exemplo tueri praesentem dilationem velit, sed si quid^w nunc ab ipsis peccaretur, tollerabilius^x videri debeat, quod non magis ipsorum culpa acciderit^y, quam eorum qui sese in electionis negotio, quod ad eos nulla ex parte pertineret, immiscere tam solliciti vellent. Nihil enim intra^z parietes conclavis dissidii esse, quod non extrinsecus importaretur. Quod vitium si tollatur, expeditam^{aa} propediem electionem fore, quoniam patrum mentes alieno arbitrio et voluntate constrictae deliberare iam nihil pro libertate et^{bb} dignitate sua possent; <frustra enim palam suaderi patribus in deligendo pontifice maximo celeritatem, et diversa omnia clam fieri quo in multum tempus differratur, ut invidia cessationis penes patres sit, laus penes hortatores et eosdem cessationis auctores.>^{cc} 3

Extrema haec oratio^{dd} <non sine stomacho prolata>^r quoniam pertinere ad Philippum regem videbatur, quod quosdam ex cardinalibus eum aiebant nominasse, legati animum valde commovit. Qui de regis dignitate sollicitus, <ne quam>^{ee} pateretur minus eo principe dignam existimationem^{ff} in patrum animis residere, ea replicatione est usus, ut diceret periculosum quidem esse de summis principum rebus publice agere, verumtamen sese^{gg} 4

^a om. V¹.^b P daretque.^c V¹ excitarent.^d P pro.

^e om. A, qui sequentem formam habet (P exhibet utramque): Itaque ad VI iduum Decembris Philippi regis legatus acceptis a rege literis patres adiit, eique data dicendi potestate istos summa vi est hortatus ad maturandam pontificis maximi electionem. Ideo a pontificibus summa ratione triduum tantum | ab ingressione conclavis esse praestitutum, intra quod spatium pontifex maximus expediri debuit, quod tanta [sic; quanta?] pericula atque incommoda ex [P et] tam diuturna mora extiterint experiendo didicerunt, quae non minora in praesenti esse quam ullo unquam tempore fuerint, etiam eo tacente intelligere ipsi optime possent.

^f UVV¹ hoc.^g V ecclesiae.^h PV (in P ab ipso Panvinio add.) privatim.ⁱ P parturiunt.^k V eius.^l V¹ curam.^m V ferantur.ⁿ UV causa.^o om. UV.^p V eam.^q P repraesentari.^r add. P.^s om. V.^t P contemptions.^u om. PV¹.^v P dissensionum.^w V¹ qui.^x sic.^y V¹ accideret.^z V¹ inter.^{aa} V expeditum.^{bb} V¹ ex.^{cc} om. UVV¹.^{dd} V ratio.^{ee} P nequam; V¹ neque; V habet ne supra lin.^{ff} A opinionem.^{gg} V se.

¹ Significare videtur ea quae supra p. 618, l. 22 ss narrabantur, id quod verisimilius fit relatione a R. de Hinojosa, El cónclave de 1559 p. 93 s, data, cf. etiam Th. Müller p. 201¹. Certe de Morono non est cogi-

tandum, quamquam Philippus rex huic non valde favebat, cf. Th. Müller p. 86, 87.

² Cf. supra p. 527, adn. 6.³ Cf. supra p. 621, l. 34 ss.

quod ad <sui regis opinionem tuendam pertineret non taciturum>^a. Philippi regis <eam mentem>^b fuisse semper, ut dignitati ecclesiae inprimis et publicis utilitatibus consultum vellet. Quae quoniam ab eo qui summus pontifex futurus esset magna ex parte penderent, orasse illos^c ut in eo deligendo hoc^d primum spectarent, ne quem^e ipsi decernerent, qui bellis christianam rempublicam involvi curaret^f, sed qui pacem et animorum inter principes conciliationem tueretur. Philippum quidem regem singulos patres tanto principatu dignos iudicare, sed tamen eundem etiam meminisse, in principum electionibus optimum quemque et dignissimum praecipuum esse debere. Et quoniam renunciatum^g sibi esset, in cardinalium numero aliquos esse qui omnium iudicio optimi censerentur, indicasse regem se valde cupere, ut ex his aliquis qui^h bono et commodo christianae reipublicae fieri posset, summus pontifex crearetur. Neque illum tanquam dominum praecepisseⁱ patribus, ut hunc potius quam illum omnino decernerent, sed tanquam obsequentissimum apostolicae sedis filium quale esset suum de aliquibus iudicium demonstrasse, et tamen omnia eorum arbitrio et voluntati permisisse, ut qui optime nosset sibi obsequendi necessitatem, non imperandi in ea re facultatem esse attributam. Quae optimi animi significatio non videre <se cur>ⁱ tantopere accusanda esset. <Eos autem, qui aliter de illo rege sentiant, vehementer errare.>^k Quod si quis^l secus de rege illo cogitaret aut diceret, nihil se pro sua modestia et sui principis dignitate gravius quicquam in illum esse^m dicturum, nisi errare illum vehementer et falliⁿ. °Patres suos ipsorum animos diligenter et veris ponderibus examinarent; nam congruentius responsum quam quod ab ipso expectari posset <sibi illos esse daturos, qui>^p illud unum certe^k optime scirent, nullam huius cunctationis culpam Philippum regem sustinere, qui nihil aliud laboraret, nisi ut mature pontifex maximus crearetur is, qui ex sententia Pauli apostoli iure a nemine reprehendi posset². Quod si quem facturi ipsi pontificem essent, qui^q perniciosus christianae reipublicae futurus sit, nihil iam regem dilatione ipsa commoveri; contentum eum fore ut vel extremus universi iudicii dies expectetur potius, quam cum christiani nominis pernicie statim non optimus decernatur³.

Haec cum dixisset, litteras a Philippo rege patribus dedit, ex quibus cognoscere ait illos multo melius quam ex sua oratione posse, quae Philippi regis voluntas ac sensus esset⁴.

Bellaius cardinalis dixit gratam illam satisfactionem patribus esse summo opere; deinde^a <securiore deinceps animo ipsos^m rem peracturos, modo facta itidem cum verbis congruerent >^b. Farnesius cardinalis dixit neque satisfactionem illam^k fuisse necessariam, qui Philippi regis animum optime cognitum haberent, neque quae Bellaius extrema oratione dixisset, de patrum voluntate dixisse.

Reliquum tempus salutationibus est datum, atque ita discessum est, ut magna spes hominibus iniecta fuerit pontificis maximi electionem brevi futuram. Nam apparebat cardinales multo quam antea commotiores ea colloquutione esse factos.

[III.] Eodem die <legato profecto>^k de Reumano agi est coeptum, quem Carafa cardinalis, quod eius erga se fidem et constantiam superioribus diebus perspexerat⁶, omnino decernere constituerat, ad eamque^a rem adoratione uti volebat. Sed cum cardinales legitimum numerum non attingerent, res in proximum diem reiecta est, ut scrutinio periculum fieret, propterea^v quod sibi persuasum habebat Carafa cardinalis, partim obsignatis tabellis, quas singulas annotare solitus erat, ut illo veluti signo qui sibi se affuturos promiserant posset^w agnoscere, partim accessionibus rem perfici^x facilius posse. Qua nocte

^a om. UVV¹.^b V¹ eum ea mente.^c P eos.^d V¹ hic.^e V¹ que.^f P exploratum.^g codd. quod.^h V praescripsisse.ⁱ V¹ cur se.^k om. V¹.^l V¹ quae.^m om. P.ⁿ V falsum.^o P add. Tum; V¹ Cum.^p V¹ et.^q supra lini. a Parvino add.; om. VV¹.^r P virgula tantum posita non incipit a linea.^s add. V¹.^t om. V¹; U securiori, deinceps animo ipso [sic] recuperaturos (om. rell.); AUV (om. praecedent.)

habent tantum a verbo modo.

^u V¹ eam.^v P propterea.^w P posse.^x V¹ consequi.¹ Spectat ad bellum a Paulo IV gestum.² 1 Tim. 3, 2.³ Idem narrat Vargas litteris 8. Decembris datis et supra p. 527, adn. 6 citatis; cf. *Linejosa* p. 94.⁴ Quae litterae, 10. Novembris datae, citantur a Th. Müller p. 182.

Concilium Tridentinum. II.

⁵ Videtur addidisse aliquid de minis Philippi re-ditum adimendorum eis cardinalibus, qui dicto non obedientes fuissent, *Hinojosa* p. 94 (qui dicit cardinales Hispanos hoc concessisse); Th. Müller p. 182 (qui vult Paceccum id negasse).⁶ Cf. supra p. 614, l. 40 ss.

de Reumano agi allatum est, ita commoveri civitatis principes et loqui inter se coeperunt, ut res in metu^a esset tumultum aliquem facile posse oriri, quod aegre ferrent^b cives pontificatum non Italo homini deferri. Nam si <haec sacrosancti>^c imperii maiestas, quae sola^d perditis Italiae rebus relicta esset, alio transferretur, id quod facile futurum aiebant, si illa extero homini, praesertim Gallo, commendaretur, omnibus iam ornamentis Italiam nostram destitutam et spoliata videri. Nec ante trepidatio illa et^e hac atque illac hominum concursatio^f conquievit, quam renuntiatum est^g rem^h de Reumano convenire non posseⁱ. Nam cum cardinalem Carafam ea quoque ratio fefellisset, nec ullum eius rei periculum fieri est passus.

[Die Martis 12. Decembris.]

De pecuniae victusque difficultatibus.

Pridie idus^h Decembris quaestores expositisⁱ rei nummariae^k difficultatibus ostenderunt patribus, si paulo ab ipsis cessatum esset, propediē futurum ut presidio militum Urbs^l et palatium ipsum destitueretur. Cyrillus quoque, domus pontificiae magister, paulo post per litteras patribus est quaestus^m familiam tantam sese alere diutius non posse. Itaque vel ipsi remedio aliquo praesentiⁿ occurrerent, vel testabatur se, quod muneri illi satisfacere non posset, curam omnem abiecturum.

[Die Mercurii 13. Decembris.]

De Mantuano eligendo agitur, sed frustra.

403^v

Idibus Decembris tota Urbe divulgatum est, nihil propius^o esse, quam ut Hercules Gonzaga summus pontifex fieret, id^p quod verisimile omnes putabant, quia creditum est Carafam cardinalem^q mutata voluntate cum Sfortia de illo decernendo consentire. Nam cum Antonius Carafa, qui ab Urbini duce Guido Ubaldo liberalissime acceptus esset^q, Herculis rebus studeret, qui ipsi Urbini duci necessitudine coniunctus^r esset, iam Alfonso cardinali Neapolitano filio suo persuasisse dicebatur, ut cum omnibus illius factionis cardinalibus in Herculis partes secederet. Quam suspicionem auxit Tridentinus cardinalis^s Herculi summa^t familiaritate coniunctissimus, qui cum Neapolitano cardinali pridie convenerat^u. Ad quos conatus evertendos cum assidue Farnesius cardinalis laboraret ob eas causas, quas supra memoravimus², Carafa ut illum ea cura et metu^a liberaret, se ipse ad coenam <eo die>^t cum Farnesio invitavit. Ad quem cum nescio qua excusatione usus accedere postea recusasset, Farnesius intermissam illiusⁿ rei solitudinem vehementiori cura revocavit³. Itaque ea nocte egit, ut ad exitum perducere res neutiquam potuerit, nec eius quidem tentandae^v per scrutinium sequentis diei ratio satis idonea visa^w sit.

[Die Veneris 15. Decembris.]

Caraffa recedit a Gallis. Conatus eligendi Carpensem.

Ad XVIII^x kal. Ianuarias^y cum Galli cardinales de Hercule iam perfectum negotium esse^z existimarent illumque adeo pontificem maximum salutaturi^{aa} essent, quod Antonius Carafa <ut aiunt^{bb}, fidem dederat Alfonsum cardinalem filium non defuturum, idemque Vitellus^{cc} Gallis de Carafa>^o valde affirmarat, nihil tamen confectum est. Nam cum Galli nihilominus de Carafae cardinalis animo nonnihil dubitarent, quod in Herculis negotio hesterno^{dd} die paulo frigidius se gesserat⁴, Guisa ex eo quaesivit, ut quid ipse

^a P moetu. ^b PV¹ ferebant. ^c V¹ ex sacro sancti. ^d V¹ solita. ^e om. V¹.
^f V¹ concursatione. ^g V¹ esset. ^h V¹ iduum. ⁱ V¹ expositi.
^k P corr. ex memoriae; V¹ annonariae. ^l V Urbis. ^m sic codd. ⁿ VV¹ salutari.
^o V¹ proprius. ^p V non; om. V¹. ^q add. APU. ^r UVV¹ coniunctissimus.
^s UV¹ cenaverat. ^t V¹ eodem die; om. P. ^u PV¹ eius. ^v V¹ tentanda. ^w V¹ vita.
^x V potius videtur habere XVIII. ^y P Ianuarii. ^z om. P. ^{aa} V salutati.
^{bb} ut aiunt add. P. ^{cc} V Vitellius. ^{dd} V¹ extremo.

¹ Maxime Vargas Reumano adversabatur, Th. Müller p. 185.

² Cf. supra p. 614, l. 5 ss.

³ Ceterum Caraffa non nimis Mantuani studiosus

erat, cf. infra p. 626, l. 3; Vargae litteras 12. Decembris datas apud Döllinger, Beiträge I, 311; Th. Müller p. 187.

⁴ Cf. adnotationem praecedentem.

de ea re constituisset sibi significaret^a. Carafa cardinalis^b, qui iam eo ipso^b die quarta hora ante solis occasum cum suis convenerat de Carpensi pontifice maximo salutando^{c1}, respondit se iustis causis adductum ab illis discedere et Carensem | iam decernere <cum suis>^b constituisse, quod se gratum in ea re immortalis Deo facere existimaret. Ea spe
 5 delectus Guisa^d Crispum^e cardinalem convenit^f rogavitque illum, ecquid suas partes secuturus^g esset. Cui ille se <sui iuris>^b et arbitriiⁱ esse respondit atque in Carensem^k consentire, nec ullis^l suasionibus <aut precibus>^b deiici ea mente potuit. Idem etiam card. Augustanus <fecit. Hos enim duos alioquin in Carensem suapte inclinantes^m>^b maxime Farnesius cardinalis commoveratⁿ, ut Carafae cardinali ostenderet, quae ab aliquibus
 10 dicta erant, ipsum^o a Carpensi abhorrere, calumniandi animo esse dicta. Guisa ab Augustano^p cardinali profectus ad Reumanum fuit eique inter cetera commemoravit, quam prompte et ex animo Galli cardinales eum ad pontificatum obtinendum adiuvisent. Nunc parem illum gratiam eis referre aequum esse; propterea orare ne suos desereret. Huic Reumanus^q nullum apud se gratiae^r locum adversus quenquam in ea re^s esse
 15 respondit, quam totam divinus spiritus occupasset, et quoniam existimaret ecclesiasticae^t rei summam^u Carpensi cardinali^b recte committi, se ab eo non discessurum. Tum Guisa Gaddum cardinalem^v convenit, qui ei pollicitus est se nunquam de Carpensi Carafae assensurum. Etenim antea cum de Reumano ageretur, Gaddus cardinalis, quo interprete ad eam rem Carafa cum Gallis utebatur, eiusdem Carafae permissu^w promississe^b
 20 Gallis dicebatur^x, se^y nunquam in Carpensis partibus futurum. Guisa cum ex eorum cardinalium numero qui Carafam sequebantur neminem alium avertisse se nisi Gaddum videret, valde timuit ne res confecta iam esset. Itaque celeriter sese ad Ferrariensis cubiculum contulit atque ostio magno sonitu percusso ingressus omnes perterrefecit — etenim ibi aderant^z Tridentinus, Sermoneta es Perusinus — et indignationis plenus Nonne
 25 vides, o Ferrariensis, inquit, omnia misceri ac ruere? Tu vero hic sedes, quasi tua nihil intersit. Iam Carafa se a nobis disiunxit, et de Carpensi nunc agitur, <atque adeo dico tibi:>^b <si paulo cessas, pontifex maximus sine dubio Carpensis fiet>^{aa2}.
 Haec eo dicente magna per totum conclave cardinalium concursatio fieri coepit tanta¹que omnium trepidatio, ut misceri omnia viderentur cardinaliumque familiares^{bb}
 30 componendis sarcinis quasi creato iam summo pontifice intenti essent. Senes aiebant confusionem tantam in ullo^{cc} conclavi nunquam se vidisse. Ferrariensis in Xysti aedem cum suis se contulit. Aderat <illi Tridentinus animumque faciebat>^{dd} non tam ille quidem ut Carpensis electionem impediret, quam quod Herculem summopere pontificem maximum cupiebat. Interea Carafa in suis cogendis occupatus cum in Vitellium incidisset, ab eo^{bb}
 35 petiit ut secum iret. Cui is frigide sane respondit sibi ille^{cc} ignosceret; se alio die ei^{ff} affuturum, nunc non posse. Etenim indignatus erat Vitellius, quod cum se Carafa^{gg} internuntio de Hercule decernendo ad Gallos cardinales usus esset³, nunc mutata voluntate ab illis discederet, cum sui illum consilii certiore antea non fecisset, quasi eius fidei parum credens. <Ab eo profectus Carafa e vestigio se ad Gaddum contulit>^{hh}.
 40 Qui cum Ferrariensi, Guisa, Sermoneta et^b Strotio cardinalibus^e se coniunxerat et Carafae illum ad sese vocanti et fidem datam atque officium repetenti, neve tam levem causam alienatae ab se voluntatis sibi obiceret sedulo admoneretⁱⁱ, constantissime usque restitit. Quare cum magnis utrinque contentionibus actum esset, re infecta discessum est.

^a P simpliciter aperiret. ^b om. V¹. ^c P decernendo. ^d V Ghisa; P insert ad (cf. adn. f).

^e A add.: Augustanum, Reumanum (cardinales) et sequentia breviora reddit.

^f P ivit. ^g V secutus. ^h V suis iuribus. ⁱ V arbitrio.

^k V insert suapte inclinantes maxime Farnesius (v. infra l. 8 s).

^l V¹ ullius. ^m V add. iterum. ⁿ V¹ commemorat

^o V¹ add. scilicet. ^p V Augustae. ^q V Reomanus. ^r V gratia

^s om. V. ^t P ecclesiae. ^u P summa. ^v V cardinales. ^w V permissa.

^x V¹ dicebat. ^y P sem. ^z P aderat.

^{aa} V si Paulum cessas Pont. Max. Carpensis sine dubio constituetur; V¹ si paululum...; T si paulum...

^{bb} a Parvinio ipso supra lin. add. ^{cc} P nullo.

^{dd} ibi Tridentinus amicus amicumque favebat. ^{ee} V illo. ^{ff} om. P. ^{gg} P Carafae.

^{hh} P Idem quoque responsum a Gaddo cardinali fere tulit. ⁱⁱ sic.

¹ Vargas, Caraffa, Farnesius, S. Florae noctu convenerant, cf. Vargam apud Döllinger, Beiträge I, 315 s.

³ Cf. supra p. 528, l. 11 ss.

³ Cf. supra p. 579, l. 5 s et adn. 1; p. 615, l. 3 ss.

[Diebus dominica et lunae 17. et 18. Decembris.]

I. Conatus adorandi Paceccum, cui Galli valde adversantur, quem Carpensis commendat. — II. Vargas frustra pro Pacecco intercedit.

[I.] Ad XVI kal. Ianuarii de Pacecco^a denuo agi est coeptum. Quo die de Pisano etiam per Gallos agebatur <prensante Cornelio cardinali sororis filio>^b. Sed quia a cardinalibus Gallis creditum est biduo post^c ipsam rem Hispanos^d aggressuros^e, quod frigide sane procedere videbantur, de eo excludendo non admodum laborabant^f. Nam cum quattuordecim ipsi cardinales firmissimi essent, quod ad suum numerum alios qua-
tuor adiunxerant, facile futurum existimabant, ut tres alios comparare possent^g ad eam
rem impediendam. Sed postquam animadversum est eo rem esse adductam, ut postridie
Paceccus^h summus pontifex futurus esset, quod vehementiori cura quam antea illa nocte
rem ipsam agitarant, miserunt qui Bellaium cardinalem accesserentⁱ — <qui triduo ante
gravissime aegrotans domum discesserat>^{k1} —, quo suas partes contra Paciecci^l partes
firmarent. Verum cum ille per valetudinem se venire non posse responderet, multo
405^r [magis Galli de Pacecco^m vereri coeperunt. Itaque cum cardinales mane in aedem Pau-
linam de more intrassent et re divina facta per scrutinium inituri suffragia essent, Carafa
agere coepitⁿ, ut suffragia palam ferrentur^o, quo res expeditius^p terminaretur^q appareretque^r
neminem ex suis deesse. Cui Turnonius cardinalis, qui Bellaii locum eo absente obtinebat,
intercedere coepit: eam rem contra leges et decreta pontificum fieri, testatusque est se
pontificis loco non habiturum, qui eo modo pontifex factus esset. Ad ea Farnesius
respondit: summi pontificis electionem cardinalium consensione fieri; quae consensio
quocunque modo praestaretur, id vero nihil interesse.

Interea Carpensis cardinalis^t, qui rem tendere iam ad secessionem videbat, orationem
exorsus de Pacecci^l cardinalis meritis^u, cum multa de illo splendide atque honorifice
dixisset, tum deiecta magna percussione ac sonitu ea tabula, cui innitebatur, ad puncta
excipienda, cum loco se movisset, in Pacecci^l partes pedibus iit illumque pontificem
maximum salutavit. Quem Carafa cum suis, Farnesius, Sfortia, deinde reliqui sunt secuti,
ut, nisi aliquot^v ex iis, quos fidem dedisse aiebant sese Pacecco^m affuturos, in diversam
partem issent seque cum cardinalibus Gallis, qui agmine facto aliorum secesserant,
coniunxissent, et nonnulli se <ex aede>^w proripuissent, eo die summus pontifex futurus fuerit.
Sed Dei optimi maximi providentia suam sponsum ecclesiam alii reservabat. Certe illius
cubiculum in conclavi a cardinalium familiaribus direptum est et^x totum id factum^y, quod
in electione pontificis fieri solet, nec quicquam relictum^z est praeter ipsas^{aa} tabulas.
30

<Aiunt Sabellum cardinalem, cum ii quos supra diximus ad Paceccum^y accessissent,
nullam tamen in partem sese commovisse; nam dixisse illum Romano homini non con-
venire, ut cum ex Italicis cardinalibus^z non deessent^{aa} quos ea potestate dignissimos
esse constaret, extero homini pontificatum deferret. Quod cum Galli cardinales animad-
vertissent, sese illi adiunxisse^{bb} atque ita Paceccum^y pontificatu exclusum^{cc}>^{dd}
35

[II.] Eodem^{ee} die <Franciscus Vargas>^{ff}, <Philippi regis legatus>^{gg} aegre ferens Pacecci^l
405^v cardinalis | negotium ab iis desertum, quibus maiori curae fore putabat — etenim Perusinus
et Messanensis sive Mamertinus cardinales, qui in Philippi regis partibus erant, defuisse
Pacecco^m dicebantur —, in palatium propere est profectus. Nam aliqua <etiam tunc>^{hh} spesⁱⁱ
erat, si illis persuaderi posset ut ad Paceccum^y redirent, rem eodem ipso^k die perfici posse,
quod cardinales ii, <a quibus pontifex maximus salutatus erat>^{kk} illum omnibus studiis tue-
bantur. Itaque cum accersito ad sese ad foramen <card. Messanensi>^{ll} hortari illum coepisset,

^a P Patcieco. ^b add. P. ^c add. P: eos ipsos, qui Patciecco studebant. ^d V catholicos.
^e V¹ egressuros. ^f V deliberabant. ^g P posse. ^h P Patcieccus. ⁱ P acerseret.
^k om. V¹. ^l P Patcieci. ^m P Patcieco. ⁿ UV inserunt ut aperta suffragia essent.
^o V ferentur. ^p P expeditius. ^q V¹ terminarentur. ^r codd. apparetque.
^s P laudibus. ^t V¹ aliqui. ^u V¹ a sede. ^v supra lin. ab ipso Panv. add.; om. VV¹.
^w P corr. ex reliquum factum; V reliqui factum. ^x P nudas. ^y P Patciecum.
^z V add. animadvertisset ... exclusum (l. 34 s). ^{aa} V add. supradictis Italicis cardinalibus.
^{bb} V¹ adiunxerunt. ^{cc} V¹ excluderunt. ^{dd} om. A; V om. inde a Quod cum (cf. l. 34).
^{ee} A add. ipso; V¹ eo. ^{ff} om. A. ^{gg} om. UVV¹. ^{hh} APUV etiamnum.
ⁱⁱ UV add. reliqua. ^{kk} V qui eum accersito ad se pontificem maximum salutarant; V¹ qui eum
pontificem max. salutare. ^{ll} VV¹ Mamertino cardinali.

¹ Revera 13. Decembris exierat, cf. Th. Müller p. 198, sed etiam supra p. 528, l. 4.

uti occasionem illam ne omitteret^a Philippo regi gratificandi, nec magis suae ipsius conscientiae, qui Paceccum^b cardinalem optimum virum et pontificatu dignum esse sciebat, quam aliorum studiis <prave sentientium>^c obsequi vellet, <multaque alia non sine magna animi commotione, ut ex eodem cardinali cognitum est, adiecisset>^d, ea excusatione ille
 5 est usus ut diceret, sese a Iulio III pontifice maximo cardinalem esse factum, itaque Perusini cardinalis, illius nepotis, voluntatem et arbitrium in ea re sequi sibi honestum videri. Si ille adduci posset ut huiusmodi electionem approbaret, nullam in se ipso moram aut difficultatem fore^e. Hoc illis agentibus Guisa cardinalis intervenit remque omnem disturbavit. Nam dicere orsus est, malo exemplo et contra pontificum decreta
 10 fieri, ut colloquia cum cardinalibus ad conclavis foramina clam^f fierent, <ut minis iactandis quaedam quasi vis aut metus iis afferretur, ni^g regum^h arbitrio paruissent, fore uti eos poeniteret>ⁱ, <eosque in re praesenti alieno arbitrio potius quam suo uti verborum iactatione quasi cogeret, cum si quid^j ex dignitate atque usu publico sibi videretur, id palam omnibus audientibus eloqui posset>^k. Nam cur Gallorum legatus tam solícite ista non
 15 curaret?^l cur ad conclavis foramina non colloqueretur? Scire se Philippi regis^m voluntate ea non fieri, <qui quae>ⁿ illius^o modestia esset atque religio^p, cardinales sui arbitrii et voluntatis esse vellet. Ad ea Vargas legatus^q multum inter minas^r et suasiones interesse respondit; | sese^s pro muneris sui ratione quae christianae reipublicae profutura
 20 nec a Philippi et Francisci coniunctissimorum regum utilitate abhorrentia intelligat^t, <non vi aut metu^u, sed ratione uti ad persuadendum>^v. Legatum Gallorum nescire se an cum cardinalibus colloqueretur, neque si id non faceret, exemplo rem indigere; nam sibi ex usu non esse ab aliis sumere quod ipse sequatur. Cumque alia multa, <citra indignationem tamen, immo cum summa benevolentia>^w disputassent <et^x inter se amicissime consultassent, ita discessum est, ut>^y <ad extremum>^z <cum Messanensi^{aa} cardinali^{ab} in-
 25 tempestivo^{ac} Guisae^{ad} interventu perfici^{ae} nihil potuerit. Et legato profecto^{af} ad extremum>^{ag} Guisa, ut colloquendi spem omnem et commoditatem auferret^{ah}, foramen illud calce et lapidibus statim obstruendum curavit.

Ex omnibus cardinalibus Gallis unus Reumanus Paceccum^b pontificem maximum^c salutavit. Quumque ex^{aa} eo nonnulli quaererent, quid ita Pacecco^{bb} adfuisset, qui suum
 30 ei suffragium antea denegarat, respondit Paceccum^b summa ratione fecisse ut sibi non adesset, quem eo^{cc} gradu iudignum iudicaret; se vero, qui optimum virum Paceccum^b intelligeret, contra suam mentem et voluntatum facturum fuisse, nisi eum^{dd} suo suffragio adiuvisset.

[Die Martis 19. Decembris.]

Sabellus 22 suffragiis honoratur.

<Postridie ut Galli cardinales et ex Italicis aliquot eam^{ee} gratiam Sabello cardinali^o
 35 referrent^{ff}, quod ab accessu ad Paceccum^b sese abstinerat, libertatemque illam in nobilissimo homine adamarant^{gg}, XXII punctis^{hh} pontificem maximum in scrutinio illum declararuntⁱⁱ; quod si ad XXVⁱⁱ puncta perveniri potuisset, facile illum pontificatum adepturum fuisse asseverant^{kk}, quod quinque alii sese ad eum accessuros esse constituerant.>^l

[Diebus Iovis 21. Decembris et sequentibus.]

Magis magisque cardinales in Medicem consentiunt.

Iam quatuor menses a morte Pauli effluxerant, et <nihil minus>^{ll} eo tempore quam^{mm}
 40 summus pontifex sperabaturⁿⁿ. Nam cum^c iam exclusis ceteris appareret^{oo} ad duos cardinales

^a V omitterent. ^b P Patciecum. ^c om. V¹. ^d V esse. ^e add. P.
^f UV in; V¹ ne. ^g U regem. ^h om. A; V¹ et minas iactando quaedam . . . (ut supra l. 11).
ⁱ cod. (P) quis. ^k V curaretur. ^l om. A. ^m V quique. ⁿ V¹ illi.
^o VV¹ humanitas. ^p AP verborum iactationem ^q V et; V¹ se. ^r VV¹ intelligeret.
^s AP loco vi aut metu legunt terrore aliquo. ^t V ac. ^u UVV¹ Mamertino.
^v P in tempestivo. ^w V Guisae; V¹ Ghise. ^x V¹ profici. ^y ad extremum om. V¹.
^z V auferet. ^{aa} V¹ ab. ^{bb} P Patcieco. ^{cc} V ego. ^{dd} V cum.
^{ee} V¹ aliqui parem (pro aliquot eam). ^{ff} V referretur. ^{gg} P adamnarant.
^{hh} P puncta; UV add. perveniri potuisset facile (v. infra l. 37). ⁱⁱ U XV. ^{kk} PV asseverant;
^l U assueverunt. ^{ll} V¹ nihilominus. ^{mm} V¹ adhuc. ⁿⁿ V¹ desiderabatur. ^{oo} V¹ apparebat.

¹ Ergo non eo praesente, ut vult relatio apud Sickel, ² Firmanus (supra p. 529, l. 35) Pacecco 24 vota Concil. p. 13 s. Cf. supra p. 529, l. 20 ss et adn. 2. tribuit.

rem esse redactam, Medicem et^a Caesium, inveniebant periti rerum in illius negotii tractatione ingentes etiam nunc^b difficultates superesse, quod uterque horum maxima adiumenta^a ad eam dignitatem obtinendam afferebat. Itaque referente Guisa^c cardinali^d, quem Galli omnes sequebantur, ad XII kal. Ianuarii de^e Caesio agi est auditum^f. Sed quoniam convenire res non poterat, Francisco Varga oratore Carafam suo etiam studio^g accensum solitante, ut de Medice referretur, nec eam occasionem omittendam de christiana religione et de Philippo rege promerendi, praeterea^f ex Hispanicis^g cardinalibus plerisque^h in Medicem propendentibus, <tum Philippo rege et Galliarum>ⁱ regina eundem per litteras postulantibus^k, ita commode res est acta, ut cum Galli cardinales tot principum studia et nationum^a consensiones in unum Medicem existere intelligerent, 10 omni^l alia cura et cogitatione omissa in eundem et ipsi consenserint^m.

[Die lunae 25. Decembris.]

I. Card. de Medicis pontifex adoratur. — II. Omina eius electionem portendentia. — III. Caraffae petitiones. Conclave solvitur.

[I.] Itaque^d natali die D. N. Iesu Christi <Sfortia, Carafa et Guisa>ⁿ cardinales^o <partium principes>^b diligenti tractatu triduo ante cum suis habito^p in eo proposito constiterunt, ut Medicem sequenti die decernerent, <quod gratum illum et acceptum omnibus propter aetatis venerationem, vitae integritatem, doctrinam^a et summae clementiae ac liberalitatis¹⁵ opinionem esse intelligerent>^r. Haec autem omnia inscio Medice agebantur, ad quem ante constitutum tempus nullam huius rei significationem pervenire volebant^s, ut illi nec opinanti tantam laetitiam subito offerrent. Sed cum divulgari iam factum toto conclavi coepisset, ut magnae res latere diutius non possunt, tum Carafae admonitu ad horam noctis circiter primam Neapolitanus cardinalis ad Medicem perrexit^t, qui^u de re tota eum²⁰ certiore faceret. Ad quem ubi illum ingressum plures cardinalium familiares viderunt, id quod erant^v rati, eo deinde profecto ad Medices cubiculum convenere. Qua re a nonnullis cardinalibus animadversa, quia de Medice relatum et tractatum de illo habitum cognoverant, suspicati sunt negotium iam esse perfectum. <Itaque frequentes ad illum gratulatum>^w adiere. Quae gratulatio ad horam noctis usque septimam duravit. Quod²⁵ cum fieret, tanta in omnibus animorum commotio et propensio in^x illum ostendebatur, ut nihil prius aut antiquius cuiquam esse videretur, quam ut statim illum decernerent^y. Quod cum <Moronus cardinalis>^z animadvertisset^{aa}, <etsi in proximam^{bb} lucem rem distulerant, tamen quod eo spatio interposito plures rem^{cc} posse recipere casus intelligebat^{dd}>^{ee} eam occasionem optimam ratus^{ff}, Guisa et Sfortia^{gg} et nonnullis aliis conventis^{hh} persuasisⁱⁱ, 30 et Quid amplius, patres^{kk}, expectamus? inquit^d. Quin Medicem^l in aedem Paulinam perducimus et in sede Petri, id quod iam^a diu molimur, optimum senem collocamus? Eam vocem sequens omnium assensus comprobavit. <Itaque qui iam se dormitum contulerant somno excitati universi summa alacritate ad Medicem fuere^{mm}; cumque sedulo facerent, utⁿⁿ aliqua ab eo impetrarent, constantissime negavit se quicquam cuiquam^d unquam³⁵ ante concessurum aut fidem daturum, quam esset pontifex declaratus^g. Quare>^{oo} in locum scrutinii deductus est, ibique cum cardinales in suis locis consedisent, universi Medicem non obsignatis tabellis^{pp}, sed voce et adoratione a summo usque ad^a imum^{qq}

^a om. V.   ^b add. P.   ^c V Ghisa.   ^d om. V¹.   ^e V¹ in.   ^f V¹ propterea.
^g VV¹ catholicis.   ^h V plerique.   ⁱ V ad hoc Gallorum; V¹ ad haec G.   ^k VV¹ flagitante.
^l P omnia.   ^m V¹ consenserunt.   ⁿ om. A; VV¹ Ghisa et Carafa.   ^o om. AV¹.
^p V habuit.   ^q V doctrinae (om. et).   ^r om. APV¹.   ^s V volebant.   ^t V¹ pervenit.
^u V¹ ut hac.   ^v V¹ erat.   ^w P Tum cardinales ad eius cubiculum gratulandi studio.
^x VV¹ adversus.   ^y V¹ decerneret.   ^z om. V¹; V N. (omisso nomine).
^{aa} V¹ animadvertisset.   ^{bb} UVV¹ sequentem.   ^{cc} P res.   ^{dd} V¹ intelligebant.
^{ee} VV¹ haec ponunt post verba optimam ratus (l. 30).   ^{ff} V¹ rati.   ^{gg} V Carafa.
^{hh} P conveniri   ⁱⁱ ab ipso Panvinio in lacuna insertum; om. V.   ^{kk} om. VV¹.
^{ll} UVV¹ illum.   ^{mm} sic codd.; ivere? (sed cf. p. 627, l. 11).   ⁿⁿ UV aut.
^{oo} AP habent tantum Igitur.   ^{pp} V caedulis; V¹ schedulis.   ^{qq} V¹ infimum.

¹ Episcopus Anglonensis 23. Dec. scribit conventum capitum 22. Dec. habitum esse (apud Petrucellum p. 158, cf. Th. Müller p. 218), idemque legitur apud Firmanum supra p. 530, l. 7 ss; cf. infra l. 12 s.

² An hinc oriebatur error supra p. 584¹ notatus?

³ Haec declaratio minime favet eis, quae asserit Th. Müller p. 223 s de promissionibus a Medice cardinali ante electionem factis.

pontificem maximum declararunt —^a tanta omnium^b consensione <et alacritate>^c, ut non facile quenkum alium reperias, in quem aequè promptis studiis omnium^d vota concurrerint^e, ut etiam cardinales ii, qui in suis cubiculis aegrotabant, contineri non potuerint, cum excusatione valetudinis uti possent, quin eo sellis deferrentur^f. Ex quo facile
 5 intellectum est^g divini spiritus vi atque impetu, non hominum providentia electionem huiusmodi esse consecutam^h.

[II.] In quo illud notatione dignum videri possit, quod in sortiendis a principio inter cardinales cubiculis is locus in aede Xysti ei obvenerat, quo pontifex maximus dum
 10 sacra fiuntⁱ sedere solet^j. <Praeterea convenerant paucis ante diebus Romanae matres familias nuptae complures prope M. Agrippe porticum et templum ad certas nuptias concelebrandas — nam huiusmodi conviviis interesse virginibus Romae non licet —, atque inter alios ludos hunc inire maxime placuit, ut singulae matres familias singulorum cardinalium nomina sibi desumerent, et cui saepius cum taeda ardente^k sibi a ceteris mulieribus tradita spectari^l contigisset, ea pontifex esset. Accidit autem ut quae matrona
 15 Medicis nomen | sortita erat, ea facis honorem ab aliis saepius habuerit.>¹ <Item antequam conclave ingrederetur, cum plures cardinales et civitatis principes salutandi causa domum ad illum venissent, vox incerto auctore audita est: hanc esse pontificis maximi habitationem. Accessit et aliud non^m minimum huius rei argumentumⁿ. Asservabat^o Sfortia signatorium^p anulum, qui piscatoris dicitur, in quo sculpta erat Petri navicula, eo tantum^q spatio puro^r relicto, quo incidi proximi pontificis nomen debebat. Cum igitur
 20 Medices, ut incendii periculum^s evitaret, quod in conclavi excitatum^t supra demonstravimus, sese ex aede Xysti in Sfortiae cardinalis cubiculum proripuisset, tum Vitellius cardinalis^u, qui illuc etiam fortuito^v se^t contulerat, eo anulo in manibus sumpto Cape, inquit, Medices, iam dudum tibi debitam ecclesiae potestatem atque in possessionem
 25 vestigium facito, simulque eius manu arrepta^w annulo digitum inseruit>^x. Item constabat columbam, quae in aedem Xysti multis ante diebus se intulisset, deinde foramen quo exiret quaeritans nec inveniens hac atque illac vaga et errans dudum volitasset, tandem defessam supra Medices^y cubiculum conquievisse^z.

Haec nos eo consilio collegimus, ut omnes intelligerent huius pontificis electionem
 30 divinitus esse factam, in quem tot et tam praeclarae significationes concurrerint. Neque enim verisimile cuiquam videri debet^{aa}, temere illa^{ab} ac veluti quodam casu incidisse, cum vel minima queque in re tanta mysteriis non careant^{ac}, cum praesertim ea divinum consilium tam felici exitu comprobavit^{ad}.

[III.] <Tum Carafa^{ae} orare illum institit, ut si quid in^r patrum et domum suam populus
 35 Romanus^{ad} gravius aut crudelius admisisset, sibi petenti concederet; nam se quoque, ad quem illa magna ex parte pertinerent, offensionum earum memoriam libentissimo animo^t deponere et populo Romano condonare⁴. Verum illo obnixè repugnante et^t exemplo | rem vindicandam^{ae} esse asseverante, incredibilis contentio Farnesii et Sfortiae cardinalium effecit^{af}, ut ille victus tandem cederet, seque in gratiam Carafae cardinalis populo Romano
 40 illam^r noxam remittere confirmaret. Ferunt etiam, cum ab eo peteretur uti Pompeio Columnae, qui socrum suam^{ag} Iulii III temporibus interfecerat, ignosceret, ita respondisse: Absit ut ego pontificatum meum ab absolutione parricidii auspicari velim>^{aw}.

Deinde a Farnesio^{ah} interrogatus, quo nomine vocariⁱⁱ vellet, «Pii» respondit, quod eam appellationem ingenio suo convenire imprimis diceret.

45 Tum conclavis ostia^{ak} calce et coctis^{al} lateribus^{am} obstructa^{an} ruinis <parietum, quibus obstruebantur, magna ex parte>^{ao} sunt^{ap} patefacta^{aq}. His peractis, cum iam de more

^a V¹ insert et.   ^b V animorum.   ^c om. APV¹.   ^d V¹ omnia.   ^e V¹ concurrerent.
^f P differrentur; V diferrentur; V¹ defferrentur.   ^g om. VV¹.   ^h V¹ facit.
ⁱ verba sibi — tradita (l. 14) om. A.   ^k A spatari; P spectare.   ^l om. UVV¹.   ^m P nom.
ⁿ UV add. assignabat.   ^o V¹ conservabat.   ^p V¹ signaturae.   ^q V¹ tanto (pro eo tantum).
^r om. V¹.   ^s V perculsum.   ^t om. V.   ^u V fortuitare.   ^v V¹ accepta.
^w om. A.   ^x PV¹ Medicis.   ^y P debeat.   ^z V¹ alias.   ^{aa} P careat.   ^{bb} P comprobavit.
^{cc} V add. cardinalis.   ^{dd} V¹ populos Romanos.   ^{ee} V¹ indicandam.   ^{ff} PUV efficit.
^{gg} V suum.   ^{hh} A(?)P Ferrariensi.   ⁱⁱ V¹ uti.   ^{kk} V hostia; A fores.   ^{ll} V coetis.
^{mm} V¹ lapidibus.   ⁿⁿ P obstructae.   ^{oo} V eruta; V¹ eiecta.   ^{pp} VV¹ add. et.   ^{qq} AP patefactae.

¹ Cf. eadem verba Panvinii supra p. 585, l. 10 s.

² Cf. supra p. 585, l. 11 ss.

³ Cf. supra p. 585, l. 13 ss; p. 590, adn. 6.

⁴ Cf. supra p. 585, l. 20 ss et adn. 3; p. 590, l. 21 ss.

eius cubiculum direptum esset, ad Neapolitani cardinalis cellam^a se contulit, cuius fidem
atque industriam clarissimi adolescentis in se tuendo perspicue cognoverat, ibique usque
ad lucem conquievit.

[Die Martis 26. Decembris, festo s. Stephani.]

Scrutinium et salutatio electi.

408v <Ubi diluxit,>^b ingressi iterum in locum^c scrutinii cardinales cum in suis locis con-
sedissent, et Medices etiam suum locum tanquam cardinalis obtineret, <antiqui moris tantum
retinendi causa>^d, testatus nihilominus de more, eum actum nihil electioni iam de se
facte nocere, illum denuo obsignatis tabellis^e pontificem maximum renuntiarunt^f electio-
nemque illam ratam habuerunt. Dicitur ille in sua schedula quinque cardinales honoris
causa nominasse: Turnonem^g, Paceccum^h, Carpenssem, Mantuanumⁱ, Ferrariensem. Deinde
in parvam quandam atque angustam illius aediculae cameram deductus vestem posuit, 10
qua cardinalis utebatur, et pontificali habitu sumpto egressus pro altari consedit, ibi-
que cardinales eum^k denuo alius post alium, ut ordo postulabat, pontificem maximum
salutabant^l. Mox in Vaticanam aedem deductus^m cardinalibus praeceuntibus et regum
legatis et principibus civitatis <frontem et latera eius cingentibus>ⁿ ab universa multi-
tudine pontifex maximus est salutatus, tantisque et tam secundis omnium acclama- 15
tionibus est exceptus, ut vix tormentorum^o sonitus exaudiri possent.

^a *VV*¹ cameram.

^b *om. UVV*¹.

^c *V* loco.

^d *add. P.*

^e *V* caedulis; *V*¹ schedulis.

^f *V*¹ denuntiaverunt; *U* renuntit.

^g *V*¹ Simonem (*virgula postea non posita*).

^h *P* Patciecum.

ⁱ *V* *add. et.*

^k *om. UV.*

^l *UV* salutarunt; *V*¹ salutant.

^m *V*¹ ductus.

ⁿ *V* sequentibus; *V*¹ penes sequentibus, ubi.

^o *V* strumentorum.

XIV.

D. Pedro Gonçalves de Mendoça,

Lo sucedido en el concilio de Trento.

B = codex Bodleianus Wokeri.

M = cod. Matritensis X. 309.

O = cod. Matritensis I. 147 ('originalis').

S = cod. Scorialensis H-j-20 (olim H-j-50, deinde H-j-17).

V = Vat. lat. 6963.

w = Wokeri editio (apud Döllinger).

Lo sucedido en el concilio de Trento

desde el año 1561 hasta que se acabó.

Por Don **Pedro Gonçalez de Mendoça**,
obispo de Salamanca,

y los pareceres que dió en las cosas que se propusieron en el en las congregaciones que hubo desde que
entró en Trento, que fué a 30 de Noviembre dicho año¹.

[Initio mensis Ianuarii 1562.²]

Conventus praelatorum Hispanorum.

ANTES que comenasen las congregationes generales, se trató entre los perlados
Españoles del nombre que se le avia de poner al concilio, porque parece, que Su
Santidad estava inclinado a que por ahora no sele pusiese titulo de continuacion, por-
que le parecia que en esta sazón no convenia³. Juntados los obispos Españoles en casa
5 del arçobispo de Granada*, fué mi parecer el siguiente:

Rev^{mos} Señores. En el santo concilio que començó en Trento <nuestro beatissimo
padre>⁴ Paulo Tercio de buena memoria, se ayuntaron hombres de tanta bondad, de
tantas letras, de tan grande zelo y espiritu, y las cosas que en el determinaron fueron
tan limadas, de tanto peso y tan importantes a la religion christiana y al remedio de
10 las miserias de nuestro siglo, que se parece bien que 'l espiritu santo puso en ellas su
benditissima mano. De manera que para que en la prosecucion de una cosa tan santa-
mente comenada haya de aver alguna alteracion o mudança, es^b menester que sea grande
y muy claro el provecho, que sean muy ciertas las esperanzas de la conversion de los
herejes y union de la iglesia. Nuestro santissimo padre Pio Quarto, aquien como a
15 cabeza | de toda la iglesia christiana principalmente conviene la convocacion del concilio,
nos mandó juntar en este lugar. El sabe la grande necesidad que hay del, el tiene
bien examinados y sabidos los mejores medios, para que del^c se saque el fruto que
tanto se desea, el le^d ponga el nombre y el titulo que mas^e fuere servido, que ese tendré
yo por santo y por bueno.

20 Desearon algunos de los S^{ros} legados ver el parecer que en este negocio yo avia
tenido, y así fué necesario darsele en latin, que decia desta manera:

<Rev^{mi} Domini.>^e In sanctum oecumenicum concilium, quod auspiciis beatissimi
patris Pauli felicissime memorie pape III Tridenti inceptum atque inchoatum est, tot
sanctissimi^f ecclesie pastores, | tot sapientissimi viri, incredibili probitate, eruditione et
25 ardentissimo christianae religionis zelo flagrantés convenerunt, et que ab illis decreta
sapienter et instituta sunt, tam diligenter excusa, tam exacto iudicio limata, tam sanctis
et simplicibus verbis expressa, tam necessaria et accommodata iis^g vulneribus medendis,

* *in marg.*: oy rifaron Granada y Tortosa⁴.

^a B la Santidad de N. S^{mo} Padre.

^b w el.

^c om. B.

^d V se.

^e om. OM.

^f B(w) sanctissimae.

^g B his.

¹ Cf. Prolegomena; *Šusta*, Röm. Curie I, p. 103.

² Primum archiepiscopus Granatensis ad legatos
veniebat la vigilia dell' epifania (cf. legatorum litteras
12. Ianuarii 1562 datas apud *Šusta* I, n. 56, p. 152);
paulo antea conventus Hispanorum videtur esse habitus.

³ Causas exponebant legati archiepiscopo Grana-
tensi 5. Ianuarii et diebus sequentibus, cf. *Šusta* I,
n. 56, p. 152; n. 58, p. 158 ss.

⁴ Hic cum duobus aliis in pontificias partes ductus
erat, cf. Musottum ap. *Döllinger*, Concil II, 10; *Šusta* 161.

quibus hoc infelicissimo sæculo ecclesia Christi laborat, ut ipsam spiritus sancti præsentiam testari et illius divinum magisterium præ se ferre videantur. Illorum igitur, quæ ab illis et feliciter incepta et divinitus instituta sunt, prosecutionem nulla ratione impediendam arbitraretur, nisi <apertissime utilitates et commoda, nisi>^a apertissima spes eluceret revocandi hereticos ad gremium ecclesiæ Romanæ et retinendi pristinam unitatem | atque concordiam. Sanctissimus papa Pius Quartus, Christi vicarius, cui fides, religio universaque respublica christiana credita atque commissa est, ad quem potissimum spectat concilii convocatio, iussit^b nos Tridentum venire. Ille novit ecclesiæ vulnera, novit impendentia mala, novit omnem ecclesiæ spem cum in Deo potissimum tum vero in concilio repositam esse; habet cognitæ et exploratas omnes rationes, quibus commodius illum huius sacrosanctæ synodi fructum percipiamus, quem tota respublica christiana summis votis exoptat: ille videat, quid deceat, illudque nomen concilio titulumque præfigat, quem magis viderit expedire. Nam illum ego sanctum aequumque iudicabo.

[Die dominica 18. Ianuarii.]

Aperitio concilii.

Tras esto se siguió^o luego la apercion | del concilio que fué la primera session, donde huvo^d dos decretos, en los quales no huvo^d pareceres mas de aprobarlos per verbum *placet*, aunque despues huvo^d alguna controversia sobre aquellas palabras del primer decreto que dicen *proponentibus legatis ac presidentibus*, porque el dia de la session algunos dixeron que no s'agradavan y que devian quitarse, aunque el dia antes todos lo avian aprobado en la congregacion*. Fué esta primera session a 18 de Henero de 1562.

[Die Martis 27. Ianuarii (et 12. Februarii).]

Congregatio generalis. De indice librorum et similibus.

A los 27 de Henero del mismo año se hizo congregacion en casa del primer legado, que era^e el cardenal de Mantua, y se propusieron los siguientes articulos, para que dixesen los perlados su parecer sobre ellos, y se determinasen en la session que se seguia que estaba hechada para los 26 de Hebrero de 1562 años^a.

Sequuntur Articuli propositi patribus concilii, cf. Raynald. ad a. 1562, n. 9; Le Plat V, 17 s; Theiner I, 677.

En estos articulos mi parecer fué el siguiente¹:
Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Quoniam, si modo contra hereticorum libros sententia huius sacrosanctæ synodi auctoritate confirmata ferretur, iam illorum errores atque hæreses damnatæ censerentur, unde fortasse fieret, ut in concilium venire reformidarent, quod^f se iam cum suis libris damnatos arbitrarentur, censerem utique libros examinandos nunc, disquirendumque diligenter, qui recipiendi, qui vero reiiciendi sint a republica christiana. Et quoniam res magna est atque laboriosa, arbitror deputandos esse aliquos ex R^{mi} patribus, quibus hoc negotium committatur, qui a ceteris consilio atque industria adiuventur, ex omnibusque christianorum provinciis catalogos seu censuras librorum adducendas | esse, ut res tanti ponderis atque momenti, et quæ magnopere pertinet ad

* *in marg. (partim desecta)*: Scrivió Vargas una carta muy larga [s]obre esto; [p]ero no cre[o que] se holgó mucho co[n la] respue[s]ta².

^a om. B(w).

^b O iusit.

^c B ofrecio.

^d O yuo.

^e O es.

^f B cum.

¹ Salamantinus dixit 12. Februarii, cf. Theiner I, 684.

² Vargas 31. Ianuarii 1562 scripserat archiepiscopo Granatensi dolendo quod episcopi Hispani non se opposuissent, quominus insererentur verba *proponentibus legatis*; quæ litteræ leguntur apud Döllinger, Beiträge I (Regensburg 1862), 381—393, cf. supra p. 480, l. 17 ss et adn. 2. Cui respondit Petrus noster 9. Februarii litteris a Pallavicino 15, 20, 10 citatis;

de responso aliorum Hispanorum Mutius Calinus archiepiscopus Iadrensis 23. Februarii scripsit cardinali Cornelio (epistulae leguntur inter Baluzii Miscellanea iterum a Mansio edita, t. IV), unde Pallavicin. l. c. haec exhibet: *che ben terrebbono nel dovuto conto la volontà del re, ma che non intendevano regolarsi dalla direzione del licenciato Vargas* (quem nobiles inter praelatos Hispanos despiciebant ut ignobilem, sicut etiam Granatensem, cf. Pallavicin. l. c.; Šusta 161).

instaurandam religionem, maxima prudentia atque consilio peragatur. Quę omnia quoniam mihi videntur longiori tempore indigere, interim arbitror necessarium esse ut ad cętera, quę huic sacrosanctę synodo ad reformandam rempublicam christianam necessaria videbuntur, convertamus animos et studia nostra. Decretum vero de libris in finem synodi
 5 censerem esse reservandum. In hęresim vero lapsos invitandos censeo omnique via in ecclesię sinum atque gremium reducendos, ut^a et salvo conductu et omni pietatis atque clementię significatione et pollicitatione alliciantur, | ut aditum sibi patefactum ad disputationes reddendamque suorum errorum rationem summa libertate videant. Sic enim, cum aperta misericordię viscera matris ecclesię intuebuntur, qui argumentorum viribus
 10 flecti rationibusque non possunt, conspecta ecclesię mansuetudine et benignitate fortasse superabuntur.

[Diebus Martis 17. et Veneris 20. Februarii.]

Decretum de indice librorum examinatur.

Tras esto se hizo el^a decreto de estos articulos¹ y el salvo conducto conforme al parecer que dieron los perlados, y le presentaron los legados al sancto concilio, para que viesen si tenia necesidad de alguna enmienda, y le corrigiesen y limasen. Pocos
 15 huvo que no hallasen en ęl <algo que tuviese necesidad de enmendarse>^b. Yo brevemente | del decreto y del^a salvo conducto dixe el parecer siguiente²:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Quancumque illa omnia, quę in decreto continentur, tam prudenter, tam exacte tantaque moderatione verborum scripta sint^c, ut hęreticorum animi exacerbari ulla ratione non possint, tamen ut plena illis detur amoris vestri et
 20 benevolentię significatio, illa verba, quę illos a gremio ecclesię separatos significant, mitiganda atque lenienda hac ratione arbitrari: *Atque ut id, quod summis votis exoptat^d, consequi possit, ut omnes videlicet unum sapiamus, unum corpus et | unus spiritus, unum denique simus in Christo Iesu Domino nostro* etc. Tum vero et illud^e verbum *convertantur* et illud alterum verbum *malorum librorum* removenda existimo, ne ipsi et
 25 eorum libri iam damnati censeantur.

[Die lunae 2. Martii.]

De salvo conductu prębendo.

Quando se nos propuso el salvo conducto³, porque me pareció que venía de tal suerte, que no solamente dava facultad a todos los herejes que estan libres de venir al concilio, sino tambien a los que estan presos por el santo officio de la inquisicion, de donde se seguía un grande escandalo en España y un gran^f deservicio de Su M^{dad} ę,
 30 yo travaję grandemente con los legados que lo enmendasen. Y así lo hizieron. Quando lo | propusieron en la congregacion, porque me pareció que traya algunas otras cosas que tenian tambien necesidad de enmienda fuera de lo dicho, dixe⁴:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Mihi sane diligentius consideranti fidem hanc publicam sive salvum conductum a vobis concessum adversariis christianę religionis primum illud
 35 visum est, oportere unicum fieri salvum conductum, qui non modo Germanos, sed reliquas etiam nationes, quę ab ecclesia catholica recesserunt^h, complectatur, invitet et alliciat, ne hęc sancta synodus aliorum causam peiorem iudicare videatur quam eorum, qui in confessionem Augustanam iuraverunt. | Quodsi negotium ob eius difficultatem
 40 diligentiore indiget consyderatione, ad vos R^{mi} patres referatur, atque de eo quanprimum deliberetur, ut unicus prodeat salvus conductus, qui omnes complectatur exceptis iis, quorum causae ad tribunal inquisitorum iam delatę sunt. Tum vero et illud arbitror necessarium, ut certum definitumque tempus veniendi ad nos illis pręfigatur, ut sanctum concilium autoritate iudiciaria decernere et in rebelles atque contumaces optimo iure possit animadvertere.

^a om. B.   ^b B necesidad de emendarse algo.   ^c B sunt.   ^d B exoptatur.
^e O add. alterum.   ^f B grande.   ^g B add. catholica.   ^h B recesserunt.

¹ Decretum legitur apud Theiner I, 686.

² Votum proferebatur 20. Februarii, cf. Theiner I, 689. At ex illa Massarelli epitome sensus voti elici vix potest. — De salvo conductu hoc die non erat sermo.

³ Exhibetur a Theiner I, 692.

⁴ Sententiam dixit 2. et 4. Martii (Arch. Vat. Concil. t. 166^r 171^r); Theiner (I, 693) vota singula non exhibet.

Finalmente con el consentimiento y *placet* de todos los perlados se hizieron los decretos y salvo conducto, que se publicaron en la segunda session que fué a los 27 de Hebrero de 1562¹.

[Die Mercurii 11. Martii.]

De definiendis pro futura sessione.

8v A los 4² de Março de 1562 hubo congregacion en casa del cardenal de Mantua, en que se trató de las cosas que se avian de determinar en la session siguiente que 5 avía de ser a los 14 de Mayo; y propusieronse doce capitulos, que son los siguientes.

Capita XII reformationis

proposita examinanda patribus 11. Martii 1562,
apud Raynaldum ad a. 1562, n. 32; Le Plat V, 104; Theiner I, 694.

[Die Veneris 17. Aprilis.]

Petri votum de quattuor primis articulis reformationis.

(11v) Propuestos estos doce capitulos, porque pareció despues que responder a todos
(doce juntos)^a seria cosa muy larga y pesada, se determinó en otra congregacion³,
12r que se dividiesen <y que a los quatro primeros se respon[diese]>^a, y que así por su
orden se irian tratando. Pero porque respondiendo al primer capitulo los mas de los 10
perlados decian, que el mejor camino para forçar a los perlados, que residiesen en sus
iglesias, era saber por que derecho estavan obligados a la residencia, y muchos con
grande instancia pedian que se tratase y que se averiguase primero este punto, aunque
algunos lo contradecian, y ya se tenia gran cuenta con el parecer que cada uno dava
acerca deste articulo; quando llegó mi lugar⁴, dixe el parecer siguiente de los quatro 15
articulos primeros:

12v Ill^{mi} Legati et R^{mi} Patres. De primo capite, quod viam querit atque rationem,
que pastores omnes intra suas dioeceses contineat, ita ut extra eas nisi aliqua cogente
necessitate non evagentur, quanquam hoc negotium ad summum pontificem, dominum
nostrum, potissimum pertinet, cui cura totius ecclesie et christianę reipublicę commissa 20
est, ut ille tamquam supremus pastor inferiores pastores in suis ovilibus cogeret per-
manere, et causas atque penas excogitaret, quibus illorum qui non resident licentia
coherceretur^b, sed quando ille ob magnas et gravissimas suas occupationes, quibus hoc
pręsertim tempore detinetur, voluit sacrosanctę synodi arbitrio consilioque committere:
13r censeo nullam esse ad id viam commodiorem illa, quam hoc | idem sacrosanctum con- 25
cilium excogitavit sessione sexta⁵. Cui ego illud^c adiciendum arbitrarer, ut qui nulla
iustissima causa diutius absunt a suis ecclesiis, beneficiorum provisione priventur, et
etiam ut ad restitutionem fructuum in conscientia teneantur⁶. Quodsi hæc pena visa
satis non fuerit, suspensionem et depositionem pertinacibus sancta synodus comminetur.
Sed ut commodius et expeditius ea de re decerni deliberari^d possit, illud primum 30
meo iudicio statuendum esset, quo iure pręlati residere teneantur, atque ad eam dis-
putationem theologos censerem esse vocandos, ut re diligentissime examinata sacrosancta
synodus dictante spiritu sancto sententiam ferat.

13v Secundum propositum est: an equum sit, neminem nisi ad certum beneficii titulum
ad sacros ordines promoveri. Primo existimo hanc legem, licet favere videatur dignitati 35
sacerdotali, nimis severam futuram esse, ut que multos excellentes viros ab ordinibus

^a om. B(w).

^b B coherceretur.

^c B aliud.

^d B et deliberari.

¹ Salvus conductus non proponebatur ante 2. Martii (Theiner I, 692) et firmabatur 4. Martii (ibid. 693); in sessione 26. (non 27.) Februarii publicabatur solum decretum de indice (Theiner I, 694). Videtur Petrum memoria fefellisse, cf. p. 637, adn. 2 et 4.

³ Propositio articulorum non 4., sed 11. Martii fiebat, Theiner I, 694; cf. adnot. præced.

⁵ Hanc ante 7. Aprilis factam esse oportet, quo die deliberationes incipiebantur et patres præparati erant ad dicendum de quattuor primis articulis.

⁴ Locus dicendi Petro erat secundum tempus promotionis post Barchinonensem episcopum (cf. indicem apud Le Plat, Canones p. 365, et Theiner I, 684); itaque 16. Aprilis ei dicendum erat (Theiner I, 709^a). Re vera, quia suo loco non dixerat, 17. Aprilis votum suum protulit (Theiner I, 710^a).

⁵ Cf. sess. VI (13. Ian. 1547), c. 1. 2 de ref. Massarelli epitome apud Theiner I, 710 non est fidelis.

⁶ Et Massarelli et Paleotti relationes minus sunt accurate.

excludat. Secundo si beneficia semper studiosis et literatis hominibus traderentur, equissimum esset decretum et optime consultum ecclesie; nunc vero, cum partim resignationibus, partim regressibus, partim negociis etiam ab indignissimis obtineantur, durissimum est eos, quibus adest amplum patrimonium et excellens virtus atque doctrina, quia^a desit beneficii titulus, ad ordines non admitti. Tertio hac | ratione multi doctissimi ac nobilissimi homines, qui possent esse ornamēto ecclesie, ab ordinibus removerentur. Quarto tituli beneficiorum multi sunt, qui tenuissimos et prope nullos habent redditus; non ergo titulum habere satis erit, sed fructus cum titulo iustos: alioquin malum, quod evitare cupimus^b, non effugiemus. Fateor latere dolos quam plurimos in iis qui ad patrimonii titulum ordinantur; sed multos potest detegere diligentia pastoris, et sepe etiam^c latent doli in titulis beneficiorum, qui eo nomine aliquando conceduntur, ut^d statim post susceptos ordines auferantur. Quare hoc negotium episcoporum prudentie et industrie, | tum vero et summorum pontificum atque sacrorum^e conciliorum decretis et statutis hac de re <iam aeditis>^a relinquendum arbitraret. Nullum est enim malum in ecclesia, quod antiqui patres non viderint et cui non remedium attulerint suis sanctissimis legibus, si modo custodiantur.

Tertii capituli prima pars mihi probatur: ut ordinantes nihil omnino recipiant pro collatione ordinum. Sed non video, cur eorum ministri, qui tantum in ea re desudant, sint suis iustissimis stipendiis defraudandi.

Quartum caput magnopere placet; nam ad divinum cultum eiusque frequentiam vehementer est | necessarium premia^e alicuius ponderis <esse proposita>^c ministris ecclesiae — usque adeo refriguit charitas; alioqui videmus facillime deserui divinum cultum sublata spe quotidianarum distributionum.

[Die lunae 20. Aprilis.]

Iterum dantur vota de articulo residentiae.

Como acabaron los perlados de decir sus pareceres sobre los quatro capitulos, en una congregacion que fué a los 20 de Abril, en la qual yo no me hallé por estar mal dispuesto, hubo cierta disension sobre el primer capitulo de la residencia, porque como muchos avian sido de parecer que se declarase^d, si era de derecho divino, aquel dia lo pidieron con grandissima instancia, principalmente los perlados Españoles. Dióse por medio, que tornasen a votar per | solum verbum *placet*, si querian que se averiguase, si la residencia era de iuro divino o no. La mayor parte de los votos dixo que placebat, *consulto tamen prius summo pontifice*¹. Y así se remitió el negocio a Su S^{dad}, para que sabida su voluntad el concilio la siguiese. Entre tanto se determinó que se tratase de los otros seis capitulos que quedavan, y que los de matrimonio se dilatasen, para quando se tratase de aquel sacramento².

[Die Veneris 24. Aprilis.]

Petri votum de aliis sex articulis reformationis.

El parecer que yo dixe sobre los seis capitulos fué el que se sigue³: Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Quanquam reliqua sex capita, que nobis proposita sunt, de quibus nostra petitur sententia, ita sint ad optimam ecclesiarum gubernationem | necessaria, ut illa ferme omnia unico verbo *placet* complecti possemus, placuit tamen de singulis sententiam dicere et illa, quae nobis in illis dubia et animadversione digna visa sunt, explicare.

Primum^e illa, que^b quinto et sexto capite continentur, aequissima esse arbitror. Imo illa antiqui patres religiosissimique pontifices duxerunt necessaria, et quoniam videbant magnopere expedire ad animarum salutem, ea ab episcopis fieri voluerunt, quem-

^a B quod.

^b codd. et.

^c om. B.

^d B editis antea.

^e B praemium.

^f O declaresen.

^g B primo.

^h B insert in.

¹ Cf. relationes diversas Massarelli *Theiner* I, 711^b; Seripandi supra p. 484, l. 42 ss. Singulorum nomina et vota exhibet Paleottus in diario originali a nobis edendo.

² De deputatione facta v. infra p. 640, l. 33.

³ *Theiner* (I, 713, adn. 1) supervacaneum duxit plurimorum patrum vota referre, cum nil novi protulissent! Sed secundum Acta (Arch. Vat. *Concil.* t. 127, f. 237^r; t. 120, f. 277^v) 24. Aprilis Petrus loquebatur.

admodum e multis summorum pontificum decretis licet deprehendere: cap. *Sicut unire* de excess. prelat. <Celestini III decreto>^{a 1} et Clementina *Ne in^b agro* § *Ad haec* de stat. monach.² tum etiam ab Alexandro III et | concilio Lateranensi cap. penultimo et ultimo de capellis monachorum³. Imo etiam causę ipse, ob quas fieri debent, recensentur cap. *Cum ecclesia*^c de electione⁴ et cap. *Quia monasterium*^d de religiosis domibus⁵. Ita iustissimum est hęc committi prelatis, sicut antiqui commissa esse voluerunt. Sed tamen illud de-
cernendum esse iudicarem, quę tanta debeat esse amplitudo parochię et redditus qui tam pingues, ut beneficium dividi possit et duplex titulus institui, et qui tam tenues benefici-
orum redditus, ut plura beneficia uniri et in unum titulum plures possint coalescere, nisi hoc etiam episcoporum prudentię relinquendum sacrosancta synodus iudicaverit.

Septimum caput ad optimum regimen ecclesiarum est necessarium, et illi, qui neque virtute nec literis et industria ovium salutı prospicere potest, quin potius exemplo depravatae vitae obesse, coadiutorem dari aut vicarium, ita tamen, ut neque vicarius perpetuus sit, sed arbitrio ordinarii relictus, neque proprietarius hac ratione existimet se a residentia debita deobligatum aut absolutum esse.

Capellas vetustate collapsas, quae suis exiguis redditibus restaurari nequeunt, in matrices ab ordinariis transferri, quod octavum caput proponit, quemadmodum probo, ita etiam video ab eodem Celestino III cap. *Sicut unire* | iam citato episcopis fuisse concessum. Quare sic nunc fieri vehementer placet, ne protinus illorum memoria, qui de ecclesia bene meriti sunt, aboleatur^e.

Nonum caput mihi etiam magnopere probatur; neque enim est equum aliquod beneficium non subiacere dictioni episcopi, cui totius episcopatus cura commissa est, et qui de ovibus omnibus rationem Deo est redditurus^f.

Extremum atque ultimum caput, quod de quęstoribus est, ita est difficile atque impeditum, ut vix cuiusquam^g ingenium et prudentiam tantam^h esse existimem, quę tot illorum technisⁱ, abusibus, fraudibus malisque artibus obviam^k ire possit. Quare ut his malis remedium aliquod opportunum | adhiberi possit, ordinariis negotium hoc meo iudicio esset committendum, in eo potissimum quod ad bullas publicandas spectat, ut ab illis^l concionatores viri graves et docti eligantur. Sic enim et dignitas illis maxima-
que reverentia restituetur, abusus magna ex parte tollentur, et ista quęstorum cupiditas, quę quęstus potius quam religionis gratia divinis rebus abutitur, aut extinguetur omnino aut mitigabitur.

[Die Martis 28. Aprilis.]

Num sit differenda sessio ob litteras regis Gallorum necne. Salamantini votum.

Diputaronse perlados para hazer los decretos destos capitulos que se avian de publicar en la session^m que avia de ser a los 14 de Mayo⁶. Pero en este tiempo se sonó la venida de Monsiurⁿ de Lansac^o, que venia por embaxador del^p rey de Francia; | el qual como supo el día que se avia de celebrar la session^m, y que el no podía
llegar a tiempo de hallarse en ella⁷, embió^q delante por la posta una carta a los S^{res} legados, suplicandoles hiziesen se dilatase la session^m ocho días, porque el tuviese lugar de llegar a sazón de presentar en ella sus recados y dar quenta al santo concilio del estado en que estavan las cosas de Francia⁸. Recibida la carta se juntó congregacion para responder a esta demanda. A mi me pareció al principio, que no convenia a la autoridad del concilio, que una carta de un embaxador le hiziese hazer mudança en cosa que estava ya determinada y publicada por toda la christiandad, y así iva con determinacion y proposito de estorbarlo de mi parte y decir el parecer siguiente:

^a om. B.

^b om. O.

^c O ecclesie.

^d O monasterii.

^e B(w) aboleat.

^f B redditurus.

^g B(w) cuiusque.

^h B(w) tam.

ⁱ O tecnis.

^k O obiam.

^l O illo.

^m B sesion.

ⁿ O Mosiur.

^o O Lansach.

^p B insert christianissimo.

^q B envio.

¹ cap. 8 X de excess. prelat. 5, 31.

² cap. 1, § 6 de statu monach. in Clement. 3, 10.

³ Neque in canonibus concilii Lateranensis (a. 1179 celebrati) neque in tituli *De capellis monachorum* (3, 37 X) duobus ultimis capitibus proprie de hac re agitur.

⁴ *Quum ecclesia Vulturnana* incip. c. 31 X de electione 1, 6; sed non agit directe de hac re.

⁵ c. 2 X de relig. domib. 3, 36.

⁶ Deputatio facta erat in congregatione 20. Aprilis habita, cf. *Theiner* I, 711^b.

⁷ Adveniebat 18. Maii, cf. *Pallavicin.* 16, 10, 1.

⁸ Particulam litterarum vel litteras integras exhibent *Raynaldus* ad a. 1562, n. 43; *Le Plat* V, 162—170; *Theiner* I, 714. Cf. *Sickel*, Concil p. 296.

Ill^{mi} legati^a et R^{mi} patres. Quanquam nihil sit magis nobis optandum, quam ut eos, qui a religione christiana defecerunt, ad ecclesie concordiam et unitatem omni amoris et benevolentie significatione revocemus, tamen alia ex parte video tantam esse huius sacrosanctę synodi autoritatem, ut quod ab illa decretum et statutum est, censem sine maximis et gravissimis causis non debere mutari. Certus iam dies future sessionis prefixus^b est, idque toto iam pene christiano orbe est promulgatum. Cause vero que nunc se offerunt non videntur tanti esse ponderis atque momenti, ut ob eas sessio differenda esse videatur. | Epistola missa a legato Chr^{mi} regis Gallorum prolata est, qua illud a sacrosancto concilio postulat. Sed ego non video, cur epistola ea ad id prestandum moveri debeamus. Nam licet sit ab homine clarissimo missa et cui aliis in rebus sit gratificandum, sed primum vobis nondum constat, gravissimi patres, publico aliquo testimonio, nunquid ille sit legatus. Deinde si ad illius gentis utilitatem pertineret differri sessionem, non dubium est, quin illius regni catholici principes id a sancto concilio postulassent. Preterea existimatis vos, Ill^{mm} card. Ferrariensem, qui tam ardenti zelo illius provincie salutis prospicit¹, tam esse negligentem, ut, si | expediret, non vos, Ill^{mi} legati, per literas admonuisset? Item quod decernendum est proxima futura sessione, ad adversarios ecclesie non pertinet, sed solum ad officium munusque episcoporum optimumque regimen ecclesiarum. Quodsi aliquis dixerit fortasse illum velle reddere rationem illarum rerum, quae in Gallia geruntur, sed ego non intelligo, cur id quocumque alio tempore facere non possit, praesertim cum tanta benevolentia et amore sit a vobis excipiendus et audiendus. Quodsi alius forte dixerit posse ab illo proponi articulum aliquem, quem expediat in hac sessione decerni, primum illud mihi persuadere non possum, deinde, si id verum esset, quis non | videat tam paucis diebus, cum tanta praesertim sit patrum frequentia, examinari et decerni non posse? Cum ergo nullam inveniam iustam et legitimam causam, que vos ad <hoc prestandum>^d possit impellere, censeo dilationem sessionis utpote nec illis utilem neque concilii autoritati et maiestati convenientem nulla ratione concedendam.

Pero despues no le dixe, porque se ofrecieron otras cosas que mas fuerça tenian, para que la session^e se dilatase, como era el no estar hechos los decretos y el negocio de la residencia que estava muy enconado, y el parecer y determinacion de Su S^{dad} no era venido. Esto fué parte, para que se tuviese por bueno el ofrecerse esta ocasion de^f que el embajador | Frances pidiese la dilacion para concedersela, y que a titulo de dar^e este contento a la nacion Francesa se dilatase la session^e hasta los 4 de Junio, porque en este medio se sabria la voluntad de Su S^d y se buscaria el medio que conviniese para este articulo de la residencia.

[Sabbato 23. Maii.]

I. Maxima discordia patrum de continuatione concilii declaranda et de residentia. — II. Congregatio particularis Hispanorum. Petri sententia.

[I.] En este tiempo començaron los negocios a enconarse y a dar muestras^h de poner algun granⁱ estorvo en las cosas del concilio, de suerte que se temia no fuesen parte para disolverse, porque por una parte el emperador pedia dos cosas: la una, que, si fuesen dilatando las sesiones, hora lo hiziesen, porque convenia así para la reducion de sus reynos, o porque, como algunos pensavan, no fuese parte el concilio para estorvar la coronacion de su hijo². La otra fué, que en los decretos que se hiziesen no se nombrase continuacion. Y esto lo pidió de suerte, que, si se hiziese lo contrario, mandó a sus embajadores, que luego se partiesen del concilio³. Los embajadores

^a B Domini.

^b O praefixa.

^c B(w2) admovisset.

^d B hanc praestandam.

^e B sesion.

^f B a lo.

^g B darle.

^h B muestra.

ⁱ B grande.

¹ Hippolytus Estensis, vulgo cardinalis Ferrariensis vocatus, tunc legatus in Gallia erat (cf. supra p. 541, l. 44^b; Pallavicin. 15, 12, 1 s; 15, 14, 1 ss). Multae eius epistulae ad card. Carolum Borromaeum scriptae leguntur apud A. Sala, Documenti circa la vita e le gesta di S. Carlo Borromeo III (Milano 1861). Ipsi ut aliis nuntiis mandatum erat, ut etiam legatos concilii de rebus alicuius momenti certiores redderet (cf. eius litteras 13. April. 1562 datas apud Sala 158).

Concilium Tridentinum. II.

² Agebatur tunc de Maximiliano in regem Romanorum (Hungarorum et Bohemorum) coronando, cf. R. Holtzman, Kaiser Maximilian II (Berlin 1903), 405 ss.

³ Cf. imperatoris litteras ad oratores suos datas 22. Maii 1562 apud Sickel, Concil. n. 174, p. 314 ss; Steinherr, Nuntiaturber. III, n. 24, p. 52 ss; Pallavicin. 16, 12, 1 (qui litteras Delphini non videtur cognovisse; Paleotti relationem ad 26. Maii certe non vidit).

Franceses por otra parte no solamente querian que no se llamase continuacion, sino que se le pusiese nuevo titulo de indiction, y así lo pidieron publicamente no sin algun escandalo. Por otra parte Su S^{dad} tenia prometido a la M^{dad} Cath^{ca}, que se declararia ser continuacion, y así lo pedian los perlados Españoles que sabian la voluntad del rey; aunque algunos dellos que^a al principio estaban muy recios y cada día davan 5 voces a los legados pidiendoles, que se declarase ser continuacion, despues aflojaron, porque los embajadores del emperador, que pedian que no se nombrase continuacion, estuviesen bien en el negocio de la residencia.

22^r Esta residencia ha sido causa de grandes altercaciones^b y desabrimientos. El papa recibió pesadamente la importunacion de los Españoles. El collegio de los cardenales 10 estava de parecer que no convenia declararse. Y muchos obispos y letrados del concilio los mas decian, que tenian entendido que era de iure divino la residencia, pero que no era cosa^a conveniente para las conciencias de los perlados, ni para la autoridad de la sede apostolica, que se determinase. Otros estavan tan terribles, que les parecia, que toda la reformation de la iglesia pendia^c de^a que se declarase por un decreto ser 15 de iure divino. Su S^{dad} viendo las grandes dificultades no acabava de determinarse en este negocio; no avia clara resolucion de su voluntad.

[II.] Los perlados Españoles, que eran los que mas instavan y insistian, como 22^v vieron que | se iba la cosa entreteniendose y que no se hazia nada, y que en la session que se avia de hacer a los 4 de Junio no se queria determinar este articulo, sino que se dilatava, de manera que parecia quitarse la esperanza de que no se trataria jamas dello: 20 la vispera de la santissima^d trinidad se juntaron en el domo a congregacion particular. Yo que estava mal con estas juntas particulares, porque me parecia que servian mas de dar escandalo que de hazer fruto ninguno, y por otra parte sabia que Su S^{dad} y sus legados se offendian grandemente con ellas, estava determinado de no hallarme en ellas, 25 como tampoco^e me hallava^f en esta, si^g los legados no me lo embiaran^h a rogar, porque 23^r entendian quan desapasionadamente yo tratava los negocios, y pareciendoles que podia yo ser parte para estorvar algun alboroto que se temiaⁱ, como fué despues N. S^r servido, que fuese yo parte para que se estorvase.

Lo que se propuso en esta junta fué, que por quanto parecia que Su S^{dad} y le- 30 gados disimulaban en este negocio de la residencia, y ellos se avian puesto tan de veras en ello, y se dejava de hazer una cosa tan importante a la reformation de la iglesia christiana, que les parecia ser bien, que en nombre de todos los perlados Españoles se hiziese un protesto sobre este articulo. Todos fueron de parecer que se hiziese, hasta que llegó a mi que consyderando los grandes inconvenientes que de hazer 35 semejante protestacion se seguian, doliendome grandemente de que los Españoles fuesen 23^v los primeros autores de parecerⁱ que en el concilio avia disension, | dixi:

R^{mos} Señores. Puesto caso, que el tratarse, si la residencia de los perlados sea de iure divino, es negocio de grande importancia para el buen gobierno de la iglesia, y no haya cosa que mas todos deseamos que es que se efectuase en gracia y con- 40 formidad de todo el concilio; pero porque del protestar se siguen grandes inconvenientes, me parece que no se devria tomar este camino. Lo primero, porque no hay cosa tan perniciosa para la autoridad del santo concilio, como es començar a aver en el division y scisma, y no es razon que comencemos nosotros a ser los primeros autores della, 45 principalmente pudiendo sin ella por otro camino conseguir lo que pretendemos. Lo 24^r segundo, este será uno | de los mayores argumentos de que los herejes se aprovecharán para con el pueblo, diciendo que como puede estar el spiritu santo, donde comiença a aver tanta disension^k y discordia, crecerá el odio que tienen contra la sede apostolica, tomarán ocasion de estimar en menos las cosas que ordenase el santo concilio, servirá de darles las armas que ellos mas desean para combatirnos^l, y no deseando ellos otra 50 cosa mas que sembrar entre nosotros zizaña, <seriamos nosotros>^m los executores de su voluntad. Y pues en este concilio tiene puesta la iglesia toda la esperanza de su

^a om. B.^b O alteraciones.^c B pedia.^d om. O.^e B insert non.^f OV hallara.^g B como.^h B inviavan.ⁱ B insert de.^k B(w?) discusion.^l B convertirnos.^m B vendriamos a ser.¹ Sciebant legati Salmantinum minus concordare cum Granatensi, cf. Pallavicin. 16, 12, 7; infra p. 650, adn. 3.

remedio, no es justo que demos ocasion a que comience a perderla, viendo que no hay conformidad en los que procuran su bien. Lo tercero, el concilio se | resolvió, en que Su S^{dad} fuese consultado sobre este negocio¹, y hasta saber su determinacion, no es justo que aca se haga cosa en tanto disgusto y deservicio suyo, principalmente
 5 teniendo el zelo que tiene, y haziendo la reformacion de su corte que haze, y que por dexar de hazer el protesto no se pierde la esperanza de que se dexará de tratar este articulo de la residencia. Y en tiempo que tan perseguida es la sede apostolica, tenemos gran necesidad los hijos suyos de bolver por ella, considerando esto Su M^{dad} <de nuestro>^a rey catholico, viendo la grande necesidad que hay de ser amparada la autoridad
 10 del sumo pontifice, nos tiene por instruction particular | encargado, que miramos^b por ella y que la favorezcamos, de suerte que todo el mundo entienda la voluntad que él tiene como obediente hijo de bolver por ella; de manera, Señores, que por estas y otras causas me parece que se devria seguir otro camino, escribiendo a Su S^{dad}, suplicandole lo tenga por bueno, poniendole delante de los ojos los grandes bienes que de
 15 aquí se siguen, y que por esta via no solamente no^c se offende su autoridad, sino que antes se aumenta: pidiendole que nos declare su voluntad, para que siendo — como lo^d será — santa y justa, la sigamos los que tanta razon y obligacion tenemos de obedecerla.

Despues que huve^e dicho mi parecer, aunque por ser solo y por estar todos de-
 20 terminados de hazer el protesto, parece que no se inclinavan a seguirle, y que antes perseveravan en su determinacion y se quexavan, de que yo me apartase del suyo y no quisiese seguirle; pero en fin les hizo tanta impresion, y N. S^r que quiso favorecer en esta parte su causa, que ellos dexaron de hazer lo que tenian muy determinado, y vinieron a confesar ser lo mas acertado lo que yo les avia suplicado que hiciesen².

[Die Iovis 4. Iunii.]

Sessio XX.

Y así se pasó la session sin protesto. La qual se hizo a los 4 de Junio. Pero
 25 no hubo mas en ella de dilatarse hasta 16 de Julio, porque fueron tantas las cosas que se ofrecieron, que | en tan breve tiempo no tuvo el concilio lugar de tratarlas en esta session, aunque la principal culpa tuvo este articulo de residencia, que a puesto grandes
 30 estorvos y impedimentos a las demas cosas que se avian de tratar.
 En esta session dixe yo la missa y ley los decretos.

[A die 6. Iunii usque ad 24. Iunii.]

Congregationes theologorum de articulis eucharistiae.

Pasada esta quarta session, luego se propusieron cinco articulos del santissimo sacramento de la eucharistia³, para que los theologos los tratasen y disputasen. Y porque en ellos no dixeran los perlados pareceres, no los pongo aquí.

Acabadas que fueron las disputas — en las quales hubo muchos doctores que
 35 dixeran muchas y muy buenas cosas; las quales duraron trece dias⁴, porque mañana y tarde avia congregaciones, que de otra manera no se acabaron tan presto segun avia la muchedumbre | de theologos, — se hizieron los decretos⁵, y los dieron a los perlados,
 40 para que dixesen sus pareceres. Lo que se les propuso fué lo siguiente.

Sequuntur Canones de usu sanctissimi eucharistiae sacramenti, propositi examinandi patribus die 24. Iunii 1562, apud Theiner II, 39; deinde Articuli duo circa concessionem communionis sub utraque specie (primum dubium est secundus, secundum dubium tertius ex articulis, qui 6. Iunii 1562 theologis minoribus propositi erant, cf. adn. 13), apud Theiner ibidem.

^a S del.^b w muramos.^c add. S.^d om. B.^e V uvo; O uve.¹ Cf. supra p. 639, l. 30 s.² De promisso a legatis ad sedandos Hispanorum animos dato v. Paleottum ad 18. Maii, cf. Pallavicin. 16, 8, 17; Sickel, Concil p. 323 s.³ Raynaldus ad a. 1562, n. 49; Le Plat V, 202; Theiner II, 7.⁴ A 10. usque ad 23. Iunii, cf. Theiner II, 7—35.⁵ Rectius canones.

[A 30. Iunii usque ad 3. Iulii.]

Deliberationes patrum de communione sub utraque specie.

Propuestos estos decretos y dubios, para que consyderasen y digesen los perlados lo que les pareciese dellos, como los mas de los doctores avian sido de parecer que a ninguna provincia, nacion ni reyno se devia conceder la comunion sub utraque specie, y por otra parte el embajador del emperador, obispo de Cinco Iglesias, pedia y negociava con grande instancia que seles concediese¹, y que el embajador del duque de Baviera tambien lo pidió en la oracion que hizo el dia que lo recibieron², y que tambien los embajadores de Francia aprovavan la demanda y dieron sobre^a ello una^b peticion al concilio en una congregacion³; — pareciendoles a los legados, que, si al concilio le pareciese que no era bien concederselo, deseandolo tanto los que hemos dicho y pidiendolo con tanta instancia, podria ser esto parte para desabrirlos, y que o dexasen el concilio y se fuesen, o recibiesen algun estorvo las cosas de la religion, y tambien por informarse mejor deste negocio, determinaron que se dexase por agora la determinacion desta causa, y solamente se tratase de los decretos. Y así començaron a decir sus pareceres. Y viendo lo mucho que sobre ellos se avia altercado en las disputas de los theologos, y tambien lo que los perlados avian dicho, yo brevemente, quando llegó mi lugar⁴, dixe el parecer que se sigue:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Decreta mihi placent atque probantur præter tertium, quod quidem primo censerem esse prætermittendum. Nam si tantum sumi^o sub altera specie sicut sub utraque de re contenta accipiendum sit, iam hoc tribus conciliis: Constantiensi⁵, Florentino⁶ atque Tridentino⁷ definitum est. Si vero de gratia et fructu spirituali intelligatur^e, cum res dubia sit atque difficillima et varie^f atque^b diversè doctorum fuerint sententię, relinquendum arbitror, ne in re ambigua illorum, qui existimant maiorem fructum ex utraque quam ex altera percipi, sententiam damnare videamur, sequendoque patres concilii Constantiensis, qui nihil de ea statuendum esse iudicaverunt. Quodsi adhuc videbitur canonem esse conficiendum, cum in illo multa dubia sint et ambigua et quę multiplices possint habere sensus, sacrorum vero conciliorum decreta oporteat esse clarissima <et apertissima>^g, existimo illa omnia corrigenda et planis atque apertis verbis esse dicenda.

[A die 4. usque ad 9. Iulii.]

Deliberationes patrum de canonibus reformatis et de doctrina eucharistiae.

Despues se emendaron los decretos y tornaronlos a traer a la congregacion para ver si les agradavan, y juntamente trujeron la doctrina que se suele poner delante de los decretos para declararlos, la qual porque fué largissima y para el parecer que yo dí no importa mucho el^b ponerla aquí, no la pongo⁸. Lo que segunda vez dixe acerca de los decretos y doctrina fué lo siguiente⁹:

^a B para.   ^b om. B.   ^c O summi.   ^d S Florentino, Constantiensi.
^e S vitę legatur.   ^f B varie.   ^g om. S.   ^h add. O.

¹ «Scriptum exhibitum ab oratoribus Caesaris super petitione communionis sub utraque specie pro Bohemis, Moravis, Austriacis etc.» apud Raynaldum ad a. 1562, n. 65; *Le Plat* V, 346—350.

² Oratio et synodi responsum extat apud Raynaldum ad annum 1562, n. 52—54; *Le Plat* V, 335—344; cf. 345.

³ «Scriptura exhibita ab oratoribus Caroli Chr^{mi} regis super petitione oratorum Caesaris circa communionem sub utraque specie» apud Raynaldum ad a. 1562, n. 66; *Le Plat* V, 366 s.

⁴ Theiner II, 45 ait LXXV patres probasse canones levibus admodum adnotationibus; inter quos sine dubio numerat Salamantinum, qui quo die dixerit ideo hinc non apparet, sed ex *Concil.* 127, f. 397^r (2. Iulii).

⁵ Sess. XIII, *Mansi* XXVII, 726—728; *Harduin.* VIII, 380—382; v. d. *Hardt* IV, 332—334.

⁶ In concilio Florentino non specialiter agebatur

de hac quaestione, sed de azymis vel fermentatis (*Harduin.* VIII, 402 s); credo errorem esse Petri, qui cogitaverit — id quod confirmatur eius verbis ad 4. Septembris 1562, infra p. 651, l. 20 s — de concilio Basiliensi, quod sess. XXX (23. Decembris 1437) definivit, «quod non sub specie panis caro tantum, nec sub specie vini sanguis tantum, sed sub qualibet specie est integre totus Christus» (*Harduin.* VIII, 1244; cf. IX, 1131, ubi decretum falso sessioni XXV tribuitur, cf. *Hefele*, *Conciliengeschichte* VII, 657).

⁷ Sess. XIII, cap. 5 et can. 3.

⁸ «Canones reformati de usu sacramenti eucharistiae propositi in generali congregatione die 4. Iulii 1562» apud Theiner II, 45; Doctrina de usu sacramenti eucharistiae ibid. 45 s.

⁹ Apud Theiner (II, 50) votum Petri non exhibetur; locus dicendi ei erat 9. Iulii post episcopum Civitatis Castellii et ante Veronensem. (Votum deest *Concil.* 127, f. 408^r.)

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Duo nobis a sancta synodo proposita sunt, de quibus nunc sententia dicenda est. Primum: quatuor illi canones de sanctissimo eucharistiae sacramento, de quibus sicuti aliquando iam dixi mihi placere, dummodo illa corrigerentur^a, 29 bis r quae a R^{mi} patribus fuerint^b animadversa, ita nunc, postquam emendata diligenter et 5 correcta sunt, dico iterum, mihi iam illos placere atque probari. Alterum vero quod nobis proponitur illud est: tria nimirum capita, quæ in illorum canonum interpretatione versantur. De quibus quoniam ab iis qui ante me dixerunt multa sapientissime dicta sunt, ego brevissime duo solummodo dicam. Primum est, quia multi offensi sunt illa interpretatione illius testimonii Iohannis sexto capite *nisi manducaveritis* etc., tum vero 10 et illo secundo capite, quod de fructu spirituali loquitur. Quibus de rebus quia varie sunt antiquorum | patrum sententiæ, censerem illa non esse nunc definienda, sed silentio 29 bis v prætermittenda, sicuti a sanctissimis patribus concilii Constantiensis non sine maxima ratione prætermissa fuisse dixi superius. Alterum vero est, quod maxime cupio provideri, ut quando hoc sacrosanctum concilium in ceteris rebus cum sese offert negotium 15 aliquod, solet aliquos ex patribus deligere quibus illud committat, sic in conficiendis decretis quæ ad fidem et religionem spectant, utpote in re magna et gravissima, magna etiam cura providendum arbitror, ut patribus ex hoc sanctissimo ordine selectissimis illa committantur, ut re sapienter et diligentissime examinata illa nobis canones et decreta 30^rificent, quæ non possint tot postea questiones atque controversias excitare.

[A die 10. usque ad 16. Iulii.]

Examinantur doctrina de communione sub utraque specie et novem capita reformationis.

20 Esto postrero dixi por las muchas vezes que estos capitulos y decretos vinieron a la congregacion¹, que nunca acabavan de satisfacer a los perlados. Y así luego se señalaron hasta quince de los que mejor lo podian hazer, para tomar este cargo de trabajar en como estas cosas viniesen muy limadas y corregidas.

Juntaronse para esta session muchas cosas, y algunas de las que estavan representadas, como los capitulos de la reformation que se dilataron hasta agora por las 25 contienas que se ofrecieron, y hemos ya contado². Los capitulos | eran doce, pero los 30^v dos que son de matrimonio clandestino quedan para quando se tratase del sacramento de matrimonio. El primero que era de la residencia calla tambien agora, y no es mucho segun las voces ha dado y aun se teme que ha de dar; de manera que los decretos 30 de reformation que agora se nos propusieron fueron nueve, que por ser largissimos, y por no hacer al caso para lo que toca a mi parecer, no los pongo aquí.

Mas lo que yo dixi sobre ellos, es lo siguiente³:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Decreta omnia mihi placent atque probantur, dummodo illa, quæ emendatione digna visa sunt R^{mi} patribus qui ante me dixerunt, emendantur 31^r atque corrigantur. Et quoniam ab illis omnia sunt diligentissime examinata, ego duo 35 solum dicam brevius quo potero. Primum est, mihi illam quinti decreti particulam non placere, ubi cum de erigendis novis parochiis fit mentio dicitur *tractatu capituli precedente*⁴. Nam cum sancta synodus nihil magis cupiat, quam ut ecclesie pastores libere possint salutem ovium et ecclesie paci consulere, illas debet occasiones tollere, quae 40 contentionis et delicti ansam præbere possint. Quodsi capituli consensus requiratur illiusque voluntas hac in re episcopo esset expectanda, non parvæ controversiæ atque discordiæ excitarentur⁵. Cum igitur animarum et | ecclesiarum cura prælatis commissa sit 31^v

^a O corrigitur.

^b B fuerunt.

¹ Denuo examinabantur canones de communione sub utraque specie in duabus congregationibus 14. Iulii habitis (canonum verba reformata exhibet Paleottus apud Theiner II, 569); quo die post meridiem Petrus videtur esse locutus, cum Dertusensis, cui dicendi locus post illum erat, votum suum eo tempore protulerit, cf. Theiner II, 54^b. (Probatur Concil. 127, f. 417^v.)

² Novem capita reformationis exhibita patribus 25. Maii 1562 leguntur apud Theiner I, 718—720; Le Plat V, 186—189. Examinari incipiebantur in

congregatione generali 10. Iulii 1562, cf. Theiner II, 51. Mutati denuo proponebantur 15. Iulii, cf. Theiner II, 55, ubi tamen forma mutata, de qua dicere videtur Salamantinus noster infra, non exhibetur.

³ Quo die locutus sit Petrus, ex Theinerianis Actis non apparet, cum multorum patrum vota ibi prætercantur; sed Concil. 127, f. 420^v habet 15. Iulii.

⁴ Haec res tractatur in decreto quarto, Theiner I, 719.

⁵ Maxime in Hispania, ubi lites fere perpetuae inter episcopos et capitula erant.

et non capitulo, censeo illam particulam esse delendam, quę potius ad impediendam quam iuvandam curam pastorem spectat.

Alterum vero est circa decretum nonum¹, in quo datur facultas prelati visitandi monasteria. Censeo monasteria omnia esse ab ordinariis visitanda preter illa, quę sunt observantie regularis; nam illa tanta suorum prelatorum sollicitudine reguntur et gubernantur, ut episcopi visitatione non indigeant. Quare arbitror decretum ea moderatione esse temperandum, ut ad monasteria observantie non extendatur, et episcopos hac cura esse liberandos, ne, dum in rebus minime necessariis occupantur, illas alias pretermittant, quę illorum industriam diligentiamque requirunt.

Estas dos cosas, que yo pedí en mi parecer, entrambas se hicieron, porque quitaron aquella particula *tractatu capituli precedente*², y moderaron la visita de los monasterios que no se extendiese a los observantes. En el decreto de los questores todos vinieron, de suerte que ellos quedaron condenados por juicio y sentencia de todo el concilio como hombres que quitan la autoridad y reverencia, que se deve a las indulgencias, y^b tienen mas puestos los ojos en su interes y en robar los pobres, que en el bien de las almas. Y así todos los perlados diciendo sus pareceres los trataban con asperas palabras, llamandolos prophanadores de la religion. El obispo de Buda, que es un perlado muy discreto y gracioso³, quando llegó su lugar, viendo de la suerte que los avian tratado los demas, dijo: «Hodie R^{mi} patres sic vexaverunt questores, ut dicere possimus: Dinumerarunt ossa eorum⁴. Sed ego nunc frangam illorum crura⁵», aludiendo a los ladrones que estuvieron crucificados con Jesú Christo, porque a muchos de los questores se les puede poner este nombre, y a un quebrarseles las piernas como a los otros⁶.

[Die Iovis 16. Iulii.]

sessio XXI.

Fueron tantas las cosas que se juntaron para esta session, y los decretos tan largos y el tiempo tan breve, que teniamos dos congregaciones cada día con un calor que nos asavamos. Y con todo eso por ser tantos los perlados y pareceres^a, que no se podian en tan poco tiempo limar bien los decretos, hubo algunos de parecer que se dilatase la session. Pero como avia tanto tiempo que no se hazia si no dilatarse las cosas, mas quisieron pasar esta pesadumbre que usar demas dilaciones.

Y así se celebró la session a los 16 de Julio, donde leyendose los capitulos de la doctrina, fuera de lo que estava determinado y aprobado por el concilio, traya el secretario una cedula que le avian dado los legados, en que venian escritas ciertas palabras que les parecia se debian añadir a la doctrina. Yo dixé, que cosa que no se avia visto por los perlados ni examinado y aprobado por el concilio, no devia ponerse por parecer particular de nadie. Y así se quedó, porque todos fueron de parecer, que no devia hazerse mudanza ni alteracion ninguna en lo que ya estava determinado.

La session sexta^a se hechó para los 17 de Setiembre.

[Sabbato 18. Iulii⁷ et die Martis 4. Augusti.]

Litterae Philippi regis ad praelatos Hispanos.

En este tiempo Su M^{dad} supo lo que pasava en el concilio acerca de la residencia y continuacion, y fué informado particularmente de la determinacion que hacían sus perlados de hacer protesto sobre el negocio de la residencia, y despachó un correo

^a Abhinc usque ad vocem concilio haec propositio est sublineata in O.

^b Quae sequuntur usque ad vocem otros (l. 23), sublineantur in O. ^c B add. lo siguiente.

^d O parecer. ^e B seiscena. ^f Alius ductus manus in O.

¹ Apud Theiner I, 719 s est octavum.

² In decreti c. V legitur *iuxta formam iuris*, quae verba ceterum iam inveniuntur in ea forma, quae legitur apud Theiner II, 719. Sed sine dubio Petrus loquitur de quarto decreto (cf. p. 645, adn. 4), in quo non amplius sunt illa verba.

³ Alii longe aliter de eo iudicabant, cf. ex. gr. Paleottum passim.

⁴ Psalm. 21, 18.

⁵ Ioan. 19, 31 ss.

⁶ Supplementum huius relationis v. infra p. 655, l. 12.

⁷ De die cf. infra p. 647, adn. 1.

a toda furia, porque llegase antes que se celebrase la session, con una carta que em-
biava al marques de Pescara, para que ella embiase luego a los perlados Españoles.
En la qual decía dos cosas: La una, que por ninguna via se hiciese protesto; la otra,
que pues el concilio en el modo que tiene de proceder claramente^a da a entender ser
5 continuacion, y por otra parte la M^{dad} del emperador y el rey de Francia pedian no
se nombrase por agora continuacion, que no se insistiese en ello.

Yo di^b infinitas gracias a N. Sⁱ, que me dió gracia, a que yo atinase a seguir un
parecer que hubiese sido en servicio suyo y en gracia del rey y del summo pontifice,
porque en lo del protesto, como arriba dixe, insistí todo lo posible; y en lo de la con-
10 tinuacion me avia remitido | a la voluntad y parecer de Su M^{dad}, y le avia escrito ^{34v}
sobre ello. El correo que traya la carta de Su M^{dad}, aunque vino en once dias desde
Madrid a Trento, llegó dos dias despues de la session¹, pero no hubo falta, porque
los S^{res} perlados Españoles en lo del protesto avian holgado de seguir mi parecer,
aunque fuí solo. Y así ni se avia hecho protestacion ninguna, ni se avia insistido en
15 lo de la continuacion.

Pero la carta de Su M^{dad} no pudo dexar de hazer gran sentimiento en las almas
destos señores, viendo que por una parte no hubiesen atinado al gusto y servicio de
Su M^{dad}, y que por otra se les hubiese cerrado la puerta para no poder tratar de un
negocio que tanto deseavan y que con tan grande instancia | avian pretendido, como ^{35r}
20 era la residencia, de suerte que esta carta les puso silencio y los hizo amainar, de
manera que no osavan hablar en ello. Encontrandome yo con algunos dellos les decia:
Señores, si el tratarse de la residencia no era cosa tan necesaria, porque aveis puesto
tanto calor y metido tantas velas en este negocio con tanta pesadumbre de Su S^{dad}
y de sus legados y todo el concilio? Y si es cosa tan importante al servicio de Dios
25 y al bien de toda la iglesia christiana, como deciad, porque lo dexais de llevar adelante
por sola una carta que aveis visto de Su M^{dad}? Nonne oportet obedire Deo magis
quam hominibus?² Verdaderamente parece que no lo deseavades muy de coraçon,
| pues lo dexais por una causa como esta. No hallavan que responder a esto, porque ^{35v}
es raçon que les convenia a que no devian procurar tanto este negocio.

30 Por lo que importava, como por no parecer que dexavan de salir con una cosa
en que se avian puesto tan de veras, y porque no pareciese que no hacian algun sen-
timiento sobre la carta que escribió Su M^{dad}, determinaron responder a ella; y para que
la respuesta fuese mas autorizada, procuraron que fuese con consentimiento de todos
<los perlados>^c Españoles y con firma suya, y día de s. Domingo en la iglesia de
35 S. Laurencio, que es un monasterio | de frayles Dominicos, a no se quantos que nos ^{36r}
hallamos allí, nos hablaron sobre ello, diciendo que convenia escribir a Su M^{dad} para
dos cosas: La primera para darle a entender, como ellos no avian hecho protesto nin-
guno, ni avian tenido voluntad de hacerlo. La segunda para suplicarle, que pues la
residencia de los perlados era cosa de tanta importancia al bien de la christiandad,
40 que Su M^{dad} fuese servido de darles licencia para insistir en ello y procurarlo con todo
el calor posible, y que holgasemos todos de ser deste parecer y firmar esta carta.

Yo dixe que me parecia, que no avia necesidad de escrevir semejante carta a Su
M^{dad} por dos | razones: La primera porque pues^c Su M^{dad} en su carta no nos cargava ^{36v}
culpa ninguna en lo que hasta agora estava hecho, sino que solamente avisava
45 y advertia de lo que estava por venir, no avia necesidad de descargo, donde no se
nos hechaba culpa ninguna. La segunda, porque pues este negocio de la residencia
estaba cometido a Su S^{dad}, para que con su voluntad y consentimiento se hiziese, y el

^a P insert se.^b V de.^c add. O.

¹ Ergo 18. Iulii, quam diem etiam habet *Palla-
vicinus* 17, 13, 2 usus duabus epistulis Vicecomitis
episcopi Ventimiliensis dicendo litteras allatas esse *la
notte precedente alla detta riconciliazione* (inter Gon-
zagam Simonettamque cardinales), quam ipsam nisis
eisdem epistulis refert esse factam *il giorno de' diciannove
di Luglio*. Etiam illud *once dias* magis in 18. con-
venit quam in 19. *Sickel*, Concil p. 352, qui primus
exhibet litteras, perperam de 19. loquitur. *Paleottus*

ad 21. Iulii scribit: »Eodem die nuntiatum est Phil-
ippum regem scripsisse ad oratorem suum marchionem
Piscariae, ut moneat praelatos Hispanos« . . . ; et
Lansacus orator Gallus 24. Iulii regi nuntiat: »Depuis
trois ou quatre jours j'ai vue la copie d'une lettre du
5 du present mois, que le roy catholique a écrit a
son ambassadeur et aux prelates Espagnols« . . . apud
Le Plat V, 397.

² Act. 5, 29.

papa lo trataba con Su M^{dad}, y ellos allá se entendian y lo comunicaban, que no me parecia que debiamos entremeternos en ello, sino esperar su parecer y determinacion, pues estavamos obligados a esperarle | y a seguirle, y aviamos de presumir que lo

37^r que ellos hiziesen y determinasen, seria lo mas acertado y lo que mas convendria. Con todo eso determinaron de escribir a Su M^{dad}, y así lo hizieron, y quisieron 5 que todos firmasen la carta. Pero quando a mi me la truxeron, <yo dixé>^a que no la podia ni devia firmar, porque avia sido de contrario parecer de las cosas que en ella venian. Y otros perlados tambien no quisieron firmarla, de manera que creo que no se embió, porque entendieron, que^b no yendo firmada de todos los Españoles, veria 37^v Su M^{dad}, que solos^a los que avian querido hazer el protesto eran los que le escri|vian^c, 10 y que ellos solos avian tenido alguna culpa, pues se disculpaban¹.

[Diebus 19. et 20. Iulii.]

Proponuntur examinandi XIII articuli de sacrificio missae.

Para la session, que se ha de celebrar a los 17 de Setiembre, se propusieron trece articulos del sacrificio^d de la missa², para que los theologos los disputasen. Pusieronse nuevas leyes no solamente en el numero de los que avian de disputar — que no quisieron que fuesen mas de treinta y quatro, que los 17 tratasen de los siete primeros 15 articulos, y los otros de los seis postreros —, pero tambien pusieron tasa en el tiempo³, aunque despues no fué posible guardarla, segun començaron a alargarse los primeros. 38^r Pero no dixerón to|dos los que estavan señalados, porque como estas cosas todas se avian tratado la otra vez que se juntó el concilio, y estavan hechos ya los decretos y doctrina, parecióles a los S^{res} legados, que no era bien gastar el tiempo en lo que 20 estava ya hecho.

[Diebus 6. Augusti et sequentibus.]

Examinantur doctrina et canones de sacrificio missae.

Y así mandaron que cesasen las disputas y que se nos diese traslado de los canones y la^a doctrina, para que dixesemos nuestros pareceres en ello. No lo pongo aquí por ser cosa muy larga, y porque para mi parecer no hace mucho al caso⁴.

Començando los perlados a decir lo que sentian de los decretos y doctrina, no sé 25 quien movió una question^e que hasta entonces no se avia tocado ni tratado por los theolo|gos, que fué: An Christus redemptor noster se obtulerit in cēna. Començaron a alargarse y cevarse tanto en esta disputa los perlados, que el tiempo, que parecia muy largo para la session, començó a parecer muy corto; porque algunos eran de 30 parecer, que no se avia ofrecido ni sacrificado en la cena, y los demas trabajavan tanto en deshazer esta opinion, que se alargavan demasiadamente trayendo la costumbre de la santa madre iglesia, la interpretacion de los santos, y trabajando tambien de pro- 39^r varla^f de las palabras del evangelio. Fuera desto hubo tambien muchos de parecer que no se | pusiese doctrina, sino solos los canones, porque decian que se dava ocasion a los herejes con ella de calumniar y mofar, y que yendo solos los decretos iriano 35 con mayor autoridad, y que así se avia usado en los concilios antiguos.

[Die Martis 25. Augusti.]

Votum Salamantini episcopi de doctrina et canonibus de sacrificio missae.

Dixerón sobre todos estos puntos tantas cosas, o por mejor decir quedavan ya tan pocas por tratar, que, quando yo vine a decir mi parecer, me fué forçado ser

^a om. B.

^b B insert en.

^c O escrevia; B escribian.

^d M sacramento.

^e B doctrina.

^f OM provarlo.

¹ Nihilominus litterae mittebantur, quae leguntur in Documentis inéditos IX, 276.

² Articuli leguntur apud Raynaldum ad a. 1562, n. 89; Le Plat V, 390; Theiner II, 58.

³ Modus qui posthac servandus erit in materiis, quae examinantur a theologis minoribus, extat apud

Raynaldum ad a. 1562, n. 96; Le Plat V, 394 s; Theiner II, 59.

⁴ «Doctrina de sacrificio missae proposita examinanda patribus die 6. Augusti 1562» apud Theiner II, 74—76. Canones de sacrificio missae propositi eadem die, ibid. p. 76.

breve, por no tornar a repetir las cosas que tantas vezes y tan a la larga estavan dichas. Lo que yo dixe fué lo siguiente¹:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Ego sane nonnulla notaveram et animadverteram in doctrina atque canonibus | propositis, quę emendatione atque censura indigere vide-
 5 bantur. Sed quoniam illa omnia ab iis R^{mis} patribus, qui ante me dixerunt, diligenter animadversa et explicata sunt, illa silentio præmitto. Itaque doctrina atque decreta mihi placent, modo <iuxta patrum dictas sententias>^a corrigantur. Sed illud satis mirari non possum, quis primus illam quęstionem induxerit, an Christus se obtulerit in cęna, et illam in dubium adduxerit, quę et antiquorum patrum consensu et ecclesię vetu-
 10 stissima^b consuetudine certissima semper et indubitata habita est, ut de illa nulla ratione | dubitandum esset. Prætermisiss ergo^c theologorum disputationibus, quoniam abunde
 a doctissimis patribus et sapientissime res agitata^d est, ego (ut dicam, quod sentio) et iudico et credo et mihi certissime persuasum habeo, Christum se in cęna obtulisse, itaque illud sacrificium non eucharisticum modo, sed expiativum et propitiatorium fuisse.
 15 Sic enim offerre oportebat illum, qui est sacerdos secundum ordinem Melchisedech, ut veritas umbre^e responderet. Sed tamen, ut libere dicam, gravissimi patres, cupio vehementer decreta huius concilii sacrosancti tam exacta limataque in lucem prodire, ut nihil adversarii nostri (qui omnia irrident) calumniari possint, sed ut spiritus sancti magisterium, cuius auspiciis conficiuntur, præ se ferre videantur, ut omnia cędant in
 20 Dei optimi maximi et Christi servatoris nostri gloriam et ecclesię dignitatem, et in ali- quod emolumentum illorum, qui a christiana religione discesserunt.

[Diebus 22. Augusti et sequentibus.]

Proponuntur duo articuli de concessione communionis sub utraque specie. Suspicio quorundam patrum.

Entre los otros articulos que se trataron del sacramento de la eucharistia la ses- sion pasada, se avia tambien propuesto el de la comunion sub utraque specie, si debia concederse a alguna nacion o reyno, y si seles avia de dar, que condiciones se les
 25 devian poner. Entonces dixe, que se avia diferido este negocio | por temor que, si no seles concedia, pidiendolo con tanta instancia los embajadores del emperador y los del
 rey de Francia, podria ser parte para que las cosas del concilio se impidiesen y no pasasen adelante, porque el emperador avia dicho que quitaria sus embajadores del concilio, de manera que se tuvo por cierto que se dilataria^f el negocio hasta la fin del
 30 concilio, quando del no concederselo no se pudiera seguir ningun inconveniente. Pero agora en acabando de decir los perlados sus pareceres sobre los canones y la doctrina del sacrificio de la missa | propusieron los legados los articulos siguientes die 22. Au-
 gusti 1562².

El averse propuesto estos articulos muchos lo tuvieron por cosa pesada y aun
 35 sospechosa, porque aun no aviendose limado los canones y la doctrina de sacrificio misse, no aviendo tampoco tratado de los abusos de la missa que^g estava propuesto, no aviendose propuesto cosa ninguna de reformation que se esperaba que se avia de proponer, y siendo | breve el tiempo que avia hasta la session, y este negocio de la
 40 communion de tanta qualidad y tan peligroso para las cosas del concilio, no faltavan maliciosos que sospechasen, que aquí andava encubierto algun deseo de que el concilio se acabase o se deshiziese. Pero la causa que se tenia por mas verdadera era la mucha instancia que hacia la M^{dad} del emperador, y lo mucho que era importunado de los principes de Alemania y de Bohemia, que insistiese en ello, y como tiene tanta necesidad de ellos para la coronacion del rey Maximiliano, su hijo, y para otras cosas
 45 de la | guerra que tiene con los Turcos, desea grandemente y procura que seles con- ceda, y no falta diligencia en Quinquecclesiense de solicitarlo y persuadirlo. No sé lo que se ha de aprovechar³.

^a B dictis patrum sententiis.

^b B (rw) vetustissimae.

^c B igitur.

^d B exagitata.

^e lacuna in w.

^f O dilatata.

^g B(w) insert esta.

¹ Dies quo dixit cognoscitur ex Theiner II, 92^a.

² Sequuntur in codicibus » Articuli duo, super quibus patres dicent sententias suas«, qui leguntur apud

Raynaldum ad a. 1562, n. 73; Le Plat V, 455; Theiner II, 88.

³ Cf. Pallavicin. 17, 14, 10 ss; 18, 3 ss.

[Diebus 28. Augusti et sequentibus.]

Deliberationes de concessione communionis sub utraque specie.

Dia de san Augustin en la tarde començaron los perlados a votar en este negocio. Huvo tan grande variedad y diferencia en los votos, que apenas se hallaban dos que dixesen una mesma cosa. Unos decian, que seles concediese con condicion que ellos hechasen primero los que llaman ministros o predicadores de sus iglesias; otros absolutamente decian que no se les diese; otros eran de parecer que se diferiese este negocio; otros lo remittian a Su S^{dad}. Pero aun en esto avia gran diferencia, porque unos se lo negavan y se remittian, otros se lo concedian con remitirse, otros sin condicion ninguna lo ponian en las manos de Su S^{dad}, huvo algunos, que recibieron tan mal el tratarse de este negocio, que siendo de la mesma nacion Alemana dos perlados, el uno se ausentó por no votar en ello¹ y el otro claramente dixo que no devia concederseles. Que no se tuvo en poco, porque siendo Aleman y estando presente el embaxador del emperador, que con tanto calor lo negociava, y sabiendo que podia venir en odio de su nacion y del emperador, forçado de la mesma verdad, como quien conocia quan indignos eran de que el santo concilio les hiziese esta gracia, dixo claramente que no era | bien darselo, porque ni el pueblo lo pedia, ni avia esperanza por este camino de reducirlos², aunque muchas vezes se avia pedido con grande instancia, que Quinquecclesiense, que es el embaxador del emperador, se saliese de la congregacion, por ser parte en esto que se pedia. Y él se avia escusado con decir que él era perlado y tenia voto, y que el negocio no le tocaba a él, sino a los que lo pedian, y no solamente no se salió, sino que un dia despues de aver dicho su parecer, pidió a los legados le hiziesen merced de oirle otra vez, y hizo una oracion, persuadiendo con toda la fuerza y calor que pudo, que se les concediese. Pero es tanta la libertad del santo concilio, que no solamente no se movieron | con lo que él dixo, pero no faltó quien dixese, que pedir que se concediese el caliz a una gente tan perdida como aquella, tenia olor de herejia. Esto dixo un abbad de Vercellis³; pero el card. de Mantua, pareciendole cosa indigna, le mandó que callase. Y aunque los perlados parece que se alborotaron un poco en que non dexasen decir a cada uno su parecer con libertad, en fin por aver sido duras palabras, y porque el cardenal tornó a insistir en que no pasase adelante, no se le permitió acabar de decir su parecer, antes acabada la congregacion llegó a pedir perdon a los legados, y escusarse de lo que avia dicho⁴.

El cardenal parecia estar inclinado a que se les concediese por amor del emperador y Franceses, que tambien lo pedian⁵. Muchos de los perlados Italianos, aunque tenian voluntad de que se les concediese, sospechando que los embajadores del emperador y los Españoles tenian hecho concierto, en que los unos viniesen en el caliz, porque los otros insistiesen en la residencia, pareciendoles que les querian llevar la cosa por negocio, muchos huvo que votaron lo contrario de lo que deseavan, porque los otros no saliesen con lo que pretendian. Aunque es verdad que se tuvo por cierto, que el arçobispo de Granada avia tratado este negocio con el Quinquecclesiense⁶ y

^a B Bercelli.

¹ Martinus Hercules Rettinger, episcopus Lavan-
tinus, orator archiepiscopi ac principis Salisburgensis
(electus episcopus 16. Maii 1556, Tridentum venit
6. Maii 1562, receptus in concilium 26. eiusdem mensis,
cf. *Le Plat*, *Canones et decr.* p. 348), recessit Tridento
26. Aug. 1562, »il che fu interpretato ch'egli facesse per
non indursi a necessità d'offendere o gli animi de' com-
patrioti o l'anima sua« (*Pallavicin.* 18, 4, 11, cf. *Sickel* 511).

² Leonhardus Haller, episcopus Philadelphiensis
(5. Decembris 1540), suffraganeus et procurator episcopi
Eistetensis (et inde a 2. Octobris 1562 etiam episcopi
Herbipolensis), domo profectus erat 2. Iunii 1562, cum
Wolfgango Holl (qui postea factus est suffraganeus)
et Bartholomaeo Thiermayer theologis, et Ioanne
Haysen secretario, et 3. Iulii Tridentum venerat, unde
18. Octobris 1563 discessit. Votum suum protulit
29. Augusti 1562 post meridiem, de quo cf. *Theiner*

II, 99; Beccatellum apud *Morandi*, *Monumenti di varia
litteratura* II (Bologna 1804), 34 s; *Palleottum* apud
Theiner II, 584 et in eiusdem *Diario* a nobis edendo;
Pallavicin. 18, 4, 4; *Sickel*, *Concil* 374 s; *F. Sax*,
Die Bischöfe und Reichsfürsten von Eichstädt II (Lands-
hut 1885), 455.

³ Riccardus de Verceil, abbas Praevallensis canoni-
corum regularium Lateranensium intellegitur. Cf. *Pa-
leotti relationem* de hac re apud *Theiner* II, 584^a;
Pallavicin. 18, 5, 4.

⁴ Cf. *Palleottum* apud *Theiner* II, 578^a—580^a;
Sickel, *Concil* 364; *Pallavicin.* 18, 3, 2.

⁵ Cum Granatensi res suas conferre oratores Cae-
sarei ab ipso imperatore iussi erant, cf. *Ferdinandi I
litteras* 12. Augusti 1562 datas apud *Sickel*, *Concil*
n. 198, p. 368. Petrus noster Granatensi minus favebat;
cf. supra p. 635, adn. 4; 636, adn. 3; 642, adn. 1.

se quejó despues del, porque, quando dixo su parecer, no favoreció su negocio, sino que dixo que devia dilatarse. Pero bien se entendió que con los demas Españoles no se avia tratado este concierto, porque todos ellos | insistieron en que de ninguna suerte convenia concederles la comunión sub utraque specie. Solo el obispo de Segorbe yva
5 con determinacion de darsela, y así lo llevava escrito, por parecerle que era camino para reducir aquella gente perdida a la iglesia. Pero quando vino su lugar en que avia de decir, acabando de hablar otro perlado que estava junto a él, el qual avia probado muy bien, quan indigna cosa era poner la sangre de Jesu Christo en manos de sus enemigos, el de Segorbe persuadido con aquellas razones mudó parecer y dixo
10 que él venia determinado de concedersela, y así mostró su voto, pero esto^a que avia oido le avia dado a entender que no convenia, y que así era de parecer que no se les concediese¹.

[Die Iovis 4. Septembris.]

Salamantini episcopi votum de concessione calicis, quam negandam esse censet.

A mi siempre me pareció, que no solamente | no devia concederseles por la grande irreverencia de tan alto sacramento y por la poca esperanza que avia de que
15 esto fuese parte para reducirlos, pero que ni deviera proponerse ni tratarse. Y así me estendí algo mas de lo que suelo en esto, y quando llegó mi lugar, dixe el parecer siguiente²:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Optarem utique, si fieri potuisset, ut hæc quæstio de communione sub utraque specie Ungaris, Bohemis et ceteris Germaniæ provinciis ex-
20 hibenda nunquam in hac sacrosancta synodo proposita fuisset. Nam cum in concilio Basiliensi esset^b agitata et certis adhibitis conditionibus calix Bohemis concedendus videretur³, illi neque condiciones servare neque sanctissimis concilii | decretis parere
voluerunt. Cum ergo^c concessio illa sive permissio nullum attulerit emolumentum ecclesiæ, non video quam meliorem nunc spem concipere debeamus, præsertim cum nostri tem-
25 poris hæretici pluribus et longe maioribus erroribus referti sint. Illud ergo^c factum et exemplum huic controversiæ silentium imponere debuisset. Sed quando ita visum est, et nobis sententia dicenda est. Licet multa hac de re sapientissime dicta sint ab iis qui ante me dixerunt, dicam ego quo potero brevius, quid de illa sentiam, testorque Deum immortalem, me nihil aliud quam Christi gloriam et ecclesiæ dignitatem ante
30 oculos habuisse, cum hæc dicere cogitabam.

Principio fateor nihil magis nobis optandum esse, quam ut eos, qui ab | ecclesia
seijuncti atque separati sunt, ad eius unitatem revocemus. Neque enim ullam^d aliam ob causam sanctissimus pontifex, dominus noster, tam pio affectu et tanta diligentia sacro-
sanctum hoc concilium coegit, neque tot patres atque pastores alio nomine ex totius
35 orbis christiani partibus in hunc locum convenerunt, quam ut ecclesiæ unitati pacique consulerent. Atque ut de me ipso dicam, tanto afficior dolore, cum tot in ecclesia^e Christi dissidia^f, tot iam perturbationes cedesque contempler, ut si hac via pacem obtineri posse putarem, non modo utriusque speciei communionem, | sed et alia etiam quam-
40 plurima illis indulgenda esse arbitrarer.

Fateor præterea Caesarem, imperatorem clarissimum, non alio animo hoc a sancta synodo obnixè postulare, quam quod existimet ad ecclesiæ res componendas et conciliandam pacem et unitatem pertinere. Neque enim aliud de tam^e christiano principe et acerrimo christianæ religionis assertore existimandum est. Hoc eodem animo ceteros esse arbitror, qui calicem conditionibus propositis concedendum esse iudicarunt.
45 Sed vestrum est, R^{mi} patres, qui Dei et ecclesiæ causam agitis, vestrum, inquam, est, illorum, qui Cæsaream Maiestatem sollicitarunt, animum expendere. Vestrum est investigare, | an honestis rationibus adducti sint, fraudes, si quæ sunt, et insidias detegere.
Vestrum est videre, ne dum studetis illorum saluti consulere, sacramentorum dignitati, Christi sanguini et ecclesiæ maiestati iniuriam aliquam inferatis. Utinam eam de illis

^a om. O.

^b OS fuerit.

^c B igitur.

^d B nullam.

^e B (pw) ecclesiae.

^f B (pw) desidia.

^g O tanto.

¹ Segobricensis dixit 2. Septembris 1562. Etiam brevissimæ Massarelli et Paleotti epitomæ (*Theiner* II, 106 583) mutationem sententiæ indicant.

² Locutus est 4. Septembris ante meridiem, cf. *Theiner* II, 111^a.

³ Cf. supra p. 644, l. 19 ss et adn. 6.

spem concipere possemus, ut concesso calice quasi hausto salutifero poculo resipiscerent et sacrosanctę synodo in cęteris rebus omnibus obtemperarent! Tunc ecclesia se illis benignam et misericordem matrem exhiberet, et illi tanquam filii obedientes non tam importune hoc ab illa efflagitarent, quod crederent a Deo non esse pręceptum.

50^r Ego vero ut credam nunc illos non sincero et simplici animo calicem a sancta 5 synodo postulare, iis rationibus adducor. Prima quia, cum id impetrare contendebant a Carolo V invictissimo imperatore, illam causam adducebant, videlicet quia plebs Germana persuasa erat esse mandatum et institutum Christi¹; et ego hoc in loco audiui ab eo, qui nomine cuiusdam principis Germani legatione functus est, illos ob id petere, quod persuasissimum habeant, calicis usum esse expressum verbum Dei². Quid ergo^a 10 erit aliud calicem huiusmodi hominibus concedere, quam illorum erroribus patrocinari?

50^v Pręterea aut illi petunt, quia putant se teneri divino pręcepto, aut quia calicis se affectu et desyderio flagrare sentiunt et dicunt. Si primum, in ecclesiam et concilia sunt contumeliosi, quę contrarium iam definierunt. Si secundum, nunquid usque adeo 15 sunt illi de ecclesia benemeriti, ut se id ab ea impetrare posse merito confidant? Nunquid erit equum, ut, quod propter tanti sacramenti reverentiam filiis ecclesia non exhibet, nunc hostibus tribuat?

51^r Quodsi quispiam dicat calicem non esse concedendum nisi solum illis, qui cęteris in rebus ecclesię obtemperaverunt, quis nosse poterit an | illi obtemperant? <Quis dolos omnes qui hac in re latere possunt, deprehendet?>^b <Quodsi illi ecclesię in reliquis 20 rebus paruerint, erunt catholici.>^c Catholici vero si sint (mihi credite), nunquam calicis usum postulabunt. Nullum est enim maius indicium hęretici animi, quam obnixę calicem postulare; nam aperte significat se credere divino pręcepto ad utramque speciem suscipiendam obligari.

Iam vero illa pericula effusionis, irreverencię et sacrilegii, ob quę a communione 25 calicis populus christianus abstinuit, nunc etiam imminet.

51^v Pręterea si calicem semel a vobis | impetraverint, aditum iam sibi patefactum arbitrabuntur sacerdotes ad postulandas uxores, alii vero ad delendas e templis imagines et alia etiam impetranda, quę ecclesię et conciliorum dignitati parum honesta videbuntur.

Quodsi illi acta poenitentia suorum peccatorum reversique ad unitatem et obedi- 30 tię ecclesię Romanę animo pio vereque christiano calicem sibi postularent, illorum fortasse precibus esset indulgendum. Nunc vero qua fronte petere audent, cum neque ecclesiam Romanam agnoscant, neque eius decretis obtemperant?

52^r Pręterea si illi missis legatis | ad hanc sanctam synodum suam nobis mentem aperuissent et se in ecclesię gratiam redire velle profiterentur, haberet locum deliberatio. 35 Sed obsecro vos, nunquid ullam^d significationem dederunt redeundi ad ecclesię gremium? Nunquid ullum^e illorum verbum audivimus, quo protestarentur se velle ecclesię obtemperare? Nunquid aliquem illorum legatum vidimus^f? Nunquid in eis aliqua signa bonę spei, aut^f aliqua vestigia catholici animi conspeximus? <Quid ergo? Ecclesię>^g hostibus sanctissimum Christi sanguinem nostra sponte offeremus, quem filiis denegamus? | Nun- 40 quid sanctum canibus obiiciemus?^h Quo animo et quibus oculis aspiciet ecclesia calicem illum divinum plenum Christi sanguine hostium suorum manibus circumferri? Absit hoc a vobis, sanctissimi patres.

Ego sane ob adducta argumenta in ea sum sententia, ut putem nullis conditionibus calicem illis exhibendum esse, vosque obsecro per Christi crucem, per mortem acer- 45 bissimam — per hunc ipsum sanguinem, de quo agimus, obtestor, ut omnes idem sentiamus, ut intelligat totus christianus orbis, sacrum istud concilium ecclesię hostibus sanctissimum 53^r | Christi sanguinem conculcandum exhibere noluisse.

^a B igitur.^b om. B.^c om. S.^d B insert obsecrationem seu.^e B hic ponit aliquem (omisso ante illorum).^f om. OS.^g B Quid igitur ecclesiae.¹ Nescio an cogitet de Confessione Augustana part. II, c. 1.² In concilio annis 1551 et 1552 congregato eiusmodi argumentum non proferebatur, quantum sciam. At 27. Iunii 1562 Augustinus Baumgartner, orator ducis Bavariae, inter alia dixerat: »Cum populus utriusque speciei usum quasi ex divina institutionesibi debere arbitraretur, . . . surrepticii sectarum duces . . . sub praetextu divinae institutionis . . . diversa haeresium semina longe lateque adeo efficaciter disperserunt, ut nunc occasione utriusque speciei non modo populi Germaniae, sed et reliquae nationes instar torrentis ab ecclesia catholica defluere viderentur« (Le Plat V, 341 s). ³ Matth. 7, 6.

[Diebus 5. et sequentibus Septembris.]

Perficitur examen decreti de concessione calicis.

Era tanta la diligencia y cuidado que ponía en este negocio el embajador del emperador, y tambien parece que avia muchos inclinados a ello, parte por persuasiones de Quinqueecclesiense, parte por pensar que seria medio para algun buen sucesso, que muchos iban temiendo que salieran con ello. Pero el negocio, como tengo dicho de
 5 los votos, yva tan rebuelto y tan enmarañado, que fué necesario gastar algunos dias en regular los votos para poderse hacer decreto conforme a ellos¹ etc.*

[Diebus 10. et sequentibus Septembris.]

Nova deliberatio de canonibus reformationis.

En este medio que se hacía el decreto, porque la session se llegava y el tiempo
 | era corto, se propusieron los canones de reformation, que por ser tantos y tan largos
 — que eran trece o catorce —, no los pongo aquí, ni los de los abusos de la missa que
 10 se dieron juntamente con ellos², porque no importa mucho para el parecer que yo dí,
 y porque hubo mucha^b mudança en ellos de como se propusieron al principio³.

Començaron a decir los perlados sus pareceres sobre los capitulos de reformation y abusos de la missa. Y quando llegó mi lugar⁴, yo dixé el siguiente:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. In decretis reformationis tria mihi videntur in-
 15 digere correctione atque | censura.

Primum est in canone quarto⁵, ubi datur facultas prelati dividendi tertiam partem fructuum omnium dignitatum in distributiones quotidianas. Primo quia hoc videtur pugnare cum alio canone sextę preterite sessionis, deinde quia sunt plures dignitates in Hyspania, quę neque iurisdictionem ullam habent, neque fruuntur quotidianis ecclesię
 20 distributionibus. Iniustum ergo^c videtur, ut illorum proventus in distributiones dividantur, <qui nullas accipiunt distributiones>^d. Quapropter decretum illud non placet, nisi hac ratione temperetur, ut ad solas dignitates extendatur, quę | quotidianas distributiones
 accipiunt.

Secundum est circa canonem octavum⁶, in quo causę beneficiales certę summe
 25 ducatorum ordinariis committuntur, omni appellatione remota usque ad definitivam. Censeo hanc facultatem debere extendi ad omnia beneficia, ut in omnibus non sit appellatio ab ordinario, nisi a definitiva. Nam hoc ad optimum regimen ecclesię pertinet, et multę controversię atque calumnię tollentur, qualis fuit illa quę accidit in episcopatu Salmantino, ubi cum quidam Romę impetrasset alterius beneficium per obitum, cum
 30 | tamen ille viveret, verumtamen per decem et octo integros annos probare non potuit
 se vivere et illius beneficii titulum obtinere. Quodsi causa illa ab ordinario fuisset cognita, nunquam illud monstrum accidisset.

Tertium est, quod ultimo canone decernitur. Quod^e plane videtur prohibere, ne beneficia in confidentiam alicui tradantur^f 7; nam si prelati (ut equum est) maturo consilio
 35 et deliberatione providere debent, ut idonei sint et sufficientes ministri, quibus beneficia conferunt, interim dum hoc faciunt, dum quęrunt digniores, necesse est | ut beneficia
 apud aliquem deponant. Cum ergo^g sex mensium spacium ad hanc rem iure concessum

^a om. B.   ^b O muy poca.   ^c B igitur.   ^d B haec verba hic omittit, sea post decretum illud (in eadem lin. 21) habet: quia illi nullam accipiunt distributionem.   ^e ita codd.; qui?   ^f om. B; O traddantur.

¹ Summa sententiarum de hac re dictarum exponitur apud Theiner II, 115; aliae formae decreti de concessione calicis leguntur l. c. p. 127^a et 128^b.

² Decretum XIV canonum de reformatione propositum patribus 10. Septembris 1562 legitur apud Theiner II, 119—121; Canones IX de abusibus circa celebrantes vel audientes missam ibidem p. 121 s.

³ Revera valde hi IX canones de abusibus missae mutabantur, si conferas formam apud Theiner II, 121 s cum ea, quam habet *Decretum de observandis et evitandis in celebratione missae* in editionibus decretorum concilii.

Neque ea forma, de qua hic loquitur Petrus, potest esse illa, quae legitur apud Theiner l. c.; at quae infra p. 654 adnotat, in illam conveniunt. Optime de his mutationibus instruit Paleottus in Diario originali a nobis edendo ad 16. Septembris 1562.

⁴ Petrus dixit 13. Septembris (*Concil. 127, f. 583^r*); Theiner II, 125 s summarie tantum refert.

⁵ Apud Theiner p. 120^a est quintus.

⁶ Apud Theiner p. 120^b nonus.

⁷ Neque ultimus neque alius canon inter illos, quos exhibet Theiner l. c., eiusmodi quidquam continet.

sit, non video cur prelati sint defraudandi hoc iuris beneficio. Quare censeo hanc facultatem episcopis esse concedendam; alioquin^a decretum non placet.

Decreta vero abusu missę mihi placent, modo in illis duo solummodo verba corrigantur. Alterum est, ubi dicitur *domus orationis esse videatur*, ut legatur *domus orationis sit et dici possit*¹. Alterum est, ubi dicitur^b *prope celestis*, ut illius loco ponantur *vere celestis*². Cetera omnia placent.

[Diebus 14. 15. et 16. Septembris.]

I. Apponitur ultima manus canonibus reformationis et abusu de missa. Petri votum. Narratio episcopi Bueduensis. — II. Doctrina et canones de sacrificio missae. — III. Communio sub utraque.

[I.] Entendióse despues que este decreto, que trata de los beneficios que se ponen en confianza, no habla^e con los obispos, porque ni aquella se llama propriamente confianza, ni llevan ellos los frutos de los beneficios que ponen en cabeça de algunos, mientras disponen dellos y buscan personas suficientes a quien prove ellos. Començó¹⁰ a aver algun alboroto sobre <esto de las>^d causas benefeciales de 24 ducados abaxo que no huviese apelacion, porque para los beneficios de España, que son gruesos, era poca suma aquella. Por^e remediar esto dixeron que los ultramontanos fuesen de 50 ducados, y los citramontanos de 24. Pero^f como vieron los legados | que aun con esto no se contentavan los perlados, sino que querian esta facultad en todos los beneficios¹⁵ de qualquiera cantidad que fuesen, determinaron de quitar este capitulo y decir que no se tratase del. Tienese por cierto^e que se tornará a proponer en la otra session.

Tornóse a votar en los otros capitulos demas, y quando llegó mi lugar³, tratandose^h otras cosas diferentes de las pasadas, dixe acerca de otros dos decretos de reformation y de los abusos de la misa lo siguiente:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Canones reformationis imprimis mihi placent atque probantur, dummodo | in illis quę mihi videntur indigere emendatione, vel corrigantur vel temperentur.

Primum est, quod canone tertio continetur, ubi agitur de cathedralibus ecclesiis magnis pensionibus non onerandis: nam quamvis canon ille non videatur ad ecclesias²⁵ Hispanię pertinere, tamen cum mentionem facit earum, quę quingentorum ducatorum valorem excedunt, illas etiam complectitur. Quę res prebebit occasionem, ut quę quotidie novis¹ adhibitis pensionibus gravantur, deinceps maioribus onerentur. Quare aut^k ecclesiarum Hispanię peculiarem mentionem | arbitror esse faciendam, aut explicandum, de quibus hic canon ecclesiis sit accipiendus.

Alterum est, quod <habetur canone duodecimo>¹, ubi iubetur, ut fabricę et aliorum piorum locorum administratores rationem reddant^m ordinario et primę dignitati. Nam cum ordinario animarum et ecclesię cura commissa sit, et ille Deo rationem solus sit redditurus, illi soli a ministris rationem esse reddendam censeo, ne recta administratio contentionibus impediatur, et ne videamur novam iurisdictionem, quam non habent,³⁵ dignitatibus exhibere, quę plus adferat contentionis et damni quam emolumentum⁴.

Canones vero super abusibus, qui in missarum celebratione contingunt, etiam placent, quanquam videam multos alios abusos esse pretermisissos superstitionis plenos, quibus hoc sanctissimum sacrificium censerem esse purgandum. Illam vero rationem, quae canone tertio ponitur, quaequeⁿ sic habet: *Cum semel salvator noster*⁴⁰ *in passione sua humanum genus redemerit*⁵ etc.^o arbitror esse delendam, quia hoc eodem argumento indicatur non fuisse equum, ut iure permitteretur plures eadem die missas celebrari.^p

^a O alioqui.

^b B dicit.

^c OV hablan.

^d B estas.

^e O para.

^f om. OS.

^g B insert de.

^h O tratando.

ⁱ B nobis.

^k B autem.

^l B habet canon 12.

^m O redant.

ⁿ O quae.

^o om. B.

^p B celebrare.

¹ Quae verba in ea forma, quae apud Theiner l. c. extat, non leguntur; forma finalis in decretis habet: *esse videatur ac dici possit*.

² In editione decretorum Romana authentica legitur simpliciter *coelestis*; sed editio, quae Brixiae concilio nondum finito prodiit a. 1563 (de qua cf. *Le Plat*, Canones p. XXI), habet *prope coelestis*; quam sequun-

tur tres aliae editiones anno 1564 factae, cf. *Le Plat*, Canones p. 207 adn. et p. XXIX.

³ Ex Theineri Actis (II, 126) non apparet, quando Petrus noster votum suum protulerit; sed *Concil.* 127, f. 584^v inducit eum dicentem 14. et bis 15. Sept.

⁴ Cf. supra p. 645, l. 36 ss et adn. 5.

⁵ Ita revera legitur apud Theiner 121^b.

El canon que hablava de las^a pensiones que se ponen en los obispados o en los beneficios curados, fueron de parecer los legados que se quitasen y que no se hablase por agora dellos, dilatandolo para otro lugar. No sé, si hicieron esto por ser negocio que tocava a Su M^{dad}, y porque los perlados començaron a tratar este negocio con mucho calor por ver tan oprimidos los obispados y beneficios con excesivas pensiones. Aunque el obispo de Buda viniendo a votar dixo que no le tocava a él este negocio, porque ni tenia iglesia ni canonigos ni renta ni pensiones, pero por el bien comun queira decir dos cosas. La primera, que le parecia que ningun fraile pudiese ser obispo^b. Y la otra, que le pesava de no tener pension sobre su obispado, porque todavia le quedará algo; pero que le parecia muy mal esto de las pensiones, aunque peor les^e parecia a los que las pagavan.

Olvidóseme en la session pasada¹ de escribir una cosa que contó este mesmo perlado, que le avia acontecido en su obispado, que es harto maravillosa: que andando un dia por el disimulado, porque no podia andar de otra manera <por estar>^d en poder de Turcos, se llegó á él un viejo Griego de mas de cien años, y hechandose a sus pies le dixo: »Muchos dias ha que deseava yo y es^perava esta venida como Symeon la de nuestro redentor². Doy infinitas gracias a Dios, que me lo ha cumplido, y pido os en su nombre, que me deis el sacramento de la confirmacion, porque no estoy confirmado, que por no aver auido aquí obispo no le he recibido«. El obispo le dixo que de donde o como sabia, que él era obispo. Respondióle que Dios, que le avia prometido este dia, selo avia dado a entender. El obispo espantado del caso dando infinitas gracias a Dios le confirmó. El viejo entonces sacó un anillo de oro que traya y diósele al obispo, y acabandosele de dar, espiró en sus manos. Cosa harto espantosa y de gran consuelo para los catholicos y confusion para los herejes. El obispo mostró el anillo al sacro concilio y juró ser aquel y averle pasado el caso de la mesma suerte que lo avia contado.

[II.] Acabado^e de votar sobre los canones de reformation, se tornaron a traer los canones y doctrina de sacrificio misse emendandolos, y <se tornó>^f a reolver el negocio sobre dos puntos: el uno, porque en la doctrina hablando de como Christus se obtulit in cēna, se añadian unas palabras que decian *iuxta veterum patrum sententias*. Las quales se quitaron con parecer de la mayor parte del concilio, y se puso absolutamente y sin condicion ninguna, que Christus se obtulit in cēna. El otro punto fué sobre aquellas palabras que se pusieron en el canon, que Christo N. S^r avia ordenado sacerdotes á los apostolos con decir: *Hoc facite in meam commemorationem*. Hubo sobre esto una contienda tan reñida, que yo temi no tuviese algun mal sucesso, porque el arzobispo de Granada, el obispo de Segovia, el de Orense, el de Modena y otros quatro o cinco insistian^g grandemente sobre que no devia determinarse, y trayan muchos argumentos y testimonios de santos y decir, que no se avia disputado este negocio por los theologos, que era necessario hacerse primero. Pero tenian tan contra si todo lo restante del concilio, que no solamente les contradecian con razones, pero con algunas pesadas palabras que ellos no quisieron oir, principalmente la vispera de la session, que fué tan grande el alboroto que hubo, que a mi me escandalizó grandemente y me tuvo confuso, porque queriendo **Granada** hablar mas en este negocio, hubo grande contradicion y ruido, de suerte que^h, como él vió que no le querian oir, se salió, y un perlado fué a tornarle, dandole a entender quan mal hecho era salirse, y que escandalizava con lo que hacia a todo el concilio. En finⁱ le tornó, y dicen que él le dixo: Este no es concilio, sino behetria³. Tambien el de **Segovia** oyó algunas cosas que^k no quisiera. En fin ellos estuvieron en su parecer, de que no era bien determinarse, y aun el dia de la session no querian venir a ella. Y el padre fray Pedro de Soto hubo de ir por Granada y otros por Segovia; y en aqueste punto ellos y los demas no quisieron dar el placet⁴.

^a verba abhinc usque ad otro lugar in O sunt sublineata.

^b haec verba sunt sublineata in O.

^c B(wz) le.

^d B porque estaba.

^e B Acabando.

^f B(w) bolbio.

^g B instaban.

^h om. B.

ⁱ B insert que.

^k B add. el.

¹ Cf. supra p. 646.

² Luc. 2, 25 ss.

³ Cf. supra p. 635, adn. 4; 650, adn. 5.

⁴ Cf. Pallavicin. 18, 8, 10 ss, qui ceterum de discessu

Granatensis nil refert; sed non est dubium quin narratio Petri sit accuratior, cum qua convenit etiam Musotti relatio apud Döllinger, Concil von Trient II 23.

[III.] Propusose tambien un decreto que se avia hecho sobre la comunión sub utraque specie, porque despues de aver regulado los votos hallaron que el concilio no venia en concedersela, sino que la mayor parte era de parecer que se remitiese a Su S^{dad}. Y así nos propusieron un decreto que decia de esta suerte:

63^r Forma decreti super usu calicis petiti, v. apud Theiner II, 128^b; 586^a 1. 5

Propuesto este decreto començaron a votar sobre él los perlados, y como nos tomó el negocio desapercibidos, que no nos dieron copia de él, yo brevemente, quando llegó mi lugar², digo el parecer siguiente:

63^v Ill^{mi} Domini <et R^{mi} Patres>^a. Quanquam hac de re | iam ego sententiam meam dixerim, qui nullatenus calicem illis concedendum esse iudicaverim³, nunc vero, quando 10 sacrosanctę synodo ita visum est, placet, ut ad sanctissimum pontificem Dominum nostrum negocium referatur, non tamen, ut id fiat per huius concilii decretum, sed ut illius solum voluntati atque consilio permittatur.

Y así quitaron del decreto aquellas palabras que decian *ex voto, consilio et approbatione synodi*⁴, y desnudamente remitieron la causa a Su S^{dad}, de manera que 15 lo que se hiziese no fuese con autoridad o aprobacion del concilio, sino con sola la voluntad y parecer de Su S^{dad}.

[Die Iovis 17. Septembris.]

Sessio XXII.

64^r Celebróse la session a los 17 de Setiembre, y hechóse la siguiente para los 12 de Noviembre, aviendose leydo los decretos de sacrificio missę, de abusos y reformation. Mucho fué lo que se trabajó en esta session, porque las cosas que se trataron 20 fueron muchas, muy difficultosas y muy reñidas, y el tiempo muy corto, que muchas veces nos fué forçado salir muy de^b noche de las congregaciones.

[Die Mercurii 23. Septembris.]

Tractatus inter oratores Caesaris praelatosque Hispanos de reformatione habiti. Petri sententia.

Los embajadores del emperador viendo lo poco que les avia aprovechado su diligencia para alcançar del concilio, que se les concediese la comunión sub utraque specie, 64^v quedaron muy corridos | y muy lastimados, principalmente viendo, que aun lo que 25 avia de hazer^c el papa no avia de ser con aprobacion y autoridad del concilio, porque los herejes estiman en poco que el summo pontifice se lo conceda o se lo niegue, porque no le reconocen^d por superior, y estimaran en mucho que un concilio como este autorizara este negocio, y de su mano recibieran el caliz. De manera que Quineeclesiense un día que saliamos de una congregacion⁵, juntando los perlados Españoles 30 les hizo una platica, diciendo que Su M^{dad} del emperador deseava se hiziese reformation de la iglesia, que era la cosa que mas convenia; | y porque tenian entendido del animo de los Españoles, que deseavan tambien esto por el bien de la christiandad, que fuesen servidos de juntarse con ellos y ordenar de que se presentasen los capitulos que mas convenian para este negocio. El arçobispo de Granada tomó la mano y respondió en 35 nombre de todos, que la voluntad de Su M^{dad} <del emperador>^e éstava bien conocida y el zelo con que mirava por las cosas de la iglesia, pero que este era negocio de mucho peso, y que era necesario que lo comunicasemos y tratasemos primero con^b los Españoles, y despues se daria la respuesta.

^a O etc.

^b om. O.

^c abhinc usque ad verba el caliz (l. 29) in O sublineata.

^d B conocen.

^e B Ces[area].

¹ Formulam priorem a Quineeclesiensi propositam exhibet Paleottus apud Theiner II, 585^b.

² In congregatione 16. Septembris, cf. Theiner II, 128^b; Concil. 127, f. 590^r post meridiem (mane omittitur). ³ Cf. supra p. 651 s.

⁴ Quae legebantur in formula Quineeclesiensis.

⁵ Intellegenda est congregatio theologorum (cui etiam praelati intererant) 23. Septembris habita, ut

testantur Paleottus ad hunc diem et Carolus Vicecomes episcopus Ventimiliensis epistula 24. Septembris Borromaeo scripta, cf. Sarpi 7, 5; Pallavicin. 18, 11, 11. Iam antea (16. Septembris) Quineeclesiensis oratores principum convocaverat, deinde cum legatis egerat idque 21. et 22. Septembris, cf. Paleottum ad hos dies et oratorum litteras apud Sickel, Concil. n. 206, p. 385 ss; Steinherr, Nuntiaturber. III, 129 ss.

Despedido con esto el embaxador se comenzó a tratar entre nosotros. Avia diferentes pareceres. Yo dixé que devia considerarse el animo con que venian a pedirnos esto, porque parecia^a que querian tomar este negocio por torcedor para hazer venir al papa a su voluntad y a que les concediese el caliz; y que de gente que sabiamos que estava apasionada, no se avia de seguir parecer sin examinar primero muy bien lo que queria, que se tratase de reformation. Y si nos pareciese que convenia, hacerlo, y si no, no. En fin se señalaron dos diputados, para que les respondiesen y se informasen de las cosas que querian^b que se propusiesen.

Como ellos no hallaron en nosotros el acogimiento que deseavan, presentaron a los legados un largo proceso y peticion de cosas, que no escandalizaron poco los animos de los legados y de los demas que lo supieron¹. Y porque en otra parte las tengo escritas², no las pongo aquí. Los legados respondieron a ellas, admitiendo a unas y reprobando a otras, diciendo quales eran dignas de tratarse en este santo concilio, y quales no. Y esta respuesta se embió al emperador, el qual dicen que ha tornado a replicar; hasta agora no he visto la respuesta³. No^e hay cosa que no se intente, pero el spiritu santo, que tiene debaxo de sus alas y amparo este santo concilio, [inspirará lo que mas convenga para el remedio de su santa iglesia.

[Versus finem mensis **Septembris** et initio **Octobris**.]

Proponuntur articuli de sacramentis ordinis et matrimonii.

Los legados en una congregacion⁴ propusieron lo que les parecia que debia tratarse en esta session, que fué del sacramento del orden y algunas cosas de reformation. Los perlados dixeron, que para dos meses que avia de tiempo era poca materia, y que les parecia devia tambien tratarse de matrimonio. Y así se determinó que se hiziese. Propusieronse 7 articulos de ordine⁵, para que los disputasen la mitad de los theologos; y dióse muy buena traça en la orden con que se avia de disputar, para que ningun theologo dexase de decir y las | disputas no fuesen muy pesadas. Y fué que los dividieron de suerte, que la mitad tratase lo^a de ordine y la otra mitad lo de matrimonio. Pero de los primeros hizieron tres classes, y a cada classe se señalaron los articulos que avia de disputar, para que ni tratasen de todos, ni tubiesen ocasion de detenerse mucho⁶. Acabadas las disputas de sacramento ordinis, se hizo la doctrina y canones⁷ y se propusieron a los perlados, para que dixesen su parecer sobre ellos.

[Die dominica 18. **Octobris**.]

Examinantur doctrina et canones de ordine. Salamantini votum.

Aviase levantado y movido una question entre los theologos, aunque en los articulos no se avia propuesto, sobre: si episcopatus est ordo, y: si est iure divino institutus. Esto ha dado ocasion agora a los perlados de tratar | de ello, principalmente a los que desean que se averigue, si la residencia es de iure divino. Plega^e a Dios,

^a B parece.

^b B queria.

^c V ne.

^d om. BO.

^e B Plegue.

¹ Libellus reformationis (cf. *Th. Sickel*, Das Reformatiionslibell des Kaisers Ferdinand I., Archiv für österreichische Geschichte XLV [1871], 1 ss), de quo loquitur Petrus, iam multo ante traditus erat legatis; deinde 21. Septembris Quinqueecclesiensis petit, »ut libellus ille petitionum compositus a consiliariis M^{sis} S. et pridem legatis ab eo traditus nunc omnino in synodo proponatur, si non integre, saltem dimidia eius pars« (Paleottus ad 21. Septembris). Cf. *Steinhers* l. c. p. 129 ss.

² Videtur Petrus collectionem documentorum commentariis adiunxisse.

³ Iam 29. Iunii imperator consenserat voluntati legatorum, ut capita libelli ipsorum arbitrio selecta concilio proponerent, *Le Plat* V, 351, cf. *Steinhers* III, n. 33 et adn. p. 83 ss, 129 ss. Alias litteras 12. Augusti datas oratores non ante 11. Septembris legatis tradi-

Concilium Tridentinum. II.

derant, *Sickel*, Concil. n. 205, p. 383; cf. *Steinhers* p. 129 s; *Pallavicin*. 18, 11, 6.

⁴ In congregatione generali 16. Septembris habita, cf. *Theiner* II, 129^a.

⁵ Leguntur apud *Raynaldum* 1562, n. 89; *Le Plat* V, 508; *Theiner* II, 133.

⁶ Ordo servandus a theologis in examinandis articulis... legitur apud *Theiner* II, 133.

⁷ Doctrina et canones per octo patres in congregatione 3. Octobris deputatos conficiebantur. »Prima doctrina et canones de sacramento ordinis propositi die 9. Octobris 1562« legitur in Paleotti editione Mendhamiana (Londini 1842) p. 289—293, sed proculdubio dies est falsus. Revera 13. Octobris proponebantur, cf. *Theiner* II, 151 s. Forma quae legitur apud Mendham, si excipias aliquot errores vel scribae vel typographi, plane concordat cum Theineriana.

que no levante este negocio alguna escarapela como las pasadas. Muchos han sido de parecer, que se ponga en los canones, que episcopatus est de iure divino et eodem iure maior presbyterio.

Quando llegó mi lugar¹ dixe sobre la doctrina y canones el parecer siguiente:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Quancquam hoc non videatur esse instituti nostri, sed 5
 68^r potius muneris atque officii theologorum; et licet doctrina atque canones | de sacramento
 ordinis nobis exhibiti tam pie, sancte atque sapienter conditi sint, ut nulla ferme cor-
 rectione aut emendatione indigere videantur, ego tamen nonnulla notavi et animadverti,
 quæ aliquam, licet exiguam, parere possunt legentibus offensionem. Primo testimonium
 illud, quod adducitur ex capite sexto Canticorum Salomonis, *Terribilis sicut castrorum* 10
acies ordinata arbitror esse removendum, quia non tam videtur pertinere ad probandum
 ordinem ecclesiasticum quam ad ostendendum robur illud et firmitatem, qua spiritus
 68^v sanctus armavit ecclesiam christianam². Præterea verba | illa *quare non solum sacræ*
literæ de diaconis apertam mentionem faciunt etc.³, censeo esse magis explicanda, quia
 non satis exprimunt, ex qua institutione, nunquid divina aut apostolica, habeamus sub- 15
 diaconatum reliquosque minores ordines, et subobscuræ illa dicuntur, decreta vero sacro-
 sanctæ synodi debent esse apertissima. Item ubi agitur de cæremoniis sacramenti huius,
 dicitur in hunc modum: *atque ita inter eas sacram unctionem religiose semper ser-*
 69^r *vavit*⁴, quia^b cum eius antea mentio facta non fuerit, arbitror ita esse dicen-
dum: atque inter eas sacram unctionem ab ipsis etiam apostolis acceptam, religiose semper etc. 20
 Postremo vero, quod in calce doctrinæ dicitur decrevisse sanctam synodum *illa, quæ*
visum sibi fuit Christi fideles docere, subiectis canonibus damnare, iudico esse corrigen-
 dum et emendandum, <quia quæ>^c docet synodus, vera sunt et catholica, quæ vero dam-
 nat, falsa et heretica. Quare censerem ita esse dicendum: *Hæc autem generatim sacræ*
synodo visum est Christi fideles docere, contraria vero certis et propriis canonibus etc.⁵ 25
 Canones vero omnes mihi placent atque probantur.

[Sub finem Octobris et initio Novembris.]

Controversiæ de ordine et de potestate episcopali. — Gallos brevi adventuros nuntiat.

69^v Todas estas cosas que yo advertí en la doctrina, se emendaron⁶. Pasaronse algunos
 días en tornar a corregir la doctrina y canones⁷, y ha sido tan larga la tardanza, que
 no puede aver lugar para tratarse en esta session de matrimonio, ni los capitulos de
 reformation que se avian de proponer. Y ansí será necesario el dilatarse. Ya dixe 30
 arriba⁸, que temia no se levantase algun alboroto sobre el averiguarse, si episcopatus
 est de iure divino. Hase levantado de manera, que ha sido causa de no poderse tener
 70^r la session para el día que estava señalado, | porque en este medio se ha comenzado a
 encender la cosa de tal manera de entrambas partes, que los que tenian esperanza que
 se trataria de residentia, pareciendoles que era un gran escalon para ello el deter- 35
 minarse que episcopi erant instituti a Christo, han hecho grande instancia para que se
 determinase, diciendo que en el concilio pasado se avia disputado y hecho el canon
 de la mesma suerte que ellos le pedian⁹, añadiendo a esto que no solamente el orden
 de obispo, sino tambien la iurisdiccion era de iure divino. Los legados, viendo que este
 negocio se encaminava muy en deservicio de Su S^{dad} y menoscabo de la sede apost- 40
 70^v lica y diminucion | de la autoridad del pontifice, temiendo no naciese de aquí algun

^a *codd.* reservavit.

^b *sic O; B(?)w* qua.

^c *B* quæque.

¹ *Theiner* vota patrum non exhibet. Sed cum Paleotto teste 18. Octobris locuti sint Massalubrensis et Dertusensis, eodem die Salamantinum dixisse oportet, cui locus inter illos erat.

² Cf. *Theiner* p. 152^a infra. Saltem illud *terribilis* debebatur, cf. doctrinae cap. 4 in editionibus.

³ *Theiner* p. 152^a supra. Verba his similia hodie leguntur in doctrinae cap. 2.

⁴ *Theiner* p. 152^a med. Haec verba non amplius inveniuntur in doctrina.

⁵ Cf. *Theiner* 152^b. Verba in fine doctrinae secundum hanc Petri propositionem sunt accommodata.

⁶ Cf. adnotationes quattuor praecedentes.

⁷ »Patribus alias [3. Octobris] deputatis ad conponendam et emendam doctrinam adiuncti fuerunt alii quattuor, videlicet Clodiensis, Rossanensis, Mutinensis, Lancianensis: Paleotto in Diario ad 23. Octobris. »Doctrina et canones de sacramento ordinis reformati» tradebantur patribus »die sabbati ultima eiusdem mensis Octobris«, et denuo examinari incipiebantur 3. Novembris 1562; leguntur apud *Theiner* II, 155 s.

⁸ Cf. supra p. 657, l. 31 ss.

⁹ Cf. de hac quaestione infra p. 659⁵.

escandalo y se abriese la puerta a que se viniese a tratar de la iurisdiccion y autoridad del concilio y del papa, de la residencia de los obispos y de otras cosas de esta qualidad: andavan con grandissimo tiento y recato en este negocio, ensayandose en hacer un decreto de suerte que pudiesen con él quitar todas estas ocasiones de escandalo, 5 tornaron a dar la doctrina emendada y los canones, excepto el postrero que es el que trata de los obispos^a. Muchos de los Españoles se juntaron y fueron a hablar a los legados, pidiendoles que en todo caso se hiziese el decreto de la suerte que ellos le pedian, donde se declarase | que el obispado era de iure divino, superior al sacerdotio. 71^r Tambien fueron otros muchos perlados Italianos a pedir a los legados, que no se 10 hiziese cosa que fuese en perjuicio de la sede apostolica¹. En fin dieron un canon que, porque sobre él solo han tornado los perlados a hablar muy largamente, le pongo aquí, y por ser cosa de las que mas reñidas han sido en este concilio. El canon decia de esta manera:

Canon septimus, apud Paleottum, Theiner II, 597.

A muchos les parecia, que traya demasiado artificio este decreto, porque en él 71^v 15 no se dice claramente ser el obispado superior al sacerdocio iure divino, que era lo que comunmente se deseava, y dicelo de manera que parece que se podría sacar de él lo uno y lo otro. Y como tambien andava ya levantada una disputa sobre saber, si los obispos tienen alguna iurisdiccion de iure divino, o si la tiene solo el summo pontifice y de él se comunica a todos los ministros de la iglesia, han comenzado los perlados 20 a ser mas largos en hablar sobre este decreto, que en ninguna otra cosa de quantos se han propuesto hasta ahora.

En este medio emos^b tenido ya nueva | cierta de la venida del card. de Lorena 72^r y otros perlados Franceses y abbades que vienen con él², y el marques de Pescara nos ha avisado, de como no traen^c muy buena intencion ni mucha devocion a las cosas de 25 Su S^{dad}, y adviertendonos de parte de su M^{dad} Cath^{ca} que miremos por la autoridad de la sede apostolica — como principe christianissimo y como quien entiende quanto importa al bien de la christiandad el ampararla y defenderla en tiempo que tan perseguida es de los herejes³. Yo tengo a muy buena dicha el aver acertado a hacer esto, antes que Su M^{dad} me lo mandase, y creo he sido alguna parte en que Su S^{dad} no haya reci- 30 vido algunos desabrimientos y Su M^{dad} deservicio⁴.

[Mense Novembri.]

I. *Lis de canone VII, num sub Iulio III sit decretus necne.* — II. *Proponitur decretum residentiae. Prolongantur disceptationes de VII canone.* — III. *Prorogatio sessionis. Adventus et receptio card. Lotharingi.*

[I.] Quando se propuso este decreto [5. Novembris], el card. de Mantua dixo 72^v que en el concilio pasado se avia tambien tratado este mesmo negocio y hechoso el canon de él, pero que los perlados no avian examinado, porque antes que llegasen a ello se desbarató el concilio⁵. El obispo de Segovia, quando le vino su lugar de 35 hablar sobre este decreto [6. Novembris], dixo que él se avia hallado presente la otra vez, y que no solamente se avia diputado por los theologos y hecho el canon por los diputados, de los quales el uno avia sido el arzobispo de Granada, sino que tambien los perlados avian hablado sobre él, y que en testimonio de esto podría él mostrar el parecer que él entonces avia dado⁶. El card. de Mantua se | corrió mucho 73^r

^a O obispos.

^b B avemos.

^c B(?)w) trae.

^d om. O.

¹ Dilucide has disceptationes exponit Paleottus apud Theiner II, 596^b ss et in Diario originali ad 30. Octobris et dies sequentes.

² Paleottus (Diar. orig.) ad 3. Novembris nuntiat oratores Gallos ante congregationem petiisse »super- sederi a rebus reformationis usque in adventum prae- latorum Galliae, qui absunt hinc octo dierum spatio; caeterum procedi in dogmatibus«. Cf. Theiner II, 598^a. Drascovicus orator Caesareus iam 27. Octobris scrip- serat imperatori partem familiarium cardinalis Lotharingi advenisse (Sickel, Concil p. 396).

³ Paleottus (Diar. orig.) id refert sub 6. Novembris; cf. Theiner II, 598^a infra.

⁴ Cf. Pallavicin. 18, 17, 7.

⁵ Ita Mantuanus in congregatione generali die Iovis 5. Novembris habita, Massarellus apud Theiner II, 159^b. Granatensis 30. Octobris 1562 dixerat eandem rem sub Iulio III iam decretam esse: Paleottus in Diario orig. ad hunc diem, cf. Theiner II, 597^a.

⁶ Votum a Segobiensi in concilio per Iulium III convocato dicebatur 12. Ian. 1552 (Theiner I, 644); aliud 6. Novembris 1562, cf. Theiner II, 164^a.

de esto, como se pareció despues, porque era aquella una manera de desmentirle. Pero satisficóse muy bien, porque otro dia [7. Novembris] en congregacion, antes que comenzasen a votar, dixo el cardenal lo que él avia dicho, y como, si no estuviera él muy enterado y satisfecho de que era así, no era hombre el que en presencia de un concilio tan principal se atrebera a decirlo; pero que no obstante esto^a avia dicho el obispo de Segovia lo contrario como hombre que se avia hallado presente, que para que se entendiese quien decia verdad, que el secretario del concilio, que estava presente y se avia hallado en las cosas pasadas y las tenia escritas, leyese allí en publico lo que entonces se avia hecho, y en que punto avia quedado este negocio. | Y así lo hizo, y se entendió claramente que el cardenal avia dicho verdad. Y el secretario dixo, que a el por hombre de verdad le avia entonces enviado al concilio el papa Paulo III y agora Pio IV por secretario, y que nunca en todos sus registros se avia hallado jamas mentira, sino que todo lo que tenia escrito era la verdad de lo que avia pasado, y lo que fuese contra ello no podia serla¹.

Quiso Dios, que el obispo de Segovia no se halló presente en esta congregacion, que no pudiera dexar de salir muy corrido de ella.* Bien creo yo, que no se apurara tanto este negocio, si no fuera por estar los legados desabridos con él por las cosas pasadas de la residencia, en que el avia estado tan porfiado como los demas². Y así le traen sobre ojo, y quando dixo su parecer sobre esto de ordine, se le pidieron por escrito, porque en él avia dicho algunas cosas con que muchos se avian escandalizado, como fué, que el sacramento de orden ex vi verborum ipsius sacramenti non dabat aut conferebat gratiam gratum facientem, y que no hallaba en los antiguos padres esta palabra *character*³, sino *potestas spiritualis*.

[II.] Al tiempo que se trató lo de la residencia de los perlados, que pedian con tan grande instancia los Españoles que se averiguase, si era de iure divino o no, el card. de Mantua por escusar la pesadumbre y alboroto que entonces avia, prometió que quando se tratase de orden, se trataria tambien | de residencia, y así por salir de esta obligacion, hoy viernes, que fué a los 6 de Noviembre, hizo un raçonamiento diciendo, que él avia prendado su palabra, de que se haria el canon de la residencia, quando se disputase lo de orden, y que lo queria cumplir. Y así propuso un decreto largo, el qual leyó el secretario del concilio con grande contento de todos⁴, del qual no se trata agora hasta aver acabado de votar sobre el septimo canon de ordine. Yo bien entiendo, que no nos ha de faltar question en el de residencia como en el de iurisdictione.

Hartos dias ha que se començó a votar sobre este^b septimo canon, y han votado muy pocos, porque lo toman estos señores tan | de espacio, que no hay nadie que no le parezca, que es menoscabo de honra no estarse dos horas en decir⁵. Este otro dia estabamos tratando ciertos perlados y yo de esta importunidad, y les decia: Yo os doy mi palabra, que no solamente pienso ser muy largo, sino que tengo de llevar a congregacion las partes de santo Thomas y leerlas todas por vengarme de ellos, porque es cosa intolerable ver repetidas unas mesmas cosas cien mil veces.

Todos los mas que hasta agora han dicho son de parecer, que se diga claramente que los obispos son superiores a los sacerdotes iure divino. Pero ha venido a adelgacarse el negocio tanto, que se ha tratado lo que tiene el obispado de orden y iurisdiction, y si la iurisdiction la tiene | inmediatamente de Dios o <del summo pontifice>^c, y si se dió toda al pontifice, para que el la distribuyese, o si la da Dios por él, de manera

* In O alia manus in margine inferiore addit: Así lo escribió el mismo obispo en su vida: y se refiere en la historia de Segovia capit. XLII, § XVI⁶.

^a om. B.

^b B el.

^c B de los summos pontífices.

¹ Cf. verba prolata ab episcopo Thelesino secretario concilii in congregatione 7. Novembris 1562 apud Theiner II, 165 s.; Paleott. (Diar. orig.) ad eundem diem.

² Cf. infra p. 667, l. 7 ss.

³ Sed terminus ille *character* pro ordinatione invenitur apud Augustinum, cf. H. Reuter, Augustinische

Studien (Gotha 1887) p. 264; P. Schanz, Die Lehre von den heiligen Sakramenten (Freiburg 1893) 149 s.

⁴ Legitur apud Theiner II, 161^b ss. Cf. Pallavicin. 18, 17, 3 ss (n. 6 citantur haec verba Petri).

⁵ Cf. verba Seripandi apud Theiner II, 179.

⁶ Intellegitur Colmenares, Historia de Segovia.

que el papa sea solamente un instrumento, por quien Dios haya querido repartir el orden y iurisdiccion en los ministros de su iglesia. Hanse dicho a este proposito tantas cosas, que muchas de ellas han sido harto desabridas para los legados, y a lo que se sospecha no menos a Su S^{dad}, y han estado con esto tan desabridos y tan ostinados^a, que ya no podian sufrir que se diga cosa que toque o periudique en la menor cosa del mundo.

Y ansí estotro^b dia, queriendo el obispo de Ciudad Rodrigo decir su parecer [27. Novembris]¹ y començando a decir que queria tratar de lo que se avia propuesto, que era lo de la iurisdiction y orden de los obispos, salió el card. Simoneta y dixo: »R^{mo} Domine, salva pace, nunca tal se propuso«. Y tomando la mano el card. Seripando dixo, que se espantava y se dolia, que no solamente se cargase tanto la mano en una cosa que no se avia propuesto, sino que pasase tan adelante el negocio, que a bueltas dello se huviesen dicho cosas tan feas y desacatadas contra Su S^{dad}, y que les^c rogava, se tratasen con mas templanza y moderacion².

[III.] La session no se pudo tener a los 12 de Noviembre, como estava señalado, y ansí el Martes, que fué a los 10 de Noviembre³, se dilató en congregacion quince dias mas, que fué para los 27 del mismo mes, porque en la session pasada estava determinado, que en publica congregacion se pudiese dilatar la session todas las veces que fuese necesario⁴.

A los 14 de Noviembre⁵ entró el card. de Lorena acompañado de doce o catorce obispos⁶ y otros tantos doctores Franceses. Salieron los legados a recibirle. Una mala disposicion que tubo en llegando, fué causa de que no viniese a congregacion hasta 10 dias despues que vino. Que no fué poco esperado y deseado, porque como venia | de un reyno que está tan perdido, y es tan principal persona, todos esperaban que avia de proponer cosas de grande importancia para el remedio de Francia y de toda la iglesia, aunque algunos maliciosos decian, que no hablaria en cosas de reformacion un hombre tan cargado de obispados y abadías y de muchos bienes ecclesiasticos.

En fin él se presentó al concilio a los 23 de Noviembre y hizo una oracion⁷ llena de lastimas de las desventuras que pasavan en Francia, pidiendo que se doliesen de la iglesia y que la reformasen, y que, si fuese necesario, hechasen en la mar aquellos por quien se avia levantado esta tormenta, dando a | entender de que traya animo de despojarse de quanto tenia, si era menester para el remedio de la iglesia.

Tambien este dia el embaxador Frances, que se llamaba Renaldo Ferrerio^a, hizo un raçonamiento, pidiendo que se usase de misericordia y se les permitiesen algunas cosas a los Franceses, sin las quales no podria restaurarse aquel reyno ni la religion, dando a entender que, si aquí no se haçia, no podria despues el mesmo reyno dexar de haçerlo, por lo que convenia a la paz y sosiego suyo⁸.

Fué recibido el cardenal con grande contento de todo el concilio, y con muchas muestras de amor le fué respondido⁹.

El aver ido hasta agora tan <de espacio>^e las congregaciones, y detenidose tanto este negocio del septimo canon, parece que ha sido por esperar esta venida del card. de Lorena y saber lo que traya y dar cuenta de ello a Su S^{dad}, porque agora, que todo esto se ha hecho, se torna a dar prisa. Y como hasta aquí no avia auido sino

^a O hostigados.^b B estro.^c B le.^d O cognomen alia manu habet suppletum in lacuna.^e B despacio.

¹ Episcopus Civitatis dicebat 27. Novembris 1562, cf. *Theiner* II, 181^b. De Simonettae Seripandique obiectionibus nil legitur in Actis, sed refert Paleottus.

² Partes commentariorum Petri, et inter eas hunc locum transumpta esse ab I. L. Villanueva, *Vida literaria* II (Londres 1825), 422 ss, monet Woker ad hunc locum.

³ Prorogatio fiebat die lunae 9. Novembris, cf. *Theiner* II, 167^b. Similes errores de tempore cf. supra p. 638¹, p. 657¹ ²; huius pag. adn. 5. Verba prolata a card. Mantuano etiam apud Raynaldum 1562, n. 117; *Le Plat* V, 542.

⁴ Denuo prorogabatur 25. Novembris, cf. *Theiner* II, 179.

⁵ Recte 13. Novembris, ut diaria et epistulae testantur. Huiusmodi errores indicio sunt diarium non eodem tempore quo res gerebantur scriptum esse.

⁶ Ioa. Ficklerus in Diario suo (apud *Le Plat* VII, 2, 343 s) enumerat tredecim episcopos.

⁷ Oratio legitur apud *Le Plat* V, 551—554; cf. infra *Psalmæi* Diarium.

⁸ Extat oratio apud *Le Plat* V 557—559.

⁹ Responsa primi praesidentis et concilii exhibet *Le Plat* V 555—557.

una congregacion cada dia y que en ella no decian mas de dos o tres, ahora comiença a^a aver dos, y han avisado los legados que no se diga tan largo, porque haya lugar de decir muchos¹.

[Sabbato 28. Novembris.]

Nuntiatur mors Ioannis de Mendoça.

78^v El dia que yo huve de decir² estava tan lastimado con una nueva^b tan triste, como fué la muerte desastrada del Sor Don Juan de Mendoça, | capitan de las galeras, 5 que no estava para poder decir parecer, sino para llorar una desventura tan grande, como la ha venido a España sobre las pasadas con la muerte de un hombre tan valeroso. Plega^c a Dios, que no sea esta ira del cielo, que grandes muestras y señales tray de ello, pues en tan pocos dias ha recibido España tan grandes daños, que verdaderamente parecen açote dado de la rigurosa mano de Dios por nuestros peccados. 10

[Die lunae 30. Novembris.]

Salamantini votum de doctrina et canonibus ordinis.

Dentro de tres o quatro dias³, por parecerme que el negocio que se trata es de tanta importancia, que no se sufre dexar de votar en él, me esforcé a decir el parecer siguiente: 79^r Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. | Doctrina mihi placet, quanquam optarem ego, ut, quando adversarii nostri in omnibus rebus Dei verbum expressum a nobis efflagitant, et ad confirmandum ordinis sacramentum sunt^d usque adeo aperta sacre scripture testi- 15 monia, ut illa in doctrina adducerentur^e; quod ad refellendos hereticos et confirmandos catholicos magnopere arbitror pertinere.

De extremo vero canone, in quo maximam esse video patrum controversiam atque contentionem, licet multa ab illis pie ac sapienter dicta sint, quid ego sentiam aperte 79^v atque brevius quo potero explicabo. | Principio optime mihi christianę reipublicę videretur 20 esse consultum, quando non modo de sacerdotum ordine, sed de^f episcoporum etiam dignitate, de omnibus denique ecclesiasticis ordinibus nunc agitur, ut quid cuique conveniat, quem quisque locum teneat in republica christiana, quid a Deo, quid ab hominibus acceperit, apertis et simplicibus verbis a sancta synodo explicaretur, ut heretici, qui omnes gradus ecclesiasticos oppugnant, refellantur, et catholici, qui etiam inter se 25 dissident atque dissentiunt, habeant aliquid certi et definiti a concilio, quod omnes unanimi consensu complectantur, ne etiam inter nos | schismata et dissensiones suboriantur^g. 80^r

Hoc igitur in primis omnium catholicorum sententia probatum et certissimum est, pontificem Romanum summum esse ecclesie pastorem, Christi vicarium, a quo tanquam a capite in membra in reliquos ecclesie ministros omnis potestas derivetur. Quod qui- 30 dem illa verba Ioannis ultimo *Pasce oves meas*⁴ apertissime testantur, et totius ecclesie christianę iam inde a principio communis consensus declarat. Sic etiam antiqui patres illorum verborum interpretes locum illum intellexerunt, et non modo in omnes sacer- 80^v dotes et episcopos, sed in ipsos etiam apostolos principatum obtinuisse. | Atque ita Clemens Romanus epistola secunda^h Petrum non solum principem, sed ordinatorem 35 apostolorum appellavit⁵. Ille accepit plenam et supremam a Christo potestatem, ut ab eo in reliqua ecclesie membra permaneret quidquid esset in ceteris consecrationis et iurisdictionis, sicuti refert Cyprianus in c. *Loquitur Dominus* 24, q. 1⁶. Sic etiam Marcellus epistola 1. ad episcopos Antiochie, et habeturⁱ in c. *Ad Romanam sedem* 2, q. 6⁷. Et Felix papa epistola 1. ad Benignum episcopum loquens de ecclesia Romana 40

^a om. O.

^b B muerte.

^c B Plegue.

^d O sint.

^e B ducerentur.

^f om. B.

^g hic explicit fragmentum Scorialense.

^h verba abhinc usque ad appellavit in O sublineata.

ⁱ B habet.

¹ Cf. querelas card. Seripandi 25. Novembris prolatas apud Raynaldum 1562, n. 117; *Le Plat* V, 564; *Theiner* II, 179.

² Locus dicendi Petro nostro erat inter Nemosiensem et Dertusensem, qui loquebantur 28. Novembris, *Theiner* II, 183^a.

³ In Actis (*Theiner* II, 183^b) votum Petri sub hac die refertur; eadem dies elicitur ex Petri verbis infra p. 664, l. 19.

⁴ Ioan. 21, 17.

⁵ Clementis ep. II Pseudoisidoriana n. 52: »magister et instructor atque ordinator noster princeps apostolorum Petrus« (Pseudoisid. ed. *Hinschius* p. 50).

⁶ c. 18, C. 24, q. 1 (ex libro De catholica ecclesie unitate c. 4, ed. *Hartel* I, 212).

⁷ Recte incipit *Ad Romanam ecclesiam* c. 6, C. 2, q. 6 (caput Pseudoisidori, confectum ex Innocentii I ep. 4, c. 1, 2; cf. *Hinschius* p. 224).

inquit: »Hęc sancta apostolica mater omnium ecclesiarum | Christi, ecclesia Romana.«¹ Sic 81^r
etiam Leo papa sermone 3: «Magnum, inquit, huic viro tribuit divina dignatio^a (lo-
quitur vero de beato Petro), et si quid cum eo commune ceteris voluit esse principibus,
^bnunquam nisi per ipsum dedit quidquid aliis non negavit.«² Quid apertius dici aut ex-
5 cogitari potest? Prętermitto Bernardum, Cyrillum, Chrysostomum, divum Thomam aliosque
innumerabiles, ne in re certa videar uti testimoniis non necessariis.

Hanc igitur supremam in ecclesia potestatem Petro atque eius successoribus, Ro-
manis pontificibus, a Christo tributam tot conciliorum, tot sanctissimorum patrum, tam
longa sæculorum serie, | omnium denique ecclesiarum et totius christiani orbis censensu 81^v
10 confirmatum nos nunc tueri, defendere et amplificare debemus, pręsertim cum videamus
hereticos, hostes ecclesię, tam vehementer et tam impudenter insectari sacrosanctam illam
sedem et potestatem Romani pontificis, quę est unica et firmissima columna et firma-
mentum ecclesię christiane.

^cHoc igitur in primis certum est, in summo pontifice plenitudinem potestatis resi-
15 dere, claves regni cęlorum et regimen totius ecclesię illi a Christo fuisse commissum. Illud
etiam certum est, quod et per scripturas et per traditionem accepimus, | presbyteros et 82^r
episcopos a Christo fuisse institutos, qui a summo pastore in partem sollicitudinis voca-
rentur, per quem ordinationem et a quo iurisdictionem acciperent.

Pręterea nemo ignorat duo esse in episcopatu et sacerdotio: alterum quod ad
20 ordinem spectat, alterum quod attinet ad iurisdictionem. Illud primum iure divino
tributum esse episcopis omnes constanter fatentur, usque adeo ut non modo catholici,
sed etiam ipsi heretici hanc divinam episcoporum institutionem^d agnoscant. Secundum
vero, hoc est ipsam iurisdictionem, nos a Romano^e pontifice accipere existimo. Itaque
quantum ad ordinem habemus episcopatum a Christo | per summum pontificem tanquam 82^v
25 per supremum eius vicarium atque ministrum. Quantum^f vero attinet ad iurisdictionem,
illam habemus a summo pontifice, cui plena et suprema potestas et iurisdictio tributa
est, ut ille tanquam summus pastor provincias distribueret et inferiores pastores in illis
collocaret. Atque ut credam iurisdictionem a supremo capite in cętera membra pro-
manare, iis coniecturis et rationibus adducor:

30 Primo testimonio et auctoritate sanctissimorum patrum, quos paulo ante citavi,
qui id apertissime sensisse et dixisse videntur. Deinde quia, si iurisdictio esset | epi- 83^r
scopis concessa iure divino, non posset auferri a summo pontifice; sed videmus illam
ab eo dilatarı, constringi^g et aliquando^h penitus auferri; ergoⁱ non est tributa iure
divino. Neque enim ullam aliam ob causam dicimus sacerdotalem ordinem semel sus-
35 ceptum nulla humana potestate deleri posse, quam quod de iure divino sit concessus^k.

Pręterea non minus est necessaria iurisdictio simplici sacerdoti ad remittenda peccata
in foro conscientię, quam episcopo ad regendas et pascendas oves; sed sacerdoti virtute
ordinationis non datur iure divino aliqua iurisdictio annexa sacerdotio; ergoⁱ neque
episcopis | eodem iure tributa est. Nam si ordini sacerdotali esset annexa iurisdictio 83^v
40 ex divina^l institutione, sequeretur quod, si simplex sacerdos non habens traditam ab
episcopo vel a pontifice iurisdictionem quempiam absolveret, maneret absolutus, quia
divina potestas nullis humanis viribus potest impediri quominus factum teneat, si velit
sacerdos facere quod divino iure facere potest; sicuti videmus neque consecrationem a
sacerdote factam neque baptismum a laico tributum invalidum reddi posse, quia, cum
45 eam potestatem sint adepti iure divino, nulla ratione fieri potest, ut quod eius virtute
factum est non teneat.

^mQuodsi quispiam nobis obiecerit episcopos esse successores apostolorum, quibus 84^r
a Christo tributa est iurisdictio, et ita illam episcopis divino iure competere, huic ego
respondeo: primo, Petrum etiam iure divino fuisse ceteris apostolis superiorem et eorum
50 supremum pastorem. Deinde dico: episcopos non succedere apostolis in amplissima illa

^a B dignitas.^b verba nunquam usque ad negavit sunt sublineata in O.^c omnia haec usque ad rationibus adducor (l. 29) in O sunt sublineata.^d om. B (w uncis includit).^e B summo.^f B insert secundo.^g O add. ampliari.^h B aliquo modo.ⁱ B igitur.^k B add. talis ordo.^l B annexa.^m quae sequuntur usque ad verba iurisdictionem haberemus (p. 664, l. 9) in O sunt sublineata.¹ Pseudoisidoriana Felicis epistula III, Hin-
schius p. 205.² In editione Ballerinorum sermo 4, alias 3, c. 2
(Migne, P. lat. LIV, 150 A).

iurisdictione quam a Christo acceperunt, quę extendebatur in totum orbem, sicuti nec succedunt in donis linguarum neque in potestate conficiendi sacram scripturam, sed in auctoritate prædicandi, pascendi, ordinandi et cętera munera episcopalia exercendi in ea provincia, quę sibi auctoritate supremi pastoris contigisset. | Quanquam ergo^a potestas 84v
omnis supernaturalis, qua fruitur ecclesia christiana, ab ipsomet Christo tradita et instituta sit, qui teste Paulo dederit apostolos, prophetas, evangelistas, pastores atque 5
doctores¹, tamen qui omnia sapienter suaviterque disposuit², voluit per supremum pastorem, per summum inquam pontificem, illam in inferiores ministros pastoresque descendere, ut per illum ordinem et ab illo iurisdictionem haberemus.

Quare cum notum sit, quem locum obtineat in ecclesia Christi eius vicarius, pontifex Romanus; cum sciamus, quę sint partes episcoporum, quę sacerdotum munera, 85r
quid habeant | episcopi a Christo, quid a Petro, quid per Petrum, quo etiam iure et instituto sint episcopi presbyteris superiores: — hæc omnia in decreto arbitror apertius esse explicanda quam explicata sunt, ut decernatur ordinem episcoporum iure divino institutum et eodem iure presbyterio superiorem esse, iurisdictionem vero summo pontifici 15
et summam et plenam esse concessam, ut ille eam ceteris pastoribus ad optimum ecclesiae regimen, ad salutem ovium et ad Christi gloriam communicaret.

[Die Martis 1. Decembris.]

Lis in congregatione de voto episcopi Guadicensis.

85v Un dia despues que yo huve votado, viniendole al obispo de **Guadix** su lugar en que avia de dar su parecer, lo dixo | de manera que no puso pequeño alboroto en la congregacion, porque vino a decir, que no solamente tenian los obispos todo lo que 20
tenian de iure divino, pero que, aunque no fuesen confirmados por el summo pontifice, no por eso dexavan de ser obispos, porque ni Chrisostomo, ni Basilio, ni Gregorio Niseno, ni otros perlados antiguos se prueva aver sido confirmados, ni recibido cosa alguna de la mano del summo pontifice Romano. Quando començó a decir esto, el card. **Simoneta** le dixo, que mirase lo que decia, porque aquello era cosa escanda- 25
losa³, principalmente en este tiempo. Començaron los perlados a alborotarse con esto y a hazer grande ruido, y el patriarcha de **Venecia**⁴ se levantó de su lugar diciendo, que era schismatico y que avia de desdecirse. Dicen que el arçobispo de **Granada**, que estava cerca, dixo a los que se levantaron, que ellos eran los scismaticos⁵, pues tan temerariamente, sin entender lo que el obispo de Guadix decia, se alborotaban y 30
atrebian a decir palabras tan descomedidas y pesadas contra un perlado tan catholico. Yo no oy esto, aunque no estava muy lejos, porque en este tiempo, como era grande el alboroto, yo tambien me avia levantado y dicho, que me parecia muy mal que le atropellasen de aquella manera, que le dexasen decir hasta el cabo, y que | despues se 35
averiguaria, si avia dicho alguna cosa que fuese digna de reprehension y castigo. El obispo de **Guadix** sin alteracion ninguna, a lo que mostró, en medio de todo aquel estruendo no dexó de proseguir adelante diciendo su parecer, y quando huvo acabado, bolbiendose a los cardenales y perlados les dixo que se espantava, que una gente tan sabia y tan discreta se alborotase de una cosa que él avia dicho, y que no era justo que los perlados, que tan libremente pueden hablar en un concilio, sean atropellados 40
de aquella manera y no sean oidos; que, si él alguna cosa avia dicho que fuese en ofensa de la iglesia, que estava aparejado para sugetarse a la correccion del sancto concilio. 87r

[Die Mercurii 2. Decembris.]

Card. Mantuani admonitio et Granatensis responsum. De proroganda sessione. Salamantini votum de hac quaestione.

Avia tambien dicho el obispo de **Guadix** al principio de su parecer, hablando con los legados: Vos non estis concilium sine nobis, quamvis neque etiam nos sine 45

^a B igitur.

¹ Eph. 4, 11; cf. 1 Cor. 12, 28.

² Sap. 8, 1.

³ »Multi labuntur errore propter ignorantiam historiarum« (s. Hieronymus).

⁴ Ioannes Trivisanus, antea abbas monasterii S. Cy-

priani de Muriano ord. s. Benedicti, electus patriarcha Venetiarum 15. Februarii 1560; Tridentum venerat 18. Ianuarii 1562.

⁵ Paleotto teste Granatensis eis qui clamaverant *anathema sit* respondit: *anathema vos estis*.

vobis. Con estas palabras, aunque ellas fuesen verdad, se ofendieron algo los legados, como se pareció^a otro dia, porque el card. de Mantua en un raçomamiento que hizo al principio de la congregacion dixo, que no era razon que los legados, que tenian en el concilio el lugar y las veces del papa, fuesen maltratados con ningun desacato de palabras, y que tambien entendia que los perlados avian de ser oidos y reverenciados, y que deseava que en todo se guardase aquel orden y modestia, como era razon | que se guardase en una congregacion de tanto ser y calidad. Tras esto propuso, que se determinase para quando les parecia que se celebrase la session, porque a los 27 de Noviembre¹ no se pudo hacer por no aver dicho sino poco mas de la mitad de los perlados.

El arçobispo de Granada, viendo lo que avia pasado el dia de antes, venia prevenido y dixo, que el obispo de Guadix era un hombre noble y muy grande letrado y muy catholico y Español, que este titulo basta para pensar que no diria cosa que fuese en ofensa de la sede apostolica, y que no era raçon que los perlados de su calidad sin acabar de ser oidos fuesen atropellados de aquella | manera. Y en lo demas, que se avia propuesto del dia que se avia de señalar para la session, que le parecia no se podia hacer para los 17 de Diciembre, porque, aviendose propuesto que se avia de tratar de matrimonio y orden y de cosas de reformation, y en tan corto termino no se podia hazer, le parecia que se dilatase hasta despues de Pascua, porque no se quebrase el orden que estava puesto, el qual le parecia que no debia ni podia quebrantarse.

Como ya yo <avia dicho>^b mi parecer, no iba hoy prevenido, porque no entendí que se ofreciera cosa en que hubiera necesidad de decir mas de *placet* o *non placet*. Y así, quando vino mi lugar, brevemente dixé estas pocas palabras:

Ill^{mi} Legati et R^{mi} Patres. Video varias fuisse atque diversas patrum sententias de die, in qua sit futura sessio celebranda. Quidam enim 27. Decembris habere cupiunt, alii vero in 15. Ianuarii² reiiciendam arbitrantur. Ego vero in re dubia maiori huius concilii sacri parti subscribam. Sanctam vero admonitionem^c et iustissimam abiurgationem Ill^{mi} legati card. Mantuani ego libentissimo animo complector, quia video eam a sapientissimo et christiano pectore profectam. Nihil est enim magis necessarium ad conservandam summam huius concilii auctoritatem et ad res pacifice et moderate gerendas, quam ut et suos^d episcopis honos exhibeatur, et ut omnes Ill^{mos} legatos, qui vices summi pontificis gerunt, debito etiam^e honore et maxima veneratione prosequamur.

Finalmente porque parecia que los | pareceres acerca de señalar el dia de la session eran muy diferentes, y el negocio estava dudoso, regularonse los votos, y hallóse que la mayor parte era de parecer que se hiziese a los 17 de Diciembre.

[Mense Decembri 1562].

Calumniae contra episcopum Salamantinum.

No quiero dexar de escribir una cosa que se me avia olvidado de escribir, que es buena para entender lo que hace una mentira. Estava aquí un obispo de Verona, que se llamava Hieronymo Trevisano, gentilhomme Veneciano, frayle de s. Domingo, hombre muy docto y de grande ingenio y de muy gentil persona y amigo mio. Cayó en una gravissima enfermedad de calentura continua <y frenesia>^f, de que al fin fué Dios servido que^g muriese^h, que no dexó pequeño dolor y lastima a todo el concilio, porque era amado | de todos y estimado en mucho y con grande raçon, porque tenia partes para ello. Despues que fué muerto, <al cabo>^h de algunos dias vino a mi el obispo de Bergamo⁴ y me <preguntó que cosa era lo que me>ⁱ avia pasado con el

^a B insert a.

^b B dige.

^c administrationem.

^d B hic.

^e B et.

^f B con gran frenesi.

^g om. B.

^h B acabo.

ⁱ O dixo que era lo que yo.

¹ Sessio prorogata erat ad 26. Novembris, *Theiner* II, 167^b (sessiones semper diebus Iovis celebrabantur), deinde 25. Novembris concilium decreverat, ut intra octo dies terminus sessionis statueretur, ibidem p. 179^a. De his erroribus de tempore saepissime apud Petrum occurrentibus cf. supra p. 661, adn. 3 et adn. sequentem.

Concilium Tridentinum. II.

² Dubitabatur potius, utrum 17. Decembris an 14. Ianuarii sessio sit habenda, *Theiner* II, 186 s.

³ Obierat episcopus 2. Septembris 1563, cf. Paleotti relationem de ultimis eius horis.

⁴ Fridericus Cornelius Venetus, 15. Ian. 1561 factus episcopus Bergomensis, 1585 creatus cardinalis.

obispo de Verona. Yo le respondí, que ninguna cosa mas de que me dolia grandemente de su muerte, <porque le tenia por muy grande amigo mio>^a. Pues sabed, dixo él, que es publica voz y fama en Venecia que vos le matasteis^b, y así lo tienen por cierto y dicen que se les^c han escrito de Trento, que estando que estavades un dia juntos en casa del card. Seripando en cierta disputa, él se avia venido a descomedir | de 5 tal manera con vos de palabra, que vos enojados levantasteis y le aviades dado^d un gran bofeton, y que él avia recibido tan gran pesar^e de verse afrentado y que no se podia vengar, que de este corage avia caido malo y que se avia muerto. Y tienen lo por tan cierto, que sus deudos andan haziendo informacion para saber la verdad de lo que pasó. Esto no solamente se dixo en Venecia, pero^f tambien anduvo en la corte 10 del emperador en boca de muchos cortesanos, y de allá escribieron que les enviasen a decir como avia pasado. Y lo que mas es de espantar, que con ser tan gran mentira y pudiendose hazer tan <a prisa>^g la prueba de ella, aquí en Trento hubo algunos^h que lo creyeron, hasta que se | desengañaron.

Imaginando yo que fundamento podia aver tenido este disparate, no hallaba otro, 15 sino que, como él estava frenetico, en medio de aquella locura se devió acordar de mi y decir por ventura: el obispo de Salamanca me ha muerto, o alguna otra cosa semejante, de donde alguno tomase ocasion para armar esta torre de viento. Teniamos sobre esto despues conversacion algunos perlados y yo, porque no solamente decian el hecho, sino sobre que era la disputa y las palabras descomedidas que él me avia 20 dicho; y yo les decia: »tened por cierto, que, si él me dixo eso, que yo le dí el bofeton.«

Acordóseme agora de escribir esto, porque no ha sino tres o quatro dias que escribieron de la corte del emperador enviando a preguntar, como avia sido.

[Die Mercurii 9. Decembris.]

Finitur examen VII canonis de ordine.

Pero bolviendo a las cosas que pasan en las congregaciones sobre este septimo 25 canon de la dignidad de los obispos, que ha venido a ser peor que lo de la residencia, ha auido tanta diferencia en los pareceres, que no se puede adivinar en lo que parará, porque los que hacen los negocios del papa — pareciendoles que si se explicase que los obispos son instituidosⁱ iure divino et quod eodem iure sunt p̄sbyteris superiores, de aquí se prodria^k inferir que la jurisdiccion tambien^l les viene de Dios, y que la residencia 30 sería tambien de iure divino, cosa de ellos tan temida —, no querrian que este negocio se determinase. Los demas instan grandemente en esto, de suerte que hay gran miedo, no sea esto parte para que el concilio se suspenda.

[Diebus 10. Decembris et sequentibus.]

Proponitur examinandum decretum de residentia.

Acabado de votar sobre el septimo canon, que no fué poco segun la manera llevaba 35 de | nunca acabarse, se propuso^m el decreto de la residencia¹, en el qual se ha tornado a renovar aquella vieja contienda de pedir unos que se declare, si es de iure divino o no. Y porque començavan los perlados a ser tan largos, que no llevaba camino deⁿ poderse hazer la session a los 17 de Diciembre, ni aun en todo Henero, se dilató el averiguarse el dia cierto, que sería bien celebrarse, para <el dia de>^o la vispera de año nuevo², y despues se ha tornado a dilatar otros quince dias³. Quasi todos los perlados 40 han sido de parecer, que este decreto que se ha hecho de la residencia es indigno de la autoridad de los obispos, y la cosa de iure divino está tan enconada, que no parece

^a om. B, sed post mas de que insert: le tenia por amigo y. ^b O matastes. ^c O lo.
^d O insert os. ^e O pena. ^f B sino que. ^g O p̄sto (presto?). ^h B muchos.
ⁱ B add. de. ^k B puede. ^l B hanc vocem habet post aquí. ^m B puso.
ⁿ O el. ^o add. B.

¹ Decretum reformatum (10. Dec.) ap. Theiner II, 198.

² 16. Decembris, cf. verba Seripandi apud Le Plat V, 596 s; vota patrum apud Theiner II, 206^b s.

³ Cf. Seripandi propositionem 30. Decembris factam apud Raynaldum 1562, n. 119; Le Plat V, 620; vota apud Theiner II, 218^b ss; Pallavicin. 19, 10, 6.

que puede tener buen fin. Porque el dexallo de hacer, pidiendolo tantos y estando
 | puesto ya en este punto, aviendose voceado tanto y hechadose^a tan en plaza, que ^{92^r}
 se sabe en toda christiandad y anda en boca de los herejes, parece que no se puede
 dexar de tratar sin gran escandalo. Y por otra parte no hay esperanza ninguna de
 5 que de Roma se haya de consentir que se averigüe. Dios por su misericordia inspire
 lo que mas conviene al bien de su iglesia, el^b que lo puede hacer.

[Die Veneris 18. Decembris.]

Votum episcopi Segobiensis.

El obispo de Segovia parece que siempre ha querido señalarse en decir alguna cosa
 nueva¹, y así lo ha hecho agora, porque viniendo a decir su parecer², tratando de la
 dignidad de los obispos dixo que el obispo, despues que estava ordenado y consagrado,
 10 erat emancipatus a summo pontifice, y que solamente quedaba en^o aquella obediencia
 filial, como acontece en el hijo emancipato iam a potestate pa|terna. Lo segundo ^{92^v}
 que dixo fué, que se dolia grandemente <que por>^d el parecer de algunos doctores
 escolasticos contra él de los antiguos se determinasen algunas cosas en este santo
 concilio. No faltó quien se escandalizase con estas cosas y murmurase de ellas.

[Sub finem Decembris 1562 et initio Ianuarii 1563.]

*I. Die Iovis 7. Ianuarii: Salamantini votum de residentia. — II. Die dominica 3. Ianuarii: Articuli a Gallis
 propositi. — III. Die lunae 28. Decembris: Nuntius victoriae Gallorum catholicorum et gratiarum actio. —
 IV. Die dominica 10. Ianuarii: Card. Lotharingi et Gallorum supplicatio pro parta victoria. — V. Diebus
 26. Decembris 1562 et 6. Ianuarii 1563: Episcopi Ventimiliensis et Viterbiensis mittuntur Romam. — VI. Varia
 facete dicta de decreto residentiae.*

15 [I.] Quando llegó mi lugar, dixe el parecer siguiente:

Ill^{mi} Domini et Rev^{mi} Patres. Christus redemptor noster ascensus iam in cælum
 et oves, quas suo innocentissimo sanguine redemerat, Petro traditurus, postquam ter
 illum interrogavit, numquid se plus ceteris apostolis diligeret, illum supremum suę
 ecclesię pastorem instituit³. Quo quidem facto quid etiam reliquis pastoribus esset agen-
 20 dum apertissime | significavit, videlicet ut oves sibi commissas summo amore et charitate ^{93^r}
 pascendas esse intelligeret. Quod cum ita sit, non videtur neque Dei voluntati neque
 episcoporum officio et dignitati consentaneum, ut ad id, quod <sua sponte,>^e libere et
 maxima cum charitate facere tenentur, tot constitutionibus et decretis quasi terroribus
 25 quibusdam impellantur, ut suum officium vi potius coacti quam pietate ducti facere
 videantur. Cum igitur iam sub Paulo III felicissimę memorię factum fuerit decretum, quo
 residentię episcoporum abunde videtur fuisse provisum⁴, et præterea cum nihil magis ad-
 versarii nostri insectentur, quam tot constitutiones, tot leges, quot a summis pontificibus
 et conciliis fiunt, quibus quodammodo conscientię christianorum onerantur, non video ^{93^v}
 30 cur post Pauli III decretum novum nunc aliud confici oporteat. Quodsi adhuc huic
 sanctę synodo visum fuerit decretum hoc nihilominus esse necessarium, nonnulla censeo
 in eo esse corrigenda.

Primum est illud, ubi causę enumerantur, ob quas episcopo licebit egredi e sua
 diocesi, quia durum videtur certis illis et solis causis veluti compedibus quibusdam
 irretitum et vinctum episcopum sic esse, ut sine gravissimo scelere et capitali peccato
 35 non possit abesse. Quod ita molestum et indignum videtur, ut multo esset iam levius
 decerni residentiam esse de iure divino, quam | in hos laqueos incidere. ^{94^r}

Secundum est, quod dicitur oportere episcopum, cui necessitas aliqua vel honesta
 causa sese offert exeundi a sua diocesi, syngrapham a metropolitano aut antiquiori
 prelato subscriptam prius accipere. Non modo hoc mihi non placet, sed indignissimum
 40 arbitror episcopali dignitate. Quare omnino delendum censeo.

Tertium est illa pēna gravissima, quę prelatis non residentibus imponitur, videlicet
 ut absolvi non possint nisi intra suam diocesim. Quę mihi nulla ratione placere potest;
 quam etiam video multis ex R^{mo} patribus qui ante me dixerunt displicuisse.

^a B hechandose. ^b O al. ^c O insert el. ^d lacuna in B (vel tantum in w). ^e om. B.

¹ Cf. supra p. 659, l. 31 ss; p. 660, l. 15 ss.

³ Ioan. 21, 15 ss.

² Segobiensis »suo loco« [17. Decembris] non

⁴ Sess. VI, c. 1. 2 de ref.

dixerat, Theiner II, 209.

Ultimo vero non placet, ut decretum hoc quotannis publice recitetur, quia hoc
 94^v est ipsos episcopos | in odium et contemptum adducere apud homines populares, cum
 viderint p̄latos tot penis quasi rebelles cogi ad residendum. Quę res in summam epi-
 scoporum ignominiam et dedecus redundabit¹.

[II.] Los Franceses han dado estos dias² 36 o 37 capitulos de reformation de la 5
 iglesia. Vienen harto moderados para lo que se esperaba, aunque algunos de ellos
 estuvieran bien por poner. Sospechase que han dilatado el darlos hasta ver, en que
 pasavan las cosas de los Ugonotos.

[III.] Ha sido Dios servido de enviarnos la nueva, que han alcanzado los catholicos
 95^r Franceses contra el principe de Condé con el favor de los Españoles, que no | ha dado 10
 pequeña esperanza de que esto ha de ser el principio del remedio de Francia. El
 dia que se supo esta nueva por carta del rey Chr^{mo}, que escribió al duque de Savoya,
 fueron los legados y la mayor parte de los perlados, en fin casi todo el concilio al
 domo a dar gracias a N. S^{or} de^a tan grande merced como esta, y dixeron el *Te Deum*
laudamus.³ 15

[IV.] Tambien el card. de Lorena, por parecerle que estava mas obligado a celebrar
 esta fiesta que nadie, como a quien le tocaba tanto la gloria de este buen suceso, por
 aver sido el duque de Guisa, su hermano, el principal autor de esta victoria, que,
 siendo desbarratada la retaguardia y batalla, él con solos los Españoles avia roto y
 95^v vencido los ene[m]igos, quiso señalarsen en hacer fiesta particular de esta victoria. Y así 20
 <domingo, que fué>^b a los 10 de Henero, dixo misa en capilla del santisimo^a
 sacramento, y el obispo de Metz hizo un sermon todo endereçado en alabança^o del
 duque de Guisa principalmente, y el lunes adelante se hicieron las exequias de
 los que en tan santa empresa avian sido muertos.

[V.] Este capitulo de la residencia y el septimo canon han sido los dos mayores 25
 estorbos que han tenido las cosas del concilio, para dilatarse mas de lo que era
 menester y mas de lo que muchos querian, porque, como muchos han dicho que, si
 se determina que episcopi sunt instituti a Christo^a iure divino superiores presbyteris,
 96^r de aquí se ha de seguir que | tienen tambien de iure divino todo lo que es menester
 para el gobierno de sus iglesias y de las almas que estan a su cargo, y de allí 30
 inferen, que no ha de aver reservacion de casos ni de beneficios — cosas que a Roma
 no les pueden hazer muy buen estomago; y tambien si se averiguase que la resi-
 dencia es de iure divino, se podrian tambien seguir otras cosas semejantes no muy
 en gusto de Su S^{dad} ni muy favorables a la sede apostolica. Ha abido tanta altera-
 cion en esto y tantas demandas y respuestas <de Roma>^a, que ha hecho alargarse 35
 tanto las cosas, porque los legados no quieren que se trate cosa sin dar parte de
 96^v ello^o a Su S^{dad}, como es raçon. Y así para informarle mas particularmente de todo,
 enviaron los legados al Vizconte obispo de Ventemilla⁴, que es un moço muy^r discreto, a
 quien el papa tiene voluntad. Tambien despacharon otro perlado con los capitulos que
 dieron los Franceses⁵, para que todo lo vea Su S^{dad}, y dé el mejor medio que le 40
 pareciere para averiguar negocios tan enmarañados como estos, que nadie puede adivinar
 el suceso que han de tener.

[VI.] En este tiempo se ha pasado adelante <en el votar>^a sobre el decreto de la
 residencia, donde se han dicho hartas cosas escandalosas, que no han puesto poco
 alboroto en las almas de muchos; otras dignas de risa. Un perlado muy aficionado 45
 a la sede apostolica y muy devoto de Su S^{dad}, siendo de parecer que episcopi non

^a om. B.^b om. B, sed post Henero habet que fué (om. domingo).^c O alabanças.^d B praemittit de.^e sic (vel dello) codd.^f om. O.¹ Huic ultimae petitioni concilium satisfecit aliis neglectis, cf. sess. XXIII, c. 1 de ref.² Teste Pallavicino (19, 11, 1), qui provocat ad litteras legatorum 4. Ianuarii datas, articuli his proponerantur 3. Ianuarii. Oratores imperatoris monuerant Gallos, ut articulos traderent, quoniam hoc modo reformationem promoveri censebant, cf. Sickel 418. Articuli ipsi (non 36 vel 37, sed 34) leguntur apud Raynaldum ad a. 1562, n. 86—89; Le Plat V, 631—643.³ Nuntius Tridentum advenerat 28. Decembris, ut Paleottus narrat ad hunc diem.⁴ Mittebatur 26. Decembris teste Paleotto; quem diem habet etiam Pallavicin. 19, 9, 1 (Sickel, Concil p. 411 falso dicit de 27, nescio an nissus epistula in Documentis inédits IX, 320).⁵ Paleottus ad 6. Ianuarii refert missum esse episcopum Viterbiensem. De cuius negotiis Romae cf. Sickel, Concil p. 425 s; Pallavicin. 19, 9, 6 ss.

sunt instituti | a Christo, sed a papa, quando llegó el tiempo de decir su parecer, quitándose el bonete dixo: »Parcat mihi divina maiestas, ego non sum sui iuris.« 97^r

Otro perlado, hablando sobre la residencia, enfadado de ver con quanta colera se trataba^a esta question, si la residencia es de iure divino o no, dixo: »R^{mi} patres, vultis, ut dicam quod sentio? Hęc residentia personalis neque est p̄cepta a Deo neque ab homine neque a diabolo.«

Estando diciendo el obispo de Aliphe su parecer, que es un obispo Español, aunque el obispado es en Napoles, hablava muy encarecidamente en este negocio de la residencia, probando con muchos testimonios que era de iure divino, y instando 97^v
mucho en esto, los perlados enfadandose de oirlo, porque le tienen | en posesion de muy largo y muy pesado en decir su parecer, comenzaron de toser y de escupir. El embajador de Francia, Monsr de Lansach, que estaba presente, bolviendose a un perlado que estava cerca de él, le dixo: »Cosa maravillosa es ver el catarro que cria este ius divinum.«¹

Todas estas cosas y otras semejantes ha traido consigo esta question tan importuna, que pluguiera a Dios <que no>^b se huviera comenzado, que no ha servido sino de dar que decir a todo el mundo y murmurar de las contiendas que emos^c tenido sobre ella. Decia un gentilhombre que está aquí por el marques de Pescara, que se llama Pañan, viendo las cosas como pasan, que avia mucho | que agradecerle de ser 98^r
christiano, aviendose hallado en dos elecciones de papas² y en un concilio. Algunos decian a esto que tenia muy gran razon, si avia algo que agradecerle³.

[Die Veneris 15. Ianuarii.]

Prorogatio sessionis.

Dilatóse la session hasta los 4 de Hebrero⁴, porque todos pensaron que bastaria para averiguarse estas dos cosas, que ha cinco meses que nos tienen ocupados. Sino fué el obispo de **Budua**^d que hablandose de esta dilacion dixo: »R^{mi} Patres, ego non sum propheta neque filius prophete; sed hęc sessio nunquam fiet.« Creo que ha de salir esta prophecia verdadera, porque los negocios van de manera que no parece que han de tener fin, | ni parece que lleva camino el poderse hacer a los 4 de Hebrero. 98^v

[Die lunae 18. Ianuarii et sequentibus.]

Depulatio pro emendando decreto residentiae. Disceptationes depulatorum.

Despues que huvieron acabado de votar los perlados sobre el decreto de residencia, se señalaron por diputados para emendar el decreto el card. de Lorena y Madrucio, para que ellos señalasen los que les avian de ayudar. Fueron por todos los diputados diez y seis⁵.

En la primera junta que se hizo, vinieron a palabras algo desentonadas el arçobispo de Granada y el de Otranto, que eran de los diputados, que tratando de la residencia y estando el arçobispo de **Otranto** inclinado a la parte que dice no ser de iure divino, dixo **Granada** | que era tan grande herejia decir que la residencia no era de iure divino, como la de los Arianos y de los que dicen que spiritus sanctus non procedit a filio. **Otranto**, bolviendose a los cardenales, <les dixo>^e que pusiesen modo y templanza en el hablar a Granada, sino que él seria forçado a responder como merecian 99^r
unas palabras tan insolentes como aquellas. El card. de **Lorena** parece que se inclinó

^a O trata.

^b B nunca.

^c B avemos.

^d B Buda.

^e om. B, sed post Otranto (l. 38^a) habet dixo.

¹ Lansac omnino facietis et quod esprit vocant Galli videtur floruisse, cf. eiusdem illud Conc. Trid. I, p. xvi, l. 28.

² Interfuerat conclavi quo electus est Iulius III (cf. supra p. 81, adn. I locumque ibi citatum), deinde nescio utrum illi 1555 (Pauli IV) an ultimo a. 1559.

³ A. v. Druffel, Theol. Literaturblatt XI (Bonn 1876), 495, conicit Petrum ipsum hoc responsum dedisse. Quod mihi minime videtur verisimile ob huius episcopi in

regem devotionem, qua impediabatur quominus contra huius ministrum ita loqueretur. Nec Petrum, si ipse huius dicti auctor fuisset, id nos celasse existimaverim.

⁴ Verba cardinalis Mantuani apud Raynaldum a. 1563, n. 3; Le Plat V, 659. Sententiae patrum summarie apud Theiner II, 228^b.

⁵ Nomina exhibet (14 sine duobus cardinalibus) Paleottus ad 20. Ianuarii; Hydruntinus primus electorum erat, Granatensis secundus.

a la parte de Granada y quiso favorecer su raçon, y **Granada** le dixo que aquellas mesmas palabras avia dicho en publica congregacion a los legados, y pues ellos lo avian sufrido, no era mucho que él lo sufriese.

99^v Finalmente emendaron el decreto de manera | que creo será causa de nuevos alborotos, porque claramente han puesto en él que la residencia es de iure divino. 5 Y como la mayor parte ha sido de parecer que no debia por agora declararse, y los diputados no tienen mas comision de emendar el decreto conforme al parecer de los obispos, no hay esperanza de que consentiran pasar adelante este decreto.

Adventus duorum ministrorum imperatoris.

En este tiempo ha pasado por aquí Don Alvaro de Sande, que venia rescatado de Constantinopla en cambio de 20 Turcos, que el emperador dió por su rescate. 10

100^v Tambien ha venido el secretario Gaztelù¹ que envió Su M^{dad} del rey, N. S^{or}, con los despachos al conde de Luna; | el qual no sabemos quando vendrá ni si ha de venir, porque no parece que hay ningún buen medio sobre los asientos entre él y Francia².

[Diebus 25. et 28. Ianuarii.]

Quinqueecclesiensis et Commendoní iter ad imperatorem.

*El obispo de Cincoiglesias, que es embaxador del rey de Bohemia, se partió a 15 Inspruc^b a verse con el emperador³, y a lo que se tubo por cierto, a quejarse de que en el concilio no se hacia lo que Su M^{dad} queria, ni se proponian los capitulos que el avia enviado, ni avia esperanza de que se trataria de ellos.

100^v Los legados, temiendo que no fuese esto parte para indignar al emperador, principalmente que | entendian que el embaxador lo iba exagerando, determinaron a enviar 20 al obispo Comendone⁴, para que hablase a Su M^{dad} y mitigase algo de la colera, que Cincoiglesias encenderia.

Creese que dará mas credito y mejores oidas a su embaxador⁵.

[Die Mercurii 3. Februarii.]

Prorogatio sessionis.

Acercandose el dia de la session, que avia de ser a los 4 de Hebrero, viendo quan^e enmarañado estava el negocio de la residencia y del septimo canon, y que no 25 avia esperanza de que se pudiese dar buen corte en estos negocios, y que el tiempo era tan breve que no se podria tornar | a votar sobre los decretos que estaban hechos: 101^r acordaron estos S^{res} legados, para que en este medio se resfriase esta furia, de que se dilatase esta session hasta los 22 de Abril, diciendo que para esta session se avia propuesto lo del sacramento de matrimonio, y que seria bien que se tratase de ello y de 30 capitulos de reformacion y abusos de orden, para lo qual era necesaria toda esta dilacion.

Y ansí a los 3 de Hebrero lo dispusieron, que no hubo poco alboroto en la 101^v congregacion, y se dixerón algunas palabras | desacatadas. Algunos dixerón que todo esto era artificio, para que no se hiciese nada. Otros decian que el concilio no era libre. El obispo de Budua^d, que era él que avia profetizado que no se avia de hacer 35 esta session a los 4 de Hebrero, dixo hoy otra^e prophesia mas en forma que la pasada, diciendo que esta session no se avia de hacer sin grande alboroto y disension de principes christianos, y que no seria en vida del pontifice que agora tenemos. Y 102^r quando hubo dicho estas y otras cosas, acabó, como suelen | començar o acabar los

^a *alius ductus manus aliudque atramentum in O.*

^b *O Inspruch.*

^e *O quam.*

^d *B Buda.*

^e *B esta.*

¹ Cf. Conc. Trid. I, in indice; *Pallavicin.* 19, 12, 6.

² Comes Augustae Vindelicorum, ubi iam mense Octobri erat (cf. Documentos inéditos XCVIII, 357. 359. 370—376; Epistulae Canisii ed. *Braunsberger* III, p. 532, n. 726 et adn. 1), hiemem transigebat, cf. *E. S. Cypriani Tabularium ecclesiae Romanae* (Francof. 1743) p. 259, 266; *Sickel*, Concil p. 411.

³ Quinqueecclesiensis discessit 25. Ianuarii, cf.

Paleottum ad hunc diem. Sickel, Concil p. 431 vult 26. Ian.

⁴ Commendonus, instructione a Paleotto composita munitus, proficiscebatur Paleotto teste 28. Ianuarii.

⁵ Neque haec opinio erat falsa, immo labor Commendoní erat vanus, cf. *Sickel*, Concil p. 433. — De receptione ducis Sabaudiae 31. Ianuarii v. infra ad 4. Februarii (p. 671, l. 21 ss).

prophetas, diciendo: »R^{mi} Patres, haec dicit Dominus.« Y despues a muchos que le han pedido su parecer, le da, firmado de su nombre.

En fin la mayor parte del concilio vino en que la session se dilatase hasta los 22 de Abril, aunque pasaron de 50 los que no les parecia bien tanta dilacion¹.

[Die Iovis 4. Februarii.]

Proponuntur articuli VIII de matrimonio et dividuntur theologi in classes. — Orator ducis Sabaudiae.

5 Tambien nos hemos visto agora un otro embarazo, que, aviendose ya dado ocho articulos de matrimonio² para que los theologos comenzasen a disputar, los legados
 10 avian hecho las clases | de los que avian de decir, de manera que primero decia uno del papa y luego quatro Franceses y despues uno solo de Su M^{dad} del rey N. S^{or}.
 Y esto lo avian hecho porque el card. de Lorena lo avia pedido, y como un voto
 15 para el summo pontifice. Es cosa muy importante, estos S^{res} legados huelgan siempre de complacer antes a un cardenal que a un rey. Y así por darle este contento a Lorena lo avian ordenado, de suerte que no era muy en servicio de Su M^{dad}. Y comenzavan
 por esta via los Franceses a ganar | tierra para los asientos de los embaxadores. Yo
 20 hablé sobre ello al card. de Mantua, dandole a entender el agravio que se hacia a la nacion Española y principalmente a Su M^{dad}, y que le suplicaba lo remediase. Y el remedio era, que dixesen por su antiedad los doctores, pues esta mesma orden se guardaba en el decir de sus pareceres los perlados y en los asientos, o, si así no se hazia, que ninguno de los letrados que avia enviado Su M^{dad} iria a decir. El cardenal ha dado orden, como se tome el primer medio y que cada uno diga por su
 25 antiedad³.

El duque de Savoya envió tambien embaxador a este santo | concilio⁴,
 y por quitarse de ruido y competencias en esto de los asientos, hizo muy discretamente en enviar obispo.

[Diebus 11. Februarii et sequentibus.]

I. Litterae regis Gallorum ad concilium. — II. Deputantur patres ad colligendos abusos de sacramento ordinis. Salamantini et Civitatis propositiones.

[I.] El rey de Francia escribió una letra al concilio⁵, dando la nueva de la victoria
 25 que Dios avia sido servido de darle contra los enemigos de la religion y suyos, y pidiendo muy ahincadamente⁶, que pues el remedio de estas desventuras estava puesto principalmente en la reformation de la iglesia, que se atendiese principalmente en ella,
 | y a este proposito hizo tambien una oracion uno de los embaxadores de Francia⁶.
 30 Y el patriarcha de Aquileja hizo otro raçonamiento, dando a entender la raçon que tenia Francia para pedirlo y la que avia para concederselo⁷.

Y el cardenal de Lorena tambien habló en ello⁸, y a los 13 de Hebrero⁹ se partió a Inspruc^b a ver el emperador.

No sé en que se ha de parar este negocio de reformation que tan importunado es de Alemania y de Francia, pareciendoles que toda la esperanza de la reducion | de
 104^v

^a B airadamente.

^b O Inspruch.

¹ Cf. primi praesidentis verba apud Raynaldum 1563, n. 17; Le Plat V, 672. Vota patrum apud Theiner II, 230^b ss.

² Articuli VIII in quattuor classes divisi apud Raynaldum ad a. 1563, n. 19; Le Plat V, 674; Theiner II, 233.

³ Classium ordo mutatus apud Theiner II, 232.

⁴ Orator admittebatur in congregatione 31. Januarii habita, Theiner II, 230.

⁵ Litterae lectae in congregatione generali 11. Februarii extant apud Raynaldum ad a. 1563, n. 23; Le Plat V, 677—679; cf. Theiner II, 235.

⁶ Raynaldi Ferrerii oratio typis exscripta est apud Le Plat V, 679—682.

⁷ De Aquileiensis oratione et Massarelli et Paleotti Acta apud Theinerum exhibita silent. Sed originalis forma commentariorum Paleotti (Bonon., Arch. Isolan.) haec habet (ad 11. Febr.): »Aquilegiensis: Quod habet litteras a fratre suo, qui est orator apud Gallos, et quod eorum status maxime est deplorandus, indigentque nostro praesidio.«

⁸ Lotharingi (qui ceterum primo loco, ante Aquileensem, dixit) votum in Paleotti Actis apud Theiner II, 643, et ex Massarelli Actis (Arch. Vat. Conc. V, f. 219) apud Raynaldum ad a. 1563, n. 25; Le Plat V, 682. Cf. Psalmai Diarium infra.

⁹ Revera profectus est 12. Februarii, ut testatur Paleottus ad hunc diem.

los herejes estaba puesta en esto, pero fuera de lo que toca a este punto de reformation tienen tantas herejias, que no se puede esperar que la reformation ha de ser bastante para reducirlos. Así que nunca me pareció bien el instar tanto en esto por solo este fin, pues por esta via no hay esperanza cierta de remedio. Ella es cosa importantissima y deseada con grande razon de todos; pero no creo que para con los herejes ha de ser ya poderosa, porque no son solos los abusos los que tienen apartados de la iglesia los herejes.

105^r [II.] Tambien se han señalado estos dias¹ diputados para los abusos que hay en el sacramento de orden, para remediarlos en esta session.

El obispo **Ciudad Rodrigo** y yo aviamos tratado en Salamanca sobre un abuso que hay sobre el ordenar los subdiaconos, que quando se les da el caliz y patena, que es al tiempo que se imprime el caracter, no se usa de forma ninguna, siendo de esencia del sacramento tener materia y forma; y estando determinado ya en el concilio Florentino, que el subdiaconato es sacramento², y en un pontifical antiguo de Salamanca hallamos una forma de que entonces se usava en el ordenar los subdiaconos, que 10
105^v decia: »Accipe potestatem ministrandi, ut augeat tibi Deus gratiam suam. Amen.« Y así lo presentamos a los diputados, firmado de nuestros nombres.

[Die Martis 2. Martii 1563.]

Obitus card. Mantuani.

Martes a los 2 de Marzo de 1563 fué N. S^{or} servido de llevarse el card. de Mantua, que no duró sino siete dias, comenzando la enfermedad de un romadizo, a la qual sucedió una calentura pestilencial que le arrebató en tan pocos dias, dexando tan grande soledad y tristeza en todo el concilio, que no se podría explicar, porque era un señor muy principal y valeroso, muy amado de todos, muy prudente y sufrido, autorizava mucho este concilio, y así universalmente fué llorado de todos, porque todas las naciones le eran aficionadissimas, porque a todos procurava dar contento. Pero a nadie alcançó tanta parte de la pena de su muerte como a mi, que le amaba mas que todos y avia recibido de su mano mayores regalos y favores que nadie, y me tenia particular afficion y me la avia mostrado en todas las cosas que se avian ofrecido³. Muy pocos dias antes se avia venido a cenar conmigo, y dos dias antes que cayese malo, me avia hecho gran fiesta en su casa. Dolióme su muerte grandemente por el entrañable amor que yo le tenia, y por lo mucho que perdió la iglesia y este sancto concilio con ella. Pero él hizo tales obras y murió tan christiana- y catholicamente, dexando tan buen olor de sí, que fué gran consuelo para los que tanto aviamos sentido su muerte.

[Articuli imperatori Ferdinando iniuria ascripti.]

Andavan por aquí en manos de muchos unos capitulos o dudas en nombre de la M^{dad} <del | emperador>^a, con los quales se avian escandalizado muchos, porque parece que podian ser ocasion de scisma y dissension en las cosas del concilio. Y despues se ha entendido que han sido inventados de alguno y atribuidos falsamente al emperador, porque él lo ha escrito a sus legados⁴. Los capitulos o dudas eran las siguientes, y trayan este falso titulo:

Dubia hæc a Romanorum imperatore ad sanctam Tridentinam synodum missa mense Februarii 1563.

Sequuntur articuli quos exhibet Le Plat V, 689.

^a B Ces[area].

¹ Nomina patrum deputatorum publicabantur in congregatione theologorum 12. Februarii, et leguntur apud Theiner II, 238^b.

² In Eugenii IV decreto pro Armenis: »Sextum sacramentum est ordinis, cuius materia est illud, per cuius traditionem confertur ordo . . . Subdiaconatus traditur per calicis . . . traditionem (Harduin. IX, 440 C).

³ Saepius legati moniti erant a pontifice, ut praelatos externos ac maxime Hispanos humanitate sibi de-

vincirent, cf. Šusta, Die röm. Curie I, 103 s. 161. De conatu nequaquam vano dividendi Hispanos v. Musotti Summarium apud Döllinger, Concil I, 2, 10, supra p. 635⁴.

⁴ Multa de his articulis scripta sunt. Certe Mendoza, cum ponat illos, quos Le Plat V, 689 exhibet, non cogitavit de aliis a Le Plat V, 718 (et 104) publicatis. De quaestione cf. Sickel, Concil 431 ss; Steinherr, Nuntiaturber. III, 213; Canisii epistulae ed. Braunsberger IV, 61.

[Sabbato 6. Martii.]

Nuntiatur caedes ducis Guisiani.

En este tiempo¹ tambien ha llega'do una triste nueva a este concilio de la muerte ^{109^r} del duque de Guisa, un señor en quien parece que tenia agora Francia puesta toda su esperanza en las cosas de la religion, y el mayor y mas valeroso enemigo que tenian los herejes. Matóle uno de los Hugonotos a traicion de mas de treinta que dicen avian ^{109^v} conjurado en su muerte, porque les parecia que el mayor estorbo que tenian para sus cosas era él. Y aquel fingiendo que se pasava de los enemigos a él, le aguardó un dia pasando un rio y le dió un arcabuzo por las espaldas. Ha sido grande la pena <y tristeza>^a | que ha causado su muerte, porque hay gran miedo que las cosas de Francia irán cada dia peores. ^bEs grande el odio que tienen los Hugonotos a la casa ^{109^v} de Guisa, y así han avisado al card. de Lorena que se guarde, porque aquí en Trento está mas a peligro que en parte ninguna. El anda recatado y se hace hacer guarda. Todo anda de manera que, si Dios por su misericordia no lo remedia, con ser tan grandes los males que hasta agora ha avido y hay en su iglesia, se temen otros mayores.

[Diebus 7. et 8. Martii.]

I. Rixae inter familiares praelatorum Hispanorum et Itolorum. — II. Reditus episcopi Quinqueecclesiensis.

[I.] El sabado a los 13° de Marzo² hubo un grande alboroto en Trento, que | se ^{110^r} rebolvieron ciertos Españoles, criados de los perlados, con unos Italianos, de tal manera que estuvo muy a punto de encenderse un fuego que no se apagava sin sangre de muchos. Con todo eso^d hubo mas de 25 heridos y manos cortadas. Y si el emba-
xador de Portugal no recogiera a los Españoles en su casa, no parara en esto segun se hizo el empeño entre los unos y los otros³.

[II.] El obispo Quinqueecclesiense, que avia ido a verse con el emperador <a Inspruch>^e, ha buuelto⁴ y negociado, que Su S^{dad} torne a remitir al concilio la definicion y determinacion de aquella question | de comunione sub utraque specie, porque es grandissima ^{110^v} la^f ansia que tienen, que este santo concilio se la permita, pareciendoles que será este camino para reducir mucha gente a la iglesia. Harto trabajó la otra vez en este negocio y no pudo alcançarlo; agora quiere tornar a la empresa, y para persuadirlo de nuevo, prueba aver sido costumbre muy antigua de aquellas provincias de Alemania, y en un monasterio que está junto a Inspruch halló un caliz muy grande con dos asas y una patena grandissima que le cubria, y unas fistulas de | arambre^g con que llegaba ^{111^r} al pueblo a comulgar en aquel caliz. Las fistulas tienen unas asillas, de donde las ^{111^v} tomaba el sacerdote, y llegaba al pueblo a beber por ellas un poco de la sangre de nuestro redemptor, de suerte que el que se comulgaba no llegaba con la mano a la fistula, sino con la boca. De esta manera se evitaba el peligro de derramarse, y por esta causa se hizo aquella invencion de las fistulas, que es como beber con una paja hueca, y esta costumbre guarda agora el sumo pontifice quando comulga. No sé lo ^{111^v} que han de aprovechar todas | estas invenciones a Quinqueecclesiense. A lo menos por diligencia no le queda, que el pone toda la posible.

^a habet B post su muerte.^b verborum ordo diversus in B.^c numerus falsus videtur ortus esse ex perperam lecto VIII (XIII).^d B esto.^e om. B.^f O cl.^g O alambre.

¹ Ad 6. Martii refert Paleottus: »Sparsus est rumor de obitu ducis Ghisiani . . . Sed cum falsus per aliquot dies crederetur, postea veris nuntiis confirmatus est.« Deinde ad 9. Martii narrat: »Certior nuntius allatus est de obitu ducis Ghisiani.« Servantius hoc ad 10. Martii refert.

² Astulfus Servantius 8. Martii rixas factas esse narrat, eundemque diem habent binae litterae legatorum, quae praeterea de alia lite 12. Martii facta referunt (*Pallavicin.* 20, 8, 1).

Concilium Tridentinum. II.

³ Cf. supra p. 565, l. 30; *Pallavicin.* 20, 8, 1; *Sickel*, Concil p. 468. C. *Giuliani*, Trento al tempo del concilio (Estratto dall' Archivio Trentino, Trento 1883) 114 ss, qui p. 116 exhibet edictum a card. Tridentino propter illos casus editum, ne quis ardisca o per alium modo presuma sparar schioppi.

⁴ Episcopus reversus est Tridentum 7. Martii, ut oratores imperatoris nuntiabant Ferdinando, cf. *Sickel*, Concil 468. Legati 9. Martii reditum nuntiabant Romam, *Pallavicin.* 20, 8, 2.

[Die Mercurii 17. Martii.]

Obitus card. Seripandi.

El Miercoles a las 6 de la tarde, que fueron 17 de Marzo 1563, fué N. S^{or} servido de llevarse el card. Seripando, que tenia el segundo lugar en este concilio tras el de Mantua. Era un hombre doctissimo, de grande prudencia y exemplo de vida, muy gran theologo y muy eloquente, y así se ha sentido mucho su muerte. Estuvo en la 112^r cama diez dias, porque a la entrada del oneno murió, en | los quales hizo razonamientos 5 muy señalados a los perlados que iban a visitarle con tanto espiritu, que hizo derramar muchas lagrimas. Mostrava que moria muy contento, y suplicava muy de coraçon a Dios que fuese aquella la postrera enfermedad, que él moria muy alegre, saliendo de esta vida en tiempo que no viese los grandes males que él temia que avia de aver en la iglesia. 10

Dexó grande lastima en este concilio, principalmente viniendo sobre la muerte 112^v del card. de Mantua, que no avia sino 15 dias | que le aviamos enterrado. Y así decia el card. Varmiese que, si de 15 en 15 dias se avia de llevar Dios un legado, que muy corta vida le quedaba. Ha sido grandissimo consuelo para todos ver que 15 hayan muerto tan catholica- y christianamente, que han dexado cierta esperanza que están en el cielo. Mandóse depositar Seripando en San Marcos, que es un monasterio de Augustinos, para que despues le lleven a Napoles a una capilla, donde él tiene su enterramiento^a. | El obispo, que llaman Insulano¹, le hizo dos versos que pusieron en la lauda, que decian: 113^r

Si quis honos tumuli, quantum sol lampade lustrat²
Terrarum coelique, tuum est, Seripande, sepulchrum. 20

[Variae epistulae principum et propositiones reformationis circumferuntur Tridenti.]

Ovol. II, ^b En este tiempo vinieron aquí dos cartas; una de los diputados de los principes 11^r confessionistas escrita de Nurimberga al emperador, en que decian que nunca ellos avian recusado ni contradicho a que era bien aver concilio general y libre; pero que él que ahora se celebra en Trento no lo era, y otras cosas contra Su S^{dad} harto in- 25 dignas, pero dignas de quien ellas son³. Esta carta envió la M^{dad} <del emperador>^c al papa con otra suya⁴, las quales, porque están escritas | en otra parte⁵, no pongo aquí. 11^v

Tambien escribió la M^{dad} Cath^{ca} al conde de Luna una carta, cuyo traslado él le envió desde Inspruch a muchos de estos señores perlados Españoles, en que les encomendaba mucho que mirasen por la autoridad de Su S^{dad}, y no tenia por bueno, 30 antes reprehendia el aver instado en algunas cosas de que el papa estaba muy desabrido⁶. No me dió a mi pequeño contento ver que hubiese yo acertado a hacer las

^a B entierro.^b incipit O tom. II.^c B Ces[area].¹ Honoratus Fasciellus ord. s. Ben.² Cf. *Vergil.* Aen. 10, 492 s.³ Litterae extant apud *Le Plat* V, 772 s; sed cf. adnotationem sequentem.⁴ Intellegitur epistula (Oeniponte 8. Martii data), quam exhibet *Le Plat* V, 714. Haec cum alia adn. 3 citata 26. Martii mittebatur imperatori ab eius in concilio oratoribus. Ferdinandus respondit 5 Aprilis: »Certe consultores illos egregios Norimbergenses neque nos nec quisquam nostrorum consiliarium novimus, licet plerique principum illorum consilarii in aula nostra noti sint. Ad haec alterarum litterarum stilus declarat eas in aula nostra non esse confectas, ita ut quivis facile possit intelligere illas esse fictitias» (*Sickel*, Concil. p. 468).⁵ Videtur Mendoza collectionem documentorum separatam condidisse similiter ac Paleottus, cf. supra p. 657, l. 11 ss et adn. 2.⁶ Hercules Pagnanus, marchionis Piscariae Tridenti procurator (supra p. 669, l. 18 ss), 22. Novembris 1562 scripserat Gundisalvo Perez, Philippi regis

secretario, dolendo »no esser quà nostro ambasciatore che ponghì alcuna volta in ragione questi nostri prelati, i quali bisognaria molte volte che adoperassero più la prudenza che la dottrina, per che no sempre cumple al ben publico il scoprir le verità, nè in questo caso complirebbe neanche al servizio di S. M^{ta}. I prelati nostri vorebbero questo [definitionem iuris divini] per suo particular interesse, per no haver, come già scrisse a V. S^{ria}, in molte cose per superior il papa et in altre il re, ma solo esser et papa et re ogn'uno di loro nel suo vescovato» (Coleccion de documentos inéditos IX [Madrid 1846], 318 s). 28. Decembris 1562 Philippus Ludovico de Zuñiga ad Pium IV ituro mandabat, ut pontifici exponeret »que demas de las diligencias, oficios y prevenciones que con los dichos prelados [Hispanos] habemos pecho hasta agora, les mandamos hacer de nuevo y habemos muy particularmente encargado a nuestro embajador que estará ya allí, los avise y advierta de nuestra parte, cuanto deseamos y queremos que se tenga grandissima cuenta y respecto y consideracion a S. S^{dad} y a la santa sede

cosas que Su M^{dad} | queria, antes que las mandase. No creo que les hizo muy buen estomago esta carta a muchos de los que la recibieron¹. 2^r

Como hay tanto ocio, cada dia salen nuevas invenciones, y muchas cosas se hacen en Trento, y hechase fama que vienen de Alemania o Roma. Y como todos piensan
5 que se ha de tratar de reformation, hacense muchos capitulos, y algunos les ponen titulos falsos. Salieron unos en nombre de Españoles, los quales tenian hartas imper-
tinencias, y des|pues se ha averiguado que no los avian dado ellos². Los Italianos 2^v
como gente discreta y de negocios y de grandes discursos, viendo la instancia grande que se hace en esto de la residencia, para divertir el humor, que no se haga apostema,
10 han buscado un camino que no parece que es malo para conseguir lo que desean: para hacer afloxar a algunas gentes en la residencia, han hecho 14 articulos que son
14 torcedores, diciendo que para que la residencia de los perlados se haga | como 3^r
se^a deve y sea fructuosa, es necesario quitar los impedimentos que estorban^b el fruto de la residencia, y que así es necesario que se provea primero que se quiten pre-
15 maticas de estrangeria, y alçarse los principes con casos mere ecclesiasticos y estorbar intimaciones de bullas³; y otras cosas de esta manera, las quales como muchos de los que instan en la residencia ven que son contra sus reyes, no será mucho que aflo-
xen en ellas.

[Mensibus Martio et Aprili.]

I. Nuntii de novis legatis concilii; de haeresibus pullulantibus; de transferendo concilio; de archiepiscopi Granatensis libertate. — II. Relationes de rebus Ungaricis, Gallicis, Scoticis.

[I.] Agora se suena que Su S^{dad} envia en lugar de los dos legados | muertos al card.
20 Moron y al card. Navagero⁴. 3^v

Tambien se ha dicho que en ciertas ciudades de Calabria ha auido gran alboroto de Luteranos⁵, y que en Flandes han sido quemados algunos monasterios, y que los Venecianos avian tomado ciertas cartas enviadas de algunos Luteranos a Venecia⁶, comunicandose con otros que allí hay⁶, por donde qui era parece que <produce y>^d
25 brota esta mala simiente. Todo está estragado y pone gran miedo de mayores males que los de hasta | aquí, si Dios por su misericordia no se duele de su iglesia y la remedia. 4^r

Tambien se sonava que el card. Borbon avia enviado a pedir licencia a Su S^{dad} para casarse⁷.

El emperador escribió una carta a Su S^{dad}, pidiendole tres o quatro cosas: que el
30 concilio tuviese toda la libertad que ha menester; y que se tratase principalmente de la reformation universal de la iglesia; y que Su S^{dad} tuviese por bien de hallarse presente al concilio, y que él vendria⁸. | Dicen que Su S^{dad} ha respondido a esto, que en 4^v
lo de la livtad no puede él entender la que le falta al concilio; que la reformation él huelga que se haga de todo, y que la venida suya al concilio tambien le parece
35 muy bien, pero porque Trento es pequeño lugar, donde él y Su M^{dad} no pueden estar acomodados, le parece que será bien que el concilio se pase a Bolonia y que allí se

^a om. O.

^b O empiden.

^c V Vicencia.

^d B dijeron.

apostolica, y se proceda con toda buena satisfaccion suya y de sus ministros, y cuanto nos ofenderemos y deserviremos de lo contrario» (*Döllinger*, Beiträge I, 481 s). Litteras ipsas Philippi ad comitem de Luna oratorem datas non novimus; qui ceterum mense Decembri nondum erat Tridenti, quo 12. Aprilis 1563 demum pervenit, cf. infra p. 677, l. 18 ss.

¹ Cf. supra p. 647, l. 7 ss.

² Haec capitula non videntur typis esse exscripta.

³ Hoc strategema postea strenue adhibebatur, cf. infra p. 677, l. 38.

⁴ Paleottus hoc ad 15. Martii refert.

⁵ Inter Seripandi scripturas (Cod. Vindob 5559, f. 106) est lista de li Luterani dele sue terre di Calabria peggioni et morti (missa 14. Iunii 1561 a Placido Sangro).

⁶ De haereticis Venetis cf. C. Benrath, Geschichte der Reformation in Venedig (Halle 1887) passim, maxime p. 62 ss, et in Realencyklopädie für prot. Theo-

logie IX (Leipzig 1901), 532 ss; G. Rein, Paolo Sarpi und die Protestanten (Helsingfors 1904) p. 5 ss.

⁷ Hoc desiderabant rex Gallorum et card. Lotharingus; »si trattava di congiugnere il Borbone con una figliuola del morto duca di Guisa, il che avrebbe unita e così avvalorata la parte cattolica e ad uno tempo onorata e fortificata la famiglia Lorenese»: Pallavicin. 20, 9, 2. Cf. Sickel, Concil p. 472.

⁸ Litterae Oeniponte 3. Martii datae leguntur apud Le Plat V, 690—694, epitome apud Steinhertz, Nuntiaturberichte III, 234 s. Exemplaria litterarum mittebantur Tridentum oratoribus Caesareis, legatis, card. Lotharingo et aliis. Eodem die dabantur litterae arcanae ad pontificem, quas minus accurate exhibent Raynaldus 1563, n. 37 et Le Plat V, 694—703; accuratissime Steinhertz l. c. III, 224—234. Cf. Pallavicin. 20, 8, 2 ss; Sickel, Concil p. 449 s, 472; Documentos inéditos IX, 323 s.

juntén¹. Algunos tienen por cierta esta mudanza, y a otros les parece que nunca vendrá a efecto.

5^r Como el emperador ha instado tanto en esto de la libertad del concilio, los legados que aquí están, segun me han dicho, escribieron a Su M^{dad} la mucha que avia, y en consecuencia de esto dicen, que trajeron las cosas que <avian dicho>^a perlados 5 Españoles en publicas congregaciones, principalmente el arzobispo de Granada, y segun dicen, cargaron algo en esto la mano contra el arzobispo². El obispo Quinceeclesiense 5^v (que es legado del emperador) escribió a Su M^{dad} muy en favor | del arzobispo de Granada, abonandole todo lo posible y deshaciendo la sospecha que los legados avian puesto al emperador, y dandole a entender, como los Españoles eran los que mas des- 10 apasionadamente y con mayor celo miraban por el bien de la iglesia sin tener otros respectos humanos³.

[II.] El arzobispo de Estrigonia escribió al concilio una carta muy larga, poniendo delante la perdicion grande de todas aquellas provincias y la mucha necesidad que hay de 6^r reformation. Todo el mundo da voces por ella; plega a Dios, que aproveche, y se 15 haga lo que conviene para bien de la christiandad!

Las paces se suena que son hechas en Francia con ventajas de los Hugonotos⁴. Aquí se han traído ciertos capitulos o condiciones de ellas propuestas del principe de Condé con la respuesta de la reyna de Francia. Ellas son tales, que bien parecen del 20 pecho de donde salen, y que, si los Hugonotos fueran los vencedores, no pudieran hacer paces con mayores ventajas suyas⁵.

6^v Lastima es grande ver a lo que ha venido el nombre christianissimo de Francia, y quan furiosas estan allí las herejias. Hase descubierta una conjuracion que tenian hecha de matar a los principes catholicos; unos que matasen a Guisa, otros al duque de Savoya, otros al rey de España y a los demas señores y principes. Los del duque 25 de Savoya se dice que han sido presos; en Monsr de Guisa executaron su traicion⁶. 7^r Dios por su misericordia nos guarde a nuestro | rey catholico! El card. de Lorena vive con grandissimo recato y con mucho miedo, porque ha sido avisado que entra él en los que estan señalados para ser muertos.

A la reyna de Escocia, que es catholica, determinaron no de matarla, sino des- 30 honrarla, para que no se casase, y assí enviaron allá un hombre, que fingiendo que estaba desterrado de Francia, aguardó una noche de sarao, y entrando en el aposento 7^v de la reyna, se metió debajo de la cama con intencion de salirse a la mañana | por una ventana, para que, viendole salir la gente, entendiase de que salia de con la reyna, y quedase infamada. Pero siendo descubierto por unas criadas de la reyna, no pudo 35 efectuar su mal proposito, y finalmente dicen que ha sido justiciado⁷. Bien se parece quan agena es de la ley de Christo la doctrina que profesan, pues les parece que es bien para defenderla cometer tan grandes maldades, como es matar y deshonorar reyes y principes.

8^r La reyna⁸ ha escrito al card. de Lorena, dandole quenta | de las paces que se 40 han hecho, y disculpandose de la culpa que le hecharon algunos, y como no ha

^a B dijeron.

¹ Binae litterae apud *Le Plat* V, 761. 765 18. Martii 1563 datae concipiebantur, sed non mittebantur, immo pontifex scribebat imperatori responsum per card. Morunum voce datum iri, cf. *Pallavicin.* 20, 8, 7 ss; *Sickel*, Concil p. 455 s. 472; *Steinherz* III, 258 s. Responsum Pii IV comiti Prospero de Arco, oratori Caesareo in curia Romana, verbis datum legitur apud *Sickel* p. 452. Non est dubium quin de hac re scriptum sit Roma etiam legatis concilii, a quibus facile Petrus noster rem audiebat. Cf. Documentos inéditos I. c.

² Imperator epistula 3. Martii data legatisque per Quinceeclesiensem perlata de libertate concilii et de reformatione monuerat. Quibus legati 16. Martii respondebant (*Le Plat* V, 755—761); quae ad Granatensem (tacito nomine) spectant, leguntur p. 757.

³ Epistulae legatorum oratores 28. Martii iussu

Ferdinandi (litterae 23. Martii datae apud *Sickel*, Concil n. 240, p. 463 ss) responderunt: *Sickel*, Concil n. 243, p. 473 ss; de Granatensi p. 479 s.

⁴ Pax concluderebatur Ambrosiae 19. Martii 1563. Romae maxime displicebat, cf. *Sickel*, Concil p. 472; *Pallavicin.* 20, 10, 1.

⁵ Articulus Servantius inseruit Diario suo sub 19. Aprilis. Leguntur praeterea apud *Raynaldum* 1563, n. 75; *Le Plat* VI, 6.

⁶ Oratores Veneti in concilio nuntium caedis Guisii ab oratore ducis Sabaudiae se accepisse dicebant, cf. *Pallavicin.* 20, 6, 8; nescio an iidem huius coniurationis famam divulgaverint.

⁷ Res paulo aliter sese habebat. Nomen hominis est Chastelard, qui 22. Februarii 1563 supplicio affectus est, cf. *Th. Opitz*, Maria Stuart I (Freiburg 1879), 72 ss.

⁸ Catharina, regis Gallorum mater.

podido hacer mas, y que las cosas estaban en tal estado que no se podia dar otro medio; y que ella tendria cuidado de que con el rey no tratasen ni comunicasen sino catholicos, ni se diesen los obispados sino a catholicos; y otras muchas cosas que nadie las cree, ni, aunque fuesen verdad, bastan a disculparla, porque todos tienen entendido
 5 que ha sido y es la destruicion y ruina de aquel reyno. | Ahora se dice que los catholicos no quieren pasar por aquellos conciertos de paces, y que han comenzado a alborotarse, y que han muerto muchos Hugonotos. Dios lo remedie, que solo él puede!

[Die sabbati 10. Aprilis.]

Adventus card. Moroni novi legati.

La vispera de pasqua, que fué a los 10 de Abril 1563, entró en Trento el card. Moron, que viene por primer legado. Fué recibido con grande acompañamiento y
 10 muchas ceremonias y musica.

No le pudiera Su S^{dad} aver hecho mayor bien ni merced que esta, porque, avien-
 dole | tenido preso el papa Paulo IV dos años por sospecha de herejia, segun se dice, 9^r
 restituyese bien en su honra con ponerle agora en lugar que represente la persona del papa,
 y que tenga a cargo las cosas de la religion y de un tan grande y principal concilio.

15 Partiósse viernes despues de pasqua¹ a verse con el emperador, porque, segun dicen,
 ha de tratar con él aquellas cosas que Su M^{dad} avia escrito al papa sobre los negocios
 del concilio en aquella carta que arriba diximos².

[Die lunae 12. Aprilis, secunda paschatis.]

Adventus comitis de Luna, oratoris Hispani. Nuntii ex Germania et ex urbe Roma.

El conde de Luna, que avia muchos dias que estaba con el emperador in In- 9^v
 spruch, esperando respuesta del rey en esto de los asientos de Francia y de él, entró
 20 el segundo dia de pasqua. Fuéle hecho un señalado recibimiento, porque era muy
 deseado³. Hasta agora estan los Franceses tan recios en su preminencia, como si todavia
 fuesen christianisimos y no huviesen recibido los beneficios que han recibido del rey
 de España, de manera que no quieren sino | que la primera vez que el conde se 10^r
 presente hallarse allí y precederle. El conde estaba determinado de presentar luego
 25 sus poderes, antes que Moron se partiera, sino fuera por este inconveniente, y así
 está esperando la buelta del cardenal.

Aquí se ha sonado que los Alemanes envian algunos ministros al concilio, y por
 aquí se traian los nombres de los que decian que avian de venir⁴. Pero ya se ha muerta
 esta nueva, porque no se espera bien ninguno de ellos.

30 La venida de Don Luis de Avila a Roma⁵ ha puesto, segun se dice, en grandissima 10^v
 congoja a Su S^{dad}, porque los capitulos que le ha presentado no deven de ser muy a
 su gusto. No se sabe determinadamente lo que es, porque se ha tenido muy secreto.
 Algunos dicen que son unos que Pasquin ha publicado por ahí y nos los han traído
 aquí a Trento. Su S^{dad} dicen que los ha remitido a signatura, que como allí se ha de
 35 examinar | muy particularmente, si son cosas convenientes a la iglesia y al bien de la 11^r
 cristiandad. Sospechase que no habran effecto, y la mayor señal de que Su S^{dad} no
 lo quiere hacer dicen que es averlo remitido a signatura⁶.

Aquellos capitulos de los Italianos dicen que han parecido <tan bien>^a a los carde-
 nales en Roma, que aunque los legados no avian admitido sino siete de ellos, los de Roma
 40 son de parecer que se admitan todos, y que ellos favoreceran el negocio todo lo posible⁷.

^a *codd.* tambien.¹ 16. Aprilis, cf. Acta apud Theiner II, 263^a, Servantii Diarium et rell.² Cf. supra p. 675, l. 29 ss; p. 676, adn. 1.³ Cf. supra p. 674, adn. 6.⁴ Fama haec nescio an orta sit ex falsis litteris imperatoris (cf. supra p. 674, l. 26 s et adn. 4). Romae iam medio mense Martio formidabant adventum protestantium ad concilium, cf. Sickel, Concil p. 455.⁵ Qui advenerat Romam 31. Martii honorificentissime hospitio receptus in palatio apostolico, Sickel, Concil p. 472. Eius instructiones apud Pallavicin. 20, 10, 5 ss (30. Nov.); Döllinger, Beiträge I, 468 usque ad 471 (9. Dec.); 478—482 (28. Dec.).⁶ Responsum pontificis legitur apud Pallavicin. 20, 10, 11 ss.⁷ Cf. supra p. 675, l. 7 ss.

[Conciliabulum Heidelbergense protestantium.]

11^v En este tiempo, como el demonio no duerme y los herejes, sus ministros, no se descuidan, por intercesion de Calvino, que es el mayor enemigo que agora tiene la iglesia, se ha hecho un conciliabulo en Heidelberga, un lugar del conde Palatino, elector del imperio, donde se juntaron algunos ministros de satanas^a y hicieron diez y siete decretos, dignos de quien ellos son¹. Un solo bien traen consigo, que creo que 5
12^v será el comienço de su perdicion, que condenan en el primero | el catechismo de Luthero y de Brentio y todos sus escritos². Por esta puerta ha de entrar su perdicion, que es schisma y disension, porque, començandose a condenar los unos a los otros, vendrán^b a perseguirse y a tomar las armas, y por este camino a perderse. Dios lo encamine en servicio y gloria suya^{*}. 10

[Die Martis 20. Aprilis.]

Obitus Petri de Soto.

Este mes de Abril despues de pasqua fué N. S^{or} servido de llevarse a su gloria al P. fray Pedro de Soto, hombre de gran virtud y letras. El papa le havia enviado 12^v a este santo concilio, a donde avia | dado grandes muestras de su prudencia y zelo, y no se perdió poco con su muerte. Pasó bien la carrera de esta vida y esta postrera jornada dexó muy cierta esperanza de que se iba a recibir en el cielo el premio de 15 sus trabajos, porque aca no ha tenido sino persecuciones. Sentióse mucho su muerte. Fué enterrado con grande honor y acompañamiento de perlados en la iglesia de San Lorenzo. El emperador dicen que ha hecho gran sentimiento con su muerte³.

[Die Mercurii 28. Aprilis.]

Ingressus card. Navageri legati. Litteras Philippí regis ad pontificem de praeCEDENTIA oratorum.

Miercoles en la noche entró el card. Navagero, que fué a los 27 de Abril⁴. No hubo recivimiento por ser a la hora que fué. 20
13^v El rey Cath^{co} avia escrito a Su S^{dad}, que él holgaba en esto de la precedencia con Francia pasar por qualquiera buen medio, aunque él perdiese en él, porque no huviese algun estorbo en cosas tan importantes, como son del bien de la iglesia y honra de Dios, que holgaria por esto perder de la suya, si fué necesario. Esto obligava a Su S^{dad} que buscasse algun medio, que fuese mas conveniente a la honra de dos tan 25 grandes principes. Parece que Su S^{dad} en esto se ha descuidado, y por temor de que los Franceses indignados no se bayan y hagan algun concilio nacional en Francia, ha 13^v querido antes contemporizar con ellos que con el rey Cath^{co}, y ha estado muy tibio en buscar camino como concertar este negocio, disimulando hasta agora con ello. Y lo que escribió Su M^{dad} como quien es con humildad, que avia de obligar a que se 30 mirase mas por su honor, eso parece que le ha hecho daño. Agora me dicen que escribió una letra a Su S^{dad}, la qual vino al conde de Luna, y él la envió a Vargas,

* *O habebat in margine interiore haec verba rursus deleta:* Tras este concilio murió subitamente el Palatino, que era el que ---^o

^a B diablo.

^b O veinan.

^c aliquot verba quae sequuntur non sunt legibilia.

¹ Mense Ianuario 1563 conventus professorum ac superintendentium habitus erat ad conficiendum catechismum qui vocatur Heidelbergensis; editus est hic libellus mense Februario 1563, cf. *M. Lauterburg* in *Realencyklopädie für prot. Theologie* 3X (Leipzig 1901), 165 ss. Quenam decreta hic intellegantur nescio. Re vera agi de catechismo apparet ex verbis supra in textu sequentibus.

² Canisius 7. Octobris 1561 scripserat Hosio: »Calvinus Lutherum suppressurus videtur non solum in Gallia, sed etiam in Germania«, *Braunsberger* III, 239. Ceterum nimis tum de Calvinistarum progressu Romae

timebatur, cf. *Sickel*, *Concil* n. 245, p. 485, et ibid. p. 486 adn.

³ Natus erat Cordubae, Dominicanorum sodalicio ascriptus 1518; de cuius vita cf. *H. Hurter*, *Nomenclator* II³ (Oeniponte 1906), 1462; *Quétif-Echard*, *Script. ord. Praed.* II, 183 ss; *Weinhart*, *Kirchenlex.* XI², 531. Fuerat Carolo V a sacris confessionibus. Litterae ab hoc theologo tribus ante mortem diebus ad pontificem scriptae extant apud *Raynaldum* 1563, n. 71; *Le Plat* VI, 14 s; cf. *Pallavicin.* 20, 13, 1 s; 20, 17, 1.

⁴ Recte 28: Acta apud *Theiner* II, 264 omnesque alii testes, cf. *Pallavicin.* 20, 13, 2.

donde se quexa de esto, diciendo que pues aviendo él hecho lo que debia como quien es, ha auido tanta tibieça en dar algun buen corte en esto, que él por evitar escandalo pasará qualquien | agravio que en este caso se le hiciese, pero que él prenda su palabra, ¹⁴¹ de que acabado el concilio quitará su embaxador de Roma¹. El papa dicen que ha
5 sentido mucho esto. No sabemos agora el remedio que pondrá.

[Die Mercurii 21. Aprilis.]

Prorogatio sessionis.

El dia de la session se llegava, y no se avia hecho nada, ni hay esperanza que veremos tan presto el dia que ha de ser, porque hay mil cosas que averiguar que no han de ser poco reñidas, como la residencia y dignidad de los obispos, y esto del sacramento de matrimonio y de los matrimo[nios clandestinos, y si será bien conceder ^{14v} a algunas provincias donde no se hallan sacerdotes, que los casados puedan ser ordenados, y mas unos abusos que agora han dado los diputados del sacramento de orden, que no son de poca importancia, y mas nuevos capitulos de reformation que se han de dar. Cosas son todas estas que han menester muchos dias y meses.

A los 21 de Abril hubo congregacion y se determinó² que a los 20 de Mayo ^{15r} se señalase el dia que | se avia de tener, porque el card. Moron se suena que no vendrá antes de la visita del emperador, por ser los negocios tan graves, y porque dicen que han hecho correo a Su S^{dad} sobre ellos, y es menester esperar su voluntad para concluirlos.

[Pasquini cavillationes de legatis.]

Roma nunca pierde aquella vieja y mala costumbre de decir del qualquiera con ²⁰ libertad lo que le parece en Pasquines. Y assí dicen que lo ha hecho agora de estos dos legados que ha enviado Su S^{dad} al concilio, Moron | y Navagero. Y fué que el ^{15v} Marfodio preguntaba a Pasquin, si avia algo de nuevo. El le respondia que no avia otra cosa, sino que Su S^{dad} embiava^a dos legados al concilio. Decia Marfodio: *Quales sunt?* Respondia Pasquin: *Alter claudicat in fide, alter utroque pede.* Nunca dexa ²⁵ de decir malicias: porque el uno ha estado dos años por la inquisicion, y el otro no se puede menear^b de la gota.

Tambien decia de los otros legados al principio, quando vinieron, otras cosas | semejantes a estas, queriendo dar a entender que las cosas del concilio no iban como ^{16r} avian de ir por falta de los legados, de Mantua³: *non audit*; de Seripando: ³⁰ *non audet*; de Simoneta: *semper scribit*; de Varmiense: *semper legit*; de Altaemps: *nec audit nec audet nec scribit nec legit*.

[Episcopus Salamantinus aegrotat.]

La semana santa fué Dios servido de darme una enfermedad harto pesada y peligrosa de tercianas dobles, que se alcançavan unas a otras con vaydos y dolores de cabeça grandissimos, que me | ha durado cerca de un mes con^o hastio, de suerte que ^{16v} ³⁵ no podia comer sino a poder de tragos de agua. Ha placido a N. S^{or} de darme salud por su bondad infinita y por la buena industria de los medicos, y yo de mi parte he hecho todo lo posible, esforzandome a comer y obedeciendo a los medicos, de suerte que nunca creo que han tenido ellos enfermo tan obediente como yo. Todo esto ha menester quien está apartado del regalo de sus padres y de su tierra.

[Die lunae 10. Maii.]

Traduntur litterae reginae Scotorum.

⁴⁰ Lunes a 10 de Mayo se presentó en congregacion una carta de la reyna de ¹⁷¹ Escocia que enviava al concilio. Era de creencia, porque todo lo remitia al card.

^a B avia enviado.

^b B manear.

^c insert un.

¹ Similes sententiae inveniuntur in fragmento litterarum 5. Martii 1563 datarum apud Döllinger, Beiträge I, 486, et in litteris quas Philippus 10. Martii 1563 dedit ad Vargam oratorem suum, ibid. p. 489. Cf. Pallavicin. 20, 17, 5.

² Plura v. apud Pallavicin. 20, 12, 6.

³ Nomina legatorum tacebat Pasquinus, sed tantum dicebat: primus, secundus etc. Narratio invenitur etiam inter scripturas Philippi Musotti.

de Lorena que es <tio suyo>^{a1}. El qual hizo un raçonamiento, loando a la reyna Maria de Escocia, contando los travajos que avia pasado por las cosas de la religion, y la causa porque no avia enviado sus perlados, porque los catholicos son pocos y muy necesarios para la | conservacion de aquellas reliquias de christiandad que quedaban en Escocia, con cuya ausencia se acabarian de perder².

5

[Die Mercurii 12. Maii.]

Incipiunt congregationes ad examinandos abusos ordinis. — Salamantinus convalescit.

Hoy Martes³ a los 12 de Mayo^b han comenzado las congregaciones sobre los abusos de ordine⁴. El primer canon que es del modo que se ha de tener en la eleccion de los perlados ha sido reprobado de la mayor parte del concilio, mas de quasi todo, si no es de algunos obispos Franceses. Hanse dicho muchas cosas, principalmente contra los obispos titulares, de los grandes abusos que por su causa han entrado en la iglesia, y no ha faltado quien los llamase monstruos y larvas, y puesto en duda si son obispos, porque decian que nunca hubo en la primitiva iglesia obispos de esta manera, sino que los que se ordenavan eran consagrados a ciertas iglesias, donde exercitasen el oficio. No ha escandalizado poco este negocio, porque tres o quatro obispos titulares que hay aquí han querido bolver por su honra | y poner en duda una cosa como esta es escandalizar toda la iglesia⁵.

Yo me fuí a convalecer a una casa de campo, y no me he podido hallar en las congregaciones.

A los 20 de Mayo⁶ se tornó a dilatar el dia en que se avia de tratar lo de la session para los^c 10 de Junio⁷.

20

[Die Veneris 21. Maii.]

Comparet comes de Luna, orator Hispanus.

A los 21 de Mayo se presentó el conde de Luna. Concertóse el negocio con el Frances, de manera que entrambas partes quedaron contentos. Diósele asiento por sí, apartado de los demas embaxadores, | de suerte que le tienen en medio. El lugar es de manera que se conserva bien la autoridad de Su M^{dad}. Con todo eso se hicieron protestos de entrambas partes⁸. Acudió gran gente, porque muchos temian no huviese algun alboroto. La oracion hizo el doctor Fuentidueña⁹. Y como la mayor parte de ella fué en loores de Su M^{dad} y no dixo nada de los demas principes christianos, porque ni era razon barajar a Su M^{dad} con nadie, ni los embaxadores de los otros reyes y principes avian dicho palabra del rey Philipo: algunos se sintieron de esto | y se agraviaron, pero sin razon ninguna, porque todos los que bien sienten, juzgaron que todo lo que se avia dicho de Su M^{dad} era verdad, y que se le devia aquella honra muy debida. Y yo tube a buena dicha, que en mi casa huviese quien le sirviese como aquel dia se le sirvió.

[Die Mercurii 2. Iunii.]

Redduntur litterae regis Gallorum et habetur oratio per Renatum Biragum. — Canones de ordine.

A principio de Junio llegó aquí un embaxador de Francia¹⁰. Fué recibido en congregacion, donde se dió quenta de parte del rey Chr^{mo} al santo concilio de lo que

35

^a O sobrina suya, *corr. ex* sobrino suyo.

^b O *corr. pro* Abril.

^c *om. O.*

¹ Litterae leguntur apud Raynaldum ad a. 1563, n. 111; *Le Plat* VI, 48.

² Responsum synodi apud Raynaldum ad a. 1563, n. 112; *Le Plat* VI, 48—50.

³ Erat dies Mercurii.

⁴ Canones de abusibus sacramenti ordinis (10. Maii 1563) apud *Le Plat* VI, 32—42; *Theiner* II, 264—270.

⁵ Cf. *Pallavicin.* 20, 16, 9 ss; 20, 17, 10. Unus ex his erat Leonardus Haller, supra p. 650, adn. 2.

⁶ Congregatio de hac quaestione habebatur 19. Maii, cf. *Theiner* II, 279; *Pallavicin.* 20, 17, 12.

⁷ Ad 15. Iunii differebatur decisio, *Theiner* I. c.

⁸ Protestationes apud Raynaldum ad a. 1563, n. 94 s; *Le Plat* VI, 66 s. Cf. *Pallavicin.* 21, I, I ss.

⁹ Oratio Petri Fontidonii Segoviensis, qui erat cum Salamantino, maiorem ad partem legitur apud Raynaldum ad a. 1563, n. 96, integra apud *Le Plat* VI, 68—78.

¹⁰ Renatus Biragus, praesidens Taurini. Litterae regis apud Raynaldum ad a. 1563, n. 81; *Le Plat* VI, 88 s. Oratio Biragi ibid. 89—92 Cf. *Pallavicin.* 21, 3, I ss.

en Francia se avia hecho, disculpando | las condiciones de las paces que en Francia 201
se avian hecho con los Ugonotos, porque, estando las cosas tan enconadas como estaban,
avian forzado al rey de pasar por ellas. Los legados han estado muy confusos y du-
dosos, y todo el concilio, en la respuesta que se avia de dar a esta embajada, porque
5 pasar por unas paces hechas tan en detrimento de la religion y en deservicio de
N. S^{or} no es posible, ni darlas por buenas. De donde se ha de seguir quedar el rey
de Francia desgraciado, | de manera que han andado en demandas y respuestas, porque 20V
unas veces desagrada la respuesta al card. de Lorena, que intercede por su rey, otras
le parece mal al concilio. Pero en fin ello se vendrá a resumir en que no será muy
10 a gusto del Frances, porque todos abominan de paces que han querido juntar a Christo
con Belial¹.

Agora se torna a tratar del septimo canon, que es de la institucion de los
obispos.

[Die Martis 8. Iunii.]

Congregationes deputatorum de doctrina ordinis et nonnullis aliis rebus.

El card. **Moron**, por concertar una cosa tan enconada y hacer de manera que
15 huviere paz y concordia entre todos, ha hecho congregaciones particulares de algunos 217
perlados, para mostrarles aquel capitulo 5. de la doctrina de ordine, que hicieron los
diputados Italianos, y otro que avian hecho el card. de Lorena y algunos Españoles a
lo que se cree.²

Yo fui llamado a la primera congregacion, donde nos propusieron tres cosas. La
20 primera: unas cartas de los perlados de Inglaterra, en que pedian al concilio que de-
clarase por heretica y scismatica a la reyna de Inglaterra, porque convenia. La otra
fué: | pedirnos, que para quando nos parecia que era bien que se señalase el día de 21V
la session, porque se llegaba ya el día, que eran los 15 de Junio, en que se avia
de determinar. Lo tercero: que dixesemos nuestro parecer sobre el capitulo de la
25 doctrina.

Quando llegó mi lugar, yo dixe a lo primero: que el oficio propio del concilio
era definir los dogmas de fé y tratar las cosas tocantes a la reformacion universal de
la iglesia, y no meterse agora en condenar a particulares personas, que, si eso se
huviese | de hacer, seria quando el concilio se acabase; pero que me parecia que seria 221
30 bien dar parte de ello a Su S^{dad} y al emperador, y que, si a ellos les pareciese que
era bien que el concilio tratase de ello, que se seguiria su voluntad. A lo segundo:
que me parecia, que el señalar el día de la session pendia de saber el estado en que
estaban las questionnes comenzadas y la esperanza que avia de concordarse, y que esto
nadie lo podia saber como los S^{res} legados, y que a ellos remitia en esta parte mi
35 parecer y voluntad. | A lo tercero: que yo no me avia hallado en estas disputas por 22V
mis indisposiciones, y que así, no estando prevenido, no podia dar parecer en cosa
de tanta qualidad, sin tener mas espacio para pensar en ello; que suplicaba a Sus S^{rias}
Ill^{mas} me diesen lugar para poder mejor y mas comodamente decir lo que sentia.

Las cosas están de tan mala digestion en este canon, que otro día que nos
40 llamaron a congregacion dixe al card. Moron, que me parecia no avia esperanza de
concordia, si no era no haciendose doctrina, sino solo el canon, porque los Franceses pelean 237
por la autoridad del concilio sobre el sumo pontifice, los Españoles por la autoridad
de los obispos, y los Italianos por la del papa, y así era imposible hacerse doctrina
que pareciese bien a todos. Al cardenal le pareció bien esto, pero dixo que no se
45 podia acabar con ellos^a que se dexase de hacer la doctrina.

Despues han llamado theologos, para que averiguen, si en el canon que hicieron
los Franceses hay alguna cosa que sea contra la autoridad del summo pontifice. Lla-
maron los | theologos de Su S^{dad} y los del rey de Portugal, y el doctor Fuentidueña, 24V
por hacerme a mi el card. Moron este regalo, y porque huviere quien me diese cuenta
50 del estado en que iban los negocios.

^a O in marg.: Así se hizo.

¹ Responsum conceptum proponebatur synodo
7. Iunii, *Theiner* II, 294 s; *Le Plat* VI, 100—102;
dabatur responsum 21. Iunii, *Theiner* II, 301; *Le Plat*

VI, 111 s. Cf. *Pallavicin.* 21, 3, 5 ss; infra p. 683,
l. 25 s et adn. 7.

² Cf. Paleottum ad 8. Iunii 1563.

[Die Martis 15. Iunii.]

Prorogatio sessionis.

La session se hechó para los 15. de Julio. Grandissima duda hay, si ha de bastar este mes que hay de aquí allá para averiguar cosas tan enmarañadas y de tan mala digestion, como es el canon de la residencia y de la institucion de los obispos, que ha once años que se començó. Hanse hecho muchos, pero ninguno se puede hacer que agrade a todos. El que ultimamente convinieron se ha enviado a Su S^{dad} para que le vea, que pues se trata de su autoridad, razon es que se le de parte de ello.

[Sabbato 12. Iunii.]

Salamantini sententia de abusibus ordinis.

Los canones de los abusos de ordine¹ se tornan a hacer; quando se començó a votar sobre ellos, yo estaba malo y me avia ido a convalecer a Margon; pero bolví a tiempo que no se avia acabado de votar.

El parecer que yo tenia² para decir sobre ellos, aunque no sobre todos, era el siguiente:

24^v Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Non tulit hactenus adverse meę valetudinis ratio, ut iis congregationibus, quę de abusibus ordinis habite sunt, interesse potuerim. Nunc vero Dei bonitate atque clementia confirmata iam aliquantulum salute, ne officio meo deessem, de propositis canonibus decrevi breviter meam sententiam explicare, et eo 15 brevius hoc faciam, quod acceperim R^{mos} patres omnia quę dici aut excogitari potuerint de huiusmodi abusibus, suis sententiis fuisse complexos.

25^r Illud itaque imprimis in universum dixerim, quod licet nihil magis nunc sit necessarium ecclesię Dei, quam ut abusus e medio tollantur, qui in sacramento ordinis ante multos annos exorti sunt, quia nihil est, quod magis deturpet et dehonestet ecclesiam Christi et quod magis adversariorum animos ab ea alienarit, tamen cavendum esse arbitror magnopere, ne populum christianum et ecclesiam multitudine canonum et legum oneremus, cum videamus non modo istorum temporum, sed antiquorum etiam hanc fuisse multorum hominum iustissimam querelam. Tum deinde, ne illa quę ab aliis conciliis decreta sunt iterum nunc definiantur, quia id sine illorum iniuria fieri nequit. 25 Nam qui viderint illos qui nunc a nobis conficiuntur canones ab aliis etiam synodis fuisse ante confectos, censebunt aut nos illos non vidisse, aut existimasse aliis conciliis plenam auctoritatem aut spiritum sanctum defuisse. Hoc ideo dixerim, quia video illa omnia, quę de aetate et qualitate ordinandorum modo decernuntur, esse iam decreta in multis antiquis conciliis, quę longum esset recensere. Satis ergo^a esset antiqua illa 30 confirmare et iubere, ut quę contraria consuetudine subla^ta sunt renouentur et observentur, neque nunc nova conficiantur.

Pręterea multiloquium in his canonibus mihi placere ulla ratione non potest, quia non satis est ex dignitate et gravitate huius tanti concilii.

26^v Hęc in universum dicta sint. Iam vero ut ad ipsos canones veniam, audio primum decretum multorum patrum calculis fuisse damnatum et reiectum. Quorum ego sententię libenter subscribo, quia cum concilio Laodiceno populi testimonia a creatione episcoporum reiecta sint ob varias seditiones, scandala et schismata quę in ecclesia exoriebantur^b, velle^b nunc iterum iuste sublatam consuetudinem revocare, esset novas perturbationes in ecclesiam inducere, pręsertim in tanta populorum corruptela, quantam nunc esse videmus; pręterea quia regibus et principibus christianis est hic canon iniuriosus, quorum et iura et privilegia illo decreto abrogantur et ansa prębetur^c populo, ut contra

^a B igitur.^b B vellem.^c B praebet.

¹ Deliberationes de illis abusibus (cf. p. 680, l. 6 et adn. 4) vide apud Theiner II, 270—295.

² Theiner votum Petri non exhibet; sed cum extra locum nondum finitis suffragiis dixerit, ultimo deliberationum die eum fecisse verisimile est. Ceterum St. Ehes votum frustra in tomo *Concil.* 121 quaesivit.

³ Concilii Laodicaeni (a Baronio ante Nicaenum

positi, sed nequaquam ante a. 345 celebrati, cf. *Hefele*, *Concilien-Gesch.* ²I, 746 ss; *F. Lanchert*, *Die Kanones der wichtigsten altkirchl. Konzilien* [Freiburg 1896] p. XXIII s.) can. 12 iubet episcopos metropolitae et vicinorum episcoporum electione constitui; sed Petrus noster canonem 13 videtur intellegere, quo prohibetur, ne vulgo committatur electio clericorum.

suos principes excitet tragedias, et principibus, ut populo indignentur | et conciliorum decretis non obtemperent; tum præterea, quia, quantumcunque hic canon est ecclesie salutaris et utilis, frustra conderetur, cum executioni mandari ulla ratione non possit. 27^r

Quartus canon mihi magnopere probatur. Nam præterquam quod istorum episcoporum creatio per ambitionem magis quam ullo honesto titulo in ecclesiam videatur irrepsisse et cum optima primitivæ ecclesie episcoporum institutione pugnare videatur, maximos abusus, pontificiae dignitatis dedecus, avaritiam et negligentiam prælatorum invexit, qui dum suas operas propriis episcopis collocant, ipsi lucro potius quam muneri pontificio intenti sunt et legitimos pastores reddunt negligentes. 27^v

De duodecimo canone ut dicam quod sentio, certe cum videam in ecclesia Christi tot scandala ob sacerdotum incontinentiam exorta, ut non heretici modo, sed catholici etiam vehementer offendantur — nam dum adolescentes creantur sacerdotes, inhonestæ et dissoluta vita ceteris sunt scandalo et sacerdotali dignitati maximo dedecori —; cuperem provectioni ætate clericos creari, qui continentiam vovent, præsertim sacerdotes, in quibus defervuerit iam ardor iuvenilis. Nam ob hanc unam causam apostoli, ut refert Clemens libro Constit. apostolicarum secundo cap. 1, [præceperunt] - - .¹ Itaque censerem innovandos canones sextæ synodi², concilii Carthaginensis³, Agathensis⁴, Neocesariensis⁵ et Toletani quarti⁶, quæ diaconos ad sacerdotium trigesimo anno promovebant, 77. et 78. dist. 28^r

Decimus sextus canon mihi magnopere placet, modo possit commode fieri et executioni mandari. Quoad restituendam collapsam ecclesiasticam disciplinam et sacerdotum dignitatem est vehementer necessarium, ut erigantur huiusmodi collegia, in quibus educuntur pueri, qui digni divinis muneribus reddantur. In ceteris vero decretis subscribam ego libenter maiori parti huius sacrosancti concilii. 28^v

[Die lunae 21. Iunii.]

Datur responsum oratori regis Gallorum. Deputantur patres ad faciendos canones de matrimonio. Imperator Vindobonam revertetur.

Ayer que fué 21 de Junio se leyó la respuesta que da el concilio al embaxador del rey de Francia sobre las | paces, y fué aprobada por todos⁷. 29^r

Y se señalaron diputados para hacer los canones de matrimonio⁸.

El emperador, viendo lo poco que hace al caso su estada en Insprach para los negocios del concilio, se parte despues de s. Pedro para Viena⁹.

[Orator regis Gallorum apud imperatorem.]

El embaxador de Francia que vino a dar quenta de las paces al concilio, pasó al emperador a decirle lo mesmo¹⁰. Y él le respondió como convenia a un emperador tan catholico, a lo de las paces: que le pasava en él alma que las cosas de | Francia estuviesen^b de tal manera, que huviesen forçado al rey Chr^{mo} a hacer lo que hizo, que si no fuera por fuerza, no fuera posible venir en paces tan perjudiciales a 29^v

^a *deest aliquid in codd., lacuna non indicata.*

^b *B estubieron.*

¹ Const. apost. 2, 1: »Pastor, qui constituitur in episcopatu presbyterii, oportet eum . . . esse virum non minus annorum quinquaginta, quoniam per quandam rationem iuveniles luxurias et diabolica vitia aufugisse iam videtur et ab eis quæ a falsis fratribus in multis iactantur blasphemias.«

² Synodus quinisexta (Constantinopoli a. 692 habita) c. 15; cf. c. 4 D. 77.

³ Concilium Carthag. tertium habitum a. 397, c. 4, receptum a Gratiano c. 5 D. 77.

⁴ Celebratum a. 506, c. 16. 17, receptum c. 6 D. 77.

⁵ Anno 314, c. 11; cf. c. 4 D. 78.

⁶ Celebratum a. 633, c. 20 (c. 7 D. 77).

⁷ Cf. supra p. 681, l. 3 ss et adn. 1. Responsum mittebatur Oenipontem, quo orator profectus erat, cf. adn. 10 huius pag.

⁸ Nomina deputatorum apud Theiner II, 302^a.

⁹ Quamquam antea dixerat imperator se Tridenti mansurum esse usque ad mensem Octobrem vel donec res concilii in viam rectam essent perductæ (sed cf. Steinherz, Nuntiatgeber. III, 344) et etiam 21. Maii Maximilianus suaserat patri saltem usque ad mensem Octobris Oeniponte commorandum fore (Steinherz l. c. III, 313^a), tamen colloquio cum Morone finito filius suadebat patri, ut concilium non amplius curaret, quia nimium Romanæ curiæ concessisset, et Ferdinandus 25. Iunii 1563 proficiscebatur: Steinherz l. c. III, 313; Pallavicin. 21, 7, 1.

¹⁰ Iam 13. Iunii Biragus Oenipontem petierat, Pallavicin. 21, 7, 1; 20. Iunii Delphinus de colloquio inter illum et imperatorem habito Romam scribit, Steinherz l. c. III, 353; cf. Sickel, Concil p. 553.

la honra de Dios y de su iglesia¹. A lo de la mundança del concilio: que le parecia que como ahora estaba se podia tener esperanza de hacerse algun bien, y que con el mudarse se perderia, y que fuera de esto él le tenia asegurado en Trento que es lugar de su estado, del condado de Tirol, y que allí bien se obligaba él a tenerle seguro debajo | de su amparo; pero que en ningun otro lugar fuera de este en Alemania, 5 estando las cosas como estaban, se atrebia a hacerlo; y que, aunque esto pareciese flaqueza, él se atrevia a decirlo, porque assí lo sentia². El embaxador se partió con esto al rey de Bohemia.

[Die Martis 29. Iunii.]

Lis praecedentiae inter oratores Hispanum et Gallos.

Dia de s. Pedro el conde de Luna fué a capilla sin esperar a hacer concierto con los Franceses, porque, aunque estaba dado orden en lo de los asientos en 10 las congregaciones, pero en la misa quedaba otra dificultad por el incensar | y dar de la paz, que no parece que podia hacerse sin señalarse algo la precedencia, y en esto aun no se avia dado ningun medio. Pero viendo el conde, que se llegaba la session y que no era bien aguardar para entonces, y entendiendo que Su S^{dad} avia mandado que se usase de dos turibulos y dos portapaces, determinó de 15 irse a capilla. Los legados que a lo que pareció no estaban prevenidos (aunque se piensa que lo estaban, porque avian enviado por otro incensario³), viendo sentado al conde, y que los | Franceses se alteraban, principalmente el card. de Lorena, se salieron de la capilla y se juntaron para dar orden en lo que avia de hacer. En fin mandaron que no se incensase a nadie, ni se diese paz. Entretanto uno de los em- 20 baxadores Franceses, que se llama Ferrer, se apartó de su lugar y fué detras del altar a hacer una protestacion, porque es letrado y parecióle que aquellas eran las mejores armas. En fin concluida la misa el conde se salió y bolvió a casa | bien acompañado de perlados Españoles y Italianos. Los Franceses quedaron tan sentidos de lo que avia pasado, que dixeron que querian hacer una protestacion en congregacion publica y 25 partirse luego y hacer un concilio nacional en Francia; pero que primero querian que se averiguase, si Pio IV era verdadero pontifice, porque avia sido electo por simonia, y que de esta causa querian que fuese^b juez el concilio. Estas y otras cosas les hazia decir la colera y poca | christiandad. Despues dixeron que no querian hacer el pro- 30 testo si no en congregacion particular a solos los legados. Bien han dado a entender lo que tienen en el pecho, pues <con tan liviana ocasion an venido a decir cosas>^c tan exorbitantes.

Yo a esta sazón no estava en Trento, que me avia ido a Margón⁴. El conde me envió a llamar para darme parte de los negocios. Yo vine y nos hemos juntado en 35 su casa muchos perlados Españoles y Italianos para dar orden en lo que se ha | de responder al protesto de los Franceses, si le hicieran^d.

Enfin se resolvieron los Franceses en despachar un correo a Su S^{dad} para quejarse del agravio que se le hacia al rey pupilo, pues sin oirle le querian quitar la preeminencia que tantos años avia que posedia.

Los legados despacharon otro correo al papa, dandole cuenta de todo lo que 40 pasaba. No habrá tenido poco desabrimiento, quando lo haya sabido, principalmente quando entienda las | injurias que se han dicho contra él, porque los Franceses decian que ellos no tenían enojo con los legados, ni con el rey de España, ni con su embaxador, ni con la sede apostolica a quien querian estar obedientes, sino con Pio IV por el agravio que hacia al rey Chr^{mo}, a quien siendo niño queria privar del honor que 45 avian tenido sus pasados. El conde estaba apercebido para responder a los protestos que hiciesen, de manera que, si el protesto fuese descomedido | contra la autoridad del papa, se les respondiese como convenia a su atrevimiento y a la autoridad de Su S^{dad},

^a O censario.

^b B fue.

^c om. B, qui solum habet son.

^d OB hicieren; V hicieron.

¹ Iudicium Caesaris de pace iam 14. Aprilis Delphinus nuntius Oeniponte scripserat legatis: *Steinherz*, *Nuntiaturber*. III, 265 s.

² De hac quaestione cf. *Steinherz* III, 319 327 353.

³ Revera erant praeparati, cf. *Sickel* p. 558; etiam Paleotti (*Theiner* II, 649 ss) et Firmani (supra p. 568) relationes hoc demonstrant.

⁴ Viculus *Margone* prope *Vezzanum*.

y si no, se respondiese con moderacion. Con todo esto fuimos todos de parecer, que se hiciese un comedimiento con el card. de Lorena y fuesen dos o tres perlados de los nuestros a hacerle, dandole a entender, como en las cosas que por ahí^a andaban sembradas de parte de los embaxadores Franceses no solamente eran en deshonor de la sede apostolica y Pio IV, | pero que con ellas se hacia tambien agravio al rey Chr^{mo}, y que las cosas que se hacian eran por bien de paz sin agravio del derecho que cada uno tenia, y que el rey de España por el parentesco y amistad que con el de Francia tenia, miraria tanto por su honor como por el proprio, y que el mesmo S^{or} card. de Lorena avia importunado en Inspruch al emperador, que hiziese <venir al conde; que él haria, como se diese>^b buen orden | en los asientos, y que pues esto era ansí, que le suplicaba no diesen ocasion a que el concilio por algun schisma se desbaratase. Este comedimiento hizo el mismo conde, porque el cardenal en este medio le vino a ver. A todos nos pareció que era bien que el conde en lo publico mostrase su valor y diese a entender, que de ninguna manera torceria de lo que Su S^{dad} avia ordenado; pero que, quando se huviese de venir al hecho, de ninguna manera se diese ocasion a tanto mal, como era desbaratarse el concilio por cosa semejante o irse los Franceses.

[Diebus 3. Iulii et sequentibus.]

Dubium, num sessio sit habenda die statuta. Proponuntur canones reformati de abusibus ordinis. Congregationes particulares. Decernitur V. caput esse omittendum. Canon VII. reformatur.

La session no lleva camino de hazerse a los 15 de Julio, porque fuera de que este negocio de los embaxadores ha sido un gran tropiezo, las demas cosas aun no están de suerte que nos den buenas esperanzas. Y a me parece que se podrá llamar esta session disension, pues ella la ha hecho durar diez meses que ha que se comença, y se está agora tan entera como | al principio. Agora se han tornado a dar los canones de abusos de ordine, para que se vote sobre ellos¹.

El card. Moron, viendo la disension y variedad de opiniones que hay sobre esto de la institution^o de los obispos, ha seguido un orden muy bueno y cuerdo, que ha hecho muchas congregaciones particulares², llamando^a unas veces unos perlados y otros, para que, sabiendo los pareceres y voluntades de todos, se entendiese que medio se podria dar para concer|tarlos. No se ha hallado mejor medio que quitar el quinto canon³ de la doctrina, donde se hablaba del papa y obispos, porque en aquel no avia esperanza de concierto. Y ansí se quitó, y porque a nadie le pesaba tanto de que se dixese lo que allí se decia del papa, como a los Franceses, porque ellos pretenden que el concilio es superior al papa: holgaron de ablandar en lo del septimo canon, y que no se dixese episcopos esse a Christo institutos, sino que el | canon se hiziese de esta manera:

Si quis dixerit, in ecclesia catholica non esse hierarchiam divina ordinatione institutam, quę constat ex episcopis, presbyteris et ministris, anathema sit.

Y a este canon en particular congregacion avian dicho *placet* el card. de Lorena y Franceses y el arzobispo de Granada y obispo de Segovia, que eran los que mas recios avian estado en este negocio⁴.

[Diebus Veneris et sabbati 9. et 10. Iulii.]

I. Congregationes generales: examinantur denuo doctrina et canones de ordine. — II. Tractatus inter Hispanos et legatos. — III. Votum Salamantini de canonibus reformatis de abusibus ordinum.

[I.] Concertado esto, pareciendoles a los legados despues de aver tomado | el pulso a las naciones, que la cosa se podria ya poner en publica congregacion, porque ya lo

^a O ay.^b om. V.^c B disension.^d O B llamado.

¹ Secundum Acta Theiner II, 302^b »die sabbati 3. mensis Iulii . . . datur omnibus patribus exemplum doctrinae et canonum de sacramento ordinis reformatum; die vero lunae 5. Iulii datur exemplum decreti de residentia praelatorum et aliorum inferiorum reformati; dieque Martis 6. eiusdem mensis datur exemplum

canonum reformatum super abusibus circa sacramentum ordinis . . . ».

² Paleottus primo 4. Iulii eiusmodi congregationem habitam esse narrat.

³ Recte caput V, apud Theiner II, 155^b.

⁴ Cf. Pallavicin. 21, 11, 4.

daban por hecho, Viernes a las cinco de la mañana llamaron a congregacion general, que fué a los nueve de Julio, y propusieron la doctrina de ordine sin el V. capitulo y los canones, y mas el canon de residentia, que muchos dias avia que avian emendado el card. de Lorena y los que fueron deputados con él. Votaron en lo primero | quasi todos per verbum *placet*, aunque sobre aquella palabra: *ordinatione divina* hubo algunas contradicciones por parecerles que aquella palabra es muy general y que de ella no se podia arguir ser instituidos los obispos de Christo, porque reyes y magistrados y otras cosas dicuntur fieri in ecclesia ordinatione divina. De manera que algunos dixerón que se pusiese *ordinatione peculiari*. Y en esto parece que quedaron resolutos y aprobado | el canon de residencia, y luego el sabado se comenzó a votar en los canones de los abusos.

El arzobispo de **Granada**, aunque el dia de antes le avia parecido bien el canon de la hierarchia, el dia de la congregacion lo reprobó con aspereza, y el obispo de **Segovia** dixo que él avia estado bien en el canon, pero que viendo que sin averse lo mostrado avian añadido otro, decia que ahora ni el uno ni el otro le parecian bien¹. Con todo esto aunque | hubo algunas contradicciones, fué grande la alegria de todo el concilio, viendo que la session se haria a los 15 de Julio, que nadie lo esperaba segun iban las cosas.

[II.] Sabado en la noche me dicen que fué el conde de Luna a los legados y les dixo, que, si no se ponía en el canon claramente *institutione divina*, que los Españoles no irían a la session². Esto se hizo lo uno, porque verdaderamente aquella palabra *ordinatione divina* es | tan universal que se puede tomar en muchos sentidos, y así los unos aprobaban aquel decreto con persuasion que les queria decir que los obispos son instituidos de Christo, y otros con creer que del papa les viene la dignidad quanto a la jurisdiccion, porque todo lo que el papa hace con la autoridad que Dios le dió³ se dice hecho *ordinatione divina*, de suerte que no parece que todos pretenden una cosa, ni es el mismo espiritu él de todos, que es harto inconveniente para hacer decretos sub nomine anathematis. La otra causa fué, porque el conde recibió una carta de Su M^{dad}, en que le decia que hiziese que las cosas del concilio fuesen de espacio⁴. El designio de esto nadie lo sabia, si no que se hacen muchos discursos al uso Italiano.

Esta embajada que hizo el conde a los legados no les hizo muy buen estomago, porque parece que ha de ser parte para que la session no se haga a los 15 de Julio, principalmente a Moron que lo sintió en extremo, viendo que se le impide una cosa que él tenia tan trabajada y en tan buenos terminos para concluirla tan a gusto de Su S^{dad}. Dios lo remedie, que no parece, sino que todos quieren hacer sus negocios con este concilio, y se quieren servir de él para sus intereses, y no parece que se tiene el respeto que se debe a la honra de Dios y al remedio de su iglesia | que va tan decaida. Pero yo creo que son estos secretos caminos de su providencia, que permite todas estas cosas para mayor azote de nuestros pecados.

[III.] El dia que se propusieron los canones de los abusos, yo dixé el parecer siguiente⁵:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Primus canon mihi non placet, quia, ut dixi alias, cedit in contumeliam regum et principum christianorum, et maximas excitabit tragedias⁶ in republica christiana, tum etiam ob alias quam plures causas, que | ab iis, qui ante me dixerunt, adductæ sunt.

Secundus et tertius canon mihi probantur.

De seminario vero⁶, quamvis mihi placeat vehementer hoc institutum, timeo tamen, ne dum puerorum seminarium instituimus, faciamus litium seminarium. Nam quemadmodum ordines religiosorum eximuntur, quia ipsi sunt seminaria, ita academiæ et uni-

⁵ B dijo.

¹ Cf. Pallavicin. 21, 11, 4.

² Paleotto teste (Diar. origin. ad 10. Iulii) orator veniebat »simul cum multis praelatis Hispanis«.

³ Cf. Pallavicin. 21, 11, 2. 4; cf. infra p. 687, l. 32 ss. In eadem congregatione legebantur litterae Margaritæ gubernatricis Flandriæ, cf. Theiner II, 302^b.

⁴ Canones abusu denuo proponebantur 6. Iulii et examinabantur usque ad 12. Iulii (Concil. 121, f. 375^r—390^v). At Salamantini votum ibi deest.

⁵ Cf. supra p. 682, l. 41 s.

⁶ In formis prioribus decreti can. XVI, in recensione finali XVIII.

versitates id sibi etiam iure postulabunt¹. Itaque dum ceteri exonerantur, clerus onerabitur; qui cum multis aliis rationibus sit oneratus, | ita graviter opprimetur, ut tot onera sustinere non possit. Huic igitur seminario imprimis censeo subveniendum unione beneficiorum et preestimoniorum, et videndum atque expendendum diligenter, an expediat, ut nullus
5 eximatur a contributione eorum quę sunt necessaria ad erigenda seminaria huiusmodi. Scholasticos vero, quibus docendi cura ex institutione ipsius dignitatis non incumbit, arbitror non esse obligandos ad prestandum hoc munus per se aut per alium substitutum, sed | tamen ut eorum successores ad id obligentur, ita ut deinceps non nisi doctoribus aut licentiatis theologis aut iurisperitis tribuatur, qui istud docendi munus preestare possint.

10 Ceteri canones mihi placent.

En fin se quitó aquel primer canon y el quarto de los obispos titulares y el ultimo de las ordenes menores. Quedó el seminario, que no sé si ha de ser posible ponerse en efecto.

[Die lunae 12. Iulii.]

I. Salamantini votum de canone residentiae. — II. Orator Hispanus sessionem producere tentat.

[I.] Tornóse, <como dixe>^a, a proponer el sexto canon de la hierarchia ecclesiastica, | y entonces que aun no tenia yo entendida la voluntad de Su M^{dad}, dixe el parecer siguiente²:

Ill^{mi} Domini <et R^{mi} Patres>^b. Principio quidem non possum non dolere vehementer, quod, cum per decem menses de episcoporum dignitate disputatum est non sine maximo scandalo non hereticorum modo, sed etiam catholicorum, nihil tamen fuerit hactenus a sancta synodo decretum^c. Quodsi nunc novis exortis contentionibus hec
20 toties indicta sessio pretermittatur, certe in maximam concilii ignominiam, in gravius totius christianismi scandalum et in ecclesię catholicę extremum damnum redundabit, et nullum erit finem habitura sessio. Hic potissimum contendimus hereticorum falsa dogmata refellere. Illi non negant in ecclesia esse ministros, quos nos episcopos appellamus, sed, ne eisdem nobis verbis utantur, ministrorum utuntur illi compellatione; sed
25 negant eos, qui assumuntur a Romano pontifice ad ordinandum alios et^d ad confirmandum, esse veros et legitimos episcopos, sed illos dicunt potius esse dicendos larvas papales. Cum ergo^e huic heresi occurratur, canone <sexto, et canone septimo>^f declaratur id, quod est omnium opinio^g receptum, videlicet hierarchiam sacram esse in ecclesia Christi, non arbitror propter unum verbum *ordinatione divina* altercandum esse
30 diutius. Itaque ut ea quę ad utilitatem ecclesię pertinent non impendantur, et gradum ad alia faciamus, dico illos canones | cum ceteris decretis et doctrina mihi placere.

[II.] En este tiempo nos declaró el conde la voluntad de Su M^{dad}, que las cosas del concilio fuesen de espacio³, y parecia que la ocasion para hazerlo estava en la mano, porque facilmente se podria acabar que esta session pasase mas adelante, ansí que el
35 conde como habló a los legados, diciendo que si no se ponía claramente *institutione divina*, no irían los Españoles a la session. Fué esta una embajada que dió grandissima pesadumbre a los legados, | principalmente a Moron, que viendo que avia traido la session quasi al puerto, y que agora se lewantaba esta tormenta que le quitaba una cosa tan deseada de todos y de que él esperaba ganar tanta honra, estava congojadissimo
40 y muy lastimado. Y yo tambien por lo que le amo. Pero él mostró tan buen coraçon, hora fuese porque él entendiese el designio de los Españoles⁴, lo qual yo sospecho, hora por el gran deseo que tenia, que dixo que no^h dexaria de tener la session.

[Die Mercurii 14. Iulii.]

Præparantur decreta sessionis. Salamantini votum.

La vispera que fué Miercoles a 14 de Julio se leyó todo lo que se avia de decretar, y muchos de los Españoles que iban prevenidos hablaron con libertadⁱ contra

^a in O (ab ipso Petro?) corr. pro el Lunes.

^e B igitur.

^f OB septimo et can. sexto.

^b O etc.

^c B decretatum.

^d B aut.

^g B opinionum.

^h B insert se.

ⁱ O add. y.

¹ Minime ergo Petrus (nec concilium) cogitabat de universitatibus ob seminaria opprimendis.

² Locus dicendi erat Petro inter Barchinonensem et Calvensem (Theiner II, 308^b; cf. adn. a).

³ Secundum litteras legatorum a Pallavicino 21,

11, 6 citatas comes de Luna 12. Iulii denuo legatis denuntiabat Hispanos non venturos esse ad sessionem, nisi quae petissent concederentur. Cf. supra p. 686, l. 28 s; Sickel 569 s.

⁴ Cf. infra p. 688, adn. 1.

los canones de ordine. Y yo dixe el parecer siguiente, aunque no con animo de contradecir el dia de la session, sino decir simplemente el placet.

45^v Ill^{mi} Domini <et R^{mi} Patres>^a. Cum in congregatione generali hic canon esset propositus, dixi illum mihi placere, quia vidi illum maiori parti huius sacri concilii | placuisse, et quia nulla alia patebat via conciliandę pacis et faciendę sessionis atque tollendi 5 istud scandalum, quod istius canonis gratia per tot menses excitatum est. Nunc dico cupere me vehementer, ut si fieri posset verbum aliquod adderetur ad illa duo *ordinatione divina*, ut dicatur *peculiari ordinatione divina* aut *ordinatione divina Christi* — nam illa duo nimis sunt generalia et in varios sensus trahi possunt —, ut hac ratione 46^r pax componeretur et non solum verbis eisdem, sed eodem etiam animo et communi 10 omnium consensu confectus canon prodiret.

Puesto caso que hubo algunas contradicciones esta tarde, viendo el cardenal que no eran bastantes para estorbar la session¹, y ayudado del deseo grande que tenia de hacerla, se resolvió de no dilatarla, sino que se celebrase el dia señalado, y así se hizo.

[Die Iovis 15. Iulii.]

sessio XXIII.

Y así el mismo dia, que fué a los 15, se celebró^b, y con muy pocas contradicciones, tanto que con aver sido esta la cosa mas reñida que ha auido en este concilio, 15 ninguna session se | ha hecho con mayor concordia. Que no dió pequeño contento a todo el concilio y muy cierta esperanza de concluirse presto. Ayudó mucho para hazerse con tanto gusto de todos el aver ido el conde la tarde antes a hablar a los legados y a asegurarles, que de parte de los Españoles no habria protesto ni contradiccion. 20

[Die dominica 11. Iulii.]

Missa ad gratias agendas pro victoria regis Hispani.

El domingo adelante se dixo una misa solenne para dar gracias a Dios por el socorro de Oran². Encomendó el conde el sermon al doctor Fuentidueña un dia antes, 47^r y él dixo que no se atreviera | en tan poco tiempo a cumplir con un auditorio como es un concilio, ni con mi honor³, ni el suyo. Encomendóse el sermon al obispo de Aliphe, que estaba exercitado en hacer sermones de estos de cada dia. 25

[Mensibus Iunio et Iulio.]

I. De catechismo Bartholomaei Carranzae archiepiscopi Toletani. — II. De catechismo per concilium edendo.

[I.] Entre los otros libros que han visto los diputados del indice fué uno la doctrina christiana del arzobispo de Toledo. Aprobaronla y firmaronla once diputados, y despatcharonse luego copias de la aprobacion a España. No debió de hacer buen estomago este negocio a los S^{res} inquisidores; porque se ha hecho tan grande instancia en este 47^v caso, | que algunos de los que avian firmado han andado vacilando, y casi por despe- 30 dirse — como es el arzobispo de **Palermo** y el obispo de **Columbria**, Español y frayle Agustino — han querido achacar, que no fué en dia de deputacion y <llamado los>^c diputados, y el obispo de **Lerida** ha querido tomarlo tan a pechos, que dixo otro dia en diputacion — con que fué uno de los que no se hallaron el dia que se firmó, aunque era de los diputados —, que avia sido hecho sin consideracion y imprudente- 35 mente⁴. El arzobispo de **Praga**, que es el presidente de esta diputacion, averiguó 48^r

^a O etc.

^b O hizo.

^c B llamandolo.

¹ Paleottus (Diar. origin.) narrat vespere 14. Iulii adisse comitem de Luna cum duobus episcopis Hispanis legatos nuntiaturum: Hispanos consensuros tribus condicionibus, quas concedere difficile non erat, cf. l. 18 ss.

² Cf. Psalmaeum ad 18. Iulii 1563.

³ Fontidonius erat familiaris Petri; cf. supra p. 680, l. 26 ss et adn. 9; 681, l. 47 ss.

⁴ Relatio in Coleccion de documentos inéditos V

(Madrid 1844), 337 ait deliberationem de Carranzae catechismo die 2. Iunii habitam, et 29. Iulii deputatos de decreto congregationi generali relatuos fuisse. Cf. praeterea *Llorente*, Histoire critique de l'inquisition en Espagne, trad. par A. Pellier, III (Paris 1818; neque editio originalis neque versio Germanica praesto est), 265 ss; *H. Laugwitz*, Bartholomaeus Carranza (Kempten 1870) 76 ss; *Pallavicin*. 14, 12, 4; 21, 7, 7; *Sickel* p. 541 s.

allí, como se avia hecho a la hora acostumbrada y en dia de diputacion, y despues dixo que no venia él allí, para que nadie le dixese iniurias, y que él diria a los legados que señalasen otro presidente — harto mas templada respuesta que merecia la demanda.

[II.] Tambien se ha dado orden estos dias, y Su S^{dad} lo quiere y todos lo desean y es cosa muy importante a la cristiandad, que se haga un cathecismo. Y así han señalado theologos para ello, distribuyendo las materias por ellos. Para el *Credo* señalaron Españoles, porque parece que son gente a quien se les puede encomendar la fé. Entre ellos señalaron al doctor Fuentidueña y le dieron aquel articulo: *et inde venturus est iudicare vivos et mortuos*. El *Pater noster* encomendaron a unos doctores de Lovayna y a otros Franceses. Hacerse han dos cathecismos: uno grande y otro pequeño; el grande, para que se servan de él los que han de enseñar, como son los curas; y el otro pequeño, que sea como una suma del grande, el qual ande en todas lenguas, para que los niños le deprendan de coro^a, que es una cosa importantissima, porque se tiene por cierto que un cathecismo que hizo Calvino fue él que destruyó a toda Francia.

[Die Martis 20. Iulii et diebus sequentibus.]

De matrimonio fiunt canones. Controversia de matrimonio clandestino.

Pasada la session, como ya estaba dispuesta^b la materia de matrimonio¹, hizieron los diputados once canones y dos decretos de los matrimonios clandestinos, y los propusieron para que los perlados diesen su parecer sobre ellos. En lo que ha avido controversia, ha sido sobre si se han de anular los matrimonios clandestinos, porque algunos les parece que la iglesia no lo puede hazer, ni tampoco que sea menester el consentimiento de los padres, como lo dispone el segundo decreto, porque parece que será contra la libertad de aquel consejo que da san Pablo, *qui non continet, nubat*². Pero mas de las dos partes del concilio han venido en que la iglesia lo puede hazer, y que es cosa muy necesaria en la republica. Y los embajadores de España, Francia y Portugal lo han pedido con grande instancia. Tambien ha avido alguna diversidad sobre el sexto canon, porque parece que en él se condena la opinion de s. Ambrosio.

[Die Iovis 29. Iulii.]

Votum Petri Mendozae de canonibus matrimonii.

Yo, quando vino mi lugar³, dixe el parecer siguiente:

Ill^{mi} Domini <et R^{mi} Patres>^c. Omnes undecim canones de sacramento matrimonii mihi placent atque probantur, præterquam quod, cum in tertio canone anathemate feriatur qui dixerit clandestina matrimonia non esse vera et rata matrimonia, et in ultimo decreto irritentur, hi duo canones videntur inter se pugnare. Quare illum tertium canonem hac ratione censeo esse temperandum, ut ita conficiatur:

Si quis dixerit clandestina matrimonia, quæ libero contrahentium consensu hactenus contracta sunt etc.

Præterea etiam illa duo ultima decreta⁴ de clandestinis matrimoniis mihi magnopere placent, tum quia ecclesia id facere potest, tum etiam quia vehementer expedit. Quod ecclesia id facere possit, ut interim aliorum innumera argumenta prætermittam, vel hac unica ratione aperte constare poterit: quia cum homo sit animal politicum et^a reipublicæ pars, omnes illius actiones, pacta atque conventiones possunt dirigi in publicum bonum ab iis qui curam gerunt rerum publicarum, ita ut fiant sine iniuria aliorum civium et sine damno reipublicæ. Matrimonium igitur ut est contractus civilis, subiaceret civili potestati, ut vero est contractus christianorum et materia sacramenti matrimonii, subiaceret ecclesiasticæ potestati. Sicut igitur alienatio propriarum rerum, licet sit iure naturali concessa, libera et firma, potest nihilominus a republica prohiberi, si cedat in

^a B memoria.

^b O disputada.

^c O etc.

^d om. B.

¹ Le Plat VI, 162 s; Theiner II, 313 s. Deliberationes inceptae erant 24. Iulii, Theiner l. c. 314 ss; Beccadelli apud Morandi, Mon. di varia lett. II, 96 ss.

² I Cor. 7, 9.

Concilium Tridentinum. II.

³ Locutus est Salamantinus 29. Iulii, cf. Theiner II, 330^b.

⁴ Secundum decretum incipit a verbo *Insuper*; apud Le Plat VI, 163 videtur esse unum decretum.

publicum damnum, et sicut stipulationes naturali iure valide humanis legibus infrin-
guntur, sic potest ecclesia facere ut ille contractus matrimonialis, qui redundat in damnum
reipublice christianę, non sit debita materia sacramenti evangelici, nempe matrimonii,
nisi adhibitis certis conditionibus. Atque ita facere potest, ut contractus matrimonii
sine tribus testibus validus non sit, et hac ratione irritare clandestina matrimonia et illa,
quę sine parentum consensu ante certam etatem contrahuntur.

Quod vero expediat, ut huiusmodi clandestina matrimonia e medio tollantur, patet
primo, quia huiusmodi matrimoniis violatur imprimis ius naturale et ius gentium, cum
debita obedientia parentibus non exhibeatur, contra quorum voluntatem praedicta matri-
monia contrahuntur, et multorum in republica malorum sunt radices.

Violatur praeterea ius gentium, cum iure gentium filię a parentibus locari debeant,
quod tum ex historiis, tum vero exemplis ex veteri testamento desumptis constare potest.

Violantur leges civiles, quę huiusmodi matrimonia minime constare voluerunt, nisi
consentientibus illis, sub quorum potestate sunt contrahentes. L. *In sponsalibus* 1 ff.
<de sponsalibus>^{a1} et L. *Nuptię* de ritu nuptiarum².

Violantur etiam tria illa matrimonii bona: fides, proles et gratia, cum fides sepi-
sime frangatur, filii reddantur illegitimi, et per huiusmodi matrimonia gratia non conferatur,
cum fiat contra divinam voluntatem.

Violantur demum pax, societas et concordia civium, quod | quidem declarant odia
intestina, contentiones infinite, pugnę atque rixę innumerabiles, quę passim illorum causa
exoriuntur, ita ut episcoporum tribunalia sint huiusmodi litibus refertissima.

Prętermitto adulteria et cędes atque alia^b innumera mala, quę et vobis nota et
ab aliis etiam R^ma patribus hoc in loco adducta sunt. Quę omnia declarant, non solum
expedire, sed prope necessarium iam esse, ut hec matrimonia tollantur. Ego etenim
sum testis oculatus in episcopatu Salmantino eo progressam^c iam esse multorum hominum
hac in parte licentiam et impudentiam, ut non putent satis esse ex dignitate sua, si
publice et in facie ecclesię contraxerint^d, sed solum hec clandestina matrimonia Deo et
hominibus invisa honorifica censent.

Quę quidem omnia mala cum divus Evaristus consyderasset, non veritus est istius-
modi matrimonia appellare contubernia, | fornicationes et stupra³, et ab initio nascentis
ecclesię adversus clandestinas nuptias diversa genera suppliciorum a summis pontificibus
et conciliis generalibus decreta sunt. Cum igitur longo rerum experimento et tot secu-
lorum decursu depręhensum sit, nihil hactenus profuisse pęnas a legibus statutas, quo-
minus hec matrimonia fierent, unicum restat remedium iudicio meo, ut a sancta synodo
clandestina matrimonia, quibus leges naturales, divinae et humanae violantur, quibus
tot scandala et perturbationes in republica christiana exoriantur, condemnentur.

Quare et hoc decretum de matrimoniis clandestinis, ut sine tribus testibus irrita
sint, mihi placet, et illud etiam, ut nec filii ante decimum octavum, nec filię ante deci-
mum sextum <aetatis annum>^e sine parentum voluntate et consensu ineant matrimonia,
alioqui nulla censeantur.

[Diebus 28. Iulii et sequentibus.]

Porro tractantur canones et decreta de matrimonio. De reformatione principum saecularium.

Tornaronse a dar estos canones | y decretos despues de votarlos a los diputados,
para que los emendasen conforme los pareceres de los perlados⁴. Tambien admitió la
mayor parte el canon que propuso el card. de Lorena <contra Calvino>^f.

Entre tanto que esto se hace, se dan los capitulos de reformation, que creo son
mas de 50⁵. Y los primeros son el quitar las pragmatikas de los reynos de España,
y que ningun juez seglar pueda conocer de causa ni personas eclesiasticas, y que no
sea menester el | placet de ningunas audiencias ni consejos reales para ponerse en ex-

^a O eo titulo.

^b B add. adeo.

^c B (p w) propexam.

^d B (p w) contradixerint.

^e om. O M.

^f O in marg.

¹ L. 7 D. de sponsalibus I (23).

² L. 2 D. de ritu nuptiarum II (23).

³ Epistula Pseudoisidoriana (Evaristi ep. 1),
Hinschius p. 88.

⁴ Examen finiebatur 31. Iulii, deinde censurae
colligebantur, cf. *Theiner* II, 334.

⁵ Capita XLII teste Paleotto (ad 29. Iulii) trade-
bantur oratoribus 28. Iulii. Cf. infra.

educion las bulas y breves de Su S^{dad}. Han reclamado los embajadores de los reyes, no sé lo que aprovechará, porque como ellos quieren que el papa se reforme, así quiere Su S^{dad} que se reformen los reyes y príncipes que tienen opreso el estado y libertad eclesiastica. Y los legados están muy resolutos^a en proponer estas cosas al concilio, y que los que | tanto desean y piden reformation, sean de los primeros reformados. Aquí se verá el zelo con que la pedian, porque, si la consienten entrar por su casa, creeremos que era bueno y santo, y si no, entenderemos que son de los que piden justicia por las casas ajenas¹.

[Diebus 3. Augusti et sequentibus.]

I. Canones reformati de sacramento matrimonii. De matrimoniis clandestinis. De divortio. —

II. Capita reformationis.

[I.] Los canones de sacramento matrimonii corregidos por los diputados se tornaron a proponer al concilio², juntamente con doce capitulos de abusos que hay en este sacramento³.

Hase tornado a encender la disputa sobre los matrimonios clandestinos, porque hay muchos que les parece que la iglesia no los puede irritar. Y como los dos cardenales Lorena y Madrucio, que son los primeros que votan, estuvieron diferentes, parece que esta ha sido causa de una manera de competencia, que no ha parecido bien; porque no ha faltado quien ha dicho en congregacion, quien andaba a sobornar para que no se irritasen los clandestinos matrimonios⁴. El negocio tien tanta contradicion, | que creo ha de ser bastante a impedir la determinacion de este decreto⁴.

Tambien hay controversia sobre el canon del divorcio, porque los embaxadores de los Venecianos dieron una suplica en publica congregacion, pidiendo al concilio que tubiese por bien que el canon no pasase adelante, porque, fuera de que en él se condenaban tantos padres antiguos, como Ambrosio, Tertuliano, Hilario, Lactantio, Theophilacto y otros, condenabase tambien toda la nacion Griega, la qual no | era raçon ser condenada sin ser llamada ni oida, y que así suplicaban que se ordenase aquel canon de otra suerte. Y así dieron ellos un canon, cuya sentencia era que él que dixese que la iglesia catholica Romana huviera^c errado mandando, que los que avian hecho divortio causa fornicationis no se pudiesen tornar a casar, fuese anathema⁵. Este canon aprobó el card. de Lorena, y muchos han sido de este parecer; no sé que fin tendrá.

[II.] Los capitulos de reformation los andan glosando los embaxadores de los reyes. Los de Francia dieron sus glosas qual sea su salud⁶. Tambien las han dado los de España⁷. Todos dan razon de algunos decretos que no deben hazerse, porque no les está bien a sus reyes. Ella no es muy buena razon, pero dicen que estan antes obligados a dar malas razones, que a dexar de bolver por el interesse de sus reyes.

Tambien se ha hecho un decreto | de las esemptions de los capitulos⁸, donde no solo confirman él que se hizo en tiempo de Paulo III, pero añaden otras cosas mas, de suerte que quasi no les queda nada a los cavildos. Y no me espanto, porque están algunos tan deseosos de ser señores, como no lo nacieron, que como tienen ellos el mando y el palo, siendo los jueces, quieren hazer su negocio; y no ha faltado quien diciendo su parecer en congregacion y hablando de los capitulos, dixo: capitulares pessimum genus hominum.⁹ A mi no me ha parecido bien que sean maltratados los que la iglesia nos dió por^d ministros, que nos ayudasen en el gobierno de ella. Y así holgaria, que quitadas las esemptions se diese algun buen medio en el corregir de los delictos.

^a B resueltos.

^b add. B.

^c O avia.

^d om. B.

¹ De his quaestionibus cf. Pallavicin. 22, 5, 7 ss; Sickel, Concil 573 et passim; Steinherr III, 425. 433. 447 ss.

² Canones reformati 7. Augusti propositi apud Le Plat VI, 172 s; decretum de clandestinis matrimoniis ibid. p. 177; utraque apud Theiner II, 335 s.

³ Leguntur apud Le Plat VI, 173—177; Theiner II, 336—338.

⁴ Cf. Pallavicin. 22, 1, 16 s.

⁵ Petitio proponebatur in congregatione 11. Augusti.

Extat apud Raynaldum ad a. 1563, n. 151; Le Plat VI, 178 s; Theiner II, 338.

⁶ Observationes atque animadversiones oratorum regis Chr^{mi} (datas 3. Augusti 1563) exhibet Le Plat VI, 169 s.

⁷ Etiam oratoribus Caesareis tradebantur, quorum annotationes apud Sickel, Concil 574 s. Cf. Pallavicin. 22, 1, 15.

⁸ Theiner II, 374; cf. Pallavicin. 23, 3, 6.

⁹ Cf. supra p. 645, l. 36 ss et adn. 5; infra p. 700, l. 31 ss.

[Die Veneris 13. Augusti.]

Causa patriarchae Aquileiensis.

El patriarca de Aquileya que se llama Grimano, gentilhomme Veneciano, vino aquí al concilio a que se sentenciase en él su causa, la qual pasa de esta manera, que, estando él en Venecia y aviendo dexado en Aquileya | un provisor suyo, un fraile de s. Domingo predicando en la iglesia mayor dixo entre otras cosas tratando de la predestinacion, que los predestinados no podian condenarse ni los prescitos^a salvarse. 5 Lo qual escandalizó al pueblo grandemente, de manera que no sabiendo el provisor que medio tener para quitar este escandalo, escribió al patriarcha, dandole quenta de lo que pasaba. El patriarcha respondió largo, diciendo | que el fraile avia dicho verdad, y el pueblo no avia tenido razon de escandalizarse, trayendo muchos argumentos en confirmacion de esta doctrina. A cabo de trece años que pasó este negocio, estando 10 el patriarca en Roma, le hizo merced el papa Pio IV de darle capelo. Propuesto el negocio en consistorio y votado ya que se le diese, ciertos cardenales emulos suyos dixerón que Su S^{dad} no debia hacerlo, porque el patriarcha era sospechoso en cosas de la fé y no convenia que entrase | en el collegio de los cardenales. Y para testi- monio de esto presentaron la carta que avia trece años que estaba enterrada; pero no 15 hay cosa que no desentierre^b la envidia y la calumnia.

El papa quiso que se viese el negocio y se averiguase y resolviese, en que, si el patriarcha se purgase, se le diese el capelo, y si no, no. El pobre patriarcha, que antes estaba muy honrado, sintiendo que la summa honra le acarreaba summa deshonra, pues el dia que le hacian cardenal le hacian tambien hereje, se fué llorando al papa. 20 En fin se resumió | la cosa en que se tratase en inquisicion. Los inquisidores fueron de parecer la mayor parte de los votos, que en la carta avia algunas proposiciones que podian tener bueno y mal sentido, de suerte que todo pendia de que él declarase el sentido en que las avia dicho. El papa le tomó un dia descuidado y mandandole encerrar en un aposento, le hizo que sin mas estudio ni libros respondiese a aquellas 25 proposiciones. Él lo hizo de suerte que las respuestas hacian la carta muy catholica. Con todo eso eran los adversarios tan poderosos, que no bastó a que Su S^{dad} hiciese, que la causa se sentenciase. El patriarcha, viendo que no podia acabar nada con el papa con suplicarle <cada dia, que pues él estava infamado, hiciese>^c que su causa se sentenciase, y si tenia culpa, fuese castigado, y si no, que no padeciese sin culpa su 30 honra, vinose a Venecia. Desde allí ha importunado tanto la Señoria al papa, que, aunque con harta dificultad, se acabó con él, que le diese licencia para venir | al concilio y que allí se averiguase su causa. Venido aquí se cometió por los legados a 26 perlados¹ de todas las naciones, y todos ellos sin faltar ninguno han dado por catholica la epistola y dado su parecer por escrito. De todos se saca una senten- 35 cia de absolucion para enviar a Roma². Hay esperanza que le darán el capelo³.

[Die Iovis 19. Augusti.]

Salamantini votum de canonibus et abusibus matrimonii.

Quando llegó mi lugar⁴, donde avia de decir mi parecer sobre los canones de matrimonio y abusos, dixe el siguiente:

Ill^{mi} Domini <et R^{mi} Patres>^d. Canones de sacramento matrimonii mihi placent, preterquam quod in tertio canone illud verbum *pauciores* censeo esse tollendum 40 propter rationes adductas a R^{mis} patribus, qui ante me dixerunt⁵.

Prima pars decreti de clandestinis matrimoniis non placet, quia videtur pugnare cum reliquis duabus partibus. Neque illa contradictio, quæ erat inter tertium canonem et decretum, sublata est⁶. Quare censeo vel tertium canonem esse | restituendum in locum suum, vel, si visum fuerit maiori parti concilii ut cum decreto copuletur, 45

^a B (*pw*) precitos.^b B desentierre.^c om. B.^d B etc.¹ Erant 25 iudices deputati.² Cf. *Pallavicin.* 15, 6, 5; 21, 7, 8—14; 22, 3, 10; 22, 11, 1; *Sickel*, Concil 179.³ Spes Petri erat vana.⁴ Dixit 19. Augusti post meridiem ultimus in congregatione, cf. *Theiner* II, 364^a.⁵ Ea vox delebatur, cf. editiones.⁶ Cf. supra p. 689, l. 29 ss.

cuperem ut adderetur illud verbum: *hactenus*, ut aperte significaretur, illa quę hactenus clandestine contracta sunt vera fuisse et rata matrimonia, quę vero deinceps sine tribus testibus contracta fuerint, a sancta synodo irrita atque nulla censeantur. Ut tamen de reliquis duabus partibus decreti libere dicam quod sentio, licet videam varias esse
 5 atque diversas patrum sententias, non possum tamen non permanere in antiqua mea sententia, ut existimem ecclesiam sacrosanctam posse irritare illa matrimonia, quibus pax christiana perturbatur, sacramentum prophanatur, Deus gravissime offenditur, ecclesia dehonestatur et leges omnes divinę et humanę contemnuntur et violantur¹. De filiis vero familias, licet maior sit dubitandi ratio, cum consulat Paulus, ut qui non continet nubat²,
 10 tamen, cum lex etiam naturalis præcipiat ut debitus honos parentibus exhibeatur, et adulescentibus hac ratione non intercludatur via ineundi matrimonium, cum pateat illis refugium ad prælatum, non possum non censere id posse ecclesiam facere, et magnopere expedire ut faciat.

Circa canones abusu huius sacramenti in primo canone placet, ut tollantur
 15 illa verba: *ego | vos coniungo in nomine patris et filii et spiritus sancti*, cum propter eas rationes quę adductę sunt, tum etiam quia multi existimabunt sanctam synodum iudicasse istam esse formam sacramenti matrimonii, sicut baptismi: *ego te baptizo*, et penitentię: *ego te absolvo* etc., et sine ea non esse sacramentum; unde in scholis magne controversię et dissensiones excitarentur. Placet etiam, ut excommunicationis pęna ipso
 20 facto incurrenda tollatur ex hoc canone, et penę | solum arbitrio ordinarii relinquatur. Auferatur etiam illud verbum: *gratis*; nam licet benedictio sit a parocho gratis exhibenda, non tamen expedit hoc tempore populum a voluntariis oblationibus^a arcere.

In tertio canone placet eorum sententia qui censent quantum affinitatis et consanguinitatis gradum esse abrogandum, cum quia nulla ferme habeatur iam ratio illius,
 25 tum etiam quia tam facilis est, tam frequens et cuicunque obvia^b dispensatio | in illo præsertim gradu, ut idem pene sit, ac si lex lata non esset quę illum prohiberet. Quodsi decretum sit huic sanctę synodo illum non tollere, censeo illius dispensationem arbitrio ordinarii esse permittendam.

Ceteri canones placent cum annotationibus patrum in iis, in quibus consentiunt.

[Die dominica 5. Septembris.]

Controversia de reformatione principum sæcularium.

30 Hanse tornado todos estos canones de matrimonio al crisol de la deputation, para que conforme a los votos se emien[den]³. Hay gran controversia sobre la irritacion de los clandestinos. 67v

Pero la hay mayor sobre los canones de reformation, porque se dieron 36⁴, y como los embajadores de los reyes han instado en que no se hable en pragmaticas ni en los
 35 demas privilegios, hase detenido el proponerlos. El embajador de España usa de un artificio, que por ser tan claro dexa de serlo, y es, que nunca ha dicho a los legados que no se proponga aquello que toca a <lo de>^e los reyes, pero por otra parte dicen | que si se proponen, que no irá ninguno de los Españoles a congregacion. De parte
 40 ellos, si pasarian por las proposiciones de aquellos capitulos. Los reyes querian que se reformase el clero, y que no se hablase en ninguna cosa que les toca, o a lo menos que aquello fuese lo postrero, y que primero se comenzase por los ecclesiasticos. Y así lo queria probar cierto perlado con un exemplo, diciendo que si toda una ciudad estu-
 biese en[ferma], y si de otra se enviase algun medico para que la curase, que lo
 45 primero avia de curar los medicos enfermos, para que ellos despues le ayudasen a curar 68v

^a B actionibus.

^b B obviam.

^c om. B.

¹ Cf. supra p. 690, l. 7 ss.

² 1 Cor 7, 9 (cf. supra p. 689, l. 20 ss.).

³ Secundum Massarelli Acta (*Theiner* II, 371) 5. Septembris exhibebantur patribus exempla canonum tertio reformationum de sacramento matrimonii et de abusibus circa illud ortis; canones ipsi leguntur ibidem 386 s; canones super abusibus matrimonii eodem die

propositi apud *Theiner* II, 388; canon super irritandis matrimoniis clandestinis ibid. 387 s.

⁴ »Canones XXXV reformationis, quorum primi XXI examinantur a die 11. Septembris usque ad 2. Octobris 1563, reliqui vero transferuntur ad alteram sessionem in gratiam oratorum principum« ... leguntur apud *Theiner* II, 371—386.

los demas. Y pues los ecclesiasticos que son los medicos estan enfermos, que sean los que primero se curen. Esta razon aunque es buena, no les agrada a los legados, porque les parece que el dilatar los reyes su cura es buscar ocasion como estorvarla, y querrian que todo andubiese junto lo uno y lo otro. Pero como los reyes pueden 5 hacer lo que quisieren y salirse con ello por fuerça o por grado, y hazen tantos fieros (aunque no creo que ellos los hazen, sino sus ministros) por ganarles la venia, y muchos perlados por respectos suyos no se osan tomar con ellos y procuran llevarlo por otro camino, y esquitando algunos capitulos, que deseaban mucho algunos obispos Españoles que se propusiesen, que son muy importantes, para que despues con ellos como con 10 torcedor hiciesen que se propusiesen los que tocan a los reyes, pero aun esto no les aprovechan, porque les tornan a amenazar, si no proponen, que no irán a congregacion. Y así al principio daban | 18 capitulos, y despues les hicieron que añadiesen dos que se quedaban, el uno de las exemptiones de los cabildos y otro de la pluralidad de 15 beneficios. Y no contentos con esto tornaron a porfiar que se añadiese él de las primeras instancias. Y tambien se les ha concedido. Tras esto querian ahora él de los regresos. El card. Moron enojado ha dicho, que pues el embaxador de España dice que no quiere estorbar que no se proponga él de los reyes, y los del emperador han pedido 70 diez dias, que se ha cumplido este termino, él los propondrá todos¹.

Yo no sé, porque tienen tanto miedo estos embaxadores y perlados, porque, si lo que los reyes tienen por privilegios es cosa conveniente para bien de la iglesia, de 20 creer es que el concilio lo aprobaria; y si es malo y oprime la libertad ecclesiastica, porque no consienten que se quite, queriendo mas ganar la gracia del rey que hacer lo que conviene a la iglesia? De suerte que han de confesar que o es malo lo que los reyes hacen, o tienen a todo el santo concilio por sospechoso, de quien no osean^a confiar la averiguacion de ello, pareciendoles que ellos entienden mejor lo que conviene 25 a la iglesia, que lo entenderá todo el concilio, y que tienen mejor zelo que tendrá el concilio, que es una presuncion soberbia. Estas cosas son las que han de hacer de tener el concilio mas de lo que todos desean. Y tambien el emperador teme que, si se condenan los herejes, no se sigan algunas alteraciones en sus estados, y así desea alguna dilacion. No es de creer de un pecho tan christiano y tan zeloso, que hace 30 esto sin buen fin, y así se dice que trata con los herejes buscando, si hallase algun camino como reducirlos. Y en lo que toca a ser reformado él, ha escrito que se huelga que el concilio en su persona y privilegios y lo demas reforme lo que le pareciere, que mas conviniere para el remedio de la iglesia christiana².

[Die Martis 7. Septembris.]

De matrimonio, maxime clandestino. Admittitur orator ordinis S. Ioannis Hierosolymitani.

Hoy, que son 7 de Setiembre, se comienza a votar sobre los canones y decretos 35 de matrimonio. Han mudado la prefacion en otra, que para doctrina es corta, y para prefacion es doctrina³. Tambien han propuesto otro decreto, en que irritan todos los matrimonios clandestinos⁴ para ver, si el concilio quiere recibirle, de suerte que se ha 70 de votar en él | solamente per verbum *placet*. No parece que hay esperanza de hacerse la session el dia señalado.

Hoy tambien se ha recibido el embaxador de la orden de San Juan de Malta y se le ha dado lugar entre los embaxadores ecclesiasticos, que avia diez meses que no le dexaban sentar en el concilio⁵; que es de espantar como ha podido esperar tanto tiempo aquí segun los pleytos le han movido. Y sino fuera, porque mucha gente principal ha

^a B osen.

¹ De his controversiis cf. *Pallav.* 22, c. 2 et 3; 23, 3.

² In hunc fere sensum Ferdinandus 31. Iulii et 12. Septembris (fieri potest ut Petrus priora et posteriora confundat) scripsit cardinali Morono: *Raynaldus* ad a. 1563, n. 139. 164; *Le Plat* VI, 166—168; 204 usque 208, cum additionibus apud *Steinherz* III, 386¹ 425²; cf. *Sickel*, Concil 571; *Pallavicin.* 22, 1, 3; 22, 5, 7 ss; 22, 10, 18.

³ Cf. supra p. 693, l. 30 et adn. 3; praefatio apud *Theiner* II, 387.

⁴ Canon super irritandis matrimoniis clandestinis *Theiner* II, 387. Cf. supra p. 693, l. 30 et adn. 3.

⁵ Litterae ab oratore concilio exhibitae apud *Raynaldum* ad a. 1563, n. 147; *Le Plat* VI, 198 s; mandatum et oratio legati cum responso synodi ibidem 199—204, cf. *Raynald.* n. 149.

intercedido, nunca creo que acabaran de darle lugar donde se sentase, aunque ya parece que se sienta a tiempo que todos quieren levantarse; aunque él debe aver tenido por mejor el sentarse tarde que nunca, segun ha tenido la paciencia para esperar tanto tiempo.

[Die Veneris 10. Septembris.]

Salamantini votum de canonibus reformatis.

Lo de los matrimonios clandestinos torna a enconarse, y con todo eso creo que se irritarian. Quando llegó mi lugar¹, por hallarme mal dispuesto y no poder ir a congregacion, envié al secretario del concilio el parecer siguiente:

Ex duabus prefationibus mihi magis placet secunda, si modo illi aliquid | adderetur ad plenius explicandam dignitatem sacramenti matrimonii. Antiquum decretum de abrogandis clandestinis matrimoniis mihi probatur, quia semper iudicavi et iudico pertinere ad tranquillitatem reipublicę et ad huius tanti sacramenti debitam reverentiam, ut huiusmodi matrimonia e medio tollantur.

Canones de sacramento matrimonii placent, preterquam quod ex nono canone ultima illa verba, que preter sententias patrum a DD. deputatis addita fuisse videntur, censeo | esse tollenda, videlicet: *quod enim Deus petentibus non negat, nec patitur nos supra id quod possumus tentari*².

Canones omnes de abusibus, qui circa hoc matrimonii sacramentum contingunt, mihi placent.

[Die sabbati 11. Septembris.]

I. Incipit examen capitulorum reformationis. — II. Litterae regis Philippi contra exemptiones capitulorum.

[I.] Acabóse de votar Viernes a 10.ª de Setiembre. Luego el sabado se propusieron los 21 capitulos de reformation³. Y este ha sido el dia, que despues que el santo concilio ha curado las llagas de los herejes, comiença a curar las de la iglesia, cosa que ha sido tantos | años ha deseada y pedida de catholicos y herejes, porque una de las grandes ocasiones de que usen los herejes de estos tiempos son los abusos grandes que hay en la iglesia. Plega a N. S^{or}, que se haga de la manera que mas conviene a su honra y al bien de su iglesia.

Los que han comenzado a votar van diciendo que votan sobre estos 21 capitulos con condicion, que los S^{res} legados cumplan la palabra que tienen dada, que dentro de tres dias se propondrán los demas capitulos, y principalmente el capitulo 36, | que es él de los reyes y principes, porque dicen ser el mas importante de todos para la reformation de la iglesia y para hacerse la residencia como se debe. Y assí creo, se propondrá.

[II.] En este tiempo llegó una carta de Su M^{dad}, en que manda que, por quanto la estada del maestrescuela de Segovia⁴ en Trento por parte de los capitulos y iglesias de España es perjudicial al gobierno de sus reynos, mandaba que dexase el oficio que tenia y se saliese de Trento. Ha escandalizado esto a muchos por ser contra la libertad del concilio, que dando licencia a | los herejes⁵, que vengan y que digan lo que quisieren en defensa se sus errores y que serán oidos sin recibir agravio de nadie, no consientan a los catholicos y obedientes a la iglesia que vengan a dar razon de sus privilegios y exemptiones, para que se entienda con que razon y derecho las tienen, sino que los quieren condenar sin oirlos ni consentir que haya nadie que alegue de su derecho, principalmente que el defender sus exemptiones no puede perjudicar el gobierno del reyno, sino que de este concilio ha avido perlados Españoles que han importunado a Su M^{dad} que haga esto, por hacer ellos | mejor su negocio, no acordandose de la injuria

^a B 11.

¹ Locus dicendi erat Petro 10. Septembris post episcopum Civitatis Castellí (*Theiner* II, 396^a). Massarellus voti epitomen exhibet ibidem 397^a.

² Synodus haec verba (cf. editiones decretorum) intacta reliquit.

³ Hic numerus ex illis capitibus, quae antea fuerant

35 vel 36, electus erat, cf. supra p. 693, l. 33 et adn. 4. Leguntur apud *Theiner* II, 429—437.

⁴ Nomen erat Pedro Arias Osorio (cf. *Pallavicin.* 22, 10, 3). In tabulariis capitularibus Hispalensi et Segobiensi vidi epistulas ab illo ad capitula scriptas.

⁵ Cf. p. 637, l. 26 ss; 697, l. 9 ss; 698, l. 21 ss.

grande que hazen a la libertad del santo concilio y la ofensa a Dios y escandalo a todos los que lo saben¹.

Tambien se suena que Su S^{dad} <ha concedido a Su M^{dad}>^a las galeras^b perpetuas y patronado para todas las primeras dignidades de todas las iglesias de España cathedrales y collegiales, y la venta de todos los lugares de la iglesia². Cosas son estas que pueden poner deseo a los obispos de dexar los obispados y a los clerigos las ordenes, 5
75^v pues ven tan abatida la iglesia y tributaria, que | Dios quiso que fuese libre, y por mano de aquellos que avian de mirar mas por su libertad y honra.

[Diebus lunae et Martis 13. et 14. Septembris.]

Disputationes de clandestino matrimonio auctore card. Hosio.

Entre los demas que son de opinion que no se deben irritar los matrimonios clandestinos, uno fué el card. Warmiense, que ni las disputas pasadas de los theologos 10 ni los pareceres de los perlados han sido bastantes para quitarle un escrupulo grande, de que la iglesia no lo puede hazer³, y despues de averse votado tres veces el card. Moron por satisfacerle, hizo juntar en su casa todos los legados y los | dos cardenales Lorena y Madrucio y los diputados de estos capitulos de sacramento ordinis, y mandó 15 llamar ocho theologos, para que en su presencia disputasen, si la iglesia podia irritar estos matrimonios, y si la causa de hacerse ocultamente era bastante para ser irritados. Los quatro de los theologos decian que lo podia hacer. Que fueron Diego de Payba Portugues, Vigor y Dupre Franceses, y el doctor Fuentidueña. Los otros quatro tenian 20 lo contrario, que eran^c Salmeron y Torres Españoles, | Peletier Frances, y un Ingles. Disputóse lunes a los 13 de Septiembre⁴, y Martes quisieron que se tornase a la disputa y que se hiziese mas publica, a la qual como acudió mucha gente y muchos perlados, no tubo otro fruto sino llegar algunos de los perlados, que quisieron atravesarse a decirse malas palabras.

Primero se disputó entre los legados y obispos, quales de los theologos avian de arguir y quales responder. Unos decian que los que defendian que la iglesia no lo 25 podia hacer, estaban en posesion de 1500 años, que la iglesia avia tenido | por validos estos matrimonios, y los que querian quitarlos avian de probar, por que razon podia agora la iglesia darlos por ningunos. La otra parte decia que aunque la iglesia en todo este tiempo estubiese en posesion de que eran validos, pero no estaba en posesion de que no podia hacer lo contrario, de lo qual se avia de disputar; y que fuera de 30 esto 150 perlados avian votado que lo podia hacer, y muy pocos que no podia. Ansí que el primer dia se mandó, que arguyesen los que decian que la iglesia no lo podia | hacer, y el dia siguiente mandaron que arguyesen los otros. Muchos se han ofendido 35 de esta disputa, porque dicen que sobran las pasadas, y que avia de ser antes que los padres huviesen votado, y aun se dice que algunos de los embajadores han escrito a Su S^{dad} quexandose de esto, por parecer que era buscar alguna ocasion con que desbaratar este negocio, porque aviendo tanto exceso de votos de los que dicen que 40 deben quitarse, no puede dexar de hacerse, aunque algunos porfian que no se puede hacer con tanta contradiccion, diciendo tambien | que este era negocio de dogma; pero es engaño, pues la iglesia podria deshacer este decreto, quando se le antojase, aunque 45 sea verdad que el decreto pende de un dogma, que es averiguar, si lo puede hacer la iglesia.

[Die Mercurii 16. Septembris.]

Prorogatio sessionis ad 11. Novembris. De exemptione capitulorum.

Miercoles a los 15 de Septiembre se dilató la sesion hasta el dia de s. Martin, con harta tristeza de muchos perlados que desean ver el fin de tantos trabajos. Muchos

^a om. B.

^b Coniectura Druffelii (*Theol. Litbl. XI [Bonn 1876], 496: larga letras*) est falsa.

^c O era,

¹ Cf. Paleottum ad 11. Septembris 1563, maiorem ad partem apud Theiner II, 665; Pallavicin. 22, 10, 3.

² De classi instruenda tunc semper inter pontificem et Philippum tractabatur, cf. Sickel, Concil 151. 180. 204. 208. 214. 225 et passim usque 637; Šusta, Concil passim, maxime 205 s. 258. 275 s. 284. 213 s.

³ Hosius etiam in sessione XXIV (11. Nov. 1563) dedit votum separatim, Raynaldus ad a. 1563, n. 196; Le Plat VI, 291; Theiner II, 475; cf. Pallav. 23, 9, 1.

⁴ Paleottus de congregatione 14. tantum Septembris habita narrat, sed minime excludit aliam, magis privatam diei praecedentis.

reclamaron, pero fué muy mayor el numero de los que vinieron en la dilacion, porque estos capitulos de reformation sobre que se vota, y mas los que | se han dado hasta cumplimiento de 36, han menester todo este tiempo segun son ellos, porque lastiman a muchos, tocan a muchos principes, y en cosa de interes, que es lo que mas duele, cada uno queria se curasen los otros. Sientese mucho tocar llagas tan envejecidas. Los frailes negocian reciamente, y ansí en todos los capitulos hacen de manera que quede su negocio a salvo. Para la otra session dicen que se guarda su reformation.

Tambien dicen que de Roma favorecen mucho las esentiones de los capitulos, las quales favorecen muchos | perlados Italianos y Franceses. Y uno dixo este otro dia, que en aver hechado de aquí al que hacia la causa de los capitulos, se avia violado grandemente la fé <publica dada>^a por este sancto concilio no solamente a los hereges, sino a todos los que quisiesen venir a él¹. Esto no creo que hizo muy bien estomago al conde² que estaba presente, ni a algunos perlados Españoles que avian sido los autores de este negocio. Despues lo han tornado a decir otros obispos Italianos. El de Segovia quiso probar que avia sido bien hecho, diciendo que el emperador Carlos nunca | lo avia consentido, y que bastaba ya un año que avia que estaba aquí el procurador de los cavildos haciendo su negocio³. Pero no ha faltado quien repliqué diciendo, que mas valiera averle impedido la venida que despues de admitido hecharle con escandalo de muchos, que les parece que se ha quebrantado la fé que tiene dado el concilio a todos los que quisieren venir a él.

[Die lunae 20. Septembris.]

Episcopus Ventimiliensis Romam mittitur.

El obispo Ventemilla se partió para Roma, despachado por los legados. No sé que se suena de suspension de concilio; harto mal seria para el estado en que agora está la iglesia⁴. Alguna sospecha <puede ser|verdad>^b, que esta reformation va metiendo la curia Romana tan en pretina y atando de cierta manera las manos a Su S^{dad}. Y como le han dicho que no pretenden otra cosa los obispos, sino hacerse papas en sus obispados, no será mucho que el temor de ver que tantos se le quieren igualar, le haga hacer alguna cosa que sea para acabar de destruir la iglesia.

[Die Mercurii 22. Septembris.]

I. Oratoris Galli protestatio ad patres. — II. Auriensis de oratore capitulorum Hispanorum. — III. Aliae petitiones Hispanorum.

[I.] Hoy Miercoles a 22 de Septiembre el embaxador de Francia, que se llama Ferrier, pidió licencia en congregacion para hablar. Hizo un razonamiento muy largo⁵ que no puso pequeño escandalo en las almas de muchos; porque, como está tenido por sospechoso en cosa de la | religion⁶, y los mas le oian con esta sospecha, parecióles que las cosas que decia la confirmaban. Comenzó a lamentarse, que avia 140 años⁷ que pedía Francia esta reformation de la iglesia, y que en el concilio Constanciense avia el rey de Francia enviado a Gerson para que la pidiese, y en el concilio Tridentino primero lo avia pedido Danesio en nombre de su rey, y en este de agora el cardenal de Lorena y su compañero Fabro, y los embajadores del emperador y los del rey Cath^o no daban voces por otra cosa, y que no aprovechaban mas agora que el primer dia, y que ellos estaban llorando sus desventuras sin | esperanza de remedio. Y lo que peor era, que ya que este concilio comenzaba a reformar la iglesia, fuese uno de los primeros capitulos de reformation el descomulgar y anathematizar los reyes, principalmente él de Francia, sabiendo que avia mas de 800 años que era el primogenito de

^a B publicada.

^b MO pone de ser verdad el ver.

¹ Cf. supra p. 695, l. 32 ss.

² Comes de Luna, orator Hispanus.

³ Orator capitulorum erat canonicus Segobiensis, cf. supra p. 695, adn. 4.

⁴ Quid agendum fuerit nuntio, refert Paleottus ad hunc diem, Theiner II, 668.

Concilium Tridentinum. II.

⁵ Protestationis pars praecipua apud Raynaldum ad a. 1563, n. 170; integra apud Le Plat VI, 233—237. Cf. Pallavicin. 23, I, 3 ss.

⁶ Cf. Pallavicin. 23, I, 10.

⁷ In textu orationis (Le Plat VI, 233) legitur 150; cf. Pallavicin. 23, I, 5 in adnotatione.

la iglesia, y que las leyes que avian hecho las hicieron hombres a quien la iglesia tubo por santos, como Luis y Carlo Magno. Y que, si bien se considerasen, no avia en las leyes cosa que estorbase el oficio de los perlados y eclesiasticos, ni estatuyan cosas iniustas. Y que así suplicaba al santo concilio, no se tratase de aquel 36. capitulo que habla con los reyes, porque donde no, ellos tenian mandado de su rey que intercediesen y protestasen, y que así lo harian.

Pero lo que escandalizó en esta platica fué el decir que el rey podia quitar los bienes a los eclesiasticos, quando tuviese necesidad de ellos, y que los eclesiasticos no eran señores de sus haziendas, sino solo usufructuarios, y que los pobres son los verdaderos señores, y que, quando daban limosna, no se llamaba dar, sino restituirles lo que era suyo. Y tambien dió grandissimo descontento a todos los Italianos ver que querian resistir a la reformation de los reyes, siendo una cosa tan importante para la libertad de la iglesia, que está grandemente oprimida con la tyrania de algunos señores seglares.

Algunos dicen que lo que este embaxador dixo fué con consentimiento de los demas embaxadores, que quisieron sacar las ascuas con mano agena. Ello se descubrirá.

[II.] Hoy ha defendido el obispo de Orense con grande calor, que ha sido bien hecho el hechar de aquí el procurador de los cavildos, como a hombre que no solo con palabras y lagrimas, sino con otras cosas solicitaba a los perlados; y que así él que le hechó no solamente no se podia llamar violator fidei et libertatis concilii, sed vindex. Con todo eso no lo acaban de creer muchos, y mientras mas razones se dan, menos se aprovecha, y aun ellos creo que no creen que ha sido bien hecho, sino que les parece que están obligados a defender una sinrazon con otra.

[III.] Tambien han tratado agora ciertos Españoles perlados con el conde, que se torne a pedir que se quiten aquellas palabras que en la primera session de este concilio se pusieron, que dicen: *proponentibus legatis*¹, y que se torne a averiguar como los obispos sunt instituti a Christo, y que aquella palabra *ordinatione divina* se buelva en *institutione divina*. No sé, si saldrán estas cosas a luz; el tiempo le dirá. Si salieren, bien cierto está, que alborotarán a muchos, y se escandalizarán con ellas, y no darán poca pesadumbre a Su S^{dad}.

[Die lunae 27. Septembris.]

Votum episcopi Salamantini de XXI capitibus reformationis.

El negocio de las exemptiones de los capitulos va ya dudoso, porque los Españoles han cargado tanto la mano en ello, que han hecho a muchos ser de su opinion. Quando vino el tiempo de decir yo mi parecer sobre los 21 capitulos², dixe el siguiente:

Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Non possum non Deo optimo maximo gratias agere immortales, quod eius beneficio illud tandem tempus toti orbi christiano vehementer optatum et exspectatum^a illuxerit^b, in quo divina imprimis bonitate atque clementia et huius sanctissimę synodi studio atque diligencia ecclesiam, quam multi hactenus abusus deformarunt, dignitati suę atque nitori restitutam videamus, ut nihil in ea deinde sit quod divinos oculos offendere aut adversariorum nostrorum maledicentię iustam aliquam reprehensionis causam præbere possit. Et quemadmodum hoc reformationis negotium utpote Christi glorię et ecclesię suę sanctę necessarium non potest non esse omnibus gratissimum, sic etiam consultissime factum est ab hac sancta synodo, ut a nobis, ab episcopali inquam dignitate, reformationis exordium sumeretur, ut sequamur vestigia concilii Toletani octavi³, quod a correctione episcoporum synodum incohendam esse censuit, ut videlicet iudices ipsi reformati rectius atque liberius aliis bene vivendi regulas præscriberent.

Sed illud imprimis, ut ad canones veniam, probare non possum, confectos esse canones longiores quam vel rerum necessitas vel maiestas huius tanti concilii videatur

^a B spectatum.

^b B (pw) illuserit.

¹ Cf. Seripandum supra p. 480, l. 18; Pallavicin. 22, 10, 1. 2; infra p. 704, l. 4 ss; Sickel 617.

² Cf. Massarelli epitomen apud Theiner II, 419.

Canones seu capitula sunt ibidem p. 371—380 (I—XXI). Cf. supra p. 695, adn. 3.

³ Habitum a. 653, c. 4 (Harduin. III, 962).

postulare, | præsertim cum videamus antiqua concilia in eo potissimum elaborasse, ut res
etiam gravissimas paucissimis verbis complecterentur. Nam hac ratione et synodi auctoritas
conservatur et litium causæ prescinduntur. Nam quo longiora sunt decreta, eo plures
fontes controversiarum aperiuntur litigatoribus. Ita cuperem ut breviora conficerentur.

5 Primus canon placet, præsertim in iis^a quæ pertinent ad fundendas preces Deo
per universam dioecesim, ut totus populus christianus continuis orationibus optimum
animarum | pastorem a Domino impetrare possit, et ut principes etiam christiani officii
sui serio admoneantur et caveant, ne odio aut amore ducti vel indignum ad hoc tantum
munus promovere studeant vel dignum prætermittant, sed summum studium in con-
quirendis optimis pastoribus adhibeant.

10 Sed non placet, ut episcopi^b forma in singulis provinciis prescribatur, ne videamur
episcopi formam, quæ unica et simplex est, pro diversitate provinciarum diversam facere;
presertim cum veram illius imaginem a prophetis, a Christo et ab | apostolis divinis
litteris expressam habeamus, quæ omnibus provinciis atque nationibus sit accommodata.
15 Itaque vellem hanc formam ab hac sancta synodo prescribi, et ut hæc examinis aut
inquisitionis ratio in episcopis solum noviter^c creandis servetur, non in illis qui ab una
in aliam ecclesiam transferendi sunt¹; quemadmodum alii R^{mi} patres annotarunt^d.

Placet etiam, ut tollatur illud verbum *gratis*². Nam licet in sacramentorum ad-
ministratione et ecclesiasticarum rerum dispensatione quidquid gratis accepimus | gratis
auctore Christo exhibere debeamus³, tamen inquisitionem illam in publicum instrumentum
relatam legere, examinare, probare et eam S^{mo} D. N. in consistorio exhibere et quasi
notariorum munere fungi non est <sacramenta aut res ecclesiasticas>^e dispensare, sed
illam operam præstare, quæ, licet non gratis ab illis exhibeatur, non debeat ob id ulla
reprehensione digna iudicari, præsertim cum curata nunc beneficia, abbatie et parochiales
25 ecclesie cardinalibus auferantur.

Placet etiam, ut qui in collegium^f cardinalium cooptandi sunt, iis sint ornamentis
præditi quæ in episcopis desyderantur. Nam si episcopus debet esse eis virtutibus ex-
ornatus, quas Paulus ad Titum et Timotheum scribens commemorat⁴, quibus nullæ am-
pliores in homine reperiri nec fingi aut excogitari possunt, nescio plane, quid amplius
30 in cardinalibus desyderare possumus. Quodsi maius quoddam in illo collegio esse debet
quam in episcoporum ordine, illud sane iudicio S^{mi} D. N. relinquendum arbitror,
qui cum illorum consilio in rebus gerendis | frequenter utatur, optime novit quæ potissimum
virtutes in illis elucere debeant.

Secundum decretum de renovandis conciliis provincialibus de triennio in triennium
35 placet. Etenim et ad obviandum hæresibus et abusibus ut vehementer sunt necessaria,
et licet a magno concilio Chalcedonensi⁵ et Lateranensi⁶ decretum fuerit, ut quotannis
synodus provincialis bis celebraretur, rerum tamen eventus declaravit id commode fieri
non posse tam brevi tempore, præsertim in latissimis provinciis, nisi id urgens aliqua
necessitas postularet. Atque ita patres | concilii Basiliensis de triennio in triennium cen-
40 suerunt esse celebrandum⁷. Idque fieri nunc ab hoc sancto concilio placet, licet vellem
ut in provinciis quæ sunt latissime ecclesia aliqua in medio provincie designaretur, in
quam episcopi possent commodius convenire. Sed placeret etiam formam præscribi a
concilio eorum qui debent habere votum decisivum in synodo provinciali. At non
placet, ut statuta quæ fiunt in capitulis⁸ generalibus non subdantur decretis conciliorum
45 provincialium⁸. Nec placet etiam, ut non teneantur venire ad | synodum episcopalem illi
qui subditi sunt capitulis generalibus, præsertim si in illius celebratione eorum opera
indigeant ordinarii. Cetera placent.

^a B his.   ^b B episcopis.

^c B novis.

^d B annectunt.

^e B res sacras aut sacramenta.

^f B collegio.

^g B capitibus.

¹ Harum propositionum synodus rationem non habuit, et cum recensio canonis apud Theiner II, 430^a præter formam originalem habeat aliam, Petri propositioni accommodatam, forma decreti ultima hanc omisit.

² Haec vox revera debebatur, cf. Theiner II, 430^b et decretum in editionibus.

³ Matth. 10, 8.

⁴ Tit. 1, 5 ss; 1 Tim. 3, 1 ss.

⁵ Concilium Chalcedonense (a. 451) c. 19 (= c. 6 D. 18).

⁶ Concilium Lateranense IV (a. 1215) c. 6 (= c. 25 X de accusationibus (5, 1).

⁷ Concil. Basileense sess. XV (26. Nov. 1433), Harduin. VIII, 1170 C.

⁸ Huic Petri desiderio synodus satisfacit, cf. Theiner II, 430^b et editiones.

In tertio decreto visitationem ecclesiarum utpote ab apostolis observatam et his temporibus magnopere necessariam probo. Sed visitationem metropolitanorum in Hispania non modo inutilem, sed perniciosam et scandalosam futuram esse arbitror. Gravissimę enim contentiones et rixę inter suffraganeos et metropolitanum exorientur, onera importabilia ecclesiis imponuntur, cum prebere teneantur | sumptus episcopis, archidiaconis et metropolitanis. Preterea ipsi metropolitani cogentur per multum tempus suas ecclesias deserere, dum in suffraganeis visitandis diutius commorantur. Quare minime hanc visitationem tot sæculis in Hispania non sine maximis causis intermissam censeo esse revocandam, presertim cum provincialia concilia possint iis^a abusibus succurrere, qui pastorum negligentia nascuntur¹.

Placet in eodem decreto, ut archidiaconi visitationis a se factę rationem episcopo reddere teneantur, ne qui oculi sunt prelatorum, efficiantur ecclesię capita, ut non iam unus, sed | plures in eadem ecclesia episcopi esse censeantur. Sed illud vehementer displicet, quia iniustum et ante hoc tempus in ecclesia fuit inauditum, ut significetur hoc decreto archidiaconis licere per vicarium munus visitationis exercere².

Cętera, quę de patronorum visitatione et quę de sumptibus visitantium et forma visitationis in hoc canone dicuntur, mihi probantur.

Omnia, que in quarto canone continentur, mihi summopere placent; cuperem tamen ut illis verbis, ubi dicitur: *aut legitime impediti fuerint per eos, quos ad prædicationis munus assumunt* etc. adderetur: *non obstante quacunque consuetudine*³.

Quintum decretum placet. Aequissimum enim est, ut qui nullum alium in terris iudicem habent præter summum pontificem, ab illo solo iudicentur, et renovetur tertium illud decretum concilii Sardicensis, quod habetur c. *Osius* 6, q. 4⁴, in quo cum Osius, Cordubensis episcopus, vir summę autoritatis, dixisset causas episcoporum ad Romanum episcopum esse deferendas, eius sententia totius synodi consensu et acclamatione confirmata est, quam etiam postea Sixtus III pontifex maximus confirmavit⁵. Sed placeret etiam, ut revocaretur decretum Anacleti, | quod habetur c. *Accusatio* 2, q. 7, qui asseruit in epistola 2. non nisi ab idoneis et probatissimis viris, qui suspicionibus et sceleribus careant, debere fieri accusationem episcopi⁶. Placet etiam, ut commissio illa S^{mi} D. N. eiusdem sit subscriptione consignata.

In sexto canone varias video fuisse patrum sententias. Quidam enim contendunt exemptiones esse conservandas capitulorum, non experti fortasse, quot scandala in christiana republica concitaverint⁷. Alii vero illas tollendas et ab ecclesia prorsus exterminandas esse censuerunt. | Quorum ego sententię libentius subscribo. Nam longa experientia didicimus huiusmodi exemptiones summam peccandi licentiam capitularibus attulisse, episcoporum manus ligasse, ne scelera corrigere et^b capitulares in officio continere possent, et fecerunt etiam, ut honos et reverentia debita episcopis auferretur. Fuerunt præterea maximo impedimento regibus et principibus christianis, ne possint iustitiam in suis regnis exercere. Unde Carolus V imperator clarissimus et religiosissimus et immortalis gloria dignissimus magnopere optavit ut huiusmodi exemptiones e medio tollerentur, quia id ad optimam reipublicę administrationem pertinere intelligebat. Idque etiam Philippus rex Cath^{cus} et alii itidem principes christiani vehementer exoptant⁸. Ne igitur et ecclesię ipsę capite suo atque pastore spoliatę, ne pastores honore suo atque dignitate privati videantur, placet exemptiones, multorum malorum et perturbationum causas, auferri. Itaque canon mihi placet, quem intelligo ecclesię necessarium, capitularibus salutarem et episcopis debitum atque illorum honori tum etiam muneri exequendo aprime convenientem. Quem si hæc sancta synodus confirmaverit, magnum omnibus | prelatis et potissimum nobis Hispanis adferet^c adiumentum ad regendas optime

^a B his.

^b om. B.

^c B adferret.

¹ Hanc propositionem synodus neglexit.

² Synodus decretum ex mente auctoris limitavit.

³ Haec additio non est facta, sine dubio quod concilium omnia sua decreta non obstante quacunque consuetudine valida esse volebat, nisi ipsum exceptiones statuisset. Ceterum hic canon postea ut superfluous per deputatos tolleretur (infra p. 708, l. 4 ss. 45 ss; Sickel 634), quare abhinc quintus fiebat quartus, sextus quintus etc.

⁴ c. 7, C. 6, q. 4, ex concilio Sardicensi (a. 343 vel 344) c. 3.

⁵ Videtur intellegere *Decreta Sixti papae* [III] Pseudoisidoriana apud Hinschius p. 563.

⁶ c. 15, C. 2, q. 7; est Pseudoisidorianum, cf. Hinschius p. 76 (cap. 19).

⁷ Cf. supra p. 695, l. 32 et adn. 4; p. 697, l. 8 ss.

⁸ Cf. eius litteras supra p. 695, l. 32 citatas.

ecclesias nostras et pacem in illis conservandam. Alioqui necesse est nos in perpetua discordia versari cum capitulis nostris, non sine maximo populi scandalo et principum iusta indignatione. Quibus malis vos soli mederi nunc potestis, sanctissimi patres.

Cuperem tamen, si fieri posset, ut ecclesiae Complutensis haberetur aliqua ratio, cum propter rationes et causas gravissimas adductas a R^{mo} D. Legionense, tum etiam quia, si alicui monasterio regularium iure aliquando exemptio concessa est, nullus plane esset qui illius ecclesie religionum observantiam dignitatemque contempleretur, qui non iudicaret eam solam inter reliquas omnes merito exemptam esse debere. Neque ad id me movet amor, quo illam prosequor academiam, neque etiam, quod ille card. Ill^{mus} Franciscus Ximenes^a <de Cisneros>^b, qui eam academiam et ecclesiam erexit, voluerit maiores meos et eorum successores eius academiae perpetuos esse patronos; nec me etiam movet, quod primis in ea literis fuerim institutus, sed quod intelligam id non modo illius dignitati deberi, verum prope esse necessarium, ut illud celeberrimum gymnasium constare | et conservari possit, unde tot in omni genere disciplinarum prestantes viri ad utilitatem et ornamentum ecclesie quotidie prodeunt, quorum magnam copiam presentem habemus in hoc sacro concilio, tum preterea, quia cum ecclesia illa nulla certe alia dignitas^c conferri potest, in qua canonici sunt doctores theologi, portionarii magistri in liberalibus disciplinis, qui tam quiete, tam pacifice, tam sancte vitam gerunt, intenti perpetuo concionibus et sacris confessionibus, lectionibus publicis, disputationibus aliisque exercitationibus literariis, ut nullo ferme unquam otio | fruantur, sed officio simul canonicorum, doctorum et concionatorum perpetuo fungantur, dignissimi sane qui hoc beneficio a vobis, sanctissimi patres, afficiantur. Cum igitur sanctissimus ille archiepiscopus Toletanus fundator voluerit illam exemptam esse, licet in ipso esset archiepiscopatu suo; cum illius ecclesie canonici ab academie rectore quotannis visitentur; cum ecclesia et academia ita erecte sint, ut, si ius illud antiquum abrogetur, maximum sint passure detrimentum: censerem exemptionem illis iure tributam, et quia^d illi canonici iuste et sancte usi sunt, tamquam necessariam et opportunam | esse ab hac sancta synodo conservandam¹.

In septimo canone placet, ut addantur illa verba: *provenientes ex occulto delicto*².

Octavum^e [decretum] placet.

In nono^f placet illorum sententia, qui penitentiarium cum prebenda illi assignanda imponendis penitentiis publicis preesse voluerunt.

Decimum decretum placet, dummodo illa tollantur que de beneficiis dicuntur, que sunt illorum ordinum in quibus celebrantur capitula generalia^g. Illa videntur pugnare cum illis decretis, | que in hoc eodem capite citantur.

Undecimum atque duodecimum placent, licet in duodecimo vellem haberi eam rationem militum S. Ioannis Hierosolymitani, que iuste haberi posset⁴. Nam hic ordo de christiana religione benemeritus est. Sed nollem ut ecclesie parochiales, que illis annexe sunt, ulla ratione ab ordinarii visitatione et correctione eximerentur.

Decimum tertium placet, dummodo in eo paragrapho, ubi dicitur: *Hortatur etiam, ut in provinciis, ubi id commodum fieri potest* <etc., statueret et decerneret aliquid sancta synodus>^h certi, quod sequi ordinarii teneantur. Nam | si illos sine decreto huius sacri concilii aggredi conaretur episcopus, lites et contentiones orirentur in ecclesia.

Decimum quartum placet. Cuperem tamen^b, ut de ratione et causis consignandarum pensionum decretum seorsum conficeretur. Nihil est enim quod maiori indigeat reformatione.

Decimum quintum et decimum sextum atque decimum septimum placent, licet in decimo^b septimo ita vellem oeconomii facultatem temperari, ut ea nullum preiudicium rebus S^{mi} D. N. aut iuri regis Cath^{ae} comparari possit.

^a B Ximenes.

^b add. B.

^c O dignitate.

^d O qua.

^e B octavus canon.

^f B add. canone.

^g B et statueretur et decerneretur aliquid a s. synodo.

^h om. B.

¹ Exemptio Complutensi capitulo concessa erat iam ipso decreto originali, cum dicat: *praeter eas collegiatis et earum personas, quae sunt sub cura rectorum in studiis generalibus universitatum*. Sed totum hoc caput postea seponebatur, ut pro sessione sequenti

publicaretur (sess. XXV, c. 6 de ref.), et quod initio fuerat quartum, restituebatur.

² Hanc additionem synodus in decreto VI. recepit.

³ Verba illa non amplius leguntur in decreto nono.

⁴ Decreti forma non mutabatur.

95^r Decimum octavum placet. Est enim vetus et iustissima querela de pluralitate beneficiorum, cui omnino medendum est ab hac sancta synodo, ne, si nunc hoc negotium pretermittatur, scandalo simus toti populo christiano, cuius sanctissimum hac in parte votum neglexisse et huic abusu pernicioso favere voluisse videamur. Nam licet illud decretum in magno concilio Lateranensi¹ non sine iustis causis editum fuerit (neque enim aliud de tanto illo concilio existimandum est), quod etiam Lugdunense² atque 5 Viennense³ concilium confirmarunt — quod quidem decretum, si ea forma atque ea mente, qua conditum est ab illis sanctissimis patribus, fuisset observatum, non dubito quin nullos nunc abusus nec iustas multorum querimonias haberemus, — sed quia, licet illud sanctum et iustum fuerit illisque temporibus magnopere accommodatum, ad maximos abusus fenestram amplissimam patefecit: tollendum censeo. Imo ipsi etiam illius concilii patres, si illa mala quæ postea secuta sunt previdissent aut divinassent, nunquam illum canonem 10 confecissent, aut confectum penitus abrogassent. Quare mihi placet, ut pluralitas beneficiorum curatorum auferatur, cum unus duabus ecclesiis servire, animarum curæ intendere et pastoris munere duobus in locis fungi non possit. In beneficiis vero simplicibus censeo aut plura unienda esse, si unicum non sufficiat alendo sacerdoti, aut si uniri 15 non possunt et personae dignitas postulaverit, plura illi ordinarii arbitrio conferantur. Audio enim multis in provinciis usque adeo tenues esse beneficiorum redditus, ut vir aliquis probus atque doctus ali commode non possit, nisi plura obtineat. Annum vero 20 illum, qui in decreto prescribitur illi, qui alteri beneficio curato aut pluribus uno retento renunciare debeat, cupio ad sex menses reduci. Reservationes vero fructuum episcopis concedendæ, de quibus in hoc canone decernitur, placent, sed integrum negotium ad pontificem maximum D. N. referatur, qui pro sua singulari et divina prudentia^a et pro ea charitate, qua episcopos complectitur, illorum dignitati consulat et necessitati subveniat. Cetera omnia in hoc canone contenta placent. 25

Decimum nonum decretum placet. Nam experimento didicimus in Hispania, in nullis eius provinciæ partibus doctiores aut præstantiores parochos reperiri, quam ubi 30 beneficia curata examine prævio conferuntur, quæ patrimonialia ob id appellantur, quod non nisi indigenis conferuntur. Sed cuperem, ut consyderaret diligenter sancta synodus, an expediret magis, ut in conferendis beneficiis alia forma servaretur quam quæ hoc canone prescribitur, nempe ut episcopus eligeret aliquem qui examinatorum iudicio idoneus esset iudicandus, alioqui nulla esset electio, ut ille modus qui in patronorum præsentatione servatur, idem in huiusmodi beneficiis cum episcopo eligente servaretur. Nam ex edicto illo examine et candidatorum multorum concursu vereor ne multi ambitus, prehensiones et perturbationes innumere nascantur, præsertim cum in omnibus 35 locis et in Hispania potissimum in petitione ambitionem, in repulsa odium maximum versari experientia noverimus. Itaque magis mihi placeret prima forma, utpote quæ sit magis ex dignitate episcoporum, quibus ex officio incumbit inferiores pastores in ecclesia constituere, tum deinde, quia causæ illorum malorum hac via prorsus tollentur. Et ne posset esse ulla suspicio examinatores in gratiam ordinariorum nullum ab illis oblatum 40 esse repudiaturos, præter iuramenta quibus in decreto examinatores adstringuntur, statuatur, ne ullus ex domesticis eius aut familiaribus ad illud examinandi munus promoveatur⁴. Reliqua omnia in hoc decreto contenta placent.

^a B providentia.

¹ Non est clarum, de quo decreto cogitet auctor. Concilium Lateranense IV (sub Innocentio III a. 1215), provocando ad Lateranense III sub Alexandro III habitum a. 1179 c. 13 (cf. c. 5 X de præbendis 3, 5), c. 29 prohibuerat, ne quis diversas dignitates vel plures parochiales ecclesias haberet, neve »in eadem ecclesia plures dignitates aut personatus habere præsumat, etiamsi curas non habeant animarum«. Sed addebatur: »Circa sublimes tamen et literatas personas, quæ maioribus sunt beneficiis honorandæ, quum ratio postulaverit, per sedem apostolicam poterit dispensari« (cf. c. 28 X de præbendis 3, 5; *Hefele-Knöpfel*, Conciliengeschichte V [Freiburg 1886], 891). Hunc canonem videtur intellegere Petrus, cum dicat decretum

ad maximos abusus fenestram amplissimam patefecisse, nempe exceptionibus ab ipso statutis, ex quibus postea paene regula fiebat.

² Concilium Lugdunense secundum (a. 1274) c. 18 pluralitatem beneficiorum interdicat, sed cum dispensatione Romani pontificis concedit, c. 3 in VI° de officio ord. 1, 16. Cf. *Hefele-Knöpfel*, Conciliengeschichte VI [Freiburg 1890], 150.

³ Varia decreta concilii Viennensis (celebrati a. 1311 sub Clemente V), quæ leguntur inter Clementinas, hic intellegi possunt, maxime c. 4 *Si Romanus* in Clem. 3, 2.

⁴ Synodus non videtur mota esse his argumentis, saltem decretum non mutavit.

Vigesimum caput placet. Nam licet aliquando mandata de providendo ad pauperes aliquos et doctos viros sublevandos iuste concedi potuerint et concessa sint a pontificibus maximis, tamen quoniam multorum ambitio atque cupiditas ita omnia depravavit, ut summi pontifices molestissime sollicitentur ad conferenda huiusmodi mandata, expectativas, indulta et ceteras gratias, unde maxima mala et abusus in rempublicam christianam promanarunt, | nunc vehementer expedire censeo ut penitus abrogentur, ut non modo mala ipsa, sed ipsę malorum radices extirpentur.

Vigesimum primum decretum placet tum quoad eam partem quę attinet ad causas in prima instantia non avocandas ex partibus, tum etiam quoad eam quę ad causas matrimoniales et criminales spectat^a, ut neque a decanis neque^b ab archidiaconis, sed a solis ordinariis iudicentur. Nam utrumque optime administrationi ecclesiarum vehementer est necessarium. Etenim nec S^{mus} D. | N. potest habere exactam cognitionem eorum quę in remotissimis regionibus geruntur, nec si eam habere posset expediret, ut cum tanto pauperum incommodo atque dispendio ad eius tribunal huiusmodi causę in prima instantia deferrentur, ut etiam propter res parvi momenti miseri clerici ex ultimis orbis finibus Romam venire cogantur, aut causam deserere quam alioqui iustissimam essent habituri. Itaque et S. B^{do} maximis molestiis liberabitur, et ecclesię atque pauperibus, tum etiam rectę gubernationi optime erit consultum, cum pręterea | nemo ignoret, quot et quanta incommoda in ecclesia nata sint propter causas matrimoniales et criminales, quę ablatę episcopis ad decanos et archidiaconos iniuste translatę sunt. Nam cum illi non ut proprii pastores, sed veluti mercenarii rem gerant, non tam intenti animarum saluti quam lucro et proprię utilitati, non solum negligenter, sed iniuste plerumque munere suo fungantur, ita ut innumera mala ex illorum vel negligentia vel iniusta administratione orta sint: merito illis causę eiusmodi^c auferuntur hoc decreto. Et non solum matrimoniales et criminales, sed | beneficiales etiam, sicuti alii R^{mi} patres ante me dixerunt, essent illis auferendę ab hac sancta synodo, cuius fidei atque censurę me et omnia que dixi subiicio¹.

[Die Martis 28. Septembris.]

Votum episcopi Gaditani.

Otro día despues que yo dixe, vino a decir el obispo de **Guadix**, el qual, como estaba lastimado de lo que la otra vez le aconteció, quando habló sobre el sacramento de orden², pareciendole, que con las espaldas que le hacia agora la presencia del embajador de Su M^{dad} se podia atreber a vengarse de los Romanos, tratando de que no debia quitarse aquella palabra *gratis* del primer canon, | dixo muchas cosas contra abusos de Roma, principalmente contra los intereses que llebaban los ministros de la curia en la provision y expedicion de bulas de los obispados, y recitó allí particularmente todo lo que llebaba cada uno, con harta pesadumbre de todos, porque no sirvió sino de indignar, sin hacer otro ningun fruto lo que dixo. Y a los Españoles les pareció muy mal, y al conde le pesó de ello, y no faltó quien luego le respondiese³. Muchos abusos hay en Roma, pero mucha es la libertad del concilio en descubrir las llagas de Roma, ya un <hechor emplaça>^d las de Su S^{dad}. | Todas estas cosas amenazan suspension.

[Varii nuntii.]

En este tiempo vino la nueva de la coronacion de Maximiliano del reyno de Ungria, que fué día de N. S^a de Setiembre⁴;
y de entrada del comendador mayor de Castilla en Roma, que viene por embajador⁵;
y de la deposicion del card. Chatillon, Frances, hermano del almirante, por hereje y favorecedor de los Ugonotos, que ha sido descomulgado y depuesto de la dignidad por Pio IV⁶.

^a O expectat.

^b B nec.

^c om. B.

^d O hechar en plaça.

¹ Voti huius epitomen exhibet *Pallavicin.* 23, 3, 24.

² Cf. supra p. 664, l. 19 ss.

³ Cf. *Pallavicin.* 23, 3, 25.

⁴ i. e. die nativitatıs Marię, 8. Septembris.

⁵ Don Ludovicus Luis de Requesenz, commendator maior Castellę, cuius extant epistolę ad Philippum II et a Philippo II ad illum scriptę apud *Döllinger*,

Beiträge I, 538 ss passim. Advenerat Romam 26. Septembris; *Sickel*, Concil 599.

⁶ Erat frater Casparis de Coligny, classis Gallorum pręfecti. Depositio facta erat 31. Martii 1563 in consistorio secreto, deinde 11. Septembris 1564 publicata est, cum interim cardinalis uxorem duxisset. Cf. *Ciacon.* III, 527 s; *Pallavicin.* 20, 6, 9; 23, 6, 8.

El card. de Lorena se partió para Roma¹, llebando muchos obispos y doctores Franceses consigo. Tienese por | cierto que se quieren luego ir a Francia y hacer un concilio nacional.

[Versus finem mensis **Septembris.**]

Tractatus inter legatos et oratorem Hispanum de formula proponentibus legatis.

Este negocio de *proponentibus legatis* se trata agora con mucho calor por el embajador de Su M^{dad}². Algunos de los perlados que aquí están debieron escribir a Su M^{dad} sobre ello y al embajador Vargas³, porque fué él que insistió mucho al principio en que no debia ponerse⁴. Porque el rey escribió al emperador, suplicandole favoreciese este negocio. El emperador lo comunicó con Su S^{dad} y los legados, y dióse orden, como se declarasen aquellas palabras al fin del concilio, dando a entender | que con ellas no se pretendia adquirir nuevo derecho a Su S^{dad}, ni derogar a la libertad del concilio, o sino, que se propusiese luego en congregacion. El rey tornó a escribir al emperador, que convenia mucho que se declarase luego, porque no se sabia el fin que tendria el concilio, y no convenia que una cosa de tanta importancia se quedase por hacer. El conde apretó mucho a los legados sobre ello. Dióse orden que tornase a escribir a Su M^{dad}, que se era servido de aceptar el partido que se avia tomado con el emperador, o que se | quedase para el fin del concilio, y sino quisiese ninguno de estos partidos, sabida su voluntad ellos daban su palabra de proponerlo a la sinodo. Y así lo firmaron de su nombre todos quatro legados. Su S^{dad} viendo quan a pechos tomaba este negocio el rey, envió un breve a los legados en que daba licencia que se propusiese y que se declarasen aquellas palabras, porque él deseaba que todo el mundo estubiese sanado, que no era su intencion de disminuir la autoridad y libertad del concilio.

Despues que el conde tubo resolucion de lo | que Su M^{dad} queria, que fué que en esta session se averiguase, ha pedido a los legados que lo hagan. Pero porque pareció que, si desnudamente se propusiese a la sinodo el quitar las dichas palabras que en session avian sido aprobadas, no querian venir en ello y que por este camino no se haria nada, propuso el conde a los legados un canon, para que se presentase en congregacion al concilio y se votase sobre él. A los legados les pareció tan mal el decreto, que no quisieron proponerle, sino dixerón que ellos cumplirian la palabra que tenian dada de proponerlo al concilio. El conde y los Españoles que gobiernan el negocio, pareciendoles que, si el caso se hecha en plaza, siendo tantos los Italianos, que no saldrán con él, no quieren ya este partido, sino que el conde insta con los legados que ellos hayan que se remedie, sino, que él protestará, de manera que toma la protestacion por torcedor, para hacer que los legados hagan a los perlados Italianos, que están bien en ello y no osan confiarlo de la sinodo, dando a entender lo mucho | que puede el negocio en el concilio, de quien no osan confiar la causa, sino que primero la hayan sobornado los legados. Creo que aun en las cosas de dogmas tambien tienen esta opinion de los Italianos. La cosa anda agora en demandas y respuestas. No sé el suceso que tendrá.

[Die Veneris 8. Octobris.]

Decernitur sessionem esse celebrandam publicandis XXI capitibus reformationis.

El Viernes a los 8 de Octubre huvo congregacion, y el card. Moron hizo un razonamiento⁵ en que dixo que le parecia, que se debia hacer esta session con solos los 21 capitulos de reformation, porque el tiempo tan breve no daba lugar para que

¹ Card. de Lotharingia profectus est sabbato 18. Septembris, cf. Astulphi Servantii diarium ad hunc diem, et oratores Caesaris apud Sickel, Concil 601. De reditu cf. infra p. 709, l. 21 et adn. 2.

² Iam ab initio synodi haec controversia fuerat, cf. supra p. 480, l. 17 ss et adn. 2; p. 636, l. 16 ss et adn. 2; Pallavicin. passim, maxime 22, 10, 1; 23, 2, 1 ss; 23, 3, 31. Paleottus (in relationibus originalibus) ad 24. Septembris refert de novo hoc

tractatu, cf. Theiner II, 669, et rursus ad 29. Octobris, ibid. 672^b; Sickel l. c. 603. 614 ss.

³ Qui erat Romae orator regis Hispaniarum usque ad medium mensem Octobris 1563, quo tempore revocabatur, cf. Sickel, Concil 599.

⁴ Cf. supra p. 636, adn. 2.

⁵ Legitur apud Raynaldum ad a. 1563, n. 175; Le Plat VI, 258—260; cf. Paleottum ad 8. Octobris 1563; Pallavicin. 23, 3, 32 s.

se tratasen | los otros 14 que quedaban; y que en este tiempo tendrian resolucion de los principes sobre el capitulo ultimo, y que tenian esperanza que estarian bien en él, siendo cosa que importase para el bien de la iglesia. Y que les suplicaba que estubiesen bien en esto, porque convenia para hacerse la session, y que Su S^{dad} holgaba
5 de ello. Y dió tambien a entender que podria ser concluirse con esta session el concilio, pues con ella se acababa de tratar toda la materia <de los sacramentos>^a.

Huvo gran diversidad en los votos, porque algunos decian que se prorogasen | tambien los 21 capitulos para la otra session, donde se tratasen todos juntos. Otros
10 decian que las cosas en que avia controversia, como los matrimonios clandestinos y el sexto y decimo octavo y vigessimo primo^b, se dilatasen. Otros insistieron mucho en la reformation de los principes como en cosa necessaria a la libertad de la iglesia, diciendo que esta dilacion no era otra cosa si no huir de ser reformados. Pero en fin la mayor parte vino en que se hiciese la session con la mayor brevedad que fuese posible con los capitulos 21 y con los decretos y canones de sacramento matrimonii y el decreto
15 | de clandestinis. Y ansí se señalaron deputados para el regular de los votos y emendar los capitulos¹.

El emperador está inclinado a que con esta reformation será bien que se concluyese el concilio, porque si se procede mas adelante y los Alemanes se condenan, teme que siendo tan poderosos no le den que hacer, y comience a encenderse en
20 Alemania fuego que no sea él poderoso para apagarle. Ansí que le parece que lo que mas le conviene seria la suspension, aunque tiene un pecho tan christiano y tan | gran zelo, que si con perdida suya se pudiesen remediar las cosas de la religion, lo aventuraria todo por el bien de la iglesia. Pero no estan de suerte los herejes, que puedan ser facilmente reducidos por su grande obstinacion, ni castigados por su mucho
25 poder. De manera que esto les hace parecer, que seria bien que no se pasase mas adelante y hubiese alguna manera de suspension, diciendo que con la determinacion de dogmas que se ha hecho, y poniendo en execucion lo que se ha reformado, podria poco a poco irse remediando la perdicion que hay en la iglesia, sin proceder a la condenacion de tantas provincias y tan poderosos principes como los de Alemania².

[Post medium mensem Octobris.]

Agitur de reformandis XXI capitibus reformationis, maxime de exemptione capitulorum.

En el regular de los votos sobre los capitulos | de reformation se han pasado algunos dias³, porque, como son tan largos y tienen tantos puntos y sobre cada uno de ellos avia tan diferentes pareceres, era muy dificultoso sacar la resolucion de ellos, principalmente en el sexto capitulo que es de los cabildos, porque unos pedian que se quitasen todas las exenciones, otros querian que no se tocase en las de fundacion
35 y costumbre inmemorial, otros, que se remitiese al papa, otros se remitian a la mayor parte, de suerte que esta variedad ha sido causa de dilacion en el regular. El mas enconado negocio de todos ha sido él de los cabildos, porque, quando se acabó de votar, dixeron los secretarios (y ansí lo tenian todos entendido), que les parecia que eran mas los | votos que quitaban las exenciones, y ello era ansí. Pero al tiempo de
40 regular, porque estaba la cosa muy rebuelta, por ser los votos de algunos perlados muy largos y muy enmarañados, pidióse que cada uno enviase su voto al secretario escrito resolutamente. Esto fué causa, segun se publicó por todo el concilio, que algunos perlados Italianos, aprovechandose de esta ocasion, sobornasen a otros para que mudasen parecer en lo del VI canon y XXI. Y sucedióles como deseaban, porque regulados
45 los votos se halló que eran mas los que quitaban las primeras instancias y defendian las exenciones. Enconó este negocio los animos de los perlados Españoles, que hicieron con el conde, que se | fuese a quejar a los legados de un agravio tan grande como

^a BO sacramento.

^b B vicesimario primero.

¹ Deputatorum nomina leguntur apud Theiner II, 424^a.

² Instruebantur legati epistulis Delphini, nuntii apud imperatorem, 4. et 5. Octobris datis, apud Steinhern, Nuntiaturberichte III, 439 ss, n. 131. Cf. Concilium Tridentinum. II.

Seldii litteras ad comitem de Luna 1. Octobris 1563 datas ibid. 448².

³ Deputati ad reformandum decretum 8. Octobris electi erant (Theiner II, 424^a); congregationes eorum fiebant 22., 23., 25., 30. Octobris, ibid. 427^b. 429^b.

este, y que, si no se remediaba de suerte que los capitulos se corrigiesen conforme a lo que publicamente se avia votado, que no se hallarian en la session, y él se iria del concilio¹. Tambien se quexaron los demas embajadores del emperador y los principes.

[Diebus 26. et 27. Octobris.]

Canones et decretum de matrimonio quartum reformata.

En este medio se han tornado a proponer los canones de matrimonio y el decreto de los clandestinos reformado², para que se votase per verbum *placet*. Venia reformado de suerte que se quitan los clandestinos, pero no los que se hacen sin consentimiento de los padres. Votóse el dia de s. Evaristo³, que fué él que dixo de estos matrimonios lo que ellos merecian⁴, | y algunos tomaron ocasion del dia para decir que se le hiziese aquel sacrificio a este bien aventurado santo, que se quitasen estos matrimonios de que él avia abominado y aun avia irritado. Otros decian lo contrario. En fin la cosa tornó tambien a estar reñida, porque los que no quieren que se anulen están tan obstinados, que decian que para el dia de la session guardaban el resistir con mayor fuerza a este negocio. Con todo eso hubo mayor numero de votos que la otra vez de los que quieren que se irriten.

[Deputati pro faciendis missali, breviario, catechismo. — Legatio Iudaeorum.]

Hanse agora señalado deputados para hacer un misal y breviario, que no seria pequeño bien por la grande diversidad que hay en esto, aviendo de aver mas unidad que en otra cosa ninguna. Pero temo que no ha de | aver effecto por commençarse tan tarde, y que se ha de quedar a bueltas de otras cosas que estan comenzadas, como es el cathecismo, en el qual en quatro meses que ha que se començó no se ha hecho nada, y ahora de nuevo lo han cometido secretamente a quatro, para que ellos le hagan, que son el arzobispo de Zara, el obispo de Astuni, el obispo de Uxento y el doctor Fuentidueña, para que en este tiempo que durase el concilio le acaben, como se ha tratado aquí del catalogo de los libros, y al principio se determinó que se avia de publicar a la fin del concilio. <Con todo>^a parece que se va acabando.

Los Judios de Mantua han enviado aquí dos embajadores a negociar, que no se les quite el Talmud; y la duquesa^b me escribió, que en lo que con justicia pudiesen ser favorecidos, yo los favoreciese. Quisiera que me empleara en otra cosa que fuera mas honesta, que en defender la cosa mas perniciosa que ellos tienen para si y mas injuriosa a nuestra religion, de quien dixo el Tostado^c, que avia sido peor el Talmud de los Judios que el Alcoran de Mahoma.

[Die 31. Octobris et diebus sequentibus.]

XX capita reformationis reformata denuo tractantur; maxime agitur de universitatibus. — Magna libertas concilii. — De auctoritate scdis apostolicae.

Los capitulos de reformation se han tornado a proponer corregidos⁷, de manera que parece que están muy peores que al principio, porque ni se acortaron o hicieron mas breves, como muchos desean. Y quitóse el cuarto canon de la obligacion que se ponia a los curas de predicar, | y que nadie pudiese hacer este oficio sin licencia del ordinario; que era cosa harto importante, principalmente para las provincias donde hay herejes. Y el sexto canon se tornó a proponer, aunque harto mudado de como estaba al principio, de suerte que será un seminario de pleytos entre los cabildos y perlados. Tambien al XXI se le añadieron ciertas excepciones con que las cosas se quedan

^a O conro.

¹ Cf. Paleotti narrationem apud Theiner II, 672^b; Sichel 636 s.; Pallavicin. 23, 4, 1 s.

² Decretum quarto reformatum (Theiner II, 424 ad 427) tradebatur patribus 13. Octobris, examinabatur diebus 26. et 27. Octobris 1563 (ibid. 427—429).

³ Qui celebratur 26. Octobris.

⁴ Cf. supra p. 690 l. 29 ss et adn. 3.

⁵ Erat Eleonora, filia Ferdinandi imperatoris.

⁶ Celeberrimus ille Abulensis episcopus, mortuus 1455, de quo cf. Hurter, Nomenclator II³ (Oeniponte 1906), 918—921.

⁷ Leguntur apud Theiner II, 430—437. Dabantur patribus 31. Octobris (ibid. 429), incipiebantur examinari 2. Novembris (ibid. 437).

como antes estaban, de manera que ha auido grandissimo descontento de la mudanza que en estos negocios ha auido, porque se al principio eran mas los que avian defendido el canon VI y XXI, parece que fué una cosa de gran | escandalo, que por negocios y sobornos de personas particulares se hiciese mudanza en aquello que en publicas congregaciones se huviese determinado. Y si despues eran mas los votos que quitaban aquellos dos decretos, pues los perlados tienen libertad de mudar parecer hasta el dia de la session, fué mal hecho por peticiones ni quejas de nadie mudar lo que se determinaba por la mayor parte. Así que esto será parte para que despues haya hartos pleytos y rebueltas, y para que ahora todos los que lo entienden se escandalicen de ver que puedan tanto intereses y negocios humanos, donde solo Dios avia de poder, y solo se avia de mirar la honra suya y remedio de su iglesia.

Tambien se han añadido ciertas anotaciones en las margenes, para que voten los perlados, si les parece que conforme a ellas se compongan los decretos, por que en algunas de ellas avia mucho numero de perlados que las deseaban¹. Como en el 1 capitulo que la forma de la^a elecion de los obispos la hiciese el summo pontifice². Y en el 2, que se quitase aquella mala costumbre³ que hay en algunas provincias de que los obispos esten obligados a ir a hacer la obediencia a los metropolitanos. Y en el 4^b, que en las causas menores de los perlados, que no merecen suspension o deposicion, las conozca el concilio provincial⁴ y las demas el papa. En el | 9, que la visita no se entienda en las iglesias que estan sujetas a ordenes, donde se celebran capitulos generales⁵. En el 19° que se conserven los mandatos de providendo en gracia y favor de los pobres y doctos⁶. En el 5, que se tenga cuenta con las iglesias collegiales que estan sujetas a universidades⁷.

Esto principalmente se hizo por la universidad de Alcalá, por quien el obispo de Leon ha hecho todo lo posible, pidiendo al concilio que se conservase sus exenciones y privilegios por lo que conviene al aumento de una universidad tan principal. Hay muchos que favorecen este negocio, aunque los Salmantinos | no están bien en ello, y así el arzobispo de Granada cargó la mano todo lo posible, diciendo que no convenia, y traiedo todas las razones posibles que para notarlo se podian traer, diciendo que él hacia las partes del arzobispo de Toledo y Sevilla y otros perlados ausentes, que en sus dioceses tenian universidades, y traiedo todos los inconvenientes que se seguian de que estas iglesias quedasen exemptas. De manera que por estas razones huvo muchos que se movieron a mudar parecer, y a muchos se les hizo el negocio dudoso, aunque parece que los mas ban favoreciendo el partido de Alcalá, porque los Italianos están | desabridos con Granada, que no desean sino que él quiera una cosa para hacer ellos la contraria; y esto ha de favorecer mucho el negocio de las universidades. El obispo de Segovia estuvo como siempre terrible⁸. A ninguno de los canones dixo *placet*; de todo murmuró y protestó que lo contradecia, y pidió con grande instancia que aquel su parecer se pusiese^a entre los actos del concilio.

Tambien se pide una cosa^b de las margenes en el capitulo 18, que los examinadores para los beneficios los eliga no la sinodo provincial⁹, sino los perlados o collatores.

Es tanta la libertad que hay en el | concilio¹⁰, que todas las cosas que han pasado sobre estos capitulos y los negocios secretos que ha auido, todos los han hechado en plaza en publicas congregaciones, y se han quejado muchos perlados de ello, y principalmente el arzobispo de Granada, y reprehendidolo gravemente. De manera que no creo les ha hecho muy buen estomago a los legados, porque a ellos principalmente toca el remedio de este negocio, y así a ellos se hecha toda la culpa. Pero todas

^a B (pw) él a.^b B 11.^c B 13.^d B (pw) pudiese.^e om. O.¹ Notae marginales canonibus additae sunt apud Theiner II, 430 ss.² Cf. votum Petri supra p. 699, l. 5 ss; infra 708, l. 30.³ Erat vetus consuetudo, ut episcopi egerent approbatione metropolitae; sed de eiusmodi visitationibus cf. infra p. 708, l. 33 ss. Nota haec marginalis non legitur apud Theiner II, 431^a.⁴ Apud Theiner II, 431 (et in decretorum editionibus) legitur: (non committatur) «nisi metropolitanis aut episcopis a beatissimo papa eligendis».⁵ Quam propositionem respuebat Petrus, vide ad 10. canonem supra p. 701, l. 33 ss.⁶ Etiam huic propositioni Petrus et concilium adversabantur, supra p. 702, l. 26 ss.⁷ Cf. Petri votum de sexto canone (recensionis primae), supra p. 701, l. 4 ss.⁸ Cf. supra p. 667, l. 7 et adn. 1; sed etiam votum apud Theiner II, 444 ss (dicebat 4. Novembris).⁹ Canon loquitur de dioecessana synodo.¹⁰ Cf. infra p. 710, l. 37 ss.

estas cosas las pasan y disimulan, porque ha menester mucha paciencia y sufrimiento
 113^r quien ha de ser legado. Los deputados mismos confesaban que avian quitado y añá-
 dido cosas en los canones, que no las avia quitado o aprobado la mayor parte de los
 perladados. Y el arzobispo **Senonense**, que fué uno de los deputados, confesó que el
 quarto canon avia sido admitido por la mayor parte, pero que ellos le avian quitado, 5
 porque en tiempo de Paulo se avia ya determinado lo que convenia al negocio de la
 predicacion. Pero no era esta bastante causa para quitar ellos por su autoridad lo que
 estaba aprobado por la del concilio.

113^v Tambien se ha tratado de que en estos decretos se ponga esta^a clausula: | *salva
 semper auctoritate sedis apostolicę*. Ha auido mucha diversidad de pareceres en esto. 10
 A unos les parece, que pues la autoridad del summo pontifice de derecho divino es
 exempta, que no hay necesidad de decirlo en los decretos del concilio, y que seria
 escandalizar con ella los herejes. A otros les parece, que agora es mas menester que
 nunca que el concilio honre y autorice la sede apostolica.

[Sabbato 6. Novembris.]

*I. Votum Salamantini de XX capitibus reformationis. — II. Exemptio universitatum et capitulorum.
 Lotharingi reditus.*

[I.] Y yo fuí de este parecer, y ansí dixe, quando llegó mi lugar¹:

114^r Ill^{mi} Domini et R^{mi} Patres. Priusquam ad canones veniam, nonnihil dicam de
 clausula illa quam multi iis capitibus addendam arbitrantur, videlicet ut quę hic de-
 cernuntur, salva semper auctoritate sedis apostolicę intelligantur. Ego sane, sanctissimi
 patres, ut dicam quod sentio, licet verum sit summum pontificem esse caput et prin-
 cipem totius ecclesię universalis, et licet eodem iure in omnibus decretis conciliorum 20
 illius auctoritas salva esse intelligatur, cum prima sedes nullius sit auctoritati iudicioque
 subiecta, tamen his temporibus miserrimis et infelicissimis, quibus adversarii nostri eam
 tanto odio persequuntur, tam acriter oppugnant et nos ab illius unitate separare conan-
 114^v tur, aequissimum est | ut nos magis illam extollamus, predicemus et veneremur, neque
 erubescamus illud sepius repetere et inculcare, quod catholicorum edificatiōi et confu- 25
 sioni hereticorum nunc magnopere est necessarium. Itaque censeo illam clausulam in
 fine horum decretorum esse collocandam.

In primo canone non placet, ut pro diversitate provinciarum diversa episcopi
 forma prescribatur, sed una atque eadem². Neque enim Christus aut apostoli varias
 episcopi formas, sed unam illamque simplicissimam nobis tradiderunt, et quando ab 30
 115^r hoc sacro concilio ob | temporis angustias confici non potest, placet, ut ea a S^{mo} D. N.
 prescribatur.

In secundo canone habeatur ratio insulanorum episcoporum, quorum metro-
 politani sunt extra insulas. Placet in eodem canone adnotatio in margine adiecta, ut
 aboleantur illę consuetudines cogentes episcopos ad metropolitanum accedere statutis 35
 anni temporibus, quę nullum fructum afferunt, sed potius sunt inanes quędam cęremonię,
 quę ambitionis magis quam pietatis speciem pre se ferunt.

115^v In tertio canone doleo vehementer quędam, ut accepi, adiecta fuisse | a R^{mis} DD.
 deputatis, et alia detracta, quę iudicio huius sanctissimę synodi non fuerunt probata aut
 reiecta. Placet itaque, ut illa quę sunt addita deleantur, et^b quę sunt detracta resti- 40
 tuantur. Placet etiam, ut hęc importuna, inutilis et onerosa metropolitanorum visitatio
 tollatur³. Quę si manere debet, adiciantur illa huic capiti, quę in pręfatione sunt
 animadversa; preter id etiam, ut causa visitandi per synodum provincialem examinetur
 et probetur. Placet etiam haberi rationem eorum quę R^{mus} Pactensis adnotavit.

116 Quartum canonem antiquum contra voluntatem huius sanctissimę synodi iniustissime 45
 sublatum a R^{mis} deputatis, ut ipsi publice confessi sunt, restitui, illum vero, qui nunc
 nobis exhibetur [reiici volo]^c. Probo etiam^d, ut minores causę iudicio synodi provincialis
 relinquantur.

^a B add. causa o.

^b B add. illa.

^c Tale aliquid supplendum videtur; codd. lacunam non indicant.

^d O et.

¹ Salamantinum 6. Nov. locutum esse apparet ex Actis,
 Theiner II, 452^b (abbreviatum ex Conc. 122, 303^r).

² Cf. eandem sententiam supra p. 699, l. 11 ss.

³ Cf supra p. 700, l. 2 ss.

In quinto canone sum in antiqua mea sententia, ut exemptiones omnes deleantur, habeatur tamen ratio, ut iam dixi, illius clarissimi gymnasii Complutensis.

In sexto canone tollatur illud verbum *occultis*. Septimus placet et octavus^a, dummodo exprimatur poenitentiarium ab ordinario eligendum esse.

5 Reliqui^b canones usque ad decimum sextum placent.

In decimo sexto placet, ut ipsa etiam scripturarum scrinia episcopo exhibeantur. 116^v
Est enim optime administrationi ecclesiarum vehementer necessarium, ut prudenter adnotavit R^{mus} D. Granatensis.

10 In decimo septimo deleatur illud verbum *inposterum*, ne videamur velle nunc in abusibus presentibus connivere et in posteros solum exercere reformationis severitatem. Ubi dicitur: *personalem residentiam non requirat*^c addatur: *iure vel consuetudine rationabili*¹.

In decimo octavo placet, ut examinadores ab ordinariis solum eligantur.

15 In decimo nono placet retineri mandata de providendo in pauperum gratiam, ita tamen, ut non tam pauperatis nomine, quam virtutis et doctrine conferantur. 117^r

In vigesimo sum in priori mea sententia.

[II.] La exencion de la universidad de Alcalá ha sido aprobada casi por todo el concilio, y la de las otras universidades, las quales han ganado esto por Alcalá, en la qual han hablado todos los perlados honoríficamente. Yo he trabajado lo que he podido 20 por lo que soy obligado a aquella universidad y al ser mis padres padrones de ella.

El card. de Lorena bolvió de Roma² a tiempo que se acababa ya de votar sobre estos capitulos. Con todo | eso dixo su parecer, haciendo primero una oracion, donde 117^v
dió larga quenta de su peregrinacion, loando el pontífice que Dios nos ha dado tan encarecidamente, que dió grandissimo contento a todo el concilio³.

25 El canon que habla de los capitulos, aunque parece que quita las exenciones, está hecho de suerte que dexa abierta la puerta para muchos pleytos. Y ansí muchos perlados lo han llamado *litium seminarium*⁴, y el obispo de Ciudad Rodrigo dixo, que mas le parecia *presidium exemptionum*, quam destructio.

[Die Martis 9. Novembris.]

I. Capita reformationis XX tertium a deputatis tractata. — II. Regis Hispani et imperatoris de finiundo concilio sententiae.

[I.] Acabado de votar esta segunda vez, se han tornado⁵ a juntar los deputados 30 | con los cardenales para emendar los capitulos conforme a los votos, porque no hay sino dos dias de aquí a la session. La qual parece que se va haciendo de tan mala digestion como la pasada, porque los Españoles estan muy desabridos. Con esto del quinto y ultimo canon dicen que se ha resumido en que se quiten estos dos y se guarden para otra session, que mas vale que no se hagan que ir tan mal hechos. Hanse 35 tambien concertado en que se restituya el quarto canon que se avia quitado⁶. Mañana, que es vispera de la session, se verá lo que hay. Tambien se ha hecho una declaracion sobre el *proponen|tibus legatis* en forma de decreto, para que se pase en esta session. 118^v
Plegue a Dios, que se haga!

[II.] Los legados avian escrito a Su M^{dad}, diciendole como el concilio avia ya hecho 40 lo que convenia para la condenacion de las herejias y parte de la reformation de la iglesia, y que Su M^{dad} tuviese por bien que se concluyese, porque, si se dilatava mucho, podria ser que o por muerte del summo pontífice o por otras causas sucediese algun scisma o se levantase alguna guerra, y que fuera de esto recibian gran daño las iglesias con la ausencia tan larga de los perlados y pastores.

^a B add. canon.

^b B add. vero omnes alii; V Reliqui omnes usque.

^c B requiratur.

¹ Desideriis Petri a synodo non satisfiebat.

² Reversus est die Iovis 5. Novembris, Paleottus apud Theiner II, 673^b; cf. Pallavicin. 23, 6, 12. Ingressus erat iter 18. Septembris, cf. supra p. 704, l. 1.

³ Sed cf. narrationem Paleotti apud Theiner II, 671^b s; Pallavicin. 23, 4, 12.

⁴ Cf. supra p. 686, l. 48. Eadem appellatione utebatur card. Lotharingus 15. Novembris (Paleott. in Diar. orig.).

⁵ 9. Novembris, cf. Theiner II, 460, ubi censuræ patrum exhibentur.

⁶ Cf. supra p. 708, l. 4 ss. 45 ss.

119^r El rey respondió que pues el concilio se avia juntado para remediar la perdicion de la iglesia, que le parecia que no debia disolverse, hasta que se huviese hecho lo que convenia para conseguir este fin, y que de scisma no avia que temer por la paz que N. S^{or} ha sido servido dar a todos los principes christianos, ni guerra tampoco, y que la ausencia de los perlados estando tambien ocupados en un bien tan universal 5 de toda la christiandad, y que ha de redundar en provecho particular de todas las iglesias, no era inconveniente que se hiciese mientras se acabada de concluir una cosa tan necessaria y tan deseada de todo el mundo, la qual no podria ya durar tanto 119^v tiempo, que | por él se recibiese daño en las iglesias¹.

El emperador dicen que ha escrito al papa que haga en esto lo que le pareciere, 10 que todo lo remite a su voluntad como pastor universal de la iglesia². Sus embajadores procuran que se quedase el concilio suspenso, hasta quando el papa y reyes christianos se junten en otro concilio, donde con voluntad y autoridad de todos sean los herejes declarados y condenados. Pero esto parece disparate. No sé lo que se hará. Dios lo encamine como él mas se sirva! 15

[Die Mercurii 10. Novembris 1563.]

I. Colloquia Hispanorum de capitibus reformationis. — II. Congregatio generalis pro praeeparanda sessione.

[I.] A los 10 de Noviembre, que fué la vispera de la session, nos juntamos en casa 120^r del conde los perlados Españoles, donde se trató de lo que se havia^a de hacer | sobre estos capitulos de reformation y las primeras instancias, principalmente sobre él de los cabildos. A unos les parecia bien que se quedasen para otra session, porque como estaban no era cosa que convenia pasar por ellos. Otros decian que era bien hacer un 20 protesto. A otros les parecia que si pasaban los canones de este punto, que se quedarían para siempre, y que era mejor en lo de las primeras instancias tomar lo que nos daban que no quedarnos sin nada. Y de este parecer fueron los mas, aunque 120^v algunos estaban tan porfiados en esto del protesto, que no aprovechaba nada con ellos. Yo he estado siempre tan mal con esto de los protestos por ser cosa tan en deshonor 25 del concilio y tan agradable a los herejes, que dixé que no se podia sufrir que nadie se descomidiese a hacer protestos, y que, si alguno lo hiciese, que yo protestaria contra él. El obispo de **Aliphe** quiso responder a esto con mas libertad y licencia de la que le daba su autoridad y con menos respeto del que era obligado. Y yo lo quedé a decirle lo que merecia su descomedimiento y lo que él no quisiera oír, aunque a 30 muchos les dió contento, porque le tenian por muy sobrado y descomedido. Y a mi 121^r la demasiada razon me hizo que no | pudiese refrenar la colera. <Pero despues le con- vide a comer y fuimos amigos, y me compuse con él a costa de una pieza de plata.>^b

[II.] Fuimos de allí a la congregacion general, donde nos pusieron los canones de sacramento matrimonii y abusos, a los quales se respondió per verbum *placet*, aunque 35 siempre hay quien contradiga a la anulacion de los clandestinos.

Despues se propusieron los capitulos de reformation, donde como el obispo de **Girona** quisiese hacer protestacion, el card. Moron le hostigó de tal manera, diciendo que era tan gran desacato, que un hombre solo se atreviese a decir que todo lo que un concilio universal determinase lo tendria por ninguno, que mereceria que le hecharan 40 de la congregacion. | Reprehension fué esta que puso freno a otros que estaban de- terminados de hacer lo mesmo, y que pareció bien a todos³. 121^v

Despues se propuso el canon sobre el *proponentibus legatis*, y todos lo aprobaron.

La session se hechó para los nueve de Diciembre, que aun no es un mes caval y hay cosas que tratar para medio año, porque hay 27 articulos de negocios de dogmas 45 y la reformation de monjas y frayles, y los 14 capitulos que se quedaron de la session pasada, y él de las exenciones de los cabildos, que tambien agora se dexa para la session que viene, y mas el indice de los libros y lo del missal y brebiario, | que cada 122^r cosa de estas tiene necesidad de muchos dias para determinarse. Dicen que han seguido

^a B debia.

^b add. O in marg. superiore (alii codd. in textu).

¹ Responsum regis exponebatur legatis per oratorem 8. Novembris 1563, cf. *Pallavicin.* 23, 6, 12 ss.

² Cf. *Sickel*, Concil 624 ss; *Steinherz* III, 452 ss.

³ Cf. supra p. 707, l. 42.

los legados este consejo por entretener a muchos perlados que se quieren ir, con esperanza de que en este breve tiempo se haria la session. Pero la dilacion de las cosas pasadas los desengaña.

[Die Iovis 11. Novembris.]

Sessio XXIV.

El dia señalado de s. Martin se celebró la session. Començose el oficio a las
5 ocho, que es la misa del espiritu santo, y despues — por ser la session del sacramento de matrimonio — se dixo aquel evangelio: *Nuptiæ factæ sunt in Cana Galilaeæ*¹.

Començose a votar sobre los canones de matrimonio y clandestinos, despues de aver leydo tres poderes de tres embajadores de Margarita, gobernadora de Flandes²,
10 del duque de Florencia, que envió agora de nuevo un obispo por embajador³ por quitarse de competencias en precedencia y del gran maestre de Malta. Los legados remitieron el negocio de los clandestinos a Su S^{dad}. Hubo 36 que no consintieron en la irritacion, y 16 que lo remitieron al papa. <Todos los demas dieron el *placet*>^a.

Despues se votó sobre los 20 capitulos de reformation; él de los cabildos se quedó para la^b otra session. Duró el votar hasta las ocho de la noche, de suerte que estubi-
15 mos doce horas sin levantar de un lugar, por la mucha | diversidad que avia de votos y ser las cosas que se tratan en la reformation de manera que lastiman a muchos. El 2. y 3. capitulo se hicieron muy en favor de los obispos, en lo que toca a la visita de los arzobispos y otros abusos que hay aca en Italia, de que cada año estaban obligados los obispos a presentarse en la iglesia metropolitana. Del 6. canon se quitó
20 lo de la inquisicion, porque en estos tiempos es grande inconveniente que los obispos no puedan absolver los herejes que vinieren a sus pies, arrepentidos de su erro y pidiendo misericordia, pues el inquisidor ordinario y el mas legitimo pastor de las almas es | el obispo. El penitenciario quedó a eleccion del obispo. Con todo eso era tanta la variedad de pareceres y tantas las cosas sobre que se votaba, que no pudieron aquel dia los
25 legados declarar al concilio la resolucion de todas, mas que decir que la mayor parte del concilio aprobaba lo que estaba hecho, y que conforme a los votos se emendarian los canones de matrimonio y capitulos de reformation.

[Sabbato 13. Novembris.]

Conventus apud card. Moronum de finiendo concilio.

El sabado por la mañana me envió a llamar el card. **Moron**, porque hizo una junta de legados y cardenales, arzobispos y obispos, que seriamos cerca de cinquenta,
30 y nos propuso dos cosas⁴. La una, que pues las cosas mas importantes | a la religion estaban ya concluidas, que eran las que tocaban a los siete sacramentos de la iglesia, que si nos parecia que seria bien, que con la session que viene se concluyese este concilio, porque parece que convendria acabar ya una cosa que ha tantos años que se comenzó y que tanto desea todo el mundo verle acabado, y que el emperador y los
35 reyes y principes lo deseaban y Su S^{dad}; y que aunque el conde de Luna le avia dicho no sé que cosas, él tenia entendido que seguiria en esto la voluntad del papa. Lo segundo, que ya que huviese de acabarse con esta session, si seria bien que en ella se tratase solo de cosas de reformation y se dexasen | los dogmas que quedaban, porque casi todos estaban determinados ya en otros concilios.

40 El card. de **Lorena**, que venia ya prevenido, hizo un largo razonamiento, representando la necesidad que avia de que se concluyese brevemente, y poniendo delante de los ojos la desventura y perdicion del reyno de Francia; y que solo en acabarse con brevedad este concilio estaba puesta la esperanza de su remedio, y que suplicaba por amor de Dios a todos que se doliesen de la perdida de aquel reyno, porque la dilacion

^a B Los demas votaron per verbum placet.

^b om. B.

¹ Io. 2, 1.

² Eius litterae ap. *Le Plat* VI, 138; cf. supra p. 686³.

³ Hieronymus Gaddus episcopus Cortonensis successerat Ioanni Strotio 21. Iulii 1563, et 24. Iulii

receptus est in congregatione, cf. *Servantii Diarium ad illos dies et Acta apud Theiner* II, 314.

⁴ Cf. *Paleotti narrationem apud Theiner* II, 675 s; *Pallavicin.* 24, 2, 3.

del concilio seria la total destruicion suya. Habló tan cuerda- y piadosamente y con tanto herbor y afectos, que movió grandemente los corazones de | todos¹.

El arzobispo de **Granada** fué de su parecer, y casi todos los perlados que allí avia.

Yo, como vine a decir despues de muchos y avian tenido conmigo tanta fuerza las razones del cardenal, dixe que por no fatigarlos con largo parecer, seguia él del Illmo de Lorena y R^{mo} de Granada.

En fin se resolvieron en que se acabe el concilio, y no se miente suspension; y que se traten solamente cosas de reformation, aunque algunos quieren que se trate de purgatorio y de imagenes. Y el card. de **Lorena** mostró un decreto que se avia hecho en Paris² sobre la adoracion de las imagenes, que agradó mucho a todos.

Quedaba otra dificultad sobre el ultimo capitulo que trata de | la reformation de los reyes y principes christianos. El card. **Moron** mostró un decreto que el papa le avia enviado, tan medido y tan bueno, y que los trata tan cortesmente, quitando anathemas y descomuniones, que era lo que avia ofendido grandemente a los Franceses, y dejandolo todo en su voluntad, de suerte que mas parece amonestacion que decreto, que a todos les pareció que estaba tan bueno, que no podria nadie ofenderse con él. Solo el arzobispo **Senonense** dixo que le parecia, que derogaba algunos privilegios que tenia el reyno de Francia, y que aquello tenia necesidad de emendarse.

En fin todos salimos de allí con esperanza de que | se acabaria presto el concilio, y veremos el fin de una cosa tan deseada y de un trabajo tan grande como él que aquí se parece. El card. **Moron** dixo que era necesario despachar un obispo que fuese al papa, otro al rey de España, otro al emperador y al de Francia otro, para que con voluntad y consentimiento de todos se diese fin al concilio.

[Die lunae 15. Novembris.]

Congregatio generalis: De finiendo concilio. De reliquis XIV capitibus reformationis.

Lunes que fué a los 15 de Noviembre hubo congregacion general, y el card. Moron propuso las mismas cosas que nos avia propuesto en la particular. A todos les ha parecido bien que se acabe con esta session el concilio. El card. de **Lorena** pidió dos cosas: la primera, que Su S^{dad} pocos dias despues de acabada la session enviase la confirmacion de quanto se avia determinado en este concilio. La segunda, que les diese tambien facultad a los perlados por un indulto de poder dispensar en los impedimentos de matrimonio. Començóse tambien a hablar en los 14 capitulos. Él de los reyes, que antes se avia hecho, se quitó, y en su lugar se puso él que arriba dixe³. Hase parecido bien el deseo que todos tienen de acabar, porque se han dada tanta prisa y dicho con tanta brevedad, que en tres dias acabaron de votar sobre ello.

[Die Iovis 18. Novembris.]

Votum Salamantini de XIV capitibus reformationis. — Proponuntur sex capita reformati.

Yo dixe en mi lugar⁴ el parecer siguiente:

Ill^{mi} Domini <et R^{mi} Patres>^a. Omnes additiones^b pronunciatę a R^{mo} secretario mihi in primis probantur. Placent etiam illa quę | Ill^{mus} et R^{mus} Lotharingius postulavit, ut ad ea quę in hoc concilio decreta sunt accedat auctoritas et confirmatio S^{mi} D. N. Nam et ad illius auctoritatem explicandam, ad addendum robor iis quę a sacro concilio statuta sunt, et ad tollendas lites et controversias vehementer est necessarium, et ut etiam liceat episcopis per S. B^{nom} in impedimentis matrimonii ad consolationem ovium suarum dispensare.

Canon 22. placet.

In 23., ubi dicitur *aliter provisio facta subreptitia censeatur, addatur et nulla sit.*

^a O etc.

^b B (Pw) O additiones.

¹ Haec particula transumpta est a Pallavicin. 24, 2, 4.

² Per facultatem Sorbonicam, Pallavicin. 24, 2, 5.

³ Theiner II, 480.

⁴ Secundum ordinem dicendum erat Petro 17. vel 18. Novembris. Theiner II, 482^b perpaucos votos exhibet, inter quae non est Salamantini. Sed in cod. Concil. 122, 403^r legitur eius votum 17. Nov. dictum.

Canonem 24. cupio, sicuti multi R^{mi} patres ante me dixerunt, | breviorē confici 127^v
et dilucidiorē; nam multis nunc est obscuris difficultatibus involutus.

25. canon placet non modo in accessibus et regressibus, sed etiam in coadiutorii
cum perpetua successione. Nam licet coadiutoriē sint necessariē in ecclesia Dei, ut
5 senectuti inertī et adversę valetudini pręlatorum consulatur, sitque hęc vetustissima ecclesię
disciplina, sicut ex Valerio et Augustino et aliis constare potest, sed hęc futura successio^a
innumerabiles abusus in ecclesia invexit.

In canone 26. placet ut ii, qui curam domorum hospitalium habent, non sint
perpetui, sed ut per duos aut tres annos constituentur.

10 27. placet.

In 28. | non modo hanc christianę religioni contumeliosam et funestam duellorum 128^r
consuetudinem aboleri cupio, sed libros etiam, qui de eorum argumento conscripti sunt
et deinceps conscribentur.

29. placet.

15 In 30. canone cupio, ut filii clericorum ab illis ecclesiis, in quibus illorum parentes
beneficia obtinuerunt, post illorum mortem non excludantur.

31. placet.

In 32. renovetur canon 14. octavę synodi generalis¹, quia ille^b magis est ex^c epi-
scoporum dignitate.

20 33. placet.

Canonem vero 34. sicuti magnopere probo, ita etiam opto vehementer illum in
calce omnium capitulorum reformationis | collocari. 128^v

Canon 35. qui nunc nobis exhibitus est, mihi magnopere placet. Est enim equum,
reges et principes christianos, quorum armis atque presidio pax conservatur, admoneri
25 potius humaniter quam severa anathematis animadversione feriri, ne illorum animos ex-
asperemus, a quibus facilius blandis admonitionibus quam terroribus quod est ad tuendam
ecclesię dignitatem necessarium impetrabimus. Placet itaque canon cum annotatione
R^{mi} Granatensis.

Acabado de votar sobre estos canones, que se concluyeron en tres dias, dando a
30 entender con esta brevedad el deseo que todos tienen de acabar, se dieron otros quatro
capitulos², uno de la moderacion que han de tener los obispos en la mesa y gasto | y 129^r
distribucion de renta — este se hizo por importunacion del arzobispo de Braga —; otro
de las decimas; otro de la descomunion; y el otro de que se haga en las iglesias un
archivo, donde se pongan las escrituras — esto avia muchos dias que pedía el arzobispo
35 de Granada.

[Sabbato 20. Novembris.]

Proponuntur capita reformationis monachorum et monialium.

Tambien se han hecho 22 capitulos de <reformation de>^d frayles y ocho de monjas³,
con otros dos decretos. Mucha ropa es esta para tan pocos dias, como hay de aquí a
la session. La reformation de los frayles está hecha con menor rigor de que era menester,
porque fueron frayles los que entendieron en hacerla, y despues ha sido tanto el negocio
40 que han traído, que mas valiera que nunca se hiciera que hacerse de la | suerte que 129^v
se hace. A las monjas las han estrechado de manera que será parte para que no
haya tantas. Todo este rigor avia menester la mucha libertad, o por mejor decir diso-
lucion que en muchas partes avia, de la qual tenemos aquí tan larga informacion, que
es cosa de espanto y de pensar, que las abominaciones que pasan y han pasado han
45 sido gran parte para indignar a Dios y hacer el castigo que agora hace en su iglesia.
Pesame mucho, que aviendo nacido gran parte de el escandalo de estos tiempos de la
licencia y perdicion de algunos malos religiosos, se haga la reformation tan a sobre
peine y de manera que para los herejes será risa y para los catholicos muy poca

^a B sessio.

^b B illic.

^c B de.

^d om. B, sed post frayles habet reformandos.

¹ Constantinopolitanum IV (a. 869), Harduin. V, 904 s; cf. Hefele, Conciliengeschichte ²IV (Freiburg 1879), 420.

² 18. Novembris exhibebantur sex canones aptati (24. 25. 26. 27. 28. 29.), Theiner II, 483—485. Cf.

Concilium Tridentinum. II.

Petrum ipsum infra ad 23. Novembris (p. 715, l. 1). Duos ultimos, cum ei placerent, videtur oblitus esse.

³ Theiner II, 485—488 habet 23 capita reformationis regularium et 488—491 septem de reformatione monialium.

130^r edificacion¹. Por | ventura al tiempo de el votar se remediará alguna cosa, aunque tenemos experiencia de que se hace muy poca mudanza de lo que una vez se propone.

[Die Martii 23. Novembris.]

Examinantur sex capita et decreta reformationis regularium.

Martes a 23 de Noviembre se comenzó a votar sobre los 4 canones y otros dos que se añadieron, y sobre los decretos de monjas y frayles. El card. Moron dixo primero, que otro canon se avia hecho de lo que tocaba a las encomiendas, y que tam- 5 bien se daría para que se votase sobre él con los otros. Bien se parece la gana que hay de acabar, pues con ser 36 decretos de reformation se ha votado en cinco dias. 130^v Hanse descubierto muchas llagas de frayles y | monjas, que tienen harta necesidad de ser curadas. Pero los frayles se dan tan buena maña, que ellos podrán poco, o harán que se remita el negocio de su reformation a los generales de las ordenes, que es que- 10 darse las cosas como se estaban. Muchos tienen de su parte, y creo que son grangeados.

[Die Veneris 26. Novembris.]

Votum Salamantini de capitibus reformationis.

Mi parecer en esta reformation fué el siguiente²:

Ill^{mi} Domini <atque R^{mi} Patres>³. Quoniam nihil est prætermisum a R^{mis} patribus qui ante me dixerunt eorum que ad emendationem canonum reformationis per- 15 tinebant, brevissime ego quid^b de illis sentiam explicabo.

In primis igitur^c primus canon placet, dummodo verbum *monet* deleatur et eius 131^r loco ponatur *præcipit*^d. Item ubi dicitur *ut | episcopus vilem suppellectilem et mensam ac victum pauperem habeat* dicatur: *modestam suppellectilem et mensam frugalem*^e. Illa verba *dispensatores tantum* deleantur; nam neque ita certum est, ut a sancta synodo definiri debeat^f, cum universa ferme schola theologorum censeat illos esse dominos, et 20 seculares principes inde ansam arriperent calumniandi et expoliandi episcopos ecclesiasticis redditibus istius dispensationis prætextu. Nam licet æquum sit, ut se episcopi bonorum ecclesiasticorum dispensatores agnoscant, tamen considerandum est diligenter, quid hæc tempora ferre possint^g.

Canon secundus^h de excommunicatione placet. Equissimum enim est, ut hec 25 131^v exco|municationis severissima censura, que initio nascentis ecclesiæ pro gravissimo sup- plicio ducebatur et non nisi maximis gravissimisque de causis adhibebatur, nunc non vulgariter neque quavis occasione in quemcumque exerceaturⁱ.

In tertio canone^j de decimis placet addi in extrema eius parte: *non obstantibus quibuscumque privilegiis aut consuetudine, etiam immemorabili*. 30

In quarto canone non video, cur capitulares sint excludendi a custodia archivi publici, cum inter eos multi sint tanta fide et probitate, ut iis potius quam aliis hæc cura possit committi. In eodem canone placet, ut in latissimis diæcesibus, in quibus et plures ecclesiæ et innumerabiles sunt scripturæ, quibus unicum archivum non esset satis, 35 plura constituantur^k.

* *M habet in margine (manu recentiore):* El S^{or} obispo que aquí dé su parecer habló no como padre de un concilio, si como un segolar en^l un destato; y para que se vea sabio mi juicio, lease antes el parecer que dió en favor de los hixos de los clerigos, para que no se les prive de los beneficios^m. Pero combeçan [?] cosa de clerigos etc.

^a O etc.

^b B quae.

^c O ergo.

^d B (p w) O praecepit.

^e B (p w) debeant.

^f legendum videtur y.

¹ Haec verba et nonnulla ex voto Salamantini infra p. 715, l. 2 ss exhibet *Mendham* in sua editione actorum Paleotti p. 634 s.

² *Theiner* II, 498 votum Petri non exhibet; at locus dicendi ei erat hoc die, quamquam omittitur sententia etiam *Concil.* 122, f. 443.

³ Concilium has mutationes fecit, cf. sess. XXV, c. 1 de ref.

⁴ Verba illa e decreto debebantur.

⁵ Hic canon postea factus est tertius.

⁶ Hoc maxime vituperaverat imperator in libello reformationis c. 9 (*Le Plat* V, 243).

⁷ Qui in editionibus nunc est duodecimus. Petri voto non satisfacere patres, cf. supra p. 700, l. 18 ss et adn. 3.

⁸ Hic canon non edebatur.

⁹ Cf. Petri iudicium supra p. 713, l. 15 s.

Reliqua duo capita placent.

Iam vero in reformatione regularium, ut libere dicam quod sentio, R^{mi} patres, totus orbis christianus in magna erat expectatione huius reformationis. Nam licet religionum instituta sanctissima sint et magne utilitati atque ornamento ecclesie Dei, quod hec potissimum tempora declarant, in quibus tot martyres, qui fortiter pro Christi gloria mortem oppetiverunt, et tot viri doctissimi, qui cum hereticis strenue pugnarunt, ex regularibus extiterint, sed tamen nullus est qui non intelligat esse aliquos in illis abusus, qui censura huius sancte synodi indigebant. Sed quia neque^a pro rei dignitate neque pro temporum ratione nec pro maiestate huius sacrosancti concilii decreta mihi confecta esse videntur, libentius eorum amplecterer sententiam, qui censuerunt conficiendos esse breviores et pauciores canones ad essentialia religionum vota pertinentes. Quodsi id non fiat atque ii canones retinendi sunt, placet ut in prologo illa verba deleantur: *nec contra ea a regularium superioribus quacumque ex causa dispensetur*, ne significemus superiores regularium posse in votis solemnibus monasticis dispensare¹.

Canon I. et 2. placent.

3. non placet, quia indignum est tanto concilio ad tam minuta descendere.

4. non placet. Evertit enim instituta religionum et enervat sanctam et severam disciplinam monasticam.

5. et 6. placent.

In 7. cupio incorregibilem monachum eiectum ab aliqua religione in aliam non admitti.

In 8. non placet appellationem omnibus nature iure concessam regularibus denegari, ne vel superiores eorum tyrannidem in subditos exercent, vel subditi gravius premantur.

9. 10. et 11. placent.

In 12. placet ut iudices deputati in causis civilibus regularium non pro ipsorum arbitrio passim mutantur, sed certum illis tempus prefigatur, neque stipendium aliquod ab ipsis regularibus accipiant — licet magis placeret ut in iis causis iudex esset ordinarius.

In canone 13. non placent ille due exceptiones, quia^b aperte pugnare videntur cum iis^c, que de visitatione | ab episcopis facienda in hoc eodem sacro concilio decreta sunt². Idemque etiam sentio de capite 21.

14. et 15. placent.

In 16. censeo regulares extra claustra delinquentes ab ordinariis esse puniendos.

In 17. etas 18 annorum prefixa iis^c qui professionem facturi sunt mihi vehementer placet. Longe etenim diversam rationem esse arbitror eorum qui matrimonio iunguntur et illorum qui religionem profitentur, quia matrimonium remedium est concupiscentie, religio perpetuum bellum gerit cum concupiscentia. Igitur necesse est eum qui religionem ingressurus est diutius experiri vires suas, et | diligenter exploret, an prestare possit id quod voto Deo polliceri studet. Preterea hoc sacrum concilium non aliam ob causam decrevit neminem ante hoc tempus ad sacrum subdiaconatus ordinem promoveri, quam quod hic ordo continentie votum habeat annexum. Quodsi tacitum votum et pendens ex ecclesie decreto hanc etatem desiderare prudenter sancta synodus statuit, multo id iustius in expresso voto religionis decernendum erit. Preterea, si alienatio rerum non est ante 25. annum iure permissa, quod ad eam faciendam inferior etas non satis matura videatur, quanto maiori ratione in sui ipsius et libertatis quam fortunarum alienatione hec etas 18 annorum | requirenda est!³ Sed non placet quod in hoc eodem canone dicitur, ut superiores inducant novitios ad faciendam professionem. Potius enim illis severitas tunc religionis et vite monastice maior quedam austeritas obicienda, ut non tam lenociniis attracti quam sua sponte et libera voluntate ducti videantur.

Reliqui vero canones usque ad 22um placent.

In reformatione monialium I. canon placet.

In 2. etiam placet etas 18 annorum ad faciendam professionem, sicut in regularibus, cum videamus antiquos patres maturiorem etiam etatem in illis desyderasse⁴. Sed non

^a om. B (pw) O.

^b B quae.

^c B his.

¹ Verba non amplius leguntur in prooemio, quod nunc ut cap. I decreti numeratur.

² Cf. supra p. 701, l. 33 ss et adn. 3.

³ Nihilominus concilium postea aetatem minorem

constituit: professio non fiat ante 16. annum completum, c. 15 de regular. De causis cf. Pallavicin. 24, 6, 2.

⁴ Etiam monialium aetatem in 16. annum completum synodus constituit, ibidem.

135^r placet, quod in § 6 huius canonis dicitur¹. Neque est æquum ut | parentes, qui aliquando ducti affectu paterno filias a religione revocare student, anathemati subiiciantur, sed hoc illorum amoris impotenti et pietati condonetur².

In 3. non placet exceptio adiecta in margine³.

In 5. nollem sic agi severe cum monialibus, ut non liceat ob gravissimam aliquam 5 egritudinem accedente medici iudicio educi aliquando e monasteriis, dum saluti consulitur.

Cetera omnia decreta placent.

[Die dominica 28. Novembris.]

Congregatio particularis. Oratoris Hispani protestatio contra finem concilii; card. Lotharingus et alii volunt conclusionem.

Acabado de votar hizo el domingo a los 28 de Noviembre el card. Moron una congregacion en su casa⁴ para tratar del remate que se le ha de dar al concilio, porque 10 el conde de Luna el dia antes le havia hablado⁵ diciendo que no convenia precipitar de esta manera el concilio, dexandose de hacer lo que convenia y no acabandose las cosas comenzadas, y muchos de los Españoles estan muy mal en que se acabe con tanta brevedad; y a otros muchos les parece cosa recia, que se concluya el concilio sin determinarse aquello que primero procuraron deshacer los herejes y fué el principio 15 de toda esta desventura; que son las indulgencias, purgatorio y la intercesion de los santos y las demas cosas que se avian comenzado a tratar en congregaciones y deputaciones particulares.

Por otra parte el card. de Lorena por lo que toca a sus propios negocios ha metido todas las velas posibles, para que se concluya. Y como tiene de su parte la 20 voluntad de Su S^{dad}, | la del emperador y legados y muchos obispos que desean ya verse fuera de Trento, no ha sido cosa dificil hacer lo que casi todos desean. Está la cosa en un aprieto grande, porque si se concluye la session el dia señalado y con ella el concilio, no parece que hay lugar para poder decretarse ninguna cosa de dogmas, que es harto inconveniente. Y si aquel dia no se concluye, el card. de Lorena se parte y la nacion Francesa con él y los embajadores del emperador y rey de Bohemia y 25 de Polonia, y muchos perlados Italianos que tienen enviada ya su casa y hacienda; de suerte que no quedará concilio ecumenico hecho esto. Por otra parte se suena que alguna gente en Alemania comienza | a alborotarse y a tomar armas. 30

El card. Moron tornó este dia a proponer este negocio que ya otras veces avia consultado a mas de 70 perlados que nos juntamos. El card. de Lorena tornó a per- 30 suadir y a pedir con grande instancia la conclusion del concilio. Muchos huvieron de parecer que se debian tratar las materias de dogmas que quedaban, y pidieron muy ahincadamente a Lorena que se detubiese; si quiera ocho dias, para que huviese lugar de hacerse, y no pudo acabar con él.

En fin se concluyó esta congregacion con esperanza de que se acabaria el con- 35 cilio, y que en este tiempo se formarian ciertos capitulos | de dogmas, de suerte que en ellos no pudiese aver ocasion de disputa ni controversia, sino que se pasarian per verbum *placet*.

[Die lunae 29. Novembris.]

Comes de Luna praelatos Hispanos convocat.

El conde juntó el dia siguiente los perlados Españoles⁶ y nos dixo que no convenia que el concilio se concluyese sin la voluntad y consentimiento de Su M^{dad}, y que 40 esto era menester pedirse a los legados, y él despachó un correo luego sobre ello para tener resolucion de lo que Su M^{dad} queria.

¹ Anathemati subiciuntur ei, qui sanctam virginum vel aliarum mulierum voluntatem veli accipiendi vel voti emittendi quoquo modo impedierint. Hoc statutum legitur etiam in recensione finali (c. 18 de regular.).

² Hoc non legitur amplius in decreto citato.

³ Haec marginalia non leguntur ap. Theiner II, 489 a.

⁴ Pallavicinus 24, 4, 1 ss secundum litteras legatorum

et Paleotti (apud Theiner II, 677) Salamantinique relationes agit de hac congregatione. Nomina congregatorum dat Paleottus apud Theiner l. c.

⁵ Cf. Paleotti-narrationem ad 27. Novembris apud Theiner II, 677; Sickel, Concil 641 ss.

⁶ Etiam Paleottus refert de hoc conventu, Theiner II, 678.

[Die Martis 30. Novembris.]

Nuntius de morbo letali pontificis. Consilium finiendae synodi ante diem statutam. Deliberationes Hispanorum de eligendo pontifice.

El Martes en la noche¹ llegó un correo de Roma con una nueva de que Su S^{dad} estaba de manera, que los medicos no tenían esperanza de su vida.

Llegó esta nueva tan a punto | para ayudar a la conclusion del concilio, que hubo sospecha, segun lo que despues se vió, para pensar que avia sido ruido hechizo^a. A lo menos los legados se supieron bien aprovechar de ella, porque luego llamaron a los embajadores todos de los principes y les dieron cuenta de lo que pasaba, y de quanto convenia que la session se anticipase y el concilio se concluyese, porque, sucediendo la muerte del papa, no podia tener buen fin y podia suceder alguna scisma, que fuese para mayor perdicion de la iglesia. Facil cosa fué persuadir esto a Lorena y a los embajadores del emperador y Venecianos y los demas que lo deseaban, | sino al del rey Cath^o, que con todo esto no queria consentir en la conclusion.

Començó luego a tratarse de la eleccion del nuevo pontifice, porque ya daban por muerto a Pio IV, con que creo yo que él nunca estuvo mejor². Unos decian que el concilio eligiria, otros que no.

El conde juntó aquella tarde a los Españoles y refrescóles una carta vieja que tenia de Su M^{dad}, en que mandaba que si durante el concilio sucediese la muerte del summo pontifice, que no se hiciese alteracion ninguna en la costumbre que hasta aquí se ha tenido de elegir. El arzobispo de **Granada** dixo, que no solamente le parecia bien, y obedeceria lo que Su M^{dad} mandaba, pero que nunca le avia | pasado por el pensamiento hacer otra cosa. Todos seguimos este parecer, y hubo en esto tanta conformidad y concordia, que el arzobispo Colonna que a caso se halló presente³ y dió las gracias de aquella voluntad, que todos monstraban a que no huviese mudanza ninguna en la eleccion del pontifice, y que avia recibido tanto contento de ver el zelo de los cinco perlados Españoles en esta parte, que él seria el pregonero de él con Su S^{dad} y con todo el mundo. Este mismo oficio hizo el conde con los perlados del reyno de Napoles y Sicilia, que son a provision o a presentacion de Su M^{dad} Cath^o⁴.

[Die Iovis 2. Decembris.]

I. Congregatio particularis. Proponuntur canones pro ultima sessione. — II. Orator Hispanus frustra nititur finem concilii prorogare. — III. Ultima congregatio generalis: approbantur decreta et decernitur concilii finis.

[I.] El Jueves por la mañana que fué a los 2 de Diciembre hizo congregacion el card. | Moron en su casa de muchos perlados, y nos propuso unos canones de purgatorio y de invocatione et intercessionem sanctorum y de imaginibus, para que dixesemos, si nos agradaban; porque, si era assí, estando concluidas las demas cosas de reformation, le parecia que otro dia se podria celebrar la session.

A todos les parecieron bien los canones, aunque él de purgatorio deseaban muchos mas de lo que en él hay, por parecerles que estaba tratada muy flojamente una cosa de tanta importancia. Otros pidieron que se hiciese algo de indulgencias. Finalmente se concluyó la congregacion. Y al cardenal le pareció que era bien aprovecharse de esta buena ocasion y conformidad que hallaba en los decretos de dogmas y aca|bar con el concilio.

[II.] El conde como lo supo, nos hizo juntar en su casa despues de comer antes de la congregacion general, y envió al arzobispo electo de Valencia⁵ y al obispo de

^a V dechizo..

¹ Conventum diei 29. Novembris solutum esse ait Pallavicinus (24, 4, 5) alle due ore della notte, ed ecco alle quattro ... sopraggiunse al conte un corriere mandatogli da Roma dal Vargas ... [sed Vargas iam mense Octobri abierat et D. Ludovicus de Requesenz eius locum obtinebat, ut recte monet Sickel 645]. Di poi sopravvennero di ciò novelle a' legati del card. Borromeo 27. datae (ex Paleotto apud Theiner II, 678).

² Estne prophetia ex eventu? In ipso momento

vix quisquam talem suspicionem habebat. Sed cf. Pallavicin. 24, 5, 1.

³ Marcus Antonius Columna, Romanus, archiepiscopus Tarentinus electus 14. (vel 9. vel 19.) Junii 1560, 13. Oct. 1568 translatus Salernum, 12. Martii 1565 cardinalis, obiit Zagarolae 1597.

⁴ Pallavicinus 24, 4, 6 partim utitur hac relatione, partim eam supplet.

⁵ Acisclus Moya y Contreras, episcopus Vicensis.

Segovia a hablar a los legados, tornandoselos a pedir que no se acabase el concilio sin esperar el consenso del rey Cath^o y sin que él tuviese respuesta de su voluntad, que ya avia despachado un correo, y que si quiera se esperase hasta navidad; y que si para entonces no hubiese respuesta, que él seria de parecer que se concluyese.

140^r Moron, que no piensa ni desea otra cosa sino en acabarle y no quiere perder 5 coyuntura ni punto de tiempo, no se movió nada con esta embajada, sino pasó adelante con su intento, entreteniendo con buenas palabras el conde, de manera que los embajadores se bolvieron sin aver hecho nada.

[III.] Y nos fuimos a la congregacion general, donde el cardenal propuso al concilio los canones de dogmas, y se pasaron brevissimamente quasi per verbum *placet*. 10

140^v Acabado esto hizo un razonamiento, diciendo quanto convenia que el concilio se concluyese, porque la dilacion, estando las cosas en estado tan bueno, podria ser parte para que o nunca se acabase o tuviese mal fin, y que suspension era la cosa mas perniciosa que se podia imaginar para la iglesia. Ansí que de dos cosas deseaba él que deliverasen los padres. La primera de que se hiciese la session otro dia que era 15 Viernes, y porque avia muchas cosas que tratar y leerse | los capitulos que se avian hecho en tiempo de Paulo III y Julio III, que se continuase hasta el sabado, si fuese necesario. La segunda, que se diese fin con esto al concilio.

El conde **de Luna** se levantó de su silla y se vino a los legados con un papel que tenia en la mano, que era una protestacion de que el concilio no se acabase. Los 20 legados no consintieron en que se leyese y le dieron a entender que no convenia. Y con esto se tornó a su silla, aunque mas le hizo aflojar el expreso mandato del rey para hacerla, y aquel acometimiento hizo porque pareció que convenia, y por satisfacer a algunos perlados Españoles que se le pedian.

141^r Luego se levantaron los **embajadores del emperador** y Ungria, Portugal, 25 Savoya y Florencia y fueron a los legados y les dixeron que si no se concluia el concilio, que ellos protestarion y se irian.

En fin **Moron**, porque no hubiese algun estorbo a sus designios, dixo que se votase, si les parecia que el Viernes se hiciese la session, y que el acabarse el concilio se quedase para el dia que se celebrase la session. 30

Y ansí se votó sobre el primer punto; y todos vinieron en que se hiciese la session, sino fueron catorce.

141^v Luego se leyeron todos los decretos de reformation, y los de los frayles y monjas, y se votó sobre ellos quasi per verbum *placet*, y sobre el 6. canon de los cabildos, porque se tornó a proponer de la suerte que antes estaba, diciendo los legados que no 35 avian podido hallar otro medio ninguno, ni se podia formar el canon de otra manera conforme a lo que los padres avian votado. Solo una cosa se añadió a peticion de Lorena, que los pecados de la carne entrasen a buel^{ta} de los que en el canon se llaman otros¹.

[Diebus 3. et 4. Decembris.]

Sessio XXV et ultima concilii.

Luego el Viernes se hizo la session, votandose primero en los decretos de dogmas, 40 en los cuales hubo muy poca contradiccion, porque todos dixeron *placet*, sino dos que pidieron que se añadiesen ciertas palabras en los canones de reformation. Tambien hubo mucha concordia, y porque algunos avian pedido que se hiciese alguna cosa de indulgencias, y estaba ya hecho algo de ello por los deputados, determinaron los legados que el sabado adelante, hasta el qual se avia determinado que se prorogase la session, 45 siendole necesario, se propusiese un decreto de indulgenciis, hecho de manera que no pudiese aver en él ocasion de contienda.

142^r Y ansí antes de ir al domo a celebrar la session, el sabado por la mañana hizo el card. Moron congregacion en su casa, donde les propuso el canon de in^dulgenciis, y fué recibido con gran contento y aprobacion de todos². Avia en él unas palabras 50 que decian que se quitasen las suspensiones de las bulas, porque a muchos les parecia

¹ Cf. *Pallavicini* relationem 24, 4, 8 ss ex variis actis et epistulis auctam.

² Solus cardinalis Moronus, qui ab initio hanc rem tractari noluerat, contradicebat, *Theiner* II, 680.

que se podria contar entre los abusos que hay en materia de indulgencias. Esto me pareció a mi que no debiera ponerse, porque, si era abuso, Su S^{da} le emendaria, y entretanto no me pareció que convenia al servicio del rey que se pusiese, y comuni-quélo con el card. de Lorena, y hicimos que se quitasse.

5 Leyóse¹ despues un decreto de la fin del concilio muy discreto y muy a proposito, que hicieron Lorena, Madrucio, Lerida y Ciudad Rodrigo².

Leyeronse los decretos hechos en tiempo de Paulo III y Julio III de dogmas y reformation, | que duraron buen rato.

142^v

10 Y despues de aver dicho todos el *placet*, les dixo el cardenal, si anathematizaban todos los herejes. Y respondió el concilio todo: Anathema omnibus hereticis; anathema omnibus hereticis. Fué tanto el contento y alegría que hubo en los coraçones de todos, junto con la devocion, que aquel dia parece que puso Dios mas particularmente en las almas de los que estaban presentes, que de puro goço se derramaron hartas^a lagrimas. Tras esto el card. Moron dixo: Ill^{mi} et R^{mi} patres, concilium est iam finitum. Ite in pace.

15 Leyeronse tambien unas oraciones que el card. de Lorena sacó de la costumbre que se avia tenido en otros concilios de rogar a N. S^{or} por la salud del papa, del emperador, reyes y principes | catholicos, tan devotas y tan agradables a todos, que se aumentó mucho la devocion y alegría general de todos los padres³.

143^r

20 Y assí se acabó el concilio Tridentino, que avia mas de diez y ocho años que se avia comenzado, a gloria y honra de Dios N. S^{or}, y remedio de su universal y santa iglesia catholica Romana.

^a B muchas.

¹ Coniungit Petrus ea quae acta sunt in congregatione et ea quae tractabantur in sessione. Accuratius res describitur a Massarello, *Theiner* II, 505.

² Decretum e. gr. legitur apud *Pallavicinum* 24, 8, 5; cf. ibid. 24, 4, 14.

³ Cf. tamen *Sickel*, Concil 648.

XV.

Nicolai Psalmai

Virdunensis episcopi

Fragmenta de concilio Tridentino.

H = Hussonii recensio, Parisinus 1533, olim Baluz. 308.

P = Psalmai liber autographus, Parisinus 3774 A.

T = Tellerianus Remensis 294, nunc Parisin. 1531.

h = editio Hugonis (Stivagii 1725).

w = editio Wokeri (in collectione Doellingeriana).

Nicolai Psalmai^a

Fragmenta eorum, quae gesta sunt in concilio Tridentino
a tempore adventus card. Lotharingi^b.

1562.^c

Die Veneris 13. Novembris.^d

Adventus card. Lotharingi (cum episcopo Virdunensi).

APPULIT [card. Lotharingus]^e Tridentum cum comitatu¹. Occurrerunt illi obviam P. 1. H. 1
<bona pars>^f episcoporum, oratorum et legatorum pontificis honoris gratia cum
Tridentino cardinali².

Die lunę 16. [Novembris].

Congregatio generalis: examinantur doctrina et canones de sacramento ordinis.

5 Congregatio facta est^g in aede S. Marie³. In qua dederunt vota super doctrina
et canonibus sacramenti ordinis in medium propositis duo Hispani et tres Itali episcopi.

1: Primus^{h 4} multa dixit, et concludendo ex scripto citavit librum a Caesare pro-
positum ad rationem concordiae ineundam in controversiis religionis⁵ contra Bucerum
haereticum, quem magnae tamen eloquentiae et acris ingenii virum appellavit. Quod
quidem scriptum mihi a congregatione perhumaniter communicavit.

10 Quia Deus ministerio verbi evangelium suum et per evangelium certitudinem salutis
in omnes gentes propagare voluit, ordinem | instituit: primum ne, si quilibet hoc munus H 2
praeter omnem delectum usurparet, doctrina fieret incerta, et tanquam *parvuli fluctuantes*
*circumferremur omni vento*ⁱ doctrinae in nequitia hominum, per astutiam ad circum-

^a Nomen non legitur hic in P, cum sit in capite codicis.

^b P add. cum episcopis Gallis et episcopo Virdunensi Psalmeo. De titulis rell. codd. v. Prolegg.

^c P 1561 (in marg.) ^d Nomen mensis deest in textu, sed in marg. legitur 1561 | 13 novembris.

^e om. P, cum antea nominatus sit cardinalis in titulo. ^f Hh multi. ^g om. P.

^h H, qui solus exhibet quinque vota sequentia (usque ad p. 727, l. 39), hic habet: Episcopus Montis-
politiani; deinde inter lineas insertum: Spinellus Bencius Politianus, denique in marg.: I. Spinellus Bencius
Politianus. Sed cum Hussonius in reliquorum votorum capitibus nomina auctorum a Psalmaeo vel minus
clare scripta vel omissa postea coniecerit, idque saepius certe perperam, etiam hoc primo loco eum coniectura usum
esse credo, quam minime recipimus, cum Italus episcopus isque curialistarum a partibus stans vix librum a
Caesare propositum citaverit. Immo videtur esse Hispanus, neque causa subest de alio cogitandi, quam de Cauriensis
Hispano, quem primo loco hoc die dixisse et Massarellus et Paleottus et alii testes consentiunt. ⁱ cod. (H) verbo.

¹ Comitabantur cardinalem 13 prelati, tre abbati
con alcuni teologi, e tre vescovi sono rimasi per cam-
mino infermi: Mutii Calini Iadrensis episcopi litterae ad
card. L. Cornelium datae 16. Novembris 1563, in Baluzii
Miscellan. 2 ed. Mansi IV, 271. Nomina episcoporum
exhibet Fickleri Diarium apud Le Plat VII, 2, 343 s.

² De sollemnitate ingressus cf. Firmani descriptionem
supra p. 562 s.

³ Congregationes generales habebantur in ecclesia
S. Mariae Maioris, cum sessiones sollemnes in ecclesia
cathedrali celebrarentur.

⁴ Sine dubio est Didacus Henricus de Almansa,
episcopus Cauriensis, electus 14. Iulii 1550, qui

Tridentum venerat 16. Septembris 1562. Suo loco non
dixerat teste Massarello; Assisiensem enim, qui post
eum primus in hac congregatione dixit, promotione longe
antecedebat. Cf. Acta apud Theiner II, 170^a. Spinellus
Bencius autem Montis Politiani episcopus 9. Ianuarii
1562 demum promotus erat ideoque inter ultimos
votum dabat 4. Decembris (Theiner II, 190).

⁵ Videtur intellegi — quamvis non proprie contra
Bucerum sit directus — Liber ab Imperatoria maie-
state . . . pro conciliandis religionis controversiis Ratisbonae
propositus, vulgo Interim Ratisbonense vel Liber Ratis-
bonensis vocatus, de quo cf. ex. gr. W. van Gulik,
Johannes Gropper (Freiburg 1906) p. 75 ss.

ventionem erroris, Ephes. 4¹. Deinde ut certi essemus ministerium verbi et sacramentum non esse metiendum ex personis ministrantium, sed ex autoritate divina. Christus enim a ministris hanc in se transfert, dicens: *Sicut me misit pater, et ego mitto vos*². *Qui vos audit, me audit; qui vos spernit, me spernit*³. Denique ut sciremus non esse privato iudicio abrogandam auctoritatem ministris ob malam tantum vitam, quamdiu doctrinam Christi et sacramenta administrant et ab ecclesiis tolerantur, sed legitimaie ordinationi, quamlibet eam mali ad tempus occupent, suam auctoritatem non esse detrahendam — sicut scriptum est: *Super cathedram Moysi sederunt scribae et pharisaei; quaecumque dixerint vobis, facite*⁴. Hanc ordinationis vim atque adeo ordinem esse sacramentum in ecclesia H 3 divinitus institutum ignorantes Donatistae | foedissime lapsi sunt, quos b. Augustinus 10 validissime revincit ac confutat⁵. — ^a Verbum huius sacramenti est, quo nos Christus de auctoritate ministrorum et efficacia mysterii certos facit. *Sicut* (inquit) *misit me pater, et ego mitto vos; accipite spiritum sanctum; quorum remiseritis peccata* etc.⁶ — ^a Elementum vero huius sacramenti secundum generalem eius rationem est impositio manuum episcopali, qua significatur electos confirmari in *opus ministerii*⁷ et accipere potestatem 15 praedicandi verbi, consecrandi eucharistiam, administrandi sacramenta, ordinandi omnia in ecclesia ad aedificationem, et coercendi rebelles ac criminosos. — ^a Vis autem huius sacramenti complectitur potestatem ordinis et iurisdictionis. Potestas ordinis ministerium verbi, administrationem sacramentorum et ecclesiarum ordinationem ad^b aedificationem; iurdictio vero potestatem excommunicandi et resipiscentes absolvendi continet. — Sunt 20 H 4 autem in ecclesia alii maiores, alii minores ordines, qui sunt presbyterorum, | diaconorum, subdiaconorum, acoluthorum, lectorum, exorcistarum et ostiariorum, quorum omnium legitimus usus et administratio ad veteris ecclesiae regulam et morem restitui petuntur. Caeterum inter sacramenta, quae in ecclesia publico ministerio exhibentur, et quibus gratia fidelibus divino munere confertur, hoc differentiae habendum est, quod quaedam 25 augustiora et magis principalia sunt, veluti baptismus, ordo, eucharistia et absolutio, sine quibus ecclesia non consistit⁸; quaedam vero in hoc data et instituta sunt, ut sint quidem sacra symbola in sublevationem et medicinam humanae infirmitatis, at non necessaria ut illa priora, quanquam valde utilia et salubria, modo tamen religiose et pie administrentur et accipiantur. 30

Alter, Italus episcopus⁸, satis breviter dixit secundum doctores et canonistas novem^d H 5 esse ordines in ecclesia psalmistatus, ostiarius^e, lectoratus^f, exorcistatus, | acolythatus, subdiaconatus, diaconatus, presbyteratus et episcopatus, ut ecclesiae^g respondeat triumphanti, et sicut in triumphante^h sunt novem ordines angelorum, ita et militanti novem ordines sint ministrorum; quanquam multi psalmistatum non esse ordinem, neque etiam 35 episcopatum, affirmant. Et omnem ordinem dici, qui ordinabatur ad corpus Christi, prout in sacramento eucharistiae continetur. Posse ergo aliquem ordinem ordinari ad corpus Christi consecrandum — et sic esse presbyteratum, cuius erat corpus Christi consecrare —; vel ad ipsum populo ministrandum — sic esse diaconatum, cuius officium erat antiquitus sanguinem Christi populo dispensare, unde Laurentius Xysto: »Numquid 40 degenerem me probasti, cui commisisti dominici corporis et sanguinis dispensationem?»⁹ —; vel ordinari ad materiam, de qua conficitur ipsum corpus Christi presbytero praesentandum — sic subdiaconatum, cuius est panem et calicem cum vino et aqua praeparare —; vel ordinari ad huiusmodi materiam ad altare apportandam — sic accolytatum,

^a H incip. a linea.^b T(?)w ac.^c w subsistit.^d Haec primo scripta erant in H; deinde deletis verbis Alter, Italus episcopus intra lineas scribebatur: Secundus, Ioannes Baptista de Grossis Mantuanus, episcopus Regiensis, denique omnia scida tegebantur, in qua leguntur: Ioannes Baptista de Gr., M., ep. Regiensis, secundus, satis breviter dixit esse ordines . . .^e H ostiarius.^f H lectoratus.^g H ecclesia.^h H triumphanti.¹ Eph. 4, 14 (non prorsus ad verbum).² Io. 20, 21.³ Luc. 10, 16.⁴ Math. 23, 2.⁵ Cf. ex. gr. Ep. 105 ad Donatist. n. 12.⁶ Io. 20, 21—23.⁷ Eph. 4, 12.⁸ Cuius sint hoc et duo vota quae sequuntur, ex Massarelli epitome cognosci non potest; unumquodque votum unicuique Italo, vel Assisiensi, vel Aesino, velCasertano vel Adriensi potest tribui; hoc certe non Ioanni Baptistae de Grossis, Regiensi episcopo, quem Massarellus iam 6. Novembris inducit loquentem et diversa ab eis quae supra leguntur (*Theiner* II, 161^a; ibid. 158^b Gasparis a Fosso, Regiensis archiepiscopi, votum sub 4. Novembris exhibetur).⁹ Ex s. Ambrosii De officiis min. I, 44, recepta in Breviarium Romanum in festo s. Laurentii (10. Aug.) II. noct. lect. IV.

cuius est pixidem cum pane et urceolos^a | cum vino et aqua ad altare portare —; vel ordinari ad diabolum fugandum, ne homines a susceptione huius sacramenti impediatur — sic exorcistatum, cuius erat daemones adiurare —; vel ordinari ad dignos in ecclesiam admittendum et indignos excludendum — sic ostiariatum, cuius erat ostium ecclesiae custodire —; vel ordinari ad ea quae de Christo in hoc sacramento dicta erant proponendum — sic lectoratum^b, cuius erat prophetias veteris testamenti legere. Quorum quidem septem ordinum quatuor vocabantur minores, non sacri; caeteri vero tres, scilicet subdiaconatus, diaconatus et presbyteratus, maiores et sacri. — Gradatim dixit postea ad ordines esse accedendum, quanquam doctores communiter teneant, characterem ordinis non praesupponere de necessitate primam tonsuram nec etiam confirmationem, et non tonsuratum et non confirmatum posse ordinari dicant, quia prima tonsura est dispositio ad ordines, congruentiae tamen, non necessitatis. Notandum tamen secundum illos, qui dicebant quod <episcopatus | erat ordo, quod>^c character^d ordinis episcopalis praesupponebat characterem^e sacerdotalem, quia non sacerdos nullo modo poterat esse episcopus, cum ordo sacerdotalis sit quasi substantiale fundamentum ordinis episcopalis.

^f **Tertius**¹ dixit sacerdotium a Deo esse institutum. Nemo sibi assumat honorem, nisi sit vocatus a Deo, ut Aaron² in veteri testamento, in quo omnes non vocabantur, sed quidam tantum. *Applica ad te Aaron fratrem tuum cum filiis suis de medio filiorum Israël, ut sacerdotio fungantur mihi*³ etc., *et cunctorum consecrabis manus, sanctificabisque illos, ut sacerdotio fungantur mihi*⁴. Quis vocationem istam a Deo et ordinem sacramentum esse non credat? »Sacramentum est invisibilis gratiae visibilis forma⁵«, inquit Augustinus⁶. In ordine autem sunt signa visibilia clavium, libri, calicis, panis, vini. Et quis neget et gratiam per sacramentum dari? *Noli negligere gratiam, quae in te est*, inquit apostolus, *quae data est tibi per prophetiam cum impositione manuum presbyterii*⁷. Opus sacerdotale est consecrare, absolvere, praedicare, corrigere, pascere, et quisque secundum suum gradum. — Ignatius citavit epistolis ad Smyrnenses⁸ et maxime Antiochenses: »Saluto subdiaconos, lectores, cantores, ostiarios, laborantes, exorcistas, confessores«⁹ etc. Constitutionem Gaii etiam allegavit de ordinibus in ecclesia observandis: »Antequam quis ad episcopatum perveniat, primo fiat ostiarius, lector, exorcista, acolythus, deinde subdiaconus, diaconus, presbyter, et exinde episcopus ordinetur.«⁹ — De sacramenti ordinis forma et usu citavit decretum concilii Florentini sub Eugenio IV: »Sextum sacramentum est ordinis, cuius materia est illud, per cuius traditionem confertur ordo, sicut presbyteratus traditur per calicis cum vino et patenae cum pane porrectionem, diaconatus vero per libri evangeliorum dationem; subdiaconatus vero per calicis vacui cum patena vacua superposita traditionem«¹⁰, et similiter de aliis per rerum ad ministeria sua pertinentium assignationem.

Quartus¹¹ plura dixit, sed voce debili. Ordo est gratia et potestas, quae per traditionem visibili quodam signaculo baptizatis infunditur, quum per manus impositionem ad aliquod munus quis rite ordinatur. Ordo est sacramentum a Christo institutum habens visibile suum signum: *Sicut misit me pater, et ego mitto vos. Et cum haec*

^a T viceolos; w calicem.

^b H lectoriatum

^c om. w.

^d H post t supra lin. adiecit h.

^e etiam hic H supra lin. add. h post t; aliam post c (supra lineam) ascriptam rursus delet.

^f H habet infra lineas insertum: Iulius Parisianus [sic] de Tollentino episcopus Ariminensis, et pergit, ut supra, tertius.

^g w formae.

^h H partim in scidula superposita, partim inter lineas scriptum (loco Quartus) habet: Quartus, Martinus Perezus de Ayala, episcopus Segobiensis.

¹ Cf. pag. 724 adn. 8. Ariminensis dixit extra ordinem 18. Novembris, Theiner II, 171^b; sed hoc votum minime cum illo convenit.

² Hebr. 5, 2.

³ Ex. 28, 1.

⁴ Ex. 28, 41.

⁵ Ita Gratianus habet c. 32 D. 2 de cons. At verba haec non ita leguntur apud Augustinum, sed definitio collecta est ex tribus Augustini locis: De civ. Dei 10, 5; De catech. rud. 26, 50; Ep. 105 (olim 166), 3, 12.

⁶ 1 Tim. 4, 14.

⁷ Ignatius ad Smyrn. (forma genuina) 12, 2 inter Patres apost. ed. Funk² I (Tubingae 1901), 286 (latine 287); recensio longior ibid. II, 154 vel 155.

⁸ Ignatius ad Antiochenses 12, 2, inter epistolas interpolatas apud Funk, Patres apostolici² II, 170 vel 171.

⁹ Legitur in Gaii decretis Pseudoisidorianis c. VII ex libro pontificali in vita Gaii concinnatum (inc.: Si quis episcopus meretur esse, sit primum ostiarius, deinde lector etc., ed. Hinschius p. 218), receptum a Gratiano c. 1 D. 77.

¹⁰ Eugenii IV Decretum pro Armenis, Harduin. IX, 440, C; cf. supra p. 672, l. 13 s et adn. 2.

¹¹ Cf. supra p. 724, adn. 7. Segobiensis 6. Novembris dixerat (cf. Theiner II, 163^a), nec certe voce debili, cf. supra p. 659, l. 34 ss; 667, l. 7 ss.

dixisset Christus, insufflavit et dixit eis: Accipite spiritum sanctum; quorum remiseritis
H 9 *peccata etc.*¹ | Christus tunc apostolos visibiliter in opus suum ordinavit, gratiam spiritus
eis contulit, et potestatem eiusdem sacramenti confirmavit. Citavit Mattaeum, Marcum,
Lucam, ubi Christus in montem ascendens vocavit ad se quos voluit, qui et venerunt
ad eum, fecitque ut essent duodecim cum illo, et misit eos praedicare. *Designavit*
*etiam et alios septuaginta duos et misit illos binos ante faciem suam*² cum potestate
eiiciendi daemonia, curandi morbos etc.³, ita tamen, ut non per se ipsos loquerentur:
*Non vos estis, qui loquimini, sed spiritus patris vestri, qui loquitur in vobis*⁴; *qui*
*vos recipit, me recipit, et qui vos spernit, me spernit*⁵. Dixit extare alia testimonia in
scripturis, quae ostendunt ordinem in ecclesia numerari inter visibilia sacramenta, in quibus
peculiaris quaedam gratia ordinatis confertur: *Noli negligere etc.*⁶ *Admoneo te, ut*
*resuscites gratiam Dei, quae in te est per impositionem manuum mearum*⁷. *Nemini*
*cito manus imposueris*⁸. *Attendite vobis et universo gregi*⁹ etc. *Huius rei gratia reliqui*
*te Cretae*¹⁰. *Segregate mihi Saulum et Barnabam in opus, ad quod assumpsi eos*¹¹ etc.
H 10 *Et ipse dedit quosdam quidem apostolos, | quosdam prophetas*¹² etc. Dixit Dionysium,
15 Tertullianum, Cyprianum et alios veteres ordinem sacramentum asseruisse, nonnullaque
allegavit cum voto ex quodam autore, ut Deus ordinem divinitus institutum con-
servare et omnes suo in officio: papam, episcopos, sacerdotes et alios omnes illuminare
dignaretur¹³.

^a **Ultimus**¹⁴ » Pestis hodie ingruit Lutherana (inquit), — ut habet nostri saeculi^b doctor
et sacrae theologiae professor Eustachius de Zichenis, ordinis Praedicatorum^{†15}, et certe
nescio, si usquam sit nocentior. Cuius hucusque iam serpit contagium, ut quod olim habeat^c
ecclesia pulcherrimum ac necessarium, sacramentum ordinis, simul cum omni ordine
cleri penitus evertat. . . . 'Ecclesia (inquit¹⁶) Dei sacramentum ordinis ignorat'¹⁷. Verum
haec assertio a communi fidelium opinione ac fide aliena, tum christianis auribus indigna,
25 Vulcano potius quam commento digna est^d, quemadmodum iam olim cum Wiclevistis^e,
Albigensibus ac aliis illius primariis assertoribus damnata est. . . . Porro qui ecclesiam Christi
confusam facit in terris sine ordine, Dei sapientiam obtenebrat, quasi qui ita sapienter
omnia condidit, ut nullum sit sive^d naturae genus, nullum uspiam in orbe regnum, nulla
domus, nulla denique hominum tranquilla societas, quae non vel ordine servetur et
30

† H in marg. add. Authorem illum apud eundem episcopum ipso die vidi et libenter studui.

^a H in spatio quod vacuum relictum erat postea add. (cum primo incepisset scribere Ult, quod rursus
delevit): Bartholomeus Sebastianus, episcopus Pactensis — in Sicilia — ultimus. Vix alius intellegendus est
quam **Asturicensis**, quem Massarellus et alii ultimo loco dicentem inducunt. Varias coniecturas de his episcopis
fecit A. v. Druffel, Theol. Literaturblatt 1876, p. 507 ss.

^b corr. pro temporis.

^c sic etiam apud Eustachium.

^d om. w.

^e T Vuictenistis.

¹ Io. 20, 21—23.

² Luc. 10, 1.

³ Matth. 10, 8; Luc. 10, 9.

⁴ Matth. 10, 20.

⁵ Matth. 10, 40; Luc. 10, 16.

⁶ 1 Tim. 4, 14. ⁷ 2 Tim. 1, 6.

⁸ 1 Tim. 5, 22. ⁹ Act. 20, 28.

¹⁰ Tit. 1, 5.

¹¹ Act. 13, 2.

¹² Eph. 4, 11.

¹³ Similiter in litanis omnium sanctorum legitur:
ut omnes ecclesiasticos (sed non divinitus institutos) or-
dines . . .

¹⁴ Pactensis, quem Hussonius vult edidisse hoc
votum, iam dixerat 6. Novembris, cf. Theiner II, 164^b.
Si omnino hoc die votum proferebatur, dictum est ab
Asturicensi, et ipso Hispano, qui secundum Massa-
rellum ultimus dixit in hac congregatione. Quam-
quam inter epitomen Massarellianam et ea quae se-
quuntur ne minima quidem similitudo intercedit. Sed
idem de omnibus votis ab Hussonio hoc die insertis
dicendum est. Episcopus Asturicensis erat Didacus
Sarmiento de Sotomaor, electus 5. Iulii 1555, qui
Tridentum venerat 20. Nov. 1561. Mortuus est 1571.

¹⁵ Eustachius de Zichenis ord. Praed., a patria opo-
pido Brabantiae nuncupatus (nomen gentilicium erat

Van der Rivieren), in Lovaniensi academia studens
honoris quem vocant in capitulo generali Papiae a. 1507
assignatus (cf. Acta capitulor. gen. ed. Reichert IV
[Romae 1901], 73, 18), in eadem universitate postea
professor fuit, ibique in coenobio sui ordinis obiit
a. 1538. Qui inter primos Belgas scripsit contra
Lutherum: Errorum Martini Lutheri brevis confutatio,
illorum potissimum, qui a Lovaniensi et Coloniensi
theologiae facultatibus fuerunt damnati, Antverpiae s. a.,
4° [1521, ut ex sequenti libro fol. A 1y^v apparet];
Sacramentorum brevis elucidatio, simulque nonnulla
perversa Lutheri dogmata excludens, quibus et sacra-
menta temerare ausus est, tum ecclesiasticam ierarchiam
prorsus abolere, proinde et hac tempestate quam imple
cum in Romanam sedem tum in caeteros ecclesiasticos
ordines a nonnullis debacchatur palam faciens, Antv.
1523, 4° (Quétif-Echard, Script. ord. Praed. II, 106).

¹⁶ Lutherus, cuius verba citantur ab Eustachio.

¹⁷ Eustachius addit: »Haec memorato libro, tractatu
de ordine, circa principium.« Intellegitur Lutheri De
captivitate Babylon. preludeum, cap. de ordine (Lutheri
opp. ed. Wimar. VI [1888], 560, 20): »Hoc sacra-
mentum ecclesia Christi ignorat, inventumque est ab
ecclesia papae.«

celebretur, | ^aunam tantum ecclesiam in terris sine ordine confusam edidisset. Nam ^{H 10^a} civitas illa coelestis, ad cuius formam ecclesiam ipsam credimus exculptam, teste divo apostolo et evangelista Ioanne Apocalyps. c. 21, ubi ait: *Vidi sanctam civitatem Hierusalem novam descendentem de coelo* etc. — nonne ordine pulchro^b nitet? Immo quid pulchrius?

5 Quodsi infima attente consideremus, nihil non suo ordine splendescere, alia infimum, alia medium, supremum locum alia tenere videbimus. Sacramentum fortassis negabit Lutherus, et^c ordinem non absumet ab ecclesia^d. Sed agat. Ita fit, ut qui sacramentum aufert, simul cum hoc absumit^e et ordinem. Nam ordinis sacramentum cum potestatem adfert sacri ministerii in ecclesia, porro potestas^f omnis limen quoddam edit et gradum

10 facit inter fideles, tum et hic ordinem ut sacramentum dirimit, in tantum et ordinem absumat necessum est. . . . ^gIta agit cum homine Deus, ut neminem unquam congruis destituat praesidiis, quem quovis administrationis officio dignatur; alioqui, si destituat, protinus divinum consilium vacuum erit et inane. . . . Et ut ordinis sacramentum in hoc unum adhibetur, ut potestatem accipiat ministerii sacramentorum, quod sine gratia haud digne

15 praestari valet, ita idem et importare gratiam | necessum est.^h ¹ Si quis dicat Christum ^{H 10^b} vel scripturam non meminisse ordinis, uno verbo sciat, quod cum ipsa sacramenta Deus homini dedit, et simul cum ipsis sacramentis potestas ministrandi sacramenta uno ordine importatur. — ⁱ»Sacramento ordinis gratiam inseri scriptura docet. Etenim apostolus I ad Timotheum^b 4: *Noli negligere gratiam, quae est in te per impositionem manuum presbyterii*². Item ad eundem: *Admoneo te, ut resuscites gratiam, quae est in te per*

20 *impositionem manuum mearum*³. Hic cum cernis importari gratiam per impositionem manuum presbyterii, agnoscis et gratiam inseri ordinis sacramento.⁴

Addidit et alia quaedam ex aliis idem Pactensis⁵, <praecipue ex quodam dialogo, quem habui⁶. Sicut sacramenta sunt homini lapso valde necessaria, ita necessarium est etiam

25 aliquos esse homines qui haec possint sacramenta conficere et ministrare. Verum quia haec sacramenta sunt Christi, et nullus potest propria autoritate res alienas dispensare, ideo necesse est, ut Christus ordinet viros aliquos qui sua possint sacramenta hominibus in commune distribuere. Est igitur necessaria potestas in terris dispensandorum sacramentorum, Christo Domino id largiente, id ordinante. Hinc duo sunt hominibus necessaria ad

30 salutem: primum ipsa gratia, per quam regenerantur et perficiuntur, secundum est huius gratiae per sacramenta ministrandi officium. Et in his duobus totum consistit humanae salutis complementum. Sicut enim ad generationem hominis concurrunt Deus creator et homo genitor (hic nempe carnem administrat et Deus animam), ita in hominis regeneratione per sacramenta, quae sunt res visibiles, concurrunt etiam Deus et homo.

35 Nam homo administrat corporalem sacramentorum substantiam et Deus invisibilem gratiam. Sacramentum enim tenet modum corporis, et gratia est sicut invisibilis anima. Et sicut in naturali generatione pater homo corpus tribuit, sed animam dare non potest, ita potestas ministrandi res sacramentorum visibiles dari potuit hominibus, sed potestas gratiam creandi seu conficiendi penes solum residet salvatorem>.¹ |²

Die Martis 17. [Novembris].

Congregatio generalis. Continuatur examen doctrinae et canonum de sacramento ordinis.

40 Hora 21. primus votum dedit¹ **Senogalliensis**^{m 7}, qui multum moratus est ^(P 1) in allegatione scholasticorum ad probationem articuliⁿ septimi, <in quo agitur>^o an ^{H 11}

^a Quae sequuntur, habet H in folio postea inserto non numerato.

^b Eustach. pulchre.

^c sic codd.

^d Eustachius: Dicas fortassis: sacramentum nego, non ordinem absumo ab ecclesia (semper, etiam in sequentibus, Lutherum alloquitur).

^e sic H; w absumat (Eust. absumis).

^f w potestatis.

^g H incip. a linea. ^h H Thimoteum. ¹ Haec leguntur in scida super folium insertum agglutinata, et scripta sunt manu tremula, credo Hussonii senis. ^k Omnia haec (inde a p. 723 usque huc) add. H solus.

¹ H (p. 11) add. Urbanus de Ruere Ianuensis, episcopus S., et in marg. Viguier de la Rovere.

^m P Senogalliensis.

ⁿ Hh actus, et supra lin. ante actus add. eiusdem.

^o om. HT.

¹ Eustachius, Sacramentorum br. elucidatio fol. k i ss (non prorsus ad verbum). ² 1 Tim. 4, 14.

³ 2 Tim. 1, 6.

⁴ Eustachius l. c. fol. k ij v.

⁵ Asturicensis potius est intellegendus, cf. p. 726 adnot. a et 14.

⁶ Difficile est dictu qui dialogus fuerit. Inter Guilelmi Parisiensis opera spuria enumeratur Dialogus

de septem sacramentis, qui certe est aetatis recentioris, cum in eo citeur Bonifatius VIII, cf. Noël Valois, Guillaume d'Auvergne (Paris 1880) 191.

⁷ Urbanus Vigerius de Ruvere, electus coadiutor Marci Vigerii patris sui, episcopi Senogalliensis, 18. Sept. 1550, ei successit mense Iulio 1555. Tridentum venit 17. Ian. 1562, obiit a. 1570 vel 1571.

episcopi sint iure divino instituti, presbyteris superiores et eodem iure summo pontifici^a subiecti.

H 11 | :^b Allegavit Theodoretum in epistolas Pauli ad Philippenses¹ et ad Romanos²; ipsum Paulum Act. 20: *Attendite vobis et universo gregi, in quo vos spiritus sanctus posuit episcopos regere ecclesiam Dei, quam acquisivit sanguine suo*; Epiphanium, 5 qui Aerium damnavit, quod presbiteros episcopis coequaret³; primum et secundum canonem apostolorum⁴ citavit, ubi differentia ordinationum simulque dignitatum episcoporum et presbiterorum demonstratur, cum in episcoporum ordinatione duo vel tres episcopi requirantur, in presbiterorum vero, diaconorum et aliorum unus tantum episcopus. Nomen tamen episcopi plus sonat oneris quam honoris: episcopus graece 10 *superintendens* interpretatur, latine *speculatoris gerens officium*, iuxta quod Dominus inquit prophetae: *Fili hominis, speculatorem dedi te domui Israël*⁵, ut plebi sibi commissae non negligenter intendat, sed diligenter prospiciat. | Ob hoc inquit apostolus: *Qui episcopatum desiderat, bonum opus desiderat*⁶. Non dicit honorem, sed opus, quoniam episcopus non tam ut praesit, quam ut prosit eligitur. °Differt inter episcopos et pres- 15 byteros, quia ad omnes sacerdotes communiter pertinet cathechizare, baptizare, praedicare, conficere, solvere et ligare, sed specialiter ad pontifices spectat clericos ordinare, virgines benedicere, pontifices consecrare, manus imponere, basilicas dedicare, synodos celebrare, chrisma conficere, vestes et vasa consecrare. Epiphaniū sententiam de Aerio protulit⁷, enimvero illud stoliditatis esse plenissimum prudens quisque facile perspiciet, velut cum 20 episcopum et presbyterum adaequare conatur. Hoc enim constare qui potest? Siquidem episcoporum ordo ad gignendos patres praecipue pertinet — huius enim est patrum in ecclesia propagatio —, alter, cum patres non possit, filios ecclesiae generationis^d lotione producit, non tamen patres aut magistros. Quinam vero fieri potest, ut is presbyterum constituat, ad quem creandum manuum imponendarum ius nullum habeat? Aut quomodo 25 presbyter episcopo dici potest aequalis? Verum Aerium istum nimia procacitas aemulatioque decepit. :|^{e8}

(P 1) **Milopotamensis** simpliciter subscripsit sententiam alterius episcopi, qui prius (H 13) dixerat, cuius non recordor⁹.

Cauriensis^{f10} oravit, ut synodus provideret, quatenus patres simpliciter sententias 30 dicerent <clare et dilucide>^g. Tandem suasit, ut synodus magis ageret ea quae reformationem spectant in hac tanta calamitate, ne simus^h aliis ludibrioⁱ.

^a Hh add. Romano. ^b H in marg.: 2. ^c Nihil (quod exhibet w) neque est in H neque toleratur sensu. ^d sic codd.; regenerationis? ^e add. H.

^f ita P, sed v. adn. 10; H primum scripserat Petrus Danesius Gallus, episcopus Vauensis (quod habet etiam h); deinde nomen cum episcopatu obtexit cedula agglutinata, scribens Didacus de Almansa, Hispanus, episcopus Cauriensis, vir doctus et in communicandis suis suffragiis valde liberalis. ^g om. H. ^h Hh essent.

ⁱ Deleta in P: dicens Vē mihi quia tacui, et illud psal[mistae]: Quoniam tacui, inveteraverunt ossa, dum clamarem tota die. Haec cum ad oratorem sequentem pertineant (v. infra p. 730, l. 9 s), indicio sunt non in ipsa congregatione, sed postea memoriter has notas esse factas.

¹ Theodoret. in ep. ad Phil. I, I (ed. Noesselt III, 445).

² Nescio an intellegat Theodoretum comm. in ep. ad Rom. cap. I; cf. praeterea comm. in I Tim., ubi ad cap. III, I (Noesselt 652) de episcopis et presbyteris loquens citat commentarium in ep. ad Philippenses.

³ Adv. haer. 75, 3 (ed. Petav. 906 D).

⁴ Can. ap. I: Episcopus a duobus aut tribus episcopis ordinetur. — II: Presbyter ab uno episcopo ordinetur, et diaconus et reliqui clerici.

⁵ Ez. 3, 17. ⁶ I Tim. 3, 1.

⁷ Cf. l. 5 s et adn. 3.

⁸ H (f. 13) praeterea refert sub 17. Nov. votum, quod tribuit Ioanni de Morvillier Gallo, episcopo Aurelianensi. Sed hic non ante 17. Ian. 1563 advenit. Neque 17. Novembris praeter vota a Massarello relata aliud vel simile huic editum est. Quare in appendicem reiecit.

⁹ Cogitandum est non de Milopotamensi seniore (1529 electo), Dionysio Zannetino, qui vulgo Graeculus appellabatur (quique iam 4. Novembris dixerat, cf.

Theiner II, 159^a), sed de iuniore, i. e. Iacobo Sureto a. 1555 electo. Massarelli Acta apud Theiner II, 171^b: »in VII. [canone] probat sententiam Calamonensis«. Qui Calamonensis dixerat 9. Novembris (Theiner II, 167^b). Cum Psalmæus dicat: simpliciter subscripsit, et Massarellus vix unum versum et dimidium habeat de voto Milopotamensis, certe error est Hussonii, cum huic episcopo votum tribuat apud Woker p. 179 s typis impressum, quod praeterea minime in Graecum convenit. Quare votum illud adespotum separatim exhibebimus in appendice.

¹⁰ Non Cauriensem, cuius votum legebatur supra p. 723, l. 6 ss, sed Gerundensem hoc die locutum esse et Massarellus et Paleottus et Servantius consentiunt, cuius cum voto optime quae hic referuntur conveniunt; Psalmæus his primis diebus facile unum Hispanum confundebat cum alio. — Episcopus Gerundensis erat Arias Gundisalus Gallecus, electus 14. Aprilis 1556, qui Tridentum venerat 31. Decembris 1561. Transferebatur Murciam (Carthaginam) 27. Octobris 1565, ubi mortuus est 28. Aprilis 1575.

]: «Maxime egit de reformatione, quae si fieret pedetentim, ut nonnulli patrum fieri posse sperabant, illud 'pedetentim' lepide^b dixit ita esse intelligendum, quod inter singulos passus centum anni intercederent, ut alias dixerat Lutherus¹, dum ageretur de reformatione facienda in Romana curia, quod morbus esset inveteratus. Arcendas etiam concubinas. Quodsi, inquit, nobiscum ageretur secundum canones, nonne aut eas relinqueremus, aut beneficiis nostris privaremur, cum Innocentius II hanc in nos tulerit sententiam: »Decernimus ut ii, qui in ordine subdiaconatus aut supra concubinas habuerint, officio atque ecclesiastico beneficio careant. Cum enim ipsi templum et vasa Domini sacrariumque spiritus sancti debeant esse et dici, indignum est eos cubilibus et im-

munditiis deservire.«² Lumbos ergo praecingamus, patres, non ut beneficia nostra conservemus, sed ut iram omnipotentis Dei vitemus et puro corde ei ministremus, ne, si vita nostra despicitur, praedicatio contemnatur. Quis enim nostrum se pro populi peccatis intercessorem obiciet, si graviora peccata committat? Aut quae loquendi autoritas nobis manebit, si vox nostra opere non adiuvetur? Finivit verbis Isaiae^d: *Lavamini, mundi estote*³.

«⁴Quid hic, inquit, stamus otiosi? Addidit cum animi aestu valde laudabili^f: Accipimus spiritum sanctum, ea tamen quae nostra sunt quaerimus⁵, et ecclesiae necessaria parum curamus. Superiores nos facimus presbyteris. Ita sit; sed videamus ne inferiores in virtutibus. Hortum plantavit in nobis divinum donum; caveamus, ne aromata illius sint arida, sed ab eis putredinem abscindamus et eam foras mittamus, quae utilitatem eorum suffocat, et sic faciamus illa virescere. Satiusest ecclesiae providere per pastorum et gregis catholici reformationem, quam in eius agrum zizania mittere. Tollamus a nobis ante omnia quae sunt omnibus scandalo, deinde gregem nostrum curemus verbo sicut et exemplo. Ut autem cleri disciplina instituat, necessarium est (ut iam positum), ut ad gubernandas ecclesias nulli nisi probati et idonei assumantur, ad summas licet aut ad infimas sedes vocentur. Mentem meam, inquit, capiunt patres: revocentur canonicae electiones et electorum examina, et omnia fiant secundum canones antiquos, paucis tamen mutatis pro voluntate et spiritu concilii, ut omnis simoniae labes ab ecclesia tollatur, et quae gratis impartiri^g Christus mandavit dignis, indignis dari adversarii nostri non conquerantur. Inter alia, ut episcopi omnes ecclesiis suis idoneos ministros praeficiant, et non alios, et *manus nemini cito imponant*⁶, sed viros constituent *boni testimonii, plenos spiritu sancto ac sapientia*⁷, non ad otium, sed super opus, ne quos sermone aedificent, destruant exemplo.

Nos dicimus apostolicos et catholicos. Respondentne actiones nostrae vocibus et titulis nostris? Volumus haberi pastores. Bene quidem; sed videamus, an gregem Domini, quem fidei nostrae commissum dicimus, visitemus et pascamus, et ecclesias, quas forte favore aut etiam pretio possidemus, tanquam fundos et villas, unde census annuus ad nos redeat, habeamus. Titulos tantum habemus in ecclesiis nostris, ut dicunt haeretici, et vere, neque aliquid eorum praestamus, quae ad functiones docemus pertinere. Habemus adhuc acolytos, qui olim episcopos comitabantur quasi testes eorum famae et conversationis; sed officium non faciunt, quia nolumus testes nostrorum criminum.

^a H in marg.: 3.^b H add. supra lin.^c om. w.^d H Isaii.^e Quae sequuntur, adiungit H spatio unius versus relicto vacuo, quasi novum inciperet votum, et post addidit primo habebat alter. Qua voce deleta in margine apposuit atramento pallidior (fortasse quia atramentum statim charta bibula siccat) cum animi aestu valde laudabili. Deinde adiecit: Carolus d' Espinay Gallus, episcopus Dolensis. Quae omnia in editione Doellingeriana desiderantur, quia librarius codicis T, quo usus est Doellingeri scriba, notam in margine dextera positam non animadvertit.^f cf. adnotationem praecedentem. — valde laudabili om. w.^g sic.¹ Necio ubi in Lutheri operibus hoc dictum inveniat.² c. 2 D. 28 (Innocentius II in concilio Romano a. 1139, cf. conc. Remense a. 1131, c. 4).³ Isai. 1, 16.⁴ Fragmentum hoc pars eiusdem voti videtur esse, quam H ut pro novo sumeret voto inducebatur illo finiebat praecedente. At auctor primarius postea supplementum epitomae afferre volens illa ex voto originali addebat. In Gerundensem, qui reformationem valdeurgebat, haec optime conveniunt. Caroli d' Espinay episcopi Dolensis esse non possunt, cum hic 2. Decembris demum advenerit (cf. Servantii Diarium et conciliarium seriem apud *Le Plat*, Canones et decreta p. 363). Neque praeter patres a Psalmaeo enumeratos alius hoc die est locutus. Quare nomen ex Hussonii coniectura insertum ut permultis aliis locis fidem non meretur.⁵ Cf. I Cor. 10, 25.⁶ I Tim. 5, 23.⁷ Act. 6, 3.

Lectores habemus, quorum opus erat, ut coetui congregato loca quaedam e scripturis | publice legere^a, quae postea episcopus astanti populo interpretabatur; sed evanuit tale opus cum aliis multis, quorum sola nomina retinentur. Civile non est hoc concilium, patres, ut in eo agamus de rebus nostris, sed vere ecclesiasticum et legitimum, in quo sacra et sancta tractanda sunt et reformandi nostri defectus. Et ideo orandum, 5 ut Deus adsit nobis et det sana et salubria consilia, conferat eorundem prosperos eventus, et quicquid ad tuendam animorum simul et corporum salutem pertinet suppeditet, sicut in capiendis consiliis in quacumque re difficili affuit Abrahamo et piis aliis patribus. :|^b

^{H 23} ^{P 2} °Segobricensis¹ eodem tendebat, ne illud nobis contingat^d: Vae mihi quia tacui, et quoniam tacui, inveteraverunt ossa mea, dum clamarem tota die². | Sed quia (dixit)^e 10 audio maximam^f inter patres natam de hoc VII. articulo — an episcopi sint^g iure divino instituti, presbyteris superiores et eodem iure pontifici Romano subiecti — discordiam^h, in qua terimus tempusⁱ in praesens cunctae ecclesiae discrimen, quaeque citius excitet incendium, quam nos tempestive restinguere possimus^k, ut iam adversarii conclament^l ruere^m ecclesiam catholicam, etⁿ insania nostra christianum orbem in summum 15 discrimen adduci, nisi omnipotens^m Deus, pater misericordiarum, misereatur ecclesiae suae faciatque nos tandem^o idem sentire et loqui in Domino. Amen^m. Satius igitur^p fuerit circa reformationem attendere, cum etiam catholici quique^m libere fateantur varios esse in ecclesia abusus, mores cleri turpes, <opusque esse>^q magna quadam^r reformatione.

:|^s Sed si liberum est dicere sententiam supra quaestione mota (non tanti ut putant 20 momenti qui supra dixerunt patres), idem esse credo presbyter^t quod episcopus iuxta apostolum ad Philipp. 1: *Paulus et Timotheus, servi Iesu Christi, omnibus sanctis in Christo Iesu, qui sunt Philippis, cum episcopis et | diaconis. Gratia vobis et pax etc.* 24 *Urbem in Macedonia scitis Philippim^u, plures tamen urbs una illo tempore habuit episcopos, quos etiam presbyteros vocabant. Quod etiam Act. apost. [c.] 20. probatur: 25 Attendite vobis et omni gregi, in quo vos spiritus sanctus posuit episcopos regere ecclesiam Domini^v, quam acquisivit per sanguinem suum.* Apostolus Miletum veniens misit Ephesum et vocavit presbyteros ecclesiae eiusdem, quibus sic locutus est. Scriptura igitur docet apud veteres eosdem fuisse presbyteros, quos et episcopos, paulatim vero, ut dissensiones 30 tollerentur, ad unum omnem sollicitudinem esse delatam. Sicut ergo presbyteri (ut quidam author recens ait) sciunt se ex ecclesiae consuetudine ei, qui sibi praelatus est, esse subiectos, ita episcopi noverint se magis consuetudine quam dominicae dispositionis veritate presbyteris esse maiores, et in commune debere ecclesiam regere, imitantes Moysen, qui cum haberet in potestate solus praeesse populo Israel, septuaginta elegit, cum quibus populum iudicaret <Num. 11>^w³. Nolo tamen negare, quin discretio ordinum 35 et ministrorum in ecclesia solidum habeat fundamentum in sacris scripturis, cum pateat duodecim fuisse apostolos et septuaginta^x discipulos, atque illis episcopos, istis sacerdotes successisse.

^{H 25} Quoquomodo res accipiat et explicetur, opus est magna reformatione in vita et in moribus nostris, in vestibus, in pluralitate beneficiorum. Vita nostra est undique 40 impura, ideo dicitur nobis: *Vae vobis, pastores, super vos iratus est furor meus⁴. Ego proticiam vobis brachium irae meae et dispergam super vultum vestrum stercus⁵; dabo vos contemptibiles omnibus populis⁶ et evellam de terra⁷, quia despicitis nomen meum⁸. Stulte agitis⁹, gregem meum dispergitis¹⁰, opulenti estis in Sion, et confiditis in monte Samariae¹¹, dormitis in lectis eburneis et lascivitis in stratis vestris¹².* Sed monentis vocem 45 non audimus; incedimus in vestibus indecenter figuratis, videmus, Rev^{mi} patres, ut quidam doctor alias querebatur in concilio Constantiensi, et apertis oculis quotidie cernimus

^a sic HT. ^b add. H. ^c H Ioannes de Munnatones [sic] Hispanus, ord. s. Aug., Segobricensis in Celtiberia episcopus. ^d Hh contingeret. ^e add. HT hw. ^f H magnam. ^g HTw inserunt de.

^h Hh hanc vocem immediate habent post articulo (l. 11). ⁱ Hh perperam inserunt cum alio nos avocet.

^k Hh possemus. ^l hw clament. ^m om. Hh. ⁿ Hh habent et ante christianum.

^o om. H. ^p hw itaque. ^q H opus est; h et opus esse. ^r om. HT hw.

^s H in marg.: 5. ^t sic H; w presbyterum. ^u sic. ^v om. Tw. ^w w 72.

¹ Ioannes de Munnatones, ord. erem. s. Aug., electus episcopus Segobricensis (seu Segorbiensis) 12. Iunii 1556, Tridentum venerat 19. Maii 1562. Obiit 15. Aprilis 1571. — Votum ex Psalmaeo exhibet Le Plat V, 543 s. ² Ps. 31, 3.

³ Cf. Hieron. Comm. in Tit. 1, 5 (Migne, Patr. lat. XXVI, 563).

⁴ Hos. 8, 5.

⁵ Mal. 2, 3.

⁶ Mal. 2, 9.

⁷ Jer. 12, 14.

⁸ Mal. 1, 6.

⁹ Jer. 10, 21.

¹⁰ Jer. 23, 2.

¹¹ Amos 6, 1.

¹² Mal. 6, 4.

in foro, in choro, in nostris hospitibus et dissimulamus et dissimulando talia nobis ipsis testimonium perhibemus, quia in istis levitatibus complacentiam habemus.

In pluralitate beneficiorum non minus est peccatum nec minor reformandi necessitas. Potest dispensare papa, dicunt nonnulli, ut unus plura habeat beneficia. Sed quid inde boni vel mali eveniat danti et accipienti, ne cogitare quidem ausim. Deffendum^a erubescens dixit, quod pecunia numerata officariis omnia fere dispensantur, et vix aliquid est quod impetrari non possit, nullo animarum salutis respectu habito. <Valde pugnat Wilhelmus Parisiensis episcopus¹, vir eruditionis ac pietatis nomine percelebris, contra eos qui vel accipiunt vel dant uni plura beneficia. Quos damnat, et dicit fieri ut unus aliquis egregius auceps aliquot centurias beneficiorum, praebendarum, canonicatum similiumque reddituum conquirit. Scripsit etiam titulo^b bonorum^c universale de proprietatibus apum², ubi invehitur vehementissime in eos qui plura beneficia possident, in quo refert^d multa tristia exempla subitaneae mortis talium sacerdotum. Multa etiam habere dixit Segobricensis Henricum de Gandavo³ contra inanes causas dispensationum paparum de pluribus beneficiis et similibus, asserens praelatum esse ministrum et subditum legis, non dominum, et mala non ideo fieri bona, quod ea papa permittat ac iubeat, neque valere papae mandata et dispensationes contra Dei mandatum^e.

Paulus apostolus regulam tradit in se omnibus ecclesiae praelatis, dum ait: *Potestatem dedit mihi Dominus in aedificationem, non in destructionem*⁴. *Non enim possumus aliquid adversus veritatem, sed pro veritate*⁵. Nullae ideo dispensationes, nisi iusta et legitima causa subsit, sine potestatis abusu et grandi peccato fieri possunt. Quae autem legitima causa sit dispensandi, docet b. Bernardus lib. III. de consideratione ad Eugenium papam: »Quid, inquis, prohibes dispensare? Non, sed dissipare. Non sum tam rudis, ut ignorem vos positos dispensatores, sed in aedificationem, non in destructionem.« »Ubi utilitas provocat, dispensatio laudabilis est, utilitas dico communis, non propria; nam cum nihil horum est, non plane fidelis dispensatio, sed crudelis dissipatio est.«⁶ Quae autem fiunt dispensationes in residentia sine iusta causa, nulliter fiunt, nec coram Deo is, qui dispensatur, excusatur, cum pro sola necessitate vel publica autoritate fieri debeant et possint. <Multi sunt, qui ex animo omnia recta piaque esse in ecclesia optant, quae vitia religionis vident, sed metu victi non reprehendere audent. Durandus tamen ausus est probare non esse amplius ferendum, ut ita multa beneficia in paucos congerantur, quia ecclesia debitis officiis defraudatur, eleemosinae subtrahuntur, personae ecclesiasticae sic ditatae in superbiam efferuntur et prosperitate perduntur⁷.>^f §

[Psalmaei meditationes.]

^b Multis nominibus laudata confessio Polonica, autore episcopo Osio⁸.

(P 2)

^a supra lin. add. H.

^b nescio num lectio sit recta; videtur nomen Thomae initio hic fuisse.

^c sic; videtur corruptum per Hussonium.

^d H vocabulum hoc corruptum.

^e Ipsius Hussonii, ut videtur, manu in margine inferiore et sinistra, sed postea add.

^f Alio ductu manus add. in margine dextra.

^g add. H.

^h Haec in P statim sequuntur post verba magna reformatione (supra p. 730, l. 19). Sed minime pertinent ad votum Segobricensis, ut putarunt Hussonius, Hugo (p. 329), Le Plat (V, 343 s), Woker, immo sunt loci a Psalmaeo ex libris excerpti vel commentarii eiusdem.

¹ Guillelmus de Alvernia (Auvergne) seu Parisinus, natus Aureliaci (quo anno nescitur), a. 1228 Parisiorum episcopus est factus, mortuus 1249. Pluralitatem beneficiorum non modo libris impugnavit (De collatione beneficiorum, Opp. ed. Le Ferron, Aureliani 1674, II, 258, cuius caput ultimum agit de singularitate beneficiorum), sed etiam magistros theologiae Parisienses 1235 et 1238 convocatos de illo malo deliberare iussit, nec plura unquam eidem beneficia concedebat. Cf. N. Valois, Guillaume d'Auvergne (Paris 1880), maxime p. 28 ss. Plurima de eo narrat Thomas Cantipratanus, cf. adn. sequ.

² Librum qui inscriptus est *Bonum universale de apibus* seu *De proprietatibus apum* (ed. Daventriae ante annum 1478, deinde Parisiis et alibi s. a., et maxime a G. Colvenerio, Duaci 1627) composuit Thomas Cantipratanus (natus circa annum 1201, mortuus 1263 vel

postea). Ubi l. 1, c. 19, n. 5. 6; l. 2, c. 10, n. 36; l. 2, c. 55, n. 4 huiusmodi res narrantur. Cf. N. Valois, Guillaume d'Auvergne 33 ss; A. Kaufmann, Thomas v. Chantimpré (Köln 1899) 61 ss.

³ Henricus de Gandavo in Quodlibetis II, qu. 17 agit de pluralitate beneficiorum ecclesiasticorum et de officio residendi (ed. V. Zuccolius, Venet. 1613, tom. I, 67 ss; cf. R. Seeberg, Die Theologie des Johannes Duns Scotus [Studien zur Gesch. der Theol. u. Kirche V, Leipzig 1900] p. 624).

⁴ 2 Cor. 13, 10.

⁵ 2 Cor 13, 8.

⁶ S. Bernardus, De consid. 3, 4, 18.

⁷ Durandorum (Guilelmi senioris et iunioris) opera mihi praesto non erant.

⁸ Quae sequuntur non inveni in Hosii Confessione fidei catholicae christianae (vulgo appellata C. Polonica), quae primum prodit Cracoviae 1553, deinde Moguntiae

Fides mea^a. Me, adiuvante Deo; neque minis paratę cędis neque obiecto exemplo tyranni quisquam avertet a veritate catholicae fidei, quam confiteor adeo integre, ut, si venulam in corpore meo ullam sentientem cum sectariis <esse scirem, eam secarem avelleremque>^b; tantum abest, ut hęreses queam^c probare Lutheri. Precor autem Deum, ut me vasculum aliquod velit esse^d misericordie suae, | ac si res ita postulet, minime dubitem martyr pro veritate veri evangelii contra falsum fictumque evangelium Lutheri honestam mortem constanter^e oppetere.

Inter hęreticos et catholicos in hoc convenit, quod lapsa sit disciplina ecclesiastica^f. In eo autem^g discrepant^b, quod hęretici hierarchiam omnem et sacerdotalem ordinem cupiant evertere, catholici autem unitatem comprobantes deformatae^h ecclesiae vicem^k deplorent et ut ea reformatur^l votis omnibus <Deum obsecrant>^m. Quaeⁿ nisi fiant^o, video — quod Deus avertat — ecclesiae maximum impendere periculum. Nolo^p male ominari^q, sed vereor ne hic cancer in dies latius serpat, cui tollendo nec ferrum nec flamma satis fuerit. <Hervet[us] de repa[randa ecclesiasticorum] dis[ciplina].>^{r1}

Longe satius esset pontifici Romano a Christo traditam et conciliis confirmatam potestatem ita praedicare et plenariam illam potestatem, de qua in septimo canone, ut^s interea admoneretur^t eam^u non ad ecclesiae ruinam, sed^v aedificationem esse convertendam^w.

Potestas ordinis non est humana nec civilis, sed omnem naturae^x virtutem excedens. Ex libro explicationis articulorum per universitatem Lovaniensem².

Apostolus Paulus ad maiores natu ecclesiae Ephesinae *Attendite*, inquit, *universo gregi, in quo vos spiritus sanctus posuit episcopos regere ecclesiam Dei* (Act. 20)³, et Christus ipse est, qui dedit quosdam pastores, doctores et sacerdotes³.

Electio episcoporum et pastorum atque diaconorum | aliquando in ecclesia facta est suffragio plebis. Et⁴ b. Cyprianus <epistula - - ->⁴ divina traditione et apostolica observatione sic esse observandum docet: »Ex divina, ait, descendit autoritate, quod sacerdos plebe praesente sub omnium oculis deligatur² et dignus atque idoneus publico iudicio atque testimonio comprobetur.« Aliquando a solo <clero. Constitutio tamen, ordinatio et consecratio>^{aa} semper fuit apud solum episcopum. <Vide b. Leonem>^{bb} in dist. 63⁵: Vota civium, testimonia populorum, honoratorum arbitrium, electio clericorum in ordinatione sacerdotum constituatur^{cc}.

De hac diversitate constitutionis episcoporum et pastorum ecclesiae ait Gerson, cancellarius Parisiensis, de potestate ecclesiae, consideratione 12 <in fine>^{dd}: »Praelati ecclesiae maiores et minores quandoque sunt instituti a toto populo <et clero>^e, quandoque a clero solum^{ee}, quandoque a solis canonicis cathedralis ecclesiae, novissime crebrius per Romanum pontificem.«⁶ <Ideo namque ita>^{ff} variatum est, quia nihil de hoc Christus constituit.

^a Hh nostra.

^b supplet h, om. PH.

^c Hh possim.

^d Hh esse velit.

^e om. H.

^f Hh eccl. disciplina.

^g Hh vero.

^h Hh discrepatur.

ⁱ H deformata; h deformatam.

^k Hw verae; h vere.

^l H reformatur.

^m Hh orandum est.

ⁿ Hhw quod.

^o Hhw fiat.

^p h Volo.

^q h oppinari.

^r om. HT hw.

^s Hh et.

^t Hh admoneat.

^u h eum.

^v H insert ad.

^w Hh concedendam.

^x Hh nostram.

^y om. Hh.

^z h deligitur.

^{aa} Hh clero constituitur, tamen ordinatus et consecratus.

^{bb} Hh B. Leo.

^{cc} ita etiam H; nescio an w expectantur habeat ex T.

^{dd} om. Thw.

^{ee} Hh tantum; w solo.

^{ff} Tw Ideoque; h om. ita.

1557 (auctore superstite triginta fere editiones prodibant, cf. F. Hipler, Kirchenlexikon VI² [Freib. 1889], 296 s), immo et illud multis nominibus et sequentia nil aliud esse opinor quam excerpta et meditationes Psalmaei pro voto per ipsum dando; nam et quae infra l. 24 ss leguntur, eiusdem generis sunt, ut cognoscitur ex eius voto infra sub 5. Decembris.

¹ Gentianus Hervetus (cf. Conc. Trid. I, 197³) 1561 orationem huius tituli edidit, quae interpretatur sextum canonem concilii Chalcedonensis (Nicéron, Mém. XVII, 193).

² Explicatio articulorum facultatis theologiae Lovaniensis circa dogmata ecclesiae ab annis XXXIV controversa cum responsione ad argumenta adversariorum, a D. Ruaro Tapper edita Lovanii apud Martinum Verhafelt anno 1555, commemoratur apud C. Du Plessis

d'Argentré, Collectio iudiciorum I (Paris. 1724), Append. p. xxxvii, col. 2. Denuo edebatur inter Opera Tapperi II (Colon. Agripp. 1582), ubi art. V, p. 132 legitur: »Potestas ordinandi in ecclesia Christi sacerdotes non est naturalis nec civilis, sicut est apud ethnicos, sed divinitus concessa.«

³ Cf. 1 Cor. 12, 28; Eph. 4, 11.

⁴ Cypriani ep. 67, c. 4 (ed. Hartel 738, 2 ss). Cf. F. X. Funk, Kirchengeschichtl. Abhandl. I (Paderborn 1897), 26 ss.

⁵ c. 19, D. 63 (Leo I ad Anastasium Thessalonic. episcopum ep. 14 [ed. Ballerini, al. 84], c. 6, Migne, Patr. lat. LIV, 673).

⁶ Gersonii opera ed. Du Pin II (Antverpiae 1706), 250 B (non prorsus ad verbum).

[Quidquid sit, ecclesiae universae consuleretur, si (ut adversarii nostri dicunt et habetur in responso de reformandis abusibus ecclesiasticis imperatoriae M^{ti} dato¹) electiones praelatorum restituerentur, neque admitterentur ulli nisi canonice electi, examinati et probati, ut in veteribus canonibus et principum legibus praeceptum est, cum nulla
 5 ratio sinat, sicut divus Leo testatur², ut qui praeesse omnibus debent, non etiam ab omnibus expetantur et probentur, | cum sacerdotium cum regia maiestate magnam habeat
 cognitionem. Nonne Moyses dux fuit Israelitici populi simul et sacerdos, et Samuel
 10 habuit iudiciariam in Israël potestatem etiam et sacerdotalem eminentiam? Nonne et Heli iudex fuisse legitur populi in Israel (qui tum summus erat reipublicae illius princi-
 patus) et simul sacerdotii honore insignitus? Quin imo sacerdotalis functio eminentior
 est et sublimior regali potestate, quod haec terrena disponat, illa caelestia. En sacer-
 15 dotii dignitas, ad quam propterea non nisi capaces, pii et vigilantes sunt promovendi. Quod si in alio ipsorummet adversariorum nostrorum linguam, non dico mentem, sequi
 velimus, necessarium est non plures cuique ecclesias committefe, quam quot^a commode^b
 20 curare et invisere possit, ne ecclesiae necessaria cura, ut iam factum est, fraudentur. Quantum enim damni, inquirunt, ecclesiis hoc attulerit, quod non singulae quibus opus
 erat idoneos ministros habuere, ac vere episcopali cura et inspectione destitutae fuerint, nemo verbis explicare satis poterit. Sic veritatem ipsam ipsi veritatis inimici non sine
 aliquo mysterio fateri coguntur. Ph. Melancthon inter alios quanto^c plurimum referre
 25 dicit, quales sint pastores et caeteri doctores et ecclesiarum ministri; ac ne idonei prae-
 ficiantur duabus ex causis maxime accidere, vel quia patroni et collatores commendant indoctos et ignavos, aut propter privatam benevolentiam, aut corrupti pecunia, quod
 fieri non ausim dicere nec credere, | aut propter alias causas non probandas, vel quia
 30 episcopi sine delectu admittunt quoslibet, et cum non afficiantur salute^d animarum, nec
 doctrinam nec mores pastorum inquirunt, minus praeferunt inspectores, qui indoctos
 erudiant³.

En consilium inimicorum nostrorum, patres, quo tamen possumus gregis malo
 mederi. :|^e

[Die Iovis] 19.^f Novembris.

Congregatio generalis. Continuuntur deliberationes de eisdem canonibus.

Oriensis Hispanus⁴ dixit super VII. canone, confirmans multis autoritatibus
 30 ex Basilio, Gregorio Magno, Cypriano et aliis, episcopatum esse iure divino a Christo
 institutum, non quoad potestatem modo, sed etiam iurisdictionem, ac procedere a Christo
 tanquam fonte et principali causa, et ab eo per papam tanquam per ministrum et in-
 strumentum, eodemque iure [episcopos] presbyteris esse superiores. Ita quoque antea
 Granatensis⁵ et Segobiensis⁶ senserant et mordicus probarunt^b episcopatum iuris
 35 esse divini, contra mentem quorundam Italorum, qui iuris esse positivi asseruerunt¹,
 tribuentes totam potestatem papae², et^k **Minorensis** dixit instar sacrilegii esse disputare⁷

* H 30 (omissis hic eis quae de hoc die in textu sequuntur) postea (alio manus ductu) adiunxit:
 Citavit Ioannem de Poliaco saeculi XIII, qui inter alia asserebat episcopos habere suam
 potestatem immediate a Christo eiusque apostolis ac discipulis, et non a papa, eoque

^a H quod. ^b H comodi. ^c cod. (H) quando. ^d cod. (H) salutis. ^e add. H.

^f P 18. Huic et sequenti diebus falsos Psalmæus numeros proposuit, quos transumpserunt etiam h et H, qui propterea hic non tantum oratores, sed etiam dies perperam enumerant. ^g Hh Franciscus Blanco Hispanus, episcopus Auriensis. ^h h probaverant. ⁱ Hh asseveraverant.

^k om. h, et add. nomen: Donatus de Laurentiis de Asculo Apuliae, episcopus Min.

¹ Nescio an spectet ad responsa libro *Interim* vocato data; in *Interim Lipsiensi* (Corpus Reform. VI, 259 ss) simile aliquid legitur: von Kirchendienern (l. c. 260).

² Videtur intellegi Leonis I ep. 10 (ed. Ballerini, *Migne*, Patr. lat. LIV, 634: "Teneatur subscriptio clericorum, honoratorum testimonium, ordinis consensus et plebis. Qui praefuturus est omnibus, ab omnibus eligatur" (cf. ep. 14, ibid. 673, recept. in c. 36, D. 63). Ad quod adnotat Quesnellus (*Migne* l. c. 1296): Familiare istud ac multoties a sanctis patribus decantatum.

³ Qui Melancthonis locus intellegatur nescio.

⁴ Franciscus Blanco de Salcedo, electus Auriensis episcopus 12. Iunii 1556, translatus Malacam 1565, inde 1574 Compostellam, ubi mortuus est 26. Aprilis 1581 (aetatis a. 70), sepultus in collegio Iesuitarum a se fundato.

⁵ Dixerat 6. Novembris 1562, *Theiner* II, 163^b s.

⁶ Qui dixerat 3. Novembris 1562, cf. *Theiner* II, 157^a.

⁷ Eadem sententia ut vox adulationis legitur apud *Gerson*, De potest. eccl. 12 (ed. *Du Pin* II, 246 D).

de auctoritate pontificis Romani sine expresso mandato eius et legatorum. <Idem
P 4 Oriensis>^a probavit verba illa *Tibi dabo | claves regni*^{b 1} non soli^c Petro dicta, sed

papam eorum ius ac potestatem nec posse nec debere minuere². (Quod certe non temerarie, sed potius ingenue, Italis refragantibus^d et moleste ferentibus, dictum est.)

Deinde II (p. 31) exhibet votum, quod falso attribuit Bartholomaeo de Martyribus, archiepiscopo Bracarensi³, cum sit episcopi Vaurensis (quod ponetur suo loco sub 20. Novembris, infra p. 735, l. 4 ss), et post hoc p. 32 pergit:

II 32 <Tunc>^e Donatus de Laurentiis de Asculo Apuliae, episcopus Minorensis^{f 4}, dixit 5
instar sacrilegii esse disputare de auctoritate pontificis Romani sine expresso eius mandato et legatorum.

<Sed continuo idem Auriensis>^g probavit verba illa *tibi dabo claves regni coelorum*¹ non solum Petro dicta, sed et apostolis ex Cypriano⁵ et aliis et cap. *Firmiter* de trinitate⁶; ex Matthaeo: *Quaecumque alligaveritis super terram, erunt ligata et in coelo*⁷; ex antiquissima praefatione de apostolis: *Quos operis tui vicarios eidem^h constitulisti praeesse pastores*; ex Actis apost.: *Cum audissent apostoli, qui erant Hierosolymis, quia recepisset Samaria verbum Dei, miserunt ad eos Petrum et Ioannem*⁸, et ex aliis scripturae locis. Allegavit etiam Augustinum in libris de doctrina christiana⁹ et synodum Constantinopolitanam, quae ecclesiam Hierosolimitanam ecclesiarum matrem 15 vocat¹⁰. Noluit negare, quin Petrus fuisset Romae, sed principatum eius non bene admisit. Contra — dixit — tempore divi Augustini Aphricanos episcopos multa dixisse in Celestinum, Zosimi successorem, quod in ecclesias Aphricanas auctoritatem sibi tribuisset et clericorum a suis episcopis appellantium causas audiisset¹¹. Finivit his verbis: Sunt, qui canonem septimum subterici malunt, ex quo tot dissidia inter patres nata sunt et 20 quae totam patrum congregationem perturbavitⁱ.

Tunc legatus¹² Minorensi¹³ dixit paucis^k et modestis verbis, haereticos non admittere primatum Petri, | neque etiam desiderare ecclesiam militantem habere caput ministrale, ut fiat in ea quod scribitur: *In illis diebus non erat lex in Israel, sed unusquisque quod sibi bonum videbatur, sic faciebat*¹⁴. 25

^a h. et.

^b P regi; h add. coelorum.

^c h solum.

^d w refragantibus.

^e postea in marg. add.

^f del. et eius loco in marg. Arianensis.

^g primo scriptum erat et (ita ut videantur verba Minoriensis), deinde correctum est, ut supra in textu, sed manus tremula (Hussonii senis? cf. prolegg.) corrumpit Auriensis in Arianensis.

^h H etiam.

ⁱ postea mutatum in perturbant.

^k T w parvis.

¹ Matth. 16, 18.

² Ioannes de Poliaco (Pouilly), mortuus post a. 1321, Quodlibeta scripsit, amplissimum opus universam fere theologiam complectens, quo tamen nonnullas opiniones protulit postea per Ioannem XXII 24. Iulii 1321 damnatas (*Du Plessis* II, 301; *Denzinger*, Enchirid. n. 64). Inter quas est haec: parochos iurisdictionem immediate a Christo accipere. Auctor retractavit. Cf. *H. Hurter*, Nomenclator II⁸ (Oeniponte 1906), 488 s; *H. Denifle*, Chartularium Parisiensis universitatis II, 1, 243 ss.

³ Bracharensis ut archiepiscopus dixerat iam 4. Novembris, cf. p. 735, adn. f.

⁴ Donatus de Laurentiis episcopus Minorensis (regni Neapolitani civitatis) electus erat 21. Iulii 1557, et 29. Ianuarii (secundum Gams; in editione canonum Leplatiana p. 361 legitur: 5. Ian.) 1563 transferebatur Arianum.

⁵ Cf. infra p. 735, l. 1 et adn. i.

⁶ c. 4 X de summa trin. (I, 1), cf. infra p. 735, adn. 2.

⁷ Cf. Matth. 16, 19.

⁸ Act. 8, 14.

⁹ Credo spectasse Auriensem verba illa De doctr. chr. I, 18 (17): »Has igitur claves dedit ecclesiae suae, ut quae solveret in terra, soluta essent in coelo; quae ligaret in terra, ligata essent in coelo.»

¹⁰ *Le Quien*, Oriens christianus III, 111, n. 16: »Caeterum tunc temporis (saeculo V) insita plerorumque orientalium mentibus opinio . . ., Aeliam sedem vere apostolicam esse, quia urbi Hierosolymitanae suc-

cesserat, Iuvenali multum profuit. Rationi enim consentaneum videbatur iura antiquioris ecclesiae Hierusalem a Christo et apostolis conditae transferendi in Aelianam, et citatur epistula Iustini imperatoris ad Hormisdam pontificem scripta 9. Sept. 520 (quae nunc legitur apud Thiel, Epist. Rom. pontif. I [Braunsbergae 1868], 941 ss et inter epistulas Avellanae collectionis ed. O. Guenther [Vindob. 1898] 701 ss), ubi imperator celebrat ecclesiam »Ierosolymitanam, cui tantum omnes favorem impendunt quasi matri christiani nominis, ut nemo audeat ab ea se discernere« (Thiel 944; Guenther 703). Fieri potest, ut Auriensis hanc epistulam legerit inter acta synodi Constantinopolitanae a. 520 vel 536, de quibus cf. *Hefele*, Concilien-Geschichte II² (Freiburg 1875), 695 s.

¹¹ Africani episcopi, qui in universali Africano concilio Charthaginis 424 adfuerant, litteris ad Celestinum I missis querebantur, quod hic Apiarium quendam presbyterum ob flagitia ab Urbano Siccensi episcopo excommunicatum in communionem recepisset, *Harduin*. I, 947 ss; cf. *Hefele*, Conc.-Gesch. II, 137 s. 120 ss. Iam cum Zosimo pontifice controversia fuerat Africanis ob illius in rebus Pelagianorum iudicia, cf. *Hefele* l. c. p. 114 ss; *J. Langen*, Geschichte der röm. Kirche I (Bonn 1881), 748 ss.

¹² Card. Mantuanus. Acta Massarelli (*Theiner* II, 172 s) nil de hac re continent.

¹³ Recte Auriensi, cf. adn. g.

¹⁴ Iud. 21, 24, cf. 17, 6.

et apostolis, ex Cypriano¹ et aliis et c. *Firmiter* X^a de summa trinitate². — ^{b3} Sunt qui canonem VII. subiceri malint, ex quo tot dissidia inter patres nata sunt et qui^c totam patrum congregationem perturbavit^d.

[Die Veneris 20. Novembris]^e.

Congregatio generalis. Continuantur eadem deliberationes.

<Vaurensis^{f4} dixit super VII. articulo tribus partibus constante, ac primum quidem: (P 4)
5 episcopos iuris esse>^g divini et presbyteris superiores. Sed <quod ad>^h plenitudinem H 31
potestatis spectat, et quod episcopi assumantur a Romano pontifice in <[partem] sollicitudinis>ⁱ, dixit nullam hac de re apud priscos patres fieri mentionem ante Vigiliū papam ad Eucherium^k <2 q. 6>^{l5}, et Leonem in epistula 84^m ad Anastasium⁶ etc.¹
S^{mm} D. noster est episcopus et princeps episcoporum, sed non est universalis, ut
10 ait Gregorius ad Ioan[nem]⁷.

[Probavit episcopos superiores esse sacerdotibus Anacleti epistola tertia, ubi videre est apostolis successisse episcopos, septuaginta autem discipulis presbyteros⁸. Si episcopus (ait) praeest parochis, archiepiscopus episcopis, <patriarcha archiepiscopis>ⁿ, debet et papa praeesse patriarchis cum maiori potestate, ut servetur ordo et unitas, sine qua ecclesia
15 stare non potest, quicquid dicant et opponant adversarii, qui maiorem in sublimioribus sedibus positus tribuunt honorem, non potestatem, quamvis luce meridiana clarius sit episcopos presbyteris superiores esse, et hos ab illis saepissime secundum canones iudicatos et damnatos. Formam et regulam ordinationum petiit notari, quod a tribus episcopis fieri deberet, et eorum, si quae accusatio esset facienda, a probatissimae vitae
20 viris fieret. Citavit quoad ordinationem canonem 4. Nicaeni concilii⁹, 21. Arelatensis primi¹⁰. Formam vero accusandi ex canonibus apostolorum 74. et 75. sumi debere dixit.:]^m

^a add. h. ^b P incipit a linea. ^c h quae. ^d h perturbaverunt.

^e P habet solum numerum 19, sed eum falso, cum et Vaurensis et Quinqueecclesiensis 20. Novembris sint locuti.

^f Valde laboravit H (p. 31), ut huius voti auctorem inveniret. Quae primo scripta erant in primis versibus et in marginibus interiore et exteriori cooperta sunt scidulis, et scidula prior rursus obtegatur alia. Quae in ipso folio et in priore scidula scripta fuerint, legi non amplius possunt (crediderim fuisse eadem fere, quae supra leguntur); in secunda scidula legitur: Die decima nona Novembris Bartholomeus de Martyribus, archiepiscopus Bracarensis, dixit episcopos iuris esse . . . Sed hic locutus erat iam 4. Novembris (Theiner II, 157), et ex ipso voti initio, quod ad verbum paene convenit cum eo, quod in P tribuitur Vaurensi, satis elucet hunc episcopum hanc sententiam dixisse. — h totam de Vaurensi relationem omittit, sine dubio quia votum supra p. 728, l. 30 ss Vaurensi tribuit.

^g cf. adn. praeced. ^h P quoad. ⁱ H sollicitudinem. ^k sic. ^l om. H. ^m add. H. ⁿ om. w.

¹ Cyprianus De cath. eccl. unitate c. 4: «Quamvis apostolis omnibus post resurrectionem suam parem potestatem tribuat et dicat: *Sicut misit me* . . . (Io. 20, 21 s), tamen, ut unitatem manifestaret. . . Hoc erant utique et ceteri apostoli quod fuit Petrus, pari consortio praediti et honoris et potestatis, sed exordium ab unitate proficiscitur.»

² c. 1 X de summa trinit. (I, 1), § 3: «Claves ecclesiae . . . ipse concessit apostolis eorumque successoribus Iesus Christus» (Innocentius III in concilio generali Lateran. IV. 1215).

³ Quod sequitur, videri posset additamentum Psalmaei; sed p. 734, l. 19 ss legitur in ipsa sententia Auriensis.

⁴ Petrus Danesius interfuerat primae Tridentinae synodo inter oratores regis Gallorum. Postea Francisci II Delphini praeceptor et Vaurensis episcopus est factus 9. Augusti 1557. Tridentum venit 14. Maii 1562, unde discessit ante 25. Sept. 1563. Obiit Parisiis in coenobio S. Germani Pratenis 23. Aprilis 1577 octagenarius. Cui ascribebantur a nonnullis, sed iniuria, Ioannis Stephani Duranti tres De ecclesiae catholicae ritibus libri, cf. Baluzii adnot. in Cypriani De opere et elem. c. 15; Janner, Kirchenlex. IV² (Freiburg 1886), 47; Hurter, Nomenclator I¹ (annos 1564—1663 complexens), Oenip. 1892, 131.

⁵ c. 12, C. 2, q. 6, ex Pseudoisidoriana

epistula Vigili ad Euterum (recte Profuturum) c. 7 (Hinschius p. 710 ss) ex variis pontificalium epistularum locis conflata (cf. maxime Leonis M. ep. 14, c. 1 et adnot. sequ.).

⁶ Ep. 14, c. 1 (Migne, Patr. lat. LIV, 671 B), scripta a. 446. Transiit in corpus iuris canonici c. 8, C. 3, q. 6. Ex qua epistula hausit Pseudoisidorus partem capituli in adn. praec. citati.

⁷ Nescio utrum haec sit pars voti Vaurensis an sententia Psalmaei, qui hoc modo non semel cogitationes suas prodit, cf. supra p. 731, l. 34 ss. — Gregorius M. epist. l. 5, 18 (ed. Maur.): Romani pontifices, quamquam a Chalcedonensi synodo universales sint appellati, «tamen nullus unquam tali vocabulo appellari voluit, nullus sibi hoc temerarium nomen arripuit.» Alios complures locos v. apud Döllinger-Friedrich, Das Papsttum (München 1892) 358 s.

⁸ Epistula Pseudoisidoriana (sed. locus ex concilio Neocaesariensi c. 13), Hinschius p. 82. Cf. F. Gillmann, Das Institut der Chorbischöfe im Orient (München 1903) p. 55 ss.

⁹ Receptus est in corpus iuris canonici c. 1, D. 64. Idem definiunt can. apostol. I et Arelatensis mox citandus. Controversiam de canone Nicaeno interpretando vide apud Hefele, Concilien-Gesch. II², 385.

¹⁰ Concilium Arelatense I celebrabatur a. 314. Canon, quem intellegit Vaurensis, est XX.

(P 4)
(H 33) **Quinquecclesiensis**^{a1} dixit sibi displicere quod tantopere defendatur^b auctoritas^c episcopalis, cum fere patres non laborent^d de confirmando primatu Petri, quem eversum cupiunt^e heretici, <et quod episcopi sint a Deo instituti, sed per hominem, i. e. papam>^f. Allegavit Hieronymum ad c. 1. ad Galatas, ubi apostolus dicit missum non ab homine neque per hominem, sed per Iesum. Hic Hiero[nymum] tria apostolorum genera assignare: quidam^g a Deo tantum, ut Paulus; alii^h a Deo, sed per hominem, <i. e. papam, ut sumus fere omnes>ⁱ — sic Iosue per Mosen^k, sic Eliseus per Heli[am]^l; alii^m ab hominibus, <i. e.>^m favore humano; aliiⁿ a se ipsis, ut heretici².

|: °Scio (inquit) episcopatum unum esse et indivisum secundum Hieronymum, qui asserit episcoporum sive Romae sive Alexandriae et ubicumque eiusdem esse meriti, eiusdem etiam sacerdotii, et ideo sacerdotii potestatem rem spiritualementem esse, incorporalem et indivisam, et hanc singulos episcopos in suum gregem in solidum possidere³. Sed pontifex Romanus eandem in universum super totum gregem christianum tenet, quam exercere potest ubi rem postulare videt. In hoc enim constitutus est, ut fratrum suorum negligentiam suppleat, quod plane Christus indicare voluit, cum | Petrum alloquitur: *Simon, Simon, ecce Sathanas expetivit vos, ut cribraret sicut triticum. Ego autem rogavi pro te, ut non deficiat fides tua, et tu aliquando conversus confirma fratres tuos*⁴. Quamobrem caeteri episcopi recte dicuntur vocari in partem sollicitudinis, summus vero pontifex in plenitudinem potestatis. Habent enim illi assignatos greges singuli singulos, huic universi crediti sunt.

Multi asserunt apostolos omnes parem potestatem immediate habuisse a Christo, et firmant suam sententiam Ioannis ultimo⁵: *Quorum remiseritis peccata* etc., Matthaei etiam ultimo: *Docete omnes gentes* etc.⁶, et 5: *Vos estis lux mundi; sic luceat lux vestra coram hominibus* etc.⁷, et ex eo, quod Paulus — ut habetur cap. 2 ad Galat. — *restitit Petro in faciem*⁸; dixitque Petrum et Ioannem missos fuisse in Samariam ab apostolis⁹. Necnon Hieronymum super epistula ad Galatas¹⁰, Cyprianum¹¹ et Anacleum¹² pari potestate omnes apostolos donatos asseruisse. Neque tamen illa destruere iurisdictionem sedis Romanae, nec impedire quin Petrus habuerit a Christo plenitudinem potestatis, quia sicut rex praeter particulares thesaurarios unum sibi eligit inter alios, qui aliis praesit, sic Christus super omnes Christi thesauros voluit esse unum dispensatorem. Qui contrarium putant, inquit, et unitati, non uni, ecclesiae, non pontifici claves datas esse affirmant, errant omnes, et ex subdito | dominum faciunt et scripturae sacrae adversantur, ut habetur in Deuter[onomio]: *Ex eo tempore iugiter separavit tribum Levi, ut portaret arcam foederis Domini et staret coram eo in ministerio, ac benediceret in nomine eius usque ad praesentem diem*¹³. Ista sunt veteris legis, quae novae nostrae fuit figura.

Sacerdotes Domini vocabimini, dicit propheta Isaias, *et vires gentium comeditis*¹⁴. Ergo sacerdotes et episcopi ad officium non a populo ad magistratu vocantur, ut vocari deberent, sed in eo casu, sicut et in permultis aliis, ex regibus et principibus pendemus,

^a H (p. 33, ad 19. Nov.) h Georgius Drascovicus, orator regis Hungariae, Quinquecclesiensis episcopus <Croato add. H man. tremula supra lin., et iunior in marg.: eodem [sic] die decima nona Novembris>.

^b Hh defenderetur.

^c H autoritas.

^d Hh laborarent.

^e Hh cupiebant.

^f Hh Dixitque episcopos a Deo institutos, sed per hominem, papam scilicet.

^g etiam H primo ita habuerat, deinde mutavit in quosdam, quod habet etiam h.

^h H corr. ex alios, quod habet h.

ⁱ om. h; H supra lin., et loco i. e. habet scilicet.

^k Hh Moysen.

^l Hh Eliam.

^m Hh et.

ⁿ h alios.

^o in marg. (H) legitur nota: 10 usque ad notam ◇ fol. 37.

^p w comeditis.

¹ Georgius Drascovicus a. 1557 factus erat episcopus Quinquecclesiensis, deinde a Ferdinando ad concilium missus orator pro regno Hungariae 18. Ianuarii 1562 Tridentum venit, 6. Februarii in concilium receptus. Sub finem anni 1563 translatus est Zagrabiā, inde a. 1572 Caloczam, denique 1578 Iaurinum, ubi corpus eius depositum est, cum 21. Ian. 1587 mortuus esset Vindobonae. Cardinalis creatus est 1585.

² Hieron. Comm. in ep. ad Gal. 1, 1 (Migne, Patr. lat. XXVI, 312).

³ Hieron. ep. 146 (ad Evangelum), c. 1 (Migne l. c. XXII, 1194): »Nec altera Romanae urbis ecclesia, altera totius orbis existimanda est. Et Galliae et Britanniae et Africa et Persis et Oriens et India et omnes barbarae nationes unum Christum adorant, unam

observant regulam veritatis. Si auctoritas quaeritur, orbis maior est urbe. Ubicumque fuerit episcopus, sive Romae sive Eugubii, sive Constantinopoli sive Rhegii, sive Alexandriae, sive Tanis, eiusdem meriti, eiusdem est et sacerdotii... Caeterum omnes apostolorum successores sunt.»

⁴ Luc. 22, 31.

⁵ Immo penultimo (20, 23).

⁶ Matth. 28, 19. ⁷ Matth. 5, 14, 16.

⁸ Gal. 2, 11.

⁹ Act. 8, 14.

¹⁰ Cf. supra l. 4.

¹¹ Cf. supra p. 735, adn. 1.

¹² Cf. supra p. 735, l. 11 et adn. 8.

¹³ Deut. 10, 8.

¹⁴ Isai. 61, 6 (non secundum Vulgatam).

qui suos vocant ad beneficia, nulla habita ratione canonum et divinarum institutionum. *Nemo sibi sumit honorem, sed qui vocatur a Deo tanquam Aaron*¹, apostolus ipse, Barnabas, Matthias. Ostendant hic Lutherani ministri et Calvinistae, num sint a Christo sic vocati. Distingue, Deus, a filiis tuis adulterinam istam prolem, quae omnibus odiosa
 5 est et contemptui vel Turcis ipsis propter renunciationem verae et antiquae religionis^a. Mittamus illa et pastorem nostrum cognoscamus. »Si, teste Ambrosio², nihil in hoc saeculo excellentius atque excelsius inveniri potest statu et dignitate simplicium sacerdotum et particularium praesulum, qui per diversa orbis loca in partem sollicitudinis assumuntur, quid cogitandum est de summo pontifice, qui vices Dei veri gerit in terris, qui ad
 10 plenitudinem | status, qui ad apostolicum thronum, qui ad culmen omnium dignitatum assumitur« et, ut dicit Rodericus Zamorensis episcopus, »qui non ad humanum tantum principatum, sed ad divinum, non ad principandum solum mortalibus, sed et immortalibus, non tantum hominibus, sed angelis, non ad iudicandum vivos, sed mortuos, uno verbo, qui a summo Deo eius loco super cunctos mortales institutus et evectus est?«³ (Hic movit
 15 risum maxime inter Germanos, Gallos et Hispanos, neque tamen finivit, quanquam satis turbatus, sed sequentia addidit:) — »qui unus est et secundum non habet, quem David^b signat his verbis: *Dedit ei potestatem et regnum, et omnes populi et linguae servient ei*⁴, qui solus dirigit omnem humanam creaturam in finem perfectissimum, sine quo periret omnium mortalium commercium?«⁵
 20 Nonnulla etiam alia addidit Quinqueecclesiensis iste ad tuendam auctoritatem summi pontificis. Tandem finem fecit per exclamationem, acerbè ferens, ut apparebat, quod quidam patres riderent: Infelix summi pontificis foelicitas, infelix omnium pater, qui ex libero omnium servus factus est, eorum etiam, qui eius vitam domi lacerant, quam hic saepe laudant; qui foris illum belli et discordiarum causam esse volunt et hic pacis
 25 patrem^c et animorum conciliatorem faciunt; | qui eius auctoritatem totis viribus tuendam asserunt, eam tamen inter privatos parietes reiiciunt! Exclamet nunc Pius, vere pius, pontifex noster, sicut olim divus Gregorius: »Infelix ego quid facio, ubi me episcopi despiciunt et detrahunt?«⁶ Sciunt patres, quo spiritu ducantur illi. |

[Die] dominica 22. [Novembris].

Sacra dominicae primae adventus.

Celebrata est^d missa submissa voce in aede maiori praesentibus legatis, oratoribus, (P 4)
 30 episcopis et theologis. Deinde habita est^d concio^e ad concilium per D. Francischinum de Ferraria <ord. s. Francisci>^f de signis adventus Domini et de abominatione desolationis, admonens patres *Ne quis vos seducat*^g, neque turbemini; de mysterio iniquitatum nostrarum et^h vindictae divinae et iudicii, nisi penitentiam agamus, proponens exempla

^a cod. (H) religioni. ^b sic codd. et iam Rodericus ipse; videtur ortum ex Dau. perperam lecto pro Dan.
^c om. w. ^d add. Hh. ^e Hh oratio. ^f om. Hh. ^g Hh sed.

¹ Hebr. 5, 4.² In opere De dignitate sacerdotali iniuria Ambrosio tributo c. 2 similia leguntur (*Migne*, Patr. lat. XVII, 569 s.), et citantur c. 10, D. 96.³ Rodericus Sanchez de Arevalo, natus in oppido S. Mariae de Nieva Segobiensis dioecesis a. 1404, postquam in Salamantina universitate studio iuris se dederat, sacerdos factus varias dignitates obtinuit legationesque obivit ad Romanos pontifices et aliquot principes. Episcopus Ovetensi ecclesiae praefuit, postea a Paulo II arcis S. Angeli castellanus constituebatur et pontificis in Urbe vicarius. Anno 1467 ad ecclesiam Zamorensem, 1468 ad Calagurritanam, tandem ad Palentinam translatus decessit 4. Oct. 1470. Inter alia scripsit De monarchia orbis et de origine et differentia principatus imperialis et regalis (editum Romae 1521), in quo libro ostendebatur »apud Rom. pontificem residere veram orbis monarchiam, et ad eum solum spectare regum et principum punitionem et depositionem«; praeterea De auctoritate pontificis et conciliorum generalium (*Hurter*, Nomenclator II³ [Oeniponte

1906], 942 s.). Sed locus a Quinqueecclesiensi citatus (non prorsus ad verbum nec continuus) invenitur in alio Roderici libro valde vulgato, qui inscribitur Speculum omnium statuum totius orbis terrarum, alias Sp. vitae humanae, l. 2, c. 2, in editione M. Goldasti (Hanoviae 1613) p. 122 ss; episcopo Hungaro et Psalmaeo facile praesto erat editio Argentinensis 1507 vel Parisina 1542.

⁴ Dan. 7, 14.⁵ Rodericus l. c. p. 123.⁶ Non inveni hunc locum.⁷ Erat dominica (XXV et) ultima post Pentecosten. Nomen et cognomen oratoris est Franciscus Vicedominus, ord. Min. conv., de quo apud *Le Plat*, Canones 99 et 380 legitur: »Obiit Bononiae 29. Octobris 1573 aetatis 59, sepultus ibidem apud suos. Habuit orationem Neapoli in funere Mariae reginae Angliae 1559, item ad synodum Tridentinam... 22. Nov. 1562 de duplici mysterio, abominationis uno, desolationis altero.«⁸ Matth. 24, 4; Marc. 13, 5; 2 Thess. 2, 3.

diluvii et destructionis Sodome, devastationis Hierosolyme, captivitatem Aegyptiacam^a et quid actum sit de ecclesia orientali | et^b timendum de occidentali, nisi serio reformemus nos ipsos; et quod praedicatum est evangelium <regni in>^c universo mundo, unde sequetur consummatio saeculi. *Videtur haec omnia*, inquit, et structuram templi? *Amen dico vobis, non relinquetur lapis super lapidem, qui non destruat¹.*

Qua concione finita sequute sunt preces in hunc modum. | Capella legatorum prostrata ante altare incepit antiphonam cum musica, deinde letaniam more Italico, et dicto *Sancta Maria, ora pro nobis* surrexerunt omnes et facta est processio extra aedem, et in reditu quisque rediit in locum suum et <continuata letania. Qua finita episcopus quidam>^d stans coram altari dixit preces cum versicu[lis] et orationibus aliquot pro tranquillitate ecclesie et progressu concilii. ^eDicto *Benedicamus* <recesserunt omnes ad domos>^f.

Die lunae 23. Novembris.

Congregatio generalis: Litterae regis Gallorum; card. Lotharingi oratio; synodi responsum.

Hora 20. facta est^g congregatio in loco solito, videlicet^h in aede divae Mariae, non procul a residentibus DD. legatorum. Ubi oratores Galli primum exhibuerunt legato et patribus litteras regias in idioma latinum traductasⁱ. Quibus lectis per secretarium concilii card. Lotharingius habuit orationem exponentem animum regis, ut serio procedatur ad negotia synodi. Post quam exponit calamitates regni ob hereses ibi vigentes.

Cui responsum est breviter per legatum a Mantua, deinde eleganter et diserte per quendam archiepiscopum^j nomine concilii, quantum synodus gratularetur de adventu tanti cardinalis, et de laudibus eius.

Deinde Ferreri, secundus orator regius, habuit aliam orationem ad synodum, qua hortabatur patres ad ea, quae sunt functionis nostrae ad sedandos hos tumultus per reformationem.

Cui responsum est per eundem archiepiscopum, quod synodus mature deliberaret et tandem responderet.

[Die Martis 24. Novembris.]

Congregatio generalis. Episcopi Leiriensis sententia.

^k**Lyriensis** episcopus^l inter multa, quae prolixè dixit die 24.¹, visus est dixisse omnes episcopos simul collectos non esse aequales papae, et quod papa habet^m insigniusⁿ ius in qualibet ecclesia episcopali, quam ipse episcopus, et quod idem in consecratione alicuius episcopi, quando ipse consecrat^o, concurrit^p cum Deo, licet^q minus

^a sic P; Hh captivitatis Aegyptiacae.

^b om Hh.

^c om. H; h in.

^d Hh finita letania unus ex episcopis.

^e Hh praemitt. Et.

^f Hh quisque recessit in domum suam.

^g add. Hh.

^h Hh ut.

ⁱ Hh add. huius qui sequitur tenoris: Carolus Dei gratia et totam epistolam exhibent et alia, de quibus H p. 38 in marg. haec dicit: Hic non abs re regis litteras, nec non duas orationes in dicto Psalmaei nostri manuscripto contentas, licet satis vulgatas annectere non dubitavi, cum ea etiam spectent quae acta sunt in concilio ab adventu cardinalis Lotharingii, nec non rerum et religionis statum in Gallia, quae omnia legere non poenitebit. Post illas litteras pergunt H (p. 41) et h in textu: Litteris, quae supra, per secretarium concilii lectis card. Lotharingius habuit orationem, exponens animum regis, ut serio procedatur ad negotia synodi. Deinde orationem adiungunt, et post eam H (p. 48) et h: Finita oratione legatus a Mantua respondit satis breviter card. Lotharingo; deinde eleganter et diserte nomine totius concilii archiepiscopus de Zara. Sequitur oratio, qua finita (H p. 52) legitur: Deinde D. Renaldus Ferrerius, praesidens in parlamento Parisiensi, secundus orator regius in concilio Tridentino, habuit orationem ad synodum, <qua hortatus est patres ad ea quae erant sui officii ad sedandos tumultus per reformationem — haec scripta in scidula super duos versus agglutinata, infra quam eadem fere aliis verbis videntur fuisse scripta>. Sequitur oratio ipsa, post quam (H p. 56) legimus: Ferrerio oratori responsum est paucis, etiam per legatum de Mantua [sic], quod synodus mature deliberaret de omnibus quae proposuerat, et tandem responderet. Deinde pergitur: Gaspardus de Casal ... (l. 26).

^k H (p. 56) h: Gaspardus de Casal, Lusitanus, ord. s. Aug., episcopus Leniensis [sic H, vix Leriensis, in marg. Leyriensis] inter alia, quae prolixè etc.

^l H supra lin. add. novembris.

^m Hh habebat.

ⁿ Hh maius.

^o Hh consecrabat.

^p Hh concurrebat.

^q Hh sed (perperam lecto fz pro lz).

¹ Matth. 24, 2; Marc. 13, 1, 2; Luc. 21, 6.

² Erat archiepiscopus Iadrensis, Theiner II, 176.

³ Caspar do Casal, ord. s. Aug., 2. Februarii (vel 3. Iulii?) 1551 electus episcopus Funchalensis (in

Africa), 20. Dec. 1557 translatus Leiriam, 1. Dec. 1579 Conimbriam, ubi mortuus est 9. Augusti 1585 (vel 8. Aug. 1587), bis concilio Tridentino interfuerat, primum a. 1551 s, iterum venerat 11. Iulii 1561.

principaliter, sicut minister se habet tanquam instrumentum | erga principalius agens. P 6
Idem^a dixit solum^b Iohannem de Turrecremata fuisse in ea^o sententia, ut Christus
solum Petrum^d, non ceteros apostolos instituerit, lib. 2. de ecclesia c. 32.^e

¶ Nullus dicat episcopos apostolis successisse, cum multum | eis desit iurisdictionis H 57
et potestatis, qua donatos fuisse apostolos constat. Potest tamen dici episcopos suc-
cessisse apostolis, sed per similitudinem tantum. Neque etiam negari potest episcopos iure
divino esse institutos, cum ordo sit ex Deo, sed non praeficiuntur^f ecclesiis nisi mediante
papa, a quo habent iurisdictionem, ut in eadem vinea Christi simul cum eo laborent.

Ex Augustino probavit primatum Petri et distinctionem ordinum. »Puto, inquit,
quod sine ulla sui contumelia Cyprianus episcopus Petro apostolo comparatur, quantum
attinet ad martyrii coronam. Caeterum magis vereri debeo, ne in Petrum contumeliosus
existam. Quis enim nescit illum apostolatus principatum cuilibet episcopatu praefendum?
Sed etsi distat cathedrarum gratia, una tamen est martyrum gloria¹.

Beatus Bernardus de Eugenio papa: »Tu sacerdos magnus, pontifex summus,
princeps episcoporum, haeres apostolorum, primatu Abel, gubernatu Noë, patriarchatu
Abraham, ordine Melchisedech, dignitate Aaron, autoritate Moses, iudicatu Samuel,
potestate Petrus, unctione Christus.²

D. Hieronymus de Damaso: »Haec est fides, papa beatissime, quam in catholica
didicimus ecclesia, quamque semper tenuimus: in qua si minus perite aut parum caute
forte aliquid positum est, emendari cupimus a te, qui Petri sedem et fidem tenes. Si
autem haec nostra confessio apostolatus tui iudicio comprobatur, quicumque me cul-
pare voluerit, se imperitum vel malevolum, vel etiam non catholicum, sed etiam haereticum
comprobit.³

Patres concilii Niceni^h primi Silvestro papae sic scripserunt: »Beatissimo episcopo H 58
urbis Romae cum omni reverentia colendo Silvestro Osius episcopus provinciae Hispaniae
civitatis Cordubensis etc. Quoniam omnia corroborata de divinis mysteriis ecclesiasticae
utilitatis, quae ad robur pertinent sanctae ecclesiae catholicae et apostolicae, ad sedem
tuam Romanam explanata et de graeco in latinum redacta scribere confitemur, nunc
itaque ad vestrae sedis argumentum accurrimus¹, roborari... Quidquid statuimus in
Niceno concilio precamur ut vestri oris consortio roboretur⁴.:]

[Die Mercurii 25. Novembris.]

I.

Congregatio generalis: Almeriensis et Ilerdensis sententiae.

¶ Die 25. Novembris Antonius a Gorriorero Hispanus, episcopus Alme- H 58^a
riensis⁵, sententiam dixit super¹ sacramento ordinis et reformatione. Ordo (inquit) est
sacramentum secundum Eugenium IV in concilio Florentino, »cuius materia est illud, per
cuius traditionem confertur ordo, sicut presbyteratus traditur per calicis cum vino et
patenae cum pane porrectionem, diaconatus vero per libri evangeliorum dationem, sub-
diaconatus autem per calicis vacui cum patena vacua superposita traditionem, et similiter
de aliis per rerum ad ministeria sua pertinentium assignationem. Forma sacerdotii talis est:
'Accipe potestatem offerendi sacrificium in ecclesia pro vivis et mortuis' etc. Et sic de
aliorum ordinum <formis. Ordinarius minister huius sacramenti est episcopus>^{m6}. Prima fuit
illa ordinis institutio, ut de gradu ad gradum veniret ordinandus, et presbyteri episcopo subditi

^a om. H.   ^b om. Hh.   ^c Hh eadem.

^d Hh papam.

^e h 3.

^f H, qui solus habet quae sequuntur, in marg.: II usque ad notam ☉ (quae est p. 58 in marg., v. infra p. 741, adn. g).   ^g sic.   ^h corr. ex piceni.   ⁱ H occurrimus.

^k Quae sequuntur, postea (eadem manu, ut videtur) inserta sunt in H, et dicitur in capite: fol. 58 post verba 'consortio roboretur'. Sed nihilominus a scriba codicis T et a w media inter acta de proroganda sessione inseruntur.   ¹ w supra.   ^m sic correxi; HT ita legunt: formis ordinatus huius sacramenti est.

¹ Aug. De bapt. 2, 2 (Migne, Patr. lat. IX, 127).

² Bernard. De considerat. 2, 8, 15.

³ Cf. Pseudo-Hieronymi Symboli explanatio ad Damasum (recte Pelagii ad Innocentium) in fine, Hier. ed. Maur. V, 124; edd. Vallars. et Maffei XL, 148 (non accurate).

⁴ Legitur apud Harduin. I, 343; sed in margine recte adnotatur: »Stilus arguit suppositionem cum

temporis nota.« Epistula cum responso ficta sunt tempore schismatis Laurentiani initio saeculi sexti, cf. Duchesne, Liber Pontificalis I, cxxxiii ss.

⁵ Antonius Corriorero, Almeriensis ecclesiae praefectus 10. Decembris 1557, Tridentum venerat 8. Decembris 1561. Nonaginta quattuor annos natus decessit 1. Maii 1583.

⁶ Cf. supra p. 625¹⁰; Densinger, Enchirid. n. 596.

essent, diaconi presbyteris et populus diaconis. Lex fuit illa lata ab initio ab apostolis et canonibus, ut constituerentur episcopi digni domino, presbyteri quoque et diaconi homines pii, iusti, mites, non cupidi, veritatis studiosi, probati, sancti, valentes docere sermonem veritatis. Decretum etiam fuit in concilio Coloniensi III¹, quo affectu et proposito accedat ordinandus, num videlicet Dei causa tantum, an potius suae commoditatis gratia ad ordines capessendos aspiret. Propterea *bonum testimonium*² debet afferre per litteras sigillatas de vita, conversatione, aetate; debet etiam instrui de officio quod H 58^b suscepturus est, ne se alliget cui non potest satisfacere, | neve *mentiatur spiritui sancto*³, aut impenitenti corde accurrat, sed ore confessus et spiritu contritus humiliatusque post perceptam eucharistiam totus Deo deditus accedat. »Cumque sit ars artium regimen 10 animarum (ut habet concilium Lateranense sub Innocentio III⁴), districtae praecipitur, ut episcopi promovendos in sacerdotes diligenter instruant et informant vel per se ipsos vel per alios viros idoneos super divinis officiis et ecclesiasticis sacramentis, qualiter ea rite valeant celebrare, . . . satius cum sit in ordinatione sacerdotum paucos bonos quam multos malos habere ministros, quia si caecus caecum duxerit, *ambo in foveam cadunt*⁵. 15 Ipsi vero, quibus ordinandorum examen committitur, cavere debent secundum concilium Nannetense c. II, ne aut favoris gratia aut cuiuscunque muneris cupiditate illecti a vero deviant, ut indignum et minus idoneum ad sacros gradus suscipiendos episcopi manibus applicent, ne qui indigne accedit ab altari removeatur, et illi, qui donum sancti spiritus vendere conati sunt, coram Deo iam condemnati, ecclesiastica dignitate careant⁶. 20 Sed hodie, patres sapientissimi et oculatissimi, leges illae, quamvis valde necessariae, ut videtis, contemnuntur, conciliorum decreta spernuntur et spiritui sancto contumaciter repugnatur, ecclesia prophanatur, sacerdotum temeratur, omnis ordo confunditur, quicquid est religionis corrumpitur, et ecclesiae pravae consuetudines ita sunt inveteratae, H 58^c ut iniusta et iniqua | sub praetextu consuetudinis licita reputentur. Clerici enim peccantes 25 difficile poenitentiam agunt — erubescit enim iudicari, ut ait Chrisostomus, qui semper fuit iudex —, et ita sacerdotum culpa fit, ut vulgi mores sint corrupti et omne malum ex sacerdotio oriatur, ex quo in initio omne bonum egrediebatur. In tertia Carthaginensi synodo scriptum est negligentiam sacerdotum causam esse dissolutae disciplinae in ecclesia⁷. Sed si unquam ullis temporibus verum fuit, nostris certe est verissimum; ex 30 inordinata enim et indisciplina sacerdotum multitudine hodie contemptui datur nostrae redemptionis venerabile sacramentum; nam qui debuerant esse vicarii apostolorum, facti sunt socii Iudae (ut ait Ambrosius⁸). Alia quaedam addidit Almeriensis et his verbis finivit: *Noluerunt attendere . . . et cor suum posuerunt ut adamantem, ne audirent verba quae misit Dominus in spiritu suo per manus prophetarum suorum*⁹. Odio habuerunt in 35 porta corripientem, et loquentem perfecte abominati sunt¹⁰; sed quia scientiam repulerunt, repellam illos, ne sacerdotio fungantur mihi¹¹.

Post Almeriensem dixit Antonius Augustinus Hispanus, episcopus Ilerdensis¹². Ordo, inquit, est signaculum quoddam, in quo potestas spiritualiter traditur ordinato et officium; et notandum quod, sicut in naturalibus dedit Deus superiora 40 corpora in regimen inferiorum, sic et in spiritualibus quosdam posuit superiores et quosdam inferiores, ut illi potestatem habeant super istos, sicut sunt clerici, qui praesunt in spiritualibus, et principes et iudices saeculares, qui praesunt in temporalibus. <De substantia>^b huius sacramenti | sunt sex: Primum est potestas ordinantis, quia oportet quod sit episcopus; secundum est materia, scilicet unctio et tactus illorum quae tangenda 45 sunt; tertium est forma verborum; quartum est sexus virilis, quia mulier non recipit

^a H postea mutavit in cadant; concil. Lat. dilabuntur.

^b v. condiciones (etiam T De substantia).

¹ Ob permulta et partim incerta concilia Coloniae habita difficile est dictu, quod tertium ab episcopo nostro significetur.

² 1 Tim. 3, 7.

³ Act. 5, 3.

⁴ Concilium Lateranense IV (a. 1215), c. 27 (*Mansi* XXII, 1015; *Harduin*. VII, 41), receptum in corpus iur. can. c. 14 X de aetate etc. (I, 14).

⁵ Matth. 15, 14; Luc. 6, 39.

⁶ Tempus huius concilii Nannetensis est dubium, sed nunc anno 658 tribuitur, cf. *Hefele*, Concilien-

Geschichte III² (Freiburg 1877), 104 s. Canon ille receptus est in corpus iuris canonici c. 5, D. 24.

⁷ In canonibus eius quae nunc ut tertia numeratur Carthaginensis synodi hanc sententiam non inveni.

⁸ Nescio an in libro iniuria illi doctori tributo; at in opere supra p. 737² citato locum non inveni.

⁹ Zach. 7, 11. 12.

¹⁰ Amos 5, 10.

¹¹ Hose. 4, 6.

¹² De egregio hoc praelato vide supra p. 319, l. 12 ss et adn. 2.

caracterem ordinis; quintum est intentio; sextum est, quod ordinandus sit baptizatus; baptismus enim est ianua omnium sacramentorum.

Septem autem sunt ordines, ut saepius dictum est: 1. hostiaratus^a, 2. lectoratus, 3. exorcistatus, 4. acolytatus, 5. subdiaconatus, 6. diaconatus, 7. presbyteratus, qui est
 5 omnium ordinum perfectissimus et terminus aliorum. Actus hostiariorum^a est locum custodire confectionis sacramentorum ab eis qui immundi sunt, scilicet ab excommunicatis. Actus lectorum est prophetias legere. Actus exorcistarum est arcere daemones per coniurationem, ne dominantur in corpore nondum baptizati. Actus acolytorum est designare lumen evangelii in corporali lumine. Actus subdiaconorum est oblationes
 10 accipere ab offerentibus et eas offerre diacono, legere autem epistolam non est actus eorum principalis, sed conveniens. Actus diaconorum est ordinare hostias in altari; praedicare autem vel legere evangelium est actus consequens. Actus presbyterorum est consecrare corpus et sanguinem Christi, et hic est actus principalis, alius est consequens, scilicet ligare et solvere, per quem actum praeparatur corpus mysticum, ut sit
 15 aptum et idoneum ad perceptionem corporis Christi veri. Praedictos ordines | omnes H 58^a Christus exercuit: hostiaratum^a, quando vendentes et ementes eiecit de templo; lectoratum exercuit, cum in medio seniorum librum Isayae aperiens legit; exorcistatum, quando daemones sanavit; acolytatum, quando dixit: *Sum lux mundi*¹; subdiaconatum, quando lintheo se praecinxit et pedes discipulorum lavit; diaconatum, quando in coena
 20 discipulis suis corpus et sanguinem suum ministravit et dormientes apostolos excitavit; presbyteratum denique, quando se in ara crucis obtulit et quando in coena panem et vinum in corpus et sanguinem mutavit. Quis ex nobis, patres, per gradus illos ascendit? Timeo ne noster ascensus ad dignitates sit periculosus, dum Deus [ubi] primo regem populo suo dedit, optimum totius populi elegit, teste Samuele, qui de ipso scilicet Saule
 25 pro tempore illo dixit 1. Regum 10: *Certe videtis quem elegerit Dominus, quoniam non sit similis ei in omni populo*. Multo fortius nullus est dignus principatu ecclesiastico, ^bepiscopatu nempe, nisi omnes praecellat sapientia et virtute. Exemplum in eo dedit nobis Christus et mandatum, quod observare debeamus. Sed hodie per principes sacerdotum omnis ordo confunditur, quicquid est religionis corrumpitur^c, quod legis, quod
 30 vitae, quod morum, quod fidei, quod disciplinae perditur et confunditur in tantum, quod adversarii nostri iuste nobis obiiciant, Christum Dei filium duriora pati per nostros sacerdotum principes, quam alias passus sit per viros synagogicos. Non laetemur igitur, patres, ex nostris cathedris. | Sacerdotes non confidant ex sacerdotii^d dignitate; quid H 58^f enim dignitas affert, si vita obest^e? In caeteris statibus hominum culpa tenet autores suos, quilibet proprio suo peccato punitur, secundum quod scriptum est: *Anima quae peccaverit, ipsa morietur*². Sed in periculoso vivendi genere sacerdotii nedum suo, sed aliorum scelere pastor plectitur; damnantur enim pastores populorum iniquitate. Neque^f enim aliud est curam animarum suscipere, sacerdotium aut pontificatum sumere, quam scienter se naufragio committere. Solent homines de tempestate in portum fugere; qui
 40 vero animarum pastores fieri desiderant, de portu in tempestatem libenter fugiunt. *Unusquisque* (inquit apostolus) *in ordine suo resurget*³. Sed quo ordine, putatis, resurgent illi episcopi, sacerdotes et clerici, qui tantum nomine sunt tales? Certe qui nullum ordinem tenent, sine ordine peribunt et mittentur in locum, in quo *nullus ordo, sed sempiternus horror inhabitat*⁴. Haec est mea de ordine conclusio^g. :|

II.

Agitur de proroganda sessione.

45 Die 25.^h postquam ⁱAlmeriensis et ^kIlldensis¹ Hispani copiose dixerunt sententias, (¹ 6) <legatus Seripando>^m egit apud synodum de proroganda sessione, quae die crastinaⁿ (H 58^g)

^a sic. ^b w add. et. ^c H corrumpitur. ^d w sacerdotis. ^e w obsit. ^f H add. supra lin.

^g Post haec (Baluzii manu?) scriptum: redeundum ad fol. 58 ad notam © verso, Die 25. Nov. postquam Antonius etc. Deinde aliud folium, manu tremula scriptum, inseritur: Didacus Ramirez Hispanus, cuius votum f. 59 intercalandum esse docetur (v. infra p. 755, l. 1 ss). Sed T (et w) illam particulam, quae p. 59 legitur, iam anticipaverant, et statim pergunt: Tunc dixerunt aliqui (H p. 59, infra p. 742, l. 9 et adn. n).

^h Hh add. novembris. ⁱ Hh add. nomen Antonius a Gorriero. ^k Hh add. Antonius Augustinus. ¹ P Illdensis; Hh Illdensis, et add. episcopi. ^m Hh Hieronymus Seripandus card. S. Susannae [H Suzannae] legatus. ⁿ Hh sequenti.

¹ Io. 8, 12.

² Ez. 18, 4.

³ 1 Cor. 15, 28.

⁴ Iob 10, 22.

celebranda erat, admonuitque patres, ne in dicendo adeo prolixi essent, arguens peccati^a, quod per eos steterit^b, quominus celebrata fuerit^c.

Tum card. **Lotharingius**^d primus excusavit se, quod ad indictam sessionem non venerit^e et obtinuerit^f a synodo huiusmodi prorogationem in sui gratiam et coepiscoporum. Sed videri sibi non <ita opportunum>^g, ut patres tandiu immorentur^h circa questiones inter-
minatas, quo fieri posset ut nulla spes esset finiendi unquam concilii, et quod graviora
negotia hic^a tractanda forent, quae exposcitⁱ hoc seculum, citoque redeundum esse ad
oves nobis^k concreditas^l, ne in discrimen adducantur^m.

H 19^a <Sunt qui dixerunt>ⁿ prorogandam^o sessionem, et cum tandem fere^a omnes consensissent^p id faciendum quod proposuisset legatus, surrexit^q quidam episcopus Italus
clamans: Et nos volumus audiri. Unde negotium illud^r ad diem sequentem dilatum
est <et sic soluta^s congregatio>^t.

III.

Meditationes Psalmaci: Quae ratio intercedat inter episcopum et presbyterum.

H 19^a ^u: <His diebus [a festo scilicet omnium sanctorum]^v episcopus Almeriensis^w Hispanus^x 1
invisit multos ex patribus suos amicos, secum ferens et ostendens librum quendam manu
scriptum bibliothecae Tridentinae, authoris^y ^z Hermannii cuiusdam Westphali^{aa}, monachi 15
de Campo ord. Cist. in dioecesi Monasteriensi, authoris medii saeculi XIV², nonnullaque
ex eo excerpta proposuit in congregatione <die 25. Novembris>^{bb} de episcoporum et
curatorum institutione divina. Quae quidem parum grata fuerunt legatis, quod summi
pontificis auctoritatem et potestatem valde minuire et ecclesiae hierarchiam interturbare
viderentur. Mihi autem licuit postea^{cc} per certos dies authorem illum apud Ill^{mmm} meum 20
cardinalem discutere et ex eo quae sequuntur valde docta ad quaestionis nostrae eluci-
dationem colligere; quorum multa <dicta die>^{dd} citaverat^{ee} dictus Almeriensis <episcopus,
his quae sequuntur verbis, ut ab illo habui>^{ff}.

^a om. Hh. ^b Hh stetitset. ^c Hh fuisset. ^d H (manu tremula) add. inter lineas; h a
Lotharingia. ^e Hh venisset. ^f Hh obtinisset. ^g Hh oportere. ^h Hh immorarentur.

ⁱ Hh exposcebat. ^k Hh illis et sibi. ^l H creditas. ^m Hh adducerentur.

ⁿ Hh Tunc [h Tum] dixerunt aliqui. ^o Hh add. esse. ^p Hh inserunt dictum est.

^q Hh add. tunc. ^r Hh istud. ^s H add. est. ^t om. h.

^u Quae sequuntur (usque ad p. 748, l. 31) H postea intercalavit in foliis non numeratis ante fol. 19
(ante votum Gerundensis, v. supra p. 728, l. 30.).

^v Haec verba per Hussonium, vel, si per ipsum Psalmacum, saltem postea crediderim esse addita, cum ante
13. Novembris Psalmacus non fuerit Tridenti. ^w H in marg. add. postea: Antonius a Gorriorero Hispanus.

^x supra lin. add., deinde deletum (propter ea quae in marg. addebantur, cf. adn. praeced.).

^y Haec omnia cooperiuntur scida agglutinata, in qua legitur: His diebus, a f. sc. o. s., Petrus Gonzalez
de Mendoza Hispanus, episcopus Salmantinus, invisit multos ex patribus suos amicos, sec. fer. et ost. l. q.
m. scr. bibl. Trid. ^z praecedebat vocabulum deletum, quod legi non amplius potest, probabiliter authoris.

^{aa} H inter fol. 30 et 31 habet scidulam manu saeculi 18 scriptam: De Hermanno Westphalo vide epitomen
Gesneri p. 285 col. 1.

^{bb} supra lin. loco unius vel duorum vocabulorum deletorum, quae legi non amplius possunt (vix die vigesima).

^{cc} supra lin. add. ^{dd} in marg. add. ^{ee} supra lin., loco duorum verborum deletorum, quae legere
non potui (--- antea?). ^{ff} postea add. inter lineas.

¹ Petrus Gundisalvus de Mendoza episcopus Salmantinus (cf. adn. y) non solum lectione originali excluditur, sed etiam mens eius longe diversa fuit a sententia Almeriensis, cf. Prolegomena de illo.

² Hermannus Zoestius ord. Cist., monachus conventus de Campo S. Mariae (Marienfeld), mortuus circa a. 1445, praeter opuscula historica (Gesta Ottonis IV episcopi Monasteriensis; praeterea Chronicon Campi S. Mariae [ed. F. Zurbonsen, Paderborn 1884] ei attribuitur) scripsit De correctione calendarii (quam rem etiam in concilio Basiliensi agitabat), De potestate ecclesiae et papali (1436), De fermento et azymo (1436, ad reconciliandos Graecos), De vocibus definitivis in conciliis generalibus, an soli episcopi eas habeant, an non. Frustra secundum et quartum tractatus (conservatos in codicibus Guelferbitano et Monacensi) perlustravi, ut verba ab Almeriensi citata invenirem. Quare locum ex alio Hermannii libro nobis incognito desumptum esse credendum esset. At sententiae postea prolatae partim ab ipso Almeriensi collectae,

minime ex Hermanno excerptae videntur. — Codex Tridentinus neque in bibliotheca civica Tridentina neque in bibliotheca capituli cathedralis amplius extat; ne in catalogis quidem a Bonello (Notizie storico-critiche della chiesa di Trento, ibid. 1762) exhibitus titulus legitur. Perperam Zurbonsen (p. 29) verba commentarii proposuit in congregatione die 25. Novembris de Hermanno et de concilio Basiliensi intellegit, cum referenda sint ad Almeriensem et congregationem concilii Tridentini 25. Nov. 1562 habitam. Id vel ex eo deducitur, quod in concilio Basiliensi non dici poterat de legatis, cum ibi unicus fuerit. Cf. de auctore nostro F. Zurbonsen, Hermannus Zoestius und seine historisch-politischen Schriften, Warendorf 1884; W. Wattenbach, Über Hermann von Marienberg aus Münster, Sitzungsber. der Berliner Akademie der Wiss. 1884, II, 93—109; F. Kaltenbrunner, Zur Vorgeschichte der gregorian. Kalenderreform, Sitzungsber. der Wiener Akad., phil.-hist. Klasse LXXXII (1876), 336—354.

¹ Ante omnia praefari lubet me nihil dicturum, quod non hauriatur ex antiquo ecclesiae deposito, quodque ex scripturis et patribus iuxta probabiliū nostri saeculi doctorum mentem non petatur. Instar doctorum vero omnium erit determinatio sacrae facultatis theologiae Parisiensis iam a ducentis annis edita², in cuius verba tot millia
 5 solemnium magistrorum iurarunt et iurant quotidie, quam his verbis tradit Gerson:
 »Determinatio | sacrae facultatis theologiae Parisiensis nuper edita contra temeritatem ^{H 19^b}
 extollentium privilegiatos super curatos in praedicationibus et confessionibus, ubi sic
 dicunt^b in duobus primis articulis: Domini curati sunt in ecclesia minores praelati et
 hierarchae ex primaria institutione Christi, quibus competit ex statu ius praedicandi, ius
 10 confessiones audiendi, ius sacramenta ecclesiastica secundum exigentiam sui status et
 parochianorum ministrandi, ius sepulturas dandi, ius insuper decimas et alia iura
 parochialia recipiendi. Secundus articulus: quod ius praedicandi et confessandi com-
 petit praelatis et curatis principaliter et essentialiter, et mendicantibus de^c per accidens
 ex privilegio, quoniam sunt introducti et admissi ex concessione et beneplacito DD. prae-
 15 latorum.«³ Hanc autem institutionem Christi, de qua fit mentio in decreto sacrae facul-
 tatis, fusius explicat Gerson^d sic aiendo: »Status curatorum succedit statui septuaginta
 duorum discipulorum Christi quoad legem novam, et figuratus est in antiqua lege per
 levitas, ac proinde status curatorum est de institutione Christi et apostolorum suorum a
 principio foundationis ecclesiae. Quae institutio per declarationes summorum pontificum
 20 et synodorum tam generalium quam specialium magis ac magis innotuit⁴. Et alibi^e
 rem apertius declarat, supponens diaconos spectare ad hierarchiam ecclesiae | solum re- ^{H 19^c}
 ductive, non ut hierarchas, sed ut ministros hierarcharum^f, atque de statu hierarchico
 ecclesiae non esse proprie nisi duos status, »praelatorum maiorum videlicet, qui succedunt
 apostolis et sunt episcopi, archiepiscopi et ita sursum, et minorum, qui successores^g sunt
 25 septuaginta duorum discipulorum et dicuntur praelati secundi ordinis, dignitatis vel honoris,
 quales sunt curati, quibus ex statu et ordinario iure conveniunt tres actus hierarchici
 primarie, essentialiter et immediate a Christo, qui sunt: purgare per correctionem, illu-
 minare per doctrinam et praedicationem, perficere per sacramentorum ministrationem.
 Fundatur haec sententia Matth. 18, ubi postquam Christus dixerit: *Dic ecclesiae*, sub-
 30 iunxit de quibus loquebatur, dum ait: *Quodcumque solveritis super terram*⁵; constat
 autem quod nedum apostolis, sed et discipulis loquebatur, iuxta glossas doctorum in
 hoc loco et Matth. 10⁶ et Lucae etiam 10⁷, ubi fit sermo de missione septuaginta duorum
 discipulorum, et Matth. 16, ubi Christus Petro dixit pro omnibus: *Quodcumque ligaveris*,
 et iterum: *Super hanc petram aedificabo ecclesiam meam*⁸. Concordant Augustinus,
 35 Hieronymus, Isidorus, Beda, Magister⁹, et expresse multum Damasus 'Non amplius, in-
 quit, quam duos ordines | inter discipulos Domini esse cognoscimus, id est, duodecim ^{H 19^d}
 apostolorum et septuaginta duorum discipulorum'¹⁰. Facit ad hoc determinatio sacrae
 facultatis supra relata. Quibus verbis Gerson docet ex mente scholae Parisiensis tria,
 nempe curatos eo ipso, quod eis competit ex deputatione ecclesiae regimen et cura
 40 animarum, illud habere primo ex Christi institutione et iure divino; secundo institui
 instar septuaginta duorum discipulorum iuxta concordem sententiam patrum, quos sequitur
 ecclesia universa, et magistri sententiarum, ducis^h scholae theologiae; tertio, cum pote-
 stas (quantum ad iurisdictionem actualem praesertim) eadem sit in apostolis et discipulis,
 iisdemque verbis utrisque collata fuerit ex mente glossarum et doctorum, sequitur iuris-
 45 dictionem presbyteris primitivis datam, qui omnes erant curati, non esse actu minorem
 aut inaequalem apostolicae et episcopali, adeo ut vere scripserit Hieronymusⁱ, nihil

^a in marg.: Gerson tract. de potestate ecclesiastica Consid. 12 in fine.

^b ed. Du Pin dicitur.

^c om. w.

^d in marg.: tract. de statib. eccl. parte 4^a consid. 1^a

^e in marg.: Gerson de potest. eccl. cons. 12.

^f cod. (H) hierarchiarum.

^g cod. (H) successores.

^h Tw duces, quod exhibet sensum falsum.

ⁱ H in marg.: epla ad Euagrium¹¹.

¹ Quae sequuntur, vix omnia desumpta sunt ex libro antea citato, immo videntur esse collectanea Almeriensis vel meditationes Psalmi. Certe verba de sententia facultatis Parisiensis (l. 3 s) non sunt hominis concilio Basiliensi aequalis.

² Cum Gerson dicat determinationem nuper esse editam, vix a. 1562 iam ducenti anni erant ab editione.

³ Gerson ed. Du Pin II (Antwerpiae 1706), 250.

⁴ Gerson ed. Du Pin II, 534. ⁵ Matth. 18, 17 s.

⁶ Matth. 10, 1.

⁷ Luc. 10, 1.

⁸ Matth. 16, 19.

⁹ Gerson addit: *ubi prius*, et consid. 3 (Du Pin II, 229 C) legitur: in IV Dist. 24, c. 7.

¹⁰ Gerson De potestate eccl. cons. 12, Du Pin II, 249; Pseudo-Damasus apud Hinschium 511. 512.

¹¹ Recte Evangelium, cf. p. 744; adn. 1.

facere, excepta ordinatione, episcopum, quod presbyter non facit¹; et loquendo de potestate iurisdictionis »Manifestissime, ait, comprobatur eundem esse episcopum atque presbyterum«, et inaequalitatem actualem, quam ecclesia in quibusdam constituit inter episcopos et presbyteros, non provenire nisi ex ecclesiae | electione, qua unus caeteris praeponitur in schismatis remedium, adeo ut hodie considerando praecise potestatem iurisdictionis actualis presbyter in excelsiori gradu collocatus episcopus nominetur². Loquendo praecise de actuali iurisdictione excipio cum Hieronymo ordinandi et generandi patres potestatem et potestatem primatiale[m] seu habituale[m] ei annexam, qua episcopus hodie presbyteros superat et primatum in eos et prae eis obtinet, maxime ab eo tempore, quo presbyteri desierunt consecrationem et characterem episcopalem recipere, quem septuaginta duo discipuli a Christo ex ecclesiae sententia acceperunt. Tria illa a Gersone ex mente sacrae^a theologicae facultatis Parisiensis tradita ex sequentibus locis scripturae manifeste patebunt, in quibus potestas primitivorum curatorum elucet par apostolicae actu exstitisse, seu ordinem seu iurisdictionem consideres, utut^b ecclesia ad schismata tollendum potestatem ordinis episcopalis a presbyteris removet.

1° Etsi Matth. 4³ et c. 1. Marci⁴ apostolis promittatur fore *piscatores hominum*, tamen discipuli omnes Matth. 13⁵ pisces educunt et secus littus sedentes eligunt bonos, foras mittunt malos. Omnibus discipulis dicitur et solis Matth. 5⁶, quod sint *sal terrae, lux mundi*, H 19^f Marci 9⁷, Lucae 14⁸; ex Chrysostomo, homilia 15 in Matth.; | Origene, tract. in Matth.⁹ — 2° Idem^a Matth. 19 *si vis perfectus esse* etc.¹⁰, *vos estis sal terrae*¹¹ solis discipulis convenit. — 3° Lucae 6 discipulos docebat, qui v. 17 vocantur *turba discipulorum*, sicut Luc. 19 paulo ante passionem dicuntur elevare vocem *omnes turbae discipulorum*¹², quae vox *turbae* etiam 72 comprehendere videtur. Omnes discipuli sunt operarii messis multae, cap. 9 Matth., et dominus messis mittit operarios alios in messem¹³, nempe episcopos apostolis, et curatos discipulis in regimine et cura animarum associatos. Ipsemet paterfamilias conducit operarios in vineam; aliis dicit: *Ite et vos in vineam*¹⁴. Luc. cap. 10 de 72 discipulis dicit: *misit illos*, et ad illos nominatim pertinet illa parabola *messis multa, operarii pauci*. Hii^a operarii immediate creantur a Deo dicente: *Ite, ecce ego mitto vos*¹⁵, et v. 7 declarantur digni mercede, quia sunt operarii. Ex quibus colligi potest manifeste synecdochen esse, ubi Matth. 10, v. 5 dicitur mitti duodecim nulla mentione facta septuaginta duorum discipulorum, cum constet ex locis dictis, eodem tempore et eadem potestate missos fuisse cum duodecim 72 discipulos. Ioannis 4, v. 38 discipulos omnes misit metere messem evangelicam, qui omnes habent plenissimam^e | facultatem in labores eorum introeundi; loquitur autem de loco optimatum Iudaeorum summa autoritate praedictorum, in quem discipuli a Christo suffecti fuerunt. Item Matth. cap. 10, v. 25 cuius discipulo dicitur, quod *sit sicut magister eius*, et v. 40 Christus omnibus^f ait: *Qui recipit vos, me recipit, et qui me recipit, recipit eum, qui me misit*. Quod hoc pertineat ad omnes discipulos, patet ex Lucae 10, v. 16, qui omnes dant unicuique domui v. 5 pacem apostolicam, Matth. c. 10, v. 12. Et patet ex conferentia Lucae 10, v. 7 cum Matth. 10^f, v. 10 discipulos omnes eodem tenore verborum, quo et apostoli, constitui operarios dignos mercede, ac adeo curam animarum primitivam presbyteris commissam fuisse essentialiter episcopalem. Quapropter Matth. 13, v. 27. 28 omnes servi patrisfamilias spondent operam ad eundem et colligendum zizania ex agro dominico et ad conservandum bonum semen in eodem seminatum. Omnes sunt discipuli, quibus indiscriminatim Matth. 14¹⁶, Marci 6¹⁷ dat panes benedictos, ut dent turbis ad manducandum, omnes curam habent sibi commissam de refectio[n]e earum. ^hOmnes discipuli offerunt se ad parandum locum pro esu agni paschalis. Christus de facto sine ullo discrimine pascha cum discipulis manducavit, et quia magno erant numero, id in causa fuit cur Christus requisiverit coenaculum magnum, cum parvum suffecisset pro numero duodenario, ac adeo discipuli omnes in

^a om. w.^b Tw ut.^c Tw 2.^d H Id^e Tw add. potestatem et.^f om. Tw.^g Tw 16.^h H incip. a linea; in marg. legitur: 3.

¹ Hieron. ep. 146 (al. 85), ad Evangelium, c. 1 (*Migne*, Patr. lat. XXII, 1194); cf. Dial. contra Lucif. 9 (*Migne* l. c. XXIII, 164 s).

² Hieron. ep. 146, c. 1, *Migne* l. c. XXII, 1193 s.³ Matth. 4, 19.⁴ Marc. 1, 17.⁵ Matth. 13, 47 ss.⁶ Matth. 5, 13. 14.⁷ Marc. 9, 49.⁸ Luc. 14, 34.⁹ *Migne*, Patr. gr. LVII, 231; XIII, 997 ss.¹⁰ Matth. 19, 21.¹¹ Matth. 5, 13.¹² Luc. 19, 37.¹³ Matth. 9, 37 s.¹⁴ Matth. 20, 1 ss.¹⁵ Luc. 10, 1—3.¹⁶ Matth. 14, 15. 19.¹⁷ Marc. 6, 14.

coena ultima facti sunt sacerdotes, qui erant in turba magna, Luc. 19¹. | Ubi fit mentio H 19^b
tantum duodecim, est synecdoche evangelistis consueta, quam synecdochen textus
manifeste indicat; erat enim inter discipulos Matth. 27 Ioseph ab Arimathia, dis-
cipulus Iesu².

5 Nunc ostendo ex priscis patribus et postea ex neotericorum doctissimis, non modo
primitivos presbyteros, qui erant episcopi, verum etiam modernos de facto habuisse et
habere iure divino (ordinationis et ordinis episcopalis gradu seposito) omnia, quae
habuerunt et habent episcopi quoad potestatem iurisdictionis. Antiquissimus Ignatius
vult diaconos nihil sine episcopis facere, sacerdotes enim sunt; »tu vero, diacone, illis
10 ministras ut sanctus ille Stephanus Iacobo et presbyteris, qui erant Hierosolymis«³.
Ambrosius: »Ut cresceret plebs et multiplicaretur, omnibus inter initia concessum est
et evangelizare et baptizare et scripturas in ecclesia explanare. Ideo non per omnia con-
veniunt scripta apostoli ordinationi quae nunc est in ecclesia, quia haec inter ipsa
primordia sunt scripta. Nam et Timotheum presbyterum a se creatum episcopum vocat,
15 quia primi presbyteri episcopi appellabantur, ut recedente eo consequens ei succederet.
Denique apud Aegyptum presbyteri consignant, si praesens non sit episcopus. Sed
quia coeperunt sequentes episcopi^a indigni videri ad primatus tenendos, immutata est
ratio prospiciente concilio, ut non ordo, sed meritum crearet episcopum multorum sacer-
dotum iudicio constitutum«⁴. Ubi ex Ambrosii confessione | apparet diu fuisse discrimen H 19¹
20 accidentale tantum prioritatis ordinis et honoris inter episcopum et sacerdotem, saltem
in nonnullis ecclesiis. Unde alibi addit: »Episcopi et presbyteri una ordinatio est, uterque
enim sacerdos est; sed episcopus primus est, ut omnis episcopus presbyter sit, non tamen
omnis presbyter episcopus. Hic enim episcopus est, qui inter presbyteros primus est«⁵.
Ubi negativa haec clare asseritur, olim discrimen non fuisse quoad ordinationem, ac
25 adeo non fuisse essenziale inter episcopum et presbyterum. Chrysostomus in verba
*coepiscopis*⁶ et *diaconis* ait: »Presbyteros isto nomine appellavit episcoporum; tunc enim
nomina erant communia. ... Antiquitus ipsi presbyteri vocabantur episcopi et diaconi Christi,
... quocirca vel hodie multi episcopi ita scribunt: 'compresbytero et condiacono'; procedente
vero tempore proprium cuique distributum est nomen, ut hic quidem episcopus, ille
30 vero presbyter appelletur.«⁷ Idem Paulus loquens de episcopis »omisso presbyterorum
ordine ad diaconos transit, quia inter episcopum et presbyterum interest ferme nihil,
quippe et presbyteris ecclesiae cura permissa est. Et quae de episcopis dixit, ea etiam
presbyteris congruunt. Sola quippe ordinatione superiores illi sunt, atque hoc tantum plus
quam presbyteri habere videntur«⁸. Eadem propositio aperte asseritur ab Hieronymo:
35 »Quid facit, excepta ordinatione, episcopus, quod presbyter non faciat? ... | Omnes apo- H 19¹
stolorum successores sunt«⁹; et praescindendo a statuto ecclesiae unum caeteris prae-
ponentis par ratio est de actuali potestate ecclesiae Romanae urbis et ecclesiarum totius
orbis; asseritque apostolum perspicue docere et manifestissime comprobare haec testi-
moniiis scripturae.

40 Notandum est eam consuetudinem primitivae ecclesiae viguisse non modo in
Alexandrina ecclesia, ut consecrarentur omnes eadem opera et presbyteri et episcopi,
sed in monasteriis variis et vicis morem obtinuisse, ut presbyteri insimul essent et epi-
scopali manuum impositione initiati. Ita scribit Nicephorus lib. 2^b cap. 40 de Barsete et
Eulogio, »qui ambo post longum monastici exercitii certamen episcopi facti sunt«^c non in
45 urbe aliqua, sed honoris gratia in monasteriis suis episcopalem consecuti consecrationem,
ita ut certe^d aliquis dignitatem eam tanquam praemium seu remunerationem pro ex-
actissimo philosophandi instituto eos accepisse dicat, sicut et Lazarus,«¹⁰ de quo meminit

^a sic cod. (textus presbyteri).

^b sic cod. (perperam lecto II pro 11).

^c Lang. sint.

^d Lang. recte.

¹ Cf. maxime Luc. 19, 37.

² Matth. 27, 57.

³ Pseudo-Ignatius ad Heronem 3, 2 (Patres apost. ed. Funk II² [Tubingae 1901], 177).

⁴ Ambrosiastri qui vocatur Comment. in epist. ad Ephes. 4, 11. 12 (Migne, Patr. lat. XVII, 388).

⁵ Eiusdem Comm. in 1 Tim. 3, 10 (Migne l. c. 470).

⁶ Ita multi patres legunt loco cum *episcopis*.

⁷ Chrysost. Comment. in Phil. 1, 1 (Migne, Patr. gr. LXII, 183).

Concilium Tridentinum. II.

⁸ Chrysost. Homil. XI in 1 Timoth. (3, 8), Migne l. c. LXII, 553.

⁹ Hier. ep. 146 (ad Evangelum), c. 1 (Migne, Patr. lat. XXII, 1194). Quae sequuntur, secundum sensum ibidem et col. 1193 inveniuntur.

¹⁰ Nicephori Callisti Hist. eccl. XI, 40 (Migne, P. gr. CXLVI, 714). Historia illa primum excudebatur per Ioannem Langium Erphurdensem Basileae 1555, deinde 1561, latine versa. Qua editione usus est Psalmaeus, ut ex consensu versionis apparet.

ibidem c. 23¹. Idem Nicephorus ait^a: »In nonnullis populis non solum in urbibus, verum etiam in quibusque vicis episcopos esse scimus; quae consuetudo apud Arabas et Cyprios et in Phrygia apud Novatianos atque apud eos, qui a Montano deducti sunt, fuit.«²

H 19¹ Sozomenus^b habet eadem, quae se comperisse testatur. | Quam consuetudinem ecclesia
sensim convellens studensque in schismatis remedium in magna aliqua urbe constituere 5
unum aliquem maiorem episcopum, cui caeteri omnes in pagis existentes subiicerentur,
animadvertensque non posse sine difficultate summa ab una extremo ad aliud transiri^c,
ut nullos episcopos relinqueret in pagis, ubi antea omnes essent episcopi: medium ali-
quod^d excogitavit, nimirum ut illos episcopos, quos in pagis invenerat, redderet chor-
episcopos, hoc est episcopos minores maioribus subditos. Itaque ab eis episcopis quos 10
pagi obtinuerant, relicta consecratione episcopali quae inferri non poterat, dignitatem summi
et supremi iuris (quod olim episcopi obtinuerunt) abstulerunt, et hac in re ecclesia
sequuta est exemplum Christi et apostolorum, qui voluerunt ut septuaginta discipuli, qui
vere erant consecrati episcopi, haberent quadamtenus^e dignitatem quandam dignitate apo-
stolica saltem habitu inferiorem, et ita ecclesiae oecumenicae canon, qui est Neocaesa- 15
riensis, declarat, aiens chorepiscopos esse in figura, *εἰς τύπον*, septuaginta, nihilominus
συνλειτουργοῦς, consacerdotes, cum episcopis esse^g, sive episcopos consecratos, ut Damasus
loquitur, vertens illud *εἰς τύπον* sic: »chorepiscopi ad formam et exemplum et speciem
septuaginta sunt instituti, et ut episcopi consecrati fuerunt.«⁴ Itaque Damasus con- 20
cludit | quod tempore illo, quo Antiochenus 10. canon⁵ et Neocaesariensis 14. (vel ut
alii legunt 13.) fuere conditi, dicere chorepiscopum esset^f dicere villanum episcopum⁶.
Accedit etiam alia ratio a Damaso, cur episcopi formam retinerent septuaginta. Nam
quia duodecim apostoli non sufficerent messi dominicae colligendae, voluit Christus ut
eis adiungerentur septuaginta discipuli tanquam cooperarii in opere evangelico, et ad 25
illam normam fas erat per canones, ut episcopus adiungeret sibi pro libito chorepiscopum
cooperarium^g, ubi videret in uno episcopatu unum episcopum messi tantae parem non esse;
hoc tantum excepto, quod (ut ait Damasus) chorepiscopi ab uno episcopo ordinari
solent^h, nec opus erat plurium comprovincialium synodo aut metropolitae consensu, ut
ordinem episcopalem susciperet, cum ex voto episcopi loci conferretur, ut inde discerent,
se, etsi initiationem haberent episcopalem, non esse pleno iure episcopos independentes 30
ab episcopo loci. Qua ratione sanctus Benedictus in regula voluit creationem priorum
seu praepositorum in monasteriis fieri non per benedictionem et ordinationem episcopi,
sed solius abbatis, ne — quod ex vitio humano per ambitionem surrepere solet — paulatim
se secundos abbates esse existimarent, imo et se pro abbatibus in monasteriis gererent,
H 19¹¹ quia ab ipsis sunt ordinati, a quibus et abbates, ut verba regulae habent⁷. | Unde ecclesia 35
noluit chorepiscopos vocari pleno ore episcopos, nec canones qui plurium consensum
requirunt pro ordinatione episcopi, voluerunt in chorepiscopis habere locum. Chorepi-
scopos autem omnes omnino, qui per canones approbantur quique ex more canonico
solebant ordinari in ecclesia, vere esse episcopali caractere initiatos affirmant Nicolaus I
cap. 4 ut rem certam⁸, et can. 13 Ancyranus apertissime docet. Ubi omnibus universaliter 40
chorepiscopis unum prohibetur: non ordinare presbyteros sine licentia episcopi, alterum
eis omnibus universaliter conceditur: ut omnes cum debita episcopi licentia quoslibet
ad presbyterium promovere possint. Verba sunt: chorepiscopis non licere presbyteros
vel diaconos ordinare, sed neque urbis presbyteros, nisi cum literis ab episcopo per-
missum fuerit, in aliena parochia⁹. Quod si chorepiscopi cum literis et facultate episcopi 45

^a in marg. H: lib. 12, c. 34.

^d cod. aliquot.

^e om. w.

^b in marg. H: lib. 7, c. 19.

^f w esse.

^c w transire.

^g w operarium.

¹ De Lazaro lib. XI, c. 23 (*Migne*, P. gr. CXLVI, 640 ss) non est sermo, immo ibid. de Barsete et Eulogio auctor disserit.

² *Migne* I, c. CXLVI, 862.

³ De quo canone (14.) nuperrime egit *F. Gillmann*, Das Institut der Chorbischöfe im Orient (Veröffentlichungen aus dem kirchenhist. Seminar München, M. 1903) p. 54 ss. Qui libellus de tota quaestione conferendus est.

⁴ Pseudo-Isidori Decretum Damasianum De vana superstitione chorepiscoporum vitanda, in *Hinschii* editione p. 510, cf. 511.

⁵ De hoc canone cf. *Gillmann* I, c. p. 70 s. 90 ss; *Van Espen*, Scholia in can. Antioch., ad c. 10.

⁶ Apud *Hinschium* p. 512.

⁷ Regula s. Benedicti cap. 65.

⁸ Nicolai I epistula ad Rodulfum archiepiscopum Bituricensem c. 1 («Ad formam enim septuaginta chorepiscopi facti sunt, quos quis dubitet episcoporum habuisse officia?»), apud *Mansi*, Concil. XV, 390; cf. *Gillmann* I, c. p. 62.

⁹ De concilii Ancyran (habiti a. 314) c. 13 cf. *Gillmann* I, c. p. 73 ss; *Van Espen*, Schol. in can. Anc.

possunt veros presbyteros sacrare, proculdubio sunt veri episcopi, et canon sexagesimus Carthaginensis a sexta synodo receptus vocat eos ἐν ταῖς παροικίαις χειροτονήτους^a ἐπισκόπους, episcopos in parochiis ordinatos, de quibus, ut apparet, in episcopalia iura praeter canones involantibus canon sic ait: »Audivimus definitum, ne parochiae episcopos
 5 mereantur accipere, nisi ex consensu eius (episcopi), τούτου <ἐφ' οὗ>^b, sub quo constitutae sunt. In nostra autem regione | ex permissione eius qui dioeceses obtinet
 episcopi quidam in eisdem parochiis ordinati episcopi adhuc etiam alias sibi vendicant.¹
 Et canon 8. Antiochenus ab universali ecclesia receptus concedit chorepiscopis omnibus
 dare pacificas, quas dare μόνῃς^c τῇς ἐπισκοπικῇς ἐξουσίαις, solius episcopalis est potestatis².
 10 Et canone 10. Antiocheno dicitur chorepiscopos χειροθεσίαν ἐπισκόπων^b εἰληφύτας^d,
 quae verba sic reddit Damasus: »manus impositionem episcoporum perceperunt et ut
 episcopi consecrati sunt^e. Et idem aiunt alii cum ipso, conceditque dictus canon chor-
 episcopis, ut de iure ordinario sine privilegio ullo possint constituere lectores, hypodiaconos
 et exorcistas, et eorum promotionem sufficere existiment, nec presbyterum nec diaconum
 15 ordinare audeant δῖχα τοῦ ἐν τῇ πόλει ἐπισκόπου, invito urbis episcopo⁴.

Chorepiscopi retinent specimen illius ordinationis primitivae ecclesiae, in qua Christus
 fecit 72 discipulos, et apostoli soli ordinarunt alios, et episcopi ab apostolis ordinati
 itidem alios, ut de Tito et aliis dictum est. Quod vero non solum septuaginta duo,
 sed etiam plures alii primitivi ecclesiae presbyteri episcopali fuere autoritate praediti,
 20 ecclesiae universalis monumenta testantur, ut constare potest ex eis quae dixi ex sacris
 literis et illustri confessione Nicephori⁵, qui monumenta illa perquisivisse se refert.
 Habuerunt ergo septuaginta | locum apostolorum, etsi discrimen esset inter magnos et
 minores apostolos habituale, non actuale, et sic chorepiscopi habent iure divino locum
 et consecrationem episcoporum, licet ob ecclesiae canonem non possunt^e actu ea omnia
 25 exercere, quae episcopi potestatem faciendi habent. Ac adeo, si τὸ ἐπίσκοποι sumatur pro
 iis qui habent actu summum sacerdotii ministerium, ut Damasi verbis utar, chorepiscopi
 non sunt episcopi, sed quilibet est alicuius episcopi subditus. Sin vero τὸ ἐπίσκοποι ac-
 cipiatur pro iis qui initiati sunt caractere episcopali, sic chorepiscopi vere episcopi sunt.

Itaque probatum est chorepiscopos primo fuisse episcopos, eos debere ordinari (ut
 30 mos erat) ab uno episcopo, et eos debere subdi episcopo alicui ad normam septuaginta
 discipulorum, qui inferiores erant saltem habitu duodecim apostolis, sicut^f chorepiscopi
 episcopis. Quae quidem tria ex universalis ecclesiae canonibus liquido discuntur. Ex his
 colligitur manifestus typus maiorum et minorum ecclesiae praelatorum, episcoporum et
 presbyterorum, qui sunt ἐπισκοποῦντες et superintendentes super gregem Domini sibi com-
 35 missum, ut Hieronymus notavit in epistola ad Evagrium⁶, quos hodie vocamus curatos
 seu curiones. Nam ablata a presbyteris quam primitus habuerunt potestate episcopali
 seu chorepiscopali generandi patres ecclesiae, iurisdictio illa, quae in eis residet ad
 regendam ecclesiam, eadem est cum illa, qua septuaginta^g potiti^h sunt, stando praecise
 in divino iure. Et hoc est illud quod Damasus fatetur, qui ait presbyteros institutos
 40 esse ad formam, | exemplum et specimen septuagintaⁱ quoad iurisdictionem nimirum
 hierarchicam; episcopos vero ad normam apostolorum, quorum sunt successores. Quorum
 solum ordines sunt duo tantum, et uterque in suo ordine primus est, quantum ad
 iurisdictionem iure divino immediate institutam. Verba Damasi sunt: »Sunt duo tantum
 primi ordines in ecclesia, id est apostolorum et septuagintaⁱ discipulorum.«⁷ Et conformiter
 45 Damaso scribunt sancti pontifices Leo⁸ et Ioannes III⁹, Anacletus papa epist. 1.:
 »Episcopi apostolorum, presbyteri septuaginta duorum discipulorum locum tenent.¹⁰ Hos
 duos ordines ait nobis a Domino collatos, a Domino constitutos, et a nullo debent

^a H χειροτονηθέντες.
^ε w add. duo.

^b Τῷ ἐπισκόπου.
ⁱ w add. duorum.

^c H μόνῃς.

^d w εἰληφύτας.

^e sic.

^f w sic.

^g in marg.: Leo ep. 9, Ioann. epist. ad episcopos Germ.

¹ Concilii Carthaginensis III (a. 397) c. 46 (recensionis ant.), Harduin. I, 967, Cod. can. eccl. Afr. 56, Gr. 60. Cf. synodi Trullanae (692) c. 2.

² De synodi Antiochenae (a. 341 habitae) c. 8 cf. Gillmann l. c. p. 123 s.

³ Hinschius p. 511.

⁴ De Antiocheni concilii can. 10 cf. Gillmann l. c. passim, maxime p. 90 ss.

⁵ Cf. supra p. 745, l. 43 ss et adn. 10.

⁶ Ep. 146 (ad Evangelum), c. 1 (Migne, P. lat. XXII, 1193).

⁷ Decretales Pseudo-Isidorianae ed. Hinschius p. 512.

⁸ Leonis I epistula Pseudo-Isidoriana, apud Hinschius p. 628.

⁹ Et ipsum decretum Pseudo-Isidorianum, Hinschius p. 715 ss.

¹⁰ Epistula Anacleti I Pseudo-Isidoriana c. 28, Hinschius p. 82.

perturbari: »Videntes ipsi apostoli messem esse multam et operarios paucos rogaverunt dominum messis, ut mitteret operarios in messem suam. Unde electi sunt 72 discipuli, quorum typum gerunt presbyteri, atque in eorum locum constituti sunt in ecclesia.«¹
 »Messis enim dominica colligenda est non tantum in magnis civitatibus, sed etiam in modicis et villis. Episcopi magnis, presbyteri minoribus civitatibus et villis praefici debent, ait, et ibi diebus vitae suae durare.«² Ecclesia etiam^a Gallicana in concilio Parisiensi celebrato 829 sub Gregorio papa IV, Ludovico et Lothario ait: »Episcopos locum apostolorum, corepiscopos autem exemplum et formam tenere septuaginta^b discipulorum, et liber actuum apostolorum | et canonica autoritas aperte demonstrant.«³
 Idem [ait] Zacharias papa, epist. 7 ad Pipinum regem et episcopos Francorum cap. 4⁴.
 Hieronymus ait episcopos et presbyteros debere habere in exemplum apostolos et apostolicos viros, quorum honorem possident⁵, et sacerdotes, qui ore suo corporis Christi conficiunt sacramentum, apostolico gradui succedere⁶. Deinde hoc manifeste constat ex praedictis, in quibus ostensum est ordinatione excepta presbyteros iure divino omnia facere, quae^o faciunt episcopi. Ac adeo non sunt ut meri alicuius monarchae puri consilarii, sed ut senatores episcopi, imo ut cooperarii et commilitones eius habendi sunt. Omnes enim unius Christi vicarii sunt teste Chrysostomo⁷. Potestas iurisdictionis actualis in utroque presbytero et episcopo data in consecratione est aequalis; inaequalitas in solo usu consistit, prout ecclesia impedit aut liberam relinquit dictam potestatem. Unde quisquis episcopus in presbyterum utitur potestate ab ecclesia non concessa, non usus est, sed abusus; et quisquis subiectionem actualem, quam canones elargiuntur, exposcit, non regimen ecclesiasticum, sed dominationem in ecclesiam invehit. Concludo^o verbis Hieronymi ad Nepotianum, quae citantur in iure Romano: »Episcopi sacerdotes se esse noverint, non dominos; honorent clericos quasi clericos, ut et ipsis a clericis quasi episcopis honor deferatur. Scitum est illud oratoris Domitii: 'Cur ego^f te, inquit, habeam²⁵ ut <principem, cum tu me non habeas ut>^g senatorem?'⁸ | Quod Aaron et filios eius, hoc episcopum et presbyteros esse noverimus: unus Dominus, unum templum, unum sit etiam ministerium. Recordemur semper, quid apostolus Petrus praecipiat sacerdotibus: *Pascite eum qui in vobis est gregem Domini, providentes non coacte, sed spontanee secundum Deum, neque^b turpis lucri gratia, sed voluntarie, neque ut dominantes in clerisⁱ, sed forma facti gregis^k ex animo^l*«⁹. :|

[Sub finem mensis Novembris.]

(P 6) Sequentibus diebus dixerunt admodum prolixè multi patres^m.

(H 59) |: <Petrus, inquit **primus**, [Italus, auctoritatis papae acerrimus defensor,]^{n 10} ex Helia archiepiscopo Turonensi, >^o a Deo immediate accepit potestatem: *Tu es Petrus* etc.¹¹ In quibus verbis ostenditur eminentia potestatis et auctoritatis in Petro et successoribus.³⁵

^a w enim. ^b w add. duorum. ^c H quod. ^d in marg.: hom. 7 in Matth. ^e corr. ex Concludendum. ^f H potius ergo, quod habet T. ^g om. w. ^h cod. add. ut. ⁱ H clerum. ^k H gregi. ^l H corr. ex in Domino. ^m Votum Pampelunensis perperam ab H hoc insertum v. infra p. 755, l. 1 ss et adn. a. ⁿ supra lin. in spatio (inter hoc votum et praecedens relicto) vacuo add. ^o Ita primo habuerat H, et in marg. dextro legebatur: ☉ 12 ad notam ☉ (quae est p. 62), in sinistro (loco deleti ex Helia arch. T.) ex - - - (vocabulum legi non amplius potest) auctore. Deinde omnia haec obtexit scidula agglutinata, in qua scripsit: Petrus, inquit Hugo Boncompagnus Bononiensis, episcopus Vestanus, auctoritatis papae ac. def., a Deo . . . et in marg. manus tremula add.: Is fuit postea cardinalis tit. S. Sixti, deinde summus pontifex.

¹ Ibid. c. 24, Hinschius p. 79 (cf. c. 2, D. 21).

² Haec secundum sensum ibidem leguntur.

³ L. 1, c. 27; apud Mansi XIV, 556 B.

⁴ Zacharias a. 747 Pippino maiori domus et episcopis, abbatibus, principibus in regione Francorum, c. 4, Mansi XII, 329 B.

⁵ Ep. 58 (ad Paulinum), c. 5 (Migne Patr. lat. XXII, 583).

⁶ Cf. Hier. ep. 14 (ad Heliodorum monachum), c. 8 (Migne l. c. XXII, 352).

⁷ Loco ab Hussonio citato (Hom. 7 in Matth.) Chrysostomus id non dicit. Nescio qui error irrepserit.

⁸ Ad hunc locum adnotat Vallarsius: »Est L. Licinii Crassi, qui Cn. Domitii Aenobarbi in censura

collega fuit, ut notatum est Victorio ex tertio Ciceronis de oratore. At ille vitiatos codices putat culpamque in librariorum conferens Crassi legendum vult pro Domitii. Nos memoriae lapsus in auctore nostro ex eo, quod collegae ambo fuerint, putamus verosimilius. Quae sententia sine dubio est praeferenda.

⁹ 1 Petr. 5, 2. 3. Locus ex Hieron. ep. 52 (ad Nepotianum), c. 7 (Migne, Patr. lat. XXII, 533 s.).

¹⁰ Verisimile est etiam hic Hussonium nomen episcopi coniecisse. Num revera sit Vestensis, non constat, sed multo minus contrarium contendere potest. Saltem locutus est Boncompagnus 26. Novembris teste Massarello, cf. Theiner II, 180^b.

¹¹ Matth. 16, 18.

Hanc potestatem habet omnis ecclesia in episcopis et sacerdotibus, et habent ex derivatione plenitudinis potestatis, quae fuit in Petro et successoribus eius, qui soli vocantur in plenitudinem potestatis, caeteri vero in partem solitudinis. Constitutio solius papae potior est quam totius ecclesiae, dummodo contra fidem non faciat vel non obviet his
 5 quae pertinent ad salutem, sive contra canones quatuor conciliorum, quia sunt de veritate fidei quam papa immutare non potest, aut contra evangelium aut prohibitiones et praecepta veteris testamenti. Ipse nempe habet coeleste arbitrium, unde et in omnibus quae dicit apostolus potest papa dispensare, nisi in his quae pertinent ad fidem vel ad salutem. Etiam dispensat contra canones apostolorum, potest etiam novas leges condere,
 10 dummodo non sint contra evangelia vel apostolorum dicta aut sanctorum eos sequentium, quae sententialiter ab eis | sunt diffinita.

H 60

Post ascensionem^a Petro commissa est cura ovium Christi, quando Christus eum interrogavit: *Diligis me plus his?*¹ Et notandum quod Christus curam et auctoritatem pastorem volens Petro iniungere prius eum de dilectione sui interrogat, ut ostendat, quod
 15 non ex privato sui ipsius amore, sed ex sola Christi charitate ad hoc fieri debet, et etiam monstret, quod charitativa cura et dilectio proximorum ex Dei charitate causatur atque dependet.

<Alius² non pauca dixit>^b. Potestas inferiorum pontificum et curatorum magis videtur esse a Deo, mediante papa, quam regia potestas, eo quod immediatius dependent
 20 praelati ecclesiastici a papa, quam principes seculares. Sed potestas praelatorum superiorum non est a Deo mediante papa, sed immediate a Deo et a populo eligente et consentiente. Non enim Petrus (cuius successor est papa) misit alios apostolos, quorum successores sunt alii episcopi, nec 72 discipulos, quorum successores sunt presbyteri curati, sed eos Christus immediate misit; nec Petrus insufflavit in alios apostolos
 25 dans eis spiritum sanctum et potestatem dimittendi peccata, sed Christus, et dicitur quod omnes a Christo simul eandem et aequalem acceperunt potestatem. Paulus etiam dicit suum apostolatam non accepisse a Petro, sed a Christo seu a Deo immediate: ad Galat. 1: *Paulus* (inquit), *apostolus non ab hominibus neque per hominem, sed per Iesum Christum et Deum patrem*.

Suprema praelatio data est Petro super totam ecclesiam | cum dictum est ei: H 61
 30 *Pasce oves meas*³, id est: sis pastor et praelatus, ecclesiam tibi pastori committo et subdo. Unde finito prandio commissionem ovium Petro commendat et nulli alii. Et sic, quamvis omnes apostoli eandem habuissent a Christo aequalem potestatem clavium et iurisdictionis, tamen iurisdictionem sive materiam subiectam non habuit nisi Petrus. Et per
 35 verbum illud *Pasce oves meas* non est data Petro potestas determinandi iurisdictionem prius ab omnibus habitam, sed iurdictio soli Petro data est, quam tamen postea divisim Dominus aliis dedit, vocans illos in partem solitudinis.

Si episcopus non absolvit extra suam diocesim, istud fit ex ordinatione Petri seu ecclesiae determinantis et prohibentis; tamen posset facere, cum habeat potestatem ex
 40 sua ordinatione et materiam debitam, peccatorem^c scilicet.

Post pauca finivit his ex quodam quem citavit auctore verbis: »Episcopi caeteris tanto antistare oportet devotione, quanto antistant omnibus dignitate; nihil enim est turpius, quam excellentem esse quemlibet culmine et despicabilem vilitate. Quid est enim aliud principatus sine meritorum sublimitate nisi honoris titulus sine honore^d? Aut
 45 quid est dignitas in indigno, nisi ornamentum in luto? Et ideo cunctos, qui sacri altaris suggestu eminent, tantum excellere oportet merito, quantum gradu.« Hanc regulam

^a corr. ex assensionem.^b Ita primo scripserat H, et post ea verba plus quam dimidium versum deleverat, qui legi non amplius potest. Deinde totum versum cooperuit scudula agglutinata, in qua leguntur: Matthaeus de Concinis Florentinus, episcopus Cortonensis, non pauca dixit. ^c Druffelii coniectura (Theol. Litbl. 1876, col. 514) peccati reus nec sensui accommodata nec necessaria est. ^d cod. homine.¹ Ioa. 21, 15.² Matthaeus de Concinis Cortonensis episcopus inter eos qui dicebant ne commemoratur quidem a Massarello, ergo certe perpauca dixit, si omnino adhuc adfuit (16. Decembris 1562 successor ei datus est Hieronymus Gaddus, cf. Gams, Series p. 743; Le Plat,Canones 368). Potius attribuendum videtur votum, ut coniecit Druffel (Theol. Litbl. 1876, col. 512), Francisco de Aguirre episcopo Cotronensi, qui teste Massarello (Thesaur. II, 174^b, ubi est error typographi) dixit 21. Novembris.³ Ioa. 21, 17.

in quantum possumus sequamur, patres, originem aut nomen nostrum non tam ardentem curantes.

II 62 ^a **Ultimus**¹ citavit alium authorem, <quem tamen satis suspectum dixit>^b. Status episcopalis est immediate a Christo et supernaturaliter in apostolis institutus, quoniam humana potestate institui nequivit, quemadmodum secularis status, utpote regalis, summa et naturali institutione ordinatur, dignitati vero episcopali a solo Deo potestas concessa et <post papam>^c ordinata est, quia quae a Deo sunt, ordinata sunt. Et sicut cardinales repraesentant apostolos, dum Christo in hoc saeculo assisterent, sic episcopi in ecclesia tenent vices et locum apostolorum in universum mundum divisorum. Hic psalmista: *Pro patribus*, id est apostolis, *tuis nati sunt tibi*, scilicet ecclesiae, *filiis*, id est episcopi, quos constitues principes, scilicet spirituales, *super omnem terram*². :^d

December.^e

(P 6)

[Die Martis 1. Decembris.]

Congregatio generalis. *Lis de voto episcopi Guadicensis.*

^fDie autem^e divi^h Andreæ¹³ dum^k **Gaddicensis**¹ diceret^m sententiam et videreturⁿ sentire, quod aliquando^o episcopi fuerunt^p consecrati ab archiepiscopis sine ministerio Romani pontificis^q, reprehensus [est] a legato **Symoneta** quod ista diceret; et quod

^r *H (omissis quae in P sequuntur) ita pergit:* ^aFacile probatur (inquit [Gaddicensis]) nonnullos episcopos in sedes suas fuisse admissos non spreta quidem, sed omissa autoritate summi pontificis, et quosdam sibi successores deputasse exemplo divi Petri, qui Clementem elegit⁴.
II 63 Probavit etiam ex antiquo usu in multis provinciis, maxime in | regno Galliae, ubi electi a visitatione liminum, non tamen metropolitanorum confirmatione eximebantur. Citavit concilium Taurit[anum]^r Ambrosii pene aetate, in quo Proculo, episcopo Massiliensi, singulari et personali tantum beneficio primatus secundae provinciae Narbonensis decretus est potestasque creandi episcopos⁵. Aurelius Carthaginensis episcopus ait: »Ego cunctarum ecclesiarum sollicitudinem sustineo. Fuit semper licentia huic sedi, ut unde vellet, ut^a de cuius nomine fuisset conventus^t pro desiderio cuiusque ecclesiae episcopum ordinaret^u«. ⁶Nicomediensis metropolitanus ius habebat creandi episcopos: concil. Chalced. act. 13. Hic enim canon est, ut in unaquaque provincia metropolitanus habeat potestatem, et ipse constituat omnes qui in ea provincia sunt episcopos; et Nicomediensem, quia initio metropolis est, oportet omnes episcopos in eadem ordinare provincia⁷. Ann. lib. 3 cap. 23 et 28 dixit scripsisse Maurilium^v, Cathurcensem^w episcopum, elegisse sibi successorem⁸. Citavit concilium Toletanum: »Placuit omnibus pontificibus Hispaniae atque

^a Postea in spatio vacuo superscriptum: Symon de Nigris, Ianuensis, episcopus Sarzanensis.

^b postea add. in marg. ^c Tw postquam (sic!). *Lectione H opinio Druffelii (Theol. Litteraturbl. 1876, p. 514), qui versum excidisse putat, redarguitur.* ^d add. H. ^e Haec superscriptio (in P) legitur post sequentem relationem de 1. Decembris, cum codd. falsos habeant dierum numeros.

^f H hic in marg. habet signum ☉ (cf. p. 59, supra p. 748, adn. e).

^g om. Hh.

^h Hh divo. ⁱ Hh add. sacro, et H supra lineam ultimo nobis.

^k om. Hh, sed inserunt

nomen: Melchior Avosmediano Hispanus episcopus.

^l Hh Guadicensis.

^m Hh dixit.

ⁿ Hh visus est.

^o Hh aliqui.

^p H fuerant.

^q H in marg. habet: 13 ad notam † (quae est pag. 65, cf. infra 2. Dec.) ^r Tw Capuanum.

^s sic (concil. et).

^t codd. conventui.

^u codd. ordinare.

^v codd. Mauritium (quod facillime ex litterulis Psalmaci comprehenditur).

^w w Cathuriensem; Druffel, Theol. Litteraturbl. 1876, p. 514 coni. Catanensem.

¹ Etiam hoc loco falsa est Hussonii coniectura. Nam Sarzanensis episcopus neque a Massarello neque ab alio auctore hic nominatur, neque ei dicendum erat ante Gaditanum, qui 1. Decembris loquebatur (cf. Theiner II, 185), immo eius votum refertur a Massarello ad 3. Decembris (Theiner II, 187^b). Ex cuius voto — an revera ex Sarzanensis — sint excerpta quae exhibet Hussonius, erui non potest ex Massarelli Actis.

² Psalm. 44, 17, cf. Migne, P. lat. XXXVI, 513.

³ Gaditanus (nomen v. adn. k) 1. Decembris, non 30. Novembris est locutus.

⁴ Pseudo-Isidori Ep. Clem. ad Iacob., Hirsch. 31.

⁵ Conc. Taurini a. 401 habitum c. 1 apud Mansi

III, 859 ss; Harduin. I, 958. Cf. Hefele, Conc.-Gesch. II², 185.

⁶ Concil. Carthaginense III (a. 397), c. 45. Verba inde a Fuit dicuntur a Numidio episcopo.

⁷ Concilii Chalced. Actio XIII, Harduin. II, 567. 570. Cf. Hefele I. c. II², 497 ss.

⁸ Quem auctorem intellegat Psalmacus, frustra investigabam. Sed de Maurilio (vel rectius Maurilione) Cadurcensi (Cahors) episcopo (post medium saeculum VI) agi non est dubium. Cf. Gallia christiana I, 119: »Ante mortem sibi successorem in Cadurcina sede designavit Ursicinum, eximiae pietatis virum, ne in manus ambitiosorum veniret.»

archiepiscopi hoc habent ex privilegio sedis apostolicae — indigne ferens, quod visus ille esset non satis tueri auctoritatem Romani pontificis, quem tamen pro viribus extollebat. Continuo Itali episcopi nonnulli applaudentes dicto legato ceperunt^a vociferatione et pedum strepitu interpellare dictum Gaddicensem, quasi anathema esset
5 neque audiendus, et quod darentur iudices.

Quod egre tulit card. Lotharingius, ut satis indicavit sequenti congregatione.

Die Mercurii 2.^b [Decembris].

P 7
H 65

Congregatio generalis. De non turbandis deliberationibus. De proroganda sessione.

Legatus **Mantuanus**¹ in congregatione vespertina^e monuit patres, ne uterentur imposterum^a huiusmodi strepitu et clamoribus, dum <patres dicerent sententias>^d, sed eos^a placide et quiete audirent, prout decet^f tantos viros <modestos se gerere>^g.
10 <Alioqui se discessuros>^h.

Galliciaeⁱ, ut salvo privilegio uniuscuiusque provinciae licitum maneat deinceps Toletano pontifici, quosunque regalis potestas elegerit et iam dicti Toletani episcopi iudicium dignos esse probaverit in quibuslibet provinciis et in praecedentium sedibus | praeficere
15 praesules et^k decedentibus eligere successores.² Nec mirum, cum certum sit ex antiquis canonibus et concilio Calcedonensi, electionem episcoporum ad clerum pertinere, petitionem personae ad populum, et consecrationem ad episcopos et metropolitanum, nec ipsos canones mentionem ullam fecisse confirmationis sedis apostolicae³.

Is reprehensus est a Ludovico **Symonetta** cardinali tituli S. Cyriaci in termis, legato, quod ista diceret; et dixit, quod archiepiscopi isti, si qui fuerant, hoc habuerant
20 ex privilegio sedis apostolicae⁴, indigne ferens, quod iste episcopus non satis tueri videretur auctoritatem Romani pontificis, quam tamen pro viribus extollebat.

Continuo episcopi Itali applaudentes dicto legato coeperunt vociferari et pedum strepitu interpellare dictum Guadicensem episcopum tanquam anathema non audiendum, sed per iudices (cui¹ dari petebant) puniendum.

25 Quod aegre tulit card. Lotharingius, ut satis demonstravit in sequenti congregatione^m.

Haec pauca addidit **Guadicensis**ⁿ. Non vultis, ut loquar vobis veritatem, reprehenditis me, concitatis sanctum hunc coetum, clamantes non mihi licere talia loqui, et vultis me punire ut Iudaei Paulum⁵. Attendite, patres, civis sum Romanus, ut apostolus, id est episcopus catholicus, liber libero in hoc concilio, in quo mihi fas est ea
30 quae vidi, quae didici, quaeque ad gloriam Dei pertinent, exponere, <cum forma substantialis concilii sit libertas in consulendo et decidendo, quae tolleretur, si omnia praesidentium nutu gererentur^o, neque numerus patrum est adeo necessarius sicut libertas et unanimitas, ca. *Alienus* 34, q. 1⁶. Unde Agatho scribens Constantino de patribus in sexto concilio congregandis inquit: »Verbum impunitatis et liberam loquendi facultatem unicuique
35 loqui volenti pro fide, quam credit et tenet, concedite, quatenus ab omnibus cognoscatur quod nullo terrore, nulla potestate, nulla comminatione vel auctoritate^p quisquam pro veritate loqui volens prohibitus et repulsus existat>^{q7}.

^a sic P.   ^b codd. 1.   ^c Hh add. serio.   ^d Hh sententiae dicerentur.   ^e Hh eas.

^f Hh decebat (post viros).   ^g Hh in rebus tanti momenti <et ponderis add. h>.

^h add. P inter lin.; om. Hh.   ⁱ coll. Hisp. Galliae.   ^k HT add. in.   ^l sic cod.

^m H postea corr. pro sessione, quod habent Thw.   ⁿ H postea corr. pro Aliphanus.   ^o postea corr.

pro tollerentur.   ^p Il potius auctoritate, nescio an lapsus calami pro austeritate; apud Harduin. aversione.

^q eadem manus, sed ductus alius haec in parte paginae vacua et in margine addidit, cum iam a verbis Haec pauca (lin. 26) ductus mutatio observetur. In fine additamenti (in marg.) alia manus (Baluzii?) add.: Vide in fol. seq. [p. 65], ubi incipit: »Die Mercurii« (supra, post l. 6). T hoc neglexit et perperam fol. 65^a hic intercalavit (ita ut verba Guadicensis, non Lotharingi esse videantur), quare et eo eundem habet errorem.

¹ Recte Seripandus, cf. Massarellum ad hunc diem.

² Concil. Tolet. XII (a. 681), c. 6 (c. 25, D. 63).

Cf. *Hefele*, Conc.-Gesch. III², 317; *P. B. Gams*, Kirchengeschichte von Spanien II, 2 (Regensburg 1874), 215 ss.

³ Cf. *F. X. Funk*, Die Bischofswahl im christl.

Altertum, Kirchengeschichtl. Abhandlungen u. Untersuch. I (Paderborn. 1897), 23 ss.

⁴ Cf. supra p. 664, l. 25 ss et adn. 3.

⁵ Act. 22, 22.   ⁶ c. 19, C. 24, q. 1.

⁷ Agatho pontifex Constantino [Pogonato], Heraclio et Tiberio Augusto a. 680, apud *Harduin*. III, 1115 B.

Deinde egit de proroganda sessione ad 17. diem <huius>^a, ea lege, ut si quid^b remaneret de doctrina et canonibus <tum de>^c reformatione discutiendum, hoc ad sequentem sessionem prorogaretur.

Placuit R^{mo} **Lotharingio**, <qui primus dixit>^d tam sancta, gravis et modesta legati admonitio, quod indecorum admodum esset patribus in tanto consessu congregatis <ista facere>^e et verbis anathematis uti adversus eos, qui minus illis placerent^f. Censuitque constituendum esse diem 17. <huius>^a ad futuram sessionem iuxta proposita a legato^f ea lege^g, ut deinceps quaecunque spectare viderentur ad reformationem circa sacramentum ordinis, - - -^h.

Quae quidem sententia placuit plurimis patribus, quorum maior pars ivit in sententiam legati, ut fieret sessio 17. huius, quamvis nonnulli fuerint in contraria sententia, ut differreturⁱ ad 14. Ianuarii, propterea quod intra tantillum temporis non poterant ea quae tractanda erunt determinari.^{**}

Votum meum fuit huiusmodi^k. Non possum non vehementer probare seriam, piam et sanctam Ill^{mi} legati admonitionem. Et primum quidem diligentissime curandum esse puto, ut quisque patrum^l breviter et^d syncere, sed libere^m sententiam dicat, sine interruptione, sine^d indignatione et tanto strepitu, quiⁿ maxime dedecet^o tantum senatum. Deinde ut tam variae^p, anxie et prolixae disputationes, quibus tempus frustra terimus,

H 65^a * *H in folio ante p. 65 intercalato* (*hic fol. 65 post verbum 'placerent'^e, cf. p. 751, adn. g) haec addit¹: Vidistis, inquit, et plus aequo experti estis, patres, quanta fuerit necessitas huius sancti generalis concilii convocandi ad agrum Domini excolendum, vepres, spinas et tribulos haeresum, errorum et schismata^q extirpandum, excessus corrigendum, deformata reformatum et vineam Domini ad frugem uberrimae fertilitatis adducendum. Vidistis, quomodo [concilium] per multos annos ab omnibus bonis desideratum feliciter tandem summorum pontificum et multorum principum laudabili zelo et studio, refragantibus^r et obsistentibus religionis nostrae inimicis in Anglia, Germania et Gallia, fuerit hic anno Domini 1545 inchoatum, Bononiam deinde propter bella translatum, Tridentum denuo varios post casus, urgente necessitate, totius ecclesiae bono^s revocatum. Certe a Domino factum est istud, et est mirabile in oculis nostris². Memores ergo simus tanti beneficii, patres, et quae sunt officii nostri hoc in sancto coetu ad gloriam Dei concordem obeamus. Saepe corruptus ecclesiae status conciliis generalibus et provincialibus occasionem dedit, in Gallia Aurelianensi primo tempore Clodovei³; in Germania Aquisgrani tempore Ludovici Pii⁴ et non paucis aliis, ubi necessitas fuit. Eandem in necessitatem infeliciter satis incidimus, patres sanctissimi. Malo, quantum in nobis est, remedium adhibeamus, non inutilibus disceptationibus, sed piis, concordibus et ardentibus votis. Ad reformationem abusuum, qui nostra sicut et aliorum culpa in ecclesiam maximo reipublicae christianae damno irrepserunt, quique in dies se latius dispergunt, [progrediamur]. Pauca addidit et censuit constituendum . . .^t

H 66 ** *H et h ita articulum hunc exhibent*: Quae quidem sententia placuit pluribus patribus, qui etiam sessionem proximam in dictum decimum septimum diem Decembris, secundum legati sententiam, <remittendam dixerunt>^a quanquam essent aliqui patres contrariae sententiae et eandem sessionem ad decimum quartum Ianuarii sequentis differendam dicerent, quod in illo tantillo tempore ea quae tractanda habebantur determinari non possent.

^a Hh eiusdem mensis.

^b P quis.

^c H nec non; h et.

^d om. Hh.

^e Hh talia dicere, vociferari.

^f Hh add. Mantuano (sed cf. p. 751, adn. 1).

^g Hh add. tamen

et conditione.

^h P non indicat lacunam, quae certe hic est, et suppletur in H et h: ad illum diem referrentur.

ⁱ P differetur.

^k H in marg.: Votum N. Psalmai epi Virdunens.

^l Hh propriam.

^m Hh add. tamen.

ⁿ Hh quae.

^o Hh dedecet.

^p ita P; Hh vanae.

^q sic.

^r cod. refragantibus.

^s om. w.

^t sic finit fol. intercalatum, et ultima verba

traducunt in textum, quem P et H habent communem, ut supra.

^u h censuerunt.

¹ Ergo sunt verba Lotharingi, non Guadicensis (ut habet w 205).

² Ps. 117, 23.

³ Concilium Aurelianense I habitum est a. 511, Mansi VIII, 350; Harduin. II, 1008; novissime edidit Fr. Maassen inter Concilia aevi Merovingici, Han-

noverae 1893 (Mon. Germ. Legg. sect. III, I); cf. Hefele, Concil.-Gesch. II², 661 ss.

⁴ Concilium Aquisgranense a. 817 habitum, Mansi XIV, 147 ss; Harduin. IV, 1055 ss; cf. Hefele l. c. IV², 9 ss.

reiiciantur. Lites enim et contradicendi libidines tantum abest ut ecclesiam pia aliqua^a doctrina aedificent^b.

5 <Et ut demus non penitus reiiciendas,>^c | ea^d est earum natura et conditio, ut si^e unam definire atque determinare conamur, exoriantur velut hydre capita plurima, quae nobis non minus facessunt plerumque negotii quam superiores. Quare mirum non est, si nullum hic finem dicendi facimus. Tollendae igitur sunt harum morarum cause, si moras ipsas sublatas esse volumus, et si quid in nobis residet^f animi terram nostram maturius invisere, | in qua, dum hic disputamus ipsi aut alios disputantes audimus otiosi, H 67 fortasse adversarii indignis^g prophanant sanctuarium Domini. Denique quoniam^h rerum praesentium status exigit ut sessio aliquantis differatur, differendam quoque et ipse sentio, Ill^{mi} et R^{mi} card. Lotharingii Domini mei observantissimiⁱ suffragium sequutus. Certum autem constitutumque praefigere diem sessionis habendae partes erunt Ill^{morum} legatorum, qui pro sua <etiam prudentia operam dabunt, ut sequentium sessionum dies certius assignetur>^j, et de his rebus maturius^k interim tractetur, quae propius facere 15 videbuntur ad veteris disciplinae reparationem et morum nostrorum correctionem <maxime necessariam>^l, quam ad otiosam disputandi subtilitatem.

^m | Audite, filii Levi, numⁿ parum vobis est, quod separavit vos ab omni populo et iunxit sibi¹, sed hi de longe facti sunt affectione. Prope es tu ori eorum, longe autem a renibus eorum². Deum vocibus sequimur, moribus fugimus. Dedit nobis terram 20 in qua non laboravimus, et urbes quas non aedificavimus, et vineas et oliveta quae non plantavimus³, uno verbo, ut explicat Albertus Magnus, terram ecclesiae et divitias ecclesiarum laboribus sanctorum acquisitas dedit nobis; alii laboraverunt, et nos in labores eorum introivimus⁴. Nunquid Domino nostro servimus, ut tanta bona possideamus? Sanctum Domini fortasse non evelletur, dicent aliqui, ecclesia non subvertetur. Verum 25 est, sed multum patietur nostra negligentia, nemo quippe in ecclesia magis nocet | quam qui male vivens culmen regiminis accipit. <Peccata enim praelatorum non simpliciter peccata sunt, sed peccatorum monstra terribilissima, ut ait Villelmus Parisiensis episcopus, eos non aedificare ecclesiam, sed potius destruere asserens, et in coetum ecclesiae Christi Luciferum restituere>^o. Cum Catharina Senensi⁵ oremus, patres: »Exaudi nos, Deus, 30 clamantes ad te, dirigas corda et voluntates ministrorum sanctae matris ecclesiae, sponsae tuae, ut non consueto suo more, sed coelesti tuo rore sequamur Christum saginatum, mansuetum et humilem. Sint digni ministri sacrificiorum, sicut angeli terrestres, non sicut bruta ad haec inepta. Transfer eos a mundi affectu in tui amorem, ut mundum derelinquant, te sequantur, sint fidei zelatores atque virtutum, ut ecclesia tuo sanguine 35 aedificata, sed nostro crimine ruinoso reformetur«. Audi Deus voces clamantium per Catharinam! :|^p

[Die Iovis 3. Decembris.]

Congregatio generalis. De institutione episcoporum.

Die 3. <mane>^q inter alios⁶ dixit^r Lughensis episcopus Hyspanus sibi non placere (P 8) VII. canonem prout confectus et propositus est^s a patribus, et quod idem non sit^t esse institutum iure divino, ut sunt episcopi in ecclesia, atque episcopos esse iure divino 40 institutos. Nam in simili iure divino institutum est, ut sint leges, non tamen propterea leges iuris esse divini censentur; neque si assumantur a pontifice, esse propterea episcopos <ante consecrationem>^u <non dicantur>^o. Nec sibi placere ultimam particulam. Ex quo canone relinquantur multa dubia. | Itaque potius^v reformandum^w esse^t iuxta P 9 eam formam, quae ab initio proposita fuit^x. Praeterea dixit episcopos iure divino im-

^a P aliqua. ^b Hh add.: quin potius plurimum nobis et ecclesiae noceant. ^c om. Hh.
^d Hh add. enim. ^e H restat. ^f sic P; Hh indigne. ^g H cum. ^h sic PHh.
ⁱ Hh et prudentia et opera dabunt, ut dictae sessioni dies certus assignetur. ^k P maturime.
^l add. Hh. ^m Haec addit H, et in marg. legitur: 14 ad notam ⊙ (cf. adn. p). ⁿ codd. non.
^o add. eadem manus postea in marg. ^p in marg. H signum ⊙. ^q Hh mensis Decembris.
^r h (et primo etiam H): Franciscus Del Gado [h Delgado] Hispanus, episcopus Lugensis [quod H postea mutavit in Lucensis]. Deinde deletis his H in marg. scripsit: Martinus Perezus de Ayala Hispanus, episcopus Segobiensis. T, cum priorem habeat lectionem, scriptum esse oportet, priusquam posterior in margine substituta erat. ^s Hh erat. ^t Hh esset. ^u P ad ante consecratione; Hh cum auctoritate consecrationis. ^v Hh inserunt ait. ^w Hh reformandus. ^x Hh fuerat.

¹ Num. 16, 9.

² Ier. 12, 2.

³ Ios. 24, 13; cf. Deut. 6, 10. 11.

⁴ Ioa. 4, 38.

⁵ Oratio II, in Dial. ed. Ingolstadt. 1583, fol. 294 v.

⁶ De Sarzanensis voto v. supra p. 750, adn. 1.

Concilium Tridentinum. II.

II 60 mediate a Christo^a | institutos, sed per Romanum pontificem, non tantum^b quoad potestatem ordinis, sed etiam^c iurisdictionis, cum a Deo constituti sint ad regendam et gubernandam ecclesiam. Deinde quod dicantur assumi a Romano pontifice secundum quid, et quod non desinant propterea esse episcopi, licet non sint a Romano pontifice confirmati, ut de orientalibus, qui non agnoverunt Romanum pontificem. Quid etiam^d, 5 inquit, si quispiam electus <a canonicis>^e non posset venire Romam, an desineret esse episcopus? <Quod si esset, tanquam remaneret sine sacerdotio, sine sacerdotio^f et tandem sine lege>^g. Non quod propterea imminuatur auctoritas summi^h pontificis, qui in ecclesia primatum tenet et successor Petri et vicarius Christi est, prout in concilio Florentinoⁱ, qui potest episcopum deponere <prout libuerit>^j, non tamen propterea potestas illa 10 episcopalis desinit esse iuris divini. Sic rex eligitur ab^k provincia, et tamen potestas regia iuris divini est, cum omnis potestas a Deo sit. Multaque^l alia dixit^m in eos, qui adeo laborant in augenda auctoritate pontificis, quam nemo negat, modo usus non vertatur in abusum, sed omnia potest quaecunque expediunt pro universali ecclesia, *in aedificationem et nonⁿ destructionem*². Sic etiam episcopus in regenda sua ecclesia 15 omnia potest, quae <pertinent ad gubernandam suam ecclesiam>^o.

^p| Nonnulla satis imprudenter³ dixit de vetusta quadam pontificali agenda impressa Romae anno 1545, qua constabat olim episcopos non a summo pontifice Romano, sed a suis metropolitanis confirmari solitos; nec etiam moris fuisse, ut papae iurarent⁴ fidelitatem, sed tantum suo metropolitanis obedientiam pollicerentur. Quod valde displicuit 20 legatis, iam provocatis et non^r ferentibus sententiam episcopi qui prius dixerat et asseveraverat ex scriptura, idem alias fuisse presbyterum⁴ et episcopum⁴, et quod Paulus Petrum non obiurgasset, nisi se parem illi novisset, sacerdotesque omnes, cuiuscunque gradus existerent, fuisse aequalis auctoritatis, potestatis et iurisdictionis institutione Christi. Quae sententia reprobata est tanquam haeresis ex officina Petri de Corbaria⁵, Ioannis⁶ 25 et Michelini ord. Min.⁷, qui etiam affirmabant ipsum summum pontificem sola Caesaris institutione superiorem esse, et Christum nullum in ecclesia vicarium vel caput reliquisse. Quod dictus Lucensis episcopus non ausus est dicere, quod esset contrariae sententiae, cum ex definitione Florentini concilii pontifex Romanus in universum orbem primatum⁸ teneat⁸, et sic successor Petri principis apostolorum et verus Christi vicarius, 30 totius ecclesiae caput et omnium christianorum pater ac doctor existat, ut ex oecumenicis conciliis^t et sacris canonibus constat. Quod facillime probassem, si meum fuisset dicere, ex epistola Vigilii papae⁹, ubi dicitur quod ecclesia Romana est fundamentum et forma ecclesiarum; sicut enim unum est ovile, ita etiam est unus solus illius pastor, ex Gelasio¹⁰, Anacleto¹¹, Nicolao II¹², Innocentio III¹³ et multis scripturae locis. :|^u 35

^a H add. esse.^b Hh tamen.^c Hh tantum.^d Hh est.

^e P a Canonicis; primo scripserat ab, cum verbum a vocali incipiens fuisset scripturus (loco litterae C in Canonicis primo fuerat alia); deinde deleuit b ita, ut etiam a, ergo integrum vocabulum ab videretur deletum; et cum littera C in Canonicis valde sit obscurum, H et h legerunt Bononiis. ^f sic P; sine dubio semel loco vocis sacerdotio aliud volebat scribere. ^g om. H; h: quodsi esset tanquam ecclesia sine sacerdotio, et sacerdos sine lege. ^h Hh sanctissimi. ⁱ H ut voluerit.

^k sic P. ^l Hh Multa. ^m H insert idem episcopus Lugensis, quod nomen manus tremula in marg. mutavit in Segobiensis; h: dictus ep. Lug. ⁿ Hh add. in. ^o Hh ad eam gubernandam pertinent.

^p Quae sequuntur H add., post deleta unius fere versus verba (quae legi non amplius possunt praeter in nobis, inter nos) in marginibus p. 69, deinde p. 68. ^q cod. (H) iuvaret. ^r corr. pro valde moleste.

^s hic transitur in marginem p. 68. ^t cod. consiliis. ^u Eadem manus, quae p. 69 et 68 scripsit additamenta marginalia, in margine superiore p. 70 adnotavit: Debet hic addi votum Psalmaei, in quo egit de pluralitate beneficiorum et commendis, ex quibus omnis fundi ecclesiastici calamitatem manare dixit, et ideo ab ecclesia Dei prorsus eliminandas et abrogandas esse censuit in sessione celebrata 3. Xbris 1563 [sic, manus moderna plumbeo lapide corr. 1562]. At non 3., sed 5. Decembris locutus est Psalmaeus, v. infra.

¹ Bulla Eugenii IV *Laetentur coeli* de unione Graecorum, Harduin. IX, 986 E; Denzinger, Enchiridion⁹ n. 73, p. 159. ² 2 Cor. 13, 10.

³ Imprudenter eis tantum, qui ignorabant historiam.

⁴ Idem dixit s. Hieronymus, cf. supra p. 744, l. I ss.

⁵ Petrus de Corbaria (*Corbara*) a partibus Ludovici Bavari contra Ioannem XXII stabat et ab illo pontifex constituebatur nomine Nicolaus V, cf. C. Müller, Der Kampf Ludwigs des Baiern mit der römischen Curie I (Tübingen 1879), 192 ss.

⁶ Videtur intellegi Ioannes de Gonduno (*Fandun*) Gallus, qui cum esset discipulus Guilelmi Occamensis,

facile pro Minorita habebatur. Cf. de eo S. Riezler, Die literar. Widersacher d. Päpste (Leipzig 1874) 55 ss.

⁷ Michael de Cesena ord. frat. Min., qui fuit magister generalis ordinis tempore Ioannis XXII, de quo cf. Riezler l. c. p. 65 ss; C. Müller l. c. I, 208 ss; 370 ss.

⁸ Cf. adn. 1 huius pag.

⁹ Ad Euther. ep. c. 7 (Migne, P. lat. LXIX, 19).

¹⁰ Gelasii ep. 14 (Migne l. c. LIX, 89).

¹¹ Ep. 3, c. 34 Pseudo-Isidor. (Hinschius 84).

¹² c. 1 D. 22 (1059), cf. Migne l. c. CXLV, 91.

¹³ Innocentii III Ep. 1, 316; 2, 82. 209. 218;

^a]: <Didacus Ramirez Hispanus episcopus **Pampilonensis** ¹ inter alia ^b> ^c[dixit]: Omnes ^{H 58^a} apostoli pares fuerant potestate, ac adeo omnes episcopi iure divino pares sunt, cum subrogantur in eorum omnem auctoritatem actualem, ut habet Alphonsus de Castro lib. 2, cap. 24 de iusta haereticorum punitione². Nam eadem verba et institutio Christi, quae dant supremam auctoritatem illis, eam etiam tribuunt his; v. g. Io. 20 per ea verba: *Sicut misit me pater et ego mitto vos* patres Chrysostomus³ et Theophylactus⁴ aiunt accepisse ipsum Christi officium et auctoritatem accepisse^d, quod ostendo: Quicunque instituuntur per ista verba, habent supremam auctoritatem actualem; at omnes episcopi aequae ac apostoli instituuntur per illa; ergo omnes habent supremam auctoritatem aequae ac apostoli. Nam *sicut misit*, ait Cyrillus in 20 Io.⁵, denotat summam auctoritatem omnem ecclesiasticam continentem, ac adeo apostolos his verbis creatos orbis doctores et apostolos, quae maior potestas quam potestas patris data filio. Haec potestas datur apostolis, ut per eam faciant alios apostolos apostolorum filios, qui et ipsi pari potestate praediti alios possent subrogare. Merito ergo potestas patris par et eadem in omnibus, ut docuit Cyprianus de unitate ecclesiae, quae inde intulit parem et eundem episcopatum in omnibus episcopis apostolorum successoribus⁶. Quam consequentiam fuisse firmam ostendo hoc syllogismo. Potestas summa patris data omnibus apostolis est eadem; at potestas illa summa in omnibus episcopis est episcopatus; ergo episcopatus est idem, licet unusquisque episcopus habet partem in solidum in illa suprema et immensa potestate episcopali et apostolica. Quare erudite Augustinus in psal. 44 ait: *Pro patribus nati sunt tibi filii*: patres missi sunt apostoli, pro apostolis filii nati sunt, constituti sunt episcopi iisdem verbis, eadem potestate, qua constituti sunt patres apostoli; ergo et apostoli filii aequae immediati sunt facti a Deo patre ac apostoli patres. Quis enim potest dare principaliter potestatem patris spiritum sanctum, nisi pater ipse, utcunque ministerio utatur manus imponentis, qui in eo ministerio repraesentat verbum Christum, per quem pater contulit apostolis potestatem suam et spiritum sanctum suum. Quare Act. 20 spiritus sanctus ponere episcopos dicitur, idque immediate. Quis enim immediatius ponet spiritum sanctum, quam spiritus ipsemet? Qui accipitur ab episcopis, cum episcopus consecrans imponens manus dicit: Accipe spiritum sanctum, | Io. 20. Auctoritas episcopalis cum sit ^{H 58^b} ipse spiritus acceptus^e, est et suprema et a Deo immediate recepta potestas. Cuius tamen potestatis usus^f ecclesiae subicitur auctore spiritu Dei, ut confusio evitetur, dum cavetur ne episcoporum quilibet, praetextu Dei spiritus spiritum sequens humanum, ordinem Deo indignum praeter spiritus regulam in ecclesiam introducat, plus nitens homini quam spiritui, qui certius adest inter plures alicui uni, quam alicui uni singulari.

Paulus Galat. 1. apostolatuum suum recepit et episcopatum *neque ab hominibus neque per hominem*, qui (Gal. 2) *nihil ipsi contulerunt*. Et eodem modo loquitur de aliorum apostolorum et episcoporum potestate, quae duratura est usque ad finem mundi, Eph. 4. *Et quosdam quidem posuit in ecclesia primum apostolos, secundo prophetas, tertio doctores* etc. — omnes aequae positi a Deo, 1 Cor. 12. Aequae primo ponitur unus apostolus ac alius, et 4 Eph. narratur apostolos fore ecclesiae datos^g, donec occurramus Christo, ut communiter exponitur locus ille⁷. Quinam illi apostoli primo loco positi in ecclesia, nisi episcopi? Ergo episcopi immediate per Deum ponuntur, sicut apostoli, quibus ut apostolis quoad ordinem et iurisdictionem succedunt. Omnes iure divino quoad iurisdictionem in actu primo consideratam pares supremi, Deo immediate subditi eique

^a Quae sequuntur *H* exhibet in folio postea inserto ante f. 59 scripta manu tremula, et signis indicatur intercalanda esse ante votum Vestano attributum, cf. supra p. 748, l. 33 ss et adn. m; p. 741, adn. g. Sed neque ante primum ibi alius poni potest, et alia testimonia Pampilonensem 3. Decembris dixisse ferunt. — Two votum omitt. ^b cod. alias. ^c Postea eadem manu add.; primo igitur etiam sequentia Lucensi attribuebantur. ^d sic. ^e cod. potius acceptus. ^f cod. (*H*) potius videtur habere ejus. ^g cod. dato.

5, 46; 6, 24; 8, 83. 153; 15, 156; Reg. de negot. Rom. imp. n. 44. 85. 115. 139. 354. 525. Serm. 13 de sanctis.

¹ Num re vera sit votum Pampilonensis (Did. Ramirez Sedeño, 1561—1573), difficile est dictu.

² Alphonsus de Castro ord. Min. obs. Zamorensis, qui interfuit concilio Tridentino a. 1545 ss (decessit archiepiscopus Compostellanus designatus 11. Febr. 1558), edidit illum librum a. 1547 Salmanticae (in

folio); iterum prodiiit Antverpiae 1568. Cf. *H. Hurter*, Nomenclator literar. II³ (Oeniponte 1906), 1395 s.

³ Homil. 86 (al. 85) in Ioan., c. 3, *Migne*, Patr. gr. LIX, 470 s.

⁴ Enarr. in Ioan. 20, *Migne* l. c. CXXIV, 297.

⁵ Admodum libere secundum Comm. in Ioan. 20, 21 (*Migne* l. c. LXXIV, 708 s).

⁶ Cypr. De eccl. cath. unitate c. 4.

⁷ Eph. 4, 11—13.

immediate donum spiritus sancti acceptum referunt aequae ac apostoli. Idcirco audacter^a dico unicum illud esse fundamentum, quo probamus episcopatum a presbyteratu distinctum in ecclesia permanere. :]

- (P 9) ^bA meridie inter alios dixit^c **Aliphanus** Hispanus¹ eloquenter et docte, sed qui
H 70 visus est valde minuire auctoritatem pontificiam^d. <Is modeste et benigne reprehensus>^e a
legato **Varmiensi**, quod conveniret nobiscum^f cum adversariis episcopos a Deo institutos
P 20 esse; sed quod^g qui assumuntur a Romano pontifice in partem sollicitudinis sint^h veri et
legitimiⁱ, invicem dissidere, et hoc^k probandum erat. Verum^l [**Aliphanus**] acerbius suam
prosequutus est sententiam, atque inter alia dixit^m simpliciter episcopos a Christo institutos
immediate quoad omnimodam potestatem, confirmans suam sententiam variis scriptorumⁿ 10
priscorum monumentis docte et eloquentissime, dicens nolle se credere doctoribus, qui
a divo Bernardo hucusque scripserunt, nisi quatenus consentiant prioribus. — °Tribus
regi ecclesiam ex Augustino dixit: scriptura, traditione universali et consuetudine. —
°Ut Petrus nullam dedit apostolis potestatem, sic nec pont[ifex] Ro[manus] episcopis
quoad regendam ecclesiam. — °Innocentius III in epistula ad patriar[cham] Constantino- 15
[politanum]². — *Sicut me misit* etc.^a hic^r esse potestatis genus datum apostolis. Chri-
[stomus] in hom. 85 et lib. de sacerdo[tio]³; Ambro[sius] in Paulum <in verb[a] *alios*
doctores etc.>⁴ Eph. 4⁴; Hiero[nymus] lib. 1 contra Iovinian[um]⁵; Chri[stomus] exprimens
de electione Matthiae⁶; <Chri[stomus]>^f in Paulum et *ipse dedit* etc., Eph. 4⁷. Affirmat^g
H 72 formam perpetuo duraturam, ut primo [Christus dedit]^v apostolis omnimodam potestatem 20
et postmodum instituerit^w Petrum ut praeeset illis ad conservandam unitatem et vitandum
schisma. Reprehendit eos qui dixerunt Paulum <vocatum non per hominem>^x, sed ex
privilegio; quid enim de Timo[theo] et Tito, quibus Paulus suam transfudit potestatem
absque Petro? — <Tertullianus vocat sanctissimum vicarium Christi⁸. Plura dixit idem
Aliphanus⁹.>^y 25
^z<Die eodem^{aa} sub noctem accepi litteras a Virduno ad me transmissas a Fran-
fordia per canonicum Labbe, idque per equos cursorios^{bb} ordinarios.>^f

[Die Veneris 4. Decembris.]

Congregatio generalis. Examinantur canones et doctrina de sacramento ordinis.

Die 4. mane multi dixerunt, in quibus quidam Hungarus **Tinniniensis** docte dixit et breviter.*

- (H 71) * *H hanc habet relationem*^{cc}: ^{dd}Die 4. Decembris mane multi dixerunt, sed breviter; inter 30
quos docte quidem <et breviter>^{ee} Andreas Duditus Sbardellatus, Hungarus, **Tinnia-**

^a cod. adacter. ^b *H in marg. pallidiora atramento add. tertia Xbris, quod T (et w) assumpsit in textum.*
^c *H Iacobus Gilbertus [corr. ex Gibertus] de Noguera [corr. ex Hogueras?] Hispanus, episcopus*
Aliphanus; h: Iacobus Gibertus de Hogueras, Hisp., ep. A. ^d H h summi pontificis. ^e H h Propterea
reprehensus est (modeste tamen et benigne). ^f om. codd. praeter P. ^g H h quia. ^h h sunt.
ⁱ *h add. pastores. ^k h iure (om. hoc). ^l P del. satis. ^m abhinc ductus manus in P paulum*
diversus et litterulae crassiores; videntur quae sequuntur de hoc die scripta esse domi. ⁿ H h add. multorum et.
^o *P H h incip. a linea. ^p P incip. a linea. ^q h et. ^r sic P. ^s H h item alii doctores.*
^t *H h Iovianum. ^u H h affirmans. ^v H postea mutavit in dedit. ^w H postea mutavit in*
instituit. ^x H h vocatum, non Petrum. ^y om. H. ^z alius ductus manus in P. ^{aa} corr. pro 4
m[ane] (cf. initium diei sequentis). ^{bb} cod. cursorios (corr. ex cururios). ^{cc} h habet tantum primos duos
versus, usque ad Tinniacensis [sic] episcopus. ^{dd} H in marg.: 15 ad notam ☉ (quae est p. 72 [p. 757, l. 1]:
A meridie). ^{ee} add. H postea supra lin.; om. h.

¹ Episcopus Aliphanus ab 8. Augusti 1561 usque ad a. 1566 (quo obiit) erat Iacobus Gilbertus Noguera, qui Tridentum venerat 12. Febr. 1562.

² Ep. 2, 209 (*Migne*, Patr. lat. CCXIV, 759 C): "... vocatis sic caeteris in partem sollicitudinis, ut nihil eis de potestatis plenitudine deperiret"; 760 B: "Quod (Matth. 16, 19) si omnibus etiam apostolis simul dictum esse reperias, non tamen aliis sine ipso [Petro]".

³ Cf. supra p. 755, adn. 2. Nescio an praeterea intellegatur De sacerdotibus, 2, 1.

⁴ Ambrosiaster, Comm. in Eph. 4, 11 ss. (*Migne* l. c. XXIII, 247, cum Vallarsii adnotatione).

⁵ Hieron. Adv. Iovin. 1, 26 (*Migne* l. c. XXIII, 247, cum Valarsii adnotatione).

⁶ Videtur intellegi Hom. 3 in Act. apost., *Migne*, Patr. gr. LX, 36.

⁷ Hom. 11 in Ephes., *Migne* l. c. LXII, 82.

⁸ Nusquam hac appellatione utitur Tertullianus. Nescio an episcopus Aliphanus spurium illius auctoris librum spectet.

⁹ Qui postea etiam per Simonettam legatum reprehensus est (*ch' era un insolente et che lasciasse hormai dire agli altri*), cf. legatorum litteras 2. (?) Dec. datas in Poggiani epist. ed. H. Lagomarsini. III, 188; supra p. 669, l. 7 ss. *Druffel*, Theol. Littbl. 1876, p. 513.

^aA meridie **card. Lotharingius** solus suam dixit sententiam tam super^b doctrina quam canonibus. In doctrina multa reformanda dixit cum observationibus circa canones; maxime vero et eloquentissime et prudentissime dixit de potestate episcoporum, que a Deo, ut totus ordo^c sacer^d, [est]^e instituta^f. | <Maxime vero>^g primum Petri^h H 72
P 11
5 confirmavit indubitatis scripture testimoniis; per quem et eius successores vocati sunt episcopi in partem sollicitudinis, nec unquam visum, quoniamⁱ per Romanum pontificem episcopi eligerentur sive instituerentur sive providerentur de ecclesiis sine explicita eius voluntate vel implicita. Cuius primum magis augere, stabilire et confirmare debemus, quanto magis ad unitatem tuendam^k et stabiliendam omnes conatus tendere debent et
10 quanto adversarii expugnare nituntur, ut totum postea ordinem ecclesiasticum confundant.*

censis episcopus^l, qui concludendo consultationes interrogatorias nuperrime per quendam haereticum amico suo factas attulit:

Ecquid rerum, obsecro vos per Deum immortalem, facietis in synodo ista Tridentina? Vultis canones synodicos observari? Recte; iuxta hos ergo reformate mores
15 clericales, mores, inquam, cum canonibus conferte, eiusmodi collata atque opposita primum diiudicate, deinde ut ita vivatur advigilate. Vultis primum Romani pontificis tueri atque stabilire? Recte; ante omnia revocetur ergo res ad originalia, et ad priorum pontificum typum, formam et qualificationem restituantur praesentia. Eadem est ratio
20 in episcopatibus. Vultis vitam populi semipaganam castigare? Recte; restaurete ergo primum clavium usum. <In summa¹: multa utiliter corrigenda sunt in ecclesia, minuenda praelatorum pompa, qui ita opibus et fastu sunt inflati, ut ignorent se homines esse. Creandi sunt cardinales ex omnibus nationibus, ut, sicut ecclesia per nationes diffunditur, ita et quaeque^m nationes suos particulares habeant cardinales et protectores, qui summum pontificem sine ulla affectatione eligant, cum Romana sedes ex institutione divina aut
25 humana ad unam non magis pertineat quam ad aliam. Reformandi ecclesiastici, qui in equis et canibus redditus ecclesiarum suarum, neglectis pauperibus, impendunt. Corrigendus eorumdem vestitus, qui magis milites quam clerici videri volunt. Corrigendi monachi, qui sese ferme totos negotiis politicis implicant; minuendi eorum ordines et varietates². Sed quae libertas esse poterit vestroⁿ in consessu, ubi pars rea et advocat
30 et deligit iudices pro arbitrio? Nemo vero, quantumvis alioqui incorruptus et integer, praesumitur in sua causa esse verus et incorruptus iudex; nemo enim salvo^o iure simul aut reus aut actor et iudex esse potest.

Attulit et multa alia pro reformatione, quae multis grata non fuere, sed viderint.^p

* *H hic insert (quae signis in principio et in fine positis distinxit):* Scripturam et patres citavit:
35 *Beatus es, Simon Bar Iona, quia caro et sanguis non revelavit tibi. Quia tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, et portae inferi non praevallebunt adversus eam. Et tibi dabo claves regni coelorum, et quodcunque ligaveris super terram, erit ligatum et in coelis, et quodcunque solveris super terram, erit solutum et in coelis*³. Fundamentum istud firmissimum esse dixit, nulla adversariorum invidia evertendum, sed
40 pro regula habendum.

^a nota in marg., cf. p. 756, adn. dd. ^b Hh supra. ^c P potius ardor. ^d P hic repetit a Deo.

^e om. P. ^f P institutus. ^g om. Hh. ^h Hh add. etiam. ⁱ Hh quod.

^k Hh servandam. ^l Tw summa (omisso in). ^m om. w.

ⁿ ita recte H; T minus clare vestis, unde error in w est ortus: restet. ^o om. Tw.

^p Haec postea (eodem ductu, qui est p. 69 et 68, v. supra) sunt addita in marginibus inferioribus paginarum 71 et 70, deinde est signum ++, cui nil inveni respondens; postea alia manus similis illi tremulae (in marg. inf. p. 70) add.: Continuo Columbiensis dixit. Ad huius ergo votum remittebatur; sed hic dicebat 1. Dec. (Theiner II, 185^b).

¹ Andreas Dudich, avunculi nomine Sbardelatus cognominatus, a. 1533 natus Pestae, in Germania et Italia, ubi card. Poli familiaritate utebatur, eruditus est. Anno 1561 a clero Hungarico ad concilium deputatus et a Ferdinando imperatore Tiniensis episcopus nominatus in concilio doctrina et eloquentia floruit, sed etiam ob sententias minus catholicas est notatus, ita ut ante finitum concilium auctore Pio IV ab imperatore sit revocatus. Tamen 1563 ad sedem Csanadiensem, brevi post ad Quinqueecclesiensem promovebatur. Paucis annis post (1567) ab ecclesia descivit uxoremque

duxit, quare a Pio V est excommunicatus et in effigie concrematus. Obiit Vratislaviae 1589. Praeter orationes in concilio habitas (ex. gr. 8. Dec. 1562 de electione Maximiliani II, *Le Plat* I, 538—543) plurimos libros edidit. Cf. *Welt* in *Kirchenlexikon* III (1884), 2105 s.

² Haec similia sunt propositionibus Caesaris in libello reformationis concilii legatis tradito, apud *Le Plat* V, 232 ss; cf. *Th. Kassowitz*, *Die Reformvorschläge Kaiser Ferdinands I auf dem Konzil von Trient* (Wien 1906) p. 61 ss.

³ Matth. 16, 17 ss.

(H 75) *Censuit septimum canonem reformari sic, ut si quis dixerit, episcopos non esse a Deo in ecclesia institutos ac presbyteris superiores, anathema sit, <opinatus cum Durando quod ordo, qui sacramentum est, solum sit sacerdotium completum et perfectum. Presbyteri et episcopi una ordinatio est; uterque enim sacerdos est, sed episcopus

H 73 Ignatium martyrem [citavit], qui papam Petri successorem agnovit¹. Apud Sozo- 5
menum Iulius, Romanus antistes, episcopos ad se fugientes, cum consentientes sibi de Nicaenis decretis invenit, communionem eos est dignatus. Pro amplitudine autem sedis suae ex veteri privilegio et praerogativa persuasum habens omnium ubique episcoporum curam et iudicium ad se pertinere, datis cuicque liberrime scriptis litteris, suas eis ecclesias reddidit eosque in orientem remisit². Augustinum ad Donatistas: »In Romana ecclesia 10
semper apostolicae cathedrae viguit principatus«³ etc. Notandum esse, quod, etsi discipulis aliis imperatur ut laxent retia, soli tamen Petro dicitur: *Duc in altum*⁴. Ambrosium Mediolanensem: »Andreas prior secutus est salvatorem quam Petrus, et tamen primum non accepit Andreas, sed Petrus«⁵. Episcopos Alexandriae Felici II⁶: »O sanctissime pater patrum, abscinde blasphemias et iactantiam vaniloquorum et insidiantium infestationes nos et fratres nostros opprimentium, qui ad vos quasi ad caput confugimus, ut vestro suffulti auxilio liberemur, et vobis nobisque commissas^b episcopi oves a luporum ore, 15
Domino adminiculante, antequam deglutiantur, eripiamus«^c. | Adrianum II: »Romanum pontificem de omnium ecclesiarum praesulibus iudicasse legimus, de eo vero quemquam iudicasse non legimus«⁷. Ennodium^d diaconum: »Aliorum forte hominum causas Deus 20
voluit homines terminare, sed sedis istius praesulis suo sine quaestione reservavit arbitrio«^e.

^a Lucam: *Rogavi pro te, ut non deficiat fides tua, et tu aliquando conversus confirma fratres tuos*⁹. Dixit Petrum non potuisse confirmare alios, nisi habuerit potestatem in eos et superior fuerit illis. Fuisse etiam quaestionem istam ventilatam de primatu Petri inter discipulos Christi. Primo enim de ea cogitaverunt, ut dicit Lucas¹⁰; secundo 25
de cogitata disputaverunt in via, dum irent Capharnaum, incipientes conquerere inter se, quis eorum maior esset, ut refert Marcus¹¹; tertio disputatam magistro determinandam proposuerunt, ut dicit Matthaeus¹², quam tandem solvens Christus Petro concessam satis demonstravit. Cum enim Petrus antea Simon vocaretur, voluerat eum vocari Cephā, id est Petrum, ad instar petrae super quam aedificaturus erat suam ecclesiam, eique 30
sic suorum curam specialiter commiserat dicens: *Simon Ioannis, diligis me plus his?* et Petro respondenti: *Etiam* | *Domine, tu scis, quia amo te*, dixit: *Pasce oves meas*¹³. 35
Quibus abunde tunc testatus erat ei primum in ecclesia sua dedisse.

Non admisit Constantinum dedisse primum Romano pontifici, cum antea haberet¹⁴.

Dixit haereticos multa opponere contra primariam illam potestatem, sed suo more 35
ex ordinis invidia et ut totam ecclesiam perturbent: »Petrus et Ioannem in Samariam missos ab aliis Act. 8, ergo ab apostolorum coetu dependentes¹⁵; Paulum restitisse Petro, ad Galat. 2; Anicetum Polycarpo episcopo Smyrnorum cecidisse¹⁶; et nonnulla alia, quae doctissime diluit et refutavit innumeris scripturae et autorum testimoniis.

^a H (propter particulam intercalatam) sic habet: Septimum canonem sic dictus Ill^{mus} meus censuit reformari: Si quis etc. ^b w commissae. ^c w eripiantur. ^d cod. Ennodium. ^e H ante hunc articulum habet alium: Non admisit (infra l. 34), sed litteris A et B apposis indicat locum esse mutandum.

^f H hic incipit a linea, sed contra sensum.

¹ Nescio an cogitet de loco ad Rom. 4, 3: *Ὁδὸς ὡς Πέτρος καὶ Παῦλος διατάσσονται ὑμῖν*.

² Sozom. Hist. eccl. 3, 8. 9.

³ August. ep. 43 (al. 162, ad Glorium et Eleusium etc.: »Quanta impudentia Donatistae persistent in suo schismate tot iudiciis convicti«), c. 7.

⁴ Luc. 5, 4.

⁵ Pseudo-Ambrosius (Ambrosiaster) in 2. Cor. 12, 11 (Migne, Patr. lat. XVII, 332).

⁶ Est particula epistolae a falso Isidoro fictae, in editione Hinschii (Lipsiae 1863) p. 481, sed non accurate reddita.

⁷ Hadrianus II in allocutione ad concilium Romanum a. 869 celebratum habita, Mansi XVI, 373; Harduin. V, 866.

⁸ Ennodii Libellus pro synodo, ed. Hartel (Vindobonae 1882) 316, 6 ss.

⁹ Luc. 22, 32.

¹⁰ Luc. 9, 46.

¹¹ Marc. 9, 33.

¹² Matth. 18, 1.

¹³ Ioa. 21, 15. 17.

¹⁴ Marsilius Patavinus ex falsa donatione Constantini voluerat ostendere primum Romanorum pontificum non divino, sed humano iure, i. e. concessione imperatoris institutum esse. Ceterum iam Nicolaus Cusanus et Laurentius Valla donationem fictam esse probaverunt. Cf. Döllinger-Friedrich, Die Papstfabeln des Mittelalters, 2 Stuttgart 1890, p. 106. 118 ss.

¹⁵ Etiam alii hoc loco utebantur, cf. supra p. 734, l. 12.

¹⁶ Re vera nec Polycarpus Aniceto neque hic illi cessit, Euseb. Hist. eccl. 5, 24.

primus est, ut omnis episcopus presbyter sit, non autem omnis presbyter episcopus. Episcopus non solum iurisdictione, sed gradu, dignitate et potestate superior est presbytero. Inter episcopum et presbyterum quantum ad appellationem quanquam non fuit differentia, quia et isti et illi dicebantur presbyteri et episcopi, semper tamen fuit differentia realis, unde et in primitiva ecclesia soli apostoli confirmabant, Act. 8. Episcopos successores apostolorum, presbyteros vero locum tenere discipulorum multi affirmant, inter alios Beda lib. 3 sup. Lucam cap. 15, Isidorus in sermone in synodo habito^a 1, Damasus in epist. de corepiscopis² b.

Octavum canonem adiiciendum putavit, ut ferirentur^c anathemate qui negarent^d 10 Petrum esse unum et summum in terris Christi vicarium, et papam successorem Petri <etc., prout dixit>^e 3.

f: Adeoque mihi placuit, ut non potuerim [ego **Virdunensis**] non illi postero die subscribere, dicens sic:

g Etsi propositum nobis de sacramento ordinis < tam super doctrina quam canonibus > h argumentum tam accurate, luculenter, prudenter et pleno campo a patribus doctissimis et sapientissimis, qui hactenus sententias dixerunt, fuit examinatum et discussum, ut nihil intactum reliquerintⁱ dicendum, decreveram nihilominus post tam diligentem doctrinae et canonum trutinam et ipse meam qualemqualem pronuntiare sententiam, ne plane mutus viderer. Verum cum hestern[ae] die accessit exactissimum card. Lotharingii suffragium, qui pro sua incomparabili ingenii felicitate et incredibili doctrina que maxime videbantur ad repurgationem doctrinae et canonum facere, ea omnia breviter quidem, sed meo quidem iudicio ita docte, graviter et disertis verbis expressit, obmutui et quae dicturus eram pro capto imbecillitatis ingenii praetermittere volui, ne obtunderem | [aures] vestras alioqui patientissimas ingenii^k et sermonis rusticitate, neque actum agerem P 12
25 et eam quam improbo in dicenda sententia prolixitatem sequeretur, eoque magis, quod non satis confirmatus eram de ea questione, que multum ingenia patrum exercuit et torsit, an episcopi essent iure divino a Christo instituti immediate^l quoad omnimodam potestatem iurisdictionis, quasi videretur mihi qui ita sentiret nonnihil de S^mi papae primaria illa et praecipua potestate subdubitare, qua de re non poteram pro conscientie 30 meae exoneratione ex voto sententiam ferre. Sed cum audivi veritatem huius quaestionis tam validis et irrefragabilibus scripturae testimoniis a dicto Reverendissimo munitam et stabilitam, < tantopere mihi [placuit m], ut > n non potuerim^o non digito compescere labellum et exactissimae eius sententiae subscribere. Ut uno verbo dicam, doctrinam sentio 35 piam et catholicam, modo sacra deputatio habeat rationem eorum quae adnotata et animadversa sunt ab^p cardinali. Idem est de canonibus iudicium, nisi quod septimus ille canon modis omnibus displicet. Itaque censeo efferendum in hunc modum cum R^{mo} Domino: *Si quis dixerit* . . . 4 Deinde nihil tam necessarium esse existimo, quam ut sanctissimi patres adiciant octavum canonem < iuxta formam ab eo praescriptam > 1 de primatu Petri et plenitudine potestatis, quam habet in universas ecclesiae catholice 40 oves, quo magis adversarii modis omnibus nituntur summam illam monarchiam ecclesiasticam, i. e. papalem auctoritatem et potestatem primariam, funditus evertere, ut rupta acie ecclesiastica^l ordinatissime disposita totam hierarchiam ecclesiasticam penitus e medio tollatur^p, ut^q simus sine papa, sine episcopo, sine sacrificio, sine sacerdotio, sine lege et tandem sine Deo. Sed quia patres de VII canone tantopere certarunt, 45 nisi tedio vos afficiam, dicam nihilominus quid ego prius sentiebam. Ac primum quidem nolim quicquam pronuntiare, quod^r non sit iudicio concionis submissum. | Paucis igitur P 13

^a codd. (et w) habita.

^b add. H in marg. sinistra.

^c Hh feriretur.

^d Hh negaret.

^e om. Hh.

^f Quae sequuntur sub hac die, om. Hh, quia sunt meditationes tantum voti, quod ipsum exhibetur infra. Nos ea suppressere nefas duximus, cum modus laborandi a Psalmaeo observatus inde melius cognoscatur.

^g aliqua formalia levioris momenti in voto quod sequitur sunt correctae.

^h add. inter lineas.

ⁱ cod. relinquerint.

^k del. mei.

^l supra lin. add.

^m Hoc videtur supplendum esse.

ⁿ inter lineas additur et signis hic inserendum esse indicatur.

^o corr. ex potui.

^p sic.

^q del. tandem.

^r videtur deletum, sed est necessarium.

¹ Videntur intellegi capita ex Isidori Hispalensis lib. de officiis ministr. a concilio Aquisgranensi 817 excerpta, cf. Harduin. IV, 1064 ss; infra p. 766, l. 36 s et adn. 8.

² Epistula Ps.-Isidoriana apud Hinschium 511 s.

³ De voto card. Lotharingi cf. J. Langen, Das vatikan. Dogma von dem Universalepiskopat etc. IV (Bonn 1876), 34 s.

⁴ Cf. supra p. 758, l. 1.

sententiam aperio, quantum mihi datum est rem ipsam perpendere. Canon VII. tribus absolvitur capitibus. Ultimam particulam submovendam esse existimo cum praefato R^{mo} cardinali. :]

[Die sabbati 5. Decembris, mane.]

Congregatio generalis: Examinantur doctrina et canones de sacramento ordinis. Ebroicensis, Viridunensis, Ambianensis, Metensis sententiae.

(H 75) ^aDie 5. ^bmane dixit^c **Ebroicensis**¹ ex scripto et docte <residentiam iure divino sancitam et necessariam, et multos authores citavit.>^d

H 75^a | Episcopus iure divino residere debet, cum teneatur pascere, docere, sacramenta administrare, visitare, ordinare aliaque per se munera exercere, quae absens obire non potest. Cum enim aliquod praeceptum, ad quod implendum necessario aliud^e requiritur, quo iure unum praecipitur, et eodem iure alterum praecipitur. Atqui praecipitur episcopo ut pascat bene oves, vocet nominatim² et ab eis lupum arceat, redditurus rationem earum, si quae sua perierint culpa. Christus bonus pastor et episcopus animarum nostrarum³ in uno loco nunquam se detinuit, sed sedulo oppida, castella, pagos et vicos peragravit docens et quoscunque curans infirmos. Quod non fecit instabilis, vagus aut levis, sed ut pastor et episcopus bonus. Unde ad Capharneocenses^f Lucae 4. dicitur <ne detinerent>^g: *Et aliis civitatibus oportet me evangelizare regnum Dei*⁴. Non apocryphon, sed astegon, carentem domo et peregrinum esse oportet. Unde Paulus I Cor. 4 incertis vagans sedibus dicitur superintendens, ut animabus suae fidei creditis prospiciat curamque earum habeat. Sic Iesus cum his, quos successores sibi praedestinavit, superintendens gregumque suorum visitator sedulus esse voluit. Atque utinam nostri hoc studenter aemulari! Cum autem actio Christi sit omnium nostrum^h instructio, per hoc, quod ipse totam Galilaeam tam sollicito circuivit, docentur praelati oves sibi commissas vigilanter circuire, visitare, docere, consolari, fovere — per se ipsos, si fieri potest, vel per alios idoneos vicarios, sicut de religioso rege Iosaphat scriptum est: *Misit de | principibus suis, et cum eis levitas et sacerdotes habentes librum legis, et circuibant cunctas urbes Iuda erudiebantque populum*⁵. Sic episcopi plebes sibi creditas visitare debent. Quod si non fecerint, acrius corripiuntur, cum Dominus Moysi⁶ dicat: *Speculatorem dedi te domui Israel, et audies ex ore meo verbum et annuntiabis eis ex me*⁷. Sed (quod est deflendum) si sunt qui bona audiunt, desunt qui faciant. Ecce mundus sacerdotibus est plenus, sed tamen in messe Dei rarus valde invenitur operarius, quia officium quidem sacerdotale accepimus, sed opus officii non implemus. Ad exteriora negotia dilapsi sumus et aliud ex honore suscepimus atque aliud pro officio actionis exhibemus. Ministerium praedicationis relinquimus et ad poenam nostram, ut video, episcopi vocamur, qui honoris nomen, non virtutem tenemus. Quod si praedicamus, miseri sumus, qui ante docere compulsi sumus quam discere, et ante praedicare bonum quam facere. Tanquam steriles arbores, cum non habeamus opera pro pomis, spargimus verba pro foliis. Mundari prius oportet et sic alios mundare, sapientes prius fieri et sic alios facere sapientes, ad Deum accedere et alios ad Deum adducere, et ita residere et praedicare. Non est facile loco Petri et Pauli stare et tenere cathedram regnantium cum Christo, quia non sanctorum filii sunt, qui tenent loca sanctorum, sed qui exercent opera eorum, ut inquit Ricc[ard]us⁸, neque prodest aliquem exercitatum esse in dicendo, nisi exemplo plus docuerit quam verbo. :|ⁱ

^a P incip. alius ductus manus cum litterulis crassioribus.

^b H (p. 75) add. decembris.

^c Hh add. nomen Gabriel Le Veneur Gallus, episcopus E.

^d add. H p. 75^a, et pergit ut supra, cum fol. 75 in margine scripsisset: Vide in folio praecedenti (fol. 75^a ante fol. 75 est intercalatum).

^e om. w.

^f sic cod.

^g H se detinere.

^h cod. (H) nostrorum, sine dubio abbreviaturam perperam legendo.

ⁱ add. H.

¹ Gabriel Le Veneur, electus episcopus Thessalonicensis et ecclesiae Ebroicensis administrator factus a. 1522, ecclesiae Ebroicensis possessionem adeptus est 2. Martii 1547, Tridentum venit 13. Nov. 1562 cum card. Lotharingio. Obiit 16. Maii 1574 (*Le Plat*, *Canones* p. 353).

² Ioa. 10, 3.

³ 1 Petr. 2, 25.

⁴ Luc. 4, 43.

⁵ 2 Par. 17, 7—9.

⁶ Recte Ezechieli.

⁷ Ezech. 3, 17.

⁸ Richardus de S. Victore videtur intellegi.

Ego [Virdunensis] vero votum dixi statim post illum sic^a. Ill^{mi} Domini, am-
plissimi patres summa veneratione dignissimi. Etsi de propositis in medium [* super sacra-
mento^b ordinis doctrina et canonibus disputatum sit luculenter et copiose a plerisque^c
5 nihil quantum ad huius argumenti explicationem pertineret^d intactum videatur, decreveram
nihilominus unum aut alterum minutum in gazophilacium Domini mittere^e, nondum plane
deterritus <quominus id facerem>^f ingentibus divitum muneribus; scilicet post exactas
patrum sententias nonnulla quae animum meum suspensum tenerent^g animus erat adferre
et de his meam^h qualemqualem pronuntiareⁱ sententiam. Verum hesterna luce ea de
10 re <Ill^{mi} card. Lotharingii disputatio>^j tam diligenter, <accurate et prudenter>^k doctrine
et canonum repurgationem^l excussit, et quae ad suam sententiam facere debebant, ea tam
<apte, ornate et distincte tamque perspicuis et disertis [verbis]>^m pro stupenda ingenii
sui felicitate complexus est omnia, ut nemini non abunde satisfactum putem. Certe, ut
ingenue fatear quod sentio, illa questio quae multorum patrum ingenia exercuit et torsit,
15 num episcopi sint iure divino a Christo instituti immediate, non tantum quoad potestatem
ordinis, sed etiam omnimodam iurisdictionem, me non parum commovit, quamquamⁿ eo
nomine semper habui exosam, quod S^{mi} D. papae primariam illam et plenariam auctori-
tatem et dignitatis pontificiae fastigium videretur in dubium nonnihil revocare aut im-
minuere. Sed huius quaestionis veritatem idem Ill^{mos} cardinalis pro sua incomparabili
20 doctrina, | tam validis et irrefragabilibus scripturae testimoniis [* firmatam^o, munitam et
constabilitam^p ostendit, ut exactissime illius sententiae mihi per omnia subscribendum
potius esse putarim, quam actum agendo, scilicet disserendo prolixè post eum de eo
argumento, et tempus frustra terere et vestras alioqui^q patientissimas aures ingenii et
sermonis mei^r rusticitate obtundere. Meam igitur sententiam sic uno verbo explico.
25 Horum iudicio, qui pie et christiane affecti sunt quique veritatis potius quam placiti
rationem sectantur, dubium non est, quin doctrina canonibus praemissa^s veritatem
catholicam et simplicitatem ecclesiasticam ita redolere videatur, ut de ea subdubitare
aut contentiosius disputare meo iudicio impium sit et eorum qui nimio contradicendi
studio laborant.

30 Hanc igitur doctrinam mihi videri a^{io} sanam, christianam et catholicam
dignamque quam sanctae huic congregationi a spiritu sancto afflatam agnoscamus, ea
tamen lege et conditione, ut sacra deputatio rationem habeat eorum, quae doctissime
et prudentissime animadversa sunt atque observata cum a cumplurimisⁿ patribus, tum a
praefato R^{mo} cardinali^v.

35 Idem est meum de canonibus iudicium, nisi septimus ille canon, de quo tantopere
certatum est et nondum lis dirempta^w, mihi modis omnibus non satisfacit^x, nisi efferatur ad eum
modum quem censuit idem Reverendissimus. Preterea^y omnino necessarium esse existimo,
ut praescriptis ab eodem c[ardinali] verbis adiiciatur | octavus^y canon de primatu Petri et pleni-
tudine potestatis S^{mi} D. papae, quam habet in universas totius ecclesiae catholicae oves, ut
40 universalis ecclesiae auctoritate ecclesiomastigium^z hereticorum improbitatem retundamus
eorumque technas^{aa} et consilia dissipemus, quorum conatus et vires omnes tendunt et in hoc
uno mutuo inter se conveniunt, ut^{bb} monarchiam papalem supremamque eius auctoritatem
funditus evertant, et iacto hoc^y suae impietatis^{cc} fundamento, hierarchiam ecclesiasticam
veluti castrorum aciem ordinatissimam² minori quidem^y negotio e medio tollant, ecclesiam
45 primo sine papa constituent, et deinceps sine episcopo, sine sacerdote, sine sacrificio,
sine lege et — quod omnis blasphemiae et impietatis est caput — sine Deo. Hae sunt
Sathanae et ministrorum eius artes, hi sunt fructus novi et quinti evangelii, seu potius
cacangelii. Sed quoniam plerosque^{dd} patres diutius immoratos^{ee}, nonnullos se torsisse in
septimi illius articuli, de quo in diversas distrahuntur sententias, explicatione^{ff} video,

^a Hh verborum ordinem mutarunt. ^b Hh sacri (pro sacramento). ^c P del. plurimorum.
^d Hh pertineat. ^e Hh id facere. ^f Hh tenent. ^g H nostram. ^h HTh dicere.
ⁱ Hh Ill^{mos} card. Lotharingius. ^j Hh et acute. ^k Hh expurgationem.
^l Hh ornate et distincte. ^m Hh quodque. ⁿ Hh firmam. ^o Hh stabilitam.
^q Hh alioquin. ^r Hh nostri. ^s h permissa. ^t Hh omnino. ^u Hh plurimis.
^v Hh add. Lotharingo. ^w Hh hic iterum habent est. ^x Hh satisfecit. ^y om. Hh.
^z Hh Ecclesiomastigium. ^{aa} Hh technas. ^{bb} add. Hh. ^{cc} vox haec bis legitur in P.
^{dd} sequitur in P omnes. ^{ee} Hh inserunt et. ^{ff} om. Hh, sed habent expositione post articuli.

¹ Cf. Marc. 12, 41 s.² Cant. 6, 3. 9.

ratus id non temere fieri a sapientissimis et prudentissimis patribus, ipse quoque meam, licet^a ieiunam et tenuem ferre sententiam, quantum^b licuerit per ingenii imbecillitatem, cum ratione tum auctoritatibus fultus conabor.

H 79 <Priusquam tamen rem aggredior^c, hoc semel | praefatum velim>^d, patres prae-
stantissimi, me neque de hoc neque de quovis alio argumento dicturum pronunciaturumve 5
quod iudicio et censurae huius gravissimi consessus submissum nolim. Neque enim^e me,
nullius aut perexiguae certe^f conditionis hominem minimeque in eruendis^g sacrarum
scripturarum abditis sensibus aut explicandis et solvendis earundem difficillimis questionibus
exercitatum, subtilius quicquam aut acutius videre me posse existimo, quam viderint
tot docti et perspicaces viri undeque huc evocati <tamque multi>^h et omni doctrinæ 10
genereⁱ cumulatissimi patres, de quorum exacto^j iudicio, doctrinæ synceritate et eximia
P 16 in ecclesiam Christi pietate dubitare hominis esset | nullius iudicii, doctrinæ et pietatis.

De hoc septimo canone sententiam meam paucis aperio.

Doctrina huius canonis quatuor videtur absolvi posse capitibus. <Primum agit>^k
de episcoporum institutione; ^l2° asseruntur presbyteris superiores episcopi; ^m3° de pote- 15
state beatissimi papae; ⁿpostremo, quomodo ea quam hactenus obtinuerunt^o potestate
potiri debeant.

H 80 Ac^m primum quidem membrum apostolos atque adeo eorum successores episcopos
a Christo institutos esse praeter ea quae Matth. 18, Luc. 22, Io. 20 scripta habentur,
<nulli non notissimi convincunt aliquot alii>ⁿ scripturae loci, imprimis Act. 20 *Attendite* 20
vobis^o etc., ubi institutio tribuitur spiritui sancto¹. Similiter^p Act. 13 scriptum legimus:
Segregate etc. *in opus ministerii, ad quod elegi eos*². Et quid^q apertius verbis^r Pauli
Et ipse quosdam apostolos etc.³, ubi Ambrosius⁴ non erubescit episcopos surrogare in
locum apostolorum? Ad Gal. 2 Paulus ait: *Qui operatus est Petro in apostolatam,*
*operatus est et^u mihi*⁵. Hic^v autem fuit Christus. Igitur Paulus non suscepit huiusmodi 25
officium a Petro, sed a Christo servatore^w nostro, quemadmodum ipse fatetur initio huius
epistole: se vocatum apostolum non ex humana, sed divina institutione, asserens se apo-
stolum *neque ab homine neque^x per hominem, sed per Iesum Christum*⁶; quamquam
credo hoc fuisse in Paulo <specialiter et>^y ex privilegio. Neque enim intelligo episcopos
H 81 sic a Christo institutos esse immediate, ut non crediderim opus esse vocatione externa | et 30
ministerio hominis, scilicet Romani pontificis, sine cuius auctoritate <aut voluntate>^a vera
vel^z praesumpta, explicita vel implicita nemo episcopatum adeptus est unquam a temporibus
apostolorum hucusque⁷; alias extraordinariam vocationem oporteret probari miraculis, ut
in Paulo, qui tum⁸ ad Ananiam missus est⁸, aut oraculis prophetis, ut <in Io-
hanne>^{aa}⁹. | Pauli praeceptoris sui sequutus sententiam Dionysius c. ^{bb}5 de hierarch. eccl. 35
sic inquit: »Lex divina pontificalium ordinationum sanctimoniam, divini^{cc} confectionem
unguenti sacramque altaris consecrationem R^{mo}^{cc} pontificum officiis atque virtutibus
eterna^{dd} sorte distribuit.« Ex quo colligere est munia haec episcopis convenire non ex in-
stitutione humana, sed divina. Praeterea apostoli sunt a Christo instituti, ergo eorum suc-
cessores episcopi, qui locum eorum tenent, sicut presbyteri septuaginta discipulorum. In 40
cuius rei confirmationem <innumere^{ee} variorum doctorum possunt auctoritates>^{ee} adduci:
Anacle[tus] in epistula <de patriarchis], prima[tibus] et epis[copis]^{ff} 11; Dam[asus]>^{ff} in epistula

^a om. H. ^b Hh quam. ^c h aggrediar. ^d H: Hoc semel tamen praefatum velim, priusquam rem aggrediar. ^e om. Hh T. ^f h erudiendis in. ^g Hh tanquam (om. multi).

^h Hh excellenti. ⁱ Hh In primo agit. ^j Hh praemittunt in. ^k Hh habuerunt.

^m Hh ad. ⁿ Hh nonnulli convincunt notissimi. ^o Hh addunt verba l. c. sequentia.

^p Hh hinc (P minus clare scripsit). ^q Hh add. Apost. ^r Hh exhibent locum integrum.

^s P quis. ^t P verbi. ^u om. Hh, qui ceterum verba reliqua addunt. ^v Hh sic.

^w Hh salvatore. ^x P sed; Hh seu. ^y Hh speciali. ^z H aut.

^{aa} H Ioannes; h Iohannes. ^{bb} P corr. ex lib.; Hh lib.

^{cc} P corr. pro sacri (etiam divini videri potest esse deletum, quare om. Hh, sed revera non est deletum).

^{dd} Hh contraria, sed non dubium quin P habeat eterna. ^{ee} H innumerosum doctorum auctoritates possunt. ^{ff} H prima et Epis. Dam.; h ad Patriarcham prima et Epist. Dam.

¹ Act. 20, 28.

² Act. 13, 20.

⁸ Act. 9, 7 ss.

³ Eph. 4, 11.

⁹ Luc. 1, 13 ss (Ioannes Baptista).

⁴ Ambrosiaster in Eph. 4, 11 s (Migne, Patr. lat. XVII, 387 s).

¹⁰ Pseudo-Dionysius Areop., Hier. eccl. 5, 5 (Migne, Patr. gr. III, 506 C).

⁵ Gal. 2, 8. ⁶ Gal. 1, 1.

¹¹ Pseudo-Isidoriana epistula Anacleti III, c. 28 (Hinschius 82).

⁷ Cf. supra p. 757, l. 6 ss.

de^a corepiscopis^{b1}; Isidorus in quodam sermone de synodo²; Beda lib. 3 in Lucam c. 15³; Clemens in epistula 2. ad Iacobum fratrem Domini⁴; Epiphanius contra heres. lib. 3. her[esis]^c 75⁵. (^dOmisi rationem^e qua movebar^f: figura non potior figurato; atqui^g pontificatus veteris legis est typus et figura <etc.; igitur>^h veritas non debet esse deteriore loco | et H 12
5 condicione quam pontificatus Aaronis a Deo introductus, Exod. 28ⁱ et Nu. 4, ex quo etiam^k colligitur pontificatum Aaronis^l maiorem esse sacerdotio filiorum Caath^m). ⁿIgnatius quoque in epistula 3 ad Magnesia[nos] assignans rationem obedientiae, quae debetur episcopo et quam ipse vehementer commendaverat^o, ait: »Quia episcopus non ab homine, sed a Deo habet promotionem.«⁶ Etsi autem episcopalis potestas sit a Christo instituta
10 etiam quoad iurisdictionem dependentem ab ordine, non tamen propterea dicendum est nos non assumi vel vocari in dignitatem episcopalem et in partem sollicitudinis per Romanum pontificem tanquam legitimum Christi vicarium et servum^p praepositum | ce- P 18
clesie Christi, a quo videlicet iurisdictionem^q episcopalem^r post Christum pendere dignoscitur c. In novo^s dist. 21.⁷ Quis autem nostrum putat se aliunde in episcopum pro-
15 motum quam per Romanum pontificem, cum haec sit praxis et consuetudo in ecclesia hactenus inviolabiliter observata?⁸

Venio ad secundum caput, episcopos superiores esse presbyteris^t. Facit auctori-
tas Pauli 1 ad T[im.] 5: *Adversus presbyterum accusationem noli* etc.⁹ Haec autem
20 verba si attentius considerentur, aperte faciunt nobiscum. Nam recipere accusationem in aliquem cum testium examine | haud dubie dicit iurisdictionem et superioritatem H 83
quandam in reum et eum qui apud episcopum accusatur. (Omisi locum Pauli^u 1 ad Tit. *Reliqui te ut constituas* etc.¹⁰ Simplex autem sacerdos hoc non potest; non sunt igitur idem et sacerdos et episcopus. Deinde nullus dubitat apostolos singulari quadam prae-
rogativa et merito et dignitate ceteris discipulis superiores fuisse. Atqui episcopi sunt
25 eorum successores.) Idem dicit b. Ioannis evangelistae discipulus Ignatius in^v epistula ad Magnesia[nos]: »Sicut Dominus sine patre nihil facit (*non enim, inquit, possum a me ipso quicquam*¹¹), sic etiam et vos sine episcopo, sive presbyteri sive diaconi sive laici^w 12.
In^x epistula quoque ad Smyrnenses idem docuit apertius cum inquit: »Omnia bene vobis ordinateque^x mandata sunt in Christo: laici diaconis subditi sint, diaconi presbyteris,
30 presbyteri episcopo, episcopus Domino, sicut ipse patri.«¹³ His subscribit Innocentius papa huius nominis primus, vir et doctrina clarus et vita innocens c. 3 ad Decent[ium] Eugubinum^y episcopum: »Nam presbyteri, licet sint sacerdotes, pontificatus tamen apicem non habent. Haec autem pontificibus solis deberi, ut vel consignent^z vel paracletum spiritum tradant, non solum^{aa} consuetudo ecclesiastica demonstrat, verum etiam illa lectio actuum apo-
35 stolicorum, quae asserit Petrum et Iohannem esse directos, qui iam baptizatis traderent spiritum sanctum.«¹⁴ Huc^{bb} praeterea faciunt cano[n]es apostolorum <30, 33>^{cc} et 41¹⁵, item H 84
canon VII concilii Romani sub Sylvestro celebrati¹⁶, qui omnes docent tempore apo-
stolorum et deinceps episcopos a presbyteris proculdubio | distinctos esse, et obedientiam P 19

^a Hh add. episcopis et. ^b codd. coepiscopis. ^c H trad.; h tract. ^d hinc apparet hanc formam voto iam dato esse scriptam. ^e P ratione. ^f P potius monebar; Hh movebatur. ^g P Atq (= atque).

^h Hh ergo. ⁱ Hh 25. ^k Hh tamen. ^l H Aaronicus; h Aaron. ^m P, cuius litterulae sunt valde difficiles lectu, potius videtur habere Caalli vel baalli; sed cf. Num. 4, 2. 4. 15; HT Caal; h Baali.

ⁿ Parenthesis signa om. Hh; in P incipit alius ductus manus, et del.: Venio ad secundum membrum, ... episcopos presbyteris superiores (v. infra l. 17). ^o P commendaverat. ^p P potius servus; om. Hh, sed cf. Matth. 25, 45; Luc. 12, 42. ^q Hh iurisdicatio. ^r Hh episcopalis. ^s P nono? H In nono; h cap. nono. ^t P epis; Hh presbyteris sup. e. episcopos. ^u H Petri. ^v om. HT h.

^w sic P; Hh laici. ^x que add. PHh. ^y HT h Heugubium. ^z Hh configurent. ^{aa} Hh sola. ^{bb} H hic (h recte huc). ^{cc} HT h 130. 133.

¹ Pseudo-Isidoriana ep. Damasi De vana superstitione corepiscoporum vitanda, apud Hinschium 511 s. ² Cf. supra p. 759, adn. 1.

³ Immo 3, c. 10, Migne, Patr. lat. XCII, 461.

⁴ Initio illius epistulae Pseudo-Isidorianae (Hinschius 30 s) narratur constitutum esse a Petro Clementem episcopum.

⁵ Epiphan. Haer. 75, 3, cf. supra p. 728, l. 57.

⁶ Ignatii epist. ad Magnes. interpolata 3, 8 (Patres apost. ed. Funk II³ [Tubingae 1901], 80. 81).

⁷ c. 2 D. 21 (Pseudo-Isidoriana epistula 2. Anacleti ad episcopos Italiae c. 24, Hinschius 79).

⁸ Cf. supra p. 764, adn. 3; p. 751, adn. 3.

⁹ 1 Tim. 5, 19.

¹⁰ Tit. 1, 5.

¹¹ Ioa. 5, 30.

¹² Ignatius ad Magnes., recensio interpol. 7, 1 (Funk l. c. 84. 85).

¹³ Ign. ad Smyrn. (rec. interpol.) 9, 4 (Funk l. c. 152. 153).

¹⁴ Innocentii I ep. 25 (ad Decentium), c. 3, etiam apud Pseudo-Isidorum ed. Hinschius 528.

¹⁵ In compluribus canonibus qui vocantur apostolici haec distinctio occurrit, sed est indicium aetatis recentioris.

¹⁶ Inter Pseudo-Isidori excerpta ex synodalibus gestis s. Sylvestri papae cap. VII, Hinschius 450.

quae ab inferioribus episcopo debetur inculcant. Quare qui negat iurisdictionem episcopi in presbyteros, qui asserit presbyterum ex quo cum episcopo excommunicare, absolvere aliaque munia episcoporum exercere, is ante mille annos Aërii impij¹, idiotarum Valdensium ante trecentos, Armacani Hibernici ante ducentos annos², Ioannis item Wiclefz^a et Ioannis Hus non ita pridem damnatam heresim et sepultam revocat. Quorum quidem hereticorum maior pars in eam lapsa est heresim, ut episcopalem dignitatem, quam assequi non poterant, et contemptibiliorem redderent et in hominum odium adducerent, ut de Aerio testatur divus Augustinus lib. de here[sibus] c. 53³, et de Ioanne Wiclefz^a recentiores historiae.

[3.] Quod attinet ad plenitudinem potestatis, quam summus pontifex habet ab ipso Domino et servatore nostro in universalem ecclesiam, quod et corde credo et ore confiteor iuxta c. *Sacrosancta* 22 dist., qui est ipsius b.^b Anacleti⁴, — ego, inquam, summum pontificem eadem praeditum potestate agnosco, quam evangelium Christi et catholica ecclesia hactenus illi tribuit, idemque de eo ut successore Petri sentio, quod de Petro post Chroso[stomum] Theo[phylactus] in Lucam sentit, cuius sunt haec verba: »Tu vero conversus⁵ confirma fratres tuos⁶. Planus huius [loci]^d intellectus is est: Quia te habeo ut principem discipulorum, postquam me negato flevi et ad penitentiam veneris, confirma ceteros. Hoc enim te decet, ut qui post me ecclesie petra es et fundamentum⁶.« Agnosco igitur summum pontificem Christi vicarium in terris, legitimum Petri successorem, ut vetustissimi quique scriptores constanter affirmant, qui est caput (scilicet ministeriale) quod Christus instituit in terris, ut servetur unitas et ordo, et ad vitandam omnem schismatis occasionem; qui est omnium episcoporum in omnibus totius orbis christiani provintiis unus tanquam communis pater ecclesiasticę dignitatis apicem tenens, ex quo pendent episcopi, cuius auctoritatem sequuntur et ad quem de causis maioribus omnibus referunt omnes; qui ab aliis episcopis hoc tantum differt, quod illi in partem sollicitudinis sunt vocati, penes hunc verum est plenitudo potestatis. (Omisi hec verba; nam si ex quo omnes possent omnia, retineri unitas non posset.)⁷ Cui etiam Christus Ioann. ultimo committens agnos et oves, totum ovile, i. e. universalem ecclesiam illi commissam esse ostendit. Quam ob rem⁸, amplissimi patres, nobis, qui sumus *populus eius et oves pascuę eius*⁷, non tam de summi pontificis potestate disputandum esse iudico, quam pie rogandum esse Christum, ut S^{mo} D. N. papae et eis qui eius successores futuri sunt inspiret mentem ea potestate utendi ad aedificationem ovilis christiani, nobisque qui hic adsumus ea cogitandi, quae faciant ad veteris disciplinę nostris moribus propemodum extinctae reparationem et morum reformationem. (Volebam in huius primatus confirmationem adducere decretum concilii Florentini⁸, sed non memini.)⁹ Sequitur ultimum caput VII. canonis, quod expungendum sentio. Quodsi synodus aliter decernat, apponi in canone desiderarem declarari, quęnam sit illa potestas episcopalis, in doctrina, propterea quod^h tota nostra episcopalis iurisdic[tio] hodie videtur saltem apud nos propemodum absorpta, partim ex parte principum et magistratuumⁱ secularium, qui sibi arrogat multa iura ecclesiastica contra c. *Decernimus*¹⁰ de iud[icio] praeped[ientibus]^k, ne nostra iurisdic[tio] suum sortiatur effectum in excommunicationibus (in citationibus in causis ecclesiasticis) in causa hereseos, in reparationibus parochiarum et aliis spectantibus ad visitationes¹; partim ex parte ecclesiasticorum, maxime exemptorum.

^a sic P; HT Wiclef; h Wiclef.

^b om. Hh.

^c P supra lin. add.

^d add. Hh.

^e P in fine signum parenthesis del., sed ponendum; Hh signa om.

^f P res.

^g totam parenthesis om. Hh.

^h Hh proptereaque.

ⁱ P magistratum; HT h magnatum.

^k H Iud^o praepeditur; h Iud. praepeditur.

¹ HT h visitationem.

¹ Cf. supra p. 728, l. 5 s cum adn. 3.

² Ricardus filius Radulphi (Richardus Fitzralph), natus Dundalci Hiberniae versus finem saeculi XIII, a. 1347 archiepiscopus Armacanus electus, mortuus a. 1360 Avenione, inter haereticos numerari proprie non potest, quamquam Bellarminus eius librum *Summa in quaestionibus Armenorum* (Parisiis 1511) propter errores de potestate sacerdotum caute legendum vult. Cf. J. Felten, Kirchenlexikon X² (1897), 1174—1180; A. Bellesheim, Gesch. d. kath. Kirche in Irland I (Mainz 1890), 520 ss; Poole, Art. Fitzralph, in Dictionary of National-Biography XIX (London 1889), 194—198.

³ Migne, Patr. lat. XLII, 30 s.

⁴ c. 2 D. 22, Pseudo-Isidorianum, ex Anacleto. ep. 3, c. 30 (Hinschius 83).

⁵ Luc. 22, 32.

⁶ Theophylact. in Luc. 22, 32 (Migne, Patr. gr. CXXIII, 1073) ex Oecolampadii versione per Philippum Montanum correctam, 1545 et 1552 edita).

⁷ Ps. 99, 3.

⁸ Cf. supra p. 754, l. 8 ss et adn. 1.

⁹ Cf. de hoc voto J. Langen, Das Vatikan. Dogma von dem Universal-Episkopat IV (Bonn 1876), 35 s.

¹⁰ c. 2 X de iudiciis 2, 1 (incipit *Decernimus*, alia lectio *Decrevimus*).

Quodsi episcopus velit cogere plebanos ad residentiam, continuo | aut se exemptos as-
 serunt, aut petunt portionem congruam unde vivant, quam, ut aequum est, non est nobis
 liberum assignare obsistentibus^a his quorum interest. Ita fit ut simus stipites et trunci.
 Praeterea, si sic videatur synodo aut sacrae deputationi, ut adiciatur ultima illa clausula,
 5 qua dicitur episcopos potiri debere ea potestate <quam hactenus>^b obtinuerunt^c, oportu-
 num^d esse videtur, ut paucula hec verba etiam adiiciantur: '*secundum canones sacrorum
 conciliorum et patrum decreta*', propterea quod episcopalem potestatem explicatius et
 certius assignant et videntur illis os obstruere, qui malignius canonem interpretantes^e
 eo ad reformationem morum viam praecludi existimarent^f. Qui enim sibi nimium blan-
 10 diuntur suaeque libidini tantopere favent, ut voluptatum amatores sint potius quam Dei,
 eo canone niti possent eaque uti potestate | debere^g asserere, quam^h hactenus obtinuerunt,
 si quando nostri et ecclesiasticorum mores castigandi essent. Atque utinam, prae-
 stantissimi patres, huc mentem et oculos nostros converteremus potius quam ad questiones
 istas, quas Paulus apostolus vocat *pugnas legis*¹ ad *subversionem audientium utiles*², ad
 15 salutem autem minime necessarias. Videmur hodie, patres, ut ingenue fatear, cum omni
 tamen qua decet reverentia, non ad oecumenicum convenisseⁱ concilium, in quo potius
 agendum foret (quando^k praecedentibus conciliis bona ex parte determinata sunt, quae
 de fide sunt controversa) de formandis ac reformandis moribus, tollendis abusibus et
 scandalis removendis, | quae irrepserunt in agrum dominicum nobis forte dormientibus,
 20 sed magis ad scholas, ubi ingenia ostentemus et quantum utramque in partem more
 ethnicorum^l academicorum disputando possimus ostendamus, nec^m interim minus [quid-
 quam] curare videmur, quam de restauranda ecclesiae veteri disciplina. Dum hic otiosi
 quaerimus, num episcopi sint iure divino instituti, aut alios disputantes audimus, forte
 ovile Christi fidei nostrae commissum a lupis devoratur. Scio quam ob rem haec dico,
 25 patres sanctissimi, et ipse testis abunde esse possum, quantum prosit praesentia pastorum
 et noxia sit absentia, et quam parum prosit ad revocandas plebeculaeⁿ mentes in gremium
 ecclesiae istarum rerum tam anxia hoc in loco | discussio. Ut demus ista non esse
 omittenda, sed haec primum facienda. Cogitandum est primo loco de tollenda causa
 30 horum malorum, quae hodie patitur totus christianismus, <i. e.>^o corrigenda sunt vitia,
 quibus omnes^p omnium ordinum homines ubivis propemodum terrarum corruptos cernimus.
 (In quam curam nisi incumbimus, non video quomodo hic officio nostro fungamur, et
 quibus modis zizania ab area Domini purgari posse speremus.)^q Hinc igitur, <i. e.>^r
 a nobis ipsis et a domo Dei sumendum esse initium existimo, si quis *zelus* <domus
 Dei>^s comedit nos³. Alioqui minime dubium esse debet, quin magis ac magis posterum
 35 fiamus *spectaculum* Deo *et hominibus*⁴, et ne nostra incuria christianus orbis in summum
 adducatur discrimen, qui ingenti cum desiderio expectavit et expectat hoc sacrum
 oecumenicum concilium tanquam postremum azilum^t et remedium ad sedandos hosce
 fluctus et turbulentissimarum procellarum impetus componendos, (deformatae ecclesie
 vicem deplorat et ut | reformetur votis omnibus exoptat, ne *hereditas nostra ad alienos*
 40 *vertatur et domus nostre*^u *ad extraneos*, Thren. ul[timo]⁵, neque impleatur quod habetur
 Dan. 9: *Et erit abominatio desolationis in templo, et usque*^v | *ad finem et consumma-*
*tionem durabit tribulatio*⁶. Videte^x ergo, patres, ne fallatis expectationem, quam totus pene
 orbis <quoad reformationem>^y de vobis concepit.)^u Haec autem equo animo accipite, qui^y
 45 dixi ut minimus^z omnium et indignus vocari episcopus, non ut vos, magistros et Dominos
 meos sapientissimos et prudentissimos, cessantes^{aa} extimulem, sed ut vobis sponte ad
 tam necessarium reformationis negotium currentibus gratuler ac Deo gratias agam, qui
 tam sanctam mentem vobis inspiraverit^{bb}, ut nullius egeatis exhortatione.

Unum superest^{cc} dicendum, cuius me ceperat oblivio, dum de doctrina iudicium
 erat ferendum, in qua habetur: non necessario requiri in ordinationibus clericorum con-
 50 sensum plebis aut cuiusvis magistratus secularis. Mihi dubium non est, amplissimi patres,

^a HTh obstantibus. ^b haec verba bis leguntur in P. ^c Hh habuerunt. ^d sic P.
^e H explicantes. ^f Hh existimant. ^g Hh deberent. ^h H quod. ⁱ HTh venisse.
^k HTh quoniam. ^l Hh Ethicorum. ^m Hh hoc. ⁿ h plebeculas. ^o om. Hh.
^p om. HTh. ^q Hh om. signa parenthesis. ^r Hh Sanctissimi (signum |.) legunt S.S.).
^s H Domini; h Domini Dei. ^t sic P (et h). ^u HTh nostra. ^v om. h. ^w Hh in.
^x h videtur. ^y sic; H et h que. ^z Hh inserunt episcoporum. ^{aa} h astantes.
^{bb} Hh inspiravit. ^{cc} HTh est.

¹ Tit. 3, 9.² 2 Tim. 2, 14.³ Ioa. 2, 17.⁴ 1 Cor. 4, 9.⁵ Thren. 5, 2.⁶ Dan. 9, 27.

quin haec sententia sit verissima; atqui commodum videretur mihi hoc in tempore infelicissimo, quo nihil magis necessarium esse existimo ad continendum in officio populum^a, quam^b suo munere dignos eligi ministros ecclesie, ut in reformatione restitueretur^c canon ille concilii Carthaginensis c. 22, quo cavetur: »Episcopus^d sine consilio clericorum suorum <non ordinet>^e, ita ut civium assensum et^f conniventiam et testimonium quaerat«, c. *Epi-* 5
scopus 22 dist.¹, cum ea ordinandi ratio videatur ab apostolis accepta. Scribit enim
H 90 Paulus oportere | episcopum sive presbyterum *habere bonum testimonium ab his qui foris*
*sunt*². Nec aliud putandum est significare Leonem pontificem maximum epistola 78:
P 24 »Vota, inquit, civium, testimonia populorum, honoratorum arbitrium, electio | clericorum
in ordinationibus sacerdotum constituantur«, c. *Vota* dist. 63³ — non quod propterea 10
laici habeant liberam potestatem vel eligendi dignos sacerdotes vel indignos recusandi,
cum institutio sacerdotis non sit nec unquam fuerit nisi penes episcopum, sed quod
liceat cuilibet e populo, si quod vellet crimen ordinando obiicere, solamque habeat⁴
potestatem dicendi an idoneus sit^h necne. Quod facile colligi potest ex Cyp[riani] lib. 1
episto[larum] epistola 4: »Coram omni synagoga, inquit, iubet Deus constitui sacerdotem, 15
<i. e.>^f instruit et ostendit ordinationes sacerdotales non nisi sub populi assistentis con-
scientia fieri oportere, ut praesente plebe vel^f detegantur malorum crimina vel bonorum
praedicentur merita, et sit ordinatio iusta et legitima, quae omnium iudicio et suffragio
fuerit examinata«⁴. Cuius rei in hodiernum diem quoddam remanet vestigium, dum in
sacris ordinationibus rogantur hi^f qui intersunt, ordinandusneⁱ dignus sit necne; respondet 20
autem quispiam nomine plebis: Est dignus. Quod utinam tam serio ageretur, quam
hoc necessarium esse existimo! Atque ideo cuperem ut saltem synodus sancta decerneret,
H 91 saltem huiusmodi ordinationes imposterum | fieri debere publice cum solemnitate in ec-
clesia cathedrali, praesente capitulo et clero, idque per se ipsos, et non per mercenarios
et conductitios. 25

Haec habui, patres Reverendi^k, quae tanquam duo minuta mitterem in gazophilacium Domini, de proposito argumento dicere. Que omnia et meipsum censurae et iudicio huius^l sacratissimae synodi submitto.

P 25 Finita et soluta congregatione card. Lotharingius dixit | me nimis prolixum^m et
extra propositum egisse de his de quibus postea agendum eratⁿ de reformatione. Cui 30
responsum est a me hec^o de industria dixisse, <propterea quod pene nescitur>^p que
<et qualis>^q sit^h nostra iurisdictio, et quod in ordinationibus^r sunt^a abusus plurimi^t.

H 112^a ¶: Votum <Ambianensis episcopi>^v⁵ satis fuit Italis contrarium: Presbyteri in
ecclesia sunt instituti a Deo (quoad suam iurisdictionem) ad instar et ad normam, typum
et exemplum septuaginta discipulorum. Ita credit aut saltem opinatur ecclesia Romana, 35
declarante Anacleto (epist. 2, c. 3)^w⁶, Damaso (epist. 5)^w⁷ et ecclesia Gallicana in con-
cilio Aquisgranensi, ubi citat Hieronymum et Isidorum⁸.

(H 112^c) ^x Probatur autem manifeste apostolicam potestatem episcopis competere.

Primo sic: apostolica authoritas non tantum Petri, sed cuiusvis alterius transivit
ad successores apostolorum et absolute loquendo nonnisi ad episcopos; ergo illa re- 40
manet penes episcopos.

^a Hh populos.   ^b HT qui.   ^c Hh restituatur.   ^d Hh episcopum.   ^e Hh ordinari.
^f om. Hh.   ^g Hh haberet.   ^h Hh esset.   ⁱ Hh an ordinandus.   ^k Hh Reverendissimi.
^l om. H.   ^m HT h add. fuisse.   ⁿ HT h add. scilicet.   ^o Hh illa.   ^p Hh quia ne-
sciebatur.   ^q h qualisve.   ^r Hh ordinandis.   ^s Hh essent.   ^t Hh quamplurimi. *Additam. v.*
infra p. 772, l. 27 ss.   ^u *Sequentia add. H in duobus foliis postea inter p. 112 et 113 (ad 7. Dec., v. infra*
p. 777, adn. f) intercalatis.   ^v *Ita primo habuit H; his deletis scripsit supra lineam: Tristani de Bizet, Galli,*
episcopi Xanctonen.   ^w *H in marg.*   ^x *Haec particula usque ad verba honorem possident (p. 767, l. 19)*
in codice ponitur post aliam incipientem Secundo (p. 767, l. 20) et finientem ei soli subditum (p. 768, l. 9)
Sed clarum est ordinem esse mutandum.

¹ c. 6 D 24 (inter statuta ecclesiae antiqua quae vocantur, alias concilium Carthaginense quartum appellatum, c. 22).

² 1 Tim. 3, 7.   ³ c. 27 D. 63 (Ep. 10, c. 4).

⁴ Cyp. ep. 77, c. 4, ed. Hartel 738, 10 ss.

⁵ Et Santonensis (Tristanus de Bizet, 1550 ad 1579) et Ambianensis (Nicolaus de Pellevé, qui a 15. Augusti 1553 usque ad 16. Decembris 1562 praefuit Ambianensi, deinde usque ad a. 1592 Senonensi ecclesiae, a. 1570 factus est cardinalis) episcopi

dixerunt 5. Decembris, ille mane, hic post meridiem. Utri attribuendum sit votum non facile est decidere, cum Massarelli epitomae neque huius neque illius voto sint valde similes.

⁶ Ex epistula Pseudo-Isidoriana; verba leguntur supra p. 748, l. 1 ss; cf. ibid. adnot. 1; p. 747, l. 45 ss.

⁷ Epist. Pseudo-Isidoriana saepius citata, ex. gr. supra p. 746, l. 17 ss; p. 747, l. 39 ss.

⁸ Concilium Aquisgranense a. 817, l. 1, c. 8 ss, *Harduin.* IV, 1064 ss (cf. supra p. 759, l. 7 et adn. 1).

Maior constat ex Ioannis 20, ubi Christus ait: *Sicut misit me pater* confessionis christianae apostolum cum potestate ad faciendum et creandum post me alios apostolos, *ita et ego mitto vos*, cum eadem potestate apostolos similiter post vos creandi usque ad finem mundi, quamdiu durat ecclesia, duraturos. Docet Cyprianus lib. 4, ep. 9 [§ 8]: Christiani »sunt ecclesia et plebs sacerdoti adunata et pastori suo grex adhaerens. Unde scire debemus episcopum in ecclesia esse | et ecclesiam in episcopo, ^{H 112^d} et si qui cum episcopo non sint, in ecclesia non esse. Ecclesia catholica cohaerentium sibi sacerdotum glutino copulatur¹.

Minor probatur ex supradictis et ex Cypriano dicente missos illos esse episcopatum ¹⁰ unum, cuius unusquisque habet partem in solidum², et Cyrillus Alexandrinus lib. 2 in Ioannem loquens de illis verbis *Sicut misit me pater* ait: »Ordinavit his verbis orbis doctores et divinorum mysteriorum ministros.«³ Clemens ep. 1: »Episcopi vicem apostolorum gerunt.«⁴ Anacletus epist. 2: »Apostolis decedentibus in locum eorum successerunt episcopi.«⁵ Sixtus I ep. 2: »Apostolorum dispositione, ordinante Domino, episcopi primitus ¹⁵ constituti.«⁶ Cyprianus lib. 2. epist. 10: »Unitas a Domino et per apostolos nobis (episcopis) successoribus tradita«⁷, et lib. 4. epist. 9 [§ 4]: »Christus dicit ad apostolos ac per hoc ad omnes praepositos, qui apostolis vicaria ordinatione succedunt: *Qui vos audit*« etc.⁸ Hieronymus epist. 13: »Episcopi et presbyteri apostolorum et apostolorum virorum honorem possident.«⁹

²⁰ »Secundo, septuaginta discipuli fuerunt consecrati vere chorepiscopi et vere episcopi (^{H 112^a}) pro modicis civitatibus et pagis. Patet ex canone 14. Neocaesariensi, aiente chorepiscopos *ῥύπον*, id est, interprete Damaso¹⁰ et concilio dicto Aquisgranensi¹¹, formam et exemplum induisse septuaginta, et per conversionem simplicem indefinitae affirmativae septuaginta formam induunt chorepiscoporum. Chorepiscopos autem omnes ²⁵ (etsi Damasus et neoterici eum sequentes dubitent) fuisse vere consecratos episcopos patet ex canone 13. Ancyrano¹², ubi definitur chorepiscopis non licere presbyteros vel diaconos ordinare, sed neque urbis presbyteros, nisi cum litteris ab episcopo permissum fuerit. In quo canone (qui est universalis ecclesiae) tres propositiones *ὀυνάμει*^b [insunt]. Prima: canon loquitur universaliter de omnibus chorepiscopis, nam in didascalicis ecclesiae ³⁰ propositionibus indefinita aequivalet universali, ac adeo *τὸ chorepiscopis* aequivalet *τῶ omnibus universim chorepiscopis*, quibus omnibus universim prohibetur sine, aut permittitur cum licentia | ordinare presbyteros. Secunda est: nulli chorepiscopo licet pro- ^{H 112^b} movere ad ordines in canone nominatos sine licentia episcopi. Tertia est: cuivis chorepiscopo cum ea licentia licebit talem promotionem exercere. Cum ergo septuaginta ³⁵ discipuli chorepiscopi apostolorum episcopali consecratione praediti episcopalem potestatem, quae vere est apostolica, reciperent, eo modo, quo chorepiscopi postea episcopis per canones subditi eam acceperunt, sequitur inter chorepiscopos respectu episcoporum iure divino intercessisse tantum subiectionem habituales, qualis intervenit in septuaginta discipulis respectu apostolorum. Et sicut apostoli primates erant septuaginta, qui pote- ⁴⁰ statem actualem, non dignitatem apostolicam habent, sine eo quod haberent actu plus illis iurisdictionis, ita episcopi sunt primi et summi sacerdotes gradu superiores^a presbyteris sine ulla omnino iuris divini iurisdictionis additione. Aliud exemplum et argumentum manifestum ad declarandum, quomodo iurdictio prima episcopis propria, qua presbyteros superant, sit tantum habitualis, potest desumi ex eis canonibus ecclesiae, qui episcopos ⁴⁵ haereticos omni privant potestatis exercitio actuali, quales sunt primus Ephesinus, qui

^a Cf. p. 766, adn. x.^b H in marg.^c coniectura Leonis Dorez; cod. (H) superiore.¹ Cyprian. ep. 66, 8 (ed. Hartel 733, 3 ss). Cf. ep. 68, 3 (Hartel 746, 4).² Cyprian. De cath. eccl. unitate c. 5 (Hartel 214, 1).³ Cyrill. Enarr. in Ioan. 20 (Migne, Patr. lat. LXXIV, 297); cf. supra p. 755, l. 10 ss.⁴ Pseudo-Clemens ep. 1, 30, apud Pseudo-Isidorum ed. Hinschius 39.⁵ Anacleti ep. 2, 24 (Hinschius 79). Cf. supra p. 766, adn. 6.⁶ Epistula Pseudo-Isidoriana, apud Hinschium 108.⁷ Cyprian. ep. 45 (olim 2, 10), c. 3 (Hartel 602, 18 s).⁸ Cyprian. ep. 66, c. 4 (Hartel 729, 19).⁹ Hieron. ep. 58 (olim 13), c. 5 (Migne 1. c. XXII, 583).¹⁰ De canone 14. Neocaesariensi et de Pseudo-Damasi interpretatione cf. supra p. 746, l. 15 ss et adn. 4. 5; p. 747, l. 26 ss.¹¹ Intellegi videtur concilii supra p. 766, l. 36 s et adn. 8 citati l. 1, c. 10 s.¹² Cf. supra p. 746, l. 40 ss.

metropolitae^a etiam haeretico^a reddit non idoneum ullum munus ecclesiasticum exercere,
 11. c | et alii canones¹. Ex quibus dictis duo manifeste sequuntur: primum est: eos qui suc-
 cedunt apostolis, in eadem apostolica auctoritate habere a Deo immediate auctoritatem
 quandam supremam. Secundum est: eam esse plenissimam, universalissimam et a papa
 solo non valentem coarctari, eo quod sit apostolica actu par papali; par autem potestas
 5 | parem limitare, cogere aut constringere non potest. Unde sequitur tertio (dato casu, quod
 probetur episcopos iure divino succedere in potestate apostolica eadem) apostolos eos cogi
 non posse a papa extra, praeter, contra aut supra canones, sed a sola ecclesia illis superiori,
 cuius est moderari, laxare et limitare ipsorum potestatis exercitium <ei soli subditum>^b. |

(P 25) °A meridie inter alios dixit docte °Metensis², sed ita ut visus sit paulo acerbior 10
 (H 91) in elevanda^c et extenuanda auctoritate pontificia, maxime cum dixit de Paulo, qui nihil
 a Petro^d accepit³, nec fuit in eo privilegium, quod neque ab homine neque per hominem
 vocatus sit⁴, et de Mathia surrogato in locum Iude, et quod pontifex maximus dictus
 esset primę sedis episcopus, non oecumenicus⁵.

¶ Inter alia ex Zabarella^b cardinali Florentino⁶ nonnulla dixit: Assertores papae 15
 canones hactenus glossasse et interpretatos esse, ut persuaderent ei, quod omnia posset;
 inde infinitos errores ortos papamque omnia iura inferiorum ecclesiarum occupasse.
 Potestatem ecclesiae et conciliorum esse supra papam, et sic in apostolorum concilio
 Act. 15 factum esse. —ⁱ Laicos posse et debere interesse conciliis, cum de causa
 H 92 | fidei agitur. — Papam^k non habuisse plenitudinem potestatis, sed fuisse unum ex 20
 praecipuis apostolis et ecclesiae administratoribus, et cum claves a Christo accepit, totius
 ecclesiae personam gessisse. — Per futura concilia abrogari ea posse, quae non satis firma
 ratione iustisque causis sunt constituta in praeteritis⁷. — Quod dicitur ecclesiam errare
 non posse, intelligendum esse de tota ecclesia Christi. — Dixit Antonium Rossellum
 doctorem iuris in libro suo Monarchiae probasse papam non esse superiorem aliis episcopis⁸. 25
 — Savanarolam negasse primum papae et docuisse claves non uni Petro traditas, sed
 toti ecclesiae. — Et Almainum doctorem Parisiensem scripsisse contra Caietanum et pro-
 basse, concilium et ecclesiam esse supra papam⁹. — Michaellem Paleologum imperatorem
 Constantinopolitanum scripsisse quandam epistolam ad papam Nicolaum I, ubi primum
 papae tum ex verbo Dei tum ex patribus et conciliis, denique etiam historiis refutavit¹⁰. — 30

^a sic. ^b H et soli subditam. ^c Praemittuntur in H quae exhibentur infra p. 772, l. 27 ss. —
 H postea in marg. add.: Eodem die 5. Xbris. ^d Hh add. nomen: Franciscus de Beaucaire, Gallus, episcopus.

^e Hh obscuranda. ^f P hic repetit nihil. ^g add. H; in marg. legitur: Ad notam ☉ (quae est
 p. 93). ^h cod. (H) Zabarello. ⁱ ubi in sequentibus est haec lineola, H incipit a linea.

^k sic, credo ex P^m (= Petrum) perperam suppleto.

¹ Concilii Ephesini (a. 431) c. 1.

² Franciscus Beaucaire de Peguillon, natus a. 1514
 ex antiqua gente, fertur fuisse praeceptor Caroli Guisii
 (qui postea erat card. Lotharingus, sed cf. p. 769, adn. 7),
 qui in eius favorem cedebat episcopatu Metensi per
 Belcarium suscepto a. 1555, quemque hic comitabatur
 ad concilium. Deposito episcopatu a. 1562 in castellum
 suum Creste se recepit, ubi scripsit *Rerum Gallicarum*
commentaria ab anno 1461 ad a. 1580 (Lugduni 1625)
 et alium librum *Histoire de France*. Praeterea est
 auctor libelli *De infantum in matrum uteris sancti-*
ficatione, 1565 et 1567. Mortuus est a. 1591.

³ Cf. supra p. 749, l. 24 ss.

⁴ Hoc videtur dictum contra Virdunensem, cf. supra
 p. 762, l. 28 s.

⁵ Cf. supra p. 735, l. 9 s et adn. 7; praeterea
 eiusdem Gregorii Magni ep. 4, 32. 36; 7, 30; Leo-
 nis IX epist. ad Michaellem Constantinop. patriarch.
 c. 9, apud Harduin. VI, 932 A; Hefele, Concilien-
 Geschichte II² (Freiburg 1875), 544 s.

⁶ Franciscus de Zabarellis, natus Patavii a. 1360,
 professor iuris celeberrimus Patavii et Florentiae, a. 1410
 huius civitatis episcopus factus, 6. Iulii 1411 purpura
 ornatus est. Plurimum valebat in concilio Constani-
 tiensi, in quo decessit 26. Sept. 1417. Cf. I. F.
 v. Schulte, Geschichte der Quellen und Lit. des Canon.
 Rechts II (Stuttgart 1877), 283—285; A. Kneer,

Kard. Zabarella I (Münster 1891); L. Schmitz in Kir-
 chenlexikon XII² (Freiburg 1901), 1845—1850.

⁷ Zabarellae sententias commemorat et impugnatur
 Rosellus (cf. adn. seq.) De monarchia 3, 26.

⁸ Antonius de Rosellis Aretinus, sub Martino V
 et Eugenio IV Romae degens, 1460 professor in studio
 Patavino factus, mortuus 1466. Librum scripsit cui
 titulus *Monarchia seu de potestate imperatoris et papae*
 (impressum Venetiis 1483 et 1487, denuo apud Goldast,
 Monarchia I, 252—556). Occurrit etiam sub titulo:
Tractatus conciliorum generalium. Qui liber iussu legati
 pontificii et patriarchae Veneti a. 1491 Venetiis est
 combustus, et Henr. Institutoris contra eum scripsit (ed.
 Venetiis 1499). Cf. Tiraboschi, Stor. della lett. Ital.
 VI, 1, 2, 10 ss; Schulte l. c. II, 303—305; H. Hurter,
 Nomenclator literar. II² (Oeniponte 1906), 956: in
 'Monarchia' »negat Romanum pontificem habere eius
 in temporalia, imo negat eius potestatem spiritualem
 maiorem esse auctoritate episcoporum».

⁹ Iacobus Almainus Senonensis (mortuus 1515) ex
 mandato facultatis theologiae Parisiensis adversus Cai-
 etanum scripsit tractatum *De auctoritate ecclesiae et*
conciliorum generalium, Parisiis 1512, 1526; Coloniae
 1514, et inter Gersonii opera ed. Du Pin II, 976—1012.
 Cf. Hurter, Nomenclator II, 1119 s.

¹⁰ Intellegitur Michaelis III epistula deperdita ad
 Nicolaum I a. 865 scripta, quae quid continuerit

Citavit Hieronymi epistolam ad Evagrium, in qua omnes episcopos aequalis facit potentiae ac diserte exaequat Romanum episcopum aliis episcopis^{a 1}. — | Constantinopolitanam synodum ex centum et quinquaginta episcopis compositam, quae statuit ut Constantinopolitanus archiepiscopus haberet primatum super orientales ecclesias²; quam quidem
5 constitutionem fuisse postea confirmatam per synodum Chalcedonensem sub ann. 451^{b 3}. — Polychronium episcopum Hierosolymitanum circa an. 440, qui asseruit Hierosolymam esse primam et supremam sedem, quia illa esset civitas sancta, quam Deus olim elegisset; qua re commotus Sixtus papa III Polychronium deposuit, qui tamen postea restitutus est Valentiniani Caesaris autoritate⁴. — Hilarius Viennensem episcopum non omisit,
10 qui decem post annos dixerat nec Petrum apostolorum principem fuisse aut ullum in eos ius habuisse, nec papam ullam potestatem aut ius super Gallicas ecclesias aut alias exterarum provinciarum habere debere, eique nequaquam permittendum ut omnium ordinationes ad se traheret⁵.

Finiendo valde conquestus est Metensis ille, quod sacra synodus quaestiones de
15 potestate papae, institutione episcoporum et aliarum rerum minus necessariarum agitare, clericorum vero mores et reformationem minus curaret⁶. Fingimus, inquit, spiritum sanctum nobis insidere; sed quis auditorum dicit audivisse nos loquentes magnifica^d Dei^{e 6} Nullus certe, sed potius arguent nos omnes spiritum Dei nostris sermonibus repulsi, cuius radio et auxilio ecclesiae necessitatibus providere potuissemus. :|

20 Unde soluta congregatione | dictum fuit^e submissa voce ab^f episcopis Italis: A (P 25) scabie Hyspanica^g (puto eos intelligere Aliphanum)^h incidimus in morbum Gallicumⁱ. H 94 <Atque etiam a R^{mo} cardinali nostro modeste fuit admonitus.>^{k 7}

[Die dominica 6. Decembris.]

Congregatio generalis. Continuantur vota de doctrina et canonibus sacramenti ordinis.

<Dominica a meridie>¹ dixerunt^m septem Galli episcopi⁸. Inter quos ^aCenomanensis⁹ dixit^p nullam esse differentiam et dissimilitudinem inter apostolos et episcopos,
25 et quod omnino etiam quoad omnimodam iurisdictionem episcopi sunt a Christo instituti.

^a hic unus versus est deletus nec legi amplius potest. ^b H 474. ^c H curarent. ^d sic; Act. magnalia. ^e H est (supra lin.). ^f H a quibusdam. ^g h Hispaniae. ^h H h om. parenthesis. ⁱ H h hic add.: intelligentes de Aliphan episcopo Hispano, qui prius (om. h) sententiam dixerat (ante Metensem Gallum add. h). ^k om. libri praeter P. ¹ om. H h (vel potius pro Dnica perperam legunt Deinde, cf. adnot. sequ.). ita ut haec ad diem praecedentem videantur pertinere; etiam in marginibus H semper legitur: 5. Decembris. ^m H h inserunt deinde (sed cf. adnot. praeced.). ⁿ H h add. docte et nomen: Carolus de Angennes [h Dangenness] Gallus, episcopus. ^o H h add. et. ^p H T w qui asseruit.

cognoscimus ex Nicolai responso ep. 8 (*Mansi*, Concil. XV, 187 ss; *Migne*, Patr. lat. CXIX, 926 ss), maxime apud *Migne* 948: »Fateor non vos studiose sacras regulas, non venerandarum synodorum actiones, non piorum imperatorum leges, non veraces probabiliū virorum historias lectitasse, quas tamen conati estis in derogationem ecclesiae tantae [Romanae] inutiliter ac incompetentē atque incongrue memorare.«

¹ Cf. supra p. 736, l. 9 ss et adn. 3.

² Concilium Constantinopolitanum a. 381 (oecumenicum II), c. 3 (receptus in Corpus iur. can. c. 3 D. 22), de quo cf. *Hefele*, Concilien-Geschichte II² (Freiburg 1875), 17 ss.

³ Concil. Chalcedon. c. 28. Qui canon legatis pontificis Romani et Leone I ipso maxime reluctantibus est decretus, cf. *Hefele* l. c. p. 527 ss 538 ss 545 ss.

⁴ Polychronii Hierosolymitani episcopi meminisse Petrum Damiani monet *Fabrizius-Harles*, Bibliotheca Graeca X (Hamburgi 1807), 363, cf. Damiani Opusc. VI, c. 17, ed. C. Caietanus, apud *Migne* CXLV, 123. At Damianus ipse nititur 'in gestis episcopalibus', quae sunt *Gesta* [apocrypha] de Xysti purgatione et Polychronii Ierosolymitani episcopi accusatione c. 6 ss apud *Constant*, Epist. Rom. pont. Append. p. 120 ss.

Concilium Tridentinum. II.

Cf. *Döllinger-Friedrich*, Papstfabeln (Stuttgart 1890) p. 60 s; *J. Langen*, Geschichte der röm. Kirche II (Bonn 1885), 236 s.

⁵ De Hilarii Arelatensis cum Leone I lite cf. huius epist. 10 apud *Migne* l. c. LIV, 628 ss.; vitam Hilarii ibid. L, 1237.

⁶ Cf. Act. 2, 11.

⁷ Paleottus ad 5. Decembris narrat patrum sententiam fuisse, verba Metensis ex card. Lotharingi sententia esse dicta (cf. *Theiner* II, 610^b). At Lotharingum hoc negasse. Qui Gualterio Urbevetano episcopo teste »negò d'essere stato scolare mai del Beauquer; conoscerlo esser uomo di grandissime lettere, ma di pochissimo giudizio. Nè si tenne di riprenderlo in presenza de' due oratori Francesi e di ben dodici vescovi« (*Pallavicin*. 19, 6, 6).

⁸ Qui, cum sero advenissent, praeter ordinem promotionis fere ultimi loquebantur.

⁹ Carolus d' Angennes a Rambouillet, natus 31. Octobris 1530, electus episcopus Cenomanensis (*Le Mans*) 22. Octobris 1559, sequenti anno Caroli IX apud Pium IV orator Tridentum venerat cum card. Lotharingo. Anno 1570 creatus est presbyter cardinalis S. Euphemiae. Obiit Corneti in Etruria 21. Martii 1587, annos natus 56. Cf. *Ciaccon. Oldoin*. III, 1047.

*[: Postea humaniter pro suo more mihi votum suum de episcopis et presbyteris communicavit, in quo multa observavi iam dicta fuisse a patribus super dicta quaestione.

Quaeritur, an iure divino maior sit episcopus simplici presbytero. Ratio dubitandi est, quod haec nomina *episcopus* et *presbyter* olim communia erant omnibus sacerdotibus, quos iam proprie episcopos, quam minoribus, quos presbyteros nominamus. Sic Act. 20, 28 Paulus ad maiores natu ecclesiae Ephesinae: *Attendite* etc. Unde tam hic quam 1 Timoth. 3 ab episcopis transit ad diaconos nec nominat presbyteros, quia scilicet eos nomine episcoporum intelligit. Hinc orta est teste Epiphanio¹ antiqua illa Aërii haeresis docentis presbyterum esse divino iure episcopo aequalem, ut nempe ipse se consolaretur, quod cum esset presbyter non potuisset ordinari episcopus. Quam | haeresim secuti sunt plures nec non temporibus nostris, dicentes^b solum iure humano maiorem esse episcopum. Quibus favere videtur Hieronymus in 1. ad Titum, ubi ait: »Olim idem erat presbyter qui episcopus, et propter schismata consuetudine potius quam divina institutione factum est, ut presbyteris praeessent episcopi.«² Verum ecclesia catholica distinctionem agnoscit ac docet iure divino episcopatum presbyterio maiorem esse tum ordinis potestate tum etiam iurisdictione. Istudque docent et defendunt theologi doctores apud Magistrum lib. 4. sentent. distinct. 24, et s. Thomas in 2. <2.>^c, qu. 184 art. 6.

In primis probatur haec sententia quantum ad potestatem ordinis, quia solus episcopus potest ordinare presbyteros atque adeo generare patres ecclesiae, quod praestare nequeunt ipsi presbyteri. Ergo episcopi maiores sunt presbyteris quoad ordinis potestatem. Atque ita argumentatur Epiphanius adversus Aërium³. Quod autem hoc sit iuris divini, ut soli episcopi ordinent, inde colligitur, quod ordinatio facta a presbytero habetur irrita iuxta Damasum in epist. 3⁴, et Gregorium III in epistola ad Bonifacium⁵. At non esset irrita, si presbyter iure divino haberet potestatem ordinandi, qualem habet episcopus, qui tametsi^d prohibeat | ecclesia ne ordinet, valide tamen ordinat, quamvis illicite, non secus ac sacerdos ab ecclesia suspensus vel excommunicatus valide consecrat, quamvis illicite. Ex quo sequitur solos episcopos habere ex divina institutione ut ordinare possint. Idem docent Damasus loco citato, Chrysostomus⁶, Theophylactus⁷, Leo papa epist. 88⁸; divus Hieronymus in epist. 85. ad Evagrium, ubi sic ait: »Quid facit episcopus excepta ordinatione, quod presbyter non faciat?«⁹ Confirmatur haec eadem sententia ex confirmatione baptizatorum et templorum atque altarium consecratione. Constat enim solos episcopos ut^e ordinarios ministros confirmationis sacramentum posse conferre nec non templa et altaria consecrare, neque id presbyteris licere, ut s. Leo docet in epist. ad episcopos Germaniae et Galliae¹⁰, et ante eum Damasus in epist. 3 ad chorepiscopos¹¹, et ante utrumque Dionysius cap. 4 et 5 Ecclesiasticae^f hierarchiae, ubi dicit solum episcopum divina ordinatione chrisma consecrare¹².

Quod ad secundum attinet, de potestate iurisdictionis episcopos iure divino presbyteris esse maiores, probatur primo ex figura testamenti veteris (quanquam hoc argumentum, ut etiam sequens de distinctione apostolorum et discipulorum, probat etiam de potestate ordinis). Probatur autem sic, quia olim iure divino tres gradus erant distincti, nempe pontificum, sacerdotum et levitarum, | ita ut pontifex maior esset sacerdotibus et hi levitis, quia et consecrationes eorum erant distinctae et vestes et officia. At nostri

^a *Sequentia add. H; in marg. legitur*: ☉ usque ad notam ☉ inferius (*est p. 101, v. infra p. 772, adn. c.*).

^b *w* docentes.

^c *om. w.*

^d *Tw* etsi.

^e *w* vel.

^f *cod. (H)* ecclesiae.

¹ Cf. supra p. 728, l. 5 et adn. 3.

² Comm. in Tit. 1, 5 (*Migne*, Patr. lat. XXVI, 563; cf. c. 5 D. 95) legitur haec sententia, sed non eadem verba, quae potius citantur [memoriter, ut videtur] a S. Thoma, S. th. II, 2, q. 184, art. 6).

³ Epiph. Haer. 75, 4 (ed. *Petav.* 908A).

⁴ Videtur intellegi epistula Pseudo-Isidoriana Damasi de vana superstitione corepiscoporum, *Hinschius* 511.

⁵ Gregorii III ep. 7 (740), apud *Migne* l. c. LXXXIX, 584C, recept. in Corpus iur. canon. c. 2, D. 68.

⁶ Homil. 11 in 1 Tim. (3, 8), *Migne*, Patr. gr. LXII, 553. Cf. supra p. 745, l. 30 ss.

⁷ Enarr. in 1 Tim. 3, 8, *Migne* l. c. CXXV, 45.

⁸ Est suppositicia, cf. adn. 10.

⁹ Hieron. ep. 146, 1, cf. supra p. 744, l. 1 et adn. 1.

¹⁰ Haec epistula aperte spuria (Pseudo-Isidoriana, quamvis negent Ballerini), ante Quesnellum in vulgatis editionibus ep. 88, directa est ad episcopos Germaniae et Galliae et agit »de privilegio chorepiscoporum sive presbyterorum« (Quesnelli Dissert. 11, *Migne*, Patr. lat. LV, 757—764); legitur apud *Hinschius* 628, partim c. 4, D. 68.

¹¹ Vix potest alia intellegi quam illa saepe citata De vana superstitione corepiscoporum vitanda, apud *Hinschius* 509 ss, cf. infra p. 771, l. 1 et adn. 1.

¹² Videtur intellegi Eccl. hierarch. 4, 2 (*Migne*, Patr. gr. III, 473) et 5, 5 ss (*Migne* l. c. 505 ss). At Pseudo-Dionysius scripsit post Damasum et Leonem circa a. 500.

episcopi respondent pontificibus et presbyter sacerdotibus et diaconi levitis; ita Damasus in epist. 5 de chorepiscopis¹, Hieronymus in epist. ad Evagrium 85², Leo ad episcopos Germaniae et Galliae³, et alii permulti gravissimi authores. Ergo nostri episcopi iure divino sunt maiores presbyteris. Quod quidem argumentum procedit de utraque potestate, 5 ordinis et iurisdictionis, quia constat pontificem veteris testamenti utraque potestate fuisse maiorem sacerdotibus: primo potestate ordinis, quia solus pontifex consecrabat sacerdotes et levitas, in deserto praesertim, et solus intrabat in sancta sanctorum ad aspergendum sanguinem hirci in die expiationis, quod semel fiebat in anno; secundo potestate iurisdictionis, quia constat iurisdictionem in veteri testamento penes pontificem fuisse, 10 ut patet ex Deuteronomio: *Qui superbierit nolens obedire sacerdotis imperio, ex decreto iudicis morietur*⁴. Quod etiam fatentur haeretici.

Secundum argumentum petitur ex distinctione duodecim apostolorum et septuaginta discipulorum. Nam certum est apostolos iure divino | maiores fuisse septuaginta H 98 discipulis, ut patet tum ex institutione distincta et diversa. Apostolos enim solum duodecim Christus esse voluit, discipulos autem voluit esse septuaginta duos. Praeterea solis apostolis dixit: *Sicut me misit pater, et ego mitto vos*⁵. Postremo cum propter defectionem Iudae numerus duodenarius imminutus esset, assumptus est Matthias, nec sine solemniquadam ceremonia, cum tamen esset ille antea ex numero apostolorum⁶. Atqui episcopi succedunt apostolis et presbyteri discipulis, ut constanter docent Damasus loco citato⁷, Anacletus epist. 2⁷, Hieronymus in epist. ad Marcellam⁸, Augustinus in psal- 20 m. 44⁹, Leo papa epist. 88¹⁰, Isidorus lib. 2 de divinis officiis¹¹, Beda in cap. 10 Lucae¹², concilium Neocaesariense can. 13¹³ et alii passim. Ergo episcopi iure divino sunt maiores sacerdotibus.

Tertio probatur ex Act. 20: *Attendite vobis etc. regere* (ecce iurisdictionem) *ecclesiam Dei*. Ex quo loco colligitur episcoporum esse curam et gubernationem ecclesiae. 25

Quarto probatur ex antiquitate. Nam si iure humano episcopi presbyteris praessent, inveniretur | certe principium huius institutionis post apostolica tempora. At ipso H 99 tempore apostolorum is erat ecclesiae usus, ut presbyteri episcopis subessent. Nam 1 Timoth. 5 apostolus scribit: *Adversus presbyterum accusationem noli recipere, nisi sub duobus aut tribus testibus*¹⁴. Ubi videmus Timotheum tantquam episcopum fuisse tempore Pauli presbyterorum iudicem ac proinde in potestate iurisdictionis superiorem. Idem docet Ignatius, apostolorum discipulus, in epistola ad Philadelphienses¹⁵, Clemens quoque, Ignatii aequalis, in apostolorum canonibus, can. 40^b ita scribit: »Presbyteri et diaconi praeter episcopum nihil agere pertinent, nam Domini populus illi commissus 35 est, et pro animabus eorum hic redditurus est rationem.«¹⁶ Quod si his velitis, patres, quid addere ad meae sententiae probationem ex Dionysio Arcopagita, Pauli discipulo, poteritis cap. 5.^c Ecclesiasticae^d hierarchiae¹⁷, nec non ex Tertulliano, latinorum antiquissimo, in libro de baptismo¹⁸.

Ad obiectionum autem praecipuarum solutionem notandum est, ideo haec nomina 40 (*episcopus* et *presbyter*) olim communia fuisse omnibus sacerdotibus tam maioribus quam minoribus, quia communi presbyterorum consilio, labore et spiritu regebantur ecclesiae. Unde | presbyteri dicebantur et erant (quoad usum) episcopi, inspectores et correctores H 100 morum populi cum episcopo proprie dicto; imo et in conciliis sedebant cum episcopis

^a sic cod.; *vv* corr. discipulorum.

^b *vv* 4.

^c *vv* 51.

^d libri ecclesiae.

¹ De vana superstitione corepiscoporum, cf. p. 770, adn. 11.

² Cf. supra p. 770 adn. 9.

³ Cf. supra p. 770, l. 34 et adn. 10.

⁴ Deut. 17, 12.

⁵ Ioan. 20, 21.

⁶ Cf. p. 770, adn. 11.

⁷ Anacleti ep. 2, c. 24 (Pseudo-Isidoriana), apud Hinschium 79.

⁸ Complures Hieronymus ad Marcellam scripsit epistulas, quarum hic videtur intellegi ep. 41, c. 3 (Migne, Patr. lat. XXII, 476).

⁹ August. Enarr. in Psalm. 44, 32 (Migne l. c. XXXVI, 513).

¹⁰ Cf. p. 770, l. 34 et adn. 10.

¹¹ Isidor. Hispal. De officiis 2, 5, 1 (cf. 2, 27, 4, sed ibid. 2, 7, 2. 3 eosdem esse presbyteros et episcopos docetur secundum Hieron. ep. 146 et Comm. in Tit. 1).

¹² Apud Migne l. c. XCII, 461.

¹³ Cf. supra p. 746, l. 40 ss et adn. 10.

¹⁴ 1 Tim. 5, 19.

¹⁵ Ignatii ep. ad Philad. (recensionis longioris) 4, 7 (Patres apost. ed. Funk II² [Tubing. 1901], 130 ss).

¹⁶ Can. apost. 40 (al. 38).

¹⁷ Cf. supra p. 770, adn. 12.

¹⁸ Tert. De bapt. 17: »Dandi [baptismi] quidem habet ius summus sacerdos, qui est episcopus; dehinc presbyteri et diaconi, non tamen sine episcopi auctoritate«.

sententiamque rogati dicebant. Postea vero cum cresceret fidelium numerus atque ad eum gubernandum opus esset debito ordine et subordinatione ministrorum sub uno rectore episcopo, cumque presbyteri prima illa praedicta communicatione abuterentur iisque insolenter aequari et praeesse vellent et facerent schismata, episcopi tunc suam 5
 auctoritatem et praecminentiam tueri coeperunt. Id autem factum est tempore apostolorum, sub ipsa ecclesiae initia, cum hic diceret: *Ego sum Cephae*, hic: *Ego Pauli* etc.¹ Atque ex his patet, quid voluerit Hieronymus per haec verba: »Olim erat idem presbyter qui episcopus, et propter schismata consuetudine potius quam dominica institutione factum est, ut presbyteris praeessent episcopi«². Solum enim intendit dicere (iuxta probabiliorem expositionem): olim communi consensu, spiritu et zelo magis quam hierarchico 10
 more, ordine et imperio presbyteros rexisse ecclesiam, conniventibus episcopis; sed paulo post (nimirum illo ipso tempore apostolorum) cum orirentur dissensiones, mox ad superbiam et schismata presbyterorum episcopos suum primatum assumpsisse. Quod 15
 H 101 autem | dicit Hieronymus, magis consuetudine quam divina institutione episcopos esse maiores, intelligendum esse dico non de ipsa episcoporum potestate et auctoritate, sed de usu et exercitio potestatis, quasi diceret Christum instituisse de facto distinctionem³ hierarchici ordinis et iurisdictionis, ita ut illam in actum et exercitium deduceret, sed permisit, ut quandiu duraret primus ille zelus, communi omnium labore et spiritu regerentur ecclesiae, illo vero refrigesciente voluit ut apostoli distinctionem hanc et iurisdictionem ab eodem Christo episcopis datam in praxim et usum redigerent. Quam 20
 certe expositionem confirmat id quod subdit Hieronymus: »imitantes (inquit) Mosen, qui, cum posset solus praeesse populo Israël, septuaginta elegit cum quibus populum iudicaret«². Atqui certum est Mosen maiorem fuisse hisce septuaginta. Ergo certum est episcopum maiorem esse presbyteris etiam iuxta Hieronymum. Mea est sententia. 25
 Ista^b et quaedam alia habebat in scripto Cenomanensis, sed dicendo non pauca 25
 omisit, ne prolixior videretur, ut legati pertimescere videbantur. :|°

(H 92) ^a]: Nec mirum, si post sententias et vota Gallorum haec quae sequuntur inter alia consensus Tridentini acta reginae matri 8. die mensis Decembris scripserit et laudarit Lansacius legatus³: On acheva hyer d'opiner sur les decretz du sacrement de l'ordre, et Vendredy dernier Monseig^r le cardinal dit son opinion si sainctement, catholiquement et doctement, 30
 que non seulement toute ceste compagnie en demeura contente et satisfaicte, mais en tres grande admiration, et a esté depuis suyvie des autres prelatz françois, lesquels je vous prie assurer, Madame, quilz ont tous fort bien et pertinenment satisfaict à leur devoir, tellement quilz ne font point deshonneur à la nation, et singulierement messieurs d'Amiens, d'Evreux, de Metz, de Verdun et du Mans, qui au jugement de ceulx qui s'y 35
 entendent mieux que moy ont dit les plus sçavantz et eloquents voeux qu'on ayt encore ouy en ce concil et fault que je confesse que tous ont grandement surmonté l'expectation que j'avois de leur suffisance et acquis en ceste compagnie une grande reputation etc.⁴ :|

(P 25) <Finita congregatione eodem die, videlicet 6. Decembris, rumor certus de obitu
 (H 101) regis Romanorum [est] sparsus⁵, et quod Hugnoti ceperunt oppidum d'Estampes non 40
 procul a Lutetia.>⁶

^f]: In congregatione⁸ **Varmiensis** legatus <iterum⁶ alloquutus synodum>^b dixit hereticos non negare episcopos a Christo institutos, sed qui a Romano pontifice assumpti suntⁱ, non esse veros episcopos, et hoc fuit a patribus discutiendum. :|⁷

^a w institutionem. ^b HTw: Sententia ista. Et ^c H hic habet signum, ad quod remittebatur supra p. 770, adn. a. ^d add. H p. 91 in marg. superiore et sinistra eodem ductu, qui erat in marg. p. 68 et 69, p. 70 et 71. ^e om. Hh. ^f H in marg. add. (P in textu); om. h. — H in folio postea inserto, non numerato (nos numerum 101^a ei dedimus) adiungit votum quod tribuit Andegavensi. At hic Massarello teste locutus est 9. Decembris, Acta apud Theiner II, 196^b. Nec sententia videtur esse Galli episcopi. Quare in appendicem reiecit. ^g H in congregatione ponit post legatus dixit, et ante Varmiensis habet Tunc. ^h om. H.

ⁱ H erant (idque ante assumpti).

¹ 1 Cor. 1, 12.

² Comm. in Tit. 1, 5 (Migne, Patr. lat. XXVI, 562 s). Cf. supra p. 730, l. 32 ss; p. 770, adn. 2.

³ De quo cf. supra p. 699, l. 7 ss et adn. 1.

⁴ Cf. Le Plat V, 594.

⁵ Maximilianus 24. Novembris 1562 Francofurti rex Romanorum electus, 30. Novembris coronatus erat. De infirmitate eius ne in peramplio quidem libro

R. Holtzmann, Kaiser Maximilian II (Berlin 1903) quidquam invenitur.

⁶ A. de Druffel, Theol. Literaturblatt XI (Bonn 1876), 513 monet apud Massarellum legi: idem petiisse card. Varmiensem, quod praeterita die dixerat (Theiner II, 194^a; ubi lin. 3 legendum videtur declinaverint).

⁷ Paleottus (Diar. orig. ad hunc diem) ita refert:

<Mane eodem>* die dominico 6. Decembris celebrata [est] missa in aede more ^{P 26} solito, ubi habita [est] concio per Franciscanum¹, qui docte admonuit patres sui officii | in ^{H 102} hoc sacro concilio, ut medeantur morbis et heresibus ubique grassantibus. Lugebat Germaniam, Britanniam aliasque provintias, maxime vero Galliam, quae olim fuit fidei
 5 catholicae observatrix, nunc vero plena monstris; ad quae tollenda regis animus erat paratus. Sperabat futurum ut eius ope, necnon patrum episcoporum qui huc convenerant^b, remedium adhiberi^c. Direxit sermonem ad eosdem Gallos episcopos, sed absentes tunc temporis. Sermonem absolvit per piam orationem ad Christum servatorem^d,
 10 ut inspiraret mentem senatoribus et proceribus^e ecclesiae praesentibus tractandi ea quae spectant ad gloriam Dei et pacem^f ecclesiae, ut doctrina et vita gregem pascere.

[Die lunae 7. Decembris.]

Duae congregationes generales: duorum episcoporum, trium abbatum et generalis Minor. observ. vota de sacramento ordinis.

Die lunę septima huius^g inter alios dixerunt duo Itali, <Trivicanensis et Urbevitanus canonista^h, articulum>^h de institutione episcoporum <reticendum fore>^h,

* Hucusque H primo (excepto eiusdem mensis pro huius) eundem habuerat textum, quem deinde cooperuit scheda agglutinata, in qua haec leguntur: ¹Die lunae 7. eiusdem mensis Decembris dixerunt inter alios duo Itali, Augustinus scilicet Mollignanus episcopus Trivicanensis² et Sebastianus
 15 Vantius episcopus Urbevitanus^k. Primus citavit Alphonsum de Castro³ et se eius sententiam libenter sequi velle dixit, quamquam quibusdam author ille non placeret.

Error est, quod docetur episcopum non esse simplici sacerdote superiorem; authorem faciunt Aërium⁴ eundemque post multos annos suscitavit Waldenses. Quibus postea subscripsit Marsilius Paduanus⁵ nec non Ioannes Wicleph. Sed quod episcopus ab ipsa
 20 divina institutione sit alio simplici sacerdote superior, sic convincimus:

Oportet umbram similem esse corpori et figuram veritati; omnia autem quae in ^{H 103} veteri testamento praecesserunt, figurae quaedam fuerunt eorum quae in lege nova futura erant, Paulo testante qui ait: *Omnia in figura contingebant illis*⁶. At in lege veteri distinctio fuit sacerdotum. Nam Aaron summus fuit sacerdos, filii autem eius
 25 minores sacerdotes. Summus sacerdos distincta habebat ornamenta a minoribus; summus sacerdos intrabat in sancta sanctorum, quod aliis sacerdotibus non erat licitum, ut patet ex Levitico; ad solum summum sacerdotem pertinebat celebrare festum expiationis, ut patet ex iisdem locis. Cum ergo tam latum praecesserit in lege veteri inter sacerdotes discrimen, coniciamus inde, ut diversum etiam in lege nova sacerdotium fuerit a Christo
 30 institutum. Hoc etiam argumentum confirmatur autoritate Leonis papae qui sic ait: »In divinis enim litteris praecipiente Domino solus Moyses erexit altare, solus ipse

^a om. Hh, ita ut novus dies incipi videatur, cf. supra p. 769, adn. l.

^b P venant.

^c sic PHh.

^d H salvatorem.

^e H patribus.

^f om. Hh.

^g h eiusdem mensis (Hw

add. Decembris).

^h om. h.

ⁱ H in marg.: usque ad notam ☉ (quae est p. 104, infra p. 774, l. 23).

^k explicat scheda.

»Varmiensis: Se mirari multa dici quae nobis non sunt cum haereticis pugnantia, et se quanquam dubitasse [sic] episcopos non esse vocatos a Deo, sed id tamen dixisse elaborandum, ut convincantur haeretici in hoc quod dicerent se etiam esse veros episcopos, licet non sint vocati a papa, ut dixit etiam nuper episcopus Ibernicus. Igitur hanc esse suam sententiam et se ita semper dixisse.« Deinde addit Paleottus: »Haec verba ab eo dicta fuerunt, quoniam episcopus Gallus, qui modo dixerat [i. e. Venciensis, cf. Paleott. l. c. et Massarellum apud Theiner II, 193^b], eum nominaverat in alium sensum.«

¹ Erat Bartholomaeus Baphius Lucinianensis ord. Min. conv., cuius oratio legitur apud *Le Plat* I, 529—538.

² Hic post Urbevitanum — cui etiam promotione cedebat — loquebatur secundum Massarellum (apud Theiner II, 195^b) et Paleottum (l. c. 609^b). — Augustinus Mollignanus Vercellensis Trivicanus (Trevico)

ecclesiae praefectus erat 23. Maii 1562, Tridentum venerat 17. Octobris 1562. Anno 1565 Bertinorum promovebatur, ubi mortuus est 1579.

³ De quo cf. supra p. 755, l. 3 s et adn. 1.

⁴ Cf. supra p. 728, l. 5 et adn. 3; p. 770, l. 8. 21 et adn. 1 et 3.

⁵ Marsilius de Raimundinis Patavinus, natus paulo post annum 1270, a. 1312 magister, sacerdos ac rector studii Parisini, cum Guilelmo Occamensi et Ioanne Ianduno (cf. supra p. 754, adn. 6) inter acerrimos Ioannis XXII adversarios erat. Cum Ianduno conscripsit librum illum famosum cui titulus 'Defensor pacis', quo negabant primatum papae a Christo esse institutum et dubitabant, num Romanus pontifex sit successor Petri, cum ex sacra scriptura probari nequiret hunc Romae fuisse. Cf. Kirchenlexikon VIII² (1893), 908—911; Realencyklopädie f. prot. Theol. XII² (1903), 368—371.

⁶ 1 Cor. 10, 11.

et quod verior esset sententia, Christum solum unum episcopum instituisse, videlicet Petrum; et quod decreta et decretales pontificum haberi debent tanquam scripturae sanctae, et quod omnis iurisdictio episcoporum^a esset a papa.

(H 105) A meridie dixit inter alios^b **abbas Cisterciensis**^{c1} maxime pro tuenda auctoritate pontificia. Citavit Chriso[sto]mum in verba *Tu es Petrus* etc.², ubi plus tribuitur Petro 5 quam ceteris apostolis, et quod non ex equo claves tradite Petro et apostolis³. Censuitque episcopos sic^d esse a Christo institutos, sed per Petrum et summum pontificem, a quo post Christum ordo sacerdotalis pendet. Damnavit eos qui dixerunt ex equo potestatem apostolis datam.

H 106 ^e |: Scribunt adversarii (inquit) non aliam ineundae concordiae rationem et spem 10 esse, quam si papatus universus^f e medio tollatur. Sed in eo non sunt | memores epistolae Lutheri ad duos plebanos de anabaptismo, ubi sequentia fatetur: »Nos autem

unxit, qui utique summus Dei sacerdos erat, sicut scriptum est de eo: *Moses et Aaron in sacerdotibus eius*⁴. Ideoque id quod tantum facere principibus sacerdotum iussum est, quorum typum Moyses et Aaron tenuerunt⁵, omnino decretum est ut <episcopi 15 et>^b presbyteri, qui filiorum Aaron gestant figuram, accipere⁴ non praesumant.« Haec Leo papa⁵.

H 104 Praeterea Paulus ad Titum scribens ait: *Huius rei gratia reliqui te Cretae* etc.⁶ Hoc loco beatus Paulus nomine presbyterorum intellexit episcopos, quoniam, ut Theophylactus⁷ admonet et ante illum Chrysostomus⁸, nolebat Paulus universam insulam illam, 20 in qua erant centum oppida munita, uni episcopo demandari. Ideo Tito scribit, ut unicuique urbi praeficiat presbyterum, hoc est episcopum, credens hoc modo populum melius fore curandum⁸.

Alter, **Urbevetanus**¹⁹ dixit reticendum fore articulum de institutione episcoporum, et quod verior esset sententia, Christum solum unum episcopum constituisse, videlicet 25 Petrum; et quod decreta et decretales pontificum haberi debent tanquam sanctae scripturae, et quod omnis iurisdictio episcoporum esset a papa. ^m Allegavit authorem recentem, quem se valde probare dixit: Elegit primum duodecimⁿ,⁹ deinde etiam septuaginta duos discipulos. Ad apostolos quidem dicit: *Sicut me misit vivens Pater, et ego mitto vos*¹⁰; sed Petro praecipue gregem suum commisit: *Petre, si diligis me, pasce oves meas*¹¹. 30 Idcirco Petrus curavit, ut Iudae suspensio alius succederet in illius locum. Sic postea, cum murmur Graecorum ortum fuisset contra Hebraeos propter inaequalem eleemosynarum dispensationem, ordinavit septem diaconos ad earum distributionem¹².

H 105 Episcopi in principio eligebantur a populo, ut maiori in honore haberentur ab eo. Id etiam factum est tempore Augustini, sed propterea immutatum est. hodie propter 35 necessitatem. Quid enim esset, si tam corrupto saeculo, in tanta hominum improbitate electio praelatorum plebi committeretur? Neque etiam omnia quae in primitiva ecclesia instituta sunt perpetuo potuerunt prodesse, sed multa secundum conditionem temporum et hominum veniunt immutanda, et ita mos eligendi episcopos et pastores ab apostolis institutus propter plebis corruptiora iudicia immutatus est. Ea tamen omnia nullum 40 praeiudicium possunt facere summo pontifici, quem ecclesiae universae caput et dicimus et agnoscimus.

^a om. h. ^b H supra lin. add. nomen: Ludovicus de Bessay Gallus (om. h). ^c H add. in marg.: et generalis. ^d sic. ^e add. H. ^f om. w (T minus clare scripsit). ^g w tenerant. ^h Hinsch. recte chorepiscopi vel ⁱ Hinsch. rectius arripere ^k in marg. est signum ☉ (cf. p. 773, adn. 2). ^l manus tremula supra lineam add. in H; om. T.w. ^m in marg.: usque ad notam ☉ [p. 105, infra l. 42: agnoscimus]. ⁿ w insert: deinde etiam septuaginta duodecim.

¹ Ludovicus de Bessay, abbas generalis ordinis Cisterciensis electus 6. Ian. 1560, obiit 19. Iunii 1564.

² Matth. 18, 18. 19.

³ In Hom. 54 in Matth. (Migne, Patr. gr. LVIII, 534) hoc non legitur, at in tractatu spurio De poenitentia, Migne l. c. LIX, 766.

⁴ Ps. 98, 6.

⁵ Ex epistula Pseudo-Isidoriana citata supra p. 770, adn. 10.

⁶ Tit. 1, 5.

⁷ Enarr. in Tit. 1, 5 (Migne l. c. CXXV, 148).

⁸ In ep. ad Titum Homil. 2, c. 1 (Migne l. c. LXII, 671).

⁹ Sebastianus Vantius Ariminensis 17. Aprilis 1562 electus erat episcopus Urbevetanus et 3. Iulii 1562 ad concilium venerat. Obiit a. 1570.

¹⁰ Ioan. 20, 21.

¹¹ Ioan. 21, 17.

¹² Act. 6, 1 ss.

sub papatu plurimum esse boni christiani, immo omne bonum christianum, atque etiam illinc ad nos devenisse. Quippe fatemur in papatu veram esse scripturam sacram, verum baptismum, verum sacramentum altaris, veras claves ad remissionem peccatorum, verum praedicandi officium, verum catechismum, ut sunt oratio dominica, decem praecepta, articuli fidei. Dico insuper sub papatu veram christianitatem, imo vero nucleum christianitatis esse¹. Ita scripsit Lutherus, postquam a via recta aberravit, ne quis contrarium putet.

»Non aliunde, inquit, ut scribit Cyprianus, haereses sunt obortae aut nata schismata, quam inde quod sacerdoti Dei — id est summo pontifici² — non obtemperatur nec unus in ecclesia ad tempus sacerdos et ad tempus iudex vice Christi cogitur. Cui si secundum magisteria divina obtemperaret fraternitas universa, nemo adversus sacerdotum collegium quicquam moveret, nemo post divinum iudicium, post populi suffragium, post coepiscoporum consensum iudicem se non iam episcopi, sed Dei faceret, nemo dissidio unitatis Christi ecclesiam scinderet, nemo sibi placens et tumens seorsum foris novam ecclesiam conderet³.

Cyprianum sequutus Hieronymus ecclesiae salutem a summi sacerdotis dignitate pendere docet; »cui si non exors⁴ quaedam et ab omnibus eminens | detur potestas, tot in ecclesia efficiuntur schismata, quot sacerdotes⁴. Ideo quando papatum eversum cupiunt haeretici, volunt sublatum quicquid in terris est christianismi; volunt schismata introducta, haereses propagatas et Christum ex omni regno proscriptum, ut longissime et latissime grassetur sathanismus, et caesareatum sicut et papatum tollant, cum iam non minus apud eos probrum sit caesaristam quam papistam appellari. Huc enim spectant illorum consilia, ut ordinem omnem e medio tollant, ut principum auctoritatem in odium et contemptum adducant et ita anarchiam quandam inducant. Hoc videmus et auctoritatem pontificiam multis in rebus quotidie minui. :|

⟨Deinde abbas **Clare Vallis**⁵ formavit⟩^b aliquas conclusiones | de episcoporum institutione. P 27

Prima [conclusio].

Episcopi a Christo immediate instituti eo sensu: quicunque promovetur ad dignitatem episcopalem, per actionem sacramentalem, ⟨i. e.⟩^c per consecrationem promovetur^d. Sed sacramenta immediate^e a Christo sunt instituta. Igitur . . . ⟨Maior probatur:⟩^d potestas ordinis non nisi per sacramentum confertur. Minor nota est.

Secunda conclusio.

Episcopus a Christo aliquid potest^f, ut sit maior presbyteris, inquantum est minister sacramenti ordinis. Id autem non competit simplici sacerdoti, qui ordinare non potest.

Tertia [conclusio].

Iurisdictio episcopi a solo Christo non est. Duplex autem est missio, interna et externa: interna, qua Deus aliquem facit idoneum per suam voluntatem; ita vocatus est Paulus a Deo interna vocatione. De donis internis, quae requiruntur in apostolis: *divisiones gratiarum sunt*, 1 Cor. 12, [4]. *Rogate dominum messis, ut mittat operarios in messem*^g, de qua interna missione loquitur. Alia est exterior, qua quis canonice promovetur ad ministerium ecclesiasticum ab eo qui potestatem habet, et qui per hanc vocatus non est, *fur est et latro*⁷. Dico igitur iurisdictionem episcoporum, inquantum interna est,

^a T exoro; w eximia.
Claravallensis, formavit deinde . . .

^f P corr. ex habet.

^b Hh: Hieronymus [Dela Souchere add. H supra lin.] Gallus, abbas
^c om. H; h scilicet. ^d om. h. ^e om. H.

¹ Epistula scripta initio mensis Februarii 1528 legitur in Lutheri operum editione Erlangensi (opp. Germ.) XXVI, 281 ss. Cf. J. Köstlin, M. Luther II⁵, 146 ss.

² Cyprianus loco illo intellegit episcopum.

³ Cyprianus Ep. 59, 5 (ed. Hartel 671, 23 ss).

⁴ Hieron. Dial. contra Lucif. c. 9 (Migne, Patr. lat. XXIII, 165).

⁵ Hieronymus Souchier abbas Claravallensis 16. No-

vembris 1562 de praecedentia contenderat cum abbatibus congregationis Cassinensis. Anno 1564 abbas generalis ordinis Cisterciensis, 24. Martii 1568 cardinalis creatus, obiit Romae 9. Nov. 1561 aetatis a. 63. Sepultus est in ecclesia S. Crucis in Ierusalem (Le Plat, Canones 369).

⁶ Matth. 9, 38; Luc. 10, 2.

⁷ Ioan. 10, 8.

a Deo esse immediate; sed est imperfecta sine externa et auctoritate superioris, <i. e.>^a Romani pontificis, sine quo non potest exercere quae sunt iurisdictionis. Unde papa consecrans episcopum non solum dat ei materiam, sed etiam^b iurisdictionem.

Dixit ex loco illo *Qui operatus est Paulo inter gentes*¹, Christum determinasse
P 28 iurisdictionem Paulo erga gentes; | Romanus pontifex est in omnibus functionibus Christi 5
minister, sicut et ceteri; sed dico diversos esse gradus ministrorum et cooperationum.

° Nullus censetur episcopus institutus, qui non sit vel a conciliis generalibus vel a
H 109 Romano pontifice et ex consensu illius explicito vel implicito | aut (si casus occurreret
quominus adiri non posset pontifex) interpretativo. Tamen non est ita dicendum,
quod Romanus pontifex omnia possit pro arbitrio, sed secundum regulam et ad finem 10
<i. e.>^a ad aedificationem ecclesie et salutem nostram.

^a Abbas Cassinensis² dixit papam os, manum et linguam Christi.

f]: Haec deinde adiecit <ex chartula>³: Episcopi immediate habent potestatem
a Christo, ut dicunt nonnulli, qui sunt sponsi ecclesiae. Unde Act. 15. insuper quaestione
de legalibus veteris testamenti observandis vel non, facto silentio Iacobus Hierosolymorum 15
episcopus, adhaerens verbis Petri, auctoritate pontificali protulit definitivam sententiam
dicens: *Viri fratres, audite me* etc.³ Hoc autem non fecisset in praesentia Petri, si
iurisdictionem habuisset ab ipso Petro; quare nec episcopi, qui sunt successores apostolorum,
iurisdictionem habent a papa, qui est successor Petri. Ista est quorundam
opinio, qui primatum Petri infirmare volunt. Sed respondetur papam esse caput ecclesiae 20
et ab eo alios dependere ut membra. Quare cum membra habeant virtutem a capite,
et episcopi atque caeteri praelati a papa, dicendum quod in praelatis super ecclesiam
duplex residet potestas, scilicet ordinis et iurisdictionis. Illa quae est ordinis adeo
aequaliter habet inesse papae et episcopis, et a Christo, non per hominem delegantem,
H 110 sed solum per sacramentum ordinis sacramentalis. | Per Christum a Petro sacerdotalis 25
coepit ordo, quia ipsi primo pontificatus ecclesiae datus est: *Tu es Petrus, et super
hanc petram aedificabo ecclesiam meam*⁴. Hic ligandi solvendique potestatem primus a
Domino accepit, in promisso scilicet; caeteri vero apostoli cum eodem pari consortio
honorem et potestatem acceperunt, id est in actu, quoniam dictum est ei: *Pasce oves
meas*⁵, ipsisque decedentibus in loco eorum surrexerunt episcopi⁶. Quod dicitur, quod 30
omnes episcopi sunt sponsi ecclesiae, ergo immediate gerunt vicem Christi, verum est
de quolibet episcopo respectu ecclesiae suae diocesis, respectu cuius habet potestatem
aliquam a Christo immediate, aliquam papa mediante. Solus tamen papa sponsus est
universalis ecclesiae. |

(P 28) ^b Generalis Franciscanorumⁱ de observantia⁷ dixit scopum omnium hereti- 35
corum [esse], ut omnibus machinis sedem apostolicam expugnent et hierarchiam eccle-
siasticam; quibus^k resistendum est¹, ut ait Ireneus lib. 3 c. 2 ad^m Valentia[rum]⁸. — Vocavit
papam creatorem episcoporum. — Dixit Lutherum vocare episcopos esse indoctas larvas
papaes⁹, et quod questio de institutione episcoporum non solum inutilis^a, sed etiam
scandalosa^o [sit]. ^p Potius agendum foret de exequutione iurisdictionis episcoporum; 40
et^q si episcopi sint^r apostolorum^a successores, rogavit ut imitentur^t <opera eorum>^u.

^a Hh scilicet. ^b Hh et. ^c lineola inter haec et praecedentia in P. ^d H add. nomen
Augustinus Loschus, et supra lin. Hispanus. ^e H add.: S. Benedicti de Ferrara. ^f add. H.

^g in marg.; non apparet, utrum pertineat ad textum, an ad notulam quae ibidem est: usque ad notam ☉
(quae est in fine voti p. 110). In hoc casu diceret Hussionius se haec sumpsisse ex chartula inter scripturas
Psalmaci inventa (quod minus mihi videtur verisimile).

^h Hh praemitt. nomen: Franciscus Zamora [w Ramoza] Hispanus. ⁱ Hh Sancti Francisci.

^k H et eis. ¹ H esse. ^m sic; = adversus^p ⁿ Hh hic inserunt erat. ^o sic P.

^p H et h praemittunt et quod. ^q H quod. ^r Hh essent. ^s P episcoporum (correxerunt
H et h). ^t Hh imitentur. ^u Hh eorum opera.

¹ Gal. 2, 8.

² Paleottus (Diar. orig.) addit: Aug., indicans Augustinum Loscum, abbatem S. Benedicti de Ferrara congregationis Cassinensis, qui 12. Martii 1562 habuerat contionem (Le Plat I, 371—376) coram patribus concilii.

³ Act. 15, 7.

⁴ Matth. 16, 18. ⁵ Ioan. 21, 17.

⁶ Cf. Ps.-Anacleti ep. Pseudo-Isidor. 2, 24, Hinsch. 79.

⁷ Franciscus Ramoza, electus generalis magister Aquilae 1559, Tridentum ingressus 9. Febr. 1562, contionatus erat coram patribus (Le Plat I, 347 ss) 22. eiusdem mensis (dom. II quadrag.). Obiit Piombini 1571, aetatis a. 63.

⁸ Nescio an intellegatur Iren. Adv. haer. 2, 11, 2 (?) vel 2, 31, 1; 3, 2 nil eiusmodi inveni.

⁹ Cf. De instituendis ministris (ed. Wimar. XII, 160 ss).

^a]: Haec tamen pauca addam (inquit)^b votis patrum supra dicta quaestione, ^{H 111}
 <vel potius quaedam repetam>°. Non possum, inquit^d, affirmare presbyteros episcopis
 esse aequales, sed cum initio novae legis pauci essent christiani in singulis ecclesiis,
 facile crediderim uni unum episcopum absque alio presbytero praefuisse, cum presbyter
 5 et episcopus idem sint, et omnia praestet presbyter in ecclesia praeter ordinationem, et
 alia quaedam episcopis exinde concessa ad vitandum schisma. Presbyterum intelligi
 episcopum probat Paulus, quando Timotheum quem ordinavit presbyterum instruit,
 qualem debeat creare episcopum¹. Quid est enim episcopus nisi primus presbyter, hoc
 est summus sacerdos?

10 Multum distare inter diaconum et sacerdotem probatur ex Actis apostolorum.
 Cum enim ex Samaria credidissent Philippo praedicanti, diacono ab apostolis ordinato,
 miserunt ad Petrum et Ioannem, ut venirent et his qui crederent darent spiritum sanctum
 per manus impositionem².

Hieronymus dicit episcopum et presbyterum unum esse, sed differre ratione: unum
 15 nomen aetatis, aliud vero officii. Et id probat ex scriptura. Paulus ad Philippenses:
*Paulus et Timotheus servi Christi, omnibus sanctis qui sunt Philippis, cum diaconis
 et episcopis. Gratia vobis et pax etc.*³ In Act. apostolorum, cum venisset apostolus
 Miletum, misit Ephesum et vocavit presbyteros ecclesiae eiusdem, quibus postea inter
 20 alia dixit: *Attendite vobis et omni gregi, in quo vos spiritus sanctus posuit episcopos
 pascere | ecclesiam Domini, quam acquisivit per sanguinem suum*⁴. Ubi diligentius ob- ^{H 112}
 servandum, quomodo unius civitatis Ephesi presbyteros vocans postea eosdem episcopos
 dicat. Itaque apud veteres idem^e erant episcopi et presbyteri; paulatim vero, ut dis-
 sensionum plantaria evellerentur, ad unum omnis sollicitudo delata est. »Sicut ergo
 25 presbyteri sciunt se ex ecclesiae consuetudine ei, qui sibi praepositus fuerit, esse sub-
 iectos, ita episcopi noverint se magis consuetudine quam dispositionis dominicae veritate
 presbyteris esse maiores.⁵ Sed quid (inquit) disputamus aut aequamus presbyteros epi-
 scopis aut episcopos apostolis, cum hos et illos adversarii nostri cupiant e medio tolli,
 sicut et alias hierarchicas ordinationes, quo facilius errores suos in medium proferant et
 defendant? Satius est de reformatione agere, sine qua tota ipsa ecclesia periclitatur.
 30 Agnoscant interim patres suae vocationis^f honorem et sciant se habere primatum Abel,
 patriarchatum Abrahae, gubernationem Noë, ordinem Melchisedech, dignitatem Aaron,
 auctoritatem Moysi, virtutem Samuelis, potestatem Petri, unctionem Christi⁶. Et omnia
 faciant ad aedificationem, deinde doceant Christo duce. :|^g

^bDie Martis 8. [Decembris]ⁱ

(P 28)
 H 113

celebrata [est] missa in aede maiori per ^kPragensem, oratorem Caesareum⁷, praesentibus
 35 legatis, oratoribus et patribus, et¹ habita^m oratio perⁿ episcopum Tiniensem Hungarum⁸
 de laudibus Maximiliani regis Bohemiae, docta quidem et elegans, idque pro agendis
 Deo gratiis ob^o electionem regis^p Romanorum⁹ | unanimi electorum consensu ^{P 29}
 Francfordie factam <de praefato Maximiliano, imperatoris Ferdinandi filio>¹.

^a add. H; in marg. p. 110 legitur: usque ad notam ☉ fol. 113. ^b add. supra lin. ^c add. in
 marg.; Tw inserunt post addam (l. 1). ^d videtur esse deletum. ^e w eidem. ^f w voluntatis.

^g Deleta sunt in H ultimi duo huius paginae (112) versus: Die Mercurii nona Decembris — de Sa-
 pientibus Augustanus, quae postea repetuntur (cf. infra initio 9. Dec.). Deinde duo folia inserta ante p. 113,
 quae exhibuimus suo loco supra ad 5. Dec. p. 766, l. 33 usque ad p. 768, l. 10. ^h alius ductus manus in P.

¹ om. P.

^k Hh add. nomen: D. Antonium de Muglitio Moravum archiepiscopum.

^l om. HTh. ^m Hh inserunt est.

ⁿ Hh add. nomen: D. Andream Duditium Sbardellatum Hungarum, episcopum Tinniniensem [H Tinnia-
 censem]. ^o Hh hic inserunt eius. ^p HTh in regem.

¹ 1 Tim. 3, 2 ss.

² Act. 8, 12 ss.

³ Phil. 1, 1. 2.

⁴ Act. 20, 18.

⁵ Hieron. Comm. in Tit. 1, 5 (Migne, Patr. lat. XXVI, 563; c. 5 D. 95), cf. cp. 146 (ad Evangelium), Migne l. c. XXII, 1193; c. 24 D. 93. Cf. supra p. 730, l. 20 ss.

⁶ S. Bernard. De consid. 2, 8, 15 (cf. supra p. 739, l. 15).

⁷ Antonius Brus, natus Muglicii Moraviae 1518,

Concilium Tridentinum. II.

cum in expeditionibus contra Turcas contionator optime
 meritus esset, a. 1558 Vindobonensis episcopus, 5. Sep-
 tembris 1561 Pragensis archiepiscopus creatus in con-
 cilium 6. Febr. 1562 receptus erat. Obiit 1580. Cf.
 Borový, Kirchenlex. 2 II (1883), 1379 ss.

⁸ Cf. supra p. 757, adn. 1. Oratio apud Le Plat
 I, 538 ss.

⁹ Cf. supra p. 772, adn. 5; p. 544, l. 13 et adn. 2.

Die Mercurii^a 9. [Decembris].

Congregatio generalis. Finitur examen doctrinae et canonum de sacramento ordinis.

Mane dixit **generalis conventualium** s. Francisci* et alii.

(H 114) A meridie ultimus **Layne** dixit, qui non admodum satisfacit^{b1}.

^{c1}: Exsurgat qui dormit! *Hora est iam a somno surgere*^a et vigilare super commissum gregem³. Ecclesias suas curent patres, quas gloriosi martyres rubicaverunt sanguine suo. Terimus hic tempus, iurgia nostra et quaestiones paucissimi momenti 5 vident adversarii | nostri et inde bellum nobis parant, ut Iudaei alias christianis, quod viderent eos inter se de religione dissidentes. Nec mirum, si hoc tempore inimicos habemus; id factum dissidiis nostris in rebus religionis. Potuimus dubitare de nonnullis, fatebuntur omnes, neque propterea peccatum fuit in nobis; dubitarunt enim apostoli, et in dubiis doceri voluerunt, nec dissidiosi tamen facti aut dicti sunt. Possumus eos 10 imitari et obscura si quae sunt explicare. <Vota nostra et suffragia non sint contentiosa aut rixosa, sed modesta, sobria, quibus possimus exhortari eos qui nobis contradicunt. *Contendere enim verbis*, inquit apostolus⁴, *ad nihil utile est nisi ad subversionem audientium*>^a. Paucis dicam <ex autore recenti>⁵. *Sicut corpus unum est et membra habet diversa, omnia autem membra corporis cum sint multa, unum tamen corpus sunt*, 15 *ita et Christus*⁶. In corpore igitur Christi mystico quidam symbolum tenent capitis, qui caeteris gubernandis praesunt; nam et in republica civili hoc ita fit; quid minus in ecclesiastica policia sentiendum? Unde Paulus: *quae a Deo sunt, ordinata sunt*⁶. Itaque in ecclesia, quae *civitas magni regis est*⁷ bene ordinata, sunt quidam inferiores qui

* H (p. 113, om. et alii): Die Mercurii nona eiusdem mensis Decembris^o mane dixit D. Antonius de Sapientibus, Augustanus, **generalis conventualium** Minorum s. Francisci⁸: Si duo (inquit) vel tres ubicunque in nomine Christi congregati absque dubio medium ipsum habent tertium aut quartum⁹, quanto magis patres in universali hoc concilio congregati pro rebus religionis christianae, fidei aut morum determinandis Christum medium habebunt! Praesens revera hic est, patres, et ut serio reformemur, amice petit et inter- 25 rogat nos.

Quis probatus opere et doctrina eligitur episcopus? Quis favore non promovetur? — 'Quis extra dioecesim non moratur? — Quis provincialem synodum secundum patrum constitutiones bis anno celebrat? — | Quis consanguineos suos monasteriis et aliis beneficiis non praeficit? — Quis parochias suas visitat? — Quis secundum concilium Cartha- 30 ginense IV vilem suppellectilem et mensam et victum pauperem habet et dignitatis suae auctoritatem vitae meritis quaerit?¹⁰ — Quid plura? quaerant patres a singulis episcopis hic congregatis et inquirant de omnibus abusivis consuetudinibus et perniciosis suarum ecclesiarum ritibus, ut hoc in concilio reformentur, relictis omnibus aliis quaestionibus. Memores simus orationis, quam quotidie fundimus: »Adsumus, sancte spiritus; adsumus, 35 peccati quidem immanitate detenti, sed in nomine tuo specialiter adgregati. Veni ad nos, adesto nobis, doce nos quid agamus, esto solus et suggestor et effector⁸ iudiciorum nostrorum, qui solus cum patre et filio nomen possides gloriosum!^h

^a P corr. pro lune. ^b H: A meridie Iacobus Laynez, Hispanus, praepositus generalis societatis Iesu, dixit, sed pauca. — h eodem modo quo H nomen et titulum addit, sed in fine habet ut P: sed non adin. satisf.

^c add. H; in marg.: usque ad notam ☉ ☉; sed p. 116 in fine voti simplex tantum signum ☉ est.

^d add. manus tremula in marg. H; om. Tw. ^e add. supra lin.

^f lineolae significant H a linea incipere. ^g w affector.

^h H inter folia 113 et 114 insert sex folia votum quod tribuit Asturicensi continentia. At hic episcopus minime dixit 9. Decembris, cum Massarellus iam 16. Novembris eius votum exhibeat (Theiner II, 170^b), quod recognovimus in relatione Psalmaei supra p. 726, l. 20 ss. Hac de causa illud votum in appendice reposuimus.

¹ H, cum hoc mutaret, videtur timuisse, ne displiceret Iesuitis.

² Rom. 13, 11.

³ Cf. eandem sententiam Scipionis Bongalli infra p. 797, l. 21.

⁴ 2 Tim. 2, 14.

⁵ 1 Cor. 12, 12.

⁶ Rom. 13, 1: Quae autem (potestates) sunt, a Deo ordinatae sunt.

⁷ Matth. 5, 35.

⁸ Patria Augustanus (Aosta), generalis 1562—1568. Tridentum venerat 13. Febr. 1562. ⁹ Cf. Matth. 18, 20.

¹⁰ Concil. Carthag. IV, rectius Statuta ecclesiae antiqua (apud Bruns, Bibliotheca eccl. 1, 1 [Berolini 1839], 140 ss; cf. J. Peters, Congrès scientifique internat. des Catholiques, Bruxelles 1894, II [1895], 220—231; A. Malnory, S. Césaire évêque d'Arles [Paris 1894], 50—62).

subsunt, et alii superiores qui praesunt. Christi namque sponsa est ecclesia, quae in canticis *terribilis ut castrorum [acies] ordinata* praedicatur¹. Sicut enim in acie militum sunt centuriones et decuriones, quibus milites parere iubet ars militaris, ita in ecclesia sunt praepositi et praelati, episcopi, archiepiscopi, quibus subditi obedientiam praestare debent, id monente apostolo: *Obedite praepositis vestris | et subiaceite eis!*² Est igitur in ecclesia ordo superiorum, qui praecipunt, et inferiorum, qui obediunt, quem moluntur pervertere Lutherani per verba Christi dicentis: *Scitis, quia principes gentium dominantur eorum, et qui maiores sunt potestatem exercent in eos. Non ita erit inter vos; sed quicumque voluerit inter vos maior fieri, sit vester minister, et qui voluerit inter vos primus esse, erit vester servus*³ — non animadvertentes eos, qui pie et ex voluntate Domini magistratum gerunt, nihil minus quam dominari, imo servire maxime. Quis Moyse unquam dignitate praestantior et auctoritate potestateque formidabilior fuit? <At quis>^a simul unquam pluribus magis sedulo et summis servivit, qui nihil scilicet omnino sibi vel quaesierit vel acceperit unquam? Non igitur regere et magistratu fungi, sed sibi quaerere praecellentiam et potestatem — id demum est, a quo Christus dehortatus est. Haec est vox Domini ad aures vestras, patres sanctissimi, ut non ad dignitatem, sed ad dignitatis opus attendatis. |⁴

Die Iovis 10. [Decembris]^b

(P 29)

Congregatio generalis. Incipit deliberatio de decreto residentiae. Votum card. Lotharingi.

A meridie primus dixit card. Lotharingius super canone residentiae. Imprimis tria hinc orta esse damna, quod abfuerint praelati ab ecclesiis suis. Hinc enim [1°] tempestas hodierna orta est, 2° idololatria, | 3° <rapuit lupus et dispersit, ut probavit>^c de Iona, Mose et lupo^d. His morbis medebitur^e uno aut altero decreto. In causa nostra <iudices sumus et rei>^f, atque ideo <desiderabat audiri>^g theologorum sententiam, ut aptior esset ad iudicandum locus.

<Venio ad rem>^h. Ad residentiam vocat nos pastor ille bonus Io. 10. <Ante introitum dixit :>ⁱ unusquisque ascendat per ostium, nisi fur et latro censi velit, et tria observet^j: primum ut cognoscat oves et vocet eas nominatim, quod vicaria^k opera praestari non potest; secundo ut defendat gregem a lupis; tertio ut bene pascat gregem sibi concreditum. De ingressu idonei pastoris hic agendum esset. Subiecit imprimis ob^l oculos diligentiam Iacob in pascendo grege, de qua Gen. 31, ubi tria sunt observanda. — "Quo ad causas absentiae attinet^b in decreto declaratas dixit quod omnis residentia de iure divino est imperata; sed ista <affirmativa lex est attendenda>^o ratione^p legis, videlicet ut | liceat quandoque abesse ad utilitatem maiorem ecclesiae universalis vel particularis ad modicum tempus, modo non adsit evidens^q ruina gregis, vel ex causa reipublicae. "Episcopi electores imperii quandoque vocantur ad munia^r imperatoria, et etiam^t pares^u ecclesiastici in regno vocantur a rege | ex iustis causis; et quod ipse ab unde testis esse potest quantum possit praesentia pastoris apud principes. Sed qui agunt Rome aut in curiis principum, debent abscedere^v et reverti ad ecclesias. — "Ex <tot tantisque>^x causis docuit apertas esse fenestras ad non residendum, et^y citavit Augustinum contra Faustum Manichaeum lib. 22 c. 6°. Qui voluerit abesse etiam ad modicum tempus, debet causam probare absentiae coram metropolitano aut antiquiori

^a H Atqui. ^b om. P; Hh eiusdem mensis <decembris add. H supra lin.>.

^c Hh ovium dispersio, et in exemplum multa dixit. ^d Hh add. oves dispergente.

^e Hh medendum esset. ^f Hh nos esse iud. dixit et reos. ^g Hh desiderare se audire.

^h om. Hh. ⁱ Hh observavit. ^k sic codd; vicarii? ^l Hh add. quoad primum et incipiunt a linea. ^m Hh ante. ⁿ codd. incipiunt a linea. ^o P potius affirmativa. Sic est att.; H affirmativa.

lex. Est att. ^p Lectio in P est minus clara; Hh nomine. ^q om. H. ^r Hh inserunt sicut.

^s Hh comitia. ^t sic videtur legendum in P. ^u Hh proceres. ^v Hh recedere. ^w P incipit (ut alii codd.) a linea, et lineola est inter hunc versum et praecedentem. ^x H multis. ^y om. H T.

¹ Cant. 6, 3. 9.

² Hebr. 13, 17.

³ Matth. 20, 25—27.

⁴ Haec nil aliud nisi prooemium vel finis voti esse possunt. De voto ipso cf. relationes Massarelli (apud Theiner II, 197; inter Jacobi Laynez Disputationes Tridentinas ed. H. Grisar I [Oeniponte 1887], 73^s,

ubi vota Lainii aliis eiusdem dissertationibus illustrantur) et Paleotti (apud Raynaldum ad a. 1562, n. 124; Grisar 72^s s.).

⁵ Magis dilucide Massarellus apud Theiner II, 199 s. et Paleottus ibid. 627.

⁶ Migne, Patr. lat. XLII, 403 s.

suffraganeo, absque eo quod mittat Romam iuxta decretum concilii tempore Pauli III. Non tamen <quod ad>^a semper sint obligati ad residendum.

^b]: Tria proposuit: Utrum praecepta Dei obligent semper et ad semper. °Utrum papa, qui est vicarius Christi, possit dispensare^d cum ipsis. °Utrum aequè^e observanda sint actu vel voluntate tantum.

[1.] Circa primum notavit duplex praeceptum, negativum et affirmativum. Negativum obligat semper et ad semper, ita quod in nullo cadit dispensatio; ideo obligat semper et ad semper.

[2.] Qui facit legem, potest mutare legem. Sed ex parte nostri est immutabilis lex mandatorum Dei; ergo obligant^f semper et ad semper, et nulla cadit dispensatio, quia intentio legislatoris se extendit ad duo: primo ad bonum commune, secundo ut ordinet homines ad virtutes, ut bonum commune conservetur. °Quando vero ordinat aliqua praecepta, quae continent ipsam conservationem boni communis vel ordinem ipsum
H 119 | iustitiae et virtutis, huiusmodi praecepta continent intentionem legislatoris, et ideo
indispensabilia sunt. °Christus dedit papae potestatem ligandi et absolvendi, sed non
dispensandi in praeceptis.

[3.] Christus reprehendit phariseos, qui praecepta verbo tantum observabant et non facto: *Hic populus labiis me honorat, cor autem eorum longe est a me.*² :]

(P 30) Quod dicitur de episcopo absolvendo a confessore³, non placuit. Imponitur nobis iugum quod et ego et patres portare non poterunt, satius adiciendum esse putans, si nolit redire episcopus, ut suspendatur, excommunicetur vel alias^g. — ^hDe licentia quae conceditur episcopis ut absolvant a casibus reservatis, non placetⁱ, maluitque reticere, quia alias^k pauci admodum ituri sunt Romam ut petant se absolvi, etiam ab irregularitate. Potius restituenda esset penitentia publica. — ^hDe residentia curatorum inveniendae via, ut imposterum constituentur pii et docti plebani, cum plerumque mallemus habere vicarios probos in parrochiis, quam pastores proprios, quorum praesentia nihil aut modicum prodesset. Unde renovandus esset canon, ut nemo absolute ordinetur. Sed ista materia suo loco relinquenda est. | — ^hDuo verba in canone non placuerunt illi, videlicet ubi dicitur: *modo ipse vocationem suam non procuraverit*, | deinde quod postremo loco dicitur: *porro tam decretum hoc quam illud* etc., cum ista legi^l potius in conciliis generalibus quam in compitis [deceat]. Quod etiam displicuit R^{mo} Madrutio, qui fere subscripsit eidem^m Illmo Dominoⁿ. Hic dum agitur de residentia, potius desiderat^o factum quam ordinationem, ut quisque ad oves pascendas eat. Alias malos male perdet et locabit vineam aliis agricolis⁴. Frons est occipitio potior. <Male mulctatur ager cum colitur per alios.

Frons est occipitio potior^p, idem^q est <ac si dicitur^r>: presentia est melior quam non residentia.

^b]: Cum pastor adest si lupus gregem invadit, repelli facile potest et fugari; at cum abest, gravius periculum^s imminet, quod nemo sit qui defendat et servet. Episcopus ex quo ordinatus est, suis, non sibi vivere debet. Periculosum est se absentare ab ovibus nec curare quae erret, quae infirmetur, quae pereat, quae devoretur a feris, quaeve^t asportetur^u a furibus, inquit Laurentius Iustin[ianus]^v. :|⁵

(P 37)

[Die Veneris 11. Decembris.]

Congregatio generalis. Sex archiepiscoporum vota de decreto residentiae.

°Die Veneris^x mane inter alios sententiam dixit °archiepiscopus Idruntinus^z, cui decretum non placuit. °°Imprimis episcopi non sunt ad residendum praemiis et gratiis

^a H quo ad; ^h quod. ^b add. H. ^c H incipit a linea. ^d H dispensari. ^e obscure legitur in H. ^f w obligat. ^g H h aliter puniatur. ^h codd. incipiunt a linea. ⁱ H h placuit. ^k P add. supra lin. ^l H T h w lege. ^m w eisdem. ⁿ H h w add. card. Lotharingio. ^o P desirat. ^p om. H h. ^q H h id. ^r h dicat. ^s om. H T. ^t codd. quae ne. ^u w transportetur. ^v w Iustinus. ^w in P incipit alius ductus manus. ^x H h add. undecima, et H postea supra lin. decembris. ^y H h add. nomen: D. Petrus Antonius de Capua Neapolitanus. ^z H h Hydruntinus. ^{aa} PH incip. a linea.

¹ Conc. Trid. sess. VI, c. 1 de ref.

² Iesai. 29, 13; Matth. 15, 8.

³ Decretum (6. Nov. 1562 patribus ut deliberarent propositum) apud Theiner II, 161 ss. Verba illa 162^a.

⁴ Matth. 21, 41.

⁵ Nescio utrum haec sint citata ab ipso cardinali an addita per Hussonium vel Psalmaeum. Verba ipsa in L. Iustiniani operibus non inveni.

invitandi. ^aCausas absentiae hic inserendas non censuit. | ^bNon imponendam esse penam ^{H 121} peccati mortalis episcopis non residentibus. ^bGravamina a principibus secularibus illata episcopis proposuit, quibus adhibendum esset remedium. ^b<Non videri sibi aliquid de episcoporum residentia tractandum, cum ea de re iam tractatum sit in eodem concilio
5 tempore Pauli III¹, et non ita pridem Pius IV constitutione sua iam tractaverit.²>^o

^a[: *Astiterunt reges terrae, et principes convenerunt in unum adversus Dominum et adversus Christum eius*³.

Hodie principes multi potestate sibi concessa abutuntur et *in maligno positi*⁴ cum Babylonica meretrice fornicantur⁵. Qui ecclesiae defensores deberent esse, facti sunt ei
10 severissimi raptores, adeo quod pleraeque ecclesiae in suis censibus et privilegiis iam sunt gravatae, aliquae penitus desolatae, siquidem principes pro sua tyrannide gravant subditos tam spirituales quam seculares. ^cCum esurisset David ipse et qui cum illo erant, intravit in domum Dei, et panes propositionis sumpsit et manducavit et dedit his qui cum illo erant, quos non licet manducare nisi tantum sacerdotibus⁶. Qui nulla-
15 tenus peccavit comedens | necessitate compulsus. Sed hodie nulla urget^f necessitas, ut ^{H 122} principes et nobiles bona ecclesiae sibi propria faciant.

Hodie haereses malitia hominum perversorum ortae culpa principum radican- tur et crescunt. In hoc plurimum culpabilis videtur aut desidia secularium dominorum aut certe negligentia ecclesiasticorum. :|

20 <Et satis docte dixit.>^e

(P 31)

^b**Granatensi**⁷ omnino decretum non placuit; quod si placuisset, subscripsisset sententiae Ill^m card. Lotharingii. Et ex eo deduci posse residentiam episcoporum iuris esse humani, sicque praeterit remedium aptissimum ad cogendum episcopos personaliter residere, quod est tale, ut synodus statuatur residentiam episcoporum per-
25 sonalem esse de iure divino praeceptam. Unde praeccludeturⁱ via his qui iustis de causis praetexunt se non residere. Nam ex non residentiis nascuntur omnia incommoda, et huiusmodi non residentia est origo et radix omnium malorum.^{*} Itaque rogandus ^(H 123) esset Deus, ut mitteret operarios in messem suam⁸, et simpliciter esset statuendum resi- dentiam | iuris esse divini (nisi casus occurreret in quo Romanus pontifex posset^k iusta ^{P 32} de causa excusare). Sic non haberentur tot dispensationes <de non residendo, quae merito dici debent dissipationes>¹, unde ^mBer[nardus] ait: Dispensare est potenter infernum intrare⁹. — ⁿPraeterea sibi visum fuit parvam esse gratiam pape, qua liceat episcopis absolvere a casibus reservatis, praeterquam his qui habentur in bulla Cenę Domini, qui cum sint^o multi, vellet ut concessio huiusmodi esset liberalior, ut etiam^p

^{*} *H add.*: Rei sunt perditarum ovium pastores, quia stulte egerunt et Dominum non quaesierunt. Propterea non intellexit omnis grex et dispersi sunt¹⁰. ^aInter omnia animalia oves pastore plus indigent, quia nec virtus est in eis qua se defendant, nec arma unde repugnent, nec velocitas unde fugiant, nec industria unde se abscondant, sicut in multis animalibus. Et ita est in plebe Domini simplici. Nullius enim virtutis sunt simplices in vigore, nullius armaturae in studiis, nullius velocitatis in ingenio naturali, nec industriae in abscondendo se a diripientibus. Et ideo absentia pastoris damnabilis est ovibus. Ezechiel: | *Dispersae sunt oves meae, eo quod non esset pastor, et factae* ^{H 123} *sunt in devorationem, quia non erat defensor. Erraverunt greges mei in cunctis montibus, eo quod non esset ductor*¹¹.

^a *P incipit a linea.*

^b *PHh incip. a linea.*

^c *Haec habet H ante Gravamina (lin. 2).*

^d *sequentia add. H.*

^e *H (incip. a linea) haec habet post articulum Hodie haereses (l. 17), sed signo*

posito hic inserenda esse indicavit. Tw hoc non animadvertit.

^f *Tw viget.*

^g *om. T.*

^h *Hh praemitt. nomen: Petro Guerrero, archiepiscopo.*

ⁱ *Hh praeccluditur.*

^k *P posse.*

¹ *om. HT.*

^m *H supra lin. add. B. [= beatus].*

ⁿ *codd. incip. a linea, et P inter hunc*

versum et praecedentem habet lineolam separantem.

^o *P sit.*

^p *Hh et.*

^q *H hic incipit a linea.*

¹ Cf. Conc. Trid. sess. VI, cap. 1 de ref.

² Cf. supra p. 347, l. 32 ss.

³ Ps. 2, 2.

⁵ Apoc. 17, 1 ss.

⁶ Matth. 12, 3 s; 1 Sam. 21, 1 ss.

⁷ Cf. infra ad 30. Dec.

⁸ Matth. 9, 38.

⁹ S. Bernard. De consid. 3, 4, 18 similes habet sententias.

¹⁰ Jer. 10, 21 (haud accurate).

¹¹ Ez. 34, 5—8 (non accurate).

episcopi ab huiusmodi casibus absolverent^a; alias vix fieri poterit ut quisquam petat aut mittat^b Romam, <ut petat>^c absolutionem, tantum abest ut pecuniam aliquam det.

^d **Roussanensis** ^e 1 a meridie inter causas absentiae pauca dixit de visitatione liminum, ad quam^f tenentur episcopi.

^g 1: Concilium Lateranense sub Innocentio III citavit:

»Inter caetera, quae ad salutem spectant populi christiani, pabulum verbi Dei permaxime sibi noscitur esse necessarium, quia sicut corpus materiali, sic anima spirituali cibo nutritur, eo quod *non in solo pane | vivit homo, sed in omni verbo quod procedit de ore Dei*². Unde cum saepe contingat, quod episcopi propter occupationes multiplices vel invalidudines corporales aut hostiles incursus seu occasiones alias (ne dicamus defectum scientiae, quod in eis est reprobandum omnino nec de caetero tolerandum) per se ipsos non sufficiunt ministrare populo verbum Dei, maxime per amplas dioeceses et diffusas, generali constitutione sancimus, ut episcopi viros idoneos ad sanctae praedicationis officium salubriter exequendum assumant, potentes in opere et sermone³, qui plebes sibi commissas vice ipsorum, quum per se idem nequiverint, sollicitè visitantes eas verbo aedificent et exemplo; quibus ipsi, cum indiguerint, congrue^h necessaria ministrent, ne pro necessariorum defectu compellantur desistere ab incepto. ¹Unde praecipimus, tam in cathedralibus quam in aliis conventualibus ecclesiis viros idoneos ordinari, quos episcopi possint coadiutores et cooperatores habere non solum in praedicationis officio, verum etiam in audiendis confessionibus et poenitentis iniungendis et caeteris quae ad salutem pertinent animarum. Si quis autem hoc neglexerit adimplere, districtae subiaceat ultioni.⁴

Ecce absentiae remedium.

Sed si praelatus monitus ut resideat non venerit, privandus est dignitate, nisi adsit iustum | impedimentum. Probatur ex decreto Innocentii III [pro] capitulo Ragusino: »Qualiter archiepiscopus vester temeritate propria recessit ab ecclesia Ragusinensi nec iam ultra quadriennium expectatus redierit, per literas etiam vestras revocatus, discretionem vestrae mandamus, quatenus, nisi forsitan iam redierit, vos post mensem a receptione praesentium personam vobis idoneam in archiepiscopum eligatis.⁵ 1]

(P 32) ^k **Ragusinus** ⁶, pius admodum, dixit residentiam portam^l esse reformationis, et quod omnino residendum sit episcopis et curatis, et ad id compellantur per penas non modo^m spirituales, sed corporales.

ⁿ 7]: Probavit ex multis locis: »Episcopi ubi non sunt, sine mora ordinentur.« Capit[ulare] Caroli Magni⁸. — Episcoporum ordinationes diu differre non oportet: »Episcopo mortuo non liceat episcopatum sine pastore esse supra tres menses.« Concilium Vernense⁹. — »Episcopus extra propriam sedem non maneat ultra tres hebdomadas.« Concilium Francofurdense¹⁰. Quo tendunt canones illi nisi ad residentiam? Quo tendit vox Christi: *Petre, amas me? pasce oves meas*¹¹, nisi ut pascamus ipsi oves nobis creditas et cognoscamus eas, tanquam pro eis rationem reddituri in die iudicii? — ¹² Boni pastoris est gregem suum visitare. ¹³ Oculus^p domini saginat^q pecus. — ¹⁴ Dominus

^a P absolveret. ^b P mittam. ^c Hh T ad petendum. ^d atramentum obscurius et ductus manus paulo diversus in P; Hh praemitt. nomen: Ioannes Baptista Castaneus Romanus, archiepiscopus.

^e sic P. ^f Hh add. omnes. ^g Sequentia add. H. ^h w congrua. ⁱ H incipit a linea.

^k Hh praemitt. nomen: Ludovicus Beccatellus Bononiensis, archiepiscopus. ^l Hh partem.

^m Hh tantum. ⁿ w Vermeriense (quod nec codicibus probatur nec tali canone huius concilii).

^o H Francofruden. ^p Tw oculi. ^q Tw saginant.

¹ De quo cf. supra p. 360, l. 60 et adn. 4.

² Matth. 4, 4. ³ Luc. 24, 19, cf. Act. 7, 22.

⁴ Concil. Lateran. IV (generale XII) a. 1215, c. 10 (Harduin. VII, 27).

⁵ Innocentii III ep. l. 5, 17 (a. 1202), recept. in Corpus iur. can. c. 9 X de clericis non residentibus (3, 4); Migne, Patr. lat. CCXIV, 970 cum notis Baluzii. Cf. Potthast, Regesta n. 1795.

⁶ De Ludovico Beccatello cf. Conc. Trid. I, 178, adn. 3.

⁷ Votum integrum (ut videtur) est inter Monumenti di varia letteratura . . . di Monsr Lod. Beccatelli II (Bologna 1804), 258. Ubi cum nil eorum, quae se-

quantur apud Psalmaeum, inveniatur, de errore Hussonii in inserendo hoc voto cogitaverim, praesertim cum concilia Germanica et Gallica citata potius in praelatum Gallum conveniant.

⁸ Capitulare Haristalense (a. 779) cap. 2, Harduin. III, 2056; Mon. Germ. Leg. s. II, tom. I (Capitularia regum Franc., ed. A. Boretius, I, Hannov. 1883), 47.

⁹ Concilii Vernensis (a. 755) c. 17 (= Chalcedon. 25), Harduin. III, 1998; Mon. Germ. Leg. s. II, t. I, 36.

¹⁰ Concil. Francoford. (a. 794) c. 41 (Harduin. IV, 908; Mon. Germ. Leg. s. II, t. I, 77).

¹¹ Ioa. 21, 17.

cognoscit vultum pecoris sui gregesque suos considerat. Qui misericordiam habet, docet et erudit quasi pastor gregem suum. Non se venatorem cruentum^a, non equitem strenuum, sed pastorem simplicem se vocari maluit. — ^bIsta residentiam satis commendant et absentiae mala ostendunt. Neque relevat praelatum, ut dicit Latomus¹,
 5 quod populus ei commissus docetur per alios, quia in curis industria personae censetur electa, et talibus non sufficit exequi per alium. Sicut et sermo mendicantium et aliorum qui legem annunciant ex gratia, non ex officio, regulariter non habet eam vim et efficaciam quam merito habere deberet, propter defectum autoritatis, quia multitudo verbis non credit, nisi is qui loquitur sit legislator aut magistratus, ut vim habeat compellendi.
 10 Si praelati maiores annuntiarent verbum, exhiberent se praesentes principes, magnates, nobiles, divites, et non putaretur vetularum esse sermonem. Haberetur frenum necessarium vitae praelatorum, dum compellerentur in se primum cavere luxuriam, pompam superfluam, avaritiam, ambitionem etc., ne eis diceretur: *Medice, cura te ipsum*², et facerent quod apostoli, quorum sunt heredes et successores. Apostoli dicebant: | *Non est aequum* H 1:7
 15 *nos relinquere verbum Dei et ministrare mensis*³. Traherent suo exemplo inferiores praelatos ad simile faciendum et corripere. Cessaret iusta querela magni Gregorii: »Mundus sacerdotibus plenus est, et tamen in messe Domini rarus operarius invenitur, quia officium quidem sacerdotale suscepimus^c et munus sacerdotii non implemus.«⁴ |

^dIadrensis⁵ admodum eloquenter dixit, perinde ac si orasset, nempe causam (P 32)
 20 omnium malorum et calamitatum esse absentiam et negligentiam pastorum.

^f|: Utrum praelati teneantur in propriis ecclesiis residere.

Quis unquam dubitaverit absque residentia praelatos praesertim ecclesiasticos nullum fere officii sui actum exercere posse? Nunquid pascent greges suos iuxta Domini praeceptum illis impositum Ioan. 21: *Pasce oves meas*⁶, eorumque salutem invigilare poterunt, si non in residendo in suis dioecesibus, sed in curiis principum et longinquis a suis
 25 ecclesiis regionibus commorando oves suas deseruerint^g? Unde resultat quod iure^h naturali ad residentiam in propriis ecclesiis teneantur, ^bquia sine tali residentia non possunt officio sibi imposito fungi, quod est pascere gregem suum, propter quod appellantur pastores ecclesiae.

Quomodo verbo et exemplo lucere valebunt ad illuminandos | greges suos lumine H 1:8
 30 doctrinae christianae — quemadmodum ex officio suo tenentur, cum Deus constituerit illos et elegerit, ut sint populorum ardentes et illuminantes lucernae —, si non solum sub modio, sed etiam extra domum Domini, hoc est extra ecclesiam cui praeesse debent ut pascant et luceant, degere praesumant, cum Christus Dominus supremus omnium pastor Matth. 5. dicat: *Vos estis lux mundi; non potest civitas abscondi supra montem*
 35 *posita. Neque accendunt lucernam et ponunt eam sub modio, sed super candelabrum, ut luceat omnibus qui in domo sunt. Sic luceat lux vestra coram hominibus, ut glorificent patrem vestrum qui in coelis est?*⁷ Attenta acie meditentur haec verba pastores, qui extra dioeceses suas continuo absunt, et evidenter cognoscent se de iure naturali ad residentiam in propriis ecclesiis obligari.

^a w ferventem.

^b H incipit a linea.

^c w suscepimus (Greg. suscepimus).

^d H primo

videtur habuisse Hydruntinus, quod habet etiam h (qui error quomodo ortus sit docet adm. d.). Quo deleta H in spatio antea (ut videtur) vacuo relicto scripsit: Mutius Callinus [sic] Brixienensis, archiepiscopus Iadrensis. Denique deletis his atramento valde pallido superscripsit: Petrus Antonius de Capua, Neapolitanus, archiepiscopus Iadruntinus (sic). (Qui error est, cum Hydruntini votum exhibitum sit supra p. 780, l. 43 ss.) ^e P Ildren.

^f add. H; postea est ascriptum: Votum in scriptis [supple: tradidit Iadrensis Psalmaeo]. In margine legitur Usque ad notam O fol. 135 (infra p. 786, l. 41 et adm. b). ^g w deservierunt.

^h w rationali (sic: rationali naturali, om. iure).

¹ Credo intellegi Iacobum Latomum († 1544), non Bartholomaeum († 1570). De illo v. F. Neve in Biographie nationale de Belgique XI (1891), 434 ss; Peters in Kirchenlex. VII (1891), 1506 s; G. Kaverau, Realencyklopädie für prot. Theol. XI (1902), 302 s.

² Luc. 4, 23.

³ Act. 6, 2.

⁴ Gregor M. Homil. in evang. I, 17, 3 (Migne, Patr. lat. LXXVI, 1139).

⁵ Iadrensi, non Hydruntino Psalmaeum tribuere voluisse hoc votum ex and. d et inde apparet, quod

hunc recte supra p. 780, l. 43 ss induxit loquentem. Futilia sunt quae disserit Woker p. 235; nam verbis infra p. 788, l. 35, minime probatur Hydruntinum ultimum ante Bracarensem dixisse. — Iadrensis archiepiscopus a 27. Iulii 1555 usque ad a. 1566 (quo translatus est Interamniam, ubi obiit a. 1570) fuit Mutius ille Calinus Brixienensis, cuius de concilio Tridentino relationes (a 1. Oct. 1561 usque ad 6. Dec. 1563) ad card. Cornelium missas edidit Mansius in *Saluzzii Miscellan.* IV.

⁶ Ioan. 21, 17.

⁷ Matth. 5, 14—16.

Praeterea cum lex naturalis imperet, quod is qui libere officium aliquod susceperit et beneficio pro tali officio fruitur, tale officium fideliter exequatur, tum quia illud libere suscepit et fideliter exequi promisit, tum quia beneficium propter talis officii executionem cum maxima aviditate et sollicitudine percipit: quomodo poterunt praelati ecclesiae absque residentia suis vacare officiis, et qua fronte audebunt beneficia pro muneribus et officiis, quibus ex defectu residentiae non satisfaciunt, percipere? Unde constat talem residentiam iure naturali illis esse penitus necessariam, quia iure naturali obligamur ad executionem officii, quod libere suscepimus et pro cuius executione beneficium percipimus, iuxta illud commune dictum: Beneficium propter officium.

H 129 Non minoris est ponderis ratio quae sequitur <ex priori>^a et sumitur ex conditione, sub qua praelati obtinent beneficia et fruuntur bonis ecclesiasticis. Sub illa enim conditione annuos redditus percipiunt ex intentione et pacto ecclesiae cum illis inito, ut tales redditus per modum stipendii accipiant pro laboribus quos in officiorum executione subeunt. Imo, quod maius est, titulum et provisiones beneficiorum obtinent, ut in propriis ecclesiis iuxta datam sibi a Domino gratiam ministrent. Cum ergo absque residentia id praestare non possunt^b, talibus beneficiis cum iniuria iuris naturalis potiuntur et titulos praelaturarum iniuste retinent, dum ipsi conditionem, sub qua haec sibi fuerunt concessa, adimplere non satagunt, quia ex denario diurno ad laborandum personaliter in vinea Domini conducti sunt¹.

Clarius etiam lumen gratiae emicat, cum iure divino et ecclesiastico residentiam pastoribus necessariam praecipit. Dicit enim Dominus Petro et in illius persona omnibus et singulis praelatis ecclesiae: *Pasce oves meas*, ut habetur Ioan. 21². Quod non faciunt praelati absentes boni pastoris officium, alibi asserit [cum dicat], quod proprias oves conducat ad pascua et ante eas vadat et suas vocet nominatim, et oves pastoris vocem audientes ipsum sequantur, et ipse animam suam ponat pro ovibus suis secundum supremi pastoris exemplum: *Ego sum pastor bonus*³. ^oPaulus Act. 20^d, v. 28: *Attendite vobis etc.*, et <1 Petri>^e 5, [2]: *Pascite qui in vobis est gregem*. Alibi praelati dicuntur in ministerium missi. Ergo episcopi quomodo praedictis ministeriis sibi praecepto divino impositis^f fungi possint, si a propriis ecclesiis absint?

H 130 Praecipit etiam spiritus sanctus in proverbii <c. 27, v. 23>^g: *Agnosce vultum pecoris tui gregesque tuos considera*. Quod certe spiritualiter de subditis praelatorum intelligendum est, alioquin *nunquid de pecoribus cura est Deo?*⁴ Denique apud Ezechielem prophetam c. 34 maledicuntur falsi pastores, qui se ipsos curantes oves negligunt, his verbis: *Vae pastoribus Israël, qui pascebant semetipsos! Nonne greges a pastoribus pascuntur? Lac comedebatis et lanis operiebamini et quod crassum erat occidebatis, gregem autem meum non pascebatis. Quod infirmum fuit non consolidastis, et quod aegrotum non sanastis etc., sed cum austeritate imperabatis eis et cum potentia. Et dispersae sunt oves meae eo quod non esset pastor, et factae sunt in devorationem omnium bestiarum agri*⁵. Hoc faciunt quotidie praelati et talem maledictionem incurrunt, qui ovium sibi commissarum salutem personaliter non invigilant, quamvis lege divina positiva ad residentiam teneantur.

Si ad ius ecclesiasticum veniamus, obruet nos canonum turba adversus praelatos non residentes. Concilium Sardicense^h can. 10, 11 et 12 decrevit, ut nullus episcopus ultra trium hebdomadarum spatium absit a sua dioecesi⁶; ut non irentⁱ episcopi ad comitatum seu curiam, nisi imperatoris litteris evocati⁷; prohibetur insuper, ne in communionem recipiatur episcopus, qui relicta dioecesi vadit ad comitatum, et praecipitur ut requiratur, utrum fuerit invitatus et ei facultas eundi concessa sit⁸. — ^kConcilium Romanum sub Eugenio II dicit ob absentiam episcopi plerumque fieri plebis calamitatem et iubet episcopos suae ecclesiae adesse⁹, sicut et statuerat concilium Sardicense pro residentia praelatorum. — | ^kConcilium Arelatense secundum c. 13 prohibuit, ne nullus cuiuscunque ordinis clericus — non diaconus, non presbyter, non episcopus — quacunque

^a T ex Prisi (1); w expresse.

^b sic.

^c w praemitt. et.

^d H 2.

^e om. T (cf. w).

^f codd. imposito.

^g H cap. 28, v. 28.

^h w Laodicense.

ⁱ w sint.

^k codd. (et w) hic incipiunt a linea.

¹ Matth. 20, 2.

² Ioan. 21, 17.

³ Ioan. 10, 3 ss.

⁴ 1 Cor. 9, 9.

⁵ Ezech. 34, 2—5; cf. infra p. 787, l. 29 ss.

⁶ Concilii Sardicensis (a. 344) c. 11 (cf. 12).

⁷ Eiusdem can. 7 (alias 8), cf. c. 28 C. 23 qu. 8.

⁸ Eiusdem concilii c. 20 (alias 11).

⁹ Concilium Romanum a. 826, c. 6 (Harduin. V, 65; Mon. Germ. Leg. s. II, t. I, 373).

occasione propriam relinquat ecclesiam, sed aut excommunicetur aut redire cogatur¹. Aquisgranensem² et Meldensem³ citavit synodos. — ^aDuo alia concilia, Parisiense sub Ludovico et Lothario cap. 21⁴ et Aquisgranense secundum sub Ludovico, parte 1, cap. 11 prohibent, ne episcopi remotiora loca frequentent, quod plerumque fit avaritiæ
5 aut propriæ delectationis causa, quia inde destitutio divini cultus nascitur et cura subiectarum ovium negligitur⁵. — ^bTandem concilium Tullense⁶ cap. 8^d statuit ut episcopus, presbyter, diaconus, clericus, laicus, qui tribus dominicis diebus vel hebdomadibus sine necessitate in ecclesia sua non convenit, si clericus est, deponatur, si laicus, excommuni-
10 cetur⁶. — ^bIubet insuper Adrianus papa, ne quis qualibet necessitate suam relinquat ecclesiam⁷.

Si denique doctorum spectetur autoritas, omnes erunt residentiae patroni. Affirmant enim illam iure divino, naturali et canonico curam habentibus cum servitio personali esse necessariam.

Demum rationes plurimae huic quaestioni ultimum pondus afferre possunt. Quarum
15 non minima est illa quae sumitur ex similitudine matrimonii spiritualis, quod praelati cum suis ecclesiis contrahunt, cum matrimonio viri et mulieris, quod requirit ut vir uxorem non deserat. Secundo sola ratio, ob quam decimae solvuntur praelatis, procedit ex cura quam habent fidelium. | Iniuste ergo decimas et proventus ecclesiasticos recipit qui talem curam negligit, et sane nihil magis iniquum et a vera ecclesiae in-
20 tentione alienum excogitari potest, quam ut obtineat quis praelaturam, ut honoribus et redditibus illi annexis fruatur, nec tamen resideat aut saluti subditorum invigilet. Episcopi vero speciali ratione tenentur ad residentiam, quia sunt multa quae per vicarios exequi non possunt, ut sunt conferre sacramentum ordinis et confirmationis, consecrare ecclesias, altaria, calices etc.

Rationes, quae possunt adduci ad excusandos praelatos a residentia.

25 Prima, quod praeceptum de residentia videtur tantum habere pro fine, ut fideles in spiritualibus adiuvantur. Cum ergo per vicarios talis finis obtineatur, videntur praelati per idoneos vicarios tali praecepto satisfacere posse.

Primae rationi oppositae residentiae respondetur, quod deberent praelati aliis
30 cedere praelaturas et illarum privilegia, honores et redditus, sicut illis subditorum curam cedunt. Non enim praelaturarum institutionis finis fuit, ut praelaturae essent tituli ad honores et redditus percipiendos, et laborem sive curam subditorum abiiciendam et aliis demandandam.

Secunda: praeceptum de residentia est affirmativum, atque adeo non obligat ad semper.

35 Respondetur praeceptum affirmativum vigere⁸ pro semper, si semper inveniatur necessitas | illud implendi. Et insuper praeceptum de residentia est virtualiter negativum; cum enim praelatis iubetur ut resideant, idem est, ut si eis imperetur ut non absint a suis dioecesisibus.

40 Tertia: praecipitur solum praelatis, ut pascant greges suos; qui autem per alium facit, per se ipsum facere videtur. Si in malis hoc valeat, cur non aequè in rebus bonis?

Contra dicitur, quod, sicut praelati non obtinent praelaturas et illarum onera pro aliis, sed pro se ipsis, ita nec per alios administrare licite possunt.

^a H hic non incipit a linea. ^b codd. (et w) hic incipiunt a linea. ^c sic codd.; coniecerim Trullense, cf. adn. 6. ^d sic codd.; videtur legendum 80, cf. adn. 6. ^e w urgere.

¹ Concil. Arelatense II celebratum a. 443 vel 452 (cf. *Hefele*, Concilien-Geschichte II², 298 ss), c. 13 (*Harduin*, II, 774). Cf. *F. Kober*, Die Deposition und Degradation (Tübingen 1867) p. 44 s.

² Videtur intellegi concilii Aquisgranensis a. 816 habiti De institutione canonicorum c. 44 (= Chalced. c. 5). 45 (= Nicaen. c. 16; c. 23 C. 7 qu. 1). 50 (= Chalced. c. 10; c. 2 C. 21 qu. 1), *Harduin*, IV, 1101 s; Mon. Germ. Leg. s. III, t. II (1906), 361 ss.

³ Synodi Meldensis (a. 845) c. 28. 29 (*Harduin*, IV, 1488).

Concilium Tridentinum. II.

⁴ Concilii Parisini (VI) a. 829 celebrati l. 1, c. 21 (*Harduin*, IV, 1311 s).

⁵ Concilium Aquisgranense II (836 vel 837) cap. 1, can. 11 (*Harduin*, IV, 1393; Mon. Germ. l. c. 708, cf. 1014).

⁶ Inter concilii Tullensis (a. 859 habiti) canones neque octavus neque alius hoc continet. At concilii Trullani (a. 692) c. 80 accurate id praecipit (cf. can. Sardicensem 11, citatum supra p. 784, l. 43 ss et adn. 3).

⁷ Nec qui Hadrianus intellegatur neque ubi verba illa inveniuntur investigare potui.

Quarta est, quod dioeceses et parochiae sunt ab ecclesia erectae aut divisae, ergo residentia in illis non est de iure divino. Residentia quippe debet esse eiusdem iuris, cuius erectio diocesum et parochiarum. Quod si residentia sit solum de iure ecclesiastico, ecclesia potest de ea dispensare, quod certe ipsa tacite facere videtur cum non residentes poenis canonicis non afficit, sed ipsos plerumque patitur. 5

Ad quartam dicitur, quod praeceptum residentiae est de iure divino, ut constat ex supra dictis, licet ius divinum non determinaverit, cui ecclesiae quisque praelatus residentiam debeat. Sicut praeceptum de recipiendo corpore Domini est divinum, licet ecclesia determinet, quo tempore illud corpus sacramentissimum fideles sumere teneantur. Et insuper quamvis illud praeceptum esset pure ecclesiasticum, illius violationem patitur ecclesia, sed non approbat, sicut alia multa | patitur ob contumaciam suorum filiorum, quod sane illos non excusat, imo potius illorum malitiam magis arguit. 10

H 134

Quinta sumitur ex hoc, quod nunc sunt quaedam parochiae tam amplae, ut illis unus curatus non sufficiat, quapropter vicarios sibi adiutores vocare tenetur. Si enim partem curae licite curatus aliis committere potest et necessario debet, cur non totam, et sic se a residentia liberare? Idem dic de episcopis, qui olim et nunc etiam coadiutores sibi assumunt. 15

Ad quintam dicitur, quod parochus aut episcopus, qui assumunt aut vicarios aut coadiutores, dant suos labores plebibus quibus praesunt, si resideant fideliter, et ideo sunt veri pastores et non mercenarii, licet habeant coadiutores. Quod dici nequit de illis, qui suas oves penitus deserunt. 20

Sexta, pro parochis militat hoc, quod in quibusdam locis episcopi habent ecclesias parochiales sibi proprias, quarum ipsi sunt curati et quibus per vicarios inserviunt, nec in illis unquam resident. 25

Ad illam dicitur, quod parochiae particulares satis congrue episcopo committuntur, quippe qui omnium parochiarum suae dioecesis est verus pastor, et dum residet in suo episcopatu, videtur saltem virtualiter residere in cunctis parochiis suae dioecesis. 30

H 135

Septima. Quid facient capitula et abbatiae, | quae multa beneficia curam animarum habentia obtinent, nec tamen resident canonici aut monachi, sed vicariis suas parochias committunt? 35

Respondetur, quod plerumque capitula et monasteria adhibent vicarios perpetuos parochiis, quarum ipsa primariam curam habent, et tales vicarii perpetui censentur talium parochiarum veri pastores, et ideo ipsi residere tenentur; et si adhibeant vicarios amovibiles, invigilare curae animarum tenentur^a et cavere ne quid ovibus desit, licet a residentia excusentur et canonici et monachi ob maius bonum quod invenitur, dum illi resident in suis capitulis aut monasteriis. 40

Octava fundatur in usu qui semper in ecclesia perseveravit, ut patet ex tot canonibus antiquis et novis pro residentia constitutis ad talem usum tollendum.

Ad ultimam illam dicitur, quod talis usus est magnus abusus, quem semper damnavit ecclesia, ut patet ex canonibus. :|^b 45

(P 32)

^a Bracharensis, vir religiosissimus, dixit desiderandum esse abbreviatum quod fecit Dominus, nempe^d esse^e de iure divino. ^fMulta egit de abusibus suae dioecesis, et quod providendum esset, ut canonici etiam cathedralis^g cogerentur ad residendum personaliter in suis beneficiis.* 45

H 135^a

* ^h Bartholomeus de Martyribus, Lusitanus, archiepiscopus Braccarensisⁱ, Ragusinum sequutus est cum exclamatione: Heu, in quae tempora incidimus, patres!

^a superscriptum est debent (interpretatio, unde w fecit: debent teneri).

Recurrere ad cartulam praeced., ubi incipit Bartholomeus de etc.

^b Hic Baluzius adnotavit: Recurre ad cartulam praeced., ubi incipit Bartholomeus de etc. ^c Hh Bartholomaeus de Martyribus, Lusitanus, ordinis praedicatorum [om. Bracharensis], vir religiosissimus, dixit residentiam [sic recte, ut videtur, corrigunt; verbum desiderandum minus clare scriptum est in P] abbreviatum quod . . . et totum exhibenti articulum (Il cum mutationibus, quae leguntur infra p. 788, l. 6 ss). Sed postea H haec delevit usque ad religiosissimus dixit, et in tribus foliis insertis (ad quae remittit Baluzius, cf. adn. praeced.) ea quae incipiunt lin. 46 scripsit, in quorum capite legitur: Fol. 135 post verba 'ut patet ex canonibus'. ^d Hh et. ^e ita primo habuerat etiam H, sed deinde mutavit in est. ^f P incipit a linea. ^g sic. ^h cf. adn. c. — T haec usque ad p. 788, l. 15 om.

ⁱ De quo cf. supra p. 356, l. 1 et adn. 1.

Cyprius postea dixit, sed nihil intellexi, quia vox est gracilis^a.

[C] Copiam sui scripti mihi fecit, ex quo sequentia sumpsit.

(P 32)
(H 135)

Nullus potest iure communi plura beneficia obtinere. Ista opinio iuribus innumeris confirmari potest: c. *Sanctorum* 70. Dist.¹ Quas quidem leges plus quam centurias

5 *Abierunt in sicco flumina*², *speculatores caeci* facti sunt, *canes muti*, *non valentes latrare*³. O miseriam temporum, quando tam monstrifica^b et pestifera sunt omnia! Ex praecepto Dei iure divino ut resideant incumbere scitis patres, cum Deus his qui mercenarii esse et dici nolunt praeceperit, ut ante oves vadant et eas appellent nominatim et vocem earum^c audiant^d, utque sint^e *forma facti gregis ex animo*^f. Quae sane nisi a prae-

10 sentibus praestari non possunt.

Neque vero scripta solum lex evangelica residentiam iubet, sed lex ipsa naturae hoc dictat, ut pastor qui gregi praepositus est non eo sit pastor, ut pascat semetipsum, ut suis tantum commodis salutem metiatur, sed ut omne studium suum omnemque cogitationem in subditorum utilitatem convertat. | Hinc beatus Damasus pontifex H 135^b
15 epist. 4, quam ad Numidiaepiscopos dedit, pastores qui ab ovibus suis se abducunt meretricibus similes esse ait, quae statim a partu filios exponunt aliis nutriendos^g. Et inter alia multa »Omnis, inquit, negligenter pascens toties commendatum sibi dominicum gregem convincitur summum non amare pastorem nec eius se velle discipulum fieri, cuius exempla negligit imitari^h. Et b. Ioannes Chrisostomus in evangelium Ioannis »Magnum, 20 inquit, dilectissimi, magnum, inquam, est ecclesiae esse praelatum, et quod multa indiget sapientia et fortitudine, qualem Christus proposuit, ut nunquam oves deseramus, ut lupo generose resistamus. Haec enim inter pastorem est et mercenarium differentia. «ⁱ Plura his similia libris de sacerdotio^j, alique sancti ecclesiae doctores. Volunt enim omnes et ex divino mandato hortantur, ut semper ovibus suis praesentes sint, qui earum administra-
25 tionem a Deo susceperunt. Siquidem non obscure significari pastorem eum, qui cum diligentiam omnem in colligendis censibus adhibet, | de ovium incolumitate parum est sollicitus, H 135^c
non tam ex Christi proximorumque suorum amore, quam ob iniquum mammona ad pastoris officium ascendisse. Aequum nimirum est, ut qui de lacte ovium nutriuntur, qui lana pecorum suorum teguntur, qui a subditis emolumenta accipiunt, ex adverso, ut
30 inquit propheta, ascendant et murum se opponant pro domo Israel, alioquin pari iure nobis dicet Dominus per prophetam Ezechielem, quod olim dixit Iudeis et *pastoribus Israel, qui pascebant semetipsos: Nonne greges a pastoribus pascuntur? Lac comedebatis et lamis operiebamini et quod crassum erat comedebatis, gregem autem meum non pascebatis; quod infirmum fuit non consolidastis, quod aegrotum, non sanastis, quod*
35 *confractum, non alligastis, quod abiectum est non reduxistis, et quod perierat non quaesivistis. Et dispersae sunt oves meae, eo quod non esset pastor, et factae sunt in devotionem omnium bestiarum agri et dispersae sunt. Erraverunt^k greges mei et non erat qui requireret*^l. Et iterum per Isayam prophetam: *Speculatores mei omnes nescierunt universi, canes muti non valentes latrare, videntes vana, dormientes et amantes somnia,* H 135^d
40 *et canes impudentissimi nescierunt saturitatem. Omnes in viam suam declinaverunt unusquisque ad avaritiam suam*^m. *Eiecistis*, inquit Hier[emias], *gregem meum et non visitastis eos*ⁿ. Sane ut in eo magnum argumentum inest amoris Dei, qui sedulam curam ovium ipsius gerit, ita non potest non in maximo esse vitio, qui sibi potius quam ovibus studet.

Proinde cum lex divina naturalis et scripta pastorum ad oves suas iubeat prae-
45 sentiam, cum Sardicensis synodus c. 15 olim severe caverit, ne quisquam pastorum ultra

^a Hh: Philippus Mocenicus Venetus, archiepiscopus Nicosiensis, regni Cypri primas et legatus natus, dixit postea; sed non facile est auditus propter gracilem [sic; T verbum legere non potuit et habet lacunam, quam v. explevit: exteram] eius linguam (<h vocem>). H deinde pergit ut supra in textu.
^b cod. monitifica. ^c sic. ^d cod. sit. ^e cod. evanuerunt.

¹ c. 2 D. 70 (ex concilio Placentiae habito ab Urbano II a. 1095).

² Ps. 104, 41.

³ Iesai. 56, 10.

⁴ Ioa. 10, 3. 4.

⁵ 1 Petr. 5, 8.

⁶ Pseudo-Isidoriana epistula Damasi de vana superstitione corepiscoporum, apud Hinschium 510, cf. 513.

⁷ Pseudo-Damasus l. c. 514 s.

⁸ Chrysost. in Ioann. 10, 14 s (Homil. 60, 1), Migne, Patr. gr. LIX, 327.

⁹ Chrys. De sacerdot. 2, 1 argumentum est: maximum documentum amoris erga Christum esse sacerdotium, totumque illud opus eiusmodi sententiarum est plenum.

¹⁰ Ezech. 34, 2—6; cf. supra p. 784, l. 34 ss.

¹¹ Iesai. 56, 10. 11.

¹² Ier. 23, 2.

oportet esse sacrosanctas et inviolatas, utpote quae magnis totius orbis^a comitiis rogatae
H 138 | lataeque sunt et saepius repetitae. Quod ut facilius intelligatis, patres, perpendere oportet

tres hebdomadas absit a sua ecclesia¹, sperandum erat omnino futurum, ne quis pastorum officio et gregi deesset. Sed — quod [non]^b sine animi nostri dolore fateri cogimur — eque segnes plerisque in locis pastores videmus, qui nec Deum veriti [nec]^b scripturas nec
decreta maiorum, ovium suarum nihilo maiorem curam suscipiunt, unde fit ut non modo hereticorum et improborum calumniis pateant, sed causam etiam adferant, cur desertae oves ab immanibus lupis passim devorentur. Quod malum, quod scandalum a vobis, patres sanctissimi, remedium expectat et regulam, ut pastores episcopi et parochi oves
H 135^c sibi concreditas frequenter | per se invisant et verbo Dei quantum ipsis datum fuerit 10
pascant, sacramenta ministrent eaque omnia praestent, quae ad veri et fidelis pastoris officium pertinere intelligant. Nullum enim praesentius remedium adversus hostium nostrorum insultus adhiberi posse video, quam si quisque resideat et super gregem suum vigilet curamque adhibeat, ut ab ovili dominico arceantur lupi rapaces, qui nobis dormientibus, absentibus aut negligentibus ubique cum magno gregis detrimento grassantur^c. 15
(H 135) Residentia^d enim est abbreviatum quod fecit Dominus et est de iure divino. Multa egit de abusibus suae diocesis, episcopatus nempe Bracharensis, et quod providendum esset, ut etiam canonici cathedralium cogerentur ad residentiam personalem in suis beneficiis^e.

H 136 Concedo, inquit, nonnullas esse absentiae legitimas | causas, et papam posse dis- 20
pensare. Sed nunquid potest nobis dispensare papa, ut simus avari, tollamus lanam et oves non curemus? Certe non. Dispensare enim est cum licentia papae in infernum descendere — intelligo sine necessitate. Sed necessitatem raro videmus in dispensationibus quae dantur per favorem et secundum allegata et non probata. Episcopi sumus, doctores, nobiles, et sic indigemus ad honorem conditionis nostrae et possumus possidere 25
plura beneficia. De altari vivere nobis conceditur², non autem luxuriari aut superbire. Et notandum: illos solum »convenit ecclesiae stipendiis sustentari (si divo Hieronymo³ credimus), quibus parentum aut propinquorum nulla bona suffragantur; qui autem ex bonis parentum et suis operibus sustentari possunt, si illud quod pauperum est redditus beneficiorum recipiunt, sacrilegium committunt et iudicium sibi manducant et bibunt⁴. 30
Secundum multos alios doctores qui habet sufficiens patrimonium et beneficium ecclesiasticum, ea quae de beneficio accipit tenetur dare pauperibus, alias peccat mortaliter; tantum abest, ut liceat ei possidere plura beneficia. Ideo non dubium est quin pluralis debeat esse in poenis, qui pluralis est in beneficiis.

H 137 Nihil addi posse dixit sententiae Hydruntini de residentia, et quod omnes bene 35
capiebant legem Dei et ecclesiae, nec tamen ullus contentus erat uno beneficio, qui alterum aut plura assequi poterat, nec qui multa possidebat, vocem Dei et ecclesiae audiebat aut sequebatur, quia durus erat ille sermo⁵. Sed in istis quisque timere debebat, ne in fine adversarius diabolus Christo iudici diceret, sicut de Udone beatus Mauritius: »Domine, iudex aequissime, ecce iste Udo non episcopus, sed lupus, non 40
pastor, sed raptor et gregis sui devorator; ergo iudica, aequissime iudex, et condemna.«⁶

<Inutilis est quantumvis bona ecclesiastici ordinis instituta reformatio, quam nemo exequatur, quemadmodum et lex bona, contra quam liceat cuilibet impune peccare, iacet inutilis.>^f

^a T corr. ex urbis; w urbis.

^b id sine dubio est supplendum.

^c In fine additur: Residentia enim est abbreviatum etc., ut habetur fol. 135 (l. 16).

^d ita H verba Psalmaei mutavit, vide supra p. 786, l. 42 ss.

^e Sequuntur quattuor versus incipientes Inutilis est quantumvis, sed rursus deleti, et in margine dicitur: fault mettre cecy en la fin, quare in fine voti Braccarensis ea posuimus, vide infra l. 42 ss. ^f cf. adn. c.

¹ Concil. Sard. (344) c. 11 (al. 14), cf. 12 (al. 15), et supra p. 784, l. 44 et adn. 3.

² 1 Cor. 9, 13.

³ In s. Hieronymi operibus genuinis haec verba non leguntur; at citantur velut ad Damasum papam ab illo scripta in Decreto Gratiani C. 1 qu. 2 c. 6; C. 16 qu. 1 c. 68, § 2. Ad illud caput correctores Romani

adnotant: »Similia habentur in regula monachorum ex dictis Hieronymi in c. De paupertate et in glossa ordinaria ad c. 5 primae ad Timoth. ex Hieronymo.« Cf. infra p. 797, l. 12 et adn. 2.

⁴ 1 Cor. 11, 29.

⁵ Io. 6, 61.

⁶ Nescio ex qua legenda — quam vocant — vel exemplorum collectione haec sint hausta.

quatuor temporum rationem. — ^aPrimum fuit ante concilium Lateranense, in quo recipiens plura sacerdotia secundo privatus non erat, sed dabatur sibi electio alterum retinendi¹. —

^aSecundum fuit tempus dicti concilii Romae apud divum Ioannem Lateranensem sub Alexandro III anno Domini 1079, quo quidem fuit constricta huiusmodi libera alterum
5 retinendi facultas, atque decretum ut secundo privaretur^b, non tamen ipso iure². — ^aTertium fuit concilii generalis ab Innocentio III Romae apud Lateranum sub sui finem pontificatus anno Christi nati 1215 celebrati^c, ubi decretum Alexandri papae renovatur adiecta graviore poena. Ibique statuitur recipientem secundam ecclesiam aut dignitatem
10 priori ipso iure privatum, statim atque beneficium secundum acceperit^d, primum perdere, ita ut nullo sit opus iudicis adminiculo hominisve alicuius facto³. — Postremum fuit extravagans *Execrabilis*, ubi arctius fuit provisum, ut^e recipiens secundum beneficium seu dignitatem secundam, post habitam secundi pacificam possessionem, nisi confestim primum dimittat in praesentia notariorum, ipso facto utroque privatus est⁴.

Ratio conclusionis multitudinis beneficiorum prohibitiva certe magna est. Nulla
15 enim divini humanique iuris ratio permittit, ut personas plurium unus gerat in ecclesia; illudque omni rationi contrarium est, ut unus clericus in una vel diversis ecclesiis plures dignitates vel personatus obtineat.

Primo, naturalis ratio refragatur, ut quis possit plura habere beneficia. Nam cum beneficia residentiam requirant, quia^f dantur propter divinum cultum et officium,
20 quod quisque in propria persona debet exercere, impossibile est diversis in locis residere; hoc enim est contra naturale principium, et hoc ad oculum demonstrari potest.

Secundo, iure divino habetur I ad Corinth. 12.: *Sunt* (inquit apostolus) *divisiones ministrationum et divisiones operationum; alios quidem posuit Deus in ecclesia apostolos, deinde prophetas, tertio doctores, deinde potestates*. Ex quo voluit ut quisque suam
25 sectaretur vocationem nec confunderet quae Deus separata voluit. Valetque hic argumentum a matrimonio carnali ad spirituale: iussit Deus, ut unica sit unius et unus unius, nec ulli liceret plures habere uxores. Sed multo magis in spiritualibus id cavendum est, ut quis plures habeat ecclesias; nam multo fortius carnali spirituale coniugium inter ecclesiam et presbyterum.

30 [3.] Ius quoque humanum repugnat. Primum iure civili confirmatur; nam iure civili non potest quis | eodem tempore honores in duabus civitatibus gerere: vetuit
imperator Iustinianus et sanxit neminem duobus assidere posse magistratibus et utriusque iudicii curam gerere. Nec est facile credendum duabus necessariis rebus unum sufficere; nam cum uni adfuerit, alteri detrahi necesse est, sicque nulli in totum idoneus
35 inveniatur. Cum enim ad utramque festinat, neutram peragit. Quod si incongruum est quemque <in titulis>^g temporalibus duorum munere fungi, quanto magis adhibenda est in spiritualibus cautio, ubi maius periculum imminet!

[4.] Urgentissimae quidem sunt hae rationes, sed longe potentioribus sacris interdictum^h est canonibus, clericum duabusⁱ conscribi ecclesiis. Primo, quia negotiationis
40 hoc est et turpis lucri proprium commodum et ab ecclesiae consuetudine penitus alienum. Secundo, *nemo potest duobus dominis servire; aut enim unum odio habebit et alterum diliget, aut alterum sustinebit et alterum contemnet*, Matth. 6. Tertio, quia unusquisque in quo vocatus est, in hoc permanere debet, et in una locari ecclesia, c. *Clericus*⁵. Quarto, plura obtinens beneficia propter lucrum obtinere videtur. Quae autem propter
45 turpe in ecclesiasticis rebus fiunt, aliena sunt a Deo. Unde apostolus prohibet, ne episcopus sit turpis lucri sectator⁶. | Quinto, qui ex his unum pro sui magnitudine vix
implere potest, incongruum est ut utrique videatur idoneus, unde sequitur neglectus
alterius. Sexto, habentes plura beneficia occupant stipendia plurimorum, et nullus potest

^a codd. incipiunt a linea.

^b w priventur.

^c om. Tw.

^d w receperit.

^e cod. (H) ubi,

^f libri quae.

^g Tw institutis.

^h w institutum.

ⁱ w insert non.

¹ Canones minime erant concordēs, cf. (etiam ad sequentia) L. Thomassin, *Vetus et nova ecclesiae disciplina* part. II, lib. 3, c. 1 ss; G. Phillips, *Kirchenrecht VII* (Regensburg 1869), 402 ss.

² Concil. Lateran. III (generale XI) a. 1179, c. 13 (Harduin. VI, 2, 1679) = c. 3 X de cler. non resid. (3, 4). Cf. Phillips l. c. 418 ss.

³ Concil. Lateran. IV (generale XII) a. 1215, c. 29

(Harduin. VII, 42) = c. 28 de praebendis (3, 5). Cf. Phillips l. c. 426 ss.

⁴ Ioannis XXII bulla *Execrabilis*, Extrav. Ioan. XXII c. un. de praeb. et dign. (tit. 3); c. 4 eod. tit. Extrav. comm. (3, 2). Cf. Phillips l. c. 440 ss.

⁵ c. 1 C. 21 Q. 1 (conc. Nicaen. II [generale VII] a. 787, can. 15). Cf. Phillips l. c. 407 ss.

⁶ Tit. 1, 7.

duas occupare ecclesias absque iactura aliorum iuxta Boëtium 2 de consolatione: »O angustas divitias, quae nonnisi ad unum cum caeterorum paupertate perveniunt!«¹ Unde et talis sacrilegium committit, qui id unde pauper victurus erat accipit. Septimo, beneficium residentiam requirunt; atqui impossibile est pluribus in locis residere.

Tam inimica est sacris canonibus beneficiorum multitudo, ut quisquis contra canonem 5 statuta in beneficiis fuerit pluralis, sit etiam in maleficiis pluralis. Detestanda clericorum ambitio, quae semper plus ambiens, eo magis fit insatiabilis, quo sibi amplius indulgetur. Ex ea pluralitate malorum omnium agmina existunt, vagandi materia paratur, divinus minuitur cultus, hospitalitas inter sacerdotes non servatur, et dum non sunt sui in una- quaque regione rectores, ecclesiarum detrahitur commodis et honori, quia carentes de- 10 fensorum auxilio in iuribus suis et libertatibus multa patiuntur. Ruinis patent aedificia nobilia, quae magnificentia extruxerat decessorum, et quod acerbius dolendum est, cura animarum negligitur et vitiorum sentibus fomentum periculose praebetur. Ex his constat, quam pernicioosa sit beneficiorum multitudo, unde episcopus quidam Parisiensis, vir pro- bus, cum sibi offerretur abbatia »Absit, inquit, ut cum sponsa habeam concubinam.«² 15 Paulus etiam II, cum pro filio regis sibi supplicaretur, ut duos concederet episcopatus, H 142 negavit id se facturum, licet filius Dei^a is esset, »Absit, inquiens, ut in | ecclesia ponam bigamiam.«³ Ponant multos casus casuistae, in quibus liceat plures ecclesias obtinere; eos non ausim approbare neque etiam explicare, ne quid dubii afferre videar. Vos iudicate, Patres! | 20

(P 32)

Die Sabbati 12. [Decembris].

Congregatio generalis. Variorum vota de decreto residentiae.

<[Corciensis]^{b 4} dixit, ubi in decreto agitur de morum correctione non placere sibi, ut hoc in casu locus^d appellationi ad sedem apostolicam [detur]. Et quia iubentur episcopi residere, tollenda esse impedimenta quae inferuntur a principibus secularibus>.^e

^f Archiepiscopus Senarum⁵ vult mentionem fieri in decreto de iuramento prae- 25 stito in consecratione, quod simus^g visitaturi limina <beatorum Petri et Pauli>.^{h *}

H 142^a

*¹ Die sabbathi duodecima eiusdem mensis Decembris dixit Germanicus Bandinus, Senarum archiepiscopus. Vellem, inquit, mentionem fieri in decreto de iuramento praestando in consecratione per episcopos, quod sint visitaturi limina apostolorum. Non possum etiam non probare eorundem et sacerdotum omnium examen praeivum, quia 30 inde pendet cleri, populi totiusque reipublicae christianae salus et regula. Si enim idonei et capaces ad regendum assumantur, sequentur eos omnes; si vero indocti et parum pii, perdent auctoritatem arguendi, quia »non modo sacerdotes, sed et sacerdotum magistros eos esse necesse est, inquit Petrus Damiani, ita ut eorum vita sit linea et velut adamantis signaculum, quod vivendi caeteris adhibeat formam. Adamantinum quippe sigillum suam 35 caeteris imprimit, a nullis vero metallis imaginem sumit.«⁶ Idcirco, inquit idem sanctus vir, »quisquis vel turpiter lapsum vel divinae legis ignarum ad sacrum provehit ordinem, eius se peccatis involvit, cui peccandi materiam praebet, et non modo his se, quibus

^a sic codd.; w (nescio unde) regis.

^b nomen omittitur in P (et h), unde H totam particulam omisit.

^c incipit alius ductus manus in P (titulus Die Sabbathi 12. eodem ac quae praecedunt ductu et atramento scriptus est, ergo anticipando iam die Veneris).

^d h deferatur (pro locus).

^e om. H, cf. adn. b.

^f Hh praemitt. nomen Germanicus Bandinus.

^g Hh sint.

^h HThw apostolorum.

ⁱ Il primo eandem relationem habebat ac P (praemisso tantum nomine archiepiscopi, cf. adn. f), eamque etiam w exhibet ex T. Sed postea H illam relationem delevit et in folio intercalato (142^a b, in cuius capite legitur: fol. 142 post verbum 'patres' [l. 20]; Corciensis enim votum omittitur, cf. adn. b et c huius pag.) hanc uberiores dat narrationem.

¹ Boet. Consol. 2, 5 (ed. Peiper, Lipsiae 1871, p. 36, l. 18 ss).

² Coniecerim fuisse Guilelmum illum, de quo v. supra p. 731, l. 7 ss et adn. 1.

³ Difficile est dictu, qua occasione Paulus II haec verba ediderit.

⁴ Antonius Caucus seu Cocus Venetus, archiepiscopus Patracensis et coadiutor Corciensis, electus (credo ut archiepiscopus Patracensis; de Corciensis archiepiscopatus susceptione cf. Conc. Trid. I, 184,

adn. 6 et Theiner loco statim citando) 29. Martii 1560, Tridentum venerat 19. Dec. 1561 (cf. Servantii Diarium). In sessione XVIII (26. Febr. 1562) contionem habuerat (cf. Theiner I, 691), quam exhibet Le Plat I, 352—357.

⁵ Germanicus Bandinus, electus archiepiscopus Corinthi et coadiutor Senarum 19. Iunii 1560, ad concilium venerat 15. Nov. 1561, supra p. 360, l. 33.

⁶ Petri Damiani opusc. 2, 1 (Migne, Patr. lat. CXLV, 259).

^a **Reginus**¹, vir bonus, visus est concionari, dixitque residentiam |† non modo ne-^(P 32)
cessariam, sed personalem esse debere, sed non continuam. Nam praecepta affirmativa^(II 142)
semper obligant, sed non ad semper; sed praeceptum residentie est affirmativum, igitur^{† P 33}
pro loco, pro tempore quando^b fas est episcopo abesse, ut dixit cardinalis [Lotharingus].^c
5 ^d Potest autem quis abesse utpote vocatus a papa, cui parere nos oportet, ratione con-
cilii^e, vel a principe, et etiam ratione egritudinis. Sunt enim qui si sex menses resi-
derent, morerentur ob loci intemperiem.

^f Adiecit paucis: praelatos duobus astringi ad residentiam, nempe in propria domo
per anni maiorem partem et ad creditae sibi provinciae semel in anno perlustrationem,
10 ut qui remotiores sunt a sede, tanquam qui prope sunt iuventur. | Exemplum attulit^{II 143}
Samuelis, qui postquam visitaverat populum Israël, repetebat propriam domum in
Ramatha, ut ibi iudicaret Israël et Domino sacrificaret². Dixit Christum monstrasse
pastoris officium, dum erat in Iudaea: *Quoniam inhabitabo in illis et inambulabo et*
ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi populus, 2 Cor. 6³; Helisaeum etiam aperte, dum
15 in resuscitando puero mortuo in abdito quievit et in aperto deambulavit, *clausit ostium*
*super se et incubuit super puerum, reversus deambulabat huc et illuc etc.*⁴.:]

^g **Archiepiscopus Pragensis**^{h 5} dixitⁱ disputatum esse diutius de residentia, sed^(P 34)
sine fructu et non sine scandalo. Non hic agendum foret de residentia tantum, sed
petenda esset reformatio vera et realis, ut iam petierunt oratores. Quod vero ad resi-
20 dentiam attinet, dixit summopere necessariam, quod testari possunt ecclesie in quibus
episcopi non resident; et episcopum de necessitate iuris divini teneri ad regendam
ecclesiam et curam animarum exercendam, ergo eodem iure teneri ad medium, sine quo

ille iam involutus est, criminibus obligat, sed his etiam, quae commissurus est, per
anticipationem obnoxium parat⁶. *Quis caccus*, conqueritur hodie Dominus, *nisi servus*
25 *meus*?⁷ Multi, inquit Chrysostomus, sunt sacerdotes, multi in nomine, sed pauci in
opere, qui scilicet sciant bene regere se ipsos et instruere subditos. *Cacci sunt et*
duces caecorum, et ideo *in foveam cadent*⁸, praelati scilicet caeci et subditi indocti,
nescientes praecepta legis. *Qui episcopatum desiderat, bonum opus desiderat*⁹, non^{H 142 b}
bonum gradum, sed intendere aliis et in sollicitudinem gerere pro multorum salute.
30 Propterea et pietas et doctrina sunt absolute necessariae^k. »Rex apum mellei coloris est,
ex electo flore et ex omni copia factus. Quid in melle, nisi morum sinceritas, et quid
in flore, nisi famae redolentia designatur? . . . Ex redolentia bonae famae praelatus eligi
debet, non semetipsum intendere, quia nemo *sibi assumit honorem, sed qui vocatur a*
Domino, sicut Aaron.¹⁰ Multi tamen aut sibi assumunt honorem et ad dignitates eccle-
35 siasticas evehuntur per contrariam viam, sed ipsi nunquam miracula faciunt, ut primis
ecclesiae temporibus per episcopos fiebant, [qui] per spiritum sanctum, cuius est facere
miracula, eligebantur, et non per reges et principes, qui talia facere non possunt. Si
quis episcopus virtutibus necessariis insignitus cum Gedeone vere et confidenter populo
suo diceret: *Quod me videritis facere, facite*¹¹, aut cum apostolo: *imitatores mei estote*¹²,
40 id est, se ipsum ducem in via virtutis exhiberet, is procul dubio spiritu sancto fretus
miracula faceret. Sed pauci per spiritum sanctum eliguntur, paucissimi miracula faciunt.

Pauca addidit Senensis ille in favorem residentium apud principes ad maius bonum,
et iustam absentiae causam asseruit.

^a Hh: Gaspar de Fosso, Cosentinus, vir bonus, ordinis s. Francisci de Paula, archiepiscopus Reginus, visus est etc. ^b om. Hh. ^c nomen om. P, habent H et h. ^d P incipit a linea.

^e Hh consilii (nec distinguitur ratione ab oportet, ita ut parere papae videatur esse ratione consilii.

^f add. H. ^g H postea supra lin. add.: Antonius de Muglitio, Moravus, orator Caesareus.

^h Hh inserunt qui supra, quod H (post ascriptum nomen) rursus delevit. ⁱ H manu tremula in marg. add.: hodie in die Sabbathi 12^a Decembris. ^k cod. necessaria.

¹ Gaspar de Fosso, ord. Minimorum, Cosentinus (episcopus Sealensis 1548—1552; Calvensis 1552 ad 1560), Rhegii Calabriae archiepiscopus factus erat 17. Iulii 1560. Cum 7. Decembris 1561 advenisset (Astolfi Servantii Diar.), contentatus est coram conciliaribus 18. Ian. 1562. Oratio legitur apud Le Plat I, 309—318.

² 1 Reg. 7, 17.

³ 2 Cor. 6, 16, cf. Lev. 26, 12.

⁴ 4 Reg. 4, 33—35. ⁵ Cf. supra p. 777, adn. 7.

⁶ Petrus Dam. op. 26, c. 1 (Migne, P. l. CXLV, 499).

⁷ Iesai. 42, 19. ⁸ Matth. 15, 14.

⁹ 1 Tim. 3, 1.

¹⁰ Hebr. 5, 4. — Thomas Cantiprat. (v. supra p. 731, adn. 2) De apib. I, 1, 1. 2.

¹¹ Iud. 7, 17. ¹² 1 Cor. 11, 1.

huiusmodi cura exerceri non potest, scilicet ad residentiam, cum maxime teneamur reddere rationem ovium in die iudicii. Et imponenda est a^a patribus necessitas residendi, non quod propterea velimus ligare manus^b summi pontificis, non quod etiam episcopus abesse non possit pro commodo ecclesie, cum sit praeceptum affirmativum. Allegavit Ber[nardum] in epistula 131 ad Mediolanenses 1*. ^eInitium decreti, quo dicitur 5

* *H insert*^d: Sententiam suam firmavit ex eo: *Pasce oves meas*, quod imponit onus pascendi et laborem, non honorem | tantum et dignitatem. Quod munus non potest exerceri per vicarium, iuxta illud: *Oves vocem eius audiunt, ante eas vadit et oves eum sequuntur*, Ioan. 10². Divum Augustinum citavit lib. 29^e de civitate Dei c. 19³. Episcopus nomen est operis, non honoris. Chrysostomum hom. 10 ad Timoth.: Episcopatus non dominationis fastu, verum cura regiminis ac charitatis affectu desiderandus⁴.

^fSequentia attulit ex quodam autore non spernanda^g, super eo quod scriptum est *Nescitis quid petatis* Matth. 20, Marc. 10⁵.

H 144^a Ex divino opere homiliarum doctissimi Friderici Nauseae doctoris, in ecclesia Moguntina ecclesiastae, impre[sso] MDXXX⁵. Super eo quod scriptum est: *Nescitis quod petatis*, Matth. 20, Marc. 10:

Dominus docet eos debere ad dignitates et officia promoveri, qui suis et laboribus et sudoribus bene meriti sunt. Non enim decet quenquam requies nisi post laborem, nec merces nisi post sudorem. Hoc est quod ad Timotheum apostolus ait: *Labora sicut bonus miles Iesu Christi. Nam et qui certat in agone non coronabitur, nisi legitime certaverit*⁶. *Si sustinebimus, et conregnabimus*⁷. Ideoque prohibemur eos eligere in praelatos et magistratus, qui laboribus se nondum suis se^h exercuere, quandoquidem in praelaturis et officiis futuri sint desides, otiosi, ignavi immitesque, unde peritura est respublica cui praeesse deberent. Hinc Moses non nisi post multos et varios etiam in terra aliena labores et sudores populi Israelitici ex Egypto liberandi dux eligitur, et illi²⁵ fit non nisi post multos quoque labores successor Iosue filius Nun. Nec clam, quod post multos labores et sudores Ioseph factus sit a rege Pharaone praepositus universae terrae Aegypti. Sic apostolus noluit esse episcopum nisi eum, qui haberet *testimonium ab iis qui foris sunt*⁸. Quanta vero de hoc antiquis patribus cura fuerit, satis notatur sub titulo decretalium de electione c. *Nihil*, in quo dicitur nihil magis ecclesiae Dei³⁰ nocere, quam quod indigni, scilicet scientia vel aetate vel vita vel meritis, assumantur praelati, et vult canon indigne promotum deiiciendum⁹. . . . Unde imperator: »Iubeo quisquis docere vult non repente nec temere prosiliat ad hoc munus, sed iudicio ordinis probatus decretum curialiumⁱ mereatur^k optimorum consensu adspirante.«¹⁰ Atque utinam id nostri electores undique servarent nec tam inhabiles eligerent et minime eos qui nunquam³⁵ laborassent nec vere didicissent, memores Christi dicentis: *Potestis bibere* etc.¹¹, docens^e etiam non esse quenpiam ad dignitatem propter consanguinitatem idoneis interim posthabitis eligendum. . . . Moses filios habuit et fratres, quos principatus sui successores facere⁴⁰ potuisset et posteris propriam relinquere dignitatem; | de alia tamen tribu, scilicet Ephraim (quum ipse esset de tribu Levi) Iosue eligitur, ut sciremus principatum in populo non sanguini deferendum esse, sed vitae, inibique Deum esse imitandum, qui *non est*

^a om. Hh. ^b Hh manum. ^c codd. incip. a linea, H in marg. habet crucem, cf. adn. g.

^d ergo perperam ait Woker (p. 244, adn.) Pragensis orationem integram esse apud Le Plat.

^e sic.

^f Hanc et sequentem lineam habet H partim inter versus partim in margine. T omnia haec usque ad p. 794, l. 35 omittit. ^g et additur: 'Dominus docet eos debere' etc. usque ad finem, deinde recurrendum ad verba huius paginae: 'Initium decreti', notata signo crucis (supra l. 5).

^h sic, bis legitur et apud Nauseam et apud H.

ⁱ H decurialium.

^k H meretur.

¹ Qua (scripta a. 1135) s. Bernardus Mediolanenses ad obedientiam sedis apostolicae cohortatur.

² Ioan. 10, 3 s.

³ Civ. Dei 19, 19, ed. E. Hoffmann (Corp. script. eccl. lat. Vindobon. 1900) II, 406, 22.

⁴ Chrysost. in 1 Tim. homil. 10, Migne, Patr. gr. LXII, 547.

⁵ Friderici Nauseae Blancicampani Homiliarum centuriae tres. Mihi praesto est editio secunda Moguntiae a. 1532 impressa (in folio), cui addita est

quarta in ordine centuria. Ubi fol. 29^e (centur. 1, hom. 23) verba quae primo loco exhibet archiepiscopus Pragensis sequuntur.

⁶ 2 Tim. 2, 3, 5.

⁷ 2 Tim. 2, 12.

⁸ 1 Tim. 3, 7.

⁹ c. 44 de elect. (1, 6), = concil. Lateran. IV, a. 1215, c. 26.

¹⁰ Iulianus Apostata in l. 7 Cod. de professorib. 10, 52 (53), cf. l. 5 C. Theod. de medicis 13, 3.

¹¹ Matth. 20, 22.

iure divino teneri ad rationem villicationis reddendam, [non placet]^a, cum sit nimis universalis. ^b Circa causas absentie, quam prosit quandoque ecclesie ut episcopus sit alicuius

*personarum acceptor.*¹ Sed »nunc, inquit Hieronymus, cernimus plurimos hanc rem beneficio² facere, ut non quaerant eos in ecclesiasticas columnas erigere, quos plus cognoscant
5 ecclesiae prodesse, sed quos vel ipsi amant vel quorum sunt obsequiis deliniti, vel pro quibus maiorum quispiam orarit, et, ut deteriora taceam, qui ut clerici fierent³, muneribus impetrant.«² Quod ne fiat Christus prohibet, qui sibi consanguineos noluit caeteris praeferre. . . . Nec obstat quod David in vita Salomonem et Petrus Clementem instituerit successorem³, quandoquidem id ipsum instinctu spiritus sancti evenerit, et quidem maxime
10 quod uterque in successione morum et virtutum fuerit commendatissimus et in conspectu populi approbatus.

Idem author.

Qui aliis praeesse debent et alios regere ut praelati, non debent se intrudere in praelaturam ambitione, potentia, favore, pecunia aut quovis alio modo illicito, sed debent eligi nullo adfectu humano nec personarum acceptatione. Sic Moses, etsi vocaretur et
15 eligeretur ad ducatum, egre tamen acceptavit, inquiens ad Deum vocantem et eligentem: *Quis sum ego ut vadam ad Pharaonem et educam filios Israel de Aegypto?*⁴ *Obsecro, Domine, non sum eloquens ab heri et nudius tertius, et ex quo loquutus es ad servum tuum; impeditioris et tardioris linguae sum.*⁵ *Obsecro Domine, mitte quem missurus es.*⁶ Sic Hieremias cum a Deo propheta constitueretur in gentibus, inquit: *A a a, Domine*
20 *Deus, ecce nescio loqui, quia puer ego sum.*⁷ Sic apostoli non se in apostolatam intruserunt, sed Christus eos sine humana acceptatione elegit⁸.

Idem.

H 144°

Oportet pastorem . . . ecclesiae per ecclesiae praesides vocari, ordinari, demumque ad . . . pascendum mitti. Sic Christus Petrum et Andream fratres et Iacobum et Ioannem fratres ad apostolatam vocavit et apostolos, id est praedicatores, fecit. . . . *Ascendens in*
25 *montem vocavit ad se quos voluit ipse, et venerunt ad eum. Et fecit ut essent duodecim cum ipso, ut mitteret eos praedicare.*⁹ Unde Paulus: *Nemo sibi usurpet honorem, sed qui vocatur a Deo ut Aaron. Sic et Christus non semetipsum glorificavit, ut fieret pontifex, sed is qui dixerat illi: Filius meus es tu, ego hodie genui te. Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech.*¹⁰ Si Christus primus pastor et praedicator
30 esse noluit⁹, nisi vocatus et missus, quomodo alii erunt non vocati? Christus enim sua dona non impertit nisi vocatis. . . . Sic Paulus se gloriatur apostolum esse vocatione Iesu Christi¹¹. . . . Sic Matthias non semetipsum ingessit, sed praedicationibus apostolorum et sorte fuit electus et cooptatus^f in eorum numerum¹². Igitur qui aliter se intrudunt in pastorale officium, per ostium non intrant, sed fures sunt et latrones. . . . Quod . . . non
35 parum adfert pernitiei communi populo, imo omni statui¹³.

Et infra^e.

Sed qui vocabuntur et eligentur ad regendum populum Dei, illi erunt veri duces et pastores, qui habebunt lucernas lucentes et ardentes, id est fidei opera dogmataque non sibi tantummodo, sed aliis uti specula et exempla, quibus eos in omni fide et castitate ducant ad viam salutis, ut monet Christus: *Sic luceat lux vestra coram hominibus,*

^a supplet h (H non placuit).

^b codd. incip. a linea.

^c sic Nausea et H; Hieron. beneficium.

^d H impetrent.

^e Nausea voluit.

^f Nausea et H coaptatus.

^g in marg. legitur: & me, credo perperam lectum ex abbreviatura vocis infra (& inf = et infra).

¹ Act. 10, 34.

² Hieron. Comm. in Tit. 1, 5 (Migne, Patr. lat. XXVI, 562), receptum in Decr. Gratiani c. 6 C. 8 qu. 1.

³ Cf. Pseudo-Clementis epist. 1 (c. 2) Pseudo-Isidorianam apud Hinschium 31, rec. in Decr. Gratiani c. 2 C. 8 qu. 1, cf. c. 1 ibid.

⁴ Exod. 3, 11.

⁵ Exod. 4, 10.

⁶ Exod. 4, 13.

⁷ Ierem. 1, 6.

⁸ Frid. Nauseae Hom. centur. 3, 80 de eo quod legitur Ioa. 15: Dixit Iesus discipulis suis: Hoc est praeceptum meum, l. c. 335^r d.

⁹ Marc. 3, 13 s.

¹⁰ Hebr. 5, 4—6; cf. Psalm. 2, 7; 109, 5.

¹¹ Gal. 1, 1.

¹² Act. 1, 26.

¹³ Ex eodem Nausea, Hom. centur. 1, 79 (De Matth. 4, 19), l. c. 108^v b.

regis consiliarius, norunt hi^a quibus negotium est cum principibus. ^bUbi agitur de principibus¹, hic videmur (ait) nos principibus subditos; quod libenter admitterem, nisi quandoque essent heretici. ^c<Penas sequuntur praemia>^{d2}: haec quam male sonent^e in auribus multorum alii viderint^f, quod videlicet episcopi coerceantur^g ad residendum et residentibus praemia dentur quasi aculei et calcaria. | ^bNon placuit de casibus in bulla ⁵ reservatis, cum vix papales^h casus reperianturⁱ, qui non ibi contineantur^k. ^lPraeterea^m non esse de dignitate synodi, ut roget et hortetur principes, sed suo potius uti debetⁿ officio et illis statuere sub excommunicationis pena. ^bDe publicatione huiusmodi decreti non placuit, ut nec card. Lotharingio^o.

H 145 ^aA meridie Lanciensis⁴ dixit^p: In re tam ardua quo me vertam^q nescio. Interim ¹⁰ dum hic terimus tempus, lupus rapit et dispergit. Sunt qui dicant residentiam iuris esse divini, alii humani, alii nolunt sibi legem^r imponi ad residendum, cum non simus

ut videant opera vestra bona et glorificent patrem vestrum qui in coelis est⁵. Ilique, inquam, sunt eligendi et qui testimonium habent bonum ab his qui foris sunt, ut non in opprobrium incidant et in laqueum diaboli!⁶ Qui si eligantur tales in pastores, memores ¹⁵ sint quod pontifices appellari solent a ponte faciendo, nimirum qui suis sanctis moribus, doctrinis exemplisque populo indocto pons sint et semita ad transiendum ab hoc mundi pelago ad litus aeternae securitatis. Vocantur etiam episcopi, i. e. superintendentes, quippe qui debent superintendere, vigilare, gerere curam eorum quibus praeficiuntur. Antistites dicuntur, ut qui^s quanto caeteris antestantur auctoritate et dignitate, tanto ²⁰ etiam debent suis subiectis antestare virtutibus et disciplinis. Praesules denique vocantur, ut aliis perinde atque custodes praesideant. Recordentur igitur, quales et quanti sunt^t et quod^u se deceat, ne titulares et non operarii sint praelati⁷.

H 144^d Status ecclesiasticus eorum est, qui praecipue inter caeteros ecclesiae deserviunt, . . . a secularibus negotiis omnino alieni. Quos modo presbyteros, id est seniores, modo ²⁵ sacerdotes vocamus. Presbyteros, qui olim propter dignitatem sacerdotii maiores natu, vita, moribus, doctrinaque probati ad ecclesiae ministerium eligebantur, teste apostolo ita dicente I Timoth. 3[10]: *Et^u hi autem ita probentur primum, et sic ministrent nullum crimen habentes*. Atque utinam id ipsum hactenus non abiisset in desuetudinem! Sic et illos appellamus sacerdotes, a sacris, quod sacra Deo faciant, id est sacrificent. ³⁰ Unde apostolus: *Omnis namque pontifex* (est autem omnis pontifex et sacerdos) *ex hominibus^v adsumptus pro hominibus^w constituitur in iis quae sunt ad Deum, ut offerat dona et sacrificia pro peccatis⁸*. Unde Paulus: *Ipse dedit quosdam quidem apostolos, quosdam autem prophetas, alios vero evangelistas, alios autem pastores et doctores ad consummationem sanctorum in opus ministerii, in aedificationem corporis Christi⁹*. ³⁵

^a Hh ii. ^b codd. incip. a linea. ^c *Sequentia in P separantur lineola a praecedentibus.*

^d Hh penitentias <h poenitentias> promereri. ^e Hh sonarent. ^f Hh videant. ^g sic coniecit

L. Dorez; P videtur habere coorricantur; Hh teneantur. ^h Hh papalis. ⁱ Hh reperiatur.

^k Hh contineatur. ^l P incip. a lin. ^m Hh propterea. ⁿ om. H.

^o atramentum obscurius in P. Hh add. nomen: Leonardus Marinus Genuensis ord. Praed., archiepiscopus L. Deinde H haec delevit et scripsit atramento valde pallido: Didacus de Almansa Hispanus, episcopus Cauriensis, sed eodem ductu add.: Ex me non interest, an sit Didacus ille aut hic Leonardus. ^p hoc dixit Hh habent ante nomen, quare post ardua inserunt inquit. ^q haec vox bis legitur in P. ^r Hh leges.

^s HT quod. ^t sic. ^u H Ea. ^v Naus. hoibus; H omnibus. ^w Naus. et H oibus (= omnibus).

¹ In decreto legitur: »Si imperatoris aut regis aut principis aut reipublicae . . . occasione aliqua . . . ab ecclesia amoveatur« (licet abesse).

² Haec verba (multo minus quae habet H) non leguntur in decreto apud Theiner II, 196 s; sunt potius verba Psalmai.

³ Votum integrum extat Vindobonae in tabulario imperiali teste Sickel, Concil 407.

⁴ Lancianensem archiepiscopum, non Cauriensem episcopum, hoc die dixisse et ordo rerum et Psalmai diarium originale et Massarellus Paleottusque ferunt. De Lancianensi apud Le Plat in canonum editione p. 352 haec leguntur: »Leonardus Marinus Genuensis ord. Praed., electus 5. Martii 1550 episcopus Laodicensis et suffraganeus episcopi Mantuani, dein 16. Iunii

1560 episcopus Lancianensis, quae sedes ad archiepiscopatum evecta est 26. Febr. 1562. Tridentum venit 26. Martii 1562, inde Romam discessit 9. Iunii 1562, ut de negotiis concilii cum summo pontifice ageret. Tridentum rediit 10. Iulii 1562. Post abdicatum archiepiscopatum Lancianensem electus est 7. Octobris 1566 episcopus Albensis. Obiit Romae 11. Iunii 1573, aetatis 63, sepultus in ecclesia supra Minervam. Anno 1566 edidit catechismum Romanum, item breviarium et missale, a patribus concilii ad hoc delectus.«

⁵ Matth. 5, 16. ⁶ I Tim. 3, 7.

⁷ Nausea, Hom. cent. I, 99 (in Luc. 12, 40), I. c. f. 141^v s (g. k). ⁸ Hebr. 5, 1.

⁹ Eph. 4, 11. 12. Nausea, Hom. 4, 66, I. c. 226 c. d.

filii servitutis et timoris, sed dilectionis¹ etc. ^aFuitque in sententia ut omnino ferenda^b est lex de residentia, quae tam est necessaria, ne dicatur nobis: *Oves mee disperse sunt, quia non erat pastor*². Dominus ait ad Zachariam: *Finge te pastorem stultum*^c etc.³ *Ecce ego suscitabo pastorem, qui derelicta <non visitabit>*^d etc.^e, ubi describit conditiones
 5 pastoris stulti. Deinde <Exclama (inquit)>^f: *O pastor et idolum*⁴; perinde est enim habere pastorem absentem atque idolum. Dum dormimus, diabolus seminat zizania <etc.⁵, et>^o nunc videmus magnam regnorum vicissitudinem^g, <propterea quod>^h omnes peccavimus, ut de Gallia. ⁱCausae absentiae placent, nec claudendum est ostium epichae^k.
^lClausula de visitandis liminibus in decreto inferenda [non est]^l, licet hoc iuramentum
 10 non sit inutile, nempe ad unitatem et profitendam fidem nostram. ^mNon fuit in sententia eorum qui dixerunt unicum esse remedium ut dicamus residentiam esse iuris divini, cum hoc nil prodesset.

ⁿMiletensis⁶ ex scripto dixit atque imprimis petit^o per papam | provideri pau- H 146
 peribus episcopis, qui non habent unde vivant in episcopatibus.
 15 ^p| Non solum (inquit) sublimi debent praemiari honore episcopi, sed et terreno, ut dum spiritualibus vacant, temporalium indigentia non contristentur et ita vilescat episcopalis dignitas et autoritas. In me non est impleta prophetia Isayae: *In divitiis gentium eritis admirabiles*⁷; non sum ita admirabilis, ut habeam unde vivere, tantum abest ut possim aliquid pauperibus largiri secundum legem Dei et canones. Redditi
 20 episcoporum sunt plerumque admirabiles, sed mei et quorundam aliorum adeo tenues, ut novis haereticorum templis, non dicam latronum speluncis, plures constituentur. Per multi cadunt in via salutis, ex ecclesiasticis praesertim, propter temporalium affluentiam, quia plures peccant in prosperis quam in adversis; sed profecto (inquit) ecclesiae meae
 25 ecclesiae ministri, ut alimentum et victum accipientes laboribus non parcant, verum sedulo et strenue agant, dum per aetatem et valetudinem licet, quia cum gravibus morbis conflictantur excusari debeant atque ali et foveri, perinde ac si laborarent. Sed ecclesiasticorum bonorum tam inaequalis facta est divisio et partitio, ut ex mea non possim sperare unde vivere in futurum, et ideo cogar dicere: Vita quae sit satis tibi^q, sat eadem
 30 est mihi, et lactari in statu in quo me collocavit sedes Romana, cuius est providere necessitatibus | <meis et aliorum, qui sortem suam et indigentiam minus patienter H 147
 ferunt>^r. | ^sMulta mihi desunt necessaria, quorum privatione non debeo contristari, cum non H 147, a
 potestati, sed paupertati regnum coelorum sit promissum⁸. *Dignus est tamen operarius mercede sua*⁹, non solum aeterna, quae debetur in patria ad remunerationem, sed etiam
 35 temporali, quae debetur in via ad sustentationem. Merces enim praedicationis secundum Gregorium hic inchoatur et in coelo perficitur, quia uni nostro operi duae mercedes debentur, una in via, quae nos in labore sustentat, alia in patria, quae nos in resur-
 rectione remunerat¹⁰. In me non est impleta iustitia iuxta illud: *Quis gregem pascit et illius lacte non alitur? quis plantat vineam et eius fructu non vescitur?*¹¹ *Operam*
 40 *navantem agricolam ante omnes par est fructus edere*¹². »Audite patienter, patres, si plangam paululum dolorem meum, ut alias Blesensis Innocentio papae. Qui elevatus

^a P incipit a linea.^b Hh tuenda.^c om. Hh.^d Hh consolidabit.^e h et.^f Hh exclamat.^g Hh hic inserunt ut in Gallia (omisso in fine ut de G.).^h H etc. praetereaque; h et proptereaque.ⁱ codd. incip. a linea.^k sic P; H epiicheiae;

h Epicheiae.

^l add. Hh.^m PII incip. a linea.ⁿ Hh praemitt. nomen: Quintius de Rusticis,

Romanus, episcopus Milletensis (sic).

^o Hh petiit.^p add. H.^q cod. (H) sibi.

^r Om. w. Cum H verba: Multa mihi — egere erubesco addat in folio postea intercalato, textum orationis ad verba 'necessitatibus | meis' interruptente, T notam in II, quae in fol. 147 post verbum ferunt folium inserendum esse monet, neglexit, sed id postea signis correxit, quae Woker ut deletoria intellexisse videtur, cum reliqua verba omiserit. ^s Sequentia add. II in folio postea inserto (147^a), in cuius capite leguntur: Fol. 146 post verbum 'authoritas', linea 6 (est supra l. 17); deinde haec ita correctae sunt: fol. 147 post verbum 'ferunt'.

¹ Cf. Rom. 8, 15; 2 Tim. 1, 7.² Ezech. 34, 5.³ Videtur significari Zach. 11, 15.⁴ Zach. 11, 16. 17.⁵ Cf. Matth. 13, 24.

⁶ Quintius de Rusticis Romanus, episcopus Milletensis (Mileti civitatis Calabriae) senior, electus 17. Iulii 1523, resignaverat episcopatum a. 1541, sed postea regressus ad eum obiit 1566, non 1562, ut alii

volunt, Le Plat, Canones 92. 353. Cf. Conc. Trid. I, 612, adn. 2.

⁷ Verba haec non leguntur apud Iesaiam.⁸ Matth. 5, 3.⁹ Luc. 10, 7; 1 Tim. 5, 18.¹⁰ Gregor M. Homil. in evang. 1, 17, 17; Migne, Patr. lat. LXXVI, 1141.¹¹ 1 Cor. 9, 7. ¹² 2 Tim. 2, 6.

sum super ventum, ut turpius cadam et fiam caeteris in theatrum et derisum. Quietius mihi fuisset semper latuisse quam in episcopatum ascendisse. Vere super ventum ascendi; ille siquidem honor est in solis et nudis et puris intellectibus.«¹ Quia igitur, patres, Deus vocavit vos in plenitudinem potestatis, ut auferatis scandala de regno eius, obsecro et adiuro gloriam sanctitatis vestrae, ut provideatur inopiae meae antequam moriar, quia fodere nescio, egere erubesco.²]

^{P 35} ^(H 147) ^a **Pientinus**³ utrumque dixit non stare per episcopos, quominus <resideant, [quod] non servantur>^b promissa per papam tam ex parte pontificis quam laicorum etc.^c

^d **Milopot[amensis]**⁴ fatetur^e residentiam esse necessariam iureque divino, naturali et humano praeceptam. ^fDecretum hoc dehonestat^g dignitatem episcopalem^h. ⁱQuod ad collationem beneficiorum attinet, non dixit, ne in causa propria ius dicere videretur, sed hic adhibendum fore remedium, cumⁱ ea tanquam Pandora nascentur omnia incommoda.

^k]: Tria verba Iosue dicta sunt: *Surge, confortare, esto robustus*^l. Ista, patres, dicuntur nobis: Surgite, confortamini, estote robusti. Audiamus illa et sequamur vocem!

Praelati tria debent subditis: temporale subsidium, praedicationis verbum, et boni operis exemplum. Unde Petro ter dictum est: *pasce, pasce, pasce!*^m Quomodo ea praestabunt praelati absentes? *Quis, putas, est fidelis servus et prudens, quem constituit Dominus super familiam suam,*ⁿ quis dignus episcopus? Is est, qui prudens in acqui-
rendo, servus in servando et fidelis est in dispensando; qui haec tria non habet, praelatus fidelis non est, nec servus. Neque tria ista per absentem exequi possunt. | Seducunt
^{H 148} praelati gregem suum tripliciter (inquit Hugo cardinalis^o): non corrigendo: ubi non est gubernator, populus corrue¹, salus² autem, ubi multa consilia; correptionem^m emolliendo: cum disciplina cessaverit, dissipabiturⁿ populus; item malo exemplo: *a prophetis Ierusalem egressa est pollutio super omnem terram.*³ |

[Die dominica 13. Decembris]

^(P 35) Dominica 13. non interfui capelle propter concionem hyspanice habitam apud divum Bernardinum a R^{mo} Segobricensi^o. <Deinde pransus apud Pragensem, cenavi apud card. Madrutium cum R^{mo} Lotharingo et episcopis Gallis.>^o

Die lunę 14. [Decembris]^p.

Congregatio generalis. De decreto residentiae.

Dixit ^q**Panormitanus**¹⁰ residentiam omni iure necessariam, sed in decreto non apponendum *iure divino*.

^a *Hh praemitt. nomen*: Alexander Piccolhomineus [*H Piccollomineus*] Senensis, episcopus Pientinus [*h Pontinus*]. ^b *Hh residentia non servetur.* ^c *om. H.* ^d *Hh*: Iacobus Suretus, Graecus, episcopus M., ord. Minorum s. Francisci. *Cod. Par. 1532 rectius habet Dionysius Graecus.* ^e *Hh dixit.*

^f *codd. incip. a linea.* ^g *HTw demonstrat.* ^h *hanc vocem [quam (velut a se additam) unciis inclusit w] habent H et T.* ⁱ *Hh add. ex.* ^k *addit H.* ^l *Tw corrui.* ^m *w corruptionem.*

ⁿ *H discipabitur; Tw dissipatur.* ^o *Hh add. episcopo, Ioanne de Munnatones [sic, recte Muñatones], ordinis s. Aug.* ^p *om. P; Hh eiusdem mensis Decembris.* ^q *Hh praemitt. nomen*: Octavianus Praeconius [*habet T, om. w*] ord. Minor. s. Francisci, archiepiscopus P.

¹ Petri Blesensis ep. 151 ad Innocentium III (c. a. 1199), *Migne*, Patr. lat. CCVII, 442 s (ubi ceterum non de episcopatu, sed de archidiaconatu est sermo).

² Cf. Luc. 16, 3.

³ Alexander Piccolomineus 29. Nov. 1528 electus erat episcopus Pientinus, a. 1535 etiam Ilcinensis. Hanc ecclesiam retenta Pientina a. 1554 fratri suo resignavit. Tridentum venerat 4. Ian. 1562. Obiit 1563.

⁴ Duo erant Milopotamenses episcopi: Dionysius Zannettinus, vulgo Graeculus seu *Grechetto*, senior, et Iacobus Suretus, iunior (cf. supra p. 728, adn. 9). Hic senior esset intellegendus. Sed re vera neque ille dixit hoc die, et nec Massarellus nec Paleottus Milopotamensem inducunt, immo senioris votum sub 15. Decembris refertur ab illis (*Theiner* II, 205. 630). Sine dubio votum hoc est **Caiaensis**, quem eidem testes hoc die inter loquentes enumerant, quemque facile Psalmaeus pro Milopotamensi seniore habuit,

cum hic immediate sequatur in indice patrum. Caiaensis episcopus 1537—1562 erat Fabius Mirtus Frangipanus Neapolitanus, qui deinde archiepiscopus Nazarenus factus obiit nuntius apostolicus Parisiis 17. Martii 1587, aetatis anno 73. ⁵ Ios. 1, 2. 6. 7.

⁶ Ioan. 21, 15 ss.

⁷ Matth. 24, 45; cf. Luc. 12, 42.

⁸ Hugo a S. Charo, qui contra pluralitatem beneficiorum egit? Cf. *Quétif-Echard* I, 194 ss.

⁹ Ier. 23, 15.

¹⁰ Octavianus Praeconius ord. Min. conv. episcopus Monopolitanus electus erat 11. Martii (vel 15. Aprilis?) 1546, deinde 13. Iunii 1561 translatus Arianum, denique 20. Martii 1562 ad archiepiscopatum Panormitanum, ubi mortuus est 18. Augusti (vel Iulii?) 1568, aetatis a. 66. Ad concilium venerat 30. Oct. 1561. Cf. *Le Plat*, Canones 352 et *Gams*, Series 899. 952. Locus dicendi ei erat 12. Dec. post Lancianensem, sed *suo loco non dixit* teste Massarello (*Theiner* II, 204).

^a]: Si residentia est de iure divino, papa de ea dispensare non potest secundum antiquum canonem Zozimi^b: »Contra statuta patrum condere aliquid vel immutare nec huius quidem sedis potest autoritas. Apud nos enim inconvulsis radicibus vivit antiquitas, cui decreta patrum sanxere reverentiam.«¹ Beneficium, clamant omnes, datur
5 propter officium; sed pauci ponderant illam communem sententiam et sciunt aut scire volunt, omnia beneficia requirere residentiam, nisi causa legitima beneficiatos excuset. Si ita est (inquit), quomodo excusabuntur apud Deum qui plura habent beneficia et non resident in uno neque in altero? Quod si aliqui dicant habere se dispensationes propter causam, nullam admitto, | nisi adsit necessitas conferendi^c plura beneficia uni soli
10 capaci propter paucitatem idonearum personarum, aut pia utilitas ipsorum in spiritualibus et temporalibus, aut paucitas reddituum. Quae si aliter conferantur, peccat mortaliter qui ea confert et qui assequitur. Ideo audiendus divus Hieronymus: »Clericos, inquit, convenit ecclesiae stipendiis sustentari, quibus parentum nulla suffragantur stipendia; qui autem bonis parentum et opibus sustentari possunt, si quod pauperum est accipiunt,
15 sacrilegium committunt et per talium abusum sibi iudicium manducant et bibunt.«² Nonnulli tamen dicunt licitum ei esse qui habet aliunde vivere, de altari suo vivere, si deserviat, et patrimonium suum haeredibus suis reservare. :]

^d Civitatis Castellanus³ excitavit risum, dum cardinalibus^e laudes decantavit^f,
:] (nec non quando)^g de moribus egit et de episcopis, qui verbum Dei non annunciant, quamvis teneantur, ut Deus docuit miraculo temporibus Iustiniani Augusti, dum
20 episcopis Africanis linguae abscissae^b sunt, qui tamen loquelam non perdidit⁴. Exsurgat qui dormit, et exurgat a mortuis; *hora est iam a somno surgere*⁵ et vigilare super commissum sibi gregem⁶. Non solum arbor, quae fructus malos facit, sed quae fructus bonos non facit, excidetur⁷. Non sufficit nobis non facere malum, si non faciamus bonum; populum pascamus exemplo simul et verbo, gregem nostrum pascamus zelo Augustini: »Nolo salvus esse sine vobis. Quare loquor, quare hic sedeo, quare vivo, nisi in hac intentione, ut cum Christo simul vivamus? Sed si me non audieritis, libero animam meam.«⁸ :]

ⁱ Tervisinus⁹ docte dixit.

^a]: Tollite, patres, abusus in ecclesia, tollite pluralitatem beneficiorum, et nulla erit causa consensuum nostri Tridenti ad reformationem ecclesiae. O Ludovice, chara Caroli Magni progenies, utinam nunc viveres ad reformandam ecclesiam! »Episcopi vocamur, qui honoris nomen, non virtutem tenemus. Relinquant enim Dominum hi qui nobis commissi sunt, et tacemus. Quomodo^k nos vitam corrumpere^l valeamus alienam, qui neglexerimus^m nostram? Ministerium actionis nostrae negligimus, Domini causam relinquimus.
35 Impletum est in nobis, quod scriptum est: *Et erit sicut populus sic sacerdos*¹⁰. Cuius hoc nisi nostro praecipue peccato agitur? Ecce depopolatae urbes, eversa castra, ecclesiae ac monasteria destructa, etⁿ nos pereunte^o populo auctores mortis existimus, qui esse debuimus duces ad vitam! Ex nostro enim peccato populi turba prostrata est. ...
40 Quis luxuriam ex nostra eruditione deseruit^p? quis avaritiam, quis superbiam declinavit? Sic^q pastores vocati sumus, et cum ante aeterni pastoris oculos venerimus, eo gregem

(P 35)
H 150

^a add. H.   ^b sic.   ^c T conficiendi; w committendi.   ^d Hh: Scipio Bongallus Romanus, episcopus Civitatis Castellanae.   ^e Hh cardinalium.   ^f Hh declamavit.   ^g H deinde mutavit: postea.
^h Hw abscissae; T obscurius.   ⁱ Ita P. H primum scripserat: Angelus Massarellus Septempedanus, episcopus Telesinus (error ortus est perperam lecto vocabulo Tervisinus). Ita habet etiam h. Sed H postea correxit Georgius Cornelius Venetus, episcopus Tervisinus (quod, ut lituram tegeret, iterum scripsit in schedula agglutinata).   ^k Greg. et concil. quando.   ^l w corrigere.   ^m Greg. et concil. negligimus.
ⁿ Greg. et concil. Sed.   ^o Greg. et concil. pereunti.   ^p w deservit.   ^q Greg. et concil. Hic.

¹ Ex Zozimi ad episcopos Viennensis et Narbonensis provinciae epistula (correctoribus Romanis incognita) apud Migne, Patr. lat. XX, 666: c. 7 C. 25 qu. 1.

² Cf. supra p. 788, l. 27 ss et adn. 2.

³ Scipio Bongallus, Civitatis Castellanae et Hortae episcopus factus 24. Nov. 1539, Tridentum venerat 29. Nov. 1561. Obiit Hortae 3. Aug. 1564.

⁴ Victor Vitensis Historia persecut. 3, 29 s (al. 5, 6); sed cruciati non erant episcopi. Idem alii auctores narrant, cf. Ruinarti comment. in Victor. cap. 7.

⁵ Rom. 13, 11.

⁶ Cf. eadem verba Laynii supra p. 778, l. 3.

⁷ Matth. 3, 10.

⁸ Difficile est investigatu ex quo sermone s. Augustini haec verba sint deprompta.

⁹ Georgius Cornelius, 20. Febr. 1538 episcopus Tarvisinus electus, iam concilio Tridentino primum congregato interfuerat. Denuo Tridentum venerat 27. Nov. 1562. Abdicavit episcopatu 1577, obiit 1579.

¹⁰ Iesai. 24, 2; Hose. 4, 9.

nostra praedicatione conversum non ducemus. « Ex synodo Macriensi^a in diocesi Remensi¹. Videte, patres, an residentia sit his unicum remedium. — ^b Si pastor debet esse ex officio lux et sol mundi illuminans et vivificans, quomodo absens illuminabit <et vivificabit>^c? Certe doleo statum et conditionem nostram. Circumspexi et *sustinui*, qui simul mecum *contristaretur*² super omnibus malis his, et vix unum de mille reperi. 5

H 151 ^d Unum addam cum bona vestra venia de praelatis nostris. | Sunt homines amantes se ipsos et non apponunt cor suum, ut iuxta debitum officii sui magnificent coram hominibus eum, *a quo omnis paternitas in coelo et in terra nominatur*³. Indulgere autem carni, delitiose otari, pompaticè^e incedere, quaestui intendere, magnificare parentes, hoc illis est episcopari. Recordamini (inquit Dominus illis), quam rationem reddituri estis 10 in tremendo iudicio meo de ovibus meis, quas suscepistis regere et custodire. Ego delebo memoriam vestram de terra viventium. Nonne in gravi somno obdurati estis? Et quomodo evigilare vos faciam super greges meos, qui disperguntur? » Reddite rationem, quia defraudastis mihi margaritas electas et gemmas pretiosas, quae vobis missae fuerunt de magna maiestatis potentia, et noluistis obedire mihi. « Elizabeth Germana 15 ad Hilinum archiepiscopum Treverensem⁴.

» Quis posuit idolum hoc in sede mea, ut imperaret gregi meo? (sic loquitur <Deus^f indigno episcopo>^g per Robertum quendam Gallum, qui visiones multas habuit circiter an. 1290). Aures habet, et non audit clamorem plangentium et descendantium ad inferna . . . ; oculos habet et non respicit abominationes populi sui . . . ; os habet et non loquitur. . . . Vae idolo, vae ponenti^h! «⁵ |⁶

(P 35) ^k Andegavensis⁷ <ex scripto>¹ protulit sententiam, postulans residentiam declarari esse de iure divino.

¹ | Sunt tamen (inquit) causae absentiae ita legitimae, ut excusent. Sed ubi subditorum salus exigit personae pastoris praesentiam, non debet pastor suum gregem deserere, neque propter aliquod commodum temporale, neque propter aliquod personale 25 periculum imminens, cum bonus pastor animam suam ponere debeat pro ovibus suis⁸. H 152 | Si vero subditorum saluti possit in absentia pastoris per alium provideri, tunc licitum est pastori propter personae periculum corporaliter gregem suum deserere. Colligitur etiam ex autoribus, posse etiam deserere propter ipsius malitiam. |

^a libri Mariensi.

^b H incip. a linea.

^c om. w; T et illuminabit (sic, bis).

^d H non incipit a linea.

^e w peripatetice (!).

^f H in marg. perperam add. de.

^g om. w.

^h Tw potenti (!).

ⁱ add. H.

^k Hh: Gabriel de Bouverii [h Bouverri], Gallus, episcopus A.

¹ H corr. pro ex se ipso, quod habet h.

¹ Woker, lectione H seductus, vult intellegi synodum in Monte S. Mariae a. 972 habitam, quamvis ea non in dioecesi Rhemensi, sed praeside tantum archiepiscopo Rhemensi celebrata sit. Nec eum turbavit, quod verba citata minime inveniuntur in actis illius concilii. Re vera lectio H est falsa et verba leguntur in actis concilii in ecclesia S. Macrae in Finibus (Fines) archidioecesis Rhemensis sub Ludovico III rege Franciae occidentalis a. 881 celebrati c. 2 (Harduin. VI, 1, 351 s., ex Gregorii M. Homil. in evang. 1, 17, 14. 16. 17 [Migne, Patr. lat. LXXV, 1146 ss]).

² Psalm. 68, 21.

³ Eph. 3, 15.

⁴ Elisabeth Schoenaugiensis (1129—1164) ep. 4 'ad D. Hilinum archiepiscopum Treverensem', in editione *Liber trium virorum et trium spiritualium virginum* [Hermae, Uguetini, fr. Roberti, Hildegardis. Elisabeth, Mechthildis], quem a. 1513 Parisiis ex officina Henrici Stephani emisit Iacobus Faber [Stapulensis] (in fol.) fol. 143^v. In editione secunda visionum et epistularum Elisabethae per F. W. E. Roth Brunn 1886 curata p. 140. De Elisabethae vita et scriptis cf. prolegomena editionis Rothianae; W. Preger, Gesch. d. deutschen Mystik I (Leipzig 1874), 37 ss; Streber in Kirchenlexikon IV (1886), 383—385.

⁵ Fr. Roberti libri sermonum c. 5, in editione Fabri Stapulensis citata p. 19^v. De quo fr. Roberto

Faber in praefatione fol. 2^v haec habet: »Ex libro visionum nobili familia ortus intelligitur et in habitu saeculari etiam sacerdos diu vixisse munus habens divinae visitationis. Deinde cepit habitum fratrum s. Dominici, prophetavit de statu summorum pontificum, regum et principum, de apostasia religiosorum, de modo studiorum quaestionario parum (ut ei revelatum est) fructuoso, de ordine suo, et plerisque aliis. Composuit et epistolas ad varios. Nec plura de eo legi.« Visiones incipiunt: »Anno D. 1291 mense Augusti, Nicolao papa IV praesidente in sancta Romana ecclesia catholica, factum est saepe et saepius verbum Domini in me.«

⁶ Nescio an error sit Hussonii, cum hunc articulum episcopo Italo attribuat, qui vix locos ex concilio Gallico et ex libro Parisiis edito noverat. Videntur potius citati esse a Gallo, idque ab Andegavensi, cuius votum statim sequitur. Forsitan articulus legabatur in folio singulari, quod Psalmaeus falso loco inseruit. Simile dubium de card. Lotharingi voto v. infra p. 824, adn. 4.

⁷ Gabriel de Bouvery, nepos Guilelmi Poyet Franciae cancellarii, episcopus Andegavensis electus 15. Iunii 1540, Tridentum venerat 10. Nov. 1562. Obiit 10. Februarii 1572.

⁸ Ioan. 10, 11.

*Philadelphiensis Germanus¹ proposuit gravamina episcopatus Aistetensis do- (P 35)
mini sui², et ad risum provocavit patres.

^b]: Ea tamen satis declaravit et paucis, quae ad reformationem spectabant, et sex malis provideri desiderasset per synodum. 'Primo, quod plerique, antequam vo-
centur promoveri ad dignitates et curas ecclesiasticas, per se et per alios sollicitè quaerunt, nec vocationem humiliter expectant. Secundo, quod saepe in collationibus benefici-
fiorum amici dignioribus praeferuntur. Quorum promotoribus dicitur per prophetam: *Vae illi, qui aedificat Sion in sanguinibus*³. Multi enim pro amicorum carnalium promotione et corpus et animam aeternis⁴ exponunt incendiis, qui e converso pro eorum
liberatione extremum digiti vix ad horam ponerent in tormentis. Tertio, quod plerumque, causa mala movente et alliciente, indigni, mali et hostes Christi ad ecclesiastica beneficia promoventur; ut magis personis quam ecclesiis magisque utilitati privatae quam communi provideatur, nec fiunt clerici vel praelati Deo, sed mundo⁴. Quarto, quod unus beneficio uno non contentus in aliorum clericorum praeiudicium et damnum plura
occupat. Quinto, quod plerique in ecclesiis non resident, indigni lacte et lana, quia
non pascunt oves et non vigilant in gregis custodia, honorati incedunt a bonis Domini, qui Domino honorem non fecerunt. Sexto, quod permulti fructibus beneficiorum abutuntur et patrimonium Christi et res pauperum in usus superfluos et illicitos convertunt. Quantumcunque enim utiliter in beneficio quis laboret, ultra tamen victum et vestitum
sibi vindicare non debet; quicquid amplius est, pauperum est, et res pauperum non pauperibus dare par sacrilegii est.

In omnibus et per omnia tendebat ad reformationem, residentiam iure divino sancitam asserens. :]

Die Martis 15. Decembris⁵.

(P 35)

Congregatio generalis. Caprulani, Bellunensis, Cavensis sententiae.

'<Inter alios>⁶ Caprulanus⁵ dixit, cum hic agatur de residentia, nullam de ea fieri mentionem in decreto. Itaque dicendum ut residerent et munera ecclesiastica^h per se obirent. 'De penis non placuit ut non residens inhabilis redderetur, ne gravaretur provisus, nec reatus peccati nec absolutio pontifici reservata, cum de reservationibus conquerantur^k patres.

^b]: Dixit reformationem inchoandam esse a maioritis, non a minoritis, ut curatio a fonte mali inciperetur, ut apposite quidem imperator responderat tempore Constantiensis concilii cuidam, qui inchoandam a minoritis proposuerat. Sed liberius fuit, inquit, a multis annis de potestate Dei disputare, quam de creaturarum ordine et dignitate, quamvis quotidie res religionis in peius ruant, ita ut non videatur amplius remedii locus propter pastorum negligentiam. :]

¹Episcopus civitatis Belluni^m⁶ docte admodum dixit et ad reformationem hortatus est. <Aiunt de familia esse Contareni>ⁿ. (P 35)
H 154

^a Hh Leonardus Haller [h Daller], Germanus, episcopus Ph., proposuit . . .

^b add. H.

^c in P unusquisque numerus incipit versum.

^d cod. (H) et w externis.

^e om. P; H supra

lin. add. decembris.

^f in P atramentum obscurius, cum et titulus et partes praecedentes scripta sint atramento pallidior.

^g om. Hh, qui praemitt. nomen: Aegidius Falcetta Cingulanus, episcopus C.

^h Hh apostolica.

ⁱ codd. incip. a linea.

¹ Hh praemitt. nomen: Iulius Contarenius Venetus.

^m Hh Bellunensis.

ⁿ om. Hh; ille post hortatus adiungit: et maxime ecclesiasticorum.

¹ De quo cf. supra p. 650, adn. 2 (ubi corrigendum est Hallerum profectum esse Tridento 9. Octobris 1563 [cf. Sickel, Concil 630] et domum pervenisse 18. Octobris).

² Eistetensis episcopus 1560—1590 erat Martinus de Schaumberg. De gravaminibus pauca refert Masarellus apud Theiner II, 205. Ex differentia inter Paleotti relationes primam et retractatam coniecerim Hallerum haesitasse diceretne aliquid de gravaminibus episcopi necne.

³ Mich. 3, 10; cf. Ierem. 22, 13.

⁴ Nescio an cogitaverit de Ambrosio de Gumpenberg, qui a. 1560 iussu pontificis reluctanti episcopo

praepositus cathedralis ecclesiae Eistetensis ecclesiae est factus, cf. J. Sax, Die Bischöfe . . . von Eichstädt II (Landshut 1885), 453 s.

⁵ Aegidius Falcetta (Falconetti) Cingulanus, 15. Martii 1542 electus episcopus Caprulanus, iam concilio Tridenti primum congregato interfuerat. 29. Ian. 1563 translatus est Britinorium (mortuo Ludovico Vanino Theodulo 11. Ian. 1563 Tridenti, cf. infra p. 822, l. 11 et adn. 10), ubi 1. Iulii 1564 (non 1565) decessit. Tridentum venerat 30. Sept. 1561.

⁶ Iulius Contarenius, Bellunensis episcopus electus 11. Sept. 1542, obiit 4. Nov. 1575. Advenerat Tridentum 4. Nov. 1562.

¶: Nihil est, inquit, in hac vita et praecipue hoc tempore difficilius, laboriosius, periculosius episcopi officio, sed apud Deum nihil beatius, si eo modo militetur, quo noster imperator iubet (ut ait divus Augustinus)¹. Videamus vocationem nostram, in qua vocati sumus² inter operarios operariorum magistri, ut quidam scribebat electo Parisiensi. A senioribus egressa est iniquitas, et nisi in capitibus ecclesiae medicina primum adhibeatur, in vanum laboraverunt³ qui cupient reparare eam. Bene agamus, memores dignitatis nostrae, aut certe recta desinamus docere, et semetipsum primum corrigat, qui alios ad bene vivendum admonere debet, ita et in omnibus formam vivendi praebeat et ad bonum opus doctrina et opere^b provocet. Sunt enim quidam praelati qui solum^c alios docent, sed se ipsos non docent, similes candelis quae alios illuminant, se ipsas consumunt; dicunt et non faciunt. Sed bene loqui et male vivere nihil aliud est quam se ipsum sua voce damnare. Coepit Iesus facere et docere^d. Vae nobis hypocritis^e, qui cum profiteamur legis peritiam et ob hoc teneamus claves regni coelorum, non solum ipsi non intramus, sed aliis intrare volentibus, quibus debueramus aperire fores^d, occludimus eas et obsistimus ultro paratis, quos cessantes debueramus excitare — et hoc vitiis et negligentis nostris. Gloriamur nos in locum apostolorum concessisse horumque vicem in ecclesia tenere; faciamus nos, sicut praecipit^o nobis Christus, et facile imitabuntur nos turbæ. | Praeceptum Domini est: Euntes docete omnes gentes⁶; praecceptum Domini est quod legimus: Sic luceat lux vestra coram hominibus, ut videant bona vestra opera et glorificent patrem vestrum, qui in coelis est⁷. Haec duo praecepta impleamus! Finem fecit verbis Theodosii in ecclesiastica historia: »Si <in te confisi>^f huc venimus, porrige dexteram tuis, summe conditor omnium, ne forte dicant gentes: Ubi est Deus eorum?«⁸ |

(P 35) ^g Cavensis⁹ voluit decretum sub Paulo III¹⁰ satius et potius [esse] isto de residentia, et dixit non esse ex dignitate, ut iterum de residentia agatur. Quod etiam gratiae concessae residentibus per constitutionem^h Pii IV nuper editam¹¹ essent hic inserendū¹. ²⁵ ^k Egit contra patres, qui residentiam iuris esse divini contendunt, allegans Haymo[nem] in 1 Cor. 12, qui videatur¹ asserere iure canonico episcopos in ecclesiis suis residere. Sed non crediderim hoc dixisse [Haymonem]^m¹².

¶: Hic (inquit) de residentiae nomine et cortice agimus et non residentiam ipsam prosequimur, <quanquam valde necessariam>ⁿ. Levate oculos vestros et videte regiones, et quam albae sint ad messem¹³, operarii autem pauci¹⁴ respectu tantae multitudinis convertendae. Operarii sunt in ecclesia qui non opus quaerunt, sed otium, honorem, non onus, decimas, non animas, praeesse^o, non prodesse¹⁵.

H 156 Rogandus dominus messis, ut mittat¹⁶, non ut ipsi se ingerant (sicut fures et latrones se faciunt) in messem suam, id est in salutem animarum. Ad hoc enim | mittuntur; sed multi convertunt falcem^p suam in messem alienam, scilicet in temporalia, ad quae non diriguntur. |

Die Mercurii 16. Decembris.

Congregatio generalis. Ebroidensis et Iustinopolitanus de decreto residentiae.

P 30 Visum fuit patribus de constituendo diem sessionis habendae intra quindecim dies. [Ebroidensis]^q¹⁷ dixit^r residentiam iuris esse divini, non quod non liceat ob

^a add. H.   ^b w insert alios.   ^c om. Tw.   ^d w foras.   ^e w praecepit.   ^f w interconfisi.
^g Hh add.: Thomas Casellus, Rossanensis, ord. Praed., episcopus C. Quod deinde in H mutatum est: Ioannes Thomas de S. Felicio, Neapolitanus, episcopus C.   ^h H concessionem.   ⁱ H Thw insertae.
^k codd. incip. a linea.   ^l Hh videtur.   ^m recte supplet H.   ⁿ add. H supra lin.   ^o T prece.
^p T falsem.   ^q P (deinde etiam H Th) om. nomen, sed certe est Ebroidensis, cf. Massarellum et Paleottum.   ^r Hh dictum est.

¹ Non mihi contigit invenire hunc locum.
² Cf. 1 Cor. 1, 26; Eph. 4, 1.   ³ Psalm. 126, 1.
⁴ Act. 1, 1.   ⁵ Matth. 23, 15.   ⁶ Matth. 28, 19.
⁷ Matth. 5, 16.   ⁸ Psalm. 113, 9 (Hebr. 115, 2).
⁹ Non Cavensis senior, Thomas de S. Felicio, commissarius concilii (cf. Conc. Trid. I, ind. p. 887) intellegendus est, qui 12. Decembris dixerat (cf. Massarellum apud Theiner II, 204), sed iunior, i. e. Thomas Casella ord. Praed., electus 1550, mortuus Romae 9. Martii 1571.
¹⁰ Conc. Trid. sess. VI, c. 1 de ref.; cf. supra p. 780, l. 1; 781, l. 6.

¹¹ Cf. supra p. 347, l. 33 ss.
¹² Haymo in 1 Cor. 12, 27: »Episcopi suis in ecclesiis auctoritate canonica residere iubentur ob utilitatem sibi commissorum« (Migne, Patr. lat. CXVII, 580 C). Sed vix hic locus de iure canonico est intellegendus.
¹³ Ioan. 4, 35.
¹⁴ Matth. 9, 37; Luc. 10, 2.
¹⁵ Cf. August. De civ. Dei 19, 19 (Concil. Aquisgran. 816 l. 1, c. 9).
¹⁶ Matth. 9, 38; Luc. 10, 2.
¹⁷ Cf. supra p. 760, l. 4 et adn. 1.

maius bonum abesse. Abfuit et Timotheus et^a Ambrosius episcopus^b Mediolanensis. Et qui est in dioecesi, adesse censetur^c; propterea dicendum in decreto, <nemini licere>^d a dioecesi abesse. ^eQuoad causas absentiae dixit^f aut omnes exprimendas, quas est difficile exprimere ob varios casus emergentes, aut sola haec clausula generalis hic^g apponenda: *nisi iusta et rationabilis^h causa subsit*.

ⁱIustinopolitanus¹ dixit nullo pacto apponendum esse residentiam esse iuris divini, alioqui tonitrua audiemus^k ab aquilone; et si fuerit iuris divini, quomodo dispensabit papa, qui non potest contra ius divinum dispensare, licet interpretari valeat? ^lEt pernegavit residentiam iuris esse divini, sed potius ecclesiastici. Voluit standum esse primo
10 decreto de residentia tempore Pauli III², nec vult^m novum de residentia, nisi | quod iam H 157 aliquando dixit: placeat, quia omnibus placuit. ¹Sola residentia personalis, si nihil proficiat, nulla est, cum potius iuris divini esset ut quis non resideat cum nihil prosit.

ⁿ| Pastores enim mali dum resident, moribus suis depravatis scandalizant oves suas et errare eas faciunt, quas custodire et regere deberent^o, et ita fit in clero abominabile monstrum: speculator fit caecus^p, praeco mutus, medicus morbi^q ignarus et
15 praelatus nihil minus quam quod videri vult. Idcirco non habes quod conqueraris, o Durande, quod episcopi Romae aut in aliorum principum aula sint, modo bene vivant et per idoneos vicarios gregem suum pascant. Melius tamen esset, si residentes exhiberent se regulam et scholam, ut dicis, virtutum, et bene vivendo normam aliis bene
20 vivendi et recte per semitas iustitiae incedendi docerent³. :|

^rDie Iovis 17. <Decembris>^s.

(P 36)

Congregatio generalis. Virdunensis votum de decreto residentiae.

Multis visum fuit hoc decretum non esse publicandum, cum de residentia iam confectum sit decretum eodem in concilio sub Paulo III <in sexta sessione diei tertiae Martii 1547>^{t 2}.

Sententiam dixi [Virdunensis] eodem die^u. Primo commendatissimam esse episcoporum praesentiam exemplo Iacob, qui in pascendo grege socii sui Laban constantissimus fuit in perferendis frigoribus et estu die^v noctuque, fidelis et diligens. Nam absentia pastorum est praecipua causa et caput malorum, quibus concutitur orbis, qui si resident rariores esse heresum assertores. Dignissimum igitur argumentum, in quod intendunt^w oculos^x episcopi, sed quod breviter definiri possit, nimirum si iubeantur ad
30 amussim observari canones ea de re ante editi, c[anon] apostolorum 13⁴; c. 8. 11 et 14. concilii Sardicensis^{y 5}, c. 2 concilii Antiocheni⁶; c. 9 et 24 octavae synodi⁷; decretum de residentia sub | Paulo III promulgatum², et constitutio pontificia^z nuper contra non
residentes edita⁸. Nec puto necessarium esse anxie quaerere, an^b sit residentia iuris divini necne, quando^{aa} constat non modo^{bb} utilem, | sed summe necessariam. Dabo tamen H 158
35 meum exiguum symbolum^{cc}, ne videar rem dignam nonnihil contempisse. Prius tamen cum venia hoc dictum volui. ^{dd}Satis, iam satis adversariis nostris fabula fuimus. Videamus ne dicant^{ee} nos more gigantum Deo bellum inferre, ut quemadmodum^{ff} montes montibus imponentes deos suo^b e celo deturbare et hominibus aequales reddere conantur, sic nos canones canonibus, disputationes disputationibus addentes videamur persuadere^{gg} iuris

^a om. P.   ^b om. Hh.   ^c Hh constat.   ^d Hh minus decere.   ^e codd. incip. a lin.

^f Hh dictum est.   ^g Hh sic.   ^h w notabilis.   ⁱ Hh praemitt. nomen: Thomas Stella

[h Stetta] Venetus, ord. Praed., episcopus Iust.   ^k Hh audirentur.   ^l P incip. a linea.   ^m Hh voluit.

ⁿ add. H.   ^o Tw debeant.   ^p T secus.   ^q ita conieci; H depinxit verbum quod non intellegebat: insibi, Tw in se.   ^r in P ductus manus alius, atramentum obscurius, sed paulo postea pallidius.

^s add. Hh.   ^t add. H alio manus ducta.   ^u om. P.   ^v H diu.   ^w Hh intendat.

^x Hh oculus.   ^y Hh Laodicensis.   ^z Hh pontificis.   ^{aa} Hh quandoquidem.

^{bb} Hh inserunt non esse, valde perperam.   ^{cc} h obolum.   ^{dd} H incip. a linea.   ^{ee} Hh dicatur.

^{ff} abhinc atramentum obscurius.   ^{gg} Hh inserunt velle.

¹ Thomas Stella ord. Praed., de quo cf. Conc. Trid. I. 573, adn. 4; p. 832, adn. 5. Interfuerat concilio Tridentino primo.

² Conc. Trid. sess. VI, c. 1 de ref.

³ Quis Durandus et ubi haec dicat nescio.

⁴ Hodie 14.

⁵ Habiti a. 344. Psalmaeus videtur intellegere ca-Concilium Tridentinum. II.

nones hodiernae numerationis 7 (olim 8), 20 (olim 11, 11 (olim 14). De canonibus cf. Heftle, Conc.-Gesch.

¹³ (Freiburg 1873), 583 ss 603 ss 591 ss.

⁶ Celebrati a. 341. Canon hodie est 3.

⁷ Synodi Constantinopoli 869 celebratae c. 19 et 24 similia continent (Harduin. V, 908. 910).

⁸ Cf. supra p. 800, l. 25 et adn. 11.

esse humani, quod divini iuris esse dignoscitur. Ut igitur hoc argumentum uno verbo absolvam, mea hac de re sententia erit^a huiusmodi. ^bQuemadmodum^c ex praescripto^d iuris divini tenemur pascere gregem nobis concreditum, agnoscere vultum pecoris^e, vocare nominatim, illi invigilare, sacramenta administrare, ordinare, visitare, quaeque functionis sunt episcopalis ea omnia sedulo exequi, et quod est in proverbio Spartam <quam 5 nacti>^f sumus ornare, idque per nos ipsos, non per mercenarios suffraganeos: ita necessario astringimur residere non quidem expresso Dei verbo, sed ex consequentia et de-
H 159 pendentia praecepti divini, quoniam^g expresso^h Dei verbo | praeciipiuntur episcopis ea quae praestari nullo pacto possunt sine residentia. Nam cum aliquid est praeceptum, ad quod implendum necessario requiritur alterum, quo iure unum praecipitur, etⁱ alterum quoque 10 eodem iure praeceptum censetur. Exempli gratia de potestate sacerdotibus concessa peccatores absolvendi et peccata remittendi, quod exequi non possunt nisi penitentes confiteantur peccata sacerdotibus; unde iure divino praecepta censetur confessio, licet de
P 38 ea non fiat expressa mentio in sacris paginis. | Itaque mihi videri aioⁱ residentiam iure divino imperatam et sancitam more ceterorum praeceptorum affirmativorum, quae ob-
ligant quidem ad semper, sed non per semper, sed pro tempore dumtaxat et loco. Actum enim (inquiunt theologi) exigunt huiusmodi praecepta, in continuo autem actu esse eum-
que nullo temporis momento intermittere nemo nescit esse longe supra vires imbecillitatis humanae. Quare fateor <existere tempora quaedam>^k, cum non minus proderit^l, imo commodius fuerit episcopum abesse, quam adesse, propter scilicet maius reipublicae, 20 ecclesiae universalis vel particularis commodum. Equidem e^m re ecclesiastica esse puto, ut imperatori, regibus, principibus adsint a consiliis docti, graves et — quod est omnium
H 160 primum — probatissime fidei episcopi | alique praelati, qui suo consilio et hortatu propensiores reddunt principes ad profliganda harum tempestatum studia et ad occurrendum his malis, quae pro sua prudentia et ingenii perspicacitate fortasse prospicientⁿ ventura. 25 Sed quia [de] hoc argumento^o card. Lotharingius dixit tam docte, aperte, tanta sententiarum gravitate et argumentorum pondere, ut novae et iniquae rei studiosus^p prope-
modum videri debeat, qui ei sententiae vellet reclamatum, prudentissimo eius iudicio et exactissime sententiae cum hic tum in ceteris ad decretum animadversionibus subscribo.
^qAd decretum venio, in quo paucissima dicam, quae nonnulla visa sunt mihi repurga- 30
tione indigere cum in verbis, tum^r sententiis. Primum initio commodius dici posset: *et illi omnium maxime, quibus animarum cura est commissa*. Paulo post dicitur *diverse penę*; aut expungerem^s hoc nomen^t *diverse* et^u loco eius surrogarem^v *varie*, cum hoc nomen *diverse* apud Latinos repugnantiam quandam significet^w. ^xQuoad causas quibus phas^y
P 9 est episcopis abesse <et gregem derelinquere>^z, viderentur^{aa} commodius ad^{bb} hanc clausulam revocandę: *nisi summa urgeat necessitas vel evidentissima ecclesie vel reipublicae id* 35
H 161 *exposcat utilitas, quae a metropolitano esset approbanda*. | Post enumeratas^{cc} absentiae causas subiiciatur^{dd} clausula generalis *vel si similis causa subsit* etc. ^{ee}Hic video multa prudentissime adiecta, quae effrenem^{ff} absentie cupiditatem adumbrant^{gg}. Verum hanc clausulam sublatam esse velim^{hh}, quae iustissimasⁱⁱ etiam absentiae causas adferret et 40
latiorem pateretur interpretationem^{kk}, quam^{ll} equum sit et expediat. Cum enim hec doctrina satis multas contineat absentię causas, non videntur^{mm} in sanctis inferenda constitutionibus, quae plerumque magis facerent ad destructionem, quam aedificationem, et fenestras (ut dicam ita) aperirent ad absentias. — ⁿⁿUbi agitur de penis in non residentes, non placet reatus culpę, nec ut episcopus^{oo} absolvatur a confessore, ne hoc nimis grave 45
iugum^{pp} et molestum [imponatur]¹. — ⁿⁿUt plenius episcopi suum exerceant munus, laudo

^a lectio P dubia, sed ita habent H et h.   ^b H incip. a linea.   ^c Hh quandoquidem.   ^d H prae-
cepto.   ^e P peccoris.   ^f Hh in qua nati.   ^g P q̄; Hh qua.   ^h expresse p̄. (ita H et h).
ⁱ om. Hh.   ^k Hh esse tempus quoddam.   ^l Hh prosit.   ^m om. P, add. Hh.
ⁿ Hh prospiciuntur.   ^o P arg^{to} (non argⁿ), H argumento corr. ex argumentum; h argumentum.
^p Hh ponunt hoc vocabulum post debeat.   ^q codd. incip. a linea et P separat quae sequuntur lineola
a praecedentibus.   ^r Hh add. in.   ^s Hh expungere.   ^t H verbum nomen.   ^u Hh aut.
^v Hh surrogare.   ^w P f̄z̄cet; Hh probet, certe perperam lecto p̄ pro f̄z̄.   ^x Hh incip. a linea.
^y sic P.   ^z HTh ut gregem derelinquant.   ^{aa} HTh videntur.   ^{bb} HTh in.
^{cc} Hh innumeras.   ^{dd} ita corr. HT; P subiicitur.   ^{ee} h incip. a linea.   ^{ff} Hh afferrent.
^{gg} Hh adumbratam.   ^{hh} HT vellem.   ⁱⁱ sic; videtur corrigendum iniustissimas.   ^{kk} HT explicationem.
^{ll} Hh quando.   ^{mm} Hh videtur.   ⁿⁿ codd. incip. a linea.   ^{oo} Hh inserunt non.   ^{pp} Hh hic inserunt sit.

¹ Cf. eandem sententiam Lotharingi supra p. 780, l. 19 ss.

piam S^{mi} voluntatem, qui nonnihil de suo iure cedit episcopis, modo concessio illius esset^a laxior et liberalior, <ut protraheretur^b ad casus in bulla cene reservatos, et absol- verentur episcopi a visitatione liminum¹. Sed et episcopi imitatores paternę voluntatis [esse] debent et parochis nonnihil de suo iure cedere ad timidaram conscientiarum securitatem. — ⁴De collatione beneficiorum in mensibus apostolicis — hinc quasi ex Pandora Hesiodi omne^c | malorum et morborum agmen erumpit^d, atque adeo adhibendum hic 'est'^e H 162
remedium. — ⁴Quod tam benigne hortetur principes synodus, non est ex dignitate synodi, quae serio illis iniungere ac praecipere debet², ne sub pena anathematis latae sententiae gravent ecclesiasticos decimis, quas ipsi subsidia charitativa vocant. In plerisque
10 locis videre est, quam indignissimis modis tractent omnis ordinis ecclesiasticos eosque crebris <et indignis^h vexent exactionibus praeter omne ius et phasⁱ citra episcoporum P 11
et cleri consensum. Haec quidem gravamina sunt a synodo tollenda. <Principes terrae non debent timeri, ut per eos derogetur ecclesiasticorum libertatibus et privilegiis, sed ita se habere debent episcopi et praelati, ut timeantur a regibus et principibus, et
15 honorificetur Deus, cum bona eorum opera videntur³. Reges videbunt et consurgent prin- cipes et adorabunt Dominum Deum tuum et sanctum Israel, qui elegit te⁴. Sed saepe ascenditur ad templum per gradus potentum, et ipsi potentes maximam partem con- sequuntur proventuum. Nullus assumat sibi honorem, sed qui vocatur a Deo tanquam Aaron⁵. Sed hodie omnes fere non intrant per ostium, sed ascendunt aliunde, scilicet
20 per malos gradus, per amicitiam saecularem, parentelam carnalem, pecuniam et potentiam. Quid sunt hodie episcopatus, nisi cortes et aviaria, in quibus principum et magnatum huius saeculi filii saginantur, et ideo principibus et regibus in ecclesias omnia licent, decimas et alia exigere, cum nullus ausit obsistere^k. — ⁴Ubi agitur de curatis, ad- hibendum esset hic remedium, ut provideretur de personis idoneis, cum plerumque
25 malint^l | habere vicarios in parrochiis^l quam curatos residentes, atque ideo renovandus^m H 163
canon Calce[donensis]ⁿ concilii, ut nemo absolute ordinetur⁶. — ⁴Praeterea exempti pu- tant sibi indultum a sede apostolica, ut non resideant in suis beneficiis, saltem maiori parte anni, quod videantur residere in maiori ecclesia. — ⁴Publicatio huiusmodi decreti in cancellaria <et conciliis^h nullo pacto^o placet, ideo reticenda^p postrema decreti pars⁷.
30 Haec sunt, quae circa propositum decretum dicerem^q. Quae omnia^r consilio et calculo huius sanctę synodi et me ipsum subiicio.
^a<Catharrus^t, quem medicus vocavit broquium^u, impedivit quominus explicatius et liberius dicerem sententiam.^v.

Die Veneris 18.va Decembris.^z

Missa pro rege Navarrae. Variorum de residentia sententiae.

Celebrata [est] missa pro defuncto rege Navarre apud divum Bernardinum prae-
35 sentibus card. Lotharingio et episcopis Gallis. <Cui non interfui ob pillulas, quas mane sumpsi ad occurrendum catharro^b et raucedini.^h

^aA meridie ^zSegobiensis Hispanus⁸ doctissimus^{aa} multa ad reformationem spectantia dixit, quę sibi videbantur primum^{bb} discutienda, quam de residentia tractaretur,

^a Hh sit. ^b H protrahatur; T prostrahatur; h et protrahatur. ^c P pñe; Hh patrum.

^d codd. incip. a linea. ^e Hh omnium. ^f Hh T erupit. ^g om. P; Hh erit (om. hic).

^h om. Hh. ⁱ sic P. ^k add. H. ^l P potius malim. ^m Hh revocandus.

ⁿ Hh Cal. ^o Hh modo. ^p Hh T retinenda. ^q Hh dicere decreveram. ^r P oia;

Hh vestro (legebant vro). ^s P distinguit quae sequuntur lineola a praecedentibus et incipit a linea. ^t sic.

^u ita videtur legendum in P. ^v om. h; H haec mirum in modum corrupti addens in marg.: Lucas

Bizantius de Catharo episcopus Catharensis impedivit, quominus etc. ^w P add. supra lin. ^x add. H supra lin.

^y alius ductus manus et atramentum obscurus in P. ^z Hh praemitt. nomen: Martinus

Perezus de Ayala [T Aiiata] Hispanus, episcopus S. ^{aa} Hh doctissime. ^{bb} Hh prius.

¹ Cf. supra p. 781, l. 32 ss.

² Cf. supra p. 794, l. 1 ss.

³ Matth. 5, 16. ⁴ Isai. 49, 7.

⁵ Hebr. 5, 4.

⁶ Concil. Chalced. c. 6. Cf. supra p. 780, l. 24 s.

⁷ Cf. supra p. 780, l. 29 ss.

⁸ Qui teste Massarello (Theiner II, 209 s) suo loco ante Virdunensem non dixerat. Martinus Perezus

de Ayala, natus a. 1504, 5. Aprilis 1548 electus (et 16. Maii, ut videtur, consecratus) erat episcopus Guadicensis seu Accitanus, deinde 21. Oct. 1560 translatus Segobiam, denique 6. Sept. 1564 promovebatur archiepiscopus Valentiam, ubi mortuus est 5. Aug. 1566. Philosophum Toleti, theologiam Granatae docuerat, scripsitque De divinis, apostolicis atque ecclesiasticis traditionibus libros X (Coloniae 1549) et alia. Ter

quam iuris esse divini dixit, ut episcopi sint a Deo instituti; nec per hoc imminui auctoritatem^a pontificis, imo qui aliud dicunt, non cupiunt honorem illius. — ^bQuomodo episcopus potest cogere curatum, ut resideat, nisi habeat portionem unde vivat? — ^bQuod autem dicitur^c residentiam de iure divino esse, considerata^d est dupliciter^e, in ordine ad actum, et hinc^f est iuris divini, et in ordine ad applicationem, et hinc^f est^g iuris 5
 P 4r
 H 164 humani. | — ^bPosuit tria capita iustae absentiae [statuta esse] <ab ecclesia: obedientia iusta, urgens necessitas et obligatio etc.>^h

ⁱNaulensis¹ dixit residentiam iuris esse divini secundum <distinctionem Segobiensis. Multa>^k petiit a papa seu^l synodo^m, super quibus petebat iustitiam administrari.

ⁿParisiensis² ab initio dixit se cupere praesentiam pontificis maximi in hac 10
 synodo, ut audiat nostras <tragedias. Quod haec materia de residentia>^o iam duobus mensibus agitata fuit, quae utilis et summe necessaria est. — ^bEpiscopi a Deo [sunt] instituti, non ut sint otiosi, sed ut munus suum obeant. Munia^p episcopi^q non possunt exerceri sine praesentia. — ^bAllegavit quaedam decreta Nicolai I contra episcopos negligentes. 15

^r]: Proh dolor, multi pastores dicuntur, attamen ea quae luporum sunt facere non verentur. Non solum enim non emendant subditos, sed per negligentiam et mala exempla nocent eorum profectibus. Mittunt collectores decimarum, non inquisitores haeresum et emendatores vitiorum. Et ideo per negligentiam praelatorum haereses et sentes vitiorum in horto ecclesiae iam pullulant et ita crescunt, ut vix eradicari possint. 20
 H 165 Inutilis et parum honorabilis episcopatus dignitas, nisi per bona opera luceat. — | ^s»Domine, scis, quia dilexi, scis, quia non tacui, scis, quia ex animo dixi, scis, quia fleui, cum dicerem et non audire^t — quis ista cum Augustino³ poterit dicere? quis supra gregem vigilasse, de grege sollicitum fuisse? quis oves suas frequenter visitasse? quis bene novisse et ab eis agnitum fuisse? — ^aPastor bonus animam suam pro ovibus suis 25
 dat ex vi amoris, quia nihil durum, nihil amarum, nil grave, nil lethale computat verus amor, qui est lorica impenetrabilis; respuit^t iacula, insultat periculis, mortem ridet. Istone amore incitatur, patres? Si ut Petrus interrogaremur de charitate et amore⁴, quid responderemus? — ^aPraelatus dicitur angelus propter sollicitam custodiam gregis commissi Psal. 90: *Angelis suis mandavit de te, ut custodiant te in omnibus viis tuis*⁵. 30
 <In cuius>^u signum datur episcopo baculus pastoralis, quo debet negligentes pungere per increpationem, peccatores attrahere per blandam praedicationem, omnes regere per boni exempli ostensionem. Quis ex nobis, patres, ista omnia bene exequitur, aut quis^v se angelum praestat populo sibi concredito aut lucem? *Vos estis lux mundi*⁶. Heu, heu! *obscuratum est aurum, mutatus est color optimus*⁷. Quantum mutati sumus! :] 35

(P 4r) ^wProponere volebat impedimenta residentiae, nisi hoc fecisset Segobiensis. Concubine, inquit, quas tenemus cum uxoribus^{x8}, sunt in causa, ut non libere loquamur de reformatione. <Vigilandum cum grege suo. Sic^y Christus initio nativitatis apparuit

^a Hh inserunt summi.

^b codd. incip. a linea.

^c Hh dicit.

^d w considerandum.

^e Hh w duplex.

^f Hh w haec.

^g add. Hh w.

^h Hh w scilicet [verba ab ecclesia minus clare sunt scripta in P] obedientiam iustam, urgentem necessitatem et obligationem [om. etc.]. — Deinde H ad hoc votum (perperam) addenda esse demonstrat signis positae verba Multa petiit — administrari (l. 9, cf. adn. k) quod nondum videtur factum fuisse eo tempore, quo scribebatur T, cum hic legat ut w.

ⁱ Hh praemitt. nomen: Maximilianus Doria, Genuensis, episcopus [om. h] N. Deinde H primo scripserat distinctionem. [a linea:] Segobiensis episcopus multa... (ita habet etiam nunc h).

^k H correx. distinctionem episcopi Segobiensis, sed verba Multa petiit perperam traxit ad votum praecedens. ^l w in. ^m P synodi. ⁿ Hh add. nomen: Eustachius Bellayus, Gallus, episcopus P. ^o Hh w tragedias in hac materia de r., quae...

^p Hh T inserunt enim. ^q HT episcopalia. ^r add. H. ^s cod. incip. a linea. ^t H postea mutavit respicit. ^u w falso cuius. ^v cod. qui. ^w codd. incip. a linea et P sequentia distinguit lineola a praecedentibus. ^x Hh Tw excommunicationibus. ^y Hh sicut.

concilio Tridentino interfuit. Cf. H. Hurter, Nomenclator I² (Oeniponte 1892, annos 1564—1663 complectens), 18, et Kirchenlexikon IX² (1895), 1809.

¹ Naulensis episcopus inde ab a. 1548 usque ad a. 1572 (quo obiit) erat Maximilianus Doria Ianuensis.

² Eustachius du Bellay, consanguineus card. du Bellay, 15. Martii 1550 (vel 18. Martii 1551?) episcopus Parisiensis electus erat. Ad concilium venerat 14. Aprilis 1562, unde discessit ante 25. Dec. 1563. Anno 1557

celebraverat synodum, cuius acta typis impressa prodierunt Parisiis eodem anno. Postquam a. 1563 episcopatu abdicavit, mortuus est post 4. Sept. 1565. Cf. Le Plat, Canones 356; Gams, Series 597.

³ Hunc locum non inveni apud Augustinum.

⁴ Cf. Ioan. 21, 15 ss. ⁵ Psalm. 90, 11.

⁶ Matth. 5, 14. ⁷ Thren. 4, 1.

⁸ i. e. praeter uxores: intellegit allegorice de cumulo beneficiorum.

pastoribus vigilantibus.)^{*} | — ^aCupimus^b <retinere nomina episcoporum, sed functiones negligimus>^c. — ^dPerstitit ut residentia sit iuris divini^{**}, et hoc in decreto inserendum. — ^eLoco praemiorum, quae in decreto proponuntur residentibus, velit proponi omnia^e impedimenta per nationes. — ^fPenę decreti reducantur ad penas iuris.

⁵ ^{*} *H haec deletit (quare omittunt et T et v) et folium (165^a) intercalavit, in quo legitur: fol. 165 in fine, post verbum 'reformatione', et sequuntur haec: Proh dolor, sicut novus et falsus ille rex Monasteriensis¹ meretrices quindecim habemus et patriarchas antiquos nos fingimus ad sobolem ex diversis procreandam. Olomucensis episcopus luxuriosus celebrans, cum ad consecrationem pervenisset, apoplexia correptus est et cecidit mortuus anno 1201. Pragensis propter crimina dignitate sua privatus est anno sequenti, et Parmensis ab administratione sacrorum*
¹⁰ *propter prodigiatem et luxum postea suspensus². Nihil nos tamen simile terret, et idcirco timendum, ne dum amore Dei nosmet ipsos non reformamus, gladio secundum praedictionem Hieronymi Savonarolae reformemur. Clamavit ecclesia: Grex Christi dispergitur, non est qui faciat bonum, non est usque ad unum³. Nec tamen haereticus propter clamorem meum sicut alias Guillelmus Bellovacensis⁴ tempore Alexandri papae*
¹⁵ *haberi cupio. Caeteri omnes videant, quid in se habeant peccati, me primum reum fateor.*

^{*} *H, omissis quae sequuntur in P, haec habet: Neque tamen agendum de residentia, nisi prius* (H 166)
ageretur de reformatione. Et fierent electiones secundum canones, quia inde multa mala oriebantur⁵. Nemo sumit sibi honorem, sed qui vocatur a Deo tanquam Aaron⁶. Sed hoc aulici nostri dicunt antiquatum; creantur nunc abbates, qui vix nati sunt,
²⁰ *amplissima habent beneficia, qui vix salem in ore [habent]⁷ nec prima grammatices rudimenta et tyrocinia didicerunt, de quibus dicit Dominus per prophetam: Ipsi regnaverunt, et non ex me, principes extiterunt, et non cognovi⁸. Dolendum, praesulum negligentia, ambitione, cupiditate aut ignorantia gregem Domini labefactari, et id fieri per incapacium promotiones; sublatis enim electionibus ecclesiae subruuntur, <coenobia sub-*
²⁵ *vertuntur,>⁹ monachus in aulis principum venatur sacerdotia, miles ecclesiarum proventibus luxuriatur, omnes^h quae sua sunt quaerunt, non quae Iesu Christi. Nobiles domus patrimonio Christi tanquam propria haereditate ditantur. Satis est ad obtinendos episcopatus favoribus iuvare, et inde vivere ut placet et licet. Sed mercenarii sunt isti pastores, mentientes personam pastoris, consulentes suis commodis et voluptatibus et non saluti*
³⁰ *suarum ovium; mercenarii, qui subditos non docent et haereticis non se opponunt; mercenarii, qui famescente grege pinguioribus sui armenti pecoribus aluntur. Iiⁱ sunt, in quos invehitur Dominus per prophetam: | Vae pastoribus Israel, qui pascebant semet- ipsos! Nonne greges a pastoribus pascuntur? Lac comedebatis et lanis operiebamini* (H 167)
³⁵ *et quod crassum erat occidebatis, gregem autem meum non pascebatis. Quod perierat, non quaesivistis, . . . et dispersae sunt oves meae, eo quod non esset pastor, . . . et non erat qui requireret. . . . Propterea, pastores, audite verbum Domini; haec dicit Dominus Deus: Ecce ego super pastores requiram gregem meum de manu eorum et cessare eos faciam, ut ultra non pascant gregem meum, nec pascant amplius pastores semetipsos, et liberabo gregem meum de ore eorum, et non erit ultra eis in escam⁹.*

^a P incip. a linea.

^b Hh perperam Cyprinus (P minus clare scripsit), ex quo postea H supra lineam fecit archiepiscopus Nicosiensis et praemisit nomen Philippus Mocenicus Venetus [qui archiepiscopus cur inter episcopos sententiam dixerit, postquam iam suo loco (v. supra p. 787 ss) locutus est, non intellegeretur], de quo nemo aliorum auctorum quidquam tradit. Sed iam clarum est, unde error sit ortus, neque opus est correcturis quas proposuit Druffel, Theol. Litbl. XI (1876), 514. Etiam sensus voti optime convenit cum eis, quae exhibet Massarellus, Theiner II, 210^b.

^c om. Hh, quia sublato cupimus sensum non praebant.
^d Quae sequuntur, in P lincola separantur a praecedentibus (unde H putabat vocem Cupimus esse sublineatam et significare nomen episcopi).
^e om. h.

^f Tw eiciebantur.

^g H add. supra lin.

^h Tw omnesque.

ⁱ Tw Hi.

¹ Ioannes Beucklszoon seu Bokelsohn (1509—1536), qui regem Monasteriensium se appellabat, postremo sedecim uxores habebat.

² Exempla haec videntur sumpta esse ex collectione haud dissimili a Thomae Cantipratani opere supra p. 731, adn. 2 citato; apud Thomam ipsum non inveniuntur. At neque Olomucensis episcopus a. 1201 est mortuus, neque Pragensis a. 1202 privatus.

³ Psalm. 13, 1. 3.

⁴ Nescio quis intellegatur.

⁵ i. e., si electiones non secundum canones fiunt, cf. infra l. 24 ss.

⁶ Hebr. 5, 4.

⁷ quem in baptismo accipiunt (?).

⁸ Hose. 8, 4.

⁹ Ezech. 34, 2. — Cf. supra p. 787, l. 31 ss.

^(P 4x; H 167) ^a **Viglensis**, doctissimus Thomista ^{b1}, dixit multa. ^c Omissio debiti officii peccatum est, Thomas in 2. 2, q. 75. Opus pascendi summe necessarium et est fundamentum reformationis. Iure divino praeceptum est pascere, iure etiam naturae tenemur praestare opus propter quod recipimus mercedem et proventus ecclesiasticos. ^d Dissensio inter patres, quod alii dicant [nos] perpetuo et per nos ipsos pascere iure divino teneri ^d ad residentiam, alii non, [ita solvenda est:] | ^e Pascere personaliter debemus secundum Paulum qui ait *Vē mihī, si non evangelizavero, necessitas enim mihi incumbit*². Vide ^f c. 8 synodi octavę.³

^{H 168} Prooemium^b decreti nimis universale [est] et¹ videtur quod dicendum est initio *praepositi alicui munerī ecclesiastico* etc.^k, cum non omnes teneantur iure divino ad reddendam rationem villicationis. — ^e In decreto inserendum esse *iure divino et naturali*. — ^e Narrativa decreti, dispositiva, exceptiva, punitiva, inductiva¹ et exequutiva displicuerunt, sic nihil in decreto remanet. — ^e Exceptiones iustae absentie impossibilitas, charitas etc.^m — ^e Ubi de praemiis agitur, non placuerunt, sed remaneant pontifici quae antiquitus illi tradita fuerunt; sic episcopis itidem restituantur quae antiquitus habebant, cum omnes pene exempti sint ab episcopis: tot indultaⁿ totque^o confessionalia^p etc.^q.

^r: Pauca dixit de electionibus. Hodie in provisionibus, timore Dei postposito, Iesus, id est vir bonus, dignus ac Dei amicus, qui se et alios salvare studet, reprobat, et Barrabbas^s latro insignis, id est malus et indignus ac Christi hostis, eligitur, unde qui talibus promotionibus favent, ipsi suo facto vel consensu cum Iudaeis dicunt: *Non hunc, sed Barabbam*^{t4}. Tales sic electi sunt in ruinam et scandalum, et hoc fermentum praelatorum corrumpit totam massam subditorum⁵. Proh dolor! saepe magis insufficientes assumuntur ad statum clericalem et ad ecclesiastica munera et beneficia etiam curata, quam ad statum mechanicum et aliqua huiusmodi officia. :]

(P 42)
H 169

^u Die sabbathi 19. [Decembris]

<inter alios **Mutinensis** dixit, Dominicanus doctus>^{v6}, quod ex praecepto Dei astricti sunt ad residendum^w episcopi, et quam^x cuperet in decreto hoc inseri: *quod facit etiam ad illustrandam dignitatem pontificiam*. Quod autem quidam dicunt nihil unquam profuturum, dixit se credere verbo Dei, quod nunquam redit^y vacuum⁷. — ^e Exceptio, qua cui phas est abesse ab ecclesia, videlicet causa hostilitatis, est contraria Augustino <in quadam epistula>⁸. — ^e Optaret^z ut qui duo habet beneficia, quorum alterum curatum, alterum simplex, in curato residere cogeretur^{aa}. <Residentiam omnino necessariam dixit, et qui non resident in beneficiis, non habebunt vicarios in tormentis, in quibus timendum est ne continuam faciant residentiam.>^r — ^e De publicatione huiusmodi^{bb} decreti in locis publicis: non placet, nisi quod qui instituerentur^{cc} imposterum ad aliquod beneficium, iurarent^{dd} se observaturos hoc^{ee} decretum.

^a *Hh add. nomen*: Albertus Duimius de Glyricis [*h* Gliricis], episcopus Veglensis. ^b *om. h.*
^c *cod. incip. a linea.* ^d *Hh add. et.* ^e *Hh incip. a linea.* ^f *H videte.* ^g *Hh caput.*
^h *h praemium.* ⁱ *om. H.* ^k *Hh et.* ^l *Hh T indicativa.* ^m *h et ubi (coniunguntur cum hac propositione quae sequuntur).* ⁿ *Hh indultis.* ^o *Hh et (loco totque).* ^p *P confessionalia; Hh T concessionibus.* ^q *om. Hh.* ^r *add. H.* ^s *in H postea corr. ex Barrabas.* ^t *H postea corr. pro Barrabam.* ^u *alius ductus manus in P.* ^v *Hh Aegidius Fuscarius Bononiensis, ord. Praed., episcopus Mutinensis, vir doctus, dixit.* ^w *Hh residentiam.* ^x *Hh quod.* ^y *P potius redimit; Hh redibit.* ^z *Hh T Placet.* ^{aa} *Hh cogatur.* ^{bb} *om. H T.* ^{cc} *Hh instituentur.*
^{dd} *Hh iurabunt.* ^{ee} *H dictum.*

¹ Albertus Duimius (vel Divinius?) de Gliricis Cattarenensis ord. Praed., 26. Iulii 1548 episcopus Modrusiensis electus, deinde 19. Martii 1550 Vegliam translatus, iam a. 1551 Tridentino concilio interfuerat. Iterum ad synodum venerat 3. Iulii 1562 paucisque diebus postea (8. Iulii, *Theiner* II, 49) pro concessione calicis locutus erat. Iam 21. Dec. 1562 Tridento recessit.

² 1 Cor. 9, 16.

³ Can. 8. synodi octavae generalis (869) de promisso stabilitatis (quod ceterum prohibet) alio sensu loquitur (*Harduin*. V, 902). Paleottus (*Theiner* II, 632 et *Diar. orig.*) habet »cap. 24«, quod rectum est.

⁴ Ioa. 18, 40.

⁵ Cf. 1 Cor. 5, 6.

⁶ Aegidius Foscarius ord. Praed. 15. Maii 1550

Mutinensis episcopus electus, a concilio cum aliis ad componendum catechismum deputatus (*Pallavic.* 18, 1, 3), obiit a. 1564.

⁷ Iesai. 55, 11.

⁸ Ep. 128 (alias 180, scripta circa annum 428 aut 429). Honoratus Thiavensis episcopus (teste Possidio in vita Augustini c. 30), cum Vandali impenderent, consuluerat Augustinum, »utrumnam ex ecclesiis episcopis vel clericis recedendum esset an non«. Quem Augustinus remisit ad litteras alias a se scriptas: »ministerium nostri vincula, quibus nos Christi charitas alligavit, ne deseramus ecclesias quibus servire debemus, non esse rumpenda« etc. (*Migne*, Patr. lat. XXXIII, 1013 s).

[Die dominica 20. Decembris.]

Dominica^a fuit capella more consueto, <cui non interfui propter catharrum^b, qui me admodum^c torquet>^d.

A meridie nulla congregatio.

Die lunę 21. [Decembris].

P 41

Congregatio generalis. Continuantur vota de decreto residentiae.

A meridie inter alios dixit **Cauriensis**^{e1}: iure divino residendum, et hoc
5 opus episcopale per se, non per mercenarium praestandum, ut colligitur ex decreto de
residentia in eodem concilio sub Paulo III².

[^f]: Dolendum est, quod vinea Domini degeneravit in labruscas³, et eam exterminant
apri de silva et ferae depascunt⁴. Beneficia pingua conferuntur indignis, qui non re-
sident et vultus commissorum sibi pecorum non agnoscunt, | sed velut mercenarii tem-
10 poralia quaerunt; et sic diminuitur Christi cultus, animarum cura negligitur, subtrahitur
hospitalitas, ecclesiarum iura depereunt, ruunt aedificia clericorum, attenuatur devotio
populi. Sic alias Eduardus rex Angliae Clementi papae.

Ecclesia Christi negligentia pastorum desolata est, abundat temporalibus divitiis et
spoliatur spiritualibus, et sic impletur evangelium: *abundabit iniquitas*⁵, videlicet ex mam-
15 *mona iniquitatis*⁶.

Sunt in ecclesia Christi idola destruentia Ierusalem et desolantia templum, quae
hypocrisi teguntur.

Sunt daemones muti⁷, scilicet episcopi indocti, non docentes, non exhortantes, non
arguentes, haereticis os non obstruentes, non residentes. :|

20 ^gOptaret ut declararetur, quanto tempore quis abesse posset. — ^hUbi agitur <in
decreto>ⁱ de beneficiis in titulum vel commendam, dixit quod vox *commenda* delenda
est et usus illius, quod commenda videatur ad comedendum^k introducta.

¹**Leriensis** episcopus⁸, vir bonus, dixit principium decreti non placere, non quod falsum
[sit] aut aliquam impietatem contineat, sed quod nimis universale, non tangens materiam
25 de qua hic agitur, quae est particularis et <magnae importantiae>^m ex eo, quod diciturⁿ de
reddenda ratione villicationis^o, <et quod>^p subintroducere^q videmur sententiam Ambrosii
Catharini, qui residentiam dixit iuris esse humani⁹. | Deinde^r quid dicent^s adversarii, nisi
residentiam iure divino asseramus et in decreto inseramus^t? Vellet^u igitur declarari ius,
quo teneantur^v episcopi residere. Si enim notum est iuris esse divini, cur non inseritur?
30 Alias, si materia non est certa, proponatur theologis discutienda, quamquam ipse^w non
dubitat iuris esse divini; sed ferre non potest quod sit iuris divini, et tamen in decreto
[id] non declaratur. Allegavit Tho[mam] 2, 2, q. 185, ar[tic.] 5.

Ambianensis^{x10} docte dixit, atque inter cetera inserendum in decreto non solum
ut resideant episcopi, sed etiam omnia munia episcopi inserantur, quae ipsemet exercent.
35 <Quid enim>^y alioqui residere prodesset?

^a P alia manus add. supra lin. 20 Xbris; H Die Dominica, et supra lin. postea add. 20 Xbris; h Die Dominica.
^b sic. ^c H valde. ^d in II postea inter lineas add., om. h.

^e H primo habuerat: Bartholomaeus de Capranica Romanus, episcopus Carinen., quod etiam nunc habet h.
Sed H supra lin. id correxit: Didacus de Almansa, Hispanus, Cauriensis episcopus. ^f add. H.

^g codd. incip. a linea. ^h PH incipiunt a linea. ⁱ om. Hh. ^k Hh corrodendum.

^l H primum habuerat: Bellisarius Balduinus, Neapolitanus, episcopus Larinensis, quod habet etiam h.
Deinde H correxit: Gaspardus de Casal Lusitanus, episcopus Leiriensis (quod in schedula agglutinata, ut lituam
obtegeret, repeliit). ^m IIh magni momenti. ⁿ P dr'; H dum; h om. ^o Hh hic inserunt agitur.

^p delevit H: ^q Hh introducere. ^r om. H. ^s H insert inquit.

^t II inserendum; h inserendam. ^u h vellem. ^v Hh tenentur.

^w H in marg. add. Catharinus, sed non est in P, et certe intellegitur episcopus Leriensis, cum de Catharino
brevis ante contrarium sit dictum. ^x II postea in marg. add.: Inquirendum mihi nomen istius. Non enim
invenio Ambianensem inter episcopos in concilio Tridentino¹¹. ^y H Ecquid, inquit; h ecquid enim.

¹ De quo cf. supra p. 723, adn. 4.

² Conc. Trid. sess. VI, c. 1 de ref.

³ Iesai. 5, 2. 4. ⁴ Ps. 79 (80), 14.

⁵ Matth. 24, 12. ⁶ Luc. 16, 9.

⁷ Luc. 11, 14.

⁸ Cf. supra p. 738, adn. 3.

⁹ De Ambrosio Catharino cf. Conc. Trid. I, 187, adn. 2; J. Schweizer, Ambr. Catharinus, Münster 1909.

¹⁰ De quo cf. supra p. 766, adn. 5.

¹¹ Quia Nicolaus de Pellevé 16. Dec. 1562 trans-

^a]: Et a reformatione incipiendum dixit. *Miserunt Iudaei sacerdotes et levitas, ut interrogarent eum: Tu quis es*¹, qui nova moliris et doces? Et in eo se^b religionis curam habere visi sunt, ideo laudandi; sed quod Ioanni vera praedicanti et salubria praecipienti noluerint obtemperare, sunt maxime accusandi. Si solícite hic agimus, patres, contra haeresim, et providemus ut religio nostra stabilis et inconvulsa permaneat, bene quidem; sed^c otio indulgemus et luxui, ne quid durius dicam, vocem Dei negligimus, et sic sumus accusandi.

*Si veritatem dico vobis, quare non creditis mihi?*² Non ulterius pergo, loquor non quasi hominibus placens³, sed Deo et scientibus legem loquor. Num dicemus: negligentes fuimus, quia ignorantes fecimus⁴? Non possumus; scimus legem, sed quae legis sunt non adimplemus. | Clamamus in ecclesia et opem coelestem quotidie imploramus in congregationibus nostris, sed Deus noster non istic est; versamur circa alios Deos quos colimus. Nihil obtemus a divina bonitate, quia spiritus noster alia cogitat. Ita luceat lux nostra coram hominibus, ut cernentes recta opera nostra glorificent patrem nostrum⁴. Providendum ergo est, patres, et serio providendum (ut ipsimet haeretici dicunt), ne homines opera nostra prava intuentes Deum verum quem colimus blasphement, et propterea in sua impietate constabulantur. Si qua in re candide agere oportet, id pietas et religio postulat, ut in se quam religiosissime compleatur. |

Montismarani⁵ dixit imprimis habendam esse rationem eorum quae adnotata sunt circa impedimenta praelatorum, cum in regno Neapolitano suppressa^f pene sit omnis iurisdictio ecclesiastica. Alias, inquit, residere non possumus. In stabilienda vera residentia tria sunt observanda:

Primum^g ut nominationes sive praesentationes praelatorum sint bonae et legitimae. Quod fiet, | si duo observentur: quod primum^g ante^h omnia tales eligantur episcopi et plebani, qui merito et probabiliter residere debeant; secundo quod tales nominentur, | quales Paulus requirit. Hodie vero in ecclesia pastores paucissimi, atⁱ mercenarii multi. ^kSecundo¹ provideat synodus, ut residentia sit stabilis, et quod episcopi habeant sua munia libera ad hoc, ut possint suas regere ecclesias.

^mTertio declaret, quo iure teneamur ad residentiam (quamvis quoad se tam habeat certum iure divino residentiam esse, atque illud philosophicum: totum est maius sua parte), idque propter multas causas iam allegatas, et ut sit notum omnibus esse iuris divini, tumⁿ etiam ut provideatur necessitati ecclesiae, ut omnes intelligant episcopos ex praecepto iuris divini teneri ad residentiam in suis dioecesibus.

Die Martis 22. [Decembris]^o

non interfui congregationi de consilio medici. In qua multi patres dixerunt. ^rNeque

die Mercurii [23. Decembris],

a quo intermissae fuerunt^a congregationes propter festa natalitia, usque ad diem Martis 28. sequentem.

[Die lunae 28. Decembris].^r

Processio. — De proelio apud Rambouillet commisso; gratiarum actiones. — Obitus archiepiscopi Taurinensis.

Die vero lunae, qui^s erat festum Innocentium, celebrata fuit processio sollemnis pro

^a add. H. ^b Tw si. ^c w insert si. ^d w fuimus.

^e Nomen difficillimum est lectu in P. H primum scripserat: Spinellus Bencius, Politianus, episcopus Montis-Politiani, quod habet etiam h; deinde H correxit Antonius de S. Michaeli Hispanus ord. s. Francisci de observ., episcopus Montis Marani. Denique eadem in schedula agglutinata repetit. ^f P supsa.

^g Hh primo, ^h P antea. ⁱ Hh et. ^k nec P nec H nec h incipiunt a linea.

^l P 2°; Hh et. ^m H incip. a lin. ⁿ Hh sed. ^o H eiusdem mensis Decembris multi patres dixerunt, sed non interfui ex consilio medici, neque die Mercurii, a quo . . . ^p Obscurius atramentum in P. ^q H sunt. ^r H Die vigesima septima (et supra lin. add. atramento pallido: Xbris). ^s Hh quae.

latus est ad Senones, catalogi eum non Ambianensem, sed Senonensem episcopum vocabant. Sed ex his verbis elucet Hussonium nomina episcoporum coniecturis usum inseruisse.

¹ Io. 1, 19. ² Io. 8, 46.

³ Eph. 6, 6; Col. 3, 22; 1 Thess. 2, 4.

⁴ Matth. 5, 16.

⁵ Antonius Caspar Rodriguez Hispanus, de S. Michaeli nuncupatus, ord. Min. de obs., Montis Marani episcopus electus 24. Dec. 1551, deinde 20. Oct. 1570 factus archiepiscopus Lancianensis († 1578), Tridentum venerat 10. Maii 1562.

pace et tranquillitate regni Galliarum et extirpatione hereticorum dicti regni, et ad parochiam^a S. Petri itum est.

A meridie venit cursor e Galliis ad card. Lotharingium vel ex parte ducis Sabaudiae, qui renunciavit^b conflictum habitum inter exercitum regium et principis de
5 Conde non procul a Rambouillet^c, atque initio quidem satis infelicitur pugnatum, quia
prima acies exercitus regii (ab adversariis)^d rupta fuit, captis interim | conestabili et H 174
marescallo S. Andree. Verum Dominus^e misertus regni victoriam dedit duci Guysiano,
qui mox repressit impetum adversariorum et cum militibus Hispanis, qui venerant in
auxilium regis, aliisque militibus magno impetu irruit in exercitum adversariorum, quem
10 fudit maximamque cladem intulit, capto interim^f principe de Conde vulnerato, adeo ut
superfuerint^g pauci circiter octingenti qui deducebant captivos, quos | exercitus regis P 45
persequitur^h. <Faxit Deus, ut conterat manus adversariorum et improbos conatus et
pacatum tandem regnum restituat in pristinum statum!ⁱ>^d

15 Statim litteris acceptis per cardinalem invisit legatum Mantuanum certiore reddi-
turus^k de rebus gestis. Quibus auditis ipse cum aliis legatis, cardinalibus et episcopis
adiit summum templum^l acturus gratias Deo cum cantico *Te Deum*^m et oratione sub-
sequutaⁿ pronuntiata per episcopum Parisiensem.

Deinde circiter 24. horam bona pars episcoporum comitata est funus bo. me.
archiepiscopi Taurinensis, qui (obierat die externa^o pridie)^p 2, usque ad S. Petrum.

20 Et^q dictus^d cardinalis^r cum episcopis Gallis curarunt^s strui rogum in signum letitiae
(partae victoriae)^t.

^uDie Martis^v 29.^w [Decembris].

Congregatio generalis. Legionensis et Cenomanensis vota de residentia.

Inter alios dixerunt **Legionensis**, qui multa de residentia iure divino imperata
dixit^{*}, et **Senomanensis**^x, qui diserte et eloquenter sententiam dixit^{**} (*vide pag. 810*).

^{*} *H ita habet*: Die Martis 29. Andreas de Cuesta^y, Hispanus, episcopus **Legionensis**³
25 inter multa dixit residentiam iure divino imperatam. Praesidere secundum Theophylactum
est cum verbis tum proprii corporis adminiculo opem praestare indigenti. Dicimus nos
praesidere nostris ecclesiis, sed ad illum modum non possumus dicere; tantum abest,
ut non residendo bene praesideamus. Divus Hilarius doctrinam cum bonitate in bono
pastore | requirit, sed in quo doctrina utilis erit, nisi ea utatur pastor et resideat? H 175
30 Paulus ad Timotheum: *Tu ergo, fili mi, confortare in gratia quae est in Christo*
Iesu; et quae audisti a me per multos testes, haec commenda fidelibus hominibus, qui
idonei erunt^z et alios docere. Labora sicut bonus miles Christi Iesu. Nemo militans
Deo implicat se negotiis secularibus, ut ei placeat cui^{aa} se probavit⁴. Quomodo potuisset
35 Timotheus consilia apostoli adimplere, si a fidelibus abfuisset? (Aut quomodo coelestia
cogitare, si secularibus fuisset)^{bb} implicitus? Perfectio Christi militum est exutam habere
mentem a cunctis terrenis negotiis et tumultu seculi. At nos non possumus habere per-
fectionem istam, dum absumus ab ecclesiis nostris, quia tunc caelestia non cogitamus, sed
terrena. *Vigila*, inquit idem apostolus, *in omnibus labora, opus fac evangelistae, ministerium*
tuum imple etc.⁵ Non potuisset Timotheus absens a suis talia praestare; ideo non abfuit.
40 Residentiam tamen continuam nonnulla impediunt et excusant, sed maxime per-
secutio. Paulus fugit tyrannidem praepositi Damasci et a suis discipulis demissus est
extra civitatem ex muro in sporta⁶. Potest etiam praelatus fugere a sua sede, si a per-

^a Hh oratorium.

^b Hh nunciavit.

^c Hh Rambouillet.

^d om. Hh.

^e Hh Deus.

^f om. H. ^g Hh remanserint, *idque post* captivos.

^h Hh prosequatur.

ⁱ in P incipit alius

ductus manus medio in versu.

^k Hh facturus.

^l P tempus.

^m H add. etc.

ⁿ Hh praemitt.

nomen Caesaris de Cibo Genuensis.

^o sic P (= hesternus).

^p Hh pridie obierat.

^q Hh Sero autem

(om. et).

^r Hh add. Lotharingus.

^s h curavit.

^t Hh ob dictam victoriam.

^u alius ductus

manus in P.

^v P corr. in eodem versu pro *deleto* Mercurio...

^w H vigesima 8^a mutatum pro vig. nona.

^x sic P.

^y w Cuerta.

^z H sunt.

^{aa} H qui.

^{bb} om. Tw.

¹ Cf. supra p. 668, l. 9 ss.

² Caesar Usdimarus Cibo episcopus Marianensis electus erat 1. Dec. 1531, archiepiscopus Taurinensis 20. Iulii 1548 (vel 1549). Tridentum venerat 11. Oct. 1562. Obiit 26. Dec. 1562.

³ Legionensis episcopus testibus Massarello (*Theiner* Concilium Tridentinum. II.

II, 218) et Paleotto (Diar. orig.) 29. Decembris ultimus dixit. Ecclesiae illi inde ab 11. Dec. 1558 praeerat Andreas Cuesta, qui rediens Tridento mortuus est in Montserrat a. 1564.

⁴ 2 Tim. 2, 1—4.

⁵ 2 Tim. 4, 5.

⁶ Cf. 2 Cor. 11, 32 s; Act. 9, 24 s.

Die Mercurii 30. <Decembris>*.

Congregatio generalis: Granatensis, Pragensis de die sessionis, Quinqueecclesiensis de residentia. — Novitates.

A meridie actum fuit de sessione proxima et conclusum, quod intra quindecim dies deliberaretur. Inter alios **Granatensis**¹ dixit mirari se, quod toties deliberaretur de re eadem sine fructu; et quod mutetur ordo in dicendis sentiētiis, ne patres sint adeo prolixi, et quod legati dividant episcopos per classes, ut brevius audiantur vota omnium, et ea postmodum ad synodum referantur².

Pragensis³ reservavit se ad dicendum intra 15 dies.

^{P 46} ^{H 176} Deinde **Quinqueecclesiensis**⁴ sententiam dixit super decreto perspicue, docte et graviter cum applausu omnium. Dixitque residentiam <non inveniri>⁵ in litteris⁴ apostolicis et prophetis, nisi apud canonistas. Deinde triplicem esse: superstitiosam, ut non liceat unquam a dioecesi discedere; hypocriticam⁶, qualis [est] | eorum, qui cor-
pore tantum praesentes sunt; tertiam veram, realem et effectualem, ut videlicet episcopus per se ipsum pascat gregem verbo vite, exemplo et sacramentis. Hanc iure

secutoribus <ad mortem>⁷ impetatur. Est itaque causa legitimae absentiae persecutio, modo tamen non sit communis pastoris et gregis; tunc enim non licet pastori gregem dimittere. Nec est excusatio illa legitima absentiae, quam nonnulli patrum adferunt, quando dicunt se impediri a principibus in functionibus suis | et affici iniuriis, quia discipulus non est praestantior magistro nec servus suo domino⁸, et ideo potest easdem contumelias tolerare quas praeceptor toleravit, et vincere malum in bono⁶. *Qui enim episcopatum desiderat, bonum opus desiderat*: non dicit praeminentiam et primas honorum partes, sed assiduum officium; nec appetere debet, ut praesit caeteris, sed prosit⁷.

^{H 177} ** *H*: Carolus de Angennes, episcopus **Cenomanensis**, qui supra⁸, sententiam dixit eodem die⁸ diserte et eloquenter. Multi quidem residentiam iure divino sancitam dicunt; sed si decretum ita fiat, quid fiet? Quomodo agent cum grege pastores indocti et rebus terrae dediti? Si lux quae in nobis est *tenebrae sunt, ipsae tenebrae quantae erunt*⁹ in subditis? Quis nunc ex numero episcoporum sacris litteris incumbit caelestemque philosophiam suo versat^h animo? Alii magis prophanis et secularibus disciplinis quam sacris oblectantur, alii venantur feras, alii accipitres insectantur, alii Veneri inserviunt, alii Plutonem deamant, alii magis militum quam doctorum comitatu stipantur. Ista et multa alia scimus et videmus (ut habet quidam author), sed ex nobis proferre non audemus, ne odium in nos concitemus. Mea non est haec doctrina, sed Christi, quae minus fructuosa non debet reddi propter meam insufficientiam:

Saepe etiam est olitorⁱ valde opportuna locutus¹⁰.

Antequam igitur aliquid statuamus de residentia, providere debemus rebus necessariis residentibus episcopis, ne eorum residentia sit infructuosa. Multa quidem sunt cum publica tum privata negotia, in quibus cunctando restituuntur res¹¹; in religionis tamen et emendandae vitae et pacis cum Deo ineundae negotiis omnis longa et pernicio est mora. Nemo^k qui manu admota aratro a tergo respexerit, aptus erit regno Dei¹².

^a add. *H* supra lin. ^b *H* primo scripserat Andr. Duditiŭs Hungarus, episcopus Q. Deinde haec obtexit schedula, in qua legitur: Georgius Drascovicus Croattus, orator Caesaris pro regno Hungariae, episcopus Q., qui supra, sententiam . . . ^c om. *H*, sed insert inveniri (om. non) post canonistas. ^d *H* libris.

^e *Hh* hypocritam.

^f *HT* ad portam; *w* aperte.

^g supra lin. add. 29^a.

^h *Tw* verbat.

ⁱ *H* corr. ex holitor.

^k *H* neque.

¹ Qui iam a. 1551 concilio interfuerat. Granatensis archiepiscopus creatus erat 21. Nov. 1546, denuo venerat Tridentum 9. Nov. 1561, cf. supra p. 360, l. 14 et adn. 2; p. 635, l. 28 et adn. 2. 3; p. 636, adn. 2. Universitatem Granatensem seminariumque reformavit et a. 1565 concilium celebravit. Mortuus est 12. Aprilis 1576.

² In concilio a. 1545 incepto patres divisi erant in classes; quae tamen institutio eventu minime probabatur.

³ Cf. supra p. 777, adn. 7.

⁴ De quo cf. supra p. 736, l. 1 ss et adn. 1.

⁵ Matth. 10, 24 cum locis parallelis.

⁶ Rom. 12, 21.

⁷ 1 Tim. 3, 1. Cf. Aug. 19 De civ. Dei 19, (Migne, Patr. lat. XLI, 647).

⁸ Cf. supra p. 769, l. 23 et adn. 9.

⁹ Matth. 6, 23.

¹⁰ Poetam investigare non mihi contigit.

¹¹ Significatur illud Ennii in Q. Fabium Maximum.

¹² Luc. 9, 62.

divino imperatam dixit adeoque necessariam, ut non phas sit episcopo abesse, nisi iustis et legitimis causis^a praepeditus fuerit, videlicet ob iustam obedientiam, necessitatem et charitatem, ut dixit Segobiensis. Quibus casibus licet abesse et causa maioris boni, et quando episcopi habent munera publica et secularia ratione episcopatum, ut in
 5 Hungaria. Quod autem liceat quandoque abesse, probavit ex Augustino in epistula 185¹, ubi scribens clero et populo Hipponensi^b ait se quidem corpore absentem, sed spiritu praesentem, et absentem quidem non licentiosa libertate, sed necessaria servitute, ut propter egritudinem².

10 ^eEodem die venit novum de morte Dandelot, marescalli S. Andreę et filii^{H 173} connestabilis, et quod D. de Damville ceperat principem de Conde in conflictu, quem habuit Ill^{mus} dux Guysianus adversus hereticos, et quod dux Nivernensis fuit^d vulneratus.

Segobiensis mihi dixit, quod timebat ne legati deciperent cardinalem nostrum, et quod nihil minus^e cupiunt^f quam reformationem, sed potius solutionem concilii; et quod illum Hispani multum observant^g, quasi sit in puncto, ut sit author restitutionis^h
 15 ecclesiasticę libertatis et serięⁱ reformationis, quemadmodum frater eius restituit^k regnum in integrum, cui multum debet^l Gallia³.

[Die Iovis 31. Decembris.]

^m<Ultima Decembris>ⁿ vespere celebratę fuerunt^o solemnes in aede maiori, et deputatus fui ad ministerium et^p sequenti die, videlicet^q

[1563.]

[Die Veneris] 1. Ianuarii^r,

missam celebravi, in qua orationem habuit doctor^s Fournier^t Gallus⁴.

Die sabbathi [2. Ianuarii].

Congregatio generalis: Gerundensis et Almeriensis de residentia.

20 Hora 20. dixerunt tres Hispani: Vicensis⁵, Gerundensis et Almeriensis^u, docte et pie.

Gerundensis⁶ dixit amovendos esse a confectione decretorum curiales et eos,^{P 47} qui tam lubenter remanent in curia Romana, et qui volunt habere plures episcopatus et abbatias; quodque nihil hactenus reformatum [est], licet S^{mus} in bulla convocationis concilii hortetur ad reformationem^v.

25 ^w[: Tempus est loquendi (inquit), quia iam praeteriit tempus tacendi⁷, quia nemo inferior audet ponere os in ecclesiam Romanam. Tanto magis deceret, | ut ipse Dominus^{H 179}

^a inserunt Hh. ^b H hipponensi corr. pro hypp.; h Hypponensi. ^c H in marg.: 1^a Ian. 1563.

^d Hh fuerat. ^e P supra lin. add. ^f Hh cuperent. ^g Hh observabant.

^h H add. supra lin.; om. h. ⁱ H corr. pro sacrae, quod habet h. ^k Hh restituerat.

^l Hh debebat, et add. tota. ^m alius ductus manus in P.

ⁿ H corr. ex Ultimis diebus quod habet h (Decēbris non clare scriptum est in P). ^o Hh sunt.

^p om. H, et incip. a linea. ^q om. H. ^r H add. 1563. ^s H (om. doctor) D. Robertus.

^t H fournerius doctor G.; h Fournierius d. G.

^u Hh add. nomina: Asciscus [h Aseiscelus] Moya de Contreras episcopus Vicensis; Arias Gallego, ep. Gerundensis, et Antonius Gorriorero ep. Almeriensis. ^v Hh add. et morum et abusuum. ^w add. H.

¹ Aug. Ep. 122 (alias 138, clero et populo Hipponensi scripta circa annum 410), c. 1 (*Migne*, Patr. lat. XXXIII, 470).

² Votum integrum teste *Sichel* (Concil. 418) extat in tabulario imperiali Vindobonensi, maiorque pars typis exscripta est apud *Beccadelli-Morandi*, Monumenti di varia litteratura II, 260—264; cf. *Theiner* II, 219.

³ De Gallorum Germanorumque tunc temporis animo cf. *Sichel*, Concil. n. 228, p. 418 s.

⁴ Robertus Fournier, canonicus Ambianensis ec-

clesiae, Tridentum venerat cum card. Lotharingo 13. Nov. 1562. Oratio (de Christo puero circumciso) apud *Le Plat* I, 553—561.

⁵ Aciscus Moya de Contreras, 7. Iulii (vel 23. Sept.) 1545 episcopus Vicensis (Vici Ausonensis) creatus, 27. Febr. 1564 in archiepiscopatum Valentinum translatus, obiit 3. Maii 1564. Tridentum venerat 27. Septembris 1561.

⁶ De quo cf. supra p. 728, adn. 10.

⁷ Eccles. 3, 7.

noster et DD. cardinales attenderent diligenter corrigenda in ecclesia Romana et inciperent ab illis, ad quos aliorum correctio summe pertinet.

*A summo capitis pariterque pedisque deorsum
Ad plantam sanum nil superesse reor*¹.

Videtur, bonè Iesu, contra te coniurasse universitas christianorum, et illi in persecutione tua primi sunt, qui in ecclesia tua primatum tenent et principatum. Omnia faciunt quae possunt, sed utrum debeant quaestio est. Per illos ecclesia prophanatur, sacerdotium temeratur, et mala ita sunt inveterata, impunita et incorrecta, ut multa iniusta et iniqua sub praetextu consuetudinis licita reputentur.

Hodie, patres, eosdem articulos, quos alias Sigismundus Caesar concilio Constantiensi per cardinalem de Aliaco obtulit², vobis totius ecclesiae nomine offero, secundum quos reformationem^a in episcoporum et praelatorum vita et moribus, eosque ad proprium officium obeundum cogi petit. Videte et ponderate eos iudices iusti, et ecclesiae labenti sine mora succurrite:|^b

Almeriensis³ dixit episcopos et pastores teneri ex praecepto iuris divini residere, et^c citavit Athanasium in quadam epistula ad episcopos Sard[iniae]^d, ubi ne paulisper quidem abesse phas est, et tandiu^e tenentur residere, quamdiu oves egent praesentia pastoris. Fere autem semper egere censentur.

H 180 | Quilibet debet manere in ea vocatione, in qua vocatus est, et ad hoc constituta sunt beneficia, ut servitium inde fiat. Parum est etiam praesentiam | exhibere et curam 20 ecclesiae negligere. Prava est consuetudo quarundam ecclesiarum, quae canonicos reputant residentes, ex quo praesentes sunt in urbe, licet non intrent ecclesiam. Redditus ecclesiae sunt stipendia militantium et cibus pastorum, non luporum. Quamvis tamen ius divinum aut humanum indixerit clericis personalem residentiam in suis beneficiis, in multis autem casibus permittit absentiam ad tempus aut etiam continuam, modo 25 ecclesiae et beneficio per vicarium serviat et populus bene regatur. Ita absentia tolerabilis est ab una ecclesia; sed periculosissima a multis, quae ab uno pastore possidentur. Propterea mortale peccatum est in pluralitate beneficiorum, quando non propter causam rationabilem obtinet quis plura beneficia incompatibilia, et unus occupat loca multorum, alii autem esuriunt etc. Nec excusatur peccatum mortale propter dispensationem 30 papae sine rationabili causa, quoniam dispensatio papae cadit super ius positivum et non super ius divinum aut naturale^f; pluralitas autem beneficiorum sine rationabili causa est contra ius divinum et naturale^f, quo communia ecclesiae bona distribui iuste debent partibus ecclesiae. Si absque rationabili causa dispensatur quis ut habeat multas ecclesias, et patet aut creditur vel probabiliter dubitatur inde provenire quod ecclesiae 35 privantur debitis curis animarum, peccatum mortale procul dubio incurrit, quia contra divinum ius est, ut privetur ecclesia debita cura animarum. Si absque rationabili causa dispensatur^g, ut multa | ecclesiastica beneficia cum excessivis proventibus unus habeat, peccatum mortale est, quia contra naturale ius est ut omnia bona, qualia sunt beneficia ecclesiastica, ita inique distribuuntur, ut unus ebrius sit et infiniti esuriant^h. Neque 40 etiam papa habet potestatem in destructionem, sed aedificationem corporis Christiⁱ. |

^a H prius hoc loco habuit petiit, deinde delevit, unde T falso legit potuit, w posuit.

^b add. H.

^c om H.

^d H Sardiniae; h Sardinis; rectius fortasse Paleottus (Diar. orig.): episcopum Sardicensem.

^e sic P; Hh tandiu.

^f conieci; cod. mortale.

¹ Videtur desumptum ex paraphrasi poetica loci Iesai. 1, 6 (sed cf. Iob 2, 7; Deut. 28, 35). Auctorem huius distichi non novi.

² Cogitari posset de propositionibus Alliati, quarum imprimis sunt nominandi »Canones reformandi ecclesiam in concilio Constantiensi a. [1]416 cal. Nov. . . . oblatis« (apud H. v. d. Hardt, Magnum oec. Constantiense Concilium I, 8, 409 ss; cf. P. Tschackert, Peter von Ailli [Gotha 1877] p. 260 ss); qui tamen non Sigismundi imperatoris nomine propositi sunt. Sed multo verisimilius est Gerundensem spectare Reformationem Sigismundi quae vocatur minime ad Alliacum neque ad Constantiense concilium pertinentem. Cf.

W. Böhm, Fr. Reisers Reformation d. Kaisers Sigmund (Leipzig 1876). Quo libello postea unus est Lutherus, cf. W. Köhler, Luthers Schrift an den christl. Adel (Halle 1895) p. 128 ss.

³ Cf. supra p. 739, adn. 5.

⁴ Neque inter genuinas neque inter suppositicias Athanasii Alexandrini epistulas neque in eius Historia Arianorum tales litterae inveniuntur. Quare nomen vel eius qui scripsit vel eius ad quem scribebatur corruptum esse coniecerim. Athanasii sententiam de residentia exponit ex. gr. Thomassinus, Vetus et nova eccl. disciplina 2, 3, 30, 9 ss.

⁵ Cf. 1 Cor. 11, 21.

⁶ Cf. 2 Cor. 10, 8; 13, 10.

* < Die dominica 3. [Ianuarii]^b.*Congregatio generalis. Vota de residentia. Novitates.*

A meridie dixerunt **Aquensis**¹, **Ostunensis** docte, et sunt in sententia eorum qui iuris divini residentiam esse tuentur.

Ostunensis² citavit Inno[centium] III° in quadam decre[tali]³)*.

⁴**Vestanus**⁴ allegavit extra[vagantem] Io[annis] XXII° de maio[ritate] et obe[dien-
5 tia]⁵, ut probaret episcopo non licere per noctem abesse sine superioris licentia.

⁶**Nemensis**⁶ dixit frustra agi, nisi agamus penitentiam de peccatis^b, et penitentiam etiam publicam agamus. Et visus est concionari. Verum inter cetera dixit contra ius divinum esse statuere residentiam esse de iure divino, licet pia sit opinio. Abusus intollerabiles¹ allegavit.

⁷**Calagurritanus**⁷ dixit nullum praesentius remedium quam statuere residentiam iuris esse divini, et lege divina episcopos ad residentiam teneri. Initium sumpsit ab eo quod vulgo dicitur:

In¹ sylvam ne ligna feras⁸.

^m]: In episcopo (inquit) sunt omnes ordines, quia primus sacerdos, hoc est princeps ^{H 182}
sacerdotum et propheta et evangelista, ergo ipse est maxime necessarius in ecclesia Dei,
15 a qua abesse facile non potest sine aliquo ovium damno. Suscitavit Christus Lazarum
praesens, non per procuratorem aut vicarium, nec legitur unquam curasse per mediam
personam, sed propria praesentia; qui enim Lazarum absens suscitare poterat, praesens
suscitare voluit. Sic a centurione rogatus in propria descendit, sic manu propria leprosum
tangens sanavit, sic singulis manus imponens curabat eos, ut exemplum daret pastoribus
20 ecclesiasticis et invitaret ad residentiam. *Vos estis lux mundi*⁹; sed candela nimis remota
non bene illuminat. Quidam subditorum nostrorum indigent misericordia et miseratione,
quidam virga et correctione, quidam consilio et directione, quidam auxilio et defensione.
Ista omnia praestare non possumus absentes. Neque etiam ad principatum sumus vocati,
sed ad servitutem, aut episcopi sumus propter nos, sed propter eos quibus verbum et
25 sacramentum dominicum ministramus. Et ideo domestica nostra negotia non debent
nos avocare ab officio et residentia, nisi nosmetipsos seducere velimus. Si enim iure
divino mandatum est ut episcopi pascant oves suas, quisⁿ dispensari potest a residentia?
Aut quomodo dispensare potest summus pontifex ut quis in beneficio suo non resideat,

³⁰ * *H haec ita habet*: Die dominica 3. Ianuarii a meridie dixerunt Petrus Faunus
Costacciarus, **Aquensis**, et Ioannes Carolus Bovius Bononiensis,
Ostunensis, episcopi. Primus fuit in sententia eorum, qui iuris divini residentiam esse
tuentur. Hic fuit eiusdem opinionis et citavit multos auctores, inter quos Innocentium
in quodam decreto.

^a *alius ductus manus et aliud atramentum in P.* ^b *om. P; H add. supra lin. Ianuarii 1563.*

^c *sic P; om. h (qui legit: Innoc. in quodam decreto).* ^d *Quae sequuntur, in P lineola distinguuntur a praecedentibus. H add. nomen: Hugo Boncompagnus Bononiensis, episcopus V. multa dixit, ut probaret...*

^e *P 2.* ^f *P haec a praecedentibus lineola distinguit.* ^g *sic P; H habet nomen: Bernardus*

Delbene Florentinus, episcopus Nemausensis. ^h *P p̄tis p̄tis (sic).* ⁱ *sic.* ^k *H praemitt. nomen: Ioannes de Quignones Hispanus, episcopus C.* ^l *H ad.* ^m *add. H.* ⁿ *w qui.*

¹ Petrus Faunus Costacciarus, episcopus Aquensis electus 18. Martii 1558, Viglevanum translatus 1589, obiit 1592.

² Ioannes Carolus Bovius Bononiensis 30. Iulii 1558 electus erat episcopus Ostunensis, 1564 creatus est archiepiscopus Brundisus, mortuus est 1570. Tridentum venerat 3. Febr. 1562. Canones apostolorum in Latinum vertit (Venetiis 1563).

³ Massarello (*Theiner* II, 222) et Paleotto (ibid. 634) testibus citavit verba Innocentii VI relata ab *Herdensi*. In cuius voto (2. Ian. edito) leguntur apud *Theiner* II, 221. Cf. *St. Baluzii* Vitas paparum Avenionensium I, 357.

⁴ Hugo Boncompagnus Bononiensis 30. Iulii 1558 factus erat episcopus Vestanus, 12. Martii 1565 creabatur cardinalis, 13. Maii 1572 electus est pontifex maximus Gregorius XIII. Obiit 10. Apr. 1585.

⁵ Extrav. Ioannis XXII tit. 2; sed potius intelligendus videtur tit. 3: De praebendis et dignitatibus.

⁶ Bernardus del Bene Florentinus a. 1558 episcopus Lotevensis (*Lodève*) creatus, 1560 Nemausum translatus erat. Mortuus est a. 1577.

⁷ Ioannes Quignones, 31. Ian. 1559 electus episcopus Calagurritanus, mortuus 12. Sept. 1576, Tridentum venerat 9. Nov. 1561.

⁸ Horat. Sat. I, 10, 34.

⁹ Matth. 5, 14.

H 183 cum nihil possit statuere | contra ius divinum? Potest tamen ad tempus dispensare cum iis, qui aut reipublicae prosunt aliqua in legatione, aut qui docent publice aut mittuntur ad propagandam fidem aut aliud bonum opus christianum. :|^a

⟨Die eadem, videlicet 3.^b, recepi litteras a sigillifero, unicas tantum praeter eas quae ab abatissa S. Petri Remensis ad cardinalem directę erant.⟩^c

5

[Die lunae 4. Ianuarii.]

Die lunę^d congregatio facta [est]^a, in qua Itali quidam canonistae satis docte dixerunt, nisi quod^e **Asciensis**¹ conquestus est de pensionibus.^f

Civitatis² docte et succincte dixit ⟨remittens se ad sententias Granatensis et Bracharensis⟩^g.

P 48

5. Ianuarii, die Martis.

Novus canon de auctoritate episcoporum. — Varii nuntii de rebus Gallicis.

Vesperae celebratę fuerunt in capella per ⟨Cauriensem Hispanum⟩^h.

10

Quibus finitis ⟨videlicet in vigilia epiphaniae, scripsi sigillifero meo per cursorem Flandrie et transmissi litteras Ill^{mi} ad matrem et sororem S. Petri.

Deinde^c iussu ⟨dicti cardinalis⟩ⁱ invisi Granatensem et Segobiensem^k, quibus ostendi quosdam canones missos ab Urbe in hunc qui sequitur modum:

Si quis dixerit episcopos a Romano pontifice constitutos non esse positos a spiritu 15
sancto regere ecclesiam Dei, neque presbyteris maiores etc.^o, anathema sit.

Deinde¹ sero paulo ante cenam Rev^{mi} advenit e Galliis nobilis quidam nomine^o ---ⁿ ex parte regis et reginę matris ⟨ad cardinalem⟩^o, qui illi narraret^o quae gesta essent^p in Gallia superioribus diebus in conflictu ⟨qui habitus fuit⟩^c inter exercitum regium et principem de Conde, nempe^q quod spatio 24 horarum regina mater et^e rex et tota 20
Lutetia arbitrabantur actum esse de regno, et quod adversarii obtinuissent victoriam; sed paulo post missus est ab invictissimo principe duce Guysiano D. Cossius^r ad regem
et uxorem suam, ut indicaret quomodo se haberent | negotia. Captus fuit connestabilis^s,
et marescallus S. Andreę interfectus, aliique multi nobiles exercitus regii ⟨similiter
cesi⟩^t et interfecti, item^u Labrosse, Givry, ⟨Beaulvois cesus, unde mortuus des Bordes, 25
Munbrun aliique quamplurimi⟩^v. Captus fuit princeps de Conde et traditus in mani-
bus ducis Guysiani. Qui ⟨humanissime exceptus fuit et iacuit in lecto dicti ducis, qui
illum⟩^w admonuit officii, qui^x rebellis fuit in principem suum, et cogitaret potius de
conservando capite quam regni | gubernaculo. Regina mater admonuit inter cętera
cardinalem^y, ut esset causa restitutionis ecclesię et ageret in concilio de seria reformatione, 30
unde sequi posset tranquillitas^z publica.

⟨Dictus nobilis retulit oppidum de Dieppes ultra Le Havre de Grace³ a Britannis sive Anglis detentum. Inter adversarios cesus fuit et interfectus Boucart.⟩^o

Propositum fuit a legatis regiis ⟨(ut fertur)⟩^{aa} de communione sub utraque specie^{bb}, de psalmis gallice canendis^{cc} ⟨in missa⟩^{dd} 4.

35

^a add. H. ^b non apparet, sitne correctum 4 ex 3, an 3 ex 4. ^c om. Hh.

^d H add. supra lin.: 4^a Ian 1563. ^e H habet in schedula agglutinata: Galeatius Roscius de Inter-
ranna [sic], episcopus Assisiensis. Infra schedulam leguntur quae etiam nunc habet h: Philippus Gerius Pisto-
riensis ep. Assis⁵. ^f h (et Par. 1532) add. civitatum (perperam lecto Civitaten., quare propositionem sequen-
tem omitunt).

^g H Granatensis et Bracharensis sententias sequutus. ^h Hh Didacum de Almansa Hispanum episcopum Coriensem. ⁱ Hh card. Lotharingii. ^k P Segobiensem. ^l om. H.

^m H add. card. Lotharingii; h dicti cardinalis. ⁿ lacuna in P. ^o Hh narravit. ^p Hh erant.

^q Hh et. ^r H Cossaeus, in marg. fors. Lossius; h Cossoeus. ^s Hh conestabilis.

^t minus clare haec scripta sunt in P, quare Hh habent sunt capti. ^u etiam haec vox (per correctu-
ram) difficilis est lectu; Hh inter quos. ^v Hh loco omnium horum nominum habent etc.

^w Hh eum humanissime excepit et. ^x Hh quod. ^y Hh add. Lotharingum per litteras.

^z Hh add. firma ecclesiae et. ^{aa} P add. supra lin. ^{bb} Hh add. et.

^{cc} Hh cantandis. ^{dd} H in ecclesia tempore missae.

¹ Iulius Superchius Mantuanus ord. Carm. 5. Febr. 1560 Acciensis (Accia in Corsica), 3. Ian. 1563 Caprulanus (Caorle) episcopus factus Tridentum venerat 12. Aug. 1561. Obiit 16. Nov. 1585.

² Didacus Covarruvias de Leyva Civitatis (Civitat) Roderici episcopus factus a. 1559 (vel 26. Ian. 1560), Segobiam translatus est 1564.

³ Cf. supra p. 545, l. 23 et adn. 8.

⁴ Cf. Postulata oratorum regis Galliae cum exhibitione XXXIV articulorum (3. Ian. 1563) apud Le Plat V, 631—643.

⁵ Philippus Gerius tunc temporis episcopus Isclanus (Ischia) erat (inde ab anno 1560), et 1. Martii 1564 demum transferebatur Assisim.

* Nonnihil deliberatum [est] inter quosdam, num expediret centum monasteria regni destinata [esse] usui regis, ut inde decimę ecclesiasticis illatae <a rege>^b cessarent. Omnis autem^c novitas metuenda nimis. Quod Deus avertat.

^d Die Mercurii [6. Ianuarii]^e

non fuit congregatio propter capellam in die epiphanię.

Die Iovis [7. Ianuarii]^f.

Congregatio generalis. Complurium vota de residentia.

5 In congregatione inter alios dixerunt^g **Convenensis**^{h1}, qui inter <causas absentiae episcoporum>ⁱ voluit haberi rationem dispensationum iuxta c. *Cum pridem* de [pactis]^{k2}.

Vanciensis^{l3} primum ad reformationem hortatur^m.

H 185

10 | Nostri culpis (inquit) gladius Petri rubigine obductus est et non potest incidere. Non dicat amplius Isaias: *Propter scelus populi mei percussi eum*ⁿ⁴, sed potius: propter scelus pastoris percussi oves. Vere peccavimus omnes, usque ad unum fuimus malo exemplo omnibus qui vident nos. Cor nostrum durum molliet Deus per flagellum, molliet per ammonitionem intrinsecam et extrinsecam, scilicet per propriam nostram conscientiam et per mala quae patimur; sed monentem non audimus, et propterea timendum ne veniat ira Dei super nos. Ex Gersone exclamavit: »Quid utilitati ecclesiae confert tam
15 magnifica gloria? Quid tam superflua pompa nostra? Quae utique abominatio, quod unus decem aut plura beneficia ecclesiastica occupat? Cultus divinus diminuitur, ecclesiae dilabuntur atque bonis doctisque viris privantur. Monasteria et hospitalia depauperantur, Christi fidelibus mala exempla praebentur; id quod miserabilius est: in monasteriis ac beneficiis per aulicos occupatis nec Deo servitur nec populo proficitur, de quibus similibus
20 propheta dicit: *Quasi fauces virorum latronum, principesⁿ sacerdotum in via interficientium pergentes de Sichem etc.*»^{o5}

Cum Catharina Senensi Deum altissimum oremus dicentes: »O Domine, respice ad necessitatem ecclesiae, sponsae tuae. Aperi oculos nostros, ut non propter nosmetipsos colamus te, sed diligamus te propter te. Purifica corda nostra, et^o ardeat in
25 nobis desiderium honoris tui et salutis ovium nobis commissarum.«^{o6} :|^p

Deinde^q, licet residentia sit iuris divini, non tamen existimat declarationem hanc H 186 faciendam esse, nisi declarentur^r particularia episcopi officia.

^a Hoc caput in P est sublineatum atramento obscuriore multo postea, ut videtur.

^b om. H.

^c H enim.

^d alius ductus manus in P.

^e om. P; H supra lin.: sexta Ian. 1563.

^f om. P; uncis inclusa

habet H; h sine uncis.

^g Hh dixit.

^h sic P; Hh Convenarum et praemitt. nomen Petrus de Albert,

Gallus, episc. C.

ⁱ Hh alias abs. ep. causas.

^k om. P; Hh (om. pactis) add. etc.

^l sic P; sed

potest etiam legi Vauriensis, ut habent Hh, qui add. nomen: Petrus Danesius, Gallus, episcopus Vauriensis.

^m H hortatus est; h hortatus.

ⁿ sic H Tw; Vulg. particeps.

^o w ut.

^p add. H.

^q h dixit (om. deinde) quod.

^r h declarentur.

¹ Convenarum (Cominges) episcopus (Petrus d'Albret ord. s. Bened., electus mense Martio 1561, mortuus 1568, Tridentum venerat 13 Nov. 1562) ut promotione iunior nec locum dicendi hoc die habebat (immo 9. Ianuarii post Pisauriensem, cf. Massarellum apud Theiner II, 226^b), nec a Massarello (Theiner II, 223^b) vel Paleotto inter loquentes inducitur. Sine dubio Psalmaeus (nescio an alio fonte usus) eum propter nominis similitudinem confudit cum Cremonensi, cuius votum primo loco ad hunc diem exhibent Massarellus et Paleottus. — Cremonensis episcopus 12. Martii 1560 electus erat Nicolaus Sfondratus Mediolanensis (natus 11. Febr. 1535), qui Tridentum venerat 31. Mart. 1561. Anno 1583 (12. Dec.) cardinalis creatus, 5. Dec. 1590 pontifex maximus electus est sub nomine Gregorii XIV. Obiit 15. Oct. 1591.

² c. 4 X de pactis (1, 35).

³ Vaurensi (Petro Danesio, ut 9. Aug. 1557 promotus, cf. supra p. 735. adn. u) dicendum fuerat (cf. Theiner II, 173^b) ante (Quinqueecclesiensem (qui locutus est 30. Decembris, cf. supra p. 710, l. 7 et adn. 4); sed sententia dilata dixit 18. Ianuarii, cf. Massarellum apud Theiner II,

229^b, Paleottum (Diar. orig.) ad 18. Ian. 1563, et infra p. 824, l. 27 ss. Nec sententia supra relata correspondet ei quam edidit Vauriensis, qui Massarello Paleottoque et ipso Psalmaeo consentientibus de iure divino residentiam esse definiri voluit. Econtra votum hoc optime concordat cum sententia Venciensis episcopi (cf. supra p. 772, adn. 7), quem hoc die loquentem inducunt Massarellus (Theiner II, 223) probabiliter etiam Paleottus (Diar. orig.), hic referendo votum ita: N. Gallus. Non [supra lin. add.] *declaretur iure divino; nam hinc haeretici arripiunt multas causas, ut nobis infensi sint, et iam nos experti sumus in Gallia.* Nec credibile est Psalmaeo saltem Vaurensem facie non notum fuisse, ut confunderetur ab eo cum alio. Venciensis (Vence) episcopus erat 1560—1576 Ludovicus Grimaldi (vel, ut habet Le Plat, Canones 364: du Bueil; an hic erat suffraganeus?) Niciensis (mortuus 1608). ⁴ Iesai. 53, 8.

⁵ Hose. 6, 9. — In Gersonii operibus locum non investigabam.

⁶ Non inveni hunc locum in Catharinae Dialogorum et orationum editione Ingolstadiensi anni 1583 (cf. supra p. 753, adn. 5).

^a **Parmensis**¹ admonuit satis iuveniliter^b, ut nonnulli patres mitius agerent cum curialibus, alioqui futurum [esse] ut illis respondeatur.

^c **Derthudensis**² Hispanus post ^e Salmanticensem contra opinionem aliorum Hispanorum³ dixit non expedire hoc tempore, ut declaretur residentia iuris divini, et praesumptuosum ut aliqui petant a synodo, cum sit pontificis, qui est director concilii, 5 proponere in concilio, et nostrum, super propositis dicere nostras^f sententias, favens^g multum parti quæ residentiam iure positivo asserit^h. Dixit tamenⁱ quod papa tenetur de iure divino compellere pastores ut resideant, tollere impedimenta quæ fructuosam residentiam impediunt^k, auferre regressus et similes gratias, consolari, defendere epi- 10
P 50 scopos adversus quoscumque, et quod praemia non sunt tam gratiae, | quam aequitas^l.

Die Veneris 8. [Ianuarii].

Congregatio generalis. Vota de decreto residentiae.

^m **Nioquensis**⁴ satis acerbe dixit contra eos qui petunt declarationem iuris divini circa residentiam, ⁿ et reformationem quam petierunt nonnulli oratores.

H 187 | Audite^o (inquit), patres, super materia praesenti residentiae et reformationis oratorem doctissimum Laurentium Iustinianum. Increpando *docebit vos omnia*⁵, et an veram huius temporis historiam describat videte^p. »Onus grave et valde formidabile 15 esse comprobatur animarum regimen. Sed heu! hodie a multis desideratur, quaeritur, emitur et absque timore obtinetur, quia quale sit ignoratur. Attendunt huiusmodi praesentia, nec futura prospiciunt. Magni existimant, si praeponantur caeteris, si aliis imperent, si honoribus extollantur. Gaudent vocari ab omnibus Rabbi et a subditis ut patres venerari. Attendunt quid aestimentur, non quid sint, nec considerant ipsi elatione tumidi^q, 20 mente coecati et moribus perdit, quam sit breve ipsorum gaudium, quam formidabilis status, quam fugitivi honores. Nam tanquam somnium surgentium de stratu est vita haec et omnis illius delectatio ad instar puncti. Labitur enim cum tenetur, amittitur cum possidetur; nihil in ea stabile, nihil mundum, nihil securum nihilque aestimatione dignum. Quo autem dulcius tenetur, eo durius et laboriosius relinquitur, et quanto quis 25 in ea sublimior fuerit, tanto maiora ab eo exiguntur. Teste nempe scriptura *iudicium durissimum fiet iis, qui praesunt*⁶; venient quippe, venient dies, quando Dominus Iesus vivorum iudex et mortuorum a singulis suorum inquireret minutissimam rationem donorum. Unusquisque namque pro se redditurus est rationem; praelati vero pro se ipsis et pro 30 commissis respondere cogentur. Si autem pro se vix reperitur qui satisfacere valeat, 30
H 188 quomodo pro se | et pro multis? Stabunt omnes, praecipue tamen animarum duces ante Christi tribunal, et ibi de operibus, de omissionibus, de verbis, de cogitationibus et de intentionibus fiet interrogatio universalis. A pastoribus autem exigetur, si doctrina, exemplis et sollicitudine lucra quaesierunt animarum. Nam a Deo ideo praepositi sunt, ut subsectorum insistant profectibus et emendatiores reddant Christo, quos acceperant ab 35 ipso. Propterea merito poenas luent pro negligentis et pro subditorum delictis, si dissimulasse, si tacuisse, si non clamasse aut non orasse fuerint deprehensi. Si qua^r vero ovicula ex ipsorum evanuerit perieritque manu, tunc ipsius sanguis de eorum ex-
torquebitur manu.⁷ Quis unquam sapiens, patres, vobis illud (porro est necessarium) clarius explicavit aut iudicis aequi irrevocabile⁸ decretum explicatius intimavit? |^t 40

^a H add. nomen: Alexander Sfortia de S. Flora, episcopus P.

^b Hh add. et imprudenter.

^c Hh praemitt. nomen: Martinus de Corduba de Mendoza, Hispanus, ord. Praed., Dertusensis ep.

^d sic P.

^e H praemitt. nomen: Petrus Gonzalez de Mendoza, episcopum Salamantinum.

^f om. H.

^g Hh tamen.

^h Hh hic habent favet.

ⁱ om. Hh.

^k P impediū.

^l Hh aequitatis

^m H praemitt. nomen: Petrus de Xaque Hispanus, eiusdem [sic (sc. cuius erat Dertusensis)] ordinis Praed., episcopus N.

ⁿ videtur alius ductus manus in P.

^o videtur corr. pro audiamus.

^p in marg., corr. pro videbimus vel videamus.

^q w timidi.

^r Tw quae.

^s H minus clare; Tw revocabile.

^t add. H. Cf. infra p. 821, l. 2 ss.

¹ Parmensis episcopus mense Iunio 1560 electus erat Alexander Sfortia e comitibus de S. Flora, cardinalis creatus 12. Martii 1565, mortuus 1581.

² Dertusensi (Tortosa) ecclesiae 17. Iulii 1560 praefectus erat Martinus de Corduba et Mendoza ord. Praed., 26. Aug. 1574 translatus Placentiam, inde 10. Iulii 1578 Cordubam, mortuus 5. Iulii 1581, aetatis annorum 72. Tridentum venerat 11. Dec. 1561.

³ Cf. supra p. 635, l. 28 et adn. 4.

⁴ Episcopus Nioquensis 4. Sept. 1560 electus erat Petrus de Xaque ord. Praed., qui Tridentum venit 11. Sept. 1562.

⁵ Ioan. 14, 26.

⁶ Sap. 6, 6.

⁷ Laurentii Iustiniani opera saepius typis prodierunt, ex. gr. Venetiis 1721 et 1751. Librum de institutione et regimine praelatorum (in ed. Ven. 1721 II, 465—512) frustra perlustravi.

^a **Gaddicensis**¹ dixit munia episcopalia iure divino praecepta esse, ergo et residentiam, sine qua exerceri nequeunt. Athana[sius] in epistula ad episcopum Crete². Et assiduitatem residentiae probavit, etiam^b usque ad sanguinis effusionem, ex dicta epistula Atha[nasii] ad <Crete episcopum>^c. ^dPeccatum esse grave et mortale abesse a dioecesi II 180
^e absque urgentissima causa. Unde instanter petiit declarari iure divino praeceptam esse
 5 residentiam iuxta illud^o: *Quodcumque potest <manus tua>^f, instanter operare*^g. ^hVult tolli abusus, ut pluralitatem beneficiorum, ut fecit Clemens IV <Gallus, utriusque iuris lumen dictus, s. Ludovici Francorum regis consiliarius>^h filio suo legitimo, qui illi non permisit ut plura haberet beneficia, <sed uno contentum esse voluit contra abusumⁱ.^j Vix
 10 quispiam (inquit) in basilica, in qua divinae servituti mancipatus est, digne ac strenue invenitur; quanto minus id in duabus aut tribus aut eo amplius basilicis digne exsequi valet?^k ut habet concilium Parisiense III^l. Et etiam Nanetense: »Sicut episcopus non plus potest habere quam unam civitatem et vir unam uxorem, ita presbyter unam tantum ecclesiam. Itaque presbyter nullus plures praesumat habere ecclesias, nisi forte alios
 15 presbyteros sub se in unaquaque habeat, qui nocturnum atque diurnum officium solemniter adimpleant et missarum celebrationes quotidianis expleant caeremoniis.^m Et Remense concilium: »Unusquisque presbyter ecclesia una, ad quam ordinatus est, contentus sit, et nullus in duabus ecclesiis ministrare praesumat.«ⁿ¹⁷

In decreto, ubi agitur non phas esse cuique primati neque episcopo etc., vellet
 20 fieri mentionem <de cardinalit dignitate>^o. ^pCirca abusus dixit aliquem fuisse in Legio[nensi] dio[ecesi], qui aut^m 30 aut 28 habuisset beneficia^q. <»Arguitur Abimelech (inquit Hugo cardinalis), quia tulit Saram, licet eam non tetigerit. Multo igitur fortius
 | praelati nostri et clerici arguendi sunt, qui tollunt et vendicant sibi non unam Saram, H 190
 sed multas Saras, id est praebendas multas et dignitates multas, tangentes, immo cor-
 25 rumpentes eas malo exemplo.«^r

Si praelatus furtum committit, qui de bonis ecclesiae ultra necessitatem aliquid retinet, quid non furatur ille pauperibus episcopis et aliis, qui tam multa possidet beneficia?^s^t

^u **Columbriensis**¹⁰ dixit senatum hunc divisum circa residentiae praeceptum, sed^o [se] esse in sententia ut sit iuris divini. Sed licet vellet declarari in decreto, est
 30 in dubio an declarandum sit.

[; Nonnulla citavit ex libro Ioannis Chemensis^p episcopi¹¹.

^a *H praemitt. nomen*: Melchior Avosmediano [sic] Hispanus, episcopus Guadicensis.

^b *Hh et.*

^c *H dictum episcopum Cretensem; h dictum episcopum.*

^d *Hh incip. a linea.*

^e *Hh add. sapientis.*

^f *add. Hh.*

^g *H incip. a linea.*

^h *add. H, inde a verbis s. Ludovici in margine.*

ⁱ *add. H.*

^k *H ut cardinalit dignitas non*

exciperetur.

^l *P incip. a linea.*

^m *om. Hh.*

ⁿ *Hh praemitt. nomen*: Didacus de Leon,

Hispanus, ord. Carm., episcopus Columbriensis.

^o *Hh se.*

^p *w Chiemensis.*

¹ Melchior Alvarez de Vosmediano 14. Sept. 1560 electus episcopus Guadicensis (seu Accitanus) ad concilium venerat 11. Sept. 1562. Episcopatu a. 1574 resignato mortuus est 22. Nov. 1587. *Gams* (p. 3) auctorem theologicum eum appellat. Sed neque in *Hurteri* Nomenclatore neque in *Wetseri* Lexico ecclesiastico quidquam de eo legitur.

² Cf. supra p. 812, l. 16 et adn. 4.

³ Eccl. 9, 10.

⁴ Clemens IV neque legitimum neque — quantum sciam — illegitimum filium habuit, sed duas filias ex matrimonio ante clericatum acto. Res narrata ergo de alio consanguineo facta videtur esse. *Thomassinus*, *Vetus et nova ecclesiae disciplina* II, 1, 48, 1 haec dicit: »Quae in lucem pridem exiit vita huius pontificis, illustrem ei sedem assignat inter sanctissimos summae illius sedis praesules et a terrenis cupiditatibus ex casto coelestium amore expeditissimos. Adeo non suos ille propinquosque locupletavit, ut quibus plura essent beneficia, eos uno contentos esse iusserit, caeteros nullo plane donarit.« Tamen est auctor decretalis epistulae (1265) *Licet ecclesiarum* c. 2. 3 in VI° (3, 4), qua dispositioni sedis apostolicae reservavit omnia beneficia in Romana curia vacantia.

⁵ Concil. Parisiense a. 829 habitum (hodie sextum Concilium Tridentinum. 11.

vocatum) c. 49, *Harduin.* IV, 1325; Mon. Germ. Leg. sectio III (concilia), II, 642, cf. Episcoporum relationem c. 44, Mon. Germ. Leg. s. IV (capitularia), t. II, 41.

⁶ Nanetense seu Nannetense (*Nantes*) concilium versus finem saeculi noni (895? vix a. 658, ut post Pagium et Sirmondum habet *Hefele*, *Concil.-Gesch.* II², 104, cf. supra p. 740, adn. 6) celebratum c. 8, *Harduin.* VI, 1, 458.

⁷ Fateor me hunc canonem inter conciliorum Rhemensium canones non invenisse.

⁸ Ioannes de Medicis, postea Leo X, adolescens plus quam triginta beneficia habebat. Cf. ex. gr. *L. Maynier*, *Etude historique sur le concile de Trente I* (Paris 1874), 33.

⁹ Vix dubitari potest quin sit Hugo de S. Charo (de S. Theodorico de Vienna) ord. Praed. (cf. supra p. 796, l. 20 et adn. 8), natus versus finem saeculi XII, mortuus a. 1262, qui praeter opera exegetica scripsit *Speculum ecclesiae*, Commentarium in IV libros sententiarum etc. Cf. *Quétif-Echard*, *Scriptores ordinis Praedicatorum* I, 194 ss; II, 335. *Kirchenlexikon* VI² (1889), 385—387.

¹⁰ Didacus de Leon, electus 2. Oct. 1560.

¹¹ Inter Chiemenses episcopos Ioannem scriptorem non novi.

Quam vitiosa sit et divinae iustitiae contraria beneficiorum pluralitas, docet Thomas de Aquino¹. Praecipit quidam canon², quod nullus presbyter duas habeat ecclesias, nedum plures. Unusquisque igitur secundum apostolicam vocem in quo vocatus est, in hoc manere³ et in una ecclesia locari debet.

Gerson⁴ exclamando quaerit: »Ubi est, quod clerici in duabus civitatibus vel dioecesibus praeendas non habent? Quid, quod unus, interdum indoctus, tenet multa et magna beneficia, quibus octo viri pii et docti digne sustentarentur? Unus census plurium beneficiorum solus vorat, cuius locum tenentes pro sui educatione novum quaestum simoniace investigant pro absolutione sacramentali et pro aliis quibusdam spiritalibus actibus.«

H 191 Ita non solum salus animarum negligitur per ignaros | qui praeesse nesciunt, sed etiam per doctos, qui praeesse nolunt^a et in vinea Domini nihil boni operantur vel orando vel praedicando vel sacramenta ministrando, qui dumtaxat stipendia ex beneficiis quaerunt, labores pauperum devorant, populi peccata comedunt, suas oves non cognoscunt, neque honorem ecclesiarum procurant, plura beneficia incompatibilia perverse simul occupantes contra ius et naturam. :|^b

^c **Licensis**⁵, <frater card. Sarraceni,>^d dixit ex scripto et prolixè, sed ita submisit, ut vix audiri a quoquam^e potuit^f. Aiunt virum bonum esse, »quod quotidie media nocte surgit ad orationem et abstinit a vino ab eo tempore quo huc venit.

^g | Multa dixit de residentia, ut potui coniicere et habuisse ex libro Bucer¹ imperatori exhibito in comitiis Regensburgi⁶. Quae quidem collecta quibusdam placuerunt, aliis non, quod hi non vellent quicquam habere ab haereticis inimicis nostris. Ea tamen mihi communicavit, ut solebat, dictus episcopus. Et residentiam totis viribus postulavit, nec non reformationem.

H 192 »Removendus, inquit (ex dicto libro), ille abusus est, ne cui conniveatur, dum munus suum in ecclesia negligit; multo minus, dum ab ecclesia sua ulla de causa abest. Nam canones et leges prohibent episcopum — vel causa ecclesiae suae — ab ea diutius abesse, etiam si in intima aula imperatoris versetur. Quod si quis aliquando^k absit, vetant ei impensas ab ecclesia subministrari; si vero ultra annum abfuerit, deponi iubent. Sed nec apud aliquam ecclesiam suae dioecesis residere concedunt» . . .⁷

»Cumque episcopi praecipuum munus sit docere populum, non est concedendum ut episcopi id per alios praestent; deligi enim debent, ut divus Paulus praecipit, qui sunt ad docendum idonei et voluntarii.

Ita etiam per se ipsos episcopi visitare et inspicere ecclesias suarum dioecesium debent, quare terminos dioecesium sancti patres sic describi et distribui voluerunt, ut ne qua amplior sit, quam cuius¹ singulas ecclesias episcopus quotannis semel ipse adire et cognoscere possit, quomodo sacrum ministerium in ea peragatur. Proinde etiam curandum erit quod canones praecipiant de novis episcopatibus, sicubi populus excreverit^m, instituendis, ut nulli civitati populosiori suus episcopus desit. Sic nec presbyteri alia re occupari debent, quam ut doceant populum et verbum Dei praedicent, sacramenta administrent atque disciplinam exercent.«⁸

H 193 »Quanti in vita et disciplina cleri abusus invaserint vel potius exundarint, dici non potest. Haec tamen necessario corrigenda sunt in iisⁿ qui sacro ministerio funguntur, ne ullis rebus prophanis se addicant, multo minus, ne iuveniliter lasciviendo | levitati indulgeant, multo vero minime, ne flagitiis et turpitudini dediti sint. Si ludis aut venationibus aut commensationibus se addicant, si causas forenses agant, si mercimonia exerceant, si foenerentur^o, si suspectam habent consuetudinem cum mulieribus, . . . deponi debent.«⁹

^a w volunt.

^b add. H.

^c H h praemitt. nomen: Annibal Sarracenus, episcopus Liciensis.

^d om. H h.

^e T w quodam.

^f H h potuerit.

^g H h pergunt quotidie [om. H] m. n. surgere

ad orandum et abstinuisse . . . quo Tridentum venit.

^h add. h.

ⁱ H Buccii.

^k Buc. aliquandiu.

^l w quivis.

^m Buc. excrevit.

ⁿ Buc. insert maxime.

^o H T foenerari; Buc. foenerantur.

¹ Thomas Aqu., Quaest. Quodlib. 9, 15.

² Concil. Nicaen. II (787), c. 15, = c. I C. 21 q. 1, cf. supra p. 789, l. 46 et adn. 5.

³ I Cor. 7, 20.

⁴ Varia Gersonii opera frustra perlustravi hunc locum quaerens.

⁵ Hannibal Saracenus episcopus Liciensis (Lecce) electus 29. Sept. 1561, Tridentum venerat 10. Nov. eiusdem anni. Obiit 1591.

⁶ Titulum libelli a. 1541 editi v. infra p. 832, l. 32 s.

⁷ Bucerus l. c. fol. 3^r.

⁸ Bucerus l. c. fol. 3^v.

⁹ Bucerus l. c. fol. 8^r s.

Ex alio autore¹ haec addidit ad reformationem. »Ruina ecclesiae ex eo potissimum evenit, quod principes tum ecclesiastici tum saeculares frequenter suscipiunt et ad beneficia sui iuris patronatus praesentare solent suos vel amicorum suorum necessarios et eos qui nihil sacerdotio dignum, sed animas ad venandum crudeles et ad convivandum
5 cupidas habent. Rursus beneficia ecclesiastica non sincera electione, sed muneribus, precibus, favoribus ac personarum acceptionibus frequenter conferuntur. Episcopi quoque non attendunt neque considerant habilitatem promovendorum, sed ipsi amore temporalium vel negligentia spiritualium tales indignos beneficiatos admittunt, absque omni delectu et debita examinatione instituunt in magnam indignationem omnipotentis
10 Dei, cui districtam ob hoc reddent rationem, quoniam contra canonum dispositionem huiusmodi ignaros indignosque promovent.«

Finivit oratione quam dixit Catharina Senensis: »Exaudi nos, Deus, clamantes H 194 ad te!« etc.² :^a

⟨Eodem die recepi litteras a sigillifero datas 5. Decembris⟩^b.

[Die sabbathi 9. Ianuarii.]^c

Congregatio generalis. · Oppidensis votum de residentia.

15 Sabbatho aliqui Itali dixerunt canonistae. Inter quos ^aOppidensis dixit episcopos neque a Deo neque a Petro potestatem habere, sed a principibus, qui absorbent totam iurisdictionem ecclesiasticam, et movit risum.

^a]: Habemusne hodie Gedeones (inquit), qui dicant filiis Israël, postquam liberavit eos de manu inimicorum: *Non dominabor vestri, neque dominabitur in vos filius meus,*
20 *sed dominabitur Dominus?*³ Contra habemus principes ecclesiae libertatis potius destructores, nescientes aut certe despicientes illa apostolorum et Clementis verba in consecrationibus dici solita: »Qui dedisti leges ecclesiae per adventum filii tui in carne, testante paracleto per apostolos tuos et per nos, qui gratia tua adsumus episcopi.«⁴ Sed nostra culpa istud fit in ecclesiis nostris, quia non habemus Hosios⁵, qui imperatoribus,
25 regibus aut principibus audacter dicant: »Ne praecipiatis nobis in hoc genere, sed ea potius a nobis discatis. Vobis enim Deus imperium | commisit, nobis ea quae sunt H 195 ecclesiae concredidit.«⁶ Ambrosium vel unum non habemus inter nos veritatis magistrum, qui principi dicat: »Noli te gravare, ut putes te in ea quae divina sunt aliquod imperiale ius habere. Spiritus sanctus posuit episcopos regere ecclesiam Dei, non dixit imperatores, reges, principes, optimates.«⁶ Neque etiam habemus Theodosios aut Honorios, qui
30 veritatem revereantur et episcopalis muneris dignitatem; non unum Carolum, religionis inprimis reverentissimum cultorem, sacerdotes et clerum honorantem. In istis timeo ne respondeatur nobis de coelo: Peccatis et sceleribus vestris me ad iracundiam provocastis, ideo incipiens a sanctuario meo divina et humana sursum et deorsum miscebo
35 omnia. Vos declinastis a via, quare et ego dedi vos contemptos et abiectos coram omni populo.

Inest in sacerdote (inquit) aut character quidam (ut dicunt theologi) aut numen quoddam vel terror impressus, quem caeteri timeant, sicut et in principibus et regibus mundanis est quoddam, quod populus timens revereatur. Est quoque, aut esse debet
40 in sacerdote insigne quoddam virtutis et consequenter ⟨divinus favor⟩⁷, ut omnes eum revereri debeant. Hinc Theodosius reveritus est Ambrosium ipsum increpantem. Attila perterritus est a Leone pontifice. Verum dolendum nobis est de calamitate horum temporum, in quibus (cum rubore et stomacho loquar) sacerdotes adeo sese vilibus et turpibus | immiscuerunt, scelestis et non coelestibus inservientes, ut iam ludibrio sint H 196
45 Deo et^h angelis, et ideo regibus, principibus et aliis hominibus derideantur, nec verbis eorum credatur, quia cum praedicant charitatem, humilitatem, opponunt eis cupiditatem,

^a add. H.   ^b om. Hh.   ^c ita habent Hh.   ^d Hh praemitt. nomen: Theophilus Gallupus Tropiensis, episcopus O.   ^e w Ambrosios.   ^f w insert et.   ^g w divinum.   ^h inserui, om. cod.

¹ Difficile est dictu quis sit.

² Cf. supra p. 753, l. 29 ss et adn. 5.

³ Iud. 8, 23.

⁴ Constitutiones apostolorum (compilatae exeunte saeculo quarto vel ineunte quinto, cf. F. X. Funk, Die

apostolischen Konstitutionen, Rottenburg 1891; O. Bardenheuer, Patrologie, ²Freiburg 1901, 307 ss) 8, 5, 3.

⁵ Hosius Cordubensis ap. Athanas. Hist. Arianor. c. 44.

⁶ Frustra in Ambrosii operibus et apud historiae ecclesiasticae auctores antiquos quaesivi hunc locum.

superbiam et alia vitia. Unde Christus apud Brigittam: »Via, quam ego ipse ostendi, et per quam amici mei longo tempore incedebant, nunc dissipata est. Dormitant enim pastores et custodes ecclesiae, transeuntes delectantur vanis et novis. Ideo exurgam et non tacebo, auferam vocem gaudii et locabo vineam meam aliis, qui facient fructum tempore suo.«¹ En causam, quae reddit eos contemptibiles! :

5

l' 51

Dominica 10. Ianuarii

card. Lotharingius celebravit missam solennem de corpore Christi praesentibus legatis, oratoribus et patribus et^a magno cetu^b, cum admiratione omnium, et^a episcopus Metensis orationem habuit prolixam et doctam pro agendis gratiis Deo super victoria obtenta contra Hugnotos per ducem Guysianum, cui post Deum regnum hanc victoriam debet. Metensis^a res gestas a <duce Guysiano>^c et statum rerum Gallicarum ab Henrico II, conflictum habitum inter exercitum regium et principis Condei^d [exposuit] cum apostrophis^e ad ducem Guysianum^a, magistrum equitum et strenuos^f milites, qui pugnarunt pro religione, memoriam^g faciens defunctorum, maxime Brossii, Bellovaci et Givry et S. Andreæ <marescallis et aliis catholicis>^h², pro quibus die crastina celebrabitur missa per episcopum Meldensemⁱ. Deinde admonuit concilium, ut serio | procedat ad negotia reformationis nec <recedat re infecta>^k, nisi velit experiri ruinam christianismi. Et quod factionibus suspensum hactenus fuit <concilium et dissimilatum^l>^a et translatus, et cum hodie per vere pium³ summum pontificem inchoatum sit tam frequentissimum et celeberrimum, non debeat^m permittere ut suspendatur et solvatur⁴, maxime cum opem allaturus sit Ferdinandus Caesar et <rex Romanorum et>^a rex catholicus⁵.

20

^aDie lune 11. [Ianuarii]°.

Missae conciliaris. — Congregatio generalis. Vota de residentia. — Funus episcopi Britonoriensis.

Celebrata [est] missa per^p episcopum Meldensem pro defunctis catholicis militibus in conflictu Gallico.

A meridie in congregatione dixerunt inter alios ^aLucensis Hispanus⁶ docte et libere super decreto, et⁷ Aliphanus. Lucensi quidem minus placuit, quod in^a decreto utamur his verbis: *praefecti et praepositi*, quia videntur annuere⁴ iure positivo institutos esse, habentes potestatem ab his, a quibus praeficiuntur et praeponuntur; quodque huiusmodi decretum videatur confectum hac arte, qua septimus canon, de quo tanta controversia fuit. Utendum esse nomine episcoporum, ut in canonibus | episcoporum^a⁷, et quod statuatur <ut episcopi per seipsos resideant>^v. ^wUbi dicitur *abesse*^x *ab ecclesia*, non placet, quia non includit residentiam praecipuam^y. Cardinalatum esse incompatibilem cum episcopatu, | quod confirmavit ex usu ecclesiae Ro[manae]. Nam dum pontifex creat aliquem cardinalem, confert illi titulum suae ecclesiae et dat illi in commendam. Ita^z probavit ex c. <*Bone memo[r]iae*>^a de postu[latione]^{aa} praelatorum⁸. — ^{bb}Ubi agitur de peccato mortali, vellet inseri *propter transgressionem iuris divini et naturalis*; et quamvis residentia esset iuris positivi, adhuc tamen peccaret mortaliter^{cc}. — ^{dd}Videtur^{dd} illi inconveniens, ut in decreto dicatur *S^{mus} Dominus noster*, cum non utantur praecedentia

35

^a om. Hh.   ^b Hh ritu.   ^c Hh dicto duce.   ^d Hh de Condé.   ^e Hh apostrophe.
^f P strēnuos.   ^g Hh add. etiam.   ^h sic P; Hh corrigunt mareschalli S. Andreae et aliorum catholicorum.   ⁱ Hh add. nomen: Ludovicum de Brezé.   ^k H recordari intacta; h relinquere intacta (P minus clare habet illa verba).   ^l sic P.   ^m Hh debere.   ⁿ alius ductus manus in P.
^o add. H supra lin.   ^p H insert supradictum.   ^q Hh add. nomen: Franciscus del Gado [h Delgado] Hispanus, L. e.   ^r Hh add.: Iacobus Gilbertus de Noguera episcopus A.
^s add. supra lin. in P, nescio an manu posteriore.   ^t h innuere.   ^u sic, corr. ex apostolorum ab ipso Psalmaeo.   ^v Hh episcopis per se ipsos residere.   ^w Hh incip. a linea.   ^x Hh abire.
^y Videtur significare rumores supra p. 811, l. 12 ss.   ^z Hh et.   ^{aa} Hh potestate.
^{bb} codd. incip. a linea.   ^{cc} P mortales.   ^{dd} P V⁷; h videretur.

¹ Cf. Matth. 21, 41. Birgittae Revelationes (ed. S. Hörmann, Monachii 1680) 6, 54 (p. 521 A).

² Cf. supra p. 814, l. 23 ss.

³ Qui non solum nomen habet Pii (IV).

⁴ Videtur significare rumores supra p. 811, l. 12 ss.

⁵ Oratio extat apud Le Plat I, 573—586.

⁶ Franciscus del Gado, Lucensis (Lugo) episcopus 13. Iunii 1561 usque ad 24. Iunii 1566, deinde translatus Giennam († 1576). Cf. supra p. 753, l. 37 ss.

⁷ Cum de lectione non sit dubitandum, videntur intellegi canones (corporis iur. can.) de episcopis agentes.

⁸ c. 3 X de post. prael. I, 5 (Innocentii III a. 1202).

concilia; deinde adversarii dicent nos plus deferre pontifici quam Christo, qui vocatur
Christus Dominus. — *Instantissime petiit declarationem iuris divini. — *Et quia Nio-
quensis^b dixit imprimis reformandos principes¹, multa dixit de laudibus regis Cath^{ci},
qui sancte providet ecclesiis et regna gubernat cum omni iustitia, adeo ut nolit illum
5 comprehendi ab eo qui talia dixit, cum sit Hispanus. Et quod, licet principes nolint
reformari, tamen imprimis <reformanda ecclesia>^c. <Aequemus saltem principes^d, maxime
regem Cath^{com}, in regendis nostris ecclesiis>^e. Mutandus ergo ordo gubernandi ec-
clesias^f, alioqui futurum ut diu non duret propter tot abusos. *Quorsum enim attinet
conficere trecentas leucas | Romamque^h adire pro consequenda iustitia? Sati-
10 ius suum indefensum relinquere, quam tantis sumptibus iusⁱ suum persequi, ut probe
expertus est pro canonicatu Toletanae ecclesiae.

*|: Laudavit concilium Milevitanum, quod decrevisset praesentibus multis episcopis
iisque pientissimis, nec non divo ipso Augustino, ne quisquam sacerdos aut episcopus
ultra mare, id est ad papam Romanum sub poena excommunicationis appellaret². Huius-
15 modi enim appellationibus episcoporum autoritas valde minuitur, sicut et partium liti-
gantium crumena.

Citavit epistolam Hildeberti, Turonorum episcopi, Honorio papae super appellationi-
bus ad Romanam curiam: »Quaslibet appellationes in Romana vigere vel suscipi ecclesia,
cis Alpes auditum non esse nec in sacris traditum institutis. Quod si forte huiusmodi
20 emerit¹ novitas, ut placeat omnem indifferenter admittere appellationem, pontificalis
peribit censura, et omnimode comminuetur ecclesiasticae robor disciplinae. Quis enim
clericus aut quis presbyter frustratoriae appellationis refugio non putrebit^m aut etiam
sepeliatur in stercore suo? Quis episcopus habebit in promptu non omnem dico, sed
aliquam ulcisci inobedientiam? Eius virgam quaevis appellatio quassabit et reis delictorum
25 impunitatem adducet.³ |

Aliphanusⁿ docte, libere et satis prolixè dixit <quid sibi videretur>ⁱ de decreto,
quod sibi non placuit nisi in uno, videlicet maiori opus esse declaratione, quam <sit
sub Paulo III eodem in concilio; neque videt aliam explanationem, quam>¹ ut adferat^o
scripturam, de quo^p in decreto sub Paulo III: *Attendite vobis* etc.⁴, qui locus declarandus
30 esset. | *Episcopi non sunt delegati pape, sed in dioecesi iurisdictionem habent ordi-
nariam. — *Admonuit ut patres advertant super declaratione residentiae. A multis
annis fuimus spectatores incendii, quo ecclesiam conflagrare videmus, adeo ut nisi ad-
hibeatur remedium, diu duraturus non est ordo hactenus in ecclesia Romana observatus. —
*Petiit declarari residentiam iuris esse divini, quod maxime S. S^{ci} expediat; alioqui
35 quid dicturi sint^a adversarii, si viderint non declarari, atque etiam catholici.

*|: Pauca dixit de reformatione, sed satis ponderanda. Multi episcopi, ut saepius
dictum est, volunt dici Illustrissimi, Reverendissimi, et suam ecclesiasticam potestatem
valde iactant, quae revera magna est, sed ea non utuntur ad aedificationem. Quis un-
quam vidit alicui scelerato praecludi ecclesiae introitum? Quem vidistis ab ecclesiae
40 sacramento propter enorme aliquod crimen amoveri? Videamus ea, quae de disciplina
ecclesiastica conscripserunt veteres sancti episcopi, et statim intelligemus quo delapsi
simus. Extra ecclesiam magistratus secularis utcumque punit scelera flagitiosorum

^a codd. incip. a linea. ^b Hh Neoquensis; H manu tremula in marg.: Petrus de xaque epus Nie-
chensis [sic] ord. Praed. ^c Hh reformandam esse ecclesiam. ^d Hh loco horum trium verborum: et
admittendos saltem aliquos principes. ^e Haec in P deleta sunt atramento satis recentiori, et vix a Psalmaeo,
cum legantur in H et h. Videtur Gallo cuidam displicuisse laus regis Hispaniae. ^f Hh ecclesiam. ^g Quae
sequuntur, in P lineis insigniuntur et in margine et inter versus, nescio an ab ipso Psalmaeo. ^h Hh et
Romam. ⁱ om. Hh. ^k add. H. ^l ita recte Migne; H emisit; w evicerit. ^m H patrebit;
w patebit. ⁿ Hh add. qui supra. ^o Hh adferret. ^p sic P; Hh qua. ^q Hh sunt.

¹ Cf. Theiner II, 225^b (supra p. 816, l. 13 ss nihil).

² Non in concilio Milevitano (a. 402), sed in con-
cilio Carthaginensi a. 419 c. 17, et in c. 28 Codicis
canonum ecclesiae Africanae interdicunt, ne presbyteri,
diaconi et clerici inferiores — de episcopis non est
sermo, cf. Hefele, Conc.-Gesch. II, 127 — ad trans-
marina iudicia provocent. Collectio canonum Hispana
— qua probabiliter utebatur ille episcopus Hispanus,
cum in sua civitate extiterit codex illius collectionis

celeberrimus, cf. F. Maassen, Gesch. der Quellen und
der Literatur d. canon. Rechts I (Graz 1870), 670 —
Milevitano concilio 27 canones partim ad synodum
Carthag. anni 419 pertinentes tribuit (Maassen l. c. p. 163).

³ Hildebertus, Turonensis archiepiscopus 1125–1133,
ep. ad Hon. papam contra appellationes apud Migne,
Patr. lat. CLXXI, 265.

⁴ Act. 20, 28; Decretum sub Paulo III confectum
cf. sess. VI, c. 1 de ref.

hominum, sed in ecclesia omnia licent. Et hoc deplorandum, quamvis deplorando parum proficiamus, nisi vetus ecclesiastica disciplina restituatur.

Huc ad providendum ecclesiae ruinis, ductrice spiritus sancti stella, convenimus (ut dicimus) et oramus; sed nescio num nostra potius quaeramus, quam quae Christi sunt, in cuius nomine dicimus nos convocatos. | Ideo terimus tempus in disputationibus nostris. Orant quidem Iudaei, orant haeretici, sed quoniam non conveniunt in nomine Christi, sed potius contra Christum, non exaudiuntur. Quaeramus igitur gloriam Dei, et spiritus sanctus docebit nos omnia quae ad veram et sinceram ecclesiae gubernationem pertinent; reformationem suadebit et pastorum residentiam in ecclesiis suis absolute necessariam contra aulicorum et aliorum opinionem demonstrabit. :|

Soluta congregatione bona pars episcoporum interfuit funeri quondam^a episcopi Britonoriensis qui^b senex obiit, sepultus apud Dominicanos¹. Et a <mense Iulii quolibet mense hactenus>^o obiit unus episcopus.

<Eodem die scripsi per unum de Wy sigillifero et aliis ministris>^a.

° Die Martis 12. [Ianuarii]^f.

Congregatio generalis. Tinniniensis et Montispolitiani episcoporum de residentia vota.

<Inter alios>^a dixit Tiniensis^g Ungarus² oratorio^h more, proponens calamitatem nostrorum temporum, maxime in Hungaria, in qua praelatis cum adversariis est quotidianum¹ bellum; propterea synodus properare debet ad reformationem seriam, quo ad propria revertamur^k, nec ita reformidare^l ius divinum, quo firmandam esse residentiam pulchre^d admonuit, refellens argumenta eorum qui aiunt, si declaretur^m in decreto, nonnihil imminui dignitatem pontificiam, aliaque plura, neque hoc tempore hanc declarationem expedire, cum nihil magis necessarium sit, quam ut declaretur quo iure sit residentia. Hoc enim non solum adversarii expectant, sed etiamⁿ praestantissimi^o quique catholici, etiamⁿ in hoc concilio patres votis omnibus expectant³. Satis prolixus fuit.

H 202 ^p Montispeluciani episcopus^{q4} censuit residentiam esse iuris divini.

^r | Quis ex nobis miseretur super oves suas, et quis non post tres dies, sed post tres annos ex compassione dicit: <Et si>^a dimisi^b eos ieiunos, deficient in via^b, nisi victum dederō? Quis est fidelis servus et prudens, quem constituit Dominus super familiam suam?²⁶ Isne est, quiⁿ ovium curam assumpsit, pro peccatoribus se fideiussorem fecit et proprias vices mercenariis tamen committit? Quomodo orabit quotidie pro populo, ut docet Laurentius Iustinianus, et dominici corporis sacrosancta mysteria iugiter pro plebe immolabit qui abest aut qui non est sacerdos, etiamsi plura possideat ecclesiastica beneficia? Ecce totus mundus plenus est sacerdotibus, tamen in messe Domini valde idoneus reperitur raro operarius⁷. Genes[is]: Et sunt viri pastores ovium curamque habent alendorum gregum⁸. Prius debent esse viri, qui volunt fieri pastores. Sed heu! hodie (inquit Ostiensis)⁹ foeminae factae sunt pastores in multis locis. Isai. 3.: Dabo

^a Hh (omisso quondam): Ludovici Vannini de Theodolis, Forliviensis, episcopi Br.; in Par. 1532 corr. ex D. Egidii Falcettae Cingulani¹⁰. ^b P del. admodum. ^c Hh Iulio mense quolibet <H supra lin. add. hactenus>. ^d om. Hh. ^e alius ductus manus in P. ^f om. P. ^g H add. qui supra; h praeterea nomen: Andreas Duditus Bardellatus Hungarus, episcopus Tinniniensis, qui supra. ^h Hh oratorum.

ⁱ Hh perpetuum. ^k Hh revertantur. ^l h formidare. ^m H declaretur. ⁿ Hh et. ^o Hh probatissimi. ^p Hh praemitt. nomen: Spinellus Bencius Politianus, ep. Montis Politiani <h Montispolitiani>. ^q Hh inserunt dixit sententiam et. ^r add. H. ^s H Ecce. ^t sic. ^u w perperam insert non.

¹ Ludovicus Vannini de Theodolis, electus Scalensis episcopus 19. Ianuarii 1541, Brictinorium (Bertinoro) translatus 7. Martii 1548. Tridentum venerat 28. Octobris 1561.

² De quo cf. supra p. 757, adn. 1.

³ Maiorem voti partem ex Fickleri Diario exhibet Le Plat V, 222—229.

⁴ Spinellus Bencius Montispelutianus, 9. Ian. 1562 patriae suae episcopus electus, 24. Martii concilio ascriptus erat. Postea nuntius in Galliam missus obiit Parisiis 10. Augusti 1596. Hussonius catalogo patrum posteriore in errorem ducebatur. ⁵ Marc. 8, 3.

⁶ Matth. 24, 45; cf. Luc. 12, 42.

⁷ Gregor. M. Homil. in evang. 1, 17, 3 (Migne, Patr. lat. LXXVI, 1139 C).

⁸ Genes. 46, 32.

⁹ Henricus de Segusia (Susa) Bononiae institutus docebat Parisiis et nescio an etiam in Anglia. Anno 1241 episcopus Sisterensis (seu Segusterensis, Sequestrensis) creatus, a. 1250 Embrodunum (Embrun) translatus 4. Dec. 1261 cardinalis episcopus Ostiensis nominabatur, unde Ostiensis seu Hostiensis cognomen duxit. Cf. G. Phillips, Kirchenrecht III (Regensburg 1851), 325—327; J. F. v. Schulte, Geschichte der Quellen und Literatur des Canon. Rechts II (Stuttgart 1877), 123—129. In quo opere illa verba scripserit investigare longum est.

¹⁰ Aegidius Falcetta mortuo Theodolo Brictinoriensi ecclesiae praeficiebatur 29. Ianuarii 1563, cum antea fuisset episcopus Caprulanus (cf. supra p. 799, adn. 5).

*pueros principes eorum, et effocinati dominabuntur eis*¹. E contrario is fidelis et prudens est servus, is bonus pastor et episcopus, qui commoda commissi sibi populi curat, infirma confirmat, disrupta consolidat, depravata convertit et verbum vitae in aeternitatis cibum dispendit et sic miseretur super oves suas. Quae omnia praestari non possunt
 5 sine residentia. Pastores sunt enim oculi, qui vident et videntur, qui tamen si absint nihil sunt. | *Mitto vos sicut oves in medio luporum*², quasi voluisset dicere: Non ut
 10 *videt lupum venientem fugit*⁵. :]

Diebus^a Mercurii [13.]^b et^c Iovis [14. Ianuarii]^b

P 54

nullae congregationes habitae [sunt] propter negotia legatorum.

Die Veneris 15. Ianuarii.

Congregatio generalis. De eligendis deputatis et de die sessionis. — Vota de residentia.

<Hora 21.>^d congregatio habita [est], in qua^e **legatus Mantuanus** duo proposuit: de eligendis videlicet deputatis ad confectionem canonum et decretorum, et de die future sessionis.

15 Placuit **card. Lotharingio**, quem sequuti sunt omnes, ut eligantur arbitrio legatorum, et quod dies sessionis designetur ad diem 4. Februarii iuxta sententiam^f Mantuani, modo tamen die sequenti sessionem patres deliberent de observando alio ordine in dicendis sententiis, ut prolixitas vitetur et omnis contentio procul arceatur, deinde ante dogmata alia fidei, quae restant, tractetur omnino de reformatione, que de-
 20 pendet ab ordine et ordinatis. <Quod omnibus placuit.>^d

^g |: Et praecipue [tractetur] de electionibus, in quibus maximus est abusus, ita ut inde nascantur omnia mala; quia quod ab initio non valuit, tractu temporis convallescere non potest.

Tres electionis formas dixit et nihil omisit. Prima forma electionis est inspirationis iudicium. Act. 1: *Tu Domine, qui nosti corda omnium, ostende quem elegeris ex his duobus unum. Et cecidit sors super Matthiam*^h. Antiquitus fiebant electiones per signa,
 25 | ut patet Num. 16; deinde successerunt sortes, ut Act. 1, cum oratione praemissa et invocata spiritus sancti gratia. Ioseph consanguineus fuit Christi, frater trium apostolorum, Iacobi, Simonis et Iudae, filiorum Alphaei⁷, et iustus, nec tamen est electus in apostolum, sed Matthias, ut innuatur quod non est accipienda persona in electionibus. Sed proh
 30 dolor! vix hodie aliquis eligitur, et ideo non est mirum si ecclesiae^h spiritus sancti gratia non foecundanturⁱ, non generant^k homines, sed filios abominabiles.

Secunda forma electionis est scrutinium. Sed proh dolor! fiunt occultae conspirationes et dolosae diffamationes, ut ille qui quasi myrrha electa dabat suavitatem
 35 odoris⁸, procurante diabolo diffundat exhalationem foetoris ecclesiae, unde quidam accendentes¹ odii veteris vindictam et nacti temporis opportunum virus conceptum infundunt in praeiudicium ecclesiae suae.

Tertia forma electionis est compromissionis arbitrium. Iosue 18: *Eligite de singulis tribubus trinos viros, ut circumeant terram et describant eam, et referant ad me quod*
 40 *descripserint*. Sed etiam proh dolor! hodie fiunt in istis compromissionibus de eligendo pastore idoneo fraudes^m tam ex parte eorum, qui promittunt, quam ex parte eorum, in quosⁿ promittitur, cum pauci habeant oculum ad Deum.

Vellet itaque revocari electiones secundum canones: »Nullus invitis detur episcopus« ex decretis Coelestini papae⁹, et ex decretis Leonis: »Nulla ratio sinit^o ut inter

^a Hh Die. ^b om. P; add. H *supra* lin.

^c h neque.

^d om. H.

^e h quam.

^f Hh add. dicti legati.

^g add. H.

^h w ecclesia.

ⁱ w secundatur.

^k w generat.

¹ w accedentes.

^m con. w; H T fomes.

ⁿ w qua.

^o H sit.

¹ Iesai. 3, 4.

² Matth. 10, 16.

⁸ Ecclus. 24, 20.

³ Ioan. 10, 11. 15.

⁴ Ioan. 21, 17.

⁵ Ioan. 10, 12.

⁶ Act. 1, 24. 26.

⁷ Ex quo libro apocrypho cardinalis hanc consanguineitatem didicerit, non liquet.

⁹ Coelestinus I ad episcopos Galliae ep. 2, c. 5 (scripta a. 428), *Migne*, Patr. lat. L, 430; etiam inter opera Leonis M., *Migne* l. c. LVI, 560 = c. 31 D. 61; Pseudo-Isidor. ed. *Hinschius* 560.

H 205 episcopos habeantur qui nec a clericis sunt electi | nec a plebibus expetiti nec a provincialibus episcopis cum metropolitani iudicio consecrati.«¹ Ex eodem: »Cum de summi sacerdotis electione tractabitur, ille omnibus praeponatur, quem cleri plebisque consensus concorditer postularit.«²

Authoritatem principum in dictis electionibus improbavit et citavit concilium Constantinopolitanum tempore Photii³: »Consecrationes et promotiones episcoporum, concordantes prioribus conciliis, clericorum electione et decreto et ab episcoporum collegio fieri haec sancta et universalis synodus definivit et statuit, atque iure promulgavit neminem laicorum principum vel potentum semet inserere electioni vel promotioni patriarchae, metropolitani aut cuiuslibet episcopi, ne videlicet inordinata et incongrua hinc fiat electio, contentio et confusio, praesertim cum in talibus nullam potestatem quemquam laicorum habere conveniat, sed silere et attendere sibi, usquequo a collegio ecclesiae suscipiat finem pontificis futuri electio.«⁴ |⁴

Deinde ^bUrbevitanus⁵ dixit⁶ super decreto, allegans ex iuribus multo plures alias absentiae causas, et quod residere sit per se ipsum certae ecclesiae deservire secundum docto[re]s, neque hoc praeceptum esse a Deo iniunctum, cum non sit determinatus pascendi [locus]⁷. Dixitque omnia⁸ munia episcopalia delegabilia esse atque

H 206 adeo | minime personalia.

¹Quem sequutus Trivica[nus]⁹ multa inutilia et vana circa residentiam allegans, quam iure pontificio, non divino [esse] firmare conatus est, et cum non reperiatur residentia in iure divino, ideo non esse iuris divini.

Crastina luce^a nominabuntur per legatos patres deputati¹⁷.

Die lunę 18. [Ianuarii]^k.

Congregatio generalis. Nominantur deputati ad conficiendos canones. — Vota de residentia.

In congregatione **legatus Mantuanus** nominavit deputatos cardd. Lotharingium et Madrutium, penes [quos]^o esset¹ facultas^m adsciscendi et advocandi alios episcopos synodi. Quod omnibus placuit, nisi quod **Buduensis**ⁿ more suo contradicens^o dixit² cardinales non admittendos in confectione decreti de residentia, cum ipsi non residentant.

Deinde inter alios dixerunt sententias ^pVaurensis et ^qClarae-Vallis. **Vaurensis**⁸ quidem ob morbum hactenus suo loco dicere non potuit, ac^r dixit residentiam episcoporum divino iure sancitam ex Cypriano <de simplicitate praela[torum]⁹ et>^t in epistula 8¹⁰ aliisque multis locis, Ambro[sio] in pastoralis, dum exponit verba illa Io. 21ⁿ *pasce oves*

H 207 *meas*¹¹, Aug[ustino] in suo tractatu de pastoribus et ovibus c. 13, | tractando^r locum illum
P 55 Eze[chielis] de pastoribus: *ego iudico inter pecus et pecus* | etc.¹², ubi ostendit pastorem

^a libri Photini. ^b Hh add. nomen: Sebastianus Vantius de Arimino, ep. U. ^c H habet deinde post dixit. ^d om. P; Hh supplent modus. ^e om. h. ^f nec P nec H nec h incipiunt a linea.

^g Hh perperam Tininiensis (cf. supra p. 822, l. 15 et adn. g). ^h Hh die. ⁱ Hh add. ad confectionem canonum et decretorum (etiam ordo verborum mutatus). ^k om. P; add. H supra lin. ^l Hh sit.

^m P hic habet sit.

ⁿ Hh add. nomen: Antonius Ciurelia, Barensis, ep. B.

^o Hh contradicendi.

^p Hh add. nomen: Petrus Danesius Gallus, qui supra, ep. V. ^q Hh Hieronymus [h add. Gallus], abbas Claravallen. ^r Hh et. ^s ita (vel epistula?) videtur habere P. ^t om. Hh. ^u H 22. ^v Hh tractans.

¹ Leo I Rustico Narbonensi episcopo ep. 167 (al. 2), scripta a. 458 vel 459, c. 1 (*Migne*, Patr. lat. I.IV, 1203) = c. 1 D. 62.

² Leo M. ep. 14 ad Anastasium Thessalonicensem episcopum a. 446(?), c. 5 (mutatum in c. 36 D. 63).

³ Concilium Constantinopolitanum IV, generale VIII (a. 869), c. 22 ex versione Anastasii Bibliothecarii, *Harduin*, V, 909 (cum paucis mutationibus); cf. c. 1 D. 63. Concilium a. 335 tempore Photini celebratum eiusmodi canonem non habet; Wokeri nota uncis inclusa est falsa.

⁴ Valde dubitaverim num re vera hac die cardinalis Lotharingus de electionibus episcopalibus dixerit, cum id nec propositum fuerit nec ceteris fontibus probetur. An articulus fuit pars voti mutilati infra sub 12. Maii?

⁵ Cf. supra p. 774, adn. 9.

⁶ De quo cf. supra p. 773, adn. 2.

⁷ Haec deputatio valde cordi videtur fuisse Psalmaeo, et ipse in eam se nominatum iri videtur sperasse. Fortasse card. Lotharingus iam ei id significaverat (cf. infra ad 20. Ian.).

⁸ Cf. supra p. 735, adn. 4.

⁹ Huius tituli librum Cypriani non novi. Nescio an cogitetur de libro De singularitate clericorum (ed. *Hartel* III, 173 ss).

¹⁰ Epistula quae hodie est 43, olim in editionibus Bembi et Erasmi erat libri primi ep. 8, quam Cyprianus absens scripsit plebi suae.

¹¹ In Pseudo-Ambrosii libello De dignitate sacerdotali c. 2 ille locus Ioannis 21, 17 allegatur, c. 3 talis sententia profertur (*Migne*, Patr. lat. XVII, 570).

¹² Ezech. 34, 17.

illum Christum esse et in illo omnes pastores¹. <Ac dicit>^a sacerdotes constitui a Deo ex Luc. 12, unde colligere licet dispositionem Domini esse ut episcopi pascant. Cum enim Dominus admonisset, ut vigilarent², dixit Petrus: *Hanc parabolam dicis ad nos?*³ Respondit Christus: *Quis putas est fidelis servus sive oeconomus et prudens* etc.⁴; quod proprie dictum est de pastoribus. 1 Cor. 7^b: *Sic nos estimet homo ut ministros, oeconomos et dispensatores* etc.^c Deinde in illo textu intulit Christus: *Quod si moram fecerit dominus etc., veniet dominus servi illius in illa hora, qua non sperat*^e etc.⁶ Unde praecipitur, ut qui non pavent^h, connumeranturⁱ inter infideles⁷. — Sunt et praecepta apostolorum, maxime Petri. *Pascite, inquit, qui in vobis est* etc.⁸, ubi grece significantius dicitur ut exercent suum officium non ex necessitate, sed spontanee^k, et respicit ad^a locum Pauli ubi dicit^l: *Ve mihi si non evangelizavero, necessitas enim incumbit mihi* etc.⁴; tamen *dispensatio mihi credita est* (inquit)⁹. Sequitur in verbis Petri: *non turpis lucri gratia*, sed alacriter¹⁰. Sunt et multa alia in sacris scripturis testimonia a patribus commemorata. Est etiam liber quidam aeditus de residentia pastorum hoc in eodem loco per quendam tunc doctorem, nunc autem archiepiscopum, hoc idem probans. <Is autem [est] Miranda.>^a 11 — ^mPreterea munus pascendi sine residentia exerceri non potest. Itaque putat faciendum a nobis esse ut declaremus hanc veritatem, ut tollatur omnis dispensandi occasio contra ius divinum. Neque derogabitur auctoritati^{H 208} pontificis, cuius est interpretari ius divinum. Neque tamen ita arcte accipiendum est, quin abesse possit episcopus, si hoc sit e re sui gregis. Et de causis legitimis tractavit nostro tempore^p cardinalis S. Sixti. (Credo Polum esse¹².)^p

Quoad decretum causae absentiae placent secundum sententiam card. Lotharingii. Similiter dixit quoad penas, ut simus contenti penis legitimis priscorum patrum. Et quod fiat promulgatio decreti in synodo episcopali.

Abbas Clarevallis¹³ clare et succincte probavit praeceptum divinum pascendi per se gregem suum esse charitatis, non iustitiae. Quod satis non intellexi^q. Allegavit multa inconvenientia, si perpetuo actu residerent^r maxime^s principes imperii. Et quia^t hoc petunt adversarii, ideo minus hoc declarare non^u expedit.

^vIntermissae sunt congregationes, donec deputati reformaverint decretum de residentia et canones.

Die vero Mercurii 20. Ianuarii

— *Nominantur et convocantur deputati pro formando decreto residentiae* —

^wIII^{mi} Lotharingius et Madrutius cardinales deputati a legatis convocaverunt et adsciverunt in deputatione^x patres Quinquecclesiensem oratorem, patriarcham Aquilegiensem, archiepiscopos Idruntinum, Granatensem, Bracharensem, Rossanensem, Lanciensem^y, ^{H 209}

^a om. Hh. ^b II primae Corinth. primo. ^c sic P; Hh existimet. ^d Hh inserunt et.

^e h et. ^f Hh et. ^g Hh speratur (signum pro etc. perperam interpretando).

^h H corr. ex pascunt; h pascunt. ⁱ h connumerentur. ^k H spontanei. ^l Hh dicitur.

^m codd. incip. a linea. ⁿ Hh inserunt summi. ^o P hic iterum habet tractavit.

^p Parenthesin om. Hh. ^q Hh intellectum est. ^r H resideatur; h resideretur.

^s Hh inserunt quod spectat ad. ^t Hh inserunt: (dixit). ^u sic P et h; delevit H.

^v alius ductus manus in P.

^w Hh haec ita habent: hi patres fuerunt per III^{mos} L. et M. deputatos a legatis nominati in deputatione, septem scilicet archiepiscopi et episcopi septem; et sequuntur nomina et cognomina et patriae et sedes.

^x sic P. ^y Hh Lancianensem. ^z cf. adn. w.

¹ Aug. Serm. 47 De ovibus c. 11, n. 19 sub fin. (Migne, Patr. lat. XXXVIII, 309) interpretatur Ezech. cap. 34.

² Luc. 12, 35—40. ³ Luc. 12, 41.

⁴ Luc. 12, 42; vel potius Matth. 24, 45.

⁵ Recte 1 Cor. 4, 1.

⁶ Matth. 24, 48—50, libere citata.

⁷ Matth. 24, 51: partemque eius ponet cum hypocritis.

⁸ 1 Petr. 5, 2.

⁹ 1 Cor. 9, 16. 17.

¹⁰ 1 Petr. 5, 2.

¹¹ Bartholomaeus de Carranza et Miranda ord. Praed., qui a. 1546 concilio interfuerat (cf. Conc. Trid. I, 212, l. 10) et a. 1557 archiepiscopus Toletanus nominatus erat (cf. supra p. 356, adn. 1). Edidit librum De necessaria residentia personali episcoporum et aliorum

inferiorum pastorum, impressum Venetiis 1547 et 1562, Lugduni 1550, Antverpiae 1554. Cf. Schulte, Gesch. der Quellen III, 1 (Stuttgart 1880), 721.

¹² Minime Polum significabat, qui nec cardinalis S. Sixti fuit nec quantum sciam de tali materia scripsit. Immo cardinalem Caietanum, qui titulum S. Sixti habuerat, intellegi credo; cuius tractatus aliquot de emptione beneficiorum *Quétif et Echard*, Scriptores ord. Praed. II, 19 (n. 15. 16. 17) commemorant. Ergo illud *nostro tempore* sensu largiore videtur interpretandum. A 9. Ian. 1548 saltem usque ad 5. Sept. 1559 (cf. supra p. 339, l. 41) cardinalis S. Sixti erat Carolus Borbonius de Vendome.

¹³ Cf. supra p. 775, l. 26 et adn. 5.

episcopos Viridunensem^a, Mutinensem, Senogaliensem^b, Auriensem, Ilerdense[m], Vestanum et Derthusensem in aedibus res[identiae] D. card. Lotharingii hora 21. Ubi propositum fuit per^c Lotharingum quoddam decretum novum de residentia¹, super quo deputati dicerent sententias^d die Veneris 22. Quamquam **Idruntinus** reluctari visus est propter quod inflingeretur peccati^e mortalis pena non residentibus et quod patres non reciperent; 5 et **Derthusensis** dixit nullam deputatis esse conficiendi novum decretum potestatem: tamen conclusum fuit, ut quisque exciperet^f copiam huius decreti ad deliberandum 11 210 super eo dicto die Veneris, | et quod interim adferrentur in medium vota patrum per secretarium, ut viderent deputati, in quibus patres^g pro maiori parte consentirent et dissentirent.

⟨Eodem die accepi litteras a D. Labbe ex Constantia de adventu Caesaris ad Enipontem.

Sequente vero

Die Iovis 21. [Ianuarii]

accepi a cursorum magistro litteras a locumtenente datas a Marville 29. Decembris praeteriti 1562^h.ⁱ

Altera de nominatione et congregationibus deputatorum relatio.

P 57 2^k Finitis patrum ⟨et generalium⟩ⁱ sententiis deputati fuerunt unanimi omnium consensu Lotharingius et Madrutius cardinales ad conficiendum et repurgandum decretum de residentia cum canonibus. Qui¹ adsciverunt secum in deputatione^m huiusmodiⁿ patriarcham Aquilegiensem, archiepiscopos Idruntinum, Granatensem, Rossanensem^o, ⟨Bracharensem, Lanciensem, episcopos Viridunensem, Mutinensem, Senogaliensem, Auriensem, Ilerdense[m], Vestanum et Derthusensem⟩^p. Qui ⟨sequentibus diebus⟩^q congregationes celebrarunt in edibus^r Lotharingii, a quo proposita fuit forma quaedam decreti, ut quid singulis videretur dicerent sententias. Quod maiori parti placuit — cum annotationibus^s et^t additionibus et mutationibus multis. Ex quorum sententiis ego^u, qui ⟨vice secretarii⟩^v fungebar, redeg[er] in formam proponendam synodo post multas altercationes. **Idruntino** 25 enim semper displicuit; qui plane negavit residentiam iure divino sancitam [esse], nec voluit munia episcopalia praecepto^w divino, sed positivo statuenda, neque absentes ab episcopatibus incurere reatum peccati mortalis; sed sibi sufficere decretum sub Paulo III de residentia factum. Et^k displicuit etiam **Rossanensi** et **Lanciensi**^z declaratio illa illativa: *idcirco declarat sancta synodus* etc., quod videretur innuere nos teneri ad 30 personalem residentiam. Additum fuit quicquam in gratiam | Madrutii, qui petierat mentionem fieri de sex mensibus, de quibus in superiori decreto.

P 58 Altercatio nata⁷ est inter Gra[natensem] et Idruntinum, quod dixisset **Gra[natensis]** pastores non legitime excusatos per se teneri^z sua munia exercere, de quo non magis dubitat quam de fidei articulo, unde scandalum patiebatur, quod videret de eo dubitari. 35 (Id in Idruntinum et Ros[sanensem] quadrabat.) Unde approbat^{aa} proemium decreti, quod ⟨vel demonibus inferri admitteret⟩^{bb}, et quod contraria opinio est heretica, quod sit iuris positivi. Unde excanduit ille **Idruntinus** petens^{cc} a cardinali, ut imponeret Gra[natensi]^{dd} silentium. ⟨Cui responsum [est], non esse situm in⟩^{ee} sua potestate,

^a Hh hunc habent ultimum omnium: Et ego Viridunensis ep. et pergunt: Et convocati sunt omnes in aedibus dicti card. L . . . ^b del. in P Ilerdense[m], Vestanum. ^c Hh inserunt dictum.

^d Hh hic perperam finiunt propositionem et verba sequentia dant ut titulum relationis novae.

^e P corr. ex peccatum.

^f Hh acciperet.

^g Hh praesentes.

^h vel 1563 (?). — Parva pars huius paginae vacat in P. ⁱ om. Hh.

^k alius ductus manus in P. ^l H add. quidem cardinales. ^m sic P; Hh deputationem.

ⁿ Hh add. dictos. ^o Hh Rossanum. ^p om. Hh eorumque loco dicunt et alios qui supra [h super]. ^q Hh per tres continuos dies. ^r Hh add. cardinalis. ^s Hh animadversionibus.

^t videtur erasum in P; om. Hh. ^u Hh add. episcopus Viridunensis. ^v Hh secretarii officio (H in marg.). ^w Hh praecipi iure. ^x Hh Lancianensi. ^y h mota. ^z P tenetur sua tenetur

sua munia . . . (sic). ^{aa} Hh approbarunt. ^{bb} Hh sensum prorsus corruperunt: vel demones inferni [sic] admitterent (?). ^{cc} Hh Petitionem est . . . ^{dd} Hh gratia (!) ^{ee} Hh qui respondit non esse de.

¹ Quod exhibet Paleottus apud Theiner II, 638^b.

² Sequentem relationem, quae eadem continet ac

articuli praecedentes, scripsisse videtur Psalmacus, ut illam priorem supprimeret, si librum recenseret.

<ut cuiquam imponeret,>^a neque videri sibi hoc faciendum¹. Tandem^a post aliquot dies, cum

Die sabbathi 23. [Ianuarii]^b

singuli quique dixissent sententias ac nonnulli peterent^c inducias ad deliberandum, tandem **card. Lotharingius** serio dixit se amplius non compariturum, quod videret
 5 istas impietates, et quod^a scandalum patiebatur^d ex his, et^a quod nollet existimationem nominis sui periclitari; et mirari se quod quidam negarint^e munia episcopalia praecepto divino mandata esse. Quae scripturis probavit: quod pastor oves suas agnoscat^f; *in quo spiritus sanctus posuit vos regere ecclesiam Dei* etc.^g; | *hoc facite in meam com-* H 212
me[morationem]^h; *praedicate baptizantes* etc.ⁱ; *pascite*^j, *pauperum memores estote* etc.^k.
 10 Unde cum Hispani rogarent ut dignaretur adhuc suam operam praestare in re tam seria, tandem lecto iterum decreto cum additione ^lMadrutii, videlicet an vigore illius decreti quinque continuis mensibus liceret abesse, conclusum fuit extremam manum adponendam atque synodo proponendum, exceptis Idruntino et^a Rossanensi, nescio an et^a Lanciensi^h et Vestanoⁱ.
 15 Deinde mihi iniunctum fuit, ut describerentur^k copię decreti. Quod factum est

Die dominica [24. Ianuarii]

P 59

sequenti mane, ad distribuendum legatis, Madrutio et nonnullis aliis, et unam cardinali [Lotharingio], in qua adieci¹ in superficie:

Ut certo scimus^m regno christianissimo non deesse suum Iosue, qui illic^a fortissime praelietur praelia Domini⁹, ita christianę reipublicę suum Mosen minime dubitamus
 20 *adesse, qui hic prudentissime curet quae sunt Dei.*

Die lunę 25.^a Ianuarii

orator ducis Sabaudię, episcopus Augustensis^o 10, una cum <Bachodi episcopo Gebennensi¹¹>^p, [intravit Tridentum]. Cui episcopi Galli cum multis Italis <et Hispanis>^q obviam ierunt.

Interim^a hoc die et sequenti, videlicet <die Martis>^r 26.^a huius^t, intervenit magna^u H 213
 25 controversia de septimo canone, cum legati vellent inseri clausulam qua assereretur^v summum pontificem habere potestatem regendi <et gubernandi>^a ecclesiam universalem. Quod multis non placuit, nisi audirentur^w theologi, maxime oratoribus Gallis, qui hac de re cum legatis egerunt. ^xCard. Lotharingius laborat per omnia, ut canon iste conficiatur in bona forma cum decreto de residentia. Sed vereor^y ne quorundam Italorum
 30 e[pi]scoporum^a culpa sessio differatur adhuc, <qui perturbant omnia, neque habent rationem temporum>^z. Mirum enim videri debet (et^a, Deus bone! quid adversarii dicturi sunt!), quod tandiu tractatum [est], quo iure residentia | stabilienda^{aa} sit, et episcopi a Deo an papa instituti, et tamen patres hoc visi sint^{bb} ignorare. Unde dubitamus^{cc}, ne dum hic tandiu de residentia quaerimus, adversarii sedes nostras occupent, <quod
 35 Aliphanus aliquando dixit in suo voto se audivisse a quodam Gallo (pedagogum filii naturalis regis Navarrę puto).>^a

^a om. Hh.   ^b om. Ph.   ^c Hh petiissent.   ^d Hh pateretur.   ^e Hh negarent.
^f Hh cognoscat.   ^g Hh add. cardinalis.   ^h H Lancianensi; h Laucianensi.   ⁱ H Rostano;
h Rossano.   ^k h (perperam) add. mihi.   ^l Hh adiectum est.   ^m Hh sciant.   ⁿ PHh 26;
sed H (2. man.) corr. 25^a.   ^o Hh Augustanus.   ^p Hh episcopo Gebennensi Francisco Bachodio
Sabaud.   ^q h patribus.   ^r om. H.   ^s PHh 27.   ^t Hh Ianuarii.   ^u Hh maxima.
^v Hh asserunt.   ^w Hh accederent.   ^x Hh incip. a linea.   ^y Hh timendum.   ^z Hh haec
habent post culpa et ante sessio.   ^{aa} Hh stabilita.   ^{bb} Hh sunt.   ^{cc} Hh dubitandum.

¹ Plura de his altercationibus narrat Paleottus, maxime in Diario originali a nobis edendo.

² Cf. Ioan. 10, 14.   ³ Act. 20, 28.

⁴ 1 Cor. 11, 24.

⁵ Cf. Matth. 28, 19; Marc. 16, 15. 16.

⁶ 1 Petr. 5, 2.

⁷ Cf. Gal. 2, 10.

⁸ Teste Paleotto dissenserunt Hydruntinus, Rossanensis, Vestanus.

⁹ Intellegit fratrem cardinalis, ducem Guisianum, cf. supra p. 814, l. 22 ss; p. 820, l. 6 ss; infra p. 833, l. 9 ss.

¹⁰ Marcus Antonius Bobba Casalensis Augustae Praetoriae episcopus electus erat 1. Iunii 1557. Anno 1565 creatus cardinalis mortuus est 18. Martii 1575 Romae.

¹¹ Franciscus de Bachaud, electus 27. Iunii 1556, mortuus 1. Iulii 1568.

P 60 <ⁱ Huius mensis initio¹ Pius IV creavit duo cardinales admodum iuvenes, unum nepotem card. Mantuani legati, alterum filium ducis Florentie loco defuncti, qui iurgium habens cum fratre paulo post obiit gladio; quem ferunt 9 annorum tantum esse².⁷>

<ⁱ Die vero Martis 26. [Ianuarii]⁴>

dissensio [orta est] inter Italos et Hispanos cum Gallis cum de decreto de 5 residentia tum de septimo canone, propterea quod⁵ nonnulli peterent⁶ in decreto residentiae expungi verba *iniuncto divinitus* et verba *neque assistunt*; et cum ageretur de institutione episcoporum, volebant agi de primatu Petri in universam ecclesiam. Unde H 234 nata quaestio, an papa | [sit] supra concilium. Unde oratores Galli conquesti sunt apud legatos, nolentes admitti hanc decisionem contra Constantiense concilium. Propterea orator 10 Lansac curavit

Die Mercurii <27. [Ianuarii]⁸>

ad se accersiri doctores Gallos cum Lusitanis, inter quos contentio^h nata [est]¹ de superioritate pape supra concilium³, aliis aliud sentientibus.

ⁱ Eodemque die alia controversia suborta [est]ⁱ de locis¹ legatorum Galli^m et Hispanorum, propterea quod brevi venturus sit orator regis Cath^{el}, cui legati locum 15 assignarunt contra mentem oratorum Galliⁿ. Unde Ill^{mus} D. card. Lotharingius certior factus tentavit istud⁵ dissidium pacificari. Sunt qui querant^p occasiones suspendendi aut solvendi conc[ilium] et tragedias excitandi inter nationes. Faxit Deus, ut consilia hominum mutet in melius!

P 61

ⁱ Die dominica ultima Ianuarii

habita [est] congregatio hora 21. In qua <receptus fuit episcopus Augustensis⁴>⁹ 20 tanquam orator et procurator Emanuelis Philiberti^r ducis Sabaudie. Qui orationem habuit ad synodum⁵. Deinde secretarius concilii proposuit patribus formulam responsi⁶. Quae cum placuisset, ille nomine concilii respondit⁶. Imprimis^t lecte fuerunt litterae ducis ad synodum, et mandatum sive procuratorium in forma⁷.

ⁱ Sic finita fuit congregatio absque eo quod ulla^v fieret^w mentio de sessione die 25 H 215 Iovis⁸ facienda. | Sed legati quattuor^x sub noctem^y inviserunt card. Lotharingium in aedibus suis, colloquuturi de potestate pontificis summi, et de decreto residentiae, et quod videretur illis sessio differenda. ⁱ Sequenti vero die, videlicet

[Die lunae] 1. Februarii^{aa},

card. Lotharingius invisit illos daturus responsum super dilatione facienda. 1^b Timendum est, ne, quod ⁱ^{ad} episcopus Buduensis^{eo} voluit dicere <heri [in] congregatione⁹>^{ff}, Tri- 30 dentinum concilium inclinato capite emittat spiritum.

^a alius ductus manus in P. ^b h fuisse. ^c om. H. ^d h eodem die (quia iam antea [v. p. 827, l. 24] dies Martis commemoratus erat); ita primo habuerat etiam H, qui postea correxit die Martis 26. Ian.
^e Hh proptereaque. ^f Hh petierunt. ^g Hh sequenti. ^h Hh dissensio. ⁱ supplent Hh
^k h non incipit a linea, sed habet tantum semicolon. ^l Hh add. et sedibus. ^m Hh Gallorum
ⁿ Hh Galliae. ^o H illud. ^p Hh quaerunt. ^q Hh: Marcus Antonius Bobba Casalensis, episcopus Augustensis in Pedemontio, receptus fuit. ^r Hh Philberti. ^s Hh decreti. ^t Hh et.
^u Hh minime incipiunt a linea. ^v h nulla; H corr. ulla ex nulla. ^w H fuerit facta; h facta fuerit.
^x P. 4.; Hh quarta. ^y Hh nocte. ^z Sequentia usque ad emittat spiritum (lin. 31) H manu tremula adiecit inter lineas; sed sequuntur eadem in textu, quod non animadvertisse videtur, cum denuo adderet.
^{aa} P Ianuarii (cf. p. 829, adn. a). ^{bb} h praemitt. et certe valde. ^{cc} H ut (mut. ex quod).
^{dd} Hh praemitt. nomen: Antonius Ciurelia Barenis, ep. B. ^{ee} P Budensis.
^{ff} Hh accidat, <ne scilicet in, om. H> huiusmodi [perperam lectum pro heri] congregationibus.

¹ Paleottus 10. Ianuarii litteras advenisse ait promotionem 6. Ian. factam nuntiantes.

² Federicus Gonzaga natus erat a. 1540, Ferdinandus de Medicis a. 1549 III id. Iulii, ergo saltem quartum decimum annum agebat. Cf. supra p. 544, l. 35 ss et adn. 5. 6.

³ Cf. Paleotti Diarium orig. sub 29. Ianuarii.

⁴ Cf. supra ad 25. Ianuarii, p. 827, l. 21.

⁵ Oratio legitur apud Le Plat V, 664—667.

⁶ Extat responsum apud Le Plat V, 667.

⁷ Litterae ducis apud Raynaldum ad a. 1563, n. 14; Le Plat V, 662; mandatum apud Le Plat V, 664.

⁸ 4. Februarii, cf. p. 823, l. 16; Raynaldum ad a. 1563, n. 17; Le Plat V, 672.

⁹ Mendoza vult Buduensem hanc prophetiam edidisse 3. Februarii, cf. supra p. 670, l. 35 ss. Buduensis episcopus erat Antonius Ciurelia Barenis, electus 15. Dec. 1558.

*Die Martis 2. Februarii.

Missa conciliaris et processio. — Psalmaei de proroganda sessione et de decreto et canonibus ordinis iudicium.

Habita fuit capella, in qua celebravit ^barchiepiscopus Tarentinus post processionem solennem et benedictionem cereorum, quos benedixit card. Mantuanus legatus stans^e in altari, praesentibus aliis legatis, cardinalibus, oratoribus et praelatis fere ducentis, indutis pluviali et mitra alba simplici. Qui omnes ante processionem adierunt legatum sedentem
5 in medio altaris, a quo singuli post reverentiam et osculum manus dicti legati acceperunt cereos. Deinde celebrata fuit^d processio in circuitu summi templi, cum pluvialibus, mitris et cereis.

Sed de sessione ne minima quidem mentio [fiebat]¹, nisi quod indicta fuit con- H 216
gregatio ad crastinum diem hora 20. ²Unde vereor, ne dum res sacrosanctae synodi
10 diutius quam equum sit protrahimus atque *tota die hic^e stamus otiosi, quia nemo nos
conduxit³*, nos simus christianis scandalo et hēreticis hactenus insciis quid hic^e agatur et
quante sint | inter patres de institutione episcoporum et praelatorum residentia contro- P 62
versie, contentiones et^e dissensiones, fiamus^e fabula. Quod igitur ad sessionem attinet,
nullo pacto ulterius^e prorogandam esse censeo, sed potius patribus proponendum^e de-
15 cretum de residentia a deputatis reformatum, ut dicant per^t *placet vel non [placet]*, ⁴quid
sibi videatur. Idem est meum de doctrina et canonibus sacramenti^b ordinis
iudicium. Quae omnia cum sint a patribus a quinque mensibus hucusque <longe lateque
et diffuse agitata¹, examinata et discussa, nihil aliud superesse video, quam ut invocato
divini spiritus auxilio sententias in huiusmodi causis pronuntiemus. Quodsi in prae-
20 sentiarum res definiri non queat, non ulterius quam ad octavum diem differendam esse
sessionem sentio^k, nisi forte placeat primo quoque tempore argumentum sacramenti
matrimonii una cum reformatione seria et necessaria a doctoribus theologis¹ discuti et
examinari. Alioqui quorsum sessionem ad mensem vel duos menses reiicimus? Nolim hic
quicquam mali^m ominari; verum si inter calicem supremaeque labra multa <practer spem^e
25 contingere <posse etiam proverbium facit⁴, summopere vereri nos oportet, neⁿ, dum
simus^e plus satis cunctatoresⁿ et animos videmur gerere remissiones¹, (ut apertissime
dicam), ne dum opus Dei | facimus^r negligenter⁵, ea interim <artes sathanice seminent⁶ H 217
zizania dissidiorum, quibus, quemadmodum iam aliquando eodem in concilio accidisse
meminimus⁶, magno nostro omnium qui hic adsumus probro et maiori reip[ublicae]
30 christianę detrimento ante constitutum sessionis diem solvatur concilium atque adeo im-
pleatur vaticinium Danielis⁴: *et erit abominatio desolationis* etc.⁷

*Die Mercurii 3. [Februarii]

P 63

in congregatione proposuit legatus Mantuanus de proroganda sessione ad diem Iovis post paschae octavam. *Placuit maiori parti patrum, <unde factum est, ut huiusmodi decerneretur dilatio. Mihi autem summopere displicuit huiusmodi procrastinatio et
35 dilatio, quae^w allatura sit offendiculum catholicis et risum adversariis, qui probe no-
verunt nostras discordias. Atque adeo subscripsi sententiae Segobiensis, qui ad diem
praestitutum^x voluit sessionem fieri aut^e ad modicum tempus, et quod decretum resi-
dentiae a deputatione^y reformatum erat patribus proponendum^z. Displicuit etiam^{aa}

^a praemittitur in P superscriptio Februarius; Hh hanc superscriptionem habent ante Sequenti vero die (p. 828, l. 28). ^b Hh praemitt. nomen: D. Marcus Antonius Columna, Romanus, arch. T.

^c om. Hh. ^d H est. ^e Hh inserunt esse. ^f Hh quid. ^g Hh inserunt et.

^h Hh sacri. ⁱ Hh agitata longe lateque. ^k deleta in P: Nam si prorogetur ad tempus a nonnullis propositum, vereor ne (cf. infra l. 25). ^l Hh theologiae. ^m vel male? om. Hh.

ⁿ Hh possunt, timendum ne. ^o Hh sumus. ^p Ph cunctatores. ^q H supra lin. add. et.

^r Hh add. nimis. ^s Hh arte sathanica seminemus. ^t Hh istud Danielis vaticinium. ^u alius ductus manus in P. ^v Hh praemitt. Et. ^w Hh Sed huiusmodi procrastinatio et dilatio summopere mihi displicuit, quod. ^x Hh praescriptam. ^y Hh deputatis. ^z Hh exponendum. ^{aa} Hh id.

¹ Paleottus refert 31. Ianuarii et 1. Februarii pro-
rogationem sessionis conclusam esse inter legatos.

² Quae sequuntur, sunt meditatio voti quod Psal-
maeus erat dicturus; cf. infra p. 837, l. 13 ss.

³ Matth. 20, 6. 7.

⁴ Multa cadunt inter calicem supremaeque labra⁴

proverbium latine redditum ex Graeco: Πολλὰ μεταξὺ
πέλει κύλικος καὶ χεῖλος ἄφρου, Aristot. Polit. Sam.
fr. 523 ed. V. Rose, cf. Tzetzem in Lycophr. 488.

⁵ Cf. Ierem. 48, 10.

⁶ Significat translationem concilii a. 1547 et suspen-
sionem a. 1552 factam. ⁷ Dan. 9, 27.

Bracharensi, quem fere omnes sequuti sunt^a Hispani, et fere omnibus episcopis Gallis. Faxit Deus, ut sessio fiat saltem tempore praefixo atque assignato, atque interim, prout promissum fuit per legatum, tractetur <de causa matrimonii, de vera et seria reformatione, ut omnia tam de ordine quam de matrimonio, tum de>^b residentia et aliis negotiis quae ad reformationem spectant, ad Dei gloriam et ecclesiae edificationem in illa sessione definiantur^c! Alias futurum est ut navicula Petri magnam passura sit iacturam et simus fabula adversariis et piis offendiculum. Sed vereor, ne dum sessiones tam sepe protrahimus, nulla fiat sessio. Quod Deus avertat.

<Samedy 6 de Febvrier

receu ung pasquet de Seleur¹ per la voye de Flamigrolle^a du 12 et 23 de ce present; ensembre ung pasquet de madame St Piere pour M. le cardinal, que luy ay delivré incontinent.>^e

H 218

Dominica 7. Februarii

missa submissa voce celebrata in navi aedis maioris divi^f Vigili habitus [est]^g sermo per Carmelitam Italicum^h praesentibus legatis et patribus, deinde orationes publice^o facteⁱ pro successu concilii et pace, cum antiphona quadam musicali, deinde letania incepta et continuata usque ad *Sancta Maria*; tum processio facta in circuitu summi templi, cantando usque ad finem letaniam^k, quousque quisque in suum locum reversus et cantores ante medium altaris perfecerunt totam^l letaniam. Qua finita commissus^m ad dicendas collectasⁿ stans cum pluviali in cornu epistulae cantavi *Pater* etc. etc. cum vers[iculis]^o et collectis consuetis.

P 64 Eodem die exhibui^p litteras^q capituli Virdunensis legato^r Hosio, qui omnem promisit operam apud legatos, ut rescriberent duci² super immodicis exactionibus quibus clerum opprimit^a.

[*H in tribus foliis intercalatis inter pagg. 218 et 219 exhibet litteras ipsas:*

H 218^a R^{mis}, Ill^{mis}, Rev^{dis}, Illustribus, Amplissimis, Magnificis et sanctis praelatis et principibus Tridenti sacram synodum generalem oecumenicam celebrantibus et constituentibus.

R^{mi}, Ill^{mi}, R^{di}, Illustres, Magnifici, Amplissimi sanctique patres, antistites ac principes, qui in istud sanctissimum augustissimumque terrarum orbis concilium oecumenicum convenistis. Inviti admodum ac praeter morem institutumque^t facimus, ut novum vobis negotium obiciamus, vosque tractandis summis christianae reipublicae ac religionis catholicae et orthodoxae negotiis ad omnium quietem et salutem pertinentibus districtos intentosque interpellemus. [Neque id fecissemus,] nisi dura nos eo necessitas adigeret et persuasum exploratumque haberemus, vos affectis iniuria et oppressis opitulari,^u et ut ecclesiis earumque ministris sua constet dignitas, auctoritas, libertas ac immunitas, operam dare paratos esse, eaque de causa vos isthuc convenisse frequentes; cum praesertim hoc de quo ad vos in presentia referimus negotium eiusmodi sit, ut absque periurii non tantum nota, sed et crimine dissimulari a nobis aut negligi non debeat, nisi ecclesiae nostrae desertores ac proditores haberi merito velimus. Itaque rem ipsam ut aggrediamur, arbitrati tamen vos minime latere publicarum aerumnarum ac miseriarum, | quae his temporibus deploratissimis caeteros mortales, maxime nostri ordinis viros, infestant, nequaquam nos fuisse hactenus aut etiam num fuisse expertes, ac insuper confisi, vos a R^{do} D. D. antistite nostro edoctum iri et cognituros esse, ut nos alendi militis necessitas, quo adversus ecclesiae hostium conatus nefarios nos vitamque servaremus ac tueremur, utque sumptus ingentes, quos nostrae civitatis moenibus ac propugnaculis adversum eosdem hostes nostris iugulis imminentes ac dedi sibi nos ad cedem poscentes reficiendis ac instaurandis facere coacti fuimus, rebus et alimentis omnibus nos singulatim et universim domi exhauserunt, foris autem per agros iidem hostes seditiosi heretici magnam ecclesiae nostrae decimarum ac aliorum fructuum partem absumpserint, diripuerint ac dissiparint — quo factum est, ut nunc summa omnium rerum penuria et egestate premamur, rebus ac bonis nostris domi absumptis, et foris ecclesiae nostrae proventibus eorundem perduellium vesania accisis et direptis —: quae omnia, inquam, ab eodem R^{do} D. antistite nostro disertius et expressius edoceri et cognoscere poteritis, ut ea hic inculcare nihil opus esse videatur. Itaque nuper a quatuor circiter mensibus, dum quod nobis ex nostrae ecclesiae fructibus et decimis reliquum erat | advehi nobis curamus et adnitimur tanquam fractas lacerasque et naufragio disiectas tabulas colligentes, qui vitam parce ac duriter toleremus, ecce nova nos rebus omnibus exhaustos et omnium egenos excipit et opprimit tempestas ac iniuria ab iis, quos nostram sortem aequum erat

^a *Hh inserunt* episcopi.

^b *Hh* tam de ordine quam de [*om. h*] matrimonio.

^o *H* definiatur.

^d *vel* Flamigeolle^p

^e *om. Hh.*

^f *Hh* sancti.

^g *supplent Hh.*

^h *an* Italice *om. Hh.*

ⁱ *Hh inserunt* sunt.

^k *Hh* litaniarum.

^l *H* dictam.

^m *Hh inserunt* fui.

ⁿ *Hh inserunt* et.

^o *Hh* versibus.

^p *haec prima verba in P sunt sublineata.*

^q *H supra*

lin. add. sequentes, et exhibet litteras in foliis tribus postea intercalatis (cum uno albo).

^r *h* illustrissimo

cardinali. ^a *hic est signum in H remittens ad illa folia inserta.*

^t *cod. institutumque.*

¹ = Soleur? (Solothurn).

² Francisco Guisio, duci Lotharingo (supra p. 827,

l. 18 et adn. 9), de quo cf. *Calmet*, Histoire de Lorraine II (Nancy 1728), 1308 ss.

misereri. Commissarii quidam ac ministri Ill^{mi} Lotharingiae principis per eiusdem ditionis loca omnia, in quibus iam olim huiusce civitatis ecclesiis, monasteriis, ptochodochiis ac nosocomiis decimae et alii proventus et redditus annui ex primeva fundatione ac dotatione attributi et quaesiti sunt, circumeuntes et obambulantibus huiusmodi decimarum ac proventuum ecclesiasticorum dimidiam omnino partem primum adnotant et clero virisque ecclesiasticis Viridunensibus pendi exolvere prorsusque exportari principis auctoritate vetant, deinde aliquanto post vendunt, distrahunt et auctione publica velut sub hasta cuivis licitanti precio addicunt una cum ipsa etiam cera, quae ecclesiae nostrae luminaribus ad cultum divinum a nobis ex pacto cum decimarum nostrarum redemptoribus inito reservari consuevit. Ei malo ac iniuriae ut remedii aliquid quaereremus ac inveniremus, ad eundem Ill^{mm} Lotharingiae principem quosdam e clero et nostro collegio delectos allegavimus, | eique ut H 218^d
 10 illos suos ministros et commissarios ab huiusmodi incepto revocaret, nec tantam ecclesiis iniuriam fieri suoque eas patrimonio spoliari, neve clerum Viridunensem et ordinis ecclesiastici viros rebus omnibus, alimentis et pecunia defectos ad desperationem adigi pateretur, nec eorum crederet consiliis, qui ordini ecclesiastico infensi et infesti sunt, supplicavimus^a, et gratuitum donum bis mille francorum offerri iussimus. Verum magno nostro dolore experti nobis nihil id prodesse aut profuturum esse, Chr^{mm} Francorum regem ea de re adiimus, si^b forte eius auctoritas et maiestas praesidio nobis esse posset aut momenti quicquam adferre, quo nostra nobis retinere liceret. Et ipse Chr^{ms} rex ea de re cum Illmo Lotharingiae duce per literas egit, ut nos decimis et proventibus iam olim ecclesiae nostrae in ministrorum ipsius alimoniam attributis uti potirique sineret. Sed omnes nostri conatus vani hactenus et irriti ceciderunt. Quamobrem nos et domestica egestate, quae causae nonnihil videri poterat ad ecclesiam deserendam cultuique supersedendum divino, pressi, et iurando singuli et universi adstricti ad eundem ecclesiae nostrae iurium, bonorum et reddituum defensionem et propugnationem — cui tamen impares esse nec | sufficere posse nostras vires ac facultates scimus, agnoscimus H 218^e
 20 ac prolfitemur (iam enim ipsius ecclesiae nostrae praedia ac proventus aliquot, qui sumptibus supra memoratis sufficeremus, oppigneravimus^c) —, ne posteris nostris aut ulli omnino homini causam daremus nos criminandi, nostra negligentia, dissimulatione, conniventia, tolerantia aut collusionem nostrae ecclesiae sua bona adempta, 25 substracta aut alienata esse, cum praesertim metuendum sit, quod et nos anxie metuimus, ne huiusmodi ecclesiae nostrae fructuum ac decimarum ademptio et ablatio in quaesturae annuae et ordinariae principis quaestorum ac ministrorum capita referatur: nos maiorum nostrorum exemplo moti, qui olim ad sacram synodum oecumenicam^d Basiliensem de suis rebus seriis retulerunt, de hac quoque re ad sanctissimum istud terrarum orbis concilium oecumenicum referendum esse censuimus, supplicantes et obsecrantes, ut ea de re quod vobis iustum, 30 sanctum, aequum et canonicis sanctionibus conveniens et consentaneum esse videbitur decernatis, statutis et sanciat, ipsumque Ill^{mm} Lotharingiae principem, qui maiorum suorum exemplo in catholica et orthodoxa fide constantissimus est, | vestris moneatis literis eique mandetis, ne per suam ditionem ecclesias suis fundationibus et patrimoniis spoliari ferat, iubeatque adempta nobis restitui; et quod a vobis super ea re decretum et sancitum erit, in acta concilii referri iubeatis, quo sic tam ad gentes externas, quam ad nostros etiam successores et posteros testatum sit: non solum nos et bonorum ecclesiae nostrae ademptioni et substructioni non consensisse, sed nihil intentatum reliquisse, ut remedium huic malo adhiberetur et nostrae ecclesiae sua constaret 35 libertas, immunitas ac dignitas ea, quae nobis a nostris maioribus relicta est. Christum precamur, ut vos servet incolumes. Valete!

Viriduni, decimo Cal. Februarias 1562 nostrate calculo¹.

40 Rmarum ac Illmarum Celsitudinum Vestrarum
 devoti oratores et cappellani supplices
 decanus, canonici et capitulum cathedralis ecclesiae Viridunensis. :|

Die lune 8. [Februarii]

(P 64;
 H 218)

inchoate [sunt] congregationes ad audiendos theologos super sacramento matrimonii, celibatu sacerdotum, clandestinis matrimoniis^e et gradibus consanguinitatis] et affinitatis].
 45

Eodem die mane congregatio doctorum prorogata fuit propter contentiones inter doctores Gallos et Hispanos super praelatione; quae^f sopitae sunt.

Eodem die <allocutus [sum]>^g legatos super gravaminibus illatis capitulo^h Viridunensi <per duce[m] Lotharingiae>ⁱ, <et maxime Varmiensensem>^k. Qui responderunt se responsuros^l super litteris ad eos <directis a dicto capitulo>^m, <et facturos precibus apud dictumⁿ ducem, ut abstineat a gravaminibus et exactionibus supradictis>ⁿ.
 50

<Eodem die tradidi elemosynas episcoporum Gallorum pro hac septimana prima Februarii episcopo Regiensi ascendentes ad 16 aureos sol[atos]>^o, <3 Iul[ios] et dimidium>^p.

^a cod. supplicamus.

^b cod. Sy.

^c cod. oppigneravimus.

^d cod. oecumenicum.

^e P matrimonio.

^f Hh inserunt tamen.

^g Hh invis.

^h Hh inserunt meo.

ⁱ om. h;

H add. supra lin.

^k Hh horum loco habent iam per multos annos; in P illa verba sunt sublineata.

^l Hh daturos responsum.

^m Hh per dictum capitulum directis.

ⁿ add. Hh.

^o om. h; H postea adiecit.

^p om. Hh.

¹ More Gallico, incipientes annum a paschate.

² Sed nomen eius oppressum in h, cf. adn. i.

^aDie Iovis 11. [Februarii]^b

post congregationem theologorum matutinam¹ statim a prandio reliqui Tridentum
<et abii Enipontem>^c ante card. Lotharingium ad recipiendum feudum comitatus Virdunensis
<una[cum] quinque equis et quatuor quos adduxerat e Virduno locumtenens, qui me inviserat.>^d

Die Veneris <19. [Februarii]>^e

recepi feudum a Cesare Ferdinando in cubiculo suo aperto, praesentibus multis
<principibus, praelatis>^f, nobilibus etc.^g, maxime rege Romanorum, card. Lotharingo,
episcopis Gallis Senonensi, Ebroicensi, Aurelianensi, Metensi^h, Senomanensiⁱ, Meldensi,
Suessionensi aliisque multis, habita oratione latina petitoria feudi et excusatoria, quod
hactenus propter gravia impedimenta, maxime hereticorum rebellium, non licuit Suam
adire M^{tem}. Responsum est a vicecancellario, quod S. M^{tas} excusationes^k pro legitimis
habebat et quod adventus meus illi esset gratus, et benigne me reciperet ad investituram
feudi. Tum praestiti iuramentum, tactis evangeliiis ambabus manibus, more et verbis consu-
etis, coram Cesare genuflexus. Tum^l porrexit mihi ensem dicens: *Accipe potestatem*
brachii secularis, et osculatus sum ensem. Tum illi gratias egi pro accepto beneficio,
cum laude virtutum eius.

P 65

Postea lis intervenit cum marescallo^m, quod ultra 300 florenos auri in auro peteret
mulam meamⁿ contra solitum — neque enim^d tempore Caroli V equus ullus fuit a me
quaesitus —, adeo quod iura omnia officialium in pecunia numerata ascendunt^o ad plus
quam quadringentos quinquaginta florenos auri in auro, quod nimium. Et relictis litteris
in manibus sigilliferi ob eam causam² <die dominica 21. Februarii a meridie>^p
reliqui Enipontem et redii Tridentum, <et appuli 24. Februarii circa noctem>^q.

(H 238)

Die vero Iovis 25. [Februarii]^r

sequenti interfui concioni et congregationibus doctorum.

<Eodem die duos fasciculos litterarum a sigillifero [accepi]>^s, et mihi relatum fuit
per unum ex apparitoribus concilii me cooptatum in numerum deputatorum pro abusibus
circa ordinem a patribus eiusdem concilii in absentia mea, atque adeo^u denunciavit, ut
compaream^t in deputatione in edibus oratoris regis Poloniae cum ceteris deputatis,
nempe eodem oratore, patriarcha Veneto^v, archiepiscopis Antibarensi et Senonensi,
Auriensi, Neocastrensi, Parmensi^z et quodam alio episcopo³, ad audiendum quosdam
articulos propositos super abusibus circa ordinem.

^{aa}: Eodem die sero valde Ioannes de Virduno doctor ordinis s. Benedicti (qui multa
dicit contra dispensationes et curiales) mihi attulit quaedam collecta ex libro, cui titulus
est: »Abusuum ecclesiasticorum et rationis, qua corrigi eos abusus oporteat, indicatio
Imperatoriae Maiestati in comitiis Regensburgi postulanti exhibita per Martinum Bucerum⁴,
ut de iis | agerem cum Illustrissimo meo in reditu suo Tridentum, ut ab ipsismet adversariis
nostris sciremus, quae reformanda sunt, et examinarem ea cum petitionibus nostris. :|^{bb}

^a incip. alius ductus in P.^b om. P; Hh eiusdem mensis Februarii.^c sublineata in P.^d om. Hh.^e H supra lin. 12. Febr.^f Hh episcopis, principibus.^g Hh et.^h Hh Nolensi.ⁱ sic, om. Hh.^k Hh add. meas.^l Hh qui.^m Hh add. imperii.ⁿ Hh nostram.^o Hh ascenderunt.^p om. Hh; P supra lin. add. 21. Feb.

^q om. h; H postea adiecit atramento illo pallidissimo. Sed H (p. 222) et h (p. 370) hic inserunt: Litterae
Chr^{mi} regis Caroli. Exhibitae fuerant <h fuerunt> ab eius oratoribus in congregatione die 11. Februarii, tenoris
subsequentis, et sequuntur litterae ipsae: Carolus Dei gratia Francorum rex etc. — dat. 18. Ian. 1562, et oratio
(H p. 223; h 372), denique Petitiones (H 229—238; h 374)^b. Quae adicienda erant post 11. Februarii.

^r om. P; Hh dicti mensis Februarii.^s Hh ideo.^t Hh comparerem.^u Hh add.

nomen: Ioanne Trevisano <H Trevisiano>.

^v Hh add. Ioanne Bruno de Olcinio Macedone, regni Serviae

primate, archiepiscopo A.

^w Hh add. Nicolao de Pelve, Gallo, archiepiscopo S.^x Hh add. Francisco

Blanco Hispano, episcopo A.

^y Hh add. Ioanne Antonio Fachinetto Bononiensi, ep. N.^z huius nomen

Ih non addunt.

^{aa} add. H.^{bb} H usque ad p. 246 addit excerpta ex Bucer libello.

¹ Etiam congregatio generalis habebatur eodem
die post meridiem, cf. Theiner II, 235, et infra adn. r.

² Cf. infra p. 833, l. 7 s.³ Leriensi et Maceratensi, Theiner II, 238^b.

⁴ Argentorati. Anno M.D.XLI, mense Iunio. XII fol.
in 4°. Cf. J. W. Baum, Capito und Butzer (Elberfeld
1860) 601; F. Ments, Bibliograph. Zusammenstellg der

gedruckten Schriften Butzers, in libro: Zur 400jähr. Ge-
burtsfeier M. Butzers (Strassb. 1891) 131; supra p. 818,
l. 20 ss. Alia editio (eiusdem anni Mense Augusto) est
Monachii in bibliotheca regia (H. Ref. 442).

⁵ Typis exscriptae sunt litterae apud Raynaldum ad
a. 1563, n. 23; Le Plat V, 677—679; oratio apud
Le Plat V, 679—682; petitiones ibid. 631—643.

^aDie Martis 2. Martii

II 247

circiter quartam [horam] noctis obiit Ill^{ms} legatus card.^b Mantuanus non absque dolore patrum¹.

[Die Mercurii 3. Martii.]

Die sequenti celebrata [est] missa pro defunctis. Deinde^b corpus eius deportatum Mantum.

<Die Iovis 4. [Martii.]

5 Heri fasciculum litterarum recepi a sigillifero per postam de Flamigrolle cum litteris abbatisse S. Petri Remensis.

Die samedi 6. huius [mensis Martii]

misi unum ex famulis Enipontem pro litteris investiturę et quadam supplicatione super contributione².^b

10 in obsidione Aureliarum^d <cesum et>^b vulneratum, conspiratione forsā <nescio cuius>^b admiralis, quem authorem aiunt omnium malorum, quae hodie patitur regnum⁴. | Faxit Deus, ut reipublicae christianę diu incolumem^e conservet acerrimum^b illum^f religionis et fidei propugnatorem^g Guysianum, | quem nobis proponimus^h tanquam alterum Iosue et Iudam Machabeum⁶. II 247 P 66

Die Martis 9. [Martii]

15 renunciatum fuitⁱ — post sparsum rumorem inter patres — R^{mo} card. Lotharingio de obitu fratris Guysiani⁶. Unde merore confectus remansit tota fere^b die in lecto. Eodem dolore affecti sunt pii quique. <Faxit Deus, ut misereatur ecclesię suę!>^k

Eodem die noctu incidit in febrim legatus Seripando. <Incisa est illi vena.>^l

<Eodem die 9. scripsi sigillifero per veredarium Flandricum>^b.

20 Nulla etiam^b congregatio habita [est]^m ob causas forte^b supradictas.

<ⁿIntermisę sunt congregationes doctorum>^o ob luctum obitus^p Ill^{mi} ducis Guysiani, cuius anima quiescat cum beatis, et morbum^q <legati Seripandi>^r usque ad

diem^s lune 15.^t mensis eiusdem Martii^b,

quo die celebrata fuitⁱ missa in ecclesia^u maiori per <archiepiscopum Dambrun>^v Gallum pro D. Guysiano defuncto.

^w<Die Mercurii 17. Martii

25 obiit circa 23. [horam] card. Seripandus legatus⁷.

Eodem die sub noctem recepi litteras a sigillifero datas 5. huius, una cum fasciculo litterarum matris et sororis cardinalis aliarumque a Parisiis, quem tradidi Illmo Domino hora prima noctis eiusdem diei.

Die Iovis 18. aut [Veneris] 19. [Martii]⁸

scripsi officialibus meis et sigillifero per nobilem des Salles, familiarem cardinalis a

30 Lotharingia, qui promisit litteras tradere secretario Illmo Domine a Guysia.

^a Ph praemitt. titulum Martius.^b om. Hh.^c Hh Die Sabbathi sexta.^d Hh Aurelianensi.^e h incolume.^f Hh illud.^g Hh propugnaculum.^h Hh pro-

ponere debemus.

ⁱ Hh est.^k H Misereatur Deus ecclesiae suae.^l om. h;^m H inter lineas add.,

praemisso et.

ⁿ om. P, supplent Hh.^o atramentum obscurius in P.^p om. Hh, qui sequentia

cum antecedentibus coniungunt apposito et.

^q Hh praemitt. dicti.^r Hh mortem.^s H: dicti cardinalis Seripandi tituli S. Susannae Neapolitani, legati apostolici, generalis olim fratrum Eremitarum s. Augustini. — h: dicti Hieronymi Seripandi cardinalis S. Susannae, Neapolitani etc., ut H.^t P die.^u Hh decimam quartam.^v Hh aede.^w Hh: D. Guillelmum d'Avanson,

Gallum, arch. Ebredunensem.

^x alius ductus manus in P. Cf. p. 834, adn. b.¹ Cf. supra p. 565, l. 10 ss et adn. 1.² Cf. supra p. 832, l. 16 ss.³ Cf. supra p. 827, l. 18; p. 830, l. 21.⁴ Caspar de Coligny iniuria auctor caedis habebatur.

Concilium Tridentinum. II.

⁵ Cf. supra p. 827, l. 18 s.⁶ Cf. supra p. 565, l. 37 et adn. 3.⁷ Cf. supra p. 566, l. 1 ss et adn. 1.⁸ Cf. Prolegomena, ubi agitur de fide huius diarii.

^aDie Veneris celebrata [est] missa pro Seripando.
Romanus¹ die sabbathi [20. Martii] obiit.>^b

Die lunę 22. [Martii]^c

sero card. a Lotharingia recepit^d litteras ab aula <regia per suum veredarium>^b, quibus de morte fratris sui magni prioris certior^e factus est, <aliisque de rebus Gallicanis, quę parum feliciter se habent,>^b ac de quadam concordia inter regem et rebelles². Faxit 5 Deus, ut omnia bene vertat!

Die Martis 23. [Martii]

discessit cardinalis [Lotharingus]^f, profecturus Venetias animi recreandi gratia, ut fertur, una cum episcopis Ebroicensi, Aurelianensi, Cenomanensi^g, Dolensi^h, Suessionensi^h, Meldensi et Cathalaunensiⁱ <et Clarevallensi,>^b doctoribus^k du Prey¹³ et aliis suis familiaribus. 10

<Paulo ante ex humanis decesserat^m cubicularius dilectus cardinalis [Lotharingi], nomine Romanus¹, bonę indolis, ex iactu lapidis, quo percussus in capite cadens deorsum in montis cuiusdam ascensu praesente cardinali eadem die sabbathi sub noctem 20. Martii. Deus consoletur nos in tantis tribulationibus!>^b

P 67 Interim subdeputatusⁿ fui <a deputatione>^b ad conficienda decreta reformationis 15
H 248 abusuū, qui irrepserunt in sacrum ordinem^b, | et sollicitatus a legatis <a die lunę praeterita>^b et oratore Polono, ut ea producerem in medium, cum tamen interim nihil videam geri eorum quę spectant ad negotia synodi, quę magis ac magis protrahuntur^o praetextu expectationis adventus^b aliorum legatorum ab Urbe.

<^pDie Iovis 25. [Martii]

recepi litteras a Viriduno per equos dispositos a Flandria, datas 13. Martii.>^b 20

^a[Die dominica 4. Aprilis.]

Die dominica in ramis palmarum 4. huius^r celebravit ^aGebennensis. Nulla habita [est] oratio propter processionem solennem, cui adfuerunt episcopi cum mitris et pluvialibus. Ramos benedixit Varmiensis legatus et distribuit singulis, sedens ante altare more solito.

<Die lune 5. [Aprilis]

adiimus animi [recreandi] gratia rusticatum cum Pelletier⁶, Debris⁷ et Demochares⁸ de 25 theologis in locum dictum Persan⁹ et S. Mariam de Civanse¹⁰, deinde auri fodinas quae sunt non procul a Persan. Rediimus Tridentum die sequenti, i. e.

[Die] Martis 6.¹ huius [mensis Aprilis].

Post reditum scripsi Viridunensibus per postam Flandricam.

Eodem die appulit nuntius de Vy, portitor^a litterarum ad card. Lotharingium.>^b

^a haec relatio inter lineas postea est inserta in P. ^b om. Hh. ^c add. H supra lin. manu tremula. ^d Hh accepit. ^e Hh certus. ^f supplent Hh. ^g P Cenomensis; Hh Senomensis. ^h h post hunc iterum habet Senomensis. ⁱ H Cathalonensi, suprascripto au super o; h Cathalonensi. ^k Hh doctore. ¹ h Dupia; H mutavit Du Pere (Pery?) ex Dupin. ^m P hic repetit ex humanis. ⁿ h deputatus. ^o Hh protrahitur. ^p ductus paulo diversus in P. ^q codd. praemitt. titulum Aprilis. — atramentum obscurius in P. ^r Hh Aprilis (om. huius). ^s Hh add. nomen Franciscus Bachodius Sabaudiensis, episcopus G. ^t cod. (P) 5. ^u sic.

¹ Familiaris card. Lotharingi, cf. infra l. 11 ss.

² Cf. infra p. 835, l. 27 s.

³ Sine dubio est Richardus du Pré, qui numeratur inter doctores theologiae facultatis Parisiensis a Carolo IX Galliarum rege ad concilium missos.

⁴ Cf. supra l. 1 s.

⁵ Cf. supra p. 832, l. 23 ss.

⁶ Ioannes Peletier, praefectus collegio Navarrae, unus ex doctoribus adn. 3 commemoratis, qui cum cardinali Tridentum venerat, mortuus 28. Sept. 1583.

⁷ Nicolaus de Bris, doctor eiusdem facultatis.

⁸ Antonius de Mouchy (Monchy, unde Monchiancenus dicitur) seu Demochares, theologiae professor et universitatis Parisiensis rector (1539), canonicus Noviodunensis et fidei inquisitor in Gallia, mortuus 1575, cf. H. Hurter, Nomenclator I² (1564 usque ad 1663, Oeniponte 1892), 5.

⁹ Pergine (nomen a Psalmæo ex elocutione plebis sumptum).

¹⁰ Civizzano, cf. Conc. Trid. I, 264, l. 21 ss.

*Die Iovis <8. Aprilis>^b

a missa corpus Domini fuit delatum in quoddam sepulchrum pulchre et devote ornatum cum processione episcoporum in infula^c, pluviali et cereo albo, <deferente legato Varmiensi corpus dominicum.>^d

<Eodem die Iovis recepi litteras a sigillifero per Flamigrolle.>^e

Die Veneris 9. Aprilis.

Missa. Contio. Adoratio crucis.

- 5 <Veneris sancta>^e celebravit archiepiscopus^f Caputaquensis^g, frater bo. me. card. Veralli^h.
^h Demochares doctor Gallus habuit orationem de passione Domini. <Incepit hoc modo>ⁱ:
Scio nihil me scire inter vos, nisi Iesum Christum, 1 Cor. 2, <exorsus se tamen usurum
dictis phaleratis iuxta verba Pauli 1 Cor. 1 et 2.>^e Dixit Adam formatum eodem die,
 Evam formatam ex ossibus Adæ eodem die, Adamum et Evam comedissem fructum et
 10 eiectionem a paradiso eodem die, <et verbum incarnatum eodem | die, quo Christus passus>^k. P 63
 Divisit totum in tres^l articulos. Primus continebat praedictiones passionis Christi ex lege
 et prophetis. Citavit <inter semen mulieris>^m, promissiones factas Abrahae, Isaac, Iacob
 <in benedictione, manibus cancellatis, quae formabant crucem, serpentem aeneum, multos
 psalmos etc., in quibus introducitur Christus patiens, et prophetas Esa[iam], Daniele,
 15 Zachariam et praedictiones Christi>ⁿ. Secundus continebat | fructum passionis Christi, H 24
 ubi allegavit nuda verba scripturarum usque ad nauseam. Tertium articulum de
 historia passionis omisit propter prolixitatem et horam importunam. Interim monuit
 patres, ut idem sentirent in Domino, nullæ^o adessent contentiones, <non quaerant quae
 sua sunt>^p, agnoscerent se pastores ut pascerent, non tanquam domini, *sed forma facti*
 20 *gregis* etc.^q

Deinde finita oratione patres bini <adoraverunt crucem discalciati>^r, facta triplici
 genuflexione cum pausa ante osculum pedum, cum^s offertorio. Deinde singuli cum
 cereis ardentibus processionaliter comitati sunt chorum, legatos et celebrantem ad ads-
 portandum^t corpus Domini <quiescens in>^u sepulchro ad altare magna cum solemnitate,
 25 deferente legato Varmiensi cum baldachino. Quæ ceremonia utinam ita solemniter fieret
 in ecclesiis cathedralibus!

*Eodem die^v venit cursor ad cardinalem [Lotharingum] e Gallia, deferens novum
 pacis initiae inter regem et Hugnotos^w.

Visitavi^x multa sepulchra honorifice adornata, in quibus quiescebat corpus Domini.

- 30 Nocte eiusdem diei multi Hispani <magnas penitencias egerunt>^y induti ciliciis verberantes^z
 semet^z in memoriam passionis Christi, cum canticis^z.

[Die sabbathi 10. Aprilis.]

Benedictio ignis, fontis et cerei. Baptizantur tres Iudaei. — Adventus card. Moroni legati.

Die sabbathi vigilia pasche 10. Aprilis interfui summo mane^{aa} benedictioni novi P 69
 ignis facte per vicarios^{bb} S. Vigili in cemeterio, <ubi focus ex lignis confectus est.
 Deinde redeuntes processionaliter>^{cc} ad fontes benedixerunt^{dd} eos more solito, tum^{ee} ad maius

^a atramentum obscurius in P. ^b supra lin. add. in P. ^c Hh add. et. ^d Hh dicto
 legato V. deferente corpus Domini. ^e om. Hh. ^f sic PHh. ^g Hh Caputaquensis.
^h Hh praemittunt Antonius. ⁱ Hh cuius fuit initium. ^k om. Hh; h verbum etiam inc. eodem
 die, reliqua om. ^l H add. partes aut. ^m om. Hh, videtur quod nimis difficilia sunt lectu, posito
 simplici etc. ⁿ h mille. ^o P iterum habet sua (loco sunt). ^p Hh ad adorandam crucem discal-
 ceati venerunt. ^q Hh in. ^r sic P; Hh portandum. ^s Hh a. ^t ductus paulo diversus in P.
^u H supra lin. add. nona Aprilis. ^v Hh Huguenotos. ^w Hh visitaverunt patres.
^x H verberarunt mutatum ex verberantur; h verberabantur. ^y h semel. ^z Hh hanc habent
 positionem verborum: cum canticis in memoriam passionis Christi, qua sensus paululum mutatur.
^{aa} verba summo mane Hh ponunt ante vigilia. ^{bb} Hh vicarium. ^{cc} Hh qui processionaliter
 deinde rediit. ^{dd} Hh et benedixit. ^{ee} H tamen.

¹ Paulus Aemilius Verallus ecclesiae Rossanensi
 resignatione Hieronymi cardinalis Veralli vacanti prae-
 factus erat 12. Aprilis 1551; inde 1. Martii 1553
 translatus Caputaquensem (Capaccio, olim Paestum)
 resignavit a. 1574, obiitque a. 1575.

² 1 Petr. 5, 3. — Oratio integra (qua Psalmi
 iudicium satis superque probatur) legitur apud Le Plat
 I, 657—677.

³ Cf. indignationem Mendozae de illa pace supra
 p. 676, l. 17 ss.

altare chori, ubi benedicto incenso benedictus est quoque cereus. Paulo post archiepi-
scopus Bracharensis^a baptizavit in dictis fontibus baptismalibus tres Iudeos catecumenos
H 250 maiores 25 annis, <existentibus patris>^b oratoribus | Cesareo, Gallo et Lusitano, prae-
sentibus^c legatis et aliquot episcopis. <Qui vocati fuerunt Petrus, Antonius et Paulus>^d.
Quo facto chorum adiimus omnes episcopi, ubi <praesentibus patribus>^e benedictus fuit^f 5
cereus consequuta letania. Tum^g episcopus Arianensis post lectas prophetias et collectas
cantatas celebravit cum ceremoniis^h prolixis.

A meridie circiter 21. horam^b post legatos adiimusⁱ obviam R^{mo} card.
Morono legato venienti ab Urbe, qui magnifice receptus fuit ab aliis legatis, oratoribus
et patribus. Cum appulisset ad S.^k Crucem non procul a portis civitatis, descendit ab
equo et adiit <locum S. Crucis>^j, ut transmutaret vestimenta et sumeret cappam cardinali- 10
tiam^m, cum qua ascendit mulam, etⁿ multi ex civitate venerunt illi^o obviam congratulaturi
adventum^p. Cum^q appulisset^r ante portas civitatis, clerus civitatis^o excepit illum proces-
sionaliter, cantantibus symphoniacis concilii, cum baldachino, sub^s quo equitans deductus
est usque ad S.^k Vigiliū, ubi cantatum est *Te Deum* cum vers[iculis]^t et ora[tionibus]^u. 15
Deinde antiphona de s.^k Vigilio cum vers[iculo]^v et collecta, quam cantavit idem car-
dinalis Moronus, et solemniter benedixit. Tum diaconus nomine eiusdem legati indicavit
indulgentias centum annorum cum totidem^w quadragenis, et abiit in^o domum [legatus]^x
P 70 pedes cum magno comitatu. Faxit | Deus, ut adventus tanti cardinalis^y letiora nobis ad-
ferat et negotia concilii facilius procuret ad Dei laudem!^z 20

[Die dominica 11. Aprilis.]

H 251 Die 11. paschatis celebravit Ill^{mus} Moronus legatus et concessit quadraginta annos
et totidem quadragenas de vera indulgentia praesentibus^{aa}. Prae se fert magnam gravi-
tatem et prudentiam.

[Diebus lunae 12. et Martis 13. Aprilis.]

^{bb} Die Martis 2. feria paschatis Moronus exhibuit suum mandatum congregationi,
cui non interfui, propterea quod <discessi prima feria Tridento,>^{cc} ut irem obviam car- 25
dinali Lotharingio redeunti a Venetiis, qui appulit^{dd} Tridentum die Martis 20.^{ee} Aprilis^{ff}.

<Comes a Luna, orator regis Cath^{al}, ingressus est Tridentum cum magno comitatu
prima feria paschatis>^{gg}.

H 251^{aa} ^{hh} [Die [sabbati] 17. dicti mensis Aprilis

fr. Petrus Sotus ord. Praed., vir magna pietate et doctrina commendatus, solo religionis
christianae et Dei gloriae zelo incitatus epistolam de summi pontificis officio pie valde 30
et libere dum in extremis esset fratri et socio suo in concilio Tridentino Pio IV mittendam
dictavit, quam hic annectere non abs re erit, cum agat de residentia, institutione epi-
scoporum et primatu Petri.

^a supra lin. add. P; cuius loco habent Hh Antonius Puteus Niciensis, archiep. Barenensis (quod perperam
legerunt pro Bracharensis). ^b Hh praesentibus. ^c om. Hh. ^d Hh haec habent post 25 annis.

^e Hh est. ^f Hh praemittunt nomen: Donatus de Laurentiis de Asculo, Appulus (sic).

^g H add. valde. ^h P hic repetit a meridie. ⁱ Hh ivimus. ^k h SS. ^l Hh dictum
templum. ^m P cardinalitiam. ⁿ Hh tunc. ^o H ei. ^p Hh adventus.

^q Hh add. vero. ^r H venisset. ^s H cum. ^t Hh versu. ^u Hh oratione.

^v Hh versu. ^w codd. tot. ^x supplent Hh. ^y Hh add. sanctissimi papae nostri legati.

^z Hh add. cardinalis. ^{aa} om. Hh, incipiunt propositionem sequentem Ipse.

^{bb} alius ductus manus in P. ^{cc} Hh: prima feria, post ingressum comitis de Luna, oratoris regis
catholicis, Tridentum cum magno comitatu, discesseram. ^{dd} Hh venit. ^{ee} PHh 24.

^{ff} Hh hic immediate add.: quo die obiit Petrus de Soto Dom., doctor, dictus [sic], pius etc., ut infra
p. 837, l. 3; sed H verba et sepultus est apud S. Laurentium alio ductu postea inter lineas addidit post verba
card. Lotharingii. Postea ignota manu additur: recurre ad quaternium, quo intelleguntur octo folia minoris
formae, de quibus vide adn. hh et pag. 837, adn. a. ^{gg} om. hic Hh, vide adn. ff.

^{hh} add. H in foliis octo postea insertis.

¹ De ingressu Moroni cf. supra p. 566, l. 26 ss.
Introitus sine dubio eodem fere modo fiebat ac aliorum
legatorum, cf. Giuliani, Trento nel tempo del conc. p. 88 s.

² Paleottus (in Diario originali) et alii fontes
consentiunt 20. Aprilis cardinalem reversum et Sotum
mortuum esse.

Beatissime pater.

Post beatorum oscula pedum. Nuper scripsi quaedam ad R^{um} card. Amulium etc.
(*Extat epistula apud Raynaldum ad a. 1863, n. 71; Le Plat VI, 14 s.*) :]^a

<Die Martis 20.^b Aprilis

obiit Petrus de Soto Dominicanus, doctor, doctus, pius, Hispanus, et sepultus est apud divum Laurentium statim post reditum cardinalis Lotharingii.>^c

^dDie Mercurii 21.^e [Aprilis]

(H 251)

5 congregatio mane facta [est], in qua propositum fuit per Varmiensem legatum de proroganda sessione ad diem Iovis post Pentecosten, qui erit 3. Iunii.

Cardinalis [Lotharingius] primus dixit videri non statuendum hunc diem, sed differendum esse usque ad 20. Maii, in quo praesentibus legatis Morono et Navigerio agetur de certo die sessionis futurae, et quod expectentur adventus eorum, priusquam
10 aliquid agatur.

Maiores pars patrum probavit^f sententiam illius. Itaque conclusum ut eo die 20. Maii deliberaretur de futura sessione.

Ego autem sic^g dixi^h. Erat optandum imprimis, ut hę tam longę sessionumⁱ more penitus tollerentur. Quis enim nesciat quantopere catholicos quosque^j offendant,
15 | et nimis iustam et amplam ridendi materiam adversariis^k praebeant non sine maximo H 252
omnium nostrum, qui hic adsumus, probro, nec minori totius reipublicae christianę detrimento. Verum cum multarum et variarum rerum, de quibus tandiu disputatum est, gravitas non patiatur, ut hę^k brevissimo temporis spatio definiantur, | mihi placet P 71
sententia Ill^m cardinalis Lotharingii, eamque liber^l amplector, ea tamen mente et con-
20 ditione, ut^m primo quoque die absque ulteriori dilatione examinentur ea quę a depu-
tationeⁿ conclusa sunt ad tollendos eos qui in sacras ordinationes irrepserunt abusus, de quibus inter deputatos convenit; aut decreta residentiae et ordinis in spiritu charitatis concludunturⁿ, ne tota die hic simus desides et otiosi. Alioqui metuendum est, ne dum nimis cunctatores simus^o et negotia Dei <et ecclesię>^p videmur remissius peragere,
25 ea^q interim <artes sathanicę>^q seminant^r zizania dissidiorum, quibus, quemadmodum^u iam
<eodem in concilio accidisse memini>^t, aut solvatur aut transferatur concilium magno nostro malo, et impleatur <quod habetur Trenorum ultimo, ut>^u *hereditas nostra vertatur ad alienos et domus nostrę ad alienos*^w 2.

Buduensis suo more³ prophetavit non futuram sessionem ante mensem Sep-
30 tembris⁴.

^a Cf. p. 836, adn. hh. — Fol. 251^e pergitur (post titulum manu iam aliquantulum tremula postea in-
scriptum): Credo quod Soti epistolae posset addi Bellarmini quod sequitur consilium.

Huic Soti viri prudentis religioso consilio Bellarmini cardinalis vere sancti quaternionem, quem postea pari zelo Clementi VIII de officio primario summi pontificis et nonnullis abusibus in ecclesia dedit, satis ad rem addimus, ita ut videre cuique liceat (quod pro dolor nimis apertum est) neque concilii [cod. consilii] Tridentini sanctis decretis et constitutionibus, neque sanctorum votis et piis desideriis ecclesiam convaluisse.

De officio primario summi pontificis ad Clementem VIII pontificem maximum

Robertus card. Bellarminus.

Summus pontifex triplicem gerit in ecclesia Dei personam etc., et adduntur responsa Clementis VIII in
margine epistolae (cuius auctor ceterum est Baronius) apposita^b.

^b P 24 (cf. p. 836, adn. ee, ff et 2). ^c om. Hh, vide supra p. 836, adn. ff. ^d ductus alius
in P. ^e P corr. ex 25; h 25; H habuerat vigesima quinta, sed deleta quinta supra lineam scripsit prima
add. Aprilis. ^f Hh approbavit. ^g om. Hh. ^h Hh inserunt quod. ⁱ Hh sessionis.

^k Hh haec. ^l Hh libere. ^m H add. examinata sunt et conclusa ad . . .

ⁿ H concludantur (corr. ex concludentur). ^o Hh sumus. ^p om. H.

^q Hh arte Sathanac. ^r Hh seminatur. ^s Hh ut. ^t Hh accidit.

^u Hh scriptura, H add. et. ^v Hh nostra. ^w sic P; h extraneos.

¹ Significat concilii Tridentini primum congregati translationem, secundi solutionem.

² Thren. 5, 2. — Cf. supra p. 829, l. 8 ss.

³ Cf. supra p. 828, l. 30 et adn. 9.

⁴ Prophetiam cum interpretatione ipsius auctoris (ex Ficklero) exhibet Le Plat VI, 23—25.

⁵ Typis optime exscripta sunt haec omnia apud

H. Lämmer, Meletematum Romanorum mantissa (Ratisbonae 1875) p. 367—380 (cum adnotationibus); praeterea exhibent Bartolus in vita Bellarmini (Romae 1678) p. 391; R. Albericius in Baronii epistulis tom. III, p. 3 ss. Cf. Dollinger-Reusch, Die Selbstbiographie des Cardinals Bellarmin (Bonn 1887) p. 152—158.

<^aDie Iovis 22. Aprilis

recepi litteras a sigillifero Viridunensi per postam de Flamigrole.

Die dominica 25. [Aprilis]

celebrata [est] missa apud divum Marcum, cui interfuerunt legati et patres.

Eodem die mutuo dedi archiepiscopo Senonensi aureos centum etc.

Die lune 26. [Aprilis]

appulit Tridentum D. de la Valle, nobilis, a secretis et cubiculis card. Lotharingii.

^bDie Iovis 6. Maii

recepi litteras a Viriduno per postam, datas 24. Aprilis.

5

Die sabbathi 8. Maii

scripsi Viridunum per doctorem Charlongue.>^o

H 253

Die lune 10. Maii

hora 21. prima^a celebrata fuit patrum congregatio, quam^d tandem post otium et
 P 72 intermissiones hactenus factas | obtinuit card. Lotharingius^e paulo ante aliquot dies a
 legatis Varmiensi, Symoneta et Navagerio, ut exhiberet quasdam litteras Ser^{mo} re-
 gine^c Marie, regine^e Scotie, ad concilium Tridentinum. In qua quidem congre- 10
 gatione card. Lotharingius exhibuit^f litteras <regine Scotie ad concilium>^o, quibus
 lectis orationem habuit de laudibus dictę regine, natalibus, pietate et animo erga sedem
 apostolicam. ^gResponsum est illi^h iuxta formulam <conceptam a legatis>ⁱ, quae lecta
 fuit et paucis immutatis approbata a patribus <per placet, et>^o iterum lecta¹. Deinde
 soluta fuit congregatio. 15

[Die Mercurii 12. Maii.]

Congregatio generalis. De abusibus sacramenti ordinis: votum card. Lotharingi.

^kDie vero Martis 11.¹² habita fuit congregatio ad dicendum super capitibus abusuum,
 qui irrepserunt circa ordinem. In qua primus omnium dixit doctissime, eloquentissime
 et liberrime card. Lotharingius super quatuor capitibus^m. Primumⁿ super examine
 episcoporum ordinandorum, parum admodum probans ea quae initio dicuntur de his
 quorum notitiam habuerit Romanus pontifex, et quod hoc faciant metro[politae] tanquam 20
 delegati. Deinde cupiens restitui electiones, abrogatis principum nominationibus, ex
 quibus multa nata sunt incommoda; et quod concordata regni Francie non potuerunt
 H 254 fieri futuris perpetuis temporibus, minus^o probans^p | electiones eorum quae^q ex
 gremio tantum^r ecclesię fieri solent, ut in Germania, Germanos episcopos taxando quod
 sua non exerceant officia; et quod S^{as} S. libere debet relinquere suas provisiones epi- 25
 scopatum, ut electiones suam habeant locum; quodque fiant^s iuxta^t primitivam et
 puriorem ecclesiam, non eo^u modo, quo ante nominationes fiebant^v, in quibus tot
 symonie committebantur, a quibus tamen absolvit pontifex.

^a incip. alius ductus in P. ^b hic titulus ante alium (ei praemisum et alio ductu exaratum), Maius,
 est scriptus ductu eodem ac praecedentia. ^c om. Hh. ^d H quod. ^e h: ... celebrata fuit tandem
 patrum congregatio post otia et intermissiones hactenus factas. Obtinuit card. L. ... ^f Hh inserunt dictas.

^g Hh praemitt. deinde. ^h Hh dictae reginae per litteras. ⁱ Hh a legatis praescriptam.

^k alius ductus atramentumque obscurius in P. ^l H supra lin. add. Maii.

^m Hh capita. ⁿ H primo; h 1. ^o P praemitt. pt vel aliquid simile; Hh potuit.

^p Hh probare. ^q sic P; Hh qui. ^r Hh huius. ^s P fiat; corr. Hh.

^t H secundum. ^u Hh tamen (loco eo). ^v Hh fuerunt.

¹ Litterae reginae apud Raynaldum ad a. 1563, n. 111; Le Plat VI, 48. Responsum synodi apud Raynaldum ad a. 1563, n. 112; Le Plat l. c. 48—50. Epitome orationis apud Theiner II, 264.

² Non die Martis 11., sed die Mercurii 12. Maii congregatio habebatur, cf. ex. gr. Massarellum apud Theiner II, 270. Saepius his diebus erravit Psalmaeus de tempore (cf. 20. et 21. Apr., et p. 836, l. 26).

In 2. capite, de consecrationibus, noluit exceptiones illas inseri, quibus admittuntur dispensationes, quae^a dissipationes sunt; et quod consecrationes non nisi in provincia fiant, non Rome, nisi ipse^b Romanus pontifex velit consecrare, quemadmodum et^c deberet alia pastoralia obire.

- 5 Quoad^d 3.º caput censuit omnino reiiciendos titulares^f episcopos et patriarchas inutiles, quodque quis non debeat^e creari episcopus in Grecorum ecclesiis, cum et^h Greci ipsi sint a suis patriarchis provisi, qui et vere conficiunt, absolvunt et ordinant, licet sint schismatici.

¹Multa allegavit in primoⁱ capite^k.

Ordo eorum quae dixit^l.

P 73 [I.] Sufficientia nostra <ex Deo est>^m.

15 Quomodoⁿ ministratio mortis fuit in gloria et zelo Dei.

De ministratione spiritus, de zelo Iesu Christi.

20 De translatione <sacerdotii et legis>^r.

<Quid desinam mirari?>^s

H 255 Nos^a debere gloriam Dei speculari et
25 transformari.

De Samuele, de Saul, de loco, ^tarmo et coquis.

30 [II.] An satis dictum sit prius, ut non accidat repetitio. — De notitia in curia, testimonio nuntii vel legati, universitatis et monachorum, ordinarii vel viciniorum. — Utinam materię^v exactius tractarentur^w, ne
35 id ipsum tam sepe reverteretur. — Intelligamus qui abusus esse possint circa sacramentum^y ordinis, maxime circa episcopatum, qui summus et perfectissimus ordo est.

- 40 1. primum^z hic de materia et forma. Nihil ad abusum.
2. An dignus et debite examinatus proponitur^{aa}.
3. An omnia in ecclesia secundum ordinem fiant.

^a Hh hic repetunt dispensationes et habent sunt ante dissipationes.

^b Hh ipsum. ^c om. Hh.

^d P quod.

^e sic, lege 4.

^f Hh tutelares.

^g h deberet.

^h Hh etiam.

ⁱ Hh quarto.

^k Hh add. et hunc ordinem observavit (om. titulo sequenti).

^l Argumentum

huius voti ita datur a Psalmaeo, ut in p. 73 exhibeat singulos titulos, iuxta quos in p. 74 ponit locos sacrae scripturae. Hussonius et Hugo hoc ignorantes singulas paginas modo solito transientes totam rem confuderunt.

^m add. Hh.

ⁿ sic P (om. h).

^o sic P.

^p om. h.

^q H quoniam.

^r om. H (in

fine p. 254).

^s H non.

^t Hh add. de.

^u P triginti (h 40).

^v h materia.

^w h tractaretur.

^x h reponeret.

^y h sacramenta.

^z H primo.

^{aa} sic P; h proponatur.

¹ Psalmaeus hic epitomae breviori adiungit uberiorem, cui Hussonius postea (v. infra p. 843 ss) priorem partem voti originalis (de primo capite decreti tractantem) adiecit. Nos numeris et epitomae et voto ipsi adiunctis conferendi utraque facilitatem au-

gebamus, cum breves Psalmaei notae interdum valde sint obscurae neque intellegantur semper nisi voto ipso adhibito.

² 2 Cor. 3, 5, 6.

³ 2 Cor. 3, 7, 8.

⁴ 1 Reg. 9, 22—24.

⁵ Ioan. 6, 71.

2 Cor. 5ⁿ²: *Sufficientia nostra ex Deo* ^{p 74} *est, qui et idoneos fecit ministros novi testamenti, non litterę, sed spiritus. Act. 10, [44]: Adhuc loquente Petro verba hec cecidit spiritus sanctus. 3, 8³: Quodsi ministratio mortis litteris deformata in lapidibus fuit in gloria, ita ut non possent intendere filii Israel in faciem Moysi propter gloriam vultus eius, quae^a evacuatur, quomodo non magis ministratio spiritus erit in gloria?*

Hebr. 7 [12]: *Translato enim sacerdotio necesse est, ut et legis translatio fiat.*

[2 Cor.] 3 [18]: *Nos vero revelata facie gloriam Domini speculantes in eandem imaginem transformamur a claritate in claritatem tanquam a Domini spiritu.*

1 Reg. 9: *Assumens itaque Samuel Saulem et puerum eius introduxit eos in triclinium et dedit eis locum in capite eorum, qui fuerant invitati. Erant enim quasi trigintaⁿ viri. Dixitque Samuel coquo: Da partem quam dedi tibi et praecepi ut reponeres^z seorsum apud te. Levavit autem coquus armum et posuit ante Saul. Dixitque Samuel: Ecce quod remansit pone ante te et comede, quia de industria servatum est tibi, quando populum vocavi⁴.*

*Nonne duodecim vos elegi, et unus vestrum diabolus est?*⁵

[III.] De 2°, qui assumi^a debeant et quomodo examinandi ex^b Christi primum^c institutione agamus.

Pauci et selecti, ut tot [sint] operarii, quot messis postulat.

Perpetua edificatio et conservatio ecclesie.

Designavit et alios septuaginta duos¹.

Messis quidem multa, operarii autem pauci².

Ecce ego vobiscum sum usque ad consummationem saeculi³. — Quod vobis dico, omnibus dico⁴. — Exemplum dedi vobis, ut quemadmodum feci vobis, ita et vos faciatis⁵.

Quæ differentia inter Christum et nos?

«Te occulta non fallunt, tu cognitor [es]^a secretorum et scrutator cordium, tu^e vitam <celesti poteris examinare iudicio>^{f6}; nos tamen omnes divini sensus et summae rationis ignari horum vitam quantum possumus existimare debemus.

^a Examinandi [sunt] iuxta munus et officium <ad quod>^b exequendum assumuntur. Christum ergo audiamus: *Hoc facite⁷. Ite, praedicare, baptizantes⁸. Accipite spiritum sanctum, quorum remiseritis⁹. In regeneratione^k, cum sederit filius hominis, sedebitis et vos¹⁰*, canente ecclesia: *Vos secl^m iusti iudicesⁿ¹¹. Quaecunque ligaveritis¹². Vos estis^o* *lux mundi¹³. Sic luceat lux vestra¹⁴. Vos estis sal etc.¹⁵ Non potest lucerna¹⁶. Discite a me, quia mitis¹⁷. Estote prudentes¹⁸. Si quis vult venire¹⁹. Si quis diligit me²⁰. Et: Iam non dicam vos servos²¹. Potestis bibere calicem²² etc.* Si hec desiderantur^p, [non sunt idonei]. Ergo inquirendum est, an tales sint. Sed timendum ne variis vestibus cooperiamus idola, Orig. in Ezech. hom. 219²³.

^p Hoc fecerunt apostoli^a. Act. 1 [219]: *oportet ergo ex his^r viris, qui nobiscum sunt congregati in omni tempore, quo intravit^s inter nos Dominus Iesus etc.* usque ad ea verba: *unum ex istis^t. — Act. 6 [2 s]: Non est equum nos relinquere verbum Dei et ministrare mensis. Considerate ergo, fratres, viros ex vobis boni testimonii septem, plenos spiritu sancto etc.^u — Act. 13 [1 s]: Erant autem in ecclesia, quæ erat Antiochiæ, prophete et doctores, in quibus Barnabas etc.^v Ministrantibus autem illis Domino et ieiunantibus | dixit illis spiritus sanctus: Segregate mihi Saulum et Barnabam etc.^w — 1 Timoth. 3 [1 ss]: Si quis episcopatum desiderat, bonum etc.^x Oportet enim episcopum irreprehensibilem esse etc.^y, doctorem etc. Oportet autem illum et testimonium habere bonum ab his^r qui foris sunt.^z — Hec scribo tibi, Timothee, ut scias quomodo oporteat te in domo^{aa} etc.²⁴ — 2 Timoth. 2 [2]: Quæ audisti a me per multos testes, hæc commenda fidelibus, qui idonei erunt et alios docere. — Ad Titum 1 [9]: ut potens sit exhortari in doctrina sana et eos qui contradicunt arguere.*

Ex c[anon]e 1. apostolorum: »Episcopus a duobus aut tribus episcopis ordinetur.«²⁵ — Ex c. 4 Nice[nae] synodi²⁶: »Episcopum oportet ab omnibus episcopis², si fieri potest, qui sunt in provincia eius, ordinari. Si vero hoc difficile fuerit vel^{aa} aliqua urgente

^a P assumendi; corr. h.

^b h a.

^c H primo; h prima.

^d supplent Hh.

^e om. H.

^f Hh nostram examinare iudicio staluisti.

^g abhinc non amplius textus contra se ponuntur.

^h P aliquod; corr. Hh.

ⁱ Hh add. peccata etc.

^k h generatione.

^l add. etc.; h et.

^m lecti.

ⁿ H add. etc.

^o add. sal terrae etc., deinde H et h pergunt

Discite a me, quia mitis

sum. Estote prudentes <sicut serpentes add. H>. Et <om. H> si quis vult venire post me etc. <h et> si quis diligit me etc. <h et> sufficientia nostra etc. ut supra p. 839, l. 10 ss.

^p h desiderarentur.

^q Hh episcopi.

^r Hh iis.

^s Hh add. et exivit.

^t Hh totum exhibent locum.

^u lineolae (—) indicant, ubi P a linea

inceperit. ^v sic. codd. (cf. Tit. 1, 7.) ^w Hh etiam v. 1 praemittunt. ^x Hh incipiunt Oportet enim episcopum sine crimine esse etc. <h et>, ut potens ... ^y Hh Nicaeni concilii. ^z om. P. ^{aa} H ut.

¹ Luc. 10, 1.

² Matth. 9, 37.

¹⁴ Matth. 5, 16.

¹⁵ Matth. 5, 13.

³ Matth. 28, 20.

⁴ Cf. Matth. 10, 27 (?).

¹⁶ Confunduntur Matth. 5, 15 et 5, 14.

⁵ Ioan. 13, 15.

¹⁷ Matth. 11, 29.

¹⁸ Matth. 10, 16.

⁶ Ex Pontificali Romano in ordinatione diaconi.

¹⁹ Matth. 16, 24.

²⁰ Ioan. 14, 23.

⁷ 1 Cor. 11, 24.

⁸ Cf. Matth. 28, 19.

²¹ Ioan. 15, 15.

²² Matth. 20, 22.

⁹ Ioan. 20, 22.

¹⁰ Matth. 19, 28.

²³ Numerus est falsus. Quae homilia intellegatur nescio. ²⁴ 1 Tim. 3, 14 s.

¹¹ Ex hymno Pseudo-Ambrosiano breviarii Romani, cf. infra p. 845, adn. 15.

²⁵ Ex versione Pseudo-Isidori.

¹² Cf. Matth. 16, 19.

¹³ Matth. 5, 14.

²⁶ Receptus in Corp. iur. can. c. 1 D. 64.

necessitate vel itineris longitudine, certe tres episcopi debent in unum esse congregati, ita ut etiam ceterorum, qui absentes sunt, consensum litteris teneant, et ita faciant ordinationem. Potestas sane vel confirmatio pertinebit per singulas provincias ad metropolitanum episcopum. — | Ex ep. 4. lib. 1 Cypriani: »Propter quod diligenter de traditione divina^a et apostolica observatione servandum est et tenendum, quod apud nos quoque et fere per provincias universas tenetur, ut ad ordinationes^b rite celebrandas^c <ad eam plebem, cui praepositus ordinatur, episcopi eiusdem provincie proximi^d quique convenient et>^e episcopus deligatur plebe praesente.«¹ — *Corde creditur ad iustitiam et ore confessio fit ad salutem*². — Clemens in epistula 1. ad Iacobum <fratrem Domini de episcopis, archiepiscopis et primatibus quo in loco ponendi.>³ — Ex epistula 2. Anacleti: »Ordinationes episcoporum auctoritate apostolica ab omnibus qui in eadem fuerint provincia episcopis sunt celebrandae. Qui simul convenientes scrutinium | diligenter agant« etc., <usque ad ea verba: »successoribus videlicet dantibus formam eorum, ut>^f non minus quam a tribus episcopis reliquisque omnibus assensum praebentibus ullatenus^g episcopus ordinetur
15 <et communi voto ordinatio celebretur>.⁴

Ex his ita^o concludo. De iure divino <non omnes episcopi>^e, ergo seligendi. Iure divino praescribuntur functiones, ergo his apti quaerendi et examinandi. Iure divino mores descripti, ergo de his aliqua sit probabilitas necesse est. Iure divino teneor seligere, exigere fidei confessionem, testimonium habere bonum^h. Quae si omit-
20 tantur, pecco mortaliter et facio contra ius divinum; nec tantum damnantur qui talia faciunt, sed [etiam qui]ⁱ consentiunt facientibus.

[IV.] Quid de^k his censendum, quae ad gubernationem ecclesiae sunt instituta et observata ab apostolis? Quae non ut sacramenta accipienda sunt et mutari possunt.

Populus conciliorum auctoritate et sanctorum patrum iudicio ab electione episcoporum
25 abstinuit.

Quomodo omnia mutata et in alium ordinem et modum translata sint.

[V.] <De his quae fuerint^l quae mea sit sententia. Primum de concordatis Galliae, et quid interrogandi sint qui haec iure facta existimant.>^o

[VI.] De electione canonicorum et de his quae dicebat Leo X ad cardinalem
30 de Prato. — De provisione pleno iure.

[VII.] <Quid faciendum iudicem, et quoniam sit summa dicendi difficultas.>^o

Omnino reiiciendum hoc primum de episcoporum examine decretum. Cur tamen propositum?

<Quid tandem velim. Et legatur canon a me conscriptus.>^o

35 Gen. 24. *Vocemus puellam et quaeramus eius voluntatem*⁵. — <Nulli abusus videntur mihi canonizandi.>^o — *Omnia in ecclesia secundum ordinem fiant*⁶, ut ecclesia tanquam *castrorum acies ordinata*⁷ appareat etc.^o

I Cor. 14. *Non est dissensionis Deus, sed pacis, sicut et in omnibus ecclesiis sanctorum doceo*⁸, et^m <paulo post>^o: *Omnia autem honeste et secundum ordinem fiant*⁹ in vobis.

40 *Ecclesia terribilis ut castrorum acies ordinata*, Cant. 6¹⁰. — *Deus in domibus eius cognoscetur cum suscipiet eam*ⁿ. Psalm. 47.¹¹

<De particula 'tanquam sedis apostolicae delegati'. Nunquam magis inepte posita nec maiori sacramenti ordinis iniuria>^o.

45 Archiepiscoporum, primatum et patriarcharum institutio dictata^p a spiritu sancto, quos ut reiicimus, quantam sedi apostolice iniuriam afferamus. His^q scalis edocta plebs ut de scala Iacob: *Castra Dei sunt haec*¹².

De scala Iacob Gen. 28 et 32.

^a om. libri.   ^b Hh ordinationem.   ^c Hh celebrandam.   ^d P proximimi.   ^e om. Hh.

^f om. Hh, posito et.   ^g Hh sunt nominationes episcoporum (locus difficilis est lectu).

^h Hh add. etc.   ⁱ om. P; Hh et qui.   ^k h ex.   ^l libri fuerit.   ^m H etc.

ⁿ Hh eum.   ^o om. h; H inseruit inter lineas.   ^p h dilata.   ^q sat perperam insert h, cum

in P sit deletum sal, ut primum scripserat P pro scalis; H habet parvam lacunam.

¹ Ep. 67, c. 5, ed. Hartel p. 739.

² Rom. 10, 10. Haec verba perperam hic inseruit Psalmaeus, cf. votum originale infra p. 846, l. 38.

³ Pseudo-Clementis epist. 1, c. 28 ss (in Hinschii editione Pseudo-Isidori [Lipsiae 1863] p. 39). Cf. infra p. 847, l. 6 et adn. 4.

Concilium Tridentinum. II.

⁴ Pseudo-Anacletus ep. 2, c. 18 (Hinschius p. 75);

c. 2 D. 64; c. 1 D. 75.

⁵ Gen. 24, 57.

⁶ I Cor. 14, 40.

⁷ Cant. 6, 9.

⁸ I Cor. 14, 33.

⁹ I Cor. 14, 40.

¹⁰ Cant. 6, 9.

¹¹ Psalm. 47 (48), 4.

¹² Gen. 32, 2.

Ad unitatem servandam hic ordo <necessarius est>^a ex^b Ambrosio supra 1 Timoth. 3: »Una est domus Dei ecclesia, cui praesidet Damasus.«¹

Pontifex fratrum et coepiscoporum negligentiam suppleat ex^c Luc. 22: *Symon, ecce Sathanas expetivit vos^a ut cribraret sicut triticum; ego autem pro te rogavi, ut non deficiat fides tua².* — Non iuramento, ut dicunt heretici, sed mihi iure divino obstricti estis. 5

H 261 Quid legati, et quod de ordine hierarchico non sint. — Quod dictum est alias de papali dignitate et^e episcopali et presbyterali in ecclesia, non immutandum ullo iure. — Legationis munus a Christo apostolis et eorum successoribus commissum, 1 Cor. 4: *Sic nos existimet homo ut ministros Christi et dispensatores mysteriorum Dei³.* — 2 Cor. 5: *Omnia autem ex Deo, qui nos reconciliavit etc. Pro Christo ergo legatione fungimur, tanquam Deo exhortante per nos. <Obsecramus pro Christo, reconciliamini Deo.>⁴ — Ioan. 20: *Venit Iesus et stetit in medio et dixit: pax vobis etc. <Dixit ergo eis iterum: pax vobis.>⁵ Sicut misit me pater, ita ego mitto vos⁶.* — Legatus^f Christi et pro Christo et pro Christi corpore, quod est ecclesia, quando stans ad altare sacrificat et orat. — <Sequester Dei et hominum Hier[onymus?]^g dicitur in c. 1 Malachiae⁶.>^e — Chrisostomus 15 hom. de verbis Esa[iae] medium stare dicit inter Deum et humanam naturam, et libro de sacerdotio dicit pro universo orbe legatum intercedere pro hominibus, vivis et mortuis⁷. Omitto quamplurimum^h antiquissimorum patrum testimonia. — Nulla ergo maior est in ecclesia dignitas instituta, et nulli maiori praescribere aut imperare summus pontifex potest.*

P 78 »Sed non possunt hoc suo iure episcopi praestare.« | Quis hoc dixerit? Episcopi 20 H 262 *positi sunt a spiritu sancto regere ecclesiam, quam acquisivit etc.⁸ <Qui ex eoⁱ nomen^k sortiti sunt, quod omnes inspicient, cuncta speculentur ac de populo et omni clero diligenter curam gerant.>^e — Possunt consecrare et manus imponere comprovinciali suo iure; ergo^e poterunt multo magis consecrandum interrogare, cum non cito manus sint imponendae⁹. — Absurdum est aliquem facere delegata potestate, quod suo iure potest. 25 Omne enim ministerium extraordinarium in ecclesia timendum est, <et hereticis relinquendum est hoc suum nomen.>^e*

<Quod ad>¹ decretum secundum, de consecratione episcoporum.

Nolim hic quicquam de dispensationibus loqui. Non est enim generalium conciliorum loquendi usitatus modus. Quae hinc nasci inconvenientia possint, et quomodo^m in usum 30 verti consueverit quod non nisi ex magna causa fieri debet. — De his qui iam habent dispensationemⁿ, intra sex menses promoveantur et consecrentur, etiam cardinales. — De consecratione, si extra curiam erit facienda. Nunc est stilus curie, ut a quocunque fiat.

Decreti tertii, cui initium est *Quanta*^o,

principium non placet de manuum impositione, neque etiam placet quod episcopi intro- 35 duxerint multa mala, nisi de titularibus intelligatur.

H 263 Circa 4. decretum, de episcopis titularibus.

Verba pulchre explicant necessitatem istorum hominum. Ridicula sunt quae in consecratione eorum provisionibus et vanis pollicitis fiunt. Et de his qui in partibus 40 Graecorum episcopatus obtinent. ^p Quid^q, si Graecia ad unitatem redeat?

^r Negandum esse episcopos duos maritos uni ecclesiae. ^p »At necessitas expostulat.« Non possum mihi persuadere. Tolerabilius^s esset dare coadiutorem, si uti comprovincialium opera aut viciniorum episcoporum nolumus. — Ultimo loco nulli postea commendari debere episcopatum censet, et sic auferendus ille dicendi modus.

Sic solus dixit in hac^t congregatione, prout constat ex illius suffragio¹⁰. 45

^a h observandus est ut necessarius.

^b delet H, om. h.

^c om. Hh.

^d P potius nos.

^e om. H.

^f Hh Legatus est.

^g Hh defunctis.

^h Hh quamplurima.

ⁱ h con.

^k om. h.

^l Hh Quoad.

^m h quod.

ⁿ Hh dispensationes.

^o Hh hunc habent titulum: Quod ad

[h Quoad] decretum tertium.

^p libri a linea incipiunt.

^q Hh quod.

^r libri sequentia a praecedentibus sola virgula (minime a linea incipientes) separant.

^s P tollerabilius; h tollerabilis.

^t H illa.

¹ Ambrosiaster (Pseudo-Ambrosius) apud Migne, Patr. lat. XVII, 471 D (non prorsus ad verbum).

² Luc. 22, 31 s.

³ 1 Cor. 4, 1.

⁴ 2 Cor. 5, 18, 20.

⁵ Ioan. 20, 19, 21.

⁶ In Hieronymi commentario in Mal. (Migne, Patr. lat. XXV, 1543—1552) haec non inveniuntur.

⁷ Καὶ μέσος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων φύσεως ἔσθην ὁ ἱερεὺς, Chrys. in Isai. 6, 1, Migne, Patr. gr. LVI, 129, cf. De sacerdot. 3, 5 (Migne l. c. XLVIII, 643).

⁸ Act. 20, 28.

⁹ 1 Tim. 5, 22.

¹⁰ I. c. Plat VI, 52—57 haec (inde a p. 838, 16) transumpsit.

^a] Suffragium Ill^{mi} D. mei cardinalis Lotharingii super primis quatuor capitibus reformationis abusuum sacramenti ordinis pronunciatum in publica congregatione Tridenti die Mercurii 12. Maii 1563¹.

I. Prooemium: De dignitate sacerdotii et de necessitate reformationis. Partitio. — II. Non sufficit ut promovendus ad episcopatum sit notus in curia Romana vel commendetur ab huius legatis. — III. Ex Christi praeceptis, apostolorum exemplis, priscae ecclesiae consuetudine cognoscitur examen eligendorum esse necessarium. — IV. Sed antiqua disciplina paulatim mutabatur. In Germania canonici eligunt episcopos, alibi papa providet. — V. In Gallia ex concordato anni 1516 rex episcopos nominat, quae multorum malorum origo est, maxime si rex non bonus est vel si regnat mulier. — VI. Sed etiam electio per canonicos facta, ut Germaniae exemplo probatur, multa inconvenientia habet; similiter ex provisionibus pontificiis multi abusus sunt orti. Tamen post inceptum concilium ecclesia incepit respirare. Utinam Pius II electionem debitam permitteret! — VII. Propositiones pro reformatione electionum faciendae. Maxime legatorum potestas est minuenda et ordinaria iurisdictio restituenda.

[I.] Sanctissimi Patres. *Sufficientia nostra ex Deo est, qui et idoneos nos effecit ministros novi testamenti, non litterae^b, sed spiritus^b (2 Cor. 3)², id est non legis Mosaicae, sed evangelii conferentis spiritum. Act. enim 10 legitur: Adhuc loquente Petro verba haec cecidit spiritus sanctus³. Hoc ipsum nos sentire praeclare constat ex doctrina instituta a nobis de sacramento ordinis, ne quisquam fortasse effectum tanti sacramenti atque huic divina gratia inherentem potestatem sacerdotalem^c a ministri dignitate metiendam existimaret. Quae quantum praeferatur veteris sacerdotii ministerio idem Paulus hoc in loco probat verissimis rationibus, quas hic non est dicendi locus. Ea enim vos magis scire potestis et sunt absque ulla controversia. Hoc liceat repetere: ministrationem mortis summa etiam fuisse in gloria⁴, in qua omnia ex divino praecepto a Moyse promulgata et facta sunt, ut non tantum qui ad eam dignitatem essent promovendi, a Domino electi sint et selecta tribus, sed et — praeter praeclaras animi dotes mandatorumque Dei exactam ad litteram observantiam, quibus illi insignes erant, — de ipso etiam vestitu praeter dictatas etiam ceremonias Dominus statuerit ut unguentum in capite, quod descendit in barbam Aaron⁵, descendat et in oram vestimenti eius. Iam omnia divinitus instituta sunt huic populo quantumvis | durae cervicis; omni veneratione visi digni sunt et terrore, cum si forte quis cultum aut ceremonias aut praecepta contempsisset, si quis eorum munere fungi attentasset, statim ultorem Deum senserit et tantae temeritatis poenas luerit. Quodsi ministratio mortis litteris deformata in lapidibus fuerunt^d in gloria, ita ut non possent intendere filii Israel in faciem Moysi propter gloriam vultus eius, quae evacuatur, quomodo non magis ministratio spiritus erit in gloria?^e Quod et ex singulis his prosequitur, et docet eodem loco idem apostolus: multo maior est et esse debet nostri sacerdotii gloria, cuius et auctoritatem et dignitatem, cultum ac divinas ceremonias non minore zelo sarta tecta vult Christus Iesus summus sacerdos secundum ordinem Melchisedech⁷, de quo et alio loco Paulus ad Hebraeos loquens ait ablato sacerdotio necesse esse legis fieri translationem⁸, sine qua nec reges regnare nec potentes decernere⁹ quicquam possent.*

Haec ego saepe mecum cogitans desino mirari, cur sacerdotium sanctum et in moribus et in ipso etiam cultu beatissimus papa noster Pius in hac synodo omnibus modis conservare studuerit, et si quid temporis et hominum iniuria deformatum esset, ab hac sacrosancta synodo petierit reformari, si serenissimus imperator, in fide et pietate constantis reges omnes, respublicae insignes, excellentissimi duces et litteris suis et oratorum suorum clarissimorum sermone hoc a nobis tantopere effici petierunt. Intelligebant enim ille, quantum hoc ad Dei gloriam et ad universi gregis dominici, cuius praecipuam et summam curam gerit, | hi vero praeter hoc ipsum, quantum hoc ad dignitatem et potestatem retinendam esset omnino necessarium. His nos praecipuis eisdemque rationibus ad tam sanctum et necessarium opus accincti revelata facie gloriam Domini speculantes in eandem imaginem transformemur a claritate in claritatem tanquam a

^a 11 post paginam 252 exhibet sequens votum foliorum numerorum 23, in cuius capite scriptum erat: fol. 252, quod manu tremula correctum est: inferius fol. 263 post verba 'ex illius suffragio'. Et pag. 263 post haec verba manu ignota (Baluzii?) notatum est: recurre ad fol. 252. ^b sic (cf. supra p. 839, l. 11, col. dextra). ^c cod. hic iterum habet potestatem. ^d sic.

¹ Votum hoc sine dubio est originale Lotharingi et ab Hussonio haustum 'ex alio diario' (cf. p. 855, l. 36) Psalmaei. Quare cum sit valde memorabile neque iam editum optimamque praebeat occasionem conferendi epitomen Psalmaei cum sententia originali, integrum et ipsum praeter illam epitomen exhibendum

censuimus — in quantum superest; nam clarum est de primo tantum capite decreti illud agere.

² 2 Cor. 3, 5. 6.

³ Act. 10, 44.

⁴ 2 Cor. 3, 7.

⁵ Psalm. 132, 2.

⁶ 2 Cor. 3, 7. 8.

⁷ Psalm. 109, 4.

⁸ Hebr. 7, 12.

⁹ Cf. Proverb. 8, 15.

*Domini spiritu*¹, ut a dictis apostoli^a non discedam, id est: nos resecta facie, abiecto vetustatis et erroris velo, quibus Christi facies nuda absque ullo terrore apparet, quemque ad cor usque per lateris hians ulcus intueri licet et charitatem qua nos dilexit metiri, eadem duce humana omnia superantes gloriam Domini quasi in speculo lucentissimo representemus, et *aspicientes authorem fidei nostrae et consummatorem Iesum Christum*² 5
ei similes eo dante efficiamur, non coacte, sed tanquam a Domini spiritu unanimes transformemur, difformati non ad novum aliquid, sed a primitiva illa purioris saeculi in ecclesia claritate ad eandem et ipsissimam claritatem, quantum Deo inspirante poterimus, quod tandem aliquando in nomine patris et filii et spiritus sancti aggrediamur.

Primum caput nobis propositum in reformatione ad sacramentum ordinis de episcopis esse video, ut ad ea quae tam de hoc eodem ipso a sancta synodo sancte statuta sunt videamus, num aliquid dicendum supersit. Sed, patres mei, meminerimus Samuelem tantopere a Deo commendatum, dum Saulem a Deo electum in Iudeorum regem, a quibus <et tanta>^b fuerat contentione expetitus, ante obtulisse sacrificium, et de victima cum comederet vocato Saul et praecipuis populi viris iussisse coquo suq, ut quam re- 10
servaverat | partem, armum scilicet, poneret ante Saul, cui et dederat locum in capite eorum qui fuerant invitati, dixissetque ad Saulem Samuel: *Pone ante te et comede, quia de industria servatum est tibi, quia populum vocavi*. I Reg. 9. Vocati hic sumus a summo sacerdote et beatissimo papa nostro ad hoc sanctum convivium, et sedemus hic universalem ecclesiam representantes in spiritu sancto legitime congregati, praesidentibus 20
sanctissimi patris nostri legatis. Vos autem, patres doctissimi deputati, recte iudicatis, ut episcopi in vestra reformatione sedeant in capite eorum qui sunt invitati. Sed nescio an quod nobis reservatum esse debuit armum integrum, integram scilicet et seriam reformationem, proponatis. Scio zelum et doctrinam vestram, sed vereor ne cum in inferiores nobis ordines erit descendendum, leviori prius cibo contenti armum integrum in eos 25
reiiciamus, et de nobis illud^c dici possit illud evangelicum: *Alligant onera gravia et digito suo nolunt ea movere*³. Fateor desiderasse me summopere, ut divinum de fructuosa residentia decretum his, quae hoc loco spiritu sancto inspirante statuentur, omnino adderetur, cum sine hoc infructuosa esse omnia quae hic statuenda sunt esse^e existimem. Sed et id suo loco prodibit. Nos interim rem propositam aggredimur. Scio quanta vos 30
difficultate locorum vilem nobis hanc escam preparaveritis; sed tantus fuit numerus, ut non omnes, qui Domini debent habere gratiam, facile convenire potuerint.

Tria ego praecipua esse genera abusuum circa sacramentum ordinis video. Primum est, quando omnia quae in ecclesia secundum ordinem vel ordinate fieri debent, inordinate et contra ordinem fiunt. 35

H 252^e Secundum est, quando non rite et sancte, ut decet, sacramentum ordinis promovendo confertur.

Tertium est, quando peccatur ab ordinante in materia, in forma et in ritu, vel non erga legitime subditum.

De singulis his dicendum; ac primum expendamus an quid tale hodie in episcopatu, qui perfectissimus et supremus ordo est, reperiatur. 40

[II.] Primum an circa ordinandum episcopum omnia ordinate fiant videamus. Fateor iam in hac synodo sessione sexta^d definitum, quales oporteat esse qui ad episcopatum ascendunt⁴; fateor et sub Paulo III hoc in loco convenientibus patribus aliquid etiam hac de re definitum. Desiderare me ac vehementer nunc fateor, ut decernatur non hoc idem 45
iterum, sed via stabiliatur, qua fieri posse existimemus, ut tales re ipsa promoveantur, non ex canone desiderentur. Quod nusquam hactenus dictum esse video, nisi quod dicat sufficienter probatum qui Romae in curia notus sit, et quod legati vel nuncii sedis apostolicae in partibus instructionem capiant et habeant; quod sufficere nullo modo existimo. 50

Ac primum non dico hoc esse inutile omnino — nihil enim tale de synodi decretis existimo —, sed quid hoc est dicere: *quorum notitia aut nulla aut recens in curia fuerit*⁵.

^a cod. apostolis.

^b cod. et anta (sic), mut. ex tanta.

^c sic, bis legitur.

^d in cod. potest legi 5 vel 6.

¹ 2 Cor. 3, 18.

² Hebr. 12, 2.

⁴ Sess. VI (13. Ian. 1547), c. 1 de ref.

³ Matth. 23, 4.

⁵ Verba decreti apud Theiner II, 264^b.

An satis est esse in curia cognitum et *digito monstrari*: *hic est?*¹ Quomodo cognitus? Quia fuit praefectus hospitio cardinalis et opipara convivia instruebat; fuit secretarius, bene scribebat epistolam et litteris et notis etiam secretis, fuit in datariatu, novit mille nocendi artes et nomina mille, fuit de scriptoribus et abbreviatoribus. Haec omnia
 5 laude digna sunt, sed non sunt ad episcopatum sola necessaria. At si quis diceret: fuit auditor Rotae, integerrimae fidei; fuit magister sacri | palatii, praelegebat scripturam
 sacram, conciones quamplurimas habuit, examinatus a beatissimo papa dignus inventus; cardinales fidem faciunt in consistorio de doctrina et moribus post examinationem —
 10 testimonium^a expressius esset et magis faceret ad rem. Sed dicere: est notus curiae, posset aperire illi ancilla ostiaria ostium ad ignem², non consistorium ad episcopatum. —
 Dictum est etiam de legatis et nunciis sedis apostolicae et de informatione quam poterunt capere de promovendo. Non improbamus; sed scire vos oportet, nos his privilegiis
 15 esse donatos in Francia, imo tam parum nos permittere ut decretis conciliorum derogetur, quod nullum extraordinarium in ecclesia ministerium admittimus, nec potest legatus aut
 nuncius aliquam iurisdictionem aut facultates exercere, nisi prius consentiente rege et approbante senatu, quod nos parlamentum vocamus, qui omnes ordines representat. Itaque hoc nihil est in Gallia, ut postea dicam, nec mihi tantum hoc aequum esse aut
 sufficiens in aliis provinciis iudico, ut postea diffusius dicetur. Sed nonne et additum est:
 20 aut eius ordinario, eoque deficiente a vicinioribus ordinariis sumatur? Ubi et de scientia ab universitate aut studio testificanda et de fide superiorum religionis in ordine. Ita praecleara siquidem haec, sed quae ita explicari debeant, ut certae executioni facilius mandentur, ut unusquisque munus suum in hoc negotio agnoscat, ut *omnia secundum ordinem* in
 ecclesia *fiant*³ neque^b, ut notavimus, saepe de eisdem diceremus, [sed]^c ubi de aliqua re incidit mentio, nunquam nisi ea perfecta discederemus: [ita]^c fieret, ut et in decretis maior
 25 doctrina et in decernentibus maior^d prudentia agnosceretur, nec ita precipitando omnia et de nobis ipsis, sed nec de causa | confidentes non diceremus: *Qui potest capere capiat*⁴. H 252^f

[III.] Sed ad rem redeo. Quae ut illustrior et clarior fiat, nostra tempora et apostolica et primaeva conferamus, repetita Christi institutione. Non ignoramus a Christo delectos
 30 duodecim apostolos, et episcopos a Christo institutos firma fide teneo. In hoc numero selectionem agnosco et parvum numerum, quod *scrutator cordium Deus*⁵ summa et divina sapientia egit. Idemque de septuaginta duorum discipulorum designatione legimus⁶. Ex his colligimus selectione summa utendum in episcoporum electione, qui apostolis successerunt, et in presbyterorum designatione, qui discipulis [successerunt], et mittendos tot operarios, si fieri poterit, quot messis postulat. Perpetua enim edificatio et conservatio ecclesiae a
 35 Christo instituta est dum ait: *Ecce vobiscum sum usque ad consummationem saeculi*⁷, et *Quod vobis dico, omnibus dico*⁸ et *Exemplum dedi vobis, ut quemadmodum ego feci vobis, ita et vos faciatis*⁹. Hoc tantum attendendum est Christum Iesum, quem occulta non fallunt, qui solus scrutator est cordium, solus^c vitam coelesti potest examinare iudicio et estimare, nos vero summa diligentia probare tanquam homines divini sensus ignaros oportet, ut eisdem
 40 verbis utar, quibus nos ex praescripta formula uti in sanctis ordinationibus consuevimus¹⁰.

Sed ut ad quod in primis considerandum est pergamus, patres, Christum audiamus. *Hoc facite*¹¹; *ite, baptizate, ite praedicare*¹²; *accipite spiritum sanctum, quorum remiseritis peccata . . .*¹³ *In regeneratione etc. sedebitis et vos*¹⁴, canente ecclesia: *Vos saeculi iusti iudices*¹⁵. De qua, et maxime de excommunicandi potestate, dixit *Quaecunque ligaveritis*
 45 *super terram etc.*¹⁶ Hae sunt praecipue episcoporum functiones, in quibus | personae industria et sufficientia requiruntur. H 252^h

Alia autem et^f praescribit, nempe quae ad mores pertinent. *Vos estis lux mundi*¹⁷. *Vos estis sal*¹⁸. *Si caecus caeco ducatum praestet, ambo in foveam cadunt*¹⁹. *Non potest*

^a huius loco vox in cod. quam legere nescio (at quum?).

^b conieci; cod. atque.

^c inserui.

^d cod. maiori.

^e sic pergitur.

^f sic.

¹ Cf. Persius, Sat. I, 28.

² Cf. Ioan. 18, 15 ss.

³ I Cor. 14, 40. ⁴ Matth. 19, 12.

⁵ Cf. Sap. I, 6; Psalm. 7, 10.

⁶ Luc. 10, 1. ⁷ Matth. 28, 20.

⁸ Videntur significari verba Matth. 10, 27.

⁹ Ioan. 13, 15.

¹⁰ Ex Pontificali Romano, cf. supra p. 840, l. II.

¹¹ I Cor. 11, 24.

¹² Cf. Matth. 28, 19; Marc. 16, 15.

¹³ Ioan. 20, 22 s. ¹⁴ Matth. 19, 28.

¹⁵ In hymno Pseudo-Ambrosiano breviarii Romani (incip.: *Exsultet orbis gaudiis*) pro vespers et laudibus apostolorum legitur: *Vos saeculorum iudices*.

¹⁶ Cf. Matth. 16, 19.

¹⁷ Matth. 5, 14.

¹⁸ Matth. 5, 13.

¹⁹ Matth. 15, 14.

lucerna abscondi supra montem posita¹. Si quis diligit me, mandata mea servabit². Discite a me, quia etc.³ Si quis vult venire post me, abneget semetipsum et tollat crucem suam⁴. Estote prudentes sicut etc.⁵ Si vis ad vitam ingredi, serva mandata⁶. Deinde petenti matri filiorum Zebedei pro filiis: Dic ut hi sedeant, respondet et examinat: Potestis bibere calicem? etc.⁷ Ex his ita colligo: Si haec in episcopis et presbyteris 5 desiderantur, an in eis sint inquiri^a debet homo, cui divinum cordis scrutinium non patet. Sed quid actum est^b de ea re ab apostolis, parum attendamus. Primum providendo de episcopatu. Oportet, inquit Petrus — oportet, notemus patres! — ex his viris qui nobiscum sunt congregati in omni tempore, quo intravit et exivit inter nos Dominus Iesus, incipiens a baptismo Ioannis usque in diem qua assumptus est a nobis, testem resur- 10 rectionis eius nobiscum fieri unum ex istis⁸. Non dicit (quod poterat): Providemus de apostolicae potestatis plenitudine huic apostolatu et episcopatu soli et de persona non examinata et cognita, cuius notitia recens in curia nostra est, sed de docto viro. At unde hoc? Quia Christum sequutus est, eum per tres annos et amplius audivit, fuit educatus in eo studio. O praestantissimum divinae universitatis testimonium de moribus: 15 quia nobiscum fuit per totum illud tempus, praeterea aptus ad docendum, testis resurrectionis! Aurea omnia et divina dicta | et facta. At testimonium quale habet? A turba fere centum viginti, cui Petrus vice Christi praeerat, et in medio quorum exurgebat. Pergamus et nos ex apostolicis item actis Act. 6, ubi de constituendis diaconis agitur. Convocantes duodecim multitudinem discipulorum dixerunt: Non est aequum etc. Con- 20 siderante ergo, fratres, viros ex vobis boni testimonii septem (hic de moribus) plenos spiritu sancto et sapientia, quos constituamus super hoc opus. Nos vero etc.⁹ Ultima idem de sufficientia Act. 13: Erant, inquit, in ecclesia, quae erat Antiochia, prophetae et doctores, ex quibus episcopi constituentur. Sacrificantibus illis Domino et ieiunantibus dixit illis spiritus sanctus etc. Tunc ieiunantes etc.¹⁰ Hoc est, quod apostolus Paulus 25 prohibebat: Non neophytum, inquit, sed qui iam probatus multis annis et longa experientia didicit¹¹. Qui et Timotheum docet quae in episcopo desiderentur, et manus cito nemini imponendas, neque peccatis communicandum alienis¹², et episcopum vult potentem exhortari in doctrina et eos qui contradicunt arguere¹³, et moribus his esse, quos praescripsit¹⁴. Ex his ita concludo. De iure divino habemus non esse omnes episcopos, non 30 esse omnes presbyteros¹⁵, sed selectos assumi ad id viros oportere. Eodem iure divino habemus functiones proprias illis iniunctas; ergo aptos et sufficientes ad id, quantum H 252¹ humana fragilitas sinit, exequendum instituere debemus. | Habemus de iure divino, quibus eos esse moribus oporteat¹⁴; ergo eisdem quantum fieri poterit praeditos tenemur assumere. Sed ex fide credendum est, quod solus scrutator est cordium Deus, et nemo 35 novit interiora hominis, nisi solus Deus et hi quibus revelat. Quod tum^a certo fit, quum sibi placet, ut ambigendi nullus relinquatur locus. Et via homini relicta ad probationem est in fide per oris confessionem, quia corde creditur ad iustitiam, ore confessio fit ad salutem¹⁶; quantum ad doctrinam, examen, quantum ad mores, usus, cognitio et experientia. Et ego teneor uti modo mihi a Deo relicto. Ergo iure divino teneor 40 modo humano exigere ore fidei confessionem, examinare circa doctrinam, testimonium habere bonum vel experientiam circa mores. Et haec quicumque omittit, peccat mortaliter et facit contra ius divinum, legem a Deo praescriptam, et praeter illud manus tam cito imponens communicat peccatis alienis¹⁷. — At quid conqueror? »Semper factum est et nunc perpetuo fit.« Respondeo exactius: factum olim fateor, sed et tunc et nunc fieri 45 oportere. Et quia cum placandus est Deus, Danielis exemplo non tam confitenda populi mei peccata, quam mea¹⁸, dico non semper factum fuisse, et probro in me ipso. Mihi mere aetatis meae anno decimo designata est ecclesia Remensis, fere omnium in Gallia nobilissima, antiquissima et metropolitana, sed quia tunc iunior, commendata cardinali patruo, ut mihi eam servaret; post tres vere annos cum attigissem decimum quartum, 50 H 252¹ de ea plane per sedem apostolicam provisum est, magno ecclesiae et meo damno, | nullo

^a sic, lege inquirere.^b sic.^c H dedit.^d H tam.¹ Cf. supra p. 840, adn. 16.² Ioan. 14, 23.³ Matth. 11, 29.⁴ Matth. 16, 24.⁵ Matth. 10, 16.⁶ Matth. 19, 17.⁷ Matth. 20, 21 s.⁸ Act. 1, 21 s.⁹ Act. 6, 2—4.¹⁰ Act. 13, 1—3.¹¹ 1 Tim. 3, 6.¹² 1 Tim. 5, 22.¹³ Tit. 1, 9.¹⁴ Tit. 1, 6 ss; 1 Tim. 5, 2 ss.¹⁵ Cf. 1 Cor. 12, 28 ss; Eph. 4, 11.¹⁶ Rom. 10, 10.¹⁷ 1 Tim. 5, 22.¹⁸ Cf. Dan. 6, 10; 9, 3 ss.

examine, nulla habita alia ratione quam familiae meae. Aliorum ego neminem accuso. — Comparemus tamen priora posterioribus. In puriore et priore ecclesia, si Clementi¹ et Anacleto² credamus, quorum uterque ordinatus est a divo Petro, primum non passim episcopi, archiepiscopi aut primates constuebantur, sed pagorum, urbium, civitatum ac
 5 metropolitandarum civitatum iuxta eam quae tunc erat distributa a seculari potestate iurisdictionem³, et designati sacrificuli, flamines et archiflamines⁴, ratio habebatur, nec tunc primum tantum, sed ut idem perpetuo fieret, ex divina traditione statuebatur. Episcoporum ordinationes idem Petrus docuerat Anacletum auctoritate apostolica ab omnibus qui in eadem fuerint provincia episcopis esse celebrandas. »Qui simul convenientes,
 10 inquit, scrutinium diligenter agant, ieiuniumque cum omnibus celebrent precibus, et manus cum sanctis evangelis quae praedicaturi sunt imponentes« etc.⁵ Videnda omnia, et de presbyteris et diaconis . . . Sed reliqua omittamus. Ex conciliis unum afferamus: Ex Nycaena synodo generali prima, cuius decreta tanquam quatuor evangelia veneramur⁶, can. 4. *Episcopum* etc.⁷. Videndum. A reliquis abstineo. In quibus omnibus credo non
 15 reperiens contrarium quicquam statutum.

Si autem credimus et sanctis patribus, et Cyprianum audire licet libro primo epistolarum, epistola 4. ad clerum et plebem in Hispania consistentes de Basilide et Martiale⁸: »Diligenter, inquit, traditione divina et apostolica observatione servandum est et tenendum, quod apud nos quoque et fere per universas provincias tenetur«⁹ etc.
 20 Videndum, et de his satis.

[IV.] Sed quoniam ea quae ad gubernationem ecclesiae sunt instituta et observata ab apostolis, non ut sacramenta accipienda sunt nec ut necessaria aliter, quam ad finem
 gubernandi ecclesiam, atque ideo mutari possunt, quando non utilia sed nociva potius
 25 efficiuntur, et [quoniam] certum est mutari hominum quotidie mores in peius usque adeo, ut vix hodie suffragiis populi^a ulla electio quiete fieri posset, hoc primum in veteri illo ritu mutari ceptum est, ut ab episcoporum electionibus populus abstinere. Quod in conciliis statutum legimus, et in antiquis sanctis doctoribus testatum habemus. Postea illud etiam, quod a clero eligeretur, translatum privilegio perpetuo ad solos canonicos, et quod multo maius est, prohibitum ne quis alius quam de eorum gremio eligi posset.
 30 Illud etiam, quod a provinciae episcopis et metropolitano episcopo ordinari debeat, et tota antiquitas et testatur et probat, et quidem absque ulla Romani pontificis aliquando mentione, abrogatum esse videmus, omneque ius eligendi in aliquibus locis ad reges et principes translatum. Videmus servari in Germania eligendi privilegium, in reliquis beatissimum papam pleno et suo iure providere nullis in ea re obstrictum legibus; et
 35 quotidie novos episcopatus erigi, nulla locorum ex praescripto per Clementem a Petro habita ratione; episcopos a metropolitani iudicio eximi, archiepiscopos erigi nullos habentes suffraganeos, episcopos ubique nullatenenses creari. De moribus et doctrina nulla fit questio. Et his temporibus foelicem in ecclesia progressum videmus, episcopos residentes, gregem pascentes, haereticos convincentes, catholicos in officio retinentes, in concilio generali concordantes et sancte decernentes. Quid dicam, patres, quo me vertam nescio.
 40

Me^b mutire nephas? aiebat Persius, corrupta in saeculo,

nec clam? ^c *nec cum scrobe?* nusquam?

H 252^m

*Hic tamen infodiam*¹⁰.

Vidi ipse libellum, reliqua non addam, quae nos legere aut meminisse sat est. Itaque
 45 quid sentiam paucis accipite.

^a *cod. pergit* ulla electio populi ulla electio quiete . . .

^b *cod. men.*   ^c *cod. nec clam nec cum scrobe (sic).*

¹ Cf. Pseudo-Clementis epist. I, c. 1. 2 in Hinschii editione Pseudo-Isidori p. 31.

² Pseudo-Anacleti epist. 2, c. 18, apud Hinschium 75.

³ Pseudo-Anacletus I. c. c. 26, p. 79; epist. 3, c. 28, p. 82. Cf. supra p. 841, adn. 3. 4.

⁴ Pseudo-Clementis ep. I, c. 28. 29 (Hinschius p. 39). De his nominibus a Pseudo-Isidoro inventis brevi post concilium Tridentinum Antonius Augustinus De emendatione Gratiani Dial. 15 recte iudicavit. At Rhemensis metropolita saeculi XVI Isidorum falsarium esse non minus videtur ignorasse, quam eius collega

saeculi IX, celeberrimus ille Hincmarus Rhemensis, de cuius iudicio v. H. Schrörs, Hinkmar, Erzbischof von Reims (Freiburg 1884) p. 398 ss.

⁵ Pseudo-Anacletus I. c. 75.

⁶ Cf. Gregorii M. Regest. I, 25 (scr. a. 591), c. 2 D. 15.

⁷ Conc. Nicaen. c. 4 = c. 1 D. 64 (hic ex versione Hispana).

⁸ Est hodie ep. 67, ed. Hartel II, 735 ss.

⁹ Ep. cit. c. 5, Hartel 739.

¹⁰ Persius, Sat. I, 119 s.

[V.] Primum profiteor coram Deo et vobis, et testem hodie invoco coelum, terram, mihi nullo modo placere eum modum qui hodie in provisionibus episcoporum servatur, nec quicquam relictum in toto orbe christiano qui sub beatissimo papa Pio catholici nomen retinet, quod mihi^a probetur quantumcunque diverso modo fiat. Ac primum de privilegiis principum dicere libet, et maxime regis mei Chr^m. Fortis rex, scio, at
 5 fortior veritas, et praevalet. Ac primum testabor agnoscere me regem meum, ut debeo, apud quem nec apud reginam matrem suam aut regni consiliarios, proceres, clerum nulla (quod sciam) in contrarium suspicione laboro, sed in hoc veri me vasalli et subditi officio fungi et consilarii boni existimo, ut auctoritatem eo maiorem regis mei sentiam, quo
 10 sanctior, purior, Deo gratior, populo sibi commisso utilior fuerit, et magno existimem fasce levare posse, si tam periculosam curam a se abiiciat. Hoc idem Henrico patri, domino meo et benefactori, aliquando protestatus, hoc Francisko regi, apud quem summa fui in auctoritate, saepius expetivi, et fecisset eorum uterque (credo), si supervixissent, quod admonebam. De eadem re reginam matrem et omnes principes et consiliarios
 15 in conventu ordinum Aureliis admonui, hoc idem in mense Septembri discedens coram rege, regina et iisdem ipsis sum protestatus, quod et dicturum me hoc loco non dissimulavi. | Et certe eorum vidi neminem qui non polliceretur: ubi primum rex ex ephebis excessisset, se humiliter ut id fieret supplicaturos. Itaque qui in nullius iuravi verba
 20 magistri, dico libere: vastationem et quasi eversionem regni Gallici et tantam in religione controversiam excitatam Dei et^b provocatam iracundiam, ego doctissimorum et sanctissimorum virorum verbis et re ipsa edoctus existimo per concordatum, quod cum pontifice Leone rex Franciscus iniit¹, esse invectam. Quotiescunque agam cum his qui hoc recte factum existiment, ita mihi liceat interrogare: An existimas licuisse a Petri institutione, Clementis et Anacleti promulgatione, Nycaeni concilii decreto, sensu et consensu
 25 sanctorum patrum, usu qui per universam ecclesiam primum fuit discedere? Ad alteram instituti rationem scio respondebis licuisse. At qua ratione? »Dum quid utilius ecclesiae visum est, cum, ut paulo ante dixisti, non eadem haec sunt cum sacramentis aut his quae iure divino immutabilia sunt.« Respondebo: Possem certe aliquamdiu te retinere in hoc quod dixisti: utilius; peterem enim de utilitate me doceri vel petere an ecclesiae universalis consensu id abrogatum sit, quod tanto erat consensu receptum. Sed scio,
 30 veritas haec ut fere omnium rerum^c pateret. Itaque tibi hoc per me dicere liceat. Sed audi: Ergo et tu in re eadem et causa fateberis hoc posse mutari? Fatebor, inquires. Dic ergo, obsecro te, quid est, quod firma concordati (quod aiunt) observatione perpetuis futuris temporibus hic novum regi meo et regiae dignitati privilegium | adiicitur et firmitus stabilitur et creditur, quam forte quodvis strictissimum ius
 35 divinum? Qua ratione ligantur^d non tantum summis pontificibus et universae ecclesiae (quae per legitima concilia generalia representatur) ita non tantum manus, sed et voluntas et animus, ut aliter iudicandi, statuendi, decernendi auferatur potestas? Ista quidem vis est de patrimonio tanquam usufructuarius^e, nisi in evidentem ecclesiae utilitatem non tractandus^e, imo alienatio prohibetur et divinarum rerum earumque, quas maxime integras esse oportet,
 40 auctoritas alienatur in canonum, decretorum, patrum denique sanctorum ac apostolicarum traditionum iniuriam. — At utinam saltem personarum prius electa industria fuisset! Potuisset [concedi] Carolo V Caesari, potuit et Ferdinando sanctissimo imperatori, Philippo Hispaniarum regi, quando electi ab ipsis episcopi tantum afferre splendoris et adiumenti afflictis ecclesiae rebus et huic synodo doctrinae absque ulla adulatione videntur. Quod populi
 45 aliquando possunt^e eo privilegio donari, dum tamen abuti non valent et quantum in ecclesiae utilitatem eligere pergunt, posset et hoc regibus nostris et aliis concedi electa industria personarum. Sed, Deus bone, misera Gallia, si te Deus tuo rege et duobus fratribus suis privasset, et successores haberent male erga Romanam ecclesiam animatos, vel si (quod
 50 Deus non permittat et fieri nunquam posse spero, maxime si his educandis | matrem reginam Deus servet superstitem) hi animum mutarent et religionem, quid futurum est? Perimus, acta res est. At in quolibet merito suo iure privaretur, et dissimulant quot episcopos, quot abbates eius farinae viros haberemus. Sileo reliqua.

^a sic cod.; videtur supplendum minus. ^b sic cod. ^c lectio incerta. ^d cod. ligatur. ^e cod. tractamus.

¹ Concordatum concludebatur a, 1516 (apud V. Nüssi, Conventiones [Moguntiae 1870] 20—35). Quo sanctio pragmatica Burgensis tollebatur, sed regi concedebatur

ut omnibus episcopatibus, abbatibus et prioratibus privideret. Cf. J. Hergenröther, Conciliengeschichte VIII (Freiburg 1887), 663 ss.

Praeterea quid, si foemina regnet, ut in Anglia, ut in Scotia, quarum religionem et mores optima ratione (ut nostis) non comparem? Utinam saltem de sexu mentio aliqua fuisset! Quae nec loquendi in ecclesia habet potestatem¹, illa sermonis et verbi divini magistros episcopos eliget, imo tandem confirmabit! Prius privilegium ad tantum facinus
 5 et posteris intollerabile factum adduxit. Itaque propter hoc unum, quia privilegium in perpetuum extenditur, abusum^a et contra utilitatem ecclesiae censeo. Non dico quae symoniae hinc oriantur, qui venditionis et emptionis contractus, quibus artibus et modis ad has dignitates venire liceat.

Haec in Gallia vidimus, nec impossibile est, ut in aliis locis ex eodem privilegio
 10 eadem et peiora multo oriantur. Cum autem hac de re aliquos admonuissem summos pontifices, responderunt: Quid faceremus nos? Nolumus contendere cum vestris regibus, quotidie ad arma esset deveniendum, vel ipsi de defectione a nobis cogitarent. Hoc uno argumento male in concedendo actum esse, quod tot impedimenta affert. Sed magis placendum est Deo | quam hominibus. Non ita martyres timuerent imperatorum
 15 saevitiam et tyrannidem, *digni habiti pro nomine Christi contumeliam pati*².

[VI.] Sed electio canonicorum quibus non sordibus, vitiis et symoniis plena erat (fateor)! Et haec etiam mihi non placet. Aiebat quidam Galliae cancellarius, archiepiscopus Senonensis cardinalis legatus de Prato³, cum ipse pro concordato Bononiae cum Leone ageret, a pontifice intellexisse datario vocato et curiae officialibus: singulis annis pro Gallia
 20 necesse esse expedire in plus quam trecentas rehabilitationes, dispensationes super pactis, symoniis et illicitis contractibus factis in electionibus episcopatum, monasteriorum et dignitatum, in quibus servabatur forma capituli *Quia propter*^b. At quid hoc est audire? Miror tam paucas fuisse, cum tanta esset dissipatio et impunitatis copia, si exauthoritati, si degradati, si poenitentiis publicis addicti, si beneficiis et officiis privati resipuisent.
 25 Non mirarer certe, si multa latrocinia audirentur, ubi impune per compositionem liceret absolvi. Didicimus malo nostro maximo in Gallia, quid, dum abstinuimus a puniendis sceleribus et heresibus, haec indulgentia effecerit; audimus eadem et quotidie. »Electiones, inquit, sunt symoniacae, sunt illicitae; corrigantur.« Quid, si nominationes, quid si provisiones in summis dignitatibus eligendis et ipsa etiam sibi primas partes vendicet?
 30 Respondeo extirpanda est, non nutrienda. Itaque nec mihi electiones addictae solis canonicis, et quae a solis canonicis^c placent. Videmus | enim in Germania, quem fructum
 35 retineant. Doctrina eorum hic in concilio non auditur, ex pulpito in ecclesiis non intellegitur, scriptis nihil commendatur. Gregem negligunt et tam suo principatui addicuntur, ut ecclesiastica parvi facientes episcopis titulatis committant, sibi secularem potestatem
 35 retineant. Non mirum si omnia pessum ruant. In his enim electionibus mulum^e muli scabunt⁵.

»At beatissimus et sanctissimus papa pleno iure providet.« De potestate, quod possit, ego non dubito; in edificationem, quod absolute, nullis precedentibus aliis, facere debeat, nunquam consulam, quia observo ut debeo dominum meum et eius auctoritatem
 40 sartam tectam desidero, et in ea re nullo vitae meae periculo nunquam alteri cuiquam cedam. Si vero bene consulam, nescio, Deus scit; S. S^{tas} iudicet et vos, patres, discernite, mihi et S. S^{tas} et vestra *iussa capessere*^f *fas est*⁶. Ac primum non ea ratione dico, quod a centum annis qui precesserunt beatissimum papam nostrum Pium summi pontifices paucos episcopos dignos promoverint. Non iudico quemquam, sed quaero,
 45 quemnam de ea re fructum non Romana civitas, in qua plurimi vitam et nummos et substantiam et mores profuderunt, sed tota Italia perceperit, si aliquando cathedralem

^a cod. abusuum.^b cod. Quapropter.^c sic, inserendum videtur fiunt.^d sic.^e sic, videtur corrigendum mutuum, cf. adn. 5.^f cod. compescere; lectio apparet ex poeta.¹ Cf. 1 Cor. 14, 34.² Act. 5, 41.³ Antonius du Prat, cancellarius regni Franciae, a. 1525 factus est archiepiscopus Senonensis, 1527 cardinalis, 1528 etiam episcopus Albensis, 5. Maii 1534 praeterea Meldensis, mortuus 9. Iulii 1535 (*Gams*, Series 630. 485. 576). Cf. *J. Hergenröther*, Conciliengeschichte VIII (Freiburg 1887), 658 ss 674. 736 ss. De actionibus inter Leonem X et Franciscum I cf. *Relation de ce qui*

Concilium Tridentinum. II.

se passa sur l'enregistrement du concordat au parlement de Paris des années 1516 et 1517, apud E. Münch, Vollständige Sammlung aller Konkordate I (Leipzig 1830), 255 ss.

⁴ c. 42 X de electione (1, 6): Innocentius III in concilio generali XII (Lateranensi IV) a. 1215 celebrato c. 24.⁵ Proverbium: mutuum muli scabunt, cf. Auson. Idyll. 12, praef.⁶ Vergil. Aen. I, 77.

aut metropolitanam invisas. Excidit ab hominum memoria, quando unquam episcopus
 H 252^t resederit¹. Disciplinam ecclesiasticam nullam videas; omnia sursum | et deorsum feruntur,
 nullo cultu, ut cathedralis ea sit, in qua minor cultus in tota civitate et verbi divini
 praedicatio audiatur. Ergo certum est, et non utilem ecclesiis fuisse promotionem, et
 summis pontificibus gravem, cum de ea re non parvam Deo rationem reddituri sint. 5

Post inceptum concilium Tridentinum sub Paulo parum incepit ecclesia respirare,
 ceperunt episcopi in meliorem mentem reduci^a, ac re ipsa providum se et re et nomine
 pium ostendit sanctissimus pontifex, cum ad reformationem ecclesiae animum applicuit;
 residentiam imperavit, ad quam non tantum episcopos praecepto suo dicit esse obligatos,
 sed divino iure astrictos sancte et publice asseruit² — quod iam fieri re ipsa videremus, 10
 nisi idem ad maiorem ecclesiae utilitatem sacrosanctum hoc concilium indixisset —, nihil-
 que praetermisit, quod providum patrem et diligentem ecclesiae pastorem deceret. Dico
 ego consultius factum iri, sanctius et utilius et pontifici summo et ecclesiae, <et maiori
 cum utilitate>^b, si electionem debitam permetteret, probationem doctrinae et morum eam
 institueret, in qua falli S^{mo} S. secundum hominem non posset, et minus ea ratione 15
 haberet, in quo gravissimo peccato subiaceret, et difficilius coram Deo reddi ratio posset;
 ita tamen ut nihil supremæ eius auctoritati in confirmando, infirmando, decernendo,
 corrigendo, puniendo, privando ac plenissimæ et summae eius auctoritati detraheretur.

H 252^u [VII.] »Sed quid faciendum existimares?« Difficile dictu id quidem. Atque utinam
 novissimus omnium in hoc loco sederem, qui sum in iudicando, ut^c addiscerem ex vestris 20
 sanctissimis et doctissimis sententiis, cui potissimum subscriberem. Sed quoniam mihi non
 licet, dico: Si ita aequi essent nobis principes, ut esset optandum; ita hi apud quos eligendi
 viget privilegium; si ita clerus reformationem exactam instituisset, ut hi in dicendo, fortes-
 que essemus qui sumus in dignitate, et quantum iure possumus tantum auderemus et
 exequi id posse sperare, censerem ea omnia, quæ nunc in deligendo observantur, in 25
 aliam formam mutari atque eam summopere, quæ apostolicis traditionibus et sanctorum
 conciliorum generalium definitionibus continetur. A rebus enim novis alienus esse
 maxime cupio. Sed si hoc magis optari quam sperari, sed nec effici possit, nihil in
 his turbulentissimis temporibus turbare novarum excitari debere iudico, nec quicquam
 quantum tuta conscientia poterimus fieri, quod serenissimo imperatori ceterisque regibus 30
 et principibus, in quorum benevolentia et auxilio res omnes ecclesiae post Deum sitae
 sunt et in quibus tota universae ecclesiae spes inclinata respicit, ingratum aut molestum
 iure esse possit. Sed si hoc a synodo probaretur et hi quorum interest non moleste ferrent,
 H 252^v aliquid vestigii saltem rerum antiquarum haberemus, nempe ut quod optima ratione
 laici ex omni genere, tam nobilium quam plebis, iuris in deligendo episcopo habebant, 35
 id omne imperator, reges, principes, republicae ac qui supremum habent dominium
 reciperent, id est ut prius postularent et peterent episcopum quem magis dignum
 existimarent, archiepiscopus et comprovinciales cum selectis de clero eo numero, qui
 ad hanc rem dignus iudicaretur et in quo executio facilis appareret, postulati electionem,
 vitae, morum, fidei et doctrinae probationem haberent, et summus pontifex ad unitatem 40
 his temporibus maxime necessariam provideret et petitionem cum electione confirmaret
 iuxta id quod ecclesiae magis expediret — fortasse aliqua ex parte remedium aliquod
 tantis malis adhiberetur. Nolo tamen quicquam meae sententiae tribui, satis est con-
 scientiae meae satisfecisse.

Si autem nullo modo possum quod opto, volo quod iure possum. Itaque postulo, 45
 ut relicto hoc decreto, quod mihi nullo modo placet nec in forma nec in materia, nec
 in verbis nec in sensu, nec iure, ut breviter dicam — estis enim iam defessi in audiendo:
 et hic silicet dicam, cur ego proposuerim³, et quare canones de rebus incertis meo iudicio
 fieri non deberent — novum fiat, quod tantummodo viam sternat exequendi quod in
 hac synodo de qualitatibus requisitis in episcopo statuendum est. Et clarius explicetur 50
 in hoc: unum statuendum et a duobus abstinendum, quæ hic saepe dici et tentari video
 magna ecclesiae auctoritatis et libertatis iactura.

^a *cod. reduc.*^b *nescio an haec particula sit delenda.*^c *habet cod. post qui, ante sum.*¹ Cf. Petri Pacecci cardinalis Giennensis querelam de ecclesia Pampilonensi Conc. Trid. I, 54, 24 s.² Cf. supra p. 343, l. 1 ss; p. 347, l. 32 ss.³ Significare videtur canonem, qui postea (p. 851, l. 2) legebatur; nam inter deputatos pro conficiendo decreto cardinalis non erat.

Quod statuendum hic est, ut omnino examinetur et probetur episcopus de vita, moribus, fide et doctrina. Formam autem hanc esse vellem. Vide in canone¹. Duo vitanda libere dicam, unum, ne canonizemus eum usum vel potius abusum, qui hodie est, ut de provisione quae fit pleno iure de electionibus vel nominationibus. Si ita est, ut de ea nunc non sit disserendi aut disputandi locus, sed loquamur nemini iniuriam facientes, nullius abusum approbantes, maneatque unicuique sua autoritas.

Secundum est, ut ecclesiae ordo, quae *ut castrorum acies ordinata*² est, non interturbetur. Quod quidem fieri video perpetuo per hanc clausulam *uti apostolicae sedis legati*, quae nullo unquam in canone magis antehac inepte proposita est nec maiori sacramenti ordinis iniuria, ita ut hoc uno in verbo plus abusum circa ordinis sacramentum augeatur, quam per tot sequentes canones demantur. Nunc autem vel nihil vel serio decernendum est. Archiepiscoporum, primatum, patriarcharum institutio³ ut ceterae omnes ecclesiae dictavit spiritus sanctus, mirorque quod reiectis his credamus sedi apostolicae favere, cum de legatis facimus mentionem. His scalis plebs edocta est summum pontificatum speculari, ita rudes et lapidibus incumbentes tanquam Iacob his scalis in summitate Deum ---⁴ facile iudicat⁵. Horumque ordinum bene instructa et instituta dispositio semper ad unitatem fidei conservandam et pacem atque charitatem inter fideles tenendam necessaria fuit, ut hac via omnes episcopi sub uno convenirent archiepiscopo. Ex quo rursum illud manifeste sequitur, quod ad eandem servandam pacis unitatem in tota ecclesia oporteat unum summum esse, cui omnes eadem ratione subditi sint, ut hac ratione probat Ambrosius super 1 Timoth. 3: Una est, inquit, domus Dei, ecclesia una, cui hodie praesidet Damasus⁶ praeter talem et quasi⁷. Sed et expressius ex Cypriano tam saepe hic citato unus episcopatus est⁸ etc. *Ego autem rogavi pro te, ut non deficiat fides tua; et tu aliquando conversus confirma fratres tuos*⁹. Contine in officio, confirma, sed non tantum tibi saporis assume, ut tu eorum vices geras et munus exerceas. Est enim non ordo, sed ordinis perturbatio. Dicat ergo cum Paulo beatissimus papa, sed maiori quam Paulus potest: *Ministri Christi sunt, et ego, 2 Cor. 11, quoniam plus ego in laboribus plurimis et praeter illa, quae extrinsecus sunt, instantia mea quotidiana, sollicitudo omnium ecclesiarum. Quis ergo infirmatur et ego non infirmor? Quis scandalizatur, et ego non uror?*¹⁰ Dicat vicarius Christi eadem quae Petrus, eadem cum ipso regiminis potestate: *Seniores ergo, qui in vobis sunt, obsecro consenior et testis Christi passionum* etc., *Pascite qui in vobis est gregem*¹¹. Eum enim pascere vestrum est, meae partes sunt bene pascere vos; doceam et corripiam, si male. Vos enim omnes mihi obedire Christus vult, non iusiurandum, quod falso dicunt haeretici, cogit. Legati de ordine hierarchico non sunt. Est quid iustum et superadditum iusta ratione et sancta, ut cuncta¹² dilatata sit ecclesia, vices gerant beatissimi papae in his in quibus auctoritas sedis apostolicae necessario desideratur, ut in concilio, in visitando, non habentes superiores in decidendis causis. Esse enim abusivum existimo, quod illi ordinarii sibi episcopi vices attribuant et ordinarium perturbent. Dixi aliquando, ut tota ecclesia facere non potest, ut ecclesia non habeat unum supremum pontificem Christi vicarium, cui obedire omnes iure divino tenentur. Ita nec sanctissimus papa et universalis ecclesia potest facere, quod ecclesia ab episcopis et presbyteris non regatur, nec posset aliud regimen, quam quod institutum est, superinduci. *Sic ergo nos existimet*¹³ etc. Ergo maior dignitas a Christo instituta, maior est ergo potestas pontificis, cui archiepiscopus, primas, metropolitanus, patriarchae, presbyteri et caeteri ordines obedire de iure divino tenentur, quam si tanquam legati obediant aut statuam aliquid.

»Sed non possunt haec praestare suo iure episcopi.« Potuerunt confirmare electionem non tanquam legati, potuerunt ordinare, scrutinium facere, examinare; possunt manus imponere, quod non possunt ex praecepto divino, nisi prius examinent — et tunc ne examinare quidem poterunt? Absurdum est; id suo iure possunt et ordinaria, non delegata potestate. :[¹⁴

^a sic.
sint legendae.

^b cod. hic videtur inserere si.
^c sic cod.; corrigendumne cum tam?

^d lacuna in cod.

^e nescio quomodo hae notae aliter
^f cf. supra p. 843, adn. a.

¹ Quem a se ipso concinnatum cardinalis proponebat.

² Cant. 6, 9.

³ Cf. Ambrosiastrum (Pseudo-Ambrosium) apud Migne, Patr. lat. XVII, 471 D; supra p. 842, l. 2.

⁴ Cf. ex. gr. De cath. eccl. unitate c. 4. ss.

⁵ Luc. 22, 32.

⁶ 2 Cor. 11, 23. 28 s.

⁷ 1 Petr. 5, 1 s.

⁸ 1 Cor. 4, 1.

⁹ Paleottus (Diar. orig. ad 12. Maii, cf. Theiner II, 652): »Et tandem cum Lotharingus perpetuam orationem spatio trium horarum habuisset, admirabili

(P 78) <Eodem die 12.^a [Maii] sub noctem recepi litteras a Virduno per postam>^b.

P 79
(H 263) Die Iovis^c 13.^d [Maii]^e

Congregatio generalis. Madrucii, Bracarenensis, Hydruntini vota de canonibus abusu sacramenti ordinis.

dixit card. **Madrutius**¹, in nonnullis probans sententiam card. Lotharingii, <et maxime cupiens reformationem in electionibus et moribus>^f.

H 264 [f]: Non sanctorum filii sunt, qui tenent locum sanctorum, sed qui exercent opera eorum. Qui bene sedet super cathedram, honorem facit cathedrae; e contrario qui male sedet, iniuriam cathedrae facit. Quaeritur a praelatis, unde sint et an bene introducti. Respondent pauci de Aram^g sumus², id est de sublimi et a Deo vocati in dignitatem. Sed passim omnes de | sublimi se dicunt, quia potius carnis^h nobilitas, quam Dei vocatio eos intronizavit. Quibus vere dicitur, quod Io. 6. cap.: *Quaeritis me, non quia vidistis signa, sed quia comedistis de panibus et saturati estis*³. *Vae qui opulenti estis in Sion!*⁴

»Quanta reprehensione atque poena digni sunt — clamat Laurentius Iustinianus — qui nullo eos quaerente nemineque¹ vocante primatum pontificalis officii ambiunt, non attendentes, quantum ab itinere verae humilitatis deviant et ab exemplo universis exhibito per summum pontificem Iesum Christum, qui cum verus esset sacerdos et honorabilis pontifex a Deo institutus, transeuntis dignitatis praeeminentiam atque temporalis^k cathedrae honorem respuens, <reverendissimus praesul>^h semetipsum immolaturus ascendit crucis tribunal, indicans nobis, qua intentione quove affectu episcopatum suscipere debeant qui vocantur; siquidem oportet illum, qui animarum praesidendo vult curam gerere, utique intrare per ianuam ministrando, laborando, orando et, si necessitas coegerit, etiam moriendo animam dare pro ovibus, quemadmodum Iesus magister noster docuit.⁵

H 265 Electiones maxime etiam probavit, non ut in Germania, sed secundum canones antiquos; alias periculosissimum ecclesiae vulnus fore incurabile. Cum enim innumerabilia mala sequantur ex malis praelatis, videtur quod in eorum promotione deberet apponi maxima cura per diligentem inquisitionem de persona a personis quae non consueverunt mentiri, quia tanta est difficultas in depositione praelatorum secundum canones et iura, propter multa quae requiruntur, ut nullus quantumcunque sceleratus deponi timeat, ita ut nullus, ut videmus, deponatur, | et propterea ecclesiae innumerabiles, sub uno praelato¹ pestifero stantes multis annis, destruuntur et temporaliter et spiritualiter. Ideo nullum praesentium malo erit remedium, nisi ut qui consecrabitur in episcopum, a plebe et clero eligatur; et vehementer urgebat Adrianus papa epistola quadam ad Carolum Magnum: Et^h talis sequatur forma in electionibus, qualis in canonibus praescribitur et in pontificali nostro Moguntino: virum venerabilem illustri testimonio presbyterorum et totius cleri, consilio^m civium et consistentium credimus eligendum, moribus clarum, religione probum, fide stabilem, misericordia abundantem, humilem, castum, pacificum, patientem, charitatem habentem, tenacemⁿ in cunctis quae in sacerdotio eligenda sunt, bonis operibus exuberantem^o.

Quod si aliter fiat, Dominus tres quaestiones possidentibus beneficia ecclesiastica faciet: 1. *Amice, quomodo huc intrasti?*⁷ quis introduxit te, nummus aut Deus? et ad quid, ad onus vel ad honores? Et ille obmutescet⁸. 2. Quomodo vixisti? sicut episcopus aut sicut rusticus, vel sicut homo vel sicut equus, sicut pastor vel sicut pecus? 3. Quomodo rexisti? in quibus pascuis pavisti^p gregem meum? quomodo a lupis et latronibus

^a supra lin. add. in P.   ^b om. Hh.   ^c P corr. (in ipsa linea) pro Mercurii.   ^d P corr. pro 14.   ^e H supra lin. add. dicti mensis Maii.   ^f add. H.   ^g w trans (!).   ^h om. w.   ⁱ sic Iust. textus; H minimeque.   ^k sic Iust.; libri cathedralis.   ^l w pastore.   ^m w concilio.   ⁿ w tenuem.   ^o H in marg.: Hugo card.   ^p w posuisti.

memoria, summa dicendi vi, magna verborum rerumque varietate, animadversum est eum nec regno suo Galliae nec Germaniae nec Hispaniae nec S^{mo} N. nec cuivis privato etiam pepercisse. Ita vastum eius ingenium videbatur, ut omnia miscere non vereretur, bono fortasse animo; sed maiori certe delectu indigebat. — Nescio an articulus ille ab Hussonio supra p. 823, l. 21 usque ad p. 824, l. 13 insertus addendum sit

huic voto, cf. p. 829, adn. 4. — Cf. Paleotti (in Diar. orig.) Massarellique (*Theiner* II, 270 ss) relationes.

¹ Cf. supra p. 532, l. 8.   ² Cf. Num. 23, 7.

³ Ioan. 6, 26.   ⁴ Amos 6, 1.

⁵ Laur. Iust. De inst. prael. 2 (ed. Ven. 1721 p. 469).

⁶ Locus, quem frustra quaesivi, videtur transumptus esse ex card. Hugone (adn. o; cf. supra p. 796, adn. 8).

⁷ Matth. 22, 12.   ⁸ Cf. Matth. 1 c.

custodisti? quales vigilias et quantos labores pro grege meo sustinuisti? Quis respondere poterit sicut Iacob ad Laban? Sed potius quis non respondebit, si vere loquatur: *Hoc praestitit mihi Michas et mercede me conduxit, ut sim ei sacerdos*¹.

Finiens citavit canonem secundi concilii Arvernensis de electione praelatorum:
 5 »Placuit etiam, ut sacrum quis pontificii honorem non votis quaerat, sed meritis, nec divinum videatur munus rebus comparare, sed moribus, | atque eminentissimae dignitatis H 266 apicem electione consendat omnium, non favore paucorum. Sit in eligendis sacerdotibus cura praecipua, quia irreprehensibiles esse convenit quos praeesse necesse est corrigendis. Diligenter itaque quisque inspiciat pretium dominici gregis, ut sciat quod meritum con-
 10 stituendi deceat esse pastoris. Episcopatum ergo desiderans electione clericorum vel civium, consensu etiam metropolitani eiusdem provinciae pontifex ordinetur; non patrocinia potentum adhibeat, non calliditate subdola ad conscribendum decretum alios praemiis hortetur, alios timore compellat. Quod si quis fecerit, communione privabitur.²

Voluerat et statuerat antea Remense concilium ad ann. 630, canone 25, ut^a de-
 15 cedente episcopo in locum eius non alius subrogaretur, nisi loci illius indigena, quem universale^b et totius populi elegeret votum ac provincialium voluntas assensisset: aliter qui fecisset, abiiceretur a sede, quam invasisset potius quam accepisset³.

Malo haec tenuia, patres, quam nulla dare. :|⁴

Inter alios dixit^a Idruntinus⁵. Cui displicuit totum primum caput, quod non (P 79)
 20 respiceret abusum, deinde satis esset provisum in superiori proxima sessione. — ⁶Quod non sit consentaneum, ut praeficiendus ecclesie probet qualitates requisitas in episcopis ordinandis, cum potius tantum onus refugere debeat. Non placet etiam, quia dum tot examina requiruntur, inducitur diuturnior carentia pastoris et praebetur occasio litibus. — Quod non sit derogandum nominationibus regum Hispaniarum et Portugaliae, qui
 25 hactenus bene usi sunt. — | Et si servarentur ea quae describuntur in concordatis cum H 267 rege Francorum, bene provisum esset. — Neque placuit ut veniant archiepiscopi expensis ecclesie viduae. Neque necessario exigitur^f ut praedicare sciant⁶, cum non sit solum munus episcopi praedicare, sed etiam visitare, bene praesere, aliaque facere, quae faciens, licet non sciat praedicare, non tamen minus est idoneus. Sunt enim qui lingua prae-
 30 dicant, cum sint male vite. In quo visus est carpere tacite cardinalem⁷. — Ubi agitur de eligendo ex gremio ecclesie, non placuit ut sit graduatus; modo enim⁸ sit doctior, non est reiciendus.

Circa caput 2. satis provisum sub Paulo III, ideo nihil immutandum. — ^hCap. 4: placet quodⁱ titulares non^k nisi ex causa urgenti ordinentur¹. — ^mCap. 6: provisumⁿ
 35 sub Paulo III. Item quod etiam ordinationes extra tempora fieri possunt ex causa.

Circa cap. 8. dixit privilegia non esse auferenda nisi propter abusum.

^bCap. 9., in quo agitur de aetate clericorum, dixit ius commune requirere tantum septem annos, cum non sit ordo tonsura, et ab infantia officiis clericorum assuescere bonum est^o, licet non plene noverit ea. — In fine, ubi dicitur *in synodo moniti*, satis
 40 fuerit quod ab episcopo fuerint moniti.

Cap. 10. non placuit, quia semper fuerunt aliqui absolute ordinati, ut religiosi. Capiti^p 11. dixit addendum: *nisi aliter episcopo expedire videbitur*. H 268

^a w de. ^b w universitatis. ^c add. H. — *Votum Bracarense v. infra p. 856, l. 41.*

^d H add. etiam. ^e ubi est lineola, codd. incipiunt a linea. ^f Hh exigendum.

^g Hh omnium (loco enim). ^h Hh praemitt. Circa. ⁱ om. Hh. ^k Hh nunquam.

^l Hh ordinari. ^m Hh praemitt. Quod ad. ⁿ Hh add. est. ^o Hh sit. ^p Hh Circa caput.

¹ Iud. 18, 4.

² Concilium alias Arvernense (Clermont) primum nuncupatum, a. 535 celebratum, c. 2 Concilia aevi Merovingici, ed. F. Maassen (Mon. Germ. Leg. s. III [Concilia], t. I, Hannoverae 1893) 66; Harduin. II, 1181.

³ Concilium Remense, olim anno 630, postea a. 625 potius ascriptum, c. 25, Harduin. III, 570. F. Maassen neque in opere Geschichte der Quellen und der Litteratur des canon. Rechts (Graz 1870) 213 neque in sua editione conciliorum adn. praeced. citata hoc concilium commemorat, sed acta eius sub nomine concilii Clippiacensis (Clichy) a. 627 celebrati exhibet p. 197 ss (ubi est can. 28, p. 200).

⁴ Collata hac relatione cum Massarelliana (Theiner II, 272) et Paleottina (ibid. 652) patet non votum integrum exhiberi.

⁵ Hydruntinus archiepiscopus inde ab a. 1535 usque ad mortem (a. 1579) erat Petrus Antonius de Capra Neapolitanus, qui 3. Iulii 1562 Tridentum venerat.

⁶ Mira reformatio! Cf. 1 Tim. 3, 5.

⁷ Cum Psalmaeus utatur sola voce 'cardinalem', Lotharingum sine dubio intellegit. Cui etiam alias Hydruntinus contradixit, cf. l. 25 s et supra p. 826, l. 25 ss; p. 827, l. 12 ss. Rursus contra verba supra l. 41 ab hoc prolata responsum Lotharingi infra p. 855, l. 7.

Cap.^a 13.^b nimis rigorosum, ut sint parati omni poscenti rationem reddere¹.

P 80r

^cCap.^a 14. non placet^d rigorosum examen circa presbyterum, cum satis sit missas celebrare etc.^{e2} — Quod autem dicitur licentiam absolvendi a solo episcopo obtinendam, inconueniens est, cum et a papa dispensari possit super hoc.

[Cap.] 15.^f Pium et sanctissimum est^g decretum de scholis instaurandis; sed non^h lege communi statuendum, cum multae sint ecclesie valde pauperes <etc. Deinde iam est>^h decretum in eodem concilio³.

ⁱ[Cap.] 16. Iuramentum magistratuum, licet bonum sit, reservandum^k tamen esse ad reformationem generalem censuit⁴.

Die Veneris¹ 14.^m [Maii].

Congregatio generalis. Card. Lotharingus de canonibus 5—17 abusuum ordinis.

Card. Lotharingus dixit super ceteris capitibus abusuum ordinis. Ac primum¹⁰ quidem post captatam benevolentiam <et excusationem>^a, quod unico contextu non dixerit super omnibus, placere sibi [aiebat] quod a patriarcha Aquilegiensi dictum fuerat, videlicet quod repetantur et restituantur prisci a quingentis ultra annis canones. Quo remedio posset ecclesia respirare, atque interim Romanus pontifex abstinere a dispensationibus ad aliquod tempus, quinquennium aut biennium. Ne sibi credi velint, saltem credant¹⁵ cardinalibus deputatis a Paulo III ad reformatos abusos, qui aiunt sic: »Illud vero ante omnia, beatissime pater, putamus statuendum esse: sicut in unaquaque republica, ita et in hac ecclesiastica gubernatione hanc prae omnibus legem habendam, ut quantum fieri¹⁶ potest leges seruentur, neque putamusⁿ nobis licere | dispensare in legibus etc. Nulla namque perniciosior consuetudo^o etc^p.« Neque etiam ordinarii impedirentur in puniendis²⁰ scelestis, ut in dicto consilio cardinalium deputatorum⁵.

Antequam descenderet ad cap. 5. dixit abusum esse, ut cardinalibus commendentur episcopatus; hoc enim indignum esse⁶. Et quo^a ad se attinet, paratus est renunciare galericum, quam sponsam suam relinquere. — <Abusus etiam>^r, ut episcopi quidam non consecrati praecedant^s in synodo consecratos, et propterea^t curent se consecrari intra²⁵ proximum festum^u pentecostes, et <tales non habere deberent suffragium, qui an sint clerici ignoratur>^v.

Dum ageret de capite 5., quale testimonium afferendum per ordinandos, reformationem cupiebat in quatuor minoribus ordinibus, ne sint nuda nomina, sed functiones eorum restituantur. Hic allegavit unum religiosum, presbyterum, episcopum et cardina-³⁰ lem, i. e. Petrum de Soto nuper defunctum⁷, | Gropperum^{w8}, Segobiensem, alias^x de Aiala^y Hispanum⁹ et Hosium¹⁰, quos <vide. Eos,>^o inquit, audiat, non me. Neque omisit formulam reformationis Augustanae sub Carolo V¹¹. Et certe habenda est ratio <hic animadversionum eius, ut>^z ubique. — Cap. 6. placuit, praeterquam voluit expungi verbum *exacte*. — In c. 7. non placuit vocula *quantumvis exemptis*, ne^{aa}, inquit, cano-³⁵ nizemus istas benedictas exemptiones, de quibus dicetur suo loco. ^{bb}Voluit expungi clau-

^a Hh In capite. ^b Hh add. dixit esse. ^c abhinc folia, non paginae in P numerantur.

^d Hh placuit. ^e om. Hh. ^f Hh Ad cap. 15 dixit. ^g Hh esse. ^h Hh sit etiam.

ⁱ Hh praemitt. Ad ^k Hh referendum. ^l P supra lin. corr. pro Iovis. ^m P postea

mutatum in 15, sed perperam. ⁿ Hh putandum. ^o H insert est. ^p h est. ^q Hh quod.

^r Hh Abusus esse dixit. ^s Hh praecedent. ^t Hh inserunt tales. ^u Hh diem.

^v Hh interim suffragium habere non deberent, quia ignorabatur, an essent clerici.

^w PHh Crupperum (omissa virgula ante Segob.) ^x Hh add. Martinum Perezium.

^y Hh Ayala. ^z Hh animadversionum eius hic, ut. ^{aa} H nec.

^{bb} Hh etiam hic incipiunt a linea, quamquam haec ad eundem c. 6. pertinent.

¹ Sed Petrus (1 Petr. 3, 15) hoc ab omni homine christiano postulat!

² Vide p. 853 adn. 6.

³ Cf. sess. V, c. 1 de ref.

⁴ Totam Psalmaei de hoc voto relationem ex Hugonis editione (386 s) transumpsit *Le Plat* VI, 57—59.

⁵ »Consilium delectorum cardinalium et aliorum praelatorum de emendanda ecclesia S^{mo} D. N. Paulo III iubente conscriptum et exhibitum a. 1538« (recte 1537), ex editione Antverpiensi anni 1538 recusum apud

Le Plat II, 596—605. Locus ad verbum supra citatus p. 597, alter p. 601. Cf. de illo consilio Conc. Trid. IV, 27², 115⁵, 501, 5², 3.

⁶ Etiam hoc vituperatum erat illo consilio, cf. *Le Plat* I, c. 600.

⁷ De quo cf. supra p. 678, l. 11 ss et adn. 3; p. 836, 29ss.

⁸ De Ioanne Groppero cf. supra p. 285, l. 32 et adn. 2.

⁹ Cf. supra p. 803, l. 37 et adn. 8.

¹⁰ Dicit legatum concilii.

¹¹ Liber qui vocatur *Interim*.

sulam *si saltem triennio ibi non fuerit commoratus*. | Quod attinet ad conferendum^a H 270
 tonsuram familiari non dioecesano, frustra additum, cum quod iure cautum est servandum
 sit. — In c. 9. de etate et qualitate etc. non placet, ut non nisi in 14. anno tonsura
 conferatur, ideo placeret magis^b decennium. — In c. 10. particula *divo Clemente teste*
 5 auferatur in sententia tam trita. Deinde quod dicitur c[anonem] concilii Calcedonensis¹
 aliqua ex parte restitui, non videt quomodo in aliqua sui parte reiiciendum^c; itaque
 omnino totus canon est restituendus. Neque religiosi absolute ordinantur, ut constat
 ex canone dicto, quem non legisse visi sunt qui allegarunt². — In c. 11., in minoribus
 ordinibus quę cura adhibenda, tractandum esset de functionibus minorum ordinum se-
 10 cundum Sotum et Gropperum^d, ut diximus, quamvis in parvis^e ecclesiis vix restitui
 queant. At in ecclesiis cathedralibus et^f monasteriis insignioribus <possunt. Et>^g saltem
 restituantur, ubi commode^h fieri poterit. Ne quis obiciat ecclesias cathedrales valde
 pauperes. Quod si ita sit, uniantur tres ecclesię, aut qui commode vivere non possunt,
 veniatⁱ ad ecclesias Hispanicas aut Gallicanas. — Cap. 12. aliter conficiendum censuit,
 15 et voluit cardinales et episcopos ad minus 33 annorum esse. <Optaret saltem eos
 30 annorum esse>^k, non autem iuniores admitterentur ad cardinalatum¹. — |^m Cap. 13. H 271
 et 14. <nisi quod in § *Cum his*ⁿ c. 14>^o vellet curatos promoveri omnino intra sex
 menses sine dispensatione, alias privari suo sacerdotio. — Cap. 15. placet, sed vellet
 id tantum intelligi de sacramentorum administratione et absolutione, non autem cele-
 20 bratione missae. Nollet etiam iniuriam fieri fratribus mendicantibus, qui tam bene meriti
 sunt de fide, et quos episcopi iuvare debeant. Sed abusum esse dixit, quod nonnulli
 vigore privilegiorum apostolicorum exercent iurisdictionem episcopalem aut parrochiam,
 unde inconvenientia allegavit in Flandria. Itaque nullus imposterum huiusmodi iuris-
 dictionem exerceat, quocunque nitatur privilegio.
 25 Quoad scholas attinet [cap. 16.] censuit eos etiam admittendos, qui 10 annorum P 817
 fuerint. — Quod dicitur de theologo, statutum in hac synodo est, quoad praedicationem
 verbi^s attinet; verum alius deputandus est qui doceat, cui assignetur una praebenda. —
 Quod ad censem attinet, quo^o provideatur huiusmodi scholis, non expectandum esse censuit
 concilium provinciale, sed provideat (inquit) episcopus cum aliquot canonicis. Et quamvis
 30 ibi sint universitates, equum est nihilominus^p huiusmodi scholas institui, ut habeamus
 bonos ministros, <ut sint eorum seminarium>^q. Neque voluit ut ex redditibus mona-
 steriorum aliquid assumatur pro huiusmodi scholis, sed ipsi monachi suas scholas habeant,
 non autem adeant huiusmodi collegia cum secularibus. Et si egeant, sunt a nobis iu-
 vandi. — Caput [17.] de iuramento magistratuum censuit omnino reiiciendum⁴.

^aDie sabbathi 15. [Maii].

H 272

Congregatio generalis. Granatensis votum.

35 Dixit **Granatensis**^r, subscribens in omnibus et per omnia communiter sententię car-
 dinalis Lotharingii. Qui pie, docte et prudenter^s dixit <cum aliis etc., prout in alio diario>^t.

|: Quid diutius, inquit, differimus, patres sanctissimi, ecclesiae desolatae providere?
 Apparet nobis, ut quondam Hildegardi monachae, in forma feminae, querens faciem
 suam esse pulvere conspersam et vestem discissam a sacerdotibus, qui nec doctrina nec
 40 exemplo populo praeuocant^u, sed omnia contraria faciunt^v. Dolet, ut habet epistola
 scholarum^w Parisien[sium] Pragen[sibus] et Oxonien[sibus]^x, quod per principes sacerdotum

^a H conferendam. ^b H misi (sic!). ^c sic P; Hh reiiciendus. ^d P Cruperum; Hh
 Cruperum. ^e Hh plurimis. ^f Hh inserunt in. ^g om. Hh. ^h om. h. ⁱ sic P; Hh
 veniant. ^k P esset. ¹ Hh hic add. triginta annis. ^m Hh praemitt. In. ⁿ decretum ipsum
 (Theiner II, 268^a) habet Cum iis. ^o Hh quod. ^p Hh tamen. ^q alius ductus manus in P.
^r H sequentia ita habet: qui pie, docte et eloquenter dixit, subscribens omnibus et per omnia com-
 muniter sententiae card. Lotharingii et in marg. add.: ut audiui et ex eius scripto nonnulla excerpti.
^s h eloquenter. ^t cod. (H) perlucet. ^u sic; scholarium? ^v w Leoviensibus.

¹ Canon 6. interdicens ordinationes absolutas.

² Responsum ad Hydruntinum, cf. p. 853, l. 41.

³ Cf. de hac propositione S. Merkle, Konzil v. Trient und die Universitäten (Rektoratsrede, Würzb. 1905) 22.

⁴ Votum hoc ex Hugonis editione (p. 387 s) transsumpsit Le Plat VI, 59 s.

⁵ De quo cf. supra p. 781, l. 21 ss; p. 810, adn. 1.

⁶ Hoc testimonio probatur aliud praeter hoc Psalmaei Diarium scripsisse.

⁷ Ecclesia in forma feminae apparens saepius in s. Hildegardis visionibus occurrit, ex. gr.: Scivias 2, 3. 5, Migne, Patr. lat. CXC VII, 433. 475.

prophanetur, sacerdotium temeretur^a, omnis ordo confundatur, quicquid religionis est cor-
rumpatur, in quantum^b quod, etsi benedictus Dei filius multa et dura passus sit per
viros synagogicos, adhuc multo duriora patiatur per nostros sacerdotum principes¹.
Circumspexi, inquit eadem mater nostra cum amaritudine, *qui mecum contristaretur*² super
praesentibus malis, ex vix unum de mille reperi, qui dignus haberetur inscriptione Tau³. 5
Noluerunt attendere et cor suum posuerunt adamantem, ne audirent verba, quae misit
Dominus in spiritu suo per manus prophetarum suorum (Hierem. 7.). Quid pluribus
utar? reformationem abusuum a vobis postulat maxime in electionibus, in moribus, in
pluralitate beneficiorum.

In electionibus, ut fiant secundum canones antiquos, quia »curritur a clero 10
passim ab omni aetate et ordine, a doctis pariter et indoctis, ad ecclesiasticas curas,
H 273 tamquam sine curis iam quisque sit victurus, | cum ad curas pervenerit«, ut inquit divus
Bernardus⁴. Ecclesiastica beneficia omnibus modis^e et viis sibi acquirunt omnes, cum
tamen nullus sibi honorem sumere possit nec debeat, nisi qui vocatur a Domino tan-
quam Aaron⁵. Quantumcunque enim sufficiens quis fuerit, non erit dignus, si non 15
assumatur invitus. *Ipsi regnaverunt*, dicit Dominus, *et non ex me, principes extiterunt,*
*et non vocavi eos*⁶. Ozias rex lepra percussus est, non quod aliquid detraheret divino
cultui, sed quia sacerdotis munus implere volebat.

In moribus debet is qui praeest sanctus esse, discretus, gravis, castus, charus,
humilis, mansuetus et doctus, in abstinentia praecellere, in doctrina refulgere, quia tantum 20
debet actionem subditorum actio transcendere rectoris, quantum distare solet a grege
vita pastoris. Oportetque ut sit actione praecipuus, ut vitae viam subditis vivendo de-
nuntiet, et grex qui pastoris vocem moresque sequitur, per exempla melius quam per
verba gradiatur. Scientia etiam debet esse magister, nec in ecclesiis, quamvis sanctus
sit, pastoris sibi nomen adsumere iustum est, nisi possit docere quos pascit. Sed proh 25
dolor! nihil tale in plerisque invenitur, et ideo remedium adhibendum malo.

In pluralitate beneficiorum, quia inde non minus patitur quam ex electio-
nibus et malis moribus. <Hic multa dixit, quae prius fuerant dicta.>^d

Eius⁷ itaque nomine his tribus mederi peto, patres sanctissimi, et si quid corruptum,
si quid collapsum, si declinavit alicubi, amussis per congruentia media decidatur. Et nisi 30
nos ipsos iudicamus, a Domino iudicabimur. Necesse enim est, ut iudicium incipiat a domo
Dei. David non fuit dignus aedificare templum Domini⁸, licet omnia ad id disposuisset,
quia vir sanguinum fuit. Videamus etiam, patres, num aliquid sit in nobis Deo displicens,
quod impediatur aedificationem ecclesiae, id est reformationem, et serio a nobis quam ci-
tissime amoveamus. |^f

(P 81⁵)

<Die dominica 16. Maii 1563.

Franciscanus Lotharingus ex Candia. — Congregatio generalis. Bracarensis de abusibus ordinis.

* Post missam, concionem et processionem consuetas alloquutus fui quendam fratrem
Claudium Murlin Franciscanum Lotharingum ex monasterio Castri novi, oppidi in Lo-
tharingia⁹, qui a 22 annis moratus in conventibus sancti Francisci in Candia, de quo
haberi poterit notitia à la Canée ou à Candie. Tridenti est archiepiscopus a Candia primus
omnium⁸, quem magni facit.)^h

40

H 266^a 1: <[A meridie fuit congregatio, in qua inter alios]^k dixit Bartholomaeus de
Martiribus, Lusitanus, archiepiscopus Bracarensis⁹. Hic, patres sanctissimi, inquit,

* P inter lineas add.: Nota pour le voyage de Hierusalem.

^a Druffel, Theol. Litbl. 1876, 514 vult corrigere temere.^b sic cod.; videtur corrigendum tantum.^c w add. et curis.^d postea inter lin. add. in H.^e w Dei.^f add. H.^g P Lotharingii

(sed praemisso in).

^h om. Hh.

ⁱ Sequens votum exhibet H in foliis tribus postea insertis non numeratis,
in quorum capite legitur: fol. 266 post verba 'quam nulla dare'. Quod negligens librarius, qui codicem T exaravit,
perperam inseruit folia post finem paginae 266, i. e. post verba bene usi sunt (supra p. 853, l. 25). Hinc
etiam error editionis Döllingerianae. (De loco voti cf. adn. 8.)

^k Votum incipit: Post illum (Hussonius intellegit
card. Madrucium) dixit Barthol. etc. Quia locus mutandus erat (cf. adn. 8), etiam initium erat mutandum.

¹ De epistula hac neque in indicibus Historiae uni-
versitatis Parisiensis a Bulaeo conscriptae neque in Char-
tulario eiusdem univ. a Denifle edito quidquam inveni.

² Psalm. 68, 21; cf. Iesai. 63, 5.³ Quae est signum crucis, cf. Tertull. Adv. Marc. 3, 22.

⁴ Bernard. ep. 42 ad Henricum Senon. archiep.
(De moribus et officio episcoporum) c. 7, n. 27.

⁵ Hebr. 5, 4.⁶ Hose. 8, 4.⁷ Scilicet ecclesiae, cf. supra p. 855, l. 37 ss.

⁸ Petrus Landus Venetus, archiepiscopus Candiensis
creatus 1535, Tridentum venerat 25. Ian. 1563 († 1583).

⁹ De quo cf. supra p. 356, l. 1 ss et adn. 1.
Dicendum ei erat post Materanum, et Massarellus
(Theiner II, 276) sicut Paleottus (Diar. orig., cf. Theiner

uti mihi liceat in nonnullis antiqui, quem iam audivistis et probastis auctoris mei simplicibus verbis et observationibus^a ex scriptura, ut persuadere^b vobis possim quanta damna ex indignorum promotionibus ecclesiae Christi oriantur^c. Sic meam mentem ex dicto auctore aperio. Ut ecclesia sit sicut *castrorum acies ordinata*¹, debent in fronte poni
 5 fortissimi duces, alioquin nec erit bene ordinata nec terribilis hostibus, sed *portae inferi praevallebunt* apud^d eam². Duces sunt pastores et praeire debent; sed vetat^e Leviticus, ne sint caeci: *Homo de semine Aaron, qui habuerit maculam, non offerat panes vel hostias Domino suo, non accedat ad ministerium, <si caecus fuerit>*³. Si in levita ordinando ad ministerium^f Domini in lege prohibebatur et cavebatur macula corporis,
 10 quanto magis macula spiritualis prohibita est a Domino in ministerio evangelico et in duce et pastore eligendo! Sed amor carnis, stemma generis, favor adulationis aures principum demulcentis et avaritia quatuor causae sunt indignorum et caecorum praelatorum promotionis. Plerique in dignitate ecclesiastica honorem, non onus, delicias, non opus, lac et lanam, non curam de ovibus quaerunt. Ioseph factus a Pharaone propter sapientiam dominus Aegypti non ad necessitates regias praeparandas, non ad movendum
 15 arma, non ad vivendum et equitandum in pompatico apparatu vel habitu, non ad <ociandum et>^g deliciandum, sed ut erudiret principes eius sicut semetipsum et senes^h eius prudentiam doceret. Siⁱ ergo Ioseph, patres sanctissimi, non nisi probata sapientia <eius praefertur^h regimini Aegypti, quanto magis non probata sapientia>^f et vita deberet praefici dominio spirituali ecclesiae! Neque etiam nisi post ternam confessionem dilectionis Domini Petro commissus est principatus apostolatus⁴. Philistaei Dagon posuerunt iuxta <archam Domini>ⁱ; sed promovescentes indignos similes sunt, imo peiores Philistaeis, ecclesiam committentes surdo idolo^k et muto, cum committenda esset archa his qui eam portare essent idonei, tegere et revelare eam per sacramentorum ecclesiae dignam administrationem. Unde caveant sibi, ne simili poena Philistaeorum percutiantur¹, sicque promoti timeant, ne corruant sicut Dagon capite truncato, abscissis summitatibus manuum et pedum, ut omnino sint inutiles. Nunc est *tribulatio magna, qualis non fuit ab initio mundi*⁵, procedens ex ambitione dignitatum et honorum, quae inchoata est tempore legis, quando Iudaei a principibus Romanis
 30 emerunt summum sacerdotium. *Super cathedram Moysi sederunt scribae et pharisaei. Omnia, quae dicunt, facite, quae autem faciunt, nolite facere*⁶. Nunc autem super cathedram Moysi nostri Iesu Christi sedent iuvenes et fatui; nec quae dicunt faciatis, nec quae faciunt nolite facere. Si peritus, licet ambitiosus vel alias malus, penitere posset, fieretque cras bonus qui heri erat malus! Sed de inscio et fatuo nulla spes est;
 35 raro enim de insipiente et inscio suscitatur et facit Dominus sapientem, sicque^m de peccatore poenitentem. Quam ob causam sancta synodus Constantiensis <sess. 2.>^f valde prudenter regulam eligendorum pastorum constituit et voluit, ut electorum quisque invocato spiritu sancto his verbis iuraret: »Ego N. iuro et promitto omnipotenti Deo et sancto N., sub cuius vocabulo dedicata est ecclesia, eum deligere, quem credam futurum
 40 ecclesiae in spiritualibus et temporalibus utiliore, nec illi vocem dare, quem verisimiliter scivero promissione aut datione alicuius rei temporalis seu prece^f per se seu per alium interposita, aut alias qualitercunque directe vel indirecte proⁿ se electionem procurare« etc.⁷ Vult etiam Coloniense concilium tertium, ut electores pastorum talem eligant, qui muneri suo satisfacere possit, aetatis sit legitima et moribus gravem, litterarum
 45 scientia praeditum atque in sacris ordinibus constitutum; scientes ipsis in re tam gravi vel dolo vel negligerent agentibus non minorem quam malis illis^p pastoribus ac praelatis, quos ipsi praefecerunt, in districto Dei iudicio imminere poenam⁸. Neque enim impune peccatur in spiritum sanctum, qui in omni electione ut auctor invocatur, neque inultum permittet Deus, si quis iureiurando, quod sub electionem praestatur, frustra nomen

^a w obsecrationibus. ^b Haec habet H in scida agglutinata; quae infra eam scripta fuerint, non satis apparet; sed idem nomen videtur adhuc legi posse. ^c w oriuntur. ^d sic. ^e w vetuit. ^f om. w.

^g w Sic. ^h sic; praeficitur? ⁱ w aream Dei. ^k w inscio (pro idolo). ^l w puniantur. ^m w sicut. ⁿ w per. ^o w Et (coniungens cum sequentibus). ^p w istis.

II, 653^b) eius votum sub 16. Maii exhibent. Quod cum perperam Hussonius congregationi 13. Maii assignaverit, illinc transferentes hic inseruimus. Bracarensem re vera esse voti auctorem, dubitari vix potest propter eius similitudinem quandam cum relatione Massarelliana.

Concilium Tridentinum. II.

¹ Cant. 6, 9.

² Cf. Matth. 16, 18.

³ Levit. 21, 17 s.

⁴ Ioan. 21, 15 ss.

⁵ Matth. 24, 21.

⁶ Matth. 23, 2 s.

⁷ Inter concilii Constantiensis acta non inveni.

⁸ Cf. supra p. 740, l. 4 et adn. 2.

Domini usurpaverit. Bone Deus, quam raro istae regulae ad regimen totius ecclesiae magno cum iudicio constitutae observantur! In electionibus spiritus sanctus invocatur, sed labiis tantum et ex more, corde circa contraria verso. Christus apostolos electurus
 H 266^d orabat prolixè pernoctans in oratione, et sic diurna^a | et nocturna oratione praehabitae
 elegit eos ut ostenderet, quod^b promotionibus praelatorum debent^c preces et orationes
 praemittere, et quod ipsi per devotas orationes et non per inductiones et promissiones
 sunt eligendi. O admirabile Christi exemplum! oratione praemissa apostolos instituere
 voluit, quos tamen omnia prece apostolatus dignitate capaces sua virtute et gratia
 efficere potuisset. Dominus in montem ascendens ad se vocat et eligit quos vult¹. *Non*
*vos me elegistis, sed ego elegi vos*². Ergo humanum studium, ut precum humanarum, 10
 pecuniae et aliarum rerum excludit Dominus ab electione praelati, ut in ea currat sola
 gratia divina. Non possum satis mirari, inquit, formam, quam nobis praescripsit Christus
 electionis praelati. Apostolos instituit in monte, ut significaret episcopos apostolorum
 successores in superiori gradu esse ecclesiae, unde dicuntur ab ἐπί, quod est *supra*, et
 σκοπός, intentio, quod super gregem dominicum debent intendere, ut eum ad superna 15
 valeant erigere. Sed heu! multi ex eis inferiores in opere sunt, et nec sibi nec aliis
 prosunt, et sic nomen sine re tenent. Sunt enim male assumpti, invocato spiritu sancto
 labiis tantum, non corde et animo. Sed quid indignorum promotiones a clero contra
 regulas ecclesiasticas ipsumque spiritum sanctum saepe fieri querimus? Saepius a prin-
 cipibus et magnatibus, neglecto Constantinopolitani concilii generalis^d decreto, fieri etiam
 doleamus. »Promotiones et consecrationes episcoporum, concordans prioribus conciliis,
 electione ac decreto episcoporum collegii fieri sancta haec et universalis synodus definit
 H 266^e et statuit | atque iure promulgat, neminem laicorum principum vel potentum semet in-
 serere^e electioni vel promotioni patriarchae vel metropolitae aut cuiuslibet episcopi etc.
 Quisquis autem secularium principum aut^f potentum vel alterius dignitatis laicus ad-
 versus communem et consonantem atque canonicam electionem ecclesiastici ordinis agere
 tentaverit, anathema sit.«^g Sed si reges et principes ab episcoporum nominatione et
 promotione sacris canonibus obediens abstinerint, quis dignus vestro iudicio, patres
 sanctissimi, a populo aut clero assumetur? Scriptum est enim: *Exquirite diligenter*
assumendum in sacerdotium^h. Is sane, quem commendat apostolus (epist. [1] ad Timoth. 30
 c. 3, [vers.] 5. 6. 9. 10 et aliis) — in summa, ne prolixior videar vobis, is dignus erit
 sacerdotio et episcopatu, qui secundum regulam concilii Carthaginensis quartiⁱ et formam
 eligendi episcopi praescriptam, si sit natura prudens, si docibilis, si moribus temperatus,
 si vita castus, si sobrius, si misericors, si litteratus, si in lege Domini instructus^j, si in
 scripturarum sensibus cautus. At quis inquireret, aut cuius erit muneris examinare electum 35
 et promovendum? Metropolitanus erit officii secundum canonem 2. secundi concilii
 Nicaeni^k, et videre, ne quid fiat contra Lateranensem synodum sub Alexandro III, quae
 haec habet: »(Praesenti decreto)^l statuimus, ut nullus in episcopum eligatur, nisi qui
 iam trigesimum aetatis annum egerit et de legitimo sit matrimonio natus, qui etiam vita
 et scientia commendabilis demonstretur.«^m Propterea *manus cito nemini imposueris*ⁿ, 40
 H 266^f inquit Paulus Timotheo, *neque communicaveris peccatis alienis*^o. | »Quid est cito manus
 imponere, ait sanctus ille Leo in epistola ad episcopos Africanos, nisi ante aetatem
 maturitatis, ante tempus examinis, ante meritum laboris, ante experientiam disciplinae,
 sacerdotalet honorem tribuere non probatis?«^p Sed <quam multi sunt hodie Tharasi¹⁰,
 quam pauci Ambrosii!^k Quam multi hodie fiunt episcopi, qui heri erant aulici! Non
 plura loquar vobis, sapientissimi¹ patres, qui illum tantum episcopatu dignum arbitramini,
 quem cognoscetis missum a Deo, quem non paucorum hominum^h laudatio vel potius adulatio

^a cod. diutina; w diuturna. ^b w quas. ^c w deberent. ^d H in marg.: Concil. 4. Constan.
 sub Basilio imp. ^e sic. ^f H et. ^g w instructor. ^h om. w. ⁱ w insert ut.
^k w haec verba habet post aulici. ¹ w sanctissimi.

¹ Cf. Marc. 3, 13. ² Ioan. 15, 16.

³ Cf. supra p. 824, l. 5 ss et adn. 3.

⁴ In scriptura sacra hoc non legitur; nescio unde verba sint sumpta.

⁵ Statuta ecclesiae antiqua, cf. supra p. 778, adn. 10.

⁶ Concilii Nicaeni II (oecumenici VII, celebrati a. 787) can. 2 = c. 6 D. 38.

⁷ 1 Tim. 5, 22.

⁸ Concil. Lateran. III (oecumen. XI, a. 1179) c. 3.

⁹ Leonis M. ep. 12 (scripta 10. Aug. 446), c. 2 (Migne, Patr. lat. LIV, 647; c. 3 D. 72; etiam apud Pseudo-Isidorum, ed. Hinschius 622).

¹⁰ Tarasius, ex laico 784 statim patriarcha Constantinopolitanus factus, cum imperatore Constantino simoniae favisce dicebatur, cf. Hefele, Conciliengeschichte III² (Freiburg 1877), 484 s.

elegit, sed illum quem et^a vita optima et catholicorum examen commendat sacerdotum, vel etiam qui universorum populorum iudicio comprobatur. Sic censeo cum Augustino, patres sanctissimi, et mecum veritatem illam in favorem et gloriam Christi, qui est veritas, ubique, donec ecclesiis sua iura restituantur, audacter defendite et propugnate. :]

<Die Veneris 21. [Maii]

5 receptus [est] honorifice comes a Luna, orator regis Cath^{ci}.^b

(P 81^r;
H 274)

: Finito responso oratoris Gallici H habet signum (p. 276) remittens ad folium intercalatum inter fol. 276 et 277, in quo legitur:

Orationem habuit ad patres nomine comitis a Luna Petrus Fontidonius. In H 276^a qua inter alia regem Cath^{cum} paratum esse dixit ad agendas illas partes, quas Marcianus^o imperator, qui concilio interfuit Calchedonensi^d, principibus christianis dixit esse sustinendas ad corroboranda conciliorum decreta¹: concilium protegere se velle. Propterea
10 providisse, ne ab hostibus armis aut quovis alio modo turbaretur, ut patres sine metu ecclesiae saluti consularent. Laudavit regem suum et alios régēs catholicos propter
15 aerumnis et calamitatibus liberassent.²

Synodus respondit consolatam se in communibus miseriis potentissimi (sic eum appellavit) regis Cath^{ci} religione et virum, quas maximas esse sciebat, pollicitatione ad tuenda concilii decreta³. :]

Die sabbathi 22. [Maii].

(P 81^r;
H 276)

Card. Lotharingus it Ferrariam. In congregatione generali Psalmaeus edit votum de abusibus ordinis.

Card. Lotharingus profectus est Ferrariam, invisurus cardinalem Ferrariensem⁴.

20 Eodem die a meridie pronuntiavi [ego **Virdunensis**] votum in congregatione super abusibus ordinis in medium propositis.

^f: Regulam habemus, patres, in Gregorio Nazianzeno, qua statuamus omnia bene in H 277 ecclesia. Habete ab eo, quae primum reformanda censet. »Sane nequaquam rerum et ordinis apud nos laudo confusionem, quum aliquando perverse a quibusdam praesidetur
25 in gradibus. Siquidem non omnes accusare audeo, neque visum est, obiter tamen legem laudo nautarum, quare prius gubernatori remum in manus dat, indeque in proram deducit et ulteriora concredit, itaque tandem super gubernacula, cum multa maris experientia et ventorum statuit cognitione. Pariter et in rebus fieri solet bellicis: miles sub initium quis efficitur, deinde ordines regit, tandem etiam in ducem evadit. Siquidem
30 ordo ipse optimus est incipientibus pariter et utilissimus. Res vero nostrae multum dignae essent, si ita se haberent; nunc autem sanctissimus apud nos periclitatur ordo, ne prae rebus cunctis sit ridiculosissimus. Non enim ex virtute magis quam ex malitia oritur praesidentia, neque digniorum, sed potentiorum sunt throni. Samuel inter prophetas futura praevidens, sed et Saul adiectus; Roboam Salomonis inter reges, quin et
35 Ieroboam servus et desertor. Ac nec medicus, nec pictor ullus est, qui non prius aegrotantium considerat manus, aut colores temperat multos et delineat^e figuras. Cathedra vero sine ullo acquiritur labore, non secus ac cum fabulae gigantes fingunt. Unius diei sanctos facimus ac sapientes iubemus eos, qui nulla praediti sunt sapientia et nil ad gradum praeterquam velle afferunt^h «⁵.

^a om. w. ^b P add. inter lin.; H ita habent: . . . receptus est in congregatione comes a Luna, orator regis catholici, qui sequentem hic protestationem fecit super praecedentia, quam sibi debere proximam oratoribus regis Romanorum asseruit. Deinde H et h adiungunt verba protestationis et responsum oratoris Gallici, Le Plat VI, 65 s. ^c cod. (H) Martinianus. ^d sic. ^e sic Le Plat; H tantum. ^f add. H. ^g cod. delimat. ^h hic del.: Et hic quidem inferiorem amat locum et humilis consistit, cum dignus sit sublimi.

¹ Marciani oratio in sessione sexta concilii Chalcedonensi habita apud Harduin. II, 463.

² Oratio exstat apud Le Plat VI, 68—78; verba in textu transumpta ibid. p. 71 s.

³ Responsum apud Le Plat VI, 78 s.

⁴ De quo cf. supra p. 641, adn. 1.

⁵ Gregorius Naz. Oratio 43, in laudem Basilii M., c. 26 (Migne, Patr. gr. XXXVI, 532).

H 278 Divus Clemens epistula prima ad Iacobum fratrem Domini: »Similis omnis ecclesiae status navi magnae, quae per undosum pelagus de diversis locis et regionibus viros portat ad unam potentis regis urbem properare cupientes. Sit ergo navis huius portus dominus ipse omnipotens Deus, gubernator sit Christus. Tum deinde prout officium episcopus impleat, presbyteri nautarum, diacones dispensatorum teneant locum«¹. En 5 patres ordo ministrorum et ut singuli suum officium facere tenentur. »Ordo (inquit idem Gregorius Nazianzenus) in ecclesia ita statuit, ut alii sint oves, alii vero pastores, ita ut hi imperent, illi vero obediant... Cur te ipsum facis pastorem, quum sis ovis, cur caput esse contendis, quum pes existas, cur exercitum ducere quaeris, quum inter milites adhuc censearis?«² »Ordinate ad ordines ascendendum est, ut docet divus Gregorius epist. 24 10 ad Syagrium et alios episcopos. Nam casum appetit, qui ad summa loci fastigia, postpositis gradibus, per abrupta quaerit ascensum, et cum apostolus doceat inter alia sacri ordinis instituta discipulum, manum non esse cuiquam citius imponendam³, quid hoc celerius quidve praecipitanti, quam ut exoriat a summitate principium et ante esse incipiat episcopus, quam minister? Quisquis ergo sacerdotium non ad elationis pompam, 15 sed ad utilitatem adipisci desiderat, prius vires suas cum hoc quod est subiturus onere metiatur, et si impar, abstineat, et ad id cum metu etiam cui^a se sufficere existimat accedat«⁴. Aequum est igitur, ut de gradu ad gradum, de dignitate ad dignitatem perveniat et in omnibus ecclesiasticis officiis et gradibus Christum imitetur et sequatur qui bene vocatus est et praeesse vult, ut in divo Ambrosio legitur. Conspice Dominum, 20 | quomodo humiliter suscipiens lectoris officium benigno vultu legit inter eos; ita ad omnia se curvavit^b obsequia, ut nec lectoris quidem aspernaretur officium⁵. Officium etiam ostiarii suscepit vendentes et ementes eliciens e templo; officium exorcistae, daemones de obsessis expellendo; acolythi sive ceroferarii, se lumen mundi ostendendo. Sic Dominus noster minorum officia quattuor ordinum exercuit. Propter quod nullus, quantum- 25 cunque magnus, debet dedignari minores ordines et eorum officia exequi et exercere. Subdiaconatum autem exercuit, quando se lintheo procinxit et pedes discipulorum lavit. Diaconatum, quando in coena corpus et sanguinem suum discipulis ministravit. Presbyteratum, quando in eadem coena panem et vinum in corpus et sanguinem suum mutavit. Deinde ut pontifex in ara crucis se obtulit⁶. Ecce gradus, super quibus agendum 30 maxime, ne ecclesia suis ministris fraudetur et exinde maximum patiatur detrimentum. Vestrum est, patres, semota omni mora^c et alia quacumque materia iis serio providere, ut vobis clarius praecipitur concilii Arvernensis canone primo: »In primis placuit, ut quoties secundum statuta patrum sancta synodus congregatur, nullus episcoporum aliquam prius causam suggerere audeat, quam ea quae^d ad emendationem vitae, ad se- 35 veritatem regulae, ad animae remedia pertinent, finiantur.«⁷ Nostrum vero [est], quam humillime a summo Deo petere, ut Ioachimi abbatis vetus prophetia nullum in nobis sortiatur effectum:

»Non concordamus nec concordare putamus,
Et tamen hic stamus, cum nil pietatis agamus,
Ut consumamus nos, insimul et pereamus«⁸. :]

40

(P 81^r)

*Die Mercurii 2. Iunii

H 280 comparuit in congregatione quidam consiliarius regius^f nomine Birago^g, qui post exhibitionem litterarum regis et lectionem orationem habuit ad synodum, qua explicare

^a cod. qui.^b sic textus Ambr.; cod. (H) curavit.^c cod. (H) remora.^d cod. qua.^e codd. praemitt. titulum generalem: Iunius.^f H h regis.^g H h Birago.¹ Pseudo-Clementis ep. I, c. 14, in Pseudo-Isidori editione Hinschii p. 34.² Gregor. Naz. Oratio 32 (de moderatione in disputando), c. 10. 12 (Migne, P. gr. XXXVI, 185 B. 188 D).³ 1 Tim. 5, 22.⁴ Gregorius M. Epist. lib. 9, 106 (Migne, Patr. lat. LXXXVII, 1031 B).⁵ Ambros. Expos. Luc. 1, 4, c. 45 (Migne, Patr. lat. XV, 1125 D) libere citatum.⁶ Cf. supra p. 741, l. 15 ss.⁷ Concil. Arvernense (Clermont) a. 535, c. 1, apud

Fr. Maassen, Concilia aevi Merovingici (Mon. Germ. Legg. s. III [concilia], I, Hannoverae 1893) p. 66; Harduin. II, 1181 C.

⁸ In Ioachimi de Floris abbatis († 1202) operibus quae mihi praesto erant hos versus non inveni. — Post hoc votum — quod ceterum vix integrum hic legitur — Urbevetanus Paleotto teste proxime astantibus dixit: 'Quam multa Gallus iste cantat.' Cui respondit Danesius Vauensis: 'Utinam ad cantum huius Galli excitaretur Petrus et fletet amare.' Cf. Theiner II, 660^b; Pallavicin. 21, 8, 3; Conc. Trid. I, p. xvi, l. 26 ss.

docte conatus [est] causas pacis inite inter regem et adversarios suos^a, volens^b persuadere iustas fuisse, ne maius sequeretur incommodum. Deinde serio monuit, ut quam citissime negotia synodi, quae ad fidem et vitam pertinent, expedirentur, cum in minima mora maximum insit^c periculum. Illoc efflagitare regem Gallorum, reginam matrem et totam Galliam. P 81v

5 Cui responsum est synodum deliberaturam maturius super rebus propositis, <ut respondeatur>^d regi¹.

° Die Martis 15. Iunii

legatus **Moronus** petiit sententiam patrum super die sessionis proxime praescribendo, et quod sibi commodum videretur prorogari ad 15. diem Iulii, ut interim nonnulla controversa inter patres possent componi, <et rogemus Deum, ut inspiret>^f

10 bonam mentem synodo ad decidenda ea quae spectant ad Dei^g gloriam et ecclesiae aedificationem.

^b <Primus omnium [card. Lotharingius] pium eius desiderium laudavit, et dies placuit. Itidem etiam fere omnibus placuit patribus.

Interim¹ deputati repurgarunt canones abusuum. Sed **Senonensis** movit

15 questionem ex eo, quod in primo c[apite] diceretur pontificem providere de pastoribus ecclesiis, quasi derogaretur his verbis Gallorum concordatis, <quibus cavetur quod sunt quaedam ecclesie habentes privilegium eligendi non obstan[tibus] concordat[is]>^k, et tunc eo casu confirmatio non ad papam, sed metrop[olitanum] spectaret; hic vero videtur¹ asseri confirmationem omnium ecclesiarum maiorum ad papam spectare. Sed meo iudicio

20 non praeiudicat^m, si habeatur horum temporum ratio, quibus nemo inficias ierit papam omnes episcopos instituere, confirmare, et de pastoribus providere ecclesiis.

Res ad legatos relegabaturⁿ, apud quos <sententias diximus>^o praesente cardinali Lotharingio².

[Die lunae 28. Iunii.]

Die 28.^p a vespere convocatis patribus deputatis coram legatis lecti fuerunt H 28r

25 canones reformati³. Visum fuit non agi de titularibus; augendam aetatem subdiaconi usque ad 23. annum saltem propter^q celibatum annexum. Restituendas esse functiones ordinum dixit card. **Lotharingius** maxime in ecclesiis cathedralibus et monasteriis, ubi commode fieri poterit, ne remaneant nuda nomina, neque huiusmodi gradus in tantum contemptum veniant apud adversarios. Et huiusmodi ordinati possunt sumi ex seminario

30 erigendo; | quibus certę portiones poterunt assignari amovibiles ad nutum ex proventibus P 82r

praebendarum quarundam ad hunc effectum supprimendarum. Id quod futurum magnum ornamentum ecclesiae, si isti^r ordines distinguerentur in ecclesiis et quisque sua munia^s exerceret⁴.

[Die Martis 29. Iunii.]

Die sanctorum Petri et Pauli 29. inter sacrorum solemnina finito evangelio nata [est]

35 controversia pro incenso dando oratoribus Gallo et Hispano, quod Hispanus vellet primo sibi offerri sedenti prope legatos iuxta sedem Madrutii cardinalis paulo inferius. Legati, cardd. Lotharingius et Madrutius discesserunt ad sacristiam <deliberandi causa>^t vocatis <ad se>^u Senonensi, Granatensi et Aurelianensi. Interim habita fuit oratio de primatu Petri, qua finita paulo post reversi sunt ad loca sua legati et celebrans, orator

40 Sabaudus, prosequutus est missam, in qua nec amplius incensum nec pax more solito data fuit neque legatis neque oratoribus neque aliis⁵.

<Eodem die scripsi sigillifero cum litteris card. Lotharingii ad suos officiales Rhemenses per postam Flandricam.>^k

^a P suo.

^b Hh et (om. volens).

^c Hh inesset.

^d Hh et responsuram.

^e Alius ductus manus in P.

^f Hh Inspiret Deus.

^g Hh eius.

^h P non incip. a linea.

ⁱ Hh Placuit fere omnibus sententia legati, et interim.

^k om. Hh.

^l H verum; om. h.

^m Hh facit praeiudicium.

ⁿ Hh relegata est.

^o h quisque sententiam dixit.

^p H supra lin. add. Iunii.

^q om. h.

^r Hh ipsi.

^s h munera.

^t H ad deliberandum.

^u om. Hh; se dubium in P.

¹ Cf. supra p. 680, l. 34 s et adn. 10; 681, l. 1 ss et adn. 1.

² Psalmaci erat unus ex deputatis. Plurima de his actionibus exhibet Paleottus in Diario orig. ad 16. Iunii.

³ Canones reformati abusuum de sacramento or-

dinis (3. vel 5. Iulii) patribus concilii propositi leguntur apud *Le Plat* VI, 126—138.

⁴ Idem iam dixerat 14. Maii, cf. supra p. 855, l. 8 ss.

⁵ Cf. Mendozae relationem supra p. 684, l. 9 ss; Firmani p. 568, l. 6 ss.

H 282

^a[Die Iovis 1. Iulii.]

|: Prima die Iulii scripsit Illustrissimus meus sanctissimo papae his verbis, ut vidi.
Beatissime pater.

Heri Musotum¹ secretarium meum ad S^{tem} V. misi, deploratis pene huius sancti concilii rebus. At ubi hoc mane intellexi Ill^{mos} legatos hisdem quibus ego rationibus incipere vehementer commoveri et magna diligentia et celeritate ad S^{tem} V. scribere, 5 existimavi et mihi iterum etiam scribendum esse et S^{tem} V. obsecrari, ut ne quicquam fieri permittat, quod iam securum et felicem exitum sanctae synodi inturbet et magnum schisma in ecclesia unenda quam te auctore dividenda generet. Video enim iam omnia pro sessione futura ita concordata, ut omnia decreta unanimi patrum consensu felicem exitum Deo et S^{ti} V. beatissimum sint habitura. Quibus transactis iam portum videre 10 certo incipiamus, quemadmodum latius et melius cuncta per Musotum intelliget S^{tas} V. Quae si mea opera uti volet et diffidentiam omnem auferre, cognoscet certo me et gloriae Dei et honoris et dignitatis sedis apostolicae ac S^{ti} V. esse sine fuco studio- sissimum. Dominus Deus S^{tem} V. gubernet et dirigat ad gloriam sancti nominis sui ac salutem ecclesiae suae sanctae. Cuius ego sanctos pedes osculor^b. 15

Tridenti prima die Iulii 1563

V. S^{us} humillimus servitor

C. Cardinalis de Lotharingia³. :|°

H 283

Die Mercurii 7. Iulii

discessit a Tridento orator Gallus, generosus et nobilis Lansacus, humanissimus vir et omnibus gratissimus³. 20

Die autem Martis^d 6. [Iulii]

praecedente card. Lotharingius laboravit multum in congregatione facta apud Moronum, vocatis ad eam multis ex qualibet natione patribus, in componendis dissidiis, quae multis mensibus nata erant inter patres de episcoporum institutione divina et residentia iure etiam divino sancienda, et quae hactenus remorabantur progressum concilii. Unde Varmiensis legatus in fine congregationis ---^{e4} 25

P 82v

Die Iovis 9. Iulii

Congregatio generalis. Sententiae de doctrina et canonibus ordinis et de decreto residentiae. Psalmaei votum.

In congregatione generali dixerunt patres omnes super doctrina canonibusque^f ordinis et super decreto residentie, et quamvis antea magne^e contentiones suborte essent de episcoporum institutione a Christo et residentia^h iure divino sancienda (quod utrum- que verissimum tamenⁱ credo), tamen longe maior pars patrum inherendo sententiae card. Lotharingii omnia probavit^k, quae de his proposita erant, adhibitis tamen nonnullis 30 patrum animadversionibus, <praeterquam>^l Granatensis, Segobiensis, Auriensis et^m plerique Hispaniⁿ dixerunt displicere sibi sextum canonem de ordine, ubi dicitur hierarchiam ord[inatio]ne divina institutam, et c. 8 de assumptis auctoritate pontificis Romani episcopis, <propterea quod>^o dicendum esset episcopos esse a Christo institutos; deinde in decreto residentie declarandum clare et dilucide residentiam iure divino 35 statuendam^p. | Nonnulli alii in 6. ca[none]^q voluerunt dici *institutione divina*, alii addi *peculiari*, ut diceretur *peculiari et particulari ordinatione*, ut Clodiensis^{r5}, quem

^a codd. praemitt. titulum: Iulius; P Die Iulii.

^b Le Plat exosculor.

^c add. H.

^d om. Hh.

^e sic P, propositio non finitur, quam omittunt Hh.

^f H canonibus.

^g H multae.

^h P residentiae.

ⁱ om. h.

^k P corr. pro probarunt.

^l Hh Eius tamen sententiae non fuerunt.

^m om. H.

ⁿ Hh hic novam incipiunt propositionem.

^o H proptereaque; h propterea.

^p H sancendam.

^q Hh capite.

^r Hh add. episcopus Iacobus Naclantus [h Nadantus], Florentinus, ord. Praed.

¹ Qui antea fuerat secretarius card. Seripandi, et ipse scriptor rerum concilii.

² Cf. Le Plat VI, 125 s.

³ Cf. supra p. 568, l. 42 s et adn. 2; p. 669, l. 7 ss et adn. 1.

⁴ Alia de hac die v. infra p. 863, l. 30 ss. — Plurima de his consultationibus habet Paleottus in Diario originali.

⁵ De quo cf. Conc. Trid. I, 184, adn. 10. De inquisitione in eum facta G. Buschbell brevi tractabit.

nonnulli sequuti sunt. **Segobiensis** de consensu populi requirendo egit. **Iprensis**¹ ubi agitur de sacrificio misse, successisse in locum sacramentorum^a veteris legis, dixit potius dicendum de crucis sacrificio; et quædam etiam de episcopis auctoritate Romani pontificis assumendis adiecit, <ut non videatur simpliciter verum,>^b cum apostoli, quorum
 5 loco successerunt episcopi, non a Petro, sed a Christo sint instituti. Alii nonnulla in scriptis annotatione digna promiserunt dare secretario, ne diutius in dicendo morarentur. Sic fere <conventum fuit>^c unanimi consensu, ut omnia de ordine et residentia probarentur ineundæ^d concordie et pacis gratia, et ut publice | utilitati consulatur, tum
 10 Sententiis latis in solutione congregationis dixit legatus **Moronus**: Confirmet Deus, quod operatus est in nobis.

Ego vero ita sententiam pronuntiavi. Horum iudicio, qui pie et christiane affecti sunt, dubium non est quin doctrina de sacramento ordinis et canones ex ea deducti christianam, catholicam et spiritu sancto dignam complectantur sententiam, adeo ut de
 15 his subdubitare aut contentiosius | disputare tanquam de problemate <(ut dixit Iustino-
 p[olitanus]) mea sententia>^e impium sit et eorum, qui nimio contradicendi studio laborant. Proinde^b que de his paucissimisⁱ et simplicibus verbis dixit R^{mos}^k card. Lotharingius tantopere mihi placent, ut eius in dicenda sententia exemplum omnibus sequendum
 20 atque pedibus in eius sententiam eundum esse putem. Sed quoniam video animos quorundam patrum circa 6. canonem¹ de hierarchia adhuc suspensos herere, ego quoque quid sentiam dicam. Placeret enim mihi, ut loco verborum *ordinatione divina* diceretur *institutione divina*, maxime cum *ordinatio* hoc in sensu non sit adeo latina locutio atque
 25 *institutione*^m, tum quiaⁿ interpretatio ordinationis in alienos sensus trahi a nonnullis potest, ut inde colligant ex ordinatione ecclesiastica institutam hierarchiam. — In decreto residentię nihil reprehensione dignum, nisi quod nimiam continet indulgentiam; ideo placet, modo verbum *assistunt* maneat, aut loco eius dicatur *neque suam impendunt operam*,
 <sed merce[nariorum] more desunt.>^e Quod autem reticetur verbum *regere*, me offendit, cum verbum *pascere* importet verbum regendi, ut Io. 21 *pasce oves*^o. Quibus verbis omnium Christi ovium regimen Petro traditum creditur.

[Die Martis 6. Iulii.]²

P 83v

Die autem Martis proxime præcedente in congregatione particulari apud Moronum, in qua aderant post^p cardd. Lotharingium <et Madr[utium]>^q plus quam | sexaginta
 30 patres, actum fuit de canonibus abusuum. Et quia primus canon visus est multis Italis displicere, ubi agitur de episcoporum examine iuxta ea que antea dicta fuerant <de eo>^e ab eis, <quod videretur supervacaneum,>^e postquam plerique dixerunt, card. **Lotharingius**,
 35 licet primus dixisset, cum dubitaret ne huiusmodi dissensio protraheret sessionem proximam, dixit satius fore ut hic canon, de quo tantopere digladiatur, in aliud tempus reiiciatur. Quod imprimis legatis placuit et fere omnibus aliis, licet quidam petiissent admotionem iuxta^r præmium canonis primi faciendam. **Ego** vero dixi placere mihi differri huiusmodi canonem in aliud tempus iuxta sententiam card. Lotharingii. Neque
 40 super aliis sententiam dixi, maxime de titularibus, aetate ordinandorum, seminario et functionibus ordinum.

*Die sabbathi 10. [Iulii.]

Congregatio generalis. Litterae gubernatricis Flandriae. — Vota de abusibus sacramenti ordinis.

Mane in congregatione praesentatę fuerunt litterae Marguaritę gubernatricis Flandrie etc.^s nomine regis Cath^{ol} ad synodum per comitem de Luna oratorem Hispanum et

^a Hh sacerdotum.^b H cum videatur scriptum, verum; h cum non videatur scriptum: verum...^c Hh statutum est, et ponitur post consensu.^d Hh iucundae.^e h et.^f Hh expectant.^g om. Hh.^h Hh Quapropter.ⁱ Hh paucis.^k Hh Illustrissimus.^l Hh caput.^m sic P; Hh institutio.ⁿ Hh quod.^o H add. etc., quod etiam h videtur prae oculis habuisse,

sed transmutavit in ex (coniunctum cum sequentibus).

^p Hh inserunt eum et.^q om. Hh (confundendo

Madrutium cum Morono).

^r P iuxta.^s alius ductus manus in P.

¹ Martinus Balduinus Brabantinus, ab oppido patrio Rythove cognominatus, 25. Maii 1562 primus episcopus Iprensis electus, 25. Iunii 1563 ad concilium venerat. Obiit 9. Oct. 1583. Cf. H. Hurter, Nomenclator I²

(Oeniponte 1892, annos 1564—1663 complectens), 51 librosque ibi laudatos.

² Cf. supra p. 862, l. 21 ss. Hinc apparet res non eisdem diebus quibus fiebant esse scripturae mandatas.

episcopum Atrebatensem, quibus excusabat se, quod tandiu non miserit praelatos, commendans litteris suis Atrebatensem, Ipreensem et Namurcensem cum^a theologis. Quę lecte quidem fuerunt, sed nullum responsum datum¹.

H 287 Itaque mox card. **Lotharingius** sententiam dixit super abusibus, | censens primum canonem in aliud tempus reiiciendum. Idem de titularibus, de etate, quod non^b nisi 5
P 84^r 23 anno[rum] fiant | subdiaconi, alias omittatur canon. De regularibus mendicantibus voluit rationem haberi. Seminarium probavit cum functionibus, quę brevis poterunt describi. Cetera placuerunt, <nisi de etate, quam vult^e in clericis esse 14 anno[rum]^d>°.

Braccharensis. Inchoandum esse^f ab examine episcoporum, quod nisi fiat nescit unde incipiendum, cum hic canon et seminarium sint praecipue columnę huius reformationis. Quod autem quibusdam non placuit canon 15. de absolute ordinandis, ut non sit quis ascribendus certę ecclesie, dixit canonem optimum esse, <cum mens sit deputatorum, ne sit vagabundus etc.>^b Functiones hoc loco tractandas censuit, et commodum^g esse ut functiones iuxta veterem ecclesiam in memoriam reducantur.

Idruntinus canones 1. et 4. reiiciendos putavit.

Iadrensi non placuit proëmium 1. c[anonis]^h ibi, *in ea re statuenda*; ideo melius dici *in episcopis deligendis* etc.

Pragensis cupiebat exordium reformationis sumi a probatione episcoporum, etⁱ allegavit epistolam Leonis I 82. ad Anasta[sium] episcopum de forma probandi episcopos, ut etiam habetur in c. *Metropolitano* 63. Dist.²; c. *De persona* 65. Dist.³ et in princ[ipio] 20
H 288 Dist. 77.⁴ | De seminario non placuit, ut cogantur sumere corpus Christi pueri, cum non sint adigendi.

* Contrarium dixit **Senonen[sis]**. *Compelle*, inquit, eos *intrare*⁵.

Lanciensis¹ super seminario cuperet monasteria in quibus studia vigent eximi.

Greguetus^m **Milopotamus**ⁿ suo more risum movit, cum ageret contra eos qui²⁵ dicerent quicquam contra auctoritatem papę et cardinalium, quibus suę commende deberent manere salvę et integrae.

H 288^a | Graviter tandem dixit et enixe petiit a sancta synodo, ut sine mora provideret ecclesiae necessitatibus secundum pium consilium delectorum cardinalium⁶ Contareni, Theatini⁷, Sadoleti, Anglici et aliorum praelatorum, archiepiscoporum Salernitani⁸ et Brun- 30
dusini⁹, episcopi Veronensis¹⁰, abbatis S. Georgii Veneti¹¹ et fratris Thomae, magistri sacri palatii¹² de corrigendis ecclesiae abusibus sanctissimo Paulo III papae ipso iubente conscriptum et exhibitum anno 1538⁶. Quod quidem prae manibus habebat et rogantibus non paucis postea legit, nihil ei addi aut detrahi utiliter posse arbitratus, aegre ferens de caetero cum bonis omnibus, quod tandiu remorarentur patres circa materias quasdam 35
parvi momenti, si non omnino leves, et parum curarent maxime necessarias, quarum bona pars continebatur in dicto vere sapientum quod sequitur consilio. :|°

(H 288) ^p <Idem fecit¹³>^q **Philadelphensis** titularis, Germanus^r, dum ageret gratias quod titulares non tollerentur, imo eorum portio augeretur, cum sint egentes et pauperculi. Sed postea nescio quid de his quae Romę sint venalia egit. 40

^a P del. duo[bus]. ^b om. Hh. ^c om. h; H ut. ^d Hh hic habent voluit. ^e P postea inter lin. add. ^f Hh inserunt dixit. ^g P comodum. ^h Hh capitis. ⁱ om. H. ^k P non incip. a linea, ita ut possint haec verba pertinere ad votum Pragensis et ipse esse qui dicit; deinde legendum esset: Senonensi. Sed sensus aliter videtur postulare. ¹ Hh Lancianensis. ^m sic P ('Grechetto'); om. Hh. ⁿ sic P; H Milopotamiensis; h Milopotamensis. ^o Add. H in folio post pag. 288 intercalato, in cuius capite legitur: fol. 288 post verba 'salvae et integrae'. — Documentum ipsum (extat ex. gr. apud Le Plat II, 596—605) sequitur in H, novem folia non numerata complectens. ^p P non incipit a linea. ^q Haec verba primo habuerat etiam H, sed postea deleta, cum insertis eis, quae de consilio anni 1538 agunt, non amplius intellegentur (cf. adnot. sequentem). ^r H postea hic inseruit (cf. adnot. praecedentem): Milopotamensis fuit sententiae.

¹ Litterae gubernatricis leguntur apud Raynaldum ad a. 1563, n. 144; Le Plat VI, 138 s. Responsum dabatur in congregatione generali 23. Augusti: Raynald. a. 1563, n. 145; Le Plat VI, 192. Cf. Theiner II, 368.

² c. 19 D. 63, ex Leonis M. ep. 14 (al. 82 vel 84), c. 6 (Migne, Patr. lat. LIV, 673).

³ c. 4 D. 65 (ex eadem epistula).

⁴ c. 1—3 D. 77. ⁵ Luc. 14, 23.

⁶ Cf. supra p. 854, l. 16 ss et adn. 5.

⁷ Qui postea fuit Paulus IV.

⁸ Federicus Fregosus, 1507—1533 archiepiscopus

Salernitanus, deinde translatus Eugubium, 12. Dec. 1539 creatus cardinalis (Ciacon. III, 660 ss).

⁹ Hieronymus Aleandrus, archiepiscopus Brundisinus 1524—1542, cardinalis 1536, cf. Conc. Trid. I, 411, adn. 5.

¹⁰ Ioannes Matthaeus Gibertus, episcopus Veronensis 1524—1543, de quo cf. Conc. Trid. I, 410, adn. 6.

¹¹ Gregorius Cortesius, de quo cf. ex. gr. F. Dittrich, Gasparo Contarini (Braunsberg 1885) passim.

¹² Thomas Badia ord. Praed., cf. Conc. Trid. I, 693, l. 21 ss et adn. 5.

¹³ Sc. risum movit, cf. l. 25.

[Quis locus tutus, inquit, et quae causa poterit esse excusata, si veneranda Dei templa pecuniis expugnentur? Si quis indignus est sacerdotio, nisi fuerit ordinatus invitus, quomodo lubens pecunias Romam mittet ut promoveatur? :]^a

[Die dominica 11. Iulii.]

P 84 v

Congregatio generalis. Psalmaei votum de canonibus reformatis abusuum ordinis.

Dominica 11. inter alia^b sententiam dixi [ego **Virdunensis**]. Canonem 1. nullo pacto reiiciendum, licet propter argumentum examinis multis exosum, quod posset remorari^c sessionem proximam ab omnibus desideratam, differendum in aliud tempus. Formula paucis tradita et pronuntiata a Sagin[ensi] placuit. Titulares abrogandos esse. Quod quia obtineri non potest ob multitudinem votorum, canonem qui eorum restringit potestatem manendum^d esse. De ordinandorum etate, ut subdiaconi non ante 23. annum
10 ordinentur ob celibatum annexum iuxta card. Lotharingii sententiam. | De pedagogy^e H 289
scholastico seu seminario existimo melioribus consiliis succursum esse non potuisse afflictis et pene deploratis rebus ecclesiasticis, quam si primo quoque tempore gymnasia
ubique^f instituuntur^g, quae sint seminaria ordinandorum ministrorum in ecclesia, in quibus
pueritia, quae est seges omnium rerum publicarum, in timore Domini et disciplinis
15 ecclesiasticis educetur iuxta formam c. 23. Toleta[ni] IV¹. Functiones² restituendas omnino
censeo, ut quisque sua ad quae ordinatus est ministeria exequatur, ne nuda tantum^h
nomina et in ceremoniis posita maneant. Idem quoque agendum de functionibus digni-
tatum ecclesiarum cathedralium, decanorum, archidiaconorum, primiceriorum, cantorum,
scholasticorum etc.¹ aliorumque similium, de quibus in c. *Perlectis* 25 Dist.³, ubi quid
20 ad unumquemque ordinem, etiam minorum, spectat declaratur, et quomodo huiusmodi
gradus in cura et sollicitudine archid[iaconorum] et primice[r]iorum et thesaurariorum^k
dividuntur. <Forma functionum a Segobiensi placuit.>ⁱ

[Die lunae 12. Iulii.]

Die lunę patres omnes et generales sententias dixerunt.

Die Mercurii 14. [Iulii]

a meridie in congregatione generali **Moronus** legatus proposuit patribus, ut
25 dicerent sententias super doctrina et canonibus de ordine, de residentia et articulis re-
formationis abusuum, subdens primum caput de examine episcoporum dilatum in sequentem
sessionem, cum ageretur de provisionibus ecclesiarum. Omnia omnibus placuerunt praeter-
quam Granatensi, Sego[biensi], Auriensi, Gaddicensi¹, Segorbri[censi], Cauriensi¹, Lucensi,
Vicensi Hispano^m aliisque paucis Italisⁿ, | qui dixerunt c. 6 de hierarchia ecclesiastica H 290
30 ordinatione divina instituta non placere, nisi | dicatur a Christo vel Christi institutione. P 85 r
^oPaucis admodum Italis displicuit decretum de residentia.

<Idem Moronus proposuit agendum et de cardinalibus in decreto de residentia>ⁿ
<et de etate ordinandorum>ⁱ. Sed^q de etate ordinandorum patribus sic visum non
fuit, cum maior aetas in illis requiratur ex concilio Consta[ntinopolitano]^r⁴ quam in
35 sacerdotibus.

Deinde de functionibus paucis <in genere>^s actum iuxta formulam propositam.

Postremo proposuit sessionem differendam ad 16. Septembris; in qua ageretur
de matrimonio et aliis quae ad fidem spectare videbuntur^t, et seria reformatione generali.
Omnibus ita placuit. Sic soluta fuit praeter opinionem congregatio cum gratiarum actione.

^a add. H.   ^b Hh alios.   ^c H retardare.   ^d Hh retinendum.   ^e Hh paedagogis et
postea virgulam (comma) habent.   ^f P utique (?).   ^g Hh statuatur.   ^h Hh sint (loco tantum).
ⁱ om. Hh.   ^k P thesauriorum.   ¹ h Guadixensi.   ^m hic (pro Hispano) Hh habent Coriensi.
ⁿ om. Hh; P Italicis.   ^o P non incipit a linea.   ^p om. h.   ^q H corr. ex et (cf. quae
in P praecedebant).   ^r Hh Const.   ^s H T in quem; om. h.   ^t Hh viderentur.

¹ Celebratum a. 633, Harduin. III, 586.

² Sc. ordinum, maxime minorum, cf. supra p. 855.

1. 8 ss.

Concilium Tridentinum. II.

³ c. 1 D. 25, ex epistula ad Ludifredum Isidoro
Hispalensi ascripta, cf. Friedbergi adnotationem.

⁴ Videtur intellegi concilii Trullani (a. 692) c. 14. 15.

[Die Iovis 15. Iulii.]

Sessio XXIII (VII sub Pio IV).

^aDie vero Iovis 15. celebrata fuit sessio in eade divi Vigili, quae est cathedralis, praesidentibus legatis Morono, Hosio, Symoneta et Navigerio^b, cardd. Lotharingio et Madru[tio], oratoribus tribus imperatoris, duobus regis Gallorum, comite de Luna oratore^c regis Cath^{ei}, oratoribus regis Polonię, Lusitaniae, duobus domini^d Venetorum et altero ducis Sabaudie et ducentis et octo^e episcopis una cum generalibus ordinum, abbatibus, 5 doctoribus etc.

Primum quidem celebravit missam de spiritu sancto episcopus Parisiensis. Finita missa benedictione accepta cum indulgentiis Aliphanus habuit orationem, in qua initio gratulatus est de die sessionis, quod post tantas | <patrum dissensiones>^f tam unanimes 10 sint. Proposuit duo vulnera ecclesiae et remedia. Duo petiit: [1°] ut dogmata dilucide explicentur verbo Dei et traditione, 2° ut mores ad pristinam aetatem revocentur, sed, ut dixit, nescio an simus adversariis meliores <etc.¹ Deinde>^g chorus symphonicorum^h cepitⁱ psalmum *Exaudi* etc.^{k2} Interim legati adierunt^l faldistorium prope altare ad suscipienda vestimenta pontificalia. ^m Requisiti episcopi ceperunt indui pluviali et mitra simplici. | Parata sede in medio altaris ibi sedit Moronus legatus. ⁿ *Orate*, dixit diaconus. 15 Flexis genibus orarunt patres: <Adsumus . . .>^o. *Erigite. Orate. Erigite.* Collecta. <Letania cum benedictione. *Oremus. Flectamus* etc. *Levate.* Collecta.>^p Evangelium: *Dixit Iesus Symoni Petro* etc.^{k3} Alii legati finito evangelio advenerunt^p a suis sedibus ad altare sedentes a dextris et sinistris Moroni. *Veni creator* <etc. cum cantu>^q, vers[iculis]^q et collecta consuetis. *Benedicamus Domino.* 20

Tum Castellanus^r, qui vices obit^s secretarii^t, legit quoddam breve, quo eligitur Moronus legatus loco Mantuani^u, et aliud, quo Navigerius loco Seripandi, sub dat. 20. Martii. Tum orator regis Poloni^t exhibuit suas legatis litteras binas^d cum omni reverentia, quae tradite magistro ceremoniarum et postmodum lecte ex suggestu una cum responso in admissione illius⁶. Deinde eodem modo lecte fuerunt littere ducis 25 Sabaudie <una cum>ⁿ procuratorio ad synodum et responsio synodi <ad orationem>^{d7}. Comes deinde de Luna suas exhibuit litteras legationis, et litteras regis Cath^{ei} ad synodum, quibus Pium IV vocat universalis ecclesie pontificem maximum, et responsum ad dictum comitem⁸. ^v Ante tamen lectę fuerunt litterę Marię regine Scotie ad synodum, exhibite per card. Lotharingium, cum responso⁹. Litterę autem gubernatricis Flandrię 30 Marguaritę non fuerunt lecte, quae ante perlatę fuerant per episcopos Flandricos et exhibit[ae] per^w Atrebatensem <una cum oratione de Luna>^d in congregatione patrum¹⁰.

Ascendit demum suggestum Parisiensis et legit primo doctrinam et canones de ordine, <subiungens placentne^x omnibus. | Votis patrum auditis>^y dictum fuit prius^d a legato^z, deinde a dicto Castellansensi^{aa} omnibus placuisse, exceptis sex aut septem, qui 35 petunt aliquam declarationem^{bb} <6. et 8. canonum>^{cc}, et uno solo circa c. 4.

Consequenter legit decretum de residentia cum 17 capitibus reformationis. Placuerunt omnia omnibus, praeterquam, ut dixerunt et idem legatus et Castellanus^{dd}, tribus

^a alius ductus manus in P.   ^b P hic repetit legatis.   ^c H oratoris.   ^d om. H h.
^e H h add. praesentibus.   ^f H h dissensiones patres.   ^g om. h.   ^h H symphonicus.
ⁱ H incoepit.   ^k h et (coniunctum cum sequentibus).   ^l P potius adiit.   ^m H praemittit et.
ⁿ H praemittit. Tunc.   ^o om. h; H in marg.   ^p H h iverunt (et post sedibus).   ^q H versu;
h versus.   ^r H h Castellanus.   ^s h obiit.   ^t H h Poloniae.   ^u P cum una; H h cum.
^v P del. Litterę gub[ernatricis] (v. postea).   ^w H h inserunt episcopum.   ^x P placentneque.
^y H h et auditis patrum votis.   ^z H per legatum.   ^{aa} H per dictum Castellanus; h a dicto
Castellano.   ^{bb} H h reformationem.   ^{cc} H h sexti canonis et octavi.   ^{dd} H h Castellanus.

¹ Oratio non videtur typis exscripta esse.
² Psalmi 54, 60 et 63 ita incipiunt; credo intellegi hic 60.
³ Ioan. 21, 15.
⁴ Massarellus tunc aegrotabat; cf. Conc. Trid. I, p. LXXVI, l. 25 ss; p. LXXVIII, adn. 3.
⁵ Breve (datum 25. Martii 1563) extat apud Raynaldum ad a. 1563, n. 63; Le Plat V, 774.
⁶ Litterae regis apud Raynaldum ad a. 1562, n. 106; Le Plat V, 532 s; oratio ibid. V, 533—535; responsum

536 s. Orator erat Valentinus Herbartus, episcopus Premisiensis factus 15. Oct. 1560, mortuus 27. Aug. 1572.
⁷ Cf. supra p. 827, l. 21 ss et adn. 10; p. 828, l. 20 ss.
⁸ De comite de Luna, qui advenerat 12. Aprilis et 21. Maii receptus erat in congregatione, v. supra p. 567, l. 6 s et adn. 1; p. 677, l. 18 ss; de litteris ab eo traditis etc. p. 567, l. 14 ss et adn. 4; p. 680, l. 21 ss; p. 859, l. 5 ss.
⁹ Cf. supra p. 838, l. 7 ss et adn. 1.
¹⁰ Cf. supra p. 863, l. 42 ss et p. 864, adn. 1.

super decreto de residentia, et decem aliis, qui in diversis canonibus nonnulla addi vel immutari cupiebant. Ideo, ut dixit, Deo agende sunt gratiae quam maxime.

Tum chorus^a cepit canticum^b *Te Deum* etc., et sic soluta fuit sessio, alioqui ab^b omnibus desiderata, cum pace. Ante canticum tamen indicta fuit per D. Parisiensem
5 sessio proxima ad diem 16. Septembris, ubi agetur de matrimonio et aliis ad fidem spectantibus, et de reformatione generali, quam^c omnes pii et catholici votis omnibus efflagitant. Faxit Deus, ut his quoque aliquando det finem¹, et revisamus^d nostra ovilia <etc.>.^e

Sessio praedicta cepit hora 9. et finita fuit 16. aut circiter, et sic per septem horas
10 duravit. Et hac quidem ratione per Dei gratiam liberati sumus ab onere disputationis super abusibus ordinis, in quibus colligendis et reformandis deputati erant orator Polonus episcopus, in cuius edibus nostre congregationes fiebant, patriarcha Venetus, Antibarensis^f, Senonensis archiepiscopi, episcopi <vero Virdunensis,>^g Iliriensis^h 2, Maceratensis, Auriensis, Neocastrensis et Parmensis^h; sed Iliriensis^h vix ter aut quater comparuit. Canon primus,
15 ut diximus, de examine episcoporum, in sequentem fuit dilatus sessionem.

¹[Die] dominica 18. Iulii

P 86v

celebrata [est] missa de spiritu sancto ob victoriam, quam rex Cath^{cus} obtinuit contra infideles, qui in obsidione oppidi Oran in Africa ab Hispanis comprehensi, cesa^k sunt circiter tria millia hominum^a, captis tribus magnis machinis bellicis ab Hispanis³. <Itaque liberati fuerunt qui Orani erant ab huiusmodi Turcarum obsidione>^a. Aliphanus orationem
20 habuit exhortatoriam ad agendas gratias Deo pro huiusmodi victoria, quae causa erat conventus episcoporum, et exorandum Deum, ut ceptis¹ regis Cath^{ci} faveat, qui tam mereatur^m de religione et sede apostolica. <Cantemus enim Domino, quia inimicum deiecit in mare. Hoc enim bellum erat navale, in quo Aliphanus dixit Turcarum fuisse plus quam centum millia ad obsidionem dicti Maraniⁿ, cum tamen ex Hispania ad-
25 venissent circiter 10 millia ad opem ferendam ipsis Maranis. Ipsum^o quoque regem Cath^{cus} exercitum suum ducere ad Algieres. Faxit Deus ut illinc Turcas expellat, cum oppidum illud maxime obsit Hispanis, ut vulgo aiunt.>^a

¹Die sabbathi 24.^p [Iulii]^q

inchoatę fuerunt congregationes ad dicendas sententias super canonibus sacramenti ordinis. Postquam admissus fuit orator novus ducis Florentie episcopus quidam⁴,
30 lectis litteris et procuratorio illius⁵ sub plumbo — <unde colligo illum habere licentiam huiusmodi plumbi a pontifice>^r —, dixit primus card. Lotharingius super canonibus,
et magnopere contendit irritanda esse clandestina matrimonia ob tot incommoda quae ex his sequuntur. <Idem de matrimonio filiorum familias dixit, prout in alio libro⁶.>^a

¹Die dominica 25. Iulii

tota nocte et sabbatho magna fuit Tridenti pluviarum copia cum ventis, non sine magna
35 aeris refrigeratione, quod mirum <videri debet his praesertim>^b diebus canicularibus.

^a om. Hh.   ^b om. H.   ^c Hh quod.   ^d Hh possimus revisere.   ^e om. h; H quae multa mala propter nostram absentiam proculdubio patiuntur.   ^f P Antiberensis.   ^g h Ilerdensis.
^h Hh hic add. et ego Virdunensis (cf. adn. a, linea 13).   ⁱ alius ductus manus in P.   ^k sic P; H caesi; h coesi.   ^l Hh armis.   ^m h meretur.   ⁿ sic.   ^o cod. (P) potius ipse.   ^p P corr. ex 23.
^q add. H 2. man.   ^r H per licentiam summi pontificis, <ut puto postea add.>; h per licentiam a summo pontifice.   ^s om. Hh, qui exhibent orationem oratorum christianissimi regis Caroli IX Ferrerii et Fabri, habita mense Augusto, orta controversia de praecedentia.   ^t alius ductus manus in P; h omnia omittit, quae sequuntur usque ad 7. Sept.; H ea tantum postea addidit, quae referuntur ad 25. Iulii et 13. Augusti.

¹ Cf. Vergil. Aen. 1, 199.

² Minime Ilerdensis est intellegendus (de quo cf. supra p. 319, adn. 2; F. Maassen, Gesch. d. Quellen p. XIX ss), sed episcopus Leriensis Caspar de Casal, cf. supra p. 738, adn. 3. Est auctor operis cui titulus: De sacrificio missae et sacrosanctae eucharistiae celebratione per Christum in coena novissima libri tres, in quibus tredecim his de rebus articuli in sacra oecum. synodo Tridentina propositi in examen vocantur. Mihi praesto est editio Antverpiensis anni 1566, 211 folio-

rum numeratorum et 10 non numeratorum, 80, quae recusa est ex Veneta 'maioribus characteribus impressa'.

³ Cf. supra p. 569, l. 9 ss; p. 688, l. 21 ss.

⁴ Hieronymus Gaddus episcopus Cortonensis, v. supra p. 569, l. 14 ss et adn. 2.

⁵ Cf. supra p. 569, adn. 3.

⁶ Excerpta ex voto exhibent Massarellus apud Theiner II, 314 et Paleottus Diar. orig. Hussonius, cum non receperit votum in diarium, videtur laboris fessus fuisse. — De 'alio libro' cf. supra p. 855, l. 36.

P 87^r

* [Die Martis 27. Iulii.]

Die 27. scripsi sigillifero et consiliariis cum litteris ad gubernatorem de Dampvillers et ad doctorem Capitis F[r]anciscanum et eius provincialem ex parte generalis divi Francisci, et ad comitem Salmes Lothar[ingum] ex parte filii.

^bDie Veneris 13. [Augusti]

appulerunt Tridentum cursores duo Cerizol^o et Danville^a e Gallis ad card. Lotharingium, qui renunciarunt recuperatum ab Anglis per viam concordie oppidum de^o Havre de 5 Grace non procul a Rothomago, quod antea obsessum erat a Gallis <ad expugnandum illud ferro¹>^f Qui nuntius fuit <Gallis aliisque>^f patribus^g gratus^h.

[Die sabbati 28. Augusti.]

Die 28. recepi litteras a Virduno, cum fasciculis litterarum ad Lotharingium quattuor, inter quos unus erat plenus aureis aut nescio quibus metallis.

H 302

¹[Die Martis 7. Septembris.]

Die 7. scripsi sigillifero, procuratori, locumtenenti, fiscali, generali receptori et 10 vicario ad litteras sub dat. 8., 15. et 22. Augusti cum litteris cardinalis ad matrem.

Eodem die^k ceperunt congregationes patrum^l ad dicendas sententias super canonibus de matrimonio, <[matrimoniis] clandestinis>^m et reformatione circa huiusmodi matrimonium, reformatis a DD.ⁿ deputatis.

Eodem die receptus fuit orator ordinis militum Hierosolymitanorum, 15 et exhibuit litteras ad synodum et procuratorium generalis militie. Quę omnia lecta fuerunt; deinde habuit orationem prolixam, deinde^o responsum lectum fuit coram eo, et sic^p admissus cum protestatione, ut nullum fieret praeiudicium patriarchis, archiepiscopis et episcopis; et sedit post oratores ecclesiasticos^q 2.

[Die Mercurii 8. Septembris.]

Die octava, nativitatis divae Marie, fr. Francisquius Italus⁸ concionatus [est] 20 apud divum Franciscum praesentibus^r Lotharingio, Madrutio et episcopis^s. Qui copiose suo more, eloquenter et cum magna verborum copia de laudibus virginis dixit, de natalibus maxime regali ex progenie etc.^t, cum apostrophe ad nobiles hodiernos, qui vix honoris et virtutis umbram retinent. Non carebat gesticulationibus capitis, manuum et totius corporis, quę tamen mihi non improbabantur^u, cum ex animo loqui videretur, et ea sit 25 apud Italos recepta consuetudo.

A meridie, cum non fuisset capella eo die, in congregatione sententiam paucissimis dixi [ego Virdunensis] super praefatione, canonibus de sacramento matrimonii et reformatione, et de decreto super clandestinis matrimoniis⁴.

Finita ea recepi litteras a Virduno cum litteris ad card. Lotharingium.

30

H 303

† [Die Veneris 17. eiusdem mensis [Septembris].

Congregatio generalis. Psalmaei sententia de XXI canonibus reformationis.

Dixi [ego Virdunensis] sententiam⁵, ut sequitur.

^a cf. p. 867, adn. t. ^b codd. praemitt. titulum Augustus, in P postea inter lineas insertum.

^c sic videtur habere P; H legit Cerizet. ^d ita P; H Damville. ^e H du. ^f om. H.

^g H add. valde. ^h in marg. H: Videndum an aliquid sit factum mense Augusto.

ⁱ codd. praemitt. titulum September. In P alius ductus manus.

^k Quae sequuntur habent etiam H et h (cf. p. 867, adn. t), qui incipiunt Die 7. Sept. . . . ^l om. Hh. ^m om. h; H clandestino habet in marg., mut. ex clandestinis. ⁿ P d.; Hh supradictis. ^o Hh et. ^p Hh add. fuit.

^q sic potius P quam clericos, quod legunt Hh.

^r Hh add. cardinalibus. ^s Hh add. multis.

^t h et.

^u Hh improbantur. ^v Votum hoc non habet P; sumpsimus ex H et h.

¹ Cf. supra p. 545, l. 23 ss et adn. 8; p. 570, l. 10 ss.

² Cf. supra p. 570, l. 23 ss et adn. 4.

³ De quo cf. supra p. 737, l. 30 ss et adn. 7.

⁴ Massarellus (apud Theiner II, 394^a) de hoc voto

ita refert: »Virdunensis in omnibus sequitur Lotharingum. Novum decretum de clandestinis placet, excepta exceptione.«

⁵ Die 5. Septembris patribus propositi erant XXXV canones reformationis, quorum primi XXI examina-

Etsi, patres sanctissimi, decreta de reparanda disciplina ecclesiastica sunt^a quidem praeclara, non sunt tamen huiusmodi, ut priscos illos mores in integrum restituant. Quod ut fiat omnino necesse mihi esse persuadeo, si^b iam diu desiderata sit velut postliminio inter christianos reditura^c concordia. Sedulo certe res agitur ab Ill^{mi} legatis, et laudandus eorum animus. Sed quid tot tantisque opus est decretis? Sufficeret si unus aut alter canon ederetur^d, maxime cum concilio et pontifici maximo unus sit scopus Christi gloria unumque decus et splendor ecclesiae, nempe ut antiqui canones quantum fieri potest in usum^e revocentur et^f inviolabiliter ab omnibus observentur, ut ne latum quidem unguem ab eis discedere liceat, nisi vel summa necessitas vel evidentissima urgeat alicuius ecclesiae utilitas. Nam quamdiu (ut dum ageretur de electione episcoporum iam dixi) canones a priscis et sanctissimis patribus pro felici | ordinis eccle-
siastici regimine conditi observati fuerunt, floruit in ecclesia Dei honestas, disciplina, religio, pietas et pax¹. Neque ulla ratio inveniri potest firmior et validior opis ferendae labenti reipublicae christianae, quam si veteris disciplinae sacra iaciatur^g ancora. Quod
quidem ut fiat cupiunt catholici quique.

Dicam tamen quid de articulis huiusmodi propositis sentiam. Non erit etiam ab hoc nostro instituto alienum, si posteaquam ea attulerimus ad quae sunt cogendi episcopi, sacerdotes alique ecclesiarum ministri, ut priscis in usum revocatis moribus suum accurate munus exerceant, simul etiam ea proferamus, quibus aliunde non parum impeditur quominus^h huius sanctae synodi salubria statuta libere observare possimus, ut de his quoque eadem sancta synodus serio provideat iuxta formam canonis XXXVI, quem secundum locum obtinere una cum aliis sanctissimis patribus obnixè peto atque postulo.

Ante omnia corrigenda sunt quae male aguntur in Dei ecclesia tam in capite quam in membris, maxime ab ecclesiasticis personis, quae sunt aliorum lumen et lucernae super candelabrum positae, cum vitato fonte non possint nitidi manare rivuli, et male affecto capite non bene sit membris. Ut quam Deo et ecclesiae debeo fidem liberemⁱ, | reformationem capitis fieri imprimis debere existimo cardinalium, episcoporum, ex quibus
salus aut exitium gregis dominici pendet.

<In canone I.>^k, de provisionibus ecclesiarum cathedralium et episcoporum praeficiendorum ac cardinalium qualitatibus. Haec materia dum discuteretur, semper visum fuit restituendas esse canonicas electiones. A qua quidem sententia recedere non possum. In praeficiendis fiat examen serium et rigidum a metropolitano provinciae. Edant specimen ingenii, faciant professionem fidei (iuxta can. *Quando^l episcopi²*), et capitulum vacantis ecclesiae si quid habeat adversus promovendum excipiat. Quoad verba capitis supradicti
nihil in iis pro praesenti temporum ratione innovando potius mihi placeret dicendum: *nihil in illis antiquis canonibus derogando vel canonicis electionibus, quas sancta synodus in integrum votis omnibus restitui exoptaret¹*. Reformanda ecclesia in capite et in membris, ut coeptum in conc[ilio] Constantiensi et Basiliensi, licet non ubique approbato, quod bonorum omnium votis etiam^m expetitur. Item inhaerendo vestigiis card. Lotharingii
mallem omitti *quodcumque ius*, ne tacite videatur | synodus principum nominationes
approbare, ex quibus omnis fundi ecclesiastici calamitas manavit. Displicet verbum *providere*, habita ratione praesentis temporis, quo omnis ecclesiarum maiorum provisio ad Sanctissimum spectare cernitur, salvo semper electionum iure et metropolitano, ad quos ex conc[ilio] Nic[ae]no episcoporum spectat confirmatio³. *Digniore* placet dici,
cum, ut dixit Gra[natensis], vix scienter praetermitti possit dignior absque peccato. Hoc idem sentire videtur Hieron[ymus] in Num.⁴ Nulla consanguinitatis ratio, nulla propinquitatis contemplatio facere debet hoc, ut populi gubernatio alii quam meliori tradatur. Semper placuit examen fieri in episcoporum institutione, cum etiam et illud in inferioribus exigamus, ut dictum est a card. Lotharingio. Eo maxime, quandoⁿ hic ratio examinandi^o

^a h sint.   ^b ut.   ^c h pro sit reditura habet redeat.   ^d h adderetur.   ^e H unum.   ^f om. h.
^g H iaciuntur.   ^h h quomodo.   ⁱ ita H et h.   ^k om. H; h exhibet in fine articuli praecedentis.   ^l h optaret.   ^m h maxime.   ⁿ ita H videtur habere, h quo.   ^o h insert si (cf. adn. praeced.).

bantur ab 11. Sept. usque ad 2. Octobris. Leguntur apud Theiner II, 371—384 (non, ut supra p. 695, adn. 3 diximus, p. 430—437, ubi sunt canones reformati).

¹ Cf. supra p. 801, l. 28 ss.

² Non videtur significari can. *Episcopi* (c. 4 D. 24), sed potius c. 5 D. 24 (*Quando episcopus*) ex conc. Nannetensi.

³ Concil. Nicaen. (a. 325) c. 4.
⁴ Hieronymus librum Numerorum non commentatus est. Videtur intellegi interpretatio loci singularis.

non poterit institui, quomodo in concilio provinciali iuxta Hydruntinum?¹ Quod si^a impetrari non queat, saltem hic dicatur: *examinatores episcoporum in provinciis deputandos*. Forma examinis hic praescribenda, quomodo examinandi habetur c. *Quando*^b *episcopus* 23. Dist.²; can. *Omnes psallentes* 38. Dist.³ — Clausula *etiam cardinalium* deleatur, nisi forte seorsum canon de cardinalibus edatur | iuxta sententiam card. Lotharingii, Iadrensis 5 et Bracharensis, quod ordinis cardinalitii magnitudo postulat, ut de eorum qualitatibus et munere agatur, ex quibus eligitur pastor universalis ecclesiarum totius mundi.

Canon II, de conciliis provincialibus et episcopalibus. Prisca illa et tam diu expectata ecclesiae disciplina mox restauraretur^c, si imprimis optimos et selectissimos haberemus episcopos, quales can. I exigit, deinde episcopalia et provincialia concilia 10 celebrarentur. Quare decretum istud mihi magnopere probatur. Cuperem tamen explicari qui votum habeant decisivum, propterea quod vidi magnam hac de re controversiam in concilio Treverensi, dum praesens essem anno 1548^d. Displicet clausula *vel contra statuta suorum ordinum*, et alia: *nec capitulis generalibus subdantur*, ne hac ratione capitula cathedralium, quae quotannis^d generalia quae vocant capitula celebrant, 15 eximantur. Loco *placet sanctae synodo* vellem uti verbis efficacioribus iuxta card. Madrutium, ut^e saltem diceretur *praecipit*. Nec placet clausula *in reliquis omnibus praedictorum exemptio et privilegia salva permaneant*^f. | Quamvis autem antiquis constitutionibus, ut in concilio Nic[ae]no c. 3^g, Antiocheno c. 20^h, Chalced[onensi] c. 29⁷, frequentius celebrari iubeantur provincialia, hoc tamen decretum placet iuxta Basil[ense] 20 et Lateranense novissimum⁹, triennio quolibet tantum saltem celebrandum. In quo provinciales^e soli sint iudices; capitula et abbates vocantur quidem, sed ad tractandum et consulendum, non autem ad iudicandum.

Canon III, de visitatione episcoporum, archiepiscoporum, archidiaconorum et eorum officio etc.^b Quod autem dictum est, si metropolitanus reperiatur episcopum notorie 25 haereticum, fornicatorem, dilapidatorem aut ignorantem, malim hunc accusari in synodo, in qua cum certo episcoporum numero prius iudicetur. Hoc valde probatur, quod si metropolitanus visitans reperiatur aliquem episcopum notorie haereticum aut scandalosum, praevia denuntiatione evangelica, informatione desuper facta ad Sanctissimum transmittat iuxta sententiam card. Lotharingii. Nomen *victualia* non placet. Est autem episcopo tota 30 sua diligentissime obeunda dioecesis, et ut hoc fiat vicaria non est utendum opera; nam cum sit iuris divini pascere gregem sibi commissum, procul est expellenda illa | nonnullorum opinio, qui existimant satis pascere qui pascit per alium. Et optarem iuxta 35 sententiam Vauriensisⁱ, ut sine sumptu plebes suas episcopi visitarent exemplo apostoli. Sum expertus Dei gratia quantum prosit huiusmodi visitatio, quae animas tantum quaerit, non victum aut lanam aut quicquid aliud praeter salutem, dum anno uno fere octoginta millia hominum confirmavi, exceptis parvulis, quanquam visitatio mea ad hunc scopum non esset instituta, sed tantum ut agnoscerem vultum pecoris mei.

Canon IV, de officio episcopi et curati in praedicatione verbi et instituendis pueris, placet praeter clausulam *nullus autem saecularis sive regularis, etiam in ecclesiis suorum ordinum et contradicente episcopo praedicare praesumat*, cum satis sit provisum sub Paulo III. Nec placet ut parochi per se vel alios quotidie vel saltem tribus diebus hebdomadae adventus, quadragesimae et ieiuniorum cogantur praedicare. Hoc enim 40

^a *H potius videtur habere abbreviaturam pro licet.*

^b *om. h.*

^c *h. restauraretur.*

^d *h. tot annis.*

^e *h. vel.*

^f *h. maneat.*

^g *h. comprovinciales.*

^h *om. H.*

ⁱ *h. Varmiensis.*

¹ Hydruntinus 11. Septembris teste Massarello dixerat: «Non placet praescribi formam electionis episcoporum a synodis provincialibus» (*Theiner* II, 400^a).

² Secundum *h* intellegendus esset c. 7 D. 23 (incip. *Episcopus quum ordinatur*), inter Statuta ecclesiae antiqua c. 90, vulgo concilium Carthaginense IV dictum. Sed rectius secundum *H* intellegemus c. 5 D. 24 (non 23, ut habent etiam *Freiesleben* et *Boehmer* in indicibus, qui error ex brevitate distinctionis XXIV declaratur) ex concilio Nannetensi, cf. supra p. 869, adn. 2.

³ c. 6 D. 38, ex concilio generali VII a. 787.

⁴ Cuius concilii acta (inter quae de illa lite nil legitur) exhibet *Harduin*. IX, 2061 ad 2078.

⁵ Concil. Nicaen. I (a. 325) c. 5 (= c. 3 D. 18) vult bis in anno synodum provincialem congregari.

⁶ Concil. Antiochenum (a. 341) c. 20 (= c. 4 D. 18) idem iubet ac Nicaenum; et unam synodum vult post pascha, alteram 1. Octobris convenire.

⁷ Concil. Chalcedon. (a. 451) c. 19 (= c. 6 D. 18), antiquos canones secutum bis singulis annis concilia provincialia congregari iubet.

⁸ Concil. Basil. sess. XV (26. Nov. 1433): «Celebratur in singulis provinciis saltem infra biennium a fine concilii generalis, et deinde ad minus semel de triennio in triennium provinciale concilium» (*Harduin*. VIII, 1170 C).

⁹ Bulla Leonis X *Regimini universalis ecclesiae* publicata in concilii Lateranensis V sessione X (1515) concilia provincialia singulis trienniis habenda praecipit, cf. ex gr. *Harduin*. IX, 1779 A B.

rigidum videretur, cum parochi sit officium sacrorum administratio, in qua frequentius^a occupatur. Placet annotatio card. Lotharingii, ut spectacula impudica et nundinae in diebus dominicis prohibeantur, etiam tabernae tempore concionis.

Canon^b V, de causis criminalibus episcoporum. Canones antiqui statuunt, ut^{H 310} 5 causae episcoporum discutiantur et decendantur in conciliis provincialibus, adhibitis saltem sex episcopis, si numerus antiquorum conciliorum non retineatur. Quod si a maiori parte obtineri non poterit, non displicebit decretum, modo causae non nisi episcopis^c committantur^d. Commissio manu propria subscribatur^e et procedatur iuxta formam c[oncilii] Lat[er]anensis in cap. *Qual[iter] et qu[ando]*¹ et eiusdem^f conc[ilii] sub Iulio III 10 sess. III, c. 6, 7 et 8, qui si fieri datur legantur. Quoties episcopus accusatur, in provinciali synodo prius audiat ex antiquis canonibus Iulii I in epistola contra orient[ales] pro Athanasio c. 17². Nullus episcopus extra suam provinciam evocetur, sed^g ab omnibus comprovincialibus audiat, qui supremam proferant sententiam. Propterea metropolitanus est iudex ordinarius suae provinciae. Ultimo probare non possum, ut per aliquam in- 15 quisionem agatur contra episcopos, ut fit in nonnullis provinciis.

Canon VI^h, de exemptione et correctione canonicorumⁱ. Argumentum placet, verum maturius | hic providendum arbitror, ne maior excitetur tragoedia. Utar verbis^{H 311} cardinalis: Nulla sane gravior pestis in ecclesia Dei esse potest, quam si eximantur canonici ab episcopis. Possem abunde testari quanta ex his incommoda nascentur; 20 quae prudens taceo³. Habita tamen ratione temporum an expediat huiusmodi exemptiones absolute et simpliciter tollere dubito, nisi quod non possum non probare sententiam Hidruntini, qui exemptiones ex fundatione tolli nollet partibus inauditis, ne maiores excitentur controversiae. Cuperem tamen, ut exempti tales ex fundatione exhiberent titulum suae fundationis intra annum, alioquin nullius amplius essent momenti; et quod in 25 his ad unguem observaretur^k constitutio Lateranensis concilii sub Innocentio III, cui initium est *Irrefragabili*⁴. Quodsi maiori parti visum fuerit penitus e medio tollendas esse, habeatur tamen ratio animadversionis card. Lotharingii, ut ius commune servetur neque alteri sine alterius consilio agere liceat quicquam, imo ut mensa sit communis, ut sint corpus unum et anima una⁵. Ut adhibeatur remedium super huiusmodi exemptionibus 30 movet autoritas sanctissimi illius Poli cardinalis, qui cum aliis deputatis decrevit^l huiusmodi exemptiones, ut videre est in quodam libello⁶. Olim episcopi et clericorum unum fuit velut corpus, cuius caput erat episcopus. Dicti autem sunt clerici | canonici, quod^{H 312} canonice viverent, quamvis verbum *canonici* non reperiatur praeterquam in conc[ilio] Laod[iceno] c. 14⁷ et [in] concil[io]^m Magun[tino] tempore Caroli Magni⁸, quo tempore 35 adhuc in communi vivebant; postea vero, cum communio pareret discordiam, visum est bona ecclesiarum inter episcopos et clericos dividi. Hinc factum est, ut nihil postea habuerit episcopus commune cum canonicis, adeo etiam ut distincta esset eorum iurisdictio. Et eo usque res processit, ut in plurimis locis episcopus in eos nullam haberet iurisdictionem, essentque omnino exempti, ita ut eos visitare non liceret. Quod a concilio 40 <Tridentino hoc>ⁿ abrogandum^o est. Et certe, ut ingente fatear, semper exosas habui istas exemptiones ob multa scandala et incommoda ex illis provenientia, siquidem illis ordo universalis destruitur et confunditur; status, honor, gradus et potestas superiorum parvi aut nihili penditur; tolluntur obedientia et reverentia, quas exempti suis exhibere debent ordinariis. Quid plura? Eas censeo iuri divino ex diametro contrarias et oppositas:

^a h frequens.   ^b H caput.   ^c h episcopi.   ^d h admittantur.   ^e h describatur.

^f h eius.   ^g correxī; H h ut.   ^h H caput sextum.   ⁱ h canonica.   ^k h servaretur.

^l h decrevisset; H habet abbreviaturam, quae idem videtur significare; corrigendum videtur detestatur vel similiter.   ^m h Concilii.   ⁿ om. h.   ^o H abrogatum.

¹ c. 24 X de accusationibus (5, 1), ex concilio Lateranensi IV (a. 1215).

² Epistula Pseudo-Isidoriana apud Hinschium p. 472 s.

³ Psalmaeus non valde contentus erat canonicis suis, cf. infra p. 872, l. 2 ss; 873, l. 2 ss; 881, l. 2.

⁴ Concil. Lateran. IV (a. 1215) c. 7 = c. 13 X de officio iud. ord. (1, 31).   ⁵ Cf. Act. 4, 32.

⁶ Dicit illud »Consilium delectorum cardinalium«, de quo cf. supra p. 854, l. 16 ss et adn. 5; p. 864, l. 29 ss.

⁷ »De canonicis [al. catechumenis] ecclesiae« est argumentum capitulis synodi Laodicaenae (de cuius tempore est controversia; concilium inter annos 341 et 381 celebrabatur, cf. Hefele, Conc.-Gesch. I², 746 ss) apud Pseudoisidorum praemissum pro cap. 11 (Hinschius 273), cf. Harduin. I, 778.

⁸ Concil. Mogunt. a. 813 (Concilia aevi Karolini I ed A. Werminghoff [Mon. Germ. leg. s. III, t. II, Hannoverae 1906], 258 ss) c. 9 (De vita canonicorum), cf. c. 19. 20. 21.

*honora patrem etc.*¹ An, quaeso, filius audiendus esset, qui vellet se eximere ab obedientia patris? Deinde quam reverentiam et obedientiam impendent laici episcopis, si canonici in eos sint irreverentes? Quod expertus sum, dum in ecclesia prohiberem deambulationes inter sacra solemnias, et multis in aliis casibus. Correctiones excessuum huiusmodi exemptionibus etiam impediuntur, et fit universali ecclesiae summum praedictum iudicium, | cum nonnisi a papa iudicandi sint exempti, qui valde remotus ab illis^a existit. 5
Tollitur ius ordinariorum, qui proprie vocantur dioecesani. Fovetur per huiusmodi exemptiones rixae, contentiones, scandala, aliaque inaudita mala, cum per impunitatis audaciam reddantur iniquiores quidam et suis abutantur privilegiis. Idque nemo melius scit, quam qui continuo residet. Tollantur igitur omnes exemptiones pure et simpliciter, 10
ita ut omnes et singuli clerici saeculares, etiam canonici aut cuiusvis dignitatis personae, omnino in civilibus et criminalibus subdantur episcopis, etiam officiales apostolici et capellani, modo tamen actu sua officia non exercent. Et de caetero non concedantur amplius exemptiones. — De exemptionibus memini tempore Iulii III transmissos esse a Carolo V ad card. Crescentium quosdam articulos reformationis, in quibus inserta 15
erant quaedam impedimenta, quae ordinariis in gubernatione suarum ovium inferebantur, quorum unus^b erat supradictum remedium, nempe ut tollerentur exemptiones pure et simpliciter². An vero sic expediat his temporibus ex abrupto et absolute eas tollere, adhuc sum anceps, cum sciam multa capitula exempta omni virtutum luce clarescere.

Canon VII, de absolute in casibus sedi apostolicae reservatis. Deleri cuperem 20
H 374 verba novissime adiecta *provenientibus | ex delicto occulto*³, cum modica esset potestas episcopis concessa in occultis absolvendis, ut dixit Granatensis. Et [deleri cuperem]^c verba illa: *ubi nulla est vel fuerit probatio*.

Canon VII, quid agendum in administratione sacrorum, placet, et hoc quidem in dioecesi nostra^e observari coepit. 25

Canon IX, de publica poenitentia. Cuperem ut in criminibus^d publicis poenitentiae publicae usus in ecclesia revocaretur, et praebenda una in qualibet cathedrali esset imposterum poenitentiario addicta — iuxta sententiam card. Lotharingii —, qui esset doctor in theologia. Cuperem etiam, ut duae praebendae saltem assignarentur duobus theologis, quorum unus sacras litteras interpretaretur, alter singulis dominicis 30
diebus concionaretur, maxime in cathedralibus insignibus, in quibus sunt plus quam quadraginta canonici, ut in Virdunensi, quae est potius referta curialibus, quam doctis et piis.

Canon X, de visitatione beneficiorum et exemptorum et nullius dioecesis, placet. 35
H 375 Verum exceptio illa ordinum regularium | non placet, nisi ita expresse dicatur: *nisi illorum ordinum sint, in quibus viget disciplina regularis et quotannis celebrantur concilia*^e generalia; et quod nihilominus episcopi tanquam apostolicae sedis delegati possint visitare monasteria illorum ordinum, quorum generales longius absunt neque quotannis visitant.

Canon XI. In materia correctionis aut visitationis non sit locus provocationi aut inhibitioni. Clausula *subditorum suorum* non placet, malleque dici *gregis dominici*. 40

Canon XII, de privilegiis quorundam officialium Romanae curiae. Si habenda sit ratio militum Hierosolymitanorum iuxta oratoris petitionem⁴, non displicebit ut personarum earum^f et monasteriorum in quibus in communi vivunt privilegia servantur tantum, nullo vero pacto faciendum, ut parochiae commendis illis unitae eximantur — iuxta Bracharensem⁵. Hoc decretum videtur synodo indignum, dum videtur protho- 45
notarios aliosque officiales curiae Romanae canonizare, ut dixit Senonensis⁶.

H 376 Canon XIII, de dignitatibus ecclesiarum et canonicis. Deleri cuperem verba *ut saltem sex* et clausulam *per octo*. Non enim debent esse melioris conditionis quam episcopi, quibus tantum duo menses conceduntur. Item valde rigidum mihi videtur, ut

^a h eis.^b correxi; Hh unus.^c om. codd.^d h criminalibus.^e sic; corrigendumne capitula?^f om. h.¹ Exod. 20, 12; Deut. 5, 16; cf. Matth. 15, 4 locosque parallelos.² De his articulis nil inveni. At coniecerim esse eosdem quos Psalmaeus exhibet inter acta concilii apud C. L. Hugo, Sacrae antiquitatis monumenta (ubi etiam diarium hoc est) I, 259—261, unde eos transumpsit Le Plat IV, 275—277. Quorum octavus agit de exemptis.³ Quae verba Mendoza episcopus Salamantinus addenda iudicaverat, cf. supra p. 701, l. 29 et adn 2.⁴ De qua petitione cf. Theiner II, 402^b.⁵ Bracarensis apud Theiner II, 403^b: «Sint excepta monasteria militiae, sed non parochiae annexae militiae, quae exemptiones sunt sentinae vitiorum.»⁶ Cf. Theiner II, 406^a.

dimidia pars canonicorum sint doctores aut licentiat. Et post verba *ut merito senatus dici queat* vellem insereretur^a — aut alibi, loco commodiori — clausula, quod canonici in elevatione corporis Christi genua flectant, non <obstantibus omnibus et>^b quavis contraria consuetudine, quae potius corruptela censenda est. Ubi de canonicis agitur, fiat mentio duorum canonicorum, qui in episcopi servitio sint, ut in absentia fructus praebendarum percipiant iuxta c. *Ad audien[tiam]* de praebendis et dignit[atibus].¹

Canon XIV, de unione et divisione episcopatum. Ubi dicitur *in quibus viget disciplina regularis, vel quae capitulis*, vellem dici copulative. § *Imposterum*: non placet ut lex in futurum protrahatur, ut quam aliis ferimus legem ipsi patiamur. Et ut dixit card. Lotharingius, provideatur pauperibus episcopis. Placeret mihi iuxta Granaten[sem] decretum de pensionibus seorsum edi, in quo ageretur quomodo et quibus ex causis pensiones creari debeant. | Item loco verborum *adhibito regis consensu* vellem dici iuxta Senonensem: *vocatis his quorum^c interest*. Non admodum placet magnos episcopatus dividi, nisi subsit causa, quam Sanctissimi iudicio censeo relinquendam.

Canon XV. Nulla conventio aut conditio interveniat in beneficiorum collatione aut possessione — placet. Sed hic subticere nequeo, quod Graeculus iste^{d,2}, cum in episcopos Gallos tam acerbè ageret, quam perperam monasteria illis ex dispositione apostolica commendata negans eaque passim ruinam minari asserens ipse trabem in oculo nostro conspexerit. Si forte in commutandis episcopatibus nulla intervenit pactio, conventio aut promissio, ipse viderit, priusquam fratres suos tam praecipitanter eudicet. Quem cum charitate admonitum velim aliquando rectum facturum se, si prius ex evangelico didicerit ex oculo suo trabem tollere, quam festucam in clerico^e reprehendere. Neque arbitror te, R^{mo} Graecule, qua es prudentia, iniquo posse animo ferre, cum dicat sapiens: *Argue sapientem et diliget te³*. Id autem, quaeso, ex mea charitate factum existima, qua senilem tuam aetatem complector.

Canon XVI, de unionibus beneficiorum simplicium cum praebendis, placet, nisi quod vellem expungi clausulam *non tamen regularia* et similes clausulas, quae passim fere | in huiusmodi capitibus inseruntur, cum de his nobis aliquando auxiliante Deo sit dicendum et de abusibus exemptionum huiusmodi ordinum regularium.

Canon XVII, de oeconomio instituendo sede vacante, placet, sed deleantur *aut exempta*.

Canon XVIII, de tollenda pluralitate beneficiorum. Liberius loqui possum, qui neque commendas neque parochiales neque pensiones Dei gratia habeo. Etsi constitutiones concilii Lateranensis sub Innocentio III in c. *De multa⁴*, Lugd[unensis] sub Gregorio X⁵, Lateranensis sub Leone X⁶ et hoc idem^f concilio⁷ abunde videamus [providisse] de refrænanda sacerdotiorum pluralitate, tamen remedia adhuc non profuerunt ob crebras dispensationes, quae cum ex causa tantum concedendae erant, passim et ubique hactenus fere nulli^g sunt denegatae. Nullum puto decretum adeo necessarium atque hoc ipsum XVIII sit, cuius, ut dixit Granatensis, praecipuus scopus est, ut decretum illud de residentia a spiritu sancto suggestum exactius observetur. Unde non possum tam pium et antiquis canonibus consonum non amplecti et veneranter suscipere decretum, quo sacerdotiorum multitudo tollitur. Magis autem placeret, si ad parochiales ecclesias tantum non restringeretur, sed nulla habita curatorum et simplicium ratione caveretur, ne quis duorum personam gereret, cum nullum detur beneficium nisi propter officium, | quod et in saecularibus magistratibus servari cernere est. Neque detur licentia, ut intra annum resignent, sed duo tantum aut tres menses concedantur. — Quod autem annotavit idem Ill^{mus} cardinalis circa § *Illi vero* usque ad verba *tuta conscientia⁸* non placet, cum repugnare videantur cum residentia. Itaque audiendi sunt qui tenent monasteriorum minorem habendam esse rationem quam beneficiorum, quae^h adiunctam

^a H inferretur (in libro originali legebatur, ut videtur, infereretur).

^b h obstante.

^c h quibus.

^d h ipse. ^e sic H et h; alieno² vel collega²

^f sic.

^g in H postea insertum; h non.

^h H qui.

¹ c. 15 X de clericis non residentibus 3, 4 (minime de praebendis, qui est tit. V ibid.).

² Dionysius Zannettinus episcopus Milopotamensis, vulgo *il Grechetto* dictus, cf. supra p. 796, adn. 4.

³ Proverb. 9, 8.

⁴ Concil. Lateran. IV (oecumenicum XII, a. 1215) c. 29, = c. 28 X de praebendis (3, 5).

Concilium Tridentinum. II.

⁵ Concil. Lugdun. (XIV oecumenicum, a. 1274) c. 18, = c. 3 De officio ord. in VI (1, 16).

⁶ Leonis X bulla reformativa *Supernae dispositionis arbitrio*, in concilii Lateranensis V sessione IX (1514) publicata, apud Harduin. IX, 1749.

⁷ Concil. Trid. sess. VII (3. Martii 1547), c. 2. 4 de ref. ⁸ Apud Theiner II, 378^a.

habent curam animarum, quasi vero non sint etiam rationis participes antedicti monachi, quorum exitium de manu commendatariorum Deus requisiturus est, si eorum culpa acciderit. Mature itaque de re tanta censeo deliberandum, quae tanti est momenti, ut ex ea vel reformatam vel plane deformatam habituri simus ecclesiae disciplinam. — Beneficia curata, quibus cura animarum annexa est, simplicia, quibus ista cura non est annexa, 5 sed aliquod aliud officium, omne autem beneficium tam curatum quam simplex requirit residentiam, nisi causa rationabilis excuset, sicut canones permittunt servitoribus papae et^a episcopi^b occupatis <ratione officii>^c beneficii praedicando, studendo et similibus, <ut habet Clingius>^{a1}. Dispensatio beneficiorum duo exigit: iustam necessitatem, quae duplex est, nempe ecclesiae propter defectum personarum, et personae propter tenuitatem 10 et paupertatem beneficiorum non sufficientium ad congruam^a sustentationem personae, in qua attenditur eius status et meritum praerogativa; secundum^d: propter piam utilitatem, quae est commune bonum ecclesiae. Alias dispensatio nulla excusat pluralitatem beneficiorum a culpa mortali.

H 320 Canon XIX, de ratione providendi parochialibus, et examinadoribus deputandis, 15 summopere probatur, cum praecipua capita reformationis sint habere bonos episcopos et parochos. Vellem etiam delerentur verba *per edictum publicum vocentur*, et aliquid adderetur iuxta annotata dicti card. Lotharingii, qui citavit Gregorium ad Ianuarium².

Canon XX placet, nisi quod vellem expressam fieri mentionem de creationibus in canonicum, quas quotidie curiales impetrant in partibus obedientiae, maxime vero 20 Metis, Tulli et Virduni, quas mallet concedi theologis, quorum opera longe magis est necessaria, quibus quotidie est negotium cum vicinis parum catholicis. Atque utinam S^{tas} S. probe nosset morbos ecclesiarum nostrarum in extremis laborantium! Certe huic morbo pharmacum adhiberet pro sua pietate necessarium. Cum in concilio non sit tacenda veritas, experientia rerum magistra me a quindecim annis docuit, quibus assidue 25 in ecclesia resideo. Scio quid agatur in ecclesiis Metensi et Tullensi, et quantopere sint noxiae illae gratiae, quae ansam praebent malis captandae aliorum mortis. Praeterea mandata de providendo, gratiae expectativae, reservationes etiam mentales una cum dispensationibus, quas divus Bernardus non dubitavit vocare dissipationes³, coadiutoriis, nempe 30 ex quibus aliquis fit haeres viventis, commendis | perpetuis, quibus oves lupis commissas esse dicas, permutationibus beneficiorum, renunciationibus in favorem, reservationibus fructuum, regressibus et accessibus, quibus introducta est in beneficiis quaedam perpetua successio, gravissima reipublicae vulnera imposuere. Atque utinam pontifici persuaderi posset, ut non a veteribus discederet canonibus, nisi summa urgeret necessitas vel evidenti- 35issima alicuius ecclesiae utilitas! — Superest unum quod postulo post patriarchas Hierosolymitanum et Aquilegiensem, ut secundum locum obtineat in capitibus reformationis canon ille ab omnibus desideratus de tollendis impedimentis principum, de quibus iustissimam habeo conquerendi ansam⁴. — Inseratur etiam in hac eadem reformatione decretum de iuramento magistratuum praestando, de quo patres in praecedenti sessione sententias dixerunt. Haec omnia calculo synodi submissa sunt^o. 40

^c Canonem XXI imprimis amplector et suscipio, cum nihil sanctius statui possit, maxime in ecclesiis transalpinis, quam ut lites in partibus definiantur, neque ulla appellatione aut inhibitione facta (quae apud nos sunt frequentissimae) ad curiam evocari queant. Causas tamen maiores iuxta Senonensem ad sedem apostolicam deferendas censeo.

Et haec et alia quaecunque eo quo a me dicta sunt animi candore, patres, suscipite. | 45

^a om. H.

^b h episcopis.

^c in H ita correctum loco officio.

^d H secundo; h zus.

^e h sunt.

^f in libris praeterea praemittitur titulus C. XXI.

¹ Melchior Kling (1504—1571), postquam Wittenbergae studio iurium se dederat et 1533 iuris utriusque doctor creatus erat, anno sequenti lecturam libri sexti in eadem universitate obtinuit. Neque ipse Luthero neque hic illi favebat, maxime quia Klingius iuris decretalium erat cultor. Praeter alia scripsit: *In praecipuos et eos qui ad usum forensem prae ceteris faciunt secundi libri antiquorum decretalium titulos commentaria*. Francofurti 1550. 1553. 1562 et saepius, Lugduni 1551; *Explicatio et continuatio titulorum iuris civilis et canonici*, Lugduni 1550; *Super secundum sexti*

decretalium lectura, Francof. 1562. Cf. J. F. v. Schulte, *Geschichte der Quellen u. Literatur des Canon. Rechts* III, 2 (Stuttgart 1880), 22—24; R. Stintzing, *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft* I (München u. Leipzig 1880), 305—309.

² Gregorii Magni ep. lib. 4, 26 ad Ianuarium Calaritanum episcopum de examinandis ordinandis agit (*Migne*, Patr. lat. LXXVII, 695, = c. 9 D. 50).

³ Cf. supra p. 781, l. 30 s et adn. 9.

⁴ Cf. epistolam capituli Virdunensis supra p. 830, l. 47 ss.

*Die Mercurii 23. [Septembris]¹.(P 87^r
H 322)

Ferrerus orator Gallus proposuit synodo, ne hic ageretur de excommunicandis principibus, et ne quid statueretur contra antiquas sacras leges Gallorum, quas ante quadringentos annos ante librum decretalium reges ediderunt, iuxta quas antistites vixerunt, cum rex Francorum^b et regni | ^oecclesiarum fere omnium sit patronus et fundator, P 87^v
 5 qui de proventibus etiam ecclesiasticis disponere potest, maxime urgente necessitate. Non esse principes excommunicandos, cum sint nutritii et alumni ecclesiarum. De causis episcoporum et de decreto contra principes super immunitatibus non vult quicquam fieri in praeiudicium. De annatis tollendis <omnibus praeventivis>^d aliisque negotiis apostolicis egit. Appellationes <ab abusu>^e non esse tollendas, possessoria tractanda
 10 iuxta privilegia Gallicana. Nonnullos episcopos abiisse praeter mentem regis et consilium legatorum, eosque reversuros. Aliaque^f proposuit parum grata patribus².

*Die [lunae] 4. Octobris

idem Ferrerus monuit me praesente episcopos Gallos, ne quid dicant in c. 21 de causis in partibus tractandis, in 19. de praeventionibus, quia tacite has probare videtur, dum dicit^b <de potestate>ⁱ non obstantibus praeventionibus, quia qui de uno negat, de alio
 15 affirmare videtur; in 17. de pensionibus, quas minime^k probare debeant, et in c. 5. de causis episcoporum, quae soli cognitioni pontificis reservandae non sunt ex privilegiis Gallorum, in quorum praeiudicium nihil nunc^l decidi permittant, aut non compareant in sessione.

*Die Mercurii 1. Decembris.]

Die prima huius allatum esse ab Urbe nuntium obitus S^{mi} Pii IV ad card. Lotharingum mane rumor ubique Tridenti sparsus fuit³. Faxit Deus, ut suae aliquando ecclesiae
 20 misereatur in tanto rerum omnium discrimine! *Iudicia Dei abyssus multa*⁴; ego vero nihil boni (utinam falsus sim prophetaⁿ!) ominari queo.

[Die Iovis 2. Decembris.]

Congregatio generalis. — Proponuntur canones in ultima sessione publicandi.

Die vero Iovis 2. huius hora 21. celebrata fuit congregatio generalis, in qua primo legatus Moronus iussit^o legi canones de purgatorio, de imaginibus, reliquiis et veneratione sanctorum confectos et approbatos a nonnullis doctissimis patribus et theologis, quos
 25 tamen vixdum nobis legere erat integrum, quod paulo ante traditi erant nobis in scriptis a secretario concilii. Qui tamen fere omnibus placuerunt. Tandem lecta^p fuerunt 20 decreta reformationis generalis reformata iuxta sententias patrum a deputatis, nec non alia decreta de regularibus, aliud de exemptionibus et aliud de commendis, in quibus maior pars^q sequuta^r est ^oLotharingum, demptis <aliquot patribus>^t, qui noluerunt
 30 respondere propterea quod necdum ea viderant; aliis displicuit decretum de commendis, aliis de exemptionibus, alii | probaverunt omnes adnotationes <D. Lotharingii>^u.

P 88^r

Ego vero dixi decretum de commendis tanquam indignum tanto consensu prorsus reiiciendum, et innovandum potius^v quod alias desuper statutum fuit in concilio Lateranensi^u novissimo^d. In ceteris subscripsi ^oLotharingio⁶.

35 Sic omnia placuerunt maiori parti. Deinde legatus proposuit propter urgentissimas et gravissimas causas celebrandam^x die sequenti sessionem, quas^y relinquit^z prudentie H 324

^a alius manus ductus in P. ^b PH et h hic repetunt rex. ^c primi quinque huius paginae versus partim delicti sunt in P, sed restituuntur ex H et h (verba ex his sumpta typis cursive quos vocant exprimuntur).

^d om. Hh.^e H ab usu.^f Hh add. multa.^g codd. praemitt. titulum October.^h H dicitur.ⁱ om. H (quia vix legibilia in P).^k P mime.^l ita videtur habere P; om. Hh.^m codd. praemitt. titulum December; alius ductus manus in P.ⁿ H propheta; h vates.^o P hic

habet vocem obscuram, quae legi potest statim vel seriem [= seriatim].

^p P lecti.^q Hh add. patrum.^r P sequutus.^s Hh inserunt cardinalem.^t Hh nonnullis.^u Hh dicti cardinalis.^v P potis.^w H add. cardinali.^x P celebranda.^y Hh quod.^z H reliquit.

¹ Secundum Massarellum (*Theiner* II, 413) et Paleotto (*ibid.* 668) protestatio fiebat 22. Septembris, qui etiam dies Mercurii erat (cum 23. esset Iovis).

² Protestatio legitur apud Raynaldum ad a. 1563, n. 166—170; *Le Plat* VI, 233—237. Responsum Moroni *ibid.* 238.

³ Paleotto teste iam 30. Novembris sero nuntius ab oratore Hispano Roma ad comitem Lunensem venerat, *Theiner* II, 678.

⁴ Psalm. 35, 7.⁵ Cf. supra p. 873, l. 35, adn. 6.⁶ Apud *Theiner* II, 500 Virdunensis non nominatur.

patrum^a, quodque^b oratores etiam instarent. Tandem oratores sigillatim alloquuti sunt eos desuper, et exquiruntur vota omnium de celebranda die crastina sessione et imponendo fine huic concilio. Quod fere omnibus placuit, demptis 14 ad summum.

^aIbi remansimus per sex horas^a, et sic indicta fuit sessio ad sequentem diem, <i. e. diem Veneris>^e 3. Decembris <a 15^f [hora] per totam diem et sequentem, ut praelegerentur omnia huius concilii decreta^g, de quo post finitam sessionem deliberaretur.>^h Rogavit patres idemⁱ Moronus, ut orarent Deum pro salute summi pontificis et ut dignetur cuique nostrum infundere spiritum suum.

Die vero Veneris 3. Decembris

— Sessio XXV et ultima concilii —

mane relatum est patribus Romanum pontificem convaluisse ex gravi morbo, in quem inciderat. Quod <fuit letum nuntium cuique patrum>^k.

Tum celebrata fuit sessio, in qua Sulmonensis^l celebravit, Famaugustanus adhuc iuvenis orationem habuit, <que exposuit, quid hactenus actum sit in concilio tam in fide quam moribus, cum gratiarum actione ad Deum et pontificem maximum, quodque nobis reductis sit bene operandum, exemplumque bonorum operum esse debeamus².

Deinde [dictis] orationibus in huiusmodi [solemnitatibus] haberi solitis Moronus legatus benedixit synodum, evangelium cantatum, hymnus *Veni creator* cum vers[iculis] et collecta.>^h

P 88v Tum vero idem | Sulmonensis celebrans ex suggestu¹ legit prius^m decreta de purgatorio, imaginibus, sanctorum invocatione et reliquiis. Quę omnibus placuerunt, demptis duobusⁿ, Montismarani et Gaddicensi, qui dixerunt se non esse informatos. Deinde [legit] decreta de regularibus cum decreto de commendis, et multa alia decreta de reformatione generali, quę itidem^o fere omnibus placuerunt, demptis 40, quibus decretum de commendis non placuit³, <idque moti fuerunt>^p diversis rationibus, et aliis quadraginta, qui petierunt regulares extra claustra delinquentes puniendos esse ab ordinariis locorum. Erant autem vota patrum qui aderant in dicta sessione 202.

Tum idem Sulmonensis schedulam legit, qua continebatur <crastina luce>^a continuandam esse sessionem, in qua deliberaretur de ceteris rebus, quae ad felicem exitum huius sacri concilii spectare videbantur^r. Itaque spes est, quod tunc omnia decreta ab initio huius concilii hucusque publicata repetantur et praelegentur^s, ut sciatur an omnibus patribus placeant, eo quo solet fieri interrogari^t modo, videlicet: *Ill^{mi} atque R^{mi} Domini Reverendissimique^u patres, placeantne hec omnia vobis?* ut tandem patres subscribant, et expectetur Sanctissimi^v confirmatio eorum quae hactenus tractata sunt. <Sequentur cant[us] *Te Deum* etc. et *Benedicamus Domino, Deo gratias*.

P 89r In hac autem sessione permansimus in ede divi Vigili a 15. | matutina aut circa 16. usque ad 22. eiusdem diei. Tumque adii pransum cum Illmo Domino meo Lotharingio, ubi aderant Braccharensis, Mutinensis, Fesulanus, Nemausensis, Tutellensis et 35 ego, cum suis prothonotariis>^v.

[Die sabbathi 4. Decembris.]

Congregatio generalis. — Continuatio sessionis XXV.

Die vero sabbathi 4. huius^w celebrata fuit primo^x mane congregatio patrum praesentibus oratoribus. In qua lecta fuerunt nonnulla decreta de indulgentiis et de aliis, quę omnibus pene grata fuerunt.

^a haec vox bis legitur in P. ^b Hh quanquam. ^c Hh praemittunt et. ^d Hh add. continuas.

^e Hh quae est. ^f P 25 (sed cf. l. 33). ^g P decreti. ^h om. Hh. ⁱ Hh cardinalis (loco idem). ^k Hh magnam attulit omnibus patribus laetitiam. ^l hic H et h inserunt: orationibus in talibus haberi solitis peractis, et accepta a synodo benedictione, cantato etiam hymno 'Veni creator' cum versu et collecta. ^m Hh primum. ⁿ Hh add. episcopis. ^o Hh etiam. ^p Hh fueruntque moti.

^q Hh die altera. ^r HT videbuntur. ^s sic P; Hh repetentur et perlegentur. ^t H Primique; h primique. ^u Hh summi pontificis. ^v Hh: Cantatum est tunc 'Te Deum', postquam permansimus in sessione in aede divi Vigili a 15. matutina usque ad 22. eiusdem diei.

^w Hh (om. huius) eiusdem mensis. ^x vel primum? vel deletum? (om. Hh).

¹ Pompeius Zambecarius Sulmonensi ecclesiae praefuit inde ab 1. Iulii 1547 usque ad mortem 8. Aug. 1571.

² Hieronymus Ragazzonus Venetus, episcopus Nazianzenus et coadiutor Famaugustanus electus 15. Ian.

1561, 19. Iulii 1577 Bergamum translatus obiit 7. Martii 1592. Oratio legitur in nonnullis canonum decretorumque concilii editionibus; sed in Le Platii editione, ad quam ipse remittit (in Monum. collectione I, 743), non inveni. ³ Cf. Acta apud Theiner II, 503.

Tum continuo adierunt S. Vigilium, ubi celebrata fuit altera et postrema sessio. In qua celebravit D. Cathaniensis, deinde post orationem a D. Morono lectam ex suggestu primum legit [Cataniensis] decretum de indulgentiis, alterum de delectu ciborum, ieiuniis et festis, aliud quod incipit *Sacrosancta synodus* et aliud quod incipit *Tanta* H 326
 5 *fuit* etc. Et cum interrogarentur^a more solito, an omnibus placeret, omnia placuerunt [omnibus], demptis 20 patribus, qui cupiebant quædam verba addi in decreto de indulgentiis. Tum idem Cathaniensis incepit legere decreta de fide publicata sub Paulo III et Iulio III, et initium decretorum de moribus, quibus perlectis petiit an hec omnia patribus placerent. Placuerunt. Deinde iterum^b legit aliud decretum, quo [lecto] petiit
 10 a patribus, an placeret finem huic synodo imponi et confirmationem eorum que hactenus acta sunt per legatos a Sanctissimo peti. Quod omnibus placuit præterquam tribus, qui noluerunt aliam confirmationem¹.

Postremo prohibitum fuit omnibus patribus sub pena excommunicationis, ne quis hinc recedat nisi prius subscripsisset propria manu etc.^o

15 Et sic legatus dixit: Ite in pace.

P 89v

Tum rebus ita magno cum omnium assensu feliciter Dei gratia gestis et confectis Ill^{mus} card. Lotharingius acclamavit ex sede sua, stans, voce magna: *Beatissimo Pio IV*
pape etc.²

Quibus dictis magno cum applausu chorus symphonicorum inchoavit *Te Deum*, P 90v
H 329
 20 quo finito circa 22. aut 23. [horam] a meridie recessimus omnes in pace. <Et adii cenatum cum card. Lotharingio, a quo sub cenam missus ab eo fui>^a ad legatum Moronum, rogaturus eum, ut, cum omnia ad Dei laudem praeclare acta essent, die sequenti, dominica, iuberentur omnes patres, oratores et doctores adesse in ede divi Vigili ad audiendam missam, in qua omnes communicarent per manum dicti Moroni, et singuli
 25 super altare post communionem subscriberent. Quod sane esset honorificum et tanto consessu dignum. At respondit^o gratissimum sibi fore, nisi iam multi subscripsissent, et^f alii essent parum ad communionem parati, alii parandis sarcinulis iam occupati. P 91r

Sic finis concilio^o Tridentino fuit eodem^o die 4. Decembris impositus^h. Faxit Deus, ut dirigat gressus nostros ad ovilia nostra regenda et gubernanda in fide catholica,
 30 pietate et optimis moribus, utque simus illis exempla bonorum operum etc.¹

Die dominica 5. Decembris

salutavi Moronum, Symonetam et Navigerium legatos, qui me humanissime exceperunt, cum Idruntino, Materano^h, Tarentino, Sulmonensi, Castrensi^h, Clodiensi, Mutinensi, Iadrensi, Aleriensi^h, Panor[mitano], Calvensi^h, Neocastrensi^k, Civitatis Castelli, Verallio^h aliisque multis archiepiscopis et episcopis. Deinde sero cum card. Lotharingio subscripsi decretis
 35 synodi Tridentine¹ sic:

Ego Nicolaus Psalmeus | episcopus Viridunensis, sacri imperii princeps, Lotharingus, H 330
propria manu definiens subscripsi etc.

Tum petita licentia ab eodem Illustrissimo — qui dixit mihi cum osculo: Cura ut valeas — et salutatis Ebroicensi, Meldensi et Cenomanensi, <protho[nota]riis S. Ambrosii>^h
 40 et aliis, domum recessi.

[Die lunae 6. Decembris.]

Die vero lune 6. discessit mane idem card. Lotharingius cum Madrutio, aliquot episcopis et magno comitatu. Faxit Deus, ut incolumem conservet in multos annos et dirigat gressus eius ad^m portum salutis!^a

Eadem die dono dedi Andrigueto unum vestimentum mulorum cum una mappa
 45 et duobus sudariis et aliquot libris; uxori mercatoris Baltazar commatris^o mantile lineum et leonem auri, et marito eius duplicem ducatum; pauperibus mercatoribus morantibus

^a Hh interrogaret. ^b P interum; om. Hh. ^c om. Hh. ^d Hh: Eodem die missus fui sero a card. Lotharingio . . . ^e Hh inserunt Moronus. ^f Hh aut. ^g corr. in P ex concilii.
^h om. H. ⁱ om. Hh. Hic explicit h; Quae H ulterius exhibet de 5. et 6. Decembris, scripta sunt a^o ductu manus et atramento pallidior. ^k H Nyocastrensi. ^l H Tridentini. ^m Tw in.
ⁿ hic finit H. ^o sic videtur legendum.

¹ Accuratius refert Massarellus l. c. 507.

² Acclamationes patrum leguntur apud Hugo I,

410 s; Theiner II, 507 s, et denuo exhibebuntur inter acta, quare hic omittimus.

P 91^v prope ianuam hospitii | cuilibet duos ducatos, vulgo *marionettes*; fabro ferrario tres; sutori cuidam pauperi duos; aliae^a pauperi femine tres; cuidam pictori nomine Carles aureos sol[at]os duos; uxori hospitis leonem auri; submagistro postē, qui fideliter tradidit litteras missas a Virduno, aureum antiquum, et domino postē leonem auri; cuidam presbytero mansionario missale meum cum duobus mantilibus, et crucem meam pecto- 5 ralem. Deinde iussi secretario, ut alia quoque donaret.

Eodem die discesserunt muli cardinalis [Lotharingii], et commisi sarcinulas meas veredario mercatori conductitio, qui deducat usque ad Joyvillam cum sarcinulis eiusdem cardinalis Lotharingii, nempe arcas duas et alias duas ex ligno plenas libris etc.

Eidem mercatori Baltazar donavi grabatum meum, et alterum coopertorium mulorum 10 presbytero mansionario; tapetum viride Andrigueto; episcopo Anglo commoranti apud Varmiensem legatum¹ leonem auri unum; uni fratri Augustinensi sex ducatos mai[ores] pro vestimentis, quia pauper, et duobus aliis duos alios ducatos. Item uni filiū Andrigueti duos ducatos pro benevolentia, quam pater mihi semper obtulit et exhibuit; crucem meam pectoralem presbytero praefato mansionario²; filio Andrigueti dimidium 15 aurei, <et Stephanino aureum unum>^b.

Die Martis [7. Decembris]

dixit mihi secretarius Muzot, secretarius Ill^{mi} Lotharingii, qualiter idem subscripsisset quandam schedulam, in qua promitteret nomine regis Chr^{mi} pro concilii actis, et cum secretarius peteret copiam illius a^o notario concilii, noluit tradere; alioquin metuere se 20 de Morono et Symoneta. Tandem obtinuit copiam mutatam ab eo notario, quia dicebat sibi dictum fuisse a cardinali, ut mutaret iuxta arbitrium legatorum. Idem Muzo convenit Moronum, qui dixit se vidisse et probasse subscriptionem D. car[dinalis], paulo post, nondum^d vidisse³. Convenit et hac de re Paleotum promotorem, qui | satis frigide responderit; dixitque timere ne quid immutetur in decretis publicatis, propterea 25 curandum^e fore, ut haberetur copia subscripta manu notarii aut secretarii.

Eodem die discessit mea familia cum septem^f equitibus. 25

Die Mercurii 8.º huius [Decembris]

dedi Germano⁴ <in uno>^b thorace 180ⁱ Δ, in alio secretario 1100; filio Gaudentii Adrigueti^k uxorato aureum unum.

Die lune praeterita post discessum Lotha[ringii] discessit et Symoneta legatus 30 navigio, a meridie vero legatus Moronus.

Die autem Mercurii legatus Navigerius.

[Die Iovis 9. [Decembris]

dedi magistro ceremoniarum aureum unum et recepi litteras ex Urbe per Musetum^k, et a cardinali Granvellano per Atrebatensem, deferendas ad Lotharingum.

Eodem die putabam me discessurum per equos expeditos, sed negligentia secretarii factum est ut nec die sabbathi sequente factum sit, unde non parum in illum excandui 35 toto triduo, non in illum solum, sed et in camerarium Germanum, propterea quod videbatur res meas in tanta necessitate negligentius agere. Ideo parcat mihi et illis Dominus.

Die Veneris 10. [Decembris]

sero appulerunt Tridentum duo filii regis Romanorum magno cum comitatu, profecturi, ut aiunt, in Hispanias.

^a sic, inter lineas add.

^b inter lineas add.

^c deletum secretario sive.

^d vix aliter legi potest.

^e vox valde obscura; conandum^f

^f corr. pro sex.

^g corr. ex 9.

^h pro deleto in duobus.

ⁱ ita videtur legendum, corr. ex 170 (vel 170 corr. ex 180²)

^k sic.

¹ Thomas Goldwell, episcopus Assaphensis factus 5. Iunii 1555 (corrigere adn. 3 supra p. 457), expulsus 1559, Tridentum venerat 15. Iunii 1561. Anno 1563 Mediolani vicarius Caroli Borr., 1564 Belgii missionarius pro Anglis, 1568 vicar. basil. Lateran., mortuus 1585.

² Idem iam retulit lin. 5.

³ Acta inter legatos et oratores 6. Decembris v. apud Kaynaldum ad a. 1563, n. 220 s; *Le Plat* VI, 301 s. Cf. *Pallavicin.* 24, 8, 15.

⁴ Cf. infra lin. 35.

Die sabbathi 11. [Decembris]

cum non esset liberum habere equos expeditos, valde in animo perplexus fui et distractus in varias sententias. Tandem oravi Deum, ut quid acturus essem consuleret, neque enim camerarius et secretarius exhilarabant admodum animum meum. Faxit Deus ut omnia bene succedant!

^a[Die] dominica 12. [Decembris]

- 5 discesserunt duo filii regis Romanorum a Tridento, et cum non possem equos expeditos ad libitum reperire, graviter admodum tuli. Tamen eodem die circa horam diei tertiam a meridie rebus omnibus pacatis veni per eosdem equos cum secretario et camerario ad **divum Michaellem**¹, ubi reperi Quinqueeclesiensem, cum quo cenavi.

Die lunę^b [13. Decembris]

- dedi secretario aureos 99 et 7 pistoletos et appuli eodem die **Brixenum**, sicque sex
10 postas absolvi. | Unde non mediocriter fui defessus et magnopere alteratus. <Dedi postea P 92V
secretario marionetas 6.>^c

Die Veneris sero 17. Decembris

appuli **Augustam** ad insigne Capitis nigri cum magna siti et lassitudine.

Die sabbathi 18. [Decembris]

- mane invisi cathedralem, auditurus ibi missam, ubi celebrant canonici aut saltem vicarii
15 cultum divinum more solito; deinde Dominicanos, ecclesiam pulchram et pulchre ad-
ornatam, adeo ut visus mihi sit cultus divinus non ita neglectus, ut est liberum cuique
ibi suo more vivere. Deinde comparavi mihi tria horologia perpulchra aureis 43, dico
quadraginta quatuor solatis. Post prandium invisimus turrim habentem 100 gradus²,
in summitatem cuius ascendunt aquae industria hominis, ex quibus fontes plures per
Augustam nascuntur, quod est visu mirabile. Sunt etiam ibi monasteria, in quibus vivunt
20 fratres iuxta ritus monasticos sine ullo impedimento. Civitas admodum celebris et visu
digna, edes magnificę. Senatus loci magis catholicus. Canisius ibi concionatur cum laude
et frequenti auditorio plus quam quinque millium hominum³. Ferebatur pestem adhuc
paululum vigere. Est quoddam monasterium S. Ulrici, in quo die dominica 19. **De-**
25 **cembris** concionabatur catholice suffraganeus Augustanus⁴ paucis auditoribus prae-
sentibus. In alia autem aula magna frequentissimo numero auditorum concionabatur
quidam novę religionis cum psalmis et cantionibus adhiberi solitis, viris et mulieribus
idiomate Germanico mira cum harmonia cantantibus.

Eodem die discessi ab Augusta et statim appuli ad quendam pagum episcopi
Augustani, qui habet multos pagos et oppida suę ditionis et religionis circum Augustam.

- 30 Post locum nomine Altestat⁵ incipit ducatus Wirtenbergensis: Epighen⁶, **Canstat**
oppidum, prope quod circiter miliare | moratur idem dux Wirtenbergensis in oppido P 93r
Stoaquet⁷. Deinde vidimus castrum a longe, castrum Asperg et oppidum Crenis⁸ et
civitatem imperialem nomine Eslinghen⁹. Post Hutlinghen¹⁰ incipit comitatus Palatinus,
qui protrahitur fere usque ad ditionem comitis de Deulx Pontz. Qui continet multa
35 praeclara oppida: Pret¹¹, Hardelsin¹². Non procul ab Hedelbergue, ubi moratur pals-
gravius, venimus ad **Bresel**¹³, oppidum episcopi Spirensis, et **Renhausen**¹⁴ iuxta Rhe-
num, quem pertransivimus. Deinde non procul per dimidium miliare venimus **Spiram**,

^a *alius ductus manus.*^b *del. seq[uenti].*^c *add. inter lineas.*¹ San Michele, v. itinerarium infra p. 880, l. 11.² Sine dubio turris vocata *Perlach*.³ De b. Petri Canisii contionibus tunc temporis Augustae habitis v. eius Epist. et Acta ed. O. Braunsberger IV (Friburgi 1905), p. XLIII ss.⁴ Michael Dornvogel, episcopus Adramyttenus et suffraganeus Augustanus 1550—1586. Cf. C. Khamm, Hierarchia Augustana I (Augustae 1709), 506.⁵ Altenstadt prope Geislingen.⁶ sic? Göppingen?⁷ vel *Stouquet*? = Stuttgart.⁸ Groeningen?⁹ Infra vocatur Ensingen; = Enzweihingen?¹⁰ Knittlingen?¹¹ Bretten, patria Melancthonis.¹² Heidelberg.¹³ Bruchsal.¹⁴ Rheinhausen, inter Philippsburg et Spiram.

quam invenimus desertam ob pestem ibi vigentem, ut et Vormatię et multis aliis civitatibus Germanicis¹. Statim intravimus in territorium comitis de Deulx pontz, ubi Ringravius habet multos pagos. Vivunt autem omnes subditi iuxta religionem suorum dominorum.

Tandem in vigilia nativitatis Domini appulimus in territorium archiepiscopi Treverensis et iuxta fluminis Mosellę ripam in loco **Alizer**² pernoctavimus. Cum autem⁵ intellexissem^a eundem Treverensem esse in quodam suo oppido et castro nomine **Vitlig**, quod uno tantum miliari illinc distabat, constitui eum invisere die natalis Domini. Ubi non reperitur, quia in vigilia secesserat in quoddam monasterium ordinis s. Benedicti non procul ab illo loco. Tamen ibi quievi expectans adventum illius.

Loci autem postarum a Tridento usque ad dictum locum Alizer, pagum ditionis¹⁰ D. archiepiscopi, sunt tales: 1. Tridentum, 2. San Michael, 3. Aegna, 4. Bronzolo, 5. Bolsan oppidum, 6. Ter cheller, 7. Alcolmar, 8. Brexanon civitas, 9. Mettinbol, 10. Sterzin oppidum, 11. Alla montagna, 12. Stoaanach bourgue, 13. Somberg, 14. Isprug ville, 15. Betnau, 16. Parvisi, 17. Forestan, 18. Alernes, 19. La chiusa, 20. Fiesse, P^{93v} oppidum episcopi Augustani, 21. Forstat, 22. Apruch, 23. Tiessen, 24. Urlac, 25. Mer- 15 cause, 26. Auguste, 27. Urbach, 28. Sepach, 29. Kinsburg, 30. Elhing, 31. Eberstat, 32. Altestat, 33. Ebrepach, 34. Torchesso, 35. Canstat, 36. Ensinghen, 37. Guslinghen, 38. Brussel, 39. Renhausen, 40. Maudach, 41. Bobennom asses près de Vormes, 42. Anganessen, 43. Vilstain, 44. Mandel, 45. Equiller, 46. Lauterzuiller, 47. Liser, petite burgade sur la rivière de Moselle auprès de Vitlig, où allay pour visiter monseigneur 20 de Trefves mon metropolitain.

Ce Vitlig se nomme en latin Vitellium, a nomine Vitellii Romani, qui ibi quandoque presidium habuit.

Die dominica 26. Decembris

misi camerarium Conchen³, ut inviseret matrem et consanguineos, cui donavi 25 *l*, 3 et 4 alios.

Celebravit curatus loci de Vitlig eodem die dominico missam parrochiam, in qua²⁵ symbolum fidei decantatum fuit usque ad ea verba: *passus est et sepultus est*. Continuo concionatus est idiomate Germanico cum aliquot supp[licationi]bus. Deinde rediens^b ad altare dixit [*Dominus*] *vobiscum* et *Oremus*. Continuo obtulit et oravit usque ad praefationem, in qua dictum est *Equum et salutare*^c. Interim aliquot femine circuierunt altare et obtulerunt sua dona, sine tamen patenę exhibitione. Post que verba statim³⁰ chorus cantavit *Sanctus* etc., et ante canonem cepit lavare manus. Deinde prosequutus canonem usque ad *Pater noster* exclusive, cepitque chorus cantare *Agnus Dei* etc. Sed statim post elevationem corporis dominici bona pars populi recessit a templo, alia P^{94r} pars statim ante *Pater noster*, dum diceretur *Oremus, praeceptis* etc., adeo ut pauci admodum^d substiterint ad finem usque missę.

Finita missa vocatus fui ad prandium ad castrum Domini Treverensis, expectando redditum dicti Domini, non sine animi molestia. Grave enim mihi erat tandiu expectare, nisi quod nobilis quidam a consiliis dicti Domini, nomine Royffenberg, frater cuiusdam coronelli Gallorum, mecum nostro idiomate familiariter loquebatur. Is mihi retulit eundem Treverensem habere in comitatu equos ducentos et alere mille personas quotidie.⁴⁰

Deductus [sum] a suis (Iona, Valdech et aliis)^a **Treverim**, ubi humaniter exceptus fui ab abbate S. Crucis suffraganeo. Perendie pransus apud archidiaconum Palay cum fratre archiepiscopi et aliis canonicis invisi monasterium divi Matthei. Comparavi a quodam canonico equos duos centum taleris.

^a corr. ex intellig.   ^b vel redeun[do] vel similiter.   ^c deletum Statim chorus cepit.   ^d supra lin. add.
3. = Egna (Neumarkt).   4. Branzoll.   5. Bozen.   6. (Al)ter Keller (*primam syllabam pro praepositione sumebat*).   7. = al (*praepositio italiana*) Kollmann?   8. Brixen.   9. Mittewald.
10. Sterzing.   11. Brenner.   12. Steinach.   13. Schönberg.   14. Pettnau.   15. Barwies.
16. Fernstein.   17. [à] Lermoos.   18. (Ehrenberger) Klause.   19. Fuessen.   20. Vorstadt
21. oppidi Schongau?   22. [à] (Lech)bruck?   23. Diessen.   24. Hurlach.   25. Ottmarshausen.
26. Augsburg.   27. Auerbach.   28. Scheppach.   29. Günstzburg.   30. Elchingen.
31. Bernstatt (vel Beimerstetten vel Westerstetten)?   32. Altenstadt prope Geislingen.
33. Ebersbach prope Plochingen.   34. Türkheim.   35. Cannstatt.   36. vel *Ensuinghen*? =
Enzweihingen?   37. vel *Gutlingen*, = Knittlingen?   38. = Bruchsal.   39. Reinhausen.
40. Maudach prope Ludwigshafen.   41. Bobenheim prope Worms.   42. Hangenweisheim
(vulgo Hangenwisse).   43. Wöllstein prope Kreuznach.   44. Mandel prope Kreuznach.
45. Eckweiler.   46. Lautersweiler.   47. Lieser.

¹ Cf. supra p. 879, l. 22.

² Lieser, cf. l. 19.

³ = Cochem?

[1564.]

Appuli **Virdunum** dominica **2. Ianuarii** hora 1. noctis. In qua bona pars populi obviam venit et hilariter excepit, praeter capitulum, quod subticuit eo die*.

Invisi die Martis sequente [**4. Ianuarii**] card. Lotharingium, qui appulit apud Joinvillam in vigilia regum. Quo salutato die Veneris post diem epiphaniae Virdunum rediit in pace. Gratias Deo optimo maximo, qui post tot tantosque exantlatos labores tandem domi respirare permisit. Quem supplex oro, ut misereatur mei peccatoris et donet gratiam digne implendi ministerium commissum.

Dominica 23. Ianuarii

processio solennis celebrata, in qua apud S. Franciscum concionem habui ad populum, rationem reddens gestorum in concilio Tridentino de fide et moribus, ut agantur gratie Deo pro fine concilii, et fiant preces pro exequutione decretorum^b, et quod Dominus indulgeat nobis peccata nostra, quae tantorum quae patimur malorum occasiones sunt. Qualis debeat oratio cum humilitate et fide et praemissa purgatione peccatorum. Thema fuit: *Exurge, Domine, quare obdormis?* Psalm. 43, expositio^c de tempestate sedata in mari, agens de navicula Petri i. e. ecclesia, in qua nos ipsos continere, cum extra eam non sit [salus]. Semper ab initio fuit agitata per tyrannos, Arrium, Turcam, Lutherum, Calvinum et hereticos hodiernos, qui subvertere sacerdotium conantur. | Sed nedum finis, nisi emendentur scandala, abusus et scelera, quibus offenditur navicula Christi. In tantis tempestatibus non murmurandum, sed equanimiter adversa quaeque ferenda, donec Dominus subvenerit necessitatibus imminetibus, ut vult et potest. Fides in cruce cernitur, sicut aurum in fornace. Orandus Deus ex animo, ut tantas^d tempestates sedare velit, ut tranquillam vitam agamus in omni pietate et honestate etc.

A meridie appulit circiter tertiam [horam] D. Dandelot cum 35 aut 40 equitibus Virdunum ad insigne Nostre Domine, cenat apud D. de Manegres cum multis. Postquam appulit de Haullois, discessit a Virduno versus Orne, dixitque ostiario ianuę de la Chaussée: *Je ne retourneray demain, ne me defendez la porte.*

Interim, cum omnia sint suspecta, deliberatum fuit, ut cives noctu diligenter custodirent civitatem et vigilarent excubias noctis, adessent in campanellis templorum exploraturi, ne quid de foris mali accideret.

Februarius 1564.

Die Iovis **10.** significavi capitulo ecclesiae Virdunensis decreta reformationis in concilio Tridentino publicata, ne ullam praetexant ignorantiae excusationem, petitiue instrumentum desuper fieri a secretario capituli.

Aprilis.

Die **11.** Aprilis, quę est Martis post octavam paschę, celebrata synodus Virdunensis, in qua quisque serio ad residentiam coactus fuit. Publicata quaedam decreta quasi seminaria decretorum concilii Tridentini.

November 1564.

Die **21.** scripsi Treverensi super concilio provinciali et ad eum decreta concilii Tridentini [misi]; item abbati de Tulleyo, ut compareat 24. Ianuarii proximo Virduni ad praestandam fidem ratione feudi sui cenobii. Itidem scripsi duci Lotharingie ad effectum exequendi concordiam nuper initam super controversiis episcopatus aliisque negotiis, de quibus egi apud eum dum agerem Nancii.

^a ultima verba (inde a praeter) sunt sublineata, etiam aliqua in sequentibus.

^b cod. decretum.

^c dubium.

^d cod. tanta.

APPENDICES.

Vota incerti diei vel auctoris. Meditationes Psalmaei.

1. Votum ab Hussonio sub 17. Novembris 1562 insertum.

(Cf. *supra* p. 728, adn. 8).

H 13 <Continuo¹ dixit alius,²>^a sed satis contrarius ultimo.

Quoquo modo se res habeat, Petrus, quamvis primus inter apostolos, auctoritatem in eos habere non praesumpsit. Id scivit divus Hieronymus, et omnium ecclesiarum episcopos unius fuisse sacerdotii et originis, ut habet in commentario in epistolam Pauli ad Titum: »Episcopi noverint se magis consuetudine quam dispensationis dominicae 5 veritate presbyteris esse maiores, et in communi debere ecclesiam regere.«³ Eiusdem sententiae fuerunt ante nos multi, neque tamen propterea reprobi; inter quos Ludovicus Romanus, qui veritatem illam generoso sicut et docto stilo emisit in Basiliensi synodo⁴.

⁵Hic annoto ex gravi authore: Quum Paulus tam diligenter episcopos formavit, ostendens quid illos habere conveniat et a quo debeant abstinere, cur omisso presbyterorum ordine mox^b ab episcopis transit ad diaconos? Respondet: »ὅτι οὐ πολλὸν τὸ μέσον, 10 quia non est magnum medium«, hoc est: inter episcopos et presbyteros interest modicum. Chirotoniam nempe solam plus presbyteris episcopi videntur habere, caeteris pares, ne se dominos presbyterorum putent, sed etiam ne se solutos ac liberos omni publica sollicitudine credant inferiores presbyteri. Ipsis enim et doctrina et ecclesiae cura sive 15 praefectura est credita, quare quae de episcopis | dixit apostolus, dixisse de presbyteris est intelligendus, et exiguntur in presbyteris omnia⁶. Sic Ambrosius hunc explicavit locum: »Post episcopum (ait) diaconatus ordinationem subiecit. Quare? nisi quia episcopi et presbyteri una ordinatio est. Uterque enim sacerdos est, sed episcopus primus est, ut omnis episcopus sit presbyter, non tamen omnis presbyter episcopus. Hic enim 20 episcopus est, qui inter presbyteros primus est.«⁷ Episcopus, presbyter et diaconus non sunt meritorum nomina, sed officiorum; nec episcopus, presbyter et diaconus ideo sunt beati, quia episcopi vel presbyteri sint aut diaconi, sed si virtutes habuerint nominum suorum et officiorum.

His Armacani⁸ sententiam vellem addere, cuius haec sunt verba: »Nullus ambigit, 25 quin episcopi ipsis Christi apostolis in potestate ordinis successerunt, nec in scripturis

^a Ita primo habuerat H. Deinde in margine interiore adnotavit: inquirendum nomen, quod postea adiecit: Didacus de Almansa Hispanus, episcopus [Cauriensis, quod tamen non legitur; nescio an scriptum fuerit in margine exteriori, ubi verbum non iam legibile erat]. Tum in schedula agglutinata scripsit: Ioannes de Morvillier, Gallus, episcopus Aurelianensis, quod transumpserunt T et w. ^b om. Tw.

¹ Ad cuius sententiam votum quod sequitur hac voce continuo adiungere voluerit Psalmaeus, investigari non potest.

² Didaci de Almansa Cauriensis episcopi votum non est, cum is dixerit 16. Novembris, cf. *supra* p. 723, l. 6 ss et adn. 4 (cf. etiam p. 728, l. 30). Nec minus Aurelianensi est abiudicandum, qui 17. Ianuarii 1563 demum advenit (Astulfi Servantii Diar. f. 190^r, cf. *Pallavicin.* 19, 15, 2). Ceterum sententia est valde succincta, cf. adn. 5 huius pag. Temeraria est Druffelii coniectura (Theol. Literaturbl. XI, Bonn 1876, col. 511), qui ad Vaurensis sententiam (*supra* p. 735) hoc votum pertinere vult.

³ Sententia saepe citata, cf. ex. gr. *supra* p. 730, l. 32 ss et adn. 3.

⁴ Ludovicus Pontanus de Roma, cf. *Schulte*, Geschichte der Quellen u. Lit. des can. Rechts II, 395.

⁵ Quae sequuntur, minime videntur esse pars voti, sed excerpta a Psalmaeo collecta, cf. *supra* p. 731, l. 34 ss.

⁶ Chrysost. in 1 Tim. hom. 11 (*Migne*, P. gr. LXII, 553).

⁷ Ambrosiast. in 1 Tim. 3, 8 ss (*Migne*, P. l. XVII, 470).

⁸ Non Armacanus archiepiscopus coaevus, qui concilio tunc non interfuit, est intellegendus — ut opinatur *Druffel*, Theol. Litbl. 1876, 509. 510. 511 —, sed Ricardus filius Radulphi mortuus a. 1360, de quo cf. *supra* p. 764, l. 4 et adn. 2.

evangelicis aut apostolicis invenitur aliqua distinctio inter episcopos et sacerdotes simplices, qui presbyteri appellantur. Unde consequitur, quod in omnibus est una potestas aequalis ex ordine. Cum enim apostolus Paulus dicit: *Huius rei gratia reliqui te Cretae, ut ea quae desunt corrigas, et constituas per civitates presbyteros, sicut et ego tibi disposui*¹, eum instruit ordinare presbyteros. Unde apostolus in Mileto existens vocavit ad se maiores natu | ecclesiae Epheseorum^b; qui cum venissent ad eum, inter alia locutus est: *Non subterfugi, quominus annuntiarem consilium Dei <vobis. Attendite> vobis et universo gregi, in quo spiritus sanctus posuit vos episcopos regere ecclesiam Dei, quam acquisivit sanguine suo*². Ubi patet, quod maiores natu civitatis Epheseorum de ecclesia vocat omnes episcopos, scilicet omnes qui aliorum curam habebant. Unde nomen episcopi non aliud importat; idem enim est episcopus quam superintendens sive speculator. Ex quo constat, quod ultra potestatem ordinis nihil habet nisi curam. Propter quod apostolus ad Timotheum^d 3: *Fidelis sermo: si quis episcopatum desiderat, bonum opus desiderat*³, ostendens episcopatum curam esse. *Qui bene praesunt presbyteri duplici honore digni habeantur, maxime qui laborant verbo et doctrina Dei*⁴. *Adversus presbyterum accusationem noli recipere, nisi sub duobus aut tribus testibus*, presbyteros appellans episcopos⁵. *Noli negligere gratiam quae est in te, quae data est tibi per prophetiam cum impositione manuum presbyterii*⁶, ubi etiam episcopos, ad quos pertinet manus imponere more apostolico, appellat presbyteros. Si vero dixerit quisquam, hanc manus impositionem collationem sacerdotalis ordinis debere intelligi, sequitur hoc pertinere ad simplices sacerdotes, et nihilominus omnino ex hoc dicto patet apostolum eosdem appellare presbyteros et episcopos. | Et alibi idem apostolus: *Oportet episcopum irreprehensibilem esse, unius uxoris virum etc.*⁷, et immediate adiungit: *Diaconos etiam pudicos, non bilingues, non multum vino deditos, non turpe lucrum sectantes*⁸. Unde constat, quod inter ordinem episcopalem et inter ordinem diaconatus non est ordo medius, quoniam si quis esset, non dubium quin iste doctor maximus, qui suum evangelium accepit a Christo, ut ipse scribit ad Galatas 1, suum dilectum discipulum Timotheum de illo ordine instruxisset et ei regulas dedisset, sicut de superiori et inferiori dedit. Nec idem apostolus in suis epistolis istum ordinem ab apostolatu aut episcopatu distinguit. Unde 1 ad Corinth. 12 ecclesiae membra distinguit: *Vos estis corpus Christi et membra de membris. Et quosdam quidem posuit Deus in ecclesia primum apostolos et prophetas et doctores*⁹. Et quia ecclesia in sacerdotibus fundata esse constat, quia Paulus numerando membra ecclesiae non obmisit sacerdotes nec errando eos proposuit, videtur quod eos sub apostolorum nomine subintellexit. Unde ad Ephes. 4: *Et ipse dedit quosdam quidem apostolos, quosdam autem prophetas, quosdam vero evangelistas, alios autem pastores et doctores ad <consummationem sanctorum>*¹⁰; ubi presbyteri omnino non ponuntur, aut nomine apostolorum vel pastorum complectuntur.

2. Votum sub eodem 17. Nov. insertum.

(Cf. supra p. 728, adn. 9.)

Dionisius Graecus, ordinis Minorum s. Francisci, episcopus Milopotamensis¹¹, contrariae fuit sententiae praecedenti, quam Tertulliano libro de baptismo¹², s. Clemente c[an]. 40 apostolorum firmavit: — »Presbyteri et diaconi praeter episcopum nihil agere pertinent, nam Domini populus ipsi commissus est, et pro animabus eorum hic redditurus est rationem« —, sed maxime Areopagita, qui in sua ecclesiae hierarchia a Christo instituta primos in ordine habet episcopos, deinde presbyteros, demum diaconos¹³. Modeste iratus est his aut similibus verbis: Quotquot sumus episcopi aut presbyteri, maximo in honore sumus aut certe esse debemus: *Ecce constitui te super gentes et regna*¹⁴. Dignitas episcopalis habet consecrare reges, sed omnes reges non possunt facere unum sacerdotem. Neque tamen idem sunt episcopus et presbyter, cum episcopus faciat presbyteros, presbyteri centum episcopum unum creare non possint. Dignior

^a cod. Ecce.

^b sic.

^c om. H.

^d H Titum.

^e cod. prophetam.

^f H presbyteri.

^g om. Tw.

^h codd. confirmationem doctorum.

¹ Tit. 2, 5.

² Act. 20, 27. 28.

³ 1 Tim. 3, 1.

¹¹ Certe Milopotamensis non fuit. At quis auctor sit non liquet.

⁴ 1 Tim. 5, 17.

⁵ 1 Tim. 5, 19.

⁶ 1 Tim. 5, 23.

⁷ 1 Tim. 3, 2.

⁸ 1 Tim. 3, 8.

⁹ 1 Cor. 12, 27. 28.

¹⁰ Eph. 4, 11.

¹² Tertull. De bapt. c. 17, cf. infra p. 886, adn. 3.

¹³ Pseudo-Dionys. De eccl. hier. 1, 5 ss (Migne, Patr. gr. III, 377 ss).

¹⁴ Jerem. 1, 10.

est nostra dignitas, sed potestas culminis nostri nihil aliud est quam tempestas mentis; fortes humeri nostri, si tale onus sustinent. »Nihil est periculosius aut damnabilius in hoc saeculo episcopali officio, si perfunctorie agatur«, inquit Augustinus, »civitas in vertice montis sita latere non potest.«¹ Ideo nos episcopi curare debemus, ne^a mores nostri scandalum faciant presbyteris nobis subditis, qui nos in sublimiori loco positos 5 agnoscunt.

H 18 Nonnulla dixit de reformatione, maxime de concubinis, his aut similibus verbis: Quod deplorandum, habemus presbyteras, non ut in ecclesia primitiva, in qua presbyteri legitimas habebant eius nominis uxores, nec non erant viduae de rebus ecclesiae curam habentes ad instar matrum familias, quae sic vocitabantur, sed quod nostrae fiant thori 10 nostri consortes in vituperium ordinis et dignitatis. Vident hoc adversarii nostri et laetantur, quod simus vitiosi, nihil moliamur, et nobis liberum sit propter nostram ignaviam vivere ut volumus. Quin et nobis bene precantur, ut Hussitae alias imperatori Wenceslao otioso quidem, timido et ignavo, sed qui pacis amans et imperii tranquillitatis, nihil in eos tentaret. Si dixerimus, quoniam peccatum non habemus, vere nos 15 ipsos seducimus, et non est veritas in nobis². Defecit nobis pietas, mansit tantum auctoritas. Nos igitur, qui aliorum iudices sumus, primum avertamus a nobis malum, deinde a subditis nostris.

3. Votum ab Hussonio sub 6. Decembris 1562 insertum.

(Cf. supra p. 772, adn. f.)

H 101^a ^bEodem die dixit Gabriel de Bouvery^c, episcopus Andegavensis³, et plenissime egit de sacerdotio. Quoddam sacerdotium est ex humana institutione, ut fuit in lege 20 naturae ante tempus legis scriptae, quoddam vero ex institutione divina inchoatum in Aaron, qui primus sacerdotale nomen accepit primusque pontificali stola indutus victimas obtulit, loquente Domino ad Moysen: *Applica quoque ad te Aaron*⁴. Duplex itaque est sacerdotium, utrumque a Deo, sed diversimode: primum a Deo mediante natura, quia naturalis lex dictat Deum esse colendum et ei sacrificandum et offerendum; aliud vero 25 sacerdotium est a Deo instituentem, quod incepit ab Aaron, sed translatum est ad Christum, qui constitutus est a Deo *sacerdos secundum ordinem Melchisedech*⁵ translato sacerdotio. Cuius sacerdotium existit in ecclesia per communicationem, quod perfectius et excellentius est quam legale sacerdotium. Et sic distingui potest triplex sacerdotium: unum ex humana institutione a iure naturali, imperfectum et quasi informe; aliud ex 30 institutione divina, illud imperfectum et figuratum; tertium ex institutione divina, Deo illud homini Christo dante non ministerio alicuius hominis neque secundum actum visibilis unctionis, sed immediate ipsum ungendo invisibilis gratiae plenitudine, et hoc est sacerdotium evangelicum <et gratiae, quod verum et perfectum est. Sacerdotium igitur naturale non destruitur per evangelicum>^d, sed perficitur et formatur, quia gratia non 35 tollit naturam, sed format et perficit. Sacerdotium vero legale cessavit, quia figura erat, adveniente autem veritate cessat figura; sacerdotium vero evangelicum tanquam H 101^b verum | et perfectum permanet, intra se continens quod et naturale est, et adimplens legale quod in ipsum translatum est.

4. Votum ab Hussonio sub 9. Decembris 1562 insertum.

(Cf. supra p. 778, adn. h.)

H 114^a ^eDidacus Sarmiento de Sotomaior^f, Hispanus, episcopus Astoricensis⁶, dixit ex 40 scripto plus satis libere dicto die mane post generalem conventualium:

^a w nec. ^b add. H in folio postea inserto cum hac instructione: fol. 101 post verbum discutiendum (p. 772, l. 44). ^c cod. Bouurii. ^d om. T'w. ^e Hoc votum in sex foliis postea insertis est scriptum cum hac monitione: [inserendum] fol. 114 post verba 'nomen possides gloriosum' (supra p. 778, l. 38). ^f cod. Sotto Maior.

¹ Locum frustra quaeivi.

² 1 Ioan. 1, 8.

⁴ Exod. 28, 1.

⁵ Psalm. 109, 4.

³ Errat Hussonius. Andegavensis locutus est 9. Decembris, quare interrogari potest num votum supra p. 778 post lin. 1 sit inserendum. At cum minime conveniat cum eis, quae refert Massarellus apud Theiner II, 196^b, rem in medio relinquimus. Quis verus sit auctor et quo die prolatum sit votum, difficile est investigatu.

⁶ Votum Asturicensis iam supra p. 726, l. 20 ss exhibuit Psalmaeus. Secundum Massarellum 9. Dec., sed ante generalem conventualium, dixit Andegavensis. Cui si votum antea sub n. 3 exhibitum abiudicamus, hoc tribuere possumus, ut voluit Druffel, Theol. Litbl. 1876, 513 s., quamvis eius coniecturae ibi prolatae paene omnes sint temerariae.

De primatu et suprematu summi pontificis in episcopos et episcoporum in presbyteros nonnulla dicam, sanctissimi patres, et ante omnia summum pontificem respectu aliorum episcoporum habere primatum, praecedentiam et supremam auctoritatem, esse successorem Petri, proximum et immediatum Christi vicarium, sicut et episcopi ratione episcopalis gradus iure divino sunt capita presbyterorum. De primatu Petri et consequenter papae (quem ecclesia voluit praerogativae Petri succedere) clare asseritur a Matthaeo, duodecim apostolorum primum Symonem, qui dicitur Petrus¹. Quod dictum quo sensu accipiendum sit, patres (quos duces in exponendis scripturis sequi tenemur ex synodorum oecumenicarum, maxime quintae, recommendatione²) per sequentia aperte docent, in quibus illum a Matthaeo expressum primatum sic reddunt³. Vetus scriptor Dionysius Areopagita⁴ vocat Petrum discipulorum facile principem, Cyrillus Hierosolymitanus⁵ principem apostolorum excellentissimum et supremum ecclesiae praeconem et regni coelorum clavigerum, Gregorius Nyssenus⁶ et Hieronymus⁷ titulum principis apostolorum ei ascribunt. Chrysostomus⁸ verticem et praecipuum apostolorum nuncupat, Theodoretus⁹ apostolorum chori primum et principem asserit, Cyrillus Alexandrinus¹⁰ principem caputque caeterorum ait, Optatus Milevitanus¹¹ omnium apostolorum caput, Origenes¹² summum verticem apostolorum. Accedit iudicium | ecclesiae in synodo Constantiensi, per dicta omnia significari supremam quandam auctoritatem inesse Petro et successoribus eius. Recentiores theologi id ex textu scripturae colligi putant, qui manifeste Petro concedit primariam quandam dignitatem et potestatem apostolicam, qualem saltem habet praeses in aliquo parlamento aut princeps senatus, a quo primum petitur sententia, ut Suetonius in Tiberio¹³, et qui praeest in senatu cum illa potestate quam senatus ei confert, ut multi opinantur. Nam cum ordo caeterorum apostolorum mutetur, Petrus apud Matthaeum, Marcum et Lucam semper primum locum occupat ad denotandum τὸ *primum* non denotare ordinem numeralem, respectu alicuius apostoli secundi aut tertii, sed gradum, praeceminentiam et auctoritatem supremam praesidis supremi senatus apostolici.

De summa potestate et suprematu episcoporum respectu presbyterorum constans est patrum confessio. Didymus de spiritu sancto lib. 2. docet apostolos omnes principatum in sacerdotio obtinuisse¹⁴. Irenaeus, lib. 4. contra haeres. cap. 43. docet principalem successionem esse episcoporum, quam habent ab apostolis¹⁵. Ignatius¹ pulchre: »Quid aliud est episcopus quam is qui omni principatu et potestate superior est et, quoad homini licet, pro viribus imitator Christi Dei factus? Quid vero sacerdotium est aliud quam sacer coetus, consiliarii et assessores episcopi? Episcopus typum Dei primus omnium gerit, presbyteri vero consessus quidam et coniunctus apostolorum coetus.«¹⁶ Idem^m: »episcopus secundum Deum pascit presbyteros.«¹⁶ Idemⁿ: »Subiiciantur presbyteri

^a H in margine apponit locos, quos et nos in adnotationibus exhibebimus. ^b de coelesti [sic] hierarchia.

^c catech. 2 et 11.

^d in delect. testim. vet. test.

^e de viris illustr. in Petro, et lib. 1 contra

Pelag. ^f hom. 55 et 83 in Matth. et lib. 2 de sacerdot. ^g epist. 86 (sic). ^h in Ioann. lib. 12 cap. 64.

ⁱ lib. 2 contra parm. et lib. 7.

^k hom. 2 in divers.

^l epist. ad Trallianos.

^m ad Ephes.

ⁿ ad Smyrnen.

¹ Matth. 10, 2.

² Cf. praecipue sessionem quintam synod. V (553), Harduin. III, 92 ss.

³ Dionys. Areop. De eccl. hier. 5, 3, 5 (Migne, Patr. gr. III, 512 D).

⁴ Cyrill. Hieros. catech. 2, 19; 11, 3 (Migne, Patr. gr. XXXIII, 408 B; 693 B).

⁵ Ex vetere testamento delecta testim., in fine, in ed. Front. Ducaei I (Paris. 1615), 994 (apud Migne l. c. XLVI, 193—233 legitur cum alio fine).

⁶ Hier. Vir. ill. c. 1 (Migne, Patr. l. XXIII, 607 B); contra Pelag. 1, 14 (l. c. 506 D).

⁷ Chrys. hom. 54 al. 55 in Matth. 16, 14 (Migne, Patr. gr. LVIII, 533); hom. 82, al. 83, in Matth. 26, 33 (Migne 741 s). De sacerdot. 2, 1 (Migne XLVIII, 651).

⁸ Quis hic locus significetur nescio. At saepius Theodoretus Petrum vocat χορυφαῖον τῶν ἀποστόλων, ex gr. in 1 Cor. 1, 12.

⁹ In Ioan. 21, 15 (Migne, Patr. gr. LXXIV, 747 C).

¹⁰ Optat. De schism. Donat. 2, 2 (Migne, Patr. lat. XI, 947); 7, 3 (l. c. 1087).

¹¹ Orig. in Exod. hom. 5, 4 Petrus vocatur magnum illud ecclesiae fundamentum et petra solidissima, super quam Christus fundavit ecclesiam (Migne, Patr. gr. XII, 329 C). At nescio num hic locus intellegatur.

¹² In Suetonii vita Tiberii talem locum non inveni; nescio an praelatus cogitaverit de loco Tacit. Annal. 3, 17.

¹³ Didymi de spiritu sancto liber ab Hieronymo in Latinum versus ante Vallarsi editionem (inter opera s. Hieronymi) in tres libros divisus erat. Locus ille est in c. 23 (Migne, Patr. gr. XXXIX, 1053 BC).

¹⁴ Iren. 4, 43 antiquae numerationis, hodie 4, 26, 2 (ed. Stieren p. 645).

¹⁵ Ignat. ad Trall. (recensionis longioris) c. 7, 4 (Patres apost. ed Funk II², Tubingae 1901, 67 s).

¹⁶ Ignat. ad Ephes. (rec. long.) 4, 1 (Funk l. c. 184: ἐπισκόπου τοῦ κατὰ θεὸν ποιμαίνοντος ὑμᾶς).

H 114^c episcopo ut ipse patri.^a | Episcopum ibi vocat principem sacerdotum². Tertullianus, lib. de baptis. c. 17. vocat episcopum^a summum sacerdotem⁸. Damasus epist. 5. ait episcopos apostolorum locum tenere, et presbyteros in locum septuaginta successisse⁴. Idem Leo epist. 92⁵; Ioannes ep. ad episcopos Germ[aniae]⁶, Ambrosius in c. 11. Corinth. 1: »Episcopi sunt rectores ecclesiarum.«⁷ Idem serm. 24. de septuaginta discipulis et consequenter de presbyteris ait, eos secundo ab apostolis gradu a Domino dirigi⁸. Hieronymus ad Fabiolam de 42 mansionibus, septuaginta discipulos ait esse secundi ordinis praeceptores, minoris gradus⁹. Idem adversus Luciferum: »Ecclesiae salus in summi sacerdotis dignitate pendet, cui si non exors quaedam et ab omnibus eminens detur potestas, tot in ecclesia efficerentur^b schismata, quot sacerdotes¹⁰.« Denique haeresis Aërii per ecclesiam damnata in eo consistebat, quod presbyter in nihilo esset inferior episcopo, ut Epiphanius haeres. 75.¹¹ et Augustinus haeres. 53¹² testantur. Unde Epiphanius rite monet episcopum patres generare, presbyterum nonnisi filios¹³. Et supposito principio, quod episcopi habent ordinariam apostolorum auctoritatem, primatus episcopalis manifeste traditur in sacris litteris I Corinth. 12: *Posuit Deus in ecclesia primum apostolos, tertio doctores*¹⁴, qui sunt pastores et presbyteri.

Primatus summi pontificis non confert^e ei in episcopos ullam potestatem actualem iure divino, sed solum habitualement, qualem episcopi habent H 114^d ratione primatus in presbyteros. | Sic probavit:

Cum omnis potestas considerari possit aut in actu aut habitu, clarum est primatum potestativum seu iurisdictionalem summi pontificis, quo reliquos episcopos excedit, consistere in solo habitu, si semel probatum sit, quod non sit ullus excessus actualis iure divino, quo unus episcopus superat alium, sed potius inter eos, praescindendo ab ecclesiae lege, summa et suprema aequalitas actualis potestatis versetur.

Demonstratio autem aequalitatis actualis episcoporum in eo consistit, quod episcopalis potestas eadem sit cum apostolica. At vero apostolica potestas erat plenissime, universalissime et actualissime par in unoquoque apostolo, ut omnes veteres et recentiorum^d doctores fatentur. Paritatem apostolorum actualem sequentes patres docent: vetus ille Dionysius Areopagita^e, discipulorum facile princeps, cum decem condiscipulis paribus et pontificibus, et non modo Petrum, sed etiam Paulum principes apostolorum vocant¹⁵. Nicolaus I^f¹⁶, Ioannes VIII^g¹⁷, Hieronymus^h¹⁸, Moyses Barcephasⁱ¹⁹ et loca illa citata

^a w episcoporum. ^b om. w. ^c Tw confecit. ^d sic. ^e haec et sequentes citationes in marg. H adduntur: lib. de eccl. hierarch. ^f epist. 7. ^g epist. 45. 75. 77.
^h lib. I comm. in Gal. ⁱ lib. de paradiso cap. 11.

¹ Ignat. ad Smyrn. 9, 4 (*Funk* p. 152).

² Ignat. Smyrn. 9, 2 (ed. *Funk* p. 150).

³ »Summus sacerdos, qui est episcopus«, Tert. De bapt. 17 (ed. *Oehler* I, 635).

⁴ In epistula falsa saepissime citata, Pseudo-Isidor. apud *Hinschium* 510 ss.

⁵ Numerum 92 inter Leonis epistulas habebat ante Quesnellum epistula quae in Ballerinorum editione numeratur ut 167, in cuius c. 1 est sermo de pseudo-episcopis, *Migne*, Patr. lat. LIV, 1203 A = c. 1 D. 62.

⁶ Ioannis III papae ep. falsa in *Hinschii* Pseudo-Isidoro p. 715.

⁷ Ambrosiaster comm. in I Cor. 1: Adhuc singulis ecclesiis rectores non erant constituti (*Migne*, Patr. I. XVII, 184 B), cf. in I Cor. 5, 5 (ibid. 212 B).

⁸ Pseudo-Ambrosii sermo 20 (non 24), c. 8 (*Migne*, Patr. lat. XVII, 643).

⁹ Hieron. ep. 78 ad Fabiolam, mansio IV (*Migne*, Patr. lat. XXII, 704).

¹⁰ Hieron. dial. contra Luciferianos c. 9 (*Migne*, Patr. lat. XXIII, 165); cf. supra p. 775, adn. 4.

¹¹ Cf. supra p. 728, l. 5 et adn. 3 (Epiph. Haer. 75, 3).

¹² *Migne*, Patr. lat. XLII, 39 s.

¹³ Epiph. Haer. 75, 4 (ed. Petav. 908 A), cf. supra p. 728, l. 19 ss.

¹⁴ I Cor. 12, 28.

¹⁵ Pseudo-Dionys. Areop. Eccl. Hier. 5, 2, 5: *Migne*, Patr. gr. III, 512 D (verba textus *discipulorum facile princeps* censeo mutanda secundum ea quae leguntur supra p. 885, l. 11). — Eccl. Hier. 7, 3, 7 (*Migne* l. c. 564 C): potestas ligandi solvendiue erat Petri, sed *ὡς ἐκείνου, καὶ παντὸς τοῦ κατ' αὐτὸν ἐπαρχοῦ*.

¹⁶ Nicolaus I. Ep. 86 ad Michaelem imperatorem (a. 865), *Migne*, Patr. lat. CXIX, 948 s (cf. supra p. 768, adn. 10).

¹⁷ Ioan. VIII Ep. 282 (*Mansi* XVII, 208 C).

¹⁸ Hieron. Comm. in Gal. I, 1, 15 ss et 2, 1 ss (*Migne*, Patr. I. XXVI, 311 ss, 335 ss).

¹⁹ Moses Bar Kepha De paradiso pars I, c. 11 (*Migne*, Patr. gr. CXI, 495 C). Quo ex fonte episcopus notitiam illius libri hauserit, scitu dignum esset. O. Braun (Moses Bar Kepha u. sein Buch von der Seele, Freiburg 1891, p. 10 s) solam A. Masii versionem latinam a. 1569 editam novit. Scitu dignum esset, num alius codex vel alia versio extiterit, an episcopus per Masium ipsum vel per quendam eius amicum de libro nondum edito audierit. In epistularum Masii editione (ed. M. Lossen, Leipzig 1886) ex conciliaribus annorum 1562 et 1563 nullum invenio commemoratum, qui a Masio scientiam illius libri habere potuerit, praeter Jacobum Nogueram, qui inde ab a. 1561 fuit episcopus Aliphanus (cf. supra p. 756, adn. 1). Nihilominus non ausim contendere ipsum esse auctorem huius voti.

superius^a 1, quibus primatus apostolicus explicatur, manifeste indicant primatum illum, qui competit aequaliter omnibus apostolis, habere potestatis actualis suprematum, quo omnes apostoli aequaliter donati sunt. Nam apostoli primi ponuntur a Deo in primatus illius supereminenti loco <ad actus>^b consummandum sanctos, primo concurrunt *ad opus ministerii, ad aedificationem corporis Christi*, ad hoc, ut non fluctuemus, *non circumferamur omni vento doctrinae*². Ergo primatus seu principatus ille, | in quo omnes^{H 114^c} apostoli conveniunt et pares sunt, est principatus ille universalissimae iurisdictionis actualis, quo omnes pariter aedificant aequaliter et primo ecclesiam.

Unde Paulus, aequae princeps apostolus ac Petrus quoad opus ministerii actualis, ait de se *abundantius omnibus laborasse*^c et *nihil se minus fecisse a magnis apostolis*^d, aitque: *In quo quis audet cum ipso contendere, audeo et ego; ministri Christi sunt, plus ego*, denique *sollicitudo omnium ecclesiarum*³, affirmatque potentiam qua haec facit esse ad destruendum omnem altitudinem extollentem se adversus scientiam Dei et ad ulciscendum omnem inobedientiam⁴, esseque potestatem, quam dedit ei Dominus in aedificationem⁵, quam potestatem apostolicam recepit *non ab hominibus neque per hominem, sed per Iesum Christum*⁶; qui videbantur esse aliquid⁷, imo Iacobus, Cephass et Ioannes, qui videbantur columnae esse⁸, mihi nihil contulerunt⁹, et idem Deus, qui operatus est Petro in apostolatium, operatus est et mihi¹⁰ apostolatium illum, quo sollicitus sum de omnibus ecclesiis¹¹. Ergo maioritas illa, quam Petrus primas et columna obtinet, non consistit in eo, quod Paulus sit inferior aut dependens a Petro, aut actu aliquid minus ipso. Nam ait de se: *Nihil minus fui ab iis, qui sunt supra modum apostoli, tametsi sit minimus apostolorum, et nihil sit*¹². Et alibi ex eo, quod sit apostolus, probat se habere potestatem actualem circumducendi sororem sicut et caeteri apostoli et Cephas¹³.

Deinde potestas ordinis ad conficiendum eucharistiam his verbis: *Hoc | facite in meam commemorationem*¹⁴ tradita omnibus est aequalis apostolis.^{H 114^e}

Quae iurisdictionem important, pariter omnibus diriguntur, ut *quaecunque alligaveritis super terram, erunt ligata et in coelo*¹⁵; *quorum remiseritis peccata, remittentur eis*¹⁶; *docete omnes gentes*¹⁷; *sicut me misit pater cum plenissima et prima potestate actuali, ita et ego mitto vos*¹⁸. » Quibus verbis, ait Cyrillus Alexandrinus¹⁹, ordinavit orbis doctores et divinorum mysteriorum ministros, hoc est episcopos et apostolos fecit universalissimos et apostolos orbis.¹⁹

Ita expresse docet Cyprianus²⁰, ubi tria asserit, primo primatus Petro datur, secundo Christus in illis verbis: *sicut me misit vivens pater*²¹ etc., *accipite spiritum sanctum*²² etc., quibus recipiunt actualem missionem et cum spiritu sancto actualem²³ omnem potestatem, tribuit actu apostolis omnibus parem potestatem actualem. Nam hoc erant et caeteri apostoli, quod fuit Petrus, pari consortio praediti et honoris et potestatis actualis. Unde infert, quod sicut in apostolis, ita et in episcopis, apostolorum successoribus, episcopatus unus est, sicut missio apostolica et apostolatus, cuius a singulis in solidum pars tenetur, hoc est ad instar apostolorum. Quod curae et potestatis habet unus episcopus, alter obtinet in totam ecclesiam; nam hoc vult dicere in solidum, ut apud iurisconsultos plures fideiussores dicuntur aliquid promittere in solidum, quando unusquisque se rei totius fideiussorem constituit; ac adeo tota ecclesia, quae iure divino committitur in solidum cuivis episcopo, ad cuiusvis curam partialem spectat. | Tertio extensio unius episcopatus in plures episcopos et ecclesiae unius in plures ecclesias provenit ab uno episcopatu et una ecclesia,^{H 114^e}

^a 1 Cor. 12.   ^b H ac actu.   ^c 1 Cor. 15, [10].   ^d c. 11 [v. 5] 2 Cor.   ^e in Ioan. lib. 12 c. 55.   ^f de unit. eccl. [c. 4].   ^g verba missionem — actualem bis leguntur in HTw.

¹ Non locus 1 Cor. 12 antea citatus, sed potius omnes loci e patribus supra p. 885, l. 8 ss citati intelleguntur.

² Ephes. 4, 12—14.

³ 2 Cor. 11, 21. 23. 28.

⁴ 2 Cor. 10, 5. 6.   ⁵ 2 Cor. 13, 10.

⁶ Gal. 1, 1.   ⁷ Gal. 2, 2. 6.

⁸ Gal. 2, 9.   ⁹ Gal. 2, 6.

¹⁰ Gal. 2, 8.   ¹¹ 2 Cor. 11, 28.

¹² 2 Cor. 12, 11.   ¹³ 1 Cor. 9, 5.

¹⁴ 1 Cor. 11, 24.

¹⁵ Matth. 18, 18.

¹⁶ Ioan. 20, 23.

¹⁷ Matth. 28, 19.

¹⁸ Ioan. 20, 21.

¹⁹ Cyrill. Alex. In Ioan. l. 12 (ad 20, 21, et 21, 15 ss) videtur intellegi: *Migne*, Patr. gr. LXXIV, 708 s. 748 s.

²⁰ Locus Cypriani libere est citatus; verba ipsa s. patris signavimus litteris distinctis.

²¹ Ioan. 6, 58; cf. 20, 21.

²² Ioan. 20, 22.

quae est supra singulos episcopos, qui omnes tenentur parere ecclesiae, quae unum^a caput est et origo una et una mater foecunditatis, successibus copiosa. Quisquis^b ab ecclesia segregatus adulterae iungitur, a promissis ecclesiae separatur, nec perveniet ad Christi praemia, qui relinquit ecclesiam Christi. Habere non potest Deum patrem, qui ecclesiam non habet 5 matrem. Unde ecclesiam respectu singulorum apostolorum et episcoporum comparat corpori solis, trunco arboris, fonti: avelle radium a corpore solis, divisionem unitas non capit; ab arbore frange ramum, fractus^c germinare non poterit; a fonte praecide rivum, praecisus arescet. Sic et ecclesia Domini luce perfusa per totum orbem radios suos porrigit; unum tamen lumen est, quod 10 ubique diffunditur, nec unitas corporis separatur; ramos suos in universam terram copia ubertatis extendit, profluentes largiter rivos latius expandit; unum tamen caput et origo una et una mater ecclesia. Ubi Cyprianus refundit in ecclesiam tum apostolorum tum episcoporum iurisdictionis inaequalitatem, quam pro aristocratici sui tribunalis autoritate aufert et ponit in singulis apo- 15 stolis et episcopis, prout in Domino videbitur expedire.

Huic doctrinae Cypriani de aequalitate apostolorum omnes patres subscribunt: Chrysostomus^d facit Petro Paulum (et par ratio de caeteris) honore parem, et Paulum Petro nihil opus habuisse¹; Hieronymus^e ait super apostolos ex aequo ecclesiae fortitudinem solidari, Iacobus et Ioannes reliquis apostolis aequales erant²; Dydimus^f Petrum 20 et Paulum pariter | ad nationes directos, principatum in sacerdotio possedis-^g; Ambrosius^h dicit nec Paulum inferiorem Petro⁴; Leo^b docet fuisse inter beatissimos apostolos similitudinem honoris et parem electionem⁵.

Patres qui dicunt Petrum esse petram, id explicant dici eo sensu, quo denominative sumendo τὸ *petra* unusquisque firmus christianus dici possit petra. Ita Origenes¹: »Luce 25 cordi nostro illucescente efficimur Petrus, et nobis dicitur: *Tu es Petrus*⁶. Petra est enim quisquis Christi discipulus est, et super talem petram construitur omnis ecclesiastica doctrina. Quod si super unum illum Petrum tantum existimas aedificari totam ecclesiam, quid dicturus es de Ioanne et apostolorum unoquoque?»⁷ Deinde patres, qui Matth. 16, [18] Petrum volunt aliquid distinctum a Christo, non intelligunt per petram Petrum, sed 30 confessionem fidei, quam fecit Petrus; ita Hilarius^k: »Super hanc confessionis petram ecclesiae aedificatio est, unum hoc est immobile fundamentum, una haec est felix fides petra, Petri ore confessa: *Tu es Christus, filius Dei vivi*⁸.«

Quoad secundum, metaphoram clavium, ex qua deducitur primatus Petri, et de illius¹ clavibus, certum est secundum veteres concedi hac voce dicta Petro primo prin- 35 cipaliter aliquid prae caeteris, non plus caeteris actu, ut ait Beda^m⁹, sequutus in hac re Origenem tract. 6. in Matth.¹⁰, Ambrosium lib. 10 in Lucam, in cap. 24¹¹, et Augustinum tractatu ultimo in Ioannem, qui ait Petro primo, non tamen soli, claves promissas¹². Et

^a H una.^b Cypr. quisque.^c codd. fructus.^d in marg. in c 4. ad Galat.^e lib. 2. contra Iovin.^f sic; in marg. lib. 2. de spir. sancto.^g lib. 2 de sp. s.^h ep. 88.ⁱ tract. 1. in Matth.^k de trin. lib. 6.¹ H illis.^m in marg. Hom. in 16. Matth.

¹ Chrysost. in Gal. 1, 18; 2, 6 ss (Migne, Patr. gr. LXI, 631. 637 s: καὶ δείκνυσαν αὐτοῖς δυνάμειν ὅντα λοιπὸν, καὶ οὐ τοῖς ἄλλοις ἑαυτὸν, ἀλλὰ τῷ κορυφαίῳ συγχρίνει, δεικνὺς ὅτι τῆς αὐτῆς ἑκαστος ἀπέλαυσεν ἀξίας).

² Hieron. Adv. Iovin. 2, 19 (Migne, Patr. lat. XXIII, 314 B).

³ Didym. De spir. s. c. 23, Migne, Patr. gr. XXXIX, 1053 BC (cf. supra p. 885, adn. 13).

⁴ Ambros. De spir. s. 2, 102 s. 158 (Migne, Patr. lat. XVI, 765 A, 776 C): »Non solum Christi, sed etiam spiritus sancti imperio apostolat Paulus accepit . . . Nec solus Paulus, sed etiam Petrus.« Cf. Ambrosiaster in Gal. 1, 17; 2, 2. 7, Migne XVII, 344 AB; 346 A; 349 A.

⁵ Leo I in serm. 83 (alias 80), c. 2 dicit: Transivit quidem etiam in apostolos alios ius istius potestatis (Migne, Patr. lat. LIV, 430 B); cf. serm. 4, c. 3

(ibid. 151 A). Verba ab episcopo citata in Leonis epistulis non inveni.

⁶ Matth. 16, 18.

⁷ Orig. Comm. in Matth. tom. 12, n. 10 (Migne, Patr. gr. XIII, 997 B).

⁸ Matth. 16, 16, apud Hilar. Pict., cf. p. 889, adn. 5.

⁹ Beda Expos. in Matth. 16, 18 ss, Migne, Patr. lat. XCII, 79 A. Sed potius spectari credo Homil. 1, 15, quae ad verbum paene reddit Cypriani sententiam, Migne, l. c. XCIV, 218 s.

¹⁰ Orig. Comm. in Matth. tom. 12, n. 11 (Migne, Patr. gr. XIII, 1000 s); cf. tract. 13, n. 31 (l. c. 1180 s).

¹¹ Ambros. Expos. evang. sec. Luc. 10, 180 (Luc. 24, 49), Migne, Patr. lat. XV, 1840 s.

¹² Aug. Tract. in Ioan. 124, 5 (cf. 118, 4): Petrus Matth. 16, 19 »universam significavit ecclesiam« (Migne, Patr. lat. XXXV, 197 (cf. Hurteri [in sua ed., Oenip. 1884, II, 544 s] industriam de hoc loco).

ratio est, quia promissio clavium fuit adimpleta secundum omnes; quando Christus dixit Petro: *Pasce oves meas*¹; | at potestas in eis data competit omnibus apostolis actu, et licet conveniat principaliter Petro, non tamen singulariter, ut ait Bernardus². Et ita docet Cyprianus³ expresse, qui in τῷ *petra*, clavibus, *pasce*, fundat parem potestatem actualem, quae tribuitur dicto *Sicut misit etc. et ego mitto vos*³. Unde quoad rem promissam clavium Origenes⁴ negat eas soli Petro dari a Christo, caeteris quoque communes esse ait⁴. Et idem docent Hilarius de trinitate lib. 6⁵ et lib. contra Arian. et Auxent[ium]⁶; Hieronymus lib. 1. adversus Iovinianum: »Cuncti claves regni caelorum accipiunt.«⁷ Augustinus serm. 30. de diversis docet Petrum personam gestasse ecclesiae ubi dictum: *Tibi dabo claves*⁸. Nunquid istas claves Petrus accepit, et Paulus non accepit et caeteri apostoli? Ambrosius in Ps. 38.: »Quod Petro dicitur, caeteris^a apostolis dicitur: <Tibi dabo etc.>^a Non potestatem usurpamus, sed servimus imperio.«⁹

B. Petrus in consequentiam verbi Domini *Pasce oves meas*¹ a patribus quandoque vocatur praecipuo nomine ecclesiae pastor. At per haec dicta patres nunquam intellexerunt plenissimam actualem potestatem pascendi et regendi ecclesiam ad solum Petrum principaliter pertinentem, singulariter illi soli deberi. Illud Basilius⁹ docet ut rem notam: »Christus (ait) dum Petrum ecclesiae suae pastorem post se constituit, *Pasce oves meas*¹ inquit, et omnibus praeterea deinceps pastoribus ac magistris eandem tribuit potestatem. Cuius quidem rei signum est, quod omnes similiter atque ille et ligent et solvant.«¹⁰

Augustinus^f nihil illustre circa personam singularem Petri in evangelio fieri dicere, nisi illud ad totam ecclesiam referatur, agnoscit, unde non in Petro, sed in corpore suo | ait *Pasce oves meas*¹, quod pastor est, Christus dedit et membris suis, nam et Petrus pastor et Paulus pastor et caeteri apostoli pastores. Unde illustris maxime sensus horum verborum secundum Augustinum est, quod Christus non commisit curam pascendi ecclesiam uni Petro singulariter, sed ecclesiae communiter, in apostolis et episcopis ut pastoribus. Et ait curam hanc commendari uni Petro, unice tantum a Christo nominato, ut unitatem commendaret pastoribus, in quem finem^e in uno Petro figurabatur unitas omnium pastorum, id est in primatu Petri, praesidis aristocratiae apostolicae, unitas aristocratica denotabatur et a Christo urgebatur¹¹. Chrysostomus^h negat, Christum in verbis *Pasce oves* aliis omissis duntaxat Petrum affari; sed solum alloquitur, quia repraesentabat ceteros, os erat apostolorum et princeps¹². Unde id maxime probat primatum Petri, quod in summis illis actionibus, quae ad corpus et collegium apostolorum et episcoporum spectabant, illud ut primas vices gerens caeterorum in sua persona significabat et quasi exhibebat; certum autem, quod tale quid non soleat fieri in communitatum gestis publicis, nisi a vero principe et primario. Ambrosiusⁱ tamen affirmat, non obstante primatu Petri, quod, sicut misit Deus pater Christum magistrum et authorem vitae, ita et Christus misit apostolos nobis magistros¹³. Celestinus papa^k ad concilium Ephesinum: »Haec ad omnes in commune Domini sacerdotibus mandata praedicationis cura pertinet. Haereditario namque | in hac sollicitudine iure constringimur, quicumque per diversa terrarum eorum voce nomen Domini praedicamus, dum illis dicitur: *Ite, docete omnes gentes*.«¹⁴ Missio ergo τῷ *ite* importata communis omnium est. Chryso-

^a in Ioan. 20.^b de unit. eccl.^c tract. 1. in Matth.^d om. Ambr.^e in const. monast. c. 22.^f in Ps. 180 (sic).^g serm. 24 de sanct.^h hom. 87 in Ioan.ⁱ 1 Cor. cap. 11.^k ep. 1.¹ Ioan. 21, 17.² Nescio an cogitet de Bernard. De consid. 2, 8, 15, 16.³ Ioan. 20, 21. Cf. Cyprian. De cath. eccl. un. c. 4 (ed. Hartel p. 212).⁴ Cf. p. 888, adn. 10.⁵ Hilar. Pict. De trin. 66, 33 (Migne, Patr. lat. X, 184 A).⁶ Hilar. Contra Arianos vel Auxentium Mediol. n. 3 (Migne, Patr. lat. X, 611 A).⁷ Hieron. Adv. Iovin. 1, 26 (Migne, Patr. lat. XXIII, 247 A), cf. supra p. 726, adn. 5.⁸ Matth. 16, 19. Aug. Serm. 149 (olim De diversis 26), c. 6. 7 (ed. Maur. V, 706^b; Migne, Patr. lat. XXXVIII, 802). Cf. p. 888, adn. 12.⁹ Ambros. in Psalm. 38, 14 (c. 37), Migne, Patr. lat. XIV, 1057 C.¹⁰ Basilius M. Constitutt. monast. 22, 5 (Migne, Patr. gr. XXXI, 1410^a).¹¹ August. Enarr. in Psalm. 108, 1 (ed. Maur. IV, 1215 e. f.; Migne, Patr. lat. XXXVII, 1431 s; Serm. 147 (al. 24 de sanctis), c. 2, ed. Maur. V, 702^d, Migne, Patr. lat. XXXVIII, 798; cf. serm. 296, c. 4, ed. Maur. V, 1195^e, Migne l. c. 1354, et saepe.¹² Chrysost. Hom. 88 (al. 87) in Matth. (21, 15) c. 1 (Migne, Patr. gr. LIX, 478).¹³ Cf. supra p. 886, adn. 7.¹⁴ Matth. 28, 19, apud Coelestin. I ep. ad synod. Ephesin. (init.), Harduin. I, 1467 E.

stomus Paulo totum orbem subiicit, Timotheo orbis terrarum curam committit, apostoli omnes orbis terrarum curam suscepturi sunt¹. Augustinus²: »Cum Petro dicitur, ad omnes dicitur: *Amas me? pasce oves.*«³

Haec ergo fides sincera et antiqua patrum Romanae ecclesiae, summum pontificem ratione primatus habere prae ceteris episcopis principalitatem praecipuam et specialitatem potestatis habitualis, non tamen ullam in eos obtinere iure divino iurisdictionem actualem^b.

^a de agone christiano c. 30.

^b in fine legitur Baluzii manu scriptum: Recurre ad p. 114 'A meridie' (*supra p. 778, l. 2*).

¹ Cf. ex. gr. Chrysost. De petitione filior. Zebed. c. 3, *Migne, Patr. gr.* XLVIII, 772 (Paulus ὁ τῆς οἰκουμένης διδάσκαλος), De Lazaro cont. 6, 9 (ibid. 1041 similiter); maxime homil. de laudibus s. Pauli (*Migne, Patr. gr.* L, 473 ss). — Homil. 1 ad populum Antioch. c. 1, *Migne, Patr. gr.* IL, 18 s (de Timotheo). —

Homil. 2 in ep. ad Tit. c. 1 (in 1, 5), *Migne, Patr. gr.* LXI, 671: καθάπερ οἰκίαν μίαν τὴν οἰκουμένην διανεμιάμενοι . . . τῶν ἀπανταχοῦ ἐπεμέλοντο.

² Aug. De agone christ. c. 30 (ed. Maur. VI, 260^c; *Migne, Patr. lat.* XL, 308).

³ Ioan. 21, 17.

Addenda et corrigenda.

- Pag.
- XVII, 1. 20: Sed cf. 44, 4, ubi congregatio in sacello Sixti habita refertur.
- XIX, 1: Lege *Pauli IV.*
- XIX, 2: Lege *Pii IV.*
- XXII, col. 2: Binum oportet obisse ante 4. Sept. 1556, quo die novus secretarius collegii cardinalium eligebatur, cf. 295, 24.
- XXIII, post l. 32: De tempore quo scriptum sit Massarelli diar. V cf. 31¹.
- XXX, 11: Gualterius a. 1549 primo erat conclavista card. S. Georgii, 125, col. 2.
- XXXIV²: Cf. *Pallav.* 19, 10, 3.
- XXXIV, 43: Cf. *Steinherz*, Nuntiatgeberichte I, 195 229 287; *Pallav.* 15, 1, 16.
- XXXVII¹⁴: Cf. *Sickel*, Mitt. d. Inst. f. oest. G. XIV (1893), 571, ubi occurrit *Mons. Indiano*. — *Eubel*, Hierarch. III, 275: Io. Bapt. Aethiops, qui per plures annos in Romana Curia versatus est, fit 7. Sept. 1565 patriarcha nationis Aethiopicae.
- XXXIX, 10: Intellegitur card. Io. Petrus Caraffa. Cf. 271, adn., col. 2 med.
- XXXIX, 44: Cf. locos infra CXXXIII⁴.
- XLI, 9: Sed 127 Massarellus inter eos qui remanserint numeratur.
- XLVII, post l. 8: Usus est diario VI Pallavicinus l. 9, ex. gr. cap. 14 et 16, ultimum 12, 1, 1.
- L, 7 s: Sonnius episcopus Boscoducensis creatus est 10. Martii 1561, *Eubel* III, 152.
- LI, 1 s: Anno 1557 Pratanus adhuc secretarius erat Madrucii, ut monstratur eius litteris apud *A. Galante*, La corrisp. del card. Cr. Madruzzo (Innsbr. 1911) n. 1537 (cf. 1273).
- LIX, 40: Cf. 20, adn., col. 2.
- LXI, adn. 2, l. 8 s: Cf. Sagittarium apud *Schellhorn*, Amoenitates hist. eccl. II, 450.
- LXIII⁴ adde: Cf. infra xci⁶.
- LXIII, 22: De breviario cf. infra xcii, 41 ss.
- LXIII⁸: Tum primum Veronae Seripandus Panvinium vidit, cf. infra CXXXIV, 1 ss.
- LXXIV⁸: Cf. infra 679, 27 ss.
- LXXXVII, 37 s: Cf. infra 437³.
- LXXXVIII, 25: Lege *Asprano* pro *Aprano*.
- LXXXIX, 29: Nuntius est Petrus Camaianus, cf. indicem s. v.
- XCIV, 1 ss: Ex cod. Neap. VII D 12 *Ehsses*, Conc. Trid. V, 821–833, edidit duas formas decreti de iustificatione a Seripando conceptas.
- CVI, 2: Lege *Larinensis* loco *Sarsinensis*.
- CVI, 36 s: Cf. 404, 19.
- CVI, 37 s: Cf. 405, 18¹; 421¹.
- CVII, 28: Lege *Torellum* loco *Torrellum*.
- CXIII, 25: Cf. 516, 37 s.
- CXVI, 27: Cf. 492, 32; 496, 37. Similitudines inter Massarelli et Firmani diaria occurrunt 551²; 552²; 553⁵; 554, 31; 559, 29.
- CXXI, 18 ss: Cf. 570⁸.

- Pag.
- CXXXIV, 2 ss: Mutationes quaedam minutiores postea videntur esse factae. Ita p. 595, 15 numerantur cardinales *tres et viginti*, quos tribus lectionibus . . . creavit Pius IV. Ergo post 6. Ian. 1563, quo die facta est tertia promotio, haec addebantur. Rursus p. 596, 6 numerantur *legati cardinales quinque*, qui erant Mantuanus, Seripandus, Hosius, Simonetta, Altaemps. Ergo antequam mors Mantuani († 4. Martii 1563) Romam nuntiata erat, illa forma erat absoluta (in continuatione Platinae p. 597⁶ numerantur quattuor legati Moronus, Hosius, Simonetta, Navagerius).
- CXXXIV, 13 ss: Etiam verba de Pii IV fratre, qui *malis bonisque artibus* sit usus (856, 39), postea mutabantur. Sed mores Pii IV etiam in continuatione Platinae (infra p. 600, maxime l. 31 35 s 44 ss et p. 601, 12) satis acerbè describuntur.
- CXXXVI, 20: Augustinus Valerius erat Bernardi cardinalis Navagerii sororis filius, cf. *Eubel*, Hierarch. III, 352.
- CXLVI, 30: Lege *ab episcopo loco ob episcopo*.
- CXLVI, 48: Wokeri editio est apud *Döllinger*, Ungedruckte Berichte I, 2, 64–171.
- CXLIX⁴: Psalmaeus Tridentum advenerat 30. Aprilis 1551, cf. *Theiner*, Acta I, 479.
- CLI⁶: *Frizon V*, CLXXV dicit: *Dès l'année 1558, N. Paulme avait fondé une université. Cet établissement, confirmé par le cardinal Trivulce, légat du pape, fut installé dans l'ancien hôpital Saint-Jacques et confié à d'habiles professeurs appelés de Paris. . . . Mais le défaut de ressources rendit cet essai infructueux, et l'université était presque déserte ou peut-être même fermée en 1565.* Sed cum nec Hussonius quidquam de illa universitate dicat, nec Frizon ipse ullum documentum afferat, res valde dubia nobis videtur. Nescio an narratio de collegio orphanorum sit parum intellecta.
- CLIV⁹: Cf. 876, 25.
- CLX, adn. 9, l. 1 lege *sententias* loco *sententiae*.
- 2, l. 1 lege: cod. Barb. XXXIII, 61 (in Prolegg. signatus B²).
- 4³: Liber *Fr. Swertii* inscriptus *Selectae christiani orbis deliciae* (Coloniae 1608) inscriptionem exhibet p. 24.
- 13²: Cibo 28. Febr. 1550 ad S. Mariam in via lata, Gaddus ad S. Mariam in Domnica transit, *Eubel*, Hierarch. III, 15 21.
- 15¹: Delenda; v. indicem s. v. Cornelius.
- 15⁶: Antonius Trivultius a. 1535 factus est Tolonensis episcopus, *Eubel*, Hierarch. III, 335.
- 16¹: Bernardinus de Cruce Comum translatus est 24. Sept. 1548, *Eubel*, Hierarch. III, 199.
- 16⁷: Titulos cardinalicios Christophori Madrucii v. nunc apud *Eubel*, Hierarch. III, 131.
- 21²: Cf. *Druffel*, Beiträge I, p. 414 415⁶.

- Pag.
 28²: Hieronymus de Auria ineunte anno 1529 cardinalis est creatus, *Eubel*, Hierarch. III, 22.
 35^b: In textu P (f. 45^r): *me Ioanne Francisco Bino* (sicut p. 40°), cf. XXII, 13 ss.
 40°, l. 10: Lege *Pacieco* [= Pacecco] pro *Patricio*.
 50, adn. 2, l. 18: Lege *successibus* loco *succursibus*.
 50, adn. 2, l. 19: Lege *prospexerant* loco *perspexerant*.
 50, adn. 2, col. 2, l. 6: Lege *plerique* loco *plerisque*.
 56, 27: In lacuna insere *Ferrerius* (cf. 128, col. 1).
 59, adn. 1, l. 1: Lege *Maffens* *Cim.* 260^v.
 59, adn. 1, l. 13: Post *prospiciens* codex habet *Montuanum* (corrige *Montanum*).
 64, adn. 3, l. 1: Cod. Barb. XXXIII, 61 recte legit *Gherius*.
 68, adn., lin. ult.: Lege *p. 69* loco *68*.
 78, adn. 1, l. 5: Lege *invenirent* loco *iuvenirent*.
 81, adn. 1, l. 2s: Lege et patruus Caroli Remensis ac Ludovici Metensis episcoporum cardinalium.
 85, adn. 2, l. 3: *Quidam* erat card. Tridentinus, cf. 87, adn., col. 1, l. 9 ss.
 87, adn., col. 1, l. 24: Lege *Ioannem Franciscum* [non *Lud.*] *Firmanum*.
 109, adn. 2, l. penult.: Lege *se conferunt*.
 113, adn. 1, l. 11: Lege *f. 224^v* loco *225^r*.
 124, col. 1: Inter conclavistas Geennensis lege: *Gonzalus de Baega* loco *Bacca*.
 136, adn., col. 1, alin. 1, l. 17: Lege *eo dumtaxat* loco *ei d.*
 136, adn., col. 1, alin. 2, l. 3: Corrigendum videtur *et, ne mores* (loco *ut*, quod habet codex).
 136, adn., col. 2, alin. 2, l. 25: Lege *adiunctus* loco *adiutus*.
 140, adn. 2, l. 6: Lege *efficeretur* loco *efficiatur*.
 144¹: Cf. *Firmanum* in Prolegg. cxiv¹.
 153, adn. 2, l. 4: Lege *Albèri*, Relazioni II, 3, 356.
 153³: Gallettus commemoratur Conc. Trid. I, 786⁸.
 154, adn. 14, l. 2: Lege *1540* loco *1550*.
 155, adn. 5, l. 7: Loco *Rotomagensis* lege *Vendôme*.
 157, adn. 2, l. 15: Lege *essere* loco *esse*.
 157, adn. 4: Cf. Prolegg. xcvi, fasc. 20—23.
 161, 30: Lege *Veralus* loco *Veallus*.
 164, 12: Iordanus Ursinus erat gener ducis Florentini.
 167¹: Cf. *Steinherz*, Nuntiatgeber. I, p. 123 125.
 168, adn. 3, col. 2, l. 4: Lege *Antonii* loco *Iacobi*.
 178¹: Nuntius erat Paulus Gregoriancz, cf. 243⁸; *Druffel*, Beiträge I, n. 442, adn. 1; II, n. 559, p. 87 90 91²; *Eubel*, Hierarch. III, 359.
 180³: Cf. infra 288, 27.
 195, adn. 2, l. 6: Lege *Ebrei* loco *Elrei*.
 195, adn. 2, col. 2, l. 2: Christophorus de Monte patriarcha Alexandrinus factus est 20. Oct. 1550, cf. 195, 24; *Eubel*, Hierarch. III, 115.
 205, l. 13: Lege *Aprutinus* loco *Apratinus*.
 214²: Alexander Martius postea fuit secretarius card. Caraffae; cf. *Pieper*, Legaten I, 188¹.
 215, 30: Lege *de successionem*.
 215, adn. 2, l. 4: Lege *Instructio Camaiano data*.
 219¹: Eustachius de Bellay resignavit 1564, *Eubel*, Hierarch. III, 288.
 219, 22: Lege *Curiensis* (*Chur*, Coira) loco *Cauriensis*.
 219, adn. 2: Est delenda. Curiensis episcopus 1550 ad 1565 erat Thomas Planta, qui a. 1551 Romae de haeresi examinatus absolvebatur; cf. *Eubel*, Hierarch. III, 199.
 219⁴: De Victore Superantio iam cf. *G. Buschbell*, Reformation u. Inquisition in Italien (Paderb. 1910) 236 ss.
 224, 3: Lege *facerem* loco *facerent*.
 231⁸: Ayala 16. Maii 1548 episcopus Guadicensis est electus, *Eubel*, Hierarch. III, 223.

- Pag.
 232²: Caspar Jofre de Borja 30. Sept. 1531 factus est episcopus Segorbiensis, *Eubel*, Hierarch. III, 315.
 233, 6: Lege *foelici*.
 236, 28: Lege *cum si ulli ulla ex provincia*.
 237, 18: Lege *ardentes* loco *maximi*.
 241, 17: Ioannes Delphius a. 1557 factus est suffraganeus Argentoratensis, † 1582. Cf. Canisii epist. ed. *Braunsberger* II, 80 139 et saepius; *Steinherz*, Nuntiatgeber. I, 270; *Postina* in *Festschr. f. H. Grauert* (Freib. 1910) 233 ad 244.
 242³: Wanemann erat episcopus *Missinensis* (*Missene* Thraciae) inde ab anno 1540.
 243, 16: Lege *Misi[n]ensis* loco *Miriensis*.
 243, adn. 4, l. 2: Lege *Francisci* loco *Ioannis*.
 248, adn. 1, l. 7: Lege *arcendos* loco *arcendas*.
 248, adn. 5, l. 3: Lege *vulgo* loco *vulo*.
 249, adn. 2, col. 2, l. 1: Lege *Alatrinatum*.
 250, adn. 1, col. 2, l. 1: Lege *1723* loco *1523*, et lin. ult.: t. 7, l. 3, c. 2, § 66.
 252²: Panvinus haec refert ad 6. Aprilis.
 255, adn., col. 1, alin. 2, lin. ult.: Lege *suscepit* loco *accepit*.
 255, adn., col. 2, alin. 2, l. 4: corrigendum est *Pucci* loco *Paucci*.
 255, adn., col. 2, alin. 2, l. 8: Lege *Clemente VII* loco *V*.
 262, 25: Lege *Sagonensis* (Hieron. Federicus) loco *Savonensis*.
 262, adn. d, l. 3: Lege *scripserat* loco *scripserit*.
 265²: Panvinus indicem electorum Pauli IV exhibet f. 303^r—304^v; f. 293 est index electorum Marcelli II.
 274, 37: Post vocem *ecclesia* pone litterulam *b* loco *c*.
 274²: Episcopus Eliensis 10. Maii 1554 mortuo Thoma Goodrich factus est 21. Iunii 1555 Thomas Thirlby, antea ep. Norwicensis; extrusus 1559, † 1570.
 290⁷: De regina Poloniae v. indicem s. v. Polonia.
 292¹: Cf. Conc. Trid. I, 869⁶; lin. paenult. lege *1556* loco *1551*.
 294⁴: Lege *p. 292*, adn. 6.
 296, 31: Lege *Fuerat* loco *Iverat*.
 297⁴: Thomas Manriquez 1565 factus est magister sacri palatii, deinde canonicus theologus S. Petri. Obiit 1573. Cf. *Moroni*, Dizionar. XLI, 214.
 299, 14: Lege *conflictu* et dele adnotationem *a*.
 299¹: Haec adnotatio est delenda; cf. p. XXII cum Addendis.
 303, 15: Lege *Canerarium* loco *Camerarium*.
 308, 8: Supra p. 304, 24 eius mors ad 10. Martii nuntiabatur!
 318¹: Comitabantur Caraffam Salmeron et Ribadeneira Iesuitae. Cf. Canisii epist. ed. *Braunsberger* II, 175².
 319²: Ant. Augustinus obiit 31. Maii 1586.
 328⁴: Maximilianus Cameracensis episcopus factus est 23. Dec. 1558, *Eubel* III, 164.
 333, 6: Lege *concurrentes*.
 334, 35: Lege *Polignanensis*.
 335, adn. 2, col. 2, l. 8: Lege *receperunt*, quod optime quadrat (dele *responderunt*).
 336, 17: M. Antonius Columna iam 22. Aug. advenerat, cf. Panvinii relationem p. 335².
 340, adn., col. 1, l. 21 «incerto die»: Firmanus p. 519, 39 refert Augustensem advenisse 11. Septembris.
 340, adn. 3: Cf. p. 527, 18³.
 341, adn. 5, l. 5: Ante *contulit* insere *se*.

- Pag.
- 344, 24: Qui commendatus erat Panvinio per comitem Matthaeum de S. Martino priorem Hipporegiensem, cf. p. CXXVII¹.
- 346, 20: Post *Caesar Brancatius* pone virgulam, cum sit diversus ab episcopo Caiacensi.
- 351, 2 ss: Breve pro Massarello datum est 4. Martii 1561, cf. *Sickel*, Röm. Berichte I, 21.
- 351, 19: Dies consistorii erat 26. Februarii 1561, cf. *Firman*. p. 540, 1; *Eubel* III, 41.
- 354³: Massarellus advenit 24. Febr. 1561, cf. *Sickel*, Röm. Berichte I, 21; infra 546³.
- 358⁵: Simon Aleottus obiit Tridenti 20. Aug. 1562 ante patrum; ergo non huic successit. Cf. *Eubel* III, 214.
- 359, 22: Lege *Conoviensis*.
- 359, 28: L. de Theodolis non erat ord. Praed., sed canon. reg. s. Aug. congreg. S. Salvatoris, *Eubel* III, 154.
- 359⁶: Petrus de Petris de Monte re vera cognatus erat Iulio III.
- 360, 10: Lege *Pavesius*.
- 360, 23: Lege *Suleioviensis* loco *Sulcoviensis*.
- 371, adn. 4, l. 7: Post *agebatur* inserte: cf. *Severol*. 10, 14.
- 372¹: Cogitari posset Pratanum errasse de tempore, cum Cervinus revera 13. Ian. de eadem re dixisset, cf. *Severol*. 19, 16 ss; Massarelli diar. I, 374 ss. Sed Conc. Trid. I, 13 huic contradicit.
- 373⁵: Citandum erat Conc. Trid. IV, 554 ss.
- 376¹: Lege *Hefele*, Conc.-Gesch. III², 257 ss.
- 377²: Seripandus iam ad 22. Ian. refert de decreto symbolum recitandi, cf. 524, 31.
- 380⁴: Dele *PL*; 380¹ lege *T*¹.
- 388, adn. 3, l. 3: Lege *movebant* loco *novebant*.
- 406, adn. 6, l. 10: Ludovicus Buccaferreus dicitur.
- 411, adn. 1, l. 6: Lege *videntur* loco *verisimile est*.
- 416, 28: Dele numerum *II*.
- 424¹: Fanensis hoc proposuerat, cf. 428, 11.
- 429, 19: Cf. Conc. Trid. I, 562, 23.
- 430, 29: Eratne Bituntinus (Minorita) ille consultor? Cf. adn. 5 et 7.
- 432²: Antonius de Cruce 7. Dec. 1545 episcopus Canariensis factus erat, cf. *Eubel* III, 164.
- 433²: Cf. supra LXIII⁶.
- 435, 14: Cf. Conc. Trid. I, 715, 29.
- 437²: Cf. LXXXVII, 37.
- 438, 2: *Torellus*, Secoli Agost. VIII, 315 (1548, n. 9) refert Rogerium Iuvenem (de quo cf. LXXXIX, 12⁶) ex improviso electum fuisse priorem magni conventus Parisiensis, sed antecessore eius auctore per ministros regios esse extrusum.
- 435: Lege *molestissimus* loco *molestias*.
- 439⁷: De fr. Archangelo cf. *Buschbell*, Reformation u. Inquisition 203 ss.
- 439⁷ versus finem: Iacobus Ponzetta episcopus Melphictensis erat 1518—1553.
- 442, 17 30: Aurelius dalla Rocca.
- 445, 1: post *Die 4. supple Iulii*.
- 447, 17: Simon Porcius libros suos legaverat conventui Augustinianorum in Pausilypo, cf. supra LXV²⁵.
- 448, 5: Lege *in verba* loco *in verbo*.
- 449¹⁰: Nescio an potius de minis adversus Seripandum locus sit intellegendus, cf. 550, 2 6 s.
- 457, 24: Scribe: *ex Thom. Assaferensi episcopo*. De quo v. indicem et *Eubel* III, 135.
- 458, 8: Corrigendum videtur *benedictionibus* loco *praedictionibus* (ex similitudine abbreviaturae facile error oriebatur).
- 459, 10: Vel potius legendum *Franciscus faber*?
- 459, adn. 4, l. 3: Corrigendum est *Ioannam*.
- Pag.
- 460¹: Corrige *supra* 450, adn. 1.
- 462⁵: Cogitandum potius videtur de fr. Ioanne Baptista er. s. Aug., cf. 450, 17.
- 463, 10: Lege ... cum *Alex[andri]no, sacrista* ... In hac congregatione decernebatur, ut Manutius ad transmigrandum Romam invitaretur, cf. *Susta*, I, 82 ss; infra 464⁵.
- 463, 30: Lege *a pontifice* loco *in pontifice*.
- 463⁷: Decanus Viennae erat Iacobus Gilbertus de Noguerras, 8. Aug. 1561 episcopus Alifanus.
- 465, 9: Corrigendum est *Narniensis* loco *Marinensis*.
- 465, 24: Corrigendum est *Ferdinandi* loco *Maximiliani*.
- 468²: Epistolae nunc apud *Susta* II, 339 (6. 17. Sept. 1561 datae); III, 12 (23. Sept.).
- 469²: Censuram (a card. Alexandrino compositam) exhibet *Susta* II, 19.
- 470, 33: Duo alii erant Tridentinus et Herdensis, cf. 472, 11.
- 477¹: Cf. etiam *Döllinger* in Kirchenlexikon IX¹, 882; *I. Friedrich*, Döllinger III, 108.
- 480²: Litterae nunc typis exscriptae sunt apud *Susta* II, 26.
- 481⁵: Tractatus in Histor. Jahrb. non prodiiit.
- 482, adn. 1, l. 2: Lege 1562 loco 1542.
- 483, 5 ss: Instructionem originalem ex codice Trivultiano Mediolan. exhibet *Susta* II, 78—81.
- 495, 11: Lege *Constantinensem*; l. 14 *Solonensis*.
- 498, adn. 3, l. 9: Corrige 23. Nov. (loco 21.), cf. *Eubel* III, 36.
- 499, 23: Lege *cementariis* loco *centenariis*.
- 501, 23: Lege *Vulturariensis*.
- 501²: Errat *Firmanus*, cf. CXX, 35 ss.
- 502²: Etiam v. *Gulik-Eubel* Simoncellum a. 1554 episcopum Urbevetanum factum esse referunt; est igitur error *Firmani*, cf. CXXI, 29 ss.
- 502⁷: Cornelius a. 1554 electus est archiepiscopus Iadrensis.
- 502¹⁰: Non Christ. de Spiritibus, sed Rainucius Farnesius succedebat Columnae.
- 505²: Cf. correcturam praecedentem.
- 505, 21: Corrigendum *Caiacensi* loco *Calatinensi*.
- 512, ante l. 20: Lege *Ludovicus* loco *Franciscus*.
- 514²: Cf. CX⁷.
- 534, 40⁹: Cf. CXX, 29 ss; 592².
- 537, 8: Cf. *Moroni*, Dizionario XXIII, 68^b.
- 539, 32: Gubernator erat Hier. de Federicis, Sagonensis episcopus, fiscalis Pallanterius.
- 542, 31: Corrige *amota* loco *admota*.
- 543, 19: Lege *adiuvantibus*.
- 544⁶: Federicus Gonzaga cardinalis factus est 6. Ian. 1563, titulum accepit mortuo patruo.
- 556²: Multo verisimilius est errasse *Firmanum*.
- 557²: *Eubel* III, 298 Drascovicium refert promotum esse a. 1560.
- 575²: Sed cf. Prolegg. CXXVI, 13 ss^{7 8}.
- 576, 19: Lege *cognitu* loco *cognita*.
- 579, 21: Adn. 8 pertinet ad vocem *Politianum*, adn. 7 ad *simultates* l. 26.
- 582, 19: Corrige *offecit*, sicut etiam in codice videtur esse correctum.
- 583, 34: Corrige *olfeceram* (cod. clare *obfeceram*).
- 590¹: Lege *supra* 589, adn. 4.
- 595, 13: Cod. falso habet *Iacobum*, corrige *Ludovicum*.
- 595, 27: Lege *praecipue* loco *praecique*.
- 595¹: Cf. addenda ad CXXXIV, 2 ss.
- 627^{ad}: Lectionem habet V¹.
- 635, 28: Haec adnotatio videtur facta esse ab Aegidio Gundisalvo, de quo cf. Prolegg. CXLVI, 6 ss.
- 636, 34: Item.
- 647¹: Vicecomitis litterae nunc leguntur apud *Susta* II, 263 (*sabbato* [18] *notte*).

- Pag.
- 648¹: Delenda; epistula Doc. ined. IX edita directa est contra illas litteras, quas exhibet Šusta II, 299—301.
- 650²: Leonardus Haller 5. Nov. 1540 episcopus Philadelphiensis factus erat. Tridento 9. Oct. 1563 discessit, 18. domum pervenit, Sickel 630.
- 650⁵: Cf. Šusta II, 226.
- 662³: In fine lege 664, l. 18.
- 665, 28: Lege *obiurgationem*.
- 665°: Lectionem habet *w*.
- 679³: Dele verba *Narratio* et sequentia; cf. potius LXXIV³.
- 683, adn. 9, l. 1: Lege *Oeniponte* loco *Tridenti*.
- 687, 27: Dele virgulam post *occurratur*.
- 687³: In fine lege Sickel 563 569 s.
- 695³: Capita non leguntur Theiner II, 429 ss (ibi sunt *capp. reformata*), sed 371—380.
- 704³: Cf. 703, 42.
- 723¹: Calini epistolae datae sunt ad card. Aloysium (Luigi) Corneliū.
- 725¹¹: Lege *supra* 724, adn. 8.
- 727¹: Adde *om. T w*.
- 729¹: Lege *Nescio*.
- 730³: Adde: Corp. iur. can. c. 5 D. 95 (infra 777⁵).
- 736, adn. 1, l. 1: Lege 1560 (cf. Corrig. ad 557²).
- 739⁵: Antonio mortuo successor datus est iam a. 1571, Eubel III, 117.
- 740⁶: Cf. 817⁶.
- 742, 13 ss: Inter Seripandi scripturas (cf. Calenzio, Docum. ined. 328, n. 49) numeratur: Auctor incertus De differentia episcoporum et presbyterorum contra Aerium ex Epiph. haer. 75.
- 745, 30: Lege *Idem: Paulus*.
- 748⁴: Cf. infra 785, 2.
- 757°: Lege *om. P, qui repetit a deo*.
- 760^d: Verba *ut supra* litterulis arduis erant reddenda.
- 766⁵: Trist. de Bizet 1550—1576 erat Santonensis, Nic. de Pellevé a 24. Aug. 1552 usque ad 16. Dec. 1562 Ambianensis episcopus.
- 773²: Mollignanus Bertinorum translatus est 1564 (Eubel III, 154).
- 775⁵: Hier. Souchier obiit 9. Nov. 1571.
- 782⁷: Animadvertendum tamen est Beccatellum (a. 1541) fuisse in Germania.
- 783, adn. d, l. 2: Remittendum est ad adn. e.
- Pag.
- 784⁹: Cf. c. 3 C. 12 q. 1.
- 785⁷: c. 1. 2 D. 63 verba synodi Constantinop. VIII tempore Hadriano II celebratae ut verba pontificis allegantur; id quod etiam hic videtur factum esse.
- 795, adn. r, l. 3: Loco Wokeri nominandus erat scriba codicis T.
- 808°: lectionem habet etiam h.
- 813⁶: Bern. del Bene 1561 translatus est Nemausum, mortuus 1569 (Eubel III, 273).
- 817⁶: Concilium Nannetense forsitan omnino est apocryphum, cf. E. Seckel, Studien zu Benedictus Levita, Neues Archiv der Gesellsch. f. ä. d. Gesch. xxvi (1901), 39 ss.
- 817, 31¹¹: Intellegitur liber anonymus *Onus ecclesiae*, qui in editione Colon. 1531 tribuitur *Ioanni olim Chemensi episcopo*; sub hoc nomine Bertholdum Chiemensem latere plurimi haud futilibus argumentis credunt. Cf. W. Reithmeier in sua editione Bertholds Tewtsche Theology (München 1852), p. xxi ss; H. Werner, Die Flugschrift onus ecclesiae, Giessen 1901; S. Riezler, Gesch. Baierns VI, 350. Indice Tridentino liber postea prohibebatur, cf. Reusch, Index I, 124.
- 830²: Dux Lotharingiae erat Carolus III, 1545—1608, cf. A. Digot, Histoire de Lorraine IV² (Nancy 1880), 145—403. (Franciscus Guisius non erat dux Lotharingiae actualis.)
- 832⁴: Cf. supra 723, 6⁵.
- 833⁸: Cf. Prolegg. clxvi, 19 ss.
- 834, 20: Eadem die Psalmaeus respondit his litteris, cf. Frison III, 32.
- 838, 4: Hic videtur litteras detulisse, quibus respondit Psalmaeus 27. Aprilis, Frison III, 32—35.
- 838, 6: Videtur potius legendum *Chartougne*, cf. clxxi⁶.
- 850, 21: Lege *doctissimis sententiis*.
- 853, 25: Post *usi sunt* T eiusque sequaces inserunt: Post illum dixit Bartholomaeus de Martyribus, cf. 856, 41.
- 853⁵: Lege *Antonius de Capua*.
- 861, 5 s: Frison III, 35 s. exhibet litteras Psalmaei 2. Iunii 1563 datas.
- 862⁵: Liber G. Buschbelli iam prodiit: Reformation u. Inquisition in Italien, Paderborn 1910; de Clodiensi episcopo agit passim, maxime 155—173; 294—300.

Index nominum et rerum.

Nomina pontificum in eis partibus occurrentia, quae de illorum pontificatu agunt, hic non sunt recepta, nec nomina cardinalium in suffragiorum tabulis diarii Massarelliani V enumerata. Similiter urbem Romam, nisi certa eius loca commemorantur, omittere visum est. Librorum auctores eis tantum locis referuntur, ubi eorum sententiae discutuntur.

A.

- A ..., ord. erem. S. Aug. 442, 28 (ingratitude eius) 30 (immanitas); 443, 11 s 15 ss 26; 445, 6.
- Aaron sacerdos 319, 21; 725, 17; 727, 2; 739, 1 6; 748, 26; 763, 5 s; 773, 24; 774, 13 ss; 777, 31; 781, 34; 793, 27; 856, 15; 884, 22 ss.
- Abbatess (s. Benedicti et alii) 371, 1 ss; 408, 13; 411^a; 414, 8 ss; 552, 26 ss; 562, 1 (v. Cassinenses; Claravallensis; canonici regulares).
- eorum vox in concilio 371, 1 ss (v. concilia).
- Abdysu (Abediesu) patriarcha XLVII, t. II, n. 34; c. 45; 594^b.
- Abel 739, 15; 777, 30.
- Abellinum oppidum 444, 28.
- Abimelech 817, 21.
- Abraham 730, 8; 739, 16; 777, 31; 835, 12.
- Abrincensis episcopus, 1561—1575 Antonius le Cirier CLXX, App. 10.
- Abulensis comes v. Avila, Aloysius de. accessus in conclavi 41, 18 ss; 42, 9 ss; 46, 24 ss; 53, 1 ss; 54, 21; 56, 20 ss; 60, 5; 63, 7 ss; 75, 11 ss; 105, 7 ss; 621, 7 ss.
- accessus et regressus ad ecclesias cathedrales 318, 32^a ss (revocantur); 713, 3; 874, 32.
- Acciaiolus, Ioannes Baptista, conclavista card. de Salviatis 122, col. 1; 127, col. 1.
- Acciensis (Accia in insula Corsica) episcopus, a) 1536—1545 (Aug. 6 resignavit reservata denominatione), Benedictus de Nobilibus (de quo cf. v. Gulik-Eubel, Hierarch. III, 104) LXIV, 29; 885^r.
- b) 1560—1563 (Ian. 11), Iulius de Superchiis Mantuanus ord. Carm., 1563 Caprulanus (*Caorle*), † 1585: 857, 18^a (advenit Trid. 11. VIII. 61); 814, 7^a.
- Accoltis, Benedictus de, card. Ravennas (1527—1549, cf. Conc. Tr. I, 865^a) 152, 22.
- Accoltis, Benedictus de, cardinalis filius (coniurat contra Pium IV) CXV^a; 599, 38^a.
- Achadensis (Achonry in Hibernia) episcopus, 1562 (Ian. 28)—1603 Eugenius O'Harth ord. Praed. xCVI, t. I, n. 23.
- Acheruntinus archiepiscopus v. Materanus; Saracenus.
- Acton, Lord CVII, 23 32.
- Adam 835, 8 s.
- Adamantius Florentinus, ord. erem. s. Aug. LXI, 13.
- Adeodatus v. Peña Billorum.
- Adriaticum mare 183, 8; 240, 1.
- Adriensis I (Adria, suffrag. Ravennat.) episcopus, 1554—1591 Iulius Cannanus, v. Cannanus.
- II (s. Atriensis, *Atri*, immediate subiecta) et Pennensis episcopus a) 1551—1554 Leonellus Cibo Fulginas † 1560: 211, 27^a. b) 1554—1561 Thomas Consuberi (Contuberi), archidiaconus Beneventanus, 1557 prolegatus Bononiae (1561 episcopatu privatus) 306, 37.
- episcopatus 211, 27.
- Advocatus consistorialis (anonymus) 169, 11.
- Aegidius de Como, er. s. Aug. xc, 11.
- Coranus (an legendum *Comanus*, idem ac praecedens?) 461, 22.
- Cortonensis, er. s. Aug. 435, 14 s.
- Romanus LXXIX, 3 34; LXXXV, 2.
- Viterbiensis, ord. er. s. Aug., 1517 cardinalis († 1532) LXII, 5 ss 42; LXIV, 34; LXXXIII, 27^a; LXXIV^b; LXXXVIII, 39^r; LXXIX, 1; LXXXV, 6 14; 400, 3^a 12.
- eius sententiarum libri LXII, 33.
- Aegius, Benedictus CXXV, 25.
- Aegyptus 745, 16; 792, 25 28; 857, 15.
- Aegyptii 479, 4.
- Aegyptiaca captivitas 738, 1.
- Aelia sedes v. Hierosolyma.
- Aemilia provincia 146, 26; 147, 15; 598, 30.
- Aerius haereticus 728, 6 19 26; 764, 3 8; 770, 8 21; 773, 18; 886, 11; 894 (ad 742, 13).
- Aerschot (?) LXVI^a.
- Aesculapius 578, 29^a.
- Aethiopes XXXVI, 12 23 25 30¹²; 891, col. 1 (ad XXXVII¹⁴).
- v. Petrus Aethiops; Ioannes Bapt. Aethiops.
- Aethiopicae lingua et litterae XXXVI, 4 ss^a; 594^b.
- ecclesia XXXVI, 37; 87, col. 2.
- missa XXXVI, 31¹²; XXXVII, 1 ss; XXXVIII, 8.
- Africa (terra) 240, 20; 422, 12; 465, 33; 545, 20; 736^a; 867, 17.
- Africana ecclesia 734, 18.
- codex canonum ecclesiae Africanae 821^a (cf. concilia).
- Africani episcopi 734, 17¹¹; 797, 21.
- Africani piratae 465, 33.
- Africanus (Scipio) 422, 12; 575^a.
- Africa (Mehdia), civitas Africae, capta a Caesareis 192, 17 27; 194, 21 ss; 196, 6 s; 214, 6; 441, 42.
- Africanus, humanista LXXIV, 27 29.
- Agamonte (*Egmont*), comes 325, 6.
- Agathensis (*Agde*) episcopus, 1541 ad 1547 Claudius de la Guiche (1547—1553 Mirapicensis), 367, 22; 407^a.
- (S. Agathae Gothorum) episcopus, 1557—1565 Ioannes Beroaldus, v. Thelesinus.
- Agatho pontifex (678—81) 376, 16^a; 419, 32^a; 751, 33^r.
- Aghilera (Aquilera), magister, medicus Hispanus 116, 21; 128, col. 4.
- Agnus Dei (benedicuntur) 166, 37; 167, 21; 258, 5; 289, 29 ss; 290, 7; 344, 19.
- Agrigentina ecclesia 502¹.
- Agrinum (*Grigno*?) oppidum 433, 7 15.
- Agrippae, M., porticus (Pantheon) 631, 10.
- Aiacensis (Adiacensis, *Ajaccio* Corsicae) episcopus, 1548—1578 Ioannes Baptista Bernardus CXLIII^a.

- Aiala v. Ayala.
Aistetensis v. Eistetensis.
Alaleone, Paulus, caerimoniarum magister CXIII, 10 39; CXIV, 5 18 23 27 31.
Alaleonus de Monte S. Mariae in Georgio, scriptor archivi Vaticani (idem ac Paulus?) CIX⁶.
Alatri oppidum 40, 3.
— episcopus, v. Peruscius.
Albae dux, Ferdinandus de Toletio, prorox Neapolitanus LXXXVIII, 42; 179⁴; 292, 25; 294, 7 ss; 295, 27 ss⁶; 296, 1 ss¹; 297, 1 ss¹ 19 ss; 298, 9 ss; 300, 16 26 33; 307, 12; 314, 8 ss; 315, 32 ss (in Urbem venit); 316, 23 27 29 34; 317⁴; 449, 25¹⁹ (gubernator regni Neapol.); 450, 31; 451, 2 s 21; 452, 1 12; 453, 25; 454, 6 24 32 38 41⁷; 455, 22.
— ducissa, Maria Enriquez 317, 3¹.
— Alba di Liste (?), comes de, 317¹.
Albani dominus (Christophorus Sabellus? Cf. *Moroni*, Dizion. XXIII, 67), cubicularius Pauli IV: 276, 32.
Albaniae dux v. Stuart, Ioannes.
Albericus, Franciscus, Recanatensis, auditor camerae 327².
Alberti, s., corpus 315, 27; 347, 13.
Albertus Magnus 753, 21.
Albertus..., ord. er. s. Aug., regens Florent. LXVI⁹.
Albeville civitas 325, 7.
Albigenses haeretici 726, 27.
Albinganensis episcopus a) 1543 ad 1554 Ioannes Bapt. Cicada v. Cicada. b) 1554–1572 Carolus Cicada (1565 gubernator Camerini) 360, 27 (venit Trid. 13. XI. 61).
Alcalá civitas v. Complutum.
— dux de, v. Ribera.
Alciatus, Franciscus, cler. Mediolanensis, 1561–1580 episcopus Civitatis (Città s. Civita in Italia infer.), 1565 cardinalis, † 1580: 578⁶; 599, 24.
Alciatus, Terentius, Iesuita, LXXVII, 26 ss¹¹; LXXVIII, 8; LXXXV⁶; CIV, 11.
Alcoran, liber, LXXXI⁶; LXXXIII, 32; 706, 31.
Aldana, Ioa. Vilella de, v. Vilella.
Aldobrandinus, Cynthius, cardinalis XLVIII, 16.
— Silvester, advocatus consistorialis, procurator fiscalis, secretarius Pauli IV: XLVIII, 20; 293, 19; 294⁷; 304² (incarceratur); 317³; 318, 10 (?).
— Aldobrandinorum gens XLVIII, 25.
Aleander, Hieronymus, cardinalis 1536, † 1542: 403, 6⁴; 864, 30⁹.
Alencastus, Alfonsus, orator regis Portugalliae, v. Lusitania.
Aleottus, Simon, v. Foroliviensis coadiutor.
Aleriensis (*Aleria* in Corsica) episcopus, 1550–1570 Petrus Franciscus Pallavicinus Genuensis 877, 33.
Alessio tagliapietra Tridentinus 494².
Alexander papa III: 640, 3; 702¹; 789, 4 7; 858, 37.
— VI: CXXXVIII, 49, 52; 3, 2; 161, 36; 183, 28; 184, 7; 281, 30; 343, 27.
— VII: LXXVIII, 7 s².
— qui? 805, 14.
— Bononiensis, ord. er. s. Aug. LXII, 29.
— Corcyrensis, v. Corcyrensis.
— Geophonen(sis), medicus Seripandi 462, 25.
Alexandria (Italiae superioris):
— Alexandrinus cardinalis v. Bonellus; Ghislerius.
Alexandria (Aegypti) 736, 10².
— patriarcha v. S. Flora, Guido Ascanius (1541–1550); Massiliensis (1550–1552); Cortesius, Iacobus (1552–1568).
— ecclesia 745, 41.
— patriarchatus 195, 6²; 211³.
— episcopi 753, 14.
Alexandrinus, Iulius, laicus Tridentinus, medicus, 1549 conclavista card. Tridentini 127, col. 4.
Alfanus, Franciscus, medicus 457, 6.
Alfan(us), Petrus, de Ribera, v. Ribera.
Alfieri, magister er. s. Aug. Aquilae CVIII, 11.
Algarensis (*Alghero* in Sardinia) episcopus, 1541–1566 Petrus Vaguer, consiliarius Caesareus (1556 haeresis accusatus) 226, 8; 228, 27; 243, 16.
Algieres, terra Africae 867, 26.
Alifae comes, Ferrante Carlonio, frater ducissae Palliani 846, 19 (incarceratur) 26; 352, 40 (occiditur); (464, 7); 540, 35; 592, 2 20 23.
— Alifanus episcopus, 1561–1567 Iacobus Gilbertus de Nogueras (antea decanus ecclesiae Viennensis; *Firmanus* Diar. Arm. XII, t. 31, f. 106^v refert eum mortuum esse in hospitali S. Spiritus. «Qui per plures menses fuerat carceratus propter causam haeresis ac simoniae») CXLIV, 24; 463, 11⁷ et Corrigenda; 569, 4; 669, 7; 688, 24; 710, 28 ss; 756, 4^{1c} 8 25^{8 9}; 769, 21; 820, 24^r; 821, 26 (eius votum); 827, 35; 866, 8; 867, 19 ss; 886¹⁹.
Alliacus, Petrus de, cardinalis 812, 11².
Allobroges v. Sabaudia.
Almainus, Iacobus, doctor Parisiensis († 1515) 768⁹.
Almeriensis episcopus, 1557–1571, Antonius Corrionero, presb. Salamantinus CXLIII⁵; CLX¹⁰; 739, 31⁵ (cf. Corrigenda); 740, 33; 741, 45; 742, 13¹² 22; 743¹; 811, 20; 812, 15 (eius votum).
Alpes 295, 10; 821, 19.
— Rhaeticae 386, 12.
Altaemps, Gabriel, frater cardinalis 587, 15.
Altaemps, Hannibal, frater cardinalis CXV²; 587, 15; 594²; 599, 40; 600, 11.
— eius uxor, card. Borromaei soror, 594²; 599, 41.
— Marcus Siticus de, Pii IV sororis filius, 1560 episcopus Cassanensis (in Calabria), 1561 (Dec. 17) Constantiensis, 26. Febr. cardinalis LXXIV, 9; 352, 10 24; 361, 3 ss (creatur legatus concilii); 463, 27; 467, 16; 540, 7; 551, 19; 556, 42 ss (advenit); 562, 13 ss; 567¹; 593¹; 595, 14.
— Wolf (Vulf, Vulcanus), pater cardinalis 587, 14.
Altenstadt, vicus Virtembergensis 879, 30⁶; 880, 17.
Alter Keller (?), locus Tirolensis 880, 12.
Altomannus, Iulianus, Seripandi domus magister 456, 28.
Altopassus, Petrus Franciscus, conclavista card. Tranensis 122, col. 1.
Alvarez, Ioannes, de Toledo, v. Burgenensis.
Amalphitanus dux, Alphonsus de Piccolominibus LXXXVIII, 26; 29, 41; 458, 20.
— ducissa LXXXVIII, 26.
— Pompeius, eorum filius, cubicularius Pauli IV 276, 31; 281, 27.
Amandola (castellum) 40, 7^{2k}.
Amanius, 1559 conclavista card. Ferrariensis (Ioannes Paulus, cler. Cremonensis, 1560 [5. Apr.] ad 1578 episc. Anglonensis?) 622⁴.
Amaseus, Romulus XVII, 15; LXXIV⁷; 14, 31³⁴; 185, 12³ (fit secretarius brevium); 201, 30; 445².
Amatis, Ioannes de, 1560 magister caerimoniarum, 1564 magister capellae pontificiae (*Eubel* III, 172: successor ep. Castrensis) CXII, 7; CXXI² 534, 30.
Ambasia, civitas Galliae, pax ibi conclusa 1563: 676, 17⁴.
Ambasia (*Amboise*), Georgius de, cardinalis, 1511–1550 episcopus Rotomagensis, 1545 cardinalis, († 1550) 40²; 76, 9⁶ (advenit ad conclave); 77, 5; 82, 2¹; 97; 111, 6; 112, 3; 124, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 2; 128, col. 1; 144, col. 2⁸; 156, 15; 183, 15.
Ambianensis (*Amiens*) episcopus, 1552–1562 (Dec. 16.) Nicolaus de Pellevé, 1562 archiepisc. Senonensis, 1591 (Maii 10.) etiam Remensis, 1570 cardinalis, † 1594: CLIII, 41; CLX, 42 s⁹; CLXX^{1 2}; 708, 4; 712, 17; 766, 33⁵ (cf. Corrig.); 772, 35; 807, 33^{10 11}; 832, 7 27; 838, 3; 861, 14 38; 864, 23; 867, 13; 872, 46; 873, 10; 874, 44.
Ambosia v. Ambasia.
Ambres, Girardus, laicus Cameraensis dioec., 1549 conclavista cardinalis Chatillon 125, col. 1; 128, col. 2.

- Ambrosiaster (Pseudo-Ambrosius) 745, 11⁴; 756, 17⁴; 758, 12⁵; 762, 23⁴; 842, 1¹; 851, 21³; 882, 17⁷; 886, 4⁷; 888, 21⁴.
- Ambrosius Mediolanensis LXXXIII, 7; 417⁸ 689, 26; 691, 22; 724⁹; 737, 6²; 740, 33⁸; 745 11⁴, 19 21⁵; 750, 20; 756, 17⁴; 758, 12⁵; 762, 23⁴; 801, 1; 819, 27⁶ 41; 824, 30¹¹; 840¹¹; 842, 1¹; 845, 43¹⁵; 851, 21³; 858, 45; 860, 20⁵; 882, 17⁷; 886, 4 ss⁷; 888, 20⁴ 37¹¹; 889, 11⁹ 36¹³.
- Patavinus, ord. erem. s. Aug. LXIII¹.
- Salvius, ord. erem. s. Aug. LXXXIX, 21.
- Veronensis, ord. erem. s. Aug. CXXIII, 27 29; CXXIV¹¹; 443, 1 26.
- Ambrosii, s., protonotarii 877, 39.
- Ameria CXXXVII, 40; 39 (index).
- Ammergau LXVI⁹; LXVIII⁶.
- Ammiratus, Scipio LXXXIX, 33; XCI, 18.
- Amulius (*Da Mula*), Marcus Antonius Venetus, 1559 orator Venetus in curia Romana, 1561 cardinalis XXXVI²; LXVI, 20; LXIX, 45; LXXIII⁹; LXXVI, 42⁹; LXXVII¹⁴; LXXXVIII, 23 31; LXXXIX, 35; XC, 34 44 s; XCI, 8 17; CIII, 45 53; CIV, 41⁴; CXXVI, 40; 345⁹; 352, 19 25; 461, 24 ss⁵; 462, 10; 463⁹; 538, 16; 540, 12; 594^b; 595^m; 837, 1.
- Amyot, Iacobus, abbas Bellozanensis, praeceptor Caroli IX regis, 1570 episcopus Autissiodorensis (1551 nuntius ad concilium) CL⁷; 243, 5².
- Anacletus papa 700, 27; 735, 11⁸; 736, 26; 747, 45; 748, 1¹; 754, 35¹¹; 762, 42¹¹; 763⁷; 764, 12⁴; 766, 36⁸; 767, 13⁵; 771, 20⁷; 841, 10⁴; 847, 3 ss³ 8 ss⁵; 848, 24.
- Anania (*Anagni*), civitas 39 (index); 297, 3 15 (expugnatur a Caesar.).
- Ananias 762, 34.
- Ancona 39 (index); 184, 11; 305, 30 (mons pietatis); 353, 24; 434, 21; 597, 18.
- gubernator 588, 39.
- Ios, Maria de 311¹.
- Andegavensis (*Angers*) episcopus, 1540—1572 Gabriel de Bouvery (antea canon. Paris.) 567, 4; 772¹; 798, 22^k 7; 884, 19⁸.
- Andelot, Franciscus de, frater Colignei 811, 9 (vulneratus).
- alius 881, 22.
- Andernach oppidum LXVIII⁶.
- Andes, oppidum apud Mantuam LXXXIX, 5.
- Andrada, Didacus, iur. utr. doctor 286, 25.
- Andreas apostolus 758, 13 s; 793, 23.
- de Paula ord. er. s. Aug. CXXIV, 17.
- Concilium Tridentinum. II.
- Andreas, Valerius XLIX⁶; LI, 28 ss; LII, 1 ss 15 28; LIV, 2; LV, 19; LVII, 17; LVIII, 1 ss 17 32; LX, 36 ss; LXI, 6.
- S. Andreae marescalcus 313, 22; 809, 7; 811, 9; (occisus); 814, 24; 820, 14 (cf. Marck; Strozzius, Petrus).
- Andres, Ioannes CXXXVIII, 17 ss; CXXXIX, 1 ss.
- Andriensis episcopus, 1517—1566 Ioannes Franciscus de Flisco, iur. utr. doctor CXLIII⁸.
- Andrignetus, Gaudentius, Tridentinus 877, 44; 878, 11 27.
- eius filius uxoratus 878, 27.
- — filius (alius?) 878, 15.
- — Stephanus 878, 16.
- — filia 878, 13.
- Anebault v. Annebault.
- S. Angeli cardinalis, Rainucius Farnesius, creatus 1544, ad illum titulum promotus 1546: XC, 42; 6, 47; 7, 35; 8, 33; 27, 6 16; 31²; 39 (index); 40, 24; 55, 30; 58¹; 63, 5⁸; 97; 98²; 99, 11⁵; 124, col. 2 (eius conclavistae); 127, col. 4; 128, col. 1; 130, 13 ss¹; 132, 3 ss¹; 133, 1; 134, 1; 139²; 140, 10; 144, col. 2; 154, 5 (legatus Marchiae); 156, 16; 159, 34; 165, 33; 169, 24; 175, 34; 191, 24; 193, 15 (reversus in Urbem); 194, 2; 195, 2 14; 196, 2; 197, 24 29 32; 198, 14 30; 201, 5; 202, 17; 203, 21; 207, 13; 208, 12 29; 216, 1 (legatus patrimonii); 249² (venit ad conclave 1555); 251, 7; 252, 7 39; 253¹; 254, col. 1 2; 255, col. 1; 257²; 264, 22; 269, col. 1 2; 274, 42; 276, 8; 283, 18; 284, 37; 299, 28; 302, 35; 304, 13; 307, 27 (maior poenitentarius); 308, 27; 321, 9; 322, 8; 330, 9 30; 338, 15; 339² (p. 340, col. 1); 342, 17; 344, 15; 465⁴; 502¹⁰ (v. Corrig.); 507, 33; 520, 17 19 41 s; 523, 33; 528, 39; 532, 23; 545, 39 ss; 546, 3; 582, 19; 583, 33; 584, 7; 585, 5; 599, 36³ (mortuus); 611, 21; 620, 12.
- eius conclavista, v. Gerius, Philippus.
- de Scala, vicus in Hirpinis prope Furcas Caudinas 271¹.
- Angelus v. Nicolao de Gratia.
- Anglia, Angli LXVII, 5; CVIII, 28; 47, 42; 49, 19; 51, adn., col. 1; 69²; 109, 6; 265, 43; 109, 6; 265, 43; 267¹; 274, 1 ss; 309, 31; 328, 8; 361, 26; 401, 35; 404²; 448, 13; 467⁷; 513, 75; 545, 17; 570, 13; 736³ (Britannia antiqua); 752, 26; 773, 4; 814, 32; 822⁹; 849, 1; 868, 5.
- res Anglicae LXV, 22; 439, 4 (a. 1549).
- ecclesia Anglicana 401, 37.
- praelati Angli 487, 35; 681, 20.
- cardinalis Anglicus v. Polus.
- [Anglia], doctor Anglus 696, 19.
- orator Anglicus Venetiis 177, 15.
- — in curia Romana (sub Paulo IV) 273, 14 ss.; 274, 9 ss.; 275, 23 ss; 278, 14; 291⁴; 311¹; 316¹; 324⁸ 11¹²; 325⁵ (cf. Carne; Eliensis).
- reges, v. Eduardus, Elisabeth, Henricus VIII, Maria.
- Anglonensis episcopus a) (Iulius de Grandis, cler. Ferrar., 1548 ad 1560?) 582²; 583¹; 630¹.
- b) Io. 1560—1578 Paulus Amanius, v. Amanius.
- Angolimensis (Angoleme, *Angoulême*) v. Engolismensis.
- Angrum oppidum 458, 4.
- Angularium oppidum 441, 21.
- Anicetus papa 758, 38¹⁶.
- annatae 875, 8.
- Annebault (Anebaut), Iacobus de, cardinalis, episcopus Lexoviensis (*Lisieux*) 1539—1558, cardinalis 1544 († 1588) 27, 26; 82, 8; 97, 5 13; 102, 7; 145, ante l. 8; 209, 12; 251, 46; 265, 33; 308, 20.
- Ioannes de, marescalcus (occisus) 325, 6.
- Annibal v. Hannibal.
- annona 188, 38 s; 205, 18 ss; 212, 10 ss 16 ss 22 31; 213, 1 ss⁴; 214, 21 ss; 217, 14; 220, 33 ss; 258, 11 ss; 597, 1°; 600, 27; 619, 24; 621, 34.
- Antibarensis (*Antivari* in Epiro) archiepiscopus a) 1528—1551 Ludovicus Chieregatus ord. Minor. 226, 7; 228, 22; 234, 41; 243, 15. b) 1551—1571 Ioannes Brunus de Olchinio, Macedo (antea presbyter Dulcinensis) 481¹; 832, 27; 867, 12.
- (generaliter), primas Serbiae 550, 20.
- Antinorus, Ludovicus (Sebastiani Gualterii secretarius) XXXIII¹¹.
- Antiochenus patriarchatus 195, 6.
- Antiochia episcopi 662, 39.
- Antoninus capitaneus 191⁴.
- S. Antonii oppidum 404⁹.
- fratres ord. er. s. Aug. ibi 404⁸.
- S. Antonii quatuorarii 596, 22; 597^b.
- Antonius (Fabianus?) physicus, medicus Seripandi Salernitanus 441, 43; 442, 15 25; 444, 4 5 7.
- de Feltro LXXXIX, 32.
- de Padilla LXII, 10.
- Papiensis (?), medicus Seripandi Romanus 462, 24.
- Antverpia LXVI⁹; LXVIII, 6; CX, 10; 512, 10 12.
- Antverpiensis episcopus v. Sonnius.
- Apamiae, civitas Galliae 595^t.
- Apiarius, presbyter Siccensis 734¹¹.
- Apignanum (castellum) 40°.
- Apirus (castellum) 40°.
- Apollo CXI².
- apostolorum canones v. Canones.
- constitutiones v. Constitutiones.
- symbolum LXXXIX, 8; 451, 35 ss; 452, 7 (cf. symbolum).

- appellationes ad curiam Romanam 483, 29; 821, 12 ss⁸; 874, 41 ss.
— ab abusu 875, 9.
Appius Claudius (Caecus) 367, 14.
Aprutinus, Ioannes Antonius (Veronensis), v. Ioannes Antonius.
Aprutium civitas 24, 16
— Aprutii (montes?) 25, 28; 304, 5; 306, 7; 309, 33.
Apulia 360, 26 42; 542⁶.
Aqualanca LXVI⁹; 465, 3.
Aquadependente (castellum) 10, 10; 40, 14 23⁶; 103, 1; 435, 5; 438, 11; 441, 33.
— Aquapendentani 103, 2.
Aqualata 404⁹; 406⁶.
Aquaviva, Andreas Matthaeus, protonotarius apost., familiaris Pauli IV, 1557 magister domus card. Caraffae 317, 1; 324, 14; fit episcopus Venafranum 512, 1 4 ss.
Aquensis (*Aqui*, Italiae) episcopus, 1558—1585 Petrus Faunus Costacciarinus, cler. Eugubinus, iur. utr. doctor 813, 1¹ 29.
— (*Aix*, Galliae) archiepiscopus, a) 1530—1550 Antonius Filholi 367, 10; 380, 31; 381¹; 391⁴; 407 b) 1551—1566 (ob haeresim privatus) Ioannes de S. Chaumont (San-Romanus) 211, 29.
— (generaliter), primas Galliae 550, 20.
Aquila civitas 775⁷.
— conventus S. Augustini CVIII, 8 ss.
— Aquilanus episcopatus LXVI, 4¹; 443, 8⁸ 17 21; 445, 1
— episcopus, a) 1538—1553 (?) Bernardus de Santis. b) 1553 ad 1560 Alvarus de la Quadra 445, 2.
Aquileia civitas 692, 3.
— Aquileiensis patriarcha, 1545 Ioannes de Grimanis (1550 resignat reservata denominatione, administratione et iuris dictitione etc., astitit concilio) LXX, 8; CXX med.; 463, 17 ss; 464, 31 (?); 554, 34; 559, 27; 560, 12; 569, 32 ss; 570, 15 39; 596, 8; 671, 29⁷; 692, 1 ss; 825, 32; 826, 19; 854, 12; 874, 35.
— — eius frater, orator (Venetus) apud Gallos 671⁷.
— patriarchatus 205, 11 (resignatio).
Aquinas episcopus a) 1543—1552 Galeatius Florimontius, v. Florimontius. b) 1552—1579 Hadrianus Fusconius Romanus 504⁷.
Aquisgranum civitas LIII, 10; LXVI⁹; LXVIII⁶; LXXXIX, 13.
Aquitania, Galliae provincia 595⁸.
Arabes 426⁶; 746, 2.
— Arabicae lingua et litterae 594^h.
Aracoeli cardinalis v. Dolera.
Aragon, Isabella de CXLI, 32.
— Bartholomaeus Sebastianus de, v. Pactensis.
Aragona cardinalis v. Panormitanus.
— Ioanna v. Columna.
Aragonia, Catharina de, regina Angliae 274, 4.
Aragonia, Franciscus de, 1549 conclave card. Tranensis, abbreviator de parco maiori 34, 5; 122, col. 1; 127, col. 1; 512, 14.
Aragonium cardinalis a) Aloisius, frater naturalis Alf. regis Neap., creatus 1494, † 1519: LXII⁶; LXXXVIII, 21. b) Inicus Avalos, creatus 1561, † 1600, v. Avalos.
Aram 852, 7.
Arausicum v. Auranium.
Arbensis (Arbe, *Rab* Dalmatiae) episcopus, 1540—1565 Vincentius Nicosantius (Nigusantius) de Fano Fortunae 354, 17; 355, 33 35; 547, 34.
arbitrium liberum, v. liberum arb.
Arbon oppidum CLXXI, App. II, n. 20.
Archatoribus (Archatoribus), Emanuel de, clericus Vercellensis, 1549 conclave card. Sfondrati 124, col. 1.
Arcella 404⁹ (p. 405, col. 1).
Arces, Ioannes de, 1549 conclave card. Turnonii et confessorius cardinalium Gallorum 127, col. 2
S. Archangeli castrum 292, 7.
Archangelo, fra (maestro) ord. er. s. Aug. LXXXIX⁴; 439⁷ (haeresis accusatus), cf. Addenda 893.
Archatoribus v. Arcatoribus.
archidiaconi 700 11 ss; 870, 24.
Archintus, Philippus, scriptor litterarum apostolicarum, protonotar. apost. et vicarius Urbis, 1589 episcopus Burgi S. Sepulchri, 1546 Salutiarum, 1556 archiepiscopus Mediolanensis († 1558) 301, 19.
Arco, Carolus comes de CXXXV, 29¹⁰; CXXXVI, 21; CXXXVII, 22; CXXXVIII, 11.
— Prosper 353¹; 483¹; 676¹.
— Scipio comes ab, orator Ferdinandi I ad Pium IV 1560: 275, 2¹; 533, 6; 538, 15; 590, 27.
Ardinghellus, Augustinus LXVII⁷.
— Iulianus, cler. Florentinus, 1549 conclave card. Visensis 123, col. 2; 127, col. 1 (exit post reformationem).
— cavalier Ardinghelo (idem ac Iulianus?) 582⁶.
Aretium oppidum XXXV, 40; 441, 22.
— Aretinus ager 146, 1 8.
— Aretina ecclesia XXXV, 41.
— Aretinus, v. Gualterius, Petrus Paulus.
— — v. Petrus Paulus ord. Praed.
— — v. Stephanus.
— fratres erem. s. Aug. 441, 23.
Arevalo, Rodericus Sanchez de, episcopus Ovetensis, Zamorensis etc. 737, 10³.
Argentius, Caietanus, Neapolitanus LXXX, 24 ss; LXXXI, 4 s 15³.
Arianum civitas 734⁴.
— Arianensis cardinalis, Diomedes Caraffa, frater naturalis Pauli IV, 1511—1560 episcopus Arianensis (LXXXVIII, 25³); 272, 33; 285, 28, 35; 308, 44; 339, 10⁴; 347, 21 ss³ (obiit); 520, 18; 535, 8 ss³ (obiit); 577, 38; 611, 23.
[Arianum:] dux, Ioannes Franciscus Caraffa 347³.
— episcopus, a) 1561—1563 Octavianus Praeconius, v. Monopolitanus. b) 1563 (Ian. 30)—1585 Donatus de Laurentiis, v. Minorensis.
Ariminum LXII⁴; LXVI⁹; LXVIII⁶; 23, 19; 146, 26; 353, 28; 404⁹; 406⁶; 434, 20; 465, 7.
— Ariminensis cardinalis, v. Parisanus.
— episcopus, 1550—1574 Iulius Parisanus, cler. Camerinensis 725¹.
— Arimini, Antonius de, v. Sartis, Ant. de.
— Ariminensis, Ioannes, ord. erem. s. Aug. LXII, 18.
Ario, Garcias de, v. Haro.
Ariostus, Ludovicus 235, 33.
Aristoteles LXII, 14 ss; 483¹; 829⁴.
— *περί ἐμπνεύσεως* LXII, 15 30.
— Praedicamenta LXII, 14.
— Analytica LXII, 17 31.
— Physicae auscultationes LXII, 31.
— Metaphysica LXII, 34.
Arius haeresiarcha 497² (p. 498, col. 1); 881, 15.
Arlberg CLXXI, App. II, n. 14 (?).
Armacan archiepiscopus, a) Malachias O'Moore 1134—1148: 502⁷. b) 1347—1360 Richardus filius Radulphi (Fitzralph) 764, 4¹; 882, 25⁸. c) 1539—1551 Robertus Wauchop LXIV, 28; 367, 11 s; 380, 18; 383⁶; 385⁷; 393¹; 772⁷ (?).
— (generaliter) primas Hiberniae 550, 20.
Armagnac, Georgius de, 1544 cardinalis († 1585) XXIX, 1; xc, 33; 7, 34; 8, 27; 23, 13; 27, 5; 29, 2; 39 (index); 40, 4; 47² (p. 48, col. 1); 50²; 55, 32; 74, 17; 97; 108, 9; 123, col. 2 (eius conclave card.); 127, col. 2 4; 135, 5; 144, col. 1; 156, 14; 157, 9; 209, 16; 251, 4; 252, 38; 254, col. 1; 255, col. 1; 259²; 264, 17; 269, col. 2; 273, 37; 287, 21; 302, 14; 308, 18; 337⁸ (col. 2); 338, 13 et adn. col. 2; 339¹; 340, col. 2; 344, 11; 346, 9 (in Galliam revertitur); 519, 19; 521, 17; 524, 47; 611, 20.
Armenia (terra) XXIX, 2.
— Armeni 426⁸; 672²; 725¹⁰.
— Armenorum patriarcha 15, 16.
Armis, Gaspar de, Bononiensis 159, 22⁶.
— Ludovicus 159⁶.
Arnolphinus, Bartholomaeus, Lucensis 163, 40.
Arrivabene, Hippolytus, v. Hierapetrensis.
— Ioannes Franciscus 563³.
Arronius, Fabius, 1549 conclave card. Tranensis 127, col. 1.

- Arsillus, Franciscus cvi, 15¹².
 Arsole (castellum) 297, 3.
 Arzes (ab Arze), Ioannes, theologus Hispanus ab imperatore missus 229, 2; 243, 29.
 Ascanius de Nepi v. Celsus
 Ascanium oppidum 404⁹; 441, 24
 — fratres ord. erem. s. Aug. ibi 404⁹.
 Asculum civitas Piceni 39 (index).
 — Asculanus episcopus, a) 1518 ad 1550 (deinde reservato titulo) Philos de Roverella Ferrariensis, 1515 fuerat electus Tolonensis, 1521 nuntius ad regem Angliae, 1546—1547 in concilio Trid., 1549 durantibus comitiis et denuo mense Febr. 1550 gubernator Urbis 7, 17; 9, 12 35; 17, 13; 120, 52; 153, 16¹; 156, 37; 203, 9; 219, 1 b) 1550 (Aug. 17)—1566 Lactantius de Roverella 359, 19 (venit Trid. 22. Nov. 1561).
 — Asculi praefectus 588, 9.
 — princeps Asculi 235, 18.
 Asperg castellum Virtembergense 879, 32.
 Aspra, Franciscus Massarius de, 1549 conclave cardinalis de Monte 56, 26 28; 122, col. 2; 154, 2 (camerae apost. praesidens); 278, 44 (incarceratur).
 Aspranus, Decius LXXXVIII, 22 24.
 Assaphensis (St. Asaph in Anglia) episcopus 1555—ca. 1581 (1559 expulsum) Thomas Goldwell (Godwell) CVIII, 25 ss; 856, 36 (advenit Trid. 15. VI. 61); 857, 3 5; 457, 24³; 550, 5 s¹; 878, (11)¹.
 Assisium civitas 39 (index); 192⁵ (patria Tryphonis Benti).
 — episcopus a) 1554—1563 (Oct. 16) Galeatus Roscius Interamnensis 723⁴; 724³; 814⁶.
 b) 1564—1574 Philippus Gerius, v. Gerius.
 — S. Mariae de Angelis (Portiuncula) ecclesia 434, 25; 441, 10.
 — fratres minores ibi 441, 10.
 Assyrae lingua et litterae 594^h.
 Asturicensis (*Astorga*) episcopus, a) 1543—1548 Didacus de Alava 371, 23⁵; 378, 10; 391⁴; 407³.
 b) 1548—1555 Petrus de Acuña y Avellaneda 241, 6¹; 243, 18; 497² (in fine). c) 1555—1574 Didacus Sarmiento de Sotomaior (antea presbyter dioec. Tudensis) CXLII, 18; CLX¹⁰; 360, 37 (venit Trid. 19. XI. 61); 561, 2 9; 726, 20¹⁴; 727, 23⁵; 778^h; 884, 40⁶.
 asyla 596, 27.
 Ataide, Iosephus de 356¹.
 Athanasius, s. (Alexandrinus) LXXIX, 8 (symbolum ei attributum); LXXXV, 2, 11; 452, 4; 812, 16⁴; 817, 2 4³; 819⁵; 871, 12.
 Athenienses 419, 9.
 Athesis flumen 235, 25; 236, 11; 238, 10; 353, 37; 386, 16; 560, 5.
 Atracinus, Sebastianus 335¹.
 Atrebatense monasterium S. Vedasti xx, 45.
 — Atrebatensis bibliotheca xx, 44.
 — episcopus, a) 1538—1561 Antonius Perenotus de Granvella, v. Granvella. b) 1561—1576 (?) Franciscus Richardot Burgundus 465, 28; 570, 1; 864, 1 s; 866, 32; 878, 33.
 Atrii dux 276, 32.
 — Ioannes Franciscus Matthaeus, eius frater, cubicularius Pauli IV 276, 32; 281, 28.
 — Atriensis episcopus v. Adriensis II.
 Attila Hunnorum rex 819, 41.
 Audetus v. Carmelitae, generalis.
 Audomarensis ecclesia 243⁷ (et in hoc indice sub Pictavia, Villedumus a).
 Auerbach prope Augustam 880, 16.
 Augusta, civitas Siciliae 240, 23.
 Augustae Pretoriae (*Aosta*) episcopus, 1557—1568 Marcus Antonius Robba, iur. utr. doctor, orator ducis Sabaudiae in concilio 1563: 564, post l. 37; 565, post l. 2, deinde 9 22 37; 568, 1; 569, 41; 670⁵; 671, 21⁴; 676⁶; 718, 26; 827, 21¹⁰; 828, 40; 861, 39; 866, 5 (?alter ducis Sab. orator) 26.
 Augusta Taurinorum (*Torino*) LIX, 20; LX, 41; 172⁴; 374⁴.
 — archiepiscopus, 1548—1563 Caesar Cibò (Ususmaris) Genuensis 319, 38; 504, 15; 809, 19² (mortuus).
 — concilium a. 401 (v. concilia) 750, 20⁵.
 Augusta Vindelicorum, civitas Germaniae LIX, 21; LX, 41; LXVI⁹; LXVIII, 5⁶; c. 54; CXXVI, 15⁷; 177, 15; 181¹; 187³; 195, 29; 196, 16; 231, 24; 232, 8; 235, 8; 236, 31; 238, 31; 435, 12; 443⁷; 445, 23; 576, 30; 577, 13 ss⁵; 670²; 879, 12 ss.
 — ecclesia cathedralis 879, 13.
 — S. Ulrici monasterium 879, 23.
 — Dominicanorum ecclesia 879, 14.
 — turris (Perlach) 879, 17.
 — insigne Capitis nigri (hospitium) 879, 12.
 — Augustanus cardinalis (Otto Truchsess a Waldburg, creatus 1544, † 1573) LI, 32; LII²; LX, 37 ss; XC, 44; CII, 39; CXXV, 28; CXXVI, 16⁶; 23, 8¹; 24, 7; 25, 18; 27, 5; 29, 4; 39 (index); 40, 3⁵; 54, 21 s; 55, 29; 56, 26¹²; 62, 3¹; 69, 1 ss³; 72²; 75²; 76, 2; 83¹ (duo conclavistae eius exeunt); 97; 98³; 109, 6; 123, col. 2 (eius conclavistae); 128, col. 1; 131³; 139²; 141, 38²; 142, 17²; 144, col. 2³; 156, 15; 167¹; 209, 17; 228⁷; 251, 47; 257, 41¹; 259, 42; 260, 1; 264, 19; 267, 3; 269, col. 1 2; 277, 16; 308, 21; 338, 14; 339² (p. 340, col. 1; cf. Add.); 371⁴; 374, 35⁴; 375, 4; 509, 16 31 41 ss; 510, 1 ss¹; 519, 39; 523, 11; 577, 4¹ 15; 578, 15^{4 5 6}; 611, 21; 627, 8 11; 879, 28.
 — suffraganeus, Michael Dornvogel, episc. Adramyttenus 879, 24⁴.
 — Augustana confessio 419⁷; 424¹; 487, 12; 637, 38; 652¹.
 — — eius Apologia 420¹.
 — diaeta (comitia) 1547 s: 435, 12; 436⁷; 437³.
 — — 1550 s: 184, 33¹; 216, 39; 217, 15; 236, 25; 441, 42.
 — — 1555: 259, 43; 505, 13; 515⁵.
 Augustinus, s. Aurelius LXXXIV, 13; LXXIX, 16; XCII, 42; CI, 20; CVII, 36; CLV, 8 11; CLVII, 30; 409, 24; 417, 17⁵ 23⁸; 497²; 562¹; 650, 1; 713, 6; 724, 10; 725, 22⁵; 734, 14⁹ 17; 739, 9¹; 742, 34; 755, 20; 756, 13; 758, 10³; 764, 8³; 771, 20⁹; 774, 35; 779, 39⁶; 792, 9³; 797, 26³; 800, 3¹⁵; 804, 23; 806, 29³; 810⁷; 811, 5¹; 821, 13; 824, 31¹²; 825¹; 859, 2; 884, 3¹; 886, 12¹²; 888, 38¹³; 889, 8⁸ 21 ss¹¹; 890, 2².
 — de Bergamo LXXXIX, 5.
 — a Bussuto (ord. erem. s. Aug.?) 440, 23.
 — Fivizanus ord. erem. s. Aug. LXXXIX, 23.
 — Hispanus, abbas 358, 8.
 — Ilcinus LXXXIX, 11; CXXIV, 15.
 — Pedemontanus (ord. erem. s. Aug.) LXII, 8; LXIII¹.
 — Vicentinus ord. erem. s. Aug. († 1560, cf. *Torelli*, Sec. Agust. VIII, 422); 400¹; 404⁹ (p. 405, col. 1).
 — ordo eremitarum s. Augustini LXIII, 19 ss (novae constitutiones); XCII, 41.
 — — generalis (v. Seripandus; Christophorus Patavinus) 552, 27 (lis de praecedentia).
 — — procurator (1557) 319, 10; (1559) 439, 1.
 — — scriptor ordinis (Febr. 1551, Iacobus Patavinus?) 442, 20 24 ss 30.
 — — quidam monachus 301, 14; 545, 20; 558, 22; 563, post l. 30; 565, 36.
 — — congregatio Lombarda, v. Lombardia.
 — — S. Ioannis ad Carbonariam, v. Neapolis.
 Augustinus, Antonius, Hispanus, iur. utr. doctor, 1544 auditor Rotae, 1557 episc. Alifanus, 1561 Ilerdensis, 1576 archiep. Tarracensis, † 1586: xxv, 37; LXV²⁴; xcvi, t. 1, n. 21; CXXV, 22¹ 42; CXLII, 33; CXLIII¹; CXLIV, 25; 319, 13² (cf. Corrig.) 19 30; 358, 21 (venit Trid. 6 Oct. 1561); 470, 33 (cf. Add.); 472, 11; 479¹; 688, 33; 719, 6; 740,

38; 741, 45; 813^a; 826, 1 21; 867^a.

Augustus, Iulius, Bergomensis 219^a.

Aurantium (*Orange*), civitas 596, 1.

— episcopus CLXX, app. 9^a.

— concilium v. concilia.

Aureliacum (*Orilhac, Aurillac*), civitas Galliae 731^a.

Aurelianum (*Orléans*), civitas Galliae 595, 30; 833, 10; 848, 14.

— Aurelianus episcopus, 1552 ad 1564 Ioannes de Morvillier, antea decanus Ebroicensis CLX,

45; 832, 7; 834, 8; 861, 38; 882^a.

— universitas CXLVIII, 2.

Aurelius Carthaginensis episcopus 750, 22.

— della Rocca, ord. erem. s. Aug. v. Rocca.

— (sine cognomine) cappuccinus LXXXIX, 24.

— Mr. Aurelio, heres Seripandi, CV^a.

Auria, v. Doria.

Auriensis (*Orense* in Hispania) episcopus, a) 1542—1556 Franciscus Manrique de Lara (antea cler. Calaguritanus) 242, 1^a (advenit);

243, 17. — b) 1556—1565 Franciscus Blanco de Salcedo (mag. theol., antea canon. eccl. Palent. NCVII, t. II, n. 32; CXLII, 18; 360, 39 (venit Trid. 19. Nov. 1561); 655, 36; 698, 17 ss; 733, 29^a; 734, 2 8^a 10^a 13; 826, 1 20; 832, 28; 862, 31; 865, 28; 867, 13.

Ausimum v. Auximum.

Ausonius poeta 849^a.

Austria, archiducatus 557, 2 (v. Margaretha).

Autissiodorensis episcopus v. Amyot; Engolismensis.

Auxerensis (*Osseiro* in Cherso insula, suffrag. Iadrensis) episcopus, 1550 ad 1574 Marcus Fidelis de Gonzaga, deinde ep. Mantuanus, † 1583: 360, 29 (venit Trid. 13. Nov. 1561).

Auxerre (Autissiodorum) v. Amyot. Auximum (*Osimo*) 39 (index).

— episcopus, a) 1551—1574 Bernardinus de Cupis Romanus (filius nat. card. Tranensis) CXIII, 1^a; 359, 9 (venit Trid. 17. Oct. 1561); b) 1574—88 Cornelius Firmanus, v. Firmanus.

Avalos, Alfonsus, v. Vasti marchio.

— Iñicus de, de Aragonia, miles ord. s. Iacobi, filius marchionis Vasti, 1561 cardinalis (LXXXVIII, 31^a); xc, 43; cxi, 14; 352, 14; 540, 19.

Avanzatus, Franciscus CXXVI, 37. Avarius Matthaeus ('Graecus'; Devaris) LXII, 38^a.

Avenio (*Avignon*) civitas 195, 21; 575, 17; 595, 34^{bb}; 596, 1; 764^a.

— Avenionensis legatio 257^a; 260, 3; 575, 8; 599, 28.

— — archiepiscopus, 1551—1560

Hannibal Bozzutus, v. Bozzutus.

Avila, Aloysius de (Davila), comes,

commendator maior Alcantarae, Philippi II ad Pium IV orator extraordinarius 162, 9 ss 45 ss; 594^b; 677, 30^a.

— Gil Gonzales de CXLII, 11; CXLV, 6 13 19 23 29 39 49.

Aymon, Ioannes LII^a; LIII^a.

Ayala, Ioannes de, secretarius Didaci de Mendoza, et 1549 conclavista card. Geennensis 85^a; 108, 7; 116, 3; 124, col. 2; 127, col. 2 (exit).

Ayolis, Symon de, cler. Florentinus, 1549 conclavista card. S. Georgii 125, col. 2; 128, col. 3.

B.

Babylonica meretrix 781, 9.

Bacca, Gonzalus v. Baeça.

Baccanum oppidum 464, 38.

Baccarellis, Symon Iacobus de, 1549 conclavista card. Urbinatis 128, col. 3.

Bacodus, Franciscus v. Gebennensis.

Bacon, Ioannes 477, 11^a.

Bada civitas Helveta 235^a.

Badajoz v. Pacensis.

Badia, Thomas, ord. Praed., magister sacri palatii 864, 31^a.

Baeça (p. 124 perperam *Bacca*), Gundisalvus (*Gonzalez*), clericus Granatensis, 1549 conclavista card. Geennensis 124, col. 1; 128, col. 1.

— Ioannes de, Carthusianus CXLV, 9.

Baesa v. Baeça.

Bagius, Hieronymus, Bononiensis 500, 34.

Bagnaia, villa prope Viterbum 175, 13.

Bagno (Balneum, Bannium), oppidum Romandiolae 292, 7.

— dominus (comes), Ioannes Franciscus 337^a; 582, 36; 609, 10.

Bagnorea v. Balneoregium.

Baiis, Bighinus de, laicus Ferrariensis, 1549 conclavista card. Ferrariensis 125, col. 2; 127, col. 3 (exit).

Baius, Michael xciv, 11 ss.

Balduinis, Balduinus de, de Barga, medicus et 1549 conclavista card. de Monte 122, col. 2; 127, col. 1; 204, 21^a (fit episcopus Mariannensis); 394, 18^a.

Baleares insulae 456, 31.

Ballerini fratres 886^a.

Ballionus, Adrianus 521, 31.

— Gentilis 21, 4.

— Hector 21, 4.

— Malatesta, Perusinus 18, 17.

— Rodolphus 18, 17 ss.

Balneoregium (*Bagnorea*) 40, 24; 434, 28; 435, 4; 438, 12; 441, 34.

— Balneoregiensis episcopus, 1545 ad 1563 Nicolaus Vernely (Vineus), datarius 11, 7 18 20 31; 154, 21 (denuo per Iulium III); 259, 30.

Balneum oppidum v. *Bagno*.

Balthasar, mercator Tridentinus 877, 45 s; 878, 10.

— eius uxor 877, 45.

Baluzius, Stephanus (eiusque co-dices) CLVII, 7 11 15; CLVIII, 1 8 23; CLXII^a; CLXIII, 3; 735^a; 782^a; 786^{bc}.

Balzanus, Ludovicus, canonicus Tridentinus 229, 3.

Bandinellus, Ubaldinus xxii^a.

Bandinus, Germanicus v. Corinthiensis.

Baphius, Bartholomaeus, Luciniansis, ord. min. conv. 773, 2^a.

baptismi sacramentum LXXIX, 14; xciv, 30 34; 392, 31; 450, 29; 771¹³.

Barabbas latro 806, 19 21.

Barba, Ioannes Iacobus, ord. erem. s. Aug., 1544 sacrista pontificius, 1546 episcopus Aprutinus, 1553 Interamnensis. † 1566: LXIII, 5^a;

LXVIII, 21; 34, 35; 36, 5; 41, 18; 50, 2; 53, 25^a; 54, 17; 56, 2; 58, 2; 59, 23; 61, 7^a; 65, 16; 66, 10; 71, 16^a; 72^a; 73^a; 74, 2; 75, 8; 76^a; 78^a; 81^a; 83, 3 9¹²; 90, 7; 94, 12; 98, 7; 109^a; 110^a; 120, 12 ss; 126, col. 1; 128, col. 3; 129^a; 132^a; 143, 34; 205, 13; 206, 33; 268, col. 2; 286, 3; 301, 10; 319, 31 37; 321, 15; 446, 28^a; 463, 10; 501, 22; 503, 8; 505, 7; 510, 13 21; 521, 18 ss; 522, 10 (aegrotat) 35 39; 523, 16; 527, 6 31; 529, 13 40; 530, 3 23 88; 531, 17; 539, 25; 541, 26; 543, 15^a (datur ei coadiutor); 563, 27.

Barberis, Nicolaus de, caerimoniarum 126, col. 1; 128, col. 3.

Barberini XLVIII, 28; LXXVII, 32.

— Barberinus, Maffeus XLVIII, 26.

Barchinonensis (*Barcelona*) episcopus, 1560—1570 Guilelmus Cassador CXLIII^a; 638^a; 687^a.

Barengus, Ioannes Franciscus v. Larinensis.

Barga v. Balduinus.

Bari, civitas 154¹⁴.

— Barenensis archiepiscopus, a) 1540 ad 1550 (April. 18) Hieronymus de Saulis v. Saulis. b) 1550 (April. 18) ad 1562 Iacobus Puteus v. Puteus. c) 1562 (Dec. 16) ad 1592 Antonius Puteus 836^a.

Baricettus (Boricettus?), Hieronymus, cler. Regiensis, 1549 conclavista card. Moroni 123, col. 1; 127, col. 3.

Barnabas apostolus 737, 3.

Barolitanus (Barletta), Ioannes LXII, 17.

Baroninus, Bartholomaeus, cler. Casalensis, architectus conclavis 1549: 116, col. 2; 128, col. 4.

— Ioannes Franciscus, illius frater 126, col. 2; 128, col. 4.

Baronius, Blasius v. Martinellus.

— Caesar, cardinalis 463^a; 887^a.

- [Baronius]: Baronii continuatores LXXVIII, 14.
 Barrum ducis (*Bar-le-Duc*) civitas CLIV, 37^a; 81^a.
 — Barrensis (*Barre*) ducatus CXLVII, 30; CLIII, 32; CLVIII, 42; CLXI, 36.
 Bares, monachus et episcopus 745, 43.
 Bartholinus, Simon, Perusinus, cantor concilii 547, 11.
 Bartholomaei, s., corpus 315, 27; 347, 13 ss.
 Bartholus, Laurentius, de Monte S. Savini, 1550 pincerna Iulii III 154, 15 17; 207, 15 ss (mittitur ad ducem Florentinorum).
 Barwies locus 880, 14.
 Basilea civitas CLVII, 45; CLXXI, App. II, n. 26; 576^a.
 — Basiliense concilium v. concilia.
 — episcopus, 1555—1575 Melchior de Lichtenfels: eius suffraganeus et procurator (Hohenwart) 561, 30.
 Basilicata, provincia Italiae 466, 6.
 Basilius, s., Caesariensis 664, 22; 733, 30; 859^b; 889, 14¹⁰.
 Basilius I (Macedo), imperator (867—886) 425, 26.
 Bassanum oppidum 433, 8.
 Bassianus, Ulysses, Bononiensis, cler. collegii cardinalium 295, 24.
 Batavus quidam, qui emit codices Neapolitanos ante 1700: LXXVII, 10; xcix, 1.
 Baucum oppidum 40^c; 66, 6; 297, 2.
 Bavaria (Baioaria) 595^a.
 — Bavari LXVI, 15.
 — Bavariae dux LXXXVIII, 43; 560, 31^a (mittit oratore).
 — — eius orator v. Paungartner.
 — duces CXXVIII, 46 49.
 — — insignia CXXVIII, 50.
 Beaulvois (*Beauvais*, Bellovacus), nobilis Gallus, occisus 814, 25; 820, 13.
 Beccatellus, Ludovicus, Bononiensis, 1549 episcopus Ravellensis, 1555 ad 1564 archiepiscopus Ragusinus, nuntius apud Venetos († 1572) xxii¹; xxv, 2; c, 53; clxvii, 4; 154^a; 159, 31⁷, (167, 25); 168, 10⁴; 170, 12; 171, 14; 172, 9; 175, 17⁷; 177, 14; 181, 18; 183, 21 34; 184, 32; 186, 28; 187, 27; 188, 33; 189, 1; 191, 1; 192, 3; 193; 194, 6 17; 195, 28; 196, 15; 197, 13 17; 199, 8 16; 203, 4¹; 204, 9; 205, 11; 207^a; 211, 23; 213, 15; 216, 20; 217, 15 33; 218, 31; 222, 1; 223, 5; 237, 25; 238, 19 28; 239, 30; 341^a; 357, 32^a (advenit Trid. 21. IX. 1561); 360, 2 4; 650^a; 689¹; 782, 30^a (votum; cf. Corrigenda); 786, 47.
 Beda Venerabilis 743, 35; 759, 7; 762, 1^a; 771, 21¹²; 888, 36^a.
 Beimerstetten (?) locus 880, 16.
 Bel, Natalis de, 1549 conclavista cardinalis de Amboise 128, col. 1.
 Belardus (Belar), Petrus, cler. Sagiensis, 1549 conclavista card. Bellayi 123, col. 1; 12 (exit post reformationem); 128, col. 4; scopator conclavis.
 Belgia L⁷; LII, 43; CX, 1 5; 255, col. 2; 315, 22; 447, 11; 456, 30; 459, 13; 464, 17; 595, 2 8^a.
 — Belgae 726¹⁵.
 — clerus Belgicus LXXXIX⁶.
 — Belgicum iter LXXXVIII, 24 (Seripandi); CIX, 27 ss; CX, 3 ss; 446, 19 ss (Firman).
 Bellagais, Hannibal, cognomento Lothoringus, clericus Senensis, 1549 conclavista card. Augustani 123, col. 2¹²; 128, col. 1.
 Bellarminus, Robertus, cardinalis XC⁷; XCI⁷; CXXVIII, 32; CXXXIV, 26; 764²; 837^a.
 Bellayo, Ioannes de, 1532—1551 episcopus Parisiensis, 1553 cardinalis († 1560) 27, 18; 40^c; 55, 7 (advenit ad conclave 1549) 34; 56, 5 9 ss; 57, 10 13; 59, 2¹; 60, 2; 61, 9; 63, 5^a (aegrotat); 64, 3; 65, 18; 66, 13; 67, 3; 68, 3; 75¹; 76⁴; 95¹; 97; 103⁵; 110²; 123, col. 1 (eius conclavista); 127, col. 1 2; 135² (p. 136, col. 2); 139² (p. 140, col. 2); 144, col. 1; 156, 14; 158, 6 (fit episcopus Alban.); 160, 12; 209, 9; 219, 7 (cedit episcopatu Parisino); 250, 41 45; 252, 37; 254, col. 1; 255, col. 1; 264, 11; 269, col. 2; 272, 10 (fit ep. Portuensis); 277, 15 (ep. Ostiensis); 286, 20; 287, 25; 289, 9^a; 293, 4; 299, 26; 302, 38; 307, 5 24; 308, 7; 322, 5; 335² (fin.); 338, 4; 339¹ (p. 340, col. 1); 340, 19⁶ (exit aegrotus e conclavi); 341, 14; 342, 10^{ss} (moriatur); 501, 18 (ep. Tusculan.); 509, 32; 511, 4 6 (ep. Ostiensis); 519, 1 31; 521, 4; 522, 14; 523, 3 10 19 27 41; 524, 25 37 41; 525, 8 36; 526, 5; 527, 28⁶; 528, 4¹; 529, 2; 530, 41; 586, 19; 610, 18; 611, 19; 612, 29²; 613, 6; 615, 37; 616, 6^a; 617, 16 39; 621, 27; 624, 13; 625, 31 34; 628, 9 ss; 804².
 — Eustachius v. Parisinus.
 — Guilelmus 342².
 Bellicastrensis episcopus, a) 1542 ad 1553 Iacobus de Iacomellis LXIV, 28; 367, 26; 385⁷.
 b) 1553—1577 Caesar de Iacomellis, canonicus S. Mariae Maioris 289, 19.
 Bellomo, Agapitus 153⁵.
 Bellovacensis episcopus 599, 20.
 — Guilelmus (haereticus?) 805, 14.
 Bellunum civitas 799, 35.
 — episcopus, 1552—1574 Iulius Contarenus, cler. Venetus 799, 36¹⁶.
 Beltius, Sixtus, de Nuceria, laicus Spoletanus, 1549 conclavista card. Visensis 123, col. 2; 127, col. 3.
 Bembus, Petrus xxii¹; xxiv, 28; 219⁴; 400²; 404²; 824¹⁰.
 Benalducius, Ranolfus, de Fano, 1549 conclavista card. Pisani 128, col. 2.
 Bene, Bernardus del, v. Nemausensis.
 — Ioannes Baptista del LXVIII⁶; 465, 18⁴.
 Benedictus, s., 746, 31 (eius regula).
 — s. Benedicti monachi 36, 8 (v. abbates).
 — S. Benedicti (prope Mantuam) monasterium 406⁶; 465, 13.
 — — abbas (?), Ioannes Evangelista 406⁶.
 Benedictus de Callia, conclavista 1559: 523, 6.
 beneficia ecclesiastica 187⁵; 295, 5 ss (accessus, regressus); 482, 22 40; 483, 28; 638, 34 ss; 639, 41 ss; 640; 653, 24 ss; 654, 7 ss; 655, 1 ss; 701, 33; 702, 1 ss (pluralitas); 707, 41; 713, 16; 714, 39; 731, 3 ss 1^a—3; 856, 27; 872, 33; 873, 15 ss; 874, 1 ss.
 Beneventum, civitas 39 (index); 271¹; 307, 11.
 — Beneventanus archiepiscopus, v. Casa, Ioannes della.
 — vicelegatus v. Civitatis Castelli episcopus.
 — v. Canerarius.
 Beneventus v. Benvenutus.
 Benignus episcopus 662, 40.
 Benoit, Arthurus clv, 2.
 Bentius, Galienus, physicus (medicus), de Montepolitano, 1549 conclavista card. Cervini 123, col. 2.
 — Tripho, secretarius pontificius xxii¹; 154, 8²; 165, 29; 192, 32⁵; 200, 24; 276, 36 (fit secretarius Pauli IV).
 — Bentia, Cassandra (mater Marcelli II) 255, col. 1.
 Bentivogli, Octavianus, 1549 conclavista cardinalis S. Florae 128, col. 2.
 — Bentivolorum gens 116, 17.
 Benvenutus (Beneventus), Franciscus, Sangeminiensis, conclavista card. Salviati 122, col. 1; 127, col. 1.
 Berardo, Lucas de, cler. Consentiniae dioec., 1549 conclavista card. Gaddi 125, col. 1; 128, col. 2.
 Bergamum LXIV²; 203¹ (col. 2).
 — Bergamensis episcopus, a) 1547 ad 1558 Victor Superantius (iam antea coadiutor) 219, 22 24^{ss} (cf. Addenda); 223, 7. b) 1558 ad 1560 Aloysius Lippomanus, v. Veronensis c) 1561—1577 Federicus Cornelius Venetus (antea episc. Traguriensis), 1585 cardinalis 665, 45⁴.

- Bergheim LXVI⁹.
 Berlière, Ursmarus CLV⁶ et saepius; CLXX, 13.
 Bernardinus Eugubinus v. Cornelius, de.
 Bernardus, s., abbas Claravallensis CI, 10 26; 663, 5; 731, 22; 739, 14²; 756, 12; 777⁶; 781, 31⁹; 792, 5¹; 856, 13⁴; 874, 29⁸; 889, 3².
 Bernegg, locus CLXXI, App. II, n. 17(?)
 Bernstatt locus 880, 16 (?).
 Bernus, Franciscus XXII¹
 Beroaldus, Ioannes v. Thelesinus.
 Bert, Antonius, cler. Cenomanensis, 1549 conclavista card. Turnonii 123, col. 1; 127, col. 2.
 Berta, Ricardus, cler. Carnotensis, 1549 conclavista card. Bellayi 123, col. 1; 127, col. 2.
 Bertanus, Petrus v. Fanensis.
 Bertholdus Chiemensis v. Chiemensis.
 Bertinoriensis ep. v. Britonoriensis.
 Bertrandus cardinalis v. Senonensis Besozzo, Cerbonio 235³.
 Bessarion cardinalis LXXIX, 34.
 Bevagna civitas 40, 12 20^{1b}.
 Bianchi, Archangelus de' v. Theanensis.
 — Daniele, da Crema 463, 10⁶.
 Bicharo, Ioannes, 1549 scopator conclavis 128, col. 4.
 Biga, Balthasar de 229, 12.
 Billik, Eberardus, provincialis Carmelitarum Germaniae inferioris LXVII, 18⁷
 Bilques, Franciscus de, Ambianensis, 1549 conclavista card. Borbonii 123, col. 1; 127, col. 1.
 Bingen civitas LXVI⁹; LXVIII⁶.
 Binus, Ioannes Franciscus XVIII, 32 35; XXI, 4 s 10 28 47 ss; XXII, 9 ss¹; XXIII, 48; XXV, 11 19; XXXVIII⁸; CXIV¹; 16, 32; 33⁶; 35, 29^b; 40^b; 114, 46 s; 126, col. 1; 128, col. 3; 274, 23; 276, 34 (fit secretarius Pauli IV); 278, 28; 286, 26; 288, 30; 298, 35 ss (eius secretariatus dividitur; iam 4 Sept. 1556 eius loco clericus collegii cardinalium creatus est, cf. p. 295, 24, ergo ante hunc diem erat mortuus); 299¹ (corrig. ex XXII¹); 507, 12 14; 508, 4; 891, col. 1; 892, col. 1.
 Biragus, Renatus, regis Gallorum orator in concilio CIII, 13; 680, 34¹⁰ (advenit 2 Iunii 1563); 683, 25⁷ 30 ss¹⁰; 860, 42.
 Bisenga v. Brisegno
 Bisignani princeps 170, 35.
 Biterrae (*Bésiers*), civitas Galliae 595^t.
 Bituntinus episcopus, 1544—1574 Cornelius Mussus ord. s. Fr conv. (antea Britonoriensis) LXIV, 28; CXVIII sup.; 367, 38; 368, 13; 381, 9¹; 385⁷; 387, 14; 390, 14; 408, 27; 409⁸; 430 (29² cf. Add.)⁵; 496, 28; 502, 16²; 544, 13.
 Biturigium (*Bourges*) civitas Galliae 595^t.
 — archiepiscopus CLXII².
 — Bituricense studium iuridicum CLXI, 27.
 Bizozoro v. Vizossoro.
 Blampain ord. Praem. CLXV⁹.
 Blanca, Archangelus de v. Theanensis.
 Blanchettus, Ioannes, cler. Bononiensis, 1549 conclavista cardinalis d'Armaignac 123, col. 2; 127, col. 4.
 Blanchis, Bernardinus de, cler. Mediolanensis, 1549 conclavista cardinalis de Medicis 124, col. 2.
 — Caspar de, cler. Mediol., conclavista 1549, scalcus et magister camerae Pii IV et can. S. Petri 124, col. 2; 128, col. 2; 542, 44⁵.
 — Hieronymus de, cler. Patavinae dioec., 1549 conclavista card. Pisani 124, col. 2.
 — Ioannes Baptista de, cler. Cortonensis, 1549 conclavista card. Crescentii 123, col. 2; 127, col. 4.
 — Matthias, Fulginatensis, 1562 cantor concilii 547, 12.
 Blancus v. Blanchis, de.
 Blasius Baronius Martinellus v. Martinellus.
 Blesium (*Blois*) civitas Galliae 595^t.
 — Petrus Blesensis 795, 41; 796¹.
 Blossius v. Palladius.
 Bludenz, oppidum CLXXI, App. n. 15.
 Bobenheim, locus 880, 18.
 Boccacius, Ioannes (humanista) 404⁹.
 — Ioannes Bapt., rei frumentarii generalis commissarius 205, 30.
 Boccadiferro v. Buccaferreus.
 Boccarinus, Bernardinus XXII¹.
 Boehmer, Iustus Henningus 429¹.
 Boetius 790, 1¹.
 Boëtus (Bottus?), Nicolaus, cler. Hipporegiensis dioec. 126, col. 2; 128, col. 4.
 Bohemia, Bohemi xcvii, n. 20; (Calixtini) 157, 27⁴; 167, 3; 275, 1; 326, 38; 439, 9 13; 557, 1; 595, 20; 651, 19 21; 670, 15 (falso); 648, 8.
 — rex (Maximilianus) 202, 1 (sed videtur error esse), v. Maximilianus.
 — — eius orator 202, 1 (error?).
 — Bohemiae principes 649, 48.
 — Bohemi equites 239, 21; 493, 24⁸.
 — Calixtini, utraquistae v. Calixtini.
 Bokelsohn, Ioannes 805, 5¹.
 Bolgenstein (= Wolkenstein?), Christophorus baro de, 1549 conclavista card. Tridentini 127, col. 1.
 — Gaspar 229, 8.
 Bolleris, Franciscus de, cler. Taurinensis, 1549 conclavista card. Bellayi 123, col. 1; 127, col. 2.
 Bolliond, Gabriel, Viennensis, 1549 conclavista cardinalis de Meudon 127, col. 3.
 Bolonia, Hieronymus de v. Syracusanus.
 — cardinalis de, Philippus de Camera (*de la Chambre*), creatus 1533 († 1550) 27, 28; 40, 23; 76, 9⁸ (advenit ad conclave); 77, 5; 78⁸; 79, 2; 80, 7; 81, 7⁴ (exit aegrotus); 82, 7; 97, 4 10; 102, 6; 122, col. 1 (eius conclavistae); 145 (supra); 156, 4 ss (moritur) 22.
 Bolsena (civitas) v. Vulsinium.
 Bolzanum (*Bozen*) oppidum LXVI⁹; LXVIII⁶; CXXVI, 18; 577, 23 s; 880, 12.
 Bonacursius, Petrus, cler. Pistoriensis, 1549 conclavista card. Sermonetae 125, col. 2; 128, col. 2.
 Bonamicus, Lazarus CXXIV, 4.
 — Philippus XXXVIII, 22; 185¹.
 Bonannus, Benedictus, secretarius ducis Florentini, 1549 conclavista card. Burgensis 108, 6; 116, 3; 123, col. 1; 127, col. 1 (exit post reformationem).
 Bonarella, Hippolyta 533, 33.
 Bonaventura, Iulius, laicus Romanus, 1549 conclavista card. Gaddi 125, col. 1.
 Boncompagnus, Hugo (v. Gregorius XIII) 325, 14^{2 7 12} (fit episcopus Vestensis et nuntius ad Ferdinandum I); 325⁵; 482, 4; 512, 12 (datarius); 587⁶; 748¹⁰; 813, 4⁴; 826, 1 21; 827, 14⁶.
 Bonellus, Michael, ord. Praed., Pii V pronepos, 1566 cardinalis 'Alexandrinus' CXV⁵.
 Bonettus, Thomas, Gebennensis, conclavista cardinalis de Bolonia 122, col. 1.
 Bondinum (castellum) LXVIII⁶.
 Bongallus, Scipio v. Civitas Castellii.
 Bonfatus VIII (bulla iubilai) 80, 4; 727⁶.
 Boninsegnius, Bernardinus, orator Senensis 178, 18.
 Bonioannes, Berardus v. Camerinnensis.
 Bononia civitas XXII¹; XXXII¹⁹; LXII, 20 28 ss⁴; LXIV, 40 (concilium eo transfertur); LXV, 2 ss 33 (capit. gen. Aug.); LXVI, 14³; LXVIII, 13 s⁶; LXX, 17; LXXXIV⁷; LXXXVII, 37; LXXXIX, 6 10; CX, 18; CXI, 9 19² (col. 2); CXIII, 24; 5, 20 24; 24, 23; 25, 33; 42, 7; 103, 22 ss⁵; 104, 5 ss; 147, 3 16⁴; 152, 4; 155, 6 (card. Crescentius legatus); 193, 20 27; 218, 15; 223, 21 33 ss; 224, 5 15 ss; 227, 12 s; 233, 8 10 ss 30; 234, 24 26; 237, 9 ss; 238¹; 239, 23; 240, 16; 278, 42; 292¹; 301, 16; 305, 30 (mons pietatis); 306, 38; 352, 33; 353, 31; 360⁴; 395, 4; 400, 6; 404, 16 20 22^{8 9}; 405, 3; 406⁸; 434, 5 9; 435, 2 10; 437, 6; 465, 9; 512, 24 27; 563¹; 598, 22 30; 675, 36; 737⁷; 752, 27; 849, 18.

- [Bononia:] conventus et ecclesiae:
— S. Iacobi (ord. s. Aug.) LXII, 33; LXXIII, 19; xc, 7; 292¹; 400, 9¹; 404²; 435, 13 ss; 436, 8 s; 437, 8 ss; 465, 10.
— S. Mariae 436, 7.
— S. Michaelis in Bosco 437², 5 (?).
— fratrum Minorum conventus 400, 7.
— Bononiense studium LXXXV, 11; 16⁷; 19²; 23¹; 351²; 435, 15; 436, 1; 483¹; 544⁶; 587, 34⁶; 588, 82; 597²; 822⁹.
— legatio 164, 18; 329, 21 (cf. Borromaeus, Carolus; Iulius III; Moronus).
— vicelegatus, v. Bozzutus; Narniensis Pius IV.
— Bononiensis episcopus, 1553 ad 1564 Ioannes Campegius, v. Parentinus.
— orator 156, 24; 165, 6; 214, 18.
— magister cursorum 233, 10.
— Bononiensis dicio 237, 10 s.
— concilium CXLVIII¹⁰; 434 ss; 563, 14.
— Bononienses, v. Alexander, Archangelus, Cyprianus, Guilelmus, Theophilus.
Bonturellus, Bernardinus Donatus XXII¹.
Bonvisi, Hieronymus XLVIII, 24 27.
Boppard oppidum LXVIII⁶.
Borbonius cardinalis, a) Franciscus Ludovicus de Borbonio de Vendôme, 1519—1535 episcopus Cenomanensis, deinde archiepiscopus Senonensis, 1517 cardinalis († 1557) 82, 8; 93, 4 ss (advenit ad conclave) 9 ss 19¹²; 95¹; 97; 108, 43; 109, 5; 110²; 111¹; 123, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 1 (bis); 132¹; 144, col. 1; 156, 1 13; 158, 5² (errores ibi; Borbonius fiebat episcopus Praenestinus, Eubel III, 64); 209, 8; 251, 36; 265, 23; 267¹; 304, 24 (moritur); 308, 8 (cf. Add.); 586, 17. b) Carolus episcopus Santonensis, v. Vendôme.
— Luisius v. Condé.
Bordes, des, nobilis Gallus 814, 25 (occisus).
Bordogna, Laurentius (de), magister cursorum Tridentinus 233, 7 12; 241, 3.
Borgarutius, Antonius, Cantianensis XIX, 7; xx, 34.
Borgia, Caesar 281, 29.
— Caesar (filius Alexandri VI) 330¹.
— Stefano 185¹.
Boricettus v. Baricettus
Borromaeus, Carolus, cardinalis XXI, 20; XXIII, 10; XXXIII, 23 35; XXXIV, 4; LXIX, 47; LXXI, 8; LXXV, 24 ss^{10 11 13}; LXXVI, 35 39⁶; LXXVII passim; XCI²; XCVI⁴; CII, 5 34 45; CIV, 27 ss; CXI, 3 ss²; CXV, 18 22^{2 4}; CXVI, 1 8; CXXXIV⁵; CXXXVI, 23 ss¹⁸; CXXXIX, 15; CXL, 12; CXLI, 30 39; CXLI, 2^{5 10}; 341, 26 s⁵; 342, 3 5; 343, 15; 344, 30 (legatus Bononiae); 348, 31; 349, 14 41; 461, 33; 462, 5 s; 463, 14; 467²; 468, 9^{4 8}; 481⁸; 532, 31; 536, 35; 538, 11 37; 539, 4 24 27; 541⁶; 542, 20¹; 546²; 552, 31; 587, 17; 593, 29¹; 599, 24 37 (fit maior poenitentarius); 600, 13; 605; 641¹; 717¹; 878¹.
— Federicus, cardinalis († 1631) CXXXVII, 45.
— Federicus, comes, Mediolanensis, Pii IV sororis filius CXXXVI¹⁸; 349, 38; 355, 19 29; 461, 5; 534, 9; 538, 7 41 52; 539, 1; 541, 28 s²; 543, 30 ss (moritur); 544, 7 ss; 549, 17; 587, 17; (591²); 594, 2 ss; 598, 15.
— eius uxor Virginia (v. Urbini dux) 349, 37; 594, 2; 599, 17.
— Gibertus, comes Aronae, pater Caroli et Federici 587, 16.
— eius filia, Camilla, uxor Caesaris Gonzagae 587, 20.
— — Hortensia CXV².
— — Isabella (Corona) 587, 18.
— — alia, Hannibali de Altamps nupta 594²; 599, 41.
— — alia (nupta Fabricio, filio M. Ant. Columnae) 543, 8; 594⁶.
— — — duae aliae 594⁶; 599, 41.
Bosanensis [*Bosa* [*Bossa*] in Sardinia], 1548—1556 Vincentius de Leone, Siculus, ord. Carm. 226, 9; 228, 33⁶; 243, 19.
Boscuducensis episcopus v. Sonnius, Franciscus.
Bosmedianus v. Vosmedianus.
Bossuet, Iacobus Benignus CLVI⁴.
Bottus, Nicolaus v. Boëtus.
Boucard, Virduni gubernator, haereticus CLI, 26.
Boucart 814, 33 (caesus).
Boucherat, Nicolaus, v. Cisterciensis.
Bourdaisière, Philib. Babou de la, v. Engolismensis.
Bousnard, Jean CLXVIII, 33.
Bozzutus, Hannibal, Neapolitanus, 1549 gubernator (vicelegatus) Bononiensis, 1551—1560 archiepiscopus Avenionensis, 1555 gubernator civitatis Leoninae (Burgi), 1565 cardinalis, mortuus eodem anno (cf. *Garampi*, Saggi, App. 292⁸; 303²) 22, 24; 103, 26²; 104, 5; 237, 9 26; 248⁵; 259, 31; 262, 26; 294⁷; 303, 12; 311, 24; 317²; 439^{7 8}; 506, 13; 508, 38; 525, 20 25 38; 527, 11.
Bracarensis archiepiscopus, 1559 ad 1581 Bartholomaeus de Martyribus ord. Praed. CIII, 37; CXLIII, 28 32; 356, 1¹ (advenit Trid. 18. V. 61); 550, 15 ss (lis cum Naxiensi); 552, 21 s; 553, 36 ss; 558, 8; 560, 1; 566, 19; 569, 37; 734, post l. 4; 735²; 783⁵; 786, 42⁶ 46 (votum); 814, 9; 825, 33; 826, 19; 830, 1; 836, 1; 856, 41⁹; 864, 9; 870, 6; 872, 44⁵; 876, 35; 894 (ad 853, 25).
— eius familiaris v. Henricus Lusitanus.
— dioecesis 788, 17.
Bracchis, Superantius de, canonicus Mathelicensis 504, 17.
Braccianum oppidum 434, 29.
— Bracciani dux v. Ursinus, Paulus Iordanus.
Bragadinus, Angelus, ord. Praed., Venetus, 1550—1560 episcopus Vicentinus 160, 33.
Branca, Franciscus, Romanus, familiaris card. Crescentii 496, 40; 497, 3 5.
Brancacius, Caesar (familiaris Caffarum) 346, 20 26.; cf. 893, col. 1.
Brandenburg, Albertus marchio de 241⁵.
Brandimarte (apud Ariostum) 235, 37.
Branzoll oppidum 880, 11.
Braola v. Bravola.
Braunsberger, Otto LXI².
Bra(v)ola, Antonius, cler. Regiensis 126, col. 2; 128, col. 4.
bravia curruntur 213, 19 (a Iudaeis) 23 (a iuvenibus nudis) 32 (item) 35; 214, 37.
— alii ludi 214 passim.
Brenner, mons Tirolensis 880, 13.
Brentius, Ioannes, eius catechismus 678, 6.
Bresciano canonico v. Brixia.
Bresengus v. Briseigno.
Breton, Franciscus, secretarius card. Lotharingi XCVII, 8; CII, 6; 168¹.
— Nicolaus, cler. Lingonensis, 1549 conclavista card. de Lenoncourt 123, col. 1; 127, col. 3.
Bretten oppidum LXVI⁹; LXVIII⁶; 879, 35.
breviarium Romanum 238¹; 465²; 706, 16; 710, 48; 794⁴; 840¹¹; 845, 43¹⁵.
— card. S. Crucis, v. Quiñones.
Brevibus, Petrus Paulus de, v. Gualterius, Petrus P.
Brezé, Ludovicus de, v. S. Andreae marescallus.
Brienne civitas CLI, 40.
Brigitta Sueca 820, 1¹.
Bris, Nicolaus de (*Debris*, *Brix*), doctor Sorbonicus CXVIII, col. 2 inf.; CLXXI sup. 12; 834, 25⁷.
Briseigno (*Briseño*, cf. 123¹⁰, modo *Bisenga*, modo *Bresengus*, modo *Brisegas*), Bernardinus, abbas Neapol. dioec., secretarius et agens Petri de Toledo viceregis Neapolitani, 1549 conclavista card. Cauriensis 108, 10; 116, 4; 123, col. 2; 127, col. 2 (supra); 294, 13; 316, 23 (liberatur).
— Franciscus, cler. Abulensis dioec., 1549 conclavista card. Burgensis 123, col. 1; 127, col. 2 (infra).
Briseigus v. Briseigno.
Brisighella 39 (index).
Britannia, Britanni v. Anglia, Angli.

Britonoriensis episcopus, a) 1544 ad 1548 Thomas Casellus (Cassella) ord. Praed. 367, 30; 414³. b) 1548—1563 († Ian. 11) Ludovicus Vanninus de Theodolis Foriliviensis, can. reg. s. Aug. (non ord. Praed., cf. Corrig.) 359, 27 (venit Trid. 28. X. 61); 558, 4; 799⁶; 822, 11^a. c) Aegidius Falcetta 1563 (Ian. 30) v. Caprulanus. d) 1564—1579 Aug. Molignan, v. Trivicanus.

Brixia (*Brescia*) 203¹ (col. 2); 260, 2.

— Brixienis episcopatus 216, 6 (datur card. Duranti).

— Brixienis episcopus, a) 1551 ad 1557 Durans de Durantibus cardinalis, v. Durantes. b) 1559 ad 1579 Dominicus Bolanus (Bulanus) Venetus XCIX, 40; 354, 27 (advenit Trid. 15. IV. 61); 488, 5; 547, 41; 549, 41.

— Brixienis canonicus 439⁷.

— quidam, officialis conclavis (v. Casignis; Lanzis) 137³.

Brixinum (*Brixia, Bissinone, Brixen*) LXVI⁹; LXVIII⁶; CXXVI, 13; 577, 9 22; 879, 9; 880, 12.

— Brixinensis episc. (1542—1565 Christoph. Madrucius, q. v.) 16⁷.

Bromato, Carlo CXXXVI, 6², deinde saepius.

Brossius (Labrosse) nobilis Gallus 814, 25; 820, 13.

Broychot, Lazarus CLXXI sup. 18.

Bruchsal (Prissel), civitas LXVIII⁶; 879, 36; 880, 18.

Brugara, Galeatius, patricius Mediolanensis, regii fisci patronus 559, 2.

Brugae (*Brügge*) civitas LXXXIX, 12 s⁶, 19.

Brugnatensis episcopus, 1548 ad 1565 Antonius ex comitibus de Cucurno Genuensis 358, 4 (venit Trid. 28. IX. 61); 565, 8.

Brumavalle v. Bruneval.

Brundusinus archiepiscopatus 271¹.

Brunecum Tirolii oppidum 577, 23.

Bruneval, Ioannes, cler. Laudunensis, 1549 conclavista card. de Lenoncourt 123, col. 1; 127, col. 3.

Brunus, Ioannes LXII, 15.

Bruttium provincia 404⁹; 458, 16.

Bruxellae LXVI, 16⁹; LXVII, 1 ss; LXVIII, 6 ss; LXXII⁶; LXXXIX⁶; XCI, 9; XCI, 30; CIX, 30; CX, 9 13 15; CXLIX, 1 5; 159, 11; 167⁷; 500, 27³; 512, 5 ss.

— Carmelitae ibi LXVII, 17.

— nuntius apost. ibi CXLIX, 5.

Bruyne, P. Donatianus de XLIX⁹; LII, 19^{7a}.

Bubalis (Bufalo), Stephanus de, cler. Romanus, 1549 conclavista card. Maffei 124, col. 1.

Buccaferreus, Ludovicus, Bononiensis (v. *Fantuzzi*, Scrittori Bolognesi II, 213) 406⁶.

Buceli v. Bucoli.

Bucerus, Martinus, haereticus 723, 7⁵; 818, 20⁸ (liber eius); 832, 33⁴ (idem libellus).

Bucoli (Buceli?), Georgius de, cler. Teragorensis (Trecorensis?), 1549 conclavista card. Lotharingi 124, col. 2; 128, col. 2.

Buduensis (Budua Dalmatiae) episcopus 1558—? Antonius Ciurleia Barensis 358, 35 (venit Trid. 13. X. 61); 435, 2; 646, 18³; 655, 6 ss 11 ss; 669, 24; 670, 35 ss; 824, 25; 828, 30⁹; 837, 29.

Bugiani Silva 404⁹.

Bulaeus, auctor historiae universitatis Parisinae 856¹.

bullae, cf. s. v. Iulius III, Paulus IV, Pius IV, Pius V.

— antiquae 216, 19.

— in cena Domini 165, 37³; 220, 17³; 288, 6; 307, 9 ss 26; 330, 28; 551, 41; 781, 33.

Buonafede, Appianus 147⁴.

Buonarottus, Michael Angelus 222².

Burchardus, Ioannes, caerimoniarum magister CVIII, 43 s.

Burgartius, civis Perusinus CXV³.

Burgensis cardinalis, a) Ioannes Alvarez de Toletto ord. Praed., 1523 episcopus Cordubensis, 1537 Burgensis, 1550 archiepiscopus Compostellanus (hinc nonnunquam 'S. Iacobi' vocatus), 1538 cardinalis, † 1557: xxvii, 24 33 37; 7, 14 34; 8, 22; 15, 28; 18, 2 3; 27, 4 21; 31, 22⁹; 36, 19 41; 38¹; 39 (index); 40, 17; 41³; 45, 38¹; 47² (p. 48, col. 1); 49, 12 ss² (col. 2); 50, 4 30¹²; 51¹; 52, 24; 53, 1 ss¹; 54, 21; 55, 18 ss 28; 56, 20 ss; 60, 5; 62, 5¹ (candidatus proponitur); 74, 12 (denuo) 19; 75, 2 12¹³; 76, 1; 85, 19¹; 86¹ (p. 87, col. 1); 88⁶; 91, 8; 92, 5; 94, 13; 95, 8; 96, 17; 97; 98, 2 8; 100, 5; 101, 5; 102, 2; 106, 2 9; 108, 6 13; 112¹; 117, 10; 123, col. 1 (eius conclavistae); 124, col. 1 2; 135³ (p. 136, col. 2); 139³; 141, 6 ss; 142, 12; 143, 38; 144, col. 1; 155, 23²; 156, 14; 158, 11⁶ 21; 159, 6 15; 160, 23; 161, 13 26; 162, 2; 166, 3 28; 175, 34; 179, 12 25⁴; 180, 23; 181, 9 14; 182, 23; 183, 4 32; 188, 30; 190, 8 (mutavit denominationem); 192, 25; 194, 31; 195, 1 3 25 s; 196, 20; 197, 18; 199, 18 25; 204, 2; 207, 13; 208, 19; 215, 2; 216, 13 32; 219, 5; 220, 18³; 221, 5; 250, 47; 252, 37; 254, col. 2; 257³; 264, 13; 269, col. 2; 272, 12 (fit ep. Tusculanus) 21; 283, 24; 293²; 297, 25 30; 298, 9; 302, 32; 308, 11; 314, 29 ss (moritur); 405, 18³; 439, 1; 443, 29; 444, 1 3; 507, 8; 508, 10; 511, 4 6.

— — eius frater, v. Petrus a Toletto, prorex Neap.

— — eius consanguineus et conclavista 1549, v. Toletto, Petrus a.

— b) Franciscus de Mendoza et Bobadilla, episcopus Burgensis 1550—1567, v. Cauriensis.

— c) Franciscus Paceccus, 1561 cardinalis, 1567—1579 episc. Burgensis, v. Paceccus.

— episcopatus 190, 9; 195, 26.

Burghesius, Marcus Antonius, laicus Senensis, advocatus consistorialis, 1549 conclavista card. de Cibo 34, 3; 56, 28¹ (egreditur); 124, col. 1¹⁰; 170, 10; 278, 37.

Burghetum, oppidum prope Romam LXVI⁹; LXVIII⁶.

— oppidum inter Veronam et Tridentum LXVI⁹; LXVIII⁶; 434, 6; 465, 20.

Burgum S. Sepulchri 441, 21.

Burgundiae dux, Philippus, Caroli V pater 275².

— Burgundi equites LXVI⁹.

Buriotel, Iacobus, cler. Rothomagensis, 1549 conclavista cardinalis de Amboise 128, col. 1.

Burtius, Tiburtius, Palmensis, eques 71¹ (cf. 123, col. 2).

Buschbell, Godofr. xxv, 25; 862⁵; 894 (ad 862⁵).

Bussetum oppidum 404⁹; 405, 2; 588, 33.

Bussilinae castrum CXXXVII, 3 18.

Buzutus v. Bozzutus.

C.

Cabanillus (Cavaniglia, cf. *Moroni*, Dizion. xxvi, 67), Antonius, cubicularius Pauli IV 281, 31.

Cabrera, auctor historiae cardinalium 168³.

Cacciaguerra, Christophorus de, Caesenatensis, 1549 conclavista cardinalis de Monte 122, col. 2; 127, col. 1.

— — comes Roversani in Romandiola (idem?) 154, 18 (camerarius secretus Iulii III).

Cadurcensis (*Cahors*) v. Caturcensis.

Caesar, C. Iulius 415⁶.

Caesareus, Don (praedicator) 207, 2.

— Neapolitanus (idem?) 278, 20.

Caesarinus, Iulianus, miles 9, 26; 280, 8 ss (incarceratur); 316³ (liberatur); 333¹; 335²; 516, 8; 607¹.

— Alexander, cardinalis 280, 9.

— Ascanius, episcopus (titularis?) 598, 7¹.

Caesena civitas LXII⁴; LXVI⁹; LXVIII⁶; 39 (index); 353, 29 s; 404⁹; 406⁶; 434, 20; 465, 7.

— Caesenatensis episcopus, a) 1545 ad 1557 Ioannes Bapt. de Spiritibus 114, 44; 116, 46; 158, 9 (fit patriarcha Hierosolymitanus); 259, 24 29; 289, 17; 505, 9 (cf. Corrig. ad 502¹⁰). — b) 1557—1588 Odoardus (Ado-vardus) Galandus Pisanus, secre-

- tarius card. Alfonsi Caraffae 318, 40³; 319, 5 31 37.
 — S. Mariae monasterium 434⁴.
 — Michael de, ord. fr. Minor. 754, 26⁷.
 Caesis, Federicus de, Romanus, 1544 cardinalis, † 1565: 7, 35; 8, 31; 20, 3; 23, 14; 27, 6 15; 39 (index) et adn. L; 40, 19; 42¹; 47² (p. 48, col. 1 et 2); 55, 33; 74, 17; 75, 12¹; 88⁶; 89⁴; 94, 7 17²; 97; 124, col. 1 (eius conclavistae); 128, col. 1; 142, 9; 144, col. 2; 156, 15; 165, 31; 182, 15; 184, 17; 203, 21; 208, 3 9 26; 221, 6; 251, 6; 252, 33; 254, col. 2; 265, 34; 302, 35; 308, 23; 316, 14 (fit ep. Praenestinus); 322, 37; 330, 27; 338, 8; 339¹; 519, 31; 523, 10; 526, 27 s; 528, 45; 530, 12¹; 578, 8²; 579, 21; 580, 6 18 ss 31 34³; 581, 15 23 32³; 582, 3 15; 592, 9; 611, 19; 617, 40; 621, 33 35; 630, 1 ss.
 — (Caesius) Petrus Donatus, v. Nar-niensis.
 Caiacensis (*Cajazzo*, suffr. Capuan.) episcopus, 1537—1572 Fabius Mirthus Frangipanus, gubernator Marchiae, 1559 gubernator Perusii, 1572 translatus Nazareth, † 1587: 346, 20 26; 505, 11 (cf. Corrig.); 796⁴.
 Caieta civitas LXII⁴; 148, 4; 441, 39; 445⁸; 446¹; 449, 18; 458, 11.
 — templum ss. Trinitatis 441, 39.
 — Caietanus, Bonifatius 10, 23.
 — — v. Charon, Iacobus (LXI, 29).
 — Nicolaus, cardinalis, v. Sermo-neta.
 — cardinalis, Thomas de Vio ord. Praed. LXXIII, 27; LXXIX, 34; c, 25; 379, 7²; 399, 10 ss³; 400⁷; 768, 27; 825¹².
 — Caietana, Ioanella (mater Pauli III) CXXXI, 29.
 Calabria 542, 47; 597⁶ (praelati Graeci ibidem); 675, 21⁵ (Lutherani ibi).
 Calaguritana (*Calahorra*) ecclesia 737³.
 — Calaguritanus episcopus, a) 1545 ad 1557 Ioannes Bernardus Diaz Lugensis 226, 9; 228, 31; 243, 17; 497³ (in fine). b) 1559 ad 1576 (†) Ioannes de Quiñones CXLII, 17; 360, 16 (venit Trid. 9. Nov. 61); 813, 10¹⁷.
 Calamonensis (Rethymnensis, in Creta) episcopus, 1551—1564 Timotheus Iustinianus ord. Praed. CLXI, 4; 359, 3 (venit Trid. 14. Oct. 1561); 728, 28².
 Calandra, Endymion, clericus Mantuanus, 1549 conclavista card. Mantuani 125, col. 1; 127, col. 3 (exit).
 Calaritanus (*Cagliari* in Sardinia) archiepiscopus, 1548—1558 Bal-thasar de Heredia 226, 7; 228, 24; 242, 19; 243, 15.
 Calatinensis v. Caiacensis.
 Calces, Ioannes Antonius, arcis Sa-lernitanae praefectus 456, 13.
 Caldarola oppidum 40⁶.
 Calderinus, fr. Ioannes Bapt., ord. Serv., poenitentiarius conclavis 522, 9.
 Calenum, oppidum Campaniae 441, 41; 461, 20.
 Calenzio, Generoso LXI³; LXXXIV, 11³; LXXXV ss passim; CV, 21; CVIII, 2 ss.
 Cales oppidum 449, 9.
 Calinensis (Carinensis; *Carinola*) episcopus, 1549—1572 Bartholomaeus de Capranica, Romanus (canon. S. Petri) 563, 36; 807⁶.
 Calinus, Mutius v. Iadrensis.
 Calixtini (v. Bohemi) 157, 26⁴; 439, 9; 487, 23³.
 Callia, Benedictus de, conclavista 1559: 523, 6.
 — Calliensis episcopus, v. Massi-liensis; Monte, Ioannes de.
 Callianum castrum (prope Triden-tum) LXVI⁹.
 Calliopolis 458, 12.
 Callium (castrum) LXVIII⁶; 404⁹.
 Calmet, Augustinus CLVII, 3 ss; CLIX, 46; CLX²; CLXI, 21; CLXII, 17 41; CLXV, 19³.
 Calocza, civitas Hungariae 736¹.
 Calvi, civitas Corsicae 450, 5.
 — Calvensis episcopus, 1560—1566 Iulius Magnanus Placentinus ord. Min. conv. 359, 7 (venit Trid. 15. Oct. 1561); 687³; 877, 33.
 Calvera, Christophorus CII, 12.
 Calvinus, Ioannes CLXX, 1; 678, 2²; 689, 14; 690, 43.
 — eius catechismus 689, 14.
 — Calvinistae CL, (35) 37; 678²; 737, 3; 881, 16.
 Calvus Mons v. *Chaumont*.
 Camaianus, Petrus, Iulii III intimus cubicularius, 1551 Parmam mit-titur, 1552—1566 episcopus Fae-sulanus, nuntius ad imperatorem, 1554 (12. Oct.) Neapoli LXVII, 3; LXXXIX, 29 (cf. Addenda); 215, 14 ss²; 218, 12¹; 219, 19²; 221, 11; 358, 23² (venit Trid. 6. Oct. 1561); 449², 8⁶; 876, 35.
 Cambresis, Cateau (pax 1559) 458³ (*Camberi*).
 camera apostolica 327, 5 (creatur regens camerae) 18 31; 512, 33⁶; 517, 28 (regens camerae); 596, 16 (reformatio).
 Cameracensis episcopus, a) 1519 ad 1556 († 31. Aug.) Robertus de Croy L; 25 27 s 31 ss. b) 1558 ad 1571 Maximilianus de Bergis (deWalhain) 328, 24¹ (cf. Corrig.). — dioecesis I, 22 24.
 camerarius cardinalis v. S. Flora.
 Camerinum (oppidum et ducatus) 6, 45; 39 (index); 184, 8; 256, adn. col. 2; 353, 17; 461, 5 7; 594⁶.
 — Camerinensis legatus, 1550 card. de Durantibus 155, 5.
 — episcopus, vicelegatus Picensi (Marchiae), 1537—1574 Berar-dus Bonioannes CXVII sup.; 167, 9; 174, 22; 221, 26 (mittitur in Poloniam); 493, 13; 495, 5¹.
 — dux v. Farnesius, Horatius.
 — ducissa, Maria Guarani, uxor ducis Urbini 349, 38.
 — Camertinus reditus 598, 22.
 Camerota oppidum 445, 11.
 Campania [*Campagna*] (et Mariti-ma) 8, 2; 10, 25; 90, 6; 290, 25; 293, 23; 297, 16; 299, 6; 307, 11; 313, 12; 344, 28 (card. Mantuanus fit legatus); 358, 11; 598, 30.
 Campaniensis (et Satrianensis) epi-scopus, a) 1544—1560 Camillus Mentuatus v. Mentuatus. b) 1560 ad 1571 Marcus Laureus Tro-piensis ord. Praed. (1555 ad 1560 episc. Sanctocrinensis), se-cretarii vices gerens in concilio 356, 32²; 565, 35; 570, 2.
 Campegius, Camillus, ord. Praed., Papiensis 362, 12; 551, 17.
 — Ioannes v. Parentinus episcopus.
 — Ioannes Bapt. v. Maioricensis.
 — Laurentius, 1517 cardinalis, † 1539: 403, 5².
 — Philippus Maria v. Feltrensis.
 — Thomas v. Feltrensis.
 Campiani codices bibl. Paris. CLIII, 2.
 Camponesia, Victoria, mater Pauli IV, v. Caraffa, Ioannes Antonius (271¹).
 Campus S. Mariae, conventus ord. Cist. dioecesis Monasteriensis 742, 16².
 Cananus, v. Cannanus.
 Canariensis episcopus, 1545—1550 Antonius de la Cruz ord. min. obs. 432, 7³ (cf. Corrig.).
 cancellariae apostolicae reformatio 596, 16.
 Cancellariis, Paulus de, familiaris Pauli IV 293, 20; 295, 12; 296, 5.
 Canedum oppidum prope Parmam CXX².
 Canerarius, Bartholomaeus, Bene-ventanus, consiliarius et commis-sarius generalis Pauli IV 303, 15 20.
 Canisius, Petrus, Iesuita 463¹; 678²; 879, 21³.
 Cannanus, Iacobus, clericus Ferra-riensis, phisicus (medicus), 1549 conclavista card. Ferrariensis 125, col. 2; 126, col. 1; 128, col. 4; 154, 6.
 — Ioannes Franciscus, Bononiensis 512, 15.
 — Iulius, Ferrariensis, secretarius sub Iulio III (1553 [vel 1554]) episcopus Adriensis, 1591 Muti-nensis, 1583 cardinalis, † 1592: 154, 6⁴; 165, 29² (?); 230, 20; 505, 6 ss (consecratur); 724, 31⁶.
 Cannstatt, civitas Wirtembergensis LXVI⁹; LXVIII⁶; 879, 30; 880, 17.

- Canobius, Bartholomaeus 239, 6.
— Ioannes Franciscus, Bononiensis, protonotar. apost., nuntius ad Ferdinandum I imperatorem et ad ducem Moscovitarum, 355, 8 ss²; 465, 27.
- Canones apostolorum XXXVII, 29; 728, 7⁴; 735⁹; 749, 9; 763, 36¹⁵; 771, 33; 801, 30⁴; 813²; 840, 39²⁵; 883, 10.
- canonici regulares S. Ioannis Lateranensis 36, 9; 358, 16 ss.
— abbates (v. Xistus Cremonensis) 551, 8 (lis cum Cassinensibus); 552, 28 ss; 553, 9.
- S. Mariae de pace (eorum procurator) 289, 21.
- Cantelmus, Populi dux v. Populi.
- Cantianum LXVI⁹; LXVIII⁶; 404⁹; 465, 2.
- Cantipratanus v. Thomas.
- Cantuariensis archiepiscopus 306, 29.
- cantus ecclesiasticus 256, 20 ss.
- Capassus, B., Neapolitanus LXXX, 30 ss⁸; LXXXI, 1 ss; LXXXII, 4 12.
- Capharnaum 758, 26.
— Caphernaïtae 760, 14.
- Capilupus, Camillus, secretarius card. Mantuani, protonotarius apostolicus CXXXIX, 19 ss¹; 292⁶.
- Hippolytus, cler. Mantuanus, 1549 conclavista (et secretarius) card. Mantuani, orator ducis in curia CXXXIX, 24¹²; 125, col. 1; 128, col. 2; 192, 8³; 316, 24 (liberator).
- Capiluporum gens CXXXVIII, 12¹ ss; CXXXIX¹ 2.
- Capisuccus, Ioannes Antonius, 1555 cardinalis, 1557 episc. Laudensis († 1569) cxv⁵; 285, 31 35; 294, 5; 302, 33; 308, 48; 310, 2; 312, 5 (fit episcopus Laudensis); 319, 36; 322, 16; 339, 13¹ 2 (p. 340, col. 1 2); 521, 14 23 30; 525, 2; 529, 14; 611, 23.
- Capiteferreus, Hieronymus v. S. Georgii cardinalis.
- Virgilius, cler. Romanus 200, 22.
- Capitis, doctor, Franciscanus 868, 2.
- capitula cathedralia (et collegiata, cf. exemptiones) CXLIII, 21; CLII, 30; 645, 37 ss⁵; 646, 10 s; 653, 16 ss; 691, 34 ss; 695, 32 ss; 697, 8 ss; 698, 31 ss; 700, 31 ss; 705, 33 ss; 706, 1; 709, 25; 710, 19 47; 711, 13; 714, 31; 718, 34; 869, 33; 871, 16 ss; 872, 6 ss 27 ss 47 ss.
- Hispaniae: eorum procurator, v. Osorius.
- conclavium, v. conclave.
- Capocius, Nicolaus card. CXXXVII, 36.
- Capograssi, gens Salernitana 453, 5.
— archidiaconus Salernitanus 455, 6.
— Matthaeus 460, 18.
- Capranica (castellum) 40, 24; 191, 12.
— Bartholomaeus de v. Calinensis.
- Caprarola, castellum cum Farnesii villa CXI²; CXXV, 29; CXXVII¹; CXXXV, 22; 222².
- Capreae devastatae 449, 19.
- Caprinum oppidum 549³.
- Caprulanus (*Caorle*) episcopus, a) 1542—1563 (lan. 30) Aegidius Falcetta Cingulanus, deinde Britonoriensis, † 1564: 358, 5¹ (venit Trid. 30. Sept. 1561); 558, 6; 799, 24⁵; 822^a 10.
b) 1563—1585 Iulius de Superchiis Mantuanus, ord. Carm. v. Acciensis.
- Capua civitas LXII⁴; 441, 41; 443, 2; 461, 19.
- Aloysius de LXXXVIII, 36; xc, 18³.
- Petrus Antonius de v. Hydruntinus.
- Caputaquensis (*Capaccio*) episcopus, a) 1531—1547 Henricus de Loffredo Neapolitanus 367, 21; 378, 32; 394, 25; 407²; 434, 4.
b) 1553—1584 Paulus Aemilius Verallus, frater card. Hieronymi et 1549 eius conclavista, cler. Rom., causarum apost. auditor, 1551 archiep. Rossanensis 54, 13; 124, col. 2; 835, 5¹; 877, 33.
- Caracciolus, Ascanius (missus a Philippo II: xc, 30; 320, 23²; 323, 14; 338, col. 2; 611, 2¹.
— Bernabo xc, 27.
— Carolus xc, 28 s.
— Galeatius, marchio Vici 437¹.
— Ioannes Bapt., 1548—1557 (†) episcopus Venafranensis (v. Venafranensis) 144, 45; 116, 46.
— Nicolaus Antonius, marchio Vici LXXXVIII, 26; xc, 28 s. 437, 1¹;
— Nicolaus Maria, 1537—1567 episcopus Cataniensis 441, 1; 565, 34
— Caracciolorum gens LXXV, 7; 440⁵.
- Caraffa, Alfonsus, Pauli IV 'ex [Antonio] filio fratris pronepos', 1557 archiepiscopus Neapolitanus et cardinalis, † 1565: (LXXXVIII, 32; xc, 2¹); cxv⁵; 305, 1 9 s 16 27 42; 306, 10 (fit archiepisc.); 307, 17 (diaconus); 309, 25; 311, 33; 318 8 39; 319, 11 24; 320, 1; 323, 13; 327, 5² (fit regens camerae) 18 31; 328, 24; 336, 34; 337, 4 ss¹; 338, col. 2; 339, 34¹; 344, 16; 346, 16 (incarceratur) 23; 354, 1 ss (liberatur); 443⁴; 460, 29; 512, 33; 517, 27; 529, 5; 531, 8 10; 534, 38; 541, 23 s (liberatur); 578, 32⁹; 579⁵; 580, 24 27 34; 581, 34 36 47; 582, 2 ss; 583, 10 15 27 38; 584, 45; 585, 35 ss; 590^e; 591, 34²; 593, 18 ss^e h; 607, 32; 609, 16 29; 611, 26; 615, 5; 620, 12; 626, 21 23 30; 630, 19; 632, 1.
- Antonius, Pauli IV fratris filius, pater Alfonsi, marchio Montisbelli CXXXIV⁵; 277²; 284⁴; 292, 5 ss (fit gubernator gen. eccl.); 306, 8; 312, 2 20, 318, 2 ss; 329, 27 ss (privatur); 337²; 338, col. 2; 513, 34; 514, 4; 580, 27 29; 582, 13 37; 626, 19 32.
- Beatrix, soror Pauli IV 283, 27 ss.
— soror (eadem?) 517, 23.
— Carolus, cardinalis a. 1555: XXXI, 6; (LXXXVIII, 32¹); (XCI, 2¹); cx, 4 12; CXIII, 26; 273, 24¹ 33; 278, 41 (legatus Bononiae); 283, 19 24; 288²; 290, 3² (legatus ad regem Gallorum); 291, 8 32; 296, 21 ss⁷ 8 (revertitur); 297, 26; 298, 9 25⁶ 35; 299⁷; 300, 15 26 33¹; 301, 15¹ (it legatus Venetias) 22 ss 40; 303, 32 ss; 304²; 307, 17 (fit diaconus); 309, 24; 313, 34³; 314, 6 10 ss²; 315, 35; 316, 1 9² (legatus ad Philippum II); 317, 10³ (datur ei crux); 318, 2 ss¹ (proficiscitur); 322, 21¹ (revertitur); 329, 19 ss² (privatur); 330, 19¹; 335² (col. 2); 338, col. 2; 339, 33¹; 346, 15 ss (incarceratur); 352, 26 ss (supplicium); 354, 2; 452, 15 ss⁷; 454⁷; 455, 3; 460, 29; 463, 29; 464, 8 (suffocatus); 511, 29 ss (legatus ad Philippum II in Flandriam); 512; 513, 30 ss; 514, 3; 516, 26⁴; 517, 13, 26; 518, 17; 520, 41; 521, 36; 526, 5 28 39; 528, 7 ss; 529, 14; 530, 8 31² 3; 531, 9 12 ss; 534, 37 ss (incarceratur); 535, 3¹ ss; 539, 29 ss (in carcere); 540, 31 (strangulatur); 576, 35 ss; 577¹; 579¹, 22; 580, 26 34⁴; 581, 6 11 ss 34 s 41 ss; 582, 13 ss; 583, 4 14 38 45; 584, 2 14 17² 30 ss 48; 585, 21³ ss; 590^e; 591, 34²; 592², 18 22^m 32 ss; 593, 7; 606, 12; 609, 16 27; 611, 26; 613, 21 ss; 614, 24 29; 615, 4 14 ss; 616, 10 ss; 617, 41 ss; 618, 10; 620, 11 ss; 621, 33 35; 622, 18² ss; 623, 5; 625, 39 43; 626, 8 18 ss²; 627, 1 ss; 628, 13 24; 630, 5 12 19; 631, 34 39.
- Diomedes, Mataluni comes, avus Pauli IV: 271¹.
— — Pauli IV frater naturalis, v. Arianensis cardinalis.
— — Pauli IV fratris nepos (filius Ioannis ducis Palliani), marchio Cavi (LXXXVIII, 25¹); 292, 9 ss (fit marchio); 322, 17¹; 329, 32 (expellitur); 514, 39.
— Ioannes, Pauli IV fratris filius, Caroli frater, comes Montorii, postea dux Palliani, miles S. Michaelis in Gallia 276, 1; 279, 42; 286, 13 ss¹ (capitaneus generalis ecclesiae); 290, 30 s; 291, 1 ss; 294, 2; 302¹; 303, 26; 304, 16²; 306, 41; 309, 32⁴; 312, 2; 315²; 316, 27; 317²; 318, 9; 322¹; 329, 24 ss²

- (privatur); 336, 21 30; 337³ (col. 2); 338, col. 1 2; 346, 17 (incarceratur) 25; 352, 26 ss (supplicium); 460, 29; 464, 7 (occisus); 513, 16 34; 514, 1 ss; 534, 41; 535, 2 ss; 540, 33 ss; 591, 34⁸; 592, 20 23^{mu}; 593, 6°; 609, 13 s 22 29.
- [Caraffa, Ioannes:] eius uxor 286¹; 332¹⁴; 346, 25 s; 352, 41 s; 459⁸; 514, 3; 535, 3; 593, 7^e.
- — — huius adulter 332⁴; 346, 25; 352, 41; 535, 3; 593, 7^e.
- — — eius filius, il marchesino¹ 286¹; 540, 44; 592^u.
- Ioannes Alfonsus, Montorii comes, frater Pauli IV: 271¹.
- Ioannes Antonius, Montorii comes, pater Pauli IV: 271¹.
- — — huius uxor, Victoria Camponesia 271¹; 329, 32.
- Ioannes Franciscus, dux Ariannensis LXXXVIII, 25; 535².
- Ioannes Petrus, v. Paulus IV.
- Oliverius, cardinalis (creatus 1467, † 1511; cf. Conc. Trid. I, 873, 16°): 3, 12⁴; 271¹; 334, 18; (517, 23°); 608, 27.
- Petrus, filius Antonii marchionis Montisbelli 322, 18¹; 329, 31.
- Caraffae (gens) xxxi, 12; LXIX, 9; LXX, 11; xc, 27; 333¹; 334, 8 ss; 335^{1 2}; 337⁸ (col. 2); 338, col. 1; 339² (p. 340, col. 1); 351¹; 353¹; 451, 14; 459, 8; 518, 1 8; 542, 27°; 577, 2; 579, 6¹ 20; 580, 37; 585, 21; 591, 28 s; 593, 24; 594°; 608, 18; 609, 15; 610²; 631, 34.
- Caraffianum nomen 334¹.
- Caraffae domus clientes 592, 4.
- Caraffarum factio in conclavi 1559: 518, 17; 520, 4; 579, 12 20 29 ss; 580, 1 7 9 23 s 36; 582, 39; 590, 13; 626, 22; 627 21.
- Carbonianum palatium (Iuliae Farnesiae) 404⁹ (p. 405, col. 1).
- cardinales 250, 20; 295, 24 (eligitur clericus collegii); 306, 14 ss (tituli non amplius possunt optari); 392, 15 (reformatio); 699, 26 ss; 820, 30 (cardinalatus incompatibilis cum episcopatu); 869, 30; 870, 4 ss.
- Cardine, Leonardus a 346, 20 (incarceratur) 26; 352, 40 (occiditur); (464, 7); 540, 36; 592, 2 20 23.
- Carera, Bartholomaeus (Carlo Bromato) cxxxvi².
- Cariatum oppidum 454, 18.
- Carinensis v. Calinensis.
- Carinthia 444⁸.
- Carinthi (Carni, falso Carnuti) 618, 24; 619, 20.
- Carle, Lancilotus de, cler. Burdigalensis dioec., 1549 conclavista card. de Vendôme 125, col. 2; 128, col. 3.
- Carles, pictor Tridentinus 878, 2.
- Carmelitae 361, 9.
- generalis (1523—1562 Nicolaus Audetus Cyprius) LXIII, 34; 361, 8; 367, 34; 406^{6 7}; 407¹; 552, 6.
- procurator 217, 23; 301, 23; 306, 3; 319, 33.
- provincialis Lombardiae (Stephanus Fazinus Cremonensis) 361, 8; 552, 10.
- frater quidam 215, 4; 553, 34 (Venetus); 830, 13 (Italus).
- Carne, Eduardus comes a, orator regis Angliae 274, 9; v. Anglia.
- Carneseccus, Petrus, protonotarius LXXXIX, 34; 460⁷; 463¹; 464, 31⁶; 591, 24⁴.
- Carnuti v. Carinthia.
- Carolus Magnus 240, 5; 698, 2; 797, 31; 819, 31; 852, 31; 871, 34.
- — capitulare eius (a. 779) 782, 34⁸.
- V imperator (1519—† 1558) XXIX, 4; XXXI, 6; XXXIX, 5; XLVIII, 33; L⁷; LX, 14 ss; LXII, 24; LXIII, 2; LXV, 9 (protestatur contra concil. Bonon.) 15 21; LXVI, 5 12^{1 3}; LXVII, 1 ss; LXVIII, 12 ss 28; LXIX, 10 15 ss; LXXVIII, 23; LXXIX²; LXXXI, 21; LXXXII, 26 32; LXXXVI, 18; LXXXVIII, 41; XCI, 21; XCII, 8 14 19 33; XCIV, 16; cv, 32 35; cix, 21 29; cxiv, 11; cxiii¹, 23; cxxxiv⁵; cxxxvi, 1; cxlviii, 28; cxlix, 12 27 s; cl, 4 s³ 12; cli, 7 17 23 27; 5, 9 ss²; 6, 5 ss 37¹; 9¹; 12, 39 44 ss; 13, 1 ss; 19^{2 4}; 25, 25; 26⁴; 29, 26; 34, 29 ss; 35, 9 ss; 51, adn. col. 1; 51¹; 56²; 63^{1 5}; 64¹; 65, 11; 78³; 79¹; 85, 19 27¹; 89⁵; 90¹ (graviter aegrotare dicitur); 100, 22²; 103, 5; 107¹ (dicitur aegrotare); 108, 36; 115, 17; 130, 17 ss; 132¹; 135²; 139² (p. 140, col. 1); 140, 6²; 141, 16; 147, 4 26; 151, 30; 153⁵; 155, 12²; 158, 17; 159, 11; 160, 40 s; 162, 10; 163, 1 ss 29; 167, 31^{5 7}; 168, 15; 172, 11; 175^{1 2}; 177, 20 27; 178, 11 14³; 179²; 180, 1 ss¹ 18; 181, 2 ss 15; 187, 18 ss; 188, 28; 190, 2; 191, 7^{1 6} 32 ss^{6 7}; 193, 21; 198, 38; 200, 35; 212, 23 26 29; 215, 26; 217, 1¹ 16; 221, 10; 223, 30; 224, 5 16 36; 225, 31 ss; 226, 46; 230, 14²; 231, 17; 232, 9 ss; 235, 7 ss; 236, 3 ss 14 32; 237, 30; 238, 31; 239, 9 ss; 240, 1 8; 241⁸; 242¹; 243¹; 254, col. 1; 255, col. 2; 258, 21 ss; 268¹; 269, col. 2; 271¹; 273, 26; 274, 4; 275, 9; 276, 5 16¹; 278, 21; 279, 32; 280, 16; 281⁵; 283, 23 33⁶; 288, 11 14; 290, 3; 291, 9; 292, 24¹; 293, 10 ss; 294, 12; 295, 33; 296, 17 24 32 ss; 298, 1; 300, 28; 303, 8 ss (pri-
- vatur a Paulo IV) 37; 306, 26 ss; 307, 33 ss (non oratur pro eo Romae); 310, 39; 316, 11; 319²; 321, 24; 323, 24 ss (cedit imperio); 326, 3 27 ss (mortuus); 328, 16 ss (exequiae); 340, 17; 342⁵; 365, 3 7 11 18; 366, 1 4 12 20; 369, 32; 374, 28 ss; 375, 28; 377, 5 17 ss; 378, 21; 382, 11 13; 383, 10; 386, 11 24 31; 388, 5 ss; 389, 3; 391⁴; 394, 30; 401^{1 2}; 402, 3 23 ss; 403⁴, 12 19 23 27⁸; 404², 8 11^{5 7 9}; 405, 1 27; 407, 15 s; 411, 19; 412, 42; 422, 19; 423, 38 40; 434, 33⁸; 435, 12¹²; 436⁷; 438^{6 7}; 439, 4; 441, 42; 443, 8 15⁷ 21 s 31 s; 444, 24 31; 445, 1 15 23; 446, 1 5 8 11 23; 447, 11 ss; 449, 25^{3 6 12}; 451, 29 ss (abdicatio); 455, 12⁶; 457, 3 13² 32⁷; 459⁴; 497, 15; 500, 9 27; 502¹; 503, 27 ss; 513, 1; 514, 21 ss (exequiae); 543²; 575⁵; 576, 6; 588, 14 16 22 45 49; 589, 11 ss; 591, 13; 593^h; 652, 7; 678⁸; 697, 15; 700, 39; 723, 6; 732, 2; 832, 17 33; 848, 43; 854, 33; 872, 15.
- — — eius mater, Ioanna LXVIII, 28; cxliv, 35.
- — — eius soror, v. Maria, Hungarorum regina.
- — — v. Lusitaniae regina (Ioanna).
- — — filia Maria, uxor Maximiliani II: 239, 30; 493, 17; 494.
- — — filia naturalis, v. Margarita Austriaca.
- — — eius oratores in curia Romana v. Garcilassus; Manrique, Ioannes; Mendoza, Bernardinus et Didacus; Sarria, marchio.
- — — in concilio, v. Mendoza, Didacus (1546 s); Montfort (1551 s); Guilelmus a Pictavia; Toletus, Franciscus de; Zorilla, Alfonsus.
- — — consilarii 201¹.
- — — ostiarius intimus, Adrianus LXVII².
- — — v. Marineus, Henricus (LXVII⁵).
- VI imperator LXXX, 6 15 ss.
- VI, Gallorum rex (1380—1422) 697, 34.
- IX, Gallorum rex (1560 [5. Dec.] ad 1574) xxxi, 33; xcvi, t. II, n. 8; 344, 21; 462, 29; 541, 45; 544, 28; 545, 25; 560, 8 15 17 19; 561, 5 8; 564, 1 et post l. 18 21; 594, 27; 595, 26; 640, 35; 647, 5; 668, 12; 671, 24; 675⁷; 676, 22; 680, 35; 681, 3 ss; 683, 33; 684, 38 45; 685, 5 7; 697, 41; 698, 5; 712, 22; 738¹; 769⁹; 814, 18 ss; 831, 14 ss; 832⁹; 834, 5⁸; 835, 28; 848, 5 ss; 860, 43; 861, 1 ss; 878, 18.
- de Liburno, erem. s. Aug. xc, 5 12.
- Carpi civitas LXXII⁴; 434, 1.

- [Carpi] *Carpensis cardinalis*, Rodolphus Pius, 1536—1564: XXXV, 32; XXXVII, 35; XCI, 2; CXXV, 28; 7, 5 s 33; 8, 21; 11, 16; 15, 27; 17, 2; 19⁴ (p. 20, col. 1); 22, 40; 27, 4 29; 30, 7 23³; 31, 29; 34, 29; 36, 23 ss; 37, 28; 39 (index) et adn. r et t; 40, 3 24; 42, 15; 44, 9; 45, 37; 46, 24; 47³ (p. 48, col. 2); 48, 15; 49¹; 53, 21; 55, 28; 56, 9 ss; 57, 12; 62, 5¹ (proponitur candidatus); 63, 4; 76, 1; 84¹; 85, 19; 93, 18; 97; 100, 6 30²; 103⁵; 109, 7; 117, 10; 123, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 1 2; 129, 2; 130, 4; 132¹, col. 2; 133, 7; 134, 7; 135, 5; 137, 17²; 142, 17 21²; 144, col. 1; 147, 8; 156, 20; 158⁶; 161, 21; 165, 33; 168, 26 (eius palatium in Campo Martio); 180, 3 23; 181, 26; 183, 15 32; 184, 17; 186, 19; 189, 39; 190, 8 21; 194, 4; 195, 1 3; 196, 12 25; 202, 13 24; 203, 20; 207, 19; 208, 12 18; 209, 30; 210, 44; 216, 13; 217, 13; 221, 5; 223, 14; 250, 46; 252, 37; 254, col. 1 2; 257³; 258, 12; 264, 4 12; 267¹; 272, 11 (fit ep. Portuensis); 283, 23; 293, 4; 294, 4; 297, 25; 302, 10 31; 308, 10; 310, 17; 329, 2; 333⁴; 337³ (p. 338, col. 1); 338, 5¹; 339¹; 343, 12; 349, 11; 435¹²; 462, 36; 463, 1; 501, 16 (fit ep. Alban.); 508, 42; 511, 4 6 (ep. Portuensis); 516⁵; 518, 31; 519, 18 33; 520, 15 24 28 32 s; 524, 25; 525, 40; 528, 8 ss³ 39; 531, 21; 537, 30; 577⁶; 578, 4¹; 579, 20⁶ 28 s; 580, 6 s 15; 581, 6 22; 583, 23¹; 586, 6; 608, 38; 610, 17; 611, 19; 613, 21; 614, 22; 615, 22; 617, 41; 618, 1; 620, 11 ss; 621¹; 622, 21 29; 627, 2 ss; 628, 20; 632, 9.
- eius secretarius v. Casale.
- Carra, Iacobus, cler. Lugdunensis dioecesis, cursor concilii 547, 9.
- Carranza, Bartholomaeus v. Toletum.
- Carrara, Ioannes Petrus, 1549 conclavista card. Sabelli 127, col. 4 (exit).
- Carteromachus, Scipio CXXV, 26.
- Carthagera (*Murcia*) 728¹⁰.
- Carthago vetus 575⁶.
- synodi v. concilia.
- episcopi v. Aurelius, Cyprianus.
- Carthusiani fratres 404²; 542, 15; 598, 2.
- Carticetum (castrum) 404⁹.
- Carus, Hannibal, 1549 conclavista cardinalis S. Angeli (Rain. Farnesii), 83¹ (exiit e conclavi); 124, col. 2³; 153⁵; 191⁴; 575²; 582⁶.
- Casa, Claudius della, secretarius card. de Monte, notarius concilii 1546 s: 373, 2¹.
- Ioannes della, 1544—1556 (†) archiepiscopus Beneventanus, cler. camerae apost., 1544—1550 nuntius apud Venetos 15, 35; 22, 18; 276, 35 (fit secretarius Pauli IV); 280¹; 294¹; 300¹ (mortuus); 304²; 316²; 317³; 433, 10⁷⁸.
- Casale di Monferrato 449¹².
- Casalensis (*Casale Monferrato*) episcopus, 1555—1567 Scipio Estensis (antea canon. Ferrariensis) 359, 15 (venit Trid. 22 Oct. 1561).
- (quod?) XC, 7 9.
- Franciscus Maria de, cler. Bononiensis, secretarius et 1549 conclavista cardinalis Carpensis 123, col. 1; 127, col. 2; 142².
- Casanova, Virgilius 547, 14.
- Casaputeanum oppidum (*Caivano*?) 461, 18.
- Casciano 40, 5.
- Caserta civitas XCIII, 20⁷.
- ecclesia Casertana XXIV, 12.
- episcopus, 1554—1585 Agapitus Bellohomo Romanus 724⁸.
- Casignis (Cosnignis?), Hieronymus de, Brixienis, scopator conclavis 1549: 126, col. 2; 128, col. 4; (137³?).
- Caspar a Regibus (= Siculus?) Portugallensis 433².
- Siculus LXIII⁸; 433, 3.
- Cassanensis (in Bruttis) episcopatus 589, 17.
- Cassano, de S., v. Gherardi.
- Cassinum (*Monte Cassino*) monasterium 345³.
- abbatia CXXVII, 6.
- Cassinensis congregatio 358, 9; 408, 13; 414, 8 ss (abbatum vox in concilio).
- abbates (1562) 485, 3; 551, 9 (lis cum canon. Lateran.); 552, 28 ss; 570, 5; 775⁵ (v. Loscus, Aug.).
- Castagna, Ioannes Baptista, clericus Romanus, 1549 conclavista card. Veralli, 1553—1573 archiepiscopus Rossanensis, 1583 cardinalis, 1590 pontifex Urbanus VII: 124, col. 2⁶; 360, 32⁴ (venit Trid. 14. Nov. 1561); 479¹; 481²; 482, 4; 554, 18; 566, 14 (falso vocatur Verallus); 658⁷; 782, 3 (votum); 825, 33; 826, 19 29 36; 827, 13⁸.
- Castaldus, Ioannes Baptista LXVII, 22.
- Castel Bolognese 335¹.
- de la Pieve (Castrum Plebis) 40, 16; 330¹; 404⁹ (p. 405, col. 1).
- Castellanatensis episcopus, 1544 ad 1577 Bartholomaeus Siringi, secretarii vices in concilio 1562 et 1563 gerens 488⁶; 558, 24; 569, 7¹ 23 (570, 28 ss?); 866, 21 35 38.
- Castelletto, Michael de, erem. s. Aug. XC, 8.
- Castellimaris (Stabiensis) episcopus, 1537—1559 Ioannes Fonseca 226, 8; 228, 25; 243, 16; 367, 20; 373, 6 14; 376, 15; 381, 25; 383, 19 23 ss; 388, 16; 390, 40; 393, 7; 407³; 426, 34⁷; 497² (p. 498, col. 2).
- Castellius, Ioannes Baptista, Bononiensis, promotor concilii 1551 et 1562 s (1574 ep. Ariminensis, † 1583): 482, 4; 547, 4³.
- Castello, locus Campaniae 461, 20.
- Castillione oppidum 404⁹.
- Franciscus Abundius, cler. Mediolanensis, 1562—1568 episcopus Bobiensis (*Bobbio*), 1565 (12. Martii) cardinalis CXI, 14.
- Castillione (*Chastillon*) Odettus de, cardinalis 1533 (1563 Martii 31. declaratus haereticus et privatus omnibus beneficiis, episcopatu et cardinalatu, † 1571) 27, 26; 40⁶; 55, 7 (advenit ad conclave 1549) 34; 56, 5; 97; 102, 8; 108, 8; 125, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 3; 128, col. 2; 129³; 144, col. 1; 156, 2 17; 160, 16; 166, 29 30 34; 209, 21; 252, 1; 265, 41; 309, 11; 318, 20; 339, 42; 586, 18; 599, 19 (exiit cardinalatu et episcopatu); 703, 43⁶.
- Castrovillari ducissa 449, 14.
- Castro, Alfonsus de, Zamorensis, ord. min. obs. 378, 19; 383, 17⁴; 755, 3²; 773, 15³.
- Castrum civitas 238, 23.
- Castrensis ducatus 130, 17¹; 309, 39; 312, 3.
- episcopus, 1543—1568 Hieronymus Maccabaeus de Toscanella, magister capellae pontificiae CXVIII, 3; 312, 14; 360, 18; 503, 4; 559, 11; 562, 16; 565, 19; 877, 32.
- novum, oppidum Italiae LXVI⁹; LXX, 20; 553, 16; 465, 15 s; 538, 6 9.
- oppidum Lotharingiae 856, 37.
- S. Petri (prope Bononiam) 465, 9.
- Plebis (*Castel della pieve*) v. Castel.
- Casulanus, Nicolaus, 1549 notarius conclavis et conclavista card. Verulani 34⁴; 122, col. 2; 127, col. 4 (exit).
- Catalaunensis (*Chalons*) episcopus, 1556—1571 Hieronymus Burgenis, iur. utr. doctor LXX, App. 5; 834, 9.
- Cataneus, Aurelius, clericus Mediolanensis, secretarius (et 1549 conclavista) card. Tridentini 90² (e conclavi exit); 123, col. 2; 388, 5¹.
- Cataniensis episcopus, 1537—1567 Nicolaus Maria Caracciolo LXIII⁷; 441, 1; 465, 34; 877, 2 7 ss.

- Cateau Cambresis 331¹.
catechismus Tridentinus CXLIV, 4;
465²; 468, 18; 689, 5 ss; 706,
20 ss; 794⁴; 806⁶.
— nationalis Hispanus CXLVI, 23.
— Virdunensis CLXIX, 51.
Cathaneis (alias *Donselli*?), Claudius
de, cler. coniugatus Gebennensis
126, col. 2; 128, col. 4.
Cathaneus, Aurelius v. Cataneus.
Catharensis (*Cattaro* Dalmatiae)
episcopus, 1524(1540)—1565 Luc-
cas Byzantius (primo coadiutor
cum iure succed.) 361, 16 (venit
Trid. 26. Nov. 1561); 553, 12;
803^v.
Catharina Senensis 753, 29 36⁵;
815, 22⁶; 819, 12.
Catharinus, Ambrosius, ord. Praed.,
1546—1552 episcopus Minoritis,
deinde Consanus († 1553)
CI, 17; 378, 28; 379²; 385³;
400⁷; 480⁵; 807, 26⁹.
Cathelinot, Ildephonsus, ord. s. Ben.
CLVI, 2; CLIX, 46; CLX, 2²;
CLXI, 16; CLXV, 18⁴; CLXX².
Catholica oppidum LXVI⁹; LXVIII⁶;
353, 27.
Cato, M. Portius 584¹.
Catullus poeta xxv, 36.
Caturcensis (*Cahors*) episcopus,
1524—1554 Paulus (aut Iaco-
bus?) de Carretto (?) 221, 32.
— v. Maurillo; Ursicinus.
— sedes episcopalis 750⁸.
Cauriensis (*Coria*) cardinalis: a) Fran-
ciscus de Mendoza et Bobadilla,
1533 ad 1550 (Iulii 14.) episcopus
Cauriensis (*Coria*), 1550 Burgen-
sis quare ab eo tempore etiam
Burgensis vocabatur, 1544 cardi-
nalis († 1566) cxv⁸ (?); 7, 35;
8, 28; 18, 3; 23, 13; 27, 5 26;
31, 22²; 39 (index) et adn. *qr*;
40, 11; 54¹; 55, 29; 72²; 75,
12²; 97; 108, 10 12; 123, col. 2
(eius conclavistae); 127, col. 2;
128, col. 1; 135³ (p. 136, col. 2);
139² (p. 140, col. 2); 141, 6,
25; 142, 15 ss; 144, col. 1;
156, 14; 159, 18 24; 161, 21;
162, 2; 175, 34; 176, 11; 179,
25⁵; 180, 24; 198, 14 25 29;
199, 18; 200, 2; 202, 17; 203,
20; 204, 20; 207, 6 (nunc Bur-
gensis⁴); 208, 24; 220, 25⁴;
251, 44; 264, 18; 269, col. 2;
308, 19; 339, 38; 586, 18.
— b) v. Burgensis.
— episcopus, 1550—1566 Didacus
Henricus de Almansa (antea presb.
Zamorensis) CXL, 28⁵; CLXVI²;
564 post l. 18; 723, 6⁴ (?);
728, 30¹⁰; 794⁴; 807, 4; 814,
10; 865, 28; 882².
Cavensis episcopatus 194, 10.
— Cavensis episcopus, a) (senior)
1520—1550 (abdicat reservato
titulo) Ioannes Thomas de S. Fe-
lice, antea cler. Neap. 194¹; 310,
20 (incarceratur); 334, 34 s⁴
(liberatur); 354, 19 (advenit Trid.
- [24. Feb. 1561]); 356, 5 8 29;
367, 18; 385, 8 ss⁴; 413, 31;
433, 19; 532, 46; 546, 33⁵;
547, 35; 549, 33; 557, 17;
558, 17; 591, 24; 800, 23⁵.
b) (junior) 1550—1571 Tho-
mas Casella (Caselius) Rossanen-
sis ord. Praed. (fuerat 1542 epi-
scopus S. Leonis, 1544 Bertino-
riensis, 1548 Oppidensis) 194,
9²; 361, 14² (venit Trid. 26. Nov.
1561); 800, 23⁵.
— Cavensis abbatia CXXVII, 6.
— Cavenses monachi LXIX, 13;
449, 12; 450, 3; 460, 21.
Cavalcante (de Cavalcantibus), Bar-
tholomaeus, laicus Florentinus,
1549 conclavista card. Farnesii
16²; 125, col. 1; 127, col. 3
(exit).
— Antonius Maria, ord. Theat.,
Neapolitanus LXXX⁶; LXXXI²;
LXXXII, 3 15; xcviII, 47.
Cavum, oppidum Campaniae 292,
9; 314, 7 11 15 24.
— Cavi marchio v. Caraffa, Diomedes.
Cecchinus v. Cicchinus.
Celsus, Ascanius, laicus Nepetensis,
1549 conclavista card. Farnesii
125, col. 1; 128, col. 2.
— Ioannes Nepesinus 516, 11;
541, 37 (liberatus).
Cencio, comes v. Chinchon.
Cenensis episcopus, 1547 (Febr. 7)
ad 1586 Michael della Torre
Foroiuliensis, 1547—1550 nuntius
in Gallia 158, 22; 358, 25 (Trid.
venit 10. Oct. 1561).
Cenomanensis (*Le Mans*) episcopus,
1556—1587 Carolus d'Angennes
(Langesius) de Rambouillet, cler.
Carnotensis, 1560 orator Caroli IX
apud Pium IV, 1570 cardinalis;
† 1587: clx, 29⁵; CLXX, App. 3;
769, 23¹⁰; 772, 25 35; 809, 23;
810, 21; 832, 7; 834, 8; 877, 39.
Centula oppidum 449, 19.
Centum (castrum) LXVI⁹; LXVIII⁶;
406⁶.
Centumcellae (*Civita vecchia*, Pyr-
gos) 42, 18; 205, 28; 279, 21
30 ss; 281, 34 ss; 296, 24; 314,
2; 315, 20; 597, 18^m.
Centuriatores Magdeburgenses LXX,
6; 463, 1¹.
Ceprano v. Ciperanum.
Ceratius, Laelius de, 1549 concla-
vista card. Gaddi 127, col. 3
(exit).
Ceres dea 205, 37; 214, 26.
Cerizol, cursor e Gallia 868, 4.
Certaldum oppidum 404⁹.
Cervia (Cervium) civitas LXII⁴; 40,
2; 353, 37.
— Cerviensis episcopus, 1552 cre-
atus (sed error est) CXXI, 35;
501, 24³.
— — 1545—1576 Scipio de S. Cruce
CXXI, 37; 501⁸.
Cervinus, Alexander (frater Mar-
celli II) xc, 23; 255, col. 2;
261, 16 27.
- Cervinus, Blasius (frater patruelis
Marcelli II) 258, 4.
— Herennius (Alexandri filius)
xc, 25; 261, 16.
— Ioannes Bapt. (consanguineus
Marcelli II) 258, 2; 261, 49 ss.
— Marcellus v. Marcellus II.
— Ricardus (pater Marcelli II)
255, col. 1 2; 261, 29.
— — (Alexandri filius) xc, 25;
261, 1⁶.
— Romulus (frater Marcelli II)
255, col. 2.
Cesena v. Caesena.
Chaldaea lingua sive Aethiopica
v. Aethiopes.
Chalons, card. de, v. Lenoncourt.
Champagne, provincia Galliae CLI,
40.
Champi, Guilelmus, 1549 concla-
vista cardinalis de Vendôme (et
scopator) 128, col. 3.
Chapelle, Paul. de la, v. Ciapella.
character indelebilis sacramenti 660,
23³.
Charlongue (?), v. Chartougne.
Charon (Iacobus Caietanus) LXI, 29.
Chartougne, Ioannes de, doctor (Vir-
dunensis?) ord. s. Ben. CLXXI¹;
638, 6 (ubi falso *Charlongue*, cf.
Corrig.).
Chastelard, homo Gallus 676, 30⁷.
Chatillon, abbatia Cisterc. CLXII, 20.
Chaumont-sur-Aire oppidum CXLVII,
29; CLIV, 15; CLVII, 41.
Cherio, fr. Ioannes Bapt. de, erem.
s. Aug. xc, 14.
Cherubini, Bonifacius, 1549 concla-
vista card. S. Angeli 128, col. 1.
Chiffletius 429¹.
Chiemensis episcopus, Ioannes (Ber-
tholdus) 817, 31¹¹ (cf. Corrig.).
Chigi, Agostino (eius villa) 185¹.
Chinchon, comes, orator regni Nea-
politani 278, 17.
Chintila (Chincillaus), rex Hispanus
428, 46⁴.
Chioccus (Chiozza), Ioannes Bapt.,
laicus Mediolanensis, 1549 con-
clavista card. Moroni 123, col. 2;
127, col. 3.
Chironensis episcopus v. Milopo-
tamensis.
Chissamensis episcopus, 1548—1572
Prosper de S. Cruce, 1565 car-
dinalis (cf. v. *Gulik-Eubel*, Hier-
arch. III, 182) xxx, 22; xxxi,
24; xxxiii, 32; xcviII, t. II, n. 20;
155¹; 157, 26⁴.
chorepiscopi 746⁵; 767, 20 ss; 771 s.
S. Christophori insula (prope Vene-
tias) 433, 11.
Christophorus Patavinus ord. erem.
s. Aug., 1551—1569 generalis
ordinis LXV, 35; LXXII, 30 34;
LXXXIX, 9⁴; c, 20; cvi, 38;
CXXIV, 25 32; CXXV, 1; CXXVI,
1; 360, 8 (venit Trid. 5. Nov.
1561); 443, 5³ 11; 447, 32.
Chlodoveus, rex Francorum 752, 32.
Chrysostomus, s. Ioannes XXXVII, 30
(eius missa Graeca); xcix, 26;

- 663, 5; 664, 22; 740, 26; 744, 19³; 745, 25⁷ 30⁸; 748, 17; 755, 6³; 756, 15³ 18⁵ 67; 764, 15; 770, 28⁶; 774, 5³ 20⁸; 787, 19⁸ 23⁹; 791, 25; 792, 10⁴; 842, 15¹; 882⁶; 885, 14⁷; 888, 18¹; 889, 30¹² 42; 890, 1¹.
 Ciaconius, Alfonsus LXXIII, 7; 497¹.
 Cialon (*Chalons*), card. de, v. Leoncourt.
 Ciapella, Iacobus de la, cler. Redonensis, 1549 conclavista cardinalis d'Armaignac 123, col. 2.
 Cibo, Innocentius, 1513 cardinalis († 1550) XLI, 9; 13² (cf. Corrig.); 21, 30⁶; 22, 29; 27, 7 21; 31, 23²; 33, 19; 36, 23 ss; 37, 29; 38, 2¹; 39 (index); 40, 4; 42, 15; 43¹; 47² (p. 48, col. 2); 48, 15; 49¹; 55, 33; 56, 14; 60, 2; 61⁹; 64¹ (col. 2); 66, 1¹; 72, 3 9¹²; 77, 6; 88⁵; 89, 10²; 93, 11; 94, 7 16; 97; 98³; 103, 38; 104, 3¹; 105, 2 4 11 13³; 124, col. 1 (eius conclavistae); 128, col. 2; 129, 6 (reveritur in conclave); 132¹; 135² (p. 136, col. 2); 139² (p. 140, col. 1); 144, 1 et col. 1; 156, 9 (coronat Iulium III) 16; 158, 7 (tit. S. Mariae in via lata); 167, 27 (moritur).
 — Lionellus, 1551—1554 episcopus Adriensis et Pennensis 211, 27².
 Cicada, Ioannes Baptista, cardinalis S. Clementis, 1543—1554 episcopus Albinganensis, 1551 cardinalis, † 1570: xci, 2; 248⁶; 251, 20; 252, 40; 254, col. 2; 257, 42; 258, 12; 259, 12 31; 264, 37; 269, col. 2; 270, 2 (et adn., col. 1); 277, 17; 285, 4; 308, 39; 337³, col. 2; 339, 7¹; 343, 13; 391⁴; 462, 15; 463, 5³; 464, 24; 500, 36; 539, 2; 583, 36³ 39; 592, 10; 599, 23; 611, 23.
 Cicchinus (Cecchinus), Hieronymus, cler. Recanatensis, 1549 magister epularum (seu domus) conclavis 126, col. 2; 128, col. 4.
 Cicero xxiv, 32 (pro Sestio); (eius orationes) xxiv¹⁰; (opera philos.) xxv, 35; Cicero relegatus, Cicero revocatus LXXIV, 23 s 28; LXXXIV, 28; 426, 23; 748⁸.
 Cingulum (*Cingoli*) oppidum 39 (index); 507, 30.
 Ciocchi, nomen antiquum gentis de Monte 146, 3.
 Cipellus, Benedictus, clericus Cremonensis, 1549 conclavista card. Sfondrati 124, col. 1; 128, col. 1.
 Ciperanum (*Ceprano*) 18, 28.
 Cisterciensis abbas generalis, 1560 ad 1564 Ludovicus de Bessay clxx, App. 14¹¹; 774, 4¹.
 — procurator, Nicolaus Boucherat clxx¹.
 Citadella castellum 483, 15.
 Citarebba (?), quaestor regius Neapoli 450, 1.
 Ciemel, Petrus, Hispanus cxx inf.
 Civitas Castellana (*Civita C.*, olim Veii) 39 (index); 464, 34.
 — Civitatis castellanus (et Hortanus) episcopus, 1539—1564 Scipio Bongallus (1553 vicelegatus Beneventanus) clxxvi⁷; 289, 19; 361, 22 (venit Trid. 29. xi. 61); 504, 13; 553, 33; 797, 18¹³.
 Civitas Castelli (*Città di Castello*, olim Tiphernum) 441, 21; 497, 4.
 — episcopus, 1560—1572 Constantinus Bonellus, antea cler. Ferefranensis c, 12; 644⁹; 695¹; 877, 33.
 — nova 40, 15.
 — vetus v. Centumcellae.
 Civitella 209, 34⁴; 453, 34 44.
 Civitatensis (*Ciudad Rodrigo*) episcopus, 1550—1560 Petrus Ponce de Leon Hispalensis, iur. utr. doctor 497² in fine; 661, 7¹; 672, 10; 709, 27; 719, 6; 814, 8².
 Civizanum, castellum prope Tridentum 233, 15; 239, 1; 834, 26¹⁰.
 Claramonte, Ludovicus de, clericus Lingonensis dioec., 1549 conclavista cardinalis d'Amboise 124, col. 1.
 — (Claramontanus), Franciscus, cler. Lingonensis dioec., 1549 conclavista cardinalis d'Amboise 124, col. 1; 127, col. 2 (exit).
 — Clarmontanus episcopus, 1528 ad 1560 Guilelmus de Prato clviii, 52; 407⁴.
 Claravallis (*Chiaravalle*, in Italia) abbatia 174, 23.
 Claravallensis (*Clairvaux*) abbas, Hieronymus Souchier, 1564 abbas generalis ord. Cist., 1568 cardinalis († 1571) clxx, App. 15¹²; 570, 5; 775, 26⁵ (cf. Corrig.); 824, 27; 825, 25; 834, 9.
 — Claravallenses abbates cliv².
 Claudius sacerdos (de grammatica) lxxxiii, 29.
 Clarius, Isidorus, ord. s. Ben., 1547 ad 1555 episcopus Fulginatensis († 1555) 185¹; 434, 25⁴.
 Clausa (Ehrenbergensis) 386, 12; 880, 14.
 Clavarius, Angelus, 1549 conclavista card. Verulani 122, col. 2.
 — Fabianus (Fabrianus?), magister ord. erem. s. Aug., Genuensis (cf. *Torelli*, Secoli Agost. VIII, 391) 460, 11³.
 Clemens I, Romanus (et Pseudo-Clemens) cxxxi, 6; 662, 35; 683, 16; 750, 17⁴; 763, 1⁴; 767, 12⁴; 771, 32; 793, 8³; 819, 21; 841, 9³; 847, 2¹ 35; 848, 24; 855, 4; 860, 1¹; 883, 39.
 Clemens II (1046—1047) 807, 12.
 — IV: 817, 7⁴.
 — V: 702³.
 — VI: 78¹; 80, 4 9 (bulla iubilai); 114, 29¹; 115, 7; 118, 13; 121, 33; 622, 4.
 Clemens VII: xviii, 43; xx, 32; xxxv, 46; xxxviii, 36; lxii, 43; cxi, 36⁶; xciii, 5; cxiii, 36 46; cxxiii, 24; cxxxix, 6; 3, 3; 13³; 19³; 22, 37; 23²; 35, 7 (capitula in eius conclavi); 44, 42; 52, 10; 75⁵; 146, 21 30; 172, 3; 185¹; 203, 14; 219⁴; 255, col. 2 (corrige *VII* pro *V*); 271¹; 273, 17; 274, 5; 308, 9 13; 321, 33; 351²; 400²; 401, 10 ss²; 402, 1 ss²; 403⁵; 588, 2 4; 596, 26.
 — VIII: xlvi, 17 20; cxxxvi, 26; cxxxvii, 19; 502²; 837^a.
 — X: cxlvi, 27.
 — XI (1700—1721): xv, 18; lxxxi, 13; cxiii, 34.
 — XIV: 165³.
 S. Clementis cardinalis v. Cicada.
 Clermont, Ludovicus de, v. Claramonte.
 Clodiensis (Clugiensis, *Chioggia*) episcopus, 1544—1569 Iacobus de Nachiantibus (Naclantus), Florentinus, ord. Praed. 359, 5 (venit Trid. 15. X. 61); 367, 31; 382, 17; 433, 5; 488, 4; 658⁷; 862, 37; 877, 32.
 Clouët, Franciscus cliv⁷; clxi, 24 34; clxii, 4⁴.
 Clusa [?] prope Bolzanum lxvi⁹; lxxviii⁶.
 Clusinus (*Chiusi*) episcopus, a) 1545 ad 1554 Ioannes Riccius, v. Riccius. b) 1554—1558 Filicius de Filiciis, v. Figliucius. c) 1558 ad 1581 Salvator Pascinus (de Colle, cler. Vulterranus), gubernator Urbis 325, 27⁵; 328, 3.
 Coblenz (Confluentia) lxviii⁶.
 Cochem civitas 880, 24.
 Coecianus, August[in]us, clericus Brixienis, 1549 conclavista cardinalis Durantis lxviii, 14⁶; lxxxviii, 25; 124, col. 1; 128, col. 1; 260²; 435³ 12; 436⁴ 5 7; 437³ 4 5; 438¹ 3 7; 439⁷ 8; 444, 13³ 6; 445²; 446, 22; 448⁴ 5 7 8; 451, 19 (mortuus).
 — Julius lxxxviii, 25; xc, 38 s; 450¹, 5 7 (?); 460, 1¹ 9 23; 461, 31 (eius domus Romana prope S. Petrum).
 Coelestinus I: 475¹; 734, 18¹¹; 823, 44⁹; 889, 38¹⁴.
 — III: 640, 2 18.
 — IV: 260, 31.
 Colegnus, Antonius Maria, laicus Sabaudus (Taurinensis), 1549 conclavista card. Tridentini 123, col. 2; 127, col. 4.
 Coligny, Caspar, 'amiralius' Galliae 595⁴; 703, 43⁶; 833⁴.
 Colimbrina (*Coimbra*) civitas Lusitaniae lxxxix, 9; 738³.
 — Colimbriensis episcopus, 1545 ad 1572 Ioannes Soarez (Xuares) ord. erem. s. Aug. 359, 1 (Trid. venit 14. Oct. 61); 556, 30; 560, 36; 569, 39.
 Collarius, A. Fr., Vindobonensis lxxx⁵; lxxxii²; lxxxiii, 16.

- Collevocchio, locus Sabinae 185¹.
 Collis Scipionis, oppidum 279, 9 ss.
 — Sestinas Collensis 440, 14 18.
 — Valdesius (*Colle*), oppidum 404⁹; 438, 3.
 — — fratres ord. erem. s. Aug. ibi 404⁹; 438, 3.
 Colmenares, Diego de CXLVI, 3.
 Colocius, Angelus XXV, 19; CVI, 16 ss; 255, col. 2.
 Colocza (Calocza), civitas Hungariae 736¹.
 Colonia civitas Germaniae LXVI, 16⁹; CXXVII, 18; CXXXIV, 15²; 242³.
 — Coloniensis archiepiscopus et elector, a) 1535(1548)—1556 Adolfus de Schauenburg 236, 26¹; 237, 24; 241, 7; 439, 1 4 6. b) 1557—1558 Antonius de Schauenburg CXVII, col. 1; 317, 13³.
 — — Adolphi secretarius 241, 19.
 — capitulum 317³.
 — Coloniensis facultas theologica 726¹⁵.
 — Colonienses (theologi) 431, 14.
 — provincialis erem. s. Aug. (Iod. Reyngut) LXXXIX, 18.
 Coltellus, Franciscus, 1550 camerae apost. commissarius 154, 12⁹; 163⁵.
 Columbiensis (Cumbria?) episcopus (titularis), 1560—? Didacus de Leonord. Carmel. 688, 30; 817, 28.
 Columbus, Reraldus, laicus Cremonensis, 1549 chirurgus conclavis 126, col. 1; 128, col. 4.
 Columna, Alexander 335⁹; 538, 7.
 — Ascanius 5¹; 23, 32; 24, 16; 25, 27; 26, 10; 155, 15 (restituitur); 180, 11; 181, 8; 205, 9 15 s; 211, 5; 290, 24 (privatur); 291, 1; 293, 6 ss; 336, 18 (mortuus).
 — Camillus 9, 37; 248, 13; 280, 2 (in carceratus) 11; 282, 25 (liberatur); 295, 1 ss (denuo captus); 316, 22 (liberatur cum uxore); 346¹; 451, 17; 512, 30 (obit).
 — Fabius, 1550—1554 patriarcha Constantinop. 161, 12; 502, 17.
 — Fabricius (filius Ascanii) xc, 20; 23, 29 ss; 25, 24 ss; 201, 23; 202, 24 33; 205, 10; 211, 4 s.
 — — filius M. Antonii 543, 8; 594⁶.
 — Franciscus, ep. Tarentinus (1544 ad 1569) 295, 3 (captus); 316³ (liberatur); 335² (col. 2); 451, 17.
 — Isabella 26, 8; 461, 21⁴.
 — Marcus Antonius (Ascanii filius, dominus Palliani) 248, 13⁵; 280, 19 (eius uxor); 290, 24; 293, 6 ss; 298, 3; 335² (passim); 336, 17 ss (cf. Corrig. 28; 346, 10; 454, 11 20; 460, 27; 518, 19¹; 527⁵; 535, 42; 538, 13; 539, 23; 543, 10; 593³; 608, 1 29 ss.
 — — eius mater, Ioanna Aragona, 346, 9¹.
 [Columna, Marcus Antonius:] eius primogenitus 543, 9.
 — Pompeius 235, 18; 631, 40.
 — Prosper, cardinalis 47, 34.
 — Vespasianus LXXV⁴; LXXXVIII, 31; 461⁴.
 — — iunior 461⁴.
 — Columnensium gens LXXV, 5 (Fundis); 9³; 10, 32; 18, 32 37 ss; 29, 31; 280, 19 40; 450, 14; 451, 14.
 — — eius collectio imaginum CXXXVII, 25.
 Columnarum caput (*Capo delle colonne*) prope Cotrone 455, 26; 458, 16.
 Comitibus, Altus, magister sacri hospitii 502, 6.
 — Ioannes Angelus, scopator conclavis 1549: 128, col. 4.
 — Ioannes Baptista de, cler. Romanus, caeremoniarum 126, col. 1; 128, col. 3; 507, 12; 508, 5.
 commendae CXLIX, 17; 875, 28 30 32; 876, 20 s.
 Commendonus, Ioannes Franciscus, Venetus, episcopus titularis Zacynthus (*Zante*) xciv, 20; cii, 44; cliv⁷; 276, 36 (fit secretarius Pauli IV); 297⁵ (mittitur Urbinum, Ferrariam etc.); 355, 12; 463, 34; 500, 33; 595, 4 ss; 670, 21⁴.
 communio sub utraque (cf. eucharistia; Calixtini) xcvi, t. II, n. 27; xcvi, 7; xcix, 41 ss; cxliii, 33; 290⁷; 596, 3 ss; 643, 40; 644, 1 ss¹⁻⁸; 645, 20 ss¹; 649, 22 ss 38 ss; 650, 1 ss; 651—653; 656, 1 ss 24; 657, 4; 673, 22 ss; 814, 34.
 Comnenus, N., cxxiv, 4³.
 Como, fr. Aegidius de, ord. erem. s. Aug. xc, 11.
 Complutum (*Aleald*) cxli, 33⁷.
 — academia 228⁷; 230²; 701, 10 ss¹; 707, 24 ss; 709, 17 ss.
 — ecclesia 701, 4 ss¹.
 (Compostella, S. Iacobus de:)
 — archiepiscopatus 179, 25⁴; 190, 9; 195, 26.
 — archiepiscopus, a) 1550—1557 Ioannes Alvarez de Toledo, v. Burgensis (qui etiam Compostellanus seu S. Iacobi vocatur). b) 1558 Alfonsus de Castro, v. Castro. c) 1558—1570 Gaspar Zuñiga et Avellanada CXLIV, 31.
 — concilium provinciale 1565: CXLIV, 32.
 (Comum civitas:) Aegidius de Como, v. Como.
 — Comensis episcopus, 1548 ad 1559 (16¹ annus est corrigendus, cf. 891, col. 2) Bernardinus de Cruce Comensis, cubicularius secr. Pauli III: 16, 11.
 Concha (*Cuenca*) civitas Hispaniae 179⁶.
 — Conchensis episcopus, 1555 ad 1561 Petrus de Castro (1545 ad 1555 episcopus Salamantinus) CXLII, 3.
 concilia a quo sint convocanda 365, 18⁵; invito papa clvii⁶; quibus vox in eis sit danda LXIV, 12 ss; 371, 1 ss; 410, 30; 411, 25 ss; 414, 8 ss; 742²; an possint errare xcix, 21; priora emendari posterioribus 417, 23⁶; 768, 22; de eorum potestate xciv, 38 ss; xcix, 14 ss; cii, 23; civ, 18; concilii et papae potestas 659, 1 s; 681, 41 ss; 768, 18 28; 828, 12 s.
 — provincialia et dioecesana 699, 34 ss; 707, 19 41; 708, 43 47; 870, 1 8 ss.
 — singula concilia:
 — Agathense (*Agde*, a. 506) 683, 17⁴.
 — Ancyranum (a. 314) 746, 40⁹; 767, 26.
 — Antiochenum (a. 341) 746, 20⁵; 747, 8² 10⁴; 801, 31⁶; 870, 19⁶.
 — Aquisgranense (a. 817) 752, 32⁴; 759¹; 763, 1²; 766, 37⁸; 767, 22¹¹; 785, 2; 800¹⁵.
 — — (a. 836 vel 837) 785, 3⁵.
 — Arelatense I (a. 314) 735⁹ 10.
 — — II (a. 443 vel 452) 784, 49; 785¹.
 — Ariminense (a. 359) 419, 28⁵; 425, 34.
 — Arvernense (*Clermont*) I (a. 535) 853, 4²; 860, 33⁷.
 — Aurelianense I (a. 511) 752, 32³.
 — Basiliense (a. 1431 ss) cxlvi³; clvii⁶; 374, 5¹; 413, 25¹; 419, 28; 421, 33; 424, 35; 481, 16² 19; 644⁶; 651, 20; 699, 39; 742²; 743¹; 870, 20⁸; 882, 8.
 — Carthaginense III (a. 397) 683, 17³; 740, (28)¹; 747, 2¹; 750, 22 ss⁶.
 — — IV (a. 419) 821².
 — — IV (Statuta eccl. antiqua) 766, 4¹; 778, 30¹⁰; 858, 32⁵; 870, 4².
 — — (a. 424): 734¹¹.
 — Chalcedonense (oecum. IV, a. 451) xxv, 36; 412, 32; 497² (p. 498, col. 1); 699, 36⁵; 732¹; 735⁷; 750, 25⁷; 751, 15; 769, 5³; 782⁹; 855, 5¹; 859, 8¹; 870, 19⁷.
 — Clermont v. Arvernense.
 — Clippiacense (*Clichy*, a. 627) 853³.
 — Coloniense III (quando?) 740, 4¹.
 — — (quod? quando?) clx, 18.
 — Compostellanum, provinciale (a. 1565) CXLIV, 32.
 — Constantiense (a. 1414—1418) xciv, 42 s; xcix, 17 ss; cxlvi³; 375, 5¹; 413¹, 25; 421, 33²; 424, 35; 481, 16²; 497² (p. 498, col. 1); 644, 19 24; 645, 12; 697, 33; 730¹, 47; 768⁶; 799, 30; 812, 10²; 828, 10; 857, 36 ss⁷; 885, 17.
 — Constantinopolitanum (a. 335) 824³.
 — — (a. 381, oecum. II) 412, 32; 497² (p. 498, col. 1); 769, 2².
 — — (a. 553, oecum. V) 497² (p. 498, col. 1); 885, 9².

- [concilia:] Constantinopolitanum (a. 520 vel 536) 734, 15¹⁰.
 — (a. 680 s, oecum. VI) 376, 15³; 497² (p. 498, col. 1); 751, 33.
 — (a. 692) quinisextum, 'sextum', Trullanum) 683, 17²; 747¹; 785, 6⁶; 865, 34⁴.
 — (a. 869 s, oecum. VIII) CLVII⁶, 425, 24 ss; 497² (p. 498, col. 1), 713, 18¹; 785⁷ (cf. Add.); 801, 31⁷; 806, 7³; 824, 5³; 858, 20.
 — Ephesinum I (a. 431, oec. IV) 412, 32; 497² (p. 498, col. 1); 767, 45; 768, 1¹; 889, 38¹⁴.
 — 'latrocinium' (a. 449) 419, 28.
 — Florentinum (a. 1439, oecum. X) CXLVI³; 379, 27; 481, 18; 497² (p. 498, col. 1); 644, 20⁶; 672, 13³; 725, 31¹⁰; 739, 33; 754, 9¹ 29; 764, 35.
 — Francofurtense (a. 794) 782, 37¹⁰.
 — Laodicenum (c. 345) 682, 37³; 871, 33⁷.
 — Lateranense III (a. 1179, oecum. XI) 640, 3³; 702, 5¹; 789, 1 ss²; 858, 37⁸.
 — — IV (a. 1215, oecum. XII) 699, 36; 702, 5¹; 735⁴; 740, 11⁴; 782, 5; 789, 6³; 792, 30²; 849⁴; 871, 9¹ 25⁴; 873, 34⁴.
 — — V (a. 1512, oecum. XVIII) 146, 18; 400²; 408, 3³; 870, 21³; 871, 9; 873, 35⁶; 875, 33.
 — Lugdunense II (a. 1274, oecum. XIV) 17²; 33, 9; 702, 6²; 873, 34⁵.
 — Macriense (S. Macrae) in Finibus, archidioec. Remensis (a. 881) 798, 1¹.
 — Maguntinum (a. 813) 871, 34³.
 — Mediolanense (a. 1565) CXI, 15 ss; CXV².
 — Meldense (*Meaux*, a. 845) 785, 2³.
 — Milevitanum (a. 402) 821, 12².
 — Nannetense (a. 895 vel 658 vel prorsus apocryphum) 740, 16⁶; 817, 12⁶ (cf. Add.); 869²; 870².
 — Neocaesariense (a. 314) 683, 18³; 735³; 746, 15³ 20; 767, 21¹⁰; 771, 22.
 — Nicaenum I (a. 325, oecum. I) XXXVII, 12 ss (canones); 412, 32; 497² (p. 498, col. 1); 735, 20³; 739, 24⁴ 30; 758, 7; 785²; 840, 40²⁶; 847, 13⁷; 848, 24; 869, 44³; 870, 19³ 6.
 — — II (a. 787, oecum. VII) 497² (p. 498, col. 1); 789, 43⁵; 818, 2³; 858, 36¹; 870, 4².
 — Parisinum VI (a. 829) 748, 7³; 785, 2⁴; 817, 12⁵.
 — Placentinum (a. 1095) 787¹.
 — Rense (a. 625 vel 630) 853, 14³.
 — — (aliud?) 817, 17⁷.
 — — (a. 1131) 729².
 — — (a. 1564, provinciale) CLIII, 41; CLVII, 42; CLVIII, 5.
 — Romanum sub Silvestro I (Pseudo-Isidor.) 763, 37¹⁶.
 — — (a. 369) 425³.
 — — (a. 826) 784, 46³.
 — — (a. 869) 758⁷.
 [concilia:] Romanum (a. 1139) 729².
 — Sardicense (a. 343) 700, 23; 784, 42⁶⁻⁸; 785⁶; 787, 45; 788¹; 801, 30⁵.
 — Toletanum IV (a. 633) 428, 48; 429¹; 683, 18⁶; 865, 15¹.
 — — VI (a. 633) 420¹; 428, 46⁴.
 — — VIII (a. 653) 698, 44.
 — — XI (a. 675) 413, 4¹.
 — — XII (a. 681) 750, 30; 751².
 — Trevirense dioecesanum (a. 1548) CXLIX².
 — — provinciale (a. 1549) CXLVII⁴; CXLIX, 7¹; CLXVIII, 15; CLXX, 8; 870, 13⁴.
 — — 1564 (1565?) CLVII, 42; 881, 35.
 — Tridentinum v. Tridentum.
 — Trullanum v. Constantinopolitanum a. 692.
 — Tullense (*Toul*, a. 859) 785, 6⁶.
 — Valentinum (a. 855) 383⁵.
 — Vernense (a. 755) 782, 35².
 — Viennense (a. 1311) 702, 11³.
 — Virdunense dioecesanum (a. 1549) CXLIX, 9.
 — — (a. 1564) CLII, 37; CLVII, 42; 881, 32.
 — — (a. 1565) CLIII, 40⁶.
 conclave (cf. Iulius III, Paulus IV, Pius IV; Massarelli diaria V et VII, Firmani, Panvinii et Guidi libros) 113 ss; 247, 20 ss 31 ss; 249 s (bulla Iulii III); 256, 8 ss; 257, 6 ss 39 ss; 263, 11 ss; 595¹; 598^u; 617, 27 ss; 661, 36; 622, 1 ss.
 — capitula conclavis 35, 7 (Clementis VII); 177, 6 (Iulii III); 252² (Marcelli II); 254, col. 1; 285, 18 (Pauli IV); 339² (p. 340, col. 1); 519, 24¹ (Pii IV).
 concupiscentia post baptismum 450, 29.
 Condé, Ludovicus Borbonius princeps de xcviii, 24; 595, 26; 668, 10; 676, 18; 809, 4 10; 811, 10; 814, 20 26; 820, 11.
 confirmationis sacramentum LXXIX, 14; xciv, 34; 392, 31; 448, 32; 655, 18 ss.
 Confluentia (Coblenz) LXVIII⁶.
 Conis, Ioannes Petrus de, acolythus apostolicus et computista 505, 24; 537, 8 ss (obiit).
 Conoviensis (*Konavljë* Dalmatiae) episcopus (titularis) 1560—1564 Hippolytus de Rubeis, Parmensis, coadiutor et postea episcopus Papiensis 359, 21 (venit Trid. 23. X. 61).
 Consanus comes, Luisius, maritus filiae sororis Pii IV 352, 16; 594°.
 Consigliarius v. Consiliarius.
 Consiliarius, Ioannes Baptista, Romanus, 1549 conclavista card. Theatini (Caraffae), 1557 cardinalis († 1559) 122, col. 2; 127, col. 1; 305, 5 9 16 27 44; 307, 18 (fit diaconus); 309, 27; 332, 1¹; 335, 3³ (mortuus); 336, 9⁷; 339, 44²; 514, 11; 518, 23¹ (moritur).
 Consiliarius, Paulus, frater Ioannis Bapt., Pauli IV cubiculo praefectus 332¹.
 consilium delectorum cardinalium a. 1537: 483, 38²; 854, 16 ss⁵ 6; 864, 29⁶; 871, 31⁶.
 Constantia civitas CLVII, 44; CLXXI, App. II, n. 21; 551, 22; 826, 11.
 — Constantiense concilium v. concilia.
 — Constantiensis dioecesis 587, 15.
 Constantinensis (Constantine in Africa) episcopus (titularis), 1542 ad 1553 Ioannes Iubius (Iuppis, Iobius; suffraganeus episcopi Barchinonensis) cxvii, col. 1 2 sup.; 231, 35; 495, 11.
 Constantinopolis urbs 366, 20; 670, 10; 736³.
 — patriarcha, a) 1524—1530 Aegidius card. Viterbiensis, v. Aegidius. b) 1546—1550 et 1554 ad 1565 Rainucius Farnesius card. S. Angeli, v. Angeli. c) 1550 ad 1554 Fabius Columna 161, 12; 502, 17. d) 1565—1573 Scipio Rebiba, v. Motulanus.
 — generaliter 769, 3.
 — patriarchatus 593⁴.
 Constantinus Magnus imperator 325, 21; 758, 34¹⁴.
 — donatio Constantini (falsa) 758¹⁴.
 Constantinus IV (Pogonatus) imperator (668—685) 376, 16³; 419, 32⁶; 751, 33⁷; 858¹⁰.
 Constitutiones apostolicae 683, 16; 819, 21 ss⁴.
 Consuberi (Contuberi) v. Adriensis episcopus.
 Contarinus, Alexander, capitaneus Venetus 153².
 — Caspar (cardinalis) xxv, 3 7; LXIV, 34; LXXIX, 33; xcii, 19; 154³; 404³; 431³; 433, 9; 499, 36; 864, 29.
 — Franciscus (Paphensis episcopus) 170, 23; 282, 29.
 — Petrus v. Paphensis episcopus.
 continuatio an nova indictio concilii? c, 43 (?); CXLII, 37; CXLIII, 19; 467, 11; 470, 5 ss¹ 37 ss; 480, 17; 485, 17 ss; 486, 1 ss; 487, 11 15 24 ss; 488, 15; 594, 22 ss; 635, 3³; 641, 42 ss; 646, 39; 647, 4 ss 8 15.
 Convenarum (*Cominges*) episcopus, 1561 (Maii 9) ad 1570 Petrus d'Albret 815, 5^h 1.
 Copalata (Capellatus) v. Laquedoniensis.
 Coquerel, Iudocus, abbas S. Iudoci ord. Praem. CXLVIII¹⁰.
 Coquier, Antonius, doctor Gallus CLXXI sup.¹⁵.
 Coranus (ex oppido *Cori*?), Aegidius 461, 22.
 Corbaria (*Corbara*), Petrus de, 754, 25⁶.
 Corcina (?) mens et vanitas 462, 39; 463, 3.

- Corcyrensis, Alexander, Graecus, servitor conclavis 1549: 126, col. 2.
- Corcyrensis archiepiscopus, a) 1528 ad 1560 Iacobus Caucus Venetus, familiaris Clementis VII: 15, 17 (adn. 2 ibi est corrigendus annus); 159, 17; 318, 27; 328, 6; **386, 15** ss³⁴. b) 1560 (Maii 29) ad 1577 Antonius Caucus, eius nepos **790, 21**⁴.
- Cordella, Fabius, de Firmo, legum doctor, magister domus conclavis 1559: 526, 35 43.
- Cordellinis v. Cortellinis.
- Corduba civitas 678³; 816².
- Corgna v. Cornea.
- Corincionus, Franciscus, Lucensis 163, 39.
- Corinaldo XVIII, 31; 40, 3⁴⁸.
- Corinthiensis archiepiscopus (titularis), 1560—1575 Germanicus Bandinus Senensis, coadiutor Senensis 360, 33 (venit Trid. 15. XI. 61); 790, 25 27¹⁵; 791, 42.
- Corisopotensis (*Quimper*) episcopus, 1560—1573 Stephanus Bouchier CLXX⁶.
- Corius, Bernardinus, historiae Mediolanensis scriptor 586, 28³⁰.
- Cornarus v. Cornelius.
- Cornea (*Cornia* seu *Corgna*), della, Ascanius, Perusinus, sororis filius Iulii III et pontificiae custodiae capitaneus sub eo CXV³; **153, 17**²; 184²; 200¹; 248, 11 ss⁵; 280, 7 (incarceratur); 293, 21 ss⁴ (fugit); 298, 5; 309, 29; 335² (col. 2); 336, 24; 337³ (col. 2); 505, 4; 529, 28; 549, 18; 599, 10; 600, 7.
- Fulvius, illius frater, 1550 episcopus Perusinus, 1551 cardinalis († 1583) 153²; 158, 27 (fit episcopus Perusinus); 189, 31; 251, 12; 254, col. 2; 255, col. 1; 264, 28; 269, col. 2; 270, col. 1; 293, 25 ss⁴ (incarceratur); 308, 33; 309, 28³; 320, 12; 322, 10; 328, 28; 334²; 335²; 339, 2¹; 505, 16; 509, 39; 510, 29²; 513, 13; 520, 39; 523, 11; 528, 43; 529, 28; 546, 1; 611, 22; 614, 38; 617, 39; 622, 34 37; 627, 24; 628, 37; 629, 6.
- illorum mater 200¹; 337³ (col. 2).
- — soror 337³ (col. 2).
- Cornelius (Cornarus), Aloysius [non Ludovicus], Venetus, ord. s. Ioannis Hierosolym., praeceptor Cypri, 1549 conclavista card. Turnonii, deinde Pisani (cuius sororis filius erat, cf. 270, col. 1) 1551 cardinalis xc, 44; 123, col. 1; 128, col. 2; 251, 31; 253, 1; 254, col. 2; 265, 13; 269, col. 2; 270, col. 1; 309, 20; 339, 30¹; 357³; **502, 10**⁷ (cf. Corrig.); 509, 39; 510²; 520, 38; 539, 3; 592, 9; 611, 26; 613, 37; 628, 2; 636²; 723¹; 783⁵.
- Cornelius (Cornarus), Andreas, 1527—1537 archiepiscopus Spalatensis, 1532 episcopus Brixienis, 1544 diaconus cardinalis († 1551; Conc. Trid. I 577² et supra p. 15¹ sunt corrigenda) 7, 37; 9, 7; 12, 4; 27, 8; 29, 3; 39 (index); 40, 9; 54¹; 55, 31; 56, 22; 69, 2³; 84¹; 97; 108, 12; 125, col. 2 (eius conclavistae 1549); 127, col. 2; 128, col. 3; 132¹; 139²; 140, 10; 145, col. 1; 156, 17; 159, 6; 165, 24 33; 176, 1 26 (legatus patrimonii); 180, 2 5; 182, 23; 183, 5 17; 184, 13; 186, 30; 187, 16; 188, 11; 189, 18 (it Viterbium); 201, 5; 202, 13; 203, 22; 207, 13; 209, 5; 213, 6 (moritur).
- [Cornelius.] Bernardinus, cler. Eugubinus, 1549 conclavista card. Rodulphi 99²; 124, col. 1.
- Georgius, card. Andreae Corneli frater et 1549 conclavista 108, 12 (cf. 116, 9 ss); 125, col. 2; 128, col. 2.
- Marcus Antonius, Venetus, laicus, 1549 conclavista card. Pisani 124, col. 2.
- Melchior, Lusitanus 557, 34.
- Vincentius, Neapolitanus, amicus Seripandi (1559 agens Caraffarum, cf. *Döllinger*, Beitr. I, 274 286; a. 1574 episcopus Ostunensis) LXXXVIII, 28; XCI, 14; **443, 7**⁴ 10 29; 444, 2; 458, 17 23.
- Cornetum Etruriae 769³.
- Correus (Correo), Emanuel, cler. Visensis, 1549 conclavista card. de Silva 123, col. 2; 127, col. 3.
- Corrigium (*Corregio*) LXX, 19; 465, 13.
- Corrigiensis, Hieronymus (regulus), 1561 cardinalis, 1569 archiepisc. Tarentinus († 1577) LXX, 19; 34, 4 (1549 laicus Regiensis dioec. et conclavista Farnesii); 112²; 125, col. 1; 128, col. 2; 352, 21 (fit card. diaconus); 465, 12; 540, 20; 541, 40.
- Corte, Ioannes Paulus de, cler. Brixienis, 1549 conclavista card. Durantis 124, col. 1; 128, col. 1.
- Cortellinis (Cordellinis), Bartholomaeus de, cler. Imolensis, 1549 conclavista card. S. Georgii 125, col. 2; 128, col. 3.
- Cortellus, Franciscus, v. Coltellus.
- Cortese, Giacomo, procurator 157³.
- Gregorius, abbas S. Georgii Veneti 864, 31¹¹.
- Cortona civitas 404³.
- Cortonensis episcopus, a) 1560 ad 1562 (Dec.) Matthaeus de Concinis Florentinus (Terra nova) 358, 19 (5. X. 61 advenit Trid.); 582, 38; 749². b) 1562—1572 Hieronymus de Gaddis (Gadius) Florentinus, orator ducis Flor. in concilio 569, 14² (advenit Trid. 21. VII. 63) 21; 570, 30; 596, 11; 711, 9³; 718, 26; 749, 18^{b2}; 867, 29⁴.
- Cortonensis, Aegidius 435, 14 s; 438, 5 (?).
- Coscariis, Valerianus de, subdiaconus apostolicus 505, 24.
- Cosnignis v. Casignis.
- Cossartius LXXII⁵.
- Cossius (?) v. Lossius.
- Costanzi, abbas 185¹.
- Cotrone (Croton) LXXII⁶; 455, 26.
- Cotronensis episcopus, a) 1557 ad 1565 Franciscus de Aguirre, cler. Toletanus, iur. utr. doctor 749, (18²)². b) 1565—1574 Anton. Sebastianus Minturnus, v. Ugentinus.
- Cottus, Vincentius, cler. Castrensis, 1549 conclavista cardinalis S. Angeli 124, col. 2; 128, col. 1.
- Coucy, Robertus de, Remensis, 1549 conclavista card. Borbonii 123, col. 1; 127, col. 1.
- Coutignon, Ioannes CLXXI⁶.
- Covis, Vincentius de, cler. Brixienis, 1549 conclavista card. Durantis 124, col. 1; 128, col. 1.
- Covus v. Cueva.
- Cracovia, urbs Poloniae 201, 29.
- Crassus, L. Licinius, censor 748².
- v. Grassis.
- Crema civitas xc, 7; 586².
- Maxim(il)ianus de, ord. Min. conv. 553, 13.
- Cremona civitas xc, 12; 184, 31; 577, 8.
- ager Cremonensis 404³; 405, 2; 599¹.
- Cremonensis episcopus (et cardinalis), a) 1549—1550 Franciscus card. Sfondratus, v. Sfondratus. b) 1551—1560 Federicus card. de Cesis, v. Caesis. c) 1560 ad 1590 Nicolaus Sfondratus, cler. Mediolanensis (1590 summus pontifex Gregorius XIV) 354, 28 (advenit Trid. 31. III. 61); 488, 5; 547, 42; 561, 21; **815, 5**¹.
- Ioannes Stephanus Fazinus Cremonensis, ord. Carm., provincialis Lombardiae 361, 7.
- Sixtus (Xistus) Cremonensis, abbas S. Mariae Pistor. 358, 17; 551, 17.
- Crescentius, Marcellus, 1542 card. S. Marcelli († 1552) XXVIII²; CXVIII med.; CXXII, 20 ss; CXLIX, 20³; 7, 34; 8, 26; 17, 5; 21, 33; 23, 14; 27, 5 20; 30³; 31¹; 32, 18; 39 (index); 40, 6; 41, 6 ss; 53, 5¹; 55, 29; 84¹; 97; 100³; 103⁵; 112³; 123, col. 2 (eius conclavistae); 127, col. 4; 129, 2; 130, 4; 132¹; 133, 7; 139²; 140, 10; 144, col. 1; 147, 21; 155, 6 (legatus Bononiensis); 156, 1 14; 157, 15 18 25; 158, 11 29; 159, 15 18 24 29; 160, 12 23; 161, 30; 165, 24; 166, 28; 168, 21; 169, 22 24; 176²; 177, 2 13 18; 180, 3¹ 32 35; 181,

- 12; 182, 17 31; 183, 2 18 20 30 32; 185, 3; 186, 7 19 30 33 39; 187, 12; 188, 2 11; 189, 4 10 22 24 32 36; 190, 10 16 20 26 29; 192, 25; 194, 2 15; 195, 2 9 14 22 26; 196, 2 4 9 17 21; 197, 2 21 23 29 32; 198, 13 29 33 36; 199, 2 3 5 14 18 26; 200, 2 32; 201, 5; 202, 2 3 9 13 17 23 26; 203, 20; 204, 14 16 19; 205, 4 8 14; 206, 10; 207, 3 13; 208, 12 23; 209, 30; 210, 44; 211, 1 26; 212, 26; 213, 13 24; 215, 6 8 (legatus ad concilium mittitur) 13 20 29; 216, 8 13 14 16 28 29 32; 217, 4 6 9 13 26 ss (creatur legatus concilii); 218, 3 (accipit crucem) 15 (proficiscitur Roma); 222, 5; 223, 31; 224, 15 ss; 225, 11 ss (ingreditur Tridentum); 226, 6 ss et deinde passim usque ad p. 243, 11; 442, 34; 492²; 493, 3 17; 494, 1 13 et deinde passim (de eius morbo et morte) usque ad p. 499; 872, 15.
- [Crescentius, Marcellus:] eius filia 157, 19.
- Tiburtius, cler. Romanus, con-
clavista cardinalis 1549: 123, col. 2.
- Crespy oppidum 405⁶.
- Creste, castellum Galliae 768².
- Creta (Candia) 360, 7; 726, 14; 774, 20; 856, 38 s.
- Cretensis archiepiscopus, 1536
ad 1576 Petrus Landus, Venetus
856, 39⁸.
- Crevalcore (Crepacore), castrum
prope Bononiam 237, 10.
- Crispus, Tiberius, 1544 diaconus
cardinalis († 1566) 7, 38; 8, 9;
27, 8 19; 31, 22²; 39 (index);
40, 16; 55, 34; 58³; 62¹; 71¹;
74, 17; 88⁴; 97; 125, col. 2
(eius conclavistae); 127, col. 4;
128, col. 3; 139² (p. 140, col.
2); 145, col. 1; 156, 18; 165,
33; 209, 23; 249³ (venit ad con-
clave 1555); 251, 10; 252, 38;
254, col. 2; 264, 26; 269, col.
2; 281, 17; 308, 31; 330, 7;
335² (fin.); 338, 18; 339¹;
434, 25; 499, 19; 581, 21; 585,
5; 611, 21; 627, 5.
- eius barbitonsor 71¹.
- Crivellus, nuntius apud Philippum II
485¹; 486, 20.
- Crotis, magister Firmus de, Bergo-
mensis, murator conclavis 1549:
126, col. 2; 128, col. 4.
- Croton (*Cotrone*) LXXII⁶.
- Croy, Carolus de, v. Tornacensis
episcopus.
- Robertus de, v. Cameracensis
episcopus.
- S. Crucis, cardinalis (Marcellus Cer-
vinus), v. Marcellus II; Quiñones.
- S. Cruce, Bernardinus de, v. Comensis.
- Prosper de, v. Chissamensis.
- Crypta Ferrata, abbatia 593, 25°.
- Csanadiensis sedes 757¹.
- Cuenca v. Conchensis.
- Cueva, Bartholomaeus della — et
Albuquerque, 1544 cardinalis,
vicereus Neapolitanus (LXXXVIII,
30²); cv, 31 34; 7, 35; 8, 29;
18, 3; 23, 13; 27, 5 15; 31,
22²; 39 (index); 40, 9; 55,
29; 84¹; 97; 124, col. 1 (eius
conclavistae); 127, col. 4; 128,
col. 1; 135² (p. 136, col. 2);
139¹; 141, 35; 142, 13 ss; 143,
14²; 144, col. 2; 156, 15; 180,
4; 188, 11; 195, 2; 200, 2;
203, 20; 207, 1; 208, 25; 251,
5; 252, 38; 254, col. 2; 257³;
264, 20; 269, col. 2; 283, 24;
308, 22; 338, 15; 339¹; 343,
13; 455⁷; 457¹⁷; 458, 10;
500, 7; 516, 23; 519, 44; 520,
41; 521, 9 13; 524, 34; 539,
26; 543, 3 ss² (obiit); 592, 9;
609¹¹; 610, 1; 611, 21; 612,
37 ss (Turrius vota pro eo ambit);
613, 30; 619, 15 ss; 620, 5;
622, 34; 623, 12.
- Gabriel de, dux Albuquerque,
gubernator Mediolani CXI, 11.
- Cugnola, villa prope Tridentum
239, 2; 241, 2.
- Culma (Clusa?) prope Bolzanum
LXVI⁹; LXXVIII⁶.
- curatorum (v. chorepiscopi, episcopi,
parochi, presbyteri) institutio
xcviii, 16.
- Curiensis (Coira, *Chur*) episcopus,
1550—1565 Thomas Planta 219,
22³ (ubi *Curiensis* est legendum
et adn. delenda, cf. Corrigenda).
- dioecesis 587, 15.
- Cusa, Nicolaus de, cardinalis LXXIX,
33; CLVII⁶; 758¹⁴.
- Cuvillionius, Ioannes, Iesuita 560³.
- Cyprianus Carthaginensis 662, 38;
726, 16; 732, 25⁴; 733, 30;
734, 1¹; 739, 10; 755, 15⁶;
766, 9; 767, 4¹ 9² 15⁷ 16⁸;
775, 7² 3 16; 824, 30⁹ 10; 841,
4¹; 847, 16⁸; 851, 22⁴; 887,
33²⁰; 888, 17³; 889, 4³.
- (ord. erem. s. Augustini, antea
Franciscus) LXII, 15.
- Benetus (= Venetus?), ord.
Praed. 400⁸.
- Bononiensis, ord. erem. s. Aug.
LXXXIX⁴.
- Cyprus insula XLVIII, 14.
- Cypri prior 502⁷.
- regnum 534, 16.
- Cyprii 746, 2.
- Cyprius episcopus, v. Nicosiensis.
- Cyrillus Alexandrinus (663, 5?);
755, 10⁵; 766, 10³; 885, 15⁹;
887, 30¹⁹.
- Hierosolymitanus 885, 11⁴.
- domus pontificiae (sub Paulo IV)
magister 626, 12.
- D.**
- Dacia (Dania) 556, 17 (v. Dani).
- Dagon, deus Philistaeorum 875, 21
26.
- Dalmatia cxxxvi, 28 33; 357, 33;
361, 24; 551, 27.
- Damasci praepositus 809, 41.
- Damasus papa 425, 33³; 739, 18³;
743, 35¹⁰; 746, 17⁴ 19 22 27;
747, 11³ 26 39 43 ss; 759, 8²;
762, 42; 763¹; 766, 36⁷; 767,
22¹⁰ 25; 770, 23⁴ 28 34¹¹ 12;
771, 1¹ 19; 787, 14⁶ 7; 788³;
842, 2; 851, 22; 886, 2⁴.
- Damiani, Petrus 769⁴.
- Dampvillers, gubernator de 868, 1.
- Damville, D. de 811, 10.
- Dandinus, Hieronymus, Caesenae,
1544 episcopus Casertanus, 1546
Imolensis, 1551 cardinalis, 1553
legatus ad imperatorem LXVII, 3;
cix, 28; 154, 3 (secretarius ponti-
ficis); 200³; 202²; 203¹; 204³;
207²; 212²; 221, 9² (nuntius
ad imperatorem mittitur) 29; 222,
34; 223³; 224, 9 17 35; 229³;
230, 30; 232, 30; 235¹; 248⁴;
251, 21; 252, 40; 254, col. 2;
264, 39; 268, col. 2; 269, col.
1 2; 290, 7; 308, 40; 320, 22;
328, 5; 329, 31; 339, 8¹; 340,
9 ss³⁻⁵ (moritur); 341, 14; 437,
3; 500, 9 ss 14 ss 24 ss; 501,
20⁴; 503, 24; 521, 9 40 ss;
523, 11; 526, 46⁴; 527, 18;
611, 18⁵; 617, 40; 623, 2 10
13.
- familiaris (conclavista) eius 521,
40 ss.
- Dandulus, Matthaeus, Venetorum in
curia Romana et 1562 in concilio
orator (v. Ponte, Nicol. de)
3² 5; 21, 37⁷; 51¹; 74¹; 88¹;
101²; 146²; 147³ 4; 154²; 156,
24; 157²; 165, 6; 170, 24⁷;
184²; 186, 34; 187, 13; 189,
38; 190, 1 17; 191³; 193, 6;
194, 20; 195, 11 24 28; 199,
7; 200¹; 202, 11 31; 203¹;
204¹; 205, 9¹; 206, 40; 207²;
214, 18; 215, 5; 216, 21; 217,
33; 219, 14; 222, 1; 282, (1)
29²; 433, 9; 559, 25 27.
- Dandelot v. Andelot.
- Danebault cardinalis v. Annebault.
- Danesius, Petrus, 1546 s. orator Gal-
lus in concilio, praeceptor Del-
phini Franciae, 1557—1577 epi-
scopus Vauensis (*Lavaur*) CLII,
18; CLXX sup. 20; 433, 18;
728^f; 734, ante l. 5; 735, 4⁵ f
4⁷ 10; 815¹ 8; 824, 27; 860⁸;
870, 34; 882³.
- Dani 487, 36 (ad concilium 1562
venturi); v. Dacia.
- Daniel propheta 415⁵; 846, 46.
- Aliensis cxxiii, 29³.
- Danubiana classis 588, 28.
- Danville, cursor e Gallia 868, 4.
datariatus reformatio 158, 28.
- Dausqueius, Claudius, canonicus Tor-
nacensis LII, 26.
- Davalloles v. Valloles.
- David rex 781, 12; 793, 8; 856,
32.
- Davila, Aloysius (Luis), v. Avila.

- Debris (de Bris), Nicolaus, doctor Sorbonicus, v. Bris.
- Decentius, Eugubinus episcopus 763, 31.
- decimae 183, 6 ss¹ (exiguntur a Venetis); 187, 13 (item); 192, 4 ss; 222, 1 ss; 347, 36; 412, 11; 450, 1 9.
- Delphinus, Zacharias, familiaris Iulii III et Pauli IV (cf. *Steinherz*, Nuntiaturber. I, xxxii—xli), 1553—1574 episcopus Lesinensis (Pharensis, *Hvar* in Dalmatia), 1553 ss et 1560 nuntius apud Ferdinandum I, 1565 cardinalis, († 1584) cii, 35 ss 47; 355, 12; 463, 34; 595, 4 ss; 641³; 683¹⁰; 684¹; 705².
- Gentilis cxxv, 24.
- Delphius (nomen ab oppido *Delft* Hollandiae, ubi natus erat), Ioannes, theol. doctor 241, 17 (cf. Addenda).
- Demetrius physicus, 1559 conclavista card. Massiliensis 521, 38.
- Demetz, Mr. clv, 14.
- Demochares (de Mouchy, Monchy), Antonius, rector universitatis Parisiensis CLXXI sup.¹⁶; 834, 25⁸; 885, 6 (habet sermonem).
- Denifle, Henricus 856¹.
- Deodatus a Peña Billorum, erem. s. Aug. ('Senensis'?) LXXXIX, 10⁴; 450⁷.
- Derkum oppidum LXVIII⁶.
- Dertusensis (*Tortosa*) episcopus, 1560—1574 Martinus de Corduba et Mendoza ord. Praed. CXLII, 28 30 40; CXLIII, 24¹; 484, 19; 570, 4; 635, 23⁴; 645¹; 658¹; 816, 3²; 826, 2 6 21.
- Deux-Ponts (*Zweibrücken*), comes de 879, 34; 880, 2.
- Devaris (*Avarius*), Matthaeus ('Graecus') LXII, 38⁵; cxxv, 24.
- Didaci, b., canonizatio 597^c.
- Didymus, pater eccl. 885, 29¹³; 888, 20⁵.
- Dieppes, oppidum Galliae 814, 32.
- Diessen locus 880, 15.
- Diest oppidum LXVI⁹.
- Dilinga (Telinga), civitas Germaniae 228⁷.
- v. Simon.
- Dio Cassius LXXXIII, 30.
- Diodorus Siculus LXXXIII, 12.
- Tarsensis 497² (p. 498, col. 1).
- Dionysius Areopagita 726, 15; 762, 35¹⁰; 770, 35¹²; 771, 36¹⁷; 883, 42¹⁸; 885, 11³; 886, 29¹⁵.
- Dioscorides LXXXI²; LXXXIII, 1.
- Dioscorus haeresiarcha 497² (p. 498, col. 1).
- Diruta, Sigismundus Phaedrius de L, 20; 227, 30³ (contionem habet). dispensationes 874, 28.
- Diuzioli v. Sixtus Cremonensis.
- Divio (*Dijon*) civitas cli, 38⁸.
- doctores in capitulis 872, 29; 873, 1.
- Dolce oppidum 549³.
- Dolensis (*Dol* Burgundiae) academia 23¹.
- episcopus, 1560—1591 Carolus d'Espinau (Despinay), antea cler. Redonensis CLXIII⁷; 729⁸⁴; 834, 8.
- Dolera (de Olera), Clemens, Moniliensis (Genuensis), ord. Min. obs., 1553—1557 minister generalis, 1557 cardinalis 'Arae coeli', 1560 episcopus Fulginatensis († 1568) 289, 20; 304, 40; 305, 9 16 27 39; 309, 9; 320, 14; 328, 32; 329, 9; 339, 19¹; 343, 14; 347, 31; 523, 47; 544, 27; 580³; 581, 22; 599, 24; 611, 24.
- Döllinger, Ignatius de XLVI, 6; cvii, 17; CLXV, 19⁸; CLXVI, 4; 399².
- Dominici, Ioannes (card. Ragusinus) 417³.
- Dominicus, s., 325, 12 (eius festum); 561, 37; 647, 34.
- Dominicani v. Praedicatorum ordo.
- Domitius, Gn., Aenobarbus, orator 748, 25⁸.
- Donatistae 724, 10; 758, 10.
- Donatus, Federicus, cler. Regiensis, 1549 conclavista card. Carpensis 123, col. 1; 127, col. 2.
- Franciscus, Venetorum princeps († 1553) LXVI⁹; 483, 10; 447².
- Donzelli v. Cathaneis.
- Dorado, Bernardo cxli, 28.
- Doria (de Auria), Antonius LXVI⁹; 240, 19.
- (Ioannes) Andreas 6, 10; 196, 8; 445, 18 (?); 449, 18; 599, 26.
- Doriae, varii eius gentis xc, 27.
- Franciscus de, conclavista Hieronymi 1549: 34, 5.
- Hieronymus, Genuensis, 1529 diaconus cardinalis, († 1558) 23, 9² (advenit ad conclave); 24, 7; 27, 7 28; 39 (index); 40, 10; 55, 30; 70, 9; 71, 18¹; 72, 16¹; 73⁴; 74, 3; 75, 9; 76, 5; 77, 7, 79, 2; 80, 17; 83, 3 9; 94, 13; 95, 8; 96, 17; 97; 98, 2 8; 99, 3³; 101, 5; 102, 2; 103, 38; 105, 1 5; 106, 2 9; 109, 10; 125, col. 1 (eius conclavistae); 128, col. 2; 129²; 132¹, col. 2; 144, col. 1; 156, 17; 209, 20; 251, 54; 263³; 265, 2; 269, col. 2; 309, 10; 321, 32 ss³ (mori-tur).
- Ioannes Bapt., cler. Genuensis, 1549 conclavista Hieronymi 125, col. 1²; 259, 32.
- Maximilianus v. Naulensis.
- Draut (Dragut, Drahutt) Rais 192, 19; 441, 42; 447, 8.
- Dreux ad Euram 544⁴.
- Driel, Nicolaus, familiaris Pighini, notarius concilii 373, 3¹.
- Druda, Franciscus, Calliensis, cantor concilii 547, 13.
- Druffel, Augustus de XLVI, 14; XLVII, 5; LIII, 28; LIV, 32; LIX, 32 ss; LX, 9; LXXXIX, 4; cv, 22 ss; cvii, 19 38; CLXV, 19; CLXVI, 10; 46⁴; 377²; 426⁵; 882².
- duella prohibita 597^c; 713, 11.
- Dulcetum castrum (prope Veronam) LXVI².
- Dundalum, Hiberniae oppidum 764².
- Dupré (Dupret, du Pré, du Prey), Richardus, theologus Gallus CLXXI sup.⁴; 696, 18; 834, 9³.
- Durandus, Guilelmus 731, 30⁷.
- Ioannes Stephanus 735⁴.
- qui? 801, 17³.
- Durasius, Hugonottorum dux 595^x.
- Durantes de Durantibus, 1544 cardinalis, 1551—1557 episcopus Brixiensis, † 1558: 7, 35; 8, 32; 20, 4; 24, 37; 27, 6 16; 39 (index); 40, 18; 53, 1 3¹²; 55, 29; 82, 4; 87, 2; 91, 2; 96²; 97; 124, col. 1 (eius conclavistae); 128, col. 1; 139²; 144, col. 2; 155, 5 (legatus Camerinensis); 156, 15; 160, 28; 165, 25; 175, 34; 177, 19; 180, 2; 199, 2 23; 203, 21; 208, 27; 216, 7 (fit episcopus Brixiensis); 218, 10; 219, 16; 222, 13; 251, 48; 256¹; 259, 42; 260, 2; 264, 21; 269, col. 2; 274, 47; 308, 24.
- Nicolaus, Camerinensis 219⁴.
- Vincentius v. Thermularum episcopus.
- Durazzus, marchio XLVIII⁴.
- Düren oppidum LXVIII⁶.
- Durfé (d'Urfé), Claudius, orator regis Gallorum in curia Romana 4²; 8, 7 15; 42, 14 ss; 43²; 44, 49; 45, 21; 48, 14; 49¹; 54, 5; 55, 9; 59¹; 108, 8; 116, 1; 156, 23; 157, 12; 158, 20; 160, 25; 163, 9 ss; 164, 11; 165, 22; 172, 15 24; 174, 21; 175²; 179²; 181, 10; 187⁵; 188, 31; 190, 17; 195, 11 18 (recedit); 196, 3 19; 197, 22; 199, 36; 202, 26; 204, 7; 206, 40; 207, 20; 213, 30; 214, 17; 215, 5; 221, 18 (revocatur).
- Dyenville, locus Galliae cli, 40.

E.

- Eberbach, vicus Virtembergensis 880, 17.
- Ebredunum (*Embrun*) civitas 822⁹.
- Ebredunensis archiepiscopus, a) 1556—1560 Robertus card. de Lenoncourt, v. Lenoncourt. b) 1560 (Febr. 7) ad 1600 Guilelmus (d'Avançon) de S. Marcello 565, 40; 833, 23.
- Ebroicensis (*Ebreux*) episcopus, a) 1532—1574 Gabriel le Veneur de Tillières (cler. Sagiensis) CLXX (App. I, n. 1²); 569, 42; 760, 4⁴; 772, 35; 800, 39; 832, 7; 834, 8; 877, 39. b) 1574 ad 1591 Claudius de Saintes CLXXI sup.⁵.
- Eckweiler locus 880, 19.

- Eduardus III, Confessor, rex Angliae (1042—1066) 807, 12 (?).
 — VI (1547—53) 274, 6 22.
 Egmont comes 325, 9.
 Egna (*Neumarkt*) castellum LXVI⁹; LXVIII⁶; 880, 11.
 Ehrenbreitstein oppidum CXLIX⁴.
 Ehes, Stephanus L, 19; LVIII, 20 ss; LX, 9; 333¹; 377²; 415⁶; 682².
 Eistetensis (*Eichstätt*) episcopus, 1560—1590 Martinus Schaumburg 799².
 — eius procurator, v. Philadelphiensis 650².
 — episcopatus 799, 1⁴.
 Elchingen locus 880, 16.
 Elconte, Bartholomaeus, Gallus, cantor concilii 547, 12.
 Eleonora Austriaca, Caroli V soror, Francisci I uxor CXXXV, 35; CXXXVII, 26; 167, 16; 275, 10; 326, 37; 459⁴.
 Elias propheta 736, 7.
 — Turonensis archiepiscopus 748, 33°.
 Eliensis episcopus, a) 1534—1554 Thomas Goodrich 892, col. 2. b) 1554—1559 Thomas Thirlby 274, 9², cf. 892, col. 2.
 Elisabeth, regina Angliae (1558 ad 1603) 545, 25; 595, 1; 681, 21; 849, 1.
 — Schoenauensis († 1164) 798, 15⁴.
 Elisaeus propheta 736, 7; 791, 14.
 Elius, Antonius, v. Helius.
 Elnensis (*Elne* in Gallia, tempore concilii partim ad regnum Aragoniae pertinebat) episcopus, 1545—1555 Michael de Puig (de Podio, Pugius), 1552 etiam episcopus Urgellensis, 1556 translatus Ilerdam († 1559) 497² (p. 498, col. 2).
 S. Elpidus (castellum) 40°.
 Eltvilla (ad Rhenum) 241³.
 Embrum (Ebrodunum) 822³.
 Emporium (*Empoli*) 404³.
 — fratres erem. s. Aug. 404³.
 Empsius v. Altaemps.
 Engolisma (*Angoulême*) 404⁷.
 — Engolismensis episcopus, 1533 ad 1567 Philibertus Babou de Burdisiera, 1560 orator regis Gallorum in Urbe, 1561 cardinalis 333¹; 344, 21 36; 352, 4 (fit cardinalis) 24; 463, 27; 516⁵; 534, 3²; 538, 15; 540, 5; 590, 27.
 Ennius poeta 810¹¹.
 — Philonardus v. Verulanus.
 — Thomas, medicinae doctor Trevirensis 241, 18.
 Ennodius diaconus 758, 20⁸.
 Entius (Eulius?) Antwerpiensis, abbas 358, 8.
 Enzweihingen (?), locus 880, 17.
 Ephesus civitas 730, 21; 777, 18 ss; 883, 9.
 — Ephesina ecclesia 732, 21; 770, 6; 883, 6.
 Ephraim tribus 792, 40.
 Epicurus philosophus LXXXIV⁸; 483¹.
 Epidauros v. Ragusa.
 Epinal civitas CLXXI, App. II, n. 30.
 Epiphanius Salaminus 728, 5 19; 763, 2⁵; 770, 8¹ 21³; 886, 12¹¹ 13¹³; 894, col. 1.
 episcopi, episcopatus dignitas et institutio (v. ordo; residentia) CXLIII, 19; 187⁵ (eorum nominatio regi Gallorum concessa); 657, 32 (num sit ordo, num iure divino sit institutus); 658, 2 ss; 659, 6 8 15 ss; 660, 24 ss; 662, 18 ss; 663, 17 ss; 666, 25 ss; 667, 9 ss; 668, 25 ss; 679, 8; 681, 12 39 ss; 682, 3; 685, 24; 686, 5 ss 19 ss; 687, 17; 688, 3 ss; 698, 26 ss; 707, 15 ss; 708, 28 ss; 711, 17 ss; 712, 29 40; 714, 16 ss; 725, 12; 728; 730, 11 ss 20 ss; 732, 21 ss; 733, 29 ss; 735; 738, 26 ss; 739; 743 ss; 750 s (electio); 753, 37 ss; 735 s; 758 ss; 762 ss; 770 ss (cf. *residentia*); 838 ss; 844 ss; 856, 10 ss (electiones); 869, 29 ss, 870, 24 ss; 871, 4 ss; 882, 1 ss.
 — episcopi titulares 680, 10 ss; 683, 4 ss; 687, 11; 839, 5; 842, 38 ss; 853, 34; 864, 38 ss; 865, 7.
 equites Pii 598, 12 19 22.
 Eraldi, Ioannes Antonius de, 1549 conclavista card. Doriae 128, col. 2.
 Erasmus, Desiderius XXXVIII⁸; 379, 7¹; 401, 8²; 824¹⁰.
 Erastus, Thomas, v. Luber.
 Eridanus v. Padus.
 Esdras 415⁵.
 Esinum flumen 353, 24.
 Esium (*Lesi*) 39 (index).
 — Esinus episcopus, 1554—1597 Gabriel de Monte, cler. Aretinus 724 (31?)⁸.
 Esslingen civitas LXVI⁹; LXVIII⁶; 879, 33.
 Estampes, oppidum Galliae 742, 40.
 Estensis cardinalis: Ludovicus (Aloisius) de Este, frater ducis Ferrariensis, 1550—1563 archiepiscopus Ferrariensis, 1563 ep. Auxitanus (*Auch*), cardinalis creatus 26. Febr. 1561 († 1586) 352, 6 (fit cardinalis); 540, 17; 545, 14 s⁵.
 — Hippolytus, v. Ferrariensis.
 — dux, v. Ferraria.
 — Isabella, uxor Francisci marchionis Mantuae 351².
 Etruria (Tuscia) CXXV, 39; CXXVI, 20; 295, 14; 358, 20 24 32; 359, 26; 360, 34; 437⁴; 440, 20; 447, 9; 453, 19; 456⁸; 512, 28; 575, 16; 577, 29; 598, 30.
 Eubel, Conradus CXXI, 36.
 eucharistiae sacramentum (cf. *communio*) XCVI, t. II, n. 16; 242, 26; 243, 20 26; 394, 4 7 11; 451, 28; 466, 30; 643, 31 ss 39; 644 s.
 Eugenius II papa: 784, 47.
 — III: 731, 22; 739, 14
 — IV: XVIII, 23; CXXXVIII, 35; 481, 18; 672²; 725, 32¹⁰; 739, 33; 768⁸.
 Eugenius de Pisauero, ord. s. Aug. 553, 30.
 Eugubium (*Gubbio*) 249²; 256, adn., col. 2; 441, 14 s 17 ss; 736³; v. Cornelius.
 — Eugubinus episcopus, a) c. 416 Decentius 763, 31. b) 1556 ad 1599 Marinus de Sabellis Romanus 359, 17 (venit Trid. 22. Oct. 1561).
 — Fregosia abbatia 441, 18.
 — fratres ord. erem. s. Aug. 441, 19.
 — Bernardinus, v. Cornelius, Bern.
 Eulius (Entius?) Antwerpiensis, abbas 358, 8.
 Eulogius, monachus et episcopus 745, 44.
 Euphrates fluvius 594^h.
 Euripides poeta LXXXIII, 39.
 Europa 254, col. 1; 624, 3.
 Eusebius Pamphili CLV, 9.
 Eutyches haeresiarcha 497² (p. 498, col. 1).
 Eva 835, 9.
 Evaristus papa 690, 19³; 706, 8. excommunicatio 714, 25 ss⁶.
 exemptiones (v. capitula cathedralia; regulares) CXLIV, 21; CLII, 30; 348, 1; 393, 1; 483, 32; 691, 34 ss; 695, 38 ss; 697, 8 ss; 698, 31; 700, 31; 701; 705, 34; 707, 25; 709, 1 17 25; 710, 47; 871, 16 ss; 872, 14 33; 875, 28 31. expectativae 703, 1 ss; 874, 28.

F.

- Faber, Guido, iudex maior Tolosae, tertius Gallorum regis in concilio a. 1562 orator (v. Galli oratores) 560, 16 (advenit 22. Maii 1562); 568⁴; 697, 36; 866, 3; 867⁸.
 — Iacobus, Stapulensis 798⁴⁵.
 Fabianus, Antonius, magister 460, 26.
 — Clavarius, ord. erem. s. Aug., magister, Ianuensis LXXXVIII, 36; LXXXIX, 17; (447, 32?); 460, 11³.
 — da Napoli (idem?) LXXXIX, 20.
 — Franciscus 459, 10.
 — (quis?), ord. erem. s. Aug. 447, 32.
 Fabrianum oppidum 39 (index).
 Faernus, Gabriel CXXV, 23.
 Faesulanus episcopus, a) 1530 ad 1552 Braccius Martellus, deinde ep. Liciensis (*Lecce*), † 1559: 372, 5; 373, 22⁶; 378, 32; 392, 40; 393, 4 10; 434, 2. b) 1552—1566 Petrus Camaianus, v. Camaianus.
 Falcetta, Aegidius, v. Caprulanus.
 Falenscius, Stanislaus, Polonus, abbas Suleioviensis, procurator archiepiscopi Gnesnensis 360, 22.
 Falfessura, Dominicus, 1549 physicus in conclavi 128, col. 4.

- Famagustanus (*Famagosta* in Cypro) episcopus, 1561—1591 Hieronymus Ragazzonus, Venetus 876, 11².
- Fantucci, Galeatus, cler. Bononiensis, 1549 conclavista card. Crescentii 123, col. 2.
- Federicus 452, 18.
- Fanum (Fortunae) civitas 39 (index); 353, 26; 406⁶; 588, 17.
- Fanensis episcopus (et cardinalis), a) 1537—1548 Petrus Bertanus Mutinensis ord. Praed., 1548—1550 nuntius apud imperatorem, 1551 cardinalis [eius relationes partim sunt editae in Nuntiaturber., part. I, t. XII, ubi p. XIX ss etiam vita] 159, 10; 212, 25 ss⁴ (mittitur ad imperatorem); 213, 15; 229, 30; 232, 8; 236, 32; 237, 23; 238, 19 31; 251, 17; 252, 40; 254, col. 1 2; 255, col. 1; 257, 42 264, 38; 269, col. 1 2; 270, col. 1; 308, 37; 321, 16 ss (moritur); 334³; 428, 11; 436⁷; 437, 4³. b) 1560—1567 Hippolytus Capilupus, v. Capilupus.
- Farault, Guil., v. Faroul.
- Farfarus, Nicolaus, fiscalis 163, 24⁵; 164, 5; 201⁴.
- Farfensis abbas (v. Ursinus, Franciscus) 159, 34.
- Farlatus, Daniel cxxxv, 28⁸.
- Farneanus, Nicolaus, cler. Ferrariensis dioecesis 505, 11.
- Farnesius, Alexander, cardinalis 1534 († 1589) xvi, 18 21; xvii, 13 17; xix²; xxiv, 10; xxv, 21 27; xxvi, 20; xxvii, 20 22 ss; xxx, 10⁶; xxxiii, 34; xxxv, 9; lx, 20; cxi, 8²; cxxv, 11 ss 28 32¹³ 44; cxxvii, 3 5 9 12 22 26; cxxviii, 1¹ 3 10 ss; cxxxv, 6² 9 ss 26 s; cxxxvi, 14⁶; cxxxvii, 32; 3³; 4, 13 20; 5⁴; 6, 47; 7, 36; 9, 1; 16, 7²; 19⁴ (p. 20, col. 2); 23¹; 26⁴; 27, 7 19; 30⁸; 40, 22; 42¹; 44, 10; 46, 27 29; 47³ (p. 48, col. 2); 49, 10; 50²; 51¹; 53, 13; 55, 30; 58, 17; 59¹; 60²⁴; 62, 3¹; 63, 7¹⁵; 64³; 66¹; 67⁸; 70¹; 71, 12¹; 72²; 82, 10 ss; 84¹; 88¹; 89³; 96²⁸; 97; 98²; 99 11⁵; 100, 13 ss²; 101²; 105³; 112²⁸; 120, 28; 125, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 3; 128, col. 2; 130, 13 ss¹; 131³; 132, 6 ss¹; 134, 2; 135, 2²; 139, 9 ss²; 140, 10; 141, 7 ss²; 142; 143²; 144, col. 2; 147, 21; 156, 1 17; 159, 19 24; 160, 31; 165, 37; 166, 33; 169, 24; 173, 20; 176, 1 11; 177, 13 18; 180, 5 24 32 s 35; 181, 8; 184, 20 24 29; 185¹; 191, 4 ss 30; 192, 7; 197, 3 (redit in Urbem) 10 24 29 32; 198, 14 22 (it Parmam); 207, 13; 208, 12 35; 211, 2; 212, 15; 215, 13 18; 218⁴; 220, 31; 221, 21 30; 252, 2 8; 254, col. 1; 255, col. 2; 257²; 259, 43; 260, 3 (imperatoris hostis); 260, 13; 265, 3; 266, 1 ss; 267¹; 274, 42; 276, 7; 283, 18; 287, 26; 299, 23; 302, 37; 309, 12; 318²; 330¹; 336⁷; (25. Aug. 1559 Romam venit); 339, 21¹; 341, 17; 343, 14; 352⁴; 372⁴; 376²⁵; 377²; 386, 38¹⁵; 387, 9⁴; 388, 1³ 19; 393, 14; 412²; 414²³; 426³; 427³; 429, 25; 433, 21 24 s; 462, 2; 465¹; 509¹³; 519, 37; 520, 40 42; 524, 17; 526, 9; 527, 25; 528²; 530, 8¹²; 531, 26 39; 539, 2; 575, 4 ss³; 576, 5 32 36 ss; 577, 3 ss 10 16⁶ 32 ss 44; 578, 12³; 579, 1 11 ss⁶⁸; 580, 10 13; 581, 42; 582, 28 46⁶; 583, 4 ss; 584, 37 ss; 585, 26 45; 588, 48; 589, 12⁶; 593⁶; 599, 28; 611, 25; 614, 19; 618, 20; 620, 12; 625, 33; 626, 24 ss; 627, 9¹; 628, 17 24; 631, 38 43.
- Horatius, dux Castri 9, 14 ss; 54, 8; 71²; 130, 19 ss¹; 132¹; 191, 24; 237, 11; 238, 24; 273³ (interfectus); 312, 2; 465¹.
- Hieronyma, eius uxor 191, 25.
- Iulia 404⁹ (p. 405, col. 1).
- Luisius, pater Pauli III: cxxxii, 29.
- Octavius xxiv, 16; lxii, 27; cxxvii, 4; 3²⁶; 6, 17 45; 16, 10 ss²; 26⁴; 63⁵; 103, 28 ss⁴; 104, 15 ss; 107¹; 130, 17 ss¹; 152, 39 ss; 154, 24 ss; 158, 18; 162, 15; 169, 3 13; 173, 12 ss; 180, 11; 182, 3; 191, 10 ss³⁷; 198, 22 (aegrotus); 215, 12 23; 217, 19 35 ss; 218, 12 25 28⁴; 221, 31; 222, 19 35; 223, 3; 230, 17; 231, 17 22 s; 232, 10 ss; 234, 7 ss; 236, 7 33; 239, 14; 240, 17; 274, 41; 275, 40; 276, 6; 299, 9 ss⁵; 312, 2; 386, 38; 387²; 429, 25; 439⁸; 465¹; 575, 9²; 579⁶; 588, 48; 589, 12; 599³.
- Petrus Aloysius xix²; 5, 8; 6, 8 17 44; 19⁴; 26⁴; 299, 11; 435, 9; 575, 10; 579⁷; 589, 2.
- Rainucius, card., v. S. Angeli.
- — avus Pauli III: cxxxii, 30.
- Victoria (soror Alexandri et Rainucii) 465, 3¹.
- Farnesiorum gens lxxv, 7; 26⁴; 29, 30; 213⁴; 443, 15; 461, 4 10; 579⁶⁷; 594⁶.
- Farnesianus status 10, 15.
- Farnesiani horti 330¹.
- — cardinales 267, 1; 580, 2 24 33; 581, 46.
- Farnesianae partes 527, 7.
- Faroul (Farault), Guilelmus de, cler. Ebroidensis, 1549 conclavista card. de Meudon 123, col. 1; 127, col. 3.
- Fascitellus, Honoratus, v. Insulanus episcopus.
- Faventia lxxiv, 42; 39 (index) cum adn. q; 353, 29; 404³; 406⁶; 434, 15; 465, 8.
- Fazinus, Stephanus, Cremonensis, ord. Carm., provincialis Lombardia 361, 8 (venit Trid. 12. Nov. 1561); 362, 4; 552, 9.
- Federicis, Hieronymus de, v. Sagonensis.
- Felicianus, Bernardus xxv, 41¹⁰.
- S. Felis Ianus (?) castellum 441, 5.
- Felix I papa 662, 40; 663¹ (apud Pseudo-Isidorum).
- II: 758, 14.
- (Feltrum): Antonius de Feltro lxxxix, 32.
- Feltrensis episcopus, 1520 ad 1546 († 1564) Thomas Campeggius (1540 nuntius ad dietam Vortmariensem) 289, 18³; 367, 16; 368, 17; 374, 25; 380, 19; 423, 31.
- Ferdinandus I, 1531 rex Romanorum, 1558—1564 imperator xxix, 4; xxxii, 19; xcvi⁴; xcvi, t. 1, n. 24 30; xcvi, 18 ss; xcix, 43; ci, 4; cii, 37; ciii, 3; cxxvi, 7 s 15 s¹; cxlvi, 18; clii, 9⁷; clvii, 46; 77, 1; 155¹; 164, 20 ss; 167, 3 19; 175¹⁵; 177, 28; 178, 1 ss; 180¹; 213⁴; 237, 28; 239, 18 20 21; 242, 4¹; 275, 1 9; 283, 33; 313, 6; 319²; 323, 30 34 ss; 324, 1 ss 19 ss²³¹²; 325⁵; 326, 30; 338, col. 2; 351, 25; 355, 1; 357, 23; 377, 23 34; 378, 21; 404¹; 455, 12⁴; 461, 10; 465, 24 (is est intellegendus) 27; 466, 3; 471, 10; 493²; 521, 2 ss²; 526, 12; 532, 9¹; 533, 6 ss²; 546, 15 29; 548, 27 38; 550, 38; 556, 48; 557, 28³; 565, 4 6; 567, 13¹; 576, 6 ss 20 ss⁵; 577, 4 14, 18⁶; 588, 25 29 36; 591, 12; 594, 26; 595, 7¹; 599, 32; 641, 38³; 647, 5; 649, 28 42; 650, 13 31⁵; 651, 40 46; 656, 31 36; 659²; 666, 11; 670, 16 s; 671, 32; 672, 35⁴ (articuli falso ei ascripti); 673, 20⁴; 674, 23 26⁴ (litterae ficticiae); 675, 29 ss; 676¹, 2 ss²³; 677, 15⁴; 678, 18; 679, 16; 681, 30; 683, 27⁹ 31; 685, 9; 694, 28²; 704, 8 ss; 705, 17; 710, 10; 711, 34; 712, 22; 714⁶; 716, 20; 719, 17; 736¹; 757¹²; 777, 38; 820, 20; 826, 11; 832, 5 ss; 848, 43; 850, 30 37.
- eius uxor, Anna, ex regia stirpe Hungariae 237, 29; 355, 2.
- filia, Eleonora, uxor ducis Mantuani 355, 1 ss 15 20 22 28; 465, 24; 548, 27 38 ss; 549; 706, 27.
- marescallus 832, 16.
- sigillifer 832, 20.
- vicecancellarius (v. Seld, Georg. Sigism.) 832, 10

- [Ferdinandus I, imperator:] eius orator in curia Romana (v. Iassus, Didacus) CXVII med.; 496, 5 23.
— extraordinaryrius, v. Guzman.
— in concilio Trid. 1552, v. Nausea; Zagrabienensis.
— — 1562 s. (v. Pragensis, Quinqueecclesiensis, Thun) CXX med.; CXLIII, 33; 480, 11¹; 481⁵, 7 10; 484, 9; 487, 14¹; 488, 15¹²; 562, 40; 596, 10; 641, 43; 642, 7; 644¹; 649, 26; 650, 33⁵; 656, 23 ss; 657, 9 ss; 668²; 673⁴; 675⁸; 676²; 691⁷; 693, 39; 694, 17; 697, 36; 704¹; 706, 3; 710, 11; 716, 25; 717, 10; 718, 25; 791, 19; 866, 3.
— Catholicus, rex Aragoniae 271¹.
Ferentinum civitas 40, 4.
Fernstein locus 880, 14.
Ferus, Michael, Mediolanensis CXXXVIII, 51.
Feronibus, Remigius de, Flandrus, clericus Leodiensis dioec., medicus conclavis 116, 20; 126, col. 1; 128, col. 4.
Ferragata di Casale, fr. Hieronymus, erem. s. Aug. XC, 8.
Ferrantius, Caesar, de Sessa 554, 5 (sermonem habet); 563, 34.
Ferraria civitas et ducatus 19²⁴; 167, 38; 182, 29; 281, 24; 297⁵; 301, 16; 303, 33; 309, 38; 388, 3; 400¹; 501¹; 859, 19.
— academia 587⁶.
— Ferrariae dux, Alfonsus 584, 82.
— — Franciscus 132¹.
— — Hercules II Estensis LXXXVIII, 42; CXXXII²; 19⁴; 164, 9 ss; 165, 11 ss; 166, 21 37; 167, 17 22 38; 254, col. 1 2; 259, 37 ss; 260, 9 ss; 263, 1; 270, 3; 272, 17; 281, 13²; 301, 16; 312, 1; 345, 38; 346, 2 11; 452, 33; 453, 15; 493²; 522, 28 (mortuus); 534, 33; 579⁷; 588, 31; 591, 1.
— — eius orator in curia (Bonifatius Ruggierus) 22, 21²; 24, 24.
— — Philippus Rhodus 24, 20.
— Ferrariensis cardinalis, Hippolytus Estensis, creatus 1538 († 1572) XXXI, 21; 7, 37; 9, 5; 16⁴; 27, 8 22¹; 39 (index); 40, 16^{ch}; 43¹; 46, 5; 55, 33; 58⁸; 62¹; 65, 18; 66¹; 67⁸; 82, 14; 94¹; 97; 105, 1 5; 110²; 125, col. 2 (eius conclavistae); 127, col. 3; 128, col. 3; 129²; 132¹; 135²; 141, 29; 144, col. 2; 156, 17; 158, 26; 159, 29; 160, 17; 161, 11; 166, 29; 168, 1; 179²; 180, 10; 187²; 188, 30; 198, 14; 200, 3; 202, 17; 207, 8; 209, 3; 213, 24; 221, 34; 222, 27 32²; 223, 1; 251, 26; 253, 1 3; 254, col. 1 2; 255, col. 1; 259, 41²; 265, 8; 267¹; 281, 9 ss; 283, 37; 301, 19 s; 309, 15; 334³; 337³ (col. 2); 339, 26¹; 343, 15; 344, 29 (fit legatus patrimonii); 348, 24; 352, 7; 520, 38; 521, 36; 526, 42; 530, 10; 531, 22; 535, 46; 538, 11; 539, 3; 541, 44⁵ (legatus in Galliam); 542, 6¹; 545, 16⁵ 30; 579, 23⁷ 30 37; 580, 7 s 15; 581, 21 37 39; 582, 46; 583, 29 39 43; 584, 32 42 45; 585, 29; 586, 6; 611, 25; 613, 16; 614, 11; 615, 2 7 15; 622, 16 ss³; 623, 1 ss; 627, 22 ss 31 40; 632, 9; 641, 14¹; 859, 19.
Ferrariis, Ascanius de, v. Montis Pilosi episcopus.
Ferreris, Ioannes de, v. Ferrières.
Ferrerius, Mauritius, conclavista card. Augustani 1549: 56, 27 (in lacuna, cf. Corrig.); 128, col. 1.
— Petrus Franciscus, v. Vercellensis.
— Petrus (Ioannes?) Franciscus, v. Vercellensis.
— Philibertus, 1518 episcopus Hipporegiensis, 8. Apr. 1549 cardinalis, † 14 Aug. 439⁷.
— (Ferrier), Rainaldus (Arnaldus), praesidens parlamenti Parisiensis, secundus Gallorum regis in concilio a. 1562 orator (v. Galli oratores) XXXI, 39; XXXII, 25¹⁴; 560, 14 (advenit 19. Maii 1562); 568²; 661, 34; 671, 28⁶; 684, 21; 697, 28 ss (protestatur); 738, 21¹; 866, 3; 867³; 875, 1 12.
Ferrières (Ferreris), Ioannes de, cler. Lingonensis, 1549 conclavista card. de Bellay 123, col. 1; 127, col. 1 (exit post reformationem).
Ferrus (Ferreus), Octavius, Macerataensis, doctor, auditor 336, 10; 514, 12.
Ferrusius, Iacobus, magister theologiae, Hispanus 241, 15.
festi dies numerosiores 483, 3.
Festus, Sex. Pompeius, grammaticus XXV, 38.
Fiaminghi, v. Flandria.
Fickler, Ioannes Baptista, auctor diarii LIII, 23 ss; LIV, 19 ss; LV, 9 ss; CLXX² 8; 561¹; 562²; 565²; 661⁶; 723¹; 822³; 837⁴.
Fiesco (Fliscus), Bartholomaeus 240, 27.
— Ioannes 6, 10.
Figliuiccius (de iis), cler. Senensis, 1549 conclavista card. S. Florae (1554 episcopus Clusinus), † 1558: 125, col. 2.
Figueroa, Bernardinus de, 1553 ad 1572 archiepiscopus Nazarethanus 301, 30.
— Gomez (Ioannes?) de, Philippi II nuntius LXVII, 2; 163, 28 ss; 327, 22 ss; 449¹² (Ioannes).
Filiarcha, v. Philiarthus.
Filonardus (Philonardus), v. Verulanus.
Finale oppidum 406⁶.
Finalis, Matthaeus, summus sub Pio IV aerarii praefectus (thesaurarius) 598, 37.
Finettus, Iustinianus, laicus Firmanae dioec., physicus conclavis 1549: 126, col. 1; 128, col. 4.
Finstermünz (?), locus Tirolensis CXXI, App. II, n. 11.
Firentino, v. Ferentino.
Firmum (Firmanae civitas) 14, 1; 24, 29; 39 (index); 71, 14; 184, 10.
— Firmanus episcopus, v. Lentius, Laurentius.
— Federicus Firmanus, capitaneus 71, 13².
— Cornelius, magister caerimoniarum CIX⁷; CXII, 4 ss; CXIII, 1 ss 35 40 s 49; CXIV, 14 ss 25 36; CXV, 19 25; CXVI, 3; CXXI².
— Ioannes Franciscus, Macerataensis, magister caerimoniarum CIX, 7 ss 6^{—8}; CX, 22⁷⁸; CXII, 1 ss; CXIII, 35 41 45 ss; CXIV¹; CXXI, 13; 14³; 25¹; 26⁴; 30, 27; 32, 1²; 34, 35; 35, 24⁶; 38¹; 44, 1; 47² (p. 48, col. 1); 53³; 56²; 63²; 66³; 67¹; 76⁴; 86¹ (p. 87, col. 1); 92²; 95¹; 102²; 113¹; 120, 6 12 ss; 121, 39; 126, col. 1; 128, col. 3; 139¹² (p. 140, col. 2); 142, 37; 491, 3 ss; 500, post l. 34; (503, 29²); 504, 28; 506, 16 33 40; 507, 1 ss 44 ss; 508 passim; 509, 2 ss; 514, 14² (cf. Corrig.); 518, 33; 519, 6 ss; 541, 17 571⁴.
— Ioannes Ludovicus Bondonus de Branchis, magister caerimoniarum CVIII—CXXII; CXL, 2 41 ss; 49¹; 53³; 55¹; 56²; 57²; 58²; 60¹; 61¹; 63² 4; 66²³; 67¹; 71¹; 72¹; 73²²; 74¹; 76¹⁴; 78³; 80²; 81²⁴; 83¹²; 85²; 86¹; 88¹; 90¹; 92²; 95¹; 96¹²; 99²³; 101²; 102²; 105¹²³; 107¹; 109²; 110²; 111²; 112²; 113¹; 126, col. 1²; 128, col. 3; 129²; 130³⁴; 132¹; 137³⁴; 139¹; 145¹; 237, 3; 248³⁴; 249¹; 250¹²; 252³; 264³; 284³; 327¹; 329¹; 337²; 354, 40; 491 ss (eius diarium); 494, 13; 496, 13 36; 497, 13 ss; 500, 14 ss; 505, 12; 507, 22 ss; 508, 11 ss; 509, 16 ss; 512, ante l. 20 (v. Corrig.); 519, 6 10 35 49; 540, 48; 541, 4 ss (profiscitur Tridentum); 547, 2; 548, 33 ss; 549, 44 et deinde passim usque ad p. 571, 16 ss; 581, 2; 606¹³⁴ et in adnot. paginarum sequentium; 684³; 723²; 861⁵; 866, 24; 878, 32.
— Hieronymus de Firmo, laicus Mantuanus, 1549 conclavista card. Tridentini 123, col. 2.
fiscalis (quis?) 1552 (21. Febr.) rediit et curia Caesarea CXVII, col. 1, 1.
Fivizzano, fr. Agostino da LXXXIX, 23.
Flach, Georgius v. Solonensis.
Flamigrolle oppidum 830, 9; 833, 5; 835, 4; 838, 1.

- Flamingus, Robertus, 1549 conclavista cardinalis Maffei 128, col. 2.
— Michael 128, col. 4.
- Flaminia provincia CXXV, 39; CXXVI, 20; 146, 26; 147, 15; 189, 39; 304, 5; 340, 10; 344, 30 (Borromaeus legatus Bonon. et Flam.); 575, 16; 577, 29.
— praefectus (card. Federici Caesii fratris filius) 580, 28.
- Flaminus (Flavinus?), Ioannes Paulus, orator Helvetorum 288, 27.
— Marcus Antonius XXII¹; LXXVIII, 22²; XCII, 19⁷ss; XCIV, 35; 192⁵; 437⁸.
- Flandria, Flandri (*Fiaminghi*) LXVI, 10 ss; XCIV, 16 18; 243, 25; 313, 18; 322, 22; 352, 3 32; 459³; 465⁴; 466⁵; 487, 13; 500, 9 26 (et ante l. 35); 511, ante l. 29 et adn. 5; 512, 2; 565, 2; 675, 22; 711, 8; 855, 22; 863, 42; 866, 30.
— cursor Flandriae 814, 11; 833, 19; 834, 20 28; 861, 43.
— Flandriae gubernatrix, v. Margaritha Austriaca.
— episcopi 866, 31.
- Flavinus, v. Flaminus, Ioannes Paulus.
- Flavius, Ioannes Paulus 338, col. 2 (orationem habet in funere Pauli IV); 518, 28⁶; 611, 5.
- Fliscus (*Fiesco*), Bartholomaeus 240, 27.
— Ioannes, Genuensis 6, 10.
- Flora, S., castellum 280, 22.
— Guido Ascanius Sfortia de S., cardinalis diaconus, camerarius, LXXXVIII, 32; XC, 43; CXV³ (mortuus); 7, 1 86; 9, 2; 11, 17 44; 12, 8; 19, 5⁴ (p. 20, col. 2); 20, 8; 21, 18; 27, 8 23¹; 30, 7 25³; 33, 19; 39 (index); 40, 14 22^d8; 49²; 51¹; 53, 4¹; 55, 30; 56, 20; 63¹; 67, 6; 69, 2³; 97; 99, 12⁵; 100, 12²; 101, 1; 109, 7; 120, 5; 125, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 3; 128, col. 2; 130, 13 ss¹; 132, 3 ss¹; 133, 1; 134, 1; 135² (p. 136, col. 1); 139²; 140, 10; 144, col. 2; 147, 21; 156, 17; 159, 19 24; 160, 31; 165, 33; 176, 1 11; 177, 18; 180, 5 24 32 35; 191, 24; 195, 11 23²; 196, 21; 197, 24 29 32; 198, 14 30 36; 200, 3; 201, 5; 202, 17; 207, 13 19; 208, 12; 209, 1; 210, 16; 211, 2; 215, 11 13; 217, 13; 221, 34; 250, 4; 251, 24; 252, 40³; 254, col. 1 2; 255, col. 1; 258, 12; 260, 13; 265, 5; 267, 4¹; 279, 22 41 44 ss; 280, 1¹ (incarceratur); 282, 18 (liberatur); 293, 5; 302, 38; 309, 13; 334²; 335²; 336, 37; 337, 2 ss¹8; 339, 23¹; 342¹; 343, 14; 450, 14; 502, 15; 506, 17; 508, 21; 510, 39; 513, 20; 517, 30 ss; 518, 14 21; 519, 34; 520, 38; 524, 17; 530, 8; 535, 46; 539, 3 27; 542, 20; 578²; 580, 1; 582, 46; 584, 32 36; 585, 26; 586, 21; 590⁶; 591^h; 599, 34² (mortuus); 607, 32 s; 611, 25; 614, 11; 615, 1 7; 617, 39 42; 618, 7; 620, 12; 622, 20 33 36; 626, 18; 627¹; 628, 24; 630, 12 30; 631, 19 22 38.
— — eius soror, uxor Hier. Ursini 280, 20.
— — nepos ex sorore 280, 18.
— — nanus, il fornarino 551, 27.
— — comes (Carolus? q. v.) 19⁴ (p. 20, col. 2); 130, 26; 348, 25; 453, 35; 502, 13 s; 539, 22.
— — huius uxor, Iulia de Nobilibus 502, 12.
- Florebellus, Antonius, presbyter Mutinensis, secretarius card. Crescentii, deinde Pauli IV, 1558 ad 1561 episc. Lavellensis LXVII, 21; 225, 27⁵; 276, 34; 298, 36; 303, 2 16 19; 325, 16 27; 492³.
- Florentia, Florentini XXII¹; LXVI⁹; CXI, 8 20; CXXVI, 41; CXXVII¹; 13²; 19² 4; 179, 15; 182, 29; 341⁴; 342¹; 367, 13; 400⁷; 401, 24; 404³; 435, 7; 437 11; 438, 1¹; 446, 3¹; 532, 36; 533, 37 ss; 539, 20; 586, 26; 711, 9.
— ecclesia S. Laurentii 341⁴.
— conv. erem. s. Aug. 404⁹; 435, 8; 437, 12; 438, 1; 439, 8.
— dicio Florentina 255, col. 1.
— nobiles Florentini 179, 15; 535, 39 43.
— — exules Romae 544, 23³.
— Florentini annalistae 586, 29.
— concilium v. concilia.
- Florentinus dux, Cosmus Medicus CXXVI, 41; CXXVII¹; 13²; 19² 4; 29, 32; 85¹; 108, 6; 116, 4; 132¹; 168, 23 ss; 170, 1 ss; 179⁵; 207, 15; 253, 6; 258, 21 30 ss; 276, 4; 280, 18; 337³; 342¹; 344, 2 4 ss; 348, 22 ss (Romam venit) 36; 349, 13; 350, 15³ (abit); 446¹; 461, 4 6 10; 462, 11 33 ss; 535, 21 26 ss; 536; 537, 22 40; 538, 23; 539, 19 (discedit Roma); 542, 19 ss (urbem ingreditur); 544, 4⁵; 558, 31; 569, 15³; 580, 32²; 582, 33 36; 583¹; 594, 6^h 1; 597⁶; 609, 10; 867, 29.
— — eius uxor, Eleonora a Toledo 348, 29 42; 350, 17; 462, 11; 535, 26; 536, 33 ss; 537, 35; 538, 1 53; 539, 4; 544, 21 (mortua); 594, 6.
— — filii v. Medicis (Flor.).
— — orator in curia Romana, v. Serristorus.
— — in concilio Tridentino a. 1562 s v. Cortonensis; Strozzius, Ioannes.
— — oratores extraordinarii 168, 23; 170, 1 ss; 171, 17; 344, 4; 533, 37; 590, 28.
— — ,legatus quidam' 49² (col. 2).
- — secretarius v. Bonannus.
— — capitaneus, Fridericus Firmianus 71, 13².
— Florentinus archiepiscopus, 1548 ad 1573 Antonius Altovitae, Florentinus, cler. camerae ap., secretarius Pauli III: 481³.
— Florentinus v. Simon.
— Florentinus calculus XXX⁶.
- Florez, auctor libri *España sacrada* CXLI, 25⁵.
- Florimontius, Galeatius, 1543-1552 episcopus Aquinatis, 1552 ad c. 1565 Suessanus XXII¹; XXXVI, 15 19; LXIX, 44; LXXXVIII, 33; 185, 11² (fit secretarius brevium); 289, 19³; 430, 8; 435¹²; 461, 30³; 513⁴.
- Foggia (Sfoggia), Caesar, v. Umbriaticensis.
- Foglietta, Ubertus, Genuensis 250, 41¹; 264, 5; 508, 43; 512, 15.
- Folians, Hannibal, comes Querciolae, 1550 archiciclinus Iulii III 154, 13¹⁰.
- Foligno, v. Figueune.
- Fonseca, Ioannes, v. Castellimaris.
— — familiaris archiepiscopi Granatensis 559, 12.
- Fontainebleau civitas CL³; 348³.
- Fontana, Girolamo, pictor Tridentinus 494².
- Fontidonius (*Fuente dueña*), Petrus, Segobiensis, doctor Complutensis, familiaris episcopi Salamantini CXLII, 7, CXLIV, 10 ss 29; 562, 27²; 567, 21⁴; 680, 26⁹; 681, 48; 688, 22³; 696, 18; 706, 23; 859, 6.
- Foppens, Ioannes Franciscus (Belga) XLIX, 18; LI²; LII⁷.
- Foreirius, Franciscus 356¹.
- Forlivium (Forum Livii) LXVI⁹; LXVIII⁶; 39 (index); 353, 29.
— Foroliviensis coadiutor (cum iure succedendi), 1555-1561 Simon de Aleottis, Foroliviensis, episcopus Lindinensis († 1562 Aug. 20 Tridenti) 358, 27⁵ (Tridentum venit 10. Oct. 1561, cf. Corrigenda).
- Forlosia, Nicolaus⁸, Neapolitanus LXXX, 16 30; LXXXI, 1⁵; LXXXII, 15.
- Formiae civitas 445, 19.
- Fornier, v. Fournier.
- Forum Livi, v. Forlivium.
- Forum Sempronii LXVI⁹; 404⁹; 465, 8.
- Foscararius, Aegidius, v. Mutinensis.
- Foscari, Hieronymus, 1526-1563 episc. Torcellanus, 1555 (28. Dec.) thesaurarius generalis 154¹⁴.
- Fossay, Dionysius de, laicus Carnotensis dioec., 1549 conclavista card. Guisii 124, col. 2.
- Fosserius (*de Fosses*), Claudius, clericus Matisconensis dioec., secretarius regis Gallorum, a. 1549 conclavista cardinalis d'Armagnac 108, 9; 116, 2; 123, col. 2; 127, col. 4.

Fournier, Robertus, canonicus Ambianensis, theologus missus a rege Gallorum CLXXI sup.⁹; 564, post 1. 18; 811, 19⁴.
 Fracastorus, Hieronymus, medicus concilii 394, 18⁴; 401⁶.
 Frago, Petrus, theologus Hispanus (familiaris episcopi Pacensis) 228, 36; 230, 10.
 Franchinus, Franciscus, secretarius ducis Octavii Farnesii, cler. dioec. Martirani 173, 16; 276, 10; 299, 22⁶ (fit episcopus Massetanus, 1556—1560).
 Franciorinus, Carolus, cursor 233, 11.
 Francischinus, v. Vicedominus.
 Francisconius, Hieronymus, cler. Novariensis, 1549 scalcus (structor ferculorum) conclavis 126, col. 2; 128, col. 4.
 Franciscus I, Gallorum rex (1515 ad 1547) XXXIX, 6; CXLVIII, 16 ss; 5³; 6, 37; 9, 20 s; 340, 17; 342²; 365, 7; 370, 9 14; 377, 23; 401³, 28 30⁹; 402, 26⁵; 403, 12 19 23; 404, 8 11⁷; 405, 27; 434, 10²; 697, 35; 848, 12 22¹; 849¹.
 — — eius filius Carolus, natu minimus, dux Aurelianensis († 1545) 5².
 — — Margaretha soror 267¹ (col. 2); 332³; 458, 26.
 — — eius uxor Eleonora, v. Eleonora.
 — II, Gallorum rex (1559—1560, Dec. 5) 344, 21; 350, 2; 458, 33; 462, 29 (obiit); 487, 33; 530²; 539, 17; 580³; 581, 18; 595, 25; 615, 17; 617, 2; 629, 19; 735, 4.
 — — eius uxor, v. Maria Stuart.
 — — eius soror Elisabeth, uxor Philippi II: 460, 3.
 — (Augustinianus, qui postea Cyprianus) LXII, 15.
 — a Christo LXXXIX, 8.
 — faber? (vel Fabianus?) 459, 10.
 — Lombardus Neapolitanus, familiaris Seripandi 554, 2.
 — Nursinus (de Nursia) XCI, 15; cv²; 99³.
 — Veronensis CXXIV, 17.
 Francofurtum civitas XCVIII, 25; 544 2; 756, 26; 772³.
 — concilium (a. 794) 782, 37¹⁰.
 Francus, Antonius Iacobus, eques auratus 161, 33.
 — Hieronymus, eques auratus 161, 34; 180, 27; 235, 2¹ (nuntius ad Helvetos mittitur).
 Frangipanis (Fregepanius), Curtius, 1549 conclavista card. S. Angeli CXXV, 19; 33¹, 127, col. 4 (exit).
 — Fabius Myrthus (Mirtus), v. Caia-censis.
 — Federicus, Foroiliensis 563, 36.
 — Marius CXXV⁸.
 — Sylvius, cler. Aquileiensis, 1549 conclavista card. Pisani 124, col. 2.

Frascati, v. Tusculum.
 Fregepanius, v. Frangipanis.
 Fregosiis, Federicus de, 1507—1533 archiepiscopus Salernitanus 864, 30⁸.
 — Ioannes Angelus de comitibus, Mediolanensis, conclavista card. Salviati 122, col. 1.
 Fries, Laurentius, Rottenburgensis ad Tub. XCVIII, 28.
 Frisia 595, 8.
 Frizon, N., bibliothecarius quondam Virdunensis CXLVII⁴, deinde saepe; 891, col. 2 (ad CLI⁶).
 Frougart (Traugart?), Iacobus de, alias de Lubria (Labria?), laicus Angolismensis dioec., 1549 conclavista card. Lotharingi 124, col. 2; 128, col. 2.
 Froxis, Ioannes Baptista de, Florentinus, architectus conclavis 1549: 126, col. 2.
 Fruciaschi comes, v. Mombellius, Carolus.
 frumentaria res v. annonae.
 Frusinone (Frusolonum) oppidum 18, 28; 40, 5; 295, 29; 296, 3; 297, 2.
 Fuccius, Scipio, ex Civitate Castelli, familiaris card. Crescentii 497, 4.
 Fugger (Fuccarus), Ioannes Iacobus XVI, 16; CXXV, 27; CXXVII, 5; CXXVIII, 48 s; CXXIX, 3¹ 2; CXXXIV, 19; CXXXV², 7³ 11 s 28.
 Fulgineum (Foligno) LXVI⁹; LXVIII⁶; 39 (index); 185¹; 404⁹; 406⁶; 434, 24; 441, 7; 464, 35.
 — ecclesia 247, 23.
 — episcopus, a) 1540—1547 Blossius Palladius, v. Palladius. b) 1547—1555 Isidorus Clarius, v. Clarius. c) 1556—1557 Ioannes Angelus de Medicis, v. Pius IV. d) 1557—1560 Ioannes Ant. Serbellonus, v. Serbellonus. e) 1560—1568 Clemens card. de Olera, v. Dolera.
 — Fulginatensis ecclesiae prior XXXVIII, 10.
 — S. Nicolai conventus 441, 7.
 — (?) S. Augustini conventus 441, 8.
 — Fulginates, v. Cibo, Lionellus.
 Fumanus, Adam CXXV, 26.
 Fundi civitas LXII⁴; 441, 39; 461, 21.
 — Fundanus episcopus, 1555 ad 1567 Faustus Caffarellus Romanus 361, 1 (venit Trid. 30. Nov. 1561).
 — v. Columna, Vespasianus; Gonzaga, Iulia.
 Furcae Caudinae 271¹.
 Furnensis (in Belgia) ecclesia 243⁷.
 Fürstenberg, comes de, dux CXLVIII, 19.
 Füssen oppidum 880, 15.
 Fuscararius, Aegidius, v. Mutinensis.
 Fuscolillus, Caspar, auctor chronicae 445⁸; 446¹; 452¹; 455⁹; 518⁴.

G.

gabellae et impositiones (cf. vectigalia) 16, 24; 33, 31; 305, 28; 309, 36 (impositio); 311, 18 ss²; 543, 22 (impositae sub Pio IV).
 Gabriel della Volta, Venetus, generalis erem. s. Aug. LXII, 35; LXIII, 3²; 400, 4³; 406³.
 Gabriellis, Iulius, Eugubinus 554, 17.
 — Ludovicus de, cler. Eugubinus, 1549 conclavista card. Rodulphi 124, col. 1.
 Gaddus, Iacobus CXXVII¹⁴.
 — (de Gaddis), Nicolaus Florentinus, 1527 diaconus cardinalis († 1542) 13, 24² (cf. Corrig.); 14, 20; 27, 7 23¹; 32, 30; 35⁶; 39 (index); 40, 24; 42¹; 43¹; 47² (p. 48, col. 1 et 2); 55, 33; 73, 2; 74, 17; 75¹; 86¹; 89³; 94, 8; 97; 112²; 125, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 2; 128, col. 3; 141, 1; 144, col. 1; 156, 16; 161, 14; 166, 29; 203, 21; 208, 34; 337⁸ (col. 2) [?]; 542⁶.
 — Thaddaeus, Florentinus, 1535 ad 1561 archiepiscopus Cusentinus (Cosenza), 1552 referendarius apost., 1557 cardinalis († 1561) 239, 18; 304, 28; 305, 9 16 27 34; 309, 3; 311, 3; 337³ (col. 2) [?]; 339, 15¹; 528, 43; 542, 46⁶ (mortuus); 583, 23; 611, 23; 627, 17 ss 39.
 Gaditanus v. Guadicensis.
 Gadius (Gadius), Hieronymus, ord. Min. conv. 400, 5⁴.
 Gaius papa (283—296) 725, 28⁹.
 Galenus, medicus LXX, 29.
 Galeotus (Galeota), Franciscus (Marii filius) LXVIII⁶; 438, 20.
 — Ioannes Baptista LXXXVIII, 29; 462⁵ (?).
 — Isabella (Loysia) LXI, 25 27.
 — Loysius 440, 14.
 — Marius LXVIII⁶; LXIV⁷; XC, 21; 438, 20⁹; 443, 29; 444, 2.
 — Prosper LXXXVIII, 30; XC, 23.
 Galeotto v. Galletto.
 Galesius Regardius, v. Regardius.
 Galiciae (Galaeciae) episcopi 751, 11.
 Galilaea 760, 21.
 Galimbertus (Garimbertus), Hieronymus, cler. Parmensis, 1549 conclavista card. Gaddi 125, col. 1; 127, col. 3 (exit); 137³.
 Gallesium oppidum (Faliscorum) 336, 30; 337⁸ (col. 2); 514, 4; 592, 1; 609, 21 ss.
 Galliesius, Antonius, advocatus (consistorialis?) 503, 17.
 Gallettus, Ioannes Bapt., Pisanus, Iulii III domus praefectus 153, 20⁵ (cf. Conc. Trid. I, 786²); 195².
 — Fabricius, illius filius 153⁵.

- Gallia, Galli xxxi, 18^e 29 35; xxxii, 21; xxxiii, 12; lxiii, 17; xcvi, t. ii, n. 19 29; xcvi, 22; civ, 18; cli, 18 21; clii, 16; 5, 15; 6, 9; 15^e; 44, 50; 46, 5; 64¹; 69²; 76, 10; 114, 14; 116, 21 32 35; 132¹; 145, 9; 166, 34; 168, 2¹ 4 11; 171, 16; 175, 18; 178²; 181, 17; 187, 24; 188, 8; 189, 3; 195, 19; 239, 24; 243, 10; 260, 3; 265, 24 ss; 267¹ (col. 1); 268, 2; 279, 34; 296, 24 36; 298, 29; 299⁵; 304, 33; 305¹; 309, 31; 310, 39; 312, 32; 313, 18; 314, 5; 315, 20; 317, 28 30; 322, 19; 331, 6; 332, 5; 339² (p. 340, col. 1 2); 340, 18; 346, 37 ss (Lutheranismus ibi); 348, 16; 350, 1; 351, 21; 352, 31; 359, 30; 361, 26 ss; 401, 18; 444, 23; 449, 25¹¹; 451, 14; 464, 12⁴; 466, 10⁵; 467, 26⁷; 468, 2⁴; 470, 17; 502²; 520, 6; 545, 16; 550, 21; 564, 9; 570, 12; 575, 7 11; 576, 15; 579⁷; 586, 18; 595, 19 27; 619, 30; 640, 40; 641, 12¹ 19 33; 650, 32; 661, 25 30 ss; 668, 9 ss; 671, 30 34; 673, 2 9; 676, 17 ss 32; 678², 27; 681, 1; 684, 26; 697, 33; 704, 2; 711, 42; 712, 18; 736² (antiqua); 738, 18; 750, 18; 752, 26 32; 773, 4; 795, 8; 809, 1 3; 811, 16²; 814, 17 ss; 820, 10 22; 822⁴; 834, 4; 835, 27; 838, 22; 841, 27 (concordata); 845, 13 ss (concord.); 846, 48; 848, 1 ss (concord.); 849, 9 ss; 851⁹; 853, 25; 861, 4 16 (concord.); 868, 4 ss; 875, 2.
- Gallia Cispadana 147, 15.
- Narbonensis 595, 27; 750, 21.
- Gallorum reges v. Carolus VI et IX; Franciscus I et II; Henricus II; Ludovicus IX.
- generaliter 45, 9; 163, 14; 240, 2 6 s; 586, 32; 875, 4.
- regina, v. Eleonora (Caroli V soror); Medicis, Catharina de.
- Gallicana ecclesia 748, 6.
- — ecclesiae 769, 11; 855, 14.
- — privilegia 875, 10 16.
- abbatiae in Gallia 301, 30.
- Galli episcopi et cardinales xxvii, 25 33 ss; lxiv, 6; lxxi, 10; xcvi, t. ii, n. 2 7; xcvi, 6 10; ci, 37; clii, 30; cxliv, 10; cli, 38; clii, 22; clvii, 18 40; clviii, 10 27; clix, 26; clxvi, 33 40 s; 26⁴; 30²; 31, 16; 34, 23; 38²; 41²; 42, 17 ss; 43, 2 ss^{1 2}; 44, 14 51; 45, 8 23 ss 51; 46, 4; 49, 1 (8) 18²; 54, 6; 56, 14¹; 58²; 59, 1¹; 60²; 61, 12; 62, 5¹; 64¹; 65, 11; 66¹; 67²; 74, 8 ss; 79¹; 84¹; 85, 15 ss; 86, 14¹ (p. 87, col. 1); 89, 6 ss^{2 6}; 90²; 93, 20 ss; 94^{1 2}; 95, 2¹; 96¹; 97, 7 (singuli enumerantur); 100, 3 ss; 104, 14; 111¹; 113¹; 117, 11; 129, 9²; 131, 32; 132, 4 ss¹; 133, 1; 134, 3; 135²; 139² (p. 140, col. 1); 141, 27 ss; 142, 1 ss; 158²; 223, 1 ss; 248²; 249, 13 ss; 253, 3 ss; 254, col. 1 2; 266, 26 ss; 267¹; 366, 10⁴; 369, 43⁵; 370, 4 6 ss 13 ss; 407, 9⁴; 467, 11; 484, 6; 488, 3; 528²; 530²; 578¹; 580, 23² 29; 581, 4 9 27; 584, 16; 595, 22²; 599, 21; 613, 10; 614, 2; 615, 15; 618, 5; 620, 14; 622, 24; 626, 5 30 33 s; 627, 12 19 s 37; 628, 2 ss 26 34; 629, 28 34; 630, 4 9 s; 659, 23²; 661, 20; 668, 5² 40; 671, 13; 677, 21; 680, 9; 681, 41 47; 684, 18 25 36 ss 42; 685, 16 30 37; 689, 10; 697, 9; 704, 1; 712, 14; 716, 25; 737, 15; 769, 23; 772, 27; 773, 7; 796, 27; 803, 37; 809, 20; 827, 22; 828, 5; 830, 1; 831, 52; 873, 17; 875, 12.
- Gallicae factionis cardinales (1559) 520, 37 45; 527, 7; 579, 29 36.
- Galli doctores (cf. Parisii, Sorbona) 661, 21; 671, 8; 704, 1; 828, 12; 830, 47.
- Galli in Urbe 234, 4 ss.
- comestabilis, v. Montmorency.
- marescalcus S. Andreae, v. Andreae.
- oratores in curia Romana (a. 1555): 260²; 262². (1559): 525, 34; 608, 1; 616, 21 ss; 617, 13 20 ss; 629, 14 20. (1560): 344, 21 36; 534, 5. (1564): 599, 30 (v. Durté; Thermes; Engolismensis, Noailles, Aegid.).
- — extraord. ad Iulium III: 172, 14 ss; 173, 8; 181, 10.
- — in concilio Tridentino, a) 1546 (v. Danesius) 433, 17 s. b) in concilio Tridentino 1552, v. Amyot 243, 5. c) in concilio 1562 s (v. Lansac, Ferrerius, Faber, Biragus) xxxi, 39; xxxii, 10; xxxiii, 37; xcix, 45; c, 55; ci, 1 3 5; clii, 12 19; cxix med.; cxx med. et inf.; 488²; 563, 9; 567, 19 ss (lis cum oratore Hispano); 568, 12 ss; 569, 27; 596, 10; 641, 43; 644, 7²; 649, 26 28; 659²; 670, 14; 684, 10; 685, 4; 689, 24; 691, 30²; 738, 14; 769²; 814⁴; 827, 27; 828, 9 14 16; 832²; 866, 3 (sine Lansaco).
- nuntius apud regem Gallorum, v. Cenetensis; Chissamensis; Gualterius, Sebastianus; Tolonensis.
- exercitus 313, 19; 314, 1 ss¹; 452, 33; 453, 13; 454, 31 33; 456, 24 37².
- milites 237, 9 26; 240, 16; 323, 17.
- classis 445, 21; 556, 26.
- classi praefectus (amiralius'), v. Coligny.
- Gallus quidam 827, 35.
- morbus Gallicus clii, 24; 401, 20²; 769, 21.
- Gallus, Blasius, Spoletanus, 1549 conclavista card. Theatini (Caraffae) 122, col. 2; 127, col. 1.
- Ptolemaeus, secretarius Pii IV, 1560—1562 episcopus Martiranus, deinde Sipontinus, cardinalis 534²; 592².
- Gambara (Gambarus), Hieronymus, Brixiensis, forerius generalis concilii 1562: 547, 8.
- Ioannes Franciscus, Brixiensis abbas, cler. camerae, 1561 cardinalis, 1566—1576 episcopus Viterbiensis († 1587) 352, 18 25; 463, 27; 540, 11.
- Ubertus, cardinalis creatus 1539 († 1549) 352²; 588, 20.
- Gambass[i], Francisci, ord. erem. s. Aug., v. Torelli, Secoli Ag. viii, 302] molestia (Florentiae) lxxxix, 24; 439, 7.
- Ganymedes (card. de Monte) 147⁴.
- Garampus, Iosephus xlix, 7; 153⁵; 185¹; 196².
- schedae Garampianae xxx, 21 31^{10 11}; xxxviii, 44.
- Garcilassus (de la Vega, Señor de Batras), Hispanus, orator Caroli V ad Paulum IV: 292, 23 ss⁶ (incarceratur); 293, 1 ss⁴; 294, 13; 316, 22 (liberatur); 451, 17.
- Garellius, Pius Nicolaus, Bononiensis lxxx, 14.
- Garganus mons 447, 7.
- Garimbertus, auctor historiae cardinalium lxi².
- v. Galimbertus.
- Gaspar v. Caspar.
- Gavelle, Robertus de, Morinensis, 1549 conclavista card. Borbonii 123, col. 1; 127, col. 1.
- Gavellus, Bernard[in]us, cler. Pisauriensis dioc., 1549 famulus sacristae 126, col. 1; 128, col. 3; 501, 26 (canon. Pisaur.); 505, 11.
- Gaztelù, Martinus, secretarius Philippi II (cf. Susta, Concil. v. Trident III, 133 135 177 etsaeptus) 670, 11.
- Gebennensis episcopus, 1556—1568 Franciscus Bacodus (antea cler. Lugdunensis, 1550 camerarius secretus Iulii III) 154, 19; 292, 14; 827, 21¹¹; 834, 21.
- Gedeon, iudex 791, 38; 819, 18.
- Geennensis cardinalis, Petrus Paecceus, 1545—1555 episcopus Giennensis (Faen), 1545 cardinalis, 1553 prorex Neapolitanus († 1560) lxvi²; cxxxii¹; 27, 10; 29, 2; 40² (cf. Corrig.); 42, 2 ss; 50, 29²; 55, 30; 56²; 62, 31; 84¹; 85¹; 96, 7¹; 97; 108, 7 39; 109, 5; 124, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 2; 128, col. 1;

- 135^a (p. 136, col. 2); 139¹; 141, 6 21 ss; 142, 13 ss; 143, 14²; 144, col. 2; 156, 15; 157, 15; 158⁴; 161, 30; 175, 34; 183, 30; 186, 7 19 33; 188, 11; 190, 16 26 29; 192, 25; 194, 15; 195, 2 13 22 27; 196, 17; 197, 21 23 29 32; 198, 29; 199, 14; 202, 10 17; 203, 21; 205, 7; 206, 29; 208, 28; 211, 1; 213, 23; 219, 13; 221, 15; 222, 24 29; 223, 10 14; 251, 50; 265, 17 ss¹; 268¹; 269, col. 2; 277, 16; 279, 31; 280¹; 286, 2; 294, 4; 297, 5; 302, 40; 308, 26; 316, 15 (fit ep. Albanensis); 320, 29; 322, 28; 338, 9; 339¹; 342, 21 ss³ (moritur); 367, 17; 370, 27 ss; 376, 31; 377, 26 31²; 378, 8 19; 381, 15 ss; 386, 30; 387, 21 27³ 31; 388, 15; 391, 9; 393, 7; 407³; 408, 32⁴ 40; 411³; 433, 22; 446¹; 448¹; 449, 7³; 513, 3; 519, 45; 520, 9-10 30 40; 521, 1 8 22 29; 522, 6 30 32 47; 523, 5 17 25 31 43 46; 524, 4 5 9 11 s 21 35 45; 525, 37 39; 528, 30 ss; 529, 10 ss 30 35² 42; 531, 22; 533, 20 (obiit); 580, 6 s 15; 586, 6; 611, 19; 613; 30 ss; 619, 15; 621¹; 622, 34; 625⁶; 628, 1 ss (conatus eum adorandi); 629, 2 28 ss 35²; 632, 9; 850¹.
- 1619—1646 Balthasar de Moscoso y Sandoval CXLV, 40.
- Geislingen, oppidum LXVI⁶; LXVIII⁶; 879⁶; 880³².
- Gelasius papa I: LXXXIII, 27; 412⁵; 754, 35¹⁰.
- Geminianum v. Sangeminiannum.
- Genara, Hieronymus 406⁶.
- generales ordinum LXIV, 12 ss (de voto eis dando); 371, 12; 387, 35¹⁰; 411, 29³; 414, 11 ss²; 552, 26 ss; 561, 41 ss.
- Gennadius, Massiliensis LXXXIII, 27.
- Genua, Genuenses xc, 6; 6, 10; 240, 19; 321, 32; 360⁴; 438⁷; 456, 25.
- cella Ianuae, ord. erem. s. Aug. xc, 13.
- ecclesia (episcopatus) 168, 7.
- Genuensis archiepiscopus, a) 1520—1550 (Apr. 13) Innocentius card. Cibo, v. Cibo. b) 1550 ad 1559 Hieron. de Saulis, v. Saulis.
- Genuensium orator apud Carolum V, abbas Nerius LXVIII, 1.
- oratores ad Iulium III: 171, 32; 172, 11; 173, 32 ss.
- — ad Paulum IV: 291, 14 ss 20 ss.
- — ad Pium IV: 344, 22 38; 534, 6 s; 590, 28.
- Geophonensis, Alexander, medicus Seripandi 462, 25.
- S. Georgii cardinalis (diaconus), 1544 ad 1559 Hieronymus de Capite-ferreo, Romanus 7, 38; 9, 8; 27, 9 17; 39 (index); 40, 19; 55, 33; 58³; 70, 9; 71, 18; 78³; 82, 14; 97; 112³; 125, col. 2 (eius conclavistae); 128, col. 3; 135³ (p. 136, col. 2); 141, 41; 145, col. 1; 155, 4 (legatus Romandiola); 156, 18; 159, 29; 160, 36; 161, 24; 162, 2; 169, 2; 196, 21; 197, 2 18 24 29 32; 199, 2 18; 200, 3; 201, 21; 202, 13 17 26; 203, 22; 205, 4; 206, 27; 207, 8 14; 208, 12; 209, 6; 210, 44; 211, 2 31; 213, 13 18 24 33; 214, 3; 216, 9 14 17; 217, 14; 220, 28; 221, 5 15; 222, 15 29; 223, 10 15 18 s; 251, 28; 253¹; 254, col. 1; 255, col. 1; 265, 10; 268, col. 1 2; 269, col. 1 2; 309, 17; 338, col. 2; 339, 27¹; 340, 1 ss² (moritur); 341, 14; 500, 10 ss⁴; 527, 5 ss; 538, 11; 539, 2 26; 581, 21; 591^h; 611, 17; 612, 8 11; 623, 2 11.
- Georgii, Iacobus, cler. Lausannensis, conclavista cardinalis de Bologna 122, col. 1.
- Geraldinus, Ascanius, cler. Amerinensis, 1549 conclavista card. Sabelli 125, col. 2; 128, col. 3.
- Gerardi, Theodoricus, 1549 conclavista card. Pisani 128, col. 2.
- Gerardus Neapolitanus, ord. erem. s. Aug. CXXIV, 17.
- Gerborum insula 192, 17; 345, 12 ss; 460, 6 16; 461, 1 12¹; 534, 23.
- Gerius (*Gheri*), Philippus, secretarius card. Moroni, 1549 conclavista card. S. Angeli, 1560 ad 1564 episcopus Isclanensis, 1564 ad 1575 episcopus Assisiensis CLXVII, 5; 64, 5²; 124, col. 2; 128, col. 1; 814⁵.
- Germania, Germani LXIII, 17; CXXVI, 8; CXXVII, 3; CLIII, 16; 69³, 79¹; 109, 6; 153²; 168, 11; 169, 15; 171, 16; 175, 18; 178³; 187, 17; 192, 2 13; 198, 38; 211, 23; 212, 25; 213, 16; 215, 29 s (successio in imperio); 217, 1 17; 223, 30; 233, 25; 235³; 236, 29; 239, 9; 257¹; 259, 43; 271¹; 317³; 324³; 339² (p. 340, col. 1); 355, 13; 361, 26; 365, 14; 366, 14 26 28; 374, 27 ss; 377, 17 ss; 382, 34; 383, 10; 387, 1 s 11; 388³; 391, 23; 399, 2 10; 401, 34; 403, 39; 405, 1; 423, 23; 429, 25; 435, 12; 437⁴; 438⁷; 444, 23 31⁸; 445, 23; 463, 34; 468⁴; 471, 10 ss; 477, 38; 487, 12; 494⁴; 497²; 505, 13 17; 510, 2; 515⁵; 546, 17; 548, 39; 557, 1; 576, 15 29; 577, 10; 588, 22 44 51; 595, 20⁶; 637, 35; 650, 9 ss; 651, 19; 652²; 671, 34; 673, 26; 675, 4; 677, 27; 678²; 684, 5; 705, 20; 716, 28; 752, 26 32; 757¹; 773, 4; 811³; 838, 24; 847, 28; 849, 31 ss; 851³; 852, 22.
- Germania inferior 595^d.
- — superior 595, 6^d.
- Germani imperatores (Caesares) v. Carolus V et VI; Ferdinandus I; Maximilianus II.
- generaliter 240, 6 s.
- principes CIX, 21; CXLIX, 31; CL³; 190, 2; 365, 3; 401, 5; 402, 3; 464, 1; 595, 3; 649, 43.
- Germani (Caesariani) cardinales et praelati LXXI, 10; xcvi, 6; CXXII, 40; 9, 18; 16²; 26⁴; 30³; 31, 14; 34, 23; 42, 27 ss¹; 43¹²; 47¹; 49, 11²; 50² (col. 2); 51¹; 53¹; 55, 13 ss (enumerantur); 59, 4¹; 61, 11 ss; 62, 1 ss¹; 64¹ (col. 2); 67³; 72³; 74, 9 ss; 75¹; 79¹; 84¹; 85, 15 ss; 86¹ (p. 87, col. 1); 89, 6 ss³; 93, 26 ss; 94, 1 ss¹; 95, 2¹; 97, 5 (singuli enumerantur); 100, 3; 104, 14; 109, 6; 114, 14; 116, 20 31 35; 117, 7 ss; 130, 11 ss; 131, 32; 133, 2; 134, 1; 135²; 140, 4; 223, 1 ss; 224, 38; 226, 45; 231, 19; 237, 2 31¹; 249, 15 ss; 253, 4 ss; 254, col. 1 2; 266, 26 ss; 267¹; 377²; 382, 34; 388³; 435, 12; 467, 11; 480, 25; 488, 3; 497²; 737, 15; 838, 24.
- oratores Caesarei, v. s. v. Carolus V; Ferdinandus I.
- Caesariani ministri, duces, militibus CLIV, 8; 103, 20; 203, 13; 279, 25; 280, 10 14; 281, 38; 283, 20 ss; 292, 21; 295, 27; 296, 14 26; 299, 18; 449, 9 20 23; 450, 11; 453, 14 35; 493²; 589, 3.
- exercitus Caesaris 192, 18; 194, 26; 196, 7; 203, 14; 295, 2; 296, 1; 297, 1 12 15; 298, 22; 299, 4 14 32 ss; 300, 1 ss; 302, 16 ss; 303, 25; 312, 6 22; 313, 12 ss 30 ss; 441, 42; 445, 18; 447, 9; 448, 29; 449, 9; 499, 30; 500, 1.
- Germani milites a Gallis conducti 298, 28⁵.
- — confessionistae (v. Lutherani) 674, 22.
- Germanus quidam 236, 22.
- Germanicum bellum, v. Smalcaldicum.
- Germanicum idioma 879, 27; 880, 27.
- Gerson, Ioannes, cancellarius universitatis Parisiensis CLVII⁶; 697, 34; 732, 32; 733⁷; 743, 5 16 20² 40 10 38; 744, 11; 815, 14⁵; 818, 5⁴.
- Gerundensis (*Gerona*) episcopus, 1556—1565 Arias Gallego, lic. iur. et inquisitor (1562 obtinet ius testandi, *Eubel* III, 219) CLX, 29⁴; CLXVI³; 479, 30; 710, 37; 728, 30¹⁰; 729⁴; 811, 20 s⁶ (votum eius); 812².

- Gesneri epitome 742^{aa}.
 Gesualdus, Alfonsus, Neapolitanus, protonotarius apostolicus (1561 ad 1572 episcopus Consanus, 1596—1603 archiep. Neapolitan.), 1561 cardinalis († 1603) 352, 15 25; 463, 27; 540, 10.
 — Fabricius, Luisii Consani comitis filius 594^e.
 Gherardis, Matthias (Palmerinus) de, de S. Cassiano, laicus Florentinae dioec., magister postarum pontificius, 1549 conclavista card. Cervini 71¹; 123, col. 2.
 — Matthiolus, eius nepos 175, 14.
 Gherius v. Gerius.
 Ghinnucci, Thomas, cler. Senensis, 1549 conclavista card. Rodulphi 124, col. 1.
 Chinon v. Guinon.
 Ghinus, orator Senensis 178, 17.
 Ghesellus, Hieronymus, Bononiensis 512, 25 27.
 Ghis(i)lerius, Carolus Philippus, Bononiensis, gener card. Crescentii 157, 17.
 — Ioannes Michael Alexandrinus, ord. Praed., 1556 episcopus Nepesinus, 1560 Montisregalis (*Monte-dovi*), 1557 cardinalis ('Alexandrinus'), 1558 (Dec. 14) summus inquisitor, 1566 summus pontifex (v. Pius V) 295, 25; 304, 37; 305, 9 16 27 37; 309, 8; 322, 30; 327, 12 (s. officii princeps); 335¹; 339, 18¹; 357⁵; 463, 10 (ubi *Alexandrino*, *sacrista*, *magister* etc. est legendum); 511, 24²; 512, 34; 529, 6; 544⁵; 546, 5; 592, 10; 597^e; 599, 23; 611, 24; 893, col. 2 (ad 469³).
 Giannerini, Pietro Paolo, ord. Praed. Aretinus, magister sacri palatii 1553—1559: 518, 26 (?)⁴.
 Gibertus, Ioannes Maria, 1524 ad 1543 episcopus Veronensis xxii¹; 271¹; 403, 8⁵; 404²; 433⁸; 864, 31¹⁰.
 Gigas, Antonius 159⁶.
 Ginesio, San, v. Sanginesio.
 Giudice, Giovanni del cvi⁷.
 Giustinianus, Antonius 11².
 Givry, Anno Descars, cardinalis, episc. Metensis († 1612) clxii, 7².
 — (Longwy), Claudius de, 1528 episcopus Lingonensis, 1533 cardinalis († 1561) 27, 15; 82, 8; 97, 5 13; 102, 7; 145, post l. 7; 209, 11; 251, 38; 265, 27; 308, 13; 339, 37; 586, 17.
 — nobilis Gallus 814, 25 (oc-cisus); 820, 13.
 Glorierius, Caesar, secretarius Pauli IV 295, 11 18; 303, 2¹.
 Gnesnensis archiepiscopi procurator, v. Falenscius.
 Gobert, Nicolaus, episcopus suffrag. Virdunensis cxlviii, 5.
 Gomez, Ruitus, de Silva 452, 20.
 Gonduno (*Fandun*) Ioannes de 754, 25⁶; 773⁵.
 Gonzalez, Gil, d'Avila (auctor librorum de civitate Salmantina) cxlii, 11; cxlv, 6 13 19 23 29 39 49.
 Göppingen civitas lxvi⁹; lxviii⁶; 879, (30?)⁶.
 Gonzaga, Alexander (comes de Novilara) 195².
 — Caesar, Ferdinandi filius, maritus Camillae Borromaeae 587, 19.
 — Federicus, frater Guilelmi ducis, 1563 cardinalis xc, 44; 355, 17; 465, 15; 544, 34⁶ (cf. Corrig.); 545, 10 s; 548, 25; 549, 12; 828, 1².
 — frater Herculis cardinalis 351².
 — Ferdinandus ('Don Ferrante') xxix, 3; 3⁵; 19³⁴; 51¹; 151, 29; 152, 14 ss; 191, 6³ 9 ss; 192, 8; 201, 9; 233, 29 ss; 579⁷; 589, 15.
 — Franciscus, senior, marchio Mantuae (pater Herculis cardinalis) 19³; 351².
 — — iunior, 1561 cardinalis xxxiii⁴; lxxxviii, 32; cxxxix²; 352, 12 24; 463, 27; 540, 9.
 — Guilelmus dux lxxxviii, 42; cxi, 18; 257, 10; 355, 3 6 24; 465, 14 25; 528²; 548, 26 s 39; 555, 9 26 55; 556, 2²; 565, 5; 594^h.
 — — eius sponsa et postea uxor Eleonora, filia Ferdinandi I imperatoris v. Ferdinandus I.
 — Iulia, uxor Vespasiani Columnae lxxv⁴; lxxxviii, 30; 460, 28⁷.
 — Iulius, 1541 cler. camerae apost., 1550 (23. Maii) patriarcha Alexandrinus († 1550, Oct.) 153⁵; 195, 6¹.
 — Ludovicus, senior († 1532) 461⁴.
 — — iunior, frater Guilelmi ducis 465, 15; 550, 10.
 — Marcus Fidelis, v. Auxerensis.
 — Octavius 548⁴.
 — Scipio 555, 55.
 — Vespasianus 460⁷.
 — Gonzagae (gens) lxxv, 6; 599, 9.
 Goodrich, Thomas, v. Eliensis.
 Goovaerts, Leo, ord. Praem. cxlvii⁴, deinde saepius; clxv, 20.
 Gothardus, Ioannes, procurator episcopi Ratisbonensis 1562: 561, 24 ss.
 Gothia (terra) 550, 20.
 Gothofredus (iurisconsultus) xxv, 38.
 Graecia 359, 4; 361, 24; 551, 27.
 — Graeca ecclesia 497² (p. 498, col. 1); (691, 23); 838, 6; 842, 40.
 — — lingua 400².
 — — natio 691, 23.
 — Graeci praelati Calabriae 597^e.
 — Graecus archiepiscopus quidam 193, 3.
 — Graecus quidam senex 655, 15 ss.
 Granata civitas 803⁸.
 — Granatensis archiepiscopus, 1546 ad 1576 (†) Petrus Guerrero de Logrono, antea cler. Calaguritanus c, 24 46 52; ciii, 37; cxviii sup.; cxlii, 17 29 ss; cxliii, 28 32; cliv⁸; clx, 29³; clxi, 8; 229, 33 (advenit); 241, 13 14; 243, 15; 360, 14² (venit Trid. 9. xi. 61); 470, 5 ss 36 ss; 471, 1 ss; 472, 6 ss²; 480, 31²; 481³; 486⁶; 496, 32; 550, 29; 552, 22 ss; 553, 35; 554, 15; 557, 20; 558, 38; 559, 12; 569, 36; 635, 5²³ 28; 636²; 642¹; 650, 38⁵; 655, 36 43 ss⁴ 50; 656, 35; 659, 37⁵; 664, 23⁵; 665, 11; 669, 34 ss⁵; 670, 1; 676, 6 s² 8²; 685, 37; 686, 12; 707, 28 35 45; 709, 8; 712, 3 7; 713, 35; 717, 18; 733, 34; 781, 21 (votum); 810, 2¹; 814, 8 13; 825, 33; 826, 19 33 ss; 855, 35 (eius votum); 861, 38; 862, 31; 865, 23; 869, 45; 872, 22; 873, 10 39.
 — universitas 810¹.
 — bibliotheca universitatis 360².
 — seminarium 810¹.
 Granvela, Antonius Perenotus de, 1538 episcopus Atrebatensis, 1561 cardinalis et archiepiscopus Mechlin. l⁷; li, 4²; lxvii, 4 7 15 ss; lxxxi, 25; lxxxviii, 32; xci, 2, xcii, 23; cxlix, 26²; 187²; 352, 3; 452, 21; 465, 28; 540, 13; 595^m; 878, 33.
 Grassis, Achilles de, Bononiensis, 1551—1555 episcopus Montis-falisci, 1570 cardinalis († 1571) cviii, 45; 207².
 — Carolus, caesarum palatii apost. auditor, 1555—1572 episcopus Montis Falisci, cf. *Eubel* III, 266) 268, col. 2; 310, 13; 337¹ (fit gubernator Urbis); 517, 35; 607, 29.
 — Hieronymus de, eques auratus 159, 21.
 — Paris de, magister caerimoniarum cviii, 44; cix²; cxiii, 21 24; cxxxv, 25⁵; 185¹.
 gratia (et liberum arbitrium) lxxix⁶; xciv, 34; ci, 17 26; 387, 15 ss (de certitudine gr.); 389, 16 ss; 390, 23 37²; 431⁵; 432, 5 ss.
 Gratia, Angelus de S. Nicolao de, laicus Florentinae dioec., 1549 barbitonsor conclavis 126, col. 2; 128, col. 4.
 Gratianopolis (*Grenoble*) 243¹.
 Gratianus, Antonius Maria cliv⁷.
 — Gratianis, Franciscus de, 1549 barbitonsor conclavis 128, col. 4.
 Graun, locus Tirolensis clxxi, App. II, n. 10.
 Gravelingen (*Gravelines*) 325, 5¹.
 Gravina, (Ioannes) Antonius de (ex familia Ursinorum) (337¹); 515, 10; 525, 24; 528, 23; 530, 5.
 Gregoriancz, Paulus, v. Zagrabiensis.
 Gregorius papa I, Magnus 412⁵; 733, 30; 735, 10⁷; 768⁵; 783, 15⁴; 795, 36¹⁰; 798¹; 822⁷; 847⁸; 860, 10⁴; 874, 18².

- Gregorius papa III: 770, 23^s.
 — IV: 748, 7.
 — IX: CXXXVIII, 30 ss.
 — X: 17^a; 33, 9; 162, 24; 249, 10; 873, 34.
 — XIII (v. Boncompagnus, Hugo) LXXXI^s; LXXXII^s; CXII, 40 51 53; CXIV, 28; CXXXVI, 30 ss; CXXXIX¹; CXLVIII, 23; 23¹; 324⁷; 341³; 351¹; 502².
 — XIV (v. Cremonensis episcopus, Nicolaus Sfondratus) 341³; 502²; 815, 5¹.
 — XV: CXXVIII, 33.
 — XVI: 356¹.
 — Nazianzenus (737, 27¹); 859, 22^s; 860, 7 ss².
 — Patavinus, ord. erem. s. Aug. LXIII³; LXV, 35; LXXXIX, 11; 404⁹ (?); 443, 7 (procurator electus [1554 depositus, v. *Torelli*, Sec. Agost. VIII, 391]) 10.
 Grigno (Agrinus?) 433⁵.
 Grimaldus, Christophorus, orator Genuensis 173, 34 42.
 Grimanus v. Aquileiensis.
 — Hieronymus (orator) 282, 29.
 Grisius (Salernitanus?) 449, 17.
 Grisones (Helvetii) 288, 13.
 Gröningen, oppidum Virtembergense 879, 32^s.
 Gropperus, Ioannes, decanus ecclesiae Coloniensis, 1555 creatus cardinalis (sed recusavit, † 1559), 285, 32²; 308, 47; 324³; 431³; 854, 31; 855, 10.
 Grossetanus episcopus, 1553—1576 Iacobus Mignanellus Senensis 359, 25 (venit Tridentum 25. x. 61).
 Grossis, Ioannes Bapt. de, v. Regiensis.
 Grünwald (Grenewald), Caspar, pictor Tridentinus 494².
 Guadalajara (Guadalgaria), oppidum Hispaniae CXLI, 32; CXLII, 3; CXLIV, 39¹⁶; 460, 4.
 — monasterium S. Mariae de remediis CXLIV, 40¹⁷.
 Guadicensis (Accitanus, *Guadix*) episcopus, a) 1548—1560 Martinus Perez de Ayala, 1560 ad 1564 episcopus Segobiensis 231, 35^s (cf. *Corrig.*); 243, 18; 497² (in fine). b) 1560—1574 Melchior Alvarus a Vozmediano, antea presbyter Palentinus, qui a. 1551 s. astiterat theologus concilio CXLVI, 16 37 43; 229, 1; 238, 15; 664, 18 ss 44; 665, 12 ss; 703, 28; 750, 12^k 13; 751, 4 23 26; 752¹; 817, 1^a 1; 865, 28; 876, 19.
 Gualandus (Galandus) v. Caesentensis episcopus.
 Gualdo (oppidum) 40, 23; 501¹.
 Gualterius, Carolus, cardinalis xxx, 5.
 — Felix (auctor opusculi *II conclave*) XXXIII¹¹.
 — Iulius XXXIII, 17.
 Gualterius, Paulus XXXIV, 15 31.
 — Petrus Paulus (de Brevibus) xxvii, 27; xxxv, 40 — xxxix, 32 34 41 44; XL ss; CXXXI, 39; CXXXIII, 32³; 29¹; 38¹; 41³; 44, 1; 46¹³; 48²; 50¹²; 52¹; 53¹; 54¹²; 55¹; 56¹; 57¹; 58¹; 60³; 62¹; 63³⁻⁵; 66¹; 69¹; 70¹; 71¹; 72¹²; 73¹; 76²³⁶; 78¹²³; 79¹; 82¹; 86¹ (p. 87, col. 1); 88⁶; 89¹²³⁴; 90²; 92¹; 94¹²; 96¹; 98¹; 99³; 100³; 101¹²; 103¹; 107²; 108¹; 109²; 110¹²; 112¹³; 113¹; 124, col. 2 (conclavista); 128, col. 2 (idem); 130⁴; 131¹²³; 137¹; 140¹; 141²; 142¹²; 143³; 144¹; 165, 29¹; 519, 30; 521, 24.
 — Raphael (senior) XXXVIII, 30.
 — — (iunior) xxx, 6.
 — Sebastianus, Urbevetanus, 1551 episcopus Viterbiensis xxii, 2 7; xxvi, 16; xxvii, 27; XXX ss; xxxix, 26 34; XL ss; ciii, 11; CXXXI, 35; CXXXIII, 32²⁴; 29²; 30¹²³; 38¹; 41³; 47²; 48²; 50²; 52¹; 53¹; 54¹²; 55¹; 56²; 57¹; 58¹²; 60²³⁴; 62¹; 63⁴⁵; 64¹²³; 66¹; 69¹; 70¹; 71¹²; 72¹²; 73¹⁴; 74¹; 75¹; 76²; 77²³; 78¹²³; 79¹; 81²⁴; 82¹; 83¹; 84¹; 85¹; 86¹; 88¹; 89⁵; 90²; 92¹; 93¹; 94³; 95¹; 96¹²; 98²³; 99³⁵; 100²; 103²³⁵; 104¹²; 105²; 108¹; 109¹²; 110¹²; 111¹; 112¹²; 113¹; 125, col. 2 (conclavista); 128, col. 2 (idem); 129¹²; 130¹; 131³; 132¹; 139²; 143²; 144¹; 145¹; 213, 9²; 288³; 668, 39⁵; 769⁷; 891, col. 1.
 — Stephanus XXXVIII, 30.
 Gualterucius, Carolus, de Fano Fortunae (laicus vel cler. coniugatus), 1549 conclavista cardinalis de Medicis LXXXVIII, 29; LXXXIX, 35; CXI, 13; CXXV, 23; 124, col. 2; 127, col. 2 (exit e conclavi).
 Guarani, Maria, Camerini ducissa 349, 38.
 guardarobba conclavis 1559: 523, 47.
 Guascones milites 295, 27; 304, 4; 314, 1.
 — capitaneus 280¹.
 Guasti marchio v. Vasti.
 Guazzo, Marcus LXXIX, 4; LXXXV, 3.
 Guelferbytani codices 742².
 Guerrinus, Pompeius, de Bassano, miles 514, 9.
 Guicciardinus, Hieronymus, Florentinus 170, 3.
 Guidellus, Paulus, Tridentinus, medicinae doctor 554, 11.
 — Thaddaeus, v. Thaddaeus.
 Guidiccionus 153⁵.
 Guiducci, Ioannes Franciscus, cler. (abbas) Florentinus, 1549 conclavista cardinalis de Cibò 124, col. 1; 128, col. 2.
 Guidus, Antonius XIX, 2; xx, 37; XXI, 21; XXIII, 11; LXXXII²; CXXXIII, 7 39; CXXXV—CXLI; 529²³; 585²³; 590⁵; 605 ss (eius diarium).
 Guilelmus Bellovacensis (haereticus?) 805, 14.
 — Bononiensis, ord. erem. s. Aug., provincialis Romandiola, quondam scriba Seripandi LXXXVIII, 36; LXXXIX, 7⁴.
 — Occamensis 754⁶; 773⁵.
 — Parisiensis (d'Auvergne, d'Aurillac) 727⁶; 731, 8¹; 753, 27; 790, (14²)².
 Guinon, Franciscus Roberti, cler. Lodonensis, 1549 conclavista cardinalis de Cibò 124, col. 1; 128, col. 2.
 Guisii, gens (cf. Lotharingia) XXXI, 16; XXXII, 22; 346, 43; 675⁷.
 — Carolus, v. Lotharingus cardinalis.
 — Claudius, primus dux Lotharingiae 81¹; 502³.
 — Franciscus, dux Lotharingiae xxxii, 14; 303, 35; 304, 3 15; 306, 5; 309⁴; 314, 2; 315, 17 ss²; 454, 26; 487, 34; 545, 1 ss (interfectus); 565, 38²; 595, 32; 668, 18 ss; 673, 1 ss (occisus); 675⁷; 676, 24 26⁶; 809, 7; 811, 11 15; 814, 22 27; 820, 9 ss; 833, 9 ss (vulneratus) 15 s 21 s (mortuus) 24; 834, 4 s.
 — — eius filia 675⁷.
 — Ioannes, v. Lotharingus cardinalis.
 — Ludovicus, 1545—1551 episcopus Trecensis, postea Metensis, Albiensis, Senonensis, 1549 conclavista Caroli fratris sui, 1553 cardinalis, † 1578: CLIV, 6³; CLIX, 30 (falso); 64³; 81¹; 108, 11 (cf. 116, 9 ss); 124⁵; 127, col. 2⁶; 128, col. 1⁵; 181, 17 (?); 252, 6; 258³; 259, 43; 260, 3 5 13; 265, 14; 286, 12; 309, 21; 339, 31³ (p. 340, col. 1¹); 342¹; 502, 3²; 511, 8.
 — alius frater (1559) 521, 31; 586, 17 (?).
 — Renata, abbatissa v. Lotharingus.
 Gumpfenberg, Ambrosius de, praepositus Eistetensis 799⁴.
 Gundisalvus, v. Gonzalez.
 Günzburg LXVI⁹; LXVIII⁶; 880, 16.
 Gustamant, Franciscus, Hispanus, cantor concilii 547, 12.
 Guzman, Martinus 164, 19 ss; 166, 19 (missus a rege Ferdinando ad Iulium III); 323, 40 ss.
 Gyulayus, Wolfgang (non episcopus Zagrabienensis, cf. *Eubel* III, 359) 178¹.
 H.
 Hadrianus II: 758, 18⁷; 785, 9⁷ (? cf. *Addenda*).
 — VI: XVIII, 42; CXXXIX, 4 6; CLVII⁶; 13, 36; 44, 42; 52, 10; 172²; 271¹; 342³; 400, 20 ss²; 401, 1 ss²; 436⁷; 852, 31.

- haereses, haeretici (cf. Hugonotti, Lutherani) LXXXVII, 15 ss; xci, 31 ss; ci, 28 36; cli, 14 ss 25 ss; clii, 35 48 51; clxix, 23 ss; 170, 13 (Patavii); 192, 6; 193¹; 202, 31 (iudicium haereses); 203, 4 ss¹ (processus Veneti); 204, 10¹ 28; 207, 21 ss²; 209, 31 ss 43 s; 212, 1 ss; 215, 7 31; 216, 10; 219, 21 ss; 220, 10 s; 221, 25 (in Polonia); 223, 5; 310, 17 ss; 327, 22 ss³; 328, 15²; 332, 28; 333, 18 ss; 334, 32; 343, 35; 346, 37 ss (in Gallia); 349, 1; 369, 5; 392²; 393, 2; 402, 30; 403, 37; 412, 13 31; 415, 13 25; 416, 39; 417, 12 ss⁵; 418, 47 ss; 421, 7; 422, 17; 428, 15; 439⁷; 440, 23⁷; 460⁷; 464, 14⁶; 465²; 468³; 471, 48 ss; 473, 18 25 34 41 ss; 474, 24 ss; 475, 7 18 25; 476, 23 27 31 ss; 477, 17 26 ss; 478, 37 ss; 480, 20; 485, 8 12; 486, 16 36; 497²; 516¹; 518, 11 ss; 535, 18; 539, 12; 545, 2; 546, 18; 551, 28; 561, 5; 564, 9 35; 569, 32 s; 591, 21 ss; 595, 21 ss; 607, 4 ss; 618, 22 ss; 619, 19 ss; 635, 14; 636, 5 ss 25 27; 642, 46; 656, 27; 659, 28; 663, 11 22; 669, 36; 672, 1 s; 675, 21 ss (in Calabria, Venetia, Flandria); 676, 23; 677, 12; 678, 1 ss; 681, 21; 687, 18 22 ss; 695, 36; 697, 12; 703, 43; 705, 23; 709, 40; 710, 13 26; 711, 21; 716, 14; 719, 10 s; 732, 8 ss; 736, 3 8; 738, 17; deinde passim.
- Hagen, Ioannes Iosephus, abbas Rodensis LIII, 12.
- Hallenses consiliarii Alberti electoris Maguntini 399¹.
- Haller, Leonardus, v. Philadelphiensis.
- Hangenweisheim, locus 880, 18.
- Hano, Alonso de, cxlii, 11.
- Harlay gens, eius codices clix, 47.
- Haro, Don Garcias, Hispanus, conclavista card. Paceccchi 523, 5¹ 9.
- Hasselt oppidum LXVI².
- Haullois, homo 881, 24.
- Havre de Grâce, oppidum Galliae 545, 24⁸; 570, 12; 814, 32; 867, 6.
- Haymo Halberstadiensis 800, 26 28¹².
- Haysen, Ioannes, secretarius 650².
- Hebraei antiqui 210, 35; 422, 23; 744, 34; 751, 28; 774, 32; 787, 31; 844, 13; 857, 29.
- generaliter 307, 37 39; 706, 31; 822, 6.
- baptizati 182, 8 ss (duo: Andreas et Christophora); 561, 22; 566, 22; 836, 2 (tres baptizati).
- Romae 218, 19; 277, 4; 333²; 516, 33; 597¹².
- status ecclesiastici 195².
- Mantuani 706, 26.
- in Venetiano territorio 109, 16.
- Hebraica lingua 271¹ (Paulus IV eam didicit); 400².
- Heerbrand, I., Tubingensis xcviii, 28.
- Heidelberg civitas 879, 35.
- Heidelbergensis conventus 1563: 678, 1 ss¹.
- catechismus 678¹.
- Heidelsheim oppidum 879, 35.
- Heli, iudex Israel 733, 9.
- Helius, Antonius 1548 (Aug. 17) ad 1567 episcopus Polensis, 1558 [Iul. 20] ad 1576 patriarcha Hierosolymitanus, 1572 etiam episc. Iustinopolitanus xxx⁶; 16, 13; 191⁴; 218, 27⁴; 276, 35 (fit secretarius alitteris Italicis Pauli IV); 314, 12; 324, 13; 328, 4; 359, 31 (venit Trid. 28. Oct. 1561); 532, 45; 554, 34; 557, 19; 558, 32; 559, 26; 560, 11; 596, 8; 874, 36.
- Helvetia 288⁵; 618, 24; 619, 20.
- Helveti (Suitenses) 180, 26³ (novem cantones catholici mittunt procuratores); 235, 1 ss; 288, 16 ss 25 ss⁵ (mittunt oratores); 296, 36; 343, 37 (oratores); 590, 28.
- septem loca 158².
- septem cantonum cathol. oratores in concilio 1562: 558, 34; 559, post l. 9 17 (unus); 562, 18 33; 569, 17; 596, 11.
- Helveti milites 14, 15; 304, 3; 312, 10 ss²; 454, 12.
- — custodia pontificis 534, 39; 536, 8; 538, 42.
- — Gaspar, capitaneus 534, 38.
- Henricus II, Gallorum rex (1547 ad 1559, Iulii 10) xxx, 8 15 22 25 ss; xxxi, 5; lxv, 22; lxvii, 9; lxix, 37; cxlix, 32; cli, 3 ss³ 14 ss⁷; clii, 22⁴ 26; clxxi¹; 16⁴; 19²; 26⁴; 42, 14 ss; 45, 46; 46¹; 62¹; 63¹ (p. 64, col. 1); 65, 6 11; 85, 21 27; 108, 9 s; 113¹; 115, 18; 116, 2 5; 129, 8²; 130, 18 ss; 140¹; 155, 26; 158, 22 s; 163, 10 ss; 168, 3; 172, 11 13 ss; 177, 20 27; 178, 11 13; 179²; 181, 4 9 14; 182, 22; 187, 25 32⁵; 188, 16 ss 38; 196¹; 215, 12 24; 217, 19 37; 218, 26; 222, 19⁵; 231, 21; 234, 7 ss; 240, 2; 243, 5²; 254, col. 1; 258, 28 ss; 260, 4; 267¹; 273, 26; 279, 20 ss; 281, 15 19; 283, 36; 288, 12 14³; 290, 4; 291, 9; 295, 32; 296, 23 28 32⁸; 303, 36; 304, 3; 305, 26²; 313, 18 ss⁴; 314, 3; 315, 18 ss; 316, 9 32; 317, 26; 322¹; 323, 21; 325, 4; 331, 6 9; 332, 6 7⁴ (mortuus); 350, 8²; 352, 33; 439, 4; 443, 15 31 s; 444, 24; 447, 11; 449¹²; 452, 21 28; 458, 6 26 ss⁸ (mortuus) 33²; 459⁴; 500, 10; 515, 13; 575, 5; 579⁷; 589, 13; 593⁶; 595, 25; 608, 4; 843, 11.
- — eius uxor, v. Medicis (Flor.), Catharina de.
- — filia Elisabeth, postea uxor Philippi II: 460, 3.
- — filia naturalis 305, 25.
- — filia et soror, 1559 nuptae 332³; 458, 26.
- IV, rex Gallorum clxii².
- VIII, rex Angliae (1509—1547) lxvii, 5; 5, 18; 47, 42; 273, 17; 274, 5 21; 275, 27 ss; 326, 35; 401, 35¹¹; 404²; 434, 10²; 447, 12.
- de Gandavo 731, 14³.
- Lusitanus ord. Praed., familiaris archiepiscopi Bracarensis 558, 8.
- de Segusia (*Susa*), vulgo Ostiensis 822, 35².
- Heraclius Augustus (680) 751⁷.
- Herbipolensis suffraganeus (Georgius Flach) v. Solonensis.
- procurator v. Philadelphiensis (650²).
- Hermas, pater apostolicus 798⁴.
- Herrera, Thomas de (auctor Alphabeti Augustiniani) cvii, 29 et saepius in capite de Seripando.
- Hervetus, Gentianus clxxi⁷; 732, 14¹.
- Hesiodus poeta lxxxiii, 11; 803, 6.
- Hibernia 273, 41 (fit regnum a Paulo IV); 550, 20.
- Hierapetrensis (in Creta) episcopus, 1542—1564 Hippolytus Arrivabene Mantuanus 360, 6 (venit Trid. 4. Nov. 1561); 558, 20.
- Hieronimus, s., Stridonensis lxxxxi³; lxxxiii, 27; 48¹; 562²; 664²; 736, 4 s² 9³ 26; 739, 18²; 743, 35 46; 744¹, 7²; 745, 34; 747, 36⁶; 748, 11 ss⁵ 23⁹; 756, 18⁵; 766, 37; 767, 18²; 769, 1; 770, 12² 29²; 771, 2 20²; 772, 7² 14 21 24; 775, 16⁴; 777, 14⁵; 788, 27²; 793, 3²; 797, 12²; 842, 15⁶; 869, 46⁴; 882, 2²; 885, 13⁶; 886, 6 ss⁹ 31¹⁸; 888, 19²; 889, 8⁷.
- — regula monachorum ei tributa cxliv, 40.
- fr., ord. Capucin. lxxxviii, 37.
- Fulginatensis, v. Melori.
- (Neapolitanus?) 446, 18.
- Hierosolyma 415, 39; 734¹⁰; 738, 1; 745, 10; 807, 16; 856, 43.
- ecclesia 734, 15¹⁰.
- patriarchatus 734¹⁰; 769, 6.
- patriarcha, a) 1539—1550 Alexander card. Farnesius, v. Farnesius. b) 1550—1557 Ioan. Bapt. de Spiritibus, v. Caesena. c) 1558—1576 Antonius Helius, v. Helius.
- ordo s. Ioannis Hierosol. 443, 27; 501, 11 ss; 502⁷; 597⁶; 872, 42.
- — magni magistri (Martini Roias de Portarubra) orator 570, 23 ss⁴;

- 694, 41 ss; 701, 37, 711, 10; 868, 15 ss; 872, 42.
 — eius prior pro Gallia 172, 15.
 — S. Lazari Hieros. militia 597^a.
 Hilarius Pictaviensis 691, 22; 809, 28; 888, 31^a; 889, 7^b.
 — Arelatensis ('Viennensis') 769, 9^a.
 Hildebertus Turonensis archiepiscopus 821, 12³.
 Hildegardis, s., virgo 798^a; 855, 38¹.
 Hildesia (*Hildesheim*) 242³.
 Hillinus, archiepiscopus Trevirensis 798, 16⁴.
 Hippo, Hipponensis populus 811, 6.
 Hippolytus Romanus (scriptor eccl.) LX, 51.
 — ord. erem. s. Aug., prior congregationis Carbonariae 435, 1.
 Hipporegiensis episcopus, 1518 ad 1549 Philibertus Ferrerius, v. Ferrerius.
 — prior, v. S. Martini comes.
 Hirpini 271¹.
 Hispalis (*Sevilla*) civitas 239, 12.
 — Hispalensis episcopus, 1546 ad 1568 Ferdinandus de Valdes 707, 30.
 — capituli tabularium 695⁴.
 Hispana collectio canonum 821².
 Hispania, Hispani XVI, 6; XXXI, 6 s; LXIII, 17; LXIX, 16; CXXV, 37; CXLIII, 19; CXLV, 51; 109, 5; 116, 21 32 35; 187, 22; 188, 39; 201, 1; 231, 13; 236, 15 20; 237, 30¹; 238, 9; 239, 18; 255, col. 2; 271¹; 323, 32; 326, 28 35; 342^a; 360, 17⁴; 361, 24; 405, 1; 423, 42; 443, 20⁷; 449, 22; 451, 30; 452, 26 32; 455, 21; 459, 13⁷ 20 22; 493¹; 504, 7; 513, 5; 514³; 534, 19; 543²; 550, 15 s 27; 552, 22; 553, 37; 586, 18; 595, 19; 619, 30; 637, 29; 645⁵; 662, 7 9; 668, 19; 671, 15; 688, 28; 700, 2 8; 702, 36; 851⁹; 867, 17 s 27; 878, 38.
 — reges, v. Carolus V (seu I: 180, 18); Philippus II.
 — generaliter 690, 45 (pragmaticae); 853, 24.
 — praelati, episcopi LXIV, 6; LXXI, 12; XCVIII, 16; CXXII, 36 40; CXLII, 16 21 ss 36; CXLIII, 21 ss; CLXVI, 40 s¹; 30^a; 31, 14; 49, 19; 60²; 61, 11; 62¹; 66¹; 67³; 86¹ (p. 87, col. 1); 100²; 140, 4 ss; 267¹; 360²; 366, 10; 377, 37; 386, 30; 392, 9 s; 394, 27; 407, 9³; 408, 41; 470, 1 5 ss; 472³; 480, 25; 481³; 484, 7; 487, 20 24; 488, 3; 494, 28; 523¹; 550, 28; 568, 16; 578^{1 3 4}; 579, 37; 580, 11 25 31; 581, 27 45³; 625⁵; 628, 3; 635, 1 ss; 636²; 642, 4 10 18 ss; 647, 2 13 34¹; 648, 1 ss; 650, 34; 651, 2; 656, 30 ss; 657, 1 ss; 659, 6; 660, 25; 669, 7; 672³; 674, 29⁶; 675, 6; 676, 5 10; 681, 17 42; 684, 24 35; 686, 20²; 687, 36 41³; 688¹; 689, 7; 693, 38; 695, 42; 697, 8; 698, 24; 700, 48; 703, 36; 704, 5 30; 705, 46; 709, 32; 710, 16 ss; 716, 12 39; 717, 15 24 37; 718, 24; 737, 15; 750, 30; 811, 14; 816, 4; 821, 5; 827, 10 22; 828, 5; 830, 1; 835, 30; 862, 32.
 — eorum famuli in concilio Trid. 1562: 565, 29 ss; 673, 14 ss.
 — oratores in curia Romana, v. Requenses; Tendilla; Vargas.
 — in concilio Trid. 1562 s, v. Luna; Piscariae marchio.
 — milites Hispani 12, 23 ss; 130¹; 302, 17 ss; 303, 25⁵; 453, 15 35; 600, 4; 809, 8.
 — classis Hispana 458, 24; 460, 6 12 24; 465, 32; 534, 24; 597° (triremes contra Turcas); 600, 6; 696, 3 ss².
 — ecclesiae et sacerdotia Hispana 597°; 696, 4; 855, 14.
 — doctor Hispanus 220, 19 (conditionatur); doctores 831, 47.
 — frater, confessorius conclavis 252³.
 — quidam Hispanus 200, 25; 262, 2; 515, 24.
 — scabies Hispanica CLII, 23; 769, 21.
 historia eccl. anonyma 800, 21.
 Hoffmeister, Ioannes, ord. erem. s. Aug. LXIII, 15; LXVII, 18 s⁷; LXXXIX, 3; XCI, 41; 407, 16⁶.
 Hohenwart, Georgius, suffraganeus Basileensis 561, 30.
 Holl, Wolfgang, theologus 650².
 Hollandia (cf. Flandria) LIII, 10.
 Honoratus Thiavensis (Africae) episcopus 806².
 Honorius I imperator 819, 30 41.
 — II papa 821, 12.
 — III: 550, 30.
 Hormisdas papa 734¹⁰.
 Hortanus (*Orte*) episcopus v. Civitas Castelli.
 Hosius Cordubensis episcopus 700, 24; 739, 25; 819, 24⁵.
 — Stanislaus, 1561 cardinalis ('Variensis') LXX, 13; LXXII¹⁵; LXXIV, 8¹; XCVII, t. II, n. 27; CXX med.; CXXXIV²; 23¹; 351, 24⁶ (creatur cardinalis); 353, 7 (legatus); 357, 20² (advenit Trid. 20. Aug. 1561) 28; 464, 16; 466, 3; 467, 15; 482, 11; 540, 14; 541, 2 20⁵; 542¹; 546, 24²; 550, 36 ss (advenit); 551, 2; 555, 5; 556, 33; 559³; 563, 5; 565, 41; 566, 8 34; 570, 13; 595, 12 19; 597°; 674, 13; 678²; 679, 30; 696, 10 ss³; 731, 4⁸ (Confessio Polonica); 756, 6; 772⁷; 830, 20; 831, 49; 834, 23; 835, 2 25; 837, 5; 838, 9; 854, 32; 862, 25; 866, 2; 878, 12.
 Hostia (*Ostia*), castellum prope Veronam LXVI⁹; LXVIII⁶.
 Hoz, Gaspar de la (cf. *Loys*), cler. Segobiensis, clericus (secretarius) collegii cardinalium 33, 23°; 34, 6; 35, 29; 40^b; 126, col. 1; 128, col. 3.
 Hugo, Carolus Ludovicus, abbas Stivagiensis LIII, 3; CXLVII⁴; CXLVIII, 12, deinde passim, maxime CLX, 3 10; CLXIII, 43 ss; CLXIV; CLXV, 16 ss, maxime adn. 9; CLXVI; CLXVII ss.
 — a S. Charo cardinalis, ord. Praed. 796, 21⁸; 817, 22⁹; 852⁶.
 Hugonis, Iacobus, ord. Min. CLXXI sup. 14.
 Hugonotti XXXII, 8; CLIII, 48; CLVII, 33; 346, 37 ss; 544, 29⁴; 564, 9; 595^{x bb}; 599, 18 ss; 668, 8; 673, 4 9; 676, 17 ss; 677, 1 ss; 681, 2; 703, 44; 772, 40; 820, 9; 835, 28.
 Humbert, Aug., Virdunensis CXLVII⁴; CLVI²; CLXII⁶; CLXVII⁵.
 Hungaria, Hungari 69³; 177, 28; 178, 1 ss; 275, 1; 351, 24; 357, 22; 550, 38; 557, 3; 588, 26; 595, 20; 651, 19; 703, 41; 736¹; 811, 5; 822, 16.
 — regina Anna, uxor Ferdinandi I: 237, 29; 355, 2.
 — regina, v. Maria.
 — orator regni Hungarici in concilio 1562 s, v. Quinqueecclesiensis.
 — Hungari nobiles 493, 25³.
 — equites 239, 20; 493, 23.
 — praelatorum Hung. procurator 559, post l. 15.
 — clerus Hungaricus 757¹.
 — currus Hungaricus 357, 25; 550, 40.
 Hurlach, locus 880, 15.
 Hus, Ioannes, haeresiarcha 764, 5.
 — Hussitae 884, 13.
 — Hussita 383, 24 (vocatur generalis Servorum) 27.
 Husson, Claudius CLXI, 20.
 — Matthaeus, dictus Scotus (*'Excossois'*), Virdunensis CXLVII⁴; CXLVIII ss passim, maxime CLVIII, 14; CLX, 1 18 34; CLXI, 5 ss 17 ss; CLXII, 1 ss; CLXIII ss; CLXVIII, 5.
 Hydruntum civitas 454, 16; 455, 24.
 — Hydruntinus archiepiscopus, 1536 ad 1579 Petrus Antonius de Capua Neapolitanus LXVIII, 20; 446, 28; 561, 34; 569, 34 ss⁵; 780, 48⁷; 783^{a b}; 788, 35; 825, 33; 826, 4 19 25 33 ss; 827, 13⁸; 853, 19^{b 7}; 855²; 864, 15; 870, 1¹; 871, 22; 877, 32.

I.

- Iacob patriarcha 779, 29; 801, 25; 835, 12; 841, 47; 851, 15; 853, 2.
 Iacobatus cardinalis 147, 7.
 Iacobus maior apostolus (frater Domini) 793, 23; 888, 20.
 — minor apostolus 745, 10; 776, 15; 823, 29.
 S. Iacobi cardinalis v. Burgensis; Compostella.

- Iacobus V Scotorum rex **CLXI**, 22.
— antiquarius (tempore Alexandri VI) **CXXXVIII**, 53.
— Caietanus ('Charon') **LXI**, 29.
— Patavinus, scriba Seripandi **XCII**, 8 s⁴ 6; **CVI**, 23; **442**, 30⁷; **443**, 25; **447**, 3¹ 24 **34**; **448**, 1 ss; **454**, 29 s.
— de Perusio, v. Rastellus.
— Troianus, ord. erem. s. Aug. **CXXIV**, 18.
— Valentinus, erem. s. Aug. **431** 3.
— Volaterranus, secretarius apostolicus **CXXXVIII**, 47.
Iacomellis, Caesar de, v. Belliscastrensis.
— Iacobus v. Belliscastrensis.
Iadrensis (*Zadar, Zara*) archiepiscopus, a) 1554—1555 Aloysius Cornelius (Cornarus), v. Cornelius. b) 1555—1566 Mutius Cal(l)inus Brixiensis, Aloisii card. Corneli (Cornari) secretarius, ord. hosp. s. Ioan. Hierosol., 1566 ep. Interamnensis, † 1570: **CLX**, 29; **CLXVII**, 5; **357**, 36⁶ **CLX**, 29; **CLXVII**, 5; **357**, 36⁶ (adventu Trid. 25. Sept. 1561); **479** 1, 26; **563**, post. l. 21; **636** 2; **706**, 22; **723** 1; **738**, 19² 24¹; **783**, 19⁴ 5; **864**, 17; **870**, 5; **877**, 32.
Iahenensis episcopus v. Geennensis.
Iandum v. Gonduno.
Iannottus, Antonius, laicus Paduanae dioec., 1549 conclavista card. Urbinatis 125, col. 2; 128, col. 3.
— Donatus, clericus Florentinus, 1549 conclavista cardinalis Rodulphi 99³; 124, col. 1.
Iaurinum v. Raab.
iconomachi 497³ (p. 498, col. 1).
Ieremias propheta 793, 19.
Ieroboam rex 859, 35.
Ierusalem v. Hierosolyma.
Iesi v. Esiun.
Iesualdus v. Gesualdus.
Iesuitae **CXLVI**, 19; **CLXVIII**, 24⁹; **CLIII**, 50 ss; **CLIV**, 29; **CLXI**, 26; 23¹; **562**, 3 ss (lis de praecedentia); **598** 1; **778** 1.
— quidam S. I. 330, 10.
Ignatius Antiochenus 725, 26⁷ 8; **745**, 8³; **758**, 5¹; **763**, 6⁶ 25¹² 28¹³; **771**, 32¹⁵; **885**, 31 ss¹⁵ 16; **886**, 1¹².
— Loyolensis **CXLVIII** 9.
Ilcinensis (*Montalcino*) episcopus, a) 1535—1554 Alexander de Piccolominibus (1528—1563 simul Pientinus) v. Pientinus. b) 1554 (Apr. 20)—1599 Franciscus Maria de Piccolominibus **CXXI** sup.; **358**, 32 (venit Trid. 12. Oct. 1561); **504**, 16 (consecratur); **541**, 42.
— Augustinus (Moreschinus), erem. s. Aug. **LXXXIX**, 11; **CXIV**, 15.
Ilerdensis (*Lerida*) episcopus, a) 1449 ad 1459 Antonius Cerda **CXXXVIII**, 39. b) 1561—1576 v. Augustinus, Antonius.
Illicetum oppidum 404⁹; **438**, 8; **441**, 26.
Illicetum, fratres ord. erem. s. Aug. ibi 404⁹; **438**, 8 s; **441**, 27.
Illyricum 361, 24; **551**, 27.
— Illyrici episcopi 425³.
Ilva (*Elba*) insula 19⁴ (p. 20, col. 1).
imagine cultus 712, 9 s; **717**, 29; **875**, 23; **876**, 18.
immaculata conceptio b. Mariae 384, 7 ss.
Imola civitas **LXVI** 9; **LXVIII**, 14⁶ 39 (index); **353**, 31; **404** 9; **434**, 14; **446**, 22.
— Imolensis episcopus v. Dandinus.
Incilin, Ioannes, Parisiensis, conclavista cardinalis de Bologna 122, col. 1.
index librorum prohibitorum (v. libri) **LXX**, 7; **463**, 5 8; **464**, 20 24; **468**, 14 ss⁴ 5; **473**, 17 ss 38 ss; **476**, 3; **477**, 45 ss; **479**, 3 ss 26 31 ss; **480**, 9; **513**, 24 ss⁴; **556**, 41; **558**, post l. 9; **636**, 25 ss; **637**, 1 ss 12 ss; **688**, 26; **706**, 24; **710**, 48.
India (terra) 736³.
— Indi interiores 594^b.
indulgentiae **xcvii**, t. II, n 23; **cxx** inf.; **165**, 32; **355**, 38; **356**, 22; **357**, 6; **362**, 13; **399**, 3¹; **410**, 10; **434** 9; **493**, 14; **501**, 1; **503**, 7; **513**, 17; **542**, 42; **547**, 23 ss; **548**, 10 ss; **551**, 37 ss; **552**, 18; **553**, 31; **554**, 3 6 17; **558**, 9 14; **563**, 25 30; **564**, 31; **565**, post l. 4; **566**, 9 17 25 46; **567**, 1 5 31; **568**, 3; **596**, 23²; **716**, 15; **717**, 34; **718**, 44 46 49; **719**, 1; **836**, 18 21; **866**, 8; **877**, 3 7.
Infantado, duque del, v. Mendoza, Inigo Lopez.
Infantes, Ioannes Antonius de las **CXLV**, 43.
Ingolstadiensis academia 242³.
Innocentius papa I: 739³; **763**, 30. — II: 729, 6³. — III: 702¹; **735** 2; **740**, 11; **754**, 35¹³; **756**, 15²; **782**, 5⁴ 25⁵; **789**, 6; **795**, 41; **796** 1; **813**, 3³ (32); **849** 4; **871**, 25; **873**, 34. — VI: 813³, 32. — VIII: **CXXXIV**, 30; **CXXXVIII**, 52; **333** 1; **348**, 28; **596**, 26; **607**, 41. — XI: 502².
Innocentius Venetus ord. erem. s. Aug. **LXXXIX** 4.
Innsbruck (Oenipons), civitas Tirolensis **LXVI** 9; **LXVIII** 9; **CXVIII** inf.; **CLII**, 9⁷; **CLVII**, 46; **497**, 15; **565**, 3; **567**, 13; **577**, 12 21; **670**, 16; **671**, 32; **673**, 20 27; **674**, 29; **675** 9; **677**, 18; **683** 7, 28⁹ (cf. Corrig.)¹⁰; **685**, 9; **826**, 12; **832**, 2 21; **833**, 7; **880**, 13.
— tabellarium magister ibi **CXXVI**, 14; **577**, 11.
inquisitio, inquisitor **LXX**, 3; **271** 1, col. 2 (inqu. tribunal a Paulo III erectum 1542); **275** 3; **302**, 31; **327**, 12 (card. Ghisilieri eius caput); **332** 4; **405**, 17⁴ (1542 Romae instituta); **434** 4; **440** 7; **462**, **30** 36; **464** 9; **476**, 18 ss; **487**, 13; **512**, 34 ss; **515**, 37 ss; **516**, 1 ss 21 s; **517**, 21 ss; **590**, 24 ss; **599**, 22 ss; **606**, 7; **637**, 28 41; **679**, 25; **688**, 29; **692**, 1 ss; **711**, 20 ss.
— inquisitionis Romanae carceres **332**, 21 ss; **333** 1; **515**, 37 s; **607**, 1 ss.
Institoris, Henricus 768³.
Insula, abbas de, v. Noailles, Aegidius de.
— civitas Apuliae **LXXII** 6.
— episcopus Insulanus, 1551 ad 1562 Honoratus Fascitellus ord. s. Ben. **LXXXII**, **37** 9; **LXXXVIII**, 32; **213**, 10³; **674**, 18.
Interamnium (*Terni*) civitas **LXVI** 9; **LXVIII** 9; **39** (index); **353**, 16; **404** 9; **406** 9; **441**, 3; **464**, 34; **543** 3; **783** 3.
— Interamnensis episcopus, a) 1553 ad 1565 Ioannes Iacobus Barba, v. Barba. b) 1566 ad 1570 Mutius Calinus, v. Iadrensis.
— — praefectus 588, 10.
Interim liber **LXV**, 11; 5, 29; 190, 3; **436** 7; **437** 3; **854**, 33¹¹.
— responsa ei data 732¹.
— Lipsiense 733¹.
— Ratisbonense **CLX** 3; **723** 5.
Ioachim de Floris abbas **860**, **37** 8.
Ioannes apostolus et evangelista 450, 25; **736**, 25; **758**, 36; **763**, 35; **777**, 12; **888**, 20.
— — comma Ioanneum **LXXXI** 2.
— papa III: 747, 9; **886**, 4⁶.
— VIII: 886, 31¹⁷.
— XXII: 39, 7³; **754** 5⁷; **773** 5; **789**, 11⁴ (bulla *Execrabilis*); **813**, 4⁵.
— Ariminensis **LXII**, 18.
— Barolitanus **LXII**, 17.
— Coloniensis, ord. erem. s. Aug. **LXVI** 9.
— de Gonduno (*Jandun*) **754**, **25** 6.
— de Lacu Maiori 126, col. 2; 128, col. 4.
— Lombardus (canonicus Neap.) **LXV**, 39.
— de Poliacio 733, 38; **734** 3.
— presbyter (Nubiae rex) 426⁵.
— Traiectensis **LXI**, 30.
— Antonius Aprutinus (seu Veronensis), ord. erem. s. Aug. (creatus generalis et mortuus 1538) **LXIII**, 6 ss³; **406** 3.
— — erem. s. Aug. (idem?) **LXXXVIII**, 36; **LXXXIX**, 19.
— Antonius Patavinus 455, 8.
— Baptista (praecursor Christi) 762, 34⁹; **808** 3.
— — (erem. s. Aug. Neapol.) 450, 17; **462**, 27 (?).
— Evangelista, abbas 404⁹; **406** 6.
— Ferdinandus (quis?) 439, 6.
— Baptista Indianus seu Aethiops **XXXVII**, 32¹⁴ (cf. Addenda p. 891, col. 1).

- S. Ioannes (Bonus?), castrum vel monasterium 434, 7.
 S. Iohannis castrum prope Bononiam 237, 10.
 — prope Mantuam 434, 7.
 Iob 407, 31.
 Joinville (Loyville), oppidum Galliae 81¹; 878, 8; 881, 4.
 Ionas propheta 779, 20.
 Iosaphat rex 760, 23.
 Ioseph (Aegypt.) 792, 27; 857, 14.
 — Barsabas 823, 28.
 — Veronensis LXXXIX, 22.
 Iosue 736, 7; 792, 26 40; 796, 13; 827, 18; 832, 13.
 Iovius, Paulus XXV, 19; 292²; 436⁷; 437².
 Iprensis v. Yprensis.
 Irenaeus Lugdunensis XCIX, 25; 776, 37⁸; 885, 30¹⁴.
 Isaac 835, 12.
 Isclana (*Ischia*) ecclesia 331².
 — Isclanensis episcopus, a) 1554 ad 1559 Virgilius Rosarius, v. Rosarius. b) 1560—1565 Philip-
 pus G(h)erius, v. Gerius.
 Isernia civitas LXXII⁶.
 — Iserniensis episcopus, 1524—1567
 Antonius de Numais (Nomais)
 501, 23.
 Isidorus Hispalensis 743, 35; 759,
 7¹; 763, 1²; 766, 37; 771,
 21¹¹; 865².
 — Pseudo-Isidorus 662, 35⁵ 39⁷;
 690, 29²; 700, 26⁵ 27⁶; 725,
 28²; 735^{5 6 8}; 736, 26; 743,
 35; 746, 17^{4 6}; 747, 10² 43⁷⁻¹⁰;
 748, 1¹; 750⁴; 754, 35¹¹; 758⁴;
 759, 8²; 762, 42¹¹; 763, 1¹ 2⁴
 14⁷ 30¹⁴ 37¹⁶; 764, 12⁴; 766,
 36^{6 7}; 767, 12⁴ 13⁶ 14⁶ 22¹⁰;
 770, 23⁴ 33¹⁰ 34¹¹; 771, 1¹
 2³ 19⁶ 20⁷ 21¹⁰; 774, 13 ss⁵;
 776⁶; 787, 14^{6 7}; 793, 8²;
 823²; 840, 39²⁵; 841, 9² 10⁴;
 847, 2¹ 3 ss²⁻⁵; 858²; 860, 1¹;
 871, 11^{2 7}; 886, 2⁴ 4².
 S. Isidori desertum XLVIII, 24.
 Isola 456, 40.
 Italia, Itali LXIII, 17; CXI, 4² (col.
 2); CXV²; CXXVI, 12; 47, 38¹;
 100²; 103, 29; 104, 5; 109, 5;
 116, 20 31 35; 189, 2; 203¹
 (haereses); 215, 26; 231, 11;
 254, col. 1; 258, 31; 295, 9;
 301, 25; 303, 34; 323, 22; 352,
 33; 361, 25; 387, 7; 401, 14;
 405, 2; 406, 27; 449, 26; 455,
 23; 494⁴; 551, 28; 577, 6 9;
 588, 31 51; 591, 29; 592, 32;
 595, 8 19⁴; 600, 27; 618, 18;
 624, 6; 626, 4 s; 711, 13;
 757¹; 849, 46; 868, 26.
 — Itali cardinales et praelati CXXII,
 37 40; CLVI¹; CLXVI, 36; 49, 17;
 59, 2 s; 60²; 67²; 86, 15¹
 (p. 87, col. 1); 96, 10; 114,
 12; 240, 10; 296, 37; 365, 16;
 366, 11; 394, 27; 404, 2²; 438,
 16; 472, 20 ss; 481²; 484, 9;
 488, 3; 497²; 619, 31; 626, 3;
 628, 33; 629, 34; 650, 32; 659,
 9; 675, 7; 681, 17 43; 684,
 24 35; 697, 9 14; 698, 11;
 704, 31 34 38; 705, 43; 707,
 35; 716, 26; 733, 35; 751, 3
 22; 766, 33; 769, 20; 827, 22;
 828, 5; 863, 32; 865, 29 31.
 — — eorum famuli in concilio
 Trid. 1563: 565, 28 ss; 673,
 14 ss.
 — Itali principes 578¹.
 — — milites 298²; 588, 23 36 47.
 — all' uso Italiano 680, 30; 738, 7.
 iubilaecum (anni 1550 s) CXV, 3 ss;
 73, 9; 78, 1 ss 18 ss¹; 80, 3 ss;
 159, 8; 198, 11; 206, 1 ss (pro-
 rogatur) 15 ss; 109, 37 ss; 439,
 19⁷.
 — — pro Septempedanis 216, 34.
 — — pro Venetis 218, 3.
 — pro expugnatione Africae 194,
 22.
 — pro successu concilii 229, 12 ss;
 232, 6; 233, 5; 348, 37 ss; 361,
 24 ss; 537, 13 ss; 551, 26; 553,
 6 ss; 594¹; 595².
 — pro pace (1555:) 277, 3 ss; 301,
 1 ss; (1557:) 313, 37; 316, 31;
 318, 15; 454⁷.
 — pro Caesaris victoria de prote-
 stantibus 1546: 388, 30.
 Iudaei v. Hebraei.
 Iudas Ischariot 740, 33; 768, 13;
 771, 17; 774, 31.
 — Maccabaeus 833, 14.
 — Thaddaeus apostolus 823, 29.
 Iulia (*Fulda*) civitas LXVI⁹.
 Iulianus Apostata 442²; 792, 32¹⁰.
 Iulius papa I: 758, 6; 871, 11.
 — II: CXXXIX, 1; 11, 33 43; 12,
 2 (?) ; 17, 20; 31, 8; 33, 4;
 35, 22²; 42, 3; 53, 11; 56, 4;
 57, 8; 76²; 77, 3; 81, 11; 93,
 7; 139² (p. 140, col. 2); 143,
 9; 144¹; 146, 11 18 20; 147,
 24; 164, 37 s; 270, 1; 271¹;
 288, 27; 506, 44; 519, 27 42;
 520, 7; 596, 26.
 — III (Ioannes Maria de Monte),
 a) ante pontificatum XXVI, 39;
 XXX, 12; LVIII, 22; LIX, 11;
 LX, 25 ss; 22, 30 (advenit ad
 conclave); 24, 7; 25, 31; 27, 3
 17; 38⁵; 39 (index); 40, 7;
 42¹; 43¹; 45, 35; 46, 33; 47²
 (p. 48, col. 1 et 2); 49¹; 50,
 28; 53, 6¹; 55, 22 32; 56, 26;
 58²; 59, 4¹; 60, 4; 74, 17;
 75¹; 85, 20; 88²; 89⁴; 91, 8;
 92, 5; 94, 13; 95, 8; 96, 17;
 97; 98, 2; 100² (fin.); 101, 4²;
 102, 2; 103, 38; 105, 14²; 106,
 2 9; 109, 9; 122, col. 2 (eius
 conclavistae); 127, col. 4 (supra)
 et 1 (infra); 132¹, col. 2; 135²;
 139, 3 ss¹²; 140, 1 ss¹²; 141,
 1 ss; 142 ss; 144, col. 2; 146 ad
 148; 152—243; 247, 1 ss; 248,
 1 ss; 256, adn., col. 1; 350⁵;
 367, 6 37; 368, 7; 371, 20 24;
 372¹; 373, 10 33; 374²; 375,
 1 13 20 25 27; 376, 9 18; 377,
 8 ss; 378, 6 17 24; 380, 8 25;
 382, 14; 383, 1; 384, 14 20;
 386, 3 31 34; 387, 15 19 22 s
 29 s 33; 388, 2 10 19; 389, 1
 5 19 25 29; 390, 17 24 31;
 391¹, 8 13 32; 392, 11 19^{2 4};
 393, 9; 394, 12¹; 406, 7; 408,
 16^{2 4} 36 42; 409, 32 ss; 412, 7
 20²; 413, 15² 34; 414²; 415²;
 422, 42; 426, 37; 430, 36²;
 563, 14; 579²; 589, 11 ss; 629,
 5; 631, 41; 659²; 718, 17;
 719, 7; 871, 11.
 — — b) pontifex XV, 1 7; XVI,
 19 50; XVII, 39; XVIII, 12 27
 28 44 48 56; XX, 32 46 48 ss;
 XXI, 3 10 13 15 50 54; XXII,
 24¹; XXIII, 4 6 7 17 48; XXIV,
 16; XXV, 9; XXVI, 14 28 40;
 XXVII, 39; XXX, 13 15 21;
 XXXI, 4; XXXIII, 11 19; XXXV,
 15; XXXVI²; XXXVIII, 16; XXXIX,
 13; XLV, 32; XLVII, 17; L, 40;
 LVI, 23 26; LVIII, 33 41; LXV,
 24 s; LVI, 2; LXIX, 3 6; LXXII²;
 XC, 17; C, 3 s; CIX, 17; CX, 1;
 CXIII, 37 47; CXIV, 46¹; CXV,
 9; CXVII, 16; CXIX, 21; CXXVIII,
 21; CXXXI, 21 24 26 34 ss;
 CXXXII, 2 ss; CXXXIII, 31 ss;
 CXXXIV, 7 21⁵; CXXXIX, 8; CXL,
 31; CLIII, 16; 14⁴; 15²; 35²;
 139 ss; 146 ss; 149—243;
 252, 24; 253²; 254, col. 1; 256,
 1 ss et adn., col. 1 2; 259, 15
 (eius reformatio) 35; 260, 1 29;
 261, 31; 262, 8 23 31 36; 267¹
 (col. 2); 268, col. 2; 271¹ (col.
 2); 272, adn., col. 1; 275¹, 29;
 276, 38 s; 278, 43 45; 279, 1 ss;
 281, 10; 287, 5; 292, 2; 308,
 32 ss; 313, 3 8; 317, 22; 321,
 24; 325, 30; 331²; 335¹; 340,
 16; 343²; 349, 18 31; 350, 24
 26; 351, 6; 362, 20; 372¹;
 440 ss; 449, 3¹; 470, 23; 477,
 9; 482, 5; 486, 23; 492 ss usque
 ad p. 505 (eius mors); 508, 30
 44; 510, 38; 518⁴; 543²; 546,
 10; 547, 2 ss; 550, 18; 552, 32;
 553, 4; 872, 14; 877, 8.
 — — eius bullae XXX, 31; — sin-
 gulae:
 — — de provis. consist. 177².
 — — indictionis concilii 1550:
 CXXII, 15 24 32 s; 197, 7; 198,
 38; 199, 1 3 20 24 ss; 200, 5
 19 28² 34; 204²; 209, 26¹;
 211, 14 ss; 227, 36; 443, 32.
 — — mandati pro card. Crescentio
 226, 23; 227, 38.
 — — contra Venetorum processus de
 haeresibus 203¹; 207, 21 ss²;
 220, 19 s; 223, 5.
 — — de libris haereticis et suspectis
 440⁷ (breve: 237, 19).
 — — de praedicatoribus et con-
 fessariis 215, 31; 216, 10.
 — — iubilai pro concilio 229, 21¹.
 — — reformationis conclavis CXXXI,
 46 ss; CXXXII, 1; 247, 20 ss
 31 ss; 249, 16 ss; 256, 8 ss;
 257, 6 ss 39 ss².

[Iulius III.] Iuliani cardinales 254, col. 1 2.

Iulius ...?, Rhodiensis ordinis orator 282, 6.

— (Coccianus, familiaris Seripandi?) 450, 5; 460, 1 9 23.

— Nobilius, cler. Viterbiensis, 1549 conclavista card. Farnesii et clericus s. collegii 125, col. 1; 128, col. 3.

— de Nursia (physicus), v. Nursia Iuseus, Berengarius, acolythus apostolicus 501, 26; 511, 27.

S. Iusti monasterium (in Hispania) 326, 28; 513, 4.

iustificatio (v. gratia) LXIV, 26 ss; LXXVIII, 4 ss; LXX¹⁰; LXXIX, 11; LXXXVI, 26; XCIII, 18 32; XCIV, 2 ss (cf. 891, col. 1); CI, 7 24 33 44 ss; CLVII, 31; 47, 6 8; 384, 20 ss; 385, 1 ss 27 ss; 386, 1 ss; 388, 7 25 ss; 389, 5 ss; 390, 11 ss; 391¹, 14 ss⁴ 33; 429, 19 ss¹; 430, 1 ss; 431, 1 ss; 432, 1 ss; 464, 3; 467, 34; 477, 37; 480, 21.

Iustinianus, imperator 797, 20.

— Laurentius 780, 42⁵; 816, 14⁷; 822, 30; 852, 12⁵.

— Timotheus, v. Calamonensis.

— Vincentius, v. Praedicatorum generalis.

s. Iustini corpus 315, 27; 347, 13. Iustinus I imperator (518—527) 734¹⁰.

Iustinopolitanus episcopus, a) 1536 ad 1549 Petrus Paulus Vergerius 406⁶. b) 1549—1566 Thomas Stella ord. Praed. (1544—1547 episcopus Salpensis, 1547—1549 Lavellensis; 'il Todeschino') 160, 42; 391, 12; 801, 6¹¹; 863, 15.

Iustitia dea 205, 37; 214, 26.

— duplex 431, 11 ss^{3 5}.

iustitia imputativa 389, 17; 390, 23.

Iuvenacensis episcopus, 1549—1574 Ioannes Antonius Briurnos de la Ribera, cler. Salamantinus 563, 31.

Iuvenalis, Hierosolymorum episcopus 734¹⁰.

— Latinus, laicus Romanus, 1549 conclavista card. Crispi 125, col. 2; 127, col. 4 (exit).

Iuvenis (*Le Feusne*), Rogerius, ord. erem. s. Aug. LXVII, 21; LXXXIX, 12⁶; 437, 7; 438, 2 (v. Addenda p. 893, col. 1).

K.

Kling (Clingius), Melchior, iurisconsultus 874, 9¹.

Knittingen oppidum 879, 33; 880, 17 (?).

Koehler, Walther 420¹.

Kolde, Theodorus 420¹.

Kollmann, locus Tirolensis 880, 12 Koran liber LXXXI⁵; LXXXIII, 32; 706, 31.

Kreuznach oppidum 880^{43 44}.

Concilium Tridentinum. II.

L.

Labac, Antonius, architectus conclavis 1549: 126, col. 2; 128, col. 4.

— Marius (Antonii filius), faber lignarius conclavis 1549: 126, col. 2; 128, col. 4.

Laban 801, 25; 853, 2.

Labbe, canonicus Virdunensis 756, 27; 826, 11.

Labbeus, Philippus LXXII⁵.

Labria, Iacobus de, v. Frougart.

Labrosse (Brossius), nobilis Gallus 814, 25 (occisus); 820, 13

Lacorensis (Lachorensis) episcopus titularis, 1548—? Antonius de Codina ord. s. Aug., dioec. Vicensis, mag. theol., praepos. de Rivo Pyr., suffraganeus Barchinensis 241, 8; 243, 18.

Lactantius, Firmianus LXXXIII, 19; 691, 22.

— Urbevetanus, conclavista 1559: 523, 5.

Lacu Maiori, Ioannes de, Mediolanensis dioec., murator conclavis 1549: 126 col. 2; 128, col. 4.

Laderchius, Iacobus, continuator Baronii LXXVII² (catalogus ei missus); LXXVIII, 14⁵; LXXIX⁵, 42; LXXX, 3 ss

Lagomarsinus, Hieronymus XXIII, 44; CXXXIX⁴; CXL, 5.

La Hoz, Gaspar de, v. Hoz.

Lainez v. Laynes.

Lalemant (Lalomant, Lalomat), Stephanus, cler. Bituricensis dioec., 1549 conclavista card. Guisii, barbitonsor conclavis 116, 36; 124, col. 2; 128, col. 1 4.

Lambertinus, Franciscus, Calliensis, camerarius Iulii III: 196, 5.

La Mentana 330¹ (p. 331, col. 2).

Lampadius, v. Palladius.

Lampognano, Hippolytus a, Mediolanensis, magister tabellariorum pontificius 548, 21.

Lampridius, Benedictus XXIV, 6.

Lancelottus, Ioannes Franciscus CVI, 18.

Lancia, Ioannes Antonius, cler. Messanensis, 1549 conclavista card. Carpensis 123, col. 1; 127, col. 2.

Lancianensis episcopus, a) 1540 ad 1555 Ioannes de Salazar, cler. Burgensis 226, 8; 238, 26; 243, 16; 367, 23; 407³; 497² (p. 498, col. 2). b) 1560 ad 1568 (inde ab a. 1562 archiepisc.) Leonardus Marinus, Genuens, ord. Praed. (nuntius in Hispania; venit Trid 26. Febr. 1562) LXXXVI, 53; XCVI, t. II, n. 15; XCIX, 39; c. 1 52; CI, 23; 658⁷; 794, 10^{6 4} (votum); 825, 33; 826, 20 29; 827, 13; 864, 24. c) 1571—1578 Antonius Caspar Rodriguez, v. Montismarani.

Lancis, Andreas de, v. Lanzis.

Landeck, oppidum Tirdense CLXXI, App. II, n. 13.

Landsberg (a. Lech) LXVI⁹; LXXVIII⁶.

Landus, Hortensius LXXIV, 22^{6 7}; LXXXIV, 26 ss.

— Ieremias LXXIV⁷.

Lanfrancus, Franciscus, medicus Romanus 462, 25

Lang, Ioannes, Erfurdiensis 745¹⁰.

— Mattheus, cardinalis, archiepiscopus Salisburgensis 185¹.

Languet, Gabriel Maria, erem. s. Aug. CVIII, 9.

Lannoy, Philippus, v. Sulmonensis.

Lansac, Ludovicus a, Gallorum regis in concilio a. 1562 s. orator (cf. Galli oratores) XXXI, 39; XXXII, 3; XCIX, 47; CX, 41; CXLIII, 39; 487, 30 ss (advenit); 560, 7 ss (advenit 18. Maii 1562); 566, 23 (?); 568, 17 (lis cum oratore Hispano) 42 (discedit Tridento); 640, 35; 641, 8 32; 647¹; 669, 12¹; 670, 14; 677, 19; 680, 22; 772, 28; 828, 10; 836, 3; 859, post l. 5; 861, 35; 862, 19 (discedit).

Lanzis (Lancis), Andreas de, cler. Brixienensis, servitor conclavis 1549: 126, col. 2; 128, col. 4; (137^{3 7}).

Laodicensis episcopus (v. Lancia-nensis) 794⁴.

Laon (Laudunum) CXLVIII, 16; 93².

Laquedoniensis (*Lacedogna*) episcopus, 1551—1564 Fabius Capellatus, cler. Placentinus, iur. utr. doctor, nuntius et collector apost. in regno Neapol. 505, 21.

Lara, Manricus de, Caroli V orator in curia Romana a. 1554 s: 261¹.

Iarinensis episcopus, a) 1551—1555 (17. Iulii) Ioannes Franciscus Barenus, notarius apost., in utraque signatura referend., secretarius a brevibus Pauli IV: 276, 34; 303, 2. b) 1555—1591 Belisarius Balduinus, iur. utr. doctor CVI, 2 (cf. Corrig. 891, col. 1); 807¹.

Lascare, Ioannes LXII⁵.

Lascaris, Angelus, cler. Venetus, 1549 conclavista cardinalis de Meudon 123, col. 1; 127, col. 3 (exit).

Lassus, Didacus (Iacobus), Ferdinandi Romanorum regis in curia Romana orator a. 1548 ss: LVIII⁴; 4²; 156, 23; 160, 25; 175¹⁵; 176²; 180¹; 181¹; 213¹.

Lata (Latta), Antonius de la, cler. Parmensis 33⁶; 40⁵; 126, col. 1 (bis); 128, col. 3.

Latii oppida 452, 1.

Latomi, Dominicus, cler. Tullensis dioec. 126, col. 2; 128, col. 4.

Latomus, Bartholomaeus († 1570) 783¹.

— Iacobus 783, 4¹.

Lauda (*Lodi*) civitas 462¹.

- Laudunum (*Laon*) CXLVIII, 16; 93².
 Launes, D. de, gubernator Corbiae 325, 7.
 Laurentianum schisma 739⁴.
 S. Laurentii ad cryptas castellum 40^e.
 Laurentius, s., diaconus 724, 40⁹.
 — Venetus, ord. Carm. 563, 32.
 Lauretum oppidum 353, 23; 434, 22.
 Laureus, Marcus, v. Satrianensis.
 — Vincentius, physicus (medicus), cler. Tropiensis, 1549 conclavista card. Gaddi, 1566 episcopus Montisregalis (*Mondovi*), 1583 cardinalis, † 1592: 125, col. 1; 128, col. 2.
 Laurino, Felix a, ord. erem. s. Aug. LXI³; LXXXVII, 32; XC⁷; XCI, 44; XCH².
 Lauro, Vinc. de, v. Laureus.
 Lautersweiler locus 880, 19.
 Lavantinus (Laventinus, in Carinthia) episcopus, 1556—1570 Martinus Hercules Rettinger de Wispach, orator archiepiscopi Salisburgensis 650, 10¹.
 Lavellensis episcopus, 1558—1561 Antonius Florellus, v. Florellus.
 Lavinium oppidum 329, 30; 337¹; 514, 13; 576, 36.
 Laynez (Lainius), Iacobus, Iesuita XCIX, 39; 243, 28; 417⁶; 505⁵; 511⁴; 561, 39 (primum in congregatione); 778, 2^{b1}; 779⁴.
 Lazarus 818, 15 17.
 — monachus et episcopus 745, 47.
 — S. Lazari militia Hierosolymitana 597^e.
 Lazzaro, Profectus de, de Profecto, 1549 conclavista card. Crispi 128 col. 3.
 Lechbruck 880, 15.
 Le Court, Pierre, ord. s. Ben. CLV, 21⁶; CLVI, 7 13; CLVII, 4 7; CLIX, 45; CLXII, 12.
 Leder, castrum Sueviae LXVI⁹; LXVIII⁶.
 Lederhueber, Iosephus, S. J. LIV, 24.
 Legionensis dioecesis 817, 20.
 — (*Leon*) episcopus, a) 1546 ad 1557 Ioannes Ferdinandus de Tamiño, antea presb. Toletanus CXVIII med.; 230, 2 (advenit); 243, 18; 497, 12. b) 1557 ad 1564 Andreas Cuesta, mag. theol. CXLII, 18; 470, 12; 570, 1; 701, 5; 707, 25 ss (pro universitate Complutensi); 809, 22 24³.
 Le Havre de Grâce, v. Havre de Grâce.
 Leidinger, Georgius LIV, 19.
 Leioia, Franciscus LXI, 29.
 Le Maître d'Anstaing XLIX, 18; I, 9²; LII, 10.
 Leiriensis (Leiria Portugalliae) episcopus, 1557—1579 Caspar de Casal, ord. erem. s. Aug. (olim Ioannis regis confessarius, 1551 ep. Funchalensis, 1579 Coimbricensis, † 1584) 357, 15 (advenit Trid. 11. Iulii 1561); 550, 12; 569, 42; 738, 26¹⁸; 807, 23¹⁸; 832³; 867, 13² 14.
 Lemovicensis (*Limoges*) episcopus, 1547—1582 Sebastianus de l'Aubespine, consiliarius regis Gallorum 534⁵.
 — Virgilius, ord. Praem. abbas CXLVIII, 14.
 Lenoncourt, Robertus (21, 29 falso *Franciscus*), 1535—1550 episc. Catalaunensis (unde *Cialen* nuncupatus), 1538 cardinalis († 1561) 21, 29; 27, 4 18; 39 (index); 40, 13 20¹; 45, 38; 47² (p. 48, col. 1); 55, 32; 63³; 74, 17; 75¹; 83¹; 97; 123, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 1 3; 144, col. 1; 156, 14; 169^e; 176, 14; 209, 10; 259, 39; 265, 22 29; 266, 35 (intrat conclave Pauli IV); 269, col. 2; 272, 13; 283, 18; 308, 14; 338, 10 et adn. col. 2; 339¹; 511, 8; 518, 13; 519, 37; 520, 1; 539, 43; 611, 20.
 — Philippus, cler. Meldensis, 1549 conclavista cardinalis 123, col. 1; 127, col. 1 (exit post reformationem).
 Lentius, Laurentius, episcopus Firmianus, nuntius in Gallia XXXI, 13.
 Leo I papa 663, 2²; 732, 29⁵; 733, 5²; 735, 8⁵⁶; 747, 45; 766, 8³; 769³⁵; 770, 28³ 33^{10 12}; 771, 2 21¹⁰; 773, 30; 774, 17⁵; 819, 42; 823, 44⁹; 824, 1 ss¹²; 853, 42⁹; 864, 19³; 886, 4⁵; 888, 22⁵.
 — IX: 575⁴; 768⁵.
 — X: XVIII, 41; LXII, 7; LXXVIII⁷; CXXXV, 24⁵; CXXXIX, 3; 13, 37; 19²; 21⁶; 22, 37; 93²; 146, 21; 167, 28; 172, 3²; 185¹; 269, col. 2; 271¹; 304, 25; 308, 8 12; 399, 1 ss; 400, 1 ss⁸ (bulla *Exurge Domine*); 401¹; 403⁴; 436⁷; 497²; 513, 25; 817⁸; 841, 29; 848, 22; 849, 18³; 870⁹; 873, 35.
 — — eius soror 501¹.
 — (de Leonibus), Diomedes, cler. Senensis, 1549 conclavista card. Cornelii 125, col. 2; 128, col. 3.
 Leodiensis ecclesia 243⁷.
 Leolus, Burgundius, Romanus, conclavista card. de Bolonia 122, col. 1.
 Leomperger, Georgius, legum doctor Trevirensis 241, 18.
 S. Leonardi in Calabria (vel Apulia?) abbatia (ordinis militum S. Mariae Teutonicorum) 542, 47 s⁶.
 Leonardus Malleanensis, ord. erem. s. Aug. alumnus 404⁹ (? p. 405, col. 1); 445, 12 (447, 33²).
 Leonfieri, Ioannes Iacobus, laicus Patavinus, 1549 conclavista card. Augustani 123, col. 2; 128, col. 1.
 Leoninus, Ioannes Dominicus, cler. Romanus, 1549 conclavista cardinalis S. Florae 125, col. 1; 128, col. 2.
 Le Plat, Iodocus, prof. Lovaniensis XXXIV, 18; XLIX, 12 17; LII, 8; LIII ss; LXXII⁵.
 Lerida, v. Ilerdensis; Augustinus, Antonius.
 Lermoos locus 880, 14.
 Lesinensis (Lesina in Italia infer.) episcopus, 1551—1563 (?) Horatius Graecus, antea canonicus Troianus LXVII, 27; 447, 20; 563, post l. 30.
 — v. Pharensis.
 Le Tellier, Mauritius, archiep. Remensis 1668—1710: CLVI, 4 9 14 s⁴.
 — Michael, cancellarius CLVI⁴.
 Leuci oppidum 587, 8 41.
 Levi tribus 792, 40.
 Lexoviensis episcopi procurator, v. Demochares.
 libelli famosi 598¹ (contra Iesuitas); 599, 3 (contra Pium IV).
 liberum arbitrium LXXIX⁶; LXXXVI, 25; XCH, 26.
 libri prohibiti vel combusti (cf. s. v. index) 237, 19; 400, 15; 440, 23⁷; 443²; 462, 5 ss (index); 468⁵; 636, 25 ss.
 Libitina 5 (vers. 12).
 Liburnum (*Livorno*) 54, 6; 55, 8.
 — Carolus a Liburno, Casalensis, erem. s. Aug. xc, 5 12.
 Liciensis (*Lecc*) episcopus, a) 1552 ad 1559 Braccius de Martellis, v. Faesulanus.
 — b) 1560 Ioannes Michael card. Saracenus, v. Saracenus.
 — c) 1560—1591 Hannibal Saracenus, Neapolitanus 360, 25 (venit Trid. 13. Nov. 1561); 818, 17⁵ (votum eius).
 Licotaris, Pandolphus de, 1549 conclavista cardinalis de Medicis 128, col. 2.
 Liechtenstein, Caecilia de 240¹.
 Liegault, controlleur de Verdun CLXVIII, 9.
 Lieser oppidum 880, 5 10 19.
 Lierre, locus Flandriae LXVI⁹.
 Liguria 360, 28.
 Lillius, N. de, nobilis Romanus (contionatur) 208, 9.
 Limburg, provincia Hollandiae LIII, 11.
 Limoges, Virgilius de, abbas Praem. CXLVIII, 14.
 Limosiensis seu Nimociensis (*Limasol* seu *Nemosis* in Cypro) episcopus, 1560—1569 Andreas Mozenicus, Venetus 359, 23 (venit Trid. 25. Oct. 1561).
 Limovicensis v. Lemovicensis.
 Lindinensis episcopus, v. Foroliviensis coadiutor.
 Linquius, Franciscus LXI².
 Linz (ad Rhenum) LXVI⁹.
 Lionellus v. Cibo.
 Lippomanus v. Bergamensis, Veronensis.

- Liques, Franciscus, clericus Ambianensis dioec., 1549 conclavista cardinalis Amboise 124, col. 1.
- Iris fluvius 461, 19.
- Livius, Titus LXXXIV, 1 7; 185¹.
- Livorno v. Liburnium.
- Locus novus (oppidum) 435, 7; 438, 2.
- Lodève oppidum 813⁶.
- Lodevensis episcopus 813⁶.
- Loffredo, Pyrrhus de, nuntius ducis Albae 296, 1 ss¹ 12 ss^{3,4}; 316, 22 (liberatur).
- Henricus, v. Caputaquensis.
- Loianum (castellum) 224, 14.
- Lolgius, Guidus CXXV, 24.
- Lombardia CXXXII²; 292³; 359, 22; 361, 8; 362, 5.
- Lombarda congregatio Augustinianorum LXIV, 42²; LXV, 26; xc, 4 ss; 434, 7 11 15 ss; 439, 16; 440, 13 20; 442, 16 23.
- prior Lombardiae 49, 2 (v. Strozzius, Petrus).
- Lombardus, Franciscus xci, 15.
- — Petrus 743, 35.
- Lomellinus, Antonius, Genuensis, protonotar. apost. 596, 21.
- Benedictus, cler. camerae apost. 512, 14.
- Lonato, Donna Laura de 538, 32.
- Londinum xci, 8 10; 274, 11.
- Longinquis, Lucas de, Salernitanus, cantor concilii 547, 14.
- Lope, Don 191, 22⁴.
- Lorenzinus, Antonius xci, 16.
- Loreto 353, 23.
- Loscriti (?) hospitium 441, 17.
- Loscus, Augustinus, abbas S. Benedicti de Ferraria congregationis Cassinensis, deputatus ad concilium a congregatione 776, 12².
- Lossius, Gallus 814, 22.
- Lotevensis (Lodève) episcopus 813⁶.
- Lotharingia CLIII, 16 32; CLXI, 23 36; 595⁴.
- Lotharingiae dux, Carolus III, 1545—1608: CLIV, 2; 830, 21² (cf. Corrigenda); 831, 1 ss 49 51; 881, 37.
- — eius commissarii et ministri 831, 1 ss.
- Lotharingus, Carolus, 1616—1622 episcopus Virdunensis CLXII, 19.
- Franciscus, 1623—1661 episcopus Virdunensis CLXI, 31.
- Hannibal, v. Bellagais.
- domus Lotharinga (v. Guisii) CLXII².
- Lotharingus cardinalis, a) Carolus a Guisa (card. 1548—1574) xxx, 30; xxxi, 37 39 ss; xxxii, 2 12 ss^{6 1, 16}; xxxiii, 20; xxxiv, 2; LXXII, 7; LXXV, 34; xc, 43; xcvi, 8 18 22; c, 11 15 s 26; cii, 6 22 29 ss 41; ciii, 29 31 42; cxviii inf.; cxxi sup. et lin. 3; cxlvii⁴; cxlviii, 26¹¹; cl, 5⁴ 10⁶ 15 ss¹¹; cli, 2 37; clii, 1 3 8⁴ 26; cliii, 30 41 45 51; cliv, 2 ss²; clvii, 17 40; clviii, 10 27 52; clix, 24 30 (falso Ludovicus); clxi, 10 22; clxii, 3; clxvi, 33; clxix, 35 42 47; clxx, 5 et App.; clxxi; 29, 4; 40⁶; 55, 7 (advenit ad conclave 1549) 34; 56, 5; 58, 17³; 59, 2¹; 60^{2,3}; 62, 6¹; 63, 2 8^{1,4,5}; 64, 1^{1,3}; 65, 4 ss; 67^{1,3}; 75¹; 82, 10; 83¹; 84¹; 86¹; 88¹; 98²; 100, 12 ss²; 101²; 109, 2; 110²; 112, 3; 124, col. 2 (eius conclavistae 1549); 127, col. 2; 128, col. 1; 129²; 130¹; 131³; 132¹; 135³; 139; 8 ss²; 140, 12¹; 141, 29; 142, 4 ss¹; 143²; 144, col. 2; 147, 21; 155²; 156, 16; 158, 25; 159, 29; 160, 16; 166, 27 29; 168, 1 ss (revertitur in Galliam); 187, 15; 209, 18; 251, 51; 252, 7; 265, 38; 308, 28; 339, 40² (p. 340, col. 1) [?]; 347, 6 (legatus pro Gallia); 468, 4; 502³; 516⁵; 520, 5¹; 528, 7 11; 529, 25; 530, 8 ss²; 562, 39 ss (advenit 13. Nov. 1562); 563, 23 38; 564, 8 s 19 ss; 565, 3 8 39; 569, 33; 570, 11; 579, 37; 581, 9 ss; 582; 583, 10 29 39 43; 584², 32 ss; 590⁶; 595¹; 596, 6; 597⁶; 611, 26; 626, 35; 627, 5 ss 40; 629, 8 25 s; 630, 3 12 30; 659, 22²; 661, 20 (advenit) ss 39 ss; 668, 16; 669, 30; 671, 9 ss 31³; 673, 10; 675^{7,8}; 676, 27 40; 680, 1; 681, 8 17; 684, 18; 685, 2 8 ss 36; 686, 4; 690, 43; 691, 14; 696, 14; 697, 35; 704, 1¹; 709, 21 ss^{2,4}; 711, 40; 712, 7 9 26 36; 716, 18 24 31 33; 717, 9; 718, 38; 719, 4 6 15; 723, 1¹; 738, 16 20¹; 742, 3 20; 751, 6 25; 752, 4¹; 753, 11; 759, 19 31³ 37; 760¹; 761, 10 19 34 37 s; 766, 29; 768²; 769, 22^{7,9}; 772, 30; 779, 18 (votum); 781, 22; 791, 4; 794, 9; 796, 28; 798⁶; 802, 26¹; 809, 3 20; 811, 12 ss⁴; 814, 12 s 17 30; 820, 6; 823, 15; 824⁴, 23; 825, 31; 826, 1 s 17 22 38; 827, 4 17 28; 828, 16 26 29; 830, 10; 832, 2 6 34; 833, 15 s 27; 834, 3 7 11 29; 835, 27; 836, 26; 837, 4 7 19; 838, 4 8 ss 18 ss (eius votum); 842 ss (eius votum); 851⁹; 852, 2; 853, 30⁷; 854, 10 ss (votum eius); 855, 36; 859, 19; 861, 12 22 27 37 42; 862, 1 ss 21 30; 863, 17 31 34 39; 865, 10; 866, 2 30; 867, 31; 868, 4 8 11 21 30⁴; 869, 39 49; 870, 5 30; 871, 2 18 27; 872, 28; 873, 10; 874, 18; 875, 18 29 31 34; 876, 34; 877, 17 21 34 38 41; 878, 7 9 17 21 s 29 33; 881, 3
- — eius mater 814, 12; 833, 27 30; 868, 11.
- — eius soror Renata, abbissa S. Petri Remensis 814, 5 12; 830, 10; 833, 6.
- — — Maria CLXI, 21 s.
- — — alia (?) 833, 27.
- — — eius familiaris, des Salles, 833, 29.
- — — Romanus 834, 2 11 ss.
- — — eius secretarius 833, 30; 838, 4.
- b) Ioannes a Guisa, 1518 card. diaconus, † 10 Maii 1550: CXLVIII¹¹; 67¹ 81, 1¹ (advenit ad conclave) 11; 82, 14; 84¹; 85, 21; 86¹; 87, 2; 88¹; 93, 21; 95, 8; 97; 98²; 100, 6 15; 105, 11; 108, 43; 110²; 111¹; 124, col. 2 (eius conclavistae); 128, col. 2; 132¹, col. 2; 134, 8; 139² (p. 140, col. 1); 144, col. 1; 156, 1 2 20 (209, 1 ss omisus); 846, 49.
- Lotharius I imperator (840—855) 748, 7; 785, 3.
- Lotinus (Catinus?), Ioannes Antonius, Beneventanus, cantor concilii 547, 13.
- Lottinus, Ioannes Franciscus, laicus Volterranus, 1549 conclavista card. S. Florae, postea canonicus basil. Vatic. 1560 episcopus Conversanus XXII, 38; 125, col. 1⁸; 127, col. 3 (exit); 279, 40; 334³; 337¹.
- Louvois, abbé CLVI, 7 24⁴.
- (Le Tellier), Franciscus Michael, cancellarius CLVI⁴.
- Lovanium LXVIII, 13⁶.
- Lovanienses doctores 689, 9.
- universitas, academia 726¹⁶; 732, 20².
- Loyola, v. Ignatius.
- Loys, Gaspar de (idem ac *La Hoz* q. v.), clericus s. collegii cxiv¹.
- Luber, Thomas 175⁹.
- Lubria, Iacobus de, v. Frougart.
- Lucanus poeta 584².
- Lucas, s., evangelista 186, 11 (imagines ab eo pictae).
- codex evangelii Lucani LXXXII, 33.
- Lucca civitas 153²; 388, 4; 404⁹.
- eius oratores 161, 6; 163, 38 ss; 165, 6; 276, 26; 277, 19 ss; 343, 29; 533, 35; 590, 28.
- Lucensia balnea 589, 24.
- Luccarus, Thaddaeus, Urbinas, pictor cxi², col. 2.
- Lucenburgensis ducatus 323, 18.
- Lucensis (Lugensis, *Lugos* in Hispania) episcopus, 1561 (Iun. 13) ad 1567 Franciscus Delgado (de Guado), cler. Burgensis CLXIV, 54; CLXVI⁹; 753, 37; 754, 28; 820, 23⁶ (votum eius); 865, 28.
- Lucerinus (*Lucera* Apuliae) episcopus, 1553—1580 Petrus de Petris de Monte, Aretinus cxx inf.; 359, 35⁶ (cf. Corrigenda).
- Lucerna, civitas Helveta 235¹.
- Lucretius, Ioannes, v. Widmanstatt.

- Lucullus, Romanus, dives cxi²; 118, 23; 494, 6.
- Ludovicus I (Pius) imperator 748, 7; 752, 32; 785, 3; 797, 31.
- Bavarus imperator 754⁵.
- Francorum rex (qui?) 240, 6.
- III, rex Franciae orientalis (879 ad 882) 798¹.
- IX, Sanctus, Gallorum rex (1226 ad 1270) 698, 2; 817, 8.
- XII, Gallorum rex LXXXVIII, 17.
- XIII, rex Gallorum (1610 ad 1643) CLXI, 31.
- Ludovisi cardinalis XLVIII, 26
- Ludwigshafen civitas 880, 18.
- Lugdunum (*Lyon*) 322¹; 595, 30.
- Lugensis, v. Lucensis.
- Luna, Claudius Ferdinandus Quiñones comes de, orator Philippi II in concilio 1563: XXXII¹⁷; XXXIII, 37; CIII, 5; CX, 41; CXIX med.; CXX med., inf.; CXLIII, 39; CXLIV, 13; 567, 6¹ (advenit 12. Apr. 1563) 14 ss⁴ (admittitur) 24; 568, 9 ss (lis de praecedentia cum Gallis); 670, 12²; 674, 28⁶; 677, 18 ss; 678, 32; 680, 21; 684, 9 ss (lis cum Gallo) 33 ss; 685, 9 ss; 686, 19 ss; 687, 32³; 688¹; 689, 24; 691, 31; 693, 35; 694, 16; 697, 8; 698, 24; 703, 30 37; 704, 5² 14 23; 705, 47²; 710¹ 17; 711, 35; 716, 10 39; 717, 10 15 37; 718, 7 19 28; 728, 15; 886, 27; 859, 5 ss; 861, 35 ss; 863, 48; 866, 3 27⁸ 32; 875³.
- Lusitania (Portugallia), Lusitani XXXI, 24; LXXIII, 17; 145, 9; 201, 1; 265, 37; 359, 2; 361, 24; 442, 35; 520, 4; 551, 27; 586, 18.
- rex Ioannes III (1521—1557): 182, 28; 187, 14; 213, 26 (mittit oratores); 218, 6; 286, 22; 292²; 369, 39; 370, 20 ss; 426, 29.
- — eius uxor, Ioanna, filia Caroli V 326, 35; 459⁴ (ubi falso *Isabella*).
- — eius filius, Ioannes princeps († 1554) 503, 9.
- — oratores in curia Romana (Alencastrus) 156, 24; 213, 26; 214, 17; 217, 33; 218, 6 ss; 222, 35; 223, 9; 278, 13; 286, 21 ss; 291⁴; 310, 4; 505, 3.
- — in concilio Trid. 1545 s (v. Oleaster) 369, 40; 370, 23; 1552: CXVII, col. 1; 496, 5 ss.
- Sebastianus (1557—1578) 332, 4; 345, 8; 515, 22; 532, 12; 534, 21; 538, 15; 557, 16.
- — eius orator in curia Rom. 332, 3 (novus orator advenit 25. Iun. 1559); 345, 8; 515, 22; 532, 12; 534, 21; 538, 15; 590, 27.
- — in concilio Trid. 1562 s, Ferdinandus Martinez Mascarenus cxx med.; 557, 15 ss (advenit 7. Febr. 1562) 23 26 30 ss; 558, 29; 559, 13; 560, 11; 566, 23; 596, 11; 673, 17; 689, 25; 718, 25; 886, 3; 866, 4.
- rex generaliter 853, 24.
- Lusitanus cardinalis, v. Portugallensis.
- praelati 369, 38 ss; 484, 9; 488, 3.
- theologi 681, 48; 888, 12.
- Hebraei 566, 22.
- Lutetia v. Parisii.
- Lutherus, Martinus LXXXVI, 25; XCI, 37; CIII, 18; 399¹²; 400⁷; 401¹¹; 419¹; 420¹; 433, 1; 483²; 497¹; 678²; 726¹⁸⁻¹⁷; 727, 7; 729, 3¹; 732, 4 6; 774, 12; 775, 6¹; 776, 38⁹; 812²; 881, 15.
- — eius catechismus 678, 6.
- Lutherani, Lutherana haeresis LXIII, 14 (eorum libri refutandi); LXIV, 33; XCI, 32; CI, 36; CXI, 23; 181, 5; 201¹; 243, 21; 271¹ (col. 2); 288, 18; 320⁸; 324, 9⁴ 23; 346, 37 ss (in Gallia); 349, 25; 372, 7; 373, 33⁸; 374, 9; 377, 15 ss; 386, 11; 392, 12; 399, 1 ss; 400, 12 ss; 401, 36; 403, 28; 423, 23 34; 476, 40; 497, 14; 513⁴; 675, 22 s⁵; 677, 27⁴; 705, 18; 726, 20; 779, 7.
- Luxemburg v. Lucenburg.
- Lycophron LXXXIII, 23; 829⁴.

M.

- Ma . . . (inimicus Octavio Farnesio) 191, 22.
- Maastricht, civitas LXVI⁹; LXVIII⁶.
- Mabillonius, Ioannes, ord. s. Ben. LXXXI³; LXXXIII¹⁸.
- Maccabaeus (Machabaeus), Hieronymus, v. Castrensis.
- Iudas 833, 14.
- Macchiavellus, Nicolaus 11²; 330¹.
- Macedonia 730, 24.
- Macedonius haeresiarcha 497² (p. 498, col. 1).
- Macerata, ecclesia S. Salvatoris CXIII, 6.
- Maceratensis episcopus, 1554 (Martii 6) ad 1573 Hieronymus Melchior, cler. Recanatensis 504, 25⁸; 882³; 867, 13.
- canonicatus CX, 31; 540, 48.
- Machabaeus, Hieron., v. Castrensis.
- Madius, Thomas, v. Marius.
- Madrid, civitas CXLV, 13; 647, 12.
- Madrigalis, Ioannes 185¹.
- Madrucius, Christophorus, v. Tridentinus.
- Federicus 549³.
- Ludovicus, v. Tridentinus.
- Nicolaus 229, 6; 549⁶; 567¹.
- Maestre, Iacobus, v. Magister.
- Maffeus, Achilles XXIV, 5 37; XXV, 40; CXXV, 27.
- Augustinus XXV, 31.
- Bernardinus, Romanus, 1549 cardinalis († 1553) XXIV ss; XXX⁵; XXXIX, 18³ 34 39; CXXXI, 42; CXXXIII, 32²; CXL, 30; 7, 36; 8, 36; 19⁴; 26⁴; 27, 6 25; 30³; 36²; 38²; 39 (index); 40, 7¹; 43¹²; 46⁵⁴; 47¹; 49²; 50²; 51¹; 53¹; 55, 30; 56, 16 s; 63¹; 69²; 79¹; 84¹; 88¹; 89⁵; 93, 12; 97; 100²; 103⁴; 105¹²; 112³; 124, col. 2 (eius conclavistae); 128, col. 2; 130¹²; 132¹; 134¹; 135²; 137, 13; 139²; 140, 11; 141, 7 37 42; 142¹²; 144, col. 2; 156, 16; 159, 18 24; 160, 23 31; 177, 18; 178, 8; 181, 12 27; 182, 17; 185, 3; 186, 7 19 33; 187, 16; 188, 11; 189, 4 10 22; 190, 25; 195, 2 3 10 20; 196, 2; 197, 2 8; 198, 13; 199, 5; 201, 13 15; 202, 2 20; 203, 21; 207, 13; 208, 12 32; 211, 32; 239, 4; 240, 9; 389¹.
- Hieronymus XXIV, 2 21.
- Marcus Antonius, 1553—1568 archiepiscopus Theatinus XXIV, 14; 170, 31; 544, 12; 598, 6.
- Marius XXIV, 5.
- Magalotti, card. Laurentius XXXIV, 9 32 40.
- Orazio XXXIV, 11 33.
- Magdeburgum, civitas Germaniae 324, 9⁴.
- centuriae Magdeburgenses LXX, 6; 463, 1¹; 562².
- Magister, Iacobus, cler. Barcinonensis, 1549 conclavista card. Doriae 125, col. 1; 128, col. 2.
- magister sententiarum (Petrus Lombardus) 743, 35.
- Maguntia, civitas LXVI⁹; 185¹; 243³; 792⁵.
- ecclesia 792, 15.
- pontificale 852, 33.
- Maguntinus archiepiscopus, a) 1514 ad 1545 Albertus de Brandenburg CXVII, col. 1; 241³.
- — eius suffraganeus, v. Sidoniensis.
- b) 1546 (Ian. 27)—1555 Sebastianus de Heussenstamm XCVIII, 34; CXXII, 41; 236, 22¹; 237¹, 24; 241, 7 22⁵ (advenit); 242, 6 12; 243, 13.
- — eius secretarius 241, 21.
- c) 1555—1582 Daniel Brendel 317³.
- Mahoma (Muhammed) 706, 31.
- Maillard, Nicolaus, theologus Parisinus CLXXI sup.⁸.
- Mainteternes, Ludovicus de, cler. Parisiensis, 1549 conclavista card. de Vendôme 125, col. 2; 128, col. 3.
- Maioanus, Nicolaus, v. Melficitensis.
- Maioicensis (*Mallorca*) episcopus, 1532—1561 Ioannes Baptista Campegius Bononiensis (cf. Conc. Trid. I, 178²) 231, 34; 243, 16.
- Maius, Angelus, cardinalis CXXXVIII, 7; CXXXIX²; CXXXIV, 34.
- Malachias O'Moore, Armacanus episcopus (prophetia ei attributa) 502²; 578⁸.

- Malaopera, Carolus, iur. utr. doctor, orator ducis Sabaudiae 167, 33; 169, 7 8.
- Malatestae Ariminenses 146, 26.
- Maldonado (*Maldonada*), Didacus, cler. Toletanae dioec., 1549 conclavista card. Geennensis 124, col. 2; 128, col. 1.
- Malfettensis episcopus, v. Melphictensis.
- Malleanensis v. Leonardus.
- Malliana (Mallianum), villa pontificia 193, 11; 196, 4 5 9 11; 197, 28 30 32; 402, 16^a.
- Mals, locus Tirolensis CLXXI, App. II, n. 9.
- Malvasia, Adeodata 239¹.
- Cornelius, Bononiensis, 1550 camerae apost. depositarius 154, 11^a.
- Hannibal 239, 6¹.
- Malvetius, Hercules, Bononiensis 159, 21.
- Ioannes Franciscus, Bononiensis 512, 25.
- Mamerotus, ord. Praed. CLIX, 9.
- Mamus, Monsr de, abbas CLXXI sup. mandata de providendo 703, 1 ss; 707, 21; 874, 27.
- Mandel, locus 880, 19.
- Mandellum, oppidum 587, 9.
- Mandolus, Nicolaus, orator Senensis 178, 17.
- Manellus, Antonius, de Apiro, cler. Camerinensis dioec., thesaurarius concilii, 1549 conclavista card. Cervini 123, col. 2^b; 547, 6^a.
- Manettus, Ianotius CXXXVIII, 39.
- Manliana villa, v. Malliana.
- Manrili (seu Paceccus), Antonius, cler. Toletanus, 1549 conclavista card. Geennensis 124, col. 1; 128, col. 1.
- Manrique, Ioannes, Caroli V in curia Romana orator, deinde prorox Neapolitanus 455, 21^a; 456, 32 34 (?) 40^a.
- Manriquez, Thomas, procurator ord. Praed. (1565 magister sacri palatii, postea canonicus theologus S. Petri, † 1573) 297, 19 27^a (cf. Addenda).
- Mantua civitas CX, 6 17; CXIX, 2; CXXXV, 28 32; CXXXVIII, 12 14; 19^a; 224, 21; 238, 22; 249^a; 353, 34; 355, 2 24 28 30; 365, 2^a; 402, 28 (concilium indictum); 405, 8; 406^a; 434, 6; 465, 14; 512, 3 et ante l. 25; 548, 40; 549, 22 24; 565, 14; 577, 8; 706, 26; 833, 4.
- Mantuanus cardinalis, Hercules Gonzaga, creatus 1527, † 1563: XXII¹; XXIX, 4; XXXIII, 21^a; LXX, 13 20^{18 22}; LXXI, 2 ss (mors); LXXII, 4; LXXIV, 7; LXXV, 23; LXXVI, 40¹; XCI, 1; XCIV, 9; XCIX, 43; CII, 34; CXIX, 1; CXXI, 5; CXXXII^{1 2}; CXXXVI, 15^a; CXXXIX²; CXLI, 21 35 41; CXLIII, 2¹; CXLIV, 9; 19 17^{3 4}; 21, 28; 27, 7; 29, 6^a; 39 (index); 40, 20^b; 44, 10; 51¹; 55, 30; 58, 17; 64¹; 73, 5; 76^a; 97; 108, 32; 125, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 3; 128, col. 2; 130, 9; 132, 3¹; 135^a; 139¹; 141, 27 ss; 142, 13 ss; 143, 14^a; 144, col. 1; 151, 23; 152, 14 ss; 156, 16; 171, 35; 180, 3; 201, 9; 209, 19; 249^a (venit ad conclave 1555); 251, 23; 252, 40; 254, col. 1 2; 255, col. 1; 257, 8 ss; 258¹; 265, 19 ss; 268¹; 269, col. 1 2; 309, 1; 316, 24; 321, 21; 337^a, col. 2; 339, 14¹; 344, 28 (legatus Campaniae et Marit.); 351, 13^a (legatus concilii); 352, 12; 353, 13 s 34; 354, 11 (Tridentum ingreditur) 31 37; 355, 5 22 37; 356, 6 10 26 (consecratur episcopus); 357, 28^a; 362, 14; 406^a; 434, 7; 460⁷; 463, 12; 464²; 465, 16 23 30; 467, 22; 470, 26; 483¹; 484, 12 15 21; 488, 19 23^a; 493²; 506, 42; 509, 9; 520, 2 37 ss (practicae pro eo in conclavi); 525^a; 527, 7; 528, 3 5 s² 44; 531, 22; 539, 41; 544^a; 545^a; 546, 23^a; 547, 21 28; 548, 9 25 29 41; 549, 14 20 ss 30 ss (consecratur episcopus); 551, 2; 552, 19; 554, 19^a 26 ss; 555, 4 ss; 556, 6 ss 35; 557, 5 32; 558, 12 41 43; 559^a; 561, 35; 563, 4; 564, 10 29; 565, 10 ss (moritur); 567¹; 578, 33⁷; 579¹, 23⁷; 580, 6 8 12 15; 581, 21; 582⁵; 586, 6; 595, 11¹; 611, 23; 614, 11 ss¹ (conatus adorandi eum); 615; 617, 42; 618, 13 20; 619, 1 ss (sponte cedit); 626, 16 ss^a; 627, 33 37; 632, 9; 635, 22; 638, 4; 647¹; 650, 25 31; 659, 31 39⁵; 660, 25; 661^a; 665, 2 29; 669^a, 40; 671, 14; 672, 18 ss (obitus); 674, 3 12; 679, 29; 734, 22^{1 2}; 738, 18¹; 751, 7; 809, 14; 823, 12 17; 824²; 829, 2 32; 833, 1; 866, 22.
- ager CXXXV, 29.
- ducatus 19^a.
- dux, v. Gonzaga.
- ecclesia S. Francisci CXXXIX¹.
- episcopus 19^a; 544^a; 599, 9.
- nuntii Mantua missi 402, 40.
- Mantuanus, Petrus (Pomponatius) LXII, 29.
- Manucius, Aldus 464⁵ (perperam loco Pauli); 598, 9.
- Paulus XXIV, 27; XXV, 35; LXX^{8 11}; CXI, 5; CXXV, 26; 464^a; 598, 8; 893, col. 2 (ad 463⁷).
- Manzulus, comes Georgius, Bononiensis (card. Paleotti sororis filius, 1582—1591 episcopus Aversanus, gubernator Camerini, cf. *P. de Nolhac*, La bibliothèque de F. Orsini p. 114⁴) 25, 33; 159, 21 27.
- Marani 867, 25.
- Marca (provincia, ager Picens) 153^a; 155^a (legatus: card. de Durantibus); 216, 2 (legatus fit card. Sabellus); 219, 5; 255, col. 1; 261, 28; 304, 5; 335¹ (Pallanterius gubernator 1. Jan. 1567); 344, 28 (card. Trident. fit legatus); 353, 18; 359, 10 20; 454, 13; 598, 30.
- Marcellinus, Blasius, de Fano, 1549 conclavista cardinalis de Medicis 128, col. 2.
- Marcellus, s., papa I: 662, 39 (Pseudo-Isidorus).
- s. Marcelli corpus 315, 27; 347, 13.
- S. Marcelli cardinalis, v. Crescentius, Marcellus.
- Marcellus II (Cervinus), a) ante pontificatum (cardinalis S. Crucis) XXIV¹; XXV, 4 10 12; XXVI, 21; XXVII, 21 23 25; XXVIII¹; XXXVI, 3 5 16 ss; XXXVII, 7 ss (epistulae ad Sirletum); XXXVIII, 2 ss; XXXIX, 42; XLI, 7; XLV, 37; LVIII, 20 ss; LIX, 10 12; LX, 19 ss; LXIV, 20 31; LXV, 29^{1 a}; LXXXVII, 3 35 ss; XC, 16 48 s⁷; XCI, 1 45; XCIII, 8 36; XCVII, t. II, n. 23^b; CXXIV, 29; CXXV, 28; CXXIX, 43; CXXX¹; 7, 34; 8, 23; 10, 11 (aegrotat); 12, 16 (item); 13, 23; 16, 31; 17, 5 34; 24, 7 35; 27, 4 22¹; 32, 30; 35, 21^a; 38¹; 39 (index); 40, 8^{b p}; 42¹ (p. 43); 43^{1 a}; 44, 7 ss; 45, 9 40 ss; 47^a (p. 48, col. 1); 50, 15 ss^a; 52, 5 23; 53, 15 ss; 55, 35; 56, 8 24; 59, 4¹; 60, 5 13^{a 4}; 61, 9¹; 63, 5; 64, 1; 65, 18; 66, 13; 67, 3; 68, 3; 70, 9; 71, 9¹ (exit e conclavi aegrotus); 72, 12^a; 73, 7; 75, 12; 78^a; 82, 8; 85, 20; 88^a; 89^a; 97, 4 10; 100^a (fin.); 101^a; 102, 6; 105, 8; 110^a; 117, 8; 123, col. 1 s (eius conclavistae); 127, col. 3; 132¹, col. 2; 135^a; 137¹; 139, 12; 145 (supra); 147, 17; 156, 22; 157, 25; 161, 2; 168, 22; 169^a; 171, 3 ss 30; 172, 30 (de vita timetur); 174, 1 ss (it Montepolitianum); 178, 8; 193, 26; 197, 11 (revertitur); 198, 33; 199, 25; 200, 2 19; 201, 15; 202, 19; 203, 20; 207, 13; 208, 20; 209, 30; 211, 31; 215, 8 13; 216, 13 32; 238, 27; 249^a (venit ad conclave 1555); 251, 1; 252, 36 ss^a (eius electio); 254, col. 1 2; 255, col. 1; 367, 7; 372, 16 ss¹ (cf. Addenda); 373, 3¹ 33^a; 377, 8 ss; 378, 17¹; 386, 6 34^{1 5}; 387, 13; 388, 2 5 10; 389¹; 390, 32; 391, 8; 392, 29^{a 4}; 393, 9; 394, 1 5; 406, 9 ss; 408, 11^a; 409⁷; 411¹; 416, 33; 420, 29; 422¹¹; 425^a; 426, 15 ss; 427, 4 12 45; 429, 19

- 26; 430, 5 13 25 31 s 34⁵; 431, 1 17; 432, 24; 433⁶; 434, 3⁸; 436²; 437⁴; 438, 22; 439⁸; 440, 10 s 20 (protector ord. erem. s. Aug.); 441, 14 ss; 442, 13 22 25; 448, 25; 507, 6 25 37 ss (pontifex eligitur); 563, 14.
- [Marcellus II:] b) pontifex (1555) xvii, 40; xviii, 55; xxi, 18; xxii¹; xxxiii, 11; xxxv, 48; xxxviii, 14 26; xlvi, 11 18; xlviii, 10; lvi, 26; lvii, 11; lviii, 26 41; lxix, 3 6; lxxxv, 1, 2; cx, 2; cxiii, 37 47; cxxv, 10³; cxxviii, 21; cxxix, 44; cxxx, 21; cxxxii, 4 ss; cxxxiii, 34; cxxxiv, 7; cxxxix, 9; 253, 5 ss (eligitur); 254 ss; 267¹; 272, adn. col. 2; 276, 38; 281, 11; 332⁴; 448, 25 30; 449, 4; 502²; 507 s (electio, obitus); 510, 38; 543⁸.
- Marchal, de S., v. Marsali.
- Marchesinus, Aegidius, ord. Praed. lxxxiii, 19.
- Ioannes Bapt., ord. erem. s. Aug. cxxiii, 27.
- S. Marci episcopus, a) 1530—1557 (*Gams et Eubel* falso habent 1551; nam 1552 adhuc fuit in concilio) Coriolanus de Martoranis (Martyranus) lxviii, 27; 367, 19; 373, 7; 375, 32; 376, 13; 393, 27; 407²; 426, 19⁴; 493, 7 10; — b) 1557—1562 Ioannes Antonius della Tolfa, v. Tolfa.
- c) 1557—1572 Petrus della Tolfa Neapolitanus lxviii, 27 (?); 447, 20.
- Marcia, marescalcus de, v. Marck.
- Marcianus imperator 859, 7¹.
- Marck (Marcia), Robertus de la, mareschallus Galliae 172, 18; 181, 10 16; [303, 27; 315, 19; 323, 22] intellegitur Petrus Strozzius, q. v.].
- Marcus (evangelista?) 594^b.
- evangelii cap. ultimum c, 40.
- Tarvisinus, ord. erem. s. Aug. lxxxix, 10.
- Marforius 679, 22 s.
- Margarita Austriaca, ducissa Parmae lxii, 27; lxxv, 6; cxx sup.; 26⁴ (p. 27, col. 1); 158, 17; 166, 35 (Iulius III in eius villa ad montem Marium); 169, 23; 176, 23; 273, 20; 276, 4; 406³; 459⁷; 570, 19; 686⁸ (gubernatrix Flandriae); 711, 8 (mittit tres oratores); 863, 42; 864¹; 866, 30.
- eius vinea 196, 22.
- Marfisa (apud Ariostum) 235, 36.
- Margone, vicus prope Tridentum 684, 33⁴.
- S. Mariae de Angelis (prope Assisium) conventus 434, 25; 441, 10.
- Gratiarum abbatia prope Parmam 358, 8.
- Novellae conventus (prope Perusium), fratres ord. erem. s. Aug. ibi 404⁹ (p. 405, col. 1); 438, 21 (?); 441, 13.
- del Paular, carthusa cxliv¹⁵; cxlv, 8 19.
- Maria (Catholica), regina Angliae, Philippi II uxor (1553—1558) lxvii, 5; 252, 4; 273, 15 41; 274, 3 ss; 276, 15; 298⁷; 311, 7; 319²; 328, 8 (mortua); 447, 12 16; 457, 22⁴; 459⁴; 513, 6²; 514, 41; 737⁷.
- Hungarorum regina, soror Caroli V: lxvii, 2; lxxx, 23; 167, 15; 194, 19 (?); 275, 8; 326, 37; 327, 15 (obiit).
- Maria Stuart v. Scotia.
- Marignano, Marinianum (Melenianum) cx, 14.
- marchio di M., v. Medici Mediol.
- Marillac orator regis Gallorum apud imperatorem 187³.
- Marinarius, Ioannes Antonius, ord. Carm. 160, 30.
- Marineus, Henricus lxvii⁵.
- Marinum oppidum 9, 33; 290, 26; 329, 31; 461, 23 30.
- Marius (Madius, de Madiis), Thomas, cler. Comensis, 1549 conclavista card. Poli 125, col. 1¹⁰; 128, col. 2.
- Paulus, laicus Pisauriensis, 1549 conclavista card. Urbini 125, col. 2; 127, col. 4 (exit).
- Marmelocus prope Mantuam 465, 14.
- Maroult, Carolus, 1549 conclavista card. de Bellay 127, col. 2.
- Marsali (Marchal), Regaldus (Rigaldus) de S., cler. Claramontanae dioec., 1549 conclavista card. de Vendôme 125, col. 2; 128, col. 3.
- Marsicensis (*Marsico nuovo*) episcopus, 1541—1574 Angelus Martius de Martiis de Medicis, Florentinus 358, 12 (venit Trid. 3. Oct. 1561); 554, 8.
- Marsilius (de Raimundinis) Patavinus 758¹⁴; 773, 19⁵.
- Marsoner, Thomas, canonicus Tridentinus 229, 5.
- Martellus, Ioannes Bapt. 318, 10.
- Martène, Edmundus, ord. s. Ben. clv, 18⁴; clvi, 30; clvii, 5.
- Martia, comoedia Alexandri Martii 214, 18.
- Martinellus, Blasius Baronius, Caesenae, magister caerimoniarum cix, 5 s^{3 5 6}; cxii, 48; cxxxv, 23⁴.
- Martinengus, Hieronymus, abbas 153⁵; 595, 1.
- Don . . ., S. J., Brixiensis 304, 15.
- Martinez, Petrus, Salamantinus, subdiaconus concilii, 547, 11.
- Martiniacum, oppidum clxxi⁶.
- Martinus V papa 768².
- s., Turonensis 696, 43; 711, 4.
- S. Martini comes, Matthaeus cxxvii¹; 344, 24 (cf. Addenda).
- villa 353, 33.
- Martiranus (Marturanus) episcopus, a) 1560—1562 Ptolemaeus Gallus, v. Gallus. b) 1562—1569 Hieronymus de Federicis, v. Sagonensis.
- Martius, Alexander, cler. Senensis, 1549 conclavista card. S. Georgii (inde a mense Maio 1557 secretarius Caroli Caraffae, v. Pieper, Legaten I, 188¹) 125, col. 2; 128, col. 3; 214, 19² (comoedia eius, cf. Addenda); 304² (in-carceratur).
- Marville oppidum 826, 14.
- Mascardus, Franciscus, Sarzanensis, cler. Lunensis dioec., 1549 conclavista card. de Cibó 124, col. 1; 128, col. 2.
- Masius, Andreas 500³; 886¹⁹.
- Theodorus, v. Massius, Theodosius.
- Massa maritima, ecclesia xxiv, 11; 40, 23; 456, 6.
- Massae marchio cxxxiv, 29.
- eius coniux 538, 32 48.
- Massetanus, Vincentius, ord. erem. s. Aug. cxxiv, 18.
- Massalubrensis episcopus, 1560 ad 1572 Ioannes Andreas Bellomus (Bellonus?), Messanensis 359, 39 (venit Trid. 30. Oct. 61); 658¹.
- Massarellus, Angelus, secretarius concilii xv ss; xxvi, 24; xxvii, 27; xxxiv, 27; xxxv, 36; xxxviii, 17; xxxix, 27 34 41 44; xl ad xlix; lix, 16; lx, 5 ss; lxv, 5; lxx¹⁸; cix, 23; cx, 37 46; cxiv, 46; cxv, 26 ss⁴; cxvii, 6; cxxv¹¹; cxxvii¹⁴; cxxx, 23 31; cxxxii, 15; cxxxiii²; cxi, 10 28 44; cxlii⁵; clxvii, 4; 3 ss; 71¹ (remanet in conclavi Cervino exeunte); 123, col. 1; 127, col. 3; 137¹; 154, 7 (fit secretarius pontificius); 161, 34; 191, 4 (mittitur ad card. Farnesium); 200, 21 ss (recuperat priortum S. Severini); 207²; 223, 20 ss (fit iterum secretarius concilii); 276, 37 (fit secretarius Pauli IV); 287, 2 (secretarius congregationis pro reformatione sub Paulo IV); 292, 13 (fit assistens papae); 293, 20; 294, 1 29 38; 295, 12; 296, 5; 298, 36; 303, 3¹ 17 19; 319, 15 (fit episcopus) 19 29 35; 330, 5 (secretarius s. consilii); 336, 11 (aegrotat); 343, 16 (secret. deputationis pro reform.); 351, 2 ss (tertio secretarius concilii); 353, 10 (it Tridentum); 354, 25² (cf. Corr.); 356, 30; 368, 29; 373¹; 385⁴; 415, 1; 421, 17¹; 430, 17 s 34; 482, 9; 488⁶; 492, 32²; 496, 19 35; 497, 13 ss; 541, 8 ss; 546, 34¹; 547¹²; 548¹; 549, 33; 550⁴; 551²; 552²³; 553¹⁵; 554, 6 ss 17; 558, 41; 559, 5 ss; 561, 30; 563¹; 567, 17 s; 569¹ (aegrotat); 570,

- 28(?); 571, 20; 607⁴ et pagg. ss; 638⁶; 639¹; 651¹; 659⁵; 660, 7 ss¹ 31; 671⁷; 695¹; 698²; 705, 38 ('secretarii'); 717¹; 723⁴; 797¹; 828, 22; 863, 6; 866⁴; 875, 26; 878, (20?) 25.
- Franciscus Maria 182, 4.
- Vincentius, famulus sacristae 128, col. 3.
- Massarius, Camillus, Narniensis, 1549 conclavista card. Verulani 122, col. 2; 127, col. 4 (exit).
- Franciscus, v. Aspra.
- Massilia, civitas xxxv, 46; 55, 8; 57, 2; 76⁵; 401, 27.
- Massiliensis cardinalis, Christophorus de Monte, 1525—1550 episcopus Calliensis, 1550 Massiliensis et patriarcha Alexandrinus, 1551 cardinalis († 1564) 179, 23 ss²; 187, 32 ss; 188, 15 ss; 189, 30; 194⁸; 195² (cf. Corrig.); 196, 25⁵; 211⁸; 230, 28 (?); 251, 11; 252, 39; 255, col. 1; 264, 27; 267, 4; 269, col. 2; 308, 32; 387⁴ (col. 2); 339, 1¹; 520, 35; 521, 39; 524, 28; 611, 21.
- eius conclavista, Demetrius physicus 521, 38.
- episcopatus 179²; 182, 22; 187, 32; 189, 3 15 ss.
- episcopus, Proculus 750, 20.
- congressus 401, 20.
- Massius (Masius?), Theodosius (Theodorus?), Mantuanus, ord. Carmel. 558, 25.
- Matarellana (Matarelli) prata 386, 39; 566, 28.
- Materanus archiepiscopus, a) 1531 ad 1556 Ioannes Michael Saracenus, v. Saracenus. b) 1556 ad 1586 Sigismundus Saracenus, Ioannis Michaelis fratris filius (281, 30?); 311, 24; 511, 23¹; 856⁹; 877, 32.
- Mathelica, oppidum Camerinensis dioec. 504, 18.
- mathematici (astrologi) LVIII⁴; 6, 38⁴ (a Paulo III consulti); 255, col. 2.
- Matisconum (Mâcon), civitas Galliae 595⁵.
- Matrei, oppidum Tiroli LXVI⁹; LXVIII⁶.
- matrimonium, sacramentum LXV, 5 ss; xcviii, 14; cxviii inf.; cxx sup.; 305, 18 ss (clandestinum); 439, 14; 481, 21; 482, 17 46 ss; 569, 12 25 28; 570, 6 9 17 ss 36 ss; 597⁹; 645, 27; 657, 21 ss; 670, 30; 671, 5 ss; 679, 9; 683, 27; 689, 16 ss; 690; 691, 9 ss; 692, 37 ss; 693; 694, 35 ss; 695, 5 ss; 696, 9 ss; 703, 10 ss; 705, 9 14; 706, 5 ss; 710, 34; 711, 5 ss 27; 712, 30 40; 830, 3 s; 831, 43 ss; 865, 38; 867, 5 32; 868, 12 ss 28 ss.
- Mattei, Antonia xxiv, 3.
- Matthaeis, Ioannes Matthaeus de, cler. Lunensis (Sarzanensis?) 126, col. 1^m et col. 2; 128, col. 3.
- Nicolaus de, cler. Gebennensis, cursor concilii 547, 9.
- Matthaeus apostolus 438, 10.
- Matthias apostolus 737, 3; 768, 13; 771, 17; 793, 32; 823, 26 30.
- (Palmerius), v. Gherardis, de. Maudach, locus 880, 18.
- S. Maura, oppidum 451, 6.
- Mauri 179⁴.
- Maurorum rex quidam profugus 236, 13.
- Maurilio (Maurilius), Caturcensis episcopus 750, 29⁸; (788, 40?).
- Mauritius (Maurilius?) 788, 40.
- Maurolycus, Franciscus xcvii, 18.
- Maximilianus I Bavariae dux (et elector) cxxxv⁷.
- II imperator (archidux Austriae, rex Bohemiae etc., 1562 rex Romanorum, 1564 imperator, † 1576) cii, 43; cxi, 19; 167, 2 ss (mittit nuntium); 237, 28⁷ (venit Tridentum); 238, 1 ss 21; 239, 18 20; 242¹; 326, 38; 465, 24 (falso); 481⁵; 493, 16 ss¹²; 494; 544, 14² (electus rex Rom.); 599, 17 32 (succedit Ferdinando I); 641, 41²; 649, 44; 683⁹; 703, 40; 716, 25; 757¹; 772, 40⁵; 777, 36 ss (electus rex Rom.); 820, 20; 832, 6.
- duo filii eius 878, 38 (trans-eunt Tridentum); 879, 5.
- eius uxor Maria, filia Caroli V 239, 30; 493, 17 ss; 494.
- sorores cxi, 18 s.
- eius missus, v. Swekhowitz.
- Maximilianus de Crema, ord. Min. conv. 553, 13.
- Maximus, Q. Fabius 810¹¹.
- Mazzolenus, P. LVII, 1.
- Silvester, Prierias 399, 4²; 400⁷.
- Mazzuchellus, Hieron. xxii¹; xxxiv⁵.
- Mechlinia, urbs LXVI⁹.
- Mechtildis, s., virgo 798⁴.
- Medici, gens Florentina 351⁴; 401, 25; 538, 15; 586, 30⁴.
- Bernardinus, iuricons. Luccensis 163, 39 43.
- Catharina, uxor Henrici II regis Gallorum xxxi, 16 22 30 s; xxxii, 13²; 19⁴ (col. 1); 76⁶; 158, 23; 530²; 580, 30; 630, 8; 676, 40⁷; 772, 28; 814, 18 ss; 820, 10; 848, 7 16; 861, 4.
- Cosmus de, v. Florentia.
- Ferdinandus, filius Cosmi ducis, 1563 cardinalis, 1588 dux Florentinus (xc, 44?); cxii, 47; 544, 33 ss⁵; 828, 2².
- Franciscus, filius Cosmi natu maximus cxi, 18.
- Garcia de, filius Cosmi ducis Florent. 341⁴; 348, 23; 536, 54; 538, 2; 544, 18 ss (obiit); 594, 7.
- Ioannes de, filius Cosmi ducis Florent., 1560 cardinalis et archiepisc. Pisanus, † 1562 (xc, 44?); 341, 25 s⁴; 342, 3¹; 344, 1 ss; 348, 23; 349, 14; 532, 32 35; 535, 32; 538, 11; 539, 3; 544; 3 ss¹ (mortuus) 19 s; 594, 7, 828, 2 s.
- alius (?) ducis filius 462, 11.
- Isabella, filia ducis Cosmi (462, 11?); 503, 19 (nuptiae cum Fabiano de Monte).
- alia Cosmi filia, uxor Pauli Iordani Ursini 537, 1; 538, 2.
- Magdalena de (Leonis X soror) 21⁴.
- Maria, soror Cosmi ducis Florent. 341⁴.
- Mediceae pilae 71².
- Medici, gens Mediolanensis 580, 31; 586, 26 33⁴.
- Anna (soror Pii IV) 587, 11.
- Augustus (frater Pii IV) 587, 6; 601, 4.
- Bernardinus (pater Pii IV) 586, 36.
- eius uxor, Caecilia Sorbello-nia 586, 37.
- Clara (soror Pii IV), uxor comitis Vulf de Altaemps 587, 14.
- Gabriel (frater Pii IV) 587, 7.
- Ioannes Angelus, v. Pius IV.
- Baptistia (frater Pii IV) 587, 5.
- Iacobus (pater Bernardini) 586, 36.
- — (frater Pii IV), marchio Meleniani (Marignani) 449⁸; 580, 31; 586, 39¹; 587, 7 s 41; 588, 1 28 40; 589, 26 39 ss⁷; 591, col. 2 (ad p. cxxxiv, 2 ss).
- Lucretia (soror Pii IV) 587, 11.
- Margarita (soror Pii IV), Giberi Borromaei uxor 587, 2.
- Maria (soror Pii IV) 587, 11.
- Medinae dux 460, 16.
- Mediolanum LXXIV, 23⁷; LXXXVI, 45; LXXXVIII, 17; xc, 8; cxi, 10 ss²; cxv, 18 s²; cxxiii, 10; 5, 8²; 56²; 231, 20; 233, 32; 299, 13; 560, 5; 567¹; 586, 28⁵; 589, 25.
- Mediolanenses 343, 24.
- ducatus 151, 30; 449¹².
- arx 587, 42.
- ecclesia cxi, 5; 161, 12; 301, 19.
- hospitale 598, 41; 593⁹.
- parochia S. Martini ad Nusigiam 587, 25.
- fratres ord. erem. s. Aug. 435, 23 (eorum regens).
- Portae Novae regio 587, 23.
- Mediceorum (Morum) curia 587, 24.
- gubernator cxi, 11 (Gabriel de Cueva); 815, 33 (dux Albae); 567¹ (marchio Piscariae).
- senatores 152, 1 ss.
- oratores 343, 23 ss; 533, 30; 591, 1.
- Mediolanense doctorum collegium 590⁸.

- [Mediolanum:] concilium provinciale 1565: CXI, 15 ss; CXV³.
 Medole, oppidum agri Mantuani CXXXV, 30.
 Mehdiā v. Africa.
 Melanchthon, Philippus 420¹; 733, 19.
 Melchisedech 739, 16; 777, 31; 793, 29.
 Meldensis (*Meaux*) episcopus, a) 1553—1564 Ludovicus de Brezé (Bresse), cler. Lexoviensis CLXX, App. I, n. 4; 564, 34; 820, 15 21; 832, 7; 834, 9; 877, 39. b) 1681—1704 Iacobus Benignus Bossuet CLVI⁴.
 Melenianum v. Marignano.
 — marchio Meleniani, v. Medici Mediolan.
 Melita insula 401¹; 600, 4 ss.³
 — ordo equitum Melitensium, v. Hierosolyma.
 Mellinus, Petrus XXII¹.
 — Savus (?), archiepiscopus Caesariensis, nuntius in Hispania CXLVI, 26 ss.
 Melori, Hieronymus, Fulginatensis, ord. erem. s. Aug. procurator generalis LXIII, 6²; 400, 1 s.¹.
 Melphictensis (Melitensis, *Molietta*) episcopus, a) 1518—1553 Iacobus Ponzetta, thesaurarius apostolicus 489, 7⁷ (cf. Corrigenda). b) 1553—1566 Nicolaus Maioranus, cler. Hydruntinus, familiaris Iulii III: xxxvii, 6; 511.
 Menaechmi Plautiniani (?) 202, 18 (Mecneñ.).
 Mendoza, Bernardinus (frater Didaci), vicerex Neapolitanus xc, 32; 449, 7⁴; 450, 15⁴; 534⁵.
 — Didacus (Iacobus) Hurtadus de, Caroli V in concilio 1545—1547, deinde in curia Romana orator xxxv, 23; LVIII⁴; 9, 17; 12, 27 ss 44; 13, 8 19; 25, 23; 29, 25 43; 34, 29²; 38¹; 46⁴; 48, 5 (et adn. col. 1); 49¹; 54²; 74¹; 78³; 85¹; 103, 6 12⁵; 108, 7; 116, 1; 121, 20; 140²; 155, 17; 156, 23; 157, 11; 158, 12 21; 159, 30; 160, 25 38; 162¹; 163, 35^{4 6}; 164, 11 26^{1 3}; 167¹; 168, 12 ss⁵; 169³; 173²; 174, 21; 175¹; 176, 23³; 180, 18 31; 195, 16; 196, 29; 199, 7; 200, 20; 201, 6; 202, 10 14 20; 204, 7 13 16; 205, 9 15; 207, 3; 211, 4; 212, 23; 219, 20²; 221, 10 ss 16 20 s 30⁴; 222, 32; 223, 1 9 15; 365, 17; 368, 23; 382, 7; 534⁵.
 — eius secretarius 212, 23.
 — Ferdinandus (Hernandus), clericus Conchensis, frater et conclavista card. Cauriensis 1549 34, 4; 39²; 108, 10; 123, col. 2; 128, col. 1.
 — Franciscus de Mendoza et Bobadilla, v. Cauriensis.
 — Inigo Lopez, marchio de Santillana (pater Petri) CXLI, 31; CXLV¹.
 — — eius uxor Isabella Aragon CXLI, 32.
 — Ioannes de, triremium capitaneus CXLII, 13; 662, 5.
 — Petrus Gundisalvus de, v. Salamantinus.
 — — cardinalis CXLVI, 42.
 Mentana 330¹ (p. 331, col. 2).
 Mentuatus, Camillus, 1544—1560 episcopus Satriensis (et Campaniensis) 324¹² (in Poloniam mittitur).
 Meran, oppidum Tirolis CLXXI, App. II, n. 6.
 Merchioni comes Neapolitanus 446, 4.
 Mercurialis, Hieronymus CXXVII, 21.
 Merenda, Apollonius xci, 14.
 Messina civitas 456, 15.
 — Messanensis ecclesia 167, 31.
 — episcopatus 175²; 179².
 — archiepiscopus, a) 1538—1550 card. Innocentius Cibó, v. Cibó. b) 1550—1561 (Nov. 19) Ioannes Andreas Mercurius, quondam secretarius cardinalis de Monte, 1545—1550 (Maii 30) archiepisc. Sipontinus, 1551 (Nov. 20) cardinalis (Messanensis seu Mamertinus) 167, 32⁷; 175, 8²; 179²; 217, 22; 251, 15; 252, 39; 254, col. 2; 264, 32; 269, col. 2; 287, 24; 308, 35; 337³ (col. 2) [?]; 339, 5¹; 350, 23 ss⁵ (mortuus); 499, 22; 528, 43; 529, 24; 539, 34 ss; 611, 22; 628, 38 42; 629, 25.
 Metaphrastes v. Symeon.
 Metaurus flumen 553, 27.
 Metae (*Metz*) civitas CLIII, 51; CLXII²; 874, 21.
 — Metensis ecclesia 874, 26.
 — episcopus, a) 1547—1551 Carolus card. de Guisa, v. Lotharingus. — b) 1551—1555 Robertus card. de Lenoncourt, v. Lenoncourt. — c) 1555—1568 Franciscus de Beaucaire (Belcarius), mag. artium CLXX, App. 7; 564, 23; 668, 22; 768, 10^{4 2}; 769, 14⁷; 772, 35; 820, 8 10; 832, 7. — d) 1568—1578 Ludovicus card. de Guisa, v. Guisii. — e) 1608—1612 Anno Descars card. de Givry CLXII, 7².
 — dioecesis, episcopatus CLIII, 31 41; CLXI, 37.
 — conventus S. Vincentii clv⁶.
 — bibliotheca civica CLXII, 5.
 metropolitae CXLIV, 19; 700, 1 ss; 707, 17^{3 4}; 708, 33 ss; 711, 18 ss; 750, 12 ss; 751, 11 ss; 768, 1; 838, 20; 853, 11; 858, 36; 861, 18; 869, 32 43; 870, 24 ss.
 Meudon, Antonius de, Aurelianensis episcopus, cardinalis 1539 († 1559) 7, 41; 10, 13; 13, 23; 18, 3; 27, 4 27; 39 (index); 40, 8; 45, 38; 47² (p. 48, col. 1); 55, 32; 74, 17; 75¹; 97; 123, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 1 3; 144, col. 1; 156, 14; 161, 26; 209, 14; 251, 40; 265, 32; 308, 15; 586, 17.
 Mezorana, marchio de 202, 24.
 Michael (III) Caerularius, patriarcha Constantinopolitanus 768⁵.
 — VIII Palaeologus, imperator (a. 768) 28¹⁰.
 — de Caesena ord. fr. Minor. 754, 26⁷.
 — Fiamingo, scopator conclavis 1549: 128, col. 4.
 Michaelis, Ioannes de, laicus Venetus, 1549 conclavista card. Corneli 127, col. 2 (exit).
 S. Michaelis (*St-Michel*) oppidum CLVI, 1; CLIX, 52; CLXI, 16; CLXXI, App. II, n. 33.
 — oppidum Tirolense, LXVIII⁶; CLXXI, App. II, n. 1; 225, 8; 879, 8¹; 880, 11.
 Michelangelus Regiensis, cubicularius Pauli IV: 281, 31.
 — v. Buonarrotus.
 Michelinus (Michael de Caesena ord. Min.) 754, 26⁷.
 Migazzi, palatium Tridentinum 357³.
 Mignanellus, Fabius, 1540—1553 episcopus Lucerinus, 1550 status ecclesiastici praefectus, 1551 cardinalis, † 1557: 154, 1; 181, 22; 251, 18; 252, 40; 254, col. 2; 257, 42; 264, 35; 269, col. 1 2; 281, 17; 294, 5; 300, 24; 302, 35; 306, 2; 308, 38; 313, 1 ss¹ (moritur).
 — Iacobus, v. Grossetanus.
 Mignard, pictor CLVI⁴.
 Milensius, Felix, ord. erem. s. Aug. LXI²; LXII^{1 3} et saepissime paginis sequentibus; LXXIII, 6 ss; LXXXV, 10 ss; LXXXV, 33; LXXXVII, 24; xcvi, 3; cvii, 27.
 Miletensis (Mileti in Calabria) episcopus, 1523—1566 Quinctius de Rusticis (1546 et 1562 venit ad concilium) 795, 13⁶.
 Miletum, civitas Asiae 730, 27; 777, 18; 883, 5.
 Milopotamensis (Mylopotamos in Creta) et Chironensis episcopus, a) 'senior,' 1538—1555 Dionysius Zannettinus (*Grechetto*, 'Graeculus'; resignavit reservata denominatione et dimidiis fructibus) CLXI, 1; CLXIII, 31; CLXIV, 2; 360, 12 (venit Trid. 8. Nov. 1561); 362, 11; 385, 11; 390²; 433, 19; 552, 16; 728²; 796^{4 4}; 864, 25²; 873, 16 ss²; 883, 38¹¹. b) 'iunior,' 1555—1575 Iacobus Suretus CLXI, 3; CLXIII, 32; CLXIV, 3; 728, 28²; 796^{4 4}.
 Mincius flumen 353, 36.
 Mindoniensis (*Mondonedo* Hispaniae) episcopus, 1550—1559 Franciscus de Benavides cxvii, col. 1 sup.

- Minerbiensis episcopus, 1525—1528
Antonius Sascolinus 400⁵.
- Mingotius, Ludovicus, Britonoriensis, 1550 camerae pontificiae praefectus 154, 10⁷ 20; 186, 40 (aegrotat); 187, 1 ss (obit) 10 (sepelitur).
- S. Miniati oppidum 404⁹.
— fratres erem. s. Aug. 404⁹.
- Minores fratres s. Francisci,
a) conventuales:
— generalis, α) 1519—1529 Antonius Sassolinus Florentinus 400⁵, β) 1543—1549 Pius Bonaventura Costacciarus 367, 32. γ) 1562 ad 1568 Antonius de Sapientibus Augustanus (*Aosta*) 777, 1 20⁸; (868, 2?).
— procurator (1556) 301, 10.
— magister quidam 563, 29.
b) de observantia:
— generalis, α) 1541—1547 Ioannes Calvus 367, 32; 434, 1 (obit). β) 1553 ad 1557 Clemens Dolera, v. Dolera (289, 20). γ) 1559—1565 Franciscus Zamorra (Ramoza) 558, 18; 776, 35⁷; (868, 2?).
— procurator (1557) 319, 2; 321, 15.
— provincialis Lotharingae 868, 2.
- Minorensis episcopus, a) 1546 ad 1552 Ambrosius Catharinus Politus, v. Catharinus. b) 1557 ad 1563 (Ian. 30) Donatus de Laurentiis, Apulus, deinde ep. Arianensis, † 1585: 361, 12 (venit Trid. 25 Nov. 1561); 566, 25 (?); 734, 36; 735, 5⁴ 22¹³; 836, 6^f. c) 1565 (12. Oct.) ad 1567 Ioannes de Amatis, v. Amatis.
- Miraeus, Aubertus XLIX⁶.
- Miramundum monasterium 593ⁿ o.
- Miranda, Bartholomaeus de, v. Tolanus.
- Mirandula 239, 24⁵; 240, 17; 497⁹.
— comes Mirandulae 239, 27.
- Mirapicensis episcopus 331⁸.
- Mirtus [Mirth(e)us], Fabius, v. Caicensis.
- Misanella, Nicolaus Franciscus, v. Polycastum.
- missae canon (v. Aethiopes) XXXVII, 15 ss.
- sacrificium LXXVIII, 29; XCVI, t. II, n. 16 26 28 32 36; XCVIII, 3 ss; XCIX, 28 ss 46 ss; CI, 22 30 41; CII, 11; 467, 34; 481, 28; 482, 30; 648, 12 ss⁴; 649, 3 ss 32 ss 35 ss; 653, 9²; 654, 3 ss 37 ss; 655, 27 ss; 656, 19.
- Missale 238¹; 465⁹; 706, 16 ss; 710, 48; 794⁴.
- Missinensis (*Missene* in Thracia) episcopus titularis, 1540—1561 Balthasar Wanemann ord. Praed. 242, 2⁸ (advenit, cf. Corr.); 243, 16.
- Mittenwald, locus Bavariae LXVI⁹; LXVIII⁶.
- Mittwald, locus Tirolensis 880, 12.
- Concilium Tridentinum. II.
- Moguntia v. Maguntia.
- Möhl, locus Helvetiae CLXXI, App. II, n. 24 (?).
- Mola oppidum 441, 40.
- Molfetta v. Melphticentis.
- Mollianum castrum 14, 2.
- Mombellius, Carolus, comes Fraciacchi, orator ducis Sabaubiae 167, 33; 169, 7.
- Monachium urbs, conventus Theatinorum CXXXVI².
- monasteria 646, 2 ss (visitanda) 11.
- Monasteriensis (*Münster* Germaniae) dioecesis 742, 16².
— rex falsus (Ioannes Bockelson) 805, 5.
- Moncontorium, oppidum Galliae CLIII, 48.
- Mondaino della Romagna 40, 21.
- Mondejar, marchio de, 534⁵.
- Mondione (*Mondion*), Antonius de, Carnotensis, 1549 conclavista card. Verulani 122, col. 2.
- Mondulfum, oppidum 434, 21.
- Monliraine, Monsr di, abbas CLXXI sup.
- Monluc, Blasius, dux 298⁵; 595^t.
- Monopolitanus episcopus, 1546 ad 1561 Octavianus Praeconius ord. Min. conv., 1561—1562 (Mart. 18) episc. Arianensis, deinde archiep. Panormitanus, † 1568: CXVIII sup.; 226, 9; 228, 32; 241, 10; 359, 37 (venit Trid. 30. Oct. 1561); 496, 27; 554, 21 (?); 556, 32; 562, 31; 688, 31; 796, 29¹⁰; 877, 33.
- monotheletae 497² (p. 498, col. 1).
- Monroselum v. Monterosolum.
- Monsalbottom 39 (index).
- Monsaltus (Montealto) 40, 14.
- Monsbellus, castrum 292, 5 ss (fit marchionatus); 329, 31; 337³; 514, 5; 609, 11.
— marchio, v. Caraffa, Antonius.
- Mons Corvinus: castellanus 458, 2.
- Monscossarus (castellum) 40^c.
- Monsfalisci CXI³ (col. 2); 39 (index).
— episcopus, v. Grassis, Achilles de, Carolus de.
- Mons S. Ioannis, oppidum Galliae CL, 10⁶.
— S. Mariae, oppidum Galliae 798¹.
— oppidum Italiae 40, 5.
— novus (castellum) 40, 7.
— Pessulanus (*Montpellier*), civitas Galliae 595².
- Pilosus: episcopus, 1548—1550 (quo anno resignavit reservato nomine) Ascanius de Ferrariis 504, 23; 505, 20.
- S. Sabini (Sovini) oppidum (patria Iulii III) 146, 1; 247, 1; 404⁹; 441, 22.
— — fratres ord. erem. s. Aug. ibi 404⁹; 441, 24.
— sanctus (castrum) 40, 4^c.
— serratus, S. Mariae monasterium CXLVI, 1.
- Montabaur oppidum CXLIX⁴.
- Montaltus (Alexander), cardinalis XXIII, 13.
- Montana, Ioannes de la, clericus Segobiensis dioec., 1549 conclavista card. de la Cueva 124, col. 1; 127, col. 4 (exit infirmus).
- Montanus haeresiarcha 746, 3.
— Arias CXLVI, 19.
— Philippus 764⁶.
- Montchali bibliotheca CXXVIII, 34.
- Monte, Antonius de (cardinalis, patruus Iulii III) 143, 10; 146, 9; 161, 38; 164, 38.
— Balduinus de, frater Iulii III: 147⁴; 157, 21²; 161, 9 15; 174, 34; 182, 18; 183, 26 s; 184, 7 ss; 189, 29; 190, 4 30 38; 193, 9 11; 201, 24; 256, adn., col. 2; 503, 16 ss.
— — eius filia naturalis, Cornelia 200, 13; 201, 25 (?).
— — huius (?) filius 201, 25.
— Christophorus, v. Massiliensis.
— Cornelia, v. Balduinus de M.
— Fabianus (avus Iulii III) 146, 3.
— — Iulii III fratris (Balduini) filius 157²; 161, 9 15 ss; 176²; 189, 32; 503, 11 ss (nuptiae eius); 505, 4.
— Innocentius cardinalis de (1550, † 1577) LXXII⁶; CXXXIV⁵; 147³⁴; 174, 27 ss (creatur card.); 175, 1 ss¹ 13 21 ss 28 ss⁸; 176, 1 2 4 7 24²; 178, 15; 180, 3¹ 5 24 25 33 35; 182, 15 31; 183, 14 18 19; 184, 13 14 18; 185, 4; 186, 7 19 30 33 39; 187, 12 16 31; 188, 2 11 32; 189, 9 11 13 15 17 22 23 24 ss 36; 190, 4 6 10 16 20 25 ss 38; 192, 25; 193, 2 9 11 14 16; 194, 2 15; 195, 10 20 23 27; 196, 2 4 11 13 17 21 25, et ita quotidie fere usque ad p. 223, quare locos praecipuos tantum afferemus: 207, 9 ss; 209, 7; 251, 30; 253, 1; 255, col. 1; 265, 12; 268, col. 2; 269, col. 1 2; 278, 42; 309, 19; 337³ (col. 2); 339, 28¹; 345, 26 ss⁸ (incarceratur); 502, 10; 529, 14; 534, 29; 542, 16 s; 578, 12⁸; 579⁵; 583, 38; 593, 22 24; 598, 17; 611, 26.
— Ioannes, 1550—1554 episcop. Calliensis 179, 24³.
— — de Sabini, alias de la Monte 124, col. 2.
— — Baptista 157²; 161, 19; 184, 10; 189, 29; 193, 12; 233, 30; 239, 25.
— — Maria, cardinalis, v. Iulius III.
— Ludovica de, soror Iulii III: 199, 34; 200, 12 ss¹.
— Petrus de 153, 18³; 155, 12 (arci S. Angeli praefectus); 344, 7 (Rhodiensis religionis orator).
— Vincentius (pater Iulii III) 146, 3.
— — Iulii III fratris filius 505, 3.
- Montealcino 298, 29⁵.
- Montealto, oppidum 40, 14.
- Montecastello, oppidum 40, 18¹.
- Montecchie, oppidum 40, 19.

- Montefalconius (*Montfaucon*), Bernardus LXXXI^a; LXXXIII^a^b; LXXXIV^a; XCII, 5^a; XCV, 17; XCIX, 4; CXXVIII, 30.
- Montefano, oppidum 40, 8; 255, col. 2; 261, 28.
- Montefilatrano, oppidum 40, 17.
- Montefiora della Marca 40, 9.
- della Romagna 40, 21.
- Montegranaro, oppidum 40, 12.
- Montilcinum v. Illicetum, Ilcinensis.
- Monteleone, duca di XC, 19.
- Montelupone, oppidum 40, 8.
- Montismarani (in Italia infer.) episcopus, 1552—1570 Antonius Caspar Rodriguez de S. Michael (Hispanus), ord. Min. obs. (1570—1578 archiepisc. Lancianensis) 808, 19^a; 876, 19.
- Montemerlus de Montemerlo, secretarius card. Farnesii 192, 4^a.
- Monte dell' Olmo, oppidum 40, 10.
- Montepolitianum (*Montepulciano*), oppidum CXI, 46; 174, 6; 255, col. 1; 261, 35; 329^a; 441, 29.
- Montispolitiani cardinalis, v. Riccius, Ioannes.
- episcopus, 1562—1596 Spinellus Bencius, presb. Montispolitianus CLX, 21; 723^a; 808^a; 822, 24^a.
- fratres erem. s. Aug. XCI, 46; 441, 31.
- Monterosolum CXI, 8; 191, 26 27; 404^a (p. 405, col. 1); 438, 12; 441, 35; 464, 33.
- Monterubbiano, oppidum 40, 9.
- Montesarchio, de, marchio (ex familia Caraffarum) 514, 7.
- montes pietatis (v. Bononia) 305, 28; 598, 12 ss.
- mons Macelli 598, 20.
- — Pius 598, 14.
- — S. Spiritus 598, 15.
- Montfort, Hugo comes a, orator secundus imperatoris in concilio 1551 s: 240, 25^a (advenit) 29; 241, 1 7; 242, 13 28; 243, 13^a.
- Hermannus 240^a.
- Montmorency, Anno de, comestabilis Galliae XXX, 30; 172^a; 267^a (col. 2); 305, 22; 313, 20 (captur); 595, 32; 809, 6; 814, 23.
- eius filius 305, 22; 313, 21; 811, 9.
- Montoius (ord. erem. s. Aug.) 442, 35.
- Montonum oppidum 338, col. 1; 610, 7.
- Montorii comes, v. Caraffa, Ioannes.
- comitatus 271^a.
- Montortonum, oppidum 423, 8.
- Morandus, Ioannes Bapt. LXI^a.
- Morel, Didetta (mater Nicolai Psalmaei) CLVIII, 43.
- Moreschinus, Augustinus, de Monte Alcinio (Ilcinensis), ord. erem. s. Aug. LXXXIX, 11; CXXIV, 15.
- Morinensis ecclesia 243^a.
- Moronus Caietanus (auctor dictionarii) CIX, 2.
- Hieronymus, pater Ioannis cardinalis 587^a; 591^a.
- Ioannes Hieronymus, 1529 episcopus Mutinensis, 1542 cardinalis, 1563 legatus concilii, † 1580: XXXII, 33; LXXIV^a; LXXV, 29; LXXVI, 4 28; XCI, 2^a; CV, 11; CXI, 14; CXII, 47; CXV, 23; CXX inf.; CXXV, 28; CXXXIII^a; CXLIII, 11; 7, 34; 8, 25; 17, 5; 20, 2 4; 27, 5; 29, 3 21; 30^a; 38^a; 39 (index); 40, 18; 44, 10 28; 45, 9; 47^a (p. 48, col. 1); 50^a; 53, 3 4^a; 55, 29; 56, 20 ss^a; 59^a; 76, 1; 88^a; 89^a; 94, 1 ss 16^a—^a; 95, 4^a; 96, 11^a; 97; 100, 5 30^a; 112^a; 117, 10; 123, col. 2; (eius conclavistae); 127, col. 3; 135^a (p. 136, col. 2); 139^a, col. 2; 142, 17^a; 144, col. 1^a; 156, 14; 157, 25^a; 160, 35; 161, 14; 165, 9; 168, 21^a; 169, 22; 180, 3; 193, 28; 198, 33 36; 199, 11 25; 201, 15 21; 203, 20; 208, 22; 209, 30; 219, 14; 221, 4; 238^a; 251, 42; 254, col. 1; 257, 41^a; 258, 12; 259, 42 s; 264, 15; 267^a; 283, 24; 287, 26; 293, 5; 294, 4; 297, 25; 301, 13; 302, 2 38; 306, 35; 307, 16; 308, 16; 310, 17 ss^a (incarceratur) 24; 313^a; 331^a; 333^a; 334, 30 ss^a (liberatur); 337^a; 338, 11; 339^a; 343, 12 32 ss (fit episc. Alban. et absolvitur); 344, 14; 403, 42; 404^a; 406^a; 440, 18 24 ('Moroniana'); 441, 1; 465^a; 505, 14 ss^a; 518, 10 ss (liberatur); 519, 33; 532, 44; 539, 2; 545, 8 s^a; 546, 6; 563, 14; 566, 26 ss (advenit Tridentum 10 Apr. 1563); 567, 1 12 15; 568, 5 ss; 571, 4; 579^a; 583, 38 45 48; 584, 16 ss; 589, 1; 591, 24^a; 597^a (bis); 611, 20; 624^a; 630, 28; 675, 20; 676^a; 677, 8 ss 25; 679, 15; 681, 14 44 49; 683^a; 685, 23; 686, 33; 687, 37, 694, 16^a; 696, 13; 704, 40; 710, 38; 711, 28; 712, 12 21 25; 714, 4; 716, 8 29; 717, 27 35; 718, 5 9 28 49^a; 719, 9 14; 836, 8 ss^a 21 24; 837, 8; 861, 7; 862, 22; 863, 10 30; 865, 24 32 36; 866, 2 15 22; 875, 23^a 35; 876, 7 15; 877, 2 15 21 24 31; 878, 20 22 30.
- eius secretarius 568, 5.
- Morosinus (Moriginius), Marcus (Carolus) 282, 30^a.
- Morra, Hieronymus de LXXXVIII, 29; 454, 18; 455, 19.
- Morvilliers, Ioannes de, v. Aurelianus.
- gubernator Albevilae 325, 7.
- Moscosso y Sandoval, Bartholomaeus, cardinalis CXLV, 40.
- Mosella flumen 880, 5 20.
- Mosheim, Laurentius 250^a.
- Motulanus episcopus (et cardinalis), 1551—1560 Scipio Rebiba (suffraganeus Theatinus), usque ad a. 1558 gubernator Urbis, ab anno 1556 simul archiepiscopus Pisanus, 1555 cardinalis, 1565 patriarcha Constantinopolitanus, † 1577: LXVIII, 27; 280, 32; 285, 29 35; 287, 22; 290, 3^a (creatur legatus ad Carolum V); 291, 6 ss; 296, 30 ss^a (revertitur); 297, 26; 300, 24; 301, 37; 302, 3 32 35; 303, 6 11 21; 307, 19; 308, 45; 310, 7; 316, 26; 318, 8; 320, 7; 321, 8; 323, 2; 324, 19 ss^a (mittitur ad Ferdinandum I et ad regem Poloniae); 326, 43; 339, 11^a; 351, 10^a (incarceratur); 447, 20; 533, 14; 539, 38; 593, 22 26; 611, 23.
- Moynici, Claudius, clericus Bellovacensis dioec., 1549 conclavista card. Amboise 124, col. 1; 128, col. 1.
- Moyses (Moses) 724, 8; 730, 34; 733, 7; 736, 7; 739, 16; 760, 26; 772, 23; 773, 31; 774, 13 15; 777, 32; 779, 12 21; 792, 24 38; 793, 14; 827, 19; 857, 30 32; 884, 23.
- Bar Cepha 886, 31^a.
- Mucantius, Franciscus CIX^a; CXII, 37 ss 53^a; CXIII, 12; CXIV, 30; CXXXVII, 46.
- Paulus CXIV, 4.
- Muhammed (Mahoma) 706, 31.
- Mühlhausen, civitas Alsatie CLXXI, App. II, n. 27.
- Müller, Theodorus CXXXVI, 8, deinde saepius.
- Munbrun, nobilis Gallus 814, 26 (occisus).
- Muranus episcopus, v. Ursinus, Flavius.
- Murcia (*Carthagera*), civitas 728^a.
- Muretus, Antonius CXXV, 25.
- Murlin, Claudius, Franciscanus Lotharingus 856, 37.
- Musottus, Philippus (familiaris Seripandi, deinde cardinalis Lotharingi) LXXI^a; LXXII^a; LXXIII^a; LXXV, 28 ss^a 10^a; LXXVI, 1 37^a 43; LXXVII, 1 ss^a 14; CII, 22 40; CIII, 54 ss; CIV, 43^a; CXXXIX^a; CXLII^a; CXLIII^a; 635^a; 655^a; 672^a; 679^a (ubi falso citatur, cf. Corrig.); 862, 3 ss; 878, 17 ss 32.
- Mussipons (*Pont-à-Mousson*) CLXI, 26.
- Mussipontanum Iesuitarum collegium CLIV, 1.
- Mussus, Cornelius, v. Bituntinus.
- Mutina civitas CXI, 15; 434, 9; 465, 10.
- Mutinensis episcopus, a) 1529 ad 1550, et iterum 1564 ad 1571 Ioannes Moronus cardinalis, v. Moronus. b) 1550 ad 1564 († 23. Febr.) Aegidius de Fuscariis (Foscararius), ord.

Praed. LXX, 19; xcvi, t. I, n. 22; ci, 35; 238, 25¹ (advenit Tridentum); 243, 19; 354, 23 (advenit Trid. 15. Apr. 1561); 356, 15; 465, 11²; 479¹; 488, 4; 547, 37; 549, 41; 569, 41; 655, 36; 658⁷; 806, 25⁶; 826, 1 20; 876, 35; 877, 32.
Mutius, Hieronymus, Iustinopolitanus 147⁴ (148, col. 2).
— Iacobus 335² (sub fin.).
Muzzarellus, Hieronymus, ord. Praed. 177, 11.
mysteria apud Athenienses 419, 8.

N.

Naideck, Martinus, canonicus Tridentinus 229, 4.
Namarchi regina (Christina) 326, 37.
Namurcensis (*Namures* Belgiae) episcopus, 1561—1578 Antonius Navet ord. Praed., Atrebatensis 570, 3; 864, 2.
Nancy, civitas CLVII, 45; CLXI, 15; CLXV⁹; CLXXI, App. II, n. 31; 881, 39.
— seminarium maius CLXV⁹; CLXVIII, 24 31.
Narbonnensis Gallia 595, 27; 750, 21.
Narnia LXVI⁹; LXVIII⁶; 39 (index); 353, 16; 406⁶; 441, 2.
— episcopus, 1546—1566 Petrus Donatus Caesius, 1560 gubernator et vicelegatus Bononiae, 1565 cler. camerae, 1570 cardinalis 113¹; 465, 9 (ubi falso *Mariensis*).
— fratres erem. s. Aug. ibi 441, 2.
Natalis, magister, medicus Gallus, v. Ramardus.
Nauders (?), locus Tirolensis LXXI, App. II, n. 11.
Naulensis (*Noli*) episcopus, 1549 ad 1572 Maximilianus Doria (de Auria) 358, 14 (venit Trid. 4. Oct. 1561); 804, 8¹.
Naumburgensis dieta 1561: 463, 35.
Nausea, Fridericus, 1539—1552 episcopus Viennensis (Vindobonensis), secundus orator regis Ferdinandi in concilio 242, 4⁴ (advenit); 243, 3 14; 792, 14 ss⁵; 793; 794.
Navagerius, Bernardus, Venetus, 1555 rei publicae orator in curia Romana, 1561 cardinalis et legatus concilii, † 1565: xc, 45; cxx med.; 271¹ (col. 1); 272, adn., col. 2; 275³; 277²; 282, 29³ (orator in curia Romana) 31; 286¹; 287⁵; 288³⁵; 289¹⁻³; 290³; 291¹⁻³; 292⁵⁶; 293¹⁻³⁵; 294¹⁶; 295²⁵⁵⁶; 296²⁻⁴; 297²⁻⁶; 302¹; 303²⁴; 304²; 305¹²; 306¹²; 309³⁻⁸; 310, 5¹²⁴; 311¹³; 312¹⁻³⁵⁶; 313⁶; 314²⁻⁴; 315¹⁻³; 316¹⁻⁸; 317¹⁻⁴; 318²; 319¹²; 320¹²; 321¹; 322¹; 328²; 330¹; 338,

col. 2; 346¹; 352, 20 (creatur card.); 513⁵; 540, 22; 541, 40; 566, 8 (advenit 28. Apr. 1563); 595^m; 597⁶; 675, 20; 678, 19⁴; 679, 21; 837, 8; 838, 9; 866, 2 22; 877, 31; 878, 32; 891 (ad cxxxvi, 20).
Navarrae rex, Antonius 198, 27¹ (obedientiam praestat litteris); 350, 4 (mittit oratorem); 539, 10 ss; 595, 32; 803, 34 (defunctus).
— eius filii naturalis paedagogus 827, 35.
— eius orator 350, 4; 539, 11 ss; 590, 28.
Navarra, Franciscus de, v. Pacensis.
Naxiensis archiepiscopus, 1542 ad 1562 (Dec. 16) Sebastianus Lecavella de Chio, ord. Praed. (astitit concilio 1546—1547 et 1562, v. *van Gulik-Eubel*, Hier. III, 271; 1562—1565 fuit episcopus Litterensis) 15, 17²; 357, 13 (venit Trid. 7. Iulii 1561); 359, 43 45; 550, 14 ss (lis cum Bracarense); 551, 6.
Nazarethanus archiepiscopus, a) 1553 ad 1572 Bernardinus de Figueroa 301, 30. b) 1572—1578 v. Caiacensis.
Neapolis civitas LXI, 26; LXII, 8 ss⁴; LXIII, 11 (cap. gen. Aug.); LXV, 28; LXXIV⁷; LXXXI, 23; xcii, 13 ss; cv, 32 36; cxv²; cxxiv, 13 s; cxxvii, 6 16; cxxxiv³; cxxxix¹²; 103³; 147, 5; 271¹; 276, 2; 279, 31; 290⁷; 316, 35; 317, 2; 354²; 402²; 404⁹ (p. 405, col. 1); 406³; 436²; 437⁴; 441, 41; 442, 5 22 31; 443, 12; 444, 11 18 20 23 28 ss; 445, 16; 446, 16 19¹; 447, 24⁵; 448, 29¹²; 449, 13 16 18³⁶; 450, 5 7 11 31; 451, 2 18; 453, 6 ss; 454, 25 40 42; 456, 28; 457, 30; 458, 13 15; 460, 12 s; 462, 21; 465, 32; 674, 17; 737⁷.
— cives LXVI, 10; 434⁸; 446, 4
— ecclesia LXVI¹; 160, 41; 440, 18.
— — maior, metropolitana LXVIII, 26; 442, 17; 447, 15 19.
— sedile Capuanum LXI, 26.
— portus 458, 24.
— crater 515, 1.
— Mergellina 442, 18
— ecclesiae et conventus: SS. Apostolorum LXXXII, 7.
S. Augustini (ord. erem. s. Aug.) LXIII¹; cxxiv, 9; 441, 42 45; 442, 6 33.
— eius prior (Aloysius) 443, 2; 444, 8.
Benedictinorum LXXXI⁵.
S. Catharinae ad Formellum ord. Praed. LXII, 2.
S. Dominici maior. LXXXI, 7 ss 16⁵; LXXXII, 9.
S. Ioannis ad Carbonariam conventus (ord. erem. s. Aug.)

LXI²; LII, 4 36; LXV, 37²⁴ (bibliotheca condita); LXXIII, 6 ss 35⁹; LXXV, 19; LXXVI, 12; LXXVII, 9 ss 28 ss; LXXVIII, 5 ss; LXXX, 4 ss⁶; LXXXI, 9² 16³⁵ (bibliotheca); LXXXII ss; 437³; 441, 44 46; 442, 8 18 27; 444, 14.
— congregatio LXXXVIII, 26; 438, 23 (eius vicarius).
S. Laurentii LXVIII, 23; 446, 20; 447, 1.
Montis Oliveti LXXXI³.
S. Severini LXV³⁵ (bibliotheca); LXXXI².
Theatini LXXXI⁵.
Valletta LXXXII, 10.
Marianella 445, 29.
— cardinalis, v. S. Angeli; Caraffa, Alfonsus; Paulus IV.
— nuntius apostolicus LXXV, 26 s; xcii, 38; cv⁴. Cf. Camaianus
— pueri nobiles 453, 32.
— spiritali di Napoli 439⁷.
— Neapolitanae res LXVII, 6 ss; LXXXVIII, 23.
— tumultus 434, 32.
— Neapolitanus: Gerardus ord. erem. s. Aug. CXXIV, 17.
Neapolitanum regnum 180, 18 ss (feudum); 187, 22; 189, 1; 269, col. 2; 276, 15; 281⁸; 286, 8; 292, 21; 293, 10; 296, 8 26; 304, 1 ss; 309, 38; 310, 40; 311, 35; 313, 31; 315, 18; 317⁴; 320, 23 ss²; 323, 15; 326, 36; 346, 35; 447, 30; 449¹¹; 456, 33; 466, 5; 499, 31 33; 503, 29; 535, 11; 575, 6; 669, 8; 808, 20.
— Ferdinandus rex, senior⁴ 271¹.
— reges Neapolitani 503, 35.
— vicereges, v. Cueva card.; Paccuccus card.; Ribera; Toletus, Petrus de.
— regni N. capellania maior LXVIII¹¹; LXX¹⁰; 462, 18.
— orator regni Neap., v. Chinchon comes.
— episcopi regni N. LXIV, 5; 366, 1 ss; 407, 9²; 408, 41; 717, 25.
— bellum Neapolitanum (sub Clemente VII) 401, 18 ss.
— — sub Paulo IV 591, 28²; 592, 32 ss; 597, 18.
Negronibus, Hieron. de, Genuensis 173, 42.
Nehemias propheta 415⁵.
Neira, Ioannes, secretarius comitis de Luna 567¹.
Nemausus (*Nimes*), civitas Galliae 595¹.
— Nemausensis episcopus, 1561 (Iun. 13)—1569 Bernardus del Bene, Florentinus (antea ep. Lodovensis seu Lotensis) CLXXI sup.²; 813, 6⁶ (v. *Corrigenda*); 876, 35.
Nemours, dux de 172, 18; 181, 16.
Neocastrensis (*Nicastro*) episcopatus 255, col. 2.

- episcopus, 1560—1575 Ioannes Antonius Facchinettus, Bononiensis 832, 28; 867, 14; 877, 33. Nepesum civitas 17, 12; 404⁹; 435, 3.
— arx 336, 25.
— Nepesinus episcopus, a) 1542 ad 1553 Petrus Antonius de Angelis (Caesenas), gubernator Urbis 8, 1; 9, 12. b) 1560—1565 Hieronymus Galeratus, Mediolanensis (card. Moroni sororis filius), 1564 ep. Alexandrinus (*Alessandria*), † 1569: 357, 34⁵ (advent Trid. 21. Sept. 1561). c) 1566 ad 1568 Aegidius Valenti, ord. erem. s. Aug., v. Valentibus.
Neptuni castrum 10, 2; 290, 26; 306, 42.
— arx 10, 26.
Nerius abbas, Genuensium orator LXVIII, 1.
— Philippus, Florentinus 179, 3¹.
Nestorius haeresiarcha 497² (p. 498, col. 1).
Neumann (Neander), Georgius, ord. Praed., episcopus Sidoniensis, suffraganeus Maguntinus 242³.
Neviacum (castellum Galliae) 81¹.
Neydeck v. Naideck.
Nicaenum concilium v. concilia.
— symbolum v. symbolum.
— Nicaena fides 419⁵.
Nicephorus Callisti scriptor CLV, 9; 745, 43¹⁰; 746, 1¹²; 747, 21.
Nichisola, Hieronymus v. Theanensis.
Nicia (Nicaea, *Nizza*) XXII¹; 403, 13; 456, 26, 588, 13.
Nicolaus papa I: 746, 39⁸; 768, 29¹⁰; 804, 14, 886, 31¹⁶.
— II: 69¹; 754, 35¹³.
— IV: 798⁵.
— V: XVIII, 22; CXXXVIII, 35 ss; 47, 34; 260⁸ (eius sepulcrum).
— V (antipapa) 754⁵.
— Cusanus 758¹⁴.
— Tridentinus v. Scutellus.
— de Tudeschis (Panormitanus) CLVII⁶.
— S. Nicolai hospitium LXVI⁹.
Nicolao, Angelus de S., de Gratia, laicus Florentinae dioec., 1549 barbitonsor conclavis 126, col. 2; 128, col. 4.
Nicomediensis metropolita 750, 25 27.
Nicosanctius, Vincentius v. Arbensis.
Nicosia, Cyprici civitas LXVIII, 13.
— Nicosiensis (Cypricus) archiepiscopus, 1560—1570 Philippus Mocenicus, cler. Venetus CLX, 29⁷; 787, 1⁸; 805⁵.
Niger (*Del Nero*), Dominicus 294, 22⁹.
Nigri, Hieronymus XXIV, 5.
Ninguarda, Felicianus, ord. Praed. 560, 20².
Niocensis episcopus, 1560—1564 Petrus de Xaque, ord. Praed. CXLIII, 24; 359, 13 (venit Trid. 21. Oct. 1561); 816, 11⁴; 821, 2.
Niphus, Augustinus LXII, 13.
Nivernensis (*Nevers*) dux 811, 11 (vulneratus).
— (Noviodunensis) episcopus, 1540 (Iul. 5) ad 1546 Carolus de Borbonio de Vendôme, antea cler. Meldensis, v. Vendôme. b) 1546 ad 1559 Iacobus Spiphame, iur. utr. doctor (descivit ad Lutheranos) 163, 14. c) 1559—1578 Aegidius Spiphame (filius fratris Iacobi Sp.) CLXX, App. n. 12; 564, 3 6.
Nizzis, Ioannes de, notarius camerae apost. 200, 23.
Noailles, Aegidius de, abbas de Insula, regis Gallorum in curia Romana orator XXXI, 32; XXXII, 1.
Nobilibus, Benedictus de v. Acciensis.
— (Ioannes) Vincentius de, Politianus, Iulii III sororis filius: 153²; 184, 10; 199, 38; 200¹; 233, 33; 502, 12.
— — eius mater, Ludovica de Monte 199, 34; 200, 12 ss¹.
— Iulia, filia Ioa. Vincentii (coniux comitis S. Florae) 502, 12.
— Robertus de, Iulii III sororis filius, clericus Aretinus, 1553 (Dec. 22) cardinalis, † 1559: 251, 33; 253, 2; 254, col. 2; 265, 16; 268, col. 2; 269, col. 2; 309, 23; 320, 10; 328, 10 ss (moritur); 502, 4⁴ (creatur); 504, 29.
Nobilis, Iulius, cler. Viterbiensis, 1549 conclavista card. Farnesii 125, col. 1; 128, col. 3.
Noë patriarcha 739, 15; 777, 31.
Noguera (Nohera) civitas LXVI⁹; LXVIII⁶.
Nolanus episcopus, 1546—1569 Antonius Scarampa Estensis (de Casali?) 360, 35 (venit Trid. 18. Nov. 1561).
Nobertus, s., ord. Praem. fundator CXLVIII, 21 ss⁸; CLIX, 1.
Nores, Iason XLVIII, 14.
— Petrus XVI, 5 8; XLVIII, 3 13 ss; XLIX¹; CXL, 43 s.
Norimberga civitas CLVII⁶; 674, 23.
— consultores Norimbergenses 674⁴.
Notitia Imperii xxv, 38.
Novaria, Stephanus de, abbas 358, 7.
Novariensis ecclesia 161, 12; 341³ (cardinali Serbellono collata).
Novatiani haeretici 746, 3.
Novempopulania 331³.
Noviodunensis episcopus, v. Nivernensis.
Nubiae rex (presbyter Iohannes) 426⁵.
Nuccius, Ludovicus, secretarius Gabrielis Paleotti LXX²²; LXXI¹⁵; LXXII¹; LXXIII, 15⁹; 563²; 565¹.
Nucera (Umbriae) civitas LXVI⁹; LXVIII⁶; 39 (index); 345, 28; 457, 30.
— Nuceriae ducis filius, cubicularius Pauli IV: 276, 31.
— magister cursorum ibi 345, 29.
— Sixtus Beltius de Nuceria v. Beltius.
Nucerinus (*Nocera dei Pagani* Apuliae) episcopus, a) 1528—1551 Paulus Iovius (senior), v. Iovius. b) 1551—1560 Iulius Iovius 360⁵. c) 1560—1585 Paulus Iovius (iunior) 360, 41⁵ (venit Trid. 19. Nov. 1561).
S. Nucitum oppidum 449, 19.
nuntii (et legati) apostolici 483, 29 (tagliano le mani agli ordinari); 845, 11; 851, 8 ss.
Nursia civitas 39 (index).
— Franciscus de, medicus 99⁸; 101².
— Iulius de, physicus conclavis 126, col. 1; 128, col. 4.
Nusigii (gens): Concordia, avia paterna Pii IV: 587, 25.

O.

- Occam, Guilelmus de 754⁶; 773⁵.
Odernheim LXVIII⁶.
Odescalchi, Paulus, referendarius Pauli III et corrector epistularum 327².
Oecolampadius 764⁶.
Oefe, Andreas Felix LIV, 27.
Oenipons v. Innsbruck.
Offido, oppidum 40, 6.
Oggersheim, castellum LXVIII⁶.
Oláhús, Nicolaus, archiepiscopus Strigoniensis 1554—1568: 562²; 676, 13 ss.
Olaveus, Martinus, Hispanus, theologus in concilio 1551s: 228, 35⁷; 233, 2.
Oleaster, Hieronymus, Lusitanus, ord. Praed. 369, 38 43⁵; 370, 20⁵.
Olgiatus CXXXVII, 45.
Olibani castellanus 458, 2.
Olio, Franciscus de, Auxitanensis dioec., 1549 conclavista cardinalis de Armaignac 127, col. 4.
Oliva, Alfonsus, sacrista apostolicus 543³.
Olivus (Olivius), Camillus, clericus Mantuanus, 1549 conclavista card. Mantuani 125, col. 1¹; 128, col. 2.
— Franciscus, Mantuanus, 1549 conclavista card. Salviati 122, col. 1; 127, col. 1.
Olomucensis episcopus (1201?) 805, 7².
Oppenheim, oppidum LXVI⁹.
Oppidensis (*Oppido* Italiae infer.) episcopus, 1561 (Mart. 10) ad 1567 Ioannes Marius Alexandri, presbyter Urbinas (familiaris card. de Aragonia) 819, 15 (votum eius).
— episcopatus 194, 9.
Optatus Milevitanus 885, 16¹⁰.
Oran, regnum in Africa 545, 19; 569, 11; 599, 26; 688, 22; 867, 17.

Orbitum, oppidum 586^a.

ordinis sacramentum (v. episcopatus; residentia) LXXVIII, 29; xcvi, 10 ss; xcvi, 8 ss; c, 1—23 26—37; ci, 37 ss; ciii, 33; clii, 5 13; 481, 20; 482, 24 ss; 566, 10; 688, 34 ss; 639, 17; 657, 19 23 ss⁷; 658; 659; 660, 19 27 ss; 662, 13 ss; 666, 25 ss; 670, 31; 671, 8 ss; 679, 11; 680, 6 ss; 681, 16 24 39 ss; 682, 7 ss; 685, 21¹; 686, 2 40 ss; 703, 29; 723, 5 ss; 724 ss; 739, 31 ss; 740 s; 743 ss; 829, 16; 832, 25; 834, 15 s; 843, 4 ss; 844 ss; 852 s; 854 ss; 882 ss.

Ordofes, Petrus, de Avaya (Anaia?), 1549 conclavista card. Cauriensis 128, col. 1.

Orense v. Auriensis.

Oria v. Doria.

Oribasius medicus 442, 32^a.

Oriens (provincia Romana) 736^a.

Origenes Alexandrinus xcix, 26; 744, 19; 840, 25; 885, 17¹¹; 888, 25⁷ 37¹⁰; 889, 6⁴.

Ormanettus, Nicolaus cxxv, 23.

Orne, locus Lotharingiae 881, 24.

Orsini v. Ursinus.

Orthi (*Orte*) civitas 39 (index).

Orto, Victorius de, clericus Ortanus, 1549 aromatarius conclavis 126, col. 2; 128, col. 4.

Ortolanus abbas cxviii, col. 2 inf.

Oscensis (*Huesca*) episcopus, 1545 ad 1572 Petrus Augustinus ord. s. Ant. ciii, 36; cxvii sup.; 226, 8; 228, 30; 243, 17; 495, 7; 563, 33.

Osius v. Hosius.

Osorius, Petrus Arias, scholasticus Segobiensis, missus a capitulis Hispanis cxliii, 41; 695, 33⁴; 697, 17³; 698, 18 ss.

Ostia oppidum 299, 33; 300, 1 ss¹ (expugnatur a Caesariensis) 18 27; 302, 16 ss^{1a} (recuperatur a pontificiis); 452, 2¹ 30; 597, 18. Cf. Hostia.

— Ostiensis (cardinalis, Henricus de Segusia [*Susa*]), canonista 822, 35^a.

Ostunensis (Astunensis) episcopus, 1546—1564 Ioannes Carolus Bovius xcvi, t. I, n. 13; 706, 22; 813, 1 3² 30 ss.

Osunensium ducum bibliotheca cxli¹; cxlv, 3² 21.

Otricoli v. Utriculi.

Otho, civis Tridentinus 354, 35.

Ottmarshausen, locus 880, 15.

Ovetensis episcopatus 737^a.

— episcopus, a) 1546—1556 Christophorus de Roxas y Sandoval 230, 2 (advenit); 243, 18. b) 1556—1566 Hieronymus de Velasco cxlii, 18; cxliii³; 360, 20 (venit Trid. 12. Nov. 1561).

Oxonienae studium 404².

— scholares 855, 41.

Ozias 856, 17.

P.

Paceccus, Antonius, v. Manrili.

— Franciscus, secretarius ducis Albae, 1561 cardinalis, 1567 episc. Burgensis, † 1579: 297, 27 30; 298, 12; 352, 18 (creatur cardinalis); 452, 19; 540, 21.

— Petrus, cardinalis Giennensis, v. Geennensis.

Pacensis episcopus v. Pax Augusti.

Pactensis (*Patti* in Sicilia) episcopus, 1549—1568 Bartholomaeus Sebastianus cxlii, 33; cxliii, 24; 708, 44; 726^{a 14}; 727, 23⁵.

Padilla, Antonius de lxii, 10.

Padus flumen 577, 8.

Paestanum (in Pannonia) bellum 588, 24.

Paganellus, Antonius 337^a; 609, 9.

Pagnanus, Hercules, 1549 conclavista card. Tridentini 81^a; 84¹; 669, 18 s² (*gentilhombre* Tridenti por el marques de Pescara); 674⁶.

Paillet, Natalis, doctor Gallus clxx¹; clxxi sup.¹³.

Paiva v. Payva.

Palanterius v. Pallanterius.

Palatinus comes 678, 3.

— comitatus 879, 33.

Pallavicinus v. Pallavicinus.

Palay, archidiaconus Trevirensis 880, 42.

Palea, hospitium 441, 33.

Palearius, Aonius xxv, 16; xxvi, 1.

Palelli, Guido xxx⁵.

Palentina (*Palencia* Hispaniae) ecclesia 737^a.

Paleottus, Astorgius lxxi¹⁴; 565¹

— Gabriel lxx²²; lxxi¹⁴; lxxii 11 ss¹; lxxiii, 12 ss⁹; xcxi t. I, n. 21; xcvi, t. II, n. 19 24 27 29 l. 10 20; c, 16 27 29; ci, 37; ciii, 4 31 s; cxlvi, 16; clii, 15^a; clxi, 13; clxvi, 25; clxvii, 4; 467⁴⁵; 472³; 482, 4; 484¹; 488⁴⁶; 555, 29; 568¹; 600, 15; 638⁶; 639¹; 641³; 643²; 645¹; 646³; 647¹; 650²⁴; 651¹; 653³; 656⁵; 657⁷; 658¹⁷; 659¹⁻⁸⁵; 664⁵; 665³; 668³⁻⁵; 669⁵; 670³⁴; 671⁷⁻⁹; 673¹; 675⁴; 681²; 684³; 685²; 686²; 690⁵; 696⁴; 704²⁵; 709²⁻⁴; 711⁴; 716⁴⁻⁶; 717¹; 728¹⁰; 769⁷; 772⁷; 773²; 776²; 796⁴; 799²; 806³; 809³; 813³; 815¹³; 826¹; 827¹³; 828¹³; 829¹; 851⁹; 853⁴; 856⁹; 860⁸; 861²; 862⁴; 867⁶; 875³.

Palladius (scriptor ecclesiasticus) xxxvii, 5.

— Blossius (Blasius Palai), electus Fulginatensis, secretarius brevium a Clemente VII ad Iulium III: xxxv, 45; 154, 9⁶; 163, 13 18 42; 164, 1 39; 173, 17 35; 185, 5 ss¹ (moritur).

Pallanterius (*Pallantieri*), Alexander, procurator fiscalis Pauli IV: 154⁹; 293, 12; 303, 17 20; 335, 1¹

(liberatur); 338, col. 1; 534, 40; 539, 32 (cf. Addenda); 610, 7.

Pallavicinus, Cosmus, cler. Ianuensis, 1549 conclavista card. Cornelii 125, col. 2; 128, col. 3.

— Cyprianus, cler. Ianuensis, 1549 conclavista card. Doriae 125, col. 1.

— (Pallavicina,) Laura 171, 1.

— Sfortia, cardinalis, auctor historiae concilii, xv, 7; xvi, 3; xxiii, 43; xxx, 60; xxxiii, 32 35 46; xxxiv, 3 ss 30 ss; xxxv, 1; xlvi, 1; xlvi, 2; xlix, 4; lxi, 5 8; lxxii, 20; lxxvii, 43⁹; lxxvii, 35 37¹⁰; lxxviii, 1 ss; lxxxv⁵; xcix, 3; ciii, 56; civ, 11; cv⁴; cvii, 42; cviii, 49; cx, 22; cxxii, 2; cxxxvii, 29 s; cxi, 32 ss; cxli, 1 ss; cxliv⁴; cxlvii, 1; 147⁴; 182²; 201¹; 481³; 497¹; 511³.

— Vincentius, Genuensis 173, 43.

Pallianum, oppidum et ducatus 290, 25 30 s; 291, 1 ss; 292, 9; 293, 11; 299, 6; 312, 22 27; 313, 14; 319²; 336, 22 28; 451, 13; 454, 11 25; 543, 11; 580⁴; 591⁴; 608, 2.

— Palliani comes (dux), v. Caraffa, Ioannes; Columna, Ascanius.

pallium 311, 25 (nil pro eo accipiat).

Palmerinus, Matthias v. Gherardis, Matthias de.

Palmerius, Antonius, secretarius Neapolitanus xcii, 32.

— Ioannes, Senensis 178, 17 18.

Palucius (Palocius, Palutius), Angelus Albertonus, laicus Romanus, 1549 conclavista card. Sabelli 125, col. 2; 128, col. 3.

Pamphilus, Ganymedes, Sanseverinas, notarius concilii 547, 6^a.

— Iosephus, Veronensis, ord. erem. s. Aug., sacrista apost. 543^a.

Pamphilonensis ecclesia 850¹.

— episcopus, a) 1550—1561 Alvarus de Moscovo 497² (in fine). b) 1561—1573 Didacus Ramirez Sedeño, canon. Conchensis clxiv, 54; 567, 30; 569, 9; 748^m; 755, 1 ss¹.

Panaria flumen 353, 33.

Panciolus, Guidus xxv, 39.

Pandasio v. Pandasio.

Pandonus, Ioannes Vincentius 446, 11.

Pandora 796, 12; 803, 5.

Pandolphus v. Licotarii.

Pannonia 405, 5; 588, 21 35.

— inferior 588, 24 (Paestanum bellum).

Panormus civitas cxxvii, 21; 502¹.

— Panormitanus archiepiscopus (et cardinalis), a) 1544—1558 Petrus Tagliavia de Aragona, 1553 cardinalis, † 1558: cxx med.; 226, 7; 228, 23; 233, 17 19; 243, 15; 251, 53; 263³; 264, 40; 269, col. 2; 308, 41; 325,

- 29 ss (mortuus); 367, 10; 378, 28; 407⁴; 502, 3¹; 511, 10. b) 1562 (Martii 18)—1568 Octavianus Praeconius, ord. Min. conv., v. Monopolitanus.
- [Panormus:] conventus Augustinianorum CXXVII, 28 s¹¹.
- 'Panormitanus' (Nicolaus de Tudeschis), canonista CLVII⁶.
- Pantagathus, Octavius CXXV, 22.
- Panulae, S. Severini (prope Neapolim) villa 447, 21.
- Panvinus, Bartholomaea CXXIII, 24.
- Hieronymus CXXIII, 25.
- Onufrius (pater) CXXIII, 24.
- (filius) XVI, 13 ss; XVII, 1 ss; XXI, 30 ss; XXIII, 33 ss; XXIV, 36; XXV, 34; XXVI, 15 18 ss; XXXV, 3 7 10; XXXVIII, 34 41; XXXIX, 1 19; XLVII, 36; XCII, 44; CXXI, 32; CXXIII ad CXXV; CXXVI, 5 16 18; CXXVIII, 28; CXL, 9 17 ss 28; CXLI, 19 ss; 3⁵ (et adn. b); 4⁸ et per totum Messarelli diarium V passim; 248¹ et per diarium VII passim; 292³; 332⁴; 333¹²⁴; 334¹⁸; 335²; 336⁷; 337 ss; 463¹; 510¹⁸; 518⁵; 519¹³; 520¹; 524¹; 575 ss usque ad p. 601 (cf. maxime 583 s; 585, 40 ss; 590⁵; 595¹); 606¹⁻⁴ et in adnot. paginarum sequentium; 891, col. 1 (ad LXIII⁸).
- Paulus CXXIII⁵⁻⁷, deinde saepius.
- papa an possit eligi a principibus 108, 30; an a concilio 108, 40.
- eius potestas (cf. concilium) 662, 28 ss; 663; 664; 667, 10; 685, 28 ss; 697, 23 ss; 700, 21; 707, 15 ss; 708, 9 ss 18 ss; 733, 35 ss; 734; 736; 737; 738, 26 ss; 739; 742, 18; 748, 33 ss; 749 s; 754; 756 ss; 768; 769; 851, 7 ss; 882, 1 ss; 885.
- Paphensis (Paphos in Cypro) episcopus, a) 1557—1562 (Dec.) Petrus Contareus Venetus 354, 24 (advenit Trid. 5. Apr. 1561); 547, 38. b) 1562—1570 Franciscus Contareus, Venetus, v. Contarinus.
- Papia, civitas Longobardiae 341⁵; 436²; 726¹⁵.
- academia 23¹; 341⁵; 483¹; 587, 34⁶.
- collegium a Pio IV fundatum 597 p.
- episcopatus 151, 23 ss; 335¹; 436².
- episcopus (et suffraganeus) v. Rubeus, Ioannes Hier. et Hippolytus.
- praelium Papiense 401³.
- Papius, Simon, praepositus Picentinus 504, 17.
- Papuli, S. (Saint-Papoul), episcopus, a) 1538—1541 Ioannes card. de Salviatis, v. Salviatus. b) 1549 ad 1561 Bernardus de Salviatis, v. Salviatus. c) 1561—1567 Antonius Maria de Salviatis, miles S. Petri CLXXI, App. I, n. 21; 361, 18³ (venit Trid. 28. Nov. 1561).
- Pardeus (Pardeus), Guilelmus, cler. Rotomagensis, 1549 conclavista card. de Meudon 123, col. 1; 127, col. 1 (exit).
- Parentinusepiscopus, a) 1537—1553 Ioannes Campegius Bononiensis (gubernator patrimonii, 1553 ad 1563 episcopus patriae suae) 7, 18; 9, 12; 10, 8; 102, 11; 103, 8 11; 104, 10; 535, 27 36.
- Parisanus, Ascanius, card. Ariminenensis († 1549) 404⁹ (p. 405, col. 1).
- Parisii (urbs) XXXI, 13 26⁸; XXXIII¹¹; LII, 43; CLVI⁴; CLXI, 15⁶ (cf. Addenda); CLXIX, 43; 93²; 322¹; 332, 7; 350, 3; 502³; 712, 10; 731¹; 772, 41; 796⁴; 804²; 814, 21; 833, 27.
- ecclesia 219, 8.
- Parisinus episcopus et cardinalis, a) 1532—1551 Ioannes de Bellay, v. Bellayus. b) 1551—1564 Eustachius de Bellay CLXXI sup. 19; 219, 8¹ (cf. Corrigenda); 564, 12 14; 569, 3; 804, 10^{n 2}; 809, 17; 866, 7 33; 867, 4.
- episcopus quidam (Guilelmus Parisiensis?) 790, 14².
- — electus 800, 4.
- S. Germani Pratenis conventus CLXII, 24 43; CLXIII, 2; 735⁴.
- S. Germani de Layo CLXIX, 45.
- conventus erem. s. Aug. 437, 7; 438, 2.
- S. Genovevae abbatia CLVI, 26⁴.
- universitas (fac. Sorbonica) XCIV, 23 ss; CXVIII, col. 2 inf. (decanus, v. Maillard) CXLVIII, 2² 9; CLVIII, 46 50; CLXI, 26; 228⁷; 712, 10; 743, 4 6 15¹ 38; 744, 12; 768⁹; 822⁹; 856¹.
- doctores 435¹³; 731¹; 743, 4; 834^{3 6-8}.
- collegium Navarrae 834⁶.
- scholares 855, 41.
- parlamentum 845, 16.
- concilium v. concilia.
- Parisius cardinalis, Petrus Paulus (1539—1545) 19⁴; 403, 42¹⁰.
- Parma (et Placentia) et 'res Parmenses' CXV³; CXXV, 41; 5, 14; 6, 14 19 44; 12, 3; 16, 9 ss; 26⁴; 65³; 103, 20 ss⁴; 104, 13 ss; 107¹; 130, 23; 147⁴; 152, 40 ss (restituatur Octavio Farnesio); 154, 23; 162, 14; 169, 2; 171, 2; 173, 24; 180, 11; 187, 30; 190, 21²; 191, 6 ss² 13 ss 31 ss^{6 7}; 192, 9 14; 197¹; 198, 22; 212, 29; 215, 12 14 17 21 22 ss; 216, 19; 217, 19 35 ss; 218, 12 23 28; 221, 10² 12 22 28 31; 222, 19 33 35; 223, 1 ss; 224, 36 39; 230, 15 s; 231, 9 21; 232, 15; 233, 28 ss; 234, 4 ss; 239, 14; 240, 17; 274, 43; 276, 8; 297⁵;
- 309, 39; 443, 31; 461, 10; 575, 9 12 17²; 576, 28; 589, 3; 594⁶; 599³.
- arx Turris clarae 6, 21.
- abbatia S. Mariae Gratiarum prope P. 358, 8.
- episcopus quidam saeculi XIII 805, 9.
- — 1560—1573 v. Sfortia, Alexander.
- praefectus (pontificius) 588, 10 17 s.
- dux, v. Farnesius, P. Aloysius, Octavius.
- ducissa 570, 18.
- bellum Parmense 1551: 443, 15; 497².
- parochi (v. episcopi) 482, 32 38; 702, 26 ss (examinentur); 706, 35; 734²; 743, 8 ss; 873, 42 ss; 874, 15 ss.
- Parpaglia, Vincentius, abbas S. Saluti 467, 26⁷.
- Parrasius, Aulus Ianus LXV²⁴; LXXXIV^{a 3}; LXXXVIII, 16 ss.
- Parum expugnatum 446, 1.
- Pascha (Pasqua), Simon, v. Sarzanensis.
- Paschalis, Aloisius, ord. Pr. LXXXI, 9.
- Pasqualinus, Peregrinus, clericus Mutinensis dioec., famulus physicorum (vel sartor) in conclavi 126, col. 1; 128, col. 4.
- Pasquinius 677, 33; 679, 19 ss³.
- Passioneus, Dominicus, cardinalis CLXVII⁶.
- Pativium civitas XXIV, 4 8; XLVIII, 15; LXIX, 31; xc, 48; 387, 14; 400¹; 433, 8 s⁶ 13 s; 434⁵; 448, 1; 768⁶.
- Patavina academia LXIX, 31; CXXIV, 7; 404²; 483¹; 587⁶; 768^{6 8}.
- Patavinus, v. Ambrosius; Antonius; Christophorus; Gregorius; Iacobus; Ioannes Antonius; Raphael.
- fratres ord. erem. s. Aug. ibi XCII, 4⁶; 433, 14.
- Pate, Ricardus, v. Vigorniensis.
- Patricius cardinalis 40⁶ (error typographi pro *Patricius*, v. Geennensis).
- Patritius, Franciscus CXXXVII, 48.
- Patrimonium (s. Petri) 344, 29 (eius legatus fit card. Ferrariensis); 599, 29 (legatus Farnesius).
- Partenkirchen castrum LXVI⁹; LXVIII⁶.
- Paula civitas CXXIV¹¹; 449, 10 15 19.
- Andreas de, ord. erem. s. Aug. CXXIV, 17.
- Paular, S. Maria del, carthusia CXLIV¹⁵; CXLV, 8 19.
- Paulus apostolus CXXVIII, 13; CXXXI, 5; 625, 24; 699, 28; 736, 6 24; 751, 28; 754, 22; 756, 22 s; 760, 38; 762; 768, 11; 771, 31; 774, 18 s; 776, 4 s; 777, 7; 793, 31; 808, 26;

- 851, 26 ss; 882, 9; 886, 30; 887, 9; 888, 18 ss; 889.
- Paulus papa II: xviii, 25; 39²; 260, 42 (eius sepulcrum); 334, 19; 737⁸; 790, 16⁸.
- III: a) ante pontificatum lxii, 43; 3 1; 255, col. 1; 402³; 588, 3 ss.
- b) pontifex (1534—1549) xv, 23 s; xvi, 49 51; xvii, 42 44; xviii, 12 45 47; xx, 48 50; xxi, 13 15 17 50; xxii, 33; xxiii, 5 7; xxiv, 9 15; xxv, 21; xxvi, 12 (eius vita a Bern. Maffeo); xxxv, 17 45; xxxvi, 38; xxxviii, 9 15 36; xlix, 14; l, 39⁷; lviii, 21 s⁴; lx, 22 33; lxii, 26 44; lxiii, 27 ss; lxiv, 44; lxv, 2 ss; lxvi¹; lxviii, 18; lxxix, 19; xci, 26⁶; xciii, 5 8 36; cix, 12; cxii²; cxiii, 37 47; cxiv, 45; cxv, 5 8; cxxxi, 12 24 ss; cxlviii, 15 27; clxii, 16; 3, 1 et pagg. sequi; 9², deinde passim; 69, 20⁸ (his de eo inter Augustensem et Tranensem cardinales); 130, 21 29; 132¹; 147, 3; 151, 27; 152, 13 30 45; 153⁵; 157, 23⁴; 159, 34; 162, 13; 168, 14⁸; 169, 14; 173, 14 27; 174, 31; 179⁴; 182, 32; 183, 7; 184, 20 28; 185¹; 193, 22³; 199, 21; 201, 8; 203¹ (col. 2); 213, 7; 226, 20; 227, 14 25; 229, 13; 235, 4; 237, 16; 255, col. 2; 256, 1 et adn., col. 1; 257, 22; 259, 35; 267¹; 271¹ (col. 2); 272, adn., col. 1; 276, 4 6 39; 281, 11; 283, 32 34; 287, 5; 292, 4¹²; 295, 14; 308, 7 10 s 14 ss; 313, 5; 314, 37; 321, 23; 325, 34; 335¹; 340, 7 14; 341, 7 11; 342, 11 23³; 343³; 348, 10; 349, 31; 351, 4 s; 365 ss; 402, 10 ss³; 404²; 449, 3; 467, 35; 470, 22; 477, 9 29; 482, 5; 483, 39; 486, 23; 487¹; 491, 4 13 ss (obit); 515⁵; 527, 6; 543²; 547, 1; 550, 18; 552, 31; 578¹²; 588 s; 611, 30; 635, 7 23; 660, 11; 667, 25 29; 691, 35; 708, 6; 718, 17; 719, 7; 780, 1; 781, 5; 800, 23; 801, 10 22 32; 807, 6; 821, 28 ss⁴; 826, 28; 844, 44; 850, 6; 853, 33 35; 854, 16⁵; 870, 42; 877, 7.
- Paulini cardinales 254, col. 2.
- Pauli III bullae xcvi, t. I, n. 14 17; 366, 7⁸; 367, 44; 368, 17 ss; 373, 15; 395, 2¹; 402, 27 ss⁶ 44 s³; 403, 4¹ 18 ss⁷; 33 40 s⁹ 41¹⁰; 405, 4 ss²; 406¹²; 408, 1 ss¹.
- IV (Ioannes Petrus Caraffa)
- a) ante pontificatum (1505 ad 1524 et 1537—1549 episc. Theatinus, 1546 episc. Sabinensis, card. 'Neapolitanus') xxiv, 12; xxviii⁴; xxxvii, 32; xxxix, 10² (cf. Corr.); cx, 19⁸; cxxxiii⁴; 7, 13 33; 8, 20; 11, 1; 15, 27; 16, 30; 17, 25 31; 19, 8 28; 25⁸; 27, 3 15; 30¹; 33, 18; 35⁸; 36, 19; 38¹; 39 (index); 40, 6; 43⁸; 45, 36; 47² (bis); 53, 2¹; 55, 32; 56, 16; 57¹; 58⁸; 59, 4¹; 60, 5¹; 61, 17; 62, 14¹; 63¹; 68, 13; 70, 11 15¹; 72¹; 74, 17; 75, 11¹; 82, 17; 84¹; 86¹; 88² 6; 89, 6 ss² 4; 93, 12¹; 94, 16 17; 96, 5²; 99⁵; 100, 6 21; 103⁵; 105, 9²; 108, 27 ss 34; 109, 5; 110²; 117, 8; 122, col. 2 (eius conclavistae); 127, col. 1; 131, 22; 144, col. 2; 147, 7; 156, 13 32 42 (aperit portam sanctam S. Mariae Maioris) 46 (fit episc. Praenestinus); 157, 25; 158, 29; 160, 36 40; 165, 25; 168, 21³; 169, 22; 173¹; 199, 25; 204, 2; 208, 16; 216, 12 ('Tusculanus seu Neapolitanus') 32; 247, 16 (decanus collegii); 248⁵; 250, 4 44; 252, 37⁸; 253, 18 25; 254, col. 1 2; 257, 41; 258, 12; 264, 9; 266 ss (eius electio); 405, 16⁴ 5 21; 439, 2 s 7 19⁷; 449, 1; 501, 18; 506, 31; 507, 2 5 16 42; 508, 13 36; 509, 18 25 46; 510, 2 ss 18 ss¹ 3 (eius electio); 864, 30.
- b) pontifex, 1555—1559: xv, 7; xvi, 6; xix, 1; xxi, 19 20; xxii¹; xxiii, 10; xxxi, 4 ss; xxxiii, 11; xlvii, 16; xlviii, 2 4 10 18; lxix, 4 7 36 40; cxiii, 37 47; cxiv, 8; cxxv, 32 36 38 ss; cxxvi, 19; cxxvii, 17; cxxviii, 21; cxxxii, 21; cxxxii, 19 ss²; cxxxiii, 7 28³; cxxxiv, 8⁵; cxxxvii, 42; cxxxix, 10 12; 15¹; 154⁹ 14; 157²; 178²; 179⁴; 219⁴; 234, 25; 238¹; 267 ss (electio; deinde pontificatus usque ad p. 337); 342² 3; 343, 34³; 345, 30; 346, 12 18 ss; 347, 23 30³; 350, 8⁵; 351¹; 352, 30 39; 354, 2 6; 404¹ 2; 440⁷; 449, 2 5² 10, deinde passim usque ad p. 459; 463⁶; 502² 3; 531, 15; 532¹; 40; 535, 4 9; 541, 32; 542⁶; 543, 11⁵ 26; 575, 1 12⁴; 576, 33; 577, 21; 582, 4; 589, 18 ss; 590, 6 24; 591, 3 ss; 592, 33; 593, 4⁵ h q; 597, 20^a b; 598, 11; 600, 19; 605; 606—608; 609, 13 22 24 32; 611, 5 11; 615, 13; 622, 37; 625¹; 629, 39; 677, 12; 864⁷.
- eius soror (anonyma) 281⁴.
- eius audientiae publicae: prima 302, 26 ss; 303¹ 2; secunda 303, 29; tertia 306, 4; quarta 308, 5; quinta 310, 15; sexta 311, 28; septima 312, 24; octava 313, 28; nona 316, 36; decima 318, 12; xi: 318, 24; xii: 320, 15; xv: 321, 35; xvi: 322, 24; xvii: 323, 9; xix: 325, 1; xxi: 326, 17; xxii: 326, 24; xxiii: 327, 3; 330, 14.
- eius bullae: de residentia 347, 35; 514, 30; 532, 39; tres reformatoriae 277, 2 ss; contra ambientes papatum 281²; de vectigalibus 309, 36; in cena Dom. 288, 6 s; de regularibus cxxv, 41.
- V: 341⁵.
- Paulus, L., Romanus 575⁶.
- Gennazzanensis, ord. erem. s. Aug. lxii, 10.
- Silvius, eius index xv, 40.
- S. Pauli, locus Tirolensis clxxi, App. II, n. 4.
- Paumgartner, Augustinus, orator ducis Bavariae in concilio 1562 s.: 560, 30 ss³; 562, 34; 596, 11; 644, 5²; 652².
- Pausilypus mons, conventus Augustinianorum ibi (S. Mariae de consolatione) lxii, 48; lxv 22 24; lxvi, 1 7; 406⁵; 442, 4 9 24 29 32; 443, 4; 444, 4 15 20 25 29; 445, 9 29; 446, 17; 454, 36; 893, col. 1 (ad 447, 17).
- fratres erem. s. Aug. ibi 444, 7.
- Pax Augusti (*Badajoz*), civitas Hispaniae cxxii, 8.
- Pacensis episcopus, 1545—1556 Franciscus de Navarra cxxxiii, 7 ss¹; 226, 8; 228, 29; 243, 17; 378, 11 33; 380, 19; 392¹; 407²; 494⁴; 497² (p. 498, col. 2; auctor diarii⁷).
- Payba v. Payva.
- Payva, Didacus (Iacobus) de, theologus Lusitanus xcvi, 26; c, 23; 356¹; 696, 17.
- Payen, Fridericus, ord. s. Ben. clxii, 28.
- peccatum originale lxxix, 13; xciv, 29; ci, 18; clvii, 30; 383, 36 ss⁵; 384, 1 ss 15³.
- Pedemontium 187⁵.
- Pedemontanus, Augustinus (ord. erem. s. Aug.) lxii, 18; lxiii¹.
- Pelacanus, Georgius, laicus Mutinensis dioec., 1549 conclavista card. Mantuani 125, col. 1; 128, col. 2.
- Pelagius haereticus 739³.
- Pelagianorum res 734¹¹.
- Pelargus, Ambrosius, ord. Praed. 241, 17 (advenit Tridentum).
- Peletier, Ioannes, praefectus collegio Navarrae, doctor Sorbonicus clxxi, App. I¹⁷; 696, 19; 834, 25⁶.
- Peña Billorum, fr. Deodatus de ('Senensis'), ord. erem. s. Aug. lxxxix, 10⁴ (20²); 450⁷.
- Pendasius, Federicus, Mantuanus lxxxvi, 52; xcvi, t. II, n. 35; 466⁷; 483, 5¹.
- Pennensis episcopus v. Adriensis.
- Pepulus, comes Alexander, Bononiensis 159, 20.
- Peregrini, gens Bononiensis 216, 18.

- Peregrinus, Marcus Antonius, Comensis, notarius concilii CVI, 3 s; 547, 5.
- Perez, Gundisalvus, Philippi II secretarius 674⁶.
- Pergine (*Persent*) prope Tridentum 834, 26 s⁹.
- Perini, David Aurelius XVI, 17²; CXXIII, 19, deinde saepius; 575³⁻⁵; 576, adn. passim; 577²⁻⁵.
- peripatetici philosophi LXXIX, 30.
- Perosus v. Peruscius.
- Perottus, Herennius, Beneventanus (Romanus) 306, 38.
- Perpignan oppidum 242².
- Perseus, rex Macedonum 575⁶.
- Persia, terra 736³.
- Persarum rex (Sophi) 459, 18.
- Persius poeta 845, 1¹; 847, 41¹⁰.
- Peruccius de Villareal, Hispanus, barbitonsor conclavis 1549: 116, 36; 126, col. 2; 128, col. 4.
- Peruscius (de Peruschis), Marius seu Camillus, 1547—1573 episcopus Alatrinus, 1552 rector studii Romani 249².
- Ioannes Bapt. S. J. 320, 12.
- Perusium, civitas 8, 3 (legatus); 16, 1; 18, 9; 23, 22 27; 39 (index); 146, 13 20; 153²; 155, 5 (card. Urbinas legatus); 305, 30 (mons pietatis); 344, 29 (Urbinas legatus); 404⁹ (p. 405, col. 1); 434, 25; 437⁴; 441, 11; 512, 8.
- Perusini 5¹; 21, 6.
- S. Petri abbatia 404⁹ (p. 405, col. 1).
- fratres ord. erem. s. Aug. 404⁹ (p. 405, col. 1); 434, 26; 441, 11, 16.
- domus Gregoriana (Sapientia) CXXXVII, 36 38.
- Perusinus cardinalis v. Cornea.
- episcopus, a) 1550—1553 Fulvius de Cornea cardinalis, v. Cornea. b) 1574—1579 Franciscus Bosius CXXXVIII, 37.
- Perusii vicelegatus 1549: 16, 1; 589, 6.
- orator Perusinus 165, 6.
- Iacobus de, v. Rastellus.
- Perusinus v. Thaddaeus.
- Pescia v. Piscia.
- Pesta, civitas Hungariae, 757¹.
- Pestanum bellum 588, 24.
- Petilianus comes v. Pitiliani.
- Petow, Petrus, ord. Min. obs., Anglus, 1557 cardinalis 311, 5 ss¹ (creatur cardinalis).
- Petramellarius, Ioannes Antonius, scriptor LXI³; LXXIII, 5 10.
- Petrilum castrum 14, 2.
- Petrus (apostolus) CXXVIII, 13; CXXIX, 13 29; CXXX, 8 27; CXXXI, 5; CXXXIII, 27; CXXXVIII, 28; 252, 23; 320, 30 ss⁸ (festum cathedrae Rom. et Antioch.); 321, 1 ss; 329, 5 (idem); 450, 25; 513, 28 (cathedra Rom.); 569, 6; 662, 35²; 663, 7 49; 664, 12 ss; 667, 17; 734, 2 16; 736 (primatus); 739, 3 9 ss 17; 743, 33; 748, 26 33 ss; 749 passim; 750, 17; 754, 23 30; 756, 14 21 24; 757 ss; 768, 12 25; 769, 10; 773⁵; 774, 2 ss; 776, 14 ss; 777, 32; 784, 21; 793, 8 23; 804, 28; 819, 16; 825, 3 ss; 828, 8; 846, 8 ss; 847, 3 35; 848, 23; 851, 30; 857, 21; 861, 34 39; 863, 5 29; 882, 2; 885, 4 ss (primatus); 886; 887.
- gladius Petri 815, 8.
- ordo s. Petri (clerici saeculares) 562, 4.
- S. Petri castrum (prope Bononiam) 465, 9.
- Aethiops ('Indianus', ord. Min. obs., abbas montis Libani) XXXVI, 16 ss⁸; XXXVII, 10 ss; 87, col. 2; 126, col. 1; 128, col. 3.
- Alliacus 812, 11².
- Antonius de Capua, v. Hydruntinus.
- Aurelius Venetus, ord. erem. s. Aug. LXIII, 15.
- Blesensis 795, 41; 796¹.
- de Corbaria (*Corbara*) 754, 25⁶.
- Damiani 769⁴; 790, 34⁶; 791⁶.
- Henricus, librarius Basileensis 575²³.
- Lombardus, magister sententiarum 710, 16; 743, 35.
- Paulus Aretinus ord. Praed. CXXXIX⁴.
- Pevelo: S. Amandi abbatia in P. LI, 3² 13.
- Petttau, locus Tirolensis 880, 14.
- Phaedrius, Sigismundus, de Diruta, v. Diruta.
- Pharao 792, 27; 857, 14.
- Pharus, fluvius 456, 4.
- Pharensis (*Hvar*, *Lesina* in Dalmatia) episcopus, a) 1549 ad 1553 Marcus Maliperius (seu Maripetrus), Venetus, 1541—1549 episcopus Curzolensis (Corsulanus) 239, 15⁴; 243, 17. b) 1553 ad 1574 Zacharias Delphinus Venetus, v. Delphinus.
- Phigliucci, v. Figliucci.
- Philadelphiensis episcopus (titularis), 1540—1570 Leonardus Haller, Eistetensis et Herbipolensis episcoporum procurator 563, 24; 650, 10 ss² (cf. Corrigenda); 680⁵; 799, 1^a 12; 864, 38.
- Philarchus (Filiarcha), Ioannes Baptista, cler. Pistoriensis, 1549 conclavista cardinalis de Cesis 124, col. 1; 128, col. 1.
- Philibertus de Pinerolo ord. erem. s. Aug. CX, 13.
- Philippi, civitas Macedoniae 730, 24.
- Philippsburg oppidum 879¹⁴.
- Philippus diaconus 777, 11.
- II, rex Hispaniae (1556—1598) XXXI, 8⁶ 18; XXXIII, 46; XXXIV, 1; XLVIII, 34; LXVIII, 29¹¹; LXIX, 10; LXX, 9¹⁰ 12 (contra Seripandum); LXXXI¹; LXXXI, 23; LXXXVIII, 41; LXXXIX⁶; CIII, 1; CX, 9; CXXIII, 10; CXXVI, 6; CXXVII, 7; CXXXVI, 1 3; CXXXIX²; CXLI, 35; CXLII, 5; CXLIH, 26 41; CXLIV, 5 35; CXLVI, 19; 5²; 163, 28 ss; 177⁶; 179⁴; 231, 5; 235, 7 ss⁸ (Tridentum venit) usque ad p. 236, 21; 237⁷; 242¹; 252, 4; 275, 9²; 278, 18 ss; 280, 16; 288, 12 15; 292, 24; 293, 11 ss⁴; 294, 13; 295, 33; 296, 17⁶; 297, 31 ss; 298, 33⁷; 299, 10 ss³; 300, 29; 301, 17; 303, 8 ss (privatur a Paulo IV) 25 34; 304, 1 ss; 306, 6 26 ss²; 309, 44; 311, 35 38; 313, 17 ss 31; 314, 4 9 17; 315, 22 33; 316, 4 10 32; 317, 10; 318, 4; 320, 23; 322, 22; 323, 15; 325, 3; 327, 22; 328, 9; 331, 7 9; 336, 24; 338, col. 2; 343, 26; 345, 4 12; 346, 34; 352, 33; 438, 16⁷; 443, 20; 447, 12 ss⁵ 30⁸; 448, 5; 449, 26¹⁰; 451, 30; 452, 19; 453, 35; 454, 42; 455, 1 3; 456, 37; 458, 6²; 459, 13⁷ 20; 460, 3 (connubium cum Elisabetha, Francisci II sorore); 462, 18; 464, 17; 466, 12; 470, 14; 476, 21; 485, 6 ss¹; 486¹, 20 41; 487, 26; 503, 27 ss 37; 511, 29; 512, 18 23; 513, 7; 514, 42; 515, 13; 521, 6³ 11⁵; 523¹, 37³; 527, 34⁵ 38; 528²; 529, 26²; 530¹; 532, 7 13²; 534, 18 24; 535¹; 539, 22; 543²; 567, 6¹⁴; 569, 11; 575, 5 11; 576, 5; 577, 40 ss; 579⁶; 580⁴; 581, 45; 593^b; 594, 26^b; 597° (bis); 611, 3; 614¹; 615, 25 ss; 616, 4; 618, 1 s 12¹² 18 ss; 620, 14 ss; 622, 22 28 32; 623, 17 ss; 624, 8° 13 37¹; 625, 1 ss⁵; 628, 38; 629, 1 15 20; 630, 7 s; 637, 29; 642, 3 ss; 646, 38; 647, 8 ss¹; 648, 1 ss; 659, 25; 669³; 670, 11; 671, 8 12 15 18; 674, 28⁶; 675, 1; 676, 25; 677, 19 22; 678, 21 (litterae de praecedentia oratoris sui) 28 30; 679¹; 680, 24 27 ss; 685, 7; 686, 29; 687, 15 32; 695, 32 ss (contra oratorem capitulorum); 696, 3 ss; 700, 42; 701, 49; 703⁵; 704, 6 s 11 15 23; 709, 39 ss; 710, 1 ss¹; 712, 22; 716, 40; 717, 16 19; 718, 2 22; 719, 3; 820, 20; 821, 3 ss; 848, 43; 859, 7 ss; 863, 43; 866, 27; 867, 16 ss.
- eius filius, princeps Carolus XXXIII, 46; XXXIV, 1; 407⁴; 561, 3; 597°.
- eius oratores in concilio Trid. 1562 (v. Luna; Piscariae marchio) generaliter 480, 27; 596, 10; 697, 36; 828, 15; 836, 27.
- in curia Romana v. Abulensis; Requesenz; Tendilla; Vargas (a. 1563 [Requesenz?]; 875³).

- [Philippus II:] eius secretarius, Gundisalvus Perez 674⁶.
 — III, rex Hispaniae CXLV, 7 20.
 — IV, rex Hispaniae CXLV, 7 20.
 — Pulcher, rex Gallorum (1285 ad 1314) LXXIX, 3; LXXXV, 2.
 Philistaei 857, 21 ss.
 Philonardus, Ennius, v. Verulanus.
 Photinus Sirmiensi 824³.
 Photius, patriarcha Constant. 824, 6.
 Phriseus v. Fries.
 Phrygia, provincia 746, 3.
 Picardia, provincia 325, 8.
 Piccionus, Fabius, cler. Romanus, 1549 aromatarius conclavis 126, col. 2; 128, col. 4.
 Piccolomini, Aeneas Silvius, v. Pius II.
 — Alphonsus, v. Amalphitanus dux.
 — Franciscus, v. Senensis archiepiscopus.
 Picenum v. Marca.
 Pictavia (*Poitiers*), civitas Galliae 595¹.
 — universitas CXLVIII, 3.
 — Villelmus a (a. 1560 episcopus Audomarensis [*St. Omer*] nominatus, sed munus recusavit, Gallia christ. nov. V, 475), tertius orator imperatoris in concilio 243, 24⁷ (venit Tridentum).
 Pientinus episcopus, 1528—1563 Alexander de Piccolominibus (1535—1554 etiam Ilcinensis, q. v.) 384, 14 s; 796, 7³.
 Pierius, Iacobus 185¹.
 Pighettus, Marcus Antonius, Bergomatensis, 1550 architrictinius Iulii III: 154, 14.
 Pighinus, Sebastianus, auditor Rotae et canon. Capuanus, 1546 (Aug. 27) ad 1548 (Iun. 4) episcopus Alifanus, 1548—1550 (Maii 30) ep. Ferentinus, 1550—1554 archiepiscopus Sipontinus, 1553 cardinalis et ep. Adriensis, † 23. Nov. 1553: 175, 9; 177, 20 27 30; 178, 10 13³; 179, 21; 181, 1 ss¹ 15 19; 182, 2; 184, 33⁴; 187, 17²; 188, 25² 28; 191, 6 s⁶; 192, 13; 196²; 198, 37; 200, 32 ss; 204³; 211, 21; 212²; 215, 29; 217, 29 (creatur praesidens concilii); 218, 20 23; 223, 35; 224, 2; 225, 4 ss (advenit Tridentum) 13; 226, 6; 227, 5 21, deinde passim usque ad p. 243, 11; 367, 36, 372, 41; 373¹; 376, 5; 408, 14; 411¹; 426⁴; 430⁵; 498, 8 ss³; 504, 11³ (obiit).
 Pighius, Albertus LXIV, 34; CLVII, 30; 431³.
 Pignone, Marcellus LXXXVIII, 28; xc, 20.
 Pii equites 598, 12 19 22.
 Pimentel, Dominicus, ord. Praed. CXLV, 50.
 Pimpinella, Hieronymus, acolythus apostolicus 504, 27.
 — Vincentius, canonicus Lateranensis 185¹.
 Concilium Tridentinum. II.
 Pincinella, Ioannes, laicus Bononiensis, 1549 barbitonsor conclavis 126, col. 2; 128, col. 4.
 Pinellus, Vincentius LXXXVIII, 35; CXXVII¹⁴.
 Pinerolo, fr. Philibertus, erem. s. Aug. xc, 13.
 Pintus (*Pinto*), Aemilius 464, 35.
 — Clisias 458, 15.
 — abbatte Gianantonio 458⁴.
 Pinus, Bernardinus CXXXVII, 24.
 Piombinum oppidum 775⁷.
 Piovenis, Scipio de, cler. Vicentinus, 1549 conclavista card. Ferrariensis 125, col. 2; 128, col. 3.
 Piperarius, Camillus, conclavista 1559: 523, 6.
 Piperis, Bartholomaeus de, v. Salutiis.
 Pipernum oppidum v. Privernum.
 Pipero auditor 458, 19.
 Pippinus, Francorum rex 240, 5; 748, 10⁴.
 Pisa civitas XXII¹; 271¹; 404⁹.
 — Pisanus cardinalis, a) 1518 ad 1555 Onufrius de Bartholinis (de Medicis) 503, 20. b) 1555—1577 Scipio Rebiba, v. Motulanus.
 — archiepiscopus, v. Medicis, Ioannes de.
 — archiepiscopatus 593⁹.
 — fratres ord. erem. s. Aug. 404⁹.
 Pisanus, Franciscus, Venetus, cardinalis 1517 († 1570) CXXXII²; CXLVIII, 14⁶ 17 21¹⁰; CLIX, 1 7 14 s 36; 8, 38; 27, 7 19; 31, 22²; 39 (index); 40, 12; 47³ (p. 48, col. 1); 55, 33; 58³; 61¹; 97; 101, 10; 104, 3¹; 105, 11; 124, col. 2 (eius conclavistae); 128, col. 2; 144, col. 1; 156, 16; 188, 37; 195, 2; 203, 21; 208, 33; 211, 33⁴; 249² (venit ad conclave 1555); 251, 22; 252, 40³; 253, 19 34²; 254, col. 1, 2; 265, 1; 269, col. 2; 270, col. 1; 272, 13 (fit ep. Albanensis); 283, 18; 284, 34; 308, 13; 310, 35; 316, 14 (ex ep. Praenestino fit Tusculanus); 330, 25 (?)¹; 338, 7; 339¹; 506, 42; 507, 6; 508, 24; 509, 42; 511, 7 (ex diacono fit ep. Albanensis) 10 ss; 518, 13; 520, 38; 581, 21; 611, 19; 613, 36 ss; 614, 1 ss¹; 628, 1 ss.
 Pisaurum, oppidum LXVI⁹; LXVIII⁶; 353, 27; 404³; 406⁶; 434, 21; 465, 3.
 — Pisauriensis episcopus, a) 1537 ad 1561 Ludovicus Simonetta, v. Simonetta. b) 1561 (9. Maii) ad 1576 Iulius Simonetta LXX¹⁵; 815¹.
 — Eugenius de Pisauro, ord. erem. s. Aug. 553, 30.
 Piscariae marchio, Franciscus Ferdinandus d'Avalos (maritus Victoriae Columnae), Philippi II in concilio 1562 orator LXIX, 1; xc, 20; 447, 30; 448¹; 466, 12; 486, 10 40; 487, 26 s; 503, 26 ss; 558, 26 ss (advenit) 38 ss; 559, 3 ss; 560, 3 5; 567¹; 596, 10 (?) ; 647, 2¹; 659, 23; 669, 18; 674⁶.
 Piscia, Michael de, 1549 conclavista card. Sermonettae 127, col. 3 (exit).
 Pistoria (Pistorium) civitas 404⁹.
 — abbatia S. Bartholomaei 358, 17.
 — abbas S. Mariae (Xistus Cremomensis) 551, 16.
 — fratres ord. erem. s. Aug. 404⁹.
 Pitiliani comes, Ioannes Franciscus Ursinus 14, 17; 103, 5; 335² (col. 2); 461, 4; 616, 29.
 — Marcia, eius filia, marchioni Meleniani maritata 588, 40.
 — Nicolaus Ursinus (illius filius) 102, 12 ss; 103, 12¹⁸; 299, 17⁵.
 — Pitilianum bellum 461, 6.
 Pius papa II (Aeneas Silvius de Piccolominibus) XVIII, 24; CXXXVIII, 35 ss 44; CLVII⁶; 248, 6³; 596, 25.
 — III: XVIII, 26; CXXXVIII, 49 54; CXXXIX, 1; 248, 6²; 260, 31.
 — IV: a) ante pontificatum Ioannes Angelus de Medicis (q. v.) Mediolanensis, cardinalis 1549: CXXV, 28; CXXVI, 28; CXXVIII, 21; 7, 36; 8, 35; 17, 38; 20, 4; 27, 6 24; 39 (index); 40, 5; 49²; 55, 30; 72, 16; 106, 2 9; 109, 10; 124, col. 2 (eius conclavistae); 127, col. 2; 128, col. 2; 139²; 140, 10; 141, 31 ss; 142, 9; 144, col. 2; 156, 16; 158, 11; 159, 15 18 24; 160, 23; 161, 14 30; 165, 24; 166, 33; 176, 1; 180, 2 24; 183, 18 30; 184, 13 17; 186, 19 39; 187, 12; 189, 15; 190, 21; 192, 25; 195, 2; 198, 13; 199, 14; 203, 21; 205, 7; 208, 31; 216, 24; 222, 24; 230, 16; 231, 20; 251, 9; 252, 39; 254, col. 2; 257, 41³; 259, 24 29; 264, 25; 269, col. 2; 294, 4; 300, 23; 302, 34; 308, 29; 322, 15; 323¹¹; 338, 17; 339¹; 459, 28; 520, 11; 522, 31; 530, 12¹² 27 ss (electio); 578, 8 16⁴ 5 22 ss 28 ss⁷; 579, 8 21⁶; 580, 6 18 25 ss³; 581, 22 24 ss³; 582, 2 ss; 583; 584 s; 611, 21; 622⁵; 630, 1 ss (adoratur); 631 s.
 — — b) pontifex (1559—1565) XVII³; XIX, 2; XXI, 20 22 35; XXIII, 10; XXXI, 11 23 36; XXXII, 19 32; XXXIII, 20 22 28; XLVIII, 10; LI, 2; LXIX, 40 ss; LXX, 1 ss; LXXI, 1; LXXII, 17; LXXXI⁵; LXXXII²; XCVII, t. II, n. 33; CX, 25; CXI, 5; CXII, 6; CXIII, 26 37 48; CXIV, 1 16 22; CXV, 23²⁻⁴; CXXV, 37; CXXVI, 31 ss; CXXIX²; CXXXI, 21; CXXXII, 37; CXXXIII, 7 ss 30 ss; CXXXIV, 1⁶ 33; CXXXV, 3; CXXXVI, 5; CXXXVII, 42; CXXXIX, 11¹²; CXL, 14; CXLII, 2 6 23; CXLVIII¹¹;

- CLIII, 27; 238¹; 275¹; 329²; 335¹; 340⁶; 341^{ss} (creatio et pontificatus) usque ad p. 362; 404¹; 443⁴; 459, 28, deinde passim usque ad p. 488; 502²; 530^{ss}, usque ad p. 571; 578⁶; 585 (eligitur); 586—601 (vita a Panvinio scripta); 605; 630 ad 632 (electio); 635^{ss}; 891, col. 2 (ad CXXXIV, 2 ss).
- [Pius IV:] eius bullae: iubilaei pro concilio 348, 38 ss; 349¹; 361, 24 ss; 537, 13; 551, 32 ss.
indictio concilii 348, 39; 349, 16 ss; 355, 10; 462, 14²; 470, 19; 537, 41 45; 546, 14 22²; 556, 20 s; 811, 23.
de electione pontificis CXXXIII, 16 ss; 481¹; 595¹; 598^a.
de residentia 347, 33 ss; 800, 25; 801, 32.
- V (v. Ghislerius, Michael): XIX, 5 s; XXI, 24 ss; XXII, 35; CXIV, 1 16 32; CXV, 23⁶; CXXVII, 1¹¹; CXXVIII, 40; CXXXIX, 18¹; 295⁴; 335¹; 341³; 351¹; 502²; 542²; 543³; 757¹.
- — eius bulla *Cum primum* de sepulcris in ecclesiis 542³.
- Placentia, civitas Italiae (v. Parma) CXXVI, 9 13; 6, 8; 16, 20; 19⁴; 26⁴; 147⁴ (p. 148, col. 1); 191⁷; 233, 32; 299, 9 ss⁵ (restituitur Octavio Farnesio); 309, 39; 339² (p. 340, col. 1); 435, 9 12³; 575, 9; 576, 29 31 ss; 577, 8; 589, 2.
- legatio 174, 30.
- res Placentina 182, 1.
- civitas Hispaniae 323, 31; 816².
- Placitus (Placidi), Fabius, cler. Senensis, 1549 conclavista card. Crispi 125, col. 2; 127, col. 4 (exit).
- Ioannes, cler. Sen., concl. card. Crispi 125, col. 2; 128, col. 3.
- Plantinus impressor clv, 14.
- Platinus, Bartholomaeus CXXVI¹⁴; CXXVII, 18 (eius continuatio); CXXVIII, 2; CXXIV, 1 10 ss² 5; 586², deinde passim usque ad p. 599.
- Platonica (scripta) LXXIX, 6.
- Platonici philosophi LXXIX, 30.
- Plautus poeta (?) 202, 18 (Menaechmi?); 212, 5¹ (Eunuchus); 213, 29 (Aulularia).
- Pluto (Plutus) 810, 28.
- poenitentiae sacramentum ci, 17.
- poenitentia publica 872, 26 ss.
- poenitentialiae apostolicae reformatio 260, 14; 596, 17.
- poenitentialii conclavis 525, 3; 530, 16 (v. Roma, eccl. S. Ioann. Later. et S. Petri).
- Poggianus (Pogianus), Iulius, Novariensis XXIII, 45; XXIV, 40¹⁰ 12; LXXIV, 15¹ 5; XCI, 18; CXXXIX⁴; CXLI, 6; 263³ (orationem funebrem habet de Marcello II); 329¹; 338¹ (oratio in conclavi Pii IV); 518, 33; 611, 7.
- Poggius, Ioannes, Bononiensis, 1541 ad 1556 Tropiensis episcopus, thesaurarius camerae apostolicae, 1551 cardinalis, † 1556: 19, 1; 190, 30 ss³; 251, 19; 252, 40; 254, col. 2; 264, 36; 269, col. 2; 270, col. 1; 287⁴ (mortuus); 292, 1¹; 317, 22; 439³; 504, 4 ss (et post l. 21); 507, 8 19.
- Poincignon, Ioannes, haereticus CLI, 26.
- Poissy, colloquium ibi xcvi, t. II, n. 4; 347¹; 361, 27 (?).
- Poitiers v. Pictavia.
- Polae episcopus v. Helius.
- Poliaco (*Pouilly*), Ioannes de 733, 38; 734².
- Polidorus, Petrus XXXV, 47; XXXVI, 24; XXXVII, 4; XXXVIII, 4 14.
- Polignani marchio (nissa), Pauli IV sororis filia 329, 33.
- episcopus, 1544—1570 Pyrrhus Antonius Casa maxima 334, 35 (liberatus e carcere).
- Polinier, canon. reg. S. Genovevae clvi⁴.
- Politianus cardinalis, v. Riccius, Ioannes.
- Pollingana (Bavariae) bibliotheca LIII, 21 ss.
- Pollinganus abbas, v. Töpsel.
- Polonia regnum CIII, 8; 360, 23; 515⁶; 546, 17; 595, 20⁴.
- rex, Sigismundus II (1546 ad 1572) 177, 16; 199, 31¹ (eius oratores); 201, 26 ss¹; 221, 24; 290, 23; 324, 20¹²; 343, 20; 562, 36³; 866, 23⁶.
- regina vidua, Bona, filia Galeati Sfortiae, ducissa Barensis (cf. *Noves*, Guerra di Paolo IV 327; *Pieper*, Legaten I, 98; *Daruy*, Le card. Carafa 262) 174, 16; 176, 30; 290⁷.
- orator in curia Romana 177, 16⁴; 199, 31; 201, 27 (Andreas - - -) 38³ (Albertus); 202, 1 (Poloniae orator videtur intellegi); 290, 22⁴ 27⁷; 343, 20 ss; 533, 25; 590, 27.
- orator in concilio 1562 s, v. Premisliensis.
- dieta 1558; 324, 22.
- 12 abbatum procurator, v. Falenscius.
- Polus, Reginaldus, cardinalis XVI, 22; XXVII, 23; XXIX, 2³ 3; LXVIII, 2; LXIX, 37; LXXVIII, 34 ss; XCVII¹; (CI, 17?); CXXXI, 10; CXXXIII⁴; 7, 37; 9, 3; 19⁴ (p. 20, col. 2); 26⁴ (p. 27, col. 1); 27, 8 16; 30³; 38¹; 39 (index); 40, 24; 42, 29 ss¹; 43¹²; 44, 10 ss¹; 46, 27 ss; 47, 4 ss¹²; 49, 7 ss²; 50, 14 ss²; 51¹; 52¹; 53, 3¹ 5 6; 54, 22; 55, 16 36; 56, 21 ss²; 57¹; 58³; 59, 5 ss¹; 60, 21³; 61, 12 ss; 62, 1 ss¹; 63, 7; 64, 1 3¹; 68, 13; 69, 3 ss; 70, 15; 72¹²; 74, 12; 76, 1; 84¹; 85, 20¹; 86¹ (p. 87, col. 1); 88³ 6; 89, 7 ss¹² 5; 93, 29¹; 95, 5¹; 96, 9¹²; 98³; 100, 5 29²; 109, 6; 110²; 117, 10; 125, col. 1 (eius conclavistae); 128, col. 2; 131, 22³; 135²; 141, 37²; 142, 15²; 144, col. 2; 147, 8 17; 156, 17; 157, 26³; 158, 29; 168, 21; 169, 22; 180, 3; 193, 28; 198, 33; 199, 25; 201, 16; 202, 30; 203, 22; 209, 2; 211, 2; 216, 13 32; 252, 4; 256, adn., col. 1; 265, 43; 267¹ (col. 2); 274, 32 34; 306, 27 ss² (revocatur eius legatio Anglica); 309, 2; 311¹; 328, 11 ss² (mortuus); 330¹; 334²; 367, 8; 371, 5; 374, 1; 387, 13⁶; 404, 1 s²; 406, 12; 414²; 415, 3; 422, 47; 423¹; 434, 28⁶; 441, 34; 448, 14; 457, 22⁴; 459⁴; 513, 8²; 579⁶; 757¹; 825, 21¹³; 864, 30; 871, 30⁶.
- Polycarpus Smyrnaeus 758, 38¹⁸.
- Polycastum civitas 445, 10.
- episcopus, 1543—1577 Nic. Franciscus Misanella cv².
- Polychronius, episcopus Hierosolymitanus 769, 6 ss⁴.
- Polydorus v. Polidorus.
- Pomerania 595, 8.
- Pompeius, Gn., 575⁶.
- Pomponatius, Petrus, Mantuanus LXII, 29.
- Pontanus, Ludovicus, Romanus 882, 7⁴.
- Onuphrius, caerimoniarum magister cix, 6⁶ 9; 126, adn. n; 491, 1.
- Ponte, Nicolaus de, Venetorum in concilio a. 1562 orator (cf. Dandulus; Veneti) 170, 24; 559, 25 s; 560, 33; 561, 36.
- Pontecorvum oppidum 295, 29; 296, 3; 297, 2.
- Pontificale Romanum 840⁶; 845, 37 ss¹⁰.
- Ponzetta, Monsig. Iacobus, v. Melphitensis.
- Populi (in regno Neapolitano) comes (dux), Ioannes (Cantelmus?) xc, 30; 277, 42³ (fit gubernator gen. ecclesiae); 292, 12; 452, 26; 456, 24.
- Porcius, Antonius LXIX, 31.
- Camillus LXXXVIII, 29; LXXXIX, 33 s.
- (Portius), Simon LXV²⁴; LXVIII, 25; 444, 12 (?); 445, 4; 447, 17 (mortuus; cf. Addenda).
- Porta Prima (prope Romam) LXVIII⁶; 538, 10.
- Portiae et Brugnariae comes, Silvius 229, 10.
- Portu, Paulus de, cler. Vicentinus, 1549 conclavista card. de Lenoncourt 40⁶; 123, col. 1; 127, col. 3.
- Portugallia v. Lusitania.
- Portugallensis (Ulixbonensis, Elborensis) cardinalis, Henricus a Portugallia, regis frater, 1540 archiepiscopus Elborensis, 1545 cardinalis xc, 44; 53, 4¹; 62,

- 16; 63¹⁴; 82, 8; 94, 5 13; 97, 14; 102, 7; 105²; 145, ante 1. 8; 171, 35; 209, 13; 251, 49; 265, 36; 308, 25; 339, 39; 520, 3; 586, 18.
- Portus Herculis 449, 9 23⁵⁷.
- S. Mariae 455, 24.
- Telamonis 130¹.
- Postellus, Guilelmus, Iesuita CXLVIII, 24⁹.
- Potken, Ioannes, Coloniensis XXXVI, 9⁴.
- Povum, villa prope Tridentum 234, 12 ss; 239, 3; 240, 14; 241, 2.
- fons Iulius ibi 234, 12 ss; 239, 3; 240, 14; 241, 2.
- Poyet, Guilelmus, Franciae cancellarius 798⁶.
- praedestinatio LXXIX⁶; XCIV, 35; 692, 5.
- praedicatio verbi Dei et praedicatorum (cf. Iulii III bullae) 215, 7; 435¹²; 700, 18 ss; 706, 34; 708, 7; 782, 6 ss; 870, 39 ss.
- Praedicatorum ordo 543, 3.
- eius generalis, a) 1546—1552 Franciscus Romeus de Castiglione 440, 15. b) 1552—1558 Stephanus Ususmaris Genuensis 290, 20. c) 1558—? Vincentius Iustinianus Genuensis 359, 11 (venit Trid. 18. Oct. 1561).
- vicarius generalis 370, 26.
- procurator 203, 10; 289, 21; 297, 19 (Thomas Manriquez); 318, 27.
- procurator in concilio a. 1546, v. Soto, Dominicus.
- fratres Romani, v. Roma, S. Maria supra Minervam.
- monachus quidam 300, 37; 563, 25; 565, 9 (Hispanus) 26 (Galus); 692, 3.
- Praemonstratensis abbatia principalis CXLVIII, 15⁶⁷ 21; CLVIII, 53; CLIX, 1.
- abbas generalis CXLVIII, 12 ss^{6-8 10}; CLXII².
- Praeneste oppidum 314, 7.
- Praenestinus cardinalis, a) 1543 ad 1550 Ioa. Maria de Monte, v. Iulius III. b) 1550 (Febr. 23 vel 28)—1553 [secundum Massarellum] Ioa. Petrus Caraffa, v. Paulus IV (re vera Praenestinus fiebat card. de Borbonio, v. *van Gulik-Eubel* III, 64).
- Praevallensis abbas, v. Verceil.
- Praga, civitas Bohemiae 157⁴.
- Pragensis archiepiscopus, 1561 ad 1581 Antonius Brus de Muglitz (ord. crucifer. cum stella rubra, 1560 episcopus Vindobonensis), Ferdinandi I orator in concilio (v. Ferd. I oratores) xcvi, 11; CLX⁹; 481⁵; 487⁵; 557, 1 ss¹ 26 28; (559, 13); 563, 7; 569, 37; 688, 36; 716, 25; 777, 34²⁷; 791, 17⁵; 796, 27; 810, 6; (836, 3?); 864, 18.
- — episcopus (1202?), privatus 805, 8².
- Pragenses scholares 855, 41.
- Pratanus, Laurentius XLIX—LXI; CLII⁹; 127, col. 4¹¹; 225, 18³; 372¹ (cf. Corrigenda); 415³.
- Prato, cardinalis Antonius de, magnus cancellarius Galliae, 1525 ad 1535 archiep. Senonensis 841, 29; 849, 17 ss³.
- Pratum, civitas 404⁹.
- fratres Prateses ord. erem. s. Aug. 404⁹.
- Pré, Richardus du, v. Dupré.
- Preda, Clemens a 229, 11.
- Premisliensis (*Przemysl*) episcopus, 1560—1572 Valentinus Herbult (Herbort), orator regis Poloniae in concilio a. 1562 s. ciii, 6; 562, 35 ss²; 563, 8; 569, 40; 716, 26; 832, 25 s; 834, 17; 866, 4 (videtur cum socio) 23⁶; 867, 11.
- presbyteri (quo differant ab episcopis), v. episcopi; parochi.
- Preseques, D. de 325, 7.
- Prevesa, civitas Epiri 153²; 238, 29.
- Prierias v. Mazzolenus.
- Prima Porta LXVIII⁶; 538, 10.
- Primisliensis v. Premisliensis.
- Princevallis, Ioannes Ludovicus, v. Firmanus.
- Pomponius, cler. Maceratensis, caerimoniarum cix⁸; 126, col. 1; 128, col. 3.
- Principevallis v. Princevallis.
- Priscianus grammaticus LXXXIII, 28 35 37 (de laude Anastasii).
- Priulus (de Priulis, Priolus), Aloysius, cler. Venetus, 1549 conclavista card. Poli LXXXVIII, 35; xci, 7¹; 125, col. 1⁹; 128, col. 2; 457³⁴.
- Hieronymus, frater et successor Laurentii 459, 15⁹.
- Laurentius, dux Venetorum 451, 8²; 459, 15⁹.
- Matthaeus, laicus Venetus, 1549 card. Pisani conclavista 124, col. 2.
- Privernum (*Piperno*) oppidum 40, 18; 441, 38; 461, 22.
- Probus, Valerius LXXXIII, 25.
- Prochyta (*Procida*) insula 445, 3 10 s 19; 449, 19; 456, 10 12 16 ss.
- Proclus philosophus LXXXIII, 17.
- Proculus, Massiliensis episcopus 750, 20.
- procuratores absentium praelatorum 561, 23 ss 32 ss.
- Profecto, Profectus de, v. Lazzaro.
- promotor concilii v. Castellius; Severolus.
- 'proponentibus legatis' LXXXI, 19; 469, 16; 472, 7 ss; 475, 2; 480, 18; 485, 6 9 ss 23 ss¹; 486, 10 ss; 635, 17²; 698, 25 s; 704, 4 ss²; 709, 37; 710, 43.
- Psalmæus (*Psaulme*, *Psaume*), Franciscus, abbas Viridunensis CXLVIII, 1¹ 8; CLVIII, 44 49.
- Ioannes, abbas Virid. CXLVIII¹.
- Nicolaus, 1548—1575 episcopus Viridunensis LIII, 2; CXLIII⁵; CXLVI—CLXX (cf. Corrig. ad CLXIX⁴); 228, 34; 229, 36 (adventus); 243, 18; 564 post l. 18; 661⁷; 671⁸; 721 ss (eius diarium); 752, 14 (votum); 759, 12 ss; 761—766 (votum); 768⁴; 772, 35; 801, 24 ss (votum de residentia); 826, 1 20 24 ss; 829, 9 ss (votum) 34; 830, 17; 832, 1 ss (it Oenipontem); 834, 15 ss (subdeputatus) 20 (cf. Addenda); 837, 13 ss (eius votum); 859, 20 ss (eius votum); 863, 12 ss (votum) 38; 865, 4 (votum); 867, 13; 868, 28 31⁴; 875, 32⁶; 876, 36; 877, 31 ss; 894, col. 2 (Addenda ad 838, 4; 861, 5).
- — eius consiliarii 868, 1.
- — fiscalis 868, 10.
- — locumtenens 826, 14; 832, 3 (fuit Tridenti).
- — procurator 868, 10.
- — receptor generalis 868, 10.
- — secretarius 879, 3 9 11.
- — sigillifer 814, 4; 819, 14; 832, 23; 833, 5 19 26 29; 835, 4; 838, 1; 861, 42; 868, 1 10.
- — vicarius 868, 10.
- — Germanus, camerarius 878, 28; 35; 879, 3.
- Petrus (pater Nicolai) CLVIII, 43.
- Psalmi XXXVI, 10⁴ (aethiopice).
- Ptolemaeus, Claudius, v. Tolomei.
- Puccius, Antonius, cardinalis 255, col. 2 (ubi falso *Paucius*).
- Pandolphus, Florentinus, 1549 conclavista cardinalis S. Florae 83¹; 125, col. 1.
- Puebla Montis Albani 342³.
- Pugnarosto, Arias Gundisalvus comes de, Segobiensis, 1549 conclavista cardinalis de la Cueva 84¹; 124, col. 1; 128, col. 1.
- Pulchrone-Sauvage, Nicolaus Fr. CLXVIII, 34.
- purgatorium 712, 9; 716, 15; 717, 28 32; 875, 23; 876, 17.
- Puteoli civitas 442, 9; 443, 4; 444, 22; 446, 16; 451, 3.
- Puteus, Antonius, 1562—1592 archiep. Genuensis 168³ (ubi falso *Iacobus*).
- Iacobus, Niciensis, auditor Rotae, 1550 (18. Apr.)—1562 archiepiscopus Barensis, 1551 cardinalis, † 23. Apr. 1563: LXX, 13; xc, 42; 168, 9³; 251, 16; 252, 39; 254, col. 2; 256, 13 16; 257, 6 ss; 259, 12; 264, 34; 266, 16 ss; 267, 4¹; 277, 17; 286, 11; 287, 22; 294, 1 4; 300, 24; 302, 34; 308, 36; 319, 9; 328, 31; 339, 6¹; 343, 13; 351, 15 (legatus concilii); 463, 12; 509, 30; 520, 38; 530, 12; 539, 41; 544, 12 s⁴ (obiit); 546, 23²; 547, 19; 581, 22; 611, 22.

[Puteus:] (idem? praedicat) 320, 14.
Pyrgos v. Centumcellae.

Q.

quaestores (quaestuarii) 483, 1; 596, 22; 597^b; 640, 24 ss; 646, 12 ss.
Querciolarum comes v. Folianus.
Quesnellus, Paschasius 733²; 886⁵.
Queta, Antonius, Tridentinus 354, 35.
Quinones (Quignones), Franciscus, cardinalis ciii, 36; 325, 14 ss (eius breviarium).
— Ioannes v. Calaguritanus.
Quinecclesiensis episcopus, 1560 ad 1564 (22. Martii) Georgius Draskowich, presbyter Zagrabienensis, deinde episcopus Zagrabienensis, 1578 Iauriensis (Raab), 1587 (?) archiepiscopus Colocensis (Calocza), 1585 cardinalis, † 1587: 557, 2 ss²³ (cf. Corrig.) 23 25; (559, 13); 562, 17; 563, 7; 566, 22; 569, 38; 644, 4; 649, 46; 650, 12 17 38; 653, 1 3; 656, 29⁵; 657, 1¹; 659²; 670, 15 ss³; 673, 20 ss⁴ 35; 676, 7²; 718, 25; 736, 1¹; 810, 7 (votum): 815³; 825, 32; (836, 3?); 879, 8.
S. Quintini, oppidum Galliae 313, 18; 454, 32; 455, 1.

R.

Raab (Iaurinum) 243⁶; 736¹.
Rabelais, Franciscus 342².
Ragusa, civitas 588, 42.
— Ragusinus archiepiscopus, a) 1545 ad 1553 Ioannes Angelus de Medicis, v. Pius IV (341, 11).
b) 1555—1564 Ludovicus Beccatellus, v. Beccatellus.
— ecclesia Ragusina 782, 26.
— capitulum Ragusinum 782, 25.
Raimundinis, Marsilius de, Patavinus 758¹⁴; 773, 19⁵.
Ramardus, Natalis, laicus Ruthenensis (Rodez), medicus, 1549 conclavista cardinalis Lotharingi et medicus conclavis 116, 21; 124, col. 2; 128, col. 4.
Ramatha, oppidum 791, 12.
Rambouillet, oppidum 809, 5.
Rangone, conte Baldassarre 299⁴.
Rankweil, oppidum (Vorarlberg) CLXXI, App. II, n. 16.
Raphael Patavinus, ord. erem. s. Aug. I XXXIX, 27.
— Sanctius, pictor 325, 22 (pictura eius destruenda).
— Senensis (ord. erem. s. Aug.?) 439, 1.
Rapondus, Petrus, subdiaconus pontificus 504, 27; 511, 27.
Rastellus, magister Iacobus, de Perusia, chirurgus conclavis 1549: 105⁸ (exit); 126, col. 1; 128, col. 4.

Ratisbona civitas:
— episcopus, 1548—1564 Georgius de Pappenheim 561, 25¹ (mittit procuratorem).
— colloquium 1546: 366, 17; 407, 15.
— conventus principum (dieta), a) 1541: 832, 33⁴. b) 1546: 366, 18 27; 374, 28; 377, 17; 384, 22.
— liber (Interim) CLX³; 723⁵.
Ratti, Achilles CXXXIX, 31⁵.
Ravellenses episcopi v. Beccatellus; Tombesius.
Ravenna civitas LXII⁴; 19²; 23, 19; 39 (index); 501¹; 597ⁿ.
— ecclesia 439⁶.
— Portuense coenobium 501¹.
— Ravennatensis cardinalis (1527 ad 1549 Benedictus de Accoltis, cf. Conc. Trid. I, 865²) 152, 22.
Raverta v. Terracina (episcopus).
Raviottis, Odettus (ita corrigendum p. 124) de, clericus Lingonensis, 1549 conclavista cardinalis de Caesis 124, col. 1; 128, col. 1.
Raynaldus, Odericus, continuator Baronii xv, 9; xxiii, 44; xxxix, 2; xlvi, 1 4; xlviii, 2 9 11; lxxviii⁵.
Rays, Dragut, v. Dragut.
Reate (civitas) 40, 1.
— Reatinus episcopus, a) 1555 ad 1562 Ioannes Bapt. Osius Romanus, datarius Pauli IV: 532, 46.
b) 1562—1572 M. Ant. Amulius, v. Amulius. c) Marianus Victorius Reatinus (1571—1572 ep. Ameliensis), v. Victorius.
Recanetum civitas LXIII, 21 (capitul. gen. Aug.); LXIV, 43² (idem); 353, 22; 434, 22 (capitul. gen. Augustinianorum).
Redonensis (Rennes) episcopus, 1539—1558 Claudius de Dodieu, al. de Veli 407⁴.
reformatio morum etc. xcvii, t. II, n. 25 33 35; 1. 6; cxliii, 30; cxlix, 17; cliii, 4 ss; 193³ (ref. Pauli III), 19 ss (Iulii III); 197, 14; 198, 34; 199, 7 20; 202, 30; 216, 3 ss 29 33; 217, 3 10 ss (datariatus); 254 ss (Marcelli II ref.); 257, 4 ss; 259, 10 ss; 262, 10 ss; 272, 4 ss; 277, 12 ss (Pauli IV); 286, 82 ss; 287, 1 ss; 288, 20 ss; 289, 1 ss²; 290, 9 ss; 343, 1 ad 19; 351, 1; 369, 6; 374, 18 ss; 375, 10 ss; 379, 3 ss; 384, 15 21; 392, 1 ss 19 ss; 393, 15; 402, 31; 405, 10; 422, 18; 423, 21 42; 424, 7 15 21; 426, 4 6; 427, 25; 428, 6; 436⁷; 449, 2 ss; 451, 15; 461, 36; 466, 31⁷; 469, 13 21 ss; 473, 15; 477, 44; 480, 4 24 ss; 481, 20 ss; 482, 1 ss; 483, 8 ss; 484, 1 ss; 516, 39 s; 559, 23; 570, 20 s; 596, 14 ss^b; 638, 8 ss; 639, 36 ss; 643, 5; 645, 25 ss^a; 649, 37; 653, 7 ss;

656, 19 31; 657, 9 ss¹² (libellus Ferdinandi I); 658, 29; 659²; 668, 5 ss² (Gallorum articuli) 39; 670, 17 31; 672, 1 s; 675, 5 ss (capitula ficticia) 30 s 33; 676, 13 ss²; 677, 30 ss 37 ss; 682, 18 ss; 683; 690, 44 ss; 691, 29 ss; 693, 33 ss (principum saecularium); 695, 19 ss (21 capitula); 697, 2 ss 32 ss; 698; 704, 40 ss; 705; 706, 32 ss; 707—709; 710, 18 34 ss; 711, 13 ss 38; 712, 8; 713—716; 717, 30; 718, 33 42; 729; 730, 18 s 39 ss; 732 passim; 733; 753; 757, 13 ss; 765; 778; 799 s¹; 808, 1 ss; 811, 13 24 s; 812; 814, 30; 815, 7; 816, 13 ss; 818, 24 ss; 820, 15; 821, 2 ss 36 ss; 822; 838 ss; 843 ss; 852, 3 ss; 866, 11; 868⁵; 869 ss; 875, 27; 884, 7 ss (cf. conclave, poenitentia, praedicatio, residentia, signatura etc.).
— scripturae circa reformationem 256, 7.
Regardius, Galesius, cubicularius card. Ioa. Angeli de Medicis 578, 22⁵.
Regium Lepidi (Reggio Aemiliae) 434, 8; 587⁶; 736³.
— Regiensis episcopus, 1545—1569 Ioannes Bapt. de Grossis, Mantuanus (c. 2?); CLX, 24; 354, 21 (advenit Tridentum); 356, 18 21 23; 465, 13; 547, 36; 548, 29; 549, 40; 556²; 559, 14; 724^a; 831, 53.
— (Reggio Calabriae) 404⁹.
— Regiensis archiepiscopus, 1560 ad 1592 Gaspar del Fosso ord. Minim. (antea episcopus Calvensis) (c. 2?); 554, 4; 556, 10 23; 569, 36; 724⁸; 791, 1^a.
regressus v. accessus.
regulares (cf. monasteria) xcvii, t. II, n. 20; 348, 2 (extra monasteria); 481, 24 ss; 591, 17 ss; 655, 8; 701, 6; 713, 36 ss; 714; 715; 872, 34; 875, 28; 876, 20 33.
Reiffenberg, nobilis Trevirensis 880, 38.
reliquiae sanctorum cxlvi, 23; 875, 23; 876, 18.
Remae (Rhema, Reims) civitas Galliae cxlvii⁴; cliv, 6; clvi⁴; clxxi⁷.
— ecclesia 846, 48.
— bibliotheca municipalis clvi⁴.
— abbatisa S. Petri (Renata, soror card. Caroli Lotharingi), v. Lotharingus, card. Carolus.
— officiales card. Lotharingi ibidem 861, 43.
— concilium v. concilia.
Remigius, magister, v. Feronibus.
Remiremont, oppidum clxxi, App. II, n. 29.
Renalducci (?) v. Benalducci.
Rennensis episcopus, v. Redonensis.

- Reomanus, Ioannes Suavius, 1555 ad 1561 episcopus Mirapicensis, 1555 cardinalis, † 1566: 285, 30 35; 287, 22; 294, 5; 302, 33 36; 308, 46; 322, 2; 328, 35; 331, 19^s; 339, 12¹; 527, 36; 528, 8; 599, 24; 611, 23; 615, 12 ss; 621, 33; 625, 39 ss; 626, 1 ss¹; 627, 11 ss; 629, 28.
- Requesenz, Ludovicus, magnus Castellae commendator, orator Philippi II in curia Rom. 1563 ss 599, 31; 703, 42^b (venit Romam); 717¹; (875^s).
- reservationes 874, 28 31.
- residentia episcoporum et parochorum CII, 9; CXLIII, 19; CLII, 5 37; CLIII, 12 ss; 242, 27; 343, 3 ss¹; 345, 31 ss; 347, 32 ss; 348, 1 ss; 384, 21; 390, 18 ss 35; 391, 17; 392, 1 15 37 ss; 393, 1 ss 22 29 ss; 394, 3; 465^s; 467, 2; 482, 12; 484, 30 34 ss; 487, 13 20; 488, 1 ss; 514, 30 ss; 532, 37 ss; 535, 12 ss¹; 559, 22; 564, 38 ss; 591, 26 s; 597^c; 638, 11 ss; 639, 26 ss; 641, 30; 642, 8 ss 31 ss; 645, 28; 646, 38 40; 647, 20 ss 39; 650, 35; 657, 4; 659, 2; 660, 18 24 ss; 666, 26 35 ss; 667, 16 ss; 668, 25 ss; 669; 670, 5 25; 675, 9 ss; 679, 8; 682, 3; 685¹; 686, 3 10; 709, 9 ss; 760; 779, 24 ss; 780 ss; 873, 32 ss.
- parochorum 597^c.
- Restoro, Castaldo 325^s.
- Rettinger, Hercules, v. Lavantinus.
- Reusens, E. H. J. XLIX, 19; L, 10^s; LII, 10.
- Reverta (Raverta), v. Terracina (episcopus).
- Reyngut, Iodocus, ord. erem. s. Aug., provincialis Coloniensis LXXXIX, 18.
- Rezolum oppidum 465, 12.
- Rheinbach oppidum LXVIII⁶.
- Rheineck, oppidum Helvetiae CLXXI, App. II, n. 18.
- Rheinfeldten, oppidum Helvetiae CLXXI, App. II, n. 18.
- Rheingraf 880, 2.
- Rheinhausen, oppidum 879, 35; 880, 18.
- Rhenus fluvius LXVI, 15⁹; 879, 36.
- Rhenanae orae 595^d.
- Rhodus insula 400, 3¹.
- Rhodiensium (*cavalieri di Rodi*) religio 185¹; 282, 4 ss (obedientiam praestat Paulo IV); 344, 7.
- legati del gran maestro 185¹; 344, 7 ss; 600, 6 (Ioannes Valleta).
- Philippus, orator ducis Ferrariae (v. Ferrara) 24, 20.
- Riarius, Alexander, auditor camerae 327^s.
- Ribadeneira, Petrus, Iesuita 511⁴; 892, col. 2 (ad 318¹).
- Ribera, Petrus Alfan(us) [Perafan-us] de, dux Alcalae, 1559 ss pro-
- rex Neapolitanus LXXXVIII, 41; 458, 11 13 ss; 460, 26; 523¹; 599, 26.
- Ricardina villa Olivetanorum 437, 5.
- Ricardus, Alexander, Neapolitanus LXXX, 14 ss 30; LXXXI, 15.
- Paulus 444, 1.
- Salzburgensis CXXXVIII, 31.
- Vercellensis, abbas Praevallensis 358, 16.
- de S. Victore 760, 40^s (?).
- Riccus, Bartholomaeus xxv, 18; xxvi, 13; LXXXVIII, 32; xc, 48.
- Ioannes, Montispolitianus, cler. camerae apost. ('thesaurarius apostolicus'), 1544 archiep. Sipontinus, 1545 episcopus Clusinus, 1561 admin. Montispolit., 1551 cardinalis ('Politianus', S. Vitalis), † 1574: LXV, 31 s; LXXIII, 39⁹; 239, 8^s; 251, 14; 252, 39; 254, col. 2; 264, 31; 269, col. 2; 270, col. 2; 327, 2; 339, 4¹; (439, 4¹); 530, 12; 576, 21^s; 611, 22; 621, 33.
- (de Riccis), Ioannes Maria, clericus Mediolan., 1549 conclavista cardinalis Maffei 124, col. 2; 128, col. 2; 586, 20.
- Richebe, Ioannes, scriptor apostolicus 500, 34.
- Richter, Ludovicus Aemilius 429¹.
- Ried, locus Tirolensis CLXXI, App. II, n. 12.
- Rieumes, pagus Galliae 331^s.
- Rigium v. Regium.
- Rignanum oppidum 406⁶; 441, 2.
- Riofredo oppidum 297, 2.
- Ripa, Ioannes Bapt. de, v. Riva.
- Ritallum castrum 441, 5.
- Riva (Ripa), Ioannes Baptista de, laicus Mediolanensis, 1549 conclavista card. Poli 125, col. 1; 128, col. 2.
- Robempre, D. de 325, 8.
- Robertis (Rubertis), Dionysius, ord. serv., prof. theol., capellanus Iulii III, 1550 (30. Maii) — 1554 episcopus Ferentinus, 1554 (30. Martii) ad 1560 archiep. Sipontinus († 1560) 175, 10; 499, 15^s; 503, 15; 505, 9.
- Robertus Flamingus, 1549 conclavista card. Maffei 128, col. 2.
- ord. Praed., Gallus (saec. XIII), propheta 798, 18⁴⁶.
- Robles, dux Hispanorum 1565: 600, 5.
- Roboam rex 859, 34.
- Roboretum oppidum LX, 20; LXVIII⁶; 225, 1 9.
- Robortellus, Franciscus LXX, 18.
- Rocca, Aurelius della (Neapolitanus?) ord. erem. s. Aug., *agente del card. Seripando* LXXXIX, 25⁹; CXXIV¹¹; 434, 20 30; 435, 1; 438, 24; 439, 11; 442, 11 17 30.
- Roccabruna, Hieronymus, canonicus Tridentinus 240, 27; 567¹.
- Roccacontrata 39 (index), cum adn. I.
- Rocella, oppidum in Bruttis 458, 16.
- Rodensis abbatia (*Klosterrath, Rolduc*) eiusque codex Pratani LIII ss.
- Rodericus, Zamorensis episcopus, v. Arevalo.
- Rodolphus, Nicolaus cardinalis (1517, † 1550) LXV, 30; 7, 6 36; 8, 37; 11, 17 42; 22, 40; 27, 7 24; 30, 7 23; 31^s, 29; 34, 29; 38¹; 39 (index) et adn. s; 40, 22¹; 47^s (p. 48, col. 1); 50, 5; 52, 24; 55, 33; 58^s; 59, 3¹; 63, 4; 64¹ (col. 2); 78^s; 82, 13; 85, 20 s; 89^s; 93, 14 18 22; 94, 17; 97; 99, 3 ss^s (aegrotus); 100, 6 21^s; 101, 5 ss^s (exit aegrotus); 102, 6; 104¹; 105¹; 109, 7; 113¹ (mortuus); 117, 7; 124, col. 1 (eius conclavistae); 129, 8^s; 130, 3; 132¹; 137, 10^s; 145, post l. 5; 169^e; 435, 4¹; 438, 22; 440, 7.
- Rogerii (Salernitani) 453, 5.
- Camillus 451, 7.
- Decius 451, 7 (v. Sammudia).
- Hannibal 464, 35.
- Iulius, Romanus, diaconus concilii 547, 10.
- Iuvenis, v. Iuvenis.
- Roma dea 214, 26.
- Roma urbs: sacco di Roma (1527) 203, 12 ss; 271; 401, 15^s; 403^s.
- a) montes:
- Caballinus (Quirinalis) 3, 11 15^s; 4, 25; 326, 14; 342^s; 438, 21; 440, 1; 491, 14; 597, 14.
- Capitolinus v. Capitolium (inter aedificia).
- Ianiculus 156, 32; 211, 3.
- Marius ('Martius') 166, 36; 169, 23; 194, 14; 202, 6.
- Pincius ('hortorum') 197, 19; 271¹; 342^s.
- Quirinalis v. Caballinus.
- Vaticanus v. Vaticanum palatium.
- b) pontes:
- S. Angeli (Hadriani, Aelius) 196, 28; 272, 26; 540, 36; 592, 25.
- Fabricius 315, 8.
- Iulius (S. Mariae) 315, 7.
- Milvius 12, 19; 176, 29; 538, 14.
- c) portae:
- S. Agnetis 186, 24.
- S. Caelimontana 597^k.
- Flaminia (S. Mariae de Populo) 12, 25; 162, 4; 164, 10; 177, 4; 182, 19; 186, 25; 190, 31; 197, 20; 199, 35; 259, 39; 295, 20; 297, 5; 312, 33; 317, 24; 332, 4; 348, 24; 349, 39; 451, 23; 515, 22; 535, 30; 538, 36; 542, 21; 597, 15.
- Maior 299, 15⁴.
- Nomentana 597, 13.
- S. Petri 167, 36; 168, 24; 169,

- 14; 171, 33; 172, 23; 177, 23; 199, 32; 205, 32; 218, 4; 291, 10; 317, 12 27; 500, 20; 505, 19; 514, 44; 542, 7; 547, 20.
[Roma, portae:] Pia 542, 3; 597, 14.
— Portuensis 295, 20.
— Salaria 597, 13.
— S. Spiritus 295, 20; 514, 44.
d) regiones, plateae, viae:
— Agonae platea 169, 16 35; 276, 4 (aedes ducis Florent.); 400^a.
— Alexandrina via 311, 15.
— Arenulae 340, 6.
— Aurelia via 597, 15.
— Banchi 536, 18; 537, 25.
— Campana via 597^k.
— Campus Florae 146, 32; 184, 17; 249, 18; 250, 13; 516, 35.
— — Martius 168, 26; 172, 25; 333¹; 616, 17.
— Columna regio 18, 38; 21, 25.
— Doganae platea 537, 26.
— Farnesiani horti 330¹.
— Flaminia via 597, 15.
— Iordanus mons 536, 17; 537, 25.
— Leonina civitas (Burgus S. Petri) 7, 17; 10, 35; 17, 8; 21, 23; 248⁵; 272, 25; 295, 19; 315, 9; 329, 28; 502, 14; 504, 13; 514, 44; 538, 40; 597, 6; 598^r; 607, 30 (Vaticana regio).
— Leonina via 199, 34.
— S. Macuti platea 333, 24^a.
— S. Marci platea 211, 33.
— S. Mariae Transpontinae (Trans-tiberinae) platea 214, 2.
— — Transtiberina via 273, 29; 491, 17.
— Mellini regio 146, 6.
— pontis Milvii via 499, 27.
— Neronis horti 190, 31; (197, 19?).
— Parione 536, 17; 537, 25.
— S. Petri platea 499, 29; 500, 4; 515, 15.
— via Pia 597, 14.
— via magna populi 542, 39.
— ad arcum Portugallum 171, 35; 177, 24.
— Prata Quintia 597, 7.
— Ripa 598, 23 29.
— Ripetta s. S. Rochi via 499, 26; 515, 37; 536, 16; 598, 23.
— Salvitorium platea 199, 37; 311, 16.
— via Turris Sanguineae 536, 17; 537, 34.
e) ecclesiae, monasteria, loca pia.
— S. Agathae (cum palatio) 158, 8.
— S. Andreae ante portam Flaminiam 499, 25.
— S. Angeli 185¹.
— — Burgensis societas (confraternitas) 210, 24.
— SS. Apostolorum 186, 29; 229, 24.
— S. Augustini CXXVII¹¹; 283, 40; 438, 13 ss; 439, 10 13 20; 440, 15 22; 441, 35; 461, 31; 464, 21; 536, 17; 543, 38.
— S. Bartholomaei in insula 315, 9 25 ss³; 347, 12 ss.
— SS. Celsi et Iuliani eccl. collegiata CIX, 8°; CX, 26 29; CXII, 28; CXIII¹.
— S. Chrysogoni XXXIX, 45; 165, 29.
— S. Crucis in Ierusalem 161, 2; 297¹; 775⁵.
— S. Eusebii 334, 17.
— S. Iacobi Hispanorum 514, 20 40; 543, 4.
— — incurabili 185, 10; 543, 6.
— Iesu (*al Gesu*) 222².
— S. Ioannis decollati 353, 2; 546, 41.
— S. Ioannis in Laterano ecclesia CXXXII²; 156, 41 (porta sancta); 162, 18 ss; 178, 28; 179, 1 ss; 186, 9 (imago salvatoris) 22; 210, 4 15 41; 284, 7 ss; 341, 20 (possessio Pii IV); 590⁶; 621, 23.
— — turres et laquearia ecclesiae 598^a.
— — poenitentiarum 289, 22 (decanus).
— — reliquiae 221, 1.
— — salvatoris simulacrum 621, 23.
— — capita apostolorum 220, 6.
— — canonici regulares, v. canonici.
— — capitulum 545, 42.
— S. Isidori desertum XLVIII, 24.
— S. Laurentii in Damaso XXII¹.
— — extra muros 334, 16.
— — in Piscina 504, 13.
— S. Marcelli 539, 37.
— — societas 166, 13; 198, 8.
— S. Marci 178, 27; 211⁴; 229, 23; 273, 11 ss; 245, 24 28.
— S. Mariae Angelorum 542, 13; 598, 1; 600⁷.
— de Anima 536, 17.
— in Ara coeli 275, 34; 326, 13; 342, 26; 533, 23; 621, 24.
— de Febre 492, 22; 518, 8; 527, 9.
— Maior XXII¹; 156, 43 (porta sancta); 186, 10 (imago b. virginis) 22; 210, 4 16 41; 449¹; 599¹.
— — reliquiae ibi 221, 2.
— — supra Minervam 162, 29 ss; 167, 30; 168³; 177, 16 (monasterium); 179⁴; 238¹; 278, 8; 284, 12; 331, 17; 333, 14¹; 334, 16; 344, 32; 347, 30; 349, 10; 353, 1; 503, 3; 515, post l. 2; 516, 7; 534, 1; 535, 17; 537, 16 26; 545, 37; 592^a; 607, 11; 794⁴.
— — societas ibi erecta 132, 35 ss; (162, 35 ss); 222, 7 ss; (344, 31 ss).
— Nova 205, 40.
— Orphanorum 185, 10.
— de Pace 334, 16; 340³.
— de Populo 187, 10; 297, 4 ss (deletur); 406⁵; 451, 23; 499, 1; 503, 8; 504, 5 12; 542, 36.
— Rotunda (Pantheon) 333³; 449, 11¹ 15; 527, 4¹.
— Transpontina 540, 32; 592^a.
— in Vita lata XXXV, 42; XXXVIII, 20.
— S. Martini in montibus 535, 10.
— S. Nicolai in carcere 518, 24.
— S. Onuphrii 189, 25; 534⁵.
— S. Pauli extra muros 156, 42 (porta sancta); 210, 4 16 41; 297¹.
— S. Petri in montorio 543, 32.
— — fratres ibi 543, 33.
— S. Petri in Vaticano XXIV, 10; 156, 44 (porta sancta); 157, 1 ss; 210, 3 18 ss.
— — capella vultus Domini 517, 15.
— — ss. sacramenti 517, 11.
— — S. Andreae (et Georgii) 248, 6²; 301, 6; 532, 6 17.
— — ubi corpora Petri et Pauli 253, 31.
— — reliquiae:
vultus Domini (sudarium) 174, 15 19; 200, 25; 220, 6 24.
lancea 174, 15; 220, 24.
caput S. Andreae 301, 6.
— — capitulum, canonici 517, 7 ss; 545, 42.
— — poenitentiarum 165, 7; 166, 5; 491, 25; 492, 8; 506, 19.
— S. Rochi ad Ripettam 499, 25.
— S. Sab(b)ae 593, 25°; 598, 17.
— S. Sabinae 284, 12.
— S. Salvatoris in Lauro 330, 39; 515, 8.
— S. Silvestri in Quirinali (monasterium) 325, 14; 351¹.
— S. Spiritus LXII, 27; 174, 17; 331³; 541, 43 (consecratur); 544, 7 26; (596, 22?); (597^b?); 598, 15 ss.
— S. Stephani Aethiopum XXXVI, 25.
— — in Coelio 589, 19.
— S. Trinitatis 342²; (543, 33?).
— quattuor ecclesiae iubilaei 209, 37; 210, 3; 216, 36.
f) palatia, aedificia:
— S. Agnetis palatium 169°.
— Alberinis, domus de 537, 26.
— S. Angeli castellum (moles Hadriani) CXV³; 20, 8 (pecunia ibi); 66, 7 (card. Verulanus ibi mortuus); 155, 12 (praeeficitur eques Petrus de Monte) 14; 258, 1 (praeeficitur Ioannes Bapt. Cervinus); 272, 33 (praeeficitur Diomedes Caraffa); 292, 16 ss (pecunia ibi depouuntur); 334³ (Moronus liberatur); 337¹; 352, 35; 354, 3; 460, 28; 514, 45; 518, 12; 534, 39; 538, 39; 539, 7 30 39; 540, 30; 541, 23 32 36; 542, 4; 592, 2 23; 593, 21; 597, 7 9; 599, 11.
— — castellanus 69³.
— S. Apollinaris palatium 169, 35.
— Aqua Salaria (virgo) 597, 16.
— Bellai cardinalis (in hortis Quirinalibus) 342².
— Bufalinorum domus ad Parionem 462, 17.

- [Roma, palatia etc.] Cancellaria, v. S. Laurentii in Damaso.
- Capitolium 12, 26; 286, 17; 291, 4; 315, 8; 332, 17; 333, 5; 337^a (col. 2); 516, 28 ss; 597, 20^a; 606, 21; 608, 6 ss; 609, 5; 618, 32.
- Conservatorum palatium 186, 14.
- Farnesinum palatium 184, 16 23.
- S. Georgii palatium 61, 11; 185, 1; 187, 1; 199, 33.
- Iulia (Iulii III) vinea et villa 148, 4; 177, 4 182, 18; 197, 19; 213, 13; 219, 17; 221, 35; 222^a, 29; 223, 10 17; 535, 30 33; 536, 3 33; 538, 1 42 52; 597, 21 ss.
- S. Laurentii in Damaso (cancellaria) xvii, 17; 71^a; 180, 33; 184, 23 27.
- Leonina moenia 160, 12.
- S. Marcelli palatium 340^a; 502, 18; 527, 19.
- S. Marci palatium cxii, 6; cxv^a; cxxxii^a; 185, 1 ss; 186, 17 25 32 36; 272, 24; 273, 5 23; 275, 13 38; 276, 23; 278, 12; 282, 28; 284, 20 ss; 298^a; 347, 19 31; 511, 11 14; 534, 14; 535, 12; 543, 18; 597, 20.
- S. Martini in montibus palatium 347, 26.
- Maximorum (*Massimi*) villa 197, 30.
- Montis Iordani palatium 259, 40.
- S. Petri ad vincula palatium 186, 6.
- Portugallense (all' arco di Portogallo) 171, 35.
- S. Praxedis Lxxvii, 24.
- Ripetta, palazazzo vicino di 439^a.
- Thermae Diocletiani 342^a; 542, 12; 593, 1.
- Turris Nonae 335^a; (440, 18^a); 540, 33; 592, 23.
- Sanguinea 536, 17; 537, 34; 542, 39.
- Valle, domus de (in Parione) 537, 25.
- Velabrum, lavacrum ad 598^a.
- Vaticanum palatium passim commemoratur.
- — S. Sixti capella xvii, 20; 4, 30; 14, 28^a; 25, 11; 26, 15; 27, 12, et in conclavium historiis quotidie fere.
- — Paulina capella xvii, 21 et saepius in conclavium historiis.
- — moenianum Alexandri VI: cxxxii^a.
- — Belvedere 158, 20, deinde saepissime in Massarelli diario VI; 557, 7 s.
- — Appartamento Borgia 183, 27^a; 524, 28.
- — Turris Borgia 157, 22; 158^a; 183, 19; 184, 14; 514, 17.
- — Aula Constantini saepe in conclavibus et in Massarelli diario VI commemoratur; 325, 21 de Raphaelis pictura destruenda.
- — Stantiae Innocentii VI: 536, 46.
- — Vaticana fabrica 596, 22; 597^b.
- g) Romani curiales (officiales) 449, 21; 467, 6; 483, 21 ss.
- magister sacri palatii 257, 32; 518, 26 (Giannerini).
- thesaurarius (2. III. 1561) 540, 27.
- h) instituta quaedam:
- academia Romana (studium, Sapientia) 185^a; 198, 33^a; 199, 1; 200, 8 ss; 597^p.
- montes pietatis 593^a; 598, 12 ss.
- i) confraternitates:
- S. Angeli Burgensis societas 210, 24.
- S. Marcelli societas 166, 13; 198, 8.
- S. Mariae supra Minervam societas, v. inter ecclesias.
- misericordiae fraternitas 540, 39.
- vexilli (*gonfalone*) societas 166, 11 ss^a.
- Romandiola (*Romagna*), provincia status ecclesiastici cx i^a (col. 2); 18, 12; 153^b (tesoriere di R.); 155, 4 (legatus); 187, 29 (frumentum); 193, 7 (idem); 195, 29; 196, 16; 292, 7; 358, 38; 359, 28.
- S. Romano, Ioannes de, archiepiscopus Aquensis (in Gallia) 211, 29.
- Romanus, familiaris card. Lotharingi 834, 2 11 ss.
- Romeus (de Romeis), Sebastianus, cler. Aretinus, clericus s. collegii 126, col. 1; 128, col. 3.
- Romulus, rex Romanus 575^b.
- Roncillione, oppidum 191, 11; 224, 13.
- Rorarius, Hieronymus 185^a.
- Rorschach, oppidum Helvetiae CLxx, App. II, n. 19.
- Rosarius, Virgilius, Spoletanus, 1549 conclavista cardinalis Theatini (Ioa. P. Caraffae), 1554 episcopus Isclanus, vicarius papae in Urbe, 1557 cardinalis, † 1559: 122, col. 2; 127, col. 1; 304, 34 (fit cardinalis); 305, 9 16 27 36; 309, 6; 322, 34; 327, 11 (fit vicarius papae) 21; 330, 1 35; 331, 14 ss^a (moritur) 18; 336, 8; 505, 22; 514, 11; 515, 16 (obit).
- Rosellus, Antonius, Aretinus († 1466) 768, 24^a.
- Rosinus, Albertus 235^a.
- Rossa, Monsieur de la, 1549 conclavista cardinalis de Armaignac 127, col. 2.
- Rossanensis archiepiscopus, a) 1544 ad 1551 Hieronymus Verallus, v. Verallus (cardinalis). b) 1551 ad 1553 Paulus Aemilius Verallus, v. Caputaquensis. c) 1553 ad 1573 Ioannes Bapt. Castagna, v. Castagna.
- Rossettus, Alexander, clericus Ferrariensis, 1549 conclavista card. de Vendôme, deinde Ferrariensis 125, col. 2; 128, col. 3; 155, 26^a (mittitur in Galliam a Iulio III).
- Rossi, v. Rubeus.
- Rossius, Nicolaus Alexius, Neapolitanus Lxxxix, 19^a 28.
- Rota, Alfonsus Lxxxix, 32.
- Placidus Lxxxix, 32.
- Rotae Romanae reformatio 596, 17.
- auditores 78, 18; 80, 1; 229, 23; 525, 14.
- auditor in concilio 1562 s, v. Paleottus.
- Rotae oppidum 434, 24.
- Rothomagum, civitas Galliae 595, 31; 868, 6.
- Rothomagensis cardinalis, v. Ambasia.
- Rottenbuch, locus Lxvi^a; Lxviii^a.
- Roue, Iacobus de la, Aniciensis dioec., 1549 conclavista card. Turnonii 123, col. 1; 127, col. 2.
- Roussi, Carolus de, Laudunensis, 1549 conclavista card. Borbonii 123, col. 1; 127, col. 1.
- Rovere, Guidobaldus de, v. Urbini dux.
- Hieronymus 164, 34.
- Roverella, Philo, v. Asculanus episcopus.
- Roveretum (Roboretum) 233, 11; 236, 20; 386, 35^a; 387, 10; 406^a; 433, 20; 465, 20; 547, 29.
- Roversani comes 134, 19; 238, 26.
- Rubertis, v. Robertis.
- Rubeus, Hieronymus, episcopus Papiensis 151, 23 ss; 195^a; 201, 7 ss (Romam venit).
- Hippolytus v. Conoviensis.
- Ludovicus, Bononiensis orator 26, 1; 159, 20.
- Rubico flumen 353, 30.
- Rucellaius, Hannibal xxxi, 4; 280^a; 523, 6 (1559 conclavista).
- Rufinus (Ruffinus), Alexander, cler. Romanus, 1549 conclavista card. Veralli 61^a; 124, col. 2.
- Ruggierus, Bonifatius, v. Ferraria.
- Ruinus, Carolus, iurisconsultus 587, 35^a.
- Rullus, Donatus xci, 10.
- Ruscellus, Hieronymus cxxiii^a; cxxiv^a; cxxv, 12.
- Ruscha, Ioannes Antonius, Mediolanensis, secretarius Claudii Durfé, 1549 conclavista card. Castillio- nei 108, 8; 116, 2; 125, col. 1; 127, col. 3 (exit).
- Ruy, Alfonsus, 1549 conclavista cardinalis de la Cueva 127, col. 4; 128, col. 1.

S.

- Sabaudia 187^a; 449, 25; 466^a.
- Sabaudiae dux, a) Carolus III († 1553) 167, 33 ss; 176, 12; 401, 30; 402, 25^a.

- [Sabaudia, dux Carolus:] eius oratores (Carolus Mombellius comes Fruciaschi et Dr Carolus Malaopera) 167, 33 ss; 176, 5 12.
- b) Emanuel Philibertus (1553 ad 1580): (LXVII, 15²); 235, 18 28; 236, 12 ss; 344, 24; 454, 33; 526, 4 8; 668, 12; 670⁵; 671, 21; 676, 24 ss; 809, 3; 827, 21; 828, 21; 866, 25.
- eius orator(es) CXXVII¹; 344, 24; 345, 10; 526, 4; 534, 27; 590, 28.
- orator in concilio (1563) v. Augustanus (*Aosta*).
- bellum 401, 13.
- Sabaudia, Ioannes Maria de, v. Colegnus.
- Sabellus, Christophorus 335² (col. 2).
- Flaminius, 1550 camerarius secretus Iulii III 154, 17.
- Honorius 190, 22.
- Iacobus, 1539 cardinalis diaconus († 1587) CXXV, 28; 7, 37; 9, 6; 27, 8 12; 39 (index); 40, 13; 55, 30; 56, 21; 97 (post l. 6, col. 5); 125, col. 2 (eius conclavistae); 127, col. 4; 128, col. 3; 139²; 140, 10; 145, col. 1; 156, 17; 159, 7; 162, 2; 176, 1; 180, 2; 201, 13 16; 203, 22; 206, 27 38; 208, 12; 209, 4; 216, 3 (legatus Marchiae) 16; 219, 5; 221, 7 (it ad legationem); 249² (venit ad conclave 1555); 251, 27; 253, 1; 254, col. 1 2; 265, 9; 268, col. 1; 269, col. 2; 272, 15 (fit ep. Eugubinus); 283, 19; 293, 5; 294, 5; 301, 41; 302 39; 309, 16; 339, 20¹; 343, 14; 348, 30; 523, 11; 524, 1; 528, 11 43; 532, 22; 536, 35; 539, 2; 578, 12³; 579⁵; 598, 6¹; 611, 25; 617, 39; 620, 12; 628, 31; 629, 34.
- Ioannes Bapt. 335² (col. 2); 588, 37.
- Sabini, Ioannes de, alias de la Monte (Motte?), laicus Tullensis dioecesis, 1549 conclavista card. Lotharingi 124, col. 2.
- Saccus, Sanctus (Sanctes), cler. Faventinus, 1549 conclavista card. Sermonetae 125, col. 2; 128, col. 2.
- sacramenta (v. etiam singula sacr.) LXV, 5 ss; LXXIX, 13; XCIV, 29 34; CI, 7 35; 390, 34; 392, 17² 30 ss; 393, 18 ss 23 ss 28; 394, 2 5; 419, 44; 420, 1 ss; 423, 17; 468⁴; 672, 13; 699, 18; 711, 31; 725, 21; 726¹⁵.
- sacrista apostolicus, v. Barba, Ioannes Iacobus.
- Sadoletus, Iacobus, 1536 cardinalis († 1547) XXII¹; 147, 8; 185¹; 404, 8^{2 7}; 864, 30.
- Paulus, illius fratris filius, 1535 ad 1572 episcopus Carpentoratis 185².
- Sagiensis (*Sees*) episcopus, 1545 ad 1564 Petrus Duval (antea cler. Paris.), mag. theol. 569, 38; 865, 7.
- Sagittarius, Caspar 891 (Corrig. ad LXI²).
- Sägmüller, Ioannes Bapt. XXVII, 39 42; CXXVIII, 9; CXXIX²; CXXXIV, 22; CXXXVI, 6.
- Sagonensis (in Corsica) episcopus, 1552—1562 Hieronymus de Federicis (Fridericis), Trevisensis Lombardus, 1555 gubernator Urbis et vicecamerarius, 1562 ad 1569 ep. Martiranus CXXI, 29 ss; CXXXIV¹, 248⁵; 262, 25 (ubi falso legitur *Savonensis*); 506, 14; 508, 39; 534, 40 (adn. 9 v. in Corrigendis); 539, 32 (cf. Addenda); 592, 5² 20^m; 598, 37 s; 599, 1 ss.
- Saintes, Claudius de, theologus Gallus CLXXI sup.⁵.
- Sala, A. XXXIV, 20⁵.
- Iacobus Maria, v. Vivariensis.
- Salamanca civitas CXLII, 11; CXLIV, 31 37; 241¹; 242¹; 672, 10; 755².
- academia CXLII, 34⁸; 230¹; 737³.
- episcopatus 690, 25.
- Salamantinus episcopus, a) 1494 ad 1498 Fr. Didacus de Deza ord. Praed. CXLII¹. b) 1556—1560 Franciscus Manrique de Lara CXLII, 1. c) 1560—1574 Petrus Gonzalez (Gundisvalvus) de Mendoza LXXI¹⁶; LXXIII, 3¹; CXLII ad CXLVII; CLXI, 13; CLXVII, 4; 361, 20 (venit Trid. 29. XI. 61); 558, 32 39; 559, 27; 562²; 565²; 635—719 eius diarium, cf. maxime p. 665, 37 ss; 669⁸; 672, 10; 679, 32 ss; 742^{v 1}; 816, 3; 835⁶; 861⁵.
- episcopus quidam CXLVI, 24.
- episcopi Salamantini (generaliter) CXLI, 25.
- pontificale antiquum 672, 14.
- capella S. Catharinae CXLII¹.
- Salamantini (doctores) 707, 27.
- Salaminensis episcopus (titularis, ut videtur) v. Salazar.
- Salazar, Franciscus, ord. min. de obs., episcopus (titularis?) Salaminensis 230, 13 (advenit); 231, 26; 232, 2 31; 243, 19.
- Ioannes v. Lancianensis.
- Salernum civitas LXII⁴; LXVIII, 28 ss; LXXXV, 27; 385⁴; 442, 18; 444, 19; 447, 21; 449, 17⁶; 450, 4 15 33; 451, 5; 454, 18 41; 456, 24 33; 460, 17; 462, 21; 466, 6.
- Salernitani 447, 22; 448, 6 ss 16 ss 23 ss; 450, 18 ss; 451, 35 ss.
- archiepiscopatus LXVII, 12^{3 4}; LXVIII 16 (Seripando collatus); 446, 23; 457, 16; 717³.
- ecclesia LXVIII, 17 et saepius; 446, 24; 455, 6.
- S. Gaudiosi moniales 454, 34.
- S. Georgii moniales 447, 27; 448, 2 3; 460, 5.
- S. Mariae moniales 455, 15.
- S. Mariae Magd. 447, 28; 451, 1.
- S. Matthaei templum 448, 6; 452, 36; 455, 5 16 s; 457, 17; 458, 1.
- S. Sophiae templum 455, 10; 458, 4.
- Guarna domus 451, 26; 466, 8.
- princeps, v. Sanseverinus, Ferd.
- Salernitanus archiepiscopus, a) 1507—1533 Federicus Fregosus 864, 30⁸. b) 1536 (? cardinalis Nic. de Rodulfis, administrator 1533—1548, intellegi non potest) XXXIX, 7. c) 1548—1553 (13. Aug.) Ludovicus de Torre LXVII, 12. d) 1554—1563 Hieronymus Seripandus, v. Seripandus. e) 1568—1574 Marcus Ant. card. Columna, v. Tarentinus.
- archidiaconus 455, 6.
- archidiaconatus 455, 10.
- canonici 459, 7.
- clerus 447, 26.
- Salernitana ora 449, 13; 456, 6 41.
- res Salernitanae 462, 31.
- Salignac, Ioannes de, clericus Bituricensis, 1549 conclavista card. Lotharingi 124, col. 2; 128, col. 2.
- Salles, . . . des, nobilis, familiaris card. Lotharingi 833, 29.
- Sallustius Crispus, C., 415⁶; 584, 28⁴.
- Salmantica v. Salamanca.
- Salmeron, Alphonsus, S. J. CXVIII, col. 2 inf.; CXLVIII, 24⁹; 243, 28; 511⁴; 561, 17; 696, 19; 892, col. 1 (ad 318¹).
- Salmes, comes, Lotharingus 868, 3.
- eius filius 868, 3.
- Salomo rex 793, 8; 859, 34.
- Salorna (*Salurn*), locus LXVI⁹; CLXXI, App. II, n. 2.
- Salpensis episcopus, 1544—1547 Thomas Stella ord. Praed., v. Iustinopolitanus.
- S. Saluti abbas v. Parpaglia.
- Salutiis, Bartholomaeus (de Piperis) de, cler. (abbas) Salutiarum, 1549 conclavista card. Crescentii 123, col. 2; 127, col. 4; 154, 19 (1550 camerarius secretus Iulii III); 222, 17 (fit episcopus Montisregalis).
- Salvagus, Gabriel, 1549 conclavista card. Farnesii 64³, deinde Verulani 127, col. 4 (exit).
- Salvatorius, Curtius CXIII, 6 ss.
- Eustachius XVI, 1.
- Salviatus, Bernardus, Florentinus (frater card. Ioannis), 1549—1561 episcopus S. Papuli, 1561 cardinalis (LXXXVIII, 31²); (xc, 44²); 132¹; 351, 21⁴; 361³; 540, 15; 542, 2.
- Ioannes, 1517 cardinalis († 1553) XXXIX, 15; (LXXXVIII, 31²); (xc, 44²); CXIV¹; 19, 16^{2 4}; 24, 35; 26, 15; 27, 3 14; 31,

- 22²; 33, 18; 36, 34; 39 (index); 40, 23^b; 43¹; 45, 34; 47² (p. 48, col. 1); 50, 4 ss; 51¹; 52, 24; 55, 32; 56²; 57, 9; 58³; 59, 2¹; 60, 3; 63, 4; 64¹ (col. 2); 66¹; 78³; 82, 13; 85, 20 s¹; 89²; 92¹; 93, 14 22 ss; 97; 99, 5³; 100, 6 21²; 103⁵; 105, 12; 108, 25¹; 36 s; 109¹; 110¹; 111¹; 113¹; 117, 7; 122, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 2; 130, 1 ss¹; 131, 32⁸; 132, 4 ss¹; 133, 3 s; 134, 2 14; 135¹²; 142, 9; 143, 4 35; 144, col. 1; 156, 13 42 (porta sancta); 174, 10; 177, 10; 199, 18 25; 204, 2; 208, 15; 210, 16; 211, 3; 361³; 501, 17¹.
- [Salviatus, Ioannes:] eius frater (diversus a Bernardo?) 132¹.
— eius neptis, maritata comiti S. Florae 19⁴ (p. 20, col. 2); 130, 26.
— Petrus, Florentinus 170, 4.
— Salvatorum gens 351⁴.
Salzburgensis archiepiscopatus 79¹; 81³.
— archiepiscopus, a) 1554—1560 Michael de Kuenburg (LXXXVIII, 43¹); 504, 10².
— eius procurator 504, 9.
— b) 1561—1586 Ioannes Iacobus a Kuen (-Belay) (LXXXVIII, 42²); 650¹.
— eius orator, v. Lavatinus.
Samaria 736, 25; 758, 36; 777, 11.
Sammudia, Diana (uxor Decii Rogerii) 451, 7.
Samuel, iudex Israel 733, 7; 739, 16; 777, 32; 791, 11; 839, 28; 844, 12 ss; 859, 33.
Sanctinus, episcopus Viridunensis CLXII, 19.
sanctio pragmatica Bituricensis 848¹.
Sanctis, Nicolaus de, laicus, 1549 aromatarius conclavis 126, col. 2; 128, col. 4.
Sanctius, Raphael, pictor 325, 22.
Sanctonensis v. Xanctonensis.
sanctorum intercessio et veneratio 716, 15; 717, 29; 875, 23; 876, 18.
Sanderus, auctor Bibliothecae Belgicae LII, 21; LXXXIX⁶.
Sandeus (de Sande), Alvarus 600, 7; 670, 9.
Sangeminianum, oppidum 404⁹.
— fratres ord. erem. s. Aug. ibi 404⁹.
Sanginesio oppidum 40, 19.
Sangro (Sanguine), gens Neapolitana: Alfonsus de (1530—1534 episc. Liciensis) LXXXVIII, 35.
— Fabricius de, cubicularius Pauli IV (cf. etiam Döllinger, Beitr. I, 274 286) LXXXVIII, 35 38; 281, 31.
— Ferdinandus (cf. Th. Müller, Konklave Pius' IV p. 158) LXXXVIII, 35; 462, 27.
Concilium Tridentinum. II.
— Leonardus de (error pro Cardine) 352, 40.
— Nicolaus LXXXVIII, 35 38.
— Placitus (Placidus) LXX, 27; LXXIV⁷; LXXXVIII, 23 38; CV, 31 34; CVI⁷; 434, 33⁹; 438⁶; 453, 23 26; 457⁷; 460⁷; 466⁵.
Sannazarius ('Syncerus') LXXII⁶; LXXXI²; LXXXIII, 14 ss; LXXXVIII, 20.
Sanquircum, oppidum 435, 5; 438, 11.
Sanseverino (Marche) v. Septem-peda.
Sanseverinus, Ferdinandus, princeps Salernitanus LXXXVIII, 27; 310, 36 38 ss⁶; 438, 14⁶; 442, 21; 444, 20; 445, 6 ss 21; (447, 21²); 449¹¹; 456, 34 (i)⁶.
— eius uxor 446, 17; 449, 21¹¹; 459, 22 (mortua).
— eius gens LXXV, 5.
— Ioannes Bernardus, figliuolo del passato duca di Somma 294⁷.
— Ioannes Franciscus, comes de S. Severino 191, 22³.
Sansonino v. Mons S. Sabini.
Santillana abbatia CXLI, 35.
— marchio, v. Mendoza, Ioannes de.
Santonensis v. Xanctonensis.
Sara, uxor Abrahae 817, 22 s.
Saraceni 307, 37 39.
Saracenus, Hannibal v. Liciensis.
— Ioannes Michael, Neapolitanus, 1531—1556 archiepiscopus Materanus, 29. (31.?) Dec. 1550 gubernator Urbis, 1551 (20. Nov.) cardinalis, † 1568: LXVIII, 19; LXXXVIII, 31; xci, 1; 7, 16; 9, 12; 10, 15; 17; 21, 23; 114, 44; 116, 45; 121, 31; 122, 17; 153¹; 208, 5 (fit gubernator Urbis); 251, 13; 252, 39; 254, col. 2; 257, 42; 264, 29; 269, col. 1 2; 275, 18; 278, 9; 283, 18 24; 287, 22; 293, 5; 300, 24; 302, 34; 305, 40; 307, 42; 308, 34; 311, 25; 318, 22; 339, 3¹; 340⁶ (aegrotus e conclavi exit); 343, 13; 446, 27; 499, 17; 504, 23; 506, 30; 511, 20; 529, 5 36; 542, 41; 586, 22; 592, 9; 597⁶; 599, 23; 606, 11; 611, 22; 818, 17.
— Sigismundus, affinis Pauli IV 281, 30.
— (idem ac ille?) v. Materanus.
Saracinellus, Cyprianus (secretarius Seb. Gualterii) XXXI, 28⁹; XXXII¹⁴; XXXIII¹¹.
— Marcus Antonius 184, 3.
Sardania, villa prope Tridentum 237, 4.
Sardicensis episcopus 812^d.
— Sardicense concilium v. concilia.
Sardiniae episcopi (litterae Athanasii ad eos) 812, 16⁴.
Sarnanum (castellum) 40, 6.
Sarno, baro de 281⁴.
— comes de xc, 31.
Sarpius, Paulus xv, 9; xxiii, 43; LXI, 5 8²; LXXVII, 32; 201¹; 481³; 497¹.
— eius historiae epitome LXI, 11².
Sarriae marchio, Caroli V apud Paulum IV orator 276, 24¹; 280, 34; 281⁶; 283, 25; 284⁴; 286, 7; 293, 29 ss (petit licentiam abundi a Paulo IV); 294, 1 ss 14⁵.
Sarsinensis episcopus (CVI, 2) error pro Larinensis.
Sartis, Antonius de, cler. Ariminensis, aromatarius, 1549 conclavista cardinalis de la Cueva 126, col. 2; 127, col. 4 (exit); 128, col. 4.
Sarzanensis (et Lunensis) episcopus, 1561—1565 († 4. Sept.) Simon de Nigro Pasqua LXX³; LXXII, 20²; 462, 26; 750^{a1}; 753⁶.
Sassolinus (Sascolinus), Antonius, Florentinus, ord. Min. conv. generalis 400⁵.
Satrianensis episcopus v. Campaniensis; Mentuatus.
Saul rex 839, 28; 844, 13 ss; 859, 34.
Saulis, Hieronymus de, Genuensis cler. camerae apost., 1540—1550 (18. Aprilis) archiepiscopus Baren-sis, 1550—1559 archiepiscopus Ianuensis (Genuensis) 154, 23¹⁴; 167, 7.
— Iulius, clericus camerae 154, 14; 609, 7.
— Vincentius, Genuensis 173, 42.
Sauvage, Nic. Fr. Pulchrone CLXVIII, 34.
Savilianum oppidum xc, 15.
— conventus s. Augustini xc, 13.
Savonarola, Hieronymus 518⁴; 768, 26; 805, 12.
Savonensis episcopus 262, 25 (error pro Sagonensis).
Savorgnanus, Hieronymus, v. Sibini-censis.
Saxoferratum, oppidum 39 (index).
Saxonia 595, 8^d.
— dux, Mauritius 158⁵; 241³; 317³; 494 in fine⁴.
— eius oratores cxvi, post l. 40, col. 1.
— Saxones (1562 ad concilium venturi) 487, 36.
— Saxonici characteres LXXXIII, 26.
Scanapeus, Hieronymus XCH, 30 ss; 443, 9 s; 445, 33.
Scarabellus, Lucianus XLVIII, 19.
Scarampus (Scaramba), Lazarus, cler. Albensis (non Abulensis), 1549 conclavista card. Dorae 125, col. 1; 128, col. 2.
Scar(i)calasinum oppidum 404⁹; 435, 9; 437, 11.
Sclarinus, A., Ianuensis 440, 15.
Scarperia oppidum 404⁹; 435, 8.
Scarsellus, Flaminius 14⁴.
Schaffhausen, civitas Helvetiae CLXXI, App. II, n. 22.
Scharsis, Pompeius de, clericus Romanus, 1549 conclavista card. Crescentii 127, col. 4.
Schärtlin, Sebastianus 386².

- Scheer, oppidum Sueviae 23⁴.
 Scheppach prope Augustam 880, 16.
 Schlanders, locus Tirolensis CLXXI,
 App. II, n. 8.
 Schönberg, oppidum Tirolense 880,
 13.
 Schongau, oppidum LXVI⁹; 880,
 15²¹.
 Schrattenbach, cardinalis LXXXI, 12.
 Schrörs, Henricus CXXIII⁸.
 Schweizer, Ioseph CXXXIX, 30.
 Scorialense S. Laurentii templum
 CXLIV, 36¹⁶.
 — conventus CXLVI, 24 ss.
 Scotus v. Scottus.
 Scotia, regnum 680, 5; 849, 1.
 — rex, Iacobus V: CLXI, 22.
 — regina, Maria Stuart XXXIII,
 46; CLIX, 10; CLXI, 22; 676,
 30 ss (insidia contra eam); 679,
 40; 680, 1 ss; 838, 9 ss¹; 849,
 1; 866, 29.
 — Scoti praelati 487, 35.
 — Scotica argumenta 383, 34⁵.
 — Scotorum pultes 383⁸.
 Scottus, Octavianus, cler. Mediola-
 nensis, 1549 conclavista cardina-
 lis de Caesis 124, col. 1; 128,
 col. 1.
 — Thomas, ord. Praed., commis-
 sarius generalis inquisitionis 516,
 5 s².
 Scotus, Bernardinus, v. Tranensis.
 — Ioannes Duns 400⁵; 447, 11.
 scriptura sacra LXIV, 22 ss; LXXIX,
 13; LXXXVI s (epistulae ad Rom.
 et Gal.); xciv, 29; xcix, 24;
 c, 40 (authenticitas capituli ultimi
 evang. Marci); 379, 2 ss¹; 380,
 26 30 ss; 381, 1 ss; 382, 1 ss
 15 ss; 383, 5 ss; 385⁴; 432,
 25 ss; 433, 2 s 5 14.
 — summarium della santa scrittura
 433⁸.
 Scutellus, Nicolaus, Tridentinus, ord.
 erem. s. Aug. LXII, 15 s; LXXXIX,
 1; 406³.
 Sebastianus Tuscanus, ord. erem.
 s. Aug. (Ulissiponae) LXXXIX, 8.
 Secchia flumen 353, 32.
 Seccus v. Siccus.
 Sedunensis (Octodurum, *Sitten*, *Sion*)
 episcopus, 1548—1565 Ioannes
 Jordan 158, 31⁹.
 Seefeld, locus Bavariae LXVI⁹;
 LXVIII⁶.
 Segobia (*Segovia*), civitas Hispaniae
 CXLII, 7; CXLVI, 4; 660, 48⁶;
 803⁸.
 — Segobiensis episcopus, 1560 ad
 1564 Martinus Perez de Ayala,
 antea (1548—1560) episc. Gua-
 dicensis, 1564 archiepiscopus
 Valentinus († 1566) xcvi, t. I,
 n. 23; CXLIII, 35¹⁸; CXLIV, 24;
 569, 40; 655, 36 47 50; 659,
 34⁶; 660, 6 15; 667, 7²; 685,
 37; 686, 13; 697, 15; 707, 37;
 718, 1; 725^{h 11}; 733, 34; 753^r;
 803, 37⁸; 804, 8 36; 811, 3
 12; 814, 13; 829, 36; 854, 31;
 862, 31; 863, 1; 865, 22 28.
 — dioecesis 737³.
 — tabularium capituli 695⁴.
 — scholasticus v. Osorius.
 — scriptores Segobienses CXLII, 8.
 Segobricensis (*Segorbe* in Hispania)
 episcopus, a) 1530—1556 Gasparus
 Ioffre(dus) de Borja 232, 36²
 (cf. Corrig.); 243, 15. b) 1556
 ad 1571 Ioannes de Muñatones
 ord. erem. s. Aug. CLXVI²; 562,
 11; 651, 4 ss¹; 730, 9¹; 731,
 14; 796, 27²; 865, 28.
 Séguier, cancellarius Galliae CLXII,
 23 43; CLXIII, 1.
 Seguntia (*Segunza*) 243¹.
 Seldius, Georgius Sigism., secretarius
 imperatoris 705².
 Selva, Paulus de, v. Sylva.
 Selvagus, Gabriel, v. Salvagus.
 seminaria clericorum CLIII, 19;
 CLIV, 9; 686, 47 ss; 687, 1 ss¹
 12; 854, 5; 855, 25 ss³; 861,
 29; 863, 40; 864, 7 10 21 24;
 865, 10 ss.
 Senae civitas LXII, 21 28; 10, 9;
 146, 5 13; 153²; 219, 20²;
 221, 12; 224, 14; 255, col. 1 2;
 258, 20 ss (non capitul); 292²;
 388, 4; 404⁹; 435, 5; 438, 4
 10³; 441, 25; 445, 15 35⁸;
 446¹; 461, 10; 499, 31.
 — Camolia (regio civitatis) 258, 36.
 — S. Mariae Magdalenae conventus
 438, 7 10.
 — dicio Senensium 255, col. 1.
 — fratres ord. erem. s. Aug. ibi
 435, 6; 438, 4 s; 441, 25.
 — archiepiscopus, a) 1529—1588
 Franciscus de Bandinis 161, 43;
 186, 18; 289, 18; 299² (gubernator
 Urbis); 300, 36; (318,
 10²); 319, 2; 321, 10; 545,
 23; 554, 1. b) eius coadiutor,
 1560 ss (Germanicus Bandinus),
 v. Corinthiensis.
 — gubernator, v. Mendoza, Fran-
 ciscus de; Cauriensis card.
 — oratores Senenses 156, 24; 177,
 22; 178, 16 ss 23.
 — Senense bellum 153²; 258, 20 ss;
 273, 26; 342³; 449³.
 Senecensis (*Sénez*) episcopus, 1561
 ad 1588 Ioannes Clausse (de
 Mouchy), cler. Paris. CLXX, App.
 n. 13.
 Senogallia civitas 353, 25.
 — Senogalliensis episcopus, a) 1513
 ad 1550 Marcus Vigerius de Ru-
 vere ci, 25; 727⁷. b) 1550 ad
 1570 Urbanus Vigerius de Ruvere
 (Marci fratris filius) c, 26; 289,
 18³; 488, 5; 727, 40⁷; 826,
 1 20.
 Senonensis (*Sens*) archiepiscopus et
 cardinalis, a) 1525—1535 An-
 tonius de Prato, v. Prato. b) 1557
 (Iul. 5.) ad 1560 Ioannes Ber-
 trandus, custos sigillorum regis
 Galliae, antea (1555—1556) epi-
 scopus Convenarum (*Cominges*),
 † 1560: 304, 36 (fit cardinalis);
 309, 7; 339, 17; 340, col. 2;
 350, 7² (mortuus); 524, 14 ss¹²;
 529, 41; 530, 2; 532, 25; 539,
 8; 592, 10³; 611, 24. c) 1561
 (Maii 9) ad 1562 Ludovicus card.
 de Guisa, v. Guisa. d) 1562
 (Dec. 16) ad 1598 Nicolaus de
 Pellevé, v. Ambianensis.
 Seoleur (Soleur = *Solothurn*?) 830,
 9¹.
 Septempeda (*Sanseverino*), civitas
 Picena 39 (index); 161, 32 (eius
 oratores); 353, 18 22.
 — prioratus 181, 22⁷; 200, 21 s²
 (fit Massarelli).
 Sequanus, Metellus CXXV, 25.
 sepulturae in ecclesiis 482, 43;
 542, 31 ss³; 597⁶.
 Serbellonus, Fabricius, Mediolanen-
 sis, Pii IV consobrinus 595, 35.
 — Ioannes Antonius, Pii IV con-
 sobrinus, 1557 episcopus Fulgi-
 natensis, 1560 cardinalis 'S. Ge-
 orgii' († 1591) 341, 23 ss³;
 342, 2 4; 532, 31.
 Serbia (terra) 550, 20.
 Seripandus, Antonius († 1531) LXI,
 28; LXII, 41^{1 6}; LXV, 38 s;
 LXXIV, 24 s⁷; LXXXVIII, 15 ss.
 — Eustochium LXVI, 9; 445, 31.
 — Ferdinandus LXI, 25.
 — Franciscus († 1527) LXI, 27;
 LXII, 40.
 — Hieronymus (Troianus), 1539
 generalis Augustinianorum, 1554
 archiepiscopus Salernitanus, 1561
 cardinalis ac legatus concilii
 († 1563) xxxvi, 1 15; LXI ad
 CVIII; cxvi, 22; cxxiii, 13;
 cxxiv, 1¹ 8 ss^{5 13}; 168, 3; 260²;
 272, adn., col. 2; 351, 22 (cardi-
 nalis creatus); 352, 24; 353⁴
 5 (legatus) 40 43 (Tridentum
 proficiscitur); 354, 12 (ingreditur
 Trid.); 356, 6 9 28; 357,
 28 30; 367, 33; 385⁴; 399 ss
 usque ad p. 488; 540, 4; 541,
 2; 545, 6³; 546, 24; 547, 18 ss
 29; 548, 14 41; 549, 3 15 30 ss;
 551, 2 4; 554, 3; 555, 4; 559³;
 560, 27; 561, 35; 563, 4; 565,
 43 (aegrotat); 566, 1 ss (mori-
 tur); 595, 11 19; 639¹; 660⁵;
 661, 10¹; 666, 5^{2 3}; 674, 1 ss
 (eius obitus); 679, 29; 698, 1;
 741, 46; 751¹; 833, 18 22 25
 (mortuus); 834, 1; 862¹; 866,
 22; 891, col. 1 (ad LXIII⁸ et
 xcix, 1 ss); 893, col. 1 (ad 377²).
 — Iacobus, frater Hieronymi 443,
 24.
 — Ioannes Baptista 462⁵.
 — Marcellus, Hieronymi fratris
 filius LXI⁸; LXXXIX, 31 33; cv².
 — Tristanus LXI, 27.
 Sermetum castrum LXVI⁹; LXVIII⁶.
 Sermoneta, Camillus, dominus de
 12, 1.
 — Nicolaus Caietanus de, 1586
 diaconus cardinalis, † 1585: cxii,
 47; 7, 37; 9, 4; 10, 23; 27. 8
 13; 40, 2 14; 47² (p. 48, col.
 1); 55, 33; 58³; 97; 125, col.

- 2 (eius conclavistae); 127, col. 3; 128, col. 2; 141, 41; 144, col. 2; 156, 17; 169, 2; 189, 10 15 21; 209, 22; 251, 25; 254, col. 1; 255, col. 1; 265, 7; 268, col. 2; 269, col. 1 2; 283, 18; 294, 5; 309, 14; 339, 25¹; 523, 11; 528, 11 44; 539, 3; 542, 48; 583, 23; 611, 25; 617, 40; 620, 2; 627, 24 40.
- Serpa, Carolus, Bononiensis, 1550 camerarius secretus Iulii III: 154, 18.
- Serristorus, Averardus, ducis Florentini in curia Romana orator 38¹; 54²; 165, 6; 170, 4; 206, 39; 214, 18; 261¹; 276²; 280¹³; 284⁴; 292²; 310, 5.
- Servantius, Astulfus, auctor diarii de concilio CXLII⁴; CLXX²; 541¹; 557²; 558¹²; 559²⁴; 560¹³; 562²; 565²; 673¹²; 676⁵; 704¹; 711³; 728¹⁰; 729⁴; 790⁴; 791¹; 882².
- Servius Tullius, rex Romanus 587, 30.
- Servorum (b. M. v.) ordo: generalis 1542—† 1553 Augustinus Bonucciis 367, 35; 382, 37; 383¹, 13 18 ss.
- procurator 162, 1; 304, 19; 320, 29.
- contionator 210, 23; 564 post 1. 18 (magister . . . Bononiensis).
- Sestinas Collensis 440, 14 18.
- Severinae, S., archiepiscopus, 1554 ad 1566 Ioannes Baptista Ursinus 18⁴; 319, 33.
- Severinum, S., civitas Marchiae, v. Septempeđa.
- prope Neapolim 447, 21 (?); 457, 30.
- Severolus, Africanus CXXXIX, 4.
- Hercules, concilii promotor (procurator) LIX, 6 ss; LX, 2 ss; 368, 37; 369²; 373, 1; 391, 21 25; 408, 15; 421, 21; 422¹⁰; 423²; 426, 24 (?)⁴.
- Sevilla v. Hispalis.
- Sezza, castellum 40, 15.
- Sfogia (Foggia), Caesar, v. Umbriaticensis.
- Sfondratus, Ioannes Baptista, clericus Cremonensis, 1549 conclavista cardinalis 124, col. 1; 128, col. 1.
- Ioannes Franciscus, Cremonensis, 1544 cardinalis XXVII, 23; 7, 35; 8, 30; 17, 38; 18, 8; 24, 10; 27, 6 12; 40, 1 15; 46, 10; 53, 3¹; 55, 1 29¹; 56, 21 ss; 59¹; 63, 8; 86¹ (p. 87, col. 2); 94, 16; 97; 99, 7 ss⁵; 100, 5 30²; 105, 8; 108, 41 ss; 109, 2; 124, col. 1 (eius conclavistae); 128, col. 1; 135²; 142, 17²; 144, col. 2; 156, 15; 157, 15 25; 158, 29; 166, 18; 168, 21; 169, 22; 180, 3; 184, 30² (mortuus); 437⁴.
- Sfortia, Alexander, de S. Flora, frater cardinalis, cler. camerae apost., 1560 ep. Parmensis, 1565 cardinalis, † 1573: CLXVI⁶; 279, 28 ss; 335² (col. 2); 816, 1¹; 832, 28; 867, 14.
- Bosius, pater cardinalis 599¹.
- Carolus, frater cardinalis (Lombardiae prior 335²) 279, 22; 281, 34; 334¹; 335² (col. 1 falso Marius, col. 2 recte); 336⁷; 337³ (col. 2).
- Guido Ascanius, cardinalis, v. Flora, de S.
- Marius 335² (perperam); 336⁷.
- Paulus 336⁷.
- Sfortiani 337¹.
- Sfortiae Mediolanenses 5².
- Franciscus, Insubrum dux 587, 8 41.
- Sibinicensis episcopus, 1557—1573 Hieronymus Savorgnanus (antea canonicus Aquileiensis, cubicularius et deinde assistens Pauli IV) 312, 36; 358, 33 (venit Trid. 13. Oct. 1561).
- Sibylla 437².
- Siccensis (Sicca Africae) episcopus Urbanus 734¹¹.
- Siccus (Seccus), Nicolaus, capitaneus iustitiae Mediolanensis (1549 conclavista card. Augustani) 56, 25 27²; 123, col. 2.
- Sichem civitas 815, 21.
- Sicilia CXXVI, 39; 175²; 178²; 189, 1; 112, 22; 240, 23; 263²; 465, 32.
- Siculi praelati LXIII⁷; LXIV, 6; 407, 9⁵; 408, 41.
- prorex Siciliae 460, 16.
- Caspar Siculus LXIII⁷; 433, 3.
- Siculi fratres erem. s. Aug. 443, 1.
- presbyter Siculus (praedicat) 272, 22.
- Siculus quidam tabellarius 458, 19.
- Sickel, Theodorus de XXXVIII, 15; LXXVII, 34.
- Sidoniensis episcopus (titularis) 1538 ad 1550 (v. *Eubel*, Hierarch. III, 367) Michael Holding (Conc. Tr. I, 190²), suffraganeus Maguntinus 367, 27.
- Sigillum oppidum LXVI²; LXVIII⁶; 404²; 406⁶; 465, 2.
- Sigismundus imperator 799, 30; 812, 10.
- eius reformatio 712².
- Sigmaringa, civitas Sueviae 23¹.
- signaturae reformatio 259, 21 ss; 596^m.
- Signia (Signium, *Segni*) civitas 313, 12; 454, 20.
- episcopus Signinus, 1552—1569 Ambrosius (Antonius?) Monticuli Sarzinensis 358, 10 (venit Trid. 1. Oct. 1561); 566, 8.
- Sigonius, Carolus LXX, 18¹⁷; CXXV, 22.
- Siguenza (Seguntia) 243¹.
- Siliceus, Ioannes, v. Toletanus.
- Silva, Michael Viseus de, v. Visensis cardinalis.
- Silvester I papa 739, 25.
- Simancas, tabularium ibi 618¹.
- Simon apostolus 823, 29.
- beatus, puer martyr Tridentinus 232, 22; 554, 10 ss; 564¹.
- de Dilinga (Thelinga), conclavista card. Augustani et barbitonsor et scopator conclavis 1549: 116, 35; 128, col. 1 4.
- Florentinus, ord. erem. s. Aug., familiaris Seripandi per multos annos († 1568, cf. *Torelli*, Secoli Agost. VIII, 451 505) LXXXIX, 19; 558, 5.
- Magus 268, col. 1.
- Pra. (? Portius?) A. 444, 12.
- Simoncellis, Hieronymus de, clericus Urbevetanus, 1553 (Dec. 22) cardinalis, † 1605: CXI² (col. 2); 251, 32; 253, 1; 255, col. 1; 265, 15; 269, col. 2; 281, 17; 294, 5; 309, 22; 336⁷; 339, 32¹; 502, 3² (cf. Addenda); 504, 20 s; 510, 29; 520, 39; 523, 32²; 524, 7; 529, 25; 539, 3; 611, 26.
- Simonetta, Iacobus, Mediolanensis, cardinalis 1535, † 1539: 403, 5²; 595, 13 (falso).
- Iulius, v. Pisauriensis.
- Ludovicus, 1537—1561 episcopus Pisauriensis, datarius, 1561 cardinalis et concilii legatus, † 1568: XXXI, 45; XXXII, 4; LXX, 13 s 33¹⁵; LXXI¹⁴; LXXIV, 8¹; LXXV, 22 ss¹¹; LXXVII, 2; CV, 12; CVI, 3; CXX med.; CXLII, 29 35 40; CXLIII, 2¹ 22⁵; 289, 19; 352, 1 (fit cardinalis) 24; 353, 7 40; 462, 3¹ (quae adnotatio est corrigenda); 463, 26; 464, 16 (legatus creatur) 25; 466, 13 (advenit Tridentum); 468⁴; 470, 26; 471, 1; 487, 31; 488, 10; 540, 6; 541, 3; 546, 7 25; 547, 19; 553, 23 (advenit); 555, 6; 556, 33; 559²; 561, 35; 562, 15 20; 563, 5; 565, 35 41; 566, 8 34; 595, 13 (ubi falso: *Iacobus*, cf. *Corrig.*); 597²; 599, 24; 647¹; 661, 9¹; 664, 25; 679, 30; 750, 14; 751, 3 18 22; 838, 9; 866, 2; 877, 31; 878, 20 29.
- simonia 287, 13; 289, 3 ss 11 ss; 290, 12; 482, 29 ss; 591, 15; 849, 7 28; 858¹⁰.
- Sinzig (?), locus LXVIII⁶.
- Sipontinus archiepiscopus, a) 1544 ad 1545 (Febr. 20) Ioannes Riccius de Montepolitiano, v. Riccius. b) 1545—1550 (Maii 30) Ioannes Andreas Mercurius, v. Messanenensis. c) 1550 (30. Maii) ad 1553 († 23. Nov.) Sebastianus Pighinus, v. Pighinus. d) Dionysius de Robertis, v. Robertis.
- Sirletus, Guilelmus, protonotarius, 1565 cardinalis, † 1585: XXXVI, 1; XXXVII, 5 8 ss (epistulae ad Cervinum); XXXVIII, 1 ss; LXXVIII, 29; LXXXVIII, 34; xc, 26; xci,

- 17; xciii, 14 ss; xcix⁷; ci, 29; civ, 46; cv, 1 ss^{2,3}; cxxv, 26; cxxvii, 17; cxxxiv⁵; 303, 14 19; 320⁸ (libello demonstrat Petrum Romae fuisse); 439⁸; 562²; 595^m; 600, 15 18 ss.
- Sirmiensi formula quarta 419⁵.
- Sirmondus, Iacobus xxv, 36.
- Sisenandus, rex Hispanus 428, 48; 429¹.
- Sixtus papa I: 724, 40; 767, 14⁶.
- III: 700, 26⁵; 769, 8⁴.
- IV: cxxxviii, 47; 14, 28; 80, 4 9 (bulla iubilai); 596, 26; 607, 37; 611, 28.
- V: xxiii, 17; cxiii, 10; 341³; 502².
- [Diuzioli] Cremonensis, abbas canon. regul. S. Bartholomaei (S. Mariae?) Pistoriensis (1572 ad 1577 episc. Calinensis) 358, 17; 359, 46; 551, 16; 553, 8.
- Sleidanus, Ioannes, rerum scriptor 497¹.
- Smalcaldia, civitas 420¹.
- Smalcaldici articuli (Lutheri) 419¹.
- Smalcaldicum bellum 389¹; 407, 18⁷; 433, 20; 588, 22 45.
- Soana (Suana, hodie *Sovana*) oppidum 461, 6.
- Soarez (Xarez) v. Colimabriensis.
- Sodoma oppidum 738, 1.
- Solonensis episcopus, Georgius Flach, suffraganeus Herbipolensis cxvii, col. 1; 237, 7 (advenit ad concilium); 243, 17; 495, 13.
- Solothurn (?), civitas 830¹.
- Solymannus v. Turcae.
- Somma, v. Summa.
- sommario della santa scrittura 433⁸.
- Sonnenberg, Veronica 240¹.
- Sonnenburg, Sibylla comitissa de 23¹.
- Sonnus, Franciscus, (theologus, 1561—1570 episcopus Boscoducensis, 1571—1576 Antverpiensis) L, 5 ss.
- Sophi, Persarum rex 459, 18.
- Soranzo (Superantius), Hieronymus, Venetorum orator in curia Romana 461⁵; 586⁴.
- Sorbellonus v. Serbellonus.
- Sorbonica facultas v. Parisii.
- Soriano v. Surianum.
- Sosa, Alexius de, clericus Visensis, 1549 conclavista card. Visensis 123, col. 2; 127, col. 3.
- Soto, Dominicus de, ord. Praed., prior Salmanticensis 370, 25⁵; 383, 19 31⁵.
- Petrus de, ord. Praed. LXVIII, 1; xcvi, t. II, n. 26; c, 21 (ubi falso Dominicus); 655, 50; 678, 11 ss²; 836, 29 ss¹¹; 837, 3 s²; 854, 31; 855, 10.
- Sotomayor, Ludovicus 356¹.
- Sozomenus, historiae ecclesiasticae auctor 746, 4^b; 758, 5².
- Spada, Bernardinus, cardinalis (eius bibliotheca) XLVIII, 3; LXXVIII, 35.
- Michaelangelus v. Spata.
- Spalat(r)ensis archiepiscopus, a) 1527 ad 1537 Andreas Cornelius, 1544 cardinalis, v. Cornelius. b) 1537 ad 1566 Marcus Cornelius (astitit concilio Trid. 1546/47 et 1561/63) 15, 17 (adn. 1 ibi est corrigenda, v. s. v. Cornelius, Andreas); 67³; 114, 44; 116, 46; 158, 15; 391, 11 15. c) 1577—1602 Ioannes Dominicus Marco ord. Praed. CXXXVII, 16.
- archidiaconus CXXXVII, 16.
- Spannochiorum gens (Senense) 255, col. 1.
- Spata, Michaelangelus, Interamnenensis, (1549 conclavista cardinalis de Monte) 56, 28; 127, col. 4 (exit e conclavi); 154, 16¹³ (1550 pincerna Iulii III) 17; 279, 6 ss.
- Sperlonga (homo quidam) 445, 15.
- Spifame (Aegidius et Iacobus), v. Nivernensis.
- Spina, Ioannes a, Gallus, ord. erem. s. Aug. LXXXIX, 5.
- Spinella 444, 22.
- Spinellorum gens 446¹.
- Spira, civitas LXVI, 15⁹; LXVIII⁶; 879, 37.
- episcopus Spirensis 839, 36¹⁴.
- dieta Spirensis 1544: xcvi, t. II, n. 5; 6¹.
- Spoletum, civitas LXVI⁹; LXVIII⁶; 40, 1; 331²; 353, 17; 404⁹; 406⁶; 441, 3 6; 464, 35.
- Spoletanus cardinalis, v. Rosarius.
- ducatus 184, 9.
- Spoletani episcopi vicarius generalis XXXVIII, 11.
- Spoletini milites 17, 9.
- Spondanus, Henricus, historiae eccl. auctor 497¹.
- Staaben, locus Tirolensis CLXXI, App. II, n. 7.
- Stabiensis episcopus v. Castellimaris.
- Stabius (a Stabio), Flaminius Ursinus (v. Ursinus) 18, 25 ss.
- Stampa, Petrus Donatus, canonicus S. Petri et episc. Nepesinus 335¹.
- Stanchinus, Ioannes, 1549 conclavista card. Bellayi 116, 5; 127, col. 1 (exit post reformationem).
- Starla (Sterla? locus Sueviae) LXVIII⁶.
- Statius (Tatius), Achilles xxv, 35.
- Steinach, oppidum Tirolense 880, 13.
- Stella, comes Neapolitanus LXXX, 13; LXXXI, 4.
- Stephanucci, Ludovicus, laicus Tudertinus, 1549 conclavista card. Sabelli 125, col. 2; 128, col. 3.
- Stephanus, s., protomartyr 565, 33; 584, 9 s; 745, 10.
- S. Stephani militum ordo 597^c.
- S. Stephani (prope Priverum) monasterium 460, 22.
- papa IX 584, 9.
- de Aretio ord. Serv. 544, 20; 566, 9.
- Cremonensis, provincialis Lombardiae, v. Fazinus.
- Robertus, Parisinus clv, 7.
- Verulanus, medicus, 1549 conclavista card. Verulani 122, col. 2.
- Sterla (Starla? locus Sueviae) LXVI⁹.
- Sterzing, oppidum Tirolense LXVI⁹; LXVIII⁶; 880, 13.
- Stoici philosophi LXXXIV³.
- Strada, Iacobus, Mantuanus 575⁵.
- Stratius, Ioannes Bapt., decanus Tornacensis LII, 25.
- Strigoniensis aschiepiscopus, v. Olahus.
- Strozzi (Strotius), Alexander, cler. Florentinus, 1549 conclavista cardinalis Gaddi 125, col. 1; 128, col. 2.
- Hubertus (Mantuanus) xx¹.
- Ioannes, orator ducis Florentini in concilio 1562: 558, 30 (advenit); 559, post l. 9; 561, 36; 563, 9; 569, 16 (abiit) 24; 711³.
- Laurentius, Florentinus, 1547 ad 1561 episcopus Biterrensis, 1557 cardinalis, † 1571: 170, 4; 304, 32 (fit cardinalis); 309, 5; 312, 30 ss; 316, 18; 339, 16⁹ (p. 340, col. 1); 520, 5; 529, 25; 611, 24; 627, 40.
- Petrus, dux regis Gallorum (49, 2); 258, 30 ss; 302¹, 26; 303, 27; 314, 2; 315, 19²; 322¹; 323, 19 ss³ (occisus); 447, 9; 452, 30; 454, 26; 456, 38 (v. Marck).
- Pompeius, Mantuanus 512, 20 et ante l. 24.
- Stuart, Maria, v. Scotia.
- Ioannes, dux Albaniae 76⁵.
- Stuttgart, urbs Wirtembergiae 879, 32.
- Suecia (falso *Suevia*) 546, 17.
- aula regia CXXXIX^{1,2}.
- Suessa, civitas Campaniae LXII, 13; LXIX, 43; 441, 40; 461, 19; 513⁴.
- Suessanus dux, Ioannes Emanuel de Corduba 172, 1²; 235, 17.
- eius filius 169, 25; 171, 37; 172, 1 ss.
- episcopus, 1552 ad c. 1565 Galeatus Florimontius, v. Florimontius.
- Suessionensis (*Soissons*) episcopus, 1557—1585 Carolus de Roucissonne (antea canon. Laudunensis) CLXX, App. n. 6; 832, 8; 834, 8.
- Suetonius Tranquillus 885, 22¹².
- Suevia, Suevi LXVI, 15⁹; LXVIII⁶; CLII, 27; 23¹; 546, 17 (ubi legendum videtur *Suecia*).
- Suganae vallis (prope Tridentum) 433⁵.
- Suitenses milites, v. Helveti.
- Sulmonensis (et Valvensis) episcopus, 1547—1571 Pompeius Zambeccarius, iur. utr. doctor 876, 11¹ 17 25; 877, 32.
- princeps, Philippus Lannoy 10, 1 27; 26, 8; 170, 35; 387, 8

- (aegrotus Tridenti); 461⁴ (maritus secundus Isabellae Colum-nae).
 Summa (*Somma*) civitas 446, 16.
 — duca di Somma (v. Sanseverinus) 294⁷.
 summariorum della s. scrittura 433⁸.
 Superantius, Hieronymus, v. Soranzo.
 Superchius, Hieronymus, Venetus 276, 36 (fit secretarius Pauli IV); 281, 32 (dimittitur).
 Surianum oppidum 404⁹ (p. 405, col. 1); 435, 3; 609, 21.
 Surianus, Michael, orator Venetus apud Philippum II: 323¹; 325¹.
 Surrentum, civitas LXII, 22⁴; 456, 6.
 — Surrentinus archiepiscopus, a) 1545 ad 1552 (Oct. 22) Bernardinus Silv(er)ius de Piccolominis 15, 18⁴. b) 1558—1571 Iulius Pavesi ord. Praed. (v. Vestensis) c, 2; 324, 13⁶; 360, 10; 488, 4; 553, 29.
 Šusta, Iosephus XXXIV, 36 ss; LXI⁸; LXXVI, 35; LXXXVIII ss passim; CII, 14 ss; CIII, 11 ss; CIV, 5 38.
 Sutri, civitas 40, 22¹.
 — Sutrinus episcopus v. Nepesinus.
 Sweetius, Franciscus XLIX⁶; LI, 36; LII, 9; LIV, 3; LV, 19; LVII, 17 s; LXI, 6; 4³, cf. 891, col. 2.
 Swekhowitz, Adam, missus a Maximiliano rege Bohemiae 167, 1⁴.
 Syagrius episcopus 860, 11.
 Sylva, Ioannes Paulus de, cler. Parisiensis dioec., 1549 conclavista card. d'Armaignac 123, col. 2; 127, col. 2 (exit).
 symbola (v. apostoli, Athanasius) LXXIX, 8 s; LXXXVI, 1 s 10 s; 424, 31 (Nicaeno-Constantinop.); 428, 10 33 39; 429, 2¹ 6³; 451, 38; 452, 6; 893, col. 1 (ad 377²).
 Symeon Metaphrastes XXXVII, 5.
 — senex 655, 6.
 Symon v. Simon.
 Syracusanus episcopus, 1541—1560 Hieronymus Beccatellus Bononiensis LXIII⁸; 226, 8; 228, 28; 243, 16; 367, 24; 407⁴; 413, 33; 432⁷.
 Syrletus v. Sirletus.
- T.**
- Tabernacula, castrum LXVIII⁶.
 Tacitus, rerum scriptor 885¹².
 Talavera, archidiaconatus de CXLI, 36.
 Talmud Iudaeorum 706, 27 30.
 Tanson, Nicolaus, 1549 conclavista card. Ferrariensis 127, col. 3 (exit).
 Tapper, Ruardus, theologus Lovaniensis 732³.
 Tarano, Hieronymus de CX⁹.
 — Paulus de 318, 10.
 Tarasius, patriarcha Constantinopolitanus 858¹⁰.
 Tarentinus archiepiscopus, 1544 ad 1568 Franciscus (vel potius Marcus Antonius? cf. *Eubel* III, 44 304 307 327) Columna, antea notarius apost. et archiepisc. Rosanensis, postea Salernitanus, 1565 cardinalis († 1597) 717, 21⁸; 829, 1; 877, 32.
 Tariff, tyrannus Africae 236, 13.
 Tariffi, marchio Hispanus 455, 22.
 Tarus, Pyrrhus, conservator Urbis 335² (col. 2); 337² (col. 2); 338, col. 1; 339² (p. 340, col. 1); 609, 20; 610, 28.
 Tarusio (*Tarugio*), Tarusius de, senator Urbis sub Iulio III: 153, 19⁴.
 Tarvisinus (*Treviso*) episcopus, 1538 ad 1577 Georgius Cornelius 797, 29¹⁸.
 — Marcus Tarvisinus ord. erem. s. Aug. LXXXIX, 10.
 Tatiis, Achilles XXV, 35.
 Taurinensis archiepiscopus, v. Augusta Taurinorum.
 Tavannes, D. de, gubernator Viriduni CL, 28 ss; CLI, 5.
 Taxis (Tassis), Ioannes Antonius de, magister postarum imperatoris 292⁸; 294, 13 29; 316, 23 (liberatur).
 Telinga (de Dilinga?), Simon, 1549 conclavista card. Augustani et scopator conclavis 116, 35; 128, col. 1 4.
 Tempestinus, Hieronymus, 1549 conclavista card. Transensis 122, col. 1; 127, col. 1.
 Tendilla, marchio de, Philippi II apud Pium IV orator extraordinarius 345, 4 (Urbem ingreditur); 346, 11; 534, 18⁵; 590, 27; 594^h.
 Terlan, oppidum Tirolense CLXXI, App. II, n. 5.
 Termes, Paulus comes de, orator regis Gallorum in curia Romana 1551, et exercitus Galli dux generalis (325, 6): 221, 17 (advenit Romam 2. IV. 1552); 222, 25⁶; 223, 9; 234, 6; 310, 4 37; 325, 5 (captus).
 Terracina civitas 10, 25; 147, 5; 445, 14; 461, 22.
 — episcopus, 1545—1564 Octavianus Raverta (Reverta, *Rovere*) CXLI, 9 ss; 337¹ (fit gubernator civitatis Leoninae [Burgi]); 517, 36; 521, 36; 525, 20; 526, 47; 527, 11 22; 529, 39; 532, 46; 607, 30; 617, 20 ss; 618, 30.
 Tertullianus LX, 52; LXXXIII, 21 28; 691, 22; 726, 16; 756, 24⁸; 771, 37¹⁸; 883, 39¹³; 886, 1⁸.
 Tervisinus v. Tarvisinus.
 Testelt (?) oppidum LXVI⁹.
 Thaddaeus apostolus 594^h.
 — Guitellus Perusinus ord. erem. s. Aug. CXXIV, 16; 444, 8 13 15 21; 457, 25; 559, 1.
 Thann (*Tannes*), oppidum Alsaciae CLVII, 45; CLXXI, App. II, n. 28.
 Theanensis episcopus, 1557 (Ian. 11) ad 1566 Hieronymus Nichisola ord. Praed., Veronensis, inquisitor 311, 4; 356, 34 (advenit Trid. 12. Iun. 1561); 357, 9 11; 512, 13; 570, 3.
 Theatina ecclesia XXIV, 13.
 — archiepiscopus, a) 1505—1524 et 1537—1549 Ioannes Petrus Caraffa, cardinalis, v. Paulus IV. b) 1528—1537 Guido de Medicis XXXIX, 9. c) 1549—1553 Bernardinus Maffeus cardinalis, v. Maffeus. d) 1553—1568 Marcus Antonius Maffeus, v. Maffeus.
 — cardinalis, v. Paulus IV.
 — Theatini presbyteri (congregatio) 271¹; 282, 37.
 Thebaldeus, Antonius xxv, 19.
 Thelesinus episcopus, a) 1548—1557 (Dec.) Ioannes Beroaldus Panormitanus, 1557 episcopus S. Agathae Gothorum, † 1565: CI, 1; 26, 17⁴; 302, 13; 307, 29; 310, 35; 317, 6 (transfertur ad eccl. Agathensem); 330, 32; 359, 33 (venit Trid. 30. Oct. 1561); 511, 22. b) 1557—1566 Angelus Massarellus, v. Massarellus.
 Thelinga v. Dilinga; Simon; Telinga.
 Theodolis, L. de, v. Britonoriensis.
 Theodoretus, Cyrensis episcopus XXXVII, 5; LXXXIII, 3; 425⁸; 728, 3¹²; 885, 15⁸.
 Theodoros Mopsuestenus 497² (p. 498, col. 1).
 Theodosius I imperator 800, 21; 819, 30.
 theologis prae bendae assignandae in capitulis 872, 29 ss; 874, 21.
 Theophilus Bononiensis, ord. erem. s. Aug. LXII, 21.
 Theophylactus, archiepiscopus. Achridenus, scriptor eccl. 691, 23; 755, 6⁴; 764, 15⁶; 770, 28⁷; 774, 19⁷; 809, 25.
 Thermis, de, v. Termes.
 Thermularum (*Termoli*) episcopus, 1539—1565 Vincentius de Durantibus 367, 25.
 Thienville, Petrus, prior S. Pauli Viridunensis CLXVIII, 8.
 Thiermayer, Bartholomaeus, theologus 650².
 Thionville oppidum 323, 17; 456, 26 38⁸.
 Thomas apostolus 594^h.
 — Aquinas c, 31 (35); 431, 8³; 503, 3; 565, 8; 660, 40; 663, 5; 770, 17²; 806, 2; 807, 32; 818, 1¹.
 — Cantipratanus (*Chantimpré*) 731¹²; 791, (30 ss)¹⁰; 805².
 Thomasius, frater, v. Scottus.
 Thomasonius, Lucas Antonius, Interamnensis, copiarum dux 595^{bb}.
 Thou, Iacobus de, cler. Parisiensis, 1549 conclavista cardinalis Chatillon 125, col. 1; 128, col. 2.

- Thou, Iacobus de, v. Thuanus.
 Thraces (= Turci?) 619, 27.
 Thuanus, Iacobus, rerum scriptor 497¹.
 Thucydides, rerum scriptor cv, 5.
 Thun, Sigismundus a, orator Ferdinandi I imperatoris in concilio 1562s: 557, 27; 558, 1ss 29 43; (559, 13); 562, 18.
 Tiberis flumen cxxi, 21; 202, 6 (inundatio); 300, 2 18 27; 302, 19; 315, 1ss (inundatio) 26; 347, 11; 401, 20 (eluvio 1530); 500, 2; 514, 18; 589, 36; 598, 27; 608, 11.
 Tiberius Augustus (a. 680) 751⁷; 885, 22¹².
 Tibur, oppidum xxxvi, 32; 16⁷; 40, 16^b; 195²; 281, 21 24; 298, 30⁶ (expugnatur a Caesarianis); 299⁴; 500, 1; 593, 25.
 — Tiburtinus episcopus, 1554 ad 1595 Ioannes Andreas Crucius Tiburtinus 358, 29 (venit Trid. 12. Oct. 1561); 504, 24.
 Ticianus, pictor cxxvii, 25.
 Ticinum v. Pavia.
 Tienen, oppidum lxxviii⁶.
 Tiepolo, Paolo (Venetus) xxii, 36.
 Tiercelin, Carolus, cler. Rothomagensis dioec., 1549 conclavista cardinalis Chatillon 125, col. 1; 128, col. 2.
 Tignosinus, Felix, cler. Viterbiensis, 1549 conclavista card. Crispi 125, col. 2; 128, col. 3.
 Tilliacum (*Tilly*), oppidum cliv, 2.
 Timotheus, s. Pauli discipulus 745, 14; 756, 23; 771, 30; 777, 7; 801, 1; 809, 30 34 39; 846, 27; 858, 41; 883, 27; 890, 1.
 Tini(ni)ensis (*Xnin* in Dalmatia) episcopus, 1562 (Ian. 28) — 1571 Andreas Duditius (Dudich) de Sbardellatis (Stardelaccis) 756, 28 31; 757¹; 777, 35^a; 822, 15.
 Tiphernum v. Civitas Castelli.
 Tiraboschius, Hieronymus xxiv, 26; lxxiv, 22; 185¹.
 Tiranus, v. Tyrannus.
 Tirolum cxxvii, 5; cliv, 27; 444⁸; 684, 4.
 Titelmans, Franciscus xxxvii, 35¹⁶.
 Titus, s. Pauli discipulus 699, 28; 747, 18; 756, 23; 774, 18ss.
 Tivoli v. Tibur.
 Todeschino, il, v. Iustinopolitanus.
 Tolentinum oppidum 39 (index); 434, 24.
 Toletum, civitas 242¹; 428, 42 46 48; 534⁵; 803⁸.
 — ecclesia cxli, 36; 821, 11.
 — archiepiscopus, 1557—1577 Bartholomaeus Carranza et Miranda ord. Praed. 319, 7; 385²; 550, 30; 552, 23; 688, 27ss⁴; 707, 30; 825, 15¹¹.
 — — generaliter 751, 11 s.
 — Toletanus cardinalis, 1555 ad 1557 (†) Ioannes Martinez Siliceus (Silices, Silicensis), archiepiscopus Toletanus 285, 26; 308, 42.
 Toletus, Ferdinandus de, dux Albae, v. Alba.
 — Don Franciscus a, orator imperatoris in concilio 1551: 226, 17 (advenit); 227, 2 8 10 27; 230, 6; 231, 18; 232, 3 27; 233, 3 22; 240, 15; 241, 1 7; 242, 13; 243, 13⁴ (ubi falso *Ioannes*); 382, 6¹ (advenit Trid. 30. III. 1546) 9ss 21 35; 383, 2 8¹; 384, 21⁸; 385, 17.
 — Ioannes Alvarez de, v. Burgensis cardinalis.
 — Ioannes, monachus Scorialensis cxlvi, 32.
 — Petrus, consanguineus et 1549 conclavista card. Burgensis 75¹; 108, 13; 123, col. 1; 127, col. 2; 155, 7² (mittitur ad imperatorem); 178³.
 — Petrus, prorox Neapolitanus, frater card. Burgensis xcii, 16; 49² (col. 2); 85¹; 108, 11; 116, 4; 159, 5; 179⁴; 192, 15; 314, 37; 342³; 366, 3; 443, 21 23; 444, 22; 445, 6 35⁸; 446, 2¹; 449, 10³; 499⁵; 600².
 — — Garcia, eius filius 196¹; 499, 32⁵; 600, 8².
 — — Loysius, eius filius et locumtenens (159, 4⁷); 446, 15¹.
 — — eius filia, ducissa Florentiae 446¹.
 — — alia filia 449, 10ss.
 — — missus ab eo: Aloysius [Velez?] cf. *Kupke*, Nuntiaturber. XII, 321; vel de Toletus: 446, 15] 159, 4.
 Tolfia, Ioannes Antonius, dominus a, cubicularius (et sororis filius) Pauli IV, 1557—1562 episc. S. Marci 276, 32; 281, 28⁴; 319, 14 19 37.
 — comes S. Valentini a 294, 10.
 — Petrus della, v. S. Marci episc.
 Tolomei, Claudius xxii¹; xxxviii⁶.
 — Lattantio xciii, 33².
 Tolona (*Toulon*), civitas 456, 31.
 — Tolonensis episcopus (et cardinalis) 1535—1559 (p. 15¹ prior numerus est corrigendus) Antonius Trivultius, 1550—1551 nuntius in Gallia, 1556 (?) apud Venetos, 1557 cardinalis, † 1559: cxxi, 20; 15, 44⁶ (cf. Corrig.); 177, 20 27 30; 178, 10 12²; 179, 21; 181, 14 19; 184, 33; 187, 24³ 33; 188, 17 19; 259, 31; 289, 19; 304, 30 (ut cardinalis); 309, 4; 310, 27 (mittitur legatus Venetias); 313⁸; 316, 8² (legatus in Galliam); 317, 15ss; 332, 5 (mortuus); 511, post l. 28; 512, 22; 891, col. 2 (ad cli⁶).
 Tolosa, civitas 560, 17; 595, 30.
 — Tolosana ecclesia 102, 9.
 Tombesius, Hercules, Ferrariensis, 1549 conclavista card. de Monte, postea eius capellanus [1555 episc. Ravellensis] 122, col. 2; 127, col. 1; 247, 23.
 Tongern oppidum lxxviii⁶.
 Töpsel, Franciscus, abbas Pollinganus 1744—1760: liv, 14s.
 Tordesilla, oppidum Hispaniae cxliv, 35.
 Torelli, L. (auctor operis *Secoli Agostiniani*) lxi³; lxxiii¹ et saepissime in capite de Seripando.
 Torellus, Franciscus, cler. Urbinas, 1549 conclavista card. Sermone-tae 125, col. 2; 128, col. 2.
 — Laelius lxxxix, 32; xc, 1.
 Tornacum (*Tournai*): S. Martini conventus clvii⁶.
 — Tornacensis ecclesia cathedralis L, 4; LI, 10 34; LIJ, 23.
 — dioecesis L, 24.
 — episcopus, a) 1526—1564 Carolus de Croy L, 5 15 25. b) 1565 ad 1574 Gilbertus d' Ongnies LI, 6.
 — archidiaconus Iacobus Robertus LI, 5.
 — v. Pevelo.
 Tornonius v. Turnonius.
 Torquatus comes, urbis Leoninae praefectus 585, 43; 606, 13 28.
 Torres, Franciscus, theologus missus a pontifice xci, 15; xcvi, t. I, n. 3 6 23; xcix, 37; c, 33; ci, 30; 696, 19.
 — Ioannes Franciscus etc., v. Turrianus; Turrius.
 Toscanella, civitas 39 (index).
 — Hieron. Maccabaeus, v. Castrensis episcopus.
 Tostatus, Alfonsus, Abulensis episcopus † 1455: 706, 30⁶.
 traditiones ecclesiasticae xciv, 29; ciii, 8; clvii, 27; 379, 34ss; 380, 1ss; 381, 11ss 31ss; 433, 6.
 Tragurium (*Trau*), Dalmatiae civitas cxxxvi, 30; cxxxix, 13.
 — ecclesia ac dioecesis cxxxvii, 12 20.
 — Traugiensis episcopus, a) 1561 ad 1567 Aloysius card. Cornelius, v. Cornelius. b) 1567—1574 Thomas Sperandeus (Corbelli) cxxxvi, 33. c) 1574—1604 Antonius Guidus, v. Guidus.
 — cives cxxxvi, 29.
 Traianus imperator 575⁶.
 Traiectum (*Traetto*) oppidum 445, 11.
 — Traiectensis, Ioannes lxi, 30.
 Tramezinus, Michael, bibliopola Venetus 575⁴.
 Tramin, oppidum Tirolense clxxi, App. II, n. 3.
 Tranensis cardinalis, a) 1517—1553 Ioannes Dominicus de Cupis, 1537 decanus collegii xxxv, 30; lxxii, 32; xc, 43; cxiv¹; 7, 5 33; 8, 15 19; 11, 6 16 29 41 43; 14, 29³; 15, 28; 17, 31ss; 19, 8; 22, 40; 24, 34; 25, 31; 26⁴; 27, 3; 29, 5 40; 30, 6 15 23 28³; 31, 21 29; 33, 12; 34,

- 29; 35, 16; 36, 19 22 ss; 37, 20 ss; 38¹; 39 (index); 41, 20; 42, 15; 44, 31; 39 ss; 45, 13 21 ss 35; 46, 11 36; 47² (p. 48, col. 1); 48, 15; 49¹; 50, 11²; 53, 3 8¹; 55, 31; 56, 14; 58³; 59, 4¹; 60²; 66, 2 s¹; 69, 1 ss³; 73, 18³; 75, 2 12¹; 76²; 77, 12; 78, 24; 79, 8; 82, 13; 84¹; 85, 3 21; 88⁶; 89⁴; 90²; 93, 11 18; 94, 6 15 17; 95, 11; 96, 12²; 97; 98¹; 99⁵; 100, 6 21²; 102, 11; 103, 14 19⁵; 105, 8; 107, 7 ss; 108, 26¹; 109, 7; 110¹; 117, 8; 120, 5; 122, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 1; 130, 39⁴; 131, 1¹; 132¹; 135² (p. 136, col. 2); 139² (p. 140, col. 1); 142, 4 9 33 39¹; 143, 4 12; 144, col. 1; 156, 13 32 41 (deputatur pro porta sancta); 157, 25; 158, 29; 161, 31; 165, 4 33; 168, 20; 169, 22; 181, 20; 186, 18 20; 199, 25; 204, 2; 208, 14; 210, 15; 213, 30; 216, 31; 220, 10; 406, 16 ss⁴; 501, 27⁴ (mortuus).
- b) 1555—1568 Bernardinus Scottus ord. Theat. 285, 27 35; 287, 22; 294, 5; 297, 25; 300, 24; 302, 32 35; 308, 43; 329, 38; 330, 3; 332, 2; 339, 9¹; 514, 11; 517, 25; 521, 36; 611, 23.
- Transillus, Aloysius xci, 17.
- Traugart, Iacobus de, v. Trougart.
- Trecensis (Troyes) ecclesia 64³.
- Trevicanus (Trevico) seu Vicanus episcopus, 1562 (Maii 27) — 1564 (Iul. 28 vel Oct. 25) Augustinus Malignatus, cler. Vercellensis 773, 11 14² (cf. Corrig.); 824, 19.
- Treviris civitas clii, 27; 880, 41.
- Trevisensis archiepiscopus et elector, a) 1152—1169 Hillinus de Fallemaigne 798, 16. b) 1547 ad 1556 Ioannes ab Isenburg xcvi, 34; cxvi, post l. 40; cxxii, 41; cxlix, 12⁴; cli, 17; cliii, 39; cliv⁴; 236, 26¹; 237, 24; 241, 7 22⁴ (advenit); 242, 6 12; 243, 13; 880, 6 ss 20 36 40; 881, 35.
- — eius territorium 880, 4.
- — eius frater 880, 43.
- abbas S. Crucis 880, 42.
- S. Matthiae monasterium 880, 43.
- archiepiscopi clxii².
- Trevisinus v. Tarvisinus.
- Tridentum, civitas cxi, 17; 21, 12; 42, 6; 199, 27; 200, 6 28 34; 209, 27; 211, 14; 217, 7; 218, 17 21; 223, 20 ss; 224, 2 ss 24 ss (Masarellus advenit); deinde usque ad p. 243 semper; 249²; 353, 38, deinde passim usque ad p. 362; 365 ss; 403 ss (465, 20); 540, 27; 541, 4, 13; 577, 9 24 s.
- Tridentini (cives) 257, 10.
- decanatus 23¹.
- decanus 555, 45; 564, 22.
- bibliotheca 742, 15².
- ecclesiae et conventus:
- cathedralis (S. Vigili) 226, 11 47; 227 24, deinde passim; 368, 4, deinde saepius.
- S. Bernardini 232, 25; 796, 27; 803, 34.
- S. Clarae (moniales) 368, 2.
- S. Crucis 225, 6 29; 494²; 548, 3; 566, 30; 836, 10.
- S. Francisci cxx med.; 562, 29.
- S. Laurentii (ord. Praed.) 241, 10; 561, 37; 565, 24; 647, 34; 678, 17; 822, 12; 836²; 837⁴.
- S. Marci (erem. s. Aug.) lxxii, 29; lxxiii, 4 7 29; lxxxix, 2; 357, 29; 551, 3; 562, 10¹; 566, 5; 674, 16; 838, 2.
- S. Maria Maior cxviii sup.; 496, 30; 559, 18³; 723, 4³; 738, 13.
- S. Petri 232, 20; 496, 28; 554, 11; 564, 4; 809, 2 19.
- SS. Trinitatis 409, 13; 562, 13.
- plateae, viae:
- Cantone 357²; 494².
- Contrada larga (via lata) 354, 35; 560, 21.
- — longa 560, 21; 567, 32.
- piazzola 567, 33.
- platea Castelli 494, 8 ss.
- via beccariae 560, 22; 567, 33.
- — lata, v. Contrada larga.
- S. Petri 560, 22; 567, 32.
- — Trinitatis 567¹.
- aedificia:
- Torre di piazza 494².
- Castellum 494, 4 21.
- palatium Ciani 357².
- — Ghiroldi 224, 41⁴; 226, 14 19; 409⁷.
- — Migazzi 357².
- — Queta 409⁷.
- — Sigismundi de Thun 554, 25⁴; 559³; 567¹.
- Tridentinus cardinalis, a) 1542 ad 1578 Christophorus Madrucius, xvii, 17; xlv, 41; l, 34 ss⁷ 42¹⁰; li, 1; lvi, 23; lix, 17 36 ss; lx, 14 44 ss; lxi, 9 13; (xci, 2?); cix, 24; cxxvi, 13 19; cxxvii³; 3⁵; 16, 35⁷ (cf. Addenda); 17, 5 41; 19⁴ (p. 20, col. 2); 21, 11; 23, 29¹; 27, 5; 30³; 38 (index); 40, 11; 44, 10; 47² (p. 48, col. 2); 53, 13 ss; 55, 29; 56²; 58, 17; 60³; 62¹; 63¹; 64, 6 (eius conclavista anonymus) (64)¹⁸; 72²; 79¹; 84¹; 86¹ (p. 87, col. 1); 89⁵; 90²; 97; 100²; 111, 6; 112, 3; 123, col. 2 (eius conclavistae); 127, col. 1 4; 135² (p. 136, col. 2); 139¹ (p. 140, col. 1); 141, 27 35; 142, 11 ss²; 143, 14³; 144, col. 1; 152, 26 ss; 156, 19; 176, 6³ 18; 209, 15; 224, 28; 225, 15; 226, 6; 227, 4 26; 228, 14; 230, 6 32; 231, 3 18; 232, 3 20 24 26 28; 233, 3 22; 234, 29, 42; 235, 9 11 19 24 ss; 236, 12 19; 238, 18 21; 240, 14; 241, 2; 243, 12; 249² (venit ad conclave Marcelli II); 251, 3; 252, 38; 254, col. 1 2; 255, col. 1; 257, 8 ss; 258²; 263¹; 264, 16; 267¹; 299, 13⁵; 308, 17; 337³ (col. 2); 338, 12; 339¹; 343, 12; 344, 27 (fit legatus Piceni); 352, 8; 355, 27⁶; 372³; 374, 21; 375, 10 14; 376, 30; 377, 7 15 ss²; 378, 8 19; 381, 20 27; 382, 1 34; 383, 7; 386, 23 26 ss³ 39; 387, 8 s 21 27⁸ 31; 388, 16; 391, 9 23; 395²; 408, 12²; 413, 43; 423⁴; 433, 22 s; 447³; 461, 28; 462, 36; 470, 33 (cf. Addenda); 493, 28; 494, 1 26 30²; 497, 16; 506, 42; 509, 19 21; 512, post l. 17; 520, 38 41; 521, 34; 526, 28; 527, 24; 539, 2 26; 577, 4 10 22 25; 578, 27⁷; 579, 24; 584, 44; 611, 20; 614, 37; 618, 12¹; 620, 12 22 26; 621, 35; 626, 22; 627, 24 32.
- b) Ludovicus Madrucius, creatus 26. Febr. 1561, episc. Tridentinus 1567, † 1600: (xci, 2?); cxi, 19; cxx med.; cxxi sup.; cxxv, 28; 352, 8 (fit cardinalis); 354, 15 38⁵; 355, 17 23 26⁷; 356, 39; 357, 6 28; 359, 42 46; 362, 15; 465, 23 (datur ei pileus); 469, 13; 472, 11; 482, 11; 485, 1; 540, 16; 541, 40; 547, 32; 548, 14 18 23³ 32 ss 41; 549, 4 8 ss 22 ss; 550, 1 9; 551, 2 7 23; 552, 20; 554, 9 16 34; 555, 7 17 ss; 556, 1; 559, 14; 561, 20; 562, 9 17 22; 563, 6 23; 569, 34; 596, 7; 669, 30; 673³; 691, 14; 696, 14; 719, 6; 723, 3; 780, 31; 796, 27; 824, 24; 825, 31; 826, 17 31; 827, 11 16; 852, 2 (eius votum); 861, 36 s; 863, 31; 866, 3; 868, 21; 877, 41.
- Nicolaus Tridentinus, v. Scutellius.
- varii homines et artifices 877, 44 ss.
- submagister postae 878, 3.
- Tridentinum concilium lxiv, 21 (in classes distribuitur); 168, 12 (de eius reductione agitur); 169, 17 (item); 181, 2 (continuabitur); 183, 35 (pestis timor); 187, 19 26; 190, 3 12 ss; 192, 13; 193, 19; 194, 18; 197, 7 (bullae indictionis 1550); 198, 38; 199, 1 3 7 20 24 ss; 200, 4 ss 19 28 34; 205¹; 209, 26 s¹; 211, 14 ss; 212, 30; 216, 31 ss 39; 217, 1 ss 17 26 ss (creantur praesidentes) 34; 221, 10 28; 222, 22; 223, 20 ss (secretarius creatur; aperiri iubetur); 224, ac

- deinde semper usque ad p. 243; 256, adn., col. 1; 321, 23; 348, 37 ss (iubilaeum); 349, 1—36 (processio, bulla indictionis); 351, 12 (creantur legati); 353, 4 ss et abhinc semper usque ad p. 362; 365 ss; 386, 10 ss (num sit transferendum); 388, 8^s; 389, 1 ss¹; 403 ss; 461, 26; 462, 14 ss, deinde passim; 537, 13 ss; 541, 1 ss; 542, 35 ss; 545, 32 ss (clausum); 546 ss; 594, 12 ss; 595 s.
- [Tridentinum conc.] suspensio vel solutio concilii a quibusdam desiderata 697, 22; 705, 20; 712, 7; 718, 13; 811, 13; 820, 19; 828, 17.
- scripturae (gesta, acta) eius 232, 29, 233, 26; 234, 1; 237, 1 17; 239, 7; 240, 21.
- Trifone v. Bentius.
- ss. trinitatis ordo 543, 33.
- Tripolis, civitas Africae 337^s (col. 2); 345, 14; 443, 27.
- Trivicanaensis v. Trevicanus.
- Trivisanus, Hieronymus, v. Veronensis episcopus.
- M. Antonius, Venetorum princeps 447, 4^s.
- Trivultius, Antonius, v. Tolonensis.
- Augustinus, cardinalis († 1548) xxii¹; xxx, 9^s 16; 178²; 404⁹ (p. 405, col. 1); 436, 4^s (mortuus).
- Troia, Apuliae civitas LXI, 24.
- Troianus episcopatus 593^s.
- Iacobus Troianus, ord. erem. s. Aug. CXXIV, 18.
- Trond, St. (?), oppidum LXVIII⁶.
- Tronus, Philippus, Venetus 170, 23.
- Tropiensis episcopus, v. Poggius.
- Trotis, Brandelisius de, clericus Ferrariensis, 1549 conclavista card. Ferrariensis 40^s; 125, col. 2; 128, col. 3.
- Truchsess, Otto, v. Augustanus.
- Truentum flumen 453, 31 42; 454, 1.
- Tubinga, civitas et universitas xcviij, 29.
- Tubingensis academia 23¹.
- Tudensis (*Tuy* in Hispania) episcopus, 1547—1564 Ioannes Sammillanus, cler. Calaguritanus 231, 12; 243, 18; 497² (in fine).
- Tudertum (*Todi*), civitas 39, index et adn. s.
- Tudeschis, Nicolaus de ('Panormitanus'), canonista CLVII⁶.
- Tulle, civitas v. Tutellensis.
- Tullum (*Toul*) civitas CLXXI, App. II, n. 32; 874, 21.
- Tullensis dioecesis CXLVII, 30; CLXI, 37.
- ecclesia 874, 26.
- episcopi (fuit 1543—1565 Toussanus Occedus [de Hossey], cler. Atrebatensis, secretarius card. Lotharingi) procurator 564, 27.
- Tulleyus abbas 881, 35.
- Tunis, Tunetana (Caroli V) victoria 147, 5; 402, 23⁴ 26.
- Tunn, Sigismundus a, v. Thun.
- Turcae xxx, 29; LXVI, 8; LXIX, 12; 5³; 19⁴ (p. 20, col. 1); 179⁴; 183, 8 s; 193, 4; 194, 6; 221, 28; 222, 2; 236, 39; 240, 4; 282, 8; 313, 25; 345, 15 ss; 349, 23; 401, 3; 403, 37; 404⁹; 413, 50; 415, 32; 443, 27; 445, 10; 449, 18¹¹; 454, 18; 456, 25; 561, 4 8; 588, 22 35; 597°; 600, 4 ss; 649, 45; 655, 15; 670, 10; 737, 5; 777⁷; 867, 19 ss; 881, 15.
- Turcarum tyrannus ('Solimanus Ottomanus') 194, 6¹; 366, 21; 405, 5; 459, 17; 588, 25; 600, 4.
- eius filii, Selimus et Baiazetus 459, 17.
- Venetorum orator apud eum 194, 7.
- iuvenis natione Turca 179, 17.
- classis Turcica 238, 29; 239, 30; 240, 11 23; 269, col. 2; 345, 15 ss; 445 3 14 19 s; 447, 7; 449, 10 ss 23; 450, 3 ss; 451, 6; 454, 9 16 23; 455, 24 ss; 456, 1 ss 30 ss; 458, 10 ss; 460, 13 ss; 461, 1.
- Türkheim, locus Virtembergensis 880, 17.
- Turnonius, Franciscus, 1530 cardinalis, † 1562: xxviii⁴; 29, 4; 40^{ek}; 57, 1 (advenit ad conclave) 9 11; 58, 17; 59, 2¹; 85²; 89³; 93, 14; 97; 103⁵; 105, 12; 123, col. 1 (eius conclavistae); 127, col. 2; 142, 4¹; 144, col. 1²; 156, 13; 158, 6² (error; Turn. fiebat episc. Sabinensis); 172, 37; 173, 3; 189, 39; 194³; 198, 3 6; 199, 25; 200, 2; 202, 25; 204, 2; 207, 8; 208, 17; 210, 13 23; 216, 19; 222, 27 29 32; 223, 1; 251, 37; 254, col. 1; 265, 25¹; 308, 9; 338, 6; 339² (p. 240, col. 1); 343, 11 32 (fit episc. Ostiensis); 347, 5 (legatus in Galliam) 9; 519, 23; 520, 31; 528, 17 36; 530, 10; 531, 21; 543, 1¹ (obiit); 580, 6 s 14; 581, 21; 585, 1 ss; 586, 6; 611, 19; 613, 17 ss (paene pontifex); 618, 3; 628, 15; 632, 9.
- Turonensis archiepiscopus, 1125 ad 1133 Hildebertus 821, 12^s.
- Elias (de Bourdeilles, 1468 ad 1484?) 748, 33°.
- Turre, Franciscus de, v. Turrianus; cf. Torres, Turrius.
- Turrecremata, card. Ioannes de 162⁵; 739, 2.
- Turrianus (*Thurn*), Ioannes Franciscus, Ferdinandi I imperatoris orator xxii¹; xxiv¹; cxli, 14; 338, col. 2; 341¹; 521, 2²; 522¹; 529²; 532, 9; 533³; 576, 7 ss⁵; 610, 40⁸; 616¹.
- Michael (della Torre), v. Cene-tensis.
- Franciscus v. Torres.
- Turriani Veronenses 465, 19.
- Turris Nova (Nona?) 440, 18.
- Turritanus (*Sassari*, olim Torres, in Sardinia) archiepiscopus, 1524 ad 1568 Salvator Alaputius (Alepus) 226, 7; 227, 42; 228, 5 21; 232, 34; 233, 1; 243, 14; 378, 30; 380, 18; 382, 36; 497² (p. 498, col. 2).
- Turrius, Ferdinandus, eques Hispanus, card. Cuevae familiaris 607, 14; 613, 1.
- Ludovicus, clericus camerae ('quaestor') 609, 7; 618, 28.
- Tuscanella, civitas 39 (index).
- Tuscanus (e Lusitania) 442, 35.
- Tuscia v. Etruria.
- Tusculum (*Frascati*), civitas 40, 13.
- Tusculanum 461, 28 30.
- Tutellensis (*Tulle*) episcopus, 1560 ad 1582 Flotardus Ginolhac (de Gourdon) 876, 35.
- Tuy v. Tudensis.
- Tyrannus, Felix, laicus Calliensis, 1549 conclavista card. Urbini, 1551—1578 (†) episcopus (inde ab a. 1563 archiepisc.) Urbina-tensis, magister domus Pii IV: 125, col. 2; 128, col. 3; 514, 39; 535, 33 36.
- Tzetztes, Ioannes LXXXIII, 23; 829⁴.

U.

- Ubalinus, Flaminius cxiii, 8.
- Ioannes Paulus cxxxvii, 22.
- Udo (non episcopus, sed lupus) 788, 40.
- Ugentinus (Uxentinus, Ogentinus, *Ugento*) episcopus, 1559—1566 Antonius Sebastianus Minturnus, cler. Caietanus, 1566 episc. Cotro-nensis (Croton, *Cotrone*) 706, 22.
- Ughellus, Ferdinandus xxx, 12; xxxiii, 3; xxxiv, 13 ss; xxxv, 1.
- Ugolinus v. Ugulinus.
- Uguetinus propheta 798⁴.
- Ugulinus, eques, conclavista card. Cervini (vel rectius Maffei? cf. 124, col. 2) 71¹.
- Ioannes, cler. Florentinus, 1549 conclavista card. Maffei 124, col. 2.
- Ulixbonensis cardinalis v. Portu-gallensis.
- Ulloa, Antonius de, cler. Zamorensis, 1549 conclavista card. Burgensis 123, col. 1; 127, col. 2.
- Ulma, civitas Sueviae LXVI⁹; LXVIII⁶.
- Umbria 345, 29; 359, 18; 406⁶; 589, 6 (vicelegatus).
- provincialis ord. erem. s. Aug. 441, 15.
- Umbriaticensis (*Umbriatico*) episcopus, 1548—1567 Caesar Sfoggia (Foggia), antea archidiacon. Rossa-nensis, familiaris Pauli III: 565, 20.
- Ungaria v. Hungaria.
- universitates, academiae 701, 4 ss; 707, 23 ss; 709, 17 ss; 832, 39; 845, 20; 846, 15.
- Upsalensis archiepiscopus, 1544 ad 1558 Olaus Magnus (Gothus) 367, 10.

— archiepiscopi (generaliter) 550, 19.
 Urbanus papa II 787¹.
 — VII (v. etiam Castagna, Ioannes Bapt.) CXXXVI, 25; 124⁶; 502².
 — VIII: XVI, 6; XXXIV, 9; XLVIII, 28; LXXVII, 26 31; LXXVIII, 8; 341³.
 — episcopus Siccensis 734¹¹.
 Urbinum 297⁵; 309, 38 (ducatus).
 — Urbini dux (Guidobaldus Feltrius de Rovere) LXXXVIII, 42; CXXXII²; 5¹; 18, 6; 22, 33; 23, 16 ss; 96²; 130, 10; 181¹; 162, 3 ss; 164, 31 ss; 165, 5 10 21; 166, 22; 167, 17 22; 180, 11; 259, 7; 260, 9 ss; 262, 22; 263, 2; 266, 19 ss; 270, 3; 273, 37 (fit praefectus Urbis); 312, 1; 348, 33; 465¹; 501, 2 ss (capitan. gen. eccl.); 508, 33³; 528²; 535, 23 ss; 537, 11; 539, 23; 591, 1; 594, 2^b; 626, 19 s.
 — — eius uxor, Victoria Farnesia 465, 3¹.
 — — filius, Franciscus Maria 465, 5.
 — — filia, Virginia 349, 37 ss; 461, 5; 534, 10; 537, 47 ss (sponsa Frid. Borromaei); 594, 2; 599, 16.
 — — familia 538, 18.
 — — eius orator 17, 7; 156, 24; 310, 5; 538, 16.
 — Urbinas cardinalis, 1547—1578 (†) Iulius de Rovere CXXVII⁵; CXXXI¹¹; 8, 3; 18, 10¹; 22, 32; 24, 7; 27, 9 12; 39 (index); 40, 14 22^d; 55, 31; 96²; 97, 125, col. 2 (eius conclavistae); 127, col. 4; 128, col. 3; 130, 9 ss; 132¹; 139²; 145, col. 2; 155, 5 (legatus Perusii); 156, 18; 160, 35; 166, 29; 209, 24; 251, 29; 253, 1; 254, col. 1; 255, col. 1; 259²; 265, 11; 268, col. 2; 269, col. 1 2; 309, 18; 337³ (col. 2); 339, 29¹; 349, 40; 444, 14; 502, 9; 507, 33; 529, 25; 534, 8; 538, 5 37; 539, 3 27; 583, 41; 589, 6; 592, 10; 611, 26.
 — episcopus v. Tyrannus.
 Urbs vetus (*Orvieto*) XXII¹; 40, 2; 201, 25; 404³ (p. 405, col. 1); 434, 27; 502².
 — Urbevetana ecclesia xxx, 20.
 — — cathedralis XXXIII, 3.
 — episcopus, a) 1554—1562 v. Simoncellus, Hieronymus. b) 1562 (Apr. 17) ad 1570 Sebastianus Vantius, cler. Arimin. xcvii, t. II, n. 27; CLII, 17 s; 773, 12 14²; 774, 19³; 824, 14; 860³.
 — fratres erem. s. Aug. 404⁹ (p. 405, col. 1).
 — Lactantius Urbevetanus, 1559 conclavista 523, 5.
 Uri, pagus Helvetus LXXXVIII, 43.
 Urias 456, 34.
 Ursinus, Antonius, de Gravina, v. Gravina.
 — Camillus (gubernator ecclesiae in civitate Parmensi 1549) 6, Concilium Tridentinum. II.

19; 16, 9 ss⁴; 17, 24 ss; 19, 7; 26⁴; 65⁵; 103, 32⁴; 104, 17; 152, 41; 154, 25 ss; 162, 13; 173, 25; 181, 7; 190, 21 s; 202, 21; 213, 3; 239, 26; 295, 22³; 330, 2 36 ss¹ (moritur); 331, 2; 336, 8; 439³; 514, 6 12 15 43; 515, 3 (obit) 7 11.
 — Flaminius, a Stabio 18, 25 ss.
 — Flavius, 1560—1562 episc. Muranensis, auditor camerae, 1565 cardinalis 372²; 593^b.
 — Franciscus, capitaneus 298⁶.
 — — abbas Farsensis 159, 33 ss.
 — Fulvius CXXV, 24; CXXVII¹⁴.
 — Hieronymus (uxor eius ex gente S. Florae) 280, 21.
 — Horatius, de Toffia CXXV, 25.
 — Ioannes Baptista, v. S. Severinae.
 — — Antonius 331, 1; 337¹ (Gravinae ducis frater); 607, 27 (v. Gravina).
 — Ioannes Franciscus, v. Pitiliani comes.
 — Iordanus 892, col. 1 (ad 164, 12).
 — Iulius, capitaneus 299⁵; 335² (col. 2); 616, 30.
 — Marcia, v. Pitiliani comes.
 — Nicolaus, comes Pitiliani (error) 103¹; 299⁵.
 — Paulus (pater Camilli) 330¹.
 — — Iordanus 335²; 535, 22; 537, 1.
 — Robertus (episc. Regiensis) 185¹.
 — Urcinus 335² (col. 2).
 — Ursus 335² (col. 2).
 — Valerius 153².
 — Virgilius 335² (col. 2).
 — familia 164, 12; 280, 20 40.
 Utricoli, oppidum 464, 33; 538, 5; 543³.

V.

Vabrensis (*Vabres*) episcopus, 1561 ad 1585 Franciscus de Valetta CLXXI sup.²¹.
 Vacant, Aimé CLXVIII, 25⁴; CLXX, 13.
 Vaihingen oppidum LXVI⁹; LXVIII⁶.
 Valdenses haeretici 764, 4; 773, 18.
 Valentibus (Valentini), Aegidius de, Pisarenensis, ord. erem. s. Aug., procurator et vicarius generalis, coadiutor sacristae 543, 14 ss³.
 Valentinianus III imperator 769, 9.
 Valentinus (*Valencia*) archiepiscopus (electus 1563), v. Vicensis.
 — (de Valencia), Iacobus 431³.
 Valerianus, Pierius XXIV, 4.
 Valerius, Augustinus, 1565 episc. Veronensis, 1583 card., † 1606: CXXXVI, 20 ss (cf. Addenda); CXXXVII, 11.
 — Ioannes Franciscus XXII¹.
 — episcopus Hipponensis? 713, 6.
 Vallette, Ioannes de, v. Rhodus.
 Valgrisius, Vincentius, librarius Venetus 575⁵; 576, 4.
 Valla, Laurentius 758¹⁴.
 Vallarsius, editor Hieronymi 748⁸.
 Valle, Claudius de, notarius inquisitionis 516, 15.

— Petrus de, 1549 conclavista cardinalis Geennensis 127, col. 2 (exit).
 Vallée, Gabriel de la, clericus Carnotensis dioec., 1549 conclavista card. Guisii 124, col. 2; 128, col. 1.
 Vallisoletum (*Valladolid*), civitas Hispaniae 167¹; 241¹.
 Valloles, Ioachinus de, clericus Turo-nensis dioec., 1549 conclavista card. Guisii 124, col. 2; 128, col. 1.
 Valmanente, oppidum 406⁶.
 Valmontone, oppidum 297, 3.
 Valva, Ioannes Antonius, archidia-conus Salernitanus 455, 11.
 Vanau-les-Dames, villa CLI, 1.
 Vandali, gens 806⁸.
 Vandenesse, Ioannes de 443⁷.
 Vanderpiet (Vanderbit), Levinus, cler. Tornacensis, 1549 conclavista cardinalis de Meudon 123, col. 1; 127, col. 3.
 Vannutius, Ioannes Franciscus 11, 1.
 Varana, Donna Cornelia, 538, 33.
 Varano, Fabricius (de), 1549 conclavista cardinalis S. Florae 128, col. 2.
 Vargas, Franciscus, fiscalis Caroli V, orator Philippi II in curia Romana XXXII¹⁷; LII, 45; LXVIII¹¹; LXX, 9^{10 13} (contra Seripandum); LXXVI¹ (item); LXXXI, 24; XC, 34; CXLII, 32; 225, 31⁶; 229, 7; 324¹²; 341¹; 353¹; 443⁴; 463¹⁰; 480, 18²; 485, 6 ss¹; 486, 1 ss¹; 521, 6³, 11⁴; 523, 36¹³; 525²; 526¹; 527, 33⁵; 528³; 529, 20 ss^{2 3}; 530²; 532, 7 ss 13²; 580, 1; 581, 41; 599, 30; 614, 10¹; 615, 25 ss 36; 618, 10 ss^{1 2}; 621¹; 622, 31 ss; 623, 16 ss¹; 625, 1 ss²; 626^{1 3}; 627¹; 628, 36 ss; 629; 630, 5; 636, 34²; 678, 32; 679¹, (4); 704, 6³; 717¹.
 Varmiensis cardinalis, v. Hosius.
 Varro, M., scriptor xxv, 37.
 Vasallus, Franciscus, cler. Comensis dioec. 126, col. 2; 128, col. 4.
 Vascones v. Guascones.
 Vasonus mons prope Tridentum 237, 3.
 Vassebourg v. Wassebourg.
 Vasti marchio, Alphonsus d'Avalos LXXXVIII, 27; 213³; 235, 18; 433, 4³ (obit); 440, 16; 449³; 450, 33; 540, 19.
 — marchissa LXXXVIII, 27; 461³.
 Vaucelles, trêve de 288³.
 Vaurensis episcopus, v. Danesius.
 Vecchia, Blasius (seu Lucius?), laicus Romanus, 1549 conclavista card. Veralli 124, col. 2; 128, col. 1. vectigalia 7, 26 s; 8, 12 s; 151, 15 (remituntur); 182, 32; 598, 13 ss.
 Vectorius (Victorius), Petrus xxv, 18; cxxv, 24; 170, 4 7; 748⁸.
 Vega, Garcilassus de la, v. Garcilassus.
 — Ioannes de, dux exercitus Caesaris et prorox Siciliae ultra Pharus 196, 6 ss; 214, 5; 502¹.

- Vegliensis episcopus, a) 1531 ad 1549 Ioannes Rosa 170, 14° (eius spolia); 172, 10. b) 1550 ad 1564 Albertus Duimius de Gliricis Catharensis ord. Praed. (antea [1548] episc. Modrusiensis) xcix, 35; 503, 6¹; 545, 18; 561, 38; **806, 1^b 1**.
- Velasco, Hieronymus de, v. Ovetensis.
- Velasco (Velasquez), Petrus, clericus Segobiensis dioecesis, 1549 conclavista cardinalis de la Cueva 124, col. 1; 128, col. 1.
- Velez, Aloysius (v. Toletus, Petrus de) 159, 4.
- Velletri (Velitrae) civitas 40, 24; 299, 6; 441, 38; 461, 23.
- Velletrense frumentum 181, 2026.
- Vels, Gaspar baro de, 229, 9.
- Venafranus episcopus, a) 1548 ad 1557 Ioannes Bapt. de Caracciolis (v. Caraccioli) 114, 45; 116, 46; 439, 2²; 449, 1. b) 1558 ad 1573 Andreas Matthaeus de Aquaviva, familiaris Pauli IV (317, 1); 324, 14°.
- Venciensis (*Vence* Galliae) episcopus, 1560—1575 Ludovicus de Grimaldis, cler. Aquensis, baro de Baley (Beuil?), † 1608: clxx, App. 11°; 772⁷; **815, 7³**.
- Vendôme, cardinalis de: Carolus de Borbonio, 1545—1550 episcopus Sanctonensis (*Saintes*), cardinalis (diaconus) 1548 († 1590) cxxxii²; clviii, 52; 27, 26; 29, 3; 40°; 55, 7 (advenit ad conclave 1549) 34; 56, 5 17; 58, 17; 93, 12; 97; 128, col. 2 (eius conclavistae); 125, col. 3; 134, 8; 137, 17; 145, col. 2; 156, 18; 166, 29 30 34; 209, 25; 251, 52; 265, 40; 268, 1; 308, 30; 339, 41; 599, 28; 675, 27⁷ (velle uxorem ducere); 825¹²; 892, col. 1 (ad 155°).
- Franciscus Ludovicus, v. Borbonius.
- dominus de (marescalcus S. Andreae), v. S. Andreae.
- Vendomii (gens) 487, 33.
- Venericus (*Venier*), Franciscus, Venetorum princeps 447, 5; 451, 8².
- Venerius, Marcus Antonius, Venetus 170, 24.
- Venetiae, Veneti, civitas et respublica xxii¹; xxxii, 17; lxii, 32 (capitulum gen. Augustini. 1519); lxxxv, 10; cii, 42; cxxv, 39; cxxvi, 4 20; cxxxiv, 29; cxxxvi, 33; cxxxvii, 5; cxxxix²; 15, 36; 18, 11; 22, 1 ss; 153²; 159, 1; 165³; 167, 25; 169, 30; 170, 20 ss; 182, 27; 183, 6 ss; 191, 2; 194, 6; 195, 24; 200¹; 201, 1; 203, 1 ss¹ (haereses); 207, 25; 236, 38 s; 239, 11; 249²; 271¹; 283, 32⁵; 297⁵; 301, 16²; 303, 33; 304, 31; 310, 27 (card. Trivultius legatus); 313, 7³; 317, 18; 325⁵; 339² (p. 340, col. 1); 345, 30; 350, 7²; 351, 27; 352, 33; 360⁴; 368, 24; 382, 7 10; 389, 34; 400, 3¹ (generale capit. Augustinian. 1519); 403, 2; 433, 7 10; 437²; 452, 15 21 28⁷; 539, 9; 575, 16 4—7; 576, 3 8 20 25 ss⁵; 577, 28; 666, 3 10; 675, 23⁶; 692, 3 31; 768²; 834, 7; 836, 26.
- dominium (Signoria) cxxxvii, 6; 692, 31.
- duces v. Donatus; Trivisanus, Venericus.
- patriarcha, 1560—1590 Ioannes Trivisanus (antea abbas monasterii S. Cypriani de Muriano ord. s. Ben.) 559, 28; 560, 12; 567, 29; 596, 8; **664, 27⁴**; 832, 27; 867, 12.
- primicerius S. Marci 186, 34; 187, 28; 188, 35; 191, 1¹; 193, 6; 194, 20; 195, 11 s.
- S. Nicolai Tolent. ecclesia 271¹.
- S. Stephani ecclesia 350²; 433, 11 s.
- coenobium in dicione Veneta 74¹.
- dicio Veneta 238, 30; 549³.
- Veneti nobiles 187, 29.
- oratores ordinarii in curia Romana v. Amulius; Dandulus; Navagerius; Soranzo.
- — extraordinarii ibidem 169, 30 ss; 170, 20 ss; 171, 10 15 21; 172, 10; 282, 1 ss 28 ss; 283, 1 ss; 345, 1 ss; 534, 12 ss; 590, 28.
- oratores in concilio Trid. 1562 s (v. Ponte, Nicol. de; Dandulus) xxxii¹⁷; cxx med.; 560, 33; 563, 9; 596, 11; 676⁶; 691, 19; 717, 10; 866, 4.
- orator apud regem Gallorum (Ioannes Michiel) 325¹.
- — apud regem Philippum II (Mich. Surianus) 323¹; 325¹.
- — apud Turcas 193, 7.
- nuntius apostolicus v. Beccatellus; Casa, Ioannes; Tolonensis.
- orator Anglicus apud Venetos 177, 15.
- Veneti:
- Cyprianus (?), ord. Praed. 400².
- Gabriel v. Volta.
- Petrus Aurelius, ord. erem. s. Aug. lxiii, 15.
- Venetus Carmelita 553, 34; 563, 32 (Laurentius).
- Venetae res ordinis erem. s. Aug. lxii, 32 (capit. gen. 1519); 404²; 576, 25 (capit. gen. 1559).
- Ventimiliensis episcopus, 1561 (Dec. 5) ad 1565 Carolus de Vicecomitibus (*Visconti*) xxx i, 18 21⁶; lii, 45 s⁹; ciii, 9 43; cxliii¹⁰; cxliv¹²; clxvii, 5; 647¹; 656⁵; 668, 38⁴; 697, 21² (mittitur Romam a legatis).
- Venus dea 810, 28.
- Venusinus episcopus, 1542—1552 Alvarus de la Quadra, qui 1553 ad 1560 fuit episcopus Aquilanus 445, 2; 497² (p. 498, col. 2).
- Verallus, Hieronymus, cardinalis 1549 († 1555) xxviii²; 7, 36; 8, 34; 20, 4; 27, 6 27; 33, 18; 40, 1 5; 49¹ (col. 1); 50, 29²; 54, 14; 58²; 60, 5; 74, 17; 75¹; 77¹; 78²; 86¹; 94, 7 17²; 97; 124, col. 2 (eius conclavistae); 128, col. 1; 144, col. 2; 156, 16; 157, 15 16; 160, 16 37; 161, 30; 166, 28; 183, 2 18 30; 184, 17; 186, 19; 194, 15; 195, 2; 196, 29; 198, 13; 199, 2; 202, 9; 203, 21; 208, 12 30; 211, 31; 213, 21; 214, 15; 216, 13 32; 219, 13; 251, 8; 252, 38; 254, col. 2; 255, col. 1; 257, 41²; 264, 24; 269, col. 2; 281, 17; **283, 29 ss²** (moritur); 389¹.
- Paulus Aemilius, v. Caput-aquensis.
- Verbena, Hieronymus, 1549 conclavista card. Veralli 128, col. 1.
- Vercell (Vercellensis), Ricardus de, abbas Praevallensis canonicorum regul. Lateran. 358, 16; 650, 25².
- Vercellensis episcopus, 1536—1562 Petrus (Ioannes) Franciscus Ferrerius, 1560 nuntius apud Venetos, 1561 cardinalis xci, 34; 289, 19; 351, 26 (fit cardinalis); 512, 13; 540, 15; 541, 40.
- Verchianum, oppidum 353, 17.
- Vergilius, poeta lxxxii²; lxxxiv, 3 5; clix²; 69²; 437²; 458²; 584, 26²; 674²; 849, 42².
- Vernely, Nicolaus, v. Balneoregiensis.
- Verona civitas lxii⁴; lxiii, 9 (cap. gen. Aug.); lxiv, 3; lxviii⁶; xciii, 23; cxxiii, 24²; cxxiv, 2 8; cxxv, 40; cxxvi, 13 21; 224, 1 22 ss; 271¹; 406⁶; 407¹; 434, 6; 465⁴; 498, 5; 575, 16; 576, 31; 577, 9 27 s; 586⁶; 891, col. 1 (ad lxiii⁶).
- abbatia S. Zenonis 218, 33.
- ecclesia S. Mariae in Organo Olivetanorum 498, 6; 499, 2.
- conventus S. Euphemiae ord. erem. s. Aug. cxxiii, 28 31.
- capitulum Augustinianorum 1538: lxiii, 9; 406².
- clausura (*Chiusa*) Veronensis lxvi².
- Veronensis episcopus, a) 1524 ad 1543 Ioannes Matthaeus Gibertus, v. Gibertus. b) 1548 ad 1557 Aloysius Lippomanus Venetus (a. 1558 ep. Bergomensis, 1551 praesidens concilii Tridentini, † 1559) 183, 6; 217, 29 (creatur praesidens concilii); 218, 20; 223, 36; 224, 1 22; 225, 1 13 ss; 226, 6; 227, 5 22, deinde passim usque ad p. 243, 12; 318, 9; 324, 15 (transfertur Bergamum); 336, 10³ (mortuus); 498²; 515, 27 ss (moritur)⁶.
- c) 1557—1560 Augustinus Lippomanus 324, 15¹⁰. d) 1561 ad 1562 Hieronymus Trivisanus Venetus ord. Praed. 354, 30

- (advenit Trid. 8. Apr. 1561); 547, 43; 549, post l. 29 41; 644⁹; 665, 37 ss (mortuus); 666, 1 ss. e) 1565—1606 Augustinus Valerius, v. Valerius.
- Veronenses:
- Ambrosius CXXIII, 27 29; CXXIV¹¹; 443, 1 26 29.
  - Franciscus CXXIV, 17.
  - Ioannes Antonius, v. Aprutinus.
  - Iosephus, ord. erem. s. Aug. LXXXIX, 22.
  - Turriani 465, 19.
  - Versailles, civitas CLVI⁴.
  - Verulum (civitas) 40, 12 20^{1 k}; 297, 2.
  - Verulanus cardinalis, Ennius Filonardus, 1503 episcopus Verulanus, 1537 creatus cardinalis († 19. Dec. 1549) XXXVIII⁸; 14, 21²; 15, 27; 19, 28; 24, 8 35; 27, 3; 29, 7; 40, 2 12 21^{1 k}; 42¹ (p. 43); 43¹; 45, 36; 47² (p. 48, col. 2); 50, 7 ss 28; 52, 5 22; 53, 27; 54⁴, 19; 55, 4 32; 56, 8 26 24; 57, 12 17; 58, 4 ss (exit e conclavi); 60, 11⁴; 64, 3; 66, 5 ss^{2 3} (obiit); 67, 3; 77¹; 97; 120, 14 s 26 ss; 122, col. 2 (eius conclavistae); 127, col. 4; 145, post l. 5; 588, 18.
  - Vespasianus, imperator 575⁶.
  - . . .?, secretarius Pauli IV: 281, 32 (dimittitur).
  - Vestium (*Viesti*), Apuliae oppidum 447, 7.
  - Vestensis episcopus, a) 1555 ad 1558 Iulius Pavesius ord. Praed. (postea archiepisc. Surrentinus, v. Surrentum, † 1571) 324, 13⁶ (quae adn. est corrigenda). b) 1558—1560 Hugo Buoncomi pagnus v. Boncompagnus.
  - Vetralla, oppidum 40, 22; 191, 5.
  - Vibius Sequester LXXXIII, 13.
  - Vic, castellum Lotharingiae CLXII².
  - Vicanus (*Trevico*) episcopus, v. Trevisanus.
  - Vicedominus, Franciscus (Franciscinus), Ferrariensis, ord. Min. conv. 737, 30⁷; 868, 20 ss.
  - Vicensis (*Vich*) episcopus, 1554 ad 1563 Acisclus Moya de Contreras Cordubensis, 1563 archiepiscop. (electus) Valentinus (*Valencia*), † 1564, 3. Maii: 358, 1 (advenit Trid. 26. Sept. 1561); 470, 12; 717, 38⁵; 811, 20⁵; 865, 28.
  - Vicentia civitas LXII⁴; 365, 2¹; 403, 1 ss; 405, 8.
  - ecclesia 160, 33.
  - Vicentinus, Augustinus, v. Augustinus.
  - Vici marchio, v. Caraccioli, Nic. Antonius.
  - Vicovaro v. Vicus Varronis.
  - Victor Vitensis 797⁴.
  - Victoriae (deae) simulacrum 514, 26.
  - Victoria, oppidum Hispaniae 228⁷.
  - Victorius, Marianus, 1572 episcopus Reatinus XXXVI, 3² 14 ss.
  - Petrus, v. Vectorius.
  - Vicus, Aeneas CXXV, 25.
  - Vicus Varronis, oppidum 299, 5 (expugnatur a Caesarianis); 303, 23 ss (recuperatur a pontificiis); 452, 32.
  - Vienna (Austriae) v. Vindobona.
  - Viennae decanus, v. Alifanus (Nogueras).
  - Vigilius papa 735, 7⁵; 754, 33.
  - Vigintimilliensis v. Ventimilliensis.
  - Viglevanum oppidum 813¹.
  - Viglia, Vigliensis, v. Vegliensis.
  - Vigniacum, castrum Galliae 76⁶.
  - Vignola, locus apud Mutinam 222¹.
  - Vignola (= Iacobus Barotius) 222, 5².
  - Vigor, Simon, canonicus Parisin., theologus in concilio 696, 18.
  - Vigorniensis (*Worcester*) episcopus, 1541—1559 Ricardus Pate 385, 7.
  - Villa (Franciscus? cf. sequentem), ad stipendia regis Gallorum 116, 5.
  - Franciscus, Ferrariensis, 1549 conclavista card. Ferrariensis 116, 5(?); 125, col. 2; 127, col. 3 (exit); 129².
  - Villacum (*Villach*), Carinthiae oppidum 497, 16.
  - Villafranca, oppidum 358, 35.
  - Villamarina, Marcus Antonius (de), cler. Neapolitanus, 1549 conclavista card. Moroni 123, col. 2; 127, col. 3.
  - Villanueva, Ios. CXLVI, 2.
  - Villareal, Peruccius, v. Peruccius.
  - Villars, Petrus de, cler. Viennensis, 1549 conclavista card. Turnonii 123, col. 1; 127, col. 2.
  - Villebon, D. de, gubernator Picardiae 325, 8.
  - Villela (Villetta?), Ioannes, de Aldana, cler. Cauriensis dioec., miles de Alcantara, 1549 conclavista card. de la Cueva et confessarius cardinalium Hispanorum 124, col. 1; 128, col. 1.
  - Villena marchiones 342³.
  - Villierius, Dionysius, canonicus LI, 32 38; LII, 5² 12 ss 36 40; LIII, 7; LVIII, 3.
  - Villetta, Ioannes (cf. Villela), Hispanus, theologus episcopi Pampilonensis 567, 30.
  - Vincentia v. Vicentia.
  - Vincentius episcopus (in concilio Ariminensi) 425, 35.
  - Massetanus, ord. erem. s. Aug. (CLVI²?); CXXIV, 18.
  - Vindobona, urbs LXXX, 6; LXXXII, 3; LXXXIX, 21; 237, 29; 242⁴; 324¹²; 450⁷; 546, 28²; 588, 35; 683, 29; 736¹.
  - bibliotheca Palatina LXXX, 15 s.
  - tabularium imperiale 794⁸; 811².
  - Vindobonensis episc., v. Nausea.
  - Vineus, Nicolaus, v. Balneoregiensis.
  - Vio, Thomas de, v. Caietanus.
  - Virdunum (Verdun) civitas CXLVII⁴; CXLVIII ss passim; CLXXI, App. II, n 34; 756, 26; 831, 39; 832, 3; 834, 20; 838, 5 s; 852, 1; 868, 8 30; 874, 21; 878, 4; 881, 1 (episcopus advenit).
  - Virdunenses 834, 28; 881, 2.
  - dioecesis CLIII, 30; 872, 25.
  - comitatus CXLIX, 2; CLI, 10.
  - ecclesia cathedralis CLXIX, 33; 872, 32.
  - episcopus CLXII, 19. a) a. 346 Sanctinus, b) 1548—1575 Nicol. Psalmaeus, v. Psalmaeus. c) 1616 ad 1622 († 1631) Carolus Lotharingus CLXII, 19. d) 1623—1661 Franciscus Lotharingus CLXI, 31. e) 1668—1679 Armandus de Huguincourt (Mouchy) CLV, 38.
  - suffraganeus (Gobert, Nicolaus) CXLVIII, 5.
  - capitulum cathedrale CL, 2; CLII, 29 35; CLV, 3 5 16; 830, 20; 831, 42 48 ss; 874⁴; 880, 2 29.
  - canonicus Labbe 756, 27; 826, 11.
  - clerus 831, 4 ss.
  - synodus dioecesana 1564: 881, 32.
  - Dominicanorum ecclesia CL, 37; CLI, 13.
  - S. Francisci ecclesia CLII, 32; 881, 8.
  - S. Iacobi hospitale CLI, 31; 891, col. 2 (ad CLXI⁶).
  - Iesuitarum collegium et eccl. CLIII, 50; CLIV, 29; CLV, 10 32.
  - S. Mariae Magdalenae ecclesia collegiata CLV, 4 15; CLXIX, 34.
  - fratrurn Minimorum monasterium CLV, 7 33.
  - S. Pauli abbatia (Praem.) CXLVIII, 1 3 ss 19¹¹; CL, 32 ss; CLI, 10 ss; CLIV, 18⁴ 35; CLVIII, 44; CLXII, 29; CLXVIII, 8.
  - S. Vitonii abbatia (Bened.) CXLVIII, 6; CXLIX^{1 3}; CLIII, 43; CLV, 20⁶ 35 41; CLVI, 3 8 ss 15 23 28; CLVII, 3 ss; CLXI, 28; CLXII, 42; CLXV, 22⁴.
  - porta de la Chaussée 881, 24.
  - insigne Nostrae Dominae 881, 23.
  - Ioannes de Virduno, doctor ord. s. Ben. CLXXI sup.¹¹; 832, 30.
  - Manegre (civis?) Virdunensis 881, 23.
  - Virgilius poeta, v. Vergilius.
  - Limovicensis, abbas Praem. CXLVIII, 14.
  - Virtembergensis dux 494, in fine; 879, 31.
  - eius oratores CXVI, post l. 40, col. 1.
  - Virtembergenses 487, 36 (ad concilium 1562 venturi).
  - Visconti(n)us, Antonius, cler. Urbevitanus, adiunctus sacristae 126, col. 1; 128, col. 3.
  - Carolus, v. Ventimilliensis.
  - Visensis cardinalis, Michael Viseus de Silva, 1526—1547 episcopus Visensis (Viseu in Portugallia), 1542 cardinalis, † 1556: CXXV, 28; 7, 34; 8, 24; 7 35; 27, 4; 29, 7; 39 (index); 40, 10; 55, 28; 63, 8¹; 64, 1; 89, 10^{2 5}; 90²; 94, 7; 96²; 97; 105, 7²; 109, 6; 123, col. 2

- (eius conclavistae); 127, col. 1 3; 135^a (p. 186, col. 2); 189²; 141, 1 22; 144, col. 1; 156; 20; 160, 16; 166, 29; 175, 34; 180, 24; 186, 19; 201, 15 21; 203, 20; 208, 21; 213, 24; 251, 2; 252, 38; 254, col. 2; 257³; 264, 14; 269, col. 2; 281, 17; 292, 2 ss³ (mortuus); 404, 7^a.
- visitationes ecclesiarum et monasteriorum CXLIV, 19; 700, 1 ss; 701, 39; 707, 19^a; 711, 17; 715, 28; 870, 24 ss; 872, 33 39.
- liminum 750, 19; 782, 3; 790, 25 28.
- Vissa, castellum 40, 11.
- Vitalianus, Nicolaus Franciscus xc, 19.
- S. Vitalis cardinalis, v. Riccius, Ioannes.
- Vitalis, Antiquus, conclavista card. Carpens 1549, exit post reformationem conclavis 127, col. 1, et infra col. 3.
- Vitelliana civitas 434, 8.
- Vitellius imperator 880, 22.
- Alexander, miles 9, 26²; 171, 15; 239, 26; 387, 5²; 579¹; 480, 39; 588, 24 27.
- Chiappinus 338, col. 1; 610, 7 13.
- Ferdinandus 610, 9.
- Paulus 338, col. 1; 610, 7 14;
- Vincentius, miles 600, 8.
- Vitellotius, Tiphernas, cler. camerar. apost., 1554 episcopus Tiphernas, (Civitatis Castell), 1560 Imolensis, 1557 cardinalis († 1563) xxxi, 12; xc, 45; cxv³; cxxxix⁶; 286¹; 305, 3 9 16 27 43; 307, 18 (fit diaconus); 309, 26; 314, 14; 338, col. 1; 339, 35¹; 524, 34; 533, 41; 538, 14; 539, 3; 579, 5¹; 580, 37 ss; 581, 6 11 24 ss 47; 582, 6 ss; 583, 10 ss 27 ss; 584, 34; 585, 38 40; 591^b; 593^{ab}; 597^c; 599, 24 35 (fit camerarius); 606, 11; 609, 9²; 611, 27; 614, 27 ss; 615, 4; 622, 23; 626, 33; 627, 34 ss; 631, 22.
- Viterbium oppidum xxii¹; xxxiii, 1 s; lxii, 12; cxi², col. 2; 8, 1; 39 (index); 103, 10¹; 104, 10; 175, 13; 189, 18; 404^a (p. 405, col. 1); 434, 28; 435, 4; 438, 11; 441, 34.
- Viterbiensis ecclesia xxx, 19.
- — legatus, v. S. Angeli; Cornelius; Crescentius.
- — episcopus v. Gualterius, Sebastianus.
- — gubernator (patrimonii), v. Parentinus episcopus.
- palatium episcopale xxx⁹.
- tabularium episcopale xxx⁹.
- Viterbiensis, v. Aegidius.
- Vitracum (Vitry), civitas cli, 2.
- Vivariensis (Viviers) episcopus, 1554 ad 1564 Iacobus Maria Sala Bononiensis, familiaris card. Alex.
- Farnesii CLXXI, App. II, n. 19; 359, 29 (venit Trid. 28. Oct. 1561); 479, 27¹.
- Vizossoro (Bizozoro), Antonius, clericus Mediolanensis, 1549 conclavista card. Veralli 124, col. 2; 128, col. 1.
- Volarnium prope Veronam LXVIII⁶; 353, 37; 465, 16; 577, 28.
- Volsinii (Bolsena) v. Vulsinium.
- Volta, Gabriel della, Venetus, generalis ord. erem. s. Aug. LXII, 35; LXIII, 3^a; 400, 4^a; 406³.
- Volterrana ecclesia 640⁴.
- molestia (fratrum erem. s. Aug.) 439, 7.
- Voltolinus, Iacobus, laicus Tridentinae dioecesis, 1549 conclavista card. Tridentini 123, col. 2; 127, col. 4.
- Vopiscus, Ascanius cvi, 14.
- Franciscus, familiaris ac scriba Seripandi LXXXVII, 5; LXXXIX, 29; CVI, 6 ss⁴ 40; cvii, 1; cviii, 3; 440, 12⁵ (?); 457⁷; 460, 12⁴; 466, 26.
- Ioannes Aloysius cvi, 14 ss⁴.
- (alius?) cvi⁷.
- Vormatia civitas LXVI⁹; LXVIII, 6⁶; 880, 1 18.
- Vormatiensis dieta 1545: L, 15⁷; 366, 13.
- Vos, J. J. XLIX, 19; LII, 10.
- Vosmedianus, Melchior, theologus Hispanus, postea episcopus, v. Guadicensis.
- Vratislavia (Breslau), civitas 757¹.
- Vulsinium (Bolsena), civitas 22^a 6; 40, 15; 249³.
- Vulsinius lacus cxi² (col. 2).
- Vulturariensis (Vulturara) episcopus, 1552—1572 Iulius Gentilis 501, 23.
- Vy (Wy), oppidum 822, 14; 834, 29.
- unus de 822, 14.
- W.**
- Waldburg, Guilelmus baro de, 23¹.
- Waldeck, Ionas(?) 880, 41.
- Waldshut, oppidum Badense CLXXI, App. II, n. 23.
- Wassebourg, Richardus de, archidiaconus Virdunensis CXLVII⁴; CLXI, 39 ss; CLXII, 1 ss.
- Wenceslaus imperator (rex) 884, 14.
- Westerstetten (?), locus 880, 16.
- Wiclef, Ioannes, Anglus 764, 4.
- Wiclefitae 726, 26.
- Widmanstatt (Widmestadius; cognomen: Lucretius), Ioannes Albrecht, clericus coniugatus Constantiensis dioecesis, 1549 conclavista card. Augustani xci, 15; 83¹; 123, col. 2¹²; 450⁷.
- Widranges, M. de cliv⁸.
- Wilhelmus v. Guilelmus.
- Winghe, Hieronymus de, canonicus Tornacensis LII, 17 ss.
- Wittenberga xcvi, t. ii, n. 5.
- Wittenbergense castellum 399¹.
- Wittlich, oppidum 880, 6 20 22 25 ss.
- Woker, Philippus XLVI, 5 8 12; XLVII, 1 6; cv, 21; cvii, 24 32 43; cxlvi, 5 48 50; clxvi, 4 ss; 728⁸, deinde saepius; 795^r (cf. Corrigenda); 798¹; 824³.
- Wolkenstein, Christophorus de, v. Bolgenstein.
- Wöllstein locus 880, 19.
- Wy (Vy), oppidum 822, 14; 834, 29.
- unus de 822, 14.
- X.**
- Xanctonensis (Saintes) episcopus, 1550—1576 Tristandus Bizet, abbas ord. s. Ben. CLXX⁶; 766, 33(?)^v 5 (cf. Corrig.).
- Ximenius de Cisneros, Franciscus, cardinalis, archiepiscopus Tolitanus cxli⁷; 701, 9 22.
- Xiphilinus scriptor LXXXIII, 30.
- Xistus v. Sixtus.
- Y.**
- Yprens (Ypres in Flandria) episcopus, 1561—1583 Martinus (Balduini) Rithovius (presb. Leodiensis) 570, 2; 863, 1¹; 864, 2.
- Z.**
- Zabarella, Franciscus cardinalis († 1417) 768, 15⁶.
- Zabatta, Ioannes, magister cursorum regius 458, 34; 459, 27.
- Zaccaria, F. A. cxli, 7.
- Zacharias propheta 795, 3.
- papa 748, 10⁴.
- Zagarola oppidum 717³.
- Zagrabia, civitas 736¹.
- Zagrabienensis episcopus, 1550 ad 1560 Paulus Gregoriantius (cf. Druffel, Briefe und Akten I, n. 442, adn. 1; II, n. 959, adn. 2) 177, 28; 178, 1 ss¹; 243, 22⁶ (secundus orator regis Ferdinandi in concilio).
- Zambeccarius, Pompeius, v. Sulmonensis.
- Zamor(r)ensis ecclesia 737³.
- episcopus, v. Arevalo.
- Zanchus, Basilius xxv, 19.
- Zebedaei filiorum mater 846, 4.
- Zichenis, Eustachius de, ord. Praed. clx¹⁰; 726, 21¹⁵⁻¹⁷; 727¹⁴.
- Zoestius, Hermannus, monachus Campi S. Mariae ord. Cist. clx¹⁰; 742, 15³.
- Zorilla, Alfonsus, Didaci Mendozae oratoris Caesarei procurator 368, 24.
- Zosimus papa 734, 18¹¹; 797, 2¹.
- Zuñiga, Ludovicus, missus a Philippo II ad Pium IV: 674⁹.
- Zurbonsen, F., 742².
- Zurita, Petrus de, cler. Conchensis dioecesis, 1549 conclavista card. Cauriensis 123, col. 2; 128, col. 1.
- Zusmarshausen (prope Augustam) LXVI⁹; LXVIII⁶.
- Zwingliani 476, 40.

[illegible][illegible]

f
BX * 9402
830 Concilii Tridentini
1545
A2
1901
v.2

f
BX
830
1545
A2
1901
v.2

9402

GRADUATE THEOLOGICAL UNION LIBRARY
BERKELEY, CA 94709

GTU Library
3 2400 00281 7751

